

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

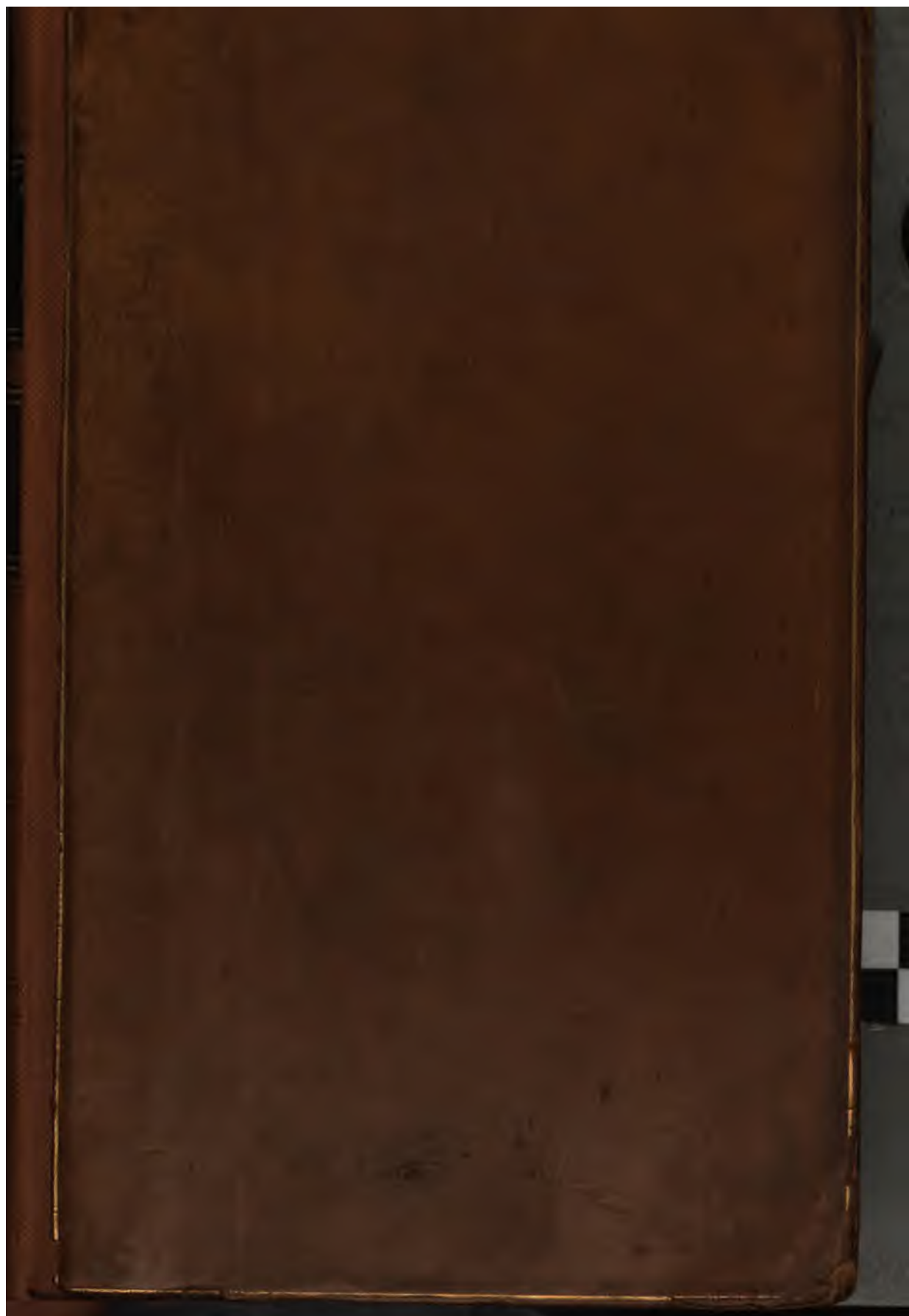
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

600098547.

= 7 Tent lat. A $\frac{400}{1}$

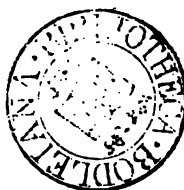

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI
QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDIT

FRANCISCUS OEHLER.

Tomus I.

**CONTINENS LIBROS APOLOGETICOS ET QUI AD RITUS ET MORES
CHRISTIANORUM PERTINENT.**

LIPSIAE
T. O. WEIGEL.
MDCCCLIII.

110. 2. 190.

1000 1000 1000

P R A E F A T I O.

Inter Latinos Veteris Ecclesiae Patres quorum ampliora doctrinae monumenta saecula nostra adtigerunt nullus, si forte, recensebatur quem indefessis et iteratis curis retractandum magis commendassent et nominis dignitas et doctrinae gravitas et sermonis tam nativa difficultas quam foeda librorum per incuriosa saecula depravatio quam Tertullianum. Elaborarunt in hac parte felices et immortalis memoriae viri Beatus Rhenanus, Sigismundus Gelenius, Joannes Gangneius, Iacobus Pamelius, Iacobus Gothofredus, Desiderius Heraldus, Claudius Salmasius, Ludovicus de la Cerda, Nicolaus Rigaltius, Ludovicus Ant. Muratorius, alii, si non omnes cum pari laborum et ingenii fructu, attamen non sine suae quisque operae singulari laude ac merito. Et sequens aetas nonnihil Tertulliano favebat, quamquam Io. Sal. Semleri et Chr. Godofr. Schützi et quorundam aliorum interpolatrices potius quam emendatrices manus ab illius scriptis melius omnino abstinuissent, et decennio fere abhinc duae prodire Tertulliani operum novae editiones, altera Lipsiae ex officina Bernhardi Tauchnitz, altera Parisiis apud Migne, cum adnotatis variorum, quarum qui priorem accuravit, E. F. Leopold, hoc certe praestitit, ut libros nuperime interpolatos ad Rigaltii meliorumque veterum editorum iudicium emendaret, hoc etiam melius de suo scriptore meritorus, si fontes et auctoritates illorum diligentius examinasse non neglexisset. Sed maior sub idem tempus expectatio movebatur, cum fama percresceret et apud Anglos parari novam Tertulliani operum editionem, et in nostratibus terris idem moliri G. F. Hildebrandum, postquam publicis pecuniis adiutus Parisiensibus et Leidensibus et Vindobonensibus bibliothecis perlustratis operis suscipiendi sibi apparatus comparasset.

Interim et ego per varia itinera quae ad Tertullianum pertinerent colligere coeperam, ut qui summopere semper his studiis delectarer atque tenerer, sed rumores illi de his duabus operum eius editionibus brevi prodituris de tertia istis addenda cogitare plane debortabantur. Interveniebant etiam temporum turbae ac civiles discordiae, meque vix Apologetici et Ad Nationes librorum editionem, quam velut specimen instar publicandam susceperam, recte absolvere siverunt. Sed tempora mox mutavere, cumque Hildebrandus V. Cl. variis occupationibus distentus de incepto suo destitisset mihique apparatus suum sese concessurum humaniter condixisset, cum undique me subinde appellari animadverterem atque confirmari, ut recepto meo stare vellem, cum denique etiam ipsius Regni Borussici summi cultus ministerii liberalitate adiuvari me viderem, non dubitavi ad Tertullianum meum reverti et omnia praeparare quo maturius expectantibus satisfacere possem. Apparatus vero meum tum recensenti ac perlustranti haec se offerebant:

1. Collatio codicis scripti Agobardini, Parisiensis n. 1622., olim a Steph. Baluzio instituta et adscripta margini exempli edit. Rigaltianae anni MDCXLI., quod asservatur Monachii in bibliotheca regia n. 1471.,
2. Collatio partis codicis scripti Vindobonensis n. 282.,
3. Collatio codicis Ambrosiani, olim Bobiensis, n. 58.,
4. Collatio codicum scriptorum Parisini n. 1623., Gothani n. M. 50., Erfurtensis bibl. Amplonianae n. 87., Erlangensis, qui fuit olim coenobii Heilsbronnensis, Ambrosiani n. 51., quibus fere omnibus iam usus eram ad editionem Apologetici quae prodiit Halis Saxonum a. MDCCCXXXIX.,
5. Specimina collatorum codicum scriptorum Florentinorum, Montispessulani, Seletstadiensis,
6. Emendationes et coniecturae Iosiae Merceri et Iosephi Scaligeri, excerptae ex margine exemplorum aliquot quae asservantur in bibliotheca publica Lugduno-Batava,

et ex hac ipsa bibliotheca codex ille qui plurima Tertulliani opuscula continet ab I. G. Geelio V. Cl. ad me transmissus quotidie expectabatur.

His quae enumeravi ab Hildebrando V. Cl. pretio empta accesserunt:

1. Collatio codicum scriptorum Parisinorum n. 1623., n. 1656., n. 1689., n. 2618., et Leidensis n. 315., qui omnes solum Apologeticum continent,
2. Collatio libri Agobardini,

3. Collatio librorum scriptorum Vindobonensium n. 282. et 283.,
4. Collatio libri scripti Leidensis quem modo significavi quemque Catalogus Bibl. Publ. Lugduno-Batavae enumerat p. 324.,
5. Variantes scripturae libri De Corona excerptae manu Fr. Furiae V. Cl., bibliothecae Mediceo-Laurentianae praefecti, ex codice scripto Laurentiano plut. 26. cod. 12., et praeterea coniecturae ipsius Hildebrandi variae in aliquot libros, et rudimenta glossarii sermonis Tertulliani quod editioni operum Tertulliani futurae Hildebrandus addere in proposito habuerat. Horum quidem mihi usus poterat esse nullus, pro diversa instituti operis ratione; illarum si quae dignae videbantur, inter variantes scripturas auctoris nomine adposito religiosissime adnotavi.

His expositis superest ut de codicibus scriptis tam meis quam quibus priores Tertulliani operum editores sunt usi accuratius edisseram. Agmen ducit

1. Codex MS. Parisinus, Bibl. Nationalis n. 1622. membr. saec. IX. Cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III. p. 160., quo continentur 1. Libri duo Ad Nationes. 2. De Praescriptione Haereticorum. 3. De Scorpiace. 4. De Testimonio Animae. 5. De Corona. 6. De Spectaculis. 7. De Idololatria. 8. De Anima (cod. inscriptio est *De Sensu*, h. e. *Censu, Animae*). 9. De Oratione. 10. Libri duo De Cultu Feminarum. 11. Libri duo Ad Uxorem. 12. De Exhortatione Castitatis. 13. De Carne Christi. Est mutilus. Iac. Gothofredus in Prolegomenis ad edit. Librorum Ad Nationes descripsit eum sic: „Codicis inscriptio sic habet: LIBER OBLATVS AD ALTARE SANCTI STEPHANI EX VOTO AGOBARDI EPISCOPI. Ceterum palam est Agobardum hunc Episcopum non alium fingi posse quam Agobardum illum Episcopum, Caroli M., Ludovici Pii et filiorum eius aequalem sive coetaneum, quique ante hos plus minus octingentos annos vixit. Et sane (quod et ipsum sciri interest) codex hic hanc in urbem Lugduno iam pridem perlatus e bibliotheca Tornaesiana in manus meas anno pervenit, verum aspergine longoque situ extremis paginarum oris degustatus seu arrosus. Aversa prima pagina indiculum exhibet: HIC SVNT TERTVLLIANI LIB. XXIV. AD NATIONES LIBER I. ITEM. AD NATIONES LIB. II. etc. Atenim perierunt ex eo optimo codice integri octo libri, praeter bonam partem libri De Carne Christi, qui et ideo ultimum ibi hodie locum occupat, periit, inquam, liber De Spe Fidelium, De Paradiso, De Virginibus Velandis, De Carne et Anima, De Patientia, De Paenitentia, De Animae Summissione, De Superstitione Saeculi. Quos

periisse omnes eo dolendum magis, quod in his quoque nonnulli sint qui etiamnum e Tertulliani libris desiderantur, puta liber De Spe Fidelium, cuius alioquin non Hieronymus tantum, verum et ipse Tertullianus meminit. Desideratur et liber De Paradiso, cuius pariter et ipse indicium alicubi facit. Postremo desideratur et liber De Animae Summissione, item De Superstitione Saeculi, quorum nulla, quod sciam, alibi mentio. Ex quo praeiudicatum esse potest multos etiamnum Tertulliani libros desiderari, mirum ut iam videri minus debeat et hos Ad Nationes libellos, hanc ad diem ἀνεκδότους, a me nunc demum publicari, ac maxime, cum Hieronymus sua iam tempestate (id est quinti a Christo saeculi ingressu) multa Tertulliani opuscula non extare scripserit, sed et Epistola ad Fabiolam librum De Vestibus Aaron, qui et ipse in indice Tertulliani ferebatur, usque tum a se non repertum in urbe Roma propter eius urbis celebritatem conquiri a Fabiola depoposcerit.“ Haec Gothofredus. De hoc Agobardino in calce exempli alicuius edit. Rigaltianae a. MDCXXXIV. quod ego possideo manus nescio quae docta adnotavit: „Papire Masson rencontra l'Agobardus (sic) chez un relieur, qui en voulait endosser ses livres, comme Pogius, qui trouva le Quintilian sur le comptoir d'un charcutier pendant qu'il était au concile de Constance“ cett. Hoc libro, qui, quamvis negligentia librarii haud raro integras lineas ac verba suppresserit, longe tamen omnium qui extant praestantissimus est, post Gothofredum, qui Ad Nationes libros inde eruit, Nicolaus Rigaltius est usus, interque alia inprimis De Exhortatione Castitatis opusculum ope eius ita emaculavit uti inde legi atque intellegi posset. Solus enim, ut idem vir doctus bene iudicavit, superstes nobis liber intactus a correctrice magistrorum manu, quod vel ex uno illo loco apparet De Exhort. Castit. cap. 10. de Prisca prophetide, qui in ceteris desideratur. Nisi quod egregiae huius et reliquorum librorum scripturae discrepantiae praecipua causa haec sit, quod diversas prorsus operum Tertullianeorum διορθώσεις atque recensiones sequantur.

2. Codex MS. Vindobonensis n. 282. chart. saec. XV. Continet praeter Carmen de Iona Propheta, manu Iani Parrhasii ex codice Bobiensi, nunc Vindobonensi n. 322., transcriptum, libros 1. De Carne Christi. 2. De Resurrectione Carnis. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros II. 9. De Fuga in Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De

Patentia. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem librorum V. tres priores. Cf. Endlicher Catal. Codd. Philol. Laë. Bibl. Palat. Vindob. p. 180 sqq. Liber notae peioris, multumque correctus, eiusdem familiae cuius est Leidensis et Laurentianus et cuius Rhenani erant codices.

3. Codex MS. Vindobonensis n. 283. membr. saec. XV. manu Io. Cuspiniani exaratus. Continet, praeter Aristeam de LXX Interpretibus, Tertulliani libros 1. De Carne Christi, et 2. De Resurrectione Carnis. Cf. Endlicher l. l. p. 183 sqq.

4. Codex MS. Leidensis, membr. saec. XV., in Italia exaratus ab Antonio Marii filio, ut censet Henricus Keil V. Cl., qui eum apud me vidit. Est elegantissime scriptus, scatens vitiis vulgaris codicum Tertulliani familiae propriis. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Duos Ad Uxorem libros. 9. De Fuga in Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Libros quinque Adversus Marcionem. 18. Adversus Iudaeos. 19. Adversus Omnes Haereses. 20. De Praescriptione Haereticorum. 21. Adversus Hermogenem. 22. Apologeticum. Cf. Catal. Bibl. Publ. Lugduno-Batavae p. 324. Huius codicis pariter ac Vindobonensium in prioribus tantum Tertulliani libris omnes enotavi variantes scripturas, uti essent speciminis instar, in reliquis omisi quae manifesta librarii vitia sunt.

5. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, plut. 26. cod. 12., membr. saec. XV. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Duos Ad Uxorem libros. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem librorum V. quatuor priores. Cf. Bandini Catal. Bibl. Mediceo-Laurentianae tom. I. p. 764.

6. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, plut. 26. cod. 13., membr. saec. XV., eadem manu exaratus qua cod. 12. plut. 26. Continet 1. Adversus Marcionem lib. quintum, cum inscriptione „Contra Iudaeos liber I.“ 2. Apologeticum. 3. Adversus Iudaeos. 4. Adversus Omnes Haereticos. 5. De Praescriptionibus

Haereticorum. 6. Adversus Hermogenem. Horum duorum Florentinorum scripturae discrepantis tantum specimina dedi. Concinunt tantum non in omnibus cum Leidensi, Vindobonensi, Seletstadiensi et ceteris huius familiae. Cf. Bandini Catal. l. l.

7. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, chartac. saec. XV. Continet 1. Adversus Iudaeos. 2. Adversus Omnes Haereseas. 3. De Praescriptionibus Haereticorum. Cf. Bandini Catal. tom. III. p. 318. Specimen huius libri dedi ad primum caput libri Adversus Iudaeos. His accensendi

8. Codex MS. Florentinus, bibl. Laurentianae, olim Faesulanus, de quo v. Bandini Catal. Suppl. tom. III. p. 1. Montfaucon Diar. Ital. p. 392. et Bibl. Bibl. tom. I. p. 431. Specimen huius libri dedi ad primum caput libri De Resurrectione Carnis.

9. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 527., olim coenobii D. Marci, chartac. saec. XV. Continet 1. De Patientia. 2. De Carne Christi. 3. De Carnis Resurrectione. 4. Adversus Praxean. 5. Adversus Valentinianos. 6. Adversus Marcionem libros quinque. 7. Apologeticum. 8. De Fuga sive De Persecutione. 9. Ad Scapulam. 10. De Corona Militis. 11. Ad Martyras. 12. De Paenitentia. 13. De Virginibus Velandis. 14. De Habitu Muliebri et De Cultu earum (sic). 15. De Exhortatione Castitatis. 16. Ad Uxorem libros duos. 17. De Monogamia. 18. De Pallio. 19. Contra Iudaeos. 20. Adversus Omnes Haereticos. 21. De Praescriptionibus Haereticorum. 22. Adversus Hermogenem. Concordat hic codex passim cum Pithoeano, Montispezzulano, ut probabit specimen variantis scripturae eius quod proposui ad prima capita libri De Patientia, videturque unus certe prae reliquis Florentinis dignus qui ab futuro aliquo editore plenius excutiat, quod quominus ego faciendum curarem temporis modo angustiae prohibere potuerunt. Specimen vero illud cum ceteris debeo insigni humanitati Francisci De Furia V. Cl., bibliothecae Mediceo-Laurentianae praefecti.

10. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 528., olim coenobii D. Marci, chartac. saec. XV. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros duos. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem libros quinque. 18. Adversus Iudaeos. 19. Adversus

Omnes Haereses. 20. De Praescriptionibus Haereticorum. 21. Adversus Hermogenem. Specimen variantis scripturae huius codicis dedi ad prima capita libri De Corona.

11. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 529., olim coenobii D. Marci, chartac. saec. XV., mutilus. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia Dei. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem librum primum. Specimen variantis huius codicis scripturae proposui ad libellum Ad Martyras. Hi autem Magliabechiani eiusdem sunt familiae, vulgaris quidem, cuius et Vindobonensis, Leidensis, Laurentiani, Seletstadiensis, alii. In bibliotheca coenobii D. Marci eos recenset Montfaucon *Bibl. Bibl. tom. I. p. 420.*

12. Codex MS. Montispessulanus, bibl. Scholae Medic., olim P. Pithoei, ex libris bibl. Collegii Oratorii Trecensis, membr. saec. XI., mutilus. Continet 1. De Patientia. 2. De Carnis Resurrectione. 3. Adversus Praxean. 4. Adversus Valentinianos. 5. Adversus Marcionem libros quinque. 6. Apologeticum (quem librum arbitror ex alio fonte derivatum codici accessisse, secundum inscriptionem; nam post enumerata quae praecedunt opera praefatur haec: „Post sex superiores adpositus est elegantissimus liber Apologeticus de ignorantia dei in christo iesu qui perhibetur adversus gentes.“ Cf. *Catalogue Général de Manuscrits des Biblioth. Publ. des Départements tom. I. p. 307. n. 54.* Usus est hoc libro Nicol. Rigaltius et passim adnotavit scripturas ex eo repetitas. Cf. etiam Nic. le Nourry *Diss. in Apolog. III, 1.* Ego duo exhibui discrepantiae eius maiora specimina, alterum ad libri IV. Adv. Marcion. cap. 20. et 21., alterum ad cap. 1—6. libri De Carne Christi. Hoc debeo amicitiae Henrici Keil V. Cl., Latinorum Grammaticorum futuro editori, illud humanitati Kühnholtzii V. Cl., Scholae Medic. Montispessulanae Professoris. Haud malae est notae liber, neque indignus quem post Rigaltium aliquis denuo totum atque de integro excutiat.

13. Codex Ms. Ambrosianus, olim Bobiensis, n. 58. membr. saec. IX., miscellaneus. Insunt haec opuscula: „1. Regulae definitionum B. Gregorii Papae maioris et eius epistola. 2. Augustini et Gregorii definitiones mixtim congestae. 3. Zosimi epistola ad pres-

byterum Ravennae. 4. Excerpta ex libro legum novellarum et codicis ad episcopos et clerum pertinentia. 5. Augustini epistola ad Auxilium episcopum pro causa iniustae excommunicationis. 6. Excerpta ex tractatibus eiusdem et aliorum ad idem pertinentia. 7. Rabbani archiepiscopi Mogontinensis synodus a. 847. 8. Excerpta quaedam ex diversis conciliis. 9. De ieiunio, de modis paenitentiae et liber paenitentialis. 10. Bedae excerptum de paenitentia. 11. Excerptum de canonibus catholicorum patrum de paenitentia ad remedium animarum (*manus secunda correxit animae*) domini Eichberti archiepiscopi Eboracensis. 12. Augustini episcopi liber sive Gennadii presbyteri Massiliensis dogmatum ecclesiasticorum Niceni concilii. 13. Tractatus Tertulliani diversarum rerum necessariarum. 14. Synodus Ephesina prima. 15. Synodus Romana III. a. 863. seu Metensis synodi abolitio. "Omnia ab una manu sunt exarata. Ex hoc libro Ludovicus Anton. Muratorius edidit alteram quae ad illud tempus desiderabatur partem libri De Oratione, praeter quam nihil Tertulliani eo continetur. Ego cum ante tres annos Mediolani versarer, de integro eum et religiosissime excussi.

Apologetici praeter quos iam memoravi codicum ad manum mihi erant collationes horum:

14—17. Parisini n. 1623. saec. X., olim Cl. Puteani (cf. Catal. Bibl. Regiae tom. III., p. 160.), Parisini n. 1656. saec. XII. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. IV. app. p. 504.), Parisini n. 1689. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III., p. 172.), cuius specimen tantum dedi, Parisini n. 2616. saec. XV. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III., p. 304.). Horum codicum mss. meliores sunt n. 1623., quo iam Pamelius et Heraldus et Rigaltius sunt usi, quique vix ei cedit n. 2616. Reliqui duo deterioris sunt notae et vulgaris codicum Tertullianeorum familiae, cuius et Vaticani et Leidenses et Florentini plurimique alii. Cf. de his Parisinis etiam Nic. le Nourry Diss. in Apolog. III, 1.

18—21. Gothani bibl. ducalis n. M. 15. membr. saec. XIII., Erfurtensis bibl. Amplonianae membr. saec. XIV., Ambrosiani n. 51. membr. saec. XIII. (cf. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. I. p. 524.), Oxoniensis Collegii Baliolensis, quae reperitur adscripta margini exempli editionis Heraldianae quod possidet bibliotheca Academiae Gottingensis, insignitum n. E. 3, 6. Hi codices solum cedunt Parisinis n. 1623. et 2616. Sunt quidem correcti, sed tamen melioris notae.

22—23. Erlangensis, olim Heilsbronnensis, membr. saec. XV., et Vindobonensis n. 294. chartac. saec. XV. (cf. Endlicher Catal. Codd. Philol. Bibl. Palat. Vindob. p. 193.), Hi codices neque eius

sunt familiae cuius sunt Parisini n. 1623. et 2616., neque illius cuius sunt Gothanus, Erfurtanus, Ambrosianus, Oxoniensis, neque cum vulgaribus et deterioris notae libris congruunt, sed repraesentant novam Apologetici recensionem ab eruditioris alicuius magistri manu profectam. Scriptura passim cum Fuldensi concordat. Communem vero Erlangensis et Vindobonensis originem etiam orthographia prodit.

Florentinis, ni fallor, codicibus usus est Franciscus Zephyrus, in recensione Apologetici quam paraphrasi addita habemus in edd. Sig. Gelenii atque Iac. Pamelii. In Epistola enim Nuncupatoria ad Simonem et Nicolaum Neros cives Florentinos p. 797. ed. Gelen. a. MDLXII.: „Nos utilitatem, inquit, eius opusculi subodorati et libenter ipsum lectitamus *et collatione vetustorum codicum pro virili nostra libellum tuum emaculare.*“ Sed peioris erant hi codices notae et vulgaris illius quam saepius iam significavi familiae. Meliores libros primum adhibuit Iac. Pamelius, quamquam quomodo iis uti deberet non bene gnarus. Adhibuit vero Puteaneum, hodie Parisinum n. 1623., adhibuit librum Elmonensem S. Amandi (cf. Sander Bibl. Belg. MSS. p. 51. n. 228.) et Gandavensem S. Bavonis, eiusdem utrumque cum Puteaneo familiae, quantum ex scripturis inde notatis colligi licet, adhibuit tres Vaticanos (cf. Montfauc. Bibl. Bibl. tom. I. p. 69.), Pithoeanum, Coloniensem et Leodiensem, olim Torrentianum, si indiculo editioni Pamelianae praefixo fides est; nam in ipsis quidem adnotationibus eorum nomen et variantes frustra circumspectamus, nec certe ille quem supra descripsi Pithoei codex Tertulliani libros De Pallio atque De Anima continet, quos tamen ei indiculus ille contribuit. Optime post Pamelium de Apologetico meruit demum vir magnae eruditionis iudicii que sollertia praecellens Desiderius Heraldus, cuius editio prodiit Parisiis a. MDCXIII., substructa auctoritate duorum codicum mss., Puteanei illius emendatissimi, et Bongarsiani, qui erat sequioris et aetatis et bonitatis. Nihil contra Tertulliano praestitit opera Sigebo. Havercampi in Apologetico collocata. Vir, si quis alius, sani in recensendis veterum scriptis iudicii expertus Afrigue sermonis omnino ignarus usus erat codice Leidensi illo qui plurima scripta Tertulliani continet, et exemplo aliquo edit. Rigaltianae ex bibliotheca Franc. Fabricii, cuius in marginem Paulus Colomesius transcripserat variantem scripturam ex codice „Agobardino“ nescio quo excerptam ab Ios. Mercero. Hoc enim testari ait manum ipsius Colomesii hac inscriptione: „In margine huius voluminis habes losiae Merceri notas et varias lectiones e codice Agobardino ab

eodem erutas. Descripsit Soudleiae, prope Windsoram, in aedibus Vossianis Paulus Colomesius a. MDCLXXXII.“ Hunc librum non diversum fuisse ab tertio illo Leidensi, olim Vossiano (cf. Catal. Bibl. Publ. Lugduno-Batavae p. 376. Catal. Bibl. Angliae et Hiberniae tom. II. p. 65. n. 2419. cf. ibid. p. 71. n. 2744.), cuius collationem tanquam appendicem suae editioni addidit Havercampus, collata utriusque scriptura persuasum mihi ac propemodum certum est. Et Petri Scriverii quas Havercampus passim adfert emendationes quasque ex Heriberti Rosveidi (cf. Praefat. Havercampi) duobus codicibus repetitas putat, nihil aliud sunt nisi merae ipsius Scriverii vel potius Fulvii Ursini et Io. Wouwerii coniecturae, de quibus infra disputabo, ut etiam de codice Fuldensi, cuius scripturae frequens etiam fit mentio apud Havercampum.

Codices mss. Apologetici, quos inspicere mihi nondum contigit, extant Petropoli, Venetiae, Taurini (cf. Pasini Catal. Bibl. Regiae Taurin. fol. 6. cod. 31. d. III, 36. Mabillon Iter Ital. p. 8. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. H. p. 1401.), et in bibliotheca M. I. Routh V. Cl. (cf. eius Scriptt. Eccles. Opusc. tom. I. p. 175. ed. Oxon. MDCCCXL.). Nicolaus le Nourry, cum dissertationem in Apologeticum cett. conscriberet, praeter Puteaneum et Pithoeanum, praeterque Parisinos n. 2616. n. 1689. n. 1656., habuit codicem membr. saec. XI. exaratum, quem ei concesserat Achilles Harlaeus, habuit codicem bibliothecae coenobii Murbacensis saec. XI. aut XII. (cf. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. II. p. 1177. et Nourry l. l. cap. III. art. 1.), et variantes scripturas codicis Iusti Fontanini. Corbeiensis Apologetici codex commemoratur in Vet. Catal. bibl. Corbeiensis in Naumanni Serapeo p. 107. a. 1841. et apud Ang. Maium Spicil. Rom. tom. V. p. 207., alius Contii apud Rigalt. in Tertull. Apolog. cap. 14. et cap. 19., alius Fulvii Ursini quinque citatur in Latini Latini Bibl. Sacra et Profana p. 192 sq., alii commemorantur a Montfaucon Bibl. Bibl. tom. II. p. 1250. ex bibl. monasterii B. Mariae de Becco, p. 1269. ex bibl. monast. S. Ebrulphi Uticensis, tom. I. p. 628. ex bibliotheca regis Angliae, alii duo in Catal. Bibl. Angliae et Hiberniae, unus tom. II. p. 248. ex bibl. in Aedibus Iacobaeis, alter p. 24. ex bibl. Eccl. Cathedr. Sarisberiensis, et fragmenta duo libri De Carne Christi et Apologetici in cod. 146. 33. bibl. Caesar. Vindob. recenset Lambecius.

Transeō iam ad editiones operum Tertulliani omnium. Prima est Beati Rhenani quae prodiit Basileae a. MDXXI. Haec continet: 1. De Patientia. 2. De Carne Christi. 3. De Resurrectione Carnis. 4. De Praescriptionibus Adversus Haereticos. 5. Adversus Omnes

Haereses. 6. Adversus Iudaeos. 7. Adversus Marcionem libros V. 8. Adversus Hermogenem. 9. Adversus Valentinianos. 10. Adversus Præxean. 11. De Corona Militis. 12. Ad Martyres. 13. De Paenitentia. 14. De Virginibus Velandis. 15—16. De Habitu Muliebri, De Cultu Feminarum. 17. Ad Uxorem Suam libros II. 18. De Fuga in Persecutione. 19. Ad Scapulam. 20. De Exhortatione Castitatis. 21. De Pallio. 22. Apologeticum Adversus Gentes. Duorum codicum quibus usus est Beatus Rhenanus alterum deprehendit in bibliotheca Iac. Zimmermanni, Decani Colmariensis, quem is ex Paterniaco Transiurano coenobio adtulit, alter erat bibliothecae coenobii Hirsaugiensis. Audiamus de hac re ipsum: „Itaque Tertulliani libros secum adtulit (Thomas Rappius), quos ab illo paulo post apud Basileam agens accepi non minori gaudio quam si gemmas mihi misisset. Clamabam statim *ὦ τῆς εὐδαιμονίας*, felicem me putans cui tantus thesaurus obtigisset. Et quia tum apud Frobenium praela vacabant, vixdam perspecti libri typis excudi coepti sunt. Nolebam enim et praelorum et commodati voluminis oportunitatem, hoc est occasionem ipsam amittere, quippe qui scirem intra praestitutum tempus codicem remittendam, et praela si semel alicui operi mancipentur, expectandam fore donec id absolvatur. Quod nisi his rationibus inductus maturandum putassem, non fuisset a nobis editus Tertullianus. Nam si per otium mihi contigisset opus evolvere priusquam informari coepisset, tot mendis compertis ab edendo supersedissem. Quis enim cum tam corruptis exemplaribus quicquam agere tentet? Enimvero sperabam ego Paterniacensem codicem in his saltem libris quos ille complectebatur Hirsaugiensi subventurum, sed diversum evenit. Si locus mendosus accidisset, ut sunt omnia mendis plena, tam erat utrobique corrupta scriptura, ut alter ab altero videretur descriptus.“ Horum codicum hodie solus Paterniacensis superstes videtur, quem ipsum asservari Seletstadii in bibliotheca Beati Rhenani comperi a Carolo Schmidio V. Cl., Professore Argentoratensi, quem id suspicatus litteris adieram. Liber est membranaceus, elegantissime scriptus, continens 1. De Patientia. 2. De Vera Carne Domini. 3. De Resurrectione Carnis. 4. Adversus Præxean. 5. Adversus Valentinianos. 6. Adversus Iudeos. 7. De Praescriptione Haeticorum. 8. Adversus Omnes Haereses seu De Haeresibus, sine titulo. 9. Adversus Hermogenem, sine titulo, post quae sequitur ab alia manu conscripta „Vita S. Simeonis monachi qui stetit super columnam,“ et narratio de Dario incipiens „Antiquas per historias dum quaererem.“ Apparet ex hoc indiculo

1. Adv. Marcionem libros V. 2. De Corona Militis. 3. Ad Martyres. 4. De Paenitentia. 5. De Virginibus Velandis. 6. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum libros. 7. Ad Uxorem libros. 8. De Fuga in Persecutione. 9. Ad Scapulam. 10. De Exhortatione Castitatis. 11. De Monogamia. 12. De Pallio. 13. Apologeticum adversus Gentes fuisse ex solo Hirsaugiensi editos. Nisi forte quis rectius statuerit Apologeticum repetitum a Rhenano ex priscis Itolorum editionibus, apud quos iam a. MCCCCLXXXIII. Venetiis prodierat illud una cum Lactantii libris per Bernardinum Benalium, siquidem certe Aldina a. MDXV. ad verbum concinit cum editione Rhenaniana.

Rhenani editio primum repetita est Basileae a. MDXXVIII. Haec emendatior est, multis veterum librorum corruptelis per coniecturam sublatis aut certe temptatis; novis enim ei codicum scriptorum subsidiis uti nondum licuit. „Non erat animus, in praefatione inquit Rhenanus, quicquid tentare in Tertulliano nisi vetustis exemplaribus essem instructus. Expectabam avide ex Mediomatricis Gorziensem codicem et a Treviris Spectaculorum libros, sed frustra.“ Gorziensis certe codicis collationem nactus est postea, eiusque ope emendatissima prodiit illa tertia Rhenani Basileae a. MDXXXIX. Debuit illam, ut scribit in praefatione, „diligentiae ac dexteritati Huberti Custinei, viri quum pietate tum eruditione excellentis, adiuvante Dominico Florentino sodali peractam cura Clarissimi Iureconsulti Claudii Cantiunculae Ferdinandi Caesaris a consilio.“ Is codex, etsi multo emendatior Hirsaugiensi esset et Paterniacensi, tamen ad unum idemque cum his archetypum referendus videtur, et quotquot iam promulgata erant Tertulliani opera complectebatur. Sed alia adhuc latebant. Haec debemus Ioanni Gangneio, Parisiensi olim „theologo et Christianissimi Galliorum regis primo eleemosynario“, cuius operum Tertulliani post Rhenanum „denuo ad fidem veterum exemplarium manu descriptorum collatorum et restitutorum“ editio prodiit Parisiis a. MDXLV. Accesserunt enim „ex vetustissimo codice desumpta“ opera haec: 1. De Testimonio Animae. 2. De Anima. 3. De Spectaculis. 4. De Baptismo. 5. Adversus Gnosticos Scorpiacum. 6. De Idololatria. 7. De Pudicitia. 8. De Ieiunio Adversus Psychicos. 9. De Oratione., unaque cum his Novatiani liber De Trinitate et De Cibis Iudaicis epistola, item sub nomine Tertulliani. Illis autem qui iam diu vulgati atque editi erant scriptoris libris opera Gangneii profuit milies supplendo quae prius erant ommissa aut lacera (cf. e. g. De Patientia cap. 13., ubi totum illud lemma „in corporis quoque — — quae apostoli“ ex libris demum Gangneianis restitutum est)

aut emendando quae erant corrupta, quod tanta iudicii moderatione atque probitate perfecit, ut veriore[m] plerumque scripturam modo in margine adnotasse contentus esset.

Anno MDL. Basileae nova operum Tertulliani quotquot iam *erant* editio prodiit cura Sigismundi Gelenii, viri hisce in litteris apprime docti deque Tertulliano et aliis scriptoribus optime meriti. Gloriatur Gelenius in fronte primae pagellae Tertulliani opera „diligentius per industriam bene literatorum aliquot ad complures veteres e Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos recognita codices, in quibus praecipuus fuerit unus longe incorruptissimus in ultimam usque petitus Britanniam,“ ad quae verba recte intellegenda (nam codices e Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos vix alios intellegit quam quibus Rhenanus et Gangneius sunt usi) facit praefatio, in qua „Dici vix potest, inquit, quanto prodivius omnia degenerent in deterius quam in melius proficiant. Vel Plinius iam tum prima chalcographia tam misere fuit tractatus, ut in recurando plurimis doctis viris sudandum fuerit, donec pristinam reciperet faciem. Idem et Tertulliano huic accidit, in quo iterum atque iterum sarciendo quantum se exercuerit vir doctissimus Beatus Rhenanus, apparet ex adiunctis ipsius adnotationibus. Atqui multo facilius erat totum opus denuo transcribere. Sed non dabatur copia satis emendati codicis. Tandem ex ultima Britannia Ioannes Lelandus, vir antiquarius et feliciori dignus valetudine, communicavit exemplar in Masburensi coenobio gentis eius vetustissimo repertum, in quo nihil desiderare posses amplius. Tanta erat integritas, nisi quod aliqui libri deerant. Continebat autem et omnia illa quae accesserunt ad postremam editionem Lutetiae: quae si quis cum hac praesenti contulerit, videbit non vanum esse Gelenium. Utinam habuisset codex is etiam reliqua, nihil in hoc scriptore requiretur in posterum.“ Ex hoc igitur codice Masburensi Gelenius emendavit partim, partim supplevit haec opuscula: 1. De Resurrectione Carnis. 2. De Praescriptionibus adversus Haereticos. 3. De Monogamia. 4. De Testimonio Animae. 5. De Anima. 6. De Spectaculis. 7. De Baptismo. 8. Contra Gnosticos Scorpium. 9. De Idololatria. 10. De Pudicitia. 11. De Ieiunio adversus Psychicos. 12. De Oratione., et praeterea librum Novatianum De Trinitate et eiusdem De Cibis Iudaicis epistolam, quae item sub nomine Tertulliani sunt addita. Reliqua Tertulliani opera, quae codex Masburensis non complectebatur, Gelenius passim coniectura temptavit, praeter Apologeticum, quod, uti supra demonstratum est, ex recognitione dedit Francisci Zephyri Florentini.

Neque potest negari haud paucis in partibus Tertullianum multo puriorem atque emendatiorem evasisse ex codice Masburensi, illum tamen vellem Gelenius ita nobis descripsisset, ut accuratius hodie iudicium de eo proferre liceret, saltem si quid inde mutaret, id ubique ex codicis sui auctoritate mutasse se indicare non neglexisset. Nunc vero, ut sumus ignari ubi hoc sit, ubi non sit factum, haud immemor quantum sibi in aliis scriptoribus, inprimis Arnobio, corrigendis indulerit Gelenii quantumvis felicitis audaciae ingenium, sicubi non contrarium ratio postulabat, satius duxi a Gangneianae editionis scriptura non recedere; ut feci e. g. initio libri De Baptismo in memorabili illo loco ubi *Quintillae* nomen inde a Gelenio in omnibus editionibus fertur. Quod vero passim, ut De Pudicitia cap. 6. et cap. 14., De Monogamia cap. 3., cap. 5., cap. 9., cap. 14., cap. 16., cap. 17., priores editiones de Gelenii codice suppletæ sunt, huic profecto rei non tantum adtribuendum esse existimo, ut ille propterea etiam Gangneii vetusto exemplo longe melior censeatur. Hoc enim vitio haud raro vel optimos laborare libros sciunt qui eis uti norunt, quin etiam in propinquo adest egregii illius Agobardini libri exemplum.

Sequitur editio Iac. Pamellii, quae prodit a. MDLXXIX. Is, multa quidem conguessit ad illustrandam scriptoris quem sibi delegerat doctrinam, praesertim quae dogmaticam veterisque ecclesiae ritus atque historiam spectant, minus vero sollertem sese in libris eius a corruptelarum sordibus repurgandis praestitit. Praeterquam enim quod omnes quibus usus est Vaticani illi codices (tres adhibuit ad Apologeticum, ad libros De Patientia, De Paenitentia, Ad Martyres, De Corona Militis, De Velandis Virginibus, Adversus Valentinianos, De Carne Christi, De Resurrectione Carnis, Adversus Praxeam, ad libros De Habitu Muliebri et De Cultu Feminarum, et Ad Uxorem, ad libros Ad Scapulam, De Fuga in Persecutione, De Exhortatione Castitatis, De Monogamia, duos ad libros quinque Adversus Marcionem, unum ad libros Adv. Iudaeos, De Praescriptionibus Adv. Haereticos, Adv. Haereses Omnes, Adv. Hermogenem) pessimae sunt notae generisque vilissimi, nec uti quidem suis subsidiis novit Pamellius. In catalogo bibliothecae Vaticanae a Montfaucon edito in *Bibl. Bibl.* tom. I. p. 98. n. 189—194. sex volumina recensentur operum Tertulliani. Sperari poterat superesse in bibliotheca Palatina inter reliquias bibliothecae Laurisheimensis, quondam celeberrimae, partem certe vetustiorum procul dubio codicum Tertulliani quibus illa instructa fuerat, testibus antiquis catalogis quos publicavit Angelus Maius V. Cl. *Spicilegio Romano* tom. V., ubi p. 186 sq. cap. XXIX. recensentur „Libri

Tertulliani presbyteri. id est 1. De patientia lib. I. De carnis resurrectione lib. I. Adversus Valentinianos lib. I. Adversus Marcionem lib. V. De carne Christi lib. I. in uno codice. 2. Item libri Tertulliani presbyteri in alio codice.“, p. 190. cap. XLVI. „6. Liber Tertulliani presbyteri. 7. Item alius liber Tertulliani.“, p. 192. cap. L. „2. Metrum Tertulliani de resurrectione. (quod hodie in perditis) „3. Eiusdem libri V. adversus Marcionem.“, teste etiam Beato Rhenano in praefatione ad edit. Opp. Tertulliani a. MDXXVIII.: „Porro libenter, inquit, addidissem carmen Tertulliani de Sodomorum conflagratione, quod pridem Ioan. Sicchardus noster in Laurisheimensi bibliotheca reperit, qua nulla, quod sciam, proximis seculis uspiam bonis autoribus fuit instructor, quemadmodum vetus index testatur, optima fide propediem in lucem exiturus, ut appareat quantum discrimen adierit respublica litteraria in eius bibliothecae dissipatione. Carminis initium est, ‘Iam deus omnipotens primaevi crimina seculi Vindice diluvio cunctis aboleverat undis Quos coelum sparsit, Tyrii maris expuit aequor.’ Sed quia mendosissimum erat, et amicus ille noster, qui reperit, una cum prolixo verum perquam eleganti carmine Victorini Aphri de Machabaeis, et item aliis vetustatis fragmentis brevi editurus est, non libuit eam coronidem nunc adiicere.“ Sed spes illa sefellit nanciscendi ex Vaticana bibliotheca emendatiores codices, et qui hodie illic reperiantur, Pamelianis ulla parte praestantiores negavit Heyse V. Cl., qui variantes ex iis scripturas Anglis quibusdam doctis excerpserat. Meliore certe uno (praeter illos tres quos ad Apologeticum adhibuit, de quibus ego supra) Pamelio contigit uti libro scripto, Io. Clementis Angli. In eo erant, praeter Novatiani librum de Trinitate, 1. De Spectaculis. 2. De Praescriptionibus Haeticorum. 3. De Resurrectione Carnis. 4. De Monogamia. 5. De Ieiunio adversus Psychicos. 6. De Pudicitia., indeque sane non uno loco vera et genuina Tertulliano scriptura restituta est. Erat is codex Clementis, si coniectare quid licet, fortasse non diversus ab illo Corbeiensi quem deprehendimus in veteri Corbeiensis bibliothecae catalogo quem edidit Angelus Maius V. Cl. Spicilegio Rom. tom. V. p. 203., ubi cap. II. recensetur „Tertullianus de resurrectione carnis, de Trinitate, de spectaculis, de munere, de praescriptionibus haeticorum, de ieiuniis adversus psychicos, de monogamia, de pudicitia.“ Vides non plures nec alios libros hunc Corbeiensem tenuisse quam tenuit ille Io. Clementis. Nam quod tibi post librum „De Spectaculis“ recensetur alius „De Munere“, is manifestus error est eius qui indiculum illum confecit, quippe qui titulum

cap. 12. libri De Spectaculis qui est „De Munere“, pro titulo novi alicuius et singularis libelli nobis vendidit. Cf. quae adnotavi de hac re ad Apologetici titulum. Ad eundem errorem reicio, quod Beatus Rhenanus in praefatione ad edit. Opp. Tertulliani a. MDXXVIII. se frustra dicit a Trevisis expectasse „Spectaculorum libros“, et Caspar Barthius ad Statii Theb. IX, 169. p. 967. scripsit se legisse in Vita Ulrici Fabricii, summi olim Icti, Consilarii et Legati in Hispanias quondam Trevisensis Electoris, in eius manibus fuisse „duos Tertulliani libros de Spectaculis“, eosdem, ni fallor. Cum enim cessent illius opusculi inde a cap. 12. in veteribus libris capitulorum tituli, factum esse videtur passim ut duo Spectaculorum libri circumferrentur, unus complectens videlicet capita undecim priora, alter reliquam partem. Sed de hac re iam satis. Et de Pamelii editione nihil est quod addam, nisi quod passim etiam Latini Latini, Ludovici Carrionis, Ioannis Harrisii emendationibus et coniecturis est usus.

Quae Parisiis a. MDLXXX. prodiit editio operum Tertulliani, studio et labore Renati Laurentii de la Barre, si scholia exceperis, ex scholiis Rhenani et ex adversariis Turnebi, Criniti, Beroaldi, Cuiacii aliorum plerumque partem compilata, repraesentat recensione Gangneio-Gelenianam, ut Pamelianam editio Francisci Iunii, quae prodiit Franekeræ a. MDLXXXVII. Adnotationes Iunii huic libro additæ eruditionem quidem auctoris subinde, sed pravum quoque iudicium testificantur. Multo melius quam his Iunius de Tertulliano nobis meruit adiectis in calce sui libri scripturis discrepantibus egregii illius codicis Fuldensis, nunc deperditæ, qui Apologeticum et Contra Iudæos libros complectebatur, uti constat ex catalogo veteris bibliothecæ Fuldensis a Kindlingero edito, ubi p. 81. 16. enumeratur „Apologeticum Tertuliani contra Iudæos.“ Huic operis adpendiculae sic praefatus est Iunius: „Christiano Lectori S. Quum hoc Septimii Tertulliani opus totum iam adornatum esset, commode scripsit e Norichis iuvenis eruditissimus et horum studiorum amantiſſimus Gaspar Schoppius Francus ad me, et se instituto meo faventem praebuit officiosissime. Misit enim opportune accessionem huius operis non contemnendam, quam cum meis notis et observationibus publico iuri addicerem. Est autem haec accessio variantium lectionum in Apologeticum et librum adversus Iudæos indiculus, quas ex mss. membranarum collatione ante complures annos, praesertim ex MS. Fuldensis *συμβολῆ*, vir doctissimus Franciscus Modius Brugensis observaverat. Habuerat eas apud se vir amplissimus M. Velschius Augustanus Consularis et

Annalium scriptor accuratissimus perdiu: et ne semper iacerent otiosae, cum Schoppio antiquitatis scientissimo amice communicaverat. Horum itaque fide, Christiane Lector, visum est variantes lectiones illas reliquo operi nostro adtexere et suo auctori reddere: quod officium nec illis ingratum confido fore a quibus oblatum est, nec inutile Reip. litterariae nostrae. Habet enim hic indiculus variantes lectiones sane quam optimas et quae auctoris stilum tam sapiunt quam quod maxime. Id quidem verum est, collationem fuisse factam cum eo exemplari quod Renatus Laurentius Lutetiae Parisiorum anno CIO. D. LXXX. Barraeo auctore ediderat. Haec quidem Iunius. Qui autem diligentius istas variantes examinaverint, tria potissimum reperient quae de iis affirmare possint: primum, esse illas cum fide summa ac diligentia ex veteribus membranis excerptas, deinde, esse illas non ex compluribus, ut Iunius censebat, variarum bibliothecarum codicibus collectas, sed de uno fonte petitas, postremum, hunc codicem id est Fuldensem, secum non solum non vulgarem, sed plane diversae librorum Tertulliani διορθώσεως familiam. Hinc perperam fecerunt qui plane obitioso iudicii acumine Fuldensibus his et vulgaris cuiusvis generis codicum scripturis commixtis pannos consarcinare quam interitum opus reficere mauerunt. Sic Rigaltius, sic Havercampus, sic alii, qui omnes ne integris quidem illis Iulianae editionis copias uti curae habuerunt.

Editionum operum Tertulliani longe optima est Nicolai Rigaltii altera, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV., deinde compluries repetita. Is primus excussit Agobardinum codicem totum et integrum eiusque ope et auctoritate mirum quantum opus coeptum iuvit atque provexit. Usus est praeterea libro Pithoei, et ad Apologeticum libro Puteani, de quibus supra dixi, et tertio libro Divionensi, sed qui, ut ipse fatetur, vix erat laudandae vetustatis, quem viderat apud P. Belinium. Is Divionensis comprehendebat, teste indiculo edit. Rigaltiana praefixo, libros 1. Ad Scapulam. 2. De Paenitentia. 3. Ad Martyras. 4. De Carne Christi. 5. De Resurrectione Carnis. 6. De Monogamia. Sed cum Rigaltius inde etiam citet librum De Patientia (cf. eius adnot. ad De Patientia cap. 3.), librum De Virginibus Velandis (cf. eius adnot. ad De Virg. Veland. cap. 1., cap. 7., cap. 11., cap. 13., cap. 14.), librum Adversus Iudaeos (cf. eius adnot. ad Adv. Iud. cap. 8., cap. 11., cap. 13.), librum De Praescriptione Haereticorum (cf. eius adnot. ad De Praescr. Haeret. cap. 17. et cap. 22.), librum Adversus Hermogenem (cf. eius adnot. ad Hermog. cap. 27.), illum codicem

multo fuisse locupletiozem apparet. Habebat autem, ni fallor, non ipsum codicem, sed utebatur exemplo edit. Rhenanianae in cuius margine manu P. Pithoei illius variantes notatae erant, una cum ipsius Pithoei emendationibus et excerptis ex aliis codicibus scripturis (e. g. e codice Remensi, de quo cf. Rigaltii adnot. ad De Pudic. cap. 10.), quorum notitiam hodie habemus nullam. Cf. Rigalt. adnot. ad Adv. Marcion. IV, 19., ad De Praescr. Haeret. cap. 21., ad Adv. Valentin. cap. 4. Quantumvis autem hodierna scriptorum Tertulliani facies ingenio Rigaltii debeat, in fontibus suis priusquam adhiberet examinandis diligentior vellem et religiosior fuisset. Praeterquam enim quod nec Fuldensibus illis noverat recte uti, id quod supra perstrinxi, interpolavit saepissime genuina scriptoris verba inculcatis illis Fulvii Ursini coniecturis et emendationibus, quae quamvis verissimae passim essent, minime tamen ex scriptis antiquis codicibus a Fulvio Ursino repetitae videri debebant. Has Ursinianas, quas non codicum vetustorum, sed emendatoris magistri esse vel primo obtutu iudicabunt qui Apologetici codicum per varias familias discrepantium scripturas contulerant, divulgavit Ioannes a Wouwer libello cui titulus est „Ad Q. Septimii Florentis Tertulliani Opera Emendationes Epidicticae. Io. a Wouwer. Francofurti ad Moenum. Impendio Rulandiorum. Typis Richterianis. MDCCCLXXII.“ Is in praefatione „Beneficium illud, inquit, ne quid minus, non tam mihi quam Fulvio Ursino, editissimo viro, debes: ex ipsius enim libro, qui in bibliotheca Vaticana asservatur, eas excerpti, et ne fides mea apud te dubia, istius libri usum mihi concessit doctissimus vir Dominicus Raynaldus, eiusdem bibliothecae praefectus, cuius erga me humanitatem et singulare studium nunquam satis praedicare“ cett. His adde Rigaltium sic praefantem: „Sequens aetas Fulvium Ursinum tulit, qui certe codices inspexerat longe meliores Rhenanianis, contentus excerptas inde lectiones editionis Pamelianae marginibus adnotasse, sed ne possessoribus quidem exemplarium nominatis. Fulvianae lectiones, in librum ampliss. doctissimique Tolosatium Archiepiscopi Car. Monchalli ex autographo transfusae, nobis hoc etiam profuerunt, ut earum editioni, Epidicticis Wouwerii Notis accuratae, fides etiam apud austeriores constare debeat“ cett. Quasi vero possessores exemplarium potuissent Fulvius Ursinus nominare quae ipsa non extarent! Itaque quod aliis quoque scriptoribus, inprimis Arnobio, accidit, ut Ursiniani ingenii fetus pro vetustiorum et emendatorum codicum scripturis usurparentur, idem in Tertulliano purgandus error restabat. Correxerat Ursinus passim suo periculo, sed non ex auctoritate editionis

Gangneianae, vetustiorum illius rarissimae longe et optimae, ut De Ieiun. cap. 1., cap. 7., cap. 15. Latinus Latinius in Bibl. Sacra et Profana tantum Apologetici codicem citat Fulvii Ursini, ad eius libri cap. 3., cap. 21., cap. 40., cap. 47., cap. 48., ex quo numero semel tantum, id est cap. 47., istius scriptura concordat cum emendatione Ursiniana apud Wouwerium notata. Rem conficit Montfaucon, qui Bibl. Bibl. tom. I. p. 120. in catalogo bibliothecae Vaticanae n. 5398. enumerans illas diserte dicit „Fulvii Ursini emendationes ad Tertullianum, et Lactantium Firmianum.“

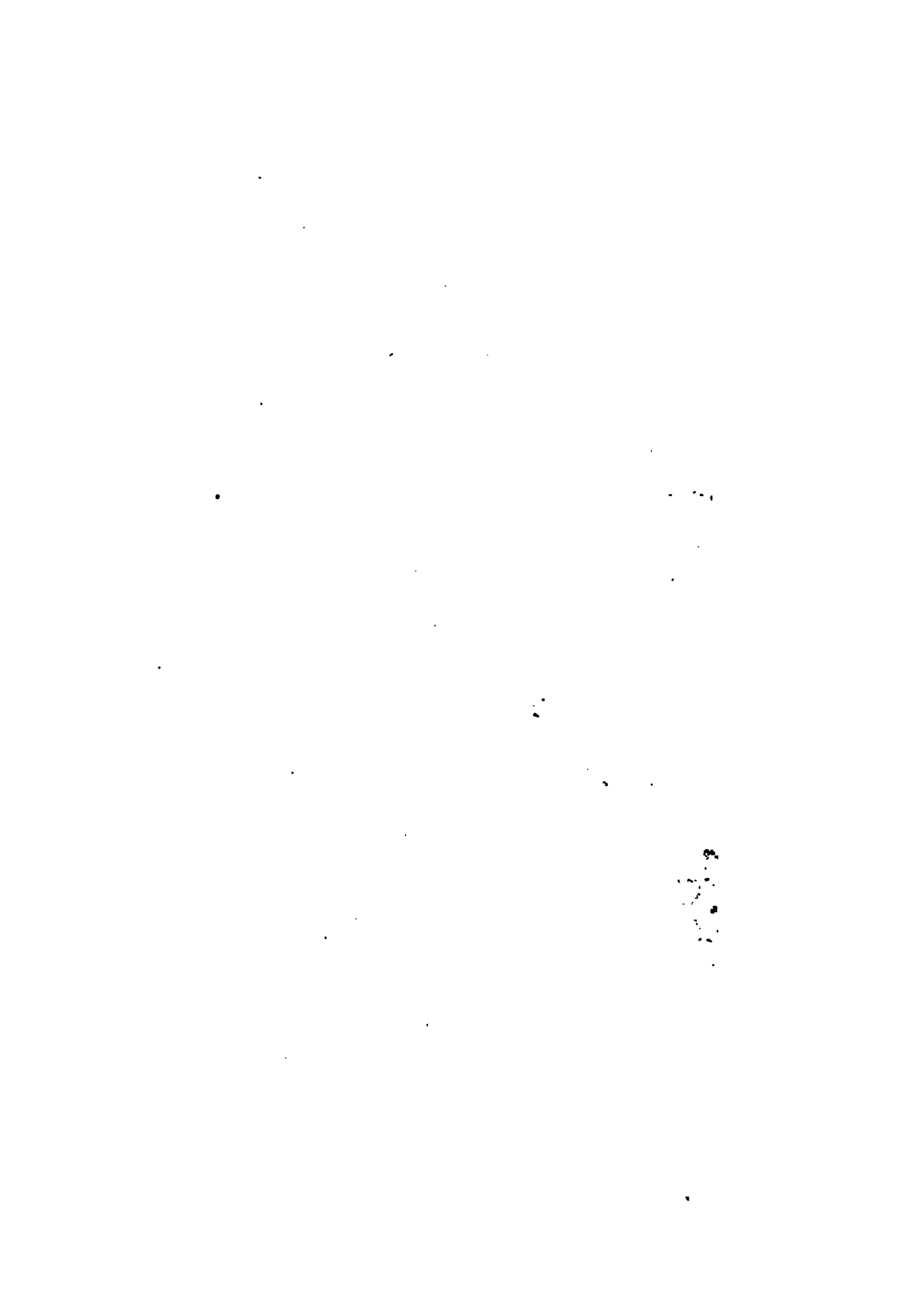
Haec de editionibus Rhenani, Gelenii, Pamelii, Rigaltii, deque codicibus scriptis quibus hi sunt usi. Restat ut pauca de reliquis addam codicibus quorum notitia ad nos pervenit. Citatur codex bibliothecae coenobii S. Antonii apud Venetos in Tomasini Bibl. Ven. MS. p. 10., citantur a Montfaucon Bibl. Bibl. tom. I. p. 1134. in catalogo bibl. Sangermanensis „Tertulliani Quaedam“, et ibidem p. 674. in catalogo bibl. Ecclesiae Cathedralis Sarum iterum „Tertulliani Quaedam“; quae quidem hodie ibi reperiri posse desperandum puto, siquidem negarunt viri docti in bibliothecis Britanniae quicquam Tertulliani superesse (v. Io. Lloydus Epist. ad Fr. Iunium, in Epist. Celebr. Virorum, ex scriniis litter. Iani Brantii ed. Amstelod. MDCCXV. p. 52., et M. I. Routh Scriptt. Eccl. Opusc. tom. I. p. 175. ed. alt.), nec quid ille splendissimae Thom. Phillipps in Middlehiff bibliothecae codex saec. XV. membr. „Tertulliani Declamationum“ (v. Haenel Catal. Codd. MSS. p. 882.) comprehendat adhuc potuit comperiri. Graecum Tertulliani exemplar ex bibliotheca regis Hispaniae expectasse Pamelium discimus ex huius dedicatione ad Philippum II. Hispaniae regem. Et Caspar Barthius Adverss. XIX, 1. dicit se vidisse „in recessibus scriptum codicem unius alteriusve libelli cuius frontispicium praeferebat aliquoties *Terquilliani* nomen“, negans hoc „qua occasione factum sit quidque sinu gerat se posse convinci“, neque tamen tacere se debere arbitrans, „cum ubi is codex asservetur, ea sit hominum conditio, ut singulis saeculis usque ad inspectionem librorum veterum venire, ac vix quidem etiam extaret.“ Vellem sane, doctissimus Barthius sine omnibus verborum ambagibus locum nobis indicasset ubi is codex asservaretur. Ceterum rariores sunt quam fuisse Tertulliani codices apparet ex indice librorum eius apud Io. Trithemium Scriptt. Eccles. cap. 29. p. 10. ed. Fabric. Quamvis enim ibi praeter 1. De Patientia Dei lib. I. 2. Adversus Praxeam lib. I. 3. Contra Marcionem lib. V. 4. Contra Iudaeos lib. I. 5. Contra Omnes Haereses lib. I. 6. De Proscriptionibus (sic) Haeticorum lib. I. 7. Adver-

sus Hermogenem lib. I. 8. Contra Valentinianos lib. I. 9. De Carne Christi lib. I. 10. De Resurrectione Carnis lib. I. 11. De Corona Militis lib. I. 12. Ad Martyres lib. I. 13. De Poenitentia lib. I. 14. De Velandis Virginibus lib. I. 15. De Habitu Muliebri lib. I. 16. De Cultu Feminarum lib. I. 17. Ad Uxorem lib. II. 18. De Persecutione ad Fabium lib. I. 19. Ad Scapulam lib. I. 20. Exhortatorium (sic) Castitatis lib. I. 21. De Monogamia lib. I. 22. De Pallio lib. I. etiam citet 1. De Spectaculis lib. I. 2. De Extasi lib. VI. 3. De Pudicitia lib. I. 4. De Ieiuniis lib. I. 5. Adversus Apollonium lib. I., tamen, cum horum librorum prima verba non item adscripserit, omnino non vidisse censendus est. (Cf. etiam Fabric. adnot. ad cap. 9. p. 7.) Neque hodie ullus, quod sciam, librorum De Pudicitia, De Ieiunio adversus Psychicos scriptus codex extat. Quid codicum Claudius Salmasius habuerit, novam Tertulliani operum editionem paraturus, praeter illum quem libro De Pallio adhibuit, eius rei non magis notitiam habemus quam quo Malingani, monachi Benedictini Congregationis S. Mauri, quoque Gasparis Scioppii et Guidonis Pancirolli apparatus pervenerint (cf. Fabricius ad Hieronymi lib. De Viris Illustr. cap. 53. p. 125. et Nicol. le Nourry Dissert. in Tertull. Apolog. III, 1.). Scioppii quidem scripturas passim adtulit Forcellinus in lexico, e. g. sub voce *Sparsis*, et sub voce *Baptisma*, ubi diserte citantur illius in Tertullianum notae; unde coniectem eas Patavii etiam hodie extare. Pancirolli commentariorum quod Ludovicus Ant. Muratorius ad Tertulliani De Oratione libellum specimen dedit, corporis iacturam aequo animo nos ferre sinit. Memini me legere in Blumii Itinere Italico partem eorum a Zachariae nuper in coenobio quodam Rhentino esse visam.

Reliquum est ut de mea quoque librorum Tertulliani editione pauca dicam. In qua adornanda hoc summopere studui, ut scriptoris verba ad genuinas ubique ac veras quantum fieri posset scripturas revocarem, neve, ubicumque ratio postularet, verborum, rerum ac sententiarum explicationi ego interpres decessem. Ex Beati Rhenani, Iacobi Pamelii, Francisci Junii, Ludovici de la Carda, Desiderii Heraldi, Claudii Salmasii, Nicolai Rigaltii aliorumque commentariis excerpti aut transcripti, quicquid utile videbatur. Scriptoris verbis perpetuam supposui scripturae codicum a me adhibitorum et editionum Rhenani, Gangneii, Gelenii, Pamelii, Rigaltii, in Apologetico, libris De Oratione et De Pallio etiam Heraldi, Muratorii, Salmasii editionum discrepantiam; nisi quod Leidensis et Vindobonensis corruptissimorum codicum manifesta menda in plurima

librorum parte suppressisse maluerim quam hoc taedio iudicium interpellasse eorum qui legerint. Ubi de scripturae fide non satis apud me constabat, uncinis sigla inclusi, ubi vero dubitabam, interrogationis insuper signum addidi. Tertio operis volumine representavi dissertationes varias, Iac. Pamelii, P. Allixii, Nic. le Nourry, Io. Laur. Mosheimii, Godofr. Centneri, Io. Aug. Noesseltii, Io. Sal. Semleri, Io. Kaye V. Cl., quibus in deligendis sum Car. Thilonis V. Cl. iudicium secutus, viri in hac parte litterarum per Germaniam facile principis, nec magis propter insignem eruditionem quam propter summam morum suavitatem venerabilis omnibus quibus familiarior cum eo et conversatio. Decreveram et meum ipsius nomen illorum numero addere et singulari libello de vita Tertulliani deque singulorum librorum eius genere atque aetate exponere, sed temporis angustiae praescriptusque pagellarum modus nunc quominus id facerem prohibuerunt. Differo igitur in proximos annos, ubi, si deus iuverit, Tertulliani me opera nostratem in sermonem conversuram et interpretaturum polliceor. Nunc vero illud saltem me adsecutum spero et opto, ut tales hos libros repraesentaverim, ut intellegi et cum fructu legi possint.

INDEX LIBRORUM QUI HOC TOMO CONTINENTUR.

---

	pag.
1. Ad Martyras	3
2. De Spectaculis	17
3. De Idololatria	67
4. Apologeticum	111
5. Ad Nationes Libri II.	306
6. De Testimonio Animae	399
7. De Corona	415
8. De Fuga in Persecutione	461
9. Scorpiace	495
10. Ad Scapulam	539
11. De Oratione	553
12. De Patientia	587
13. De Baptismo	619
14. De Paenitentia	643
15. Ad Uxorem Libri II.	669
16. De Cultu Feminarum Libri II.	701
17. De Exhortatione Castitatis	737
18. De Monogamia	761
19. De Pudicitia	791
20. De Ieiunio adversus Psychicos	851
21. De Virginibus Velandis	883
22. De Pallio	913

AD
MARTYRAS.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

<i>A</i>	significat	codicem	Vindobonensem (<i>Aφ</i> ex collatione Hildebrandi).
<i>B</i>	-	-	codicem Leidensem.
<i>C</i>	-	-	Florentinum bibliothecae Magliabechianae n. DXXIX.
<i>D</i>	-	editionem	principem Beati Rhenani a. MDXXI.
<i>a</i>	-	-	Joh. Gangneii a. MDXIV.
<i>b</i>	-	-	Sigism. Gelenii a. MDLXII.
<i>c</i>	-	-	Jacobi Pamelii a. MDLXXIX.
<i>d</i>	-	-	Nicolai Rigaltii a. MDCXXXIV.

AD

MARTYRAS.*

Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quae vobis ^{Cap. I.} et domina mater ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid et a nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum^b. Carnem enim saginari et spiritum esurire non prodest. Immo si quod infirmum est curatur, aequè quod infirmius est neglegi non debet. Nec tantus ego sum, ut vos alloquar. Verumtamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri^c et praepositi sui, sed etiam idiotae^d et supervacue^e quique adhortantur de longinquo, ut saepe

* AD MARTYRAS *Cod. Vaticani tres.* Incipit liber ad martirias. A. Quinti septimi Florentis Tertulliani liber de corona militis finit: Ad martirias liber incipit B. AD MARTYRIAS *codex Florentinus bibliothecae Mediceo-Laurentianae plati. LIVI. cod. XII. et Magliabechiani n. DXXVII. et DXXVIII.* Ad Martyres *Dab.*

Cap. I. 1. communia mater *Franc. Junius.* 2. singuli *ABd. Fulv. Ursinus.* singula *Ap. Laurentianus et reliqui.* 3. de opibus *d. et Rhenanus in adnot. ad ed. a. MDXXVIII. Fulvius Ursinus.* de operibus *Laurentianus et reliqui omnes.* 4. a vobis *A. (m. pr.) B.* 5. faciant *B.* 6. si quid *BC. Laurentianus.* 7. quod infirmus *AB. et Laurentianus.* qui infirmus *A. m. sec. quod firminus Aug. Neander.* 8. sed et idiotae (idiotae *B.*) *AB.* 9. supervacui *A. Hildebrandus ad Apul. Melan. IX. 36. p. 850.*

Cap. I. a. martyres designati] Hoc est futuri. Ambros. de Vitali et Agricola in libro De Exhort. ad Castil. „ut designati ad martyrium ipsis vocabulis viderentur.“ Liberius (in Epist. antequam iret in exilium) „Vos acceptissimos deo sacerdotes egregia et singularis fides et hic probabiles deo ostendit, iam ad futuram gloriam martyres designavit.“ De „benedicti“ martyrum titulo v. quae adnotabo infra.

b. educandum] Educare, quod proprie nutriciae est, dixit respiciens verba „mater ecclesia de uberibus suis.“ Varro *Non. p. 447. Merc.* „educit enim

obstetrix, educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister.“

c. magistri] Magistri et praepositi gladiatorum sunt lanistae, qui eos de propinquo adhortabantur et accendebant dictataque illis suggerebant (Salm. ad Tertull. De Pallio p. 472.).

d. idiotae] De Pudic. cap. 17. „Sed est hoc sollemne perversis et idiotis et haereticis.“ Adv. Prax. cap. 3. „Simplices enim quippe, ne dixerim imprudentes et idiotae.“ Ibid. cap. 9 „Male accipit idiotas quisque aut perversus fictum.“ De Testim. *Apul. cap. 1.* „(Septimiam) te simplicem et rudem et

de ipso populo dictata suggesta profuerint. Inprimis ergo, benedicti^f, nolite contristare spiritum sanctum, qui ¹⁰vobiscum introiit carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic hodie fuissetis. Et ideo date ¹¹operam, ut illic ¹²vobiscum perseveret: ita vos^e inde perducatur ad dominum. Domus quidem diaboli ¹³est et carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideo in carcerem pervenistis, ut illum etiam in domo sua conculcetis. Iam enim foris congressi conculcaveratis. Non ergo dicat: In meo sunt, temptabo illos ¹⁴vilibus odiis^b, ¹⁵defectionibus aut inter ¹⁶se dis-

10. nobiscum *C. et Laurentianus*. 11. operum illic *C.* operam illic *Laurentianus*. 12. nobiscum *B.* 13. est carcer *A. m. sec.* 14. vilibus odiis *ABCed. Laurentianus et Vaticani tres*. vilibus inediis *Dab.* vilibus edis *Ap. m. pr.* vilibus oediis *Divionensis*. vilibus inediis *Franc. Iunius*. vilibus scidiis *Nic. Rigaltius*. 15. defectionibus *ABCDab. Divionensis, Laurentianus*. affectionibus *cd. Vaticani tres teste Jac. Pamelio*. 16. se *om. Laurentianus*.

impolltam et *idioticam* compello, ¹⁷ quem locum cf. quae adnotata sunt. Gloss. Philox. „*Ἰδιωτῆς, ὁ μὴ νοήμων*, rusticus, rudis. *Ἰδιωτῆς*, rusticitas.“ Papias „Idiota, propria vel rustica lingua contentus. Idiota, rusticus, indoctus, ignarus.“ Gloss. MS. bibl. Reg. (cf. Du Cang.) „Idiota, imperitus, ignarus, nesciens, inscius.“ Cael. Aurel. Acut. I, 11. „Apud inertes, quos *idiotas* appellant.“ Cf. interpret. ad Gell. N. A. I, 2. et ad Cic. Verr. II, 4, 2. Sext. cap. 51.

e. supervacue] „nebenbei.“ Ad ipsum locum cf. Lips. Saturn. Serm. I, 15. p. 912. ed. Vesal. Dictata sunt praecepta, consilia. Cf. interpretes ad Iuven. Sat. V, 122. et Casaub. cum aliis ad Sueton. Caesar. cap. 26. Hieronym. in Ezechiel. cap. 13. „Facile est dare dictata de populo et singulos ictus calumniari ac de alieno videre sanguine et ubi vulnus infligi debuerit imperiti lanistae more disserere.“

f. benedicti] Id est laudandi. Hoc epitheto martyres ornat Tertullianus, ut paulo post „Inprimis ergo *benedicti*“ sqq., et infra ad mulieres. Quod Eleutherio pontif. Rom. et martyri iam defuncto superius [De Praescr. Haeret. cap. 30.] etiam attribuit. Cyprianus „fortissimos“ et „beatissimos“ subinde vocare solet, quodam loco „fortissimos et fidelissimos.“ (Rhenanus.) Cf. Lucianus inter Epist. Cypriani XXII. „*benedictus* martyr Paulus,“ et Cyprian. Epist. X. „*beatos* martyres.“ Fortunat. IV, 321. de Vita B. Martini „Et Fortunati *benedicti* martyris urnam.“ Cyprian. Epist. XL „*fortissimi* et *beatissimi* martyres.“

V. praeterea Muenteri Primordia Eccles. Africae p. 176.

g. ita vos] Malim rescribere „*et ita* vos inde perducatur.“

h. vilibus odiis] Hanc esse Vaticanorum scripturam Pamelius testatur. Sed martyrum inter ipsos odia et quidem vilia fuisse nemo Christianus consenserit. Tam si odia fuisse inter martyres Tertullianus tradidit, profecto futilem et frivolam affectionum ac dissensionum exprobrationem adiecit. Nam quae odia sine adfectionibus ac dissensione? immo frigidissima fuerit Satanae techna: Martyres, qui sunt in carceres compulsi, in meo sunt; tentabo igitur eos vilibus odiis. Quem non quotidie huiusmodi odiis tentat? etiam non in suo? etiam extra carcerem? Itaque non video, qua ratione defendi queat Vaticanorum scriptura. In editionibus ante Pamelium vulgatis legebatur „tentabo illos vilibus inediis, defectionibus aut inter se dissensionibus.“ Sed nec sensus boni inde colligitur quicquam. Etenim quis sanus umquam dixerit „viles inediae?“ aut cur inediae hic ulla suspicabimur, inter carnis alimenta, quae his ipsis martyribus domina mater ecclesia de uberibus suis in carcerem subministrabat? Sic enim disertissime traditur istius scripturae principio. Quo satis etiam refellitur opinio Rhenani vocabulum „defectionibus“ ad rerum penuriam transferentis. Quare nec illae ante Pamelium editiones difficultatem solvant. Dignum ad veri fontem intendit quisquis codicem Divionensem exaravit. Illic enim legitur „Tentabo illos vilibus *oediis* defectionibus aut inter se dissensionibus.“

onibus. ¹⁷Fugiat conspectum vestrum et in ima sua delitescat actus et torpens, tamquam coluber excantatus aut effumigatusⁱ. illi tam bene sit in suo regno, ut ¹⁸vos commitat^k, sed inveniat los et concordia armatos, quia pax vestra ¹⁹bellum est illi. a pacem quidam in ecclesia non habentes a martyribus ²⁰in re exorare consueverunt^l. Et ideo eam propterea in vobis

fugiat ABC. 18. vos vincat B. 19. bellum cum illo AB. bellum et Laurentianus. 20. in carcerem AB.

omnes quae prave cohaerent et un auctoris scripturam habemus: bo illos vilibus scidiis.“ Audie- tullianus esse quaedam inter mar- non odia, sed defectionum et dis- um semina; quibusdam forte sic atibus: Scripturarum auctoritate abberi, quo minus vincula sua mor- ipam adnumerata concussoribus a deprecarentur. Itaque hortatur, inimam videant, ne consilia Sa- adversus ipsos coquatvolvendo ista: Homines ego tentavi quon- cum in meo non erant, nempe rant in paradiso, tentavi autem atissimo divinae cuiusdam arboris

Istos hodie, qui in meo sunt, in carcere, tentabo quoque, sed scidiis. Quasi diceret: Olim ten- uemini, cum esset in paradiso, da fuit magni apparatus tentatio. ero in meo positos, quippe in ac tenebrarum regno, tentabo t quisquiliis, puta momentanae m vexationis formidine ant prose in aliquot annos vitae in dies a desiderio: denique committam a exagitabo dissensionibus. Haec arabilia et obviam atque ad ma- stanse tela, quasi de vilibus sco- scidiis arborum cremialibus. Sci- mt scidia, unde et discidia, sunt as, κλάσματα ξύλων, vilia cae- arborum segmina. Vitruvius II, l alla scidiis et luto obstruunt.“

) Mirificam, ne dicam ineptam, is proposuit loci et emendatio- interpretationem, in qua refel- tempus non teram. Cum totius ratio in eo potissimum consistat, constantiam exhortetur, ne qui signari sese ad martyrium forti voluerint, iam, cum subeundam det, sese deterreri patientur, fa- alligatur cur hoc maxime tempore s, ab defectionibus et dissensio- nos cavere velit. Mutuis enim his mutuis fratrum Christianorum in dissensionibus necessario debili-

taretur singulorum constantia alterorum allocutionibus et adhortationibus subinde egena. Defectiones interpretor a con- cordia fide Christiana fratribus prae- scripta defectiones. Vilia dicit odia, quippe sanctis futuris maxime indigna,

i. coluber excantatus aut effumigatus] His artibus periti et nobiles erant in- primis Marsi et Psylli, de quibus vide quae congesserunt interpretes ad Arnob. Adv. Nott. II, 32. Cf. Plin Hist. Nat. VIII, 32. X, 70., et interpret. ad Vergil. Ecl. VIII, 71.

k. committat] Verbum sumptam a ludo gladiatorum; hi enim „committi“ dice- bantur. Suet. Claud. cap. 34. „Prae- ter destinatos etiam levi subitaque de causa quosdam commisit.“ Cyprian. Epist. X. „Gloriosos servos dei cum dei sacerdote committunt.“ Exempla obvia, ut etiam „componi“ et „compar- rari.“ Exemplum est in Diono [XLIII, 23.] „τοὺς ἀνδρας συνέβαλλε μὲν, καὶ ἕνα ἐπέ.“ Xiphilinus in Domitiano [Dio LXVII, 8.] „πολλάκις δὲ τοὺς ἀγῶνας πᾶσι τῷ ἐποίει, καὶ ἔστιν ὅτε καὶ γῆρονος καὶ γυναῖκας συνέβαλε.“ (La Cérda.)

l. exorare consueverunt] Hoc sibi vult Tertullianus simpliciter, esse in ecclesia homines persaepe, qui pacem inter se non possunt colere abrepti in fratres suos praesudiciis, at ubi fratres illos suos, quibuscum pacem in libertate ne- quibant colere, vident in persecutione martyras esse Christi et pro iustitia per- peti, tum deposita animi sui abaliena- tione cum eis reconciliari et odia ante- cedentia deprecari, aut etiam eorum in- terveatu utuntur ad suam cum aliis adeoqua cum ecclesia ipsa, si forte, re- conciliationem (Franc. Junius). Alludit ad consuetudinem eius temporis, quae etiam Cypriani aetate in usu fuit, quem- admodum ex eius viri scriptis colligi- tar, siquidem lapsi, id est qui sacrificaverant idolis aut necessitatem sacrifi- candi pecunia apud magistratum rede- merant accepta securitatis syngrapha,

²¹ habere et ²² fovere et custodire debetis, ut, si forte^m, et aliis praestare possitis.

Cap. II. Cetera aequae animi impedimenta usque ad limen carceris^a deduxerint vos, ¹ quousque et ² parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso ³ mundo, ⁴ quanto magis a saeculo rebusque eius? Nec hoc vos ⁵ consternat, quod segregati estis a mundo. Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse ⁶ vos e

21. habetur B. 22. ponere C. sed correct. eadem manu in marg. fovere.

Cap. II. 1. usque om. AB. 2. parentes nostri C. et Laurentianus. 3. a mundo. 4. quanto magis a saeculo rebusque eius? Nec hoc vos consternat, quod segregati estis a mundo om. d. 5. consternat C. et Laurentianus. 6. nos AB.

quo reciperentur in ecclesiam ante confessionem exomologesinque et poenitentiam ante impositionem manus episcopi et cleri solebant a martyribus et confessoribus in carcere constitutis libellum extorquere deprecatorum, per quem in ecclesiam recipi iuberentur. Sic enim lapsi quidam importunis precibus martyres et confessores fatigabant corrumpebantque. Vocabant autem veteres „dare pacem“ recipere in ius communicationis. In hunc igitur sensum accipi debet quod hic Tertullianus scribit „quam pacem quidam in ecclesia non habentes,“ item „ut, si forte, et aliis praestare possitis.“ Vide, quanta fuerit olim martyrum etiamdum viventium auctoritas. Sane Cyprianus Epist. III, 15. in libello quorundam martyrum pro lapsis scripto hoc insertum paulo incautus fuisse testatur „communicet illo cum suis.“ Nam addi debebat quidem „suis.“ Proinde idem sanctissimus vir, scribit sub antecessoribus suis id semper observatum, ut diaconi ad carcerem commeantes martyrum desideria consiliis suis et scripturarum praeceptis gubernarent; his enim illic verbis utitur (Rhenanus). Rhenano adsentunt Baronius Annel. I, p. 508. et La Cerda „pacem“ de indulgentia interpretantes. Adde locum ex libri De Pudicitia cap. 22. „Domini enim, non famuli est ius et arbitrium, dei ipsius, non sacerdotis. At tu iam et in martyres tuos effundis hanc potestatem: ut quisque ex consensione vincula induit adhuc mollis, in novo custodiam nomine, statim ambiunt moechi, statim adeunt fornicatores, iam preces circumsonant, iam lacrimae circumstant maculati cuiusque, nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui ecclesiam perdidit. Violantur viri ac feminae in tenebris plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his

quaerunt, qui de sua periclitantur. Ad metalla confugiunt, et inde communicatores revertuntur, ubi iam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. Qui enim in terris et in carne sine culpa? quis martyr saeculi incolae, denariis supplex, medico obnoxius et funeratori?“ Liberius in Epistola antequam iret in exilium cum supra sacerdotes dixisset designatos esse ad martyrium, subicit „Estote itaque de promissione caelesti securi, et quia proximiores estis deo effecti, vestris orationibus me vestram consecratorum famulum dei ad deum sublevate.“ Cyprian. Epist. XV. „Cum vos ad me litteras direxeritis, quibus examinari desideria vestra et quibusdam lapsis pacem dari postulatis.“ Paulo post „Et quoniam audio, fortissimi et carissimi fratres, impudentia vos quorundam premi et verecundiam vestram vim pati, oro vos quibus possum precibus, ut evangelii memores et considerantes quae et qualia in praeteritum antecessores vestri martyres concesserint, quam solliciti in omnibus fuerint, vos quoque sollicite et caute petentium desideria ponderetis, utpote amici domini, et cum illo postmodum iudicaturi inspicatis et actum et opera et merita singulorum“ sqq. Id. Epist. XX. „Item cum comperissem eos qui sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent vel nefandis libellis nihilominus conscientiam polluisent, exambire ad martyres passim, confessores quoque importuna et gratiosa deprecatione corrumperere, ut sine ullo discrimine atque examine singulorum darentur quotidie libellorum milia contra evangelii legem“ sqq. m. si forte] Vide quae adnotavi ad De Corona cap. 5.

Cap. II. a. usque ad limen carceris] Non ultra limen carceris comitaverint

carere quam^b in ⁷carcerem ⁸introisse intellegemus. Maiores tenebras habet mundus, quae hominum ⁹praecordia excaecant. Graviores catenas ¹⁰induit mundus, quae ipsas animas hominum constringunt. Peiores immunditias expirat mundus, libidines hominum. Pares postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Iudicia denique non ¹¹proconsulis, sed dei sustinet.
¹²Quo vos^d, benedicti, de carcere in ¹³custodiarium^e, si forte, ¹⁴translatos existimetis. Habet tenebras, sed lumen estis ¹⁵ipsi. Habet vincula, sed vos soluti deo estis. Triste illic expirat, sed vos odor estis suavitatis. Iudex ¹⁶expectatur, sed vos estis de iudicibus ipsis iudicaturi. Contristetur illi qui fructum saeculi suspirat. Christianus etiam extra carcerem saeculo renuntiavit, in carcere autem etiam carceri. Nihil interest, ubi sitis in saeculo, ¹⁷qui extra saeculum estis. Et si aliqua ¹⁸amisistis vitae gaudia, ¹⁹negotio est aliquid amittere, ut maiora ²⁰lucreris. Nihil adhuc dico de praemio, ad quod deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem saeculi et carceris comparemus, ²¹si non plus in carcere spiritus acquirit^f, quam caro ²²amittit. Immo et quae iusta

7. in carcere ABD. 8. exiisse intellegemus C. 9. praecordia exerceant B. 10. induit ABCD. Laurentianus. 11. pro consulibus Laurentianus. 12. quo nos ABC. Laurentianus. 13. custodiarium A. (m. pr.) B. 14. tralatos C. 15. Ipsi habent C. Laurentianus. 16. expectatur, sed vos d. Petr. Giacconius. expectatur de iudicibus, sed vos Laurentianus et reliqui. 17. qui extra ABCDabc. Laurentianus. extra d. 18. amisisti Franc. Junius. 19. negatio AB. 20. lucretis Hilibrandus ad Apul. Metam. 1, 24. p. 68. 21. si non ABCabcd. Gorziensis. si nos D. 22. admittit. immo Laurentianus.

vos, sed ibi resistant cum parentibus vestra. De vos „parentes“ vide quae adnotavi ad Scorpiac. cap. 3.

b. exiisse vos e carcere, quam] De ellipsi comparativi magis dixi ad De Testim. Animae cap. 2.

c. sed dei sustinet] Sustinet, expectat. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11. Adde Scorpiac. cap. 2. „Sustineant evangelia paulisper, dum radicem exprimo legem, dum inde elicio voluntatem dei, unde et ipsum recognosco.“ Ibid. cap. 13. „quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei.“

d. Quo vos] Etiam hic facile deprehendes ellipsin comparativi magis.

e. in custodiarium, si forte, translatos] Id est, ut hoc de vobis statuatis, vos ad libertatem vitamque servari, non ad captivitatem et mortem. De voce „custodiarium“ cf. Adv. Iud. cap. 3. De formula „si forte.“ obvia etiam initio huius capituli, v. adnotata ad De Corona cap. 5.

f. sed lumen estis] Epist. Carian. Epist.

LXXXI. „O bestum carcerem, quem illustrat vestra praesentia! O bestum carcerem, qui homines mittit ad caelum! O tenebras lucidiores sole ipso et luce hoc mundi clariores, ubi modo constituta sunt dei templa et sanctificata divinis confessionibus membra vestra.“ Hilar. Can. XI. in Math. „Neque sane credi potest, spiritus sancti gloriam in carcere posito defuisse, cum apostolis virtutis suae lumen esset in carcere positus ministraturus.“

g. si non plus in carcere spiritus acquirit] „Si“ particulae pro „an“ positae exemplorum ingentem numerum suppeditant scripta Tertulliani. Apolog. cap. 6. „Nunc religiosissimi legum et patrum institutorum protectores et cultores respondeant velim de sua fide et honore, si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae obliteraverunt.“ Ibid. cap. 8. „Cupio respondeas, si tanti aeternitas, aut si non, ideo nec credenda.“ Ibid. cap. 13. „Recognoscite, si mentior.“

sunt caro non amittit: per curam ecclesiae et ²²agapen fratrum ^b, et insuper quae semper utilia fidei, spiritus adipiscitur. Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non sollemnes nationum dies ipsa ²³mixione participas, non nidoribus spurcis verberaris ⁱ, non clamoribus spectaculorum, ²⁴atrocitate ^k vel furore vel impudicitia celebrantium caederis, non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt, vacas a scandalis, a temptationibus, a recordationibus malis, iam et a persecutione. Hoc praestat carcer Christiano, quod ²⁵eremus prophetis. Ipse dominus in secessu frequentius agebat, ut liberius oraret, ut saeculo cederet: gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstravit. Auferamus carceris nomen, ²⁶secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. ²⁷Vagare spiritu, ²⁸spatiare spiritu et non stadia opaca ^l aut porticus longas ²⁹proponens tibi, sed illam viam, quae ad deum ducit. Quotiens eam spiritu deam-

23. agapen *abcd. Rhenanus.* age per *ABCD. Laurentianus.* 24. atrocitates vel furores vel impudicitias *d.* 25. heremus *AB.* 26. non secessum *A. (m. pr.) B.* 27. vacare spiritus *A. (m. pr.) BC. Laurentianus.* Vagare spiritus *D.* 28. spatiare spiritus *A. (m. pr.) BCD. Laurentianus.* 29. praeponens *D.*

Ibid. cap. 21. „Quaerite ergo, si vera sit ista divinitas Christi.“ Ibid. cap. 23. „Dicent ibidem: Et quis ille Christus cum sua tabula? si homo communis conditionis? si magus? si post mortem de sepulcro a discipulis subreptus? si nunc denique penes inferos? si non in caelis potius, et inde venturus cum totius mundi motu.“ Ibid. cap. 25. „Viderit Cybele, si urbem Romanam ut memoriam Troiani generis *adamavit* — si ad ultores transire *prospexit*.“ Ad Nat. I, 7. „Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, quemadmodum nos.“ Ibid. I, 16. „Respicite, si *desunt* populi.“ V. de hoc particulae usu Bentl. et reliquos interpretes ad Horat. Epist. I, 3, 30. et I, 7, 39. Buenem. ad Lactant. Inst. IV, 16. p. 495. Duker. ad Flor. III, 3, 6. Hildebr. ad Apul. De Magia cap. 94. p. 621. et ad Arnob. Adv. Nat. II, 3. Indicativi in oratione indirecta more Graeco positi pro coniunctivo aliquot exempla iam supra habebas, quibus addo Apolog. cap. 42. „Quomodo infructuosi *videmus* negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, non scio.“ Ad Nat. 2, 17. „Quaerite, quis tantorum *vices ordina-* vit.“ Exempla huius usus ex Arnobio collegit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. III, 6. (quibus adde II, 20. III, V, 33.). Cf. Cort. ad Lucan. I, 26. Hildebr. ad Apul. Metam. I. 25. p. 70.

h. per curam ecclesiae et agapen fratrum] Id est per subventionem publicam et privatam in communione sanctorum. Nam publicam praestabant administri ecclesiae, privatam singularemque membra particularia *di' ἀγάπης* id est per dilectionem Christianam. (Fr. Iunius.) Pelag. X, 46. „Semino agrum meum et facio ex ipso *agapen*.“ Cyprian. Testim. III, 3. „*Agapen* et dilectionem fraternam religiose et firmiter exercendam.“ Cassian. Coll. XXIV, 12. „*Agapen* alienae operationis expectas.“ Cf. Apolog. cap. 39.

i. non nidoribus spurcis verberaris] Excipit hunc locum Barth. ad Stat. Theb. V, 390. tom. III, p. 198. inter alia exempla verbi „verberare“ similiter usurpati. „Nidores spurci“ sunt, de quibus loquitur in Apolog. cap. 35. „Grande videlicet officium focos et toros in publicum educere, vicatim epulari, civitatem tabernae habitu abolere, vino tutum cogere, catervatim cursitare ad iniurias“ sqq.

k. atrocitate] Haec est librorum veterum scriptura, quae non audeo mutare cum Rigaltio speciose refigente „non clamoribus spectaculorum atrocitates vel furores vel impudicitias celebrantium caederis.“

l. stadia opaca] V. quae adnotavero ad De Corona, cap. 4.

bulaveris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo,
²cum animus in caelo est. Totum hominem animus circumfert et,
 quo velit, transfert. Ubi autem erit cor tuum, illic erit et thesau-
 rus tuus. Ibi ergo sit ³¹cor nostrum, ubi volumus habere the-
 saurum. Math. VI.
 21.

¹Sit nunc, benedicti, carcer etiam ²Christianis molestus. Vo-
 cati sumus ad militiam dei vivi iam tunc, cum in sacramenti verba
²respondemus. Nemo miles ad bellum cum deliciis venit nec de
 cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus expeditis^a et sub-
 strictis, ubi omnis duritia et inbonitas^b et ⁴insuavitas^c constitit.
⁵Etiam in pace labore et incommodis bellum pati iam ediscunt in
 armis deambulando, campum decurrendo, fossam ⁶moliendo, testu-
 dinem ⁷destinando, desudando^d. Sudore omnia constant, ne cor-
 pora atque animi expavescant de umbra ad solem^e et sole ⁸ad gelum^f, de tunica ad lorica, de silentio ad clamorem, de quiete ad

30. cum ~~solimus~~ abed. cum manus ABCD. Laurentianus. 31. cor vestrum AB.

Cap. III. 1.. Si nunc d. 2. Christianus A. (m. pr.) BC. Laurentianus. 3. re-
 spondemus ABCD. Laurentianus. spondimus a. respondimus reliqui. 4. suavitas
 Laurentianus. 5. etiam in pace, labore et incommodis abcd. cum Gorziensi. etiam
 in pace labor est. et incommodis (in commodis A.) ABD. Laurentianus. etiam in
 pace labor est in commodis C. 6. moliendo A. 7. destinando, desudando. Su-
 dore ego. densando. Sudore d. densitando. Sudore La Cerda. desecando. Su-
 dore Rhenanus. designando. Sudore Latinius. desidendo. Sudore Just. Lipsius De
 Hi. Rom. V, 14, p. 341. Vesal. desiccando. Sudore Dabc. desiccando desudando
 sudore ABC. desudando. Sudore tres Vaticani, p^{ro}b. Pamelio et Junio. 8. et sole
 ABCDabc. de sole d. de solo Jos. Scaliger. 9. ad gelum Iosias Mercerus et Fr.
 huius. ad gelum Rhenanus, Latinius. ad caelum ABCDabcd. ad telum A. m. sec.
 superser.

Cap. III. a. de papilionibus expeditis]
 Expediuntur tentoria involuta, cum in
 castris extenduntur et feniculis ad pa-
 los terrae infixos substringuntur alligan-
 tarque, ne vento disturbante corruant.
 (Rhenanus.).

b. inbonitas] Agnoscunt hoc vocabu-
 lum Glossae Sangerm. ap. Du Cangium
 explicantes „malus animus.“

c. insuavitas] De P^{ro}nit. cap. 10.
 „Quae per insuavitatem medentur.“ Gell.
 N. A. I, 21. „Insolentia et insuavitas
 dictionis.“

d. testudinem destinando, desudando]
 Si Pamelio fides est, in tribus Vaticanis
 libris, vocabulum „desiccando“ post
 „testudinem“ non comparat. Hanc scrip-
 turam defendit etiam Iunius explicans
 „testudinem et contextionem scutorum
 summa contentione et sudore perficiendo
 militariter.“ Cui quidem interpretationi
 facile quidem assenserim, sed dubito de
 hie eius scripturae utpote ex libris
 propositae qui alias constanter cum
 aliis libris facere solent. Strucchius

ad Vegetium De Re Milit. II, 23. vult
 scribi inverso ordine „fossam desiccando,
 testudinem moliendo.“

e. ne animi expavescant de umbra ad
 solem] Apolog. cap. 39. „Qui de uno
 utero ignorantiae ad unam lucem expa-
 verint veritatis.“ De Spectac. cap. 17.
 „Ipsae illae pudoris sui interemptrices
 de gestibus suis ad lucem et populum
 expavescentes semel anno erubescant.“

f. et sole ad gelum] Imitari videtur
 hunc locum Hieronymus in epistola ad
 Heliodorum Tom. IV, P. II, p. 7. ed.
 Benedict. „Quid facis in paterna domo
 delicate miles? Ubi vallum? ubi fossa?
 ubi hiems acta sub pellibus? Ecce de
 caelo tuba canit, ecce cum ²imbibus
 debellaturus orbem imperator armatus
 egreditur. Ecce bis acutus gladius ex
 regis ore procedens obvia quaeque met-
 tet, et tu mihi de cubiculo ad aciem,
 tu de umbra egrederis ad solem? Cor-
 pus assuetum tunica loricae onus non
 fert, caput opertum linteo galeam re-
 casat.“

tumultum. Proinde vos, ¹⁰benedicti^s, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem ¹¹virtutum animi et corporis deputate. Bonum agonem ¹²subituri estis, in quo ¹³agonothetes^s deus vivus est, xystarches^s spiritus sanctus, corona ¹⁴aeternitatis ¹⁵brabium angelicae substantiae, politia in caelis^s, gloria in saecula saeculorum. Itaque epistates vester Christus Iesus, ¹⁶qui vos spiritu unxit et ad hoc ¹⁷scamma^s ¹⁸produxit, voluit ¹⁹vos ante diem agonis ad duriorum tractationem a liberiore condicione seponere, ut vires corro-

10. benedicti d. benedictae reliqui. 11. virtutum d. Latinius virtutis A. m. sec. virtutem ABCDabc. 12. subituri d. subiturae reliqui. 13. agonithetes ABC. xistarches B. xystarches A. m. pr. 14. aeternitas d. 15. bravium BD. tres Vaticanani. 16. qui nos C. 17. scampna AC. scanna B. 18. perduxit C. 19. vos autem A. (m. pr.) B.

g. benedicti] Libri vetusti habent „benedictae“, quod correxit Rigaltius. Alia est enim ratio loci capitis quarti, ubi feminae „benedictae“ appellantur, alia huius loci, ubi generaliter ad utriusque generis martyras convertitur oratio.

b. agonothetes] „Agonithetes“ praebent libri scripti, et sic habet etiam vetus ille Agobardi Scorpiac. cap. 6. Tueri videantur hanc formam Acta S. Hammonis Monachi Savignei MSS. ap. Du Cangium „Quid faceret miles Christi? quo novus *agonitheta* se verteret?“ item Ugutio „*Agonitheta*, qui vel quae est in agone id est pugil.“ Vita S. Ermelandi Abb. MS. ap. Du Cangium „*Agonitheta* virilis, omnium virtutum consecrans iter.“ Sed in omnibus his locis reponendum esse *agonizeta* (quod Mabillonius iam fecit in illo Actorum S. Hammonis loco) glossariorum variorum expositiones satis evincunt. Sic Glossar. laeckii interpretatur „*Agonizetta*, qui in agone est,“ Glossar. ab Ang. Maio editum in Auct. Class. tom. VIII, p. 50. „*Agonizeta*, brabeuta, victor,“ et paulo infra „*Agonizeta*, victor.“ Id. Gloss. p. 29. „*Agonizeta* victor; unde Iosephus in sexto decimo „pro qua munificentia perpetuus *agonizeta* nominatus est.“

i. xystarches] Hic ambobus xystis, stadio et denique cunctis athletarum exercitationibus praerant, ut ait Mercurius de Arte. Gymnastr. II, 12. et citat tum Tertullianum, tum etiam lapidem Graecis litteris, quem ipse Latinum reddit: „*Totius Xysti Perpetuum Xystarcham*.“ Ioann. Suarius in Sidon. Epist. II, 2. ait xystarcham esse gymnasiarcham praefectumque agonum, et citat Ammian. XXI. [1. med.], qui dixit „xystarchae doctorum.“ (La Cerda.) V. Gruter. Inscript. p. CCCXIII, 10. et p. MXCIV, 5.

Reines. Synt. Inscript. V, 41. Agonothetes distribuit praemia, xystarches quae sunt opus certataris suppeditat velut communis oeconomus, epistates certamini praestat (Scorpiac. cap. 6.).

k. politia in caelis] Epist. Pauli ad Philipp. III, 20. Cf. Adv. Marcion. III, 24. „et *politium* id est municipatum nostrum in caelis esse pronuntians.“ Franc. Iunius distingui voluit: „corona aeternitatis, brabium: angelicae substantiae politia in caelis, gloria in saecula saeculorum.“ Angelicae substantiae politia in caelis est civitas caelorum communis cum angelis dei.

l. scamma] „Scamma“ Graecis locus dicitur certaminis, in quo congregantur athletae, quod fossa soleret cingi *παρά τὸ σκάτω*. Hinc proverbialiter dictum Hieronymo adversus errores Io. Hierosolymitani ad Pammachium [Tom. IV, P. II, p. 315. ed. Bened.] „de *scammate* et loco certaminis egredi“ pro eo quod est a proposito digredi sive lines transfiliere (Fr. Iunius). Isidori Glossae: „*Scammata*, arenae ubi athletae luctantur.“ Gloss. Philox. „*Scamma*, *σῆμα*.“ Chrysost. Homil. De Diabolo Temptatore: „*ἔτι γὰρ ἐν τῷ σκάματι ἐστήκαμεν, καὶ ἐν τοῖς ἀγῶσι τῆς μετανοίας ἐσμέν*.“ Id. Homil. XVI. Ad Populum „*μὴ μοι δεῖξῃ ἐν τῇ παλαιστρᾷ τὸν ἀθλητὴν, ἀλλ' ἐν τῷ σκάματι*.“ Chrysolog. Serm. XXXIII. „Dicere non est ausa, ne circumstantiam confunderet et oneraret auditum, ne fieret populorum *sabulā*, quae tot annis stadium et *scamma* fuerat passio-num.“ Aldhelm. De Virgin. cap. 19. „In *scammate* mundi ritu palaestrico agonizantes.“ Cael. Aurelian. Tard. Pass. II, I. „Ordinat idem in arenae spatio, quod appellant *scamma*.“ Cf. Du Cangii

borarentur in vobis. Nempe enim et athletae segregantur ad strictiorem disciplinam²⁰, ut robori aedificando²¹ vacent. Continentur a luxuria, a cibis laetioribus, a potu²⁰ iocundiore, coguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laboraverint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit apostolus, ut coronam corruptibilem consequantur. Nos aeternam consecuturi carcerem nobis pro palaestra²² interpretamur, ut ad stadium tribunalis bene exercitati incommodis omnibus producamur, quia virtus duritia extruitur, mollitia vero destruitur.

1. Cor. IX.
25.

Scimus ex dominico praecepto, quod caro infirma sit²³, spiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia dominus consentit²⁴ carnem infirmam esse. Propterea enim praedixit spiritum²⁵ promptum, ut ostenderet, quid cui debeat²⁶ esse subiectum, scilicet ut caro serviat²⁷ spiritui, infirmior fortiori, ut ab eo etiam ipsa fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne de communi salute, nec iam de incommodis²⁸ carceris, sed ipso agone et proelio cogitans. Timebit forsitan caro gladium gravem et crucem excelsam et rabiem bestiarum et summam ignium poenam et omne carnificis ingenium in tormentis, sed spiritus contraponat sibi et carni acerba licet ista, a multis tamen aequo animo excepta, immo et ultro appetita, famae et gloriae causa nec a viris tantum, sed etiam a feminis, ut vos quoque, benedictae, sexui vestro respondeatis. Longum est, si enumerem singulos, qui se gladio conferunt animo suo ducti. De feminis ad manum²⁹ est. Lucretia, quae vim stupri³⁰ passa est, cultrum³¹ sibi adegit in conspectu pro-

Cap. IV.

Math. XXVI.
41.

20. iocundiore B. 21. interpretamur ABC. interpretamur reliqui.

Cap. IV. 1. vobis A. (m. pr.) B. 2. promptum, ut ABCDab. promptum esse, ut cd. tres Vaticani, teste Pamelio. 3. spiritui A. (m. pr.) B. 4. ipsa abcd. cum Gorziensi. ipsam ABCD. 5. de incommodis A. (m. sec.) cd. Harrisius. incommodis reliqui. 6. carceris, de ipso Rhenanus. 7. Timebit A. (m. pr.) B. 8. et licet AB. sint licet A. m. sec. 9. ut nos ABC. 10. est et ABC. 11. passa est cultrum ABCDe. passa reliqui. 12. sibi adegit A. (m. sec.) B.

Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v., et de Hieronymi loco supra laudato etiam Leopardi Emend. I, 22.

m. et athletae segregantur ad strictiorem disciplinam] Res nota. Si vis, addeas Hieron. Mercurial. De Arte Gymnaq. I, 15. (in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. Graec. et Rom. tom. III, p. 534), Lips. Saturn. I, 14., Krause in Pauly Real-Encyclop. tom. I, p. 910 sqq., Interpret. ad Horat. A. P. 414.

n. robori aedificando] Cf. in extr. cap. „Quia virtus duritia extruitur.“ De Molol. cap. 10. hinc prima diabolo aedificatur.“ Ad Scap. cap. 5. „Nec tamen deficiet haec secta, quam

tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur.“

Cap. IV. a. quod caro infirma sit] „Quod“ particulam ponere pro accusativo cum infinitivo sequioris sevi scriptoribus usitatissimum est, quare non est, cur ex scriptis Tertulliani exempla hic cumulem. Vide Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 42. et ad Apul. Metam. VI, 23 p. 477. et qui citantur apud Ruddim. Institut. Gramm. II, p. 12. Ita etiam „quia“ et „quoniam“ ponere solent. Cf. Munck. ad Fulgent. Vergil. Cont. p. 752.

b. quid cui debeat] De hoc genere duas interrogationes in uno orationis

pinquorum, ut gloriam castitati suae pareret. ¹³Mucius manum suam ¹⁴dexteram in ara crenavit, ut hoc factum eius fama haberet. Minus fecerunt ¹⁵philosophi Heraclitus, qui se ¹⁶bubulo stercore oblitum exussit, item ¹⁷Empedocles^d, ¹⁸qui in ignes ¹⁹Aetnaei montis ²⁰desilivit, et Peregrinus^e, qui non olim se rogo ²¹immisit, cum feminae quoque contempserint ignes ²²Dido^f, cum post virum dilectissimum nubere cogeretur, item Asdrubalis^g uxor, quae iam ardente ²³Carthagine, ²⁴ne maritum suum supplicem ²⁵Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriae devolavit. Regulus^h, dux Romanorum, captus a ²⁶Carthaginensibus, cum se unum pro multis captivis ²⁷Carthaginensibus compensari ²⁸noquisset, maluit hostibus reddi et in arcae genus stipatus undique extrinsecus clavis transfixusⁱ tot cruces sensit. ²⁹Bestias femina libens appetiit, ³⁰utique horridiores aspides serpentes^k tauro vel urso, quas Cleopatra^l immisit sibi, ne in manus inimici perveniret. Sed mortis metus non ³¹tantus est, quantus tormentorum. ³²Itaque cessit carnifici meretrix Atheniensis^m, quae conscia coniurationis cum propterea torqueretur a tyranno, et non prodidit coniuratos et novissimeⁿ linguam suam commestam in faciem tyranni expuit, ut nihil

13. Mutius libri omnes. 14. dexteram CD. dextram AB. 15. filii sophi heraclitis AqB. filius sophii heraclitis A. filius Iovius Heraeles vel Hercules A. m. sec. in marg. 16. bubulo A. (m. pr.) BCD. 17. pedocles A. (m. pr.) B. 18. qui ignes C. 19. ethnei AB. 20. dissilivit ABda. dissiluit (C?)bcd. 21. emisit ABCD. 22. Dido (didon ABC) cum ABCDabc. Dido ne d. 23. cartagine A. cartagine C. 24. ne maritum los. Scaliger. cum maritum d. maritum reliqui. 25. Scipioni d. 26. Carthaginensibus BDabc. 27. Carthaginensibus Babc. 28. voluisset A. (m. pr.) B. 29. et bestias AB. 30. et utique aspides serpentes tauro vel urso horridiores d. Vocem serpentes inducit Fr. Junius, cumque eo La Cerda. 31. tanti est quanti C. tantis est quantis AB. 32. Itaque non cessit los. Scaliger. Non itaque cessit Fr. Junius. Itaque nec cessit Latinus.

membro conflandi cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 8.

c. qui se bubulo stercore oblitum exussit] Rem narrat Diog. Laert. IX, I, 3. d. Empedocles] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 50.

e. Peregrinus] Lucianus Περὶ τῆς Περυρίων τελευτῆς tom. VIII, p. 272 sqq. Bip. p. 420 sqq. et ibi interpret. Philostr. V. Soph. II, 10. Athenag. Legat. ad Chr. cap. 20.

f. Dido] Cf. Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18.

g. Asdrubalis uxor] Cf. Ad Nat. I, 18. II, 9.

h. Regulus] Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18.

i. extrinsecus clavis transfixus] Non opus est corrigi „transfixis“ vel „transfixae.“ extrinsecus enim est „von aussen her.“

k. aspides serpentes] Petr. Faber Semestr. III, 15. verba „aspides serpentes“ et „quas Cleopatra immisit sibi“ spuria esse iudicat. Verto „nach grimmen thieren griff gern ein weib, und in der that sind schrecklicher als stier und bär die aspiaschlange, welche Cleopatra sich anlegte, um nicht in die hande ihres feindes zu gelangen.“

l. Cleopatra] Cf. Ad Nat. I, 18.

m. cessit carnifici meretrix Atheniensis] Leaena meretrix. Cf. ad Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18. Cessit autem quodammodo carnifici, cum linguam dentibus abscederet non ultro scilicet sese tormentis restitutum sentiens.

n. novissime] „Novissime“ est pro denique, postremo, de qua significatione adeas Ruhnken. et Protoscher. ad Real. Lup. I, §. 8. p. 100. Wopkens Lect. Tull. p. 46.

agere ³³in se sciret tormenta, etsi ultra ³⁴perseverarent. ³⁵Nam quod hodie apud Lacedaemonas sollemnitas^o maxima est ³⁶*διαμαστίγωσις*, id est flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique ³⁷adulescentes flagellis affliguntur, astantibus parentibus et propinquis et, uti perseverent, adhortantibus. Ornamentum enim et gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus. Igitur si tantum terrenae gloriae licet de corporis et animi vigore, ut gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta ³⁸contemnat sub praemio laudis humanae, possum dicere, modicae sunt istae passionis ad consecutionem gloriae caelestis et divinae mercedis. ³⁹Tanti ⁴⁰vitream, ⁴¹quanti verum margaritum? Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare^q, quantum alii pro falso?

Omitto nunc gloriae causam. Eadem omnia saevitiae et cruciatu certamina iam apud homines affectatio quoque et morbus ¹quidam animi conculcavit^a. ²Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat^b? Certe ad feras ipsas ³affectatione descendunt, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Iam et ad ignes quidam se auctoraverunt, ut certum spatium ⁴in tunica ardente conficerent^c. Alii inter ⁵venatorum taureas^d scapulis pa-

Cap. V.

33. in se sciret tormenta *Franc. Junius.* se scirent tormenta *abed.* se sciret in tormenta *ABCD.* se sciret vi tormentorum *Rhenanus.* 34. perseveraret *ABCD.* 35. Nam quae *cd. ex Vaticanis.* Namque *C.* Nam quod *reliqui.* 36. dyamasticosis idem *B.* diastagosis id est *A.* 37. adulescentes *C.* 38. contemnat *ABC.* contemnant *reliqui.* 39. Tanti *ABCDabc.* Si tanti *d. los. Scaliger.* An tanti *A. m. sec.* 40. vitrum *Ad. Latinus, los. Scaliger.* 41. quanti verum *ABCDabc.* quanti *d. Fr. Junius, los. Scaliger.*

Cap. V. 1. quidem *AB.* 2. quod otiosos *AB.* quod otiosa *C.* 3. affectione *A. (m. pr.) BCD.* 4. in tunica ardente *AB.* 5. venatorum caveas scapulis *C.*

a. hodie apud Lacedaemonas sollemnitas] Cf. Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18. Lycurgi instituta perseverasse usque in quintum p. Chr. saeculum constat ex Dione Chrysost. Or. XXV, p. 281. Cf. Meurs. Misc. Lacon. II, 5. p. 121. Theodoret. tom. IV, p. 931. ed. Schulz.

p. Tanti vitream, quanti verum margaritum?] Hieronym. Ad Laetam tom. IV. P. II, p. 495. Bened. „Si tanti vitrum, cur non maioris sit pretii margaritum?“ Id. Ad Salvinam p. 667. „Si tanti vilissimum vitrum, quanti pretiosissimum margaritum?“ Id. Ad Demetriadem p. 787. „Tanti, ut dicitur, vitrum, quanti margaritum.“ Similiter Gregor. Nyssen. Tract. in Psalm. I, cap. 8. ὀφείλει λίθους τιμωρὸς καὶ ψηφίδα ταύρων.

q. pro vero habeat erogare] De structura verbi „habere“ cum infinitivo cf. quae adnotata sunt ad De Fuga in Persecut. cap. 12. „Erogare“ est pro „impendere,“ ut saepissime apud Tertullianum. Exempla protuli ad Scorp. cap. 6.

Cap. V. a. conculcavit] Pari sensu Tertullianus vulgo utitur verbo „incolcare.“ Cf. quae adnotavero ad Scorp. cap. 6.

b. ad gladium locat] Si tanti est, adeas Desid. Herald. Digress. XXIV, p. 249. qui illustrat hunc locum. Cf. Lips. Saturn. Serm. II, 3. p. 928. ed. Vessal.

c. in tunica ardente conficerent] Cf. Ad Nat. I, 18.

d. alii inter venatorum taureas] Cf. Ad Nat. I, 18. Taureae sunt scuticae et flagella ex taurino corio, sicut buc-

tientissimis inambulaverunt: ⁶Haec, benedicti, non sine causa dominus in saeculum admisit, sed ⁷ad nos et nunc exhortandos et in illo die ⁸confundendos, si ⁹reformidaverimus pati pro veritate in salutem quae alii affectaverunt pro vanitate in perditionem.

Cap. VI. ¹Sed haec exempla constantiae omittamus de affectatione venientis. Convertamur ad ipsam condicionis humanae contemplationem, ut et illa nos instruant, si qua constanter adeunda sint quae et invitis evenire consueverunt. Quotiens enim incendia vivos cremarunt? ²quotiens ferae ³et in silvis suis et in mediis civitatibus ⁴elapsae ⁵caveis homines devoraverunt? quot a latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, torti prius, immo et omni contumelia ^{expuncti}? Nemo non etiam hominis causa pati potest quod in causa dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel praesentia nobis tempora documenta sint, quantaes qualesque personae inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et aetatibus suis exitus referunt hominis causa^b, aut ab ipso, si contra ⁶eum fecerint, aut ab adversariis ⁷eius, si pro eo steterint.

6. et haec AB. 7. ad vos ABC. 8. ad confundendos ABC. 9. reformaveribus AB. reformidaveritis *Ap. m. sec.* reformaverimus C.

Cap. VI. 1. Si haec ABC. 2. quoties ferae C. 3. et in silvis suis bis habet B. 4. elepse B. m. pr. 5. caneis A. (m. pr.) B. 6. cum fecerint BC. 7. Quinti septimi florentis Tertulliani ad martirias liber finit B.

ceae apud Plautum sunt ex bovillo. Salviae. De Gubern. Dei VIII, p. 270. „Nec solum hoc, sed improbissimis flagitiosorum hominum cachionis et detestantibus ridentium sibilis quasi *taureis* caedebatur.“ Vita Pontii Martyris d. XIV. Maii (ap. Baluz. Miscell. tom. II, p. 137.). „Statim egressi sunt duo venatores cum *tauriis* et nervis secundum consuetudinem.“ Iuvenal. Sat. VI, 491. „*taurea* punit Continuo flexi crimen facinusque capilli.“ Artemidor. Oneirocrit. I, 72. „*δοῦλοις δὲ* (sc. *σημαίνει*) *βασάνους διὰ τὸν ἰμάντα καὶ τὴν ταυρία*.“ Athanas. Epist. ad Solitar.

p. 850. „*καὶ ποιήσαντες εἰς τὰ πῦρα ταυρία ἴσα θανάτῳ κατακοπήναι*.“ Cf. Sozom. VI, 19. VIII, 24. Onomast. Vulcan. p. 151. „*Taurea, ἕρνος*.“ Aliae Glossae, „*Taureae, plagne, nervi*.“

Cap. VI. a. *expuncti*] Tertulliani verbum pro eo, quod est affecti absolutissime, sic ut nullum contumeliae genus amplius desiderari posset, quod illi non sint perpassi (Franc. Iunius). Cf. adnotata ad Scorp. cap. 10.

b. hominis causa] Imperatoris videlicet.

DE
S P E C T A C U L I S.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat codicem Agobardinum (*Aβ* ex collatione Steph. Baluzii, *Aφ* ex collatione Hildebrandi).
- B** - editionem principem Io. Gagneii a. MDXLV. (*Bmg* significat scripturam ex margine eius editionis prolatam).
- C** - - Sigism. Gelenii a. MDLXII., qui codice Anglico, Masburensi, usus erat.
- D** - - Iac. Pamelii a. MDLXXIX., qui codice Anglico, Jo. Clementis, usus erat:
- E** - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV.
-

DE
SPECTACULIS.

Qui status fidei, quae ratio veritatis, quod praescriptum Cap. I.
disciplinae inter cetera ²saecularium errorum^a etiam spectaculorum
voluptates adimat, dei servi, cognoscite, qui cum maxime ad deum
acceditis, recognoscite, qui iam accessisse vos testificati et con-
fessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta
est ³enim voluptatum vis, ⁴ut ignorantiam protelet in ⁵occasionem^b
et conscientiam corrumpat in dissimulationem. ⁶Ad utrumque ad-
huc forsitan alicui opiniones ethnicorum ⁷blandiantur, ⁸qui in ista
causa adversus nos ⁹ista argumenta argumentari consueverunt: Nihil
obstrepere^c religioni in animo ¹⁰et conscientia tua tanta solatia

* INCIPIT DE SPECT ..... *Ab. Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI
CARTHAGINENSIS DE SPECTACVLIS LIBER. B.*

Cap. I. 1. Quis status *Ab.* 2. saecularium *Ab.* 3. enim .....tium vis
A. voluptatum vis *E.* vis voluptatum *reliqui.* 4. ut et *BCD.* 5. occasionem
A. 6. aut utramque. Adhuc *BCD.* 7. blandiuntur *BCD.* 8. qui in ista *E. Fwlv.*
Ursinus. .... in ista *A.* quae in ista *BCD.* 9. ista argumenta argumentari con-
sueverunt: Nihil *ego.* ita argumentari consueverunt nihil *CDE.* ita argumenta argu-
mentari consueverunt nihil *B.* ita argumenta argum.....hil *Aφ.* ista argumenta
argumentantur: nihil *Hildebrandus.* 10. et conscientia tua tanta *BCD.* et in con-
scientia tanta *E.* et in conscie.....ta *A.*

Cap. I. 2. saecularium errorum] Id est
inter ceteros errores saeculi. Helle-
nismus, ut cap. 10. et passim. Abun-
dat enim hic liber phrasibus Graecorum
maxime, ut quem Graeco stilo a se
fuisse expressum narrat auctor in libro De
Corona Militis cap. 6. Post eleganter
catechumeni et baptizati distinguuntur,
quorum illi iubentur cognoscere, hi vero
recognoscere, quos libro De Paenitentia
adientes et intactos appellavit. (Franc.
Lamus.).

b. ut ignorantiam protelet in occasio-
nem] Tanta est, inquit, voluptatum vis,

TERTULLIANI OPP. ED. OENLER. Tom. I.

ut hominem suum tamdiu doceri no-
lit vitanda esse Christiano spectacula,
quamdiu spectandi occasio sperabitur.
(Rigalt.). De verbo „protelare“ cf. quae
adnotavero ad De Paenitent. cap. 4.

c. obstrepere] Hoc est adversari, im-
pedimento esse, detrahere. Ulitur ita
saepius hoc verbo. Cf. infra cap. 23.
„etiam obstrepente gratia voluptatis.“ De
Corona cap. 5. „habitus extraordinarius
ordinario usui obstrepi.“ De Culta
Fem. II, 9. „et obstrepant pudicitiae
disciplinis.“

extrinsecus oculorum vel aurium, ¹¹nec vero deum offendi oblectatione hominis, ¹²qua salvo erga deum metu et honore suo in tempore et suo in loco frui scelus non sit. ¹³Atquin hoc cum maxime paramus demonstrare, quomodum ¹⁴ista non competant verae religioni et vero obsequio erga ¹⁵verum deum. Sunt qui ¹⁶existiment ¹⁷Christianos, expeditum ¹⁸morti genus, ad hanc ¹⁹obstationem abdicatione ²⁰voluptatum erudiri, quo facilius vitam contemnant, amputatis quasi retinaculis eius, ²¹nec desiderent-quam iam ²²supervacuam sibi ²³fecerint, ut hoc consilio ^d potius et humano prospectu, non divino praescripto ^e ²⁴definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam ²⁵perseverantes in ²⁶tantis voluptatibus ²⁷propter deum mori ^f. ²⁸Quamquam ²⁹et, si ita esset, tam apto consilio, tantae ³⁰obstinatio disciplinae debebat obsequium ^g.

Cap. II. Iam vero nemo est, qui non hoc quoque praetendat, omnia a deo instituta et homini attributa, sicut praedicamus, et utique ^hbona, ut omnia boni auctoris: inter haec deputari universa ista, ex quibus spectacula ⁱinstruuntur, equum verbi gratia et leonem et vires corporis et vocis suavitates. Igitur neque alienum videri posse neque

11. Nec verbo B. 12. quo salvo B. 13. Atqui in hoc B. 14. ista AE. ista haec reliqui. 15. verum deum AB. deum verum reliqui. 16. existiment BCD. 17. Christianos, expeditum E. Fulv. Ursinus. XX. sexpeditum Aβ. Christianum expeditum BCD. 18. mortis Aq. 19. obstionem Aq. 20. voluptatum A. voluptatum reliqui. 21. nec AE. ne reliqui. 22. supervacuam BC. prob. Fr. Iunio. 23. fecerunt AE. fecerint reliqui. 24. definitum ABmgCDE. descriptum B. 25. perseverantis Aβ. 26. tantis om. AE. 27. propter dno Aq. 28. quamquam Aβ. 29. et si E. Franc. Iunius. si Hildebrandus. etsi BCD. Quid in A. fuerit hodie nequit dinosci. 30. ad obstinationem Leopoldus. obstinationis Hildebrandus. observatio liber Io. Clementis.

Cap. III. 1. bona ut omnia AE. bona omnia ut reliqui. 2. instruuntur: equum E. ins.....quum A. instruuntur. Cum B. instruuntur: circum reliqui.

d. consilio] Cf. Desid. Herald. Digress. I, 28.

e. non divino praescripto] Opus perfectissimum Christiani est mortem pati pro deo: ecce tamen gentiles iudicant hanc tantam virtutem provenire ab humano consilio et providentia, non a divino praeecepto. (La Cerda.)

f. etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter deum mori] Quasi vero non multi pro deo passi sint qui his tantis voluptatibus minime abstinebant.

g. debebat obsequium] Quamquam et, si verum esset Christianos abdicatione voluptatum eo erudiri, ut vitam contemnant, tam apto consilio tantaeque utilitatis disciplinae obstinatio Christiano-

rum, generis semel ad mortem proprii et expediti, id certe debebat obsequium, uti quidem sese instrui ab illa sibi quoque faciliorem obeundi viam quasi praeparare pateretur. Paulo aliter interpretatus est La Cerda. „Quamquam, si ita esset,“ inquit, „haec nostra obstinatio ad mortem debebat obsequium tantae disciplinae scilicet tam apto consilio, id est propter tam aptum consilium.“ Itaque „tantae disciplinae“ est in tertio casu, „tam apto consilio“ in ultimo. Demus, ait, hoc ita esse, certe haec obstinatio debet obsequium Christianae disciplinae, quae ita est potens, ut invenerit modum contemendae mortis, nimirum contemptis voluptatibus.“ Ludit Tertullianus antithesi. Obstinatio enim proprie non novit obsequium.

inimicum ³deo quod de conditione constet ipsius, neque ⁴cultoribus dei deputandum^a quod dei non sit inimicum, quia nec alienum. Plane et ipsae extructiones locorum, quod saxa, quod caementa, quod marmora, quod columnae, dei res ⁵sunt, qui ea ad instrumentum terrae dedit, sed et ipsi actus sub caelo dei transiguntur. Quam sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana! praesertim cum aliquid eiusmodi de gaudiis ⁶et de fructibus saeculi^b metuit ⁷amittere. Plures denique invenias, quos magis periculum voluptatis, quam vitae, ⁸avocet ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitam non ⁹extimescit, voluptatem etiam sapiens ¹⁰ut datam^c non ¹¹contemnit, cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod utro natura suggerit, deum esse universitatis conditorem, eamque universitatem tam bonam, quam homini mancipatam. Sed quia non penitus deum norunt, nisi naturali iure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo necesse est ignorent, qualiter administrari ¹²aut iubeat aut prohibeat.^d quae instituit, ¹³simul quae vis sit aemula ¹⁴ex diverso^e adulterandis^e usibus divinae conditionis^f, ¹⁵quia neque voluntatem neque adversarium noveris eius, quem mi-

3. deo (Aβ)BCE. dei D. liber Clementis. 4. cultoribus dei deputandum ego. col. .... deputandum Aφ. cultoribus dei putandum BC. cultoribus dei videndum D. liber Clementis. culpae deputandum E. 5. sunt AE. sint reliqui. 6. et fructibus (Aβ)E. 7. admittere Aβ. 8. avocet CDE. evocet AB. vocet Hildebrandus. 9. existim. .... tatem A. 10. ut datam ego. ut tantam ABCDE. utantam Fr. Junius. 11. contempno Aβ. contemnet Aφ. 12. aut iubeat aut prohibeat CD. aut iuberet aut prohiberet B. iubeat AE. 13. quae instituit BCD. eam instituit AE. 14. simul quae vis sit aemula Fulv. Ursinus. simul quae vis aemula E. simul. .... mala A. simul quae sit aemula BC. simul quis sit aemulus D. simul quae sint aemula Hildebrandus. 15. ex adverso (Aβ)E. 16. qua neque Aβ.

Cap. II. a. neque cultoribus dei deputandum] Supple: inimicum esse.

b. de fructibus saeculi] Sic Adv. Marcion. I, 27. „summum, quod sciam, fructum vitae.“ Apolog. cap. 40. „Nos vero ieiuniis aridi et omni continentia expressi, ab omni vitae fruge dilati.“ Cf. Herald. ad Tertull. Apolog. cap. 6. p. 52. Is. Cassubon. ad Ael. Lamprid. p. 146. ed. Salm.

c. ut datam] Quod antecedeat participium ~~substantivam~~ substantivam^a suscipiam, loci ratio postulat, ut „ut datam“ reponeretur pro vulgata scriptura „ut tantam.“

d. ex diverso] Cf. quae adnotata sunt ad Ad Scap. cap. 2.

e. adulterandis usibus] Amat Tertullianus gerundiva ita struere simplici dative. Sic ponit infra „quaecumque fabrandis idolis materia captatur.“ Apo-

log. cap. 2. „Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur.“ Ibid. cap. 6. „theatra stuprandis moribus orientia.“ Ibid. cap. 11. „vos talibus puniendis praesidetis.“ Ibid. cap. 16. „cum Hierusalem cepisset proptereaque templum adisset speculandis Iudaicae religionis arcanis.“ et post frustrandis bestiis mercenarius noxius.“ Ibid. cap. 18. „quas demerendo sibi disciplinas determinaverit.“ Ibid. cap. 25. „Nondum enim tunc ingenia Graecorum atque Tuscorum fingendis simulacris urbem inundaverant.“ Ibid. cap. 42. „sciant Sabaei plaris et carioris suae merces Christianis sepeliendis profigari quam deis fumigandis.“ Ad Nat. I, 10. „salvant dei vestri argumenta et historias nocentibus erogandis.“

f. conditionis] Cf. adnotata ad De Corona cap. 6.

nus noveris. Non ergo hoc solum ¹⁷respicendum est, a quo omnia sint instituta, sed a quo conversa. Ita enim apparebit, ¹⁸cui usui sint instituta, si appareat, ¹⁹cui non. Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem. ²⁰Ceterum omnes species malorum, quae etiam ethnici ²¹ut indubitata et prohibent et defendunt, ex operibus dei ²²constant. Vis homicidium ferro, veneno, ²³magicis devinctionibus^g perfici? Tam ferrum ²⁴dei res est, quam herbae, quam angeli^h. ²⁵Numquid tamen in hominis ²⁶necem auctor ista ²⁷providit? Atquin omnem ²⁸homicidii speciem uno et principali praecepto ²⁹interimit: Non occides. Proinde aurum, aes, argentum, ebur, lignum, et quaecunque fabricandis idolis materia ³⁰captatur, quis in saeculo posuit, nisi saeculi auctor deus? Numquid tamen ut haec adversus ipsum adorentur? Atquin summa ³¹offensa penes illum ³²idololatria est. Quid non dei est ³³quod deum offendit? sed cum offendit, dei esse desiit, et cum desiit, offendit. Ipse homo, omnium flagitiorum ³⁴auctor, non tantum opus dei, verum etiam imago est, et tamen et corpore et spiritu ³⁵desciit a suo institutore. Neque enim oculos ad ³⁶concupiscentiam sumpsimus ³⁷et linguam ad maliloquium et aures ad exceptaculum maliloquii et gulam ad gulae crimen et ventrem ad gulae ³⁸societatemⁱ et genitalia ad excessus ³⁹impudicitiae et manus ad vim et gressus ad vagam vitam, aut spiritus

Exod. XX,
13.

17. respiciendum est, a quo *E. Fulv. Ursinus*. respiciendum est, quo *BCD*. respiciendum est, a quo *Aφ*. 18. cui usui sint instituta *E*. cuiusvis instituta *A*. cuius vi sint instituta *reliqui*. 19. cui non *AE*. cuius non sint *reliqui*. 20. Ceterum *Aφ*. 21. ut indubitata *AE*. indubitata *B*. indubitata *CD*. 22. constant. Vis *BCDE*. constat *A*. constant. *Scis los. Scaliger*. constant. Vides *Fr. Junius*. 23. magicis devinctionibus *Colvius ad Apul. Metam. I, 8*. 24. dei res quam *A*. 25. Numquid — — providit? *om. Aφ*. 26. nece est auctor. Ita *B*. 27. prodidit? *Newsius Crit. Arnob. p. 235*. 28. homicidiis *Aφ*. 29. interimit *AE*. interimit *reliqui*. 30. captatur *CDE*. capiatur *B*. cap. .... *Aφ*. 31. offensio *BCD*. 32. idololatria. Quid *AE*. 33. quod dño offendit *A*. 34. actor *D. ex codice Clementis*. 35. desciit *AE*. desciit *reliqui*. 36. concupiscentiam sumpsimus *AE*. concupiscentias sumpsimus *reliqui*. 37. et linguam *ABC*. neque linguam *CD*. 38. societatem *AE. liber Clementis*. societatem *reliqui*. 39. impudicitiae et manus ad vim et gressus *om. A*.

g. magicis devinctionibus] Colvius ad *Apul. Metam I, 6*. correxerat „magicis devinctionibus,“ quod improbavit iam Oudendorpius. Devinctiones magicae sunt *μαραδιστες, παραδιστοι*. Vide de his interpret. ad *Vergil. Ecl. VIII, 77*. et ad *Petron. Satyr. cap. 131*. *Turneb. Adv. XIX, 22. p. 661*. *Delrii Disquis. Mag. III, p. I. quaest. IV, 25*. *Heins. ad Ovid. Am. III, 7, 29*. *Salmas. ad Solin. p. 766*. qui etiam hunc *Tertulliani locum citat*.

h. angeli] *Daemones*. Utilitur saepius eo vocabulo in hunc sensum, ut *Apolog. cap. 22*. „*Angelos quoque etiam Plato negavit*.“

i. ad gulae societatem] *De Ieiun. cap. 17*. „*Appendices scilicet gulae lascivia et luxuria, quam societatem et apostolus sciens*“ *sq. Adv. Marcion. II, 18*. „*Agnosce simul et comitibus gulae, libidini scilicet atque luxuriae, prospectum*.“

ideo insitus ⁴⁰corpore, ut insidiarum, ⁴¹ut fraudium ⁴²et iniquitatum cogitatorum ⁴³ fieret? Non opinor. Nam si omnem malignitatem et si ⁴⁴tantam malitiam excogitatum ⁴⁵ deus exactor innocentiae odit, indubitate, quaecunque condidit, non ⁴⁶in exitum ⁴⁷operum constat condidisse, ⁴⁸quae damnat, licet ⁴⁹eadem opera per ea, quae condidit, administrantur, quando haec sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis ⁵⁰a conditis. Nos igitur, ⁵¹qui domino cognito etiam aemulum eius ⁵²inspeximus, qui institutore ⁵³comperito et interpolatorem una deprehendimus, neque mirari neque ⁵⁴dubitare oportet, cum ipsum hominem, opus et imaginem dei, totius universitatis possessorem, ⁵⁵illa vis ⁵⁶interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate ⁵⁷deiecerit, ⁵⁸universam substantiam eius, ⁵⁹pariter cum ipso integritati institutam, ⁶⁰pariter cum ipso in perversitatem ⁶¹demutavit adversus institutorem, ut, quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum deo faceret, et suam ⁶²dominationem collocaret.

Hac conscientia ¹instructi adversus ²opinionem ethnicorum Cap. III.
convertamur magis ad nostrorum ³detractatus. Quorundam enim

40. corpori CDE. cum corpore B. Quid in A. fuerit hodie nequit dinosci. 41. ut fraudium AE. et fraudum reliqui. 42. et iniquitatum Aq. ut iniquitatum ABG. et iniquitatum reliqui. 43. tantum E. Fulv. Ursinus. Quid A. habuerit hodie nescitur. 44. in vanum Bmg. 45. operas AB. 46. quos damnat B. 47. eadem operae A. 48. a conditis om. AE. 49. qui domino (dño A.) ACD. quid non B. qui deo E. 50. inspeximus AE. inspicimus reliqui. 51. comperito et interpolatorem ego. comperito ..... rporatorem A. comperito etiam palatorem B. comperito etiam interpolatorem reliqui. 52. dubitari BC. 53. illi vis C. 54. interpolatoris A. 55. deiecerint C. 56. quin universam Fulv. Ursinus. 57. pariter cum ipso integritati institutam AE. Omittunt reliqui. 58. demutavit ABE. demutam reliqui. 59. de dominationem A.

Cap. III. 1. instructa AE. 2. opiniones BCD. 3. detractatus ABCD. retractatus E. ex emend. Fulvii Ursini.

k. fraudium] De hac genitivi forma cf. Gell. N. A. XIV, 2. Eckstein. ad Vossii Aristarch. II, p. 661. Hildebrand. ad Apul. Metam V, 15. p. 346.

l. cogitatorum] Locus et sedes cogitationum. *Φροντιστήριον* vertit Ios. Scaliger. *μελετητήριον* Franc. Inanica. La Cerda adfert similem locum Yacertini: „Versari coepit in sacri pedoris *comitio* consulatus.“ Cf. Plauti Mostell. III, 1, 158. „Huc concessero, dum mihi senatum consilii in cor convoce.“ Id. Epid. I, 2, 56. „Iam senatum convocabo in corde consiliarium.“

m. tantam malitiam excogitatum] Quasi vincet ideo solum condiderit res mundi, ut sese invicem corrumpant atque interficiant. La Cerda, qui cum Fulvio Ursino aliisque „tantum“ reposuit pro „tantam“ ita interpretatur: „Possit obici

visa tanta rerum perversitate in usibus deum ipsa mundi creatione solum fecisse res, ut illae malum exitum haberent. Diluit. Ne hoc puta. Nam si deus, ut vere est, tantum (h. e. solum) odit malignitatem in usibus et malitiam, perinde indubitate constat non condidisse illum res in exitum malorum operum, quae ipse damnat.“

n. in exitum] „In exitum“ non est „in exitum et perniciem“, sed ait res non creatas a deo, ut exirent et manerent in prava opera, quae ipse damnat, licet ita res sint constitutae, ut unae per alias administrantur, in qua administratione, si perversa sit, posita est tota ratio damnationis. (La Cerda.)

o. integritati institutam] Malim rescribere „in integritate institutam.“

Cap. III. a. detractatus] Haec est

fides aut simplicior aut scrupulosior ⁴ad hanc abdicationem colorum de scripturis auctoritatem exposcit et se in incerta sicut, quod non significanter neque nominatim denuntiata dei abstinencia eiusmodi. Plane nusquam invenimus, quod aperte positum est: Non occides, Non idolum cole adulterium, non fraudem admittes, ⁵ita exerte definitum: Non in circum, non in theatrum, agonem, munus non ⁷spectabile invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam Ps. I. 1. David, ⁸Felix vir, inquit, qui non abiit in concilium impij in via peccatorum non stetit ⁹nec in cathedra pestium ¹⁰sedi etsi iustum illum videtur praedicasse, quod in concilio e sessu Iudaeorum ¹²de necando domino ⁶consultantium nominicavit, late tamen semper scriptura divina dividitur, ¹³que secundum praesentis rei sensum etiam disciplina ¹⁴ut hic quoque non sit aliena vox a spectaculorum inter. Si enim pauculos tunc Iudaeos impiorum concilium vocavit, magis tantum conventum ethnici populi? ¹⁶Minus impii minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Iudaei? quod et cetera congruunt. Nam ¹⁸apud spectacula et in via

Exod. XX,
14 sqq.

4. ab hac abdicatione *BmgC*. 5. ita est certe definitum *C*. 6. ibis in circum in ibis *reliqui*. 7. spectabis *BCD*. expectabis *AE*. 8. felix vir felix inquit *BCD*. 9. nec *AE*. et *reliqui*. 10. non sedit *BCD*. 11. ego. in consessu *BCD*. in sessu *AE*. 12. de necando domino *E*. de dño *A*. de deo denegando *BCD*. 13. ubicunque *AB*. 14. meunitor ut haec quoque *Fulv. Ursinus*. 16. Minus impii ethnici *AE*. impii et ni pit ethnici *CD*. impii *Fulv. Ursinus*. 17. Quid quod et *AE. Salmas.* p. 645. quod et *B*. quo et *CD*. Quid? non *Fulv. Ursinus*. quo at 18. apud spectacula in cathedra et in via *B*. et apud spectacula et in *masius*.

librorum veterum scriptura. Gloss. Philox. „Detraherint, διαψηλαφήσωσι, διατραπέσωσι.“ Onomast. Graeco-Lat. ap. Vulcan. p. 38. „Detraho, διαδύομαι.“ Hinc Fr. Iunius *detractatus* explicat *διατραπέματα*, dum Pamelius et alii per simplex „tractatus“ interpretantur, quibus sane suffragatur locus Corn. Frontonis Ep. ad Marcum Caesarem III, 8. „Eorum si quid memoriae tuae elapsum est, non inutile erit eadem nos denno *detrahere*.“ Mibi quidem *detractatus* simpliciter sunt detractationes, tergiversationes, quo intellecta interpretationi loci optime succurramus. Convertamur, inquit, magis *detraкторorum* detractatus, quibus *spectaculorum* voluplati renuntiansudum esse secundum legem scripturae negant.

b. spectabis] Neglegentiae librarii tribuo quod liber Agobardi habet *expecta-*

bis. Cf. Schol. Iuven. Sat. p. 275. Cram. Arniz. ad Plin. cap. 31. p. 143. et cap. 38. Buenem. ad Luctant. Epit. p. 1327. Burin. ad Anthol. L. p. 49. Interpr. ad Vell. Pater. Oudend. ad Caes. II, 20. Di Liv. IV, 33, 1. XXX, 23, 7.) Iuret. ad Symmach. Epist. II, c. de necando domino] Iuphym Arimathaeensem, que [XXIII, 51.] ait virum fuisse p. inatum nec interfuisse aut c. Iudaeorum consilio adversus Auctor Commentarior. in Psalm. I: „Tertullianus in Spectaculis adserit huic psalm. Iosepho posse intellegi, qui c. mini sepelivit, et de his, qui cula gentium non conveniunt qui eos Commentarios Hiero

Vias enim ¹⁹et cardines vocant ²⁰balteorum^d per ambitum et discrimina popularium^e per proclivum. ²¹Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs^f. Itaque ²²contrario infelix qui in quodcumque concilium impiorum abierit et in quacumque via peccatorum steterit et in quacumque cathedra ²³pestium sederit. Generaliter dictum intellegamus, ²⁴cum quid etiam specialiter interpretari capit^g. ²⁵Nam et specialiter quaedam pronuntiata ²⁶generaliter sapiunt. Cum deus Israëlitas admonet disciplinae vel obiurgat, utique ad omnes habet^h, cum Aegypto ²⁷et Aethiopiae ²⁸exilium comminatur, utique in omnem gentem peccatricem praedicit. Si omnis gens ²⁹peccatrix est Aegyptus ³⁰et Aethiopia, a specie ad

Exod. XII.
12.

19. et cardines vocant A. vocant et cardines E. vocant cardines reliqui, Salmas. 20. balta.... Aβ. 21. et cathedra Fr. Iunius. 22. contrario (Aβ) BCE. e contrario (Aφ) D. Fulv. Ursinus, Franc. Iunius. 23. pestium A. 24. cum quid dicitur etiam B. cum quid aliter specialiter Aβ. 25. Nam specialiter B. 26. generaliter capitur Neursius Crit. Arnob. p. 235. 27. et thioipiae Aβ. 28. exilium Aβ. 29. peccatrix est Aegyptus Aφ. peccatrix Aegyptus (Aβ) E. vocatur Aegyptus BCD. 30. et thioipia specie A.

scribant. Inseti sunt autem operibus ledæ. (Rigalt.) Locus, quem citat Ripollus, reperitur in Opp. Hieronymi ed. Benedict. Tom. II. P. II, p. 121.

d. Vias enim et cardines vocant balteorum] Salmas. Exercit. Plin. p. 645. „In theatro subsellia per cuneos distincta, et alternatim viis per ambitum et in descensu separata. Ergo cunei spatia erant, in quibus subsellia componebantur. Viis per ambitum et in descensu invicem distinguebantur. Per ambitum viæ cardines dictæ. Quod inter eas vias et cardines comprehensum esset, cuneum vocabant. Baltea vocat præcinctiones. Ut cardines in theatro qui separabant præcinctiones, ita limites in circi porticibus viæ inter sedilium ordines. Sed viæ in theatro cardines dictæ, quia multis versuris cuneos intersecarent, in circo limites, quia versuras non facerent, sed perpetui ac recta serie currebant.“ Uberius de hac materia disputantem, si vis, adeas Alex. Mazochium in Comment. in Campani Theatri Titul. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V, p. 645. sqq. Cf. Lips. De Amphitheatro cap. 13. p. 1022. ed. Voss.

e. discrimina popularium] Salmas. l. l. „Viæ in theatro „discrimina popularium per proclivum“ Tertulliano dicuntur, quia cunei popularium viis per descensum discriminarentur. At cardines balteorum proprie viæ per ambitum.“ Mazochius l. l. p. 641. „Supra

equestria reliqui deinceps gradus plebi ceteras addicti erant, et popularis vocabantur, quæ erant omnium maxime diffusa. Et, ut semel dicam, tres in partes tota illa subselliorum acclivitas tribuebatur, in imam, mediam et summam caveam: ima, quæ omnium honestissima, in orchestram et equestria rursus dividebatur, media et summa cavea ad popularia pertinebat, sed ita tamen, ut media cavea multo, quam summa, haberetur honestior, ab eaque causa est, quod Augustus apud Sueton. cap. 44. sanxit „ne quis pullatorum media cavea sederet.“ Ceterum popularibus etiam equestria passim contingi probat idem Mazoch. p. 641. nota addita. Cf. etiam interpretes ad Sueton. Domit. cap. 4. Claud. cap. 25.

f. in anfractu ad consessum situs] Mazochius p. 646. de hoc loco Lipsium confutans, qui per anfractum putat significari „superum locum, ubi clivi subselliorum desinant et murus incipiat, qui porticum facit clivosque illos veluti frangat.“ docet cathedram esse porticum, ubi matronæ cathedras suas ponere seorsumque spectare consueverint.

g. interpretari capit] De hac structura v. quæ adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

h. utique ad omnes habet] Suppleo „admonitionem disciplinae vel obiurgationem.“ Iunius „pronuntiata.“ De loco cf. etiam Adv. Iudæos cap. 9.

genus, quemadmodum etiam ³¹de origine spectaculorum omne spectaculum ³²concilium impiorum, ³³a genere ad speciem.

Cap. IV. Ne quis ¹argumentari^a nos putet, ad principalem auctoritatem ~~convictar~~ ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suae verba profitemur, renuntiasse nos diabolo et pompae et angelis^b eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ²ac praecipuum, in quo diabolus et pompae et angeli eius censeantur, quam idololatria? ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim^c, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam^d constare constiterit, indubitate praeiudicatum erit etiam ³ad spectacula pertinere renuntiationis nostrae testimonium in lavacro, quae diabolo et pompae et angelis eius sint mancipata, scilicet per ⁴idololatriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus ⁵in cunabulis in saeculo

31. de origine spectaculorum om. *Aq.* 32. concilium impiorum *A.* concilium vocat impiorum *reliqui.* 33. a genera *A.*

Cap. IV. 1. arguati *Fr. Iunius, Meursius Crit. Arnob. p. 235.* 2. ac (*Aq*)*BCD.* atque (*AßE.*) 3. ad specula pertinere *Aq.* 4. idololatriam *A.* idololatriam *reliqui.* 5. incunabulis *editiones quaedam.* ab incunabulis *Fr. Iunius.*

Cap. IV. a. argumentari] Argumentari h. l. est idem quod *arguati*, quod ipsum reponendum iudicabat Meursius. Bene enim iam Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 131. observavit in loco illo Scorpiae. cap. 7. „sapienter itaque ingulavit, dum in vitam, et rationabiliter, dum in gloriam! O paritidii ingenium! o sceleris artificium! o argumentum crudelitatis, quae idcirco occidit, ne moriatur quam occiderit!“ *vqem argumentum esse synonymum vocabulorum ingenium et artificium; quomodo habes usurpatum in Lege Burgund. tit. LXXXIV, §. 3. „nec extraneo per quodlibet argumentum terram liceat comparare.“* item in Epist. Pontif. Rom. ad Carolum et Pipinum Epistola XLV. „tuto studiosius eius resistendum est molimini, ne quemquam suis irretire valeat *argumentis*,“ et paulo post „et tantummodo *per argumentum* in praesentia missis vestris simulavit nobis iustitias facere.“ Epist. LX. „dum omnia, quae B. Petro a vestra excellentia sunt oblata, per iniquum suum *argumentum* conantur abstollere.“ Gregor. M. Epist. V, 31. „Sub quolibet *ingenio vel argumento.*“ Acta SS. Perpetuae et Felicitatis: „Est victus *argumentis* diaboli.“ Papias „*Argumentum, argute inventum.*“ Hinc *argumentum* est interdum etiam res ingeniose excogitata,

machina, ut „*argumenta rotarum*“ et „*argumentis vehi*“ in vetere Passione, teste Salmasio, quibus duobus addo ex Du Cangii thesauris haec exempla: Charta Childeberti Regis pro Monast. S. Germani Paris. „De *argumentis* vero, per quae possunt aves capi super aquam“ sqq. Luithprand. V, 6. „*Argumentum*, quo ignis proicitur.“ Anastas. Bibliothecar. Hist. Eccles. p. 73. „Repromittit Chagano se tradere civitatem et exterminatorio instrumento facto, quod arietem nominant, civitatem adeptus est, dicentes quod barbari *argumentosum ingenium* et alias plures urbes in servitutem redegerunt.“

b. et pompae et angelis eius] Cf. De Corona cap. 3.

c. ut ita dixerim] Hoc est: ut breviter dixerim. Idololatriae enim omnis immundi et nequam spiritus census tribuens rem breviter confecit.

d. paraturam] Vox Tertulliano usitatissima. Cf. Scorpiae. cap. 10. „Haec nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem praescriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem eius causae firmam *paraturam* illuc transferre cogatur.“ De Pallio cap. 3. „*paratura* materialium.“ Adv. Valent. cap. 26. „*paratura* mundi.“ Apolog. cap. 22. „caelicsten *paraturus.*“ *Ibid.* cap. 27.

adoleverint, exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur, exinde apparatus, quibus superstitionibus instruuntur, tum loca, quibus praesidibus dicentur, °tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, °id neque ad idololatriam, °neque ad nostram eierationem pertinebit.

De originibus quidem, ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum, altius nec aliunde investigandum fuit, quam de instrumentis °ethnicalium litterarum. Extant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic traditur. °Lydos ex Asia transvenas in °Etruria consedissee °Timaeus refert, duce °Tyrrenho, qui fratri °suo cesserat^b regni contentione. Igitur in °Etruria inter ceteros ritus superstitionum suarum °spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani °arcessitos artifices mutuuntur, tempus, enuniationem, ut °ludi a Lydis vocarentur°. Sed etsi Varro ludos a ludo, id est a lusu interpretatur, sicut et Lupercos °ludios^d appellabant, quod ludendo

6. tum artes BCD. artes AE. 7. id neque ad idololatriam om. Aß. neque ad idololatriam om. Aq. 8. denique ad nostram Aq. m. pr. Post verba ad speciem. in A spatium vacuum relicum est, quod recentior manus implevit inscriptione VNDE LYDI DICTI, quae ipsa comparat etiam in BCD.

Cap. V. 1. nostrorum artis nec A. nostrorum actis nec Rigaltius. ° nostrorum non altius nec Fr. Junius. 2. ethnicalium ABE. ethnicarum reliqui. 3. Lydos A. 4. Etruria B. 5. ut Timaeus CD. 6. tyrreno A. 7. suo cesserat DE. Lipsius, Petr. Scriver. Anecd. Philol. p. 82. ed. Westerhof. ... cesserat A. suo accesserat B. 8. Etruria AB. 9. specula quoque A. 10. arcessitos Aß. arcessitos reliqui. 11. lulydis Aq. ludi lydis Aß. 12. ludios ego. ludos libri omnes.

spiritus daemónicae et angelicae paraturae." Ibid. cap. 47. „novitiolam paraturam." De Corona cap. I. „calceatus de evangelii paratura."

Cap. V. a. Lydos ex Asia in Etruria consedissee] Dionys. Halic. I, 2. II, 97. Liv. VII, 2. Cf. Miceli Storia degli antichi popoli Italiani (Firenze 1832. 8.) tom. I, p. 85 sqq. Niebuhr Röm. Gesch. I, p. 45 sqq. Müller Etrusc. I, p. 75 sqq.

b. Tyrrenho qui fratri suo cesserat] Dionys. Halic. I, 1. Herodot. I, 94. Strabo V, p. 398. Vell. Paterc. I, 2. Tacit. Ann. IV, 33.

c. ut ludi a Lydis vocarentur] Cf. Dionys. Halic. et Liv. locis citatis, Valer. Max. II, 4. Oros. III, 4. Hesych. II, p. 596. „Λυδοὶ οἰκοὶ τὰς θεάς εὐρείῃ κηρύτται, ὅθεν καὶ Ῥωμαῖοι λουδοῦς φασιν." Isidor. Orig. XVIII, 16. exscripsit Tertullianum „Ludorum origo traditor: Lydii ex Asia transvecti in Etruria conserderunt duce Tyrrenho, qui fratri suo cesserat regnum Tyrrheni regione.

Igitur in Etruria inter ceteros superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine intulerunt. Inde Romani arcessitos artifices mutasti sunt et inde ludi vocati sunt. Varro autem dicit ludos a luso vocatos, quod invenes per dies factos solebant ludi exultatione populum delectare. Unde et eum lusum iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputant."

d. ludios] Sic correxi pro ludos, quod libri servant, quamvis obloquente Salmasio ad Scriptt. Hist. Aug. p. 328, qui ludos dictum putat pro ludis non aliter quam reperitur passim servitium pro servis, ministerium pro ministris et similia. De Lupercis et Lupercalibus cf. Dionys. Halic. I, 80. Justin. XLIII. 1. Liv. I, 5. Plut. Rom. cap. 21. et Caes. cap. 61. Ovid. Fast. II, 279 sqq. V, 99 sqq. Paul. Diac. s. v. Creppos p. 57. et s. v. Februarius ed. Muell., Varro De L. L. VI, 13, 34. Plutarch. Quaest. Rom. 68. Serv. ad Vergil. Aen. VIII, 343. Schönbach Mythol. der Römer p. 140.

discurrant, tamen eum lusum iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputat. Nihil iam de causa¹³ vocabuli, ¹⁴dum rei causa idololatria sit. Nam et cum ¹⁵promiscue ludi Liberalia¹⁶ vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt, ¹⁷demonstrata gratia vini. Exinde ludi Consualia¹⁸ dicti ¹⁹qui initio²⁰ Neptunum honorabant. Eundem enim et Consum²¹ vocant²². Dehinc ²³Equiria²⁴ Marti Romulus dixit, ²⁵quamquam et Consualia Romulo defendunt²⁶, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii, eius scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis

13. dum AE. cum D. quin BC. 14. promiscuae A. 15. pro demonstrata BCD. demonstrati Rigaltius. 16. quis initio Fr. Iunius. 17. vocant AE. vocabant reliqui. 18. ecurria quis A. Equiria quis E. 19. quamquam alii et Ap.

e. Nihil iam de causa] Respondet Tertullianus obiectionem illam nullius esse momenti, siquidem constat ludos deorum honori et venerationi esse consecratos, quemadmodum et Lupercorum ludos, quos constat sacros fuisse ac religiosos, cum eos a ludo quoque dictos idem Varro doceat. Quod cum ita sit, „nihil iam de causa vocabuli“ addit, „cum rei causa idololatria sit.“ (Desid. Herald. Digress. I, 19. p. 228.) Cf. Isidor. Orig. XVIII, 16, in cuius verbis ipsum agnoscit Tertullianum: „Nihil est iam de causa vocabuli, dum rei causa idololatria sit. Unde et promiscue ludi Liberalia vocabantur, ob honorem Liberi Patris. Ob hoc despicenda est originis macula, ne bonum aestimes quod initium a malo accepit.“

f. promiscue ludi Liberalia] Non intellexere hanc locum qui dixere ludos omnes promiscue dictos Liberalia; multo noto, in primis Heraldum Digress. I, 28. Nihil absurdius. An, obsecro, Consualia, Equiria, Tarpeta, Robigalia dici poterant Liberalia? Apage. Hoc enim nemo dixit, nemo audivit. Qui istud imponunt Tertulliano, iniuriam faciunt homini scientissimo. Tantum promiscuam hanc usurpationem nominis in eo ponit, quod Liberalia, Consualia et reliqua huiusmodi dicuntur etiam absolute ludi. Itaque vox ista ludus miscetur omnibus festivitatibus idololatricis, nam omnes isti dicuntur ludi. Et ideo statim addit „Exinde ludi Consualia dicti,“ et inde liquet non nomen solum ludi, sed rem significatam per ludum mancipatam esse a daemone, hoc enim probare Tertullianus vult. (La Cerda.) Paup. Diac. p. 116. Mueller „Liberalia Liberi“ quae apud Graecos dicuntur Liber

Naevius „Libera lingua loquamar ludis Liberalibus.“ Cf. Ovid. Fast. III, 713 sqq. Cic. Ad Famil. XII, 25.

g. Consualia] Paul. Diac. p. 41. „Consualia ludi dicebantur quos in honorem Consi faciebant, quem deum consilii putabant.“ Varro De L. L. VI, 20. „Consualia dicta a Conso, quod tum feriae publicae ei deo, et in circo ad aram eius ab sacerdotibus ludi illi quibus virgines Sabinae raptae.“ Cf. Varro ap. Non. 21. Merc.

h. qui initio] Sive pro nominativo hoc qui accipias, sive pro ablativo, res eadem erit.

i. Eundem enim et Consum vocant] Dionys. Halic. II, 5. Liv. I, 9. Cf. Lactant. Inst. Div. VI, 2. Ioann. Lydus de Magistrat. I, 30. p. 143. Bekk. Cf. Kopp. ad Mart. Capell. I, 55. p. 100.

k. Equiria] Ovid. Fast. II, 859. III, 519. Paul. Diac. p. 81. „Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur.“ Cf. Id. s. v. Martialis Campus p. 96. Mueller. Varro De L. L. VI, 13. „Equiria ab equorum cursu; eo die enim ludis currunt in Martio campo.“ Celebrabantur Equiria s. d. III, Kal. Mart. et II. Id. Mart.

l. Consualia Romulo defendunt] h. e. adserunt, vindicant. De re vide Plut. Rom. cap. 14. Dionys. Halic. II, 30. 31. Ascon. in Cic. Verr. II, 10. Cyprian. De Idol. Vanit. cap. 2. Cf. Aurel. Vict. De Vir. III. cap. 2. Plutarch. Quaest. Rom. 48. Augustin. De Civ. Dei IV, 11. Arnob. Adv. Nat. III, 23. Serv. ad Aen. VIII, 636. Hieronym. V. Hilarionis „Hoc siquidem in Romanis urbibus iam inde seculum Romulo, ut propter felicem Sabinarum raptum ab ipso Conso quasi

in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium^m, et nunc quoqueⁿ inter ipsos Romanos iustum et licitum, ne dixerim, penes deum. Facitⁿ enim et hoc ad originis maculam, neⁿ bonumⁿ existimes quod initium a malo accepit, ⁿab impudentia, a violentia, ⁿab odio, a fratricida institutore, a ⁿfilio Martisⁿ. Et nunc ara Conso illi in circo ⁿdefossa est ad primas metas sub terraⁿ, cum inscriptione ⁿhuiusmodi: CONSUS CONSILIO MARS DUELLO LARES ⁿCOILLO POTENTESⁿ. Sacrificant apud eam nonis Iulii sacerdotes

20. inter AE. apud BCD. 21. enim et hoc AE. etenim BCD. 22. bonum ex eis sestimes B. 23. ab impudentia, a violentia E. ab impudentia a violentiae A. ab impudentia violentiae BC. ab impudentis violentiae D. 24. ab odio E., ex emend. Fute. Ursini. alio deo ABCD. 25. filio maritis Aφ. 26. defossa est (Aβ)CDE. dem.... est (demersa est putat Hildebrandus) Aφ. adfossa est B. 27. eiusmodi L. 28. COILLO AE. CVM ILLO B. COMITIO CD. COLIO Salmasius.

consiliorum deo quadrigae septeno curraat circuitu.

m. Probum plane consilium] Plane illud consilium improbum fuit et nunc quoque iniustum et illicitum apud Romanos, quorum legibus vetitum. Nam scilicet improbum fuisse, iniustum, illicitum apud deum verum non dico, quia hoc clarissimum. (La Cerda.)

n. ne bonum] Maluerim „nec bonum existimes“.

o. a filio Martis] Caedis et omnis iniuriarum dei.

p. ad primas metas sub terra] Id est eas, quae in circo erant propinquiores carceribus, nam aliae erant meridianae, aliae ultimae. (Fr. Iunius.). Cf. infra cap. 8.

q. COILLO POTENTES] Sic habet vetus exemplar (sc. Agobardi.). Graecum est *κοίλον*, cavo penetrati. Caelum veteres dixisse *coelum* auctor est Festus [Paul. Diac. p. 39. Muell. „*Coelum* poetae caelum dixerunt, a *chao*, ex quo putant caelum esse formatum,“ ad quem locum legenda sunt quae Muellerus adnotavit]. Ad eum vero Scaliger se in veteri membrana legisse refert ex Ennio „—complexe *coelum* terroribus caeli.“ [Adr. Turnebi Advers. § XX, 29.]. Primam igitur *coelum* cavam, *κοίλον*, deinde *coelum* aut *coillum*, domus penetrata, ubi Lares colebantur. Ab hoc igitur *coilli* vocabulo *coillinus* et *coilinus*, unde *incoillinus*, qui et *incoillinus*.“ (Rigalt.) Salmas. in Exercit. Plin. p. 641. haec profert: „Quis tanto audire vel legendo reperit Lares quatenus Lares ac proprie in dictos nec nullo compositos distinctos comitio praefuisse? Deinde praesides ab omnibus feruntur et „familiares“ ac

„domestici“ cognominantur. Glossae: „Lares *θεοὶ κατοικίδιοι*.“ Veteres libri vulgatam lectionem incommittant et condemnant leguntque: LARES COILLO POTENTES. In exemplari pervetusto Agobardi omniumque qui hodie extant Tertulliani librorum optimo scribitur „Lares *coillo* potentes.“ Omnino emendandum. „Lares *coilo* potentes.“ Antiqui „colere“ absolute dixerunt pro habitare. — Unde *coligo* apud Arnobium pro domo. Ita enim correximus e libris libro II, [cap. 67] „In penetralibus *coliginis* perpetuos fovetis focos.“ [Immo, emendandum erat in loco Arnobii „In penetralibus et *tholis* ignis perpetuos fovetis focos,“ quemadmodum ego edidi. V. quae adnotavi ad eum Arnobi locum.] Inde et *colium* a „colo,“ ut „excidium“ ab „excido,“ „discidium“ a „discindo,“ „obsequium“ ab „obsequor,“ et infinita talia. Sic „colium“ idem quod „coligo,“ domus et habitatio. „Lares *colio* potentes“ sunt Lares familiares ac domestici. Egregia emendatio et pretii quantivis ac momenti.“ Haec Salmasius. Cui utrum sit assentiendum, an potius Rigaltio, equidem non audeo diiudicare in tanta scripturae incertitudine. Rem igitur in medio relinquo, quam certe neuter illorum avertit, in qua fortasse uterque a vero aberravit, non minus quam illi, qui LARES COMITIO POTENTES cum Gelenio rescripserunt, quos iure refutavit Salmasius. Hoc unum certum videtur, illa inscriptione doceri ludos Consualia institutos fuisse diis consilii et boni successus administrationisque militiae et domi. Denique non hoc silentio praetereundum puto, ab Hartungio in libro Religion der Roemer tom. II, p. 87. de

publici, ²⁹XII. Kalend. Septembres^a flamen Quirinalis et Virgines. Dehinc idem Romulus Iovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso ³⁰tradidit. Post hunc Numa Pompilius ³¹Marti et Robigini^a fecit (nam et robiginis deam finxerunt), dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius ³²et ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis ludos instituerint, positum est apud Suetonium Tranquillum^a, vel a quibus Tranquillus accepit. Sed haec satis erunt ad originis de idololatria reatum.

Cap. VI. Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis^a praefrens, per quos signatum est, ¹cui idolo et cui superstitioni ²utriusque generis ludi^b notarentur. Megalenses ³enim et Apollinares, idem Cereales et Neptunales et Latiare et Florales in commune celebrantur; reliqui ludorum de natalibus et ⁴solemnibus regum^a et publicis prosperitatibus et municipalibus ⁵festis ⁶superstitionis causas

29. XV. Kalend. Septembres *Fr. Iunius*. 30. tradit *AE*. tradidit *reliqui*. 31. Marti et Robigini. Nam et Robiginem deam finxerunt *E. Fulv. Ursinus*. Marti et Robiginis deam finxerunt *A*. 32. et ceteri quoque per ordinem. Et quibus *ABCD*. et ceteri. Qui quoque per ordinem et quibus *E. Fulv. Ursinus*.

Cap. VI. DE TITVLIS. *inscriptio est in ABCD*. 1. cui dolo *Aβ*. 2. nainscuiusque *Fr. Iunius*. 3. enim et *AE*. et *reliqui*. 4. solemnibus *AE*. solemnitatibus *reliqui*. 5. festis *ABE. Fulv. Ursinus*. *fastis BmgCD. Fr. Iunius*. 6. superstitiosis *Leopoldus*. superstitionibusque *Desid. Heraldus (Digress. 1, 19. p. 229.) Fr. Iunius*.

ipsa inscriptionis huius apud Tertullianum asservatae fide dubitari. Sed videtur vir clarissimus, ne temerariae suspicionis iudicium ediderit.

r. XII. Kalend. Septembres] *Fr. Iunius* vult corrigi *XV. Kalend. Septembres* ex Plutarcho V. Romuli cap. cap. 16. „*ἐτολήθη μὲν οὖν ἡ ἀρπαγή καὶ περὶ τὴν ὀκτωκαιδεκάτην ἡμέραν τοῦ τότε Σιξελίου μηνός, Ἀγούστου δὲ νῦν, ἐν ἧ τὴν τῶν Κωνσταντίνων ἑορτὴν ἄγουσιν.*“ Sed aliud esse sacrificare, aliud ludos agere et ferias, vir doctus immemor erat. Scripturam vulgatam adserunt Vetera Kalendaria ap. Orell. *Inscr. Lat. Coll. tom. II, p. 596*. „XXI. AUGUSTI. CONSO INAVENTINO SACRIFICIUM.“ Cf. eadem Kalendaria ap. eundem p. 404: „XV. DECEMBRIS. FERIAE. CONSO. EQVI. ET. AL. IN. CARINIS. AEDI. | QUOD IN EIVS IV. ... ET LECTISTER | NIVM | .. QVE. REX EQVO ... MANCEPS PRAESTAT.“

s. Robigini] *Paul. Diac. p. 267. Muell.* „*Robigalia dies festus VII. Kal. Maias, quo Robigo deo suo, quem putabant robiginem avertere, sacrificabant.*“ Cf. *Varro De L. L. VI, 199. Ovid. Fast. IV, 907 sqq. Plin. Hist. Nat. XVIII, 29,*

69, *Colum. X, 342. Serv. ad Georg. I, 151. quorum scriptorum Varro, et Servius Robigum deum masculum faciunt cum Festo et Fastis Praenestinis (ap. Orell. *Inscr. Lat. II, p. 388*) et inscriptione 1622. ap. Orell.*

t. apud Suetonium Tranquillum] *Procul* dubio in libris τῶν παρὰ Ῥωμαίους θεωρηκῶν καὶ ἀγῶνων, quorum meminere Suidas et Gellius N. A. IX, 7.

Cap. VI. a. huius quoque temporis] Quae hodie quoque obtinent. „*Formam*“ originis dicit τύπον. Ait igitur origines posteriorum ludorum iudicari ex titulis, quos praefrens.

b. utriusque generis ludi] *Circenses et theatrales.*

c. solemnibus regum] Ita scripsit ex auctoritate codicis Agobardi. *Apolog. cap. 35*. „*quia verae religionis homines etiam solemnia eorum (sc. imperatorum) conscientia potius quam lascivia celebrant.*“ *Ibid. paulo postea* „*non celebrando vobiscum solemnia Caesarum.*“ *De Corona cap. 12*. „*municipae et ipsae solemnium Caesarianorum.*“ *Ad Uxor. II, 6*. „*solemnibus regum*“ *Ibid. II, 4*. „*solemnibus Paschae.*“

'originis^d habent. Inter quos etiam privatorum memoriis legatariae editiones parentant; id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres^e, id est deis nationum et mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant proinde mortuis faciant, una condicio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes et tituli, ut de communibus causis. Proinde apparatus communes habeant necesse est de reatu generali idololatriae conditricis suae. Sed circensium paulo pompator^a suggestus^b, quibus proprie hoc nomen pompa, praecedens, quorum sit in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de tensis^c,

1. originis om. AE. 8. quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant proinde mortuis faciant, una ego. quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant. Proinde mortuis faciant. Una A. quibus renuntiamus (renuntiamus Fulv. Ursinus.), licet mortuis. Licebit diis suis faciant, proinde mortuis faciant. una E. Fulv. Ursinus. quibus renuntiamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Proinde mortuis suis ut diis faciant, una reliqui. 9. idololatriam 4q. idololatriam reliqui.

Cap. VII. DE APPARATIBVS inscriptio est in ABCD. 1. igitur om. AE. 2. perinde AE. 3. genitali codex Clementis, prob. Fr. Junio et Jos. Scaligero. 4. pompator Fr. Junio. 5. praecedens ABE. praecedit CD. 6. semelipsa A. 7. probans ABCD. probat E. 8. tensis AB.

d. superstitionis causas originis] Retiarii vulgarem scripturam quamquam liber Agobardi vocem originis non habet. Auctoritati enim eius libri, alioquin praestantissimi, ubi omittit verba, admodum cautam fidem esse tribuendam magis locorum numerus evincit, in quibus aperta est librarii negligentia. Cf. scripturae discrepantiam libri De Corona capp. 5. 7. 8. 10. 11. 13. 14. e. funebres] Exempla habes Odys. XXIV, 87 sqq. II. XIII, 1 sqq. Liv. XXXIX, 46. Cic. Pro Mur. cap. 36. Sueton. Caes. cap. 26. Legatariae dicuntur hae ludorum editiones, quia plurimum testamento mandabantur haeredibus.

Cap. VII. a. pompator] Facili mutatione rescribit Iunius pompator. Cf. Iul. Capitol. V. Gordiano cap. 6. „et pompatis vultu.“ Trebell. V. Gallieni cap. 8. „Gladiares pompaliter (pompaliter V. C. Salm.) ornati.“ Id. in III. Tyrann. cap. 30. „ut nihil pompaliter populo Romano videretur.“ Mihi eadem in mentem venit pompator.

Adiectivo enim pompaticus utitur Tertullianus De Cultu Fem. II, 9. „ita pompaticus progredi,“ et Adv. Valentin. cap. 16. „adventu pompatico eius concussa.“ Cf. Apul. Metam. X. 29. „ad conceptum cavae prosequente populo pompatico favore deducor.“ Nihil tamen muto, praesertim cum apud sequioris aevi scriptores etiam pompare pro „ornare“ in usu fuisse testetur locus praesertim vitae S. Dunstani tom. VI, Maii pag. 350. „stolam, quam postea posset auro gemmisque variando pompare.“

b. suggestus] V. de hoc vocabulo quae adnotata sunt ad De Corona cap. 13. In universum de toto hoc loco cf. etiam Herald. Digress. II, 19. p. 229.

c. tensis] Festus p. 36. M. „Tensam ait Sinius Capito vehiculum, quo exuviae deorum ludicris circensibus in circum ad pulvinar vehuntur. Fuit et ex ebore, ut apud Titinnium in Barbato, et ex argento.“ Paul. Diac. p. 365. M. „Tensa vehiculum argenteam, quo exuviae deorum ludis circensibus in circum ad pulvinar vehuntur.“ Cf. in

de ⁹armamaxis⁴, de sedibus, de coronis, de exuviis⁵. Quanta praeterea sacra, quanta sacrificia praecedant, intercedant, succedant, ¹⁰quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consedit⁶. Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique circenses illuc deputandi, unde et petuntur, inde inquinantur, unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo ¹¹fonte et surculus modicus ex sua fronde qualitatem organis continet. Viderit⁷ ambitio sive frugalitas eius, ¹²si deum offendit qualiscumque pompa circi. Etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est; etsi unam tensam trahat, Iovis tamen plau-

9. armomaxis AB. 10. quod collegia, quod sacerdotia, quod AB. 11. fonte, surculus E. 12. si deum ego. sit deum A. Deum E. quos deum reliqui.

Verg. Aen. I, 21. Pseudo-Ascon. in Cic. Verr. II, 1, 59. p. 200. Orell. Lips. De Vestal. cap. 11. Scheffer De Re Vehic. cap. 24. Andr. Schott. Nod. Cic. IV, 6. Saubert De Sacrif. cap. 19.

d. de curribus, de tensis, de armamaxis] His vocibus, ni ego fallor, rem unam atque eandem significat. Nam tensae et armamaxae currum, certe vehiculorum, genera erant. Quapropter quod tensam et ferculum dicit Suetonius in Iulio Caesare [cap. 76. cap. 37.] id ὄχον appellat Dio XLIII. [immo XLIV, 6. Id. l. IX, 13. „προστάξας δὲ ἰερείοις τισὶ τοῖς ἀγῶνας ποιεῖν ἐς Καμπανίαν ἀπήγε καὶ μετὰ τοῦτο ἐπανελθὼν πρὸς τὰ τῆς Δρουσίλλης γενέσια ἀγαλμα τε αὐτῆς ἐπ' ἐλεφάντων ἐν ἀρμαμάξῃ ἐς τὸν ἱππόδρομον εἰσάγαγε καὶ θίαν τῷ δήμῳ προῖκα ἐπὶ δύο ἡμέρας ἀπένευμε“]. Ἀρμαμάξαν describit accuratissime Diodorus Siculus XVIII. [cap. 27 sqq.] Pileti quoque meminit in pompis Macrobi. Saturn. I, 6. „Evenisseque, ut circensium die puer de coenaculo pompam superne despiceret et ordine referret, quo ordine secreta sacrorum in arca pileti composita vidisset.“ (Desid. Herald. Digress. I, 19. p. 230.)

e. de sedibus, de coronis, de exuviis] Appellat hoc loco *sedes* Tertullianus solia ac thronos deorum et hominum ἰσοθέων. Appianus B. C. III, [54], ubi de Octavio honores patri decretos protegente atque ut ei servarentur procurante: „δαί δ' ἦσαν, ὡς Κριτώνιος ἀγορανόμος ἐμῆλε τελῆσειν, καὶ ὁ Καίσαρ εἰς τὰς θέας τῷ πατρὶ τὸν τε χρυσεὸν θρόνον καὶ στέφανον πα-

ρσευέαζεν, ἅπερ αὐτῷ κατὰ πάσας θέας ἐψηφίσαντο προτιθεσθαι.“ Dio δῖφρον ἐπίχρυσον dicit libro XLIII. [immo XLIV, 6, quem locum cf.]. Sedem auream interpretaberis ex Suetonio [Iul. Caes. cap. 76.]. *Sellam* appellat M. Tullius Ad Attic. Epist. XV, 3. De coronis constat ex Appiani loco modo laudato et aliis scriptorum locis infinitis. Dio libro XLIV. [cap. 6.] de honoribus Iulio decretis: „ἐπειδὴ καὶ τοῦτοις ἤρισκετο, οὕτω δὴ ἐς τε τὰ θεία τε τὸν τε δῖφρον αὐτοῦ τὸν ἐπίχρυσον καὶ τὸν στέφανον τὸν δαλίδον καὶ διάχρυσον ἐξ ἴσου τοῖς τῶν θεῶν εἰσχομίζεσθαι.“ *Exuvias* deorum dicit Tertullianus signato vocabulo. Festus [p. 36. M.]: „Tensam ait Simnius Capito vehiculum; quo *exuviae* deorum ludicris circensibus in circum ad pulvinar vehantur.“ Apul. Metam. XI. [cap. 10.] „Sed antistites sacrorum proceres illi, qui candido linleamine cinctum pectorale adusque vestigia strictim inieci statim potentissimorum deorum praeferebant insignes *exuvias*.“ (Desid. Heraldus l. I.] Cf. Schmidt De Sacerdot. et Sacrif. p. 205, qui accurate de hoc ritu deorum simulacra et insignia in pompis circumgestandi disserit.

f. in qua daemoniorum conventus consedit] Romam et Capitolium significat. Et Capitolium quidem in Apologetico [cap. 6.] „curiam deorum“ esse ait, ubi scilicet „synodus deorum“ eiusdem Apologetici [cap. 13.] (Rigalt.)

g. Viderit] Cf. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 13. De particula *si* pro *an* posita adeas adnot. ad librum Ad Martyr. cap. 2.

est: quaevis idololatria sordide instructa¹² vel modice lo-
et splendida est censu^h criminis sui.

t et de locis secundum propositum exequar, circus Soli^a Cap. VIII.
aliter consecratur, cuius aedis medio spatio et effigies de
aedis emicat, quod non putaverunt sub tecto consecran-
tem in aperto habent. Qui spectaculum primum a Circa^b
Soli patri suo, ut volunt, editum affirmant, ab ea et circi
ionem argumentantur. Plane venefica eis utique negotium
hoc nomine quorum sacerdos erat, daemioniis et angelis sci-
Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis?
ornamenta circi singula templa sunt. Ova honori Casto-
describunt qui illos ovo editos credendo de cygno Iove
ubescunt. Delphines Neptuno vomunt^f. Columnae Ses-
sensationibus, Messias a messibus, Tutulinas^a a tutel-
stium sustinent. Ante has tres arae trinis deis parent:

modice, locuples et splendida (Aβ)E. Latinus. vel modice locuples, aed
BC. vel locuples, splendida D.

VIII. DE LOCO inscriptio est in ABCD. 1. Ut de locis Aβ. 2. cuius
L. cuius aedes reliqui. 3. putaverint BCD. 4. Qui AE. Qnod reliqui.
AE. Circe reliqui. 6. atque Soli ego. habent Soli libri omnes. Soli
u. 7. ut volunt om. AE. 8. aeditum Aβ. 9. arguantur Fr. Iunius.
ficia eius AB. 11. illius A. 12. credendo decus cygno A. 13. Del-
phinos reliqui. 14. vomunt. Columnae Sessias ego. vomunt co-
Sessias AE. Salmasius. vomunt, columnas sessias B. vovent, columnas
eliqui. 15. tutulinas AβBC. Tutelinas reliqui. 16. tutela AE. tutelis
17. ante as A. antea B. 18. tinis deis A.

na] h. e. origine. Cf. quae ad-
I De Corona cap. 13.
III. a. circus soli] Isidor. Origg.
b. „Circus Soli principaliter con-
est a paganiis, cuius aedes in
patio et effigies de fastigio ae-
ent, quod non putaverunt sub
noscendum quem in aperto ha-

Circa] Et hunc locum exscripsit
L. I.

h. honori Castorum] Isidor. Origg.
9. „Ornamenta circi ova, meta,
s, carcer. Ova honori Castoris
cis adscribunt qui illos ovo edi-
endo de cygno Iove non erube-
De his ovis in circo v. Liv.
Varro De Re Rust. I, 2. Se-
at. 30. Propert. Eleg. II, 19, 66.
A. III, 10. Sueton. Domit.
f. Onuphr. Panvin. De Circens.
Bianconi Descr. d. Circhi ed.
IX, f. 20.

cygno] Sic habet vetus exemplar
nisi quod syllabam geminavit
mo, quod est de cucno sive de
galt.).

e. Neptuno] Equestri, quem et Con-
sum appellabant. V. quae adnotata sunt
supra ad cap. 5. De septem circi del-
phinis v. interpretes ad Iuvenal. Sat. VI,
589. Bianconi Descr. I. I. Conspiciuntur
hae septem delphinorum columnae una
cum obelisco in imagine lucernae apud
Bellor. Luc. Vet. Beg. I, 27. Cf. Turneb.
Advers. XX, 36. Salmas. in Solin. p.
640.

f. vomunt] Speciem habent tamquam
vomant. Rigaltius scribit *Delphinos Ne-
pluno vomunt columnae* et interpretatur:
„columnas dicit vomere delphinos, quasi
de columnarum alvis emissos, ut per
tubas et canales.“ Neque aliter Sal-
masius l. I. quem conferas.

g. Sessias] Hoc est imaginem deae
Sessiae, ut interpretatus est iam olim
Salmasius l. I. De his deabus agit lo-
cus Plin. H. N. XVIII, 2. „*Sciamque* (al.
Sciamque) a serendo, *Segestam* a sege-
tibus appellabant, quarum simulacra in
circo videmus. Tertiam ex iis nominare
sub tecto religio est.“ Cf. Macrobr. Sa-
turn. I, 16. „Apud veteres qui nomina-
set Salutem, Semoniam, *Sciam*, *Segestiam*,

Magnis, Potentibus, ¹⁹Valentibus¹. Eisdem Samothracas et Obelisci ²⁰enormitas^k, ut ²¹Hermateles ²²affirmat, Soli ²³pr scriptura^m eius, ²⁴unde et census, de Aegypto superst Frigebat daemonum concilium sine sua Matre Magna; e illic praesidet euripoⁿ. Consus, ut diximus, apud metas :

19. Valentibus om. A. 20. enormitas BCDE. enormitates ABmg. 21 les ABmgCDE. Termateles B. Hermapion La Cerda, ex loco Amm. Mar 4. 22. affirmat AB. 23. prostitutas ABmg. 24. unde et census (Aq) eius et census (A)E.

Tutelinam, ferias observabat.⁴⁴ Augustin. De Civ. Dei IV, 8. „Nec saltem potuerunt unam *Segetiam* talem invenire, cui semel segetes commendarent, sed sata frumenta quamdiu sub terra essent, praepositam voluerunt habere deam *Seiam*, cum vero iam super terram essent et segetem facerent, deam *Segetiam*, frumentis vero collectis atque reconditis, ut tuto servarentur, deam *Tutelinam* praeposuerunt.“

h. Tutulinas] Servavi veterum librorum scripturam. In lapide apud Gruter. XCIX, 6. scriptam extat TVTILINAE, et ita habet etiam Nonius p. 47. Merc. in loco Varronis. In loco Augustini, quem modo laudavi, variat scriptura inter *Tutelinam* et *Tutulinam*.

i. Magnis, Potentibus, Valentibus] Macrobi. Saturn. III, 4. „Cassius Hemina dicit Samothracas deos eosdemque Romanorum Penates dici *θεοὺς μεγάλους*. *θεοὺς ἡρηστούς*, *θεοὺς δυνατούς*.“ Cf. Varro De L. L. V, 58. Serv. ad Vergil. Aen. II, 296; III, 12. Gerhard Ueber die Gottheiten der Etrusker not. 142.

k. Obelisci enormitas] Sic Cassiodor. Epist. III, 51. „*Obeliscorum* quoque *prolisitates* ad caeli altitudinem sublevantur.“ De circi obelisco locus et Plinii H. N. XXXVI, 9. „Is autem obeliscus, quem Divus Augustus in circio magno statuit, excisus est a rege Semneserteo, quo regnante Pythagoras in Aegypto fuit, centum viginti quinque pedum et dodrantis, praeter basin eiusdem lapidis: is vero, quem in campo Martio, novem pedibus minor, a Sesostride. Inscripti ambo, rerum naturae interpretationem Aegyptiorum philosophia continent.“ Cf. Bianconi Descr. d. Circhi (ed. Fea) p. 32. Descript. de l'Egypte tom. IV, 7. p. 244. De Circi Sallustiani obelisco cf. Ammian. Marcell. XVIII, 4. Bianconi p. 9.

l. Soli prostituta] Isidor. Orig. XVIII, 31. „Obeliscum Mespheos, rex Aegypti, primus fecisse fertur tali ex causa. Cum quodam tempore Nilus vehementi inundatione Aegyptiam nocuisset, indignatus

rex, tamquam poenas a fluminis sagittam in undas misit. I post gravi valetudine correptus amisit, qui post caecitatem viduos obeliscos soli sacra vit. enim sagitta dicitur, qui idecirco ponitur, quia per medium Sol currit. Medio autem ab utraque meta constitutus fastigium summitatemque caelicum fol ab utroque spatio mirum discrimine transcendit obelisco superpositum est auratum in modum flammae quoniam sol plurimum calidus ignis habet.“ Plin. H. N.

„Trabes ex Syenite marmor reges quodam certamine obcantes, Solis numini sacratio: De Orig. et Usu Obelisc. p. Bunsen Aegyptens Stelle in d schichte I, 567 sqq.

m. scriptura] Hoc est insc vocabulo *census* cf. quae adn De Corona cap. 13.

n. euripo] De circi euripo Caes. cap. 39. Plin. H. N. VII Cass. LV, 10. Lampridius Eleog Hesych. explicat *εὐρίπους*, *ἰ τῶν*. Manil. IV, 262. Cass III, 51. in descriptione circi: maris vitrei reddit imaginem, delphini aequoris aquas it Plin. Frontin. De Aquaeduct „Quantopere curae esset, ne laret ductus aquamve non derivare auderet, cum ex mirere potest, tum ex hoc, quod maximus ne diebus quidem circensium nisi Aedilium aut permissu irrigabatur.“ Sid XXIII, 356. Tertull. Adv. Hei 31. Salmas. in Solin. p. 641 Mus. Pio-Clement. tom. V, p. Mediol. Acta Societ. Lat. Iei p. 313 sqq. Hirt Gesch. der III, 144. Bianconi l. l. p. autem quod praesidet euripo, spicitur prope obeliscum leon

²⁵delitescit^o Murciae. Has quoque ²⁶idolum fecit. ²⁷Murciam enim deam ²⁸amoris¹ volunt, cui in illa parte aedem ²⁹vovere. Animadvertite, Christiane, ³⁰quot nomina ³¹inmunda possederint circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt. De locis quidem locus est retractandi ad praeveniendam quorundam interrogationem. Quid enim, inquis, si alio in tempore circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est praescriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinae adire servus dei potest ³²urgente causa simplici dumtaxat, quae non pertineat ad ³³proprium eius loci negotium vel officium. Ceterum et plateae et forum et balneae⁴ et stabula et ipsae domus nostrae sine idolis omnino non sunt. Totum saeculum satanas et angeli eius repleverunt. Non tamen quod in saeculo sumus, a deo excidimus, sed si quid de saeculi criminibus attigerimus. Proinde si Capitolium, si ³⁴Serapeum¹ sacrificator ³⁵et adorator intravero, a deo excidam, quemadmodum circum vel theatrum spectator. ³⁶Loca nos non contaminant per se, ³⁷sed quae in locis fiunt, a quibus et ipsa loca con-

25. delitescit Murciae. Has quoque E. delitescit, Murciae (Murtias BCD.) quoque ABCD. delitescit, Murtia Latinius. 26. id olim fecit Latinius. 27. Murciam (Aβ)E. Murtiam (Aφ)BCD. 28. amoris CD. Hildebr. ad. Arnob. Adv. Nat. IV, 9. marcoris E. Turnebus Advers. XXII. 17. Salmasius ad Solin. p. 636 sqq. marmoris AB. 29. vovere BCDE. voverunt Aφ. vover^o Aβ. 30. quod nomina AB. quot nomina Fr. Junius et sic est in Isidoro. 31. inmunda Aβ. 32. urgente Aβ. 33. proprium om. A. 34. Serapeum Aβ. 35. et adorator BCD. vel adorator (Aβ)E. adorator Aφ. 36. et si loca nos B. 37. sed quaeque B.

ap. Havercamp. Num. Contorn. tab. IV, n. 8.

o. sub terra delitescit] Cf. supra cap. 5. De metis cf. Salmas. in Solin. p. 640. Polen. Exerc. Vitruv. vol. VI, p. 219. Bianconi l. I. tav. IX.

p. Murciae.] Murciae metae in circo magno ultimae ad aedem Murciae, post quas stabat praeco, qui ludentium certamina ab ea parte observabat et eos, qui bene defuncti erant aut male, pronuntiabat. (Fr. Junius.) Apul. Metam. VI, 8. „conveniat retro metas Murtias Mercurium praedicatorem sqq.“ Aedem Murciae hanc commemorat inscriptio ap. Gorium II, p. 235. V. Varro De L. L. V, 154. Interpret. ad Fest. s. v. Murciae Deae p. 148. Muell. Onuphr. Panvin. De Circens. I, 5. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 50 sqq. et ibid. Argolus p. 67. Buleng. De Circo Rom. cap. 2. (in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 594.), cap. 9. (p. 617.), cap. 24. (p. 644.).

TERTULLIANI OPP. ED. OEHLEN. Tom. I.

q. Murciae enim deam amoris] V. de hac dea interpretes ad Arnob. IV, 9. (ubi codex Paris. habet *Murcidam*) et ad Fest. p. 148. Muell. (p. 170. et p. 504. Lindem.) Salmas. in Solin. p. 637. Sigon. ad Liv. I, 33. Hartung Relig. der Roemer, II, p. 249.

r. Animadvertite, Christiane] Exscriptis Isidorus Origg. XVIII, 41. „Sicque, dum hac spectatione deorum cultibus atque elementis mundialibus aliquibus profanantur, eosdem deos atque eadem elementa procul dubio colere noscuntur. Unde animadvertere debes Christiane, quod circum immunda numina possideant. Quopropter alienus tibi erit locus, quem plurimi satanae spiritus occupaverunt. Totum enim illum diabolus et angeli eius repleverunt.“

s. plateae et forum et balneae cett.] Illustrat hunc locum Desid. Herald. Digress. I, 14. p. 218.

t. Serapeum] Serapeum una cum Capitolio memoratur etiam Ad Nat. I, 10.

taminari altercati sumus. ²⁰De contaminatis contaminamur
pterea autem commemoramus quibus eiusmodi loca dice-
eorum demonstramus esse, quae ²⁰in his locis fiunt, qui
loca dicantur.

Cap. IX. Nunc de artificio quo circenses exhibentur. Res
retro^a simplex ¹de dorso^b agebatur, ²et utique commu-
reus non erat^c. Sed cum ad ludos coactus est, ³transiit
munere ad daemoniorum officia. Itaque Castori et Polluc-
tatur haec species^d, quibus ⁴equos a Mercurio distribut-
sichorus docet. Sed et Neptunus equestris^e est, quem
⁵Ἰππιον appellant. ⁶De iugo^f vero quadrigas soli, bigas
sanxerunt. Sed et

Primus ⁷Erichthonius currus, et quatuor ⁸ausus
Iungere equos ⁹rapidusque rotis insistere ¹⁰victor^h.

38. De contaminatis contaminamur om. A. 39. in iis Aq.

Cap. IX. DE ARTE CIRCI inscriptio est in ABCD. 1. de dorso o
transiit DE. codex Clementis. transit BC. tras...AB. 3. equos Aq
Stesichorus D. 5. De iugo vero om. E. 6. Ericthionius A. 7. eq
iungere B. 8. rapidisque DE. Fulv. Ursinus. Harrisius. 9. vector Mei
Arnob. p. 236.

Cap. IX. a. retro] antes, prius. Innu-
merabiles sunt loci in scriptis Tertulliani,
in quibus retro sic positum occurrit.
Apolog. cap. 1. „qui retro oderant,“ et
post ad fin. capituli eiusdem „nisi plane
retro non fuisse.“ Ibid. cap. 3. et Ad
Natt. I, 4. „quos retro, ante hac nomen,
vagos, viles, improbos noverant,“ et
paulo postea „pater retro patiens.“ Ibid.
cap. 4. „Sed et indicatos retro in partes
secari a creditoribus leges erant.“ Ibid.
cap. 18. „Hebraei retro qui nunc Iudaei.“
Ibid. cap. 20. „ut retro semper praedi-
cabatur,“ et postea „si non et prophe-
tae retro.“ Ibid. cap. 26. „numquam
retro Iudaea regnasset.“ Ibid. cap. 40.
„Eundem igitur nunc quoque scire debet
iratum, quem et retro semper.“ Ad Natt.
I, 1. „qui vobiscum retro ignorabant.“
Ibid. I, 7. „nihil enim umquam retro de
Christianis mysteriis audierant.“ Ibid.
II, 1. „ex omnibus retro digestis.“ Ibid.
II, 11. „qui visi retro, auditi contraec-
tae sint.“

b. simplex de dorso] Hoc est, olim
simplex agebatur, nimirum perite equi-
tandi studio simplici, nondum consecrata
daemoniis ulla ludorum equestrium sol-
lemnitate. Stultissimus aliquis apposuit
de dorso, cum ita belle sibi interpretari
videretur Septimianum illud retro. (Ri-
galt.) Errat Rigaltius. Opponuntur ars
simpliciter equitandi in dorso equi, et
curra vehendi.

c. reus non erat] Isidor. Or.
27. „Nam res equestris ante
agebatur, et utique communis
tus non erat, sed cum ad lud-
est naturalis usus, ad daemoni-
tum translatus est.“

d. deputatur haec species
Orig. I. I. „Itaque Castori et
putantur haec species, quibus
Mercurio distributos historia
sed et Neptunus equestris“ se-
e. Neptunus equestris] Cf. e
tata sunt ad cap. 5. de Cos
Böttiger Kunstmyth. II. p. 32
Preller in Pauly Encyclop. I
552 sqq.

f. De iugo] De ingalibus e
interpretatur Fr. Iunius.

g. quadrigas soli, bigas lun
Astron. V, 3. „Quadringis e
et Delia bigis moent.“ Cf. I
October Equus. Varro ap. Pro-
gil. Eclog. VI, 31. Isidor. Or.
36. „Quadrigam ideo soli iun-
per quatuor anni tempora ver-
et aestatem, autumnum et hie-
gas lunae, quoniam gemino e
sole contendit, sive quia et ne-
videtur. Iungunt enim unum
nigrum, alterum candidum.“
fer. De Re Vehicul. I, 18.
Suppl. Thes. Antiqu. tom. V,

h. insistere victor] Vergil. (C
113 sq.

"Erichthoniusⁱ, Minervae et "Vulcani filius, et quidem de "caduca in terram libidine, portentum est daemonicum, immo diabolus ipse, non cotuber. Si vero "Trochilus Argivus^k auctor est curus "primi^l, Iunoni id "opus suum dedicavit. Si Romae Romulus quadrigam primus ostendit, puto et ipse inter idola "conscriptus est, si idem est Quirinus^m. Talibus auctoribus quadrigae productae merito et aurigas coloribus "idololatriae vestieruntⁿ.

10. Ericthonius A. 11. Vulgani A. 12. caduca Aβ. 13. Trochilus DE. *Leopoldus Emendati*. I, 15. ut Prophylus AβBmg. Prophylus Aφ. ut Acrophilus B. Acrophilus C. 14. primi ego. primae ABC. primo D. patriae E. *Fulv. Ursinap. Latinus*. 15. opus sum Aβ. 16. conscriptus, si CD. conscriptus sit, inde est Quirinus. *Fr. Junius*. 17. id est idololatriam *Salmasius*.

i. Erichthonius] Isidor. Origg. XVIII, 34. „Erichthonius autem, qui regnavit Athenis, primus quatuor equos iunxisse fertur, sicut Virgilius auctor est dicens 199. Fuit autem Minervae et Vulcani filius de caduca in terram libidine, ut Iuluae ferunt, procreatus, portentum daemonicum, immo diabolus, qui primus Iunoni curram dedicavit.“ De Erichthonio curram inventore testes sunt praeter Virgilium, Plin. H. N. VII, 56. Varro sp. Philarg. ad Vergil. Georg. III, 113. Hieron. Chron. ad a. DXLIII: „Erichthonius primus quadrigam iunxit in Graecia, erat quippe apud alias nationes.“ ad quem locum cf. adnot. Scaligeri p. 35. Eratosth. Catast. 13. Aelian. V. H. III, 35. Hygin. Astron. Poet. II, 13. Marm. Arundell. sp. Marsh. Cas. Chron. Saec. IX, p. 116. Scheffer. De Re Vehicul. I, 2. p. 1057. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom V, p. 1057. De Erichthonii generatione v. Hygin. Fab. CLXVI. Astron. Poet. II, 13. Apollod. III, 13. Tzet. ad Lycophr. v. 111. Eratosth. Catast. 13. Interpr. ad Vergil. Georg. III, 112.

k. Trochilus Argivus] Idem Hieronymus, qui ad a. DXLIII. Erichthoniam curram inventorem memorat, idem inventum tribuit Trochilo ad a. CCCCLXVII. De Trochilo testes cum Hieronymo sunt Freculfus II, 6. et Ado ad a. MDCXLV. Theon Alexandrinus in Aratum „λέγουσιν εἶναι εἰδωλον ἢ Βελλεροφόντου, ἢ Τροχίλου, τῆς Καλλιθέας παιδός, τῆς πρώτης Ἀργεῖ γενομένης ἱερέας, ἄρμα πρώτου ἐξέτατος.“ Hanc Orsilochem nominant Hygin. Poet. Astron. II, 13. Scalig. ad Hieron. p. 26. Orsilochi nomine sagaciter supplet mutilum versum Crispi De Laud. Inst. Min. I, 334. Epichorus, Theseidis auctor, Σῆμον appellat eum qui primus quadrigas iunxit, his scazontibus „Τρέφας δὲ πάλους,

ὡς ὁ Μαντιεὺς Σῆμος, Ὅς πρώτος ἄρμα τ' ἤλασεν παρ' Ἀλφειῦ.“ Citatur in scholiis ad Pindari Olymp. XI, 83.

l. primi] Ita emendandum erat. Librarianus enim hoc adiectivum non cum *currus*, sed cum *Iunoni* struens genuinam scripturam in *primae* corruptit.

m. si idem est Quirinus] Indicat Tertullianus novam originem nominis *Quirinus*, quo nomine affectus Romulus. Quia primus Romulus quadrigam ostendit, dicitur est Quirinus, videlicet tamquam *Carrinus*, a curru, aut Carrinus. (La Cerda.)

n. coloribus idololatriae vestierunt] Colores idololatriae dicitur colores idolia dicatos. Agitatorum factiones quatuor totidem coloribus distinguebantur: *rusatum* Marti consecraverant, *albatum* Zephyris, *prasium* Terrae Matri, *venetum* Caelo. (Rigalt.) V. de his factionibus interpretes ad Sueton. Domit. cap. 7. Dio Cass. LXXVIII, 8. Simocatta Hist. VIII, 7. Salmas. in Solin. p. 142. Barth. Advers. XVI, 18. p. 841. Scheffer. De Re Vehic. I, 2. p. 1340. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V. Bulenger. De Circo Rom. cap. 48. Dempster. in Paralip. ad Rosini Antiqu. Rom. I. V. Krause in Pauly Encyclop. s. v. *Currae* Equorum tom. II, p. 793. sq. Ceterum et hunc locum Tertulliani exscripsit Isidor. Origg. XVIII, 33. „Aurigae autem duobus coloribus sunt, quibus speciem idololatriae vestiunt. Nam *prasium* terrae, *venetus* caelo et mari a paganis dedicatus est.“ ex cuius verbis sigul apparet recte emendasse *Salmasium*. Namque initio. Recepti hoc, etsi reiectis ceteris. Scribi enim volebat sic: *Talibus auctoribus quadrigae productae. Merito et aurigas coloribus, id est idololatriam vestiunt. Namque ab initio duo: soli fuerunt, albus et russeus.* I. Schefferus

¹⁸Namque initio duo soli fuerunt, albus et ¹⁹russeus. Albus hiemi ob nives candidas, ²⁰russeus aestati ob solis ruborem ²¹erant. Sed postea tam voluptate quam superstitione ²²provecta ²³russeum ²⁴alii Marti, alii album Zephyris consecraverunt, prasinum vero Terrae Matri. ²⁵vel verno, ²⁶venetum Caelo et Mari vel autumnno. Cum autem omnis species idololatriae damnata sit a deo, utique etiam illa damnatur, quae elementis mundialibus^p profanatur.

Cap. X. Transeamus ad ¹scenicas res, quarum et originem communem^a et titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem ²et administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus. Apparatus etiam ex ea parte consortes, ³qua ad scenam a templis et aris et illa infelicitate thuris et sanguinis inter tibias et tubas

18. Namque initio *Salmasius*. Nam equi (aequi A.) initio *AE*. Nam initio equi *B* et ab initio *CD*. Et ab initio equi *Fulv. Ursinus*. 19. russeus *ABmgCDE*. roseus *B*. 20. russeus *ABmgCDE*. rosens *B*. 21. erant. Et *A*. 22. roseum *BC*. 23. alii Marti *A*. 24. vel vero *A*. vel veri *Latinus*. 25. venetum Caelo et Mari vel autumnno *om. A*.

Cap. X. DE THEATRO *AφBC*. DE THEATRIS *Aβ*. DE THEATRO ET ARTIBVS SCENICIS *D*. 1. scaenicas *AB*. 2. et administrationem *om. A*. 3. qua ad scaenam a templis *A*. qua ad scaenam. Nam a templis *E*. quae ad scaenam spectant, a templis *B*. quae ad scaenam spectat: nam a templis *CD*.

l. l. vulgatam scripturam „initio equi duo soli fuerunt, albus et roseus“ (ex ed. Paris. 1580.) interpretatur his verbis: „Equos hic intellegit non duos iunctos, sed singulos per se in suis curribus, sic, ut equi currus ipsos denotent. Agit nempe de coloribus aurigantium eosque ait ab initio fuisse tantum duos, album et roseum. Hoc colores coloratosve currus cum aurigantium habitu reliquo deditur equos, roseum et album. Ut sic. . . fecerint qui illud soli mutaverint in Solis. Solis enim equi semper quatuor putati, numquam duo, sicut alibi demonstratum est.“

o. verno] *Vernum* pro vere posuerunt *Plin.* XIX, 5. *Cato De Re Rust.* cap. 52. et cap. 54. *Column.* IV, 10. *Pallad.* II, 15. IV, 10. His locis a *Forcellinio* indicatis adde *Cassiodor.* *Epist.* III, 51. „Colores autem in vicem temporum quadrifaria divisione funduntur. Prasinus virenti verno, venetus nubilo autumnno, russeus aestati flammeae, albus pruinosae hiemi dicitur est.“ *Bedam De Remediis Peccator.* cap. 14. „In hieme, in autumnno et verno.“ et cap. 15. „In aestate, in hieme et in verno vel autumnno.“ *Coripp.* *De Laud. Iust. Min.* IH, 151. „Expellens placido brumalia frigore verno.“ Item ipsum *Tertullianum De Resurr. Carnis* cap. 12. „et hiemes et aestates et verno et autumnni.“ Cf. *Salmas.* in

Solin. p. 626. Amat enim hic scriptor adiectivis uti pro substantivis. Cf. quae adnotavero ad *De Fuga in Persecut.* cap. 1.

p. elementis mundialibus] *Isidor. Orig.* XVIII, 41. „Circa causas quoque elementorum idem gentiles etiam colores eorum inxerunt. Roseos enim soli, id est igni, albos aëri, prasinus terrae, venetos mari assimplantantes. Item roseos aestati currere voluerunt, quod ignei coloris sint et cuncta tunc flavescent, albos hiemi, quod sit glacialis et frigidibus universa canescant, veri prasinus, autumnno viridi colore, quia tunc pampinus densatur. Item roseos currere Marti sacraverunt, a quo Romani exoriantur et quia vexilla Romanorum cocco decorantur sive quod Mars gaudet sanguine, albos Zephyris et serenis tempestatibus, prasinus flori et terrae, venetos aquis vel aëri, quia caeruleo sunt colore, luteos, id est croceos, igni et soli, purpureos Iri sacraverunt, quem arcum dicimus, quod Iris plurimos colores habet. Sicque, dum hac spectacione deorum cultibus atque elementis mundialibus ali- quibus profanantur, eisdem deos atque eadem elementa procul dubio colere noscuntur.“ Quem *Isidori* locum, ut plurima, exscripsit *Rhabanus Maurus De Universo* XX, 35.

Cap. X. a. originem communem] *Origo*

itur^b, duobus inquinatissimis arbitris funerum et sacrorum, ⁴designatore et haruspice^c. Ita cum ⁵de originibus ludorum ad circenses ⁶transiimus, inde nunc ad ⁷scenicos ludos ⁸dirigemus, ⁹a loci. Initio theatrum ¹⁰proprie sacrarium Veneris est^d. Hoc denique modo^e id genus operis in saeculo evasit. Nam saepe censors^f ¹¹nascentia cum maxime theatra destruebant, moribus consulentes, ¹²quorum scilicet periculum ¹³ingens de lascivia providebant, ut iam ¹⁴hinc ethnicis in testimonium cedat^g sententia ipsorum nobiscum faciens et nobis in exaggerationem^h disciplinae etiam humanae praerogativa. Itaque Pompeius Magnus, solo theatro suo

4. designatore ABC. 5. de originibus ludorum om. A. 6. transiimus Fr. Junius. Intransiimus libri omnes. 7. scaenicos AB. 8. dirigemus A. dirigimus reliqui. 9. a loci. Initio ego. a loci vitio. ABCD. a loci initio. E. Latinius. A loci initio Fr. Junius. 10. proprie om. Aβ. 11. nascentia AE. renascentia reliqui. enascentia Fr. Junius. 12. eorum Aβ. 13. ingens om. A. 14. hic A.

utrasque generis ludorum, circensium et sceniorum, ab idololatria (cf. cap. 5.), cum atrosque idolis honorandis administrari constet, tituli item communes, cum utriusque fere ab idolis denominati sint (cf. cap. 7.). Porro etiam apparatus sceniorum cum circensium consortes.

b. inter tibias et tubas itur] Ut in pompa circi. Cf. cap. 7. „Sed circensium paulo pompator suggestius, quibus proprie hoc nomen pompa, praecedens, quorum sit in semetipsis probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de carribus, de tensis, de armatiis, de sedibus, de coronis, de exuviis. Quanta praeterea sacra, quanta sacrilia praecedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moreantur, sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consistit.“

c. designatore et haruspice] Arbitri Pompei a templis et aris ad theatrum praecedentis est designator, funerum propriam officium; sacrificiorum haruspex. Errat Lipsius De Amphith. cap. 15. p. 1033. designatorem per „locarium“ interpretans. Haruspicem cum pollinctore similiter coniungit Tertullianus Apolog. cap. 13. „Quo differt ab epulo Iovis sacrificium? a simpulo obba? ab haruspice pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet.“ Cf. Scorpiae. cap. 7. „Si auster quoque dens propriae hostiae nomine martyria sibi depositasset, quis illi exprobrasset funestam religionem et lugubres ritus et aram rogum et pollinctorem sacerdotem?“

d. sacrarium Veneris est] Cf. infra

cap. 17. Salvian. De Gubern. Dei VI, p. 119. (p. 194.) „Colitur namque et honoratur Minerva in gymnasiis, Venus in theatris, deus Neptunus in circis, Mars in arenis, Mercurius in palaestris, et ideo pro qualitate actorum cultus est superstitionum.“

e. Hoc denique modo] Hoc modo, ut breviter dicam, et praetextu religionis Veneris theatrum effugit damnationem, qua ludi scenici, ut bonis moribus extincti, etiam ab ipsis olim ethnicorum magistratibus opprimebantur.

f. Nam saepe censors] Apolog. cap. 6. „Quoniam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes? quae centum aera non amplius in coenam subscribi inebant nec amplius quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam? quae patricium, quod decem pondo argenti habuit-et, pro magno titulo ambitionis senatu submovebant? quae theatra stuprandis moribus orientalia statim destruebant? quae dignitatem et honestorum natalium insignia non temere nec impune usurpari sinebant?“ ad quem locum vide quos locos scriptorum veterum attulero.

g. in testimonium cedat] Pro disciplina Christiana, quae damnat theatra.

h. in exaggerationem] Quo iam et humanae disciplinae praerogativa praemuniti theatrorum lascivias instantius persequamur. Praerogativa autem disciplina humana dicitur, quia veluti praedictio quodam anteverterat divinam, praedamnans multo ante quod haec veniente aeo damnata esset.

minorⁱ, cum illam "arcem omnium turpitudinum² extruxisset ritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem¹, neris aedem superposuit³, et ad dedicationem edicto populum cans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, Cui sumus, "inquit, gradus spectaculorum. Ita damnatum et damna opus templi titulo "praetexit et disciplinam superstitione de Sed Veneri et Libero convenit. Duo ista daemonia conspira coniurata inter se sunt ebrietatis et libidinis. Itaque theatrum neris Liberi quoque domus est. Nam et alios ludos scenico beralia proprie vocabant⁴, praeterquam Libero devotos ("quod Dionysia penes "Graecos⁵) etiam a Libero "institutos. Et est in artibus quoque scenicis Liberi et Veneris patrocinium.

²¹privata et propria sunt scenae, de gestu et ²²corporis ¹ ²³mollitiam Veneri et Libero immolant⁷, "illi per sexum, "il

15. arcem BCDE. sortem ABmg. sordem vel sedem Hildebrandus. 16. inq. 17. praetexit AE. praetextuit reliqui. 18. quae sunt Ios. Scaliger. 19. G sed iam Aß. 20. institutos. DE ARTIBVS SCAENICIS. ABC. 21. priva Fr. 22. corporis fluxu AD. liber Clementis. corporis flexu BC. Ios. Scaliger. corporis E. 23. mollitiam Veneri et Libero BCD. mollitiae Veneris et Lib 24. isti per sexum Heraldus. 25. illi per fluxum BCD. Heraldus ad Arnob. VI, Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 304. Omittit A. illi per luxum E. Fulv. U

i. solo theatro suo minor] Similiter De Pallio cap. 4. „Habes igitur ex isto fomite aestuantem magnum regem, sua sola gloria minorem.“

k. arcem omnium turpitudinum] Sic infra cap. 27. theatrum appellat „privatum consistorium impudiciarum.“

l. censoriam animadversionem] Tacit. Ann. XIV, 20. „Quippe erant qui Gneum quoque Pompeium incusatum a senioribus ferrent, quod mensuram theatri sedem posuisset.“ ad quem locum videndus est Lipsius.

m. Veneris aedem superposuit] Hinc lucem capiunt verba Suetonii Claud. cap. 21. „Ludos dedicationis theatri Pompeiani, quod ambustum restituerat, e tribunali posito in orchestra commisit, cum prius apud superiores aedes supplicasset, perque medium caveam sedentibus ac silentibus cunctis descendisset.“ Cf. Lips. Elect. I, 11. p. 677. ed. Vesal. et Casaub. ad Sueton. l. l. De dedicatione templi Veneris a Pompeio extructi meminit Plin. H. N. VIII, 7.

n. Nam et alios ludos scenicos Liberalia proprie vocabant] Quorum in numero habenda videntur inprimis ludicra rustica illa, de quibus Vergil. Georg. II, 285. „Nec non Aesonii, Troia gens missa, coloni Versibus incoctis ludunt risuque soluto Oraque corticibus sumunt horrenda cavatis Et te, Bacche, vocant per

carmina laeta,“ ad quem locum vivium cum ceteris interpretibus Festum s. v. Oscillantes.

o. quod sunt Dionysia penes G Pro quod Jos. Scaliger correxit qua tamen correctione non op. Sive quod cum La Cerda existit positum pro „quia“ vel polit „quandoquidem,“ sive pro „quod est De Testim. Animae cap. 4. enim, cum alicuius defuncti recemissellam vocas enim, non quod vitae ereptam, sed ut poenae et iam ascriptum.“)

p. corporis fluxu] Fluxus et sit mollitiae et effeminatione usurpa semel reperiuntur. Inprimis prae hic est locus Arnobii Ad N 12., qui item de Libero est „Libertus cum mollibus et liquoris dissolutissimus laxitate.“ Huic add Metam XI, 8. „serica veste munitioso et adtextis capite crinibus cessu per suo feminam mentiebatur.“ βάρδισσα Graeci dicunt, ut ex Cl Alexandrino aliisque demonstrat Heraldus ad Arnob. l. l. Senec. De quill. Animi cap. 15. „uti nunc est, etiam incesso ipso ultra sua mollitiam fluentibus.“ Cf. Salmas. i tull. De Pallio p. 304.

q. mollitiam Veneri et Libero] Haec est verè loci scriptura

fluxum ²⁶dissolutis: quae vero voce et modis et organis et ²⁷lyris transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipēs habent. ²⁸Oderis, ²⁹Christiane, quorum auctores non potes non odisse. Iam nunc volumus suggerere ³⁰de artibus et de his, ³¹quorum ³²auctores in nominibus ³³exsecramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, ³⁴sicut et ipsa simulacra eorum, sed non ignoramus, qui sub istis nominibus ³⁵instituitis simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus ³⁶scilicet, daemones. Videmus igitur etiam artes eorum ³⁷honoribus ³⁸dicatas esse, qui nomina incolunt auctorum ³⁹earum, nec ab idololatria ⁴⁰vacare quarum ⁴¹institutores etiam propterea dii habentur. Immo, ⁴²quod ad artes pertinet, altius ⁴³praescripsisse debemus ⁴⁴daemones ab initio prospicientes sibi inter cetera idololatriae etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem ⁴⁵a domino avocarent et

26. dissoluti. Quae D. ex Isidoro (et libro Clementis?) Heraldus l. l. dissoluti sive Aq. dissoluti. Quae reliqui. 27. lyris DE. ex Isidoro (et libro Clementis?) litteris reliqui et Fr. Iunius. 28. Oderis CDE. odoris AB. 29. Christiane, quorum auctores non potes non odisse om. A. Et in margine ed. princ., quae uicinis inclusit haec verba, adnotatum est „haec alias deesse.“ Sed firmat Isidorus. 30. DE ARTIBUS. Iam ABC. 31. quarum Fr. Iunius. 32. auctorum A. 33. exsecramur Aβ. 34. sicut et AE. sicut ne B. sicut nec CD. 35. et instituitis BCD. 36. scilicet daemones pro glossemate habet Meursius Crit. Arnob. p. 236. 37. honoribus A. oneribus Bmg. 38. dicatas Aq. 39. earum nec ab. CD. earum ab B. nec ab AE. 40. non vacare B. 41. institutores Fr. Iunius. 42. quod artes pertinent A. 43. perscripsisse B. 44. a dōmīa vo ..... A. a deo avocarent reliqui.

qua Rigaltius non debet rescribere mollitiae Veneris et Libero immolant, quumquam hoc extaret in libro Agobar-dino. Vetabant enim vel quae statim sequuntur „illi per sexum, illi per luxum dissolutis,“ cum dativi illi — illi minime responderent genitivis Veneris et Liberi, quae praecesserant. Verbum immolare pro „dicare“ vel „offerre“ ita et alibi usurpat Tertullianus, ut Apolog. cap. 6. „Nec Baccho iam Italico furias vestras immoletis.“ De Paenit. cap. 10. „et quid sit recuperaturus si paenitentiam deo immoletis.“ De leiu. cap. 10. „pinguiorum orationem deo immolat.“ Immolant autem mollitiam Veneri et Libero quae privata et propria sunt scensae, quia mollitiae eos tamquam mancipēs deos habent.

r. illi per sexum, illi per luxum dissolutis] Pro luxum libri habent fluxum, de qua vocabulorum in scriptis confusione cf. Drakenb. ad Liv. VII, 29, 5. et 32, 7. Firmant emendationem melioris notae libri Isidori Origg. XVIII, 51, qui scripsit totum hunc locum, sed admodum negligenter, sic: „Est plane in

artibus scenicis Liberi et Veneris patrociniū, quae privata et propria sunt, scensae de gesto et corporis flexu (fluxus unus cod. Guelph.) Nom mollitiam Libero et Veneri immolabant, illi per sexum, illi per fluxum (al. luxum) dissoluti. Quae vero ibi vocibus et modis et organis et lyris transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios patronos habent. Quod spectaculum, Christiane, odire debes, quorum odisti auctores.“

s. et lyris] Ita scripsi cum Pamelio et Rigaltio Isidori fidem secutus. Faber Agonist. I, 13., Franc. Iunius et La Cerda contra retinent vulgatam et litteris, ideo praesertim, quia Mercurius etiam litterarum inventor sit. Lyram invenisse Apollinem ex Apollodoro et poetis notum est. Organa pertinent ad Minervam, quae tibiam invenit. Vergil. Georg. I, 18. ibique Serv. Cornut. De N. D. cap. 20. Apollod. I, 20. Aristot. Polit. VIII, 6.

t. praescripsisse debemus] V. adnotata ad Scorpiae. cap. 5. De ipso hoc loco cf. finem capituli septimi libri De Corona.

suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque enim ab aliis ⁴⁵procuratum fuisset quod ad illos perventurum esset; nec per alios tunc homines edidissent, quam per ipsos, in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium^u ⁴⁶acturae ⁴⁷constituerunt.

Cap. XI. Ut ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde et ipsi sacri vel funebres instituti aut diis nationum aut mortuis fiunt. ¹Proinde tituli Olympiae Iovi, ²quae sunt Romae ³Capitolina^a, item Herculi ⁴Nemea, Neptuno ⁵Isthmia, ceteri ⁶mortuarii^b agones. Quid ergo mirum, ⁷si et apparatus agonum ⁸idololatria ⁹conspurcat de coronis profanis, de sacerdotalibus praesidibus^c, de collegiariis ministris, de ipso postremo boum sanguine? Ut de loco suppleam, ¹⁰et de loco communi^d pro collegio artium Musicarum et Minervalium et Apollinarium, etiam Martialium, ¹¹per duellum^e, per tubam^f ¹²in stadio circum ¹³aemulantur, quod utique templum est et ipsum ¹⁴eius idoli, cuius ¹⁵sollemnitates agit. Sed et ¹⁶gymnicas artes^g Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinae prodiderunt.

45. procuratum *ABmg.* praeoccupatum *BCD.* 46. acturi *E.* 47. constituerunt *ABC.* constituerant *DE.* liber *Clementis.*

Cap. XI. DE AGONIBVS *inscriptio est in ABCD.* 1. Proinde tituli *ADE.* liber *Clementis.* proinde *BC.* 2. cui sunt Romae *La Cerda.* 3. capitolia *A.* Capitolina, Apollini *Pythia,* Herculi *Fr. Iunius.* 4. nemaea *B.* 5. isthmia *A.* 6. mortuarii *ACE.* mortuarii varii *B.* mortuorum varii *BmgD.* liber *Clementis.* 7. si et ego. si ut *Acp.* ut *Aβ.* si *CDE.* sicut *B.* 8. idololatria *ACDE.* idololatrio *B.* 9. conpurcat *A.* 10. et *Fr. Iunius.* ut *CD.* ac *E.* At *AB. Ios. Scaliger inducit verba ac de loco communi.* 11. per duellum *om. A.* 12. in statio *Acp.* stadio *Aβ.* statio *E.* aut stadio *B.* ut stadio *CD.* 13. aemulantur *ABC.* aemulantur *DC.* 14. eius idoli *ADE.* liber *Clementis.* idoli *reliqui.* 15. sollempnitates *Aβ.* 16. gymnica *C.*

u. sibi negotium acturae] h. e. negotiaturae, lucrum facturae.

Cap. XI. a. Capitolina] Sueton. Domit. cap. 13. Herodian. I, 9, 2. Smet. Ant. Inscr. p. 152, 22. Faber Agonist. I, 3. p. 1799. et cap. 26. p. 1897. (in Gro-nov. Thes. Antiqu. tom. VIII.)

b. mortuarii] Gell. N. A. XVIII, 7. „vos philosophi mera estis, ut M. Cato ait „mortuaria glossaria.“

c. de sacerdotalibus praesidibus] P. Faber Semestr. III, 1.

d. et de loco communi] Haud minus communi, quam quae ante memorata sunt. Circum idololatria conspurcatum demonstravit cap. 8, theatrum cap. 10. His iam accedit tertium agonom stadium, quod utique templum est et ipsum eius idoli, cuius sollempnitates agit. Haec est simplex et vera loci interpretatio, qui

doctorum virorum ingenia mirifice torsit, inter his etiam Desid. Heraldum Digress. I, 19. p. 230 sq., qui verba ut de loco ante communi delenda esse censebat. Verba ut de loco communi cave, ne verbo suppleam adstruas. Pertinent ad sequens membrum et verba in circo pro epexe-gesi habent.

e. per duellum] Certamine.

f. per tubam] De tuba praeconis in agonibus et circensibus cf. Herald. Digress. I, 19. p. 231.

g. Sed et gymnicas artes] Haec enim iam ultimae restabant de artibus agonom, et ipsae idololatria conspurcatae, ut vel auctorum nomina demonstrant. De Hercule gymnastics auctore cf. Pausan. V, 8, 1., de Castoribus Pind. Isthm. I, 25., de Mercurio Diodor. Sic. V, 75. Lucian. Dialog. Deor. II.

Superest illius ¹insignissimi spectacula ²ac receptissimi^a recognitionis. Munus dictum est ab officio, quoniam officium etiam ~~mun-~~neris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres ³arbitrabantur, posteaquam illud humaniore atrocitate temperaverunt. Nam olim, quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, captivos^b ⁴vel malo ingenio servos mercati in exequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverant armis, quibus tunc et qualiter poterant eruditis tantum ut occidi discerent, mox edicto die inferiarum apud tumulos erogabant^c. Ita mortem homicidiis consolabantur. Haec ⁵muneris origo; sed paulatim provecti ad tantam gratiam, ad quantam et crudelitatem, quia ⁶ferarum ⁷voluptatis satis non ⁸liebat^d, nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur. Quae species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species. Tam haec quam illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis daemonia consistunt^e. Ut et titulos ⁹consideremus, licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viventium^f, quaesturas dico et magistratus et flaminia et sacerdotia^g, cum tamen nominis dignitas idololatriae crimine teneatur, necesse est, ¹⁰quicquid dignitatis nomine administratur, com-

Cap. XII. DE MUNERE inscriptio est in ABCD. 1. insignissimis A. indignissimi Fr. Iunius. 2. ac receptissimi ego. atque acceptissimi Leopoldus. ac seipsum Rigallius. sed acceptissimi Fr. Iunius. acceptissimi libri omnes. 3. arbitrantur Ap. 4. vel malo ingenio BCD. vel mali status E. vel.....tar Ap. vel.....tus legebat Rigallius in libro Agobardi. 5. muneri AE. muneris reliqui. 6. ferarum ABCE. ferrum D. ex libro Clementis. 7. voluptatis Ap. 8. liebat ABCE. faciebat D. ex libro Clementis. 9. considerem A. 10. quicquid AB.

Cap. XII. a. ac receptissimi] Ita emendandum erat. Cf. Adv. Marcion. IV, 5. „auctoritas receptor.“ Ad Nat. II, 1. „receptorum auctoritates.“ De Testim. Animae cap. 1. „ex litteris receptissimis quibusque philosophorum.“

b. captivos] Ad Vergil. Aen. X, 520., Servius „Inferiae,“ inquit, „sunt sacra mortuorum ab inferis dictae. Sane mos erat in sepulchris virorum fortium captivos necari, quod posteaquam crudele visum est, placuit gladiatores ante sepulchra dimicare, qui a bustis bustuarii dicti sunt [Il. XXI, 28.]: „ὁ δ' ἐπεὶ χάρμη χάριος ἐναίμων ζωὸς ἐκ ποταμοῦ ἑσθλὰ μῆξυτο κόρυθος, ποιήνῃ Πατρῆσι Μενουτιάδαο θανάτος.“ De haec cruentis exequiis cf. Serv. ad Aen. III, 67. Valer. Max. II, 4, 7. Liv. VII, 15. XXIII, 30. XXXI, 50. XXXVIII, 56.

XLI, 33. Guther. De Inro Manium I, 27. p. 164. (ed. Lips.) Lips. Saturn. Serm. I, 8.

c. erogabant] V. adnot. ad Scorpiac. cap. 6.

d. ferarum voluptati satis non liebat] Sic habet vetus exemplar Agobardi. Ferras vocat homines saeva spectandi consuetudine efferatos. (Rigalt.) Cf. Petr. Faber Semestr. II, 4. qui hanc loci scripturam etiam vindicat.

e. daemonia consistunt] Igitur domus mortuis ministrat, ministrat daemoniis.

f. ad honores viventium] Vide Lips. Saturn. Serm. I, 9. p. 895 sqq. ed. Vesal.

g. flaminia et sacerdotia] Hinc „sacerdotales ludi“ apud Plin. Epist. X, 24., et „pontificales ludi“ apud Sueton. Aug. cap. 44. Cf. infra cap. 30.

municet^h etiam maculas eius, a qua habet causas. Idem rebusⁱ interpretabimur in ipsorum honorum suggestuⁱ dis, quod¹² purpurae, ¹³quod fasces, quod vittae, quod quod denique¹⁴ contiones et edicta^k, et pultes pridian pompa diaboli, sine invitatione daemonum non sunt. Q de¹⁵ horrendo loco perorem, quem nec periuria sustinent^r ribus enim et asperioribus¹⁶ nominibusⁿ amphitheatrum (tur, quam Capitolium^o omnium daemonum templum est. immundi spiritus considunt, quot homines capit. Ut et d concludam, Martem et Dianam^p utriusque ludi¹⁷ praesides

Cap. XIII. ¹Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus

11. interpretabimur *Aβ*. 12. quod purae *A*. 13. quod fasces *BC*. quod *In A*. quid fuerit hodie nescitur. 14. contiones *Aβ*. 15. horrendo loco *rendo A*. horrido loco reliqui. 16. nominibus libri omnes. numinibus *De Amphitheatro* cap. 3. 17. praesides. Novimus *Aφ*.

Cap. XIII. 1. Satis opinor implevimus om. *A*.

h. communicet] h. e. participet. Quintil. Declam. VIII, 6. „Solus ergo misera communicabit planctus?“ Absolute posuit Tertullianus *communicare* pro „participem esse“ vel „conversari“ capp. 3. et 26. Cum dativo strait Angustin. Epist. CLXII. „communicare altari Christi.“ Id. contra Crescon. Gramm. III, 36. „communicare peccatis alienis.“

i. suggestu] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

k. contiones et edicta] Nam contionibus pronuntiabant, edictis proscribent se munera edituros esse qui editores munerarii sive muneratores dicebantur. Sueton. Iul. Caes. cap. 26. „Munus populo epulumque pronuntiavit in filiae memoriam, quod ante eum nemo fecit.“ (Fr. Iunius.) V. Lips. Saturn. Serm. II, 18.

l. pultes pridianae] Intellegit sacras coenas. Plin. H. N. XVIII, 8. „Et hodie sacra prisca atque natalium pulle fritilla conficiuntur.“ V. interpretes ad Arnob. Adv. Nat. II, 21. et VII, 24. Berthold. De Ara cap. 17. (in Graevii Thes. Antiqu. tom. VI, p. 330.)

m. periuria sustinent] Existimamus Tertulliani mentem esse, tantam daemonum vim in amphitheatro considerare [cf. cap. 8.], ut ne periuria quidem, qui deos omnes coascervare solent, eorum nomina teneant atque adeo complecti possint. (Heraldus Digress. I, 5. p. 202.) Errat Heraldus, verum vidit Rigaltius, qui ita interpretatus est: Circum significat, quasi eius loci horrorem non sustinerent perioritari. Hoc est, horrore loci terrentur adeoque peieratum hant in Capitolium.

n. nominibus] Puta deorum opus est mutare cum Lipsio theatro cap. 3. numinibus.

o. quam Capitolium] Struc ceperunt qui interpanxerunt c l. l. „quam Capitolium. Om rum templum est,“ aut qui c Digress. I, 5. illud „est“ dele indicarunt. Dicit: Pluribus en rioribus nominibus amphitheo secratur, quam consecratam Capitolium, omnium deorum De Capitolio omnium deorum cap. 7.

p. Martem et Dianam] Ille i diatorio ludo, haec venitioni enim voluptas dabatur in am De Marte Salvianus libro VI. ed. Rittershus. Locum adsci ad cap. 10.] De Diana Clau neg. De Consul. Manlii Theoc „Amphitheatrali faveat Latonia Et Martialis [Spectac 12.] „sareae discrimina saeva Diardos, qui esse possunt circa sides amphitheatri, iam Lipsiuphith. cap. 4. p. 1005. ed. Ver Non omittam Dianam factam huius ludi in gratiam et hono thiae Dianae (ait Cassiodor. 42.), quae sanguinis effusione Quia vero uno eademque lo voluptas utraque, factum, ut auctoribus utraque coniungat locupletis est Martialis in Spec tangit Ambros. De Offic. II, neribus gladiatoris vel etiam bus patrimonium dilapidant si Cerda.)

spectacula ²idololatriam committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, ³de artificibus, quo certi sumus, nulla ex parte. ¹competere nobis ea, ⁴qui bis idolis renuntiavimus^b: Non quod idolum sit aliquid, apostolus ait, ⁵sed quod quae faciunt daemones I. Cor. VIII, 4, 10, 19, 20. sciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum sive mortuorum sive, ut putant, deorum. Propterea igitur, quoniam utraque species idolorum conditionis unius est, dum mortui ⁷et dei unum sunt, utraque idololatria abstinemus. Nec minus templa quam monumenta ⁸despiciamus, neutram ⁹aram^d novimus, neutram effigiem adoramus, non sacrificamus, non parentamus, sed neque ¹⁰de sacrificio et parentato^e edimus, quia non possumus coenam dei edere et coenam daemoniorum. Si ergo gulam et ventrem ab I. Cor. X, 21. inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora ¹¹nostra, oculos et aures, ab idolothytis et ¹²necrothytis voluptatibus abstinemus quae non intestinis transiguntur, ¹³sed in ipso spiritu et anima digeruntur, quorum munditia magis ad deum pertinet, quam ¹⁴intestinatorum.

Nunc interposito ¹nomine idololatriae, quod solum ²subiectum Cap. XIV. sufficere ³deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione

2. idololatriam A. idololatriam reliqui. 3. de artificibus, quo certi sumus ego. De artificibus, quo certi sumus Fr. Iunius, La Cerda. De sacrificiis quidem certi sumus E. de sacrificiis, quod certi sumus B. de sacrificiis, quo certi sumus CD. 4. compere Ap. 5. qui bis E. ex emendatione Fulv. Ursini. quibus B. qui ACD. 6. sed quoniam Ap. 7. et dei ApBmg. et dī Aβ. et dii CDE. et alii B. 8. despiciamus A. 9. aram om. A. 10. de sacrificio Ap. de sacrificio Aβ. 11. nostra . . . . et oculos (i. e. nostra aures et oculos) ab A. 12. necrothytis A. 13. sed in ipso spiritu et anima digeruntur om. A. 14. intestinatorum A.

Cap. XIV. 1. nomine idololatriae E. Fulv. Ursinus. nosse ne idololatriae AB. nosse ne idololatria C. nosse de idololatria D. 2. subiecti cum sufficere B. 3. debet AE.

Cap. XIII. a. de artificibus] In omnibus legitur de sacrificiis, aperto errore. Et quidem artificibus legendum, sum certus. Hoc enim postulat ipsa ἀναξπαλαίστας. Nam cap. 4. artes posuit extremo loco, quem tenorem semper servavit. Et cap. 9. „Nunc de artificio, quo circenses exhibentur.“ Et cap. 10. bis. Nam „Est et plane in artibus scenicis,“ iterum „Iam nunc volumus suggerere de artibus.“ Et cap. 11. „Sed et gymnasticas artes.“ Demum cap. 12. „Ut et de artibus concludam.“ (La Cerda.) Recte. Aperto librarii errori favebat, quod sacrificiorum sane mentio fiebat supra capp. 10. et 11.

b. qui bis idolis renuntiavimus] Palmaria Ursini emendatio. Prima renuntiat sub antistitis magis, aliquando prius

ante lavacrum, deinde in ipso lavacro, aquam adituri. V. De Corona cap. 3.

c. templa quam monumenta despiciamus] Minuc. Fel. Octav. cap. 8. „(Christiani) templa ut busta despiciunt,“ ad quem locum v. Herald. p. 70.

d. neutram aram] Neque deorum, neque mortuorum.

e. et parentato] Cf. De Testim. Animae cap. 4. et De Resurr. Carn. cap. 1.

Cap. XIV. a. interposito nomine idololatriae] Hoc est nomine idololatriae tantisper omisso, intermisso. (Rigalt.) Multum a vero aberravit Rigaltius in interpretatione verbi *interponere*. Sensus est: Nunc, cum satis *interim* constat de nomine idololatriae, quod solum cest. Et *ha* interpretatus erat iam antea La Cerda.

tractemus ex abundantib¹, propter eos maxime qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinentia ista praescripta sit, quasi parum etiam ⁴de spectaculis pronuntietur, cum concupiscentiae saeculi damnantur. Nam sicut pecuniae vel dignitatis vel gulae vel libidinis vel gloriae, ita et voluptatis concupiscentia est. Species autem voluptatis etiam spectacula. Opinor generaliter ⁵nominatae concupiscentiae continent ⁶in se et voluptates; ⁷aeque generaliter intellectae voluptates specialiter et in spectacula ⁸disseruntur.

Cap. XV. Ceterum retulimus supra de locorum condicione, quod non ¹per semetipsa nos inquinant, sed per ea quae illic geruntur. per quae simul inquinamentum ²combiberunt; ³tunc et in alteros respuunt. ⁴Viderit^b ⁵ergo, ut diximus, principalis titulus ⁶idolola-

4. de spectaculis *ABDE. liber Clementis.* de litteris *BmgC.* 5. nomina concupiscentiae *liber Clementis.* 6. in se ut voluptates *A.* 7. aequae generaliter intellectae voluptates *om. A.* 8. differuntur *La Cerda.*

Cap. XV. 1. per semet ipsos inquinant *A.* 2. combiberunt *A.* combiberint *reliqui.* 3. tunc et tum altero respuunt *A.* 4. Hic erit *Fr. Iunius.* 5. ergo *om. A.* 6. idolatria *Aφ.*

b. ex abundantib¹] *ἐκ περισσοῦ.* Exemplum adscripsi ad *Ad Scap. cap. 2.*

Cap. XV. a. tunc et in alteros respuunt] *Codex Agobardi et tum altero respuunt.* „Altero“ dixit adverbialiter, quemadmodum „alio“, et sub finem libri secundi *Ad Uxorem „alterutro.“* Sic et „alteras“ positum fuisse ait *Festus*, pro eo quod est adverbium „alias“. De hisce autem locorum inquinamentis supra cap. 8. (*Rigalt.*) *Agobardi* scriptura corruptela aperte laborat. In illo tum enim latet praepositio *in.* „Alteri“ sunt spectatores. Cf. de hoc pronomine, quae adnotavero ad *Scorp. cap. 15.* De verbo *respuere.* cf. *Adv. Marcion. II, 9.* „Libertus arbitrii non ei culpam suam respuet, a quo data est, sed a quo non ut debuit administrata est.“ *Seneca Epist. L.IV.* „(philosophia) quaedam defatigat et velut levia tela laxo sinu eludit, quaedam discutit et in eum usque, qui miserat, respuat.“

b. Viderit] Probaverat spectacula varii generis idololatria esse coinquinata et novum argumentum ex abundantia addiderat huic principali, spectacula ideo vetita esse, quia et concupiscentias. Quod ipsum postquam probavit, simul hoc probavit, etiam alia, nec minus graviora, argumenta praeter primum illud quod ab idololatria repetitum erat, suppetere, perguit: Viderit ergo principalis ille titulus idololatriae, viderit, quomodo sit principalis. Ad alia pergo. Iam reliquas ipsarum rerum spectaculi quali-

tates proferam, omnes dei qualitatibus contrarias ostendam, et faciam, ut, qui negent spectacula e titulo idololatriae vetita, id ipsum doceantur ab aliis titulis. Verba „ut diximus“ refer ad initium capitis praecedentis. Ibi enim principalem dixerat idololatriae titulum, qui solus subiectus sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum. De locutione „viderit“ cf. quae adnotavero ad *De Corona cap. 13.* Denique non possum non etiam *La Cerdae* verba adscribere, qui de hoc difficili loco rectius interpretando hoc quoque bene meruit, quod capitis initium, quod reliqui editores collocant post verba „et in alteros respuunt“, revocavit post verba „et in spectacula disseruntur.“ Sunt autem haec: „Absolvit iam argumentum, quo probavit vetita spectacula, quia vetitae concupiscentiae. Pergit in hoc capite ad aliud argumentum, probaturus damnata spectacula propter affectus malos, quos ingenerant in animis spectatorum. Ut vero praecedente capite praemisit satis esse ad illorum abdicationem novisse esse illa idololatria [sequitur enim *La Cerda* scripturam iam ab *Rigaltio* reiectam: *Nunc interposito nosse de idololatria*], ita in hoc praemittit quidpiam simile, quod iam explano. Ceterum retulimus supra, scilicet cap. 8., ubi habentur haec verba: „Loca non contaminant per se, sed quae in eis fiunt.“ Vide reliqua eius loci. per quae, videlicet ubi gesta. simul, pro simulac. et in alteros respuunt, dicit

triae; reliquas ⁷ipsarum rerum qualitates ⁸contrarias omnes feramus dei⁹. Deus praecepit spiritum sanctum, utpote pro ⁹naturae Eph. IV, 30. suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic ¹⁰quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne ¹¹enim spectaculum sine concussionem spiritus non est. Ubi enim voluptas, ¹²ibi et studium, per quod scilicet voluptas sapit; ubi studium, ¹³ibi et aemulatio, ¹⁴per quam studium sapit. Porro et ubi aemulatio, ibi et furor et bilis et ira et dolor et cetera ex his, ¹⁵quae cum his non competunt disciplinae. Nam etsi ¹⁶qui modeste et probe spectaculis ¹⁷fruitur pro dignitatis ¹⁸vel aetatis vel etiam naturae suae condicione, non tamen ¹⁹immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine ²⁰affectu, nemo ²¹affectum sine casibus suis^d patitur. ²²Ipsi casus incitantia sunt affectus. ²³Ceterum si cessat affectus, nulla est voluptas, et est reus iam ille vanitatis eo conveniens, ubi nihil consequitur. ²⁴Puto autem, etiam vanitas extranea est nobis. Quid, ²⁵quod et ipse se iudicat^e inter eos positus, quorum ²⁶se similem nolens utique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale facimus, nisi et talia ²⁷facitantiibus non conferamur. Si

7. rerum ipsarum BCD. 8. contrarias omnes feramus dei ego. contra dei omnes feramus AE. contrarios omnes feramus dei B. contrariis omnes feramus CD. contrariis conferamus Latinius. prob. Junio. 9. nature suae Ap. 10. quomodo cum BCDE. modicum ABmg. 11. enim om. Ap. 12. ibi studium A. 13. ibi aemulatio A. 14. per quam studium sapit. Porro et ubi aemulatio om. Ap. 15. quae cum his om. A. 16. et si qui modeste et probe BCDE. et si quo modo ..... te probes Ap. et si quo modo honeste probes Ap. 17. frui pro A. 18. vel aetatis om. A. 19. immobilis animi est sine BCDE. immobili animi et sine A. immobili animo est sine liber Clementis. 20. affectu Ap. constanter etiam in sequentibus. 21. affectus A. 22. Ipse Ap. 23. Ceterum si cessat affectus om. Ap. 24. Sed puto autem A. Sed puto item Hildebrandus. 25. quod ipse A. 26. se simul nolens ABmg. 27. facitantiibus non conferamur liber Clementis. facitantiibus conferamur A. facientibus non conferamur reliqui.

idem quod cap. 8.: „de contaminatis locis contaminamus.“ Ergo ait: Simul ac loca ab rebus idololatriae ibi gestis combiberint inquinamentum idololatriam, tunc et, id est etiam, respuunt illud in alteros, nimirum spectatores. Inde concludit: Viderit ergo principalis timor idololatriae quomodo nominatim praescriptus sit, sed tamen nos pergamus ad aliud argumentum et contrariis negantibus nominatim vetita spectacula in sacro eloquio feramus videndas ante oculos reliquas omnes rerum ipsarum qualitates.“

e. contrarias omnes feramus dei] Ripollus scripturam libri Agobardi secutus haec adnotat: „Feramus,“ inquit, „res spectaculorum contra res dei. Nota lo-

cutio „res dei“ pro divina seu Christiana disciplina. Contra ferre est contra ponere, opponere, componere, committere, conferre.“

d. sine casibus suis] Apte ad hunc locum La Cerda citat Augustin. Confess. VI, 8. Alipius invite raptus ad spectacula et oculos aliquamdiu clausos habens „tamen quodam pugnae casu cum ingens clamor populi totius vehementer eum pulsasset, curiositate victus aperuit oculos, et percussus est graviore vulnere in anima, quam ille in corpore, quem videre concupivit, ceciditque miserabilius quam ille, quo cadente factus est clamor.“

e. iudicat] h. e. condemnat. Exempla protuli ad De Corona cap. 15.

Ps. XLIX, 18. furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Utinam ne in saeculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen^f in saecularibus^g separamur, quia saeculum dei est, ^hsaecularia autem diaboli.

Cap. XVI. Cum ergo furor interdicitur nobis, ab ⁱomni spectaculo auferimur, etiam a circo, ubi proprie furor praesidet. At pice populum ²ad spectaculum ³iam cum furore venientem, ⁴iam tumultuosum, iam caecum, iam ⁵de sponsionibus concitatum^a. Tardus est illi praetor^b: semper oculi in urna eius cum sortibus volutantur: dehinc ⁶ad signum anxii pendunt: unius dementiae una vox est. ⁷Cognosce dementiae de vanitate. Misit, dicunt, et nuntiant invicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium caecitatis: non vident missum quid sit. Mappam^c putant, sed est diaboli ab alto praecipitati ⁸figura^d. Ex eo itaque itur in furias et

28. saeparatur Aβ. 29. secularia Aβ.

Cap. XVI. 1. omnis A. 2. ad id spectaculum BCD. 3. iam om. A. 4. iam tunc tumultuosum A. 5. desponsionibus A. 6. ad om. A. 7. Cognosce (Aq) BCD. Cognosco (Aβ)E. 8. figura BCD. gula AE.

f. sed tamen] Sed tamen, cum id fieri nequeat, in rebus saecularibus ab illis nos separare debemus.

Cap. XVI. a. de sponsionibus concitatum] Adr. Turnebus Adversar. XVIII, 33. hunc Tertulliani locum citat. Sponsiones a spectatoribus fieri solebant, ut hodie fere in similibus ludis, cum unus agitorem illum victorem pignore depositum fore diceret, alius eius adversarium contenderet. Cf. Idem Advers. VIII, 4. Salmas. ad Scriptt. Hist. Ang. p. 517. (Add.) Harm. sponsionum meminit Ovid. A. A. I, 168. „— tangitque manu pascitque libellum Et quaerit posito pignore, vincat uter.“ Item Iuvenal. Sat. XI, 201. „— spectent ivenes, quos clamor et audax Sponsio, quos cultae decet assedisae puellae“ sqq. Martial. Epigr. II, 1. „Sed cum sponsio fabulaeque lassae De Scorpo fuerint vel Incitato.“ Petron. cap. 70. „Coepit dominum suum sponsione provocare, Si praesinus proximis circensibus primam palmam (tulerit).“ Plura suppeditabit Argol. ad Onuphr. Panvin. De Ludis Circ. I, 2.

b. Tardus est illi praetor] Praetoris duplex munus erat in circo, sortes agitare et mappam mittere. Sortitione enim designabatur, quoniam ad cursum prodituri essent, et urna praetori ad manum erat, unde sorte educerentur agitatorum nomina. A sortitione prodibant in carceres quibus sors obtigerat, ad signum praetoris per mappam datum procurari.

Sortium meminit Sidon. Apoll. Carm. XXIII, 16. ad Consentium: „Et iam de urna petit cietique raucae Acclamatio populi.“ Cf. interpretes ad Sueton. Neron. cap. 21. et Iuret. ad Symmachi Epist. X, 22. p. 178 sq.

c. Mappam] Martial. Epigr. XII, 29. „Cretatam praetor vellet cum mittere mappam, praetori mappam surripit Hermodogenes“ Cf. Id. XII, 29. Iuvenal. XI, 191. Sueton. Nero cap. 22. Dio Cass. LIX, 7. Cassiodor. Var. III, 51. Turnebi Advers. XVIII, 34. et in primis eruditissimi Salmasii observationem in Solin. p. 647.

d. diaboli ab alto praecipitati figura] Expressimus codicis vetustissimi scripturam: „diaboli ab alto praecipitati gula.“ Antea legebatur: „diaboli ab alto praecipitati figura.“ acumine obtuso. Aliter enim ad ea, quae sacris paginis traduntur de Satana, quem de caelo dens egit in tartara praecipitem. Itaque mappam illum Septimius, quam praetor pro signo mittere solebat, mappam esse negat. Ait vero ipsum esse diabolum, qui totus gula, totus gurgis, totus vorago expanditur, et furit effusus toto circo et saevit immaniter. (Rigalt.) Restitui vulgatam scripturam multo aptiorem. Scriptura Agobardini libri orta est ex errore librarii, qui oculis aberrantibus ad finalem syllabam praecedentis vocabuli praecipitati cum vocis figura syllabam ~~f~~ omisit, iam gulam restituendum esse putavit. Ceterum „diaboli gulam“ habet

et discordias, et ⁹quicquid non licet sacerdotibus pacis.
 maledicta, convicia sine iustitia odii, etiam suffragia sine
 amoris. Quid enim ¹¹suum consecuturi^f sunt qui illic
 u sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non
 aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate laetan-
 icquid optant, ¹²quicquid abominantur, extraneum ¹³ab illis
 et amor apud illos otiosus et odium iniustum. ¹⁴An for-
 causa amare liceat, quam sine causa odisse? Deus certe
 n causa prohibet odisse, qui inimicos diligere iubet. Deus
 n causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici
 Sed circo ¹⁵quid amarius, ubi ne principibus quidem
 as suis parcunt? Si quid horum, quibus circus furit,
 competit sanctis^h, etiam in circo licebit, si vero nusquam,
 in circo.

liter ¹nec impudicitiam omnem ²amandare iubemur? Hoc Cap. XVII.
 do ³etiam a theatro separamur, quod est ⁴privatum con-
⁵impudicitiae, ubi nihil probatur, ⁶quam quod alibi non
 Ita summa gratia eius dei spurcicia plurimum concinnata

Ab. 10. Iude maledicta *Ab.* 11. suum consecuturi sunt qui illic
 E. suum consecuturi sunt illic agunt *Aφ.* consecuturi sint suum qui
 B. consecuturi suum illic agunt *CD.* consecuturi suum qui illic agunt
 us. 12. quicquid (quidquod *Aφ.*) abominantur A. *omissis verbis*
 quid. 13. ab iis A. 14. An forsitan *AB.* Et forsitan *CD.* An fors
 At forsitan alii 15. quid om. A. 16. alicubi *ABC. et liber Clementis.*

VII. 1. nec impudicitiam *ABmgE.* impudicitiam *BCD.* 2. amandare
ABmgE. amoliri *BCD.* 3. etiam li teatro A. 4. privam *Ios.* Sea-
 impudicitiae *Bmg.* 6. quam om. A.

ap. 6. De Pudicitia cap. 8.
 ab alto praecipitato cf. De
 17.

otibus pacis] Christianis. Sic
 VII, 30. Platonem vocat „an-
 ientiae.“ Apud Tertullianum
 la occurrunt.

sim suum consecuturi] Non
 sia affectu alterius sunt. Sunt
 sam servi, qui, cum sui non
 possunt consequi, quod suum

o principibus quidem aut ci-
 reant?] V. Apologet. cap. 38.
 i] Christianis.

L. a. Similiter nec impudi-
 em amandare iubemur?] Re-
 um librorum nec, et interro-
 no enunciationem clausi. Pro
 id liber Agobardi et Margō

editionis principis praebent, restitui *ama-*
dare, quod quam facile in illud corrumpi
 potuerit nemo erit qui non intellegat.
 Quae emendatio si disciplicoeit, repo-
 natur vulgare *amoliri*, cui fortasse testi-
 monium reddit corruptela libri Agobardi,
 in quo in versu sequenti extat *etiam li*
heatro. Fieri enim potuit, ut illud *li* voci
amare a correctoris manu olim super-
 scriptam, quo videlicet significaret scri-
 pturam *amoliri*, deviam aberraret. In-
 terpretatio Rigaltii, qui est librum Ago-
 bardi secutus, haec est: „Nec omnem“
 id est „nullam.“ „Iubemur nec amare,
 id est inbemur non amare. Sic Martia-
 lis „coactos non amare capones,“ hoc
 est prohibitos amare. Et consimile est
 illud Iuvencii „sine omni“ pro „sine
 ulla“ in Sat. XIV. „Illud non agitas, ut
 sanctam filius omni aspiciat sine labe
 domum.“

est, quam Atellanus ⁷gesticulatur, quam minus etiam ⁸per muliebres ^brepraesentat, ⁹sexum pudoris exterminans, ut facilius domi ¹⁰quam scenae erubescant, quam denique pantomimus a pueritia patitur ¹¹in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam ¹²prostibula ^apublicae libidinis hostiae in scena proferuntur, plus miserae in praesentia feminarum, ¹³quibus solis latebant, ¹⁴perque omnis aetatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, stipes, elogium ^d, etiam quibus opus non est, praedicatur, ¹⁵etiam, taceo de reliquis, ¹⁶etiam quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. ¹⁷Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsae illae pudoris sui interemtrices de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes ^f semel ¹⁸anno ¹⁹erubescunt ^e. Quodsi nobis omnis impudicitia ²⁰exsecranda est, cur liceat audire ²¹quae loqui non licet, cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum ²²iudicatum ^h a deo sciamus? Cur aequae liceat videre quae facere flagitium est? Cur quae ore prolata communicant ⁱ hominem, ea ²³per

7. gesticulatur ABC. gesticulator DE. Latinius. 8. per muliebres AB. per mulieres reliqui. 9. sexus et pudoris A. 10. quam scenae erubescant B. quam in scena erubescant CDE. In A. haec verba ommissa sunt. 11. ex corpore A. 12. prostibula Aφ. 13. quibus so solis A. 14. per quae B. 15. Etiam taceo AB. Taceo reliqui. 16. etiam quae ABE. ea quae CD. eaque Fr Iunius. 17. Erubescat senatus om. A. 18. anno ACDE. annon B. prob. Sam. Petito Misc. II, p. 68. 19. erubescant AE. Meursius. 20. exsecranda Aβ. 21. quod loqui A. 22. iudicatum iri a deo Fulv. Ursinus. 23. per aures et oculos A.

b. per muliebres] sc. vestes. Cf. infra cap. 23. „cum in lego praescribit maledictum esse qui muliebribus vestiatur, quid de pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur?“

c. prostibula] V. Lips. Elect. I, 11. p. 676 sqq. ed. Vesal. Cf. Isidor. Orig. XVIII, 42.

d. locus, stipes, elogium] Meretrices universorum oculis exponuntur publica quadam transvectione. Pronuntiabatur publice a praecone cella cuiusque meretricis, quid quaestus ipsis esset numerandum, quas virorum principum castitates expugnauerint, consecratae ita quasi palmas et victorias. Fortasse etiam per elogium intellegit laudatam pulchritudinem a praecone, ut ita invitarentur spectatores. (La Cerda)

e. etiam quibus opus non est] Omnibus praedicantur spectatoribus, etiam iis quibus propter aetatem aut sexum aut fortunam non opus est.

f. ad lucem et populum expavescentes] Cf. adnotata ad Ad. Martyr. cap. 3.

g. semel anno erubescant] Saltem se-

mel anno erubescere dicit puellas istas, puto Floralibus ludis, quo mimas nudari populo mos erat. Testis est Valer. Maxim. II, 10, 8. „Eodem ludos Florales, quos Messius aedilis faciebat, spectante, populus, ut mimae nudarentur postulare erubuit. Quod cum ex Favonio amicissimo sibi una sedente cognovisset, discessit e theatro, ne praesentia sua spectaculi consuetudinem impediret. Quem abentem ingenti plausu populus prosecutus priscum morem iocorum in scenam revocavit, confessus plus se maiestatis uni tribuere, quam universo sibi vindicare.“ Rigaltius, codicem Agobardi secutus, edidit erubescant, interpretatus: „Expavescant, inquit, ad lucem et populum, et saltem semel anno erubescant.“

h. indicatum] h. e. damnatum. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 15.

i. communicant] Facilis esset correctio coinquant. Sed utitur verbo communicare quomodo sacri scriptores passim verba, κοινωv. Cf. Matth. XV, 18, ubi Hieronymus habet „coinquant.“ Tertull. De Patientia cap. 8. „non vasculorum inquinantis, sed eorum, quae ex ore promuntur, hominem communi-

ures admissa non videantur hominem communicare? tui appareant aures et oculi, nec possit mundus praestari, aritores inquinantur. Habes igitur et theatri interdictio-interdictione impudicitiae. ²⁴Si et^k doctrinam saecularis aere, ut stultitiae apud deum deputatam, aspernamur, satis ²⁵tar ²⁶nobis et de illis ²⁷speciebus spectaculorum, quae litteratura ²⁸lusoriam¹ vel agonisticam ²⁹scenam dispungunt. Quodsi tragoediae et comoediae scelerum ³⁰et libidinum ³¹et cruentae et lascivae, impiae et prodigae, nullius rei ³²caus aut vilis commemoratio melior est. Quod in factum ³³etiam in dicto non est recipiendum.

Isti et stadium contendas in scripturis nominari, sane ob- Cap. XVIII.

Sed quae in stadio geruntur, indigna ¹conspetu tuo non pugnos et calces et colaphos et omnem petulantiam ma-

Sin reliqui 25. Litteraturae A. ubicumque nihil adnotavero. 26. 27. speciebus et de spectaculorum A. 28. lusorium vel agonistica Jos. Scaliger. 29. scena Fr. Junius. 30. Quodsi E. Fulv. Ursinus reliqui. 31. aut libidinum A. 32. auctrices (auctrices A.B.) ABCD. Fulv. Ursinus. 33. aut atrocis aut vilis om. A.

VIII. 1. conspectu A. conspectui reliqui.

sion. cap. 2. „non his communiem, quae in os inferantur“ ymiana versio evangelii Marci „communes manus“ appellatas. Cf. Ibid. 15. „quae procedunt, haec sunt quae hominem.“ Act. Apost. X, nunquam manducavi omne immundum,“ et 17. „Quod vult, tu commune ne dixeris.“ yriillus Hierosolymit. Catech. synonyma habet *κοινὸν καὶ*

doctrinam] Praeter La Cereditores his verbis novum sunt. Sed vidit iam Desid. Arnob. p. 138. ed. LB. ea vere cum praecedentibus, vana etiam Fr. Junius. Est enim in capitis, sed earum rerum, iudicium pertinent, quae ultres adduntur, cur theatrum is fugiendum.

im vel agonisticam scenam h. e. quae saecularibus litteris ac dramata quasi continent. Nam „lusoriam vel scenam“ appellat comicam (quod sequentia ostendunt), ista. Histriones enim *ἀγωνιστῆς*. Hystichius: „*ἀγωνιστῆς*,

ἐποικιστῆς.“ Unde *πρωταγωνιστῆς*, *δευτεραγωνιστῆς*, *τριταγωνιστῆς*. Et Aristoteles Rhetor. III, 12. *λέξω ἀγωνιστικὴν* appellat *τὴν τῶν κωμῶδων καὶ τραγῶδων*, eamque attribuit scenicis potius quam *ῥήτορσιν*, quod ipsum illud legenti diligenter et relegenti facile apparebit. (Desid. Heraldus ad Arnob. Adr. Nat. p. 138. ed. LB.) In interpretando verbo *dispungere* aperte erravit Heraldus. Hoc enim Tertulliano semper est pro compensare, aestimare, distinguere, discernere. V. quae adnotavero ad De Anima cap. 57. Species igitur illae spectaculorum quae saeculari litteratura lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt, sunt ludi theatrales, qui litteris, quas proprias prae reliquis ludorum generibus habent, ab his secernuntur et quidem secernuntur in duas classes, comicas et tragicas.

m. cruentae et lascivae, impiae et prodigae] Quemadmodum in iis, quae statim sequuntur, „res atrox“ ad tragoediam, „vilis“ contra ad comoediam pertinet, ita haec ipsa notatur etiam vocabulis „lasciva“ et „prodiga“, illa vocabulis „cruenta“ et „impia.“ „In tragoediis enim commemoratio scelerum cruentorum, impiorum, atrocium, in comoediis libidinum lascivarum, prodigarum et vilium.

nus, et ²quamcunque ³humani oris, id est divinae imagini pugnationem^a. Non probabis usquam vanos cursus et iaculat saltus vaniores, ⁵nusquam tibi vires aut iniuriosae aut vanae celebunt, sed nec cura ⁶facticii corporis, ut plasticam dei^b ⁷gressa, et propter ⁸Graeciae otium altiles^c homines oderis. I laestrica diaboli negotium est. Primos homines diabolus^d ⁹Ipse^d gestus colubrina vis est, tenax ad ¹⁰occupandum, ¹¹ad obligandum, liquida^e ad ¹¹elabendum. Nullus tibi ¹¹corpus usus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

Cap. XIX. Expectabimus nunc ¹et amphitheatri repudium de ²scrip-
Si ³saevitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis e-
dere possumus, eamus in ⁴amphitheatrum. ⁵Si tales sumus,
dicimur, delectemur sanguine humano. Bonum est, cum pun-
nocentes. Quis hoc ⁶nisi tamen nocens negabit? Et tamen
nocens de supplicio alterius laetari non ⁷potest, cum magis
petat innocenti dolere, quod homo par eius tam nocens facti
ut tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor es-
centes semper vel ad bestias vel ad ⁹quodcumque supplicium
cerni, ut non ¹⁰innocentiae quoque inferatur aut ultione iudi-
aut infirmitate ¹¹defensionis aut instantia quaestionis? Quar-
lius ergo est ¹²nescire cum ¹³mali puniuntur, ne sciam e-
boni pereunt, si tamen bonum sapiunt^a. Certe quidem glad-

2. quaecunque A. 3. humanioris CD. 4. et saltus om. A. 5. nusquam
res A. 6. facticii Aβ. 7. supergressa et AE. supergressae reliqui.
gressa sed Latinius. supergressa Fulv. Ursinus. 8. Graeciae otium ABCE.
Graeciae D. 9. Ipsi Aβ. 10. occupandum Aβ. 11. delabendum B.

Cap. XIX. 1. nunc ut et BCD. 2. scripturis petamus. BCD. scripti-
tamus? Fr. Junius, Hildebrandus. 3. saevitiam Aβ. 4. amphitheatrum A
Si tales sumus quales sumus quales dicimur sanguinis humani A. 6. nisi
A. nisi tantum B. nisi reliqui. 7. innocens ABmgDE. innocentes B.
tes C. 8. potest ABmgDE. oportet BC. 9. quodcumque Aβ. 10. in
Fr. Junius. 11. defensionis ABmg. defendentis BCDE. 12. nescire
nesciam et cum B. ne sciam cum CD. 13. alii A.

Cap. XVIII. a. depugnationem] De-
formationem per pugnum vel pugnam.

b. plasticam dei] Cf. De Cultu Fem.
II, 5.

c. altiles] Athletas seu palaestritas in-
tellegit ab gymnasiarchis ali solitos sum-
ma cura, ut essent viribus ad certamina
valentissimis nobiles. Talium vero cer-
taminum studiosissimi erant Graeci, pu-
blicae securitatis otio gaudentes. Haec
enim patiebantur longae pacis mala.
Altiles homines Septimius dixit ut Varro
et Martialis boves et gallinas altiles pro
opimis et saginatis. Sic libro De Pae-
nitentia [cap. 11.] „enormem altitium
saginam.“ (Rigalt.) De dieta athletarum

v. Krause in Pauly Encyclop. II
910 sqq.

d. Ipse] Possit defendi scripti-
bardini Ipsi. Fr. Junius distinguit
bolus ipse. Gestus cett.

e. liquida] Hildebrandus vult
Viderit. Aldhelm. De Laud. Virg.
de athleta „Delibatus lubrici li-
do.“ Cf. id. ibidem „Alius strenuus
rum lactamina cum aemulo siq-
terum flexibus desudans.“ Sidon.
Epist. II, 2. „Adsunt lubrici tor-
pugillatu et nexibus palaestrita
olei in palaestra usu in vulgus

Cap. XIX. a. si tamen bor-
piont.] De ethnicis loquitur, qu-

innocentes in ludum ¹⁴veneunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est ^b, ut ¹⁵de leviore delicto in homicidas emendatione proficiant*? Sed ¹⁶haec ethnicis respondendi. Ceterum absit, ut de istius spectaculi aversione diutius discat Christianus. ¹⁷Quamquam nemo haec omnia plenius exprimere potest, nisi qui adhuc spectat. ¹⁸Malo non implere^d, quam meminisse.

Quam vana igitur, immo desperata argumentatio eorum, qui, **Cap. XX.** sine dubio ¹tergiversatione ²amittendae ³voluptatis, obtendunt nullam eius abstinentiae mentionem specialiter ⁴vel localiter^a in scripturis determinari, ⁵qua directo ⁶prohibeant eiusmodi conventibus ⁷inseri servum dei. Novam proxime defensionem ⁸suaviludii^b cuiusdam ⁹audiui. Sol, ¹⁰inquit, immo ¹¹etiam ipse deus de caelo spectat, nec contaminatur. ¹²Sane sol et in cloacam^c radios suos defert, nec inquinatur. Utinam autem deus nulla flagitia hominum

14. veneunt A. veniunt reliqui. 15. de om. A. 16. haec om. A. 17. quamquam Aβ. 18. malum B.

Cap. XX. 1. tergiversatione AE. tergiversationem reliqui. 2. amittendae E. admitendae reliqui. 3. voluptati obtendunt? Fr. Junius. voluptatis obtendunt (optendant Aβ.) libri omnes. 4. vel localiter om. AE. 5. qua ego. quae reliqui. 6. prohibeant AβBCD. prohibent Aq. prohibeat E. Fulv. Ursinus. 7. inseri ABmgE. interesse BCD. 8. suaviludii Latinius, prob. Barthio ad Stat. Theb. IV, 454. tom. III, p. 1092. Sed Barthius verba Tertulliani non intellexit. 9. audiui om. A. 10. inquit Aβ. 11. ipse etiam A. 12. Sane AE. Plane reliqui.

stratum ethnicorum sententiis ad bestias damnatur. Ait igitur: Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper damnari, ut nec quandoque etiam innocentes? Quam melius ergo est nescire cum mali puniantur, ne sciam et cum boni pereunt! Hic vero ne quis Christianus obstrepere: Ergo sunt inter ethnicos boni, corrigit seipsum: Si tamen bonum sapiunt, inquit, hoc est, si tamen est ullus boni spor hominibus ad Christum minime pertinentibus. Deinde adiicit: Certe quidam gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant. Iam non dicit bonos, sed tantum innocentes, qui non damnari, sed ultro in ludum veniunt. (Rigalt.) Optima est scriptura libri Agobardi *veneunt*, b. e. auctorantur, pro *veniant*. Non dubitavi igitur eam reponere.

b. quale est] Cf. quae adnotata sunt ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

c. emendatione proficiant] Nam a minori delicto, propter quod puniuntur, adducuntur in eum locum, ubi discunt esse homicidae, quod delictum gravius est. Non ergo vos mores malos emendatis, sed facitis, ut mali mores profe-

ctum progressumque habeant. (La Cerda.) „Emendatio“ significat h. l. poenam, ut Apolog. cap. 46. „Democritus excaecando semet ipsum, quod mulieres sine concupiscētia aspicere non posset et doleret, si non esset potitus, incontinentiam emendatione proficitur.“

d. implere] Modo dixerat „plenius exprimere.“ De sententia cf. verba ignoti auctoris epistolae de Spectaculis, quae inter Cypriani vulgo habetur, p. 4. ed. Oxon. „Plerumque in praeceptis quaedam utilius tacenda; admonent saepe, dum interduntur.“

Cap. XX. a. specialiter vel localiter] Retinendum illud *vel localiter*, quod liber Agobardi, ut multa alia, non habet. Volunt enim, ut recto explicat La Cerda, ille scire, ubi specialiter et quo loco scripturae vententur haec spectacula.

b. suaviludii] Eodem modo dixit „suaviludios“ De Corona [cap. 6.], quos recte, Rhenanus ibi interpretatur eos qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamentis seu suavitate ludorum delectabantur. (Pamelius.)

c. sol et in cloacam] Est Diogenis

spectaret, ut omnes ¹³iudicium evaderemus. Sed spectat et cinia, spectat et falsa et adulteria et fraudes et idololatrias et ctacula ipsa, ¹⁴et idcirco ergo nos non spectabimus, ne vid ab illo qui ¹⁵omnia spectat. ¹⁶Comparas, homo, reum et iuc reum, qui, quia videtur, reus est: iudicem, qui, quia videt, est. ¹⁷Numquid ergo et extra limites circi furori studemu extra cardines theatri ¹⁸impudicitiae intendimus, et insolentiae ¹⁹stadium, et immisericordiae extra amphitheatrum, quod ²⁰etiam extra cameras et gradus ^e et ²¹apulias ^f oculos habet? ramus. Nusquam et nunquam excusatur quod deus damnat. quam et nunquam licet quod semper et ubique non licet. est veritatis integritas et quae ei debetur disciplinae plenitudo aequalitas timoris et fides obsequii, non immutare sententiam variare iudicium. Non potest aliud esse quod vere quidem bonum seu malum. Omnia autem ²²penes veritatem dei fixa

Cap. XXI. Ethnici, quos penes ¹nulla est veritatis ²plenitudo, qui doctor veritatis deus, malum ³ac bonum pro arbitrio ⁴ac li ⁵interpretantur, alibi bonum quod alibi malum ⁶, ⁶et alibi r

13. iudicia AE. 14. et idcirco AE. Idcirco reliqui. 15. spectat omnia. Comparas (Aβ)BCE. Compares (Aφ)D. 17. Numquid Aβ. 18. impudicit tendimus et insolentiae extra stadium et immisericordiae extra amphitheatrum 19. studium B. 20. etiam om. A. 21. Apulas Scipio Maffei De Amphith. ἐπανάλιος Fulv. Ursinus, prob. Fr. Iunio. 22. penes vos veritate defixa at ber Clementis.

Cap. XXI. 1. nulla sit veritas Aβ. nulla est veritas Aφ. 2. pl quia nec doctor veritatis deus om. A. 3. et bonum A. 4. et libidine A. terpretatur Aφ. 6. et alibi malum quod alibi bonum om. A.

dictum apud Diog. Laert. VI, 6, 63. „Πρὸς τὸν ὀνειδίζοντα, ὡς εἰς τόπους ἀκαθάρτους εἰσίοι, Καὶ γὰρ ἥλιος, ἔφη, εἰς τοὺς ἀποπάτους, ἀλλ' οὐ μαιίνεται.“ Origen. Contra Celsum VI, p. 309. „παραπλήσιόν τι ποιῶν τοῖς οἰομένοις τὰς ἀγάς τοῦ ἡλίου μαιίνεσθαι ἐν τοῖς βορβόροις καὶ τοῖς θυσώδεσι σώμασι.“ Synes. Epist. LVII. „Ἄκτις ἡλίου κἄν ὀμίλησῃ βορβόρῳ, μένει καθαρὰ καὶ ἀμόλυτος.“ Prudent. C. Symmach. II, 831. „Haud aliter solis radius, cum lumnat omnes Diffuso splendore locos, ferit aurea tecta, Sed ferit et nigro sordentia culmina fumo: Intrat marmoribus Capitolia clara, sed intrat Carceris et rimas et taetra foramina clausi Stercoris et spurcam redolenti in fornice cellam.“

d. extra cardines theatri] Cf. supra cap. 3., ubi ūs, quos laudavi, adde Scip. Maffeiun De Amphith. II, 8, p. 209. (in Suppl. Thes. Antiqu. tom. V.)

e. cameras et gradus] Camerae sunt

fornices, porticus. Lips. De Ar cap. 13. pag. 1028. ed. Vesal., N l. l. p. 245.

f. apulias] Sic legitur in codic bardi. Atque hoc vocabulo signifi dentur vela quae in theatris ad oi et ad excludendos ictus solis fe Ea vero quandoque purpurea, quo praestantissimae, ut verisimile est, imbuebantur, quales ex Apulia. M [Epigr. XIV, 155.] „Velleribus Apulia, [Parma secundis nobilis.“] et velis nomen Apuliarum. (Rigalt.) Scipio Maffeiun l. l. cap. 14. p. velaria interpretatur, sed vult Apulas. Latiniun opinabatur apulia vocabulum Phoenicum, qussi ap significarique a pluvis tuta loca. vius Ursinus mutabat ἐπανάλιος, i gerius denique volebat apelias sive lias, item ex Graeco.

Cap. XXI. a. alibi bonum quom malum] Cf. ad hunc locum Desm rald. Digress. I, 2, p. 194.

quod alibi bonum. ⁷Sic ergo evenit, ⁸ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levet, idem in circo aliter non ⁹exuat, nisi ¹⁰totum pudorem in faciem omnium ¹¹intentet: ¹²ut et qui filiae virginis ¹³ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat: et qui in plateis litem manu agentem aut compescit aut detestatur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat: et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis ¹⁴desuper ¹⁵incumbat: immo qui propter homicidae poenam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis ¹⁶compellat ¹⁷invitum: et qui insigniori cuique homicidae leonem poscit, ¹⁸idem gladiatori atroci ¹⁹petat rudem et ²⁰pileum ²¹praemium conferat, illum vero confectum ²²etiam oris spectaculo ²³repetat, libentius recognoscens de proximo ²⁴quem voluit occidere de longinquo, tanto durior, ²⁵si non voluit.

Quid mirum? ¹inaequata ista hominum miscentium et ²com-
mutantium statum boni et ³mali per inconstantiam sensus et iudicii ⁴varietatem. Etenim ⁵ipsi ⁶auctores et administratores spectaculorum quadrigarios, scenicos, xysticos, arenarios ⁷illos ⁸amantis-

7. Sic ACDE. Si B. 8. ut quis AB. 9. exuat Fulv. Ursinus. exuat AB. exulat reliqui. 10. intentet BCDE. intendit ABmg. 11. ut et AB. et reliqui. 12. ab omni scaenico (A. e. obsceno) verbo Aβ. 13. incubat A. 14. compellit A. 15. id est gladiatori A. 16. petat BCDE. sperat ABmg. 17. pileum AB. 18. praemium conferat om. E. 19. etiam oris spectaculo E. Latinius. etiam amore spectaculi Jos. Scaliger. etiam amoris spectaculo ABCD. 20. quem noluit Fulv. Ursinus. 21. si non voluit AE. si noluit BCD. si voluit Fulv. Ursinus.

Cap. XXII. 1. de inaequata D. 2. mali per innotans sensus Aβ. mali super innotans sensus Aγ. 3. varietate D. 4. ipso A. 5. auctores ADE. actores BC. 6. amatissimos Fulv. Ursinus. amentissimos Lipsius ad Taciti Ann. I, 77. p. 39.

b. aliter non exuat, nisi] Qui extra circam ad exonerandam vesicam vix audent in publico levare tunicam, in circo nihil curat de hoc pudore, sed coram omnibus vesicam exonerat et totum pudorem in ora omnium intentat. Cf. de hoc loco etiam F. Jos. Em. Muniana De Theatro Sagunt., in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V, p. 431. „Exuat“ cave te trahas ad tunicam, cum pertinet ad vesicam. „Pudorem“ pro pudendis posuit Septimius etiam De Virgin. Velaud. cap. 11. „Iam et vox obsoleta est, et membra completa sunt, et pudor ubique vestitur, et menses tributa dependent.“

c. desuper incumbat] De gradibus mentis animo spectet. De astructura

verbi *incumbere* v. Burm. ad Petron. Satyr. cap. 31.

d. flagellis et virgis compellat] Illustrat Lipsius Saturn. Serm. II, 5. p. 981. ed. Vesal.

e. petat rudem et pileum praemium conferat] Rudis et pileus sunt signa libertatis. V. Turneb. Advers. XVII, 33. p. 626. Lips. Saturn. Serm. II, 23. p. 981. ed. Vesal. W. a Loon De Manum. IV, 3. Interpr. ad Horat. Epist. I, 1, 2.

f. etiam oris spectaculo] Ut etiam os et vultum expirantis intueri velit. (Rigault.)
g. si non voluit] Si non voluit illum occidi a leone, sed tantum confici usque ad mortem. Haec enim maior saevitia.

Cap. XXII. a. arenarios] Cf. Lipsius De Amphith. cap. 3. p. 1004. ed. Vesal.

simos, ⁷ quibus viri animas, feminae^a autem^b illis etiam cor substernunt, ⁹ propter quos in ea committunt^c ¹⁰ quae repre-
 ex eadem ¹¹ parte ¹² qua magnificiunt, deponunt ¹³ et deminuunt
 manifeste damnant ignominia et capitis minutione, arcente
 rostris, senatu, equite, ceterisque honoribus omnibus si
¹⁵ ornamentis quibusdam. Quanta perversitas! Amant quo-
 tant, ¹⁷ depretiant quos probant; ¹⁸ artem magnificant, artifi-
 tant. Quale iudicium est, ut ob ea quis offuscetur^d, per q-
 meretur? Immo quanta confessio est ¹⁹ malarum rerum,
²⁰ auctores, cum ²¹ acceptissimi sint, sine nota non sunt!

Cap. XXIII. Cum igitur humana recordatio etiam obstrepente grat-
 ptatis damnandos eos censeat adeptis bonis dignitatum in-
 dam scopulum famositatis, quanto magis divina iustitia in-
 artifices animadvertit? An deo placebit auriga ille tot a
 inquietator, tot furiarum minister^e, tot ¹ statuum, ² ut sacer-
 coronatus^b vel coloratus ut leno^c, quem ³ curru rapiendum

7. quibus viri animas, feminae E. Fulv. Ursinus, Lipsius l. l. quibus viri
 feminis Aβ. quibus viris animas feminis AφB. quibus viles animas
 (foeminis Bmg.) BmgCD. 8. autem illis Lipsius l. l. aut illi libri omnes.
 pter quos in ea committunt om. A. 10. quae CDE. quia AB. 11. p-
 aris E. Fulv. Ursinus. 12. qua AE. quam reliqui. 13. et deminuunt
 14. et AβBC. atque (Aφ)alii. ac DE. 15. ornamentis. Quibus quan-
 multant AB. 17. depraetiant Aβ. 18. artem magnificant om. A. 19. m-
 rum, quarum ego. mala rerum quarum Aφ. mal..... quarum Aβ.
 quarum BCD. malae rei, cuius E. Fulv. Ursinus. malae rei, qua tum
 ger. malae rei? quorum Fr. Iunius. 20. actores Fulv. Ursinus, Fr. Iu-
 acceptissimis B.

Cap. XXIII. 1. status A. 2. velut sacerdos E. Fulv. Ursinus. t
 coronatus vel coloratus om. A. 3. curru rapiendum CDE. corrump-
 b. quibus viri animas, feminae autem] d. offuscetur] Quasi obiecta
 Sanavit hunc locum magnus Lipsius, cuius antequam emendationem noveram,
 ipse rescribendum putavi: quibus viris
 animas feminis feminae aut illi etiam cor-
 pora sua substernunt. Viri animas femi-
 nae essent effeminati, et iam in praecedentibus vocabulo „amantissimos“ notati.
 Sexus autem masculi usus naturae con-
 trarius perversaque corporum libido
 quantopere obtinuerint olim imprimis
 apud sequioris aevi Romanos sciunt qui
 satiricos poetas et qui historiae Augustae
 scriptores tractarunt. De amoribus are-
 nae cf. Iuvenal. Sat. VI, 110 sqq. Ce-
 terum si dicit Septimius, scenicis, qua-
 drigariis, xysticis, arenariis animas sub-
 sternere viros, hoc explico non cum
 Rigaltio aliisque de perversa illa sexus
 libidine, sed quod viri quasi vinci ab
 istiusmodi spectaculis suos animos et
 frangi patiantur.

c. in ea committunt] h. e. in ea of-
 fondunt crimine.

Cap. XXIII. a. tot furiarum
 Notat furiosa veterum circa a
 agitatos studia, in quae sa-
 contrariis votis spectantium m-
 debantur, aliis prasiniae faci-
 venetae faventibus, unde anim-
 motus et varii status, pro vs
 agitatione, ministrati. — ([Var. III, 51.] „Transit praes
 populi maeret: praecedit vene-
 tior turba civitatis affligitur.
 ficientes ferventer insultant,
 tientes graviter vulnerantur, e
 contentiones sic descenditur,
 de statu periclitantis patriae
 (Rigalt.)

b. ut sacerdos coronatus] rona cap. 10.

c. vel coloratus ut leno] Tragoedia et Comoed. „Leno
 rii coloris utitur.“ Cf. Taubn

adversus ¹Eliau exornavit? Placebit ²et ille, qui ³vultus suos novacula mutat? infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic ⁷obicit⁴, quasi de praecepto domini ludat? Docet scilicet ⁵et diabolus verberandam maxillam patienter offerre. Sic et tragoedos ⁶cothurnis extulit, quia nemo potest adicere cubitum unum ad staturam suam. Mendacem facere vult Christum. Iam vero ipsum opus personarum quaero an deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suae? Non amat falsum auctor veritatis; adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem, sexus, aetates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrimas ¹⁰asseverantem non probabit ¹¹qui omnem hypocrisin damnat. Ceterum cum in lege praescribit maledictum esse qui ¹²muliebribus vestietur⁵, quid de pantomimo ¹³iudicabit, qui etiam ¹⁴muliebribus ¹⁵curatur⁶? Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim ¹⁶cicatrices caestuum et callos pugnorum et ¹⁷aurium fungos a deo, ¹⁸cum plasmaretur accepit. Ideo ¹⁹illi oculos deus commendavit, ut vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni prae se opponit, ne parum sit homicida ²⁰qui eundem⁷ postmodum iugulat.

4. Eliau A. Heliam reliqui. 5. et ille om. AE. 6. vultus A. 7. obicit tamquam de A. 8. et om. A. 9. cothurnis Aφ. 10. asseverantem Aβ. 11. qui omnem hypocrisin BCDE. omnem enim ypocrisin A. 12. iudicavit A. 13. curatur (Aβ)BCDE. cur...tur Aφ. utatur Fulv. Ursinus. 14. cicatrices tuum Aβ. 15. et rudinn fungus Latinus. 16. cum plasmaretur ABmgE. cum suo plasmate BCD. 17. illi oculos deus commendavit Bmg. illos oculos commendavit A. illos oculos deus commendavit E. illi oculos deus plasmavit BCD. 18. qui (Aβ)E. quam qui (Aφ)BCD.

Pseud. IX, 2, 24. et Salmas. ad Scriptt. Bist. Aug. p. 396.

d. contumeliis alaparum sic obicit] De alapis, quibus ad excitandum risum mimi sibi os percidi patiebantur, vel in vulgus hodie est notum. Cf. Buleng. De Theatr. cap. 56. Vulcan. ad Gloss. Graeco-Latina. p. 60. Salmas. ad Hist. Aug. Scriptt. p. 385. Turneb. Advers. XVIII, 33. Interpretes ad Arnob. Adv. Nat. VII, 23.

e. muliebribus vestietur] Cf. supra cap. 17.

f. muliebribus curatur] Qui nimirum et voce et gestu et incessu accuratissime effeminatur, ut saltandis feminarum fabulis pro femina haberi possit. (Rigalt.) Cf. supra cap. 17. „quam pantomimus a puertitia positus in corpore, ut artifex esse possit.“ Ceterum „muliebribus“ malum hic accipere pro dativo, quam

casu instrumentali. Curatur muliebribus h. e. curatur mulieribus representandis.

g. homicida qui eundem] Impeditum illud quam, quod vulgo ante qui legitur, quodque ex finali syllaba praecedentis vocabuli homicida corrupta ortum putaverim, iure eiecit Rigaltius. La Cerda defenderat locum ita interpretatus: Taceo de illo, qui hominem leonem opponit prae se, id est potius quam sibi, eligens scilicet ferocem bestiam. Sed quo fine? ne parum, id est minus, homicida sit quam leo ipse, qui eundem hominem postmodum iugulat. Vult scilicet, si non re, certe affectu non esse minus homicida quam leo. His nugis oppono Rigaltii verba, qui omnia illustrent: Gladiatoribus commissis populus nonnunquam deposcebat leonem, emisso leone quem deposcebat leonem, quacunque arte poterat, subtili recessu aut declina-

Cap. XXIV. ¹Quot adhuc modis ²perorabimus nihil ex his, quae ³si-
culis deputantur, placitum deo esse, aut congruens ⁴dei s
quod domino placitum non sit? Si ⁵omnia propter diabolun
stituta et ex diaboli rebus instructa monstravimus (nihil enin
⁶diaboli est ⁷quicquid ⁸dei non est vel deo displicet), hoc
pompa diaboli, ⁹adversus quam in signaculo ¹⁰fidei^a eier:
Quod autem eieramus, neque facto neque dicto neque visu
¹¹prospectu participare debemus. Ceterum nonne eieramus e
scindimus signaculum rescindendo testationem eius? ¹²Nu
ergo superest, ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus?
¹³nobis iam renuntient, an liceat Christianis spectaculo uti. A
hinc vel ~~maxime~~ intellegunt factum Christianum de repudio s
culorum. Itaque negat manifeste, qui, per quod agnoscitur,
Quid autem spei superest in ¹⁴huiusmodi homine? Nemo in
hostium transit, ¹⁵nisi proiectis armis suis, nisi destitutis sig
sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire^b.

Cap. XXV. An ille ¹recogitabit eo tempore de deo, positus illic ²ul
hil est de deo? Pacem, opinor, habebit in animo contenden
auriga? pudicitiam ediscet attonitus ³in animos? Immo in
spectaculo nullum magis scandalum occurret, ⁴quam ipse ille
lierum et virorum accuratior cultus. Ipsa consensio, ⁵ipsa i
voribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio
tillas libidinum ⁶conflabellant. Nemo denique in spectaculo in

Cap. XXIV. 1. quod adhuc AB. 2. perorabimus BCDE. sperabimus
3. expectaculis A. 4. servo dei AE. 5. omnia praeter A. 6. diabolo
7. vel quidquid E. 8. dei non est vel om. A. 9. adversus quem A. 1
eramus neque facto A. 11. conspectu AB. 12. Numquid AB. 13.
iam A. iam nobis reliqui. 14. eiusmodi A. 15. nisi proiectis arm
om. A.

Cap. XXV. 1. rogitabit ABmg. 2. ubi om. A. 3. immimos A. 4
et ille ipse A. 5. ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio om. A.
gellant AB.

tione commilitonem opponebat. Plerum-
que autem accidebat, ut secundus iste
gladiator post rem cum leone feliciter
gestam repetita commissione gladiatoria
cum primo illo compositus iuglaretur:
Hac ratione primus ille Tertulliano dicitur
„non parum homicida,“ hoc est
iterum homicida, nempe iam semel,
cum hominem leoni prae se oppo-
suit, iterum vero, cum eundem ipsum
cuius se corpore texerat, postmodum
iugulavit. Denique non parum homicida
est qui servatorem suum iugulat.

Cap. XXIV. a. signaculo fidei] Signi-
ficat baptismum, uti supra cap. 4. Vita
S. Epicii Martyris „Et perveniens Vigi-

lantius ad beatissimos martyres
tum et Astionem in custodia e
signaculum vitae ab eis promeru
pere. Prochorus in Vita Ioannis A
cap. 22. „Et procidens Chrysiq
pedes apostoli orabat et dicebat:
magister, da mihi signaculum Ch
filio meo.“ Paulin. Epist. 1. a
phinum, a quo fuerat baptizatu
plantans maceriam signaculi sa
qua ab incurso silvestris apri
stione ferocis onagri muniremu
strixeris.“ Augustin. de Catech
Rudibus esp. 26. omnia sacrame
cat signacula, ut et Gregorius 7
Orat. XL. (La Cerda.)

b. nisi factus simul perire] S

rogitat, nisi videri et videre. Sed tragoedo vociferante^a ex-
 onnes ille alicuius prophetae retractabit? et inter effeminati
 nis modos psalmum secum comminiscetur? et cum athletae
 ille dicturus est reperiendum non esse? poterit^b et de
 cordia¹⁰ moveri^b defixus in morsus ursorum et spongas re-
 um? Avertat deus a suis tantam voluptatis exitiosae. **11.**
1. Quale est enim de ecclesia dei in diaboli ecclesiam ten-
 de caelo, quod aiunt, in¹¹ caenum? illas manus, quas ad
 extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex
 quo Amen in Sanctum protuleris,⁴ gladiatori testimonium

BC. 8. effeminati histrionis **E.** effeminati lib... **A.** effeminati liberi
 effeminationis **BCD.** 9. et de **(Aβ)BCDE.** autem **Aφ.** 10. moneri defixus
 Maffei^{us} l. l. p. 115. moveri aut in **A.** 11. caenum **Aβ.** 12. deum
 minum reliqui.

ibi una cum hoste, ad quem
 pereundum esse, si princeps,
 seruit, victor e bello evadat.

XXV. a. tragoedo vociferante]
 hunc locum Desid. Herald. ad
 n. 276 sq. ed. LB.

miser cordia moneri] Praeposi-
 abet vim instrumentalem, quam
 laffei^{us} et quidam alii non per-
 ille „de misericordia moneri,
 misericordia moveri“ deleta prae-
 scribere volebant. Sed is usus
 tionis proprius est cum om-
 nifris, tum Tertulliano. Apolog.
 si ad hanc solam speciem aucto-
 tra de iustitiae diligentia in pu-
 t timet aut erubescit inquirere.“

1. 9. „O Iovem Christianam, et
 stris filium de crudelitate!“ Ibid.
 „qui de deo pati existimantur,
 eiusdem capituli „Colitis illos,
 iam, etiam de sanguine Christia-
 Ibid. cap. 50. „Et tamen illis
 et statuas defunditis et imagi-
 cribitis et titulos inciditis in
 tem; quantum de monumentis
 scilicet, praestatis et ipsi quo-
 o mortuis resurrectionem.“ V.

ad Apul. Metam. VIII, 8. p. 668.
 nob. Adv. Natl. I, 39. p. 61 sq.
 rsellin. II, p. 219 sqq.

spongas retiariorum] Spongas
 ia sic apte certamini, ut effusa
 sarium sese expanderent con-
 contracta sic prehensum attra-
 non ut vivus caperetur, sed ut
 ascina sive tridente confoderetur.

tean fuit rete, quo Pittacus Phry-
 ncratiasten singulari certamine
 correptamque interfecit. Σλόγ-
 ωει dixere παρά τὸ σπᾶν, et

σφόγγον, quod propius accedit ad ver-
 bum σφιγγεω; utrumque retiariorum
 certamini conveniens. Nam sunt retiarii
 σπαστικοὶ πρὸς αὐτοὺς. (Rigalt.) Tur-
 neb. Adv. XVIII, 33. spongas attribuit
 retiariis ad siccanda vulnera et reprim-
 endum sanguinem. Cf. Plin. XXXI,
 11. Isidor. Orig. XII, 6, 60. Nudi
 enim pugnare solebat illud gladiatorum
 genus. Cf. Sueton. Calig. cap. 30. Iu-
 venal Sat. II, 143. et VIII, 205 sqq.
 Dio Cass. LXXII, 19. Isidor. Orig. XVIII,
 54. et 55. Lipsius contra Sat. Serm. II,
 8. p. 940. (cf. De Milit. Rom. III, 6.
 p. 152.) ed. Vesal. ex loco Livii IX, 40.
 de armatura Samnitium etiam retiariis
 dat spongas pro thorace. Lipsio ego
 assentior. Turnebum sequuntur Iunius
 et La Cerda, qui suae sententiae asser-
 torem affert insuper Baronium Annal.
 tom. I. p. 178., tradentem de antiquo
 sarcophago, quod asservabatur Romae in
 aedibus Tiberii Cenoli, in quo insculptus
 minister Adonidi ab apro recenter vul-
 nerato spongiam admovens. Scipio de-
 nique Maffei^{us} De Amphith. p. 115. et
 in Tertulliani loco et in Suetonii August.
 cap. 85. (cf. Macrob. Saturn. II, 4.)
 „spongiam“ significare putat armorum
 quoddam acuminatum genus, ense vel
 fuscina. Retiarii imaginem habes apud
 Gor. Inscr. Etrusc. tom. III, p. 99. et
 ap. Marin. Fratr. Arval. p. 165.

d. Amen in Sanctum protuleris] San-
 ctum intellege mysterium, sacramentum,
 corpus domini. Etenim fidelis quisque
 oblatam sibi a praeside eucharistiae
 buccellam cum his verbis „Corpus Chri-
 sti“ accipiens dicebat „Amen.“ quod est
 Fiat. Augustin. Serm. Ad Infantes de
 Sacram. „Si ergo vos estis corpus Christi

“reddere, ἀπ’ αἰῶνος alii omnino dicere*, nisi de Christo?”

Cap. XXVI. Cur ergo non ‘eiusmodi’ etiam daemoniis penetrabile Nam et exemplum accidit domino teste eius mulieris, quae trum adiit et inde cum daemone rediit. Itaque in ‘exorcis oneretur’ immundus spiritus, quod ausus esset fidelem ‘constanter’, Et iustissime quidem, ‘inquit, feci: in meo veni. ‘Constat et alii linteum’ in somnis ostensum eius di qua tragoedum audierat, cum exprobratione ‘nominato t nec ultra quantum diem eam mulierem in saeculo fuisse.

13. reddere his apaeonos A. reddere εἰς αἰῶνας ἀπ’ αἰῶνος E. r αἰῶνας reliqui. 14. et Christo AE. Christo reliqui.

Cap. XXVI. 1. huiusmodi E. 2. theatrum agat et A. 3. redit A. chismo A. 5. aggredi AB. 6. inquit AB. 7. Constat et om. A. natim tragoedo A. nominalim tragoedi E. 9. Quot E. Fulv. Ursinus. Quo reliqui.

et membra, mysterium vestrum in mensa domini positum est. Mysterium domini accipitis. Ad id quod estis Amen respondetis et respondendo subscribitis. Audis ergo Corpus Christi et respondes Amen. Esto membrum corporis Christi, ut verum sit Amen. Ambros. De Sacram. IV, 5. „Dicit tibi sacerdos Corpus Christi, et tu dicis Amen, hoc est Verum. Quod constat lingua, teneat affectus.“ Cornelius Episcopus Rom. in illa epistola, quae refertur ab Eusebio Hist. Eccles. V, 31., iure notavit sacrilegam Novati mentem eo quod ab suarum partium fratribus eucharistiam accipientibus pro formula solenni, qua porrigenti sacramentum dicentique Corpus Christi respondebatur Amen, iusiurandum adversus Pontificem Rom. exegit (ἀντί τοῦ εἰπεῖν λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνον τὸ ἀμήν). (Rigalt.)

e. alii omnino dicere] Acclamabatur ita victoribus. Dio Cass. LXXII, 20. „Καὶ κύριος εἶ. καὶ πρῶτος εἶ, καὶ πάντων εὐτυχέστατος. νικᾷς, νικᾷσεις, ἀπ’ αἰῶνος, Ἀμαζόνια, νικᾷς.“ Id. LXIII, 20. „Ὀλυμπιονίκαι, οὐαῖ, Πυθιονίκα, οὐαῖ, Ἀγούσατε, Ἀγούσατε. Νέρωνι τῷ Ἡρακλεῖ, Νέρωνι τῷ Ἀπόλλωνι. ὡς εἰς περιοδονίχης, εἰς ἀπ’ αἰῶνος, Ἀγούσατε, Ἀγούσατε. ἰεῖα φωνή. μακάριοι οἱ σοῦ ἀκούοντες,“ ad quem locum v. Reimari adnotationem. Et sic principibus quoque longam precabantur vitam. Actan. V. H. I, 32. „Ὁ βασιλεῦ Ἀγαθέστα, δὲ αἰῶνος βασιλεύεις!“ Concil. Chalced. Act. IV. „πολλὰ δὲ ἔτη τῶν βασιλέων, πολλὰ δ’ ἔτη τῆς Αὐ-

γούστης.“ Coripp. De Laud. II, 168. „Iustino vitam ter o cibis optant, Augustae totides plebs tota reclamat. Mille es des vocum discrimina mille, Sophiamque pares duo lumi esse ferunt, Regnate pares dicunt, felices annos dominis orant.“ Id. III, 75. „Angustae laetis clamoribus optant. Pœ dicunt, sese iuvenescere mund et antiquae repetit primordia Sed haec magis pertinent ad cap. 35.

Cap. XXVI. a. eiusmodi] modi Tertullianus haud raro substantivo, ita quoque ut casu sitionibus struat. Exempla prope lecta ad De Baptismo cap. 12

b. oneraretur] h. e. obligatus aretur. Vox forensis. Cf cap. 1. „Quam iniquitatem id et onerat et revincit qui videtur ignorantia scilicet.“ Ad Na „Credo, non vultis oneratos c opere perditos vultis, aut ne requirenda quae nostis.“ Ibi „Quo magis onerantini credent contemntes, colentes et d honorantes et lacessentes.“

c. Constanter] Cum Fr. Ian galtio constanter struo cum in d. linteum] Omnis causf. interpretor sindonem. Velamini Christi Hieronymiana Matth. X Marc. XV, 46. Luc. XXIII, 53 sindonem, sed Joann. XIX, 4 Ita etiam Paulin. Nol. V. S.

utique et alia documenta ¹⁰cesserunt* de his, qui cum diabolo apud spectacula ¹¹communicando^f a domino exciderunt! Nemo enim po-
Math. VI. 24.
II. Cor. VI. 24.
 test duobus dominis servire. Quid luci cum tenebris^g? quid vitae
 et morti?

Odisse debemus istos conventus et coetus ethnicorum, ¹vel^{Cap. XXVII.}
 quod illic nomen ²dei blasphematur, illic ³quotidiani in nos leones
 expostulantur, inde persecutiones ⁴decernuntur, inde temptationes
 emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum ⁵impiorum aestuario^a
 deprehensus? Non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus
 (nemo te cognoscit Christianum), sed recogita, quid de te fiat in
 caelo. ⁶Dubitas illo enim momento, ⁷quo diabolus in ecclesia fu-
 rit, omnes angelos prospicere de caelo et singulos denotare, quis
 blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo
 adversus deum ⁸ministraverit? ⁹Non ergo fugies sedilia hostium
 Christi, illam cathedram pestilentiarum, ipsumque aërem, qui desu-
 per incubat, ¹⁰scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia ¹¹licebit
 et grata et simplicia, etiam honesta quaedam. Nemo venenum tem-
 perat felle et elleboro, sed conditis pulmentis et bene saporatis^b
 et plurimum dulcibus id mali inicit. Ita et diabolus letale, ¹²quod
 conficit, rebus dei gratissimis et acceptissimis imbuit. Omnia illic
 seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde
 habe ¹³ac si stillicidia mellis ¹⁴de lucunculo^c venenato; ¹⁵nec tanti
 gulam facias voluptatis, quanti periculum per suavitatem.

10. accesserunt *Fr. Iunius*. 11. communicanda exciderunt *A*.

Cap. XXVII. 1. vel quod *BCDE*. quoniam *A*. 2. dei *om. A*. 3. cotidiani
 in nos *BCD*. in nos quotidiani *AE*. 4. decernuntur in nos temptationes *om. A*.
 5. impiorum aestu. Carior reprehensus (deprehensus *Aβ*) *A*. 6. Dubitas illo
 enim *AB*. Dubitas illo eum *Bmg*. Dubitas enim illo *reliqui*. 7. quo diabolus in
 ecclesia furit *ABmg*. quo diabolus in ecclesiam furit *E. Fulv. Ursinus*. quod in
 diaboli ecclesiam fueris *B*. quo in diaboli ecclesia fueris *CD*. 8. ministraverit
AE. ministraverit *reliqui*. 9. Non *ACDE*. Num *B*. 10. scelestibus gaudeamus
A. Omnia igitur inde a vocabulo vocibus usque ad verba ut cum lugere coepe-
 rint, quae leguntur in medio capite *XXVIII*. in *Agobardino* libro ommissa sunt. 11.
 licebit *BC*. licet *DE*. liber *Clementis*. 12. quo conficit *D*. 13. ac si *BCDE*. ac
Fr. Iunius. 14. de lucunculo venenato *Fr. Iunius, Jos. Scaliger*. delivancunculo
 venenato *B*. de libacunculo venenato *CD*. de ranunculo venenato *E. Fulv. Ursinus*.
 15. nec tangi *B*. ne tanti *Fr. Iunius*.

14. loquens de defuncto: „— motan-
 tur linteae membrs.“

e. cesserunt] b. e. derivantur. Itaque
 non opus erit coniecturis Ursini et Iunii.
 f. communicando] h. e. conversando.
 Cf. supra cap. 3. „quod in concilio et
 consensu Iudaeorum de necando do-
 mino consultantium non communicavit.“
 Cf. adnot. ad cap. 12.

g. Quid factum cum tenebris? Hellenis-
 tica. Johann. II, 4. „Τί ἐποι καὶ τὸς
 ἕντες.“ (*Fr. Iunius*).

Cap. XXVII. a. aestuario] Cf. I. Fr.
 Gronov. *Observ. in Scriptis Eccles. cap.*
18. p. 650. ed. Frotsch.

b. saporatis] Cf. Turneb. *Advers.*
XXVIII, 45.

c. de lucunculo] Cf. Hildebr. ad *Apol.*
Metam. X, 13. Rigaltius figmentum suum
 Ranunculum his verbis interpretatur: Ut
 si quis favum mellis una cum ranæ ru-
 betæ pulmonibus exprimat. Nam inde
 confusa veneno mella stillabant, mella
 quidem, sed venenata. *Boerhaav.* [Sat. I,

Cap. XXVIII. Saginentur eiusmodi dulcibus convivae sui^a. Et loca c
 pora et ¹invitator ipsorum est. Nostrae coenae, nostrae
²nondum sunt. Non ³possumus cum illis discumbere, quia
 nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi laetantur, n
 loan. XVI, slictamur. Saeculum, inquit, gaudebit, vos tristes eritis. Lu
 20. ergo dum ethnici gaudent, ut cum lugere coeperint, gaudeat
 pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. ⁴D
 es Christiane, si et in saeculo voluptatem concupiscis, imi
 mium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi ¹
 hoc nomen quieti ⁶et tranquillitati dederunt, in ea gaudent
 avocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi ⁷metas et scenas
 verem et ^aarenam suspiras. Dicas velim: Non possumus viv
 voluptate qui mori cum voluptate debebimus? Nam ^aquod c
 votum nostrum, quam quod et apostoli, ¹⁰exire de saeculo e
 Philipp. I, apud dominum? ¹¹Hic voluptas, ubi et ¹²votum.

Philipp. I,
23.

Cap. XXIX. Iam nunc ¹si putas delectamentis ²exigere spatium ho
 tam ingratus es, ³ut tot et tales voluptates a deo contribu
 satis non habeas neque recognoscas? Quid enim iocundius
 dei patris et domini ⁴reconciliatio, quam veritatis revelatio
 errorum cognitio, quam tantorum retro ^acriminum venia?
 maior voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam saet
 tius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra
 vita sufficiens, quam mortis timor nullus? ⁵quod calcas ^bde
 tionum? quod daemonia expellis? quod medicinas facis? qu
 velationes petis? quod deo vivis? ⁶Hae voluptates, haec
 cula Christianorum sancta, perpetua, gratuita. In his tibi ⁷

Cap. XXVIII. 1. imitator B. 2. nondum sum B. 3. possumus
 Ursinus. possum BCD. 4. Dilicatus A. 5. quidem AβBCD. quidan
 Fr. Iunius. 6. et tranquillitati dederunt om. A. 7. moetas et scaenam A.
 nam AE. harenas BCD. 9. quod et aliud Aβ. 10. exire de saeculo c
 11. Hic E. ex emendatione Fulvii Ursini. Haec libri omnes. 12. votum A
 vitium B. votum iam. Fr. Iunius.

Cap. XXIX. 1. si putas BCD. putas (Aφ.) puta (Aβ)E. 2. erigere i
 putes tales a deo A. 4. reconciliatio quam quam errorum Aβ. rec
 quam errorum Aφ. 5. quot calcas A. 6. Haec voluptates A. 7. circ
 dos AE. ludos circenses reliqui.

70.] „— quae molle Calenum Porrectura
 viro miscet sitiente rubetam.“ et [Sat.
 VI, 659.] „At nunc res agitur tenui pul
 more rubetae“, et [Sat. III, 44.] „rana
 rum viscera nunquam inspexi.“ Adde de
 rana rubeta Plin. Hist. Nat. XXXIII, 5.

Cap. XXVIII. a. convivae sui.] Dixit
 „sui“ pro „eius“, de quo usu v. Ruddim.
 Instit. Gram. II, p. 54., et quos citat
 Hildebrandus ad Apul. Metam. IX, 15,
 p. 787., interpretatus ad Vergil. Aen. IV,

633. Cort. ad Cic. Fam. XI
 Drakenb. ad Sil. XII, 33. Pluri
 usus exempla ex libris ICtorum
 Dirksen Man. Latin. Font. ICt. p.

Cap. XXIX. a. retro] h. e.
 tea sunt commissa. Retro pro
 positi innumerabilia sunt in T
 scriptis exempla. Pauca prot
 ad cap. 9.

b. calcas] h. e. inculcas, de c
 adnotabo ad Scorpi. cap. 6.

ses ludos interpretare, cursus saeculi intueri, tempora labentia, spatia ⁹dinnumera, metas consummationis expecta, societates ecclesiarum ¹⁰defende, ad signum dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad ¹¹martyrii palmas gloriari. ¹²Si scenicae doctrinae delectant, satis nobis ¹³litterarum est, ¹⁴satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates. Vis et ¹⁵pugillatus et luctatus? Praesto sunt non ¹⁶parva et multa. Aspice ¹⁷impudicitiam deiectam a castitate, perfidiam ¹⁸caesam a fide, ¹⁹saevitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia ²⁰obumbratam, et tales ²¹sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis autem et sanguinis aliquid? habes Christi.

Quale autem spectaculum in proximo est adventus domini iam Cap. XXX. indubitati, iam superbi, iam triumphantis! quae illa exultatio angelorum, quae gloria resurgentium sanctorum! quale regnum exinde iustorum! qualis civitas nova Hierusalem! At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta saeculi vetustas et tot eius nativitates uno ²igni haurientur. Quae tunc spectacula ⁴latitudo! quid admirer? quid rideam? ubi gaudeam? ubi exultem, ³spectans tot ac tantos reges, qui in caelum recepti ⁴nuntiabantur, ⁵cum ipso

8. spatia om. C. errore typographi, ni fallor. 9. dinnumera et has consummationes specta A. 10. defend A. 11. martyrum AE. 12. Si scie do....ae delectant AB. si scenicae delectant Aq. 13. litterarum et satis AB. litterarum satis Aq. 14. versuum est satis om. AB. 15. pugillatusque praesto AB. pugillatus praesto Aq. 16. parva et multa ego. par....sint multa AB. parva sed multa (Aq)BCD. parva simul E. pauca, sed multa Fulv. Ursinus, Latinus. 17. impudicitiam AB. impudiciam Aq. 18. caesam A. 19. saevitiam misericordia A. 20. adumbratam BC. 21. sunt om. Aq.

Cap. XXX. 1. angelorum gloria A. 2. igni ABBC. igne (Aq)DE. 3. spectans tot ac tantos reges BCD. tot spectans reges AE. 4. nuntiabantur AB. 5. cum ipso love et ipsis suis testibus BCDE. cum ipso love et sis testibus AB. cum love ipso et sistestibus Aq.

c. strophae] Sunt technae et fraudes, quales in fabulis mimis. Ad Nat. I, 10. „deos vestros in strophis et iocis rideatis.“ Apolog. cap. 36. „utrum mimos an deos vestros in strophis et iocis derideatis.“ De Anima cap. 28. „qui talem commentatus est stropham.“ Adv. Marcion. III, 10. „quam stropham administrasset.“ Plin. Epist. XVIII, 1. „Ego aliquam stropham inveniam agamque causam tuam.“ Aldhelmo De Virg. cap. 6. ponantur synonyma strophae et deceptiones. Gloss. Ampion. (a me editum in Jahn et Klotz Jahrb. 1847. Suppl.) p. 374. „Stroffa, callida versutia.“ Plura exempla suppeditabit Du

Cangii Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. VI, p. 392. s. v. Strophus.

Cap. XXX. a. indubitati] Quem iam omnes terrarum gentes dominum suum agnoscant.

h. ille derisus] Minuc. Felic. Octav. cap. 11. „Nec hac furiosa opinione contenti aniles fabulas adstrunt et adnectunt, renasci se ferunt post mortem et cineres et favillas, et nescio qua fiducia mendaciis suis invicem credunt; putes eos iam revivisse.“

c. nativitates] Sunt γενέσεις. Ad ipsum locum cf. II Petr. III, 10.

d. latitudo] Quot et quanta occurrunt in illo spectaculo consideranda! (Rigalt.)

love et ipsis suis testibus in imis tenebris ⁶congemescerent! ⁷ipsi
sides persecutores dominici nominis ⁸saevioribus quam ipsi
saevierunt insultantibus contra Christianos liquescentes! ⁹qu
terea sapientes illos philosophos coram discipulis suis un
grantibus erubescerent, quibus nihil ad deum pertinere s
quibus animas aut nullas aut non in pristina corpora ¹⁰redi
firmabant! etiam poetas non ad ¹¹Rhadamanti, nec ad Min
ad inopinati Christi tribunal palpitantes! ¹²Tunc ¹³magis
audiendi, magis scilicet vocales ¹⁴in sua propria calamita
histriones cognoscendi, solutiores ¹⁵multo per ignem; tunc ¹⁶
dus auriga, in flammea rota ¹⁷totus rubens; ¹⁸tunc xystici
plandi non in gymnasiis, ¹⁹sed in igne iaculati, nisi qui
tunc quidem illos velim visos, ut qui malim ad eos potius
ctum insatiabilem conferre, qui ²⁰in dominum desaevier
est ille, dicam, fabri aut ²¹quaestuarie filius, sabbati d
Samarites, et daemonium habens. ²²Hic est, quem a Iu
mistis, hic est ille ²³arundine et colaphis diverberatus, sp
dedecoratus, felle et aceto potatus. Hic est, quem clar
tes ²⁴subripuerunt, ut ²⁵resurrexisse dicatur, vel ²⁶hortul
traxit, ne lactucae suae frequentia commeatium ²⁷laederet
taliam spectes, ut talibus exultes, quis tibi praetor aut c

6. Congemescerent A. congemiscerent reliqui. 7. saevioribus quam i
saevierunt insultantibus contra Christianos (Christianis D. ex libro Clemen
saevioribus quam ipsi contra Christianos saevierunt flammis insultantibus
Ursinus. scilicet (scu Aφ.) flammis saevierunt insultantibus contra Ch
8. quos praeterea ABCD. praeterea E. F. G. Ursinus. 9. rediturus A.
damanthy nec ad minonis A. 11. Tum A. 12. tragoedi audiendi m
13. expectandus Aφ. 14. totus ruber AE. 15. tunc ex..... cont
16. sed igne Aφ. 17. ne tunc quidem A. nec tunc quidem reliqui
dño desaevierunt Aβ. 19. quaestuarii D. 20. Hic est quem a Iuda
om. A. 21. arundine Aβ. 22. surrexisse A. 23. ortolanus A.
derentur (adlederentur A.) AE.

Latitudo hic est pro „amplitudo.“ De
Idololatr. cap. 2. „praecavenda sit idolo
latriae latitudo.“

e. congemescerent] Ita edidi ex libro
Agobardi. Dicitur enim congemesco et
congemisco, ut tremesco et tremisco, deli
tesco et delitisco, vivesco et vivisco, alia.

f. magis scilicet vocales] Cf. supra
cap. 25.

g. solutiores] Soluti histriones, quia
mollitia et lascivia effeminati ac paene
ultra feminam fluentes, solutiores vero
per ignem membris ustulatione liques
centibus. (Rigalt.)

h. in flammea rota] Rotam interpretor
ipsam currum, per synecdochen. Exem
pla poëtae suppeditant. „Rubens“ po

suit respectu factionis russae
pra cap. 9.

i. in igne iaculati] „Iactat
fluo“ interpretatur La Cerda
in igne iaculatus accipio p
iaculatis. In enim praepositi
ablativo struxisse hic suadi
ctus eorum, quae praec
gymnasiis.“ Cf. quae de ha
tionis structura adnotavero s
cap. 3.

k. quaestuarie filius] F
ante oculos habuisse videtur
cum scriberet ad Heliodorum
P. II, p. 12. ed. Bened.) „I
operarii et quaestuarie filii
matris gestatos sinu homine

quaestor aut sacerdos de sua liberalitate praestabit? Et tamen haec iam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante representata. ²⁵Ceterum qualia illa sunt, quae nec oculus vidit nec auris audivit nec in cor hominis ²⁶ascenderunt? Credo, circo et utraque ²⁷cavea et omni stadio gratiora.

25. Caeterum *Aβ*. 26. ascendit *A*. 27. caula *B*. *Subscriptum est in Aβ*: EXPLICIT DE SPECTACVLIS.

gi in Aegyptum, hic vestitus coccino, hic sentibus coronatus, *hic magus daemones habens et Samarites.* Cf. Theodoret. H. S. III, 11.

l. felle et aceto potatus] Nota transi-
tini *potare* verbi passivum. Vergentis aevi
scriptores enim ponebant *potare* pro „po-
tam praebere,“ ut exempla docent apud
Du Cang. tom. V, p. 376. s. v.

m. discentes] Discipuli. Cf. adnot. ad
De Patient. cap. 3.

n. laederentur] Rigaltius librum Ago-
bardi secutus *adlaederentur* edidit, cuius
compositi analogi sane occurrunt apud
Tertullianum. Hoc tamen loco vereor,
ne is qui scripsit Agobardinum non *ad-
laederentur* sed *adluderentur* scribere vo-
luerit.

o. utraque cavea] Amphitheatro et
Theatro. Cf. etiam Lips. De Amphith.
cap. 2.

DE
IDOLOLATRIA

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat librum Agobardi (*Aβ* ex collatione Steph. Baluzii, *Aφ* ex collati Hildebrandi).
- B** editionem principem Ioh. Gagneii a. MDXLV. (*Bmg* significat scrip-
tam ex margine huius editionis prolatam).
- C** Sigism. Gelenii a. MDLXII. Gelenius ad emendandum h
librum codice manuscripto Anglico, Maaburensi, erat usus
- a** - - - Jacobi Pamelii a. MDLXXIX.
- k** - - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV.

DE
IDOLOLATRIA.

Principale crimen generis humani, summus ¹saeculi reatus, *Cap. I.* tota causa ^a iudicii idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo ²quoque ^b nomine iudicio destinatur, in idololatriae tamen crimine expungitur. Omitte titulos, ³opera ^c recognosce, idololatres ⁴item homicida est. Quaeris quem ⁵occiderit? Si quid ad elogii ambitionem ^d facit, non extraneum, nec inimicum, sed ^eipsum se. Quibus insidiis? erroris sui. ⁷Quo telo? offensa dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatren perisse, is ⁸negabit idololatren homicidium fecisse. ⁹Proinde adulterium et stuprum in eodem recognoscas; nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est ¹⁰veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et ¹¹in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus ¹²cooperator ^o non ¹³conspurcatus et constupratus incedit? Atque adeo scripturae sanctae stupri vocabulo utuntur ^f in idololatriae exprobratione. Fraudis condicio ea ¹⁴est, opinor, si quis alienum ra-

Cap. I. 1. saeculi *Ab.* 2. quodque *Fr. Junius, Ios. Scaliger.* 3. opera *Latinus. operas libri omnes.* 4. item *ego. idem libri omnes.* 5. occidit *B.* 6. ipsum se *Ab. seipsum reliqui.* 7. quod telo *Aq.* 8. negavit *A.* 9. Perinde *C.* 10. veritatis, quia omne falsum adulterium est *om. A.* 11. in *om. Ab.* 12. cooperator *ABmg. operatus BCab.* 13. conspurcatus *A.* 14. est *om. A.*

Cap. I. a. tota causa] Quod in se complectitur omnia, quae in iudicium venient. Illo nimirum supremi iudicii die. (Rigalt.)

b. quoque] Quaecumque id sit. De verbo *expungere* cf. quae adnotavi ad *Scorpiac.* cap. 10.

c. opera] Sic restituendum erat. Cf. *initium capitis secundi.*

d. elogii ambitionem] Quo enim amplius elogium, eo gravius solet esse delictum. De voce *elogium* dixi ad *De Coronis* cap. 5. *Ambitio* pro ambitu

saepius occurrit apud Tertullianum. *Apollog.* cap. 7. et *Natt.* I, 7. „quantacumque illud *ambitione* diffusa sit.“ *De leinn.* cap. 17. „illis *ambitio* corporis suppetit.“ *De Anima* cap. 25. „tota ventris *ambitio* pulsetur.“ *De Virg. Veland.* cap. 8. „naturaliter consecutus *ambitionem* capillorum.“

e. cooperator] Revocavi antiquam scripturam. Nequam et immundi spiritus operantur diabolo et serviant, item qui illis sunt cooperatores.

f. utantur] Cf. *Ezech. XXIII.*

piat aut alii debitum deneget, et utique ¹⁵ erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. ¹⁶ At enim idololatria fraudem deo facit, honores illi suos denegans et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem ¹⁷ afferunt, ¹⁸ iam in his aequae idololatria de ¹⁹ homicidi reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cetera quoque aliquem ²⁰ ad modum et seorsum proinde disposita in idololatria condicionem suam ²¹ repraesentant. In illa et concupiscentiae saeculi. Quae enim idololatriae ²² sollemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviae et ebrietates, cum plurimum victus et ventris et libidinis causa ²³ frequententur. In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea quae iustitiae patrem nescit? In illa etiam vanitas, cum tota eius ratio vana sit. In illa ²⁴ mendacium, cum tota substantia eius mendax sit. Ita fit, ut omnia in idololatria et in omnibus idololatria ²⁵ deprehendantur. Sed et alias, cum universa delicta adversus ²⁶ deum sapiant, nihil autem, quod ²⁷ adversus deum sapiat, non daemonis et immundis spiritibus deputetur quibus idola manciantur^h, sine dubio ²⁸ idololatriam admittit quicumque delinquit. Id enim facit quod ad idolorum mancipesⁱ pertinet.

Cap. II. Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, ¹ remaneat idololatria in eo quod ipsa est. Suffici sibi tam inimicum deo nomen, tam locuples substantia criminis quae tot ramos porrigit, tot venas ² diffundit, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis praecavenda sit idololatriae latitudo^a, quoniam multifariam servos dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique ³ idololatriam simpliciter ⁴ existimant his solis modis interpretandam, ⁵ si quis au

15. erga A. 16. At enim ad idololatria A. 17. afferunt Aβ. 18. iam hu aequae Fr. Iunius. 19. homicidi A. homicidii reliqui. 20. ad aliquem modum BCa. 21. repraesentat Aβ. 22. sollempnitas Aβ. 23. frequentantur ab. 24. mendacium Aβ. 25. deprehendatur Aβ. 26. deum (dñm A) Ab. dominum reliqui. 27. aversus b. 28. idololatriam A. idololatriam reliqui.

Cap. II. 1. remaneant. Idololatria A. 2. diffundit b. Fulr. Ursinus. defandit ABCa. 3. idololatriam A. 4. existimantes solis A. 5. si quid aut A.

g. adversus deum sapiant] Cum omnia delicta non alias sint nisi in deum delicta.

h. manciantur] Apolog. cap. 21. „si eidem deo manciantur.“ Ibid. cap. 24. „cui nos manciantur.“

i. idolorum mancipes] Apolog. cap. 11. „Inprimis quidem necesse est concedatis aliquem sublimiorem deum et manciantem quendam divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit.“ Ad Nat. II,

13. „Ita nullus vobis datur renuendi locus esse manciantem quendam divinitatis.“ Ibid. I, 9. „Sed quid ego mirer vani vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem manciantem erroris.“ Ibid. II, 2. „Sed physicorum auctorum philosophorum, ut manciantem sapientiae patrociantur.“ De Spectac. cap. 10. „manciantem ludorum.“

Cap. II. a. idololatriae latitudo] Cf.

incendat aut immolet aut ⁶polluceat^b aut sacris aliquibus aut ⁷sacerdotiis ⁸obligetur, quemadmodum si quis existimet adulterium in oculis et in amplexibus et in ipsa carnis congressione censendum, aut homicidium in sola sanguinis profusione et in animae creptione reputandum. At enim, dominus quam extensius ista disponat, certissimus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinose et animam commoverit impudice, cum ^{Math. V, 22} homicidium etiam in verbo maledicti vel ⁹convicii iudicat et in ¹⁰omni impetu irae et in ¹¹neglegentia caritatis in fratrem. Sicut ¹²Iohannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in ¹³modico consisteret et diaboli ingenium de malitia et ¹⁴dei domini ¹⁵de disciplina, qua nos adversus diaboli ¹²altitudines ¹³munit, si in his tantum delictis iudicaremur, quae etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super Scribas et Phariseos, ut dominus praescripsit, nisi abundantiam adversariae eius, id est iniustitiae, perspexerimus? Quod si ¹⁴caput iniustitiae idololatria est, prius est, uti adversus abundantiam idololatriae praemuniamur, dum illam non solum ¹⁵in manifestis recognoscimus.

Idolum aliquamdiu retro ^anon erat. Priusquam huius monstri ^{Cap. III.} artifices ¹ebullissent^b, sola templa et vacuae aedes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, ²non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum et omnis generis simulacrorum diabolus saeculo intulit, rude illud negotium humanae calamitatis et nomen de idolis consecutum est et profectum. ³Exinde iam caput facta est idololatriae ars omnis quae idolum quoquomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an ⁴caelator ⁵exsculpat, an ⁶phrygio detexat, quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus,

6. proluceat ABC. 7. sacerdotiis BmgCab. sacerdotibus AB. 8. convicii iudicii iudicat B. At in margine adnotatum est: al. deest iudicii. 9. neglegentia caritatis A. 10. Iohannes A. 11. dei do...o disciplina A. dei dominium de disciplina Fr. huius. 12. latitudines b. Fulv. Ursinus. 13. innuit B. 14. capud Aβ. 15. in om. BCa.

Cap. III. 1. ebulissent AqBCa. 2. non isto nomine Aq. 3. Et inde iam A. 4. celator Aβ. 5. exculpat Aβ. 6. phrygiotestexat A.

De Spectac. cap. 30. „Quae tunc spectaculi latitudo.“ Irenaeus praef. p. 4. (ed. Grabe) „et in latitudine sensus tui multam fructificabis.“ Tertull. De Patient. cap. 11. „Lata atque diffusa est operatio mali.“

b. aut polluceat] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 39.

c. diaboli altitudines] Apocalyp. II, 24. „τὰ βάθη τοῦ σατανᾶ.“

Cap. III. a. retro] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 9.

b. ebulissent] Cf. adnot. ad Ad Scap. cap. 3. De toto loco cf. Apolog. cap. 25.

an lapide, an aere, an argento, ⁷an filo formetur idolum. Q enim et sine idolo idololatria fiat, utique, cum adest idolum, interest, quale sit, ⁸qua de materia, qua de effigie, ⁹ne qui id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecr¹⁰Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio. *Εἶδος* Graec¹¹nam sonat; ab eo per ¹²deminutionem ¹³*εἰδωλον* deductum ¹⁴apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula i se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa omne idolum latus et servitus. Inde et omnis idoli artifex eiusdem et uniu criminis, nisi parum ¹⁵idololatriam populus admisit qui simul vituli et ¹⁶non hominis sibi consecravit.

Cap. IV. Idolum ¹⁷tam fieri quam coli deus prohibet. Quanto pra¹⁸ut fiat quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam idolol

Lev. XXVI, 1. lex divina proclamat, Ne ¹⁹feceritis idolum, et coniungens, Exod. XX, 3. similitudinem eorum quae in caelo sunt et quae in terra et Deut. V, 8.

in mari, toto mundo eiusmodi artibus interdixit servis dei. ²⁰tecesserat ²¹Enoch praedicens omnia elementa, omnem mundi ²²sum^a, quae caelo, quae mari, quae terra ²³continentur, in ²⁴id ²⁵trian versuros daemonas et spiritus desertorum angelorum, ²⁶deo adversus ²⁷deum consecrarentur. Omnia igitur colit hu ²⁸error praeter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines ²⁹inaginum consecratio idololatria. ³⁰Quicquid idololatria com ³¹in artificem quemcumque et cuiuscumque idoli deputetur^b n

7. an filo *BmgCab.* an sigulo *AB.* 8. quam de materia quam de effigie, ne qui *BCab.* In *A.* quid fuerit hodie nequit dinosci. ne quis alii. 10. cessaria *Aφ.* 11. deminutionem *Fr. Iunius.* diminutionem libri omnes. idolon *Aβ.* idolum *Aφ.* 13. sput *Aβ.* 14. idololatriam *A.* idololatri liqui. 15. non omnis sibi *B.*

Cap. IV. 1. tamen fieri *A.* 2. feceris *Ab.* 3. Enoch praedicens *b.* hoc praedicens *ABC.* praedicens Enoch. *a. Harrisius.* 4. censum *Ab.* *Peti conius, Jos. Scaliger, Fr. Iunius.* sensum *BCa.* 5. continetur *Aφ.* 6. latrion *A.* idololatriam *reliqui.* 7. deum (*dñm*) *A.* dominum *reliqui.* 8. Q idololatra *BC.*

c. *Εἶδος*] Exscripsit hunc locum Isidor. Origg. VIII, 11. „Idolam autem est simulacrum, quod humana effigie factum et consecratum est, iuxta vocabuli interpretationem. *Εἶδος* autem (*al.* enim) Graece formam sonat, et ab eo per diminutionem idolum deductum, quod (eque *ed pr.* atque *cod. Guelph. unus,* eaque *alii.*) apud nos formulam facit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde et idololatria omnis circa idolum famulatus et servitus.“ Cf. etiam Desid. Herald. ad Arnob. Adv. Natl. p. 238. (ed. L.B.)

Cap. IV. a. mundi censum] vocabulorum *census* et *censeri* De Corona cap. 13.

b. deputetur] Verbum hoc frequentissimum in scriptis Tertulliani, ceteris structuris. De Testim. Anim. 3. „aut quacunque macula, quae daemonibus deputamus,“ h. e. ad nos referimus vel tribuimus eis. 1. 2. „Porro de nobis, quos atro et pluribus criminibus deputatis, I ac leviora elogia conficitis.“ Ibi „Quaerite sectam cui malitiae deputabitur q Ibid. 1, 12. „cui deputabitur q

est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione ⁹praedamnat. Et rursus: Iuro vobis peccatores, quod in diem sanguinis ¹⁰perditionis⁹ paenitentia parata est. Qui servitis lapidibus, et qui imagines facitis aureas et argenteas et ligneas et lapideas et fictiles, et servitis phantasmatibus et daemoniis et spiritibus ¹¹in fanis, et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ¹²ab iis invenietis auxilium. ¹³Esaias vero, Te-^{Isa.} ^{XLIV}, ⁸stes, ait, vos estis, si est deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et ¹⁴exculpant, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quae illis non proderunt. Et deinceps tota illa ¹⁵pronuntiatio ¹⁶quam artifices, quam cultores detestatur⁴. Cuius clausula est, Cognoscite, ^{Isa.} ^{XLIV}, quod cinis sit cor illorum ¹⁷et terra, et nemo animam suam liberare possit. ¹⁸Ubi aequae ¹⁹David ²⁰et factores. Tales fiant, inquit, qui ^{Ps.} ^{CXY}, ⁸faciunt ea. Et quid ego, modicae memoriae homo, ultra quid suggeram? quid recolam de scripturis? Quasi aut non ²¹sufficiat vox spiritus sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

9. praedamnat prorsus: Iuro *Fr. Iunius*. 10. et perditionis *b. Fr. Iunius*. perditionis reliqui. 11. in fanis ego. infamis *ABC. Er. Iunius*. infomibus *ab Latina*. insanis *Fulo. Ursinus*. infernis *Harrisius*. 12. ab iis *A*. 13. Esaias *A*. 14. exculpant *AB*. 15. pronuntiatio *Ab*. 16. quam artifices quam cultores *Ab*. qui in artifices qua in cultores *reliqui*. 17. et terra *ABCb*. et errant *a*. 18. Uti *Fr. Iunius*. 19. davit *Acp*. 20. et factores. Tales *ABCb*. et tales *a*. 21. sufficiat *Acp*.

trudce provenit?" Ibid. I, 18. „Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis." Ibid. II, 7. „mythicum, quod poetis deputatur." Apolog. cap. 16. „Ad Persas, si forte, deputabimur, licet solem non in linteo depictum adoremus." Sulpic. Sever. Hist. Sacra I, 53. „Turba colendis agris deputata." Id. II, 7. „Accusatores leonibus deputari praecipit." Aliis in locis simpliciter pro *putare* vel *cenere* accipiendum est, ut Apolog. cap. 4. „in quibus iridendi deputamur. Ibid. cap. 11. „non eius deputabitur qui invenit, sed eius qui insuluit." Ibid. cap. 13. „licet non nobiliores dei veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit." Ibid. cap. 21. „cum sub nomine eius deputari et damnari iuvat." Ibid. cap. 23. „nec divinitas deputanda est quae subdita est homini." Ibid. cap. 35. „occasio luxuriae religio deputabitur?" Ibid. cap. 38. „inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat." Ibid. cap. 48. „Quidni? cum secundum deos philosophi daemo-

nas deputent." Ad Nat. I, 7. „et in iisdem deputamur." Ibid. I, 8. „tertium genus deputamus." Ibid. I, 10. „Quis istam contumeliam excuset, quae utut mortuos cum deis *deputet*?"

c. sanguinis perditionis] Verito „Ich schwöre euch, sündler, dass für den tag des blutvergiessens die reue bereit ist." Sic duos genitivos inuixit scriptor etiam De Spectac. cap. 6. „reliqui ludorum de natalibus et municipalibus festis *superstitiosis* causas *originis* habent."

d. quam artifices, quam cultores detestatur] Ita reposui cum Rigaltio ex libro Agobardi; *quam* — *quam* enim pro *tam* — *quam* usurpat Septimius et alii in locis. Ad Nat. I, 10. „nisi contemneret quos deieraret *quam* ipse *quam* ei, qui ei peierare permittant." et ad finem eiusdem capituli „De contemptu utique censentur probra *quam* eorum, qui eiusmodi faciunt, *quam* eorum, qui ista auscipiant." De Idolol. cap. 18. „*quam* dignitatis, *quam* potestatis." Ibid. cap. 10. „*quam* Minervalia, *quam* Saturnalia." Cyprian. Ad Donat. p. 2. ed. Oxon.

Cap. V. Plane impensius respondebimus ad excusationes huius tificum, quos ¹numquam in domum dei admitti oportet, eam disciplinam norit^a. Iam illa obici solita vox, Non hal quo vivam, districtius^b reperi potest: Vivere ergo habes tibi cum deo est, ³si tuis legibus? Tum quod et de scripl

I. Cor. VII, 20. dent argumentari, dixisse apostolum, Ut quisque fuerit ⁴ita perseveret. Possumus igitur omnes in peccatis pei ex ista ⁵interpretatione. Nec ⁶enim quisquam nostrum r cator inventus est, cum Christus non alia ex causa des quam peccatorum liberandorum. Item eundem praecepiss secundum suum exemplum, ut ⁷manibus suis unusquisque ad victum. Si hoc praeceptum ab omnibus manibus ⁸de credo et fures ⁹balneares^d manibus suis vivere^e, et ipsos manibus agere quo vivant, item falsarios utique non pedil manibus operari malas litteras, histriones vero non manil

I. Cor. VII, 20.

I. Thess. IV, 11.

Cap. V. 1. numquam *AB*. 2. si quis eius disciplinam *Fr. Iunio* tuis legibus *ACab.* sit vis legibus *B.* sit (vel fit) vis tuis legibus *Ful* 4. ita *AB.* ita et *reliqui*. 5. interpretatione *AB*. 6. enim *om. BC.* nibus suis *A.* manibus *reliqui. Ios. Scaliger inducit vocem manibus.* tur *AB.* defendatur *reliqui*. 9. balneares *ego.* balneatores *AB.* bah et aleatores *b.*

„quam ore, quam mente totus auditor es.“ Ioh. Fred. Gronov. Observatt. III, 12. omnes locos in quibus *quam* — *quam* reperitur pro *tam* — *quam* corruptos esse putat, sed viro eruditissimo in hoc temere non assentiar. Vulgaris enim sermo talia tuetur vel ex nostra lingua, cum dicatur „*ie länger ie besser* pro *ie länger desto besser, so hoch du steigst, so hoch du fallst*, et, ut Goethium laudem „*bin weder fraulein, weder schön*.“

Cap. V. a. si quis eam disciplinam norit] *Fr. Iunius* et *La Cerda* correxerunt „si quis eius (sc. dei) disciplinam norit.“ At *Septimius* vult dicere artifices, si qui non ignari disciplinae eius, qua lex Christiana ipsos idolorum factores damnat, ad ecclesiam accedant, omnino non esse recipiendos.

b. districtius] h. e. accuratius, promptius, severius. *Cassian. Collat. VIII, 1.* „Pro abstinentia districtiori blande solet ac lateuter irrepere.“ *Id. VIII, 3.* „districtissimi monachorum.“ *Cod. Theodos. I, 11, 3.* (de def. civ.) „probatisissimi quique et districtissimi defensores.“ *Ibid. XVI, 2, 40.* (de episc. eccl.) *districta* moderatione praescribere.“ *Ibid. X, 10, 3.* (de petit.) „severitatem districtam.“ *Hieronym. Epist. XXI.* „di-

strictius vivere.“ *Ulpian. Dig. 13.* „neque *districte* denegant. *IV, 8, 15.* „licet praetor *distri* *Cassian. Collat. I, 7.* „sol nostrae *districtionis* non potu plere.“

c. Vivere ergo habes?] *Hc tam ergo habes? sed voluit tuis quam vitam, quia artif Non habeo aliud quo vivam. habes, inquit, et a deo habes illa tuis legibus ducenda, se Cerda.)* Equidem hunc deprel sum: Plane, inquit, si tuis per te ipsum, non per deum nimum rerum sustentator est, vitamque toleras, nihil curae, sequi deo debebis. *Struct habere* cum infinitivo eximp tulliani libris attuli ad *De Fug* secut. cap. 12.

d. fures balneares] *V. qua notata ad De Fuga in Persec Rigaltii scripturam et aleatoru tum commendat locus libri n in quo iuxta balnearum fures tar etiam aleones.*

e. manibus suis vivere] *Et mimo quodam „manuarium“ positum refert Gellius XVI,*

sed totis membris^f victum elaborare. Pateat igitur ecclesia omnibus, qui manibus et suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium quas dei disciplina non recipit. Sed ait quidam adversus similitudinis interdictae propositionem: Cur ergo Moses in cremo simulacrum serpentis¹⁰ ex aere fecit? Seorsum figurae, quae dispositioni alicui arcae¹¹ praestruerentur, non ad¹² derogationem^g legis, sed ad exemplarium causae suae^h. Alioquin si haec ut adversarii legis interpretemur, numquid et nos, quod et Marcionitaeⁱ, inconstantiam adscribimus¹³ omnipotenti, quem illi hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam effigiem aerei serpentis suspensi in modum^k figuram designasse dominicae crucis a serpentibus, id est ab angelis diaboli, liberatae nos, dum per semetipsam diabolum, id est serpentem interfectum suspendit, sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est, dummodo apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse, bene, quod idem deus, ut lego vetuit similitudinem fieri, extraordinario praecepto serpentis similitudinem¹⁷ interdixit^l. Si eundem deum observas, habes legem eius, Ne feceris similitudinem. Si et praeceptum factae postea si-Exod. XX, 4. similitudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne facias adversus legem simulacrum aliquod, nisi et tibi deus iusserit.

Si nulla lex dei prohibuisset idola fieri a nobis, nulla vox Cap. VI.

10. ex ea re AB. 11. praestrueretur B. 12. derogationem AqBCa. derogationem b. Fr. Iunius, Ios. Scaliger. 13. omnipotenti? Quod illi B. Fulv. Ursinus. 14. dummodo ut Fr. Iunius. 15. ut ego. et ABC. Fr. Iunius. qui ab. 16. et extraordinario Fr. Iunius. 17. interdixit ABCa. indixit b. fieri iussit Latinius. interdixit Fr. Iunius.

Cap. VI. 1. nobis, nulla vox ABCa. nobis, si nulla vox b. Latinius, Fr. Iunius.

f. sed totis membris] Pantomimos significat. Cf. De Spectac. cap. 23. „Ceterum cum in lege praescribit maledictum esse qui muliebribus vestiatur, quid de pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? Ibid. cap. 17. „quam (sc. spurciliam) denique pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit.“

g. ad derogationem] Facili opera mutatur ad derogationem cum Rigaltio, sed retineudam duxi veterum librorum scripturam, cum Tertullianei stili sit ponere erogare pro perdere, pessumdare. Exempla protuli ad Scorpiac. cap. 6.

h. sed ad exemplarium causae suae] Exemplarium, quod posteris esset pro typo, figura, aenigmate, causae suae h. e. rei significatae, nimirum dominicae crucis. (Rigalt.)

i. quod et Marcionitae] Cf. Adv. Marcion. II, 21. et 22.

k. effigiem aerei serpentis suspensi in modum] Cf. Adv. Iudaeos cap. 10., ubi accuratius hanc materiam pertractat.

l. interdixit] Revocanda erat pristina scriptura. Dicit: Si quis autem nolit serpentem aereum suspensum crucem dominicam designasse sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est — quam enim sequamur nihil refert, dummodo nos quidem apostolum meminuerimus diserte affirmare omnia tunc figurate populo accidisse — etiam sic bene est, et expeditum eiusmodi homini a me responsum, si quidem hoc ipso, quod extraordinario praecepto serpentem deus suspendi iussit, simulacra interdicta pridem et vetita a se esse significavit. De locutione bene, quod cf.

spiritus sancti fabricatoribus idolorum non minus quam comminaretur, de ipso sacramento nostro interpretarem adversas esse fidei eiusmodi artes. Quomodo enim renu diabolo et angelis eius, si eos facimus? Quod repudium his, non dico cum quibus, sed de quibus vivimus? Quam diam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostrae grati sumus? Potes lingua negasse quod manu confiteris destruere quod facto struis? unum deum praedicare qui tificis? verum deum praedicare qui falsos facis? Facio, ait sed non colo: quasi ob aliquam causam colere non nisi ob quam et facere non debebat, scilicet ob dei utrobique. Immo tu colis, qui facis, ut coli possim lis autem non spiritu vilissimi nidoris alicuius, sed tuo nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingeni immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tua dis. Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant sac diligentia tua numen illorum est. Negas te quod facis Sed illi non negant, quibus hanc saginationem et maiorem caedis, salutem tuam.

Cap. VII. Tota die ad hanc partem zelus fidei perorabit ingemestianum ab idolis in ecclesiam venire, de adversaria o

2. his BCa. iis (A)b. 3. et non A. 4. ob aliquam b. Fr. Junius. obliquam Bmg. ob aliam Ca. 5. causam A. constanter. 6. non . . bea 7. utrobique Aq. 6. possit A. 8. vilissimi odoris Bmg. 9. illis 10. tuum libas om. A. 11. numen BCab. nomen A.

Cap. VII. 1. Christum Bmg. 2. adversarii b.

Apolog. cap. 7. „bene autem, quod tempus omnia revelat.“ De Ieiun. cap. 13. „Bene autem, quod et episcopi universae plebi ieiunia mandare assolent.“ De Carne Chr. cap. 20. „Sed bene, quod idem Matthaeus“ cett. De Pudic. cap. 19. „Bene autem quod apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit.“

Cap. VI. a. exhibitionis] Victus. Cf. ad De Corona cap. 7.

b. tantos] h. e. tot. Familiare est stilo Septimii, ut fere omnium sequioris aevi scriptorum, quantus et tantus de numero usurpare. Exemplis probare non opus est.

c. ut coli possint] Non valde adversarer, si quis ex Agobardi libro rescriberet ut coli possit.

d. diligentia tua numen illorum est] Plus quam sacerdos illis es, cum fabricaris idola, et diligentia tua et sollertia vel hoc efficis, ut numina sint proque iis colantur.

e. auratiorem] Inaurabantur cornua

hostiae, de quo more cf. quae serunt interpretes ad Vergil. I et IX, 627. Tibull. Eleg. IV, Homer. Odys. III, 384. 426. Nat. XXXIII, 3. „Deorum horum cris nihil aliud excogitatum, es auratis cornibus hostiae, mat taxat, immolarentur. Adde II, 149. C. Ioseph. Antiqu. II dent. Peristeph. X, 1023. „f auro frons coruscat hostiae fulgor bractealis inficit.“

Cap. VII. a. perorabit] verbo uti Tertullianus. De cap. 3. „Ab ipsa quidem evitate perora, age iam, spu Adv. Marcion. III, 11. „Age in illa sanctissima et revere naturae.“ De Resurr. Carni „ultimaesque dispersionis exirant.“ Apolog. cap. 12. „quae aliquem pluribus et amariori stra superstitione perorantem

domum dei venire^b, attollere ad deum patrem manus matres idolorum^c, his manibus adorare^d, quae foris adversus deum^e adorantur, eas manus admoveere corpori domini, quae^f daemoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant quod^g contaminant, sed etiam^h ipsae traduntⁱ aliis quod contaminaverunt. Adleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Iudaei Christo manus intulerunt, isti quotidie corpus eius lacescunt. O manus praecidendae! Viderit^j iam, an per similitudinem dictum^k sit: Si te manus tua scandalizat, am-^{Manh. XVIII.}puta eam. Quae magis amputandae, quam in quibus domini cor-^{8.}pus scandalizatur?

Sunt et aliae complurium artium species, quae, etsi non con-^{Cap. VIII.}tingant idolorum fabricationem, tamen ea, sine quibus idola^l nil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt^m, an extruas vel exornes, si templum, si aram, si aediculam eius instruxeris, siⁿ bratteam^o expresseris, aut insignia aut etiam domum fabricaveris. Maior est eiusmodi opera, quae non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis^p extenditur^q, habent^r

3. adorantur Fr. Iunius. 4. daeminiis Ap. 5. contaminant Ab. contaminant reliqui. 6. ipsae ABCa. Ipsi b. Fulv. Ursinus. 7. Adleguntur AB. 8. Viderit AB. Viderint reliqui. 9. sit om. A. 10. ampute eam A.

Cap. VIII. 1. nil ACa. nihil b. Omittit B. 2. bratteam Ab. bracteam reliqui. 3. extenditur ABCa. obtenditur b. Fulv. Ursinus. attenditur Fr. Iunius.

Dil. cap. 17. „ex ipsis enim et ad ipsas semper prophetae peroraverant.“ De Spectac. cap. 24. „Quot adhuc modis perorabimus nihil ex his, quae spectulis deputantur, placitam deo esse.“ Ibid. cap. 12. „Quid ego de horrendo loco peroram, quem nec periuria sustinent?“ De Anima cap. 32. „ne singulis perorandis immoremur.“ De Patientia cap. 1. „et perorare necesse est.“

b. de adversaria officina in domum dei venire] Haec glossatoris esse indicaverunt Fr. Iunius et Nic. Rigaltius. „Domum dei“ explicat Zeno Veron. Sermones de psalmo CXXVI. „Conventus quidem ecclesiarum sive templi, quos ad secretam sacramentorum religionem edificiorum septa concludunt consuetudo nostra vel domum dei solita est nuncupare vel templum.“ Cf. Desid. Herald. ad Arnob. p. 229 sq. (ed. LB.) et La Cerdam ad hunc ipsum Testalliani locum, qui nullus est de veterum Christianorum sacris aedificiis.

c. manus matres idolorum] Apolog. cap. 12. „... etiam apprehendo, quam materies aereas de vasculorum instru-

mentorumque communium,“ ad quem locum v. quae adnotavero.

d. adorare] V. quae de hoc verbo disputat Herald. ad Arnob. p. 33 sqq. et interpretes ad Apul. Metam. VI, 28.

e. ipsae tradunt] Hae ipsae sacrilegae manus artificum in ordinem ecclesiasticum adlectorum corpus domini a se contaminatum etiam aliis tradunt.

f. Viderit] Ipsum dictum viderit. Erabant igitur corrigentes Viderint,

Cap. VIII. a. Nec enim differt] Theodoret. Hist V, 38. „ἴσον γὰρ μοι δοκεῖ τοῦ προσκυνῆσαι τὸ πῦρ τὸ τὸ τέμενος δεῖμασθαι.“

b. bratteam] Si de aurea massa bratteam expresseris statuam inducendam aereae. (Rigalt.) Expressi scripturam Agobardini libri cum Rigaltio. Negat bratteam recte scribi pro bractea Pierius ad Vergil. Aen. VI, 208. Defendunt venerandae aetatis libri, et inscriptio ap. Gruter. 1074, 12. (Visconti Mus. Ienkins. cl. 1, n. 5.) CONCORDIAE COLLEGI BRATTIARIORVM ET INAVRATORVM Q. HORTONIVS PRIMIGENIVS S. P. D. D. c. necessitas exhibitionis extenditur]

et alias species, quae sine exorbitatione disciplinae, id est idoli ⁴confectura, opem victus ⁵praestent. Scit albarius tecto tecla sarcire et tectoria inducere et cisternam ⁶liare^f et ⁷cy distendere^g et multa alia ornamenta praeter simulacra parie ⁸incrispare^h. Scit et pictor et marmorarius et aerarius et ⁹cumque caelator latitudinesⁱ ¹⁰suas utique multo faciliores. qui signum ¹¹describit, quanto facilius abacum linit? Qui de Martem ¹²exculpit, quanto citius armarium compingit? Nulli non alterius artis aut mater aut propinqua est. Nihil alterius cat^k. Tot sunt artium venae, quot hominum concupiscentiae. de mercedibus et ¹³manus pretiis interest. Proinde interest labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot p ¹⁴tes signa desiderant? Quot templa et aedes idolis aedificat Domus vero et praetoria et balnea et insulae^l quantae? So et baxa^m quotidie ¹⁵deauratur, Mercurius et Serapis non quo ¹⁶Sufficiat ad ¹⁷quaestum artificiorum. ¹⁷Frequentior est omni

4. confectura a. Latinius. 5. praestet AB. 6. ligare Pamelius. 7. cymath 8. incrispare ABCb. incrustare a. 9. quicumque AB. 10. suas et utique 11. describit Fr. Junius. 12. exculpit AB. 13. mahus praetis A. manu i B. manupretiis Fr. Junius. 14. deauratur AφBC. deaurantur (Aφ)ab. 15. fiant Ca. 16. questum AB. 17. frequentiores omni Ca.

Si ita patens et lata necessitas. *Necessitas extenditur* ad eum modum, quo artibus dat postea *latitudines* ad medendum his necessitatibus; immo puto dixisse *latitudines* cum aspectu ad has extensiones. (La Cerda.) De voce *exhibitio* cf. adnot. ad cap. 6.

d. habent] Scilicet artes. La Cerda supplet artifices.

e. albarius tector] *Κονιάτης*, qui albarium opus parietibus inducit, de quo Plin. H. N. XXXVI, 23. „Contra in albario opere, ut macerata calx ceu glutinum haereat.“ Id. XXXV, 16. (de Selinusia terra) „lacte diluta et tectoriorum albaria interpolantur.“ Pallad., De Re Rust. II, 14. „Opus albarium saepe delectat, cui calcem debemus adhibere.“ Vitruv. De Archit. VII, 2. totam albarii operis conficiendi rationem docet.

f. et cisternam liare] Liare est levigare, polire, Graece *λειώσαι*. Gloss. Philox. „*Λειωντήρ*, liaculum.“ Et in loco Vitruvii VII, 3. pro vulgata *baculorum* (libri Palatini habebant *iaculorum*) Salmas. in Solin. p. 142. emendavit *liaculorum*. V. Salmas. l. l. La Cerda citat praeterea Apic. V, 1. „Permiscet et *lias*, ut quasi succus videatur.“

g. cymatia distendere] Cymatia sunt omnia opera pyramidalia et aquae modo

in longum fluentia, *ἐπεροχαί*, *λίσσιναι* rectae aut inversae, et s. Vitruv. De Architect. III, 3. IV, 6 (Junius.) Hesych. s. v. „*Κυμάτιον χείλη*, διὰ τὸ κυμαίνεσθαι. ἢ αἶμαί τε παρὰ τέκτοσι καὶ λιθασί.“ Similia habent Photius et Suidas Turnebi Advers. XXVIII, 20. p. 10 inprimis Salmas. ad Vopisc. p. 46 h. incrispare] Opus crispans i *ἐνολωσαι* interpretatur Fr. Junius scripsare patietes dicit marmore coloris picturuli crispo incrustare. I V. Constant. III, 35. „*ἕλης μαρμάρου ποικίλης διακάλυπτον πλακώσεις*.“ H. N. XXXVI, 7, 11. „marmor ut crispum.“ Cf. Guther. De Iurini II, 29.

i. latitudines] Opera suae artis latissime diffusa. Cf. supra cap. 2. lolatriae *latitudo*.“ De Spectac. ca „Quae spectaculi *latitudo*.“

k. Nihil alterius vacat.] Alteri s. Rigalt. apte citat Horat. Ad Pison. „— alterius sic Altera poscit ope et coniurat amice.“

l. insulae] Aedificia urbana signi m. Soccus et baxa] Genera c. menti muliebris. Cf. Salmas. ad tull. De Pallio p. 325. Boettiger I II, 112.

perstitutione luxuria et ambitio. Lances et ¹⁸scyphos facilius ambitio quam superstitione desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quam ¹⁹sollempnitas erogat. Cum igitur ad haec artificiorum genera ²⁰cohortemur, quae idolum quidem et quae idolo competunt non ²¹adtingant, ²²sint autem et hominibus communia saepe quae et idolis, hoc quoque cavere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem idolorum postuletur. Quod si concesserimus ^a et non remediis ²³tam usitatis ^b egerimus, non puto nos a contagio idololatriae vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore et usu daemoniorum deprehenduntur.

Animadvertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias ¹idololatriae. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam ²quidam istis diebus provocavit defendens sibi perseverantiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret, quorum nomina caelo inscripsit, quibus omnem dei potestatem addixit, quod propterea homines non ³putant deum requirendum, praesumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi. Unum propono, angelos esse illos ^a desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis ^b, propterea quoque damnatos a

Cap. IX.

Gen. VI, 2.

18. scyphos A. 19. sollempnitas AB. 20. cohortemur equae A. 21. adtingant A. 22. sunt autem AB. 23. iam usitatis b. Latinius, Fr. Junius.

Cap. IX. 1. idololatriae A. 2. quidem Ap. 3. putent Fr. Junius.

a. Quod si concesserimus] Si, quod de manibus nostris in rem idolorum postulatam fuerat, concesserimus.

b. tam usitatis] Qualia per totam caput enumeravit. Usitata dicit remedia, quae facillimas eorum usus.

Cap. IX. a. angelos illos] De his angelis eorumque fabula, quam originem traxisse constat ex verbis Genes. VI, 2. male intellectis, vide imprimis Iustin. Mart. Apolog. I. (p. 40. ed. Colon.) et quae ad eius verba congressere interpretata. Cf. Augustin. De Civ. Dei XV, 23. Lactant. Institut. II, 15. Athenag. Legat. pro Christo cap. 22. Ioseph. Antiqu. Iud. I, 3. Suid. s. v. *Μιαυγαμίας*. Ios. Scalig. ad Hieron. Chron. p. 403 sqq. Apud Tertullianum cf. De Habitu Mul. cap. 2. De Cultu Femin. cap. 10. De Veland. Virg. cap. 7. Adv. Marcion. V, 19. Apologet. cap. 22. Addo Comedian. Instruct. I, 3. „Cum deus omnipotens exornaret mundi naturam, Visi-beri voluit terram ob angelis istam, Legitima cuius spreverunt illi dimissi. Tanta fuit forma feminarum, quae flecteret illos, Ut coisquinati non possent caelo redire. Rebelles ex illo contra deum

verba misere. Altissimus inde sententiam misit in illos; De semine quorum Gigantes nati feruntur. Ab ipsis in terra artes prolatae fuerunt, Et tingere lanas docuerunt et quaecumque geruntur. Mortales et illis mortuis simulacra ponebant. Omnipotens autem, quod essent de semine pravo, Non censuit illos recipi defunctos e morte. Unde modo vagi subvertunt corpora multa, Maxime quos hodie colitis deos et oratis.“ Auctor Testam. Patriarch. in Testam. Rubenis cap. 5. „Ἔθελξαν (αἱ γυναῖκες) τοὺς Ἑγγηγόρους πρὸ τοῦ κατακλισμοῦ, κακίνοι συνεχῶς ὀρώντες αὐτοὺς ἐγένοντο ἐν ἐπιθυμίᾳ ἀλλήλων καὶ συνέλαβον τῆ διανοίᾳ τὴν πράξιν καὶ μετασχηματίζοντο εἰς ἀνθρώπους, καὶ ἐν τῇ συνουσίᾳ τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν συνεφαίροντο αὐταῖς, κακίνοι ἐπιθυμοῦσαι τῆ διανοίᾳ τὰς φανεράς αὐτῶν ἔτερον γίγντας· ἐφαίνοντο γὰρ αὐταῖς Ἑγγηγοροὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ φθάνοντες.“

b. proditores etiam huius curiositatis] Lactant. Institut. II, 16. „Eorum (angelorum) inventa sunt astrologia et aruspina et auguratio et ipsa, quae dicantur

deo. O divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam rantes testimonium reddunt! Expelluntur mathematici^a, si geli eorum. Urbs et Italia interdicitur mathematicis^d, sicut angelis eorum. Eadem poena est exitii discipulis et m
 Matth. II. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt^e. Scimus in astrologiae inter se societatem. Primi igitur stellarum int natum Christum annuntiaverunt, primi muneraverunt. Hoc Christum, opinor, sibi obligaverunt. Quid tum? Ideo mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio? De scilicet est mathesis hodie, stellarum Christi^f, non Saturni et cuiusque ex eodem ordine mortuorum^g observat et cat. At enim scientia ista usque ad evangelium fuit conc Christo edito nemo exinde nativitatem alicuius de caelo i tetur. Nam et tus illud et myrrham et aurum ideo infa domino obtulerunt, quasi clausulam^h sacrificacionis et glori ularis, quam Christus erat adempturusⁱ. Quod igitur magis¹⁰ somnium sine dubio ex dei voluntate suggestit, ut sua, sed alia, non qua venerant, via, id est, ne pristina s incederent, non, ne illos Herodes persequeretur, qui ne cutus est, etiam ignorans alia via digressos, quoniam et q rant ignorabat. Adeo¹³ viam rectam et disciplinam intelleg

4. angelis eorum *AB.* 5. exitii *AB.* exilii *reliqui.* 6. Primum *B.* rum *AB.* stellas *Ca.* stellam *b. Fulv. Ursinus.* 8. tus illud et myrrha saecularis *AB.* 10. igitur *om. Ca.* 11. isdem *AB.* 12. non, ne *b.* 13. viam sectam *Fr. Junius.*

tur, oracula et necromantia et ars magica et quicquid praetera malorum exercent homines vel palam vel occulte." Cf. Augustin. De Civ. Dei III, 7. Clem. Recognit. IV, 3.

c. Expelluntur mathematici] Si quis haec tanquam inutilia et superflua deleri oportere censuerit, habet ecce me ad stipulatorem. (Rigalt.)

c. Urbs et Italia interdicitur mathematicis] V. Valer. Max. I, 3, 2. Suet. Tiber. cap. 36. Tacit. Ann. II, 31. (cum adn. Lipsii et Excursu eius p. 504.) Sueton. Vitell. cap. 14. Tacit. Hist. II, 62. Dio Cass. LXV, 1. Suid. s. v. *Δομειταιός.*

d. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt.] Verba sunt obicientis adversarii.

f. stellarum Christi] Revocavi antiquam scripturam. De Christo, inquit, mathesis est hodie, stellarum Christi est, non Saturni et Martis et cuiusque ex eodem ordine mortuorum observat et praedicat.

g. ex eodem ordine mortuorum] Hoc

est ex ordine illo septenarii planetarum Saturni, Martis, id genus aliorum, qui non d mines fuere, et iam pridem (Rigalt.).

h. quasi clausulam] Ut ex stus fideles suos abstinere vultificatu et saeculari gloria. finem et terminum. Sic in Scor Ioannes dicitur „clausula Lephetarum.“ (Rigalt.) Adde Aq 32. „ipsamque clausulam saec

i. erat adempturus] Sciendibis, respondet, scientiam illar sidgrum ratione interpretatur hominum, concessam permias que ad Christum, exinde vero ias Probat a simili. Olim idolis d myrrha, surum. Illis hanc glc stus ademit; voluit enim in converti. Sic, postquam mago tia se exercuit in divinando Christi, cesset deinde oport natalis gloriam. (La Cerda.)

Itaque magis praeceptum, ut exinde aliter incederent. Sic illa species ¹⁵magiae, quae miraculis operatur, etiam adversus aemulata ¹⁶patientiam dei traxit ad evangelium usque. Unde et Simon Magus ¹⁷iam iam fidelis, quoniam aliquid adhuc idolorum secta ¹cogitaret, ut scilicet inter miracula professio-
 nis etiam spiritum sanctum per manuum impositionem enun-
 maledictus ab apostolis de fide ¹⁸eiectus est: ¹⁹alter ma-
 i cum Sergio Paulo, quoniam ²⁰isdem adversabatur aposto-
 inum amissione ²¹multatus est. Hoc et astrologi retulis-
 edo, ²²si qui in apostolos ²³incidisset. Attamen cum magia
 cuius est species astrologia, utique et species in genere
 r. Post evangelium nusquam invenias aut sophistas ²⁴ aut
 eos aut incantatores aut coniectores aut magos, nisi plane
 Ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitor ²⁵ huius aevi?
 afatuavit deus sapientiam huius ²⁶saeculi? Nihil scis, mathe-
 . ²⁷si nesciebas te futurum Christianum. Si sciebas, hoc
 scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione.
 de periculo suo instrueret, quae aliorum climacterica ²⁸prae-
 Non est tibi pars neque sors in ista ratione. Non potest
 aelorum sperare cuius digitus ²⁹ aut radius ³⁰ abutitur caelo.

Act. App.
VIII, 19 sqq.Act. App.
XIII, 6 sqq.I. Cor. I.
20.Act. App.
VIII, 21.

illam speciem A. 15. magi aequae B. 16. patientia Aφ. Fr. Iunius.
 AB. ism reliqui. 18. deiectus Fr. Iunius. 19. alter AB. et alter re-
 sedem AB. 21. multatus AB. 22. si qui Ab. si quis Ca. si quid
 incidisset ABCa. incidissent b. 24. Caldeos Aφ. 25. saeculi AB.
 iebas Ab. Si nesciebas B. Sin sciebas Ca. 27. praecavit Ab. praeci-
 pi.

rusus Moysen aemulata] Exod. 99.
 ircularatoria secta] Apologet. cap. ulatoris praestigiiis. De circu- v. schol. Iuv. Sat. VI, 583. Panvin. De Lud. Circ. I, 14. gol. in Graevii Thes. Antiqu. t. IX, 153. Buleng. De Theatro Graevii Thes. tom. IX, p. 902. phistas] Phavorinus: „ούτω κέρτασ τοὺς ἀπὸ τῶν μαθη- δερμαμένους.“ Tertull. De p. l. circa somnium regis Ba- nantur sophistae.“ Firm. lathes. II, 12. „Vates, magos, “ Et in Exodo cap. 7. magi appellentur sophistae. Cf. De- bl. Digress. I, 17. quisitor] Pauli verba sunt: Πού Πού γραμματεὺς; Πού σὺ τῶ ἀλώνοσ τοῦτοῦ; ἴσταν ἔ θεός τήν σοφίαν τοῦ τοῦτοῦ; ad quem locum Am- Conquisitor saeculi, inquit, hic

est, qui a constellationibus agi mundum et duodecim signis ortus et occasus fieri decernit calculis, nihil omnino sine eorum motu putans posse fieri.“

o. climacterica] Climacterica dicit certa vitae spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quae Chaldaei periculosa esse affirmant, praecipue vero annum LXIII. Hunc enim illi climactera Androclam esse aiunt Graeco vocabulo, quod Latini dicerent Virifragum. De hoc vero climactere locus est insignis Iulii Firm. Materni IV [14.], quem ab Ios. Scaligero iam indicatum satis esse concederem, nisi emendatior hic a nobis exiret e bibliotheca regia. Sic enim legimus in vetusto exemplari: „Sane extra ceteros climacteras etiam septimi anni et noni, per omne vitae tempus multiplicata ratione currentes, naturali quadam et laente ratione variis hominem periculorum discriminibus semper afficiunt, unde et LXIII. annus, quia utriusque numeri summam pariter acci-

Cap. X. Quaerendum autem est etiam de ludimagistris, ¹sed et professoribus litterarum. Immo non dubitandum affines illi multimodae idololatriae. Primum quibus necesse est deorum praedicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta haec quaeque eorum enantiare, tum ²sollemnia festaque eorum servare, ut quibus vectigalia sua ³supputent. Quis ludix ⁴sine tabula septem idolorum ⁵Quinquatria ⁶tamen frequens ipsam primam novi discipuli stipem Minervae et honori et consecrat, ut, etsi non profanatus alicui idolo verbotenus lothyto esse ⁷dicatur, ⁸pro idololatra vitetur. Quid mihi ⁹inquinamenti eo, quam ¹⁰praestat ¹¹quaestus et nominibus eorum idolo ¹²nuncupatus? ¹³Quam Minervalia Minervae, quae

Cap. X. 1. sed et ceteris ABCa. et ceteris b. et de ceteris Latinius. ²sollemnia AB. 3. supputent Ios. Mercerus. suppetent AB. suppetant rei sine tabula septem idolorum ABb. si non tabularia idolorum Ca. Latinius. 5. non quinquatria Fr. Junius. 6. tamen ABC. tamen non b. Ios. Scaliger. 7. pro idololatra vitetur Ca. pro idololatria vitatur AB. 8. inquinamenti eo, quam ego. inquinamenti eo quem AB. inquinamenti eo quod ab. 9. quaestus AB. 10. nuncupatis B. 11. tam reliqui.

pit, Androclas appellatus est.“ Et paulo post: „Hac ex causa ad Aegyptiis Androclas dictus est, quod omnem viri substantiam frangat ac debilitet.“ Eadem vero occasione describuntur hic etiam in veteribus libris quaedam a Gellio citata ex primo librorum, quos M. Varro inscripsit Hebdomades vel De Imaginibus [Gell. III, 10.] septenarii numeri: „Climacteras gravissimos quosque fieri septenarios.“ (Rigalt.) Cf. Gell. XV, 7. Plin. H. N. VII, 49. Censorin. De Die Nat. cap. 14.

p. digitus] Utebantur mathematici digitis ad suas supputationes. Plin. Epist. II, 20. „Quotidie, qua hora nata esset, interrogavit. Ubi audivit, componit vultum, intendit oculos, movet labia, agit digitos, computat diu.“ Cf. Apolog. cap. 19. Alienus est locus Ennodii Epist. I, 14., quem adfert La Cerda „Peritorum mos est medicorum in venis deprehendere vires corporum, et de successu hominis digitos interrogare.“

q. aut radius] Instrumentum mathematicorum ad metiendam, et figuras lineasque in pulvere deformandas. Cic. Tusc. V, 23. „Humilem hominuculum a pulvere et radio excitabo, Archimede.“ Vergil. Ecl. III, 40. „— et quis fait alter, Descripsit radio totum qui gentibus orbem, Tempora quae messor, quae curvus orator haberet?“ Id. Aen. VI, 850. „— caelique mentes Describent radio,

et surgentia sidera dicent.“ H. N. X, 42. Auson. Epist. Sidonius Apollin. Epist. IV, 3 riiis professoribus varia assignata, anni Archimedi dat

Cap. X. a. Quis ludimagister ludimagister tabulam septem non habet, qui Quinquatria sequae in censu et numero lucrum haberi vult. Cf. Ovid. 829. „Nec vos, turba fere cuncta, magistri Spernite: discipuli illa novos.“ De ipsis Quinquatris v. Ovid. Fast. III, 809 sqq. et Mueller Etrusker III, 3, p. 49. Tabulam septem idolorum tabulam septem planetarum L. Mercurii et ceterorum. I. Ad Nat. I, 13. appellat septem dierum.“

b. esse] h. e. *ἐρδία* intellexere interpretes.

c. Quid minus est inquit quam] Verte: Was ist daran besudelung dabei, als der in verehrung (non solum nominis facti, h. e. honoribus) dem weichte erwerb (in wirklichkeit) bringt? eo, scil. quod non alicui idolo verbotenus de idolo dicatur. De Minervae v. int. Horat. Sat. I, 6, 75.

turnalia^d Saturni, ¹²quem^o etiam servculis sub tempore Saturna-
 lum celebrari necesse est. Etiam ¹³strenae captandae et septimon-
 tium^f, et brumae^g et carae cognationis honoraria^h exigenda omnia,
¹⁴flore scholae coronandaeⁱ; ¹⁵flaminicae et aediles sacrificant^k, ¹⁶crea-
 tis schola honoratur feriis. Idem fit ¹⁷idoli natali; omnis diaboli
 pompa frequentatur. Quis haec competere Christiano existimabit^l,
 nisi qui putabit convenire etiam non magistro? Scimus dici posse:
 Si docere litteras dei servis non licet, etiam nec discere licebit,
 et, Quomodo quis ¹⁸institueretur ad prudentiam interim huma-
 nam, vel ad ¹⁹quemcumque sensum vel actum, cum instrumentum
 sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus saecularia
 studia, sine quibus divina non possunt? Videamus igitur necessi-

12. quem etiam servculis *egp.* quem etiam servculi *AB.* quae etiam servicu-
 lis *Ca.* 13. strenuae *A.* strennae *B.* 14. flore scholae *Ca.* flores cole *Aφ.*
 Florae colae *Aβ.* Florescolae *B.* Florae scholae *b.* 15. Flaminicae; et aedile
 sacrificante *Fr. Iunius.* 16. creatis schola *b.* creatiscola *A.* Cereatiscola *B.*
 Cerri schola *Ca.* 17. idolis *Fr. Iunius.* 18. instituetur *los. Scaliger.* 19. quem-
 cumque *Aβ.*

d. Saturnalia] Interpretor Saturnalia
 munera, id quod loci ratio flagitat. Mi-
 nerali enim muneri opponitur Satur-
 nale. Testimonio alter est locus De Fuga
 in Persecut. cap. 13. „Scilicet enim ta-
 lem pacem Christus ad patrem regre-
 diens mandavit a militibus per Saturnalia
 (ita enim habent libri scripti Vindobon-
 ensis et Leidensis, non Saturnalia, ut
 vulgo in editionibus legitur) redimendam,
 ubi etiam Saturnalia munera esse in-
 tellegenda nemo non videt. De *quam* —
quam pro tam-quam v. quae adnotavi
 supra ad cap. 4.

e. quem] Restitui genuinam scripturam,
 pro qua qui locum non intellexerunt
 quae reposuerunt, parum sentientes re-
 petitionem vocabuli Saturnalium eodem
 sensu positi ferendam non esse. Servi-
 culos intellege pueros, quos hic op-
 onit illis qui Minervalia magistris conferunt.
 De Saturnalia servorum licentia v.
 Lips. Sat. Serm. I, 2.

f. Etiam strenae captandae et septi-
 montium] Per septimontium sine dubio
 significatur munus aeque ac strenae, de
 quibus in vulgus constat, magistris mitti
 solitum, et quidem III. Id. Decembr.,
 Septimontio festo. Cf. de hoc Fest. p.
 340. Muell. Varro De L. L. VI, 24.
 Plat. Quaest. Rom. 69. Nieb. Rom. Gesch.
 p. 400. ed. sec. et Mueller. ad Fest. p.
 338 (149).

g. et brumae] Et credibile est hoc
 de missata fuisse munera, quae syno-

lus Trullana can. 62. vocat βρομάλια.
 (La Cerda.) Ex synodi Trullanae verbis
 nihil colligi potest de muneribus, sed ex
 loco Tertulliani. Illius verba sunt „Τὰς
 οὐτω λεγόμενας Καλιάνδας, καὶ τὰ
 λεγόμενα βοτῆ, καὶ τὰ καλούμενα
 βρομάλια περιαιρεθῆναι βουλό-
 μεθα.“ Cf. Du Cangii Gloss. Med. Graec.
 col. 225. et Append. col. 44. voce Βρο-
 μάλια.

h. et carae cognationis honoraria] In-
 tellegit munera Charistiorum, qui dies
 festus inter charas stites, id est agnatos
 superstites, solebat agitari X. Kalend.
 Martias mense Februario peractis febris.
 (Fr. Iunius.) Cf. Stuch. Antiqu. Conviv.
 I, 33. De Charistis v. Ovid. Fast. II,
 617. Martial. Epigr. IX, 55. Valer. Maxim.
 II, 1, 8.

i. flore scholae coronandae] In hono-
 rem eorum dierum festorum pro more
 gentilium.

k. Flaminicae et aediles sacrificant]
 Cum Flaminicae et aediles sacrificant.

l. Quis haec competere Christiano
 existimabit] Hoc est omni Christiano tam
 discipulo quam magistro. Ait enim ex-
 censari posse discipulum, cui necesse est
 discere litteras ab ethnico magistro, at
 ferri non posse Christianum, qui post
 fidem Christo datam fiat Indimagister et
 litteras doceat crebris poetarum prae-
 lectionibus, idolorum inquinamentis, quae
 probare tamen videatur enarrando ex-
 plicandoque. (Rigalt.)

tatem ²⁰litteratoriae eruditionis, respiciamus ex parte eam non posse, ex parte vitari. Fideles magis discere quam litteras capit^m; diversa est enim ratio discendi et docendi. delis litteras doceat, ²²insertas idolorum ²³praedicationes sibi, dum docet, commendat, dum tradit, affirmat, dum con-
 Exod. XXIII, 13. rat, testimonium dicit. Deos ipsos hoc nomine obsignat^a, et prohibeat, ut diximus, deos pronuntiari et nomen hoc ²⁴conlocari. Hinc prima diabolo fides aedificatur^o ab initiationis. Quaere, an idololatriam committat qui de idolis cat. At cum fidelis haec discit, si iam sapit ²⁵quid sit^r, neque neque admittit, multo magis^r si ²⁶nondum sapit. Aut ubi perit ²⁷sapere^r, ²⁸prius sapiat oportet quod prius didicit, id deo et fide. Proinde illa respuet nec recipiet, et erit tam quam qui sciens venenum ab ignaro accipit nec bibit. Hic cessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non. Tanto autem facilius est litteras non docere quam non quanto et reliqua scholarum de publicis ³⁰ac propriis sollemni inquinamenta facilius discipulus fidelis non adibit quam non non frequentabit^r.

Cap. XI. ¹De generationibus^a ²si cetera delictorum recogitemus,

20. litteraturiae AB. 21. Fideles litteras B. 22. insertas Cab. *Sah Solin.* p. 789. inserta *Fulv. Ursinus.* infertas *Fr. Junius.* incertas AB. dicationes ABd. praedicatione Ca. *Fulv. Ursinus, Salmasius, Fr. Junius.* tionis *Ios. Scaliger.* 24. conlocari AB. 25. quid sit ego. qui sit lib. 26. nondum ABCa. dudum b. 27. ceperit b. 28. capere AB. sapit quod *Ios. Scaliger.* 30. ac propriis b. *Fulv. Ursinus.* et proprii *nus, Ios. Scaliger.* propriis ABCa.

Cap. XI. 1. De generationibus ABC. *Fr. Junius, Ios. Scaliger.* Degen a. De gravioribus *Latinus.* De negotiationibus b. *Desid. Heraldus ad Arm ed. LB.* De negotiatione vero *Fulv. Ursinus, prob. Desid. Heraldus.* 2. ABCa. *Fulv. Ursinus, Fr. Junius, Desid. Heraldus.* cetera b. *Ios. Scaliger.*

m. capit] *ἐπιτέρας.* V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

n. obsignat] Firmat, testatur. Cf. Ad Nat. II, 8.

o. fides aedificatur] Cf. quae adnotavi ad Ad Martyras cap. 3.

p. quid sit] Ita omnino reponendum erat pro *quis sit*, quod libri scripti et editi habent. Significatur idololatria.

q. multo magis] scil. non recipit atque admittit idololatriam.

r. Aut ubi coeperit sapere] Aliud est de idolis docere, aliud de idolis discere. Discipulus Christianus, si iam sapit, quid sit idolum et idololatria, non recipiet neque admittet, multoque magis, si nondum sapit, cum ea solummodo admittere soleamus quae novimus. Neque vero aliter is qui coeperit sapere,

utpote qui prius divina quae doctrina imbutus necesse est ut fiat alteram ab illa priore danda s. quam magister non frequenter Tertullianus combinat in hunc Tibi magister facile est non do discipule difficile est non discere contra tibi discipule facile est in publicas et proprias sollemnitate in scholis sunt, tibi magister est eas non frequentare: ideo pule in omnibus excusaris, tu in nullo excusaris. (La Cerda. carum et propriarum sollemnitate in scholis inquinamenta significavit verbis „Etiam strenae captandae pimentum, et brumae et carationis honoraria exigenda omnino scholae coronandae; flavinicae

nis cupiditatem radicem omnium malorum qua quidam irretiti circa fidem naufragium sunt passi ³(quamvis et 'idololatria' ab eodem apostolo dicta sit cupiditas), tum mendacium cupiditatis ministrum (taceo de periurio⁴, quando ne iurare quidem liceat) — negotiatio servo dei apta est? Ceterum si cupiditas ⁵abscedat, quae est causa acquirendi? Cessante causa ⁶acquirendi non erit necessitas negotiandi. Sit nunc aliqua iustitia quaestus, secura de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriae eam opinor, quae ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet, quae omne daemonium saginat. ⁷Sane, non illa principalis ⁸'idololatria'? Viderint⁹, si ¹⁰'eadem merces', ¹⁰tura dico et cetera peregrinitatis

3. quam bis et *Desid. Heraldus*. 4. idololatria *Ab.* 5. abscedat dat *C.* 6. acquirendi noverit causa *A.* 7. Sane non *Ab.* An non *Ca.* 8. idololatria *Ab.* 9. eadem *Ab.* 10. tura *A.*, ubicumque nihil adnotavero.

les sacrificant, creatis schola honoratur feris."

Cap. XI. a. [De generationibus] Si cetera delicta recogitemus iuxta suas generationes, inprimis cupiditatem matrem omnium malorum, deinde mendacium eiusdem cupiditatis filium et ad ministrum invenimus negotiationem servo dei aptam non esse, neque posse concerere cum illo. q. d. Qui potest negotiatio esse apta servo dei, quae habet pro matre cupiditatem, pro fratre mendacium? bella scilicet et familia et suboles. Ut vero ostendat negotiationem filium cupiditatis affinem esse idololatriae, adducit apostolum affirmantem multos inretitos cupiditate passos esse naufragium fidei. (La Cerda:) Verba apostoli extant Epist. I Ad Timoth. VI, 10. Ad Ephes. V, 5. Ad Coloss. III, 5.

b. [quamvis et idololatria] Quid dixi cupiditate irretitos naufragium fidei fecisse iuxta apostolum? Immo idem ait apostolus cupiditatem meram esse idololatriam. (La Cerda.)

c. [taceo de periurio] Habet negotiatio fratrem alterum, videlicet periurium, a quo servus dei abesse longe debet, quando et a simplici iuramento (Matth. V, 33. 34.), quod minus malum, sed taceo tamen de illo et contentus sum ad deturpandam negotiationem coniunctione illa, quam habet cum matre cupiditate, cum fratre mendacio. Nam si cupiditas locit naufragium fidei, etiam mendacium faciet, ut filius et minister cupiditatis. (La Cerda.) *Desiderius Heraldus* ad *Arnob.* (p. 97. ed. L.B.) corrigit: *De nego-*

liationibus, si cetera — — passi, quam bis et idololatria ab eodem a. d. s. cupiditas: tum mendacium c. m. (taceo de p. q. n. i. q. liceat) negotiatio servo dei apta est? hac interpretatione usus: Eo igitur capite (Tertullianus) agit de negotiatione et eam probat esse omnino relinquendam, quae idololatriae famulatur eque rebus ad idololatriam pertinentibus constat. Primum autem generaliter ostendit magna in omni negotiatione incommoda, tum ob cupiditatem, quae ipsa idololatriae species est, tum ob mendacium, sine quibus incommodis vix ulla negotiatio tractatur. Quare negotiationem non improbat, nisi κατὰ συνμπεφυκός et propter incommoda, quae ei saepcule comitantur, quibus sublatis nihil est quod negotiationem odiosam efficit. Atque haec de negotiatione in genere. Transit deinde ad eam negotiationis speciem, quae est de rebus idololatriae, et eam Christiano homine plane indignam luculentis rationibus comprobatur.

d. [Viderint] Rigaltius distinxit: *Viderint, si eadem merces. tura cell.* Verto sic: In der that, ist ienes nicht ein hauptsachlicher goetzendienst? Mögen sie zusehen (wie sie sich vertheidigen), wenn dieselben waaren, ich meine weihrauch und anderes der fremde als offer der goetzen auch den menschen als heilsame spezerei, uns (Christen) auch noch ueberdies zu troestungen des begraebnisses dient. Occurrit adversario negotiationem excusanti, quod tus et similia non idolorum solummodo in sacrificia, sed in salutarem hominibus usum, quin ipsis Christianis ad mortuos suos condiendos procuret.

11 sacrificium idolorum etiam hominibus ad pigmenta^a nalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulturae^d usui sunt cum pompae, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de pe de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus cogitationibusve instruuntur, quid aliud quam procurator id demonstraris? Nemo contendat^e posse hoc modo omnibus cogitationibus controversiam fieri. Graviora delicta quaeque pro tudine periculi diligentiam extendunt observationis, ut non tantum abscedamus, sed et ab iis per quae fiunt. Licet et aliis fiat, non interest, 13 si per me. In nullo necessarius es beo alii, cum facit quod mihi non licet. Ex hoc, quod ve cere, intellegere debeo curandum mihi esse, ne fiat per me nique^b in alia causa non levioris reatus praeiudicium istud o Nam quod mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam re aut operae aut conscientiae exhibeo. Nam quod ipsam meam a lupanaribus segregavi, agnosco me neque lenocini que id genus 14 locorum alterius causa exercere posse. Sic micidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque 15 ab eccle ceri: 16 nec per se non faciet quod faciendum 17 alio submi Ecce magis proximum praeiudicium. Si publicarum victimar demptor ad fidem accedat, permittes 18 ei in eo negotio pern Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum 19 in eccle

11. ad sacrificium b. Fr. Iunius, La Cerda. 12. negationibustuae Aβ. niēstuae Ap. 13. nisi per Fr. Iunius. 14. locorum AB. lucrum reliq ab ecclesi Ap. Notat Hildebrandus syllabam si erasam esse. ab eccle nec posse non AB. 17. alio A. alios B. aliis reliqui. 18. ei met Aβ. 19. ecclesia Aβ.

e. pigmenta] Nam et pigmenta sunt utilia medicinae. Unde et pigmentarii dicti pharmacopolae. Iul. Firmic. Mat. VIII, 17. „Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, Marsi erunt, vel qui venenis ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare.“ Pigmenta etiam dixere condimenta. Cassian. Collat XV, 3. „Corpora mortuorum pigmentis condita redolentibus in editoribus cellulis recondantur.“ Sic etiam Exodi cap. 37. sub linem „opus pigmentarii“ dicitur quod Septuaginta ἐργον μυρεψοῦ. (Rigalt.)

f. nobis quoque insuper ad solatia sepulturae] Cf. Apolog. cap. 42.

g. Nemo contendat] Nemo putet expugnari a me negotiatores, nemo existimet moveri a me litem contra negotiationes absolute, quasi istae vititae sint. Absit, non ideo facio. Sed graviora

quaeque delicta hoc habent, ut pro tudine periculi extendant augeant diligentiam et cautionem obse ut non solum ab illis patrandus, sed etiam a mediis, quibus pervenitur. Verissime hoc. Quod solum vector tura idolis offeri etiam vendere, ne aki offerant. (L

h. Denique] Ut uno exemplo Cf. adnot. ad De Corona cap. 1

i. alio] Haec est scriptura A₁ libri, quam in aliis mutare cur editoribus eo minus audeham, editione principe alios extare. Neque sunt talia temere corrip scriptore tam proprii, tam au insolentis stili, quam Tertullianae minime formae dativi aliae ne reperiantur exempla vel apud hostis scriptores, masculinae una bet inscriptio ap. Cotugno Mem

tabis? Non opinor, nisi si quis^k et de turario dissimulabit. Scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si, antequam idola in saeculo essent, his mercibus adhuc informis^l idololatria transigebatur, si et nunc fere sine idolo opus idololatriae incendiis odorum perpetratur, ²⁰et quid^m maioris operae et erga daemona turarius. Nam facilius ²¹sine idolo idololatria, quam sine ²²turarii merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus. ²³Quo ore Christianus turarius, ²⁴si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet et exsufflabitⁿ, quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam ²⁵cellarium^o praestat? Ille quidem si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla ²⁶negotiatio, quae quid aut instruendis aut formandis idolis administrat, carere poterit titulo idololatriae; nisi si aliud omnino interpretemur ²⁷idololatriam, quam famulatum idolorum colendorum.

Male nobis de necessitatibus humanae exhibitionis^a supplau- Cap. XII.

20. et quid ego. *ecquid libri omnes.* 21. sine idolo idololatria *b. ex emendativae Le Cerdae. sine idololatria reliqui omnes.* 22. turarius A., *ubicumque nihil adnotarero.* 23. si per ABCab. per Latinus. 24. quo ore fumantes ABCab. fumantes alii ex propositione Rigulti. 25. cellarium ABb. cellariam reliqui. 26. negotiatio ABB. 27. idololatriam A. idololatriam reliqui.

astro p. 293: LYSIAS SIRI ET SI VOLET PAPA IRENA CONLIBERTA ALIO NEMINI.

k. nisi si quis] Nisi si quis et turarium esse ab ecclesia arcendum dissimulare volnerit. Causa enim redemptoris et turarii eadem est, nec minus sit idolis procuratio sanguinis quam odorum.

l. adhuc informis] Informem idololatriam dicit, quae sine ulla forma, sine statua aut figura, sine idolo transigebatur, solo scilicet odorum incendio, mercibus Arabicis, ture. (Rigalt.) Cf. supra cap. 3.

m. et quid] Ita corrigendum omnino erat. Nam vulgata *ecquid* per interrogationem sensum plane invertit. Si sine idolo, ait, solo turis incendio idololatria transigitur, sequitur, ut turarius vel aliquid maioris operae et officii etiam in ipsa daemona esse, eoque magis vituperandus intellegatur.

n. despuet et exsufflabit] Contemptus vocabala. Ad Nat. I, 6. „iniquissimae reptae cum suis machaeris et patibulis et leonibus *despuuntur.*“ Ibid. I, 10. „*colentes et despuentes, honorantes et laescentes.*“ Arnob. Adv. Nat. III, 15. „*despuitis nos ut rudes.*“ Minut. Fel.

Octav. cap. 8. „templa ut busta despiciunt, deos *despuunt*, rident sacra,“ ad quem locum Desid. Heraldus p. 71 plura exempla attulit. De verbo *exsufflare*, quod Christiani scriptores proprie usurpant de contumelia in daemonas et immundos spiritus iactata qua expellant eos, his utere exemplis. Augustin. Epist. Cl. XII. „*blasphematur hereditas Christi, exsufflatur baptisma Christi.*“ et paulo postea „*exsufflata sacramenta.*“ Vita S. Fulgentii „*Christum regem miserabiliter exsufflaverat.*“ Verbi *exsufflare* et propria et translata significatione positi exempla multa suppeditat Du Cangius Gloss. Med. et Inf. Lat. s. v. *Exsufflare*.

o. cellarium] Nam dixerat *alumnos*, quos quotidie pascit. Isidor. Orig. XV, 5. „*Promptuarium dictum eo quod inde necessaria victui promuntur, id est proferuntur: Cellarium, quod in eo colligantur ministeria mensarum vel quae necessaria victui supersunt.*“ Gloss. Graeco-Lat. „*Cellarium, τραπεζον.*“ Vet. Descript. Orbis cap. 42. Campaniam dicit *cellarium Romae.*“ Vita S. Galli cap. 11. „*De parvo cellario panem integrum famulanti porrexit.*“

Cap. XII. a. exhibitionis] Cf. cap. 6.

dimus^b, si post fidem obsignatam^c dicimus: Non habeo quō vivam
 Jam hic enim plenius illi abruptae propositioni respondebo. Sero
 dicitur. Ante enim fuit deliberandum, ex similitudine providentis-
 simi aedificis^d illius, qui prius sumptus operis cum viribus^e suis
 supputat, ne, ubi^f coeperit, ^gdefunctus postea erubescat. Sed et
 nunc habes dicta domini ^hexempla adimentia tibi omnem causatio-
 nem. Quid enim dicis? Egebo. Sed felices egenos dominus ap-
 pellat. Victum non habebō: sed Nolite, inquit, cogitare de victu;
 et vestitus habemus exemplum lilia. Substantia mihi opus erat:
 atquin omnia vendenda sunt et egentibus dividenda. Sed filiis et
 posteritati providendum: nemo aratro manum imponens et retro
 spectans aptus est ⁱoperi. Sed condicionalis eram^c: nemo duobus
 dominis servire potest. Si vis domini discipulus esse, ^kcrucem
 tuam tollas et dominum sequaris necesse est, id est, angustias et
 cruciatus tuos, vel corpus solum, ^lquod in modum crucis est^f.
 Parentes, coniuges, liberi propter deum relinquendi erunt. De ar-
 tibus et negotiationibus et de professionibus etiam liberorum et
 parentum causa ^mdubitas? Iam tunc demonstratum est nobis et
ⁿpignera^e et artificia et negotia ^opropter dominum derelinquenda,

latib. V, 3.

Matth. VI,

25. 28.

uc. XVIII,

22.

uc. IX, 62.

latib. VI, 24.

latib. XVI,

24.

Cap. XII. 1. sui A. 2. ceperit b. 3. defunctus ABCa. defectus b. Fr. Junius. 4. et exempla b. Fulv. Ursinus. 5. operi. Sed b. Operis et AB. Opera et Ca. 6. crucem om. A. 7. quod in modum crucis est b. quod in modum Christus (yp̄s A.) est AB. quod in domum Christi est Ca. quod in domio Christi est Fr. Junius. quod in modum Christi est La Cerda. 8. dubitas inducit Jos. Scaliger. 9. pignera ABC. pignora reliqui. 10. propter dño A.

b. supplaudimus] In fine capitis „Sic tamen nobis de mansuetudine et clementia dei blandiamur.“

c. obsignatam] Baptismo. Cf. De Spectac. cap. 24. „Nonne eieramus et rescindimus signaculum rescindendo testationem eius?“

d. aedificis] Aedifex est ab aedificare, ut aedificator ab aedificare. Sic dicebatur magnificare et magnificare, significare et significare, ludificare et ludificare, lucrificare et lucrificare.

e. sed condicionalis eram] Conditio-
 nalis generaliter dicitur servus certae
 conditioni adscriptus et mancipatus, apud
 Ictos propria significatione qui condi-
 cioni ministrantium publicorum extra or-
 dinem est adscriptus. Cod. Theod. VIII,
 1, 3, 5. „Annonarios et actuarios con-
 ditionales esse praecipimus.“ Ibid. VIII,
 1, 7. „Licet condicionalis sint quos vulgo
 tabularios appellant.“ Ibid. X, 1, 5.
 „Interrogationem haberi, quae per con-
 ditionales servos investiganda est.“ Cf.
 Dirksen Manuale s. v. p. 184. et Desid.
 Herald. ad Arnob. p. 145 sq.

f. quod in modum crucis est] Ad Nat. I, 12. „ipsi quoque corpori nostro ta-
 cita et secreta linea crucis situs est.
 Quod caput emicat, quod spina dirigitur,
 quod humerorum obliquo excedit, si
 statueris hominem manibus expansis,
 imaginem crucis fecerit.“

g. pignera] Expressi veterum librorum
 orthographiam. Altero loco Ad Nat. I,
 15. liber Agobardi habet pignora. Adv.
 Marcion. V, 12. et Apolog. 13. libri
 scripti praebent pignerando et pigneratos,
 et pignerare ex fide librorum mss. in
 Apuleio ubique edendum curavit Hilde-
 brandus, quom vide ad Metam. III, 12
 tom. I, p. 171. Utrumque et pignora
 et pignera ip̄ usu fuisse testis unus suf-
 ficiat Priscian. VI, p. 281. Kr. Pignera
 dici vulgo liberos notum est. V. Barm.
 ad Antholog. Lat. Ep. II, 26. Drakenb.
 ad Liv. III, 38. Hildebr. ad Apul. Me-
 tam. II, 5. p. 84. et ad Arnob. V, 13.
 Tertull. Ad Nat. I, 15. „quod vestra
 pignora extinguitis.“ Ibid. II, 9. „qui
 pro salute principum et domus eorum
 adversus liberos et coniuges et omne

cum ¹¹ Iacobus et ¹² Ioannes vocati a domino et patrem navemque ^{Matth. IV, 21. 22.} derelinquunt, cum ¹³ Matthaeus de ¹⁴ theloneo suscitatur, cum etiam ^{Matth. IX, 9.} sepelire patrem tardum fuit fidei^k. Nemo eorum, quos dominus ^{Matth. VIII, 12 sqq.} allegit, Non habeo, dixit, quo vivam. Fides famem non timet. Scit ^{Luc. IX, 59.} etiam famem non minus sibi ¹⁵ contemnendam propter deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque haec adimplevitⁱ? Sed quae penes homines difficilia, penes deum facilia. Si tamen nobis de mansuetudine ^{Luc. XVII, 26. 27.} et clementia dei blandiamur, ut non usque ad idololatriae ¹⁶ affinitates necessitatibus largiamur, sed omnem ¹⁷ afflatum eius vice petitis etiam de longinquo ¹⁸ devitemus, non in his tantum quae praemisimus, sed in universa serie humanae superstitionis, sive deis suis, sive defunctis, sive regibus mancipatae^k, ut ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula et hoc genus, modo per festos dies.

Sed de sacrificiis et de ¹ sacerdotiis quid loquar? De spectaculis autem et voluptatibus eiusmodi suum iam volumen implevimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus et aliis extraordinariis ² sollemnitatibus, quas interdum ³ lasciviae, interdum timiditati nostrae subscribimus^a adversus ⁴ fidem disciplinamque communem. De hoc quidem ⁵ primo consistam^b, an cum ipsis quoque

11. Iacob A. 12. Iohannes A. 13. Mattheus A. 14. theloneo A. 15. contemnendam A. 16. affinitates Aβ. adnitates reliqui. 17. afflatum Aβ. adlatum reliqui. 18. vitemus A.

Cap. XIII. 1. et sacerdotiis om. Aα. 2. sollemnitatibus Aβ. 3. lasciviae interdum om. A. 4. fidem disciplinamque communem. De hoc ABmg. fidei disciplinam communicantes nationibus in idololicis rebus BCab. 5. prima A.

pignus suum deierant,“ qui tamen alter locus una cum hoc ipso libri De Idololatria satis demonstrat pignus non solum de liberis, sed de quavis cara propinquitate in usu fuisse, id quod negavit eruditissimus Desid. Heraldus ad Arnob. p. 126. ed. LB., contra disertum testimonium Quinctiliani Instit. VI, 1, 24. „affert in his momentum et aetas et sexus et pignora, liberi dico et parentes et propinqui.“ Cf. Arnob. Adv. Nat. II, 76. „naufragia, ruinas, incendia, pestilentias, sterilitatem, amissionem pignorum et proscriptionem honorum“ celt., quem locus de cuiusvis generis propinquis recte interpretatus est Hildebrandus.

h. tardum fuit fidei] Vel in re tantum, ut patris sepultura, immorari tardum est visum ad capessendam fidem.

i. Quotusquisque haec adimplevit?] Obiecta mihi: Quotusquisque haec adimplevit? Fateor esse difficile, sed hominibus

quidem, non deo. Deus enim te sustentabit pro mansuetudine et clementia sua. Verba Sic tamen — — per festos dies. a praegressis nequaquam revelli debebant, id quod intellexerat Franc. Junius, neglexit inter ceteros etiam Rigaltius. Ludovicus de la Cerda novum caput incipit verbis Sed omnem afflatum celt.

k. mancipatae] Cf. supra adnot. ad cap. 1.

Cap. XIII. a. subscribimus] h. e. concedimus. Cf. Apolog. cap. 6. „Quoniam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quae centum aera non amplius in coenam subscribi iuebant?“ Ibid. cap. 18. „Sed ne notitia vacaret hoc quoque a Iudaeis Ptolemaeo subscriptum est.“ De Virg. Veland. cap. 10. „Certi sumus spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscripsisset.“

b. consistam] Consistere forensi usu

nationibus communicare in ⁶huiusmodi⁶ servus dei debeat, si bitu, sive victu, vel quo alio genere laetitiae earum. Gaudere
 Rom. XII, gaudentibus et lugere cum lugentibus, de fratribus dictum e
 15. apostolo ad unanimitatem cohortante. Ceterum ad haec nihil
 II. Cor. VI, munitionis est lumini et tenebris, vitae et morti⁴, aut scin
 14. quod est scriptum: Saeculum gaudebit, vos vero lugebitis. §
 Ioan. XVI, quod est scriptum: Saeculum gaudebit, vos vero lugebitis. §
 20. saeculo ⁷gaudemus, verendum est, ne cum saeculo et luge
⁸Saeculo autem gaudente lugeamus, et saeculo ⁹postea lugenti
 debimus. Sic et ¹⁰Eleazar¹⁰ apud inferos in ¹¹sinu Abrahae¹¹ re

6. huius mundi servus dei A. 7. gaudebimus, verendum Aβ. 8. Saeculum gaudente lugeamus om. Aβ. *Mox idem liber habet sed saeculo.* 9. gaudente gaudebimus Aγ. 10. Eleazar ABC. Lazarus ab. 11. sinus A

proprie significat *iudicio congregari, actione experiri*. Cod. Theodos. X, 10, 8. „Ad iudicia veniunt, in iure consistant, negotia persequantur.“ Papinian. Fr. 219. De Hered. pet. 5, 3. „si bonae fidei possessor hereditatis velit cum debitoribus hereditariis, aut qui res hereditarias occupaverint, *consistere*.“ Marcian. Fr. 7. de Lige Corn. de Fals. 48, 10. „Nullo modo servi cum dominis suis *consistere* possunt.“ Si plura desideras, adeas Dirksen Manuale Latin. Font. Iuris Civ. Rom. s. v. p. 199. Ex scriptis Tertulliani, in quibus creberrimus est eius verbi usus, haec exempla sufficiant. Apolog. cap. 4. „iam de causa innocentiae *consistam*.“ Ibid. cap. 18. (in segmento cod. Fuldensis) „Multis adhuc de vetustate modis *consisterem* divinarum litterarum, si non“ celt. Ibid. cap. 46. „*Constitimus*, ut opinor, adversus omnium criminum intentionem.“ et paulo post „si de simplicitate *consistam*.“ c. in huiusmodi] Cf. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12.

d. lumini et tenebris, vitae et morti] Cf. De Spectac. cap. 26. „Quid luci cum tenebris, quid vitae et morti?“

e. Eleazar] In exemplari Agobardi ubique scribitur *Eleazar*, non *Lazarus*. Sic etiam apud Prudent. [Cathemer. XI, 10, 153.] „Gremio senis adlita sancti Recubabit, ut est *Eleazar*.“ (Rigalt.)

f. in sinu Abrahae] Ex verbi domini ad latronem *Hodie mecum eris in paradiso*, et Abrahae de Lazaro ad divitem *purpuratum*, et Ioannis martyrum animas videntis sub altari, et Pauli ad Thesal. I, 4. veterum plerique in ea sententia fuere, ut crederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini iudicii diem expectantium. Interea tamen pias quidem pace,

quiete, refrigerio gaudere, impias carcere, ignibus, gehenna cruciarum receptacula in recessu quidem terraneo, sed inferioribus multorum abyssis superstructo. Interque antem insuperabilis altitudini obfirmatum. Quam igitur in hementia fuerit Tertullianus, nihil e hic miremur et Lazarum et Abrahamum apud inferos censer. Nam eodem sensu libro De Anima Christi aut egressam de crucifixi ad inferos descendisse, ut componeret patriarchas. Alii vero quoque fide et apud inferos esse disum credere, quo latroni (condixit; etenim paradisi vocabatur flicari hortum seu pratum sed alium amoeni refrigerii locum, patriarchas, ubi Abraham, ubi Isaac ille de latrone fidelis, ubi etiam rum animae placide quiescant. martyribus quidem Septimius ne sensisse videtur in Scorpiace, animas eorum sub altari patienti scere et indutas stolam candidatatis usurpare. Quasi sedes illi latroni *ἐποικήτω θυσιαστήριον* Io: velata nomine altaris terram si super quam immolata martyrum veluti super altare iacuerunt, unrum animae in subterraneas ante ab angelis sunt delatae, ubi res nem ac dei regnum praestolanturam vero tantulam, licet com annorum, sanctis minime gravem nae gloriae fiducia singulari. Vmen Septimum in hac sententia fuisse constantem arguunt ea quae De Resurrectione tradidit. Etenim steaquam probavit omnem animam inferos sequestrari in diem domum festum exiit ab ea dispositione

rium consecutus, contra dives in tormento ignis constitutus, alternas malorum ¹²et bonorum vices aemula retributione compensant. Sunt quidam dies munerum^g, quae apud alios honoris titulum, apud alios ¹³mercedis debitum expungunt^h. ¹⁴Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omnium vanitate, quid participas idolytha ¹⁵sollemnia, quasi tibi quoque praescriptum sit de die, quominus id, quod homini debes vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas ¹⁶vel recipias. Da ¹⁷formam, in quam velis agi tecum. Cur enim et lateas, cum ignorantia alteriusⁱ tuam conscientiam contamines? ¹⁸Si non ignoraris quod sis Christianus^k, ¹⁹temptaris et contra conscien-

12. et bonorum om. *As.* 13. mercedis titulum expungunt *A.* 14. Non ergo *Aug.* 15. sollemnia *As.* 16. vel respicias *A.* 17. formam qualem vis *A.* formam qua vis *b.* 18. Si non *ABCab.* Non, si *Havercampus.* 19. temptaris *A. Ios. Scaliger verba* si non ignoraris quod sis Christianus *collocatpost* tamquam non Christianus.

martyrum, „paradiso, inquit, non inferis deversuras.“ Quibus certe verbis paradysum esse apud inferos negat, etsi libro De Anima, secundum Irenaei sententiam, Christum ipsam dixisset forma humanae mortis apud inferos functum, eosque superbe nimis censere qui non putarent animas fidelium inferis dignas. „Servi super dominum, inquit, et discipuli super magistrum, aspernati, si forte, in Abrahae sinu expectandae resurrectionis solatium capere.“ Ex his igitur id colligimus, homines adhuc aeo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. Sequens aetas videre sibi visa est quae priores non viderant. Augustinum tamen habuit aequae incertum ac dubium. Immo et regulam fidei significationis ambiguo tentavit inferorum sive inferorum vocabulo, aliis Christum ad inferos descendisse horrentibus, aliis inferos ultra sepulchrum descensu Christi penetratos fuisse tacentibus, ut vel passionis professione sepulturam et descensum involverent, aut qui sepultum dixissent, descendisse praetera non dicerent, qui descendisse, hoc pro sepultura positum intellegi vellent. Nam et hodie Ecclesiae Catholicae symbolo descensum non audimus, et iam pridem ita etiam in Orientis ecclesiis fuisse testatur Ruffinus. Sed haec prius fuere. Nunc recondita postquam theologis nostris pateant, sic omnia sunt constituta, ut addubitare quicquam sit grande nefas. Irenaei sententia habetur in Fine libri V., Iustini Quaestionibus LXXV. et LXXVI., Tertul-

liani libro De Anima cap. 7 sqq. et cap. 55. et libro De Resurr. cap. 43., Augustini Epist. LVII. Ad Dardanum, et XCIX. Ad Euodium, et De Genesi XII. ad litt. capp. 32. 33. 34., et Quaest. super Genes. I, 25. (Rigalt.)

g. dies munerum] Habebant ethnici dies munerum et dies strenarum. Ipse Tertullianus cap. sequ. „Munera commeanst, strenae consonant.“ (Rigalt.) Cf. supra cap. 10.

h. mercedis debitum expungunt] Unde et Mercedonius seu Mercedinus mensis dictus, posteaque dies Mercedini, in tres menses tributi. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Paul. Diac. p. 124. M. „Mercedonius (sc. dies) dixerunt a mercede solvenda.“ Gloss. Isid. „Mercedonius, qui solvit mercedem.“ V. Scalig. De Emendat. Temp. II, p. 177. Cf. Morcell. De Stil. Inscr. Lat. I, p. 74. De verbo *expungere* alibi adnotatum est. Per *honoris titulum* significantur praemia *honoraria* illa, quorum supra mentio facta erat cap. 10., pro quibus in ignobilioris ordinis hominibus simplici nomine *mercedes* dici ait.

i. cum ignorantia alterius] Elige, inquit, qua tecum agi velis formula: Christiani inter ethnicos noti vel ignoti. Nam cum apud ethnicos sollemnes ethnicorum dies observas, id efficias ut lateas, atque ut te non esse Christianum ethnicens putet: sed fraus est, quae hoc ipso quod ignorantiam veritatis inducit, conscientiam tuam contaminat. (Rigalt.)

k. Si non ignoraris quod sis Christia-

tiam alterius agis tamquam non Christianus: ²⁰sin vero et dilaberis, ²¹temptatus¹ addictus es. Certe sive hac sive illac es confusionis ²²in deo. Qui autem confusus super me fue

Matth. X, 32
sq. Luc.
IX, 26.

Cap. XIV.

Sed enim plerique iam induxerunt animo ¹agnosc esse^a, ²si quando, quae ethnici, faciunt, ne nomen blasphemae Porro^b blasphemia, quae nobis ³omni modo devitanda est opinor est, ⁴si qui nostrum ad iustam blasphemiam ethnicum ducat aut fraude aut iniuria aut contumelia aliave materia ⁵querelae^c, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur dominus. Ceterum si^d de omni blasphemia dictum est, ⁶causa nomen meum blasphematur, perimus universi, cum totus ⁷caelestis suffragiis nullo merito nomen lacescit. Desi et non blasphemabitur^e. ⁸Immo dum sumus, blasphemetur;

Rom. II, 24.
Ies. I, II, 5.
Erech.
XXXVI, 20.

20. sin vero et dissimulaberis ego. sin vero et dissimulaveris *Latinus*, nius. Enimvero et dissimulaberis *ABC*. Enimvero etsi simulaveris *a*. ²¹temptatus *A*. ²²in domino (*domino A*) *Ab*. in deo *BCa*. deo *Fr. Iunius*.

Cap. XIV. 1. agnoscendam esse *A*. ad cognoscendam esse *B*. ignoscendam esse *Cab*. id ignoscendum esse *Fulv. Ursinus*. 2. si quando quae *b*. si quandoque *A*. si quandoque et *B*. quandoque his quae *Ca*. 3. omni modo *nino reliqui*. 4. si qui *Ap*. si quis (*As*) reliqui. 5. digna quae cui merito irascatur *A*. 6. ei dominus *Leopoldus*. 7. vestri causa *ABmga* cuius causa *BC*. 8. caelestis *Bmg*. 9. Immo dum sumus blasphemetur servatione *ABCa*. Immo blasphemetur, dum sumus *b*.

nus] Si te Christianum esse ab ethnicis non ignoratur, contra alterius conscientiam agis, quippe aliter agens, quam tibi ex fide Christiana agendum esse ethnicus non ignorat: sin vero et dissimulaberis esse Christianus, certe in temptationem incidisti, et, quia temptatus, peccato addictus es.

1. temptatus] Hyperbolico sensu dicitur ab scriptoribus sacris. Qui enim incidit in peccatum dicitur esse tentatus vel addictus et obnoxius tentationi, quia videlicet succubuit iam tentatori diabolo. Et ita explicui in Tertulliano. Sic etiam Cyrillus Hierosolym. Cateches. I. in re gravi usurpat hoc verbum: *εἰ γὰρ τις τῶν ἐνταῦθα νομιζοι πειράζειν τὴν χάριν, ταυτὸν ἀπαρτὴ καὶ τὴν δύναμιν ἀγνοεῖ.*, et Ambros. De Offic. I. 5. „Qui talia dicit, non est mitis atque humilis, non est sine tentatione; tentator enim exagitat. Hieronymus etiam libro II. Adv. Iovin. saepissime tentationem sumit pro peccato. Cum petimus non induci in tentationem, certe petimus liberari a peccato. (L. A. Cerda.)

Cap. XIV. a. agnoscendum et e. adprobandum esse. Perperam in vulgatis editionibus scriptum esse *scendum* esse, quod sententiam *Nomen sc. Christianum*.

b. Porro] h. e. Atenim, de quae ticalae apud Tertullianum usa a notatum est.

c. dignae querelae] Libri *Ag* corrupta loci scriptura sic emendatur: *aliave materia digna quae cui non inmerito irascatur et dom*

d. Ceterum si] Alioquin, ait, *domini Vestri causa nomen meum blasphematur* de quavis blasphemia iactata sunt intellegenda, perniciter universos habet, cum totus, ut exemplum afferam, circus sceleris fragilis dei, id est Christianum, nihil meritum lacescit atque dei Suffragia igitur non sunt favores in circo spectantis, ut quidam irati sunt, sed praedicantia et detestantia sectae Christianae, quae ibi vulgabantur. Cf. initium cap. 40. getici.

servatione, non in exorbitatione disciplinae; dum probamur, ¹⁰ non dum reprobamur. ¹¹ O blasphemiam martyrii ¹² ad finem, quae tunc me testatur ¹³ Christianum, cum ¹⁴ propter ea me detestatur! Benedictio est nominis maledictio custoditae disciplinae. Si hominibus, inquit, ¹⁵ vellem placere, servus Christi non essem. Sed idem alibi Gal. I, 10. iubet, omnibus placere curemus^f. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo. Nimirum ¹⁶ Saturnalia et Kalendas Ianua- I. Cor. X, 33. rias celebrans hominibus ¹⁷ placebat? an modestia ¹⁸ et patientia? an gravitate, an humanitate, an integritate? Proinde cum dicit, ¹⁹ Omnibus omnia factus sum, ²⁰ ut omnes lucrifaciam, ²¹ numquid I. Cor. IX, 22. idololatris ²² idololatre? ²³ numquid ethnicis ethnicus? numquid saecularibus saecularis? Sed etsi non prohibet nos conversari cum idololatris et adulteris et ceteris criminosis, dicens, ²⁴ Ceterum de I. Cor. V, 10. mundo ²⁵ exiretis, non utique eas habenas conversationis ²⁶ immittit^g, ut, quoniam ²⁷ necesse est et convivere ²⁸ nos et commisceri cum peccatoribus, ²⁹ idem et compeccare possimus. ³⁰ Ubi est ³¹ commercium vitae, quod apostolus concedit, ³² ibi peccare, quod nemo permittit. Licet convivere cum ethnicis, ³³ commori^h non licet. Con-

10. nondum B. Verba non dum reprobamur om. A. 11. O blasphemiam b. Fulv. Ursinus. ob blasphemiam ABCa. 12. ad finem AB. ad finem Cab. ad finem B. 13. Christianum Aq. 14. propterea me Fr. Junius, La Cerda. propter eam libri omnes. 15. velim A. 16. saturnalia AB. 17. placeat Aq. manu secunda. 18. et patientia om. A. 19. Omnibus omnia ABb. Omnia omnibus Ca. 20. ut omnibus lucrifaciam A. 21. numquid AB., et ita in sequentibus. 22. idololatre om. A. 23. numquid ethnicis et numquid A. 24. Caeterum ABb. 25. existis a. 26. immittit, ut Petr. Ciacconius, prob. Fr. Junio, La Cerda. immutat libri omnes. 27. necesse est A. necesse sit reliqui. 28. nos commisceri A. nos commiscere a. 29. idem et compeccare Ab. idem et cum peccare B. ideo et cum eis peccare Ca. 30. Ubi est AB. Ibi est Cab. 31. commercium AB. 32. ibi Ab. sibi B. hic Ca. 33. commori BCab. commoveri A.

e. Desinamus, et non blasphemabimur.] Dixerat plerosque animo induxisse agnoscendum atque probandum esse, si quando, quae ethnici, ea et ipsi faciant, ea scilicet de causa probandum, quia ita videtur, ne nomen Christianum blasphemetur. Habebant enim ethnici Christianos pro factione (Apolog. cap. 39.), pro latibrosa et lucifugaci natione (Minuc. Fel. Octav. cap. 8.) reipublicae periculosa (Apolog. cap. 35.). At eiusmodi, inquit, blasphemiam peccato nobis quidem minime est deputanda, cum eas tantum vitare nos iubeat dominus, quae contrabantur fraude, iniuria, aut contumelia aliave materia iustae querelae. Alioquin enim vel circi totius illae nominis nostri immeriti detestationes nos omnes pernicii dederent, quas detestationes facile quidem vitaremus, si omnino Christiani

esse desineremus. Sed blasphemem, sed detestentur ethnici, dum sumus Christiani, dum sumus in observatione, non in exorbitatione disciplinae. Haec enim blasphemiam probationem dei habet, non reprobationem.

f. iubet, omnibus placere curemus.] De structura verbi iubere cum particula ut aut simplici coniunctivo v. Ruddim. Instit. Gramm. II, p. 133., Deder. ad. Dict. Cret. II, 25. not. crit., Muncker ad Hygin. Fab. CXCVI. p. 326., Burm. ad Ovid. Metam. VIII, 752., Hildebr. ad Apul. Florid. IV, 23. tom. II, p. 100.

g. immittit] Recepti Ciacconii emendationem. Suspicio tamen Septimium scripsisse *impulat*, ut imputare sit nostrum *zumuthen*.

h. commori] Per peccatum.

vivamus ³⁴cum omnibus; ³⁵conlaetemur ex communione na non superstitionis. ³⁶Pares anima sumus, non ³⁷disciplina, possessores mundi, non erroris. Quod si nobis nullum ius communionis ³⁸in huiusmodiⁱ cum extraneis, quanto scelesti haec inter fratres ⁴⁰frequentare. Quis hoc sustinere aut defe potest? Iudaeis dies suos festos exprobrat spiritus sanctus.

Ios. I, 14. bata, inquit, vestra et ⁴¹neomenias ⁴²et ceremonias odit anima Nobis, quibus sabbata extranea sunt et ⁴³neomeniae et feri: deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae^k e tronales^l frequentantur, munera commeant^m, ⁴⁵strenae, cons lusus, convivia constrepunt. O melior ⁴⁶fides nationum in sectam, quae nullam sollemnitatem Christianorum sibi vindicat dominicum diem, non pentecosten, etiamsi nossent, ⁴⁷nob communicassent; timerent enim, ne Christiani viderentur. N ethnici pronuntiemur, non veremur. Si quid et carni indulge est, habes; ⁴⁸non dicam tuos dies tantumⁿ, sed et plures. ethnicis semel annuus dies quisque festus est, ⁴⁹tibi octavo qu die. ⁵⁰Excerpe singulas sollemnitates nationum et in ordines: ⁵¹pentecosten implere non poterunt.

Cap. XV. Sed luceant, inquit, ¹opera ²vestra. At nunc ³lucent tab et ianuae nostrae. Plures iam ⁴invenias ethnicorum fores sin cernis et laureis⁴, quam Christianorum. De ista quoque ⁵ quid videtur? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor id

34. cum omnibus *Cab.* communibus *AB.* 35. laetemur *A.* 36. Paris ani
37. disciplinae *A.* 38. est *ab.* esset *AB.* Omittit *C.* 39. in huiusmodi
in eiusmodi cum *Cab.* in eius modicum *B.* 40. frequentari *Fr. Junius.*
nmenia *A.* 42. et ceremonias *om. A.* 43. numenie *A.* 44. a dō alit
Aβ. 45. et strenae *Ios. Scaliger, Fr. Junius.* 46. fides *om. A.* 47. no
non communicassent *Ca.* 48. non dicam tuos *BCa.* non dicam duos *L.*
non dicam suos *Petr. Ciacconius, prob. Fr. Junio.* non tamen *Ab.* 4
octavo quoque die. *BCa.* Omittit *A.* festus est, tibi octavus quisque dies *b. Fe*
sinus. 50. exsere (exere *Bmg.*) *ABmg.* texe *BCa.* 51. pentecosten *B.*

Cap. XV. 1. operae *A.* 2. vestra *om. A.* 3. lucent *b. Latinus.* 4
ABCa. 4. invenies *A.* invenies *reliqui.*

i. in hinsmodi] Vocabulis *eiusmodi* et *huiusmodi* Tertullianus pro substantivis utitur. Exempla dabo ad libri De Baptismo cap. 12

k. Brumae] De Brumalibus cf. supra cap. 10.

l. Matronales] Matronales seriae celebrabantur Kalendis Martiis. Ovid. Fast. III, 229 sqq., Plaut. Mil. Glor. III, 1, 97 sqq., Tibull. III, 1. initio., Martial. Epigr. V, 84, 11., Iuvenal. Sat. IX, 53., Horat. Od. III, 8. initio., Suet. Vespas. cap. 19., Macrobr. Sat. I, 12.

m. munera commeant] Vulgo ram interpungitur: *munera com strenae consonant, lusus, convivia strepunt.*

n. non dicam tuos dies tantum] quavis Agobardini libri scripturan quavis mecum vulgatam, certe *tua* nendum erit, per quos intellegit re Christianorum festos praeter Sofi

Cap. XV. a. sine lucernis et l V. adn. ad Apol. cap. 35.

tria est. Si hominis causa est, recogitemus omnem ^aidololatriam in hominis causam esse^b. Recogitemus omnem ^aidololatriam in homines esse culturam, ^ccum ipsos deos nationum homines retro fuisse etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris an huius saeculi viris superstitio ista praestetur. Idololatria non propter personas, quae ^dopponuntur^d, sed propter officia ista damnata est, quae ad ^edaemonas pertinent. Reddenda sunt Caesaris quae sunt Caesaris. Bene quod^e apposuit: et quae sunt dei deo. ^{Math. XXII,} Quae ergo sunt Caesaris? Scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, praestandusne esset census Caesari, an non. ^{21. Luc. XX,} ^{25.} Ideo et monetam ostendi sibi dominus postulavit, et de imagine, cuius esset, requisivit, et cum audisset Caesaris, Reddite, ait, quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt dei deo, id est imaginem Caesaris Caesari, quae in ¹¹numo est, et imaginem dei deo, quae in homine est, ut Caesari quidem pecuniam reddas, deo temetipsum. Alioquin, quid erit dei, si omnia Caesaris? Ergo, inquis, honor dei est lucernae pro foribus et laurus in postibus? Non utique quod dei honor est, sed quod eius, qui pro deo ¹²eiusmodi officiis honoratur, quantum ¹³in manifesto est, salva operatione quae est in occulto, ad daemona perveniens. Certi ¹⁴enim esse debemus, ¹⁵si quos latet per ignorantiam litteraturae saecularis, etiam ¹⁶ostiorum deos apud Romanos, Cardeam^f a cardinibus ¹⁷appellatam, et Forculum^g a foribus, et Limentinum a limine, et ipsum Ianum a ianua: et utique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se daemona et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin daemona nullum habent nomen ¹⁸singillatim, sed ibi nomen inveniunt, ubi et pignus. Etiam apud Graecos Apollinem ¹⁹Θυραίων^h et Antelios daemonaⁱ ostiorum praesides legimus.

5. idololatriam A. idololatriam reliqui. 6. idololatriam A. idololatriam reliqui. 7. cum et ipsos Ab. 8. opponuntur ABCa. opponuntur b. Latinus. 9. daemona Ab. daemones reliqui. 10. Ideo monetam A. 11. numo A. nummo reliqui. 12. eiusmodi ABCa. huiusmodi b. 13. in manifesta est operatione A. 14. enim om. A. 15. si quo A. 16. ostiorum Ap. 17. appellatam A. 18. singillatim Ab. singillatim reliqui. 19. Θυραίων BCa. Thyraeum b. tyreum A.

b. in causam esse] V. adn. ad De Fuga in Persec. cap. 7.

c. retro] i. e. antea. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 9.

d. quae opponuntur] Quae idololatriae colendi opponuntur. La Cerda interpretatur: quae oppositione quadam inter se differunt.

e. Bene quod] [V. quae adnotavi ad cap. 5.

f. Cardeam] V. quae adnot. vero ad Scorpiac. cap. 10. et ad De Spectac. cap. 13.

g. Forculum] Rigaltius adnotat in antiquis exemplaribus legi: *Forculum* et *Foreculum*. P. ubi.

h. Apollinem Θυραίων] Macrob. Saturn. I, 9. „Etenim, sicut Nigidius quoque refert, apud Graecos Apollo colitur qui Θυραίος vocatur, eiusque aras ante

Haec igitur ab initio praevidens spiritus sanctus etiam ²⁰os superstitionem ²¹ventura praececinit per antiquissimum ²²prophetam Enoch. Nam ²³et alia ostia in balneis^k adorari videmus. Et ²⁴tem ²⁵sunt ²⁶qui in ²⁷ostiis ²⁸adorentur, ad eos et lucernae e reae pertinebunt. Idolo feceris, ²⁹quicquid ostio feceris. In loco ex auctoritate quoque dei contestor, quia nec tutum subtrahere ³⁰quodcumque uni fuerit ostensum utique omnium. Scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, ianuam eius subito ³¹adnuntiatis gaudiis publicis servi ³²coronari. Et tamen non ipse coronaverat aut praeceperat; nam ante praeserat, et regressus ³³reprehenderat factum. Adeo apud dei huiusmodi^l etiam ³⁴de disciplina familiae nostrae ³⁵aestimamur. Igitur quod ³⁶attineat ad honores regum vel imperatorum, praescriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportet ³⁷cundum apostoli praeceptum subditos magistratibus et principibus et potestatibus, sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatriam separamur. Propterea enim et illud exemplum trium ³⁸regum praecurrit, qui, alias obsequentes erga regem ³⁹Nabuchodonosor honorem imaginis eius constantissime respuerunt^m, probantes idololatriam esse quicquid ⁴⁰ultra humani honoris modum ad insubordinationem sublimitatis ⁴¹extollitur. Sic et Daniel, ⁴²cetera Dario sub tamdiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinae vacaret. ⁴³ne id subiret, non magis leones regios timuit, quam ⁴⁴illi ignes. ⁴⁵Accendant igitur ⁴⁶quotidie lucernas, quibus lux nulli ⁴⁷affigant postibus lauros postmodum arsurasⁿ, quibus ignes

Rom. XIII. 7

Dan. III, 12 sq.

Dan. VI, 5 sq.

20. hostia *Aφ*. 21. venturam *B*. 22. propheta Enoch *Aφ*. 23. et alia secundis curis. 24. sunt *AB*. eorum sunt reliqui. 25. qui *los*. Scaligeri libri omnes. 26. in hostiis *A*. 27. adornentur *Fr. Iunius, La Cerda*. quid *Aβ*. 29. quodcumque *Aβ*. 30. adnuntiatis *AβB*. 31. coronari. 32. reprehenderat *ABCa*. deprehenderat *b. Latinius*. 33. de disciplina e disciplina libri omnes. 34. aestimamur *ABb*. aestimatur *Ca*. 35. attinet *nus*. 36. fratrum *A*. 37. Nabucodonosor *A*. 38. idololatriam *Aφ*. triam reliqui. 39. ultra *om. Ab*. 40. extollit *Ab*. 41. caetera *Aβ*. id *AB*. id ne reliqui. 43. illi *ABmgCab*. illo *B*. 44. Accendant *A*. 45 *B. pro more*. 46. affigant *A*. adfigant *B*.

fores eius celebrant, ipsum exitus et introitus demonstrantes potentem.“ Cf. Schol. ad Soph. Electr. v. 640. Spanh. ad Callim. Hymn. in Dian. v. 144, et interpretes ad Arnob. Adv. Nat. VI, 12. Tertull. De Corona cap. 13.

i. Antelios daemones] Cf. Tertull. De Corona cap. 13. et quae ibi adnotavero.

k. ostia in balneis] Suspicio fontium ostia, in nympharum honorem.

l. in huiusmodi] Cf. supra cap. 14.

m. respuerunt] Cf. quae adnotavero supra ad cap. 11.

n. quibus lux nulla est] Inter accensae lucem nullam habebit Apolog. cap. 35.

o. postmodum arsuras] Postquam ruerint. De hoc poenarum infanspicio cf. Desid. Herald. Di. 23. p. 247 sq. Par locus De Corona cap. 6. „Male ac pessime sibi astur flammeo capite.“ Cf. Ad Corona cap. 6. „auspicio poenae suae.“ Hi

illis "competunt et testimonia tenebrarum et auspicia poena-
Tu lumen es mundi et arbor virens semper. Si templis re-
ti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi: si lupa-
renuntiasti, ne indueris "domui tuae faciem novi lupa-

rea officia vero privatarum et communium^a 'sollemnitatum, Cap. XVI.
e purae^b, ut sponsalium, ut 'nuptialium, ut nominalium^c,
putem periculum observari de statu 'idololatriae, 'quae in-
Causae enim sunt considerandae, quibus praestatur offi-
Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque vesti-
lis neque 'anulus^d aut coniunctio maritalis de alicuius idoli
descendit. Nullum denique cultum a deo maledictum in-
nisi muliebre in viro. Maledictus enim, inquit, omnis qui Deut. XXII,
ibus^e induitur. Toga vero etiam 'appellationis virilis est^f.
quoque celebrari non magis deus prohibet quam nomen
Sed his accommodantur sacrificia. 'Sim vocatus 'nec ad-
i^g sit titulus officii, et operae meae expunctio 'quantum

petunt testimonia aut auspicia A. 48. domui Ab. domi reliqui.
. XVI. 1. sollemnitatum Ab. 2. nuptiarum Bmg. 3. idololatriae A.
om. A. 5. anulus AbB. 6. appellationis AbB. appellatione Ca. 7.
us Ab. si invocatus B. Si in vocatu Ca. si sim vocatus Fulv. Ursinus,
. Si nec in vocatu Latinus, Fr. Junius. 8. nec adsacrificii sit b. nec
licis sit A. nec in sacrificiis BCa. Fulv. Ursinus, La Cerda, Latinus, Fr.
9. quantum sibi libet Ab. quae tum sibi libet B. quid tum? si libet Ca.

„Nec capillum irruferes, et ali-
lo gehennae ignibus auspiceris.“
ni lupanaris] Apolog. cap. 35.
laeto non laureis postes obum-
nec lucernis diem infringimus.
res est sollemnitate publica exi-
muis tuae induere habitum ali-
vi lupanaris.“ Ad Uxor. II, 6.
edet (dei ancilla) de ianua lau-
lucernata, ut de novo-consistorio
publicarum.“ Cf. Propert. Eleg.
Lauri et facies proprie ad
pertinebant. Cf. Hildebr. ad
stat. IV, 26. p. 277.
XVI. a. communium] Ut priva-
mitates dicuntur, quae uni tan-
sonae conveniunt, ita communes,
ibus, ut sunt nuptiae, sponsalia.
da.) Cf. Casaub. ad Sueton.
cap. 53. p. 239.
ae purae] Id est vestitus virilis
exponitur] toga praetexta depo-
nat autem haec toga pura can-
tam tirones Liberalibus vel ma-
ronse die induebant primum die
sai, ἀλώλεκος τήβεννος, anno

aetatis decimo septimo; prins enim praetextati erant. Cic. Epist. IX, 22. ad Atticum. Cf. De Corona. (Fr. Junius.)

c. nominalium] Macrobi. Saturn. I, 16.

„Est autem dies lustricus, quo infantes lustrantur et nomen accipiunt; sed is maribus nonus, octavus est feminis.“ Eadem habet Paulus Disc. s. v. Lustrici dies p. 120. Muell. Gloss. Vet. „Nominalia, ὀνοματοθεσία.“ Cf. Becker Gallus I, p. 26., Lobeck Aglaoph. I, 434.

d. anulus] Cf. Barth. Advers. I, 8. p. 61.

e. muliebribus] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 17.

f. appellationis virilis est] Appellatur etiam toga virilis, non simpliciter toga. (Rigalt.)

g. adsacrificii] Hunc locum in omnibus libris editis depravatissimum emendavimus ex codice Agobardi. Emendationem verissimam esse probavimus explicatione. Christianis gentilium dominio subditis frequentissimae occurrant rationes haesitandi consultandique an et quatenus potestatibus ethnicis imperan-

sibi libet^h. ¹⁰Utinam quantum sibi quidem, nec videre ¹ quae facere nobis nefas est. Sed quoniam ita ¹²malus

10. Utinam quantum sibi quidem Ab. Utinam quidem, reliqui. 1 Ab. possimus reliqui. 12. malis Ca. 13. circumdedit saeculum A

libus aut vocantibus operae sive officia abeque idololatriae periculo deberentur. Nimirum in familia forte aut comitatu praesidis sive proconsulis servi sunt et liberti, apparitores, scribae, librarii, praecones, inter hos et Christiani, et sollemnia quaedam incidunt, quorum occasione festa et sacrificia cetero de more celebrantur: praeses aliqua procurari inbet ad eas sollemnitates pertinentia. Quid hic consilii capiet Christianus? Parebit imperanti? erit idololatriae fantor et administrator. Obsequium negabit? erit adversus potestatem contumax. Certe idolorum cultum qualemcumque execratur deus. Sed et principum et potestatum iura confirmat. Nemini Christiano contumaciam indulget, immo cunctos ad obsequendi officium compellit. Hac in specie Tertullianus discrimen statuit, ut quod attingat ad honores regum vel imperatorum, satis praescriptum habeant Christiani, in omni se obsequio esse debere, secundum apostoli praecceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus, sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatria separantur. Circa officia vero privatarum et communium sollemnitatum, ut togae purae, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium nullum putem, inquit, periculum observari de statu idololatriae, quae intervenit: causae enim sunt considerandae, quibus praestatur officium. Deinde obicit: Sed his, nempe sponsalibus, nominalibus ac ceteris huiusmodi sollemnitatibus accommodantur sacrificia. Ipse continuo objectionem solvit, sumpta persona servi seu liberti Christiani quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi iussit sive ob togae purae vel sponsalium sollemnia sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum aut opera mea non possit haberi pro adsacrificio, id est administratione seu participatione aut consensu sacrificii, utatur ille opera mea et officio meo, quantum sibi libet. Mox voto dictam castigat: Utinam quantum sibi quidem, quasi diceret: Utinam illud, quod proxime dixi, quantum sibi quidem, disingui queat ab officio operave meae, ut iam dominus ille vocaret Christianum, nec videre posse-

mus quod facere nobis nefas est quoniam satanas ita circumdedit idololatria, licebit adedam, quae nos homini, nocuos habent. Deinde sententiam concludit: Ceterum, id est distinctionis indulgentia, quid vel liberti fideles, item officiantibus dominis vel patrosidibus adhaerentes? Huius depravandi occasionem dedit tellecta vox *adsacrificii*. Eius significationis mutare ac perire in *sacrificiis*, nullo *sacrificii* titulus dicitur quema *militiae* gratia (fr. 1. pr. c Praet. 1, 11.) „Arcadius a veteres dictatoribus ad terpotestas crederetur, magis sibi eligebant qui adsocialitiae *admilitiae* gratia seos potestatem gerent.“ Pandectis Florentinis, non *litiae* gratia. Magistri equabant praefectis praetorio, et dicebatur *admilitia*, quia sociali erant curae praetorio. Sic etiam in adsacrificiis dicebantur qui propter aderant sacrificanti, qui epluve sacra facientem adiuvet et operae expungio est praestatio. (Rigalt.) De iudicem consentio cum fverba aliter distingno et atminus dicat: Si sim vocatus sacrificii titulum habeat in sum vocatus officium, etiam expungatur in quantum si ellipsi condicionalis si no Tertulliano, apud quem f est, aliquot exempla attali cap. 11. De vocabulis *expungere* alibi adnotatum hula in modum *adsacrificii* apud Tertullianum *adivere* cap. 4. (certe ex auctorit densis), *adivere* De Corona Anima cap. 57., *adtradus* cap. 5.

h. quantum sibi libet] cap. 23. „Fuerit licet ma sibi licet, vel potius Herma

dedit saeculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quae nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium vocatus non ibo (proprium enim idoli ¹¹ officium est), sed neque consilio neque sumptu ¹⁵ aliave opera in eiusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus adsistam, ero particeps idololatriae: si me alia causa coniungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii.

Ceterum quid facient servi vel ¹ liberi fideles, item officiales Cap. XVII. sacrificantibus dominis vel patronis vel praesidibus ² suis adhaerentes? Sed ^a si ³ merum quis sacrificanti tradiderit, immo ⁴ si verbo quoque aliquo sacrificio necessario adiuverit, minister habebitur idololatriae. Huius regulae memores etiam magistratibus ⁵ et potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas et ceteros maiores, qui regibus idololatriis usque ad finem idololatriae apparuerunt. Hinc proxime disputatio ⁶ oborta est, an servus dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie idololatriae intactum se aut gratia aliqua aut astutia etiam praestare possit, secundum quod et Ioseph et Daniel mundi ab idololatria et dignitatem et potestatem ⁷ administraverunt ⁸ in ornamento et purpura praefecturae totius Aegypti sive Babyloniae. ⁹ Cedamus itaque succedere alicui posse, ut in quoquo honore ¹⁰ in solo honoris nomine incedat, neque sacrificet, neque sacrificiis auctoritatem suam accomodet, non hostias locet, non ¹¹ curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non ¹² spectacula edat de suo aut de publico aut edendis praesit, nihil sollemne pronuntiet vel edicat, ne iuret quidem; iam vero quae sunt potestatis, ¹³ neque iudicet de capite alicuius vel pudore ^b — feras enim de pecunia ^c — neque damnet neque praedamnet ^d, neminem vin-

14. est officium A. 15. alia vera opera A.

Cap. XVII. 1. liberti *b*, *Fr. Junius*. 2. suis *om. Ab*. 3. miram quis (quid *Aφ.*) sacrificantis A. 4. si vero quoque aliquos (alios quos *Aφ.*) A. 5. et potestatibus *om. A*. 6. oborta *Abb.* suborta *Ca.* 7. administraverint *B*. 8. in ornamento et purpura praefecturae *ego.* in ornamento praefecturae *b.* in ornamento exturae A. et in ornamento et purpura extitere *Fr. Junius.* in ornamento et purpura extitere *reliqui.* 9. Cedamus *Ab.* Credamus *reliqui.* 10. in solo honoris *Ab. Jos. Scaliger.* ut in solo honoris *reliqui.* 11. curas temporum *Aβ.* 12. spectacula *edat Aβ.* 13. neque iudicia de capite alicuius vel pudore ferat, etiam de pecunia *Fr. Junius.*

Cap. XVII. a. Sed] Sed ad hoc, inquit, respondere minime difficile esse potest, siquidem, secundum domini legem, si quis sacrificanti merum ad libandum tradiderit minister habebitur idololatriae.

b. de pudore] Interpretor de honore cum *Fr. Junio.*

c. feras enim de pecunia] Possit ferri

TERTULLIANI OPP. ED. OEHLEN. Tom. I.

si de pecunia iudicet, non, si de capite aut pudore. La Cerda post *pecunia* ponit interrogationis signum et sic interpretatur: „Feras tu de pecunia minore malo? q. d. Non damnet capite, cum ferendum non sit malum minus, ut scilicet damnet de pecunia.“

d. neque damnet neque praedamnet] Damnat iudex, praedamnat legislator.

ciat, neminem recludat* aut torqueat, si haec credibile posse.

Cap. XVIII. Iam vero de solo suggestu^a et ¹apparatu honoris retuli. Proprius habitus uniuscuiusque est, tam ad usum quotidianum ad honorem et dignitatem. Igitur purpura illa^b et auri ornamentum eodem more apud Aegyptios et Babylonios erant dignitatis, quo more nunc praetextae vel trabeae vel et coronae aureae sacerdotum provincialium^c, sed non ex edicione. Tantum enim honoris nomine ²conferebantur humilitatem regum merebantur. Unde et purpurati ³regabantur a purpura, sicut apud nos a toga candida ⁴candidati ut suggestus ille sacerdotibus quoque aut aliquibus idolis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantae sanctitatis stantiae viri statim habitus inquinatos recusassent, statim ruisset Danielem idolis non deservisse, nec Belem nec colere, quod ⁵multo postea apparuit. Simplex igitur purpura nec iam dignitatis ⁶erat, sed ingenuitatis apud barbaros ⁷Quemadmodum enim et Ioseph, qui servus fuerat, et Iherosolyma per captivitatem ⁸statum verterat, civitatem Babyloniam

Cap. XVIII. 1. apparatu *Aφ*. 2. conferebantur his *b*. conferebatur his *BCa*. 3. regum memorabantur a purpura *A*. 4. ca. 5. multo postea *A*. 6. erat, sed ingenuitatis *om. A*. 7. Quemadmodum *Aβ*. Quodammodo *AφBC*. 8. statim *B*. 9. Aegy.

Utraque abstineat Christianus, nec de capite cuiuspiam aut legem aut sententiam ferat. (Rigalt.)

e. recludat] h. e. in carcere claudat, in vincula det. De hoc rariore verbi *recludere* significatione et usu v. Ruhnke et Frotzsch. ad Iul. Ruf. cap. 1. p. 224. ed. Lips., Duker. ad Flor. IV, 12. Locis apud Forcellinum et a Dirksenio in *Manuali ex Istorum libris indicatis* addo Irenaei Adv. Haeres. IV, 14. (p. 301. ed. Grabe.) „qui non credunt et propter hoc fugiunt lumen eius, in tenebras, quas ipsi sibi elegerunt, iuste *recludet*.“ Concil. Toletan. VII. cap. 5. „Quos in cellulis *reclusos* sanctae vitae ambitio tenet.“ Plura suppeditabant Hieronymi scripta et Acta Sanctorum.

Cap. XVIII. a. de suggestu] h. e. de ornatu. V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

b. purpura illa] Cf. Casaub. ad Sueton. Aug. cap. 18.

c. sacerdotum provincialium] Praetextae magistratum, trabeae deorum, regum sive imperatorum et augurum, palmatae triumphantium. Coronarum

aurearum, quas sacerdotes gestabant, exempla habet Elagabali et Aquileiensium dianum libro V, [cap. 3 [cap. 7?]. (Fr. Iunius.)] : rum videtur coronas aureas dotibus in provinciis, non in Italia. Hoc tamen innuit lectio *verbum provincialium*. Quid? mus, ut aureae coronae fuerint et provincialium magistratum, de quibus Corona cap. 13. „Sunt et aureae, imaginum iam, non picta maiora quaerentes.“ aureis sacerdotum addo Pappus Steph. X, 1011. „Summa nempe sub terram scrope fundum consecrandus mergulatus, secta vitis tempore coronam *lumen repexus aurea*, *sericam sultus togam*.“ Itaque ceterum I, 19. volens quidam urbe Nicopoli inter sacerdotes proponens huius sacerdotum iter alia ait *χρυσῶν στήθη*.

tum sunt consecuti per habitum barbaricae ingenuitatis, sic penes nos quoque ¹⁰fideles, si necesse fuerit, poterit ¹¹et pueris praetexta concedi ¹²et puerilis stola, nativitatis insignia, non potestatis, generis, non honoris, ordinis, non superstitionis. ¹³Ceterum purpura vel cetera insignia dignitatum et potestatum insertae dignitati et potestatibus idololatriae ab initio dicata habent profanationis suae maculam, cum praeterea ipsis etiam idolis ¹⁴induuntur praetextae et trabeae et laticlavi, fasces quoque et virgae praeferantur, et merito. Nam daemonia magistratus sunt ¹⁵saeculi huius; unius collegii insignia fasces et purpuras gestant. Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera eius ¹⁶vero non administres? Nemo ¹⁷in immundis mundus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam ¹⁸nunc qui de Ioseph et Daniel argumentaris, scito, non semper comparanda esse vetera et nova, rudia et polita, coepta et explicita, servilia et liberalia. Nam illi etiam ¹⁹condicione servi erant: tu vero ²⁰nullius servus, in quantum solius Christi, qui te etiam captivitate saeculi liberavit, ²¹ex forma^d dominica agere debebis. Ille dominus in humilitate ²²et ignobilitate incessit ²³domicilio incertus*: nam Filius, inquit, hominis non habet ^{Luc. IX, 58.} ubi ²⁴caput collocet; vestitu incultus, neque enim dixisset, Ecce qui ^{Math. XI, 8.} teneris vestiuntur, in domibus regum sunt; vultu denique et aspectu inglorius, ²⁵sicut et Esaias pronuntiaverat. Si ²⁶potestatis ^{Es. LIII, 2.} ius quoque nullam ne in suos quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est, si ²⁷regem denique fieri conscius sui

10. fidei Ab. 11. et puerilis praetexta b. 12. et puerilis stola Abb. et puerilis stola Ca. 13. Caeterum Ab. 14. induantur b, Latinius. in quantum BCa. Omittit A. 15. saeculi huius collegii b. 16. eius vero AB. vero eius Cab. 17. in immundis b. immundis A. immundis reliqui. 18. nunc quid (numquid Ap.) Ioseph A. 19. condicione servi Abb. servi condicione Ca. 20. nullius inquinatum solius A. nullius servus in quantum solus B. 21. ex forma Ab. et formareliqui. 22. et ignobilitate om. A. 23. domicilii Petr. Ciacconius. 24. caput suam collocet a. 25. sicut Esaias A. 26. potestatis ius quoque nullum Ab. potestatem quoque nullam reliqui. 27. regem Ab. regem se reliqui.

d. ex forma] Forma apud Septimum persaepe est modus, lex, ratio. Exempla sunt Apolog. cap. 2. „Suspecta sit vobis ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto, quae vos adversus formam, adversas naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret.“ Ibid. cap. 7. „cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeat.“ Ibid. cap. 47. „quod rerum forma non sustinet.“ Ad Nau. I, 2. „contra formam iudicandorum malorum indicatis.“ Ibid. I, 7. „cum vel ex forma ac lege omnium mysterio-

rum silentii fides debeat.“ Ibid. I, 9. „Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipe erroris?“ Ibid. II, 3. „Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalis formam.“ De Testim. Animae cap. 4. „Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem.“

e. domicilio incertus] Quidam domicilio esse dativum parum intellegentes correxere domicilii.

regni^f refugit, plenissime dedit formam suis²⁸ derigendo^e om-
gio et suggestu²⁹ quam dignitatis quam potestatis^h. Quis eni-
³⁰his usus fuisset, quam dei filius? Quales et quanti eum
producerent, qualis purpura³¹ de humeris eius floreret^k
aurum de capite radiaret, nisi gloriam saeculi alienam et sibi
iudicasset? ³²Igitur quae noluit, reiecit, ³³quae reiecit, d
quae damnavit, in pompa diaboli deputavit. Non enim dai
nisi non sua: alterius autem esse non possent, nisi diabo-
dei non sunt. Tu si diaboli pompam eierasti, quicquid
attigeris, id scias esse idololatriam. Vel hoc te comm-
omnes huius saeculi potestates et dignitates non solu-
nas, verum et ³⁴inimicas dei esse, quod per illas adversus
vos supplicia ³⁵consulta sunt, per illas et poenae ad impios
³⁶ignorantur^l. ³⁷Sed et nativitas et substantia tua mole-

28. derigendo Fr. Iunius. dirigendo libri omnes. 29. quam dignitatis
dignitatis reliqui. 30. his BCa. iis Ab. 31. de umeris A. 32. Igitur
Igitur quam Ab. 33. quam reiecit quam damnavit damnavit A. quam reiecit
quam damnavit b. 34. inimica dei A. 35. convulta sunt A. 36.
ABCa. irrogantur b, Latinius, Fr. Iunius. 37. Sed et BCa. Sed reliqu

f. conscius sui regui] Dominus noster
voluit rex hominum fieri, conscius reg-
uum suum non esse regnum huius
mundi. Eodem sensu in Apologetico
[cap. 21.] dixit Caesares esse necessa-
rios saeculo, verum Christianos non
posse esse Caesares. (Rigalt.)

g. derigendo] *Derigere* seu *dirigere* h.
l. est solvi ac subsidere. Glossae Vett.
[Philox. col. 390. Vulc.]: „*Ἀπολύσσο-
ματ*, *Derigeor*.“ „*Ἀπολύγω*, *Dirigeo*.“
[Adde Gloss. Latino-Graecum ap. Vul-
can. col. 68. „*Derigit*, *Ἀπελύγη*.“ et
Onomast. Graeco-Latinum ap. eun-
dem col. 40. „*Dirigeo*, *πῆγνυμαι*.“].
Legendum *Derigeo* vel *Dirigeo*. Riget sta-
tua, riget fastigium, riget quis sugge-
stus et habent in rigore velut superbiam,
nec facile cedunt, immo resistunt, nam
sunt in duritie stipata. Ea vero cum
solvuntur, ut igne metalla et sole gla-
cies, derigere dicuntur, quia iam non
rigent. (Rigalt.) Fr. Iunius, qui *derigendo*
restitui vult, explicat „deponendo“ et
„destituendo“; La Cerda (qui etiam *de*
regendo proposuit) *dirigendo* retinens
per „mittendo“ et „demittendo.“ Sed
ut Rigaltii hallucinationes omni usus
substructione egent, ita vix minus de La
Cerdæ opinione dubium est an aptis
exemplis firmari possit; certe ne in ullo
quidem, quotquot ipse attulit, *dirigere*
pro „missum facere“ vel „deponere“

usurpatum deprehenderit. I
recte quidem interpretatus e:
rationem verbi *derigere* lame-
cepit. Est enim eodem signifi-
tum, quo *frigere* Apolog. cap.
enim nobis *ab omni gloriae e*
ardore frigentibus nulla est
coetus, nec ulla magis res al-
publica.“ Sic nos dicimus
starr sein, unempfindlich sein
was.“ Verba *omni fastigio e*
pro dativis habeo, non pro al-
h. quam dignitatis quam
V. quae adnotavi supra ad ca
i. quales et quanti eum] :
cum corrigere vellet *quales*
parum memor fuisse videtur
numero esse hic usurpatum,
que apud Tertullianum.

k. floreret] Cf. quae adno-
Apolog. cap. 11.

l. ignorantur] Verissima est
gata, quam tnetur etiam code:
Aut Tertullianus per iniquam s
potestatem adversus Christia-
tiam fieri, quo minus religio
proleciat, ac per hoc ignorari
a deo poenae adversus impi-
Itaque omnes huius saeculi po-
dignitates non solum alienas,
inimicas dei esse, adeoque
dei cultoribus minima ambi
suscipiendas. (Rigalt.)

sunt adversus ³⁰idololatrian. Ad evitandum^m remedia deesse non possunt, cum et, si defuerint, supersit unicum illud^a, ³⁰quo felicius factus non in terris magistratus, sed in caelis.

Possit in isto capitulo etiam de militia definitum videri, ¹quae Cap. XIX. inter dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quaeritur, an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti, etiam caligata^a vel inferior ²quaeque, cui non sit necessitas immolationum vel capitalium iudiciorum. Non convenit sacramento divino et humano, signo Christi et signo diaboli, castris lucis et castris tenebrarum; non potest una anima duobus deberi, deo et Caesari. Et ³virgam^b ⁴portavit Moyses, fibulam^a et Aaron, ⁴cingitur loro et Iohannes, ⁵agmen ⁵agit et Iesus Nave, bellavit et populus, si placet ludere. Quomodo autem ⁶bellabit, immo quomodo etiam in pace militabit^d sine gladio, ⁷quem dominus abstulit? Nam etsi

39. idololatrian A. idololatriam reliqui. Ita etiam supra. Post vocem evitandum liber Agobardi pergit verbis de minutiloquio aristotilis in libri De Anima cap. 6. 39. quod b.

Cap. XIX. 1. quae intra Jos. Scaliger. 2. quaeque BCa. quoque b, Fulv. Ursinus. 3. portabit B. 4. cingetur B. 5. aget B. 6. bellabit iam? Fr. Iunius. bellavit, immo B. 7. quae dominus B.

m. Ad evitandum] Fr. Iunius vult distinguere: tibi sunt. Adversus idololatriam ad evitandum cett.

a. supersit unicum illud] Non deerant remedia in ecclesia et apud Christianos contra hoc malum. Sed esto nullum sit remedium, ut aliter vitam agas, nisi cum his insignibus idololatriae, certe tibi deesse illud non potest, quo in caelis regnatus es feliciore multo purpara et magistratu. Puto indicari martyriam q. d. Remedio passionis pro Christo obitae habebis in caelis purpuram martyris, cui magistratus nullus terrenus comparandus. (La Cerda.)

Cap. XIX. a. caligata] h. e. gregaria. V. Lips. De Milit. Rom. II, 9. p. 99. ed. Vesal., et interpretes ad Sueton. August. cap. 25. Vitell. cap. 7. Cf. Senec. De Brevit. Vitae cap. 17. Plin. Hist. Nat. VII, 43.

b. virgam] Virga vitea centurionum (ait. Plin. Hist. Nat. XIV, 1. Sil. Ital. VI, 43. XII, 465. Inven. Sat. VIII, 247. XIV, 193. Tacit. Annal. I, 23.

c. fibulam] Uncinos anreos intellegit, quibus colligabatur superhumeralis et rationale, quemadmodum lori nomine Iohannis Baptistae zonam pelliceam. (Iac. Pamelius.) Fibulam Fr. Iunius et La Cerda referunt ad clavos militares, qui in caligis militum et peronibus. Plin. H. N. IX, 18. XXII, 22. XXXVIII, 14.

Lorum contra Iunius ad calones, La Cerda ad baltheum militarem.

d. quomodo etiam in pace militabit] In pace militare dicuntur qui etiam extra belli tempus in stationibus et praesidiis degunt armati aut in armis apparent principi ceterisque potestatibus ad inssa exequenda. Ea vero priscorum Christianorum disciplina fuit, ut quos fides in quavis militia deprehenderat, ii secundum Iohannis praescriptum in militia sua permanerent. Sed vix erat, ut qui ante fidem non militarent, post fidem nomina militiae darent sua. Immo plerique ante fidem milites, posteaquam ad fidem conversi fuerant, et cingulum et gladium deponerent. Itaque hanc etiam ob causam Christiani ethnicis odio ludibrioque fuere, tamquam inertes et ignavi ac denique imperii Romani hostes. Cum igitur hac invidia plurimum laborarent, tandem visum, tam abruptum et praecipuum consilium sic temperare, ut pace ab ethnicis ecclesiae concessa Christiani etiam cum ethnicis militarent. Unde Septimius ipse in Apologetico „Navigamus, inquit, et nos vobiscum et militamus.“ Atque in hanc sententiam apertissimus Arelatensis Concilii canon tertius „De his qui arma proiciunt in pace, placuit abstinere eos a communione.“ At Septimius noster in illo De Corona atque hoc etiam De Idololatria opere pro naturae suae austeritate Christianis

adierant milites ad Iohannem et formam observationis^a si etiam centurio crediderat, omnem postea militem Petro^a exarmando discinxit. Nullus habitus licitus es illicito actui adscriptus.

- Cap. XX. Sed enim cum conversatio divinae disciplinae^a non tum, verum etiam verbis periclitetur (nam^a sicut scriptum Math. XII, homo et facta eius^b, ita, Ex ore tuo iustificaberis),
21. debemus^a etiam in verbis quoque idololatriae incursum dum aut de consuetudinis vitio aut timiditatis. Deos Exod. XXIII, nominari^a lex prohibet, non utique, ne nomina eorum
13. mus, quae nobis ut dicamus conversatio extorquet. Nam que dicendum est: In templo Aesculapii illum habes, e Isidis habito, et, Sacerdos Iovis factus est, et multa al modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducur enim Saturnum honoro, si ita vocavero^a eum suo non honoro, quam Marcum, si vocavero Marcum. Sed Exod. XXIII, aliorum deorum ne^a commemoremini^d, neque audiatur^a
13.

8. examinando B.

- Cap. XX. 1. sicut et scriptum B. 2. etiam BCa. esse b,
3. ne om. B. 4. in vico b. vico BCa. 5. si quem ita b, Fulv.
eum suo BCa. suo b, Fulv. Ursinus. 7. commemoremini BCa. c
tur b, Fulv. Ursinus. 8. de tuo ore B. de ore tuo Ca.

omnibus etiam ecclesia nullis persecutionibus vexata omne militiae genus, omnem gladii usum adimit. (Rigalt.)

e. formam observationis] Cf. quae adnotavi supra ad cap. 17.

Cap. XX. a. conversatio divinae disciplinae] Πολιτείαν veteres ecclesiae doctores appellarunt certam vivendi rationem, certum vitae genus atque institutum, quod Latini quandoque disciplinam, quandoque conversationem interpretati sunt: atque harum vocum usum videntur ab ipsa Scriptura accepisse. Nam πολιτεύεσθαι ita interpretantur in Actis Apostolorum, et πολίτευμα apud B. Paulum ad Philippenses. Sic autem ἀποστολικήν πολιτείαν dicit item Sozomenus II, 14., et Clemens Alexandrinus Χριστιανῶν πολιτείαν Paedag. I, 10. „ταῦτα ἐπιτύπωσιν Χριστιανῶν περιτέγει πολιτείας.“ Et saepius. Sic conversatio apud Tertullianum et veteres alios locis infinitis. Tertull. De Virg. Vel. cap. I. „Hac lege fidei manente cetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis.“ (Desid. Heraldus Digress. II, 5. p. 288.) Addo ex Tertulliano Ad Natt. I, 10. „De reli-

qua vero conversationis hu- sitione palam subiacet, qu- ribus mutaveritis.“ Ibid. sentiuntur in civium conve- Corona cap. 8. „nec apud in dei rebus nec in c- Christi recognosci est.“ A 2. „Ipsam interim conversa- et carceris comparemus.“ usus exempla ex Hieror scriptoribus attulit Heraldus

b. Ecce homo et facta rae hunc locum hactenus potui; quaerat diligens le- editione LXX. interpretum. dem B. Augustinus Medit. sine adscriptione loci. (I. Fr. Junius suspicatur desu Enoch et esse conjuncta c Tertullianus citavit supra

c. Deos nationum nomin Cuper. Monum. Ant. in Suppl. Thes. Antiqu. tom.

d. commemoremini] Dep commemorare forma utitur stin. Enarrat. in Psalm. I nes malos, quos patitur, est.“

Hoc praecepit, ne deos vocemus illos. Nam et in prima parte legis, Non sumes, inquit, nomen domini dei tui in vano, id est Exod. XX. 7 idolo. Cecidit igitur in idololatriam qui idolum nomine dei honoraverit. Quodsi deos dicendum erit⁹, adiciendum est aliquid quo appareat, quia^f non ego illos deos dico. Nam et scriptura deos nominat, sed adicit suos vel nationum; sicut David, cum deos nominasset, ubi ait, ⁹Dei autem nationum daemonia. Sed hoc mihi Ps. CXV, 4. ad sequentia magis praestructum est. Ceterum consuetudinis vitium est Mehercule dicere, Medius Fidius, accedente ignorantia quorundam, qui ¹⁰ignorant iusiurandum esse per Herculem. Porro quid ¹¹erit deiratio per eos quos eirasti, quam praevericatio fidei cum idololatria? quis enim, per quos deierat, non honorat?

Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione, et tu, ne intellegaris^a, quiescis. Nam aequae quiescendo confirmas maiestatem eorum, cuius causa ¹videberis obligatus. Quid refert, deos nationum dicendo deos an audiendo confirmes? ²iures per idola, an ab alio adiuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias satanae, qui, quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat per aures ³inferens nobis idololatriam? Certe quisquis ille est, aut amica aut inimica congressione ⁴adstringit. Si inimica, iam ad pugnam vocaris. et scis tibi dimicandum esse: si amica, quanto securius in dominum transferes ⁵sponsionem tuam, ut dissolvas obligationem eius, per quem te malus honori idolorum, id est idololatriae, quae-rebat annectere. Omnis patientia eiusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium praestitisti. Scio quendam, cui dominus ignoscat, cum illi in publico per litem dictum esset: Iupiter tibi sit iratus, respondisse: Immo tibi. ⁶Quid aliter fecisset ethnicus, qui Iovem deum credidit? Etiam si non per eundem re-torsisset maledictum, nec ⁷per ullum Iovis similem, confirmaverat Iovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris ⁸per eum, quem scis

9. dii B. 10. ignorantius iurandum B. 11. erit b, Fulv. Ursinus, Latinus. erat BCa.

Cap. XXI. 1. videris Fr. Iunius. 2. iurat C. 3. inferes B. 4. te adstringit Latinus. 5. sponsionem B. responsionem Cab. 6. Quid aliud Latinus. 7. per illum B. 8. per eum, quem BCa. per eum maledictus, quem b, Fulv. Ursinus.

e. deos dicendum erit] Eundem Hel-lenismum habes De Pallio cap. 4. „Phy-sionem et Sardonapalum tacendum est.“ Cf. Vechneri Hellenolox. I, 33., Gronov. Observ. I, 7., Ruddim. Instit. Gr. II, 252. ed. Lips.

f. quia] V. quae adnotavi ad Ad Mar-tyr. cap. 4.

Cap. XXI. a. ne intellegaris] sc. Chri-stianus esse. Cf. supra cap. 13.

nihil esse? Nam si ⁹insanis^b, iam esse confirmas, et erit ¹⁰idololatriae professio timoris tui: quanto magis, cum per ipsum remaledicis, eodem ¹¹Iovis honorem^c facis, quo et ille, qui te provocavit? Fidelis autem in eiusmodi^d ridere debet, non insanire, immo, secundum praeceptum, ne per deum quidem ¹²remaledicere, sed plane benedicere per deum, ut et idola destruas et deum praedices et adimpleas disciplinam.

Cap. XXII. Aequè benedici ¹per deos nationum ²Christo initiatus non sustinebit, ³ut non semper reiciat^a immundam benedictionem, et eam sibi in deum convertens emundet. Benedici per deos nationum, maledici est per deum. ⁴Si dederò eleemosynam vel aliquid praestitero beneficii, et ille mihi deos suos vel coloniae genium^b ⁵propitios imprecetur, iam oblatio mea vel operatio idolorum honor erit, per quae benedictionis gratiam ⁶compensat. Cur autem non sciat me dei causa fecisse, ut et deus potius glorificetur et daemonia non ⁷honorantur in eo quod propter deum ⁸feci? Si deus videt, quoniam^c propter ipsum feci, pariter videt, quoniam^c propter ipsum fecisse me nolui ostendere, et praeceptum eius idolothytum quodammodo feci. Multi dicunt, Nemo se debet promulgare; puto autem nec negare. Negat enim quicumque dissimulat in quacumque causa pro ethnico habitus, et utique omnis negatio idololatria est, sicut omnis idololatria negatio, sive in factis sive in verbis.

Cap. XXIII. Sed est quaedam eiusmodi species in facto et ¹in verbo bis acuta et infesta ²utrinque, licet tibi blandiatur, quasi vacet in utroque, dum factum non videtur, quia dictum non tenetur. Pecuniam

9. insanus B. 10. idololatriae BCa. idololatria b, Fr. Iunius, Latinus. 11. Iovis BCa. Iovi b, Fulv. Ursinus, Ios. Scaliger. 12. remaledicere Cab. et maledicere B.

Cap. XXII. 1. per om. B. 2. Christo initiatus Cab. Christum Sationistus B. 3. ut non semper BC. Fr. Iunius. ut semper ab. 4. Si BCa. Si cui b, Fulv. Ursinus. 5. propitios B. 6. compensat b, Fulv. Ursinus. compensant BCa. 7. honorantur B. 8. feci? Si deus ego. feci? Sed deus b, Fulv. Ursinus. fecisse deus B. feci. Deus Ca.

Cap. XXIII. 1. in verbis acuta Fr. Iunius. in verbis cauta alii. 2. utri- que B.

b. Nam si insanis] h. e. Insane commoveris, ut paulo post „ridere debet, non insanire.“ (Fr. Iunius.)

c. Iovis honorem] Iovis scribendum esse ex vetustioribus libris, non Iovi, probant superiora „per quem te malus honori idolorum, id est idololatriae, quae- rebat annectere.“

d. in eiusmodi] Cf. quod adnotavi ad cap. 14.

Cap. XXII. a. ut non semper reiciat]

Christianus non sustinebit benedici per deos nationum, non sustinebit ut non semper reiciat immundam benedictionem h. e. reiciat semper. (La Cerda.)

b. coloniae genium] In marmoribus antiquis extant inscriptiones: GENIO COLONIAE. GENIO MVNICIPII. GENIO LOCI. GENIO FONTIS., immo et GENIO HORREORUM., aliae. (Rigalt.)

c. quoniam.] Cf. quae adnotavi ad Ad Martyr. cap. 4.

nici mutuantes sub pignoribus ³fiduciatis^a iurati cavent ⁴et
 unt; se scire volunt scilicet tempus persecutionis^b et ⁵locus
 lis et ⁶persona praesidis. Praescribit Christus non esse
 um. Scripsi, inquit, sed nihil ⁷dixi. Lingua, non littera occi-
 ic ⁸ego naturam et conscientiam advoco: naturam, quia ni-
 est manus scribere, etiamsi lingua in ⁹dictando cessat im-
 et quieta, quod non ¹⁰anima dictaverit; quamquam et
 nguae anima dictaverit aut a se conceptum aut ab alio
 u. Iam, ne dicatur, ¹¹Alius dictavit; hic conscientiam
 , an quod alius dictavit anima suscipiat et sive comitante
 sidente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod^c in
 et conscientia ¹²delinqui dominus dixit. Si, inquit, concu-^{Math. V, 29.}
 ia vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto ¹³teneri^d.
 igitur, quod in cor tuum plane ascendit, quod neque
 se te contendere ¹⁴potes noque noluisse. Nam cum cave-
 isti, cum scires, utique voluisti; ¹⁵egisti tam facto quam
 a, nec potes levioere crimine ¹⁶maius excludere, ut dicas fal-
 lane effici^e, cavendo quod non ¹⁷facis. Tamen non negavi,

atis *b* (ex secundis curis). fiduciati *BCa.* . 4. et se negant; se scire vo-
 . et se necant, se scire volunt *B.* et sic negant. Scire volunt *Ca.* et
 ut scire. Volunt *b*, *Fr. Iunius.* 5. locus *B.* locum *reliqui.* 6. per-
 personam *reliqui.* 7. dixit *B.* 8. ego *Bb. Fulv. Ursinus.* ergo *Cu.*
 ido *B.* dictando *reliqui.* 10. animae *B.* 11. alius dictavit *Cab.* ali-
 tarit *B.* 12. delinquit. *B.* 13. teneri *B. Fulv. Ursinus.* teneris *Cab.*
 s *b*, *Fulv. Ursinus.* potest *BCa.* 15. egisti tam facto *ego.* et est tam
 et es tam in facto *Cab.* et haeres tam in facto *Latinius, prob. Fr. Iu-*
 6. maius *b*, *Latinius, Fr. Iunius, La Cerda.* manus *BCa.* 17. facit tamen *B.*

XXIII. a. sub pignoribus fida-
 creditor ethnicus Christiano pe-
 dedit sub pignoribus et iureiu-
 Confectis iudicarii contractus
 praescriptum est, quid praedio-
 igaret, praeterea vero quid iura-
 rari autem oportuit, quod sibi
 aluerat creditor propria supersti-
 Christianus lingua non iuravit,
 ulas testes iuris iurandi, quod
 exegerat, signavit. Queritur an
 iae crimine teneatur. Debitor
 e teneri, eo quia cautionis seu
 instrumentum signaverit non in-
 neque intellecto quid esset pro
 ndo perscriptum. Tertullianus
 teneri ait. Nam cum caveres,
 seisti. Ethnicum scilicet credito-
 amodasse tibi pecuniam ea lege,
 res et pignoribus et iureiurando.
 scires, utique voluisti. (Rigalt.)
 scire volunt scilicet tempus per-
 is] Negant illi se iuratos cavisse.
 vero, inquit, tempore persecutio-

nis iudicariae hoc scire velint tribunal
 et praeses, utrum ille, in quem perse-
 cutio de pecunia reddenda instituta est,
 cum caveret, iurasse sibi conscius esse
 velit, nec ne. Sive iuraverit, sive iurasse
 se neget, non curant; irratum praesu-
 munt, et iure praesumunt, siquidem illo
 tabulas iurisiurandi testes signavit.

c. Et bene quod] Cf. adnot. ad cap. 5.

d. teneri] Haec est genuina scriptura
 veterum librorum, pro qua alii *teneris*.
 Pendet hic infinitivus ab praecedenti *in-*
quit. *Fr. Iunius* adnotat: *Latinius* „Vi-
 dentur, inquit, recitari Montani verba,
 ita ut aliis litteris scribenda essent.“
 Mihi non videtur, sed summa est verbo-
 rum Christi, quae habentur locis quam
 plurimis. *Pamelio* assentior.

e. falsum plane effici] Levius illud
 crimen, quod imputatur, falsum plano
 effici, quippe quod non committas ca-
 vendo. Levius crimen est iurare, maius
 negare dominum Christum. Scripsi tan-
 tum, inquit, non iuravi; nec magis ne-

quia non iuravi. ¹⁸ Quoniam, etsi nihil tale fecisses, ¹⁹ si ²¹ dicereris deierare, ²⁰ fecisse si consenseris. Non valet tacit stilo, et mutus in litteris sonus. At enim Zacharias tempore oratione multatus cum animo conlocutus linguam inrit sit, ²² cum manibus suis a corde dictat et nomen filii sine nuntiat: loquitur in stilo, auditur in cera ²³ manus omni sonior, littera omni ore vocalior. Quaere, an dixerit qui compertus est. Dominum oremus, ne qua nos eiusmodi necessitas circumstet et, si ita evenerit, ²⁵ det ²⁶ fratribus copiam^f vel nobis abrumpendae omnis necessitatis ²⁷ constanter illae litterae negatrices vicariae oris nostri in die iudicis nos proferantur signatae signis, non iam advocatorum angelorum.

Cap. XXIV. Inter hos scopulos et sinus, inter haec vada et freta tria velificata spiritu dei fides navigat, tuta si cauta, s attonita*. Ceterum inenatabile excussis profundum est, inen¹ in pactis naufragium est, ² inrespirabile^b devoratis hypobryca idololatria. Quicumque fluctus eius offocant*, omnis ³ ver

18. Quoniam B. Immo Cab. , 19. sic tamen ego. Si tamen B. tamen 20. fecisse si B. si reliqui. 21. diceris Fr. Iunius. 22. cum manibus B. manibus reliqui. 23. manu B. 24. conclarior B. Cab. de B. 26. fratribus operandis copia B. 27. constantia B.

Cap. XXIV. 1. in pactis B. 2. inrespirabile devoratis. Hypobryca idololatria quicumque B. 3. vertex BCa. vortex b.

gavi, quia non iuravi. Tamen, respondet Tertullianus, tamen non falsum efficitur illud crimen, quoniam, etsi revera non iuratus esses, tamen, cum iurasse te signatura tua te ipsum convincat, iuratus necessario dicendus esses.

f. operandi copiam] Det fratribus copiam beneficiendi, eleemosynas dandi, ut ab illa necessitate subsidio eorum caveatur nobis. Sic operationem de eleemosyna proprio posuit De Virg. Veland. cap. 13. „vel quamcumque eleemosynae operationem.“ Ambros. De Offic. II, 16. „Plus clamat operatori bono debilitas, quam vox pauperis.“ Prudent. Psychomach. v. 572 sqq. opponit Avaritiam et Operationem. Infinitum eius usus exemplorum numerum invenies in Cypriani scriptis.

g. advocatorum] Advocatos dicit qui amico praesentiam suam commodabant signando, subscribendo, testimonio dicendo. Sic Varro De Re Rust. II, 5. „Tu vero, Murri, mihi veni advocatus, dum asses solvo Palilibus, si postea a me repetant, ut testimonium perhibere possis.“ (Rigalt.)

Cap. XXIV. a. si attonita] nitus, praeter metu cautus atque solet esse. Hinc saepius *attentus* et *attentus*. Tertull. I Persec. cap. 1. „Sed quando gis creditur, nisi cum magis nisi in tempore persecutionis! in attonito est. Tunc et fidei ditione sollicitior et disciplina De Praescr. Haeret. cap. 43. tus in deum, ibi gravitas hoc *diligentia attonita*, et cura sollicitior Cassian. Collat. II, 13. „car nita semper pietate distenditur 1. „Grata est mihi non solum ad discendum vestra *mentis in etiam praepositae disciplinae nis*.“ Id. XII, 13. „*attonita tione flammatus*.“

b. inrespirabile devoratis hypobryca] Quod barathrum est in terra, in aqua vel mari *ὑποβρυχίου* et exsorbens in submersione navigiaque. (Fr. Iunius)

c. offocant] Paul. Diac. p. Muell. „*Offucare*, aquam in sorbendam dare.“

ad inferos desorbet. Nemo dicat: Quis ⁴tam tuto praecavebit? Exeundum de saeculo erit. Quasi non tanti sit exire, quam idololatren in saeculo stare. Nihil esse facilius potest, quam cautio idololatriae, si timor eius ⁵in capite^d sit. Quaecumque necessitas minor est periculo tanto ⁶comparata. Propterea spiritus sanctus consultantibus tunc apostolis vinculum^e et iugum nobis relaxavit, ut idololatriae devitandae vacaremus. Haec erit lex nostra, quo expedita^f hoc plenius administranda, propria ⁷Christianorum, per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur, haec accedentibus ad fidem proponenda et ingredientibus in fidem inculcanda est, ut accedentes deliberent, observantes perseverent, non observantes renuntient sibi^g. Viderimus enim si secundum ⁸arcae typum et corvus et milvus et lupus et canis^h et serpens in ecclesia erit. Certe idololatres ⁹in arcae typo non ¹⁰habetur. Nullum animal in idololatren figuratum est. Quod in arca non fuit, in ecclesia non sitⁱ.

4. iam totus *Fr. Junius*. 5. in capite sunt *B.* 6. comparato *B.* 7. Christianum *B.* 8. arcae typum *b, Latinus*. archetypum *BCa.* 9. in arcae typo *b, Latinus*. in archetypo *BCa.* 10. habet. Nullum *B.*

d. in capite sit] Si ante omnia atque in principe loco timor idololatriae sit. (La Cerda.)

e. vinculum et iugum nobis relaxavit] *Fibulam relaxare* dixit eodem sensu De Corona cap. 11. Ait: ideo ademptum est Christianis onus legis (Act. Apost. XV, 25 sqq), ut abstineant ab immolatis vacentque uni tantum idololatriae. (La Cerda.)

f. quo expedita] De ellipsi comparativi magis v. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2.

g. renuntient sibi] Desinant esse Christiani. (Rigalt.)

h. corvus et milvus et lupus et canis]

Per corvum significat haereticum (Prosper Aquit. De Praedict. libro V., qui libro II. per eundem notat errabundum et vagantem; Drogon Episc. Ostiens. peccatorem. Citat La Cerda.), per milvum rapacem, per lupum sanguinarios aut insidiatores, per canes libidinosos, per serpentes astutos. Omnibus his, inquit, peior est idololatres, cuius nullus in arca Noë fuit typus aut allegoria.

i. in ecclesia non sit] Hincmarus Rem. Opusc. de Divort. Regis Chlotarii „Sicut in diluvio omnes perierunt, quos non arca continuit, ita nemo salvari potest qui fide recta et bonis operibus in unitate sanctae ecclesiae non permanserit. (La Cerda.)

A P O L O G E T I C V M.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat codicem scriptum Parisiensem n. 1623., olim Claudii Puteani ex collatione Steph. Baluzii, *A ϕ* ex Hildebrandi).
- B** - - Parisiensem secundum n. 1656.
- C** - - Parisiensem tertium, n. 1689. Huius libri quatuor priorum capitum variantes excerptae sunt. Inde in capite quinto signum *C.* vacabit.
- D** - - Parisiensem quartum, n. 2616.
- E** - - Gothanum, n. M. 50.
- F** - - Erlangensem, olim Heilsbronnensem.
- G** - - Leidensem, (n. 315.) Mss. Latin. Bibl. Publ. n. 2.
- λ** - - Fuldensem.
- a** - editionem priorem Beati Rhenani anni MDXXI.
- b** - - alteram Beati Rhenani anni MDXXIX. In hac libri Apolloniam recensione B. Rhenanus usus erat excerptis ex codice Gorziensi (*Gorz.*).
- c** - - Sigism. Gelenii (sive Franc. Zephyri) anni MDL.
- d** - - Iac. Pamelii anni MDLXXIX, emendatam ope librorum Vaticanorum (*Vatic.*), trium Belgicorum Elnonensis S. (*Elnon.*), Gandavensis S. Bavonis (*Gandav.*), Leodiensis (aliorum).
- e** - - Desid. Heraldii anni MDCIII, emendatam ope librorum scriptorum duorum, Puteanei (hodie Paris. n. 1623.) et Bongarsiani (*Bong.*).
- f** - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
- Praeterea passim a me citantur codex Vindobonensis n. 294., Florae Mediceo-Laurentianus n. 13. plut. XXVI., Ambrosianus n. 51., Leidensis et Oxoniensis (cuius scripturae discrepantia est margini adscripta exempli e Heraldiana quod extat in bibliotheca Acad. Gottingensis n. E, 3, 6.), Emsbrunnensis, alii.

APOLOGETICVM.*

Si non licet vobis, Romani imperii antistites*, in aperto ¹ et Cap. I.
dito, in ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad iudicandum

*APOLOGETICVM (APOLLOGETICVM F.) inscriptio est in EF, in Mediceo-Lauriano, Ozoniensi, Erfurtano (bibl. Amplonianae), Vindobonensi, item in codice uondam Corbeiensi (qui memoratur in vetere catalogo edito in Naumanni Serapeo a. 641. p. 107.), in libro Murbacensi (Montfauc. Bibl. Bibl. tom. II, p. 1177.), in libro bibl. monasterii B. M. de Becco (Montf. p. 1250), in libro bibl. monasterii S. Ebrulbi Ulicensis (Montf. p. 1269). APOLLOGICVM habet Ambrosianus n. 51. APOLOTTICVM est in A. et in codice bibl. coenobii Elnonensis S. Amandi (n. 228. V. onder Bibl. Belg. Mss. p. 51.), APOLOGITICVM in G., APOLOGETICON in libro Taurinensi (Pasin. Catal. Bibl. Reg. Taurin. Athenaei tom. II, fol. 6). APOLOGICTVS habent (BCD?) abedef, liber Leidensis in Catal. Bibl. Publ. Univers. Luguno-Batarae p. 376., liber Jac. Bongarsii, et sub hoc titulo, quem omnes, quod niam, ante me editores indidere, vulgo enumeratur Tertulliani liber in bibliothecarum catalogis (Cf. Montfauc. Bibl. Bibl. tom. I, p. 69. 524. 628. tom. II, p. 1401. Ital. Bibl. Reg. tom. III, p. 160. 172. 304. tom. IV, p. 504.). Passim autem etiam in codicibus scriptis, quibus APOLOGETICVM titulus est, accidisse, ut masculina vna APOLOGETICVS inscripti in bibliothecarum catalogis commemorarentur, testis est Catalogus Bibl. Regiae, in cuius tomo III, p. 160. liber Puteaneus, quem constat scriptum esse APOLOGYTICVM (et in calce iterum APOLLOGYTICVM), sub vulgari inscriptione enumeratur. Quam uti praeferrunt editores maxime movisse videtur locus Hieronymi in Epist. ad Magnum (tom. IV. p. 656. ed. Bened.): „Quid Tertulliano videmus, quid acutius? Apologeticus eius et contra Gentes libri tuncquam obtinent saeculi disciplinam.“ Sed eiusmodi testimonio non tantum tribuendum erat, ut veneratione aetatis ipsius opusculi exempla suam prae illo auctoritatem amitterent. Pari-ter quos vetustissimus ille Agobardi codex appellat Ad Nationes, Hieronymus l. l. appellat Ad Gentes libros, et quos eadem Epist. ad Magnum et in Catal. Scripturales. laudat Arnobii libros septem Adversus Gentes, antiquissimus codex Regius n. 661. habet inscriptos Ad Nationes. Nec quae a prioribus editoribus Apologetici titulo addita sunt verba Adversus Gentes ex antiquitatis fonte fluxisse putanda sunt, quae nullus in tanto numero liber ista tuetur praeter Taurinensem recentioris aetatis, nisi, si Pasini catalogis credi potest, inscriptionem habet TERTULLIANI APOLOGEICON CONTRA GENTES. Jac. Pamelius tamen eo additamento non contentus novum multiplicavit Pro Christianis, ex uno Vaticano libro (qui omnes pessimae notae sunt) et ex auctoritate Eusebii, Nicephori, Cedrem, apud quos citatur Tertulliani ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ.

Cap. I. Primum caput in veteribus libris titulum habet DE IGNORANTIA.; scripti addunt CHRISTI IESV., vel, ut alii habent, IN CHRISTO IESV. Unus Vaticanus habet QVOD RELIGIO CHRISTIANA DAMNANDA NON SIT NISI QVALIS SIT PRIVS INTELLIGATVR. 1. et edito in ipso FAf. et edito ipso ABCDEGhde. Taurinensis. Erfurt. Ambros. Florent. Vindob. Ozon. et in ipso c. et ipso a.

*APOLOGETICVM.] Hanc inscriptionem Puteani scriptum reperimus Apologyticum habent libri paene omnes. At in MS. vitiose pro Apologeticum, Latina forma,

palam ²dispicere^b et ³coram examinare quid sit liquido^c in Christianorum, si ad hanc solam ⁴speciem^d auctoritas ve-

2. despiciere *F. Vaticanus unus, Vindobonensis. describere Gb. Vaticanus Gorziensis, Florentinus.* 3. coronam *Florent.* 4. speciem *om. F. e.* si ad hanc solam tantum speciem λ . sed ad hanc solam speciem *a.*

ut *Satyricon* et similia. Sic inter opera Hieronymi legitur *Apologeticum ad Domnionem*, nisi tamen scripserat ipse *Apologeticus*. Siquidem Ad Pammachium [tom. IV, p. 243. ed. Bened.] „Apologeticum, inquit, tibi misi, quem προσεφώνησα“ cett. Est igitur *Apologeticus ἀπολογητικός λόγος*. Et sane in MS. Bongarsi liber hic inscribitur *Liber Tertulliani Apologeticus*. Utrumque in Glossario Papiæ *Apologeticum* et *Apologeticus* liber, sed adiecta interpretatione plane ridicula. (Desid. Heraldus.) Isidor. Orig. VI, 8, 6. „*Apologeticum* est excusatio, in quo solent quidam accusantibus respondere. In defensione enim aut negatione solâ positum est, et est nomen Græcum.“ Quæ cum scriberet Isidorus, eum veri non absimile est vel ipsius Tertulliani opusculi titulum respexisse, a quo quidem scriptore non pauca eisdem verbis in suum Originum opus transtulit. Sic etiam Gregorii Nazianzeni ἀπολογητικοῦ λόγου vetus exemplar scriptum, quod asservatur in bibliotheca apud Atrebatas (V. Haenel Catal. Librorum MSS. p. 33), inscriptionem habet „Gregorii Nazianzeni *Apologeticum*.“ Quod denique ad scripturam *Apologeticum*, quæ in aliquot codicibus scriptis (ut etiam in Gloss. Vet. Erfurt., quod edidi in Jahn et Klotz Archiv a. 1847. p. 262.) reperitur, eam non temere vitiosam appellare debebat Heraldus. Monuit iam Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 225. et p. 307. scribi *Apologeticum* pro *Apologeticum*, ut passim Bilus pro *Belus*, birus pro *berus*, diatreta pro *diatreta*, colipia et dicteria, quæ Græcis sunt κολήπια, διακτήρια.

Cap. I. Inscriptio capitis DE IGNORANTIA vel DE IGNORANTIA IN CHRISTO IESU in libris scriptis propemodum omnibus cum libri inscriptione APOLOGETICVM coniuncta comparet. Quod si animadvertisset Cl. Ang. Maius, cum in vetere catalogo bibliothecæ Corbeiensis enumeratum inveniret inter alia opera Tertulliani librum *De Ignorantia*, hunc profecto non in deperditorum eius scriptoris numero censuisset Spicileg.

Rom. Vol. V, p. 207. Paris enim dare possit eiusdem biblidem catalogus, p. 203., ubi p. tulliani librum *De Spectaculis* est tur liber *De Munere*, quem scripsit. *De Munere* enim est i capitis duodecimi libri *De Spect* libro scripto S. Agobardi et in editionibus.

a. Romani imperii antistites] Severo et Bassiano Antonino C librum inscriptum iudicavit Noetate Scriptt. Tertullianus I, Muentur Primordia Eccl. Afr. At Eusebius Hist. Eccles. V, I tullianum tradit apologiam s Ρωμαϊκῆ συγκλήτῳ προσφει cui testimonio eo magis acquie illa opinione, cum nusquam te opus illi Caesares nominatim a tur, id quod debebat exspectar revera inscriptum erat, cum ra inveniatur nulla quæ auctorem ter faceret movere potuerit. mum denique contra Noessellia mentum continet vocula fere i „in ipso fere vertice civitatis pitibus“, quæ intellegi nequit nisi qui potestate summa inferiores

b. dispicere] Verbum ICtis y mum pro *examinare, excutere.* ex Tertulliano adscripsi De Cor 7. V. etiam Dirksen Manuale s. v

c. quid sit liquido] Intelleg tum, vel simile quid.

d. speciem] Verbum ICtorur et alibi usurpat Tertullianus. I Castit. cap. I. „Tameu quoniam specie carnis necessitas cogitat vet.“ Cyprian. Epist. XVIII. „Ut, in unum convenerimus, de omnibus secundum ecclesiasticam nam tractare possimus.“ (Desid. Species est genus causæ, casus, sics. Cf. Ad. Natt. I, 18. „Re igitur ad singulas species.“ De tria cap. 15. „De ista quoque quid videtur.“ Dirksen Manua p. 901.

ae diligentia^o in publico aut timet aut erubescit inquirere^f, si
 ae, quod proxime accidit, domesticis^h iudiciis^g nimisⁱ operata
 tio^j sectae huius^k obstruit defensionem, liceat veritati vel oc-
 culta tacitarum litterarumⁱ ad aures vestras pervenire. Nihil
 usa sua deprecatur, quia nec de condicione miratur. Scit se
 rinam in terris agere, inter extraneos facile^o inimicos inve-
 ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis
 e. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid^h hic
 it legibus in suo regno^o dominantibus, si audiatur? An hoc
^h gloriabiturⁱ potestas eorum, quo etiam^o auditam^k damna-
 veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter invidiam
 tatis etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiae, no-

ciis *abcd. Ozoniensis.* 6. animis operata *λ. nimis onerata ac.* 7. sectae
 infestatio (*λ) abcde.* 8. obstruit viam *Eabcd.* viam obstruit *D.* obstruit
 obstat *F.* 9. Nihil illa de causa (*λ) abcde.* 10. inimicum *G.* 11. hinc
 12. damnantibus *G. Florent.* 13. An *om. λ.* 14. gloriabit *G. Florent.*
testates G. 16. quod *abc.* 17. auditam *ABCDEF Gf. Ozon. Florent. Am-
 fndob.* inauditam (*λ) abcd.*

e iustitiae diligentia] Haec verba
 indicantur Cuiusius et Heraldus.
 vero sunt. Modo strnas cum inqui-
 Usitatissimum est Afris scriptori-
 praepositionem ponere vi instru-
 l. Cf. quae adnotavi ad De Spe-
 sp. 25.

erubescit inquirere] Observarunt
 praesidibus quandoque vim veluti
 a vulgo superstitioso, neque au-
 se de suppliciorum atrocitate in
 nos quicquam remittere, aut de
 innocentia amplius dispicere. Ter-
 us cap. ult. huius libri „Sed hoc
 boni praesides, meliores multo
 opulum, si illis Christianos im-
 ritus.“ Quare inter ceteras cau-
 quitatis, quam in Christianorum
 magistratus adhibebant, numerat
 s *την ανθρωπαρεσκειαν των
 αμιων.* Idcirco igitur statim
 ikerat Tertullianus „Si non licet“
 Sane ista *ανθρωπαρεσκεια* fecit,
 itus Christum, quem ipse indica-
 nocentem, Iudaeorum furori im-
 l. (Herald.)

omesticis iudiciis] De horum ver-
 interpretatione non satis constat,
 uid proxime acciderit plane igno-
 Heraldus *domestica iudicia ac-*
 ro „iudiciis privatis et veluti prae-
 et praesumptionibus, quibus quis
 atus et veluti domi instructus, id
 ad se persuasus, doceri se non
 pati, neque ullis rationibus a sen-
 TULLIANI OPP. ED. OENLER. Tom. I.

tentia deduci.“ Alii, qui *domesticis in-*
diciis reponendum esse putant, intel-
 lunt domesticorum et servorum apud
 magistratus in Christianos iudicia. Ita
 Fr. Iunius et La Cerda. At videtur re-
 tinenda scriptura optimorum librorum,
 nec video, cur domestica iudicia non
 simplicius eiusmodi dici sumamus,
 de quibus Tertullianus infra cap. 3.
 loquitur, quae pater in filium, maritus
 in uxorem, dominus in servos Christi-
 anos factos exercet.

b. sectae huius] Ita Christiani vitae
 suae genus ab aliorum institutis diver-
 sum appellarunt. (Herald.)

i. vel occulta via tacitarum litterarum]
 Haec eo refert Morcellus Afr. Christ.
 tom. II, p. 49., quod nomina prin-
 cipum, quibus inscriptum sit Apologe-
 ticum, reticuerit auctor. Argutius quam
 verius, ut mihi videtur. Occulta via ta-
 citarum litterarum opponitur alteri vise
 illi palam dispiciendi et coram exami-
 nandi quid sit liquido in causa Christia-
 norum.

k. quo etiam auditam] Quo tandem
 modo legum vestrarum minuetur aucto-
 ritas, si Christiani audientur? An quia
 inauditos dammari *βασιλικώτερον* vide-
 tur *και δεσποτικώτερον*, hacque in re
 maior est et exterior legum potestas?
 Atqui longe amplioris atque etiam solu-
 tionis potestatis est innocentiam quam-
 vis auditam ac probatam damnare. (He-
 rald.)

lentes audire quod auditum damnare non ¹⁸possint. ¹⁹Hanc primam causam apud vos collocamus ¹iniquitatis ²⁰odii erga ²¹Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat vincit ²²qui videtur excusare, ²³ignorantia scilicet. Quid enim inquam ut oderint homines quod ignorant, etiam si ²⁴res n^o odium? Tunc ²⁵etenim meretur, cum ²⁶cognoscitur an me Vacante ²⁷autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo terea ²⁸oderunt ²⁹homines, quia ignorant quale sit quod ³⁰occur nun liceat eiusmodi ³¹illud esse, quod non debeant c. Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos oderunt, et iniuste odisse, dum ignorant. Testimonium igitiae ³²est, quae iniquitatem dum excusat, condemnat, cum qui retro ³³oderant, quia ignorabant ³⁴quale sit quod oderant mul ³⁵desinunt ignorare, ³⁶cessant et odisse. Ex his fiunt stiani, utique de conperto, et incipiunt odisse quod fuerant, ³⁷fiteri quod oderant, et sunt tanti ³⁸quanti et denotamur.

18. possunt Oxon. Vindob. poterant λ. poterant Scioppius. 19. Hanc 20. et odii F. Vindob. odium abcd. 21. Christianum DFabcd. 22. igit Bongarsianus. 23. res mereretur bd. 24. enim F. 25. ignoscitur C. tur FG. Leidensis, Florentinus. 26. aut C. 27. oderunt ABCDEFA. Ambob. Leidens. oderint Gabcdf. Bongarsianus, Florentinus. 28. homines omnes Ambros. 29. oderent G. Florent. 30. esse illud F. 31. es Florent. 32. quale esset Dab. quale sit quod oderant om. Af. 33. sit F. simul ut CDGab. Florent. 34. desinant ab. 35. cessant abcd. 36. denotamur λ. denotantur E(m. pr.) abce. Oxoniensis, Erfurtanus bibl. Amp 37. Civitatem obsessam vociferantur ab. Obs. vociferant civ. F. Vindob.

l. causam apud vos collocamus] Ad dispiciendum et examinandum.

m. idem titulus onerat et revincit] Titulus est index, nota, elogium. De Paenit. cap. 1. „Horum honorum unus est titulus, salus hominis.“ De Anima cap. 56. „Aut si qua pro certo iniuria est tardius sub terram detrudi, titulus autem iniuriae cessatio est sepulturae, perquam iniquum eam iniuria affici, cui non imputabitur cessatio sepulturae.“ Apolog. cap. 6. „Ventum est igitur ad secundum titulum laesae angustioris maiestatis.“ Ibid. cap. 39. „si quis de ea queritur eo titulo, quo de factionibus querela est.“ Ibid. cap. 42. „Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamus.“ Ibid. cap. 49. „nullo titulo damnari licet quae prosunt.“ Cf. La Cerda ad Tertull. De Idol. cap. 1. Onerat h. e. obligat. Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 659. et quae adnotavi ad De Spectac. cap. 26. De verbo revincere dixi ad De Testim. Animae cap. 1.

n. Cum ergo propterea oderunt] Cum

particulae causalis cum indicatice, qui usus Afri potissimum ingens exemplorum moles ex Testim. scriptis congeri posset. Piget. attulit Hildebrandus ad Apul. tom. I, p. 531. et ad Arnob. I VII, 23.

o. dum excusat, condemnat dixerat „Quam iniquitatem idem et onerat et revincit qui videtur excusare, ignorantia scilicet.“

p. retro] h. e. antea. V. a De Spectac. cap. 9.

q. simul] h. e. simul atque. I, 5. „Simul quis intellexerit num, mavult nocentem.“

r. quanti et denotamur] Quomero esse nos vos ipsi animo clamando obsessam civitatem cunctiva quanti et tanti de nunc usurpare solere Afros notum est pla Tertulliani fere quaeque perdidit. V. quae Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 9. p. 55:

nam vociferantur civitatem; in agris, in castellis, in insulis ³⁸ Christianos; omnem sexum, aetatem, condicionem, ³⁹ etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi ⁴⁰ detrimento maerent, nec tamen ⁴¹ hoc modo ⁴² ad aestimationem alicuius latentis boni promovent animos. ⁴³ Non licet rectius suspicari, ⁴⁴ non libet propius ⁴⁵ experiri. ⁴⁶ Hic tantum ⁴⁷ curiositas humana torpescit. Amant ignorare, ⁴⁸ cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis ⁴⁹ denotasset imprudentes de prudentibus iudicantes ⁵⁰ quam inimicos de musicis! ⁵¹ Malunt ⁵² nescire, quia iam oderunt. ⁵³ Adeo quod nesciant praedudicant id esse quod, ⁵⁴ si sciant, odisse ⁵⁵ non poterant, quando, si nullum ⁵⁶ odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse, si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur, sed amplius acquiratur ⁵⁷ ad perseverantiam, etiam ⁵⁸ iustitiae ipsius ⁵⁹ auctoritate. ⁶⁰ Sed non ideo, inquit, ⁶¹ bonum, quia multos convertit! quanti enim ad malum ⁶² performantur? quanti transfugae in perversum? ⁶³ Quis negat? tamen quod vere malum est, ⁶⁴ ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omnia malum aut timore aut ⁶⁵ pudore natura ⁶⁶ perfudit. Denique ⁶⁷ malefici gestiunt latere, ⁶⁸ devitant apparere, trepidant ⁶⁹ deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile ⁷⁰ aut semper confitentur,

38. ob Christianos Da. 39 et iam Cf. et (λ)abe. Oxon. 40. de tormento G. 41. hoc modo AE. Ambros. Oxon. Erfurt. hoc ipso BCFG. hoc ipso modo (D) abdef. ex hoc ipso modo λ. 42. ad extimationem G. ad existimationem C. Leidensis. 43. non libet rectius c. 44. non licet propius cd. non libet prius G. 45. expediri abc. 46. Sic tantum c. 47. humana curiositas d. urbana curiositas Deb. 48. cum alibi Vonck. Lectt. Lat. p. 98. 49. quam non musicos abc. quam inimicos de musicis om λ. 50. Molint c. 51. nescire om. λ. 52. Ideo praedudicant id esse quod non poterant odisse, si sciant, quando si nullum λ. 53. nesciant ABCDEFG. Ambros. Leidens. Vindob. Florent. nesciunt abedef. 54. non poterant Fr. Junius. 55. odii meritum λ. 56. Ad perseverantiam — auctoritate abutuntur. Sed ab. 57. iusti et ipsius G. Florent. iustitiae ipsius gloriae λ. 58. auctoritate (auctore Flor.) 59. Sed ideo C. Leidensis. 60. bonum praedudicatur, quia λ. 61. performantur ΑΒDEFGcef. Bongars. Ambros. Erfurt. Vindob. Florent. praeformantur (ΑφBC)abd. Vaticani. reformantur λ. 62. Qui negat G. 63. nec ipsi Ambros. 64. pudore aut timore E. Ambros. Vindob. 65. perfudit G. profundit Florent. 66. devitant apparere om. f. 67. deprenti F. pro more, et Vindob. adprehensi λ. 68. aut semper om. D.

a. Anacharsis] Diog. Laert. II, 8, 5. „θανμάξω δὲ ἔφη, πῶς παρὰ τοῖς Ἕλλησι ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, ἀπίσσοι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται.“ Plut. Solon. cap. 5.

l. inimicos de musicis] Μουσικοίς generaliter appellant Graeci homines audites et humanioribus litteris expositos et μουσικὴν ἄλην τὴν ἐγκυκλοπαιδείαν. Aristoph. Equit. [v. 168.] „ἀλλ', ἀγασθ', οὐδὲ μουσικὴν ἐπίστα-

μαι, πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς,“ ubi scholiastes: „ὅτι μουσικὴν τὴν ἐγκυκλιον παιδείαν φησίν.“ (Herald.)

u. rapit] Ad Nau. I, 4. „non utique eo bonum praedudicari, quia plerosque convertat et sibi rapiat, inquit.“

v. Denique] h. e. ut unum afferam, ut uno exemplo fungar. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 3.

certe ⁶⁹ damnati^w maerent. ⁷⁰ Dinumerant ⁷¹ in semetipsos ⁷² malae impetus^x, vel fato ⁷³ vel astris imputant; nolunt enim esse, ⁷⁴ quia malum agnoscunt. ⁷⁵ Christianus vero quid siminim pudet, neminem paenitet, nisi plane retro non fuidenotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interroq

- ultra confitetur, damnatus gratias agit. Quid hoc mali est ⁷⁶ naturalia^y mali non habet, timorem, pudorem, tergivers⁷⁷ paenitentiam, deplorationem? ⁷⁸ Quid? hoc ⁷⁹ malum est, et gaudet? cuius accusatio votum est et ⁸⁰ poena felicitas? Nudentiam dicere, ⁸¹ qui revinceris^z ignorare.

Cap. II.

Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur ipsis aliter tractamur quam pares nostri, id est ceteri i cum ¹ eiusdem noxae eadem tractatio ² deberet ³ intervenire? cunque ⁴ dicimur, cum ⁵ alii dicuntur, ⁶ et proprio ore et ⁷ ria advocacione utuntur ad innocentiae suae commendatione spondendi, altercandi facultas patet, quando ⁸ nec liceat in et inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis ⁹ nihil ; tur loqui quod causam purget, quod veritatem defendat, quicem non faciat iniustum, sed illud solum ¹⁰ expectatur quopublico necessarium est, confessio nominis, ¹¹ non examiniminis: quando, si ¹² de aliquo nocente ¹² cognoscatis, no

69. damnati *ABCEFGλdf*, Erfurt. Ozon. Ambros. Florent. Leidens. Pamelii nes. condemnati (*D*)*abce*. 70. enumerant λ. deonerant *Latinius*. 1 Heumannus. 71. in semetipsis *F*. in semetipso *G*. Florent. in seme Cerda. semetipsos *Latinius*. inter semetipsos *Bernhardyus*. 72. mala vel λ. 73. vel astris vel fato *G*. 74. quod malum *Fλf*. 75. Christ quid *ABCEfbd*. Pamelii libri, Ozon. Florent. Ambros. Vindob. Christ quid *DE* (*m. sec.*) *ae*. Erfurt. Christianorum vero quod *G*. Christianos v 76. naturalia (*D*)*Eλdef*. Ozon. Erfurt. Pamelii libri. natura alia *ABCF* Vindob. nam alia *Ambros.* naturam *abc*. 77. paenitentiam deplorati *F*. Vindob. 78. Quid hoc *ABDFabcdef*(λ). Ozon. Quod hoc *CEG*. Vind Erfurt. Ambros. 79. malum *ABCDEFG*. Vindob. Florent. Leidens. Amb Ozon. mali (*λ*)*abcdef*. 80. poena victoria λ. 81. quod revinceris λ

Cap. II. 1. eiusdem noxietatis λf. eidem noxae *Leidens.* (*m. sec.*) bet *Fλ*. Vindob. 3. pervenire *ab*. provenire *Leidens.* 4. dicimus *c*. *C. Leidens.* 6. et proprio et mercenario ore λ. 7. ne *BCG. Leiden* 8. nil *BCG. Leidens.* 9. spectatur *Latinius, prob. Haverkamp.* 10. 11. de alio nocente *cd*. 12. cognoscatis *AφBCDEFG. Ambros. Flore cognoscitis* (*Aβλ. Ozon.*) *abcdef*.

w. certe damnati] Cave, ne certe cum maerent coniungas, cum ad damnati pertineat. Certe h. l. est pro certo, ut Ad Natt. I, 1. „Amatis ignorare quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire quia iam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis.“ et paulo post in pari loco „certe damnati maerent.“

x. Dinumerant in semetipsos mentis

malae impetus] Sibi ipsis i non aliis. Par locus est Ad „Exprobrant etenim quod es metipsos, malae mentis ab transitum vel fato imputant.“

y. naturalia] Cf. quae adn De Fuga in Persecut. cap. 1.

z. revinceris] h. e. convia supra not. m.

"confesso ¹⁴eo nomen ¹⁵homicidae vel ¹⁶sacrilegi vel ¹⁷incesti vel publici hostis, ut ¹⁸de nostris ¹⁹elogiis^a loquar, contenti sitis ad pronuntiandum, ²⁰nisi et consequentia^b exigatis, qualitatem facti, ²¹numerum^c, locum, ²²modum, tempus, ²³conscios, socios. De nobis nihil tale, cum aequè ²⁴extorqueri ²⁵oporteret ²⁶quod cum falso^d iactatur, ²⁷quot quisque iam infanticidia degustasset, ²⁸quot ²⁹incesta ³⁰contenebrasset^e, qui coci, qui canes aduissent. O quanta illius praesidis ³¹gloria, si ³²eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset! ³³Atquin ³⁴invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam ³⁵gradu pulsus, ³⁶ipsa tamen multitudine perturbatus, quid ³⁷de cetero^f ageret, consuluit ³⁸tunc Traianum imperatorem, adlegans praeter obstinationem non sacrificandi^g nihil aliud se de ³⁹sacramentis eorum conperisse quam

13. confessio a. Ambros. 14. eo nomine bc. Gorsiensis. Ambros. 15. homicidii G. homicidio B. 16. sacrilegii AqCG. Leidens. 17. incesti publici BF. Florent. Leidens. Vindob. 18. de vestris d. Vaticanus unus. 19. elogiis E. (m. m.) hdef. eclogiis c. elogiis reliqui omnes. 20. nisi ad consequentia AqBC. Leidens. nisi ex consequentia Ozon. 21. numerum om. (Ozon.) acef. 22. modum (λ. Vindob.) abef. Gorsiens., Ambros. Omittunt ABCDEFGcd. 23. conscios C. consocios anos Ozon. Post vocabulum socios novum caput incipiunt veteris libri, scripti cum titulo CONTRA INQUISITIONEM., pro quo unus Vaticanus PERVERSITAS QVAE IN DAMNANDIS ET ABSOLVENDIS CHRISTIANIS OBSERVATA. typis excusi cum inscriptione QVOD NOMEN IN CHRISTIANIS DAMNETVR NON CRIMEN. 24. extorquere abcde. 25. oportet G. Ambros. 26. quod cum falso ABCDEG. Ambros. Florent. Ozon. Erfurt. Leidens. quod quom falso Vindobon. quod tamen falso F. quod de falso λ. cum falso ab. quodcumque falso cdef. 27. quod quisque ABCDEG. Ambros. Florent. Leidens. Erfurt. 28. quod ABCDEG. Ambros. Florent. Leidens. Erfurt. 29. incerta BC. Leidens. 30. concelebrasset ec. 31. gloria faisset si λ. 32. invenisset aliquem c. eruisset aliqua G. Florent. 33. Atquin (Aq)BCEGdf. Ambros. Ozon. Erfurt. Florent. Ad quia Aβ. Ad quam Leidens. Atqui DFabce. Vindob. Atque Haverkamp. 34. inveniemus Ozon. 35. de gradu λ. 36. ipse tamen perturbatus F. ipsa tamen multitudine proturbatus Leidens. tempore tamen perturbatus Vindob. 37. de ceteris λ. 38. tunc om. c. 39. sacramentis ABCDEFGef. Erfurt. Ozon. Ambros. Vindob. Florent. Leidens. Gandes. Elton., duo Vaticani. sacramento λ. sacris abcd.

Cap. II. a. elogiis] V. adnot. ad De Corona cap. 5.

b. consequentia] Nam etsi fatetur aliquis maleficium, non statim eius confessionibus habetur fides. Nonnunquam enim aut metu aut qua alia de causa in se confitentur. Idcirco consequentia exiguntur, ut inde de veritatis confessione indicetur. Nam quandoque ex circumstantiis confessionis mendacium deturbantur. (Herald.)

c. numerum] Ad Natt. I, 2. „quotiens eodem egerit.“ Cf. Senec. De Clem. I, 9. „Occidere, inquam, me paras. Adhuc locum, socios, diem, ordinem

insidiarum, cui commissum esset ferum.“

d. cum falso] h. e. falso. Cf. Hand Tursellin. II, p. 158.

e. contenebrasset] h. e. tenebris taxisset. De Praescript. Haeret. cap. 12. „Nemo ab eo illuminatur, a quo contenebratur.“ De Ieiun. cap. 10. „in qua a sexta contenebratus orbis defuncto domino lugubre fecit officium.“ De re cf. cap. 7.

f. de cetero] Cf. Ad Scap. cap. 3.

g. non sacrificandi] Sic infra „excludimur enim, si facimus quae faciunt non Christiani.“ cap. 35. „id est ne non Christianis.“ cap. 44. „Nemo illic

coetus antelucanos ad canendum ⁴⁰Christo ⁴¹et deo^b, et ad foederandam disciplinamⁱ, homicidium, adulterium, fraudem, diam et cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri op O sententiam necessitate^k confusam! Negat inquirendos ut centes, et ⁴⁴mandat puniendos ut nocentes. Parcit et saevit simulat et animadvertit. Quid ⁴⁵temetipsam, censura^l, circum Si damnas, ⁴⁶cur non et inquiris? si non inquiris, cur ⁴⁷

40. et Christo c. 41. et deo ABCDEFGAbcdef. Ozon. Erfurt. Florent. Leidens. Vindob. ut deo Haverkamp. 42. conferendam BCGc. Leidens. conferendam Erfurt. 43. hos inquirendos D. 44. mandat puniendos AB Gorz. Leidens. Ambros. Vindob. Florent. et libri Pamellii omnes. manda DEacc. Ozon. Erfurt. 45. temetipsam ABCEGf. Ambros. Florent. Leidens. Erfurt., prob. Fulr. Ursinus et Havercampus. temetipsam DFabcde 46. inquiris d. cur nostram quaeris G. Florent. cur et non inquiris F. absolvis G.

Christianus, nisi plane tantum Christianus, aut si et aliud, iam non Christianus." Ad Natt. I, 16. „Intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis." Ibid. II, 3. „Scitum deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum."

h. Christo et deo] Ios. Scaliger ad Eusebii Chron. p. 207. una cum Heraldo probat „Christo ut deo" ex Plinio Epist. X, 97. contra librorum optimorum et praene omnium fidem. Sic etiam De Spectac. cap. 25. liber Agobardi et princeps editio cum aliis praebent „ἀπ' αἰῶνος alii omnino dicere nisi deo et Christo."

i. ad confoederandam disciplinam] Id est quasi foedere ac sacramento simul et δημοθυμασδὸν sancendam. Optime igitur ista cum praecedenti notatione conveniunt. Praefectus urbi apud Prudentium in martyrio Laurentii [Peristeph. II, 65.] „Hanc esse vestris orgiis Moremque et artem proditum est, Hanc disciplinam foederis Libent ut auro antistites." Ceterum disciplinam male vertit Eusebius ἐπιστήμην. Vocabulum est a militia sumptum, quemadmodum et sacramentum." (Herald.) Euseb. Hist. Eccl. III, 33. Tertulliani verba sic vertit „Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμῶς ἐπιζήτησιν κεκωλυμένην. Πλίνιος γὰρ Σικουῦδος ἠγοῦμενος τῆς ἐπαρχίου, κατακρίνας Χριστιανούς τινὰς καὶ τῆς ἀξίας ἐξβαλὼν, παραγθεὶς τῷ πλήθει διηγνοῖ τι αὐτῷ λοιπὸν εἶη πρακτέον. Τραϊανῷ οὖν τῷ βασιλεῖ ἀνεκωαίσατο λέγων ἔξω τοῦ μὴ βού-

λεσθαι αὐτοὺς εἰδωλολατρῆι ἀνόστον ἐν αὐτοῖς εἰρηκίνα. δὲ καὶ τοῦτο ἀνίστασθαι ἕως Χριστιανούς καὶ τὸν Χριστὸν δίκην ἡμεῖν καὶ πρὸς τὸ στήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν, σθαι φρονεῖν, μοιγεῖν, πλεῖ ἀποστειρεῖν, καὶ τὰ τούτοις Πρὸς ταῦτα ἀνέγραψε ὁ Τρατῶν Χριστιανῶν φύλον μὴ σθαι μὲν, ἐμπεσόν δὲ κολάζει. Cf. Euseb. Chron. p. 209 ed Nicephor. Hist. Eccl. III, 17. mus Chron. a. MMCXXIV., ed. Scalig. ita habet: „Plinius cum quandam provinciam et in magistratu suo plurimos norum interfecisset, multitudinē perterritus quae sivit de Traiani facto opus esset, nuntians e obstinationem non sacrificandi lucanos coetus ad canendum Christum ut deum nihil apud riri; praeterea ad confoederandam disciplinam vetari ob his homicidia adulteria, latrocinia et his sin quae commotus Traianus rescit genus quidem inquirendos non oblatos vero puniri oportere."

k. necessitate] Priore in ed interpretatus sum *necessario*. sententiam. *Necessitas* hic est gustiis.

l. censura] Cap. 39. „ibid. exhortationes, castigationes e divina." Ad Natt. I, 10. „poti hmit senatus *censuram* quam vulgi."

absolvit? Latronibus ⁴⁸vestigandis^m per universas provincias militaris statio ⁴⁹sortiturⁿ. In reos maiestatis et publicos hostes omnis homo miles est; ⁵⁰ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset ⁵¹actura inquisitio ⁵²quam ⁵³oblationem. Damnatis ⁵⁴itaque oblatum quem nemo voluit requisitum, qui, puto, iam non ideo ⁵⁵meruit poenam, quia nocens est, sed quia non requirendus ⁵⁶inventus est. Itaque nec in illo ex forma^o malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus ⁵⁷tormenta adhibetis ad confitendum, solis Christianis ad negandum, cum, si malum esset, nos quidem negaremus, ⁵⁸vos vero confiteri ⁵⁹tormentis compelleretis. Neque enim ⁶⁰ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium ⁶¹quid sit, nihilominus ⁶²ordinem extorquetis admissi. ⁶³Quo perversius, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de ⁶⁴confessione decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis praesumpseratis. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis^r dicere ⁶⁵homicidae ⁶⁶Nega, laniari ⁶⁷iubere

48. investigandis CGc. Leidens. 49. sortitur om. G. Florent. 50. et conscios inquisitio usque D. ad consocios usque ad inquisitionem G. Florent. ad consocios inquisitio usque Havercamp. ad conscios inquisitio usque labce. 51. actura esset DE. 52. cum BC. 53. oblatio DFabd. Vind. 54. itaque ABCEFG2. Ambros. Leidens. Vindob. Florent. Erfurt. ergo D abcdef. 55. meruit ideo poenam DAbc. meruit poenam ideo F. 56. inventus est om. D. est om. a. 57. tormenta adhibetis ACEF. Erfurt. Vindob. tormenta adhibitis G. Florent. tormenta exhibetis Ambros. adhibetis tormenta (Dλ) abcdef. 58. non vero De. nos ergo Leidens. 59. tormentis. Nec enim G. Florent. 60. ideo putaretis nos requirenda cd. ideo non putaretis inquirenda Ambros. 61. quod sit cd. quo cito quod scit G. quod cito Florent. 62. hominem extorquetis D. ordinem exquiritis λ. 63. quod perversius est cum λ. In F. verba qui hodie — — — a nominis confessione omissa sunt. 64. de confesso c. de confessis G. 65. homicida F. homicidas cd. 66. Negatis cd. 66*. iube F. Ambros. Oxon. Latinus. debere λ.

m. Latronibus vestigandis] Mos ab Augusto introductus bono publico. Sueton. Aug. [cap. 32.] „Grassatores dispositis per opportuna loca stationibus inhibuit.“ Exemplum secutus Tiberius et praetergressus [Sueton. Tiber. cap. 37.] „inprimis taendae pacis a grassaturis et atrocissimi seditionumque licentia curam habuit.“ (Herald.) Intellegendi sunt latrunculatores et diocmitae, quos Novellae *ἡσιθοδῶντας* et *βιοκωλύτας* appellant. V. interpretes ad Iul. Capitol. M. Anton. Philos. cap. 32. Hildebrand. ad Apul. Metam. VII, 7. p. 541.

n. sortitur] Non. p. 471. Merc. „Sor-

tirent pro sortirentur. Varro Rerum Humanarum lib. XX: cum venerint, censores inter se *sortiant*.“ Ibid. „Sortiunt. Ennius Cresfonte: an inter se *sortiunt* urbem atque agros?“

o. ex forma] Cf. adnot. ad De Idolo. cap. 18.

p. Sic enim soletis] Opinor, inquit, non aliter vos agitis circa homicidas et sacrilegos et nocentissimum quemque. Nempe soletis illum ad negandum hortari, hunc tormentis laniari iubere si confiteri perseveraverit. Immo simul atque crimina confessi sunt, tormentis eximantur. Cur aliter agitis circa nos,

sacrilegum, si confiteri ⁶⁷perseveraverit. ⁶⁸Si non ita agitis circa ⁶⁹nos nocentes, ⁷⁰ergo nos innocentissimos ⁷¹iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseverare, quam ⁷²necessitate, non iustitia damnandam ⁷³a vobis sciatis. Vociferatur homo: Christianus sum. Quod est dicit; tu vis audire quod non est. ⁷⁴Veritatis extorquendae praesides de nobis solis mendacium ⁷⁵elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quaeris an sim. ⁷⁶Quid me torques in perversum? Confiteor, et torques: quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis: nobis, si negaverimus, statim creditis. Suspecta ⁷⁷sit ⁷⁸vobis ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto, ⁷⁹quae vos ⁸⁰adversus formam, adversus naturam iudicandi, contra ipsas quoque ⁸¹leges ministret. ⁸²Nisi fallor enim, leges malos erui^r iubent, non abscondi, confessos damnari praescribunt, non absolvi. Hoc ⁸³senatusconsulta, hoc ⁸⁴principum ⁸⁵mandata definiunt. Hoc imperium, cuius ministri estis, civilis, non tyrannica ⁸⁶dominatio ⁸⁷est.

67. perseveratis Ambros. 68. Si vere ita F. 69. nos om. λ. 70. erga BC. Leidens. 71. iudicatis cum om. λ. 72. necessitate iniustitia Leidens. 73. a vobis putatis. Vociferatur λ. 74. Veritati EG. Erfurt. 75. audire laboratis λ. 76. qui me BC. 77. sit nobis d. Erfurt. sit nobis Dab. Ambros. Florent. 78. nobis illa F. 79. quae nos Dab. 80. adversum formam F. Vindob. 81. leges instiget F. leges infestet Fulv. Ursinus. 82. Nisi fallor enim ABCDEFG. Ambros. Florent. Vindob. Leidens. Erfurt. Nisi enim fallor abcdef. 83. senatusconsultum Dab. senatu consulti G. Florent. senatus consulit F. Vindob. senatum consulit BC. 84. principium BC. Leidens. 85. mandatum C. Leid. Vindob. 86. dominatio c. 87. vestra est abcd.

quos tamquam nocentes tractatis, nisi quia nos innocentissimos existimatis? si quidem non vultis nos in confessione nostra perseverare, quam scitis non legum iustitia, sed necessitate esse damnandam.

q. ministret] Hoc tacite significat Tertullianus, agitari eos et ad hanc perversitatem impelli a malis daemonibus et insinceris spiritibus, qui ipsorum menti vim faciant. Neque enim esse verisimile homines sapientissimos violata omni iudiciorum forma et natura, ipsis etiam legibus calcatis adversus Christianorum nomen ita furere, nisi vis aliqua latens eos concitaret. Tractat idem argumentum Iustinus Martyr Apologia I. Vis autem hic proprie. Tertull. De Anima [cap. 1.] „Etsi post deos et cum deis daemonia deputantur penes postas et philosophos. Nondum enim Christianae potestatis documenta processerant, quae vim istam perniciosissimam nec unquam bonam, antiqui erroris artificem, omnis veritatis avocatricem sola traducit.“ (Herald.) Eandem vim daemonicam Chri-

stianis infestam notat infra cap. 27. Cf. Ad Nat. I, 3.

r. erui] Verbum forense. Sic supra „O quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem qui centum iam infantes comedisset!“ cap. 7. „Dicimur tamen semper, nec vos quod tam deo dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruisitis.“ Cf. Ad Nat. I, 2 et 6. Ibid. I, 16. „Semel plane erui potest de sacramentis nostrae religionis, opinor.“ Symmach. Epist. IX, 6. „Debita ab obnoxiiis servis eruenda mandavi.“ Id. X, 62. „A quibus pleraque servitia palatinas Eusebius iussus eruere.“ V. Iuret. in Symmach. Epist. VIII, 109. p. 154. Dirksen Manuals s. v. p. 329.

s. tyrannica dominatio est.] Heraldus apposite citat Apul. Metam. X, [cap. 6.] „et rite et more maiorum iudicio reddito et utrimque secus allegationibus examinatis civiliter sententia promeretur, nec ad instar barbaricae feritatis vel tyrannicae impotentiae damnaretur aliquis inauditus.“

tyrannos enim tormenta etiam pro poena ⁸⁸adhibebantur¹:
⁸⁹vos soli ⁹⁰quaestioni ⁹¹temperatur². Vestram illis ⁹²servate
 usque ad confessionem ⁹³necessariam, et iam si confessione
 veniantur, vacabunt: sententia opus est: debito poenae nocens
 agendus est³, non eximendus. Denique nemo ⁹⁴illum gestit
 re. ⁹⁷Non licet hoc velle, idéo nec cogitur quisquam negare.
 anum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperato-
 regum, morum, naturae ⁹⁸totius inimicum existimas, et cogis
 , ut absolvas quem non poteris absolvere nisi negaverit.
 ricaris ⁹⁹in leges. ¹Vis ergo neget se nocentem, ut eum
 innocentem, ²et quidem ³invitum iam, nec de praeterito reum.
 ista perversitas, ut etiam illud non recogitetis, sponte con-
 magis credendum esse quam per vim neganti? vel ne com-
 negare⁴ non ex fide ⁴negarit⁵ et absolutus ⁵ibidem post

adhibebantur ADEc. Bongarsii liber, Erfurt. Ozon. adhibeantur BC. Ambros.
 Leidens. adhibentur FG (λ) abcd. Florent. 89. nos soli BCde. Leidens.
 e λa. vos styli c. 90. quaestiones Gc. quaestiois Florent. 91. tempera-
 BEFLade. Bongars. liber, Ambros. Vindob. Ozon. Erfurt. Leidens. temperantur
 vsiens. Florent. 92. servare D. servire abcd. 93. necessariam. Quē
 necessarium: et si abcd. necessariam et si Ozon. Et iam si (necessa-
 ble) Haverc. si (reliquis omissis) f. Omittunt G. Florent. 94. praevenia-
 res. 95. expugnandus FGc. Erfurt. Vindob. Florent. 96. illum nemo
 97. nobis non licet ab. 98. totius naturae F. 99. ita leges Fulv.
 1. Vis ut neget λ. 2. equidem Da. 3. invitum non de Da. invitum
 h. Gorziens. de imminente iam non de F. 4. negaret et BCG. Leidens.
 neget et F. 5. ibi post F.

adhibebantur] Haec vera est scri-
 brorum optimorum auctoritate
 Respicit Tertullianus priscos
 lardas, de quibus antiquae me-

speratur.] Tormenta ad eru-
 entem adhibentur, qua patefacta
 (Herald.)

stram illis servate legem] Ser-
 vit, illis (tormentis scilicet) le-
 tram, ad confessionem usque
 iam. Sed si iam confessi fue-
 runt tormenta, neque erunt
 ia. Indicio erit opus. (Herald.)

no poenae nocens expungendus
 tii quique debent poenas. Dam-
 nantur servi poenae, supplicio
 dedisse poenas intelleguntur.
 a peragenda cognitione exactor
 n de tabella seu matricula dam-
 naeque nomen cum elogio seu
 tatam simul supplicio sumpto
 et. Sic peracta cognitione dam-
 omnium nomina in catalo-
 gar expuncta et debito poenae
 expuncti. (Rigalt.) Cf. Dirksen Ma-

nale s. v. p. 353. Salmas. De Usuris p.
 147., et quae adnotavero infra ad cap. 35.

x. vel ne compulsus negare non ex fide
 negarit] Bernhadyus V. Cl. correxit Hilde-
 brandi (ad Arnob. Adv. Nat. I, 10.) et
 meam sententiam, qui statuimus hoc ne
 praepositam esse interrogativum. Est
 enim dubitativum illud, apud Graecos μή
 indicativo aptum. Exempla ex Tertulliano
 sunt Apol. cap. 3. „Nemo retractat, ne
 ideo bonus Gaius et prudens Lucius,
 quia Christianus.“ Ibid. cap. 7. „ut
 nemo recogitet, ne primum illud os
 mendacium seminaverit.“ Cf. Ad Nat.
 I, 7. Apol. cap. 15. „Ceterum si adici-
 am — sub isdem vitis et apicibus
 et purpuris thure flagrante libidinem
 expungi, nescio, ne plus de vobis dei
 vestri quam de Christianis querantur.“
 Ibid. cap. 9. „legite secubi relatum sit.“
 Ibid. cap. 26. „Videte igitur, ne ille
 regna dispenset cuius est et orbis qui
 regnatur et homo ipse qui regnat, ne
 ille vices dominationum ipsis temporibus
 in saeculo ordinavit, qui“ cett. Ibid.
 cap. 35. „digna ratio persuasit fidem et

tribunal^a de vestra rideat aemulatione^a iterum Christianus igitur⁹ in omnibus nos aliter¹⁰ disponitis^b quam ceteros nos¹² ad unum¹² contendendo, ut de eo nomine excludamur (mur enim si¹⁵ faciamus quae faciunt non Christiani); int potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quoc dam¹⁶ ratio aemulae operationis^a insequitur hoc primum¹⁷ et homines¹⁸ nolint scire pro certo quod se nescire pro certo Ideo et credunt de nobis quae non probantur, et nolunt ne probentur non esse quae¹⁹ malunt²⁰ credidisse^d, ut non lius²¹ aemulae rationis inimicum praesumptis, non probatis nibus de sua sola confessione²² damnetur. Ideo torquemur tentes et punimur perseverantes²³ et absolvimur negante nominis proelium est. Denique quid²⁴ de tabella^f recitati

6. vestrum de vestra λ. 7. inter Christianos Gb. Gorziens. Florent. 8. tur λ. 9. in omnibus aliter nos λ. in omnibus in nos aliter abcd. 1 nitis ABCDEFGAbef. Leidens. Ambros. Florent. Ozon. Erfurt. Vindob. Gorn sponatis cd. disquiratis a. 11. in ceteros abcd. 12. id unum ab unam BC. Gorziens. ad unam reliqui omnes. 13. contenditis b. Gorsie tendunt G. Florent. concedendo D. 14. ut de isto nomine λ. 15. ABCEG. Ambros. Leidens. Florent. Erfurt. facimus DFabcdef. Vindob. aemulae rationis Bernhardyus. 17. agentes homines ut a. agentes ut h 18. nolunt Ap (m. pr.) BC. Vindob. Leidens. 19. maliut F. 20. cre Latinius. Havercamp. 21. aemulae rationis ABCDEFaef. Ambros. Vindob Erfurt. Ozon. Pameltiani omnes. aemulae operationis λ. aemulationis G siens. Florent. 22. damnet λ. 23. et absolvimur negantes et punim verantes F. 24. quod de FG. Fulv. Ursinus. Reposueram qui de.

veritatem vestram demonstrare, ne forte et isthic deteriores Christianis reperiantur.“ Ibid. cap. 48. „propterea persuasum quis habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet?“ Ad Natt. I, 4. „Nemini subvenit, ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus.“ Ibid. I, 8. „Verum recogitate, ne quos genus tertium dicitis principem locum obtineant.“ Ibid. I, 10. „considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communicemus crimen istud,“ et deinde „nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de nobis querantur.“ Haec sufficiant. Ex Arnobio exempla collegit Hildebrandus l. I. p. 20. *Ex fide*. Ad Natt. I, 18. „per deos quidem vestros *ex fide* deieretis.“ Apolog. cap. 35. „Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi *ex fide*.“ Ibid. cap. 42. „Sed cetera vectigalia gratias Christianis agent *ex fide* dependentibus debitum.“

z. post tribunal] Huius brevilocutionis exempla produxi ad Scorp. cap. 11.

a. aemulatione] De usu vocum *aemulus* et *aemulatio* apud Tertullianum cf.

quae adnotavero ad De Fuga cut. cap. 2.

b. disponitis] *Disponere* usu tullianus quomodo Graeci *θετα* Sed notanda est huius verbi a apud Clementem Alexandr. Si ubi *διατίθεσθαι* dicit male vexare et infestare: *ἐπεὶ θερον, ἢ καλὸν τι ἔσται θερὴν βούλησιν τοῦ θεοῦ, ἢ ἂ οἱ διατιθέντες καὶ θλίβοντες* Contra Cels. III. „*διατιθένται Αἰγύπτιοι τὸ Ἑβραίων* (Herald.)

c. aemulae operationis] D significat, de qua re dixit sup d. credidisse] Cf. adnot. ad cap. 5.

e. nomen] Christianum nos cap. 3. „Ut quisque *hoc nomen* datur, offendit.“

f. de tabella] Ex periculo, Martyr. Cypriani „Et his dictis *ex tabella recitavit*: Thascianum gladio animadverti placet. V. Cypriani „Legit itaque *de l* sententiam iudex.“ Acta Mari

Christianum? Cur non et homicidam? ²⁵Si homicida Christianus, cur non et incestus vel quodcunque aliud ²⁶esse nos creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus ²⁷scelerum pronuntiare? Christianus ²⁸si nullius criminis nomine reus est, valde ²⁹incestum, si solius nominis, ³⁰crimen est.

Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt, Cap. III. ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem. Bonus vir ¹Gaius Seius, tantum quod Christianus. Item alius: ²Ego miror Lucium Titium ³sapientem virum repente factum ⁴Christianum. Nemo ⁵retractat, ⁶ne ideo ⁷bonus Gaius et prudens Lucius, quia Christianus, ⁸aut ideo Christianus, quia prudens et bonus. Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant, et id quod sciunt eo quod ignorant ⁹inrumpunt, cum sit iustius occulta de manifestis ¹⁰praeiudicare quam manifesta de occultis ¹¹praedamnare. ¹²Alii, quos retro ante hoc nomen ¹³vagos, viles, improbos noverant,

25. Sed homicida *Dabc.* Sit homicida *Ambros.* si et homicida *Fulo. Ursinus.*
 26. esse nos *ABCFgef. Florent. Ambros. Leidens. Vindob. Oxon.* nos esse *Eabcd.*
Erfurt. non esse *Da.* 27. scelera *F.* 28. si nullius criminis nomine reus est
Fc. Florent. si nullius criminis nomen reus est *ABC. Vindob. Leidens.* si nullius
 criminis reus est, nomen *DEabde. Ambros. Oxon. Pamellii libri.* si nullius crimi-
 nis nomen est *λf. Havercamp.* 29. incestum *ABCDEFG. Florent. Vindob. Am-
 bros. Bongars. Leidens. Erfurt.* ineptum *λf. Havercamp.* infestum *abcde. (Oxon.)
 libri Pamellii.* 30. crimen est, valde infestum. *Havercamp.*

Cap. III. DE NOMINIS EXPROBRATIONE *capitis inscriptio est in libris manu
 scriptis. Vatic. unus ap. Pamellium habet DE ODIOSO CHRISTIANITATIS TITULO.*
In vet. editionibus est: ODIOSISSIMUM SINE CAUSA CHRISTIANVM ESSE NO-
NEN. 1. Gaius sed malus tantum quod *G.* Gaius Seius sed malus tantum quod
Dabcd. 2. Ego miror Lucium Titium *λ. Havercampus.* Ego miror Lucium *f.*
Nego Lucium E (m. sec.). Oxon. Erfurt. Ego Lucium *Dabcd.* Ego tytum
F. egoticum Vindobon. Ego Titium *ABCEGabcde. Bongars. Leidens. Ambros.* 3.
 Christianum defero. Nemo *abcd.* 4. tractat *F. Vindob.* 5. non ideo *ab.* 6.
 qui ideo *F.* 7. inrumpunt *ABCDEFGλ. Oxon. Leidens. Ambros. Vindobon. Erfurt.*
 corrumpunt *abcdef.* 8. praedicare *G.* 9. damnare *G. Oxon.* 10. Aliis *C.
 Leidens.*

ta. ap. Baron. Ann. tom. II. (ap. Muen-
 ter Primor. Eccl. Afr. p. 222.) „Haec
 cum essent *ex tabella recitata*“ cett.
 Pollet. Hist. Fori Rom. p. 529.

Cap. III. a. Ego miror Lucium Ti-
 tium] Secutus sum codicem Fuldensem.
*Nego, quod pro Ego miror ex codd. Go-
 thano, Erfurtano et Oxoniensi edideram,
 ut nunc mihi, ita iam pridem Bernhar-
 dyo V. Cl. displicuit. Cum plurima
 pars scriptorum librorum ita haec verba
 distingnat, tamquam praegressa Lucium
 Titium sapientem virum repente factum
 Christianum a sequentibus Nemo retractat
 apta sint, facile est intellegere, quid errori*

eius, qui exemplar archetypum, ex quo
 Puteaneus cum reliquis praeter Fulden-
 sem derivati sunt, scripsit, ansam dare
 potuerit. De personis fictis *Gaio Seio
 et Lucio Titio v. Dirksen Manuale s. v.
 p. 873. et p. 552. Cf. Augustin. De Civ.
 Dei II, 24. „Deinde cum esset in Asia
 bellum Mithridaticum gerens, per Lu-
 cium Titium ei mandatam est a Iove,
 quod esset Mithridatem superaturus.“*

b. ne ideo] De hoc ne v. quae adno-
 tavi supra ad cap. 2.

c. retro ante hoc nomen] Cf. quae
 adnotavi ad De Spectac. cap. 9. et ad
 Scorpiac. cap. 11.

¹¹ex ipso ¹²denotant^d ¹³quod ¹⁴laudant. Caecitate odii ¹⁵in
gium impingunt: ¹⁶Quae mulier! quam lasciva*, quam festiva!
iuvenis! ¹⁷quam lascivus, ¹⁸quam amasius! Facti sunt Christia
nomen emendationi imputatur^f. Nonnulli etiam de utilitatib
cum odio isto paciscuntur^g, contenti iniuria^h, dum ne ²⁰do
beant quod oderunt. Uxorem iam pudicam maritus ²¹iam ne
lotypus, ²²filium iam subiectum pater retroⁱ patiens abdicavit
vum iam ²³fidelem dominus olim mitis ab oculis ²⁴relegavit
quisque ²⁵hoc nomine emendatur,* offendit. Tanti non ²⁷est
²⁸quanti odium Christianorum. ²⁹Nunc igitur, si nominis

11. ex hoc ipso λ. 12. quo denotant laudant Fulv. Ursinus. Ios. Scalige
quod ADEae. Ozon. Erfurt. Ambros. Bongars. Pamelii libri omnes. quo
cum G. Omittit c. 14. laudent F. collaudant DFae. 15. in suffragi
rantes. 16. Quae mulier qui lasciva qui festiva G. Quod mulier, quod
quod festiva Fulv. Ursinus. 17. Quis ABDE. Ambros. Erfurt. Ozon. Vind
BCFGHabcdef. Quod Fulv. Ursinus. 18. quam lascivus Bongars. (m. sec.)
Fulvii Ursini codex teste Latinio. quam lucius ABCDEFe. Ozon. Erfurt.
Bongars. Havercampus. qui latius G. quam Lusius λf. quod Lucius ab.
qui Lucius cd. quod lascivus Fulv. Ursinus. 19. quod amasius Fulv.
Quinti amasius b. ex Gorziensi. qui amasius G. 20. domi om. E. Erj
domi — — iam non om. G. 21. iam om. FGc. 22. zelotypus eiecit
vercamp. 23. filium iam subiectum pater λf. Havercamp. subiectum pat
F. filium subiectum pater abcde. Ozon. Ambros. subiectum pater ABCDI
Erfurt. Vindob. 24. fidelem iam c. 25. religavit ABCG. Vindob.
nomen datur E. hoc nomen cularetur D. hoc datur Erfurt. Ozon. 27.
num esse ab. 28. quanti est odium acdf. quam odium λ. 29. N. N.
Erfurt. Nec igitur G. Igitur λ.

d. denotant] Denotare pro turpitudinis
nota infligere vel vituperare, criminari
proprie Ictorum est. Cod. Theodos.
XVI, 5, 6. (De Haeret.) „suis apertis
criminibus denotentur.“ Tertull. Apol.
cap. 1. „et sunt tanti, quanti et deno-
tamur,“ et ad finem eiusdem capituli „Si
denotatur, gloriatur, si accusatur, non
defendit.“ Cf. Ad Natt. 1, 2. Ad Natt.
I, 5. „Cur nos soli contra instituta na-
turae pessimi de bono denotamur?“
Ibid. 1, 14. „Quid itaque nostrum uni-
cum (deum) denotatis?“

e. lasciva] Lasciva sane hic non ἀσελ-
γής, sed hilarior paulo puella ac solu-
tioribus moribus, certe ludicra et pro-
sus argutula, quemadmodum loquitur
Apuleius. Sic istam vocem saepissime
emollit Martialis. (Herald.)

f. emendationi imputatur] Nomen vi-
delicet Christiani. Nam apud gentes
Christiani nomen pro crimine est. Ita-
que homini quamvis probo et emendato
imputatur Christiani nomen tamquam
alicuius criminis probrum. (Rigolt.)

g. cum odio isto paciscuntur] De Ve-

land. Virg. cap. 8. „Contenta
ritas pacisci cum consuetudine,
consuetudinis nomine frueretur
ex parte.“ Tantum igitur est
lorum odium, ut filius causa
priis etiam utilitatibus remittant
(Herald.)

h. iniuria] Iniuria hic est pr
Sic cap. 38 „Si oblectari no-
lumus, nostra iniuria est, si fe
vestra.“ cap. 40 „Haec utique
iniuria incolementium accidere po-
cap. 44 „Atenim illud detrimen-
publicae tam grande quam veri
circumspicit, illam iniuriam civi-
lus expendit.“

i. retro] Cf. adnot. ad De
cap. 9. Sit uxor adaltera, in
filius nebulo, sit servus nequi
non sint Christiani. Filium
dicit de quo pater queri desier
μη ἀνυπότακτον Paulus.

k. relegavit] In opus rusticum
in pistrinum, lapidicinas et cet
modi opera, quibus servorum
puniebantur. (Herald.)

est, ³⁰quis nominum reatus? Quae accusatio vocabulorum, ³¹nisi si aut barbarum ³²sonat aliqua vox nominis, aut infaustum aut maledicum aut inpudicum? Christianus vero, ³³quantum interpretatio est, de unctione deducitur. ³⁴Sed et cum perperam ³⁵Chrestianus pronuntiatur a ³⁶vobis (nam nec nominis ³⁷certa est notitia ³⁸penes vos), de suavitate vel benignitate compositum est. ³⁹Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum. ⁴⁰At enim secta oditur in nomine utique sui auctoris. Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam a locis conventiculorum et stationum suarum Stoici, Academici? ⁴¹aeque medici ab Erasistrato et gramma-

30. quis nominis *Dab.* quis nomini *EF.* 31. nisi aut *Dabe.* 32. sonet aliqua *F.* sicut aliquid *Fulo. Ursinus.* 33. interpretatione de *G.* 34. Sed et cum *ABCDEF* *Abdef. Ambros. Erfurt. Leidens. Oxon. libri Pamellii.* Sed cum *c.* Sed et *F. Vindob.* 35. *Chrestianus Fbdef. Ambros. Christianus reliqui omnes.* 36. nobis *D.* 37. est certa *b.* est *acc.* certa est *om. F.* 38. penes suos *G.* 39. impositionem *G.* 40. Oditur ergo *abcd.* 41. At vero *Oxon.* Aut enim *G.* 42. aequae *(Ab)Eldf. Oxon. Erfurt. libri Pamellii.* atque *(ABCD)FGabc. Vindob. Leidens. neque a.*

l. reatus] *Reatus* proprie est condicio rerum pendente iudicio, deinde etiam pro ipsa culpa vel crimine accipitur. Sic saepius apud Aetos scriptores, et imprimis apud Tertullianum. Cf. infra „is probabit et nomen malum dignum odio de reatu sectae et auctoria.“ Ad Nat. I, 3 „si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum.“ De Spectac. cap. 5 „Sed haec satis erunt ad originem de idololatria reatum.“ De Mol. cap. 1 „iam in his aequae idololatria de homicidii reatu non liberatur.“ Ibid. cap. 11 „Denique in alia causa non leuioris reatus praesudicium istud observo.“ Ex Apulei scriptis exempla concessit Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 9. p. 550. et ad I, 16. p. 51.

m. quantum interpretatio est] Ad Nat. I, 3 „Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur.“ Scorpiac. cap. 5 „In tantum vita martyrio deputabitur, quantum morti idololatria.“ De Idol. cap. 16 „Sim vocata, nec adsacrificii titulus officii, et operae meae expunctio quantum sibi libet.“ Adv. Hermog. cap. 23 „Fuerit haec materia, quantum sibi licet.“

n. Chrestianus] Lactant. Inst. Div. IV, 7 „Exponenda huius nominis ratio est propter ignorantiam errorem, qui eum immutata littera *Chrestum* solent dicere, ad quem locum v. Buenemannii adnotata. Cf. Sueton. Claud. cap. 25 „Iudaeos im-

pulsore *Chresto* assidue tumultuantes Roma expulit,“ et interpretes ad Taciti Ann. XV, 44.

o. de suavitate vel benignitate compositum est.] *Χρηστός* suavis est, *χρηστότης* suavitas vel benignitas. Glossae Philoxeni: „*Χρηστός*, frugalis, suavis, utilis, iocundus.“ Verba illa Evangelii: *ὁ γὰρ ζυγὸς μου χρηστός* veteres convertebant: iugum enim meum suavis est. Et Tertullianus Adv. Marcion. IV, [17.] verba ista B. Lucae: *ὄχι αὐτὸς χρηστός ἐστὶν ἐπὶ τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηροὺς* vertit: quia ipse suavis est adversus ingratos et malos.“ Beatus quoque Hieronymus *χρηστότητα* interpretatur *suavitatem* et *benignitatem* ad Epist. ad Galat. cap. 5. „*Benignitas*, inquit, sive *suavitas*, quia apud Graecos *χρηστότης* utrumque sonat; virtus est lenis, blanda, tranquilla et omnium bonorum apta consortio, invitans ad familiaritatem sui, dulcis eloquio, moribus temperata“ cett. (Herald.)

p. Oditur] Hieronym. Epist. XLIII. „*Odiremur* a mundo.“ Cf. Tertull. Adv. Marcion. IV, 16 „*benedici odientes.*“ Ibid. IV, 35 „*Non odies fratrem tuum in animo tuo.*“ De Anima cap. 10 „*Qui hominem odit, ut nosset.*“ Cf. Cic. Philipp. XIII, 19. Apul. De Dogm. Plat. III, p. 265. „*optandi, vovendi, irascendi, odiendi, invidendi*“ cett. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 888. ed. Eckstein.

tici ab Aristarcho, coci etiam ab Apicio? nec tamen quæ
offendit professio nominis cum institutione ⁴³transmissa ab i
tore. Plane, ⁴⁴si qui ⁴⁵probavit malam sectam ⁴⁶et ita malum ⁴⁷et
rem, ⁴⁸is probabit et nomen malum dignum odio de reatu
et auctoris, ideoque ante odium nominis competebat priu
auctore sectam ⁴⁹recognoscere vel auctorem de secta. At
utriusque inquisitione et agnitione neglecta ⁵¹nomen detinetur
men expugnatur, et ignotam sectam, ⁵²ignotum et auctore
sola prædamnat, ⁵³quia ⁵⁴nominantur, non ⁵⁵quia ⁵⁶revincuntur

Cap. IV. Atque ¹adeo quasi præfatus ²haec ad ³sugillandam odi
nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiae consistam
tantum refutabo quæ nobis obiciuntur, sed etiam in ipsos
quebo ⁴qui obiciunt, ut ⁵ex hoc quoque ⁶sciant homines in
stianis non esse quæ ⁷in se nesciunt esse, ⁸simul uti erul
accusantes non dico pessimi optimos^b, ⁹sed iam, ut volunt,
pares suos. Respondebimus ad singula ⁹quæ in occulto ad
dicimur, ¹⁰quæ illos palam admittentes invenimus^c, in quibus

43. transmissi *λf.* 44. si quis *F. Erfurt.* 45. probavit *ABCEFGcef. Oz
dens. Vindob. Erfurt. libri Pamelii. probet λ. Gorziens. probat bd. prol*
46. et item *F.* 47. et auctorem *ABCDEFGgabef. Oxon. Leid. Erfurt. Vindob.*
auctorem *cd. In λ. exstat si qui probet malum auctorem et malam sectam.*
is probavit et *b.* is et probabit *D.* is probabitur *Leidens.* 49. de aucto
50. cognoscere *F.* 51. nomen denotatur, nomen *Fr. Iunius. La Cerda.*
ignotumque auctorem *F. Vindob.* 53. quod *F.* 54. nominatur *DGAb. t*
55. quod *F.* 56. revincitur *GAb. Gorziens. Leidens.*

Cap. IV. 1. ideo *E (m. pr.) EFabe. Oxon, Erfurt.* 2. hic *G.* 3. et
dam *F. Leidens. Vindob.* sigillandum *G.* 4. quæ *Ge.* 5. sciant omni
6. in se non nesciunt *λf.* quæ in — — esse *om. G.* 7. simul — —
om. λ. 8. sed etiam *λ.* 9. quæ occulte *F. Vindob.* 10. quæ palam
nuntur *λf.* et quæ palam adveniuntur *Havercamp.*

q. nomen detinetur] *Fr. Iunius* repo-
nendum putavit *nomen denotatur*, et cum
secutus est *La Cerda*. Haec contrapono
exempla. *Tertull.* *Ad Nat.* I, 3 „*Delit-*
netis igitur in hominibus innoxiiis etiam
nomen innoxium nostrum.“ *Ibid.* I, 16
„*Quid enim tale in vobis delitebo?* „*Ad*
Uxor. II, 8 „*Quam huius amentiae cau-*
sam deliteam, nisi fidei imbecillitatem,
pravam semper in concupiscentiam
saecularium gaudiorum?“ *Cyprian.* *De*
Habitu Virg. pag. 99. ed. *Oxon.* „*Ut*
enim impudica circa homines et incesta
facis lenocinantibus non sis corruptis
violatisque quæ dei sunt, peior adultera
detineris.“ *Cf. Tertull.* *Scorp.* cap. 9 „*Ex*
illa enim negatione tantundem tenebitur,
qua se Christianum negando Christum
in se negans etiam ipsum negavit.“
Est autem *delinere* idem quod *tenere* h. e.
obligare, obnoxiam efficere. V. quæ

eius usus exempla ex *ICtorum I.*
tulit *Dirksen Manuale* s. v. p. 4
Iac. Gothofredum ad *Tertull.*
I, 3. qui *delinere* interpretatur
dicio reum iudicare.

r. revincuntur] *Cf. adnot. ad*
stim. Animæ cap. 1. Adde *Dirk-*
nuale s. v. p. 847.

Cap. IV. a. consistam] *V. q*
notavi ad *De Idolol.* cap. 13.

b. erubescant acensantes m
pessimi optimos] *De structura ve-*
lescere cf. *De Corona* cap. 7.
de mendacio *erubescenda est*
origo.“ *De Fuga in Persecut.*
„*Malo miserandum quam erubescere*
De formula non dico cf. *De*
Persecut. cap. 10. „*sed illum non*
mari et terra, verum in uter
bestiae invenio.“

c. admittentes invenimus] *D*

lesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus inridendi depu-
tamur. Sed quoniam, cum ad omnia ¹¹ occurrit veritas nostra,
postremo legum ¹² obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil
dicatur retractandum esse post leges aut ingratis ¹³ necessitas obse-
quii praeferatur veritati, ¹² de legibus prius ¹³ concurrat vobiscum
¹⁴ ut cum tutoribus legum. ¹⁶ Iam primum ¹⁷ cum dure definitis di-
cendo: ¹⁸ Non licet esse ¹⁹ vos! et hoc sine ullo retractatu huma-
niori praescribitis, vim profitemini et iniquam ²⁰ ex arce domina-
tionem, si ideo negatis licere, ²¹ quia vultis, non quia debuit non
licere. Quodsi, ²² quia non debet, ideo non vultis licere, sine du-
bio ²³ id non debet licere quod male fit, et ²⁴ utique hoc ipso

11. occurrerit Gc. 12. obstruatur G. obstruit F. adstruatur a. adstruatur cd.
13. de quibus prius c. 14. excurram G. consistam λf. 15. et cum λ. ut
cum tutoribus legum om. F. Vindob. ut cultoribus legum -G. Post legum in vetu-
stis libris incipit caput quartum, quod in ABCDEG. Oxon. Leidens. Ambros. Erfurt.
Vindob. inscriptum est DE INLICITO; in uno Vaticano ap. Pamel. QVOD LEGES
PRINCIPVM ET SENATVSCONSVLTA NONNVNOVAM ERRARE POSSVNT ATQVE
ADEO REPVRGARI, in ab. DE LEGIBVS ROMANORVM QVOD QVOTIDIE VETERES
ABROGANTVR ET NOVAE FERVNTVR. 16. Nam F. 17. cum iure λ. Haver-
camp. quam dure ab. 18. non licet esse vos dicendo D. 19. vos: hoc si
sine ob. 20. exercetis bd., ex Gorziensi. ex arce reliqui. 21. quia non vultis λ.
22. quis non debet licere, ideo nolnists licere λ. 23. id quod non debet c.
24. hoc ipso utique Oxon.

admonere, quod hic suppeditat liber
Fuldensis, cf. quae adnotata sunt ad De
Hel. cap. 16. ad vocem *adsacrificium*.

d. ingratis] h. e. velis nolis, ἀκονσίως.
Cf. infra cap. 27 „ingratis resistimus.“
cap. 48 „ingratis experieris conditionis
tuae legem.“ Scorpia. cap. 10 „car-
cer in caelo carens sole aut *ingratis* lu-
minosus.“ Adv. Valentin. cap. 26 „de-
fectus *ingratis* subiaceret.“

e. iniquam ex arce dominationem] Ex
arce est ἐξ ἀκροπόλεως, id est e ty-
rannorum nido καὶ ὀρηγηρίῳ. Cal-
purn. Fleccos Declam. VI. „Iam pridem
te arci nostrae tua fortuna minatur;
supra civilem hanc aequationem divitiarum
te elevaverant.“ Themist. Euphrades
Orat. I. „καὶ καθαιρετέον ἐξ ἀκροπό-
λεως τὴν τυραννίδα.“ Quincil. Declam.
CCLXXIV. „Hominem occidere non licet,
tyrannum licet. Expugnare domum non
fas est, arcem expugnabit optimus quis-
que.“ — Philo De Agric. eleganter
sic quod civitati tyrannus est, id animo
se corpori esse τὸν θηρωδέστατον
τοῦν, atque utrique veluti arcem ali-
quam incubare: τυραννος γὰρ ἐκ φύ-
σεως ἰχθύρος, πόλεων μὲν ἀνθρώπος,
σώματος δὲ καὶ ψυχῆς καὶ τῶν καθ’

ἐκότερον πραγμάτων τὴν ἀκρόπολιν
ἐπιτετειχῶς ἐκάστω ὁ θηρωδέστατος
τοῦς.“ Zonaras in Nicephoro Phoca
scribit imperatori huic constatum populi
odium cum ob alias causas, tam quod
regiam muro cinxisset: „ἀκρόπολιν δὲ
οἱ πολῖται, inquit, τοῦτο καὶ τυραν-
νεῖον καθ’ ἑαυτῶν γενόμενον ἔχουσι.“
Recte igitur ex arce. Sic etiam ἐξ ἀκρο-
πόλεως proverbialiter apud Graecos. He-
rodianus libro I. „εἰδ’ ὥσπερ ἐξ ὄχυ-
ρᾶς ἀκροπόλεως ἐπιθῆται τῇ ἀρχῇ.“
et libro VII. „ἀλλ’ ἵνα ὥσπερ ἐξ ἀκρο-
πόλεως τοῖς τυραννίδος ἐργοῖς σχο-
λάζοι.“ Recte etiam iniquam domina-
tionem. Nam qui ex arce aliquid sta-
tuit aut agit, non agit ex aequo. Hinc
Quintilianus [Declam. CCLXVII.] in de-
positore tyrannidis ad arcem stentis: „Si
vero hoc est quod animum meum tor-
queat, quod ex illo fastigio descenderim,
quod ex aequo vivam.“ (Herald.) Adde
illud Ismeniae „Αἰ γὰρ ἀκροπόλεις
τῶν τυράννων καλῖαι.“ Iuvenal. Sat.
X, 306: „nullus ephebum Deformem
saeva castravit in arce tyrannus.“ Vet.
Gloss. ad verba Prudent. Pass. Laurentii
v. 119 „Arx imperiosa dignitatis tu-
tela.“ Cf. Tacit. Ann. XI, 31. XV, 69.
Quincil. Instit. Orat. VII, 4, 22.

praeiudicatur licere quod bene fit. Si bonum invenero ~~est~~ lex ²⁵ tua prohibuit, ²⁶ nonne ex illo ²⁷ praeiudicio prohibere ²⁸ potest quod, si malum esset, iure prohiberet? Si lex tua ²⁹ puto, ab homine concepta est; neque enim de caelo ruit ramini hominem ³⁰ aut errare potuisse ³¹ in lege condenda au sipuisse in reprobanda? ³² Non enim et ipsius Lycurgi leges cedaemoniis emendatae tantum auctori suo doloris incussert in secessu inedia de semetipso ³³ iudicavit? Nonne et vos ³⁴ experimentis inluminantibus tenebras antiquitatis totam illam rem ³⁵ et squalentem silvam legum novis principalium rescrit et edictorum securibus ³⁶ truncatis et caeditis? Nonne ³⁷ vmas^h Papias leges, quae ante liberos suscipi cogunt quanae Iuliae matrimonium contrahi, post tantae auctoritatis sena heri Severus, constantissimus ³⁸ principumⁱ, exclusit^h? :

25. tua om. λ. 26. minime ex illo a. nomen, ex illo c. 27. prae Havercamp. Om. C. 28. me potest a. me non potes F. Vindob. me ne G. eam non posse f. Havercamp. 29. puto ab homine concepta neque F aut om c. 31. in lege condenda errare potuisse F. 32. respisse B. Leid. recepisse se c. unus Valicanus. recepisse G. 33. Nonne et BGe indicaret G. vindicaret F. 35. cottidie F. Vindob., pro more. 36. e 37. ruspatis λ. rustatis f. ruscatis Havercamp. rucatis los. Scaliger. vissimas G. 39. Iuliae permittant matrimonium Fulv. Ursinus. 40. pr G. Leidens.

f. neque enim de caelo ruit] De Testim. Animae cap. 6 „Non Latinis nec Argivis solis anima de caelo cadit.“ Quintilian. Instit. Orat. I, 6 „Non enim, cum primum fangerentur homines analogia demissa caelo formam loquendi dedit.“ Cf. Tertull. Apolog. cap. 10 (cf. Ad Nat. II, 12.) „ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de caelo supervenisse dicuntur.“

g. securibus truncatis et caeditis] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 10.

h. vanissimas Papias leges] Suetonius [Octav. cap. 34.] auctor est Augustum leges retractasse, quasdam vero ex integro sanxisse, atque inter istas Iuliam De Marit. Ordinibus aliquando severius emendasse. Quod sic accipiendum mihi videtur, ut post Iulias rogationes ipse iam senior, quod scribit Tacitus [Ann. III, 25.] Papias sanxerit, hoc est Iulias aliquanto severius emendatas. Nempe cum Iuliae a sponsalibus ad nuptias, πρὸς παρασκευὴν inquit Dio [LIV, 16. LVI, 7. cf. Sueton. l. 1.], triennium indulsissent, longius hoc visum Augusto. Papias igitur ferri iussit, quae tempus sponsas habendi biennio coarctarent, ita ut biennio post contracta sponsalia cives Romani liberorum quaerendorum

causa nuptias inire cogerentur, sita longiore sponsarum iam tempus traherent, per quod h ac praemiis maritorum fruere tamen rem ipsam fructumque nimirum liberos, imperio Romarent. Itaque Papias leges in annorum duodecim statim elaps saliorum biennio nuptias fieri, hoc liberis operam dari iubeba Iuliae nedum matrimonium con post triennium exigent. V autem leges dicit quae de liber piandis studiosius cogitarent, q immerito vanum stultumque Christianis finem saeculorum credentibus et vitae mortalis in commutandae desiderio suspi (Rigalt.) Vanissimas ideo potius tulliano putaverim Papias dicit quod morum corruptelae comm obstruere Augustus voluit, mede idoneam per illas afferri non senserit Tertullianus.

i. Severus, constantissimus pr Cf. Lamprid. V. Commodi p. 52. Salm.) „Severus imperator ~~omni~~ nominis sui.“ Spartian. V. Sev 2 (ed. Salm.) „ut esset imperi nominis sui, vere Pertinax, vere :

"indicatos in partes secari a creditoribus¹ leges erant, consensu tamen publico crudelitas postea erasa⁴² est, in pudoris notam capitis poëma⁴³ conversa est. Bonorum adhibita⁴⁴ proscriptio suffundere maluit hominis sanguinem⁴⁵ quam effundere. "Quot adhuc⁴⁶ vobis⁴⁷ repurgandae⁴⁸ latent leges, quas⁴⁹ neque annorum⁵⁰ numerus neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola? et ideo cum iniquae recognoscuntur, merito damnantur, licet damnentur. Quomodo iniquas dicimus? Immo, si nomen puniunt, etiam stultas: si vero facta, cur de solo nomine⁵¹ puniunt facta, quae in aliis de admissis, non de nomine⁵² probata defenduntur? "Incestus sum, cur non⁵³ requirunt? "Infanticidia⁵⁴ cur non⁵⁵ extorquent? In deos, in Caesares⁵⁶ aliquid committo, cur non audior⁵⁷ qui habeo⁵⁸ quo purger? Nulla lex⁵⁹ vetat⁶⁰ discuti quod prohibet admitti, quia neque iudex iuste ulciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet, neque civis fideliter legi obsequitur ignorans quale

41. indicatos retro in partes λf. 42. est et in abcd. 43. conversa bonorum abedf. 44. proscriptio AB. proscriptioe bcde. 45. Quod ABDE. Bongars. Erfurt. 46. vobis om. Oxon. vos be. 47. repugnandae DFG. Leidens. 48. leges latent CDabced. 49. numerus om. λ. 50. sed aequalitas sola FG. Vindob. 51. licet et damnentur, quomodo λ. licet non damnentur, cum b. ex Gorziensi. licet damnentur, cum c. licet damnent, cum ade. licet damnent, quoniam Oxon. 52. cur in nobis de solo f. et Huvercampus, ex coniectura Fulvii Ursini. 53. puniuntur Fulo. Ursinus. 54. probanda delinunt f. Fulv. Ursinus. probanda defendunt Huvercamp. 55. Incestuosus sum, cur Da. Incestum cur b., ex Gorziensi. 56. requiritur F. 57. infanticidia ADElab. Leidens. Oxon. Erfurt. Gorziens. infanticidia BCGdef. infanticidia cur non extorquent om. F. 58. extorquentur D. Incestum aliquod G. 60. si quid habeo f. Fulv. Ursinus. quid habeo ab. 61. quod purger G. vero purger Leidens. quo purget E. 62. vetat om. A. prohibet Bongars. notat Oxon. non E (m. sec.) Erfurt. 63. discuti Oxon. 64. neque cuius E (m. pr.) Erfurt. neque quis DE (m. sec.) ab.

l. exclusit] b. e. exterminavit, abrogavit. De Idol. cap. 11 „Ille quidem si exclusit daemonium, non sibi placeat de deo; neque enim inimicum exclusit.“ Ibid. cap. 23 „neque potes levioere crimine maius excludere.“ De Pudic. cap. 8 „Sic et haeretici easdem parabolas quo volent tribuant, non quo debent aptissime excludunt.“ Adv. Marcion. I, 1 „ubera excludunt.“ Ad Nat. I, 10 „Exclusa ubique antiquitas in negotiis.“

l. indicatos in partes secari a creditoribus] Respicit ad legem XII tabularum de Nexis. V. Gell. N. A. XX, 1. De Cass. Exc. Mai 12. Quinctil. Instit. Orat. III, 6, 84. Salmas. De Usuris p. 545 sqq. Cassaub. ad Sueton. Octav. cap. 13. Walter Gesch. des Roem. Rechts p. 767 sq. Haec decemvralis abrogata est a. CCCCXXIX: lege Poetelis. Liv. VIII, 28. Cic. De Republ. II, 84. Dionys. Fr. XVI, 9.

m. erasa est] Eraduntur de tabulis abrogatae leges.

n. suffundere maluit hominis sanguinem] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10. Optatus Milevit. libro II. „Fundentes sanguinem, non corporis, sed pudoris.“

o. quas] To quas non ad leges repurgandas referri debet praecise, sed generaliter ad leges. Quasi diceret: Leges neque annorum numerus neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola. (Rigalt.)

p. licet damnent] Quantumvis damnent, q. defendunt] h. e. vindicant. Adv. Marcion. I, 26 „Cnr enim prohibet admitti quod non defendit admissum?“ Ibid. II, 18 „Mibi defensam et ego defendam.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 255.

r. infanticidia] Quae nos committere vulgus calumniatur.

sit quod ⁶⁵ulciscitur lex. Nulla lex sibi soli conscientiam suae debet, sed eis a quibus obsequium expectat. Cetera specta lex ⁶⁶est quae probari se non vult, improba autem, probata ⁶⁷dominetur.

Cap. V. Ut de origine aliquid ¹retractemus eiusmodi legum, ve decretum, ne ²qui deus ab imperatore consecraretur nisi : ³probatum. Scit^a M. Aemilius^b de deo suo 'Alburno. ⁴Fac ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit; hoc ⁵deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cuius tempore Christianum in saeculum ⁷introivit, ⁸adnuntiata sibi ex Syria laestina, quae illic veritatem ¹⁰ipsius ¹¹divinitatis ¹²revelaverat tulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatu

65. ulciscitur. Nulla lex *λf.* 66. est, si probari *λ. Havercamp.* 67. *λ. Havercamp.*

Cap. V. CONTRA IDOLA *inscriptum est caput quintum in ABCDEI Leidens. Erfurt. Oxon. In uno Vaticano ap. Pamelium est QVOD ERRORES ab. habent QVOD ROMANI PRINCIPES CHRISTIANVM NOMEN PR ET QVI ODERINT ET TIBERII DECRETVM DE CHRISTO ADORANDO. Oxon. 2. quis F. Vindob. Om. c. 3. probatus sit. In G. pro M. Vindob. Leidens. probatus sit. Sicut M. F. probaretur M. D. p ut M. abc. probatus, ut M. d. 4. aburno G. Leidens. albueno F. 5 hoc c. 6. deo om. λ. 7. intravit λf. 8. ADNUNTIATA λf. ADNUNTIATA nuntiatum reliqui omnes. ADNUNTIATO Ios. Scaliger. 9. Palaestina quae Vindob. Leidens. Palaestinae Ga. Ambros. Palaestine quae E. Erf Palaestina quod (AφBD)cd. 10. ipsius ABEFb. Vindob. Ambros. Leiden istius λf. illius DGacde. Omittit Oxon. 11. divinitas Ambros. divini I 12. revelaverant λ. revelarant f. revelaverat ABEFGb. Ambros. Leiden Vindob. Oxon. revelarat Dacde. revelatae Rhenanus.*

Cap. V. a. Scit^a De Baptismo cap. 5 „Sciunt opaci quique fontes.“ Ibid. cap. 9 „Sciunt Pilati manus — — scit lancea militis.“

b. M. Aemilius] Adv. Marcion. I, 18 appellatur Metellus qui deum Alburnum consecravit. Tertulliani hunc locum transtulit Euseb. H. E. II, 2., sed, peioris fortasse notae exemplari n-ns. non satis accurate, sic: „ἵνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιούτων νόμων, παλαιῶν ἢν δόγμα μηδένα θεὸν ὑπὸ βασιλείᾳ καθιερούσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Αἰμίλιος οὕτως περὶ τίνος εἰδώλου περιόηκεν Ἀλβούρον. Καὶ τοῦτο ὑπερ τοῦ ἡμῶν λόγου πεποιήται, ὅτι παρ' ἡμῶν ἀνθρωπεία δοκιμῆ ἢ θεότης δίδοται. Ἐάν μὴ ἀνθρώπων θεὸς ἀρίστη, θεὸς οὐ γίνεται οὕτως κατὰ γε τοῦτο ἀνθρώπων θεῶ ἄλων εἶναι προσήκει. Τιβέριος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσ-

μον ἐλήλυθεν, ἀγγελθέντος Παλαιστίνης τοῦ δόγματος ἐνθα πρῶτον ἤρξατο, τῆ ἀνεκωνώσατο, δῆλος ὢν ἐκ τῶ δόγματι ἀρίσκειται. Ἡ δ τος, ἐπεὶ οὐκ αὐτῆ δεδοκιμάσατο, ὁ δὲ ἐν τῆ αὐτοῦ ἔμεινεν, ἀπειλήσας θάνατον Χριστιανῶν κατηγοροῖς.“ C II, 8.

c. quae illic veritatem ipsius revelaverant] Sive librum i sequeris, sive cum reliquis i nuntiatum — — quod illic invenit, sensus idem evadit. I Christi consecrator v. praeter 2. etiam Oros. VII, 4. (cf. Gron. I, 24.) Chrysost. Homil. Epist. II. ad Corinth. Cellar Acad. p. 303 sqq. Fabric. C. cryph I, 217. Braun Diss. Christum in deorum numerum consilio. Bonn. 1834. *

"non ipse probaverat, respuit, Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. Consulite commentarios vestros^d, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam "cum maxime Romae orientem Caesariano gladio^e ferocisse. "Sed tali dedicatore^f damnationis nostrae etiam^g gloriamur. Qui enim scit illum^h, intellegere potest non nisi grande "aliquid bonum a Nerone damnatum. Temptaverat et "Domitianusⁱ, portio Neronis de crudelitate, "sed qua et homo^k, facile coeptum repressit, restitutus etiam quos relegaverat. Tales semper nobis "insecutores; iniusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare "consuestis, "a quibus damnatos restituere soliti estis. Ceterum de tot exinde principibus "ad hodiernum divinum humanumque sapientibus edite aliquem debellatorem Christianorum! At "nos e contrario edimus protectorem, si litterae M. Aurelii^l gravissimi imperatoris "requi-

13. ipse non D. non in se Gcd. Havercamp. 14. cum maxime ABDFef. Ambros. Leidens. tam maxime EGabcd. Vindob. Erfurt. Ozon. maxime λ. 15. graccho surrexisse G. 16. Sed om. λ. 17. gloriamur DEab. Erfurt. 18. aliquid bonum grande DE. Erfurt. aliquid bonum grande ab. aliquid grande bonum λ. 19. Domitianus praenomine Neronis ac. Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 149. 204 sq. Domitianus pro nomine Fulv. Ursinus. Dom. praemonitu Ner. Wouwerms. 20. sed qua et DEabc. Ozon. Erfurt. quia et λ. sed quid? Fulv. Ursinus. 21. persecutores Fulv. Ursinus. 22. consuetis G. consuevistis Haverc. 23. et a quibus cd. 24. usque ad hodiernum Gd. 25. nos contrario abe. Leidens. 26. inquirantur G.

d. Consulite commentarios vestros] Euseb. H. E. II, 25 „Επιτύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν, ἐκεῖ εὑρήσετε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἥνικα μάλα ἐν Ρώμῃ τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας ὁμοῦς ἦν εἰς πάντας, διώξας. Τοιοῦτος τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγὸς καταχρῆσθαι. Ὁ γὰρ εἰδὼς λαῶν νόσσαι δύναται, ὡς οὐκ ἂν εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν ὑπὸ Νέρωνος καταχρῆσθαι.“ Cf. Niceph. III, 10.

e. tali dedicatore] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 1. Cf. Scorpiac. cap. 15 „Vitas Caesarum legimus, orientem Mem Romae primus Nero cruentavit.“ De Nerone primo Christianorum persecutore v. Euseb. H. E. IV, 24. Niceph. II, 37. Hieron. ad annum MMLXXXIV. Lactant. De Mortibus Persec. cap. 2. Oros. VII, 8. Augustin. De Civ Dei XVIII, 52 Sulpic. Sever. H. S. II, 29.

f. Qui enim scit illum] Scire pro nosse. Cap. 21 „Sed et vulgus iam scit Christum ut hominem aliquem.“ Cap. 22 „Sciant daemones philosophi.“ Ad Natl. I, 17 „festivos libellos quos statuae sciunt.“ Ad Scap. cap. 2 „quos nos daemones scimus.“ De Anima cap. 46

„Alexandrum qui sciunt, leonem auli recognoscunt.“ Cf. Salmas. ad Script. Hist. Aug. p. 115. F. et p. 453. A. Apul. Metam. VI. 23. p. 476. ed. Hildebr.

g. Temptaverat et Domitianus] Euseb. H. E. III, 20 „Πειραχέ ποτε καὶ Δομετιανὸς ταῦτὸ ποιεῖν ἐκείνῳ, μέγας ὦν τῆς τοῦ Νέρωνος ὁμοιότητος, ἀλλ' οἶμαι, ἅτε ἔχων τι συνέσεως, τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσάμενος καὶ οὐδ' ἐξηλάκει.“ Cf. Niceph. III, 10. Praeterea adeundi sunt Hieron. ad annum MMXX. Lactant. De Mort. Persecut. cap. 3. Oros. VII, 7. Sulpic. Sever. H. S. II, 31. Dodwell Dissert. Cypri. XI, §. 16. p. 71. Scripturam Domitianus praenomine Neronis, quae irrepsit in editionem priorem Beati Rhenani et in Sigismundi Gelenii, frustra nititur tueri Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 149. et p. 204 sq.

h. sed qua et homo] h. e. sed in quantum prae Neronianae sua crudelitatis portione non omnem humanitatem abiecerat.

i. si litterae M. Aurelii] Additae sunt ad calcem Apologiarum Iustini Martyris.

rantur, quibus ²⁷illam Germanicam sitim^k Christianorum fort
litum^l ²⁸precationibus ²⁹impetrato ³⁰imbri discussam ³¹contes
Sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, it
modo palam dispersit^m, adiecta etiam ³²accusatoribus damna
et quidem ³³tetriereⁿ. Quales ³⁴ergo leges istae quas adversu
soli ³⁵exercent impii, iniusti, turpes, ³⁶truces, vani, ³⁷dementes
Traianus ° ex parte frustratus est vetando inquire Christianos, qua
lus Hadrianus, quamquam omnium ³⁸curiositatum explorator^p,
Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator^q, nullus Pins,

27. illam om. c. 28. deprecationibus D. 29. imperato *Leidens.* 30.
ab. 31. contestatur. Qui sicut non palam c. contestatur. Qui sicut
aed. contestatur sicut palam D. 32. acusatorum λ. 33. detriore *Erfus*
teriore F. *Vindob.* Post vocem tetriere in ABDEGAb. *Ambras. Vindob. Leidens.*
Ozon. novum caput incipit, quod inscriptum est DE LEGIBVS., in editis ab.
TVM A PIETATE ET MAIORVM SVORVM MORIBVS ROMANI DESCIVERINT
ergo truces leges b., ex *Gorziensi.* 35. exequuntur λf. *Havercamp.* 36.
om. *Dab. Haverc.* 37. dementes, vani *Dab.* varii, dementes c. vani om.
curiositatum omnium *DFabedef.* 39. nullus Severus *Vaticanus unus et lib*
diensis. nullus nero G. In λ. totus hic locus ita scriptus extabat: quos
Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator, nullus Adrianus, quamquam
tatum omnium explorator, nullus Pins, nullus Verus impressit.

Cf. Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 222 sqq. De ipso miraculo cf. Euseb. H. E. V, 5. Niceph. IV, 12. Gregor. Nyss. Or. II. in XL. Martyres (tom. II. Opp. p. 937). Oros. VII, 15. Capitolin. V. M. Antonini cap. 24. Id. V. Heliog. cap. 9. Claudian. De VI Consulatu Honorii v. 342 sqq. Dio Cass. LXXI, 9. Xiphil. p. 270. Zonaras Ann. XII, 2. Georg. Cedr. I, p. 439. ed. Bona. Tertull. Ad Scap. cap. 4. Hieron. Chron. ad annum CLXXIV p. Chr., qui Tertulliani verbis utitur. Adde Diar. Antiquar. s. 1834. p. 206 sqq.

k. Germanicam sitim] Similiter cap. 19. in libri Fuld. segmento „Iliacum exitum.“ Ad Scap. cap. 3 „in illo exitu Byzantino.“

l. Christianorum forte militum] h. e. militum qui forte Christiani erant.

m. dispersit] h. e. deminuit, diremit, irritam reddidit. Est vocabulum ICto- rum. V. Dirksen *Manuale* s. v. p. 293.

n. damnatione, et quidem tetriere] M. Aurelii Epist. ad Senat. p. 102. Opp. Iustini Mart. ed. Colon. „αὐτόθεν οὖν ἀρξάμενοι συγχωρήσομεν τοῖς τοιούτοις εἶναι Χριστιανούς, ἵνα μὴ καθ' ἡμῶν τι τοιοῦτον αἰτησάμενοι ὄπλον ἐπιτύχωσι. τὸν δὲ τοιοῦτον συμβουλεύω, διὰ τὸ τοιοῦτον εἶναι Χριστιανόν, μὴ ἐγκαλεῖσθαι. εἰ δὲ ἐδρεθείη τις ἐγκαλῶν τῷ Χριστιανῷ ὅτι Χριστιανός ἐστι, τὸν μὲν προσεγγόμενον

Χριστιανὸν πρόδηλον εἶναι βεβήσθαι ὁμολογήσαντα τοῦτο ἕτερον μηδὲν ἐγκαλοῦμενον, Χριστιανός ἐστι μόνον· τὸν γὰρ δὲ τοιοῦτον ζῶντα κατεσθῆναι δὲ Χριστιανὸν ὁμολογήσαντα καὶ ἀσφαλίσάμενον περὶ τοῦ τοιοῦτον πεπιστευμένον τὴν ἐπαρχίαν μετανοῖαν καὶ ἀνελευθερίαν τὸν οὗτον μὴ μεταγείν.“ Cf. Ea E. IV, 13. V, 21.

o. Traianus] Arguit falsitatis Iulianum et Hieronymum noster tom. II. *Horar.* II, 19. dicens: Traiano convenire, sed Nervae, iusibus Dione et Eusebio, atque adnotandum est Traianus Nerva, ut historia martyrum, quam citat. (La p. quamquam omnium curio explorator] Suidas v. Ἀδριανός. λουτιμία τε γὰρ ἀπλήστως ἐχρήκατο κατὰ τοῦτο καὶ τὰλλα πάντα βραχύτατα ἐπετήδευε. — — Ἰστομὲν δὲ ταῦτά τε αὐτοῦ, πάντων ἀκριβὲς τό τε περίεργον ἐπέπρακτον.“ Si vera essent, quae de Christianis vulgus iactant sane Hadriano, omnium curio exploratori, aliquid eruere contigit nihil eruit, ideoque leges in Christianos non sanxit.

q. quamquam Iudaeorum debellator] Christianos a gentibus vulgo ad relegari solitos esse notam est.

lus Verus^r impressit^a. Facilius^t "utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab aemulis^u, quam a suis sociis eradicandi iudicarentur.

Nunc^v 'religiosissimi legum et paternorum institutorum pro-
 protectores et² ultores respondeant velim de sua fide et honore et
 obsequio erga maiorum consulta, si a nullo³ desciverunt^a,⁴ si in
 nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque dis-
 ciplinae obliteraverunt. Quoniam illae leges abierunt sumptum et
 ambitionem comprimentes⁵? quae centum aera non amplius in coe-
 nam subscribi⁶ iubebant nec amplius quam unam inferri gallinam,
 et eam non saginatam, quae patricium, quod⁷ decem pondo argenti
 habuisset, pro magno⁶ ambitionis titulo senatu submovebant, quae
 theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant⁴, quae⁷ digni-
 tatum et honestorum natalium insignia⁶ non temere nec inpune

40. itaque *cd.*

Cap. VI. 1. religiosissime *G. Leidens. Vindob.* 2. ultores *ABDCAd. Vindob. Leidens. libri Pamellii omnes. cultores Eabcef. Ambros. Ozon. Erfurt. institutores F.* 3. disciverunt *ABE. Leid. Erfurt.* 4. si in illo exorbitarunt *c.* 5. decem ponders *F.* 6. ambitionis titulo *ABEFG. Leidens. Vindob. Erfurt.* titulo ambitionis *Bebedef.* 7. dignitatum *AqBFGAbdf. Vindob. Leidens. Gorsiens. duo Vaticani. dignitatem AßDEce. Erfurt. Ozon.*

r. Verus] Verum cum dicit Tertullianus, utrumque imperatorem intellegit, et Marcum praecipue. De Severo [cuius nomen reponendum hic statuit Iac. Pamellius] idem dicere non poterat. Si quidem persecutiones sub eo excitatae causam dederunt huic Apologetico. (Herald.) Baronius Ann. tom. II, p. 134. nomen Marcum Verum intellegit. Cf. Moser Primordia Eccl. Afr. p. 21. et p. 170 sqq. De Veri et Severi nominum confusione cf. etiam Salmas. ad Scriptt. R. A. p. 114.

a. impressit] h. e. persequendas mandavit et inculcavit. De Pallio cap. 4 „habes spectare, quod Caecina Severus graviter senatui impressit, matronas sine stola in publico.“ Cf. Apolog. cap. 18 „Sed quo plenius et impressius tam ipsam quam dispositiones eius adiremus.“ Adv. Marcion. III, 8 „mors Christi negatur, quem tam impresso apostolus im-mandat.“ Exhort. Cast. cap. 3 „alte et impresso recogitandum esse dico.“ De Corona Christi cap. 12 „Et ut impressius dinoscim, animae anima sensus est.“

t. Facilius] h. e. potius, aptius, rectius. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 10.

u. aemulis] V. adnotata ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

Cap. VI. a. si a nullo desciverunt] Indicativo pro coniunctivo uti in interrogatione, quam dicimus, indirecta, ut Graeci solent, inprimis Afrorum est scriptorum. Ex Tertulliani scriptis exempla cumulare non opus est, cum quaeque fere pagina eiusmodi saepeditet. Dedi aliquot ad libri Ad Martyr. cap. 2. Ex Arnobio exempla collegit Hildebrandus ad eius I, 27. et III, 6. Cf. eundem ad Apul. Metam. I, 25. p. 70. et quos ibi laudat. De si particula pro an posita cf. adnotata ad libri Ad Mart. cap. 2.

b. sumptum et ambitionem comprimentes] De legibus censoriis v. Gell. N. A. II, 24. Macrobian. Sat. II, 13. Plin. H. N. VIII, 15. X, 50. XXXIII, 11. Valer. Max. II, 9, 4. Boxmann Diss. Ant. Iur. De Legg. Rom. Sump. LB. 1816.

c. subscribi] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 13.

d. quae theatra — destruebant] V. Tertull. De Spectac. cap. 10. Appian. B. C. I, 28. Plin. H. N. XVII, 25. Valer. Max. II, 4, 2. Cf. Augustin. De Civ. Dei I, 32. Lips. ad Tacit. Ann. XIV, 20. p. 245. De dativis stuprandis moribus cf. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 3.

e. insignia] Dignitatum et honestorum natalium h. e. magistratum, nobilium et ingenuorum, insignia sunt anuli auroi,

usurpari sinebant? Video enim et centenarias^f coenas a ca
iam sestertiis dicendas, et in lances (^gparum est si^s senator
non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium^h) argentaria r
producta. Video et theatra nec singula satis esse nec nudaⁱ;
ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedaemonii
nulam ludis ¹¹excogitaverunt^k. Video et inter matronas ¹²atque
stibulas nullum de habitu discrimen^l ¹³relictum. Circa femina
dem etiam illa maiorum instituta ceciderunt quae modestiae,
sobrietati patrocinabantur, cum aurum ¹⁴nulla norat praeter
digito quem sponsus ¹⁵obpignorasset pronubo anulo^m, cum

8. est enim si *cd.* 9. nam *om. λ.* 10. penulam nudis *Gc.* odium r
ludis *λf. Havercamp.* 11. excogitarunt *abc.* 12. atque prostitutas *F.* 13.
relictum *F. Leidens.* 14. nulla membra norant praeter unicum dig
nulla norat praeter unicum digitum *FG. Leidens. Vindob.* 15. obpig
ABDFGabcd. oppignerasset *Eef. (Oxon. Vindob.) Erfurt.*

insignes vestes, lunati calcei, alia. Per
tractat haec omnia diligenter Petr. Fa
ber Semestr. II, 6 et 22.

f. centenarias] V. adnot. ad De Co
rona cap. 14.

g. parum est si] Cap. 21 „parum, si
non et prophetae retro.“ Ad Nat. II, 8
„Parum est, si etiam hominem consa
crarunt.“ De Patient. cap. 3. „Parum hoc,
si non etiam proditorem suum secum
habuit.“ De Fuga in Persecut. cap. 13
„Parum denique est, si unus aut alius
ita eruitur.“ De Idol. cap. 7 „Parum
sit, si ab aliis manibus accipiant.“ Apol.
cap. 21 „Multum est, si eos adhibeam.“
Cf. De Corona cap. 8 „Plus est, quod
et Christus vestiatur.“ Scorpiac. cap. 9
„Plus est autem, quod et confusione
confusionem comminatur.“ Ad Mart. cap. 4
„Longum est, si enumerem.“ De Idol.
cap. 2 „prius est, uti adversus abundan
tiam idololatriae praemuniamur.“

h. adhuc flagra rumpentium] h. e. pla
gipatarum et flagritribarum, ut Plauti
verbis utar Pseud. I, 2, 5. Mostell. II,
1, 9. Capt. III, 1, 12. Cf. Iuvenal. Sat.
VI, 378. Similiter „ferularum fracto
res“, parasitos appellat Sidon. Apollin.
III, 13.

i. nec nuda] Haec verba cum Ludo
vico de la Cerda olim interpretatus sum
de velis theatrorum ad arcendum colo
rem vel frigus (de quibus cf. Plin. H.
N. XIX, 1, 5. Propert. Eleg. IV, 1, 15.
cum interpret. Tertull. De Spectac. cap.
29.), sed hodie paenitet. Loci ratio
demonstrat per nuda theatra intelle
gendos esse spectatores et histriones

nullo crassiore vestimenti generi
frigus munitos.

k. penulam ludis excogitavera
cedaemonii, dura et bellica gena
litares potius expeditiones etiam
obeundas, quam ad ludos aut
penulas graves ac praè pondere
excogitassent. Itaque Tertullianus
dando dicit „Nam ne vel hieme
impudica frigeret, primi Lacedae
monii odium penulae [sic edidit Riggs
auctoritate libri Fuld.] excogit
Oidium penulae, ut initio libri De
„Gravissimas penulas posuit,
„auspicatus.“ Etiam gausapinae illi
derosas fuisse innuunt illa
Epigr. XIV, 145. lemmata penu
sapinae. „Is mihi candor inest,
gratia tanta est, Ut me vel medi
messe velis.“ (Rigalt.) De penula
Bartholinum De Penula (Höfn. I
Graevii Thes. tom. VI. Lips. El
et 25. Salmas. ad Scriptt. H.
Cf. Becker Gallus tom. II, p. 9.

l. nullum de habitu discrimine
queritur Tertullianus etiam I
Fem. II, 12 „Quanto antem ma
phemabile est, si, quae sacerdo
citiae dicimini, impudicarum ritu
datis cultae et expictae? Aut
nunc habent infelicissimae illae pu
libidinum victimae? quas si quae
a maritalibus et matronalibus dec
tis coërcabant, iam certe saecul
bitos quotidie insurgens hene
quibusque feminis usque ad
dinoscendi cosequavit.“

m. pronubo anulo] V. Plin
XXXIII, 1. Ruperti ad Iuven
XI, 43.

res usque ¹⁶adeo vino ¹⁷abstinerentur, ut matronam ob resignatos cellae vinariae loculos sui^o inedia ¹⁸necarint, sub Romulo vero quae vinum attigerat, inpune ¹⁹a Metennio^b marito trucidata ²⁰sit. Idcirco et oscula propinquis offerre ²¹etiam necessitas erat, ut spiritu ²²iudicarentur. Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, ²³qua per annos ferme sexcentos¹ ab urbe condita nulla repudium domus scripsit? ²⁴At nunc in feminis prae auro nullum leve est membrum, prae vino nullum ²⁵liberum est osculum, repudium vero iam et votum est, quasi matrimonii fructus. Etiam circa ipsos deos vestros ²⁶quae prospere decreverant patres vestri, ²⁷idem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum Patrem cum mysteriis ²⁸suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminauerunt. ²⁹Serapidem et Isidem et ³⁰Arpocratem cum suo cynocephalo Capitolio prohibitos ³¹inferri, id est curia

16. a vino λ. *Havercamp.* 17. abstinerentur *ABGλdef.* libri *Pamelii, Oxon. Vindob. Leidens.* abstinerent *DEFabc. Erfurt.* 18. necarint *Oxon.* 19. Metennio *AqBEE. Vindob. Ambros. et quatuor codices Pamelii. Metenio ASD. Metemo Oxon. Metellonio (quae scriptura orta videtur ex scriptura Metenio cum emendatione Metello confata. Certe in E. conspicitur illo syllaba voci superaddita.) Erfurt. Metanio Leidens. Metenino G. Mecenio abef. Havercamp. Maecenio cd.* 20. sit *ABEFGd.* quatuor *Pamelii* libri, *Vindob. Leidens. Oxon. Erfurt. Ambros.* est *Δλabcef.* 21. etiam *ABEFGλd.* quatuor libri *Pamelii, Leidens. Vindob. Oxon. Erfurt.* Omittunt hoc etiam *ASDabcef.* 22. iudicarentur λ. indicarentur *abcd. Erfurt.* 23. quae per *AqBDEG. Oxon. Leidens. Vindob.* 24. At om. *aef.* 25. liberum osculum *D.* 26. quae prospere *ABEFGdef. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt.* libri *Pamelii* omnes. quae specte λ. quae perspecte *AqBDabc. Leid.* 27. idem *AS.* ipsi *G.* iidem *reliqui.* 28. suis om. *Dabce.* 29. Serapidem isidem *E. Erfurt.* 30. arpocraten *EF. Erfurt.* 31. inferri om. *λf.*

a usque adeo vino abstinerentur] V. *Plin. H. N. XIV, 13. Gell. N. A. X, 23. Valer. Maxim. II, 1. Serv. ad Aen. I, 738. Interpret. ad Iuven. Sat. VI, 1. Athen. Deipnosoph. I, 13. Plutarch. Quaest. Rom. 6.*

o. sui] Sui, hoc est propinqui, agnati, gentiles. (Rigalt.)

p. Metennio] Egnatium *Metellum* nominat *Valer. Max. VI, 3, 9. Egnatium Mecenium Plin. H. N. XIV, 13. (cod. Chiff. Maecennium),* et in loco *Servii ad Aen. I, 738.* libri tam scripti quam editi variant inter *Metenius, Methenius, Metennius, Mezenius, Mecennius, Mezentius.* *Perizon. ad Aelian. V. H. II, 38. probat Metennius.*

q. qua per annos ferme sexcentos] V. *Gell. N. A. IV, 3. Valer. Max. II, 1, 4. Cl. Tertull. De Monog. cap. 9.*

r. sed universa Italia eliminauerunt.] *De senatusconsulto De Bacchanalibus cotercendis v. Liv. XXXIX, 8 sqq. Valer.*

Max. I, 3. Augustin. De Civ. Dei VI, 9. Fiedler Gesch. des Roem. Staates p. 370 sqq. Haubold Antiqu. Rom. Monum. Legg. p. 5. ed. Spangenberg. Tabula aenea venerandae vetustatis, olim in Bruttiiis reperta, servatur hodie in bibliotheca Palat. Vindob. Fidam eius imaginem chalcographica arte expressam catalogis istius bibliothecae a se concinnatis et publicatis inseruit V. Cl. Endlicher.

s. Capitolio prohibitos inferri] V. *Valer. Maxim. I, 3. et interpretes ad Arnob. Adv. Nat. II, 73. Cynocephalus est Anubis, de quo cf. Plut. De Iside et Osir. cap. 44. Diod. Sic. I, 87. Iuvenal. Sat. VI, 534. Apul. Metam. XI, 11. Arnob. Adv. Nat. VI, 25. Minuc. Fel. Octav. cap. 21. Firm. Mat. De Errore Prof. Relig. cap. 2. Novum depulsis istis peregrinis numinibus templum a triumviris decretum est quindecim annis post, a. U. C. 711. V. Dio Cass. XLVII, 15. Zoëga Nummi Aegypt. Imperat. p. 253 sqq.*

deorum¹ pulsos, Piso et Gabinius consules non utique Christiani eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restititis summam maiestatem contulistis. Ubi religio, ubi veneratio maioribus² debita a vobis? Habitu,³ victu, instructu,⁴ sensu, ipso denique sermone proavis⁵ renuntiastis. Laudatis semper⁶ antiquitatem, et nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire quae non debuistis,⁷ cum quae debuistis non⁸ custodistis. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, in quo principaliter reos transgressionis Christianos⁹ destinastis, studium dico deorum colendorum,¹⁰ de quo maxime erravit antiquitas, licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis, licet Baccho iam Italico furias vestras¹¹ immoletis¹², suo loco ostendam¹³ proinde despici et neglegi et destrui a vobis adversus maiorum auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo,¹⁴ ut viam mihi ad manifestiora¹⁵ purgem.

Cap. VII. Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii¹ et 'pabulo inde, et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet² tenebrarum, libidinum impiarum³ in verecundiam⁴ procurant⁵.

32. dedita D. 33. victu et instructu Dabc. victu instructa? F. 34. censu *Bevercamp.* 35. renuntiatia F. 36. antiquos et nove *λf. Havere.* 37. cumque debuistis *ABF.* 38. custodistis. Adhuc (Adhoc F.) *ABDEFGd. Vindob. Oxon. Leid. Erfurt. libri Pameli omnes.* custoditis. Adhuc *abcef.* custodistis. Ipsum adhuc *λ.* 39. destinastis *ABDEFλabc. Vindob. Erfurt. Leid.* destinatis *Gdef. (Oxon.) Genden. Elnon.* 40. de om. *Gf.* 41. immoletis *Fλ.* immolaritis *abcd.* immolaveritis *ef. Leidens.* 42. perinde *c.* 43. ut viam mihi ad *ABEFλef. Vindob. Erfurt. Oxon.* ut iam mihi *G. Leidens.* ut iam mihi ad *D.* ut iam inde ad *abcd.* 44. pergam *abcd.*

Cap. VII. *Caput septimum in ab. inscriptum est QVOD GRAVISSIMIS ACCVSATI SCELERIBVS CHRISTIANI NVNQVAM TAMEN CONVICTI SINT.* 1. pabulo *Iudae a. Leidens.* pabulo crudae *c. Latinus.* 2. tenebrarum et libidinum *abede.* tenebras, tum *f. Fulv. Ursinus.* tenebrarum in libidinum *λ.* 3. in verecundiam *ego.* inverecundiam *ABDEFGf. Bongars. Erfurt. Oxon. Leidens. Vindob. Ambrs. Fulv. Ursinus.* verecundiam *λ.* inverecundia *bcd.* *Olim emendaveram in verecundiam.* 4. procurant *Leid.*

1. curia deorum] Cf. De Spectac. cap. 7. „— quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis in qua *daemoniorum conventus* consedit.“ Ibid. cap. 12 „Pluribus enim et asperioribus nominibus amphitheatrum consecratur quam *Capitolium. Omnium daemonum templum est.*“

u. furias vestras immoletis] Cf. De Spectac. cap. 10 „Quae privata et propria sunt scenae, de gestu et fluxu corporis mollitiae Veneris et Libero immolant, illi per sexum, illi per luxum dissoluti.“, ad quem locum vide quae adnotavimus.

Cap. VII. a. de sacramento infanticidii] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 9. Tattian. Orat. ad Graec. cap. 42. Iustin. Mart. Dial. c. Tryph. p. 227. Id. Apol. II, p. 70. Athenag. Leg. pro Chr. p. 38. Irenaeus ap. Oecumen. Comment. in Petri Epist. I, 2.

b. libidinum impiarum in verecundiam procurant] Scriptum existimo et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet, tenebrarum et libidinum piarum inverecundia procurant, id est quod incestum eversis luminibus canes hac ratione lenocinium quasi facientes procurant, primam obscen-

ur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur eru-
 uratis. ⁵Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere,
 m ⁶erulistis. De vestra ⁷vobis dissimulatione praescribitur^d
 esse quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus ⁸car-
⁹in Christianos imperatis, non ut dicant quae faciunt, sed ut
 t quod sunt. ¹⁰Census^e istius disciplinae, ut iam edidimus,
 rrio ¹¹est. Cum odio sui coepit ¹²veritas. Simul atque appa-
 inimica ¹³est. Tot hostes ¹⁴eius quot extranei, et quidem
 rie ex aemulatione^f Iudaei, ex concussione^g milites, ex natura
 etiam ¹⁷domestici nostri^h. ¹⁸Cotidie obsidemur, cotidie pro-
¹⁹in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris
 simur. Quis umquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis
 a, ut invenerat, Cyclosum et ²⁰Sirenum ora ²¹iudici ²²reser-
 Quis vel ²³in uxoribus aliqua immunda vestigia ²⁴deprehen-

— — erulistis om. Leidens. 6. erulistis FAc. 7. nobis ab. 8. car-
 (F)ab. Leidens. Vindob. Ozon. Erfurt. 9. in Christianis FG. 10. Sensus
 11. est om. G. 12. veritas simul atque apparuit ABDElabef. Leidens.
 Erfurt. simul veritas atque apparuit Gcd. veritas. atque ut apparuit F.
 ABDEFGa. Bongars. Leidens. esse abcdef. (Ozon. Vindob. Erfurt.) 14.
 λ. ei quot F. 15. proprie ABDEFGcd. Leidens. Ozon. Erfurt. proprii
 (Vindob.) 16. etiam ipsi λ. 17. domesticis nostris ab. 18. cottidie F.
 , pro more. 19. in ipsis etiam plurimum λ. 20. Sirenum ABbd. Corziens.
 , et Vaticanus unus. syrenum FG. Sirenarum DEacef. Ozon. Vindob. Erfurt.
 icii a. iudicium c. 22. reseravit Dabd. Leidens. 23. in
 s anquam immunda λ. 24. deprendit F. Vindob., pro more.

nebrarum, quae pudorem omnem
 ut et inverecundiae procurant,
 etiam eo praetexto, quod eae
 s *καὶ μίσητες* piaae sint ac religio-
 hoc enim omnia Christianis exi-
 ni ex religionis necessitate per-
 a. Quare postea: „Piaculum
 imiseris, nisi incestum feceris.“
 .) Canes tenebrarum, per quas
 incesta, lenones dicuntur, qui,
 scarant incesta, lumina evertendo
 m inducendo libidinum impiarum
 erocundiae consuluisse quodam-
 essint videri. Horreret lux vi-
 as impudicitias pudicae tenebrae
 negant.

ere] V. adnot. ad cap. 2.
 vestra vobis dissimulatione prae-
 r] *Dissimulationem* dicit inquisitione-
 sionem. *Praescribere* ex usu IC-
 ut exceptione perimere adversarii
 nom, nostrum *einwenden*, *einwenden*
 Frequentissime usurpat Ter-
 a. Apol. cap. 47 „Expedito au-
 usoribus adulteris nostris illam
 quidam veritatis quae veniat a
 transmissione per comites ipsius.“

Ad Nat. I, 4 „*Praescribitur* enim vobis
 non posse crimina obicere quae neque
 institutum dirigit neque prolatio adsignat
 neque sententia adnumerat.“ Ibid.
 I, 20 „Quodsi *praescribitur* vobis erro-
 rem amare et odisse veritatem, cur quod
 amatis et odistis non noveritis?“ Ad
 Nat. II, 1 „si tantam perversitatem una
praescriptione discuti liceret.“ Cf. Dirksen
 Manuale s. v. *Praescriptio* et *Praescribere*
 p. 747 sq.

e. Census] V. quae adnotavero ad De
 Corona cap. 13.

f. aemulatione] Cf. adnotata ad De
 Fuga in Persec. cap. 2.

g. concussione] V. quae adnotavero
 ad De Fuga in Persec. cap. 12.

h. ex natura ipsi etiam domestici no-
 stri.] „*Ἀντιδικτὸν γὰρ ἐπιπᾶν τῷ κρα-
 τοῦντι τὸ κρατούμενον*“, inquit He-
 liodorus in eodem argumento Aethiopi-
 cae Historiae libro VII. (Herald.) Rescrip-
 tum Antonini apud Theophilum: „*φύσει
 οἱ δοῦλοι τοῦ δεσπότου πολέμιοι*.“ Et
 proverbium apud Senecam: „Quot servi
 totidem hostes.“ (La Cerda.)

dit? Quis talia facinora cum invenisset, celavit aut vendidit²⁵ trahens hominesⁱ? Si semper latemus, quando proditum est admittimus? immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim rei utique, cum vel ex forma^k ²⁶omnibus mysteriis silentii ²⁷fide beatur. Samothracia et ²⁸Eleusinia ²⁹reticentur, quanto magis ³⁰quae prodita interim etiam humanam animadversionem ³¹probunt, ³²dum divina servatur^l? Si ergo non ³³ipsi proditores sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper ³⁴piae initiationes^m arceant profanos ³⁵et arbitris caveant? ³⁶Nimpii ³⁷minus metuunt. Natura famae omnibus ³⁸nota est. Ve est: Fama malum ³⁹qua non ⁴⁰aliud velocius ullum. ⁴¹Cur n fama? ⁴²quia velox? ⁴³quia index? an quia plurimum mei ⁴⁴quae ne tunc quidem, cum aliquid veri ⁴⁵adfert, sine me vitio est, detrahens, adiciens, demutans de veritate. ⁴⁶Quid? ea ⁴⁷illi condicio ⁴⁸est, ut non nisi cum mentitur persever tamdiu ⁴⁹vivit quamdiu non probat, siquidem, ⁵⁰ubi probavit, esse et quasi officio nuntiandi ⁵¹functa rem tradit, ⁵²et exind

25. ipsos vendens homines c. ipsos tradens homines *Rhenanus*. 26. o mysteriorum λ. 27. fides adhibeatur *Dab.* fides debebatur *G. Vindob.* Eleusina *De.* 29. si reticentur *F.* 30. quae magis prodita humanam a. dita interim etiam humanam b. quae prodita interiment, iam humanam c. prodita matri humanam *D.* 31. provocabant *Gc.* 32. dum divina e. f. *Latinus*. dum divina servantur *ABDEFGcde. Leidens. Vindob. Ozon. Erfurt.* divina servantur a. quam dum divina servantur b. dum divinitas (*leg. di* servatur λ. 33. Ipsi sunt proditores sui λ. 34. piae (*Aβ*)*Ref. Havercomp* piae *AqBDEFGabcd. Ozon. Leidens. Erfurt. Vindob.* 35. etiam ab arbit veant λ. et ab arbitris caveant *Haverc.* et arbitris caveatur a. et arbit veant *cd.* et arbitris careant *F.* 36. nisi impii λ. *Erfurt.* si impii *G.* nimis a. *Post vocabulum metuunt in velustis libris scriptis incipit caput se cum inscriptione DE INFANTICIDIO in AB DG. Leidens., in Erfurt. Ozon. DE in Vindob. DE FAMA INCESTI., DE FAMA INCESTVS in aliis scriptis, I EST FAMA QVAE CHRISTIANIS OBICITVR in Valicano uno, teste Pamelio. incipit caput octavum cum titulo NON ESSE CREDENDVM FAMAЕ.* 38. m vestrum. Est fama *Fc.* nota est, utrum est fama *Da.* 39. qua *A (m. i* quia *A (m. pr.) G.* quo reliqui. 40. aliud *om. D.* 41. Cur ea malum e fama malum *d.* Circa malum *G.* 42. an quia λ. 43. quia index *om* 44. quae nec *DE. Ozon. Erfurt.* quia nec *G.* 45. defert λ. *Havercomp.* Quid? quod *om. G.* 47. illi *om. E. Erfurt.* 48. est *om. Erfurt.* 49. v 50. uti *F.* 51. functam *ABG. Vindob.* 52. et *om. λcd.*

i. celavit aut vendidit ipsos trahens homines] Quaesitores criminum facinora vendere dicuntur qui scelera vestigando deprehensa pretio corrupti non deferunt ad tribunalia. Quis autem credat facinorosos potuisse facinora sua redimere, cum ipsi quotidie ad proconsulem pertraherentur? (Rigalt.) Cf. Ad Nat. I, 7 „Quis enim proditorem criminis alicuius sine crimine ipso aut vendit aut redimit?“

k. ex forma] V. adnotata ad D cap. 18.

l. dum divina servatur] Anima scilicet, quae servatur in supremi iudicii diem. (Rigalt.) Placuit Latini datio. Facili mutatione possis *dum in divinas servantur* (sc. animas) vel *dum divinae servantur*. m. piae initiationes] Cf. Ad Na „Oro vos, extraneis unde notitia etiam iusta et licita mysteria arbitrum extraneum caveant?“

tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit verbi gratia, "Hoc Romae aiunt factum, aut, Fama est illum provinciam sortitum, sed, Sortitus est ille provinciam, et, Hoc factum est Romae. "Fama, nomen incerti, locum non habet ubi certum est. An vero famae credat nisi inconsideratus? "Quia sapiens non credit incerto. "Omnium est aestimare, quantacunque illa ambitione diffusa sit, quantacunque asseveratione constructa, quod ab uno aliquando principe exorta sit necesse est. Exinde in traduces linguarum et aurium serpit, et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium

53. quisquam famam dicit F. quispiam dicit Erfurt. 54. Hoc Romae (Romam G.) aiunt (aut A. meavit G.) factum ABFGAdef. Vindob. Leidens. Pamellii libri. Fama est hoc Romae factum DEabc. Oxon. Erfurt. 55. Fama incerti est ab. Fama incerti D. 56. vero om. λ. 57. nisi si λ. 58. Qui sapiens est non credit. In certo omnium λ. 59. Omnium est e scientia. res quantacunque illa F. Omniam est existimare, quantacunque c. Omnium est existimare, quantacunque illa De. 60. principio G. 61. est, et exinde F. 62. serpit ABFG. Vindob. serpit DE(λ)abdef. Leidens. Oxon. Erfurt. 63. modicum F. 64. obscurant c. 65. non primum cd. unum ne Oxon. Bongars. prob. Herald. 66. illud os om. Da.

a. res nominatur] Exscriptis hunc locum Isidorus Origg. V, 27 „Famae autem nomen certiloquium non habet, quia plurimum mendax est, adiciens multa vel demutans de veritate; quae tamdiu vix quamdiu non probatur. At, ubi probaveris esse, cessat, et exinde res nominatur, non fama.“

o. Quia sapiens non credit incerto] Facile esset corrigere Qui sapiens vel Qui est sapiens. Sed hoc dicit Septimus. Ubi certum est, fama locum non habet, quae incerta est. Famae non credit nisi inconsideratus. Cur non credit? Quia sapiens non credit incerto.

p. Omnium est aestimare] De Corona cap. 8 „nec in conversationibus Christi recognosci est.“ Ibid. cap. 10 „Per haec enim floribus frui est.“

q. ambitione] h. e. ambitu. V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 1.

r. quod] De particula quod pro accusativo cum infinitivo posita v. adnotata ad libellum Ad Mart. cap. 4. Adde Dirksen Manuale s. v., qui ex Ictorum scriptis exempla suppeditat.

s. traduces] Amat Septimius hoc vocabulo uti. Cf. gemellum locum Ad Nat. I, 7. Apol. cap. 9 „simal error impigerit, exinde traduz proficiet incesti, serpente genere cum scelere.“ Ibid. cap. 21 „Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatis materiae.“ Ad Nat. I, 4 „traduz mali nominis plectitur.“ Ibid. I, 13 „cui

deputabitur quod de traduce provenit“ Ibid. I, 16 „tot inde traduces ad inestum.“ De Testim. Animae cap. 3 „suae etiam damnationis traducem fecit.“ Scorpisc. cap. 9. „cum traduce spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeundae disciplina.“ De Praescriptt. Haeret. cap. 32 „apostolici seminis traduces habeant.“ De Patient. cap. 5 „et traducem illum eius, quod a malo hauserat, facit.“ De Anima cap. 9 „qui flatus est et spiritus traduz.“ Isidorus, qui locum exscriptis, Origg. V, 27, 26 „Fama autem dicta, quod fando, id est loquendo pervagatur per traduces linguarum et aurium serpens.“

t. cetera rumoris obscurat] Ad Nat. I, 7 „et modicum originum vitium rumoris obscurat.“, quo loco nos prohibere pati non debemus, quominus in gemello Apologetici loco vetustorum librorum auctoritatem sequamur. Faciles et promptae sunt coniecturae, quales: modici seminis initium cetera rumoris obscurant; vel: modici seminis vitium certa rumoris obscurat, vel, quod Bernhardy V. Cl. placuit: modici seminis vitium cetera rumoribus obscurat. Sed non puto corrupta, quia sunt obscurius dicta. Recte Ludovicus de la Cerda, „Vitium, inquit, modici seminis, quod inspersione ille princeps, obscurat ceteras proprietates rumoris, ut nemo iam recogitet, num primum illud os principis mendacium seminaverit.“

u. ne primum illud os] De hoc ae-

seminaverit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis^v aut ar suspicionis aut non nova sed ingenita quibusdam mentiendo luptate. Bene autem quod⁶⁷ omnia tempus revelat^w, testibus vestris proverbii atque sententiis, ⁶⁸ex dispositione naturae, ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama ⁶⁹non dis Merito ⁷⁰igitur fama tamdiu ⁷¹conscia sola est scelerum ⁷²Christianorum. Hanc indicem adversus nos profertis, quae quod aliqui iactavit ⁷³tantoque spatio in opinionem corroboravit usque: probare non ⁷⁴valuit, ut fidem naturae ipsius appellem ⁷⁵adv eos qui talia ⁷⁶credenda esse praesumunt.

Cap. VIII. Ecce proponimus horum facinorum mercedem. Vitam: nam ¹repromittunt^a. Credite interim. De hoc enim quaero, qui ²credideris tanti habeas ad eam tali conscientia ³pervenire. Veni, demerge ferrum in infantem nullius^b inimicum, nullius omnium filium^c, vel, si alterius^d officium est, tu modo assiste rienti homini antequam vixit, fugientem animam novam ⁴excipe rudem sanguinem, ⁵eo panem tuum satia, vescere libere. Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; non

67. tempus omnia F. 68. ex dispositione divinae naturae λ. 69. non. 70. ergo Erfurt. 71. sola conscia est cd. 72. Christianorum. Quod est semper est, quia quod est, desinit dici. Hanc indicem λ. 73. tantoque tempore spatio λ. (Leidens.) Haversamp. 74. Post vocem valuit in DEabdef. Ozon. et omnibus libris Pamelii (praeter unum A.) caput novum incipit. 75. adversus appellem F. 76. esse credenda F.

Cap. VIII. Post vocem praesumant caput octavum incipit in ABFG. Vnde in inscriptione DE FAMA INCESTI (INCESTVS G.). In E. Ozon. Erfurt. et pl. Pamelii est DE INFANTICIDIO ET INCESTO., in uno Vaticano FLAGITIA QUI INFAMANTVR NEDVM FALSA SVNT SED DE CHRISTIANIS INCREDIBILIA. qui novum caput inchoant, legitur inscriptio QVOD QVAE DE INFANTICIDIIS CIVNTVR NOBIS FALSA OMNINO SINT ET QVOD SACRA HVMANO SANCTI IPSI POTIVS POLLVANT. 1. repromittimus Ios. Scaliger. 2. crediderit habeat λ. 3. perveniretur F. 4. specta Gc. 5. et panem DF.

dubitativo v. quae adnotavi supra ad cap. 2.

v. ingenio aemulationis] De vocabulo aemulatio v. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

w. Bene autem quod omnia tempus revelat] A. Gellius N. A. XII, 11 „Propterea versus istos Sophoclis prudentissimi poetarum in ore esse habendos dicebat: πρὸς ταῦτα κρύπτε μηδὲν, ὡς πάνθ' ὄρων καὶ πάντ' ἀκούων πάντ' ἀνατίσσει χρόνος. Alias quidam veterum poetarum, cuius nomen mihi nunc memoriae non est, veritatem temporis filiam esse dixit.“ De formula Bene, quod cf. adnotata ad De Idol. cap. 5.

x. distulit] h. e. disseminavit. Cf. Terent. Heautontim. Prol. v. 16. Liv. XXXIV, 49. Corn. Nep. Dione cap. 10.

Cap. VIII. a. repromittant] Haec cinora.

b. nullius] V. adnotata ad De (cap. 10. Tertullianum exscripsit I Fel. Octav. cap. 30 „illum iam convenire, qui initiari nos dicit ad dit de caede infantis aut sanguinis tas posse fieri, ut tam molle, tan vulum corpus fata vulnerum capis quisquam illum rudem sanguinem velli et vix dum hominis caedat, exhaustiat? Nemo hoc potest c nisi qui possit audere.“

c. omnium filium] h. e. omnium benevolentia et caritate dignum.

d. alterius] V. quae adnotavero Scorpiac. cap. 15.

er, ut, cum tenebrae ceciderint caninae, non erres. Picalum admiseris nisi incestum feceris. Talia initiatus et consignatus in aevum. Cupio respondeas, si tanti aeternitas. Aut si, ideo nec credenda. Etiam si credideris, nego te velle; si volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non is? cur non possitis, si alii possunt? 10 Alia nos, opinor, nam Cynopaene aut 12 Sciapodes? Alij ordines dentium, alii ad am libidinem nervi? Qui ista credis de homine, potes et re. Homo es et ipse, quod et Christianus. 14 Qui non potes, non debes credere. Homo est enim et 15 Christianus et quod Sed ignorantibus subicitur et 16 inponitur. Nihil enim tale

a feceris, nisi λ. 7. sit tanta c. 8. ideo ne. 9. possunt, si Eabcd. si D. 10. Alia non opinor Da. Alii non opinor λ. 11. Cynopaene aut Hæserc. Cynopennae aut ABEFG. Bongars. Elnon. Gandav. Erfurt. Vindob. sae aut Aae (Oxon.) Salmas. in Solin. p. 707. Cyclopes aut b. Fulv. Cynophanes aut ed. 12. Sciapodes BG. Vindob. siapodes D. sycapod. 13. facere. Tu homo abc. 14. Si non potes F. 15. Christianus et tu ABdef. Christianus et quod tu Vindob. Christianus, quod et tu Jabe. Oxon. Erfurt. 16. apponitur F.

nia initiatus et consignatus] *Μερος και εσφαγισμένος*. Qua observabamus plura ad Arnobii tertium [p. 130. ed. L.B.], ubi cum explicabamus. (Herald.) Cf. dentin. cap. 1 „Nam et illa Eleuthæresis et ipsa Atticae superstitione tacent, pudor est. Idcirco prius cruciant, diutius iniant; assignant, cum epoptas ante quibus institunt, ut opinionem susceptionis aedificent, atque ita maiestatem exhibere videantur, praestruerant cupiditatem.“, in locum plura adnotabimus.

nopaene aut Sciapodes] Magno a libri veteres *Cynopennae* prope, id est *Cynopesne*. *Cynopes* Ter-Cynopae, ut *Sirenae* supra cap. 7. m] et *Amazona* Adv. Marc. I, 1. autem sive *Cynopae* sunt *Cylli*, homines caninis capitibus, de ex Indicia Ctesiae [v. Ctesiae ed. Lion. Ind. fr. 20., fr. 33. Chil. VII, 714.), fr. 34. (Aelian. I, 46.), fr. 53. (Gell. N. A. IX, quos laudat Lion. p. 189.) Pli-N. VII, 2., atque his subiungit *ciapodas*. Habet autem Tertul-Plinio non pauca. Augustinus De Civ. Dei XVI, 8. *Sciapodas* et mox *Cynocephalos*. Notanter, quod idem Augustinus tra-
susmodi hominum vel quasi ho-

minum genera in maritima platea Carthaginis musivo picta fuisse, ex libris, ut ipse ait, deprompta velut curiosioris historiae. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Sed invat addere etiam Salmasii de scriptura loci iudicium, quod proposuit in Exercit. Plin. p. 707., etsi non spero id apud multos probatum iri. „*Cynopeneae*, inquit, sunt *κυνοπείναι*, quasi qui canina fame laborent eaque edant quae canes, utpote capitibus ac dentibus caninis praediti. Ita hoc nomen compositum, ut *γεωπείναι*, qui iidem sunt ac *γηράγοι*. Hesych.: „*Γηράγοι, πένητες, άποροι*.“ Idem: „*Γεωπείναι, οί γής πινώντες και άπορούμενοι*.“ At *κυνοπείναι* sunt qui talia edunt qualia canes. Latine extulit *Cynopeneae*, ut *κύπερον, cyperum*. Sic „*empeneticam facere*“ apud Caelium in Epistolis *την εμπενητικην*“ cell. De Sciapodibus Hesych.: „*Σχιάποδες οί έν Αιβύη πλατείς έχουσι τούς πόδας και ποιούσι σχιάν άπορίς έν τῷ καύματι*.“ Steph. Byzant.: „*Σχιάποδες, έθνος Αιθιοπιών, ώς Έκαταίος έν περιγησίαι Αιγύπτου*.“

g. subicitur et inponitur] Hoc obicere poterant: Atqui ignorantibus imponitur. Quasi, inquit, quae de Christianis asseverantur, non sint omnibus nota. Sane in re pervagata non esset facile cuiquam imponere. (Herald.)

17 de Christianis 18 asseverari sciebant observandum utique sibi et omni vigilantia investigandum^h. 19 Atquinⁱ volentibus initiari 20 moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum^k adire, quae praeparanda 21 sint 22 describere^l. Tum 23 ille: Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat 24 mortem, qui sub cultro tuo rideat; item panis, 25 quo sanguinis 26 virulentiam 27 colligas; praeterea candelabra et lucernae et canes aliqui et offulae, quae illos ad eversionem luminum 28 extendant: ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis. Quid, 29 si noluerint vel nullae fuerint? 30 quid 31 denique singulares Christiani? 32 Non erit, opinor, 33 legitimus Christianus nisi frater aut filius. 34 Quid nunc, et si ista omnia ignaris praeparantur? Certo postea 35 cognoscunt et sustinent et ignoscunt. Timent plecti^r, 36 si

17. a Christianis F. 18. asseverare c. 19. Atqui DFbc. Atque e. (Oxon.) 20. mos est F. (m. sec.) 21. sunt FG. 22. describere A. 23. ille infanti necessarius DE. illi infans necessarius E. m. sec. 24. qui sanguinis b. 25. virulentiam A (m. pr.) BDEFGabc. Erfurt. Oxon. Vindob. iurulentiam A (m. sec. ad antiqua) λdef. quinque Pamelii codices scripti. 26. colligat b. 27. extendant F. 28. si venire noluerint λ. 29. Quid (ApB. Vindob.) λabdef. Quod AβDEG. Erfurt. Quot F. 30. denique sine pignore singulares λ. 31. Non eris λ. Non enim F. 32. legitimus, non Christianus F. 33. Quid tum, etsi acd. 34. regnoscunt et sustinent F. cognoscunt et cernunt Oxon. 35. qui, si proclamant, defendi f. Havercamp.

b. et omni vigilantia investigandum.] Nihil enim tale de Christianis asseverari sciebant quod utique observandum sibi et omni vigilantia investigandum esset.

i. Atquin] h. e. Attamen, immo. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 6. k. patrem illum sacrorum] Ad Natl. I, 7 appellatur „magister sacrorum.“ Et primarius sacerdos, hierophanta et sacris praepositus, praesertim in Mithrae sacris. Cf. Chifflet. Geminiae Matris Sacrorum titulus sepulchralis explic. Antverp. 1634. 4. Occurrit is titulus in plurimis lapidibus. Orell. Collect. Inscr. Latt. n. 1491. 1919. 1920. 2354. Reines Synt. Inscr. I, 46, Gruter. XXVIII, 2. CCCXV, 5. MCII, 2. Adde Apul. Metam. XI, 22.

l. describere] Apul. Metam. XI, 22 et 23. „De opertis adyti profert quosdam libros litteris ignorabilibus praenotatos, partim figuris cuiuscumodi animalium concepti sermonis compendiosa verba suggerentes, partim nodosis et in modum rotae tortuosis capreolaticumque condensis apicibus a curiositate profanorum lectione munita. Indidem mihi praedicat (sc. sacerdos Mithrae praecipuus) quae forent ad usum teletae necessario praeparanda. Et protinus naviter et aliquanto liberalius partim ipse partim per meos socios coemenda procuro.“ Quod

procurare et praeparare Apuleius, haec describere dicit Tertullianus.

m. nesciat] Nescire hic est pro nosse, ut saepius scire pro nosse. Cf. quae adnotavi ad cap. 5.

n. extendant] h. e. provehant, propient, proripiant. Quintil. Declam. III, 13 „Ad altorem se honorum gradum extendere.“ Cf. Muncker ad Falgout. Mythol. I, p. 612.

o. singulares Christiani?] Quibus nulli consanguinei eiusdem sectae. Sequenti aevo singulares dixerunt τοὺς μοναχικούς, nempe qui a singularitate censentur, ut inquit B. Hieronymus. Solp. Sever. Dial. I „Alium aequae singularum virum vidimus, parvo tugurio, in quo nonnisi unus recipi posset, habitant.“ (Herald.) Rectius singulares interpretaris non quibus nulli eiusdem sectae consanguinei, sed quibus omnino nulli.

p. Timent plecti] Atqui fortasse, inquit, haec omnia quae ad teletam istam sunt necessaria etiam nescientibus ipsis parantur. Atqui, respondet Tertullianus, haec omnia ipsi postea cognoscunt et probant. Neque dicendum est metum iis inferri ne proclamant aut fugiant. Nam si vel tantillum proclamarent, nemo non iis supplicia ferret. Praeterea semel egressi nunquam revertentur.

ment, qui defendi merebuntur, ³qui etiam ultro perire ⁷manam sub tali conscientia vivere. Age nunc timeant, cur etiam everant? Sequitur enim, ne ultra velis id te esse quod, si scisses, non fuisses.

Haec quo magis refutaverim, a vobis fieri ostendam partim Cap. IX. parto, partim in occulto, per quod forsitan et ²de nobis cre- is. Infantes penes Africam Saturno ⁴'immolabantur' palam ⁵'ad proconsulatum Tiberii', ⁶qui eosdem sacerdotes in eis-

in etiam *cd.* 37. malunt *Gā.* mallint *F.* 38. perseverent (*λ*)*ab.*

ap. IX. 1. Haec que *DF.* (*cum rasura.*) Haec quoque *DEG. Erfurt. Vindob.* rio et partim *Daef. (Vindob.)* 3. de om. *G.* 4. immolabant *F.* 5. ad utam *D.* ad proconsulem *Ios. Scaliger.* 6. qui ipsos sacerdotes *λf. Ha-*
P-

r postea, quod tamen faciunt.

IX. a. Saturno immolabantur] a sacrificia Saturno facta fuisse Diod. Sic. XIII, 86. cf. XX, 14. XVIII, 6. Plato Polit. p. 315. De Sera Num. Vind. p. 256. A. Or. ad Graec. cap. 46. Orig. C. I, p. 249. Tertull. Scorp. cap. 7. d. C. Symmach. II, 296 sqq. Atha- .Gentes p. 21. Sext. Empir. Hy- III, 24. Minuc. Fel. Octav. cap. etant. Inst. Div. I, 21. Hieron. in III, 46. August. De Civ. Dei VII, ros. IV, 6. Cf. Muenther Historia Carthag. d proconsulatum Tiberii] Quod de proconsulatu scribit hoc loco ianus viros eruditissimos et totius tetis peritissimos torsit non im- . Nodum aut solvit aut scidit Ios. r scribens ad Isaacum Casaubo- Epist. 66. Cf. Casaub. ad Scriptt. p. 8 sq.), a quo de huius loci etatione fuerat interrogatus. Len igitur existimabat usque ad pro- m Tiberii, ut sit ista Tertulliani infanticidia Africae fuisse a Tibe- sto sive propraetore Tiberii iussu, edicto etiam cruenta Gallorum sa- subblata fuerint [Plin. II. N. XXX, solita. Legatum Caesaris, qui et praetorius et pro praetore dice- Proconsulem quoque Caesaris, Augusti, Tiberii celt., fuisse ap- m observat idem Scaliger in ea aubonum, ipseque adeo Casaubo- notis suis ad Spartianum in Ha- vita. (Herald.) Tiberius saepe pro- fuit, sed videtur magnum illum sulatum hoc loco attingere, de

quo Suetonius in Tiberio cap. 21. le- gem per consules latam, ut provincias cum Augusto communiter administraret simulque censum ageret. Nam in eo proconsulatu Augustus praesignificationi- bus motus vota salutaria fecit, et vota quae in proximum lustrum suscipi mos erat, collegam suum Tiberium nuncu- pare iussit, ut idem in Augusto narrat cap. 97., quapropter *volivae cruces* a Tertulliano appellantur. Quod autem Iosephus narrat Antiq. Iud. XVIII, 7., id non adversus sacerdotes Saturni, sed Isidis, nec Tiberio proconsule, sed imperatore gestum. (Fr. Iunius.) Dicit Tertullianus in proconsulatu Tiberii saevitiam istam viguisse. Sciant pueri non istum esse Tiberium illum, qui mox fuit imperator, sed cognominem alium. Nam qui de Tiberio imperatore accipiunt, toto errant caelo. Vide Claud. Salmasium dicto loco [in Spart. Vita Hadriani cap. 3. p. 35. (p. 9 sq. ad. Paris. 1620.), cui cum Rigaltio et ego in ea re adstipulor, quod genuina sit scriptura ad *proconsulatum Tiberii*, quodque eum proconsulatum ad Tiberium principem referre loci ratio vetet nec referre necesse sit.] et id clarissime apparebit. (La Cerda.) Vidit Scaliger quid res et antiquitas Romana posceret; nec Salmasii disputatio in Spart. Hadr. cap. 3. p. 35. quicquam effecit nisi ut mitemur nomen proconsulis, qui Tiberio principe Africae regeret, non ascribi. Scaligerum probat etiam Boettigerius, de sacrificiis Poenorum humanis tradens, Ideam zur Kunstmyth. I, p. 374. Possis tamen a ductibus litterarum proxime ad *proconsularem Tiberii*. (Godofr. Bernbardyas.)

dem arboribus* templi sui 7 obumbratricibus scelerum votivis 8 crucibus exposuit^d, teste 9 militia patriae nostrae*, 10 quae id ipsam munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in occulto 11 perseveratur^f hoc sacrum facinus. 12 Non soli vos contemnunt Christiani^e, nec 13 ullum scelus in perpetuum eradicatur aut mores suos 14 aliqui^h 15 deus mutat. Cum propriis filiis Saturnus non pepercit, extraneisⁱ utique non parcendo 16 perseverabat, quos quidem ipsi

7. obumbratricibus ABDE (m. sec.) FG²abcdef. Oxon. Erfurt. Ambros. obumbrati ribus Vindob. obumbrantibus alii. 8. crucibus vivos exposuit λ. Havercomp. cervicibus exposuit E. (m. pr.) Oxon. 9. militia patriae λ. militiae patriae β. 10. quae ad ipsum λ. 11. perseveratur ABDEGrf. perseverat F(λ)abcd. 12. Non solum F. Vindob. Oxon. 13. illud scelus G. ullum facinus λ. 14. aliquis DF²ac. 15. deus cum propriis filiis mutat. Saturnus Da. 16. perseverabit F. m. pr. perseverasset, sed λ.

c. in eisdem arboribus] In eiusdem templi, cuius erant, sacerdotes arboribus scelerum votivis crucibus exposuit.

d. scelerum votivis crucibus exposuit] Fuisse circa templa arbores sacras, quibus anathemata suspenderentur, nota res est. Apul. Metam. VI, 3. „Videt dona speciosa et lacinias auro litteratas ramis arborum postibusque suffixas.“ Schol. Aristoph. Plut. [v. 942.] ad haec Pluti verba „Καὶ ταῦτα πρὸς τὸ μέγιστον αὐτίκα δὴ μᾶλα „Ὡσπερ κοτίνῳ προσπαταλεύσω τουφί“, δτι, inquit, ἐπὶ τῶν κοτίνων, καὶ ἄλλων δένδρων πανταχοῦ ἐν τοῖς ἱεροῖς προσπαταλεύουσι τὰ ἀναθήματα.“ An igitur causa haec fuit, cur arbores istas votivas cruces appellaret hoc loco Tertullianus? Nam quae notat Iunius [Cf. supra ad verba ad proconsulatum Tiberii], ea sunt mera somnia. (Herald.) Tiberius iste Africae proconsul ex votivis arboribus votivas fecit cruces, in quibus scelerati illi sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. (Rigalt.) Olim moris erat ad fores templorum arbores pangere. Plin. H. N. XII, 1. Sulpic. Sever. V. S. Martini cap. 10. Cf. Vergil. Aen. II, 714. Apul. Florid. cap. 1., morem vero arboribus vota affigendi praeter documenta ab Heraldio adlata testantur etiam Apul. Florid. l. I. Arnob. I, 39. (ad quos locos v. interpretes) Lactant. ad Statii Theb. IX, 194. Augustin. Serm. De Temp. p. 241. Cf. Burm. ad Ovid. Metam. VIII, 723. 745., sed vereor, ut de hoc more lucem Tertullianus capiat. *Votivus* saepe ponitur de re exoptanda et de eo quod ex voto succedit. Apul. Metam. V, 20 „*votivus* nuptiis hominem te in gemus homini.“ Ibid. VIII, 30 „*deamque votivo* suspiciens

hospitio.“ Cf. Dirksen *Manuale* a. v. p. 101 f. Hinc *scelerum votivas cruces* melim interpretari cruces sacerdotibus illis pro sceleribus suis exoptandas et tanquam communi voto imprecatas indicique probatas.

e. teste militia patriae nostrae] Liber Fuldensis teste militia patriae nostri. Tertulliani patrem centurionem fuisse proconsularem narrat Hieronym. De Vir. Illustr. cap. 53. et Chron. ad annum XVI. Severi Imper.

f. perseveratur] V. adnot. ad De Patient. cap. 5. *Sacrum facinus* Heraldio recte explicat religiosum. La Cerda vult esse detestabile facinus.

g. Non soli vos contemnunt Christiani] Sed ea est perversitas morum, ut sacrum hoc et execrandum facinus perseverat in occulto, unde vos non solum contemnunt Christiani, sed et gentiles, cum de deant nunquam abolere semina flagitiorum, aut mores suos aliquis deus mutet. (La Cerda.) Vereor ne haec sit vera loci interpretatio: Perseveratur, inquit, etiam nunc in occulto hoc sacrum facinus, quamquam gravissimis exemplis in eos qui commiserant olim vindictam erant. Hinc apparet non solos Christianos legum vestrarum et institutorum contemptus vobis insimulandos fuisse (cf. supra cap. 6), sed etiam ipsos sacrorum vestrorum antistites, sed ipsos deos vestros eius criminis reos teneri, apparet etiam hoc leges vestras tantum non posse, ut ullum scelus in perpetuum eradicent aut ut optima ipsae cum scelestis aliisque deo aequum certamen ineant.

h. aliqui] Cf. adnotata ad cap. 23.

i. extraneis] Familiare hoc vocabulum est Tertulliano de omni, qui non eiusdem est domus, familiae, nationis, Na-

si sui offerebant et ¹⁷libentes ¹⁸respondebant^k et infantibus autur, ne lacrimantes immolarentur^l. Et tamen multum iō parricidium differt. Maior aetas apud Gallos Mercurio atur^m. Remitto ²⁰fabulas Tauricasⁿ theatris suis. ²¹Ecce religiosissima urbe Aeneadarum^o piorum est Iupiter quidam^p

tes F. libenter DG. 18. respondebant ABDEFGAdef. Vindob. Ozon. xponebant abc. 19. prosecatur ABDEabcde. Ozon. Erfurt. prosequa- praesecatur Vindob. prosecabatur λf. Haverc. 20. fabulas Tauricas n. Erfurt. tabulas tauricas BFG. Tauricas fabulas (λ. Vindob.) abcdef. t in illa λ.

rorum, societatis vel cuiusvis ae condicionis. Apol. cap. 1 veritas) se peregrinam in ter- inter *extraneos* facile inimicos Ibid. cap. 7 „Tot hostes eius (is) quot *extranei*.“ Paulo post non ipsi proditores sui, sequi- *tranei*. Et unde *extraneis* no- semper etiam pie initiationes rofanos?“ Ibid. cap. 9 „filios nasciendos ab aliqua praeter- *ericordia extranea*.“ Ibid. cap. nec verebatur *extraneos* arbi- cultura.“ Ibid. cap. 25 „Pe- enim deos non putem *extraneae* is factum voluisse quam suae.“ 31 „inspice dei voces, litteras quas neque ipsi suppressimus, te casus ad *extraneos* transfe- paulo post „licet *extranei* a stimemur.“ Ad Natt. I, 17 : nationes.“ Ibid. I, 18 „in- iora et mentes hominum etiam vs.“ Ibid. I, 20 „in *extraneos* rosmet ipsos incesti.“ Ibid. II, ti in suos, impudici in *extra-* L. Dirksen Manuale s. v. p.

ondebant] V. adnot. ad De Co- 11.

erimantes immolarentur.] Hoc erat. Cf. Minuc. Fel. Octav. qui exscripsit Tertullianum si (sc. Saturno) in nonnullis artibus a parentibus infantes atur, blanditiis et osculo com- vagitum, ne febilis hostia im- Tertull. Ad Scap. cap. 2 religionis est cogere religio- te sponte suscipi debeat, non t hostiae ab animo libenti ex- r.“ Apol. cap. 28. Interpret. Metam. VI, 3.

d Gallos Mercurio prosecatur.] Mela III, 2. Iustin. XXVI, 2.

IANI OPP. ED. OEBLER. TOM. I.

Lucan. Phars. I, 44. Tertull. Scorp. cap. 7. Lactant. Inst. Div. I, 21. Minuc. Fel. Octav. cap. 30. Augustin. De Civ. Dei VII, 19. Paul. Diac. De Gestis Langob. I, 10. Schedius De Diis Germ. p. 155. Creuzer Symbol. tom. VI, p. 412. Plin. H. N. XXX, 1 „Namque Tiberii Caesaris principatus sustulit Druidas eorum. — — Non satis aestimari potest, quantum Romanis debeatur, qui sustulere monstra, in quibus hominem occidere religiosissimum erat, mandii vero etiam saluberrimum.“ Sueton. Claud. cap. 25 „Druidarum religionem apud Gallos dirae immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus abolevit.“

n. fabulas Tauricas] Athanas. c. Gen- tes p. 21. „Σκύθοι γὰρ οἱ καλούμενοι Ταύριοι τῇ παρ' αὐτοῖς παρθένῳ καλουμένη τοῦ ἀπὸ ναναγίων, καὶ ὁμοῦς ἂν λάρωσι τῶν Ἑλλήνων, εἰς θυσίαν ἀναφέρουσι, τοσοῦτον ἀσέβουντες κατὰ τῶν ὁμογενῶν ἀνθρώπων καὶ οὕτως ἐλέγχοντες τῶν θεῶν αὐτῶν τὴν ἀμότητα, ὅτι οὐδ' ἡ πρόνοια ἀπὸ θαλάσσης ἐκ κινδύνων διέσωσε, τοῦτους αὐτοὶ κατασφάττονσι· μονογονοῦ κατὰ τῆς προνοίας γινόμενοι, ὅτι τὴν ἐκείνης ἐπιρροσίαν τῇ ἑαυτῶν θρησκείᾳ ψυχῇ κατακρήπτουσι.“ Cf. Tertull. Adv. Marc. I, 1. Minuc. Fel. Octav. cap. 30. Hygin. Fab. CXX. Valer. Flacc. Argon. II, 301.

o. religiosissima urbe Aeneadarum] Iustin. Novell. XLVII. „Αἰνεῖας ἤμιν ὁ Τρωῶν βασιλεὺς τῆς πολιτείας ἐξάρχει Αἰνεῖαδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.“ Cf. Tertull. De Corona cap. 12. Ad Natt. II, 17. Pii cognominantur Aeneadae de Aenea.

p. Iupiter quidam] De Iove Latiani deque cruentis eius sacrificiis v. Athanas. c. Gent. pag. 21. Tatian. Or. ad Graec. cap. 46. Porphyr. *Ἐπι ἀποχῆς*

quem ludis suis humano ²² sanguine proluunt. ²³ Sed bestiarum quitis. ²⁴ Hoc, opinor, minus quam hominis? An hoc turpius, mali hominis? certe tamen de homicidio funditur. O Iovem stianum et solum patris filium ²⁵ de crudelitate! Sed quoni infanticidio nihil interest sacro an arbitrio ²⁶ perpetratur, ²⁷ licet ricidium homicidio intersit, ²⁸ convertar ad populum. ²⁹ Quot tis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem ³¹ bus, ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos sidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos ³² ene ³³ Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqu ritum ³⁴ extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis. enim mori aetas quoque maior ³⁵ optaverit. Nobis vero s ³⁶ homicidio interdicto etiam conceptum ³⁷ utero, dum adhuc s;

22. sanguine proluunt ABÉFG. Oxon. Vindob. Erfurt. proluunt sanguine (D) 23. Sed bestiarum Db. Sed bestiarum FGa. 24. Opinor hoc DEab. 25. de crudelitate om. c. 26. patretur λ. 27. licet de parricidio int Havercamp. 28. convertat Da. 29. Quod ABDEFa. Oxon. Gorziens. Q m. sec. superscr. 30. multis ex his F. 31. inhiantibus λ. prob. Daris. De N. D. I, 30. 32. enectent ab. 33. Si quid et de necis genere d Si quid et de genere necis? Differt Havercamp. Si quid de genere necis d 34. torquetis λ. aut fami aut canibus exponentes λ. 35. exoptaverit D. vit acd. optabit b. 36. homicidio semel (D) λ c d e f. homicidio semper ab. uterum λ.

ἐμψύχων II, p. 35. Theophil. Ad Autolyt. I, p. 267. Tertull. Scorp. cap. 7. Cypr. De Spectac. p. 111. Prudent. c. Symmach. I, 379. Min. Fel. Octav. cap. 30. Lactant. Inst. Div. I, 21. Ios. Scalig. ad Hieron. Chron. p. 56.

q. bestiarum] Dammati vel auctorati ad bestias, ut depugnaret.

r. de crudelitate] De praepositionis de vi instrumentali adnotatum est ad De Spectac. cap. 25. Iovem dicit Christianum, quia pariter atque Christus, quae erat de huius cultu fama, humanis sacrificiis gaudeat, prognatum patre sibi non dissimili, cuius scilicet de crudelitate, qua ceteram prolem devoraverat, solus ex pluribus filiis reliquus factus sit.

s. sacro an arbitrio perpetratur] Transeamus, inquit, ab infanticidiis, quae iubente religione perpetrabant, ad ea quae quotidie a volentibus ac nemine cogente patrantur. (Herald.) Nihil interest, infantes sacrificio cruento impendantur, an pro arbitrio fastidioque parentum recens nati frigori, fami, canibus exponantur. (Rigalt.)

t. licet parricidium homicidio sit] Nos solum infanticidae, vel parricidae.

u. qui natos sibi liberos et De hoc more cf. Dion. Halic. II, 1 Cass. XLV, 1. Sucton. Octav. c Plin. Epist. X, 71 sqq. Digest 3, 4. Cod. Theodos. IX, 14, 1. VIII, 52. Novell. CLIII. Bynk De Iure Occid. Vead. et Expon (in eius Opusc. Var. Argum. LB in eius Opp. Omn. tom. I, p. 3 Noodt Opp. tom. I, p. 565 sqq. Rom. Criminalrecht p. 441 sqq.

v. et canibus exponitis] Min Octav. cap. 30. „Vos enim vid creatos filios nunc feris et avi ponere, nunc adstrangulatos miseris genere elidere. Sunt quae visceribus medicaminibus epotis o futuri nominis extinguant et pari faciant antequam pariant.

w. aetas quoque maior op Quanto igitur humanior ferri in infantibus usus?

x. semel] V. adnot. ad De Persec. cap. 2.

nem ³⁸delibatur, dissolvere non licet². Homicidii festinatio
 ohibere nasci, nec refert natam quis eripiat animam an
 item disturbet. Homo est et qui est futurus; ⁴¹etiam fructus
 am in semine est. De sanguinis pabulo et ⁴²eiusmodi tra-
 rculis legite, ⁴³necubi^a relatum sit (⁴⁵est apud Herodotum^b,
⁴⁶defusum brachiis sanguinem ⁴⁷ex alterutro degustatum
 ; quasdam foederi comparasse. Nescio quid et sub ⁴⁸Cati-
 gustatum est. ⁴⁹Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum
 um quemque a suis comedi^d. Longe excurro. Hodie ⁵⁰istic
 : ⁵¹sacratu sanguis de femore proscisso ⁵²in palmulam ex-

itur *F*labcde. deliberatur (delibatur) *ABDEGf*. *Vindob. Oxon. Erfurt. Bon-*
liberatur Fr. Iunius. 39. prohiberi c. 40. nascentium ac. nascentium
Vindob. 41. et fructus hominis iam c. 42. eiusmodi tragicis fabu-
 nismodi erogatis ferulis *F*. huiusmodi tragicis fabulis *Vindob.* 43.
DEGabcdef. Oxon. Ambros. Vindob. Erfurt. nuncubi (*AφB*). *Fule. Ursinus.*
 45. est om. λ. est apud Herodotum opinor om. c. 46. diffusum
Vindob. 47. et alterutro λ. 48. Catilina tale degustatum λ*f. Haverc.*
 l. apud *DGabc.* 50. isthic λ. et hic *Fule. Ursinus et Haverc.* 51.
ABDEFCabcde. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt. sacratos f. sacratu *Fule.*
secatur λ. secatur Havercamp. 52. in palmulam *ABDEFGabcdef. Bongars.*
Oxon. Erfurt. Ambros. in palmula λ. in palmulam c. in palmula
 λ.

ibatur] Rigaltius defendit scri-
 liberatur his verbis: Dixit con-
 ero, ergo iam delibatum. Ita-
 on est legendum *delibatur*, sed
 r, hoc est, dum adhuc dubita-
 concepta utero semina coibunt
 quem sensum neminem puto
 e sobrii iudicii his Tertulliani
 orsurum, rectius dicam, incul-
 Delibatur sanguis, detrahitur
 ur, a ceteris corporis partibus
 m uteri fetum. Cf. Gloss. Vet.
 Moium Class. Auct. tom. VI,
 Delibatur, sanguis detrahitur.⁴⁴
liberare, delibrare et delibare
 onfundi in libris scriptis do-
 Gell. N. A. XV, 8. Lucret. III.
 ia. De Invent. II, 58.
 lvere non licet.] Medicamini-
 s, ut ait Minuc. Fel. Oct. cap.
 uem locum v. interpretes. Cf.
 hort. Castit. cap. 12. „*dissol-*
 aminibus conceptum.“ Hieron.
 ch. de Custodia Virg. cap. 5.
 ro sterilitatem praebibunt et
 ati homicidium faciunt. Non-
 m se senserint concepisse de
 abortii venena medicantur.⁴⁴
 Serm. De Tempore CXXI. „Nulla
 liones ad abortum accipiat, nec
 ceptos sut iam natos occidat.“

Cf. Idem Ad Valer. De Nuptiis et Concu-
 pisc. I, 15. Pollux Onom. II, 2. IV, 25.
 Clem. Apost. Const. VII, 3. Ambros.
 Hexaem. V, 18. Athenag. pro Christ. p.
 43. Lactant. Inst. Div. VI, 20. Concil.
 Bracar. cap. 78. Conc. Ilerd. cap. 3.
 Conc. Ancyr. cap. 20. Suidas, Harpo-
 cration et Hesych. s. v. *Ἀμβλασθίδιον*.
 Paul. Digest. V, tit. 23. Cuiac. Obser-
 vatt. XIX, 9.

a. necubi] h. e. ne alicubi. De hoc
 ne dubitativo v. adnotata ad cap. 2.

b. apud Herodotum] Herodot. IV, 70.
 De aliis populis cf. Pomp. Mela II, 1.
 Tacit. Ann. XII, 47. Valer. Max. IX, 11,
 3. Ext. Iul. Solin. cap. 20. Interpret.
 ad Minuc. Felic. Octav. cap. 30. Laurent.
 Lydus De Re Milit. p. 203.

c. sub Catilina] Sallust. Catil. cap. 22.
 Flor. IV, 1. Suidas s. v. *Δούκιος Σίθ-
 γιος Κατίλιος*.

d. a suis comedi.] De Massagetis hoc
 affirmat Strabo XI, pag. 513. Cf. XV,
 p. 710. Herodot. II, 38. III, 97. IV, 26.
 Plin. H. N. VII, 1. Lucian. De Luctu
 p. 306. et De Amicitia p. 37. tom. II, ed.
 Voss. Tertull. Adv. Marcion. I, 1. Idem de
 Derbibus tradunt Hieronym. Adv. Iovin.
 II, 7. et Euseb. Praepar. Evang. I, 12.

ceptus ⁵³et esui datus signat^o. Item illi qui munere in arena xiorum ⁵⁴iugulatorum sanguinem recentem de iugulo decur ⁵⁵exceptum avida siti comitali morbo ⁵⁶medentes ^f auferunt sunt^{h?} item illi qui de arena ferinis obsoniis coenantⁱ, qui de quo de cervo petunt? Aper ille quem cruentavit, ⁵⁷concluctant^o tersit^k. Cervus ille in gladiatoris ⁵⁸sanguine iacuit. ⁵⁹Ipsorum ⁶⁰alveiⁱ appetuntur ⁶¹cruditantes adhuc de visceribus

53. et esui datus signat ego. esui datus f. et usui datus signat λ. et si signatur F. et sui datus signat ABDEG. Bongars. Ambros. Oxon. Erfurt. om. e.) suis datus signatis Dabe. suis datur signatis cd. esu candidato Havercamp. et haustui datus signat Priorius. 54. rigulatorum λ. 55. ptum om. λ. de iugulo decurrentem exceptum om. f. 56. medentes. (λ)abcf. Fulv. Ursinus. medentes hauserunt reliqui omnes. 57. concluctant cum luclando Ambros. luclando ab. 58. sanguinem iactavit λ. sanguine vit abde. 59. Ipsorum ursorum ABEGλdef. Bongars. Erfurt. Vindob. Oxon. rum, ursorum F. Ursorum Dabc. 60. alvi F. 61. cruditantes λdef. tantibus ABEG. Bongars. Ambros. Erfurt. cruditatibus Oxon. Vindob. crude F. trucidantibus Dab.

e. et esui datus signat.] Rigaltius pro *sacratu*s edidit *sacratos*, quod praefere-rem, si scriptorum auctoritate ulla esset stabilitum. Neque postulat obiectum sequens *signat*, et *Bellonae* sive pro dativo habes sive pro genitivo, res eadem est. De verbo *signare* cf. adnotata ad Adv. Valent. cap. 1. De Bellonariis eorumque receptionis ritu hodie inter omnes constat. Cf. sis interpr. ad Minuc. Felic. Oct. cap. 30. et ad Horat. Serm. II, 3, 223. Lamprid. Commodus cap. 5. Martialis. Epigr. XII, 57. Lucan. I, 565. Lactant. Inst. Div. I, 21. Salmas. ad Tertull. De Pall. p. 355. Dempster Paralip. ad Rosini Antiqu. Rom. IV, 10.

f. comitali morbo medentes] Avida sitis eorum fuisse videtur, qui manantem sanguinem ex ipsis vulneribus ut viventibus poculis sorbebant calidum spirantemque, ut una ipsam animam ex osculo vulnerum. Sic enim efficacissimum putabant, cum plagis ne ferarum quidem admoveri ora mos sit humanus. Quae verba sunt Plinii H. N. XVIII, 1. obscena haec et nefanda remedia detestantis. (Rigalt.) Cf. Aret. Cappad. IV, 175. Scrib. Larg. cap. 12. Cels. III, 23.

g. auferunt] In nostris legitur *hauserunt*. Illud Rhenani, *auferunt*, magis consonat iis, quae sequuntur *coenant* — *petunt*, atque hic noster in eiusmodi temporum continuationibus accurate servandis satis ubique oculos intendere videtur. (Rigalt.) Verum quidem *auferunt*. Solent enim statim postquam hauserunt,

praecipiti cursu sese mandare sanguis cum sanguine confundat consuescat. Haec enim superstiti quoque passim apud nostrates c

h. ubi sunt?] Nonne vestran

i. qui de arena ferinis obsonant] Structurae huius verbi cum simplici ablativo alterum ex non habeo. Facile erat corrigere de *arenae* f. o. coenant. De re Metam. IV, 14 „Passim per plerumque rimas cerneret iacere semivivorum ferina naufragia. Tunc ignobile, quos inculta pauperies: lectu ciborum tenuato ventri contentia supplementa et dapes quae conquirere, passim iacentes epur currunt.“

k. concluctando deterstit.] Apud quo petunt, pugnando et collidit deterstit sanguinem eius, quem et et confecit. Quare aper ille cremano respersus est. Minuc. Felic. cap. 30 „Non dissimiles et qui de feris devorant infectas et illitas re.“ (Herald.)

l. alvei] Recte *alvei*, etsi per *γραφή* et *προφορά* *alvi*, ab *ale* vult Festus; non ob eam tamen assert, causam, sed quia pars is prior alitur, ceterae per eam. Lyd. „— — οὐδ' ἐπίανεν βορά Ν (Herald.) Gloss. Philox. „*Alve* στήρ, κίτρος.“ Gloss. Erfurt. edit. in Jahn et Klotz Archiv p. 273) „*Alveus*, venter.“

Ructatur proinde ab homine caro pasta ⁶³de homine. Haec litis, quantum abestis ⁶⁴a conviviis Christianorum? Minus et illi faciunt qui libidinae fera humanis ⁶⁵membris inbiant, vos vorant? minus humano sanguine ⁶⁶ad spurcitiā conur, quia futurum sanguinem lambunt? Non edunt infantes sed magis puberes. Erubescat error vester ⁶⁷Christianis, qui naliū quidem sanguinem in ⁶⁸epulis esculentis habemus, opterea ⁶⁹suffocatis quoque et ⁷⁰morticinis abstinemus, ⁷¹ne odo sanguine contaminemur vel intra viscera sepulto. De ⁷²inter temptamenta Christianorum botulos etiam cruore mos admovetis? ⁷³certissimi scilicet illicitum esse penes il- quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos rem ⁷⁴pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis, rite ⁷⁵suaviorem cum experti? Quem quidem ⁷⁶et ipsum de examinatore Christianorum ⁷⁷adhiberi oportebat ut focu- acerram. ⁷⁸Proinde enim probarentur sanguinem huma-

latur deinde ab c. Ructatur ab λ. 63. de homine est F. 64. a om. 65. membris vibrant G. - 66. a spurcitiā Gc. 67. Christianos qui ristianis insultare qui F. 68. epulis inducit los. Scaliger. 69. suffo- que ABEFG. Erfurt. Vindob. quoque in suffocatis D. quoque suffocatis 70. morticinis b. 71. ne quo modo ABEF. Ozon. Erfurt. ne quoque not libri Pameliis. ne quo (D)abcef. (Vindob.) 72. in tormenta λ. 73. ABEF. Vindob. Erfurt. distentos DGabdef. 74. certissimi — — eos n. c. scilicet om. Havercamp. 75. pecudis horrere λ. 76. suaviorem stis. Quem quid et λ. 77. et om. DGabc. 78. perinde c. 79. ad- portebat ut foculum, ut acerram ABEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. adhiberi ut , ut acerram oportebat Dabdef. 80. Perinde c.

ia vivos vorant?] Notantur felli- Minuc. Fel. Oct. cap. 28 „qui viros lambunt, libidinoso ore in- inhaerescunt.“ Cf. Martial. I, 61. Iuven. Sat. II, 79. cum Auson. Epigr. CXX. Senec. De IV, 31. Quaest. Nat. I, 16. d Lucil. LXXXVII. Firm. Matern. VI, 31. VII, 16. VIII, 3. Enstath. I, 129. Suid. s. v. *Λεσβίαι*. epulis esculentis] Vocem epulis indicavit los. Scaliger.

aque] V. adnot. ad de Corona De re adnotat Heraldus haec: sperrimus illa persecutione contra Alexandriae Flacco excitata suil- es oblatae, de quibus qui gusta- dimittentur, qui abstinebant ntar. Hac de re Philo pluribus i historia.

telos] Botuli sunt intestina carne tino facta cum condimentis. V. les ad Fest. s. v. et ad Arnob. II, 42. Apic. II, 5.

q. admovetis] Sanguine abstinebant Christiani. V. Clem. Alex. Paedag. II, 1. Clem. Constit. Apost. VI, 12. Augustin. C. Faust. Manich. XXXII, 13. Leo Im- per. Novell. LVIII. Euseb. H. E. V, 1. Min. Fel. Octav. cap. 30. Curcellaeus De Esu Sang. cap. 13.

r. Porro quale est] Formulae quale est, qua haud raro utitur, exempla ad- scripsi ad De Fuga in Persecut. cap. 5. De significato particulae porro v. adnot. ad De Corona cap. 7.

s. ut foculum, ut acerram.] Foculum, *ἔσχαρον*, *ἔσχαριδα περιφορητήν*, acerram *λιβανωτρίδα*. Haec circumferebatur et offerebatur Christianis, ut inde thus sumerent, quod vel in foculum vel in acerram vel in bustum aerae inicerent. Tertull. Adv. Marcion. I, 27 „Quid non in persecutionibus statim oblata acerra animam negatione lucraris?“ Basilius in-lulitae martyris encomio: „καὶ εὐ- δὺς λιβανωτὸς καὶ ἔσχαρον, καὶ πρό- ταις τοῖς δικαιομένοις ἀρρομένην“

num ⁸¹adpetendo quemadmodum sacrificium respuendo, ⁸²alioquin ⁸³negandi ⁸⁴si non gustassent, ⁸⁵quemadmodum ⁸⁶si immolassent, et utique non deesset vobis in auditione^t custodiarum et damnatione ⁸⁷sanguis humanus^m. Proinde incesti qui magis quam quos ipse Iupiter docuit^r? Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert^m. Sed et Macedones suspecti^x, quia, cum primum Oedipum tragoediam audissent, ridentes incesti dolorem, ⁸⁸Ἠλαυνε^r, di-

81. appetendo Christiani qui sacrificium λ. 82. alioqui c. 83. negandi BFGd. Vindob. necandi ADElabef. Erfurt. Ozon. Bongars. Fulv. Ursinus. 84. si non gustassent ABFGlabcf. Vindob. Erfurt. Ozon. si gustassent (AqBD)def. Bongars. Fulv. Ursinus. 85. quemadmodum A: pro more. 86. si immolassent ABDEFGlabcf. Vindob. Erfurt. Ozon. si non immolassent def. Bongars. Fulv. Ursinus. 87. sanguinis humani G. 88. Ἠλαυνε, dicebant, εἰς τὴν μητέρα ego. EAAVNE dicebant EISTHNAIΓEPA A. elanne dicebatis ten matera Agobardi liber Ad. Nat. I, 16. ἔλλυνε dicebant εἰς τὴν ἀλλοτέρα Elnon. Gandav. teste Pamelis. ellipse dicebant eis tena ligera B. alii. ἐλαγγαε aiebant μετεραν λ. emyae dicebant eicIHNαMερα E. Erfurt. ἐμυε (emyne Ozon.) εἰς τὴν μητέρα Ozon. Bongars. eanyne dicebant EISTHNAEPA Vindob. (Graeca sunt a m. sec.) ea z. j. ne dicebant citum epa F. dicebant epala G. emene dicebant Da. μεμυνε dicebant b. ἐμμεν dicebant εἰς τὴν μητέρα cd. ἐμυνε dicebant εἰς τὴν μητέρα e. EAAVNE dicebant EIS THN MHTEPA f. ἦλαυνε dicebant τὴν ματέρα h. Gothofredus et Havercamp. ἐβινει dicebant τὴν μητέρα Io. Clericus Bibl. Ant. & Mod. tom. XV, p. 106.

μὲν τὸν Χριστὸν ἀπολαύειν τῶν νόμων καὶ τῆς ἰσ^t αὐτῶν ὠφελείας.“ Prudent. in corona Eulaliae [Perist. III, 121 sqq.] „Haec, rogo, quis labor est fugere? Si modicum salis eminnulis Thuris et exiguum digitis Tangere virgo benigna velis?“ (Herald.)

t. auditione] h. e. iudicio, cognitione, audientia. Cod. Theodos. XI, 30. cap. 67. de Appell. et Poena „inferiorum iudicum sacra desideratur auditio.“ Ibid. VIII, 4, 26 „Auditionem huius legis intercessione depulsam.“

u. sanguis humanus.] Sententia evidens, cum dicitur proinde probatum iri Christianos ex appetitu sanguinis humani, si ita esset, ac probari ex recusatione sacrificiorum solent, alioquin negandum fore Christianos esse, si non gustarent sanguinem, quem tantopere dicuntur appetere. Confirmatur hoc sequentibus. cum Tertullianus inquit commode illis sanguinem persaepe adesse ex reorum, qui in custodia fuerunt, damnatorum supplicii, ut appetentiam sanguinis in Christianis explorare possent. (Fr. Iunius.)

v. ipse Iupiter docuit?] Qui matrem et filiam constupravit (Clem. Alex. Protr. cap. 2. p. 13. Potter. Arnob. Adv. Nat. V, 20 sqq.), sororem sibi coniugem fecit (Clem. Alex. I. I. Tatian. Ad Gr. cap. 13. et 16. Athenag. Legat. cap. 16. et 27.

Tertull. Apol. cap. 14. Minuc. Fel. Octav. cap. 31. Arnob. Adv. Nat. V, 9. IV, 35. Firm. Mat. De Err. Prof. Relig. cap. 4. Augustin. De Civ. Dei IV, 10. Paulin. Nolan. Adv. Paganos v. 56 sqq.).

w. Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert.] V. Brisson. De Regno Pers. II, 155. p. 493 (229). Kanne ad Conon. IX, p. 86. Lucian. De Sacrif. tom. I, p. 364. ed. Voss. Diog. Laert. I, 7. proom. et X, 11, 9. Tatian. Ad Gr. cap. 45. Clem. Alex. Strom. III, p. 431. Clem. Recognit. IX, 20. Minuc. Fel. Octav. cap. 31.

x. Macedones suspecti] Voc. suspecti equidem suspectum habeo in notatione Macedonum, quos diverso moris impari genere laborasse tradit scriptor Pythagoricus in Galei Opusc. Mythol. p. 712. Corrigendum videtur stupri periti. (Godofr. Bernhardyus.)

y. Ἠλαυνε] Ἐμυνε verā si lectio est, hoc sibi volebant Macedones: Quenam ista tandem tanti doloris causa? In matrem coepit furere et eam admare? Si autem altera lectio magis placet ἔμμεν, asperius notantur impari homines, quasi impium illud flagitium non pluris fecerint, quam si Oedipus in matrem imminisset [Cf. Pers. Sat. VI, 53 „Patriciae immetit vulvae.“ Catull. LXVII, 30 „Qui ipse sui gnati minxerit

l, *εἰς τὴν μητέρα*. Iam nunc recogitate quantum liceat
bus ad incesta miscenda, suppeditante⁸⁹ materias passivitate
ae². Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua⁹⁰ prae-
rite misericordia⁹¹ extranea^a, vel adoptandos melioribus paren-
emancipatis^b. Alienati generis necesse est quandoque⁹² me-

teria λ. In Da. legitur ad incestas miscere pessumitate luxuriae, in c.
cesta miscenda suppeditare materias passim invitante luxuria. 90.
eunte matre extranea (extranea om. D.) Dabc. praetereunte misericordi Ios.
r. 91. extraneae d. In D. absunt verba extraneae vel adoptandos meliori-
92. memoriam dispesci λ.

niam.“]. Verum haec mihi ne-
m satisfaciunt, propeque est ut
m existimem *ἐμίγηε εἰς τὴν μη-*
matrem incestavit. Nam *μιαίνειν*
re proprium et *μιαροί* saepe
(Herald.) *ἔλαυνε εἰς τὴν μη-*
Dicti acumen intelleget qui me-
Oedipum regem ac bellatorem
adeoque exercitus ducem: Graeci
dicunt *ἐλαίνειν* quod Latini agere,
i. movere, *ἀγειν τὸν στρατόν*.
gitur prinus scenam Oedipus in-
tolens infelicitatem suam, ob in-
quod ignorans cum matre patra-
Macedones rem omnibus diris
idam iocosa dicti huiusce ambigui-
ceperunt: Age duc in matrem!
metropolin aliquam subacturus.
miser matrem propriam subege-
ἴμω, ut ait Sophocles, *ἀγάμω*.
) Incerta scriptura, incerta sen-
plicatio. Librorum scriptorum et
et melior pars *ἐλαίνειν* verbum
et praepositionem *εἰς*. Hinc re-
um videbatur *ἔλαυνε εἰς τὴν*
z. Rem plenius enarrat Tertul-
Adv. Natt. 1, 16 „cum primum
eorum Oedipus intravit trucidat-
ilos, risu ac derisu exceperunt.
das consternatus retracta persona,
id, ait, domini, displicui vobis?
derunt Macedones: Immo tu qui-
itche, at scriptor vanissimus, si
ut Oedipus dementissimus, si ita
Atque exinde alter ad alterum
z, dicebat, *εἰς τὴν μητέρα*“ h. e.,
quidem interpretor: Descendebat
rem usque. Hoc scilicet dicto
int Macedones incesti quidem eius-
olore sese haud magnopere com-
utpote levioris peccati, certe non
t qui commiserit oculos sibi ef-
i iustam causam haberet, prae-
cum in vetulam matrem pecca-
lanto piaculo minime dignam.
eram loci interpretationem esse

puto. Godofr. Bernhardus V. Cl. emen-
dat *ἔλαυνε εἰς τὴν μητέρα!*, tamquam
dixerint Macedones: Age, iterum incesta
matrem, delictum tuum eo non gravior
evadet! Sagacissima sane et elegantis-
sima emendatio, cui totus faverem, si
faveret ipse Tertullianus in gemello libri
Ad Natt. loco. Ibi enim narrantur Ma-
cedones illa verba non Oedipodi tragoedo
acclamasse, sed alterum ad alterum di-
xisse. Minus refragarer, si quis libri
Fuldensis, quem „*ἐλαγγαε* aiebant *με-*
τεραν“ habere adnotatum est, scriptu-
ram ita corrigere vellet: „*ἔλαγγαε*,
aiebant, *τὴν μητέρα*“, eo sensu, ut
dixerint: Quid magni commisit iste Oedi-
pus, ut sibi oculos effoderet? Incidit
in matrem.

z. passivitate luxuriae.] Infra et Ad
Natt. 1, 16. dicit „saltus ubique luxu-
riac.“ De voc. *passivitate*, proprio Ter-
tulliani stili, cf. adnot. ad De Corona
cap. 8, ubi quos ex Tertulliani scriptis
adnotavi locis haec adde exempla. Sal-
vian. De Gub. Dei VII, p. 215 „Quis con-
iugi fidem reddidit, immo, quantum ad
passivitatem libidinis pertinet, quis non
coningem in numerum ancillarum rede-
git?“ Firm. Materu. Astron. IV, 8 „*Passi-*
siros in coitu faciet, et nunquam in
uxorum amoribus perseverantes.“

a. ab aliqua praetereunte misericordia
extranea] Quintil. Declam. CCVI „Alia
tamen condicio est eorum, quibus *obri-*
um patrem quaerit exponentium pauper-
tas.“ Lactant. Div. Inst. XX, 6 „Quid
illi, quos falsa pietas cogit exponere?
Non possunt innocentes existimari, qui
viscera sua in praedam canibus obiciant
et, quantum in ipsis est, crudelius nec-
cant, quam strangulassent. Quis dubitet,
quin impius sit, qui *alienae misericordiae*
locum non tribuit.“ Cf. Minuc. Fel.
Octav. cap. 31.

b. emancipatis] Exponendo.

moriā dissipari^a, ⁹³et simul error inpegerit^d, exinde iam t proficiet incesti serpente genere cum scelere. Tunc deinde cunque in loco, domi, peregre, trans freta comes est libido, ubique saltus^f facile possunt alicubi ignaris filios^e pangere aliqua ⁹⁴seminis portione^h, ⁹⁵ut ita sparsum genus per com humana concurrat in memorias suasⁱ, ⁹⁶neque eas ⁹⁷caecus sanguinis^k agnoscat. Nos ab isto eventu diligentissima et ⁹⁸simā castitas sepsit, ⁹⁹quantumque ab stupris et ab omni po trimonium excessu^l, tantum et ab incesti casu tuti sumus. (

93. et semel λ. 94. cuiusque ubique λ. 95. seminis sparsione f. Ha 96. ut ita sparsum (Aβ) f. Haverc. ut ita spersum λ. uti asparsum A aspersum BDEFebde. Oxon. Vindob. Erfurt. uti aspersum G. veluti a Fulv. Ursinus. 97. ne quis eas λ. 98. caecus ABλ. cetus E. Erfurt. Dabedef. (Oxon.) coitas Fulv. Ursinus. cetum G. tecum F. Vindob. 99. tamcunque D. Vindob.

c. quandoque memoriā dissipari] Perperam explicat La Corda verba „memoriā dissipari“ per „generationem extendi“, cum *dissipari* h. l. sit disturbari et aboleri. Fuldensis liber pro *dissipari* habet *disperci*, quod emendandum in *dispergi*. De re cf. Clem. Alex. Paedag. III, 3 „ἀλλ' οὐδὲ συνίασιν οἱ ταλαίπωροι, ὡς τὸ ἀθλον τῆς συνουσίας πολλὰς ἐργάζεται τραγωδίας· παιδὶ πορνέυσαντι καὶ μαχλώσαις θυγατρῶσιν ἀγνοήσαντες πολλὰκις μίγνυνται πατέρες, οὐ μνησμένοι τῶν ἐκτεθέντων παιδιῶν, καὶ ἄνδρας δείκνυσσι τοὺς γεγεννηκότας ἀκρασίας ἐξουσία.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 31 „Merito igitur incestum penes vos saepe reprehenditur, semper admittitur. Etiam nescientes, miseri, potestis in illicita proruere; dum Venerem promiscua spargitis, dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos alienae misericordiae frequentes exponitis, necesse est in vestros recurrere, in filios inerrare.“ Lactant. Div. Inst. VI, 20 „Quae autem possint vel soleant accidere in utroque sexu vel per errorem quis non intelligit? quis non ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum duplici scelere confusum.“ Cf. Iust. Mart. Apol. I, p. 70.

d. et simul error inpegerit] Impegerit parentes in alienati generis incestam. Potest autem verbum *impingere* eodem iure et pro intransitivo accipi, ut dicitur ipse error *impingere* vel *impingi* in incestum. Cf. Apol. cap. 3 „quod ita plerique clausis oculis in odium eius *impingunt*.“ De *simul* pro *simul atque* posito cf. adnotat. ad cap. 1.

e. tradux] V. adnot. ad cap. f. ubique saltus] Coniungit modum saepius cum substantivum pro adiectivis. Apol. cap. : rum Christianus.“ Ibid. cap. exinde principes.“ Ibid. cap. 25 regnum.“ Ibid. cap. 48 „rurus sus resurrectio.“ Ad Nat. I, 1: cruci.“ Ibid. I, 16 „ubique salturiae.“ Ibid. II, 5 „artificis intumini.“ De Spectac. cap. 1 „soltrinsecus oculorum et aurium.“ g. filios] h. e. liberos. V. Ver Eutrop. p. 116. Muncker ad Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. I ad Apul. Metam. II, 7. p. 88 n h. vel ex aliqua seminis porticet enim fiat saepius, ut vana sit coitio cum muliere quapian patrata, tamen et contrarium usim docet.

i. in memorias suas] h. e. in suas, ita ut filia a patre stupreti matrem incestet.

k. caecus incesti sanguinis] quod hic optimi libri praebent, tur pro *ignarus*, cum genitivo a let. Cf. Quinct. Instit. Orat. I, 1 N. A. XII, 13. Claudian. De Rap I, 138. Sed etiam vulgata i habet, unde defendatur. Coet passim poni de concubitu excent adlata ab Hildebr. ad Arn Nat. IV, 22. Cf. Wakef. ad I, 1016.

l. excessu] h. e. exorbitatio. ctac. cap. 2 „neque genitalia (e psimus) ad *excessus impudicitis*, Apolog. cap. 22 „(daemones i

securiores totam vim huius erroris ¹virginē continentia de-
²l^m, senes pueri. ³Haec in vobis esse si consideraretis,
 e in Christianis non esse perspiceretis. ⁴Idem ⁵oculi renun-
 at ⁶utrumque. Sed ⁷caecitatis duae species ⁸facile concurrunt,
 non vident ⁹quae sunt, videre videantur quae non sunt. ¹⁰Sic
 nnia ostendam. ¹¹Nunc de manifestioribus dicam.

Deos, inquitis, non colitis, ¹et pro imperatoribus sacrificia Cap. X.
 penditis. Sequitur ut eadem ratione pro aliis non sacrifice-
 quia nec pro nobis ²ipsis, semel^a deos non ³colendo. Itaque
 egii et maiestatis rei convenimur^b. Summa haec causa, ⁴immo

ne ABEGef. Oxon. Vindob. libri Pamelii omnes. virginea F(λ)abc. virgini D.
 Erfurt. 2. Si haec in vobis esse consideraretis D(λ)abef. 3. Idem
 d. Erfurt. libri Pamelii. lidem (AqBDA. Vindob.) abef. 4. oculi om. Gc.
 5. utrisque Erfurt. 6. coecitati ab. 7. facile om. Da. 8. quae
 lere ABDEGcd. Vindob. Oxon. Erfurt. quae sunt et videre F(λ)bef. quaerant
 e a. 9. Sic per omnia nunc ostendam e. Omittit haec verba e. osten-
 t. Dab. 10. Nunc de manifestis. Deos λf. Havercamp.

p. X. DE NON COLENDO IDOLO (DE COLENDO IDOLA A. m. pr.) ABBE.
 Erfurt. Oxon. DE NON COLENDO IDOLA G. DE NON COLENDO IDO-
 quot libri Pamelii. QVOD SATYRNVS IVPITER ET ALII DII HOMINES
 T ET NON VERE DII Vaticanus unus. DEOS QVOS COLUNT NON ESSE
 ib. 1. et imperatorum F. Vindob. 2. non impenditis Dacdef. 3. ipsis.
 deos ab. 4. colendo Dab. 5. sacrilegi F. Vindob. 6. immota est Da.

repentinos et extraordinarios per-
 cessus.“ De Corona cap. 7 „ab
 us usque ad profectus et excess-
 us De Anima cap. 27 „Excessus,
 tus est impudicus. — Exces-
 s maledictus, adulteria et stupra
 maria.“ De loco cf. Minuc. Fel.
 cap. 31 „At nos pudorem non
 ad mente praestamus. Unius ma-
 vinculo libenter adhaeremus;
 le procreandi aut unam scimus
 lam; convivia non tantum pudica
 sed et sobria. Nec enim in-
 us epulis aut convivium mero
 sed gravitate hilaritatem tempe-
 casto sermone, corpore castiore
 inviolati corporis virginitate per-
 vantur potius quam gloriantur;
 demique abest incesti cupido, ut
 s rubori sit etiam pudica con-
 Cf. Justin. Mart. Apol. 1, p. 27.
 Pro Christ. cap. 28.
 rgine continentia depellunt] Ta-
 ulus ille, cuius meminit Adv. Va-
 cap. 5] „Proculus noster virginis
 dignitas.“ Senex puer, qui ad
 us usque puerilem virginitatem
 at. (Rigalt.) Adde Tertull. De
 sp. 6 „Virgo salva.“ Plin. H. N.
 33 „virginem terram nactus.“
 p. Fabrett. p. 53. n. 308 „Hoc

monumentum virginem comparaverunt.“
 Martial. Epigr. 1, 67 „virginis chartae.“
 Cap. X. a. semel] ein für allemal.
 Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.
 b. sacrilegii et maiestatis rei conve-
 nimur.] Transiit Tertullianus ad eas crimi-
 nationes, quae a rebus manifestis ac
 minime controversis sumebantur. De re
 igitur conveniebat; de consecutione et de
 crimine non item. Nam ex eo, quod
 Christiani deos gentium non colerent nec
 pro imperatoribus sacrificarent, sacrilegii
 et impietatis, tum maiestatis convenie-
 bantur. Fatebantur autem Christiani diis
 gentium cultum se nullum impendere,
 neque pro imperatorum salute iisdem
 immolare. Sed inde effici negabant sac-
 crilegos se esse ac maiestatis reos. Non
 erat igitur solicitanda vulgata lectio et
 pro imperatoribus sacrificia non impendi-
 tis. Nam Cuiacius legebat et imperato-
 ribus sacrificia non impenditis. MS. Tu-
 teani habet non penditis. Sed bene non
 impenditis. Tertullianus De Idol. cap. 6
 „Colis autem non spiritu vilissimi nido-
 ris alicuius, sed tuo proprio, nec anima
 pecudiae impensa, sed anima tua.“ (He-
 rald.) Convenire, forense verbum satis
 frequens apud Tertullianum, significat
 tenere, iudicio adgredi, accusare. Sic Ad
 Nat. 1, 17 „Vanitatis sacrilegia conoe-

tota est, et utique digna cognosci, si non praesumptio aut iustas iudicet, altera quae desperat, altera quae recusat. Veri Deos vestros colere desinimus ex quo illos non esse cogimus. Hoc igitur exigere debetis, uti probemus non esse illos et idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, fuissent. Tunc et Christiani puniendi, si quos non colerent putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis, dei sunt. Appellamus et provocamus a vobis ad conscientiam vestram: illa nos iudicet, illa nos damnet, si poterit negare nos istos deos vestros homines fuisse. Si et ipsa inficias de suis antiquitatum instrumentis revincetur, de quibus edicit, testimonium perhibentibus ad hodiernum et civitatibus in quibus nati sunt, et regionibus in quibus aliquid operati reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur. Nunc per singulos decurram, tot ac tantos, novos, veteres, barbaeos, Graecos, Romanos, peregrinos, captivos, adoptivos, proprios, munes, masculos, feminas, rusticos, urbanos, nauticos, militum. Otiosum est etiam titulos persequi, ut colligam in conper et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis. Certe oblitos agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est,

7. desperat A. desperet λa. 8. desivimus F. desiimus c. 9. ex quo non esse recognovimus F. et statim cognovimus λ. 10. si eos λ. 11. Sed apud vos, inquit, constat deos esse illos. Appellamus λ. 12. ipsis ad conscientiam λ. 13. illa vis nos damnet F. illa condemnet λ. omnes deos istos F. omnes istos E. Erfurt. Oxon. 15. Si et ipsa inficia Aβλef. Si (sic F.) et ipsa inficia si erit EFG. Vindob. Erfurt. Sed et ipsa (AφB) si ierit AβDδcd. Si et ipsa inficias si ierit a. 16. eos dicit A. eos E. Erfurt. dicit a. 17. operati aliquid F. 18. Nec ergo Vindob. ego cdef. Num ergo F(λ)b. 19. veteres, servos, barbaros ab. veteres, ros, servos D. 20. masculinos ab. 21. est enim λ. 22. ut om. b. sed ut λ. 24. certi λ. 25. Post voc. agitis in veteribus libris novum incipit, decimum in scriptis ABDEG. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. cum tu SATVRNO ET IOVE., undecimum in excusis cum inscriptione QVOMODO VE DII PLANE MORTALES FVERE ET QVARE CUM HOMINES ESSENT FACT AB HOMINIBVS DII.

niam." Ibid. I, 1 „Scio plane qua responsione soletis redundantiae nostrae testimonium convenire." Apolog. cap. 31 „Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum maiestate convenimur in crimen?" Ibid. cap. 35 „In secundum sacrilegium convenimur Christiani."

c. Instrumentis revincetur] Cf. adnot. ad De Corona cap. 7., et ad De Test. Animae cap. 1. La Cerda apte citat Prosper. De Vita Contemplat. III, 31 „De suis quoque litteris istorum revincantur ineptiae."

d. captivos] Prudent. c. Sy II, 347 „Innumeros post deum virtute subactis Urbibus et claris sibi Roma triumphis, Inter les templorum armata ruinas victoris simulacra hostilia ce captiva domum venerans ceu vexit." Arnob. Adv. Nat. III, 39 „opinio Cornificii vera est, imo Cincius invenitur, qui urbium v deos afficit potestate Novensilium. tull. Apol. cap. 25 „Tot igitur Romanorum quot tropaea, tot quot de gentibus triumphis, tot m

census^o totius vel potioris²⁶ et notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id et de posteritate convepiet. Saturnum itaque, ²⁷si quantum litterae ²⁸docent^f, neque ²⁹Diodorus Graecus^g aut ³⁰Thallus^h neque Cassius Severusⁱ aut Cornelius Nepos^k neque ullus commentator ³¹eiusmodi antiquitatum aliud quam hominem ³²promulgaverunt, ³³si quantum rerum argumenta^l, nusquam invenio fideliora quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones ³⁴postque Attica hospitia^m consedit, exceptus a Iano, vel Ianeⁿ, ³⁵ut Salii volunt. Mons quem ³⁶incoluerat, Saturnius dictus, civitas quam ³⁷depalaverat^o, Saturnia usque nunc est, tota

26. et notioris ABEG. Erfurt. et nobilioris F. Vindob. vel notioris Dabdef. 27. si quantum ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. quantum abcdef. 28. docent om. λ. 29. theodorus FGc. Vindob. 30. Thallus abce. 31. eiuscemodi d. ex codd. scriptis nescio quibus. huiusmodi c. 32. promulgarunt c. 33. si quaeras abcd. 34. postquam ae. libri aliquot Pamelii. 35. ut si alii Vindob. ut alii F. Fulv. Urinus. 36. colquerat Dabc. 37. debellaverat Dabc. depellaverat G.

quot manent adhuc simulacra captivorum deorum." Cf. imprimis Macrobi. Saturn. III, 9.

e. census] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

f. si quantum litterae docent] Si quid litterae docent.

g. Diodorus Graecus] Respicit Diodor. V, 77.

h. Thallus] Thallum Syriacum historiam diligenter tractasse auctor est Africanus apud Euseb. Praepar. Evang. X, 3. et Euseb. Chron. I, p. 14. Meminere eius praeter Tertull. Apol. cap. 10 et 19., et Ad Nat. II, 12., Instin. Mart. Paraen. p. 7 (p. 10.), Theophil. ad Autolyc. III, p. 274. Minuc. Fel. Octav. cap. 22. Lactant. Inst. I, 13.

i. Cassius Severus] Vossius de Histor. Latin. I, 21. Cassium hunc recte docet nos esse Severum illum clarissimum rhetorem, de quo cf. Dial. De Orat. cap. 19. Sueton. Vitell. cap. 2. Senec. Exc. Contr. praef. Tacit. Ann. I, 72., sed Cassium Neminam, et Severi nomen ex glossemate imperiti alicuius librarii irrepsisse putat. De glossemate valde dubito, praesertim cum etiam Ad Nat. II, 12. idem scriptoris nomen inter eosdem occurrat. Rectius iudicaveris Tertulliano humani aliquid accidisse, ut Heminam Cassium cum Severo confunderet, quemadmodum etiam in aliorum scriptorum nominibus passim peccarunt ecclesiastici patres, et ipse Tertullianus, ut suis locis ostendam. Neque Minuc. Fel. Octav. cap. 22. et Lactant. Instit. I, 13., qui Cassii scriptoris huius item inter Diodorum, Thallum,

Nepotem meminerunt, cum Severi nomen non addant, alia causa id induxisse censendi videntur, quam quod errorem deprehenderint. Ceterum Vossio assentitur etiam Weichertus De Varii et Cassii Parm. Vita p. 183. Tertullianum lapsu memoriae Cassium Severum, cuius nomen longe notissimum erat, pro Cassio Heminam protulisse iudicavit etiam Godofr. Bernhardyus V. Cl.

k. Cornelius Nepos] In Chronicis suis. Cf. Gell. N. A. XXVII, 21.

l. si quantum rerum argumenta] Si quid rerum argumenta docent.

m. Attica hospitia] V. Macrobi. Saturn. I, 10 „Philochorus Saturno et Opi primum in Attica stantissae aram Cecropem dicit, eosque deos pro Iove terraque coluisse instituisseque ut patres familiarum et frugibus et fructibus iam coactis passim cum servis vescerentur“ sqq. Cf. Pausan. Att. XVIII, 6. Buttm. Mythol. II, p. 52.

n. vel Iane] Ianus vel Ianis dicitur ab antiquo io, id est eo, ut etiam Iana iniens luna novellaque dicta Varroni De Re Rust. I, [37.]. Etsi prope est, ut cum aliis legam a Iano vel Eano, ut Salii volunt. Nam ut eo sit ex io, unde participium iens, sic Eanus ex Iano, Epona pro Ipona. Et e litteram pro i veteres usurpasse auctor est Quintil. Instit. V, 6., et antiqua marmora contestantur. Quin et Cornificius Etymoram lib. III. „Cicero, inquit, non Ianum, sed Eanum nominat, ab eundo;“ auctor Macrobi. Saturn. I, 9. (Franc. Iunius.)

o. quam depalaverat] Depalare pro-

denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur^r. Al primum ³⁸tabulae et imagine ³⁹signatus nummus, et inde a praesidet^s. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, e ab homine, non utique ⁴⁰de caelo et terra. Sed cuius pa ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum et omnes i mus videri. Quis enim non caelum ⁴¹ac terram ⁴²matrem a trem venerationis et honoris gratia appellet? vel ex consue humana, qua ignoti vel ex inopinato adparentes de caelo : venisse dicuntur. Proinde Saturno ⁴³repentino ubique ca ⁴⁴contigit dici; nam et terrae filios vulgus vocat quorum ⁴⁵incertum est^r. Taceo quod ita ⁴⁶rudes adhuc homines ageba cuiuslibet novi viri aspectu quasi divino commoverentur, cum iam politi quos ante paucos dies luctu ⁴⁷publico mortuos sin fessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis.

38. tabula ab. 39. et signatus λ. 40. e caelo λ. 41. ac terram ABE furt. Vindobon. aut terram λ. et terram Dabcdef. 42. matrem ac ABEFabdef. Vindob. patrem ac matrem G. patrem aut matrem λ. ma patrem (DE. Erfurt.) c. 43. repentino adventu ubique abcd. repentino utique Fulv. Ursinus. 44. contigit DGc. Erfurt. 45. in incerto est. λ. 46. rudes tunc λ. 47. publico humatos mortuos λ.

prie est palis ciagere, palis defixis terminos designare vel delimitare, ut docent Inscriptt. apud Orell. n. 3688. 3689. Cf. Vitruv. IX, 8. Hermas Past. 1, 5 „eique assignavit vineam praecipiens, ut vitibus iungeret palos . . . . cumque depalasset vineam illam“ sqq. Id. III, 5 „ingressus est vineam, quam cum depalalam vidisset decenter . . . ., ex facto hoc servi sui gaudium cepit.“ Cf. Tertull. Adv. Hermog. cap. 29 „Omnia opera sua deus consummavit, incultis primo elementis depalans quodammodo mandum, dein exornatis velut dedicans.“ Id. Adv. Marcion. V, 6 „Nam quod architectum se prudentem affirmat, hoc invenimus significari depalatores disciplinae divinae.“ Adde Id. Ad Nat. II, 12.

p. post Oenotriam Saturnia cognominabatur.] De breviloquentia quae inest verbis post Oenotriam v. quae adnotata sunt ad Scorpiac. cap. 11. De re cf. Dion. Halic. I, 12. Serv. ad Aen. I, 536. VII, 85. Aristot. Polit. VII, 9. p. 464. Wechel. De Saturnia et urbe et terra v. Fest. p. 322. Muell. Varro De L. L. V, 42. Ovid. Fast. VI, 31. Cf. Macrob. Saturn. I, 7. Augustin. De Civ. Dei VII, 2.

q. et inde aerario praesidet.] De Sa-

turno litterarum inventore namque signatore testantur etiam Saturn. I, 7. Minuc. Fel. Octav. Cyprian. De Idol. Vanit. cap. 2. Origg. XVI, 18. Paulinus Nol. carmine adv. Paganos v. 73 sqq. morum signationem attribuit Iam Athenaeo Deipnos. XV, p. 692. A in aede Saturni fuisse notum Serv. ad Georg. II, 502. ad A. 311. Varro De L. L. V, 181. p. 2. Muell. Cf. ad totum Tertulliani locum Minuc. Felix I. I. I. I. Lactant. Instit. I, 11. Tert. Nat. II, 12.

r. terrae filios vulgus vocat genus incertum est.] Praeter M Felicem et Lactantium, qui Tert. exscripserunt, cf. Quinctil. Inst. „Multum auctoritatis adfert veteribus qui terra dicuntur orti.“ Ch. I, 13 „et huic terrae filio ne committere epistolam tantis d non sudeo.“ Liv. I, 8 „vetere condentium urbes, qui obscura humilem conciendo ad se multam natam e terra sibi prolem metur.“ Serv. ad Georg. I, 9 „terrae filius fuisse dicitur, ut his dici, quorum per antiquitate parentes.“

lorem ⁴⁸ostendemus tam hominem quam ex homine, et deinceps totum ⁴⁹generis examen tam mortale quam seminis sui ⁵⁰par⁴⁸.

¹Et quoniam sicut ²illos homines fuisse non ³audetis negare, Cap. XI.
ita post mortem deos factos instituitis adseverare, causas quae hoc exegerint retractemus. Inprimis quidem necesse est concedatis ⁴esse aliquem sublimiorem deum et mancipem ⁵quendam divinitatis⁴, qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi sumere ⁶possissent divinitatem, quam non habebant, ⁷nec alius praestare eam non habentibus nisi qui proprie ⁸possidebat. Ceterum si ⁹nemo esset qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes ¹⁰scilicet condicionis melioris potestatem. Igitur si est qui faciat deos, revertor ¹¹ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, ¹²nisi si ministeria et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus deus. Primo indignum est, ut alicuius opera indigeret, et quidem mortui, cum dignius ab initio ¹³deum aliquem ¹⁴fecisset qui mortui ¹⁵erat operam desideraturus. Sed nec ¹⁶operae locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et ¹⁷infectum¹⁶ secundum Pythagoram, sive ¹⁸natum factumve secundum Platonem, semel utique ¹⁹in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum

48. ostendimus cd. 49. generis ipsius λ. 50. par est. DEab. paret E. m. sc. et Vindob. pater (aut pater est.) Meursius Crit. Arnob. p. 227. et Wopkens Msc. Observ. tom. X, p. 38.

Cap. XI. 1. Sed quoniam λ. 2. illos om. acc. 3. debetis F. 4. esse om. F. Vocabulum aliquem desideratur in ed. Haverc. 5. quidem Gb. Gorsiens. & potuissent sumere Dabedef. sumere debuissent G. 7. nec alius EGac. 8. possidebant ac. 9. nemo est λ. 10. scilicet condicionis melioris ABFG. Vindob. scilicet melioris condicionis DEabedef. scilicet apud se melioris λ. Haverc. 11. ad examinandas rationes faciendorum deorum ex hominibus F. 12. nisi ministeria E. nisi si mysteria c. 13. deus Da. 14. operam erat F. 15. operae. ABGedef. Vindob. Gorsiens. operi Da. Ozon. operis F. 16. infectum Dab. 17. natum et factum Dabedef. 18. in hac constructione abcd. in ipsa conceptione λ. Haverc.

a. quam seminis sui par.] Quam auctoris sui simile. De structura adiectivi per cf. Apolog. cap. 11 „Aorum autem pater deus ille maiestatis suae consortio abicit.“ De Spectac. cap. 19 „quod homo per eius tam nocens factus est, et tam crudeliter impendatur.“ De Patientia cap. 15 „quod ipsa diversitas mali et boni aequaliter magnitudinis par est.“ Cf. Cic. Pis. cap. 4. Phaedr. IV, 15. Lucan. Pharsal. X, 382.

Cap. XI. a. et mancipem quendam divinitatis] Quasi magnarium quendam divinitatis negotiatorem. Mancipes Ascensio [in Divin. Verr. cap. 10.] interpretatur principes publicanorum, redem-

ptores. Sic apud auctores iaris mancipes viarum, salinarum etc. Sic et Tertullianus libro de Idololatria [cap. 1.] dixit mancipes idolorum. (Rigalt.) V. adnot. ad De Idolol. cap. 1.

b. sive innatum et infectum] De hisce philosophorum placitis v. Cic. Tusc. I, 28, 70. Acad. II, 37, 118. De Nat. Deor. I, 8. II, 33. III, 13. Plat. Tim. p. 28. B. Diog. Laert. III, 41, 71. Apul. De Dogm. Plat. I, 8. Euseb. Praep. Evang. I, 8. Tatian. Ad Graecos cap. 41. Wyttenb. in Comm. de Placito Immort. (ante Plat. Phaed.) p. XXII, et quae con-gesserunt interpretes ad Min. Felic. Octav. cap. 34. et Arnob. Adv. Nat. II, 56.

¹⁹omni rationis gubernaculo inventum est. Imperfectum non esse quod ²⁰perfecit omnia*. Nihil Saturnum et Saturniam | expectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint a primor pluvias de caelo ruisse et sidera radiasse et lumina floruis tonitrua mugisse et ipsum Iovem quae in manu eius ²¹in fulmina timuisse*, item omnem frugem ante Liberum et Ceres Minervam^f, immo ante illum aliquem principem ²²hominem d exuberasse, quia nihil ²³continendo et sustinendo homini p ctum post hominem ²⁴potuit inferri. Denique invenisse di necessaria ista vitae, non instituisse. Quod autem invenitur et quod fuit, non eius deputabitur* qui invenit, sed eius q stituit; erat enim antequam inveniretur. Ceterum si pro Liber deus quod vitem demonstravit, male cum Lucullo actu qui primus ²⁵cerasia^b ex Ponto Italiae promulgavitⁱ, quod n propterea consecratus ²⁶ut frugis novae auctor, qui ostensor. (obrem si ab initio et instructa et certis exercendorum offic suorum rationibus dispensata universitas constituit, vacat e parte causa ²⁷adlegendae humanitatis in divinitatem, quia qu

19. omnis λ. 20. perficit *Dabcef*. 21. inponitis *ABGA*. *Vindob.* ponitis *DEI Erfurt. Oxon.* In c. verba et ipsum Iovem — — timuisse *desiderantur.* minimum λ. 23. condendo λ. 24. potuit inveniri λ. 25. cerasia *ABEFG.* *Ambros. Oxon. Erfurt.* cerasa (*D*)*abcef.* cerasa (?) Romanis λ. 26. a novae auctor (novae frugis *E. Erfurt. Oxon.*) quia ostensor *ABEFG.* *Vindob Erfurt.* ut novae frugis auctor quia inventor et ostensor (*Dλ*)*abcef.* 27. gendae *A (m. pr.) BG (λ) bcef.* *Vindob. (Oxon.)* allegandae (alligandae *AF. ADEFa. Erfurt.*

c. quod perfecit omnia.] Imperfectus esse non potuit mundus, quo facto censentur omnia perfecta. Nulla enim illius pars Saturnum, Iovem, aut aliquid illius, expectabat ad consummationem sui. (La Cerda).

d. et lumina floruisse] Tertull. [De Patient. cap. 2 „Qui *florem lucis* huius super iustos et iniustos aequaliter spargit.“ De Idol. cap. 18 „Qualis purpura de humeris eius *floreret?*“ Adv. Marcion. IV, 42 „Ceterum adversario laeso caelum *luminibus florisset*, magis sol radiis insultasset“ sqq. Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 119. Herald. ad Tertull. Apol. cap. 11. et Digress. I, 7. p. 204 sq. Omnia quae propria sunt herbis et floribus, igni et luci tribuuntur. V. Sophocel. Electr. v. 42. Aeschyl. Prometh. v. 22 sqq. (ubi v. Porson.), Peerlkamp. ad Horat. Epod. XVI, 33. p. 503. Kopp. ad Mart. Cap. II, §. 206. p. 245. Interpr. ad Lucret. I, 899. III, 222. IV, 451. Hildebr. ad Apul. Metam. VIII, 15. p. 696., qui praeterea laudat Sidon.

Apoll. I, 6. Taubm. ad Plauti I, 2, 1. Gronov. ad Gell. N. A.

e. fulmina timuisse] Minuc. Fel. cap. 22 „Illic Iovis fulmen cum armis in incude fabricatur, cum et fulmina et fulgura longe antequam Iuppiter in Creta nasceret flammis veri fulminis nec Cyclops imitari nec ipse Iuppiter non vult f. et Minervam] Libero et Ceretia additur Minerva ut oleae in Cf. Arnob. Adv. Nat. I, 38.

g. deputabitur] V. adnotata Idolol. cap. 4.

h. cerasia] Scripturam optimorum firmat etiam codex Agobari Nat. II, cap. 16., et Gloss. Vet. Maii Auct. Class. tom. VI, p. 51: *rasia*, poma *cerasi*.“ De cert Lucullo primum in Italiam inveni Athen. Deipnos. II, 11. Plin. H 25. Ammian. Marcell. XXII, 8. Vergil. Georg. II, 18. Hieronym. stoch. Ep. 19.

i. promulgavit] Codex Agobar

ones et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio quam essent etiamsi deos istos non creassetis. Sed convertimini ad non aliam, respondentes conlationem divinitatis meritorum re-
 andorum fuisse rationem. Et hinc ²⁹conceditis, opifior, illum
 deificum iustitia praecellere, ³⁰qui non temere neque indigne
 prodige tantum praemium dispensarit. Volo igitur merita re-
 re, ³¹an eiusmodi sint, ut illos in caelum extulerint et non
 in infernum tartarum ³²mererint, quem carcerem poenarum
 arum ³³cum vultis adfirmatis^k. Illuc enim abstrudi solent
 quique in parentes ³⁴et incesti in sorores et ³⁵maritarum
 ri et virginum raptores et puerorum contaminatores et qui
 nt et qui occidunt et qui furantur et qui decipiunt et qui-
 e similes sunt alicuius dei vestri, ³⁶quem neminem^l integrum
 aine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis.
 in ut ³⁷illos homines fuisse non ³⁸possitis negare, etiam istae
 accedunt quae nec deos postea factos credi permittunt. Si
³⁹vos talibus puniendis praesidetis, si commercium, collo-
 i, convictum malorum et turpium prohi quique ⁴⁰respuitis,
 i autem pares deus ille maiestatis suae consortio ⁴¹adscivit,
 ergo damnatis quorum collegas adoratis? Suggillatio est ⁴²in
 vestra iustitia. Deos ⁴³facite criminosisissimos quosque, ut
 tis deis vestris^m. Illorum est honor consecratio coaequalium.

iones F. 29. conceditis A(m. pr.)BCf. Vindob. concedetis A(m. sec.)DEFabcde.
 s. Oxon. Erfurt. Pro hinc in c. est hic, in a. huic. 30. qui non ABFG.
 Oxon. Erfurt. qui nec DEabcdef. quod non λ. 31. utrum eiusmodi F.
 mererint λ. Haverc. 33. cum (quom Vindob. pro more) vultis ABEFG(λ)bdef.
 s. Erfurt. Oxon. Vindob. Pamelii libri. cum multis Dac. Haverc. 34. et
 in sorores ABEFG. Vindob. Erfurt. Oxon. et in sorores incesti Dabcdef.
 m et om. D. et Oxon. 35. maritatarum EG. Erfurt. Oxon. 36. Quem
 m integrum — — negaveritis? ac. Quemne enim integrum — — nega-
 Latinius. prob. Junio. 37. Atqui ab. 38. homines illos λ. Haverc. 39.
 λ. Haverc. 40. vos talibus ABFG. Vindob. talibus vos DEabcdef. Erfurt.
 puistis DFG. Vindob. 42. adscivit ABEFGλdef. Vindob. Erfurt. Oxon. ac-
 adstruit Du. abstruit b. Rhenanus. 43. in caelum λ. Haverc. 44. fa-
 bd. Vaticanorum unus.

- II, cap. 16. in gemello loco
 revolvavit. Cf. De Idolol. cap. 22
 dicunt, Nemo se debet promul-
 gavit autem, nec negare. De
 ap. 3 „varias indumentorum for-
 mulgavere.“ Apolog. cap. 10 „ne-
 dorus — — neque ullus com-
 r eiusmodi antiquitatum aliud
 hominem promulgaverunt.“ De
 revolvare et promulgare a libra-
 vim confusis cf. adnotata erit.
 l. De Magia cap. 84.
 m vultis adfirmatis.] Cum vitu-

perio hoc dicit, inconstantiam nationum
 notans, ad libitum nunc negantium in-
 fernas poenas et ridentium, nunc adfir-
 mantium et metuentium.

l. quem neminem] „Quem neminem“
 dixit pro „quorum neminem,“ respectu
 eorum quae praecedebant „alicuius dei
 vestri.“

m. Deos facite criminosisissimos quos-
 que, ut placeatis deis vestris.] Cum dii
 vestri tot sint flagitiis cooperti, euge,
 criminosisissimos quosque in eorum nu-

Sed ⁴⁵ut omittam huius indignitatis retractatum, prohi et et boni ⁴⁶ fuerint. ⁴⁷ Quot tamen potiores viros apud inferi quistis? aliquem de sapientia ⁴⁸ Socratem, de iustitia ⁴⁹ Ar de militia ⁵⁰ Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de f ⁵¹ Polycratem, ⁵² de copia Croesum, de eloquentia ⁵³ Demos Quis ex illis deis vestris gravior et sapientior Catone, ius ⁵⁴ militarior Scipione? quis sublimior Pompeio, felicior Syll piorsior Crasso, eloquentior Tullio? Quanto dignius istos di adsumendos expectasset, praescius utique potiorum? Pro opinor, et caelum semel ⁵⁵ clusit, et nunc utique melioribu inferos ⁵⁶ musitantibus^o erubescit.

Cap. XII. Cesso iam ¹ de isto, ut qui sciam me ex ipsa veritate (straturum ² quid non sint, cum ostendero ³ quid sint. Q igitur de ⁴ deis vestris, nomina solummodo video ⁵ quorundan rum mortuorum et fabulas audio et sacra de fabulis recoq quantum autem de simulacris ipsis, nihil ⁶ aliud reprehenda materias sorores esse vasculorum instrumentorumque comm

45. ut om. FG. Vindob. 46. fuerunt DFGa. 47. quod tamen AFDI viros om. F: 48. Socraten E. Erfurt. 49. Aristiden ABE. Erfurt. 1 reliqui. 50. Themistoclen E. Erfurt. 51. Polycratem ABE. Vindob. Erf lyeratem reliqui. 52. de copia Croesum om. cd. 53. Demostenen ABE Demosthenem reliqui. 54. militatior λ. Haverc. 55. clausit F. 56. tibus ABEFG. Vindob. Erfurt. Ambros. musitantibus typis excusi omnes.

Cap. XII. Caput duodecimum in ab. inscriptum est QVAM VANA DEORV LACHRA., in ABDEG. Vindob. Ozon. Erfurt., in quibus undecimum est, D LACRIS., in Vaticano uno apud Pamelium SIMVLACRA COLERE ALIEN PRORSVS AB OMNI RATIONE. 1. istis Dabcedf. 2. quod non sū Herald. qui non sint G. 3. quod sint ABEG. Erfurt. Bongars. 4. deis 5. quorum Da. status quorundam λ. 6. aliud reprehendo ABDEGabe. Erfurt. Ozon. Bongars. Ambros. aliud deprehendo (deprendo F. pro moi amplius deprehendo λ. Haverc. 7. quam matres sorores esse ab. Haverc materias esse c. quam materias sorores λ.

merum adlegite, ut hac ratione gratiam ab iis inestis. Eorum enim est honor consecratio coequalium. (Herald.)

n. aliquem de sapientia Socratem] De praepositione de vi instrumentali posita cf. quae adnotata sunt ad De Spectac. cap. 25. Pronominis aliquis nominibus propriis per emphasis additi in Tertulliani scriptis multa exempla occurrunt. Sic cap. 12 „idem estis qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis.“ Cap. 15 „quod corpus impurum et ad istam artem effeminatione productum Minervam aliquam vel Herculem repraesentat.“ Cap. 19 „aliqui Manethon Aegyptius et Berous Chaldaeus.“ Cf. cap. 50 „aliqua Carthaginis conditrix.“ et cap. 5 „quas nullus Hadrianus, — — nullus

Vespasianus, — — nullus Pius Verus impressit.“

n. melioribus apud inferos n bus] Iniuriam istam quoquo m coquentibus. (Herald.)

Cap. XII. a. materias soror vasculorum instrumentorumque nium] Prudentius in Martyrio [Peristeph. X, 300.] „Non e stulle pago dedite, Te tanta sen didisse obsonia, Quae diis inatulisti talibus, Quos trulla, pel tharus, sartagineis, Fracta et liq tulerunt vascula.“ Eleganter a rores vasculorum. Sic omnino Vita Contemplativa [p. 610., al. „ὡν τὰ ἀσέλγη μέρη καὶ λουτροφόροι γέγονασι καὶ ττρα καὶ ἄλλα ἅτα τῶν ἐπιμι

isdem vasculis et instrumentis quasi ⁹fatum consecratione
s licentia artis ¹⁰transfigurante, ¹¹et quidem ¹²contumelio-
et in ipso opere sacrilege, ¹³ut revera nobis maxime, qui
¹⁴ipsos deos plectimur, solatium poenarum ¹⁵esse possit
dem et ipsi patiuntur ut fiant. Crucibus et stipitibus inpo-
ristianos. Quod simulacrum non prius argilla deformat
stipiti superstructa^b? in patibulo primum corpus ¹⁶dei
edicatur^c. Ungulis ¹⁷deraditis latera Christianorum. At in

1. *Aβ.* hisdem *E. Erfurt.* eisdem *F.* 9. factum *λ.* 10. transfigura-
11. equidem *F.* 12. contumeliose *c.* 13. et revera *λ.* 14. ipsos deos
indob. Erfurt. Oxon. deos ipsos *Dabcedf.* 15. esse potuit quod eadem
esse possit quod eadem ipsi *Vindob.* 16. dei nostri *Da.* de vestris *F.*
domini *G.* 17. eraditis *λ.*

ἄς ἐν σκότῳ χρείας ἐπιηρε-
ν ἢ τὰς ἐν φωτί.“ (Herald.)
dam. „ἀδελφά φρασι καὶ ἐμό-
τῆς αὐτῆς κεραμείας.“ Cf.
de Idol. cap. 7 „manus matres
“ Quod ad rem cf. cap. 13
cos deos, quos Larex dicitis,
potestate tractatis pignerando,
, demutando, aliquando in ca-
e Saturno, aliquando in trullam
s, ut quisque contritus atque
est, dum diu colitur, ut quis-
nas sanctiorem expertus est et
m necessitatem.“ Justin. Mart.
„ἐξ ἀτίμων πολλάκις σκευῶν
ς τὸ σχῆμα μόνον ἀλλάξαντες
ροποιῶσάντες θεοὺς ἐπονο-
.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 23
im ligneus rogi fortasse vel
lipitis portio suspenditur, caet-
tur, runcinatur. Et deus aereus
eus de immundo vasculo, ut
ctum Aegyptio regi, conflatur,
malleis et incudibus figuratur,
s caeditur, scalpitur, et ab im-
mine laevigatur, nec sentit suae
iniuriam, ita ut nec postea de-
eratione culturam, nisi forte
eus, saxum est, vel lignum vel
Arnob. Adv. Nat. VI, 14 „Si-
sta, quae vos terrent quaeque
omnibus prostrati atque hu-
matis, ossa, lapides, aera sunt,
aurum, testa, lignum sum-
rboro aut commixtum gluti-
, ex ornatus fortasse mere-
ex moliebri mundo, camelinis
aut ex Indici animalis dente,
is, ollalis, ex candelabris et
ut ex aliis obscenioribus vas-
esta, confata in has species
atque in formas, quas cer-
unt, fornacibus incocta figu-

linis, ex incudibus et malleis nata, gros-
sis rasa, discobinata de limis, serris,
furfuraculis, asceis secta, dolata, effossa,
terebRARUM excavata vertigine“ sqq. Cf.
Athenag. Legat. pro Christ. cap. 23.
Phot. Bibl. p. 553. 556. Gataker Advers.
Miscell. II, 19. col. 371. Cf. Esai. cap.
44, 12 sqq.

b. cruci et stipiti superstructa?] Sti-
pam hic intelligit, qua amphorae cum
extruuntur, ut ait Festus, firmari solent.
Est nimirum stipa crux seu patibulum,
cui argillam imponunt plastae, ut simu-
lakra quae velint deformari. Graeci
vocant *κάνναβον*, ut testis Iosephus
Scaliger. Tertullianus infra: „Diximus
originem deorum vestrorum a plasticis in
cruce induci.“ Quam sane stipam Ter-
tullianus hic vocat stipitem. (La Cerda.)
Cf. Scalig. ad Fest. s. v. *Stipatores*. Lips.
De Cruce cap. 10. Tertull. Ad Nat.
I, 12 „Nam omne simulacrum, seu ligno
seu lapide desculpitur seu aere defun-
ditur seu quacunque alia locupletiore
materia producitur, plasticæ manus præ-
cedant necesse est. Plasta autem lignum
cruis in primo statuit, quoniam ipsi
quoque corpori nostro tacita et secreta
linea crucis situs est. Quod caput emi-
cat, quod spina derigitur, quod hume-
rorum obliquatio excedit, si statneris
hominem manibus expansis, imaginem
cruis fecerit. Huic igitur exordio et
velut statumini argilla desuper intexta
paulatim membra complet et corpus
struit et habitum quem placuit argillae
intus cruci ingerit; inde circino et plum-
beis modulis præparatio simulacri in
marmor, in lutum vel aes vel quod-
cunque placuit deum fieri transmigra-
tura.“

c. dedicatur.] V. quae adnotavero ad
Scorpiac. cap. 1.

deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae e
cinae et scobinae¹. Cervices ponimus². Ante plumbum et ¹⁸gh
et gomphos sine capite sunt dei vestri³. Ad bestias impe
Certe quas Libero et Cybele ¹⁹b et Caelesti applicatis⁴. I
urimur. Hoc et illi a prima quidem massa. In metalla dantur
Inde censentur⁵ dei vestri. ¹⁹In insulis relegamur. Solet
insula ²¹aliqui deus ²²vester aut nasci aut mori. Si per hae

18. glutini et corephos sine capite sunt dei vestri. λ. Glutinum et gomphos
piti sunt diis vestris. Ios. Scaliger. 18h. et Cereri abcd. 19. in insul
gamur DFgabcde. Ozon. in insulis religamur ABE. Vindob. Erfurt. in
relegamur λf. 20. in insulis Dcd. 21. aliqui ABEf. Erfurt. Ozon. ali
aliquis DFabcd. Vindob. 22. vester nasci F.

d. asciae et runcinae et scobinae.] Quibus simulacra deasciata, quemadmo-
dum latera Christianorum bisulcis un-
gulis sulcata et effossa. Prudentius in
agone Romani: „Deasciato supplicare sti-
pente.“ (Herald.) Prudent. Peristeph. I, 44
„Illa virgas et secures et bisulcas un-
gulas Ulro fortis expetebat Christi amore
interrita.“ Cf. Id. ibid. III, 133 in pas-
sione Eulaliae „Nec mora, carnifices ge-
mini luncea pectora dilacerant, Et latus
ungula virgineum Pulsam utrimque et ad
ossa secat Eulalia numerante notas.“
Lactant. De Mort. Persecut. cap. 16 „Ni-
hil adversus te verbera, nihil unguiae,
nihil ignis“ sqq. Cod. Theodos. IX, 16.
c. 6. De Malef. „Sic eculeo deditus,
ungulisque sulcantibus latera perferat poe-
nas.“ Plura exempla suppeditabit Du
Cangius s. v. Ungula ex Cypriano et
Actis Sanctorum. Imago unguiae extat
in Prudentio Arevali tom. II, tab. VII.

e. Cervices ponimus.] Sic Graeci κε-
φαλὴν ἀποτίθεισθαι. B. Chrysostom.
Serm. de S. Iuliano „ὁ Χριστός, ὑπὲρ
οὗ τὰς κεφαλὰς ἀπέθεντο, τί οὐ ποι-
ήσῃ;“ (Herald.)

f. sine capite sunt dei vestri.] Locus
hic torsit mirifice viros doctissimos. Eum
emendare tentat Ios. Scaliger in Sphae-
ram Manilii barbaricam hoc modo: „Cer-
vicem ponimus ante plumbum. Glutinum
et gomphosis capiti sunt diis vestris.“
Sane summi viri emendatione nihil erat
opus. Peccatum in distinctionibus tan-
tum. Sic igitur lege: Cervices ponimus:
ante plumbum et glutinum et gomphos sine
capite sunt dii vestri. Atqui, inquit, cer-
vices et capita nobis amputantur. Sed
et dii vestri antequam plumbati sint et
glutino ac gomphis compacti et con-
stricti, ante plumbaturam et gomphosim,
sine capite sunt. (Herald.) De plumba-
tura cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 23

„Quando igitur hic nascitur? Et
ditur, fabricatur, scalpitur. I
deus est. Ecce plumbatur, com-
erigitur. Nec adhuc deus est
glutino vel pice ad hunc usum
ciat Prudent. c. Symmach. I, 436
lis si bractea gypsum Texerat,
rarescit glutine sensim.“ Luc
Iove Tragoedo „ὁ σός, ὦ Ἑρμῆ
φός ἐστιν ἀγοραῖος, ὁ παρὰ τ
κίλην· πίττης γούν ἀναπέ
δσημέραι ἀναπλαττόμενος ἐπ
ἀνδριαντοποιῶν.“ Item de
apposite Lucianus in Gallo „
γὰρ ἕκαστος τὰ ἐκτός ὁ μὲν
δῶν ἢ Ζεὺς ἐστι πάγκαλος,
καὶ ἑλέφαντος ξυνεργασμένος,
νὸν ἢ ἀστρατῆν ἢ τριταῖων ἢ
δεξιῶ· ἢ δὲ ὑποκύνφας ἴδης τι
θεν, ὄψει μοχλοῦς τινὰς καὶ γι
καὶ ἦλους διαιμπᾶξ πεπεραῖ
καὶ κορμούς· καὶ σφῆνας καὶ
ὑπόπηλον“ cett. In Agone
„Mundum ista simulacra rege
possunt, quia ipsa magis regunt
phis ferreis et plumbo et saxo.“
Basil. Homil. XXIV. de Legendi
Gentil. „καὶ ὄγε Μίλων ἀπὸ τι
λειμμένης ἀσπίδος οὐκ ἐξωθεῖται
ἀντέλεν ὠθούμενος οὐχ ἦττοι
δριάντες οἱ τῷ μολύβδῳ ε
μένοι.“

g. quas Libero et Cybele et
applicatis.] Tigres et leones. (C
enim in nummis et gemmis com-
passim cum leonibus aut leonibus
V. Dactyloth. Gorlaeo-Gronov.
Boissard. Antiqu. IV, p. 95. V.
mism. Imper. tom. II, p. 228.
Doctr. Numm. tom. VII, p. 183.

h. Inde censentur] Inde origi-
bent. V. quae adnotavero ad De
cap. 13.

vinitas aliqua, ²³ ergo qui puniuntur, ²⁴ consecrantur, et numina licenda supplicia¹. Sed plane non sentiunt has iniurias et alias ²⁵ fabricationis suae dei vestri, sicut nec obsequia. O voces, o sacrilega convicia! Infrendite, ²⁶ inspumate! Idem qui ²⁷ Senecam aliquem pluribus ²⁸ et amarioribus de vestra itione perorantem ²⁹ reprehendistis². Igitur si statusas et ³⁰ frigiditas ³⁰ mortuorum suorum simillimas non adoramus, nilvi et mures et araneae intellegunt¹, nonne laudem ³¹ magis poenam merebatur repudium agniti erroris? ³² Possumus enim laedere eos quos certi sumus omnino non esse? Quod non hil ³³ ab ullo patitur, quia non est.

ad nobis dei sunt, ¹ inquis. Et quomodo vos e contrario Cap. XIII. et sacrilegi et inreligiosi erga deos ² vestros deprehendimini, quos praesumitis esse, ⁴ negligitis, quos timetis, ⁵ destruitis,

¹ cum qui *Dab.* 24. consecrentur et numina essent *F.* 25. fabricationis *EFG. Vindob. Ozon. Erfurt.* suae fabricationis *Dabcdef.* 26. inspumate *b. ecam* aliquam pluribus *liber Pithoei. los. Scaliger.* se nequam aliquem *G.* 28. et a maioribus *DGa.* et maioribus *Fcd.* 29. reprehendistis *de. Erfurt. Ozon. Ambros.* reprehendistis *F. et Vindob. pro more.* non vidistis *liber Pithoei. Fulv. Ursinus.* probetis λ . probatis *f. Haverc.* 30. *um* vestrorum λ . 31. magis merebatur quam poenam *F.* 32. Possumus. Possimus enim *E.* 33. ab eo patitur qui est λ . *Havercamp.*
¹. XIII. 1. inquis *A (test. Balusio et Herald) DEFGaf. Vindob. Erfurt. in-
 τφBφλ)bcde. (Ozon.)* 2. nostros *a.* illos λ . istos *Haverc.* 3. ut
 4. negligatis λ . 5. destruat λ .

numina erunt dicenda supplicia.] quia deos efficiunt et conferunt *um.* Sic ad artificem idolorum *Idolol. cap. 6* „Plus es illis sacerdos, cum per te habeant salutem. Diligentia tua numen illorum *erald.)*
 si Senecam aliquem, pluribus et *ibus* de vestra superstitione peroreprehendistis.] Scripsit Seneca contra superstitiones. Meminit *t. De Civ. Dei VI, 10 sqq.* De *ne* aliquis nomini proprio adavi ad caput praegressum. *is* milvi et mures et araneae in-] Id est, quarum stuporem colitis, ut vobis exemplo esse possent lane geminus est Clementis Alelocus in *Protreptico [p. 46],* aquam magnifica illa simulachra *id* idinibus et eiusmodi animalibus *2* tractari dixit, adicit: „*παρ' αὐτὴν τὴν ἀνασθησίαν τῶν τῶν ἐκμανθάνετε.*“ *Arnob. adv. l, [16.]:* „Erubescite ergo vel *que* ab animantibus mutis vias accipite, doceantque vos eadem

nihil numinis inesse simulachris“ *cett.* Hic autem *intelligere* est cognoscere. *Ammian. Marcell.* „Librabit suffragis puris merita recte secusque factorum: facile ut sciant boni se *intelligi.*“ *Tertull. De Idol. cap. 21* „Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione et tu ne *intellegaris* quiescis.“ (*Herald.*) Sciunt non esse deos, sed aera, vel saxa vel ligna. In iis ergo nidulantur: immo haec ipsa, quae pro diis colitis, inquinari contumelia non verentur. Nempe id sibi per ipsos impune fore intelligunt. Huc pertinet lepida illa *Priapi* Horatiani deieratio: „Mentior at si quid merdis caput inquiner albis *Corvorum.*“ (*Rigall.*) *Minuc. Felic. Octav. cap. 24* „Quanta vero de diis vestris animalia muta naturaliter indicant? Mures, hirundines, milvi non sentire eos sciunt, norunt, inculcant, insident ac, nisi abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant. Araneae vero faciem eius intextunt et de ipso capite sua fila suspendunt.“ *Cf. Lactant. Instit. II, 4. Augustin. in Psalm. CXIII. fol. 898. Baruch VI, 19.*

quos etiam ⁶vindicatis, inluditis? Recognoscite ⁷si mentior. ⁸quidem, cum alii alios colitis, ⁹utique quos non colitis, off Praelatio alterius ¹⁰sine alterius contumelia non ¹¹potest pro quia nec electio sine reprobatione^a. Iam ¹²ergo contemniti reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam ut ¹³praestrinximus^b, status dei cuiusque in senatus aestimatione debat. Deus non erat quem homo consultus nolisset et n ¹⁴damnasset. Domesticos deos, quos Lares dicitis, domesti testate tractatis pignerando, venditando, demutando aliqua ¹⁵caccabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva^c, u que contritus atque ¹⁶contusus est, dum diu colitur, ¹⁷ut q dominus sanctiorem expertus ¹⁸est domesticam necessitatem^d blicos aequae publico iure foedatis, quos in hastario vectigal

6. indicatis *Da.* 7. si mentior *ABFGλdf. Vindob.* si mentiar *DEAbco. Erfurt. Oxon.* 8. quidem cum *A(m. sec. sed antiqua)λ.* qui cum *ABDE. Erfurt.* quia cum *Fabcdf. Vindob.* 9. utique non colitis *A. (m. pr.)* quem non colitis *A. (m. sec. sed antiqua.)* 10. sine contumelia alterius *e* potest esse *λ.* 12. ergo *om. λ.* 13. praestrinximus *ABDEGc.* praestrux perstrinximus *Fabef. Vindob. Oxon. Erfurt.* 14. *Post vocabulum damnasset libris incipit novum caput, in scriptis duodecimum, cui titulus in ABDEG. Oxon. Erfurt. alii DE LARIBUS., plenior in uno Vaticano DE LVDIBRIO II TVM LARES ID EST DOMESTICOS TVM PVBLICOS., decimum tertium in simplici illa inscriptione DE LARIBVS.* 15. caccabulum *AEλ. Erfurt. Vind etabulum Oxon. caccabulo BG. cacabulum DF.* Verba aliquando in *ca* de Saturno *om. c.* 16. contusus *ADEGλcdef. Erfurt. Oxon. Ambros. ca BFab. Vindob.* 17. ut quisque dominus *ABEFGbd. Vindob. Oxon. Erfurt. f omnes.* ut quisque deum *λf. Haverc.* ut quisque dominum *ac. Latinus.* que dominum *D.* 18. est et domesticam *c.*

Cap. XIII. a. quia nec electio sine reprobatione] „Και γὰρ τοῦτο καταφρονητικὸν τὸ μὴ ἀξιοῦν ὧν πάντας καὶ αὐτόν;“ inquit Aristot. Rhetor. II, 2. Addit Tertullianus „quia nec electio sine reprobatione.“ Idem ait Basilus in Asceticis: „καὶ πάντως ἐκ τοῦ τινος ἀρεῖσθαι τοὺς λοιποὺς ἀποδοκιμάζειν.“ Hinc cum Helvidius Priscus legatos, qui ad Vespasianum mitterentur, a magistratibus iuratis sorte eligi censuisset, Marcellus sorte legendos censuit. „Sed Marcelli studium, inquit Tacitus Histor. IV, 6., proprius rubor excitabat, ne alia electis posthabitus crederetur.“ (Herald.)

b. Nam ut supra perstrinximus] Servavimus lectionem editionis Venetae, quam ms. Puteani confirmat. Alibi *praestruximus*, non bene. Perstrinxit enim id obiter Tertullianus [supra cap. 5]. (Herald.)

c. in caccabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva] Ergo Saturnus inter Lares. Ita est: Lares appellabant non solum *domuum genios*,

ut eos appellat Ausonius, sed et deos domi privata religione com et quos in Larario saepius *asse Deos cubiculares* appellat Suet Augusto. Sane propriae artis p in aedibus suis quisque dedic statuebat, tabernarius Bacchum, nerem, faber Vulcanum, pistor (et ita ceteri. Hinc pistor ille ap Miles. IX, [cap. 23.]: „Iuro p ego sanctam Cererem me nun meis oculis de tali muliere miu dere.“ Dicit *per istam*, nemp digito comonstrabat domi cons et positam. (Herald.) De cacc trulla v. interpretes ad Arnobii Natt. IV, 14., ubi eadem res p tur. Immunda vasa intellegere cessarium est. Cf. etiam quae sunt a me supra ad cap. 12.

d. sanctiorem expertus est et cam necessitatem.] Proba lectio. Tertullianus religionem illam dot necessitati, quam idcirco sanctio pellat, quandoque posthabitam. (

¹Sic Capitolium, sic olitorium forum petitur; sub eadem **conis**^f, sub eadem hasta, sub eadem ²⁰adnotatione quae-
livinitas ²¹addicta conducitur. Sed enim ²²agri tributo
maiores, hominum capita ²³stipendio censa ignobiliora (nam
t notae captivitatis), dei vero qui magis tributarii, magis
amo qui magis sancti, magis tributarii^h. Maiestas quae-
fficitur. Circuit cauponas religio mendicansⁱ. Exigitis
t pro solo templi, ²⁶pro aditu sacri. Non licet deos

nitolium, sic olitorium *ABDEaf. Erfurt. Ozon.* Si Capitolium sic olito-
Sic Capitolium sic colitorium *Vindob.* si Capitolium, si olitorium *ede.*
Sic capitolium sicut olitorium (*Ab.*) 20. advocazione *F.* 21. abdica
F. Vindob. 22. agi *DEG. Erfurt. Ozon.* age *F.* 23. vilioris *λ.* 24.
enset *F.* 25. hae *ABGAdef. (Vindob.) Haverc.* haec *DEFabc. (Oxon.)*
26. pro aditu sacri *G. Vindob.* pro aditu sacrarii *λ.*

tario vectigales habetis.] Ipse
p. 10] ad Nationes dixerat:
astarium regessitis.“ Hasta-
est liber hastarius, seu ta-
regestum vectigaliorum, quae
t voce praeconis quinquennio
lici redemptoribus solebant.
conducebantur, sic forum
et alia huiusmodi publica.
apea et Capitolia eodem iure

Denique sub eadem hasta
et olitorium addicebatur pe-
ptori. Sed quid transibat ad
m ea additione? Hoc vide-
litorio foro in quinquennium
mercimoniis, quae inibi toto
proponerentur, certas stipes
similiter Capitolio conducto
eredes pro iis quae notat
lianus *Ad Nat.* I, 10 „pro
, pro aditu sacri, pro stipi-
stis.“ (*Rigalt.*) Non opus est
zaltio vocem *hastarium* nova
re positam existimemus pro
ario, tabulario vel regesto.
est locus, ubi venditiones et
publicae instituiebantur, pro-
roscriptorum bona vendeban-
Vet. in *Aug. Man. Auct. Class.*
. 526 „Hastarium, statio, ubi
r bona proscriptorum.“ *Ono-*
an. col. 62. „Hastarium *λα-*
λα.“ *Gloss. Vet. Lat. P. Da-*
Adv. Turneb. Adv. XXVIII, 5
t, ubi proscriptorum bona ven-

adem voce praeconis] Notum
rint antiqui *sub praecone sub-*
subiicere voci praeconis, quid
vide emere. Sed et ita Graeci
Demosthenes de Corona prae-

fecturae navalis: „καὶ γὰρ τοὶ πάντα
δι' αὐτὴν ποιοῦνται, καὶ μονοτονῆ
ἰπὸ κήρυκος πωλοῦσι τὰ κοινά.“ *Lu-*
cianus de Mercede Conductis: „μηδ'
ὡσπερ τις Βεθινός ἰπὸ μεγαλοφώνῳ
τῷ κήρυκι ἀπημπολῆσθαι. Hinc κή-
ρυκα ἐπιστήσαι apud eundem in *Elen-*
cho: „ὅς καθάπερ ἀνδράποδα παρα-
γαγῶν ἡμᾶς ἐπὶ τὸ πωλητήριον τὸν
κήρυκα ἐπιστήσαι ἀπημπόλησεν.“ (*He-*
rald.) De his praeconibus cf. *Dio Cass.*
XLVI, 14. Interpret. ad *Cic. pro Quinct.*
cap. 15. et *Horat. Serm. I,* 6, 86.

g. sub eadem adnotatione quæstoris]
Errant Gothofredus ad *Tertull.* *Ad Nat.*
I, 10. p. 105. et *Havercampus adnota-*
tionem interpretantes per *exactionem* (ni-
tur hoc vocabulo *Tertullianus* in gemello
libri *Ad Nat.* loco, quem modo citavi),
ut sit cura, sollicitudo, ut res care lo-
cetur. Adnotatio est relatio additionis
cum nomine emptoris in tabulas. V.
Dirksen Manuale Latin. Font. Iuris Civ.
Rom. s. v. Adnotatio, et Adnotator p. 30.

h. magis tributarii.] Id est qui plus
emolumenti conferunt heris suis et sa-
cerdotibus, a quibus curantur. (*Herald.*)

i. Circuit cauponas religio mendicans.]
Ariolatur Havercampus haec verba ex
gemello loco *Ad Nat.* I, 10. interpretans
non de circumforaneis sacerdotibus et
agyrtis, sed de invitatione publica ad
locationem. De *Magnæ Matris et Isidis*
sacerdotibus stipes mendicantibus, si
placet, aŕneas *Perizon. ad Aelian. V. H.*
IX, 8. Interpret. ad *Apul. Metam. VIII,* 24.
Minuc. Felic. Octav. cap. 24. *Commo-*
dian. Instr. I, 17, 12. *Augustin. De Civ.*
Dei VII, 26. *Clem. Alex. Protrept. cap. 3.*
Lobeck Aglaoph. p. 645.

²⁷ gratis nosse; venales sunt. ²⁸ Quid omnino ad honorand facitis quod non etiam mortuis vestris conferatis? Aedes p aras proinde^a. Idem habitus et insignia in statuis. Ut agt ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est¹. ²⁹ Quo differt a Iovis silicernium^m? a ³⁰ simpulo obbaⁿ? ab haruspice ³¹ poll Nam et haruspex mortuis apparet^o. Sed digne imperatorib functis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum citis. Accepto ³² ferent dei vestri, immo gratulabuntur, quo ³³ eis fiant domini sui. Sed cum ³⁴ Larentinam publicum s velim ³⁵ saltim Laidem aut Phrynen, inter Iunones et Cerer Dianam adoretis, cum Simonem Magum statua et inscriptione

27. gratis nosse ABEFG. Erfurt. Vindob. nosso gratis Dabdef. 28. (omnino adorandos F. Quid omnino adorandos G. Quid omni adorandos Quid omnino ad inhonorandos λ. 29. ut ars, negotium c. 30. Quo ABDFGλabdef. Vindob. Oxon. Quid differt E. Oxon. Erfurt. 31. sin 32. pollictor EF. Erfurt. pollictor G. 33. adicitis c. 34. ferant ferrent a. 35. ei acd. 36. Larentinam ABCdef. Vindob. Pamelii libi Larentiam Dabc. Laurentinam EF. Erfurt. 37. saltim ABE. Erfurt. sal qui. 38. et Dianam adoretis ABEF. et Dianam adore eius G. ac Dianam Da. ac Dianam adoratis bdef. adoratis λ.

k. Aedes proinde, aras proinde.] Nam sepulchra superba potentioribus et nobilioribus extructa et paene ad formam templorum, et arae ibidem, in quibus diis Manibus sacrificia fierent. Hinc et ipsa sepulchra passim templa dicebantur, ut affirmat Nonius p. 464. Merc. Sil. Ital. XV, 260 „Magnanima invidia virtus caret, Alta sepulchri protinus extruitur caeloque edocitur ara.“ Cf. Vergil. Aen. IV, 457 sqq. Lucian. Necyomant. p. 336. ed. Voss. „οί δὲ τοὺς πολυτελείς τούτους καὶ ὑψηλοὺς τάφους ἔχοντες ἐπὶ γῆς καὶ στήλας καὶ εἰκόνας“ sqq.

l. ita deus est.] Vergil. in funere Miseni Aen. VI, 232 „At pius Aeneas ingenti mole sepulchrum Inponit, suaque arma viro, remumque tubamque.“ Graphice Lucianus in Scytha [p. 592. ed. Graev.] „Καὶ ἐδρέθη αἰεὶ δὲ Τόξαρης τεταμμένος, τῆ τε ἐπιγραφῇ γνωσθεῖς, εἰ καὶ μὴ πᾶσα ἐφαινετο· ἔτι καὶ μάλα ὅτι ἐπὶ τῆ στήλῃ Σκύθης ἀνὴρ ἐγκεκόλαπτο τῆ λαῖζ μὲν τόξον ἔχων ἐντεταμμένος, τῆ δεξιᾷ δὲ βιβλίον, ὡς ἐδόκει.“ Quemadmodum igitur dii, prout erat eorum aetas, forma, habitus denique atque ars, effungebantur, ita et mortui. (Herald.)

m. Quo differt ab epulo Iovis silicern-

nium?] Eiusmodi epulum Icomorant Liv. XXV, 2. et XXVII, 1; N. A. XII, 8. Silicernium est e funebre. Fest. p. 294. Muell. D Terent. Adelph. IV, 2, 48. Serv. gil. Aen. V, 92. Non. Marcel Merc.

n. a simpulo obba?] Nam ut vinum in sacrificiis libabatur, diis Manibus. Vet. Glossae: „Οὐ βέξ, ἐν ᾧ τοῖς νεκροῖς σπένει (Herald.) De simpulo cf. Fest. Muell. Varro De L. L. V, 26. ad Arnob. Adv. Nat. IV, 31. cf. etiam Non. pag. 146. et Merc.

o. ab haruspice pollictor? haruspex mortuis apparet.] Quilinctor in humanis, id haruspex vinis. Ille procurat humana hic victimas deis caesas. De po cf. Kirchn. De Funer. Rom. I, 9. Gall. II, p. 276 sq. Funerum crorum arbitros, designatorem spicem coniungit Tertullianus ctac. cap. 10. Cf. Scorpian. c. noster quoque deus propriae homine martyria sibi depostulans illi exprobrasset funestam religio lugubres ritus et aram rogum linctorem sacerdotem? "

uratis², cum de³⁹ paedagogiis aulicis nescio quem⁴⁰ syn-
- facitis, licet non nobiliores dei⁴¹ veteres, tamen con-
- a vobis deputabunt hoc et⁴² aliis licuisse⁴³ quod solis
contulit.

et ritus vestros recensere: non dico quales sitis in Cap. XIV.
lo, cum enecta et tabidosa² et scabiosa quaeque mactatis,
pimis et integris supervacua quaeque truncatis, capitula^a

is aulicis EFGA. Erfurt. Vindob. paedagogiis (paedagogis Da.) ant. an-
40. synodi Df. Erfurt. sinodi AB. sinodi EG. sin hodie Vindob.
Cinbothi λ. cyuaedum abcde. 41. veteres vestri λ. 42. alii λ.
li ab antiquitate praeceperant (perceperant f.) λf. Havercamp.
IV. Caput novum, quod decimum tertium est in scriptis libris, in ABDEG.
n. Erfurt. aliis inscriptum est DE SACRIFICANDO., in ab. DE SACRI-
TV ET QUID POETAE DE DIIS FAVLATI SINT. 1. Nolo G. Haverc.
sa om, λ. et saniosa a.

monem Magum statua et in-
- ancti Dei inauguratis] Hoc
ianus ex Apologetico II. [p.
s.] Iustini Martyris, qui in
inis tam facile decipi potuit
ecis Vergilius, cum Inarimen
quod Homerus dixerat εἰς
tatuas positas legimus SAN-
- SEMONI DEO FIDIO, alias
NCO, alias SANCO FIDIO
II. Quodsi cuiquam C. Baro-
m falli ne hac quidem in re
suaserit, is certe habet quod
est, profanam illam veterum
nodi deos ac titulos vesat-
- t.) Cf. interpretes ad Euseb.
3. et ad Iren. Adv. Haeres.
Simone Mago, de quo silent
dores, v. praeterea Tertull.
1. 9. Niceph. H. E. II, 27.
st. VI, 9. Cyrill. Hierosol.
14. 15. Ambros. Hexaem.
Augustin. Haeres. cap. 6. et
SS. Petro et Paulo. Isidor.
I, 13. Theodoret. Haeret.
Maxim. Taur. Homil. V. in
etri et Pauli. Epiphan. Haer.
Sulpic. Sever. H. S. II, 42.
Natt. II, 12. Mazocchi Com-
t. Marm. S. Neapolit. Eccl.
p. 1755.) tom. III, p. 871 sqq.
isciola Hor. Subsec. (Colon.
8.) tom. II, l. X, c. 4. Cf.
istl. Mystik III, 107 sqq.
- dogiis aulicis nescio quem]
Antinous Adriani δοῦλος (ut
ipp. ap. Euseb. H. E. IV, 8.),
mortem in deos relatus,
ilianus. memorat etiam Ad
- De Corona cap. 12. Adv.
Cf. de eo Salmas. et Ca-

saub. ad Spartiani Hadr. cap. 14. Dio
Cass. LXIX, 10. ibique Reimarj adnot.,
Plin. H. N. II, 9. Pausan. VIII, 9, 4.
Tatian. c. Graecos cap. 16. Athenag. pro
Christ. cap. 26. Iustin. Mart. Apol. II,
p. 72. Orig. c. Cels. III, 36. p. 470.
ed. Bened. Euseb. Chron. ad a. CXXXII.
p. Chr. Niceph. H. E. VII, 26. et X, 36.
Muratori Inscriptt. 24, 6. Spanh. De Usu
et Praest. Numism. diss. XI, p. 333. V,
p. 271. IX, p. 567. K. Levezow: Ueber
den Antinous. (Berl. 1808.) Paedagogia
erant loca in aedibus, ubi pueri ad de-
licatioris usus et ministeria destinati
sub paedagogo suo versabantur. V. in-
- terpretes ad Sueton. Neron. cap. 28. Se-
- nec. Epist. XCVI. Ulpian. Dig. XXXVII,
7, 12. Lips. ad Tacit. Ann. XII. Ex-
- curs. p. 539. Passim paedagogia sunt
ipsi pueri eorumve coetus. Cf. Senec.
De Vita Beata cap. 17. Epist. CXXXIII.
Antinorum Hadriani παιδαγῶγες fuisse in
vulgus notum est.

r. synodi deum] Synodi deum facere
est in synodum et collegium deorum
cooptare, ut interpretatur Salmasius ad
Spartiani Hadr. cap. 14., qui omnino de
hoc Tertulliani loco videndus est. Syn-
- odus deorum autem apud Graecos erat
duodecim deorum quos magnos appel-
- labant. Aegyptiacis deis tanquam παρθε-
- δρον additum Antinorum testatur vetus
lapis Romae repertam inscriptus: AN-
- TINΩ || CYNΘPONΩ ΤΩΝ || EN
- ΔΙΟΥΤΩ ΘΕΩΝ || Μ. ΟΥΔΙΟΣ
- ΔΙΟΔΩΤΙΟΣ ΠΡΟΦΗΤΗΣ., quem
citat Casaub. ad Spartian. Hadr. p. 29.
Habet etiam Gruter. Inscr. LXXXVI, 1.

Cap. XIV. a. capitula] Capitula hic
sunt abiecta partium ἀκρωτηρίσματα
atque resegmia, quae de sacrorum rita

et unguilas, quae domi quoque pueris vel canibus destin cum de decima Herculis* nec tertiam partem in aram eius (*laudabo magis sapientiam, quod de perduto aliquid eripit conversus ad litteras vestras, quibus informamini ad pr⁴ et liberalia officia, quanta invenio ludibria! deos inter se Troianos et Achivos ut gladiatorum paria congressos dep Venerem humana sagitta sauciatam, ⁵quod filium suum paene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet⁴, Marter cum mensibus in vinculis paene consumptum*, Iovem, ne vim a ceteris caelitibus experiretur, opera cuiusdam monstratum⁶, et nunc flentem ⁶Sarpedonis casum⁶, nunc foede ⁷s in sororem sub commemoratione non ita dilectarum ⁸ia amicarum⁸. Exinde quis non poeta ex auctoritate princi dedecorator invenitur deorum? Hic Apollinem Admeto ¹⁰scendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas ¹¹donti locat¹¹. Est et ¹²ille de lyricis (Pindarum dico) qui lapium canit avaritiae merito, ¹⁴quia medicinam nocenter ex

3. Laudabo ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Laudo (λ. Oxon.) abcef. Haverc liberalia ABFGf. Erfurt. Vindob. et ad liberalia DEabcde. 5. quod fil — — rapere vellet om. f. quod filium suum Aeneam ne interimeret voluisset λ. Aenean pro vulgata Aeneam habent ABEdf. Vindob. Erfurt. pere in F. est recipere. 6. Sarpedonis causa λ. 7. cubantem A(Erfurt. 8. iampridem om. λ. 9. sui decorator Gc. dedecorator 10. regi om. λ. 11. Laomedontis E. Erfurt. 12. ille om. b. 13. A. AB. Aesculapium reliqui. 14. quia ABEdGaf. Vindob. Erfurt. Oxon. quae Haverc.

in prosicio erant. Cf. Salmas. ad Solin. p. 90. Interpret. ad Fest. s. v. Ablegmina. Kopp. ad Mart. Cap. I, §. 9. p. 36. Arnob. Adv. Nat. VII, 25.

b. quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis] Hoc idem olim quebatur ille, cuius versus extant apud Porphy. περί αποχής libro II. „Τίς ὄδῃ μωρὸς καὶ λίαν ἀνειμένος Ἐπιπίστος ἀνδρῶν, ὅστις ἐλπίζει θεοὺς Ὀσπῶν ἀσάρκων καὶ χολῆς προουμένης, ἃ καὶ πρὸς πεινώσιν οὐχὶ βρώσιμα Χάριεν ἀπαντας καὶ γέρας λαχέω τὸδε;“ (Herald.)

c. de decima Herculis] Cf. Macrob. Saturn. III, 12. Dionys. Halic. I, 40. Diodor. Sic. IV, 21. Athen. Deipnos, V, 65. Plut. Crasso cap. 2., Sulla cap. 36. Hartung. Relig. d. Rom. II, p. 27 sqq.

d. ab eodem Diomede rapere vellet] Homer. II, V, 330. Vergil. Aen. XI, 277. De universo loco cf. Clem. Alex. Protr. p. 31. Arnob. Adv. Nat. IV, 25. Min. Fel. Octav. cap. 22.

e. in vinculis paene consumptum. II, V, 385 sqq. Nonn. 585 sqq. Philostrat. V. Apol

f. opera cuiusdam monstri Vergil. Aen. X, 567. ibique S Hom. II, XVI, 458 sqq.

h. iampridem amicarum] XIV, 312 sqq.

i. Laomedonti locat.] Nari II, XXI, 443 sqq. ibique Eust Fab. 49. Cf. Tatian. Or. ad G Firm. Matern. De Error. Pi cap. 12. Commodiani Instruc

k. quia medicinam nocenter bat] Etenim fabulantur Aescul. versus fata, hoc est adversus Iovis, mortuos quosdam in captum ad vitam revocasse. Pli III. Antistr. 3. Apollod. III, Clem. Alexandr. Protrept. p. 25 Leg. pro Christ. cap. 25. Cur. Affect. Gr. III, tom. IV, p.

¹⁴iudicatum. Malus Iuppiter, si fulmen illius est¹, impius em, invidus in artificem. ¹⁶Haec neque vera prodi neque fingi apud religiosissimos oportebat. ¹⁷Nec tragici quidem ici parcunt, ¹⁸ut non aerumnas vel errores domus alicuius praefentur^m. Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in iam deorum quercum ¹⁹^bet hircum et canem deierabatⁿ.

um ABDEFGA. Erfurt. Ozon. Vindob. Havercamp. vindicatum-abcd. Bon-iber. 16. Haec neque vero proinde λ. 17. Ne tragici quidem λ. f. Haverc. 19. praefentur ABEd. Vindob. Erfurt. Ozon. libri Pamellii rofertur G. praefantur f. Haverc. praeferantur (h. e. praefarentur) λ. ir D. Ambros. proferant F. prae se ferant c. praeferant ab. 19b. om. λ.

lmen illius est] His verbis imius falso gentium consensu in ullum esse Iovis, qui avus fuerit. Esse autem dei summi, dei unius, dei Christiano-Aesculapium quendam medicinae praeviaricatione venalis mens ad mortem, non mortuos ad et, fulmine percusserit. Itaque huius facinoris infamiam ut fabulam posteris narraſſe, a Iove tactum fulmine, quia vitam revocasset. Fabulato-celestissimos fuisse arguit Seneca de Iove suo mentitos, ut epotem, invidio in artificem. am haec fabula Ad Natt. II, 14.

in aerumnas vel errores domus dei praefentur.] Quid dignicis, qualis est Sophocles, comicis, qualis est Aristophanem incipiunt opus absque praeviaricatione calamitatis quae deo accidit. Ad Natt. I, 10 „Et dem aut comici pepercerunt, aerumnas ac poenas dei praefentur.

La Cerda Septimii verba intellexisse in aperto est. Cetera et interpretes silent. Nomen in verbo praefari, quo hic in primaria causa esse, aures et tanquam caput, ex quo illae et errores defluant. Ut rationes et prologi fabularum veluti capitibus proponuntur scelera et rixae in tragicomicorum fabulis earumque re praesentant initia aerumnarum magnorum domuum. deorum rixa causa fuit Troiani namque deinceps domus in- Sic Herculi tot nunquam laerumnae referenda fuissent,

nisi Iunonem maritalis adulterii vindicem in se habuisset, nec magis Oedipus in matrem aberrasset, nisi prius per Apollinis anceps et fallax responsum domui suae in multos annos alienatus fuisset.

n. quercum et hircum et canem deierabat.] Pro quercu platanum habemus apud plurimos scriptores. Theoph. ad Autolyc. libro III: „ἡ Σωκράτην τι ὀμνῶν τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα καὶ τὴν πλάτανον.“ Habes hic canem, anserem et platanum. Eadem apud Philostrat. V. Apoll. VI, 19 [p. 257. Olear.]: „Ἐγένετο τις Σωκράτης Ἀθηναῖος ἀνόητος, ὃς τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα καὶ τὴν πλάτανον θεοῦς τε ἠγῆτο καὶ ὤμνυ.“ Lucianus in Icaromenippo: „οἱ δὲ κατὰ κυνῶν καὶ χηνῶν καὶ πλατάνων ἐπώμνυτο.“ Canis et platanum apud eundem in Βίων Πράσει, ubi deierat Socrates: „καὶ μὴν ὀμνῶ γέ σοι τὸν κύνα καὶ τὴν πλάτανον οὕτως ταῦτα ἔχειν.“ Canis et anser apud Porphyr. Περὶ ἀποχῆς libro III. [§. 16. p. 250. Rhoer.]: „Οὐδὲ Σωκράτης τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα ὀμνῶς ἐπαίξεν.“ De hirco testimonium habemus apud scholiasten Aristophanis e Socratis libro XII. Κρητικῶν, ubi Rhadamanthum huius iurisiurandi auctorem laudat: „Ραδάμανθους δοκεῖ διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν δικαιοτάτος γενεῆσθαι πάντων ἀνθρώπων. Δέγεται δὲ αὐτὸν πρῶτον οὐδένα ἔξιν ὄρκους ποιεῖσθαι κατὰ τῶν θεῶν, ἀλλὰ ὀμνῶναι κελεύσαι χῆνα καὶ κύνα καὶ κριὸν καὶ τὰ ὅμοια.“ Nota kai ta omnia. Nam per animalia quaelibet iurabant. Porphyrius l. l.: „Σωκράτης δὲ καὶ ὤμνυς κατ' αὐτῶν“ kai eti prò autou Radamanthus.“ Causam autem huius iurisiurandi adfert Apollonius apud Philostratum l. l., nempe ne

Sed propterea damnatus est Socrates, ²⁰quia deos ²¹destruebat. Plane olim°, id est semper, veritas odio est. Tamen cum ²²paenitentia sententiae Athenienses ²³et criminatores Socratis postea ²⁴afflixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, ²⁵rescissa damnatio testimonium Socrati ²⁶reddidit. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit, et Romanus Cynicus Varro trecentos Ioves, ²⁷sive Iupitros ²⁸dicendos, sine capitibus ²⁹introducitur.

20. qui DE. 21. destruxit Oxon. 22. paenitet λ. 23. ut criminatores ABFG. Vindob. Erfurt. criminatores d. 24. afflixerint λ. afflixerit D. affluxerunt G. 25. rescissa damnatione λ. recissa damnatio F. rescissa damnatio Vindob. 26. reddit EFG. Vindob. Erfurt. reddiderunt λ. 27. sive Iupitros ABFG. Vindob. Ambros. Iupiteros D (qui invertit Iupiteros sive Ioves) EA. Erfurt. libri Pamelii omnes. Iupiteres abcdef. 28. dicendos ABDEFG. Ambros. Vindob. Erfurt. dicendam (λ)abcdef. 29. introducitur ABDFGdef. Harerc. Pamelii omnes, Erfurt. Vindob. Ambros. inducit λ. introduxit Eabc. introducunt Oxon.

per deos iuretur: „ὦ μὲν γὰρ ταῦτα, οὐχ ὡς θεοὺς, ἀλλ' ἵνα μὴ θεοὺς ὀμνῶν,“ quam etiam causam adferebat modo scholiastes Aristophanis. (Herald.) Tertullianus Ad Natt. I, 10: „In contumeliam deorum quercum et canem et heram iurat.“ Sed non video quid in contumeliam deorum intraret Socrates hac iurandi formula: Νῆ τὴν Ἥραν. Nam etsi aërem intelligeret, tamen et Iunonem pronuntiabat. Dixerit igitur Tertullianus hircum, sicut alii χῆνα, alii κρίον seu, quod verius videtur, crispante sono praecedentis vocabuli quercum percussae aures, inter quercum et hircum ambiguae, utrumque ad veloces digitos pertulerint, ut iam, oblitterato quod perperam irrepserat, tantum legi debeat: quercum et canem deierat. Nam et in Fuldensi nihil praeterea reperiri aiant. (Rigalt.) Nihil tribuendum est libro Agobardi, ubi non habet quod aliunde satis constat. Neglegentissime enim excusus est totque praesertim omissis laborat, ut vere incautius is agere videatur, qui ex eiusmodi vitii ea petat, quae suspecta esse minime possunt videri. In loco Ad Natt. I, 10. pro heram omnino hircum rescribendum est, facilis emendatione. Id vocabulum tuetur insuper testimonium Suidae s. v. Χῆνα ὀμνῶναι. „Υπὲρ τοῦ μὴ τοὺς θεοὺς ἐπὶ πάσῳ ὀνομάζειν Πράξιμανθος ἐκέλευε κατὰ χῆνος καὶ κρίου ὀμνῶναι, οὐχ, ὡς τινες, Σωκράτης.“ Cf. Id. s. v. Λαμπῶν ὀμνῶσι τὸν χῆνα ὅταν ἐξαπατᾷ. Cf. Menag. ad Diog. Laërt. II, 40. tom. III, p. 358. ed. Lips. Lydus De Iurament. III, 23.

o. olim] h. e. vulgo. Cf. interpretes ad Vergil. Aen. V, 125. Heindorf. ad

Horat. Sat. I, 1, 25. Arnob. Adv. Nat. V, 48. VI, 10.

p. testimonium Socrati reddidit.] Cf. Diog. Laërt. II, 5, 23. VI, 1, 4. et Menag. ad eiusdem II, 4., qui cum Is. Casabono et Desid. Heraldio aeream pro auream hoc Tertulliani loco putat rependendum. Athenienses etiam sacellum Socrati consecrassae tradit Marin. V. Precii cap. 10. p. 22. (p. 9. Boisson.) Fabric.

q. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit] Dixerat modo sat fore sibi unum hic Socratis nomen atque exemplum. Iam veluti oblitus eius quod dixerat, etiam Diogenes indeque Romani Cynici Varronis mentionem addit. De Diogene haec adnotavit Desid. Heraldus: Quod Diagoras legendum putat Pamelium, aut de alio Diogene locum istum intelligendum, nae is egregie fallitur. Et Diogenes et Diogenis discipuli ac Cynici omnes nescio quid in Herculem Iudebant, quem quasi sectae suae principum praedicabant, seque cum baculo ubique terrarum eius exemplo oberrare ad demandanda et subigenda vitiorum monstra. Quod cum Apuleius et alii docent tum Lucianus omnium disertissime in Βίῳ Πράξι. Ibi emptor Diogenem interrogat: „ζηλοῖς δὲ τίνα;“ Respondet Diogenes „Ἡρακλέα.“ Tum emptor: τί οὖν οὐγὶ καὶ λεοντῆν ἀμπέχη; τὸ μὲν γὰρ ξύλον ἱσθῆας αὐτῆ.“ Diogenes: „τοῦτ' μοι λεοντῆ τὸ τριβῆριον στρατεύομαι δὲ, ὥσπερ ἐκείνος, ἐπὶ τὰς ἡδονὰς, οὐ κελυστός, ἀλλὰ ἐκείσσιος, ἐκκαθάραί τὸν βίον πρακτικῶς.“ Et in Lapithis Cynicus nescio quis Herculem sectae suae θεὸν καὶ ἀρχηγέτην diserte profitetur. His testi-

era lasciviae ingenia etiam voluptatibus vestris per deorum Cap. XV.
operantur. 'Dispicite Lentulorum et Hostiliorum' venustates',

XV. *Caput novum, quod in scriptis est decimum quartum, in ABDEG. adob. Ozon. aliisque inscriptum est DE FABVLIS ET MIMIS DEORVM ITATIBVS (SORDITATIBVS Ozon.), in ab. QVAM SINT FOEDA QVAE TRIS AC SCENA DE DIIS REPRÆSENTANTVR. 1. Despicite DFG. 2. vetustates DELa. Erfurt. Ozon.*

Heraldo adlatis addo Iulian. Orat. VI: „Ο κυνισμός οὔτε ἰσμός ἐστὶν οὔτε Διογενισ- γουσι μὲν γὰρ οἱ γενναῖοι κινῶν, οὐ καὶ ὁ μέγας ὡσπεροῦν τῶν ἄλλων ἀγα- τὴς αἰτίας κατέστη, οὕτω ὅτου τοῦ βίου παράδειγμα τῶν οὕτως κατέλιπεν ἀνδρῶ- λεgeuda est etiam lepidissima bulatio- Diogenis et Hercules in. Vol. I, p. 298 sqq. ed. Graev. nter ipsius Diogenis scripta : Laërt. VI, 12, 80. memora- dia Hercules nomine inscripta, quis ab Tertulliano hic prae- dici coniectaverit, equidem non fragabor.

capitibus introducit.] Tertul- e Varronis Saturas Menippeas s significare dixi iam in Com- ad Fragmenta earum Saturar- e annis aliquot abhinc edita s. 238 sq. Aliter placuit Leop. in doctissimo libello De Causis g. Rom. p. 52. et post eum elio in Prolegg. ad Ovidii Fast. , qui illam Iovum ἀπεράλων ad Varronis Rerum Divinar. ianarum libros referunt. Krah- ærrime hanc rem retractavit ent. De Varrone ex Marciani iatura Supplendo (Neubranden- i. 4.) cap. 1. p. 9. Putat per- fertulliano opinionem Varronis mudo eoque rotundo humana- melius carente ex Stoicorum At praeterquam quod Cynici quo hic ornatur Varro, per- simile reddit eius Menippeas ipsa loci ratio, cum enume- quoquo modo deorum illu- iterint, de quonam genere Varronis rectius cogitare nos utrum de serio, an de ludicro? vero Iovis ceterorumve deo- r aut delusor Varro appellan- i Iovis numine reliquos deos omprehendi et ad unum eum nes esse referendos statuit? De Civ. Dei VI, 11.) Estne re? an docere, an philoso-

phari? Verbum *introducere* autem quid vulgatus, quid aptius h. l. significat, quam in sermone, quales erant pleram- que partem illae Menippeae Varronis, veluti in scenam spectandos producere? Sed sive Saturas sive Antiquitatum Var- ronis libros respexisse rectius censendum sit Tertullianus, si verba eius sine prae- iudicio examinaverimus, hoc simpliciter velle videbitur, Varronem irridendum super- stitionem illam, quae, cum natura sequatur eiusdem nominis et capitulis unum tantum posse deum esse, ingen- tem eiusdem deorum numerum sibi ef- finxerit, tot Iovum perquam varii cogno- minis multitudinem lepide et facete per- strinxisse atque ad unum caput, ad unum Iovem redegeisse. Faciunt ad rem etiam verba Minucii Fel. Octav. cap. 21: „Quid ipse Iuppiter vester? modo imberbis statuitur, modo barbatus locatur, et cum Hammon dicitur, habet cornus, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfunditur, et cum Fe- retrius, non aditur, et, ne longius mul- tos Ioves obeam, tot sunt Iovis monstra quot nomina.“ Quod denique scripto- rum librorum auctoritatem et fidem se- cutus Iupitros edidi, quamquam facilis erat corrigere Iupiteres (v. Priscian. VI, col. 595, 19. ed. Putsch. Varro De L. L. VIII, 33. Muell.), tamen novare nolui, eo minus, cum, si sunt Menippearum Saturarum illi Ioves trecenti, Varro et nomine eorum nove declinando nescio quid ludere voluisse probabiliter existi- mari possit.

Cap. XV. a. Lentulorum et Hostilio- rum venustates] De Hostilio mimogra- pho, quem liber Agobardi AdNatt. I, 10. *Hostium* appellat, nihil constat. Cf. Wei- chert. Poët. Roman. Reliqu. p. 17. Len- tulum Tertullianus memorat De Pallio cap. 4., et Hieronymus Adv. Rufin. II, p. 414. (tom. IV. ed. Bened.): „Et quasi mimum Philistionis vel *Lentuli* ac Ma- rulli stropham eleganti sermone con- fectam,“ et schol. ad Iuvenal. Sat. VIII, 186. Cf. Bothe Fragm. Comic. (Poët. Lat. Scen. Fragm. V, 2.) p. 270. Schnei- der ad Varron. De Re Rust. II, 3. p. 419.

utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis^b rideatis: moechum^a 'Anubin', et masculum Lunam^d, et Dianam flagellatam,^e et Iovis mortui testamentum recitatum, et tres Hercules famelicos inrisos^c. Sed et histrionum^f litterarum^f omnem foeditatem eorum designant. Luget Sol filium^g de caelo iactatum laetantibus vobis,^h et Cybeleⁱ pastorum suspirat fastidiosum^g non erubescens vobis, et sustinetis Iovis elogia^b cantari, et Iunonem, Venerem,

3. rideatis om. c. 4. Anubin ABE. Erfurt. Anabim DFGabedef. Vindob. 5. et Iovis mortui — — famelicos inrisos om. λ. 6. latera c. 7. de caelo iactatum ABEFG. Vindob. Erfurt. Ozon. iactatum de caelo Dabcde. detractum de caelo M. 8. et Cybele — — erubescens vobis om. c. 9. pastorum suspirat ABG. suspirat pastorem Vindob. suspirat pastorem F. pastorem suspirat DEabdef. Ozon. Erfurt.

b. et strophis] Strophae sunt nequitiae, versutiae, tricae, doli. Adv. Marcion. III, 10 „quando dignius necessitas fidem quam stropham administrasset?“ De Spectac. cap. 29 „satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates.“ Aldhelm. De Virgin. cap. 6. Plin. Epist. XVIII, 1. Martial. Epigr. IX, 8. Hieronym. l. l.

c. moechum Anubin] Fabulae huius vel tituli originem Io. Clericus Bibl. Anc. et Moderne tom. XV, p. 107. repetit ex narratiuncula illa, quam habet Iosephus Antiqu. Iud. XVIII, 4.

d. et masculum Lunam] Iocus fortasse petitus ab sermone Orientalium, qui Lunam tam masculinis quam femininis nominibus appellabant, unde et dei Luni mentio apud Spartianum in Caracallo. (Herald.) Testimonium Spartiani est Carac. cap. 6. Cf. de deo Luno praeterea Amm. Marcell. XXIII, 3, 2. Herodian. IV, 13. Euseb. Praep. Evang. III, 3. Procl. in Timae. IV, 251.

e. et tres Hercules famelicos inrisos.] Herculis voracitatem traduxerunt poetae paene omnes Homerum patriarcham suam sequuti; qua de re Athen. Deipnos. lib. X. Quapropter gloriabatur apud Philostratum De Vita Apoll. V, 8. iuvenis ἀσθηφάγος, hac se ratione non minorem gloriam consequuturam quam olim consequutus fuisset Hercules, cuius tuberculationes non minus fuisse celebratas ait quam eiusdem aerumnas: καὶ γὰρ τὸν Ἡρακλέα ἰσως ἀκούεις, ὡς καὶ τὰ σεία αὐτοῦ παραπλησίως τοῖς ἀθλοῖς ἴδεις. (Herald.) Cf. Philostrat. Imagg. II, 13: „ἀλλὰ τοῦ θράσους ὀργίζεται τῷ Ἡρακλεῖ ὁ Θειοδάμας, ὅτι ἀρούνη αὐτῷ ἐπιστᾶς ἀποσφάττει τὸν ἕτερον τῶν βουῶν καὶ σείεται, σφόδρα ἐθᾶς ὢν τοῦ τοι-

οὔτου σείου.“ Cf. Lactant. Inst. I, 21. et quae ibi Buacem. laudat.

f. histrionum litterarum] Histriones hic peculiariter appellat comoedos et tragoedos, quorum scientiam saecularis litteratura disungit, quomodo idem legitur De Spectac. [cap. 18.] Hac igitur de causa „histrionum litterarum“ hoc loca. (Herald.)

g. et Cybele pastorum suspirat fastidiosum] Attin, quem pastorem fuisse tradunt Theocrit. X, 40. Philostr. Ep. I, 39. p. 930. Arnob. Adv. Nat. IV, 35. Paulin. Nolan. Adv. Gent. Carm. v. 39. Cybeles amorem enarrat Arnob. Adv. Nat. V, 6sq. Genitivus pastorum, quem ex fide optimorum librorum vulgati pro accusativo pastorem, qui in vulgatis habetur, Graeco more est positus. Cf. De Spectac. cap. 6 „reliqui ludorum de natalibus et sollempnibus regum et publicis prosperitatibus et municipalibus festis superstitionis causas habent.“ Apul. De Magia cap. 37 „peregregram tragoediarum.“ Ibid. cap. 38 „apud antiquos philosophorum.“ Id. De Mundo cap. 31 „fictorum probum“, ad quae verba Hildebrandus citat Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 1060. et Oudend. ad Apul. Apolog. p. 480. Burm. ad Quintil. Instit. I, 4.

h. Iovis elogia] Iovis furtorum et criminum titulos. De voc. *elogium* v. adnotata ad De Corona cap. 5. De re cl. Arnob. Adv. Nat. VII, 33 „Ponit animos Iuppiter, si Amphitryon fuerit actus pronuntiatuque Plantinus, aut si Europa, si Leda, Ganymedes fuerit saltatus aut Danae, motum compescit irarum?“ Cf. Id. IV, 35 „et quod nefarium esset auditis, gentis illa genitrix Martiae regnatoris et populi procreatrix arcana saltatur Venus et per

vam a pastore iudicari. ¹⁰Ipsam quod imago dei vestri ¹¹ignominiosum caput et famosum vestitⁱ, quod corpus inpurum et ad ¹²artem effeminatione productum Minervam ¹³aliquam vel Herrepraesentat, nonne violatur maiestas et divinitas constupralaudantibus vobis^k? Plane religiosiores estis in cavea, ubi sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum ¹⁴proinde t dei vestri argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi et ipsos deos vestros saepe noxii induunt^l. Vidimus alio castratum ¹⁵Attin, ¹⁶illum deum ex ¹⁷Pessinunte, et qui ardebat, Herculem induerat. Risimus et inter ludicras meritorum crudelitates Mercurium mortuos ¹⁸cauterio examinantem, is et Iovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo ¹⁹deducunt. Singula ista quaeque adhuc investigare ²⁰quis posset?

nam quod (que G.) ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. Quid quod abcdef(λ). omniosum ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. ignominiosissimum (λ)Dabcdef. em Dλ. 13. aliquem E. Erfurt. 14. laudantibus ABDEFGabcde. Vindob. Oxon. Ambros. plaudentibus λf. Haverc. 15. proni F. 16. Attin ABEF. Erfurt. Vindob. Attem G. Atten c. Atyn Dabdef. 17. illum deum vero λ. 18. Pessinunta ABEF. Erfurt. Oxon. Vindob. pessiminta G. 19. io a. canterio D. 20. diducentem Ios. Scaliger. 21. investigare quis (possit AφBφ. Oxon.) AβBEFGf. Vindob. Oxon. Erfurt. quis posset invadabcd. investigare qui posset e.

omnes meretriciae vilitatis im-
 exprimitur imitatione bacchari.
 et magna sacris compta cum
 later et contra decus aetatis illa
 ntia Dindymene in bubulci unius
 flagitiosa fingitur appetitione
 necnon et illa proles Iovis So-
 in Trachinis Hercules pestiferi
 circumpetitus indagine misera-
 lere inducitur heulatus, violentia
 frangi atque in ultimam tabem
 tum viscerum maceratione con-
 Quin et ille in fabulis maximus
 gnator poli sine ulla nominis ma-
 ius formidine adulterorum partes
 ntroducitur, atque ut fallere ca-
 alienarum possit familias ma-
 ra immutare pellacia et in species
 m corporis simulatione succe-
 Fabularum eiusmodi argumenti
 im habes apud Liban. pro Saltat.
 sq. Cf. Sidon. Apollin. Carm.
 267 sqq. Mueller de Genio Sae-
 eodos. II, p. 105 sqq.
 nominiosum caput et famosum
 Haec verba totum histrionis ca-
 us dei quem repraesentabat per-
 nvestitum fuisse significat; quod
 ime declarat Gabius Bassus ap.
 A. V, 7. (Rigalt.)
 udantibus vobis?] Non solum spe-

ctantibus, sed probantibus ac laudan-
 tibus.

l. nisi quod et ipsos deos vestros
 saepe noxii induunt.] Quandoque enim
 noxii deorum aliquorum aut etiam in-
 signium virorum πᾶθῃ veris poenis re-
 praesentabant. Sic Prometheus Laureo-
 lus ἀρχαλήστῃς repraesentavit, Laureo-
 lum postea plures, Orpheum alius, alius
 Mucium Scaevolam, de quibus in Amphitheatro Martialis. (Herald.) V. Martial.
 Spectac. Epigr. 7. 8. 21. Auson. Idyll.
 33. Sueton. Ner. cap. 12.

m. meridianorum] Sub meridiem, dum
 vacat arena, producebantur vilis quae-
 dam gladiatorum paria, quibus non ga-
 lea, non scutum, nec ullae mortis ma-
 rae, homicidia mera. Ad haec spectacula
 nonnulli dimisso ad prandium populo
 persedebant. (Rigalt.) Cf. Lips. Saturn.
 II, 15. et interpretes ad Sueton. Claud.
 cap. 34. Senec. Epist. I, 7.

n. cum malleo deducentem.] Et Mer-
 curio et Diti seu Plutoni virgam tribunt
 poetae. Animas autem ille deducebat,
 iste cadavera. [Cf. Sueton. Ner. cap. 39
 „Orcus vobis ducit pedes.“] Itaque per
 iocum et risum qui Mercurium induerat
 mortuos explorabat virga ferrea can-
 denti; hoc illi cauterium excitandis ani-
 marum reliquiis, languentibus forte, an

Si honorem inquietant divinitatis°, si maiestatis ²²vestigia obsole-
tant^r, de contemptu ²³utique censentur^r tam eorum qui eiusmodi
factitant quam eorum quibus factitant. ²⁴Sed ludicra ista sint. Ce-
terum si adiciam, quae non minus conscientiae omnium recogno-
scent, ²⁵in templis adulteria conponi^r, inter aras lenocinia tractari,
in ipsis plerumque aedituorum et sacerdotum tabernaculis sub
²⁶isdem vittis et apicibus et purpuris^r thure flagrante^r libidinem

22. vestigia obsoletant *ARDEGbcde. Vindob. Oxon. Ambros. Erfurt. Gorziens.* vestigia
adsolent *a.* fastigia obsoleant *F.* fastigium adsolant *λ. Haverc.* fastigia adsol-
lant *f.* 23. itaque *Ambros.* 24. Sed ludicra ista sunt. Sed ludicra ista sint. *cd.*
Sed ludicra ista. Sint *Haverc.* 25. in templo *F.* 26. hisdem *Ab.* eisdem *F.*

pigris. Qui vero Plutonem, cum virga
quidem incedebat, sed armata malleo,
quo facilius contunderet, si quid animae
latentis in illis gladiatorum a pugna re-
centium cadaveribus intereundum forte
rebelleret. Malleum et clavam Graeci
δάβρον vocant et *νάρθηκα*. (Rigalt.)

o. Si honorem inquietant divinitatis]
Inquietare honorem divinitatis dicit Ter-
tullianus quasi honoris illius statum tur-
bare. Sic libro De Carne Christi stam-
tim initio: „Qui fidem resurrectionis
ante istos Sadducaeorum propinquos sine
controversia moratam student *inquietare*.“
(Herald.) Adde Ad Nat. I, 10. gemellum
locum, et De Spectac. cap. 15 „spiritum
sanctum — — non dolore *inquietare*.“
Amat Tertullianus hoc verbo uti. Cf.
Apol. cap. 38. De Corona cap. 11. De
Spectac. cap. 23.

p. si maiestatis vestigia obsoletant]
Maiestatis vestigia obsoletere est in-
quinare ea et obsolefacere ut fere
nulla compareant. Cf. Scorpiac. cap. 6
„qui vestitum *obsoletassent* nuptialem.“
Gloss. Arabico-Latin. sp. Vulcan. col. 708
„Obsolito, obtero, vel inquino.“ Gloss.
Isid. sp. Vulcan. col. 689: „Obsoletatus,
pollutus, inquinatus.“ Quam scripturam
liber Fuldensis exhibet *fastigium adsol-*
lent, eam praebet etiam liber Agobardi
Ad Nat. I, 10. in loco gemello.

q. de contemptu utique censentur] Hoc
est, aestimationem et originem suam
eiusmodi ludicra habent in contemptu
quo habentur dei tam apud eos qui ista
repraesentant, quam apud eos qui spe-
ctant. Sic supra cap. 12. dixerat „in
metalla damnamar: *inde censentur* dii
vestri. V. quae de vocabulorum *census*
et *censere* apud Tertullianum signficatu
adnotavero ad De Corona cap. 13. Ha-
vercampus locum non intellexit, inter-
pretatus: „contemptum inducunt et igno-
miniam tam diis quam hominibus.“

r. in templis adulteria conponi] De
Pudic. cap. 5 „Ego quidem Idololatria
saepissime moechiae occasionem submi-
nistro. Sciunt luci mei et mei montes
et vivae aquae ubi in publicis tem-
pla, quantum evertendae pudicitiae pre-
curemus.“ V. Ovid. A. A. I, 77 sqq. et
III, 365 sqq. Sueton. Tiber. cap. 44.
Martial. Epigr. I, 68. Iuven. Sat. VI, 488.
IX, 23 sqq. Petron. Satyr. cap. 21. Ma-
Fel. Octav. cap. 25. cum interpretibus.

s. sub isdem vittis et apicibus et pu-
ruris] Sub isdem vittis quae alias deo-
rum honori et adorationi inserviant. De
vittis sacerdotum cf. interpretes ad Pro-
pert. IV, 6, 6. et ad Vergil. Eclog. VIII,
64. Cf. De Pallio cap. 4. De apice cf.
Fest. s. v. Varro ap. Gell. N. A. IX, 15.
Serv. ad Vergil. Aen. II, 683. X, 270.
Sacerdotum primariorum purpureas aut
purpura intextas fuisse vestes docet Firm-
Matern. Mathes. III, 19 „Faciet sacer-
dotum principes et qui in ipsis sacer-
dotiis purpureis aut auratis vestibus in-
duantur.“ Quinctil. Declam. CCCXL „Ego
vobis allego etiam ipsum illud sacrum
praetextatum, quo sacerdotes velantur,
quo magistratus, quo infirmitatem pueri-
tiae sacram facimus ac venerabilem.“
Artemidor. II, 3 „*ποικίλῃ δὲ ἐσθίῃτα*
ἔχειν ἢ ἀλουγίδα ἱερῆσαι μὲν καὶ
δουμηλοῖς καὶ σιηνλοῖς καὶ τοῖς ἀπὸ
τῶν Διόνυσου μόνου τεχνίταις συμ-
φέρει.“ Hic etiam fuit Gallorum Matris
Deum vestitus. Apul. Metam. VIII, 27
„Quidam tunicas albas, in modum lac-
ciolarum quoquoersam flente purpura
depictas cingulo subligati.“ Cf. Clem.
Alexandr. Paedagog. II, 10. Math. Aegy-
ptius De SConsulto De Bacchanal. in
Poleni Thea. Antiqu. Supplem. tom. I,
p. 822. n. g.

t. thure flagrante] Si scriptorum libro-
rum vel unus meliorum annueret, repe-
suissem *fragrante*. Vulgaris error est

i^o, ⁷nescio, ne plus⁷ de vobis dei vestri quam de Christianis. Certe sacrilegi de vestris semper adprehenduntur. ²ani enim templa nec interdum ³norunt⁷; spoliarent forsitan ipsi, si et ipsi ea adorarent⁷. Quid ergo colunt qui talia lunt? ⁴Iam quidem intellegi subiacet⁷ veritatis esse cultui mendacii non ⁵sint, nec errare amplius in eo in quo se recognoscendo ⁶cessaverunt. Hoc prius capite et omnino sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis ⁸ante opinionibus falsis.

Iam et, ut quidam, somniastis caput asinum esse deum Cap. XVI.

n. Hanc Cornelius Tacitus suspensionem ²eiusmodi dei in-
Is enim ³in quinta historiarum suarum⁴ bellum Iudaicum
s ab origine gentis etiam de ipsa tam origine quam de no-
t religione gentis quae voluit argumentatus Iudaeos ⁵refert
o expeditos⁶ sive, ut putavit, ⁷extorres⁷ vastis Arabiae in

io plusne *cd.* 28. enim *om. Dab.* 29. norunt; polluerent forsitan *La-*
30. iam quod *G.* 31. sunt *F.* 32. cessaverunt *ABEFGcd. Erfurt. Vin-*
saverint *Dabef.* 33. ante *om. abc.*

l. XVI. Caput decimum sextum, quod in scriptis libris est decimum quintum,
Erfurt. Vindob. Ambros. Oxon. aliisque titulum habet DE CAPITE ASININO
CETERIS INSIGNIBVS QVAE VIDENTVR COLERE., in Vaticano uno QVOD
IANI NON CAPVT ASININVM ADORENT VT EIS INPINGEBANT SED
DEVM ET SIGNVM CRUCIS. In *Dab.* inscriptio est DE CAPITE ASININO
FERIS INSIGNIBVS QVORVM CVLTVRA CHRISTIANIS OBHICIEBATVR.
et ut quidam *AE. Ambros. Erfurt.* Nam ut quidam *Aφ (m. pr.) BφDFGλd.*
Haerc. Nam et quidam *df.* Nam quidam *ab.* Iam ut quidam *c.*
nodi dei inseruit *ego.* eiusmodi (huiusmodi *λ.*) inseruit *ABDEFGλabcdef.*
Vindob. Oxon. Erfurt. Iudaismo inseruit *Fr. Iunius.* 3. in quinta
ef. Bongars. Erfurt. Oxon. Ambros. Vindob. in quinto *abcd.* in quarto *λ.*
ello Iudaico *λ.* 5. infert *c.* 6. exterminatos *λ. Haerc.* 7. in vastis
locis *cd.* vastis Arabiae in locis et *λ. Haerc.*

um confundere flagrare et fra-
idinem expungi] Cf. quae adno-
Scorpiac. cap. 10.
scio, ne plus] V. quae adnotavi
d cap. 2.
Christiani enim templa nec inter-
unt] Nedum nocturno tempore,
vestris surgunt in illa grassaturi
m spoliatores. Latinus pro spo-
rescribi volebat *polluerent.* Ra-
non deprehendunt.
et ipsi ea adorarent.] Sic *προσ-*
κυνείν saepe apud Iosephum. Ve-
XIII, cap. 5 „και το ένΓαριζίν
τρον ιερόν.“ Demetrius cap. 5
libri „ίνα μηδέ εις Ιουδαίος
τη ιερών προσκυνείν η μόνον
ιεροσολύμοις.“ Valer. Max. I, 6
aras tuasque sanctissima templa,
li, veneratas oro, ut propitio ac

faventi numine“ cett. Sic *βωμοὺς προσ-*
κυνείν, aras colere, adorari, etiam pre-
cari et aris supplicare; nempe quia ibi
collocata deorum simulacra. (Herald.)
y. intellegi subiacet] In promptu est,
ὑπόκειται. Ad Nat. I, 10 „De reliqua
vero conversationis humanae dispositione
palam subiacet quanta a maioribus mu-
taveritis“ sqq.

Cap. XVI. a. Is etiam in quinta histo-
riarum suarum] Sic etiam infra „Atonim
idem Tacitus in eadem historia refert.“
In loco gemello Ad Nat. I, 11. liber
Agobardi praebet „in quarta historia-
rum,“ vitio ni fallor librarii. Sed etiam
in Apologetici loco Fuldensis liber habet
„in quarto historiarum.“

b. Aegypto expeditos] In libro Ad
Nat. I, 11. scripserat „Iudaeos refert
in expeditione“ cett., et in Glossis ex-
peditio dicitur *ἐξοδος εις πόλεμον,* in

locis aquarum ⁸egentissimis, cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petitori ⁹aestimabantur⁸, indicibus ¹⁰fontis usos ob eam gratiam consimilis bestiae ¹¹superficiem consecrasset⁸. Atque ita inde ¹²praesumptum opinor nos quoque ut Iudaicae ¹³religionis propinquos ¹⁴eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Gneum Pompeium, cum Hierusalem cepisset ¹⁵proptereaque templum ¹⁶adisset speculandis Iudaicae religionis arcanis, nullum illic reperisse simulacrum. Et utique, si id colebatur quod aliqua effigiē repraesentabatur, nusquam magis quam in sacrario suo exhiberetur, eo magis, ¹⁷quia nec verebatur extraneos arbitros⁸,

8. egentissimos cum *bee*. 9. aestimarentur *λ*. 10. fontis *λ*. *Haverc.* (*Vindob.*?) fontibus reliqui omnes. 11. super faciem *λ*. effigiem *ab*. 12. praesumptum opinor *AEef. Erfurt. Haverc.* pressum opinor *BFG. Vindob.* opinor praesumptum *Dabcd*. 13. religionis *om. c*. 14. eodem *λ*. 15. propterea *F. praetereaque c.* propterea quod *a.* 16. adisset *ABEG.* adisset reliqui. 17. quia nec verebatur extraneos unam culturam *G.* quia verebatur extraneos *naa cultura c.* quia verebatur extraneos arbitros *vana cultura d.*

alii *ἔξοδος ἐκδημητικῆ στρατιωτῶν*. Hic tamen expeditos Aegypto Iudaeos dicit quasi de tristi Aegyptiorum iugo liberatos, non extorres aut exules, ut putavit Tacitus. (Rigalt.) Iudaeos ab Aegyptiis finibus pulsos profectos esse praeter Tacit. *Hist.* V, 3. refert etiam Justin. *Hist.* XXXVI, 2.

c. aestimabantur] Verte: „Von denen man zufällig auf die Vermuthung kam, dass sie von der weide zum tranken geben würden.“ *Aestimare* pro opinari non semel usurpat Tertullianus. *Apolog.* cap. 21 „Quem igitur solummodo hominem praesumpserant de humilitate, sequebatur ubi magum *aestimarent* de potestate.“ *Ibid.* cap. 31 „Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius utique et nos, licet extranei a turbis *aestimemur*, in aliquo loco casus invenimur.“ *Ad Nat.* I, 7 „Si nihil tale probetur, grande nescio quid *aestimari* oportet, cuius compensatio tantarum atrocitatum tolerantia constat.“ *Cf. Ibid.* I, 11. *Apol.* cap. 1 „nec tamen hoc ipso modo ad *aestimationem* alicuius latentis boni promovent animos.“ *Ibid.* cap. 24 „Nunc ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de *aestimatione* communi aliquem esse sublimiorem et potentiorem?“ *Ibid.* cap. 45 „Vobis autem humana *aestimatio* innocentiam tradidit.“ *Cf. Ad Nat.* I, 1 *De Anima* cap. 9 „Sed nos corporales quo-

que illi inscribimus lineas, non tantum ex fiducia corporalitatis per *aestimationem*, verum et ex constantia gratiae per revelationem.“ *Cf. Buenem. ad Lactant.* *Epit.* cap. 57. p. 1306. *Kopp ad Mart. Capell.* II, §. 102. p. 143. *Hildebr.* ad *Arnob. Adv. Nat.* II, 56.

d. consimilis bestiae superficiem consecrasset.] *Suid.* s. v. *Ἰουδαίας καὶ Ἰουδαίων φησί· Χρυσὴν ὄνου κεφαλὴν προσεκύνον, καὶ κατὰ τρίτην ξέρον ἀγρεύοντες προσέφερον, καὶ κατὰ λεπτά τὰς σάρκας διέξαινον, καὶ οὕτως ἀνήθον.* V. *Ioseph. c. Apion.* II, p. 475. (al. p. 542.) *Plut. Sympos.* IV, 5. *Diodor. Sicul. lib. XXXIV. fragm.* tom. X, p. 99., qui narrat Antiocham Epiphanen in Iudaeorum sacrario invenisse imaginem viri prolixa barba asello insidentem. *Minuc. Fel. Octav. capp.* 9. et 28. *Wagenseil. Dissert. Epistol. of Fechtium.* p. 110. vel *Acta Erudit.* 1693. p. 228.

e. quia nec verebatur extraneos arbitros] *Retraximus* veram lectionem, quam *Aldi* et *Rhenani* editiones repraesentant et *mss. nostri* confirmant. *Hoc* igitur ait: Si quod fuisset apud Iudaeos simulacrum, sane illud in sacrario fuisset, tum quia locus est collocandis simulacris, tum etiam quia arbitros non verebantur inibi: solis enim sacerdotibus adire licitum, inquit. (*Herald.*)

iam vana cultura¹. Solis enim sacerdotibus adire ¹⁸licitum; conspectus ceterorum velo ¹⁹oppanso interdicebatur. Vos non negabitis et iumenta omnia et ²⁰totos cantherios ²¹cum ona coli a vobis. Hoc forsitan ²²inprobamur, quod inter ²³omnium ²⁴pecudum bestiarumque asinari tantum sumus. qui crucis nos religiosos putat, ²⁵consecraneus erit noster. gnum aliquod propitiatur^h, viderit habitusⁱ, ²⁶cum materiae eadem ²⁷sit, viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit. en quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica^k, et Ceres a^l, quae sine effigie rudi palo et ²⁸informi ligno ²⁹prostant^m?

im, etiam conspectus ABDEGef. Vindob. Erfurt. Oxon. licitum, et con-
Fabcd. licitum erat, etiam conspectui λ. 19. oppasso Αφ (m. pr.) d.
G. 20. coctos Da. 21. cum sua Epona coli ΑΒλ. Haverc. cum
nia coli E. Erfurt. Oxon. cum sue pene coli F. cum suae ponaculi G.
Hippona coli Dabede. ● 22. improbandum Dabede. 23. pecudum A.
n B. 24. consecraneus erit noster F. consecraneus noster erit e. cons-
noster erit Dab. 25. cum ΑΒΕFGab. Erfurt. dum (ΑφΒφDφ) cdef.
quando λ. 26. est λ. 27. Pharia λ. faria Bongars. fariam ΑΒΕ.
ariam Erfurt. faria FG. farra D. farrea abcde. probb. Meurs. Crit. Ar-
27. et Th. Canter. V. L. II, 25. 28. infirmo λ. 29. prostant λd. Vatic.
rostrat ABEG. Erfurt. prostat Dabcef. prostant. postera est omne robur
F. Vindob. In c. pro Pars est par.

mquam vana cultura.] Sunt haec
tivum, non per nominativum
la. Dicit vanam culturam, quae
simulacra communi venerationi
L
s cantherios] Non superficiem
και την άνω μορφήν, sed
ue integros cantherios. (Herald.)
el. Octav. cap. 28 „nisi quod
tos asinos (non solum caput
, de quo antea dixerat Minucius)
is cum vestra bella (ita emen-
tius pro vulg. vel) Epona con-
et eosdem asinos cum Iside re-
doratis (ita emendo pro de-
quod libri scripti habent). De
dea Epona cf. schol. Invenal.
, 157. Plut. Paralip. Min. cap.
II, p. 312. Prudent. Apoth.
Muncker ad Fulgent. p. 773.
ad Apul. Metam. III, 27. p. 202 sq.
Relig. d. Roemer tom. II, p. 154.
pitiatu] h. e. placatur, adoratur,
De Spectac. cap. 12 „quoniam
defunctorum humano sanguine
creditu erat.“
rit habitus] Nihil refert qualis
is, quae forma. V. quae adno-
l De Corona cap. 13.
as Attica] Palladis simulacrum
pidem quadratum memorat Pau-
d. cap. 32 „εἰσι δὲ ὑποκτα-
LIANI OPP. ED. OELLER. Tom. I.

βάντι ὀλίγον θεοὶ (παρέχονται δὲ καὶ
οὔτοι σχῆμα τετραγώνον, Ἐργάται
δὲ ἔστω αὐτοῖς ἐπίκλησις) Ἀθηνᾶ τε
καὶ Ἐργάνη καὶ Ἀπόλλων Ἀγνούς.“
Et apud Euseb. Praepar. Evang. III, 8.
narrator Lindi Athenae fuisse simula-
crum λειον ἔδος. Cf. Clem. Alex. Pro-
trept. p. 40. ed. Pott., Arnob. Adv. Nat.
VI, 6. cum interpret., et Mueller Ar-
chaeol. d. Kunst. § 66. p. 44 sqq. ed. alt.
l. et Ceres Pharia] Aegyptiorum est
Isis. „Isis Faria“ appellatur in nummis
apud Eckhel Doctr. Numm. tom. VIII,
p. 140., „Faria“ in vet. kalendario apud
Gruter. Inscr. 138. Cf. Apul. Metam.
XI, 2. cum interpret. Lips. De Cruce
cap 5. De rudi eius simulacro praeter
Tertulliani testimonium non extat. Meurs-
sins (Crit. Arnob. pag. 227.) et Theod.
Canterus (V. L. II, 25.) pro Phariam
reponunt farream, quam scripturam con-
tra meliorum librorum auctoritatem de-
sendunt frustra ex Aeliani V. H. I, 27.,
ubi memoratur Σιτροῦς ἀγάλμα Δήμου-
τρος. Cf. Athen. Deipnos. III, 73. p. 109.
Eustath. ad Homeri II. II. p. 201, 20.
m. prostant.] Pars librorum scripto-
rum praebet prostrat, quod vitium ortum
existimo inde, quod pristinae scripturae
prostat superscriptam litteram n in ve-
tustioribus aliquot exemplaribus, quae
significaretur emendatio prostant, inca-

Pars crucis est omne robur quod erecta statione defigitur. Nos, si forte^a, integrum et totum deum colimus. Diximus^o originem deorum vestrorum³⁰ a plastis de cruce induci. Sed et Victorias adoratis^p,³¹ cum in tropaeis cruces intestina sint³² tropaeorum^t.³³ Religio Romanorum tota castrensis³⁴ signa veneratur^r, signa iural,

30. a plaustris de cruce a. a plastris de cruce F. *Vindob.* a plastis in cruce λ. 31. cum tropheis intestina λ. tropheis pro tropaeis est in *ARDEFGabc. Vindob. Erfurt., ceteris.* 32. tropaeorum (*libri scripti et abc. iterum praebent tropaeorum pro glossemate habet Haverc.* Alii coniecerunt adoratis in tropaeis, cum cruces intestina sint tropaeorum, alii cum adoratis in tropaeis, cruces intestina sunt tropaeorum, sed adversantibus vet. libris, quorum quidem tantum DG., uterque deterioris notae, sunt pro sint praebent, in ceteris tamen cum reliquis consentiunt. 33. Religio tota λf. Haverc. 34. signa adorat λ.

rosiores librarii pro r littera sumpserint, temere in verbum *prostrernere* illico sese impacturi.

n. si forte] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 5.

o. Diximus] Supra cap. 12.

p. Sed et Victorias adoratis] Quae Victoriae non a plastis figurantur, sed rudi manu militari.

q. intestina sint tropaeorum.] Ita appellat Tertullianus stipites ac trabes interiores, quibus spolia appensa erant, quae omnia non tantum simplicis crucis faciem, verum et affixi hominis imitabantur, inquit Minuc. Felix [Octav. cap. 29.], ita ut stipites illi interiores essent veluti intestina. Hinc igitur Iudaeorum indignatio, quum contra patrium morem theatra atque amphitheatra fuissent Hierosolymis ab Herode constituta, ibique Caesaris tropaea fixa; quae Iudaeos vel maxime turbarunt, quum ea statuas armis ornatas atque circumdatas esse existimarent. „*Πάντων δὲ μάλλον,*“ inquit Iosephus Antiqu. Iud. XV, 2 „*ἔλεπει τὰ τροπαια: δοκοῦντες γὰρ εἰκόνας εἶναι τοῖς ὅπλοις περιειλημένους, ὅτι μὴ πάτριον ἦν αὐτοῖς τὰ τοιαῦτα σέβειν, οὐ μετρίως ἰδοσθέντων.*“ Varro in Bimargo [ap. Non. p. 55. Merc.]: „Ideo fuga hostium Graece vocatur *τροπή*. Hinc spolia capta, fixa in stipitibus appellantur *τρόπαια*.“ Habes hic finem, materiam ac formam tropaeorum. Finem, nempe ut victoriae monumenta apud posteros extarent: materiam, lignum. Ait enim Varro „fixa in stipitibus.“ Atque hoc notandum obiter est, quia crucis ac tropaei materiam eandem esse hinc cognoscimus. Iosephus loco modo citato narrat Herodem, cum Iudaeos videret tropaea praecipue abominari, quod imaginum figuram imitarentur, detractis spoliis atque or-

namentis omnibus ostendisse iis nihil ea esse praeter rudes et informes stipites, sicut Iudaeorum compressam indignationem atque in risum conversam. „*Καὶ δείξας τὰ τροπαια, τίποτε θεοὶ αὐτοῖς ταῦτα ἐπέθετο· τῶν δ' ἐκβοησάντων, ἀνθρώπων εἰκόνας, ἐπιτάξας ἀφαρθεῖναι τὸν ἐπιδείξιμον κόσμον ἐπιδείκνυσιν αὐτοῖς γυνὰ τὰ ἔλλα· τὰ δ' εὐθὺς ἦν ἀποσπληθέντα γέλωτος.*“ Cur autem e ligno, non e solidiore materia tropaea effingerent, causam adfert Syracusanus ille apud Diodor. Siculum libro XII. [Ioseph. XIII, 24. p. 560.], ne bellorum atque dissidiorum monumenta aeterna essent. Statuebatur igitur arbor, ac decisis ramis et stipiti erecto transversum lignum immittebatur austinentis hostium spolia. Plutarchus in Romulo: „*ὄρθον ἔστην ἐπερμεγέθη καὶ διεμόρφωσεν ὡς τροπαιον καὶ τῶν ὀπλων τοῦ Ἰερωνος ἕκαστον ἐν τάξει περιήρμοσε καὶ κατήρτισεν.*“ Claudian. libro I. [v. 338. et v. 345.] in Rufin. „— Si laetior adsit Gloria, vestita spoliis donare quaerit. — Qui nunc de more tropaei Dicit et hostiles suspendit in arbore cristas.“ Hoc Graeci dicunt *τρόπαιον κοσμεῖν*. Plutarch. in Agesilao: „*ἰστέναι δὲ καὶ κοσμεῖν τροπαιον ὡς νικηκότας.*“ Unde et τὸν ἐπιδείξιμον κόσμον dicebat loco modo laudato Iosephus. (Herald.)

r. tota castrensis signa veneratur] De signorum militarium veneratione v. Lips. ad Tacit. Ann. I, 19., ubi aquilae „propria legionum numina“ vocantur. Hinc illa inungi quoque solita pariter et deorum imagines tradit Plin. H. N. XIII, 3. Ioseph. Antiqu. Iud. VI, 32 „*κομίσαντες τὰς σημαίας εἰς τὸ ἱερόν, ἔθεσαν τε αὐταῖς ἀντόθα*“ κτλ. Scaev. H. E. I, 4. de Isabro agens „*Σημεῖον*

omnibus deis praeponit'. Omnes illi imaginum suggestus gnis' monilia ³⁷crucum sunt; ³⁸siphara' illa vexillorum et

a om. bc. 36. in signis λ. Haverc. Lipsius Epist. Quaestl. V, 15. insignes mnes. 37. crucum ABEFGλ. Ozon. Erfurt. Vindob. Pamelii libri omnes. abcde. circum D. Post verba crucum sunt interserit λ. Laudo diligentiam. ara f. Haverc. sifara ABEFG. Ozon. Vindob. Erfurt. si farra D. siphara λ. tbcde.

ο, inquit, τιμώτατον, καθέτι βασιλέως ήγεισθαι και προς-αι νερόμισιο παρά στρατιω-Claudian. in Rufin. II, 366 „Au-eneranda prior vexilla salutal.“
1. IV, 4 „εις τον νεών, ενθα εια και τα άγάλματα του στρα-προσκυνείται.“ Suet. Calig.
Lips. De Re Milit. Rom. IV,

ma iurat, signa omnibus deis it.] Liv. XXVI, 48 „et obstrin-riario non se solum suumque ed signa militaria et aquilas sa-ique religionem.“ Lucan. Phar-130 sqq. — Per signa decem astris, perque taos iuro quocum-bose triumphos, Pectore si fra-llium iuguloque parentis Condere as.“ Tacit. Ann. XIV, 16 „Ad-ureiurando Paeti cautum apud stantibus iis quos rex testificando , neminem Romanum Armeniam iram.“ Tacit. Ann. II, 17 „In-pulcherrimum sagurium, octo petere silvas et intrare visae, orem advertere. Exclamat: Irent, ntar Romanas aves, propria le-namina.“ Cf. Id. Histor. III, 10 nversus ad signa et bellorum Senec. Epist. XCVI.

omnes illi imaginum suggestus in Proponunt e libris in signis. Sed a libri. nostri a vulgata lectione nihil variant, eam tantisper re-Deorum nonnullorum ac impera-imagines signis fuisse additas res t et ab aliis observata. Sed pro-om erant omittenda quae scribit is Antiqu. Iud. XVIII, 4. Prae-ut procuratores, qui a Caesare eam mittebantur solitos orna-illa ac suggestus imaginum signis re, ne violari religionem suam, agines omnes respuebat, Iudaei irent. Quapropter cum contra ndinem Pilatus signa cum iis ris Hierosolyma intulisset, Hiero-smos ita turbatos scribit, ut Pila-amquam in proposito obstinatum icem ni quiescerent minitantem ri numquam destiterint, donec is

tandem signa Hierosolymis iussisset amo- veri: Imagines autem appellat eo loco Iosephus προτομάς Καίσαρος. Atque haec illius verba notanda sunt: „και διά τουτο οι πρότερον ήγεμόνες ταίς μη μετά τοιώνδε κόσμων σημάιαις έποιούντο είσοδον τή πόλει.“ Hac eadem de causa Vitellius quum contra Aretam duceret, Iudaea decedere atque alio iter flectere Iudaeorum precibus at-que obtestationibus coactus est: „ώρ-μημένω δ' αυτώ, inquit Ioseph. Anti- qu. Iud. XVIII, 7., δια των Ιουδαίων άγειν τον στρατον, επαντίαςαντες άνδρες οι πρώτοι παρητούντο την διά τας χώρας δδόν· ου γάρ αυτοίς είναι πάτριον περιορην εικόνας εις αυτην φερομένας, πολλὰς δ' είναι σημάιαις έπικειμένας.“ Monilia autem appellat hic quaelibet ornaments. (Her-ald.) Suggestus imaginum vocantur par- mularae sive clypeoli qui in orbem signis appendebantur, ita ut multae essent gradationes, altiores, depressiores, velut tabulata et circuitus in turribus visun- tur. In illis depictae erant imagines imperatorum qui consecrati et inter divos relati erant vel qui etiamnum adhuc im- perabant, ut ex Lipsiano loco [Lips. Epist. Quaestl. V, 15., quem cf.] de Vi- telli imagine liquet. Suggestus vero illi imaginum ut monilia crucum egregie apparent in nummo Tiberii apud Seguin. Select. Num. p. 109. Cui simillimi duo, quorum alter Germanici Caesaris est, occurrunt apud Spönhem. De Usu et Praest. Numism. p. 120. Cf. alter, de- narius Gentis Valeriae, apud eundem p. 558. (Havercamp.) De vocabulo sug- gestus quem significatum habeat apud Ter- tullianum adnotavero ad De Corona cap. 13.

u. siphara] Siphara et siparia seu soppara sunt vela puellarum, vexillo- rum, theatrorum Lucano, Senecae, Festo. Atque etiam siphari navigiorum Arriano Epict. III, 3 „θυδιζομένον δέ του πλοίου σύ μοι παρελθών έπαίρεις τοίς σιφάρους.“ (Rigalt.) V. interpre- tes ad Fest. v. Siparium. (p. 340 sq. Muell.) et ad Iuven. Sat. VIII, 86. Isi- dor. Origg. XIX, 3, 4. Hildebr. ad Apul. Metam. X, 29.

³⁹ cantabrorum^v stolae crucum sunt. Laudo diligentiam. Noluistis
⁴⁰ incultas et nudas cruces consecrare. Alii plane humanius et veri-
similius solem credunt deum nostrum. Ad Persas, ⁴¹ si forte^v,
deputabimur, licet solem non in linteo depictum adoremus, habentes
ipsum ⁴² ubique in suo clypeo^x. Denique inde suspicio quod
innouerit nos ad orientis regionem precari^v. Sed et plerique
vestrum ⁴³ adfectione aliquando et caelestia adorandi ad solis ortum
labia vibratis. Aequae si diem solis laetitiae indulgemus, alia longe
ratione ⁴⁴ quam religione solis secundo loco ab eis sumus qui diem
Saturni otio et victui decernunt exorbitantes et ipsi a Iudaico

39. candelaborum c. labororum ab. 40. incultas et nudas ABEFG. Visdob. Er-
furt. nudas et incultas Dabcdef. 41. sic forte c. 42. utique f. 43. affecta-
tione aliquando caelestia F. affectatione aliquando et certa caelestia λ. in affecta-
tione aliquando ut caelestia cd. 44. quam de religione λ. Haverc. qua re-
ligione BG.

v. cantabrorum] Vet. Gloss.: „Cantab-
tra, vexilla, pallia.“ Unde hoc vexilli
genus *cantabrum* dictum sit nescitur.
Habet id vocabulum solus Tertullianus,
hoc et altero Ad Nat. I, 12. loco, et
Minuc. Felix Octav. cap. 29., qui ex
Tertulliano transcripsit. Adr. Turnebus
Advers. XV, 16. *contabra* scribi vult.
Baronius Ann. a. 312. n. 33. putat oriun-
dum a Cantabris, Hispaniae populo, a
quibus debellatis id genus vexilli Ro-
mani receperint. „*Cantabrarii*“ inter
vexilliferos recenset Cod. Theodos. XIV,
7, 2.

w. si forte] V. adnotata ad De Corona
cap. 5.

x. habentes ipsum ubique in suo cly-
peo.] In suo cyclo seu disco. Plin. H.
N. XXXV, 3. Scutis enim, qualibus apud
Troiam pugnatum est, continebantur
imagines, unde et nomen habuere cly-
peorum. Origo plena virtutis, faciem
reddi in scuto cuiusque qui fuerit usus
illo. Huiusmodi clypeorum forma erat
orbiculata, unde et *strongylam* dixit Ter-
tullianus libro De Pallio [cap. 4.]. At-
que hic solem nos habere ait in suo
clypeo, quia sol ipse sibi clypeus est,
et vultum eius velut in clypeo cernimus.
In clypeis autem praeter vultum plerum-
que exprimebatur et thorax. Unde etiam
hoc obiter monebimus in Trebellii Clau-
dio [p. 203. ed. Salm.] sic legendum:
„Illi clypeus aureus senatus totius iudi-
cio in Romana curia collocatus est, ut
nunc videtur, expresso thorace vultus.“
(Rigalt.) De Persis Solis cultoribus cf.
Brisson. De Regno Pers. II, 1. Rhode

Heil. Sage p. 250 sqq. De clypeorum
sculpturis cf. Liv. XXXV, 10. Digest. II,
3, 5. Gloss. Isidori: „Clypei, ubi ima-
gines proponuntur.“ Fabric. Bibliogr.
Antiqu. p. 562. Lips. Annal. ad Milv.
Rom. p. 435 sqq. tom. III, ed. Vesl.
Desid. Herald. Digress. I, 12. Salmus
ad Scriptt. H. A. p. 325 sq. Adde in-
signem locum Flavii Vopisci Aurel. p. 210.
ed. Salm. „Data est ei praeterea, quam
legatus ad Persas isset, patera qualis
solet imperatoribus dari a rege Persa-
rum, in qua insculptus erat Sol eo ha-
bitu quo colebatur in templo in quo
mater eius fuerat sacerdos.“ Vocabu-
lum denique clypeum sive cum Rigaltio
de ipso solis disco sumpseris, sive cae-
lum eo significari verius tibi persuaseris,
non multum refert, cum certe sententia
sit clara. Clypeum de caelo posuit En-
nius ap. Varr. De L. L. VII, 73. ed.
Muell., item Ovid. Metam. XIII, 110.

y. nos ad orientis regionem precari.]
De hoc veterum Christianorum rith v.
Auct. Quaest. et Respons. ad Orthod.,
quae Iustino Mart. falso adscribitur,
Quaest. CXVIII. Damascen. De Fide Or-
thod. IV, 13. Basil. De Spir. Sancto
cap. 27. Plures excitat Fabric. Bibliogr.
Antiqu. p. 361. Etiam apud ethnicos id
moris iam antea obtinuisse constat. V.
Burm. ad Valer. Flacc. III, 437. Ovid.
Fast. IV, 777. Apul. Metam. II, 28. cum
interpr. Brouer. De Adorat. Vet. p. 195 sqq.
Cf. Hygin. Grom. cap. 4 „Antiqui archi-
tecti in occidentem templa recte spe-
ctare scripserunt, postea placuit omnem
religionem eo convertere ex qua parte
caeli terra illuminabatur.“

, quem ignorant. Sed nova iam dei nostri ⁴⁵in ista proxime
 editio publicata est, ex quo ⁴⁶quidam frustrandis bestiis
 narius noxius^a picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione:
 CHRISTIANORUM ⁴⁷ONOKOIHTHΣ^b. Is erat auribus asininis,

ista proxime civitate ABDEGf. Vindob. Erfurt. in ista proxima civitate F.
 civitate proxime abcde. 46. quidam (quidem d.) in frustrandis Dabcd.
 OKOIHTHΣ. Is erat ego. Onochoitis (Onochoites is Αβ.) erat AB. et
 Pamelii libri. Onochoites is erat λ. Onochoisitis (Onochoetisis E. m. sec.
 igua) erat DE. Erfurt. Onochoitissis erat G. Onochottusis erat F. Vindob.
 itissis erat Ambros. Onochoilli erat Ozon. Onochotasis erat Bongars.
 itis erat duo Vatican. Ononychitis. Erat ab. Ononychites. Is erat ca.
 hitis. Is erat e. Onochoetes. Is erat f. Onokoitis. Is erat Haverc.
 της. Is erat I. Croi Specim. Coniectur. p. 30 sq. Alii aliter. De libri Ago-
 scriptura v. adnot. crit. ad Ad Natl. I, 14.

torbitantes ipsi a Iudaico more] Romanorum superstitionem incu-
 sabbata utpote cum Iudaeis ce-
 um et tamen ab eorum lege exi-
 um. Cf. ad hunc locum etiam
 l. I, 13. De die Saturni Romanis
 o v. interpretes ad Ovid. Rem.
 219. et ad A. A. I, 415. Tibull.
 8. Horat. Sat. I, 9, 69. Pers.
 184. Iuven. Sat. XIV, 96. Ta-
 tor. V, 4.
 ustrandis bestiis mercenarius no-
 haec verba illustrat I. Fr. Gronov.
 ut. I, 10 „Censemms, inquit, Ter-
 m ludere δξυμώρω. Proprie
 arius non est noxius nec noxius
 rcenarius, etsi uterque bestia-
 Generali tamen usu vocis tam
 arius quem damnatus in ludum
 rius, quia nonnisi scelestus et
 itas huc descendebat, ut in ludum
 iceret. Perinde est ergo quasi
 : parabolanus non quidem sen-
 dicitis, sed mercede noxius. Be-
 astrandis mercenarius noxius est
 ius mercede noxius. Cassiodorus:
 detestabilis, certamen infelix,
 eris velle contendere, quas for-
 se non debitant invenire. Solo
 o in fallendo praesumptio, unicum
 ptione solatium.“ Cui interpre-
 addo insuper Rigaltii verba: No-
 licit mercenarium, qui toties be-
 rustraverat elusis ac declinatis agi-
 ma ferorum dentibus, quasi non
 fide versatus, cum ad eos sese
 t. Cf. Ad Natl. I, 14.
 ONOKOIHTHΣ.] Mirificarum hal-
 ionum ista inscriptio genitrix facta
 tamque vocabulorum nove et in-
 fectorum messem egit quantam
 quam putaverim alteram. Alii
 aut del illius nomen Όνοκοίτην,

quod significaret de cantherina admis-
 sura pfognatum, alii Ononychitem, quod
 asinungulum, alii Onocorsiten ab δνος
 et κόρη, alii Ononychotis ab δνος et
 δνοψ et οψ (Ioh. Bapt. Pius Syll. Adn.
 Poster. III, 109. in Gruteri Lamp. Crit.
 I, p. 511.), alii (Gothofred. ad Tertull.
 Ad Natl. I, 14.) Onochotien ab δνος et
 χοητης (quod vocabulum qui fluxit in-
 terpretatus est sacerdotem, patrem sac-
 rorum), alii Όνοκοίτην, alii aliter.
 Plura de huiuscemodi variis dei asinini
 interpretationibus ipsiusque de fabulae
 origine si cupias discere, adeas inter-
 pretes ad Minuc. Felic. Octav. cap. 28.
 (ed. Ouzel. p. 84.), Iac. Gothofred. l. I.,
 Korthold. De Calumniis in Vett. Chri-
 stianos sparsis cap. 1., I. Croium Spe-
 cim. Coniectur. in Orig. Iren. Epiphan.
 cett. p. 30 sq., Ern. Aug. Schulzium
 Exercitt. II. De Ononychoto Deo Chri-
 stianis Quondam Adfecto in Exercitt. Phil-
 lol. fascic. I. (Berol. 1755.) ex idolo
 Thartak, Samaritanis a Iudaeis afflicto,
 hocce monstrum natum esse docentem,
 et Muentherum in Primord. Ecll. Afr.
 p. 167. Ego nomen rescribo ONOKOI-
 HTHΣ vel ONOKOHTHΣ, et hoc
 verum esse persuasum habeo. Derivatur
 ab δνος et verbo κοισσθαι, a quo ipso
 Is. Vossius ad Catull. p. 84. incohare
 verbum sacrorum deducit. Hesychius:
 „Κοισσθαι, ιερᾶται.“ Idem: „Κοισ-
 σατο, ἀφιερῶσατο, καθιερῶσατο.“
 Idem: „Κοίτης, ιερὸς Καβείρων, ὃ
 καθιερῶν φονέα· οἱ δὲ Κόης.“ Cf.
 Bochart. Geogr. S. p. 747. Le Moyne
 ad Var. Sacra p. 290. Lomeier Lustr.
 Vet. p. 122. Guthberl. De Diis Cabiris
 p. 70. Όνοκοίτης igitur vel Όνοκοίτης
 est asinarius sacerdos. Emendationis ve-
 ritatem et ipsa scripturae corruptela
 comprobat. Cum enim meliores Apolo-

altero pede ungulatus, librum gestans et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi ⁴⁶debebant adorare statim biforme ⁴⁹nummen, quia et canino et leonino capite ⁵⁰commixtos, ⁵¹et de capro et de ariete cornutos, et a lumbis hircos, et a cruribus serpentes, ⁵²et planta vel tergo alites deos receperunt. Haec ex abundantia, ⁵³ne quid rumoris ⁵⁴inrepercussum quasi de conscientia praeterissemus. Quae omnia conversi iam ad demonstrationem religionis ⁵⁵nostrae repurgavimus.

Cap. XVII. Quod colimus, deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum verbo quo iussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suae, unde et Graeci nomen mundo

48. debeant D. debuerant λ. 49. nomen a. 50. commixtos ABDEF. *Vindob. Erfurt. Ambros. commistos Gabcdesf.* 51. et capro et de ariete cornutos et lumbis hircos F. et de capro et de ariete cornutos a lumbis hircos *Vindob.* 52. et a planta λ. *Haverc.* 53. inrepercussum c. 54. nostrae repurgavimus. *ABdef. Gandavensis liber.* nostrae repurgavimus. *DE(λ)abc. Erfurt. Oxon.* nostrae repurgavimus. *G. repurgamus F. Vindob.*

Cap. XVII. *Caput decimum septimum, quod in libris scriptis est decimum sectum, in ABEG. Vindob. Oxon. Erfurt. et aliis inscriptum est DE DEO., plenius in uno Vaticano QVOD DEVS VNVS SIT VLTIS ARGUMENTIS PROBARI POSSE, in D. DE DEO QVEM CHRISTIANI COLVNT., in ab. QVOD VNVS SIT DEVS ET VERVS VLTIS ARGUMENTIS PROBARI POSSE.* 1. colimus et nos *Da.* colimus nos *d., ex uno Vaticano.*

getici codices scripti praebeant *Onochoites*, vel *Onochoitis*, facili opera agnosces litteram *h* esse profectam a librariis vulgo, ut supra cap. 9. in nomine *Ctesiae* factum est, litterae *c* litteram *h* in Graecis addentibus; littera autem *i* exprimit Graecorum *η* vocalem. Etiam propius accedit scriptura libri Agobardi *Ad Nat.* I, 14., qui uno quidem loco *Onochoetae*, duobus alteris *Onocholetes* praebet, littera *i* per errorem in *l* mutata. Huius dei *Onochoetae* imaginem in figura asini palliati, qui nescio quid auditoribus suis uno pede porrecto tradere videtur, in gemma antiqua, quam edidit Stephanonius (Gemmae antiquitas sculptae a P. Stephanonio Vicentino collectae et declarationibus illustratae. *Venet.* 1646. tab. 30. Cf. Lucae Holstenii *Epist.* ad diversos ed. Boissonade. Paris 1817. p. 173.) cum Luca Holstenio et Frid. Muentero indubitanter agnosco. Muenterus eam gemmam aere incisam et expressam exhibet in *Primord. Eccl.* Afr. p. 218.

c. et planta vel tergo alites deos receperunt.] Canino capite sangebatur Anubis, leonino Mithras, cornuti erant Hammon, Panes, Satyri, qui idem etiam

a lumbis hirci, a planta vel tergo alites Mercurius, Victoriae, alia numina. Serapidis a cruribus serpentis imaginem recenset *Montfaucon Diar. Ital.* p. 443. Cf. *Passeri Luc.* III, 70. *Gaignant Le Dieu Serapis* p. 9., et serpentipedes erant etiam Gigantes. *Macrob. Saturn.* I, 20. *Apollod.* I, 61. *Ovid. Trist.* IV, 7, 17.

d. ex abundantia] Nempe quod haec confutare non fuerit admodum necesse. *Seneca De Benef.* [I, 11.] „Iam cetera ex abundantia veniant delicatas factura.“ *Quintil. Institut.* IV, 5 „Quia addit ex abundantia: Etiam si id non fuisset“ *coll. Id. ibid.* V, 6 „Aut si praeter alia causae instrumenta adiicit ex abundantia hanc quoque conscientiae suae fiduciam.“ *Pessim* apud *Tertullianum.* B. *Hieronymus ex superfluo* dicit *Adv. errores Ioh. Hierosolymitani:* „Verum haec ex superfluo dicta sint.“ *Graeci dicunt ex περισσότητας.* *Clem. Alex. Paedagog.* libro I. „ἔξεστι δὲ ἡμῖν ἐκ περισσότητας πρὸς τοὺς φιλεγγλήμονας ἐπισκοπεύσασθαι.“ (*Herald.*) V. quae adnotavero ad libri *Ad Scap.* cap. 2.

Cap. XVII. a. instrumento] Cf. adnot. ad cap. 18.

on accommodaverunt^b. Invisibilis est, etsi videatur; incom-
 isibilis, etsi per gratiam repraesentetur^c; inaestimabilis, etsi
 is^a sensibus aestimetur. ³Ideo verus et tantus ⁴est^d. Ce-
 quod videri ⁵communiter, quod comprehendi, quod aestimari
 , minus est et oculis quibus occupatur, et manibus quibus
 inatur^e, et sensibus quibus invenitur: quod vero immensum
 oli sibi notum est. ⁶Hoc quod est, ⁷deum aestimari facit^f,
 aestimari non capit^g. ⁸Ita eum vis magnitudinis et notum
 ibus ⁹obicit et ignotum. Et haec ¹⁰est summa delicti nolen-
 recognoscere quem ignorare non possunt. Vultis ex operibus
 s tot ac talibus, quibus continemur, ¹²quibus sustinemur,
 oblectamur, ¹³etiam quibus exterremur, vultis ex animae
 testimonio ¹⁴conprobemus? Quae licet carcere corporis pressa,
 astitutionibus pravis ¹⁵circumscripita, licet libidinibus ¹⁶et con-
 entitiis evigorata. licet falsis deis exancillata^b, cum tamen re-

ion ABFG. Vindob. cosmum E. Erfurt. 2b. sensibilis c. 3. adeo Ged.
 m. λ. 5. communitier om. λ. 6. Hoc quod est ABDEFGabede. Vindob.
 Hoc est quod Af. Haverc. 7. deum ΑφΒDEλabcdef. Haverc. Erfurtensis
 Dani (h. e. Dominum) Aβ. dominum G. divinum Vindob. dum F. 8.
 n abc. Tanta enim Fulv. Ursinus. 9. obicit Dabede. Bongars. Ozon.
 om. c. 11. ipsis tot ac talibus D. istius tot ac (et F.) talibus FG. Vin-
 12. quibus sustinemur om. c. 13. et quibus exterremur F. etiam quibus
 ur Erfurt. 14. conprobemus om. λ. 15. circumsepta F. 16. et
 ibcd. Erfurt. Ambros. ac (ΑφΒφDφ. Vindob.) ef. Haverc.

raeci nomen mundo κόσμον ac-
 laverunt.] V. Varro ap. Valer. Prob.
 l. Ecl. VI, 31. Plin. H. N. II, 4, 3.
 r gratiam repraesentetur] Forte
 m reprehensetur, ut respondeat
 posito incomprehensibili, et sic
 rit, quod comprehenditur per
 scilicet fidei, spei et caritatis,
 mavis, eucharistiae, ubi corpus
 utrectamus. Verumtamen nihil
 im. (La Cerda.) Per gratiam
 us se repraesentat deus per
 a suum, quem in ornamentum
 is suae expressit.
 leo verus et tantus est.] Ideo
 it quia videtur, per gratiam re-
 latur et humanis sensibus aesti-
 Tantis, quia nihilominus invisi-
 b, incomprehensibilis et inaesti-
 Haec igitur intelligenda sunt
 Uo. (Herald.)
 intaminatur] Hoc est tangitur.
 inatus contactus, intaminatus in-
 (Rigault.) Gloss. Vet. in Ang. Maii
 Class. tom. VI, p. 518 „Contam-
 contingere.“ Ataminare pari
 usurpavit Ambros. De Inst. Virg.
 „No, queso, tetigeris, ne attam-

minaveris quae sunt iatius saeculi, sed
 semper in psalmis, in hymnis et canti-
 bus spiritualibus abducas te ab huius
 saeculi conversatione.“
 f. Hoc quod est, deum aestimari facit]
 Explicat Tertullianus quomodo deus sen-
 sibus nostris aestimetur ac comprehen-
 datur. Quod est immensum, inquit, sibi
 soli notum est, nec potest capi aut
 comprehendi nisi ab infinito. Atque hoc
 ipsum deum aestimari facit id quod
 est, id est, hinc deprehendimus ac
 cognoscimus deum esse immensum, in-
 comprehensibilem et infinitum, quia a
 nobis comprehendi atque aestimari non
 potest. (Herald.)
 g. dum aestimari non capit.] V. quae
 adnotavero ad De Fuga in Persecut.
 cap. I.
 h. exancillata] h. e. servitio dedita.
 Apul. De Dogm. Plat. I, 13 „cetera enim
 membra ancillari et subservire capiti.“
 Cf. Non. s. v. Ancillantur. p. 70 sq. ed.
 Merc. Arnob. Adv. Nat. VII, 13 „an-
 cillatum servuli paribundis trepidationi-
 bus imitatus.“ Gloss. Vet. „Εργομω-
 χείω, ancillor, adsecto, adolor.“ Sal-
 mas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 427.

sipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua ¹⁷valitudine, et sanitatem suam ¹⁸patiturⁱ, ¹⁹deum nominat, ²⁰hoc solo, quia proprie verus hic unus. Deus bonus et magnus, et Quod ²¹deus dederit omnium vox est. ²²Iudicem quoque contestatur illum Deus videt, et Deo commendo, et Deus mihi reddet^k. O testimonium animae naturaliter Christianae! Denique pronuntians haec non ad Capitolium, sed ad caelum respicit. Novit enim sedem dei vivi ab illo, et inde descendit.

ap. XVIII. Sed ¹quo plenius et impressius^a tam ipsum ²quam dispositiones eius et voluntates ³adiremus, adiecit ⁴instrumentum litteraturae^b, ⁵si qui velit de deo inquirere, et ⁶inquisito invenire, et invento credere, et credito deservire. ⁷Viros enim ⁸iustitiae innocentia dignos deum nosse et ostendere a primordio in saeculum emisit spiritu ⁹divino ¹⁰inundatos, quo praedicarent deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo ¹¹struxerit (hic enim ¹²est verus Prometheus, qui saeculum certis temporum dispositionibus et exitibus ¹³ordinavit), exinde ¹⁴quae signa ¹⁵maiestatis suae iudicantis ediderit per imbres, per ignes, ^{15b}quas demerendo sibi

17. valitudine, sanitatem λ. 18. patitur f. Latinius. 19. dominum G. et deum abc. 20. hoc solo quia proprie verus (versus BG.) hic unus deus bonus et magnus ABDEFGcde. Vindob. Oxon. Erfurt. hoc solo nomine quia proprio dei veri. Deus magnus, deus bonus λf. Haverc. solum quia proprie verus hic unus deus, bonus et magnus ab. 21. deus om. D. 22. iudex quoque contestatur illum (illum E.) DE. iudices quoque cum testatur illum a.

Cap. XVIII. 1. quod G. 2. quam om. (AφBφ). 3. adiret F. adoremus G. 4. instrumentum adiecit Dabedef. 5. si qui ABEλdef. Erfurt. Oxon. Vindob. Pamelii libri. si quis F. si quid Dabc. sed quidquid G. 6. inquisitum Fed. Vindob. 7. Et viros ab. 8. iustitia, innocentia a. iustitia ac innocentia b. iustitia et innocentia cdef. 9. divino om. c. 10. inundatos Dab. mandato G. 11. instruxerit Eabe. 12. est om. c. 13. ordinavit ABDEFGλabcde. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. ordinaverit f. Haverc. 14. quae AβDEFGλabcde. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. qui (AφBφ)f. Haverc. Fulv. Ursinus. 15. maiestatis suae indicantis Da. maiestati suae vindicandae b. Fule. Ursinus. maiestatis suae iudicandis F. 15b. qui f. Haverc.

i. et sanitatem suam patitur] V. quae adnotavero ad cap. 21.

k. et Deus mihi reddet.] V. De Testim. Animae cap. 2. Minuc. Fel. Octav. cap. 18 „Audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam deum dicunt, et Deus magnus est, et Deus verus est, et Si deus dederit! Vulgi iste naturalis sermo est, an Christiani consentis oratio?“ Cyprian. De Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.)

Cap. XVIII. a. impressius] V. adnot. ad cap. 5.

b. instrumentum litteraturae] Instrumentum Tertullianus amat ponere pro apparatus. Ita modo supra cap. 17. dixit

rat „instrumentum elementorum.“ Sacros libros eodem vocabulo iterum designat initio cap. 19 „Primam instrumentis istis auctoritatem suam antiquitas vindicat.“ Cf. ibid. „Multis instrumentis cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est.“ et cap. 21 „quoniam edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam.“ et cap. 46 „nec mirum si velis instrumentum ingenia philosophorum interverterant.“ Scorpiae. cap. 15 „Et si fidem commentarii voluerit haereticus, instrumenta imperii loquentur.“ De Corona cap. 7 „De suis enim instrumentis saecularia probari necesse est.“

as determinaverit^c, ¹⁸ quae ignoratis ¹⁷ et desertis ¹⁸ et obser-
s praemia destinarit, ¹⁹ ut qui producto aevo^d isto iudica-
t suos cultores in vitae aeternae ¹⁹ retributionem, profanos
n aequae perpetem ²⁰ et iugem, suscitatis omnibus ab initio
s et reformatis et ²¹ recensitis ad utriusque meriti ²² dispun-
. Haec et nos risimus aliquando. De vestris ²³ sumus.
non nascuntur ²⁴ Christiani^e. Quos diximus praedicatores,
ae de officio ²⁵ praefandi vocantur. Voces eorum itemque
, quas ad ²⁶ fidem divinitatis edebant, in thesauris litterarum
, ²⁷ nec istae latent. ²⁸ Ptolemaeorum eruditissimus, ²⁹ quem
plum supernominant, et omnis litteraturae ³⁰ sagacissimus,

ignoratis *f. Haverc.* quibus ignoratis *Fulv. Ursinus.* 17. et desertis *b.*
is ABDEFGlaede. Vindob. Ozon. Erfurt. aut desertis *Fulv. Ursinus.* aut
f. Haverc. 18. et observatis his *l. Fulv. Ursinus.* et observantibus his
Vindob. Ozon. Erfurt. et observandis his *b.* sed observantibus *iis D.*
servantibus his c. Sed et observantibus *d.* sed observantibus *f. Haverc.*
qui producto *ABEFGcde. Vindob. Ozon. Erfurt.* ut qui producto *Haverc.*
ura Desid. Herald. et qui producto *Dab.* qui producto *f. Fulv. Ursinus.*
facto *l.* 19. restitutionem *l. Haverc.* dispositionem *Vaticanus unus.*
sem om. Dab. Ozon. 21. recenset *l. recensetis ABE. Erfurt.* 22. dis-
m (depunctionem *F.*) et nos *F. Vindob.* 23. sumus *ABEF. Vindob.*
urt. Ambros. fuimus *Dabedef. Haverc.* 24. Post vocem Christiani in libris
incipit novum caput, decimum septimum in scriptis omnibus, cum titulo DE
MS. in ABDEG. Erfurt. Vindob. Ozon. aliis. In ab. inscriptum est QVOD
MEI PHILADELPHI OPERA SACRAE LITTERAE IN GRAECAM LINGVAM
ALATAE. 25. praefandi *ABFbbdef. Vindob. Gorziens. Gandav. Elnonensis.*
di DEGae. Erfurt. Ozon. 26. finem *acc.* 27. nec istae latent *ABDEFlab.*
Erfurt. Ozon. nec iste ne latent *G.* nec istae nunc latent *cdef.* 28.
um F. Vindob. Ptolemaeorum scriptum *estlat, non Ptolemaeorum, in*
omnibus, et sic constanter. Pro eruditissimus in F. Vindob. est eruditissi-
29. Ptolemaeus, quem Philadelphum supernominant, rexit omni (leg. rex
l. 30. sapientissimum F. Vindob.

as demerendo sibi disciplinas
verit] Legis et evangeliorum
s significat, quibus coli volue-
ribus se propitium praeberit.

incto aevo] Hoc est ad finem
et consummato. Heraldus vo-
ducto aevo.“ Cuius equidem
scribo: Fortasse *producto*, id
immato et peracto. Sic libro
[cap. 10.] „Intolerandum sci-
ori domino offenso satisfacere,
ductae reformari.“ De Anima
„certiora et colatiora somnari
sub extimis noctibus, quasi
rgente animarum vigore pro-
vire.“ De Pudic. [cap. 8.] „Mi-
i *producta* substantia,“ *οὐσία*
ισης. Nam *prodigere ἀναλτα-*
lautus in Nervolaria ap. Festum
Muell.] „*Productae* prodigium
atorem addece.“ Praestantiss.

Scaliger legebat „*Pollucte.* Prodigum
esse amatorem addece.“ Legerim „*Pro-*
ductae. Prodigum esse amatorem adde-
cet.“ Quasi quaesierit aliquis: Quid
factum tot minis? vel quid eiusmodi,
ac responderit alter: *Productae* cett.
B. Hieronymus obiurgatione Sabiniani
diaconi: „Sed *prodita* patris substantia
porcorum siliquis delectaris.“ Usi su-
mus cod. ms. in quo scriptum erat
„*prodata* patris.“ Lege *productae.* (He-
rald.)

e. Fiunt, non nascuntur Christiani.]
De Testim. Animae cap. 1 „Non es, quod
sciam, Christiana: fieri, non nasci, soles
Christiana.“ Hieronym. ad Laetam. tom.
IV, p. 590. Benedict.: „Despuat licet et
irrideat epistolam meam, et me vel stul-
tum vel inssnum clamitet; hoc et gener
eius faciebat antequam crederet. Fiunt,
non nascuntur Christiani.“ Ambros. De
Virg. cap. 2 „Hoc nos magisterium non

cum studio bibliothecarum ³¹Pisistratum^f, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum^g, quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, ex suggestu ³²Demetri Phalerei^b grammaticarum tunc probatissimè, cui praefecturam mandaveratⁱ, libros a Iudaeis quoque postulavit^k, ³³proprias atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetae peroraverant^l, scilicet ad domesticam dei gentem ex patrum gratia. Hebraei retro qui nunc ³¹Iudaei. Igitur et litterae Hebraeae et eloquium.

31. Pisistratum opinor *Fef.* Pisistratarum opinor *ABEG. Vindob. Erfurt.* Pisistratum ut opinor *D(λ)abcd.* Pro aemularetur in *G. est* aemulatur. 32. demetri phalerii *AB.* Demetrii falerii *E. Erfurt. Oxon.* Demetrii phalerii *FG. Vindob.* 33. proprias atque *ABDEFGA. Erfurt. Ambros. Oxon. Vindob.* proprias scilicet atque *abcde.* 34. Post vocabulum Iudaei in libris scriptis incipit caput decimum octavum, in veteribus editis decimum nonum, quod caput in *ABDEG. Vindob. Erfurt. aliique* inscriptum est *DE SCRIPTVRIS DOMINICIS., in Oxoniensi DE SCRIPTVRIS DIVINIS., in ab. QVANTA SIT SACRAE SCRIPTVRAE ANTIQVITAS ET DE MOYSIS CAETERORVMQVE PROPHETARVM AETATE.*

invenimus, sed accepimus; sic instituit mystici carminis doctrina Christi.“

f. Pisistratum] Is primus Athenis bibliothecam publicam condidit. Gell. N. A. VI, 17. Isidor. Orig. VI, 3, 3. Athen. Deipnos. I, p. 3. Suid. s. v. *Ὀμηρος*. Cf. interpr. ad Aelian. V. H. XIII, 14. et VIII, 2. Cic de Orat. III, 34.

g. memoriarum] Memoriae sunt historici libri vel annales. Sic infra cap. 19 „et urbes insignes historiarum et canas memoriarum.“ Ad Nat. II, 12 „Saturus in terris humanae qualitatibus apud veteres memorias recensetur.“ Adv. Iud. cap. 1 „scripturarum sacrarum memorias.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 7 „Specta de libris memorias“ cett. Id. ibid. cap. 31 „Memoriae et tragoediae vestrae incensis gloriantur.“ Cf. Apolog. cap. 9 „ut ita sparsum genus per commercia humana concurrat in memorias suas“, ubi memorias interpretare genealogias.

h. ex suggestu Demetri Phalerei] De Demetrio Phalereo v. praeter Menag. ad Diog. Laert. V, 78 sqq. et Perizon. ad Aelian. V. H. III, 17. Bonamy in Mém. de l'Acad. des Inscr. tom. VIII, p. 157 sqq. H. Dohrn De Vita et Rebus Demetrii Phalerei (Kil. 1825), et praesertim, quod huic Tertulliani de illo locum adtineret, Valcken. Diatr. de Aristobulo Iudaeo §. XVIII. Ritschl Bibl. Alexandr. p. 15. Parthey Das Alex. Museum p. 35 sqq. et p. 68 sqq. Suggestus est suggestio, suasio, hortatus. Ulpian. Digest. XXVII, 8, 1 „si ex suggestu eorum praeses dederit curatores.“

i. cui praefecturam mandaverat] Bibliothecae. Ioseph. Antiqu. Iud. XII, 2 „ἕξας οὖν ὁ βασιλεὺς ἀρίστα τὸν Δημήτριον φιλοτιμούμενον περὶ τὸ πλεθρὸς αὐτῶ τῶν βιβλίων ἐποτίθεσθαι.“ et „Δημήτριος, ὁ Ψαλλερεὺς, ἔς τὴν ἐπὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ βασιλέως.“ Pseudaristeas: „καταταχθεὶς ἐπὶ τῆς τοῦ βασιλέως βιβλιοθήκης Δημήτριος ὁ Ψαλλερεὺς.“

k. a Iudaeis quoque postulavit] Ioseph. libro XII „τὰ τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας βιβλία.“ Ac deinceps semper hos libros vocat *Νόμον*, ut ab illis Septuaginta nihil praeter pentateuchum allatum aut in Graecum linguam translatum fuisse videatur. Hilarius quoque prologo in Psalmos ait septuaginta senioribus a rege Ptolemaeo transferendis in Graecum sermonem totius Legis eam mandatam fuisse. At Clemens Alex. Strom. I. conversas ab iis in sermonem fuisse refert *τὰς γραφάς, τὰς τε τοῦ νόμου καὶ τὰς προφητείας*. Irenaeus quoque apostolos tradit, ac deinceps horum sectatores, prophetica omnia in adnuntiavisse quemadmodum seniorum interpretatio continet. Et tamen ab apostolis citata quaedam ex prophetis Hieronymus notavit, quae in illa Septuaginta Interpretum versione non reperiantur; qua de re gravis est viri illius doctissimi querela, praefationibus in Pentateuch. et Tradit. Hebr. (Rigalt.)

l. peroraverant] Cf. quae adnotata sunt ad De Idol. cap. 7.

notitia vacaret, hoc quoque ²⁵a Iudaeis Ptolemaeo ²⁶sub-
est²⁷ septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos
us quoque philosophus, ²⁸providentiae vindex, de sententiae
one suspexit²⁹. Adfirmavit haec vobis etiam ³⁰Aristaeus³¹.
raecum stilum ⁴⁰exaperta⁴¹ monumenta reliquit. Hodie
apeum⁴² Ptolemaei bibliothecae ⁴³cum ipsis Hebraicis ⁴⁴li-
bentur. Sed et Iudaei palam lectitant. Vectigalis libertas⁴⁵;

s ptholomeo (ptolomaeo E. Erfurt. Vindob. ptolomaeo F.) ABEFG. Vin-
Erfurt. Ptolemaeo a Iudaeis Dabcdef. 36. rescriptum est λ. 37.
duobus d. 38. providentiae vindex ABFGabcdef. Vindob. Gorziens.
index Ambros. Erfurt. pro provinciae index Vaticanus unus. provinciae
con. provinciae Iudaeae Da. 39. Aristaeus (Aristeus Ambros. arithetus
s BFG. Vindob.) ABFGa. Vindob. Ambros. Aristaeus DEabcde. Erfurt.
exaperta Gasp. Scioppius. ex aperta λ. exerta Latinius. exaperto
aperto reliqui omnes. 41. monumenta Fl. et edd. aliquot. monu-
42. cum ipsis om. FG. Vindob. 43. litteris om. BFGa. Vindob.

riptum est] Subscriptum et
est a Iudaeis Ptolemaeo hoc,
scaret, septuaginta et duobus
s indultis. De verbo sub-
adnotata ad De Idol. cap. 23.
si gratificari, largiri, conce-
supra cap. 16 „si diem solis
tulgemus.“ Est vocabulum
torum. V. Dirksen Manuale
., qui nubem exemplorum

sententiae communione suspen-
observavit Iunius communio-
sententiae non esse de LXX
in sacrarum librorum inter-
venientia intelligendam, sed
cum Menedemo communem
i προνοίας opinione. Quod
psiusque adeo Pseudaristaeae
le est colligere. Quod au-
penda illa LXX Interpretum
veteres tradiderunt, paucis
tat Hieronymus Apolog. adv.
Et nescio quis primus auctor
cellulas Alexandriae men-
truxerit, quibus divisi eadem
cum Aristaeus eiusdem Pto-
ρασπιστής, et multo post
ephus nihil tale retulerint,
basilica congregatos contu-
it, non prophetasse. Aliud
tem, aliud interpretem esse.“

o Menedemo cf. Menag. ad
III, 144. (133.) H. Hody
t. Orig. (Oxon. 1750.) cap. 8.
e. est revereri et admirari.
33 „Sed quid ego amplius
atque tempore in Germania et Italia
? quem necesse est suspi-

ciamus, ut eum quem dominus noster
elegit.“

o. Aristaeus.] De hoc v. Van Dale Dis-
sert. super Aristes. (Amstelod. 1705.)
H. Hody l. I. Fabric. Bibl. Gr. III, p.
666 sqq. Cf. Gallandi Bibl. Patr. tom. II,
p. 771 sqq. Cellar. Dissert. Acad. (Lips.
1715.) Diss. XIII. De LXX Interpretibus.
p. exaperta] Ita rescripti Gasp. Sciop-
pium et Fuldensem librum seculus, cum
vulgata scriptura ex aperta sanam sen-
tentiam officiat nullam. Exaperire in
Graecum stilum est recludere, conver-
tere, transferre in Graecum sermonem.

q. Hodie [apud Serapeum] Cf. Ios.
Scaliger. ad Euseb. Chron. p. 134. Chry-
sost. Orat. I. adv. Iud. tom. I, p. 595.
Morell. „Και μέχρι νυν και (in Sera-
peo) των προφητων αι εξημενευθεισαι
βιβλοι μενουσι.“ De loco diversus abit
Epiphan. De Ponder. et Mensur. §. 11.
p. 168 „Αι βιβλοι εις Ἑλληνισα εκ-
τεθεισαι απετέθησαν εν τη πρώτη
βιβλιοθήκη τη εν τη Βρογχίω οικο-
δομηθειση· ετι δ' υστερον και ετερα
εγένετο βιβλιοθήκη εν τῷ Σεραπίω,
μικροτέρα της πρώτης, ητις και θυ-
γάτηρ ὀνόμασται αὐτης, εν ἣ απετέ-
θησαν οι του Ἀκύλα και Συμμάχου
και Θεοδοτίωνος και των λοιπων ἐξ-
ημενευθεισων βιβλων.“

r. Vectigalis libertas] Vectigalis liber-
tas dicitur quam Iudaei vectigali redi-
munt, id est pensatione annua, ut libere
in synagogas suas et cultum suum con-
venire possint; cuiusmodi libertatem hoc
quoque tempore in Germania et Italia
obtinent. (Fr. Iunias.) Recto Xiphilina.

vulgo ⁴⁴aditur sabbatis omnibus. Qui ⁴⁵audierit, inveniet deum⁴⁶; qui etiam studuerit intellegere, cogetur et credere.

Cap. XIX. ¹Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas vindicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem ²de temporibus adserere. [Auctoritatem litteris praestat antiquitas summa. Primus enim propheta Moyses, qui mundi conditionem et generis humani ³pullulationem et mox ultricem iniquitatis illius aevi vim cataclysmi de praeterito exorsus est, per vaticinationem⁴ usque ad suam aetatem et deinceps per res suas futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem saeculi praestitit. Superior invenitur annis circiter trecentis quam ille antiquissimus penes ⁴vos Danaus in ⁵Argos transvenisset, Troiano denique proelio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli, qua relatum est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum ⁶regem cum Iove dimicasse, ostenditur bellum cccxx et duobus annis Iliacum exitum^b antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Iudaeis a deo missa est. Deinceps ⁷multa et alii prophetae vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecurrit aut certe concurrat aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales, physicorum princeps, sciscitanti ⁸Croeso nihil certum de divinitate respondit^c, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon^d eidem regi finem ^{Psalm. XXXIX, 5.} longae vitae intuendum praedicavit non aliter quam prophetae. Adde

44. additur FG. Vindob. inditur invenit Lipsius in aliquo scripto teste La Cerda
45. adierit f.

Cap. XIX. 1. Primam igitur instrumentis λ. Haverc. 2. de tempore adserere λ. Post quae verba quod uncinis inclusi segmentum solus habet Fuldensis liber. 3. pullulatione λ. 4. nos λ. 5. Argo λ. 6. reges λ. 7. multi Haverc. 8. Cyro λ.

Epit. Dion. Cassii LXVI, 7. (p. 1082. ed. Reimar.) in Vespasiano: „και απ' εκεινου διδραχμων εκαχθη τους τα πατρια αυτων εδη περιστρελλοντας τω Καπετωλιω Διι και ετος αποφερευ.“, ad quae verba v. Reimari adnotata. Ioseph. Antiqu. Iud. VII, 6 „φορον δε τοις οπου δηποτ' ουσω Ιουδαιοις επεβαλε, δυο δραχμας εκαστον κελευσας ανα παν ετος εις το Καπετωλιον φερευ, ωσπερ προτερον εις τον εν Ιεροσολυμοις νεων συνετελου.“ Cf. interpretes ad Sueton. Domit. cap. 12. et ad Iuven. Sat. III, 13.

s. Qui audierit, inveniet deum] Facile erat cum Rigaltio rescribere „Qui adierit.“ Sed hoc dicit Tertullianus: Qui

audierit vocem dei in sacris istis libris reconditam, deum ipsum inveniet.“

Cap. XIX. a. per vaticinationem] Est enim veri vatis nosse et praesentia et futura et praeterita. Cf. Homer. II. I, 66. Ovid. Met. I, 17. Vergil. Georg. IV, 362. Suid. s. v. Τριπνος.

b. exitum] Cf. adnot. ad Scorpiae cap. 9.

c. nihil certum de divinitate respondit] Diog. Laert. I, 9, 36. Plutarch. Conviv. Sept. Sapient. p. 135. Cf. infra cap. 36.

d. Solon] Plutarch. Solon. cap. XI. Herodot. I, 32. Lucian. Contempl. tom. I, p. 349. ed. Graev.

potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina concepisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est. aedam nobiscum vel prope nos habetis. De sophia amor losophia vocitatus est, de prophetia affectatio eius poeticam tionem deputavit*. Gloriam homines si quid invenerant, ut n facerent, adulteraverunt. Etiam fructibus a semine dege- ontigit. Multis adhuc de vetustate modis consistere^f divi- itterarum, si non maior auctoritas illis ad fidem de veri- te viribus quam de aetatis annalibus suppetisset. Quid enim s patrociniabitur testimonio earum, nisi disunctio cotidiana- totius, cum ^gdispositiones regnorum, cum casus urbium, tus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, nodum ante milia annorum praenuntiabantur? Unde et spes quam ridetis, animatur, et fiducia, quam praesumptionem corroboratur. Idonea est enim recognitio praeteritorum ad adam fiduciam futurorum. Eadem voces praedicaverunt e partem, eadem litterae notaverunt. Unum est tempus is quod apud nos separari videtur. Ita omnia quae super- nprobata, *probata* sunt nobis, quia cum illis quae probata e futuris praedicabantur. Habetis, quod sciam, et ¹¹vos , quatinus appellatio ista ¹²verae vatis dei veri passim super qui vaticinari videbantur usurpata est. ¹⁴Sunt vestrae nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei ¹⁶vestri.] taque ¹⁶substantias omnesque materias, origines, ordines, veterani cuiusque stili ¹⁶vestri, gentes etiam plerasque et signes ¹⁹historiarum et canas^e memoriarum^e, ipsas denique itterarum, indices custodesque rerum et (puto adhuc minus ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra terim prophetae scrinium^h saeculis vincit, in quo videtur

iones *Leopoldus*. dispositione λ . 10. improbata, probata sunt nobis improbata sunt nobis λ . in probato sunt nobis *Casp. Scioppius*. 11. ¹²verae vatis *Havercamp*. vera vates λ . 13. ceteras quae *Havercamp*. ge. sicut λ . sciunt *Haverc*. 15. nostri λ . 16. substantiae omnes- ae λ . 17. venas *om. c.* 18. nostri λ . 19. historiarum et canas m *ABEFG. Bongars. Erfurt. Vindob.* historiarum et causas memoria- istoriarum causas et memoriarum *acde.* historias et causas memoria- istoriarum canas et memoriarum *Haverc.* canas memoriarum *f.* histo- ana et memoriarum λ .

avit] Hoc est abscidit, decer- calum de arbore.

terem] V. adnot. ad De Idol.

nas memoriarum] Urbes canas

memoriarum dicit quarum vetustiasi- marum mentio fit in annalibus libri. De voc. *memoriae* cf. quae adnotavi supra ad cap. 17.

h. scrinium] Libri. Cf. Horat. Sat. I, 1, 120. Pers. Sat. I, 106.

thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti ²⁰ et inde iam nostri. Si quem audistis interimⁱ Moysen, ²¹ Argivo Inacho pariter aetate est. Quadringentis paene annis (nam et septem minus^k) Danaum, et ipsum apud vos vetustissimum, praevenit, ²² mille circiter cladem Priami antecedit^l, ²³ possem etiam dicere quingentis ²⁴ amplius et Homerum^m, habens quos sequar. Ceteri quoque prophetae etsi Moysi postulantⁿ, extremissimi^o tamen eorum non retroiores ²⁵ reprehenduntur^r primoribus vestris ²⁶ sapientibus et legiferis et historicis? Haec quibus ordinibus probari possint non tam diffi-

20. et inde iam (iam et E. Erfurt.) nostri. Si quem audistis interim Moysen *El. Erfurt.* et inde iam nostri si quem audistis. XVIII. DE MOYSE PROPHETA. Interim Moysen *Ab. Ambros.* et inde etiam nostri si quidem audistis. XVIII. Interim Moysen *ApBp.* et inde iam et nostri si quidem audistis. XVIII. DE MOYSE PROPHETA. Interim Moysen (Moysem D.) *DG.* et inde iam et nostri si quem audistis. DE MOYSE PROPHETA. CAPIT. XVIII. Interim Moysen *Vindob.* et inde etiam nostri. Si quem audistis interim Moysen *def. Pamelianorum quatuor.* et inde iam nostri si quem audistis. Interim Moyses *F.* et proinde etiam nostri. Si quidem audistis interim Moysen *Fulv. Ursinus.* 21. Argivo Inacho pariter aetate est. Quadringentis paene annis, nam et septem (nam septem λ.) minus *ABDEFG.* Erfurt. *Vindob. Ambros. Oxon.* Argivo Inacho parem aetate octingentis pene *num* ante U. C. Centum (ante U. C. Nam et centum c.) septuaginta *abc.* Argivo Inacho par est aetate: quadringentis *d.* 22. mille circiter *ABDEFG.* Erfurt. *Vindob. Oxon. Ambros.* trecentos circiter annos *ab.* 23. possum dicere etiam λ. *24* amplius *om. a.* 25. reprehenduntur *ABDEG.* Erfurt. *Oxon. Bongars.* reprehenduntur *Vindob.* deprehenduntur *F.* deprehenduntur *abcdef.* Pro retroiores *Neursius Crit. Arnob. p. 228. volebat retrorsiores.* 26. sapientibus et elegiferis *E. Oxon. Erfurt.* sapientibus legiferis *ab. Post verba et historicis in libris veteribus novum caput incipit, decimum nonum in E. Oxon. Erfurt., vigesimum in ABDFG.* *Ambros. Vindob. alisque. In ABDEG. Erfurt. Vindob. Oxon. Ambros. inscriptio est DE STATU TEMPORVM., plenior in uno Vaticano QVOD ANTIQVITAS SCRIPTVRARVM POSSIT ET MOSIS AETATE ET SVPPVTATIONE TEMPORVM FACILE PROBARI. Eseni ab. habent QVOD ET VETVSTISSIMIS SCRIPTORIBVS ET RERVM FRAEDICTARVM EVENTV VERITAS PROBETVR.*

i. Si quem audistis interim] Huius usus pronomen *aliquis* cum nominibus propriis struendi aliquot exempla adduxi supra ad cap. 11. *Interim*, antequam alios in testimonium advocaero.

k. nam et septem minus] Praecesserat *paene*, quo iam haec verba Septimii *ἀκριβείας* suae testes referas. Moysen Inacho parem aetate faciant praeter Tertullianum Tatianus quoque, et Clemens Alexandrinus et Iosephus et Porphyrius, ut alios taceam. Cf. Euseb. Praepar. Evang. X, 3.

l. mille circiter cladem Priami antecedit] Cf. Theophil. ad Autolyc. III, p. 131. C. (ed. Paris.) Lactant. Instit. Div. IV, 5.

m. possem etiam dicere quingentis amplius et Homerum] Cf. Tatian. Orat. ad Gr. cap. 49. Euseb. Praepar. Evang. X, 3.

n. postulant] Hoc est aetate inferiores sunt. De Resurr. Carnis cap. 45 „Omnis enim consummatio atque perfectio, etsi ordine *postumat*, effectus tamen anticipat.“

o. extremissimi] Amant talia Afri. Sic Apul. De Magia cap. 98. et Tertullian. De Culta Femin. II, 1. tuncur *superlativum postremissimum.* Item Gell. N. A. XV, 12. Sic *minimissimus* reperitur *hic* apud Arnob. Adv. Nat. V, 7. et 14., *de novissimior* in Actis Pass. SS. Perpetuae et Felicitatis praefat. His *odde postremissimum* ap. Senecam. Epist. LXXII et Sext. Empir. Adv. Mathemat. II, p. 627. ed. Fabric. *ἐλαχιστότατος.* Cf. Vossii Aristarch. II, p. 687. ed. Eclat.

p. retroiores reprehenduntur] h. a. retrahuntur. Adiectivum *retrosior* novum finxit Septimius de adverbio *retro*, quo uti solet pro *antea*. Exempla dedi ad De Spectac. cap. 9.

nobis exponere quam ²⁷ enorme, nec arduum, sed interim
 . Multis instrumentis cum digitorum ²⁸ supputariis gesticulis
 dum est, ²⁹ reseranda antiquissimarum etiam ³⁰ gentium ar-
 Aegyptiorum, Chaldaeorum, Phoenicum, ³¹ advocandi muni-
 ciorum per quos notitia subministrata est, ³² aliqui ³³ Manethon
 tius et Berossus Chaldaeus, ³⁴ sed et Hieronymus Phoenix, Tyri
 ctatores ³⁵ quoque ipsorum ³⁶ Mendesius Ptolemaeus et Me-
 Ephesius et Demetrius ³⁷ Phalereus et rex Iuba et ³⁸ Apion

me, et arduum. Sed interim longum multis ab. enorme, nec arduum,
 im longum dinumerare. Multis λ. 28. subputatoriis gesticulis asseren-
 λ. 29. reservanda ABE (m. pr.) FG. 30. gentium arcana Vaticanus unus.
 andi municipes eorum per quos ABEEFGf. Vindob. Erfurt. advocandi per
 advocandi eorum municipes per quos abd. Bongars. advocandi etiam
 per quos cd. 32. aliqui λabedef. alioquin ABDEFG. Vindob. Erfurt.
 Gorziens. 33. Manethos λ. 34. Aegyptius et Hebraeus et Chaldaeus λ.
 et Hieronymus Phoenix Tyri rex ego. sed et Hieronymus (Iromus f. Haeroc.)
 f. Haberc. ex emendatione Ios. Scaligeri. et Proemis Phoenix Tyriorum
 λ ABDEFGabede. Ozon. Erfurt. Vindob. aliisque corrupte extat sed et Hie-
 (sic ABDEG. Bongars. Alii variant inter Hieronymus, Ieronimus et Ieronymus)
 Tyri (tyrii ABDEG. alii. tyrum F. Vindob.) rex. 36. quoque ipsorum
 andob. eorum DEabedef. Erfurt. Ozon. 37. medesius ABE. Erfurt. Ozon.
 maenus in plerisque scriptis est Ptolomaenus. 38. Phalerius ABEG. Vindob.
 valerius F. 39. Apion ABFGab. Appion reliqui.

rim] Dum graviora restant edis-

a digitorum supputariis gesti-
 mares per digitos computasse
 a; de qua omni supputandi
 ecuratissime disputavit Beda De
 Opp. I, p. 132. Cf. Colv. et
 rprtr. ad Apul. De Magia cap. 89.,
 brandus laudat Schneider. Ecl.
 I, II, p. 317 sqq. Iacobs. ad
 Jr. Vol. II. P. III, p. 242. Gro-
 Plaut. Mil. Glor. II, 2, 48. Rei-
 Dion. Cass. p. 1195. Salmas.
 liami tom. II, p. 578. Kopp.
 . Capell. II, §. 202. p. 142.
 j. 729. p. 581. et VII, §. 745.
 ld. Palaeogr. Crit. II, 3, §. 230.
 p. 279. Bedae liber cum notis
 tat in Graev. Theas. Antiqu. Vol.
 99 sqq. Ceterum quid per in-
 significetar, aperient exempla
 tui supra ad cap. 18.
 nicipes] Municipes, inquit Paul.
 , 16, 228., sunt qui eiusdem
 vel universim eiusdem patriae

romus] Hieronymus appellatur apud
 um ad Antolycum III, p. 131 sqq.,
 es passim Eiraemus, passim
 g dicitur. Hieromus scribit Ios.
 De Emend. Tempor. p. 38. et
 i. eidem operi adnexis p. 28.,

Hieronymi nomen, plurimorum codicum
 scripturam, vindicare enitur cum Desid.
 Heraldo (qui Hieronymus Phoenix Syriae
 rector rescribendum putavit), Le Nourry
 Diss. in Tertulliani Apolog. Cap. VI, ar-
 tic. 5. inprimis ex verbis Iosephi Antiqu.
 Iud. I, 4 „Μῶχος καὶ Ἐστιαῖος καὶ
 πρὸς αὐτοῖς ὁ Αἰγύπτιος Ἰερώνυμος,
 οἱ τὰ Φοινικῶν συνταξάμενοι συμφω-
 νοῦσι τοῖς ἐπ' ἐμοῦ λεγομένοις.“, et
 altero Adv. Apion. p. 1050 „Ἰερώνυ-
 μος γὰρ οὐδαμοῦ κατὰ τὴν ἱστορίαν
 ἐμνημόνευσε, καὶ τοι σχεδὸν ἐν τοῖς
 τόποις διατετριφώς.“ Sed frustra.
 De Hieromi scriptis cf. Theophil. I. I.
 Clem. Alex. Strom. III, p. 325. Du Fresne
 ad Chron. Alexandr. p. 91. De Manetho
 v. Voss. De Histor. Graec. I, 14. pag.
 125 sqq. (ed. Westerm.) De Berossio Idem
 ibid. I, 20. p. 120 sqq.

u. Mendesius Ptolemaeus et Menander
 Ephesius] Cf. de his Euseb. Praepar.
 Evang. X, 3. Clem. Alex. Strom. I, p. 140.
 et III, p. 320. Theoph. ad Antolyc. III,
 p. 132. (ed. Paris.) Tatian. ad Graec.
 cap. 58. et 59. (cum Worthii adnot.)
 Ioseph. c. Apion. I, p. 1042. Meziriac.
 ad Ovid. Heroid. II, p. 147. Ebert. Diss.
 Sicul. p. 145 sqq. Voss. de Histor. Gr.
 p. 467. (ed. Westerm.) Dodwell. Dissert.
 de Periopl. Hannonis p. 28.

v. et rex Iuba] De Iuba scriptora,

munia ¹⁵exorbitant^b, quod et monstris et portentis naturalium¹ forma turbatur, ¹⁶providenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium divinitatis ¹⁷veritas divinationis^b. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis, quae cotidie probantur, ¹⁸praedicebantur. ¹⁹Eaedem voces sonant¹, ²⁰eaedem litterae notant, idem spiritus pulsat, unum tempus est divinationi futura ²¹praefanti. Apud homines, si forte^m, distinguitur, dum expungiturⁿ, dum ex futuro praesens, ²²dehinc ex praesenti praeteritum deputatur^o. Quid delinquimus, oro vos, ²³futura quoque credentes, qui iam ²⁴didicimus illi per duos gradus credere?

15. exorbitantur *Dab.* 16. providentiae λ . *Haverc.* 17. veritatem *abc.* 18. praedicebantur (*h. e. praecinebantur*) *D.* praedicabantur *Fl. Vindob.* praedicabant *G.* 19. Eaedem *DEFabcf. Vindob. Erfurt. Ozon.* Eadem *ABlde. Pameliom omnes. Haverc.* eadem *G.* 20. eaedem *om. E. Erfurt. eadem lde. Pameliu libri. Haverc.* 21. praefanti *BFGcde. Vindob.* praefati *D.* praefandi *AEAl. Ambros. Erfurt. Bongars.* praefari *ab.* 22. dum hinc *FG. Vindob.* 23. futuro λ . *Havercamp.* 24. didicimus illi *ABEF. Vindob. Erfurt. Ozon.* didicimus (*dicimus a.*) illis *DGabcdef.*

h. exorbitant] Exorbitare proprie est orbita excedere, deinde pro leges suas migrare, a modo praescripto deviare, aberrare et peccare. Amat Septimius hoc verbo uti. Apol. cap. 6 „si nullo desciverunt, si in nullo exorbitaverunt.“ Ibid. cap. 9 „per quod exorbitare eos vultis.“ Ibid. cap. 16 „exorbitantes et ipsi a Iudaico more.“ Cf. Ad Nat. I, 13, Ibid. II, 2 „exorbitantes scilicet ab initio sapientiae.“ De Idol. cap. 8 „sine exorbitatione disciplinae.“

i. naturalium] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

k. veritas divinationis.] Intelligit sacra prophetarum vaticinia. (Rigalt.) Tertull. De Anima cap. 28 de Moyse „Decursus generis humani ab exordio mundi per singulas nativitates nominatim temporatimque digessit, satis probans divinitatem operis ex divinatione vocis.“ Eleganter quoque Origines libro contra Celsum VI „τὸ γὰρ χαρακτηρίζον τὴν θεότητα ἢ περὶ μελλόντων ἐστὶν ἐπαγγελία, οὐ κατ' ἀνθρωπίνην φύσιν λεγομένων καὶ ταῖς ἐξβάσει κρινόμενων, οὗθ' ἀνθρώπων πνεῦμα ἢ τὰ ταῦτα ἀπαγγέλλον.“ (Herald.)

l. Eaedem voces sonant] Exitus eorum quae scripturis nostris praedicta sunt futuris, quae praedicta etiam, sed non-

dum adimpleta sunt, fidem satis adstruere debet. Eaedem enim litterae sunt quae extant hodie, eaedem voces quae aures nostras feriunt, idem spiritus tam ea quae iam exitum sortita sunt praenuntiavit, quam quae adhuc futura sunt. Eodem argumento utitur Iustinus Mart. Apolog. II. „Ἐπειδὴ τοίνυν τὰ γενόμενα ἤδη πάντα ἀποδείκνυμεν πρὸς ἢ γενέσθαι προκεκηρυγθαι διὰ τῶν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γενέσθαι, πίστιν ἔχειν ὡς πάντως γενησομένων.“ Et quae sequuntur. (Herald.)

m. si forte] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 5.

n. expungitur] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10.

o. dehinc ex praesenti praeteritum deputatur.] Divinationi futura praefanti, inquit, tempus unum est, neque in his quae futura praedicat intervalla ponit aut novit ulla. Propheta enim omnia quae vaticinatur veluti praesentia habet et videt: solum apud homines distinguitur tempus, dum completur, dum res modo futura iam praesens sit et dehinc ex praesenti mox praeterita censetur. Duos gradus quos in sequentibus dicit sunt praeteritum et praesens tempus.

sed quoniam edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis^a Cap. XXI.
 in istam esse suffultam^b quam aliquanto novellam^c, ut Tibe-
 temporis, plerique sciunt, profitentibus^d nobis quoque, for-
 n hoc^e nomine de statu eius retractetur^e, quasi sub umbra-
 signissimae religionis, certe licitae, aliquid propriae praer-
 ionis abscondat, vel quia praeter aetatem neque de victus
 ionibus neque de solemnitatibus dierum neque de ipso signa-
 corporis^d neque de consortio nominis cum Iudaeis^e agimus,
 utique oporteret si eidem deo manciparemur^e? Sed et vulgus
 scit Christum¹⁰ ut hominum aliquem^f, qualem Iudaei iudica-
 t, quo facilius quis nos hominis cultores¹² existimaverit.
 a neque de Christo erubescimus, cum sub nomine eius de-
 et damnari iuvat, neque¹⁴ de deo aliter praesumimus. Ne-

ap. XXI. Caput vigesimum primum, quod in E. Erfurt. Oxon. vigesimum est,
 Erfurt. Vindob. Oxon. inscriptum habet DE CHRISTO ET IUDAEIS., in
 libris DE IUDAEIS ET CHRISTO., in D. DE CHRISTO ET QUID CHRIS-
 DIFFERANT AB HEBRAEIS ET DE DIVINIS PERSONIS., in ab. QUID
 FIANI DIFFERANT AB HEBRAEIS ET QVISNAM CHRISTVS QVOMODOVE
 S. 1. sectam nostram F. 2. quam aliquando abc. quam scient ali-
 λ. 3. temporibus ortam plerique sciunt λ. Pro Tiberiani in labe. est
 4. vobis d., ex uno Vaticano. 5. nomen de statu eius retractet F. 6.
 ab F. Vindob. 7. certae licentiae aliquid et propriae abcd. 8. agamus
 vob. 9. sciunt λ. 10. ut hominum aliquem ABEG. Vindob. ut homi-
 quem F. Erfurt. ut aliquem hominum (hominem D.) Dabcdef. hominem
 aliquem λ. Haverc. 11. quo facilius qui Ea. Erfurt. quos facilius quis
 tob. 12. existimaverint a. 13. ut quos sub λ. Haverc. 14. de deo aliter
 praesumimus aliter. abc. de deo aliter sumus λ.

XXI. a. instrumentis] Cf. adnot.
 . 18.

aliquanto novellam] Apol. cap. 47
 siram, si vetus instrumentum in-
 philosophorum interverterunt. Ex
 semine etiam nostram hanc no-
 paraturam viri quidam suis opi-
 nis ad philosophicas sententias
 averunt" cett.

rtassean hoc nomine de statu eius
 star] Sed fortasse, inquit Tertul-
 arbitrabuntur nonnulli nos quum
 sectam istam Iudaeorum monu-
 atque instrumentis esse sufful-
 nec eo dicere, ut sub umbraculo
 nis celeberrimae, certe licitae ac
 velutae, latere possimus, quum
 secta nostra multo sit recentior,
 tate solum a Iudaica religione,
 ceremoniis, victus exceptionibus,
 solemnitatibus, ipsa denique ap-
 ne differet. Hac igitur de causa
 uolo altius repetendam sit. (He-

umbraculo corporis] Ita circumcisio-

nem appellant, quod et alii observant.
 Haec eadem autem exprobrat Christia-
 nis Tryphon apud Iustinum Martyrem:
 „ἐκείνο δὲ ἀποροῦμεν μάλιστα, εἰ
 ἡμεῖς εὐσεβεῖν λέγοντες καὶ τῶν ἄλ-
 λων οἰόμενοι διαφέρειν κατ' οὐδὲν
 αὐτῶν ἀπολείπεσθε, οὐδὲ διαλλάσσετε
 ἀπὸ τῶν ἔθνων τὸν ἡμέτερον βίον,
 ἐν τῷ μῆτε τὰς ἑορτὰς, μῆτε τὰ σάβ-
 βατα τηρεῖν, μῆτε τὴν περιτομὴν
 ἔχειν, καὶ ἐτι ἐπ' ἀνθρώπων ἐλπίδας
 ποιοῦμενοι.“ (Herald.) Minuc. Fel. Octav.
 cap. 31 „Sic nos denique non nota-
 culo corporis, ut putatis, sed innocentiae ac
 modestiae signo facile dinoscimus.“ Cf.
 Herald. Digress. II, 1. et quae ipse ad-
 notavi ad De Spectac. cap. 24.

e. si eidem deo manciparemur?] Cf.
 adnot. ad De Idol. cap. 1.

f. ut hominum aliquem] Sed et vul-
 gus, inquit, Christum iam novit fuisse
 hominem, quippe qui a Iudaeis condem-
 natus et crucifixus fuerit, unde fit etiam,
 ut nos hominis cultores existimant, non
 autem dei illius quem Iudaei colunt.
 (Herald.)

cesse est igitur ¹⁵pauca de Christo ¹⁶ut deo. Dudum Iudaeis erat ¹⁷apud deum gratia ubi et insignis iustitia et fides originalium auctorum^g; unde illis et generis magnitudo ¹⁸et regni sublimitas floruit et tanta felicitas, ¹⁹ut de dei ²⁰vocibus, quibus edocebantur, de promerendo deo et non offendendo ²¹praemonerentur. Sed quanta ²²deliquerint, ²³fiducia patrum inflati ad declinandum, derivantes ^ha disciplina in profanum ²⁴modum, etsi ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorumⁱ. Dispersi, palabundi, ²⁵et soli et caeli sui extorres vagantur per orbem sine homine, sine deo rege, quibus nec advenarum iure terram patriam ²⁶saltim vestigio ²⁷salutare conceditur^k. Cum haec illis sanctae voces praeminarentur, ²⁸eadem^l semper omnes ingerebant fore uti sub extimis ²⁹curricularis saeculi ³⁰ex omni iam gente et populo et loco cultores sibi adle-

15. pauca dicamus de λ. 16. ut deo. Dudum ego. ut deo totum. ABDEG. Vindob. Ambros. Erfurt. Ozon. ut deo. Totum AφBφ. ut de deo totum. λabcde. ut deo dicamus. F. ut deo. Tantum f. Haverc., ex coniectura Fulvii Ursini. 17. apud deum gratia, ubi et insignis iustitia et fides (fidis Aβ.) ABDEFGabcde. Vindob. Ozon. Ambros. Erfurt. apud deum praerogativa ob insignem iustitiam et fidem λ. apud deum gratia ob insignem iustitiam et fidem f. Haverc. 18. et rei D. 19. ut de dei ABDEFabc. Erfurt. Vindob. unde dei G. ut dei (AφBφ.) def. Haverc. de dei λ. 20. vocibus affuit, quibus et docebantur, promerendo λ. Verba quibus edocebantur om. f. 21. praemonerentur λ. 22. deliquerint AφBDFabc. Haverc. Jos. Scaliger. dereliquerint ABEGde. Ambros. Erfurt. Ozon. Vindob. Pameliani omnes. 23. fiducia patrum inflati ad declinandum derivantes a disciplina ABDEFGabde. Vindob. Ozon. Ambros. Erfurt. Pamelii omnes. fiducia patrum inflati declinantes a disciplina c. fid. patrum infl. deviantes ab disciplina f. Jos. Scaliger. fid. patrum infl. ad delirandum s. disciplina Haverc. fid. patrum infl. ad declinandum deviantes a disciplina Latinius ex cod. ms. Fulv. Ursini. ex fiducia patrum inflati ad delirandum disciplinam λ. 24. modis λ. 25. et soli et caeli sui ABFG. Vindob. et caeli et soli sui DEabcdef. Erfurt. Ozon. 26. saltim ABEG. saltim reliqui. 27. salutaris AG. Vindob. salutaris B. 28. eadem semper omnes ff. Haverc. eadem fere semper omnes d., ex Vaticanis. 29. curricula FG. Vindob. 30. ex illo iam F.

g. originalium auctorum] Patriarcharum.

h. derivantes] Participium *derivantes* struendum est etiam cum *quanta*. Sic firmatur simul scriptura *deliquerint*. Verbum *declinare* h. l. idem paene valet quam, quo alibi utitur, *exorbitare*. Cf. adnot. ad cap. 20.

i. exitus hodiernus ipsorum.] Cf. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 165. De vocabuli *exitus* apud Tertullianum usu peculiaris cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 9.

k. salutare conceditur.] Hoc enim post Barchochebae defectionem iis interdictum ab Hadriano fuerat. Eusebius Hist. Eccl. IV, 6 „τό πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου τῆς περι τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς ἐπιβαίνειν εἴργεται, νόμου δόγματι καὶ διατάξεσιν Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴδ' ἐξ ἀπό-

πτου θεωροῖεν τὸ πατριῶν ἔδαφος ἐγκλεισαμένον.“ Non solum igitur patriam suam adire, sed et e longinquo aspicere prohibiti sunt. Huc etiam pertinet quod scribit Tertullianus adversus Iudaeos cap. 13 „Et exinde, quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Iudaeorum.“ (Herald.) Cf. Scalig. ad Eusebii Chron. p. 216.

l. eadem] H. e. pari modo, simul. Cap. 19. (in segmento libri Fuldensis) „Idonea est enim recognitio praeteritarum ad disponendam fiduciam futurarum: eadem voces praedicaverunt utramque partem, eadem litterae notaverunt.“ Cf. Burm. ad Quintil. Declam. XVII, 5. p. 336. et cap. 19. p. 348. Lindem. ad Plaut. Mil. Gl. II, 3. 32. et Parei Lex. Plantin. s. v. Quod ad rem pertineret

deus multo fideliores in quos ³¹gratiam transferret, plenior
em ob disciplinae ³²auctioris capacitatem. Venit igitur ³⁴qui
formandam et inluminandam eam venturus a deo ³⁵praenuntia-
Christus ille filius dei. Huius igitur gratiae disciplinaeque
r et magister, ³⁶inluminator atque deductor^o generis humani
dei adnuntiabatur: non quidem ita genitus, ut erubescat
illi nomine aut de patris ³⁹semine. Non de sororis ⁴⁰incesto
e stupro filiae ⁴¹aut coniugis alienae deum patrem passus est
atum aut cornutum aut plumatum, ⁴²amatorem in auro ⁴³con-

teronom. XXXII, 26. Psalm LIX, ii. 1, 7. Ezech. V. 10. Hos. III, X, 3. Amos IX, 9. Tertull. Adv. pp. 11 et 13.
leniorem quidem ob disciplinae s capacitatem.] Disciplina auctior, hristus tradit, et capaciores fecit s gratiae.
ristus ille filius dei.] Cyprian. l. Vanit. p. 15. ed. Oxon. „Quod ristatus sit et quomodo per ipsum alius venerit, sic est ordo, sic Iudaeis primum erat apud deum Sic olim iusti erant, sic maiores religionibus obediebant. Inde illis sublimitas floruit et generis ma- provenit. Sed illi negligentes, linati et superbi postmodum facti s patrum inflati, dum divina prae- ontentunt, datam sibi gratiam runt. Quae vero fuerit illis pro- a, quae contracta sit violatae re- offensa, ipsi quoque testantur, voce tacent, exitu confitentur: et palabundi vagantur, soli et i profugi, per hospitia aliena ia- Nec non deus ante praedixerat t vergente saeculo et mundi fine sumo ex omni gente et populo et liores sibi allegeret deus multo et melioris obsequii, qui indul- de divinis muneribus haurirent,

teronom. XXXII, 26. Psalm LIX, ii. 1, 7. Ezech. V. 10. Hos. III, X, 3. Amos IX, 9. Tertull. Adv. pp. 11 et 13.
leniorem quidem ob disciplinae s capacitatem.] Disciplina auctior, hristus tradit, et capaciores fecit s gratiae.
ristus ille filius dei.] Cyprian. l. Vanit. p. 15. ed. Oxon. „Quod ristatus sit et quomodo per ipsum alius venerit, sic est ordo, sic Iudaeis primum erat apud deum Sic olim iusti erant, sic maiores religionibus obediebant. Inde illis sublimitas floruit et generis ma- provenit. Sed illi negligentes, linati et superbi postmodum facti s patrum inflati, dum divina prae- ontentunt, datam sibi gratiam runt. Quae vero fuerit illis pro- a, quae contracta sit violatae re- offensa, ipsi quoque testantur, voce tacent, exitu confitentur: et palabundi vagantur, soli et i profugi, per hospitia aliena ia- Nec non deus ante praedixerat t vergente saeculo et mundi fine sumo ex omni gente et populo et liores sibi allegeret deus multo et melioris obsequii, qui indul- de divinis muneribus haurirent,

quam acceptam Iudaei contemptis reli- gionibus perdidissent. Huius igitur in- dulgentiae, gratiae disciplinaeque arbiter et magister, sermo et filius dei mittitur, qui per prophetas omnes retro illumi- nator et doctor (Codd. mas. Lambetha- nus, Thuanei, Veronensis, S. Victoris Pa- risiensis et S. Michaelis in Periculo Maris praebent deductor) humani generis prae- dicabatur.“
o. deductor] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.
p. deum patrem passus est] Verbo pati Tertullianus uti solet quo Graeci πάσχειν, pro experiri, nancisci. Cf. supra cap. 13 „et sanitatem suam patitur.“ Adv. Mar- cion. 1, 2 „passus infelix huius praesump- tionis instinctum.“ Ibid. II, 2 „At nunc negotium patitur deus.“ De Virg. Veland. cap. 1 „proprium iam negotium passus meae opinionis.“ Ibid. cap. 5 „mulier — quae virum passa sit.“ Ibid. cap. 11 „pati novum illud quod alterius aetatis est,“ et paulo post „nuptias pati.“ De Anima cap. 4 „post definitionem census quaestionem status patitur.“ Ibid. cap. 33 „quod exequias convivium patitur.“ Scor- piac. cap. 1 „ut (fides) et alias de suo tula sit, cum suos scorprios patitur.“ Quod ad rem, memineris Iovem sororem in matrimonio habuisse, Alcmenen Am- phitryonis uxorem gravidam effecisse,

teronom. XXXII, 26. Psalm LIX, ii. 1, 7. Ezech. V. 10. Hos. III, X, 3. Amos IX, 9. Tertull. Adv. pp. 11 et 13.
leniorem quidem ob disciplinae s capacitatem.] Disciplina auctior, hristus tradit, et capaciores fecit s gratiae.
ristus ille filius dei.] Cyprian. l. Vanit. p. 15. ed. Oxon. „Quod ristatus sit et quomodo per ipsum alius venerit, sic est ordo, sic Iudaeis primum erat apud deum Sic olim iusti erant, sic maiores religionibus obediebant. Inde illis sublimitas floruit et generis ma- provenit. Sed illi negligentes, linati et superbi postmodum facti s patrum inflati, dum divina prae- ontentunt, datam sibi gratiam runt. Quae vero fuerit illis pro- a, quae contracta sit violatae re- offensa, ipsi quoque testantur, voce tacent, exitu confitentur: et palabundi vagantur, soli et i profugi, per hospitia aliena ia- Nec non deus ante praedixerat t vergente saeculo et mundi fine sumo ex omni gente et populo et liores sibi allegeret deus multo et melioris obsequii, qui indul- de divinis muneribus haurirent,

quam acceptam Iudaei contemptis reli- gionibus perdidissent. Huius igitur in- dulgentiae, gratiae disciplinaeque arbiter et magister, sermo et filius dei mittitur, qui per prophetas omnes retro illumi- nator et doctor (Codd. mas. Lambetha- nus, Thuanei, Veronensis, S. Victoris Pa- risiensis et S. Michaelis in Periculo Maris praebent deductor) humani generis prae- dicabatur.“
o. deductor] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.
p. deum patrem passus est] Verbo pati Tertullianus uti solet quo Graeci πάσχειν, pro experiri, nancisci. Cf. supra cap. 13 „et sanitatem suam patitur.“ Adv. Mar- cion. 1, 2 „passus infelix huius praesump- tionis instinctum.“ Ibid. II, 2 „At nunc negotium patitur deus.“ De Virg. Veland. cap. 1 „proprium iam negotium passus meae opinionis.“ Ibid. cap. 5 „mulier — quae virum passa sit.“ Ibid. cap. 11 „pati novum illud quod alterius aetatis est,“ et paulo post „nuptias pati.“ De Anima cap. 4 „post definitionem census quaestionem status patitur.“ Ibid. cap. 33 „quod exequias convivium patitur.“ Scor- piac. cap. 1 „ut (fides) et alias de suo tula sit, cum suos scorprios patitur.“ Quod ad rem, memineris Iovem sororem in matrimonio habuisse, Alcmenen Am- phitryonis uxorem gravidam effecisse,

versum Danaidis⁷. Iovis ista sunt ⁴¹numina vestra⁷. Ceterum⁸ dei filius nullam ⁴⁵de impudicitia habet matrem; etiam quam videtur habere, ⁴⁶non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, ⁴⁷et ita nativitatis qualitas ⁴⁸intellegetur. Iam ⁴⁹ediximus⁷ deum universitatem hanc mundi verbo et ratione et virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes ⁵⁰AOTON, id est sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim ⁵¹Zeno⁷ determinat ⁵²factitorem, qui cuncta in dispositione formaverit; eundem et fatum vocari et deum et animum Iovis et necessitatem omnium rerum. ⁵³Haec Cleanthes⁷ in ⁵⁴spiritum congerit, quem permeatorem universitatis adfirmat. ⁵⁵Et nos autem ⁵⁶sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam ⁵⁷substantiam spiritum inscribimus, cui et sermo insit ⁵⁸pronuntianti et ratio adsit disponenti et virtus praesit perficienti. Hunc ex deo prolatum ⁵⁹didicimus et prolatione generatum⁷ et idcirco filium ⁶⁰dei

44. numina vestra ABDEGabc. Vindob. Oxon. Erfurt. et numina vestra de. nomina vestra Vindob. humana vestra λ. numina vestri f. Haverc. nomina vestri F. Fuh. Ursinus. 45. de pudicitia c. Haverc. 46. non om. Dab. 47. et ita ABFGldef. Vindob. (Oxon.) Pamellii libri. ita c. et iam DEab. Erfurt. 48. intelligitur c. 49. diximus Fl. Vindob. 50. AOTON om. G. spatio vacuo relicto, Vindob. habet a m. sec. et in Erfurt. extat bis. 51. Zeno om. λ. Zenon ab. 52. factitorem Fa. Vindob. factorem G. 53. hic Cleanthes G. Hunc Cleanthes F. 54. spiritalis Dac. 55. Et nos autem ABDEG. Ambros. Erfurt. Oxon. Pamellii libri. nos autem F. (Vindob.) Et nos etiam AφBφ(λ)abcdef. Haverc. 56. sermonem atque rationem itemque virtutem λ. 57. substantiam spiritus inscribimus abc. substantiam ascribimus λ. 58. pronuntianti ABEGλcd. (Oxon.) Erfurt. praenuntianti DFf. Vindob. praenuntiarum a. 59. dicimus λc. 60. dei om. ace.

filiam Proserpinam sub specie squamati monstri, draconis, constuprasset, quemadmodum sub tauri Europam et Pasiphaen, sub cygni Ledam, sub aerei imbris Danaen.

q. amatorem in auro conversum Danaidis.] Erat cum Danaidis sumerem pro dativo pluralis deminutivae formae Danaidion, qua videlicet significatae sint mulierculae amatorum auro sui voluptatem vendentes. Cum tamen et liber Fuldensis et pars veterum editorum Danaes praebest, malo Danaidis sumere pro genitivo singularis deminutivi Danais, ut „aurum Danaidis“ sit aurum quod Danae experta est. De in praepositione cum ablativo structa pro accusativo cf. adnot. ad Scorpisc. cap. 3.

r. Iovis ista sunt numina vestra.] Reptas ad haec ex praecedentibus passa sunt. Iovis ista stupra, inquit, vestra numina sunt passa, non Christi mater.

s. Ceterum] Non solum non de stupro aut incesto genitus est dei filius, sed ne de ulla quidem impudicitia ha-

bet matrem, si quidem non ex ullis nuptiis natus est, quemadmodum homines. Per impudicium igitur h. l. proprie colatum, nuptias naturaliter lege praescriptas significat. Quamquam rectius feceris particulam ceterum interpretando per at, sed, immo. Exempla eius usus, apud Tertullianum frequentissimi, indicavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. Iam ediximus] V. cap. 17.

u. Zeno] Cf. Diog. Laert. VII, 68, 135 sqq. et ibi interpr. Cic. De Nat. Deor. I, 14. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. Lactant. Instit. Div. I, 20. cum interpr.

v. Cleanthes] Cf. Minuc. Fel. Octav. l. l. Lactant. Inst. Div. I, 5, 19. Herm. Irris. Gentil. Philos. cap. 14.

w. Hunc ex deo prolatum didicimus et prolatione generatum] Haec quomodo possint explicari commode nullas video. Egrege autem B. Ignatius Epist. ad Magnesianos: „εις θεός ἐστιν ὁ παντοκράτωρ, ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὃς ἐστιν αὐτοῦ λόγος, οὐ ἄρκος, ἀλλ' εὐσεβή-

um dictum ex unitate substantiae. Nam et deus spiritus. ⁶¹Et radius ex sole porrigitur, portio ex summa; ⁶²sed sol erit in ⁶³quia solis est radius nec separatur substantia sed ⁶⁴exten-
Ita de spiritu spiritus et de deo deus ⁶⁵ut lumen de lumine
um. Manet integra et indefecta ⁶⁶materiae matrix, etsi plures
⁷traduces^x qualitatis mutueris: ita et quod ⁶⁸de deo profectum
leus est et dei filius et unus ambo. ⁶⁹Ita et de spiritu spi-
et de deo deus modulo ⁷⁰alternum ⁷¹numerum, gradu non statu
et a matrice non recessit sed excessit. Iste igitur dei ra-
ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quan-
st in utero eius caro ⁷²figuratus nascitur homo deo ⁷³mixtus.
spiritu instructa nutritur, ⁷⁵adolescit, adfatur, docet, opera-
Christus est. ⁷⁶Recipite interim hanc fabulam, similis est
⁷⁷, dum ostendimus quomodo Christus ⁷⁷probetur et qui penes

ABDFGf. Oxon. Vindob. Etiam E(λ)abcde. 62. et F. 63. quia sol est o post seperatur A. pro more. 64. expanditur λ., in quo etiam ommissa quantur Ita de spiritu spiritus et de deo deus. 65. et lumen de lumine in λ. Vindob. et de lumine lumen accensum F. 66. materia λ. Haverc. duces qualitatis ABλd. Oxon. Pamelii libri. traduces qualitates EF. Erfurt. qualitatis G. traduces qualitatum abcef. Gorziens. (Vindob.) traduces qua- D. Pro mutueris in a. vitiose ezaratum est metueris. 68. de deo per- a. de coelo perfectum G. 69. Ita et de ABDFGf. Vindob. Ita de Eabcede. Erfurt. 70. alter λ. alterum f. Haverc. cum Fulv. Ursino. 71. numerum ida sed statu fecit G. non numero, gradu non statu fecit f. Haverc., cum rsino. 72. figuratur G. Vindob. figurata ed. 73. mixtus ABDEF. Vindob. Erfurt. mistus G., cum pleraque editorum parte. 74. Caro spiritu structa λ. a spiritus instructa Oxon. 75. adoliscit A. 76. Fabulam recipite interim . Vindob. 77. probetur. Sciebant et qui Haverc. et Fulv. Ursinus. pro- Sciebant qui f.

ὃ γὰρ ἐστὶ λαλιᾶς ἐνάφθρον
α, ἀλλ' ἐνεργείας θεϊκῆς οὐσία
ἢ, ὅς πάντα κατευαρέστησε τῶ
ντι αὐτόν." (Herald.)

iduces] Cf. adnot. ad cap. 7.
modulo alternum numerum, gradu
am fecit] Modulus iste fortean
Alius a filio pater est, qua pa-
a qua deus. Alius a patre filius
a filius, non qua de deo deus.
patre et filio spiritus, qua spi-
non qua cum deo patre et filio
d. Nam cum est unus a patre
spiritus, uno spiritu, uno ob-
pater et filius et spiritus unum
quod unum deus est. Sic Adv.
cap. 9.] „Non tamen diversitate
llium a patre, sed distributione,
nisione aliam, sed distinctione,
m sit idem pater et filius, vel
alius ab alio.“ Et [cap. 14.]
em vero filium agnoscamus pro
derivationis.“ Itaque modus et
est certarum rerum secundum

sui generis rationes dispositio, ordinatio,
oeconomia.“ (Rigs[.l.] Addo Adv. Prax.
cap. 2 „Tres autem non statu, sed gradu,
nec substantia, sed forma, nec potestate,
sed specie. Unius autem substantiae, et
unius status, et unius potestatis, quia
unus deus, ex quo et gradus isti et for-
mae et species in nomine patris et filii
et spiritus sancti deputantur.“

z. operatur et Christus est.] Cyprian.
De Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.) „Hic
est virtus dei, hic ratio, hic sapientia
eius et gloria. Hic in virginem illabi-
tur, carnem spiritu sancto cooperante
induitur, deus cum homine miscetur.
Hic deus noster, hic Christus est, qui
mediator duorum hominem induit, quem
perducat ad patrem. Quod homo est,
esse Christus voluit, ut et homo possit
esse quod Christus est.“

tz. similis est vestris] Sic Tatianus
Orat. ad Graecos cap. 36. in eadem ma-
teria „Διόπερ ἀποβλέψαντες, inquit,

vos ⁷⁸ eiusmodi fabulas aemulas ad destructionem veritatis ⁷⁹ modi praeministraverint^a. Sciebant et Iudaei venturum esse stum, scilicet quibus prophetae loquebantur. Nam et nunc i tum eius expectant, nec alia magis inter nos et illos conpi est quam quod iam venisse non credunt^b. Duobus enim adve eius significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate ditionis^c humanae, secundo, qui concludendo saeculo immine sublimitate divinitatis exertae, primum non intellegendo ⁸⁰secu quem manifestius praedicatum sperant, unum existimaverunt. enim intellegerent pristinum, credituri, si intellexissent, et c cuturi salutem, si credidissent, ⁸¹meritum fuit ⁸²delictum e Ipsi legunt ita scriptum mulctatos ⁸³se sapientia et intellege oculorum et aurium fruge^d. ⁸⁴Quem igitur hominem solum

78. eiusmodi om. f. huiusmodi G. 79. istiusmodi praeministraverunt istius aemulas (quod voc. antea om.) praeministraverunt f. 80. in sublimit ternae potestatis acceptae divinitatis exertae λ. 81. et secundum quem festinus praedictum c. Pro sperant λ. habet sperabant. 82. Nec intellexe Nec vero intellegerent Oxon. Nec enim intellegerent G. 83. merito F. delictorum. b. Pro Ipsi F. et Vindob. praebent si. 85. se om. FG. Vindob. et ocalorum om. F. Vindob. 86. Quem igitur (ergo E. Erfurt.) hominem modo ABEF. Vindob. Erfurt. Oxon. Quem igitur solum hominem modo. Quem igitur hominem G. Quem igitur solummodo hominem f. Hoverc.

πρὸς τὰ οἰκεία ἀπομνημονεύματα, πᾶν ὡς ὁμοίως μυθολογούντας ἀποδέξασθε.“

a. ad destructionem veritatis praeministraverint.] Recipite interim, inquit, hanc fabulam (si ita vobis dicere placet) de Christo, qua eum ut lumen de lumine accensum, ut radium solis de ipso sole enatum, ita deum de deo ex virginis intactae utero prognatum commentati sumus. Nonne vos similia, cum, ut unum afferam, narratis Iovem vestrum sub aurei imbris specie Danaën intisse et matrem effecisse? Recipite igitur, inquam, hanc interim fabulam, dum ostenderimus, quomodo Christus per se probetur, et quinam sint qui vobis eiusmodi fabulas aemulas, eoque consilio eas praeministraverint ut veritatem istiusmodi destruerent atque labefactarent. Praeministratores autem eiusmodi fabularum denotat daemones, de quibus per totum sequens caput disputaturus est.

b. quam quod iam venisse non credunt.] Cf. Adv. Iud. cap. 7. et 14. *Conpulsatio* est discordia, dissidium, aemulatio. Apolog. cap. 38 „aemulis studio- lum *compulsationibus* inquietaret.“ Ibid. rap. 20 „quod regnis regna *compul- sant*.“

c. condition] Cf. adnot. ad I rona cap. 6.

d. et oculorum et aurium fruq Esai. VI, 10. Cf. Adv. Iud. cap. 1 nuc. Fel. Octav. cap. 33 „Sed nihil profuit, quod unum et ip- aris atque templis maxima super- coluerunt. Ignorantia laboris, si p- aut oblitus aut inscius posterior- cordaris. Nam et ipsi deum n- (idem enim omnium deus est), q- eum caste, innoxie religioseque- runt, quamdiu praeceptis salubri- temderaverunt, de paucis innume- de egentibus divites, de servientil- ges, modici multos, inermi armati- fugiunt, insequentes dei iussu et e- tis adnitentibus obruerunt. Scri- rum relege, vel, si Romanis magi- des, ut transeamus veteres, Flavi- ven. Antonii Iuliani de Iudaeis r- iam scies nequitia sua hanc eos- isse fortunam, nec quidquam ac- quod non sit his, si in contumaci- severarent, ante praedictum. In- eos deseruisse comprehendens qui- desertos, nec, ut impie loquaris- deo suo captos, sed a deo, ut d- nae transfugas, deditos.“ Cypris- Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.) „Si- et Iudaei Christum esse venturum

perant de humilitate, sequebatur ⁷ uti magum aestimarent de
 *, cum ille verbo ⁸ daemonia de hominibus ⁹ excuteret,
 *reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret,
 denique verbo redderet vitae, elementa ipsa ¹ famularet²
 ans procellas et freta ingrediens, ostendens ³ se esse ver-
 , id est *ΛΟΓΟΝ*, illud primordiale, primogenitum, virtute
 e comitatum et spiritu ⁴ fultum, eundem qui verbo omnia
 et et fecisset⁵. Ad doctrinam vero eius, ⁶ qua revinceban-
 gistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime
 gens ad eum multitudo ⁷ deflecteret, ut postremo oblatum
 Pilato, Syriam tunc ⁸ ex parte Romana procurantiⁱ, violentia

[FG.) magum *ABDFC* *Abdef*. *Vindob. Pithoei codex.* uti magnum *Eo. Er-*
uz. Pameli libri. Pro aestimarent in *GA.* *est* existimarent, et *antea*
dar pro sequebatur in *λ.* 88. demones *F. Vindob.* 89. excuteret verbo
 90. reluminaret *ABCdef. Gandav. Vaticanus unus. (Vindob.)* illuminaret
Erfurt. et aliquot Pameli libri. 1. famularent *D.* famularentur *F. Vin-*
se esse (sese acd.) verbum dei id est *ΛΟΓΟΝ* illud *ABDEFabcde. Gor-*
n. *Erfurt. Ambros. Vindob.* sese *ΛΟΓΟΝ* dei id est verbum illud *f.*
sese λόγον id est verbum dei illud *Fulv. Ursinus.* se esse verbum dei
 aliud *G.* se esse filium et illum olim a deo praedicatum et ad omnium
 itum verbum dei illud *λ.* 3. fultum *ABDFλ.* suffultum *G. Gandav.*
icanus unus. stultum *E. Erfurt.* sanctum *unus Vatic.* instructum *abcde.*
d. Verba eundem qui verbo omnia et faceret et fecisset *om. f.* 5.
 6. quod ingens ad eum *ABEFG. Vindob. Ambros. Erfurt.* quod ad
 s *Dabcdef. Haverc.* 7. conflueret *λ.* 8. ex parte Romanam *λ.* ex
 ana *G.* Pro procuranti *F. habet* procurantem, *Ambros. procurati.*

semper prophetis admonentibus
 tur. Sed significato duplici
 ta, uno qui exercitio et exem-
 nis fungeretur, altero qui deum
 non intelligendo primum ad-
 pui passione praecessit occul-
 tantum credunt, qui erit in
 manifestus. Quod autem hoc
 populus intelligere non po-
 eram meritum fuit. Sic erant
 et intelligentiae caecitate mul-
 vita indigni essent, haberent
 oculos, nec viderent.

agum aestimarent de potestate]
 h, Euseb. Praep. Evang. III, 8.
 v. Natl. I, 43., ubi v. Heral-
 vliquis interpretes. Ignatius
 hilippenses: „Ιουδαίους συμ-
 ἔρησαν, Ἕλλησι εἰς σκυ-
 μαγίας.“

aret] Cyprianus: „cogeret sibi
 famulari.“ Nam cum sint a
 , certe ad nutum ei ut do-
 hantur. „Θεὸς δὲ, inquit Philo
 ne de Vita Mosis, οὐ μία μοῖρα
 ὅς, ἀλλ' ὁ συμπας κόσμος
 τας καὶ τὰ τοῦτον μέρος πρὸς
 ἡν χρείας ὡς δεσποτῆ δοῦλα

ὕπηρεσι.“ (Herald.) *Famulare* signifi-
 catu activo pro famulari facere, *δουλοῦν*
 habes etiam cap. 39 „non qua penes vos
 parasiti adfectant ad gloriam *famulandae*
 libertatis sub auctoramento ventris in-
 ter contumelias saginandi.“

g. et fecisset.] Cyprian. De Idol. Va-
 nit. p. 16. ed. Oxon. „Itaque cum Iesus
 Christus, secundum a prophetis ante
 praedicta, verbo et vocis imperio dae-
 monia de hominibus excuteret, paraly-
 ticos restringeret, leprosos purgaret,
 illuminaret caecos, claudis gressum da-
 ret, mortuos rursus animaret, cogeret
 sibi elementa famulari, servire ventos,
 maria obedire, inferos cedere, Iudaei
 qui illum crediderant hominem tantum
 de humilitate carnis et corporis, existi-
 mabant magnum de licentia potestatis.“

h. qua revincebantur] De veritate sci-
 licet disciplinae Christianae. De verbo
revincere cf. adnot. ad librum De Test.
 Animae cap. 1.

i. Pontio Pilato Syriam tunc ex parte
 Romana procuranti] Immo Iudaeam. Si-
 lanus autem erat Syriae praeses, Pila-
 tus ἡγεμῶν, ut constat ex Iosepho An-
 tiqu. Iud. XVIII, 3 et 4. Tertullianum

suffragiorum ⁹in crucem Iesum dedi sibi extorserint. Praedixerat et ipse ita facturos; ¹⁰parum si non et prophetae ¹¹retro^k. Et tamen suffixus ¹²multa mortis illius propria ostendit insignia^l. Nam spiritum cum verbo sponte ¹³dimisit^m, praevento carnificis officioⁿ. Eodem momento dies ¹⁴medium orbem signante sole^o subducta est. Deliquium utique ¹⁵putaverunt^p qui id quoque super Christo praedicatum ¹⁶non scierunt^q. Et tamen eum mundi casum relatum ¹⁷in arcanis vestris habetis. ¹⁸Tunc Iudaei detractum et sepulchro con-

9. in crucem ihesum dedi sibi ABDEFGabcde. Oxon. Vindob. Erfurt. in crucem dedi sibi λf. Haverc. 10. parum si non ABDEF. Oxon. Erfurt. Bongarsianus. parum sine G. parum hoc si non (AφBφ)abcdef. Haverc. 11. retro. Et tamen ABFGAf. Bongars. Oxon. Vindob. retro etiam. Tamen DEabcde. Erfurt. retro. Et tandem Nic. Rigaltius. 12. Verba multa — — insignia. Nam om. λf. Haverc. 13. demisit ADE. Erfurt. Pro praevento D. habet praeeunte. 14. media λ. Haverc. 15. putaverunt quid quoque ABEG. Erfurt. put. quod quoque Vindob. put. qui quoque F. 16. non scierunt, ratione non deprehensa negaverunt, et tamen λf. Haverc. 17. arcanis ABFλf. Bongars. Vindob. Erfurt. Pameliani quinque. archivi DEGabcde. (Oxon.) 18. Hunc f., cum Fulv. Ursino.

autem secutus est etiam B. Cyprianus. (Herald.) Item Lactant. Inst. Div. IV, 18. et Epit. cap. 45., ubi Pontius Pilatus legatus appellatur. Cf. etiam Reines. Epist. 55. p. 505.

k. parum si non et prophetae retro.] De formula parum si vel parum si non, Tertulliani stilo satis usitata cf. adnot. ad cap. 6. De Corona cap. 8. De adverbio temporis retro cf. adnotat. ad De Spectac. cap. 9. De re cf. Adv. Iud. cap. 8.

l. Et tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia.] Et tamen mortis illius et ab ipso et a prophetis praenuntiatae multa, cum cruce affixus esset, propria ostendit insignia, quae non praedicta erant. Hallucinatus est Rigaltius cum tandem pro tamen corrigendum censeret.

m. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit] Hoc primum erat insigne. Respicitur ad illud „Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου! Καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐξέπνευσεν.“ (Luc. XXIII, 46.)

n. praevento carnificis officio.] Solebant enim carnifices crura eorum suffringere ad accelerandam mortem. Clare Origenes libro III. c. Celsum: „καὶ κρείας φωνῆ μεγάλης ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, προλαβὼν τοὺς ἐπὶ τῶν ἀνασκοπιζομένων δημίους ὑποτέμνοντας τὰ σκέλη τῶν σταυρομένων, καὶ διὰ τοῦτ' ὑποτέμνοντας, ἵνα μὴ ἐπὶ πλέον τιμωρίαν τίσωσιν.“ Lactant. Instit. Div. IV, 26 „Suffixus itaque Christus quum

spiritum deposuisset, necessarium carnifices non putaverunt ossa eius suffringere, sicut eorum mos ferebat.“ Huius morem Iudaeis fuisse peculiarem docet eruditissimus Lipsius Commentario de Cruce. (Herald.) Cf. Arnob. Adv. Nat. I, 62. Lips. De Cruce II, 14.

o. medium orbem signante sole] Orbem dicit cursus sui orbem, quo caelum percurrit sol. Alii ipsum cursum interpretari maluerunt, et signare per chedere vel absolvere, quomodo usurpatum est id verbum apud Martial. Epigr. II, 45 „Ut qui prima novo signat quinquaginta lustro.“ Quin Havercampus signari pro obscurare vel occultare positum atumat, pariter atque in illo loco ep. Iob. IX, 7., de deo qui „soli dat immo sua, nec oritur, signatque stellas.“ Sol facilius multo atque aptius videtur signare pro „ornare“ h. l. accipere. Sic Claudian. Nupt. Hon. et Mar. v. 272 „Bacchus amator Dotali potuit caelum signare corona.“ Cf. Vergil. Aen. VI, 781.

p. Deliquium utique putaverunt] V. Sculliger ad Eusebii Chron. p. 186. et De Emendat. Tempor. p. 561. Bynaeus De Morte Christi III, 8. Cf. Augustin. De Civ. Dei III, 15. Oros. VII, 4.

q. praedicatum non scierunt.] Amos. VIII, 9. 10. Ierem. XV, 9. Cf. Tertull. Adv. Iud. 10. Lactant. Instit. Div. IV, 18. Videtur hoc dicere velle Septimius: Qui id quoque super Christo praedicatum nesciebatis, deliquium vulgare genus esse putavistis, in hoc tamen parum vobis constantes, cum eum mundi ca-

¹⁹ magna etiam militari manu custodiae diligentia ²⁰ circum-
 st, ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte,
 li furto amoliti cadaver fallerent suspectos^r. ²¹ Sed ecce
 lie concussa repente terra, et mole revoluta quae obstruxerat
 rum, et ²² custodia pavore disiecta, nullis apparentibus disci-
 ihil in sepulchro repertum est praeterquam ²³ exuviae sepulti.
 inus tamen ²⁴ primores, quorum intererat et scelus divul-
 populum vectigalem et ²⁵ famularem ²⁶ sibi a fide revocare,
 um a discipulis iactitaverunt. ²⁷ Nam nec ille se in vulgus
 ne impii errore liberarentur, ²⁸ ut et fides, non mediocri
) destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem
 lam apud Galilaeam, ²⁹ Iudaeae regionem, ad quadraginta dies
 cens eos quae docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium
 andi per orbem circumfusa nube in caelum est ³⁰ receptus,
 verius quam apud vos adseverare ³¹ de Romulo Proculi so-
 Ea omnia ³² super Christo Pilatus, et ipse iam pro sua con-

na etiam militaris custodiae *lf. Haverc.* 20. circumserunt *G.* circum-
 t *Vaticanus unus.* 21. Sed ecce tertia die *ABFG. Vindob.* Sed ecce die
bedesf. Oxon. Erfurt. Sed ad diem tertiam *λ.* 22. custodiae *ABG.*
 se sepulchri *f.* exuvias sepulturae *λ.* 24. primores Iudaeorum, quo-
 25. familiarem *Fλ. Vindob. Oxon. et Vatic. unus.* 26. sibi a fide re-
 BDEFacef. Erfurt. Oxon. Pamelii libri omnes. sibi ad fidem revocare *Gbd.*
Bongars. Ambros. sibi a fide avocare *λ.* 27. Nam nec ille se in vulgus
 oc ille nam se in vulgus *Erfurt.* Iam nec ille se in vulgus *Haverc.* 28.
 des *λ.* ut et fides *G.* 29. Iudaeae regionis ad quinquaginta dies *λ.*
 ms *lf. Haverc.* 31. multo melius *Daef.* 32. de Romulis *lf. Haverc.*
 Christo *F.*

quam rem memorabilem in
 estris archivis atque tabulariis
 habet.] Hoc est suspicaces. De
 m. II, 4 „Infidelis contra etiam
) habet.“ Ad Uxor. I, 1. „Nec
) propter carnis tuae integritate
 perseverandam, de contume-
 re suspectum insinuare iam hinc
 ilium viduitatis.“ Cf. Hildebrand.
 Metam. IX, 20. p. 801.
 Romulo Proculi solent.] Idcirco
 numero multitudinis, quia id non
 rmatum, neque in Romuli causa
 Iustinus Martyr in omnibus
 ionibus id facitatum asseverat.
 II: και τι γαρ τοις αποδη-
 παρ' ομιν αυτοκρατορας αι
 ζουσαι αξιουντες, και ομνυν-
 προαγεται εωραειναι εκ της
 νερχομενον εις τον ουρανον
 κεντα Καταρα.“ Sane in
 funere ac postea in Drusillae

consecratione idem fuisse affirmatam a
 viris ordinis senatorii constat ex Suetonio
 et Dione. Nam de aquila quae e py-
 rae fastigio dimittebatur, quasi principis
 animam in caelum vehens, res est nota.
 Eo autem pertinere videtur quod scribit
 Artemidorus II, 20., morem fuisse anti-
 quam potentiores omnes vita functos
 aquilis insidentes ac vehentes effingere:
 „οχλεισθαι δε αετω, βασιλευσι μεν και
 μεγαστασι και πλουσιοις ανδρασιν ελε-
 θρον μωυτευεται. εθος γαρ παλαιον
 αποδησκοντας τουτους πλασσειν τε
 και γραφειν επ' αετω εχουμενους και
 δια των τοιουτων δημιουργηματων
 τιμην.“ Ceterum ad hoc mendacium
 pertinet et hic Tertulliani locus libro
 de Spectaculis cap. ultimo: „Ubi gau-
 deam, ubi exultem, spectans tot ac tan-
 tos reges, qui in caelum recepti nun-
 tiabantur, cum ipso love et ipsis suis
 testibus in imis tenebris congemiscen-
 tes?“ (Herald.)

scientia Christianus, Caesari ³⁴tunc Tiberio nuntiavit. Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent ³⁵necessarii saeculo, ³⁶aut si et Christiani potuissent esse Caesares. ³⁷Discipuli quoque diffusi per orbem ³⁸ex praecepto magistri dei paruerunt, qui et ipsi a Iudaeis ³⁹insequentibus multa perpassi utique pro fiducia veritatis libenter Romae postremo ⁴⁰per Neronis saevitiam sanguinem Christianum seminaverunt. Sed ⁴¹monstrabimus vobis idoneos testes Christi ipsos illos ⁴²quos adoratis. Multum est si eos adhibeam ⁴³ut credatis Christianis ⁴⁴propter quos non creditis Christianis. Interim hic est ordo ⁴⁵nostrae institutionis, hunc ⁴⁶edidimus et sectae et nominis censum cum suo auctore. Nemo iam infamiam ⁴⁷incutiat, nemo aliud existimet, ⁴⁸quia nec fas est ulli de sua religione ⁴⁹mentiri. Ex eo enim quod aliud a se coli dicit quam colit, negat quod colit, ⁵⁰et culturam et honorem in alterum ⁵¹transfert, et transferendo iam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et ⁵²cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum ho-

34. tum *cd.* Caesari *om. D.* 35. necessarii saeculo *ABEFG. Erfurt. Vindob. saeculo necessarii Dabdef.* 36. aut et λ . aut et si *F.* aut *D.* 37. Discipuli vero λ . 38. ex *om. f.* 39. persequentibus *D.* 40. post Neronis *G.* 41. monstrabimus *F* λ *de. Haverc.* demonstrabimus *c.* monstravimus *ABDEGaf. Erfurt. Vindob. Burgars.* 42. quos narratis *Da.* 43. ut credatis Christiani *Haverc., cum Desid. Noraldo.* 44. propter quos non creditis Christianis *om. cd.* Post haec verba in veteribus libris novum caput incipit, quod est vigesimum secundum in *ABDab. Vindob., vigesimum primum in E. Erfurt. Ozon. Vindob. Inscriptio in ABDE. Erfurt. Quam aliique est DE DEO OMNIPOTENTE ET CHRISTO., in G. DE CHRISTO ET OMNIPOTENTE., in ab. DE CHRISTO ET DAEMONIBVS EORVMQVE VIRIBVS ET ACTIONIBVS.* 45. noster *E. Erfurt.* 46. edimus λ . *Haverc. Verba et sectae om. D.* 47. concutiat λ . 48. quia nefas *E. Ozon. Erfurt.* 49. mentiri. Ex enim λ . 50. et culturam *om. \lambda f. Haverc.* 51. transfert *DEabdef. Erfurt. Quam transferet ABF. Vindob. transferret G.* 52. cruentati vociferamur λ . *Haverc. cruenti vociferamus F. Vindob. cruenti vociferari G.*

t. Caesari tunc Tiberio nuntiavit.] Cf. Fabricii Codex Apocryph. N. T. I. p. 214 et 298 sqq. III. p. 455. Tob. Eckhard Non-Christianorum de Christo Testim. p. 114 sqq. Franc. Buddeus Comm. de Pontio Pilato Evang. Veritatis Teste (in eius Meditt. Sacris) p. 67. Pseudopilati epistolae extant etiam in ed. Colon. Opp. Dionysii Areopagitae p. 757. et in ed. Barraeana Opp. Tertulliani inter notas ad cap. 5. Apologetici. Adde Euseb. H. E. II, 2.

u. si aut Caesares non essent necessarii saeculo] Hoc est imperio Romano, quod tamdiu duraturum dicebant quamdiu saeculum. Ex illo videlicet Pauli: Tantum qui tenet, teneat. Fl. Vopiscus de Aureliano „Hic finis, inquit, Aureliano fuit, principi necessario magis quam

bono.“ (Rigalt.) Cf. Rigalt. ad De Mol. capitis 18. ea verba „si regem denique fieri conscius sui regni refugit.“

v. Multum est si] Cf. adnot. ad cap. 6. w. censum] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

x. Nemo iam infamiam incutiat] *Becke Heraldus: Nemo iam rumusculos illos, qui ad religionem nostram infamandum dissipantur, incutiat, id est obicit atque opponat; nemo aliud existimet praeter id quod profiteretur, quia, si quidquam dissimularem, iam fidem nostram abnegarem.*

y. Deum colimus per Christum.] *Cyprian. de Idol. Vanitate cap. 7. p. 16. (ed. Oxon.): „Hunc magistri eorum atque primores, hoc est quos et doctrina illo et sapientia revincebat, accensi ira et in-*

'putate, "per eum et in eo se cognosci et coli deus vult. ¹⁵eis respondeamus, "et ipsi dominum "per hominem Moyre didicerunt: ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Mubenis, Melampus Argis, "Trophonius Boeotiae initiationibus obligaverunt*: ut ad vos quoque dominatores "gentium a, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis ionibus oneravit*. Licuerit et Christo commentari divini-rem propriam, non "qua "rupices^b et adhuc feros homi-

Gorsiens. putare G. 54. per eum et in eo se cognosci et coli deus vult *ABF.*) *ABEFG.* Erfurt. Vindob. Ozon. per eum se cognosci et coli deus per eum et in eo se cognosci vult deus et coli *Dabcdcf.* *Haverc.* 55. Ut ¹⁵eis respondeamus *d.*, ex libro *Gandavensi.* Ut Iudaeis respondeam λ . 6. et ipsi dominum *ABG.* et ipsi deam *DEFabcdcf.* Vindob. Erfurt. et ipsum λ . 57. per Moysen λ . *Haverc.* per hominem Mosem *D.* hominem per λ . 58. trophenius *ABC.* trophinus *E.* Erfurt. Ozon. trophemus *F.* yphonius λ . *Pro Boeotiae in plerisque scriptis est boetiae, in aliis cetae, se.* 59. gentium convertar λ . 60. rem propriam *om.* λ . 61. qua *Vindob. Erfurt. Ozon.* quo *A. m. sec.* quae *G.* quia *a.* qui *bcdef.* *Haverc.* λ .

provocati postremo detentum lo, qui tunc ex parte Romana curabat, tradiderunt, crucem ortem suffragiis violentis ac s flagitantes. Hoc eos factu- praedixerat, et prophetarum simoniam sic ante praecesse- tere illum pati, non ut sen- a mortem, sed ut vinceret, usus esset, ad superos deno- vim divinae maiestatis osten- em itaque rerum cursus im- et crucifixus praevento car- io spiritum sponte dimisit, et ¹⁵ursus a mortuis sponte sur- aruit discipulis suis talis ut ¹⁵ocendum se videntibus prae- l inactus et substantiae cor- titate conspicuus ad dies qua- moratus est, ut de eo ad ¹⁵italis instrui possent et di- se docerent. Tunc in caelum ¹⁵mabe sublatus est, ut homi- dilexit, quem induit, quem ¹⁵otexit, ad patrem victor im- im venturus a caelo ad poe- i et ad censuram generis hu- is vigore et iudicis potestate, ¹⁵vero discipuli magistro et ¹⁵te diffusi praecepta def in sa- ut, ab errore tenebrarum ad ¹⁵adducerent, caecos et igna- sitionem veritatis ocularent. ¹⁵t probatio minus solida ac ¹⁵delicata confessio, per tor-

menta, per cruces, per multa poenarum genera tentantur. Dolor, qui veritatis testis est, admovetur, ut Christus dei filius, qui hominibus ad vitam datus creditur, non tantum praeconio vocis sed et passionis testimonio praedicaretur. Hunc igitur comitemur, hunc sequimur, hunc habemus itineris ducem, lucis prin- cipem, salutis auctorem, caelum pariter et patrem quaerentibus et credentibus pollicentem. Quod est Christus, erimus Christiani, si Christum fuerimus imitati."

z. initiationibus homines obligaverunt] De Orpheo et Musaeo eorumque sacris v. in universum Lobeckii *Aglaophamum*; de Melampode *Crenzer Symbol.* IV, 34 sqq. et imprimis *Eckermanni dissertationem: Melampus und sein Geschlecht.* (Götting. 1840.); de Trophonio *Olsfr. Muel- leri Orchomenon* p. 132 sqq. Cf. *Panofka Terrakot. des Berlin. Museum* p. 112. *Gerhard Prodrum.* I, p. 54. et id. in *Archaeol. Zeitschrift* a. 1843. p. 1 sqq.

a. Pompilius Numa, qui Romanos ope- rosissimis superstitionibus oneravit.] Cf. *Tertull. De Praescriptis.* Haeret. cap. 40. *Arnob. Adv. Nat.* II, 12. et VII, 26. *Kopp ad Mart. Capell.* I, §. 63. p. 104. *Hartung Relig. der Roemer* I, p. 212 sqq.

b. rupices] V. *Festum s. v. Squarrosi* p. 329. et s. v. *Petrones* p. 206. ed. *Muell. Gell. N. A.* XIII, 9. *Tertull. De Anima* cap. 6. et *De Pallio* cap. 4., cum adnot. *Salmasii* pag. 283.

nes ⁶³multitudini tot numinum demerendorum attonitos⁶⁴ effi ad humanitatem temperaret, ⁶⁵quod Numa, ⁶⁶sed qui iam exp et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ⁶⁶ocul Quaerite ⁶⁷igitur ⁶⁸si vera est ista divinitas Christi. Si ea est cognita ⁷⁰ad bonum quis reformatur, sequitur ⁷¹ut falsae ren tur, comperta inprimis illa ⁷²omni ratione⁶⁹ quae ⁷²delitiscens nominibus et imaginibus mortuorum quibusdam signis et mir et oraculis fidem divinitatis operatur.

Cap. XXII. Atque ¹adeo dicimus esse substantias quasdam ²spiritalis. novum nomen est. Sciunt ⁴daemones philosophi³, Socrate ⁵ad daemonii arbitrium exspectante. Quidni? cum ⁶et ipsi da nium ⁷a pueritia adhaesisse dicatur, ⁸dehortatorium plane a b

63. multitudini tot numinum DE. Erfurt. multitudini tot nominum ABA. multitudini tot hominum G. Vindob. multitudine tot hominum F. multitud numinum AqBqbcdef. multitudinem tot numinum a. Pro demerendorum a demendorum, at in marg. demendo. 64. quo Numa λ. quod numina B. sed quod iam λ. sed quia iam AqBqEFG. Vindob. Erfurt. sed iam quis 66. ocularet AB. Ozon. Vindob. conculcaret G. 67. igitur AqBFG. ergo DEabdef. Erfurt. Ozon. 68. si vera sit λ. 69. quia F. 70. ad quis reformatur ABFGdef. Vindob. ad bonum quis reformatur Ec. Erfurt. Ambros. quis reformetur ad bonum Dab. 71. ut falsae renuntietur c ADade. Erfurt. Ozon. ut falsa renuntietur comperta BGB. ut falsa (falsa F.) tietur quaevis alia contraria comperta Eff. Haverc. ut falsae renuntiatu perta a. ut falsae renuntiet, comperta c. 72. omni ratione om. λ. 71. tiscens AB.

Cap. XXII. 1. ideo E. m. pr. Erfurt. Ozon. 2. spirituales DF. Vind furt. 3. Nec novum nomen est. AqBFG. Vindob. Nec nomen novum est Ozon.) cdef. Nec novum est nomen. DEab. 4. daemones λcdef. 5. ad nis λ. a daemonio b. 6. et om. λ. 7. adhaesisse a pueritia Dabdef. hortatorium plane a bono daemones. Sciunt Fulv. Ursinus. dehortatorium a bono. Daemones sciunt f. dehortando plane a bono. Omnes sciunt ab.

c. attonitos] De huius vocabuli signifi- ficatu dixi ad De Idol. cap. 24.

d. in agnitionem veritatis ocularet.] Cyprian. l. l. „caecos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent.“ Cf. Tertull. De Paenit. cap. 12 „Hirundo si excaecaverit pullos, novit illos oculare rursus de sua chelidonia.“ De Pudic. cap. 8 „vestibus purpura oculandis.“

e. illa omni ratione] Sic praebent libri. Notat daemones. Cf. cap. 2 „sed nomen quod quaedam ratio aemulae operationis (sc. daemorum) insequitur.“

f. delitiscens] Sic praebent Parisinorum librorum optimi, cum in vulgatis sit *delitescens*. Illam scripturam tuentur passim scripti libri vetustate et bonitate insignes, ut Parisinus ille Arnobii Adv. Nat. VI, 21. Minuc. Felicis Octav. cap. 27., ut palimpsestus ille Ciceronis Orat. pro Tullio §. 33., ut plures Ciceronis de Nat. Deor. II, 49. extr., ut optimus Floren-

tinus ille tertius Apulei Metam. et Florid. IV, 19., ut veneranda quae aetatis ille et Agobardinus liani Ad Nat. I, 16. De verbis liani cf. Minuc. Felix l. l. „ut impuri spiritus, daemones, ut et a magis, a philosophis, et a l sub statuis et imaginibus consecru tiscunt et adflatu suo auctoritate praesentis numinis consequuntur

Cap. XXII. a. Sciunt daemones aphi] Cf. Euseb. Praepar. Evan Augustin. De Civ. Dei XVIII. 1. Felic. Octav. cap. 26. cum interj verbo scire pro nosse posito et adnot. ad cap. 5.

b. dehortatorium plane a bono. tull. De Anima cap. 1 „Socrates diverso spiritu agebatur, siquidem daemonium illi a puero adhaesim simum revera paedagogum, ets Cf. Maxim. Tyr. Diss. XIV. et XI totae sunt de Socratis daemonia

sciunt poëtae*; *etiam vulgus indoctum ¹⁰in usum ¹¹male-
quentat^d. Nam et ¹²Satanan, principem huius mali generis,
de propria conscientia ¹³animae eadem execramenti voce
at*. Angelos quoque etiam Plato non negavit^d. Utriusque
testes ¹⁴esse vel magi adsunt^e. Sed quomodo de angelis
um sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit^h,
a deo cum generis ¹⁵auctoribus et cum eo quem diximus
, apud litteras sanctas ¹⁶ordo cognoscitur. Nunc de opera-
rum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis ever-
c malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis
Itaque corporibus quidem et valitudines infligunt et aliquos
verbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim
i. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis ¹⁷adeun-
tilitas et tenuitas sua. Multum spiritalibus ¹⁸viribus licet,
ibiles et insensibiles in ¹⁹effectu potius quam in actu suo

f. Haverc. et Erfurt. 10. in usum DEGL^{abc}def. Gorziens. in usu ABF.
adob. Ozon. 11. maledicti frequentat. Nam et AφBG^ldef. maledictis
. Nam et DEFb. Gorz. Erfurt. Ozon. Vindob. maledictis frequentant a.
frequentant c. 12. satanan AB. sathanan EF. Vindob. Erfurt. satha-
13. animae eadem execramenti λf. animae eadem (eandem G.) ex sa-
ABDEF^Gab. Vindob. Ozon. Erfurt. Bongars. anima eadem ex sacramenti
imae eadem et sacramenti Fulv. Ursinus. 14. esse vel magi adsunt.
adob. Erfurt. Bongars. vel magi adsunt. Haverc. ecce vel magi adsunt.
esse vel magi deus G. esse vel magi adserunt. λ. Ozon. esse vel magos
Dabede. 15. anctoribus et quem diximus principem aut litteras λ. 16.
FGA. Vindob. Erfurt. ordine (AφBφDφ)abc^{def}. Pro cognoscitur in D.
iter. 17. adeundam AEF^cdef. Bongars. Erfurt. Ozon. ad eundem BG.
adeundam mira T. Haverc. laedendam b. alendam Da. 18. viribus
visibiles ab. 19. affecta DEFGa. Vindob. affectum Erfurt.

es sciunt poëtae] Maximus Ty-
XIV, 5 „Τί δή νῦν; ἀπο-
περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σα-
Ομήρω συνεγένοντο διηγου-
τῷ ἐκείνῳ ἃ διηγείτο; Περὶ
Ἀχιλλέως, ὅτι ἐν ἐκκλησίᾳ
αὐτῆ. δημηγορῶν διενεχθεὶς
Ἀγαμέμνονα σπώμενος τὸ
ε παιῶν, κωλύεται ὑπὸ δαι-
Ἀθηρῶν καλεῖ τὸ δαιμόνιον.
e^g coll.

um maledicti frequentat.] Quid ?
vocabulum et Romani unquam
e in maledictis aut execratio-
lentiquam sane. Sed malorum
a principem Satanam pronun-
ronnuntiando: Malum. (Rigalt.)
i notam ad De Testim. Animae

ramenti voce pronuntiat.] Nihili
ii opera librorum veterum scri-
e sacramenti voce pronuntiat tu-
rpretantis: Dicit autem ex sa-

ramenti voce, quia formula erat: Abre-
nuntio Satanae celt.

f. Plato non negavit.] Angelos vertit dae-
monas. De re v. Platon. Sympos. pag. 327.
Maxim. Tyr. Diss. XXVII. Apol. De Dogm.
Platon. I, 11. Cf. Mart. Capella I, §. 154.
p. 207. Kopp. Augustin. De Civ. Dei IX, 19.

g. testes esse vel magi adsunt.] Grae-
cismus. Adsunt testimonio dicendo. De
re v. Arnob. Adv. Nat. I, 43. Minuc.
Fel. Octav. cap. 26. cum interpretibus.

h. corruptior gens daemonum evase-
rit] V. adnotata ad De Idol. cap. 9. Cf.
Ioseph. De Bello Iud. VII, 33. „τὰ γὰρ
καλούμενα δαιμόνια, inquit, τὰτα δὲ
πονηρῶν ἐστὶν ἀνθρώπων πνεύματα
τοῖς ζῶσι ἐνδύόμενα καὶ κτείνοντα
τοὺς βοηθείας μὴ τυγχάνοντας.“ Iu-
stin. Mart. Apol. II: „οἱ γὰρ ψυχαῖς
ἀποθανόντων λαμβανόμενοι καὶ δι-
πτούμενοι ἄνθρωποι, οὗς δαιμονιολή-
πτους καὶ μαιωμένους καλοῦσι πάν-
τας.“

²⁰ apparent, si poma, si fruges nescio ²¹ quod aurae ²² latens vitium in flore praecipitat, in germine ²³ exanimat, in pubertate convulberat, ²⁴ ac si caeca ratione ²⁵ temptatus aër pestilentes haustus suos ²⁶ effundit. Eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio daemorum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentitiis ²⁷ foedis aut saevis libidinibus cum erroribus variis, quorum iste potissimus ²⁸ quo deos istos captis et circumscriptis ²⁹ hominum mentibus ³⁰ commendatⁱ, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis ³¹ procuret simulacris ³² imaginibus ³³ oblata^k. Et quae ³⁴ illi ³⁵ accuratior pascua est, ³⁶ quam ut hominem ³⁷ e cogitatu verae divinitatis ³⁸ avertat praestigiis ³⁹ falsis? Quas et ipsas ⁴⁰ quomodo operetur expediam. Omnis spiritus ⁴¹ ales est. Hoc angeli et daemones. Igitur momento ubique sunt; totus orbis illis locus unus est; ⁴² quid ubi geratur^l tam facile sciunt quam ⁴³ adnuntiant. Velocitas divini-

20. apparent si G. apparent. Ac si Rhetanus. 21. quid F. Erfurt. 22. latens λ. 23. examinat ABGc. 24. ac om. b. 25. turbatus F. Vindob. 26. effundit ABEFdef. Gandav. Elnon. Erfurt. Vindob. effundit DGabc. 27. foedis aut saevis ABEFGAd. Pamelii omnes, Oxon. Erfurt. Vindob. foedis ac saevis (saevis λ) Dabcef. 28. quod eos istos AβDEG. Erfurt. quod eos ipsos abede. 29. hominum om. λ. 30. commendat BFGAef. Vindob. commendat AD. comedat Ehd. Gandav. Elnon. Oxon. Erfurt. Bongars. Vaticanus unus. 31. curet λ. 32. et imaginibus λ. Haverc. 33. oblata om. λ. immolata F. 34. illi ABDEFGabcde. Pamelii omnes, Vindob. Oxon. Erfurt. illis λf. Haverc. 35. accuratiora pascua sunt e. 36. quam ut hominem (Aβ) ef. quam hominem AφBDEG. quod hominem F. qua hominem ab. hominem cd. nisi ut hominem λ. 37. e cogitatu ABEdab. Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros. et cogitatu B. ecogitatum G. a cogitatu F. a recogitatu λf. Haverc. 38. avertat ABDEFGabcde. Erfurt. Oxon. avertant λf. Haverc. (Vindob.) 39. falsae divinationis? quas λf. Haverc. 40. quomodo operetur F. quomodo operetur λaf. Haverc. (Vindob.) quomodo ut operetur AβDD. Erfurt. quomodo ut operetur Aφ. quomodo oportet G. 41. ales. hoc et angeli λf. 42. quid (quis G.) ubi geratur ABDEGλef. Bongars. Vindob. Oxon. Erfurt. quid igitur geratur F. quid (quod c.) ubique geratur abcd. 43. adnuntiant ABEPG. Bongars. Erfurt. Vindob. enuntiant Dabcef. Haverc.

i. captis et circumscriptis hominum mentibus commendat] Agitat igitur vis daemorum hominum mentes diversis erroribus, quorum vel hic est praecipuus, quod hac ipsa ratione eadem daemones deceptis ac circumscriptis hominum mentibus commendat, cum homines ita vetustos ac male habitos impellit, ut sacrificiis deos sibi placare ac propitiare conentur. (Herald.)

k. simulacris imaginibus oblata.] Male Zephyrus et eum secutus Pamelius ista referunt ad magica sacrificia, quibus animae a magis evocabantur. Occurrit saepe apud veteres; Iustinam, Athenagoram, Minucium, Origenem, alios denique omnes ea quae hic tangitur opinio de daemorum λχνεία, quos existimabant nidorum sacrificiorum consecrari pascique

de enissis, quae evomunt ardentia viscera. Deos igitur gentium dicit Origenes esse δαιμόνια λχνά, και περί τας θυσίας και τὰ αίματα και τας από τών θυσιών άποφοράς καλινδούμενα. Hoc etiam alludebat B. Chrysostomus sermone de S. Romano: „μὴ γάρ βρωίς τοίς συνλλάγμασιν αὐτοῦ μεστῶν, αὐτῆ τών σών δαιμονίων ἢ λόγος προσάιτησις.“ Et Porphyrius ipse libro II. περί άποχῆς μάλοσ δαεμόνων εἰ „χαίρειν λοιβῆ τε κνίσση, δι' αὐ τών τῶ πνευματικῶν παιώνεται.“ (Herald.) Simulacra dicit εἰδωλα. Hinc tollenda erat particula et ante imaginibus, ex auctoritate optimorum liberum.

l. quid ubi geratur] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 8.

tur, quia substantia ignoratur. Sic et auctores interdum sunt eorum quae adnuntiant. Et sunt plane malorum non-, bonorum tamen nunquam. Dispositiones etiam dei et prophetis contionantibus ⁴⁵excerpunt et nunc lectionibus reus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortantur divinitatem, dum furantur divinationem. In oraculis quo ingenio ambiguitates temperant in ⁴⁶eventus sciunt Croesi, Pyrrhi. Ceterum testudinem decoqui cum carnibus ⁴⁷pecus eo modo ⁴⁸renuntiavit quo supra diximus; momento liam ⁴⁹fuera. ⁵⁰Habent de incolatu aëris et de vicinia et de commercio nubium caelestes sapere paraturas, ut et, quas iam sentiunt, repromittant. ⁵¹Benefici plane et curas valitudinum. ⁵²Laedunt enim primo, dehinc remedia nuntiant ad ⁵³miraculum nova sive contraria, ⁵⁴post quae desilire, et curasse creduntur. Quid ⁵⁵ergo de ceteris ingenietiam viribus fallaciae spiritalis ⁵⁶edisseram? phantasmata, et aquam cribro gestatam, et navem cingulo promotam,

BEFC def. *Vindob. Erfurt. Oxon. Bongars. nunc Dabcd.* 45. exceperunt 46. eventum *Gλ.* 47. pecoris *λ.* pecudum *F.* 48. denuntiavit 49. fuerant *λ.* 50. habent *Fabcdef.* habens *ABDEG. Erfurt. Vindob.* abentes *λ.* 51. Venefici *λ. Haverc.* beneficii *DFa.* 52. circa medicinum *λ.* 53. laedent enim primum dehinc remedia percipiunt *G, a F. Vindob.* 55. postquam *DFabc.* Pro desinunt in *G. est* desinunt. 57. edisseram, dum oracula profitetur, dum miracula exercet. phan-

[Croesi, sciunt Pyrrhi.] De Herodot. I, 47., de Pyrrho Cicero de Divin. II, 56. Cf. de Deor. XVI. Hieronym. in 41. Euseb. Praepar. Evang.

[Atqui incolatum pro pauperant. B. Hieronymus in Galat. cap. 4 „Agar autem, retatur παροξία, id est in peregrinatio, sive mora.“ us de Abrahamo „Omnes in hospites sumus.“ (Herald.) II. Ad Nat. II, 5 „nisi quod incolatus denegavit enormitas caloris.“ De Corona cap. 13 colatu Babylonis illius in Apolinis submovemur.“

[les sapere paraturas] Parat Tertulliani stili. Cf. quae oduxi ad De Spectac. cap. 4. a varbi habere cum infinitivo ad De Fuga in Persecut.

p. Benefici plane et circa curas valitudinum.] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 26. fin. Tatian. Orat. ad Gr. cap. 31. Arnob. Adv. Nat. I, 48. Maxim. Tyr. Diss. XIX. 3. Psellus de Operat. Daemon. p. 145. Reiff. ad Artemidor. II, p. 452. et interpret. ad Cic. de Divinat. I, 43.

q. ingeniis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

r. phantasmata Castorum] Cf. Cic. Tuscul. I. 12. Valer. Max. I, 8, 1 et 2. Flor. I, 11. et II, 12. Minuc. Fel. Octav. capp. 7 et 27. Lactant. Divin. Institut. II, 8 et 17.

s. aquam cribro gestatam] Plin. H. N. XXVIII, 2. Valer. Max. VIII, 1. Augustin. de Civ. Dei X, 16.

t. navem cingulo promotam] Ovid. Fast. IV, 305 sqq. Liv. XXIX, 14. Solin. Polyh. cap. 7. Iulian. Orat. V, p. 159 sq. Minuc. Fel. Octav. cap. 7. Arnob. VII, 49. Augustin. de Civ. Dei X, 16. Hieronym. adv. Iovin. I, 16.

et barbam tactu inrufatam", ⁵⁸ ut numina lapides crederentur, ⁵⁹ ut deus verus ⁶⁰ non quaereretur?

cap. XXIII. Porro, 'si et magi phantasmata edunt et iam defunctorum ² infamant animas', si pueros in eloquium oraculi ³ elidunt^b, si multa

58. ut ABDEFGl̄cdef. Erfurt. Vindob. Ozon. et ut a. ut et b. Haverc. 59. u deus ABEG. Vindob. Erfurt. et deus Dlabcdef. Haverc. nec deus F. 60. non crederetur. D. quaereretur. F. non quae effecerint. λ.

Cap. XXIII. Caput novum in ABEGab. Vindob. Erfurt. Ozon. aliisque inscriptum est: DE FANTASMATIBVS (FANTASMATE G.) MAGIAE (MAGICIS E. Erfurt. MAGICAE Gab.) ET DAEMONIIS. 1. et si FG. Vindob. 2. infamant ABDEFGf. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob. Pamelianorum quinque. inclamant abcde. 3. elidunt ABDEFGf. Vindob. Erfurt. Bongars. edunt λ. eliciunt abcde.

u. barbam tactu inrufatam] V. Sueton. Vita Neron. cap. 1.

Cap. XXIII. a. defunctorum infamant animas] Libri nostri habent *infamant animas*, et fortasse melius. Amat enim Tertullianus verbis uti quae ex consequenti aut accidenti rem ipsam significant. Quoniam igitur hac ratione quasi traducuntur animae evocatae, idcirco infamare dixerit pro inclamare et evocare, atque hac evocatione quasi infamiam incutere. Sic libro De Anima cap. 7 „Itaque mendacium visui obicitur, quod remos in aqua inflexos vel infractos adseverat adversus conscientiam integritatis, quod turrem quadrangulatam de longinquo rotuadam persuadeat, quod aequalissimam porticum angustlorem in ultimo *infamet*." Id est angustiore exhibeat atque hoc pacto quasi depretiet detracta aequalitate, qua praecipue censebatur. Ceterum inter primas magorum praestigias, quas daemonum sibi assistentium ope ludebant, numerat animarum ac spirituum evocationes, *ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλίσεις* dicit Iustinus Apolog. II. Hinc et *ψυχαγωγός* appellatus docet Maxim. Tyrius Diss. XXII. *Phantasmata* autem dicit Tertullianus, quia magi sensibus nostris illudunt ac visus nostros praestigiis occaecantibus fallunt, ut non videamus ea quae sunt, dum videre nos putamus quae non sunt, nisi *μέχρι φαντασίας*, quemadmodum loquitur Origenes libro I. contra Celsum: „καὶ ψυχῆς ἡρώων ἀνακαλοῦντων, δειπνά τε πολυτελῆ καὶ τραπέζας καὶ πέμματα καὶ ὄψα τὰ οὐκ ὄντα δεικνύντων, καὶ ὡς ζῶα κινούντων οὐκ ἀληθεῖς ὄντα ζῶα, ἀλλὰ μέχρι φαντασίας φαινόμενα τοιαῦτα. Sophocles scholiastes: „μαγὸς ἐκάλουν τοὺς ψευδεῖς φαντασίας περιτιθέντας." Sic auctor Quaestionum et Responsum, quae Iustino

Martyri falso tribuuntur, Samuelem a Pythonissa revera excitatum negat, sed *κατὰ τὴν ἐέργειαν τοῦ δαίμονος τοῦ τὰς ὄψεις φαντάσαντος*. Cf. Tertull. de Anima cap. 57. (Herald.)

b. si pueros in eloquium oraculi elidunt] Consternunt. Etenim incantati cornebant veluti caduci, posteaque uescientes sui excitabantur in eloquium oraculi et multa praesagio praedicabant. Eiusmodi praestigias narrat Apuleius de Magia [cap. 42 sqq.] libro. (Rigalt.) Rigaltium in verbis Tertulliani sic interpretandis praecesserat iam Desid. Heraldus, praeter cuius ad h. l. adnotata de hoc genere vaticinationis adeas Justin. Mart. Apol. I. 18. Io. Sarisber. Policrat. II, 25. Bonifac. Histor. Ludic. VIII, 21. Casaub. ad Spartiani Did. Iulianum cap. 7. et Elmenhorst. ad Genad. p. 195 et p. 200. At mihi rectius sensisse videtur Franc. Iunius, qui Tertulliani verba de cruento puerorum sacrificio interpretatur, de quo genere vaticinationis testes sunt Philostrat. V. Apoll. VIII, 5. Ammian. Marcell. XXII, 2. Dio Cass. LXXIII, 16. Lucan. Pharsal. VI, 554 sqq. Euseb. H. E. VIII, 14. IX, 9. et Vit. Constaut. I, 36. Clem. Recognit. II, 13. Neque aliter nisi pro necare verbo *elidere* uti solet Tertullianus. De Spectac. cap. 18 „Primos hermines diabolus *elisit*." Scorpiac. cap. 6 „Sed si certaminis nomine deus nobis martyria proposuisset, per quae cum adversario exponeremur, ut, a quo liber homo *elisis* est, eum iam constanter *elidat*" cett. Cf. adnot. ad librum Ad Scap. cap. 4. Minuc. Fel. Octav. cap. 30 „Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere *elidere*."

a circulatoriis praestigiis ludunt^a, si et somnia immittunt^a semel^a invitatorum angelorum et daemonum adsistentem^f testatam, per quos et caprae et mensae divinare^r consue-
 quanto magis⁵ ea potestas de suo arbitrio et pro suo negotio
 totis viribus operari quod alienae⁶ praestat negotiationi?
 eadem et angeli et⁶ daemones operantur quae et dei vestri,
 ergo praecellentia divinitatis, ⁷quam utique superiorem omni
 te credendum est? Non ergo dignius praesumetur ipsos
 ui se deos⁸ faciant, cum eadem edant quae faciant deos
⁹quam pares angelis et daemonibus deos esse? Locorum
 tia ¹⁰distinguitur, opinor, ¹¹ut a templis deos ¹²existimetis
 tibi deos non dicitis; ut aliter ¹³dementire videatur qui sacras
¹⁴pervolat, aliter qui tecta viciniae transilit, et alia vis pro-
 ur ¹⁵in eo qui genitalia vel lacertos, ¹⁶alia qui sibi ¹⁷gulam
 t^b. Compar exitus furoris et una ratio est ¹⁸instigationis.

erunt AβEG. Erfurt. consueverunt libri editi. 5. ea ABDEFabef. Ozon.
 Ambros. Erfurt. illa Gcd. 6. praestant Fa. 7. quae utique superior
 testate credenda est λ. 8. faciunt F. 9. quam pares angeli et daemo-
 λ. quam impares angelis et daemonibus deos esse E. Ozon. Erfurt.
 agnit λ. Haverc. Fulr. Ursinus rescribi vult distinguit, ut opinor, a templis.
 a templis λ. 12. aestimetis Flf. 13. dementire (demetire Vindob.)
 .) BDFGλdef. Pamellii libri, Vindob. et Ambros. dementare Aβ (m. sec.) Eabc.
 dementitare Ozon. 14. praevolat G. 15. in illo F. 16. alia in eo qui
 . 17. gulam prosecat. Compar cdef. Haverc. gulam prosecat. compara
 endae. Vaticanus unus. gulam prosecat cum par DEab. Erfurt. Vaticanus
 ulam perfectam compera G. gulam laceratam comparat. F. gulam pro-
 ompara (compar AB. m. sec.) ABλ. Vindob. 18. investigationis ac.

alatoriis praestigiis ludunt] Cf. t. Vit. Apoll. VI, 6. Lactant. Div. 15. interpr. ad Arnob. Adv. 43., ad Apul. Metam. I, 4., ad elic. Octav. cap. 26. Bulenger. ro I, 40. Onuphr. Panvin. de cens. I, 14. et ad eum Argoli ii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX,

somnia immittunt] Cf. Iren. Adv. L 12. et 24. Euseb. H. E. IV, . Apol. I, 18. Galen. Simpl. Med. lo. Sarisber. Policrat. I, 10. tel] V. adnot. ad De Fuga in . cap. 2.

entem] Hinc παρέδρους ap- , de quibus Iustinus Martyr, . Eusebius, Epiphanius, ipse Tertullianus libro de Anima, alii. de Calumnia, ubi de Hephae- „καὶ τέλος ἔθρονον παρέδρω ἰκάνω θεῶν.“ (Herald.) Cf. Mi- . Octav. cap. 26 „Eos spiritus s esse — — Socrates novit, natum et arbitrium adsidentis

sibi daemonis vel declinabat negotia vel petebat,“ ad quae verba Davisius citat Euseb. H. E. IV, 7 „Ἐπὶ μεγάλῳ δὲ μονονουχὶ σεμνονόμενοι τοῖς κατὰ περιεργίαν πρὸς αὐτῶν ἐπιτελουμέ- νοις φίλοις, δειροπόμπῳ τε καὶ παρέδρωις δαίμοσι.“ Rufin. H. E. II, 13 „Utens adminiculo assistentis sibi et adhaerentis daemonicae potestatis, quam παρέδρον vocant.“ Sulpic. Sever. Dial. III, 8 „Quod intellexerit egisse se semper assidentis sibi daemonis voluntatem.“ Cf. Anton. Dale de Falsa Prophet. p. 279 sqq. Tertull. De Anima cap. 28.

q. et caprae et mensae divinare] De caprae divinatione cf. Euseb. Praepar. Evang. II, 10. Clem. Alex. Protrept. p. 16. Sozom. H. E. VI, 35. Fabric. Bibliogr. Antiqu. p. 410. Mensae divinationis descriptionem habes apud Amm. Marcellin. XXIX, p. 387 sq. ed. Vales.

h. alia qui sibi gulam prosecat.] Significat Bellonarios et Gallos. Tertullianum excerpit Minuc. Fel. Octav. cap. 27 „Ili sunt et farentes quos in publicum

Sed hactenus verba; iam hinc demonstratio rei ipsius, ¹⁹ qua ostendemus unam esse utriusque nominis qualitatem. Edatur hic ²⁰ aliqui ibidem sub ²¹ tribunalibus vestrisⁱ quem daemone ²² agi constet. Insus a quolibet Christiano ²³ loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur ²⁴ de vero quam alibi ²⁵ dominum de falso. Aequo producat^r aliquis ²⁶ ex his qui de deo pati^o existimantur^k, qui ²⁷ aris inhalantes numen ²⁸ de nidore concipiunt^l, ²⁹ qui ructando curantur, qui anhelando ³⁰ praefantur^m. Ista ipsa ³¹ Virgo Caelestis pluviarum

19. quam ABEFG. Erfurt. 20. aliqui ibidem sub ABC. Vindob. Bongars. Goss. Pithoci liber. aliquis ibidem sub EF. Erfurt. ibidem sub λ. aliquis sub Debedef. Haverc. 21. tribunali vestro λ. 22. agi ab. 23. loqui se spiritus G. 24. in vero est quam alibi deum quod in falso est λ. 25. dominum ABC. Bongars. deum DEFabcdef. Vindob. Erfurt. Ozon. 26. ex his ABFG. ex iis DEabdef. Voc. Aequo om. G. 27. existimatur DE. Erfurt. 28. aris inhiantes F. aris malentes G. aris malentes D. aris maleficum abc. aris inhalantibus λ. 29. de imbro λ. 30. qui ructando (ructuando λ. ruptando G.) curantur ABDEFGAbcede. Ambros. Vindob. Erfurt. Ozon. qui ructando conantur f. qui ructando curvantur Haverc. 31. praefantur ABEFGAd. Erfurt. profantur Dabcef. Ambros. (Ozon. Vindob.) 32. vis caelestis c. vox caelestis Da. ut caelestium G.

videtis excurrere, vates et ipsi *absque templo*; sic insaniant, sic bacchantur, sic rotantur. *Par et in illis instigatio daemoneis, sed argumentum dispar furoris.*"

i. Edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris] Rem vocat ad tribunalia, quo his melius iudicaretur. (La Cerda.) Pronomine *aliqui* uti pro *aliquis* Tertulliani est stili. Exemplis probare super-sedeo. Cf., si placet, interpretes ad Cic. de Republ. I, 44. p. 179. Moser. Gronov. ad Gell. N. A. XI, 13. XV, 2. Id. Observ. in Eccles. Aucit. p. 21. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 939. et quos citat Hildebr. ad Apul. Florid. I, 1.

k. qui de deo pati existimantur] Tangit vates, ariolos et ceteros fanaticos qui vi nominis interiori agitari se fingebant, atque ostendit obiter Tertullianus non a deo aut vi aliqua divina motus istos concitari, sed a daemonibus. *Qui de deo pati existimantur* ait verbis significantissimis. Virgilius [Aen. VI, 97 sqq.]: „At Phoebi nondum patiens immanis in antro Bacchatur vates, magnum si pectore possit Excussisse deum. Tanto magis ille fatigat Os rabidum, fera corda domans, fingitque premedo.“ Hi sunt quos *ἐνθεοῦς, θεολήπτους, θεοφόρους, θεοφορομένους, θεοκατόχους, ἐνθεοστατικούς, ἐνθεοσταστικούς* Graeci dicunt. (Herald.) De vi praepositionis *de*, originem et instrumentum indicandi, iam alibi dictum est. Cf. quae adnotata sunt ad *De Spectac.* cap. 24.

l. qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt] Hinc *arioli* dicti. Isidor. Orig. VIII, 9 „Arioli vocati, propter quod *chus* aras idolorum nefarias preces emittunt, et funesta sacrificia offerunt, inque celebritatibus daemoneum responsa accipiunt.“ Iul. Firmicus Mathes. III, 7 „Ficiet etiam in templis manere sordida et sic semper incidere, et qui nunquam tondeant comam, et qui aliquid velint quasi a diis dictum hominibus nuntiare, quales solent esse in templis qui *velcinari* consueverunt.“ (Herald.)

m. qui ructando curantur, qui anhelando praefantur.] Ructando igitur *velati* sanantur et anhelando, quasi deo inspirante, profantur. „— Sed pectus subitum, Et rabie fera corda tument.“ Graphice de tota hac scena Apul. Metam. [VIII, 27.]: „Inter haec unus ex illis bacchatur effusius ac de imis precordiis anhelitus crebros referens *velati* nominis divino spiritu repletus simulabat sauciam recordiam, prorsus quasi deum praesentia soleant homines non sui fieri meliores, sed debiles effici et aegroti.“ (Herald.) Rigaltius emendavit *qui ructando conantur*; conari enim *velati* nitentes et parturientes; Havercampi *qui ructando curvantur*. Sed *non* probari potest. Recte interpretatus est Heraldus. Qui enim deo pleni sunt, quoque deo affecti patiuntur, *eructando* anhelandoque praefantur *conspicuo* numine liberantur.

trix^a, ³¹ipse iste Aesculapius^o medicinarum demonstrator, iam morituris ³²Socordio et ³⁷Tenatio et ³³Asclepiodoto istraturi, ⁴⁰nisi se daemones confessi fuerint Christiano on audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguindite! Quid ⁴²isto opere manifestus? Quid hac prodelius? Simplicitas veritatis in medio est. Virtus illi sua ³nihil suspicari licebit. ⁴⁴Magia aut aliqua^r eiusmodi fallidicitis? Non dicetis, si oculi vestri et aures ⁴⁶permis. Quid autem ⁴⁷inici potest adversus id quod ostendi-

trix F. 34. ipse iste ABE. Erfurt. ipse ille G. iste ipse DFabcde. Aesculapius in λ. est Aescopius, id est Aesculapius. 35. aliam diem e. alia die morituris ABDEF. Ambros. Vindob. Erfurt. Oxon. Elnon. gars. alia die moriturus λ. alia demorituris Ga. Leodiensis liber, tres alias demorituris bcde. 36. socrodio G. secordio Erfurt. Ambros. socordi e. 37. thenacio Vindob. Thanatio f. Haverc. tanatio λ. Ga. Elnon. Gandav. Bongars. Oxon. denacio F. denacō Ambros. dematii bcd. 38. asclepiadoto Bongars. Oxon. Ambros. Gandav. Elnon. do G. Asclepiadoti bcde. 39. sumministraturi ego. sumministratur ngars. Ambros. subministrator λbcde. Oxon. Erfurt. Vindob. Gandav. e sumministratur f. Haverc. 40. ubi se G. 41. faunders G. 42. b. nil G. 44. magica Gc. Pro eiusmodi in F. et Vindob. extat ausus. dicitis? Non dicetis si ego. dicitis non dicetis. Sed G. dicitis non BDEF. Erfurt. Oxon. Bongars. Vindob. dicitis si λf. Haverc. Dicitis non de. 46. permiserint a. praemiserunt G. 47. inici AF. (Vindob.) ion. Gandav. iniici f. incipi BG. Vaticanus unus. niti b. inniti m. Erfurt.

sa virgo Caelestis pluviarum De dea Caelesti v. Nuenster Karthag. p. 30 sqq. (p. 62. on. Miscell. Erud. Antiqu. a. 46. in Tolani Suppl. Thes. 35 sq. Creuzer ad Cic. de 30. Boettiger Ideen zur II, p. 213. Cf. supra cap. 12. . 24. Orelli Inscr. Lat. I, p. Hildebr. ad Apul. Metam. Tertull. Ad Nat. II, 8. Lips. st. V, 22. Petr. Faber Sen. Est illa Carthaginiensium appellata etiam Apuleio l. l., aërem interpretentur veteres : Deor. II. 26. Cornut. de .), unde descendant pluviae, iarum pollicitatrix vocetur a Caelestis divinare in promptu orant Caelestis praeter eos i etiam Augustin. de Civ. Dei ian. de Gubernat. Dei VIII, ittershus.) Trebell. Pollio Vit. a. in Celso p. 198. et Jul. Pertinacis p. 55. (ed. Salm.) dl. XXII, p. 226. (ed. Vales.) me. De Persecut. Vandal. I, de Praediction. cap. 38. spius] Liber Fuldensis prae-

bet Aescopius h. e. Aesculapius, ut scriptum erat supra cap. 14. in duobus optimis Parisiensibus. Et ita passim etiam in aliis vetustis membranis.

p. sanguinem fundite!) Ex coniectura restitui locum ideo paene desperatum, quia ad quamnam historiolam hic respiciat Tertullianus plane ignotam est. Videtur, si quid video, hoc dici: Socordio cuidam et Tenatio et Asclepiodoto a Virgine Caelesti et Aesculapio daemonibus ad mortem usque vexatis, cum qui exorcizaret Christianus adesset, a daemonibus fuisse promissum sese aliam mortis diem eis sumministrare velle, si se daemones esse non confessi fuerint, at hos Christiano mentiri non ausos esse. Iam, pergit, daemones illi, qui simplicem Christianum metuendum esse vobis in hac causa satis aperte confessi estis, agite, si potentia vestra revera divina est, fundite statim procacissimi Christiani sanguinem, qui vos precibus suis pellere aggressus est!

q. aliqua] h. e. alia qualibet. Cf. interpr. ad Vergil. Aen. II, 48. Rubenken. ad Vell. Paterc. I, 17, 7. Wolf et Orelli ad Cic. Tusc. III, 14, 29. Plures

tur nuda sinceritate? Si altera parte ⁴⁸vere dei sunt, cur ⁴⁹sese daemonia mentiuntur? An ut nobis obsequantur? Iam ergo ⁵⁰subiecta est Christianis divinitas vestra, ⁵¹nec divinitas deputanda est quae subdita est homini et, si quid ⁵²ad dedecus facit, ⁵³aemalis suis. Si altera parte daemones sunt vel angeli, cur se alibi pro deis agere respondent? Nam sicut illi qui dei habentur daemones se dicere nolissent, si vere dei essent, scilicet ⁵⁴ne se de maiestate deponerent, ita et isti, quos ⁵⁵directo daemones nostis, non auderent alibi pro deis agere, si aliqui omnino dei essent, quorum nominibus utuntur. ⁵⁶Vererentur enim abuti ⁵⁷maiestate ⁵⁸superiore sine dubio et timendorum. ⁵⁹Adeo nulla est divinitas ista ⁶⁰quam tenetis, quia, si esset, neque a ⁶¹daemoniis ⁶²adfectaretur in confessione neque a deis negaretur. Cum ergo utraque pars concurrat ⁶³in confessionem deos ⁶⁴esse negans, agnoscite unum genus esse, id est ⁶⁵daemones, verum utrobique. ⁶⁶Iam deos quaerite. ⁶⁷Quos enim praesumpseratis, daemones esse cognoscitis. ⁶⁸Eadem vero opera nostra ab eisdem deis vestris non tantum hoc detegentibus quod neque ipsi dei ⁶⁹sint neque ulli alii, etiam illud in continentibus ⁷⁰cognoscitis, ⁷¹qui sit vere deus, et an ⁷²ille et an unicus quem

48. veri dei F. vera dei Oxon. naturae dei G. 49. se daemonia F. Vindob. sese daemones λ. 50. subiecta est Christianis ABDEGAd. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob. subiecta Christianis abref. suspecta est Christianis F. 51. nec utique divinitas λ. Harerc. 52. ad decus Fab. 53. semulo suo λ. 54. ne se de maiestate deponerent ABef. Erfurt. Vindob. ne sedem maiestatis deponerent G. ne de maiestate se deponerent Dabede. Harerc. ne de maiestate deponerentur F. Pro vere in F. Vindob. extat veri. 55. directe daemones nostis (noscis G.) Ff. Vindob. 56. vererentur F. Vindob. 57. maiestatem Abd. 58. superiore ABDEFGab. Erfurt. Ozon. Vindob. superiorum Gλf. Harerc. Franc. Iunius. superiorem d. H. Ideo Dae. 60. quam timetis F. Vindob. 61. daemonibus F. Erfurt. 62. adfectaretur (effectaretur B.) in confessione neque (nec F. ne Vindob.) a deis ABDEFG abde. Bongars. Erfurt. Vindob. Oxon. affectaretur. neque in confessione a diis c. adfectaretur neque in confessione neque a diis λ. adfectaretur neque a deis f. Harerc. 63. in confessione B. Erfurt. 64. esse se negans λ. 65. daemones G. pro more. In λ. abest vocabulum verum. 66. deos iam F. 67. quos cum praesumpseratis daemones a. quos enim praesumpseratis deos esse, iam daemones λ. 68. Et eadem E. Erfurt. 69. sunt neque alii. Sed etiam c. 70. cognoscetis λ. agnoscitis Dab. 71. quid sit vere deus ABDG. quod sit vero deus Vindob. qui sit verus deus F. 72. illic E. Erfurt.

excitat Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 29. et ad Arnob. Adv. Natl. V, 29.

r. aemalis suis.] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

a. maiestate superiore sine dubio et timendorum.] Haec est lectio veterum editionum et codd. nostrorum. Non improbo Iunii coniecturam maiestate superiorum sine dubio et timendorum. (Herald.)

t. verum utrobique.] Verum genus de duobus positus unum restat daemones. Deus daemonem mentitus non magis potest deus cogitari quam daemon deum mentitus.

n. in continentibus] h. e. confestim, *supra*. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 3. „in continentibus haereses subiungit.“ In ICTORUM libris multa exempla eius locutionis proponit Dirksen Manuale 2. v. p. 211.

Christiani ⁷³profitemur, et an ita credendus ⁷¹colendusque, ut fides, et disciplina disposita est Christianorum. ⁷⁵Dicent ibidem: Et quis ille Christus cum sua fabula? si homo communis conditionis? ⁷⁶si magus? ⁷⁷si post mortem de sepulchro a discipulis subreptus? si nunc denique penes inferos? si non in caelis ⁷⁹potius, et inde venturus cum totius mundi motu, ⁸⁰cum orbis horrore, cum planctu omnium, ⁸¹sed non Christianorum, ut dei virtus et dei spiritus et sermo et sapientia et ratio et dei filius? ⁸²Quodcunque ridetis, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ⁸⁴ab aëvo animam restitutum corpore iudicaturum, dicant hoc ⁸⁵pro tribunali, si forte, Minocem et Rhadamanthum secundum consensum Platonis et poetarum ⁸⁶hoc esse sortitos; suae ⁸⁷saltem ignominiae et damnationis notam refutent. ⁸⁸Renuntiant se immundos spiritus esse, quod vel in pabulis eorum, sanguine et fumo et ⁸⁹putidis rogis pecorum, et impuratissimis linguis ipsorum vatum intellegi debuit: ⁹¹renuntiant ob malitiam praedamnatos ⁹²se in eundem iudicii diem cum omnibus cultoribus et operationibus suis. ⁹³Atquin omnis haec nostra ⁹⁴in illos dominatio et potestas ⁹⁵de nominatione Christi valet ⁹⁶et de commemoratione eorum quae sibi a deo per arbitrum Christum imminetia exspectant. Christum timentes in deo et deum in Christo ⁹⁷subiciuntur servis dei et Christi. Ita de contactu deque af-

73. profitentur F. 74. colendusque et fides λ. colendusque est ut fides D. 75. Dicent ibidem: et quis (et quid Ap.) ΑΒΒΕΦΓ. Oxon. Vindob. Erfurt. Dicent ibidem: ecquis abede. Dicant ibidem: ecquis f. dicentibus nobis idem et quis λ. 76. si magne G. si magnus DE. Erfurt. nec magus Oxon. 77. si post crucem λ. Haverc. 78. hunc λ. 79. ocins λ. Haverc. 80. cum orbis horrore ABEC. Vindob. Erfurt. cum horrore horrore F. cum horrore orbis Dabedef. 81. si non DGbd. Gorsiens. non a. 82. ut ratio, ut dei filius et dei omnia. Quodcunque λ. 83. Quod cum ab. quocunque Vindob. Pro rideant in G. est ridet. 84. shebo B. habebo AG. ab eo F. 85. pro om. λ. 86. hoc om. 87. Haverc. 87. saltem ABE. Erfurt. 88. Renuntiant ABDE. Vindob. Oxon. Erfurt. Renuntiant FGabede. Renuntiant λ. Haverc. 89. putidis rogiis AB. putridis rogis Vindob. 90. et impurissimis c. impuratissimis Αβ. 91. renuntiant Αβ. Vindob. renuntiant E. m. sec. remittant G. Pro debuit in ed. erat debuerit, et pro vatum in F. Vindob. fatum. 92. se eundem dicere F. se eundem diem Vindob. se in eundem diem G. 93. et operationibus ABDEGac. Vindob. Erfurt. Omittit F. et operatoribus bdef. Haverc. Pamela aliquot libri et Gorsiens. 94. Atquin ABDEGd. Erfurt. Vindob. Atquin Fabcef. Haverc. 95. in illis Ged. 95 b. de nominatione ABFedef. Vindob. Oxon. denominatione E. Erfurt. de dominatione λ. dominatione a. de nomine b. Gorsiens. 96. et de comminatione a. et commemoratione G. Pro eorum F. habet ipsorum. 97. proiciuntur F. m. pr. proiciuntur F. m. sec.

v. ibidem] Cf. adnot. De Fuga in Persect. cap. 1.

w. si forte] Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

x. de nominatione Christi valet] Notabilis est in hac sententiam Irenaei locus II, 5. „Domini nostri nomini, in-

quit, subiecta sunt omnia. Et propter hoc Iudaei usque nunc hac ipsa advocacione daemones effugant.“ (Rigalt.) Arnob. Adv. Natl. I, 46 „cuius (Christi) nomen auditum fugat noxios spiritus, imponit silentium vntibus“ cett. Prudent. Apotheos. v. 438 sqq. Gregor. Nazianz. Carm. 61.

flatu nostro, contemplatione et repraesentatione ignis illius "correpti etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes et vobis praesentibus erubescetes. Credite illis, cum "verum de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, 'quin potius ad honorem. Magis fides 'proxima' est adversus semetipsos confitentes quam pro semetipsis negantes. Haec denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere 'consuerunt; 'quam plurimum illis credendo 'in Christo domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae 'fidentiam aedificant'. 'Colitis illos, 'quod sciam, etiam de sanguine Christianorum. Nollent 'itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi 'amittere, vel ne a vobis "quandoque a Christianis "fugentur, si illis sub Christiano, volente vobis veritatem probare, mentiri 'liceret".

cap. XXIV. Omnis ista confessio illorum qua se deos 'negant esse quoque non alium 'deum respondent' praeter unum, cui nos mancipamur', satis idonea est ad depellendum 'crimen laesae maxime Romanae religionis. Si enim non 'sunt dei pro certo, nec religio pro certo

98. correpti etiam Erfurt. correcti etiam G. 99. verum om. Dacc. 1. sed potius λ. 2. proxima ABDEFGf. Bongars. Vindob. Erfurt. Pamelii libri. pro abcde. Pro adversus in c. est in adversus. 3. consuerunt ABEf. Erfurt. consueverunt DFGabede. Vindob. 4. quam ABDEFG. Erfurt. quia abcdef. Haverc. (Vindob. Oxon.) 5. in Christo domino credimus ABDEGAbdef. Erfurt. Oxon. Vindob. in Christum dominum credimus F. Fulv. Ursinus. Christo domino credimus c. per Christum et in deum credimus λ. 6. fidentiam ABDFGdef. Vindob. Pamelianorum quatuor. fiduciam Eabe. Erfurt. 7. At colitis ed. 8. quod sciam esse de sanguine a. quod scientia etiam de sanguine G. qui sitiunt sanguinem h. 9. ubique λ. 10. amittere Da. In F. pro tam officiosos exlat quam officiosos. 11. quandoque a Christianis ABFG. Vindob. quandoque an Christianis Ey. Erfurt. quandoque Christianis Dabede. 12. fugarentur Fulv. Ursinus. 13. non liceret F.

Cap. XXIV. 1. negant esse quamquam non D. negantes esse quoque non F. negantes se quoque non G. Vindob. 2. deum om. F. 3. crimen laesae publicae (publicae Haverc.) et maxime λ. Haverc. laesae maxime F. Vindob., omisso rec. crimen. 4. sunt om. F.

y. magis proxima] h. e. manifestior, praesentior, promptior. Cf. De Idol. cap. 11 „Ecce magis proximum praeiudicium.“ Ad Nat. II, 12 „Si qua ergo vel vestris diviniore litterisve vestris superioribus, sed idcirco magis proximis quoniam illius aetatis, fides adiacet, satis“ cett. Minuc. Fel. Octav. cap. 19 „nonne apertius, proximius, verius?“ Apul. De Magia cap. 9 „tam proximum argumentum.“ Cf. Gronov. Observv. I, 23. Barth. Advv. VIII, 9. p. 380.

z. fidentiam aedificant.] Cf. adnot. ad librum ad Martyras cap. 3.

zz. mentiri liceret.] Itaque, inquit, si daemonibus mentiri liceret Christiano exorcizanti veritatemque vobis probanti, profecto ita agerent, ut vos tam fructuosos, tam officiosos sibi non amitterent, immo ne a vobis ipsis quandoque Christianis exorcizarentur.

Cap. XXIV. a. respondent] h. e. respondent, affirmant. De Test. Animae, cap. 3 „Et esse et abominationem admittere execrationes tuae respondent.“ Cf. Dirksen Manual. s. v. p. 841.

b. cui nos mancipamur] Cf. ad Rp. Idol. cap. 1.

1: si religio non est, ⁵quia nec dei pro certo, nec nos pro certo
 i sumus laesae religionis. At e contrario in vos ⁶exprobratio
 sultavit, qui mendacium colentes veram religionem veri dei non
 odo neglegendo, quin insuper expugnando, ⁷in verum committitis
 imen verae ⁸inreligiositatis. ⁹Nunc ut constaret illos deos esse,
 ane ¹⁰conceditis de aestimatione communi aliquem esse ¹¹subli-
 iorem et potentiozem, velut principem mundi perfectae ¹²potentiae
 maiestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut im-
 xium summae ¹³dominationis esse penes unum, ¹⁴officia eius penes
 ultos velint, ut Plato Iovem ¹⁵magnum* in caelo comitatum exer-
 tu describit deorum pariter et daemonum. Itaque oportere et
 rcurantes et praefectos et praesides pariter ¹⁶suspici^d. Et tamen
 ood facinus admittit qui magis ad Caesarem promerendum et
 operam et spem suam transfert nec appellationem ¹⁸dei ita ut im-
 eratoris ¹⁹in aliquo ²⁰principe confitetur*, cum ²¹capitale esse iudicetur
 lum praeter Caesarem et dicere et audire? Colat alius deum, alius
 vtem, alius ad caelum ²²manus supplices tendat, alius ad aram ²³Fidei^f,

quia nec dei pro certo, nec nos (nos om. D.) pro certo rei sumus *ABDFGaf*.
Vindob. quia nec dii, nec pro certo rei sumus *bcd.* nec pro certo rei sumus *ae*.
E. Erfurt. Ozon. verba Si enim non sunt dei — — — rei sumus laesae reli-
 gionis *absunt*. 6. exprobratio resultavit *ABDEGacef. Erfurt. Vindob. Ozon.* ex-
 probratiores alutavit *B. m. pr.* exprobratio (exprobratio *Haverc.*) re ista resultabit
Haverc. exprobratio resultabit *Fb.* 7. in verum *ABDEFaf. Vindob. Erfurt. Ozon.*
 vero *G.* veram deum *c.* deum verum *abde.* Pro committitis in *G.* exiat com-
 itia. 8. religiositatis *Ga.* 9. Nunc *ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Ozon. Pameliano-*
ny. quatuer. Nam *abcef.* 10. concederitis *λ.* 11. potentiozem et sublilio-
 em *G.* 12. potentiae et maiestatis *Ff. Fulv. Ursinus et Haverc.* potentiae mai-
 estis *Ap.* peritiae maiestatis *AqBDEG. Erfurt. Ozon. Vindob.* peritiae et mai-
 estis *abede.* maiestatis *λ.* 13. divinationis *FG. Vindob.* 14. officia vero eius *λ.*
R. magno G. 16. suspici *ABGcdef. Haverc. (Vindob.)* suscipi *DEab. Erfurt. Ozon.*
magno unus. suscipere *F. (om. voc. et, quae inde sequitur.)* suspicari *λ.* 17.
perat. DFabedef. Vindob. opera *ABEG. Erfurt. Ozon. Pameliani omnes.* 18. del-
 a ut inducit *Ios. Scaliger.* ut dei ita et *Fr. Junius.* 19. in aliquo *FGcd.* in alio
 nam *f. Haverc. (Vindob.)* in aliquam *A.* in aliq *B.* in aliquem *DEabe. Erfurt.*
lun. 20. principe *ABFGf. Vindob.* principem *DEabe. Erfurt. Ozon.* principum *cd.*
λ. 21. capitalis *λ.* 22. manus supplices *ABFG. Vindob.* supplices manus *reliqui*
in Ozon. et Erfurt. 23. Fidei, alius (*Dicdef.* fidae (*fidie Ap.*) alius *AB.* phidiae
 manus alius *G.* fidae manus alius *E. Erfurt.* fidei manus, alius *Fab. Vindob.*
 idem manus alius *λ.*

c. ut Plato Iovem magnum] Plat. Phaedr.
 246. A. Cf. Arnob. Adv. Nat. III, 30.
 Seneg. Leg. pro Chr. cap. 21. (p. 94.
 d. Ozon.) cum Decharii adnot., Toup.
 d. Longin. Sect. XV. §. 4. p. 322. ed.
 Naisa.

d. suspici.] Cf. adnot. ad cap. 18.
 a. in aliquo principe confitetur] Et
 inquit, quantum facinus admittit
 quo magis Caesarem promereat,
 et spem et spem in eius potius
 transfert, et qui appellationem

dei ita ut imperatoris non in aliquo
 summo principe constitetur? Tanto de-
 fecto hic gravior admittit, quanto deus
 maior est Caesare, praeter quem alium
 ita dicere et audire vel solum capitale
 indicatur. Haec verborum genuina sen-
 tentia est, quam editores pravis atque
 perversis mutationibus prorsus interfe-
 cerant.

f. aram Fidei] Liv. I, 21. Augustin.
 De Civ. Dei IV, 20. Hartung Relig. der
 Roemer II, p. 264 sq.

alius si hoc putatis, nubes ²¹ numeret orans, alius lacu alius suam animam deo suo voveat, ²² alius hirci^h. Videt ne et hoc ad inreligiositatis ²³ elogium concurrat, adimere item religionis et interdiceret ²⁷ optionem divinitatis, ut non mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. se ab invito coli ²⁸ volet, ne homo quidem. Atque ²⁹ a Aegyptiis permissa est tam vanae superstitionis potestas avi bestiis consecrandis et ³⁰ capite damnandis qui aliquem huius deum ³¹ occideritⁱ. Unicuique etiam provinciae et civitati suae est, ut Syriae ³² Astartes^k, ut Arabiae ³³ Dusares^l, ut ³⁴ Noric

24. numerat FG. Vindob. munerat B. 25. alias hircum λ. 26. eologi eulogium BDFG. Vindob. Pro concurrat G. habet excurrat. 27. optione i volet ABDEFGaf. Vindob. Erfurt. Oxon. vellet abcde. 29. adeo ABFGcd. ideo DEabef. Erfurt. Oxon. 30. capite damnandis ABFλdef. Pamelii libri. capite damnandi DEab. Erfurt. pice damnandis Gc. 31. occiderit ABDEJ Oxon. Erfurt. Vindob. Pamelii libri. occiderint cf. Haverc. 32. Astartes E Erfurt. Oxon. Pamelii libri. adstartes ABD. Vindob. Ambros. astarces G. I (Atargatis Haverc.) λ. Haverc. 33. Dusares Haverc. Duzares λ. dysares melii libri, Erfurt. et Vindob. disares BGdef. dysores F. dissares Ambrosares Dabc. 34. Noricis Belenus f. Haverc. Noricis Belienus λ. norici ABde. Elnon. Gandav. Vaticanus unus. norici helenus G. nollicibelenus norici tibelenus D. Norico Tibilenus a. Norico Tibelenus bc. nori c. EF. Vindob. Erfurt.

g. alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria] Sic enim de Christianis et Iudaeis blaterabant nationes. Iuvenalis [Satir. XIV, 97]: „Nil nisi praeter nubes et caeli lumen adorant.“ Quomodo legebat Scaliger. Christiani quoque, quando in aris ac coemeteriis cogebantur, dicebantur nubes numerare, et quia in conventiculis suis nulla habebant simulacra, quibus supplicarent, sed sursum oculos tollebant, dicebantur quoque lacunaria numerare. (Herald.)

h. suam animam deo suo voveat, alius hirci.] Hoc etiam obiciebant Christianis, nullis eos sacrificiis deum promereri. Respondebant illi hostiam deo acceptam ac litabilem esse animum purum ac mentem sinceram. Minuc. Fel. Octav. [cap. 32.] „Hostias et victimas domino offeram, quas in usum mei protulit? Uti reiciam ei suum manus ingratum est, cum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera sententia.“ (Herald.)

i. occiderit.] Adeo cum nec homo, nedum deus, ab invito aliquo coli velit, Aegyptii vel tantam vanae superstitioni suae potestatem indulgent, ut non solum aves et bestias suas consecrant, sed etiam

capite damnent, si quis aliquem modi deum occiderit. Cf. Mia Octav. cap. 28 „Nonne et Apin cum Aegyptiis adoratis et passis eorum sacra damnatis instituta tibus, crocodilis, belluis ceterisque et piscibus, quorum aliquo si quis occiderit, etiam capite pro ad quem locum v. quae consuevit interpretes.

k. Astarte] De Syria dea v. infra ad Ovid. Metam. IV, 45. ad I Octav. cap. 6., ad Cic. de Nat. I 15. et ad Luciani Syriam Deum ad Solin. p. 405. Reland. de Vet. Pers. in Dissert. Misc. II, p. 1 Selden de Diis Syris II, 3. p. 1 Cf. Tertull. Scorp. cap. 3., ubi et deus est.

l. Dusares] Hesychius: „*Δούσαρον Ναβαταίοι, ὡς φησι δωρος.*“ Stephanus Byzant.: „*Δούσαρον καὶ κορυφή ὑψηλοτάτης βίας· εἶρηται δὲ ἀπὸ τοῦ Δούσαρος δὲ οὗτος παρὰ Ἀραβῶν ἠραρῶν· οἱ δὲ ἐνοικοῦντες ἠραροὶ, ὡς Λαγαρῶν.*“ Cf. Tyr. Diss. VIII, 8. p. 142. ed. et ibi Davis., Bochart. in Phoen. p. 126., Movers Phoen. I, p. 3

t Africae ³⁶ Caelestis, ut ³⁷ Mauritaniae reguli sui°. Romapopinor, ³⁷ provincias edidi, nec tamen ³⁸ Romanos deos uia Romae non magis coluntur quam qui ³⁹ per ipsam quoniam municipali consecratione censentur: ⁴⁰ Casiniensium nus, ⁴² Narniensium ⁴³ Visidianus, ⁴⁴ Asculanorum Ancharia, nsium ⁴⁶ Nortia^r, ⁴⁷ Ocriculorum Valentia^r, Sutrinorum Faliscorum ⁴⁹ in honorem Patris ⁵⁰ Curis ⁵¹ et accepit cognomen. Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Lae-

is Dabc. 36. mauretaniae A. 37. provincias Aβ. pro more. 38. os earum ABEGdef. Pamellii libri et Erfurt. romanis deos eorum F. os eorum Vindob. Romani dei earum λ. Romanos dominos earum . per om. λ. Pro ipsam in A. legitur ipsū, signo ~ a m. sec. addito; Pro Italiam Aφ. m. pr. habet italia, B. taliā. 40. Casiniensium (Aφ merc. Casianensium AβFG. Vindob. Ambros., item libri Pamellii, nisi quod Cassianensium praebet. Casianensium E. Erfurt. Caliamensium Ozon. nsium (Crustumensium D.) Dabc. 41. Deluentinus ABDEFGλabf. Vindob. Ambros. Pamelianorum pars. Deluentinus Erfurt. Dementinus Pamellii . 42. Narniensium E(λ)abcdef. Erfurt. Narnensium D. Narnensium mb. Ambros. Agobardi liber Ad Nat. II, 8. 43. Visidianus ABFGf., quinlibri et Vindob. Viridianus DE(λ)abcde. Erfurt. Ozon. Ambros. Viridiana ber. 44. Asculanorum d., ex libro Leodiensi et emendatione Adr. Tur. XVII, 24. Aesculanorum ARDEF(λ)abcef. Vindob. Ozon. esculanorum etsculanorum Ambros. Faesulanorum Reines. Synt. Inscr. II, 23. p. 257. nsium F. Volsimensium Vindob. 46. Nortia EFGλ. Erfurt. Vindob. iorsia B. Nora Ambros. Nursia abef. Nercia Vaticanus unus et liber iersia cd. Gandae. Elnon. 47. Ocriculorum ABFλdef. Vindob. et libri iculanorum DE. Oriculiniorum Erfurt. Ocriculorum Ambros. Cariz. Otriculorum abc. 48. Hostia λ. Haverc. Hortia D. norcia A. Vortia EFGabcdef. Vindob. Erfurt. Ozon. Ambros. 49. in honorem patris in honore patris ADEFG. Vindob. Ambros. Erfurt. in more patris am est patris a. in honore est pater cde. Iuno curitis et pater b. 50. Haverc. Chumis λ. curris ABDEG. Erfurt. Vindob. Ambros. turris F. ut ABDEGλaf. Ambros. Vindob. Erfurt. et accipit F. unde accipit bede.

is] V. Nic. Loëns. Misc. Epi- Scalig. Lectt. Auson. I, 10., ad Herodian. VIII, 3., Le Varia Sacra p. 622. Voss. . II, 17. Casaub. et Salmas. ii Maximianum cap. 22. et cap. 39. Della Torre Monum. . 253 sqq. Gruter Thes. In- l. Reines. Synt. Inscr. I, 52. ter Symbol. II, p. 156. Grimm thol. II, p. 274.

is] V. quae adnotavi supra

ritaniae reguli sui.] Cf. Mi- lectav. cap. 23. Arnob. Adv. yprisa. De Idol. Vanit. cap. 1. . Instit. I, 15. cum interpre- . Origg. VIII, 11. Mythogr. oemio., Salmas. ad Solina. rs. Phoen. I, p. 418 sqq.

p. Nortia] Cf. interpretes ad Mart. Capellam I, 21. Liv. VII, 3. Inven. Sat. X, 74. Mueller Etrusk. II, p. 54. Inscr. ap. Spon. Misc. Ant. p. 90. (in Grævii Thes. Antiqu. Rom. tom. IV. p. 846 sq.) Reinesii Inscr. I, 131.

q. Valentia] Eius deae nomen servatum est in vetere lapide Ocriculi reperto ap. Gruterum Thes. Inscr. II, 12. (Murat. 95, 5. Orelli I, 1869.): PRO SALVTE ITVS AC || REDITVS D. N. SANCITIS || SIMI ..... || TI. AVG. AEDICVLAM || CONCILII DEORVM || DEARVMQVE || AVRELIVS FAVSTVS || PROT. DIVINI LATERIS || AVG. N. EX VISV DEAI || VALENTIAE || S. P. F. C.

r. Faliscorum in honorem Patris Curis et accepit cognomen Iuno.] Verta: zur ehre für den vater Curis der Faliscer empfang die Iuno sogar ihren bei-

dimus Romanos nec Romani habemur ²²qui non Romanorum deum colimus. Bene quod ²³omnium deus est, cuius velimus ²⁴aut nolumus omnes sumus. Sed apud vos quodvis colere ius est ²⁵praeter deum verum, quasi non hic ²⁶magis omnium sit deus cuius omnes sumus.

Cap. XXV. ¹Satis quidem mihi videor probasse ²de falsa et vera divinitate, cum demonstravi ³quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus, ⁴nec argumentationibus, sed ipsorum etiam ⁵testimoniis quos deos creditis, ut nihil iam ad hanc causam sit retractandum. Quoniam tamen Romani nominis ⁶proprie mentio occurrit, non omittam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis ⁷diligentissimas in tantum sublimitatis ⁸elatos, ut orbem occuparint, ⁹et adeo deos esse, ut praeter ceteros floreat qui illis officium praeter ceteros faciant. ¹⁰Scilicet ista merces ¹¹a Romanis deis pro gratia expens

52. qui non ABDEFG. Vindob. Erfurt. quia nec λ. quia non abcdef. Haverc. 53. aut nolumus DEadef. Ozon. Erfurt. Pamellii libri. ac nolumus AFG. Bongars. ac nolumus B. Vindob. nolumus (λ)bc. 54. praeter deum verum ABDEFabef. Vindob. Ambros. Ozon. Erfurt. praeter verum deum cd. praeter deum G. 55. magis omnium sit deus cuius ABDEFGcde. Erfurt. Ozon. Vindob. magis omnium sit cuius λf. magnus omnium sit deus cuius Dab.

Cap. XXV. Caput vigesimum quintum, quod in Aab. Vindob. aliisque est vigesimum quartum, in E. aliisque vigesimum tertium, in ABEG. Ozon. Vindob. Erfurt. et aliis inscriptionem habet: DE RELIGIOSITATE ROMANORVM., in ab. DE RELIGIONE ROMANORVM., plenior in uno Vaticano: QVOD MAGNA FVIT PRAESVPTIO ROMANORVM CHREDENTIVM OB RELIGIONEM DEORVM SVORVM MVNDI SE IMPERIVM OCCVPASSE. 1. Satis quidem mihi ABEG. Erfurt. Satis quid mihi Vindob. Satis mihi quidem Dabedef. Voc. videor om. Erfurt., voc. probasse om. λ. 2. de vera et falsa G. Voc. cum om. Ozon. 3. quemadmodum Aβ. constant. Voc. probatio om. c. Pro consistat in F. est constat. 4. nec argumentationibus om. G. ac argumentationibus F. 5. testimoniis de Romanis quos deos λ. 6. proprie mentio occurrit (AφBφDφ. Vindob.) abcdef. Haverc. propriae (proprie EF. Erfurt.) menti occurrit A (testibus Steph. Baluzio et Desid. Heraldo) E. Erfurt. Bongars. propriae mentis occurrit G. proprie intercedit auctoritas λ. 7. diligentissimae om. D. diligentissime λc. 8. elatos et in positos ut orbem λ. 9. et ideo deos ut F. 10. Si ista abcd. 11. a Romanis deis (diis D. de his λ) pro gratia ABDEGF. Bongars. Ozon. Erfurt. Romanis a diis pro gratia Fabcde. Vindob. Romano nomini a deis praerogativa λ.

namen. Brevisque adverte Septimii, cum hoc dicere velit: Faliscorum deum esse Patrem Curim, et quidem tantae auctoritatis deum, ut in eius honorem vel ipsa Inno cognomen sortita sit. De Iunone Curiti v. Festum s. v. Caelibari Hasta (p. 62. Muell.) cum interpr. Plut. Quaest. Rom. 87. Ovid. Fast. II, 560. Serv. ad Verg. Aen. I, 21. Orell. Inscr. I, 1303. Hartung Relig. der Roemer II, p. 72.

s. Bene quod] Cf. adnot. ad De Id. cap. 5.

Cap. XXV. s. religiositatis diligentissimae]. Valer. Maxim. I, 8. „Non mirum igitur, si pro eo imperio augendo custodiendoque pertinax deorum indigentia semper excubuit, quod tam scrupulosa cura parvula quoque momentanea religionis examinare videtur, quia quaeque remotos ab exactissimo cultu certiorum oculis habuisse nostra etiam estimanda est.“

¹*Sterculus* ^b et ¹³*Mutunus* ^a. et ¹⁴*Larentina* prorexit imperium. inos enim deos non putem extraneae genti magis ¹⁵*fautum* e quam suae, et patrium ¹⁶solum, in quo nati, adulti, no-
¹⁷*sepultique* sunt, transfretanis dedisse. Viderit ^d *Cybele*, si
¹⁸*Romanam* ut memoriam Troiani generis adamavit, ¹⁹*verna-*
li scilicet adversus ²⁰*Achivorum* arma protecti, ²¹si ad ultores
 e prospexit, ²²quos sciebat Graeciam Phrygiae ²³*debellatricem*
 uros. Itaque maiestatis suae in urbem conlatae grande do-
 tum ²⁴nostra etiam aetate proposuit, cum Marco Aurelio apud
 ium reipublicae exempto die ²⁵sexto decimo Kalendarum
 m^o archigallus ille ²⁷sanctissimus die nono Kalendarum earun-
 quo sanguinem impurum lacertos quoque castrando ²⁸libabat,

reclus ABDEFG^λ. Erfurt. Pamelii libri et liber Agobardi Ad Natl. II, 17.
 us abede. Haverc. 13. Mutunus ^λef. Elmon. Gandav. et liber Agobardi Ad
 11. muthunus ABE. Erfurt. muchannus DF. Vindob. mutianus G. Mutinus
 ticanus unus. Mucnnius c. 14. Larentina ABFG^{def}. Vindob. Pameliani
 Larentia (λ)abc. Laurentia D. Laurentina E. Erfurt. Ozon. 15. fautum
 . fatum ABEFG. Vindob. Erfurt. In λ. exlat genti potius quam suae ma-
 ec patrium. 16. solium d., ex Gandav. 17. sepulti transfretanis de-
 Pro transfretanis in λ. est transfretaneis. 18. Romanam ut memoriam
 ef. Vindob. Erfurt. Ozon. Pamelii libri. Romanam et memoriam G. Romam
 oriam abc. Romanam ob memoriam λ. 19. vernaculis suis scilicet ad-
 lchivorum arma protectis bc. 20. Archivorum E. Ozon. Erfurt. Argivo-
 m. sec., et Vaticanus unus. 21. si ad ultores (adulatores AE. Erfurt. Bon-
 ansire ABE^{ef}. Erfurt. Bongars. si adulatores transire Vaticanus unus. si
 ves ire Ozon. si ad ultores transferre λ. si adulteros transire DFG^{ae}.
 si ad eos ultra transire d. si ultro ad eos transire b. 22. quo A^qF.
 23. debellatricem DEλ^{abc}def. Erfurt. Ozon. debellatorem ABFG. Vindob.
 24. nostra (E. Erfurt.) etiam aetate ABEF^λef. Vindob. Erfurt. Ozon.
 etiam aetati (aetatis D.) DG^{abcd}. 25. Syrmium λ. sermium AB. sermium
 ob. serenium F. 26. sexto decimo ABFG^f. Vindob. decimo sexto d.
 senta c. XVI. Eabe. Erfurt. In λ. est apud Syrmium subito interempto die
 lab. April. 27. impurissimus die λ. 28. libavit F. Vindob.

reclus] Cf. Buenemann. ad Lactant.
 d. I, 20. interpr. ad Augustin.
 Dei XVIII, 15. Prudent. Perist.
 Macrob. Sat. I, 7. Plin. H. N.
 5. Isidor. Orig. XVII, 1. Har-
 lig. der Roemer II, p. 128.
 tunus] Cf. Buenemann. ad Lactant.
 erpr. ad Augustin. De Civ. Dei
 ad Arnob. Adv. Natl. IV, 11.,
 p. 73., Fest. s. v. Guil. Veris. I,
 im. ad Solin. p. 219. Turneb.
 VII, 23. Lips. Elect. II, 19. Burm.
 cl. Lat. II, p. 544. Hartung Rel.
 mer II, p. 258. Adde Pitt. d'Er-
 tom. III, tab. 26. p. 178 sqq.
 Hercul. (Bronzi) tom. II, tab. 94.
 Panofka Terrak. des Berl. Mus.
 t p. 106. Ceterum Rigaltio as-
 tpi vocabula Mutunus et Mutunus
 a meo et tuo inter venereos am-
 vocabulis, in adnot. ad Tertall.

Ad Natl. II, 11. De Larentina alibi ad-
 notatum est.

d. Viderit] Cf. adnot. ad De Corona
 cap. 13.

e. die sexto decimo Kalendarum Apri-
 lium] Dio Cass. LXXI, 33. unum diem
 addit, dum diem XVII. Martii ponit. In
 Chronico contra Paschali M. Antoninus
 dicitur die VIII. Aprilis obiisse. Cf. etiam
 Scalig. ad Euseb. Chron. p. 225. Sanguinis
 dies, quo archigallus sanguinem
 impurum libabat praeter pendenda etiam
 lacertos castrando, in Kalendario Con-
 stantini Magni notatus est ad nonum Kal.
 April. Cf. Salmas. de Hyle latr. p. 3.
 Cassaub. ad Ael. Lampridium p. 167.
 Matth. Aegypt. ad S. C. De Bacchanali-
 bus in Suppl. Nov. Thes. Antiqu. tom. I,
 p. 819. Zoëga Bassirel. I, p. 102. n. 117.
 et Abhandl. p. 179. Sanguinem impurum
 dici quippe ex abociis genitalibus pro-

²⁹ pro salute imperatoris Marci iam intercepti^f solita aequae mandavit^e. O nuntios tardos! o ^{29b} somniculosa diplomatrum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovideam talem riderent Christiani. Sed non statim et Iupiter suam Romanis ³¹ fascibus concuti sineret, oblitus antru²⁹ Idaeum et aera Corybantia et ³⁰ iocundissimum illic nutrice odorem^b. Nonne omni Capitolio tumulum ³⁰ illum suum praeset, ut ea potius orbi ³⁰ terrae praecelleret quae cineres Iovi³⁷ Vellet Iuno Punicam urbem ³⁸ posthabita Samo dilectam aldarumⁱ ³⁹ gente deleri? ⁴⁰ Quod sciam

⁴¹ hic illius arma,

Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,

Si qua ⁴² fata sinant, iam ⁴³ tum tenditque sovetque

Misera illa coniunx Iovis et soror adversus fata non valet!

Fato stat¹ Iupiter ⁴⁴ ipse.

Nec tantum tamen ⁴⁵ honoris fati Romani dicaverunt deo sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Iunonis

29. pro salute imperatoris Marci iam intercepti (intercepta F. Vindob.) Hongars. Erfurt. Ozon. Vindob. pro salute imperatoris Marci iam interem pro salute Marci iam interempti λ. pro salute Marci iam intercepti f. somniculosa AB. 30. Nae deam (deum c.) acdf. 31. fascibus (ΑφΒφDq Vindob. facibus ΑβE. Erfurt. fascibus suis c. facibus illum d. fasci Havere. facibus excuti G. 32. ydreum AB. idrenm G. ydeum E. Erf iocundissimum ABEF. 33. sui c. 35. illum om. abcde. 36. terrae J ABDEG. Erfurt. terra Fabcd. Vindob. 37. Vellet et Iuno λ. Havere. habitam DE. Erfurt. 39. genere Dabede. gente non F. 40. Quod s EFGλcf. Vindob. Erfurt. Ozon. Quod si abed. 41. tunc λ. 41b. hac facta B. 43. tunc λ. 44. esse e. 45. honoris fati Romani dicaverunt Vindob. Erfurt. honoris Romani dicaverunt fati Dabde. Havere. honores dicaverunt fati c. honoris fati romanis dicaverunt G.

fluentem recte indicat Gisb. Caperns in Harpocrat., in Poleni Novo Suppl. Thes. Antiqu. tom. II, p. 465.

f. iam intercepti] Haec est lectio veterum editionum et nostrorum codd., quam mutaverat Rhenanus. Atqui *interceptum* hic eleganter dicit Tertullianus; Glossarium [Philoxeni col. 122. ed. Vulc.]: „*Interceptus, ἀποθανών*.“ Suetonius in Tiberio [cap. 7]: „mox dissedit, et aliquanto gravius, ut etiam perpetuo sequebaret, *intercepto* communis filii pignore, qui Aquileiae natus infans extinctus est.“ Proprie *interceptus, μεσολαβηθείς ἐπὶ τῆς πεπρωμένης*, ut loquitur Diodorus Siculus compluribus. Atqui dicit Pamelius fuisse quorundam opinionem [cf. Dio Cass. LXXI, 31.] Marcum veneno fuisse sublatum et idcirco legendum hic *interenti*. Nae errat vir eruditus nimis

pueriliter. Suetonius in Claudio „Unde existimo nonnullos trad suspectum cum Augusto revc ex provincia et, quia cunctare] *ceptum* veneno.“ (Herald.)

g. solita aequae imperia mand lita, aequae ut antea, eo die π imperia sacerdotibus, ut vote pro salute Caesaris.

b. nutrice suae odorem.] Hymn. in Iov. v. 46. Hygia. J 13. Arnob. Adv. Nat. IV, 14. interpr. Cf. ad verba Tertullia Fel. Octav. cap. 22. Lactant. D 11. 45.

i. Aeneadarum] Cf. supra c k. sovetque.] Vergil. Aen. I, l. stat] Pareat atque sequios

missimae lupae ⁴⁷Larentinae. Plures deos vestros regnasse
 est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum
 iarent, a quibus acceperant ⁴⁸eam gratiam? Quem coluerat
 et Iupiter? Aliquem, opinor, ⁴⁹Sterculum. ⁵⁰Sed postea
 cum indigenis suis, etiam si qui non ⁵¹regnauerunt? Ta-
 gnabantur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum
 bantur. ⁵²Ergo aliorum est regnum dare, quia ⁵³regna-
 ulto ante quam isti dei ⁵⁴inciderentur. Sed quam vanum
 ligium Romani nominis religiositatis meritis deputare, cum
 perium ⁵⁵sive adhuc regnum ⁵⁶religio profecerit. Age iam,
 religio profecerit? Nam etsi a ⁵⁷Numa concepta est curio-
 perstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis res

tae F. prostratissimae λ. *Haverc.* 47. Larentinae def. *Haverc.* Lau-
 BDEFGλ. *Oxon. Erfurt. Vindob.* Larentinae abc. Post Larentinae in vete-
 rorum caput incipit, quod in ABDEGAb. *Vindob. Oxon. Erfurt. inscriptum*
 GNO DEORVM. 48. eam gratiam? Quem Fbcdef. *Haverc.* eam gratiam
 Ea. *Vindob. Erfurt. Ambros.* ipsam gratiam quam G. 49. Sterculum
 et. sterculum ADEG. *Vindob. Ambros.* Sterculium abcde. 50. sed
 mani EF. *Erfurt. Oxon.* sed postea Romam A. sed postea Romanam BG.
 si postea Da. sed postea apud Romam λ. sed Romae postea bcdef.
Haverc. 51. cum indigenis suis etiam si qui EFcd. *Vindob. Oxon. Erfurt.*
 nis suis etiam si qui ABC. cum indigenis cultoribus suis etiam si qui
 indigentis (*Gasp. Scioppius emendat indigentis*) suis etiam si qui λ.
 nis: etiam si qui ef. *Haverc.* 52. regnaverint G. negarunt D. regna-
 f. *Haverc.* 53. regnabantur ABGλ. *Vindob. Probant Jos. Scaliger et Fr.*
 regnabatur DEFabcdef. *Oxon. Erfurt. Ambros.* 54. Ergo alienum est D.
 orum G. 55. negabatur multum G. 56. inciderent *Vindob. indice-*
Fr. Junius. In λ. est inciderentur. Antis age iam rebus religio profe-
 quam vanum celli. 57. fastigium DEλabcdef. *Erfurt. Oxon. Vindob.*
 ABFG. 58. sive hoc regnum λ. 59. religio profecerit (profecerit AB.
 Age iam rebus religio profecerit (profecerit AB. *Ambros. profecerit D.*)
 Gacde. *Erfurt. Ambros. Vindob.* religio profecerit. Nam Fλ. *Oxon.* pro-
 rebus religio profecerit. Nam b. auctis iam rebus religio profecerit f.
 60. Numa popilio λ.

qui nondum dei habebantur.]
 gitor si dei tenent imperii con-
 testatem, cum ipsi regnarent,
 cceperant eam gratiam? Quem
 iaturnus et Iupiter? Aliquem
 , opinor, summi imperii ali-
 atificatorem eum pro sua re-
 se summus deorum imperator,
 Sed, pergit, praeter illos an-
 s deos, Saturnum et Iovem,
 stea cum indigenis suis Qui-
 rant etiam quos minime reges
 stat. At, dico, si reges non
 amen hoc inde patet, eos ab
 regnatos, scilicet a Saturno
 riasquam hos ipsos Sterculi
 i, qui nondum dei habebantur,
 ve sint nacti. Quae cum ita
 que qui maiores sunt dei non

habeant a quibus regnum acceperint, ne-
 que minores, qui postea demum dei sunt
 facti, illis tribuisse cogitari possint quod
 ipsi non habebant, sequitur, ut princeps
 aliquis, summus et unus deus statuendus
 sit.

n. inciderentur.] Erant qui *indiceren-*
tur scribi voluerunt. Rationem non video.
Incidere h. l. est pro inculpere vel statu-
 tuis effingere.

o. post imperium sive adhuc regnum]
 V. quae adnotarero ad Scorp. cap. 11.

p. rebus religio profecerit?] Rei Ro-
 manae eiusque amplitudini et maiestati
 religio profecerit? De structura verbi
proficere cf. infra cap. 47. „hoc mihi
proficit antiquitas praestructa divinae li-
 teraturae.“

divina apud Romanos constabat. ⁶¹Frugi religio et paupere et nulla Capitolia certantia ⁶²ad caelum, sed ⁶³temeraria de altaria, et vasa adhuc Samia, et nidor ⁶⁴ex illis, et deus ipsam. Nondum enim tunc ingenia Graecorum atque Turingendis simulacris urbem ⁶⁵inundaverant. ⁶⁶Ergo non angiosi Romani quam magni, ideoque ⁶⁷non ob hoc magni religiosi. ⁶⁸Atquin quomodo ob religionem magni, quibus tudo ⁶⁹de inreligiositate provenit? Ni fallor enim, omne vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro ⁷⁰et victoriae captis et eversis ⁷¹plurimum urbibus constat negotium sine ⁷²deorum iniuria non est. ⁷³Eaedem stragem et templorum, pares caedes civium et ⁷⁴sacerdotum, n similes rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot sacrilegia Romanorum quot ⁷⁵tropaea, tot de deis quot de triumphis, tot manubiae quot manent ⁷⁶adhuc simulacra capti deorum. Et ab hostibus ⁷⁷ergo suis sustinent adorari et imperium sine fine ⁷⁸decernunt quorum magis iniurias quam rationes remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiant tam laeduntur quam frustra coluntur. Certe non potest ⁷⁹fidei nire, ut religionis meritis excrevisse videantur qui, ut ⁸⁰summus, religionem aut laedendo ⁸¹creverunt aut crescendo lae

61. fruge G. fruges F. Vindob. 62. ad caelum ABDEFG. Vindob. Erfur Bongars. coelo abcdef. 63. temporaria λ. 64. ex illis Fλf. 65. inundaverant G. 66. Non ergo FG. Vindob. 67. non propterea magni I Atqui Fabcdef. 69. ob inreligiositatem c. 70. vel D. 71. plurimis I iniuria deorum G. 73. Eaedem G. Adest F. Vindob. Eadem λ. *Ida post pro moenium praebet et moenium.* 74. sacerdotem Aq. 75. tropaea libri omnes tam scripti quam editi. Pro tot de deis in AB. est I in G. quot deis, in FG. tot dies, sed m. sec. F. habet superscriptum edes I 76. adhuc om. F. Vindob. 77. ergo om. λ. 78. dederunt F. 79. ad ABd. Bongars. Gandav. Elnon. Vindob. adulationes DEFGabce. Erfurt. Oson rationes f. 80. fides λ. 81. gessimus FG. Vindob. 82. exercuerunt I

q. certantia ad caelum] Caelum attingere certantia. Martial. Epigr. X, 51, 13 sq.: „Nec Capitolini summum penetrare tonantis Quaeque nitent caelo proxima templa suo.“

r. temeraria] Liber Fuldensis praebet *temporaria*, id quod reponi voluit etiam Iul. Minutoli Diss. V. de Templis sect. 1., in Sallengre Thes. tom. I, p. 112. *Temeraria altaria sunt subitaria et ad praesentem necessitatem subito extracta; βωμοὺς ἀτροσχεδῶν* appellant Iamblich. de Vit. Pythagorae libro I, 31. Dion. Halic. I, 40. cf. id. III, 67. Cf. Apul. de Deo Socratis prol. p. 106 „quasi velut in maceria lapides temerario interiecta poni necesse est.“

s. ingenia Graecorum atque Turingendis simulacris] V. Plin. II IV, 7.

t. Porro] Cf. adnotata ad de cap. 7.

u. captivorum deorum] Cf. supra v. adulationes] Ita scriptam nostris, et sane saepius ita se adolari, adolatio, cett. Adulatio tur dicit, quia cultus illi non est cultus nec a sincera mente, sed simulati, quales adulatorum et torum. Quare et Maximus Tyri sert. IV. virum pium dei amici dicebat, *superstitiosum autem rem: „ὁ μὲν εὐσεβὴς φίλος ἐν διασφάλῃσιν ἀδολῆ, ὁ δὲ ἄδολος“*

quorum regna conflata sunt in imperii Romani summam, nitterent, sine religionibus non fuerunt.

e igitur, ne¹ ille regna dispenset cuius² est et orbis qui³ Cap. XXVI.

et homo ipse qui regnat, ne ille vices dominationum poribus in saeculo⁴ ordinarit qui ante omne tempus⁵ fuit in corpus temporum fecit⁶, ne ille civitates extollat aut sub quo⁷ fuit sine civitatibus aliquando⁸ gens hominibus? prior est⁹ quibusdam deis suis¹⁰ silvestris Roma¹¹, vit¹² quam tantum ambitum Capitolii extrueret. Regna-Babylonii ante Pontifices, et Medi ante Quindecimviro, i ante Salios, et Assyrii ante Lupercos, et¹³ Amazonas nes¹⁴ Vestales. Postremo si Romanae religiones regna, nunquam retro¹⁵ Iudaea regnasset despectrix¹⁶ commu-

VI. Hoc caput in ABDEGab. Erfurt. Vindob. Oxon. aliisque inscriptum, NO DEI., plenius in uno Vaticano QVOD SOLVS DEVS CIVIS EST RARVM REGNA CONTVLIT. 1. illa ABF (m. pr.) Gc. Oxon. Vindob. qui regnatur et homo qui regnat F. 3. ipsis om. λ. 4. ordinarit dob. Erfurt. ordinarit Dabdef. 5. fuit qui saeculum λ. Haver. fert. 7. fuit sine civitatibus aliquando ABFG. Vindob. aliquando sine Eabdef. Oxon. Erfurt. 8. gens ABFGf. Vindob. genus DEabede. Ermelii libri. 9. quibusdam discipulis suis Gc. 10. silvestris om. λ., plus alius quem, teste La Cerda, olim inspexit Rykius. 11. quam um Capitolii extrueret λbf. quam tantum ambitum Capitolii extruere-Erfurt. quam tantus ambitus Capitolii extrueretur F. Vindob. 12. ABG. Regnaverunt reliqui. 13. Amazonas G. Vindob. 14. Vestae λ. ant F. 16. omnium istarum F. Vaticanus unus.

a sunt in imperii Romani
Natt. II, 17. „Idem regna
nunc penes Romanos eam
quam pecuniam de multis
sacram in unam arcem con-

a. Videte igitur, ne] Cf.
cap. 2.
natur] Cf. cap. 25 „tamen
ib aliis nondum cultoribus

ilum corpus temporum fe-
m appellat hic mundum,
τον βίον, ut satis osten-
entia. Ergo deus tempora
i ταμιεύεται, ac vices do-
distinxit atque temperavit in
pe qui et ipse tempora fe-
saeculum, quod est corpus
in quo consistit tempus,
minimo philosophatur Philo
de dei immortalitate, ubi
omnia esse praesentia:
ς. δὲ καὶ χρόνον θεός, in-
τοῦ πατρὸς αὐτοῦ πα-
δὲ χρόνον κόσμος, τὴν

II OPP. ED. ORHLER. Tom. I.

κίνησιν αὐτοῦ γένεσιν ἀποφήνας ἐκεί-
νον ὥστε νῦν τοῦ τάξιν ἔχειν πρὸς
θεὸν τὸν χρόνον“ coll. Paulo post:
„ὥστε οὐδὲν παρὰ θεῶ μέλλον τῶ
καὶ τὰ τῶν χρόνων ἐπηγγέμεν πέ-
ρατα.“ (Herald.) Corpus temporum est
collectio seu comprehensio complurium
annorum aut saeculorum. Sic corpus
Homeri, omnia scripta Homeri. Angu-
stinus dixit ordinem saeculorum a deo
conditum tamquam pulcherrimum carmen
ex quibusdam etiam antithetis honesta-
tum de Civ. Dei IX, 18. (Rigalt.) Adde
Cassian. Collat. I, 3, qui dixit „corpus
fraternitatis.“, et Theodoret. V, 9. qui
„σῶμα ἐκκλησίας.“

d. silvestris Roma] Cf. Vergil. Aen.
VIII, 348 „Hinc ad Tarpeiam sedem et
Capitolis ducit, Auro nunc, olim silve-
stribus horrida damis.“ Propert. Eleg.
IV, 1. init. „Hoc, quodcunque vides,
hospes, qua maxima Roma est, Ante
Phrygem Aenean collis et herba fuit.“
Silvestris Roma est igitur prisca.

e. retro] V. adnotata ad De Spectac.
cap. 9.

nium istarum divinitatum, cuius et deum victimis et templum donis et gentem foederibus aliquamdiu ¹⁷Romani honorastis^f, numquam dominaturi eius^g, ¹⁸si deo non deliquisset ultimo in Christum.

Cap. XXVII. Satis haec adversus ¹intentionem ²laesae divinitatis, ³quo non videamur laedere eam ⁴quam ostendimus non esse. Igitur provocati ad sacrificandum obstruimus gradum^a ⁵pro fide conscientiae nostrae, qua certi sumus ad quos ista ⁶perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant^b, quod, cum possimus et sacrificare in praesenti et inlaesi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti praeferamus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamar; sed agnoscimus, unde talia suggerantur^c, ⁷quis totum hoc agat.

17. Romani om. f. Fulv. Ursinus rescribit aliquando o Romani. 18. si deo non deliquisset (deliquissent F. Vindob.) ultimo in Christum ABDEFGabede. Vindob. Ozon. Erfurt. si non ultimo deliquisset in Christum λf. Haverc.

Cap. XXVII. Hoc caput in ABDEGab. Erfurt. Vindob. Ozon. inscriptum est DE SPIRITV DAEMONIACO (DAEMONICO ΑφΒφDφ.), plenius in uno Vaticano ΟΥΘΟ ΔΑΕΜΟΝΕΣ ΙΝCΙΤΕΝΤΑ CΟΝΤΡΑ ΝΟS ΓΕΝΤΕS ΟΥΙΑ ΛΙCΕΤ CΗRΙSΤΙΑΝΙS ΣΥΒΙCΙΑΝΤΥR SΥΝΤ ΤΑΜΕΝ SΕRΥ CΟΝΤΥΜΑCΕS. 1. intentionem ADEFF. Bngars. Elnon. Gandae. Vindob. intentionem BΓλabcde. Haverc. 2. laesae religionis ac divinitatis λ. Haverc. 3. quod abcde. 4. quam om. λ. Haverc. 5. pro his ABDEabdef. Erfurt. Ozon. Vaticanus unus. perfidiae FGλc. Vindob. 6. pertineant λ. 7. qui totum hoc agitent a.

f. Romani honorastis] Legimus alicubi apud Iosephum dona fuisse Hierosolymam ab Augusto vel Livia missa, et M. Agrippa, cum esset Hierosolymam ab Herode invitatus, θεῶν ἐκατόμβην κατέθυσεν, teste Iosepho Antiqu. Iud. XVI. 2. (Herald.)

g. dominaturi eius] Apul. Asclep. cap. 39 „catholicorum dominantur.“

Cap. XXVII. a. obstruimus gradum] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 8.

b. Sed quidam dementiam existimant] In agone Petri Balsami: „Praeses dixit Quid insanis Petre? Sacrifica. Alioqui te poenitebit.“ Item in agone Iuliani Antiocheni: „Nam si te sanum reddidero, magnum apud principes amorem consequar. Nam et ipsi rerum domini tuae non parum condolent insaniae.“ (Herald.)

c. unde talia suggerantur] Apposite ad hunc locum B. Augustinus sermone de S. Cypriano: „Noverat, inquam, Cyprianus, quam a consule audiret: Consule tibi! quod caro et sanguis stolide, hoc diabolus dicere subdole, atque intuebatur in uno corpore duos, istum oculis, illum fide. Nolebat enim iste mori, nolebat ille coronari.“ Nota formulam Consule tibi. In agone Macrae

virginis: „Quam sibi exhiberi iubens ait Consule tibi! ne florem inventatis emitte.“ Quandoque Miserere tui. Exist in agone Vincentii, ubi etiam responsio proposita ad hunc locum. „Ait autem (penses scil.): Miserere tui, Vincenti, ne ferrem perdas nunc primum veniens aetatis. At ille spiritu sancto repletus ait: O virosa diaboli lingua! Quid in me non facias, qui deum et dominum nostrum Iesum Christum tentare voluisti? Non timeo supplicia, quaecumque iratus impegeris. Hoc magis formidini est, quod fingis te velle misereri.“ Euseb. Hist. Eccles. IV, 15. in agone Germanici: „ὁμολομένου γέ τοι τοῦ ἀντύπατος κήθειν αὐτόν, προβαλλομένου τε τὴν ἡλικίαν καὶ ἀντιβαλοῦντος κωμαδῆν ὄντα καὶ ἀκαίον οἰκτον ἑαυτοῦ λαβεῖν μὴ μελλῆται.“ Item apud eundem in agone Polycarpi: „ἀντύπατος ὁ ἀντύπατος, εἰ αὐτὸς εἶη Ἡρόδωστος, καὶ ὁμολογήσαντος ἐπιπύσαν ἀρρετίου λέγων Διδέσθητι σοῦ τὴν ἡλικίαν, καὶ ἕτερα τούτοις ἀκόλουθα, ἃ συνέθεσ αὐτοῖς ἐστι λέγειν.“ Idem ibidem VII, 7. de Philoromo et Phileas: πρὸς δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ παρακαλοῦντος, ὡς ἂν αὐτῶν οἰκτον λάβοιεν, φριδοὶ τῆ παιδῶν καὶ γυναικῶν ποιήσαντα.“

modo nunc astutia suadendi nunc duritia saeviendi ad con-
m nostram deiciendam operetur. Ille scilicet spiritus ⁹dae-
xae et angelicae paraturae⁴, qui noster ob divortium aemulus⁵
dei gratiam invidus de mentibus vestris⁶ adversus ⁹nos proe-
occulta inspiratione modulatis et subornatis ad omnem quam
mordio exorsi sumus⁶ et iudicandi perversitatem et saeviendi
atem. Nam licet subiecta sit nobis tota vis daemonum et
adi¹⁰ spirituum, ¹¹ut nequam ¹²tamen et servi ¹³metu nonnun-
¹⁴contumaciam miscent, et laedere gestiunt quos alias veren-
Odium enim etiam timor ¹⁵spirat. Praeterquam et desperata
io eorum ex praedamnatione solatium reputat fruendae interim
nitatis de poenae mora^b. Et tamen ¹⁶adprehensi subiguntur
adicioni suae ¹⁷succidunt, et quos de longinquo oppugnant,
oximo obsecrant. Itaque ¹⁸cum vice rebellantium ergastulo-
sive carcerum vel metallorum vel hoc genus poenalis servi-

nonicae *Ab. Vindob.* 9. vos praeliatur *Ap.* nos praeliantur *Ab.* 10.
im *ABDEFGAd.* Pamelii libri, *Erfurt. Oxon. Vindob.* spiritus *abcef.* 11. et
a *λ.* 12. tamen et servi *ABDEFG. Vindob. Erfurt. Oxon.* tamen servi
Haverc. 13. metu *ABDEG. Erfurt. Oxon.* metum *Fλ. (Vindob.)* metui
Haverc. 14. contumaciae *λ.* contumacia *FG.* 15. inspirat *λ. Haverc.*
o praeterquam et in *f.* est Praeterque et, in *ed. Haverc. vero* Praeterquam quod,
iectura *Latini et Fulvii Ursini.* 16. apprensi *F. Vindob., pro more.* 17.
int *c.* parent atque succedunt *λ.* 18. dum vice repugnantum vel (et *Ha-*
rebellantium λ. Haverc. dum more bellantium *F.* quom vicere bellantium

eadem libro in agone Petri Apse-
„μυρία μὲν λιπαροῦντας, τὸν
κατὴν καὶ τοὺς ἀμφ’ αὐτὸν,
ἐκίσσέ τε αὐτὸν καὶ τῆς ἰδίας
προ νεότητός τε καὶ ἀμύης, ὑπερ-“
Aliam etiam formulam pro-
Tertullianus in Scorpiaco cap. 11
denique praesides cum cohortan-
tationi „Serva animam tuam!“
, et „Noli animam tuam per-“
(Herald.)
paraturae] Cf. adnotata ad De Spe-
cap. 4.
nemulus] Cf. quae adnotavero ad
iga in Persecut. cap. 2.
de mentibus vestris] Tanquam ex
(Bigalt.)
in primordio exorsi sumus] In pri-
io libri collocavimus et inde exor-
disputationis nostrae fecimus.
de poenae mora.] Immundi spiri-
tiones reservari se ad poenam in
iudicii solatium quaerant poena-
in ipsa illa mora temporis, ut in-
esse explant omnigena bonorum
tione et fruantur malignitate sua.
scamp.) „De poenae mora“ h. e.

dum poens moram habet, dum poena
differtur. De praepositionis *de* vi instru-
mentali vel causali cf. adnot. ad De
Spectac. cap. 25.

i. rebellantium ergastulorum] Dicere
poterant Nationes: Si tanta vestra est
in deos nostros, quos daemones existi-
matis, potestas, ut eos prout lubentia
est subigatis et vobis parere cogatis in-
gratis, qui fit ut tentis vos calamitati-
bus premant, tantas concitent adversus
vos persecutionum tempestates, iisque
saepe vos obruant? Respondet igitur
Tertullianus, idem accidere quod quan-
doque in Italia, Scythia, Lacedaemone,
alibi contigit, ut, quemadmodum ibi
servi adversus dominos arma sumpserunt
eosque etiam iustis praeliis fatiga-
runt, ita daemones quandoque adversus
Christianos, in quorum potestate sunt,
insurgant, atque eos etiam incursionibus
suis aliquomodo vexent. Ergastula igitur
et carceres, metalla dicit servos in
ergastulis, carceribus ac metallis com-
peditos. Addit „et hoc genus poenalis
servitutis,“ quia eo detrubantur servi
nequam et poenae mora (Herald.)

tutis erumpunt ¹⁹adversus ²⁰nos, in quorum potestate sunt, certi ²¹et impares se esse et hoc magis ²²perditos^k, ingratis¹ resistimus ²³et aequales et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant et illos nunquam magis detriumphamus quam cum pro fidei obstinatione damnatur.

Cap. XXVIII. ¹Quoniam autem facile iniquum ²videretur liberos homines invites urgeri ad sacrificandum (nam et alias divinae rei ³faciundae libens animus ⁴indicitur)^a, certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogere ad honorem deorum, quos ultro sui causa placare deberet, ne prae manu esset^b ⁵iure libertatis dicere: Nolo mihi Iovem propitium; tu ⁶quis es? Me conveniat Ianus ⁷iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? ⁸Formati estis ab ⁹isdem utique spiritibus, ¹⁰uti nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et inposita est tam vobis necessitas cogendi quam nobis obligatio ¹¹periclitandi. Ventum est igitur ad secundum titulum laesae augustioris maiestatis, siquidem ¹²maiore formidine et callidior timidi-

19. adversus ABFGA. Vindob. adversum DEabcdef. Ozon. Erfurt. 20. nos praeriantur (praeriantur emend. Haverc.) in quorum λ. 21. et impares se esse ABDEFC. Pameliu libri. Vindob. Ozon. Erfurt. impares se esse abcdef. etiam perisso λ. 22. proditos Havercamp. proditor G. 23. et aequales et repugnamus (paganus D.) Da.

Cap. XXVIII. Caput novum inscriptum est in ABE. Erfurt. Ozon. Elton. Ganda. DE GENIO IMPERATORIS., in DG. Vindob. DE REGNO IMPERATORIS., in Valscano uno QVOD GENTES PROPRIAM RELIGIONEM PARVISPICIANT TIMENTES MAGIS IMPERATOREM QVAM IOVEM., in ab. denique QVOD PLVVS HONORIS IMPERATORIBVS SVIS EXHIBEBANT QVAM DEIS. 1. Sed quoniam facile λ. 2. videtur Gcd. 3. faciundae ABdf. Pameliu libri. faciundae DEGabc. Vindob. Ozon. Erfurt. favende F. 4. indicitur ABDGdef. Pameliu libri. inducitur EFabc. Vindob. Erfurt. Ozon. 5. de iure F. 6. quis ABEFGf. Vindob. Erfurt. Ozon. qui Debede. Haverc. 7. iratus qua velit λ. 8. Informati E (m. sec.) c. Erfurt. 9. hisdem ABG. hisdem E. Erfurt. eisdem λ. iisdem reliqui. 10. uti nos ADEF. Erfurt. Vindob. ut in hos B. ut nos Gabcdef. 11. periclitandi AqBq. 12. maiori formidine et callidiori FG. Vindob. maiore formidine et callidior λ. Haverc.

k. et hoc magis perditos] Haec lectio explicari potest, ut dicat Tertullianus daemones de pernicie sua et quasi clade certos esse, quippe qui sint impares. Sed in hac sententia quid acuminis? Malim igitur: *Et hoc magis perditos*, id est, et idcirco, quia se vident impares, haec veluti proelia desperatius obeuntes. Perditos igitur ἀπονενομημένοι ac omni salutis spe deposita nihil non audentes: οὐδὲν γὰρ ἀλκιμώτερον ἀπογνώσας scribit verissime Iosephus. (Herald.)

1. ingratis] Hoc est odiosus, importunus. (Herald.) Cum igitur tanto furore in nos irruant nequam illi et rebelles spiritus, etsi scimus eos esse veluti mancipia nostra, iis tamen nulla habita tantisper iuris nostri ratione et veluti

aequales, id est aequalis conditionis, cogimur iis resistere. (Herald.) Cum instar rebellantium servorum erumpant daemones adversum nos, in quorum potestate sunt, nos *ingratis resistimus et aequales*, id est, cum sint nostri servi, resistimus omnino et praeter nostrum decorum, et ideo ingratis q. d. cum servis fustuario debuissimus agere, et ideo non aequa est pugna. (La Cerda.) Recte Heraldus et La Cerda. De voc. *ingratis* cf. adnot. ad cap. 4.

Cap. XXVIII. a. libens animus indicitur] Cf. supra cap. 9.

b. prae manu esset] Cf. De Testim. Animae cap. 4 „prae manu occurrere dicere.“ Scorpisc. cap. 10 „fulmina prae manu sunt.“

esarem observatis quam ipsum de Olympo Iovem: ¹³Et si sciatis. ¹⁴Quis enim ex viventibus ¹⁵quilibet non mortuo? Sed nec hoc ¹⁷vos ratione facitis potius quam ¹⁶respectu aneae potestatis: adeo et in isto inreligiosi ¹⁹erga deos ²⁰deprehendimini, ²¹cum plus timoris humano ²²dominio ²³Citius^c denique apud vos per omnes deos quam per enium Caesaris peieratur.

istet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem ¹im- Cap. XXIX.
 pus vel cuilibet homini ²impertire possunt, et ita nos crimini
 tis addicite, si angeli aut daemones substantia pessimi spi-
 neficium aliquod operantur, si perditum conservant, si dam-

merito Eab. Erfurt. 14. Quid enim? Ff. Haverc. Salmasius ad Tertull. p. 366. ex libro scripto, nescio quo. 15. quilibet non mortuo Aβ (Ap. Cf. Vindob. Salmas. l. l. quolibet non mortuo Ap. m. pr. cuilibet non 9. m. sec. non cuilibet mortuo DEabcde. Erfurt. Ozon. quilibet non mo λ. Haverc. 16. potior est? λ. 17. vobis G. Vindob. 18. respectu G.) representantaneae. Gde. Vindob. Vaticanus unus. Haverc., et Casaub. ad sud. cap. 34. representande F. 19. deos vestros erga Da. 20. deini AEd. Pamellii libri et Erfurt. deprehendimini (deprendimini F. Vinnore) reliqui libri. 21. qui plus λ. Haverc. 22. domino DFGc. 23. us denique a.

XXIX. Hoc caput in ADEGab. Vindob. Oxon. Erfurt. Vaticano uno, Gal- aliisque inscriptum est AN POSSINT (POSSVNT G.) PRODESSE IDOLA., altero Vaticano DII NEC CAESAREM NEC ALIUM IVVARE POSSVNT ERITO CAESAR MAGIS HONORANDVS QVAM ILLI. 1. imperatori Fλ. 2. impertire possunt AB. impartire possint G. impartiri possunt E. spertiri possint F. impartiri possint Vindob. impertiri possunt Dabcedf. tis om. Dacef. Haverc.

] Minutius Felix [Octav. cap. est eis *tulius* per Iovis genare quam regis." Sane deos suarum ac violati numinis stimabant, sed imperatorum, praesentanea erat potestas, Tertullianus, maiestatem qui praesentibus ii poenis multat ostendebamus pluribus ad um primum [pag. 19. ed. LB.]. lar per genium Caesaris peierat periculosus quam per Olympo Iovem. Quapropter amascenus in ea accusatione rsus Syllaem coram Augusto ad Iosephum XVI, 9. hoc ille, negligenter et *en parodw* Syllaem quam per Augusti em suam obligasset, nihil eo- quae in se receperat prae- ,τελευταιον δε εν Βηρυτῶ ναιτιου Συλλαίου την σην μύσαντος, η μὲν εντός ημε- ιωτα παρέξεν τα χρήματα ποιήσαντος." Oratorie ac im narratione ac veluti aliud

agens inserebat ille quo res esset Augusto verisimilior. Sed quam Rubrio crimini daretur violato periurio nomen Augusti, recte respondit Tiberius „Iusurandum perinde aestimandum, quam si Iovem fefellisset. Deorum iniurias diis curae." Apud Tacitum libro I. [Annal. cap. 73.] Iam enim rebus humanis ex- emtus Augustus atque in numerum deorum relatus iniuriarum suarum ac violati numinis vindex erat habendus. (Herald.) Harmenopulus Prompt. Iur. Civ. lib. VII, tit. 1 „Οὐδεις κατά του θεου ὁμόσας κινδυνεύει· ἱκανὸς γὰρ ὁ ἄρκος ἔχει τιμωρὸν τὸ θεῖον, εἰ κατά του θεου γέγονεν. Εἰ δὲ κατά βασιλέως κατά τινα θερμοτήτα ἠμοσέ τις, συγχωρεῖται. Ὁ ἐπὶ χρήμασι κατά του βασιλέως ὁμόσας καὶ ἐπι- ορκίσας ῥοπαλίζεται." Cf. Lips: ad Tacit. Ann. I. l. p. 36. De iuramento per Caesarum genios cf. Hansen de Iure- iur. Vet. cap. 16. in Graevii Thes. Antiqu. tom. V. p. 841. Fabric. Bibliogr. Ant. XII, 9., interpr. ad Sueton. Iul. Caes. cap. 86. et Calig. cap. 27.

nati liberant, si denique, ⁴quod in conscientia vestra est, mortui vivos tuentur. ⁵Nam utique^a suas primo statuas et imagines et aedes ⁶tuerentur, quae, ut opinor, Caesarum milites ⁷excubiis salva praestant^b. Puto autem, ⁸cae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant. Multi denique dei habuerunt Caesarem iratum. Facit ad causam, si et ⁹propitium, cum illis aliquid ¹⁰liberalitatis aut privilegii confert. ¹¹Ita qui sunt in Caesaris potestate, ¹²cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate, ut eam praestare ¹³posse videantur, quam facilius ipsi a Caesare ¹⁴consequantur? Ideo ¹⁵ergo committimus in maiestatem ¹⁶imperatoris, quia illos ¹⁷non subicimus rebus suis, quia non ludimus de officio salutis ¹⁸ipsorum qui eam non putamus in manibus esse plumbatis. Sed vos ¹⁹inreligiosi, qui eam quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, ²⁰praeterito eo in cuius ²¹est potestate. Insuper ²²eos debellatis ²³qui eam sciunt petere, qui etiam ²⁴possunt impetrare, dum sciunt petere.

Cap. XXX. Nos enim pro salute imperatorum deum ¹invocamus^a aeter-

4. quod (quos λ.) in conscientia vestra (nostra a.) est AFadef. Vindob. Pameliū libri. quod conscientia vestra est DGc. Haverc. in conscientia vestra est Eb. Ozon. Erfurt. 5. Nam ABDEFG. Erfurt. Vindob. Ozon. iam abcdef. Haverc. 6. vindicarent quae λ. 7. excubiis AEG(λ)abc. Erfurt. Ozon. Pameliū aliquot libri. excubiis suis BDFdef. Vindob. Vaticanus unus. 8. cae ipsae materiae A. ea et ipse materiae B. et ipsae materiae D. hae ipsae materiae E. Erfurt. ea ipse materiae G. ipsa materies F. et hae ipsae materiae λ. Haverc. hae ipsae materiae abcdef. 9. propitius illis abce. 10. aut liberalitatis λ. Haverc. 11. confert. Itaque sunt AqEa. Erfurt. praestat. Itaque sunt Ozon. 12. cuius et nunc et toti sumus λ. cuius et toti sunt E. m. sec. Verba in Caesaris potestate, cuius et toti sunt om. G., et in a. desiderantur verba cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate. 13. posse om. F. 14. consequantur ABCdef. Vindob. Haverc. consequantur (consecuntur F.) DEFabc. Erfurt. Post vocabulum consequantur in vett. libris incipit caput novum, quod in ABEG. Erfurt. Ozon. Vindob. inscriptum est DE POTESTATE IMPERATORVM (IMPERATORIS Ozon.), plenius in ab. IMPERATORES A DEO ESSE QVORVM SALVTEM CHRISTIANI A DEO VERO SVPLICES PETANT QVI EAM DARE SOLVS POTEST. 15. enim committimus λ. Haverc. 16. imperatoris AβDEG. Erfurt. imperatorum AφBφFabcdef. Vindob. 17. nos subicimus Da. 18. ipsorum ABDEFG(λ)abf. Vindob. Erfurt. eorum cde. Haverc. Pro qui eam in F. est quodque eam. 19. inreligiosi ABFGbd. Gorsiens. Erfurt. religiosi Dλacef. (Vindob.) Haverc. 20. praeteritis eum λ. Pretereo F. 21. potestate est cd. 22. eos om. λ. 23. qui etiam eam F. 24. possunt (AqBφDφ) E(λ)bd. Erfurt. possint (Aβ)acef. Haverc. In FG. Vindob. verba qui etiam possunt impetrare dum sciunt petere desiderantur.

Cap. XXX. 1. invocamus et unum deum verum F. Vindob. vocamus aeternum deum verum Eab. Ozon. Erfurt.

Cap. XXIX. a. Nam utique] Editi libri habent iam utique, et distinguunt: addicite. Si angeli aut daemones — — tuentur, iam utique cett.

b. excubiis salva praestant.] Cf. De Corona cap. 11 „iam et stationes aut

alii magis faciet quam Christo? et dominico die, quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus resonavit?“ Cf. Arnob. Adv. Nat. VI, 20.

Cap. XXX. a. Nos enim pro salute imperatorum deum invocamus] In agone

deum verum, ²deum vivum, quem et ipsi imperatores pro-
sibi praeter ceteros ³malunt. Sciunt quis illis dederit im-
perium, sciunt, ⁴qua homines, ⁵quis et animam, sentiunt ⁶eum
eum solum in cuius solius potestate sunt^b, a quo ⁷sint se-
post quem primi, ante omnes et super omnes ⁸deos. Quidni?
uper omnes homines, qui utique vivunt et mortuis ⁹antistant.
gigant quousque ¹¹vires imperii sui valeant. et ita deum intel-
ligunt; adversus quem valere ¹²non possunt, per eum ¹³valere se
sunt. Caelum denique debellet imperator, caelum captivum
ho suo invehat, ^{13b}caelo mittat excubias, caelo vectigalia im-

ponat. Non potest. Ideo magnus est quia caelo minor est. Illius
est ipse ¹⁴cuius et caelum est et omnis creatura. Inde est
tor ¹⁵unde et homo antequam imperator, inde potestas illi
est spiritus. ¹⁶Illuc suspicientes Christiani manibus expansis,

deum vivum *abc.* 3. mallent λ . In *D.* extat quem sibi imperatores pro-
praeter ceteros malunt. 4. qua *ABDFAdef. Pamellii libri, Vindob.* quia *E.*
rt. quis *Gc.* qui *ab.* 5. quis et animas *Gc.* qui et animas (anima *D.*)
3. eum esse deum *Adef. Pamellii libri.* deum eum esse *BFG. Vindob.* eum
se *DEabc. Erfurt.* deum esse *c.* 7. sint *ABG.* sunt reliqui. 8. deos.
eum super omnes homines *ABEhdef. Oxon. Erfurt. Pamellii libri.* deos qui
m super (semper *D.*) omnes homines *Da.* deos, homines *FGc. Vindob.*
 λ *ceteris omissis.* 9. antistent *b.* antestant λ . (*Vindob.*) *Haverc.* 10.
nt λ . 11. vires (sines *F.*) imperii sui *ABFGAdef. Vindob. Pamellii libri.*
perii *DEabc. Erfurt.* 12. nemo potest *F.* 13. se valere *Fcd.* 13b.
stat excubias, caelo vectigalia imponat *om.c.* 14. cuius est caelum et *c.*
est et homo *d.* unde et Caesar homo *Oxon.* 16. Illuc sursum suspi-
L. Haverc. Pro suspicientes *AφBφDφG.* habent suspicientes.

„Paterius ait: Nobilium impe-
ad me scripta venerunt, ut si
cerimonias execrantur immolare,
ificandum compellantur inviti.
i de nomine tuo. Quid respon-
inctus Cyprianus respondit: Nul-
novi, nisi unum et verum, qui
ram et caelum et quae in iis
luic deo nos Christiani deservi-
ne deprecamus diebus ac nocti-
pro salute populi et pro statu
rum vestrorum.“ Sic et in agone
ni et sociorum: „Quem Diocle-
d se convocari ait: Ego te inter
palatio meo semper habui et
alatem meam in deorum inju-
lensus latuisti. Sebastianus re-

Pro salute tua semper Christum
pro statu orbis imperii Romani
i in coelis est semper adoravi.“
um solum in cuius solius pon-
unt] Sane solum et solius dicit
tullianus, ut notet τὴν πρὸς
ἀνωθιαιστολάην. Nempe prin-
dei summi solius, non in ce-

terorum deorum, quos gentiles etiam
adorabant, esse potestate. Sed quae se-
quuntur satis convincunt, quod h. l. di-
citur πρὸς τε, simpliciter quoque esse
verissimum, quae de re alii. (Herald.)

c. manibus expansis] *Manibus expan-*
sis dicit Tertullianus proprie; quod quo-
modo sit intelligendum ostendunt se-
quentia: Sic itaque nos ad deum ex-
pansos unguis fodiant, cruce suspendant
cell. Sic enim expansi figuram
cruce referebant. Prudentius in mar-
tyrio Fructuosi [Peristeph. VI, 103 sqq.]:
„Nexus denique, qui manus retrorsus
in tergum revocaverant revinctas, In-
tacta cute decidant adasti. Non ausa
est cohibere poena palmas In morem
cruce ad Patrem levandas, Solvit bra-
chia, quae Deum precantur.“ In actis
eiusdem martyrii: „Cumque exustae fa-
scent fasciolae, quibus eorum manus fac-
rant colligatae, positus genibus de re-
surrectione securi in signum tropaei de-
minum precabantur.“ Disertissime Ter-
tullianus ipse libri de Oratione, pp. 11

quia ¹⁷innocuis, capite ¹⁸nudo, quia non erubescimus ^d, denique sine monitore^o, quia de pectore ¹⁹oramus, precantes sumus semper pro

17. innocui F. 18. nudato λ. 19. oramus. Precantes sumus semper pro *Δ* *Ε* *Γ* *Λ* *δ*. Erfurt. Oxon. oramus. Precantes sumus omnes semper pro (*Δ* *Φ* *Β* *Γ* *Δ* *Φ*) *α* *β*. (Vindob.) Haverc. oramus pro *f. reliquis omissis*.

„Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus, et dominica passione modulamur.“ Hoc igitur est quod „manibus adorare“ dicit idem Tertullianus libri de idololatria cap. 7. Nam adorare est προσεύχεσθαι, ut alibi ostendebamus. Addit Tertullianus „quia innocuis.“ Allevabant igitur manus ad deum, nempo quas sciebant esse puras et innocentes. Tertullianus de Oratione cap. 11 „Quando et ipsis manibus spirituales munditiae sunt necessariae, ut a falso, a caede, a veneficiis, ab idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae alleventur.“ Eleganter Philo dissertatione de Humanitate: „καὶ καθάρᾳ, καὶ ὡς ἂν εἴποι τις τροπικώτερον, παρθένου χειρᾶς εἰς ὄρθαν ἄνατείνᾳ.“ (Herald.) Augustin. de Cura pro Mortuis Agenda cap. 5 „Nam et orantes de membris sui corporis faciunt quod supplicantibus congruit, cum genna figunt, cum extendunt manus, vel etiam prosternuntur solo, et si quid aliud visibiliter faciunt“ cett.

d. capite nudo, quia non erubescimus] Perstringit obiter Tertullianus gentilitium morem, qui velato capite ad deos adhibant, et idcirco addit „quia non erubescimus.“ — Philo libro de Sacrificiis eos qui sibi bene conscii sunt et quorum animus nullo scelere pollutus est neque contaminatus ad deum accedere atque hostias suas ei offerre iubet: si quis contra malis libidinibus infestatur, aut mente est minus sedata miquaque pura, eum ἐγκαλυψάμενον quiescere atque impudentiam suam et audaciam cohibere monet: „ὄρω δὲ, inquit elegantissime, ἐγκαλυπνῆναι καὶ ἑλλοχῶσι πλεονεξίαι καὶ ἐπιθυμίαι τῶν ἀδίκων, ἐγκαλυψάμενος ἡρεμείω, τὴν ἀναίσχυντον ἀπόνοιαν καὶ τὸ λίαν φράσος, ἐν οἷς εὐλάχεια λισιτελής, ἐπισχῶν.“ (Herald.) Cf. Matth. Brouer in dissert. de Vett. ac Recent. Adorationibus cap. 13. (in Poleni Suppl. Nov. Thes. Antiqua. tom. II. p. 984.) et interpr. ad Plat. Quaest. Rom. 10. Quintil. Inst. Orat. V. 1.

e. sine monitore] Qui deos precabantur, per eorum nomina ac potestates, unde multinomines quandoque erant, eos

obtestabantur. Apul. Metam. lib. VI. [cap. 2.]: „Per ego te frugiferam tuam dextram istam deprecor, per lactificas messium ceremonias, per tacita sacra cistarum, miserandae Psyches animas supplicis tuae subsiste!“ Iterum eodem libro [cap. 4.]: „Magni Iovis germana et coniuga, sive tu Sami, quae quorale partu vagituque et alimonia tua gloriantur, tenes vetusta delubra, sive caelae Carthaginis, quae te“ cett. „quam cinctus oriens Zygiam veneratur et omnis occidens Lucinam appellat, sis meis extremis casibus Iuno Sospita“ cett. Item Metam. lib. XI. [cap. 2.]: „Regina caeli, sive tu Ceres alma frugum parens originalis, quae reperit laetata filiae“ cett. „Seu tu caelestis Venus, quae primis rerum exordiis“ cett. „Seu Phoebi soror, quae“ cett. „Seu nocturnis alulatibus horrenda Proserpina, quoque nomine, quoque ritu, quoque facie te fas est invocare“ cett. Quo igitur plures erant deorum potestates, plures quoque appellationes erant, quas ne quid diis demulcendis omitterent, simul omnes saepius oggerabant. Hinc eadem Milocia „dea multinominis“ id est multarum potestatum et inde diversa quoque nomina consequuta [Ibid. cap. 22.]: „Adest tibi dies votis assiduis exoptatus, quo deae multinominis divinis imperiis per istas meas manus piissimis sacrarum arcanis insinueris.“ [Cf. Apul. Metam. XI, 5 „cuius numen unicum multiformi specie, ritu vario, nomine multiingo totus veneratur orbis.“] Qui ergo omnia illa nomina atque inde profecta nomina minus habebant cognita, ii monitorem adhibebant, qui ea sibi subiiceret. Atque huc referenda puto ea Senecae verba quae ex libro eius de Superstitione excerptis B. Augustinus [De Civ. Dei VI, 10.]: „In Capitolium perveni. Pudebit publicatae dementiae, quod sibi vane furor attribuit, officii. Alius nomina deo subiicit, alius horas Iovi nuntiat, alius lictor est, alius unctor“ cett. Iustus Lipsius in Electis legendam existimat nomina, tanquam diis adstiterint sui nomenclatores, qui salutantium sive adorantium nomina velut necis ingererent. Sane de istis monitoribus locum intel-

s imperatoribus. Vitam illis prolixam^f, imperium securum, tutam, exercitus fortes^g, senatum fidelem, populum pro-
rbem quietum, ^hquaecunque hominis et Caesaris ⁱvota sunt, ab alio orare non possum quam a quo ^jme scio consecu-
quoniam et ipse est qui solus praestat et ego sum cui re debetur, famulus eius, qui eum ^ksolus^h observo, ^lqui disciplinam eius occidit, qui ei offero opimam et maiorem

iaecunque Dabef. Haverc. 21. sunt vota F. 22. Hoc DG. 23. me scio
Vindob. Erfurt. scio me Dabef. sciam me c. me sciam G. 24. solus
Vindob.) Bongars. Haverc. solum DEFabcd. Erfurt. Oxon. 25. qui propter
m eius occidit om. Dace. qui pro disciplina eius occidit λ. Haverc.

existimo, qui deorum nomina
ates et diversa numina precan-
biiciebant. Quare nescio an
: „Alius numina dei subiicit.“
Apud ethnicos monitor praei-
s, ac de scripto quidem, ne
eorum praeiretur aut prae-
diceretur, rursusque alius cu-
qui attenderet, alius qui favori
beret. Plin. Hist. Nat. XXVIII, 2.

na illis prolixam] Prudentius in
Romani [Peristeph. X, 421 sqq.]
re ergo quisquis es, acquissi-
principalis rite nobiscum deos
i.“ Respondet Romanus „Num-
o salute et maximis Fortissi-
rincipis cohortibus aliter pre-
quam fidele et militent“ cett.
λ. II, 19 „ἱκετεύοντες (scil. οἱ
μ) ὑπὲρ τῆς βασιλείας τε καὶ
ς καὶ εἰρήνης. ἦν ἡ θεϊότης
ἡμετέρας σοι χαριεῖται.“ Eu-
fita Constantini IV. 45 „οἱ δὲ
τούτων χωρεῖν οἰοί τε θυσί-
αῖς καὶ μυστικαῖς ἱεροου-
θειον ἱλάσκοντο, ὑπὲρ τῆς
εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας
ἡ, αὐτοῦ δὲ βασιλείας, ὑπὲρ
νύτων αἰτίων παίδων τε αὐ-
φιλῶν ἱκετηρίους εἰχᾶς τῷ
σαναφρόντες.“

ctus fortes] Nam saepe acci-
it si qua expeditio pararetur
e, tum Christiani vel maxime
r, quod votis, quae pro eorum
victoriis proque exercituum for-
nuncupabantur, interesse nol-
e praefectus ille apud Pruden-
agone Romani [Peristeph. X,
]; „Placanda nobis pro trium-
cipis Delabra, faustus ut se-
loriam Procinctus, atque sub-

iugatis hostibus Ductor quietum fraenet
orbem legibus. Accingere ergo“ cett.
Hac igitur de causa pro exercitibus
etiam nominatim precabantur Christiani,
ne imperatorum suorum expeditionibus
parum favere existimarentur. Quapropter
vereor ut sibi parum caverit Prudentius,
quum Romanum introduxit ita respon-
dentem, ut pro exercitibus aliud se pre-
cibus suis flagitaturum negaret, quam
ut dei cognitione illuminarentur, qua de
re alibi. S. Sebastianus, qui sub Dio-
cletiano coronatus est, in antiquis mar-
tyrologiis: „Iniquis subreptionibus ani-
mos imperii vestri templorum pontifices
obsidentes suggesserant de Christianis
falsa commenta, dicentes eos reipublicae
adversarios, quorum orationibus ipsa
respublica melioratur et crescit, qui
pro imperio vestro et pro salute Romani
exercitus orare non cessant.“ Dicit au-
tem exercitus fortes proprio epitheto, ut
in epistola illa quae apud Flavium Vop-
iscum in D. Aureliano: „Felices ac
fortes exercitus senatui populoque Ro-
mano.“ (Herald.) Cyprian. Ad Demetria-
num p. 192. ed. Oxon. „et tamen pro
arcendis hostibus et imbribus impetran-
dis et vel auferendis vel temperandis
adversis rogamus semper et preces fan-
dimus; et pro pace ac salute vestra
propitiantes ac placantes deum diebus
ac noctibus iugiter atque instanter ora-
mus.“ Arnob. Adv. Nat. IV, 36 „Nam
nostra quidem scripta cur ignibus me-
ruerunt dari: cur immaniter conventi-
cula dirui, in quibus summus oratur
deus, pax cunctis et venia postulatur
magistratibus, exercitibus, regibus, fami-
liaribus, inimicis, adhuc vitam degenti-
bus et resolutis corporum vincione.“

h. solus] Soli Christiani deum obser-
vare norunt ac colere. (Rigalt.)

hostiamⁱ quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam, non grana thuris unius assis, ²⁶Arabicae arboris lacrimas^k, nec duas meri guttas^l, nec sanguinem reprobi ²⁷bovis mori optantis^m, et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: ut mirer, ²⁸cum hostiae probantur penes vosⁿ a vitiosissimis sacerdotibus, ²⁹cum cuivis praecordia

26. non Arabicae *cef.* non a radice *a.* 27. hominis mori *Dabcd.* 28. cum hostiae probantur *ABEGdef. Vindob. Erfurt. Oxon.* cum hostiae probentur *Dabc.* quomodo hostiae probantur *F.* 29. cum cuivis praecordia *ego.* cum quibus praecordia *AGDEFG. Bongars. Oxon. Vindob. Ambros. Erfurt.* cur praecordia *(l) abcddef. Haverc.*

i. maiorem hostiam] Tertull. ad Scapul. cap. 2 „Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed deo nostro et ipsis, sed quomodo praecepit deus, pura mente.“ Id nempe est quod auctor Expositionis Fidei, quae inter opera Iustini Martyris, sub finem illius opusculi dicit *θύνειν θεῶν θυσίας αἰδέσεως καὶ σπένδειν δαίσεις εἰλικρινεῖς.* „Elegantur Iustinus Martyr Dialogo cum Tryphone „ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι ὑπὸ τῶν ἀξίων γινόμεναι τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοί εἰσι τῷ θεῷ θυσίαι καὶ αὐτὸς φημι ταῦτα γὰρ μόναι καὶ Χριστιανοὶ παρέλαβον ποιεῖν, καὶ ἐπ’ ἀναμνήσει τῆς τροφῆς αὐτῶν ἡρώας τε καὶ ἕγχαῖς, ἐν ἧ καὶ τοῦ πάθους, ὃ πέπονθε, δι’ αὐτοῦ ὁ νόθος τοῦ θεοῦ, μέμνηται.“ Sic autem *θύνειν* dicit etiam Heliodor. Aethiop. libro III. „καὶ ἕμνον ἀποθύει τῷ θεῷ τεταραγμένος κατὰ τοῦ ἕπρους.“ Ceterum „maiorem atque opimam hostiam“ quum ait Tertullianus, nititur verbis propriis, quod satis notum est. (Herald.) Cf. supra cap. 6 „licet Baccho iam Italico *furias vestras immoletis.*“ De re adde Minuc. Felic. Octav. cap. 32 „Hostias et victimas domino offeram, quas in usum mei protulit, ut reiciam ei suum munus? Ingratum est; cum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera conscientia. Igitur qui innocentiam colit, deo libat, qui fraudibus abstinet, propitiat deum, qui hominem periculo subripit, opimam victimam caedit. Haec nostra sacrificia, haec dei sacra sunt.“ Euseb. de Vita Constantini IV, 10 „καθάρων δὲ μόνην δάνοϊαν καὶ ψυχὴν ἀκηλίδωτον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τε ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμαίμενος.“ Similes locos ex aliis scriptoribus sappeditabant Elmenhorstius et Ouzelius ad Minuc. Felicis l. I.

k. Arabicae arboris lacrimas] Cf. Arnob. Adv. Nat. VII, 28 „Nam ne forte ignoretis, quid aut unde sit tas istud, viscum est ex corticibus profusum, in etiam ex amygdalo, cerasso *lacrimabili destillatione* coalescens.“

l. duas meri guttas] Cf. Arnob. Adv. Nat. VII, 36 „Vos vero, vos tunc arbitramini diis addi et eorum augere dignitates, nos monstrum et prodigium indicamus, quod quisquam hominum credit aut augustiorem fieri deum fano aut ex roribus exiguis vini ipsum sibi ab hominibus ducere satis sancte atque honorifice supplicatum.“

m. reprobi bovis mori optantis] Reprobum bovem mori optantem appellat Tertullianus bovem nullius pretii, moribundum et paene confectum. Tangit enim gentilium in sacrificiis *σφαυρολογίαν*, quam clarins exagitabat supra cap. 13 „Non dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis.“ Appellat autem „reprobum bovem“, qui reprobi atque ab altaribus arceri debebat, cum hostiae probarentur.“ (Herald.)

n. cum hostiae probantur penes vos] Hostias probatas fuisse ex Luciano et aliis notum est; *ἐξετάζειν* dicit Lucianus, alii etiam quandoque *δοκιμάζον*. Herodotus libro II. [cap. 38]: „Τοῖς δὲ βοῦς τοὺς ἔρσενας τοῦ ἑσπέρου εἶναι νομίζουσι, καὶ τούτους εἰς δοκιμάζουσι αὐτοὺς ἄδα.“ Porphyrius *περὶ ἀποχῆς*: „ἔθύνοντο δὲ τῆ ἡμέρας καὶ ἐδοκιμάζοντο καθάπερ οἱ ἑσπέρημοι καθάροι μύθοι καὶ συσφραγισόμενοι.“ Atque hoc idem in lege observabatur, ut et in causa ista diaboli dei dispositiones sit simulatas. Id etiam ex libris sacris notum est, omittere nomen non possum elegantem Philonis locum libro de Agricultura: „ἔτερον γὰρ ἱερέων μὲν πρόνοιαν ἔχων ἐς ὀλοκλήροι τὰ σώματα καὶ πανταχῶς

potius victimarum quam ipsorum sacrificantium examinantur. taque nos ad deum expansos unguiae fodiant^o, cruces suspenses lambant, gladii guttura detruncent, bestiae insiliant: est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. agite, boni praesides, extorquete animam deo supplicantem iperatore. Hoc erit crimen, ubi veritas dei et devotio est. Adolati nunc sumus imperatori et mentiti vota quae diximus, Cap. XXXI. adendam scilicet vim. Plane proficit ista fallacia. Admittis enim probare quodcunque defendimus. Qui ergo putat nihil nos de salute Caesarum curare, inspicite dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus et plerique casus ad nos transferunt. Scitote ex illis praeeptum esse nobis adulantiam benignitatis^b etiam pro inimicis deum orare et periculis nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum quam de quorum maiestate convenimur in? Sed etiam nominatim atque manifeste, Orate, inquit,

1. Timoth. 2, 2.

ita nos f. Si itaque nos Latinius. 31. Hoc boni praesides agite F. Hoc agri praesides G. hoc te boni agi praesides Vindob. 32. est dei et de-Verba Hic erit crimen, ubi veritas dei et devotio est om. f. p. XXXI. Capitis inscriptio in ABDEGAb. Erfurt. Oxon. Vindob. aliisque est TIONE PRO INIMICIS. 1. Adolati AB. Elnon. Gandav. Adulati reliquis 2. ad evadendum c. 3. Tamen proficit λ. 4. nos enim ABEGf. Vindob. enim nos DFabedef. Haverc. Pro Admittitis G. habet Admittis. 5. putas 6. Scito Gd. Haverc. 7. est G. Haverc. 8. exorare G. 9. quam ququam deorum Vindob.

των δὲ καταδυομένων ζώων, ἢ οὐδεμίᾳ τοπαράπαν, ἀλλ' ἢ βοαρτυνᾷ χρησεται λαιβή· τας δὲ καὶ ὄσους ἐπ' αὐτὸ μεροτονεῖν τὸ ἔργον, οὓς ἐνίοι τόπους ὀνομάζουσιν, ἵνα ἀμω-ἀσῶνῃ προσάγῃται τῷ βωμῷ τα. Nota obiter μωμοσκόπων rationem, de qua male vulgo. Cle-axandrinus Stromate IV: „ἦσαν ταῖς τῶν θυσῶν προσαγωγαῖς ἢ νόμῳ οἱ τῶν ἱερέων μωμοι.“ (Herald.)

ungulae fodiant] De unguiae instru- is quae adnotavi supra ad cap. 12. s adde locos ex martyrologiis. odoti quae legitur Novemb. „Un- carnificatus, dum costae nuda- Vita Priscae, nobilissimae vir- omense, quae celebratur die an. „In ergastulo trium dierum mictis in equuleo suspenditur, et ferreis excarnificata in rogam „ Vita S. Epicteti martyris ip- ictetum et B. Astionem „Latro- missit in equuleum levari et for- gulis ferreis radi.“ Adde et Va-

lerian. Homil. XVI. „Quare autem ille flammam non securus adspiciat, aut quare tortoris unguas expavescat, quem tam pretiosa gratis remunerationis expectat?“ et Tertull. De leivn. cap. 12 „et contra unguas corneus, praemisso iam sanguinis succo.“ Ibid. „ut paucis unguis titillatus.“

Cap. XXXI. a. defendimus.] Nihil proficit eiusmodi fallacia, quandoquidem admittitis nos et provocatis ad probandum quodcunque defendimus h.e. asserimus.

b. ad redundantiam benignitatis] Sic περιουσίαν φιλανθρωπίας dicit eleganter Philo Dissert. de Humanitate: „ἵνα ἐν τοῖς νόμοις πάντων ἀσκήσαντες πολλῇ τινι περιουσίᾳ χρῶμεθα φιλανθρωπίας.“ Sic ἐπιδαψιλεύεσθαι τὸ ἐπιεικὲς dicit eleganter eodem libro: „ἐπιδαψιλεύομενος δὲ τὸ ἐπιεικὲς πάλιν πλουσίους αὐτῷ καὶ καθαρῶς χρῆται.“ (Herald.)

c. convenimur in crimen] Cf. infra cap. 35 „de qua in secundum sacri- legium convenimur.“ „Convenire in crimen“ est crimine adgredi, criminari, accusare. V. quae adnotavi supra ad cap. 10.

pro regibus et pro principibus et potestatibus, ut omnia ¹⁰tranquilla sint vobis. Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius utique et nos, licet extranei a turbis ¹¹aestimemur, in aliquo loco casus invenimur.

ap. XXXII. Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, ¹etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, ²qui vim maximam universo orbi imminentem ³ipsamque ⁴clausulam saeculi ⁵acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu ⁶scimus retardari ⁷. Itaque nolumus experiri, ⁸et dum precamur ⁹differri, Romanae diuturnitati favemus. ¹⁰Sed et iuramus, sicut non per

10. tranquilla sint vobis. Cum f. (Vindob.) Haverc. tranquillae sint vobis. Cum 2. tranquilla sint. Vobiscum ABDEFGabcde. Ozon. Erfurt. Bongars. 11. aestimemur om. 2f. Haverc.

Cap. XXXII. Capitis inscriptio in ABDG. Vindob. est ITEM (ITEM om. G. Vindob.) PRO IMPERIO ET POTESTATE IMPERATORIS (IMPERATORVM BD. Vindob. ROMANORVM G.). in E. Erfurt. Ozon. DE EADEM RE., in ab. QVARE ETIAM PRO IMPERII ROMANI SALVTE CHRISTIANI ORENT. Vaticanus unus habet QVOS CHRISTIANI PRO IMPERATORIBVS PRECANTVR DVM ORANT SAECVLI CLAVSULAM RETARDARI. 1. et pro omni statu F. et ita universo orbe et stata 2. 2. qui vim ABDEFGf. Bongars. Vindob. Erfurt. quod vim abcde. 3. clausulam ABDElabdef. Ozon. Erfurt. (Vindob.) Pamelii libri. clausuram c. cladem FG. 4. Itaque nolumus B. Itaque volumus F. Ita quae nolumus Latinus. 5. ea dem Latinus, prob. Fr. Iunius et Havercampus. 6. differre F. Vindob. 7. Sed et sis iuramus non 2. Sed et iuramus sicut tum F.

Cap. XXXII. a. vim maximam universo orbi imminuentem] Conflagrationem obscure significat. (Rigalt.)

b. clausulam saeculi] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 9.

c. commeatu] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

d. scimus retardari] Paulus cum ad Ecclesiam Thessalonicensium scriberet non venturum diem domini priusquam imperium Romanum defecisset, rem aevo illo abominatissimam verbis quaesitissimis obscuravit. Eodem consilio Tertullianus hoc ad proceres Romanos Apologetico rem eandem significaturus tam ingeniose colores obduxit, ut etiam placere potnerit. Et consimili schemate ad Scapulam proconsulem „Christianus, inquit, nullius est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a deo suo constitui necesse est et ipsum diligit et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque saeculum stabit: tamdiu enim stabit.“ Ac iam pridem Romana res abiit pessum et commovit Romani imperii pompa. Venit defectio, et sublatum est de medio quod obstare dicebatur. Et tamen durasse mundum legimus et stare saeculum sentimus. Quid? vanam esse dicimus Pauli sententiam? Apostoli tanti tamque eximie a do-

mino selecti? Absit. Nam et verissimum credimus et iam olim disiecti Romanorum imperii radera calcamus. Quid ergo? iam pridem quoque advenisse dicimus hominem peccati? hominem perditionis? cuius mysterium etiam tunc Paulo scribente agitabatur. Venisse inquam iam pridem, sed nostrum illud pridem in quae tempora proferatur si quaerimus, nihil agimus. Immo satis impie quaerimus. Obiecit dominus curiositati nobem, adorandam nobis, non submovendam. Sufficiat intueri quod aperit Petrus, unum diem apud dominum perinde esse ut annos mille, et mille annos ut diem unum. Venerit homo ille nequissimus, sive hominum nequissimorum numerus, et iam anni supra millesimum surgant, quid anni mille milibus centis centenis in immensam aeternitatem continuandis comparati? Si quid haec in re temporis etiam humana cogitatione brevissimi promiserant sibi veteres, bene ac sapienter fuerint decepti. Et bene fallimur, si secundum illos quoque sic decipimus, ut simus ad diem illum velut semper instantissimum vigiles, quem solus Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur. (Rigalt.)

e. et tum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus.] De veterum Chri-

cesarum^f, ita per salutem eorum^s, quae est augustior omni-
is. Nescitis genios daemones dici et inde diminutiva voce

precibus pro mora finis v. *selecta Capita H. E. 1, 48. e Precibus Christ. pro Mora ntor. 1751.).* Muenster Primord. p. 109. Cf. Tertull. Apol. Ad Scapul. cap. 2.

genios [Caesarum] Id etiam argumentum videbatur, quod enim, per quem sanctissimi *φραωδίστατον* gentibus erat n, Christiani irare nollent. ut diis immortalibus immo-
t per Caesaris genium irare . In agone Polycarpi apud st. Eccles. IV, 15 „*ὄμοσον αρος τύχην· μετανόησον, τοὺς ἀθέους.*“ Sic in actibus martyrum Scillitanorum: s proconsul dixit: Dicente te e non inferam mala. Tantum enim regis nostri. Speratus imperatoris mundi genium ad caelesti deo meo servio, is hominum vidit nec videre bservat doctissimus Cardinalis oc iusiurandum a Christianis ic proconsules exegisse, quod eratoribus defectionem moliri ur. Sane Christianorum erga i fidem suspectam eos ha- deo modis omnibus cavisse, igarent, dubium nullum est. nini quae modo observaba- : Tantam iura per genium . Sed hoc sacramenti genus issimum et ab imperatoribus o constituti imperii constrin- ium servitutem nondum san- nimo ferentium animis intro- ue hinc plurimis, qui novum itatum adulationis genus in- possent, pestem creatam sa-

Etsi Augustum principem iam ac moderatissimum hoc genus non solum remisisse, pressisse scribit Dio lib. LVII: *ὄναι τοῖς ἀνδράποισ τήν ἰν συνεχώρει.*“ Sic Graeci ter interpretantur „deierare Caesaris,“ *ὀμνύναι τήν ρος τύχην.* Idem Dio lib. honoribus Tiberio et Seiano habitis: „*καὶ ἠχοντο ὑπὲρ ισίως καὶ ἔθνον καὶ τήν ἰν ὄμοσαν.*“ Nam ab unius- nio bonam vel malam ho- nam *pendere* existimabant, *εἰς καὶ εὐδαιμόνες, δυστυ-*

χεῖς καὶ δυσδαιμόνες rem unam atque eandem significant. Apul. Metam. [VIII, 20.] utrumque coniungit: „Per fortunas vestrosque genios sic ad meae senectutis spatia validi laetique veniatis, decepto seni subsistite!“ Origenes contra Celsum libro ultimo modo *τύχην*, modo *δαιμόνα* dicit. (Herald.) Cf. etiam supra cap. 28.

g. per salutem eorum] Christiani igitur per salutem Caesaris irare non verebantur, quippe quem salvam et incolumem votis omnibus exoptarent, ut ait hoc loco Tertullianus. Sic in pactionibus suis ac contractibus salutem principum saepius interponebant, ut constat ex lege Si quis XLl. C. de Transact. Beatissimus pater Basilius in Psalmum XIV. notat hoc non tam esse iusiurandum quam *θεραπείαν πρὸς τοὺς ἀκούοντας*, genus quoddam obstestationis, quo auditorum animi conciliantur ac confirmantur: „*εἰσι δὲ τιwes λόγοι, ἰαφιit, σχήματα μὲν ὄρκων ἔχοντες, οὐχ ὄρκοι δὲ ὄντες, ἀλλὰ θεραπεία πρὸς τοὺς ἀκούοντας, ὡς ὁ Ἰωσήφ, τὸν Αἰγύπτιον οἰκειούμενος, νῆ τὴν ὑγίαν ὤμννε Φαραῶ· καὶ ὁ ἀπόστολος τὴν πρὸς Κορινθίους ἀγάπην ἐαυτοῦ παριστῶν ἔφη νῆ τὴν ἡμετέραν καύχησιν ἦν ἔχω ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν.*“ Sane Iulio Caesari primo datum, ut per eius genium ac salutem iraretur. Antonius in illius laudatione apud Dionem lib. XLIX: *οἱ δ' ἐπείδον ἀποθνήσκοντα ἄνδρα, ὑπὲρ οὐ δημοσίᾳ κατ' ἔτος εὐχεσθαι ἐψηφίσαντο καὶ οὐ τὴν τε ὑγίαν τὴν τε τήχην ὤμνυσαν.*“ Xylander vertit: per valitudinem. Debuit: per salutem; *σωτηρίαν* alii dixerunt. Idem Dio lib. LIX. de Caia per salutem et genium Inciati equi dilectissimi deierante: „*τὴν τε σωτηρίαν αὐτοῦ καὶ τὴν τήχην ὤμνν.*“ Zonaras in Constantino: „*καὶ κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως ἐδ- δὺς ἐξωμόσατο.*“ Haec eadem adu- latio privatis etiam indulta. B. Hieronymus uxoris insolentis superbiam no- tans: „Vocanda domina, celebrandus natalis eius, iurandum per salutem illius, ut sit superstes optandum.“ Sic et per salutem suam ipsorum iurabant. I. V. l. XXXIII. D. de Iureiurando. Apul. Me- tam. IX. [cap. 30.]: „Repenite suam suorumque carorum salutem quam sanctissime adiurans adseverat.“ Alibi apud eundem „adiurare per salutem suam“ est obstetari aliquem interposita per sa-

daemonia? Nos iudicium dei ⁸suscipimus^h in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit. Id in eis scimus esse quod deus voluit, ⁹ideoque et salvum volumus ¹⁰esse quod deus voluit et pro magno ¹¹id iuramento habemus. Ceterum daemones, id est genios, adiurareⁱ consuevimus, ¹²ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ¹³ut eis honorem divinitatis conferamus.

Cap. XXXIII. Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana ¹in imperatore? ²quem necesse est suscipiamus ut eum quem dominus noster ³elegit, ut merito dixerim: Noster est magis Caesar, ⁴a nostro deo constitutus. Itaque ⁵ut meo plus ego illi operor in salutem, ⁶siquidem non solum ab eo postulo eam qui ⁷potest praestare, aut ⁸quod talis postulo qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Caesaris infra deum magis illum commendando deo, ⁹cui soli subicio. Subicio autem cui non aequo. Non enim deum imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, ¹⁰vel quia nec ipse se deum vult dici. Si homo sit, interest ¹¹homini^a deo cedere. Satis ¹²habet

8. suscipimus AG. 9. ideoque et salvum volumus esse quod deus voluit om. DEF Gabce. Ozon. Erfurt. Vindob. Sed salva praestant ea verba AB²df. Etnon. Candav. 10. esse om. λ. Haverc. 11. id iuramento ABEFGcd. Erfurt. Ozon. Vindob. Gorziens. adiuramento λb. adiuvento Dae. 12. ut ex hominibus illos exigamus & ut illos ex hominibus exigamus F. Vindob. ut illos de hominibus expellamus λ. 13. ut eis ABE (m. sec.) FG. Vindob. Erfurt. ut illis DEabcedef. Haverc.

Cap. XXXIII. Capituli inscriptio in ABEG. Ozon. Erfurt. est PRO IMPERATORE, in DF. Vindob. DE IMPERATORE., in ab. IMPERATOREM HOMINEM ESSE NON DEVM. 1. in imperatore ABDEG. in imperatorem reliqui. 2. quam ab. λ. elegit, ut merito ABEFGde. (Vindob.) Ozon. Erfurt. Pamellii libri. elegerit, ut merito Dabc. elegit? et merito f. Haverc. 4. ut a nostro Dabcd. 5. ut meo ABEF (λ)bcde. Vindob. Ozon. ut in eo Da. in eo Erfurt. et in eo f. Fulv. Ursinus. Haverc. 6. si quidem (si quid Ozon. Vindob.) non solum ab eo postulo eam qui ABDEFGabcde. Ozon. Erfurt. Vindob. quod non solum ab eo postulo eam qui f. Fulv. Ursinus. non solum quod eam ab eo postulo qui λ. Haverc. 7. potest praestare, aut quod talis postulo qui om. c. 8. qui F. 9. cui soli eam subicio λ. 10. quia vel F. Pro ipse se deum in G. est ipse deum., et deinde pro sit B. habet scit. 11. hominis c. 12. habet Fλf. Vindob.

litem suorum adiuratione. Sic igitur Metam. II. [cap. 20.]: „Sed cum instantia Byrrhaenae, quae cum adiuratione suae salutis ingratis cogebat effari, perfecit ut vellet.“ Idem Metam. IX „Idque per spes prosperas eius orabat adiurans.“ B. Hieronymus in cap. I. Epist. ad Tit. Comm. VII: „Accusationis occasio est, adiuratum per regem frequentius non bibisse.“ (Herald.) Adde Iuret. ad Symmach. Epist. III, 55.

h. suscipimus] Cf. supra ad cap. 18.

i. adiurare] h. e. ἑφορξίζω. La Cerda citat P. Pithoei Advv. II, 8. et Cyprian. ad Demetr. „O si audire velles et videre,

quando a nobis adiurantur et torquentur spiritalibus flagris.“ Prochorum Vita Iohannis cap. 36 „Nec multo post ascendit de flumine lupus dixitque illi Iohannes: Adiuro te, spiritus immunde: dic quot annos in hoc habitasti loco? Daemon respondit: septuaginta.“ Steph. Durantus De Ritib. Eccl. I, 19 „Tertio exorcisamus sive adiuremus ipso, ut simul in faciem eorum et aures insufflando,“ quae sunt verba Synodi Constantinopolitanae sub Theodosio.

Cap. XXXIII. a. interest homini] Adverte insolitam verbi interest constructionem. Alterum eius exemplum proferre non possum.

ri imperator^b. Grande et hoc nomen est, quod a deo tra-
Negat¹³ illum imperatorem qui deum dicit; nisi homo sit
at imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo
issimo curru admonetur. Suggestur enim¹⁴ ei a tergo: Re-
post te! ¹⁵Hominem te memento!¹⁶ Et utique hoc magis
tanta se gloria coruscare, ut illi¹⁷ admonitio condicionis suae
cessaria. Minor erat, si tunc deus diceretur, ¹⁸quia non vere
tur. Maior est qui revocatur, ne se deum existimet.

Augustus, imperii formator^a, ne dominum quidem dici se vole-
et hoc enim dei est cognomen. Dicam plane imperatorem

Oxon. 14. ei om. *Ap.* 15. Hominem te memento (mento *B.*) *ABEFGf.*
Erfurt. hominem memento te *Dabede.* hominem te, hominem memento *λ.*
utique *ABFGAdef. Vindob. Pameliu libri.* Etiam utique *DEab. Erfurt.* Etiam *c.*
nitio *λ.* 18. quia non vere diceretur om. *DEa.* Tuentur *ABFGAbcdef. Gor-*
indob.

p. XXXIV. *Inscriptio capitis in ABEG. Vindob. Erfurt. Oxon. aliisque est*
O G.) AVGVSTO IMPERATORE., in ab. NEC DOMINVM NISI MORE COM-
MPERATOREM ESSE APPELLANDVM.

atis habeat appellari imperator.]
Ocl. III, 6, 5 „Dis te minorem
aris, imperas.“

lominem te memento.] De hoc
t. praeter interpr. ad Sueton.
cap. 91. et Bulenger. de Triump-
p. 17. Isidor. Orig. XVIII, 2, 6
vero a carnifice contingebantur
imphantes), id esse indicium, ut
um fastigium evecti mediocritatis
se commoenerent.“ Cf. Plin. Hist.
XVIII, 4 „Similis medicina lin-
ta sit exorata a tergo fortuna glo-
rnisifex.“ Hieronym. ad Paulam
p. 55. ed. Bened. „Monitor qui-
mansae imbecillitatis apponetur in
adinem triumphantium, quibus in
retro comes adhaerebat per sin-
clamationes civium dicens: Ho-
te esse memento!“

XXXIV. a. Augustus imperii for-
Verissimum elogium. Julius enim
um inchoaverat tantum ac veluti
rorat, at Augustus formavit et con-
„Reformatorem“ eundem appel-
re de Anima cap. 46. At „imperii
er“ apud Ammianum Marcellinum
idem *ἐπεγγεῖς*, sed pro principe
ad imperium capessendum ido-
Sic enim in oratione Valentiniani
[VL [p. 312. ed. Vales.]: „Quod
star in manu positum vestra, non-
lecto imperii formatore, utiliter et
e completis.“ (Herald.)
e dominum quidem se dici vole-
a. maiestatis habebantur Christiani

quod honores imperatoribus tribui soli-
tos minere, quosdam etiam suggillare
viderentur. Nam primum ad honores
divinos quod adinet, eos non solum
iis deferre detrectabant, sed plane dam-
nabant et improbabant, quod ostende-
bat superiori capite Tertullianus. Eodem
pertinet quod is disputat toto hoc ca-
pitate de domini appellatione, quam qui-
dem dicit Caesari minime negari a Chri-
stianis, quando more communi usurpa-
tur, quum autem Caesarem ita appellant
dominum, ut eum dei loco constituent,
qui est proprie ac primario dominus
omnium gentium, rex regum ac domi-
nus dominantium, tum Christianos, qui
sacrilegii caput suum nolunt obstringere,
haec appellatione Caesarem prosequi pa-
lam recusare atque aspernari. Tota
autem haec disputatio digna est quae
serium lectorem advertat. Occurrunt
enim in antiquis martyrologiis et aliis
quibusdam scriptis loca nonnulla unde
suspiciari possit aliquis Caesares a Chri-
stianis pro dominis atque imperatoribus
suis non fuisse habitos, qua de re quia
disputatio paulo est diffusior, diatribam
separatim dabimus. Ceterum pagani
quam fideles ad sacrificandum compel-
lerent, simul etiam quandoque hanc ap-
pellationem ab iis nominatim exigebant.
Locus est hac de re insignis in celebra-
tissimo illo Polycarpi agone apud Euse-
bium Hist. Eccles. lib. IV, 32: „ἐπι-
θον παρακαθεζόμενος καὶ λέγωντες,
τί γὰρ κατὸν ἐστὶν εἰσὶν Κύριε Καί-

dominum, ¹sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei vice dicam. Ceterum liber sum illi. Dominus enim meus unus est, ²deus omnipotens aeternus, idem qui et ipsius. Qui ³pater patriae est, quomodo dominus est? Sed et gratius ⁴est nomen pietatis quam potestatis⁵. Etiam ⁶familiae magis patres quam domini vocantur⁷. ⁸Tanto abest⁹ ut imperator deus debeat dici, ¹⁰quod non potest credi ¹¹non modo¹² turpissima sed et perniciose ¹³adulatione. ¹⁴Tamquam si ¹⁵habens imperatorem ¹⁶alterum appelles, nonne maximam et ¹⁷inexorabilem offensam contrahas eius quam habuisti, etiam ipsi timendam quem appellasti? Esto religiosus in deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium ¹⁸deum credere atque ita et hunc deum dicere cui ¹⁹deo opus est. Si non de mendacio erubescit ²⁰adulatio eiusmodi hominem deum appellans, timeat ²¹saltem de infausto²². ²³Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem ²⁴nuncupari.

Cap. XXXV. Propterea igitur ¹publici hostes Christiani, ²quia imperatoribus

1. sed more communi *om. λ.* 2. deus omnipotens aeternus *ΑΒΔΕΛαβ. Erfurt. deus omnipotens et aeternus (ΑΦΒΦ)ef. Haverc. deus omnipotens aeternus deus I. omnipotens deus aeternus Gcd. Vindob.* 3. patriae pater *F. Vindob. In λ. est Quomodo qui pater patriae est, dominus est? 4. est nomen ABFC. Vindob. Erfurt. nomen est Dabef. Haverc. nomen c. 5. familiae om. F. Vindob. In etiam in G. est et ideo. 6. Tanto autem abest d., ex libris scriptis nescio quibus. 7. quod non potest credi verba in λ. leguntur post voc. adulatione, in f. sunt omnia. 8. nisi turpissima et perniciose (perniciosissima d., ex uno Vaticano.) *cd.* 9. adulatione *AB. Elnon. Gandar.* 10. tamquam *om. λ.* 11. habes *E. Erfurt.* 12. alium *F.* 13. inexplicabilem *G.* 14. deum colere vel credere *d., ex libris scriptis nescio quibus.* 15. deis *λ.* 16. adulator *F.* 17. saltem *ABEG. Erfurt. ubique nihil adnotavero.* 18. Male traditum est *λ.* 19. nuncupari *ABFC. Vindob. Pameliis libri. nuncupare DEλabcdef. Erfurt. Oxon. In λ. post nuncupare has addita leguntur Scio te isto nomine male velle et male abominari (adominari *cod. Haverc.*), ut vivente adhuc imperatore deum appelles, quod nomen illi mortuo sociis (accedit *coni. Gasp. Scioppius et Haverc.*).**

Cap. XXXV. Caput trigesimum quintum, quod in *E. Erfurt. Oxon. aliisque et trigesimum quartum, in ABEGab. Oxon. Vindob. Erfurt. Ambros. aliisque inscriptum et DE SOLEMNIBVS (SOLLEMNIBVS Αβ. SOLEMPNITATIBVS E. Erfurt. SOLENNIBVS Vindob.) CAESARVM., plenius in Vaticano uno QVOD CHRISTIANI MAIORES ET VERIORES HONORES EXHIBENT IMPERATORIBVS QVAM GENTILES. 1. publico G. Vindob. 2. qui G.*

σαρ, και θυσαι, και σωζεσθαι;“ (Herald.) Augustum domini appellationem recusasse, si testem quaeris, habes Sueton. Octav. cap. 53. Item Oros. VI, 21. c. pietatis quam potestatis.] Cf. De Oratione cap. 2 „Dicendo autem patrem deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est.“ d. quam domini vocantur.] Seneca Epist. XLVII „Ne illud quidem videtis, quam omnem invidiam maiores nostri dominis, omnem contumeliam servis detraxerint? Dominum patrem familiae

appellaverunt, servos, quod etiam in mimis adhuc durat, familiares.“

e. Tanto abest] De ellipsi comparandi magis v. quae adnotavi ad libr. De Test. Animae cap. 2.

f. non modo] Non modo hic est non solum, *οὐχ ὅπως*, Graecorum loquendi modo. (Herald.) Perniciosam dicit inimici adulationem propter numis indignationem et certam inde perniciem extimescendam.

g. de infausto.] Cf. Artemidor. Oneirocrit. III, 13 „*εἰ δὲ τις νεοῦ θεοῦ*

os neque mentientes neque temerarios^a honores dicant, religionis homines etiam sollemnia^b eorum conscientiam lascivia celebrant. Grande videlicet officium focos et publicum^c educere^d, vicatim epulari^e, civitatem tabernae habitu^f,^g vino lutum cogere^f, catervatim cursitare ad iniurias^g,

EFab. Vaticanus unus. 4. deducere λ. 5. obolefacere c. Ios. Scaliger. atem in tabernae habitum demutare. 6. vinolentiam facere λ. vino re G.

αι, τεθνήξεται· ἀθάνατοι, και οἱ ἀποθανόντες, ἐπιθήξονται." Tacit. Annal. „Nam deum honor principi betur quam agere inter ho-

it." V. a. temerarios] Temerariis colere deos; immo hoc sed provocare, sed irritare. Cf. adnot. ad De Spe. Sollemnia Caesarum intel-

, triumphos, vota publica cennalia, vicennialia, tricennialia in nummis veteribus sularibus memorantur. et toros in publicum eduliti in celebrioribus ac sollemnitatibus. Infra cap. 42 blico Liberalibus discrimbo, iis suprema coenantibus mos Annal. XV „Ipse quo fidem sibil usquam perinde laetum s locis struere convivia to-

quasi domo uti." (Herald.) ntin. ad Porphyrogen. filium δὲ πολῖται ἀμέμεως πάντες ἐσφραίνοντο καθὼς παρ-

— — ἐσφραίνοντο δὲ

Focos intellege acerras; tisterniis.

epulari] Nam per tribus, vicinis publice convivabandi sollemnitatibus, non sine Quo factum ut ab eiusmodi iani abstinerint, simul etiam tasse causa fuit praecipua), s libarent et alia superstitioni impenderent. Ioseph. de II, 10., ubi Vespasiani adscribit: „τρέπεται δὲ τὰ ἑθνητῶν, και κατὰ φυλὰς και γειτονίας ποιούμενοι ις εἶχοντο τῷ θεῷ σπένδον τὲ ἐπὶ πλείστον χροῦσαισων ἐπιμεῖναι τῇ Ῥωϊονίῃ" celt. (Herald.)

m tabernae habitu abolefacit civilem ordinem honestum-ria confusione commutare,

DE OPP. ED. OEHLEK. Tom. I.

ex civitate ganeum et popinam olidam facere, perinde ac si omnes viles essent tabernarii, ut vocat Caelius. (Fr. Iulian.) Ios. Scaliger cum Sigism. Gelenio, sive potius Franc. Zephyro, maluit obolefacere, h. e. κωισσάν. At restituendum est abolefacere, ut sententia sit: toti civitati quasi tabernae faciem induere eiusque habitum ita demutare, ut iam amplius similis sui non sit et prae illa veluti abolita esse videatur. Cf. De Cultu Fem. 1, 3 „perinde potuit abolefactam eam violentia cataclysmi in spiritu rursus reformare."

f. vino lutum cogere] Cum in huiusmodi sollemnitatibus soleant fontes fieri, procul dabo ad hos alludit, cum eo sparso lutum vinolentum decerpatur, quo homines sese impetant ludibundi, nisi quis ad seria colligat pauperculus, ut domui suae provideat. (La Cerda.) Interpretare simpliciter: vino profuso humum madidare et inebriare ita, ut lutum fiat.

g. catervatim cursitare ad iniurias] Cf. infra cap. 39 „Inde disceditur, non in catervas caesionum, neque in classes discursationum, neque in eruptiones lasciviarum." (Herald.) Vox catervatim, ut supra et Ad Uxor. II, 3. vicatim. Aliquid exemplorum dabo. Ab animantibus Nigidius conatim, bovatim, suatim. Varro dicit frustratim, frustillatim, datatim. Caecilium ossiculatim, Saxo victim et arctuatim, Cicero arexim, Plautus et Naevius assulatim, Sisenna celeratim, enixim, dubitatim, Pomponius festinatim, Tibullius semitatim, Plautus tuatim, Laberius murricatim (nisi legendum manicatim), Plautus perplexim. (La Cerda). Ex Tertulliano adde templatim Apol. cap. 42., ex Apuleio acervatim, aggeratim, agminatim. Apul. Metam. IV, 8., ex Petronio cap. 44. wrceatim. Cf. Taubm. ad Plant. Curc. II, 3, 17. p. 331. Epid. III, 2, 15. p. 505. Priscian. XV, 4. p. 624. Kr., Barth. Advv. XXXV, 10. p. 1649., Wakef. ad Lucret. I, 46., Forbiger Dissert. de Lucret. p. 43., Voss. Aristarch. tom. II, p. 982. ed. Eckstein.

7 ad inprudencias, ad libidinis inlecebras. 8 Sicine^b exprimitur cum gaudium per 9 dedecus publicum? 10 Haecine solemne principum decent, quae alios 11 dies non decent? Qui vant disciplinam de Caesaris respectuⁱ, 12 hi eam propter rem 13 deserunt, et malorum morum licentia pietas erit, 14 luxuriae religio deputabitur^k? O nos merito damnandos enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi expungur die laeto non laureis postes 15 obumbramus nec lucernis 16 infringimus^m? Honesta res est solemnitate publica exigendum domui tuae habitum alicuius novi lupanarisⁿ. Velim in hac quoque religione secundae maiestatis, de qua in dum sacrilegium convenimur^o Christiani non celebrando vo

7. ad inprudencias, ad libidinum ludibria λ. 8. Sicine AB. *Vindob.* S Sic enim λ. Sicine *reliqui*. 9. dedecus publicum ABEGλ. *Erfurt.* (*Vindob.*) cum dedecus *DFabedef.* 10. Haecine A. Haecine *reliqui*. In λ. *extat* solemnes dixi principum decernuntque alios dies non decet. Quae observi 11. dies om. *FG.* 12. ii *abcde.* hii *E. Erfurt.* 13. deserent *f. Fulv. Haerc.* 14. luxurie A., *pro more.* 15. adumbramus c. 16. effringi 17. inducere ac.

b. Sicine] Sic libri optimi, non *Sicine*, ut vulgo; et ita paulo post *Haecine pro Haecine*. V. de hac scriptura Hand Tursell. III, p. 83. Hildebrand. ad Apul. Metam. III, 29. p. 193.

i. de Caesaris respectu] De praepositione *de causam* vel instrumentum et originem denotante cf. adnot. ad De Spectac. cap. 25.

k. occasio luxuriae religio deputabitur?] De Idololatria cap. 1 „Quae enim idololatriae sollemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviae et ebrietates cum plurimum victus et ventris et libidinis causa frequententur.“

l. expungimus] Hoc est perficimus. Amat ita uti hoc verbo Septimius. Apolog. cap. 15 „Ceterum si adiciam — — in ipsis plerumque aediuorum et sacerdotum tabernaculis sub isdem vittis et apicibus et purpuris thure flagrante libidinem expungi“ cett. Ibid. cap. 20 „unum tempus est divinationi futura praefanti; apud homines, si forte, distinguitur, dum expungitur, dum ex futuro praesens, dehinc ex praesenti praeteritum deputatur.“ Ibid. cap. 21 „Duobus enim adventibus eius significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanae, secundo“ cett. Ad Nat. I, 7 „Haec si expunxeris, vives in aeternum.“ Scorpiae. cap. 10 „et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio expungit.“ Ad Martyr. cap. 6 „immo et

omni contumelia expuncti.“ cap. 2 „debito poenae nocens edus est, non eximendus.“ I cap. 1 „Nam etsi suam speciem unumquodque delictum, etsi suo nomine indicio destinatur, in idem tamen crimine expungitur.“ Ibid „apud alios mercedis debitum gunt.“ Ibid. cap. 16 „operae n punctio.“

m. cur die laeto non laurei obumbramus nec lucernis diemus?] De hoc more v. Plin. II 30. Tacit. Ann. XV, 17. Apul. IV, 26. Lucan. Phars. II, 354. Sat. VI, 51. 79. 227. XII, 91. terpr. Wernsdorf. Poet. Lat. II V. p. 51. Sagittarius de Ian. V 30 sqq. n. 16. 17. 25. (in Graec Antiqu. tom. VI. p. 514.) Lips I, 3. p. 638. ed. Vesal., et quaterea indicat Hildebr. ad Apul. IV, 36. p. 277. Cf. Tertull. De cap. 15. et De Corona cap. 13.

n. induere domui tuae habitum cuius novi lupanaris.] Cf. quae ad De Idol. cap. 15. fin.

o. in secundum sacrilegium mur] Cf. supra cap. 31., et q ad cap. 10. Purgaverat antea I nus crimen laesae religionis, a crimine laesae augustioris maius grederetur, quo nunc in argumatur. Verum ostendit hoc quo

ia Caesarum quo more celebrari nec modestia nec verecundia icitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam ¹⁹digna rsuasit, fidem et veritatem ²⁰vestram demonstrare, ne forte ic deteriores Christianis ²²deprehendantur qui nos nolunt ; haberi, ²³sed ut hostes principum Romanorum. Ipsos , ²⁴ipsam vernaculam^r septem collium plebem convenio, an cesari suo parcat illa lingua Romana? Testis ²⁵est Tiberis, lae bestiarum^r. Iam si pectoribus ²⁷ad translucendum quan-

ia Caesarum quomodo celebranda occasio voluntatis magis quam digna nsuasit si nec modestia nec verecundia permittunt fidem et veritatem nostram re λ. 19. dignatio persuasit αβ. Verba sed occasio voluptatis magis a ratio persuasit om. f. 20. nostram α. 21. isti f. istis Ozon. 22. tur F. Vindob., pro more. 23. sed ut ABDEFGλ. Ozon. Vindob. Erfurt. : Haverc. 24. ipsamque λ. Haverc. 25. et Tiberis abcd. 26. schola f. scholae bestiariūm Latinus. 27. humanis ad transducendum quod- iudicandum quondam emend. Haverc.) specularem materiam natura λ. ad ium quoddam speculare natura Meursius Crit. Arnob. p. 228.

stianos impios ac sacrilegos ad imperatorum maiestas se- iost deos immortales locum tque iis idcirco veluti secunda pendenda sit, a qua si quis sit veluti secundi sacrilegii

aculam] Nam et plebeculae go sunt ad procacitatem pro- Cora. Tacitus lib. III. Histo- p. 32.]: „Mox tertiadecimanos adum amphitheatrum relictos, oecacia urbanae plebis ingenia, s iurgūs illuserant.“ Et lib. l.]: „Et effusa plebs totis se oeceraat. Incuriosos milites urbanitate quidam spoliavere artium baltheis an accincti es- untes.“ (Herald.) Cf. Laur. Servis p. 1149. in tom. III. opl: Thes. Antiqu., qui verna- icat per dicacem.

est Tiberis, et scholae be- De hoc loco quid pronuntiem plane nihil. Nam quod alii dil nos iuvat. Fortasse alludit s ad plebis Romanae consue- uae ut novo principi placeret, m extincti memoriam exosa diris contamelis defunctum prosequeretur ac cadaver eius sbiici aut bestiis laniandum tulabat, cuius rei exemplum iterat post necem Commodi, us ut unco traheretur atque mitteretur ab senatu popu- ei toties in circo et amphi- pissime adlati fuerant, flagi-

tatum scribit Lampridius. Notat haec Romani vulgi inconstantiam Dio in Per- tinace: „ὅσα δὲ εἰώθεσαν ἐν τοῖς θεάτροις ἐπὶ τῇ τοῦ Κομμύδου θρα- πείῃ εὐρύθμως πως ἐκβαῖν, ταῦτα τότε μετασχηματίζοντας εἰς τὸ γα- λοῦτάτων ἐξῆδον.“ Sed haec nobis nequaquam satisfaciunt. Quid? si scripserat Tertullianus: „Testis est circo et scholae bestiarum.“ Nam ip circo maledicta multa in ipsum principem con- gesta ab iis qui adversis factionibus fa- vebant, satis notum. Tertull. De Spectac. cap. 16 „Sed circo quid amarius? ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcant.“ Capitolinus de Vero impera- tore [pag. 37. C. ed. Salmas.]: „Circen- sium tantam curam habuit, ut frequen- ter provincialibus litteras causa circen- sium et miserit et acceperit. Denique etiam praesens et cum Marco sedens multas a Venetianis est passus iniurias quod turpissime contra eos faveret.“ Non liquet. (Herald.) Iac. Gothofredus in notis ad Tertull. Ad Nat. I, 17. re- fert hoc ad domum Tiberianam seu pa- latium Caesarum. Sed olim, ut puto, fluvii ripae vulgus adhabitabat, potentio- res montes occupabant, tuti ab inunda- tionibus. Cum itaque de plebe loqua- tur, nihil commodius quam habitationis locum indigitare potuit. Gallus inter- pres Giry nescio de qua Tybridis statua somniat „les placards que l'on attache à la statue du Tybre.“ (Havercamp.) Circus certaminaque cruenta eius hic significari extra dubium esse videtur. Circus Maximus et Circus Flaminius a

dam specularum materiam natura obduxisset, cuius non praecordia
 22 insculpta 23 apparent 24 novi ac novi Caesaris 25 scenam 26 congiario
 27 dividendo praesidentis? Etiam illa hora qua adclamant:

28 De nostris annis augeat tibi Iuppiter annos!

28. insculpta (ΑφΒφDφ)FGAcdef. Pamellii aliquot libri et Vindob. insculpta (puncto sub s littera ab antiqua manu posito) Aβ. insculpta ab. inculta E. Erfurt. Oxon. Ambros. 29. apparent ABDEG. Ambros. Erfurt. Oxon. Vindob. apparent Fabef. Haverc. appararent de., ex libris scriptis nescio quibus. pareret λ. Fuls. Ursinus emendat apparerent hac novi Caesaris scena. 30. novi Caesaris DF. novam ac novum Caesarem λ. 31. scenam conceario λ. scenam cogiario G. scenam in congiario d. scena in congiario bc. 32. dividendo praesidentis (praesentis G.) ABFGedf. Vindob. dividendo praesidentis DEabe. dividendo praesidentem λ. 33. De nostris annis augeat tibi Iuppiter annos ABDFGabc. Vindob. De nostris annis tibi Iuppiter annos E. Erfurt. Oxon. De nostris annis tibi Iuppiter augeat annos def. Haverc.

Tiberi haud procul abiacebant, Campumque Martium, ubi non semel ludi spectati sunt, ipse fluvius adluebat. Per scholas bestiarum speciatim denotantur venationes, in quibus bestiae, fere ut pueri in ludis publicis, edocerentur et exercerentur, videlicet hominibus dilaniandis, qui se ad illas auctoraverant. Hinc recte Rigaltius: „Significat, inquit, spectacula et circos, in quibus caveae, unde a munerariis, tanquam ludimagistris, emittebantur leones, ursi et huiusmodi ferae laniantis hominibus eruditae et homines cum feris depugnare docti. Itaque et studiosiores feras dixit libro ad Nation. II, 14. Inter ea vero spectacula audita nonnunquam populi voces etiam in suos Caesares obliquae.“ Adde gemellum locum Ad Nat. I, 17 „Vanitatis sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculae gentis inreverentiam recognoscant, et festivos libellos quos statuae sciunt, et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio atque maledicta quae circi sonant.“

r. scenam] Sic Virgilius [Ecl. III, 106.]: „Flores inscripti nomina regum.“ (Rigalt.) Si natura, ait, pectoribus humanis quandam specularum materiam ad translucendum obduxisset, quotusquisque est vestrum cuius non praecordia vota proderent nefaria libidine suscepta de Caesaris morte, ut cum novo usque novum congiarium lucriferet? De temporum variatione obduxisset — apparet cf. supra cap. 23 „Nollent itaque vos tam fructuosos — amittere, vel ne a vobis quandoque a Christianis fugentur, si illis sub Christiano volente vobis veritatem probare mentiri liceret.“

s. De nostris annis augeat tibi Iuppiter annos!] Diversis acclamationibus prin-

cipes in circo ac theatro fuisse exceptis vulgo notum est. Sed ad hunc locum quod adinet, observavimus ex Tertulliani libro de Spectaculis [cap. 25.] reclamatum iis quandoque fuisse εὐς αἰῶνας. „Quale est enim de ecclesia dei in diaboli ecclesiam tendere? illas manus, quas ad dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore, quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere? εὐς αἰῶνας alii omnino dicere nisi deo Christo?“ Quin enim postremis illis verbis acclamationes imperatoribus tribui solitas in theatro perstringat, nullas debito, ac fortasse alludebat Tertullianus formam quam ab ipso Commodus traditam scribit Dio in eius historia: „πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις, inquit, καὶ ἐπιβόωμεν τὰτε ἄλλα ὅσα ἐκελευμένα καὶ αὐτὸ τοῦτο συνεχῶς. Καὶ κύριος δὲ καὶ πρῶτος εἶ, καὶ πάντων εὐτυχέστατος· νίκης νικήσεις ἐπὶ αἰῶνας. Ἀμύζονιε, νικήεις!“ Hic autem habemus peculiarem acclamationem versus contextam, ut existimem non fuisse triam illam et passim usurpatam, sed singularem et singulari alicui causae attributam. Et certe, aut ego vehementer fallor, respicit Tertullianus Severi mansuetiam, quam is imperii sui anno decimo exhibuit, eodem anno quo Plautilla, Plautiani filia, Antonino, Severi filio, fuit nuptam data. Scribit enim Dio eum popello ac praetorianis militibus tot dedisse aureos quot annos imperaverat, atque hac ratione omnes annuum largitiones eum superasse: „ὁ δὲ Σεβήρος, inquit, ἐπὶ τῆς δεκαετηρίδος τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἔδωκεν ἅπαντα τῷ τε ὁμίλῳ παντὶ τῷ σιτοδομῆνῳ καὶ τοῖς στρατιώταις τοῖς δωροφόροις ἰσαρίθ-

ristianus tam enuntiare non novit ³⁵ quam de novo Caesare sed vulgus, inquis. Ut vulgus¹, tamen Romani, ³⁶ nec ulli epostulatores^a Christianorum quam vulgus. Plane ceteri ro auctoritate religiosi ex fide. Nihil hosticum de ipso de equite, de castris, de palatiis ipsis ³⁹spirat. Unde Nigri et Albini^v? unde qui inter ⁴⁰duas laurus obsident^r? unde qui ⁴¹faucibus eius exprimendis palaesticam exer-

istianus tam pronuntiare λ. *Loco voc. enuntiare in G. vacuum spatium*

35. quam novum Caesarem optare λ. quam diu de novo Caesare

36. ne ulli E. nec illi a. 37. depopulatores λ. depostulares E.

l. de aequitate λ. 39. spirat f. *Haverc.* spirant ABDEFGlabcdcf. *Vin-*

Erfurt. Ambros. alii. Pro ipsis in c. extat istis. 40. duas laurus ABaf.

verc. duas lauros DEFabede. *Erfurt.* Oxon. duas laureos G. divas

erda. 41. faucibus E (m.pr.) a. *Erfurt.*

τῆς ἡγεμονίας ἔτεσε χρο-
νῶ και μέγιστον ἠγάλλετο
ἡ ἀληθείας οὐδείς πώποτε
πῶτοίς ἀδρόως ἔδωκεν.

ut igitur plebeculam illam praetorianas istam principis, quam imperii sui annis terat, hac acclamatione fuisse

Ad hanc autem munificen-

tere existimo nummos quos

altius cum hac inscriptione

te: IMP. CAES. L. SEPT.

. AVG., ab altera autem:

IS. AVGG. SC. (Herald.) Cf.

l. 611 „Augeat imperium

, augeat annos!“ Ambros.

lentin. cap. 43. (p. 1186. ed.

ecce ego abnuo immatura ob-

quem nostrae vitae tempo-

re superemus, ut de nostris

qui fungi non potuit suis.“

m. De Formul. l. p. 95 sqq.

Acclamationibus II, 19 sq.

[us] Hoc loco mire mihi pla-

zra Scriverii, ita in ora co-

ndantis. Antea legebatur

, inquis, ut vulgus. Tamen“

prorsus, nec satis ad ab-

tristitiam. Sit vulgus, inquit,

regitet, tamen illud maximum

iani turbam facit. (Haver-

alatores] Tertull. Scorpiac.

a et Daniele nullius praec-

licem et idcirco a Chaldaeis

depostulatum statim utique

usitata feritas leonum de-

st. Pass. SS. Perpetuae et

ip. 21 „Et cum populus illos

ustularet, ut gladio penetranti

ertere oculos suos comites

homicidii adiungeret, ultro surrexerunt“ cett. De re cf. infra cap. 40. et 50.

v. Unde Cassii et Nigri et Albini?] Cf. Ad Scap. cap. 2. et Ad Nat. I, 17.

De Avidio Cassio imperii usurpatore eiusque exitu v. Vulcat. Gallicanum in eius vita, Iul. Capitol. Anton. cap. 25.

Dionem Cass. LXXI, 21 sqq. De Pescen-

nio Nigro v. Ael. Spartianum in eius vita, et Dionem Cass. LXXIV, 6 sqq. De Clodio Albino v. Iulium Capitolinum in eius vita, Dionem Cass. LVIII, 15 sqq.

Spartian. Severo cap. 11. Entrop. Breviar. VIII, 18. Aurel. Vict. Caes. cap. 20. et Epit. cap. 20. Oros. VII, 17.

w. unde qui inter duas laurus obsident Caesarem?] Locus obscurus et qui mira interpretationum monstra peperit.

Nam quae de duobus Domitiani triumphis somniant, quaeso, quis est tam serius, cui non excitent risum? Nisi fallor, notat Tertullianus seditionem illam quae, cum in laureto inter lucos lauris consitos valetudinis causa degeret Commodus, inter populum ac praetorianos milites duce Cleandro in ipso suburbio, quo secesserat imperator, excitata est, quaeque Commodum ipsum maximo discrimini admovit, nisi sororis interventu Cleandrum iussisset interfici. Nam Commodum tunc temporis fuisse in eo suburbio veluti obsessum atque in magno vitae discrimine versatum constat ex Herodiani libro primo [Herod. I, 12.], ubi haec inter cetera: „και τὸ τελευταίον διάγοντος ἐν προαστείῳ τοῦ Κομμόδου ἐπελθόντες πανδημεῖ ἔβδων και τὸν Κλέανδρον εἰς θάνατον ἤτουν ταραχῆς θ' οὐσῆς περὶ τὸ προάστειον τοῦ τε Κομμόδου ἐν ἀναχωρηκτοῖς τόποις ἠθοναῖς σφελίζοντος ἀγροῦντος τε τὰ θρηλλοῦμενα, αἰφνιδίως

cent*? unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus "tot Sigeriis atque Partheniis audaciores"? De Romanis, "nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa "usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salute imperatoris et genium

42. tot Sigeriis (sygeriis F. Sigeris B.) ABDEFλa. Bongars. Erfurt. Vindob. Osm. tot signis G. Sigeriis f. Haverc. Stephanis bcde. 43. ni fallor bcd. 44. usque om. λ.

οὐ προσδεκῶντος τοῦ δήμου ἐπιφαι-
νονται ὀπλισμένοι κελύσαντος τοῦ
Κλεάνδρου" cell. Ibi autem Commo-
dum in summo periculo versatum ostendit
sororis ipsius oratio: „σὺ μὲν, ἔφη,
ὦ βασιλεῦ, μένων ἐπὶ ἡσυχίᾳ τῶν
πραττομένων ἀγνοίᾳ ἐσχάτῳ κατέ-
στηκας κινδύνῳ" cell. Eo autem se-
cessisse Commodum propter loci salu-
britatem, quem laurorum fragrantia, εὐ-
ωδία τε τῆς τῶν θαρνῶν ἀποφορᾶς
καὶ τῶν δένδρων ἡδέας σκιάς sa-
luberrimum esse existimabant, scribit
eodem loco Herodianus. Sane de Com-
modo loqui Tertullianum ostendunt se-
quentia. (Herald.) Inuit lauretum, quo
accesserat Commodus aëris salubrioris
gratia, cum in urbe pestilentia grassa-
retur. Historiam narrat Herodianus. P.
Victor regione Urbis XIII. meminit lau-
reli maioris et laureli minoris. Erant
duo luci, et in vetustis martyrologiis le-
gitur: „III. Id. Aug. Romae inter duas
lauros, natale S. Tiburtii martyris." Chro-
nicon Alexandrinum [pag. 320.], ubi de
Valentiniani Imper. necē: ἐσφάγη ἐν
Ῥώμῃ μέσον δύο θαρνῶν." (Rigalt.)
Errant Heraldus et Rigaltius Tertulliani
verba de motu illo accipientes, qui exor-
tus est cum Commodus Laurenti dege-
ret, neque confundi debebat Laurentum
cum Laureto, maiore minoreve, quae
Romae fuisse, quorumque intermediam
lucorum regionem inter duas lauros vel
laurus, μέσον δύο θαρνῶν, appella-
tam fuisse testimonia ab Rigaltio allata
satis evincunt. Cf. inscr. ap. Gruter.
249, 8. Murator. p. 604. Orell. tom. I,
p. 68. not. 5. Cf. Vet. Kalend. ap. Orell.
tom. II. p. 396. Quasnam insidias Com-
modo paratas Tertullianus hic intellegat,
non liquet. Non semel ille imperator
petitus erat, ut refert Amm. Marcellinus
lib. XIX. p. 550.

x. unde qui faucibus eius exprimen-
dis palaestricam exercent? Aurel. Victor
Epit. cap. 33. de morte Commodi: „Ad
extremum ab immisso validissimo pala-
estra compressis faucibus expiravit
anno vitae tricesimo secundo." Cf. Id.

Caes. cap. 17. Herodian. I, 17. Ceterum
fauces premere proprium palaestricum
est. Lucian. περὶ Γυμνασίων: „οἱ
μὲν αὐτῶν περιπλεκόμενοι ἀλλήλους
ὑποσκελλίζουσιν, οἱ δὲ ἄγχομαι καὶ
λυγίζουσιν."

y. unde qui armati palatium irum-
punt] His verbis notantur Pertinacis pec-
cussores. V. Dio Cass. LXXIII, 9 sqq.
Iul. Capitol. Pertinace p. 57. ed. Salm.

z. omnibus tot Sigeriis atque Partheniis
audaciores?] Tertullianum scripsisse est-
timum omnibus Chaereis et Partheniis au-
daciores: vel etiam omnibus Cornelii,
Chaereis et Partheniis audaciores. Scriptum
fortasse fuerat omnibus Cor. pro Cornelii,
unde effecerunt tot. Si haec coniectura
vera est, Cornelium Sabinum et Cassium
Chaeram cohortium praetorianarum tri-
bunos, a quibus Caligula confossus est,
intelligit Tertullianus. De Cornelio, cuius
nomen minus est celebre in ea historia,
non ita contenderim, sed Chaereae no-
men sub his litterarum involucribus latere
mihi paene persuadeo. Ceterum haec
verba alii referunt ad Pertinacis nefaria
littum suorum coniuratione perempti necis:
alii ad Plautiani coniurationem, quorum
sententiae accedimus. Plautianum enim
ex eo convictum, quod intempesta nocte
in palatium irrupisset armatus, scribit
historici. (Herald.) Stephanum et Par-
thenium oppressores Domitiani memo-
rant Sueton. Domit. cap. 16 et 17. Au-
rel. Victor Epit. cap. 23. Dio Cass. LXV,
15 sqq., alii. Sed etiam Sigerius a Dione
inter Domitiani interfectores enumeratur,
eundemque cum Parthenio confungi
etiam Martial. Epigr. IV, 78 „Sigerius-
que modo Partheniosque sonat." De
brachylogia omnibus tot Sigeriis atque
Partheniis (quorum tantus est numerus),
audaciores, cf. verba Minucii Felicis Octav.
cap. 6 „aliquid de summa rerum maie-
state decernere, de qua tot omnibus scul-
culis sectarum plurimarum usque adhaec
ipsa philosophia deliberat." ad quae
Davisius citat Terent. Andr. I, 1, 26.
ibique Donat., et eiusdem Eunuch. I, 2, 6.
Lucret. III, p. 368. Lambin., Sedul. IV, 52.

erabant, alii foris alii intus^a, et utique publicorum hostium christianis dabant. ⁴⁶Sed et qui nunc scelestarum partium plausores cotidie revelantur^b, post vindemiam parricidarum ⁴⁷superstes, quam recentissimis et ramosissimis laureis praestruiebant^c, quam elatissimis et clarissimis lucernis a nebulabant^d, quam cultissimis et superbissimis toris dividiebant, non ut gaudia publica celebrarent, ⁵⁰sed ut varia iam ⁵¹ediscerent^e in aliena sollemnitate ⁵²et exemplum ingenem ⁵³spei suae inaugurarent, nomen principis in corde s. Eadem officia ⁵⁴dependunt et qui astrologos et aruspigures et magos de Caesarum capite ⁵⁶consultant^f, quas

ant A. m. pr., pro more. degerebant G. 46. Sed qui Da. 47. su- 48. perstruebant E. 49. vestibula nebulabant ABEGf. Bongars. Erfurt. atibula nubilabant λ. Oxon. vestibulabant F. Vindob. vestibula enuhi- de. Haverc. Pro clarissimis in Oxon. est lucentissimis. 50. sed ut propria iam λ. In F. legitur quam superbissimis, cultissimis et choris dividebant, non ut gaudia publica celebrarent. Pro toris Fulv. Ursinus ris. 51. ediscerent in aliena Fλ. Vindob. ediscerent et in aliena abede. aliena AB. edicerent in aliena DEF. Erfurt. ediscerent ne in aliena G. plam ABFGf. Vindob. exemplum DEabede. Erfurt. Oxon. 53. speciei G. a. invitantes G. 55. dependent Oxon. 56. consultant a.

oris alii intus] Quibus aliud id in pectore. (Rigalt.)

t qui nunc scelestarum par- aut plausores cotidie reve- ditissimus Cardinalis collige- loco in Annalibus Ecclesiasti- l, p. 264.], scriptum fuisse m, cum Severo in Syriam antianus in Urbe quasi impe- a quidem sententiam confu- tea, ubi hunc Tertulliani lo- Spartiani historia compone- Plautiani consciis haec in- quos post Plautiani necem et quotidie revelatos discimus Herald.) Cf. Casaub. ad Ael. og. 118. not. 43. ed. Salm. que Albinianae factionis so- cari existimabant. Plausores es, auxiliatores. De Paenit. id consortes casuum tuorum : fugis ?“

postes praestruiebant] Sus- interrogationis, quo vulgo membra quam recentissimis — et, et quam elatissimis — ne- quam cultissimis — divide- aureis et lucernis v. quae supra capitis initium.

ebant] Est enim de lucernis imis fuligo. (Rigalt.) Pers. sq. : „— unctaque fenestra

Dispositae pinguem nebulam vomuere Incernae.“

e. sed ut propria vota iam ediscerent] Ut praegustarent propriorum votorum gaudia, quorum se composites iam et ipsos Caesares factos videbant.

f. de Caesarum capite consultant] Quod fuit semper capitale. Paulus lib. V. Sentent. [V, 21, 3.]: „Qui de salute principis vel summa republica mathematicos, ariolos, aruspices, vaticinatores consulti, cum eo qui responderit, capite puni- tur.“ Sane existimabant eos qui de summa republica vel imperatoris salute consulebant, praesentis status pertaesos rebus novis studere, quia rare continge- bat, ut quis res eiusmodi adgrederetur, nisi consultis ariolis aut magis. [Cf. Tacit. Ann. II, 27 sq. III, 22 sq. XVI, 23, 30 sq. Amm. Marcell. XVI, 8. Szymom. Hist. Eccl. VI, 35.] — — — Tangit autem hoc crimen nominatim Tertullia- nus, quia sub Severo et quum ista scriberet, vel aliquot annis antea, perniciosi causa pluribus extiterat. Spartianus in Severo [cap. 15.]: „Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consuissent, interemit.“ Sed eodem crimine Severus ipse, quum adhuc privatus esset, paene absumptus erat. Spartianus: „In Sicilia, quasi de imperio vel factus apud praefectos praetoris, quibus

artes ⁵⁷ ut ab angelis desertoribus proditas⁵⁸ et a deo interdictas ne suis quidem causis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Caesaris ⁵⁹ salute, nisi a quo aliquid ⁶⁰ adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur^h? Non enim ea mente ⁶⁰ de caris consulitur qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinisⁱ, aliter servitutis.

Cap. XXXVI.

Si haec ita sunt, ut hostes ¹deprehendantur qui Romani ²vocabantur, cur nos, qui hostes ³existimamur, Romani negamur? Non possumus et ⁴Romani non esse et hostes ⁵esse, cum hostes reperiantur qui Romani ⁶habebantur. Adeo pietas et religio et fides imperatoribus ⁷debita non in huiusmodi officiis consistit quibus et

57. ut om. *Haverc.* 58. salutem *FG. Vindob.* 59. adversum illam *G.* ad verulam *F. Vindob.* 60. de caris (karis *E.*) *ABDEabcdef. Ozon. Erfurt. Ambros. de Caesare G. de Caesaris A. de Caesaribus F. Vindob.*

Cap. XXXVI. *Capitis inscriptio in ABEG. Vindob. Ozon. Erfurt. est DE AEQUALITATE OMNIUM PERSONARVM., in ab. QVOD CHRISTIANI AEQVE OMNES AMANT., in Vaticano uno QVOD CHRISTIANI TENENTVR DILIGERE NON SOLVM IMPERATORES SED ET OMNES HOMINES.* 1. deprehendantur *F. Vindob.* 2. vocantur *GA. Om. D.* 3. existimantur Romani negantur? *F. Vindob. existimamur Romani negemur? bc.* 4. Romani non esse *ABDEFGAcde. Erfurt. Vindob. Ozon. Pamelii libri.* Romani nos esse *con. Desid. Heraldus.* 5. esse om. *c.* non esse *bf. Haverc.* 6. habeantur *abc.* 7. debita (*ABFGdef. Haverc.* dedita (*AφBφDφ*)*Eabde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamelii aliquot libri.*

audiendus datus fuerat, absolutus est, calumniatore in crucem acto.“ Iul. Firmicus lib. II. *Mathes.* cap. ultimo negat imperatoris fata artibus illis posse deprehendi. Locus est observatione dignissimus: „Cave, ne quando de statu reipublicae vel de vita Romani imperatoris aliquid interroganti respondeas. Non enim oportet nec licet, ut de statu reipublicae aliquid nefaria cogitatione dicamus. Sed et sceleratus atque omni animadversione dignus est, si quis interrogatus de fato dixerit imperatoris, quia nec dicere poteris de eo aliquid nec invenire. Scire enim te convenit, quod et aruspices, quotiescunque a privatis interrogati de statu imperatoris fuerint, et quaerenti respondere voluerint, exta semper, quae ad hoc fuerint destinata, ac venarum ordines involuta confusione conturbent“ cett. (*Herald.*)

g. ab angelis desertoribus proditas] *De Idolol. cap. 9.* „Unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis.“

h. sustinetur?] *Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 11.*

i. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis] *Hinc, cum Servilia, Sorani filia,*

accusaretur, praetendit vim sanguinis, non principem. *Tacit. Ann. XVI, 30.* „Vetera haec. Sed recens discrimini patris filiam connectebat, quod pecuniam magis dilargita esset. Acciderat *sua* pietate *Serviliae* (id enim nomen *puella* fuit), quae caritate erga parentem, simul imprudentia aetatis, non tamen aliud consulerat quam de incolumitate domus, et an placabilis *Nero*, in cognitio sanus nihil atrox adferret.“

Cap. XXXVI. a. Non possumus et Romani non esse et hostes esse] *Sententia* postulat: „Non possumus Romani nos esse et hostes esse?“ *Cum* igitur qui hostes reipublicae atque imperatorum deprehensi sunt, Romani nihilominus et essent et haberentur, quid impedit quominus et nos quoque, quos hostes existimatis, simus etiam nihilominus Romani? (*Herald.*) *Integra est codicum scriptura.* *Demonstraverat supra reipublicae atque Caesarum hostes semper in ipsis Romanis deprehendi. Iam cum hoc ita sit: Quomodo, ait, nos possumus Romani non iudicari, et tamen hostes iudicari? De non Christianis, de Romanis provenit omnis hostium publicorum seges, non de nobis, de Christianis.*

stilitas magis ad velamentum sui potest ⁹fungi, sed in ⁹his mo-
 nus ¹⁰quibus divinitas imperat tam vere quam circa omnes ¹¹ne-
 cesse habent exhiberi^b. Neque enim haec opera bonae mentis solis
 peratoribus debentur a nobis. Nullum bonum ¹²sub exceptione
 rsonarum administramus, quia nobis praestamus, qui non ab
 mine aut laudis aut praemii expensum captamus, sed a deo ex-
 tore et remuneratore ¹³indifferentis benignitatis. ¹⁴Idem sumus
 peratoribus ¹⁵qui et vicinis nostris. Male enim velle, male facere,
 de dicere, male cogitare de quoquam ex aequo^c vetamur. Quod-
 nque non licet in ¹⁶imperatorem, id nec in quemquam: quod
 neminem, eo forsitan magis nec ¹⁷in ipsum qui ¹⁸per deum
 ctus est.

Si inimicos, ut supra diximus, iubemur diligere, quem ¹habe-
 us odisse? ²Item si laesi vicem referre prohibemur, ne de facto
 res simus, quem ³possumus laedere? Nam de isto ipsi recogno-
 ite. ⁴Quotiens enim in Christianos desaevitis, partim animis
 opriis, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam ⁵praeteritis
 his suo iure nos inimicum vulgus invadit ⁶lapidibus et incendiis?
 psis Bacchanalium furiis ⁷nec mortuis parcunt Christianis, quin
 os de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, iam alios, iam
 x totos avellant, dissecent, distrahant. Quid tamen ⁸de tam
 nspiratis umquam denotatis, de tam animatis ad mortem usque

Cap.
XXXVII.

Angi ar. Vindob. 9. his *ABDFG. Vindob.* hiis *E. Erfurt.* iis *abcdef. Haverc.*
 quibus divinitas imperat tam vere quam *ABDEGabcde. Vindob. Erfurt. Ozon.*
 os divinitas imperat tam vere quam *F.* quibus civilitas tam vere iu imperato-
 nam quam *f. Fulv. Ursinus.* 11. necesse habent *ego.* necesse habet libri quos
 ni omnes praeter *c.,* in quo haec verba ommissa sunt. 12. sed *AqE. Erfurt. Ozon.*
 . indifferentia *λ.* in differentiis *c.* 14. Idem *AβEFG. Erfurt. Pamellii libri.*
 lem reliqui. 15. ex ipso qui *λ.,* pro quo *Haverc.* reponi vult ex ipso quia
 principem *G.* 17. in ipsum imperatorem qui *λ.* 18. praeter *F. Vindob.*

Cap. XXXVII. Capitis inscriptio in *ABEGab. Vindob. Erfurt. Ozon.* aliisque est
 MALVM CONTRA MALVM., in uno Valicano QVOD AD CHRISTIANOS SPECTAT
 MINEM LAEDERE QVAMQVAM PRO MVLTITVDINE POSSENT SE VINDICARE.
 habemus *ABDFGλdf. Pamellii quatuor libri et Vindob.* habebimus *Eabce. Ozon.*
furt. 2. Item si iidem laesi *λ. Haverc.* Si item laesi *G.* 3. possumus *abc.*
 Quotiens *DEFGd. Vindob. Erfurt.* Quoties *(AB)abcef.* Sic etiam infra. 5. praeter-
 itis vobis sui iure *F. Vindob.* praeteritis vobis sui vice *G.* praeteritos a vobis
 o iure *c.* 6. lapidibus et incendiis *om. λ.* 7. Ipsi *a.* 8. ne mortuis quidem
 reant Christianis, quis illos de reliquiis sepulturae iam alios, iam nec totos
 allant, dissipant, distrahant *λ.* 9. de tam conspiratis umquam denotatis *Aq*
βEde. Erfurt. Ozon. Gorsiens. de tam conspiratis umquam denotatis *(Aβ)F.*
ndob. unquam denotatis. de tam conspiratis *f.* de tam conspiratis tamque
 otatis *a.*

^b necesse habent exhiberi.] In his
 ribus quibus divinitas tam vere im-
 rat fungi quam ipsi necesse habent
 ta omnes exhiberi, non solum circa

principes et Caesares. Sequentia illu-
 strant sententiam.

^c ex aequo] Cf. quae adnotavero ad
 librum ad Scap. cap. 2.

pro iniuria ¹⁰repensatum^a, quando vel una nox pauculis ¹¹largiter ultionis^b posset operari, si malum malo dispungi^c nos liceret? Sed absit ut aut igni humano vindicetur ¹²divin aut doleat pati in quo probatur. Si enim ¹³et hostes ¹⁴e non tantum ¹⁵vindices occultos agere vellemus, deesset nol numerorum^d et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marci ipsique Parthi^e, vel quantaecunque unius tamen loci et finium gentes quam totius orbis. ¹⁶Hesterni^f sumus, ¹⁷et

10. repensatum *Ff. Fulv. Ursinus. repensatis reliqui libri.* 11. largiter gitate *abcd.* 12. divinitas sectae *λ. Haverc.* 13. et om. *e. Haverc.* 14. tes *Gc. extractos D. extraneos ab.* 15. vindices *BFGabcdef. Vindob. AE. Erfurt.* 16. Hesterni *ABef. Bongars.* Externi *DEFGabcd. Erfurt. Ozo et orbem iam et vestra omnia λ.*

Cap. XXXVII. a. repensatum] Ita correxi cum Fulvio Ursino et Nicolao Rigaltio, auctoritate libri Erlangensis accedente. Sed scripturam *repensatis*, quam scripti libri vel optimi vulgo tinentur, ortam puto ex *repensati*. Quid tamen, inquit, de nobis disciplinae nostrae vinculis tam arcte coniunctis, ut conspiratos potius appellandos putetis, quid, inquam, de nobis pro disciplinae nostrae fide et veritate tam animatis, ut ne mortem quidem pro Christo pati renuamus, quid unquam de talibus pro iniuria illata in ultionem repensatum vobis esse denotatis?

b. largiter ultionis] Plaut. Rud. IV, 4, 144 „*in esse auri et argenti largiter.*“ Id. *ibid.* V, 2, 28 „*largiter mercedis.*“ Apul. De Magia cap. 28 „*largiter aquae.*“ Cf. *interpr.* ad Vergil. Aen. XI, 338.

c. dispungi] Hoc est repensari. Apol. cap. 44 „*qui sententiis elogio dispungitis.*“ De Carne Chr. cap. 5 „*quae proprietatis conditionum, divinae et humanae, aequa utique naturae utriusque veritate dispuncta est.*“ De Patient. cap. 8 „*Nam omnis iniuria, seu lingua seu manu incussa, cum patientiam offenderit, eodem exitu dispungetur quo telum aliquod in petra constantissimae duritiae libratum et obtusum.*“ Apol. cap. 18 „*suscitatis omnibus ab initio defunctis et reformatis et recensitis ad utriusque meriti dispunctionem.*“ Proprie *dispungere* cum sit conferre accepta et data, hinc saepius ponitur etiam pro examinare. Apol. cap. 45 „*Enimvero nos qui sub deo omnium speculatorum dispungimur, quique aeternam ab eo poenam providemus merito*“ cett. Ad Nat. I, 2 „*sed verbi gratia, si de homicida confutatur, non statim confesso eo nomen homicidae*

dispuncta causa est aut satiata c Passim etiam pro discriminare, al De Test. An. cap. 5 „*post vitae di nem.*“ Apol. cap. 19. in *sequen* Fuld. „*Quid enim potentius p* bitur testimonio earum, nisi *d* cotidiana saeculi totius, cum disp regnorum, cum casus urbium, t tus gentium, cum status temp omnibus respondent, quemadmo milia annorum praenuntiabantur Spectac. cap. 18 „*de illis s* spectaculorum quae saeculari li lusorium vel agonisticam scen pungunt.“ Cf. De Orat. cap. 2

d. vis numerorum] Numeros patos aevo illo putidum esset i cum nihil frequentius occurrit historicos atque in ipsis adeo libris, nisi Pamelius id, pro r momenti ex Rhenano observare unum Plinii locum lectorem re Sic *ἀριθμῶνς* Graeci eodem et aevo passim usurparunt. (Heral

e. Mauri et Marcomanni ipsiq thi] Harum nationum meminit e manum imperium fuerat recent infestatum. Etenim Mauri Ma perante Hispanias vastaverant; Marcomanicum magnis laboribus sine ingenti periculo fuerat ab confectum. Contra Parthos Veru frater, profectus fuerat, ac b legatos gesto imperatoris appel meruerat. Recens praeterea eru expeditio Parthica. (Herald.)

f. Hesterni] Pamelius legit illum sequitur Baronius tom. II pag. 98., quia ex una Iudaea Christiani. (La Cerda.) *Hesterni* rissima lectio codd. nostrorum. tam interpretari conatur Pamelii

omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, astra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis reliquimus ¹⁹templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissimus, etiam inpares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non ²⁰apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere? Possumus et inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes solius livortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum ²¹in aliquem orbis remoti sinum abrupsissemus ²²a vobis, ²³suffudisset ²⁴utique ²⁵dominationem vestram tot ²⁶qualiumcumque ²⁷civium amissio, immo etiam et ipsa ²⁸destitutione punisset. Procul dubio ²⁹expavissetis ad solitudinem ³⁰vestram, ad silentium ³¹rerum et stuporem quendam quasi ³²mortui orbis. Quaesissetis ³³quibus ³⁴imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum, paene omnium ³⁵civitatum paene ³⁶omnes cives Christianos ³⁷habendo. ³⁸Sed hostes ³⁹maluistis vocare ⁴⁰generis humani ⁴¹potius quam erroris humani. Quis autem vos ab ⁴²illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valitudines vestras hostibus ⁴³raperet, a dae-

18. reliquimus *ABDA. Haverc.* reliquimus *EFGabcdef. Erfurt. Vindob.* 19. templa. Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciae plures erant. Cui bello *λ. Haverc.* 20. ad istam *D.* 21. in aliquem angulum orbis remotissimum *λ.* 22. suffudisset itaque *D.* suffudisset pudor (pudore *Haverc.*) utique *λ. Haverc.* 23. damnationem *DGabc.* 24. qualicumque *AB.* 25. civium amissio (amisso *Aβ.*) *ABFG. Vindob.* amissio civium *DEabcdef. Erfurt.* 26. institutione c. discussione *F. Vindob.* 27. exprobravissetis *G.* 28. nostram ab. In *λ.* verba tot qualiumcumque — — ad solitudinem vestram *desiderantur.* 29. rerum *Dab.* 30. mortui orbis. Quaesissetis *λ. Haverc.* mortui urbis. quaesissetis *ABFG. Vindob.* mortui urbes quaesissetis *A. et Bongarsianus, teste Herald.* et ita legitur etiam in c. mortuae urbis. quaesissetis *DEabde. Erfurt. Ozon. Vaticanus unus.* 31. imperaretis *ABFGac. Vindob. Erfurt.* impetraretis *Ozon.* in ea imperaretis *Dabe.* in ea imperassetis *d., ex uno Vaticano.* 32. civitatum ego. civitatum *Haverc.* civium libri omnes praeter *f., in quo verba paene omnium — — erroris humani omnino non estant.* 33. omnis civis *Aβ.* 34. habendo *DEabde. Erfurt. Ozon. Pameli* libri. hostes habendo *λ.* habendos *ABC. Vindob.* habentes *F.* In c. verba paene omnes cives Christianos habendo *absunt.* 35. Sed hostes *DEabcde. Haverc. Erfurt. Pameli* libri. et hostes *ABFG. Vindob.* Hostes *λ.* 36. maluissetis *λ.* 37. humani generis *F.* generis humani generis *B. Vindob.* 38. potius quam erroris humani *ABFGade. Vindob.* Omittunt ea verba *DEabc. Haverc.* 39. occultis illis *F. Vindob.* 40. eripiet c.

perquam ridicole. *Hesterni* igitur heri *οἱ ἄλλοι καὶ παῖδες.* *Martialis* [Epigr. II, 29.]: „Cuique *hesterna* sed et lunata *lingula* planta.“ (Herald.) De adiectivis *esternus* et *hesternus* a librariis confusis si placet vide *Drakenb.* ad Liv. XL, 14, 2. *Heins.* *Advers.* II, 4. *Interpr.* ad Ovid. *l. A.* III, 154. et *Fast.* V, 507. *Hildebr.* ad *Apul. Metam.* II, 26. p. 135. *g. abrupsissemus*] Verho *abrumpere* *vana* reflexivo utitur *Tertullianus* etiam

Adv. Valent. cap. 4 „de ecclesia athen-ticae regulae *abrumpit.*“

h. suffudisset] Hoc est rubore suffudisset. *Exempla* dabo ad *Scorp.* cap. 10.

i. expavissetis ad solitudinem vestram] Cf. quae adnotavi ad *librum* ad *Mart.* cap. 3. *Adde* *De Orat.* cap. 22.

k. quasi mortui orbis. Quaesissetis] Praetulerim lectionem nostrorum *codd.* quasi mortui, urbes quaesissetis. (Herald.)

moniorum incurisibus¹ dico, quae de vobis "sine praemio, sine mercede" depellimus? Suffecisset hoc solum nostrae ultioni, quod vacua exinde possessio inmundis spiritibus "pateret. Porro" nec tanti praesidii compensationem "cogitantes non modo non molestum vobis genus, verum etiam necessarium hostes iudicare maluistis, "quia sumus plane, non generis "humani tamen, sed potius erroris.

Cap.
XXXVIII.

Proinde "nec paulo lenius inter "licitas factiones sectam istam deputari oportebat", a qua nihil tale committitur quale de illicitis "factionibus timeri solet? Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat "modestiae publicae", ne civitas

41. sine praemio om. F. Vindob. 42. pateretis λ. Haverc. 43. recogitantes λ. Haverc. 44. quia ABDEFGabe. Erfurt. Oxon. Vindob. qui λcdf. Haverc. 45. humani tamen, sed potius erroris ABFGdesf. Vindob. humani sed potius tamen erroris. Bongars. humani tamen sed potius tamen erroris. DE. humani hostes, sed potius erroris. λ. humani tamen sed potius tamen hostes erroris Erfurt.

Cap. XXXVIII. Capiti inscriptio in ABDEGAb. Oxon. Vindob. Erfurt. alioque est DE COETV., plenior in uno Vaticano QVOD CHRISTIANORVM COETVS NVLLAM POTES PRDITIONIS GENERARE VSPICIONEM. 1. nec paulo lenius ab. Vaticanus unus. ne paulo lenius Fl. Vindob. 2. illicitas λ., prob. Desid. Herald. 3. factionibus praecavetur. Nisi λ. 4. modestia publica FG. Vindob. ac (ac om. D.) modestia publica Dabcd.

l. incurisibus] Cf. De Anima cap. 58 „Et pluribus notum est daemoniorum opera et immaturas et atroces fieri mortes, quas incurisibus deputant.“

m. sine praemio, sine mercede] De exorcismis passim apud scriptores ecclesiasticos. Nota autem sine pretio. Irenaeus ap. Euseb. lib. V. Hist. Eccl. cap. 7 „οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἐκείνης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῆ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελεῖ, μήτε ἐξαπατώσα τινας, μήτε ἐξαργυρομένη· ὡς γὰρ ὄρωσαν εἴληφε παρὰ Θεοῦ, ὄρωσαν καὶ διακονεῖ.“ (Herald.) Cf. Muenteri Prim. Eccl. Afr. p. 111 sqq.

n. Porro] De hac particula eiusque apud Tertullianum significatione v. quae adnotavero ad Scorp. cap. 9.

Cap. XXXVIII. a. deputari oportebat] Aggreditur aliud criminationis caput Tertullianus. Qui igitur Christianis videbantur paulo aequiores quique ea omnia criminum portenta, quae iis obiciebantur et de quibus supra disputatum est, falsa esse fatebantur, ii nihilominus Christianos adversus leges ac principum edicta, quibus factiones, sodalitia atque illicita collegia prohibebantur, com-

mittere existimabant. His adire manum aggreditur Tertullianus atque ostendens coitiones Christianorum pro illicitis non esse habendas, quod ex iis quas ibi transigebantur ostendere conatur. Sane collegia omnia ac sodalitia principibus semper fuere suspecta, atque iis praecipue, quorum nondum satis firmata dominatio videbatur. Verebantur enim ne sub specie religionis vel quocumque alio praetextu in necem suam convenirent. — Sententia postulare videtur inter illicitas factiones. Hoc enim ait Tertullianus: Etsi igitur, inquit, lenius videtur eorum sententia qui sectam istam edictis contra factiones promulgatis prohiberi ac cohiberi existimant, in eo tamen errant et nobis sunt iniurii, quod eam inter illicitas factiones deputant et numerant, quod sane sequum non est, siquidem nihil eorum, quae ab illicitis factionibus timentur, a coitionibus et conventibus nostris timeri potest. (Herald.) Verba inter licitas factiones non erant mutanda, sed interrogationis signo claudenda sententia. Verte: Musste hi-nach nicht mit grösserer milde diese secte unter die erlaubten vereine gerechnet werden?

b. de providentia constat modestia publicae] Providentia modestiae publicae erat causa prohibendarum factionum, cavens ne civitas in partes scinderetur.

tes scinderetur, ⁵ quae res facile comitia, concilia, curias, res, spectacula etiam aemulis studiorum compulsationibus ⁶ in-
et⁷, cum iam et in quaestu habere coepissent venalem et
ariam ⁷ homines violentiae suae operam. At enim nobis ⁸ ab
gloriae et dignitatis ardore frigentibus ⁴ nulla est necessitas
, nec ulla magis res aliena quam publica. Unam ⁹ omnium
dicam agnoscimus, mundum. ¹⁰ Aequae spectaculis vestris in
renuntiamus in quantum originibus eorum, quas scimus de
titione ¹¹ conceptas, ¹² cum et ipsis rebus, de quibus ¹³ trans-
, praetersumus⁸. ¹⁴ Nihil est nobis ¹⁵ dictu, visu, auditu cum
circi⁶, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum
¹⁷ vanitate⁸. Quo vos offendimus, si alias praesumimus vo-

facile λ . 6. inquietarent λ . 7. homines om. λ . 8. ab omni gloria λ .
ariae abc. 9. omnes rempublicam cognoscimus Dacc. omnium rempubli-
noscimus b. 10. atque adeo spectaculis λ . 11. exceptas G. 12. cum
quin et ipsis f. 13. exiguntur praeterimus Dabc. 14. Nihil enim
15. dictu, visu, auditu om. cf. 16. xisti BF. Vindob. xysti ADE.
17. vanitate. Quo vos ABDEFGabcde. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros. vani-
nit Epicureis aliam decernere voluptatis veritatem id est animae aequitatem.
vos λ . vanitate. Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem.
f. Haverc.

etacula etiam aemulis studiorum
tionibus inquietaret] Cf. Lips.
II, 24. De vocabulis *aemulus*,
cett. v. adnotata ad De Fuga
cap. 2., et de *compulsatio* supra
§1.
omni gloriae et dignitatis ardore
us] De structura cf. De Idol.
„derigendo omni fastigio et sug-
na dignitatis quam potestatis.“
etersumus.] Praeteresse dicit,
rosc. Praetersumus igitur iis
as praeterimus ac praetermitti-
a quibus valde alieni sumus,
ab insania circi cett. (Rigalt.)
quibus transiguntur, vel fabula-
eriae, sunt deorum res, furta
faria facinora.
a insania circi] Proprie B.
aus: „Habeat sibi Roma suos
, arena saeviat, circus in-
theatra luxurient.“ Sic furor,
co proprie praesidere dicit Ter-
lib. de Spectac. cap. 16 „Cum
or interdictum nobis, ab omni
lo auferimur, etiam a circo, ubi
ror praesidet.“ B. Hieronymus
lilarionis: „Non circi furoribus,
me sanguine, non theatri luxu-
xabatur.“ Ausonius: „Hinc fora
& clamoribus, hinc furiosi iur-
circi.“ De factionibus atque

inde circi iurgiis, quae saepissime καὶ
μέχρι φόβου ἐχώρησαν, res nota est.
(Herald.) Adde Lactant. Inst. Div. VI,
20, 32 „Circensium quoque ludorum
ratio quid aliud habet, nisi levitatem,
vanitatem, insaniam?“ Prudent. Hamar-
tig. v. 360 „nec equum *vesania feruida*
circi Auctorem levitatis habet rabidive
fragoris.“ Tertull. Adv. Marc. I, 27
„Quid non frequentas tam solemnes vo-
luptates circi *surentis* et caveae saevien-
tis et scense lascivientis?“
g. cum xysti vanitate.] Tertull. de
Pudicitia cap. 7 „Perit igitur et fidelis
elapsus in spectaculum quadrigarii fu-
roris et gladiatorii cruoris et scenicae
foeditatis et *xysticae vanitatis*.“ Circum
propter furorem et insana iurgia, thea-
trum ob spurcitiam et impudicitiam,
amphitheatrum ob atrocitatem et imma-
nitatem damnabant. De xysto deque tota
re atletica etsi nihil habebant eiusmodi,
tamen exercitationes illas tamquam vanas
atque inutiles improbant. Tertull. de
Spectac. cap. 18 „Non probabis usquam
vanos cursus et iaculatus et saltus va-
niores: nusquam tibi vires aut iniurio-
sae aut vanae placebunt.“ Iisdem omni-
nino rationibus Graecorum gymnasia
oppugnat apud Lucianum Anacharsis.
Nam ad vanitatem quod attinet, Graecos
ait esse hominum omnium maxime ri-

luptates? Si oblectari ¹⁸novisse nolumus, nostra iniuria est, ¹⁹si forte ²⁰non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis. Nec vos nostra delectant. ²¹Sed licuit ²²Epicureisⁱ aliquam decernere ²³voluptatis veritatem, id est animi ²⁴aequitatem, ²⁵et ampla negotia Christianae^k.

Cap. XXXIX. ¹Edam iam nunc ²ego ipse negotia Christianae factionis, ³ut qui mala refutaverim, bona ⁴ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae ⁵unitate et spei foedere^a. Coimus in

18. nos nolumus c. novissime nolumus λ. voluisse nolumus F. Pro oblectari in Fl. est oblectare. 19. si om. F. 20. nostra non vestra ad. Vaticanus unus. 21. Si licuit Ozon. 22. de Epicureis G. 23. voluntatis (voluptatis Vindob.) voluptatem id est F. Vindob. 24. quietem F. Fulv. Ursinus rescribendum putabat voluptatis veritatem, ἀπραξίαν καὶ ἀπραξίαν, id est animi aequitatem et a publicis negotiis requiem. 25. et ampla negotia Christianae ABG. et ampla negotia Christianae factionis F. Vindob. et ampla negotia Christianae fidei Ambros. et ampla negotia Christiano Vossianus liber. et ampla negotia DEabede. Erfurt. Ozon. In λ. Haverc. verba Sed Epicureis — — Christianae omissa sunt.

Cap. XXXIX. Inscriptio capituli in ABDEGAb. Ozon. Erfurt. Vindob. ceterique est DE DISCIPLINA CHRISTIANORVM. 1. Eadem FG. 2. ego om. Dabc. λ quo minus mala λ. 4. ostendam. Si etiam veritatem revelaverim. Corpus λ Haverc. 5. unitate ABDEFGdef. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamelii libri. divinitate λ Haverc. veritate abc.

diculos, qui iis laboribus incassum conflentur, μάτην τοσαῦτα πάσχοντας καὶ ταλαιπωρουμένους: ad petulantiam autem et iniurias notam, iniurias eo atrociores esse ait, quo ἐν τοσοῦτοις θρασυαῖς καὶ μάρτυσιν infliguntur. (Herald.) De xystis cf. Schneider. ad Varr. De Re Rust. III, 5. p. 509 sqq.

h. si forte] Si quid in ea re, inquit, damni est, illud non ad vos, sed ad nos pertinet. Nihil inde vobis deperit, sed nobis, si tamen deperit. Si forte Tertulliano frequens hoc sensu. Iniuria hic est damnum, ut saepe in Ictorum libris. Infra cap. 40 „Sed et mare Corinthium terrae motus ebibit, et vis undarum Lucaniam Italiae abscissam in Siciliae nomen relegavit. Haec utique non sine iniuria incolentium accidere potuerant.“ Et cap. 44 „At enim illud detrimentum reipublicae tam grande quam verum nemo circumspicit, illam iniuriam civitatis nullus expendit.“ (Herald.) De illo si forte, Tertulliani stili proprio, adeas adnot. ad De Corona cap. 5.

i. Sed licuit Epicureis] Legerim scilicet licuit cett. Sic usurpat hanc particulam saepe Tertullianus. Quae sequuntur corrupta sunt. Ioh. Woverius adfert e libris suis: „voluptatis veritatem, ἀπραξίαν καὶ ἀπραξίαν, id est animi aequitatem et a publicis negotiis requiem.“ Tertull. de Spectac. cap. 28 „Delicatas

es Christiane, si et in saeculo voluptatem concupiscis, immo nimiam stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi quidam hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea avocantur, in ea gloriantur. Tu mihi metas et scenae et pulverem et arenas suspiras.“ (Herald.)

k. et ampla negotia Christianae] Sed reprobamus, inquit, quae placent vobis Attamen, respondeo, nec vos nostra delectant. Sed quamvis reprobemus vestra oblectamenta, nonne per vos et Epicureis licuit aliquam decernere sibi voluptatis veritatem? Cur non item nobis? Illi voluptatis aliquam veritatem depununt animi aequitatem, Christianae voluptatis sunt ampla negotia. Quid, quaeso, hac re vobis deperit?

Cap. XXXIX. a. et spei foedere.] Probare nunc adgreditur Tertullianus factionem Christianorum, ut eam appellabant, plane esse licitam, neque esse causam ullam cur inter illicitas haberi debeat: nempe quod non solum nihil eorum, quae in illicitis damnabantur, ibi haberet locum, sed etiam omnia pie, religiose, honeste et condecorate tractarentur. Singula verba expendamus. Corpus, inquit, sumus. Nempe corpus nomen est generale et complectitur omnes illas societates, hetaerias, omnia collegia et sodalitia. [Cf. Dirksen Manuale Latinitatis Font. I. Civ. Rom. p.

et congregacionem, ut ad deum quasi manu facta precationibus orantes. Haec vis deo grata est. Oramus etiam

congregacionem, ut *Cob.* congregacionem facimus, ut *λ. Haverc.* Pro coetum in etia, in *F. celum.* 7. orantes *om. λf. Haverc.*

l. §. 6. Buenem. ad Lactant. VI, 10, 25. Sertor. Ursat. Rom. in Graevii Thea. tom. XI. et p. 983.] — Tertullianus christianorum coetum corpus appellatione generali, quia si collegii sodalium dixisset, loquutus fuit aut periculosius aut minus

Sic etiam Arnob. [Adv. Nat. „Si in civitate inaequalibet famem emori nostri nominis aversione car ibidem annonaria caritate cum corporis non nostri, verum christianos ditiores et locupletissimos dederunt? [Sic Cassian. II, 5.

modus quotidiano cultui per fraternitatis corpus decerni tractari conveniunt.“] Sic Constantinus et Licinius A. A. in 10, quod Graece convertit Eusebii fuerant: καὶ ἐπειδὴν οἱ χριστιανοὶ οὐ μόνον ἐκείνους, συνίχεσθαι ἔθος εἶχον, ἀλλὰ τοὺς τόπους ἐσχέμεναι γνώσεσθαι οὐ πρὸς ἕνασθον ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ σώματος, τούτῳ τῶν πάντων.“ Item: „ἐν οἷς πᾶσι κληθέντων σώματι τῶν χριστιανῶν ἀποδοῦναι δυνατότατα ἐν οὐρανοῖς.“ Ibidem etiam dicitur, quemadmodum in Martini libro: πάντα πάντα ἐκ τῆς χριστιανῶν διδασθαι

Addit Tertullianus: de coelestionis et disciplinae unitate et cre. Haec igitur corpus Christiana conciliant et constituunt, reconscientia, disciplinae unitas in spei foedus. Religionis autem coire non prohibebantur. V. de Colleg. et Corpor. Sed receptae ac probatae intellige: ne religio praetextus esset et praeparas. V. l. II. D. de Crim. — Cum igitur Christiani certo foedere ac sacrastringi atque inter se sociari, in reipublicae perniciem cudi spectabantur. Tertullianus de Persecut. cap. 3. „Dicitis enim, incendite convenimus et commiscuimus in ecclesiam, quae nationibus, et timemus, ne

turbentur nationes.“ Hinc criminacionem suam ordiebatur Celsus: „πρῶτον τῷ Κέλσῳ κεφάλαιόν ἐστι, inquit Origenes lib. I. contra Celsum, διαβαλεῖν Χριστιανισμόν, ὡς συνθήκας κρύβδην πρὸς ἀλλήλους ποιουμένων Χριστιανῶν παρὰ τὰ νομιμώμενα, ὅτι τῶν συνθηκῶν αἱ μὲν εἰσι φανεραὶ, ὅσαι κατὰ νόμους γίνονται, αἱ δὲ ἀφανεῖς, ὅσαι παρὰ τὰ νομιμώμενα συντελοῦνται.“ Ibi συνθήκας appellat non conventus simpliciter, quomodo interpretantur, sed coitiones certis foederibus initas, sive etiam ipsa foedera, quibus fidem suam invicem obstringere existimabantur. (Herald.)

b. Coimus in coetum] Nota singula verba. Nam coire de eiusmodi collegiis, sodalitiis et factionibus etiam proprie dicitur. Tertull. adv. Psychicos cap. 14. „nisi forte in senatusconsulta et in principum mandata coitionibus opposita delinquimus.“ Marcian. l. I. de Colleg. et Corpor.: „ne sub praetextu huiusmodi illicitum collegium coeat.“ Et passim. [V. Dirksen Manuale s. v. Coetus, Coitio, Coire.] Coetus quoque etsi media vox est et naturali sua ac simplice significatione minime odiosa, quandoque tamen pro ratione argumenti accipitur eis capion. Supra cap. praecedenti: „At enim vobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus.“ Saepius tamen illicitos dicunt, ut l. II. de Extraord. Crim., et alibi. Sic Traianus ad Plinium, et alii. Quoniam autem coetus illi ad vim aliquam inferendam cogebantur saepius, ideo qui coetum illicitum usurpaverant, eadem poena tenebantur, qua qui hominibus armatis loca publica et templa occupassent. l. II. D. de Colleg. et Corpor. (Herald.)

c. ad deum quasi manu facta] Eleganter manu facta, h. e. copiis in unum coactis. Pontius in Vita Cypriani: „Sic autem comitatu eius infinitas exercitus adhaerebat, quasi ad expugnandam mortem manu facta veniretur.“ Cicero pro Caecina [cap. 12.]: „Qui in pace et in otio quum manum fecerit, copias paravit, multitudinem hominum cogerit, armavit, instruxerit“ celt. Tertull. ad Scap. cap. 5. „Omnes illius civitatis

pro imperatoribus, pro ¹ministris eorum ²et potestatibus, ³pro statu saeculi, pro rerum quiete, pro mora finis⁴. ⁵Coimus ad litterarum divinarum commemorationem⁵, si quid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus⁶, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptorum nihilominus ⁷inculcationibus densamus⁷;

8. ministeriis λ. Haverc. 9. et ABEFGcd. Vindob. Ozon. Erfurt. ac Dlabef. 10. pro statu om. Gc. Haverc. 11. Coimus ABDEFlaef. Ozon. Erfurt. Vindob. Fandii aliquot libri. cogimus G. Cogimur bcd. Gorsiens. Vaticanus unus. 12. in compulsionibus densamus λ. Haverc.

Christiani ante tribunalia eius se manu facta obtulerunt.“ (Herald.)

d. pro mora finis.] Et tamen ipse libro de Oratione [cap. 5.]: „Quomodo quidam, inquit, protractam quandam saeculo postulant, cum regnum dei, quod ut adveniat optamus, ad consummationem saeculi tendat.“ (Rigalt.) De his Christianorum precibus cf. supra cap. 30. De prece pro mora finis extat peculiaris libellus: De Antiquiss. Christianorum Precibus Sollemnibus pro Mora Finis ad illustrandum Tertulliani locum Apol. cap. 39. commentatur I. D. Kluge. Tremoniae 1744. 4.

e. divinarum litterarum commemorationem] Componendus omnino est cum hoc loco Iustini M. locus Apol. II.: „καὶ τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροῦς μεόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγνώσκειται μέχρις ἐχθωρεῖ· εἶτα παύσαμένου τοῦ ἀναγνώσκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τῆν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται.“ Hic igitur erat ordo: Primum lector aliquid e prophetis aut apostolicis libris prout praesentium temporum qualitas flagitabat, ut monet Tertullianus, legebat. Tum ex iis scriptis nonnulla interpretabatur praepositus, atque inde cohortationes, admonitiones, castigationes petebat. Tum preces sequebantur, ac post preces panis et vini distributio. Haec enim sequuntur apud eundem Iustinum eodem loco: ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν. καὶ, ὡς προσέφημεν, παύσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ. καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας ὄση δύναμις ἀπὸ ἀναπέμπει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφη-

μεῖ λέγων τὸ Ἀμήν· καὶ ἡ διάθεσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, καὶ τοὶ οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται.“ (Herald.) Cf. Steph. Duran. de Ritibus Eccles. II, 18.

f. pascimus] Cf. Scorpiae. cap. 12 „Sed interim sub altari martyrum summae placidum quiescant et fiducia ultionis patientiam pascunt.“ Sanctis vocibus h. e. sacrarum litterarum lectione, ut recte interpretatus est Rigaltius.

g. densamus] Gregorius Baeticus urgens Arianos verbis Epistolae Iohannis I, 5.: „Et adhuc amplius densat piam fidem dicens: Hic est verus deus.“ (Rigalt.) De re Heraldus citat Orig. c. Cels. lib. III.: „ὄρα δὲ καὶ ἐν τούτοις τίνα τρόπον ἡμᾶς συσσεραστὰ, ἔξομοῦν τοῖς ἐν ταῖς ἀγοραῖς τὰ ἐπιβρότητάτα ἐπιδεικνυμένους μὴ ἀγείρουσι· ποία δὲ ἐπιβρότητάτα ἐπιδεικνύμεθα; ἢ τί τούτοις παραπλήσων πράττομεν; οἱ καὶ δι' ἀναγνώσματος καὶ διὰ τῶν εἰς τὰ ἀναγνώσματα διηγήσεων προτρέποντες μὲν ἐπὶ τῆν εἰς τὸν θεὸν τῶν ὄλων εὐσεβείαν πᾶσι τῆς συνδρόνου ταύτης ἀρετῆς, ἀποτρέποντες δ' ἀπὸ τοῦ καταφρονεῖν τοῦ θεοῦ, καὶ πάντων τῶν παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πραττομένων.“ Nos, inquit Tertullianus, non contenti sanctorum vocum auditione fidem nostram patisse, spem erexisse, fiduciam fixisse, insuper etiam praeceptorum et legum divinarum iuculcationibus densamus disciplinam“ Explicat hunc locum Salmas. de Fomari Trapez. p. 464. Scripturam in compulsionibus, quam ex libro Fuldensi recepit Havercampus, viliosam esse arbitror. Minime enim hic est locus „persecutionum et assultuum improborum“ (sic interpretari voluit Batavus ille Tertulliani interpres) in hac descriptione coetorum Christianorum.

etiam exhortationes, castigationes et censura divina^b. Nam catur magno cum pondere, ut apud¹³ certos de dei conspectu, imque futuri iudicii praeiudicium est, si quis ita deliquerit, omunicatione orationis et conventus et omnis sancti com-¹⁴relegeturⁱ. Praesident probati¹⁵ quique seniores^k, honorem

ros Da. 14. religetur ABDEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. 15. quinque D.

censura divina.] Quomodo cen-
peragatur, docet elegantissime
c. Celsum lib. III.: „εἰσὶ
εργασμένοι πρὸς τὸ φιλοπε-
νὸς βίους καὶ τὰς ἀγωγὰς τῶν
τῶν, ἵνα τοὺς μὲν τὰ ἐπιθ-
νάττοντας ἀποκωλύσωσιν ἕκασ-
τὸν αὐτῶν σέλλογον, τοὺς δὲ
ὑποὺς ὅλη ψυχῇ ἀποδεχόμενοι
; δὲσημίραι κατασκευάζωσιν.“
ibat igitur diligens inquisitio,
delicti qualitate castigatio, quae
t maxima, quam quis non solum
unicatione orationis et conventus,
mnis sacri commercii relegaba-
rald.)

regetur.] Cyprian. 62 ad Pompo-
Spirituali gladio superbi et con-
necantur, dum de ecclesia
r. Neque enim vivere foris pos-
n domus dei una sit, et nemini
se nisi in ecclesia possit.“ Notat
; tom I. Annal. pag. 428. Ter-
n persaepe inculcare ecclesiasti-
saram; modo enim relegationem
; modo anathema, modo arcere
tia et a communicatione fraterni-
mmunicatione interdicere, prohi-
in ecclesiam recipiantur. commu-
; depellere. Itemque submovere
; et omni lecto ecclesiae, dare
clesiam, sacramento benedictionis
are. Sic saepissime absolutio-
minat illi oppositam, cum ait:
postliminium ecclesiasticae pacis,
viam revocare, ecclesiae concor-
Cyprian. de Orat. Domin. vocat
nem, cum sic ait: „Eucharistiam
ad cibum salutis accipimus
rnte aliquo graviore delicto, dum
et non communicantes a cae-
re prohibemur, a Christi corpore
ar.“ Et paulo post: „Timent-
et orandum, nedum quis ab-
separetur a Christi corpore.“
Optat. Milevit. lib. II. „Ramos
ab arbore, abscisos palmites
rivum concisus a fonte.“ (La

resident probati quique seniores]
resident. Hinc praesidentes etiam
ELLIANS OPP. ED. OENLER. Tom. I.

appellat. Tertull. adv. Psych. cap. ult.
„Duplex apud te praesidentibus honor
binis partibus deputatur.“ Et de Pudic.
cap. 14 „Quomodo auferatur de medio
eorum? Non utique, ut extra ecclesiam
detur; hoc enim non a deo postulare-
tur quod erat in praesidentis officio.“
Item praesides. Tertull. de Praescript.
cap. 42 „Ceterum nec praesidibus suis
reverentiam noverunt.“ Ita proprie ap-
pellabantur episcopi. Cyprian. de Eccl.
Unitate: „quam unitatem tenere firmiter
et vindicare debemus maxime episcopi,
qui in ecclesia praesidemus.“ Item ad
Stephan. „Item in litteris, quas collegae
nostri ad episcopos in Numidia praesi-
dentes ante fecerunt.“ Idem etiam praepo-
siti saepissime appellantur. Epist. ad
Clerum de suo secessu: „Eo quod con-
gruat episcopum in ea civitate, iu qua
ecclesiae dominicae praeest, illic domi-
num confiteri et plebem universam praepo-
siti praesentis confessione classificari.“
Idem Epist. ad Rogation. „Meminisse
autem diaconi debent quoniam aposto-
los id est episcopos et praepositos domi-
nus elegit.“ Et saepius. Προεστῶτες
dicuntur Graecis, ut Instino et aliis.
Item τοῦ λόγου προεστῶτες apud En-
sch. Hist. Eccl. VII, 13. Seniores sunt
προεβύτεροι. Neque tamen acrite sem-
per protecti erant qui in ecclesia praesi-
debant, sed pietate et prudentia senili
excellere debebant. Egrae Ignatius
Epist. ad Magnesianos: „καὶ ὑμῖν δὲ
πρέπει μὴ καταφρονεῖν τῆς ἡλικίας
τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλὰ κατὰ γνώμην
θεοῦ πατρὸς πᾶσαν ἐντροπὴν αὐτῶν
ἀπονέμειν, καθὼς ἔγνων καὶ τοῖς
ἁγίοις προεβυτέροις, οὐ πρὸς τὴν
φαινομένην ἀπορώνας νεότητα, ἀλλὰ
πρὸς τὴν ἐν θεῷ φρόνησιν, ἐπεὶ περ
οὐχ οἱ πολυχρόνιοι εἰσι σοφοί, οὐδὲ
οἱ γέροντες ἐπίστανται σύνεσει, ἀλλὰ
πνεύμα, ὃ ἔστι ἐν βροτοῖς.“ Appel-
latio autem ista olim erat generalis et
tam episcopos quam ceteros sacerdotes
complectebatur, siquidem et ipsa appel-
lationis ratio utrisque conveniebat, si
tamen non magis etiam illis. Beatissimus
Cyprianus ad Antonianum de Cornelio

istum non pretio, sed testimonio adepti. Neque enim pretio ulla res dei constat. Etiam si quod ¹⁶arcae genus est, non ¹⁷de hono-

16. arte G. artis a. 17. de honoraria *ABG. Ios. Scaliger et Fr. Junius.* de oneraria *DE(λ)abce. Oxon. (Vindob.) Erfurt.* de honoraria *F. Bongars.* de honoraria *f. Haverc.* de ordinaria *d. Vaticanus unus.*

et Novatiano: „Cumque iampridem per omnes provincias et per singulas ordinati sint episcopi, in aetate antiqui, in fide integri, in pressura probati.“ B. Hieronymus saepius asserit episcopos et presbyteros fuisse atque de ea re acerrime disputat Epistola ad Evagrium. Brevius ad Oceanum: „In utraque epistola sive episcopi, sive presbyteri (quamquam apud veteres iidem episcopi et presbyteri fuerint, quia illud nomen dignitatis est, hoc aetatis) iubentur monogami in clerum eligi.“ Res nota est. Omnes igitur seniores praesidentes erant, praesides, praepositi, *προεστῶτες*, quisque in suo grege: sed episcopus proprie ac iure suo semper, quum episcopi a presbyteris distingui coeperunt, presbyteri autem cum aberat, aut cum episcopo simul, sed tamquam cum suo capite quandoque etiam praesidebant. Quare Cyprianus pluribus locis duos tantum gradus ecclesiasticos constituit, praepositorum et diaconorum. Epist. ad Pomponium: „Et cum omnes omnino disciplinam tenere oporteat, multo magis praepositos et diaconos curare hoc fas est.“ Iustinus M. Apol. II., ubi coetus ecclesiastici negotia et sacrosanctae eucharistiae administrandae rationem proponit, praepositi tantum, *τοῦ προεστῶτος*, et diaconorum mentionem facit, „*ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράμματος· καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιώσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· τοῦ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρῶν λαὸς ἐπεψήμηκε λέγων Ἀμήν· τὸ δὲ Ἀμήν τῇ ἑβραϊκῇ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει· εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπεψήμησαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόνασιν ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτους καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσιν.“ Meminit igitur hic Iustinus praepositi tantum et diaconorum. Sic in sequentibus quae*

curiosus lector expendere potest. Quandoque autem sub appellatione ista ipsi etiam diaconi contineri videantur, ratione scilicet plebis, cui sunt etiam aliquomodo praepositi. B. Cyprianus ad Pomponium: „Primo igitur in loco, frater carissime, et praepositis et plebi nihil aliud elaborandum est.“ Sic *προεστῶτες τῶν ἐκκλησιῶν* apud Eusebium Hist. Eccles. VIII, 6. non solum episcopi, diaconi et presbyteri, sed ipsi etiam lectores et exorcistae. *Probat* autem dicuntur, quos nempe, antequam ordinentur, a tota fraternitate probari oportebat. Quare addit: „Istum honorem non praemio, sed testimonio adepti.“ Scribit Origenes c. Celsum lib. III. neminem ad ullas ecclesiae dignitates fuisse profectum, qui post fidem Christo datam foediori aliqua macula vitam suam dispersisset: „*εἰς οὐδεμίαν ἀρχὴν καὶ προστασίαν τῆς λεγομένης ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ καταλέγοντος τοὺς φθάρσας μετὰ τὸ προσεληλυθέναι τῷ λόγῳ ἑπτακίνας.*“ Idcirco igitur praedicabantur prius apud populum, deinde probati ordinabantur, quod vel ex animo Cypriani locis inflinitis constat. Sed insignis ille est in Epistola ad Felicem de Martiale et Basilide haeresiarcho: „Propter quod plebs obsequens dominicis praeceptis et deum metuens a peccatore praeposito separare se debet, nec se ad sacrilegi sacerdotis sacrificia miscere, quando ipsam maxime habeat potestatem vel eligendi dignos sacerdotes vel indignos recusandi. Quod et ipsum videmus de divina auctoritate descendere, ut sacerdos plebe praesente sub omnium oculis deligatur et dignus atque idoneus publico iudicio atque testimonio comprobetur, sicut in Numeris praecipit Moses dicens“ cett. Postea: „Coram omnibus synagoga iubet deus constanti sacerdotem, id est instruit et ostendit ordinationes sacerdotales non nisi sub populi adsistentis conscientia fieri oportere, ut plebe praesente vel detegantur malorum crimina vel honorum merita praedicentur, et sit ordinatio iusta et legitima, quae omnium suffragio et iudicio fuerit examinata.“ Hoc et B. Hieronymus, a quo sumptus canon hist.

summa quasi redemptae religionis ¹⁸ congregatur. Modicam
 iisque stipem menstrua die, vel cum ¹⁹ velit, et si modo velit,
 nodo possit, apponit^m; nam nemo compellitur, sed sponte
 l. Haec quasi deposita pietatis ²⁰ sunt. Nam inde non epulis
 potaculisⁿ nec ²¹ ingratiis^o voratrinis dispensatur, sed egenis

pregat Gc. 19. velit, et si modo velit, et si modo possit ABEdes. Vindob.
 Erfurt. velit et si modo possit Dabc. velit et si modo velit vel possit F.
 si ... vel possit G. 20. sunt. Quippe non epulis inde (inde nec Haverc.)
 s. l. Haverc. 21. ingratiis (vel in gratiis) AEae. Vindob. Bongars. Erfurt.
 is F. ingratus B. ingratis GAbcdf.

l. quaest. 1. Hoc et alii scripto-
 im testantur. Alexandri Severi
 apud Lampridium omnibus est
 im. (Herald.) Cf. Muenteri Pri-
 cel. Christ. Afr. p. 41 sqq.
 de honoraria summa] Obser-
 it iam a viris doctis, eos, qui
 iam aliquam, scholam, colle-
 at eiusmodi corpus admit-
 , pro introitu aliquid pendere
 Honorarium appellabat Traianus
 nium [Epist. X, 114.], Scaevola
 us, l. penult §. ult. de Legat.
 eius eleganter dotem Miles. lib.
 l. 8.]: „En, inquit, istam spor-
 mo vero dotem vestro collegio
 neque vobis duceam fidissimum,
 non recusatis, offero.“ (Herald.)
 eton. Claud. cap. 9: Restitui
 : summa ex optimis libris, quo-
 am appellatur in Fr. 1. §§. 10.
 : extr. Cognit. 50. 13. Onerarius
 n significatione ea, qua hic
 esse deberet, non erat in
 paltius, quem secutus est Ha-
 us, edidit de honoraria, et inter-
 est „quae de honestamento reli-
 „ quae scriptura ferri nequit.
 arcam, collegiis licitis etiam
 munem et pecunias commu-
 re licebat. L. 1. §. 1. D. Quod
 univers. l. III. in princip. D.
 p. et Corpor. Inscr. Gruter. Fol.
 GENTVR. EX. ARCA. COLLE-
 l et illicita collegia, quia licita
 et omnia paene habent eadem,
 intersit, nisi quod alia licita
 la sunt, arcam quoque commu-
 mt. Apul. Metam. VII, 4 „ex-
 mille auream, quos insuta
 contexerat, quosque variis via-
 letractos, ut aiebat, pro sua
 communi conferebat arcae.“
 eiusmodi locis, qualis occur-
 ta in Ictorum libris, arca est
 De Christianorum veterum

arca eiusque re ditibus docte disputat
 Muenteri. Primord. Eccl. Afr. p. 63 sqq.,
 quem consulas.

m. apponit] Iustin. M. Apol. II.: „οί
 εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ
 προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ
 βούλεται, δίδουσι.“ Sed ita loquitur
 Iustinus, ut ostendere videatur singulis
 conventibus singulos stipem suam ap-
 proposuisse. Fortasse quidam non singulis
 dominicis, sed singulis mensibus con-
 ferebant. Certe qui sacrosanctam eu-
 charistiam participabant, quin iidem eo
 die stipem suam conferrent, nullus dubito.
 Nam et celebrioribus omnibus diebus,
 veluti quando exigente Ecclesiae neces-
 sitate ieiunia indicebantur, tum et lar-
 gius quoque et liberalius conferebatur.
 Tertullianus adv. Psychicos cap. 13
 „Bene autem quod et episcopi universae
 plebi mandare ieiunia assolent, non dico
 de industria stipium conferendarum, ut
 vestrae capturae est, sed interdum et
 ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae
 causa.“ An autem menstrua die, dicit
 Tertullianus hoc loco, quia eadem erat
 conferendi ratio in aliis sodalitiis? Mar-
 cianus: „Sed permittitur tenrioribus
 stipem menstruam conferre, dum tamen
 semel in mense coeat, ne sub praetextu
 eiusmodi illicitum collegium coeat.“
 l. l. D. de Colleg. et Corpor. Sane
 singulis mensibus salaria vulgo pendeban-
 tur. Vetus scriptor ap. Euseb. Hist.
 Eccl. lib. V, cap. ult.: „ἀνεπίσθη δὲ
 ὁ Νατάλιος ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ σολαρίῳ
 ἐπίσκοπος κληθῆναι ταύτης τῆς αἰ-
 ρέσεως, ὥστε λαμβάνειν παρ' αὐτῶν
 μηνιαία θηνάρια ἑκατὸν πενήτηντα.“
 (Herald.)

n. potaculis] Cf. De Resurr. Carnis
 cap. 4. „Rursusne omnia necessaria illi,
 et imprimis pabula atque potacula, et pul-
 monibus satandum, et intestinis aestuan-
 dum“ cell.

o. ingratiis] Cf. adnot. ad cap. 4.

alendis^p humandisque^r et pueris²² ac puellis re ac parentibus destitutis, ²³ iamque domesticis²¹ senibus^r, item ²⁵ naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis vel in custodiis, dumtaxat ex causa dei ²⁶ sectae, alumni confessionis suae ²⁷ fiunt^r. Sed eiusmodi vel ²⁸ maxime dilectionis operatio^t notam nobis ²⁹ inurit penes quosdam. Vide, inquit, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt: ³⁰ et ut pro alterutro mori ³¹ sint parati; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores ³² erunt. Sed et quod ³³ fratres nos vocamus^r,

22. ac puellis re om. λ. 23. iamque domesticis ABDEFGdef. Oxon. Erfurt. Vindob. Pameliani quinque. actateque domitis abc. 24. senibus iam otiosis item λ. Haverc. 25. naufragis AA. Haverc. 26. sectae conflictatur, alumni λ. 27. sunt ab. 28. maxime AB. 29. meruit Da. irruit F. Vindob. In FG. Vindob. pro notam vitiose scriptum est non tam. 30. et ut pro ABGλbdef. Vindob. Erfurt. Oxon. etiam ut pro F. et pro DEac. 31. sunt Dab. 32. erunt om. λf. Haverc. 33. fratrum appellatione censemur (censemus λ.) non alias λf. Haverc.

p. egenis alendis] Cyprianus Epist. 37 ad Eucratium: „Quodsi penuriam talis et necessitatem paupertatis obtendit, potest inter ceteros, qui Ecclesiae alimentis sustententur, huius quoque necessitas adiuvari, si tamen contentus sit frugalioribus et innocentibus cibis.“ Idem Epist. 95: „Quantum autem ad sumptus suggerendos, sive illis, qui gloriosa voce dominum confessi in carcere sunt constituti, sive his qui pauperes et indigentes laborant et tamen in domino perseverant, peto nihil desit, cum summa omnis, quae redacta est, illic sit apud clericos distributa propter eiusmodi casus, ut habere plures unde ad necessitates et praesuras singulorum operari possent.“ Justin. M. Apol. II. sub. fin.: „καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῶν προσιτῶν ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀφρανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λεπτομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις, καὶ ἁπλῶς τοῖς ἐν χρεῖς οὖσι κηδεμῶν γίνεται.“

q. humandisque] Cyprianus Epist. 89. ad Lucian.: „Sed et catechumeni apprehensi infirmitate decepti esse non debent, ut eis subveniatur; et quod maximum est, corpora martyrum aut ceterorum, si non sepeliantur, grande periculum imminet eis, quibus incumbit hoc opus.“

r. domesticis senibus] Qui prae morbo et virum omnium defectione iam domi manere sunt coacti.

s. alumni confessionis suae fiunt.] Tertull. Ad Mart. cap. 1 „Inter cetera alimenta, benedicti martyres designati,

quae vobis et domina mater Ecclesia de liberibus suis et singuli fratres de operibus suis propriis in carcerem administrant.“ Dionys. Corinth. ap. Euseb. Hist. Eccl. IV, 23. Ecclesiam Romanam huius munificentiae causa laudat praecipue. Sed laetius etiam quandoque exhibitos eos qui nec satis pro certo Christiani erant scribit ipse Tertullianus De leina. cap. 12. „Plane vestram est in carceribus popinas exhibere martyribus incertis; nec consuetudinem quaerant, ne taedeat vitae, ne nova abstinentiae disciplina scandalizentur“ cett.

t. dilectionis operatio] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 23.

u. Sed et quod fratres nos vocamus] Appellationem istam aut suggillabant gentes aut ridebant. Lucianus in Peregrino: „ἔπειτα δὲ ὁ νομοθέτης ὁ πρῶτος ἐπίσειν αὐτούς, ὡς ἀδελφοὶ πάντες εἶεν ἀλλήλων, ἐπειδὴν ἴσως παραβάντες θεοῦ μὲν τοὺς Ἑλληνοῦς ἀπαρνέσονται, τὸν δὲ ἀνεσολοπισμένον ἐκείνον σοφιστὴν αὐτῶν προσκυνῶσι καὶ κατὰ τοὺς ἐκείνου νόμους βιάσι.“ Apud Prudentium quoque in agone Vincentii Praefectus Urbis fratres dicit deridiculi causa, quasi quis nostrate lingua dicat *les frères*. (Herald.) Addo Minuc. Felic. Octav. cap. 9 „Occultis se notis et insignibus noscunt, et amant mutuo paene antequam noverint: passim etiam inter eos velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se promisce appellant fratres et sorores, ut etiam non insolens stuprum intercessionem sacri nominis fiat incestum; ita eorum vana et demens superstitio sceleribus gloriatur.“ Cf. Athenag. Legat.

lias, opinor, ³¹insaniunt quam quod apud ipsos omne-san-
nomen de ³²affectione simulatum est. Fratres ³³autem etiam
sumus, iure naturae matris unius, ³⁷etsi vos parum homines,
nali fratres. ³⁸At quanto dignius fratres et dicuntur et ha-
qui unum patrem deum agnoverunt, qui unum spiritum
runt sanctitatis, qui de uno utero ignorantiae eiusdem ad

niunt *ABDEFGabc. Bongars. Erfurt. Vindob. Oxon. infamant def. Haeverc.*
ctione *ABDFGaf. Bongars. Vindob. affectatione Eabcde. Erfurt. Oxon. 36.*
niam vestri *ABEFGdf. Erfurt. Oxon. Vindob. autem vestri e. etiam vestri*
37. etsi parum homines vos, quia ae. 38. At quando nunc dignius λ.
erunt AB. Vindob. biberent G. biberant reliqui.

ist. cap. 28. *Frater* apud veteres
quiritiae vocabulum. V. Iust. Lips.
ctt. II, 1. Tanaqu. Faber Epist.

Interpr. ad Petron. Satyr. cap.
. et ad Apul. Metam. I, 17.

one sanguinis nomen de affe-
simulatum est.] MSS. nostri de
e. Vulgatam lectionem veriorum
iodiorem existimamus. Hoc enim
Iulianus: Ipsa consanguinitatis
quae usurpabant gentes, non a
genuina appellationis ratione,
affectatione tantum proficisci. Sic
et *affectationem* saepissime usur-
allianus, ut pluribus ostendimus

Ceterum ipsae quoque gentes
adque appellationibus benevo-
estandae gratia utebantur. Quin-
clam. CCCXXI: „Certe quoties
voluimus his, qui et amici esse
, nulla adulatione procedere ultra
ven potest, quam ut fratres vo-

Adulationis istius atque assen-
exemplum illustre apud Apul.
b. IX. [cap. 7.]: „Ad maritum-
dissimulanter conversus: Quin-
aque es, homuncio lucernam,
utum mihi expedis cett. Nec
n moratus ac suspicatus acer
ius ille maritus accensa lucerna:
inquit, frater, et otiosus adsiste
obe procuratur istud tibi reprae-
Sed olim non temere ista

one blandiebantur tenuioribus,
otentioribus et iis quos maxime
s volebant eam servabant; quam
indignabatur Iuvenalis Sat. V,
Quandoque autem pro ratione
ppellationes istas temperabant,
fratrem, alium filium, alium
patrem appellarent. Spartianus
Iuliano: „Ubi vero primum illa-
um et equestrem ordinem in pala-
entem admisit atque unumquem-
rat actas, vel patrem vel filium vel

parentem affatus blandissime est.“ *Legen-
dum vel fratrem vel filium.* Sed et ipsi im-
peratores easdem appellationes a mili-
tibus suis aut etiam civibus quandoque
meruere. Capitolinus de M. Antonio
imperatorum sapientissimo: „Quam igitur
in amore omnium imperasset, atque ab
aliis modo frater, modo pater, modo
filius, ut cuiusque aetas sinebat, et di-
ceretur et amaretur, octavo decimo anno
imperii sui, sexagesimo et primo vitae,
diem ultimum clausit.“ Lampridius
in Alexandro Severo: „Iam vero ipsi mi-
lites iuvenem imperatorem amabant ut
fratrem, ut filium, ut parentem.“ Cap-
itolinus in Gordiano inniore: „Cordus
dicit omnes milites eum filium appel-
lasse, ab omni senatu filium dictum,
omnem populum delicias suas Gordianum
dixisse.“ (Herald.) Ex libris melioris
notae restituendum erat: *omne sanguinis
nomen de affectione simulatum est h. e.*
omnia consanguinitatis nomina conver-
tuntur in affectionis et caritatis. Atque
de *fratrum* appellatione iam supra ex-
positum est; testimoniis adlati adde
Cort. ad Sallust. Iug. cap. 10. Burm. ad
Phaedr. IV, 24, 16. Obbar. ad Horat.
Epist. I, 10, 4. Soror de amica est ap.
Vergil. Aen. XI, 823. Apul. Metam. I,
13., de *amata* ap. Tibull. Eleg. III, 1, 26.
Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 9. De *patribus*
v. Schmidt ad Horat. Epist. I, 6, 54.

w. quia mali fratres.] Quid? si
scribamus: Fratres autem etiam vestri
sumus, iure naturae matris unius, etsi
vos parum. Homines quia mali, mali
fratres.

x. qui unum spiritum biberint san-
ctitatis] Similiter supra dixit „*fidem* sanctis
vocibus *pascimus*.“ De variatis modis
agnoverunt — biberint — *expaverint* cf.
Scorpiac. cap. 10 „Vide an servaverit
genus, a quibus et testimonium sui
expectet, et in quos iustitiae vicem man-

unam lucem ⁴⁰expaverint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi ⁴¹existimamur, quia nulla de nostra ⁴²fraternitate tragoedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus², quae penes vos ⁴³fere dirimit fraternitatem². Itaque ⁴⁴qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. ⁴⁵Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores. ⁴⁶In isto loco consortium solvimus in quo ⁴⁷solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant^b; ex illa, credo, maiorum et ⁴⁸sapientissimorum dis-

40. expaverint *ARDEFGdc. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamellii libri. expaverunt λ. Haererc. expiraverunt abc.* 41. existimantur *F. Vindob.* 42. fraternitate *om. E. Erfurt. Ozon.* 43. facile dirimit *F. facere derimit Vindob. facile dirimit G. 44. quia Gd. Pamellii aliquot libri.* 45. Omnia *om. F.* 46. In isto loco *ABDEFdc. Vindob. Erfurt. Ozon. Pamellii libri. in illo loco abc. in isto solo λf. iusto loco G.* 47. solum *F.* 48. sapientiorum suorum *λ.*

dat. Apolog. cap. 35 „Iam si pectoribus ad translucendum quandam speculari materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta apparent novi ac novi Caesaris scenam congiario dividendo praesidentis?“ De Spectac. cap. 21 „Sic ergo evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levei, idem in circo non aliter exultet, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet, et qui filiae virginis ab omni spurco verbo aures tuetur. ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat.“ *Ibid.* cap. 2 „cum ipsum hominem — de integritate deiecerit, pariter cum ipso in perversitatem demulavit adversus institutorem.“

y. ad unam lucem expaverint veritatis.] Cf. Ad Mart. cap. 3. et quae ibi adnotavi. Id autem, inquit Heraldus, significat his verbis Tertullianus, Christianos merito fratres dici, quippe qui simul renati fuerint atque ex ignorantiae utero ad eandem veritatis lucem emergerint. Optatus Milevit. lib. I.: „Quare nemo miretur eos me appellare fratres, qui non possunt esse fratres. Est quidem nobis et illis una spiritalis nativitas, sed diversi sunt actus.“ Quin autem his Tertulliani verbis sacrum baptismum significetur dubium nullum est, siquidem φωτισμόν etiam propter novam illam lucem, quae iis affulgebat, appellatum fuisse plus quam notum est. Iustinus M. Apolog. II. „καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λούτρον φωτισμός, ὡς φωτιζομένων ἐν δαίμονι τῶν ταῦτα μανθάνοντων.“ Unde et φωτίζειν pro baptizare locis infinitis. Egrege Cyprianus ad Donatum: „Sed postquam undae geni-

talis auxilio, superioris aevi labe deterse, in expiatum pectus ac parum desuper se lumen infudit, postquam caelitus spiritu hausto in novam me hominem nativitas secunda reparavit, mirum in modum protinus confirmare se dubia, patere clausa, lucere tenebrosa“ *cell.* Eleganter quoque Tertullianus de Anima cap. 41: „Proinde quum ad fidem pervenit (anima scilicet), reformata per secundam nativitatem ex aqua et superna virtute, detracto corruptionis pristino aulae totam lucem suam, conspicit.“

z. ex substantia familiari fratres sumus] Haec enim indiscreta erat primum saeculorum Christianis, non quidem possessione, sed usu.

a. dirimit fraternitatem.] Etenim familiae erescundae sive dividendae ac dirimendae iudicium redditur fere inter cohaerentes, qui plerumque fratres. (Rigalt.)

b. patientissime subministrant] Nota patientissime. Sic enim patientiam usurpabant. Tertull. de Patient. cap. ult.: „Nam ut in isto quoque domino diabolus aemularetur, quasi plane ex pari, docuit et mos patientiam propriam, illam dico, quae maritos dote venales aut lenociniis negotiantes uxorum potestates subicit.“ Plin. Epist. VI, 32: „Sed maritum non sine aliqua reprehensione patientiae amor uxoris retardabat; quam quidem etiam post delatum adulterium domi habuerat, quasi contentos aemulum removisse.“ Cornel. Tacit. Annal. lib. XV. [cap. 59.]: „Nomen mulieris Arria Galla: priori marito Domitius Silius. Hic patientia, illa impudicitia Pisonis infamiam propagaverat.“ Capitoline

1, Graeci Socratis^c et Romani Catonis^d, qui uxores suas amicis unicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa

Antonino: „Crimini ei datum est, dulteros uxoris promoverit, cum iam etiam praudentem cum uxore eaderit. De quo mimus in scena ante Antonino dixit, quum stupidus adulteri uxoris a servo quaerit ille diceret ter Tullus, et adhuc quaereret, respondit ille: iam i, Tertullus dicitur. Et de hoc multa populus, multa alii dixerunt patientiam Antonini incusantes.“ utem hoc loco disseruntur a Tertulliano, obtrectandi animo dicta possunt estimare, cum legibus Romanis iam istam adulterii poena punitam a instrumenta doceant, siquidem maritum poena statuta fuerit, qui terio uxoris suae quid ceperit, item qui in adulterio deprehensam re-
L. II. D. ad Leg. Iul. de Adult. e est, qui pretio accepto aut mercede adulterium uxoris suae dicta lege Iulia coercebatur, item qui adulterii convictam retinebat. eum qui adulterium simpliciter tur, nulla erat poena constituta. iam qui patitur uxorem suam de matrimonioque suum contem-que contaminatione non indigna-ena adulterum non infligitur“ in-
pianus d. l. §. 3. ad leg. Iul. de (Herald.)

[Graeci Socratis] Certum quidem ratem duas simul habuisse uxores, Anthippen videlicet, et Myrrhonem, s cuiusdam filiam vel ex filia. Quo autem illud pluribus testibus, Athenaeo Deipnos. lib. XIII. p. 555., lib. XII. in Vita Soer. §. 26., hoc in Vita Aristid. p. 335., Hieronymo lib. II. adv. Iovin. p. 190., Cyb. VI. adv. Julian. p. 186. et lib. 226., Theodoro to. IV. Serm. de Virtut. Act. p. 673. demonstratio probatu difficilius est, utrumque, non secus ac Cato, uxorem suam amicis suis revera communi-
Vide autem utrum ad solvendum difficultatis nodum ea suffragia Cyrillus Alexandrinus et Irenaeus tradiderunt, ductam a Socrate Anthippen *χωροτέραν πωρ*, aliquid vulgatiorem, cum qua clam ille filium Lamprocleum filium suscepit. (Nourry.) Quod Socrates duas uxores habuerit fama mendax fuit, eaderat iam antiquitus Panaetius,

teste Plutarcho in Aristide p. 335. C. et Athenaeo XIII. p. 556. A. Vide I. Luzac de Digamia Socratis (in Lectt. Au. ed. I. O. Sluiter. LB. 1809.) p. 54 sqq. et quos citat Wyttienbach ad Platonis Phaed. p. 326. Cf. Menag. ad Diog. Laert. II. 26 sq. Fabulam undeunde ortam postmodum adeo auctam, ut uxorem communicasse alienis Socrates diceretur certe aliquid roboris cepisse arbitror ex verbis eius apud Platonem de Republ. V. p. 457., ubi matrimonii communionem commendat. Cf. Lucian. Vit. Auct. tom. I. p. 380. ed. Cleric. Quam Socratis sententiam impugnat Lactant. Instit. Div. III. 21., et Salvian. de Gubern. Dei lib. VII. p. 155. ed. Rittersh., cuius verba adscribo: „Uxorem, inquit Socrates, propriam nullus habeat, matrimonia enim cunctis debent esse communia. Sic namque maior erit concordia civitatum, si omnes viri feminis sine discretione omnibus misceantur, omnes se feminas omnibus viris sine distinctione substernant, ac si fiant omnes viri omnium mulierum mariti, omnes feminae omnium virorum uxores.“ Numquid ullum umquam aut phreneticum aut daemonicum, varia insaniarum labe furiosum, tale aliquid locutum esse cognovimus? Tu dicis, maxime philosophorum, hac ratione omnes viros esse omnium feminarum maritos et omnes feminas esse virorum omnium uxores, et omnium parvulos omnes omnium filios. At ego hac ratione dico, neque ullum virum ullius feminae maritum, neque ullam mulierem ullius masculi uxorem, neque ullum pignus ullius parentis filium. Ubi enim promiscua omnia, omnia et confusa sunt, nemo est qui suum possit aliquid vindicare. Nec sufficit sapientissimo, ut quidam aiunt, philosopho, docere hoc, nisi ipse fecisset. Uxorem enim suam alteri viro tradidit; scilicet sicut etiam Romanus Cato, id est alius Italiae Socrates. Ecce quae sunt et Romanae et Atticae sapientiae exempla! Omnes penitus maritos, quantum in ipsis fuit, lenones uxorum suarum esse fecerunt! Sed vicit tamen Socrates, qui de hac re et libros condidit, et memoriae haec videnda mandavit.“

[d. Romani Catonis] Plutarcho in Vita Caton. Min. pag. 770 sqq. narrat se a Thrasea et hunc a Manatio, eiusdem Catonis contubernali, accepisse Horten-

et alibi creandorum*, nescio quidem an invitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticae, o Romanae gravitatis exemplum: ⁴⁹lenones philosophus et censor^{f!} Quid ergo mirum, si tanta caritas ⁵⁰conviolatur^{g?} Nam et coenulas nostras^h praeterquam sceleris infames ⁵¹ut prodigas quoque suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est: ⁵²Megarenses obsonantⁱ quasi crastina die ⁵³morituri, ⁵⁴aedificant vero quasi numquam morituri. Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit quam in suo trabem. Tot tribubus et curiis et decuriis ⁵⁵ructantibus^k acescit aër: ⁵⁶Saliis coenaturis^l creditor erit neces-

49. lenones f. *Haverc.* Leno est *AφBDFGλabcde. Vindob.* lenon est *AβE. Erfurt.*
50. conviolatur *ABDEabcde. Vindob. Erfurt. Oxon.* convolatur G. violatur F. convivatur *λf. Haverc.* 51. ut (et G.) prodigas quoque suggillatis *ABDEFGλd. Vindob. Erfurt.* ut prodigas suggillatis *abcef. Haverc.* 52. megrenses *AβEG.* in egrenses F. *Vindob.* 53. moriturus est. G. 54. aedificant vero quasi numquam morituri (moriantur *λ.*) *ABEFλdef. Erfurt. Oxon. Pamelianorum quatuor.* Omittunt *DFabc. Vindob.* 55. ructantibus G. Omittit D. Pro acescit in FG. *Vindob. vitiose accessit.* 56. Saliis *cdf. Haverc.* Aliis *ab.* Si aliis *ABDEFGλ. Vindob. Oxon. Erfurt.*

sium, amicitia prae ceteris Catoni coniunctum, ab eo petivisse, ut quam duxerat uxorem Martiam, Philippi filiam, ex qua antea plures filios susceperat et tum adhuc gravis erat, in matrimonium sibi daret. Amici vero precibus facile victus Cato illam ei, praesente ac probante Philippo illius patre, concessit. Sed mortuo postea Hortensio Cato Martiam suam iterum accepit, quam Hortensius bonorum suorum haerem reliquerat. (Nic. le Nourry.) Rem narrant etiam Appian. de Bello Civ. II, 99. Strabo Geogr. XI, p. 354. Lucan. Pharsal. II, 338 sqq. Augustin. de Fide et Oper. cap. 6. Id. De Bono Coniug. cap. 18. Hieron. adv. Iovin. I, p. 188. et II, p. 201. ed. Bened. Salvian. de Gubern. Dei I. I. V. Spalding. ad Quintil. Instit. Orat. III, 5, 11. et X, 5, 13. Drumann Roem. Gesch. tom. III, p. 108.

e. liberorum causa et alibi creandorum] Id est, non solum apud se neque sibi, sed et in alienis etiam laribus, et ab aliis. Hoc autem nominatim Tertullianus, quia formula erat *uxorem ducere liberum quaerendorum causa*. Ergo qui uxores suas tanta facilitate amicis subministrant, eas illi duxerunt liberorum etiam amicis quaerendorum causa. Nihil autem istic mutandum. Nam etsi *liberorum quaerendorum* aut *procreandorum causa* saepius dicebant, invenias tamen etiam alibi *creandorum*. B. Ambrosius in Epist. I. ad Corinth. cap. 32 „Si enim causa *filiorum creandorum* ducitur uxor, non multum tempus videtur concessum

ad ipsum usum.“ Spartianus in Pescennio Nigro: „Rei Venerae nisi ad *creandos liberos* prorsus ignarus.“ (Herald.)

f. et censor] Non fuit is Cato censor. V. Drumann l. l. Pari errore Tertullianus cap. 11. Scipiones confederat.

g. tanta caritas conviolatur?] Christianorum.

h. Nam et coenulas nostras] Sed et ipse Tertullianus in haeresim lapsus est haud obscure suggillavit libro de Ieiuniis cap. ult. (Herald.)

i. Megarenses obsonant] Stratonicon dicti istius auctorem facit Plutarchus *περί φιλοπλουτίας* [pag. 525. B.], et Rhodios, non Megarenses, ab eo notatos scribit: „*τοὺς μὲν οὖν Ροδίων ὁ Στρατόνικος ἐπέσκαπτεν εἰς πολιτείαν οἰκοδομῆν μὲν ὡς ἀθανάτους λέγων, ὀφθαλμῶν δὲ ὡς ὀλιγοχρονίους.*“ B. Hieronymus ad Ageruchiam de Monogamia de Megarensibus quidem consentit, de dicti auctore tacet. (Herald.) Aelianus V. H. XII, 29. et Diogenes Laertius VIII, 63. de Agrigentinis hoc dictum fuisse tradunt. Hic quidem Empedocli, ille Platoni attribuit.

k. Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus] Totas enim tribus, curias et decurias simul in publico fuisse epulatas observabamus antea ad cap. 35. (Herald.) Cf. Macrob. Saturn. II, 9.

l. Saliis coenaturis] Salii tanto sumptu epulantur, ut in impensas pecuniam mutuum accipere habeant necesse. (Herald.) Cf. interpr. ad Horat. Od. I, 37, 2. et

Herculanarum ⁵⁷decimarum ⁵⁸et polluctorum ⁵⁹sumptus ta-
supputabunt: ⁶⁰Apaturiis, ⁶¹Dionysiis, mysteriis Atticis coco-
ilectus indicitur: ad fumum coenae ⁶²Sarapiacae sparteoli ex-
ur². ⁶³De solo triclinio Christianorum retractatur°. Coena
te nomine rationem ⁶⁴sui ostendit. ⁶⁵Id vocatur quod dilectio
Graecos². Quantiscumque sumptibus constet, lucrum est
nomine facere sumptum, siquidem inopes ⁶⁷quosque refri-
to iuvamus, non qua penes vos parasi adfectant ad gloriam
dae² libertatis sub auctoramento ventris inter contumelias
li, sed qua penes deum maior est contemplatio² mediocrium.
sta causa est convivii, reliquum ordinem disciplinae ⁶⁸de
estimate². ⁶⁹Quod sit de religionis officio, nihil ⁷⁰vilitatis,

anarum ABDE. Oxon. Erfurt. demanarum G. 58. et polluctorum def.
pollinctorum abc. et pollinctorum Oxon. Vindob. et polinctorum ABDE.
t polliticorum F. et polintorum G. et polincto lucitorum λ. 59. sum-
larii FAbdef. Haverc. sumptu stabularii ABDEG. Oxon. sumptus stabu-
60. Appaturis A. aptaturis F. 61. Dionysii ab. 62. delectus indu-
delectus indicentur ede. 63. Sarapiacae AE. Bongars. Erfurt. Pamelii libri.
e (AφBφ)Gf. Haverc. Serapicae DFabcde. Serapiae λ. 64. de loco λ.
Dabc. 66. Id (id quod D.) vocatur quod dilectio penes Graecos. ABD
lob. Erfurt. Oxon. id vocatur quod (vocatam quo λ.) dilectio penes Grae-
l. Haverc. vocatur (vocatur enim cd.) ἀγάπη id quod dilectio penes
at abcde. 67. quoque Fed. 68. de causa om. acef. Haverc. Retinent
editi reliqui omnes. 69. quod sit de ABDEG. Bongars. Vindob. Erfurt.
le F. quid sit Oxon. quid sit de abcde. qui sit f. Haverc., cum Fulvio
70. utilitatis nihil modestiae a.

a s. v. Salios, Ursin. ad Ciac-
Nelin. p. 177. Guthberl. de
. 27.

culanarum decimarum et pol-
De decima Herculis cf. supra
De pollucto v. Fest. s. v. p. 201
rro de Lingua Lat. VI, 54. Cato
st. cap. 50. et cap. 132.
teoli excitabuntur.] Ait Sera-
nae tantum esse apparatus,
ium sparteoli ac vigiles exci-
bserventque ne quid inde in-
vatur, sicut hunc locum acu-
terpretatur praestantiss. Casau-
Suetonii Augustum [cap. 30.].
. Apollinar. Epist. VI, 8. Schol.
l. Sat. IV, 303.

olo triclinio Christianorum re-
Nunc autem de tenui triclinio
rum, et parvo nimium, sermo
citur et invidiosus. (La Cerda.)
hic est recensere cum vitu-
robare, improbare. Gell. N. A.
tractandi levandique eius ope-
" Cf. Tertull. De leion. cap. 15.
l dilectio penes Graecos.] Agape
gaparum inter Christianos usum

frequentissimum fuisse declarat Iulianus
Imp. calumniosa perfidaque moris illius
eximii mentione, ubi haec tria coniun-
ctum exagitat: ἀγάπην καὶ ἰσοδοχίαν
καὶ διακονίαν τραπεζῶν, ed. Petav.
p. 558. (Rigalt.) De agapis v. Drescher
Diss. de Vett. Christianorum Agapis.
(Giessae 1824.), interpr. ad Min. Felicis
Octav. cap. 31. Muratori Anecd. Gr. p.
185 sq. p. 218 sqq. I. A. Fabric. Bi-
bliogr. Ant. p. 587. Suicer Thes. s. v.
Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 111.

q. famulandae] *Famulare* pro δουλοῦν,
sensu activo, habebamus iam supra
cap. 21. Adverte etiam personarum tu-
tationem: *iuramus* — *adfectant*.

r. contemplatio] h. e. respectus, ratio,
intuitus. Est vocabulum ἰctiorum. V.
Dirksen Manuale s. v. p. 209., qui larga
manu exempla suppeditabit.

s. de causa aestimate.] Verte: Wenn
die veranlassung des mabls eine ehrbare
ist, so ermesst nach der veranlassung
den weiteren verhalt der einrichtung.
Was von religiöser verpflichtung sich
herleiten soll, lässt nichts von gemeinheit,
nichts von unmaßigkeit zu.

nihil inmodestiae ⁷¹ admittit. Non prius discumbitur quam oratio ad deum praegustetur. Editur quantum esurientes ⁷² capiunt, habitur quantum pudicis ⁷³ utile est. Ita saturantur, ⁷⁴ ut qui meminerint etiam per noctem adorandum deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui ⁷⁵ sciant dominum audire. Post aquam manualement et lumina, ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium. ⁷⁶ deo canere; hinc probatur quomodo biberit. ⁷⁷ Aequae oratio convivium dirimit. Inde disceditur non in caeteras ⁷⁸ caesionum ⁷⁹ nec in classes discursationum ⁸⁰ nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae et pudicitiae, ut qui non tam coenam ⁸¹ coenaverint quam disciplinam. Haec coitio Christianorum merito sane illicita, si illicitis par, merito damnanda, ⁸² si quis de ea queritur eo titulo quo de factionibus querela est. In cuius perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati quod et dispersi, hoc universi quod et singuli, neminem laedentes, neminem contristantes. ⁸³ Cum prohi, cum boni coeunt, cum p̄, cum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia.

Cap. XL.

At e contrario illis nomen ¹ factionis ² accommodandum est qui in odium bonorum et proborum conspirant, qui ³ adversum sanguinem innocentium ⁴ conclamant, praetextentes sane ad odii defensionem illam ⁵ quoque vanitatem, quod existiment omnis publicae cladis,

71. admittitur c. 72. capiunt f. Haverc., cum Fulvio Ursino. 73. utile est. *Ab EFG. Vindob. Erfurt.* est utile. *Dabedef. Haverc.* 74. ut meminerunt *λ. In E. Erfurt. Oxon.* verba meminere -- -- fabulantur, ut qui desiderantur. 75. sciant dominum *ABDEGacdef. Vindob. Erfurt.* sciunt dominum b. sciant deum *Fλ. Oxon.* In seqq. pro et lumina *Fulv. Ursinus* volebat ad lumina. 76. de deo *λ.* 77. Et quae oratio *F. Vindob.* 78. caesionum a. 79. nec *ABEF. Erfurt. Vindob.* neque *Dabedef. Haverc.* Omittit G. 80. nec in inceptions lasciviarum *λ.* 81. coeaverunt G. cenarint F. 82. si non dissimilis damnandis, si quis *λf. Haverc.* 83. Cum boni, cum prohi coeunt F.

Cap. XL. *Caput inscriptum est in AB. ET CONTRA ETHNICAM RATIONEM, quae verba in F. (qui liber capitulum titulis caret) et Vindob. ad praegressi capitis finem retracta leguntur. In E. Erfurt. extat CONTRA ETHNICAM RATIONEM, in Vaticanorum uno titulus est QVOD POST CHRISTI ADVENTVM PAVCIORIS CLADES DEO PARCENTE EVENERINT. In ab. hoc caput cum praegresso cum unum officium inscriptionem non habet. 1. factionum abc. 2. accommodatum Oxon. 3. adversus Oxon. 4. clamant c. concordant G. 5. quoque om. G.*

1. Post aquam manualement et lumina] Nam et post coenam iterum manus lavabant, tum lumina inferebantur. Notant autem scriptura in quibusdam libris post aquam manualement ad lumina. (Herald.) De aqua manuali uberius disputat Desid. Herald. *Digress. I, 22. p. 245 sq.* Breviloquentiae post aquam manualement et lumina, h. e. postquam adlata est aqua manualement et lumina, alia exempla proli ad Scorpia. cap. 11.

u. provocatur in medium deo canere]

Infinitivus quem dicunt finalis. Sic supra cap. 22 „utriusque nominis testes esse vel magi adsunt.“ Scorpia. cap. 1 „calentes et ipsi offendere, figere, occidere.“ Ad Scapul. cap. 5 „inquirere accenditur.“ De re cf. Muenther Primord. *Ecc. Afr.* p. 107.

v. nec in eruptiones lasciviarum] Cap. 35 „catervatim cursitare ad inurias, ad inopudentias, ad libidinis inlecebras.“

popularis *incommodi Christianos esse *in causam*. Si Tiberius *in moenia, si Nilus non ascendit *in arva, si caelum si terra *movit*, si fames, *si lues, statim Christianos em! *adclamatur*. Tantos ad unum? Oro vos, ante m, id est ante Christi adventum, quantaes clades orbem et ceciderunt? Legimus *Hieran, Anaphen* et Delon et Rhodum *Co insulas multis cum milibus hominum pessum *abisse.

modi in primordio temporum Christianos λ. 7. in causam ABD. in λc. Vindob. causam Eabdef. Erfurt. Ozon. Pameliani aliquot. 8. ad f. 9. in rura λ. 10. vomit D. 11. si om. F. Vindob. 12. adclama- F. Gab. Vindob. Erfurt. Ozon. inclamant λ. Omittunt cdef. Haverc. 13. Ff. Vindob. Erfurt. urbem BDGabcde. Haverc. 14. Hieran, Anaphen et hieran (hierant B.) napean et AB. hierannapean et E. Ozon. Erfurt. Pamm pars. hieramapeam et D. Vaticanus unus. hieramcipeam et G. hieran et Vaticanus alter. hierannapeam et Bongars. hieranranda penes λ. pean et Ambros. Hierapolim et abcde. Hierannapen et f. Hieren, Nean, et Jac. Gothofredus ad Tertull. Ad Nat. I, 9. et Salmas. in Solin. p. 102. Haverc. Salmasius. Cho ABEG. Vindob. Pamelii aliquot libri. Erfurt. Choo ongars. thou F. Choon D. Con abc. Coon de. Vaticanorum unus. 16. BEFG. Vindob. Erfurt.

L. a. esse in causam] Sic est in libris optimis Parisiense Idololatria cap. 15 „Si idoli, sine dubio idoli honor idola. Si hominis causa est, re omnem idololatriam in hominem esse.“ Cf. adnot. ad De Fugam: cap. 7. aelum stetit] De Ieiun. cap. 16 „pet caelum et annus aret, nudentiantur.“ Cf. Ad Nat. clam stare, inquit Rigaltius, et icitur, cum velut stuporis inim pressumque non liquescitur in pluvias. Cf. Augustin. dei II, 3 „Ex quorum imperitia que ortum est vulgare proverbium Pluvia defecit; causa Christi

terra movit] Liv. XXXV, 40 „Terra lequadraginta movit.“ Gell. N. A. mod C. Iulius L. F. pontifex in sacrario in regia hastas movisse.“ Cf. Sueton. Claud. Tertull. Ad Nat. I, 9. istianos ad leonem adclamatur.] deposcebant, Ad leonem, non s. Lampridius in Commodo: is ad leonem! Exaudi Caesar“ ac loquendi rationem ridet Tertullianus Quis vero leo tot Christianis his par esse potest? — Haec est vulgi deponulatio. In agone apud Eusebium: „ταῦτα δὲ ἐπεβίων, καὶ ἡρώτων τὸν Φίλιππον, ἵνα ἐλαφῆ τῶν

Πολυκάραφ Μοντα.“ (Herald.) Adde Cyprian. Epist. 55 „Ad leonem petitus in circo, in amphitheatro,“ et paulo post „clamore popularium denno ad leonem deponulatus in circo.“ Cf. Ferrar. de Vett. Acclam. et Plausu lib. VII, cap. 18.

e. Hieran, Anaphen] Difficile est eruere quae vera h. l. scriptura sit. Scriptum erat fortasse Hieranaphen vel Hieraphen. Certe de hac altera formata testis est Stephanus Byzant. s. v. Ἱεράρα, ὡς Ἀνάρα, νῆσος Διβύης. Ἐκαταίος περιγῆσει. Interim retinui Hieran, Anaphen, quarum insularum illa, ex Aeoliis una, hodie Volcano dicitur, altera inter Sporades est et hodie Namsto et Anafi appellatur. Plin. Hist. Nat. II, 87. et Amm. Marcell. XVII, 7. p. 98. tradunt Hieran et Anaphen insulas, item Delon ac Rhodon ex mari erupisse. Cf. etiam Plin. H. N. IV, 12. Qui Hierapolim ediderunt, id fecerunt testimonio Euseb. Chron. ad a. MMLXXX. et Orosii VII, 7., qui narrat eam anno tertio imperatoris Neronis una cum Laodicea et Colosso terrae motu corruisse. Sed parum illi memores erant Tertullianum solummodo loqui de cladibus quae ante Tiberium et Christi adventum acciderint. Neque locus est urbis Hierapolis inter insulas Delon, Rhodon, Com. Deli casum Tertullianus commemorat etiam de Pallio cap. 2. Cf. praeterea Plin. Hist. Nat. II, 88. 89., ubi narrat Delon ac Rhodon aliquando absorptas fuisse ac postea apparuisse. De Rhodo cf. etiam Euseb.

Memorat et Plato maiorem Asiae ¹⁷vel Africae terram^f Atlantici¹⁸ ereptam. Sed et mare Corinthium terrae motus ebibit^g, undarum Lucaniam ¹⁹abscisam in Siciliae nomen ²⁰relegavit^h utique non sine iniuriaⁱ incolentium accidere potuerunt. U tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores Christiani ipsi dei vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, ²¹Plato putavit, campestre solummodo^k? Posteriores enim illic diluvii contestantur ipsae urbes in quibus nati ²²mortuique etiam quas condiderunt; neque enim ²³alias hodiernum m nisi et ipsae posthumae cladis illius. Nondum Iudaeum ab I examen Palaestina susceperat nec iam illic Christianae sectae considerat, cum regiones ²⁴ad fines eius ²⁵Sodoma et Gomorra imber ²⁶exussit. Olet adhuc incendio terra, et si qua illic a poma, ²⁷conantur oculis tenuis^l, ceterum contacta ²⁸cinerescunt

17. vel *ABDFGf. Vindob. Ambros. Ozon. Pameliani omnes. et Eabcde. Erj De Pallio cap. 2. et Ad Nat. I, 9.* 18. increptam (*leg. interemptam*) λ . cisam (*abscissam Vindob. abscisam B.*) *ABDEGL. Vindob. Bongars. Erfurt. Italiae abscissam (abscisam Fd. Haverc.) Fabcdef. Haverc.* 20. religavit velud *AG. 22. moratique \lambda.* 23. alias hodiernum *ABEGf. Vindob. Erfm in hodiernum DFabede. illae in hodiernum \lambda.* 24. ac fines *DEabed. 2 mam et gomorra F.* 26. exussit *Fa. Vindob.* 27. conantur *ABEGAdef. Elnon. Erfurt. Vaticanus unus. cernantur F. Vindob. oriantur Dabc. Aml tinus. cooriantur Meursius Crit. Arnob. p. 229.* 28. cineres sunt λ . iam tunc *om. ed. tunc om. \lambda.*

Chron. ad a. MDCCCX. Oros. IV, 13. Item in Co insula a. XXXVIII. Augusti Caes. terrae motu plurima corruiſſe Eusebius testatur.

f. maiorem Asiae vel Africae terram] Ad Nat. I, 9 „maiorem Asia aut Africa in Atlantico mari mersam.“ De Pallio cap. 2 „Aeon in Atlantico Libyam aut Asiam adaequans quaeritur nunc.“ Platonis testimonium firmaret scripturam „maiorem Asiae et Africae.“ De genitivo comparationis more graeco pro ablativo posito v. Stallbaum ad Ruddim. II, p. 77. Voss. ad Vell. II, 31. Salmas. ad Spartiani Carac. cap. 2. p. 708. et interpr. ad Apul. Metam. III, 11. Platonis locus de Atlantide insula est in Timaeo p. 24 sqq. cf. Crit. p. 108 sqq. Adde Aristot. de Caelo II, 14. Procl. ad Tim. p. 24. Diod. Sic. V, 9. Plin. Hist. Nat. II, 90. Arnob. Adv. Nat. I, 5. cum interpr. Bailly Lettres sur l'Atlantide cett. (Paris. et Amstelod. 1779.) Bory de St. Vincent Essai sur les isles f. et l'antique Atlantide. Morgenblatt a. 1835. 2—5.

g. mare Corinthium terrae motus ebibit] Plin. Hist. Nat. II, 4 et 92.

h. Lucaniam abscisam in Siciliae nomen relegavit.] Sallust. Fr. 29° Hist. Nat. III, 8. Lucret. I, 71 i. iniuria] h. e. damno. Cf. cap. 38.

k. vel, ut Plato putavit, et solummodo?] Cf. De Pallio cap. 1. conantur oculis tenuis] Si c. arbores supersunt, spectantium oculis poma promittunt, sed e carpentium digitis contacta solvuntur cineres. (Rigalt.) Probo hanc interpretationem. Similiter verho conantur infra cap. 47 „Dum ad nostram c. — — si quid in sanctis scripturis fenderunt, — — ad propria optulerunt.“ Conari est igitur quod adfectare, et Tertullianus: Et ait, illic arborum poma proveni natu suo et affectatione non ulcieri sui proveniunt, quia conantur in cineres solvantur. Cf. carminis Sodoma v. 133 sqq.: peremta etiam si qua illic iunguntur Autumni conantur opes, facillimeque Promittunt ocalis pyra, et omnia mala, Donec carpantur protinus indico tactum Solvitur

iscia iam tunc atque Campania de Christianis ²⁹querebantur, Vulsinius ³⁰de caelo, ³¹Pompeios ³²de suo monte ³³perfidit Nemo adhuc Romae deum verum adorabat cum ³⁴Hannibal annas ³⁵per Romanos anulos ³⁶caedes suas modio metiebatur. dei vestri ³⁷ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium ³⁸occupaverant. ³⁹Et bene quod, ⁴⁰si quid adversi ⁴¹urbicidit, ⁴²eaedem clades ⁴³templorum quae et moenium fuerunt, ⁴⁴hoc revincam ⁴⁵non ⁴⁶ab eis evenire, ⁴⁷quia et ipsis evenit. er humana gens male de deo meruit. Primo quidem ut ciosa eius, quem cum intellexeret ex parte, ⁴⁸non requisivit, ⁴⁹alios insuper sibi ⁵⁰commentata quos coleret; dehinc quod iquirendo innocentiae magistrum et nocentiae ⁵¹iudicem et em ⁵²omnibus vitiis et criminibus inolevit. Ceterum si re- et, ⁵³sequebatur, ut ⁵⁴cognosceret requisitum et recognitum

ebatur def. Haverc. 30. ulscinios F. vnlscinios D. Vindob. ulscinios icinios Aq̄RG. ulscinios Erfurt. Volsinios c. 31. Tarpeios Haverc., bofredo ad Tertull. Ad Nat. I, 9. 32. Vesuvio monte Meursius Crit. Arnob. 33. perfudit abc. 34. Hannibal Aβ. Hanibal E. 35. per om. Gāf. 36. caede sua λf. 37. ab hominibus FG. 38. occupaverant ABDEFG. Erfurt. Oron. Bongars. occupaverunt ab̄cdef. Haverc. Post occupaverant in is iam scriptis quam editis incipit novum caput cum inscriptione DE ADVRBIVM (VRBIVS DG.). 39. Est bene c. 40. si aliquid F. si qui- 41. urbibus accidit ABEFGf. Vindob. Erfurt. accidit urbibus Dabede. 42. eadem λ. aediam ab. 43. templorumque et ab. 44. et hoc rel. hoc revincat G. 45. ab eis ADEFG. Bongars. Erfurt. Oron. Vindob. f̄p̄B̄p̄abcdef. Haverc. ab his λ. 46. quae et ipsis similia evenerunt λ. per. Et humana Da. Semper enim humana b. Semper et humana c. flicia eius quemcunque c. in officiosa eius quaecunque G. 49. non re- sed ABDEFGabcdef. Erfurt. Oron. Vindob. Ambros. non solum non requi- endum sed λ. Haverc. 50. alios insuper sibi ABDEFGabcdef. Oron. Erfurt. Ambros. alios sibi citius λ. Haverc. 51. commentata quos coleret ABD furt. Oron. Vindob. Ambros. commentaret a. commentata est quos coleret rziens. commenta (commenta est Haverc.) quos coleret λ. Bongars. Haverc. icem Fulv. Ursinus. 53. omnibus se vitiis et cerimoniis involvit bc. om- iis et criminibus incoluit a. 54. sequeretur ut d. et (ut G.), omisso rebatur, Gc. 55. cognosceret requisitum et recognitum ABDEabe. Oron. cognosceret et recognitum f. cognosceret requisitum et recognitum fob. Fulv. Ursinus. cognosceret et cognosceret requisitum et recognitum d.

vana favillaque pomum.“, in aetris Tertulliani imitatore[m] fa- ehenderis. m Vulsinios] Cf. Plin. Hist. Nat. Tertull. de Pallio cap. 2. dio metiebatur.] Cf. Liv. XXII, Appian. Hann. cap. 20 sq. Flor. olyb. III, 113 sq. Cic. Tusc. de Offic. III, 11. Augustin. de III, 19. Oros. IV, 16. ones occupaverant.] Cf. Liv. V, Augustin. de Civ. Dei II, 22. 19. bene quod] Cf. adnot. ad De sp. 5.

q. revincam] h. e. convincam, evin- cam, demonstram. Cf. adnot. ad De Testim. Animae cap. 1.

r. commentata] Commentari passim usurpatur. pro comminisci, cogitando in- venire. Plaut. Cas. II, 3, -25 „Uto cito commentatus est! scil. fallaciam.“ Vit. Patrum Emerit. tom. II. Concil. Hisp. p. 653. col. 2 „Fraudulenta consilia, qualiter eum interficerent, commentavit.“ Cf. Tertull. De Resurr. Carnis cap. 33 „Nullam parabolam non aut ab ipso in- venias edisseratam aut a commentatore evangelii praeluminatam.“ Ad Nat. I, 8.

observaret et observatum ⁵⁶propitium magis experiretur quam iratum. Eundem ⁵⁷igitur nunc quoque scire debet iratum quem et retro semper, priusquam Christiani nominarentur. ⁵⁸Cuius bonis utebatur ante editis quam ⁵⁹sibi deos fingeret, cur non ⁶⁰ab eo etiam mala intellegat evenire cuius bona esse non sensit? Illius ⁶¹rea est ⁶²cuius et ingrata. ⁶³Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo ⁶⁴Christianos a deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia saeculi ⁶⁵iniquitates temperavit et deprecatores ⁶⁶dei esse coeperunt. Denique⁶⁷ cum ab imbris aestiva hiberna suspendunt⁶⁸ et annus in cura est, vos quidem ⁶⁹cotidie pasti statimque pransuri, balneis et ⁷⁰cauponiis⁷¹ et lupanaribus ⁷²operantibus, aquilicia Iovi immolatis, nudipedalia populo denuntiatis⁷³, caelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso et deo et caelo: nos vero ieiunius

56. propitium magis *ABEFGef. Oxon. Vindob. Erfurt.* magis propitium *Dabcd.* 57. igitur *AEEGf. Bongars. Erfurt. Vindob.* ergo (*ΑφθρDρ*)*abcde. Haverc.* 58. Quibus bonis *a.* cuius boni *G.* 59. sibi deos *ABFGef. Vindob.* deos sibi *DEab.* *Oxon. Erfurt.* 60. etiam ab eo mala intelligant *F.* 61. rea est *om. F. Vindob.* 62. cuius bonis ingrata est *λ.* 63. Et tamen *ABFGλcdef. Vindob.* Etiam tamen *DEab. Oxon. Erfurt.* 64. Christianos adeo orbis accepit. Exinde enim *λ.* 65. iniquitatem *F. Vindob.* 66. dei *om. F. Vindob.* 67. cotidie pasti statimque pransuri *om. f.* 68. cauponiis *ABF. Vindob.* cauponeis *DE. Erfurt.* cauponis *c.* cauponis *Gubdef.* 69. operantibus *ABDEFGλcf. Vindob. Erfurt. Ambros. Bongars. Ursini liber.* operati *abde.*

s. Illius rea est cuius et ingrata.] Apud deum rea facta est, adversus quem et ingratam se praebuit. Ille castigat, adversus quem deliquit. De structura adiectivi *ingratus* cf. Vergil. Aen. X, 666 „ingratus salutis.“

t. Denique] h. e. ut unum afferam, ut uno exemplo fungar. Cf. adnot. ad librum De Corona cap. 3.

n. ab imbris aestiva hiberna suspendunt] Sive nubila aestiva. Cyprian. ad Demetrian. „quod lues, quod fames saeviant quodque imbres et pluvias serena longa suspendant.“ Id. de Mortalitate: „Et quando imbres nubila serena longa suspendunt, omnibus siccitas una est.“ (Herald.) Supra dixerat „si caelum stetit.“

v. cauponiis] Formam *cauponium* tenentur etiam Notae Tiron. pag. 156. et Glossarium Cyrilli. Item vetus glossarium latinum a me editum in Jahn et Klotz Archiv. 1848. p. 291, 22. „*Cauponium* (leg. *Cauponium*), *stabularium hospitium*.“ Pompon. Digest. XXXIII, 7, 15 „et in *cauponio* (ed. Haloandri *cauponia*) *institores*.“ Verbo: Um eins anzuführen,

wann sommerwetter die winterzeit von ihren regengüssen abhält und man um den jahresertrag in sorge ist, da soll ihr wenigstens täglich mit speise gefüllt um alsbald wieder zu tafeln und opfern, während bäder und kneipen und brennhäuser im gange sind, aquilizen dem iupiter“ cett. De aquilicis v. interpret. ad Festum s. v. Cf. Ofr. Müller Etr. IV, 8, 2. tom. II. p. 340. Scalg. ad Euseb. Chron. p. 80 sq. Aquilicia immolare est sacrificia facere ad pluvias ab love impetrandas caeloque eliciendas. Sic Graeci *θετεν τα σαρπηρα, τα διαβατήρια*, et similia.

w. nudipedalia populo denuntiatis] Tertull. De ieiun. cap. 16 „Sed et omnem *καπεινοφρόνησιν* ethnici agnoscunt: cum stupet caelum et aet *annus, nudipedalia denuntiantur, magistratus purpuras ponunt, fasces retro avertunt, precem indigentant, hostiam instaurant*“ Petron. cap. 44. ed. Burm. „*Antea stultae matronae ibant nudis pedibus in clivum, passis capillis, mentibus puris, et Iovem aquam exorabant; itaque statim urceatim pluebat*.“

et omni continentia ⁷⁰expressi, ab omni vitae ⁷¹fruge dilati, et cinere ⁷²volutantes ⁷³invidia caelum tundimus, ⁷⁴deum us, et cum misericordiam extorserimus, Iupiter ⁷⁵honoratur. os igitur inportuni rebus humanis, vos ¹rei publicorum in- Cap. XLI.
 dorum ²inlices semper, apud ³quos deus spernitur, statuae tur. ⁴Etenim credibilius haberi debet eum irasci qui negle- quam qui coluntur, ⁵aut nae illi iniquissimi, ⁶si propter anos etiam cultores ⁷suos laedunt, ⁸quos separare deberent tis Christianorum. Hoc, inquitis, et in deum vestrum re- re est, ⁹si quod et ipse ¹⁰patiatur, propter profanos etiam

ri ab. 71. frugi F. Vindob. 72. voluntates BG. volvitantes A. 73. caelum F. inedia caelum Rhenanus. 74. deum tangimus om. f. 75. ir a vobis, deus negligitur λ. Haverc.
 XLI. Caput quadragesimum primum, quod in A. aliisque est quadragesimum, in ABEGab. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. inscriptum est QVOD PERNITVR ET STATVAE ADORANTVR (ADORENTVR E. Erfurt.), plenius mo uno QVOD MERITO DEVS IN GENVS HYMANVM IRASCI DEBIT CVM TVR ET STATVAE ADORENTVR. 1. rei om. λ. regi G. 2. inlices Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros. illicet D. vos malorum illices abede. Haverc. 4. Utique enim λ. Haverc. 5. Sed ne λ. an ne DEab. Erfurt. Oxon. atinius. 6. qui propter λ. 7. suos om. FG. 8. quo superare D. quos A., pro more. 9. si quod (quid F.) ABDEFG. Vindob. Erfurt. si quidem quod f. qui λ. Haverc. 10. patitur λabede.

aniis aridi] Nam in eiusmodi libus ieiunia populo indicebandum formam a deo Israelitis. De Ieian. cap. 16 „Bene aud et episcopi universae plebi ieiunia assolent, non dico de in- tipium conferendarum, ut vestrae est, sed interdu et ex aliqua linis ecclesiasticae causa.“
 [in continentia expressi] Quasi Franc. Iunius convertit illicite. Rigaltius adnotat: Expressentia dicit quos contraria pas. e. libidine, solutos diceremus. omni vitae fruge dilati] Alimen- ram aut etiam crastinum dilatis.

ridia caelum tundimus] Sic *δυσ- θεόν* dicit in eodem argumento lib. XII. Antiqu. Iud. cap. 11 *προκελεύετο τὰς ἐλπίδας τῆς ὄντας ἐν τῷ θεῷ τοῦτον ἰσχυρῶ πατρὶν νόμῳ σώματος πικρῶς καὶ τὸ συνηδὲς αὐτοῖς τῆς ἰσχυρίας περὶ τοὺς μεγάλωνότους ἐπιδείξαντας τοῦτε καὶ παρασχῶν αὐτοῖς τὸ κατα- ἤρῶν κράτος.* Sic Basiliius scribit: „ὅτι μὴ ἀποκάμῃς ἡμέρας ὅσοι τῶν ἰσχυριῶν

καὶ δυσωπῶν τὸν θεόν.“ Quid sit autem *invidia caelum tundere* sive *pulsare* et *invidiam facere* docebamus ad Arnobium et alibi. [V. Herald. ad Arnob. Adv. Nat. IV. p. 150. ed. I.B. et ad Senecae Herc. Oct. v. 1861.] *Supplicem invidiam* dicit eleganter Tertullianus libro de Ieiuniis [cap. 16.] „Apud quasdam vero colonias praeterea annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt.“ Cyprian. de Mortalitate: „Et cum eum uxor sua compelleret, ut vi doloris impatiens aliquid adversus deum querula et invictiosa voce loqueretur.“ (Herald.) V. etiam Cortium ad Lucan. II, 36. qui nubem exemplorum eius locutionis collegit. Ad- do Stat. Silv. V, 5. 97 sq. „nonne horridus ipso Invidia superos iniustaque Tartara pulsem!“ Cf. Id. Theb. IX, 722. Zeno Veron. de Iob: „Scidit vestimenta sua, non ut deo invidiam faceret, sed ut expeditus cum hoste pugnaret.“ Actor carminis Sodoma v. 20 „Pulsabant caelum invidia, connubia mista incestu parili.“ Cf. Rigalt. ad De Orat. cap. 5.
 Cap. XLI. a. vos rei publicorum incommodorum inlices semper] *Verlo: Ihr seid angeklagt als immerwährende heerbefahrer öffentlicher unfälle.*

¹¹suos cultores laedi. Admittite prius dispositiones eius, et non retorquebitis. Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem, quae est condicio iudicii, ante saeculi finem. Aequalis est interim super omne hominum genus et indulgens et ¹²increpans. Communia voluit esse ¹³et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem eius et severitatem ¹⁴experiremur. ¹⁵Quia haec ita didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem, vos contra ¹⁶utramque despicitis: ¹⁷et sequitur ut omnes saeculi plagae ¹⁸nobis, si forte^b, in ¹⁹admonitionem, vobis in castigationem a deo ²⁰obveniant. ²¹Atquin nos nullo modo laedimur; inprimis quia ²²nihil nostra refert in hoc aevo nisi de eo quam celeriter excedere, de-
hiñe, quia si quid adversi infligitur, ²³vestris meritis^c deputatur. ²⁴Sed etsi aliqua nos ²⁵quoque ²⁶praestringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum ²⁷praedicationum^d, ²⁸confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae. ²⁹Sin vero ab eis quos colitis ³⁰omnia vobis mala eveniunt nostri causa, ³¹quid colere perseveratis tam ingratos, tam iniustos, qui magis vos in ³²dolore Christianorum iuvare et ³³adserere debuerant, ³⁴quos separare deberent a meritis Christianorum?

11. etiam suos cultores AE. *Vindob. Oxon. Erfurt.* etiam eius cultores G. cultores suos etiam cultores F. etiam cultores B. etiam cultores suos Dabdef. *Haverc.* 12. increpitans cd. incessens λ. 13. et om. abce. 14. experire G. 15. Quia hoc ita didicimus F. Quia (Qui c.) aequitatem didicimus Gbde. *Corziens. et aliquot libri Pameli.* Qui autem ita discimus λ. 16. utrumque Gc. *Pro despicitis is λ. est dispicitis.* 17. etiam sequitur DEabc. *Erfurt.* 18. nobis (vobis D.) si forte ABDEFGλcdf. *Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros.* nobis forte abe. 19. admonitionem nobis D. admonitionem a deo obveniunt, vobis λ. *Pro admonitionem A. habet ammonitionem, pro more.* 20. eveniant Oxon. 21. Atqui Fabc. 22. nihil nostra (nostra nil F.) refert in hoc aevo iussi de eo F. *Vindob.* 23. vestris id meritis λ. *Haverc.* veris meritis c. 24. Sed si F. 25. quoque om. c. 26. praestringunt ABEF. *Vindob. Erfurt.* perstringunt (AφBD)Gabcdef. 27. praedictionum c. 28. confirmamur: ut scilicet fiduciam et fidem spei nostrae agnoscentes. Iam vero si ab his molitis λ. *Pro confirmantium in G. est recognitiones — confirmantes.* 29. Sin ABFGd. *Vindob. Pameliiani aliquot.* Si DEabc. *Oxon. Erfurt.* 30. omnia mala vobis eveniunt F. *Vindob.* omnia vobis male veniunt λ. 31. cur colere eos perseveratis λ. 32. dolore ABDEFGd. *Erfurt. Vindob. Pameliiani aliquot libri.* dolorem Dabcef. *Haverc.* 33. assistere F. 34. quos (quam nos c.) separare (seperare λ, pro more. sperare D.) deberent (deberet D.) a meritis Christianorum ABDEFGabc. *Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt.* Omittunt λf. *Haverc.*

b. si forte] Cf. adnotata ad De Corona cap. 5.

c. meritis] Meritum pro peccato, ex usu scriptorum ecclesiasticorum. Exempla suppeditavit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 63. p. 225.

d. laetamur magis recognitione divinarum praedicationum] Eidem obiectioni occurrit eodem plane modo Clemens

Alexandrinus Stromat. IV.: „ναί, φασίν, εἰ κήδεαι ὑμῖν ὁ θεός, τί δήποτε διακείσθε καὶ φωνεύσατε, ἢ αὐτὸς ὑμᾶς εἰς τοῦτο ἐκδίδωσιν; ἡμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ὑπολαμβάνομεν, τοὺς περιστάτικοις περιπίπτειν ἡμᾶς τὸν κύριον βουληθῆναι, ἀλλὰ προφητικῶς τὰ συμβήσεσθαι μέλλοντα, ὡς διὰ τὸ ὄνομα αὐτοῦ διαχρησόμεθα.“
Sic Lactantius et alii. (Herald.)

d alio ¹quoque iniuriarum titulo postulamus, et infructuosi ^{Cap. XLII.} otii dicimur^a. Quo pacto homines vobiscum degentes, eius-
ctus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis?
enim ²Brachmanae aut Indorum gymnosophistae sumus, sil-
et exules vitae^b. Meminimus gratiam ⁴debere nos ⁵deo^c,
, creatori: nullum fructum operum eius repudiamus: plane
umus, ⁶ne ultra modum aut perperam ⁷utamur. ⁸Itaque non
ro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis,
, nundinis vestris ceterisque commerciiis cohabitamus ⁹in hoc
. Navigamus et nos ¹⁰vobiscum et militamus et rusticamur
rcatus proinde miscemus^d, artes, ¹²opera nostra publicamus

XLII. Inscriptio capitis in ABEG. Ambros. Erfurt. Vindob. Ozon. aliisque
INFRUCTIVOSOS NOS (NOS om. G. Vindob.) DICUNT., in Dab. CONTRA
INFRUCTIVOSOS DICEBANT CHRISTIANOS. 1. adhuc iniuriarum λ.
is λ. in negotio Gc. Ozon. 3. brahmanae Αβ. brachmanae E. Erfurt.
ni. F. Cf. interpr. ad Apul. Florid. II, 15. p. 60. ed. Hildebr. brabiant G.
nos ABFGf. Vindob. nos debere DEabcde. Erfurt. Ozon. 5. deo domibo
Vindob. Erfurt. domino deo abcde. 6. ne abcdef. Haverc. nec scripti
es. 7. mutatur ΑφBDE. Erfurt. 8. Ita non F. Vindob. 9. in hoc
λBDEGabcde. Ozon. Erfurt. Vindob. in hoc saeculum F. hoc saeculum λf.
10. vobiscum, et vobiscum λf. 11. mercatus ABFE. Erfurt. Vindob. Ozon.
Habet mercatus etiam ed. Haverc., et probavit Salmas. de Usuris p. 660.
r DGλabcdef. 12. operas nostras λf. Haverc.

LI. a. infructuosi in negotiis di-
uperest ultima criminatio, Chri-
xerte infructuosos atque inutiles
eri humano, quippe qui quasi
et separatim haberent, neque
uas cum aliis conferrent. Id et
s asserebat Euphrates apud Phi-
le Vita Apoll. V, 11. Locus est
„ἐκείνοι μὲν γὰρ, inquit, πά-
στᾶσιν, οὐ μόνον Ῥωμαίων,
ἰ πάντων ἀνθρώπων, οἱ γὰρ
κτον εὐρόντες, καὶ οἷς μῆτε
ὄς ἀνθρώπους τράπεζα, μῆτε
, μῆτε εὐχαι, μῆτε θυσίαι,
ρεστάσιν ἡμῶν ἢ Σούσα καὶ
καὶ οἱ ὑπὲρ ταῦτα Ἴνδοί.“
colae et exules vitae.] Locus egre-
a agimus separatim, inquit, ne-
vis, veluti Brachmanae aut Gym-
ae, sed vobiscum vivimus, iis-
t, eadem vivendi ratione utimur,
te de singularibus, si qui tum
non potuisset dici omnino vere.
alibi. Silvicolae autem appellat
ias, quia ἐν ἄλσει πρὸ τῆς πό-
εβαντ, ut docet Strabo lib. XV.
sqg.], nisi potius Germanas sive
peculiariter designat, quae erat
orum philosophorum secta, qui
ἐλάβειος dicebantur, silvicolae,
ν ταῖς ἐλαις ἀπὸ φύλλων καὶ

κάρπων ἀγρίων, ἐσθῆτος τε φλοιῶν
δένδρων, ἀφροδισίων χωρὶς καὶ οἴνου.
Clem. Alex. Jr. Strom. I. Indorum quo-
que philosophos distinguit in Brachma-
nas et Sarmanas, atque istorum non-
nullos ἀλλοβίους appellari ait, οὔτε πό-
λεις οἰκοῦντας, οὔτε στέγας ἔχοντες,
δένδρων δὲ ἀμφιπερὶ μένους φλοιαῖς.
Certe ἀλλοβίοι sunt exules vitae. (Her-
ald.) De Brachmanis et gymnosophistis
v. Diod. Sic. XVII, 102 sq. Arrian. Exped.
Alex. VI, 7. Plin. Hist. Nat. VI, 21. Suid.
et Steph. Byzant. s. v. Schneider ad Aristot.
de Anim. tom. II, p. 475 sq. Salmas. ad
Solin. p. 210. Porphy. de Abstin. VI,
17 sq. Philostrat. Vit. Apoll. I, 2 et 19.
et III, 6 et 7. Euseb. Praep. Evang.
VI, 10. IX, 6. Theodoret. Graec. Affect.
Cur. p. 172. Augustin. de Civ. Dei IV, 16.
c. gratiam debere nos deo] Hoc ait,
quia sophi illi, quorum meminit, multis
rebus abstinebant, quemadmodum vino,
ut indicat Strabonis locus antea lauda-
tus, et omnibus denique rebus animatis.
Clem. Alexandr. Strom. III. [pag. 571.
Pott.]: „Ἐραχμᾶναι γ' οὐν οὔτε ἐμ-
ψυχον ἐσθίουσιν, οὔτε οἶνον πίνου-
σιν.“ (Herald.)
d. mercatus proinde miscemus] Mi-
scere mercatus vel etiam artes, modo lo-
quendi Graeco. Thucyd. lib. I, cap. 2.

usui vestro. Quomodo infructuosi ¹³videmur negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, ¹⁴non scio. Sed si caerimonias tuas non frequento, attamen ¹⁵et illa die homo sum. ¹⁶Non labor diluculo Saturnalibus*, ne et noctem et diem perdam, ¹⁷attamen labor honesta hora et salubri, quae mihi ¹⁸et ¹⁹calorem et sanguinem servet; ²⁰rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiariis ²¹supremam coenatibus mos est^f, attamen ²²ubi de copiis tuis coeno. Non emo capiti coronam. Quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? Puto gratius ²³esse liberis et solutis et undique vagis. Sed etsi in coronam coactis, ²⁴nos coronam naribus ²⁵novimus; viderint qui per capillum odorantur^e. Spectaculis non convenimus; quae

13. videmur ABDEFG. Erfurt. videamur abcdef. Haverc. 14. non scio. Sed si ABDEFGacdef. Vindob. Oxon. Erfurt. nescio, et si λ. non scio. Sed b. 15. et om. Dabce. 16. Non lavo sub noctem Saturnalibus λf. Haverc. 17. attamen lavo et debita hora f. Haverc. sed lavo et debita hora λ. 18. et om. F. Vindob. 19. calorem ABDEFadef. Vindob. Oxon. Erfurt. Gandae. Elnon. Vaticanus unus. colorem Gbc. 20. frigere λ. 21. supremam ABFGcf. Vindob. sub primam Bengert. supra DEabde. Erfurt. Oxon. Vaticanus unus. 22. ubi ABDEFGabcd. Vindob. Oxon. Erfurt. ubi ubi df. Haverc. ubicunque λ. 23. esse λf. Haverc. Pro liberis in F. est liberalibus, in Vindob. liberalis. 24. non ab. 25. admovimus abc. h λ. extat coactis, vos enim non novimus.

„τῆς γὰρ ἐμπορίας οὐκ οὔσης, οὐδ' ἐπιμυγνόντες ἀδελῶς ἀλλήλοις, οὔτε κατὰ γῆν, οὔτε διὰ θαλάσσης.“ Et passim. Hac autem de re diversae fuerunt veterum Christianorum sententiae. (Herald.) Cf. Salmas. de Usuris pag. 660. e. Non labor diluculo Saturnalibus] Tempestiva enim in iis festivitibus convivio adibant, et idcirco maturius lavare oportebat. Nam balnea epulas praecessisse et notum est, et nos quoque olim observabamus alibi. Mortuos autem etiam lavabant, quod et alibi notabamus. [Cf. Becker Gallus II, p. 273 sqq.] Quapropter addit Tertullianus: rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non, inquit, lavamur hora intempestiva, et inde rigorem atque ex rigore pallorem contrahamus; sed lavamur honesta hora et salubri, quae et sanguinem et colorem nobis conservet. (Herald.) Cf. Lips. Excurs. ad Tacit. Ann. XIV. p. 335.

f. quod bestiariis supremam coenatibus mos est] De bestiariis suprema coenatibus memini me legere aliquod apud Plutarchum. Sed locus non est mihi nunc ad manum. Istuc pertinere existimo hunc Apulei locum Miles. IV. [cap. 13.] „Gladiatores isti famosae manus, venatores illi probatae pernicipitatis, alibi noxii, perdita securitate suis epulis bestiarum

saginas instruentes.“ (Herald.) Suidas s. v. Εἰποῖς τὰ τρία παρὰ τῆ ἀδελφοῖς ἐπὶ θάνατον ἀγομένους παρῆσαν ἐξῆν, σίτου καὶ οἴνου πληρωθεῖσι τρία λέγειν ἃ βούλοιντο· μεθ' ἃ φριχδότες ἀπήγοντο τὴν πρὸς θάνατον. Passio SS. Perpetuae et Felicitatis cap. 17. „Pridie quoque cum illa coena quam liberam vocant, quantum in ipsis erat, non coenam liberam, sed agapen coenarent, eadem constantia“ cett. Cf. lo. Guill. Stuckii Antiquit. Conviv. I, 26.

g. viderint qui per capillum odorantur.] Minuc. Fel. Octav. cap. 38. „Quis autem ille qui dubitat vernis iadigare nos floribus, cum capiamus et resum veris et lilium et quicquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? Sin enim et sparsis nitimur, mollibus ac solutis, et sertis colla complectimur. Sane quod caput non coronamus, ignoscite: auram boni floris naribus ducere, non occipiti capillisse solemus haurire.“ Caput non coronasse veterem Christianum notum est. Cyprian. De Lapsis: „Ab impio sceleratoque velamine, quo illic velabantur, sacrificantium capita captiva, caput vestrum liberum mansit. Frons cum signo dei pura diaboli coronam ferre non potuit, coronae se domini reservavit.“ Clement. Alex. Paedag. II, 8. Plura reperit

apud illos coetus ²⁸ venduntur ²⁷ si desideravero, ²⁹ liberius propriis locis ³⁰ sumam. Thura plane non emimus. Si Arabiae utur, ³¹ sciant Sabaei pluris et ³² carioris suas merces Christianis sepeliendis profigari ³³ quam deis fumigandis. Certe, inquit, eorum vectigalia cotidie decoquant: stipes ³⁴ quotusquisque iam? Non ³⁵ enim sufficimus et hominibus et deis vestris menibus opem ferre, nec putamus aliis quam petentibus ³⁶ imperm. Denique porrigat manum Iupiter et accipiat, cum interim nostra misericordia insumit vicatim quam vestra religio tem-
³⁷ Sed cetera vectigalia gratias Christianis agent ex fide

dicantur DFG. 27. quod ego si λ. 28. libentius Gaef. Haverc. 29. de propriis λ. 30. sumam. Thura plane λf. sumam. Thura Haverc. sumanura plane (plane om. c.) de. sumantur plane ABDEF. Erfurt. Vindob. Pamelii libri. sumo. Thura plane bc. Gorziens. sumere plane a. Plane G. 31. [B E F G] λ abcd. Erfurt. Oxon. scient (A φ B D) f. Haverc. 32. carius c. 33. B. 34. cotusquisque F. Vindob. 35. enim om. abc. 36. inpartien- G. Vindob. 37. Sed et cetera Gλ.

liani libro De Corona et in eis adnotaverimus. De formula Tertulliano usitatissima, cf. adnot. corona cap. 13.

ne tamen apud illos coetus ventris in theatris plura edulium gemmata et venditata docebamus ni. (Herseld.)

nt Sabaei] Arabiae sunt thura, im unguenta.

rianis sepeliendis profigari] pendi, insumi, ut plerique in-

atur. Gloss. Philox. „Profiga-
 ραλαμῆνον, καταπονηθέν.“

mm. XVI, 18 „Habebatur non
 t profigator, ut plerique sua
 im, sed erudito luxu.“ Auson.

Odys. 2. „De contamelis do-
 bonorum profigatione questi.“

o profigare pro exigere, requi-
 usu Ictorum. Cod. Theodos.

. 12. de Execut. et Exact. „quid-
 eis exigere seu profigare.“ Ibid.

. 1 „triginta librae — mul-
 te profigentur. Glossar. Philox. :

ada, ἀπαιτητέα. Profigant,
 πωλ.“ Cf. Dirksen Manuale s. v.

re cf. Tertull. De Idol. cap. 11
 si eadem merces, thura dico

peregrinitatis ad sacrificium ido-
 um hominibus ad pigmenta me-

nobis quoque insuper ad sola-
 rae usi sunt.“ De Resurr.

p. 27 „Proinde enim et cor-
 cata condimentis sepulturae mau-
 rumentis sequestrantur.“ La-

. Div. II, 4 „Defunctorum cor-

pora odoribus et pretiosis vestibus illita.“

Cassian. Collat. XV, 3. de monachis Ae-
 gyptiorum: „Corpora mortuorum pig-

mentis condita redolentibus in editoribus
 cellulis reconduntur.“ Cf. inprimis Wal-

chii Dissert. de Mumii Christ. in Com-
 mentat. Goettingens. Vol. III.

1. stipes quotusquisque iam iactat?]

Queruntur ethnici deorum templis in dies
 rariora et minora pendi vectigalia et

vix quemquam iam reperiri qui stipem
 illis iactet. Cf. Plinius ad Traianum:

„Certe satis constat prope iam desolata
 templa coepisse celebrari, et sacra so-

lemnia diu intermissa repeti, passimque
 venire victimas, quorum adhuc rarissi-

mus emptor inveniebatur.“ Arnob. Adv.
 Nat. I, 24 „negliguntur dii, clamitant,

atque in templis iam raritas summa est.“
 De templorum vectigalibus cf. etiam De

Idololatria cap. 17.

m. quam vestra religio templatim.]

Proinde porrigat, ludit Tertullianus, por-

rigat manum Iupiter, si vult aut potest,
 et a nobis accipiat eleemosynam, qua ille

pauper indiget. Neque enim negamus, nos
 plus insumimus atque impendimus pec-

uniae quam vos. Misericordia nostra
 per vicos plus operatur, quam per luxu-

riam vestram in singulis templis profigi-
 gatur. Hanc sacerdotum luxuriam per-

strinxerat modo supra cap. 39. De particu-
 latis denique pro proinde, ex consequenti

posita ex usu Ictorum cf. Dirksen Ma-
 nuale s. v., qui exempla collegit. De

adverbis vicatim et templatim cf. adnot.
 ad cap. 35.

³⁸dependentibus debitum³⁹, ³⁹qua alieno fraudando abstinemus, ⁴⁰ut, si ineatur quantum ⁴¹vectigalibus pereat fraude et mendacio vestrarum professionum^o, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo ceterarum rationum.

Cap. XLIII. Plane ¹confitebor, ²quinam, ³si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri ⁴possint. Primi ⁵erunt lenones, perductores, ⁶aquarioli^a, tum ⁷sicarii, venenarii, magi, item ⁸aruspices, arioli, mathematici. His infructuosos esse magnus ⁹est fructus. Et tamen quodcunque dispendium est rei vestrae per hanc sectam, ¹⁰cum aliquo praesidio compensari potest. ¹¹Quanti habetis, non dico ¹²qui

38. debentibus G. Pro agent in *λcd*. est agunt. 39. quo F. quia G. cum L. 40. at si metiatur F. ut si mereatur G. 41. publico pereat *λ. Haverc.* In L. extat Sed et cetera vectigalia laeduntur. sufficit si cetera. gratias Christianis agunt ex fide dependentibus debitum, cum alieno fraudando abstinemus; ut, si ineatur quantum publico pereat et fraude et mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro ceterarum rationum securitate.

Cap. XLIII. Caput quadragesimum tertium (quod in A. est quadragesimum quartum) in ABDEG. Erfurt. Oxon. Vindob. inscriptum est DE LENOCINIO., in ab. QVI DE CHRISTIANIS CONQUERANTVR. 1. confitebar G. confiteor Oxon. 2. quinam *λ*. quidnam G. qui conqueruntur. Nam *abcd*. 3. si qui *abcd*. 4. possint ABDFd. Vindob. Pamellii libri. possunt E (m. pr.) *Glabcef.* Erfurt. 5. sunt *Fe*. 6. aquariolorum F. equarii olitu G. harioli tum *λ*. moecharioli tum *Fulv. Ursinu.* 7. secarii AF. Vindob. sequarii B. securii G. 8. arioli aruspices *cd. Haverc.* 9. est fructus ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. fructus est *Dabcedf. Haverc.* 10. cum aliquo utique praesidio *λf. Haverc.* Post *usc.* potest in ABDEFG. Oxon. Erfurt. Vindob. alisque incipit novum caput cum inscriptione DE EXORCISMATE. 11. Quanti *ABDEFGλf.* Bongars. Erfurt. Vindob. Quantos *abcde.* Vaticanus unus. 12. iam qui *λf. Haverc.*

n. ex fide dependentibus debitum] De hac Christianorum submissione ac fide Iustin. Martyr Apolog. II. „*φόρους δὲ καὶ εἰσφορὰς τοῖς ὑφ' ἡμῶν τεταγμένοις πειρώμεθα φέρειν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρ' αὐτοῦ.*“ (Herald.)

o. professionum] Professiones sunt denominationes aut descriptiones census. V. interpr. ad Liv. XXXV, 4. et ad Cicer. Verr. II, 3, 47.

Cap. XLIII. a. perductores, aquarioli] Perductores dicti qui blanditiis ac suasionibus mulieres vel etiam viros perducerent atque alienae libidini conciliarent. Horatius Sat. II, 5 „*Putasne Perduci poterit tam frugi tamque pudica?*“ Sic *προαγωγέειν* et *προάγειν* Graeci dicunt. Heliodorus Aethiop. lib. VII. de Iena Theagenis amorem herae suae conciliare conante: „*πνεγμός τοίνυν εἶχε τὴν γοῦν, καὶ ὅλον ἔλυζε τὴν καρδίαν, στοχαζομένη μὲν ὡς συνήσει τῆς προαγωγίας, ἀθθαδιαζόμενον δὲ καὶ διωδούμενον ὄρωσα τὴν πείραν.*“ Nota bellam illam conciliatricem vetu-

lam ab Heliodoro pingi, quales poest omnes illius artis mulieres, Gregorius Nazianz. Panegyrico in Cyprianum: „*πρῶτα προαγωγῆ χρῆται οὐ γυναικῶν τῶν παλαιῶν τῶν πρὸς ταῦτα ἐπιτηδείων.*“ Potest etiam alia esse appellatiois ratio; nimirum quod lenones praeceant viam ac perducant, nisi utrumque simul vis. Ovid. lib. III. Amor. Eleg. 2. „*Ne lenone placet, duce me perductus amator, lanua per nostras est adaperia manus.*“ (Herald.) Ascon. ad Cic. Verr. II, 1, 12. „*Lenones sunt scortorum, perductores etiam invitatum personarum, et in quibus stupra exercita legibus vincuntur.*“ Cf. Buenem. ad Lactant. VI, 17, 19. Aquarioli lenonum sunt famuli, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. V. Festus s. v. cum interpr. p. 332. ed. Lindem. Repet. ad Iuven. Sat. VI, 332. Burm. ad Anthol. Lat. II, p. 505. interpr. ad Petron. Sat. cap. 27. Salmas. ad Vopisc. Caria. cap. 21. et ad Tertull. de Pallio p. 347. Turneb. Advers. XIV, 12. XVIII, 5. Lips. Elect. I, 12.

vobis daemonia ¹³excutiant, non dico iam qui pro vobis
ue vero deo preces sternant ^b, ¹⁵quia forte non creditis, sed
us nihil timere possitis?

At enim illud detrimentum ²reipublicae ³tam grande quam Cap. XLIV.

nemo circumspicit, illam ⁴iniuriam civitatis nullus expendit,
tot iusti impendimur, cum tot innocentes ⁶erogamur. Vestros
am contestamur actus, qui cotidie iudicandis custodiis prae-
, qui sententiis ⁷elogia dispungitis ^b. ⁸Tot a vobis nocentes
criminum elogiis recensentur: quis illic sicarius, quis manti-
s ^c, quis sacrilegus aut corruptor aut lavantium praedo ^d, ⁹quis
etiam Christianus adscribitur? ¹⁰aut cum Christiani suo titulo
atur, quis ex illis etiam talis ¹¹quales tot nocentes? De vestris

antiant ^λ. 14. deo quoque vero preces sternant *F.* quoque deo vero
andant ^λ. 15. quia forte non creditis *om. λf.*

XLIV. *Hoc caput, quod quadragesimum sextum vulgo in libris scriptis
ABDEG. Vindob. Erfurt. Ozon. titulum habet DE CVSTODIIS ETHNICORVM.,
VANTVM INCOMMUDI RESPVBLICA PATIATVR EX MORTE INNOCENTIVM
IANORVM.* 1. Etenim *DG.* 2. rei *F.* 3. tam verum tam grande ^λ
iam *F. Vindob. Pro* expendit in *F. expedit.* 5. cum *om. D.* 6. eroga-
Erfurt. 7. eologia *AB.* eulogia *FG. Vindob., pro more. Ita scriptum
sequentibus.* 8. Quot ^λ. 9. idem etiam Christianus ^{λf. Haverc.} 10.
cum Christiani ^λ. 11. qualis etiam notatur nomine? ^λ.

ces sternant] Inusitate dictum:
applicum est, unde ipsae suppli-
ces sterni a Tertulliano dicuntur.
militatores quoque *inpendunt*, restituitur
testimonium Socrati. „*Dependere et ero-
gare* coniungit Tertullianus Scorpiac. cap.
6 „Sed respice compensationem, cum
caro et anima *dependitur*, quibus in ho-
mine nihil carius est, alterum manus
dei, alterum status, ipsa *dependi* in pro-
fectu, quorum est profectna, ipsa *ero-
gari*, quae lucrifant, eadem pretia quae
et merces.“

[XLIV. a. cum tot iusti impendi-
n tot innocentes erogamur.] *Im-
et erogare* synonyma sunt et
rtullianum. Atque verbi *erogare*
ndere, consumere, perdere pop-
pla aliquot produxi ad Scorpiac.
Addo De Idol. cap. 5 „non ad
em legis sed ad exemplarium
uae,“ quo in loco tamen nescio
it reponendum cum Ios. Scali-
sque *derogationem.* De Spectac.
„Itaque quos paraverant armis
unc et qualiter poterant erudi-
mum ut occidi discerent, mox
ii inferiarum apud tumulos *ero-
pendere* sic usurpatum babes
cion. II, 14. „*impendit* et ipsum
e.“ Ibid. II, 26 „me una cum
nde.“ De Spectac. cap. 19

„tam nocens factus est, ut tam crude-
liter *impendatur.*“ Ad Nat. I, 10 „cum
paenituerit Athenienses damnationis, cri-
minatores quoque *inpendunt*, restituitur
testimonium Socrati.“ *Dependere et ero-
gare* coniungit Tertullianus Scorpiac. cap.
6 „Sed respice compensationem, cum
caro et anima *dependitur*, quibus in ho-
mine nihil carius est, alterum manus
dei, alterum status, ipsa *dependi* in pro-
fectu, quorum est profectna, ipsa *ero-
gari*, quae lucrifant, eadem pretia quae
et merces.“

b. dispungitis.] V. quae adnotavi supra
ad cap. 37.

c. quis manticularius] Festus p. 97:
„Manticularum usus pauperibus in nu-
mis recondendis etiam nostro saeculo
fuit. Unde *manticulari* dicebantur qui
forandi gratia manticulas attractabant,“
ad quae verba v. quae adtulerunt inter-
pretes. Vet. Gloss. in Ang. Maii Auct.
Class. tom. VI, p. 533. et Gloss. Isi-
dori col. 687. ed. Vulcan.: „*Manticulare*,
frandare, decipere.“ Gloss. Arabico-Lat-
tinum col. 707. ed. Valc. et Gloss. Pla-
cidi: „*Manticulatio*, fallacia vel lenoci-
nium.“ Adde interpr. ad Apul. De Mag-
gia cap. 45. et ad Plaut. Capt. IV, 2, 118.

d. lavantium praedo] V. quae adnota-
vero ad De Fuga in Persecut. cap. 13.

semper aestuat carcer^e, de vestris semper metalla suspirant, de vestris ¹²semper bestiae saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt^f. Nemo illic Christianus, ¹³nisi plane tantum Christianus, aut si et aliud, iam non Christianus.

Cap. XLV. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. ¹Innocentiam ²a deo edocti et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab ³incontemptibili ⁴dispectore^a ⁵mandatam. Vobis autem humana ⁶aestimatio innocentiam tradidit, humana item ⁷dominatio imperavit; inde ⁸nec plenae neque adeo timendae estis ⁹disciplinae ad innocentiae veritatem. ¹⁰Tanta est prudentia hominis ad ¹¹demonstrandum bonum quanta auctoritas ad exigendum; tam ¹²illa ¹³falli facilis quam ista contemni. Atque adeo quid plenius, ¹⁴dicere: Non occides, ¹⁵an docere: Ne ¹⁶irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ¹⁷ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an ¹⁸et de maliloquio interdiceret? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriae sinere^b? Dum tamen sciat ipsas ¹⁹leges quoque vestras quae

12. etiam bestiae λ. 13. nisi hoc tantum, aut λf. Haverc.

Cap. XLV. Capitis inscriptio in ABDEGAb. Vindob. Oxon. Erfurt. aliisque et DE INNOCENTIA CHRISTIANORVM. 1. Innocentia F. Vindob. 2. a deo doctus et λ. 3. intemptibili λ. inconceptibili Da. 4. dispectore ABDEFGbdf. Corzian. Elnon. Gandav. Erfurt. Vindob. Vaticanus unus. dispensatore acd. deo doctore λ. 5. praeceptam λ. 6. existimatio c. doctrina λ. 7. damnatio a. 8. nec plane adeo a. plane nec adeo FG. Vindob. 9. o disciplinae Gb. Erfurt. Oxon. 10. Quanta est Haverc. Quanta λ. 11. demonstrandum quid vere bonum? quum (tanta λ) λf. Haverc. demonstrandum veritatem quanta Oxon. 12. ita F. Vindob. 13. falli om. Da. 14. dictum est λf. Haverc. Pro plenius G. habet peius. 15. an vero λf. Haverc. 16. irascaris a. 17. ab oculorum solitaria concupiscentia ABDEFλadef. Erfurt. Vindob. Oxon. Pamellii libri. ab oculis solitariam concupiscentiam Gbc. Corzian. 18. et om. Dab. Haverc. 19. leges quoque ABDEF. Erfurt. Oxon. Vindob. quoque leges abcd. leges G.

e. De vestris semper aestuat carcer] Cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 35. fin. „denique de vestro numero carcer exaestuat; Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.“ Lactant. Instit. Div. V, 9.

f. munerarii noxiorum greges pascunt.] Nempe munerarii et qui munera erant edituri noxios ad gladium redimebant ac saginantur, ut essent robustiores. Tacit. Hist. lib. II. [cap. 88.]: „Singulis ibi militibus Vitellius paratos cibos ut gladiatorum saginam dividebat.“ Cyprianus: „Paratur gladiatorius ludus, ut libidinem crudelium luminum sanguis oblectet. Impletur in succum cibis fortioribus corpus, et arvina assidui nitoris membrorum moles robusta pinguescit,

ut saginata in poenam carius perat.“ (Herald.)

Cap. XLV. a. dispectore] b. c. iudic. De Anima cap. 15 „dispector cordis dom.“ Ad Uxor. II, 8 „Dispectores divinarum sententiarum.“ De Testim. Animae cap. 3 „Sunt qui etsi deum non negant, dispectorem plane et arbitrum et iudicem non putent.“ Sic *dispicere*, quod iudicium est, haud semel usurpatur pro examinare, iudicare. Exempla invenies adscripta ad De Corona cap. 7.

b. an nec vicem iniuriae sinere?] Hoc est iniuriam non inferre, sed nec referre. Sic libro Adv. Marcion. II, 28 „Oculum pro oculo reposcit deus noster, sed et vester vicem prohibens iterabilem magis iniuriam facit.“ Ibid. cap. 18 „in-

ut ad innocentiam pergere de divina lege, ³⁰ ut ²¹ antiquiore
 , mutatas. Diximus iam de ²² Moysi aetate^d. Sed quanta
 itas legum humanarum, ²³ cum illas et evadere homini con-
²⁴ et plerumque in admissis ²⁵ delitescenti, et aliquando con-
 re ²⁶ ex voluntate vel necessitate ²⁷ delinquenti? ²⁸ Recogitate ea
 pro brevitate supplicii cuiuslibet, non tamen ultra mortem
 suri^o. Sic et Epicurus^f omnem cruciatum doloremque de-
 , modicum quidem contemptibilem pronuntiando, magnum
 ion diuturnum. Enimvero nos qui sub deo omnium specula-
 dispungimur^h, quique aeternam ab eo poenam providemus
 , soli innocentiae occurrimus, et ²⁹ pro scientiae plenitudine et
 tebrarum difficultate et pro magnitudine cruciatus non diuturni,

F. Vindob. aut D. 21. antiquiore (antiquiori Vindob.) forma mutatas
 Vindob. Erfurt. antiquioris formae mutatas bd. Gorziens. Vaticanus unus.
 re formam mutatas (AqBD)cf. Haverc. Latinius. antiquiorem formam mu-
 l. antiquioris formas mutatas G. antiquiore ferme mutatas a. Fulv. Ur-
 22. Moysi DEFGAd. Vindob. Erfurt. Pamelii libri. Moysei AB. Moysis aut
 becf. Haverc. 23. cum illas et Fd. Vindob. cum illa sed ABG. Ambros.
 . cum illa sed si E. Erfurt. cum illas etsi d. quam illas etsi e. cum
 si D. cum istas (ista c.) abc. 24. et om. (λ)f. Haverc. 25. delitescenti
 verc. delitescendi ABG. Vindob. Ozon. delitescendi DE. Erfurt. delitescere
 26. ex voluntate ABDEFGAcde. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob. in voluntate ab-
 luntate f. Haverc. Latinius. 27. delinquenti f. Haverc. delinquendi A. de-
 li reliqui. 28. Recogitate ea etiam pro brevitate ADE. Ambros. Erfurt. Ozon.
 . recogitata ea etiam pro brevitate BG. recogitata etiam pro brevitate F.
 Haverc. Recogitata etiam brevitate cde. recogitat etiam pro brevitate ab-
 na etiam pro brevitate f. Recogitate etiam pro veritate λ. Recogitata enim
 a Fulv. Ursinus. 29. pro scientiae (λ)abcdef. Haverc. pro spientie A. m. pr.
 ientiae (prospicienti a D.) ABDEG. Bongars. Ozon. Erfurt. Elnon. Gandav.
 as unus. pro patientiae F. Vindob.

ommissio iniuriae metu vicis oc-
 repastinaretur." Ibid. IV, 31
 scilicet humanitatis istius vicem
 re non possunt. Hanc si Christus
 vetat" cett. Ibid. IV, 16 „Novam
 stentiam docet Christus, etiam
 iuriae cohibens." De Resurr. Car-
 . 8 „enisa Christo reddere vi-
 De Baptismo cap. 12 „Alii plane
 ecte inciant, tunc apostolos vi-
 tismi implese" cett. Apolog. cap.
 laesi vicem referre prohibemur."
 antiquiore forma] Antiquiorem
 appellat Tertullianus quasi ἀγ-
 v. (Herald.)
 ximus iam de Moysi aetate.] Su-
 . 19. De genitivo Moysi cf. Eck-
 l Vossii Aristarch. II, p. 597.
 n tamen ultra mortem reman-
 Examine ea quae dixi, inquit,
 erpendite pro brevitate supplicii
 et, et invenietis inde amplius
 auctoritati legum humanarum.

f. Epicurus] V. Diog. Laert. X, 31, 4.
 Plutarch. De Aud. Poetis p. 36. B. M.
 Antonin. τῶν εἰς ἑαυτὸν VII, 5 et 38.
 Cic. De Finn. II, 7.

g. depretiat] h. e. detrahendo immi-
 nuit, minoris pretii vel momenti facit.
 Ad Nat. I, 10, „nec contenti estis deis
 honorem non habuisse, nisi etiam quem-
 cumque habetis depretiatis aliqua indig-
 nitate." De Spectac. cap. 22 „Amant
 quos multant, depretiant quos probant."
 Ad Uxor. I, 3 „Quod autem necessitas
 praestat, depretiat ipsa." Adv. Marcion.
 I, 6 „si depretiari capit in creatore."
 Sidon. Apollin. Epist. II, 10 „depretiata
 suas turpant pigmenta figuras." Idem
 ibid. II, 10 „Igitur incumbe, neque apud
 te litterariam curam turba depretiet im-
 peritorum." Ex ICtorum libris exempla
 praebet Dirksen Manuale s. v.

h. dispungimur] V. quae adnotavi su-
 pra ad cap. 37.

verum sempiterni, eum timentes quem timere ³⁰debebit et i
timentes iudicat, deum, non proconsulem timentes.

Cap. XLVI. ¹Constituimus^a, ut opinor, adversus omnium criminum ¹tationem, quae Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus statum nostrum, et quibus modis probare ³possimus ita esse ostendimus, ex fide scilicet et antiquitate divinarum litterarum ex confessione ⁴spiritualium potestatum^b. ⁵Qui nos revincere debet, non arte verborum, sed eadem forma^c qua probationem stituimus, ⁶de veritate? Sed dum unicuique ⁷manifestatur nostra, interim incredulitas; dum de bono sectae huius obdit quod ⁸usui iam et de commercio innotuit, non utique d negotium ⁹existimat, sed magis philosophiae genus^e. Eade

30. debebat F. In λ . ista habentur ita verumtamen semper ternum deum ¹quem timere debebit ipse qui iudicat deum non proconsulem timentes.

Cap. XLVI. 1. Constituimus DFGab. Vindob. Constitutum Ambros. Constitui). 2. intationem ADEf. Erfurt. Oxon. Pameliu libri. intemp Ambros. intentionem (B)FGAabcde. Vindob. 3. possumus Gc. Voc. modi 4. spiritalium DFG. 5. Qui nos (vos F.) A β EFGf. Vindob. Erfurt. Quis nos (Aq β BD)abcde. Existat qui nos λ . Haverc. 6. de veritate debet (renidi λ). Sed dum unicuique (dum tamen unicuique λ .) manifestatur nostra, interim λ . Haverc. de veritate debebit reniti. Sed interim f. festetur FG. Vindob. 8. usui ABDEG λ d. Vindob. Erfurt. Gorziens. Gendai alitque. usu Fabcef. 9. existimatis λ .

Cap. XLVI. a. Constituimus] V. quae adnotavi ad De Idolol. cap. 13.

b. spiritualium potestatum.] Daemonum. De his disseruit cap. 23.

c. forma] V. quae adnotata sunt ad De Idolol. cap. 18.

d. obducitur] *Obducere* proprie est adducere in contrariam partem, et hinc Tertulliano fere pro convincere, evincere. Apolog. cap. 50 „Victoria est autem pro quo certaveris obtinere. Ea victoria habet et gloriam placendi deo et praedam vivendi in aeternum. Sed *obducimur*. Certe cum obtinuimus. Ergo vicimus, cum occidimur. Denique *evadimus*, cum *obducimur*,“ quibus in verbis *evadere* et *obduci* opposita sibi esse nemo est qui non videat. Adv. Marcion. I, 21 „Nullam autem apostolici census ecclesiam invenias, quae non in creatore christianizet. Aut si hae erunt a primordio corruptae, quae erunt integrae? Nimirum adversariae creatoris. Exhibe ergo aliquam ex tuis apostolici census, et *obduceris*.“ Ibid. V, 16 „Marcion enim in totum carnis resurrectionem non admittens et soli animae salutem repromittens, non qualitatis, sed substantiae facit quaestionem. Porro et ex his manifestissime *obducitur* quae apo-

stolus ad qualitatem corporis cett. De Pudic. cap. 7 „Decedi paulisper de gradu isto, quo me etiam decedendo commendem, quoque *obduzero* diversae partitionem.“ De Ieiun. cap. que et hinc in alia specie alterae partis *obducitur*, cum dicit De Resurr. Carnis cap. 2 „*obducimus* praescribendo nullus credendum deum praeter creatori et paulo postea „*Obducti* de deo carnis auctore et de Christ redemptore iam et de resurrecti nis revincuntur.“ De Carne Chr. „Hoc quidem capitulo ego pot quum adulteratores eius *obduxer* Hermog. cap. 38 „Et *obduceris* eam infinitam faciens, cum I adscribens intra locum et extra lineam includis.“

e. sed magis philosophiae genus est pars ultima, ubi eorum o exagitat, qui de Christianorum existimabant, eam certe non divino aliquo negotio habenda inter diversa philosophiae generatandam, cum eadem praene p doceant. Haec erat etiam Celsi de qua Origenes lib. I. advers

† philosophi ¹⁰monent ¹¹atque profitentur, innocentiam, iustipatientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur ergo quibus comur de disciplina, ¹²non proinde illis adaequamur ¹³ad licentiam tatemque disciplinae? vel cur et ¹⁴illi, ut pares nostri, non ir ad officia ¹⁵quae non obeuntes periclitamur? Quis philosophum sacrificare aut deierare aut lucernas meridie proferre^f compellit? Quinimmo et deos vestros palam det et ¹⁷superstitiones vestras commentariis quoque accusantibus vobis. Plerique ¹⁸etiam in principes latrant^g sustinent vobis, et facilius statuis et ¹⁹salaris ²⁰remunerantur^h quam bestias pronuntiantur. Sed merito. ²²Philosophi enim non ani cognominantur. ²³Nomen hoc philosophorum daemonia fugat. ²⁵Quidni? cum secundum deos philosophi daemones entⁱ. Socratis vox est: Si daemonium permittat^k. Idem ²⁷et iquid de veritate ²⁸sapiebat deos negans, Aesculapio tamen accuum ³⁰prosecari^l iam in fine ³¹iubebat, credo ob honorem

ent *E. Erfurt.* 11. atque *ABEGf. Ozon. Erfurt. Ambros. et DFabde.*
 12. non (num *E. Erfurt. Ozon.*) proinde illis *ABEFG. Vindob. Ambros. Erfurt.* proinde (perinde *c.*) illis non *Dabde. Haverc.* non proinde *λf. entis (Scioppius emend. de licentia) et immunitate disciplinae λ.* 14. illud
 15. quae nos obeuntes *Da.* quae non obeuntes *c.* 16. vanas prostijpellit *λf. Haverc.* vanas ferre compellitur *G.* 17. superstitiones publicas laris *λ.* 18. etiam principes latrant *Barthius ad Statium tom. II. p. 68. riis G. Lipsius. salutaris c. salaribus F. Vindob.* 20. honorantur *F.*
 21. ad bestias proiciantur. Sed *F.* ad bestias renuntiantur. Sed *Ozon.* is pronuntiantur. Et *Barthius l. l.* bestiis pronuntiantur. Sed *G.* 22. bi: non enim *Dabc.* 23. Nomen enim philosophorum *E. Erfurt.* 24. *l.* 25. Quidni non secundum *G.* Quidni cum etiam *F.* 26. deputant *ed.* qui aliquid *λ.* 28. sapiat *ac.* 29. gallinaceum *om. F. Vindob. galli- λG.* 30. prosecrari *F. Vindob.* 31. mandabat *λ.*

iones: „ἴδωμεν καὶ πῶς τὸν τόπον λέγεται διαβαλεῖν, τῷ ἵνα καὶ πρὸς τοὺς ἀλλήλους ρους ὡς οὐ σεμνὸν τι καὶ καιθῆμα.“ Sane Christiani ipsi e suae genus sectam appella- voce hoc loco utitur Tertullia- liis infinitis, videntur huic opi- am dedisse. (Herald.)

acernas meridie vanas proferre] Cerda: Ramosissimas lucernas et clarissimas, ita ut et dies ar et veluti claritudine sua non solis falgor. Cf. supra cap. 35.

in principes latrant] Philo- contumacia pluribus notata est. am omnino pertinet quod scribit s in *Vespasiano* [cap. 13.]: „De- Cynicum in itinere obvium sibi nationem se neque assurgere lutare se dignantem, oblatran-

tem etiam nescio quid, satis habuit canem appellare.“ (Herald.)

h. salariis remunerantur] Cf. *Diog. Laert. X, 9. Lucian. Eunuch. cap. 3., Philostrat. Vitt. Sophist. I, 8, 2. p. 490. ed. Olear., Tatian. Orat. ad Graecos cap. 32. Jul. Capitolin. Vit. Antonini p. 21. C. ed. Salmas., ad cuius verba v. Salmasii adnot. p. 72. et Casauboni pag. 76. Socratem status honoratum fuisse legimus supra cap. 14.*

i. Quidni? cum secundum deos phi- losophi daemones deputent.] Cum deos ipsos, inquit, coelo pellant, dum destrunt, quid iidem ni possunt corporibus pellere daemones, quos proximo loco post deos recensent?

k. Si daemonium permittat.] Cf. su- pra cap. 22. et *De Anima cap. 1. Plato Apol. p. 31. D. Phaedr. p. 242. cum interpr. Cic. de Divin. I, 54.*

l. prosecari] Cf. de hoc sacrorum vo-

patris eius, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem inconsideratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro qui negabat deos esse. ³²In quantum odium flagrat ³³veritas, in tantum qui eam ex fide^o praestat offendit; qui autem adulterat ³⁴et adfectat, hoc maxime nominis gratiam pangit ³⁵apud insectatores veritatis. ³⁶Quam ³⁷inlusores et ³⁸corruptores ³⁹inimice philosophi adfectant veritatem et adfectando corrumpunt, ut qui gloriam captant, Christiani ⁴⁰et necessario appetunt et integre praestant, ut qui ⁴¹saluti suae curant. Adeo neque de ⁴²scientia neque ⁴³de disciplina, ut putatis, ⁴⁴aequamur. Quid enim Thales ille princeps ⁴⁵physicorum sciscitanti ⁴⁶Croeso de divinitate certum renuntiavit, commeatus deliberandi saepe ⁴⁷frustratus? Deum quilibet opifex Christianus et invenit et ostendit et exinde totum quod ⁴⁸in deum quaeritur re quoque ⁴⁹adsignat; licet Plato adfirmet ⁵⁰factitorem universitatis neque ⁵¹inveniri facilem et inventum enarrari ⁵²in omnes ⁵³difficilem. Ceterum si de pudicitia ⁵⁴provocemus, lego partem

32. In quantum odium flagrat (fragrat F. fragrat Vindob.) ABDEFGlaf. Erfurt. Oxon. Vindob. Gandav. Elnon. Bongars. In quantum odio flagrat bede. 33. in tantum veritas qui D. 34. et adfectat om. f. 35. apud om. E. Erfurt. 36. Quam ABDEG. Vindob. Erfurt. Oxon. qua abcde. Haverc. Verba Quam inlusores et corruptores inimice om. f. In F. pro Quam inlusores et corruptores est et corruptores. 37. et illusores λ. Haverc. 38. contemptores λ. Haverc. 39. inimice ABDE. Vindob. Erfurt. inimici λ. Imminute F. in . . . . G. mimice E (in marg.) abcde. Haverc. 40. et ABDEF. Erfurt. Oxon. Vindob. Bongars. Omissit. G. cum abcde. 41. salutis FG. Vindob. 42. conscientia FGbc. Gorsiens. Vindob. Pamelii aliquot libri. 43. de disciplina (Aβ)FGλdef. Vindob. Pamelii aliquot libri. disciplina (AφBD)Eabc. Oxon. Erfurt. Gorsiens. 44. aequamus Haverc. 45. philosophum F. 46. Croeso de om. G. Croeso om. Oxon. item in seqq. voc. certum. 47. frustratus F. frustratur Gandav. 48. in deum ABFG. Oxon. Erfurt. Bongars. in deo DEabf. Haverc. a deo cde. 49. affirmat G. 50. factorem F. Vindob. factitorem G. 51. invenire facile F. Vindob. invenire facilem G. inveniri facile λ. 52. in omnes om. Oxon. 53. difficilem esse (ē Vindob.) F. Vindob. difficile λ. In G. voc. difficilem omissum est. 54. provocemus ABDEGde. Oxon. Bongars. Pamelii libri. provocemur Fabef.

cabulo Brisson. de Form. p. 24. et Drakenb. ad Liv. XXV, 16. Buenem. ad Lactant. Inst. Div. III, 20. et IV, 27. De re v. Plat. Phaed. p. 118. A. et ibi Wyttenbach.

m. sapientissimum omnium cecinit.] V. Platon. Apolog. p. 21. A. Diog. Laert. II, 5, 18. cum interpr. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 13., ubi multa congresserunt editores.

n. flagrat] h. e. accensa est, laborat. „Veritas odium parit“ Terentii est.

o. ex fide] Cf. quae adnotavi supra ad cap. 2.

p. ut qui saluti suae curant.] Gell. N. A. XVII, 9 „qui rebus eius absentis curabant.“ Apul. De Deo Socr. cap. 2

„in iis rebus, quibus singuli curant“, ad quem locum plura eius structurae exempla attulere interpretes.

q. commeatus deliberandi saepe frustratus?] Etiam Ad Nat. II, 2. de Thelete et Croeso narratur quod Cic. de Nat. Deor. I, 21. et inde Minuc. Felix Oct. cap. 13. Simonidem referunt Hieroni respondisse. De voca commatus adnotatum erit ad De Fuga in Persec. cap. 9.

r. re quoque adsignat] Non solum ostendit deum, sed re manifesta quoque probat atque demonstrat qualem esse necesse sit illum, ut deus sit.

s. enarrari in omnes difficilem.] Plato Tim. p. 28. C. „τὸν μὲν οὐκ ἀνοσιφί-

iae Atticae, in Socratem ⁵⁵ corruptorem adolescentium ⁵⁶ pro-
mum. ⁵⁷ Sexum nec femineum mutat Christianus. Novi et
n meretricem Diogenis supra ⁵⁸ recumbentis ⁵⁹ ardori subantem,
et quendam ⁶⁰ Speusippum de Platonis schola in adulterio
se. Christianus uxori suae ⁶¹ soli masculus nascitur. Demo-
⁶² excaecando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia
e non posset ⁶³ et doleret si non esset ⁶⁴ potitus, ⁶⁵ inconti-
i emendatione profitetur. At Christianus salvis oculis ⁶⁶ femi-
non videt; animo adversus libidinem caecus est. Si de pro-
defendam, ecce lutulentis pedibus ⁶⁷ Diogenes superbos Platonis
dia superbia ⁶⁸ deculcat: Christianus ⁶⁹ nec in pauperem su-

uptor *λ. Haverc.* 56. pronuntiatum *ABEFG. Erfurt. Vindob.* pronunciatum
c. pronunciatam *Dabede.* 57. Christianus adsexum (ad sexum *λ. Haverc.*)
moe mutat *λ. Haverc.* 58. recumbentis *ABEFG. Ozon. Erfurt.* recon-
indob. recubantis (*ΑφΒD*) *abcde.* 59. ardorem *ABDEGabcde. Vindob. Ozon.*
ardori *λ. Haverc.* 60. Speusippum *ABEG.* Speudippum *λ.* 61. perisse
Vindob. Erfurt. 62. solius *Ozon.* 63. exsecando *Erfurt. Pro Democritus*
et Democretus. 64. sed *F.* sed et *Vindob.* In *λ. verba* et doleret si
t potitus non comparent. 65. potius *FG. Vindob.* 66. in nocentia *G.*
nam *DGbcde.* 68. non om. *DGabcde. Voc. animo om. G.* 69. Diogenis
70. decalcat *λ.* conculcat *F. Vindob.* Pro alia in *E. m. sec. extat* alta
contumeliosus in pauperem *λ.*

ἐφα τοῦδε τοῦ παντός εὐρεῖν
καὶ εὐρόντα εἰς πολλοὺς ἐκ-
ἀδύνατον. Cf. Cic. De Nat.
12. Id. De Univ. cap. 2. Apul.
1. Plat. 1, 5. Minuc. Fel. Octav.
cum interpr. r.
antiatum.] In Socratem qui cor-
adolescentium pronuntiatas est.
um non ceperunt qui pronuntia-
igendum putarunt.
um nec femineum mutat Chri-
Christianus una femina, et quae
, contentus est. *Sexus femineus*
h. l. pro ipsa femina.
ori subantem] De verbo *subare*
rr. ad Apul. de Magia cap. 38.
nob. Adv. Nat. 1, 2. Cum Laide
uisse Diogenem testes sunt Lu-
: Hist. 11, 18. Athen. Deipnos.
588. schol. ad Arist. Plut. p.
Remsterh., cum Phryne, prae-
illianum, quod sciam, nemo.
adulterio perisse.] Erroris con-
rtallianum los. Scaliger ad En-
ron. p. 125. Diog. Laert. IV, 3.
lios narrare Speusippum moe-
semio confectum mortem sibi
onoscivisse, alios pediculis effere-
as vitam illi ereptam. Nicolao
ry videtur Tertullianus non si-
Speusippum in adulterio depre-
aniam egisse, sed ad suam

usque mortem in adulterio volutatum.
De Speusippi libidine cf. etiam Athen.
Deipnos. XII. p. 546.

x. masculus nascitur.] Agnoscis Ter-
tullianum in verbis Minucii Fel. Octav.
cap. 35 „Vos enim adulteria prohibetis
et facitis: nos uxoribus nostris solum-
modo viri nascimur.“

y. emendatione profitetur.] De causa
voluntariae huius excaecationis cum Ter-
tulliano consentit solus Vincentius Bel-
lor. Spec. Doctr. V, 98. 178., Gell. N.
A. X, 17. Diog. Laert. IX, 43, 3. Cic.
de Finn. V, 39, 87. Plut. *περί πολυ-
πραγμοσύνης* p. 521. C. (cf. Hieron.
adv. Iovin. II, p. 203. et Epist. 55. ad
Abigaum p. 589.) diversi abeunt. *Emen-
datio* pro poena. Sic De Spectac. cap.
19 „Certe quidem gladiatores innocen-
tes in ludum veniunt, ut publicae vo-
luptatis hostiae fiant. Etiam qui dam-
nantur in ludum, quale est, ut de le-
viore delicto in homicidas *emendatione*
proficiant?“

z. At Christianus salvis oculis femi-
nas non videt] Ad concupiscendum sci-
licet, quo sensu videre lex vetat. (Rigalt.)
Verte: Der christ dagegen sieht keine
weiber (in den weibern) und behält seine
augen unverletzt.

a. deculcat] V. Diog. Laert. VI, 4, 25.

perbit. Si ⁷²de modestia certem, ecce Pythagoras apud ⁷³Thurios, ⁷⁴Zenon apud ⁷⁵Prienenses tyrannidem ⁷⁶adfectant^b: Christianus vero nec ⁷⁷aedilitatem. Si de ⁷⁸aequanimitate congrediar, Lycurgus ⁷⁹apocarteresin^a optavit, quod leges eius Lacones ⁸⁰emendassent: Christianus etiam ⁸¹damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum ⁸²hostibus denegavit^d: Christianus ⁸³et extra fidelis vocatur^e. Si de simplicitate consistam^f, Aristoteles familiarem suum ⁸⁴Hermian turpiter ⁸⁵loco excedere fecit^g: Christianus nec inimicum suum laedit. Idem Aristoteles ⁸⁶tam turpiter Alexandro regendo potius ⁸⁷adolatur^h, ⁸⁸quam Plato a Dionysio ventris gratia ⁸⁹venditaturⁱ. Aristippus in ⁹⁰purpura sub magna gravitatis ⁹¹superficie

72. de mestitia G. domesticam F. *Vindob.* 73. Thyrios d. tyrios *ABDEFG. Vindob. Erfurt.* 74. Zeno *cd.* 75. priennenses *AßEFG. Vindob. Erfurt.* 76. affectat G. 77. civilitatem E. *Erfurt.* civitatem Da. *Vaticanus unus.* 78. animi sequitate *λf. Haverc.* 79. apocarteres (apocartores *Erfurt.*) inoptavit *ABE. Erfurt.* apocartesin optavit D. apocarceres inoptavit G. apo carceres inoptavit F. *Vindob. ἀποκαρτερεῖν* optavit *liber Contii, teste Rigaltio.* 80. emendaverint *λ.* 81. emendatus *Oxon.* Pro etiam in F. est vero. 82. hostibus denegavit *ABDEFGabde. Oxon. Erfurt.* hospitibus denegavit *λ. (Vindob.) Haverc.* denegavit hospitibus *f.* 83. et *ABEFGf. Vindob. Erfurt.* etiam *Dabcde. Haverc.* 84. Hermian *ABEG. Erfurt.* heriman F. *Vindob.* Hermiam *Dabcdef. Haverc.* 85. toro scribi solebat *Havercampi. In G. mendose scriptum est hermiastra pitriculo.* 86. tam indecore Alexandro *λ. Haverc.* 87. adolatur A., pro more. adulatus E. *Erfurt.* Pro regendo *λ. habet resp.* 88. quam Plato a Dionysio *ABDEFGabcde. Oxon. Erfurt. Vindob.* quam Dionysio *λ. quam Plato Dionysio f. Haverc.* 89. venditatur FG. 90. purpura *Aß.* 91. superstitione potatur F. superstitione ne potatur *Vindob.*

Tertull. De Pallio cap. 4. Hieronym. Adv. Iovin. I, 15.

b. tyrannidem adfectant] De Pythagora v. Diog. Laert. VIII, 21, 39 et 40. cum interrpr. Plutarch. De Socr. Daem. p. 583. A. Cf. interrpr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 40. Zenonem aliquem philosophum Priensium tyrannidis studiosum praeter Tertullianum nemo commemorat.

c. Lycurgus apocarteresin] Adv. Marcion. I, 14 „Hypocrita, ut apocarteresi probes te Marcionitam.“ Cf. Davis. ad Cic. Tusc. I, 34. De morte Lycurgi cf. supra cap. 4.

d. hostibus denegavit] Neque hoc praeter Tertullianum ullus scriptor narrat.

e. Christianus et extra fidelis vocatur.] Christiani inter sese ab verae fidei regula fideles vocantur. Sed et ab aliis extra Christianos, hoc est ab iis etiam qui non sunt Christiani, fideles pronuntiantur, quod nemini fidem fallerent, nec depositum appellati abnegarent. Hoc sibi compertum etiam ex iis, qui Christum negaverant, Plinius Traiano scripsit. (Rigalt.) Extra h. e. inter extraneos, ut solet loqui Tertullianus. Cf. adnot. ad cap. 9.

f. consistam] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 13.

g. Aristoteles familiarem suum Hermian turpiter loco excedere fecit] Quia his verbis significet Tertullianus mendamus, cum reliqui scriptores taceant. De Aristotelis et Hermiae familiaritate librum scripserat Apellicon Teius, teste Aristocle peripatetico apud Euseb. Praepar. Evang. XV, 2. Nihil est interim Havercampi emendatio toro pro loco, innotentis scilicet narratiuncula ab Diogene Laertio V, 5, 3. prolata, qui refert Aristotelem adamasse Hermiae, Atarnesium tyranni, concubinam eamque ab illo sibi permissam in matrimonium duxisse.

h. Alexandro regendo potius adolatur] De Aristotele Alexandri adolatore praeter Tertullianum testis est etiam Tatian. Orat. ad Graec. cap. 3.

i. quam Plato a Dionysio ventris gratia venditatur.] Cf. Diog. Laert. III, 19. Plutarch. Dion. cap. 5. Diodor. Sic. IV, 7. Corn. Nep. Dionys. cap. 2. Senec. Epist. cap. 47. Lactant. Inst. Div. III, 24. Tatian. Orat. ad Graec. cap. 3. Cyrill. c. Julian. II, p. 300. Theodoret. de Virt. Activa tom. IV, p. 674.

tur², et ³Hippias dum civitati insidias disponit, occiditur¹.
ro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam ⁴temptavit
ianus. Sed ⁵dicet aliquis etiam de nostris ⁶excedere quos-
a regula disciplinae. Desinunt ⁷tamen ⁸Christiani haberi
⁹nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine et
re sapientiae ¹⁰perseverant. ¹¹Adeo quid simile ¹²philosophus
istianus? ¹³Graeciae ¹⁴discipulus et caeli? famae negotiator ¹⁵et
? verborum et factorum operator¹⁶, ¹⁷et rerum aedificator et
uctor? amicus et inimicus erroris? veritatis ¹⁸interpolator et
itor ¹⁹et expressor²⁰, et furator eius et custos?

ydias AB. et hidias D. Vaticanus unus. et hydias E. Oxon. Erfurt. ichti-
ichthylias Vindob. ichtidias Vaticanus alter. iethydias Gandav. Elnon.
i G. ychthys λ. 93. Christianus tentavit ed. 94. diceret F. 95. exci-
etiam excedere D. Pro a regula in G. est regulam. 96. tamen ABDFGf.
bede. (Vindob. Oxon.) Erfurt. 97. haberi Christiani F. Vindob. hebrei
ni G. Voc. haberi om. ac. 98. nos c. 99. honore ABDFG. Erfurt. Vira
a honore (AφBD)abcdf. Haverc. 1. perseverant apud vos. Flf. 2. Adeo
DEGLabf. Gorsiens. Erfurt. Vindob. Ideo quid F. Quid adeo eae. 3. phi-
s et Christianis Da. 4. gretie A. gratiae Ga. gracie F. gre Vindob.
pulis a. 6. et salutis vitae λ. et salutis f. Haverc. 7. et om. bcdf.
uctor AG. distractor B. In λf. Haverc. extat destructor, et (et om. f. Haverc.)
lator erroris, et integrator veritatis, furator eius et custos? Pro destructor,
in G. est amicus distractor. 9. interpellator FG. Vindob. 10. et ex-
om. d.

potatur] De Aristippi mollitie et
v. Diog. Laert. II, 66 sqq. cum
r. Cf. Tatianus l. I.: „*Ἀριστιπ-
πορφυρίδι περιπατῶν ἀξιο-
ῆστωτέυσαστο. Πλάτων φιλοσο-
πῶ Διονυσίου διὰ γαστριμαρ-
πιπράσαστο, καὶ Ἀριστοτέλης
ς ὄρον τῆ προνοίᾳ θεῖς καὶ
βαιμονίαν ἐν οἷς ἠέσαστο πε-
ως λίαν ἀπαιδέυτως Ἀλέξαν-
ε μεμνημένος μειράκιον ἔκο-
ι.*“ En Tertulliani fontem.

Hippias dum civitati insidias dis-
occiditur.] Tertullianus confan-
pnam Eleum sophistam, (de quo
um in Actis Novis Soc. Traiect.
p. 182.) cum Hippia Pisistrati

famae negotiator et vitae?] Phi-
s gloriae solam captare dice-
a, unde et eos „gloriae anima-
pellat libro de Anima [cap. 1.].
mus adv. Pammachium: „Plus
hristi discipulus praestare quam
philosophus, gloriae animal et
is aurae atque rumororum venale
um.“ Idem Consolat. ad Iulia-
Philosophus, gloriae animal et
is aurae vile mancipium.“ (He-

n. verborum et factorum operator]
Hoc idem de philosophis dicebat Philo
περὶ ἀποικίας, eos quidem verbis praes-
tare, sed opera eorum nulla extare:
„*Σοφισταὶ δὲ ἀντὶ φιλοσόφων ἀνευ-
ρίσκονται. τούτων ὁ μὲν λόγος ἐπαι-
νετὸς, ὁ δὲ βίος ψεκτὸς ἐστι. δυνατοὶ
μὲν γὰρ εἰπεῖν, ἀδύνατοι δὲ εἶσι πράτ-
τεω τὰ βέλτιστα.*“ Eleganter eodem
libro appellat eos *λογοπώλας* καὶ *λογο-
θήρας*, qui circa verba tantum haeren-
tes atque inde lucrum captantes cetera
quae sunt praecipua et ad hanc vitam
instruendam plane necessaria insuper
habeant. „*Οὕτω καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ,*
inquit verbis elegantissimis, *λογοπώλας*
καὶ *λογοθήραι* τινες αὐτὸ μόνον εἰσὶν,
τῶν ἀρῶστημάτων γέμοντα βίον θε-
ραπεύειν οὔτε ἐθέλοντες, οὔτε ἐπιτη-
δεύοντες, ἐκ πρώτης δὲ ἡλικίας ἄχοι
γέρας ἐσχάτου γνωσιμαχοῦντές τε καὶ
σκιμαχοῦντες οὐκ ἐρωθριώσω, ὥστερ
τῆς εὐδαιμονίας ἐπὶ ὀνομάτων καὶ
ῶμάτων καὶ ἀπεραντῶ καὶ ἀνηνῶν
περιμεγρία κειμένης.“ (Herald.)

o. veritatis interpolator et integrator
et expressor] Interpolatorem veritatis Con-
stantinum Imperat. appellat Lucifer Ca-
larit. pro Athanasio lib. I „inimicus dei,
hostis Ecclesiae, veritatis interpolator,

Cap. XLVII

¹Antiquior omnibus veritas, nisi fallor, et hoc mihi proficit antiquitas ²praestructa divinae litteraturae, ³quo facile credatur thesaurum eam fuisse ⁴posteriori cuique sapientiae. Et ⁵si non onus iam voluminis temperarem, ⁶excurrem in ⁷hanc quoque probationem. Quis poetarum, quis sophistarum, qui non ⁸omnino de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur ⁹philosophi situm ingenii sui rigaverunt, ¹⁰ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis. Inde, ¹¹opinor, ¹²et ¹³a quibusdam ¹⁴philosophia quoque eiecta est, a ¹⁵Thebaeis dico, ¹⁶et a ¹⁷Spartiatibus et ¹⁸Argivis, dum ¹⁹ad nostra ²⁰conantur^b, ²¹et homines gloriae, ut diximus, et eloquentiae solius libidinosi, si quid in ²²sanctis scripturis offenderunt ²³digestis, ²⁴ex

Cap. XLVII. 1. Antiquior omnibus veritas (veritas om. cd.), nisi (ni Dabede.) fallor, et hoc (hic G. hec F.) mihi proficit ABDEFGabe. Ambros. Oxon. Erfurt. Vindob. In libris scriptis distinctio fere est custos antiquior omnibus. nisi fallor cett., in a. custos antiquior omnibus ni fallor? cett. In λf. Haverc. extat Adhuc enim mihi proficit. 2. structa Oxon. 3. quo (quod Oxon.) facile credatur ABDEFGade. Oxon. Vindob. Erfurt. quo facile credam Dabe. 4. posteriori om. Haverc. 5. si non onus tamen voluminis Da. si onus iam voluminis F. 6. excucarrissem λ. etiam excurrem Dabede. Haverc. 7. hac λ. 8. omnium Fulv. Ursinus. Voc. omnino om. λf. Haverc. 9. et philosophi λf. Haverc. 10. ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis om. f. Num (Nam Haverc.) quia quaedam de nostris habent, ea propter nos comparent illis. λ. Haverc. 11. opinor om. f. 12. et om. G. 13. a om. F. Vindob. 14. philosophia quoque eiecta est ABDEFG. Oxon. Erfurt. Vindob. quoque eiecta philosophia Dabef. quoque philosophia eiecta est c. philosophia legibus quoque eiecta est λ. Haverc. 15. Thebaeis ABDEFGade. Oxon. Erfurt. Vindob. Thebanis abcf. Thebis D. 16. et a βDEFG. Vindob. Erfurt. Ambros. et ab λ. a (AqBD)abcdef. Haverc. 17. spartiatis Aq. 18. Argaeis λ. Haverc. 19. a vestra Da. nostra cd. auram E. Erfurt. 20. contaminantur cf. Fulv. Ursinus. 21. Sed λf. ut Ambros. 22. scripturis sanctis BFG. Vindob. Voc. scripturis om. λf. Haverc. 23. de gestis F. Vindob. 24. ex proprio instituto opa. ex proinstituto ABE. Oxon. Erfurt. ex inprostituto DGa. et pro instituto F. Vindob. pro instituto (λ?)bcde. exinde regestum pro instituto f. Haverc., cum Fulvio Ursino.

pravitatis concinnator, iniustitiae amator^c cett. Cf. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 7. „Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat.“ De Spectac. cap. 2 „Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem.“ De Test. Animae cap. 3 „quem nos dicimus malitiae angelum, totius erroris artificem, totius saeculi interpolatorem.“ De Cultu Fem. II, 8 „Sic a diabolo esse intelleguntur, ab interpolatore naturae.“ De Anima cap. 16. (diabolus) „fragmentariae segetis nocturnam interpolatorem.“ „Veritatis expressor“ est interpres veritatis.

Cap. XLVII. a. Thebaeis] Spartian. Nigro cap. 12 „a rege Thebaeorum.“ Claudian. Idyll. I, 91 „columnae Thebaeo monte revulsae.“ Cf. Salmas. ad Tertull. de Pallio p. 129. Athenacus pro

Atheniensis est apud Lucret. VI, 749. Plin. Hist. Nat. VIII, 11, 12 et aliis locis. Argaeis pro Argivis habet hec Tertulliani loco liber Fuldensis. Cf. Salmas. l. l. Ceterum Athenis pulsos esse philosophos lege Sophoclis, Amphiclidis filii, constat ex Athen. Deipnos. XIII, 9, p. 610. Diog. Laert. V, 38. De Spartanis cf. Perizon. ad Aelian. Var. Hist. XII, 50. et De la Nauze sur l'état des sciences chez les Lacédémoniens in Mém. de l'Acad. des Inscr. tom. XIX, p. 166 sqq. De legibus Thebanorum vero et Argivorum contra philosophos latis omnino ignoramus.

b. dum ad nostra conantur] Dum aliquid de nostro sapere volant. (Haverc.) Cf. supra cap. 40 „Olet adhuc incendio terra, et si qua illic arborum poma, conantur oculis tenuis, ceterum contacta cinerescunt.“ Conari est igitur h. l. imitari, persequi, adfectare aliquid.

o instituto^o curiositatis²⁵ ad propria opera verterunt, neque credentes divina esse, ²⁶quo minus interpolarent, neque satis gentes, ut adhuc tunc ²⁷subnubila, etiam ipsis Iudaeis obum- quorum propria videbantur. ²⁸Nam et si qua simplicitas ritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata ²⁹mu- per quod ³⁰in incertum miscuerunt^o etiam quod invenerant . Inventum enim solummodo ³¹deum non ut invenerant dis- runt, ut et de qualitate et de natura eius ³²et de sede ³³dis- . Alii incorporealem ³⁴asseverant, alii corporalem, ut tam ci quam Stoici⁶; alii ex atomis, alii ex numeris, ³⁷qua Epi-

propria opera *AφBDEFG(A)bd. Oxon. Erfurt. Vindob. Pamelii libri.* ad propria . *Haverc.* 27. credentes divina esse quo minus interpolarent *om. F. s om. G.* 28. quo minus interpolarent, neque satis intellegentes, ut ad- : subnubila, etiam ipsis Iudaeis obumbrata, quorum propria *om. G.* 29. ilo *Fab. sublimia c.* 30. nam et qua (quae *G. quia F.*) *FG. Vindob.* 31. *ABDEFGabcde. Bongars. Oxon. Erfurt. Vindob.* nutabat *FAf. Haverc.* 32. in . *Δf. Haverc.* incertum reliqui. 33. deum nostrum non λ. 34. et de . *c.* et de *se F.* et de *Vindob.* 35. disputent *G.* 36. adseverant, alii em ut tam Platonici quam Stoici *ABDEFGabcde. Erfurt. Oxon. Vindob.* asse- vera Platonici et Stoici λ. asseverant, alii corporalem qua Platonici et asseverant, alii corporalem, qua Platonici, qua et Stoici *Haverc.* 37. *Δf. Vindob. Haverc.* sicut *DGabcde.*

proprio instituto] Ita emendavi. bri praebent *ex proinstituto*, quod ritum est *ex breviata scriptura instituto*. Nihil vocabulum est *istum*, quod Fr. Junius interpre- reconceptum vel ante informa- nimo institutum curiositatis, ex pturas sacras illi digerunt dis- se, ut ad propria opera ex in- certant. Est enim, pergit, pro- m animi sive voluntatis, ut men- raeiudicium.“ Tertulliani verba : „Daher also haben die philo- den durst ibres geistes gestillt, as, was sie von dem *unstrigen* was eine ähnlichkeit mit *ihnen* t. *Darum*, glaube ich, ist auch igen die philosophie verbannt nämlich von den Thebäern und m und Argivern, weil sie (die hen) sich an das *onstrige* mach- als menschen des ruhms, wie gt, und nach blosser beredt- löstern, wenn sie auf etwas in dem geordneten zusammen- r heiligen schriften, dies (her- sen und) nach der der wissbe- mthämlichen art und weise ih- men werken zugewandt haben, angsam gläubig an dessen gött- um es nicht zu verfalschen, hinreichend verstehend, wie es

nun einmal noch damals halb unklar, ja den luden selbst verschleiert war, als deren eigenthum es doch erschien.“ Lu- dit videlicet Tertullianus opinando phi- losophos pari cum Christianis poena no- tatos, quia eorum doctrinam quodam- modo secuti essent. Vocem *digestis* cave ne cum Fr. Junio aliisque ad sequentia trahas. Oppositio est sanctorum scri- pturarum *digestarum* et *excerptarum*. Qui enim ordinem scripturae tollit proque curiositatis lubitu hinc inde excerptit, si quid offendit, quod in proprium vertat, etiam tollit originalem fidem, adeo ut recte interpolator dici possit.

d. mutabat] Hanc veram arbitror le- ctionem. Nam quae iis non satis place- bant, ea mutabant atque interpolabant. (Herald.)

e. in incertum miscuerunt] Posset de- fendi scriptorum auctoritas in praepo- sitionem tollens. Ipso enim miscendo in- certum fit iam quod certum erat.

f. disceptent.] Philosophi, cum deum invenissent, simplicem humanisque sen- sibus maiorem et incomprehensibilem, non ut invenerant disputaverunt, sed ipso invento non contenti adeo aberrarunt, ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptent.

g. ut tam Platonici quam Stoici] De Stoicorum deo corporeo v. Lips. Phy-

curus et Pythagoras^h, ³⁸ alius ³⁹ ex igni, ⁴⁰ qua ⁴¹ Heraclito ⁴² visum est: et Platonici quidem curantem rerum^k, contra Epicurei otiosum et ⁴³ inexercitum, et ut ita dixerim, ^{43b} neminem humanis rebus^l; positum vero extra mundum ⁴⁴ Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo ⁴⁵ intra id maneat ⁴⁶ quod regat. Sic et de ipso mundo natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit, variant^m. Sic et ⁴⁷ de animae statu, quam alii divinam et aeternam, alii dissolubilem contendunt, ut quis sensit, ita ⁴⁸ et intulit aut reformavit. Nec mirum, si vetus ⁴⁹ instrumentumⁿ ingenia philosophorum interverterunt. Ex horum semine ⁵⁰ etiam nostram hanc novitiolam paraturam^o viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt^p et de una via ⁵¹ obliquos multos ⁵² et inexplicabiles tramites

38. alius *AFA*. *Vindob.* alii *BDEGabcdef*. *Erfurt.* *Oxon.* 39. ex igni *ABE*. *Vindob.* *Erfurt.* ex igne *DFGabcdef*. *Haverc.* igni λ . 40. qua *ABEF* *laq.* *Erfurt.* *Vindob.* qualiter *DGbcde*. 41. Heraclito λ *cd*. 42. visum et Platoni: et quidem curantem rerum factorem et actorem rerum contra Epicuri otiosum et inexercitatum et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis λ . 43. inexercitatum *GA*. 43b. immenem ab humanis *Fulv. Ursinus*. 44. Stoici — — intra mundum *om. D*. 45. intra id *ABEFG*. *Erfurt.* *Vindob.* intra illud *Dabcdef*. *Haverc.* 46. quos *ABEC*. *Erfurt.* 47. deam maiestatem *E. Erfurt.* 48. aut intulit quid aut λ . intulit aut *Dabcd*. 49. testamentum *F*. 50. etiam *ABFGf*. et *DEabcde*. *Erfurt.* *Oxon.* *Vindob.* Pro semine in *B*. est femine, in *G*. foeminae. 51. aliquos multos *E. Erfurt.* *Oxon.* 52. et inexplicabiles tramites sciderunt *ABEf*. (*Vindob.*) *Erfurt.* tramites et inexplicabiles exciderunt λ . et inexplicabiles sciderunt *F*. et inestimabiles tramites exciderunt *G*. tramites et inexplicabiles sciderunt *Dabcde*.

siol. Stoic. I, 8. Menag. ad Diog. Laert. VIII, 135 sqq. De Platoniorum deo incorporeo v. interpr. ad Cic. De Nat. Deor. I, 12. Plat. Tim. p. 51. A. Diog. Laert. III, 77. Maxim. Tyr. Dissert. I. *περὶ τοῦ τίς ὁ θεὸς κατὰ Πλάτωνα*; Alcim. Doctr. Plat. cap. 10. Apul. de Dogm. Plat. I, 5. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. et ibi interpr.

h. qua Epicurus et Pythagoras] De Epicuri de deo opinione v. Diog. Laert. X, 139. Cic. De Nat. Deor. I, 10 sqq. Lucret. V, 157 sqq. De Pythagorae v. Diog. Laert. VIII, 25 sq. cum interpr., Plut. De Placit. Philos. II, 3. 6.

i. qua Heraclito visum est] V. Diog. Laert. IX, 7 sqq. Plut. De Placit. Philosoph. I, 3.

k. et Platonici quidem curantem rerum] V. Plat. Tim. p. 28. Apul. de Dogm. Plat. I, 5. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. et Lactant. Inst. Div. III, 17. cum interpretibus.

l. neminem humanis rebus] *ἀλειπούργητον*. V. Diog. Laert. X, 77. cum interpr. Lucret. I, 60 sqq. et II, 646 sqq.

Cic. de Nat. Deor. I, 37 sqq. Cf. Minuc. Fel. Octav. I, I. cum interpr.

m. variant.] De his et similibus philosophorum de mundo placitis cf. Plat. de Placit. Philos. II, 4. Cic. Tusc. I, 23. Plato Tim. p. 41. Apul. de Dogm. Plat. I, 8. Sen. Consol. ad Polyb. cap. 20. et Nat. Quaest. III, 29. Philargyr. ad Vergil. Georg. II, 6. Plin. H. N. I, 1. Lips. Physiol. Stoic. II, 20. (vol. IV, p. 951 sqq. ed. Vesal.) Tatian. Orat. ad Graec. cap. 41. Clem. Alexandr. p. 711. ed. Pet. Minuc. Fel. Octav. cap. 34. Arnob. Adv. Nat. II, 56. Lactant. Inst. Div. II, 18. cum interpr.

n. vetus instrumentum] *Sacram scripturam saepius instrumentum vocat. Adv. Prax. cap. 20. „instrumentum utriusque testamenti.“ Adv. Marc. IV, 1 „Alterum alterius instrumenti, vel quod magis uni est dicere, testamenti.“ Cf. quae adduxi supra ad. cap. 18.*

o. novitiolam paraturam] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

p. ad philosophicas sententias adulteraverunt] Haereticos significat, quorum patriarchas philosophos alibi dicit. Adv.

unt⁹. Quod ideo ⁵³suggesterim, ne cui nota varietas sectae in hoc quoque nos philosophis ⁵¹adaequare videatur ⁵⁵et ex te ⁵⁶defensionum ⁵⁷iudicet ⁵⁸veritatem. Expedite autem praenus^r ⁵⁹adulteris nostris illam esse regulam veritatis quae veniat isto transmissa per comites ipsius, quibus ⁶⁰aliquanto postea diversi isti commentatores ⁶¹probabuntur. Omnia adversus eam de ipsa veritate constructa sunt, operantibus aemulationem spiritibus erroris⁴. Ab ⁶²his adulteria huiusmodi salu- disciplinae ⁶³subornata, ab his quaedam etiam fabulae inmissae ⁶⁴de similitudine fidem infirmarent veritatis⁴ ⁶⁵vel eam sibi

gerimus λ. 54. aequare λ. 55. ut c. Pro ex varietate in a. est ex veri- 56. defectionem λ. 57. iudicet ABdef. Elnon. Gandav. vindicet DFGλabc. s. Vindob. videlicet E. Erfurt. 58. veritatis λ, prob. Scioppio. 59. adul- Harerc. 60. aliquando AφG. 61. deprehenduntur λ. 62. his ABFG. hiis E. Erfurt. iis Dabdef. Harerc. 63. subornata ABDEFGλf. Vindob. Ozon. suborta abcd. 64. de similitudine ABFλef. Vindob. et liber Fulvii dissimilitudine DEFGbcd. Ozon. Erfurt. 65. vel (ut G.) eam sibi potius ent ABFGδdf. Gorziens. Ozon. Vindob. vel etiam sibi (si D.) potius evincerent furt. vel etiam si possent evincerent ac. vel eadem sibi potius fidem ra- λ.

item hoc modo saepe apud Ter- m. Libro de Idololatria [cap. 1.]: ni falsis deis servit, sine dubio est veritatis, quia omne falsum unum est." De Valentino, Marcione quibusdam haeresiarchois idem Praescript. Haeret. cap. 30 „Hos priores et frequentiores adulteros nominamus." Et alibi saepe; *κράται τῆς ἀληθείας* Graeci di- vinitas autem opinionibus dicit pro- tallianus, quia haereseos opinio entum est tantum, et praesumptio, re plura Digress. lib. II, cap. 5.

inexplicabiles tramites sciderunt.] veritatem est una, a qua si aber- us, tramitibus infinitis et inex- bus, ut loquitur Tertullianus, at- xtricabilibus vagari facile pos- Hinc igitur catholica ecclesia , cum una sit fides et una fidei haereses autem infinitae, et sae- ter se pugnantibus et contrariae. Hist. Eccles. IV, 7: „ἔσβεστο ρ ἀπίστια πρὸς αὐτῆς ἐνεργείας ὄμμενα τὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπι- ιτα, ἄλλαν ἐπ' ἄλλαις αἰρέ- κωνοτομουμένων, ὑποῤῥεουσῶν ῥ προτέρων καὶ εἰς πολυτρό- ῖ πολυμέρφους ἰδέας ἄλλοτε ρθειομένων." (Herald.)

medile autem praescribimus] Nota vimus, unde scriptus Tertulliani

liber de Praescriptionibus. Sic igitur praescribebant Catholici adversus haereticos, unam esse fidei regulam, nempe quae a Christo atque eius apostolis fuis- set tradita; ea autem omnia, quae postea orta essent, falsa esse, adulterata καὶ παρακεχαραγμένα. (Herald.) Cf. quae adnotavi supra ad cap. 7.

s. operantibus aemulationem istam spiri- ritibus erroris.] Diabolus igitur ut veritati fidem derogaret, non solum haer- ses excitavit, sed etiam commenta illa, quibus poetae et philosophi nonnulla Christianae pietatis mysteria aemulati sunt, ipsaque adeo praecepta divina in- terpolarunt, excogitavit et fabulas quas- dam quibus nonnulla mysteriis nostris aliquomodo similia figurabantur, adin- venit, ut hac ratione doctrina Christiana a poetarum et philosophorum scitis nihil videretur differre, et quandoque etiam fabulosa existimaretur, quippe poetarum fabulis affinis. (Herald.) De vocabulis aemulus, aemulari, aemulatio, quique eorum apud Tertullianam usus, cf. quae adno- taveram ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. quae de similitudine fidem infirma- rent veritatis] Diaboli technis atque so- lertia ait esse factum, ut quidam veri- tatem eo quo dictum est modo adulte- rarent et fabulis etiam quibusdam cor- rumperent, ut ea ratione veritati Evan- gelicae sua periret auctoritas, atque existi- marent homines totum id quod praedi-

potius evincerent, ut quis ideo non putet Christianis credendum quia nec poëtis ⁶⁶ nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum quia non Christianis. Itaque ⁶⁷ ridemur ⁶⁸ praedicantes deum iudicaturum. Sic enim et poëtae et philosophi ⁶⁹ tribunal apud inferos ponunt. ⁷⁰ Et gehennam si ⁷¹ comminemur, quae est ignis arcani ⁷² subterraneam ad poenam thesaurus, proinde ⁷³ decachinnamur. Sic enim et Pyriphlegethon ⁷⁴ apud mortuos amnis est. Et si paradisum nominemus, locum divinae amoenitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, ⁷⁵ maceria quadam igneae illius zonae^a a notitia orbis communis segregatum, ⁷⁶ Elysii campi fidem ⁷⁷ occupaverunt. Unde haec, oro vos, philosophis aut poëtis tam consimilia? Non nisi de nostris sacramentis. ⁷⁸ Si de nostris sacramentis, ut ⁷⁹ de ⁸⁰ prioribus, ergo fideliora sunt nostra ⁸¹ magisque credenda, quorum imagines quoque fidem ⁸² inveniunt. ⁸³ Si de suis sensibus, ⁸⁴ iam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod ⁸⁵ rerum forma^v non sustinet. Nunquam enim corpus umbra aut veritatem imago praecedit.

Cap. XLVIII. Age iam, ¹ si qui philosophus adfirmet, ut ait ² Laberius de sententia Pythagorae^a, hominem fieri ex mulo, ³ colubram ex muliere,

66. nec ABFGAdf. Vindob. et DEabce. Oxon. Erfurt. 67. et ridemur Diabolo. Haverc. 68. praedicantes deum AßEG. Vindob. Oxon. Erfurt. praedicantes F. deum praedicantes (AφBD)abcdef. Haverc. deum praeiudicantes (praeiudicantes vel Scioppius) λ. 69. apud inferos ponunt tribunal F. 70. Et gehennam si ABDEf. Erfurt. Ambros. Et gehennae si λ. Et gehennam (iehennam F.) sic FG. Vindob. et si gehennam Oxon. Si gehennam abcde. 71. comminentur G. comminatur F. Vindob. 72. subterraneam DE. Ambros. Erfurt., et ita iam volebat rescribit Heraldus. subterranea ABFGf. Vindob. subterraneum Bongars. subterraneus abde. 73. decachinnatur G. 74. ad mortuos λ. Haverc. 75. materia DFac. Vindob. 76. helysii A. helysii BEF. helysii D. helysii G. 77. occuparunt bce. Haverc. 78. si de nostris sacramentis om. DEFGabc. Vindob. Erfurt. Firmant ea verba AB. Gandav. Elnon., et extant in def. Haverc. 79. de om. F. Vindob. 80. prioribus λ. 81. magis credenda FG. Vindob. 82. invencerunt λ. 83. Si om. ab. 84. ergo iam e. 85. verum Da.

Cap. XLVIII. 1. si qui AEdf. Erfurt. Ambros. si quis DFacce. Vindob. a quid BG. 2. liberius F. Erfurt. 3. colubram ABFλf. colubrum DEGabcde. Erfurt. Vindob.

cabatur confictum esse et fabulosum. Sic etiam observat Iustinus Martyr Apol. II. fabulas quasdam a diaboli ministris fuisse olim confictas et postea publicatas, quae ad Evangelicam historiam aliquomodo accederent, ut ei nulla postea haberetur fides. Sic igitur plures filios Iovi fuisse attributos, ut de Christo dei filio idem existimarent homines quod de filiis Iovis: „και επί απάτη και απαγωγή του άνδρωπέου γένους ειρησθαι αποδεικνυμεν κατ' ενεργειαν των φάυλων δαιμόνων. άκουσαντες γάρ δια των προφητων κηρυσόμενον τον

Χριστον, προεβάλλοντο πολλοις ταυθηναι λεγομενους υιους του Διου, ταυριζοντες, δνησασθαι ενεργησαι ταυριζον λογίαν ηγήσασθαι τους άνδρωπέους τι περι τον Χριστον, και όμωια τοις έτοι των ποιητων λεχθεισων“ cell. Sed et ibi haereses quoque a malis spiritibus excitatas docet. Totum enim locum imitatus est Tertullianus. (Herald.)

u. igneae illius zonae] Pyriphlegetonibus v. rerum forma] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

Cap. XLVIII. a. ut ait Laberius de sententia Pythagorae] Laberii versus nisi

am opinionem omnia argumenta ⁴eloquii virtute ⁵distorserit, ⁶consensum movebit et fidem infiget ⁷etiam ab animalibus ⁸idi ⁹propterea? Persuasum ¹⁰quis ¹¹habeat, ne forte bubulam ¹²proavo suo ¹³obsonet? At enim Christianus si de homine ¹⁴in ipsumque de Gaio Gaium ¹⁵reducem ¹⁶repromittat, lapidibus, nec ¹⁷saltem ¹⁸coetibus a populo exigetur. ¹⁹Si quae-ratio ²⁰praest animarum humanarum ²¹reciprocandarum in, cur non in ²²eadem substantiam redeant, cum hoc sit, id esse quod fuerat? Iam non ipsae sunt quae fuerant, quia ²³uerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant.

i sui λ. 5. distorserit ADEλdf. Vindob. Erfurt. Pamelii libri. distorse-distorxerint G. detorserit abce. 6. consensu Vindob. consensum G. n Dabe. 7. ut etiam ab animalibus sit abstinendum λ. 8. proptereaque 9. hoc habeat cd. 10. obsonet et prandeat? At c. 11. reducere 12. repromittat, statim illic vesica quaeritur et (quaeritur omisso voc. et lapidibus λ. Haverc. 13. saltem scripti libri, saltem editi, pro more. 14. ABC. Bongars. cetibus F. Ambros. Vindob. caedibus DEabede. Erfurt. f. Havero. copis λ. calcibus Fulv. Ursinus. 15. Quasi non quaecun-averc. 16. subest F. 17. in corpora reciprocandarum, ipsa exigat adem corpora revocari: quia hoc sit revocari id est (id est om. Haverc.) l fuerant. Nam si non id sunt quod fuerant, id est humanum et id ipsum adutae, iam non ipsae erant quae fuerant. Porro quae iam non erunt modo redisse dicentur? Aut aliud factae non erunt ipsae, aut manen-non erunt aliunde. Multis λ. Haverc. 17b. eadem? F., qui liber om-untur verba substantiam — — quod fuerat?

„Et audio mala multa etiam ¹geni: Par illud, ut nos olim ²silosophi, Et nunc de mulo ho-³olubram de muliere faciunt et ⁴is diversa alia.“ Bothe Fragm. ⁵att. p. 205 sqq. Cf. Becheri Dec. ⁶rologus. p. 17 sqq.

[inendi propterea? Persuasum] ¹instinctio est: „abstinendi? Pro-²rsuasum“ cett.

[omittat] Liber Fuldensis et inde ¹pi editio hic inserta habent ²statim illic vesica quaeritur et. ³pas deleta particula et reponit ⁴proverbiūque, quod subesse ⁵tiplicat de puerulis, qui min-⁶cessitatem ultra ferre non pos-⁷ca lotio impleta, adeoque saepe ⁸etuentes exclamant. Viderit sibi ⁹vercampus. Pro vesica si non ¹⁰el potius sacrificiae causa repo-¹¹est, id quod probabile indicabit ¹²nos libros legere scripturaeque ¹³ia interpretari novit, vesicam hic ¹⁴o vaniloquentia et tumore, quo ¹⁵irpat Martial. Epigr. IV, 49. ¹⁶t, ni fallor, Tertullianus dicit: ¹⁷nostram ex fide religionis Chri-¹⁸rbā facit de resurrectione mor-

tuorum, statim in ea futurae vitae re-¹promissione tumor a vobis et inanis ²sectae vaniloquentia quaeritur atque de-³prehenditur.

d. lapidibus magis, nec saltem coeti-¹bis a populo exigetur.] Si quis, inquit, ²Christianus resurrectionem mortuorum ³vitamque aeternam a Christo premissam ⁴disputat, lapidationi potius eam popu-⁵lus postulabit, quam auditioni, eum ne ⁶coetibus quidem honorabit, nedum statu-⁷tis atque salariis, id quod tamen phi-⁸losophis contingere solet. Cf: supra ⁹cap. 46. Nec saltem est ne — quidem. ¹⁰Cf. De Patient. cap. 3. Exempla sup-¹¹peditabit Spalding. ad Quinctil. I, 1, ¹²24. Hildebr. ad Apul. Metam. IX, 36. ¹³p. 846. Vulgata verborum explicatio, quam ¹⁴secutus est etiam Nic. le Nourry, haec ¹⁵est: Christianus illius de futuro hominis ¹⁶ad vitam reditu dogmatis assertor non ¹⁷modo expelletur ab ethnicorum conven-¹⁸tibus, sed quod peius est, lapidibus ¹⁹obruetur.

e. nisi desinant esse quod fuerant.] ¹Quia demus Caium transmutatum in mu-²lum, mulus non potuit esse quod non ³erat, nisi desinat esse Caius, scilicet ⁴quod fuerat. (La Cerda.)

Multis etiam ¹⁸locis ex otio opus erit^f, si velimus ad hanc partem lascivire, ¹⁹quis in quam bestiam reformari ²⁰videretur. Sed de nostra magis defensione, qui proponimus multo utique dignius credi hominem ex homine rediturum, ²¹quemlibet pro quolibet, dum ²²hominem, ut eadem qualitas animae in ²³eandem ²⁴restauraretur ²⁵conditionem, etsi non effigiem^g. Certe quia ratio restitutionis destinatio iudicii ²⁵^best, necessario idem ipse qui fuerat ²⁶exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a deo referat. Ideoque repraesentabuntur et corpora, quia neque pati quicquam ²⁷potest anima sola sine ²⁸materia stabili, id est carne, ²⁹et quod omnino de iudicio dei pati debent animae, non sine carne meruerunt intra quam omnia egerunt. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera ³⁰temetipsum, o homo, et fidem rei invenies. Recogita quid fueris antequam esses. Utique nihil. Meminisses enim, si quid fuisses. Qui ergo nihil fueras priusquam esses, idem nihil ³¹factus cum esse desieris, cur non ³²possis

18. locis ex otio ABEGAdē. Vindob. Erfurt. Pamēlii libri. locis exitio F. locis exoptio Dab. locis et ocio c. iocis et ocio f. Haverc. Fulcius Ursinus. 19. quis in quam ABDEFGAf. Bongars. Erfurt. Vindob. Ursini liber, teste Latinio. Quis utquam abde. Fulv. Ursinus. Quis unquam c. 20. vidit Dabcde. videatur liber Ursini. velit Fulv. Ursinus. 21. Qui et pro quolibet λ. 22. hominem ut om. Dae. 23. eadem λ. 24. restauraretur AqEF. Vindob. Erfurt. restauretur (Aβ)BC abcdef. Haverc. 25. etsi non effigiem, certe conditionem. Sed quia λ. 25^b est, eo quod omnino de iudicio dei pati debent, necessario cd. 26. exhibetur F. 27. possit F. 28. stabili materia cd. 29. et quod omnino ABFGef. Vindob. Pamēlii libri. eoque omnino D. eo quod omnino Eabd. Ozon. Erfurt. et omnino λ. In c. verba quod omnino de iudicio dei pati debent hic non comparant. Occurreret paulo superius. 30. teipsum o homo F. temetipsum homo c. temetipsum, homo es λ. 31. fueris cum Da. 32. posses Dae.

f. Multis etiam locis ex otio opus erit] Ait Tertullianus: Si velim hanc Pythagorae opinionem lasciviente oratione prosequi, multis locis atque argumentis opus erit, quibus demonstrarem quis in quam bestiam reformari videretur, et tamen omnibus his locis atque argumentis, quotcumque erunt, magis in nostra quam in Pythagorae opinione defendenda usus fuero, qui proponimus multo utique dignius credi hominem ex homine rediturum. De verbis ex otio cf. quae adnotavero ad librum Ad Scapul. cap. 2. Qui iocis volunt pro locis, hi illud opus erit non satis perpendisse videntur. De voc. lascivire cf. Arnob. Adv. Nat. IV, 3 „Nam quod nobis catervas ignotorum alias inducitis deorum, existimare non possumus, utrumne istud serio atque ex rei compertae faciatis fide, an fictionibus ludentes cassis ingeniorum lascivialis per fluxum.“ Idem IV, 33 „Vobis nulla est

cura quid super rebus dicatur tantis, neque ullo saltem castigationis metu luxuriantium litterarum coërcetis audaciam.“

g. conditionem, etsi non effigiem.] Et qualitas animae servetur saltem in carnem humanam reducis, etsi ipsa non in eundem, quem ante mortem tenebat, hominem rediret. Sed hoc, pergit, ut eadem scilicet anima in eandem carnem restauraretur, necessarium esse per se intelligitur. Quae enim alia via divini iudicii? De Test. Animae cap. 4 „Quibus sustinendis (scil. sempiterno aut cruciatu aut refrigerio) tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate, et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem.“ Cf. De Anima cap. 58. et De Resurr. Carnis cap. 17.

'rursus esse de nihilo ³⁴eiusdem ³⁵ipsius auctoris voluntate qui te
oluit esse ³⁶de nihilo? ³⁷Quid novi tibi eveniet? Qui non eras,
actus es; ³⁸cum iterum non eris, fies. Redde ³⁹si potes rationem
ua factus es, et tunc ⁴⁰require qua fies. Et tamen facilius utique
es quod fuisti aliquando, quia aequae non difficile factus es quod
unquam fuisti aliquando. ⁴¹Dubitabitur, credo, de dei viribus,
ui tantum ⁴²corpus hoc mundi de eo quod non fuerat non minus
uam de morte vacationis et inanitatis ⁴³inposuit^k, ⁴⁴animatum ⁴⁵spi-
itu omnium ⁴⁶animarum ⁴⁷animatore, signatumⁱ ⁴⁸et ipsum humanae
esurrectionis exemplum in testimonium ⁴⁹vobis. Lux cotidie inter-
secta^k resplendet et tenebrae pari vice decedendo succedunt, sidera
efuncta ⁵⁰vivescunt, tempora ubi finiuntur incipiunt, fructus ⁵¹con-
summantur et redeunt, certe semina non nisi corrupta et dissoluta
secundius surgunt, omnia pereundo servantur, omnia de interitu
eformantur^l. Tu homo, tantum nomen, si ⁵²intellegas te vel de
itulo Pythiae^m ⁵³discens, ⁵⁴dominus omnium morientium ⁵⁵et resur-

3. rursus esse ABGf. esse rursus DEλabcde. Gorsiens. Erfurt. Oxon. esse F.
Vindob. 34. eiusdem — de nihilo om. D. 35. auctoris ipsius E. Erfurt.
oc. ipsius om. abcd. 36. de nihilo ABEFdf. Erfurt. ex nihilo Gab. Vindob.
7. Nihil ergo novi λ. 38. et iterum cum non eris fies λ. 39. rationem si potes
hab. In c. et Oxon. verba Redde — — qua fies omnino non extant. 40. requi-
es DGab. 41. Dubitatur Fcd. Vindob. 42. hoc corpus F. 43. inposuit ABD
FG(λ)abcde. Ambros. Vindob. Erfurt. Oxon. composuit f. Haverc., cum Fulvio Ursino.
A. anima Ambros. m. pr. Omittit G. 45. spiritum ApD(m. sec.) Ea. Ambros. Er-
furt. 46. animatum G. animantum c. Omittunt λf. 47. animator (Aβ?) ani-
matione a. 48. et per ipsum λf. Haverc. 49. vobis ABEFGdf. Vindob. Erfurt.
melii libri. nobis Dabce. 50. livescunt ABDEλabcde. Vindob. Ambros. Erfurt.
lxon. viviscunt G. reviviscunt f. Haverc., cum Fulvio Ursino. iuvenescunt F. 51.
consummantur ABDEλcde. Vindob. Erfurt. Oxon. consumantur Gab. consumuntur
f. Haverc. 52. intelligis Gc. 53. discens ABDddef. Pamelii libri. dicens EFGa.
Erfurt. Vindob. diceris c. disces deum λ. 54. dominum Da. domus F. 55.
resurgentiumve Dab.

b. inposuit] In vacuo.

i. signatum] h. e. apertum, evidens,
significans. Tertull. De Resurr. Carnis
ap. 13 „Quid expressius atque signa-
tus in hanc causam? aut cui alii rei
ille documentum?“

k. Lux cotidie intersecta] *Interficere* de
verbis inanibus Afri potissimum usus est.
Tertull. De Resurr. Carnis cap. 3 „nec
interfecerat substantiam propriam.“ Ibid.
ap. 5 „interfectior veritatis.“ Cf. De
pectac. cap. 17 „pudoris sui interem-
trices.“ Arnob. Adv. Nat. III, 23 „et
ar cotidie gemmulas et pubescentes her-
nos adurit atque interficit nocentissimum
ignis.“ Apul. Metam. V, 4 „interfectae
rginitatis,“ ubi vide Hildebrandi alio-
rumque adnotata. Non. Marcell. p. 449.,
ubi ex aliis scriptoribus exempla collegit.

l. omnia de interitu reformantur.] Cf.
De Resurr. Carnis cap. 12. Minuc. Felic.
Oct. cap. 34 „Vide adeo quam in sola-
tium nostri resurrectionem futuram om-
nis natura meditetur. Sol demergit et
nascitur, astra labuntur et redeunt, flores
occidunt et revivescunt, post senium ar-
busta revirescunt: ita corpus in saeculo,
ut arbores in hiberno, occultant virorem
ariditate mentita. Quid festinas, ut cruda
adhuc hieme revivescat et redeat? Ex-
pectandum etiam nobis corporis ver est.“
ad quae verba v. quos citant interpretes.
m. de titulo Pythiae] h. e. de Del-
phica inscriptione. De hoc Delphico
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ cf. Plutarch. de EI
apud Delphos. cap. 2. Plin. Hist. Nat.
VII, 32.

gentium, ad hoc morieris, ⁵⁶ ut pereas? Ubi cumque resolutus fueris, quaecunque te materia destruxerit, hauserit, ⁵⁷ aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet ^{57b} te. Eius est nihilum ⁵⁸ ipsum cuius ⁵⁹ et totum. Ergo, inquit, semper moriendum erit et semper resurgendum? Si ita rerum dominus destinasset, ⁶⁰ ingratis ⁶¹ experieris conditionis tuae legem. At nunc non aliter destinavit quam praedicavit. Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ⁶² aemulis ⁶³ substantiis sub unitate ⁶³ constarent ex vacuo et solido, ex animali et inanimato, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et ⁶⁴ morte: eadem aevum quoque ⁶⁵ ita destinata ⁶⁶ et distincta condicione conseruit, ut prima ⁶⁷ haec pars, ab exordio rerum quam incolimus, temporali aetate ad finem defluat, sequens vero, quam expectamus, in infinitam aeternitatem propagetur. Cum ergo finis et limes, ⁶⁸ medius qui interhiat, adfuerit, ut etiam ⁶⁹ ipsius mundi species transferatur aequae temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis ⁷⁰ aulae vice oppansa est, tunc restituatur ⁷¹ omne humanum genus ad ⁷² expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit, et ⁷³ exinde pendendum ⁷⁴ in immensam aeternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors iam, ⁷⁵ nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus ⁷⁶ idem ⁷⁷ qui nunc, nec alii post, dei quidem cultores apud deum ⁷⁸ semper, superindui

56. ut pereas? Resurgas. ubique λ , pro quo Scioppius restituit ut pereas? Resurges ubique. 57. adoleverit A. et aboleverit F. absorpserit λ . aut aboleverit et G. omissio voc. hauserit. Idem liber pro prodegerit habet redigerit. In λ est redederit. 57b. te om. λ . 58. ipsum om. D. 59. est totum F. Vindob. 60. ingratus (h. e. ingratis) FG. 61. experieris a. 62. ex aemulis λ f. Haverc. 63. cum constarent AE. Erfurt. Oxon. 64. morte eadem. Aevum quoque λ morte eadem. Tunc quoque G. 65. ista DE. Erfurt. 66. et distincta AB. ac distincta cdef. Haverc. distincta AqBDEFGab. Erfurt. Vindob. In λ . extat ita distincta condicione conservatur ut. 67. autem pars λ . 68. medius om. F. 69. ipsius mundi ABFG. Vindob. Erfurt. mundi ipsius DEabcdef. Haverc. 70. aulae vice BDabcdef. Haverc. aula ei vice Vindob. aulae vice AEF. Erfurt. aula G. 71. omnium hominum genus λ . 72. expungendum ABDEF λ abdef. Vindob. Erfurt. et alii. persolvendum Gc. Gorziens. 73. exinde pendendum (pendendam Oxon.) ABFGbd. Vindob. Oxon. Gorziens. Pamelii libri. exinde prehendum e. exinde pendendum (AqB)f. Haverc. exinde dependendum DE. Fulv. Ursinus. exinde deprehendum a. exinde e. 74. in om. DFG (in quo est in mensam pro in immensam) abcd. In seqq. F. habet perpetnitatis aeternitatem. 75. nec om. λ . 76. idem ABFG. iidem abcdef. 77. qui et nunc c. 78. semper om. λ , prob. Scioppio.

n. ingratis] Cf. adnotata ad Apolog. cap. 4.

o. aemulis] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

p. finis et limes, medius qui interhiat] Sic vocat spatium annorum mille. Qua de re lib. III, adv. Marcion. cap. 14. (Rigalt.)

q. transferatur aequae temporalis] h. e. transeat in aliam speciem, cum aequae temporalis sit, atque ipsius res.

r. ad expungendum] Dixi de hoc verbo ad cap. 35.

s. nec rursus ac rursus resurrectio] Cf. quae adnotavi ad Apologet. cap. 9.

ntia propria aeternitatis: profani vero, et ⁷⁹ qui non ⁸⁰ integre
sum^t, in ⁸² poena aequae iugis ignis, ⁸³ habentes ex ipsa natura
divinam scilicet ⁸⁵ subministrationem incorruptibilitatis. No-
et philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe
est qui usui humano, alius qui iudicio dei ⁸⁷ apparet, sive
o ⁸⁸ fulmina stringens, sive de terra per ⁸⁹ vertices montium
ms; non enim ⁹¹ absument quod ⁹² exurit, sed dum erogant, re-
⁹³ Adeo manent montes semper ardentis, et qui de caelo
; , salvus est, ut nullo iam ⁹⁴ igni decinerescat. ⁹⁵ Et hoc
stimonium ignis aeterni, hoc exemplum iugis iudicii poe-
nutrientis. Montes uruntur et durant. Quid nocentes et
ites?

lae sunt quae in nobis solis praesumptiones^a vocantur, in Cap. XLIX.

om. abc. 80. integre ABDEFGaf. Vindob. Erfurt. Ozon. integri bcde. Pa-
mot libri. 81. apud deum e. 82. poenam λ. 83. habentis cd. Haverc.
a λ. Haverc. 85. subministratione λ. 86. est ignis qui λ. 87. paret F.
ina E. Erfurt. 89. verticem F. Vindob. 90. eructuans λ. 91. assu-
92. esurit F. Vindob. exurit G. 93. Ideo F. 94. igne F. Vindob.
m. λ. 96. nutrientis (AqB)Fbcdef. Vindob. nutrientes AβDEGA. Erfurt.
XLIX. 1. Hae ABGd. Haec DEFabcef. Erfurt.

[ui non integre ad deum] Cf.
Animae cap. 4 „Et licet soli
verint Christum, vel quaecun-
deum secta, et tu tamen eum
m odisti.“

dum erogant, reparat.] V. quae
ad Scorpiac. cap. 3. De verbi
ipud Tertullianum usu cf. ad
Scorpiac. cap. 6.

nullo iam igni decinerescat.] Mi-
agitarunt haec verba doctorum
sed hoc dicit Tertullianus, ignem
tangere solummodo, non ab-

Cui interpretationi testimonio
inucii Felicis verba, qui etiam
ultis in aliis locis, Tertullianum
et pressius secutus est. Iste
tuo cap. 34 „Sicut ignes ful-
nit, corpora tangunt nec absu-
nt ignes Aetnaei montis et Ve-
ntis et ardentium ubique terra-
ant nec erogantur, ita poenale
ndium non damnis ardentium
sed in nexa corporum lacera-
ritur.“

XLIX. a. praesumptiones] Gene-
: tota pietate Christiana ita sen-
it eam existimarent meram esse
tionem, nempe quae nullis cer-
ibus aut demonstrationibus ni-
ed sola opinione et quasi ima-
: quomodo Moysis ipsiusque
isti doctrinam διατριβήν ἐπι-

πόδεικτον impie appellabat Galenus. An-
tiqua Martyrologia in agone Montani et
sociorum: „Ibi condiscipuli eius suade-
bant, ut praesumptione deposita sacrifi-
caret interdum.“ De hac praesumptione
loquebatur impurus Apuleius Miles. IX.
[cap. 15]: „Tunc spretis atque calca-
tis divinis nominibus in vicem certae re-
ligionis mentita sacrilega praesumptio
dei, quem praedicaret unicum, confictis
observationibus vacuis fallens omnes ho-
mines et miserum maritum decipiens ma-
tutino mero et continuo stupro corpus
manciparat.“ Etsi autem totam Christia-
nam religionem hoc nomine notabant, eam
tamen de resurrectione sententiae, quam
existimabant omnium absurdissimam, pe-
culiariter quasi assignabant. Tertullianus
de Test. Animae cap. 4 „Ea opinio Christia-
na, etsi honestior multo Pythagorica, quae
te non in bestias transfert, etsi plenior
Platonica — —, tamen propter suum
nomen soli vanitati et stupori et, ut di-
citur, praesumptioni deputatur.“ Iterum:
„Sed forsitan de sensu post excessum
tui certior es, quam de resurrectione
quandoque, cuius nos praesumptores de-
putamur.“ Praesumptio igitur appella-
batur opinio ista, quasi sola hominum
φαντασίᾳ censeretur; qua de causa
etiam Orthodoxi Patres haereses appella-
bant praesumptiones. Tertullianus de
Anima [cap. 1]: „De solo censu animae

philosophis ² et poëtis summae scientiae et insignia ingenia^b. Illi prudentes, nos inepti; illi honorandi, nos iridendi, immo eo amplius et puniendi. Falsa ³nunc sint quae ⁴tuentur et merito ⁵praesumptio, attamen necessaria; inepta, attamen utilia; siquidem meliores ⁶feri coguntur qui ⁷eis credunt, metu aeterni supplicii et spe aeterni refrigerii. Itaque non expedit falsa dici nec inepta haberi ⁸quae expedit vera praesumi. ⁹Nulla titulo^c damnari licet ¹⁰omnino quae prosunt. In vobis itaque praesumptio est haec ipsa quae damnat utilia. Proinde nec inepta^d esse possunt; certe etiam falsa et inepta, nulli tamen noxia^e. Nam et multis aliis similia quibus nullas poenas ¹¹inrogatis, vanis et fabulosis, inaccusatis et inpunitis, ut innoxiiis. Sed in eiusmodi^f ¹²enim, si utique^g, ¹³inrisui ¹⁴iudicandum est^h, non gladiis et ignibus et crucibus et bestiis, ¹⁵de qua iniquitate saevitiae non ¹⁶modo caecum hoc vulgus exultat et insultat, sed et quidam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate

2. et in poëtis F. Omittit G. 3. utrum sint G. 4. tuentur ABDEFG. Erfurt. Vindob. tuemur abcdef. Haverc. 5. praesumptiones cdef. Haverc. 6. coguntur fieri F. 7. de eis Oxon. 8. et expedit d. 9. Proinde nullo λ. Verba Nullo titulo om. Oxon. 10. omnino quae prosunt ABDEFG. Vindob. Erfurt. quae prosunt omnino Dabde. 11. inrogatis in eius modis accusatis et impunitis ut noxia. aequae enim λ. 12. cuius ABDEFF. Erfurt. Vindob. Oxon. Bongars. evam G. error cde. Omittunt ab. 13. inrisui ABF. Vindob. Bongars. in risu G. inrisu f. Oxon. inrisum λ. irrisioni DEabde. 14. adiudicandus c. 15. vindicandus, de qua c. 16. modice cum F. modice quom Vindob.

congressus Hermogeni, quatenus et ipsam ex materiae potius suggestu quam ex dei statu constitisse praesumpsit.“ Item: „Praestat per deum nescire, quia non revelaverit, quam per hominem scire, quia ipse praesumpserit.“ (Herald.)

b. ingenia.] Adnotavero de hoc vocabulo ad De Corona cap. 8.

c. titulo] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 1.

d. inepta] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 12 „Satis est pro pedibus aspicere, maxime indoctis, inpolitibus, rudibus, agrestibus, quibus non est datum intelligere civilia, multo magis denegatum est disserere divina.“ Arnob. Adv. Nat. I, 28 „Nos hebetes, stolidi, fatni, obtusi pronuntiamur, et bruti, qui dedimus nos deo, cuius nutu et arbitrio omne quod esse constat et in substantiae suae perpetuitate defixum est. Id. II, 13 „Interea tamen, o isti qui admiramini, qui stupetis doctorum et philosophiae scita, ita non iniustissimum ducitis inequitare tamquam stulta nobis et bruta dicentibus, cum vel ea vel talia reperiamini et vos dicere quae nobis dici pronuntiarique ridetis?“ Id. II, 34 „Cum igi-

tur haec ita sint, quaenam iniustitia tanta est, ut fatui vobis credulitate in ista videamur, cum vos et similia credere et in eadem videamus expectatione (sc. resurrectionis) versari?“ Id. III, 15 „Hocine est illud fastidium vestrum, sapientia haec arrogans, qua desputis nos ut rudes, atque omnium scientiam remini rerum vobis divinarum patere.“ Lactant. Div. Inst. IV, 13 „Vulgo pro stultis et ineptis habemur.“

e. nulli tamen noxia.] Athenagoras in eodem argumento: „εἰ δὲ τῶν λίθων πολλὰ δοκίη τὸ σάπεν καὶ διαλύθην καὶ ἀφανισθὲν σώμα σφαιρῆσαι πάλιν, κακίως μὲν οὐκ ἂν εἰκότως εἶπεν ἀποφεροίμεθα διὰ τοῦς οὐ πιστεύουσας, ἀλλ' εὐηθείας.“

f. in eiusmodi] Vocabulis eiusmodi et huiusmodi Tertullianus pro substantivis uti solet. Exempla dabo ad De Baptismo cap. 12.

g. si utique] De hoc si utique cf. quae de illo si forte, apud Tertullianum usitatissimo, adnotavero ad De Corona cap. 5.

h. inrisui iudicandum est] Cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10.

atur, gloriantur. ¹⁸Quasi non totum quod in nos potestis
 ma sit arbitrium. Certe, si velim, Christianus sum. Tunc
 me damnabis, si damnari velim; cum vero quod in me potes,
 elim, non ¹⁹potes, iam meae voluntatis est quod potes, non
 potestatis. Proinde ²⁰et vulgus ²¹vane de nostra vexatione
 l. Proinde ²²enim nostrum est gaudium, quod sibi ²³vindicat,
 malumus damnari quam a deo excidere²: contra illi, qui nos
 at, dolere, non gaudere debebant, ²⁴consecutis nobis quod
 mus.

ergo, inquitis, cur querimini quod vos ¹insequamur, si pati Cap. L.
 , cum diligere debeatis per quos patimini quod vultis? Plane
 us pati², verum eo more, quo et bellum ³miles. Nemo ⁴qui-
 ibens patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse. Ta-
 et proeliat omnibus viribus, et vincens in proelio gaudet
 : proelio querebatur, quia et gloriam consequitur et praedam.
 um est nobis quod provocamur ad tribunalia, ut ⁵illic sub
 mine capitis pro veritate certemus. ⁶Victoria est autem pro
 certaveris obtinere. Ea ⁷victoria habet et gloriam placendi

status BφBG. Vindob. 18. non quasi Da. 19. posses λ. 20. et om. G.
 ia DE. Oxon. Erfurt. 22. et nostrum cd. 23. vindicat ABDEabf. Gorziens.
 Oxon. vendicat FGc. vindicant de. 24. malumus A3Bbdef. Gorziens.
 us (malluimus Vindob.) FGc. Vindob. malum Aφ. malunt DEa. Oxon. Erfurt.
 assecuti G. 26. diligimus G. eligimus abcd.
 p. L. 1. insectamur F. Vindob. 2. miles om. λf. Haverc. In D. est quo
 milites. 3. quidem ABFGλf. Vindob., et E. m. sec. quippe DEabcde. Oxon.
 4. ibi Oxon. 5. Victoriae F. Vindob. 6. victoria om. G.

iam a deo excidere] De Spectac.
 „Non tamen, quod in saeculo
 a deo excidimus.“ Ibid. cap. 28
 utique et alia documenta cesse-
 bis, qui cum diabolo apud spe-
 communicando a domino excide-
 Cf. De Ieiun. cap. 6 „quo ipsum
 minem excidere solenne est.“ Ad
 I, 8 „excidant probationi verae
 tis.“ Ibid. I, 16 „ultra isnuam
 nas iter praetereuntibus tractus
 scidit.“

L. a. Plane volumus pati] Haec
 iani ratiocinatio longe est prae-
 et. verior illa Ammonii ad verba
 apud Iohannem cap. 21. de Pe-
 te. Non libenter Petrum passum
 uocem, quod eo genere mortis dis-
 adaequaretur magistro. Id ali-
 rican Bancis pannucea crediderit.
 Minucius Felix: „Cruces nec co-
 inquit, nec optamus.“ Et con-
 a Septimio nostro dixit ad eun-

dem Iohannis locum Chrysostomus a
 natura inditum homini vitae retinendae
 amorem, non officere animo decernenti
 atque apud se constituenti mortem sibi
 esse pro Christi nomine fortiter obeun-
 dam, itaque salvam fore animi mentem
 rectam et tenacem propositi, interea vero
 naturam suos gemitus et eiulatus edi-
 turam. Sic milites etiam fortissimi pro
 sua salute faciunt vota, tum maxime cum
 in pericula ruant. (Rigalt.) Apol. cap. 1
 „Quid hoc mali est, cuius reus gaudet?
 cuius accusatio votum est, et poena vi-
 ctoria?“ Ad Scapul. cap. 1 „magisque
 damnati quam absoluti gaudemus.“ Ibid.
 cap. 2 „Absit enim, ut indigne feramus
 ea nos pati quae optamus.“ Ibid. cap.
 ult. „Crueliter vestra gloria est nostra.
 Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia
 sustinemus, ad hoc solum videamur eru-
 mperere, ut hoc ipsum probemus, nos haec
 non timere, sed ultro vocare.“

deo et praedam vivendi in aeternum. ⁷Sed obducimur^b. Cer-
obtinuimus. Ergo ⁹vicimus, cum occidimur, denique eva-
cum obducimur. Licet ⁹nunc ¹⁰sarmenticios et ¹¹semaxios^c
letis, quia ad stipitem dimidii ¹²axis revincti^d sarmentorum
exurimur. Hic est habitus victoriae nostrae; haec palmata v-
tali curru triumphamus. Merito itaque victis non placemus;
pterea enim desperati et perditii existimamur^f. Sed haec des-

7. Sed occidimur, certo, cum obtinuimus. λ. 8. vincimus λf. *Haverc.*
nunc λ. 10. sarmentarios λ. 11. semaxios *ABEdes. Erfurt. Ozon. Vindob.*
Pamelii libri. semaxios λ. semarios *FG.* semassios *D.* semissios *ab.*
rios c. 12. assis *abc.* aris *F.* Pro exurimur in *AqBG.* est exurimus.
rito desperati λ.

b. Sed obducimur.] De significatione
huius verbi apud Tertullianum dixi ad
cap. 46. Sed convincimur, inquit, et ad-
versariis succumbimus, quomodo igitur
vicisso dicendi sumus? Immo, respondet,
dum succumbimus, victores evadimus.
Non prius enim aliquis succumbit, quam
pro Christo confessus est.

c. sarmenticios et semaxios] De Pu-
dic. [cap. 22.]: „Putā nunc sub gladio
iam capite librato, putā in patibulo iam
corpore expanso, putā in stipite iam
leone concesso, putā in axe iam incen-
dio adstructo.“ Etsi autem diversis poe-
narum et suppliciorum generibus Chri-
stiani expungebantur, usitatius tamen
supplicium erat vivicomburium, quo
nempe in maleficus ac magos, quales
existimabant Christianos, animadvertere
solebant. Paulus lib. V. Sentent. tit.
XXIII. „Magicae artis conscios summo
supplicio affici placuit, id est bestiis
obiici aut cruci suffigi. Ipsi autem magi
vivi exuruntur.“ Lucianus in Asino:
„καὶ ὡσπερ φάρμακα δεινὰ ἐπιστά-
μενον καὶ κάκον τι πολύμορφον ἤξιον
εὐθὺς ἔνδον πυρὶ με ἀποθανεῖν.“
Heliodor. Aethiop. lib. VIII. „ἤρπαστο
οὖν αὐτίκα πρὸς τῶν θημίων καὶ μι-
κρὸν τοῦ τείχους ἐκτὸς ἤγετο, κήρυ-
κος ὅτι ἐπὶ φαρμάκοις εἰς πυρὰν
ἄγοιτο συνεχῶς ἐκβοῶντος.“ Observa
autem ex verbi Pauli, vivicomburium
cruce aut bestiarum laceratione existi-
matum tetrius. Clemens Alexandr. Strom-
mat. IV. „πῦρ ἀνθρώποις μέγιστον
κολαστήριον.“ Quare et Tertullianus
„summam ignium poenam“ appellat ad
Martyras cap. 4. Et libro ad Scapulam
queritur Christianos eo supplicio affici,
quo nec sacrilegi nec publici hostes nec
maiestatis rei afficerentur. (Herald.) Cf.
Lips. De Cruce III, 10.

d. ad stipitem dimidii axis revincti]

Eorum enim manus in tergum r-
revinciebantur ac restringebantur
dentius in agone Fructuosi et s
[Peristeph. VI, 103 sqq.]: „Next
que, qui manus retrorsus in ter-
vocaverant revinctas, intacta ca-
dunt adusti.“ Martyrologium
eodem agone: „Cumque exustae
fasciolae, quibus eorum manus
colligatae.“ Quandoque clavis af-
tur, ut constat ex agone Polycar-
Eusebium, cui geminum est
agone Theodori scribunt antiqua
rologia: „Voluerunt clavis conf-
sic igni comburi. Tunc B. Th
his verbis exorsus est: Sinite me
lite clavis configere. Deus enim
dabit mihi virtutem, ut sine e-
confixione ignis impetum cum
possim sustinere.“ (Herald.)

e. palmata vestis] Fuit haec
triumphantium. V. Manutii Qua-
Epist. p. 48 sqq., interpr. ad
Claud. cap. 17., ad Liv. X, 7.,
nal. Sat. X, 38., ad Festum s.
Salm. ad Lampridii Alex. Sever.
p. 509 sq. Fr. Wernsdorf de Ve-
mata ad Tertulliani Apolog. cap.
tomb. 1766.) Cf. Tertull. De
cap. 13.

f. desperati et perditii existi-
Sic enim appellabant Christianos
eorum generosam constantiam de-
nem. Lactant. V, 9. „Qui autem
res se dei non abnegaverint, in e-
carnificinae suae viribus, velati
nem silitant, incumbunt et de-
vocant, quia corpori suo minui
cunt.“ In edito Maximini apud
Hist. Eccl. VIII, 12. „καὶ ἐπειδὴ
πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονοίᾳ δου-
των, ἐρωῶμεν μήτε τοῖς θεο-
ἐπουρανίοις τὴν ὀφειλομένην
σκέλει προσάγειν αὐτούς“ cett. (

reditio penes vos ¹⁵ in causa gloriae et famae vexillum virtutis
 ut. Mucius ¹⁶ dexteram suam libens in ara reliquit: o subli-
 animi! Empedocles ¹⁷ totum ¹⁸ sese ¹⁹ Catanensium ²⁰ Aetnaeis
 is ²⁰ donavit: o vigor mentis! Aliqua Carthagini conditrix
 se secundum matrimonium dedit: o praeconium ²² castitatis!
²³, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore ²² cruces
 : o virum fortem ²⁴ et in captivitate victorem! Anaxarchus,
²⁵ exitum ¹ ²⁶ tisanæ pilo contunderetur: ²⁷ Tunde, tunde, aiebat,
 chi follem ²⁸, Anaxarchum enim non tundis: o philosophi
 imitatem, qui ²⁹ de tali exitu suo etiam iocabatur! Omitto
 ui cum gladio proprio ³⁰ vel alio genere mortis mitiore de

FG. Vindob. 15. in causam λ. 16. dexteram ABEFG. Vindob. Erfurt.
 FG. Vindob. 18. Atheniensium ADEFG. Attinensium B. Omittit λ. 19.
 ABDG. 20. donat λ. Haverc. 21. se secundum ABDEGabcde. Vindob.
 secundum Fλf. Haverc. Latinus. se ob vitandum Fulvius Ursinus. 22.
 et pudicitiae λ. 23. truces ABG. 24. etiam in λ. 25. exitum ADEF.
 Erfurt. exitu BG. exitium abcde. exemplum λf. Haverc. 26. tisanæ
 indob. Erfurt. ptisanæ Dabcdef. ptissanæ λ. 27. Tunde (timide G.)
 λ. 28. de tali exitu suo ABFF. de tali suo exitu DE. Erfurt. tali de
 abcde. 29. eos om. DFae. 30. vel alio ABEFG. Erfurt. Vindob. aliove
 Haverc.

ara reliquit] V. Liv. II, 12. Flor.
 strop. I, 11. Valer. Maxim. III,
 II. Epigramm. I, 22.

pedocles] V. Diog. Laert. VIII,
 4 ibi Menag., Starz Empedocles
 (Lips. 1805.) p. 122 sqq. Kar-
 pedocles Agrigent. (Amstelod.
 45 sqq. Cf. Tertull. Ad Martyr.

ua Carthagini conditrix rogo
 dum matrimonium dedit] Dido
 aei mariti mortem, ne Hiarbae
 regi nubere cogeretur, rogo
 Cf. Iustin. Hist. Philipp. XVIII,
 applicationem Ludovici de la Cer-
 est rogo sese dedit secundam
 interpretantis, nemo probabit,
 verborum Tertulliani rationem
 s perpendit. Quod enim ca-
 raeconium secundo nubere nu-
 se rogo dare? Fuldensis libri
 rogo secundum matrimonium de-
 retatione non indiget. Hieronym.
 I. ad Ageruchiam: „Stringam
 reginam Carthagini, quae ma-
 ure voluit, quam Hiarbae regi

ulus] Cic. de Offic. III, 26 sqq.
 axim. II, 9. Lactant. Div. Instit.
 ngustin. de Civ. Dei I, 15. III,
 III. Ad. Nat. I, 18. Ad Martyr.
 Exhort. Castil. cap. 31.

I. in exitum] h. e. ad mortem usque.
 V. quae de vocabuli *exitus* apud Tertul-
 lianum significatione adnotavero ad Scor-
 piac. cap. 9. Rigaltius Fuldensem librum
 secutus edidit in *exemplum* pro in *exi-
 tum*, quod coniungens cum genitivo *tisa-
 nae* explicat „in modum tisanæ.“ Male,
 si quid iudico. *Exemplum* est suppli-
 cium. Gell. Noct. Att. VI, 4 „Poenitio
 propter exemplum est necessaria, idcirco
 veteres quoque nostri exempla pro maxi-
 mis poenis dicebant.“ Cf. Donat. ad
 Terent. Eunnuch. V, 7, 21. Schneider
 ad Caes. de Bello Gall. I, 31. De
 Anaxarchi morte v. Diog. Laert. IX, 10, 2.
 Plutarch. de Virt. Mor. p. 449. F. Valer.
 Maxim. III, 4. Dio Chrysost. Orat. 37.
 Nemes. de Nat. Hom. cap. 30. Clem.
 Alexandr. Strom. IV. p. 589. (Pott.) Ta-
 tian. Orat. ad Graec. cap. 32. Gregor
 Nazianz. Epist. 58. Theodoret. Serm. VIII.
 de Martyr. p. 120.

m. follem] *ῥύλαρον*. Lucil. ap. Non.
 p. 110. „ego si qui sum, et quo *folli-
 culo* nunc sum indutus, non queo.“ Ar-
 nob. Adv. Nat. II, 76 „in *carunculae*
huius folliculo constitutus.“ Arnob. in
 Psalm. 149. „in *extensione folliis nostri*
corporei.“ Cf. Lindenbrog. et Scalig. ad
 Vergil. Catal. p. 301. Petav. ad Themist.
 Orat. XVII. p. 724. Gataker. ad Anto-
 nini Comment. VIII, 37. p. 309., et in-
 terpr. ad Diog. Laert. I. I.

laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica ³¹meretrix^a carnifice iam fatigato postremo linguam suam ³²comesam in faciem tyranni saevientis ³³expuit, ut ³⁴expueret et vocem, ne coniuratos confiteri posset, ³⁵si etiam victa voluisset. Zeno ³⁶Eleates consultus a Dionysio^o, quidnam philosophia praestaret, cum respondisset ³⁷contemptum mortis, ³⁸impassibilis flagellis tyranni ³⁹obiectus sententiam suam ad mortem usque signabat. Certe Laconum flagella^r sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum ⁴⁰honorem tolerantiae domui conferunt quantum sanguinis ⁴¹fuderint. O gloriam licitam, quia ⁴²humanam, cui nec praesumptio perdita nec persuasio desperata ⁴³reputatur in contemptu mortis et ⁴⁴atrocitatis ⁴⁵omnimodae, cui tantum pro patria, ⁴⁶pro imperio, pro amicitia ⁴⁷pati permissum est quantum pro deo non licet! Et tamen illis omnibus ⁴⁷^bet statuas ⁴⁸defunditis, et imagines ⁴⁹inscribitis, et titulos inciditis ⁵⁰in aeternitatem. Quantum de monumentis^r potestis scilicet, praestatis et ⁵¹ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Hanc qui veram a deo sperat, si pro deo ⁵²patiatur, insanus est. Sed ⁵³hoc agite, boni praesides^r, meliores multo apud populum si ⁵⁴illis ⁵⁵Christianos immolaveritis^r.

31. quaedam meretrix λ. 32. comesam ABFf. Vindob. comessam G. comestam DEabcde. Erfurt. 33. expuit DE(λ)abcdef. Erfurt. Ozon. expellit ABFG. Vindob. 34. expelleret λ. 35. etiamsi λ. 36. cleates ABEFG. 37. contentu Haverc. 38. impassibilis ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Pamclii libri. impassibilibus abc. impassibilem fieri λ. Haverc. Omittunt cf. 39. obiectus ADEFabcde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamclii libri. abiectus BG. subiectus λf. Haverc. 40. honor est tolerantiam deinde conferunt Da. honoris tolerantiae domni (domi Haverc.) conferant λ. Haverc. tantum honorem conferunt f. 41. fuderunt G. Haverc. 42. humana λ. 43. deputatur Haverc., cum Fulvio Ursino. 44. atrocitas F. Vindob. 45. omni modo λab. 46. pro agro, pro imperio λ. Haverc. 47. pati om. λ. 47b. cum et statuas Fulv. Ursinus. 48. diffunditis Dabc. decernitis λ. 49. scribitis λ. 50. in om. ab. 51. ipsis abce. 52. patitur D. 53. hoc vel agite F. 54. illis om. D. illos F. 55. Christianis immolaretis Vindob. Christianos ymmolaretis F. Pro multo in G. est multum.

n. Attica meretrix] De hoc Leaenae fortiter facta v. Pausan. I, 23. Athen. Deipnos. XIII, p. 596. Plin. Hist. Nat. VII, 23. et XXXIV, 8. Cic. de Gloria p. 488. Orell. Lactant. Div. Inst. I, 20. Tertull. Ad Martyr. cap. 4. Id. Ad Nat. I, 18.

o. Dionysio] Pro Dionysio Nearchum appellant Diog. Laert. IX, 25. Diod. Sic. X. p. 62. tom. IV. ed. Wessel. Valer. Maxim. III, 3., Demylum contra Plutarchum *περί Στοιχῶν ἐναντιωμάτων* p. 1051. C. et adv. Colot. Epicur. p. 1126. C. Clemens Alex. Strom. IV. p. 589. Pott. Cf. Vales. ad Ammian. Marcell. XIV, 9. Alii Diomedontem; cf. Diog. Laert. I. I. Adire possis etiam Cic. Tuscul. II, 22. et de Nat. Deor. III, 33.

p. Lacorum flagella] V. Pausan. II, 16, 7. Davis. ad Cic. Tuscul. V, 7f. Haase ad Xenoph. Resp. Lacon. p. 80 sq. Mueller Dorier II, p. 312. cf. I, p. 381 sq. Manso Sparta I, 2. p. 183.

q. de monumentis] De vi instrumentali de praepositionis dixi ad De Spectac. cap. 25.

r. boni praesides] Retraho sententiam a me ad initium libri prolatam, qua Eusebii auctoritati adque affirmantis Apologeticum fuisse ad senatum Romanum scriptum. Praesides enim vix alii possunt h. l. intellegi nisi provinciarum, quorum unus erat Scapula, ad quem peculiariter Tertullianus in eadem materia libellum scripsit. Cf. Apol. cap. 9. et 44 s. meliores multo apud populum s.

te, torquete, damnae, ⁵⁶atterite nos: probatio est enim inno-
e nostrae iniquitas vestra. Ideo ⁵⁷nos haec pati deus patitur.
et proxime ad lenonem ⁵⁸damnando Christianam^t potius quam
onem ⁵⁹confessi estis labem pudicitiae apud nos atrociorum
poena et omni morte reputari. Nec quicquam tamen ⁶⁰proficit
silior quaeque crudelitas vestra; inlecebra est magis sectae.
es ⁶¹efficimur quotiens metimur a vobis; semen est sanguis
ianorum. Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis
atur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Dio-
, ut Pyrrhon, ut ⁶²Callinicus^a. Nec tamen tantos^v inveniunt
discipulos quantos Christiani factis docendo. ⁶³Illa ipsa ob-
io^w, quam ⁶⁴exprobratis, magistra est. Quis enim non con-
atione eius concutitur ad requirendum quid intus in re sit^x?
ion, ubi requisivit, accedit? ubi ⁶⁵accessit, pati exoptat, ut
n dei gratiam redimat, ut omnem veniam ab eo compensatione

terite *Vindob.* 57. haec nos *F.* 58. clamando Christianam *b. Gorziens.*
do Christianum *D.* damnandam Christianam *λ.* 59. confossi estis *F.*
et confessi estis *λ.* 60. profuit. exquisitor *Dabe.* 61. Etiam plures *λ.*
cimur *AqBG.* 63. Gallinicus *ABEFG. Vindob. Erfurt.* Calinicus *a.* 64.
λ. 65. exprobratis *E.* reprobatis *Oxon.* 66. accedit *E(m. pr.). Erfurt.*
am gratiam dei *F.* dei totam gratiam *f.* dei gratiam *Dae.*

ristianos immolaveritis] Hinc enim
vulgi quandoque captata a prae-
ut ostendebamus ad cap. 1. Su-
). 49 „De qua iniquitate saevi-
modo caecum hoc vulgus exul-
sultat, sed et quidam vestrum,
favor vulgi de iniquitate captatur,
ur^a ceti. Ecclesia Lugdun. apud
lib. V.: *και γαρ τον Ατταλον*
ω χαριζόμενος ο ηγεμων εξέ-
κάλω προς θηρία.“ Cum igitur
Festus in Actis Apost. cap. 25.
esse Romanis *χαρίζεσθαι τινα*
πον εις απολειαν, quod debet
servabat is, non autem quod fieri
litum. (Herald.)

lenonem damnando Christianam]
virgines Christianas ad lenonem
lammatas constat ex historia ec-
lica et antiquis martyrologiis. V. B.
imam Serm. de S. Agnete. Euseb.
III. „*τελευτών δητα επί τής*
θρέων πάλευς τον αυτόθι συν-
καστήν Χριστιανούς δικάζοντα
ων προσηκότων εμπαιροειούν-
ε τότε μὲν σιμνοίς ανδράσι
ες ενυβρίζοντα, τότε δε γυναί-
κροσομένης τής ανωτάτω και
ιρθέτους ασκητριας εις αίσχρας
πορνοτρόφους παραδιδόντα“
(Herald.) Cf. Tertull. De Monogam.

cap. 15. Ambros. de Virgin. I, 1. et II,
4. Prudent. Peristeph. XIV. Cyprian. de
Mortal. p. 162. Sagittar. de Martyr. Cru-
cistibus p. 253 sqq.

u. Callinicus.] Ciceronis Tusculanae
et Senecae liber ad Gallionem de Re-
mediis Fortuitorum in omnium manibus
versantur. Diogenis significat fortasse
Cynici de Morte, quem memorat Diog.
Laert. VI, 12, 60.; sed Pyrrhonem nihil
a se conscriptum reliquisse testis est
idem Laertius IX, 102. Cf. Fabric. ad
Sext. Empir. p. 278. De Callinico rhe-
tore eiusque scriptis adeas Suidam et
Eudociam s. v., et Fabricii Biblioth.
Graec. III, p. 36. tom. VI, p. 54. ed.
Haal.

v. tantos] b. e. tot. Cf. adnotata ad
cap. 1.

w. obstinatio] Obstinationem, despe-
rationem, perditam persuasionem, perdi-
tam praesumptionem Christianorum con-
stantiam appellabant. Plinius ad Trai-
num: „Neque enim dubitabam, quale-
cunque esset quod faterentur, pervicaciam
certe et inflexibilem obstinationem debere
puniri.“ (Herald.) Cf. Herald. ad cap.
49., et Ad Nalt. I, 17.

x. quid intus in re sit?] Ad Scapulam
cap. ult. „Nec tamen deficit haec secta,
quam tunc magis aedificari scias; cum

sanguinis sui expediat? Omnia enim huic operi delicta². Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus³: aemulatio divinae rei et humanae, cum damnatur a vobis absolvimur.

68. condonantur D. *Subscriptio in AE. Erfurt. est APOLLOGITICVM GETICVM E. Erfurt.) QUINTI TERTVLLIANI EXPLICIT. Ambrosiano, cu APOLOGITICVM QUINTI TERTVLLIANI CONTRA PAGANOS DE IGNO CHRISTO IHESV., subscriptum est: APOLLOGICVM QUINTI TERTVLLIANI EXPLICIT.*

caedi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognovit veritatem, et ipse statim sequitur.“ Sic scribit Clemens Alex. Strom. IV. gentiles Christi testium constantia obstupefactos saepissime *εις πίστιν υπάγεσθαι τήν σωτηρίαν πολυπραγμονήσαντας.*“ (Herald.)

y. compensatione sanguinis sui expediat?) Quomodo modum baptismate peccata omnia tolli existimabant, et elui, ita et martyrio. Tertull. Scorpiaco cap. 6 „Proprie enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro vita ipsa deponitur.“ Quare martyrium „secundam intinctionem“ appellat libro de Patient. cap. 13. et „lavacrum sanguinis“ libro de Baptismo cap. 16. „Est quidem nobis etiam secundum lavacrum unum et ipsum, sanguinis scilicet“ cett. Addit paulo post: „Hic est baptismus qui lavacrum et non acceptum repraesentat et perditum reddit.“ *Βάπτισμα τὸ διὰ πυρός*“ Graeci vocant. Euseb. Hist. Eccles. VI. 4 *καὶ γυναικῶν δὲ ἡ Παῖς ἐστὶ κατηχομένη τὸ βάπτισμα, ὡς πού φησιν αὐτὸς, τὸ διὰ πυρός λάβουσα τὸν βίον ἐξεληλυθεν.*“ B. Chrysostomus Sermone de S. Luciano huius rei rationem proponit: *καὶ μὴ θαυμάσητε, εἰ βάπτισμα τὸ μαρτυρίον ἐκάλεσα. καὶ γὰρ ἐνταῦθα τὸ πνεῦμα μετὰ πολλῆς ἐρίπταται τῆς σαυλείας, καὶ ἀμαρτημάτων ἀναίρεσις καὶ ψυχῆς γίνεται καθαρὸς θαυμαστός, τίς καὶ παράδοξος. καὶ ὡσπερ οἱ βαπτίζομενοι τοῖς ὕδασι, οὕτως οἱ μαρτυροῦντες τῷ ἰδίῳ λόγονται αἵματι.*“ (Herald.) Nempse quandoque iudici ipsi post recitatum sententiam gratias agebant. Iustinus Mart. Apol. I. „*καὶ πρὸς τὸν Λουκίον ἔφη, δοκῆς μοι καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος. καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος, μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι*

ἐκέλευσεν. ὁ δὲ καὶ χάριν εἰλόγει, πονηρῶν δεσποτιῶν τῶν ἀπηλλάχθαι γνώσεων τὸν πατέρα καὶ βασιλείων πορεύεσθαι.“ Tertull. cap. 1 „Si denotatur, gloria cusatur, non defendit; inter ultro confitetur, damnatus gi Saepius autem deo Opt. Mai agebant. Acta proconsulari Scillitanorum: „Haec quam tabella recitata, Speratus et erant omnes dixerunt: Deo ferimus, qui dignatur nos h res accipere in caelis pro sua.“ Formula erat: *Deo gratias.*“ Meminit et Pr agone eiusdem Cypriani. V rologium in agone S. Felici Tabizacensis: „Et hanc dedit Quoniam Felix episcopus in torum decreta, quae nob dignitati sunt, facere nulla i sensit, nobis ordinantibus t perducatur. Felix dixit: Di Iustinus huius gratiarum acti esse scribit, quod hac rati sua omnia pensata et salute ratam confiderent. Iustinus I. I.: „*οὐκ ἂν δὲ οὐδὲ ἔφ οὐδὲ δυνατώτεροι ἡμῶν η καὶ ἄνθρωποι καὶ δαίμοι πάντως παντὶ γεννωμένῳ καὶ θανεῖν ὠφείλετο. ὃ δὲ ὄφλημα ἀποδιδόντες εὐχαρ Sed verior est ea, quam tan Tertullianus cap. 46. causa, aequanimitatem suam hoc i rentur Christiani. „Si de ac congrediar, inquit, Lycargus qhsim optavit, quod leges ei emendassent: Christianus et i tus gratias agit.“ (Herald.)*

AD
N A T I O N E S

LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat codicem Agobardinum (*A φ* ex collatione Hildebrandi, *A β* ex collatione Steph. Baluzii).
- a** - editionem principem, Iac. Gothofredi, quae prodit Genevae anno MDCXIV.
- b** - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
- γ** - supplementa Iac. Gothofredi.
-

AD
N A T I O N E S*

LIBER PRIMVS.

monium ignorantiae vestrae, quae iniquitatem dum de- Cap. I.
vincit^a, in¹ promptu est, quod omnes qui vobiscum retro^b
t et vobiscum oderant, simul^c eis contigit scire, desinunt
i desinunt ignorare, ²immo fiunt et ipsi quod oderant et
odisse quod fuerant. Adeo quotidie adolescentem nume-
istianorum ingemitis, obsessam vociferamini civitatem; in

1. promptu *Aβ.* 2. immo *A.*, *ubicumque nihil adnotavero.* 3. Cri-
t^{φ.}

[NOTIONES.] Hieronymus epi-
gnum hosce libellos *Libros*
s indigetat. „Quid Tertul-
i, eruditius? quid acutius?
eius et *Contra Gentes* libri
culi obtinent disciplinam.“
rsitas in Arnobianis: nam
nobis Disputationum adversus
dicuntur, in MSS. *adversus*
ribuntur. Verum unum idem-
tanquam illud a Tertulliano
nam et cap. 7. lib. I „Mi-
miserandae, inquit, Natio-
p. ult. lib. I „Iniquissimae
lib. II, cap. 1 „Miserandae
Porro inter haec initia vel
ndum, Tertullianum hisce
tiones universim sermonem
Apologetico vero ad solos
verii Romani antistites, mini-
i latores, executores, i. e.
et praesides. Atque hoc
scrimen inter hos libellos
cum est. (Iac. Gothofredus.)
ad Nationes libros ex anti-
lica Agobardi primus edidit
s Gothofredus IC., qui et
im fidei suae diligentiaeque
o Bibliothecae donavit. Exi-
II OPP. ED. OEHLEN. TOM. I.

mium sane munus quam alterum huiusce
operis Tertulliani exemplar aspiciam re-
periri sit inauditum. Eoque dolendum
magis istius quidem operis nunc tandem
orbi litterario redditi paginas complures
adeo fuisse vetustatis iniuria seu potius
barbarorum incuria foede corrosas cor-
ruptasque, ut lacunae saepenumero hac
etiam editione nostra occurrant, quas
nisi ope codicis integrioris expleri un-
quam posse non est sperandum. Sunt
autem et praeter lacunas alia quae
ipsius antiquarii manus haud raro pecca-
vit, quorum certe nonnulla coniecturis
nostris emendari videantur. Sed iis ta-
men absque veteris scripturae vestigiis
male credi non distemur. Neque id
nobis permisimus nisi locis admodum
paucis, nunquam suppressa libri veteris
scriptura. (Rigalt.)

Cap. I. Concordat Apologetici cap. 1.

a. revincit] Apolog. cap. 1. „quam ini-
quitate[m] idem titulus (sc. ignorantiae)
et onerat et revincit.“

b. retro] h. e. antea, ex usu Tertul-
liani. Exempla adnotavi ad De Spectac.
cap. 9.

c. simul] Cf. quae adnotavi ad Apol. 1.

agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi detrimento doletis. Nec tamen hoc ipso ad aestimationem alicuius latentis boni animos promovetis. Non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amatis ignorare quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire, quia iam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis. Atquin si nullum erit ^{3b}odii *debitum*^a, ⁴reperietur optimum utique ab iniustitia priore discedere: sin vero ⁵causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius ⁶iustitiae conscientia cumulabitur. Nisi si emendari pudet, aut excusari piget. Scio plane qua responsione soletis redundantiae nostrae ⁷testimonium convenire: non utique eo bonum praeiudicari quia plerosque convertat et sibi ⁸rapiat, inquit. Novi demutationem mentis in malas partes. ⁹Quot desertores bonae vitae? quot transfugae in perversum? Multi bona fide⁵, immo iam plures pro extremitatibus temporum^h. Verum deficit adaequatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a ⁹bonis in perversa divertunt, defendere malum pro bono audeant. Turpia timori, pudori impia habent. Denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati ¹⁰maerent. ¹¹Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, ¹²malae mentis ab innocentia transitum vel fato imputant. Adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem ¹³paenitet, nisi tantum pristinorumⁱ. Si denotatur, gloriatur, si

3b. odii debitum ego. odii Aab. 4. repperietur Aa. 5. causa A. *constant.* 6. iustitiae conscientia Aφ. iustitiae scientia Aβb. iniustitiae scientia a. 7. rapiat. Inquitis novi Aφ. 8. quod A. 9. bonis Casp. Barthius, in ora exempli ed. princ. quod asservatur in Bibliotheca Senat. Lips. Rep. I, 78. vobis Aab. 10. merent Aβ. 11. exprobrant Aφ. 12. male Aβ. 13. penitet A.

d. odii debitum] Voc. *debitum* supplevi ex Apologetico. Multa sic per incuriam librarii in Agobardi libro omissa. Gothofredus frustra tentat vulgatam scripturam tueri: „si nihil erit odii, inquit, si abdicatum fuerit odium.“

e. redundantia nostrae] Cf. infra cap. 7 „de die redundamus.“

f. convenire] Adnotatum est de hoc verbo ad Apolog. cap. 10.

g. bona fide] h. e. certo, plane, profecto. Cf. adnot. ad libr. Ad Scap. cap. 5.

h. pro extremitatibus temporum.] De Cultu Fem. II, 9 „Nos sumus, in quos

decurrerunt fines saeculorum. Nos destinati a deo ante mundum in estimatione temporalis.“ Cf. Exhort. Cast. cap. 6. Adv. Marcion. V, 4 „qui filii denique sui revelationem in extremitatem temporum et disposuit et praedicavit.“ De Paenit. cap. 2 „mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum universo orbi illuminaturus esset, praerire intinctionem paenitentiae iussit“ cett.

i. nisi tantum pristinorum.] Apolog. cap. 1. „Christianus vero quid simile? Neminem pudet, neminem paenitet nisi plane retro non fuisse.“

non subsistit, si accusatur, non defendit, interrogatus
ur, damnatus gloriatur. Quod hoc malum est in quo mali
cessat?

quo ipsi etiam contra formam^a iudicandorum malorum iudi-
Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tor-
urgetis ad confessionem, Christianos vero sponte confessos
tis comprimitis ad negationem. Quae tanta perversitas, ut
ioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, ¹gratis reum
in, invitum compellentes negare? Praesides extorquendae veri-
solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse
umus. Opinor, non vultis nos malos esse, ideoque gestitis
nomine excludere. Sane ceteros ad hoc tenditis et carni-
ut negent quod esse dicuntur. Atquin illis negantibus non
nobis, si negaverimus, statim creditis. Si certi estis nos
ssimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis
? Non dico quod^d neque accusationi neque recusationi spa-
ommodetis (³soletis inaccusatos et indefensos non temere
e): sed, verbi gratia, si de homicida ⁴consultatur, non sta-
fesso eo nomen homicidae dispuncta causa est aut satiata
e. Quamquam confessis^f difficile ⁵creditur, verum insuper
tentia exigitis, quotiens caedem egerit, quibus telis, quibus
quibus spoliis, sociis, receptoribus^g, ne quid omnino mali
delitescat aut desit aliquid instruendae ad sententiam veri-

Cap. II.

II. 1. urgeatis *Casp. Barthius.* 2. ut negent quod esse A. ut negent
d esse ab. ut ne negent esse quod esse *Casp. Barthius.* 3. soletis in-
A. soletis et inaccusatos ab. 4. consultatur *Rigaltius.* confutatur *Aab.*
s b. credatis *Agg.*

l. Concordat Apologetici cap. 2.
iam] h. e. legem. Cf. adnot.
ol. cap. 18.

litis et carnificatis] *tenditis*, ecu-
et: *carnificatis*, omni alio tor-
ingenio seu genere. (Gothofr.)
obis agimur?] h. e. alia in no-
ndis iudicii forma utimini? *Agere*
os est passim pro intendere
accusare, et inde etiam pro
et persequi.

dico quod] Cf. Apolog. cap.
uti erubescant accusantes, non
imi optimos, sed iam, ut vo-
ppares suos." Ibid. cap. 40
tunc, non dicam deorum vestro-
emptores Christiani, sed ipsi
? Ibid. cap. 44. „Quanti ha-
a dico qui iam de vobis dae-
entiant, non dico iam qui pro
que vero deo preces sternant,

quia forte non creditis, sed a quibus
nihil timere possitis?" Infra I, 9
„Ubi tunc, non dicam contemtores deo-
rum Christiani, sed ipsi dei vestri?"

e. dispuncta causa est aut satiata cog-
nitio.] Cf. infra II, 12 „Adhuc de Sa-
tarno immorabor, quo et ceteris com-
pendium praestruam, satiata primor-
diorum disputatione." De verbo *dispungere*
dixi ad Apolog. cap. 37.

f. Quamquam confessis] h. e. quam-
libet, quantumvis confessis. (Rigall.)

g. receptoribus] Quos *receptores* etiam
appellant. Memorantur passim in Icto-
rum libris. Ulpian. Dig. I, 18, 13 „fa-
res conquirere *receptoresque* eorum co-
hibere." Paul. Sent. Rec. V, 3, 4 „Re-
ceptores aggressorum itemque latronum
eadem poena afficiuntur qua ipsi latro-
nes." Cf. interpr. ad Cic. Milon. cap.
19. et ad Taciti Annal. IV, 23.

tati. Porro^b de nobis, quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatis¹, breviora ac leviora elogia^k conficitis. Credo, non vultis oneratos¹ quos omni opere perditos vultis, aut non putatis requirenda quae nostis. Hoc ergo perversius, si cogitis negare de quibus certissime scitis. Immo, ⁶quo magis odio vestro competebat seposita forma iudicandi proprio studio non ad negationem certare, ne quos odistis liberaretis, sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis inimicitiae satiarentur exaggeratione poenarum, dum recognoscitur quot quisque iam convivia illa celebrasset, quotiens in tenebris incurssasset incesta? Quid? quod eradicandi generis diffundenda erat requisitio, porrigenda quaestio in socios⁷ consociosque. Perducerentur ⁸infantariae^m et coci, ipsi canes pronubiⁿ, emendata res esset. Etiam spectaculis gratia adgregaretur. Quanto enim studio in caveam conveniretur depugnaturum aliquo qui centum infantes devorasset? ⁹Si enim^o tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur, utique erui debuerunt, ne incredibilia viderentur et odium in nos publicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium temperant, ¹⁰horrentes naturam quaerere pabulum ferinum¹¹ quod ¹²concupitu ab humano genere praeclusit^p.

6. quo *Aa.* quod *b.* aio *Casp. Barthius.* 7. consocios quae perducerentur *Aa.*
8. infantariae et coci ipsi canes *Aa.* infantarii et coqui et ipsi *b.* 9. Si enim
ego. Sed enim *Aab.* 10. horrentes *b.* honorantes *Aa.* 11. quod *ego.* quam
Aab. 12. concubitu *Aa.* concubitus *b.* concupitu *Iac. Gothofredus.*

h. Porro] h. e. atenim, immo, contra. V. quae adnotavi exempla ad De Corona cap. 7. Cf. Spalding. ad Quinctil. Inst. Orat. II, 3, 5.

i. deputatis] Cf. quae de hoc verbo adnotata sunt ad De Idol. cap. 4.

k. elogia] Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

l. oneratos] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26.

m. Perducerentur infantariae] Martial. Epigr. IV, 88. „Infantem secum semper tua Bassa, Fabulle, Collocat, et lusus deliciasque vocat, Et quod mireris magis, infantaria non est. Ergo quid in causa est? Pedere Bassa solet.“, ubi infantariam recte interpretantur quae infantes amat.

n. canes pronubi] In Apologetico appellantur lenones. Apolog. cap. 7 „Dicimus sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde, et post convivium incesto, quod *eversores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum, libidinum impiarum in verecundiam procurant.*“ De ellipsi conditionalis particulae mo-

nuisse sat est. Cf. adn. ad De Corona cap. 11.

o. Si enim] Corrigendum erat Si enim pro Sed enim, quod liber Agobardi praebet. Saepissime in veteribus membranis reperiri particulas *sed* et *si* confusus notum est.

p. quod concubitu ab humano genere praeclusit.] Rigaltius correxit: „*horrentes naturam quaerere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere praeclusit.*“ Sed magis mirifica huius fragmenti interpretatio. En ipsius verba: „Ait Tertullianus: Tam horrenda, tamque monstruosa de nobis deferuntur, ut plerique fidem talium temperent, hoc est fidem talibus non adhibeant, horrentes naturam quaerere pabulum ferinum; nempe homines ita natos, ut quaerant et appetant pabulum ferinum, naturam adeo ferinam, ut carnibus humanis libenter vescantur, quae natura est ferarum. Eam vero naturam ferarum, id est feras ipsas, concubitus ab humano genere praeclusit. Unde igitur homines nati ferum genus? Naturam quaerere dicit Graeco more, quod ita factum et natum est ut quaerat.“

os igitur, alias diligentissimi ac pertinacissimi discussores Cap. III.
 um longe minorum, cum talibus tam horrendis et omnem
 item supergressis eam diligentiam deseratis, neque confessio-
 sciendo, iudicantibus semper laborandam^a, neque exquisitio-
 igerendo, damnatoribus semper consulendam, iam apparet
 in nos crimen non alicuius sceleris, sed nominis dirigi. Adeo,
 criminum veritate constaret, ipsa criminum nomina ¹damna-
 si accommodarent, ut ita pronuntiaretur in nos: Illum homi-
 vel incestum, vel quodcunque iactamus, duci, ²suffigi, ad
 dari placet. Porro sententiae vestrae nihil nisi Christianum
 um notant. Nullum criminis nomen exstat, nisi nominis
 est. Haec etenim est revera ratio totius odii adversus nos.
 in causa est, quod quaedam occulta vis per vestram igno-
 oppugnat, ut nolitis scire pro certo quod vos pro certo
 certi estis, et ideo nec creditis quae non probantur, et ne
 ventur facile, non vultis inquirere, ut nomen inimicum sub
 nptione criminum puniatur. Adeo ut de nomine inimico re-
 ideo negare compellimur, dehinc negantes liberamur, tota
 late praeteritorum, iam non cruenti neque incesti, quia no-
 ud amisimus. Sed dum haec ratio suo loco ostenditur^b, vos
 nsequimini ad expugnationem ⁴nominis, edite: quod nominis
 , quae offensa, quae culpa? Praescribitur enim vobis non
 crimina obicere quae neque institutum dirigit^d neque ^apro-

III. 1. damnarent, si accommodarent ego. damnaretis. an commoda-
 damnaretis, ac commodarent a. damnatis accommodarent b. 2. suf-
 3. reproberetur facile Gothofredus. probentur facile Asb. probentur falsae
 vercampus ad Tertull. Apolog. cap. 2. p. 35. 4. nominis. Edite quod Apa-
 lio Leopoldus.

II. Concordat Apologetici cap.

randam] Cf. Tacit. Germ. cap.
 ienta ceterosque fructus patien-
 i pro solita Germanorum inertia
 Horat. Epod. V, 60. Propert.
 3, 33.

dum haec ratio suo loco osten-
 ologeticum hic omnino indicat.
 i Apologeticum iam incumbere
 ius cum bosce libellulos scri-
 que in eam aliquam multa hic
 iudio et iudicio distulit. (Go-

scribitur enim vobis non posse]
 qui accusativus repetendus ex
 e verbi praescribere significatu
 tot. ad Apolog. cap. 7.
 istum dirigit] Institutum est
 iusatoris, iudicis, apparitoris

vel spiculatoris, beneficiarii, curiosi aut
 alterius accusatio, iudicium, notoria,
 oblatio rei, quibus solemniter accusatio
 seu iudicium criminale dirigitur, institui-
 tur, quaeque etiam accusator reo edere
 cogitur, ut sciat quibus sit criminibus
 responsurus. Itaque mox hisce verbis
 respondent sequentia illa: quod praesidi
 offeratur. Et alioquin instituere accusa-
 tionem seu crimen iuris verba sunt.
 Item instituti huius criminalis pars est
 defensio rei et sic causae peroratio, et
 post haec iudicis cognitio. Denique in-
 stitutum est ordo, processus criminalis,
 stilus. Proximo sensu in l. 4. C. Th.
 Quorum appell. non recip.: „oportuerat
 te publici instituti respectu confessione
 detectos legum severitate punire.“ (Go-
 thofr.) De verbo dirigere, quod item
 iudicium est pro intendere, v. Dirksen

latio adsignat^o neque sententia enumerat. Quod praesidi offeratur, quod de reo inquiratur, quod respondetur vel negatur, quod de consilio^f recitatur, id reum agnosco. Itaque de nominis merito si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum, ego arbitrator nullam esse vocabulo aut^o nomini querellam, nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit vel inpudicum, vel aliter quam enuntiantem deceat aut audientem delectet. Haec vocabulorum aut nominum crimina, sicuti verborum atque sermonum barbarismus est vitium et soloecismus et insulsior figura. Christianum vero nomen, quantum significatio est, de uunctione interpretatur^g. Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est^h. Detinetisⁱ igitur in hominibus innoxiiis etiam nomen innoxium nostrum, non incommodum linguae, non auribus asperum, non homini malum, non⁷ patriae infestum, sed et^o Graecum cum aliis, et sonorum et⁹ interpretatione iucundum. Et utique non gladio aut cruce aut bestiis punienda sunt nomina.

Cap. IV. Sed dicitis sectam nomine puniri sui auctoris. Primo quidem sectam de auctoris appellatione¹ notari utique probum usitatumque ius est, dum philosophi quoque de auctoribus cognominentur² Pythagorici et Platonici, ut medici³ Erasistratei et grammatici Aristarchii.

6. nomini querellam *b. Casp. Barthius.* nomine querellam *Aa.* 7. patriae *b. Iac. Gothofredus.* patri *Aa.* 8. Graecum cum aliis *ego.* Graecum aliis *Aab.* Graecum alias *Casp. Barthius.* 9. interpretatione iucundum *A.*

Cap. IV. 1. notari *b.* mutari *Aa.* nominari *Casp. Barthius.* 2. Pythagorici *Ab.* et Pythagorici *a.* ut Pythagorici *Casp. Barthius.* 3. Aerasistratei *Aa.* Pro ut medici *Casp. Barthius volebat* et medici.

Manuale s. v. p. 288 sq. Cf. infra cap. 10. huius libri: „Iam primo, quod in nos generali accusatione *dirigitis.*“

e. prolatio adsignat] Prolatio crimen adsignare dicitur a Tertulliano. Prolationis scil. appellatione exaudienda sunt omnia illa quae in iudiciis proferuntur, quibus causa instruitur et, ut loquuntur, crimen verificatur: instrumenta, testes, interrogata, responsiones; itaque mox respondent illa: quod de reo inquiratur, quod respondetur vel negatur. Ut ceteroquin proferendi et prolationis vox hac in re propria, ita vel hic Papiniani locus (quem aequalem habuit Tertullianus) cum hoc componatur in l. 6. II. de quaestionibus: „si causa perorata, testibus prolatis absolutio secuta fuerit.“ Ecce tria pariter, ut hoc loco. Causa perorata est institutum, testes prolatis et prolatio idem, absolutio et sententia paria. Institutum dirigit iudicium, prolatio cri-

men adsignat, sententia enumerat. Illis nempe tribus processus criminalis absolvitur. (Gothofr.)

f. de consilio] Consilium de iudiciis. Cf. Plin. Epist. VI, 33. Liv. XXXVIII, 60. Hinc supra cap. 2. pro vulgata *consultatur* ex Rigaltii emendatione *repositi consultatur.*

g. interpretatur.] *Interpretari* passive positum. Cf. Buenem. ad Lactant. Instit. IV, 7. p. 445. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 953.

h. modulatum est.] Passive, uti infra II, 4 „Itaque si aequae *θεός* aequae immobiles, disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, quae a cursu et motu *modulata* rescinditur.“ Cf. Bach ad Ovid. Metam. XIV, 428. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. II, p. 756.

i. Detinetis] Dixi de hoc verbo ad Apolog. cap. 3.

si ¹ob auctorem malum mala ²secta, tradux^a mali nominis ur. Atquin temeritate^b praesumeretur. Prius erat cognoscere rem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspectionem is retinere^c. At nunc necessario ignorando sectam, ⁴quia utis auctorem, aut non recensendo auctorem, quia nec sectam setis, in solum nomen inpingitis, quasi in illo detinentes set et auctorem, quos ⁷omnino non nostis. Et tamen philosophis libertas transgrediendi a vobis in sectam et ⁸auctorum et suum n⁴, nec quisquam illis odium movet, cum in mores, ritus, victusque vestros palam ac publice omnem eloquii amaritudi elatrent, cum legum contemptu, sine respectu personarum, ut m etiam in principes ipsos libertatem suam inpune iaculentur. veritatem saeculo operosissimam^e philosophi quidem affectant, lent autem Christiani, ideoque qui possident, magis displicent, qui affectat, inludit, qui possidet, defendit. Denique^f Socrates a parte damnatus est, ⁹qua propius temptaverat veritatem, vestros destruendo. Quamquam nondum tunc in terris nomen lianum, tamen veritas semper damnabatur. Itaque et sapien non negabitis cui etiam Pythius vester testimonium dixerat. um, inquit, omnium Socrates sapientissimus. Vicit Apollinem s, ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus est enim se non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans qui deos bat. Porro^g apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, ideo sapiens, quia deos abnuens. Quo more etiam nobis so-

auctorem A. 5. sexta A. 6. quia Aab. qui alii. 7. omnino non ab. ion A. 8. auctorum ego. auctorem Aab. 9. qua Aab. quia alii.

IV. a. tradux] Cf. adnot. ad . cap. 7.

meritate] h. e. temerario modo. . cap. 21. „magna etiam militari custodiae diligentia circumsede-

Ad Natl. I, 18 „non tormenta latem ac contemptum mortis animo nos.“ Exempla huius usus ex Arrotaliti Hildebrand. ad Arnob. II, 222.

iam de secta inspectionem aucto- nere.] H. e. de auctore dispicere n eum nolle inquirere, eum nolle re, qua voce mox utitur, inspe- i impedire: ut ad Romanos I, 18. *σαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων.*“ r.) Interpretor: quam de secta e, non item de eius auctore. am fit, praesudicii apparet per, non iudicii sanitas.

ctorum et suum nomen] In aucto-

rum nomen et suum transgrediuntur, si scholae alicuius sese addicunt, ut qui Platonici et Aristotelici fiunt, et iam hoc suo utuntur nomine.

e. saeculo operosissimam] Gravis- simam et molestissimam, quam homines pati et sustinere nequeunt. Cic. Nat. Deor. II, 23 „labor operosus et molestus.“ Tertull. De Resurr. Carnis cap. 7 „Non es diligentior deo, uti tu quidem Scythi- cas et Indicas gemmas et rubentis maris grana candentia, non plumbo, non aere, non ferro, ne argento quoque oblaquees, sed electissimo et insuper operosissimo auro descrobes“ cett. Apolog. cap. 21 „Numa Pompilius, qui Romanos opero- sissimis superstitionibus oneravit.“

f. Denique] h. e. ut uno exemplo fungar. Cf. adnot. ad De Corona cap. 3.

g. Porro] h. e. atquin, at enim. Cf. supra ad cap. 2.

letis: Bonus vir ¹⁰Lucius Titius, tantum quod Christianus. Item alius: Ego miror ¹¹Gaium Seium gravem virum factum Christianum. Pro stultitiae caecitate laudant quae sciunt, vituperant quae nesciunt, et id quod sciunt eo quod nesciunt vitiant. Nemini subvenit, ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus, aut ideo Christianus, quia prudens et bonus, cum sit humanius occulta manifestis adiudicare quam manifesta de occulto praeiudicare. ¹²Alii quos retro ante hoc nomen ^hvagos, viles, improbos norant, emendatos repente mirantur, et tamen mirari quam assequi noruntⁱ: alii tanta obstinatione certant, ut cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio istius nominis capere possunt. Scio maritum unum atque alium, anxium retro de uxoris suae moribus, qui ne mures quidem^k in cubiculum inrepentes sine ¹³gemitu suspicionis sustinebat, comperta causa novae sedulitatis et inusitatae captivitatis^l omnem uxori patientiam ¹⁴obtulisse^m, se negasse zelotypum, maluisse lupae quam Christianae maritum; ipsi suam licuit in perversum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari. Pater filium, de quo queri desierat, exheredavit. Dominus servum, quem praetereaⁿ necessarium senserat, in ergastulum dedit. Simul quis intellexerit Christianum, mavult nocentem. Nam et ipsa per se traducitur disciplina^o, nec aliunde prodimus quam de bono nostro, si et mali de suo malo ¹⁵radiant^p. Aut nos soli contra instituta naturae pessimi de bono denotamur? Quid enim insigne praeferimus, nisi primam sapientiam^q, qua frivola humanae manus opera non adora-

10. luciustitais Ap. 11. Gaium Aa. Caium b. 12. Alii quos Priorius. Aliquos Aab. 13. gemitus Aa. 14. obtulisse, se negasse ego. obtulisse, negasse Aab. 15. radiant. Aut ego. radiant, cur b. rabiant aut Aa.

h. ante hoc nomen] Antequam Christiani facti erant. V. de ea brachylogia adnot. ad Scorpiac. cap. 11.

i. et tamen mirari quam assequi norunt] De ellipsi comparativi *magis* adnotatum est ad De Testim. An. cap. 2.

k. ne mures quidem] Cum haec scriberet Septimius, habebat in mente illud Iuvenalis [Sat. VI, 339]: „— Testiculi sibi conscius unde fugit mus.“ (Rigalt.)

l. inusitatae captivitatis] Quae iam Christiana facta domo pedem vix efferebat, rebus domesticis attenta, quasi ipsa sibi captivitatem indixisset, quae antea vega et effreni libidine huc illuc ferebatur. (Rigalt.)

m. omnem uxori patientiam obtulisse] h. e. repudium scripsisse. De voce *patientia* in hac re usitata adeas adnot. ad Apolog. cap. 39.

n. praeterea] h. e. insuper, etiam. Non defuerunt qui voc. *necessarium* h. l. de cognato intellegendum censerent, inquam certum aliquod factum respiciunt Tertullianus.

o. Nam et ipsa per se traducitur disciplina] Ironia. Quid hoc mirum? inquit. Nonne per se lucet suaeque ipsius *indis* est nostra disciplina? nonne bona frivola nostra nos Christianos esse produnt atque convincunt, adeoque communi odio dignos denotant? De verbo *traducitur* cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

p. si et mali de suo malo radiant] h. e. siquidem etiam mali de malo insignes sunt atque manifestantur.

q. primam sapientiam] Primam sapientiam vocat religionem Christianam, quae ad verum deum relictis idolis convertitur. Pariter cap. 4. de Pallio: „Eam

abstinentiam, qua ab alieno temperamus, pudicitiam, quam
ulis contaminamus, misericordiam, qua super indigentes flecti-
ipsam veritatem, qua offendimus, ipsam libertatem, pro qua
novimus? Qui vult intellegere qui ¹⁰sint Christiani, istis in-
s utatur necesse est.

Quod ergo dicitis: Pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, Cap. V.
bitate^a, non negabimus quosdam. Sufficit et hoc ad testimo-
nominis nostri, si non omnes, si non plures. Necesse est
pore, ¹et quantum velis integro aut puro^b, ²uti naevus aliqui
cet^c aut verrucula exurgat aut lentigo sordescat^d. Caelum
nulla serenitas tam colata^e purgat, ut non alicuius ³nubiculae
o resignetur^f. Modica macula in fronte, in parte quadam
lari^g ⁴visa, a quo unjversitas munda est. Maior boni portio
o malo ad testimonium sui utitur. Cum tamen aliquos de
o malos probatis, iam hoc ipso Christianos non probatis.
te ⁵sectam cui malitiae deputatur^h. Ipsi in conloquio, si

Ag.

o. V. 1. et Ag. in margine ab eadem manu. 2. uti naevus aliqui ego.
us A. ut naevus ab. 3. nubiculae Aab. nubeculae alii. 4. visa, a quo
sa, quo b. vis. aquo Aa. 5. sectam Aa. secta b.

in hanc primam sapientiam vestit
liam), quae vanissimis super-
us renuit, tunc certissime pal-
per omnes exuvias^c cett. Huic
lib. II, cap. 2 „meram sapientiam
horum, cuius infirmitatem multa
stur.“ (Gothofr.)

V. Cf. Apolog. cap. 2., cap. 44.,

probitate] Pessimi vos estis, Chri-
st probrosissimi avaritia, luxuria,
late.

antum velis integro aut puro]
avis integro aut puro.

uticet] Eodem verbo utitur, sed
e, De Anima cap. 27 „semina
a ex utraque substantia effruti-

ntigo sordescat.] h. e. lentigo
exoriatur. Amat Tertullianus res
ta aut ab accidente denotare.

renitas tam colata] Colata sere-
l pura, quasi defaecata. De Anima
„Berylli fluctant colato nitore.“
p. 48. „certiora et colatiora som-
firmant sub extimis noctibus.“

non alicuius nubiculae flecculo
ur.] Resignari h. l. est pro vie-
bari vel maculari, cum proprie
dere, aperire, laxare, resolvere,
e. Cf. Tertull. Adv. Marcion. I,

28 „signat igitur hominem nunquam
apud se resignatum, lavat hominem nun-
quam apud se coinquinatum.“ Ibid. IV,
10 „resignati ieiunii culpam deprecatione
delesse.“ De Virg. Veland. cap. 5 „cum
virginitatem resignasset.“ De Paenitent.
cap. 4 „paenitentiam — — nunquam
posthac iteratione delicti resignari oportere.“
Prudent. adv. Symm. I, 90 „Tra-
ditur extinctas sumptae moderamine vir-
gae in lucem revocasse animas, Cocytus
lethi lura resignasse, sursum revo-
lantibus umbris.“ Lactant. Inst. Div. VII,
22 „Eos, qui resurrexerint, nec mori
iam ulterius fas, ut beatam possint agere
vitam, quorum mors resignata est.“ Pro
nubiculae, quod liber Agobardi praebet,
in vulgatis est nubeculae. Ut ab aedis et
vehis deducitur aedacula et vehiculum,
ita ab nubis (Plaut. Merc. V, 2. 38.) nu-
bicula.

g. in parte quadam exemplari] Voc.
exemplari non est genitivus substantivi,
id quod putaverant Gothofredus et alii,
sed est ablativus adjectivi. Significat igitur
partem conspicuam et eminentem.

h. cui malitiae deputatur.] Cui id ma-
litiiae deputatur, sc. unum atque alterum
de sectae regula exorbitare. De verbe
deputare, Tertulliano usitatissimo, cf.
adnot. ad De Idol. cap. 4.

quando adversus nos, Cur ille, inquit, fraudator, si abstinent Christiani? cur immitis, si misericordes? Adeo testimonium non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani retorquetis. Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinio et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habent inter dici et esse. ⁶ Quot denique philosophi dicuntur nec tamen philosophiae adimplent? Omnes nomen de professionibus gerunt ⁷ sed ducunt nomen sine professionis praestantia qui superficiali cabuli infamant veritatem. Non statim sunt ⁸ quia dicuntur, sed non sunt, frustra dicuntur, et fallunt eos qui rem nomini addunt cum de re status nominis competat. Et tamen eiusmodi congregant neque participant nobiscum, facti per delicta vestri, quando ne illis quidem misceamur quos vestra vis saevitia ad negandum subegit. Utique enim facilius inter nos desertores disciplinae quam voluntarii continerentur. Ceterum causa vocatis Christianos quos ipsi negant Christiani, qui se non norunt.

Cap. VI. His propositionibus responsionibusque nostris, quas verum suo suggerit, quotiens comprimitur et coartatur conscientia ¹ tacita ignorantiae suae testis, confugitis aestuantes ad arulam ² damnam, id est legum auctoritatem, quod utique non plecterentur istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. ergo prohibuit apud executores quoque legum proinde cum de ceteris criminibus quae similiter legibus arcentur accipitur, nisi prius requiratur, poena cessat ³? Verbi gratia homini adulterum lege ⁴: discutitur tamen de ordine admissi, et cognitum est omnibus genus facti. Christianum puniunt lege quod est factum Christiani, erui debet. Nulla lex prohibet rere, atquin ⁵ pro legibus facit inquisitio. Quomodo enim observabis cavendo quod lege prohibetur, adempta diligentia capere ⁶ defectionem agnoscendi quid observes? Nulla sibi lex

6. quod A. 7. sed ducunt nomen sine professionis praestantia ego. 8. nomen sine professionis praestantia Aab. 8. quis A. qui ab.

Cap. VI. 1. tacita ego. tacitae (Aφ)ab. tacitaei Aβ. 2. defectio defectum ab.

i. eiusmodi] V. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12.

Cap. VI. Concordat Apologetici cap. 4.

a. ad arulam quandam] Tamquam in asylum. Cf. Berthold. de Ara cap. 1. (in Graevii Thea. Antiqu. tom. VI, p. 256.) Plut. Quaest. Rom. 2. 10, et 13. Macrobi. Sat. I, 8. III, 6. Interpp. ad Iaven. XIV, 219. Schneidt. ad Horat. Epist. II, 1, 16.

b. poena cessat?] Iustini imi Apolog.: „και γὰρ τις κατηγορουστος ἐφ’ ὑμῶν πάντων πρὸς εἶναι τιμωρεῖται;“ (Gothofr.)

c. lege] Deligo verbi gratia libidii aliquem vel adulterii convictum d. atquin] Est nostrum vichm adnot. ad De Fuga in Persecul. Hand Tursellin. I, p. 516.

inscientiam iustitiae suae, sed eis a quibus captat obsequium. Merito igitur tamdiu iustae in Christianos et reverendae et observandae censentur, quamdiu ignoratur quod ¹persequuntur, merito post agnitionem iniquissimae repertae cum suis machaeris et patibulis et leonibus espuntur. Legis iniustae honor nullus est. Ut opinor autem, habitatur de iniquitate legum quarundam, cum quotidie novis conatibus constitutisque duritiis nequitiisque earum temperetis.

Unde ergo, inquitis, tantum de vobis famae licuit, cuius testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum? Quis, oro, sponsor ut illis tunc aut exinde vobis de fide? Fama est. Nonne haec est, fama malum, quo non aliud velocius ullum? Cur malum, si vera semper ¹sit? Non mendacio, plurimumque ne tum quidem, cum terra desert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intexta liciens, detrahens, varietate confundens. Quid? quod ea ²condicio illi, ut non nisi ³quod mentitur perseveret. Tamdiu enim vivit tamdiu non probat quicquam; siquidem approbata cadit et quasi officio nuntiandi functa decedit; exinde res tenetur, res nominatur, ut quisquam dicit verbi gratia: Hoc Romae aiunt factum, aut: Fama est illum provinciam sortitum, sed: Ille provinciam sortitus est, et: Hoc factum est Romae. Nemo famam nominat nisi incertus, ⁴quia nemo sit-fama sed conscientia certus; nemo famae credit nisi stultus, quia sapiens non credit incerto. Fama quantacumque ambitione ^bdiffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est, unde in gradibus quodammodo linguarum et aurium serpit et motum originum vitium ⁵rumoris obscurat, ut nemo recogitet, nec rumorem illud os mendacia seminaverit, quod saepe fit aut aemulationis ingenio, aut suspicionis arbitrio, aut etiam nova ⁶mentiendi obliquitate. Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententia et ⁷proverbiis vestris ipsaque natura, quae ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod fama non prodidit. Videte, ⁸qualem pro-

¹ probare A. probari ab. 4. persequuntur A (m. sec. sed eadem antiqua) ab. 5. sequuntur A. m. pr.

Cap. VII. 1. sit? Non mendacio plurimumque ego. sit, non mendacio plurimum que (quae ab.) Aab. sit. Non mendacior plurimum quae Rigallius. sit. Non mendacia plurimum quae Jac. Gothofredus. 2. condicio A. 3. quod Aβa. non (Aφ) b. 4. quia ne sit Aφ. 5. rumoris Aa. rumores b. 6. mentiendo h. sed corr. ab eadem manu. 7. proverbis Aφ. 8. qualem prodigiam Aab. qualem prodicium alii.

Cap. VII. Concordat Apologetici cap. 1 et 8. ^a quo non aliud velocius ullum? Ver-
t. Aen. IV, 174.

b. ambitione] h. e. ambitu. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 1.
c. recogitet, ne] De hoc ne dubitativo adnotatum est ad Apolog. cap. 2.

digiam^d adversus nos^e subornastis, quia quod semel detul-
 que tempore ad fidem corroboravit usque adhuc probare no-
 Principe Augusto nomen hoc ortum est, Tiberio discipl-
 inlxit, sub Nerone damnatio invaluit, ut iam hinc de pers-
 secutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Chris-
 iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani, si non host-
 cus, ¹⁰ nos publice hostes; quales simus damnator ipse dem-
 utique aemula^e sibi puniens. Et tamen permansit erasis
 hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut diss-
 auctoris. Igitur aetati nostrae nondum anni ccl. Tot in-
 terea, tot cruces divinitatem^f consecutae, tot infantiae tu-
 tot panes cruentati, tot strages lucernarum, tot errores ni-
 et adhuc Christianis sola fama decernit. Habet quidem gra-
 damentum de vitio ingenii humani: feliciter in acerbis atro-
 mentitur. Quanto enim proni^g ad malitiam, tanto ad m-
 oportuni estis; facilius denique falso malo quam vero bono.
 Si quem tamen apud vos prudentiae locum iniquitas reliqu-
 explorandam famae fidem utique iustitia poscebat ¹¹dispi-
 quibus potuisset fama in vulgus, et ita in totum orbem d-
 ipsis enim Christianis non opinor, cum vel ex forma ¹²
 omnium mysteriorum silentii fides debeatur. Quanto mag-
 quae prodita non ¹³vitarent ¹⁴interim animadversione ¹⁵prae-
 supplicium? Si ergo non ipsi ¹⁶proditores sui, sequitur ut
 Oro vos, extraneis unde notitia, cum ¹⁷etiamⁱ iusta et li-
 steria omnem ¹⁸arbitrum extraneum caveant, nisi ¹⁹inlicit

9. subornastis Aa. 10. nos publice hostes A. nos publici hostes b.
 publice a. 11. disciplicere Aa. 12. a lege Aa. 13. vitarent Iac. Fr.
 Obs. in Scriptt. Eccles. Cap. X. p. 120. evitarent b. invarent Aq. 1
 animadversione (aut interim animadversionis) I. Fr. Gronovius l. l. inte-
 adversione Aa. interim humana animadversione b. 15. praesentanea
 sentanae) Iac. Fr. Gronovius l. l. praesentan Aa. praesentaneum b.
 toris Aqa. 17. etiam b. enim Aa. 18. arbitrum Iac. Gothofredus. a
 19. inlicita Aab. inlicita alii.

d. qualem prodigiam] *Prodiciam* hic vo-
 cat quam in Apologetico indicem. „Hanc,
 inquit, indicem adversus nos profertis,
 quae quod aliquando iactavit tantoque
 spatio in opinionem corroboravit, usque
 adhuc probare non valuit.“ (Rigalt.) Re-
 posueris facili opera *quale prodigium*,
 vel memor eorum quae habet Vergil.
 Aen. IV, 181 sqq.

e. aemula] h. e. inimica, adversaria.
 Sic supra etiam *aemulatio*. Cf. quae ad-
 notavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.
 f. divinitatem] h. e. aeternitatem. Cf.
 extremam capitum partem.

g. Quanto enim proni] De e-
 parativi *magis* v. adnot. ad
 Animae cap. 2.

h. dispicere] De hoc verbo
 ad De Corbna cap. 7.

i. etiam] Ita corrigendum
 Rigaltio pro enim, quod codex
 habet. Idem vitium tollendum
 infra cap. 10 in verbis „nos
 temptores deorum haberi nulla
 et cap. 18 „sed enim magna l-
 sari a virtute didicerunt.“
 enim in veteribus libris con-

*? ²¹Atquin extraneis tam ²²ignorare quam confingere ma-
petit. Domesticorum curiositas furata est per rimulas et

Quid? cum domestici ²³eas vobis prodent res? ²⁴Omnes
magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quae
adignationis omnem familiaritatis fidem ²⁵rumpit? Non pon-
nere quod horruit mens, quod expavit oculus. Hoc
nirum, si et ille, qui tanto impatientiae iure prosiluit de-
²⁶non et probare ²⁷gestiit, et ille, qui audiit, ²⁸non et
iravit; siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit
et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. Tunc, in-
rimo delatum et exhibitum est; auditum et inspectum est,
inde famae commendatum. Hoc quidem superscendit om-
irationem, si semel deprehensum est quod semper admit-
i desivimus iam talia factitare. Atquin et idem vocamur,
dem deputamur, et de die redundamus; ²⁹quod plures,
ibus odiosi. Magis increscit odium increscente materia:
a multitudine reorum quid ita non proficit multitudo nun-
? Quod sciam, et conversatio notior facta est, scitis et
ventuum nostrorum^a, itaque et obsidemur et opprimimur
is arcanis congregationibus detinemur. Quis unquam tamen
³⁰cadaveri supervenit? quis in cruentato ³¹pane vestigia
deprehendit? quis tenebris repentino lumine inruptis in-

a. 21. ignorare *Iac. Fr. Gronovius.* honorare *Aab.* 22. competit
am *Aq.* competit... domesticorum a. competit.... domesticorum b.
At domesticorum *Iac. Gothofredus.* competit. Aut (vel Sed) domesticorum
Hildebrandus diserte testatur nihil desiderari in A. post voc. competit.
bis prodent res? ego. eos vobis prodentes *Aq.* eos vobis prodant? b.
proderent *Iac. Fr. Gronovius l. l.* reos (aut heros vel eros) vobis pro-
Gothofredus. 24. et omnes *I. Fr. Gronovius l. l.* 25. rumpat? *I. Fr.*
l. l. In A. est rumpit. Non potuerit *cell.* In ab. coniunguntur prave duae
quanto magis, si atrocitas — — — rumpit, non potuerit — — ex-
s? 26. non et probare *Aab.* et non alii. 27. gestiit *I. Fr. Grono-*
gestit Aab. 28. non et videre *I. Fr. Gronovius l. l.* et non videre *Aab.*
Aqa. iisdem b. 30. quod *Aab.* quo *Iac. Gothofredus.* 31. cadaveri
is *Aa.* pueri b. *Gothofredus.* 32. pane (*Aq*)b. pa... *Apa.* panis y-

rim et etiam. Cf. *Drakenb.*
[VI, 41, 3. et *Heind. ad Cic.*
or. I, 7, 16.

int?] h. e. segregant, arcent.
on. p. 399. M. „Melius est
Nam saepe virtutem mali
r: ius atque aequum se a
it *procul.*“ *Plaut. Capt. III,*
c spes, opes auxilisque a me
pervuntque se.“ *Id. Mil. Glor.*
„Ille illas spernit segregalque
extra te unum.“

et res?] Quid igitur, inquit,

tali testimonio tribuendum est? Sequen-
tia per ironiam accipienda sunt.

m. prosiluit deferre] Cf. *Apolog. cap.*
39 „Post aquam manualet et lumina,
ut quisque de scripturis sanctis vel de
proprio ingenio potest, provocatur in
medium de deo canere.“, ad quem locum
alia huius infinitivi exemplo adscripsi.
Possis tamen h. l. etiam distinguere:
prosiluit, deferre, non et probare *cell.*,
ut infinitivus *deferre* non a *prosiluit*, sed
a *gestiit* pendet.

n. conventum nostrorum] Cf. *De*
leim. cap. 2. 10. 14.

munda aliqua, ne dixerim incesta, indicia recognovit? Si impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et oppri Possumus et omnino non extrahi. Quis enim ³³proditione minis alicuius sine crimine ipso aut vendit aut redimit? ³⁴ extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia quae non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicen statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si ³⁵ celantur? Sine dubio enim ³⁷ initiari volentibus mos est ad magistrum sacrorum vel patrem adire. Tum ille dicet: tibi, qui ³⁸ ad hoc vadetur, necessarius, qui imoletur, aliquantum, qui in sanguine infringatur; praeterea candelabr canes annexi deturbent, et offulae, quae eosdem canes: se ter aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullae erunt? legitimus Christianus esse non poteris. Haec, oro vos, de ab aliis sustinent prodi? ³⁹ Diversum opus non est scire Prius fallaciae negotium perpetratur: ⁴⁰ ignaris et dapes et subiciuntur; nihil enim unquam retro de Christianis mysteri

33. pro . . . tionem Ap. 34. criminosi Gothofredus. 35. extranei A. 36. tur Ap. celantur Aβ(?) celentur ab. 37. initiari ego. initiarum Aa. b. Gothofredus. 38. ad hoc vadetur ego. adhuc vagetur Aab. adhuc (h. e. vagit) l. Gothofredus. adhuc vagit Leopoldus. 39. diversum opus. scire illos prius *distinctio est in Ap.* Diversum opus non est scire illos: Diversum opus. Non est scire illos: prius b. 40. ignaris b. Cnaris Aq Aβa. 41. audierant A. audierunt ab.

o. sine crimine ipso aut vendit aut redimit?] Gothofredus pro *criminosi* corrigere volebat *criminosi*. Non opus est mutare; neque enim idem est proditio criminis quod ipsum crimen. Gothofredus haec adnotavit: Novam sibi obiectionem Nationum fingit, hanc nempe: Vos Christiani praemio et pecunia id impetratis, ne crimina vestra propalentur. Verum respondit: Si sparsis numis crimina nostra, ut vultis, redimeremus, utique et nos ipsos redimeremus, et sic nec proderemur ipsi. Atquin prodimur; proinde neque criminum nostrorum silentium redimimus. Homo et crimen eius non possunt non simul ambulare: si criminis silentium vendis, quid hominem criminosum trahis, quid tradis? Si criminis silentium redimis, et te procul dubio redimis. Atque hoc est ipsum, quod indicatur Apolog. cap. 7. „Quis talia facinora cum invenisset, vendidit ipsos trahens homines?“ trahens, ad indicem scilicet. Ceterum quid Tertullianus in hanc partem senserit, utrum videlicet Christianus se redimere possit

sibi que consulere pecunia aut et vide librum de Fuga cap. 12.

p. celantur?] Si crimina, im nobis intenduntur, mysteria ne utique latere etiam per nos possunt. E duobus enim alterum est, vel ut ab initio ea demum accedentibus ad mysteria nos sane ex postfacto ab his ipsis prehendantur. (Gothofr.)

q. qui ad hoc vadetur] Iu emendandum erat. Infantis, sacrorum ait, infantis sanguinis nostris te deponere debes, hostia nobis vadetur.

r. infringatur] Quid, si *infringatur*?

s. sustinent prodi?] h. e. prodi. Similiter De Idol. cap. tur omnis forma vel formula *dici exposcit.* „Ad Nat. l. 18 „At omnia apud priores maioresque non contemni modo, sed etiam laude *pensari didicerunt.*“ sustinere cf. adnot. ad De Fug secut. cap. 11. Cf. De Patient

Tamen postea cognoscant necesse est, vel aliis ⁴²quos
 nt praeministranda. Ceterum¹ quam vanum est profanos scire
 nesciat sacerdos? Tacent igitur et accepto ferunt, et nihil
 ediae ⁴³Thyestae vel Oedipodis erumpunt, et non protrahunt
 ulum. ⁴⁴Fidei de ministris et magistris et de ipsis potiores
 iam ⁴⁵doctis nihil rapiunt². Si nihil tale probetur; grande
 quid ⁴⁷aestimari oportet, cuius compensatio tantarum atroci-
⁴⁸tolerantia constat. Miserae atque miserandae nationes,
 reponimus vobis disciplinae nostrae sponsonem. Vitam aeter-
 ectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario pro-
 t aemulis supplicium aeternum aeterno igni comminatur; ad
 ue causam mortuorum resurrectio praedicatur. Viderimus³
 istorum, dum suo loco digeruntur⁴; interim credite, ⁴⁹quem-
 um nos. Volo enim scire, si per talia scelera adire parati
⁵⁰quemadmodum nos? Veni, ⁵¹si quis es, demerge ferrum
 ntem; vel si alterius officium est, tum modo specta morien-
 nimam antequam vixit, certe excipe rudem sanguinem⁵ in quo
 tuum saties, vescere ⁵²libenter; interea discumbe, dinumera⁶
 ubi mater aut soror torum ⁵³presserit; nota diligenter, ut,
 nebrae ⁵⁴inruerint, temptantes scilicet diligentiam singulorum,
 erres extraneam⁷ incursans: piaculum feceris, nisi incestum.
 xum expunxeris⁸, vives in aevum. Cupio respondeas, si tanti
 aeternitatem? Immo idcirco nec credis, ⁵⁷etiam si credide-

s b. *Gothofredus*. quo *Aa*. 43. tragoediae b. *Gothofredus*. tragoedia *Aa*.
 estae vel Oedipodis b. *Gothofredus*. .... te velo edipodis *Aq. et Aβ*. Thieste
 podis *A*, teste *Gothofredo*, et *a*. 45. Fidei de ministris *ego*. fide in mi-
Aab. 46. doctis nihil rapiunt *ego*. doctis ..... rapiunt *Aab*. doctis den-
 piunt *γ*. 47. aestimari *ab*. aesti.... *A*. 48. tolerantia *ab*. tole...tia
 le..... *Aβ*. 49. quemadmodum b. quae admodum *Aa*. 50. quemad-
 b. quae admodum *Aa*. 51. si quisses *Aβ*. 52. libenter interea. *Dis-*
qpa. libenter: interea discumbens b. 53. presserit *Aβ*. 54. inruerint
 tes *A*. 55. erres b. *Gothofredus*. errens *Aa*. 56. facis *A*. facias *ab*.
 m si *A*. et iam si *ab*.

lerum] h. e. Alioquin. Cf. adnot.
 faga in Persecut. cap. 11.

nil rapiant.] Semel nempe initi-
 e ministris sive magistris, quan-
 xuentae illae epulae de fide semel
 pere quicquam non possunt; sunt
 nai divina humanave lege istae

lerimus] De hac locutione Ter-
 usitatissima cf. adnot. ad De
 cap. 13.

um suo loco digeruntur] Infra

x. rudem sanguinem] h. e. insontem,
 aut tenellum. Minuc. Felix Octav. cap.
 30 „Putas posse fieri, ut tam molle,
 tam parvulum corpus fata vulnerum ca-
 piat? ut quisquam illum rudem sangui-
 nem novelli et vixdum hominis caedat,
 fundat, exhauriat?“

y. extraneam] h. e. aliam, alienam.
 V. de hoc vocabulo apud Tertullianum
 et Ictos usitatissimo Brisson. de Form.
 s. v. Interpr. ad Sueton. Octav. cap.
 49. et Claud. cap. 4. Dirksen Manuale s. v.
 z. expunxeris] Dixi de hoc verbo ad
 Apolog. cap. 35.

ris, nego te velle, "etiam si velles, nego te posse. Cui alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii? Inpunitatem, aeternitatem quanto constare vultis? "An h' omni modo redimendae videntur? an alii ordines "dentium stianorum, et alii specus faucium, et alii ad incesti libidine? Non opinor. Satis enim est nobis sola "veritate a vestitione" discerni.

Cap. VIII. ¹Plane, tertium genus dicimur^a. ²Cynopaene aliqui podes? vel aliqui ³de subterraneo Antipodes^b? Si qua in vos ⁴saltem ratio est, edatis ⁵velim primum et secundum ut ita de tertio constet. ⁶Psammetichus quidem putavit ingenio ⁶exploratum esse de primogenitis. Dicitur enim recenti e partu seorsum a commercio hominum alendos t nutrici quam et ipsam propterea elinguaverat, ut in totum vocis humanae non auditu formarent loquellam, sed suo pro eam primam nationem designarent cuius sonum natura Prima vox ⁹ΒΕΚΚΟΣ renuntiata est; interpretatio eius pa-

58. etiam si A. et iam si ab. 59. An haec ab. Baluzius et Hildebr. verba non iam legerunt in codice. Sunt devulsa. 60. dentium ab. de ... tium Aβ. 61. veritate Ab. Gothofredus. ver..... a.

Cap. VIII. 1. Plane, tertium (Aβ)ab. Tertium (Aφ). 2. Cynopen Cynopenne Aφ. 3. de subterraneo Antipodes ego. desubterraneantipodes subterranea Antipodes ab. 4. saltem ratio Ab. salteratio a. alteratio (aut Gothofredus. 5. vel imprimum a. 6. Psammeticus Aa. 7. sibi de G tibi se Aab. 8. exploratum esse de primogenitis ego. exploratus ai generis Aab. explorandum de fide primi generis Gothofredus. 9. pactos Aa.

zz. positione] h. e. statu, condicione; nostrates dicunt stellung. Gothofredus adnotavit: Positiones etiam vocant pragmatici, qui ad hanc diem nesciunt se cum Tertulliano loqui.

Cap. VIII. Concordat nonnihil Apologetici cap. 8.

a. Plane, tertium genus dicimur] De hac Gentilium obiectione seu praeiudicio, quo Christianos „tertium genus hominum“ deputabant, vocabant, quodque ex professo hic diluit, in Apologetico nihil, et nescio an quisquam praeterea hoc aevo eius meminerit; nunc saltem non recorder. Huius rei quaedam rursus mentio cap. ult. inf. Sane fuit haec quoque postea Iuliani Apostatae obiectio, teste Cyrillo lib. I. adv. Iulianum, sed eo sensu, quod neque Gentiles neque Iudaei Christiani essent. Et procul dubio ea quoque fuit mens Nationum hoc Tertulliani sarcasmo. Ut proinde in hoc quoque diluendo ἐπιστάσις aliquid videre

mihī videar, a quo non sesuere veterum Patrum et oratorum stianorum quique. (Gothofr.) ad cap. 20.

b. de subterraneo Antipode Anima cap. 28 „mortem sim terraneo latitat, septenni se illi damnat“ cett. Cf. Salmas. in 850. De Antipodem fabulosus Cic. Acad. IV, 39. Plin. H. f. Macrob. Somn. Scip. II, 5. VIII, 874. Diog. Laert. VIII, Menag., Lactant. Inst. Div. III gustin. de Civ. Dei XVI, 9. A iis egit Io. Nannesius in Mis vol. VII. tom. II, p. 163 aqq. pis vel Cynocephalis et de S adnotatum est ad Apolog. cap.

c. suo promentes] Facile e gere de suo promentes, pro ntes, sed non opus est. Cf. H. II, 42 „vina promens dolio.“ V II, 260 „laetique caso se rmut.“

nomen est; Phryges primi genus exinde habentur⁴. ¹⁰Sed hoc erit de vanitatibus vestrarum fabularum non otiose nobis adum, quo fidem vestram vanitatibus quam veritatibus demonstrare gestimus. An omnino credibile sit, tali membro, vastato ipsius animae organo ¹¹et utique radicitus caeso, faucibus quae etiam extrinsecus periculose vulnerantur, labo in ¹²praecordia ¹³refluente, postremo ¹⁴aliquandiu cessantis alimentis, vitam ¹⁵nutrici illi perdurasse? Age nunc, perierit ¹⁶Philomelae¹⁷ *medicamentis suam vitam*, quam et ipsam iores non linguae ¹⁸caede, *sed ex pudoris rubore mutam* tantur. Si ergo vixit, potuit ¹⁹effutire aliquid obtusum. Et latum sonum tinnitumque sine modulatu labellorum, ²⁰ex re, lingua stupente de solis faucibus cogi licet. Id fors²¹ antes, quia unicum, facilius commentati paulo modulatus, linguatuli²², ²³in inventum alicuius ²⁴interpretationis ²⁵impegerint. Sint nunc primi Phryges, non tamen tertii Christiani.

num hoc erit A. Sed hoc unum erit ab. 11. et om. a. 12. praep. m. pr. 13. refluente ab. 14. aliquandiu ab. 15. nutrici illi ab. nutrici perdurasse ab. nutrici per ..... esse Aq. nutrici per Hildebrandus. 16. Philomelae Aa. 17. medicamentis suam vitam, medicamentis ..... quam Aq. medicamentis ..... (Ab)ab. medicamentis y. 18. caede, sed ex pudoris ego. caede ..... udoris Aq. caede a. caede, sed pudoris by. 19. effutire b. Gothofredus. et futuro Aa. so b. Gothofredus. exranso Aa. 21. in inventum ego. in ventum ab. A. 22. interpretationis ab. 23. impegerint Gothofredus. impegerit Aab.

ges primi genus exinde habentur narrationem hausit ex Hesych. Cf. Hesych. et Suid. s. v. *φρυγες*. Schol. ad Arist. Nub. 397., Apollon. IV, 272. Tzetz. Chil. Polluc. Onom. V, 88. Claudian. II, 251 sqq. Maussac. Diss. p. 358. Rigaltius citat etiam lib. II. de Differ. „*Ἄλλ' εἰ καὶ λέεις τὸν ἄρτον καλεῖν, ὡς περὶ σ, οὐδὲν ἡμῖν διαφέρει*“ atibus quam veritatibus dedidit hac ellipsi cf. adnot. ad De nimae cap. 2.

melae] Apollod. Bibl. III, 13. Narrat. 31. Hygin. Fab. 45. am. VI, 455 sqq.

Priscian. p. 1015. P.: „sicut, quum sit nominativus, adverbio.“ Adde p. 1016 quidem, et forsitan, et forsitan sunt: forte vero eventus pro Cf. Hønd Tursell. II, p. 710 sq. II, 139. XI, 50. Valer. Flacc. Stat. Silv. III, 4, 4. Tertull. II, 2 „hanc monitionem fors
JANI OPP. ED. OHLER. Tom. I.

de fidelibus iunctis simpliciter intelligendo potest etiam infidelibus nubere licere.“ Ibid. II, 13 „Aliqua fors dicit: non est mihi necessarium hominibus probari“ cett. De Patient. cap. 3 „Et haec quidem divinae patientiae species quasi de longinquo, fors ut de supernis aestimetur.“

h. linguatuli] Sic infra cap. 10 format adiectiva *ignitulus* et *pennatulus*.

i. in inventum alicuius interpretationis impegerint.] Ita corrigendum erat omnino. Id obtusum nescio quid, ait, forsitan tunc infantes facilius sint (nam unicum erat eis) commenti, et paulo modulatus pronuntiando formatum, utpote linguatuli, paulatim in interpretationem aliquam firmaverint. Rigaltii scripturam: *in ventum* — — *impegerit* non magis intellego quam eius verba quibus eam interpretatus esse sibi videtur: „Temerario linguae in contrarium ventum sive aerem appulsu sonum alicuius interpretationis ediderint.“ Verbo *commentari* pro *commisisci* utitur Septimius etiam Apolog. cap. 40 „primo quidem ut inoff-

Quantae enim aliae gentium series post Phrygas? Verum recogitatis, ne quos tertium genus dicitis principem locum ²⁴obtineant, siquidem non ulla gens non Christiana^k. Itaque quaecumque gens prima, nihilominus Christiana. Ridicula dementia novissimos dicitis et tertios nominatis. Sed de superstitione tertium genus deputatur, non de ²⁵natione, ut sint Romani, Iudaei, dehinc Christiani. Ubi autem Graeci? vel si in Romanorum superstitionibus censentur, ²⁶quoniam quidem etiam deos Graeciae Roma sollicitavit, ubi saltem Aegyptii, et ipsi, quod sciam, ²⁷privatae curiosaeque religionis? Porro si tam monstrosi qui tertii loci, quales habendi qui primo et secundo antecedunt?

Cap. IX. Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali incorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipe erroris^a? Sane, quia non miror, enumerem necesse est, ¹ut vos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicae vel iniuriae nos causas esse vultis. Si Tiberis redundaverit, si Nilus non redundavit, si caelum stetit, si terra ²movit, si Libitina vastavit, si famis^b afflixit, statim omnium vox: ³Christianorum meritum! Quasi modicum habeant aut aliud^c metuere ⁴qui deum verum. Opinor, ut contemptores deorum vestrorum haec iacula ⁵eorum provocamus. Ut supra^d edidimus, aetate nostrae nondum anni trecenti: quantae clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias ceciderunt? quanta bella externa et intestina? quot pestes, fames, ignes, hiatus motusque terrarum saeculum digessit^e? Ubi tunc Christiani, cum res

24. optineant Aa. 25. ratione quidam perperam. 26. quoniam quidem (quod quidem Aφ.) A. quandoquidem ab. 27. privatae b. Gothofredus. privati Aa.

Cap. IX. 1. ut ego. et Aab. 2. movit, si Libitina I. Fr. Gronovius in Observe. in Eccl. Scriptt. cap. XI. p. 123. Equidem antea putaveram movit, si vis nociva. In Aab. est movit, ... tiva, unde γ. movit, si votiva. 3. Christianorum meritum I. Fr. Gronovius l. l. Christianorum fatum γ. Christia ..... tum Aφ. Christi ..... tum Aφab. 4. qui deum verum ego. quidm ..... Aφ. quidm ..... a (in eorū secundis). quidm ..... Aβ. Quid igitur? ab. 5. eorum provocamus b. eorum - Aa. eorum revincamus γ.

ciosa eius, quem cum intellexeret ex parte, non requisivit, sed et alios insuper sibi commentata quos coleret⁴ cett.

k. non ulla gens non Christiana.] Tantum incrementum duobus saeculis cepit res Christiana. V. Apolog. cap. 37 et 50. Ad Scap. cap. 5.

Cap. IX. Concordat Apologetici cap. 40 et 41.

a. sub eodem mancipe erroris?] Ubi stultitia, ibi et malitia, quippe quas lex naturalis sacros facit inseparabiles. Idem est huic et illi pater, error: erroris

manceps, diabolus. De voc. maniceps cf. adnot. ad De Idol. cap. 1.

b. famis] Haec vocabuli forma legitur etiam apud Varron. de R. Rust. II, 5. et apud Prudent. Psychom. v. 479.

c. aut aliud] Quam terrae motus, famem et quae sunt similia. De structura verbi habere cum infin. cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

d. Ut supra] Huius libri cap. 7.

e. digessit?] Per annales suos et memoriarum libros.

omana tot historias laborum suorum subministravit? Ubi tunc christiani, cum ⁶Hiera, Anaphe et ⁷Delos et Rhodos et ⁸Cea^f insulae multis cum milibus hominum ⁹pessum ierunt, vel quam^e Plato memorat maiorem ¹⁰Asia aut Africa in Atlantico mari mersam? cum ¹¹Ursinios de caelo, ¹²Pompeios de suo monte perfudit ignis? cum ¹³errae motu mare Corinthium ereptum est? cum totum orbem cataractae abolevit? Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida probant in quibus nati, morati, sepulti sunt, etiam quae condiderunt? Non alias enim ¹⁴superfuissent ad hodiernum, nisi ¹⁵postuma cladis illius. ¹⁶Si relegere et revolvere non curatis testimonia temporum, aliter vobis renuntiata^h, imprimis ne deos vestros ¹⁷injustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores suos ¹⁸laedunt, ¹⁹tunc nec vosmetipsos errare probatis, si ²⁰deos aditis qui ²¹vos a meritis profanorum non discernunt? Quodsi, ²²t unus atque ²³alius ²⁴vanissimus ait, idcirco vobis quoque irascuntur, quoniam de nostra ²⁵eradicatione neglegitis, absolutum est de firmitate et mediocritate ²⁶eorum: nam non irascerentur vobis in nimis adversione cessantibus, si ²⁷ex se quid possent. Quanquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro videmini ²⁸ulcisci. Si ab alio aliudⁱ, a maiore defenditur. Pudeat igitur deos ab homine defendi.

h. hierennape Aab. hierennapae A., teste Gothofredo. 7. Delos Gothofredus. delphos Aab. 8. Cea Gothofredus. creta Aab. 9. pessum ierunt ab. pessumbief A. 10. Asia aut Africa ego. Asiam aut Africam Aab. Asia et Africa Gothofredus. 11. Pompeios ego. Tarpeios Aab. 12. superfuissent b. Gothofredus. superfuissent Aa. 13. postuma b. Gothofredus. postumae Aa. 14. Si Aβa. Sed (Aφ)b. 15. iniustissimos pronuntietis b. iniustus...s pronuntietis Aφ. iniustus...os pronuntietis Aφ. iniustus illos pronuntietis a. iniustos deos pronuntietis Gothofredus. 16. nos laedunt b. Gothofredus. suos ..... ut Aφ. suos ..... ut a. 17. tunc nec A. n. sec. sed eadem antiqua. tunc ec A. m. pr. tunc enim ab. 18. deos b. Gothofredus. eos Aφa. 19. vos a meritis profanorum b. vos .....s profanorum Aa. vos a turbis profanorum γ. 20. alius vanissimus γ. alius .....mus Aφ. alius .....mus (Aβ)ab. 21. eradicatione neglegitis ab. eradica.....eglegitis A. 22. eorum: nam non ab. eorum .....on Aβ. eorum .....non Aφ. 23. ex se quid possent A., teste Gothofredo in curis secundis. exse ... possent Aφ. exse ... possent Aβ. exsequi ab. 24. ulcisci. Si ab alio aliud ego. ulcisci. Abaliud Aab.

[Cea] Sic scripsi cum Gothofredo pro vulgata Creta. Cretam enim terrae nota tantopere unquam labefactatam hinc nullibi proditum est. De Cea Plin. H. N. II, 92 „Ex insula Cea amplius viginti milia passuum abrupta subito in plurimam mortalium rapuit mare.“ De insulam et Ceam fuisse appellatam nota est idem Plinius H. N. V, 31. Nam pro Creta cogitaveram Thera: sed loco gemello Apolog. cap. 40. Cos in-

sula item cum ceteris memoratur. De Thera insula cf. Plin. H. N. II, 87.

g. vel quam] Struc: vel cum ea insula pessum ivit, quam cett.

h. aliter vobis renuntiata] Quae aliter vobis quam nobis renuntiata atque tradita esse videantur.

i. Si ab alio aliud] sc. defenditur. Haec correctio necessaria erat. Monstrum vocabali abaliud tuetur Rigaltius his verbis: Dixit abaliud eadem forma

Cap. X. Effundite iam omnia venena, omnia calumniae tela infligite hic nomini, non cessabo ultra repellere, at postmodum^a obtundentur expositione totius nostrae disciplinae. Nunc vero eadem ipsa de nostro corpore vulsa in vos retorquebo, eadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo, quo¹ machaeris vestris admentationibusque^b cadatis. Iam primo quod in nos generali accusatione dirigitis, divortium ab institutis maiorum, considerate etiam atque etiam, ne^c vobiscum communicemus crimen istud. Ecce enim per omnia vitae ac disciplinae corruptam, immo deletam in vobis antiquitatem recognosco. De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas nevis de die consultis constitutisque obruistis. De reliqua vero conversationis^d humanae dispositione palam subiacet^e, quanta a maioribus mutaveritis^f, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victu, ipsoque sermone; nam pristinum ut rancidum relegatis. Exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem maiorum vestra auctoritas deiecit. Sane, quod vobis magis probro est, laudatis semper vetustates, et nihilominus recusatis. Qua perversitate^g tanta vana maiorum apud vos permanere, probari debuerunt, cum^h ea, quae probatis, recusetis? Sed et ipsum quod videmini a maioribusⁱ traditum fidelissime custodire et defendere, vel quo maxime res

Cap. X. 1. macheris *Aa*. machinis *Gothofredus*. 2. tanta vana maiorum *ep*. tant ..... maiorum (*Aβ*)*ab*. tan ..... maiorum *Aq*. tanta inania *γ*. 3. probarique *Gothofredus*. 4. ea quae probatis *ab*. ea quae ..... probatis *Aq*. ea quae ..... probatis *Aβ*. 5. traditum fidelissime *ab*. traditum ..... sime *Aq*. et *Aβ*.

qua Graeci ἔξαλλον. Abalind, quod refertur ad aliud, a quo est aliud, ut deus, aliud ab homine: homo, aliud a deo.

Cap. X. Concordat Apologetici cap. 12. 13. 14. 15.

a. postmodum] Nempe in Apologetico: ibi enim convertitur Tertullianus ad demonstrationem religionis Christianae, ut ipsemet post retorsionem criminum sine cap. 16. loquitur: „Quae omnia conversi iam ad demonstrationem religionis nostrae repurgavimus. Quod colimus, deus unus est“ cett. Itaque veram divinitatem, quam Christiani colunt, et sic statum religionis adstruit cap. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. Fidem Christianorum in principes exponit cap. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. Conventuum, quos Christiani agitent, innocentiam aperit cap. 39. Quorum omnium nihil hoc libello praestat. (Gothofr.)

b. admentationibusque] Ipse alibi [Scorp. cap. 1.] *admentis*, hoc est iaculis. (Rigalt.) Verbum *amentare* usurpat Tertullianus Adv. Marcion. IV, 33: „Cui

famulatum videns Pharisaeorum cupiditatem, *amentavit* hanc sententiam“ cett. *Admentum* praebet Notae Tiron. p. 84. et, ni fallor, etiam illa corrupta glossa Glossarii Vet. Lat. Amploniani a me editi in Iahn et Klotz Archiv a. 1847. p. 268. v. 157: „Admentum, adjuvans longae etiam consules adiaciant.“, quam in emendo: „*Adiumentum*, adjuvans. *Admentum*, lonchae ligamen quo missilia iaciant.“ Idem Glossarium p. 268. v. 243. habet: „*Amentum*, ligamen in missile.“

c. ne] De hoc ne dubitativo v. adnot. ad Apolog. cap. 2.

d. conversationis] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 20., et de re Apolog. cap. 6.

e. palam subiacet] *παρρησια*; *παρρησια* i. e. palam est; ut Apolog. cap. 15. „intellegi subiacet.“ (Gothofr.)

f. quanta a maioribus mutaveritis] h. e. quot res ita mutaveritis ut a maiorum institutis plane iam differant. Gall. N. A. II, 23 „Quantam mutare a Mendro Caecilii visus est.“

nos ⁶transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani⁷ nominis animatur, deorum dico culturam, perinde a vobis destrui ac despici ⁷ostendam. Nisi quod perinde nos etiam contemptores⁸ deorum haberi nulla ratio est, quia nemo ⁹contemnit quod sciat omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest, quod nihil est, nihil patitur. Igitur quibus est, ab eis patiatur necesse est. Quo magis oneramini¹⁰ credentes esse et contemnentes, colentes et despuentes, honorantes et ¹¹lacescentes¹¹. Licet etiam hinc recognoscere inprimis: cum alii alios deos colitis, eos, quos non colitis, utique contemnit. Praelatio alterius sine alterius contumelia ¹²non potest¹², nec ulla electio non ¹³reprobatione componitur. Qui de pluribus suscipit aliquem, eum, quem non suscipit, despexit. Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Iam ergo tunc primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent. At enim illi sapientissimi ac prudentissimi maiores, ¹⁴quorum institutis renuntiare non nostis maxime in persona deorum vestrorum, ipsi quoque impii ¹⁵deprehenduntur. Mentior, si¹⁵ nunquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod ¹⁶in bello vovisset, prius dedicasset quam senatus probasset; ¹⁷ut contigit M. Aemilio, qui voverat Alburno deo. Utique enim impiissimum, immo ¹⁸contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiae ¹⁹humanae locare honorem divinitatis, ut deus non sit nisi cui esse permiserit senatus. Saepe censores inconsulto populo adsolaverunt¹⁹. ²⁰Certe Liberum Patrem cum ²¹sacris suis consules

6. transgressionis ab. transgr.....nis Aq. et Aβ. 7. ostendam. Nisi quod perinde nos etiam ego. ostendam nisi quod perinde nos enim Aa. ostendam; nisi quod non perinde: nos enim b. Gothofredus. 8. contempnit A., pro more. 9. lacescentes Aa. lacescentes b. 10. non potest Aa. esse non potest b. 11. reprobatione b. Gothofredus. reprobationē A. reprobationem a. 12. quorum b. eorum Aa. 13. deprehenduntur A., pro more. 14. in bello vovisset Gothofredus. in proelio vovisset b. in .....o novisset Aq. in .....o novisset Aβ. 15. ut contigit M. Aemilio ab. ut contigit .....o Aq. ut contigit .....o Aβ. 16. con.....sissimum Aq. 17. humanae locare ab. humanae ..... Aq. humanae .....re Aβ. 18. certe (A) b. certi a. 19. sacris suis ego. sacro suo b. Gothofredus. socru sua²⁰ Aβ. socru sua Aq.

g. Nisi quod perinde nos etiam contemptores] Ita haec verba a me sunt sanata. Enim pro etiam saepius scriptum in libro Agobardi; v. supra adnot. ad cap. 7. Sententia in aperto est.

b. oneramini] h. e. accusamini. V. quae adnotata sunt ad De Spectac. cap. 26.

i. lacescentes] Ita est in codice. Lacescere pro vulgato lacesere retinent etiam pars librorum Corippi De Laud. Iustini Min. III, 396.

k. non potest] Additur in editis Apologetici vox *procedere*, in Fuldensi vox

esse. Et neutrum tamen hic desideratur. Absolute non potest pro non potens est, seu non valet, οὐ δύναται, οὐ χωρεῖ, οὐκ ἰσχύει. (Gothofr.)

l. Mentior si] Amat Tertullianus hanc formulam affirmandi. De Ieiun. cap. 6 „Mentior si non dominus ipse — causam plenitudini deputat.“ De Anima cap. 19 „Mentior si non statim infans — hoc ipsum de se testatur sensisse.“

m. adsolaverunt] h. e. honorem divinitatis solo alliserunt, profligaverunt. Cf. infra „maiestatis fastigium adsolant.“ Vet.

senatus auctoritate non ²⁰urbe solummodo, verum tota Italia eliminaverunt. Ceterum Serapem et ²¹Isidem et ²²Arpocraten et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat, ²³eorumque aras a senatu deiectas nonnisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinus consul Kalendis Ianuariis, cum vix hostias probaret prae popularium coetu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potiore habuit senatus censuram quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit. Habetis igitur in maioribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam Christianam, quae deos neglegit. Horum si vos saltem ²⁴integri in honoribus vestris rei ²⁵essetis laesae religionis, sed invenio conspirasse a vobis tam superstitionis quam impietatis profectum. Quanto enim inreligiosiores deprehendimini? Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione prohibetis, domestica ²⁶et licentia inculcatis, venditando, pignerando pro necessitate ac voluntate. Essent quidem tolerabiliora eiusmodi contumaciae sacrilegia, nisi quod eo iam contumeliosiora quod medica. Sed aliquo ²⁷solatio privatorum et domesticorum deorum querellae iuvantur, ²⁸quod publicos turpius contumeliosiusque tractetis. Iam primum, quos in ²⁹hastarium regessistis, publicanis ³⁰subdidistis, omni quinquennio inter vectigalia vestra ³¹proscriptos addicitis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur, ³²conducitur, ut forum, sub eadem voce praeconis, eadem exactione quaestoris. Sedenim ³³agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ³⁴ignobiliora (nam hae sunt ³⁵captivitatis notae poenae): dei vero, qui magis ³⁶tributarii, magis sancti, immo qui magis sancti, magis tributarii. Maiestas constituitur in quaestum,

20. urbes Aβ. 21. isydem Aa. 22. arpocraten A. Arpocratem ab. 23. eorumque aras a senatu Gothofredus. eorumque statuas a senatu b. eorumque a senatu Aa. 24. integri in ego. integrum Aab. 25. essetis ego. esset Aab. 26. et licentia Aa. licentia b. 27. solacio Aβ. 28. quod publicos b. quo publice Aφa. 29. astarium Aa. 30. subdidistis ego. subdidistis Aβ. subdidistis Aφ. subdidistis ab. subdidistis γ. 31. proscriptos addicitis (Aφ.) Gothofredus. proscripto addicitis (Aβ)ab. proscripto addicitis Aβ. 32. conducitur, ut forum, sub ego. conducitur ..... sub Aφ. conducitur ..... sub Aβab. conducitur divinitas sub γ. 33. agri tributo ab. a ..... buto Aβ. et Aφ. 34. ignobiliora ab. ignobiliora Aφ. et Aβ. 35. captivitatis notae Rigallius. captivitate notae Aab. 36. tributarii ab. tributarii Aφ. et Aβ.

Glossar. Lat. in Maii Auctt. Class. tom. VI, p. 504 „*Adsolitum*, adlitum.“, h. e. *Adsolatum*, *adlitum*. Habet id verbum etiam codex Fuldensis Apolog. cap. 15.

n. eliminaverunt.] V. Apolog. cap. 6. o. Varro commemorat] Huc pertinere videtur glossa Suidae: „*Ἐγκατέσχηψαν τὰ τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πόλει ἔγκατέσχηψε καὶ τῆ Ῥώμῃ.*

Οὐάρεων.“ Serv. ad Vergil. Aen. VIII, 698 „Varro dedignatur Alexandrinos deos Romae coli.“

p. censuram] h. e. iudicium. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 2.

q. inculcatis] Dixi de hoc verbo ad libelli Ad Scapul. cap. 6.

r. contumaciae] h. e. insolentiae, superbiae.

egotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat. xigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro ³⁶stipibus, ro ³⁷hostiis. Venditis totam divinitatem. Non licet eam gratis oli. Plus denique publicanis ³⁸refigitur quam sacerdotibus. Non affecerat vectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet estimanda, nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi liam ³⁹quemcumque habetis depretietis aliqua indignitate. Quid nim omnino ad honorandos eos facitis, quod ⁴⁰non etiam mortuis estris ex aequo praebeatis? Extruitis deis ⁴¹templa, *aeque mortuis templa*; extruitis aras deis, aequae mortuis aras; eisdem titulis uperscribitis litteras, easdem statuis inducitis formas, ut cuique rs aut negotium aut aetas fuit: senex de Saturno, imberbis de polline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et in Vulcano ber ferri consecratur. Nihil itaque mirum, si hostias easdem ortuis quas et deis caeditis eodemque odores ⁴²excrematis. Quis tam contumeliam excuset, quae ⁴³utut mortuos cum deis deputet? egibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt ⁴⁴sacrique apparatus, et tensae et currus et solisternia et ⁴⁵lectisternia, *laetitiae* et idi. Plane, quoniam illis caelum patet, hoc quoque non sine contumelia deorum: primo quidem, quod non decuerit alios ⁴⁶eis adnumerari, si datum sit post mortem deos fieri; secundum, quod tam libere atque manifeste coram populo non peieret ⁴⁸contem-

l. stipibus *Gothofredus*. stipitibus *Aab*. 37. hostiis *ego*. ostiis *Aab*. 38. restitar *b*. 39. quemcumque *b. Gothofredus*. quemcumque *A*. quaecumque *a*. quosumque *Sigeb. Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 45. p. 373*. 40. non etiam *ib*. etiam non *alii*. 41. templa, aequae mortuis templa, extruitis *b*. templa extruitis *Aa*. 42. excrematis *Aab*. crematis *alii*. 43. utut *Sigeb. Havercampus l. Tertulliani Apolog. cap. 21. p. 210*. ut aut *Aab*. 44. sacrique *ab*. .....ue *Aß. Aq*. 45. lectisternia, laetitiae *γ*. lectisternia .....tiae (*Aß*)*ab*. lectister .....ie *Aq*. l. eis adnumerari, si datum *ego*. eis .....rari datum *Aa*. eis adnumerari quibus num *by*. 47. tam libere *ab*. tam .....e *Aq. et Aß. Gothofredus anceps erat utrum bere, an proterve in A. legeret*. 48. contemplator hominis *ego*. contemplaret .....is *Aq*. contemplaret .....us *Aß*. contemplaret .....litis *a*. contemplator Procus *b*. contemplator caelitis *γ*.

a. pro stipibus, pro hostiis.] Cf. De lol. cap. 17.; *stipitibus* pro *stipibus* ibet liber Agobardi etiam infra II, 10. t. refigitur] Plus iniuriae et damni recipiunt sacra aedificia per publicanos iam per sacerdotes. Hi quorum est s sacras curare, neglegunt dum curam ram ad alienos transferunt: illi vero iam multo magis, utpote homines ibus magis cordi est lucrum quam divim. Rigaltius correxit *reficitur*; sententia erta. Sed non opus erat ea mutatione. u. depretietia] Cf. adnot. ad Apolog. p. 45.

v. aequae mortuis templa] Exciderant haec incuria librarii. Persaepe enim is peccavit in vocabulis omittendis. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 6.

w. ut cuique ars aut negotium aut aetas fuit] Cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 21. Arnob. Adv. Nat. VI, 12.

x. excrematis.] De Cultu Femin. II, 6 „Quodcumque enim inmundum spiritui excremari solet“ cett.

y. solisternia] Festus s. v. *Solla*: „Solla sternere dicebantur qui solisternium habent.“, ad quae verba v. quae congesserunt

plator *hominis* in caelum recepti², nisi contemneret quos deierat quam ipse quam ⁴⁸b ei^a qui ei peierare ⁴⁹permittunt. Consentunt enim ⁵⁰ipsi nihil esse quod deierant, immo insuper et praemio afficiunt, quia publice contempserit periurii vindices. ⁵¹Quaquam periurii apud vos ⁵²quotusquisque purus est? Immo iam per deos deierandi periculum evanuit, potiore habita religione per Caesarem deierandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum vestrorum; facilius^b enim per Caesarem peierantes punirentur quam ⁵³per ullum Iovem. Sed contemptus honestior est, habens quandam superbiae ⁵⁴gloriam; venit enim aliquando etiam de fiducia vel conscientiae securitate vel naturali sublimitate animi. Derisus vero quanto lascivior, tanto denotatior ad contumeliae morsum. Recognoscite igitur, quam derisores inveniamini numinum vestrorum. Non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis, de opimis autem et integris ⁵⁵supervacua esui capitula et ungulas et plumarum setarumque praevalsa, et si quid domi quoque ⁵⁶abiecturi fuissetis. Omitto ⁵⁷quae vulgi aut sacrilegae gulae videbuntur maiorum prope ⁵⁸religionem^c convenire: atqui doctissimi, gravissimi, quatenus gravitas atque prudentia de doctrina proficere ⁵⁹credunt, et ⁶⁰inreverentissimi erga deos vestros semper existunt, nec eis ⁶¹cessat litteratura, ⁶²quam ut eo turpius aut vanum aut falsa de deis inferat^d. Ab ipso ⁶³exordiar studio vestro eius

48 b. ii b. 49. permittunt Aab. permittant alii. 50. ipsi ab. ipse A. 51. quaquam periurii b. quaquam periuria Aa. 52. quotusquisque Rigallius. quod unusquisque Aa. unusquisque b. 53. per ullum b. Gothofredus. parvulum Aa. 54. etiam Aφ. 55. supervacua esui b. supervacua sui A. supervacua sui a. 56. abiecturi Gothofredus. habituri non b. habituri Aa. 57. quae vulgi Aβ. (n. sec. sed antiqua). quae vulgae ab. qua vulgare Aφ. per quae vulgi Gothofredus. 58. religionem Aφ. et Aβ. 59. creduntur Gothofredus. 60. inreve ..... mi Aφ. et Aβ. 61. cessat Aa. cessit b. Gothofredus. 62. quam ut eo turpius quam ut aut turpia b. quam ut aut turpius a. qu ..... aut turpius Aβ. et Aφ. 63. exordiar studio vestro γ. exordi ..... vestro a. exordiar Homero vestro b. exordiar ..... vestro Aβ. exordi ..... vestro Aφ.

interpretes, ut etiam ad Tacit. Ann. XV, 44. Gloss. Cyrilli: „Σελλάστωσις, sellisternium.“ Notae Tiron. p. 164 „Sella, sellarius, sellisternium.“

z. contemplator hominis in caelum recepti] Notum scilicet in principum consecrationibus id solemne fuisse, ut praemio conducti inducerentur qui in funere caelum contemplantes nunciarent, asseverarent, immo iam coram populo iurarent, vidisse se principem in caelum receptum; quod etiam testatur Iustinus in Apolog. Eodemque pertinet locus Tertulliani De Spectac. cap. ult., ubi inter alia hos contemplatores caelitis in caelum

recepti (ut hic vocantur) testes vocal. (Gothofr)

a. quam ipse quam ei] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 4.

b. facilius] Apolog. cap. 28 „Citius denique apud vos per omnes deos quam per unum genium Caesaris peieratur.“

c. maiorum prope religionem] h. e. de religione maiorum et quasi coram ea eiusque numinibus.

d. de deis inferat.] Si quando eorum litteratura per otium cessat, non cessat alia de causa quam ut, quasi novis inde viribus captis, mox eo turpius vana sua et falsa de deis inferat atque proponat.

“unde somniat omnis nequior⁶⁴, cui quantum honorem⁶⁵ adiudicatis, tantum deis vestris derogastis, magnificando qui de eis⁶⁶ lusit. Adhuc meminimus Homeri. Ille, opinor, est qui divinam maiestatem humana⁶⁷ condicione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo paria⁶⁸ composuit, Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse periturum, eadem Iovem paene perpezzum a caelitem plebe traducit, aut lacrimas eius super Sarpedonem excutit, aut luxuriantem cum Iunone foedissime inducit commendato libidinis desiderio⁶⁹ per commemorationem et enumerationem amicarum. Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis sui in deos insolens aut vera prodendo aut falsa fingendo? Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumaas ac poenas dei praefarentur⁷⁰? Taceo de philosophis, quos superbia severitatis et duritia disciplinae ab omni timore securos nonnullus etiam afflatus veritatis adversus deos erigit. Denique⁷¹ et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et⁷² hircum iurat. Nam etiam idcirco damnatus est, cum⁷³ paenituerit Athenienses damnationis, ⁷⁴ut criminatores quoque⁷⁵ inpenderint⁷⁶, ⁷⁷restituatur testimonium Socrati, et possum retorquere probatum esse in⁷⁸ illo quod nunc reprobatum in nobis. Sed et Diogenes nescio quid in⁷⁹ Herculem lusit, et Romani stili Diogenes Varro trecentos Ioves, seu

64. unde somniat omnis nequior ego. unde omnia et omne aequare Aa. unda omnis et omne sequor b. unde omnis materia et omne sequor y. 65. adiudicatis ego. adi...tis Aβ. et Aq. additis ab. 66. Adnotavit Hildebrandus post voc. lusit in A. esse lacunam quinque litterarum. Quod si verum est suppleverim. Et nos. Sed neque Gothofredus neque Baluzius illam lacunam animadverterunt, alioqui curiosi in talibus, certe mentionem de ea non fecerunt. Neque Rigaltius. 67. condicione A. conditione ab. 68. composuit A. commisit ab. 69. per commemorationem et enumerationem Aab. per commemorationem alii. 70. hircum ego. heram Aab. 71. paenituerit Aβa. 72. ut criminatores ego. discriminatores Aab. 73. inpenderint Gothofredus. inpenderit Aab. 74. restituatur by. resti...tur a. resti...r Aq. 75. illo quod nunc ab. illo... me Aq. illo... nunc Aβ. 76. Herculem lusit et ab. herc... et Aq. hercu... et Aβ.

e. eius unde somniat omnis nequior] De quo nequissimus sua quisque vana et somnia de deis tamquam de iugi fonte haurire solet. Homerus enim primo eiusmodi fabularum fector et narrator. Rigaltius signum suum eius unde omnis et omne sequor expedivisse sibi visus est hac addita interpretatione: „A quo oca fonte perenni vatum Pieria et rigantur aquis.“ De adverbio unde de homine usurpato adeas, si tanti est, nos citat Hildebrand. ad Apol. Metam. VII, 11. p. 559.

f. praefarentur?] De interpretatione huius verbi adeas adnot. ad verba Apologetici cap. 14 „Nec tragici quidem aut comici parcunt, ut non aerumaas vel errores domus alicuius dei praefentur.“

g. Denique] b. e. unum asseram, ut uno exemplo utar; de qua particulae significatione cf. adnot. ad De Corona cap. 3. Cf. Apolog. cap. 14 „Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui“ cett.

h. inpenderint] De hoc verbo, si placet, adeas adnot. ad Apolog. cap. 44.

⁷⁷Iuppiteres dicendum est, sine capitibus inducit. Cetera lasciviae
⁷⁸ingenia etiam voluptates vestras per dedecus deorum administrant.
⁷⁹Dispiciate apud vos Lentulorum et Hostiorum ⁸⁰sacrilegas venustates,
⁸¹utrum mimos an deos vestros in ⁸²strophisⁱ et iocis rideatis;
 sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis, quae
 omnem foeditatem designant deorum. ⁸³Constuprantur coram vobis
 maiestates in torpore impuro. ⁸⁴Famosum et diminutum caput imago
 cuiuslibet dei vestit. Luget Sol filium fulmine ⁸⁵extinctum lacta-
 tibus vobis, Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescen-
 tibus vobis, et sustinetis Iovis elogia modulari. Plane religiosiores
 estis in gladiatorum cavea, ⁸⁶ubi *super* sanguinem humanum, *super*
 inquinamenta poenarum proinde saltant dei ⁸⁷vestri argumenta et
 historias nocentibus erogandis, aut in ipsis deis nocentes puniuntur.
 Vidimus saepe castratum Attin deum a Pessinunte^k, et qui vivis
 cremabatur, Herculem induerat. Risimus et meridiani ludi de deis
 lusum, ⁸⁷quod Ditis^l Pater, Iovis frater, gladiatorum exsequis
 cum malleo deducit, ⁸⁸quod Mercurius, ⁸⁹in calvitio pennatulus^m, in
⁹⁰caduceo ignitulusⁿ, corpora exanimata iam mortemve simulantis
 cauterio probat. Singula ista quaeque adhuc investigare quis possit,
 si honorem ⁹¹inquietant divinitatis, si maiestatis fastigium adsolant^o?
 De contemptu utique ⁹²censentur^p quam eorum qui eiusmodi ⁹³faci-

77. Iuppiteres dicendum ab. iuppi ..... icendum Aq. et Aβ. 78. ingenia etiam ab
 ingenia ..... Aq. et Aβ. 79. Dispiciate apud vos b. Gothofredus. despiciate duos a
 Despici ..... duos Aβ. despici ..... duos Aq. 80. sacrilegas venustates b. Gothofredus.
 sacrilega venustate Aa. 81. utrum mimos ab. utrum ... nos Aq. et Aβ. 82.
 strophis et iocis b. Gothofredus. troffis (trophis a.) et locis Aa. 83. Constup-
 rantur b. Gothofredus. Constupratur Aβa. constupratur Aq. 84. Famosum b. Go-
 thofredus. fumosum Aa. 85. extincto Aβ. 86. ubi super sanguinem (Aβ) Go-
 thofredus. ubi sanguinem Aqa. 87. quod Ditis Pater ego. quo Dis Pater b.
 quodistis pater Aa. 88. quod Aa. quo b. 89. in calvitio pennatulus b. in
 calvitio pennaculus (penculus a.) Aβa. incaluit ioppennaculus Aq. 90. caduceo
 Aab. 91. inquietanti A. 92. censentur quam eorum (Aq)ab. censentur ..... quam
 eorum Aβ. Si oculi non sefellerunt Steph. Baluzium suppleveris probra. 93. faci-
 tant b. facitant Aa.

i. strophis] V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 29.

k. a Pessinante] Pessinuntium. Liv. I, 50 „Turnus ab Aricia.“ V. Drakenb. ad Liv. IV, 7.

l. Ditis] Dis ediderat Rigaltius. Petron. Satyr. cap. 120. „Has inter sedes Ditis Pater extulit ora.“ Isid. Orig. VIII, 11, 42 „Pluton Graece, Latine Dispiter vel Ditis Pater.“ Apul. Metam. VI, 18 „Nec Charon ille et Ditis Pater.“ Gloss. Philox. p. 77. Vulc. „Ditis pater, Πλούτων.“ Excerpt. ex Vet. Gloss. Graeco Lat. p. 316. Vulc. „Ditis pater, Πλούτων.“ Gloss. Cyrilli p. 583. Vulc.

„Πλούτων, Ditis.“ Cf. Munker ad Hygin. XLI, p. 735. et interpr. ad Petron. l. I. p. 735. ed. Burm.

m. in calvitio pennatulus] Galero pennato. (Rig.)

n. in caduceo ignitulus] Serpentes implexi virgae linguas ignitulas vibrabant. (Rig.) Erroris Rigaltium cernunt verba „cauterio probat.“

o. si maiestatis fastigium adsolant?] Si est hic pro cum, ut in gemelle loci Apolog. cap. 15., ad quem adnotatum est etiam de verbo inquietare. De verbo adsolare dixi supra ad hoc ipsum caput. p. De contemptu utique censentur]

iam eorum⁷ qui ⁸ita suscipiunt^r. Quare nescio, ne⁹ plus de
 lei vestri quam de nobis ¹⁰querantur. Contemptis ex alia
 dulamini, redimitis si qua delinquitis, et ¹¹postremo licet
 n eos quos esse voluistis. Nos vero in totum ¹²aversamur.
 x tantum in hoc nomine rei^a desertae communis religionis, Cap. XI.
 uperductae^b monstruosae superstitionis. Nam ut quidam
 astis caput asininum esse deum nostrum, hanc Cornelius
 suspicionem fecit. ¹³Is enim in quarta Historiarum suarum^c,
 bello Iudaico digerit, ab origine gentis ¹⁴exorsus, et tam de
 rigne quam de nomine religionis ut voluit argumentatus,
 refert in expeditione vastis in locis ¹⁵aquae inopia laboran-
 gris, qui de pastu aquam petitori aestimabantur, indicibus
 usos evasisse; ita ob eam gratiam consimilis bestiae super-
 i Iudaeis coli. Inde opinor praesumptum, nos quoque, ut
 religionis propinquos, eidem simulacro initiari. At enim
 rnelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, obli-
 rmationis suae in posterioribus refert Pompeium Magnum
 laeis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et per-
 um nihil simulacri reperisse. Ubi ergo is deus fuerit? Uti-
 quam magis quam in templo tam memorabili, praesertim
 s praeter sacerdotibus clauso, quo non ¹⁶vererentur extra-
 Sed quid ego defendam, professus interim ¹⁷confessionem
 dem omnium in vobis ex pari ¹⁸transferendorum^d? *Credatur*

suscipiunt. Quare nescio *ab.* ita suscip.... Qua nescio *Aφ. et Aβ.* 95.
 Contemptis ex alia *ego.* querantur..... *Aφ.* querantur..... ex alia *a.*
 ..... ex alia *(Aβ)b.* 96. postremo *ab.* po.... mo *Aφ. et Aβ.* 97. aver-
 . avers.... *Aφ. et Aβ.*

XI. 1. sed superductae *(Aβ)ab.* sed... superductae *Aφ.* *Supplet Hilde-*
ntiam. 2. somniastis caput *(Aβ)ab.* somniasti.... caput *Aφ.* 3. His
 4. exhorsus *a.* 5. aquae *ab.* quae *A.* 6. fontis *ego.* fontibus *Aab.*
 laeis *Aφa.* Iudaeis *(Aβ)b.* 8. vereretur *Sigeb. Havercampus ad Tertull.*
sp. 16. p. 159. 9. confessionem *(Aβ)ab.* con.... onem *Aφ.* 10. trans-
 m? *Credatur deus by.* transferendorum..... r deus *Aa.*

ad De Corona cap. 13. et
 ap. 15.

iam eorum qui eiusmodi facti-
 a eorum] De *quam* — *quam*
 ad De Idol. cap. 4. De *eius-*
 mantive posito v. adnot. ad De
 cap. 12.

ita suscipiunt.] sc. factitari.
 l dei.

De hoc *ne* dubitativo cf. ad-
 polog. cap. 2.

[I. Conferendam Apologetici

Scil. dicimur, denotamur.

b. superductae] b. e. superadditae.
 Cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

c. in quarta Historiarum suarum] Cf.
 adnot. ad Apolog. cap. 16.

d. in vobis ex pari transferendorum?]

Was soll ich aber eine vertheidigung füh-
 ren? ich lege für jetzt einstweiliges ge-
 ständniss ab von lauter dingen die auf euch
 in gleicher weise übertragen werden müs-
 sen.“ De in praepositione cum ablativo
 pro accusativo structo non est quod
 dicam. Cf. quae adnotavero ad Scorpiae.
 cap. 3. De *ex pari* cf. adnot. ad libelli
 Ad Scap. cap. 3.

deus noster asinina aliqua persona; certe negabitis vos "eadem habere nobiscum? Sane vos totos asinos colitis et cum sua "Epona, "et omnia iumenta et pecora et bestias, quae perinde cum suis praesepibus "consecratis. Et hoc^e forsitan crimini datis, quod inter cultores "omnium tantum asinari sumus.

Cap. XII.

Sed et qui "nos crucis^a antistites affirmat, "consacraneus^b erit noster. Crucis qualitas signum est de ligno: etiam de materia colitis penes vos cum effigie^c. Quanquam sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum "sua propria. Viderint nunc "lineamenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit dei corpus. Quodsi de hoc differentia "intercedit, quanto "distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres "Pharia, quae sine "forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repraesentatur? Pars crucis et quidem^d "maius est omne robur quod directa statione defigitur. Sed nobis tota crux imputatur^e, cum "antenna scilicet sua^e et cum illo sedilis excessu^f. Hoc quidem vos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum, quod alii plenum et structum consecraverunt. Enimvero de reliquo integra est religio vobis integra crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem istam dei vestris de isto patibulo provenisse. Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur, seu aere defunditur, seu "quocumque

11. eadem habere nobiscum b. eadem ... ere nobiscum a. eadem ..... nobiscum Aβ. et Aφ. eadem facere nobiscum γ. eadem colere nobiscum Hildebrandus. 12. Epona b. Gothofredus. poena Aa. 13. et omnia iumenta γ. et ..... iumenta Aβ. et ..... umta Aφ. 14. consecratis ab. coh ..... s Aβ. et Aφ. 15. omnium tantum et omnium ..... in Aβ. et Aφ. Gothofredus in secundis curis ait se in A. deprehendisse in totum.

Cap. XII. 1. nos crucis antistites affirmat b. nos antistes affirmant Aβ. 2. consacraneus erit by. consa ..... eos a. cousa ..... os Aβ. et Aφ. 3. sua propria Aab. propria alii. 4. lineamenta Aab. 5. intercedit b. Gothofredus. intercedit Aa. 6. distinguitur A. 7. faria Aa. 8. forma rudi palo et solo staticulo ligni informis b., ex emendatione Salmasii in Exercit. Plin. p. 94. formam dipalo et solistaticulo ligni infirmis A. 9. maior Gothofredus. 10. antenna scilicet Aφ. 11. quocumque A.

e. Et hoc] Mslim Sed hoc.

Cap. XII. Conferendum Apologetici cap. 16.

a. crucis] Exciderat hoc vocabulum, librarii oculis in proximam versum aberrantibus.

b. consacraneus] Gloss. Philox. „Con-sacraneus, συνμυστης.“ Et infra II, 8. liber Agobardi vestigia habet formae verbalis consecrare pro consecrare. Cf. etiam quae adnotavero infra ad II, 7. ad vocem detractatores.

c. cum effigie.] b. e. signum, effigiem repraesentans, vel in effigiem expressum. d. et quidem] h. e. etiam quidem.

e. cum antenna scilicet sua] Antennam vocat materiam transversam hume-

rorum obliquationi et expansis eius membris comparatam. Cf. Adv. Marcian. III, 18. Adv. Iud. cap. 10.

f. cum illo sedilis excessu.] Sedilis crucis palus fuit brevior medio stipite impactus. Excessum vero sedilis fecit quia palus iste, in quo sedebant cruciarii, eminebat in medio stipite ad unum sedilis „ἐν τῷ μέσῳ πηγύματος ὀδῶν, ὡς κέρας καὶ αὐτὰ ἔδωκεν, ἐπ' ᾧ ἐπωγοῦνται οἱ σταυροῦμενοι.“ inquit Iustinus dialogo adv. Tryphonem Iudaeum. Irenaeus II, 42. Ipse habitus crucis fines et summitates habet quinque, duos in latitudine, duos in longitudine, et unum in medio, ubi requiescit qui clavus affigitur. Palus iste in-

alia locupletiore materia producitur, plasticae manus praecedant necesse est. Plasta autem lignum crucis in primo⁶ statuit, quoniam¹² ipsi quoque corpori¹³ nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod¹⁴ caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum¹⁵ obliquatio *excedit*¹⁶, si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis¹⁷ feceris. Huic igitur exordio et velut¹⁸ statumini argilla desuper¹⁹ *intexta paulatim* membra complet, et corpus struit, et habitum, quem²⁰ placuit *argillae*, intus cruci ingerit; inde circino et plumbeis modulis²¹ praeparatio simulacri in marmor, in lutum, vel²² aes, vel quodcumque placuit deum fieri, ²³transmigratura. A cruce argilla, ab argilla deus: quodammodo transit crux in deum per argillam. Crucem igitur consecratis, a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit: nempe de olivae nucleo et²⁴ nuce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exurgit in ramos, in comam, in speciem sui generis. Eam si transferas, vel de brachiis eius in aliam²⁵ subole utaris, cui deputabitur quod de traduce provenit? Non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secundo adscribitur, aequae primo secundus, sic tertius²⁶ redigetur ad primum, transmissus per secundum. Nec diutius super isto argumentandum²⁷ est, quando naturali praescriptione omnino genus censum²⁸ ad originem²⁹ refert, quantoque genus censetur origine, tanto³⁰ origo convenitur in genere. Si igitur in genere deorum³¹ crucem originem³² colitis, hic erit nucleus et granum primordiale, ex quibus apud³³ vos simulacrorum silvae propagantur.

³⁴At manifesta iam. ³⁵Victorias ut numina, et quidem augustiora

12. ipsi quoque ab. ip. quoque Aβ. et Aφ. 13. nostri A. 14. caput ab. ca ... Aβ. et Aφ. 15. obliquatio excedit, si ego. obliquatio ..... si (Aβ)ab. obliquatio ..... in Aφ. obliquatio cornuat, si y. 16. feceris. Huic by. fe. .... Huic Aβa. f. .... Huic Aφ. 17. statumini b. statimini Aa. 18. intexta paulatim by. intex. .... hūm a. intext. .... lati Aβ. intext. .... latim Aφ. 19. membra Aβ. 20. placuit argillae by. placuit. .... lae Aφ. placu. .... lae Aβ. 21. praeparatio by. prae. .... tio Aa. 22. aes vel quodcumque Aβab. ses vel argentum. .... vel quodcumque Aφ (?). 23. transmigratura ego. transmigratur Aab. 24. nunc A. 25. subole ego. subolem Aab. 26. redigetur Aφ. redigitur (Aβ)ab. 27. referet A. 28. crucem Aa. crucem b. Gothofredus. 29. colitis by. co. .... itis Aa. 30. vos simulacrorum ab. vos. .... mulacrorum Aφ. vos. .... ulacrorum Aβ. 31. At (Aβ)ab. Ad (Aφ). Emercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 16. p. 162. 32. Victorias ut numina by. Victoria ut. .... mina Aa.

dicunt lib. adv. Iudeos l. l. dicitur „unicornis in medio stipata.“ (Rig.)

g. in primo] Cf. Sallust. Iug. cap. 71. Cl. Orat. cap. 64. Senec. Quaest. Nat. V. 14.

h. excedit] Pro *excedit* possis etiam *prominet*.

i. subole utaris] Possis retinere libri Agabardini scripturam *subolem*. V. quae annotaturo ad De Fuga in Persec. cap. 6.

k. argumentandum] h. e. argutandum,

de qua verbi *argumentari* significatione alibi dicitur.

l. censum] V. quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

m. tanto] Usitatissima est Tertulliano haec comparativi *magis* ellipsis. Sic modo supra cap. 7. habuimus: „quanto enim prorsus ad malitiam, tanto ad mali fidem oportuasi estis.“ Exempla aliquot adscripsi ad De Test. Animae cap. 2.

quanto laetiora, veneramini. ³³Constructionem quibus mediis extolant, cruces erunt, intestina ³⁴quodammodo tropaeum. Itaque in Victoriis et ³⁵cruces colit castrensis religio, ³⁶signa adorat, signa deierat, signa ³⁷ipsi Iovi praefert. Sed ille ³⁸imaginum suggestus^a et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic ³⁹etiam in cantabris atque vexillis, quae non minore sanctitate militia ⁴⁰custodit, siphra illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere.

Cap. XIII. Alii plane humanius solem Christianum deum aestimant, quod innotuerit ad orientis partem facere nos ¹precactionem, vel die solis laetitiam curare. Quid? vos minus facitis? Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam caelestia ad solis initium labra vibratis? Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ²ipso priorem^a praelegistis, quo die lavacrum subtrahatis aut in vesperam differatis, aut otium et praedium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris alienas religiones. Iudaei enim festi sabbata et coena pura et Iudaici ritus lucernarum et ieiunia cum ³azymis et orationes litorales^b, quae

33. Constructionem quibus mediis ego. εὐδὴν ..... ne quid melius Aab. contignationem (aut compactione) quid melius γ. 34. quodammodo tropaeum γ. quodammodo tropaeorum b. quodammodo ..... paeum Aa. 35. cruce Aφ. 36. signa adorat ab. sig ..... rat Aβ. et Aφ. 37. ipsi Iovi praefert Aφ. 38. imaginum suggestus ab. imagi ..... ggestus Aβ. et Aφ. 39. etiam in cantabris by. etiam ..... bris Aφ. etiam ..... bris Aφ. 40. custodit ab. cus ..... Aβ. et Aφ.

Cap. XIII. 1. precactionem Aβa. 2. ipso priorem ego. ipsam b. ipsorum Aa. 3. azymis Aβa.

n. imaginum suggestus] Quid sibi illa velint „imaginum suggestus in signis“ pernotum iam iis qui vel signorum imagines depictas viderunt. Nempe ibi videre est imagines principum plures in ipso erecto hastili sibi mutuo succedentes atque in altum assurgentes. V. Herodian. II, 8. Incertum etiam auctor apud Suidam: „τῶν Ῥωμαίων ἐπὶ τῶν σημάτων εἰδῶλα φερόντων.“ Ioseph. Antiqu. XVIII, 4: „προτομὰς Καίσαρος, αἱ τοῖς σημείοις προσήσαν.“, et mox: „μετὰ τοῦ ὠνδε κόσμων σημάτων.“ Id. XVIII, 7.: „εἰκόνας πολλὰς ἐπὶ σημάτων ἐπιχειμένας.“ Itaque ut signa, ita et imagines quoque ipsae, quae in signis σημάται dictae, et communitas etiam adorata a militibus, eaque violare militi maxime crimini fuit. De quo accipienda lex ult. §. 7. n. ad L. Iul. Maiest., quem locum alioquin etiam Cuiacius suspectum habet. Sane nullum dubium, quin Modestinus ita scripserit: Crimen maiestatis factio vel violatis signis vel imaginibus maxime exacerbatur in mili-

tes. (Gothofr.) De voc. suggestus v. annot. ad de Corona cap. 13.

Cap. XIII. Conferendum Apologeticum caput 16.

a. ipso priorem] Ita corrigendum erit. Dies Saturni enim, qui die Solis prius est, hic significatur. Apolog. cap. 16 „Aequae si diem Solis laetitiae indulgemus, alia longe ratione quam religio Solis secundo loco ab eis sumus qui diem Saturni otio et victui decernunt exorbitantes et ipsi a Iudaico more, quem ignorant.“ Olim putabam Iudaeorum reponendum pro ipsorum.

b. et orationes litorales.] Haec ad finem capituli absunt ab Apologetico, quibus recenset festa Iudaica. Sic et ab Marcion. V, 4 „Dies observatis et mensibus et tempora et annos: et sabbata, et opinor, et coenas puras et ieiunia et dies magnos.“ Iudaicos fastos idem dicit adv. Marcion. IV, 3. (Gothofr.) De orationibus litoralibus cf. etiam De Ieiun. cap. 16.

ique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu^a revertar, ut solem et diem eius nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem; non longe a Saturno et sabbatis vestris⁴ sumus.

Nova iam de deo nostro fama suggestit, 'nec adeo nuper^a Cap. XIV. uidam perditissimus in ista² civitate, etiam suae religionis deseruer, solo detrimento cutis Iudaeus, 'utique magis post bestiarum morsus, 'ut ad quas se locando⁵ quotidie toto iam corpore⁶ decutiendus incedit^b, 'picturam in nos⁸ proposuit sub ista proscriptione: ONOCOETES. Is erat auribus¹⁰ canteriorum et in toga, cum libro, Nero pede unguolato. Et credidit¹¹ vulgus infami Iudaeo. Quod nim aliud genus¹² seminari est infamiae¹³ nostrae? Itaque in tota¹⁴ initate¹⁴ Onocoetes praedicatur. Sed et hoc¹⁵ tamquam hesternum^c t auctoritate temporis destitutum et¹⁶ qualitate auctoris infirmum benter excipiam studio retorquendi. Videamus igitur, an hic quoue nobiscum deprehendami. Neque enim interest qua forma, um¹⁷ deformia simulacra curemus. Sunt penes vos et canino cante, et leonino, et de bove et de ariete et hirco cornuti dii, carigenae vel anguini, et alites¹⁸ planta, fronte et tergo. Quid

summus *Aφ.*

Cap. XIV. 1. nec adeo *Aa.* Adeo *b.* 2. civitate *ab.* civit... *Aβ. et Aφ.* utique magis post *b.* uti... magis potest *Aa.* uti harum magis potest *γ.* prob. mercampo ad Tertulliani Apolog. cap. 16. p. 169. 4. ut ad ego. et ad *Aβa.* ad *φβ.* 5. quotidie *by.* quoti... *Aa.* 6. decutiendus ego. decutit et cum incedit *a.* decutit cum incedit (*A*)*b.* decutit, eccum incedit *Havercamp. l. l.* 7. picturam *b.* *Gothofredus.* pictura *A.* et *Havercamp.* 8. proposuit *b.* praefert *γ.* prob. *Haverc. l. l.* p. .... *Aφa.* p. .... *Aβ.* 9. ONOCOETES. Is erat ego. ONOCOETES. Is erat *b.* onocholthesiserat *Aφ.* ONOCHOLTES: Is erat *a.* Onocholthes is erat *Aβ.* 10. canteriorum et in *ab.* cant. .... in *Aφ. et Aβ.* 11. vulgus infami Iudaeo *γ.* vulgus ..... Iudaeo *Aφa.* vulgus Iudaeo *b.* vulg. Iudaeo *Aβ.* 12. seminari est ego. seminarium est *b.* seminariae *Aa.* 13. nostrae? Itaque *b.* nostrae? Exinde *γ.* nostrae ..... *Aa.* 14. Onocoetes ego. Onocholthes *Aφa.* onocholthes *b.* Onocholthes *Aβ.* 15. tamquam *γ.* tamque *b.* tam... *Aa.* 16. initate auctoris infirmum *by.* qualitate *a.* ..... infirmum *Aφ.* qualitate ..... infirmum *Aβa.* 17. deformia *A* (*m. sec. sed eadem*) *b.* deforma *Aa.* 18. planta *b.* hanc *Aa.*

a. ab excessu] h. e. ab devorticulo.

Cap. XIV. Concordat Apologetici cap. 16.

a. nec adeo nuper] Perperam inducitur Rigaltius voculam *nec*, suasore Gothofredo. *Nuper* vel apud Ciceronem quae poni de spatio longiore peracto vis inter omnes constat, ut de Nat. or. II, 50 „Ea quae nuper, id est vis ante saeculis reperta sunt.“ et de in. I, 39 „neque autem philosophiam innotam, quae nuper inventa est.“

b. ut ad quas se locando quotidie in corpore decutiendus incedit] emendavi flagitante verborum ratione sensu. Verbum *decutire* nove confictum,

insus gratia, quo Iudaeum recitatum et bestiarum bestiis degluptum denotaret. Ceterum verba illa quae praecedunt: „solo detrimento cutis Iudaeus“ persuadere videantur perditissimum istum hominem ab ethnicis fuisse pro Iudaeo clamatam, quo scilicet fidem eius de deo Christianorum fabellae aliquantulum conciliarent. Iudaei enim et Christiani vulgo non diversi habebantur.

c. tamquam hesternum] Quia hesternum, ideo auctoritate temporis destitutum. *Hesternus* sic et alibi occurrit apud Tertullianum. Cf. Apolog. cap. 37 „*Hesterni* sumus, et vestra omnia implevimus“ *cett.*

itaque nostrum unicum denotatis? Plures ¹⁹Onocoetae ꝑ
deprehenduntur.

Cap. XV. Si in deis aequalitate concurrimus, sequitur ut sac
sacri quoque inter nos diversitas nulla sit, ut ex alia spe
parationi satisfiat. Nos infanticidio litamus sive initiamus.
de memoria abierunt quae caede hominis quaeque in
²transegistis, recognoscetis suo ordine; nunc enim differ
raque, ne eadem videamur ubique retractare^a. Interim
ex alia parte non deest adaequatio. Nam etsi ³nos alite
non aliter vos quoque infanticidae^b, qui ⁴infantes editos
legibus quidem prohibemini^c, sed nullae ⁵magis *leges* tan
tam secure sub omnium conscientia unius ⁶aetatis tabelli
tur^d. Sed nec eo ⁷distat^e, si vos non ritu sacri ⁸nequ

19. Onochoetae Aab.

Cap. XV. 1. comparationi ego. comparationis Aab. 2. tram
transegisse Aab. 3. nos b. non Aa. 4. infantes editos ab. infan ...
5. magis leges by. magis ... es Aφa. magis ... s Aβ. 6. aetatis tabelli
tabellis Aab. 7. distat ego. distant Aab. 8. neque deo eos necatis
deo necatis b. neque deis necatis γ. neque ..... atis Aφa. neque ...

Cap. XV. Concordat Apologetici cap. 9.

a. ne eadem videamur ubique retra-
ctare.] Intellegit rursus Apologeticum,
quem sub manibus iam habebat, et qui-
dem cap. 9. Apologetici. Eodem rursus
pertinent illa hoc ipso capite: „dum
ita quoque in vobis recognoscitur, ubi
opportunitas positam est.“ (Gothfr.)

b. tamen non aliter vos quoque in-
fanticidae] Etsi non sacrificii ritu lege-
que infanticidae sitis, attamen infanticidi-
dae estis. Aliter igitur et non aliter:
aliter, quia (ut hoc vobis largiar) ritu
dispari: non aliter, quia pari eventu et
substantia veritatis. (Gothfr.)

c. legibus quidem prohibemini] Au-
diant vel haec deinceps qui regant ante
Christianos principes infanticidio poenam
ullam iure civili Romano propositam
fuisse: ioculari etiam ratione, quod
neque homo sit infans. Ecce enim Ter-
tullianus diserte infanticidium legibus
prohiberi ait, ac proinde poenam in-
fanticidio constitutam: neque enim, opi-
nor, hae leges de earum numero fue-
runt, quae *improbe* tantum *factum* pron-
untiant, quaeque minus perfectae: au-
dis enim exprobrantem Tertullianum
Nationibus, quod has leges saeculi vitio
impune, secure, sub omnium conscientia
eladerent: poena, opinor, est, ubi im-
pune leges violari viri boni quirantur.
Atque hoc altero naevo Iurisprudencia
nostra deinceps libera esto. At dices

quod dicunt viri magni, quae
opus ut Valentiniani seniori
litione A. D. 374. l. 1. C.
Corn. de Sicar., seu l. 8.
ubi infantis necandi piaculo
plicium indicitur? Quid ꝑ
prohibitionem ea constitutio
tam et forte poenam intenas
ceteroquin (quod in hoc ipsa
de infanticidio noster ait
cap. 9.) nullum scelus im-
eradicatur, ita leges exole-
poenarum recentari, incendi
quitur Tacitus, *poenas incit*
(Gothfr.)

d. unius aetatis tabellis
Sensus est: Extare quidem
praecepta (quomodo legem
definit), esse communem reipt
sionem adversus infanticidia,
eorundem omnium conscie
aetatis seu saeculi tabellis
antiquari, abrogari. Nempe
antiquandarum seu abrogand
morem, et in universum ad s
quae per tabellas, usum. (G
Rein Röm. Criminalr. p. 44
unius aetatis interpretor: pe
totam hanc aetatem.

e. distat] Ita emendanda
vulgato *distant*. V. de hoc
distat Spalding. ad Quinctil.
VI, 4, 21.

Atquin hoc asperius, quod frigore et fame aut ⁹bestiis
 , aut longiore in aquis ¹⁰morte summergitis. At et si ¹¹quo
 dissimilius penes vos fit, eo adicite, ¹²quod vestra pignora
 mitis^t, et supplebitur, immo superacervabitur in vobis ¹³quic-
 alia ratione defecerit. Sed de ea impietatis hostia ¹⁴dici-
 enare. Dum ¹⁵ita quoque in vobis recognoscitur ubi oppor-
 positum est^t, non multo secernimur a vestra voracitate. Si
 iudica est, nostra vero crudelis, coniungimur, si forte^b,
 qua semper saevitia cum impudicitia concordat. ¹⁷Quanquam
 inus, immo quid non amplius facitis? Parum scilicet huma-
 eribus inhiatis, quia vivos et puberes devoratis? parum hu-
 sanguinem lambitis, quoniam futurum sanguinem elicitis?
 infante vescimini, quia infantem totum ¹⁸praecocum per-
 i?

ntum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et Cap. XVI.
 tenebrarum^a. Quo in loco metuo ne cedam^b. Quid enim
 vobis detinebo? Verum iam laudate consilium incesti vere-
 quod adulteram noctem^d commenti sumus, ne aut lucem
 am noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis
 lum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludi-

erogatis ego. bestiis obicitis γ . best ..... tis *Apa*. bestiis ..... tis *b*.
 .tis *Aβ*. 10. morte summergitis ego. morte demergitis *b*. morte semer-
 .t. mortes emergitis *Aβ*. 11. quo genere dissimilius γ . quo ..... dis-
 .*Aφ*. quo ..... dissimilius (*Aβ*)*ab*. 12. quod Gothofredus. quo *Aab*. 13.
 is γ . ex ..... s *Aab*. 14. quicquid ab alia ratione ego. quicquid a sacra
 . quicquid ..... ratione *Aab*. 15. dicimus coenare. Dum ego. ducimur
 n γ . dicimur ..... Dum *Aφ*. dicimur ..... dum (*Aβ*)*ab*. 16. ista Gotho-
 17. Quanquam *Aβ*. 18. praeco cumper hauritis *Aφ*.

ora extinguitis] Pignora hic
 ri. V. adnot. ad De Idolol.

opportunius positum est] Cf.
 ap. 9.

forte] V. quae adnot. ad De
 ap. 5.

infantem totum praecocum per-
 ] Cf. Apolog. cap. 9.

VI. Concordat Apologetici cap. 9.

ingenia tenebrarum.] h. e. et
 fraudes tenebrarum. Cf. adnot.
 orona cap. 8.

uo ne cedam.] Qua in cri-
 decutienda metuo ne inferior
 vobis.

nti verecundi] Apolog. cap. 7.
 : accleratissimi de sacramento
 lii et pabulo inde, et post con-
 ceceto, quod eversores luminum

canes, lenones scilicet tenebrarum, libi-
 dinum impiarum in verecundiam pro-
 curent."

d. adulteram noctem] h. e. lictam,
 notham. De Spectac. cap. 23, „adulterium
 est apud illum (scil. veritatis auclorem)
 omne quod fingitur.“ Ibid. cap. 2 „adul-
 terandis usibus.“ De Praescript. Haeret.
 cap. 17 „adulter sensus.“ Ibid. cap. 38
 „adulterum sensum.“ Adv. Marcion. 1,
 27 „adultera dominatio.“ Adv. Prax.
 cap. 1 „adulterae fruges.“ Apul. Metam.
 X, 9 „adulter oumus.“ Plin. H. N. XXXIII,
 7 „adulterum minium.“ Cf. Salmas. in
 Solin. cap. 27. p. 246. Barth Adverss.
 XXXI, 15. p. 1492. Pari:significatu pas-
 sim reperitur *nothus*. Cf. Arnob. Adv.
 Nat. II, 20. Lucret. V, 575 „*nothum* la-
 men.“ Catull. LXIII, 27 „*notha* mulier.“
 Arnob. Adv. Nau. V, 36 „*nothas atque*
adulteras lectiones.“

mus; quodcunque enim facimus, si volumus, suspicamur*. Ceterum^f incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota caeli conscientia fruuntur, quoque felicius proveniant, cum palam misceatis incesta toto conscio caelo, soli ipsi² ignoratis; nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. Plane Persae, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes³ cum matribus libere⁶ vivunt. Sed et Macedones, id quod⁷ probaverunt, palam est factitare, siquidem, cum^{8b} primum scenam eorum¹⁰ Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt. Tragoedus consternatus retracta persona, Numquid, ait, domini, displicui vobis? Responderunt Macedones: Immo tu quidem pulchre, at scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit: atque exinde alter ad alterum, *Ἠλαυνε*, dicebat, *εἰς τὴν μητέρα*. Sed una vel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem polkuimus oceanum. Date igitur aliquam nationem vacantem ab eis quae omne hominum genus ad incestum trahunt. Si qua gens concubitu ipso et aetatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret, ea erit quae carebit incesto. Si qua ab humana¹⁶ condicione privata quaedam natura remota est, ut neque ignorantiae neque errori neque casui opposita sit, ea erit quae sola Christianis respondere constantius possit. Respicite igitur luxuriam inter errores¹⁷ ut ventos fluctuantem, si desunt¹⁸ populi quos ad hoc sceleris incurserunt lata vada et aspera erroris. Inprimis cum infantes vestros

Cap. XVI. 1. quoque felicius proveniant *ego*. quodque felicius proveniat *by*. quodque felicius prove... *Aa*. 2. ignoratis; nos vero *by*. igno... nos vero *Aa*. 3. Ctesias edit *b*. *Gothofredus*. Thesias edit *a*. thesia sedit *A*. 4. non autem omissum in *A*. addidit eadem manus, teste *Hildebrando*. 5. cum matribus *ab*. cum matribus *Aq*. 6. vivunt *ego*. sunt *Aab*. 7. quod *b*. quo *Aa*. quoque *Gothofredus*. 8. probaverunt, palam est factitare *b*. probaverunt... est factitare *Aq*. probaverunt... est factitare *Aβ*. probaverunt... est factitare *a*. probaverunt (probare est factitare) *γ*. 9. siquidem (*Aq*) *b*. *Gothofredus*. si quidam *Aβa*. 9 *b*. primum eorum *Aab*. 10. Oedipus (Oedippus *Aβ*) intravit *Aβb*. Oedipp... intravit *Aq*. Oedippus... intravit *a*. Oedipus facie nuda intravit *γ*. 11. Tragoedus *by*. Tra... *Aa*. 12. Numquid *Aβa*. Nunquid *b*. 13. domini displicui vobis *ab*. domini... sp... vobis *Aβ*. domini... vobis *Aq*. 14. pulchre, at *ego*. pulchre: ut *L. Fr. Gronovius* in *Obs. in Scriptt. Eccles. cap. IX. p. 125*. pulchre: aut *b*. pulcher *sunt Aa*. 15. *Ἠλαυνε*, dicebat, *εἰς τὴν μητέρα* *ego*. *HAAYNE*, dicebat, *ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ* *b*. *elaune* dicebatis *ten materia* *A*. *elaune* *ten materia* dicebatis *a*. 16. condicione privata quedam *A*. condicione privata quodam *ab*. 17. ut *ego*. et *Ab*. 18. aspera *Aqob*. asper *Aβ*.

e. si volumus, suspicamur.] Suspicio hominum omnis tentat, si volunt semel suspiciosi esse.

f. Ceterum] h. e. contra, sed. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. et ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

g. quoque felicius proveniant — soli ipsi ignoratis] Haec verba illustrantur a quae sequuntur infra inde a verbis: inprimis cum in infantes vestros seq.

h. si desunt] h. e. an desint. Cf. adnot. ad libelli Ad Martyr. cap. 2.

3 misericordiae exponitis aut in ¹⁰ adoptionem melioribus paren-
obliviscimini quanta materia incesti ²⁰ sumministratur, quanta
o casibus aperitur? Plane ex aliqua ²¹ disciplina severiores
sto respectu eiusmodi ²² eventum a libidine ²³ temperatis quo-
e loco, domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus
ue luxuriae nescientibus filios edat, quos aut ipsi postmo-
parentes aut ²⁵ alii filii incursent, quando etiam aetatem mo-
o libidine exclusa ²⁶ sit. Quotcunque adulteria, quotcunque
, quotcunque publicatae ²⁷ libidinis errores¹, sive stativo vel
atorio titulo²⁸, tot sanguinis ²⁹ mixtiones, tot compagine ge-
tot inde traduces ad incestum; unde adeo mimis et comoedis
entorum venae fluunt, unde ista quoque talis ante tragoedia
, Fusciano praefecto Urbi ²⁹ iudicata². Puer nobili genere

optionem ab. adoptio... *Aq. et Aβ.* 20. subministratur *A(m. pr.) ab.* 21.
ta severiores b. disciplina meliores γ. disciplina...iores *Aqa.* 22. even-
eventuum b. 23. temperatis quocunque *Aβab.* temperatis ..... q *Aq.*
que luxuriae nescientibus ab. ubique..... nescientibus *Aβ. et Aq.* 25. alii
ursent γ. alii..... incursent ab. alii..... sent *Aq.* alii..... sent *Aβ.* 26.
otcunque adulteria ab. sit..... dulteria *Aq.* sit. Q..... adulteria *Aβ.* 27.
i errores sive stativo γ. libidinis..... sive stativo ab. libidinis..... tativo *Aq.*
i..... sive stativo *Aβ.* Pro errores possis et genera. 28. mixtiones, tot
ines ab. mixtiones..... pagines *Aβ. et Aq.* 29. iudicata. Puer nobili ge-
tus ego. iudicata punitione senatus *Aa.* iudicata punitione reatus b. iudi-
gnitione senatus *Gothofredus.*

[tus ubique luxuriae] De graeca
lverbi cum substantivo structura
um est ad Apolog. cap. 9.

ii] h. e. liberi. Cf. adnot. ad
cap. 9.

ublicatae libidinis errores] Pro
possis etiam genera. Ceterum
terpretatur Gothofredus: libidi-
ocunque tandem loco cum scorto
licaram libidinum victima exer-

ive stativo vel ambulatorio titulo]
stativo, domi; ambulatorio, pere-
othofr.)

sciano praefecto Urbi iudicata.]
bilis sane haec historia, quae
nte hos libellos evenit, et qui-
modi Imper. temporibus. Fu-
quippe, cuius hic mentio sit,
fectus Urbi sub Commodo A.
; in qua mox Praefectura Ur-
tinacem (paulo post Imperato-
ccessorem habuit. Capitulinus in
tinacis [cap. 4, p. 55. A. Salm.]:
x Praefectus Urbi factus: in qua
ura post Fuscianum, hominem
i, Pertinax mitissimus et hu-
mus fuit: et ipsi Commodo plu-
placuit, quia ille esset, iterum

cum Pertinax factus est. Tunc Pertinax
interficiendi Commodi conscientiam de-
latam sibi ab aliis non fugit. "Ubi obi-
ter illustranda veniunt illa verba: „quia
ille esset, iterum cum Pertinax factus
est." Sensus igitur loci illius hic est,
Commodo ideo quoque Portinacem plu-
rimum placuisse, quia ipse esset quo-
que consul, cum Pertinax iterum consul
factus est, i. e. quia ipse Commodus
Imperator haberet in consulatu collegam
Pertinacem iterum consulem, et sic de-
signatur illis verbis A. D. 194. Nempe
Principibus Romanis vel maxime placere
atque exinde his favere se plurimum
testabantur, quos privatos sibi collegas
in consulatu et quidem iterum adsciacer-
rent. Ceterum loquendi haec forma apud
Historiae Augustae scriptores, ut desi-
gnatis consulum nominibus et numero
vocem tamen *consul* vel *consulatus* omit-
terent: nempe ita *hoc et illo*, *omissa*
voce *consulibus*. Ita et Spartianus loco
pariter hactenus non intellecto in Vita
Adriani: „In adoptionis sponsonem venit,
Palma et Celso, inimicis semper suis,
et quos postea ipse insecutus est, in
suspicionem affectatae tyrannidis lapsos."
Ait Palma et Celso pro Palma et Celso

natus^o fortuita negligentia comitum ultra ianuam progress praetereuntibus tractus^r domo excidit. Qui eum nutrierat (lus, vel a limine Graeculo more captaverat intrans^r. Inde r Asiae aetate^r Romam in venalicio^s refertur. Emit imprudens et utitur Graeco; dehinc, ut ²⁹b suerat, ³⁰adulescentem dom agrum et vincula legat. Illic iam dudum paedagogus et nutras dabant. Repraesentatur eis tota causa, referunt invicem suos: illi, quod alumnus in pueritia perisset, ille, se qu pueritia perisse; ceterum eodem ³¹eventu, Romae natum l domo^o; forsitan et signa quaedam retexerit. Igitur dei ³²vol ut tanta saeculo macula exprobraretur, spiritus ³³de die co tempora cum aetate respondent, aliquid et oculi de ³¹linea

29 b. suerat ego. vestra Aab. 30. adulescentem Aa. adolescentem b. 3 turo moenatum Aφ. 32. voluntate ut ABAφb. voluntate... ut a. voli ut γ. 33. de die concutit b. dei de die concutit a. di die concutit lineamentis (A)φb. liniamentis Aφa.

Coss. Verum in viam. Fusciani Praefecturam memorat quoque Dio fragm. lib. 79. in Avito, p. 908. [tom. II, p. 1354. ed. Reimar.]: „Σείος δὲ Κάρος, ὁ τοῦ Φουσκιανῶ τοῦ πολιαρχήσαντος ἔχγονος“ celt. (Gothofr.) Seio Fusciano senatorii ordinis viro, condiscipulo M. Antonini Philosophi imp. Huius meminit Iulius Capitolinus in M. Antonino [cap. 3.], et in Pertinace, praefectum Urbis et hominem severum fuisse refert. Iterum consulem fuisse tradit Lampridius in Commodus [cap. 12]. Fusciani Numidiae legati mentio fit l. 7. de leg. praest., quae est Tryphonini respondentis secundum constitutionem Divi Pii ad Tuscium Fuscianum. (Rigalt.)

o. Puer nobili genere natus] Ita omnino emendandum erat pro *punitioe senatus*, quod codex Agobardi praebet, quodque si scripseris *pu nili onese natus*, eo facilius emendationis meae veritatem tibi persuadebis. Sed vel sensus et ratio verborum eam efflagitat.

p. praetereuntibus tractus] Praetereuntium aspectu et verbis allectus adeo, ut eos sequeretur.

q. intrans.] Graeculus, qui eum nutrierat, vel alius quispiam eum de limine certè Graeculo more captaverat domum intrans. De ellipsi pronominis *aliquis* v. Ochsner ad Cic. Ecl. p. 142. et p. 182. Beier ad Cic. de Offic. I, 33. p. 256. et ad II, 11. p. 76sq. Welcker ad Theogn. v. 164. adn. p. 97. Cf. infra cap. 18 „Si flagris mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venatorios ordine transcurso remensus est.“ Graec-

culam illam morem illustrat Caesar libello acephalo Opp. e p. 157 „ὡσπερ οἱ τὰ παιδία πλακοῦντος ἐξπατῶντες τῆ καὶ τρεῖς προέσθαι πείθουσι λουθεῖν ἑαυτοῖς· εἰδ' ὅταν σωσι πόρῳ τῶν οἰκιῶν, ἐρτες εἰς γὰρ ἀπέδοντο.“

r. aetate] h. e. cum in aetate rat, adolescentulus factus. Cf. B ad Propert. I, 6, 21.

s. venalicio] Venaliticium est venalium. Apul. de Mag. cap. 4 (sc. gagatae lapidis) odore etiam *naliciis* vulgo sanitatem aut venalium experiantur.“ Venule XXI, 1, 65 „e *venalicio* ne emptus.“ De altera vocabulisatione adeas interpr. ad Apul. l. I. e tron. Satyr. cap. 29. Cf. inscr. ter. V, 1 et 2. VIII, 3. et ap Frat. Arv. p. 712. Ceteram a praepositionem cum ablativo passivo structam, de quo usu ad Scorpiac. cap. 3. Adde Sch Phaedr. V, 2.

t. exitus] De hoc vocabulo a not. ad Scorpiac. cap. 9.

u. ceterum eodem eventu Romae natum honesta domo] Ceterum a natum honesta domo, et tamen eidemque demum cum illis in succubuisse.

v. spiritus de die concutit] Cuncta aut remiscencia quadam oclia stimulat de tempore, quo l perierit, paedagogus ille puerum rit, calculos ducunt.

untur, proprietates nonnullae in corpore recensentur. Domimmo iam parentes tantum, ³⁵prolatae inquisitionis diligentia l. Investigatur venaliciarius, infeliciter invenitur. Revelato parentes sibi laqueo medentur, bona filio ³⁶male superstiti⁷ tus adscribit, non ad hereditatem, sed ad ³⁷stipendium stupri sti. Satis erat unum istud exemplum publicae ³⁸eruptionis di scelerum^x ³⁹delitescendum in vobis. Nihil semel ⁴⁰evenit us humanis. Semel plane erui⁷ potest de sacramentis no- religionis, opinor. Intentatis, et sunt paria vestris etiam cramentis^z.

o obstinationibus vero vel praesumptionibus, si qua proponi- Cap. XVII
o istae quidem ad communionem comparationis absistunt^a.

atae (Aβ) b. praelatae Αφα. 36. male by. ma. Ac. 37. stipendium b. stipendium ... pi Αφ. stipendium ... pri Αβ. 38. eruptionis eiusmodi a. .... eiusmodi Αα. erubescitiae eiusmodi b. eruendorum eiusmodi γ. iscentium Α. delitescendum ab. 40. evenit in rebus humanis ab. even- manis Αβ. et Αφ. 41. religionis opinor ab. reli. .... opinor Αβ. et Αφ.

de superstiti] Quem vivere non post tantum flagitium. Ceterum issimi hi huius saeculi mores di suere, ut οὐ σοφοὶ quoque ³⁵portenta haec inulta sine- sod testatur Clemens Alexandr. 3. III, 3., et quousque haec rint memorat (neque enim ego e sustineo) Iustinus haud pro- initio Oratiosis II., item Apol. atianus in Apologia, Minucius aequae et Lampridius duobus lo- ita Heliogabali, et in Vita Alexan- ri, testatur etiam sub Alexandro n usu atque impunita haec fuisse, m tandem vetuisse, quod etiam thotti prodit loco huic Tertul- ius absimili. „Quod frustratum, iri aestimans Imp. Philippus, i forte praeteriens filii similem torio ephebum conspexerat, usum orti removendum honestissime it; verumtamen manet“ cett. Scantiniam iam nemo timebat, r diserte scribit de Monogamia Qua causa, quod non sine hor- eto, poenam huius saeculi le- Pandectas relatis huic portento n minus videmus. Tanta haec calo macula exprobranda venit, idae Alexander Severus manum i veritus, ea causa quam Lam- nemorat: manum admovit Phi- sed reducta: tandem Christiani quantum in se obviam ivere Romae praevalenti. (Gothofr.)

x. eruptionis eiusmodi scelerum] Cf. Apolog. cap. 35 „sub ipsa impietatis eruptione.“

y. erui] De hoc verbo adnotatum est ad Apolog. cap. 2. De sententia cf. verba cap. 7 „Tunc, inquit, primo delatum et exhibitum est, auditum et inspectum est, atque exinde famae commendatum. Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur.“

z. Intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.] Intentatis nobis incesta admitti in sacris et festis diebus, non recogitantes eadem vobis patrari non quidem in sacramentis rara et passim, sed vulgo et quocunque tempore. De hyphen non sacramentis cf. quae adno- tavi ad Apolog. cap. 2.

Cap. XVII. Concordat Apologetici caput 35.

a. ad communionem comparationis ab- sistunt.] Emendatio in promptu videtur a communionem comparationis absistunt. Verum ita scripsisse Tertullianum existi- stimo ad communionem c. a. Etenim amat huiusmodi compositiones, ad studendum, ad sacrificium, ad laederentur. Hic igitur, ait, ne ista quidem quae obicitis, absi- stunt ad communionem comparationis, h. e. non impediunt quo minus sistat se ad communio comparationis. (Rigalt.) Ario- listar Rigaltius. Praepositio ad hic usur- pata est pro quoad, vel de. Verte: so stehen auch diese nicht hinsichtlich ei- nes gleichen anspruchs auf vergleichung

Prima obstinatio est quae secunda ^a a dei religio constituitur Caesarianae maiestatis, quod inreligiosi dicamur in Caesares, neque imagines eorum ²repropitiando^b neque genios ³deierando. Hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares et Parthici et Medici et Germanici fiant^c. Hoc loco Romana gens viderit in quibus^d indomitae et extraneae nationes. Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis^e. Agnoscimus sane Romanam in Caesares fidem. Nulla ⁴umquam coniuratio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis ⁵sanguis Caesaris notam fixit, nulla in provinciis affectata maiestas. Adhuc Syriae cadaverum odoribus spirant, adhuc Galliae Rhodano suo non lavant. Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt. Vanitatis ⁶sacrilegia *conveniam*^f, et ipsius vernaculae gentis irreverentiam ⁷recognoscam, et festivos libellos quos statuae sciunt^g, et illa obliqua ⁸nonnunquam dicta a concilio^h atque maledicta quae circi

Cap. XVII. 1. a dei ego. ab eis Aab. a deis Sigeb. *Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 35. p. 295.* 2. repropitiando Aab. ture propitiando Sigeb. *Havercampus l. l.* 3. deierando A. 4. umquam A. 5. sanguis Sigeb. *Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 35. p. 300.* sanguinis Aab. 6. sacrilegia *conveniam* (Aq)by. sacrilegia ... veniam Aja. 7. recognoscam et by. recognoscam. h. S. nonnunquam dicta by. nonnunquam ..ta Aa.

zurück, h. e. etiam istae possunt in comparationem vocari, nec minore iure quam quae supra attulimus. Cf. etiam cap. I „deficit adaequatio comparationis.“ De praesumptionibus et obstinationibus, quas vocabant, Christianorum v. Herald. ad Apolog. cap. 49.

b. repropitiando] *Propitiare* verbo saepius utitur Tertullianus, *repropitiare* nusquam nisi hoc loco reperitur. Quare non inepta est Havercampi emendatio *turc propitiando*. Interim nihil mutare volui.

c. Parthici et Medici et Germanici fiunt.] Rebelles, ait, nationes imperatoribus titulos et cognomina victricia subministrare, nullum tale cognomentum ex Christianorum rebellionem quemquam principum sibi unquam peperisse. Ceterum Parthorum, Medorum, Germanorum nomina hic ideo expressit, quia cum his nationibus quotidie Romanis principibus hoc saeculo res erat; atque inde cognomina illa principibus, ipsi Severo nominatim Parthici nomen A. D. 198., ut ex Spartiano liquet. Sed et idem docet Caracallam Germanici, Parthici nominatitulis suis adscripsisse. (Gothfr.)

d. in quibus] Utrum in Christianis, an inter gentiles.

e. adversus nostros conspiratis.] Obie-

ctio gentilium. Estis quidem vos, concedimus, non extranei nobis, sed, quod peius, quamvis de nostris sitis, tamen adversus nos et imperatores nostros conspiratis.

f. *conveniam*] De hoc verbo adnotatum est ad Apolog. cap. 10.

g. festivos libellos quos statuae sciunt] Statuis festivi (h. e. famosi) libelli affixi, proscripti. Talis ille titulus statuae Neronianae: „Ego quid potui, sed tu callem meruisti.“, ut et inscriptio illa Graeca: „nunc demum agona esse.“ et: „traheret tandem“ apud Suetonium Nerone cap. 45., ubi trahendi verbum eodem pertinet, quo *trahendi*, *tractati* et *Tiberini* post heliogabali mortem, de quo v. Lampridium. Columnis pariter quae statuis proximae et conianctae, huiusmodi festivi affixi, qualis ille: „Eiusdem Neronem cantando Gallós excitasse“ apud Suetonium Nerone cap. 46. (Gothfr.) De verbo *scire* pro *nosse* posito cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 5.

h. concilio] h. e. a popularibus in spectaculis. Concilium apud Tertullianum pro theatri, eoque etiam aptat cap. 3. De Spectac. illud e Psalmo: „Felix qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestium non sedet.“ Immo et „ec-

. Si non ⁹armis, *saltim* lingua semper rebelles estis. Sed opinor, est non ¹⁰iurare *per* genium Caesaris; dubitatur enim iuris iure, cum ne per ¹¹deos *quidem* vestros ex fideⁱ deiere- ed non dicimus deum imperatorem; ¹²super *hoc* enim, quod aiunt, *sannam* facimus^k. Immo ¹³qui deum Caesarem dicitis, detis, dicendo quod non est, et maledicitis, ¹⁴quia *non vult* uod dicitis. Mavult enim vivere quam deus fieri^l.

eliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, quod neque Cap. XVIII.

neque cruces neque bestias vestras, non ignem, non tor- ob duritatem ac ¹contemptum mortis animo^a recusemus. At taec omnia ²apud priores maioresque vestros non contemni; sed ³etiam magna laude ⁴pensari a virtute didicerunt^b. Gla- uot et quantos viros voluntarios^c! Piget prosequi. Crucis ovitatem numerosae, abstrusae^d, Regulus vester libenter de- ^e; regina Aegypti bestiis suis usa est^f, ignes post Carthagi- a feminam^g Asdrubale marito in extremis patriae constantio-

a, saltim *by*. armis ... tim a. armis . a ... *Ab*. armis .... *Aq*. 10. *per* genium *by*. iurare ... genium *Aa*. 11. deos quidem vestros *by*. deos *os* *Aa*. 12. super hoc enim *b*. super ... enim *Ab*. super ..... ni *Aq*. im a. superque eum *γ*. 13. qui deum Caesarem *ab*. quidem cae ..... *q*. 14. quia non vult esse *b*. quia ..... *ce* *Aq*. et *Ab*. quia ..... t esse a. n cupit esse *γ*.

o. XVIII. 1. contemptum *b*. contemptu *Aqa*. 2. apud *A*. 3. etiam *b*. *du*s. enim *Aa*. 4. pensari a virtute *b*. *Gothofredus*. pensantia virtute *Aa*.

diaboli^h vocat cap. 27. eius- ri.

hde] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 2. *nam* facimus.] V. interpr. ad Sat. VI, 306. et ad Pers. Sat.

vult enim vivere quam deus fieri.] *log*. cap. 33. Minuc. Fel. Octav. „fieri se deos metuunt; etsi iam nolunt.“

XVIII. Cf. Apologetici cap. 50. imo] *b*. e. fortiter. Passim uti- ullianus ablativis substantivorum arbiis. Cf. supra adnot. ad cap. 4. *licerunt*] Cf. quae adnotavi su- . 7. *Didicerunt* dixit pro: solent. verba a virtute cave ne struas *licerunt*.

idius quot et quantos viros vo- !] Hic verbum excidisse per li- gligentiam mihi non dubium est. *eris erogavit, impendit, absumpsit, le quod*.

ucis vero novitatem numerosae, e] *Novitatem* ideo quia primus *aquisitum* hoc supplicii genus *Numerosam* recte; notum enim

de machina vel arca illa clavis seu sti- mulis acutissimis undique eminentibus confixa, cui inclusus fuit Regulus, ex nostro ad Martyras cap. 4. Valer. Max. I, 2, 1. Gell. N. A. VI, 4. Augustin. de Civ. Dei I, 15. Tertull. Apolog. cap. 50: „Regulus toto corpore cruces patitur.“ *Abstrusam* quoque vocat propter ea quae tradit Tubero apud Gellium l. l. De per- petuae vigiliae cruciati, palpebrarum diductione, ad solem oppositione nil memorat Tertullianus. (Gothofr.)

e. *dedicavit*] *b*. e. *initia*vit, primus passus est. V. de hoc verbo *dedicare* quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 1.

f. regina Aegypti bestiis suis usa est] De Cleopatrae morte v. Plut. Anton. cap. 78 sq. Dio Cass. LI, 11 sqq. Strab. XVII, p. 755. Zonar. X, 31. Liv. CXXXIII. Vell. Paterc. II, 87. Sueton. Octav. cap. 17. Flor. IV, 14, 10. Entrop. VII, 7. Aurel. Vict. de Vir. III. cap. 86. Oros. VI, 19. Cf. Tertull. Ad Mart. cap. 4.

g. post Carthaginensem feminam] Cf. infra II, 9. et Ad Mart. cap. 4. Appian. VIII, 130. Valer. Max. III, 2, 8. Flor. II, 15. Oros. IV, 23.

rem docuerat invadere ipsa Dido. Sed et tormenta mulier Atica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam expuit, totum^h ⁵eradicatae confessionis ministeriumⁱ. Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad ⁶duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam maiorum, quo nos quoque ⁷destruatis. Contenti estote detrahere etiam ⁸laude parentum ad ⁹praesens, ne nobis locum detis de his. Forsitan et temporum qualitas ¹⁰robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora^k. At nunc ¹¹tranquillitate pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in ¹²extraneos. *Esto*, inquitis, veteribus vos comparate; nobis necesse est in vobis ¹³odio prosequi quod a nobis non probatur, quia nec invenitur in ¹⁴nobis. Respondete igitur ad singulas species. Non eadem voce ¹⁵exempla depono. Si contemptu scilicet mortis gladius de maioribus ¹⁶fabulas fecit, utique non vitae amore gladio vos ¹⁷ad lanistas ¹⁸auctoratis, metu mortis nomen militiae datis^l. Si feminae ¹⁹alicui de bestiis famosa mors est, ²⁰medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus pepigit^m, attamen iam ignis contemptus evasit, ex quo se quidam proxime vestiendum incendi

5. eradicatae ab. e...dicatae *Aq. et Aβ.* 6. duritiam *Aβab.* d...tiam *Aq.* 7. destruatibus ab. des...atis *Aq. et Aβ.* 8. laude *Aa.* laudi *b. Gothofredus.* 9. praesens ab. prae... *Aq. et Aβ.* 10. robustioris *by.* robu...ris *Aa.* 11. tranquillitate *A.*, teste *Gothofredo*, qui probat et ita edi voluerat. tranquillitas (*Aq*)^h. tranquil... *Aβ.* 12. extraneos. *Esto*, inquitis *ego.* extraneos... Ergo, inquitis *b.* extraneos... inquitis *a.* extraneos esse inquitis *γ.* extraneos... inquitis *Aβ.* extraneo... inquitis *Aq.* *Hildebrandus deprehendere sibi visus est extraneos.* Inquitis, *quamvis fugientibus litteris.* 13. odio prosequi *Aβab.* odi... *Aq.* 14. nobis. Respondete ab. nobis... pondete *Aβ.* nobi...pondete *Aq.* 15. exempla depono ab. exem...co *Aq.* exem...co *Aβ.* 16. fabulas fecit, utique ab. fabu... utique *Aβ. et Aq.* 17. ad lanistas *b. Gothofredus.* adlatant stas *Aa.* 18. auctoratis, metu mortis *γ.* auctoratis, sed mortis *b.* auctoratis... mortis *a.* auctora... mortis *Aβ. et Aq.* 19. alicui *b.* aliquid *A.* 20. medio *b. Gothofredus.* medie *Aa.*

h. totum] h. e. in totum. Cf. Buenem. ad Lactant. Epit. cap. 61. p. 1317. Alii totum ad ministerium trahunt.

i. ministerium] h. e. ministram. Cf. Apolog. cap. 39 „pro ministeriis eorum.“ Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

k. exegerit ingenia duriora.] His verbis ex mente gentium sibi ipsi respondet, quo fortius statim hanc obiectionem infringat et destruat. Robustior, inquitis, antiquitas et duriora ingenia exegerit, at nunc sunt tranquilliora tempora, ut supervacanea iam sit vestra animi duritia et obstinatio illa qua nec tormenta nec mortem obire pro religione vestra re-

cusetis. Immo, respondet, quia tranquillitate pacis et ingenia sunt mitiora et mentes hominum, sunt etiam in extraneos. Qui fit igitur, ut omnibus cruciatibus, ut omni mortis genere in nos saeviat?

l. metu mortis nomen militiae datis.] Verte: Wenn nämlich das schwert ob der todesverachtung von den vorfabren sagen schuf, so verkauft ihr euch wahrhaftig nicht aus liebe zum leben an die lanisten, tretet nicht aus furcht vor dem tode ins kriegsheer ein.“

m. pepigit] Ipsius cruciatui pepigit atque erexit.

ad certum usquequaque locum auctoravit^a. Si flagris mulier vit, hoc quoque² proxume inter venatorios ordine transcurso us est^o, ut taceam de²²Laconica gloria^a.

ucusque, opinor, horrenda obstinationum Christianarum. Quae Cap. XIX. vobiscum communicamus, superest deridenda personarum cons. ²Quanquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra uitur; mortuorum enim praesumimus resurrectionem. Spes actionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stunas mentes quae moriuntur ut vivant, sed ³quo facilius et resolutius decachinnetis^a, arrepta ⁴spongia vel ⁵interim delete litteras interim vestras, quae similiter ⁶asseverant in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra optio est, quae in eadem corpora redituras defendit? vobis quanto vanius traditum est hominis spiritum in cane vel mulo pavone rediturum? Item iudicium annuntiamus a deo pro te meritis post ⁹interitum destinatum. Id vos Minoi et Rhada- adscribitis, ⁹iustiore interim Aristide recusato. Eo iudicio aeterno igni, pios et ¹⁰insontes amoeno in loco dicimus

ume *Aqa.* proxime (*Aβ*)*b.* 22. Laconica *b.* calonica *Aa.*
 . XIX. 1. vobiscum *ab.* nobiscum *A.* 2. Quanquam *Aβa.* 3. quo fa-
 . quo ..... ius *Aq. et Aβ.* 4. spongiae *Aa.* 5. interim lingua *b.* interea
 . inter .. lingua *Aβa.* inter ..... ngua *Aq.* 6. asseverant animas *ab.* as-
 ..... as *Aβ. et Aq.* 7. pavone rediturum *Aβab.* pavo ..... ū *Aq.* 8. in-
 Hildebrandus adnotavit in *A. ab secunda manu esse additum.* 9. iustiore
 Aristide *b.* iustiore ..... Aristide *Aβa.* iustiore ..... stide *Aq.* 10. Sylla-
 in voce insontes et rocem ameno manus *sec. in A. addidit, teste Hilde-*

liendum incendiari tunica ad cer-
 equaque locum suctoravit.] Scil.
 Cf. Ad Martyr. cap. 5 „Iam et
 quidam se auctoraverunt, ut
 patium in tunica ardente con-
 De tunica incendiari cf. Senec.
 Iuven. Sat. VIII, 235. Martial.
 , 15.
 r venatorios ordine transcurso
 est] Subaudi aliquis, aut re-
 mensum pro remensus. De ellipsi
 Inot. supra ad cap. 16. Reme-
 lerare. Venatorios appellat ve-
 circi, de quibus v. Cassiodor.
 i2. Apul. Metam. IV, 13. Bu-
 Venat. Circi cap. 31. (in Graevii
 tiqu. Rom. tom. IX, p. 810 sqq.)
 Milit. Rom. V, 14. p. 345. ed.
 rtull. Ad Martyr. cap. 4 „Alii
 storum laureas scapulis pati-
 inambulaverunt.“ Acta SS.
 et Felicitatis cap. 18 „Ad
 alius exasperatus flagellis eos

vexari pro ordine venatorum postula-
 vit.“

p. Laconica gloria.] Quaeam signifi-
 cetur cognosces ex Apolog. cap. 50.

Cap. XIX. Concordat Apologetici cap.
 47. 48. 49.

a. decachinnetis] Apolog. cap. 47 „ge-
 hennam si comminemur, decachinnamur.“
 Gloss. Lat. Vet. in Ang. Maii Auctt.
 Class. tom. VI, p. 519: „Decachinnantem,
 deridentem.“

b. arrepta sponsia vel interim lingua]
 Delendis quae non placebant spongiae,
 passim et linguae, negotium fuisse con-
 stat. Hinc apud Non. p. 96, 13. Merc.
 in fragmento Varronis spongia appella-
 tur *deletilis*. Cf. praeterea Macrobi. Sat.
 II, 4. init. Suet. Octav. cap. 85. Auson.
 Ep. VII, 4. Martial. Epigr. IV, 10. Ia-
 cobs ad Anthol. Gr. tom. XI, p. 162.
 Linguam et spongiam iungit item Sueton.
 Calig. cap. 20 „eos qui maxime displi-

perpetuitatem transacturos. Apud ¹¹vos quoque ¹²Pyrrhylegetontis et Elysi non ¹³alias condicio disponitur. Nec mythici ac ¹⁴poetici soli talia canunt, sed et ¹⁵philosophi de animarum ¹⁶reciprocatione et iudicii distributione confirmant.

Cap. XX.

¹Quonam igitur usque, iniquissimae nationes, non agnoscitis, immo insuper execramini vestros, si nihil ²inter nos diversitas habet, si unum et eidem sumus? Quia non odistis quod estis, date dexteram potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, coniurati cum coniuratis, obstinati et vani cum aequalibus. Pariter deorum numina laesimus, pariter indignationem eorum provocamus. Habetis et vos tertium genus¹ etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu. Illud aptius de viro et femina viris et feminis iunctum¹. Aut ²numquid ipso vos collegio offendimus? Solet aequalitas aemulationis³ materiam suministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet⁴. Immo im-

11. vos quoque *Aq.* vos .... quoque *a.* vos locus quoque *γ.* vos ..... *αβ. vs* ..... quoque *b.* 12. pyrrhylegetontis *Aa.* 13. alias condicio *ego.* alias iudicio *b.* alia conditio *b.* 14. poetici *b. Gothofredus.* petici *Aa.* 15. phylosophi *Aq.* 16. reciprocatione *b. Gothofredus.* recipi provocatione *Au.*

Cap. XX. 1. Quonam *b. Gothofredus.* Quoniam *Aa.* 2. internos *Aq.* 3. numquid *Αβa.*

cuissent scripta sua spongia linguare delere iussos.¹

c. poetici] Arnob. Adv. Natt. V, 1 „Esto, ab ludentibus poeticiis cuncta illa prodita sint“ cett., ubi cave ne quid mutes Hildebrandum secutus.

d. animarum reciprocatione] Apolog. cap. 45 „animarum reciprocandarum in corpora.“

Cap. XX. a. Habetis et vos tertium genus] Alexander Severus, narrante Lampridio [p. 121. ed. Salm.] „tertium genus hominum eunuchos esse dicebat, nec videndum nec in usu habendum a viris, sed vix a feminis nobilibus.“ (Rigalt.) Recte Rigaltius de eunuchis interpretatur Tertulliani verba. Tertium genus appellatos fuisse Christianos legimus iam supra cap. 8. ubi v. quae adnotavit Gothofredus. Cf. Scorpiac. cap. 10 „Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum apud quas apostoli flagella perpressi sunt, et populos nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant, Usquequo genus tertium?“ Unum genus fuit ethnicorum, alterum Iudaeorum, tertium Christianorum.

b. Illud aptius de viro et femina vi-

ris et feminis iunctum.] Aptum scilicet utriusque sexus libidini. Firm. Astruc. III, 11 „facit eunuchos et viros sine semine et qui coire non possunt, infames, impudicos, cincedos.“ Id. III, 1 „facit eunuchos, abscissos, archigallos aut hermaphroditos, et qui semper haec non agunt, sed patiuntur quae mulieres pati consueverunt, praeposteris libidinum ardoribus vulvae tentigine concitati.“ Cf. Hieron. Vita Hilar. p. 78. ed. Bened.: „Vadit comitata eunuchis et acillulis“ et paulo post: „procurator calamistratus et in longam et in securam libidinem spado.“ Martial. Epigr. VI, 67 „Cur tantum eunuchos habet tu Gellia quaeris? Panice vult fatui Gelliae nec parere.“ Papias Gloss. „Eunuchorum quidam coeunt et etiam virus emittunt, sed ad gignendum vanum et inutilium.“ Cf. interpr. ad Iuven. Sat. VI, 366. Brod. Miscell. IV, 21. Mart. V. L. X, 11. Pignor. de Serris in Perleni Supplem. Thes. Antiqu. tom. III. p. 1252 sq.

c. aemulationis] b. e. inimicitiae. I. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2 d. Sic figulus figulo, faber fabro invidet.] Hesiod. Opp. et Dies v. 26 sq.

simulata confessio! ⁵Rediit conscientia ad veritatem et ad
tiam ⁶veritatis. Nam omnia ista in nobis solis erunt et a
vobis revincuntur ⁷quibus inlata sunt, ⁸agnitione scilicet di-
partis, unde scientia ⁹instructa et consilium inspirat et indi-
gubernat. Vestra denique ¹¹sententia est, ne causam quis
nisi duobus auditis, quod in nobis solis ¹²neglegitis. Natu-
io satisfacitis, ut quae in ¹³vobis non refutetis, in ¹⁴aliis
is, aut quorum ¹⁵reatum in vobis memineritis, ea in aliis
is. *Diverso* opere ¹⁷occupati eritis: in extraneos casti, in
ipsum ¹⁶incesti, exertiores foris, subiecti domi. Haec est
s, ut gnari ¹⁹ab ignaris, absoluti a reis ²⁰iudicemur. Auferte
n de oculo vestro, ²¹aut *trabem* de oculo vestro, ut stipu-
alieno extrahatis. Emendate vosmetipsos prius, ut Christia-
natis. Nisi quod emendaveritis, non punietis, immo eritis
ni; immo si fueritis Christiani, eritis emendati. Discite
in nobis accusetis, et non accusabitis: recognoscite quid in
non accusetis, et accusabitis. Patet ²²iam hinc vobis, quan-

ego. de fine Aab. 5. Rediit conscientia ad veritatem ego. redigit con-
veritatem Aa. redigit conscientiam ad veritatem b. Gothofredus. 6. verim
b. veritas. Nam γ. verit..... Nam Aa. 7. quibus inlata (Aq)b.
lelata γ. quibus.. lata Aβa. 8. agnitione b. agnitionem a. agnitionē
fγ. 9. instructa et ab. instru... et Aq. et Aβ. 10. gubernat b. gu-
Aa. 11. sententia est, ne by. sent..... ne a. sent.... ne Aq. sen.....
12. neglegitis. Naturae by. negle.... naturae a. negleg.... naturae Aq.
13. vobis ego. nobis Aab. 14. aliis damnatis ego. aliis.....tis Aab.
um b. Gothofredus. relatum Aa. 16. iactetis. Diverso opere γ. iacte-
re Aq. iactetis..... opere (Aβ)ab. 17. occupati eritis ego. occupatiores
b. 18. incesti, exertiores by. in..... exertiores a. .... exertiores Aq.
19. ab ignaris, absoluti by. ab..... absoluti Aa. 20. iudicemur A. 21.
em de by. aut..... de Aa. 22. quid A. quod ab. 23. iam Aq. Ita
prius emendareram. etiam (Aβ)ab.

τραμὲς κεραμῆ κοτέει, καὶ
τέκτων, καὶ πτωχὸς πτωχῷ
καὶ ἀοιδὸς ἀοιδῷ. Cf.
Moral. VIII, p. 1300. „κερα-
μῆτας τοὺς τοιοῦτους φασὶν

alata confessio!] Simulavit modo
criminum Christianis impacto-
fessionem ipsos non magis effu-
se.

incuntur] h. e. refutantur. Agni-
uditio.

ntum] Cf. adnot. ad Apolog.

erso opere occupati eritis] Ita
Librarius scripserat *occupatiores*
pati, cum oculi eius in sequen-
sum ad vocem *exertiores* aber-

rarint; aut comparativi terminatio acce-
verit ex sequente vocula eritis. Ceterum
cf. supra cap. 7 „*Diversum opus* non
est scire illos prius.“

i. exertiores foris, subiecti domi.]
Praeproperi extraneorum damnatores,
proprium viliorem indulgentissimi. Go-
thofredus *exertiores* explicat severiores,
disciplinatioris, sed exemplo non pro-
bat. Exertus hic est qui severitatem exer-
rit, subiectus igitur qui non exerit, sed
qui indulget.

k. aut trabem] h. e. aut potius tra-
bem. Havercampus qui (ad Apolog. cap.
39. p. 330.) verba *stipulam de oculo*
vestro aut delenda esse censuit, vim par-
ticulae *aut*, quae efficacissimae hic gra-
dationi inservit, non intellexit.

tum aperire potuerimus e²⁴ pauculis istis libellulis, erroris inspectum et veritatis recognitio. Damnate veritatem, sed inspectam si p^o testis, et probate errorem, sed repertum si putatis. Quodsi praescribitur vobis errorem amare et odissè veritatem, cur quod amat et odistis non noveritis?

24. pauculis istis libellulis A. paucis istis libellulis ab. *Subscriptio in A.*
TERTULLIANI AD NATIONES LIB I EXPLICIT. INCIPIT LIBER II AD NATIONE

AD
N A T I O N E S
LIBER SECVNDVS.

de deis vestris, ¹miserandae nationes², congregari vobis-³ Cap. 1.
sio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam ve-
censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire
. Haec ³enim materia est erroris humani per artificem
ignorantia ³erroris vacet, quo magis rei sitis. Patent
vident; hiant aures, nec ⁴audiunt; cor stupet saliens,
mus quod agnoscit. Denique si ⁵tantam perversitatem
riptione^b discuti liceret, ⁶in expedito esset nuntiatio, cum
os deos ab hominibus institutos ⁷novimus, iam hinc ex-
m verae divinitatis, quod nihil ⁸utique aliquando coeptum
ideri iure possit. Sedenim multa sunt, quibus teneritas
e obduratur in callositatem voluntarii erroris^c. Ingenti
tas obsidetur, ⁹et ipsa de sua virtute secunda est! Quidni?
ique^d vult, de ipsis adversariis socios protectoresque

1. miserandae *Aβ*. 2. enim materia (*Aγ*)*by*. enim ... eria *Aβa*.
cet, quo *ego*. erroris tollatur, quo *Rigallius*. erroris eratur quo *γ*.
o *Aab*. 4. audiunt, cor *ab*. au ..... cor *Aβ. et Aγ*. 5. tantam per-
b. tant ..... versitatem *Aβ. et Aγ*. 6. in expedito esset nuntiatio
pedito ..... nuntiatio *Aγ*. 7. novimus, iam *ego*. non manifestam *a*. non
n ..... am *Aβ*. non ..... iam *Aγ*. 8. utique aliquando coeptum *b*.
coeptum *Aγ*. utique ..... coeptum *Aβ*. utique coeptum *a*. 9. et
10. quemcumque *ego*. quoscunque *by*. quaecumque *A*.

miserandae nationes] Ita
n lib. I, cap. 7.
iptione] h. e. exceptione,
. V. adnot. ad Apolog. cap. 7.
ur in callositatem voluntarii
De Test. Animae cap. 6
vis, homo, de humanis sen-
rum tuarum exisse haec in
is callositatem?"
mque] Liber Agobardi ha-

bet quaecumque. Eodem vitio laborabat
lib. I, cap. 7. duobus locis. De structura
cf. Apul. Metam. IV, 10 „Sic unusquis-
que proximi saeculi confinio territus sup-
petitatum decurrunt anxii.“ Spartian. Vita
Severi cap. 15 (p. 615. ed. Salm.):
„suspectos unumquemque idoneum im-
perio.“ Cf. Heins. Advers. I, 8. p. 83.
Duker. ad Flor. III, 18. Eckstein ad
Vossii Aristarch. III, p. 1025.

sibimet assumit et omnem illam ¹¹expugnatorum multitudinem sternit. Adversus haec igitur nobis negotium est, advectiones maiorum, auctoritates receptorum^f, leges donationes prudentium, adversus vetustatem, constantiam necessitatem, adversus exempla, prodigia, miracula, quae adulterinam ¹²istam divinitatem corroboraverint. Quare vestros commentarios, quos ex omni theologiae genere gradum conferens^h, quoniam maior in huiusmodiⁱ penes ritas literarum quam rerum est, elegi ad compendium opera^k, qui rerum divinarum ex omnibus retro digestis^l tatus idoneum se nobis scopum ¹³exposuit. Hunc si irqui insinuatorem^m deorum, aut philosophos designat aut p

11. expugnatorum b. expugnatorem Aa. 12. istam divinitatem istam verint Aa. istam divinitatem corroboraverunt b. 13. exposuit b. v

e. expugnatorum multitudinem] Sant qui defendunt libri Agobardi scripturam „expugnatorem multitudinem.“ Quorum curiositatem relego ad alterum eiusmodi prodigium Apolog. cap. 25, ubi vel optimi libri praebant „Graeciam debellatorem.“

f. auctoritates receptorum] Recepta vocat consuetudinem, ut mox vocatur, seu quae consuetudine, quae traditione recepta: nam et postea institutionibus maiorem respondet vetustas: legibus dominantium necessitas: argumentationibus prudentium exempla. (Gothofr.)

g. cepistis] h. e. hausistis, conceptis.

h. gradum conferens] Cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 8.

i. huiusmodi] Vocabulis huiusmodi et eiusmodi pro substantivis utitur Tertullianus. Exempla adscripti ad De Baptismo cap. 12.

k. Varronis opera] Et hos Varronis Divinarum libros ad compendium elegit sibi propositus Augustinus, libris de Civitate Dei. Ceterum e sedecim Varronis Divinarum libris quatuor sibi hic pro scopo Tertullianus delegit: primum scilicet, qui generalis fuit, quoque theologiae divisionem illam triplicem Varro complexus fuerat; quo pertinent octo priora huius libri capita: tam postremo tres, puta decimum quartam, decimum quintum, decimum sextum; in quibus Varro de diis Romanorum egerat, puta de diis certis libro XIV., de incertis libro XV., de praecipuis atque selectis libro XVI., libro operis novissimo. Atque his refutandis Tertullianus po-

steriorem huius libri parte. (Gothofr.)

l. ex omnibus retro digestis tulliano retro v. adnot. ad cap. 9. *Digerere et digentum* usitatissima sunt vocabula. Ipla adscribo. Apolog. cap. 1 libri Fuld.): „penes quem vordo *digestus*.“ Ad Natl. contenti eos deos asseverat retro, auditi contrectatique effugies descriptae, negotia d. lbid. I, 7 „Viderimus de Iudum suo loco *digerunt*.“ „quot pestes, fames, ignes, usque terrarum saeculum dig. II, 9 „Haec secundum triplicationem Varronis divinitatis aut insigniora *digessimus*.“

„Is enim in quarta Historiarum ubi de bello Iudaico *digerit* Cod. Iustin. I, 17, 3 „Quo gesta seu pandectas appellat quod legum habeant divisiones, itemque ex eo quod unum congregatum receperim. insinuatorem] h. e. qui suggerunt et intimant, doctricabulis *insinuare*, *insinuat* cf. Salmas. ad Capitol. p. 41 ad Lactant. Inst. Div. VII, Dederich Introd. ad Dict. Cre interpr. ad Apul. Notam. VII Philox. „*Insinuate, δηλωσανηναι, διδωσανηναι*.“ Cf. Lexicon s. v. *Insinuator* loq. corrupto Arnobii Adv. Natl. enim de animarum periculis de illarum contra *insinuat*

Triplici enim genere deorum censum distinxit: unum esse
m, quod philosophi retractant, aliud mythicum, quod inter
volutetur, tertium gentile, quod populi sibi quique adopta-

Igitur cum ¹⁴philosophi physicum coniecturis concinnarint,
mythicum de fabulis traxerint, populi gentile ultro prae-
runt, ubinam veritas collocanda? In coniecturis? Sed ¹⁵in-
ceptio est. In fabulis? Sed foeda relatio est. In ¹⁶ado-
us? ¹⁷Sed *passiva* et municipalis adoptatio est. Denique
philosophos incerta, quia varia, apud poetas omnia indigna,
rpta, apud populos passiva omnia, quia voluntaria. Porro
s, si veram retractes, ea definitione est, ut ¹⁸ista neque
ationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis conta-
, neque adoptionibus passivis iudicetur; haberi enim debet,
t, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Ceterum
cum credam? Quem suspicio aestimavit? Quem historia
? Quem civitas voluit? Dignius multo neminem credam
ubitandum, aut pudendum, aut adoptivum.

d physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sa-
e patrocinator. Sane mera sapientia ¹philosophorum, cuius
atem prima haec contestatur varietas opinionum, veniens de
tia veritatis. Quis autem sapiens expers veritatis, qui ipsius
ae ac veritatis patrem et dominum deum ²ignoret? Nam et
lias enuntiatio Solomonis, Initium, inquit, ³sapientiae *metus*
a. Porro ^btimoris origo notitia est; quis enim timebit quod
t? Ita qui deum timuerit ⁵ignotior omnium^c, deum omnium

Cap. II.

Proverb.
IX, 10.
Psalm.
XI, 10.

osophi *Ab.* 15. incerta conceptio *b.* incerta deceptio (aut praeceptio) *γ.*
plio *Ab.* in ..... ceptio *Aq.* 16. adoptionibus *Aa.* adoptionibus *b.*
passiva et *by.* sed ..... et *Ab.* sed ..... et *Aq.* 18. philosophos incerta
philosophos ..... quia *Ab.* et *Aq.* 19. ista *ego.* istud *Aab.*
II. 1. philosophorum *Ab.* 2. ignoret. Nam et *ego.* ignoret. Nam
ignoret ..... (*Ab.*) ignoret ... et *Aq.* 3. sapientiae metus in *by.*
..... in *Aa.* 4. ignorat? Ita qui *b.* ignorat? Itaque *a.* igno ..... q? *Aq.*
Quique *γ.* 5. ignotior omnium, deum *ego.* ignotio omnium deum *Aa.*
c *verba non comparent.*

ter ad officiorum convenientium
s leges et constituta direxit"
i vario modo emendant. Alte-
am ex Codice indicat Dirksen
s. v. *Insinuatriz* est reperire
ustinem Epist. CX. (al. CXXXV.):
rem quidem mihi in te notis-
sinuavi; veruntamen etsi non
novae *insinuatrix*, nova tamen
rum exactrix fuit."
iva] V. adnot. ad De Corona

a. mancipium sapientiae] Genitivum
mancipium firmat libri Agobardini aucto-
ritas. De voc. *manceps* cf. adnot. ad De
Idol. cap. 1.

b. Porro] h.^oe. at enim, atquin. V.
edn. ad De Corona cap. 7. De loco cf.
De Praeser. Haeret. cap. 43 „Ubi deus,
*ibi metus in deum, qui est initium sa-
pientiae.*“, et hoc ipso huius libri capi-
tulo, paulo infra: „exorbitantes scilicet
ad initio sapientiae, id est metu in deum.“

c. ignotior omnium] h.^oe. etiamsi ignotior
omnium. V. Oudendorp. ad Sueton. Galb.
cap. 3. Drahenb. ad Liv. XXXVI, 43, 7.

II. Concordat Apologetici cap.

notitiam et ⁶veritatem adsecutus plenam atque perfectam sapientiam obtinebit. Hoc ⁷autem philosophiae non liquido successit. Licet enim per curiositatem ⁸omnimodae litteraturae inspiciendae divinis quoque scripturis, ⁹ut antiquioribus, *possint* videri incursasse et inde nonnulla dempsisse, cum ¹⁰tamen *interpolarunt*, probant sese aut omnia ¹¹despexisse aut non ¹²omnibus *credidisse* (nam et alias ¹³veritatis simplicitas per ¹⁴scrupulositatem *passivae*⁴ fidei nutat), et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse, per quod ¹⁵*in* incertum abiit etiam quod invenerant et facta est argumentationum inundatio de stillicidio uno atque alio veritatis. Invento enim solummodo ¹⁶*de*o non ut ¹⁷invenerunt exposuerunt, ut de ¹⁸qualitate eius et de natura, etiam de ¹⁹sede^o disceptent: Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem, Epicurei otiosam et inexercitam et, ut ita dixerim, neminem, positum vero extra mundum Stoici, ²⁰intra mundum Platonici. Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt neque timere nec inde sapere, ²¹exorbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est metu in deum. Extant testimonia tam ignoratae quam dubitatae inter philosophes divinitatis. Diogenes consultus, quid in caelis agatur, ²²Numquam, inquit, ascendi^f. Item, an dei essent, Nescio, inquit, nisi ut sint^g expedire. Thales Milesius ²³Croeso sciscitanti, quid de deis arbitraretur, post aliquot deliberandi commeatus^h, Nihil, renuntiavit. Socrates ipse deos istos quasi certus negabat. Idem Aesculapio ²⁴gallinaceum secari quasi certus iubebat. Et ideo cum tam incerta et ²⁵inconstans definiendi de deo philosophia deprehenditur, quem

6. veritatem adsecutus *ab.* verita.....secutus *Ab. et Aq.* 7. autem philosophiae (*Ab.*)*ab.* autem .....phiae *Aq.* 8. omnimodae litteraturae *ab.* omnino .....ratum *Aq. et Ab.* 9. ut antiquioribus possint videri *b.* ut antiquioribus .....videri *Aq.* ut antiquioribus *p.* .....videri *Ab.* 10. tamen interpolant *ego.* tamen .....at *Aq.* tamen .....nt (*Ab.*)*ab.* tamen aberrant *γ.* 11. despexisse *A.* 12. omnibus credidisse *γ.* omnibus ..... *Aab.* 13. veritatis *b.* *Gothofredus.* veritatis *Aa.* 14. scrupulositatem passivae fidei nutat *ego.* scrupulositatem .....ue nutat *Aq.* scrupulositatem ..... fide nutat *Ab.* scrupulositatem .....ue fide nutat *ab.* scrupulositatem plerumque fide nutat *γ.* 15. in incertum *ego.* incertum *Aab.* 16. deo *ego.* eo *Aab.* 17. invenerunt (*invener.* *Aq.*) *Aab.* invenerant *alii.* 18. qualitate *Rigaltius.* qualitate *Aab.* 19. sede *b.* fide *Aa.* 20. intra *b.* extra *Aa.* 21. exorbitantes *a.* 22. numquam *Ab.* 23. Croeso *Aq.* 24. gallinacium secari *b.* gallinacium sesecari *Aa.* 25. inconstans definiendi *ab.* in ..... definiendi *Ab. et Aq.*

d. passivae] Ita supra cap. 1 „passiva et municipalis adoptatio est.“

e. de sede] Liber Agobardi *de fide.* Atenim in Apologetico *de sede,* h. e. ubi, ut Augustino teste Varro dixit, num extra, num intra mundum. Eam tamen lectionem non ideo hic praeferam. Rectum est hic etiam *de fide,* ut ostendit vers. *Extant testimonia.* (Gothofred.)

f. Numquam, inquit ascendi.] *Diog. Laert. VI, 39 „πρὸς τὸν λέγοντα πρὸ τῶν μετέωρων, Πιστάιος, ἔφη, πᾶσι ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ.“*

g. nisi ut sint] Recte Nourry interpretatus est: Nescio, sed cunctis videtur et expedit deos esse.

h. commentus] De hoc vocabulo *h.* cam ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

metum habere eius quem non liquido tenebat determinare? unde deo didicimus^k. Hunc enim physicum theologiae genus^l, quando ita deos tradiderunt, ut Dionysius Stoicus^m trifidos dividat. Unam vult speciem quae in promptu sit, ut^o Lunam, *Astra*; aliam, quae non compareat, ut Neptunum; am, quae de hominibus ad divinitatem transisse dicitur, ut unam, Amphiarum. Aequaeⁿ Arcesilaus trinam formam divinitatis, Olympios, *Astra*, Titaneos, de Caelo et Terra: ex his, et Ope Neptunum, Iovem et Orcum, et ceteram successit. Xenocrates^o Academicusⁿ bifariam facit, Olympios et Titaneos qui de Caelo et Terra. Aegyptiorum plerique^o quattuor addunt, Solem et Lunam, Caelum ac Terram. Cum reliquo perno deos^o ortos Democritus suspicatur, cuius instar vulturam^o Zenon. Unde et Varro ignem mundi animum facit^o, unde in mundo ignis omnia gubernet sicut animus in nobis. vanissime. Nam cum est, inquit, in nobis, ipsi sumus; vivit, emorimur. Ergo et ignis cum de mundo per fulgura scaturit, mundus emoritur.

His ita expeditis videmus^o physicum istud ad hoc subornatum, Cap. III.

3° elementa contendat, 4° cum ex his etiam alios deos natos; dei enim non nisi 5° de deis nascerentur. Quos^o quoniam in

ut metum habere ego. potuit metum subire γ . potuit ..... re ab. pot. *Ab.* po. .... re *Aq.* 27. mundo deo didicimus ego. mundo .... dicimus unde isto (aut istud) dicimus γ . 28. cogunt, quando ita ego. cogunt *Aab.* cogunt. Quid? non ita γ . 29. eos dividat ego. deos dividat ab. .... *Ab.* div. .... *Aq.* 30. Lunam, *Astra*; aliam ego. lunam, aetherem, ... lunam .... aliam *Aab.* 31. reliquam, quae de hominibus ab. reliquam *ibus Aq. et Ab.* 32. Actesilaus trinam *Ab.* accessit trinam *Aq.* lamicus *Ab.* 33. quattuor *Ab.* 35. hortos *Aa.* 36. Zenon *Aa.* Zeno *h.* *u.* ab. atq; *Ab.* atq; *Aq.*

o. III. 1. His ita expeditis ab. his ita ..... tis *Ab. et Aq.* 2. hysicum *A.* enta contendat ab. elementa ... tendat *Ab. et Aq.* 4. cum ex his *Aab.* alii. 5. de deis nascerentur ab. d. .... nascerentur *Ab. et Aq.*

ebat determinare?] Cf. adnot. *oga* in Persecut. cap. 12. *licimus.*] Gothofredus vult subscribi: *de mundo istud* (vel *isto*) (*huc enim physicum theologiae* *gunt*). *Quid? non ita deos* *trac-* *ett.*, quod ita interpretatur: incertam et inconstantem philo- *m* de deo definitionem ait se *templo ostensurum*, quo cum *omnes philosophorum de diis* *te referantur*, ut ostendit pariter *me Augustinus De Civ. Dei VII,* *l.*, et sic physica theologia om- *nibus varie id fieri admodum a* *his.*

LLIANT OPP. ED. OHLER. Tom. I.

1. cogunt] b. e. concludendo efficiant, argumentantur, fingunt. Erant qui *colunt* rescribendum voluerunt.

m. Dionysius Stoicus] Dionysium aliquem Stoicum commemorant Cic. *Tuscul.* II, 11. Diog. Laert. VI, 43. Eudoc. *Violat.* p. 138.

n. Xenocrates Academicus] Cf. Stob. *Ecl. Phys.* I, 3. p. 62. (ed. Heeren.) Clem. *Alex. Protr.* p. 19. Cic. *de Nat. Deor.* I, 13., qui tamen discrepant.

o. Varro ignem mundi animum facit] Augustin. *de Civ. Dei VII,* 6 et 29.

Cap. III. a. Quos] Deos alios, ex elementis natos.

mythico apud poëtas plenius suo loco examinabimus, tamen, quod de ipsis interim retractandum est ⁶quod ad praesentem speciem facit, simul et de praesenti specie ⁷ad ipsos *conversi forsan* ostensuri sumus deos nullo modo videri posse qui de elementis nati dicuntur, ⁸ut iam hinc praeiudicatum sit deos elementa non ⁹esse, cum qui de elementis nati dicuntur, dei non sunt; aequè ¹⁰demonstrantes *elementa* deos non esse ad illam ¹¹agnatorum speciem ¹²praestruemus recte deos non esse ^bdefendi quorum parentes, id est elementa, dei non sunt. ¹³Scitum deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum^c. Igitur quod elementa ¹⁴contineat mundus iste, ut summaliter^d tractem de universitate, partibus eius praeministrans^e (nam quae ¹⁵condicio eius, eadem utique erit et elementorum ¹⁶et membrorum), aut ab aliquo institutus sit necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo, ¹⁷qua Epicuri duritia; et si institutus est, habendo initium habebit ¹⁸etiam finem. Ita quod aliquando non fuit ante initium et quandoque non erit post finem, non capit utique videri deus, carens substantia divinitatis id est aeternitate, quae sine initio et fine censetur. Si vero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut deus neque initium neque finem sui patitur, quomodo quidam assignant elementis, quae deos volunt, generationem, cum Stoici negent quicquam ¹⁹deo nasci? Item quomodo volunt quos de elementis natos ferunt ²⁰deos haberi, cum deum negent nasci? Itaque quod mundi erit, hoc elementis ²¹adscribetur, caelo dico et terrae et sideribus

6. quod ad praesentem ab. quod... aesentem *Aß.* quod ad..sentem *Aq.* 7. ad ipsos conversi forsan *ego.* ad ipsos .....an *Aq.* ad ipsos .....an *ab.* ad ipsos arguendo iam *γ.* 8. ut iam *ab.* iam *A.* 9. esse cum qui de *ab.* esse — *dm Aq. et Aß.* 10. demonstrantes elementa *A.*, teste *Gothofredo in secundis curi-* demonstrando orta *ab.* demonstnan .....ta *A.* 11. agnatorum *b. Gothofredus-* magnatorum *Aa.* 12. praestruemus recte deos non esse *γ.* praestruemus recte non esse *b.* praestruemus ..... non esse *Aqa.* praestruemus ..... on esse *Aß.* 13. Scitum vocabulum *Gothofredus et Hildebrandus in A. sibi risi sunt oculis eruisse. Non* deprehendit *Baluzius.* 14. continet *Gothofredus.* 15. condicio *A.* 16. ut membrorum *Gothofredus.* 17. qua (*Aß. et Aq.*)*b.* quae *a.* 18. etiam finem *ego-* et finem *b.* et infinem *Aa.* 19. deo nasci *by.* d..nasci *Aa.* 20. deos haberi *ab-* deos ..heri *Aß. et Aq.* 21. adscribetur *ab.* ad .....etur *Aß. et Aq.*

b. non esse] h. e. non licere, non posse. Apolog. cap. 7 et De Testim. An. cap. 5. „est aestimare.“ De Corona cap. 8 „recognosci est.“ Ibid. cap. 10 „floribus [rui est.“ Arnob. Adv. Nat. V, 1 „quibusnam modis esset intractabilis illa feritas edominari.“

c. de non deo non deum.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 2.

d. summaliter] Adv. Hermog. cap. 31. „Et ita novum non est, ut id solum quod continet nominetur, qua summale,

in isto autem intellegatur et quod continetur, qua portionale.“ Tale et illud apud nostrum non semel *massabit.* (*Gothofr.*)

e. praeministrans] Pro ante ministrans: Ad Uxor. 1, 2 „Igitur per licentiam nos passivam materiae subsequentium emodationum praeministrabantur.“ simpliciter pro „ministerium exhibere.“ De Baptismo cap. 11 „semper is dicitur facere, cui praeministratur.“ (*Gothofr.*)

et igni, quae deos et deorum²² parentes adversus negatam generationem dei et nativitatem²³ frustra vobis credi proposuit Varro,²⁴ ut qui Varro²⁵ indicaverat animalia esse caelum et astra^f. Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum²⁶ animalis formam^g; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli²⁷ licebit, non etiam illi cui²⁸ adnectatur, id est corpori. Nemo autem²⁹ negabit elementis corpus esse, cum et contingamus ea et contingamur ab eis,³⁰ certa^{que} corpora ex illis decidere^h videamus. Ergo si animalia³¹ deposita ratione animae, qua corporum³² condicio, mortalia, ³³non utique immortalia. Et tamen unde animalia Varroni videntur elementa? ³⁴Quoniam elementa moventur. Ac ne ex diversoⁱ proponatur, multa alia³⁵ moveri, ut rotas, ut plaustra, ut machinas ceteras, ultro praevenit dicens eo animalia credita, quod per semetipsa moverentur, nullo extrinsecus apparente motore^k eorum³⁶ aut incitatore^l, sicuti apparet qui rotam compellit et plaustra volvit et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se. Porro^m allegans quid non appareat, ostendit quid quaevisse debuerat, id est artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est quod, quia non videmus, non credimus esse. Immo eo altius investigandum est quod non³⁷ videatur, ut quod videatur quale sit scire³⁸ possimus. Alioquin si tantum ea quae comparent ideo esse³⁹ credantur quia comparent, quomodo deos etiam⁴⁰ eos

22. parentes (Aβ)ab. p. rentes Aq. 23. frustra vobis credi γ. frustra u.... credi Aq., et Gothofredus secundis curis ita in A. legit. frustra credi (Aβ)ab. 24. ut ego. et Aab. 25. indicaverat ab. indicaverē (h. e. indicaverunt) Aβ. et Aq. 26. animalis formam ab. anim.... formam Aβ. et Aq. 27. licebit ab. lic..... Aβ. lic. Aq. 28. adnectatur Aβ., et ita edi se voluisse Gothofredus in Erratis adnotavit. adnectitur (Aq)ab. 29. negabit elementis corpus esse ego. negabit mortale corpus esse by. negabit..... corpus Aa. 30. certa^{que} corpora ego. certa^{que} tempora γ. certa corpora b. cer.....pora Aq. cer.....pora Aβa. 31. deposita ratione by. deposit.....ne Aa. 32. condicio A. 33. non utique immortalia. Et ego. non utique dii elementa. Et by. non utique..... Et a. non utique..... Et Aq. et Aβ. 34. Quoniam elementa moventur by. Quoniam..... ventur a. quī.....ventur Aq. 35. moveri, ut rotas b. moveri non animalia γ. mover..... Aa. 36. aut incitatore, sicuti ego. et initiateore, sicuti Gothofredus. aut minatore, sicut b. ut iniatore Aa. 37. videtur Gothofredus. 38. possimus Aa. possumus b. 39. credantur quia comparent Aβa. creduntur quia comparent b. credantur qua ..mparent Aq. 40. eos recipitis by. eos ..cipitis Aa.

f. Varro indicaverat animalia esse caelum et astra.] Cf. Augustin. de Civ. Dei VII, 6. 23. 24. 28.

g. formam] h. e. legem, condicionem. V. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

h. ex illis decidere] De caelo ut lapides, ut per noctem scintillas.

i. ex diverso] Cf. adnot. ad libellum Ad Scapnl. cap. 2.

k. motore] Idem vocabulum occur-

rit in fine capitis „Motatorem dico caelestium rerum;“ et De Anima cap. 12 „ut volunt qui etiam universalitatis motatorem decernunt illum deum Socratis.“

l. incitatore] Sic emendavi. Prudent. Peristeph. X, 67 „Incitator et fax omnium.“ Ammion. Marcell. XXVIII, 1 „Malesanus incitator.“ Fronto de Eloqu. „Fauni vaticinantium incitatores.“

m. Porro] Atquin. V. adnot. ad 1, 2.

recipitis qui non comparent? si autem videntur esse qui non sunt, cur non ⁴¹sint et qui non videntur? Motatorem dico caelestium rerum. Sint ergo et ⁴²animalia, quia mobilia per se, ⁴³etiam mobilia per se, quia non per alium, ⁴⁴tamen ut ea non statim dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia: ⁴⁵aut quid vetat universa animalia, ut mobilia per se, deos ⁴⁶haberi? *Et hoc alia sane vanitate Aegyptiis licet*."

Cap. IV. Aiunt quidam propterea ¹deos fuisse appellatos quod ²θεῖον et αἰεῖσθαι procurrere ac motari interpretatio ³est. Ergo iam vocabulum istud non est alicuius maiestatis; a cursu enim et ⁴motu, non ab divinitatis eis dominatione ⁵formatum est. Sed cum etiam ille unus ⁶Deus quem colimus θεός cognominetur, nec tamen aut motus ullus aut ⁷cursus eius appareat, quia nec visibilis cuiquam sit, palam est ut vocabulum ⁸istud sit aliunde desumptum, propriumque, ⁹quia a se nativum, divinitatis ¹⁰inventum. Itaque semota interpretationis eius astutia verisimilius est non a cursu et motu ¹¹θεός dictos, sed de appellatione veri dei mutuatam, uti quos aequae deos excudissetis, ¹²θεός cognominaretis. Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam universos deos vestros, in quibus ¹³nullius cursus aut motus officium denotatur, ¹⁴θεός communiter appelletis. Itaque si aequae θεός aequae immobiles, disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, ¹⁵quae a cursu et motu modulata ¹⁶rescinditur. Quod ¹⁷si nomen istud

41. sint et qui non by. sint ..... non Aa. 42. animalia quia by. anima ... quis Aa. 43. et iam ab. 44. tamen ut ea non ego. tamen illa non by. tamen ... nos Aa. 45. aut quid vetat by. aut ... vetat Aa. 46. haberi? Et hoc alia ego. haberi? Colere animalia γ. haberi ..... lia (Aβ)ab. haberi ..... lia Aγ.

Cap. IV. 1. deos fuisse appellatos by. deos ..... atos Aγα. deos u ..... b-
tos Aβ. 2. θεῖον et αἰεῖσθαι b. θεῖον et αἰεῖσθαι Gothofredus. thia et sista
Aa. 3. est. Ergo iam vocabulum γ. est. Sane vocabulum b. est ..... vocabulum
Aγα. 4. motu, non ab divinitatis eis dominatione ego. non ab divinitatis de-
nominatione b. motu nomen divinitatis denominatione γ. motu ..... tatis domi-
natione Aa. 5. deus quem colimus θεός by. deus ..... s theos Aa. 6. cursus
eius appareat by. cursus ..... at Aa. 7. istud sit aliunde desumptum γ. istud
..... sumptum Aab. 8. quia a se Gothofredus. quia se Aab. 9. inventum. Ita-
que semota interpretationis γ. inventum ..... interpretationis Aab. 10. theos
Aβ. 11. theos Aβ. 12. nullius b. nullus Aa. 13. theos Aβ. 14. quae
cursu b. qua cursu Aa. 15. si b. Gothofredus. is Aa.

n. Et hoc alia sane vanitate Aegyptiis licet.] Et hoc quidem Aegyptii sibi indulgent, etsi vanitas eorum aliam causam habeat.

Cap. IV. a. procurrere ac motari interpretatio est.] Breviloquentia. Verte: weil θεῖον auch die bedeutung von αἰεῖσθαι, von procurrere und von motari hat." De hoc veriloquio v. Plat. Cratyl.

pag. 397. D., ibique Proclus., Euseb. Praep. Evang. I, 13. Macrob. Sat. I, 23. b. dominatione] Rigaltius edidit denominatione, quod praepiscet.

c. quae a cursu et motu modulata] Ita Rigaltius correxit pro libri Agobardi scriptura corrupta: quae cursus et motu modulata. Supra I, 3. verbum modulari struxit cum de praepositione: „de sanitate vel bonitate modulata est.“

nm divinitatis, et simplex nec interpretatorium in illo deo, prehensum¹ in cetera quae deos vultis, docete etiam qualitatis illos esse consortium, ut iure consistat collegium nominis unione substantiae. Porro *Θεός* ille iam¹⁷ hoc solo, quod non promptu, ¹⁸vacat a comparatione eorum ¹⁹quae in promptu et visui et sensui (sed sensui satis)²⁰, quod est testimonii ad diversitatem occulti et manifesti renuntiatio²¹. Si elementa palam posita omnibus, si contra deus nemini, quomodo poteris ex te ²²quam non vidisti quae vides congreri? Cum ergo non coniungere²³ sensu neque ratione, quid vocabulo coniungis, coniungas etiam potestate? Ecce enim Zeno quoque mathematicam a deo separat²⁴, vel eum per illam ²⁵tamquam per favos transisse dicit. Itaque materia ²⁶et deus duo vocabulae res. Pro discrimine vocabulorum etiam ²⁷res separantur, materiae ²⁸condicio vocabulum sequitur. Quodsi materia non via sic et appellatio praescribit, quomodo quae sunt in materia id est elementa, dei habebuntur, cum membra a corpore alienigena esse non possint? Sed quid ego cum argumentationi-physiologicis? ²⁹Sursum mens ascendere debuit de statu mundi, non incerta ³⁰descendere. Rotunda mundo Platonica forma³¹. atum eum angulatumque ³¹commentum ab aliis, credo, cir-

prehensum *Guthofredus*. 17. hoc solo *by.* h. solo *Aa.* 18. vacata com-
te *a.*, sed correctum in *Erratis*. 19. quae in promptu *b.* qui in ..... tu *Aa.*
tristatem *by.* diver..... tem *Aa.* 21. proposita omnibus *by.* propo..... om-
a. 22. quam non vidisti *by.* quam..... disti *Aa.* 23. sensu neque ra-
sensu ..... ratione *Aab.* 24. tamquam *Aβ.* 25. et deus duo vocabula *b.*
vocabula *a.* et ..... vocabula *Aβ.* et ..... vocabula *Aγ.* 26. res separantur,
b. res se ..... etiam *Aβ.* et *Aγ.* 27. condicio *A.* 28. alienigena esse
igena esse *γ.* alig..... esse *ab.* alige..... esse *Aβ.* elige..... esse *Aγ.* 29.
mens ascendere *γ.* S..... ascendere *Aab.* 30. descendere. Rotunda mun-
descen ..... lo (*Aβ*)*ab.* descen ..... *Aγ.* 31. commentum ab aliis
γ. com ..... do (*Aβ*)*ab.* com ..... o *Aγ.*

prehensum] h. e. retractum, trans-
Apolog. cap. 19 „Ceteri quoque
ne etsi Moysi postulant, extre-
tamen eorum non retrorsiores
dantur primoribus vestris sapien-
t legiferis et historicis?“, ubi
prehenduntur in excusis habetur.
prehensum pro reprehensum re-
voluisse Guthofredum video.
] sensui satis] Iam satis esset
parationem dei illius et deorum
m, si ille modo sensui, non
sui in promptu esset, quemad-
hi. Erat cum verba sed sensui
delenda putarem, ut quae ac-
nt ex praecedentibus vocabulis.
nantiatio.] Nam in hac re aperte

pronuntiat testimonium diversitatis rei
occultae et manifestae.

g. habes coniungere] Eius structurae
exempla indicavi ad De Fuga in Perse-
cut. cap. 12.

h. a deo separat] Notum Stoicorum
istud in natura deum seu efficientem a
materia seu patiente distinguunt. V.
saltem Laertium [VII, 134 sqq.], Sene-
cam Epist. 65 et 89. Lactant. Div. Inst.
III, 7. (Guthofr.) Adde Cic. de Nat. Deor.
II, 8 sqq. et Acad. I, 11. Sext. Empir.
adv. Mathemat. IX, 101. Stob. Ecl. Phys.
I, p. 312. et p. 538. ed. Heeren.

i. Rotunda mundo Platonica forma.]
Cf. Casaub. ad Diog. Laert. III, 72.

cino rotundo ita collegit, quod sine capite solum ³²credi laborat. ³²Sed Epicurus, qui dixerat, Quae super nos, nihil ad nos^k, cum et ipse caelum inspicere desiderat, solis orbem pedalem deprehendit^l. Adhuc scilicet frugalitas et in caelis agebatur. Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit; ita illum orbem maiorem^m Peripatetici denotaverunt. Oro vos, quid sapit coniecturarum libido? Quid probat tanta praesumptione assexerationis otium ³⁴affectatae morositatisⁿ eloquii artificio adornatum? Merito ergo Milesius ³⁵Thales dum totum caelum examinat et ambulat oculis, in puteum ³⁶cecidit turpiter^o, multum inrisus Aegyptio illi: In terra, ³⁷inquit, nihil ³⁸perspiciebas, caelum tibi speculandum existimas? Itaque casus eius ³⁹per figuram philosophos notat, scilicet eos, qui stupidam exercent ⁴⁰curiositatem in res naturae quam prius in artificem eius et praesidem, ⁴¹in vacuum suum studium habituros^p.

Cap. V. Quin ergo ad humaniorem aliquanto ¹convertimur opinionem, quae de communi omnium sensu et ²simplici coniectura deducta videatur? Nam et Varro meminit eius, creditam praeterea dicens elementorum divinitatem, quod nihil omnino sine suffragio illorum gigni, ali, provehi possit ad vitae ³humanae et terrae rationem,

32. credi laborat ab. cre..... *Ab.* credeioarat *Aq* (m. sec.). 33. Sed et Epicurus *Gothofredus*. 34. affectatae morositatis ab. affectatae..... ositatis *Ab. et Aq.* 35. Thales dum totum *by.* Thales... totum *Aa.* 36. cecidit turpiter *γ.* cecidit..... *r Aab.* 37. inquit ab. inquis *A.* 38. perspiciebas caelum *b.* perspici..... caelum *a.* perspici..... lum *Ab. et Aq.* 39. per figuram philosophos notat *ego.* per figuram..... os notat *Aq.* per figuram philosophis notat *γ.* per figuram..... s notat ab. 40. curiositatem in res naturae *γ.* curiositatem..... naturae *Aab.* 41. in vacuum suum studium habituros *ego.* in vacuum currendum habituros *γ.* in vacuum..... ndum habituros ab. in vacuum..... dum habituros *Aq. et Ab.*

Cap. V. 1. convertimur *γ.* con..... mur *Aab.* conducimur *Hildebrandus.* 2. simplici coniectura *γ.* simplici cognitione *Priorius.* simplici cog..... a (*sed in Er-ratis cor. con pro cog*) *b.* simplici..... ura *Aq.* 3. humanae et terrae rationem ab humana..... ionem *Ab.* humana..... ationem *Aq.*

k. Quae super nos, nihil ad nos] *Miuuc. Fel. Octav. cap. 13. Lactant. Div. Instit. III, 20. Hieronym. adv. Rufin. cap. 8. idem dictum referunt. Apud hos pro super scriptum est supra.*

l. solis orbem pedalem deprehendit.] *Epicuri verba extant apud Diog. Laert. X, 91 „τὸ δὲ μέγεθος ἡλίου τε καὶ τῶν λοιπῶν ἀστρῶν κατὰ μὲν τὸ πρὸς ἡμᾶς τηλοκῶν ἐστὶν ἡλίον φαίνεται.“ Cf. Plutarch. de Placit. Philos. II, 21. Cic. Acad. IV, 26, 82.*

m. orbem maiorem] *Erant qui rescriberent orbe maiorem, h. e. orbe suo maiorem.*

n. morositatis] *Morositas hic est scrupu-*

pulositas, aut scrupulosa curiositas. Cf. De Praescript. Haeret. cap. 40 „Nonne manifeste diabolus morositatem illam Iudaicae legis imitatus est?“ Cf. De Orat. cap. 14.

o. in puteum cecidit turpiter] *Diog. Laert. I, 8, 34. refert Thaletem non ab Aegyptio illo nescio quo sed a votali quadam esse inrisum.*

p. in vacuum suum studium habituros.] *In vacuum h. e. in vanum, in nullum eventum, frustra. Erat cum scribere mallem: in vacuum speculandum (aut currendum, ut Gothofredus) habituros. Sed nusquam Tertullianus verbum habere construit cum gerundio.*

quando ne ipsa quidem corpora aut ⁴animas sufficere licuisset sine elementorum temperamento, quo habitatio ista mundi circulorum condicionibus foederata praestatur, ⁵nisi quod hominum incolatui^a denegavit enormitas frigoris aut ⁶caloris, *propterea*que deos credi solem, qui diei de suo cumulet^b, fruges ⁷caloribus *maturet*, annum stationibus servet: lunam, solatium noctium, patrocinium ⁸mensum gubernaculis^c: item sidera, signacula quaedam temporum ad ⁹rurationem notandorum: ipsum denique caelum, sub quo omnia, ¹⁰terram, super quam omnia, et quicquid illorum inter se ad commoda humana conspirat. Nec tantum beneficiis fidem divinitatis elementis convenire, sed etiam de diversis quae ¹¹tamquam de ira et offensa eorum ¹²incidere soleant, ut fulmina, ut grandines, ut ardores, ut aerae pestilentes, item diluvia, item hiatus motusque terrarum, et iure credi deos quorum natura honoranda sit in secundis, metuenda sit in adversis, domina scilicet iuvandi et nocendi. Porro si ¹³ita sentiuntur ¹⁴in civium conversatione^d, non perinde rebus ipsis quibus iuvantur sive ¹⁵laeduntur aut gratias referunt aut ¹⁶querellas intendunt, sed his sub ¹⁷quorum vi et potestate operatio rerum decurrit. ¹⁸Nam in ¹⁹voluptatibus *quoque* non tibiae aut citharae coronam ad praemium ²⁰adiudicatis, sed artifici qui tibiam et citharam suavitatis temperet vi. Aequae ²¹cum quis *valetudine* male est, non lanis nec antidotis aut ²²malagmatibus ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum opera atque ²³prudentia *remedia* proveniunt.

4. anima A. 5. nisi quod hominum incolatui by. nisi quod ..... incolatui a. n .....
 ..... incolatui Aq. et Ab. 6. caloribus, propterea que deos ego. caloribus aestivitas:
 ideo deos y. caloribus. Itaque deos b. caloribus ..... deos Aq. 7. caloribus maturet,
 annum ego. caloribus ..... annum Ab. et Aq. caloribus p ..... et annum ab.
 caloribus expediat et annum y. 8. mensum Aa. mensium b. 9. rurationem
 Merkelius Prolegg. ad Ovidii Fasti. p. CCXXV. 10. terram b. in terra Aa. 11.
 tamquam Ab. 12. incidere soleant b. incusari soleant y. inc ..... soleant Aa.
 13. ista Gothofredus. 14. in civium ego. in c ..... Ab. et Aq. in ..... ab. in aeta-
 tis y. 15. laeduntur ab. laedu ..... Ab. et Aq. 16. querellas Aa. 17. quorum
 vi Hildebrandus. quorum ducatu by. quorum ... a. quor ..... Aq. 18. Nam et
 in Gothofredus. 19. voluptatibus quoque y. voluptatibus vestris b. voluptati-
 bus ..... Aq. 20. adiudicatis, sed artifici ab. adiudicatis ..... fici Ab. et Aq. 21.
 cum quis valetudine by. cum quis ..... tudine a. cum ..... tudine Aq. 22. ma-
 lagmatibus ipsis ..... tiam Aq. malagmatibus ipsis gratiam ab. malagma ..... tiam Ab.
 23. prudentia remedia by. prudentia ..... dia Aa.

Cap. V. a. incolatui] Apolog. cap. 22
 „de incolatu aeris.“ De Anima cap. 57
 „mocraturam se ab inferum incolatu pol-
 loctur.“ De Resurr. Carnis cap. 27
 „terra vere sancta per incolatam spiri-
 tus sancti.“
 b. cumulet] h. e. communicet, com-
 modet. (Gothofr.)
 c. mensum gubernaculis] h. e. patro-
 cinium mensium, dum eos gubernat. De

genitivo mensum cf. Prisc. VII, 771.
 Adde Ovid. Metam. VIII, 500. et Fast.
 V, 424.

d. Porro si ita sentiuntur in civium
 conversatione] Porro est atenim, atquin,
 quo significatu ea particula innumeris in
 locis apud Tertullianum est invenire.
 Cf. supra adnot. ad I, 2. De voc. con-
 versatio cf. adnot. ad De Idolol. cap. 20.

Item in adversis qui ferro sauciantur, non gladium ipsum aut ²¹ lanceam accusant, sed hostem vel latronem, et ²² quos tecta opprimunt, non tegulas aut imbrices arguunt, sed vetustatem, sicut et ²³ naufragi non petrae et fluctibus imputant, sed procellae. Merito. Certum enim est, quodcumque ²⁷ fit, ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti qui et ut fiat et per quid fiat instituit (et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per quod est, et a quo est), quia prius ²⁸ est qui quid velit fieri ²⁹ et quo possit inveniri. Et ita recte in ceteris agitis, auctorem considerantes, at in physicis contra naturam regula vestra, qua in ceteris sapientiam iudicatis, auferendo summum gradum auctoris, et quae ³⁰ fiunt non a quo ³⁰ fieri *considerando*. Ita credere contingit elementorum potestates et ³¹ arbitria esse quae sunt servitutes et officia. Non in ista investigatione ³² alicuius artificis intus et domini servitutis ³³ artem ostendimus ³⁴ elementorum *certis ex operis eorum quas facis potestatis?* Sed dei non serviunt; ea ³⁵ igitur quae serviunt dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia ³⁶ passivitate libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione ³⁷ divinitas intellegatur. Nam si omnia haec super nos certis curriculum, ³⁸ legitimis *decursibus*, propriis spatiis, aequis vicibus sub legis instar constituta ³⁹ volvendis temporibus et exercendis temporum ducatibus occurrere ⁴⁰ meminerunt, num non ex ipsa ob-

24. lanceam b. Gothofredus. lanciem Aa. 25. quos tecta opprimunt non tegulas b. quos casus subitus obrivit, non tegulas γ. quos.....tegulas Ap. 26. naufragi non petrae sed (at in Erratis corr. et) a. naufragi non petris et b. nau..... et Ap. naufragi...petris et Aβ. 27. fit Ap. sit Aβ. est b. praesto est a. 28. est qui quid b. esse quid quid A. esse quid quod Gothofredus. 28 b. et quo ego. et quod Aab. 29. fiunt by. fi..t Aa. 30. fieri *considerando*. Ita ego. fieri, ita a. fieri. Ita Ap. fieri...ita b. 31. arbitria esse γ. ar...ris esse Ap. ar.....a esse Aβ. ar.....esse ab. 32. alicuius γ. ali...ius Ap. ali...us Aqab. 33. artem ostendimus ego. autem non tendimus Aab. 34. elementorum certis ex operis γ. elementorum...operis Aqa. elementorum.....operis (Aβ)b. Non enim ista investigatione alicuius artificii intus et domini servitutis etiam ostendimus elementorum certis ex operis eorum quas facis potestates? volebat Gothofredus. 35. igitur quae by. igitur... A. igitur.... a. 36. passivitate libertas ab. passivita.....ertas Ap. et Aβ. 37. divinitas intellegatur ab. divini.....ellegatur Ap. et Aβ. 38. legitimis decursibus by. legitimis.....ibus Aa. 39. volvendis by. vol.....s Aa. 40. meminerunt, num non ex γ. meminerunt...ex Aab.

e. et quo possit inveniri.] Quia is prius invenitur quam quod velit et quo possit fieri.

f. artem ostendimus] Ita emendavi. *Artem* dicit artificiose institutum. De re cf. Lactant. Div. Institut. II, 5.

g. ut de licentia passivitate libertas approbetur] Sensus est: libertati contrariam esse parendi patiendique legem, et quod patientis instar est, serviat ne-

cesse est. Porro huc pertinet, quod Stoici deum a materia et elementis separantes deum τὸ ποιῶν, materiam τὸ πάσχειν constituebant: atque haec est illa passivitas, τὸ πάσχειν, ut loquitur Cicero „efficienti se praebent,” seu, ut Lactantius Div. Institut. VII, 3 „ad faciendum tractabile se praestant.” (Gothofr.)

servatione condicionum suarum, et fide operum, et ⁴¹instantia *curriculorum*, et cura demutationum, memoria reciprocatorum^h, aliquam ⁴²dominationem sibi praeesse persuadeant vobis, cui apparere ⁴³videatur *universa* negotiatio mundialisⁱ perveniens ad humani generis utilitatem ⁴⁴et *laesionem*? Non enim potes dicere ea sibi agere ista ac sibi curare nec quicquam hominum causa disponere, cum propterea defendas elementis divinitatem quod ab illis aut ⁴⁵iuvari te aut laedi sentias. Nam ⁴⁶si sibi praestant, nihil eis debes.

Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter cur- Cap. VI.
rere, sed inprimis integre stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur ¹umquam. Ecce autem et astra intercidunt et intercidiſſe se attestantur. Conſtitetur et luna quantum amiseric, cum resumit. Iam maiora eius detrimenta soletis in aquae speculo considerare^a, ut nihil amplius ²ulla in parte credam quod ³magi norunt. Ipse etiam sol saepe defectione temptatus est. Fingite ⁴qualibet rationes caelestium casuum, ⁵non volet deus aut minor fieri aut esse desinere. ⁶Viderint igitur humanae doctrinae patrocina quae coniectandi artificio sapientiam ⁷mentiuntur et veritatem. Nam alias

41. instantia curriculum et γ . instantia ..... et Aab. 42. dominationem sibi ab. do ..... sibi Ap. et A β . 43. videatur universa negotiatio (A γ)by. videatur ..... negotiatio A β a. 44. et laesionem Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 13. p. 135. et collisionem Hildebrandus. seu accessionem γ . et ..... nem A β ab. et ..... nem A γ . 45. iuvari b. Gothofredus. turbari Aa. 46. si sibi b. Gothofredus. sibi Aa. Cap. VI. 1. umquam A β . 2. ulla in parte γ . ullam ..... (A β)ab. ullam p. Ap. 3. magi norunt b. Gothofredus. maginorum Aa. 4. qualibet Aa. quilibet b. Gothofredus. 5. non volet ab. non va... A β . non ..let A γ . 6. Viderint (A γ)ab. Videri A β . 7. mentiuntur et by. men ..... et Aa.

^h. memoria reciprocatorum] Reciproca vocat repetitos cursus in orbem, repetita officia. V. interim De Resurr. Carus cap. 12. (Gothofr.)

ⁱ mundialis] Cf. supra cap. 4 „Zeno quoque materiam mundialem a deo separat.“ De Spectac. cap. 9 „quae elementis mundialibus profanatur.“

Cap. VI. a. in aquae speculo considerare] Nempe *ἐνοπτρομαρτείας* indicat, cuius usus magis, quibus frequens cum lana commercium. Sensus proinde huius loci hunc puto: Ait scilicet Tertullianus, nulla se amplius in parte ponere magorum *ἐνοπτρομαρτείας*, nihil amplius credere quae de ea magiae specie memorari solent, vel non magis se eam mirari quam illam speculi inspectionem, quae passim fieri solet lana laborante seu in lunae eclipſi. (Gothofr.) Notum est magos creditos esse nosse lunam

obscurare (cf. Hippocr. de Morb. S. 1. 2.), quin etiam de ipso caelo detrahere (Plat. Gorg. p. 513. Arist. Nub. v. 748. Horat. Epod. V, 45. Tibull. Eleg. I, 2, 45. 8, 21. Vergil. Ecl. VIII, 21. Brunk Anthol. III, 172. Lucan. Pharsal. VI, 420). Solebant autem veteres, cum illa maiora detrimenta vel defectus lunae incidebant, eas in aquae speculo considerare, commoditatis, puto, causa. His praemissis iam manifestum erit quid Tertulliani breviloquentia velit. Dicit hoc: Astra deos esse non posse, quippe corruptibilia. Corruptibilia vero ea esse docere vel lunae menstrua decremента, satis docere maiora eius detrimenta, id est defectus, quae vulgo in aquae speculo considerentur, ut iam amplius in testimonium vocare non opus sit incredibilia illa artificia, quibus magi lunam debilitare norint.

natura sic est^b, ut qui melius dixerit, hic ⁹verius dixisse videatur, non qui verius, is melius. Ceterum cui res ⁹examinabitur, verisimilius utique dicet elementa ista ab aliquo regi quam ¹⁰ultra moveri: igitur non deos quae sub aliquo. At si in isto erratur, melius ¹¹est errare simpliciter quam ut physici diligenter. Sed enim si ad ¹²mythicum spectes, melius iam in physico mortalitas errat eis divinitatem ¹³adscribendo quae super ¹⁴hominem putat sita et vi et magnitudine et ¹⁵divinitate sentiri. Quod enim super hominem, credas deo proximum.

Cap. VII. ¹Ceterum ut ad mythicum transeamus, quod poëtis deputatur, nescio an ²tantum par quaerere mediocritati nostrae, an tanti de documentis divinitatis ³confirmentur, ut Mopsus ⁴Africanus^c et Boeotus Amphiarus^b. Delibanda enim ⁵nunc est species ista, cuius suo loco ratio reddetur^c. Interim hos certe homines fuisse vel eo palam est, quod non constanter deos illos, sed heroas appellatis. Quid ergo contendimus? Si addicenda mortuis divinitas erat, non utique talibus. Ecce vos, cum eadem licentia praesumptionis ⁶sepulchris regum vestrorum caelum infamatis^d, nonne ⁷probatos quosque

8. verius dixisse *Aq. et Aβ. by.* ver.....xisse a. 9. examinabitur ab. examinat..... *Aβ. et Aq.* 10. ultra moveri: igitur ego. ultra cadere: igitur γ. ultra..... igitur *Aβab.* ultra..... Itaque *Aq.* 11. est errare simpliciter *Hildebrandus* (ad *Arnob. Adv. Nat. I, 34. p. 50.*) est..... simpliciter *Aq.* e..... simpliciter *Aβ.* 12. mythicum spectes *Hildebrandus l. l.* mythicos deflectes γ. mythica.....tes *Aq.* mythic.....tes ab. myth.....tes *Aβ.* 13. adscribendo ab. adsc.....do *Aq. et Aβ.* 14. hominem b. *Gothofredus.* omnem *Aa.* 15. divinitate ab. divini..... *Aq. di.....Aβ.*

Cap. VII. 1. Ceterum ut ad mythicum *by.* Ceterum ut ad.....thicum *Aq.* Ceterum.....thicum *Aβ.* Ceterum.....mythicum a. 2. tantum par quaerere ego. tantum laborandum γ. tantum..... *Aab.* 3. confirmantur ut Mopsus ego. confidentes sint, ut Mopsus γ. confi.....mox *Aβ.* conf.....ut mox ab. conf.....ut *Mopsus Aq.* 4. Africanus et Boeotus Amphiarus b. *Gothofredus.* africanos (*Africanos Aβa.*) et boeotus amphiarus *Aa.* 5. nunc b. non *Aa.* 6. sepulchris *Aβa.* 7. probatos b. *Gothofredus.* probatis *Aa.*

b. Nam alias natura sic est] Natura humana sic comparata est, ac proinde et vestra, Nationes. (Gothofr.)

c. mortalitas] b. e. aevum, mortales, homines. Cf. infra cap. 13 „causas allegendae mortalitatis in caelum.“ Cf. *Arnob. Adv. Nat. I, 7. II, 45. IV, 36. et I, 34* „communi mortalitatis assensu“; ad quem locum *Hildebr.* citat *Buenem. ad Lactant. Inst. Div. IV, 25, 1. Kopp ad Mart. Capell. II, §. 102. p. 143.*

Cap. VII. a. Mopsus Africanus] Mopsus et Amphiarus clarissimi antiquitatis vates. Documenta divinitatis eorum sunt vaticinia. De Mopso, quem apud Afros cultum fuisse constat, v. *Interpp. ad Cic. de Nat. Deor. II, 3. Hygin. Fab. CXXVIII., Apul. de Deo Sacr. cap. 15. extr., Valles. ad Amm. Marcell. XIV, 8., Gronov.*

ad *Sen. Med. v. 655. Cf. Tertull. De Anima cap. 47.*

b. Boeotus Amphiarus.] V. *Interpp. ad Cic. de Nat. Deor. II, 3. Hygin. Fab. LXXIII., Pausan. II, 21, 2. II, 23, 2. IV, 17, 4. Apollod. I, 8, 2., Homer. Od. XV, 244 sqq., Pind. Nem. IX, 25. et Olymp. VI, 14. Cf. Tertull. de Anima cap. 45. Kopp ad Mart. Capell. II, §. 159. p. 215. Mueller Gesch. der Helles. Stämme tom. I, p. 146. et p. 486.*

c. cuius suo loco ratio reddetur.] Apologeticum intellegit, et quidem caput eius 22 et 23. Ibi enim de praestigiis daemonum et magorum agit prelix. (Gothofr.)

d. infamatis] Cf. adnot. ad *Apoloq. cap. 21.*

, virtute, pietate et omni bono eiusmodi consecrationis ⁹soonestatis, contenti pro talibus etiam inrideri peierantes⁹, at rario ¹⁰impios, turpes etiam pristinis humanae gloriae praeufertis, decreta ¹⁰eorum et titulos lancinatis, imagines detramonetam ¹¹repercutitis? Ille autem conspensor omnium, bator, ¹²immo largitor bonorum, tantae indulgentiae suae lionem vulgo ¹³prostituet, et plus diligentiae atque iustitiae bus licebit in ¹⁴distribuendis divinitatibus sapere? Mundiores regum et principum ¹⁵comites quam summi dei¹⁴? Atquin s et aversamini vagos, ¹⁶exules, pauperes, debiles, ¹⁷soratos, inhoneste institutos, contra incestos, adulteros, raptorricidas etiam legibus ¹⁸exornatis. ¹⁹Ridendum an irascen-

o honestatis by. solacio one... is a. solacio one... tis *Ab. et Ap.* 9. impios, y. impios... pes *Aa.* 10. eorum et titulos by. eorum... los *Aa.* 11. itis ab. reperca... A. 12. immo largitor by. immo tributor *Hidde-* immo... tor *Aa.* 13. prostituet, et by. pro... et a. pro... et *Ap.* Sic etiam *Gothofredus in adnot.* 14. distribuendis divinitatibus by. distri- mitatibus *Aa.* 15. comites quam by. comi... am *Aa.* 16. exules, pau- pe. exules, multos y. exules... s *Aab.* 17. sordide b. *Gothofredus.* (sorditos a.) *Aa.* 18. exornatis ego. exarendis *Aa.* exerendis b. exa- tohofredus. 19. Ridendum an irascendum by. Riden... rascendum a. irascendum *Ap. et Ab.*

menti pro talibus etiam inrideri es] De Proculiano hoc periurio im supra libro I, cap. 10. (Go-

reta eorum et titulos lancinatis, detrahitis] Exempla si quaeris, Lamprid. Vit. Commodi p. 52 sq. Vit. Pertinac p. 55., Lamprid. Vit. p. 105. ed. Salmas. Verbum lancinatis usitatissimum est. Tertull. *na* cap. 14 „quae tunc domini et foederaverunt et lancinaverunt.“ l. cap. 9 et Adv. Marcion. III, 13 s norint lanceare quam lancinabile Resurr. Carnis cap. 8. „ipsis- mentis lancinata.“ Arnob. Adv. 36 „coningem membranatum.“ Id. II, 8 „credulitatem faceribus lancinare.“ Id. II, 77 corpora lancinatis nostra.“ Cf. ad Apul. Metam. IV, p. 298. end. et interpr. ad Ammian. XIV, 7, 18.

setam repercutitis?] Notum inter misse et hoc saeculo, Caesaris- ma seu argumentum, nummum gine percuti. Quod ut aliunde ta et de Albino memorat Hero- II, 15.], cum eum Severus co- ibi seu Caesarem adacivisset: βήρος — ὡς ἂν μάλλον αὐτὸν

εἰς πίστιν ὑπαγάγοιτο, νομισματὰ τε αὐτοῦ κοπῆναι ἐπέτριψε καὶ ἀνδριάντων ἀναστάσει ταῖς τε λοιπαῖς τιμαῖς τῆν δοθεῖσαν χάριν ἐπιστάσατο.“ Verum repercuta Albini istius moneta eo devicto; quod Tertullianum hic nominatim indicare istorum tempo- rum ratio et quae libro superiore cap. 17. memoravit argumto sunt. (Gothofr.) Constatam scilicet alterius prin- cipis typo percutitis. Nam reprobi nummi, quia pretii nullius et commerciis inuti- les, ad eos deferebantur quibus erat auri, argenti, aeris fandi et feriandi cura et potestas. Tales fuisse Claudi- anos Dio tradit libro LX. Sed de con- statis fasas Messalinse iussu Mnesteri statuas indignatus. Is fuit histrio, quem illa deperibat. Tales quoque fuisse Ne- ronianos arguunt haec Arriani Epictetica: „τίνα ἔχει τὸν χαρακτήρα τοῦτο τὸ τετραάσσαρον; Νέρωνος. Πίψον ἔσω, ἀδοκιμὸν ἐστὶ, σαπρὸν.“ (Rigalt.)

h. quam summi dei?] Significatar Antinous, de quo etiam Apologetico cap. 13.

i. etiam legibus exornatis.] Intellege leges quibus a senatu vel a successore mortui imperatores caelo dignati promulgabantur. Cf. Suet. Octav. cap. 88. Plin. Paneg. cap. 11.

dum sit, tales deos credi quales homines esse non ²⁰debeant? Sed enim in isto mythico genere, quod poëtae ferunt, quam incerti ²¹agitis circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem! Nam quotiens ²²miseram vel turpia vel atrociam deorum exprobramus, ²³allegatione poëticae licentiae ut fabulosa defenditis, quotiens ultra siletur de eiusmodi poëtica, ²⁴non modo non ²⁵horretis, sed insuper honoratis utque in necessariis artibus habetis, denique per hanc initiatricem litteraturae ingenuitatis studia producitis. Criminatores deorum poëtas eliminari Plato censuit^k, ipsum Homerum sane coronatum civitate pellendum. At cum ²⁶recipiatis illos et retineatis, cur non credatis talia retexentibus de deis vestris? Igitur si creditis poëtis, cur tales deos colitis? Si ideo colitis quia non creditis poëtis, cur laudem mendacibus fertis nec cavetis ne offendatis eos quorum ²⁷detractatores^l honoratis? Sane fides a poëtis non exigenda. Nonne, qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo novi, si, qui homines fuerint, humanis aut casibus aut criminibus aut fabulis polluuntur? Non creditis poëtis, cum de relationibus eorum etiam sacra quaedam disposeritis? Cur rapitur sacerdos ²⁸Cereris, si non tale Ceres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur^m, si ²⁹ille suis pepercit? Cur Idaeae masculus amputatur, si nullus illi ³⁰fastidiosior adulescens libidinis frustratae dolore castratus estⁿ? Cur

20. debeant? Sedenim in isto mythico ab. debeant.....in isto mythico Ag. debeant.....sto mythico Ab. 21. agitis circa conscientiae by. agitis.....conscientiae a. agitis.....scientiae Ag. et Ab. 22. misera vel y. misa.....Aeb. 23. allegatione poeticae licentiae ego. allegationem poeticae a limine y. allegationem poeti.....e (Ab)ab. allegationem poeticae licentiae etiam Hildebrandus sibi vixit erat in A. deprehendere. 24. non modo by. modo Aa. 25. horretis b. erratis Aa. 26. recipiatis Gothofredus. excipiatis b. eciapiatis Aa. 27. detractatores A. detractatores ab. 28. Cereris, si non tale by. Cereris.....tale Aa. 29. ille suis pepercit by. ille.....percit Aba. ille suis..percit Ag. 30. fastidiosior adulescens by. fastidiosior.....cens Aa.

k. eliminari Plato censuit] Plat. Polit. III, p. 473. Cf. Min. Felic. Octav. cap. 22. Augustin. de Civ. Dei II, 14. Maxim. Tyr. Diss. VII, p. 463. ed. Reiske.

l. detractatores] Ita habet liber Agobardi, non detractatores, ut edidit Gothofredus et Rigaltius. Gloss. Vet. Lat. in Maii Auct. Class. tom. VI, p. 520 „Detractat, retractat, recusat.“ (ubi cf. edn. Maii) Gloss. Latino-Graecum apud Vulcan. p. 70 „Detractans, λoidογαῖν“ et Onomast. ap. eundem p. 38 „Detractores (h. e. Detractatores), ψιδυγοι.“ Gloss. Lat. a me editum in Iahn et Klotz Archiv a. 1847. p. 294 „Detractasset, retussasset (i. e. recusasset).“ et pag. 296 „Detractat, resultat, provocat.“

Cf. Ovidend. ad Suet. Caes. cap. 54. et Octav. cap. 24. Curt. ad Salust. lug. cap. 53. Arntzen ad Aurel. Vict. de Vir. Illustr. cap. 63, 4. Burm. ad Propert. II, 2, 11. Drakenb. ad Liv. XXXIV, 14. Pariter liber Parisinus ap. Mionn. ff. Octav. cap. 21. praebet inberbis pro vulg. inberbis, ibid. adsparsis pro vulg. adpersis, cap. 30. infectas pro infam. Sic passim attractare (Vergil. Aen. II, 719.), contractabilis, commendare (Symmach. Epist. VI, 82.), impartire, consecrare et consecraneous (Tertull. ad Nat. I, 12. et II, 8.), alia.

m. Saturno alieni liberi immolantur] Cf. Apolog. cap. 9.

n. libidinis frustratae dolore castratus

ulcus pollicum mulieres ²²Lanuvinae non gustant, si non
um causa ²³praeivit? Mentuntur sane poëtae! sed non
mod talia ²⁴gesserint vestri dei, homines ²⁵quando fuerint,
od divinas ²⁶adscriserint ²⁷foeditates divinitatis, cum interim
credibilis visum est deos ²⁸fuisse, sed non tales, quam
sed non deos.

uperest gentile ¹illud genus inter populos deorum, quos libi-
umptos, non ²pro notitia veritatis, docet privata notitia. Cap. VIII.
³ergo existimo ⁴ubique notum, ubique praesentem, ubique
ntem, omnibus colendum, omnibus demerendum. At enim
li quoque, quos ⁵totus orbis communiter colit, excidant ⁶pro-
i verae divinitatis, quanto magis isti quos ne ipsi quidem
pes sui norunt? Nam quae idonea auctoritas praecurrit
di theologiae quam etiam fama destituit? Quanti sunt qui
t visu vel auditu ⁷Atargatim Syrorum, Caelestem Afrorum,
inam Maurorum, ⁸Obodan et Dusarem Arabum ⁹b, Belenum
um, vel quos Varro ponit: Casiniensium ⁹Deluentinum, ¹⁰Nar-

calem pollicum by. Hercule.....luctum Aa. 32. Lanuvinae non gustant
ofredus. Lanuvie non gustat Aa. 33. praeivit ego. prius fuit γ. p.....
h. gesserint vestri dei ego. gesserint..... Aab. digesserint de deis γ. 35.
fuerint ego. quas defuerint Aab. quam defuerint Gothofredus. 36. ad-
int Aa. 37. foeditates ego. fo..... Aab. 38. fuisse, sed non (Aq)by.
ion Aβa.

p. VIII. 1. illud genus by. illud.... Aa. 2. pro notitia by. pron..... a.
Aq. et Aβ. 3. ego Gothofredus. 4. ubique notum Aqby. ubique....
5. totus b. Gothofredus. totos Aa. 6. norint visu vel auditu b. Gothofredus.
[norunt a., sed corr. in Erratis] visum vel auditum Aa. 7. Atargatim b. Go-
te. et argatim Aa. 8. Obodan et Dusaren b. Obodanedussirem (sed in
vadis Gothofr. legit Obodanedussarem) a. obodanedussarem Aq. oboda-
m Aβ. 9. Deluentinum b. Dei...etim a. deietim Aβ. dei...um Aq.
miensium b. narnensium Aa.

Cf. Arnob. Adv. Nat. V, 6 sqq.
terpr., Lactant. Div. Inst. I, 17.,
Matera. De errore Prof. Relig.
Minuc. Fel. Octav. cap. 21. Pau-
lan. Adv. Paganos v. 83.
non mulierum causa praeivit?]
Saturn. I, 12 „Unde et mulie-
ritia sacro Herculis non licet
a, quia Herculi, cum boves Ge-
per agros Italiae duceret siti-
entis mulier aquam se non posse
re, quod seminarum deae cele-
ris dies nec ex eo apparatu viris
fas esset; propter quod Hercu-
lus sacrum detestatus est praec-
seminarum et Potitio ac Pina-
rorum custodibus, iussit, ne mu-
liercens ainerent.“ Cf. Plutarch.

Quaest. Rom. 60. Gell. Noct. Att. XI, 6.
Aurel. Vict. de Gent. Rom. Orig. cap. 6.
p. divinas adscriserint foeditates di-
vinitatis] Facile esset rescribere divini-
tatis. Interim tamen veteris libri scrip-
tura defendi posse videtur. Divinas foe-
ditates dicit quae humanarum foedita-
tum modum fere excedant.

Cap. VIII. Cf. Apolog. cap. 24.

a. excidant] Cf. quae adnotavi ad Apo-
log. cap. 40.

b. Obodan et Dusarem Arabum] Utrum-
que Arabibus cultum testatur etiam Eu-
seb. Praepar. Evang. I, 7. Cf. Steph.
Byzant.: „Ὀβοδα, χωρίον Ναβαταίων.
Ὀυράριος Ἀραβίων τετάρτη ἕπου
Ὀβόδης ἡ βασίλειος, ὃν θεσποιοῦσι,
τέθειμα.“

niensium Visidianum, ¹¹Atinensium ¹²Numiternum, ¹³Asculanorum Anchariam, ¹⁴et quam perceperint Vulsiniensium Nortiam, quorum ne ¹⁵nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? Satis rideo ¹⁶etiam deos decuriones cuiusque municipii, quibus honor intra muros suos ¹⁷determinatur. Haec libertas adoptandorum decurionum quousque profecerit Aegyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias privatas ¹⁸colunt *feles*, crocodilos, et anguem suum. Parum est, si etiam hominem ¹⁹consacrauerunt, illum dico quem non iam Aegyptus aut Graecia, verum totus ²⁰orbis colit et Afri iurant, de cuius statu ²¹quid conici potest ^bapud nostras ²²litteras, ut verisimile videatur, positum est. Nam Serapis iste quidam olim ^{22b}Ioseph dictus fuit, de genere sanctorum. Iunior inter ceteros fratres, sed ²³excelsior ingenio ab isdem fratribus per ²⁴liberum venum in Aegyptum ²⁵datus serviebat in familia regis Aegyptiorum

11. Atinensium ego. Aternensium Gothofredus. Probat Merkel. Prolegg. ad Ovidii Fasti. p. CLXXXVIII. Atheniensium *Aq.Aβb.* Athemensium a. 12. Numiternum ego. Numertinum A. Numentinum ab. 13. Asculanorum Anchariam ego. Asculanorum Anchariam by. Aesculanorum Anchariam Aa. 14. et quam perceperint ego. et quam praeceperint Aa. et Quampraeceperim Gothofredus. et quam Praecepim b. 15. nominum ab. no. num *Aq. et Aβ.* 16. etiam deos by. etiam ... s *Aqa.* etiam d... s *Aβ.* 17. determinatur (*Aβ*)by. deter...atur *Aqa.* 18. colunt feles, crocodilos *Hildebrandus.* colunt et aspidem, crocodilos *γ.* colunt. sp... corcodrillos a. colunt sp... crocodillos b. colunt... corcodrillos *Aβ. et Aq.* Antea edideram colunt spiritu, crocodillos. 19. consacrauerunt ego. consacra... *Aβa.* consecra... *Aq.* consecrarunt b. 20. orbis colit et Afri *γ.* orbis... afrii (Afri *Aq.b.*) Aab. 21. quod Gothofredus. 22. litteras, ut verisimile videatur ego. litteras ut verisimile videtur by. litteras...verisimile videatur *Ap.* litteras... risimile videatur *Aβa.* 22b. Ioseph dictus fuit *γ.* Iosef... fuit ab. io... fuit *Aβ. et Aq.* 23. excelsior ingenio ab isdem *γ.* excelsior... ab isdem (isidem b.) Aab. 24. liberum Aa. 25. datus serviebat in familia by. datur servi... lia Aa.

c. Atinensium Numiternum] Ita correx. Bonaventura Taulerus Memoriae storiche dell' antica Città d'Atina (Napoli 1702. 4.) hanc profert inscriptionem: MARTI SIVE NVMITERNO || ACHILLES ET VLPPIA NICE || EIVS D. D. D. Eandem habent Murat. Corp. Inscr. 42, 5. et Orelli Collect. Ampliss. Inscr. Lat. tom. I. p. 279.

d. et quam perceperint Vulsiniensium Nortiam] Ita emendavi. Mendum libri Agobardini praeceperint ortum puto ex scripturae compendio pceperint. Subiectum verbi repetendum est ex superioribus. Verte: und von welcher Nortia der Vulsinienser haben sie vernommen?

e. deos decuriones cuiusque municipii] Ridiculi causa appellat decuriones, quorum ut decurionum concivium idemque oppidulum municipale cohabitantium honor intra muros suos determinatur.

f. privatas] Privatas appellat quas privas et proprias sibi Aegyptus alat.

g. consacrauerunt] De hac verbi forma cf. quae adnotavi supra ad cap. 7., et voc. detractatores.

h. quid conici potest] De indicativo hoc cf. adnot. ad libellum ad Marti. cap. 2.

i. Nam Serapis iste quidam olim Ioseph dictus fuit] V. Suid. s. v. *Σεραπίς.*, Rufin. Hist. Eccl. II, 23., Firm. Matern. De Err. Prof. Relig. cap. 13. Paulin. Nolan. Natal. S. Felicis XI, 166. Ex eo, inquit Rigaltius, quod apud Christianos Serapis figura fuit Iosephi et Iosephus figura Christi, in errorem inductus fuisse videtur Adrianus Aug. in Epist. quadam, ubi de Aegypto ad Servianum Cos. scripsit: „Illi qui Serapim colunt, Christiani sunt, et devoti sunt Serapi qui se Christi episcopos dicunt.“

10^k. A regina minus pudica ²⁷desideratus, sed quia non obatur, e contrario ab eadem delatus ²⁸a rege in carcerem

Illic somnia quibusdam non perperam ²⁹interpretatus vim sui ostendit. Interea rex quoque ³⁰somniat terribilia quae illi ³¹detractus quod convocatus erat ³²valuit exponere ³³lo-
experimenta de carcere¹ edocuit, somnium regi aperit: illos septem opimissimos, ³⁴diffluentes, totidem annorum ubertatnificare, posteriores aequae septem ³⁵enectos² subsequentium annorum inopiam praedicare. ³⁶Suadet itaque de reconden-
residiis in futuram famem de copia priore. Credidit rex: rerum et prudentem et sanctum semper ³⁷et necessarium it. Itaque ³⁸Pharao universae Aegypto et frumentandae³ et curandae eum praefecit. Hunc ³⁹Serapidem ex suggestu,
put eius ornatum⁴, vocaverunt; cuius suggestus ⁴⁰modialis
frumentationis eius memoriam ⁴¹obsignat, et curam frugum caput eius fuisse⁵ ipsis spicis, quibus per ambitum notatur,
l. Propterea et canem, ⁴²quem apud inferos deputant, sub

d. Aa. 27. desideratus, sed quia by. deside..... quia Aφ. et Aβ. Vo-
uia etiam Gothofredus deprehendit per curas secundas. deside..... ma a.
ge in carcerem datur Aφby. a rege..... datur (Aβ)b. 29. interpretatus
more. 30. somniat ego. somnia Aab. 31. detractus quod convocatus
detractus quos convocaverat Aab. 32. valuit Aa. voluit by. 33. lo-
perimenta ego. Iosef (Ioseph b.) expedimenta Aab. 34. diffluentes ego.
s Aab. 35. enectos ego. ineptos Aab. 36. Suadet itaque ego. Saepe
a. saepe itaque b. 37. et om. b. 38. farao Aa. 39. Serapitem Aa.
hali Gothofredus. 41. frumentationis eius memoriam γ. frumentationis
m (Aβ)ab. frumentationis.... memoriam Aφ. 42. obsignat, et curam b.
tus. obsignatura Aa. 43. quem apud inferos by. quem.... inferos Aβa.
eros Aφ. quem ad inferos Hildebrandus.

iebat in familia regis Aegyptiorum
Interim mirari hic subit sum-
hac de Iosepho historia refe-
ertulliani incogitantiam, toties
in sacrae scripturae et Iosephi
nem impingere. Ecce primum ait
n a fratribus venditum servisse in
regis Aegyptiorum Pharao, cum
a Potipharis familia servierit.
ait a regina minus pudica de-
n seu compellatum de stupro
n a rege in carcerem datum:
mpellatus ab uxore Potiphari.
t Iosephum expedimenta de car-
nisse: atqui e carcere accessi-
ductam sacra quoque scriptura
ar. Quarto ait Pharaonem ei
nam in matrimonium dedisse,
na filiam Potipharis ei in ma-
m dederit. (Gothofr.) Pares er-
misisit Arnobius in rebus Chri-
iraculis eius enarrandis. Et ipse
nus passim. Sic etiam Adv. Iud.

cap. 5 in historia Abelis et Caini a vul-
gata exorbitat.

l. experimenta de carcere] h. e. somnia
in carcere a se feliciter explicata.

m. enectos] Ita emendandum erat pro
ineptos quod liber praebet. Cf. Apolog.
cap. 14 „cum enecta et tabidosa et sca-
biosa quaeque mactatis.“

n. et frumentandae] h. e. frumentis
tota Aegypto colligendis.

o. ex suggestu, quo caput eius orna-
tum] Cumulum et acervum intellegere
videtur, quem Graeci σωρόν dicunt,
frumenti scilicet cumulum, modii figura
designatum. (Rigalt.) Alii Christianorum
scriptorum Serapim cum Iosepho con-
fundentium nomen derivant Σαρῖς ἀπο.
De modo illo Serapidis capiti superpo-
sito cf. Gerhard Antike Bildwerke p.
25 sqq.

p. super caput eius fuisse] h. e. ei
mandatam fuisse. Locutio ex sacris scri-
ptis repetita.

dextera eius dicaverunt, quod sub manu ⁴⁴eius compressa cura Aegyptiorum⁷. Et ⁴⁵Phariam^r adiungunt, quam ⁴⁶filiam regis ⁴⁷Pharao derivatio nominis esse demonstrat. Nam et tunc ⁴⁸Pharao inter cetera honorum et remunerationum filiam quoque in matrimonium ei dederat. Sed quia et feras et homines colere susceperant, ⁴⁹utramque faciem in unum Anubin contulerunt, in quo naturae ⁵⁰conditionisque suae potius argumenta videri ⁵¹posset consecrassse gens rixosa, ⁵²suis regibus recontrans^r, in extraneis deiecta, sane et gula et ⁵³spurcitia canina etiam ⁵⁴servi ipsa^r.

Cap. IX. Haec secundum tripertitam ¹dispositionem Varronis divinitatis aut notiora aut insigniora digessimus, ut ²possit iam videri satis responsum de physico genere, de poetico, de ³gentili. Sed quoniam omnis ⁴substitutio non iam ⁵philosophorum nec poetarum

44. eius compressa cura ego. eius compressatur A. eius ..... compressatur a. eius compressatus b. eius fames compressa tum Gothofredus. 45. fariam Aab. 46. filiam regis Aqby. filiam ..... Aβa. 47. farao Aa. 48. Pharao inter by. farao ..... Aa. 49. utramque faciem by. ut ..... ciem Aβa. utram ..... ciem Aq. 50. conditionisque suae (Aq)by. conditionis ..... Aβa. 51. possit b. possit Gothofredus. posse Aa. 52. suis regibus Aqby. suis reg ..... a. su ..... Aβ. 53. spurcitia canina γ. spurcitia ..... Aq. spurcitia ..... (Aβ)ab. 54. serva Gothofredus.

Cap. IX. 1. dispositionem Varronis divinitatis γ. dispositionem ..... nitatis Aq. dispositionem ..... divinitatis ab. 2. possit iam videri satis by. possit ..... satis Aa. 3. gentili. Sed ego. gentibus. Et Aab. 4. superstio Gothofredus. 5. philosophorum Aβ.

q. compressa cura Aegyptiorum.] Rigaltius correxit *compressatus Aegyptiorum* adnotans haec: „In promptu fuit emendatio *compressatus*. Nihil enim deesse mihi videtur, aut si quid derasum fuerit in extrema linea post dictionem *eius*, nihil aliud fuerit quam *esset* aut quid eiusmodi. *Compressatum* dicit Tertullianus pro venatione quae oppressura erat Aegyptum, ut habet Latina versio Genes. cap. 41. Sic in Scorpiace cap. 3 „Manus erat super illos in mula, et *compressati* sunt valde.“ Interim mihi praecipit mea emendatio *compressa cura*. Neque substantivi *compressatum* ab ullo sequioris aetatis scriptore usurpatum esse novi.

r. Phariam] Isim. Cf. Apolog. cap. 16., et interpr. ad Minuc. Felic. Octav. cap. 21.

s. suis regibus recontrans] Notum de Aegyptiis et Alexandrinis sua natura rixosis, seditiosis, genteque levi, pendula et ad omnia famae momenta volante, ut vocatur in epistola illa Adriani Imp. ad Servianum Cos., ubi de Serapide aliquam multa; quem cum a Christianis quoque et a Iudaeis cultum dicat, inde mihi suspicio, huius etiam Tertullianei loci argumento, Christianos cum Natio-

nibus ac nominatim Aegyptiis agentibus Aegyptiorum de Serapide *θεολογούμεν* ad veram religionem modis omnibus referre laborasse, sic ut Serapidem nunc modo cum Iosepho conferrent, quod supra factum Tertulliano, verum insuper ad verum illum deum et unicum, deum, inquam Abrahami, Isaaci, Iacobi, et per eos Iosephi reducerent. Atque ita de eo loco hactenus obscurissimo sentio; de quo alibi cum bono deo latino in Ecclesiasticis nostris. Denique Christianae *συγκαταβάσεως* et hoc argumentum fuerit: Unus idemque nobis et vobis deus, o Nationes, Serapis! nempe Iosephi deus. Quod factum accedit Paulino illi de deo agnosto. *Recontrans* pro recalitrans, refractaria, retroride; cui mox opponitur *deiecta*. Nempe Alexandrini regibus suis seu principibus saepe infecti; plena historia Augusta; etiam sub Severo et Caracalla. V. saltem Spartianum in Caracalla et Herodianum in Caracalla p. 549. (Gothofr.)

t. sane et gula et spurcitia canina etiam servi ipsa.] Sane etiam servi gula ipsa et spurcitia canina sua.

Cap. IX. a. substitutio] Mendaci deos nationes substituunt deo vero et unico.

populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, us occupata est, a quibus auctoritatem sibi extruxit, alia nobis ineunda est humani erroris latitudo^b, immo silva caecitatis, quae undique conceptis superstitionum seminibus vitii pueritatis obumbravit^d. Sed et Romanorum deos Varro^{7b} trifariam uisit in certos, incertos et electos^c. Tantam vanitatem! Quid erat illis cum incertis, si certos habebant? Nisi si Attico recipere voluerunt. Nam et Athenis ara est inscripta: SACRIS DEIS^f. Colit ergo quis quod ignorat? Tum si certos habebant, contenti esse debuerunt, nec electos desiderare. In quo^o inreligiosi deprehenduntur. Si enim dei ut¹¹ bulbi seliguntur^g,

ibias om. b. 7. vitii pueritatem b. vitiiis paritatem *Gothofredus*. vitiiis em Aa. 7b. trifariam disposuit in certos, incertos *Gothofredus*. bifariam in incertos Aab. 8. Attico stupori Aa. Atticos stupores b. Attico stupore dus. 9. certos habebant by. certo.....ant Aβa. certo...ebant Aαp. 10. si by. inreli..... Aa. 11. bulbi seliguntur b. *Gothofredus ex Augustino De VII, 1. vultis eliguntur Aa.*

iam nobis ineunda est erroris latitudo. De Idolol. cap 2. „Sed unumina criminum discedant in operum proprietates, remaneat idolo in eo quod ipsa est; sufficit inimicum deo nomen, tam loquax substantia criminis, quae tot rarrigit, tot venas diffundit, ut deo maxime materia suscepta sit, idcirco nobis praecavenda sit idolo latitudo.“

ra caedenda] Cf. adnot. ad De cap. 10.

ii pueritatem obumbravit.] Simiolog. cap. 7 de fama: „Exinde ces linguarum et aurium serpit, odici seminis vitium cetera rumoratur“ cett. cum quo loco cf. m Ad Nat. I, 7. Ceterum ad cabulum pueritas, quod Tertulliani est.

trifariam disposuit in certos, in-4 electos.] Ita correxi cum Gö-1, cuius verba adscribo: Immo 1, ut vel sequentia ostendant: 1e habebant,“ et mox: tum si abebant,“ item oppositio illa: 1e bifariam Romanorum deos re-1nus.“ Sed et expresse Augu-1e Civ. Dei VI, 3, cum de libris 1m Varronis agit (de quibus et 1er intellexit): „Hanc veluti pom-1quit, obsequiorum in tribus qui 1(sc. libris postremis). Dii ipsi 1r extremi, quibus iste univer-1sus impensus est: „in primo dii 1secundo incerti, in tertio e cum-

LLIANI OPP. ED. OEHLEA. TOM. I.

clis norissimo dii praecipui atque selecti.“ Tria vides deorum genera Varronem constituisse totidemque libris digessisse, certos, incertos, selectos. Proinde et hic locus ita restituendus: trifariam disposuit in certos, incertos, et electos.

f. IGNOTIS DEIS.] De hac ara v Pausan. I, 1, 4. Cf. Diog. Laert. I, 110. Acta Apost. XVII, 23. ibique Beza, Brodaeii Miscell. II, 2.

g. ut bulbi seliguntur] Hic est ille locus, cui Augustinus testimonium reddit de Civ. Dei VII, 1., et in quo simul Tertulliani ratiocinationem reprehendit. Nam et ipse pariter de diis istis selectis acturus illo libro septimo sermonem ita ingreditur: „Qua in re, inquit, non dico, quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si dii seliguntur ut bulbi, utique ceteri improbi iudicantur.“ Non hoc dico. Video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquid maius aut praestantius; sicut in militia cum tirones electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquod maius armorum. Et cum eliguntur in Ecclesia qui fiant praepositi, non utique ceteri reprobantur, cum omnes boni fideles electi merito nuncupentur. Eliguntur in aedificio lapides angulares, non reprobatis ceteris qui structurae partibus aliis deputantur. Eliguntur vnae ad vescendum, nec reprobamus alias quas reliquimas ad bibendum. Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quamobrem non ex hoc quod dii ex multis quidem selecti sunt vel is qui scripsit vel eorum

qui non ¹²seliguntur *improbi* pronuntiantur^h. Nos vero I Romanorum deos ¹³recognoscimus communes et proprii est quos cum omnibus habent et ¹⁴quos *ipsi* sunt communi numquid hi sunt publici et adventicii ¹⁵dicti? *Hoc enim* ai cent, adventiciorum ad fanum Carnae^k, publicorum in ¹⁶P

12. seligantur, improbi *Gothofredus*, ex *Augustino*. seliguntur, reprobi guntur ..... bi *Aa*. 13. recognoscimus *by*. recognosci ... *Aa*. 14. quos *Aq by*. quos ..... sunt *Apa*. 15. dicti? Hoc enim *by*. dicti? si quidem *Forschungen* p. 165. dicti ..... m *Apa*. dicti ..... im *Aq*. 16. Palatio; qu communes *by*. pa ..... quare communes *Aa*.

cultores vel dii ipsi vituperandi sunt, sed animadvertendum potius quinam isti sint et ad quam rem selecti videantur. Videt Augustinum bene prolixè exempla colligentem ut Tertullianum refutet; quem si defendere velim, etiam possim. Humana quippe exempla illa nequicquam urgent; divina enim conversatio longe alia. Nam si plures deos status (qui furor gentilis est) utique aequales, iam non aequales, si selecti quidam, fastigium divinitatis adsolatur fastidio humano. Immo et inter homines aequales non possis unum praeferre nisi alio posthabito: „Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest, nec ulla electio non reprobatione componitur; qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscepit despexit,“ ut Noster supra libro I, cap. 10. scribebat. Est et illud observandum, Augustinum usum codice horum librorum ab hoc diverso: nam pro his verbis, quae hic habentur *ut nullis* praefert ipse *ut bulbi*, quo etiam spectat, cum ait *facilius* haec Tertullianum scribere. (Gothofr.) Augustini reprehensio si diligentius examinetur, subtilior fortasse iudicabitur. Nam quod animadvertendum praecipit, quinam isti dii sint et ad quam rem selecti, facit hoc sane luculenter Septimius et Apologetico illo nobili et hisce ad Nationes libris. Sed hic merito ridet Varronianam deorum selectionem, cum dici deus non debeat, neque esse possit nisi qui sit solus omnipotens, aeternus, immensus, indefessus. Huic vero comitem si dederis aut vicarium, plane rem feceris superfluum atque inutilem, verum et divinitati prorsus indecoram. Hoc primum argumento Septimius noster deorum turbam profligat; mox et Varronem ex ea turba seligentem praecipuos inreligiosum esse dicit; hoc enim non sine reliquorum iniuria fecisse, quos esse quidem deos censurit, verum dignitate inferiores aut potestate. Hos igitur non tantam inofficiosi, verum et laesae di-

vinitatis querela agere, adversum nem de diis iudicare ausum, qui non sit nisi cui homo propitius quod sane est deos habere fungos: — „pratensibus optima Natura est, aliis male creditur ratiis. Quid autem aliud velle actis suis Varronem, nisi ele optimam esse numini natura male credi? Quod vero attinet: pla quae reprehensioni suae co dae adfert Augustinus, videndum veniant divinitati sive deo, cui est unicum esse et solum. Itaque litibus quidem eliguntur qui suntur fones, ex fidelibus qui sunt siti, ex lapidibus qui sunt a nec propterea tamen reliqui reprobati, qua nempe horum disciplina est, ut ordine ac distinguantur. At deum esse ipit *τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἧττον*.

h. improbi pronuntiantur.] edidit reprobi pro improbi, quogustino recepi. Illud fortasse v. Padic. cap. 19 „reproba terra.“ cap. 30 reprobi bovis.“ Scorpi 12 „Inter omnes enim reprobi. Cf. Onomast. Graeco-Lat. ap p. 130: „Reprobos, ἀδόκιμος.“ Dig. XIII, 3, 24 „reprobos nos i. communes et proprios] C rone. Serv. ad Vergil. Aen. V „Varro dicit deos alios esse qui certi et sempiterni sunt, alios mortales ex hominibus facti sunt his ipsis alios esse privatos, alii munes: privatos, quos unaquae colit, ut nos Fatnum, Thebanorum, Lacedaemonii Tyndareos munes, quos universi, ut C Pollucem, Liberum, Herculem.“ kel Prolegg. in Ovidii Fast. p et p. CXCVsq.

k. Carnae] De hac dea v. Saturn. I, 12. Hartung Relig. mer II, p. 128.

l. adventiciorum ad fanum

~~cum~~ communes ¹⁷dei quam in physico quam in mythico ~~comprehenduntur~~, actum est iam de istis. Speciebus de propriis iam libet. De Romanis stupeamus tertium illud genus in ²⁰deorum, propterea quod nulla gens alia tantum sibi tionis ²¹invenerit. Ceteros in duas species dirigimus, alios inibus assumptos, alios ²²modo alio conceptos. Igitur quoniam illis color suppetit consecrationis mortuorum, tanquam ita vitae, eandem et nos responsionem opponamus necesse minem ex his quoque tanti fuisse. Patrem diligentem non crediderunt, militem ²¹numquam gloriosum, lapide debilitus! Sed et proditor patriae Aeneas invenitur, tam Aeneas ntenor. Ac si hoc verum nolunt, ²⁷Aeneas certe patriam ite dereliquit socios, feminae Punicae ²⁸subiciendus, quae in Hasdrubalem Aeneae ²⁹timiditate miti supplicantem hosti comitata raptis secum filiis formam et patrem sibi habere fugam sapit, sed in ignes ³¹ardentis Carthaginis ut in am-patriae pereuntis incubuit. Pius Aeneas ob unicum puerum apitum senem Priamo et Astyanacte destitutis? Atquin Romanis ³²defestandus, qui pro salute principum et domus e-versus liberos et coniuges et ³³omne pignus suum deierant.

nam in ego. dei quam Aab. 18. comprehendantur, actum by. com-ur. Actum Aa. 19. dicere iam libet. De ego. dicere attinet. De Gotho-dicere..... et. De Aab. 20. deorum, propterea Hildebrandus. deorum..... deorum..... se? eo a. deorum..... e eo b. deorum nexuisse, eo γ. nexuisse vestigia deprehendisse sibi visus erat Gothofredus. 21. invenerit. n duas γ. invenerit..... duas Aab. invenerit. Igitur in duas Hildebrandus.) alio conceptos ego. in..... s Aβ. in.. conceptos a. inde conceptos 23. Aeneas b. Gothofredus. aenea Aa. 24. numquam Aβ. 25. vol- . 26. volnus Aab. 27. Aeneas b. aenea Aa. 28. flagrant ab. fra- In seqq. Aβ. habet dereliquit. 29. timiditate miti ego. timiditate b. us. timiditatem (timiditate Aβ.) his Aa. 30. comitata b. Gothofredus. Aa. 31. ardentis b. ardentis Aa. 32. detestandus by. detestan... Aa.) pignus by. o.... pignus Aa.

in Palatio.] De hoc loco dis-ibrosch Forschungen cett. p. 90. et contra eum Merkel in ad Ovid. Fast. p. CXCIV sq. am in physico quam in my-adnot. ad De Idol. cap. 4. stitium deorum] Hostiles dei aina victarum urbium et pro- . V. Apolog. cap. 25. Ad Natl. linuc. Felix Octav. cap. 25. de debilitatum.] Homer. Il. V,

as] Liber Agobardi Aenea, quae ri forma retinenda esset, nisi instanter scriberet Tertullianus.

V. Charis. I, p. 50. Cf. Quinctil. Instit. Orat. I, 9.

q. feminae Punicae] V. supra libro I, cap. 18.

r. timiditate miti] Ita restitui pro eo quod liber Agobardi praebet vitiose ti-miditatem his. Cum vocabulo timiditate litera prima accrevisset vocabuli miti, sequentis vocabuli supplicantem prima re-duplicata alterum s accresceret praecedenti, facilis fuit corruptela in his.

s. formam et patrem] h. e. pulchri-tudinem et generis nobilitatem.

t. pignus] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 12. De re adscribo Gothofredi ad-

³⁴Consecrant filium Veneris, et hoc ³⁵Volcanus sciens patitur et Iuno concedit. ³⁶Filii si pietate parentum in caelo sedent, cur non potius Argivi iuvenes dei habiti, quod matrem, ne in sacris ³⁷piaculum committeret, plus quam humano more iugales provexerunt? Cur non magis dea, quae magis pia, illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis ³⁸educatrix? Quid aliud Aeneae gloriosum, nisi quod proelio Laurentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito more quasi desertor e proelio fugerit. Romulus aequae post mortem deus. Si quia urbem ³⁹condidit? Cur non alii usque in feminas urbium auctores? Sane Romulus et fratrem interfecit et alienas virgines dolo rapuit. Ideo deus, ideo ⁴⁰Quirinus est, quia tunc parentibus ⁴¹quiritatum est per illum. Quid ⁴²Sterculus meruit ad divinitatem? Si agros stercoribus iuvando diligens fuit, plus fimi ⁴³Augias conferebat. Si Faunus Pici filius in ius agitabatur mente ictus, curari eum magis quam consecrari decebat. Si Fauni filia pudicitia praecellebat, ut ne conversaretur quidem inter viros, aut barbaria aut conscientia deformitatis aut ⁴⁴rubore insaniae paternae, quanto dignior Bona Dea Penelopa, quae inter tot vilissimos amatores diversata obsessam castitatem

34. Consecrant ego. Consecrat Aab. 35. Volcanus sciens patitur by. Volcanus scien...titor Aa. 36. Filii si pietate parentum ego. Si veredi parentum b. sibi sede parem Gothofredus. Si hisepete parentum Aβ. sibi septe parentum Aγ. 37. piculum A. 38. educatrix by. educ..... Aa. 39. condidit? Cur non alii ego. condidit..... alii Aa. condidit; et alii by. 40. Quirinus est, quia tunc by. Quirinus..... tunc Aa. 41. quiritatum b. Gothofredus. queritatum Aa. 42. Sterculus Ab. Sterculinus a. 43. Augeas Aβa. 44. ruborae A.

notata: Huc pertinet illud quod de Caligula memorat Sueton. cap. 15 „De sororibus auctor fuit, ut omnibus sacramentis adiiceretur: Neque me liberosque meos cariores habeo quam Caium et sorores eius.“ Arrianus I. 14 „τῷ θεῷ ἔδει καὶ ἡμᾶς ὀμνῆναι ὄρκον οἷον οἱ στρατιῶται τῷ Καίσαρι, ἀλλὰ ἐκείνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὀμνῆσαι πάντων προτιμήσειν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν.“ Eodem respexit Noster de Corona cap. 11 „Credimusne humanum sacramentum divino superduci licere, et in alium dominum respondere post Christum, et deierare patrem ac matrem et omnem proximum, quos et lex honorari praecepit?“

u. Filii si pietate] Ita emendandum erat. Liber Agobardi vitiose si bisepte aut sibi septe. Vocabula Filii si latent in si bise, vox pietate in compendio scripturae pte.

v. Argivi iuvenes] Cleobis et Biton. V. Herodot. I, 31. Pausan. II, 20. Stob.

Serm. 169. Cic. Tusc. I, 47. Valer. Max. V, 4, 4. ext. Serv. et Philarg. ad Vergil. Georg. III, 532.

w. illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis educatrix?] Perus, Cimonis filiae, nobilissimum hoc pietatis facinus refert Valer. Maxim. V, 4, 1. ext

x. Sterculus] De hoc cf. Apolog. cap. 25.

y. in ius agitabatur mente ictus] Contra ius fasque. (Rigalt.) Fabulae huius nemo, quod sciam, praeter Tertullianum meminit.

z. Si Fauni filia pudicitia praecellebat] Bona dea. V. Serv. ad Vergil. Aen. VIII, 314. Macrobi. Sat. I, 12. Cic. de Harusp. Resp. cap. 17. Varro apud Lactant. I, 22, 9. Ovid. Fast. V, 148. Plut. Quaest. Rom. 20. Dio Cass. XXXVII, 45. Interpr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 36. et V, 18, ad Iuvenal. Sat. VI, 429. Merkel Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CCIV. Hartung Relig. der Römer II, 191.

proxit? Est et Sanctus²² propter hospitalitatem a rege sanum consecutus: potuit et Vlixes de humanissimo⁴⁴ Alcinoe amplius deum vobis contulisse.

! foediora festino. Non puduit auctores vestros de ¹Larentiam¹ facere². Scortum haec ³meritorium fuit, sive dum R^onutrix et ideo lupa quia scortum, sive dum Herculis amica iam mortui Herculis, id est iam dei. Nam ferunt aedituum olum forte ⁵in aede calculis ⁶ludentem ut sibi ⁷conclusorem, non habebat, repraesentaret, una manu Herculis nomine, alia persona lulum inisse, si ipse vicisset, coenulam ⁸et scortum ⁹stipibus Herculis sumeret, si vero Hercules, id est matera, eadem Herculi exhiberet. Vicit manus Herculis. Id ¹¹potuit duodecim titulis eius adscribi. Aedituus coenam ¹²dependit, scortum Larentinam conducit; coenat ignis, ¹³qui ipsius Herculis ¹⁴corpus¹⁵, et omnia ara consumpsit. Larentiae sola ¹⁵dormit et mulier de ¹⁶lenonio ludo iactitat se ¹⁷Herculi functam¹⁸, et ¹⁸potuit, dum animo contemplatur, pati. Eam de aede ¹⁹progredientem mane primo quidam cens, tertius quod aiunt Hercules²⁰, concupiscit, ad ²¹se in-

Cap. X.

io Aa.

X. 1. Larentina by. Laren... a Aq. Laren... Aβa. 2. meritorium b. a Aa. 3. nutrix et ideo ab. nutrix... eo Aq. et Aβ. 4. etiam a. 5. calculis by. in ae calculis Aa. 6. ludentem ab. ludentem Aq. et Aβ. 7. conclusorem b. Gothofredus. conclusorem Aa. 8. et scortulum Aβ. et Aqby. m a. 9. stipibus ego. stipibus Aab. a... Aβ. 11. odecim ab. potuit... ecim Aβ. et Aq. 12. dependit, scortum (Aq)by. ....m Aβa. 13. qui solvit ego. qui sol et Aab. quia Sol et Gothofredus. 15. et omnia ego. comes. Omnia γ. co.....mnia Aab. 15. dormit, et 16. dormit, mulier γ. dormit..... Aab. 16. lenonis a., sed corr. in Er-7. Hercules Aa. 18. potuit, dum animo by. po..... animo Aa. 19. prom Aqby. progredi..... Aβa. 20. adulescens Aa. adolescens b. 21. Illa obsequitur, memor commodo fore id ego. se compellat: Larentia r, nempe id γ. se.....id Aab.

ere] Nos: auf zarte weise.
ictus] De Sancto vel Sancto (cf. de Civ. Dei XVIII. 19.) v. n. VI, 213 sqq. Liv. VIII, 20. Sil. Ital. VIII, 422 sqq. Pro-9, 71 sqq. Orelli Coll. Ampl. n. vol. I, p. 302. n. 1547 et Merkel Proleg. ad Ovid. Fast. sq. Hartung Relig. der Römer p. 44. De rege Plotio tacet

a. palam facere.] Sic iterum 13 „De quo poetica sic lulluomodo, quando de fugitivo factum“ ceu.
a ferunt aedituum eius] Fabulant Macrob. Saturn. I, 10.

Plat. Quaest. Rom. 35. Augustin. de Civ. Dei VI, 7.

c. qui solvit ipsius Herculis corpus] Cum rogum conscendisset. Gothofredus scribens quia Sol et ipsius Herculis comes adnotat: De comitibus deorum iam supra cap. 7. Porro notum ex Macrobio quoque Saturn. I, 20. Herculem eundem cum Sole.

d. se somniis Herculi functam] h. e. se morigeratam esse Herculi. Fungi alicui proprie est accommodari, satisfacere vel apparere. Cf. Apolog. cap. 9. Dirksen Manuale s. v. p. 396.

e. tertius quod aiunt Hercules] Primus Hercules erat cum quo sibi visa coire vel certe iactitabat Larentina, alter

vitat. Illa obsequitur, memor commodo fore id dictum sibi ab Hercule, utique impetrat, ut legitimo connubio commisceantur¹ (non enim impune licuit cum dei scorto rem habuisse); contra heredem quoque scribit. Mox illa prope mortem populo Romano legavit quem per Herculem fuerat insecuta agrum satis amplum. Hinc quaesivit divinitatem et filiabus suis, quas et ipsas heredes instituere debuit divina Larentina. Romanorum numina dignitate eius aucta. Nempe sola de tot uxoribus Herculis cara, sola enim dives, longeque adeo felicior Cerere, quae mortuo placuit. Tot exemplis et nominibus apud vos quis non deus affirmari potuit? Quis denique Antinoo^h controversiam divinitatis agitavit? Quo decorior Ganymedes aut carior suo amatori? Patet apud vos mortuis caelum. Viam ab inferis ad astra subigitis. Passim scorta ascendunt, ne multum putetis vos praestare regibus vestris.

Cap. XI. ¹Nec estis contenti eos deos asseverare qui visi retro, auditi

22. utique impetrat, ut legitimo connubio commisceantur ego. utique et legitimo connubio commisceantur γ. utique ..... centaur (centaur ab., sed in a. est corr. centaur in Erratis) Aab. 23. licuit cum dei scorto rem habuisse; contra heredem ego. licuisset lupari. Inde Larentinam et heredem γ. licui ..... dem Aab. 24. prope mortem populo Romano legavit quem per ego. prope mortem populo Romano reliquit quae per γ. prop ..... per Aab. Pro Herculem in Aq. est herculaem. 25. agrum satis amplum. Hinc quaesivit divinitatem ego. agrum Turacem, Semurinum, Lutirium, Solinium. Hinc quaesivit divinitatem γ. agrum ..... divinitatem Aab. 26. et ego. ut Aab. 27. heredes instituere debuit. Divina γ. h ..... divina (dinn a ab.) Aab. 27 b. dignitate eius aucta. Nempe sola de γ. digni ..... lade Aa. digni ..... sola de b. 28. dives longeque adeo felicior γ. dives ..... or Aab. 29. nominibus apud vos quis ego. votis totius populi quis γ. uo ..... quis Aab. 30. controversiam divinitatis by. contron ..... nitatis Aab. 31. Quo ego. quod Aab. 32. amatori? Patet Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 13. p. 136. amatori? Igitur γ. amatori ..... Aab. 33. Passim scorta ego. Passim alii ita γ. Passim ita catamiti Havercamp. l. l. Pass ..... ta Aab. Pro subigitis Havercampus vult subigitur.

Cap. XI. 1. Nec estis contenti Hildebrandus. Nec ..... contenti Aq., et ille Gothofredus quoque edi voluerat. Non contenti ab. No. contenti Aβ. Nec Romani contenti γ.

aeditus Herculis, si forte, vicibus functus. Ceterum hic respici puto notum illud Graecorum ἄλλος οὐτός Ἡρακλῆς. Quamquam hoc „ἐπὶ τῶν ἰσχυρῶν καὶ παραταῶν“ interpretatur Diogenianus I, 63. Cf. Paroemiogr. Gr. Gaisfordii p. 6, 46. p. 161, 63., ubi citantur Plat. Thea. tom. I, p. 14. Eustath. ad II. V, p. 589, 41. Adde M. Terentii Varronis Sat. Menipp. Reliqu. ed. Oehler p. 93 sq.

f. impetrat ut legitimo connubio commisceantur] Macrob. Saturn. I, 10 „victore itaque Hercule illam Accam Larentiam, per id tempus nobilissimum scortum, intra sedem inclusisse cum coena, eamque postero die distulisse rumorem, quod post concubitum dei accepisset munus, nec commodum primae

occasionis, cum domum se reciperet, offerendae aspernaretur. Evenisse itaque ut egressa templo mox a Carutio capto eius pulchritudine compelleretur, cuius voluntatem secuta assumptaque nuptiis post obitum viri omnium bonorum eius facta compos, cum decederet, populum Romanum nuncupavit heredem“ cell.

g. Cerere, quae mortuo placuit.] Proserpina, quae Platoni, mortuorum regum placuit. Erat cum rescribendam videretur Hebe, quae mortuo (sc. Herculi) placuit. Interim retinui vulgatam.

h. Antinoo] Cf. Apolog. cap. 13.

i. aut carior suo amatori?] Nihil curat religio vestra, utrum aliquis deus sit factus per Iovem, an per hominem, dummodo sit exoletus uterque.

statique ²sunt, quorum effigies descriptae, negotia digesta, ia ³propagata, ⁴umbras nescio quas incorporales, inanimales, una de rebus ⁵efflagitant caelo et sanciant, dividentes omnem hominis singulis ⁶potestatibus ab ipso quidem uteri. con- ut sit deus ⁷Consevius quidam, qui consationibus concubi- praesit, et ⁸Fluviona^b, quae infantem in ⁹utero retineat, itumnus et Sentinus^a, per quem viviscat infans et ¹⁰sentiat n, dehinc Diespiter^d, qui puerum perducit ad partum. Cum ¹¹um pariebant, et Candelifera, quoniam ad candelae lumina ¹²nt, et ¹³quae aliae deae sunt ab officiis partus dictae. ¹⁴esse natos adiuvandi Postvertae, recte natos Prosae Carmentis provinciam voluerunt¹. Deus est dictus et ab effatu ¹⁵Fari-

quorum by. sunt..... Aa. 3. propagate A. 4. umbras nescio quas b. aliquas γ. umbr..... quas (quasi a., sed corr. in Erratis) Aa. 5. efflagi- lo et ego. efflagitant deosque by. efflagitant..... Aa. Pro nomina Gotho- uli numina. 6. potestatibus ab ipso by. potestat..... so Aa. Pro uteri t uteris. 7. Consevius quidam, qui consationibus Aβab. conse..... nibus β. Fluviona (Aγ.). Fluvionia (Aβ)ab. 9. utero retineat ego. utero reti- utero nutria Merkel. Prolegg. ad Ovidii Fasti. p. CLXXXVI. utero..... Aab. ist primum γ. sentiat..... (Aβ)ab. sentiat..... Aγ. 11. primum pa- prin (prim Aγ.)..... Aab. 12. quae aliae deae sunt ab officiis par- quae alios parturientiam praeesse nixibus γ. quae..... us (ns β. 13. Perversae natos adiuvandi Postvertae, recte natos ego. Perverse nta Postvertae, recto Varro γ. Perverse natos (Perversae natos Aβ. Per- natos Aγ.)..... ro (to b.) Aab. 14. provinciam voluerunt. Deus est ego. provinciam quoque scribit, et γ. provin..... et Aγ. pro- ..... et (Aβ)ab. 15. Farinus Gothofredus. Farmus (Aγ Aβ)ab.

X] a. Consevius quidam] Ma-
tarn. I, 9. Cf. Augustin. de Civ.
9.
rionia] Fest. p. 69: „Fluoniam
mulieres colebant, quod eam
s fluorem in conceptu retinere
l.“ Cf. Augustin. de Civ. Dei
Martian. Cap. II, 149. (Kopp.),
Adv. Nat. III, 30 et ibi Hildebr.
numnus et Sentinus] August. de
VII, 2 et 3.
spiter] Augustin. de Civ. Dei

quae aliae deae sunt ab officiis
dictae.] De Anima cap. 37 „su-
Romana deam fluxit Alemonam,
2 utero fetus, et Nonam et De-
a sollicitioribus mensibus, et
3 quae partum gubernet, et Lu-
quae prodeat in lucem.“ Cf.
A. III, 16. Augustinus de Civ.
11 „ipse sit nomine Liberi vi-
feminibus, et nomine Liberae
im. Ipse sit Diespiter, qui par-
ducit ad diem. Ipse sit dea
nam praefecerant menstruis fe-

minarum. Ipse Lucina, quae a parturi-
entibus invocetur. Ipse opem fert na-
scentibus, excipiens eos sinu terrae et
vocetur Opis.“ Varro apud Nonium p. 57.
Merc. „Enixae dicuntur feminae nitendi,
hoc est conandi et dolendi labore per-
functae a Nixis, quae religionum genera
parientibus praesunt.“ Festus s. v. „Nixi
Dii appellantur tria signa in Capitolio
ante cellam Minervae, genibus nixa, velut
praesidentes parturientium nixibus.“, ad
quae verba v. interpr. Cf. interpr. ad
Ovid. Metam. IX, 294 Adr. Turnebi Ad-
vers. XXIX, 19.

f. Carmentis esse provinciam volue-
runt.] Gell. N. A. XVI, 16 „Esse autem
pueros in utero Varro dicit capite in-
fimo nisos sursum pedibus elatis, non
ut hominis natura est, sed ut arboris.
Nam pedes cruraque arboris appellant
ramos, caput stirpem et caudicem.
Quando igitur, inquit, contra naturam
forte conversi in pedes brachiis ple-
rumque ductis retineri solent aegrius-
que tunc mulieres emittunt, huius peri-
culi deprecandi gratia arae statuae sunt

nus⁶ et alii a ¹⁰loquendo Locutius^h. Adest oculum gravem ad cavendum ¹⁷sumministratque quietem Cuninaⁱ. Est educatrix et ¹⁸Levana et una ¹⁹Rumina^k. ²⁰Mirum infantum sordibus eluendis deos non esse provisos. Exinde et primi cibi ²¹sumendi potionisque capiendae Potina et Edula^l, et statuendi infantis ²²Statina^m.

16. loquendo Locutius. Adest oculum gravem ego. loquendo Locutius: sed et Veioverem γ . lo..... uem Aab. 17. sumministratque quietem Cunina. Est educatrix ego. sumministrat. Est et Cunina cuniarum tutrix γ . sumministrat..... rix Aab. 18. Levana Gothofredus. Albana Aab. 19. Rumina Gothofredus. Runcinia Aab. 20. Mirum infantum sordibus eluendis deos non γ . Mirum..... non Aab. 21. sumendi potionisque capiendae Potina ego. sumendi et potionis ministrandae Potina γ . sum (sumi Aq.)..... Potina Aab. 22. Statina. Adeundi Adeona, ab abeundo ego. Statilina, ab adeundo et abeundo Adeona et γ . Sta..... do Aab.

Romae duabus Carmentibus, quarum altera *Postverta* cognominata est, *Prorsa* altera, recti perversique partus et potestate et nomine." Cf. Macrob. Sat. I, 7, qui appellat *Porrinam* sive *Antevortam* et *Postvortam*, Augustin. de Civ. Dei IV, 11. Ovid. Fast. I, 633 sqq., Charis. II. p. 190 sq. ed. Putsch., Orelli Coll. Ampl. Inscr. Lat. I, p. 288. n. 1415., Merkel Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CCX sq., Böttiger Kl. Schriften I, p. 89 sq. (adn.), Hartung Relig. der Römer II, p. 199.

g. Farinus] *Fabulinus* audit Varroni ap. Non. p. 532. Merc. „ali Statilino et Statano, quorum nomina habent scripta pontifices. Sic cum primo fari incipient, sacrificabant divo *Fabulino*."

h. Locutius.] De hoc deo v. Varro ap. Gell. N. A. XVI, 17. et interpr. ad Cic. de Divin. I, 45 et II, 32., ad Arnob. Adv. Nat. I, 28. Cf. Hartung Relig. der Römer II, p. 184.

i. sumministratque quietem Cunina.] Pro quietem possis et tutelam aut tutamen. De Cunina Lactant. Inst. Div. I, 20 „et Cunina quae infantes in cunis tuetur et fascinum submovet." Cf. Augustin. de Civ. Dei IV, 11.

k. Levana et una Rumina.] August. de Civ. Dei IV, 11 „Ipse levet de terra et vocetur dea *Levana*, ipse cunas tneatur et vocetur dea *Cunina* — —. In diva *Rumina* mammam parvulo immulgeat, quia rumam veteres dixerunt mammam." Cf. Varro ap. Non. p. 167. Merc. Runcinae deae vel Runcinae, cuius pro Rumina locum facit liber Agobardi, provincia prorsus est aliena. August. de Civ. Dei IV, 8 „praefecerunt — — cum runcantur (sc. frumenta), id est a terra auferuntur, deam Runcinam."

l. Potina et Edula] Augustin. de Civ.

Dei IV, 11 „In diva *Potina* potionem ministret, in diva *Educa* (pars coll. *Educa*) escam praebet." Id. IV, 36 „sine *Educa* et *Potica* escam potumque sumpserunt." Id. IV, 9 „Si duas quam nutrices adhiberet infanti, quarum una nihil nisi escam, altera nihil nisi potum daret, sicut isti ad hoc duas adhibuerunt deas *Educam* et *Potiam*" cett. Donat. in Terent. Phorm. I, 1, 11 „Apud Varronem legitur initiari pueros *Educae* et *Poticae* et *Cubae*, divae edendi et potandi et cubandi, ut primum a lacte et cunis transferuntur." Varro ap. Non. p. 108. Merc. „cum pro cibo et potione initiarent pueros, sacrificabatur ab edulibus *Aedusae* (vulg. *Educa*) a potina (al. *potione*) *Pontinae* (vulg. *Potinae*) nutrici (al. *nutrices*)." Arnob. Adv. Nat. III, 25 „*Vicia* et *Potua* (liber Paris. *Vita* et *Potua*) sanctissimae *vicia* potuique praesunt," ad quae verba monui cum Meursio rescribendum esse *Vicia* et *Pota*. Nullam enim fidem habere potest locus interpolatus Cic. de Leg. II, 11, ubi nomina harum apud deorum vincendo et potiundo derivantur. Neque ex Livii II, 7. (ubi cf. Drakenh. adn.) aut Plutarchi Valer. Poplic. cap. 18. verbis ullo modo potest evinci bellae deas fuisse *Vicam* et *Potam* sive *Viam* *Potam*, ut fere appellantur, quippe erant uno sacello iunctae adeoque tanquam in unum numen conflatae. Immo aut eadem atque illae, quae apud alios passim *Edusa*, *Educa*, *Edula* et *Potina*, *Potua*, *Potica* dicuntur, atque hinc explicandus est etiam iocus Senecae Apocolocynt. p. 960 (p. 826. ed. Lips.), ubi *Diespiter* *Vicae* *Potae* filius appellatur.

m. Statina.] Tertull. De Anima cap. 39 „dum prima etiam constitatio in

i *Adeona*, ab *abeundo* *Abeona* ²² est. *Domiducam* ^a et ha-
et deam *Mentem*, quae faciat mentem bonam aequae et ma-
em voluntatis *Volumnum* ²⁵ *Voletamque*. *Habent et Paventi-*
avoris, ²⁶ *spei Veniliam* ^r, voluptatis ²⁷ *Volupiam*, *praestantiae*
iam, aequae ab actu *Peragenorem* ^r, a consiliis ²⁸ *Consum*,
m novorum togatorum, ²⁹ *virorum iam Fortuna* ³⁰ *Barbata*.
nuptialibus *disseram*, *Afferenda* ^t est ab *afferendis* dotibus

90. et *Aab*. 24. et deam *Mentem*, quae faciat mentem bonam aequae
m, et bonam *Mentem* bonae, malae *γ*. eadem ..... *Aab*. 25. Vo-
Habent et *Paventinam ego*. *Voletam*; habent et *Paventinam γ*. *Voletam*
nam *Aab*. 26. *spei Veniliam by*. *speive. neleiam Aa*. 27. *Volupiam*,
ae *γ*. *Merkel*. l. l. *Volupiam* ..... *ntiae Aab*. 28. *Consum*, *Iuventam by*.
ventam Aa. 29. *virorum b. Gothofredus*. *vivorum Aa*. 30. *Barbata*.
nptialibus ego. *Barbata*. Et de *nuptialibus γ*. *barbata* ..... *nuptialibus*
barbata ..... *nptialibus Aq*.

ter terram. *Statinae* deae (sta-
te *liber Agob*. statim *Aeadae*
sacrum est." Masculum nu-
ert ex *Varrone* *Augustinus* de
IV, 21 „commendare — —
ino stantes, deae *Adeonae* *ade-*
onae *abeuntes*." Cf. Id. VII, 3.
huc pertinet *Nonius* p. 532.
atiliunum et *Statanum* et *Fabo-*
esides deos *Varro* *Cato* vel de
ducandis puerilitatis affirmat:
no et *Statilino* quorum nomina
ripta pontifices. Sic cum primo
iebant, sacrificabant divo *Fa-*

iducam] *Augustin*. de *Civ. Dei*
onit autem *Iuno*, quia *Iter-*
et *Domiduca*." Cf. Id. VI, 9.
II, p. 37.

a *Mentem*, quae faciat mentem
aeque et malam] *Augustin*. de
IV, 21 „commendare — —
i, ut bonam haberent mentem."
} „Ibidem posuerunt et *Men-*
i, quae faciat pueris bonam
Cf. *Ovid*. *Fast*. VI, 245. *Liv*.
. *Plat*. de *Fortit. Rom*. cap. 5.
id. ap. *Orelli* *Coll. Ampl. Inscr*.
II, p. 392., et Id. *ibid*. tom.
1818 sq.

nam *Voletamque*. *Habent et*
n] *Pro Voleta* *August*. de *Civ*.
I. appellat *Volumnam*, et pro
deam *Paventiam*.

Veniliam] *August*. de *Civ. Dei*
De-pavore infantum *Paventia*
r, de spe quae venit *Venilia*,
de *Volupta*, de actu *Agenoria*."
id. VII, 22. *Vet. Schol. Maii*

ad *Vergil*. *Aen*. X, 76. (p. 103. ed. *Keil*):
„Deam *Veniliam* alii *Venerem*, quod in
mari nata sit, alii *nympham*, quam *Graeci*
Βουνηννη vocat *Varro* *Rerum Divina-*
rum XIII. de *dis* certis spes cum *con-*
ciliata non frustra esset et evenisset
credere .....

r. voluptatis *Volupiam*, *praestantiae*
Praestitiam, aequae ab actu *Peragenorem*]
Deae *Voluptiae* mentio fit in antiquis *Kal-*
endariis ap. *Orelli* *Ampl. Coll. Inscr*.
Lat. vol. II, p. 410. et apud *Augustin*.
de *Civ. Dei* IV, 11., cuius verba supra
adscripsi. Deam *Praestitiam* *Arnob*. *Adv*.
Nat. IV, 3 dicit *Praestanam*, et pro ma-
sculo *Peragenore* *August*. de *Civ. Dei*
IV, 11. habet feminam *Agenoriam*.

s. *Fortuna Barbata*.] *August*. de *Civ*.
Dei IV, 11 „Ipse sit et deus *Consus* praeb-
endo consilia, et dea *Sentia* sententias
inspirando, ipse dea *Iuventus* quae post
praetextam excipiat *iuvenilis* actatis ex-
ordia, ipse sit *Fortuna Barbata* quae
adultos barba induit quos honorare vo-
luerit." Cf. *Orell*. *Coll. Ampl. Inscr*.
Lat. vol. I, p. 324. n. 1742. et vol. II,
p. 388. De deo *Conso* v. *Serv*. ad *Verg*.
Aen. VIII, 636., *Schol*. in *Cic. Verr*. I, 10.
p. 142. ed. *Orell*., *Plat*. *Quaest. Rom*.
cap. 14., *Dion*. *Halic*. II, 30 sq., *Tertull*.
de *Spectac*. cap. 5. *Fest*. s. v. *Consualia*,
Orell. *Coll. Ampl. vol. II*, p. 410., *Kopp*
ad *Mart*. *Cap*. I, 55. p. 100., *Creuzer*
Symb. II, 608 sq. *Hartung* *Relig. der*
Römer II, p. 87 sq.

t. *Afferenda*] *Aliqua Deferunda*, sed
diversa ab hac *Afferenda*, memoratur in
fragm. *Act. Fratr. Arval*. tab. XXXII,
p. CXLV ed. *Marin*., *culus* adnot. v.
p. 380.

³¹ordinata, sed sunt, proh pudor! et Mutanus et Tutunus^a Pertunda^v et Subigus et ³³Prema dea et Perfica^w. Percite pudentes! ³¹Luctantibus sponsis nemo ³³intervenit. *Ipsi*, votum est, foris gaudentes erubescunt^x.

Cap. XII. Et ¹quonam usque ²deos *adam*, quia disserendum qual receperitis? Quantum vobis ³erubescendum? Rideam vⁱ an exprobrem caecitatem est ⁴admodum *incertum*. Nam qu et quos utique producam? maiores an et ⁵minores? veteres ⁶novicios? mares an et feminas? caelibes an et ⁷lecto i artifices an et inertes? rusticos an et urbanos? cives an et grinos? Tot enim familiae, tot nationes census bona fide runt, ut dispici et distingui describique non possint. ⁸At diffusa res est, tanto ⁹substringenda nobis erit^b, et ideo ista specie unum tuemur propositum demonstrandi illos om mines fuisse (non quidem ut cognoscatis, nam quasi ¹⁰obliti

31. ordinata, sed sunt, proh pudor ego. ordinata. Proh pudor γ . or dor ($A\beta$)b. ordinata ..... dor $A\gamma$. ordinata ..... dor a. Pro dotibus ia tibus. 32. dea Pertunda b. et Devertunda a. et devertunde $A\gamma$. et tunde $A\beta$. 33. Prema dea et Perfica ego. Prema ..... by. Praemat... praemlt' $A\gamma$. Prema. Humano pudori *Havercamp. ad Tertulliani Apolog pag. 302.* 34. luctantibus b. *Gothofredus.* luptantibus Aa. 35. intervi quorum ego. interveniat nisi quorum γ . intervenit ..... quorum Aab.

Cap. XII. 1. quonam b. *Gothofredus.* quoniam (qm $A\beta$.) Aa. 2. deo ego. deos recensemus γ . deos ..... $A\gamma A\beta$. deos ..... a. 3. erubescen erubes ..... Aab. 4. admodum incertum. Nam by. admodum ..... nam Aa. res? veteres ab. mi ..... teres $A\gamma$. et $A\beta$. 6. novicios A. 7. lecto iunct legibus innocos γ . le ..... Aab. 7b. peregrinos ab. pe ..... $A\gamma$. et $A\beta$ ego. ut Aab. 9. substringenda A. 10. obliti ego. oblita Aab.

u. Mutanus et Tutunus] *Conficta de Meo et Tuo* inter venereos amplexus vocabula. (Rigalt.) Cf. *Apolog.* cap. 25. *Arnob. Adv. Nat.* IV, 11. cum interpr., *Hartung l. l.* II, p. 259.

v. Pertunda] *Arnob. Adv. Nat.* IV, 7 „*Etiame Pertunda*, quae in cubiculis praesto est virginalem scrobem effodientibus maritis“ Cf. *Id.* IV, 11. *Augustin. de Civ. Dei* VI, 9.

w. Subigus et Prema dea et Perfica.] *August. de Civ. Dei* VI, 9 „Et certe si adest Virginensis dea, ut virgini zona solvatur, si adest deus *Subigus*, ut virgo subigatur, si adest dea *Prema*, ut subacta, ne se commoveat, prematur, dea *Pertunda* ibi quid facit? Erubescat, eat foras, agat aliquid et maritus. Valde inhonestum est, ut quod vocatur illa, impleat quisquam nisi ille. Sed forte ideo toleratur, quia dea dicitur esse, non deus. Nam si masculus crederetur et *Pertundus* vocaretur, maius contra

eum pro uxoris pudicitia posset auxilium quam Foeta contum.“ *Deam Perficam* denique 1 *Arnobio Adv. Nat.* IV, 7 „*Etiame* *Perfca* una est e populo numino obscenas illas et luteas volu exitum perficit dulcedine inoffi cedere.“, ad quae verba citat II, 1115. *Martial. Epigr.* III, 79 ad *Script. Hist.* Aug. II, p. 18

x. foris gaudentes erubescunt quorum prae libidinis prurigi est intervenire luctantibus spons bescentes remanent et foris ga

Cap. XII. Concordat *Apologetici* a. bona fide] Cf. adnot. ad *lib.* b. tanto substringenda nobis ellipsi comparativi *magis* cf. ad *Animae* cap. 2.

c. obliti agitis] Cf. *Apolog.* „certe enim *oblitos agitis*.“ II, 7 „quam *incerti agitis* circum tiae pudorem et pudoris defen

pendium ab ipsa dispiciendi ^{10c}ratione sumamus^d, originem ge-
llorum retractando. Origo enim totius posteritatis^e. Ea origo
vestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si
antiquissimos deos Iovem, Iunonem et Minervam refert, nobis
esse debet omnem patrem filiis antiquiorem, tam Saturnum
iam Caelum Saturno; de Caelo enim et Terra Saturnus. Et
Caeli et Terrae originem omitto. Erant ^{11b}undeunde caelibes
orbi antequam mariti et parentes. Longo scilicet aevo cre-
m illis fuit ad tantam ¹²proceritatem. Denique simul coepit
o vox insolescere^f et ubera Terrae ¹³lapilliscere^g; faciunt
inter se. Credo, aut Caelum descendit ad ¹⁴sponsam, aut
ascendit ad sponsum. ¹⁵Concepit tamen Terra de Caelo et
it illa acto anno^h Saturnum, mira ratione. Utri parentum
? Sed ¹⁷et pepererit, certe ante Saturnum neminem pro-
unt, ¹⁶nec nisi unam ¹⁹postea Opem; exinde de subole ces-
est. Nam Saturnus quidem ²⁰Caelum castravit dormientem.
is Caelum genere masculino. ²¹Ceterum quomodo pater nisi
inus? Sed et unde castrandum^k? ²²Falx illi. ²³Hoc scilicet

pendium ego. compendio Aab. 10 c. ratione sumamus ego. rationem
Aab. 11. excidisse by. excid. .... Aβa. excid. ... Ag. 11 b. undeunde
le Aab. 12. proceritatem by. proceri. .... Aa. 13. lapilliscere by. lapil-
14. sponsam, aut Terra b. sponsam, aut sponsa γ. sponsam. .... Aa.
cepit A. 16. peperit illa acto anno ego. peperit illa Athos: Athos ab.
lathos Ag. pepe. .... lathos Aβ. 17. et pepererit γ. et peperit b. et
et p. .... rit Ag. et .... rit Aβ. 18. nec nisi ego. nisi Aab. 19. post-
post. Aa. 20. Caelum castravit by. caelum. .... vit Aa. 21. Ceterum
by. Ceterum. .... Aa. 22. Falx b. Gothofredus. fax Aa. 23. Hoc sci-
o? ego. hoc sed unde? γ. hoc. .... Aab. hoc scin. .... Ag.

na dispiciendi ratione sumamus]
idandum videbatur. Gothofredus
compendio ad ipsam dispiciendi
sumam — retractandam (aut
tractabo). Quod ego olim volui
lo (h. e. in compendium redigo;
Marcion. IV, 1. 9. Augustin.
in Heptat. VII, extr.) ab ipsa
ie ista) dispiciendi rationem sum-
— retractando., hodie reprobo.
go enim totius posteritatis.] Apo-
10 „Ante Saturnum penes vos
t. Ab illo census totius vel po-
notioris divinitatis. Itaque quod
ne constiterit, id et de posteri-
teniet.“

lescere] Insolescere est insoli-
li, mutari. Hieronymus usurpat
gravidae Epist. ad Helv. cap.
sm mensibus uterus insolescens.“
m. De Carne Christi cap. 12.
pubescentiam insolescente No-
mit gallulascere. Novius apud

Non. p. 116. Merc. „pnerum mulieri
praestare; nemo scit quanto melior Sit
cuius vox gallulascit, cuius iam ramus
roborascit.“

g. lapilliscere] h. e. in modum lapi-
dum intumescere et indurescere. Festus:
Sororiare mammae dicuntur puellarum
cum primum tumescunt, ut fraterculare
puerorum. Plautus in Frivolaria: „Tum
papillae primulum sororiabant, illud volui
dicere fraterculabant.“ Cf. Plin. H. N.
XXXI, 6, 33. Caeli vox est tonitru, terrae
ubera montes.

h. acto anno] Ita emendandum erat.
Phaedr. I, 18 „Instante partu mulier
actis mensibus.“

i. Utri parentum similis? Utri enim
parentum similis?

k. Sed et unde castrandum? Sed et
castratio, quonam instrumento erāt in-
stituenda illa? Castrare igitur est hic
absolute positum, et castrandum non
gerandivm sed gerandium.

aevō? Nondum enim Vulcanus artifex ferri. Terra vero ²⁴orbata distulit, etsi adhuc ²⁵iuvenili aetate, alii nubere. Sed nec habebat ²⁶Caelum alium. Quid tamen nisi illam Mare amplectitur? Sed est ²⁷salsuginem; *dulcibus est* aquis assueta¹. Ita Saturnus unicus masculus Caeli atque Terrae. Sed ipse pubescens ²⁸sorori saepe iungitur. Nondum leges quae ²⁹incesta prohiberent, nec quae pericidium plecterent. Itaque filios virili sexu devorabat; melius ipse quam lupi, si exponeret. Timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. Nato mox et abalienato Iove saxum infantis ementiti deglutivit. Hoc ingenio³⁰ diu securus tandem filio quem non ³⁰digesserat in tenebris adulto oppressus regnoque privatus est. Hunc vobis ³¹patriarcham deorum Caelum et Terra poetis obstetricantibus ³²procreaverunt. Sed eleganter quidam sibi videntur ³³physiologicè per ³⁴allegoricam argumentationem de Saturno ³⁵interpretati tempus esse, et ideo Caelum ³⁶et Terram parentes ut et ipsi ³⁷origini nullos, et ideo falcatum quia ³⁷tempore omnia dirimantur, et ideo voratorem suorum quod omnia ex se ³⁸edita in se ipsum consumat. Nominis quoque testimonium ³⁹compellant: *Χρόνον* esse dictum Graece ut ⁴⁰*Χρόνον*². Aequè Latini vocabuli a sationibus ⁴¹rationem deducunt qui eum procreatorem coniectantur, per eum seminalia ⁴²caeli in terram deferri. Opem adiungunt³, quod opem

24. orbata distulit, etsi by. orbata ..... etsi Aa. 25. iuvenili b. Gothofredus vili Aa. 26. Caelum alium. Quid tamen ego. Caelum alium; tamen γ. Caelum ..... tamen Aab. 27. salsuginem; dulcibus est aquis ego. salsuginem, maris aquis γ. salsuginem ..... aquis Αβαβ. salsuginem caelum aquis sibi visus est Hildebrandus in A. deprehendere. 28. sorori b. Gothofredus. sororis Aa. 29. incuti b. Gothofredus. ingesta Aa. 30. digesserat, in tenebris by. digesserat ..... sciti Aa. Pro nondum Αβ. habet non, et pro obstetricantibus Aa. habet obstetricantibus. 31. patriarcham by. patriar ..... Aa. 32. procreaverunt. Sed eleganter by. procreaverunt ... eleganter Αβα. procreaverunt ..... legantur Αγ. 33. physiologicè a physiologi esse a. 34. allegoricam argumentationem by. allegoricam ..... argumentationem Aa. 35. interpretati Gothofredus. 36. et Terram by. et ..... Aa. 37. origine Gothofredus. 37b. tempore omnia by. tempore ..... Aa. 38. edita in se ipsum b. in semet ipsum γ. in ..... ipsum Aa. 39. compellant: Chronion dictum ego. compellant: Chronion dictum b. compellant: Chronion enim dictum γ. compellant chron ..... um Aa. 40. Chronon Aab. 41. rationem deducunt γ. rationem ..... nt Aab. 42. caeli in terram by. caeli ..... Aa.

1. dulcibus est aquis assueta.] Nempe pluviarum et nimborum.

m. ingenio] h. e. artificio. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

n. Graece ut *Χρόνον*.] Cf. Macrob. Sat. I, 12., Cic. de Nat. Deor. II, 25 cum interpr., Apul. de Mundo cap. 37., Lactant. Div. Inst. I, 12., Arnob. Adv. Nat. III, 29., August. de Civ. Dei IV, 10., Paulin. Nol. Adv. Paganos v. 100: „Hancque Cronon dicunt sicteque Chronon, quia tempus Quae creat, absunit,

rursusque assumpta promittit. Cur tamen oblique nomen pro tempore adiungunt?⁴

o. seminalia caeli in terram delata Opem adiungunt] Cf. Macrob. Sat. I, 8. 10. Varro de L. L. V, 64. (ed. Müller), Isidor. Orig. VIII, 11., intergr. ad Fulgent. Mythol. I, 2. p. 628. ed. Stav. *Seminalia* dixit tanquam semina ut *naturalia* pro *natura* Apolog. cap. 2. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

ivendi semina ⁴³conferant, tum et quod opere semina evadant. hanc, oro, huius ⁴⁴translatio nempe velim exponas. Aut Saturnus ait, aut tempus. Quomodo ⁴⁵Saturnus, si tempus? si ille, quomodo tempus? Utrumque enim non potes corporale in ⁴⁶eo uno existimare. Quid autem prohibuit tempus coli in sua ⁴⁷qualitate? vid corpus hominis aut fabulam hominis in sua specie, non in tempore coli? Quid sibi vult intellectio ista, nisi foedas materias mentitis argumentationibus ⁴⁸colorare? Saturnum neque deo, ⁴⁹quia dicis hominem, vis tempus, aut dum eum tempus facis, nec hominem vis ⁵⁰fuisse. Plane vester deus omnino Saturnus a terris humanae qualitatis apud veteres memorias ^precensetur. potest incorporaliter fingi quodvis quod non fuerit omnino, vacat legendi locus ubi veritas est. Cum autem Saturnum constat vixisse, frustra demutatis; non conceditur vobis quem non negabitis fuisse omnem, qui neque deus neque tempus defendi potest. Exstat ^qud litteras vestras usquequaque Saturni census. Legimus apud ^rassium Severum, apud Cornelios ^sNepotem et Tacitum, apud ^traecos quoque ^uDiodorum, quive alii antiquitatum canos collegerunt. Nec fideliora ^vestigia eius quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas terras et ^wAttica hospitia Italiae, vel ut tunc vocabatur, Oenotriae consedit, ^xexceptus ab Iano sive ^yIane, ut alii vocant. ^zMons quem ^{aa}coluerat, Saturnius dictus, urbs quam ^{ab}opalaverat, Saturnia usque nunc est; tota ^{ac}denique Italia de Sa-

h. conferant, tum et *γ*. conferant, et *b*. confe..... et *Aa*. 44. translationem tempore velim exponas *γ*. translationem ..... ponas *Aab*. 45. Saturnus, si tempus? *i* *Me*, quomodo ego. Saturnus, si tempus? si Saturnus, quomodo *γ*. Saturnus quomodo *Aab*. 46. eo uno existimare ego. eo existimare *γ*. eo ..... mare *Ab*. 47. qualitate? Quid corpus *γ*. qualitate ..... *s* *Ab*. qualitate ..... eius *a* (*sed* *err. in Erratis*). Hildebrandus in *A*. legere sibi visus erat qualitate temporalis. tempore coli? Quid ego. tempore colere? Quid *γ*. tempo ..... Quid *Aab*. 49. colorare *Aa*. 50. quia dicis hominem, vis tempus ego. quod hominis corpus *γ*. *d* ..... tempus *Aga*. qui *d* ..... *Ab*. quod *d* ..... corpus *A*, teste *Gothofredo* *erris secundis*. 51. fuisse. Plane vester deus *γ*. fuisse. Pla ..... *s* *a*. fuisse *Ab*. et *Aq*. 52. Nepotum *Aa*. 53. Diodorum *b*. *Gothofredus*. Deodorum *Aa*. Diodorum, Thallum *Gothofredus*. 54. vestigia eius quam *γ*. vestigia *quam* *Aga*. vestigia ..... quam *Abb*. 55. Attica *by*. at ..... *Aa*. 56. exceptus *by*. *s* *Aa*. 57. Iane, ut Salii *b* (*in Erratis*). *Cf. Apol. cap. 12.* Ianae (*lane b*) *et alii* *Aab*. 58. Mons *by*. mos *Aa*. 59. coluerat Saturnius *b*. coluerant *err* ..... *Aa*. 60. denique *by*. *d* ..... *Aa*.

p memorias] *Cf.* quae adnotavi ad *ibid.* cap. 18.

q census.] *V.* de hoc vocabulo adnot. *De Corona* cap. 13.

r Tacitum] *Tacit. Hist.* V, 2 et 4.

s Diodorum] Post vocem *deodorum* *nostra* pagina, sic ut vocula adhuc de-

sideretur, quare, quod et suadet Apologeticus, Minucius item Felix et Lactantius, Thallum scribendum. (*Gothofr.*)

t antiquitatum canos collegerunt.] *Antiquitatum canos* figurate dicit tamquam antiquitates antiquissimas vel res antiquitatum antiquissimas. *Apolog. cap. 10* dicit „urbes canas memoriarum.“

turno vocabatur. Tali teste ⁶¹terra, quae nunc ⁶²dominatur orbi, etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen ⁶³constat hominem illum fuisse. Ita si homo Saturnus, proculdubio ⁶⁴de homine, immo quia homo, non utique de Caelo atque Terra, sed cui ⁶⁵parentes ignoti, quibusdam facile fuit illum ⁶⁶deorum filium dici, quorum ⁶⁷possunt omnes videri. Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem ⁶⁸venerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, ⁶⁹qua ignoti ⁷⁰quique ex inopinato apparentes de caelo advenisse dicuntur? ⁷¹Proinde quia venisset peregrinus, repentino ubique inolevit caelitem dici. Nam et volgo ⁷²generis incertos terrae filios iactitamus. Nihil allego de statu antiquitatis, ⁷³qua ita rudes tunc agebantur et oculi et mentes hominum, ⁷⁴ut cuiuslibet ⁷⁵novi viri aspectu quasi divino commoverentur, nec enim et regis, et quidem primi. Adhuc de Saturno immorabor ⁷⁶quo et ceteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione, nec ⁷⁷praetermittam potiora testimonia divinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate ⁷⁸superior debetur. Ante enim Sibylla quam omnis ⁷⁹litteratura extitit, illa scilicet Sibylla veri vera videtur ⁸⁰de cuius vocabulo daemoniorum vatibus induistis. Ea ⁸¹senario versu in hunc sensum de ^{81b}Saturni prosapia et rebus eius proponit: Decima, inquit, genitura ^{81a}hominum ex quo ⁸²catadys-

61. terra γ. terram Aab. 62. dominatur orbi by. do ..... orbi Ag. 63. constat hominem by. c ..... hominem Aa. 64. de homine, immo ego. deus non, immo γ. d ..... immo Aab. 65. parentes ignoti by. parentes ..... Αβα. parentes ..... Αγ. 66. deorum Aab. eorum Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 10. p. 112. 67. possunt omnes videri b. possunt ..... videri Ag. poss ..... videri a. possunt videri γ. pos ..... videri Αβ. 68. venerationis gratia by. venerati ..... tia Aa. venerationis ..... tia Ag. 69. qua b. Gothofredus. quae Aa. 70. quique ex inopinato (Ag)by. quique ..... nato Αβα. 71. Proinde quia venisset peregrinus repentino ego. Proinde ..... semper (Hildebrando teste hoc semper a manu sec. est curatum) eg ..... repentino Aab. Proinde Saturno semper egeno et repentino Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 10. p. 113. 72. generis incertos A., test. Hildebrando, et Gothofredo in curis secundis, et ita est in b. generis ..... tos a. g ..... u ..... Αγ. 73. qua ita Leopoldus. qua ..... ΑγΑββ. quo ..... a. quod eo A., teste Gothofredo in curis secundis. 74. ut b. Gothofredus. et Aa. 75. novi viri aspectu b. ut ..... aspectus a. novi ..... aspectu Αβ. novi viri spectu Ag. novelli aspectu γ. 76. quo ego. quod Aab. 77. praetermittam ΑγΑββγ. p ..... rmittam a. superior b. Gothofredus. superiore Aa. 79. litteratura extitit, illa by. litteratura ..... illa Aa. 80. de cuius vocabulo daemoniorum γ. et cuius vocabula daemoniorum b. de cuius vocabulo daemiorum Aa. 81. senario b. Gothofredus. senatorio Aa. 81b. Saturni prosapia ab. satur ..... rosapia Αβ. et Ag. 81c. hominum ab. homi ..... Αγ. et Αβ. 82. cataclysmus ego. cataclysmum Aab.

u. proculdubio de homine] Ita sup-
plendum existimavi. Apolog. cap. 10
„Tamen si homo Saturnus, utique ex
homine, et quia ab homine, non utique
de caelo et terra.“

v. satiata primordiorum disputatione]
Cf. Ad Natl. 1, 2 „disrupta causa est
satis cognita.“

w. senario versu] An senariam versum
hexametrum dixerit?

x. Decima inquit] Versus Sibylla ce-
tant eorum libro tertio: „Και τότε ἡ
δεκάτη γενεὴ μερόπων ἀνθρώπων,
Ἐξ οὗτε κατακλυσμὸς ἐπὶ πρῶτον
γίνετ' ἀνδρῶν καὶ βασιλευσάτων
καὶ Τιτῶν Ἰαπετός τε, Γαίης ἴσος

rioribus accidit, regnavit Saturnus et ⁸² Titan et ⁸³ Iapetus, et Caeli fortissimi filii. Si qua ergo vel ⁸⁴ vestris scriptoribus *sæe* vestris superioribus, sed idcirco magis ⁸⁶ proximis ⁸⁵ quoniam statis, fides adiacet, satis de Saturno et prosapia ⁸⁷ eius probat homines fuisse. Tenemus compendium, in ceteros ⁸⁸ originis *riptionem*²², ne per singulos evagemur. Qualitas ⁸⁹ posteritatis *ipibus* generis ostenditur, mortalia de mortalibus, ⁹⁰ terrena *enis*; gradus ad gradus comparantur, nuptiae, ⁹¹ conceptus, cucurrerunt, patriae, sedes, regna, ⁹² monumenta *liquent*. qui natos non possunt negare, mortuos ⁹³ credant, qui *mor-* *nfitentur*, deos non putent.

ad enim manifestis ¹ vis sua adsistit. Quos a primordio ² pos- Cap. XIII. *on* asserere *nisi homines fuisse, recipiunt in* divinitatem, *ando* illos post mortem ⁴ deos factos, ut Varro, et qui cum *niaverunt*. Hic igitur ⁵ consisto: *si sunt allecti dei vestri in* *men* et numen, ut in ordinem ⁶ senatorium, *sapientia* vestra *ncedatis* iam necesse est aliquem summum ⁷ dominatorem *ne* allegandi potestatem et quasi Caesarem; neque quisquam

an ab. ti... *Aq. et Aβ.* 83. Iapetus ego. Iamfetus Aab. 84. vestris bus ego. vestris divinioribus γ. vestris.....oribus a. vestris.....oribus Ab. *isve* vestris ego. litteris vestris Aab. 86. proximis quoniam γ. proxima a. proximis.....in (Aβ)Aqβ. 87. eius probatum γ. eius.....um (Aβ)ab. n Aq. 88. originis praescriptionem by. origi.....criptionem Aq. originem Aβ. origi.....ptionem a. 89. posteritatis a principibus by. posticipibus Aa. 90. terrena de terrenis by. terre.....nis Aa. 91. conatales by. conceptus.....s Aβa. conceptus.....tales Aq. 92. monuquent. Igitur qui ego. monumenta. Iam igitur qui γ. monumenta l..... *et b., nisi quod in b. monumenta extat. monumenta..... qui Aqa.* 93. qui mortuos confitentur by. credant.....confitentur Aa.

Cap. XIII. 1. vis ab. suis A. 2. possunt non asserere nisi homines fuisse, in divinitatem ego. possunt non asserere.....divinitatem Aq. non asserere.....divinitatem a. possunt non asserere.....divinitatem b. non possunt asserere sacros et in illam γ. 3. affirmant *Gothofredus*. 4. deos factos, ut Varro ab. de.....p. et Aβ. 5. consisto: si sunt allecti dei vestri in ego. consisto.....Aq. consisto.....alle.....in b. consisto.....in Aβ. consisto:.....a. consisto. Opinor deus qui illos allegit in γ. 6. senatorium, sapientia esse concedatis ego. senatorium.....vestra.....datis Aq. senatorium.....cedatis b. senatorium.....cedatis Aβ. senatorium.....est.....cedaenatorium allegi mos est: quare concedatis γ. 7. dominatorem habengandi ego. dominatorem habentem allegandi by. dominatorem.....alledominatorem ipsam allegandi A. m. sec., teste *Hildebrando*.

καὶ Οὐρανῶν." Cf. Lactant. it. I, 14. *eclysmus*] Liber Agobardi habet *ism*. Sed ubique Tertullianus *nam* vocabuli non usurpat *prae-* *tysmus*; cf. Ad Nat. I, 9. Apo- *40*. Neque apud alios scripto-

res *cataclysmum* neutrum singulari usurpatum scio.

z. magis proximis] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23.

zz. praescriptionem] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

Cap. XIII. Concordat Apologetici cap. 11.

aliis ⁸praestare potest de quo non ipse dominetur. Ceterum si potuerunt deos sese facere post ⁹mortem, age, quid deterioris conditionis ab initio esse voluerunt? Aut si nemo est qui ¹⁰deos fecerit, quomodo facti dicentur qui non nisi ab alio fieri potuissent? ¹¹Ita nullus datur vobis renuendi locus esse mancipem quandam divinitatis^a. Perspiciamus itaque causas ¹²allegandae mortalitatis in caelum. Harum duplicem rationem credo proferetis. Aut enim ¹³ille quisquis id praestans facit, ut habeat vel ¹⁴amunicula vel ¹⁵munimenta vel etiam ornamenta fastigii sui, aut meritorum ¹⁶necessitas, conferens dignis quibusque. Aliud quid ¹⁷suspicare^b non datur. ¹⁸Nemo quid largiendo alicui aut non sua aut illius causa facit. Sed ¹⁹neque hoc potest competere numini, ²⁰ut est tanta ei potestas, ut ²¹scilicet deos faciat, ut sic tanta humanitas inrogetur, ²²quia egeat ²³opera vel adiumento quorundam, et quidem mortuorum, ²⁴quod mirum, cum ab initio sibi immortales instituire potuisset. Nec diutius ²⁵de his argumentatus conquiret^c qui humana divinis comparavit. ²⁶Sane quae posterior opinio est, discuti debet, si deus ²⁷reminiscentia meritorum divinitatem tribuerit. Sed si ita

8. praestare potest de quo non ipse dominetur ego. praestare potest qui non ipse dominetur b. praestare potest, si non ipse dominetur γ. praestare potest — ..... Aq. praestare o ..... n ip. dominetur AB. prest ..... non ..... dominetur a. 9. mortem, age, quid deterioris ego. mortem, atquin deterioris γ. mortem s ..... deterioris a. mortem ..... deterioris Aq. mortem a ..... deterioris b. mortem ..... deterioris AB. 10. deos fecerit by. deos ..... Aa. 11. Ita nullus datur by. Ita ..... datur Aq. Ita ..... datur AB(?). 12. allegandae Aa. allegandae b. Gothofredus. 13. ille quisquis id ego. ille deus quisquis id γ. ille ..... quis id a. illu ..... quis idem b. illu ..... quis id AB. ille .. quis id Aq. 14. amunicula b. Gothofredus. amunicula Aa. 15. munimenta by. muni ..... Aq. et AB. mu ..... a. 16. necessitas conferens ego. necessitas ..... s Aq. necessi ..... s AB. necessita ..... s a. necessitate conferens γ. 17. suspicari Aa. suspicari b. 18. Nemo quid largiendo ego. Nemo quid fungendo γ. Nemo ..... giendo Aa. 19. neque hoc potest competere ego. neque potest competere γ. neque ..... petere a. neque ..... petere Aq. AB. 20. ut est tanta ei ego. ut est tanta et a. inest tanta et (Aq. AB) b. ut est tanta haec γ. 21. scilicet deos faciat, ut sic ego. scilicet deum ex non deo faciat, et si γ. scilicet ..... faciat, et si (AB) b. scilicet denique ..... faciat, si Aq. 22. quia (qa) AB. qui (Aq.) ab. 23. opera vel adiumento b. opera vel curae symmeria γ. opera ..... merita a. opera vel ..... menta A. 24. quod mirum, cum ab initio sibi ego. quo mirum ..... tio sibi (ibi AB.) Ab. quo mirum magis, cum alios sibi b. quo mirum, cum ab initio sibi γ. 25. de his argumentatus ego. deruendis his ictus γ. de ..... tus Ab. de ..... tus a. 26. Sane quae posterior γ. Sa ..... rior Aq. Sa ..... rior (AB) b. 27. reminiscentia meritorum divinitatem tribuerit. Sed si ita est attributa ego. reminis ..... buta a. reminis ..... buta Aq. reminis ..... buta (AB) b.

a. mancipem quendam divinitatis.] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 1.

b. suspicari.] Ita liber Agobardi. Cf. Plaut. Menaechm. V, 9, 22. Casin. II, 6, 42.

c. argumentatus conquiret.] Ita supplevi et edidi. Voc. argumentatus sive pro accusativo substantivi verbalis, cuius-

modi multa nove finxit Tertullianus, sive pro participio acceperis, ita ut conquiret sit absolute positum, res eodem modo. Sed memores velim lectores verbum argumentari et quae inde derivantur apud Tertullianum haud raro habere significationem arguendi. Exempla alibi proponam.

tributa, si pristinis ²⁹ viris caelum propter sua merita patuit, redimendum, quod exinde nemo ³⁰ dignus eo honore fuit. Nisi si iam locus non potest. Tantis ³⁰ videlicet privilegiis caelestibus et antiquitas. Ergo an meruerit ³¹ retractemus. Qui ait me proponat ipsius merita. Si quid in ³² cunabulis admissa immunditatis valent ad suffragium divinitatis, ³³ incesto commaculatum et Saturnum fratres recepistis. Furtivus ³⁴ infans vester r indignus et tecto et ubere humano, meritoque ³⁵ in Creta tam mala ³⁶ manebat. Adultus denique qualemcumque ³⁶ b. regno privat felicissimum, regem aurei scilicet saeculi, sub iuris, ³⁷ inopiae nescia laetaque pax quiescebat, sub quo, subigebant arva ³⁸ coloni; ipsaque omnia tellus nullo poscente

Sed oderat patrem incestum ⁴⁰ eius et avi quondam castratorum. Ecce autem et ipse cum sorore miscetur, ut huic ⁴¹ primum illud dictum putem: ⁴² Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον. Tam pius pater filius ⁴³ filius. Si iustis etiam tunc legibus ageretur, in duos

caelum propter sua merita patuit, recogitandum ego. viris caelum obstituit, recogitandum γ. viris ..... recogitandum Αq. viris ..... recogitandum (Αβ)ab. 29. dignus eo honore fuit. Nisi si ego. dignior illis est; nisi si γ. dig ..... nisi Αq. dig ..... si (Αβ)ab. 30. videlicet caelestibus γ. videlicet ..... a Αq. videlicet ..... a (Αβ)ab. clemus. Qui ait meruisse γ. re ..... eruisse Αq. re ..... meruisse (Αβ)ab. 32. cunabulis admissa temporalitatis ego. admissa foeditatis γ. cunabulis ..... litatis Αq. cuna. lis ..... a. cunabulis ..... litatis (Αβ)b. 33. incesto commaculatos Opem ego. am iunctos Opem γ. incesto .. m ..... Opem a. incestorum ..... Opem b. in ..... Opem Αq. incesto ..... Αβ. 34. infans vester Iuppiter ego. pater plane infans γ. infans ..... ter Αβa (sed a. in adnot. habet infans ..... infans ..... ter Αq. 35. in Creta proles tam mala γ. incre ..... Αq. incre ..... tam mala (Αβ)ab. 36. manebat Gothofredus. manebat. 36 b. genitorem regno privat felicissimum ego. genitorem regno pricissimum γ. genitorem ..... licissimum Αq. genitorem ..... licissimum 37. inopiae nescia laetaque γ. inopiae ..... ae Αq. inopiae ..... ae 38. subigebant b. Gothofredus. subiacebant Αa. 39. coloni ipsaque illas ego. coloni, Ipsaque tellus omnia liberius γ. colonis (coloni b.) ..... 40. eius et avi quondam castratorem ego. eius etiam avi castratorum ..... castratorem Αq. eius ..... castratorem (Αβ)ab. 41. primum illud ego. primum dictum by. pri ..... tum Αq. pri ..... tum Αβa. 42. Τοῦ τὸ παιδίον ab. τῶν πατρὸς τὸ παιδίον Αq. τῶν πατρὸς τὸ παιδίον Αβ. 43. i iustis etiam ego. filius. Si etiam γ. filius ..... m Αq. filius ..... m

Creta proles tam mala manebat fama Cretenisium notum est ex ist. ad Titum I, v. 12., ubi v. i adnot. Cf. Saint-Croix Des Gouvernements fédératifs p. 329 v. Maius ad Diodor. fragm. Vatic. 19. li subigebant arva coloni] Ver-g., I, 125 sqq.

f. Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον.] Proverbium de filiis paterna lineamenta ac mores referentibus; quo Menipparum suarum unam Varro inscripsit. V. meam earum fragmentorum editionem p. 229 sq; cf. Non. p. 344. p. 77. p. 9. p. 161. ed. Merc. Basilus ad Libanium epist. 146 „Εὐὶ δὲ ἑμὸς ἐστὶ παῖς, τοῦ πατρὸς ἐστὶ τὸ παιδίον, πένης ἐκ πένητος.“

culleos dividi Iovem ⁴⁴decurit. *Post haec quid dubitaret libidine ab incesto corroborata in leviora, ⁴⁵id est adulteria se et supra diffundere? De quo poëtica sic lusitavit ⁴⁶quomodo fere, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam eius ⁴⁷percontationi alienae abusu nundinare^h, modo in pretia luxuriae eum ⁴⁸figurando, tamquam si bovem aut pretium bovis pensaverit, et imbrem ⁴⁹pergulis immiserit aut aditum pecunia ruperit, modo in similitudines actuum ⁵⁰ipsas, in aquilam qui rapuit, cycnum qui cantaverat. Adeo non fabulae istae sunt ⁵¹de fastidiosissimis foeditatibus atque summis flagitiis compositae? Aut forsitan non ⁵²lasciviores inde evadant mores atque ingenia hominum? ⁵³Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles, emissa iam pridem a fide ⁵⁴per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non est nobis extensius agendumⁱ. Si enim et ⁵⁵regibus et principibus et pre-*

44. decuit. Post haec quid dubitaret γ . decuit ..... dubitaret *Aq.* decuit — ($A\beta$)ab. 45. id est adulteria se et ego. id est adulteria et γ . id est ..... *Aq.* id est ..... et ($A\beta$)ab. 46. quomodo fere, quando de ego. quomodo, quando de *Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 2. p. 27.* quomodo ..... de *Aq.* quomodo ..... de ($A\beta$)ab. 47. percontationi alienae abusu ego. percontando abusu *Havercamp. l. l.* percon ..... abusu *Aq.* percon ..... abusu ($A\beta$)ab. 48. figurando, tamquam si bovem ego. figurando ..... bovem *Aq.* figurando ..... bovem ($A\beta$)ab. 49. pergulis immiserit aut aditum ego. pergulis ..... aditum *Aq.* pergulis ..... aditum ($A\beta$)ab. 50. ipsas, in aquilam qui ego. ip ..... qui *Aq.* ip ..... im qui ab. ip ..... qui $A\beta$. 51. de fastidiosissimis foeditatibus atque summis flagitiis compositae? Aut forsitan ego. de fa ..... sit an *Aq.* fa ..... sit an a. fa ..... sit an ($A\beta$)b. 52. lasciviores inde evadant mores atque ingenia ego. lasciv ..... na *Aq.* lasciv ..... na a. lasciv ..... na ($A\beta$)ab. 53. Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles emissa ego. quos ..... emissa *Aq.* quos ..... emissa a. quos ..... emissa ($A\beta$)b. 54. per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non ego. per incr ..... non *Aq.* per incr ..... non a. per incr ..... non ($A\beta$)b. 55. regibus et principibus ego. re ..... pibus *Aq.* re ..... pibus ($A\beta$)b.

g. in duos culleos dividi Iovem decuit.] Culleus erat peculiaris tantum parricidii poena, etsi etiam incestui summum supplicium imperatores constituissent. Cf. Cod. Theodos. I, 1. de incest. (3, 12.) et I, 3. si nuptiae (3, 10.) cum Gothofredi adnot. De culleo Gloss. Isidori: „Culleus, tunica ex sparto in modum cruminae facta, quae linebatur a populo pice et bitumine, in qua includebantur parricidae cum simia, serpente et gallo, et insuta mittebantur in mare, et contendebant inter se animantibus homo maioribus poenis afflicebatur.“ Eadem leguntur etiam in Placidi aliorumque glossariis. Cf. Cic. pro Roscio Am. cap. 25., Sueton. Octav. cap. 33. Dion. Halic. IV, 62. fr. 9. Iuven. Sat. VIII, 214. cum interpr.

h. percontationi alienae abusu nundinare] Operam dicit ingenia et artificia, quibus ille fugae potestatem sibi fecerit. Alienae percontationi autem est nundinat qui enarrat.

i. Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles, emissa iam pridem a fide per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non est nobis extensius agendum.] Agit enim de hac materia in Apologetico, et aliis libris. Cf. Apolog. cap. 22 „Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum esserit, damnata a deo cum generis sanctis et cum eo quem diximus principem apud litteras sanctas ordo cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis est exponere. Operatio eorum est hominis

aminatoribus suis morata plebs^k ⁵⁶ eadem quidem non erat natura, tibi auctoritas exigebat similitudinem ⁵⁷ morum. Illorum vero quanto deterior qui non melior? Privato enim titulo Iovem ⁵⁸ Optimum vulgo appellatis^l, et est Vergilii ⁵⁹ Aequus Iuppiter. ⁶⁰ Omnes roinde incesti in suos, ⁶¹ impudici in extraneos, impii, iniusti. ni nullam insignem infamiam fabula ⁶² reliquit, is deus fieri non ait dignus.

Sed quoniam alios seorsum volunt ¹ in divinitatem ab hominibus Cap. XIV. ceptos, et distingui inter nativos et factos secundum ² Dionysium stoicum^a, de ista quoque specie adiciam. De ipso quidem ³ Hercule rit summa responsionis, an dignus caelo et divinitate; sic enim pro voluntate meritis addicunt divinitatem. Si ob virtutem, quod eras ⁴ constanter confecerit, quid tam memorabile? Nonne ludo puniti^b, vel etiam ⁵ ad munus dati arenariae vililitatis plurimas in animum, et quidem ⁶ studiosiores bestias conficiunt? ⁷ Si ob peragrata orbem, quantis et locupletibus ⁸ dulcis libertas aut philosophis famulatoria ⁹ mendicitas idem ¹⁰ praestitit? Non meminerunt ¹¹ Asclepiaden Cynicum^a unica vaccula, cuius et ¹² dorso vehebatur et si

56. eadem quidem non erat natura ego. eadem q..... natura Aq. eadem q..... natura (Aβ)b. 57. morum. Illorum vero quanto ego. morum..... quanto Aq. morum..... quanto (Aβ)b. 58. Optimum vulgo appellatis ego. optimum..... tis a. optim..... tis Aq. optimum..... tis (Aβ)b. 59. Aequus Iuppiter b. aequus Iuppiter Aa. 60. Omnes (om̄s A.) proinde A. Optimus. Proinde ab. 61. impudici in extraneos ab. Impudici.....traneos Aq. et Aβ. 62. reliquit, is ego. reliquit.. (Aβ)ab. reliquit..... Aq.

Cap. XIV. 1. in divinitatem ab hominibus by. in divinitatem..... minibus Aab. 2. Dionysium Stoicum by. Dionys..... cum Aa. 3. Hercule erit summa ego. Hercule ea nobis erit summa γ. Hercule..... ma Aab. 4. pro voluntate meritis ego. pro..... meritis a. pro v..... meritis (Aβ)b. pro v..... meritis Aq. 5. constanter confecerit γ. constan..... rit Aab. 6. ad munus dati ad bestias aucto- rum arenariae γ. ad..... araenariae Aq. ad..... arenariae Aβab. 7. studiosiores bestias conficiunt? γ. studiosiores..... ciunt Aa. studiosiores..... ciunt b. 8. Si ob (Aq)b. Scio Aβa. 9. dulcis libertas ego. dulcis peregrinitas γ. dul..... tas Aq. dulcis..... tas Aβab. 10. mendicitas A. 11. praestitit? Non meminerunt by. praesti..... minerunt Aa. 12. Asclepiaden A. Asclepiadem ab. 13. dorso vehe- batur et by. dor..... et Aq. do..... et a. dor..... Aβ.

aversio; sic malitia spiritalis a primor- do aspiciata est in hominis exitium." Et paulo post: „Et quae illi accuratior poena est quam ut hominem e cogitatu vero divinitatis avertant praestigiis fal- cis?" Inprimis vero respicit daemones sacrarum litterarum interpolatores, de qua re Apolog. cap. 47 „Omnia adver- sum veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus aemulationem istam spiritibus erroris. Ab his adulteria hu- manodi salutaris disciplinae subornata, ab his quaedam etiam fabulae immissae sunt de similitudine fidem infirmarent veri- tatis vel eam sibi potius evincerent, ut

quis ideo non putet Christianis creden- dum quia nec poëtis nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum quia non Christianis "

k. plebs] Deorum, ex Saturni stirpe prognatorum.

l. Iovem Optimum vulgo appellatis.] Incestuosi et parricidae patris filium item incestuosum et parricidam.

Cap. XIV. a. Dionysium Stoicum] Cf. supra cap. 2.

b. ludo puniti] Bestiarum, ad bestias damnati.

c. Asclepiaden Cynicum] Fortasse Phli- asium illum de quo Athen. Deipnos. IV,

quando ubere alebatur^d, orbem totum oculis subegisse? ¹⁴ Si Hercules etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, viam ad inferos ¹⁵ omnibus patere? Si eum consecratis ob caedes et pugnas ¹⁶ plurimas, edidit multo maiorem numerum magnus ille ¹⁷ Pompeius, maritimum praedonum victor, ipsam qui nec ¹⁸ Ostiam salvam reliquerant^e: et quot, quaeso, milia usque in unum ¹⁹ angulum Byrsae ²⁰ Carthagini a Scipione caesi fuere^f? Quo magis Scipio quam Hercules ²¹ obtinendus divinitati deputatur. Adicite potius litibus ²² Herculeis supra puellarum, uxorum, ²³ et fascias ²⁴ Omphales, et ob decori pueri ²⁵ amissionem turpiter desertam militiam Argonautarum^h. Adicite ad gloriam post ²⁶ turpitudinis notam etiam furias eius, ²⁷ adorate sagittas quae filios et ²⁸ uxorem interfecerunt. Qui tunc dignius rogo sese inrogasset prae dolore ²⁹ parricidiorum, qui uxoris ob lasciviam venenis circumventus magis ³⁰ meruit ut inho-

14. Si Hercules etiam γ . Si ..... etiam Aab . 15. omnibus patere? Si eum consecratis ob caedes et pugnas ego . omnibus ostentari γ . omni ..... Aq . omni ..... as a . omni ..... as ($A\beta$) b . 16. plurimas, edidit multo maiorem numerum magnus ille ego . plurimas ..... a ille Aq . plurimas ..... s ille a . plurimas ..... s ille ($A\beta$) b . 17. Pompeius, maritimum praedonum victor, ipsam qui ego . Pompeius ..... qui Aq . Pompeius ..... qui ($A\beta$) b . 18. Ostiam salvam reliquerant: et quot, quaeso, milia usque in unum ego . ostias al ..... 1 unum Aq . ostias al ..... n unum a . hostias (ostias $A\beta$) ..... a unum ($A\beta$) b . 19. angulum ego . angulum Aab . 20. Carthagini a Scipione caesi fuere? ego . cartha ..... re Aq . Cartha ..... re a . Cartha ..... re ($A\beta$) b . 21. obtinendus divinitati ego . ob ..... ti Aa . ob ..... ti b . 22. Herculeis supra puellarum ego . Herculeis supra puerorum γ . Hercula ..... um (Aq) $Hercula$ ..... um (rum b) $A\beta ab$. 23. et fascias ego . et factas a . et foetas ($A\beta$) b . et fascias Aq . 24. Omphales Aa . 25. amissionem turpiter desertam γ . amissionem ..... desertam a . amissionem ..... desertam ($A\beta$) b . 26. turpitudinis notam ego . turpitudinis omnis infamiam γ . turpitudinem *Hildebrandus*. turpi ..... em Aq . turpi ..... am a . turpi ..... am ($A\beta$) b . 27. adorate $A\beta$. auctoritate (Aq) ab . 28. uxorem interfecerunt ego . uxorem simul eius interemerunt γ . uxorem ..... $erunt$ Aq . uxorem ..... $erunt$ a . uxorem ..... $erunt$ ($A\beta$) b . 29. parricidiorum γ . parri ..... m Aq . parri ..... m $A\beta$. parri ..... a . parti ..... b . 30. meruit ut inhonestam ego . meru ..... $honestam$ Aa . metu ..... $honestam$ b .

19. p. 168., Hesych. Miles. in Menedemo p. 36. et 38. ed. Orell., Cic. Tusc. V, 39., Diog. Laert. II, 131.

d. et si quando ubere alebatur] Si quando est quandoque. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 11.

e. ipsam qui nec Ostiam salvam reliquerant] Piratas antequam a Pompeio profligati fuerint ad ipsius Italiae oras accessisse pluraque oppida inter eaque Ostiam diripuisse narrat Appian. Mithr. cap. 92. 93. Dio Cass. XXXVI, 5. Plut. Pomp. cap. 24. Cic. pro Lege Manil. cap. 11 sq. Cf. Vell. Paterc. II, 31. Zonar. X, 3. Pompeium cum Hercule similiter componit Plin. Hist. Nat. VII, 26.

f. et quot, quaeso, milia usque in unum angulum Byrsae Carthagini a Scipione caesi fuere?] V. Appian. VII, 127 sqq.

g. fascias Omphales] Sen. Hippol. 317 sqq. Herc. Fur. 464 sqq. Ovid. Heroid. IX, 53 sqq. Fulgent. Mythol. II, 5. Apollod. II, 6, 3 sq. Diod. Sic. IV, 31. Palaeph. de Incred. cap. 45. Fascias mulierum erant. V. de eis Becker Gall. I, p. 320 sq. Heind. ad Horat. Sat. II, 3, 255.

h. desertam militiam Argonautarum] Hygin. Fab. 31 et 241. Apollod. II, 4, 12. Tzetz. ad Lycophr. 48.

sta morte moreretur, hunc vos de pyra in caelum ²¹sublevastis, a facilitate qua et alium ²²ignis ex divini vi confectum, qui ²³pauca perientiae ingeniaⁱ commentus dicebatur mortuos ad vitam ²⁴re-
 rasse. Is Apollinis filius, tam homo quam Iovis nepos, Saturni
 pronepos (vel potius spurius ut incerto patre, ut Argivus Socra-
 tes ²⁵detulit^k, quippe expositum repertum, turpius Iove educatum,
 nino scilicet ²⁷ubere), merito, id quod nemo negare potest, ful-
 me haustus est. Malus ²⁸Iuppiter Optimus hic rursus est, impius
 nepotem, invidus in artificem. Sedenim ²⁹Pindarus^l meritum
 us non occultavit: cupiditatem et avaritiam ⁴⁰lucri in eo dicit vin-
 catam, qua quidem ille vivos ad mortem, non ⁴¹mortuos autem
 vitam praevericatione venalis medicinae agebat. Dicitur etiam
 ater eius eodem casu obisse, ⁴²meritoque quae tam periculosam
 mundo bestiam ediderat isdem quasi scalis ad caelum erupisse^m.
 tamen Athenienses scient eiusmodi deis sacrificare. Nam Aescu-
 lapij et matri inter mortuos parentant. Quasi non et ipsi Thesea
 suum ⁴³adorentⁿ, ⁴⁴merito deum. ⁴⁵Quidni? si conservatricem suam
 a litore peregrino dereliquit, eadem oblivione, immo amentia, quae
 patri causa mortis fuit^o?

11. sublevastis illa ego. sublevastis tanta Hildebrandus. sublegistis ea γ. sable
 a Aab. 32. ignis ex divini vi ego. ignis et quidem divini vi Gothofredus.
 gnis et divini Aab. 33. pauca experientiae ingenia ego. paucorum medicaminum
 ingenia γ. pauca e.....ingenia Aa. pauca e.....ingenia b. 34. recurras-
 se. Is Apollinis ego. recurras-
 se, Apollinis γ. recurras-
 se..... s Aβ. recurras-
 se..... ns Aq.
 recurras-
 se..... a. recurras-
 se..... nis A, teste Gothofredo in secun-
 da curia. 35. pronepos, vel potius spurius γ. pronepos..... spurius Aq.
 pronepos..... spurius a. pronepos..... spurius (Aβ)b. Et ante voc. pronepos lacunam
 particularum litterarum in A. deprehendisse sese Hildebrandus adnotavit. Reliqui tacent.
 36. detulit, quippe expositum repertum γ. detulit..... repertum Aq. detulit
 repertum (Aβ)b. 37. ubere, merito, id quod nemo ego. ubere nutritum, quod
 nemo γ. ubere..... nemo Aab. 38. Iuppiter Optimus hic rursus ego. Iuppiter
 hic rursus γ. Iuppiter..... sus Aq. Iuppiter..... sus (Aβ)ab. Iuppiter, si ful-
 men illius Nic. Rigaltius ex Apolog. cap. 14. 39. Pindarus meritum ego. Pindarus
 meritum γ. pin..... um Aq. pin..... um (Aβ)ab. 40. lucri in eo dicit viudi-
 catam ego. lucri..... atam Aq. lucri pervulgatam γ. lucri..... atam (Aβ)ab.
 41. mortuos autem ad vitam ego. mortuos ad vitam γ. mortu..... Aq.
 mortu..... (Aβ)ab. 42. meritoque quae tam periculosam mundo bestiam ego.
 merito quae tam malam bestiam γ. merito..... bestiam Aq. et Aβ. me-
 rito..... sam m..... bestiam ab. 43. adorarent Aβ. 44. merito deum γ. mer.....
 deum (Aβ)ab. mer..... deum Aq. merum deum Hildebrandus. 45. Quidni? si ego.
 qui nisi Aab. 46. litore Aβ.

[i ingenia] Cf. adnot. ad De Corona
 cap. 8.

k. ut Argivus Socrates detulit.] Eadem
 h. Aesculapio refert ex Tarquilio La-
 tent. I, 10. Socratis Argivi non semel
 meminuit Plutarchus in Quaestionibus Ro-
 manis. Cf. Diog. Laert. II, 47. De Aes-
 culapii morte cf. etiam Apolog. cap. 14.,
 si lubet, Minuc. Fel. Octav. cap. 21.
 nob. Adv. Nat. I, 41. Lactant. Div.

Instit. I, 10. Firm. Nat. de Err. Prof.
 Relig. cap. 12.

l. Pindarus] V. Pind. Pyth. III, 56 sqq.
 m. isdem quasi scalis ad caelum era-
 pisse.] Cf. Apollod. III, 10, 7. Hygin.
 Fab. 202. (p. 343. ed. Staver.), cum
 interpretibus.

n. Thesea suum adorent] Cf. schol.
 ad Aristoph. Plat. 621.

o. quae patri causa mortis fuit?] De

Cap. XV. ¹Longum foret recensere etiam de illis quos in sidera sepe-
listis et audaciter ²deis ministratis^a. Sic opinor digni de caelo
Castores et Perseus et Erigona^b, ³quemadmodum et Iovis ⁴exoletus^c.
Sed quid mirandum? etiam canes et ⁵scorpios et caneros in caelum
transtulisti^d. Differo de his quos in ⁶oraculis colitis^e; *habet testi-*
monium ⁷hoc divini^f. Quid? et tristitiae deos arbitros esse ⁸voltis,
ut sit Viduus^g, qui animam corpore viduet, quem intra muros cladi
⁹non admittendo damnastis, item Caeculus^h, qui oculos sensu ¹⁰exa-
nimet, *item Orbana*ⁱ, quae in orbitatem semina extinguat; et ipsius
¹¹mortis *dea est*^k. Ut cetera transvolem, etiam locorum ¹²urbisve
loca deos ¹³arbitramini, *Ianum Patrem*^l (¹¹et diva arquis est *Iana*^m),

Cap. XV. 1. Longum foret (Aβ)ab. Longum ... Aq. 2. deis ministratis
ego. deis monstratis (aut incentratis) γ. dei ... tratis Aab. 3. quemadmodum et:
que ... modum Aq. et Aβ. 4. exoletus Aa. 5. scorpios et ego. scorpios by.
scorpios ... Aa. 6. oraculis colitis. Habet ego. oraculis consecratis et γ. or-
aculis ..... et Aab. 7. hoc divini. Quid? et ego. hic divini, qui et Aab. divinitatis,
qui et Gothofredus. 8. voltis, ut sit Viduus ego. voltis. Est et Viduus γ. velle
..... dius Aab. 9. non admittendo γ. non permittendo b. no ..... tendo Aa. 10.
exanimet, item Orbana Hildebrandus. exanime ..... bana Aq. exanim ..... bana Aβ.
exani ..... bana a. exanimet, et Orbana γ. exani ..... Orbana b. 11. mortis dea est.
Ut ego. mortis ..... Ut Aab. 12. urbisve A. urbis vel ab. 13. arbitramini, I-
anum Patrem ego. arcum Ianum patrem γ. ar ..... patrem Aq. ar ..... patrem
(Aβ)ab. 14. et diva arquis est Iana ego. et diva arquis et Iana Aab. Est et
diva Arquis et Iana Gothofredus.

Thesci fabula, si lubet, adeas Plut. Theseo, Diod. Sic. IV, 61 sqq. Hygin. Fab. 41.

Cap. XV. a. deis ministratis.] h. e. caelo suppeditatis. Prope erat ut scriborem *deis consecratis*.

b. Castores et Perseus et Erigona] Cf. Lactant. Div. Instit. I, 10. De Castoribus v. Eratosth. Catast. 10. Hygin. Poet. Astron. II, 23., de Perseo Eratosth. Catast. 22. Hygin. Poet. Astron. II, 12., de Erigona Hygin. Poet. Astron. II, 4. Apollod. III, 14, 7. V. Nonn. Dionys. XLVII, 246.

c. Iovis exoletus] Ganymedis in caelo signum est aquarius. V. Eratosth. Catast. 26 et 30. Hygin. Poet. Astron. II, 29.

d. etiam canes, scorpios et caneros in caelum transtulisti.] De canis signo v. Eratosth. Catast. 33. Hygin. Poet. Astron. II, 35. et III, 34., de cancro Eratosth. Catast. 11 et 17. Hygin. I. I. II, 23 et III, 22., de scorpio Eratosth. Catast. 7. Hygin. Poet. Astron. II, 26.

e. Differo de his quos in oraculis colitis] Pariter ut supra distulit cap. 7, nempe in Apolog. cap. 22 et 23. (Gothofr.)

f. divini] Divinus proprie appellatur qui vaticinia edit. V. Bucnem. ad Lactant. I, 11. p. 64. Hildebr. ad Arnob.

Adv. Nat. III, 20. p. 282., et quo laudat. Habet testimonium hoc divini et in oraculis coli.

g. Viduus] Cyprian. de Idol. Van. cap. 2 „ut sit apud illos Viduus deus qui anima corpus viduet, qui quasi foras et funebri intra muros non habetur, sed foris collocatur, et nihilominus, qui extorris factus, damnatur potius Romana religione quam colitur.“

h. Caeculus] V. Serv. ad Vergil. Aen. VII, 678. Solin. cap. 2. Hartung Relig. der Römer I, 89 et 311.

i. Orbana] Cic. de Nat. Deor. III, 25. cum interpr., Plin. Hist. Nat. II, 7. Cypr. de Idol. Van. cap. 2. Arnob. Adv. Nat. IV, 7.

k. mortis dea est.] De Morte dea v. Cic. de Nat. Deor. III, 17.

l. Ianum Patrem] V. Varro de L. L. V, 164. Plut. Quaest. Rom. 40 et 22. Liv. I, 19., interpretes ad Orid. Fast. I, 95. et Horat. Od. IV, 15, 8. Becker Röm. Alterth. I, p. 119 et p. 255.

m. et diva arquis est Iana] Haec in parenthesi collocanda erant. Gothofredus primus correxit *Iana*, haec adnotavit: Pro *Iana* scripsi *Iana*; nempe et haec Iana praefuit, forte aliquo discrimine inter *Ianos* et *Ianas*. De quibus his

ntium ¹⁵ septem Septemontium. Geniis eisdem illi faciunt^o qui em locis aras vel aedes habent, ¹⁶ praeterea aliis qui in alieno aut mercedibus habitant. Taceo ¹⁷ Ascensum a scansione et colam a clivis^r; taceo deos ¹⁸ Forculum a foribus et ²⁰ Cardeam dinibus et liminum Limentinum^r, sive qui alii inter ²¹ vicinos vos numinum ianitorum^a adorantur. Quid enim magnum? ²² et numina sua habeant in lupanaribus^r, in ²³ culinis^a et in carcere? ²⁵ Innumeris itaque ²⁶ propriis caelum impletur iisque Romanorum ²⁷ deis, quibus totius vitae officia distri-

tem Septemontium. Geniis eisdem illi ego. septemontium ..... illi *Aq.* ontium ..... illi (*Aβ*)*ab.* Septemontium habitantium, illi *γ.* 16. praeterea aliis ego. prae ..... in *Aq.* praeterea ..... in (*Aβ*)*ab.* praeterea et qui in *γ.* ensum a scansione et ego. Ascensum ab ascensu et *γ.* Ascensum ..... et ascensum ..... *Aq.* 18. Clivicolam Nic. Bigaltius. leuico iam *Aq.* im (*Aβ*)*ab.* Leviciviam Gothofredus. 19. Forculum ab. sforculum *Aq.* num *Aβ.* 20. Cardeam a cardinibus *by.* card ..... nibus *Aq.* Car ..... ni- Car ..... nibus (*Aβ*)*b.* 21. vicinos apud vos numinum ego. vicinos spu ..... *Aq.* vicinos sp ..... num (*Aβ*)*ab.* ricanos, apuas, titinum *γ.* 22. et sua habeant ego. et ..... habeant *Aq.* et habeant *ab.* et ..... habeant *Aβ.* suos habeant *γ.* 23. culinis *ab.* cunilis *A.* 24. et etiam in *Aq.* et (*Aβ*)*ab.* 25. Innumeris itaque ego. in usu singuli illi itaque *γ.* im ..... *Aq.* in i ..... itaque (*Aβ*)*ab.* 26. propriis caelum impletur his aliisque proprio similes alique *γ.* propr ..... aliisque *Aq.* (*Aβ*)*b.* propr ..... aliis- 27. dei Gothofredus.

bus sub Severo Imp. Spartianus veri p. 71. ed. Salm.]: „Opera praecipue eius extant, Septizotthermae Severianae. Eius denique ianae [vulg. ianae, sed etiam I. Salmasii habet ianae] in transregione ad portam nominis sui, forma intercedens statim usum invidit.“ Haec Gothofredus, cuius Salmasius ad Spartiani l. l. a Iana quae eadem erat cum J. Varro de Re Rust. I, 37. et V, 68. Macrob. Sat. I, 9. Ios. de Emend. Tempor. II, p. 174 29.) et Isag. Chronol. Canon. p. 162.

montium septem Septemontium haec verba emendanda videntur. Ceterum de hoc Septemontio usquam legimus. Septimontialis mentionem facit Tertull. de Idolol. Cf. Fest. s. v. et Varro de L. 24. Montinum aliquem montium commemorat Arnob. Adv. Nat. 2f. Commodian. Instr. I, 21., et i adnotata sunt.

niis eisdem illi faciunt] Latet fallor, dei alicuius nomen. Facit sacrificare. Etiam hic latere puto aliquod dei nomen.

q. Ascensum a scansione et Clivicolam a clivis] Clivicolam emendatio est Rigaltii verissima, ni fallor. Quamquam non alibi eius deae hodie memoria. Ascensum deum Cyprian. de Idol. Van. cap. 2. Scansum appellat. Cf. August. de Civ. Dei IV, 8 „Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt, sed rura deae Rusinae, iuga montium Iugatino deo, collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam praefecerunt.“

r. Forculum a foribus et Cardeam a cardinibus et liminum Limentinum] V. adnot. ad De Corona cap. 13. et ad Scorp. cap. 10. Cf. Cypr. l. I. August. l. I. s. numinum ianitorum] Numina ianitores dixit etiam De Orat. cap. 1.

t. cum et numina sua habeant in lupanaribus] Inter hos esse puto praeter Priapum etiam Libentinam et Burnum, quorum mentionem facit Arnob. Adv. Nat. IV, 9. Libentinae nomen est a libidine, Burni, si genuina est scriptura libri Parisini, videtur ab eadem radice derivandum qua Graecum πύργη.

u. in culinis] Sic culinis inter alios praefuit Lateranus deus, de quo v. Arnob. Adv. Nat. IV, 6 et 11. Respexerit Tertullianus fortasse etiam Lares, Penates et Vestem. Cf. Arnob. Adv. Nat. II, 67 (meae edit.).

buuntur, taliter ut ceteris deis opus non sit. Immo cum privatim apud Romanos deputentur quos supra signavimus, nec facile foris cogniti, quomodo ea omnia quibus illos praeesse voluerunt in omni genere humano et in omni gente proveniunt ubi praedes eorum non modo honore, sed ipsa quoque notitia carent?

Cap. XVI. Sedenim quidam fructus et 'necessaria victui demonstraverunt'. Quaeso vos, cum dicitis invenisse illos, 'nonne confitemini prius fuisse quae invenirentur? Cur ergo non auctorem 'potius honoratis, cuius haec dona sunt, sed auctorem transfertis in 'repertores? Priusquam qui invenisset, utique auctori gratias egit, utique illum deum 'sensit cuius vere est ministerium institutoris, a quo et ipse institutus est qui 'invenit et illud ipsum quod inveniretur. Ficum viridem Romae nemo 'noverat Africanam cum Cato senatui intulit, ut 'quo iam provincia hostilis esset, cui 'subigendae semper instabat, exprimeret. ¹⁰Cerasium Cn. Pompeius de ¹¹Ponto primus Italiae ¹²provolgavit. Potuerunt mihi novorum apud Romanos ¹³pomorum inventores hi meruisse praeconium divinitatis. Tam vanum hoc quam ¹⁴etiam propter artium commenta deos haberi. Quibus si comparentur nostrae ¹⁵aetatis artifices, quanto dignius

28. gente (Aβ)ab. g...e Aq. 29. non modo honore ab. no mo... onore Aq. non mo... honore Aβ.

Cap. XVI. 1. necessaria by. ne ..... ia Aa. 2. nonne confitemini ego. non et confitemini γ. non confitemini b. non ..... fitemini Aa. 3. potius honoratis by. po ..... noratis Aa. 4. repertores? Priusquam qui ego. repertores? nam priusquam γ. repertores ..... q' Aq. repertores ..... q; Aβ. repertores ..... quam ab. 5. sensit cuius vere est ministerium institutoris ego. sensit cui praebuit ministerium inventoris (aut sensit penes quem magisterium institutoris) γ. sensit — ministerium institutoris Aab. 6. invenit et illud ipsum γ. invenit ..... sum Aab. 7. noverat Africanam cum ego. noverat cum Africanam γ. noverat ..... um Aab. noverat, usque dum Hildebrandus. 8. quoniam a., sed corr. in Erratis. 9. subigendae semper ego. subiugandae (aut substruendae) semper γ. sub ..... semper Aq. sub ..... semper (Aβ)ab. 10. Cerasium Aa. Cerasum b. 11. Ponto primus Italiae γ. Ponto ..... Italiae ab. Ponto ..... taliae Aq. Pōnto ..... aliae Aβ. 12. provolgavit Aab. 13. pomorum inventores hi meruisse γ. pomorum ..... ruisse Aq. Hildebrandus adnotavit oculorum aciem hodie effugere utrum in A scriptum sit ruisse, an tuisse. pomorum ..... ruisse ab. pomorum ..... tuisse Aβ. 14. etiam propter artium commenta ego. etiam ob artium commenta γ. etiam ..... commenta Aq. etiam ..... commenta (Aβ)ab. 15. aetatis artifices, quanto dignius ego. aetatis artifices, multo dignius γ. aetatis ..... gmo (?) dignius Aq. aetatis ..... o dignius ab. aetatis ..... eo dignius Aβ.

Cap. XVI. Concordat Apologetici cap. 11.

a. et necessaria victui demonstraverunt.] Ut hinc divinitatem meruisse viderentur.

b. Africanam cum Cato senatui intulit] V. Plin. Hist. Nat. XV, 18.

c. quo iam provincia hostilis esset] Quam prope sita sit provincia hostilis. Plin. l. l. „tam prope a muris habemus

hostem.“ Gothofredus quo interpretatur „quo loco quam proximo.“

d. Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiae provolgavit.] V. quae adnotavi ad Apolog. cap. 11. Provolgare vel provolgare, ut hic liber Agobardi habet, Tertullianus posuit etiam Agobardi Marcion. IV, 21 „utique id voluit provulgari.“ et De Virg. Veland. cap. 13 „Quo ergo foris quidem bonam sunt

is quam prioribus consecratio ¹⁶competisset? *Quaeso vos, an omnibus iam artificiiis antiquitas exolevit, usu ¹⁷quotidiano? instruente novitatem? Atque adeo quos ob artes ¹⁸sanctis, laeditis in ipsis artibus et provocatis in ¹⁹aemulis insuperatis?*

Denique *religionis vestrae* tutoribus suis non negatis omnibus ²⁰ios deos antiquitas voluit, ²¹posteritas *credidit, nobis superest illa Romanarum ²²superstitionum praegrans ²³praesumptio*, *lversus vos, nationes, congradi habemus, propterea scilicet nos totius orbis ²⁴dominos atque arbitros factos fuisse, quod religionum ²⁵meruerint dominare sic, ut parum absit, quin suis deis praevaleant. Nimirum ²⁶Sterculus, et Mutunus, et* Cap. XVII.

petisset? Quaeso vos, an non ego. competisset, quandoquidem γ . com-
..... on $A\phi$. competisset... on ($A\beta$) ab . 17. quotidiano ubique instruente γ .
mo ..... e instruente A , teste Gothofredo in curis secundis. quoti ..... e in
 $A\phi$. quotidiano instruente ab . quoti ..... o instruente $A\beta$. 18. sancti-
laeditis in ego. sanctificatis, eos in γ . sanctifi ..... in $A\phi$. sanctifi ..... in
. 19. aemulis insuperatis ego. aemulis insuperatos Aab .

Cap. XVII. 1. Denique religionis vestrae tutoribus ego. Denique Romae an-
s γ . Denique ..... utribus $A\phi$. Denique ..... toribus ($A\beta$) ab . 2. poste-
redidit, nobis superest adhuc illa Romanarum superstitionum ego. posteritas
..... superstitionum $A\phi$. posteritas credit, postremum nobis su-
adhuc illa Romanarum superstitionum γ . posteritas c ..... superstitio-
posteritas c ..... superstitionum ($A\beta$) b . 3. superstitionum praegrans
nptio ego. superstitionum praeg ..... praesumptio $A\phi$. superstitionum ..... l.
nptio ab . superstitionum ..... praesumptio $A\beta$. superstitionum perdidit
nptio γ . 4. praesumptio, cui adversus vos, nationes, congradi habemus γ .
nptio, cui ..... bemus $A\phi$. praesumptio, cui ..... bemus a .
nptio, cui ..... bemus ($A\beta$) b . 5. dominos atque arbitros factos fuisse ego.
..... se $A\phi$. dominos factos fuisse γ . domin ..... se a . domin
 $A\beta$) b . 6. meruerint dominare sic, ut parum absit, quin ipsis suis deis ego.
iat ..... eis $A\phi$. dominatum orbis sic, ut nulli hostes eis γ .
..... cis (sed a . habet in Erratis corr. eis) ab . 7. Sterculus et Mutunus et
na provexit hoc ego. Sterculus et Mutinus et Larentina Romanis peperit
Sterculus ..... hoc $A\phi$. Sterculus (Sterculus a .) ..... hoc $A\beta a$.
ns ..... hoc b .

lunt, in Ecclesia vero *provulgant*?"
on. Apoll. IX, 11. Sulpic. Sever.
sca II, 5.
ique] Inter *quotidiano et instruente*
ocula, cuius extrema littera e ad-
mparet in msto. Quare scribo
(Gothofr.)
editis in ipsis artibus et provo-
aemulis insuperatis.] Ita omnino
ndam erat. Artes sunt artificia.
insuperati sunt nostrae aetatis
s, quorum solertia deos irritat
perat.

XVII. Concordat Apologetici cap.
[praesumptio] Apolog. cap. 25

„Quoniam tamen Romani nominis pro-
prie mentio occurrit, non omitam con-
gressionem, quam provocat illa praes-
umptio dicentium Romanos pro merito
religiositatis diligentissimae in tantam
sublimitatis elatos, ut orbem occuparint,
et adeo deos esse, ut praeter ceteros
floreant qui illis officium praeter cete-
ros faciant. Scilicet ista merces Roma-
nis a deis pro gratia expensa est. Ster-
culus, et Mutunus, et Larentina pro-
vexit imperium. Peregrinos enim deos
non putem extraneae genti magis factum
voluisse quam suae, patrium aolum, in
quo nati, adulti, nobilitati seputique
sunt, transfretanis dedisse.“

Larentina *provenit* hoc imperium. Unus Romanorum destinatus a suis deis dominationi populus. Peregrinos enim non putem extraneo potius populo factum voluisse quam suo, ut fierent desertores et destitutores, ¹⁰ immo proditores patrii soli, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt. ¹¹ Ita ne Iuppiter quidem Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud ¹² Idaeum et aera Corybantia et nutricis suae illic iucundissimum odorem. Nonne omni ¹³ Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut illa potius terra ¹⁴ regnaret quae Iovis cineres texit? Vellet Iuno Punicam urbem posthabita Samo dilectam et utique Aeneadarum ignibus ¹⁵ adoleri? Quod sciam

hic illius arma,

Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,

Si ¹⁶ qua fata sinant, iam tunc tenditque fovetque^b.

Misera adversus ¹⁷ fata non valuit! Nec tamen tantum honoris Romani ¹⁸ fatis decreverunt, ut ¹⁹ dedentibus Carthaginem sibi, quantum Larentinae. ²⁰ Sed dei isti conferendi regni^a in ²¹ potestate non sunt.

8. imperium. Unus Romanorum destinatus a suis deis dominationi populus. Peregrinos enim non putem ego. imperium unus Romanorum destinatum ..... tem *Aq.* imperium Latio (*sed in Erratis del. voc. Latio*) seu Romanorum destinatum ..... tem *a.* imperium ..... seu Romanorum destinatum ..... tem (*Aβ*)*b.* imperium. Virtus Romana destinatum ad imperium, quid? Nec prae natali solo putem *γ.*
9. potius populo factum voluisse quam suo, ut fierent desertores ego. potius deo imperio voluisse favisse, alioquin impios desertores *γ.* potius .....
tores *Aq.* potius ..... tores *a.* potius ..... tores (*Aβ*)*b.* 10. immo proditores patrii soli, in quo nati, adulti, nobilitati *γ.* im ..... ti *Aq.* in ..... ti *a.* in ..... ti (*Aβ*)*b.* 11. Ita ne Iuppiter quidem Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus ego. Ita ne Iuppiter quidem ..... oblitus *Aq.* Ita nemp ..... oblitus *Aβa.* Ita nemp ..... oblitus *b.* *Iac. Gothofredus curis secundis in A. deprehendisse sibi risus est haec vocabulorum vestigia:* Ita nemp Iuppiter ..... ms ..... nis fascibus pr ..... oblitus. 12. Idaeum et aera Corybantia et nutricis suae illic iucundissimum *γ.* Idaeum ..... dissimum *Aq.* Idaeum ..... dissimum *a.* Idaeum ..... dissimum (*Aβ*)*b.* 13. Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut ego. Capitolio ..... ut *Aq.* Capitolio tumulum praeposuisset, ut *γ.* Capitolio ..... ut *a.* Capitolio ..... ut *b.* *ca* ..... ut *Aβ.* 14. regnaret quae Iovis cineres texit. Vellet Iuno Punicam urbem posthabita ego. regnaret quae Iovis cineres tegit? Vellet Iuno urbem posthabita *γ.* regnaret ..... posthabita *Aq.* regnaret ..... posthabita *a.* regnaret ..... posthabita (*Aβ*)*b.* 15. adoleri. Quod sciam hic *γ.* adoleri (*adoleru Aq.*) ..... hic *Aab.* 16. qua fata sinant (*Aβ*)*ab.* q ..... sinant *Aq.* 17. fata non valuit. Nec *ab.* fata ..... nec *Aq. et Aβ.* 18. fatis decreverunt ego. satis decreverunt *Aab.* 19. dedentibus Carthaginem *bγ.* dede ..... Carthaginem *a.* dede ..... aginem *Aβ.* 20. Sed dei isti conferendi regni ego. Si dei isti conferendi *Aab.* 21. potestate non sunt. Si regnavit enim ego. potestate. Regnavit *γ.* pote ..... vit enim (*Aβ*)*ab.* potest ..... vit *Aq.*

aa. factum voluisse] Sic edi volui etiam in Apologetico, non factum voluisse, ut me invito expressum est.

b. fovetque.] Vergil. Aen. I, 20 sqq.

c. regni] Vocabulum regni revocavi ex ultima parte vocabuli praecedentis. Initio

sententiae reposui Sed pro Si, quod libri habent. Persaepe habes particulas eas confusas a librariis. Exempla addere piget. Quod ad rem cf. Apolog. cap. 25 „Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi regni tenet

Si regnavit enim Iuppiter Cretae et Saturnus Italiae et Isis ²² *Aegypto, et homines regnaverunt, quibus etiam operati plerique traduntur.* ²³ *Ita qui servit, et dominos facit, et* ²⁴ *dediticius Admeti cives Romanos* ²⁵ *imperio auget, dum liberalem cultorem suum* ²⁶ *Croesum ambiguis sortibus* ^{26b} *fallendo perdidit* ²⁷ *. Quid timebat deus verum constanter praenuntiare regno* ²⁷ *excidendum ei esse? Aucti potestate regnandi quoque* ²⁸ *veluti urbes suas* ²⁹ *tueri unquam potuissent! Si Romanis praestitisse* ³⁰ *valuerunt, cur Athenas a Xerxe Minerva non defendit? vel cur Delphos de manu* ³⁰ *Pyrrhi* ³¹ *Apollo non eruit? Servant urbem* ³² *Romam qui* ³³ *suas perdididerunt, si hoc religiositas Romana* ³⁴ *meruit. Atqui non post summum imperium auctis iam rebus superstitio quaesita est? Etsi a Numa sacra introducta sunt, nondum tamen aut simulacris aut templis res vestras divina frustrabant. Frugi religio et paupertina* ³⁵ *superstitio; altaria temeraria et vasa sordida, et* ³⁷ *nidor parvus ex illis, et deus ipse* ³⁸ *nusquam. Ergo non ante religiosi quam maiores, quia religiosi. Atquin* ³⁹ *quomodo summam ob religionem et deorum profundissimam curam imperium* ⁴⁰ *Romanis quaesitum videri possit, quod laesis potius deis auctum est? Nisi fallor* ⁴¹ *enim omne regnum vel imperium bellis*

22. Aegypto et homines regnaverunt ego. Aegypto. Non minus regnaverunt *γ.* *aegypt* ..... regnaverunt *Αβ.* Aegypto ..... regnaverunt *ab.* aegypto ..... regnaverunt *Αγ.* **23.** Ita qui servit, et dominos facit, et dominos ego. Ita quis alios dominos *γ.* Itaque ..... minos (mines *ab.*, sed Gothofredum minos edi voluisse adnotatio eius testatur) *Αβ.* **24.** dediticius *Αβ.* **25.** imperio auget, dum liberalem ego. imperare voluit. Qualem *γ.* imper ..... lem *a.* imper ..... lem (*Αβb.* imperium ..... lem *Αγ.* **26.** Croesion *Αβ.* **26b.** fallendo perdidit. Quid timebat deus ego. fallendo perdidit. Timebat enim *γ.* fallendo ..... timebant deum *Αγ.* fallendo ..... timebat deum (*Αβb.*) **27.** excidendum ei esse? Aucti potestate ego. exc ..... potestate *Αγ.* excidium. Et alioquin accepta potestate *γ.* exc ..... potestate (*Αβb.*) exc ..... potestate *a.* **28.** veluti ego. velut in *Aab.* **29.** tueri unquam potuissent ego. tueri omnino potuissent *γ.* tueri ..... potuissent *Αγ.* tueri ..... potuissent (*Αβb.*) **30.** Pyrrhi *Aa.* **31.** Servant *A.* Servarint *ab.* **32.** Romam (*Αβb.*) Romanam (*Αγ.*) **33.** suas *Αγ.* et *Αβ.* sua *ab.* **34.** meruit. Atqui (*Αγb.*) meruerit qui *Αβ.* **35.** Etsi a Numa (*Αβb.*) e si anima *Αγ.* **36.** superstitio; altaria temeraria *b.* superstitio; arae temerariae *γ.*, prob. Havercamp. ad Tertulliani Apolog. p. 255. superstitio temeraria Hildebrandus. supersti. .... temeraria *Αγ.* superstitio ..... eraria (in adnot. erariae) *a.* supersti ..... eraria *Αβ.* **37.** nidor parvus (aut gratus) ex illis *γ.* nidor ..... ex illis *Aab.* **38.** nusquam. Igitur non ante religiosi ego. nusquam. Ergo non ante religiosi *γ.* nusquam ..... religiosi *a.* nusquam ..... on ante religiosi *A.*, teste Gothofredo ex curis *Arundis.* nusquam ..... gnante religiosi *Αγ.* nusquam ..... religiosi (*Αβb.*) **39.** quomodo summam ob religionem ego. quomodo ..... religionem *Αγ.* quomodo ..... religionem (*Αβb.*) quomodo ob religionem *γ.* **40.** Romanis quaesitum videri *γ.* Romanis ..... videri *Aab.* **41.** enim omne regnum *ab.* enim ..... um *Αβ.* enim ..... num *Αγ.*

potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? Quem coheret Saturnus et Iuppiter? aliquem, opinor, Sterculum — Ergo aliorum est regnum dare, quis regnabatur multo ante quam isti dei inciderentur."

d. fallendo perdidit.] Herodot. I, 50. Diod. Sic. XVI, 56.

e. praestitisse] Potestatem regnandi. f. de manu Pyrrhi] Pausan. Phoc. cap. 7. Strab. IX, p. 421. Eurip. Androm. v. 51. sqq. et v. 1090 sqq.

quaeritur et bellis ampliatur. ⁴²Porro *laeduntur* victoribus et dei urbis. Nam eadem strages et moenium et ⁴³templorum, pares caedes et civium et sacerdotum, ⁴⁴caedem rapinae profanorum ⁴⁵et sacrorum. Tot sacrilegia Romanorum quot ⁴⁶tropaea, tot ⁴⁷deinde de deis *quot de gentibus* ⁴⁸triumphi. Manent ⁴⁹et simulacra captiva, et utique ⁵⁰si sentiunt *victores suos*, non amant. Sed quia nihil sentiunt, impune ⁵¹laeduntur, et *quia impune* laeduntur, frustra adorantur. Itaque quorum ⁵²fastigium *per victorias* adutum est, non possunt videri religionis meritis ⁵³excrevisse, *sive crescendo laesores religionis*, sive laedendo creverunt. Regnum universae ⁵⁴nationes *suis quaeque* temporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae, ut ⁵⁵Aegyptii; *est et adhuc* penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu et depropitiourum deorum ⁵⁶morabantur, *donec postremo Romanis* cessit universa ⁵⁷paene dominatio. Sors temporum ita ⁵⁸volutavit *regna*. Quaerite quis temporum vices ordinavit. Idem regna dispensat, ⁵⁹et *nunc* penes Romanos eam summam tanquam pecuniam de multis ⁶⁰nominibus exactam in unam arcam congregavit. Quid de ea statuerit sciunt proximi ei^h.

42. Porro laeduntur victoribus ego. Porro bella (voc. bella in adnot. non compari) ..... ib a. Porro ..... ib (Aβ) b. Porro ..... ibus Aφ. Porro cedunt victoribus γ. 43. templorum, pares caedes (Aβ) ab. templiorum ..... des Aφ. 44. caedem et eadem A. 45. et sacrorum ab. et ..... rum Aβ. et ..... rum Aφ. 46. tropaea a. tropaea Aβ. trophaea (Aφ) b. 47. deinde de deis quot de gentibus ego. deinde de deis quot de gentibus γ. de deis quot de gentibus b. deinde dei ..... nibus Aφ. et Aβ. deinde dei ..... ibus a. 48. triumphii Aa. 49. et ab. at A. 50. si sentiunt victores suos ego. sentiunt Romanos γ. sentientes deos Priorius. senti ..... os Aφ. senti ..... os (Aβ) ab. 51. laeduntur, et quia impune laeduntur ego. laeduntur ..... laeduntur Aφa. laeduntur ..... laeduntur Aβb. laeduntur, et qui laeduntur γ. laeduntur, et qui non laeduntur Priorius. 52. fastigium per victorias ego. fastigium per proelia γ. fastigium ..... Aφa. fastigium ..... (Aβ) b. 53. excrevisse, sive crescendo laesores religionis ego. excrevisse ..... nis Aφ. excrevisse ..... nis (Aβ) ab. excrevisse, qui uti diximus, crescendo laeserunt γ. 54. nationes suis quaeque temporibus ego. nationes antiquis temporibus γ. nationes ..... poribus Aφ. nationes ..... temporibus a. nationes ..... poribus Aβ. nationes temporibus b. 55. Aegyptii. Est et adhuc γ. Aegyptii ..... aut (ut in adnot. habet a.) ab. Aegypt ..... uc Aβ. aegypt ..... ive Aφ. 56. morabantur, donec postremo Romanis cessit ego. morabantur, donec Romanis cessit γ. morav ..... cessit Aφ. mora ..... cessit (Aβ) ab. 57. paene Aβ. 58. volutavit regna ego. volutavit ..... Aφ. volutavit ..... (Aβ) ab. 59. et nunc penes (Aφ) b. et ..... penes Aβa. 60. nominibus (Aβ) b. naminibus Aφa. *Subscriptio in h. teste Steph. Baluzio est: AD NATIONES LIBER II. EXPLICIT.*

g. depropitiourum deorum] h. e. deorum qui non amplius sunt propitii, sed irati atque infesti. Notantur imprimis Iudaei.

h. sciunt proximi ei.] Nempe Chri-

stiani, quibus sunt nota quae Paulus hac de re ad Thessalonicenses scripsit, futuram primum imperii Romani debetionem, dein superventura Antichristi tempora, tum saeculi finem." (Right)

DE
TESTIMONIO ANIMAE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A* significat codicem Agobardinum (*A ϕ* ex collatione Hildebrandi, *A β* ex collatione Steph. Baluzii).
- B* - editionem principem, Io. Gangneii anno MDXLV. (*Dmg.* scripturam a huius editionis margine prolatam).
- C* - - secundam, Sigism. Gelenii (a. MDLXII.), qui codice Britannia Masburensi, in hoc libro emendando usus erat.
- a* - - Iac. Pamelii (a. MDLXXIX.).
- b* - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
-

DE

ESTIMONIO ANIMAE*.

---

agna curiositate et maiore longe memoria opus est ¹ad stu-
²diu, ³si qui velit ex ⁴litteris ⁵receptissimis quibusque philo- Cap. I.
⁶sofophorum vel poetarum vel quorumlibet ⁷doctrinae ac sapientiae
⁸magistrorum testimonia excerpere Christianae veritatis,
⁹illi persecutoresque eius de suo proprio instrumento ¹⁰et er-
¹¹se et iniquitatis in nos ¹²rei revincantur. Nonnulli qui-
¹³bus de pristina ¹⁴litteratura et curiositatis labor et memo-
¹⁵ria perseveravit, ¹⁶ad eum modum opuscula penes nos con-
¹⁷servata, commemorantes et ¹⁸testificantes ¹⁹in singula rationem et

CIPIT DE TESTIMONIO ANIMAE FELICITER. *Aβ.*

1. 1. adstudendum b. 2. si quis BCa. 3. litteris A., *ubicumque nihil*
 4. receptissimis cuiusque Ciacconius, *prob. Junio*. 5. doctrina sa-
 Ca. 6. saecularis *Aβ.* 7. rei evincantur. Ac nonnulli *Junius*. 8. lit-
 eris, *ubicumque nihil adnotavero*. 9. ad eum modum opuscula BCa. ad .....
 Ap. ad gentes b. 10. testificantes *Aφ.* contestificantes (*Aβ*)BCab.
 gula rationem et originem traditionum ego. in singulationem et originem
 nem A. in suggillationem et originem et traditionem BCa. in singula
 et originem et traditionem b. in suggillationem et originem et traditio-
 nentiarum *Latinius, probante Fr. Junio, adversante Barthio Adverss. p. 938.*
 rationem et originem et traditionem et argumenta sententiarum per quae
 ci *Priorius, partim ex sententia Barthii prolata l. l.*

a. ad studendum] Mirificum
 ligaltius de hoc loco *adstu-*
 od verbum fingens „opus ad-
 „ explicat „opus summo stu-
 iendum.“
 suo proprio instrumento] In-
 n Tertullianus saepissime ponit
 m apparatu. Apolog. cap. 47
 im si *vetus instrumentum* (h. e.
 stamenti libros) ingenia phi-
 n interverterunt.“ Ibid. cap. 10
 a inficias ierit, de suis *anti-*
astrumentis revincetur.“ Ibid.
 Sed quoniam edidimus *anti-*
judaeorum instrumentis sectam
 : suffultam.“
 evincantur.] Fuerant qui h. l.

rei evincantur rescribendum iudicabant,
 sed parum caute. Innumeris enim locis
 apud Tertullianum *revincere* reperitur pro
 convincere, ut paucos nunc indicem,
 praeter locum Apologetici cap. 10. modo
 excitatum, Apolog. cap. 1 „Non potes
 demerentiam dicere, qui *revinceris* igno-
 rare.“ Ibid. cap. 46 „Qui nos *revincere*
 audebit?“ Ad Scap. cap. 2 „Daemones
 autem non tantum respicimus, verum et
revincimus et quotidie traducimus et de
 hominibus expellimus.“ Ad Nat. 1, 1.
 init. „Testimonium ignorantiae vestrae,
 quae iniquitatem odii, dum defendit, *re-*
vincit.“ Ita infra etiam hoc ipso capite
 „seu saeculum *revincens*.“
 d. Nonnulli quidem] Significat qui

originem traditionum et sententiarum argumenta, per quae recognosci possit nihil nos aut novum aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicae litterae ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus aut aequitatis admisimus*. ¹²Sed suis quidem magistris, alias probatissimis ¹³atque lectissimis, fidem inclinavit^f humana ¹⁴de incredulitate duritia, sicubi in argumenta Christianae defensionis impingunt. Tunc vani poëtae, cum deos humanis passionibus et fabulis ¹⁵designant^g, tunc philosophi duri^h, cum ¹⁶veritatis fores pulsant. Hactenus sapiens et prudens habebitur qui prope Christianumⁱ ¹⁷pronuntiaverit, cum, si quid prudentiae aut sapientiae affectaverit seu ¹⁸caerimonias despuens seu saeculum revincens, pro Christiano denotetur. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris et doctrina perversae felicitatis^k, ¹⁹cui in falso potius creditur quam in vero. Viderint, si qui de unico et solo deo pronuntiaverunt. Immo nihil^l omnino ²⁰relatum

12. Sed suis quidem *ABmg.* Sed ne suis quidem *BCab.* 13. atque lectissimis *om. A.* 14. de incredulitate *A.* dei incredulitate *Barthius l. l.* 15. absignat *Fr. Iunius.* 16. varietatis fores *Aβ.* 17. pronuntiasit *Ca.* 18. caerimonias *A.* caerimonias (*Aφ*)*BCab.* 19. cum in falso eius creditur *A.* 20. relatum sit *a.*

ante se adversus gentes scripserunt, Quadratum dico, Aristidem, Iustinum, Anaxagoram, Melitonem, Theophilum Antiochenum, Apollinarium, Tatianum, Irenaeum, Clementem Alexandrinum et Miltiadem. (Pam.)

e. aut aequitatis admisimus.] h. e. aut veri recepimus in fidem nostram.

f. fidem inclinavit] Gagneii correctionem „Sed ne suis quidem magistris,“ quam reliqui deinceps editores receperunt probare non possum, si quidem *fidem inclinare* non pro „fidem habere“ vel „accommodare,“ et „cum superbia quadam, perpetua ignorantiae comite,“ ut placet Barthio *Advv. p. 939.*, „accommodare,“ sed pro *imminuere* positum videtur, ut in illo Quinciliani loco X, 1. med. „Quin etiam Phalereum illum Demetrium, quamquam is primus *inclinasse* eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor.“ Certe, etiamsi quis ad illam potius verbi *inclinare* interpretationem inclinandum duxerit, interrogationis signo post *impingunt* restituendo quam vulgato *ne* illo, quod prorsus extraneum, servando librorum veterum auctoritati melius consultum fore videbit.

g. designant] *Casp. Barthius Adverss. pag. 939.* verbum *designare* per *infr-*

mare interpretans qua auctoritate sua opinionem stabiliendam putaverit assequi nequeo, etsi quod Iunium refutavit, cui „absignare,“ quod *ἀποσφραγίζω* interpretantur glossaria, hic visum est posse restitui, recte fecisse videtur. Immo *designare*, h. l. accipiendam pro simplici signare, pro repraesentare aut delineare.

h. duri] h. e. stupidi; ut supra *duritia* pro stupore. Cf. *Barth. Advv. p. 1331.* Exempla ex Tertulliani scriptis collecta alio loco adscribam.

i. prope Christianum] Recte *Barthius Adverss. p. 1428.* et ad *Statii Silv. l. 20. p. 20.* „prope Christianum pronuntiare“ philosophum interpretatur Christianae sapientiae parem sermonem serere vel paria cum Christianorum dogmatis scicere.

k. perversae felicitatis] Quippe quo aemulavit et affectavit potius veritatem quam assequi studuit.

l. Immo nihil sqq.] Recte *La Cerda:* „Immo concedo, ut nihil omnino relatum sit in libris gentiliam, quod ad favorem verae religionis agnoscat Christianus, ne idcirco exprobrare Christianus possit, quod ibi scriptum sit.“ *Sequentibus* verbis rationem aperit, cur concedat nolle uti gentiliam testimonio.

sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobrare possit. Nam et quod relatum est, neque omnes sciunt, neque qui sciunt, constare confidunt. "Tanto abest", ut nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi iam Christianus. Novum testimonium advoco, immo omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatus, toto homine maius, id est totum quod est hominis. Consiste in medio anima: seu divina et aeterna res es secundum plures philosophos, eo magis non mentieris: seu minime divina, quoniam quidem mortalis, ut Epicuro soli videtur, eo magis mentiri non debebis, seu de caelo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris seu atomis concinnaris, seu cum corpore incipis, seu post corpus induceris, undeunde et quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus et scientiae capacissimum. Sed non eam te advoco, quae scholis formata, bibliothecis exercitata, academiis et porticibus Atticis pasta sapientiam ructas. Te simplicem et rudem et impolitam et idioticam compello, qualem te habent qui te solam habent, illam ipsam de compito, de trivio, de textrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulae peritiae tuae nemo credit. Ea exoptulo, quae tecum homini inferis, quae aut ex temetipsa aut ex quocunque auctore tuo

21. Tantum Iunius. 22. est homines A. 23. mentieris Ciacconius. mentiens (Aβ) BCab. 24. non deus b., ex coniectura Fulvii Ursini. 25. incoeperis BCa. inciperis Iunius. 26. acadamicis Aβ. academicis BC. 27. pasta sapientiam Ab. partam sapientiam volebat Hildebrandus ad Apuleium tom. II. p. 332. parta sapientia B. partam sapientiam Ca. 28. eructas Ursinus. 29. qualem habent BCa. 30. de textrino notam Ap. 31. peritiae tuae nemo BCa. peritiae nemo Ab. 32. tecum homini Ab. tecum in hominem BCa.

scilicet quod ne ipsi quidem gentiles, quod in illis scriptis relatum sit, sciant neque, qui sciunt, confidunt.

m. Tanto abest] Qui hic „Tantum“ rescribendum somniaverunt, loci rationem omnino non ceperunt. Innumeris locis es comparativi „magis“ ellipsis apud Tertullianum reperitur. Ita, ut pauca exempla proferam, Ad Nat. I, 7 „Quanto enim prout ad militiam, tanto ad mali fidem oportuni estis.“ Ibid. I, 12 „quantoque genus censetur origine, tanto origo convenitur in genere.“ Ibid. II, 12 „At quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit.“ De Fuga in Persae. cap. 2 „Vides iam et a servis dei faciles diabolum accipere potestatem; tanto abest, ut eam ex proprietate possideat.“ V. de hac ellipsi A. Schott. Observati. Hum. V, 24. Muecker. ad Fulgent. Mythol. II, 7. p. 676. Buenemann. ad Lactant. V, 7. p. 603. et ad Eiusd.

De Opif. cap. 19. p. 1216. Hildebr. ad Apul. Florid. III, 16. p. 71. et ad Araob. Adv. Nat. V, 2.

n. eo magis mentiri non debebis] Animam compellat. Si divina, inquit, et aeterna res es, eo magis non mentiris, cum sit turpe et indignum Deo mendacium: si minime divina res es, eo magis mentiri non debes, ut testimonium dicas in gratiam Dei, ad quem minime pertines. (Rigalt.)

o. idioticam] Adverbium huius adiectivi habes apud Vet. Interpr. Irenaei Praef. I, I. V, 25.

p. peritiae tuae] Vocula „tuae“ in Cod. Agobardino omissa ideoque et ab Rigaltio deleta ex editionibus Gangneli et Gelenii restituenda videbatur, eo magis, quo facilius librarii oculis in syllabam „tiae“ praecedentis vocabuli aberrantibus per errorem aut incuriam omitti poterat.

sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana. Fieri enim, non nasci³³ solet Christiana. Tamen nunc a te testimonium flagitant Christiani, ab extranea adversus tuos, ut vel tibi erubescant^r, quod nos ob ea oderint et³⁴ irideant quae te nunc³⁵ conscientia detinent^r.

Cap. II. Non placemus¹ deum praedicantes hoc nomine² unico unicum, a quo omnia et sub quo universa. Dic testimonium, si ita scia. Nam te quoque palam et tota libertate, qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronuntiare, Quod deus dederit^a, et, Si deus voluerit. Ea voce et aliquem esse significas et omnem illi confiteris potestatem ad cuius spectas voluntatem, simul et ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iovem, Martem, Minervam.³ Nam solum deum confirmas quem tantum deum nominas, ut, cum et illos interdum deos appellas, de alieno et quasi pro mutuo usa videaris. De natura quoque dei, quem praedicamus, nec te latet. Deus⁶ bonus, Deus benefacit tua vox est. Plane, adicis. Sed homo malus, scilicet^b contraria

33. solet ABCa. soles b., ex coniectura Ursini. 34. irideant AB. 35. conscientia detinent ego. conscientia detinet AqBmg. consciam detineant (Aβ)BCab.

Cap. II. 1. dominum BCa. 2. unico om. Aq. 3. Nam om. Ab. 4. cum et ego. et cum ABCab. 5. quam praedicamus b. 6. bonus est BCa. 7. plane adicis A. Plane ea dicis BCa. Plane adicis b. 8. et contraria B.

q. fieri enim, non nasci] Apolog. cap. 18 „De vestris sumus: fiunt, non nascuntur Christiani.“ Hieronym. Ep. ad Laetam „Hoc et gener eius faciebat antequam crederet; fiunt, non nascuntur Christiani.“

r. tibi erubescant] Apol. cap. 9 „Erubescat error vester Christianis.“ Ibid. cap. 11 „et nunc utique melioribus apud inferos musitantibus erubescit.“ Augustin. c. Iulian. IV, 14 „Unusquisque sibi vel alteri erubuerunt.“

a. quae te nunc conscientia detinet.] Quorum te nunc conscientia detinet. De verbo „detinere“, quod frequentissimum est apud Tertullianum pro „praedicio damnare“ vel etiam pro „accusare“, alio loco adnotabimus.

Cap. II. a. Quod deus dederit] Minuc. Felix Octav. cap. 18 „Nec nomen deo quaeras, deus nomen est. Illic vocabulis opus est, cum per singulos propriis appellatorem insignibus multitudo dirimenda est: deo, qui solus est, dei vocabulum totum est. Quem si patrem dixeris, terrenum opineris; si regem, carnalem suspiceris; si dominum, in-

telleges utique mortalem. Aufer addimenta nominum, et perspicies eius claritatem. Quid, quod omnium de isto habeo consensum? Audio vulgus, cum ad caelum manus tendant, nihil aliud quam deum dicunt et „deus magnus est“ et „deus verus est“ et „si deus dederit.“ Valgi iste naturalis sermo est, an Christiani confitentis oratio?

b. Plane, adicis, Sed homo malus, scilicet] Ita cum Rigaltio scribendum duxi, cum olim maluissem: „Plane, adicis, sed homo malus scilicet, sed contraria sqq.“ Ianius, quem in sua editione La Cerda secutus est, loco malelam attulisse sibi visus est scribendo: „plane ea dicis (sed homo malus scilicet) contraria sqq.“ ad quam sententiam firmandam haec adnotat: „Infert auctor ex antecedente membrum illud παρὰ θεῶν de homine, quod oblique ἐκ πλαγίου, et figuratim κατὰ σχῆμα reprobari videtur anima per consequens, quotiens illud de deo asseverat. Respicit autem ad locum Matth. 6.“ „Oblique“ est ἐκ πλαγίου, non aperte, ut ap. Tacit. Ann. III, 35. „Castigatus per litteras oblique patribus.“ Cf. Id. ibid.

propositione oblique et figuraliter exprobrans ideo malum hominem, quia a deo bono abscesserit. Etiam, quod penes deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinae et conversationis sacramentum, Benedicat te deus tam facile pronuntias quam Christiano necesse est, at cum ⁹in maledictum convertis ¹⁰dictionem dei, perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris. Sunt qui etsi deum non negent, ¹¹despectorem plane et arbitrum et iudicem non putent (in quo utique nos maxime reiciunt, qui ad istam disciplinam metu praedicati iudicii transvolamus), sic deum honorantes¹², dum curis observationis et molestiis animadversionis absolvunt cui ne iram quidem adscribunt. Nam si deus, inquit, irascitur, corruptibilis et passionalis est¹³: porro quod patitur quodque corrumpitur etiam interitum potest capere, quem deus non capit. At ¹⁴idem alibi animam divinam et a deo ¹⁵conlatam confitentes cadunt in testimonium ipsius animae retorquendum adversus opinionem superiorem. Si enim anima aut divina aut a deo data est, sine dubio datorem suum novit, ¹⁶et si novit, utique et timet, ¹⁷et tantum postremo ¹⁸adauctorem¹⁹. An non timet ²⁰quem magis propitium velit quam iratum? Unde igitur naturalis timor animae in deum, si deus ²¹non novit irasci? Quomodo timetur qui nescit ²²offendi? Quid timetur, nisi ira? Unde ira, nisi ex animadversione? Unde animadversio, nisi ²³de iudicio²⁴? Unde iudicium, nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi dei solius? Hinc ergo tibi, anima,

9. id maledictum BCa. in maledictum Ab., et antea ita emendaverat Latinus. 10. dictionem dei, perinde dicto ABmg. benedictionem dei, perinde dicto Cab. benedictionem dei. Proinde dicis B. 11. despectorem AC. 12. idem ABB. 13. conlatam ABb. 14. et si non novit ABB. 15. ut tantum BCa. 16. adauctorem Ab. doctorem BCa. 17. et quem (quam Acp.) magis AB. 18. non vult irasci Ab. 19. offendit A. 20. de iudicio b. de dei iudicio ABCa.

V, 2. Gell. III, 2. fin. „Figuraliter“ idem est quod „figurate“ (cf. Sidon. Apollin. Ep. V, 8. „figuratis quem pungere“), *ἀρχηματισμένος*, ut glossaria explicant. Usurparunt id adverbium etiam Aug. de Genesi lib. I. et Sidon. Apollin. Ep. VIII, 14.

c. sic deum honorantes] Hariolatur Iunius rescribens „sic deum *inhonorantes*,“ quod explicat *ἀτιμούντες*.

d. corruptibilis et passionalis est] Arnob. adv. Nat. II, 26 „Quicquid enim causa ingruente nonnulla ita mutatur et vertitur, ut integritatem suam retinere non possit, id necesse est iudicari natura esse passivam. Quod autem est

promptum atque expositum passioni, corruptibile esse ipsa passibilitate interveniente denuntiat.“

e. et tantum postremo adauctorem.] „A quo tot beneficiis adaucta et cumulata est.“ (Rigalt.) „Postremo“ h. l. est „denique“ vel „praesertim“, nostrum „vollends“. Iunius mutari locum et distinguere ita voluit: „utique et timet ut tantum. Postremo auctorem annon timet“ sqq.

f. de iudicio?] Illud „dei“, quod cod. Agob. et ed. princ. firmare videntur, delendum fuisse loci ratio docet. Unde concreverit hoc vocabulum neminem fugiet.

de conscientia suppetit domi ac foris nullo irridente vel prohibente praedicare, Deus videt omnia, et Deo commendo, et Deus reddet, et Deus inter nos iudicabit. Unde ²¹tibi hoc non ²²Christianae? atque adeo plerumque et vitta Cereris ²³redimita^r, et pallio Saturni ²⁴coccinata^h, et deae Isidis ²⁵linteataⁱ, in ipsis denique templis deum iudicem imploras? Sub Aesculapio^k ²⁶stas, Iunonem ²⁷in aere exornas^l, ²⁸Minervam ²⁹calcias furvis galeam formis^m, et neminem de praesentibus deis contestaris. In tuo foro aliumde iudicem appellas, in tuis templis alium deum pateris. O testimonium veritatis, quae apud ipsa daemonia ³⁰testem efficit Christianorum!

21. tibi hoc *Ab.* hoc tibi *BCa.* 22. Christianae. Atque deo et plerumque *Ap.* Christiana? atque adeo plerumque (*Aβ*)*b.* Christiane? Atque ad eum plerumque *l.* Christiana, atque id plerumque *a.* Christiane? Atque id plerumque *C.* 23. redimita *A.* 24. coccinata *BmgCab.* concinnata *AB.* 25. linteata *BmgCab.* linteata *AL.* 26. stas ego. stans *ABCab.* 27. in aere exornas *Bmg.* in aere (aere *B.*) exornas *AB.* in aere exornas *Ca.* in aere exornas *b.* 28. Minervam (*Aβ*)*BCab.* Minervae (*Ap.*) *Iunius* et *Pamelius.* 29. calcias furvis *ABC.* calcias furvis *ab.* 30. te testem *Iunius.*

g. vitta Cereris redimita] Cereris sacerdotum insigne vittam fuisse notum est. Iuvenal. Sat. VI, 50 „Paucae adeo Cereris vittas contingere dignae.“ V. quae adnotavit Salmasius ad Tertull. de Pallio cap. 4. p. 351 sqq.

h. pallio Saturni coccinata] Coccinea sacerdotum Saturni vestis. Tertull. l. l. „cum ob cultum omnia candidatum et ob notam vittae et privilegium galeri, Cereri iniunguntur? cum ob diversam affectionem tenebricae vestis et tetrici super caput velleris in Bellonae montes fugantur? cum latioris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat?“

i. et deae Isidis linteata] Herodot. II, 36. 37. Plut. Is. 3 sqq. Cf. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 10. p. 1019. Plin. H. N. XIX, 2.

k. sub Aesculapio] h. e. sub Aesculapii statua aut in templo eius.

l. Iunonem in aere exornas] Iuno in aere est statua Iunonis aenea, quam, qui deae numen placaturi erant, sertis, floribus et vittis ornasse cogitandi sunt. Rigaltius mutans „in aere exornans“ de bracteario scilicet verba intellegit, qui simulacro Iunonis aeneo laminae aureas inducit. Non sunt audiendi denique illi qui „in aere exornans“ scribunt et de templo aliquo hic subduali aut de nubibus cogitare sibi indulgent.

m. Minervam calcias furvis galeam for-

mis] Locus obscurus. Iunius haec adnotat: „Ilego: Minervae furvis galeam formis calcias: nam est senarius poetae silvii. Minervae autem galeam *δια πετρωνυμίας* vocat Belloniariorum, cui formae induebantur furvae, id est vestes et tegmina coloris nigri; nempe et „tenebrica vestis et tetricum super caput vellus,“ ut idem loquitur De Pallio cap. 4. Formae enim sunt vestes ut repositoria quaevis, etiamque thecae lignee, prout usurpat Vitruvius et alii. Nam et galeae induebatur aegis ex caprino corio, quam induere „calcias“ poeta dixit.“ Pamelius vult interpretari ex Clemente Alexandrino (Protr. cap. 2. Cf. Arnob. adv. Nat. IV, 16. Firm. Matern. de Err. Profan. Relig. cap. 16. et quae ibi adnotari] de quinta illa Minerva, Pallantis et Titanidis filia, quam patris ab se occisi pelle ornatum fuisse constat. Equidem „formas“ accipio de figuris et ornamentis, quibus Minervae galea vulgo ornari solebat, scilicet gyphorum, sphingis, quae ipsae formae (si forte „torvis“ pro „furvis“ mecum legendum potius censueris) furvae appellari poterant ob diversicolorem ab ipsius galeae facie caelaturae et ornamentorum habitum. „Calcias“ autem fore est pro vincire, induere, armare, munire. Tertull. de Corona cap. 4 „calcias de evangelii paratura.“ Cf. Salmas. ad Tertull. de Pallio cap. 4. p. 393. Apud Pamelium citat Act. cap. 12 „calcias te caligas tuas.“

Enimvero ¹cum ²daemonia affirmamus esse, ³sane, quasi non Cap. III.
obemus qui ea ⁴soli de corporibus ⁵exigimus, aliqui Chryssippi
ntator^a ⁷inludit. ⁸Et esse et abominationem sustinere exo-
nes tuae respondent^b. Daemonium vocas hominem aut im-
itia aut malitia aut insolentia aut quacumque macula quam
daemoniis deputamus ⁹ad necessitatem ¹⁰odii inportunum.
man denique^c in omni ¹²vexatione et aspernatione ¹³et detesta-
pronuntias, quem nos dicimus malitiae angelum, totius erro-
rtificem, totius saeculi interpolatorem^d, per quem homo a pri-
io circumventus, ut praeceptum dei excederet, et propterea in-
matus exinde totum genus de suo semine infectum suae
damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum,
et soli illum ¹⁴noverint Christiani, vel ¹⁵quaecumque apud do-
n secta^e, et tu tamen eum nosti, dum odisti.

Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, Cap. IV.
atum et ad ipsum statum tuum tendit, ²adfirmamus te manere
vitae disunctionem et expectare diem iudicii proque meritis
ruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno^a; quibus

sp. III. 1. cum ABmg. cur BCa. 2. demonia affirmamus Aß. 3. Anne
ne Latinius. 4. soli de Cab. solide B. solida e Bmg. 5. esse? sane
exigimus? Aliqui BCa. 6. adsentatori Bmg. 7. inludit (Aß)B. illudit Aq.
esse se et A. ea et esse se et B. ea et esse et Ca. Et esse et b. 9. ad
ut ad ABCab. 10. odii inportunum Ab. odii oportunam BCa. odii oportu-
Junius. 11. Satanas A. 12. vexatione ABC. aversatione Bmgab. 13. et
tione om. A., reliqui habent. 14. noverunt Aq. noverint omnes reliqui.
aecumque A. quaecumque capit dominum Junius. quaecumque sapit domi-
taeconius.

sp. IV. 1. quantum (Aß)BCab. in quantum (Aq.) Junius, qui etiam neces-
sitatem in antecedentibus reponendum autumabat. 2. adfirmamus AßB.

III. a. aliqui Chryssipi adsen-
Sciolus aliqui philosophus.
spondent.] spondent, firmant. Apo-
sp. 24. „Omnis ista confessio illo-
na se deos negant esse quaque
ilium deum respondent praeter
sqq.

Satanan denique] Ergo Satanae vom-
natorum Graecis aut Latinis
m Christianis? Etenim alloquitur
n non Christianam. Minime vero;
malum^a dixere, nota interiectione
Comicos aversantium aliquid aut
antium se detestantium. Terentius
ho [IV, 7, 10.] „Qui, malum, alii?“
s Epidico [V, 2, 44.] „Quae, ma-
haec impudentia est?“ At Chri-
„Malus“ absolute ponitur pro
[Tertull. De Cultu Fem. cap. 5.
ol. capp. 16. et 21. Paulin. Nol.
adv. Paganos v. 158.] et hoc loco
m Tertullianus Satanam ponit pro

Malo.“ (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 22
„Sciunt daemones philosophi, Socrate
ipso ad daemonii arbitrium expectante.
Quidni? cum et ipsi daemonium a pue-
ritia adhaesisse dicatur, dehortatorium
plane a bono. Omnis sciunt poetae,
etiam vulgus indoctum in usum maledi-
dicti frequentat; nam et Satanas, prin-
cipem huius mali generis proinde de
propria conscientia animae eadem execra-
mentum voce pronuntiat.“

d. saeculi interpolatorem] Ita Apolog.
cap. 48 fin. philosophus dicitur „verita-
tis interpolator.“

e. apud dominum secta] h. e. secta
verum deum, omnium rerum dominum,
colens eique se vindicans. Significat Iu-
daeos. Cf. Apolog. cap. 48 „profani vero
et qui non integre ad deum.“

Cap. IV. a. refrigerio, utroque sempi-
terno] Apolog. cap. 49 „metu aeterni sup-
plicii et spe aeterni refrigerii.“ De re

sustinendis necessario tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis^b facultate, et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem. Ea opinio Christiana etsi honestior multo Pythagorica, quae te non in bestias transfert, etsi plenior Platonica, quae tibi etiam dotem corporis reddit, etsi³ Epicurea⁴ gravior, quae te ab interitu defendit, tamen⁵ propter suum nomen soli vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumptioni deputatur. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra praesumptio^c. Primo enim, cum alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum, ⁶non utique quod de bono vitae^d ereptum, sed ut poenae et iudicio iam⁷ adscriptum. Ceterum⁸ alias securos vocas defunctos^e. Profiteris et vitae incommodum et mortis beneficium. Vocas porro securos, si quando extra portam cum obsoniis et⁹ matteis tibi potius parentans¹⁰ ad busta recedis^f, aut a bustis di-

3. Epicurea *AB*. Epicura *AQ*. 4. gravior *ABb*. gratior *BmgCa*. 5. propter suum nomen soli *ABCa*. propter nomen solum *b*. *Latinius, prob. Iunio*. 6. non utique quod (*AQ*)*BCa*. non utique *AB*. non uti *b*. *Latinius qui et dereptum pro ereptum*. 7. adscriptum *AB*. 8. alias seros vocas *AQ*. 9. matteis *BCa*. matteis *Iunius*. 10. ad busta cedis *Lipsius*.

cf. Apolog. cap. 48 sq. Rigaltius citat Auct. libri de Fide p. 43 „habitura unusquisque nostrum specialem resurrectionem pro merito fidei et vitae, sive ad refrigerium sive ad ustionem.“

b. passionalis] h. e. passioni subiectae; ita paulo supra, cap. 2 „Nam si deus, inquit, irascitur, corruptibilis et passionalis est.“

c. praesumptio.] Christianorum fidei leges et dogmata ab ethnicis vulgo appellabantur praesumptiones et obstinationes. Cf. Apolog. cap. 49 „Falsa nunc sint quae tuemur et merito praesumptio, attamen utilia.“, et paulo ante, initio capituli „Hae sunt quae in nobis praesumptiones vocantur, in philosophis et poetis summae scientiae et insignia ingenia.“ Ad Nat. I, 17 „De obstinationibus vero vel praesumptionibus si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem comparationis absistunt.“ Cf. etiam interpr. ad Apul. Metam. IX, 14.

d. quod de bono vitae] Retinui veterum librorum auctoritate „quod“, positum hic pro „in quantum“ vel „quoad“, de quo eius usu adire possis Burm. ad Ovid. Heroid. VIII, 5. Drakenb. ad Liv. XXVI, 32, 6. XXXIX, 45, 7. Cf. interpr.

ad Apul. Metam. I, 7. p. 36. f. et Misc. Observ. vol. VII, tom. III, p. 437.

e. securos vocas defunctos.] Ut „quiescere“, „quies“ et similia, ita et „securus“, „securitas“ de mortuorum conditione vocabula. Phaedr. fab. 49 „Patabat se post mortem securum fore.“ Sidon. Apoll. Epp. III, 12 „quantum sufficere posset superstium curae, mortuorum securitati.“ Iul. Firm. Mat. Mathes. I, 1 „Illum quiescentium securus animas et iam Lethaei fluminis oblivione purgatas Mercurius cogit nefaris carminibus excitare.“ Cf. Herald. Digress. I, 18. p. 226., qui plura exempla addit.

f. ad busta recedis] Pro „ad busta recedis“ I. Lipsius legi volebat „ad busta cedis.“ Non bene. Ad busta enim proprie recedebant, id est revertebantur, silicernium facturi. Nam cremato corpore die nono ad bustum recedebant ossa lecturi, ibique aliquando silicernium conficiebant. Varro ap. Nonium [p. 48. Merc.] „Fumus exsequanti laute ad sepulchrum silicernium fecimus.“ Hoc idem scribit Lucianus libello aureo *νεφελῶν ἐπὶ μισθῶ συνόρων*, ubi etiam observat eos, qui tunc mortuis unctis, ac coronatis inferias ferebant, ad tumulum laute convivere atque adeo sibi pe-

redis. At ego sobriam tuam sententiam exigo. Misellos mortuos, cum de tuo^s loqueris, cum ab eis¹¹ longe es. Nam avivio¹² eorum quasi praesentibus et conrecumbentibus sortem exprobrare non possis. Debes adulari¹³ propter quos lautius Misellum ergo vocas qui nihil sentit? Quid? quod ut semaledicis, ¹⁴cuius memoriam cum alicuius offensae morsu Terram gravem¹⁵ inprecaris^h et cineri¹⁶ penes inferos torum. Aequae ex bona parte cui gratiam debes, ossibus et cinis eius refrigerium¹⁷ comprecarisⁱ et ut bene requiescat apud s cupis. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla s perseverantia, si denique nihil¹⁸ es ipsa ubi corpus reli, cur mentiris in te^k, quasi aliquid ultra pati possis? Immo t totum times¹⁹ mortem? Nihil est tibi timendum post mortem nec experiendum post mortem. Nam etsi²⁰ dici potest mortem timeri non²¹ ultra quid minantem, sed ut comn vitae amputantem, atquin cum et incommoda longe plura pariter²² excidant, lucratione gravioris partis metum²³ diluit, iam timenda est amissio honorum, quae altero bono, id est modorum pace, pensatur. Non est timendum quod nos libe-

ge est B. 12. eorum quasi ABCa. cum quasi b. Latinius et Iunius. 13. quos lautius Ab. Ciacconius. propter quod laetius BCa. propter quos Latinius et Iunius. 14. si cuius Iunius. 15. inprecaris Aβ. 16. penes stramentum AB. Latinius ita corrigendam et constituendam sententiam censuit: um — — — facis, terram cell. 17. comprecaris Aβ. 18. est ipsa B. rtem nihil A. mortem, si nihil BCab. mortem, si nihil es? tibi — — exum post mortem Semlerus. 20. dici potest Ab. dicere potest B. dicere 'a. 21. ultra quid ABb. ut aliquid Ca. 22. excidant, lucratione ego. t, lucratione Ab. excedant, et lucratione B. excedas, et lucratione Ca. , ea lucratione Iunius. 23. diluit ABb. diluis Ca. Iunius. 24. ne iam A.

iam mortuo parentare solitos: *ῥ ἐκείνου* (sc. τοῦ νεκροῦ) *κα-
τες μύρον καὶ τὸν στέφανον
ρες αὐτοὶ πίνουσι καὶ εὐωχοῦν-
παροσκευασμένα.* Nota πίνουσι.
ertollianus: „et a bustis dilutior
“ (Herald. l. 1) Adde Lips. ad
Ann. VI, 5. De vocabuli „matteae“
criptura adire possis Herald. ad
Epigr. X, 59. Turneb. Adverss.
. Lips. ad Tac. Ann. l. 1., et in-
ad Sueton. Calig. cap. 38. et Pe-
atyr. cap. 65.

o tuo] h. e. de tuo foro, de tua
sententia.

rram gravem inprecaris] Plin.
l, 63 „Cuius (sc. terrae) nomen
t. iam nullis inprecamur irati
tamquam nesciamus hanc esse

solam, quae numquam irascatur homi-
ni.“ Sic Tibull. Eleg. I, 4, 60 „infelix
urgeat ossa lapis.“ Seneca Hippolyto
v. 1275 „Gravisque tellus impio capiti
incubet.“

i. refrigerium comprecaris] Tibull.
Eleg. II, 4, 49 „Et bene, discedens di-
cet, placideque quiescas Terraque se-
cura sit super ossa levis.“ Martial. Epigr.
V, 35, 9 „Mollia nec rigidus cespes legat
ossa, nec illi Terra gravis fueris: non
fuit illa tibi.“ Iuvenal. Sat. VII, 207
„Dii maiorum umbra tenuem et sine
pondere terram Spirantesque crocos
et in urna perpetuum ver“ sqq., ad
quos locos v. quae congresserunt inter-
pretes.

k. in te] h. e. in tuum prius testi-
monium.

rat ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimum certe mortem timere non debes, quam malam nescis. At cum scis malam. Non scires autem malam, quia nec timeres, scires aliquid esse post mortem quod eam malam faciat, ut Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo quod evadere non potest. Ex altera parte congrerior, ²⁵ spei post mortem. Nam omnibus fere ingenita est famae post mortem cupido. Longum est retexere Curtios et Regulos ²⁶ et (viros¹, quorum ²⁷ innumerabilia elogia sunt contemptae mortis propter postumam famam. Quis non hodie memoriae post mortem frequentandae ²⁸ ita studet, ²⁹ vel ut litteraturae operibus vincti laude morum vel ipsorum sepulchrorum ambitione suum servet? ³⁰ Unde animae hodie affectare aliquid quod post mortem, et tantopere ³¹ praeparare ³² quae sit usura post mortem? ³³ Nihil utique de postero curaret, si nihil de postero sciret. Sed forsitan de sensu post excessum² tui ³⁴ certior sis quod resurrectione quandoque, cuius nos praesumptores denotamus quin hoc quoque ab anima praedicatur. Nam si de aliquo i

25. laetiores spei B. 26. et graecos A. vel graecos reliqui. 27. innumerabilia elogia A., unde scripsi innumerabilia elogia. In reliquis omnibus est innumerabilia elogia. 28. ista studet BCa. ita studet (in A. quid extitit dinosci nequit) b. Ciacconius et Iunius. 29. vel ut AB. ut vel reliqui. .... affectare Ap. (Hildebrandus propter spatii vacui exiguitatem voculam cod. Agob. exulare potuisse negat.) Unde anima hodie adfectaret BCa. Unde hodie affectare b. 31. praeparare ABb. praepararet Ca. 32. quae sit usura ABmg. quo sit usura post BCa. quae sit usura b. 33. Nihil utique de postero si A. Nihil utique de postero sciret, si B. Nihil utique de postero si b. In Ca. verba Nihil — sciret non leguntur. 34. certior sis A. ce certior es Cab.

l. Curtios et Regulos et Graecos viros] Cf. Apolog. cap. 50. et Ad Nat. I, 18. „Elogia“ sunt testimonia. Dicemus alio loco de hoc vocabulo in Tertulliani scriptis frequentissimo.

m. memoriae post mortem frequentandae] h. e. frequenter repetendae. Cf. Gronov. ad Senec. Consol. ad Marc. cap. 3. et interpr. ad Flavii Vopisc. Aurelian. cap. 35.

n. quae sit usura] De verbo „uti“ cum accusativo structo v. interpr. ad Lucret. V, 1033. VI, 1135. De Corona cap. 10 „qui secundum idolorum ornamentum aliquid utuntur.“ Et in Apolog. cap. 23. pars codd. mss. „abuti“ structam habet cum accusativo.

o. Nihil utique de postero curaret] Recepi Rigaltii emendationem, quamvis et editionis principis scriptura „sciret“

pro „curaret“ non omnino indigne defendi possit. „Scire“ enim „scere“ passim usurpatum fuisse pla non desunt. Lex XII tabb. aedibus iunctum vindicare pro Paul. Digest. XI, 3, 98 extr. Cf. ad Liv. XXVI, 33. Hinc et in Ari Nat. V, 2. non dubitavi ex coet et Bruxell. restituere „Etiam stultissimum credere est ipsam scire, quibus averti possint ca, fulminis iactum in humanis instituerit rebus,“ ubi Heraldus, et Barthius „sancire“ pro „ponendum iudicantur.

p. post excessum] sc. ex corpore mortem. Ita „excessus“ pro morte Apolog. cap. 25 „O somniale mala, quorum vitio excessu ratoris Marci non ante Cybevit.“

sancto ²tanquam de vivo quis requirat, prae manu occurrit
³Abiit iam et reverti debet.

nec testimonia animae quanto vera, tanto simplicia, quanto Cap. V.
 ia, tanto vulgaria, quanto vulgaria, tanto communia, quanto
 nia, tanto naturalia, quanto naturalia, tanto divina^a. Non
 cuiquam ²frivola et frigida^b videri posse, si recogitet naturae
 item, ex qua censetur auctoritas animae. Quantum dederis
 rae, tantum adiudicabis discipulae. Magistra natura, anima
 la. Quicquid aut illa ³edocuit aut ista perdidicit, a deo tra-
 est, magistro scilicet ipsius magistrae. Quid anima possit
 ncipali institutore praesumere, in te est aestimare de ea
 in te est. Senti illam quae ut sentias efficit. Recogita in
 gnis vatem, ⁵in omnibus augurem, ⁶in eventibus prospicem^a.
 , si a deo data ⁷novit homini divinare? Tam mirum, si
 a quo data est, novit? . Etiam circumventa ab adversario
 it sui auctoris et bonitatis et decreti eius et exitus ⁸sui et
 arii ipsius. Sic mirum, si a deo data eadem canit quae
 mis dedit nosse? Sed qui eiusmodi eruptiones animae non
 doctrinam esse ⁹naturae congenitae et ingenitae conscientiae
 commissa, dicit potius ¹⁰diventilatis^d in vulgus opinionibus
 catarum litterarum usum iam et quasi vitium corroboratum
¹²sermocinandi. Certe prior anima quam littera, et prior

quam de vivo *Ab.* tanquam vivo *reliqui.* 36. habet iam *AB.* abiit iam

p. V. 1. puto *Ab.* putem *reliqui.* 2. frivola et frigida *ego.* frivolae tri-
 leri *Aq.* frivolum et rigi... videri *Ab.* frivolum et frigidum *reliqui.* Frivola
 ula *Hildebrandus.* 3. docuit *A.* 4. quae in te est *ABCa.* quae est in
 5. in hominibus *A.* 6. in euntibus *Aq.* 7. novit homini *Abb.* homini
 b. 8. sui... rsarii *Aq.* sui adversarii *Bca.* sui et adversarii *b.* 9. na-
 turae congenitae *Ab.* naturae et congenitae *reliqui.* 10. tacite commissam *Ursinus.*
 ventilatis *Abb.* de ventilatis *Ca.* 12. publicatum *Iunius.* 13. sermo-
 q.

abit iam et reverti debet] Tam-
 minis fuerit eius quaestio qui de-
 nescit. „Abire“ pro „mori“
 esse notum est. Festus s. v.
 rem antiqui dicebant mortem.“
 in locum vide quae congesserunt
 tes. De locutione „prae manu“
 cf. Apolog. cap. 28 „ne prae
 vet iure libertatis dicere.“

V. a. quanto naturalia, tanto
 V. quae adnotavi supra ad cap. 1.
 frivola et frigida] Haec adiectiva
 stiam De Fuga in Persec. cap. 3
 lo quis dubitare possit, ignoro,
 me *frivola et frigida* fides, depre-

hendens eos, qui timide conveniunt in
 ecclesiam.“

c. prospicem.] Cf. Barth. ad Stat. Theb.
 XII, 15. p. 1430. et Adversa. p. 1881.

d. diventilatis] Retinendum duxi „di-
 ventilatis“ auctoritate libri Agobardini et
 editionis principis, licet verbum „diven-
 tilare“ vel participium „diventilatus“
 neque lexica norint neque glossaria. Qui
 alteram scripturam „de ventilatis“ a Ge-
 lenio nescio an de codicis Masburensis
 auctoritate propositam censent tuendam,
 de vi instrumentali „de“ praepositionis
 adeant Handii Tursellin. II, p. 219 sqq.
 Hildebr. ad Apul. Metam. VIII, 8. p. 668.
 et ad Arnob. Adv. Nat. I, 39. p. 61 sq.

sermo quam liber, et prior sensus quam stilus, et prior ipse quam ¹⁴philosophus et poëta. Numquid ergo credend ante litteraturam et divulgationem eius ¹⁵mutos ab huiusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem nemo mortem, nemo inferos loquebatur? Mendicabat sermo, immo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc sibi ¹⁶etiam hodie beator et locupletior et ¹⁷prudenter esse potest, si ea, quae tam facilia, tam assidua, tam proxima sunt, in ipsis quodammodo labiis ¹⁸parata, retro ¹⁹non fuerint tequam litterae in saeculo germinassent, antequam Mercurius ²⁰nor, natus fuisset. Et ^{20b}unde, oro, ipsis litteris ²¹contigit ²²in usum loquelae disseminare quae nulla ²³umquam mercepérat aut lingua protulerat aut auris exceperat? At enim divinae scripturae, quae penes nos vel Iudaeos sunt, ²⁴in oleastro insiti sumus^e, multo ²⁵saecularibus litteris ²⁶vel tantum aetate aliqua ²⁷antecedant, ut loco suo edocui^hmus a earum demonstrandam, et si haec eloquia de litteris usurpama, utique de nostris credendum erit, non de vestris, quia sunt ad instruendam animam priora quam postera, quae a prioribus instrui sustinebantⁱ, cum, etsi de vestris ²⁸instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertinet strumque omnino sit quodcumque de nostris sumsisse et tracontigit vobis. Quod cum ita sit, non multum refert, ²⁹a de

14. philosophus *Ab.* 15. mutos ab huiusmodi *Ab.* multos ab huiusmodi mutos absque *Ca.* 16. etiam hodie beator *Ab.* hodie iam beator *reliqui* providentior esse non potest *Bmg.* prudentior non potest *A.* prudentior potest *reliqui.* 18. parat. Retro *B.* 19. non fuerint *Aq.* non fuerunt 20. opinor *om. Ab.* 20b. oro *ego.* ordo libri *omnes.* 21. contigit? *Um vult Iunius.* 22. usu loquelae *Ab.* 23. umquam *Ab.* 24. in quorum oleastro *b. Latinius, prob. Iunio.* 25. saecularibus *Ab.* 26. vel mod non modica *ab.* 27. antecedantur *A.* 28. instructam *Cab.* instructa *A. a deo Ab.* an a deo *Cab.*

e. mutos ab huiusmodi pronuntiationibus] Cum „mutos“ ponat tamquam pro „abstinentes“, illud adiectivum etiam cum „ab“ praepositione struendum sibi indulget scriptor. Similiter De Idolol. cap. 17 „Joseph et Daniel mundi ab idololatria.“ De Orat. cap. 11 „ut (sc. manus) a falso, a caede, a saevitia, a veneficiis, ab idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae alleventur.“ Ad Nat. I, 10 „quos superbia severitatis et duritiae disciplinae ab omni timore securos“ aqq.

f. Mercurius] Mercurius litterarum inventor. Cic. N. D. III, 22. Hygin. Fab.

277. Diod. Sic. I, 16. Cassio VIII, 12. In Apolog. cap. 10. inventum Saturno tribuitur.

g. in quorum oleastro insiti Prudent. Apotheos. v. 338 „Hoc prius ramis felicibus arbor! Pheu quondam radix oleagine bac tibi inserto revirescit nunc oleasticus et externi vestitur cortice li h. ut loco suo edocui^hmus] cap. 19.

i. instrui sustinebant] h. e. bant, ut recte interpretatus est Apolog. cap. 35 „Cui autem perscrutari super Caesaris saluta quo aliquid adversus illam c

at animae conscientia, an litteris dei. Quid igitur vis, hominis sententiis litterarum tuarum exisse haec in ³⁰usus commallositatem^h?

Rede itaque tuis, et de commentariis nostris tanto magis ^{Cap. VI.} divinis, sed de animae ipsius arbitrio perinde crede naturae. quam ex his fidelius sororem observes veritatis. Si te tuis dubitas, neque deus neque natura mentitur. Ut et naturae credas, crede animae, ita fiet ³ut et tibi credas. Illa certe tam tanti facis ⁴quantum illa te facit: cuius es totus, quae nia est, sine qua nec vivere potes nec mori, propter quam negligis^a. Cum enim times fieri Christianus, eam conveni. um ⁵colit, deum nominat? Cur, cum ⁶maledicendos spiritus ⁷daemonia pronuntiat^b? Cur ad caelum contestatur, et ad detestatur? Cur alibi servit, alibi ⁷vindicem convenit? de mortuis iudicat? ⁹Quae verba^a habet Christianorum, nec ¹⁰auditos visosve vult? Cur aut nobis dedit ea verba, aut a nobis? Cur aut docuit, aut didicit? ¹¹Suspectam habentiam praedicationis in tanta disconvenientia conversationis. es, si huic linguae soli aut Graecae, quae ¹²propinquae inhabitentur, reputabis eiusmodi^d, ut neget naturae universitatis Latinis nec Argivis solis anima de caelo cadit^e. Omnium n unus ¹³homo nomen est, una anima, varia vox, unus spi-

communi, scallositatem *AB*. usus communis scallositatem *B*.

VI. 1. Credo itaque *AB*Bmg. 2. elige quem *AB*. 3. ut et tibi credis *A*. i illa *Iunius*. 5. colit *ego*. colat *A*. colens *BCab*. 6. maledicendo *AB*. ndos *reliqui*. 7. iudicem *A*. 8. Quid de mortuis *AB*. cur de mortuis 9. quae verba *AB*. cur verba *reliqui*. 10. quos ne *AB*. 10 b. au ..... sove ditos visosque *BCab*. 11. Suspectam habes *Iunius*. 12. propinquo *A*. o nomen est *ABCa*. homo, varium nomen est *b. Fulv. Ursinus, probb. o et Iunio*.

tur, aut post illam speratur et r?" Adv. Iud. cap. 8 „regni dominator aeternus *sustinendus*

s communis callositatem?] Con- sum significat, quae longo usu lum obduxit. (Rigalt.) Cic. Tusc. „Quorum animis diuturna cogi- lum *retustatis* obduxerat.“ ad cum v. interrpr. Cf. Cic. Tusc. Id. Fam. IX, 2. Senec. Consol. . 8.

VI. a. deum negligis] Qui sci- us fieri Christianus, ne nobiscum sine Christi animam, hoc est vi- as. (Rigalt.)

daemonia pronuntiat?] Cur pronun-

tat daemonia, quotiens vult maledicen- dos spiritus denotare? (La Cerda.) Cf. cap. 3.

c. Quae verba] Respicit eloquia illa, quae cap. 2. commemoraverat: „Deus reddet.“ „Deus videt omnia.“ „Deo com- mendo.“ „Deus inter nos iudicabit.“

d. eiusmodi] V. adnotata ad De Ba- ptismo cap. 12. „Reputare“ h. l. est pro *tribuere* vel „deputare“, verbo quo vulgo utitur Tertullianus quodque proprie est *lctorum*. Cf. Papinian. XI, 7, 17 „Si non- dum pater dotem recuperaverit, vir solus convenietur, *reputaturus* patri quod eo nomine praestiterit.“

e. caelo cadit.] Apolog. cap. 4 „Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim *de caelo* ruit.“

ritus, . varius sonus, propria cuique genti loquela, ¹⁴sed loquela materia communis. Deus ubique et bonitas dei ubique, daemoneum ubique et maledictio daemoneum ubique, iudicii divini invocatio ubique, ¹⁵mors ubique et conscientia mortis ubique, et testimonium ubique. Omnis anima suo iure proclamat quae nobis ¹⁶nec mutire conceditur. Merito igitur omnis ¹⁷anima et rea et testis est, in tantum et rea erroris ¹⁸in quantum et testis veritatis, ¹⁹et stabit ante aulas dei die iudicii nihil habens dicere. Deum praedicabas, ²⁰et non requirebas, daemonea abominabaris, et illa adorabas, iudicium dei appellabas, nec esse credebas, inferna supplicia praesumbas, et non praecavebas, Christianum nomen ²¹sapiebas^f, et Christianum persequeris.

14. sed loquela om. A. 15. mors ubique om. A. 16. nec mutire Ab. Fuls. Ursin. ne mutire BCa. 17. anima et rea Ab. anima rea BCa. 18. in quantum et testis Ab. in quantum testis BCa. 19. stabit ACab. stabilis B. 20. et non requirebas om. A. 21. sapi.....baris Acp., unde Hildebrandus scribi mavult sapiebas et persequeris. Rigaltius reponendum putat Christum sapiebas et Christianum nomen persequeris. In Aβ. subscriptum est DE TESTIMONIO ANIMAE EXPLICIT.

f. Christianum nomen sapiebas] Testimonia tua, o anima, et eloquia tua Christiano nomini conveniebant idque sapiebant, et tamen ipsos Christianos persequeris!

DE
C O R O N A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A	significat	codicem	Agobardinum (<i>Aα</i> ex collatione Hildebrandi, <i>Aβ</i> ex collatione Steph. Baluzii).
B	-	-	Vindobonensem (<i>Bα</i> ex collatione Hildebrandi).
C	-	-	Leidensem.
D	-	-	Florentinum, bibliothecae Mediceo-Laurentianae plut. c. XII.
E	-	editionem	principem Beati Rhenani anni MDXXI.
F	-	-	Ioh. Gangneii anni MDXLV.
G	-	-	Sigism. Gelenii anni MDLXII.
H	-	-	Iac. Pamellii anni MDLXXXIX.
R	-	-	Nic. Rigaltii anni MDCXXXIV.

DE

CORONA.

me ¹factum est: Liberalitas praestantissimorum impe- Cap. I.
expungebatur in castris, milites laureati ²adibant. Qui-
magis dei miles ceteris constantior fratribus, qui se duo-
is ³servire posse praesumpserant, solus libero capite,
to in manu otioso ⁴, ⁵vulgato iam et ista disciplina ⁷Chri-
stucebat. ⁶Denique singuli designare, ⁹eludere eminus,

IT LIBER DE CORONA FELICITER. *Ab.* DE CORONA *inscriptio est*
reliquis omnibus tam manu quam typis exaratis DE CORONA MILITIS.

1. factum est: Liberalitas AR. factum est liberalitate BCDE. *liber*
Torentinus codex bibliothecae Magliabechianae n. CXXVIII., tres Vaticani
m. facta est liberalitas FGH. facta liberalitate Iunius. 2. ex-
AR. expungebantur reliqui. 3. adibant. Quidam AR. Adhibetur
m. sec.) EFGH. Magliabechianus. Adhibetur quidem BCD. 4. illici
hianus. 5. servire posse praesumpserant AR. Latinius. servire posse
et BEFG. servire non posse praesumpserat BpCDH. Magliabechianus,
prob. Iunio. 6. ..gato A. vulgato R. vulgata reliqui et Magliabechianus.
AR. Christianorum reliqui et Magliabechianus. 8. .... singuli A.
ali omnes reliqui praeter R. in qua Denique abest. 9. et ludere AR.
si omnes, Gorziensis, Magliabechianus et tres Vaticani.

ONA.] Sic inscribitur hic
Agobardino, non, ut vulgo,
MILITIS. Et veterem ma-
tius sequimur, quod, etsi
iusdam facinore Septimius
scribendi sumpserit, tamen
ilites, sed omnem omnino
ab coronae gestamine de-

liberalitas praestantissi-
ratorum] L. Septimii Severi
Antonini Caracallae. Cf.
i Sever. cap. 16. „Libera-
onativum per liberalitatem
cessum, ut et congiaria illo
pissime significantur in nu-
Cf. interpr. ad Sueton.
l. Claud. cap. 29. Tac. Hist.
om. De Usu et Praest. Num.
f. Verbum „expungere“ pro
ositum Tertulliano sermone

multa exempla vindicant. Ut pauca sup-
peditem: Apolog. cap. 35 „Cur enim
vota et gaudia Caesarum casti et sobrii
et probi expungimus?“ Ad Nat. I, 7
„Haec cum expunzeris, vives in aster-
num.“ De Orat. cap. 9 „Compendiis
paucorum verborum — quot simul ex-
punguntur officia?“ Ibid. cap. 1 „evan-
gelio expunctore totius retro vetustatis.“

c. duobus dominis] Deo et Caesari.
d. coronamento in manu otiosos] „Otio-
sum“ dicit inutile et ineptum. Sic Ad
Uxor. [I, 5.] „Nobis otiosum est liberos
serere.“ h. e. Christianis inutile est et
ineptum liberos serere, dum saevit in
Christianum nomen tyrannus. (Rigalt.)
Adde Apolog. cap. 10 „Otiosum est etiam
titulos persequi.“

e. vulgato iam et ista disciplina Chri-
stiano] Ista coronae repudiandae disci-
plina vulgo Christianos notabat.

¹⁰infrendere cominus. Murmur tribuno defertur; ¹¹et perso ex ordine ¹²decesserat. Statim tribunus, Cur, inquit, tam d ¹³habitus? Negavit ille ¹⁴sibi cum ceteris licere^f. Causas ei latus, Christianus sum, respondit. O militem ¹⁵gloriosum i Suffragia exinde, et res ¹⁶ampliata^g, et reus ¹⁷ad praefectos dem gravissimas penulas posuit^h, ¹⁸relevari auspicatus, ¹⁹latoriam morosissimam ²⁰de pedibus absolvitⁱ, terrae ²¹sanc sistere ²²incipiens^k, gladium nec dominicae defensionis n

10. infrendere cominus. Murmur *ABCDER*. infrendere continuo murmur dere. Continuo murmur. *FG.*) *Divionensis liber ap. Rigaltium, et Gorsienis.* dere cominus in nostrum *H.*, ex tribus *Vaticanis*. 11. Ut persona *Iun* decesserat *ACDR*. accesserat *reliqui et Magliabechianus*. abscesserat *B.* in *mag.* 13. habitus *A.* habitu *reliqui*. 14. sibi cum ceteris *AR*. cui sibi *reliqui et Magliabechianus*. quod ceteris sibi *Latinus, prob. Iunio*. 15. sum in deo *AR*. in deo gloriosum *reliqui et Magliabechianus praeter E.* in in deum gloriosum. 16. ampliata *AR*. apud acta *reliqui et Magliabechian* apud praefectos *C. (a m. pr.) et Magliabechianus*. 18. relevari *ABCDER. et ticanus, Giacconius, Iunius*. revelari *FGH*. 19. spiculatoriam (spiculator *BCDE. et Magliabechianus, prob. Iunio*. In *B.* non eadem sed tamen sati manu *marginis adscriptum est clavum morosissimum, aut quemadmodum Hi adnotatum est speculator clavum morosissimum*. 20. de pedibus *AR*. *pe liqui*. 21. sancte *BCR. Iunius*. sanctae *reliqui*. 22. incipientis *Bop (m.*

f. sibi cum ceteris licere.] sc. corona ti, quod facile cogitatione additur.

g. et res ampliata] Res ampliari dicitur, cuius cognitio in aliud tempus vel ad aliud tribunal reicitur aut remittitur. Itaque rei in iudiciis damnantur, absolventur, ampliuntur, amburuntur. Damnati vel absoluti occurrunt passim. Ampliatorum exempla sunt apud Livium XLIII, [2.] ubi de M. Titinio „Bis *ampliatu*, tertio absolutus est reus.“ Et paulo post de T. Furio, Philo et M. Matieno „Gravissimis criminibus accusati ambo *ampliatique*.“ Ambustorum h. e. eorum qui in discrimen capitis adducti neque damnati neque absoluti sunt, exempla quoque reperiuntur, ut L. Aemilii Pauli apud eundem Livium XXII, [35.] „L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consuli fuerat et damnatione collegae et sua prope *ambustus* evaserat, infestum plebi, diu ac multum recusantem ad petitionem compellit.“ Et apud Valerium Maximum [VIII, 1.] „ambustae“ duae memorantur, inexplicabili cunctatione, quaestionibus modo translatis, modo dilatis. (Rigalt.) De ampliatione adeas *Ascon.* ad Cic. Verr. I, 9, 29. *Sigon.* de Antiquo Iure P. R. II, 22. p. 588 sqq. *F. Polleti Hist. For. Rom.* (Francof. 1676) p. 394 sqq. *B. Brisson.* de Form. V, p. 480.

h. gravissimas penulas posuit] De penula eiusque usu adeas *Beckeri Gallum* II, p. 93 sqq.

i. spiculatoriam morosissimam absolvit] Haec pertinet ad militarem praesertimque rilius, qui inter speculatores in qua militia erat valde inquieti et aspera, cum hac illucque explorando nuntiandoque vagari gait.) De speculatore caliga v. ad *Sueton. Calig.* cap. 52. De speculatores, quorum et in iambus memoria non rara est (Inscr. Lat. n. 3518. 1222. *Grut.* 160, 7. 520, 5.) adeas *Salmas.* *Spartianum* p. 29 sqq., *Lips.* *Hist.* I, 24., *I. Gothofr.* ad *le Codicis Theodosiani de Coh* *Turneb.* *Advers.* XXIV, 41. *co XXVII*, 20. col. 1025., *Ciac.* VI, 33. Cf. *Appian.* *B. C.* V, *i* *structura verbi „absolvere“ cu* *praepositione prae manu est e* *Cic.* ad Quintum fratrem II, 16 *erat de praecaricatione a tribuni absolutus.“* Similiter „exuere“ cum, „ab“ praepositione struant *Ar Nat.* I, 53 „*exutus a corpore“* (debr. ad eum locum latinam esse et *Firm. Matern.* de Err. Prof. *Reli* „*a laqueis artas exuit.“* Adde ad *Macrob. Somn. Scip.* I, 1.

k. terrae sanctae insistere] *Nempe* cum iam proximo *Chris* *cederet et veniret ad deum, cui sentia terram sanctificat. Sic est*

n¹ reddidit, laurea ²² et de manu deruit^m, et nunc ²⁴ rufatus ²⁵ san-
nis sui speⁿ, calceatus de evangelii paratura^o, succinctus acutiore
vo dei^p, totus de apostolo armatus et de martyrii ²⁶ candida me-
coronatus^r donativum Christi in carcere expectat. Exinde sen-
siae super illo, nescio ²⁷ an Christianorum — non enim aliae ethni-
um, ut de abrupto^r et praecipiti et mori cupido, qui de habitu
rogatus nomini negotium fecerit, solus scilicet fortis inter tot
res commilitones, solus Christianus. ²⁸ Plane superest, ut etiam
tyria recusare meditentur qui prophetias eiusdem spiritus sancti
auerunt. ²⁹ Musitant denique^t tam bonam et longam ³⁰ sibi pa-

et de manu deruit ego. et de.....ruit *Aq.* et (ei *B. m. sec.*) de manu claruit
FGH, et *Magliabechianus*. et de manu caruit *F. Ursinus et Junius*. et de manu
sit *R.* et de manu aruit *Wouwerius*. laurea et de manu ruit vel lauream et
ianu eruit scribendum censebat *Rhenanus*. 24. rufatus *A. Rhenanus*. rufatu
Magliabechianus. infatu (in *B. m. sec. superscr. infula*) *BC*. russatus reliquis
Uinius. 25. sanguine ano *FGH*. 26. candida melius coro..... *Aq.* candida
is coronandus (*D?*) *R. Ursinus*. candida melius coronatus *BCE. Magliabechianus*.
mus. candida, laurea melius coronatus *FGH. Gorziensis*. 27. an et Christi-
mus Junius. 28. plane. Superest *distinguit Junius*. 29. musitant *AC*. musiti-
reliquis. musitent *Junius*. 30. sibi *om. C*.

sue olim inssi fuerunt calceamenta
ex suis pedibus exuere, Exod. III, 5.
te V, 15. (*Junius*.)

gladium nec dominicae defensionis
marium] *Evang. Ioh. XVIII, 11. Matth.*
l, 52.

deruit] Ita emendatum est pro
it, quod *codd.* retinent. Saepe-
ro enim in libris manu exaratis
induntur litterae *d* et *cl*; quemad-
um, ut unum exemplum proferam,
eo *Arnobii Adv. Natl. III, 16.* erant
inriso in *cod. Paris.* legebant pro
so.

rufatus sanguinis sui spe] h. e. spe-
martyrii purpura. De tunicis mili-
tis rufis sive, quod idem est (*Gell.*
II, 26.), rufis adeas *Lips. Elect.*

Ruben. Elect. II, 12. Salmas. ad
U. Hist. Aug. p. 334.

calceatus de evangelii paratura]
Ep. ad Eph. VI, 15 „calceati pedes
separationem evangelii.“ De voce
ra, quae frequentissima est apud
*Ilionum pro materia vel appa-
berim cf. De Spect. cap. 4* „uni-
paratura spectaculorum.“ *Adv.*
tin. cap. 26 „paratura mundi“ et
nis Apolog. cap. 47 ubi „novitiola
ra“ novum testamentum opponitur
ri instrumento“ librorum ascerorum.
succinctus acutiore verbo dei] *Paul.*
d Ephes. V, 17 „succincti in ve-
RTULLIANI OPP. ED. OERLER. Tom. I.

ritate gladio spiritus, quod est verbum
dei.“

q. et de martyrii candida melius co-
ronatus] Per candidam nimbum vide-
tur significare qui sanctorum fere ca-
pita cingere fingitur. Qui de corona
sive diademate explicant, habent unde
firment in loco *Bedae De Sanctis Serm.*
XVIII „Qui coronam in persecutione
purpuream pro passione donavit, ipse in
pace viventibus pro iustitiae meritis da-
bit candidam.“ Candidas martyribus ve-
stes tribuunt *Augustin. De Fide Catechum.*
II, 6 „In isto sanguine sancti martyres
stolas suas laverunt, candidas eas fece-
runt.“ *Hieronym. Ep. 34* „Et dedicatio
ossium martyris candida tibi vestimenta
reddiderit.“

r. ut de abrupto] h. e. intractabili,
prae fracto. Ita apud *Tacit. Ann. IV, 20*
abrupta contumacia est praecipis atque
extrema.

s. eiusdem spiritus sancti respue-
runt.] Plane fiet ut iam ipsi illi delica-
tuli Christiani etiam martyria recusent,
qui prophetias eiusdem spiritus sancti
respuerunt, quo milites Christiani ad
haec certamina parantur confirmantur-
que.

t. Musitant denique] Fortissimi mili-
tis huiusmodi Christiani facinus ab com-
militonibus etiam Christianis tamquam
imprudens ac praecipitis et intempe-

cem ³¹periclitari. Nec dubito ³²quosdam scripturas emigrare³, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem. Nullam enim aliam ³³evangelio memoriam curant⁴. Novi et pastores eorum in pace leones, ³⁴in proelio cervos⁵. Sed de quaestionibus confessionum⁶ alibi docebimus. At nunc ³⁵quatinus et illud opponunt: Ubi autem ³⁶prohibemur coronari⁷ hanc magis localem⁸ substantiam causae praesentis ³⁷aggrediar, ut et qui ex sollicitudine ignorantiae quaerunt instruantur, et qui ³⁸in defensionem delicti⁹ contendunt, ³⁹revincantur, ipsi vel maxime Christiani laureati, quibus ⁴⁰id solum quaestio est¹⁰, quasi aut nullum aut incertum saltem ⁴¹haberi possit delictum quod patiat¹¹ur quaestionem. Nec nullum autem nec incertum hinc interim ostendam.

Cap. II. Neminem dico fidelium coronam ¹capite nosse¹² alias extra tempus temptationis eiusmodi. Omnes ita ²observant a catechumenis

31. periclitari is (insueti *superscr. a m. sec. in B.*). Nec *BCD. Magliabechianus*. 32. quosdam scriptore *D.* quasdam scripturas *H.* quosdam secundum scripturas *A. a m. sec.* 33. evangelio *ABCD. Magliabechianus*. evangelium *B.* ex evangelio *Ap. a m. sec.* evangelii reliqui. 34. et in proelio *Magliabechianus*. 35. quatinus (quatenus omnes praeter *A.*) et illud *ABCDE.* quatenus illud *H.* ex tribus *Vaticanis*, et *Magliabechianus*. quia maxime illud *FG. Gorziensis*. 36. prohibemur *ApC.* 37. aggrediar *A.* 38. in defensionem delicti *AR.* in defensione ... delicti *A.* in defensione delicti reliqui et *Magliabechianus*. 39. revincantur ipsi vel maxime Christiani *AR.* revincantur ipsius vel maxime Christiani *BCDE.* revincantur ipsius vel maxime exemplo Christiani *FGH. Gorziensis, Magliabechianus, et B. a. sec. quae super delicti adscripsit verba* ex exemplo. 40. id solum *AR.* in solutum reliqui et *Magliabechianus*. 41. haberi possit *R.* habere possit *A.* haberi possit reliqui.

Cap. II. 1. capiti *Ursinus*. 2. observant catechumenis *Ap.* observant catechumenis *Ab.* observat a catechumenis (catechumenis *C.* catechumenis *D.*) *BCD.*

stivae fortitudinis exemplum vituperabatur deque eo sermones ferebantur ut de abrupto et praecipiti et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini Christiano invidiam fecisset ac periculum creasset pacemque tam bonam et longam, qua tum Christiani fruiebantur, temeritate sua prope evertisset. (Rigalt.) Particula *denique* h. l. significat *adeo vel proinde*, ut saepissime apud Tertullianum. De Patient. cap. 4 „Agnoscent *denique* quae obediunt.“ Alia exempla proposui ad Apolog. cap. 42.

u. scripturas emigrare] Scripturas sacras emigrare dici possunt aut qui leges et regulas earum migrant, aut qui in totum fidem Christianam deserunt eiusque sacris excedunt. Migrant autem scripturas qui martyrium subire pro fide refugiant.

v. Nullam enim aliam evangelio memoriam curant.] Sc. quam ut, cum repentinum periculum ingruerit, illius ob-

liviscantur exemplo eiusque imperatis et regulis omni animi constantia deposita sese subtrahant.

w. in pace leones, in proelio cervos.] Similiter Sidon. Apollin. Epp. V, 7 „Cum sint in praetoriis leones, in castris lepores.“

x. Sed de quaestionibus confessionum] Quibus quaestionibus confessiones martyrum extorquentur. Multus de hac materia est Tertullianus in Apologetico et Scorpiace.

y. magis localem] Cui edisserendae magis hic locus est.

z. delicti] Sc. coronarum usus. De verbo *revincere* dixi ad Testim. Anim. cap. 1.

zz. id solum quaestio est] Non delictum.

Cap. II. a. capite nosse] Quomodo Apolog. cap. 42. Tertullianus dixit „nos coronam *naribus* nosimus“.

ad confessores et martyres vel negatores. ³Videris, unde ritas moris, de qua ⁴nunc maxime ⁵quaeritur. Porro cum ⁶ritur quid observetur^b, observari interim constat. Ergo ⁷nec m nec incertum videri potest delictum ⁸quod committitur in ⁹vationem ¹⁰suo iam nomine ¹¹vindicandam et satis auctoratam^a ¹²msus patrocínio. ¹³Plane, ut ratio quaerenda sit, sed salva ¹⁴vatione, nec in destructionem eius, sed in aedificationem po- ¹⁵quo magis observes, cum fueris etiam de ratione securus. ¹⁶est autem, ¹⁷ut tunc quis in quaestionem provocet observa- ¹⁸m, cum ab ea excidit? et tunc requirat, unde habuerit obser- ¹⁹nem, cum ab ea ²⁰desiit^d? quando, etsi ideo velit videri ad ²¹tionem vocare, ²²uti ostendat se non deliquisse in ²³observa- ²⁴destitutione, ²⁵nihilominus deliquisse ²⁶eum constet retro in ²⁷vationis praesumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta ²⁸ia, ²⁹deliquit aliquando recusata. Et ideo non ad eos erit iste ³⁰stus quibus non competit quaestio, sed ad illos qui studio ³¹ndi non quaestionem deferunt, sed consultationem. Nam et

eris AR. Viderint reliqui. 4. nunc maxime AC (a. m. sec.) R. quam ma- Gorziensis. cum maxime reliqui et Magliabechianus. 5. quaeritur. Porro cum tar, quid observetur, observari interim constat ego. quaeritur quid observari stat Ap. quaeritur. porro cum quaeritur observari in ..... stat Aß. quaeri- orro cum quaeritur, cur quid observetur, observari interim constat (constet reliqui omnes. 6. nec ullum BCD. 7. quum committitur E. 8. suo no- Latinus. suo iam nomini Iunius. 9. vindicandum B, et Magliabechianus. lane ut ABCDER. Plane, sic tamen ut FGH. Gorziensis. 11. ut nunc D. scitit Hildebrandus. 13. uti A. ut reliqui. 14. observationis distinctione D. hilhominus A. 16. eum constet B. cum constet C. 17. deliquit Aß.

rae statim sequuntur verba „vide- i per capillos odorantur“ voc. s pro dativo sumere vix admittunt, e paulo audacius „coronam ca- esse“ ponere sibi indulsit. Itaque pus erat emendatione capiti. quaeritur, quid observetur] Aucto- Agobardini libri delevi voculam cuius vice hic fungitur quid. ut magistro alicui deputanda aut ali praecedentis vocabuli quaeri- yllaba accrevisse censenda vide- Particula porro h. l. significat at ut admodum frequenter in libris liani. Ita Ad Nat. II, 3 „Igi- nisi animalia, non mobilia per erro allegans quid non appareat, lit quid quaesisse debuerat.“ Cf. II, 4 „Porro Θεός ille“ sqq. II, 5 o si ista sentiuntur“ sqq. Plura ala sibi proferam. auctoratam] H. e. auctoritate fir-

matam. Auctorari deponens eo signi- ficatu positum reperitur apud Pompon. Dig. XXVI, 8, 4 „Si tutor auctoretur, cui administratio tutelae concessa non est, id ratum a praetore haberi non debet.“, et apud Ulpian. Dig. XXVII, 6, 9 „Dan- dam actionem adversus eum, qui dolo malo adhibuit, ut alius auctoraretur in- scius.“, activum contra in Praecepto Chlodovei I, regis Franc. ann. CCCXCVI. inter Instrum. tom. III. novae Gall. Christ. (Brequin. num. 2. ann. CCCXCXVII.) „Et ut hoc praecceptum firmiter habeatur ... manus nostrae signaculo subter illud decrevimus roborare, ac signo crucis, quo sacramnr, autoravimus,“ h. e. ratum fecimus.

d. cum ab ea desiit?] Rescripts- sem desiit cum Hildebrando, pro de- siit, quod codices praebent, nisi tuere- tur Prudent. Peristeph. XI, 63 „Iam, tortor, ab unco Desine.“

¹⁸semper quaeritur de isto°, et laudo fidem quae ¹⁹ante creditit observandum esse quam didicit. Et facile est statim exigere, ubi ²⁰scriptum sit, ne ²¹coronemur. ²²At enim scriptum est, ²³ut coronemur? Expostulantes^f enim scripturae patrocinium ²⁴in parte diversa praeiudicant suae quoque parti scripturae patrocinium adesse debere. Nam si ideo dicitur coronari licere, quia non ²⁵prohibeat scriptura, aequae retorquetur ideo ²⁶coronari non licere, quia scriptura non iubeat. Quid faciet disciplina? Utrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? an utrumque ²⁷reiciet, quasi neutrum praeceptum sit? Sed quod non prohibetur, ultro ²⁸permissum est. Immo prohibetur quod non ultro est permissum.

Cap. III. ¹Et quamdiu per hanc lineam ²serram reciprocabimus°, habentes observationem inveteratam, quae praeveniendō statum ³fecit¹? Hanc si nulla scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae sine dubio ⁴de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, ⁵inquis, auctoritas scripta. Ergo quaeramus an et ⁶traditio nisi scripta non ⁷debeat recipi. Plane ⁸negabimus

18. semper om. D. 19. ....didit A. ante creditit R. ante credit FGH. *Gorsianus*. antecedit reliqui et Magliabechianus. 20. scriptum est ne BC. 21. coronentur Magliabechianus. 22. At enim scriptum est. Expostulant enim A. At enim ubi scriptum est ut (ubi D.) coronemur? Expostulantes enim reliqui. 23. ut coronentur Magliabechianus. 24. in parte diversa, praeiudicant suae quoque parti scripturae patrocinium om. A. partis BCDE. 25. prohibea C. 26. coronari licere Magliabechianus. 27. reiciet A. 28. permissum est; immo prohibetur quod non ultro om. BCD. Magliabechianus.

Cap. III. 1. et quoniam diu B. a m. sec. 2. serram reciprocabimus BCD. Magliabechianus. 3. fecit: et hanc BCD. Magliabechianus. 4: detractione usuravit D. 5. inquis B(a m. pr.) CD. 6. traditio non scripta FGH. *Gorsianus*. traditionis scripta B(a m. pr.) CDE, et Magliabechianus. 7. debeant C. 8. negabimus B (sed in hoc m. sec. emendatum negamus) CD. Magliabechianus.

e. de isto] sc. studio discendi.

f. Expostulantes] Agobardini scriptura expostulant defendi posset ellipsi conditionalis particulae. Nihilominus reliquorum librorum auctoritatem sequendum esse duxi in loco quem ille admodum mutilatum exhibet.

Cap. III. a. per hanc lineam serram reciprocabimus] Proverbialis locutio, sumpta a sectoribus, qui reciproco tractu, dum secant, lineam sequuntur super lignum in longum fere rubrica ductam atque praescriptam. Significat inutilem, certe molestum, laborem circa unam eandemque rem disputantium, qui in eodem argumento immodici sunt, eandemque incudem noctu diuque tundunt. Varro ap. Non. p. 24, 33. Merc. „Aes defraudasse cauponem, bovam lato oblevisse, cum portitore serram duxit.“ Id. De Re Rust.

III, 5, 1. ubi v. Schneiderus. Fest. p. 344. Maell. „Serra pracliari dicitur, cum assidue acceditur recediturque neque ubi consistitur tempore.“ Similiter Tertullianus De Pudic. cap. 2. dicit „funem contentiosum alterno ducta in diversa distendere.“, Adv. Marcion. IV, 4 „funem contentiosum ducere.“, De Resurr. Carnis cap. 34 „funem contentioso diem ad vesperam ducere.“

b. statum fecit] Quae ita anticipavit et anteverit olim, ut iam non quaestio diceunda, sed status causae ex ea habendus sit. Eadem phrasi, ut forensi, utitur Quintil. Instit. Orat. III, 6. (lucius.) Adde Cic. Part. cap. 29. Cf. Id. De Invent. I, 8. Dicit Tertullianus observationem eam ita esse inveteratam ut iam non quaestio sit, utrum sit iure servanda, sed an iure servata fuerit.

ndam, si nulla ⁹exempla praeiudicent aliarum observationum, sine ullius scripturae instrumento solius traditionis titulo ¹⁰inde consuetudinis patrociniu vindicamus. Denique ¹¹ut a nate ingrediar, aquam ¹²adituri ibidem^o, ¹³sed et aliquanto in ecclesia sub antistitis manu, contestamur nos renuntiare ¹⁴et pompae et angelis eius. Dehinc ter ¹⁵mergitamur^s ¹⁶am- aliquid respondentes ¹⁷quam dominus in evangelio determinavit. uscepti lactis et mellis concordiam^h praegustamus, ¹⁸exque ¹⁹lavacro quotidiano per totam ²⁰hebdomadem ²¹abstinemus. ristiae sacramentumⁱ et in tempore victus et omnibus man-

pla re ..... t A. exempla praeiudicent reliqui. 10. quassine ullius AR. xinde AR. et om. reliqui et Magliabechianus. 12. ut baptismater ingre-

13. additur ibidem Aφ. aditur ibidem Aβ., et ita legebat etiam Rigalt. 14. sed aliquanto D. 15. mersitamur Iunius. 16. amplius non aliquid et Magliabechianus. In reliquis et in Gorziensi negatio abest. 17. qm̄ (h. e.) dominus Bφ. m. sec. 18. ex quo BCD, et Magliabechianus. 19. lavatio v.) C. 20. ebdomadem Aβ. hebdomadem BCDR. tres Vaticani. hebdo- reliqui. 21. abstinere BC.

lius traditionis titulo] Totum hunc um exsuxit Hieronymus adversus anos. „Etiamsi scripturae aucto- n subesset,“ inquit, „totius or- hanc partem consensus instar ti obtineret. Nam et multa alia, r traditionem in ecclesiis obser- auctoritatem sibi scripturae et arpaverunt, velut in lavacro ter vergitare, deinde egressos lactis s praegustare concordiam“ sqq.

enique] h. e. ut paucis absolvam, exemplo fungar. Qui particulae is admodum frequens in libris et Tertulliani. Ita Tertull. Ad 5. „Multum distantiae inter crino- men, inter opinionem et veri- Nam et nomina sic sunt insti- fines suos habeant inter dici et not denique philosophi dicuntur, nen legem philosophiae adim-

Apolog. cap. 40 „deprecatores coeperunt (sc. Christiani). De- um ab imbris aestiva hiberna unt“ sqq. V. Handii Tursell. II, Savigny de Dominio p. 40. Hil- d Apul. Metam. I, 4. p. 22.

idem] h. e. hoc ipso tempore. te Magia cap. 80 „Nam ut ab- ceit qui tacere se dicit quod ibi- endo tacere sese non tacet“ sqq. dii Tursellia. tom. III, p. 170.

l et aliquanto prius] Auct. Quaest.

Novi Testamenti Quaest. 120 niant Christiani fieri, accedunt

antistitem, dicunt ei vota sua. Ille facit verba iuris ecclesiastici. Si vera vota sunt, suscipiuntur a iudice.“ (Rigalt.)

g. ter mergitamur] Ipse adv. Praxean cap. 26 „Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur.“ Quem ritum in usu fuisse etiam aetate sua Chrysostomus indicat, ad ea verba Lucae Act. Apost. X, 16., ubi visio narratur oblata Petro „τοῦτο δὲ ἐγένετο τρίς.“ Chrysost. „τὸ δὲ τρίτον τοῦτο γενέσθαι τὸ βάπτισμα δῆλοι.“ Ammon. ad Iohann. cap. 21., ubi ter Christus interrogat Petram: Simon Iona, amas me? „ἔδος δὲ γέγονεν ἐκ τούτου,“ inquit, „τρεῖς ὁμολογίας ἀπαιτεῖσθαι τοὺς μέλλοντας βαπτισθῆναι.“ Inde illa formula, quam Stephanus II. PP. rusticam vocat. Resp. XIV „In nomine Patris mergo, et Filii mergo, et Spiritus Sancti mergo.“ tom. II. Concil. Gall. (Rigalt.)

h. lactis et mellis concordiam] Cf. Hieronym. ad Luciferianos loco supra prolato. Baptizatis enim dabatur lac et mel, ut narrat ipse Tertullianus adv. Marc. I, 14., sed iis demum qui grandiores aetate baptizabantur, ut et in eucharistia factum legitur Concil. Carthag. III, can. 24. (Iunius.)

i. Eucharistiae sacramentum] Haec innunt eucharistiae sumendae tempus aevo Tertulliani tantum abfuisse a tempore victus, quo tempore a Domino erat instituta, ut etiam Antelucanis horis sumeretur. Non pugnabo tamen adversus

datum a domino etiam antelucanis coetibus, nec de aliorum manu quam ²²praesidentium sumimus^k. Oblationes pro defunctis^l, pro ²³nataliciis^m ²⁴annua die facimus. Die dominico ieiunium nefas deci-

22. praesidentium summus (sumus D.) BpCD. 23. nataliciis A. 24. annua die BpD.

eos, qui sumptam fuisse dicunt horis etiam extra antelucanas, modo ante omnem cibum. Hoc enim significare videtur libro Ad Uxor. II, 5 „Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes.“ Nisi magis videatur etiam ante saeculum Tertulliani indefensum hoc fuisse et pro cuiusque religione varie factitatum. Exigua certe est et obscura mentio coenae dominicae inter Apostolos celebratae, etsi celebratam quidem et saepissime fuisse nemo sobrius negaverit, sed ut ait Tertullianus, in tempore victus adeoque fractione illa panis, quae saepenumero occurrit, includi. Hanc in sententiam ducimur gravissima illa Pauli increpatione ad Corinth. I, 2. (Rigalt.)

k. praesidentium sumimus.] Cum sit omnibus mandatum a Domino ut omnibus exhiberent eucharistiae sacramentum, tamen non de aliorum manu quam praesidentium sumi solet. De honore praesidentium similis est locus De Baptismo cap. 17.

l. Oblationes pro defunctis] Oblationes quid sint recte docuit Heraldus ad Arnob. Adv. Nat. IV. p. 193. (ed. Lugd.), cuius verba appono: „Cyprianus Epp. IV, 5 „Item patruus eius et avunculus Laurentius et Ignatius in castris et ipsi quondam saecularibus militantes, sed veri et spirituales dei milites, dum diabolum Christi professione prosternunt, palmas a domino et coronas illustri passione meruerunt. Sacrificia pro eis semper, ut meministis, offerimus, quoties martyrum passiones et dies anniversaria commemoratione celebramus.“ Pro martyribus ergo die stata sacrificia offerebant. „Sacrificia autem pro martyribus offerre“ quid est? Profecto est; ob commemorationem eorum oblationes erogare et sacrificia eucharistica pro fortissimorum Christi militum adores deo reddere. Neque enim video qui haec aliter explicari possint. Interpretationem istam confirmat ipse Cyprian. Epp. III, 6 „Denique et dies eorum, quibus excedunt, annotate, ut commemorationes eorum inter memorias martyrum celebrare possimus. Quamquam Tertullianus fidelissimus et devotissimus frater noster scriperit et scribat ac significet mihi dies,

quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosae mortis exitu transeunt, ut celebrentur hic a nobis oblationes et sacrificia ob commemorationes eorum; quae cito vobiscum domino prosperante celebrabimus.“ U igitur „pro martyribus oblationes et sacrificia offerre“ est ob commemorationes eorum oblationes erogare et sacrificia eucharistica deo reddere, ut dicebamus, ita „pro defunctis offerre et sacrificium pro dormitione defunctorum celebrare“ est ob defunctorum commemorationem oblationes et elemosynas per sacerdotem offerre et quod dormiant ac requiescant in domino gratias deo agere, quibus quidem institutis deprecationem nonnulli adiciebant. Atque haec etiam confirmat Tertulliani locus De Exhort. Cast. cap. 11 „Et iam repete apud deum pro cuius spiritu postules, pro qua oblationes annuas reddas. Stabis ergo ad deum cum tot uxoribus, quot illas oratione commemoras, et offeras pro duobus et commemorabis illas duas per sacerdotem de monogamia ob pristinam, de virginitate sancitum, circumdatum virginitatis ac univiris et ascendet sacrificium tuum libera fronte.“ Ceterum „offerre“ dicunt tamquam sacrificium scilicet. Est enim elemosyna hostia accepta et placens deo.“ Haec Heraldus. Qui plura desiderat, adeat La Cerdam ad h. l. et Du Cangium in Gloss. Med. et Inf. Latinitatis s. v. *Offerre*.

m. pro nataliciis] Per natalitium intellegit sollemnitates fieri solitas in honorem martyrum, quo scilicet die mundo mortui, caelo nati sunt. Beletus de Divin. Off. cap. 4 „Nativitas proprie appellatur festum illius nativitatis, quae est in carne et in mundo, ita ut hinc solum dicitur Nativitas Christi, B. Mariae, et Ioannis Baptistae, quod horum nativitates denotat ab ecclesia celebrentur. *Natalis* vel *Natale* vel *Natalitium* vocatur Sacrorum ex hoc saeculo commigratio, quae ut saeculo et mundo moriuntur, ita tunc caelo nascuntur.“ Ita Rufinus verba „γενέθλιον ἡμέραν“, quae sunt apud Euseb. Hist. Eccl. IV, 15 vertit „diem passionis.“ Augustin. Serm. 10 „Digne natalem istorum colimus, quae beatiss

vel de geniculis adorare°. Eadem immunitate a die²⁶ Paschae costen^r usque gaudemus. Calicis aut panis etiam nostri^r lecuti in terram anxie patimur. Ad omnem progressum omotum^r, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum²⁷ et 1°, ad lavacra, ad mensas, ad lumina¹, ad cubilia, ad sequacumque nos conversatio exercet, ²⁸frontem signaculo

geniculis *AFGHR. Gorziensis. C. 27.* et calciatum (*Aφ.*) ad calciatum (*Αβ*)*R.* et calceatum *reliabrechignus. 28.* quaecumque *Bauldri ad Lactant. de Mort. Persecut. 87 sq. 29.* ....tem signaculo *A.* frontem signaculo *BCDE. Maghifrontem crucis signaculo reliqui et Gorziensis.*

ritae mundus edidit, quam ernorum viscerum partus est. In Psalm. 39 „Mortes in ni saevierunt, in illis hodie natalem martyrum celebra pla martyrum nobis proponi- esar. Homil. 50. de S. Genesio martyrum passiones natales es, quando eos martyrii vita et a, dum ingerit morti, genuit et et perpetua gaudia brevi dolore sqq. Plura v. ap. Du Cangium l. et Inf. Latin. s. v. Natalis. Iomnico ieiunium nefas ducit in memoriam et honorem Christi. In Canon. Apostol. s sub depositionis poena do- ieiunare interdicitur, et Can. Constantinop. in Trullo dici- *κληρικὸς εὐρεθείη τῇ ἀγία πνεύμων, κατὰ κρίσιν, εἰ ἀφορξέσθω.*“ In Gangrensi a statuitur: „Si quis tamquam entiae convenire iudicans aut si contemptum die dominico anathema esto.“ Quod de- eius Concilii cap. 18. Gra- scripsit. Ambrosius Epp. X, 83 ominica ieiunare non possunt. Manichaeos etiam ob istius iure damnamus.“ V. Cas- 3. Pachom. in Regula „Ne die festo domini salvatoris,“ ne ieiunet in dominico, ex- iacconio. (La Cerda.) le geniculis adorare] Hiero- Lucifer. l. l. „die dominico nem pentecosten nec de geni- re et ieiunium solvere mul- quae scripta non sunt, ra- sibi observatio vindicavit.“ In- mta Irenaei ita legunt: „ἐν ᾧ μὴ κλίνω γόνυ συμβο- τῆς ἀναστάσεως, δι’ ἧς τῇ τοῦ χάριτι τῶν τε ἀμαρτη-

μάτων καὶ τοῦ ἐπ’ αὐτῶν τεθανατω- μένου θανάτου ἠλευθερώθημεν.“ Cf. Ambros. Ep. 119. ad Ianuarium. Isid. de Eccles. Offic. 1, 33. Auct. Serm. 61. inter Ambrosianos, Raban. Maur. de In- stit. Cleric. II, 42. Cassian. II, 18.

p. a die Paschae in Pentecosten] Epi- phan. lib. III. in fin. loquens de Pen- tecoste „ὄλης,“ inquit, „τῶν πεντή- κοντα ἡμερῶν, ἐν αἷς οὐτε γονυκλι- σίαι γίνονται, οὐτε νηστεία προτέ- τακται.“ Irenaeus in fragm. „ἐν τῷ περὶ τοῦ πάσχα λόγῳ, ἐν ᾧ μέμνηται καὶ περὶ τῆς πεντηκοστῆς, ἐν ᾧ οὐ κλίνομεν γόνυ.“ (La Cerda.)

q. etiam nostri] h. e. etiam non eu- charistici, etiam profani. Augustin. ep. Gratian. I, 1 „Quanta sollicitudine ob- servamus, quando nobis corpus Christi ministratur, ut nihil ex ipso de nostris manibus in terram cadat.“ (Rigalt.)

r. Ad omnem progressum atque pro- motum] Nos „bei iedem schritt und tritt.“

s. et calciatum] Adesis de hoc loco Balduin. De Calceo cap. 22. Cf. Plin. Hist. Nat. XXVIII, 4.

t. ad lumina] Tempus quo lumina accendebantur et ethnicis fuit et Chri- stianis in honore. Varro De L. L. VI, 4 „Diei principium mane, quod tum manet dies ab oriente, nisi potius quod bo- num antiqui dicebant manum, ad quo- insmodi religionem Graeci quoque, quom lumen adfertur, solent dicere *φῶς ἀγα- θόν.*“ Socrat. V, 21 „ἐν Ἑλλάδι δὲ καὶ Ἱεροσολύμοις καὶ Θεσσαλίᾳ τὰς ἐν ταῖς λυχναφίαις εὐχὰς ποιοῦνται.“ Praeterea citat La Cerda locum S. Basilii De Spir. Sancto „ἔδοξε τοῖς πατέρας ἡμῶν μὴ σιωπῆ τὴν χάριν τοῦ ἁγιο- ρωῦ φωτός δέχεσθαι.“, et Hieronym. Ep. ad Laetam de instit. filiae „Assue- scat accensa lucerna reddere sacrificium vespertinum.“ Cf. etiam Tertull. Apo-

Cap. IV. Harum et aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules¹ scripturarum, nullam leges. Traditio tibi praetendetur² auctrix, ³consuetudo confirmatrix, ⁴et fides ⁵observatrix. Rationem ⁶traditioni et consuetudini et fidei patrocinaturam ⁷aut ipse perspicias, aut ab aliquo qui ⁸perspexerit disces. Interim ⁹nonnullam esse credes ¹⁰cui debeat obsequium. Adicio unum adhuc exemplum, quatinus et de veteribus docere ¹¹conveniet. Apud Iudaeos tam ¹²sollemne est feminis eorum velamen capitis, ¹³ut inde noscantur. Quaero legem. Apostolum differo^a. Si Rebecca conspecto procul sponso velamen invasit^b, privatus pudor legem facere non potuit, aut causae ¹⁴suae fecerit^c. Tegantur virgines solae, ¹⁵et hoc nuptum venientes, nec antequam ¹⁶cognoverint sponso. Si et Susanna in iudicio revelata ¹⁷argumentum ¹⁸velandi praestat, possum dicere: et hic velamen ¹⁹arbitrii fuit. Rea venerat, erubescens ²⁰de infamia sua, merito abscondens decorem, vel quia timens iam placere. Ceterum ²¹in stadio^d mariti non putem velatam deambulasse quae placuit. Fuerit nunc ²²velata semper. In ipsa quoque ²³legem ha-

Cap. IV. 1. scripturam nullam leges A. scripturarum, nulla legis BCDE, et Magliabechianus. scripturarum, nullam invenies FGHR. Gorziensis. 2. auctor B. a m. sec. 3. et consuetudo Aβ. 4. et fidei BCDE. Magliabechianus, et tres Valicani. 5. conservatrix BC. confirmatrix tres Valicani. 6. traditioni et consuetudini A (in quo tamen voc. traditioni situ prorsus deletum videtur) R. traditionis et consuetudinis BCDE, et Magliabechianus. traditioni consuetudini FGH. (Gorziensis). 7. aut ipsa B (a m. pr.) C. 8. perspexeris dices D. 9. nonnulla BCD. non nullam huius. 10. quibus debeat B. a m. sec. 11. conveniet (Aβ)R. convenit B. m. sec. conveniat reliqui et Magliabechianus. 12. solempne Aβ. 13. et inde BβC. 14. suae si fecerit, tegantur Junius. 15. et ad nuptum B. 16. cognoverint ABCDE, et tres Valicani. cognoverunt EFG. 17. argumentum velatae B(C)DEFGH. argumentum velandi AR. 18. velandi praestant Aβ. velare praestat Magliabechianus. 19. arbitris C. 20. de infamia suo BβC. de infamiae suae D. 21. in apatio Hildebrandus. 22. velatā semper A. 23. legem habitus AFGHR. Gorziensis. lege habitum BCDE. Magliabechianus.

log. cap. 39 „Post aquam manualet et lumina“ sqq.

Cap. IV. a. Apostolum differo.] h. e. Apostoli auctoritatem differo, nec habeo hic eius mandati (I Corinth. cap. 11.) rationem, quia longo post tempore secutum est.

b. invasit] h. e. cito arripuit. Genes. XXIV, 65 „At illa tollens cito pallium operuit se.“

c. aut causae suae fecerit.] Non potest dici traditio ista fuisse, quod se Rebecca operuerit, quia fecit privato pudore. Sed esto factum Rebecca vim legis habuerit, non tamen potuit obligare omnes feminas, sed tantum illas, quibus causa eadem tegendi. Ergo tegantur virgines solae, non omnes feminae, quia Rebecca cum se texit, virgo erat: nec virgines tegantur semper, sed

tantum nuptum venientes, quia Rebecca se texit tantum cum venit nuptum: addit maiorem restrictionem subiiciens „nec antequam cognoverint sponso“, id est nec adhuc tegantur toto itinere cum veniunt nuptum, sed tantum cum sponsum conspectum oculis cognoverint. Nam ita fecit Rebecca. (La Cerda.)

d. in stadio] Intellegit *stadii* nomine hypaethram, hoc est subdilem ambulationem, quam et *xystum* appellamus, quae etiam arboribus consita esse solebat umbrae gratia. (Rigalt.) Vulgata Dan. cap. XIII. habet *pomarium*. Tertull. Ad Mart. cap. 2 „Vagare spiritu, spatium spiritu, non *stadia opaca* aut porticus longas proponens tibi.“ Cf. Propert. III, 20, 25 „Illic vel *stadiis* animam ostendere Platonis Incipiam, aut hortis, doctus Epicure.“

equiro, vel in quacunq̄ue alia. Si legem nusquam reperio, r̄ ut traditio consuetudini ²⁴morem hunc dederit, habiturum que apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. ^{24b}His exemplis renuntiatum erit posse etiam non scriptam traditionis observatione defendi, confirmatam ²⁵consuetudine, ²⁶idonea robatae tunc traditionis ex perseverantia observationis. Con-
 s̄ autem etiam in civilibus^o rebus pro lege suscipitur, cum lex, nec differt, scriptura ²⁸an ratione consistat, quando ratio commendat. Porro si ³⁰ratione lex constat, lex tunc iam quod ratione constiterit a quocunq̄ue productum. Antiquitas omni fidei licere concipere ³¹et constituere, dumtaxat eo congruat, quod disciplinae conducatur, quod saluti proficiat, domino, ³²Cur autem non et ^{33a}vobis ipsis quod ³⁴iustum Luc. XII, 57. s̄? ³⁵Et non de iudicio tantum, sed de omni sententia re-
 taminandarum dicit et apostolus, Si quid ignoratis, deus Phil. III, 15. revelabit, solitus et ipse consilium subministrare, cum prae-
 domini ³⁶non habebat, ³⁷et dicere ^{38a}a semetipso, spiritum veritatis deductorem ³⁹omnis veritatis. Itaque ⁴⁰consilium eius iam praecepti instar ⁴¹obtinet de rationis divinae patrocinio. nunc ⁴²expostula ⁴³salvo traditionis ⁴⁴respectu, quocumque ore censetur, nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et s̄ consuetudinis ipsius, quae propterea colenda est, ne non

om BqD. 24 b. Et his igitur D. Magliabechianus. 25. consuetudinem 26. idoneae D. 27. defecit CD. Magliabechianus. 28. a ratione BC. a recommendet BC. 30. ratione lex AR. lex ratione reliqui et Magliabechianus. 31. et constituerit BCD. 32. curate autem A. cur aut C. 33. a BC. 34. iustum indicatis A. iustum est indicatis reliqui. 35. et non ut non de reliqui et Magliabechianus. 36. non habebat AEmgFGHR. nostri reliqui et Magliabechianus. 37. et dicere A. et quaedam edicere reliqui. semetipso, spiritum dei ego. a semetipso... dei A. a semetipso, sed et ipso dei reliqui. 39. omnis veri statim itaque A. omnis veritatis. Itaque reliqui. consilium eius A. consilium et dictam eius BCDE. consilium et edictum FGHR. Rhenanus. 41. optinuit AB. 42. expostulo A. 43. salva C, bechianus. 44. respectum Magliabechianus. 45. traditio recensetur BCD. bechianus.

consuetudo autem etiam in civili-
 Herald. Digress. II, 3., ubi Ul-
 ba citantur: „Diturnam con-
 s̄ pro iure et lege in his, quae
 scripto descendant, observari

ritam dei] Delevi verba sed et
 in vulgatis editionibus legun-
 semetipso et spiritum, cum spa-
 num inter semetipso et dei in
 gobardi non plures quam tres
 litteras olim continuisse aper-
 Puto verba sed et ipso, quae

impeditus hic inseri nemo non videt,
 accrevisse ex voc. semetipso.

g. veritatis. Itaque] Cod. Agobardi ha-
 bet omnis veri lunoni vilem, pergens
 scilicet verbis cap. 7., dum supra cap. 1.
 post verba et nunc rufatus pergat statim
 itaque, quae verba huius sunt capituli.
 Hinc apparet vocabulum statim originem
 ducere ex finali littera voc. rufatus per
 errorem coniuncta cum particula altera
 disiecti vocabuli veri-tatis. De voc. da-
 ductor cf. De Fuga in Persec. cap. 1 „pa-
 ractetum deductorem omnis veritatis.“

46 sit rationis interpres, ut, si et hanc deus dederit, tunc 47 discas non an observanda sit tibi consuetudo, sed cur.

Cap. V. 1 Maior 2 efficitur ratio Christianarum observationum, cum illas etiam natura 3 defendit, quae 4 prima omnium disciplina est. Ideoque haec prima 5 praescribit coronam capiti non convenire. Puto autem 6 naturae deus noster est, qui figuravit hominem et fructibus rerum 7 appetendis, iudicandis, consequendis 8 certos in eo sensus 9 ordinavit per propria membrorum quodammodo organa. Auditum in auribus fodit, 10 visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilavit, contactum in manibus 11 extimavit. Per haec exterioris hominis ministeria 12 interiori homini administrantia 13 fructus munerum divinatorum 14 ad animam deducuntur :

46. sit trationis *AB*. 47. discas non an *AR*. discas quod non *BCDE*. *Magliabechianus*. discas, cur nam *FGH*.

Cap. V. 1. *Omnes editores novum caput incipiunt: Sed cur maior sqq., excepto uno Rigaltio, qui tamen non magis quam reliqui rationem loci intellexit cum distingueret: consuetudo, sed cur maior — — — disciplina est. Ideoque sqq.* 2. *efficitur omnes libri praeter FGH., quae praebent exigitur.* 3. *defendat Ursianus.* 4. *primi omni disciplina BqCD.* 5. *praescribit AR. scribet C. praescribet reliqui.* 6. *...urae deus noster est Aq.* ...urae deus noster *AB*. naturae deus noster est *DEFCH*, et *Magliabechianus*. mater deus noster est *BC*. quod natura deus noster est *B. m. sec.* naturae dominus deus noster est *R*. 7. *appendendis D.* 8. *certos meos sensus C.* 9. *ordinavit propria BCD. Magliabechianus. Quid A. habuerit hodie nescitur. In reliquis omnibus est ordinavit per propria.* 10. *attendit C. Verbo visum in oculis accendit in A. non extant.* 11. *extimavit ABCR. aestimavit reliqui.* 12. *teriori homini ministranti BCD, et Magliabechianus. In AR. extant* Per haec exterioris hominis administrantia munerum reliquis omissis. interiori homini ministrantis *B (m. sec.) E.* interiori homini ministrantia *FGH*. 13. *ab animae deducuntur ad sensus (adsensus uno vocabulo R.) AR. Fortasse rescribendum ad animam deducuntur ac sensus. In reliquis omnibus et in Magliabechiano est ad animam deducuntur a sensibus.*

Cap. V. a. visum in oculis accendit] La Cerda citat locum Hilarii Pictav. c. Constant. Aug. „Quaero unde ista his quos generas indulgeas, qualiter sensum inseras, oculos accendas, cor affligas?“

b. extimavit] b. e. contactum in partibus corporis extimis, scilicet digitis extimis, collocavit. Ita Rigaltius iam olim explicavit.

c. ministeria interiori homini administrantia] *Ministeria* sunt organa illa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium, manuum. Vocabulum *ministerium* saepius poni pro ipsis ministris notum est. Cf. Plin. Epp. X, 13. Tacit. Ann. XIII, 27. Hist. II, 59. Sueton. Nero cap. 12. Tertull. Apolog. cap. 39. ubi cod. Fuld. praebet „Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministeriis eorum.“ Ad Nat. I, 18 „Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam expuit, totam eradicatae confessionis ministerium.“

De Paenit. cap. 12. *Administrare* hic sumo pro una ministrare, sc. et exteriori et interiori homini. Verba a sensibus verto non ἀπό sed ἐπὶ τῶν αἰσθητικῶν. Rigaltius, qui auctoritatem codicis Apbardi (quem innumeris lacunis et mendis per librarii incuriam natia foeditum esse ex hoc De Corona libro a reliquis facile aliquis demonstrare) sequendum putavit, sic probat: Per haec organa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium ac denique manuum, quae omnia exteriori homini, id est corpori, adhaerent et administrant, rerum naturalium, quae sunt a deo hominum grati conditae, adsensum sive approbationem ab anima deduci. Nempe anima est quae audit, anima est quae videt, anima est quae sentit, ab anima deducitur illa audiendi, videndi, sentiendi. Itaque animae sentienti recte adsentire dicitur aures, oculi, manus, per quae anima audit, videt, tangit.

us. Quis igitur fructus ex floribus? Substantia enim propria, praecipua, coronarum flores agri. Aut odor, inquis, aut co-
cut pariter utrumque. Qui erunt sensus "coloris, odoris?
opinor, et odoratus. Istos "sensus quae membra sortita
oculi, nisi fallor, et nares. Utere itaque floribus visu et
tu, quorum sensuum fructus est, utere per oculos et nares,
um sensuum membra sunt. "Substantia tibi a deo tradita
habitus a saeculo. "Quamquam nec habitus extraordinarius
rio usui "obstrepit^d. "Hoc sint tibi flores et inserti et innexi
filo et in "scirpo^e, quod liberi, quod soluti, spectaculi sci-
t spiraculi^f res. Coronam, "si forte^g, fascem existimas flo-

oris et odoris (Aβ)R. coloris, odoris (Aφ.) reliqui et Magliabechianus. 15. aequae membra E. 16. quorum sensuum membra Aβ. quorum sensus Aφ. quorum sensuum membra reliqui. quae eorum sensuum Hildebrandi. 17. Substantia ter (in marg. B. m. sec. proponit emendandum terrae vel tibi) BC. 18. quamquam Aβ. 19. obstrepit A. 20. Haec sint ter flores BC. int terrae flores m. sec. in marg. B. obstrepit. Et haec sint tibi flores eckianus. 21. scripo ACD. stripo Bφ. 22. si forte^g fascem existimas om. A.

dinario usui obstrepit.] Substan-
trum tibi dens tradidit; ut ha-
s hoc vel illo modo, saeculi in-
est. Tamen nec extraordinarius
hic per saeculi inventum habitus
us coniungendi in formam coro-
i flores contra usum est cui de-
fiores. Nam videlicet coniuncti
um coronae servire possunt odo-
l visui. (La Cerda.)

scirpo] Flores in filo quid di-
t a coronis in scirpo, quid in-
ib innexis hodie parum constat.
r tamen per insertos hic signi-
lud coronae genus, quo singula
raminibus factis per seriem sibi
inseruntur, nulla filii aut scirpi
ntra per immezos vulgare alterum
quod scilicet neclitur filo aut
vel philyra. Cf. Salmas. ad So-
703.

spiraculi] h. e. odoratus, proprie
vel spiritus, per quae vocabula
: Glossar. MS. Sangerm. n. 501.
a Cangium. Occurrit hoc signi-
fenesi II, 7., VII, 22. Proverb.
et alibi. Similiter Macrobr. uti-
a spiramentum Saturn. praef. 1.
confusura videlicet omnium odo-
m in spiramentum unum.

i forte] Locutio si forte Graeco-
st et τόπος vel εἶπερ ἄρα, uti
t iam Turneb. Adv. XXVII, 1.
V. L. XVI, 9. et Garaton. ad Cic.

pro Milone cap. 38. p. 329. ed. Lips.
Tertullianus ea frequentissime utitur, sed
constanter ita, ut sit affirmantis, pas-
sim cum ironia quadam, unde non sine
iure statuit Gothofredus ad Tertull. Ad
Natt. I, 12. p. 120. eam fungi fere pro
scilicet, nempe vel atenim. Similiter nos
cum dicimus de re certissima et minime
dubitata „wenn dem so ist“ vel „wenn
dem so sein sollte.“ Tertull. De Pallio
cap. 2 „Ab Assyriis, si forte, sevi histo-
riae patescunt,“ ad quem locum (p. 127.)
mirifice Salmasius statuit Tertulliano si
forte idem esse quod simplex forte. Apo-
log. 16 „Alii plane humanis et verisi-
milibus solem credunt deum nostrum;
ad Persas, si forte, deputabimur.“ Ibid.
cap. 38 „Si oblectari novisse nolumus,
nostra iniuria est, si forte, non vestra.“
Ibid. cap. 41 „et sequitur, ut omnes
saeculi plagae nobis, si forte, in admo-
nitionem, vobis in castigationem obve-
niant.“ Ibid. cap. 43 „Plane constabor,
quinam, si forte, vere de sterilitate Chri-
stianorum conqueri possunt.“ Ad Natt.
I, 15 „Si illa (sc. religio) impudica est,
nostra vero crudelis, coniangimur, si
forte, natura, qua semper saevitia cum
impudicitia concordat.“ Sufficiant haec
ad evincendam omnino falli Handium
ad Tursell. II, p. 736., ubi docet locu-
tionem si forte interponi orationi, quae
de re agat extremo loco concedenda, ut
nostrum sit „allesfalls“.

rum per seriem ²²conprehensorum, ut plures ²¹semel portes, ut omnibus pariter utaris. Jam vero et in sinum ²³conde, si tanta munditia est, ²⁶et in lectulum sparge, si tanta mollitia est, ²⁷et in poculum crede^b, si tanta innocentia est. Tot modis frueri, quot et sentis. Ceterum in capite quis sapor floris, quis coronae sensus, nisi ²⁸vinculi tantum, ²⁹quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec ³⁰teneritas commendatur? Tam contra naturam est florem capite sectari, quam ³¹cibum aure, quam sonum nari. Omne autem, quod contra naturam est, monstri ³²meretur ³³notam penes omnes^k, penes nos vero etiam elogium^l sacrilegii in deum, naturae ³⁴dominum et auctorem.

Cap. VI. ¹Quaerens igitur dei ²legem habes communem istam in publica mundi, in ³naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet prove-
I Cor. XI, 14. care, ut cum in velamine feminae, Nec ⁴natura vos, inquit, docet?
Rom. II, 14. ut cum ad Romanos ⁵natura facere dicens nationes ea, quas sunt

23. comprahensorum *Aφ.* comprahensorum *Aβ.* 24. simul portes *B. Ursum.* semel fortes *BCD. Magliabechianus.* simul flores *m. sec. in marg. C.* semel portu reliqui. 25. condensi tanta *D.* 26. et in lectulum *A.* in lectulum reliqui. *FL.* et in poculum *AR.* in poculum reliqui et *Magliabechianus.* 28. vincula *BCD, & Magliabechianus.* 29. quo neque *AR.* quia neque reliqui et *Magliabechianus.* 30. teneritas *C.* 31. cybum aure *Aβ.* 32. meretur n..... vero *A.* 33. nota *B (sed a m. sec. notam) CD. Magliabechianus.* 34. domino *A.*

Cap. VI. 1. Quaerens *BCD, et Magliabechianus.* Quaeres *A EFGH.* Quaeris *L. Iunius.* 2. legem habes *A.* legem? habes *R.* legem, habens reliqui et *Magliabechianus.* 3. naturalibus talibus *A.* 4. natura inquit *A,* natura nos inquit *B.* 5. naturae *BC.*

b. in poculum crede] Nihili est, quod Paschalius De Coron. II, 2. proponebat „in poculum inde.“ Locis, si forte, sanus est. Cf. Vergil. Georg. II, 332. „Inque novos soles audent se gramina tuto Credere.“ Alii Tertulliani verba referunt ad morem pocula consonandi, de quo v. interpr. ad Vergil. Georg. II, 528. Aen. I, 728. III, 526. Stat. Silv. III, 1, 76., alii rectius, opinor, ad morem illum, quo folia e coronis decerpta et in poculum coniecta una cum vino bibere solebant, quod coronas bibere dicebatur, de quo more v. Boettigeri Sabin. I, 243 sqq. Cf. Iul. Capitol. Gord. p. 159. B. ed. Salm. Pectora et lacertos coronasse floribus antiquitatem docet Athen. Deipnos. V, 5 „εστεφανούτο και τὰ στήθη και έμύρον ταύτα, έπει αυτόθι η καρδιά.“ Cf. Prudent. Psychom. v. 353 „Proh pudor, armigeris amor est perferre lacertis, Lilia luteolis interlucentia sertis Et ferrugineo vernantes flore coronas.“ Adde Viscont. ad Mus. Pio-Clement. IV, p. 44. Boettig. Sabin. I, 240 sq. De lectis floribus conspersis adeas Flav.

Vopisc. Carin. p. 253. D. et Trebell. Poll. Gallien. p. 152. A. ed. Salmas.

i. nare.] Hoc singulari utitur Tertullianus etiam Ad Marc. I, 13. Cf. Apul. Metam. VII, 462. VIII, 577. Macr. ap. Charis. I, 82. Plura suppeditant leuiss.

k. penes omnes] Haec verba in codicibus Agobardino non reperi dicit Rigaltius indeque eicienda censet. Quo inclinat etiam Hildebrandus, qui a prima littera vocis *notam* usque ad *voc. vero* non amplius decem litteras in illo libro de letas esse adnotavit. Interim retinenda duxi, cum innumeris locis qui scripti Agobardinum peccavit omitendo verba, immo totas lineas, ubi oculis eius ab eodem vocabulo ad idem altioris lineae aberrandi locus et occasio erat.

l. elogium] Elogium testimonium est sive bonum sive malum. Ita pro non criminis frequentissimum est apud Tertullianum aliosque ecclesiasticos scriptores. Cf. Apolog. cap. 2. 15. 24. 44. Ad Nat. I, 2 et 10. Multa suppeditat et aliis scriptoribus exempla Orell. ad Ar-

et legem naturalem suggerit et ° naturam legalem. 7 Sed et timo ° epistolae naturalem ° usum conditionis in 10 non natura-^{Rom. I. 26 sq.} vasculos et feminas 11 inter se demutasse affirmans ex retri-
e erroris in vicem poenae utique 12 naturalibus patrocinator^b.
m deum secundum naturam prius novimus 14 scilicet deum °
antes deorum, bonum praesumentes et iudicem invocantes^d.
is, an conditioni eius fruendae ° natura 18 nobis debeat praecire,
a rapiamur qua dei aemulus universam conditionem certis
16 homini 17 mancipatam cum ipso homine 18 corrumpit, unde
et apostolus invitam ait 19 vanitati 20 succidisse^f, 21 vanis primum^{Rom. VIII, 20.}
1, 22 tum turpibus et 23 iniustis et impiis subversam? Sic ita-
t circa voluptates spectaculorum infamata conditio est ab eis
tura quidem 24 omnia dei sentiunt ex quibus spectacula in-

ram regalem BCD. 7. Sed in D. 8. primo epistolae ego. p... episto-
prie epistolae CH, et unus Vaticanus. priore epistola reliqui. primore
Rhenanus, Ursinus. 9. usum coitionis B. m. sec. 10. non naturales C.
er se demutasse affirmans om. A. 12. naturalibus A., prob. Rigaltio. natu-
ni EFGHR. naturalium sui BCD. naturalium sibi B. m. sec. 13. ipsum
l. 14. scilicet deum ego. sed deum AE, et Magliabechianus. et deum R.
us ad mary. ed. a. 1528. deum reliqui. 15. vobis debeat BpC. 16. ho-
duo Vaticani et Junius. 17. mancipata BpCD. 18. corrumpit BC. 19.
A. 20. succidisse BpC. 21. variis primum A. variis plurimum BCDE.
lerimum FGH. vanis primum R. 22. tunc D. 23. iniustis Aß. 24.
dei ACDE. dei omnia BHR. tres Vaticani. dei om. FG.

36. (et in Append. p. 51.) Adde
r ad Fulgent. Mythol. I, 1.

VI. a. in primo] Ita edidi prae-
ildebitando, qui adnotavit in libro
lino post breviaturam syllabae pri-
summom litteras deletas esse.
aralibus patrocinator.] h. e. na-
el naturae legi. Apolog. cap. 1
oc mali est quod naturalia mali
bet? Ibid. cap. 20 „quod et
s et portentis naturalium forma
.“ Similiter Ad Nat. II, 12 se-
positum pro semen.
licet deum] Pro sed, quod Ago-
ber et prima Rhenaniana reti-
eposui scilicet. Saepissime eas
us inter se confusas esse a libra-
in vulgus notum est. Cf. Gru-
Aurel. Vict. Or. G. Rom. IV, 6.
tzen. ad Eumen. Grat. Act. cap. 6.
ryp. ad Apul. Metam. III, p. 227.
att. I, 13. ubi etiam exempla oc-

ocantes.] Sunt haec animae iudi-
cibus v. De Testim. Animae cap. 2.
nditioni eius fruendae] h. e. an
uas deus condidit, frui sic de-
ut naturam ducem sequamur.
nem dicit quod alii creaturam.

Sic De Cultu Femin. I, 8 „dei conditio
est thus“ h. e. thus a deo conditum
creatumque est. (Rigalt.) Adde infra
cap. 10 „ut dei res et hac sua conditio-
communes usui.“ De Resurr. Carnis
cap. 11 „quod omnes fere haereses na-
tum et factum mundum annuentes con-
ditionem deo nostro adscribunt.“ Adv.
Marcion. V, 19 „Quomodo ante omnia,
si non primogenitus conditionis.“ Apo-
log. cap. 49 „ingratis experieris con-
ditionis tuae legem.“ Cf. infra cap. 10.
Prudent. Hamartig. 19 „dominam quo-
que conditioni Impositum.“

f. succidisse] h. e. succubuisse. Apo-
log. cap. 27 „conditioni suae succidunt.“
De Resurr. Carnis cap. 55 „sed non alia
genus lapidationi succiderant.“ Ibid.
cap. 62 „utique nec ulli simili necessi-
tati succidendo corporalis conditionis.“
De Anima cap. 43 „numquam succidere
quieti.“ Cf. Barth. Adverss. XIV, 4.
p. 758. Quod ad rem cf. Adv. Hermog.
cap. 11 „Cum revelatio filiorum dei re-
demerit conditionem a malo utique va-
nitati subiectam, cum restituta innocen-
tia et integritata conditionis pecora con-
duxerint bestiis et parvuli de serpenti-
bus luserint.“

struuntur, ²²scientia autem deficiunt illud quoque ²³intelligere, omnia esse a diabolo mutata. Sed et huic materiae propter suaviludios ²⁴nostros ²⁵Graeco quoque ²⁶stilo satisfacimus.

Cap. VII. Proinde ¹coronarii isti agnoscant interim naturae auctoritatem ²communis sapientiae nomine, qua homines, ³et propriae religionis ⁴pignora, qua deum naturae ⁵de proximo colentes, atque ita ⁶velut ex abundanti ceteras quoque ⁷rationes ⁸dispiciant, quae nostro ⁹privatim capiti coronamentis et quidem omnibus ¹⁰interdicunt. Nam et ¹¹urgemur a communione naturalis disciplinae converti ad proprietatem ¹²Christianae totam iam defendendam per ceteras quoque species coronarum, quae aliis usibus ¹³prospectae videntur, ¹⁴et aliis substantiis structae, ¹⁵ne, quia non ex floribus constant, quorum ¹⁶usum natura signavit, ut ipsa haec laurea militaris, non ¹⁷credantur ¹⁸admittere sectae interdictionem, quia evaserint naturae

25. scientia aut C. 26. intelligere A. ubicumque nihil annotavero. intellege EFGH. intelligere reliqui.

Cap. VII. 1. coronarii AFmgGHR. dedecorati F. dedecorari BCD. 2. unius sapientiae A. communis sapientiae R. communis patientiae BCDE. communis parentis FGH. 3. sed propriae AR. et propriae reliqui. 4. pignora Iunius. 5. de proxime A. de proximo R. proxime B. m. sec. Latinius. proximo BDEFGL. proximum mg. E. proximis C. 6. velunt A. 7. nationes BqC. 8. dispiciant FGHR. despiciant reliqui. 9. privati in capite BqCD. 10. urgemur Aq. 11. Christianam A. Christianae reliqui. 12. prospectur Bq. prospectivae CB. prospecte Aβ. 13. ut aliis AR. ut ex aliis reliqui. 14. neque vero ex floribus A. 15. usu BqC. 16. credatur Bq. m. sec. 17. admittere sanctae D.

g. deficiunt illud quoque intelligere] h. e. deficiunt scientia qua intellegant, ut recte interpretatus est Rigaltius. Sic De Resurr. Carnis cap. 50 „regnum dei capere deficiunt.“ Germanic. Arat. 259 „Deficiente oculo distinguere corpora parva.“ Sil. Ital. III, 111 „gelidos ut scandere tecum Deficiam montes coniux tua.“ h. suaviludios nostros] h. e. Christianos qui suavitate ludorum oblectantur. Cf. De Spectac. cap. 20., ubi eodem vocabulo utitur.

i. Graeco quoque] Plures libros a Tertulliano Graeco sermone conscriptos fuisse notum est. Hinc non erat, quod Rhenano praecoquo rescribendum videri deberet.

Cap. VII. a. coronarii] Gloss. Graeco-Lat. ap. Vulcan. col. 56 „Coronarius, Στεφανοπλόκος.“ Hinc coronarii, h. e. qui sibi coronas nectunt, sibi negotium cum iis faciunt. Besnard vertit „Kränzler“. Sed dubito de integritate scripturae. Facillime enim coronati corrumpi poterat in coronari, et initiali sequentis vocabuli isti littera adscita in coronarii; ut etiam dedecorari, quae est altera scri-

ptura, vel dedecorati, ut F. habet, et compendio vocis coronati addita procedentis vocabuli Proinde ultima syllaba ortum esse in plano aperte est.

b. et propriae religionis pignora] h. appellat naturae auctoritatem, quae quae faciat ad fidem ac religionem Christianam firmandam atque stabilendam, quod proximo capite aperuit.

c. dispiciant] h. e. perpendant, examinent. Apolog. cap. 1 „dispicere et terram examinare.“ Ibid. cap. 15 „Dispiciunt Lentulorum et Hostiliorum venustatem.“ Adv. Marcion. II, 15 „Iustitiam ergo primo iudicis dispice.“ Ad Natl. II, 12 „Tot enim familiae, tot nationes census bene fide quaerunt, ut dispici et distinguere describique non possint.“ Gaii Inst. Comment. p. 56 (Gösch.) „Ac prius dispiciamus de his, quae in tutela sunt.“ Ulp. Digest. XIV, 1, 1.

d. omnibus] h. e. omnis generis coronamentis.

e. naturalis disciplinae] Haec solum coronis vivis floribus capiti nexis interdicit, Christiana disciplina contra quosdam coronarum genere.

tionem. Video igitur et curiosius et ¹⁸plenius agendum nibus usque ad ¹⁹profectus et excessus rei. Litterae ad eculares necessariae. De suis enim instrumentis saecularia necesse est. ²¹Quantulas^f ²²attigi, credo sufficient. Si qua ²¹Pandora, quam primam feminarum ²⁵memorat Hesiodo primum caput coronatum ²⁶est a Charitibus, cum ab ²⁷muneraretur, unde Pandora⁶. Nobis vero Moyses, ²⁸propheticus pastor^h, principem feminam Evam facilius ²⁹la foliis quam ³⁰tempora floribus ³¹incinctam describit. Nulla Pandora. ³³Sed et de mendacio^k erubescenda est corona ³⁴Iam nunc et de veritatibus suis^m. Certeⁿ enim ³⁵certos constat auctores rei vel illuminatores. Saturnum ³⁶Pherecyte omnes refert coronatum, ³⁸Iovem ³⁹Diodorus post devictitas^o ⁴⁰hoc munere a ceteris ⁴¹honoratum. ⁴²Dat et Priapo^p dem, et Ariadnae ⁴³sertum ex auro et Indicis gemmis, Vul-

s mei libri omnes. planius alii. 19. perfectus BC. defectus m. sec. in 20. saeculares non saeculares scriptum fere ubique in A. 21. Quantulas Hildebrandus. 22. attingi D. 23. fuit ADR. Ursinus. fuerit reliqui. a C. 25. meminerat hesiodus D. 26. est achantibus C. 27. muneraretur C. 28. profeticus R. 29. pudende C. 30. tempora C. am C. 32. Pandora B. 33. Sed ut Iunius. 34. ita nunc Iunius. Ursinus. Graecos R. caecos Lalinius, prob. Iunio. ceteros libri mei m. A., teste Baluzio et Hildebrando). veteres Hildebrandus. 36. pherecyte autem omnes BqC. 38. Iovem C. 39. Diodorus B. m. pr. 39 b. m. pr. 40. Verba hoc munere a ceteris honoratum om. R. 41. honoratum. 42. Dat et priapotemianias idem et ariadne A. dat et priapotentia si de B. dat et prima potentia si demetriani C. Dat et Priapotentia si de Hirsaugiensis. Sat et prima potentia si demetari aße D. Dat et Priapodem et Ariadnae (Ariadne E.) reliqui. 43. sectum C.

[atulas] Ut hic *quantulus*, ita *quantus*, plurali numero, ponere Tertulliani sermonis plorum nubem addere super-

[Pandora.] Hesiod. Opp. et Dies qui Pandoram narrat non a sed ab Horis fuisse coro-

[poëticus pastor] Uterque enim, ²⁸et Moyses, pastor fuit. De pp. et Dies 637 sqq., de hoc 1.

[us] h. e. aptius, convenientius. cap. 10.

[et de mendacio] Dixi vanum m argumentum, quod res possed adhuc potius addo, esse dum ratione mendacii, quia fabulosa. Pandora enim nusanquam. (La Cerda).

l. erubescenda est coronae origo.] De structura verbi *erubescere* cum accus. cf. Apolog. cap. 4 „simul uti *erubescant* accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut volunt, compares suos.“ Adeas interpr. ad Quinctil. VI, 4. (Burm. p. 571.) Burm. ad Ovid. lb. 352. et ad Propert. III, 12, 19. Drakenb. ad Liv. XL, 14, 1. Interpr. ad Horat. Od. I, 27, 40.

m. et de veritatibus suis.] sc. erubescenda est.

n. certos] Hanc Ursini emendationem esse veram probat loci ratio, probant verba, quae antecedunt: de *veritatibus suis*.

o. „post devictos Titanas] Iovis certamen cum Titanibus describit Diodor. III, 5.

p. et Priapo] Montfauc. Suppl. aux Antiqu. Expl. I, pl. 66. Cf. interpr. ad Tibull. El. I, 1, 21.

cani ⁴⁴ ac post Liberi ^{41b} munus, postea sidus ^r. Iunoni vitem ⁴⁵ Callimachus ^r induxit. Ita et ⁴⁶ Argis signum eius palmite redimitum subiecto ⁴⁷ pedibus corio leonino ⁴⁸ insultantem ⁴⁹ ostentat novercam ⁵⁰ de exuviis utriusque privigni. ⁵¹ Hercules nunc populum capite praefert, nunc ⁵² oleastrum ^t, nunc apium. Habes ⁵³ tragoediam Cerberi ^r, habes ⁵⁴ Pindarum ^v atque Callimachum, qui et Apollinem memorat interfecto ⁵⁵ Delphyne ^w dracone lauream induisse, ⁵⁶ qua supplicem ^x. Erant enim supplices coronati ^v apud veteres. ⁵⁷ Liberum,

44. ac post A. opus reliqui. 44b. munus post thesydus (thesydus D. *Corzianus et Hirsaugiensis. hesiodum superser. m. sec. in B.*) iunoni BCD. munus post sidus ariadne B. m. sec. in marg. munus post Thesei. Iunoni E. munus: post et sidus. Iunoni FGH. munus: ac postea sidus. Iunoni R. munus, postea sidus. Iunoni A., quem ego secutus sum. Notandum est post roc. munus in libro Agobardino per verbis sanguinis sui, quae sunt primi huius libri capitulis. Cf. etiam adnot. ad cap. 4. 45. callimachus B. m. pr. 46. argi (argis m. pr. teste Hildebrando) signum eius palmitem remitam A. Argis signum eius palmite redimitum (redemitum BQC.) reliqui. 47. pedibus corio A. pedibus eius corio reliqui. 48. exultantem Iunius. 49. ostentat ADR. ostentant B. ostentam C. ostentans B. m. sec. et reliqui libri. 50. de eximiis BC. 51. Et Hercules B. Et Herculis CD. 52. oleastro D. oleastro CD. 53. tragoediam Cebetis *Ios. Scaliger.* 54. pyndarum A. in quo verbo Habes tragoediam Cerberi ommissa sunt. Cf. adnot. ad cap. 5. fin. 55. delphyne. (A)DR. delphine (A)BC. Delphino E. Delphico FGH. Rhenanus. 56. qua supplicem corona ..... teres A. qua (quae C. quasi B. m. sec.) supplicem (supplicem D.). Erant enim supplices coronarii (coronati B. m. sec., Ursinus) apud veteres reliqui praeter R. in qua haec omnia deleta sunt. 57. liberos B (m. pr.) C.

q. postea sidus.] V. de hac re Diodor. Sic. V, 51. Serv. ad Vergil. Georg. I, 222. Cf. Hygin. Poët. Astron. II, 5. Ovid. Fast. III, 459, et 513 sqq. Metam. VIII, 180. Hesiod. Theog. 949. Manil. Astron. I, 213. et V, 252.

r. Callimachus] Videtur hic idem cum eo quem de coronis librum condidisse memorat Plin. H. N. XXI, 3.

s. de exuviis utriusque privigni.] De corona vite Bacchi, de corio leonino Herculis.

t. oleastrum] De populo praeter Serv. ad Vergil. Ecl. VII, 61. Ovid. Herc. IX, 64. Phaedr. III, 17. testis est Plin. H. N. XII, 1., de oleastro idem XVI, 14. Apio coronatos esse victores in certaminibus Nemaeis, Herculi sacris, constat ex eiusdem H. N. XIX, 8. et Plut. Timol. cap. 26. Iuven. Sat. VIII, 226. Hygin. Fab. 74.

u. tragoediam Cerberi] Erant qui Cerberum quandam poetam fuisse statuerent. Rectius videntur ii iudicium ferre, qui per tragoediam Cerberi Herculis cum infernum ianitore certamen significari censent. Constat enim ex loco Servii modo laudato Herculeum tunc primum coronatum populo ex Acherontico fluvio cum Cerberum extraxisset.

v. habes Pindarum] In Olympiacis lu-

dis qui victores evaserant corona ex oleastro, qui Herculi certaminis conditori sacer erat, solebant ornari. Hinc frequens eius arboris mentio apud Pindarum. Cf. Olymp. VIII, 3. XI, 45. M. 23. IV, 19. Nem. I, 26. Adde Pausan. V, 7, 4. Diod. Sic. III, 72.

w. Delphyne] Hesych.: „Δελφός, ἡ ἄρα καὶ ὁ ἐν Δελφοῖς θεῖος.“ Schol. ad Apoll. Rhod. II, 708. Suid. s. v. Δελφοί appellant Δελφίον ἢ Δελφίην. Cf. Berhardy ad Dionys. Perieg. v. 442.

x. qua supplicem.] Καθαρίων ἔρω. Est enim laurus purificationibus adhibita teste Massurio ap. Plin. Hist. Nat. XV, 2. Adde Serv. ad Aen. XII, 120. Schol. ad Apollon. Rhod. IV, 156. Supplices coronas gestasse notum est ex Sophocle, Appiano, Polybio, Livio, Festo (s. v. *Sol corona* p. 306. Muell.) aliis. Cf. de ore disserentem Herald. Digest. I, 2, p. 251. Ceterum a Callimacho diversi abeunt omnes reliqui scriptores, qui tradunt laurum Apollini ideo sacrum fuisse, quia Daphnen smaverat, quae in hac arborem transformata est.

y. coronati] Vulgatam scripturam coronarii hic nihil esse in plano est. Cum in Agob. inter coronas — et — terge considerint ad duodecim litteras, cumque

eundem apud Aegyptios ⁵⁸ Osirin ⁵⁹ Harpocraton^a industria ⁶⁰ hederatum^b argumentatur, quod hederæ ⁶¹ natura sit cerebrum ab ⁶² heluco^c defensare. Sed et alias Liberum principem coronae plane laureae, in qua ex Indis triumphavit, etiam vulgus agnoscit, cum dies in illum ⁶³ sollemnes Magnam appellat Coronam^d. Si et Leonis ⁶⁴ Aegyptii^e ⁶⁵ scripta volvas, prima ⁶⁶ Isis repertas spicas^f capite circumtulit, rem magis ventris. Plura quaerentibus omnia exhibebit praestantissimus in hac quoque materia ⁶⁷ commentator Claudius Saturninus^e. Nam est illius de coronis liber et origines et causas et species et ⁶⁸ sollemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam laetitiam frondis, nullum ⁶⁹ cespitem aut palmitem non alicuius capiti ⁷⁰ invenias consecratum; quo satis ⁷¹ instruat, quam ⁷² alienum iudicare ⁷³ debeamus coronati capitis institutionem

58. osirin B. osirni C. 59. arpocraton de industria B. m. sec. 60. ederatum A. 61. naturae sit A., in quo quae statim sequuntur verba ab heluco defensare. Sed et alias Liberum per librarii incuriam sunt ommissa. 62. heluco BC. 63. sollemnes Aβ. solempnes D. 64. aegyptiis BC. 65. scripta (scripte BpC.) volvas ABC. evolvas reliqui. 66. Ysis spic. Aβ. Isis repertas spicas Aφ. isis reperta picas BCD. 67. commendator D. 68. solempnitates D. 69. caespitem Aβ. 70. invenies BpC. 71. instruat ABφ. instruat reliqui. 72. alienum BpC. alieni BD. aliena B. m. sec. in marg. alienum reliqui. alienam Hildebrandus. 73. debemus C.

verisimile sit (v. adn. ad cap. 5.) verba *Erant enim supplices* a librario ommissa fuisse, putaverim in eo scriptum extitisse *corona ornati apud veteres*.

z. Liberum, eundem apud Aegyptios Osirin] Simili breviloquentia utitur Arnob. Adv. Nat. IV, 22 „ex Leda et eodem (sc. Iove) Graece Dioscoris nomen est,“ ubi nihil desiderare debebant editores. De re cf. Diod. Sic. I, 13 sqq. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 26. p. 1084.

a. Harpocraton] Quis fuerit is Harpocraton non constat. Cf. Salmas. ad Solin. pag. 796. Fabric. Bibl. Gr. VI, 250. not. ed. Harl. Barth. Adverss. XI, 16. p. 543.

b. hederatum] Plin. H. N. XVI, 4 „feruntque primum omnium Liberum Patrum imposuisse capiti suo ex hedera.“ Id. XVI, 26 „Alexandrum vero ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex Indis rodiisse exemplo Liberi Patria“ sqq. De Osiridis coronamento ex hedera v. Plutarch. Is. p. 365. D.

c. ab heluco] Paul. p. 100. M. „Helucus ab hiato et oscitatione dictus.“ Id. p. 75. „Elucum significat languidum et semisomnum vel, ut alii volunt, alucinatorem et sugarum amatorem, sive halonem, id est hesterno vino languentem, quod ἔλωλον vocitant Graeci.“ Pla-

cid. p. 470. „Hellui crapula veterani; unde helluones dicuntur,“ quod Muellerus recte emendat: „Helluci, crapulae veteranae“ sqq. Gloss. Lat. ed. ab Ang. Maio tom. VIII. Aucct. Class. pag. 276: „Helucus, homo hians et oscitans, qui et pandox dicitur.“ Cf. Gronov. ad Gell. IV, 19. et Bosscha ad Apul. De Mag. cap. 49. p. 525. De vi hederæ dolorem capitis sedandi crapulamque pellendi Plin. XXIV, 10. Serv. ad Vergil. Ecl. VIII, 12.

d. Magnam appellat Coronam.] Liberalia ita dicta fuisse suspicatus est Lips. ad Tacit. Ann. XI, 31. p. 181. Quod si verum est, procul dubio dicta fuere ob celebrantium frequentiam.

e. Leonis Aegyptii] Hygin. Poet. Astron. II, 20. August. de Consol. Evang. I, 23. et De Civ. Dei VIII, 5 et 27. Clem. Alex. Strom. I, p. 139 (322. Syll.). Tatian. Adv. Graec. cap. 44. ibique Worth. Arnob. Adv. Nat. IV, 29., qui eum Pel-laenum appellat, Schol. ad Apollon. Rhod. IV, 262. et II, 297. Cf. Westerm. ad Voss. de Hist. Gr. p. 462. n. 5.

f. spicas] V. Tomassin. De Donar. 75. Kopp. Palaeogr. tom. III, Lib. II, cap. 8. §. 545. p. 648.

g. Claudius Saturninus.] Fortasse idem cum illo qui librum De Poenis Paganon-

⁷⁴ ab eis prolatam et in eorum ⁷⁵ deinceps ⁷⁶ honorem dispensatam ⁷⁷ quos saeculum deos credidit. Si enim ⁷⁸ mendacium divinitatis diabolus operatur in hac etiam specie, a primordio mendax, sine dubio et eos ipse ⁷⁹ prospexerat ⁸⁰ in quibus mendacium divinitatis ageretur. ⁸¹ Quale igitur habendum est apud homines ⁸² dei veri ⁸³ quod a gentibus candidatis diaboli introductum^h et ⁸⁴ ipsisⁱ a primordio dicatum est, ⁸⁵ quodque iam ⁸⁶ tunc^k idololatriae ⁸⁷ initiabatur ab idolis ⁸⁸ et in idolis adhuc vivis? non quasi aliquid ⁸⁹ sit idolum^l, sed quoniam quae idolis ⁹⁰ alii faciunt ad ⁹¹ daemones pertinent?[?] Porroⁿ si quae alii idolis faciunt ad daemones pertinent, quanto magis ⁹² quod ipsa sibi idola fecerunt ⁹³ cum adviverent^o? Ipsi scilicet

74. ab eo BC. 75. inceptus B(m.pr.)CD. 76. honore A. 77. quos secundum B(m.pr.)CD. 78. mendacium A. 79. perspexerat BøCD. 80. in quibus mendacium A. in quibus id mendacium reliquit. 81. Quale igitur AFGHR. Rhenanus in marg. E. Qua igitur BCDE. Cur igitur B. m. sec. 82. dei veri A. veri dei reliquit. 83. quod a gentibus candidatis diaboli ego. quod a gentibus ..... latis diaboli Aq. quod a gentibus diaboli Aß. quod a candidatis diaboli reliquit. quod a gentibus candidatis diaboli Hildebrandus. 84. ipsi a primordio Iunius. 85. quodque (sed eadem manu corr. queque) A. 86. tunc idololatriae A. 87. initiabatur Aq. unciabatur C. 88. et in idolis ACDEF. Faber Agon. I, 5. et idolis BL et id idolis GH. 89. sit om. Aq. 90. aliis (sed s a m. pr. deletum) faciunt A. alii faciunt EmgGHR. alii sunt DEF. alii sunt BC. ab aliis sunt B. m. sec. 91. daemones pertinere A. 92. quod (que B. m. sec. superscr.) ipsa is (sibi Bmg. m. sec.) idola BCD. 93. ..... verent A. cum adviverent DEFGHR. cum adviverent C. cum adviverent B. m. pr. cum adhuc viverent B. m. sec. Latinus.

rum conscripsit. V. Panciroll. Thes. Var. Lectt. II, 139. Cf. infra cap. 12. 13. h. quod a gentibus candidatis diaboli introductum] Opponuntur hic homines dei veri et gentes sive nationes vel ethnici.

i. et ipsis] Non displicet Iunii coniectura corrigentis ipsi pro ipsis.

k. iam tunc] sc. a primordio, et cum illi dei adhuc viverent in terris.

l. non quasi aliquid sit idolum] Ai^o Tertullianus idololatriam esse mendacium divinitatis, quod iam a primordio mendax diabolus operatus est, ita ut providerit sibi ac prospexerit homines, in quibus id mendacium ageretur. Etenim dii gentium ex hominibus fuere, quos gentes [et vivos et] vita functos vel adu-landi studio, posteris eorum forte potentibus, vel beneficiorum memoria pro diis habuere. [Cf. Apolog. cap. 10.] Hic fuit vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscriberentur. Neque aliter de diis aevi sui Plinius opinabatur. Hosce igitur homines, quos sibi prospexit diabolus, ex quibus idola seu divinitatis furta atque mendacia flerent, diaboli candidatos vocat Tertullianus, qui cum adviverent, iam idola esse et sibi statuas poni

et coli ambitiose affectaverint. Atque haec omnia Christianis veri dei cultibus abhorrenda esse ait, non quasi aliquid sint idola vel statuae, sed quoniam cultus ille, quem homines idolis stultisve tribuunt, ad daemones, semel dei, pertinet. Deinde adicit: Quod ei, quae homines idolis faciunt, ad daemones pertinent, quanto magis quod ipsi sibi idola fecerunt, cum adhuc essent in vivis? (Rigalt.) De candidatis diaboli cf. Ad Uxor. II, 7. Barth. Advers. XXXVI, 13. p. 1653. et XLVI, 17. p. 2163.

m. ad daemones pertinent.] Cf. I Corinth. X, 19 et 20.

n. Porro] Particula porro apud Tertullianum innumeris locis fungitur loco particulae atquin vel atenim. Sic Apolog. cap. 9 „Porro quale est“ sqq. Ibid. cap. 23 „Porro si et magi“ sqq. Ibid. cap. 25 „Porro bella et victoriae“ sqq. Ibid. cap. 37 „Porro nec tanti“ sqq. Ad Nat. I, 2 „Porro de nobis“ sqq. Ibid. 3 „Porro sententiae vestrae“ sqq. Ibid. 4 „porro apud vos“ sqq. Ibid. 8 „Porro si tam monstrosi“ sqq. Ibid. 11, 2 „Porro timoris origo“ sqq. Ibid. 3 „Porro allegans“ sqq. Ibid. 4 „Porro Deus ille“ sqq. Ibid. 5 „Porro si ista sentiuntur“ sqq. o. cum adviverent?] h. e. cum super-

rocuraverant^p daemones per eos in quibus^{os} esurierant
iod^{or} procuraverant.

re interim¹ hanc fidem^a, dum² incursum quaestionis^b ex- Cap. VIII.
um enim audio dici et alia multa ab eis prolata³ quos sae-
eos credidit, ⁴tamen et in nostris hodie usibus⁵ et in pri-
sanctorum et in dei rebus et in ipso Christo deprehendi,
s scilicet⁷ homine functo quam⁸ per communia ista instru-
hibitionis humanae^c. Plane ita sit, ⁹nec antiquius adhuc^d

averant A. procuraverunt *reliqui*. 95. esurierant ABDEFGH. exurierant
rierunt R. haesuri erant vel laesuri erant *Rhenanus in marg. ed. 1528.*
Ursinus. 96. ante quod AR. antequam *reliqui, et Faber l. l.* 97. pro-
ACDEFGHR. procuraverunt BR. *Ursinus*. procurarent *Faber*.
VIII. 1. hunc finem A. hanc fidem *reliqui*. 2. in cursum GH. 3.
dum deos BpCD. 4. tamen et in nostris ACDE. tamen in nostris re-
et in pristinorum sanctorum et in dei rebus om. A. 6. alia *Iunius*.
A. hominem *reliqui*. 8. pro communia C. per convivia D. 9. ne
nec antiquitus *Aq. m. sec.*

ut. De Anima cap. 57 „qui
ne fuerunt cum *adviverent*.“
erbo Coiac. Observ. VIII, 36.
n Gloss. ad Vitas Patrum.
Lege Visigoth. lib. IV, tit. 2.
V, tit. 2, §. 4. lib. XII, tit. 3,
tra exempla ex IClis et Hie-
dit Du Cangius in Gloss. Med.
in. tom. I, p. 100. ed. nov.
ad Scriptt. Hist. Aug. p. 69.
rocuraverant] Ait daemones
sibi idola et statuas et thura
sacrificiorum omnem per eos
porum adhuc inter mortales
simis ita insederant, ut iis et per
vero atque inter homines esse

Itaque iam ante ipsi dae-
iis hominibus esurierant et
omnem illum idololatriae
Esuriendi verbum hic usur-
vehementis desiderii ardore,
tum et in Scorpiaco [cap. 1.],
ctis, qui iam in carcere tor-
dam erant passi „degustata,
carcere martyria *esuriunt*.“
art. VII, 8 „Quid tibi divitiis
uae te *esurire* cogunt?“ Plin.
II, 10 „Nisi totum Parthorum
rum.“ Cf. Non. p. 90. Merc.
esurire vel libidinari.“ Pro
um est *esurire*, si uni, qui
est, codici scripto habenda
rnobio Adv. Nat. I, 2 „Ani-
s sueta atque in aquis de-
esuriunt, non concipiunt.“
rem attinet cf. De Spectac.
demus igitur etiam artes eo-
bus dicatas esse, quia nomina

incolunt auctorum, nec ab idololatria
vacare, quarum institutores etiam pro-
pterea dii habentur. Immo quod ad
artes pertinet, altius praescripsisse de-
bemus, daemones ab initio prospicientes
sibi inter cetera idololatriae etiam spe-
ctaculorum inquinamenta, quibus homi-
nem a deo avocarent et suo honori ob-
ligarent, eiusmodi quoque artium ingenia
inspirasse.“

Cap. VIII. a. hanc fidem] Quae scilicet coronas prohibet ex traditione.

b. incursum quaestionis.] h. e. intercurrentem et incurrentem quaestionem.

c. exhibitionis humanae.] h. e. vitae humanae. De Idololatr. cap. 6 „Quam discordiam suscepimus in eos, quibus *exhibitionis* nostrae gratia obligati sumus.“ Ulpian. Dig. XXVII, 2, 3 „Quod exhibitioni (h. e. vitae sustentandae) frugaliter sufficit, modum alimentis dabit. Cf. Popin. Dig. XXVI, 2, 26. Sic *exhibere vitam* ap. Ulp. Dig. I, 12, 1 „maxime si aegros se esse dicant desiderantque a liberis *exhiberi*.“ Id. ibid. XXV, 3, 5 „Si quis a liberis ali desideret, vel liberi ut a parente *exhibeantur*.“ Iustin. H. Phil. IX, 2 „Sterilitas terrae non patrimoniis ditat Scythas sed vix alimentis *exhibet*.“ V. Brisson. De Verb. Signif. s. v., Duker De Latin. Vett. IClorum p. 436.

d. nec antiquius adhuc] h. e. non inquiram in origines memoriarumque liberos, an forte aliquid antiquius diis vestris; esto sint illa ab his prolata. Nihil enim adiuvat antiquitas etiam ulterior; ratio vel sola superat.

in ¹⁰origines disceptabo. Primus ¹¹litteras Mercurius ¹²enarravit: necessarias confitebor et ¹³commerciis rerum et nostris erga deum studiis. Sed et si nervos ¹⁴idem in sonum strinxit, non negabo et ¹⁵hoc ingenium ¹⁶cum sanctis fecisse et deo ministrasse, audiens David. Primus ¹⁷medellas ¹⁸Aesculapius ¹⁹exploravit: ²⁰meminit et Esaias ²¹Ezechiae languenti aliquid medicinale mandasse. Scit et Paulus ²²stomacho vinum modicum prodesse. Sed et Minerva prima molita sit navem ²³: videbo ²⁴navigantem Ionan et ²⁵apostolos. Plus est, quod et Christus ²⁶vestietur ²⁷; habebit etiam paenulam Paulus ²⁸. Si et ²⁹uniuscuiusque suppellectilis et singulorum ³⁰vasorum aliquem ex diis saeculi auctorem ³¹nominaris, ³²agnoscam ³³ necesse est et recumbentem ³⁴in lectulo Christum ³⁵, et cum pelvem discipulorum pedibus offert, et cum aquam ex ³⁶urceo ingerit, et cum linteo ³⁷circumstringitur, propria Osiridis veste ³⁸. Huiusmodi quaestioni

10. origines AR. originem reliqui. 11. litteras Mercurius AR. Mercurius litteras reliqui. 12. enarravit A. enarraverit reliqui. 13. commercii rerum ADR. commercii rebus reliqui. 14. identidem A. 15. hoc inventum Bq. m. sec. 16. cum sanctis fecisse et deo ministrasse FGHR. eum (cum Aq.) satis fecisse et deo ministrasse A. cum sanctis fecisset et deo ministrasset BCDE., prob. Iunio, curis artificis, sed et deo ministrasse Rhenanus. 17. medellas A. 18. aesculapius DpC. 19. exploravit AD. exploraverit reliqui. 20. meminit et esaias A. memini Esaiam A. memini et Esaiam (isaiaem C.) reliqui. 21. Ezechiae Aβ. 22. navigantem Ionan A. navigantem Ionam reliqui. 23. apostolus D. 24. vestietur A. vestietur C. vestietur reliqui. 25. uniuscuiusque C. 26. vasorum A. vasulorum reliqui. 27. nominaris ABDEFGH. nominant R. nominans C. 28. agnoscam BCDEFGH. agnoscat AR. 29. in coenaculo Christum BC. 30. urceo A. m. p. 31. circumstringitur C.

e. Mercurius enarravit.] V. adnot. ad librum De Testim. Animae cap. 5.

f. idem] Scripturam codicis Agobardini *identidem* puto ortam ex dubitatione librarii alicuius antiquiore, qui cum antea *idem* scripsisset, postea num hoc verum haesitans superscripserit *item*, quae inde in *identidem* immutata.

g. ingenium] h. e. artificium, ingeniose excogitatum, inventum, ut saepe apud Tertullianum. Sic Apolog. cap. 22 „Quid ergo de ceteris *ingeniis* vel etiam viribus fallaciae spiritalis edisseram?“ Ibid. cap. 49 „Hae sunt quae in nobis solis praesumptiones vocantur, in philosophis et poetis summae scientiae et insignia *ingenia*.“ Ad. Nat. I, 7. et Apolog. 7 „aemulationis *ingenio*.“ Ad Nat. I, 16 „Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et *ingenia* tenebrarum.“ Cf. Gierig. ad Plin. Panegy. esp. 49. p. 147., Interpr. ad Petron. cap. 119. p. 72. Burm., Salmas. ad Tertull. de Pall. cap. 1. p. 131 sq. De Mercurio lyrae inventore v. Hymn.

in Herm. 51 sqq. Apollod. III, 10. Pausan. VIII, 17, 4. IX, 5. XXIII, 6. 54. Diodor. Sic. III, 59. Euseb. Praepar. Evang. II, 29. Unger Theb. Parad. I, 36. Cf. Winkelm. Monum. Ant. I, p. 31. ad n. 39.

h. et Esaias] Is. XXXVIII, 21.

i. Scit et Paulus] I Timoth. V, 23.

k. Minerva prima molita sit navem] Hygin. Fab. 272. et 14.

l. Plus est quod et Christus vestietur] sc. de textrina Minervae. De hoc Minervae invento cf. Ovid. Fast. III, 816. Metam. VI, 136 et ibi interpretes.

m. etiam paenulam Paulus.] II Timoth. IV, 13.

n. agnoscam] Ita paulo ante „videte navigantem Ionan et apostolos,“ prima persona.

o. recumbentem in lectulo Christum] Tractat hunc locum Sirmundus ad Sardon. Apollin. I, 2.

p. propria Osiridis veste.] h. e. sacerdotum Aegyptiorum veste; Osiris enim hic nominatur tamquam primarius Aegy-

sic ubique respondeo, admittens quidem utensilium communionem, sed provocans eam ad rationalium et ³³inrationalium distinctionem, quia ³²passivitas^r fallit obumbrans corruptelam conditionis^r, ³⁴quae subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demum et nostris et ³⁵superioribus usibus et dei rebus et ipsi Christo competisse ³⁶quae meras utilitates et certa subsidia et honesta ³⁷solatia ³⁸necessariis^a vitae humanae procurant, ³⁹ut ab ipso deo ⁴⁰inspirata credantur, ⁴¹“priore prospectore et instructore et oblectatore, si forte^t, hominis sui, quae vero hunc ordinem ⁴²excesserunt, ea non convenire usibus nostris, praesertim quae propterea scilicet nec ⁴³apud saeculum nec in dei rebus nec in conversationibus Christi recognosci est.

Quis denique patriarches, quis prophetes, quis levites aut sacerdos aut archon^a, quis vel postea apostolus aut evangelizator aut episcopus invenitur coronatus? Puto nec ipsum dei templum nec

Cap. IX.

32. inrationalium *As*. 33. passivitas *AHR. et EDFG. in marg., ex emendatione Rhe-nani. passibilitas BCDEFG.* 34. quae subiecta *B.* 35. superioribus *A. superiorum reliqui.* 36. *Malim cum Hildebrando veras pro meras, quae vulgata est scriptura. qua emerit B(m. pr.) CD.* 37. solatio *CD.* 38. necessariis necessitatibus procurant (procurant *D.*) *AD. necessariis necessitatibus vitae humanae procurant BCEFGH. necessariis vitae humanae procurant R.* 39. ut et ipso *Ap.* 40. inspirante dantur *A.* 41. priore et oblectatore *A. proprio prospectore et instructione et oblectatione BCD. proprio prospectore et instructore et oblectatore EFGH. priore prospectore et instructore et oblectatore R.* 42. excesserunt *A. excesserint reliqui.* 43. apud secundum *BC.*

pliorum deus. Lini inventrix erat Isis (cf. Kopp. ad Mart. Cap. II, §. 158, p. 213. Heins. ad Ovid. A. A. I, 77. Ruhnken. ad Suet. Oth. cap. 11. Broukh. ad Tiball. I, 3, 30.), unde linteae vestes in sacris adhibitae. Apul. De Mag. cap. 56 „Etiamne cuiquam mirum videri potest, cui sit ulla memoria religionis, hominem tot mysteriis deum conscium quaedam sacrorum crepundia domi adservare atque ea lineo texto involvere, quod purissimum est rebus divinis vellentum, quippe lana, segnissimi corporis excrementum pecori detracta iam inde Orphei et Pythagorae scitis profanus vestitus est. Sed enim mundissima lini seges inter optimas fruges terra exorta non modo indutui et amictui sanctissimis Aegyptiorum sacerdotibus, sed opertui quoque rebus sacris usurpatur.“ Cf. Plut. de Isid. p. 354. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 10. p. 1019.

q. quia passivitas] h. e. promiscuus rerum usus, vel frequentatio, promiscua frequentia. Voc. passivus et passivitas frequenter occurrunt in scriptis Tertulliani. Sic Apolog. cap. 9 „Iam nunc

recogitate quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materia passivitate luxuriae.“ Ad Nat. II, 5 „Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia passivitalis libertas approbetur.“ De Pall. cap. 4. Adv. Hermog. cap. 46. Adv. Valentin. cap. 30. Adv. Marc. IV, 16. De Carne Chr. cap. 24. De Monogam. cap. 6. De Pudic. cap. 2. V. Du Cang. in Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. et Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 10 p. 426 sq.

r. conditionis] Dixi de hoc voc. supra ad cap. 6.

s. necessariis] *Necessaria dicit necessitates*, quod vocabulum explicationis causa olim a magistro aliquo additum expunximus. Ita supra cap. 6. habuimus *naturalia pro natura*, ad quem locum cf. quae adnotavimus.

t. si forte] V. adnot. ad cap. 5.

Cap. IX. a. aut archon] h. e. archisynagogus. Luc. VIII, 41 „*καὶ αὐτὸς ἀρχὼν τῆς συναγωγῆς ἐπιῆρχε.*“ Et Nicodemus ap. Ioh. III, 1. appellatur ἀρχων.

¹arca testamenti nec tabernaculum martyrii^b nec altare nec candelabrum, quibus utique et in prima dedicationis ²sollemnitate ³et in secunda ⁴restitutionis gratulatione^c ⁵competisset coronari, si dignum deo esset. ⁶Atquin si figurae nostrae fuerunt (nos enim sumus et templa dei et altaria et ⁷luminaria et vasa), hoc quoque ⁸figurate portendebant, homines dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debet. ⁹Si forsitan opponis ipsum Christum coronatum, ad hoc ¹⁰breviter interim audies: Sic et tu coronare; ¹¹licitum est. Tamen nec illam impietatis ¹²contumeliosae coronam populus concivit. Romanorum militum ¹³fuit commentum, ¹⁴ex usu rei saecularis, ¹⁵quem populus dei nec publicae ¹⁶umquam laetitiae nec ingenuae luxuriae ¹⁷nomine admisit, ¹⁸facilius cum tympanis^d et tibiis et psalteriis revertens de captivitate ¹⁹Babyloniae quam cum coronis, ²⁰et post cibum et potum^e ²¹exurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque laetitiae descriptio neque luxuriae ²²denotio de coronae ²³decore aut dedecore ²⁴tacuisset. Adeo et Esaias ²⁵quoniam ²⁶inquit^f, Cum tympanis ²⁷et psalteriis et tibiis bibunt vinum, dicturus esset etiam, Cum coronis, si ²⁸umquam hic usus ²⁹fuisset in dei rebus.

Ies. V, 12.

Cap. X. Ita cum idcirco proponis deorum saecularium ¹ornamenta etiam apud deum deprehendi, ut inter haec coronam quoque capitis com-

Cap. IX. 1. arcam BCD. 2. sollempnitate A. solempnitate D. 3. et in saecula C. 4. restitutionis FGHR. praestitutionis ABCDE. prostitutionis Hildebrandus. 5. competisse CD. 6. Atquin AEFGR. at quoniam BCD. 7. luminaria et vasa BCDEFGHR. lumina sua A., prob. Hildebrando. 8. figurata BC. 9. Si forsitan opponis AR. Si forsitan obpones BD. Sed forsitan oppones reliqui. 10. interim breviter BCD. 11. licitum est AR. et licitum est reliqui. 12. contumeliosae corum C. 13. fuit commentum A. commentum fuit reliqui. 14. et usu rei saecularis BCDEFGHR. luxuria saecularis A. m. sec. sed antiqua (quid prius scriptum fuerit dignosci nequit). 15. q. .... lus dedit A. quem populus dei reliqui. 16. umquam AB. 17. nomen admisit A. m. sec. 18. et facilius BC. 19. babillonie C. 20. quod post cibum BCD. et post cybum AB. 21. exurgens AB. 22. denotio A. 23. decore aut decore Bp. 24. tacuisset a deo D. 25. quoniam ABCDER. quando FGH. Gorziensis. 26. inquit. AB. 27. et psalteriis et tibiis bibunt vinum, dicturus esset etiam ego. et psalteriis et tibiis .... dicturus etiam A. et tibiis et psalteriis bibunt vinum, dicturus esset etiam reliqui. 28. umquam A. 29. fuisset in AR. fuisset et in reliqui.

Cap. X. 1. ornamenta AR. comenta B. commenta reliqui.

b. tabernaculum martyrii] h. e. tabernaculum testimonii, ut appellatur in Hieronymiana.

c. secunda restitutionis gratulatione] Esdr. I, 7.

d. cum tympanis] Cf. Esdr. I, 3. et II, 12.

e. et post cibum et potum] V. Exod. cap. 32.

f. inquit] Primum locum hic obtinet inquit, ut apud Apul. Metam. VI, 13 „sed contortis superciliis subridens amarum sic inquit: Nec me praeterit sqq.“ Ibid. VIII, 18 „Unus illinc denique de summo cacumine cupressus ad aos inquit: Non vestrorum sqq.“ Cf. Hildebr. ad Apul. Metam. I, 25 p. 70. et ad VIII, 18 p. 70. et VI, 9 p. 421.

usui ³vindices, ipse tibi iam ³praescribis non habendum ⁴in
 mionem usus apud nos ⁵quod non inveniatur ⁶in dei rebus.
 nim ⁷tam indignum deo quam ⁸quod dignum idolo? ⁹Quid
 tam dignum idolo ¹⁰quam quod et mortuo? Nam et mor-
 tuus est ita coronari^a, ¹¹vel ¹²quoniam et ipsi idola statim fiunt
 ritu et cultu consecrationis^b, quae apud nos ¹³secunda idolo-
 est. Igitur qui ¹⁴careant sensu, illorum erit ¹⁵perinde uti
 cuius ¹⁶careant sensu, ¹⁷atque si ¹⁸abuti ea vellent, si sensu
 carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum veritas ces-
 sandi. Cessante natura sentiendi, ¹⁹qua vult^d, quis abutatur,
 non habeat qua utatur? Nobis autem abuti apud apostolum^e
 et, facilius^f non uti docentem, nisi quod nec abutuntur qui
 sentiunt. Sed vacat totum et est ipsum quoque opus mor-
 tuum quantum in idolis, vivum plane, quantum in daemoniis^g,
 quae pertinet superstitioni. Idola nationum, ²²inquit David, ar-
 gentum et aurum. Oculos habent, nec vident, ²³nares, nec odo-
 rem, ²⁴manus, nec ²⁵contrectabunt. Per haec enim floribus frui
 quod si ²⁶tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales iam
 uti secundum idolorum ornatum quid utuntur^h. Omnia munda Tit. I, 15.

Psalm.
CXV, 4-8.

Tit. I, 15.

ces unus Vaticanorum. 3. praescribes BCD. 4. in communionem usus
 h. in communionem usus apud nos, quod reliqui. 5. quod non inveniatur
 quod inveniatur reliqui. 6. in dei rebus AR. in rebus dei reliqui. 7.
 dignum R. Ursinus. tam dignum libri mei reliqui omnes. 8. quod dignum
 pCR. Ursinus. quod dignum idolo Aß. quod indignum idolo reliqui. 9.
 im tam C. In A. verba Quid autem tam dignum idolo sunt omissa, et bene
 ossunt. 10. quam quod mortuo BC. 11. vel om. AR. 12. quem et ipsi
 CD. 13. secunda idolatria D. 14. careant sensu A. sensu careant re-
 15. perinde AR. proinde reliqui. 16. careant sensu AR. sensu careant
 sensu careant E. sensu carerent reliqui. 17. aeque si FGH. ac quasi
 in marg. ed. 1528. 18. abuti ea vellent R. abuti eo vellent A. abuti
 reliqui. 19. quae quis abutatur FGH. qua velut quis abutatur Rhenanus
 ed. 1528. 20. quantum om. C. 21. atque pertinet BC. 22. inquit
 3. nares nec AR. nares habent nec reliqui. 24. manus habent nec C.
 rectant R. 26. tales se dicit BC. tale se dicit D.

X. a. mortuorum est ita coro-
 nec. de Luctu cap. 11. Schol. ad
 'hoen. 1626. Plut. Timol. cap.
 oph. Memorab. II, 2, 13. Clem.
 oedag. II, 8. Stat. Silv. II, 1,
 V. 1, 210 sqq. Plin. Hist. Nat.
 Kirchm. De Funer. p. 103 sq.

consecrationis] V. Apolog. cap. 10.
 secunda idololatria est.] Prima est
 aemonum, altera, qua homines
 uti coluntur instar deorum.

a vult] h. e. cuius ope et auxi-
 abuti, h. e. abusum efficere.

Perperam in editionibus post sentiendi
 maiusculo signo rumpitur sententia.

e. apud apostolum] I Corinth. VII, 31.
 Cf. Tertull. De Cultu Fem. II, 9.

f. facilius] h. e. aptius, rectius. Ita
 supra cap. 7 „facilius pudenda foliis
 quam tempora floribus inclinetam scri-
 bit.“ cap. 9 „facilius cum tympanis et
 tibiis et psalteriis revertens de captivi-
 tate Babylonica quam cum coronis.“

g. quantum in daemoniis] Ut qui sen-
 tiant se coli.

h. quid utuntur.] De structura verbi
 uti cum accusativo v. ad librum De Te-
 stim. An. cap. 4.

mundis, ita et immunda omnia immundis, nihil autem immundis idolis. Ceterum substantiae mundaе, ut dei res, et hac sua conditione communes usui. ²⁷Sed et ipsius usus administratio interest. Nam et ego mihi ²⁸gallinaceum macto, non minus quam Aesculapio Socratesⁱ, et si me odor alicuius loci ²⁹offenderit, Arabiae aliquid incendio^k, sed non eodem ritu ³⁰nec eodem habitu nec eodem apparatu ³¹quo agitur apud idola. ³²Si enim verbo nudo conditio polluitur, ut apostolus docet, ³³Si quis^l autem dixerit, Hoc ³⁴idolothytum est, ³⁵non contigeris, multo magis^m, ³⁶cum ³⁷habitu et ritu et apparatu ³⁸idolothytorum ³⁹contaminatur. Ita et corona idolothytum efficitur. ⁴⁰Hoc enim ritu et habitu et apparatu ⁴¹idolis immolatur auctoribus suis, ⁴²quorum eo vel maxime proprius est usus, ne in communionem possit ⁴³admitti quod in dei rebus non ⁴⁴venit. Propterea apostolus ⁴⁵inclamat, Fugite ⁴⁶idololatriam! ⁴⁷Omnem utique ⁴⁸et totam. Recogita silvamⁿ ⁴⁹et quantae latitant spinae.

27. sed et ipsius *Ap.* sed ipsius *reliqui.* 28. gallinacium *BCD.* 29. defendere *A.* 30. nec eodem habitu *om. Ap.* 31. quod agitur *B(m.pr.)CD.* 32. Sed enim verbo *Ap.* 33. Si quis autem *AEFGHR.* Si quis vero *C.* Si quis non *B(m.pr.)D.* Si quis modo *B. m. sec.* 34. idolothichum *C.* idolothicum *D.* 35. ne contigeris, multo magis cum *AR.* non contigeris, multo magis cum *BCEFGH.* non cum *D. verbis* contigeris, multo magis *omissis.* 36. cum habitu *BCDEFGH.* cum saltitaveris habitu *AR.* 37. habitu ritu *BC.* 38. idolytharum *B.* idolothicerum *C.* idolaticarum *D.* 39. contaminatur. Ita et corona idolothytum *om. BCD.* coronam idolothytorum *EFGH.* 40. et hoc enim *D.* 41. idolo *AR.* idolis *reliqui.* 42. quoque eo *B. m. pr.* quoque enim *B. m. sec.* 43. amitti *D.* 44. clamat *Ap.* inclamat *(Aβ)DEFGHR.* exclamat *BC.* 45. idololatriam *C.* 46. Omnem utique *AGHR. Gorziensis.* in omnem utique *reliqui.* 47. et totam. Recogita *AEFGHR.* et eo tam recogita *D.* et eo tam recognitam *B. m. pr. C.* et eo tam recorditam *B. m. sec.* 48. equantae *Rhenanus in marg. ed. 1528.*

i. quam Aesculapio Socrates] Cf. Apolog. cap. 46. De Anima cap. 1.

k. Arabiae aliquid incendio] Cum de se loquitur, etiam vocabulo thuris uti reformidat. Dixit autem Arabiae aliquid incendio hoc est, thuris aliquid vel odoris Arabici. Et libro Adv. Iudaeos Arabiae spolia [immo sic interpretatur cap. 9 illud: „Reges Arabum et Saba muna afferent illi.“] interpretatur aurum et odores. Vetus Auctor apud Festum [p. 29 Müller. V. Plaut. ap. Diomed. I, p. 378. Putsch.] „Arabice olet id est ex odoribus Arabicis.“ (Rig.) Cf. Tertull. Apolog. cap. 30 „Arabicae arboris lacrimas.“ cap. 42 „si Arabiae queruntur, scient Sabaei pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari quam deis fumigandis.“ Arnobius Adv. Nat. VII, 27 „Nam si honorantur hoc numina nec indigne sustinent Panchai-cas sibi ardere resinulas.“

l. Si quis] Hieron. „Si quis autem dixerit: hoc immolatum est idolis, nolite manducare.“

m. multo magis] sc. polluitur conditio vel creatura. Quae in Agob. exist scriptura cum saltitaveris habitu, a E-galtio recepta prorsus absona est et nihili. Vocabuli saltitaveris enim originis vestigia apparent in proximis verbis habitu et ritu.

n. Recogita silvam] Cogita et recogita idololatriam silvam esse innumerasque labendi peccandique occasiones praebere. Silva pro vi, copia, materia non uno loco occurrit apud Tertullianum. Sic De Anima cap. 2 „Nec ignoro, quanta sit silva materiae istius apud philosophos pro numero etiam ipsorum commentatorum.“ Apolog. 4 „Totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis et caeditis.“ De

dandum idolo, ⁵⁰ sic nec sumendum ab idolo. ⁵¹ Si in idolio
 vere alienum est a fide, quid in idoli habitu videri? Quae
 ratio ⁵² Christo ⁵³ et Beliae? Et ideo fugite. Longum enim
 mandatum ab ⁵⁴ idololatria, ⁵⁵ in nullo proxime agendum.
 etiam terrenus de longinquo ⁵⁶ homines spiritu ⁵⁷ absorbet.
⁵⁸ Iohannes, Filioli, ⁵⁹ inquit, custodite vos ab idolis! non
 ab idololatria ⁶¹ quasi officio, ⁶² sed ab idolis, id est ab ipsa
 eorum. Indignum enim, ut imago dei vivi imago idoli et
⁶³ fias. ⁶⁴ Usque adhuc proprietatem ⁶⁵ istius habitus et ex
 his censu et ex superstitionis usu idolis ⁶⁷ vindicamus, ⁶⁸ ex
 aeterea, quod dum in rebus ⁶⁹ dei non refertur, magis ⁷⁰ ma-
 illorum deputatur, in quorum et ⁷¹ antiquitatibus et ⁷² sollem-

dum ab idolo A. claudum idolo D. 50. sic nec sumendum ab idolo
 51. Si in idolo BCD. 52. Christo AR. Christi reliqui. 53. et belue B.
 C., et B. in marg. et Heliae D. 54. idololatria CD. 55. ni in nullo E.
 nullo Rhenanus in marg. ed. 1528. 56. homines spiritu ABR. hominis
 CE. hominis spes D. non minus spiritu FGH. 57. absorbet. Altius
 absorbet alites. FGH. absorbet. Aliter Jos. Scaliger. 58. Iohannes Aß.
 vid Aß. 60. Verba ab idololatria — — — quorum exempla nobis
 tur (v. fn. cap.) repetita sunt in A. post vocem coronae initio capitis sequen-
 C. verba non iam ab idololatria quasi officio, sed ab idolis sunt ommissa.
 tria A. priore, sed ab idololatria altero loco. 61. quasi officio A. priore,
 si officia altero loco. quasi ab officio reliqui. 62. sed diabolus id est Aß.
 loco. 63. fias AR. fiat reliqui. Post fias A. pergit istius habitus, sed in re-
 plene legitur Usque adhuc proprietatem istius habitus. 64. Utique adhuc
 A. 65. ipsius BC. 66. originis consuet ex A. priore loco. 67. vindic-
 A. 68. et eo D. 69. dei non refertur ABR. dei nostri refertur D. dei
 refertur E. dei nostri non refertur reliqui. 70. magisque imago illorum R.
 quitatibus A. et antiquitatibus reliqui. 72. sollempnitatibus Aß.

pt. Haeret. cap. 37 „Quo deni-
 rection, iure sitam meam caedis.“
 c. cap. 16 „ut intellegas quanta
 censurae omnem silvas libidinum
 et eradicet et excaudicet.“ Ad
 9 „alia iam nobis ineunda est
 erroris latitudo, immo silva cae-
 jusae undique conceptis supersti-
 seminibus vitii pueritatem obum-

idolio] Paul. I. ad Corinth. VIII,
 enim quis viderit eum, qui ha-
 ritiam, in idolio recumbentem,
 conscientia eius, cum sit infirma,
 ar ad manducandum idolothyta?
 MS. in cod. reg. 2062: „Εἶδω-
 ῖ ναός τῶν εἰδώλων, εἰδῶλιον
 ἁμώμα.“ Iso Magister in
 sp. Dh Cangium „Idolium est
 n quo idolis immolabatur. Ido-
 lificationem. Idolium res ipsa
 colatur.“ Papias in Gloss. „Ido-
 locus ubi idololatrae venerantur

et colunt idolum.“ Cf. Augustin. De
 Morib. Manich. II, 14. Prudent. Apo-
 theos. 186. et Psychom. 379. Plures
 auctores indicat Du Cangius s. v.

p. Draco etiam terrenus] Iunius at-
 que Rigaltius, hic de Satana, ille de
 Apocalypseos (cap. 13.) bestia interpre-
 tantur. Sed recte iam Rhenanus alii-
 que ad basilisci fabulam hunc locum
 retulerunt. Isidor. Orig. XII, 4, 6
 „Basiliscus Graeco Latine interpretatur
 regulus, eo quod sit rex serpentium,
 adeo ut eum videntes fugiant, quia ol-
 factu suo eos necat. Nam et hominem,
 si vel aspiciat, interimit. Siquidem ab
 eius aspectu nulla avis volans illaesa
 transit, sed, quamvis sit procul, eius
 ore combusta devoratur.“ Horus Apoll.
 II, 57 „ἐκεῖνος γάρ (sc. βασιλίσκος)
 τοὺς πλησιάζοντας τῷ ἑαυτοῦ φροῦ-
 ματι φονεῖ.“

q. ex originis censu] Veritas „aus der
 geschichte ihres ursprungs.“

nitatibus ⁷³ et officiis convenitur. ⁷⁴ Ipsae denique^r fores, ⁷⁵ et ipsae ⁷⁶ hostiae et arae, ipsi ⁷⁷ ministri ac sacerdotes eorum ⁷⁸ coronantur. ⁷⁹ Habes omnium ⁸⁰ collegiorum sacerdotalium coronas ⁸¹ apud Claudium. Sed et illam ⁸² interstruximus distinctionem ⁸³ differentium rationalium ⁸⁴ et irrationalium eis occurrentem, qui communionem in omnibus de ⁸⁵ quorundam exemplorum ⁸⁶ occasione defendunt. Ad hanc itaque partem causas iam ipsas coronarias^t inspicere superest, ut, ⁸⁷ dum ostendimus extraneas, immo et contrarias disciplinae, nullam earum ⁸⁸ rationis patrocinio ⁸⁹ fultam probemus, ⁹⁰ quod posset^r habitus ⁹¹ huiusmodi quoque communioni vindicari, ⁹² sicut et quidam^v, quorum exempla nobis obiectantur.

Cap. XI. Etenim, ut ipsam causam coronae militaris aggrediar, puta ¹ prius inquirendum, an in totum^a Christianis militia conveniat. Quale ² est alioquin ³ de accidentibus ⁴ retractare, ⁵ cum a praecedentibus

73. et officiis AEFGRH. officiis BCD. 74. ipse denique furis A. priore loco. ipse denique fortes BCD. 75. et ipsae A. priore et ipse altero loco. et ipsae R. in reliquis ipsae. 76. hostiae A. priore loco. 77. ministri ac sacerdotes A. ministri et sacerdotes reliqui. 78. coronantur. eorum CD. 79. et habes omnium BCD. 80. collegiorum AB. priore colligi... contra altero loco. 81. apud AB. 82. interstruximus FG. 83. differentium A. altero loco. differentiae A. priore loco, et reliqui. et differentiam Hildebrandus. 84. et irrationalium om. A. utroque loco. 85. quorundam A. 86. occasione A. utroque loco. 87. cum ostendimus A. in alieno loco. 88. rationis patrocinio A. priore loco. 89. fultura probemus D. 90. quod posset BCDEFGH. et A. utroque loco. quo possit R. Ursinus. quo posset Iunius. 91. huiusmodi quoque A. utroque loco. eiusmodi quoque BCDEFGH. huiusmodi, usus quoque R. Ursinus. 92. sicut et quidam A. utroque loco et BDEFGH. sicut et quidem C. etsi sunt quidam R. Ursinus.

Cap. XI. 1. prius cum quirendum BC. prius inquirendum B. m. sec. 2. est alioquin om. A. 3. de accidentibus Iunius. 4. retrae cum A. 5. cum praecedentibus EFG.

r. denique] h. e. ut uno exemplo fungar, ut pauca afferam. De qua particulae *denique* usu multi annotaverunt.

s. coronantur.] De coronatione forum cf. Apolog. cap. 35., de hostiarum interpr. ad Eurip. Iphig. in Aul. 1455. 1458. Act. Apost. cap. 14., de arae interpr. ad Ovid. Trist. III, 14, 15. V, 5, 9. et ad Vergil. Eclog. VIII, 64. In universum v. interpr. ad Iuven. Sat. XII, 59. Vergil. Aen. II, 249. et IV, 459., ad Ovid. Fast. V, 335. Lactant. Instit. II, 1. Arnob. adv. Nat. VII, 32. Ouzel. ad Minuc. Fel. Octav. p. 15. De ministris et sacerdotibus coronatis adeas Plin. H. N. XVI, 4. Tertull. De Spectac. cap. 20. Cf. Macrob. Saturn. III, 16.

t. causas iam ipsas coronarias] Coronarias appellat causas quibus factum ut coronae gestentur.

u. quod posset] h. e. cur posset. Non

opus est igitur Iunii emendatione *quo posset*, vel *quo possit*, quod Ursinus proposuit, Rigaltius in textum recepit.

v. sicut et quidam] sc. aliarum rerum habitus admittuntur.

Cap. XI. a. in totum] Familiaris Tertulliano haec est locutio. Ad Nat. „non vero in totum aversamur.“ De Exhort. Cast. cap. 1 „non nosse in totum.“ De Monogam. cap. 5 „inuptus in totum.“ Ibid. cap. 7 „quam non in totum impugnat.“ Ibid. cap. 15 „qui in totum nubere prohibebant.“ De Pudic. cap. 3 „iam nec in totum agenda tibi est.“ De Ieiun. adv. Psych. cap. 14 „aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erisit apostolus.“ Adv. Marcion. V, 6 „in totum enim praescriptum a nobis erit.“ Ibid. IV, 12 „in totum autem errabant Pharisei.“ De Testim. Animae cap. 4 „immo cur in totum times mortem“

Alpa sit? ⁶Credimusne humanum sacramentum divino super-
 cere, et in alium ⁷dominum respondere post Christum, et
⁸patrem et matrem ⁹et omnem proximum, ¹⁰quos et lex
 i et post deum diligi ¹¹praecepit, ¹²quos et evangelium,
 hristo ¹³pluris non faciens, ¹⁴sic quoque honoravit? Lice-
 gladio conversari, domino ¹⁵pronuntiante gladio periturum
 lio fuerit usus? ¹⁶Et proelio operabitur filius pacis, cui nec
 conveniet? Et vincula et carcerem et tormenta ¹⁷et sup-
 administrabit, nec suarum ultor iniuriarum? ¹⁸Iam et sta-
¹⁹aut aliis magis ²⁰faciet quam Christo, aut et dominico
 ando nec Christo? Et ²¹excubabit pro templis, quibus ²²re-
 t? Et ²³coenabit illic, ubi apostolo non placet? Et quos
 exorcismis ²⁴fugavit, noctibus ²⁵defensabit, incumbens et
 ens ²⁶super pilum, quo perfossum ²⁷latus est Christi? Ve-

us nec *Aβ*. 7. dño respondere *Aβ*. 8. patrem et *ABC*. patrem ac
 9. quos lex *A*. 10. praecepit *ABCDEFGH*. praecepit *R*. 11. quos et
 et *EFGH*. Nos et *BCD*. 12. solo Christo *EFGHR*. solo Xp̄m pluris *A*.
 lo *BCD*. 13. pluris non faciens *AE(1528)FGHR*. plure non faciens *E*.
emendat Rhenanus pluris). plure (plūe *BC*.) non faciens *BCD*. 14. sic
 onoravit *BC*. sic quoque inonorabit *Ursinus*. 15. ...nunciante qui gla-
 6. et praelio operabit *BCD*. 17. et supplicia *AR*. ac supplicia *Ursinus*.
reliqui. 18. administravit *CD*. 19. iam et stationes (stationis *CD*.)
 iam stationes *AR*. 20. aut aliis *AR*. aut alii *DEFGH*. ut alii *BC*.
BC. 22. excusabit *B(m. pr.)CDE*. 23. renunciavit *Aβ*. 24. cenavit *CD*.
 t *B*. 26. defensavit *D*. 27. super pilum quo *AR*. super lumbos (lima-
 10 *BCDE*. super lancea qua *B. m. sec. in marg.* super luncho quo *FGH*.
 he qua *Iunius*. 28. latus est *A*. est latus *reliqui*.

rduci] h. e. superinduci, su-
 nsuper addi. Ad Natt. I, 11
 im in hoc nomine rei (sc. di-
 ssertae- communis religionis,
 ductae monstruosae supersti-

ndere] h. e. sponsionem fan-
 nsione se obligare. Apolog.
 Cum propriis filiis Saturnus
 cit, extraneis utique non par-
 verabat, quos quidem ipsi
 si offerebant et libentes respon-
 mbros. de Abrahamo diss. 2
 ns quae sine responsi caelestis
 certamen arripuit." Papinian.
 , 17 „Fideiussores, qui sal-
 ublicam fore responderunt."
 ad De Resurr. Carnis cap. 48.
 l cap. 3.
 rare patrem et matrem] Cum
 umentum praestas, prius obli-
 amenti principali domui prae-
 igne exemplum habes apud
 ilig. cap. 1 § „De sororibus
 , ut omnibus sacramentis adi-
 eque me liberosque meos ca-

riores habeo, quam Caium et sorores
 eius." Cf. Arrhian. I, 14 „τῷ θεῷ ἔδει
 καὶ ἡμῶς ὀμνῆσαι ὄραρον ὅλον στρα-
 τιώται τῷ Καίσαρι· ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν
 μισοφοβίαν λαμβάνοντες ὀμνῶσιν
 πάντων προτιμήσων τὴν τοῦ Καίσα-
 ρος σωτηρίαν."

e. praecepit] Exod. XX, 12. Levit. V, 16.
 f. solo Christo pluris non faciens]
 Matth. X, 37.

g. sic quoque honoravit?] Hoc est,
 evangelium non minus parentes et om-
 nem proximum honorari praecepit, quam
 lege Mosaica praescriptum fuerat. Ete-
 nim lex eos proxime post deum, evan-
 gelium proxime post Christum honorare
 praecepit. (Rigalt.)

h. gladio periturum] Matth. XXVI, 52.
 i. stationes] De stationibus vide quae
 adnotavero ad librum De Oratione cap. 14.

k. ubi apostolo non placet?] Paul. I.
 ad Corinth. VIII, 10.

l. super pilum] Vocabulum *pilum* so-
 lus Agobardinus integrum adservavit, nec
 quid aliud umquam posuit Tertullianus.
 Nam cum corrupti libri praebent *lum-*

xillum quoque ²⁹portabit aemulum Christi? Et signum ³⁰portabit a principe, qui iam a deo accepit? ³¹Mortuus etiam ³²tuba tabitur aeneatoris ^a, ³³qui excitari a tuba angeli expectat? mabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non cui Christus merita ignis indulsit? Quanta ³⁴alia inde deli cumspici possunt castrensiun munium transgressioni interpre Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen ³⁵deferre gressionis est. Plane, si quos militia praeventos fides p invenit, alia conditio est, ut illorum, quos ³⁷Iohannes ad ad lavacrum, ut centurionum fidelissimorum, quem Christus et quem Petrus ³⁶catechizat, dum tamen suscepta fide atque ³ aut deserendum ^a statim sit, ⁴⁰ut a multis actum, aut omnib dis cavillandum, ne quid adversus deum committatur, q ⁴¹extra militiam permittuntur^r, aut novissime ⁴²perpetiendi

29. portavit CD. 30. postulavit CD. 31. mortuis etiam D. 32. tuba qui a mortuis excitari tuba B. m. sec. 34. alia inde delicta ego. alia BCD. alibi imitata Aφ. alia in delictis (Aβ)EFGHR. 35. deferri B. de 36. transgressionis est A. transgressio est reliqui. 37. Iohannes A. cizat Aβ. catechizat C. 39. signata deserendum C. 40. ut a multis AR. tis reliqui. 41. extra militiam A. ex militia reliqui. 42. perpaetiendi

bos vel luncho, facili opera apparet syllabam pi esse absorptam praegresso vocabulo per, et syllaba bos vel cho repetita ex sequenti quo inde coalescente monstrum vocabuli. De re cf. Liv. XLIV, 33 „Scuto prae se erecto stare galeatos, deinde ubi fessi sint, imixtos pilo capite super marginem scuti posito sopitos stare.“ cap. 36 „ret quidam incumbentes scutis nixique pilis stabant.“ Philostrat. Icon. II, 3. de militibus „σκηρίζοντας ἐπὶ τῶν αἰγμῶν.“ Cf. Lips. de Milit. Rom. V, Dial. 9. tom. III, p. 309. ed. Vesal.

m. signum] Tesseram, σύνθημα. Cf. Lips. De Milit. Rom. V, Dial. 9, tom. III, p. 294 sq.

n. tuba inquietabitur aeneatoris] Fuit mos castrensis cadavera efferri ad cantum tubicinis, quem hic vocat aeneatorem. Attribuitur mortuo nihil sentienti quod tribuendum funeri comitantibusque funus et exsequias: Tuum, o mortue, funus inquietabitur humana tuba, qui expectas angelicam? (La Cerda). De tubae in funeribus usu adeas Heindorf. ad Horat. Sat. I, 6, 43. Cf. interpr. ad Gell. N. A. XX, 2. Ovid. Am. II, 6, 6. De aeneatoribus cf. interpr. ad Fest. s. v. et ad Amm. Marcell. XXIV, 4 „Collegium aeneatorum“ memoratur in inscript. apud Orell. 4059, Grut. 264, 1.

o. cui cremare non licuit] sc. t. p. transgressioni interpretan quae transgressioni adiudicari, gressione indicari debent. De land. cap. 15 „Hoc nos inter bolo interpretamur.“

q. deserendum] h. e. deser modo suscepta atque signata.

r. quae nec extra militiam p tur] Quod in exemplari [Ag legitur „extra militiam“, minu detur ad mentem Tertulliani. sibi vult: Christiano, quem fidi litia deprehendit, aut statim fide deserendam esse militiam militia, id est per militiae licet, aut modis omnibus care quid adversus Christianam ad mittat, quod idem ex militiae legibus vix liceat, aut extremi perpetienda pro deo, quod on stianus Christo fide dicta Haec Rigaltius, quem falli est. Agobardini enim libri „extra militiam“ unice vera. Tertullianus, cum nec extra hoc est in rebus privatis, p fidem semel susceptam deo cavillari eam et eludere, ne prius laedas. quod illi repug cium, sic multo minus hoc per leges eius permitti.

s. novissime] h. e. denique.

uod aequae fides pagana condixit. Nec enim delictorum immunitatem militia⁴³ promittit. ⁴⁴Nus-
⁴⁵Christianus aliud est. Unum evangelium ⁴⁶et idem Iesus,
 us omnem negatorem et ⁴⁷confessurus omnem ⁴⁸confessorem
 salvam facturum animam pro nomine eius ⁴⁹amissam, ⁵⁰per-
 autem de contrario adversus nomen eius ⁵¹lucrum habitam.
 unc tam miles est ⁵²paganus fidelis, ⁵³quam paganus est
 fidelis. ⁵⁴Non admittit ⁵⁵status fidei necessitates. Nulla est
 las ⁵⁷delinquendi, ⁵⁸quibus una est necessitas non delin-
 Nam et ad sacrificandum ⁵⁹et directo negandum necessitate
 emitur tormentorum sive poenarum, tamen nec illi ⁶⁰neces-
 disciplina ⁶¹convivetur, ⁶²quia potior est necessitas timendae
 onis et obeundi martyrii quam evadendae passionis et im-
 officii. Ceterum subvertit totam substantiam sacramenti
⁶³eiusmodi, ut etiam voluntariis delictis fibulam laxet.

mittit A. promittit reliqui. 44. promittit usquam B. m. sec. 45. Chri-
 D. et Bq. m. pr. Christianis B. 46. et idem ibi negaturus Aq. 47.
 us omnem om. BCDE. 48. confessorem et salvam Aβ. confessorem dei,
 (Aq)FGHR. confessorem et dei salvam BCDE. 49. admissam BCD.
 iturus aut de contrario C. producturus autem de contrario D. 51. lucrum
 . paganis fidelis D. 53. quam paganus est C. quam paganus est D. quem
 est C. 54. miles infidelis (Aβ?)FGHR. miles fidelis (Aq)reliqui. 55.
 mittit B(m. pr.)CD. 56. status fidei in necessitates Aq. status fidei in
 tes Aβ. status fidei necessitates R. status fidei allegationem necessitatis
 status fidei causam necessitatis Hildebrandus. 57. delinquendi Aq. 58.
 na est necessitas non delinquendi om. A. 59. et directio BD. 60. ne-
 BCD. 61. convivet A. convivet BCDE. tres Vaticani. succumbet B. m. sec.
 reliqui. 62. quod potior BC. 63. negotiationis B. m. pr. 64. eius-
 um A.

Frotscher. ad Rutil. Lup. I, 8
 ed. Frotsch. Wopkens Lectt.
 46.

id aequae fides pagana condixit.]
 scilicet. Nam hoc Christianus
 id est non miles neque Christo
 ac miles. Hanc interpretatio-
 nerunt sequentia. (Rigalt.) De
 paganus significatione adven-
 dantes ad Iuven. Sat. XVI, 33.
 lb. cap. 19. Tacit. Hist. III, 24.
 condicere v. quae adnotata sunt
 is. cap. 14.

um paganus est miles fidelis.]
 ei diem ist eben so sehr sol-
 reue nichtsoldat als nichtsoldat
 e soldat. "Nihil discriminis
 im est inter paganus et mili-
 uterque fuerit fidelis.

premitur] De ellipsi condicio-
 ticalae si non pauca possent

exempla ex Tertulliani scriptis proferri, si
 res tanti esset. Ex Arnobio exempla con-
 gessit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 25.
 p. 162. Plura de hac ellipsi doceri desi-
 derantes adeant Bentl. ad Horat. Sat. I,
 45. Beier. ad Cic. De Off. III, 19, 75.
 Beier. ad Cic. Tuscul. II, 12, 28. Dra-
 kenb. ad Liv. XXI, 10, 6. Mai ad Front.
 Ep. ad Veram I, p. 182. Gronov. Ob-
 serv. IV, 20.

w. convivet] De scribendi ratione de-
 que usu et significatione huius verbi
 multas est Hildebrand. ad Apul. Metam.
 IV, 23. p. 273. et ad Arnob. Adv. Nat.
 III, 4. p. 254.

x. implendi officii.] Quod diis suis
 praestandum ethnici postulant.

y. fibulam laxet.] De Pudicitia cap. 16
 „Huius boni fibulam quis nesciat illam
 invitum relaxasse, ut fornicationi obviam
 isset?“ Cf. Senec. apud Lactant. I, 16
 „Quid ergo est, quare apud poetas sa-

Nam et ⁶⁵voluntas ⁶⁶poterit necessitas contendere, ⁶⁷habens scilicet unde cogatur. Vel ⁶⁸ipsam praestruxerim^a ⁶⁹et ad ceteras officiorum coronarum^a ⁷⁰causas, quibus familiarissima ⁷¹ista ducatio^b necessitatis, cum ⁷²idcirco^c aut officia ⁷³fugienda sunt, ⁷⁴ne delictis ⁷⁵incedamus, ⁷⁶aut martyria toleranda sunt, ut officia rumpamus. De prima specie quaestionis, etiam militiae ipsius ⁷⁷inlicitae^d, plura non ⁷⁸faciam, ut secunda reddatur^e. ⁷⁹Nae, si ⁸⁰omni ope expulero militiam, frustra iam de corona militari provocarim^f. Puta denique licere militiam usque ad causam coronae.

Cap. XII. Sed et de corona^a prius ¹dicam. Laurea ista Apollini vel Libero ²sacra est, ³illi ut deo ⁴telorum, ⁵huic ut deo ⁶triumphorum. Sic docet Claudius, ⁷cum et myrto ait milites ⁸redimiri solere¹.

65. voluptas BCE. 66. poterat (B?)E. 67. habes scilicet BCDE. 68. ipsam illipse haec BDEFGH. ipse huc C. 69. et ad ceteras AR. Rhenanus in marg. d. 1528. et ceteras reliqui. 70. causas, quibus familiarissima ista ducatio necessitatis cum om. A. 71. ista ducatio EFGH. ista ducatio est B. m. sec. in marg. in ducatione BCD. est advocatio R. Latinus. 72. Idcirco Aq. 73. fugienda sunt. fugienda sint reliqui. 74. ne delictis A. ne in delictis reliqui. ut in delictis incedamus lunius. 75. indicamus Aβ. 76. aut martyria A. aut et martyria reliqui. 77. inlicitae Aβ. 78. faciam, ut secunda R. Ursinus. faciunt, ut secunda ABCDEFGH. 79. Nae, si ego. ne, si AR. Nisi DEFGH. nec BC. 80. omne C.

Cap. XII. 1. dicam³ (h. e. dicamus) Aq. 2. sacra AR. sacra reliqui. & illat deo Aq. Illud deo B (m. pr.) CD. 4. celorum B (m. pr.) CD. 5. huic video B (m. pr.) CD. 6. triumpharum Aq. 7. cum (quum Aq.) et myrto A. cum et myrto R. quamquam ex myrto (mirto D.) reliqui. Quamquam et myrto lunius. 8. redi solere A.

laciissimus Iuppiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est, et illi Lex Papia fibulam imposuit? In fibulandi usus notus ex Martiale et Iuvenale.

z. Vel ipsam praestruxerim] Dicit praestruxisse se et praecoccupavisse necessitatis allegationem non solum ad exterminandam lauream coronam, sed etiam ad ceteras.

a. officialium coronarum] Quas necessitate officii gestabant ii qui certis officiis honoribusque fungebantur. Nam et Christiani ad officia interdum adhibebantur ignoti. (Iunius.)

b. ista ducatio] Non opus est rescribere ista advocatio quamvis facillima correctio foret. Ducatio est idem quod ducatus, quo verbo alias uti solet Tertullianus, non aliter atque Apolog. cap. 7., Ad Nat. I, 7., Adv. Psych. cap. 17., De Virg. Vel. cap. 8., De Anima cap. 25. posuit ambitio eodem sensu, quo aliis in locis utitur vocabulo ambitus. Ducator pro duce dixit Adv. Iudaeos cap. 13.

c. cum idcirco] sc. propter vanitatem eiusmodi necessitatis officiique allegationis et obtentus.

d. etiam militiae ipsius inlicitae] h. e. quod etiam ipsa per se sit inlicita militia.

e. plura non faciam, ut secunda reddatur.] Ita scripsi cum Rigaltio ex emendatione Ursini pro corrupta librorum scriptura plura non faciunt, ut secunda reddatur. In promptu erat et aliam emendatio plura non faciunt. Secunda reddatur., ut facere hic sit pro effectus esse. Res eodem redit. In eis quo sequuntur reposui Nae pro vulgata nae.

f. provocarim.] sc. adversarios. Dicit, si pluribus voluerit argumentis expellere et evertere militiam, forte factum iri, ut de ipsa corona, quae pars illius militiae, iam contendere non opus sit.

Cap. XII. a. Sed et de corona] De ipsa corona, non de causa eius.

b. myrto ait milites redimiri solere] Plin. H. N. XV, 29, 39. Valer. Max. III, 6. n. 5.

im⁹ myrtus⁹, matris¹⁰ Aeneadarum⁴, etiam amicalae¹¹ Mar-
 liam¹² et Romulos⁶ Romani. ¹³Sed ego Venerem non
 hac parte¹⁴ cum Marte Romanam, ¹⁵qua pellicis dolor est^f.
 olea¹⁷ militia coronatur¹, ¹⁸ad Minervam est idololatria,
 aequae deam, ¹⁹sed et paci cum Neptuno²⁰ inita^h ex hac
 coronatam. In his erit sertiⁱ militaris superstitione²² ubique
 t²³ polluens²¹ omnia. Quae iam polluat²² et causis^k.
 nua votorum nuncupatio¹ quid videtur? Prima in princi-

Aβ. myrtus *AqBCDE.* myrtum *FGHR.* 10. Aeneadarum etiam ami-
 Aeneae ad aurum etiam amicalae *DE.* aeneae ad aurum etiam avun-
 eneae, non laurum, etiam amicalae *reliqui.* Aeneae, ac laurum etiam,
 vius. 11. Martis per Iliam *AefGHR.* matris (marcus *D.*) in illam *BCD.*
 olos Romani *FGHR.* et Romulus et Romani *A.* et romulus romam
 . Sed ego *AFGHR.* Sed et ego *reliqui.* 14. cum marte romana *DE.*
 licis ..... dolor *Aβ.* pellicis *scriptum est etiam in C.* 16. Cum et olea
 et olei *CD.* Quin et olea *FGH.* 17. militia coronatur *ABCDER.* mi-
 ari *FGH.* 18. ad Minervam est idololatria armorum aequae deam *AR.*
 et idololatria (idolatria *C.* idolatria *D.*) marmoreaue dea *BCDE.* a Mi-
 solum artium, sed armorum quoque dea *FGH.* 19. Sed et paci *AER.*
 i *D.* Sed et pati *BC.* Sed et patruo *B. m. sec. in marg.* et pacem
 ce *Iunius.* 20. inita^h *AR.* incite *BCD.* incitante *B. m. sec.* ineite *E.*
 inita *Iunius.* 21. incoronatam *D.* 22. ubique *om. R.* 23. polluta
 tata *Hildebrandus.* 24. omnia. Quae iam polluat²² *La Cerda.* omnia
 olluantur (*AqBCDEFGH.* omnia quae iam polluentur (*Aβ.*) omniaque
 tur *R.* 25. et causis *om. A.* ex causis *B. m. sec.* 26. anima vo-

enim myrtus] Pausan. VI,
 il. Ecl. VII, 12. Plin. H. N.

arum] Cf. Apolog. cap. 9.
 17.

os] Sic appellat Romulum et
 tres, haud aliter quam Ca-
 stores vulgo sunt dicti.
 Illicis dolor est.] Martem, in-
 um crediderim ex ea parte,
 ex Iliā suscepit. At Ve-
 parte, qua Iliam sibi pel-
 et indoluit, Romanam esse
 (Rigalt.)

a militia coronatur] Oleagi-
 stabant ministri triumphau-
 II. N. A. V, 6. Fest. p. 192.
 coronis utebantur ministri
 im, quod Minerva dea belli
 tur." Cf. Verg. Georg. III, 21.

t paci cum Neptuno inita^h]
 propter pacem quam cum
 ierat. Sic nos dicimus „für
 hmücken“ „sich zur feier
 et quae sunt similia. Tacit.

33 „oblectationi oculisque
 ram) ceciderunt.“ Id. Ann.
 ae pariter et pugnae compo-
 situm.“ Id. Ann. II, 7 „ho-
 princeps ipse cum legionibus

decucurrit.“ De re cf. Pausan. II, 30, 6.
 Diodor. Sic. V, 73. Apollod. III, 13.
 Serv. ad Vergil. Georg. I, 12. et ad Aen.
 VIII, 128. Plin. H. N. XVI, 44. Pacis
 notam fuisse oleam vulgo constat. V.
 Petron. Sat. cap. 108. Stat. Theb. XII,
 492., interpretes ad Vergil. I. I. et ad
 Aen. XI, 306.

i. serti militaris superstitione ubique
 polluta] Quomodo enim congruant sibi
 militarem coronam necti ex lauro, quae
 arbor Apollini vel Libero sacra, et necti
 etiam ex myrto quae Veneri, Martis ami-
 culae, sacra, et necti, quod tertium,
 etiam ex olea Minervae sacra, quae
 cum aequae armorum dea dicatur inde-
 que pro belli nota illa arbore usa vi-
 deatur, tamen pro pacis est usa cum
 Neptuno inita^h?

k. Quae iam polluat²² et causis.] Ita
 correxit locum La Cerda, cuius iudicium
 esse probandum loci ratio evincit. Hoc
 enim dicit Tertullianus, postquam osten-
 disse coronae militaris usum atque su-
 perstitutionem pollutam atque expugnatam
 esse dissona et de materia et de inven-
 toribus illius, se iam esse eam sui quo-
 que ipsius causis expugnatam.

l. annua votorum nuncupatio] Fiebat
 haec III. Non. Ianuariis pro incolumi-

piis, secunda in ²⁷Capitoliis. Accipe post loca et verba: ²⁸Tunc tibi, Iuppiter, ²⁹bovem cornibus auro ³⁰decoratis ³¹vovimus ³²esse futurum. Cuius sententiae ³³vox est? ³⁴Utique negationis. Etiam si tacet ³⁵illic Christianus ore, coronatus capite ³⁶respondit. Eadem laurea ³⁷in donativi dispensatione ³⁸denuntiatur. ³⁹Plane non gratuita ⁴⁰idololatria, aliquibus aureis venditans ⁴¹Christum, ut argenteis Iudas. Hoc erit, Non potestis deo servire et mammonae, ⁴²mammonae manum tradere ⁴³et deo absistere? ⁴⁴Hoc erit, Reddite quae sunt Caesaris Caesari et quae dei deo, ⁴⁵nec hominem deo reddere et denarium Caesari auferre? Triumphus laurea foliis ⁴⁶struitur, ⁴⁷an cadaveribus? ⁴⁸lemniscis? ⁴⁹ornatur, an bustis? unguentis ⁵⁰delibuitur, an ⁵¹lacrimis coniugum et matrum? fortasse quo-

Math. VI, 24.

Math. XII, 21.

27. Capitolio Gruterus, Ursinus. 28. Tunc tibi (Aβ)DR. Tunc ter BC. Hunc tibi (Aφ)EFGH. Nunc tibi Ursinus. 29. bove R. Ursinus. 30. decoratis Aφ. 31. vovimus (Aβ)R. Ursinus. 32. esse futurum B. m. sec. in marg., Theod. Cantab., Lipsius (ad Tac. Ann. XVI. Exc. A. p. 541.), Heraldus (ad Martial. Epigr. VIII, 4), Junius. 33. est vox C. 34. ructique B(m.pr.)C. 35. illi BCDE. 36. respondens serio laurea Aφ. 37. in donatis dispensationem A. in donativi dispensatione reliqui omnes. in donativi dispensationem Hildebrandus. 38. denuntiat BφCD. 39. Plane non gratuita FGHR. Plane non gratia BCDE. plane gratia A., prob. Hildebrando. 40. idolata CD. 41. Christum om. A. 42. et deo A et ab eo BCDE. et a deo FGHR. 43. Hoc erit AR. Ursinus. hoc est EFGH. vocem BCD. domini vox est B. m. sec. in marg. 44. hec hominem B(m.pr.)G. 45. struitur AEFGRH. Salmasius. instruitur BCD. tres Vaticani. Junius. 46. an cadaveribus (cadaveribus Aφ.)AR. hanc adverbis BCDEFG. hinc adverbis H. hanc aureis B. m. sec. in marg. hinc inde adverbis marg. F. G. hinc adverbis Iustinus. adornatus Ursinus. aureis Salmasius. 47. lemniscis BCEFGH. Salmasius, Ursinus, Junius. lemniscis D. lemnis A. lamnis R. 48. ornatur an bustis R. ornatur an bustis A. inornatura ambustis BCE. inornata ira ambustis D. inornata lemniscis B. m. sec. in marg. inornatur lamnulis F. ambitur lamnulis marg. FG. auratur lamnulis GH. inornatur ac mustis Salmasius. hinc auratur lamnulis Iustinus. 49. delibuitur Aφ. Salmasius. delibuitur B. m. sec. et C. 50. lacrimis Aφ.

tate imperatorum. V. Lips. ad Tacit. Ann. XVI, Exc. A. p. 541. et interpretes ad Sueton. Tiber. cap. 54. et Neron. cap. 46. Plin. Epp. X, 44. Cf. F. H. Norris. Dissert. De Votis Decenn. in Salengre Nov. Thes. Antiqu. Rom. tom. I, c. 461 sq.

m. vovimus esse futurum.] In fragmentis vet. lapidis extat formula concepta his verbis: QVOD. SI. FACSIS. TVNC. TIBI. IN. EADEN. VERBA. NOMINE. FRATRV. ARVALIV. BOVE. AVRATO. VOVIMVS. ESSE. FVTVRVM. (Fulv. Ursinus.) Cf. praeterea de ista formula Norris. et Lips. l. l.

n. in donativi dispensatione denuntiat. Cf. supra cap. 1. Denuntiat est militibus gestanda indicitur.

o. Hoc erit Reddite] Verte „Wird dies sein 'Gebt dem kaiser was dem kaiser ist' den menschen gott nicht geben und dem kaiser das geld nehmen?'' Ait igi-

tur Christianum, cum sit et miles et laureatus, non reddere hominem deo, quia cum ornata incedat idolis dicis, et denarium auferre Caesari, quia referat a Caesare donativum. Itaque non reddere quae sunt dei deo, neque etiam quae sunt Caesaris Caesari, significat militiae proeliorumque negotia non convenire Christiano. Proelia relinquenda Caesari, coronam sacculo et Sotano, hominem ipsam, imaginem dei, reddendum deo, sed parum, sed liberum, nullius servum, nullius militem, praeter dei. (Rigalt.)

p. lemniscis] V. Fest. s. v., Plin. l. N. XVI, 14, 25. XXI, 3. 4. et interpret. ad Liv. XXXIII, 33. Suet. Ner. cap. 28. Cic. pro Rosc. Am. cap. 35. Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 103. qui hunc pertractat.

q. unguentis delibuitur] De hoc mox cf. Plutarch. Sympos. Qu. I. et Dem-

n et Christianorum; et apud barbaros ⁵¹enim Christus. Qui mortaverit in capite causam nonne et ⁵²ipsi pugnavit? Est et ilitia regiarum familiarum³. Nam et castrenses appellantur, cae⁴ et ipsae ⁵³sollemnium ⁵⁴Caesarianorum. Sed ⁵⁵et tum⁵ e miles ac servus alterius ⁵⁶es, et si duorum, dei et Caesae certe tunc non Caesaris, ⁵⁸cum te deo debes, etiam in com-
is⁷, credo, potiori.

oronant et ¹publicos ordines laureis publicae causae², ²ma-
us vero in super aureis, ut Athenis, ut Romae. ³Superferun-
tiam illis ⁴Hetruscae⁴. Hoc vocabulum est coronarum ⁶quas
s et foliis ex auro ⁷quercinis ⁸ab Iove ⁹insignes ad dedu-
¹⁰tensas cum ¹¹palmetis togis sumunt. Sunt et ¹²provincia-

a Christus. Qui AFGHR. Christus enim, qui reliqui. 52. ipsi pugnavit se oppugnavit R. Ursinus. ipse pugnavit reliqui. 53. sollempnium AB. ium D. solemnus Bp. m. sec. 54. Caesarianorum (AB)R. Iunius. Ca- rum reliqui. 55. et tum ego. et tu libri mei omnes praeter A. qui om. m. A. 57. certe tunc non Caesaris om. A. 58. cum deo B.
XIII. 1. publicos ordines laureis om. A. 2. magistra vero BCD. Verba is, ut Romae om. R. et Athenis C. 3. superferuntur ABCDER. praefe- reliqui. 4. enim illis ABBE. 5. et Ruscae E. 6. quod gemmis BC. cinis CDEFGHR. quercinis A. querci B. sed sec. m. superser. querceis. ve A. a love D. obionem BC. ob lovem B. m. sec. et reliqui. 9. in- DE. insigneis FR. 10. tensas ABEP. thensas reliqui. 11. palmitis BCD. aptiales B. q. pr. pronuntiales C.

ip. Athen. Deipnos. XV, p. 662.
ib. Lanzonus De Coronis et Un-
Diss. in Sallengre Thes. Nov.
m. tom. III, p. 706. Schmidt ad
pp. 1, 5, 14.

rtaverit in capite causam] Scili-
lauri folia sed cadavera, non
s sed bnsta, non unguenta sed
conjugum et matrum.

iarum familiarum.] Significat mi-
mitatensium vel palatinorum an-
ficium. Cf. Casaub. et Salmas.
prid. Vit. Alex. Severi cap. 41. p.
et Salm. ibid. p. 382. Guther. De
om. Aug. III, 29 in Sallengre
ov. Ant. Rom. tom. III, p. 597
a Cerda in adnot. ad hunc Ter-
locum, qui multa, etsi incompo-
castrensibus, castricianis cete-
ilitibus et ministeriis aulicis ad-

nificae] Coronae munificae sol-
Caesarianorum sunt, quae tam-
tunia obeunda habent in Ca-
sollemnibus. Erat enim Franc.
nterpretans munificas istas co-
„ quae sint munificum homi-
Cf. De Oratione cap. 22 „Certe

in quibus (puellis) iam pueritia mutavit,
sicut naturae, ita et disciplinae debet
aetas esse munifica⁴, ad quae verba cf.
quae adnotavi. Sic usurpant vocabulum
munificus etiam Icti. Fr. 18. de V. S.
50. 16 „Quosdam milites munificos vo-
cari.“ Cod. Theodos. XII, 1, 192 „Spon-
tanei hypomnematographi munifici.“ Adde
Isidor. Origg. X, 166 „Munificus dictus,
vel quia alicui munera dat multa, vel
quia munus suum, id est officium quod de-
bet, adimplet.“

u. Sed et tum] Sic corrigendum duxi
pro vulg.: Sed et tu. Dicit enim: Sed
etiamsi in hac domo sacrae militiae
militas, non in altera illa quae cada-
veribus et lacrimis sibi praemia parat,
quibus deum offendat, tamen et in hac
sanctum tuum erga deum officium lae-
dere subinde cogaris.

v. in communibus] Cui plus debes
etiam in iis rebus quae ad utrumque
communiter videntur pertinere. (Iunius.)

Cap. XIII. a. publicae causae] Ita in-
fra „Coronant et nuptiae sponso.“

b. Hetruscae.] Has commemorat Plin.
H. N. XXI, 3. Cf. XXXIII, 1. et XII, 3
et 4.

les ¹³ aureae, ¹⁴ imaginum ¹⁵ iam, non virorum, capita maiora quarentes. Sed tui ¹⁶ ordines et tui magistratus et ipsum curiae nomen ecclesia est Christi. ¹⁷ Illius es, conscriptus in libris vitae^d. Illic purpurae tuae sanguis ¹⁸ domini et clavus ¹⁹ latus in cruce ipsius; illic ²⁰ securis ²¹ ad caudicem iam arboris ²² posita; illic ²³ virga^e ex ²⁴ radice Iesse. ²⁵ Viderint^f ²⁶ et publici equi cum coronis suis^e. Dominus tuus, ubi secundum ²⁷ scripturam ²⁸ Hierusalem ingredi voluit, nec asinum habuit privatum. Isti in curribus et isti in equis, nos autem in nomine ²⁹ domini dei nostri invocabimus. Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi ³⁰ Iohannis^h submovemur, nedum ³¹ a suggestuⁱ. Coronatur et vulgus nunc ex principalium ³² prospere-

13. aure A. 14. imaginum B. m. pr., sed a sec. m. corr. in magnum. 15. iam numerum capita BCDE. iam non viro capita AB. iam non virorum capita reliqui. iam non virum capita Hildebrandus. 16. ordines ABCR. ordinis reliqui. 17. illius est C. 18. dñi et AB. 19. latus inicū ipsius A. 20. securus BCD. secures A. 21. ad caudicem iam A. ad caudicem R. ad candices B. m. pr. ad caudices B. m. sec. DEFGH. ad radices B. m. sec. C. Iunius. Rhen. in marg. C. 22. posita BCD. 23. virga BCEFGH. virgae ADR. 24. radicae esse Acp. 25. viderunt D. 26. et publici et qui cum BCDE. et pudeat eos qui B. m. sec. in marg. 27. scripturarum CD. scripturas B. m. sec. 28. Hierusalem AE. ierusalem B. 29. domini non invocabimus A. 30. Iohannis ABCD. 31. ad suggestum BCDE. prob. Iunio. ab suggestu Rhenanus in marg. C. 32. prosperitatum AR. proprietatum reliqui.

c. provinciales aureae] De his v. in-terpr. ad Liv. XXXVIII, 37. et ad Cic. in Pison. cap. 37. Gell. N. A. V, 6. et inprimis Lips. de Magnit. Rom. II, 9. tom. III, p. 716. sqq. ed. Vesal., qui multus est de hac materia.

d. in libris vitae.] Ep. ad Philipp. IV, 3.

e. virga] Essai. XI, 1. Purpurae et latus clavus, securis et virga, magistratum insignia.

f. Viderint] Frequentissimus est huius locutionis apud Tertullianum usus, nec antiquioris aetatis scriptoribus ignotus, ubi aliis rei cuiuspiam cura relinquatur. Tertull. De Pall. cap. 6 „Viderit nunc philosophia quid prosit.“ De Paenit. cap. 2 „Viderit ergo ingratis hominum, si etiam bonis factis paenitentiam cogit.“ Adv. Hermog. cap. 1 „Sed viderit persona; cum doctrina mihi quaestio est.“ Adv. Valent. cap. 9 „Viderit soloecimus, sophia enim nomen est.“ De Virg. Veland. cap. 7 „Proinde viderit saeculum aemulum dei, si sqq.“ De Test. Anima cap. 1 „Viderint, si qui de unico et solo deo pronuntiaverunt.“ De Anima cap. 10 „Viderint disciplinae et artes, viderint qui effigies.“ Ad Scap. cap. 4 „Viderint qui sectam mentiantur.“ Apolog. cap. 16 „Cum lignum aliquod propitiatur, viderit habitus, cum mate-

riae qualitas eadem sit, viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit.“ Ibid. cap. 25 „Viderit Cybele, si urbem Romanam et memoriam Trojani generis adamavit.“ Ibid. cap. 42 „Viderit qui per capillum odorantur.“ Ad Nat. I, 7 „Viderimus de fide istorum, dum uno loco digerantur.“ Ibid. I, 12 „Viderit nunc liniamenta, dum una sit qualitas viderit forma, dum ipsum sit dei corpus.“ Ibid. II, 6 „Viderint igitur humanae doctrinae patrocinia.“ Adde Cic. ad Att. XII, 21. Quinctil. Institut. Orat. I, 4, 10, V, 13, 11. VII, 1, 54. XI, 3, 135. Petron. Satyr. cap. 87. Ovid. Am. II, 371. Trist. V, 2, 43. Similiter et Graeci passim, ut Lucian. Dial. Mort. tom. I, p. 267 (ed. Voss.) „Αμφόλογος μὲν οὗτος ἂν εἰδείη ὅτι αὐτῷ ἀποκρίτεον ἔπιερ αὐτοῦ.“ Id. Contempl. pag. 345 „εἰ δὲ ἀληθῆ ἔστι, εὖ ἂν ὦ Ερμῆ, καὶ οἱ ποιηταὶ εἰδῆτε.“ Et nos „er mag zusehen“ vel plenius „er mag zusehen, wie er damit fertig wird.“ g equi cum coronis suis.] Notum est in triumphis equos coronatos fuisse. Cl. Ovid. Trist. II, 178. IV, 2, 22 et 48. Fast. VI, 726. Pont. II, 1, 58. Martial. Epigr. VII, 7.

h. Iohannis] Apocal. XVIII, 7.

i. suggestu.] h. e. ornato, apparatu.

exultatione, nunc ex municipalium sollemnitatum proprietate. ¹ nim omnis publicae laetitiae luxuria ² captatrix. ³ Sed tu ⁴ inus mundi huius, ⁵ civis civitatis supernae Hierusalem. ⁶ inquit, municipatus ⁷ in caelis. Habes tuos census, ⁸ tuos Phil. III, 20. nihil tibi cum gaudiis saeculi, immo contrarium debes. ⁹ lum enim gaudebit, vos vero lugebitis. ¹⁰ Et, puto, felices Ioh. XVI, 20. ntes, ¹¹ non coronatos^k. Coronant et nuptiae sponso^l, ¹² et ¹³ n ¹⁴ nubemus ethnicis, ne ¹⁵ nos ad idololatriam usque dedu- qua apud illos nuptiae incipiunt. Habes legem a patriar- quidem, habes apostolum in domino nubere iubentem^m. Co- t libertas saecularisⁿ. Sed tu iam redemptus es a ¹⁶ Christo, em magno^o. Servum alienum quomodo saeculum manumit- tsi libertas ¹⁷ videtur, sed et servitus videbitur^p. Omnia ria in saeculo et nihil veri. Nam et tunc liber⁵⁰ hominis edemptus a Christo, et nunc servus es Christi, licet ¹⁸ ma- is ab homine. ¹⁹ Si veram putes saeculi libertatem, ut et a eam consignes, redisti in servitatem hominis, quam putas ²⁰ am, amisisti libertatem Christi, ²¹ quam putas servitatem. d et agonisticae causae^q disputabuntur, quas statim tituli

nim A. et est reliqui omnes. 34. capatrix C. 35. Si tu BCD. 36. s AR. peregrinus es reliqui. 37. civis civitatis supernae Hierusalem A. civis supernae ierusalem BCD. civis supernae Hierusalem reliqui. 38. in- m. sec. 39. in caelis. In caelis habes Junius. 40. tuos fastos om. A. is D. 41. saeculum A. 42. Et puto BCDEFGHR. puto A. 43. non om. A. 44. et ideo BCDEFGH. ideo AR. 45. nubemus A. nuba- nubimus reliqui. 46. nos ad idolatriam D. nos idolatriam A. 47. qui ius. 48. Christo et quidem magno AEFGR. Christo nigro (magno B.?) sto in ligno D. 49. videbitur A(D)R. videbatur reliqui. videatur Ursinus. nis eras AR. homini eras reliqui. 51. manumissus sis ab homine Aφ. ra CDE. 53. corona eam A. coronam CDEFGH. corona BR. Latinus. i putasti servitatem Aβ. quam non putas servitatem BCD.

ap. 16 „Omnes illi imaginum in signis monilia crucum sunt.“ 1, 13 „Scilicet ille imaginum et totius auri cultus monilia sunt.“ Ibid. II, 8 „Hunc Sex- ex suggestu, quo caput eius vocaverunt, cuius suggestus mo- rura frumentationis memoriam “ Multa eius vocabuli usus ex Tertulliani scriptis protulit ad librum De Pallio p. 362 sqq. coronatos] Matth. V, 4. onant et nuptiae sponso.] Ita itis dixit „Coronant et publicos aureis publicae causae.“ De re Fast. IV, 189. Claudian. Magn. I. Aristoph. Pac. 869. Av. 159. rat. XXXVI, p. 325. R. Plu-

tarch. Amat. cap. 10. Lucian. Dial. Me- retr. II, 3. 4. Böttiger Aldobr. Hochz. p. 42. Panofka Bilder Ant. Lebens XI, 3, 7. m. in domino nubere iubentem.] Paul. Ep. I. ad Corinth. VII, 39.

n. Coronat et libertas saecularis.] Plaut. Pseudol. V, 2, 2. Thucyd. IV, 80 „καὶ προχρίναντες ἐς διαγλίους οἱ μὲν ἐστὲρ φανώσαντό τε καὶ τὰ ἱερὰ περιῆλθον ὡς ἡλευθερώμενοι, οἱ δὲ ἐσqq.“

o. et quidem magno.] Ep. I. ad Corinth. VI, 20.

p. videbitur] sc. libertas a saeculo data.

q. agonisticae causae] Cf. Tertull. De Spectac. cap. 6 sqq. Plin. H. N. XVI, 4.

sui damnant, ⁵⁵ et sacras et ⁵⁶ funebres scilicet? Hoc enim superest, ut Olympius Iupiter et ⁵⁷ Nemeaeus Hercules et ⁵⁸ misellus ⁵⁹ Archemor^{us} et ⁶⁰ Antinous^{us} infelix in Christiano coronentur, ut ipse spectaculum fiat, quod spectare ⁶¹ taedet. Universas, ut arbitror, causas ⁶² enumeravimus, nec ulla nobiscum est; omnes alienae, profanae, illicitae, semel iam in sacramenti ⁶³ testatione eieratae. ⁶⁴ Haec enim ⁶⁵ erant pompae diaboli et angelorum eius, officia saeculi, honores, ⁶⁶ sollemnitates, ⁶⁷ popularitates, falsa vota, humana servitia, laudes vanae, gloriae turpes, et in omnibus istis ⁶⁸ idololatriae in solo quoque censu^a coronarum, quibus omnia ista redimita sunt. ⁶⁹ Praefabatur^r quidem Claudius etiam caelum sideribus apud Homeri^r carmina coronatum, certe ⁷⁰ a deo, certe homini; igitur et homo^r

55. et ante sacras om. A. 56. funebras BC. 57. nemeus A. 58. mesellus CD. 59. Archimorus CDE. 60. antinous C. 61. taedet ego. debet AR. non debet DEFGH. non debet BC. dedecet Hildebrandus. 62. enumeravimus AAA. Ursinus, Junius. enumeramus reliqui. 63. temptatione eieratae (ei erat B. m. pr.) BC. tentatione eieratae EFG. testatione eieratae reliqui. tinctione eieratae Latinus. 64. nec enim B (m. pr.) CD. 65. erunt CD. 66. solempnites A. 67. popularitates ADR. Ursinus. postularitates BE. postulantes C. postulatrices reliqui. 68. idololatriae A. idolatriae CD. idololatria reliqui. 69. Praestabitur D. 70. ipse a domino Aφ.

r. Archemorus] In huius enim honorem Iudi sunt instituti. Apollod. III, 6, 4. Cf. Barth. ad Stat. Theb. V, 534. tom. III, p. 261.

s. Antinous] Hieronym. Catal. Scriptt. Eccles. XXII, ex Hegesippo „Tumulos mortuis templaque fecerunt, sicut usque hodie videmus, e quibus est et Antinous servus Hadriani Caesaris, cui et gymnicus agon exercetur apud Antinoum civitatem, quam ex eius nomine condidit, et statuit prophetas in templo.

t. popularitates] Studia quibus populi favorem aucupantur. Sueton. Tit. cap. 8 „Ne quid popularitatis praetermitteret non nunquam in thermis suis admissa plebe lavit.“ Tacit. Ann. III, 69. „Quanto rarior apud Tiberium popularitas, tanto laetioribus animis accepta.“

u. censu.] Censu pro origine et censeri pro origine habere vel ducere innumeris locis apud Tertullianum deprehendens. Similiter nos dicentes „geschichte“ et „seine geschichte haben“ pro „seinen ursprung, sein bestehen haben.“ Ita supra cap. 10. habuimus „Usque adhuc proprietatem istius habitus et ex originis censu et ex superstitionis usu idolis vindicamus.“ Apolog. cap. 7 „Censu istius disciplinae (sc. Christianae), ut iam edidimus, a Tiberio est.“ Ibid. c. 10 „Ante Saturnum

deus penes nos nemo est, ab illo census totius vel potioris et notioris divinitatis.“ Ibid. cap. 21. „hunc edidimus et sectae et nominis censum cum suo auctore.“ Ad Nat. I, 12 „Nec distum super isto argumentandum est, quando naturali praescriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque genus censetur origine, tanto origo convenitur in genere.“ Ibid. II, 2 „Triplici enim genere deorum censum distinxit.“ Ibid. II, 12 „Exstat apud litteras vestras usquequaque Saturni census.“ Apolog. cap. 12 „In metalla damnatur: inde censetur dei vestri.“ Ibid. cap. 15 „De contemptu utique censetur tam eorum qui eiusmodi faciant, quam eorum quibus faciunt.“

v. Praefabatur] Claudius igitur Saturninus haec de caelo sideribus coronato in libri sui praefatione commemoravit. Quod veri simillimum esse et ipsa ratio evincit.

w. Homeri] II. XVIII, 485 de clypeo Achillis „ἐν δὲ τὰ τέρεα πάντα, σὺ δ' ὄφρα δὲ ἰστεφάνωται.“

x. igitur et homo] Si caelum coronatum est, tamen a deo, et in gratiam hominis, non idoli. Igitur si deus hominem coronet, laudo hanc coronam. (La Cerda.)

a deo coronandus est. Ceterum⁷ a saeculo coronantur et lura et latrinae et ⁷¹pistrinae ⁷²et carcer et ludus² et ipsa am-
 ueatra^a ⁷³et ipsa spoliaria^b ipsaeque ⁷⁴libitinae^c. ⁷⁵Quam sacer-
 ctusque, quam honestus ⁷⁷ac mundus sit habitus iste, noli de
 poëtico caelo, ⁷⁸sed de totius mundi commerciis ⁷⁹aestimare.
 nim Christianus nec ⁸⁰ianuam suam laureis ⁸¹infamabit^d, si norit,
 tos deos etiam ⁸²ostiis diabolus ⁸³adfixerit, Ianum a ianua,
 mentinum^e a limine, Forculum^f et ⁸⁵Carnam^e a ⁸⁶foribus et
 nibus, ⁸⁷etiam apud Graecos ⁸⁸Thyraeum Apollinem^h et Antelios
 monas.

¹Tanto abest^a, ut ³capiti suo ⁴munus inferat ⁵idololatriae, im- Cap. XIV.
 am dixerim Christo, siquidem viri ⁶caput Christus est, tam
 um quam et Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum

istrinae (pristinae *Aφ.*) *ABCDE.* piscinae *B. m. sec.* pistrina *reliqui.* 72. et
 om. *A.* 73. et ipsae sponsariae *A.* 74. libicinae *C.* 75. quamquam *C.*
 . *sec.* 76. sanctusque quam *ADR.* sanctus quamquam *BC.* sanctus quam-
 liqui. 77. at mundus *Aβ.* et mundus *C.* 78. sed de *om. Aφ.* 79. ex-
 . *C.* 80. ianuis suam lauream *Aβ.* lauream suam ianuis *Aφ.* 81. infam-
 . *CD.* 82. ostiis *R.* hostiis *AβFGH.* hostis *B (m. pr.) CDE.* 83. adfixerit
 affixerit *FGHR.* fixerit *BCDE.* 84. limitum a limite *D.* lumen tuum a
 . *C.* 85. Carnam *AE.* Carna *CD.* Cardam *BFGHR.* 86. foribus atque
 ibus *Aβ.* 87. etiam *ABC.* et apud *reliqui.* 88. thyraeum *AB.* 89. dae-
 . *Aφ.* daemones *reliqui.*

cap. XIV. 1. tanto habes ut *BCD.* tamen (*superscr. tm̄*) abest ut *B. m. sec.*
 . *rg.* 3. capiti tuo *B. m. sec.* 4. munus *AR.* manus *reliqui.* 5. idololatriae
 idolatria *B. m. sec. Latinus.* 6. caput (capud *Aβ.*) viri *AR.* viri caput *reliqui.*

Ceterum] h. e. Sed. V. adnot. ad
 l.

et ludus] Cf. De Idol. cap. 10.
 et ipsa amphitheatra] Cf. De Spe-
 cap. 12.

spoliaria] Ubi gladiatorum cada-
 leponebantur et exuebantur. Agit
 Lips. Saturn. Serm. I, 18. p.

libitinae.] Sunt feretra mortuorum.

Apollin. II, 8 „Cum libitinam
 gentes omnes, externi quoque,
 latent, remorarentur, exoscularen-
 .q. Ascon. Argum. Orat. Milon.
 .es ex lecto libitinae raptos attulit
 .num Scipionis.“ Plin. H. N. I,
 I, 3, 11. n. 2. Martial. Epigr. X,
 .e re cf. Plin. H. N. XXI, 3. Pi-
 Advers. II, 15.

ianuam suam laureis infamabit] V.
 ad Apolog. cap. 35.

mentinum] Tertull. De Idol. cap.
 .orpisc. cap. 10. Ad Nat. II, 15.
 . Adv. Nat. IV, 9. cf. Id. I, 28.

Forculum] Cyprian. De Idol. Van.
 . De Civ. Dei IV, 8. VI, 7.

Thyraeum] Cyprian. De Idol. Van.
 . Tertull. De Idol. c. 15. Scorp.

cap. 10. Ad Nat. II, 15. Arnob. et
 August. I. I.

g. Carnam] Est eadem cum Cardea
 dea, ut a Tertulliano appellatur De Idol.
 cap. 15. et Ad Nat., si fides habenda
 libro Agobardi. Scorp. cap. 10. in eo-
 dem libro legitur „Barnum quendam
 et Forculum et Limeptinum.“ Ovid. Fast.
 VI, 101. „Prima dies tibi, Carna, datur.
 Dea cardinis haec est, Numine clausa
 aperit, claudit aperta suo.“ Cf. August.
 De Civ. Dei IV, 8. VI, 17. Cyprian. De
 Idol. Van. cap. 2.

h. Thyraeum Apollinem] De Idol. cap.
 15. „Etiam apud Graecos Apollinem
 Thyraeum et Antelios daemones ostio-
 rum praesides leguntur.“ Cf. Schol. et
 interpretes ad Soph. Elect. 637. Arnob.
 Adv. Nat. VI, 12. Macrobius Saturn. I, 9.
 Hesych. „Αντήλιος, θεοὶ οἱ πρὸ τῶν
 πυλῶν ἰδρυμένοι.“ Idem alio loco:
 „Αντήλιος, ὁ ἀντικρὺν ἡλίου ἰδρυμέ-
 νος βωμὸς ἢ θεός.“

Cap. XIV. a Tanto abest] De hac el-
 lipsi comparativi magis adnotatum est
 ad libr. De Testim. Animae cap. 1.

obligamento. Porro^b et quod obnoxium est velamento, ⁷caput feminae, ⁸hoc ipso iam occupatum non vacat etiam obligamento. Habet humilitatis suae sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo ⁹magis coronato ¹⁰fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit^c. Quid ¹¹enim est ¹²in capite ¹³feminae corona ¹⁴quam formae lena, ¹⁵quam summae lasciviae nota, extrema negatio verecundiae, conflatio ¹⁶inlecebrae? Propterea ¹⁷nec ornabitur operosius mulier ex apostoli prospectu^d, ut nec ¹⁸crinium artificio coronetur. Qui tamen et viri ¹⁹caput est et feminae facies, ²⁰vir ²¹ecclesiae, ²²Christus Iesus, quale, oro te, sertum pro utroque sexu subiit? Ex spinis opinor et tribulis, in figuram delictorum, quae nobis protulit terra carnis, abstulit ²³autem virtus crucis, ²⁴omnem aculeum mortis in dominici capitis tolerantia obtundens. Certe praeter figuram ²⁵contumelia ²⁶in promptu est ²⁷et dedecoratio et turpitude et his implexa saevitia, ²⁸quae tunc domini tempora ²⁹foedaverunt et lancinaverunt, uti tu nunc laurea et myrto et ³⁰olea et ³¹inlustri ³²aliqua fronde et, quod magis usui est, ³³centenariis quoque ³⁴rosis ³⁵de horto Midae lectis^e et ³⁶utrisque

7. capud *Ab.* 8. hoc ipso iam *AR.* iam hoc ipso *reliqui.* 9. magis coronatos *R.* 10. fortasse tunc illos coronatos *R.* fortasse tunc illos coronato (*Ap.*) tunc illo fortasse coronato *D.* fortasse tunc illo coronato *reliqui.* 11. enim aliud est *R. m. sec.* 12. in capite *AR.* capite *reliqui.* capiti *Latinus, prob. Pamelio.* 13. faeminae *Ab.* 14. quam formae lena *om. A.* quam forma linea *D.* quam forma linea *BCE.* 15. quam summae *A.* quam summa *reliqui.* 16. inlecebrae *Ab.* 17. nec ornabitur *AR.* non ornabitur *H. Iunius.* non coronabitur *BCDEFG.* 18. crinium *BC.* 19. caput (*capud Ab.*) est et feminae *AEFGHR.* caput est feminae *reliqui.* 20. vir *AR.* ut *reliqui.* 21. ecclesia *BCD.* 22. Christus ipse *Ap.* Christus Iesus *AbFGHR.* Christi Iesu (*ihsu C.*) *BCDE.* 23. aut virtus *D.* 24. omnem aculeum *AR.* omnes aculeos *reliqui.* 25. contumeliam *C.* 26. in promptu *Ab.* 27. et dedecoratio et turpitude *A.* et turpitude et dedecoratio *reliqui.* 28. quae tunc domini *D.* 29. foedaverunt *A(BC?).* et foedaverunt *reliqui.* 30. olei *CD.* 31. inlustri *Ab.* illustri *R.* illustriore *reliqui.* 32. aliqua *AR.* quaeque *reliqui.* 33. centenariis (*Ap*)*FGHR.* centenarii *Ab.* centaureis *reliqui.* *Divionensis liber et tres Vaticani.* 34. rosis *AFGHR.* et *B. m. sec.* roris *reliqui et Divionensis.* 35. de (*ex FGH.*) horto Midae lectis *FGHR.* et hortomi delictis *BCD.* ortomi delictis *E. Divionensis.* de horto lectis *A.* et hortorum delictis *E. m. sec.* 36. utriusque *B(m. pr.) C.*

b. Porro] h. e. Atenim. V. adnot. ad cap. 7.

c. scandalizaverit.] Si nudo capite mulier scandalizat angelos (I. Corinth. XI, 10), multo magis capite coronato scandalizaverit illos seniores coronatos, quos memorat Ioh. Apocal. IV, 4.

d. ex apostoli prospectu] I. Timoth. II, 9. I. Petr. III, 3.

e. centenariis quoque rosis de horto Midae lectis] Herod. VIII, 138. „οἱ δὲ ἀπαικόμενοι ἐς ἄλλην γῆν τῆς Μακεδονίης οἰκισαν πέλας τῶν κήπων τῶν

λεγομένων εἶναι Μίδαω τοῦ Γερδίου ἐν τοῖς φύνειαι αὐτόματα ῥόδα, ἐν ἑκαστῷ ἔχον ἐξήκοντα φύλλα, ἐφ᾽ ἃ τε ἐπερφόροντα τῶν ἄλλων“ ad quem locum v. quae adnotavit Wesselingus. Praeterea cf. Theophr. Hist. Plant. VI, 6. (qui ἑκατοντάφυλλα ῥόδα appellat). Tertull. De Pall. cap. 2. et Böttig. h. Schr. tom. III, p. 160. Creuzer Stadium tom. II, p. 305. Mueller Maked. p. 51. Adiectivum *centenarius* usurpari solent de numero maximo indefinito *centis* Car. Fea ad Winkelm. Storia della spili-

omnibus violis³⁷ coroneris, etiam³⁸ gemmis forsitan et auro, in Christi coronam aemuleris, quae postea ei obvenit, quia et post fella gustavit^h, nec ante rex gloriaeⁱ in caelestibus salutatus am rex Iudaeorum proscriptus³⁹ cruci, minoratus primo a modico⁴¹ quid citra angelos, et ita gloria et honore coro-

Si⁴² ob haec⁴³ caput ei tuum debes, tale, ⁴⁴si potes, ei, quale suum pro tuo obtulit, aut nec floribus coroneris, s non potes, ⁴⁵quia floribus non potes.

Quia deo rem suam¹ intaminatam. Ille eam, si volet, coro-

Immo et vult denique, invitat. Qui vicerit, inquit, dabo² vitam vitae. Esto et tu fidelis ad mortem³ et decerta et tu agonem, cuius coronam et⁴ apostolus repositam sibi merito

Accipit et angelus victoriae coronam procedens in campo, ut vinceret, ⁵et alius iridis ambitu ornatur caelesti

Sedent et presbyteri coronati eodemque auro⁶ et ipse filius

eis C. 38. genus BCD. 39. cruci AR. in cruce reliqui. in cruce 40. modico AB. modice BCDE. modicum (Aq)FGHR. 41. quid om. C. re BCD. 43. capud AB. 44. si potes (AB)HR. Latinius. ... tes Aq. reliqui. si pote Hildebrandus. 45. quia floribus non potes A. quia non otes reliqui.

XV. 1. intaminatam A(D)R. G Scioppius. inattaminatam EFGH. incon- 2. BC. 2. Immo om. A., prob. Hildebrando. 3. et decerta A. decerta 4. apostolus repositam sibi merito ADEFGHR. apostolus scilicet merito confidet D. confidat C. et B. m. sec. 6. Accepit (Aq.) 7. At alius us legebat in A. etiam Salmasius. 8. prato. Sedent AR. prato sedent 9. otesedent reliqui. Porro sedent Ursinus. parato. Sedent Salmasius. sedent Junius. paratu. Sedent Jos. Scaliger. 9. et ipsi (et ipse Aq.) AqBCD.

p. 351. Cf. Salmas. De Fen. 641. Apolog. cap. 6 „Video centenarias coenas a centenis rtiis dicendas.“ De Pall. cap. arii ponderis lances.“ Arnob. II, 75 „centenarii vagitus.“ Non. p. 18, 21 „Ballistae cen-

trisque liliis] Albis et purpuri- quibus cf. interprr. ad Ovid. 211 sq. ubi de hyacintho: e nitentior ostro Flos oritur se capit quam lilia, si non Pur- lor his, argenteus esset in illis.“ N. XX, 7 et XXI, 5. Salmas.

p. 861 sq. et p. 864. Caer- nus Graeci vulgo appellabant argenteam λείπων. Athen. Dei- p. 679 E. et p. 680. F. Sed dem XV, p. 681. B. et p. 683. vocabulum λείπων pariter ut limos liliam utrumque genus tur.

anibus violis] Scilicet purpureis,

luteis, albis. Haec enim tria genera enumerat Plin. H. N. XXI, 6.

h. favos post fella gustavit] Prover- bii speciem habet, de eo vulgo dici so- litum qui toleratis adversis laetioribus tandem rebus potitur. (Rhenanus.) Hac faciunt illa: „Ex tempestate in portum.“ „Post agonem corona.“ Vulgare „Ab atro cane in candidum.“ (Hoyus.) La Cerda adire nos iubet et Viagam ad Apocalypse, I, sect. 20. n. 4.

i. rex gloriae] Psalm. XXIV, 10. k. et honore coronatus.] Psalm. VIII, 6. Cap. XV. a. confidit.] II. Timoth. IV, 10.

b. caelesti prato.] Apocal. X, 1. Sal- mas. ad Solin. p. 790. pro prato emen- dat parato, quod explicat ornamentum, nec tamen disconvenire denique genio Tertulliani iudicat, ut scripserit prato, ut „caeleste pratum“ vocet iridem ob co- lorum varietatem. Rectius Rigaltius „cae- leste pratum“ iridem nuncupari vidit ob speciem amaragdi instar viridantem.

Cap. XV.

Apoc. II, 10.
Iac. I, 12.

hominis ¹⁰supra nubem micat⁶. Si tales imagines in visione, quales veritates in ¹¹repraesentatione? Illas aspice^d, illas ¹²odora. Quid ¹³caput ¹⁴strophiole aut ¹⁵dracontario⁶ damnas, diademati destinatum? ¹⁶Nam et reges nos deo et patri suo fecit^f Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? ¹⁷Habes florem ex virga ¹⁸lesse, ¹⁹super quem tota divini spiritus gratia requievit, florem incorruptum, ²⁰immarcescibilem^g, sempiternum; quem et bonus miles eligendo in caelesti ²¹ordinatione profecit. ²²Erubescite, commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo ²³Mithrae milite, qui cum initiatur in ²⁴spelaeo^h, in castris vere tenebrarum, coro-

10. sup h. e. super Aβ. 11. reprehensione Bφ. 12. odora AR. adora I. m. sec. adorare reliqui. 13. capud Aβ. 14. stropiolo C. stapi ... Aβ. stapi ... Aφ. 15. dracontrario B. drantrario C. 16. Nam reges A. 17. et habes C. 18. lessae A. 19. super quae C. superque D. 20. immarcescibilem R. 21. ordinatione profecit A. ordinatione dignatione R. dignatione in ordinatione B. m. sec. dignatione ordinatione reliqui. 22. Erubescite commilitones R. ... bescite commilitones A. Erubescite Romani commilitones reliqui. 23. mitrae AβE. 24. speleo Aβ.

Ita enim in Apocalypsi describitur: *Καὶ ἴδρις κυκλόθεν τοῦ θρόνου ὁμοία ὀράσει σμαραγδίνῃ.*

c. supra nubem micat.] Apocal. IV, 4. XIV. 14.

d. Illas aspice] sc. coronas.

e. strophiole aut dracontario] Strophium erat corolla, interprete Plinio H. N. XXI, 2. De dracontario appono verba Heraldi (Digress. I, 23. p. 248) qui quale ornamentum significetur, primus edocuit: Dracontaria appellat Tertullianus monilia ex auro flexuosa et in formam draconum, quibus collum aut manus ornabant. *Δράκοντας* Graeci appellant. Lucianus in Amoribus [tom. I, p. 902. ed. Voss.] „Τί δεῖ τὰ τούτων πλουσιώτερα κακὰ διεξίμεναι; λίθους ἐρεθραίους κατὰ τῶν λοβῶν, πολυτάλαντον ἤρημέναις βροίθας, ἢ τοὺς περὶ καρποῖς καὶ βραχίονσι δράκοντας, ὡς ὄφελον ὄντως ἀντὶ χρυσίου δράκοντας εἶναι.“ Sed et ponderosiora fuisse hoc genus monilia ostendit idem Lucianus in Elencho, ubi ea dicit anguillis ipsis, in quarum formam efficta erant, esse crassiora: „ἑώρων περιδέραια χρυσᾶ τῶν ἐγγέλεων πραγίτερα.“ Nota τῶν ἐγγέλεων. Nam idcirco etiam *συμραίνας* appellabant, ut ostendit Clementis Alexandrini locus a Iunio prolatus [Clem. Alex. Protrept. II, cap. ult. „ἤδη δὲ καὶ φανερώτατα τοῦ πονηροῦ σύμβολα οὐκ αἰσγύρονται περιχέμεναι. Ὡς γὰρ τὴν Ἐῦαν ὁ ὄφρις ἠπάτησεν,

οὕτω δὲ καὶ τὰς ἄλλας γυναῖκας ὁ τίμος ὁ χρυσοῦς δέλεται προσχρώμενος τοῦ ὄφριος τῷ σχήματι ἐξέμνην ἐκ ὕβρει, συμραίνας τινὰς καὶ ὄφρις ἀποπλαττομένας εἰς ἐσπέριαν. Λέγει γοῦν ὁ κωμικὸς Νικόστρατος ἀλύσεις, καθετῆρας, σακτυλίους, φοβᾶλια, ὄφρις περισκελίδας, ἡλέβορον sqq.] Hieronymus ad Marcellam: „Cum primum hoc propositum arripuit, aurum colli sui, quod quidem moraculam vulgus vocat, (quod scilicet metallo in virgulas lentescente quadam ordinis flexuosi catena contextitur) abque parentibus vendidit.“

f. reges nos deo et patri suo fecit] Apocal. I, 6.

g. immarcescibilem] Paulin. Nolan. Carm. XV „Immarcescibilis redimivit honore coronae.“

h. cum initiatur in spelaeo] V. Porphy. De Antro Nymph. cap. 6. Schol. ad Stat. Theb. I, 719. Zoega Abhandl. p. 145. 161 sqq. Kopp. Palaeogr. Crit. III, §. 106. §. 309. §. 481. et ad Murt. Cap. §. 191. p. 236. Muenther ad Firm. Mat. De Err. Prof. Relig. cap. 5. Cl. Movers Phoeniz. tom. I, p. 390 sqq. Hieronym. Ep. ad Laetam „Nonne specum Mithrae et omnia portentosa simulacra, quibus Corax, Niphus, Miles initiatur, subvertit?“ Paulin. Nolan. Ad Pagan. v. 112 „Quid quod et Invidiam spelaea sub atra recondunt, Quaeque (Quaeque Murator.) tegunt tenebris, an-

um interposito ²⁵ gladio sibi oblatam, quasi ²⁶ mimum ²⁷ martyrii, hinc capiti suo accommodatam monetur obvia manu ²⁸ a capite allere ²⁹ et in humerum, si forteⁱ, transferre, dicens ³⁰ Mithran esse oronam suam. Atque exinde nunquam ³¹ coronatur, ³² idque in ignum habet ad probationem sui; ³³ sicubi temptatus fuerit de sacramento, ³⁴ statimque creditur Mithrae miles, si deiecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcirco quaedam de divinis ³⁵ affectantis, ut nos de suorum fide confundat et iudicet^k.

25. gladio *Aβ*. 26. mimum martyrii *C*. mimus martyrii *Iunius*. 27. martyrii *Aβ*. 28. a capite pellere *AR*. capite depellere *reliqui*. 29. et in humerum si forte transferre *om. A*. 30. mitran *A*. mitram *E*. Mithram *reliqui*. 31. corotat *Aβ*. 32. idque *AR*. id quod *reliqui*. 33. sui si (sic *Aφ*.) sacramento *ceteris omissis A*. 34. statim quod *C*. quod *D*. statimque *Aβ*. 35. affectantis *AFGHR*. affectantem *BCDE*. In margine *B*. superiori absque alio signo haec scripta extant: Quid est homo? quod minuisti eum paulo minus ab angelis? gloria et honore coronasti eum?, quae pertinere ad ultima verba capitis praegressi nemo est qui non videat. In *Aβ*. subscriptum est: DE CORONA EX.....

dent hunc dicere Solem.“ Cf. De Praescript. Haeret. cap. 40.

i. si forte] *V*. adnotata ad cap. 5.

k. et iudicet.] *Iudicare* hic sumendum ut pro iudicio tradere etiam pro condemnare aut punire. Certe eo censu hoc verbum non uno loco in Tertulliani scriptis occurrit. Apolog. cap. 14 „Pinarum dico, qui Aesculapium canit ava-

ritiae merito, quia medicinam nocenter exercebat, fulmine iudicatum.“ Ibid. cap. 4 „Sed et iudicatos in partes secari a creditoribus leges erant.“ Ibid. cap. 18 „quae signa maiestatis suae iudicantis ediderit per ignes, per imbres.“ Ibid. cap. 47 „et ex varietate defensionum iudicet veritatem.“

Vertical line of text on the left side of the page.

DE
FUGA IN PERSECUTIONE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A	significat	codicem	Vindobonensem	($\Delta\varphi$ ex collatione Hildebrandi).
B	-	-	Leidensem.	
a	-	editionem	principem	Beati Rhenani (anni MDXXI.).
b	-	-	Ioh. Gagneii	(anni MDXLV.).
c	-	-	Sigism. Gelenii	(anni MDLXII.).
d	-	-	Iac. Pamellii	(anni MDLXXXIX.).
e	-	-	Nic. Rigeltii	(anni MDCXXXIV.).

DE

FUGA IN PERSECUTIONE.

¹Quaesisti proxime, Fabi frater, ²fugiendum necne sit in per- Cap. I.
secutione, quod nescio quid annuntiaretur. Ibidem ³ergo ⁴oblocu-
t⁵ aliquid⁶ pro loco ac tempore ⁷et, quarundam personarum im-
munitate semittractatam materiam abstuli mecum plenius eam de
lo nunc renuntiaturus, utpote quam ⁸mihi tua consultatio com-
parat et condicio temporum suo iam nomine iniunxerat. Quanto
im frequentiores imminet persecutiones, tanto examinatio pro-
fanda est, quomodo eas excipere fides debeat. Procuranda autem
minutio ⁹penes vos, ¹⁰qui, si forte, ¹¹paracletum non recipiendo
deductorem omnis veritatis¹² merito adhuc etiam aliis quaestioni-

1. Quinti Septimi Florentis Tertulliani incipit liber de fuga in persecutione AB. Fuga sive De Persecutione codex Magliabechianus n. DXXVII. De Fuga in Persecutione reliqui. De Persecutione codex Magliabechianus n. DXXVIII. et Laurentius Plut. XXVI. cod. VII., tres Vaticani, teste Pamelio, Hieronymus, Nicephorus, Irenaeus, Politianus, alii.

Cap. I. 2. fugiendum ne sit Laurentianus. 3. ergo AB. 4. oblocutus A(m. B. locutus Beatus Rhenanus in ed. a. MDXXVIII. 5. ex quarundam Rhenanus ed. a. MDXXVIII. 6. mihi et tua e. et Fulvius Ursinus. et tua Iunius. ei et reliqui. ei tua Laurentianus. 7. penes suos ac. Laurentianus. 8. qui si forte v. Ursinus. si forte reliqui. 9. paracletum B. 10. deductoris AB.

[ap. I. a. Quod nescio quid annuntiar.] sc. de superventura persecutione.

[Ibidem ego oblocutus aliquid] In trariam partem locutus, contra futuram De usu temporali adverbii *ibidem* De Corona cap. 3 „Denique ut a limine ingrediar, aquam adituri *ibidem* sed et aliquando. prius in ecclesia antistitis manu contestamur non tutiare diabolo.“ Apolog. cap. 2 „I ne compulsus negare non ex fide rit et absolutus *ibidem* post tribude vestra rideat aemulatione iterum istianus?“ Ibid. cap. 50 „Inde est

quod *ibidem* sententiis vestris gratias agimus.“ Hand. Tursell. tom. III, p. 170. II, 1. Cf. Id. *ibidem*. p. 165. II, 1.

c. si forte] V. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 5.

d. deductorem omnis veritatis] De Corona cap. 4 „Spiritus dei *deductor omnis veritatis*.“ Apolog. cap. 21 „Huius igitur gratiae disciplinaeque arbiter et magister, inluminator atque *deductor* generis humani filius dei adnuntiabatur,“ in quo altero loco Heraldus deductorem interpretatur recte per *καθηγητήν*. Gloss. Latino-Graecum apud Vulcan. col. 63 „Deductores, *Καθηγητοί*, *Δρ-*

bus "obnixi estis". Igitur consultationi tuae ordinem quoque induimus, animadvertentes ante determinari oportere de statu ipsius persecutionis, utrum a deo obveniat, an a diabolo, quo facilius de obitu eius^f constare possit. Omnis enim rei "inspectio auctore cognito planior. Satis est quidem "praescribere nihil fieri sine dei voluntate^e. Sed non statim hac sententia "ceteris retractatibus locum dabimus, ne a praesenti articulo^b "avochemur, "si qui "responderit: Ergo et malum a deo et delictum a deo, nihil iam "in diabolo, nihil etiam in nobis ipsis. De persecutione nunc quaeritur. Circa hanc interim dixerim nihil fieri sine dei voluntate, respiciens eam in primis dignam deo esse et, ut ita dixerim, necessariam, "ad probationem scilicet servorum eius sive reprobationem. Quis est enim exitus persecutionis, quis "effectus alius, nisi probatio et reprobatio fidei, "qua suos utique dominus "examinabit? "Hoc domini iudicium est persecutio, per quam quis aut probatus aut reprobatus iudicatur. Porro iudicium soli deo competit. "Haec pala illaⁱ, quae et nunc dominicam aream purgat, ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans et discernens frumentum

11. obnixi *abcd*. *Laurentianus*. onixi *AB*. obnoxii *c*. et *Rhenanus*, *prob. Iunio*. obneci *Ios. Scaliger*. 12. suspectio *B*. 13. praescribere *de*. perscribere *reliqui*. 14. ceteris retractatibus *A (m. sec.) e*. *Rhenanus in ed. a. MDXXVIII, Fulv. Ursinus*. ceteris retractavimus *Ba. Laurentianus*. ceteris retractaverimus *bcd*. ceteras retractantibus *Ios. Scaliger*. de ceteris retractaverimus *Latinius*. ceteris retractantibus *A. m. sec. in marg.* 15. revocemur *B. Iunius*. 16. si qui *Aabcd*. se qui *B*. se quis *a*. 17. responderint *Aq. m. sec.* 18. a diabulo *Laurentianus*. 19. approbationem *ABa*. 20. affectus alias *AB. Laurentianus*. 21. quam suos *AB*. 22. examinabit *Rhenanus*. examinavit et scripti et editi libri. 23. Hoc domini iudicium *d*. et hoc nomen iudicium *AB*. Hoc nomen iudicium *abc*. Hoc nomen iudicium *Laurentianus*. Hoc omne iudicium *e. Fulv. Ursinus, Harrisius*. Hoc nomen iudicii (vel etiam Hoc nonne iudicium) *Rhenanus in ed. MDXXVIII*. 24. et haec palam *AB*.

χηγήται: " et Gloss. Graeco-Latin. ap. eundem col. 498 „Καθοδηγός, Deductor." Cf. *Evang. Ioh. XVI, 13*.

e. etiam aliis quaestionibus obnixi estis.] Qui ex Beati Rhenani coniectura obnoxii correxerunt, sententiam non ceperunt. Ipse Rhenanus postea in secundis curis retraxit prius iudicium recte interpretatus: etiam per alias quaestiones obnitimini nobis et repugnatis: "

f. de obitu eius] h. e. de ea obeunda. g. nihil fieri sine dei voluntate.] De hac praescriptione uberius disputat *Adv. Marc. II, 5* sqq.

h. articulo] h. e. particula, capite, sectione. *Gaius Dig. I, 8, 1* „summa rerum divisio in duos articulos diducitur." *Papin. Dig. I, 5, 9* „in multis nostri iuris articulis." *Apul. De Dogm.*

Plat. II, 8 „Hanc δύναμιν τοῦ πείθειν δίχα τοῦ διδάσκειν definit Plato, quam civilis articuli umbram, id est imaginem, nominavit."

i. Haec pala illa] *V. Matth. II, 12* *Tertull. De Praescr. Haer. cap. 3* *Cypr. Epist. LIV. Isidor. Origg. XI, 14, 10.* (et *Papias*): „Pala, quae ventilabrum vulgo dicitur a ventilandis paleis." *Amos Proph. IX, 9* „pala frumenta in area ventilantur." *Hieron. Adv. Lucifer.* „Nemo sibi potest Christi palam assumere, nemo ante iudicii diem de hominibus iudicare." Cf. *Charter. Eccles. Auxil. cap. 98* (apud *Du Cangium*) „Triginta concas frumenti ad mensuram de Auxil. et eas in villam istam afferent. Frumentum autem debet esse de primo pala."

et paleas negatorum, et haec etiam scalae, quas Iacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad monstrantes. Sic et agonem intellegi capit persecutio quo certamen edicitur, nisi a quo corona et praemia r? Legis edictum agonis istius in Apocalypsi, quibus d victoriam invitet vel maxime illos qui proprie vicerint tione, vincendo luctati revera non adversus carnem et , sed adversus spiritualia nequitiae. Ita agnosces ad eun- nothetam pertinere certaminis arbitrium qui invitat ad Totum quod agitur in persecutione gloria dei est, pro- ptebantis, imponentis et deponentis. Quod autem ad i pertinet, utique ex voluntate illius eveniet. Sed quando s creditur, nisi cum magis timetur? nisi in tempore is? Ecclesia in attonito est. Tunc et fides in ex- ollicitior et disciplinatio in ieiuniis et stationibus et et humilitate, in alterutra diligentia et dilectione, in t sobrietate. Non enim vacatur nisi timori et spei. Adeo ipso ostenditur nobis non posse diabolo deputari eam res efficit dei servos.

quod iniquitas a deo non est, sed a diabolo, persecutio Cap. II.

ABa. Laurentianus. 26. et palias *B.* 27. et haec *B.* Haec de. tres hae *A.* Hae reliqui. 28. etiam *ABabc.* enim reliqui. 29. schamniavit *Laurentianus* et tres *Vaticani.* 31. intellegi *a.* 32. cepit *Laure- 3.* certamen dicitur *a.* certamine dicitur *AB. Laurentianus.* 34. ago- *Laurentianus.* 35. nisi cum — — persecutionis ecclesia *Latinus.* lesia *e.* 37. attonito *A. Laurentianus.* 38. in stationibus *b.* et sta- si omnes et tres *Vaticani.* 39. et alterutra *AB.*

1. Si quidem iniquitas *A. m. sec. in marg.* Si, quoniam iniquitas *Junio.*

intellegi capit persecutio- est Graecum *ἐνδύξεται* et odum familiare Tertulliano. 17 „Hoc quod est deum it, dum aestimari non cad- dic. cap. 1 „capit et in- i modica.“ De Baptismo capit numerari quod non d *Natt.* II, 3 „non capit deus.“ Adv. *Marc.* III, 6 „legi vel non intellegi capit tiam habendo praedicationis materiam vel agnitionis De *Idol.* cap. 10 „Fidere- re quam docere litteras ca- ltu *Fem.* I, 2 „Sed haec capit.“ Adv. *Marc.* II, 9 imaginem spiritus dicere

l. in Apocalypsi] Apocal. III, 12. Cf. *Scorptac.* adv. *Gnost.* v. cap. 12.

m. adversus spiritualia nequitiae.] Epr. ad *Ephes.* VI, 12 „*Spirititalia* dicit *spiri- ritus.* Non aliter *Apolog.* cap. 1 „Quid hoc mali est, quod *naturalia* mali non habet“ et *ibid.* cap. 20 „portentis *natura- raliu* forma turbatur“, *naturalia* posuit pro *natura,* De *Corona* cap. 8 „*neces- saria* vitae pro *necessitatibus,* et *Ad Natt.* II, 12 *seminalia* pro ipsis *seminibus.*“ n. in attonito est.] V. quae adnotavi ad *De Idol.* cap. 24.

o. alterutra diligentia] h. e. mutua diligentia. De *Pudic.* cap. 2 „in alter- utra oppositione.“ Cf. *Apul.* De *Dogm.* *Platon.* III, (p. 268) tom. II, p. 266. *Hild.,* ubi *Hildebrandus* citat etiam lo- cum *Arnobii* V, 35 (?) „nec alterutrum rerum vocere contextum.“

autem ex iniquitate consistit (²quid enim ³iniquius, quam veri dei antistites, ⁴omnes sectatores veritatis nocentissimorum ⁵more tractari?), ideo videtur persecutio a diabolo evenire, a quo iniquitas agitur ex qua constat persecutio, scire debemus, ⁶quatinus nec persecutio ⁷est sine iniquitate ⁸diaboli ⁹nec probatio fidei sine persecutione, propter probationem fidei necessariam ¹⁰iniquitatem non patrocinium ¹¹praestare persecutioni, sed ministerium; praecedere enim dei voluntatem circa fidei probationem, quae est ratio persecutionis, sequi autem diaboli iniquitatem ad instrumentum persecutionis, quae ratio est probationis. Nam et alias in quantum iustitiae iniquitas aemula^a est, in tantum materia est ad testimonia eius, cuius est aemula, ut sic ¹²iustitia in iniquitate perficitur, ¹³quomodo virtus in infirmitate perficitur^b. Nam infirma mundi electi sunt a deo, ut confundantur fortia, ¹⁴et stulta eius, ut ¹⁵confundatur sapientia. Ita et iniquitas adhibetur, ut iustitia probetur confundens iniquitatem. Igitur quod ministerium non est arbitrii, sed servitii (arbitrium enim domini persecutio propter fidei probationem, ministerium autem iniquitas diaboli propter persecutionis instructionem), ita eam per diabolum, si forte^c, non a diabolo evenire credimus. Nihil satanae in servos dei vivi licebit, nisi per-

2. quod enim AB. 3. iniquus AB. 4. omnes ABabc. omnis de. tres Vaticani. homines Rhenanus. 5. more mactari A. m. sec. 6. quatinus (A)a. quatenus reliqui. 7. est sine cde. Gorziensis. potest sine ABab. Laurentianus. pot^{est} est fanius. potest esse sine A. m. sec. 8. diaboli Laurentianus. 9. nec probatio fidei lde. Gorziensis. nec perfectio fidei A. m. sec. nec persecutio fidei ABa. Laurentianus. nec probatio fieri Rhenanus. 10. iniquitati non Rhenanus. 11. praestare persecutionem ABa. Laurentianus. Rhenanus. praestari persecutioni reliqui, Gorziensis, et Rhenanus in marg. ed. pr. 12. iustitia in de. iustitiam AB. iustitia reliqui. 13. et statuta eius AB. Laurentianus. et stulticia eius A. m. sec. in marg. 14. confundatur ABab. Laurentianus et duo Vaticani. confundantur ce.

Cap. II. a. aemula] *Aemulus* innumeris Tertulliani in locis pro inimicus positum reperitur, ut etiam quae inde derivantur vocabula *aemulatio*, *aemulator*. Sic habes, ut pauca exempla proferam, Apolog. cap. 2 „intelligere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam ratio *aemulae* operationis insequitur.“ Ibid. cap. 5 Facilius utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab *aemulis*, quam a suis sociis eradicandi iudicarentur.“ Ibid. cap. 27 „Ille scilicet spiritus daemonicae et angelicae paraturae, qui noster ob divortium *aemulus* et ob dei gratiam invidus de mentibus vestris adversus nos proeliat.“ Ibid. cap. 48 „Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ex *aemulis* substantiis sub unitate constarent.“ Ad Nat. I, 7 „qua-

les simus damnator ipse demonstravit, utique *aemula* sibi puniens.“ Ibid. postea „Vitam aeternam sectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario profanis et *aemulis* suppliciam aeternum aeterno igni comminatur.“ Apolog. cap. 2 „et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat *aemulatio* iterum Christianus.“ Ibid. cap. 7 „Id hostes eius quot extranei, et quibus proprie ex *aemulatione* Iudaei opp.“ Ibid. cap. 47 „operantibus *aemulationem* istam spiritibus erroris.“ De Spectac. cap. 2 „illa vis interpolatoris et *aemulatoris* angeli.“

b. in infirmitate perficitur.] II. Ep. ad Corinth. XII, 9. Cf. De Carne Chr. cap. 4.

c. si forte] V. quae adnotari ad II. Cor. cap. 5.

dominus, ut aut ipsum destruat per fidem electorum ¹⁸ in
 one victricem, ¹⁹ aut homines eius fuisse traducat⁴ qui ¹⁷ de-
 ad illum. Habes exemplum Iob, cui diabolus nullam potuit
 temptationem, nisi a deo accepisset potestatem, ¹⁹ nec in
 iam quidem eius, nisi dominus, Ecce, dixisset, omnia quae Iob. I, 12.
 in manu ¹⁹ tua do, in ipsum autem ne extenderis manum.
²⁰ nec extendit, nisi ²¹ posteaquam et hoc postulanti ²² domi-
 ce, dixisset, trado tibi illum, tantum animam eius custodi. Iob. II, 6.
 i apostolos facultatem temptationis postulavit non habens
 ex ²³ permissu, siquidem dominus in evangelio ad Petrum,
 quit, postulavit satanas, ²⁴ ut cerneret⁵ vos velut frumen- Luc.
 erum ego rogavi pro te, ne deficeret fides tua, ²⁵ id est, XXII, 31.
 m ²⁷ diabolo permitteretur, ut fides periclitaretur. ²⁶ Quo
 ir utrumque apud deum esse, et concussionem fidei et pro-
 a, cum utrumque ab eo petitur, concussio a diabolo, pro-
 filio. Et utique cum filius dei protectionem fidei habet in
 state, quam a patre postulat, a quo omnem accipit pote-
 n⁶ caelis et in terris⁶, quale est, ut concussionem fidei dia-
 manu sua habeat? Sed in legitima oratione⁷, cum dicimus
 m, Ne nos inducas in temptationem (quae autem maior⁸ Math. VI, 13.
 ), quam persecutio⁹), ab eo illam profitemur accidere a
 iam eius deprecamur. ²⁹ Hoc est enim quod sequitur, Sed
 a maligno, ³⁰ id est, ne nos induxeris in temptationem
 do nos maligno. Tunc enim eruimur ³¹ diaboli manibus,

tatione bcd. Gorziensis. Rhenanus. intentionem reliqui et Laurentianus.
 minem AB. 17. defecerit Laurentianus. 18. nec substantiam AB. Lau-
 19. tua domine in ipsum AB. 20. nec ostendit B. 21. post quam
 dominus et ceteris A. m. pr. Ba. Laurentianus. dominus, ecce, ait A.
 ominus, ecce, dixisset reliqui et Gorziensis. 23. promissu AB. 24. ut
 a. uti cerneret Bde. tres Vaticani. ut discerneret bc. Gorziensis. 25.
 rogavi pro te bcd. sed ego oravi patrem A. m. sec. in marg. Verba
 Laurentianus. 26. id est ne tantum abcd. vel ne tantum AB. 27.
 Laurentianus. 28. Quod ostenditur AB. Laurentianus. 29. et hoc est AB.
 ne abcd. vel ne A, et Laurentianus. Verba id est — maligno om. B.
 i ABabcd. e diaboli A. m. sec. a diaboli e. Fulv. Ursinus.

[fuisse traducat] Demonstret
 nisse diaboli, qui deserto deo
 ad diabolum et in publicum
 et cognoscendos quasi trans-
 infra cap. 12 „Ergo dum
 adi non vis traduci, nolendo
 od te esse traduci noluit.“
 cap. 2 „Daemones autem non
 ipimus, verum et revincimus
 traducimus et de hominibus
 „ De Anima cap. 1 „quae
 perniciosissimam nec um-
 ma, antiqui erroris artificem,

omnis veritatis avocatricem sola tradu-
 cit.“

e. ut cerneret] h. e. cribraret et cri-
 brando purgaret. Utuntur hac signifi-
 catione Plin. Hist. Nat. XVIII, 11, 19.
 XXXIII, 5, 26. et Cato De Re Rust. CVII.

f. in caelis et in terris] Evang. Matth.
 XXVIII, 18.

g. in legitima oratione] Orationem legi-
 titam dicit quam nobis dictavit Chris-
 tus caelestis iuris peritus. Sic „pre-
 cem legitimam“ dixit Augustin. Serm.
 CXXV. De Temp. (Rig.).

cum illi non tradimur in temptationem. Nec in porcorum gregem¹ diaboli legio habuit potestatem, nisi eam de deo impetrasset; ² tantum potestatem abest ³ ut in oves dei habeat. Possum dicereⁱ ⁴ porcorum quoque setas ⁵ tunc numeratas ⁶ apud deum fuisse, ⁷ nedum capillos sanctorum. Habere videtur diabolus ⁸ propriam iam potestatem, ⁹ si forte, in eos ¹⁰ qui ad deum non pertinent, ¹¹ semel^k in ¹² stillam situlae et in pulverem areae et in salivam nationibus deputatis^l a deo ac per hoc diabolo expositis in vacuum quodammodo possessionem. Ceterum^m in domesticos dei ¹³ nihil illi ¹⁴ licet

32. tantum potestatem abest ego. tantum abest bede. tantum (tantem a.) potestatem habet ABA. Laurentianus. tantum abest ut potestatem A. m. sec. in marg. 33. ut moves B. 34. porcorum quoque setas abcde. porcorum coques quoque et has AB, et Laurentianus. porcorum greges quoque et has A. m. sec. 35. tunc numeras AB. tunc immanes Aβ. m. sec. tunc immunes Aφ. m. sec. 36. apud eum A. m. sec. 37. in capillos A. m. sec. 38. propriam iam ABacde, et tres Vatican. propriam potestatem bc. 39. nisi forte A. m. sec. 40. quo ad A (m. sec.) E. Laurentianus. 41. simul in A. m. sec. 42. scillam sicutae AB. 43. nihil on. AB. Laurentianus. 44. liceat vel ex quibus AB. Laurentianus.

h. in porcorum gregem] Evang. Marc. V, 13.

i. Possum dicere] Ita Ad Uxor. I, 3 „Possum dicere, quod permittitur non est bonum.“ Item Scorpiac. cap. 7.

k. semel] h. e. nostrum „ein für allemal“ et ita occurrit persaepe in Tertulliani scriptis. Apolog. cap. 9 „Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero — — dissolvere non licet.“ Ibid. cap. 10 „semel deos non colendo.“ Ibid. cap. 11 „semel utique in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum omni rationis gubernaculo inventum est.“ Ibid. cap. 11 „Properavit, opinor, et caelum semel clusit, et nunc utique melioribus apud inferos musitantibus erubescit.“ Ibid. cap. 23 „Porro si et magi — — somnia immittunt habentes semel invitatorum angelorum et daemonum adstantem sibi potestatem“ sqq. Ibid. cap. 41 „Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem.“ De Corona cap. 13 „omnes alienae, profanae, illicitae, semel iam in sacramenti testatione eiectae.“ Cf. Buenem. ad Lactant. V, 4. p. 589. Cort. ad Lucan. II, 198. VI, 756. Duker. ad Flor. II, 12. Burm. ad Quintil. Declam. VI, 2. Bach. ad Ovid. Metam. XIII, 101. Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 17. p. 452., ad De Magia cap. 89. p. 613., et ad Arnob. Adv. Nat. I, 46.

l. et in salivam nationibus deputatis] h. e. despectim conspuendis, ut verbis Rigaltii utar. Respiciuntur autem verba Iesae XL, 15 (Hieronym.) „Ecce gentes quasi stilla situlae et quasi momentum staterae reputatae sunt. Ecce insulae quasi pulvis exiguus.“

m. Ceterum] h. e. Sed, At, Immo. Apolog. cap. I „Scit (veritas) se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genos, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis habere.“ Ibid. cap. 21 „Isti ista sunt nomina vestra. Ceterum dei filius nullam de impudicitia habet matrem.“ Ad Nat. I, 5 „Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinae quam voluntarii continerentur. Ceterum sine causa vocatis Christianos quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt.“ Ibid. II, 1 „haberi enim debet (divinitas), sicut est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Ceterum quem deum credam?“ Ad Uxor. II, 7 „Ita facilius huiusmodi laevi sunt in quos dei gratia consecrationem fecit. Ceterum aliud est, utro et sponte in prohibita descendere.“ De Corona cap. 13 „Praefabatur quibus Claudius etiam caelum sideribus apud Homeri carmina coronatum. Certo: deo; certe homini. Igitur et homo ipse a deo coronandus est. Ceterum: saeculo coronantur et lupanaria“ sqq. Cf. interpr. ad Liv. IX, 21, 1. Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. V, 36.

ia potestate, quia, quando liceat, id est ex quibus causis, in scripturis signata demonstrant. Aut enim ex causa pro-
 "conceditur ei ius temptationis" ⁴⁶provocato vel provocanti, superioribus", ⁴⁸aut ex causa reprobationis traditur ⁴⁹ei pecuasi carnifici in poenam, ut Saul (Et ⁵⁰abscessit, inquit, ^{1 Sam. XVI, 14.} homini a Saule, et concutiebat eum spiritus nequam a do-
 suffocabat eum), ⁵¹aut ex causa ⁵²cohibitionis, ut apostolus atum ⁵³sibi sudem angelum satanae, ut ⁵⁴colaphizaretur; ut speciem permitti^r diabolo ⁵⁶in sanctos humiliandos per vexationem, nisi^r simul ut et virtus tolerantiae scilicet tate perfici possit. Nam et ipse apostolus^r ⁵⁸Phygellum et rem tradidit satanae, ut emendentur, ne blasphement. tum et a servis dei facilius diabolum accipere potestatem; test^r, ut eam ex proprietate possideat.

ergo et haec exempla magis in persecutionibus eveniant, Cap. III.

magis tunc probamur vel reprobamur, et magis tunc ur vel emendatur, ab eo permittatur vel ²imperetur ne-
 catholice fieri haec^a a quo et ³ex parte, scilicet ab illo

Ego sum qui facio pacem et condo ⁴mala, id est bel- les. XLV, 7.

tur ut vis AB. conceditur et ius Laurentianus: conceditur ut vi A. m. sec. to provocanti AB. Laurentianus. 47. ut in bcd. Rhenanus. uti reliqui mus. 48. aut ex causa reprobationis bcd. Gorsienis. aut ex causa Aba. Laurentianus. 49. et peccator AB. Laurentianus. 50. accessit abscessit a. 51. ut ex causa Laurentianus. 52. cohabitationis a. reliqui et Gorsienis. 53. sibi si id est angelum AB. sibi si idem arenianus. sibi scilicet angelum A. m. sec. 54. colaphizaretur AB. Vaphizetur reliqui et Laurentianus. 55. ne hanc AB. Laurentianus. in eo Sealiger. sic hanc Junius. 56. ni ad sanctos Rhenanus. ni sanctos b. em, nisi simul e. vexationem simul reliqui et Laurentianus. 58. Phygellum AB. Phygellum abc. Phigellum d. Philetum Gorsienis, „nec De quo quis mirari queat“ adnotavit Rhenanus. 59. Videns AB. Lau- 60. tum abest A. m. sec.

II. 1. sed quidem AB. Laurentianus. 2. impetretur A. 3. ex patre n marg. 4. mala vel bellum AB. Laurentianus.

superioribus] In exemplis
 tolorum.

stolos refert] II. Corinth. XII,
 sit palum, *σκάλοπα τῆ σαρκί.*
 Marcion. V, 13.

inc speciem permitti] Haec
 a superioribus „exempla in
 signata demonstrant,“ ut vi-
 tus Rhenanus.

lare repetit hanc particu-
 is ex finali littera praecedentis
 syllaba si sequentis vocabuli.
 sine illa loci ordo aut sen-

us] II. Timoth. I, 15.

s. tanto abest] De hac ellipsi v. ad-
 not. ad De Testim. Animae cap. 2.

Cap. III. a. catholice fieri haec] Op-
 posita sibi sunt catholice et ex parte.
 Cum constet in singulis quae prolata
 sunt temptationis satanae exemplis
 eius auctorem deum semper ipsam, sat-
 tanam tantum ministerium fuisse, cum
 eiusmodi exempla nullo magis quam
 persecutionis tempore eveniant, necesse
 est eorum auctor sit deus hoc quoque
 tempore, ubi non singillatim, sed *καθ'*
ὄλον et generaliter et multis simul eiu-
 modi inmittantur. De loco Iessiae v.
 Adv. Marcion. II, 14.

lum; hoc est enim contrarium paci. Nostrae autem paci ^aquod est bellum quam persecutio? Si persecutionis vel maxime ^b exitus aut vitam ^cafferunt aut mortem, aut plagam aut sanationem, habes ^dauctorem eiusdem: Ego percutiam et sanabo, ego vivificabo et mortificabo. ^eUram, inquit, illos sicut ^furitur aurum, et probabo, inquit, illos sicut ^gprobatur argentum^h. Cum enim exurimur persecutionis ardore, tunc probamur de fidei tenore. ⁱHaec erunt ignea iacula diaboliⁱ, per quae fidei ustio et conflatio administratur, ex dei tamen voluntate. De isto quis dubitare possit, ignoro, nisi plane frivola et frigida fides^l, deprehendens eos qui timide conveniunt in ecclesiam. ^mDicitis enim, ⁿquoniam incondite convenimus et simul convenimus et complures concurrimus in ecclesiam, ^oquaerimur a nationibus et timemus, ne turbentur nationes. ^pAnnon scitis, quod deus omnium sit dominus? Et si velut deus, tunc persecutionem patieris, si vero ^qnoluerit, silebunt nationes. Credas utique, ^rsi tamen in eum deum credis, sine cuius voluntate nec passer unius assis cadit in terram^s. Nos autem, puto, multis passeribus antistamus^h.

Cap. IV. Igitur si ^tconstat a quo persecutio eveniat, possumus iam consultationem tuam inducere^a et determinare ex hoc ipso ^bretractatu fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a deo evenit, nullo modo fugiendum erit, quod a deo evenit; sicut

5. quid est e. Latinus. 6. afferunt e. Latinus. auferunt abed. auferunt B. Laurentianus. auferit A. affert A. m. sec. 7. auctoritatem A. m. sec. 8. Vestra inquit B. 9. uritur argentum de. 10. probatur aurum de. 11. et haec erunt AB. 12. Dicitis enim inquit ABa. Laurentianus. 13. quomodo incondite AB. 14. quaerimus Laurentianus. 15. Annon bde. Acae non a. eae. Non B. hec. Non A. hae. Non Laurentianus. 16. noluerint AB. 17. sed tamen — — in terram? Leopoldus. si tamen meum deum AB. Laurentianus.

Cap. IV. 1. constat bc. constat reliqui et tres Vaticani. 2. retractatu Benanus.

b. vel maxime] Refer ad praegressum *persecutionis*. Hae enim generalia sunt bella temptandi causa a deo instituta in probationem aut reprobationem; in quibus qui probantur vitam aeternam et malorum sanationem sperare debent, qui reprobantur poenas dabunt.

c. eiusdem] Habes, inquit, auctorem non solum eius, quod persecutiones a dei ratione proficiuntur, sed etiam huius, quod vitam affert ipse aut mortem, plagam aut sanationem per illas.

d. sicut probatur argentum.] Cf. Scorp. Adv. Gnost. cap. 7.

e. ignea iacula diaboli] Epist. ad Ephes. VI, 16.

f. frivola et frigida fides] Cf. De Te-

stim. Animae cap. 5 „Non puto eam quam *frivola et frigida* videri posse, si recogitet sqq.“

g. cadit in terram.] Matth. I, 29.

h. antistamus.] De structura huius verbi adeas Hildebr. ad Apul. Metam. IV, 8. p. 233. Barth. Advers. XXXIV, 6. p. 1554.

Cap. IV. a. consultationem tuam inducere] Inducitur proprie quod deletur. Hic „consultationem inducere“ est tollere debium consultationis. Exponit autem sumpsit cum addit *et determinare*. Ita Rhennus. Aliter Iunius, sed parum recte, cum explicet *inducere* „in ordinem huius tractationis nostrae inducere, ut executionem eam, ac velut in consilium mittere.“

duplex ratio ³defendit, quia ⁴neque debeat devitari neque possit evadi quod a deo evenit. Non debet devitari, quia bonum; necesse est enim bonum esse omne quod deo visum est. Et numquid^b ideo in Genesi sic positum est, Et vidit deus quia bonum est, non quod ignoraret bonum esse, nisi vidisset, sed ut hoc sono portenderet bonum esse ⁵quod deo visum est? Multa quidem sunt, quae a deo eveniant et alicuius malo eveniant. Immo bonum est ideo, quia a deo evenit, ut ⁶divinum, rationale. Quid enim divinum non rationale, non bonum? Quid bonum non divinum? Si autem sensui ⁷cuiusque videtur^c, non sensus hominis praeiudicat statui ⁸rerum, sed status sensui. Status enim ⁹unusquisque certum ¹⁰quid est et dat sensui legem ¹¹ita sentiendi statum ¹²sicuti est. Si autem ¹³statu quidem bonum quod a deo venit (¹⁴nihil enim a deo non bonum, quia divinum, quia rationale), sensui vero malum videtur, erit status ¹⁵in tuto, sensus in vitio. ¹⁶Statu optima res pudicitia et veritas et iustitia, ¹⁷quae a multorum ¹⁸sensu displicent^d. Numquid ideo status ¹⁹sensui addicitur? Ita et persecutio statu bona est, quia divina et rationalis dispositio, sensui eorum ²⁰vero, quorum malo ²¹venit, displicet. Vides etiam illud malum ²²rationale apud deum ²³habere^e, cum quis in persecutione evertitur de salute, sicut et ²⁴bonum illud ratione contingere, ²⁵cum quis ex persecu-

3. defendit e. Ciacconius. dependit reliqui et Vaticani. 4. neque debeat devitari, neque possit evadi (evadi possit e.) bcde. Gorziensis. neque (nec a.) debeat evadi ABa. 5. quod deum AB. 6. divinum rationale ABab. divinum et rationale reliqui. 7. cuiusque non videtur A. m. sec. 8. rerum om. cde. 9. unuscuiusque de. Rhenanus, tres Vaticani. 10. quid est et dat bcde. Rhenanus. quid est, sed dat ABa. quid ex se dat Rhenanus. 11. ita sentiendi e. A. m. sec. in marg. sentiendi bcd. Rhenanus. sentientis reliqui. 12. sicuti est e. si est reliqui. 13. statum quidem AB. status quidam A. m. sec. 14. nihil enim bcde. Gorziensis. nihil ABa. 15. in toto A(m. pr.)Ba. 16. Status optima A. m. sec. 17. quae multorum A. m. sec. 18. sensu displicent abcde. sensus displicent AB. sensibus displicent A. m. sec. 19. sensui addicitur (adicitur A. m. sec.) bcde. Gorziensis et A. m. sec. sensus a sui adicitur A. sensus sui addicitur Ba. 20. vero mala quorum A. m. sec. quorum malo venit mala Rhenanus in marg. 21. venit, displicet. Vides bcde. Gorziensis. venit. Sed quid est ABa. venit. Sequitur Rhenanus. 22. rationale ABa. rationem reliqui. 23. haberi Rhenanus. 24. bonum illud ABab. illud bonum reliqui. 25. cum quis et persecutione evertitur de salute sicut et bonum illud ratione contingere cum quis ex persecutione A.

b. Et numquid] Verte „Und sollte ñelloicht darum eben auch in der Genesis stehen“ sqq. Cf. Adv. Marc. II, 4, ubi iisdem paene verbis eandem rem pertractat.

c. Si autem sensui cuiusque videtur] Scilicet omne quod a deo evenit bonum esse, quia divinum, quia rationale. Praejudicat, h. e. indicio praeit.

d. quae a multorum sensu displicent.] Animadvertis structuram verbi displicere, hic insolentius iuncti cum a praeposi-

tione, similiter atque etiam verba dissidere, distare, abhorrere et similia praeter legitimam passim admittunt etiam simplicis dativi structuram.

e. rationale apud deum habere] Rhenanus corrigi voluit haberi, alii rationem pro rationale, quod libri scripti una cum principe editione retinent, emendandum duxerunt. Neutro, opinor, opus esse videbitur, si memineris apud Tertullianum non infrequentem esse adiectivorum usum substantivae positorum.

tione ²⁶proficit in salute. Nisi si irrationaliter quis aut perit apud dominum aut salvus est^f, is non poterit persecutionem malum dicere, quae etiam ²⁷in mali parte^f bonum est; dum ratione administratur. Ita si bonum persecutio quoquo modo, quia de statu constat, merito definimus quod bonum est vitari non oportere, quia delictum sit quod bonum est recusare, eo amplius, quod deo visum est, iam vero nec posse vitari, quia a deo evenit, cuius voluntas non poterit ²⁸evadi. Igitur qui putant fugiendum aut malum exprobrant deo, si persecutionem uti ²⁹malum fugiunt (bonum enim nemo devitat), aut fortiores se deo existimant, qui putant se evadere posse, si deus tale aliquid voluerit evenire.

Cap. V. Sed quod meum est, inquit^a, fugio, ne peream, si negavero; illius est, si voluerit, ¹etiam fugientem ²me reducere in medium. ³Hoc mihi prius responde: certus ⁴es te negaturum, si non fugeris, an incertus? Si enim certus, iam negasti, quia praesumendo te negaturum id despondisti de quo praesumpsisti, et vane iam fugis, ne neges, qui, si negaturus es, iam negasti. Si vero ⁵incertus es, cur non ex aequalitate incerti metus inter utrumque eventum etiam confiteri te posse praesumis et salvum magis fieri, quo minus fugias, ⁶sicut negaturum te praesumis, ut fugias? Iam nunc aut in nobis est utrumque aut totum in deo. Si in nobis est confiteri aut negare, cur ⁷non id praesumimus, quod est ⁸melius, id est confessuros nos? Nisi si vis confiteri, ⁹pati non vis; nolle

26. proficit in salutem. Si rationaliter Rhenanus. 27. in mali parte e. Jos. Scalliger. in malis parte ABd, et tres Vaticani. in malis par abc. 28. evadi. Igitur bede. Rhenanus. eo adi igitur A. eo adigitur Ba. vitari igitur A. m. sec. eo ad igitur (in marg. eo ad id est adeo) Divionensis. teste Rigaltio. 29. malum fugiam e. Cap. V. 1. est fugientem AB. 2. ne reducere B. 3. et hoc mihi AB. 4. es negaturum abc. es te negaturum reliqui et tres Vaticani. 5. incertus est A. 6. sicut bede. Gorziensis, et antea Rhenanus ex coniectura. si cum reliqui. 7. id non AB. 8. melius vel confessuros AB. 9. pati non vis bede. patiaris reliqui.

Cf. quae adnotata sunt supra ad huius libri cap. 1. ad voc. *spiritalia*.

f. Nisi si irrationaliter quis aut perit apud dominum aut salvus est] Supra demonstratum erat nihil evenire praeter rationem. Hinc igitur sequitur nec magis quemquam posse praeter rationem apud deum perire aut salvum esse.

g. in mali parte] Qui in malis par scripserunt, interpretantur hoc coniugium cum malo, adeo ut bonum et malum paria in eadem re facere videantur.

Cap. V. a. inquit] De ellipsi huius inquit, quod fere respondentis aut novum obiectis aut inferentis esse solet v. Bentl. ad Horat. Serm. I, 4, 79.

Bnenemann. ad Lactant. De Ira cap. 19. p. 1091. Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 9. Eius inquit ex Tertulliano exemplorum ingens numerus possit afferri. Sufficiant haec: Infra cap. 6. initio „Immo, inquit, quia praeceptum adimplevit, fugiens de civitate in civitatem.“ Apolog. cap. 1 „Sed non ideo, inquit, qui multos convertit.“ Ibid. cap. 2 „Hoc sum, inquit, quod quaeris an sim.“ Ibid. cap. 31 „Orate, inquit, pro regibus et pro principibus et potestatibus, et omnia tranquilla sint vobis.“ Ibid. cap. 46 „Eadem, inquit, et philosophi mentent et prostentur.“ De Spectac. cap. 15 „Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo.“

conferri negare est. Si vero in deo totum est, cur non relinquitur arbitrio eius agnoscentes virtutem et potestatem, possit nos sicut fugientes ¹⁰reducere in medium, ita et non tates, immo et in medio populo conversantes obumbrare? est, ut ad fugiendum deo honorem reddas, qui possit te fugientem producere in medium, ¹¹ad contestandum autem in- res illum desperans potentiam protectionis ab illo? ¹²Quare non ex hac parte constantiae et fiduciae in deum dicis: Ego quod est facio; non discedo; deus, si voluerit, ipse me proteget? potius nostrum est, stare sub dei arbitrio, quam fugere sub o. Rutilius ¹³sanctissimus martyr, cum totiens fugisset perse- rem de loco in locum, etiam periculum, ut putabat, nummis nisset, ¹⁴post totam securitatem, quam sibi prospexerat, ex in- to apprehensus et praesidi oblatus tormentis dissipatus, credo ugae castigatione, dehinc ignibus datus passionem, quam vita- 'misericordiae dei retulit'. Quid aliud voluit dominus nobis nstrare hoc documento, quam fugiendum non esse, quia nihil prosit, si deus nolit?

Immo, ¹inquit, praeceptum ^aadimplevit fugiens de civitate in Cap. VI. tem. ²Sic enim voluit quidam, ³sed et ipse fugitivus, argu- uri, et qui proinde ⁴nolunt intellegere sensum ^bdomini illius ^b

ducere e. Latinius, ex Vaticano aliquo. educere reliqui. 11. ad contestan- cde. Gorziensis. aut constandum ABA. 12. Quare non de. Latinius. Quanto reliqui. 13. post tutam A. m. sec. 14. misericordiae bde. Gorziensis. rordia reliqui.

ap. VI. 1. inquit, praeceptum Iunius. inquit, quia praeceptum libri omnes. it enim AB. 3. sed et ipse bde. fiet ipse ABA. fieri ipse A. m. sec. 4. AB. 5. dominicae A. m. sec., et Rhenanus.

bumbrare?] h. e. tegendo tueri. rgil. Aen. XI, 222 „Multa simul variis sententia dictis Pro Turno: num reginae nomen obumbrat.“ „uale est] Ita passim loquitur Ter- us, ut infra initio cap. 7 „Primo , si a deo persecutio est, quale idem fugiendam esm mandat qui rt?“ Adv. Marcion. I, 23 „quale undam ei rationem referri, cui prima?“ Ibid. I, 26 „Quale m, ut praecepta constituit non iras?“ De Ieian. cap. 13 „Quale em, ut tuo arbitrio permittas quod o dei non das?“ De Pudic. cap. Quale est enim, ut cum maxime tori incesto postliminium largitas asticae pacis statim ingresserit de ione inmunditiarum?“ Rutilius] Passus est in Africa cum et Maximo, ut ex martyrologio in quo male Rutilius. (Priorius.)

V. Morcelli Afr. Christ. II, p. 71. Muen- teri Primordia Eccl. Afr. p. 195.

e. dissipatus] h. e. dissectus atque dilancinatus. Sic De Spectac. cap. 12 „quia ferarum voluptati safis non fiebat, nisi et feris humana corpora dissiparentur.“ Ibid. cap. 21 „et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in sanguine suo squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat.“ Apolog. cap. 46 „hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo umquam temptavit Christianus.“

f. misericordiae dei retulit.] Dndum debitum deo passionem persolvit mise- ricordiae praemium pro ea reportaturus.

Cap. VI. a. inquit, praeceptum] Redundat quia (quod libri omnes inserunt post inquit) et puto ex proximae vocis inquit terminatione accrevisse. (Fr. Iunius).

⁶pronuntiationis, ⁷ut eam^b ad velamentum timiditatis suae ⁸utantur, ⁹Cum coeperint, inquit, persequi vos, fugite de civitate in civitatem. Hoc in ¹⁰personas proprie apostolorum et in tempora et in causas eorum pertinere defendimus, ¹¹sicut subsequentes sensus ¹²probabunt, qui ¹³non nisi in apostolos competunt: In viam nationum ne ieritis et in civitatem Samaritanorum ne introieritis, ¹⁴sed ite potius ad oves perditas domus Israël. Nobis autem et via nationum patet, in qua et inventi sumus et usque in finem incedimus, et nulla civitas excepta est, ¹⁵quo^d per totum orbem praedicamus, sed nec cura nobis Israël iniuncta est extra ordinem⁶, nisi qua et omnibus gentibus praedicare debemus. Etiam si apprehendāmur, non in concilia eorum perducemur nec in synagogis illorum flagellabimur^f, sed Romanis utique potestatibus et tribunalibus obiciemur. ¹⁶Sic igitur et fugae praeceptum apostolorum condicio desiderabat, ¹⁷quoniam primo praedicandum erat ad oves perditas domus Israël. Ut ergo ¹⁸perficeretur praedicatio apud quos ¹⁹priores eam perfici oportebat, uti panem ante filii quam canes sumerent, ideo illis fugere tunc ad tempus ²⁰praecipit, non propter ²¹eludendum periculum ²²proprio nomine persecutionis (²³atquin persecutiones eos passuros ²⁴praedicabat et tolerandas docebat), sed propter profectum annuntiationis, ne ²⁵statim⁶ oppressis evangelii quoque disseminatio ²⁶perimeretur.

6. pronuntiationis A. 7. ut eam *ABabcd.* ut ea *A (m. sec.) e, et Ursinus. & utatur B.* 9. Cum coeperint — — tempora et causas *om. B.* 10. personas *e. Ursinus, Junius.* persona *Aabcd.* 11. sicut subsequentes sensus probabunt *abc.* sicut subsequentes probabunt *AB.* sicut subsequentia probabunt *A. m. sec.* sicut praecedentes et subsequentes sensus probabunt *de., praeter omnem scriptorum auctoritatem.* 12. sed nec potius *AB.* 13. qua per *e. Latinius.* quoniam per *Rhenanus.* 14. Sic igitur et *de.* Si igitur et *abc.* fugitur et *AB.* fugite hoc et *A. m. sec.* 15. quam primo *AB.* 16. perficeretur *e. Latinius, Ursinus.* perciperetur reliqui. 17. priores eam perfici *ABabcd.* priores perfici *e.* 18. praecipit *e.* 19. eludendum *ABbcde.* elidendum *a.* 20. pro nomine *Latinius.* 21. atquin *abcde.* et quoniam *B.* at quoniam *A.* at qui *A. m. sec.* 22. praedicebat *A. m. sec.* 23. statim *bcde. Rhenanus.* statu reliqui, *prob. Junio.* 24. perveneretur *A. m. pr.*

b. ut eam] Ita restitui pro *ut ea,* quod praeter librorum auctoritatem irrepserit. Cf. De Testim. Animae cap. 4 „et tantopere praeparare quae sit usura post obitum?“ De Corona cap. 10 „Quod si tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur.“ De hac structura verbi uti cum accusativo v. interpretes ad Lucret. V, 1033. VI, 1135. Ruddim. Instit. Gramm. Lat. II, p. 195 sq.

c. sicut subsequentes sensus] Intellegendi sunt scilicet qui protinus ab ipso Tertulliano exprimuntur, non qui apud

Matthaeum. Sanum igitur interpolaverunt locum qui *praecedentes et adiecerunt.*

d. quo] Temptarunt pro quo reponitur *qua* et *quoniam.* Sed recte Rhenanus olim iudicaverat quo hic esse pro *quo,* qui usus scriptoribus vel optimaee aetatis alienus non est.

e. extra ordinem] h. e. praecipua, et extraordinaria.

f. nec in synagogis illorum flagellabimur] Matth. X, 17.

g. statim] Censuerunt quidam retinendum *statim* pro *statim* interpretantes cum Rhenano: ob statum h. e. si perstitit-

nim²⁵ quasi tacite in aliquam civitatem transfugiendum erat, ubi ubique annuntiaturis et ex hoc ubique persecutiones subitaneae replerent²⁶ doctrinam suam^b. Denique, Non²⁷ con-^{Math. X, 23.} tatis, inquit, civitates Israël. Adeo intra terminos Iudaeae praeeceptum fugae continebatur. Nobis autem nulla Iudaeae competit praedicationis in omnem iam carnem effuso sancto. Itaque Paulus et apostoli ipsi memores praeepti contestantur illud apud Israël, quem iam²⁹ doctrina sua ant, Vobis oportuit³⁰ in primis sermonem dei tradi, ^{Act. XIII, 46} ³¹ sed repulistis eum nec dignos vos aeterna vita existimastis, vertimus nos ad nationes. Atque exinde conversi et ipsi, accessores instituerant, et in viam nationum abierunt et in³² Samaritanorum introierunt, ut in totam scilicet terram nus eorum³³ et in terminos orbis voces eorumⁱ. Si ergo exceptio viae nationum³⁵ et³⁶ introitus in civitates Samaritanorum, cur non cessaverit et fugae praeeceptum pariter emissum? ex quo saturato Israël apostoli in nationes transierunt, perunt de civitate in civitatem nec pati dubitaverunt. ³⁸ At Paulus, qui se per murum concesserat expediri de per-³⁹ te, ⁴⁰ qua ad hoc tempus erat praeepti, idem iam in clau- cii et in consummatione praeepti discipulis magnopere

tacitis *Latinius*. 26. doctrina sua *ABae. Iunius*. doctrinam suam *re- iensis*. 27. consumabitis inquit cunctes israelis *AB*. 28. praeeptum *neae om. AB*. 29. doctrinam suam *AB*. 30. in pennis sermonem *AB*. *omodo* repulistis cum nec *AB*. 32. civitate *AB*. civitatem *A. m. sec. itarum ABabcd*. 34. et in terminos orbis voces eorum *om. AB*. 35. et *36. introitus om. AB*. 37. nec fugerunt *e. Ciacconius*. et fugerunt *38. Atquin et Paulus de. tres Vatican.* Atquin (Atqui *A.*) Paulus *ABA. ulus reliqui*. 39. quoad hoc *A*. 40. praeeptum *A. m. sec.*

logissent. Sic infra in fine sterum," inquit „si grex fugere on deberet praepositus gregis e causa *staturus* ad tutelam

rent doctrinam suam.] Ita in- „donec scilicet *doctrinam ret.*“

eorum.] Psalm. XVIII, 4.

n] *Atquin* particula Tertulliano est pro atamen, contra po- quinimmo. Exemplum mo- habuimus „*atquin* persecutio- ssuros praedicabat et toleran- it," cui addo Apolog. cap. 2 venimus inquisitionem quoque obhibitam." Ibid. cap. 8. Ad „nulla lex prohibet inquirere. legibus facit inquisitio." Ibid. ad nec eo distat, si vos non

ritu sacri neque [deo nec]atis. *Atquin* hoc asperius, quod frigore et fame aut bestiis [eos obici]tis aut longiore in aquis morte summergitis." Apolog. cap. 41 „et sequitur, ut omnes saeculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a deo obveniant. *Atquin* nos nullo modo laedimur." Ad *Natt.* I, 7 „Oro vos, extraneis unde notitia, cum enim licita et iusta mysteria omnem arbitrum extraneum caveant? Nisi illicita minus spernunt. *Atquin* extraneis tam ignorare quam confingere magis competit." Ibid. II, 9 „Pius Aeneas ob unicum puerum et decrepitem senem Priamo et Astyanacte destitutus? *Atquin* Romanis magis detestandos qui pro salute principum et domus eorum adversus liberos et coninges et o[m]ne] pignus suum deierant." Cf. Handii *Tursell.* tom. I, p. 513 sqq.

deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret ⁴¹passurus illic quae Agabus prophetaverat, ⁴²sollicitudini eorum non subscripsit, sed e
 Act. XXI, 13. contrario, Quid, inquit, facitis lacrimantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine domini mei Iesu Christi. Atque ita omnes aierunt, Fiat voluntas domini. Quae erat voluntas domini? Utique non fugiendi iam persecutionem. Ceterum¹ poterant et priorem domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur cum etiam sub apostolis ipsis temporale ⁴³fuert fugae praeceptum, sicut et reliquorum praescriptorum, non potest apud nos perseverare, quod apud dectores nostros concessavit^m, etsi non proprie ad illos fuisset omisum, aut, si perseverare illud dominus voluit, deliquerunt apostoli, qui non usque in finem fugere curaverunt.

Cap. VII. Videamus nunc, an et cetera domini edicta congruant perpetuo fugae praecepto. Primo quidem, si a deo persecutio est, quale est, ut^a idem fugiendam eam mandet, qui et infert? Quam si evadere vellet, melius non immitteret, ne voluntatem suam alia voluntate praevaricari^b videretur. Aut pati enim nos voluit persecutionem aut fugere. Si fugere, quomodo pati? si pati, quomodo fugere? Ita vero quanta inaequalitas sententiarum iubentis fugere et invitantis ad passionem contrariam¹ fugae. Qui confessus² fuerit me et ego³ confitebor illum coram patre meo. Quomodo confitebitur fugiens? quomodo fugiet confitens? ⁴Qui mei confusus fuerit, et ego con-

Math. X,
32, 33.
Marc.
VIII, 38.
Luc. IX, 26.

41. passuros AB: passurum A. m. sec. 42. solitudini AB. 43. fuit fugae e.
 Cap. VII. 1. fugae. Qui bcde. fugae que (me A. m. sec. superscr.) qui AB
 fugae. Quae? Qui a. 2. fuerit in me de. 3. confitebor in illo bd. 4. Qui
 me bd.

1. Ceterum] h. e. alioquin. Poterant igitur discipuli et priorem Paulo domini voluntatem, qua fugere mandaverat, proposuisse, nisi non fugiendi vera voluntas domini fuisset. De illo particulae *ceterum* usu atque significato adeas Handii Tursell. tom. II, p. 39. cf. Hildebr. ad Apul. Metam. VII, 28. p. 631 sqq. Ex Tertulliani scriptis, ne multa excitem, exemplum ad manum est Ad Nat. II, 6 „Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter currere, sed imprimis integre stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere, *ceterum* abiit omnis felicitas eius, si quid patitur unquam.“

m. concessavit] Adv. Prax. cap. 1

„coegit et litteras pacis revocare in emissas et a proposito recipiendorum charismatum *concessare*.“ Adv. Marcian. I, 21 „nisi quoniam fide manente in creatorem sola lex eius *concessare* debebat.“

Cap. VII. a. quale est, ut] V. adnt. ad cap. 5.

b. praevaricari] h. e. corrumpi, laedi, neglegi. *Praevaricare* pro *praevaricari* ut veteribus in usu fuisse testimonio est Priscian. VIII, 799. Cf. Augustin. Tractat. in Iohann. 99 „Adem non nisi audivit, indicavit, quia, quod audivit, *praevaricavit*“, qui locus de structura quoque eius verbi ad Tertulliani locum mandandum imprimis facit.

ius⁶ coram⁶ patre. Si⁷ debito passionem, ⁸confunder con-
 1⁴. Felices qui persecutionem passi fuerint causa nominis *Math. V, 11.*
 Felices ergo qui fugiendo ex praecepto non erant passi.
 inmerit in finem, iste salvabitur. ⁹Quid ergo me iubens *Math. X, 22.*
 s in finem sustinere? Tanta diversitas sententiarum si non
 divinae gravitati, apparet ex his quoque praeceptum fugae
 re habuisse rationem, quam ¹⁰ostendimus. Sed infirmita-
 nit, quorundam prospiciens dominus pro sua humanitate
 us et portum fugae demonstravit. Non enim idoneus erat
 re fuga tam turpi et indigno et servili praesidiò salvos fa-
 versecutione quos sciret infirmos. ¹¹Atquin⁶ non fovet, sed
 emper infirmos, primum docens non fugiendos esse per-
 , sed potius non timendos. Nolite timere eos qui corpus *Math. X, 28.*
 possunt, animae autem nihil valent facere, sed timete eum
 corpus et animam perdere potest in gehennam. Atque exinde
 idis praefinit? Qui pluris fecerit animam suam quam me, *Luc. XIV, 26.*
 me dignus, et qui non tollit crucem suam et sequitur me,
 st esse meus discipulus. Postremo ¹²in Apocalypsi⁴ non
 midis offert, sed inter ceteros reprobos particulam ¹³in
 sulphuris et ignis, quod est mors secunda.

igit et ¹ipse vim interdum, sed eadem ratione qua apo- *Cap. VIII.*
 ere praeceperat, donec scilicet doctrinam suam impleret⁵,
 summata, non dico stetit, sed nec auxilium a patre ³ange-
 ercituum desideravit, increpito etiam Petri gladio. Profes-
 um et ipse est animam anxiam usque ad mortem et car-

um *bd.* 6. patre meo *A. m. pr.* 7. debito *ABa.* 8. confunder *Ios.*
 confundo *libri mei omnes.* 9. Qui ergo *e.* 10. ostendemus *AB.* 11.
de. tres Vaticani. Atqui *A. m. sec., et reliqui.* 12. apocalypsim *AB.*
 num *ABa.* in stagno *reliqui.*

III. 1. ipsa *AB.* 2. consummata *B. pro more.* 3. angelorum exerci-
 A. m. sec.) aut angelicorum exercituum *Rhenanus.* -

udar eius] Cf. De Carne Chri-
 et Scorpiae. adv. Gnost. c. 9.
 dor confessionem.] Structura
 bi *ἐπιστοχύνεσθαι*, cum mo-
 Latina verbi *puđere* mutua-
 ndi pro *puđore affici* vel *suf-*
 etiam ap. Sulpic. Sever. Vit.
 cap. 9. et cap. 16. Cf. Apul.
 . 23. et *Metam. IX, 41.* Am-
 fic. I, 18 „Quae absconden-
 us, etsi casu aperiantur hae
 fundimur verecundia, si stu-
 entia aestimatur.“

1] V. adnot. ad cap. 6.
 calypsi] Apocal. XXI, 8.
 gnium] Revocavi veterem scri-

pturam, quam non reiciendam fuisse non
 pauca apud Tertullianum exempla com-
 probant. Ita infra cap. 10 „sed illum
 non dico in mari et terra, verum in
 uterum etiam bestiae inveni,“ et *Apolog.*
 cap. 40 „omnis popularis incommodi
 Christianos esse in causam.“ Cf. de hac
 praepositionis in structura cum accu-
 sativo pro ablativo Oudendorp. ad *Caes.*
De Gall. I, 25., Hand Tursell. III, p.
345 sqq., Hildebr. ad Apul. De Dogm.
Platon. II, 23, p. 250, qui multos de
hoc archaismo excitat.

Cap. VIII. a. doctrinam suam imple-
 ret] Cf. supra cap. 6 „donec replerent
 doctrinam suam.“

nem infirmam, ut tibi ostenderet primo in se ⁴utramque substantiam humanam fuisse ex proprietate ⁵anxietatis animae et imbecillitatis carnis, ne aliam^b, ut quidam nunc induxerunt, aut carnem aut animam Christi interpretareris, dehinc ut demonstratis conditionibus earum scires illas nihil valere per semetipsas sine spiritu. Et ideo praeponit ⁶spiritus promptus^c, ut utramque conditionem substantiae utriusque respiciens ⁷intellegas in te esse etiam fortitudinem spiritus, quomodo et infirmitatem carnis, ac iam hinc scias quid unde facias et quid cui subicias^d, infirmum scilicet forti, ne, ut nunc facis, de carnis quidem infirmitate causeris, de spiritus autem firmitate dissimules. Postulavit et ipse a patre, si fieri posset, transiret ab illo calix passionis. Postula et tu, sed stans ut ille, sed postulans tantum, sed subiungens et reliqua, Verum non quod ego volo, sed quod tu. Fugiens autem ⁸quomodo hoc postulabis, ipse tibi praestans calicis translationem, nec quod pater vult ⁹faciens, sed quod tu?

Matth.
XXVI, 39.

Cap. IX.

¹Omnia apostoli secundum deum utique docuerunt, ²omnia evangelii revolverunt^a. Ubi ³illos ostendis praeceptum fugiendi de civitate in civitatem restaurasse? quia nec potuissent^b tale quid

4. utraque AB. 5. anxietatis B. 6. spiritus propretus A. spiritus pro praesidio B. 7. intelligas interesses AB. intellegas interesse a. 8. quomodo haec AB. 9. facies Aφ.

Cap. IX. 1. Omnia — — docuerunt om. B. 2. omnia evangelii revolverunt a., prob. Iunio. omnia cum angelis revolverunt A. omnia evangelizare voluerunt reliqui et Gorziensis. 3. illis ostendit AB.

b. ne aliam] Sive imaginariam ut Marcionitae, sive ex sideribus conflata, ut Apelletiani. (Fr. Iunius.)

c. praeponit spiritus promptus] Evang. Matth. XXVI, 41.

d. quid unde facias et quid cui subicias] Interrogatio duplex uno membro iuncta, more Graeco magis quam Latino. Cf. Ad Mart. cap. 4 „ut ostenderet, quid cui debeat esse subiectum.“ Scorp. cap. 1 „nesciunt simplices animae, quid quomodo scriptum sit.“ Apolog. cap. 19 „Graecorum etiam censuales conferendi, ut quae quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur.“ Ibid. cap. 22 „(daemones) quid ubi geratur tam facile sciunt quam adnuntiant.“ Ibid. cap. 48 „Multis etiam iocis ex otio opus erit, si velimus ad hanc partem lascivire, quis in quam bestiam reformari videretur.“ Ita etiam Arnobius Afer passim, ut Adv. Nat. l. 48 „Non inquiri, non exigo, quis deus aut quo tempore cui fuerit auxiliatus,“ et paulo post „scire quae quibus conveniat medi-

cina aut arte curari.“ Ibid. II, 9 „quas ex quibus circulis qualitates, de in haec loco labuntur, attraxerint.“ Ibid. IV, 8 „cum esset vobis similiter accidit, quisnam eorum quid posset.“ Graecorum scriptorum eius usus exemplis aepeditant Hermann. ad Sophocl. Ait. 1164. Heindorf. ad Platon. Hipp. M. p. 297. extr.

Cap. IX. a. omnia evangelii revolverunt.] Beatus Rhenanus Gorziensem librum secutus edidit „omnia evangelizare voluerunt,“ quod explicat „apostoli voluerunt omnia evangelium sapere sive referre evangelium et evangelio responderi,“ quo sensu evangelizare verbum usquam reperiri qui probet adhuc excepto. Revocavi igitur vulgatam scripturam „omnia evangelii revolverunt,“ h. e. repetierunt vel recoluerunt, quod ipsum interpretamentum non deserunt qui et in textum reciperem susserunt.

b. quia nec potuissent] Quamvis interrogativa proposita interrogazione valentem nemo non videt incommoda

tuere tam contrarium exemplis suis, ut fugam mandarent, qui axime de vinculis vel insulis, quibus ob confessionem, non iam nominis continebantur, ad ecclesias scribebant. Infirmos vere iubet Paulus^a, utique enim non fugientes. Quomodo ^bsustineantur absentes? ^cAn patientia^d? ^eDicit ^fsustinendos, i per infirmitatem fidei suae offenderint, sicut pusillanimes ^gari, non tamen in fugam mitti. Sed cum admonet^h, ne locum demus, non fugae suggerit consilium, sed iracundiae docet ramentum, et si redimendum tempus dicitⁱ, quia dies nequam non per fugam, ^jper sapientiam conversationis lucrari nos ^kommeatum^l. Ceterum qui ^mlucere nos iubet ⁿvelut filios lucis ubet fuga abscondi ut filios tenebrarum. Stare immobiles ^opit, utique nec fuga mobiles, et accinctos, in fugam, an in ^pum^q evangelii? Arma quoque demonstrat, quae fugituris non necessaria. Inter quae et clypeum, quo possitis tela diaboli ^ruere^s, resistentes sine dubio et excipientes omnem vim illius.

neri tres Vaticani. 5. sustineantur ego. sustinebantur libri omnes. 6. non tres Vaticani, teste Pamelio. 7. dicit bde. dicti ABA. 8. sustinen- 9. sicubi bde. et A. m. sec. si cum reliqui. 10. sed per sapientiam de- re de. lugere ABA. (et tres Vaticani, ut puto.) fulgere b., et Gorziensis. c. 12. vult ut filios nos lucis AB.

a, quod nisi malueris mutare in quia, in praegressa sententia interrogatione reponendum fue- risti pro Ubi.

bet Paulus] Ep. ad Roman. XIV, l. I Ep. ad Thessalon. V, 14.

patientia?] Vulgo distinguebatur: patientia dicit sustinendos, sicubi firmitatem fidei suae offenderint? q., ut infinitivi consolari et mitti uderent vix haberent. Valde enim odum esset ad illa ex superiori- tere verba iubet Paulus. Verte „er gebietet die zu stützenden, im wankelmuth ihres glaubens gt, wie kleinmüthige zu trö- ncht aber zur flucht zu veran-

m admonet] Ep. ad Ephes. IV, De Resurr. Carnis cap. 45, ubi lo transtulit diabolo. redimendum tempus dicit] Ep. ss. V, 16.

versationis lucrari nos vult com-] Commeatum conversationis di- meatum vitae et ampliatam mo- saeculo. Festus p. 277. Muell. re^l, inquit, redire: ut commeare, to ire, unde commeatus dari di- l est tempus quo iri redirique pos-

sit.“ Apolog. cap. 32 „qui vim maxi- mam universo orbi imminentem ipsam- que clausulam saeculi acerbitates hor- rendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.“ Ibid. cap. 46 „Quid enim Thales ille princeps physicorum sciscitanti Croeso de divini- tate certum renuntiavit commeatus deli- berandi saepe frustratus?“ Ad Nat. II, 2 „Thales Milesius Croeso sciscitanti quid de diis arbitraretur post aliquot deliberandi commeatus Nihil renuntiavit.“ Adv. Prax. cap. 1 „Sed et denno eradicabitur, si voluerit dominus, in isto commeatu.“ De Anima cap. 30 „quia nec pariasset commeatus hic vitae mil- liario tempori.“ Adv. Marc. II, 10 „et commeatum operationibus eius admeti- endo rationem bonitatis suae egit.“ De Paenit. cap. 6 „Certi enim indubitatae venise delictorum medium tempus inte- rim furantur et commeatum sibi faciunt delinquendi quam eruditionem non delinquenti.“ V. Muncker. ad Hygin. Fab. CCLVII, p. 366.

h. an in occursum] Malim hic rescri- bere „non in occursum,“ interrogatio- nis signo sublato.

i. tela diaboli extinguere] Ep. ad Ephes. VI, 16.

Proinde et Iohannes^k pro fratribus quoque animas ponendas docet, nedum pro domino. Hoc a^l fugientibus non potest adimpleri. Denique memor¹⁴ Apocalypsis suae, in qua timidorum exitum¹⁵ audierat, ¹⁶ de suo sensu admonet et ipse timorem reiiciendum: Timor, inquit, non est in dilectione. Sed enim perfecta dilectio foras mittit timorem, quia timor¹⁷ supplicamentum¹ habet, utique ignem stagni; qui autem timet, non est perfectus in dilectione, dei scilicet. Porro^m quis fugiet persecutionem, nisi qui timebit? Quis timebit, nisi qui non¹⁸ amavit? Spiritum vero si consulasⁿ, quid magis¹⁹ sermone illo²⁰ spiritus²¹ probat? Namque omnes paene ad martyrium^o exhortatur, non ad fugam; ut et illius commemoremur^p: Publicaris^q, inquit, bonum tibi est; qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in domino. Ne confundaris, iustitia te producit in medium. Quid confunderis laudem ferens? Potestas fit, cum conspiceris ab hominibus. Sic et alibi: Nolite in lectulis nec in²² aborsibus^r et febribus mollibus optare exire, sed in martyria, uti glorificetur qui est passus pro vobis.

Cap. X. Sed¹ omissis quidam divinis exhortationibus illum magis Graecum cum versiculum saecularis sententiae sibi adhibent: Qui² fugiebat³ rursus proeliabitur^a; ut et rursus forsitan fugiat. Et quando vincat

13. fugientibus potest impleri? AB. 14. apocalypsi AB. 15. audierat *bcde. Cezianensis*. audieram *reliqui*. 16. de sensu *e*. 17. supplicamentum *e*. supplicium *A. m. sec.* supplicamentum *reliqui*. 18. amabit *A. m. sec. Rhenanus*. 19. sermone illos *ABa*. 20. spiritus *delet. m. sec. in A.* 21. probat? Namque omnes *bcde*. probat? Nam quod omnes *Ba*. probat? Nam quid illos omnes *A*. probat? qui illos omnes *A. m. sec.* probat, quam quod omnes *Rhenanus*. 22. exortatur *Ab*. 23. aborsibus *bcde*. avorsibus *a*. aversibus *AB*.

Cap. X. 1. omissis quibusdam *AB*. 2. fugiet *Aq. m. sec.* 3. rursus ad proeliabitur *B*, et *A. m. pr.*

k. et Iohannes] I. Ep. lo. III, 16.

l. supplicamentum] Verissima haec est Rigaltii emendatio pro vulgato libro-rum *supplicamentum*.

m. Porro] De huius particulae significatione cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

n. Spiritum vero si consulas] Spiritum dicit Montani citans verba novae prophetiae.

o. paene ad martyrium] Non ad constantiam solum, sed paene ad martyrium.

p. ut et illius commemoremur] h. e. mentionem faciamus, vel commoneamus, ut vult Casp. Barthius Adversarr. IX, 17. p. 962. Deponentiali hac verbi *commemorare* forma iterum utitur Tertullianus Adv. Marcion. IV, 22 „Et si commemoremur promissionis Moysi, hic invenietur expuncta,“ et Augustinus, qui cum ac-

cusativo struit, Enarrat. in Psalmos cap. 54 „Homines malos, quos patitur, commemoratus est.“

q. Publicaris] h. e. cum infamis tuleris. Aperto enim errant qui Bevardum Var. cap. 18. secuti hic de edictione in publicum et de venditione interpretantur. De ellipsi particulae conditionalis adnotatum est ad de Corona cap. 11.

r. nec in aborsibus] Non. Marcell. p. 448 „Aborsus,“ inquit, „et Abortus significationes varias habent: *aborsus* enim ille dicendus est, qui est in primis mensibus, cum concepti exordium factum est: *abortus* prope tempus parienti; tunc enim moritur quod nascitur. In plurimis haec reconditis invenimus.“

Cap. X. a. Qui fugiebat, rursus proeliabitur] Graecum versum in textu habet.

qui, cum fugerit, victus est? Bonum militem Christo imperatori suo praestat qui tam plene ab apostolo armatus^b tuba persecutionis^a audita diem deserit persecutionis. Respondebo et ego de saeculo aliquid: Usque adeone mori miserum est? Moriatur quoque modo aut victus aut victor. Nam etsi negando ceciderit, cum tormentis tamen proeliat. Malo miserandum quam erubescendum^d. Pulchrior est miles^e in pugna pilo transmissus quam in fuga salvus. Times hominem, Christiane, quem timeri oportet ab angelis, siquidem angelos iudicaturus es: quem timeri oportet a daemoniis, siquidem et in daemones accepisti potestatem: quem timeri oportet ab universo mundo, siquidem et in te mundus iudicatur? Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es, qui fugis diabolum^f. Depretiasti Christum, qui in te est, fugitivum cum diabolo te reddidisti. Sed dominum fugiens exprobras omnibus fugitivis^g sui vanitatem consilii. Fugerat et quidam animosus propheta dominum, traiecerat ab^h Ioppe Tarsum, quasi et a deoⁱ transfretaret, illum non dico in mari et in terra, verum^j in uterum^k etiam in^l invenio, in quo nec mori per triduum potuit nec vel sic evadere. Quanto melius qui sive^m inimicum dei timensⁿ non fugit eum, sed potius contemnit, confidens scilicet de tutela domini, sive deum reformidat^o quanto magis sub oculis eius astutit, dicens: Dominus est, potens est. Omnia illius sunt; ubi fuero,

a. tuba bede. ut tuba (tubam B.) *ABa.*, prob. *Iunio.* vix tuba *Rhenanus.* 5. audita persecutionis om. *AφB.* 6. in pugna pilo transmissus *A.* in pugna pilo missus *B.* in pugna praelio amissus *abcd.* in proelio amissus *e.* *Latinus.* 7. Christiane, quem timeri bede. Christi neque timere (timeri *a.*) *ABa.* 8. deprecasti *AB.* 9. tui *bc.* *Rhenanus.* suis reliqui. 10. nativitate consilii *AB.* 11. iopen *AB.* 12. transfretat *AB.* transfretat *Aφ. m. sec.* 13. in uterum *ABa.* in utero reliqui. 14. invenio *ABade.* tres *Vaticani.* invenit *bc.* 15. Quanto melius qui *ABd.* tres *Vaticani.* Quanto melius servus qui *abc.* Quanto melius dei servus *e.* *Fulvius Ursinus.* 16. inimicum dei timens *ego.* inimicus dei immet *e.* *Fulvius Ursinus.* 17. non fugit *tas A. m. sec.* 18. sed potius convenit *Rhenanus.* 19. tanto *Iunio.* 20. ubi ubi *laero e.* *Fulvius Ursinus.*

impicentur *Rhenanus* et *Iunius*, quem dicit *Gell. N. A. XVII, 21* „Philippus apud Chaeroneam proelio magno Athenienses vincit. Tum Demosthenes orator ex eo proelio salutem fuga quaesivit, cumque id ei, quod fugerat, proliquo obiceretur, versa illo notissimo dicit: „*Ανῆρ*“ inquit, „*ὁ φεύγων τῆς μάχης μαχησάται*.“

b. tam plene ab apostolo armatus] *Ep. ad Ephes. VI, 13* sqq.

c. Usque adeone mori miserum est?] *Vergil. Aen. XII, 646.* *Sueton. Nerone cap. 47.*

d. quam erubescendum.] *Cf. Apolog. cap. 4* „simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut volunt, compares suos.“ *De Corona cap. 7* „Sed et de mendacio erubescenda est coronae origo.“

e. qui fugis diabolum.] *Vulgata interpunctio est:* „tinctus es. Qui fugis diabolum, depretiasti Christum, qui in te est. Fugitivum cum diabolo te reddidisti.“

f. in uterum] *Cf. adnotat. ad cap. 7. fin.*

in manu eius sum; faciat quod vult, non discedo, et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi. Malo invidiam ei facere⁶ per voluntatem²¹ ipsius pereundo, ²²quam bilem per meam evadendo.

Cap. XI. ¹Hoc sentire et facere omnem servum dei oportet, etiam minoris loci, ²ut maioris fieri possit, si quem gradum ³in persecutionis ⁴tolerantia⁵ ascenderit. ⁶Sed cum ipsi auctores^b, id est ⁷ipsi diaconi⁷ et presbyteri⁸ et episcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit, qua ratione dictum: Fugite de civitate ⁹in civitatem? Itaque cum duces fugiunt^a, quis de gregario numero sustinebit^d ad

21. illius pereundo AB. 22. quam velim ABa.

Cap. XI. 1. et hec sentire AB. 2. et maioris AB. 3. in persecutionis ABabc. ex persecutionis reliqui. Beatus Rhenanus corrigi volebat si qui in gradu in persecutionis tolerantia steterit. 4. tolerantia absconderit AB. 5. Sed cum ipsi auctores bcde. Gorziensis. secum ipsi actor ABa. tres Vaticani. sed cum ipsi lectores (lictors Aφ.) A. m. sec. Sed cum pastores ipsi diaconi Rhenanus. 6. vel ipsi diaconi AB. 7. et presbyteri abc. ut presbyteri B. presbyteri reliqui. 8. vel episcopi A. m. sec. 9. in civitate B.

g. invidiam ei facere] Hoc est deum in invidiam adducere. (Rhenanus.)

Cap. XI. a. in persecutionis tolerantia] Reposui in praepositionem, quae instrumentalem quandam hic habet vim. Ita Arnob. Adv. Nat. IV, 4 „quod partis unius in pulsione formatum est.“ Ibid. 13 „verum etiam serii atque in moris tetrici asperitate durati.“ Minuc. Felic. Octav. cap. 11. extr. „Omnia ista flagitia male sanae opinionis et inepta solatia a poetis fallacibus in dulcedine carminis lusa a vobis nimirum credulis in deum vestrum turpiter reformata sunt.“ Petron. cap. 6 „in cursu fatigatur.“ Apul. Metam. I, 3 „in flexibus tortuosos exosam saltationem explicat.“ V. Händ. Tursell. III, p. 261. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 2. p. 986. et ad Arnob. Adv. Nat. I, 39. p. 61 sq.

b. ipsi auctores] Auctores dicit ecclesiae praepositos et magistros, quos penes est ecclesiae habenda auctoritas. Et in Glossis Philoxeni „Auctor, ἀρχηγός, ἀδθέτης,“ et in Agrimensorum libris auctores absolute ponuntur pro doctoribus et magistris. (Rigalt.) Apud Ictos auctor est sponsor (Cf. interpr. ad Cic. pro Tull. §. 13., et Verr. V, 22.), unde auctores a Tertulliano dicuntur presbyteri, diaconi, episcopi, quod sint quasi sponsors ecclesiae. Nec qui actores pro auctores Tertullianum scripsisse censebunt in interpretatione multum abierint. Actor enim est defensor, patronus, causidicus, advocatus, deinde etiam in universum qui rebus curandis alicu-

ius praest. Hinc dicuntur actores conici, presbyteri, episcopi, quia sunt, procuratores et syndici ecclesiae cuius causam, dum fugiunt, defendunt. Ceterum auctor et actor persaepe in iudiciis scriptis permittuntur, de quo d. Cort. ad Sall. Cat. cap. 2. Arnob. ad Anrel. Vict. Caes. cap. 20. Barth. ad Stat. Theb. IX, 752. Drakenb. ad Liv. I, 26, 5. XL, 11, 2. et ad Sil. Ital. XVII, 418.

c. cum duces fugiant] Hoc dedecus exprobat libro De Corona [cap. I] „Novi et pastores eorum in pace lones, in proelio cervos.“ (Rigalt.)

d. sustinebit] h. e. expectabit, operabit. Ita Apolog. cap. 35 „Cui enim opus est persecruti super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversas illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur?“ De Testim. Animae cap. 5 „quia potiora sunt ad instruendam animam priora quam posteriora, quae et ipsa a prioribus instrui sustinebant.“ De Paenit. cap. 6 „Quam porro ineptum, quam iniquum poenitentiam non adimplere et veniam delictorum sustinere?“ Adv. Iud. cap. 8 „regni aeterni dominator aeternus sustinendus est.“ Scorp. Adv. Gnost. cap. 13 „quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei.“ Ibid. cap. 2 „Sustinent evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo legem, dum inde elicio dei voluntatem, unde et ipsam recognoscunt.“ De Cultu Fem. II, 13 „stolae martyrum praeparantur, angeli baeli sustentur.“

¹⁰ in acie figendum ¹¹ suadere? Certe quidem bonus pastor pro pecoribus ponit^o, ut Moyses ¹² non domino adhuc Christo ¹³ et iam in se figurato ait: Si perdis hunc populum, in-^{Exod. XXXII, 32.} t me pariter cum eo disperde. Ceterum Christo ¹⁴ confirmas suas malus pastor est qui viso lupo fugit et pecora da ¹⁵ derelinquit^t. Procietur de villa pastor huiusmodi, de-^{Math. XIII, 12. XXV, 29.} tur illi missionis suae ¹⁶ mercedes ¹⁷ in compensationem^s, t de priore peculio eius exigetur detrimenti dominici resti-^{Zach. VIII, 7.} tamen qui habet, dabitur ei^h, ab eo autem, qui non habet, quod videtur habere auferetur. Sic Zacharias comminatur: ¹⁸ rhomphaea in pastores et evellite oves, et superducam^z n meam in pastores. In quos et Ezechiel et ¹⁹ Hieremias minis perorant, quod non tantum de pecoribus improbe ir pascentes potius semetipsos, ²⁰ verum et dispersum gregiant et in praedam esse omnibus bestiis agri, dum non est illis. Quod numquam magis fit, quam cum in persecutione ur ²¹ ecclesia a clero. Si et spiritum quis agnoverit, ²² auditivos denotantem. Porroⁱ si eos qui gregi praesunt fugere, si irruunt, nec decet, immo nec licet (qui enim talem pammalum pronuntiavit, utique damnavit, omne autem quod ir, illicitum ²³ factum est sine dubio), ideo praepositos eccliam in persecutione fugere non oportebit. Ceterum^k si grex

ie fugiendum *ABA*. 11. suadere *ABabcd*. suadentes *e*. Fulvius Ursinus. *benanus*. 12. nondum adhuc *Rhenanus*. 13. etiam in se libri, ut *videtur*. 14. confirmantem *B*. 15. dereliquit *AB*. 16. mercedes suae in *abcd*. ensatione *Babcd*. missionis suae mercedes vel in compensationem *Latinus*. t suae, mercedes suae in compensationem *Rhenanus*. 18. a romphaea *B*. n meum *ABabc*. 20. Ieremias iisdem nimis *B*. 21. verum quod dispersum faciant et (et *om. e.*) in praedam esse *e. Latinus*. 22. ecclesia 23. audit et *de*. 24. factu *A. m. sec.*

pecoribus ponit] *Evang. Ioh. Adv. Marc. II, 26.*
 ienda derelinquit.] *Evang. Ioh.*

ompensationem] Pecoris scilicet direpti per negligentiam aut pastoris, cuius fidei vigilan-
 ommissum fuerat pacta commis-
 rcedere. (Rigalt.) Eo quo Rigalt-
 pretatur sensu vocem *missionem*
 im vel sequioris aevi scriptorem
 ix mihi persusserim. *Rhenanus*
 prioribus curis *mentionis* pro
 reponendum suspicatus erat)
 te funio *missionem* accipit de
 in vineam ablegatione, ad
 up. 20. Sed parum adposite,
 ratio ostendit, in quo non de
 LIANI OPP. ED. OERLER. Tom. I.

operis in vineam ablegatis, sed de pastoris boni parabola tractatur. Hinc rectius videtur *missionem* accipere pro *dimissionem*, ut mercedes missionis sint mercedes quae ex pacto accepturus esset pastor dimissus.

h. Etenim qui habet, dabitur ei] Cf. *Adv. Marc. IV, 19.*

i. Porro] Dixi de huius particulae significatione ad *De Corona* cap. 7.

k. Ceterum] h. e. Alioquin. Sic supra cap. 6 „Quae erat voluntas domini? Utique non fugiendi iam persecutionem, ceterum poterant et priorem domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat.“ *Ad Nat. II, 6* „Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter currere, sed inprimis integre

fugere deberet, non ²⁵deberet praepositus ²⁶gregis stare, sine causa ²⁷staturus ad tutelam gregis, quam grex non desideraret, ex licentia fugae scilicet.

Cap. XII. Quod pertineat, frater, ad tuum problema, habes sententiae nostrae responsionem et exhortationem. Porro ¹qui quaerit, an persecutio ²fugienda sit, ³sequentem *quaestionem* quoque iam prospiciat necesse est, an, si fugienda ⁴non est, redimenda certe sit. Ultro igitur et de hoc tibi suggeram, ⁵definiens persecutionem, quam constat non esse fugiendam, proinde nec ⁶redimendam. Pretium interest^b; ceterum sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est. Certe et huius ⁷timiditatis consilium est. Quod times, ⁸redimis, ergo fugis. Pedibus stetisti, ⁹curristi nummis. Hoc ¹⁰ipso, quod stetisti, ex redemptione fugisti. Ut autem redimas hominem ¹¹tu nummis, quem sanguine suo redemit ¹²Christus, quam indignum deo et ¹³dispositionibus^d eius, qui *filio* suo non pepercit pro te^e, ut fieret ¹⁴maledictum pro nobis, quia

25. debere praepositos *ABa*. 26. stare — — gregis *om. B*. 27. staturus *A. m. sec., et a*.

Cap. XII. 1. quis quaerit *AB*. 2. fugiendi sit *B*. 3. sequentem *quaestionem* quoque (quoque *quaestionem e.*) iam *e. Fulvius Ursinus*. sequentem *quaestionem iam reliqui omnes*. 4. non est, non est redimenda certe sit ultro. Igitur *ABa*. non est, ut non est redimenda certe sit ultro. Igitur *A. m. sec.* 5. definiens *AB*. 6. redimendam. nihil inter fugam pretium *A. m. sec.* 7. timiditas *Fulvius Ursinus, et A. m. sec.* 8. redimes *Aq. m. pr.* 9. curristi nummis curristi hoc *a. curristi nummis*. Hoc reliqui, praeter *AB*. qui *om. verba curristi* — — quod stetisti. *Fulvius Ursinus emendat cacurristi*. 10. ipso *ego*. ipsum reliqui. 11. tu nummis quem sanguine *bc. Gorziensis et A. m. sec.* tuum nummis sanguine *ABa*. tuum nummis quem sanguine reliqui et tres *Vaticani*. tuum nummis, te Christus sanguine *Rhenanus*. 12. Christus *om. a*. 13. dispositionibus *ego*. dispositionis *ABabcd*. dispositione *e. Latinius et Junius*. dispositioni *A. m. sec., et Rhenanus*. 14. maledictum *A. m. sec.*

stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur umquam." Cf. infra cap. 12. Hand. Tursell. II, p. 39. Hildebr. ad Apul. Metam. VII, 28.

Cap. XII. a. *quaestionem*] Recte Fulvius Ursinus hoc vocabulum repetiit absorptum in praecedens *sequentem*.

b. Pretium interest] Pretium solum facit discrimen. Rhenanus praeter causam corruptam suspicabatur hunc locum et haec duo vocabula pertinere ad praecedentem sententiam mutanda in *pretio nummario esse*, nisi liberit potius rescribere *pretio*. Nil interest.

c. curristi] Ita scribo cum Rigaltio librorum auctoritatem secutus, probante et Hildebrando ad Arnobii locum IV, 4, ubi ex cod. Parisini fide recte editum est „Et ubi, quaeso, iam dudum Pellonia

haec fuit, cum — — apud Thraezym lacum sanguinei currere torrentes." Caut etiam Front. Ep. ad Ver. cap. 2, quem locum reperire non potui. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 854. ed. Eckst.

d. dispositionibus] Ita reposui pro *dispositione*, quod in vulgatis editionibus obtinet pro *dispositionis*, quae veterum librorum corruptela est. Quod quidem hic de duplici adiectivi *indignus* structura memorarunt, ut librorum corruptelam defenderent, certe ad hunc locum non aptum erat. Quod autem *dispositionibus* malui scribere, ideo feci, quod syllabas *is* et *ibus* multo saepius in veteribus libris permutatas constat quam *is* et *e*.

e. non pepercit pro te] Cf. Ep. ad Roman. VIII, 32. ad Galat. III, 13.

dictus qui penderit in ligno, qui tamquam ovis^f ad victimam is est et tamquam agnus ante tondentem, sic non aperuit os, posuit dorsum suum in flagella, maxillas autem in palmas, et non averit a sputaminibus, et inter iniquos deputatus est, aditus est in mortem^f, mortem autem crucis. Totum hoc, ut a peccatis lucraretur. ¹⁸Sol cessit diem emptionis nostrae^k. Inferos ¹⁹remancipatioⁱ nostra est et stipulatio nostra in caelis. evatae sunt portae sempiternae, ut introiret rex gloriae^k, dos virtutum, hominem de terris, immo ab inferis mercatus in s. Quis est nunc, qui ¹⁷adversus illum reluctatur, immo ¹⁸deat ¹⁹mercem eiusⁱ tam magno ²⁰comparatam, pretiosissimo sanguine, et ²¹commaculat^m? Iam ergo melius fugere quam

plus in diem redemptionis Junius. sol conscit diem emancipationis Rhenanus. emancipatio ABA. tres Vaticani, prob. Junio. emancipatio reliqui. 17. adversus A. m. sec. 18. depretiat Rhenanus, Rigaltius. depretiat et deede. de et reliqui. 19. mercem Rhenanus, Rigaltius. mercede AB. mercedem re- 20. comparata Aq. m. pr. comparatis A. m. sec. 21. et commaculat ego. aculat abde. commaculati B. commaculatis A. m. sec.

qui tamquam ovis] Ies. LIII, 7., hieronymiana pro victimam habet mem. Rescriberet aliquis in Ter-^{ti} loco „ad victimandum ductus facillima correctione. Absorpta ^{de} per priorem sequentis vocabuli quod supererat victimam facillime transit in victimam. Sed alii loci Malliani scriptis, ubi idem versus eisdem verbis citatur, prohibent. Patient. cap. 3. Adv. Iud. cap. 9.

raditus est in mortem] Epist. ad p. II, 8.

Sol cessit diem emptionis nostrae.] dicit repraesentasse emptionis e diem, quo die Christus dominus it a mortuis. Itaque cessit dies in diem redemptionis nostrae. i morte emancipatio nostra celebrata est. Emptor familiae Christus us. Emptor ipse et pretium. Merx nilla homo. Stipulator in caelis Emptionis nostrae sponsor et pretiosus ad patrem regrediens sum- totius arrhabonem intulit caelo.

emancipatio] Ita restitui ex libris i Remancipatio est mancipii id est proprietarii restitutio. „Deo pro- ficio, inquit Junius, mancipium no- diabolo fuerat interceptum, adeo ris mancipati essemus. Nos au- feri Christo remancipaverunt, ἀντι- νόησαν, ἀποκατέστησαν, ut in- rio exponitur. Itaque apud illos

est nostra remancipatio, ἀντιπαράχώ- ρησις. Sic Boeth. in Topica [III, p. 299. Orelli] „fiduciam accepisse dicitur, cuicumque res aliqua ea lege mancipatur, ut mancipanti aliquando remancipet.“ Gallus item Aelius apud Festum [p. 277. Mueller.] „remancipatam esse ait, quae mancipata sit ab eo, cui in manum con- venerit.“ Addit auctor „et stipulatio nostra in caelis.“ Nam idem, qui nos ab inferis et morte aeterna vindictas mancipavit sibi, nostram stipulationem in caelis fecit apud patrem.“ De reman- cipatione adeas Gaii Inst. I, § 137. Haschke Studien I, p. 216 sqq. Rein Rom. Privatrecht I, 178 sqq.

k. ut introiret rex gloriae] Psalm. XXIII, 7.

l. immo depretiat mercem eius] Liber Ursini: immo depretiat mercem eius. Sunt qui adfirmant in alio exemplari scri- ptum se comperisse: Immo depretiat mer- cedem eius tam magno comparatam, pre- tiosissime scilicet sanguine agni immacu- lati. Ex utroque vera lectio restitui posse videtur in hunc modum: Immo depretiat mercem eius tam magno compa- ratam, pretiosissime scilicet sanguine agni immaculati? Mercem dei vocat hominem Christi sanguine redemptum. (Rigalt.)

m. et commaculat?] Antequam in hunc loci emendationem incidere, in animo erat rescribere depretiat mercem — — pre- tiosissime scilicet sanguine commacula- tam. Ergo sqq.

fieri viliores, si non tanto sibi constabit homo, quanti constitit domino. Et dominus quidem illum redemit ab angelis munditene-
 tibus²² potestatibus, a²³ spiritualibus²⁴ nequitiæ, a tenebris²⁵ huius
 aevi; a iudicio aeterno, a morte perpetua. Tu autem²⁶ pro eo
 pacisceris cum delatore vel milite vel furunculo aliquo praeside sub
 tunica et²⁷ sinu, quod aiunt, ut furtivo²⁸, quem coram²⁹ mundo
 Christus emit, immo et manuissit. Hunc ergo liberum pretio
 aestimabis et pretio possidebis, nisi³⁰ eodem, quanto, ut diximus,
 domino constitit, sanguine suo scilicet? Ut quid ergo de homine
 Christum³¹ redimis in homine, in quo Christus est? Non aliter
 et Simon facere temptavit, cum pecuniam apostolis obtulit pro spi-
 ritu Christi. Audiet ergo et iste, qui se redimens Christi spiritum
 redemit: Pecunia tua tecum sit in interitum, quoniam gratiam dei
 pretio consequendam putasti. Quis³² tamen abnegatorem³³ sper-
 nat? Quid enim dicit³⁴ ille concussor? Da mihi pecuniam. Certe
 ne eum tradat, siquidem non aliud venditat, quam quod praesta-
 turus est praemio tuo. Cum das, utique ne³⁵ tradaris voluisti.

1et. VIII, 20.

22. et (ex *Aq.*) potestatibus *A. m. sec.* 23. spiritualibus *AB.* 24. huius cum
 a iudicio *AB.* 25. pro eo pariteris cum *AB.* 26. sinum *ABa.* 27. ut furti-
 vum quoque *ABa.* ut furtum quem *A. m. sec.* ut furtivo quo, quem *hinc.* ut
 furtivo quem *reliqui.* 28. Nunc ergo *B.* 29. extimabis *AB.* 30. eodem *R.*
 31. redemis *AB.* 32. quomodo gratiam *AB.* 33. tamen abnegatorem *Abel.*
 talem abnegatorem *e.* tamen obnegatorem *Ires Valicani.* tamen a negatore *Rhe-*
nanus. tamen ab negatore rem *Latinus.* tamen eum abnegatorem *hinc.* 34.
 sperat *Rhenanus.* 35. illi *Rhenanus.* 36. tradaris, tradi noluisse: traditus autem
Rhenanus.

n. angelis munditeneantibus] Adv. Valentin. cap. 22. „Et tamen diabolum quoque opus demiurgi affirmant et munditeneantem appellant.“ Adv. Marcion. V, 18 „An sicut duo dei, ita et duo diaboli, et pluraliter potestates et munditeneantes?“

o. spiritualibus] Cf. supra ad cap. 1. p. ut furtivo] Tamquam furtivus sit, de quo pacisceris.

q. Ut quid ergo de homine Christum redimis] Tamquam de homine aliquid sit Christus. Hoc sibi vult Septimius: Quid ab homine ethnico delatore scilicet vel milite vel furunculo praeside Christianae sectae licentiam tibi redimis? tibi, inquam, Christiano, qui si Christianus es, Christum in te habes, quid pecunia redimis spiritum Christi, hoc est tibi vivere liceat Christiano? Itaque mox dicit Septimius: „Non decet Christum pecunia constare.“ (Rigalt.)

r. abnegatorem] Malim reponere „Quis tamen ut negatorem.“

s. concussor?] Ictis concussio dicitur

crimen, quo quis alterum illicite terra intentanda accusatione gravioris criminis vel simulando inesa aut minas magistratum, ut ab eo pecuniam extorqueat periculi vitandi causa. Ulpian. Dig. XLVII, 13, 1. Id. I, 16, 6. Dicitur autem concussio, quia terror est motu concutiens, interprete Cicer. Tuscul. II, 19. Tertull. Ad Scapulam cap. 4 „Pendens etiam missum ad se Christianum, in elogio concussione eius intellecta, dimisit.“ Ibid. cap. 5 „Parca provincia, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus et militum et imperatorum suorum cuiusque.“ Cf. infra cap. 13 „In causa elemosynae, non in concussurae. Petenti, inquit. Porro qui concussit, non petit.“ Ibid. paulo post „Non tamen dixit traditorem aut persecutorem aut concussorem.“ Apolog. cap. 7 „Tui hostes eius, quot extranei, et quibus proprio ex aemulatione Iudaei, ex concussione milites,“ ad quem locum apud citat Heraldus locum Evang. Lucae III, 14 „Μηδὲνα διασίστητε μηδὲ ἀντι-

is autem ³⁷traduci habebas? ³⁸Ergo dum nolendo tradi traduci, nolendo ⁴⁰negasti, quod te esse ⁴¹traduci noluisti. quis, dum nolo traduci quod ⁴²sum, sum confessus id nolo ⁴³traduci, id est Christianum. ⁴⁴Potest itaque te ⁴⁵vindicare constanter ⁴⁶ostendisse se Christus? Redi- ⁴⁷ostendit. Apud unum, si forte, confessus es, ergo ares nolendo confiteri negasti. Ipsa salus ⁴⁸iudicabit ho- cidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse. t etiam martyrii recusatio. Christianus pecunia salvus hoc nummos habet, ne patiatur, dum adversus deum

At enim Christus sanguine fuit dives pro illo. Felices ^{Math. V, 3.} peres, quia illorum est, inquit, regnum caelorum, qui ⁴⁹nam in confiscato habent. Si non possumus deo servire nae, ⁵⁰possumus et a deo ⁵¹redimi et a mammona? Quis s serviet mammonae quam quem mammonas redemit? quo exemplo uteris in redemptionem traditionis? Apo- lantes ⁵²persecutionibus agitati quando se pecunia libera- Juae illis utique non deerat ex praediorum pretiis ad tm depositis, certe multis locupletibus credentibus viris , qui his etiam refrigeria subministrabant. Quando ⁵³One-

nci habebas *Latinus*. 38. Ego *B*. 39. non ut traduci nolendo *ABa*. aci volendo *Rhenanus*. 40. negasti quod te esse *bcde. Rhenanus*. ce *ABa*. 41. traduci sum *A. m. sec.* 42. sum, sum confessus *e. inius*. sum, confessus *reliqui*. 43. traduci vel Christianum *AB*. 44. Potes *reliqui*. 45. vindicare *ABab*. vindicans constanter ostendi redimens non ostendi? *Ios. Scaliger*. 47. ostendisse se Christus? *ego- bristum libri omnes*. ostendis te Christianum *Rhenanus*. 48. ostendit i *ABabcd*. ostendisti? *e. Fulvius Ursinus*. 49. indicabit *Iunius*. 50. deo *e*. 51. redemi *AB*. 52. tractantes post pecunia ponit *e.*, ex *Pühoei*. 53. onesiphensis *B*.

και ἀρκεῖσθε τοῖς ὀψω-

Cf. etiam Barth. *Adverss.*

14. habebas?] Erant qui signo is sublato traduci cavebas nt. Praeter causam. Stru- habere cum infinito, per Tertulliano familiarissimae, exempla: *Apolog.* cap. 22 caelestes sapere paratu- cap. 37 „habemus odisse.“ *ip.* 55 „habes credere.“ *De* tis cap. 26 „habemus alle- e leium. cap. 8 „habens ef- *Natt.* II, 4 „habes coniun- bid. II, 2 „quem non liquido *manare*) *De Patient.* cap. 7 *utere.*“ *Ibid.* cap. 13 „eru- bläphemandum non esse.“ *p.* 5 „habes vicere.“ *De*

Habitu Mul. cap. 1 „mori habuit.“ *Ad Uxor.* I, 2 „habeo loqui.“ *De Virg. Ve- land.* cap. 1 „nasci non habebat.“ Cf. interpreti. ad *Cic. Tuscul.* I, 8 et ad *IV, 9.* tom. II, p. 306. *Moser. Hildebr.* ad *Apul. De Magia* cap. 28. p. 507. *Barth. Adverss.* XXV, 3. p. 1261. et ad *Statiun* tom. III, p. 410.

u. si forte] *V. adnot.* ad *De Cordna* cap. 5.

v. animam solam in confiscato habent]. *In confiscato habere pro confiscatam ha- bere* h. e. in *fisco* repositam. *Glossae:* „Confiscare, *ραμνίσαι, ἀποθησαυρί- ζειν.*“ *Sueton. August.* cap. 101 „Quam summam representari iussit; nam et *confiscatam* aetpér depositamque habue- rat.“ Cf. *Salmas. De Fenore Trapez.* p. 647. et ad *Tertull. De Pallio* p. 458. w. tractantes] Non res sacras, ut qui-

siphorus aut Aquila aut ⁵¹Stephanus² hoc modo eis in ⁵⁴persecutione succurrerunt? Paulus quidem, cum Felix⁷ praeses pecunias accepturum se pro eo a discipulis sperasset, de quo et ipse in secreto tractavit cum ipso, neque ipse pro se neque discipuli pro eo numeraverunt. Illi utique discipuli, qui flentes, ⁵⁶quod aequae Hierosolymam ⁵⁷tendere perseveraret et persecutiones praedicatas illic non ⁵⁸praecaveret, postremo inquirunt: Fiat voluntas dei. Quae ista voluntas? Utique ut pateretur pro nomine domini, non ut redimeretur. Oportet enim, quomodo ⁵⁹Christus animam suam posuit pro nobis, ita fieri pro eo et a nobis, nec tantum pro ipso, immo etiam pro fratribus propter ipsum. Quod Ioannes docens ⁶⁰non et pro fratribus numerandum, sed moriendum potius pronuntiavit. Nihil interest, si quem Christianum redimere non debeas ⁶¹aut emere. ⁶²Et adeo voluntas dei sic est. ⁶³Aspice regnorum et imperiorum utique a deo ⁶⁴dispositum statum, in cuius manu cor regis^a, tanta cotidie aerario augendo prospiciuntur remedia censuum^a, vectigalium, collationum^b, stipendiorum^c, nec unquam usque adhuc ⁶⁵ex Christianis ⁶⁶tale aliquid prospectum est^d ⁶⁷sub aliqua redemptione capitis et sectae ⁶⁸redigendis, cum tantae multitudinis ⁶⁹nemini ignotae fructus ingens ⁷⁰meti posset. ⁷¹San-

n. XXI, 13.

54. *Stephana Pamelius.* 55. *persecutionem AB.* 56. *quod aequae Hierosolymam ego. quod Hierosolymam bcde. quod neque Hierosolymam ABa. quod etiam Hierosolymam A. m. sec.* 57. *tendere parceret Rhenanus.* 58. *praecavere AB.* 59. *Christus om. AB.* 60. *non et fratribus numerandum e.* 61. *aut emere bcde. Corziensis. alium mente ABa. alium, nec te Rhenanus.* 62. *et a deo B.* 63. *Aspice ae. Ab apice bed. Corziensis. apisee AB.* 64. *disposito stato bed. Corziensis. dispositum statum reliqui, et Vaticanus unus teste Ciaccino.* 65. *ex Christianis abcde. e Christianis B. Christianis A.* 66. *talem B.* 67. *sub aliqua redemptione ABa. sub aliquam redemptionem reliqui.* 68. *redigendis B.* 69. *meti AB.* 70. *meti posset bcde. metipso: sed ABa. in semetipso aut in censu ipso emendandum censebat Rhenanus.* 71. *sanguine munerati e. Estinius.*

dam interpretati sunt, sed de sui redemptione.

x. Quando Onesiphorus aut Aquila aut Stephanus] Enumerat inter eos, qui apostolis necessaria subministrabant Onesiphorus, cuius mentio II. Timoth. capp. 1 et 4., Aquilam, de quo Act. cap. 18. Rom. cap. 16., I. Corinth. cap. 16. et II. Timoth. cap. 4., Stephanum, cuius historia Act. capp. 6. et 7., nisi quis malit legere *Stephana*, quod nusquam Stephanus Paulo legitur id officii praestitisse, at *Stephana*, de qua legitur I. Corinth. capp. 1 et 16. (Pamelius.)

y. Paulus quidem, cum Felix] Act. Apost. capp. 24 et 21.

z. in cuius manu cor regis] Proverb. XXI, 1.

a. censuum] Censu proprie sunt recensiones vel descriptiones tributorum, praesertim agris impositorum, ut libri Ictorum docent, sequiore aetate etiam ipsa tributa et pensationes, quae ex agris et praediis solvuntur. Cf. Dirksen Manuale s. v., Interpret. ad Lactant. De Mortib. Persecut. cap. 23. Du Camp Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. III, p. 275. s. v. (ed. nova.)

b. collationum] h. e. pecuniarum per contributionem exigendarum. Dirksen l. l. s. v.

c. stipendiorum] h. e. pensionum et stipendiariis videlicet agris praestandarum. Dirksen. s. v.

d. tale aliquid prospectum est] Sed paulo post factum apisse colligitur ex

empti, sanguine numerati⁶ nullum nummum pro capite de-
 i, quia caput nostrum Christus est. Non decet Christum
 ia constare. Quomodo et martyria fieri possent in gloriam
 ii, si tributo licentiam sectae compensaremus? Itaque qui eam
 iio paciscitur, dispositioni divinae adversatur. Cum igitur
 nobis Caesar indixerit ⁷²in hunc modum stipendiariae sectae,
 nec indici umquam tale quid possit, ⁷⁴antichristo iam instante^f
 sanguinem, non in pecunias ⁷⁵hiante Christianorum, quomodo
 proponere ⁷⁶potest ⁷⁷scripturam esse^g, Reddite quae sunt Cae-
 Caesari? Miles ⁷⁸me vel delator vel inimicus concutit, nihil
 ri exigens, immo ⁷⁹contra faciens, cum Christianum, legibus
 nis reum, ⁸⁰mercede dimittit. Alius est denarius quem Cae-
 ebeo, qui ad eum^h pertinet, de quo tunc agebatur, tributarius,
 ibutariis scilicet, non a liberis debitus. ⁸²Aut quomodo red-
 puae sunt dei deo, utique proinde imaginem et monetam ipsius
 ptam nomine ⁸³eiusⁱ, id est hominem Christianum? Quid au-
 eo debeo, sicut denarium Caesari, nisi sanguinem quem pro
 ius fudit ipsius? Quodsi deo quidem hominem et sanguinem
 debeo, ⁸⁴nunc vero in eo sum tempore, ut quod deo debeo
 tuler, utique fraudem deo facio id agens, ne quod debeo
 n. ⁸⁵Bene observavi praeceptum Caesari reddens quae sunt
 ris, deo vero quae sunt dei abnegans.

Math.
XXII, 21.

hunc mundum *ABa*. 73. sed nec indici umquam tale *bcd*. *Rhenanus*. sed
 licitum quam tale (talem *Aa*.) *ABa*. indictum quia tale *A. m. sec.* 74. ante
AB. 75. hii ante (hi ante *Ba*.) Christianum *ABa*. is autem Christianus *A*.
 76. potes *Fr. Junius*. 77. scriptum esse *Ios. Scaliger*. 78. me dela-
 79. contra faciens *Ba*, et libri scripti *Rhenani*. 80. mercedem *AB*.
 utarius tributariis *ABabc*. 82. ut quomodo *AB*. 83. eius vel hominem *AB*.
 homo christianus quid deo debeo *A. m. sec. in marg.* 84. cum vero *ABa*,
 mio. 85. et bene observem *AB*.

ae apud Cyprianum leguntur de
 icis. (Rig.)

anguine numerati] Sanguine Christi
 et tamquam numerato pretio

tichristo iam instante] Haud ali-
 tas opus suum in hebdomadas
 usque ad decimum Severi an-
 roducens antichristi adventum eo
 praedixisse videtur. Refert Hie-
 s in Catal. Scripti. et Nicephor.
 ccl. V, 35, in quo (inquit ibidem
 mus) erroris arguitur. Sed hoc
 ripsit, quia magnitudo persecu-
 rrasentem mundi minabatur oc-
 (Pamelina)

g. scripturam esse] Videbatur repo-
 nendum Iosepho Scaligero *scriptum esse*.
 Sed *scriptura* est pro *mandato* (quo
 sensu etiam *scriptum* occurrit paulo in-
 fra in verbis „quasi et fugere *scriptum*
 permittat,“ in Cod. Theodos. VII, 20.
 cap. 13 „De quibus ad omnes militares
 iudices paria *scripta* direximus“) vel lege
 perscripta in sacris libris. De loco
 scripturae cf. De Idol. cap. 13.

b. qui ad eum] Puto rescribendum
 quia ad eum.

i. et monetam ipsius inscriptam no-
 mine eius] Ignatius Epist. ad Magnesia-
 nos „δ θεοσεβής ἄνθρωπος νομισμὰ
 ἔστι ἐπὶ θεοῦ χαραχθέν.“ (Rigalt.)

cap. XIII.

Sed et omni ¹petenti me dabo in causa eleemosynae, non in concussurae. Petenti inquit^a. Porro^b qui ²concutit, non petit. Qui comminatur, si non acceperit, non postulat, sed extorquet. Non eleemosynam expectat qui non miserandus, sed timendus venit. Dabo igitur ³misericordiae, non timiditatis meae nomine, ubi qui accepit deum honorat et benedictionem mihi reddit, non ubi ⁴amplius et benefactum ⁵praestitisse se credit et praedam suam aspiiciens dicit: ⁶De reatu^c. ⁷Irascar et in inimicum^d? Sed inimicitias ⁸et alios habent titulos. Non tamen ⁹dixit traditorem aut persecutorem aut concussorem. Nam huic quanto magis carbones acervabo super caput, si me non ¹⁰redemero? Proinde^e, inquit, qui tibi tunicam sustulerit, vel etiam pallium concede. Ad eum pertinet, qui rem, non qui fidem meam eripere quaesierit. Concedam et pallium non minanti traditionem. Si minatus fuerit, etiam tunicam reposcam. Omnium iam nunc ¹¹domini sententiarum^f suae sunt et causae et regulae. Termini non ¹²in infinitum nec ad omnia spectant. ¹³Atque adeo omni ¹⁴petenti dari iubet, ipse signum petentibus non dat. Alioquin si omnibus passim petentibus dandum putas, tu mihi videris, non dico vinum ¹⁵febricitanti, sed etiam

Cap. XIII. 1. potenti AB. 2. concutit e. *Rhenanus et Ciacconius*. incutit *ABabed*. 3. misericordiae *bcd*. *Gorsiensis*. misericordiam reliqui. 4. amplius et *ABa*. amplius se reliqui, ex emendatione *Rhenani*. 5. praestitisse se credit ego. praestitum credit *bcd*. *Rhenanus*. praestitisset et reddit *ABa*. 6. de reatu est. e. *Fulv. Ursinus*. 7. Irascar et in inimicum ego. Irascar et inimicum *ABabed*. Pascam et inimicum e. *Fulvius Ursinus*. ulciscar et inimicum *Latinius*. irascar et in amicum et ulciscier inimicum (*sc. convenit*) et irascier inimicum (*sive inimice*) emendationi sunt a *Rhenano* propositae in ed. 1528. 8. et alios *ABabed*. alios e. 9. dei *Rhenanus*. 10. redimero *AB*, pro more. 11. domini sententiarum suae ego. dominicarum suae *ABabcd*. dominicarum pronuntiationum sui e. dominicarum pronuntiationum suae *Fulv. Ursinus*. dominicarum sententiarum *Latinius*. 12. in infinitum e. *Fulv. Ursinus*. infiniti *Latinius*. infinitum reliqui. 13. Atque adeo *ABabed*. Atque adeo qui e. *Fulv. Ursinus*. At qui adeo *Latinius*. 14. petenti *AB*. 15. febrici tantum *AB*.

Cap. XIII. a. Petenti, inquit.] Cf. Evangel. Luc. VI, 30. Adv. Marcion. IV, 16.

b. Porro] V. De Corona cap. 7., ubi exempla huius particulae pro *at*, atenim, vel *inmo* positae ex Tertulliani scriptis adnotavi.

c. De reatu.] Reatus hoc lucrum est. Mali enim aut sceleris sibi non conscius a me concuti se passurus non fuisset.

d. Irascar et in inimicum?] Qui haec cum praegressis coniungant, sanum sensum nunquam extorquebunt. Verba sunt Christiani qui se redemit. Procul dubio, inquit, cum tu mihi me redimere licere ex lege scripturae neges, vel potius irasci in inimicum me iubebis, id quod scriptura, ni fallor, aperte vetat?

Cui respondet Tertullianus obiciens inimicitias et alios interdum habere titulos eoque nomine neque traditores neque persecutores neque concussores comprehendere debere aut eos esse quibus irasci a Christo vetemur. Huiusmodi homini enim, si quis se non redemat, minime posse carbones acervari super caput.

e. Proinde] Qui tibi tunicam sustulerit, inquit, ei proinde (*h. e. sequo, pari modo*) vel etiam pallium concede.

f. domini sententiarum] Libri habent dominicarum. Reposui domini sententiarum, quam veram esse emendationem ostendunt quae sequuntur Atque adeo omni petenti dari iubet, quae atque

aut gladium mortem desideranti daturus. Facite ¹⁶autem Luc. XVI, 9 eos de mammona^a, quomodo intellegendum sit, parabola ¹⁷te doceat. Ad populum Iudaicum ¹⁸dictum, qui, combi rationem ¹⁹domini cum male administrasset, ²⁰deberet monae ²¹hominibus, quod nos eramus^b, amicos sibi ponere quam inimicos, et ²²relevare nos a debitis peccauibus deo detinebamur, si nobis ²³id dominica ratione nt, ut, cum coepisset ²⁴ab his delicere gratia, ad nostram igientes reciperentur in tabernacula aeterna. Quamvis nunc n interpretationem parabola^e et sententiae istius, dum simile non esse, ut concussores nostri in amicitiam remammonam recipiant tunc nos in tabernacula aeterna. non timiditas persuadedit? Quasi et fugere ²⁷scriptum et redimere praecipiat. Parum denique est, si unus aut eruiturⁱ. ²⁸Massaliter^k ²⁹totae ecclesiae tributum sibi unt. Nescio dolendum an erubescendum sit, cum in ³⁰beneficiorum et ³¹curiosorum^l inter tabernarios et

m. AB. 17. te doceat ABabcd. doceat e. 18. dictum ABabcd. dicta e. s. 19. domini om. AB. 20. debere a. 21. mammona Δφ. 22. nominus. homines A. m. sec. 23. revelare AB. Verba nos a debitis — LB. 24. id ABabcde. in Iunius. de e. Latinius. 25. conferent et A. e. Fabo. Ursinus. ab hlis A. 27. scriptum ABabcd. tres Vatican. scrianus, Latinius. 28. ita exuritur AB. 29. massaliter AB. 30. tot 31. irrogaverint A. (irrogaverunt Δφ.) irrogaverim B. irrogavero 32. beneficiorum A. m. pr. et B. 33. curiosorum ABa. causa- l. sec.

erent. Scriptura dominica- l ex brevitate vocis senten- e coaluit cum praecedente

vobis amicos de mammona] rcion. IV, 16.
nos eramus] Loquitur de tota

| Redimitur ex periculo.
ter] Serie capitum iuncta ore vectigalium Christiano- pntatas libro secundo sub tamen has plebes coegistis inclinare cervices et serie ca- la massam paenitentium fa- ult.) Cf. Adv. Valentin. cap. tima exercitata et usu vitiosa que ita massaliter solidata dem in materiae corporalem Adv. Hermog. cap. 30 „mas- solis argumenta portantant.“ n. IV, 18 „reductam scilicet , ut in massalem suam sum-

l. beneficiorum et curiosorum] Beneficarii dicebantur milites beneficio principis adsumpti ad officia seu ministeria certa. Itaque apparebant principi mandatis exsequendis. Ex eorum schola seu corpore erant curiosi, cursus publici curae praepositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cetera hoc munus iniegit lex prima C. de Curiosis, „ut crimina indicibus nuntianda mementinerint.“ Ergo reorum nomina requirebant ac deferabant, ipsos reos sistebant tribunalibus et iudicio. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi: „Direrunt beneficarii in domum eius,“ et paulo post: „Cui milites dixerant: Veni, praeses te accersit“ sqq. Scriptor anonymus vitae Chrysostomi apud Suidam: Ἰστορῆτες ἐπὶ τοῦ κενεθῆτος τῆς πόλεως,“ et apud Euseb. Hist. Eccl. IX, 9 „Ἐνεργητικῶν ὄψεως καὶ ἀειμοφ.“ Huiusmodi autem officia tandem in praevercationes et rapinas et

³¹ianeos^m et fures balnearumⁿ et ³²aleones et lenones ³³Christiani quoque vectigales continentur. Hanc episcopatus formam apostoli proventius condiderunt, ³⁷ut regno suo ³⁸securi frui possent, ³⁹sub obtentu ⁴⁰procurandi^o? Scilicet enim talem pacem Christus ad patrem regrediens mandavit a militibus per ⁴¹Saturnalia^r redimendam!

34. ianeos AB. Gorsiensis et tres Vaticani, prob. Junio. ianios a. Hirsungensis. lanios reliqui. 35. aleones et leones ABa. 36. Christianis Aa. Christianus A. 37. et regno B. 38. secure Rhenanus. 39. sub om. B. sibi obtentum Rhenanus. 40. procurandi bede. procurando a. procurandae AB. procurandae pacis A. n. sec., et A. Neander. 41. saturnalia AB. Saturnalicia reliqui.

concussiones degenerare, conniventibus plerumque hominum pessimorum improbitati beneficiis et curiosis. Nam et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant, ita ut domi servarent matriculas turpium huiusmodi pactionum. Cum igitur et in Christianos mandata principum sive proconsulum aut praesidum tamquam in facinorosos atrociter exequerentur, tandem et istis Christiani quoque pecunias pactis pensionibus numerare coeperunt. Hoc Septimius nomini Christiano turpe ac pudendum esse ait, in matricibus beneficiariorum et curiosorum inter ganeones et fures et tabernarios et lenones Christianos quoque vectigales censeret. (Rigalt.) De Tertulliani hoc loco adeas praeterea Salmas. ad Scriptorr. Hist. Aug. p. 5. et 29., qui refutat Casauboni interpretationem ad Sueton. Calig. cap. 41 expositam. Cf. Jac. Guther. De Offic. Dom. Aug. III, 13. in Salengre Nov. Thes. Antiqu. Rom. tom. III, p. 531. et Dirksen Manuale s. v. Beneficiarius et s. v. Curiosus. Cf. de hoc loco etiam Nuensteri Primordia Eccl. Afr. p. 197.

m. ianeos] Retinni librorum scriptoram ianeos, quos interpretor homines alienorum marsupiorum amatores et secularios, qui ad portas et circum ianuas aedium fere versantur. Rhenanus interpretatur circumforaneos, scilicet venditores et propolas. Pauli glossa p. 103. Muell. habet ianeus, ianilor. Rigaltius, qui lanios correxit, haec adnotavit: Laniorum tabernae in veterum scriptorum monumentis reperiuntur. Et lanios in matricula tabernariorum censitos nemo ambigit. Itaque mendosum esse videtur, quod hic separatim notantur. Certe in exemplaribus antiquis

scriptum fuisse ianios et ianeos testatur Rhenanus. Quasi ganeos dixerit Septimius pro ganeonibus. Sic enim Ad Uxor. II, 6 „Audiat sane, inquit, audiat aliquid de scena, de taberna, de ganeis,“ quod in vulgatis editionibus depravatum sicut legebatur de gehenna. Et in Ammian Marcellini libro XVIII., ubi legitur „per ianeos et fora clamitant“ legendum „per ganeas et fora.“ Verumtamen cum illis aevi Christianos tantum ab sanguine et cruore abhorruisse sciamus, ut etiam hotulis et ceteris huiusmodi edulis studiosissime abstinere, facile mihi persuaderi patiar, Tertullianum hoc lenios ab generali tabernariorum appellatione exemisse, quo magis negotia, de quo agitur, foeditatem extolleret.

n. fures balnearum] Hoc commemorat etiam Apolog. cap. 44, ubi dicitur lavantium praedones, et De Idol. cap. 5. Cf. Diog. Laert. VI, 52. Catull. XXXIII, Ovid. A. A. III, 639. Petron. Satyr. cap. 30. Plant. Rud. IV, 2, 118. Paul. Dig. V, 3. §. 5. Coll. Ll. N. VII, 4. fr. 3. de fur. balnear. 47, 17. Gloss. Vulcan. col. 407 „Βαλανοκλέπτης, Fur balnearius.“
o. sub obtentu procurandi?] Deinde a tributis tractantes cum ecclesiae Christianae inimicis speciem praebere voluit tamquam ecclesiae securitas sibi commissa et cordi sit, dum nihil nisi ipsorum spectant, ut scilicet regno suo eorum pace frui possint.

p. per Saturnalia] (Saturnalia) „Saturnaliorum nomine, inquit Rhenanus, munera intellegit, qualia in Saturnalibus ultra citroque solebant a Romanis missitari.“ Ael. Spartian. Vit. Adriani p. 8. ed. Salm. „Iis quos ad matiam ipse per se vocavit, equos, munda vestes, sumptus et omnem ornatum sumper exhibuit.“ Saturnalicia et sigillaria frequenter amicis inopinantibus missa.

uomodo colligemus^a, inquis, quomodo dominica sollempnia Cap. XIV.
 us? Utique quomodo et apostoli, fide, non pecunia tuti,
 si montem transferre potest, multo magis militem. Esto
 non praemio cautus. Neque enim statim et a populo
 , si officia militaria redemeris. Una ergo tibi et fides et
 a ad tutelam opus est, quibus non adhibitis et redem-
 am ¹potes perdere, ²adhibitis haud redemptionem ³desi-
 ostremo si colligere interdum non potes, habes noctem,
 sti ⁴luminosa adversus eam. Non potes discurrere per
⁵Sit tibi et in tribus ecclesia. Melius est, turbas tuas^d
 non videas, quam addicas^e. Serva Christo virginem spon-
 quaestum de ea faciat. ⁷Haec tibi, frater, dura forsilerabilia videntur, ⁸sed recita deum dixisse, Qui capit, Math. XIX, 12.
 est, Qui non ⁹capit, discedat. Non potest qui pati timet
 qui passus est. At qui pati non timet, iste perfectus
 ctione, utique dei. Perfecta enim dilectio foras mittit II Job. IV, 18.
¹⁰Et ideo multi vocati, pauci electi. Non quaeritur qui Math. XXII, 14.
 sequi paratus sit, sed qui angustam^f. Et ideo ¹¹para-

¹. 1. potest B. 2. adhibitis aut *Apa.* adhibitis autem AB. 3. *e* A. m. sec. 4. lucem *Rhenanus.* 5. luminosa *Jos. Scaliger.* Iude. luminosam *e. Fulv. Ursinus.* Verba adversus eam *Rigaltius* indu-
 6. si tibi est in *ABA.* 7. et haec tibi *AB.* 8. sed reputa deum recita eum *B. m. sec.* Sed recogita deum *Rhenanus.* 9. capiat vel . Verba Et ideo *suspecta habuit Junius.* 11. paraclitus *AB.*

turnalicia appellat Tertul-
 de Idololatria cap. 10. quem

a. quomodo colligemus] *Uer.* Irenaeus III, 3 „Con-
 zes eos, qui quoquo modo
 placentiam, malam vel va-
 sel per castitatem et ma-
 am praeterquam oportet
 ptatus libro II. „Non enim
 pulus appellandi fuerunt
 inter quadraginta et quod
 icas locum ubi colligerent
¹⁴ (Rigalt.) Anastasius Bi-
 in Praefat. ad Octavam Sy-
 sbat autem his quidam se-
 ris administrationis, fun-
 secretis, nomine Photius,
 rchale conscendere fasti-
 cum eis seorsum collige-
 S. Saturnini et soc. n. 6
 imus nos, nos, inquit, colli-
 S. Philippi Mart. Ait Bas-
 imperatoris. *Uer.* n. 6
 e Christiano. *Uer.* Du Can-

gii Glossar. Med. et Inf. Latin. s. v.
 Colligere et s. v. Collecta n. 4 et 6. (ed.
 nov. tom. II, p. 432.)

b.-et a populo eris tutus] Etsi num-
 mis oblati concussores illos benefici-
 arios. *Uer.* curiosos placare. pacemque
 ab iis redemeris, non statim a po-
 pulli furentis rabie tutus eris. (Rigalt.)

c. Non potes discurrere per singulos.]
 Ex mente adversarii facta obiectio
 tera, cui Septimius verbis scripturae oc-
 currit.

d. turbas tuas] h. e. collectas fratrum
 Christianorum.

e. quam addicas.] Nempe tributariae
 servituti, ait Rigaltius. Aliter Junius, qui
 explicat „sic imprudentia et importuni-
 tate tua exponas adversarii, ut si ven-
 didisses addictam pretio.“ Res eodem
 credit. De ellipsi conditionalis particu-
 lae si aliis locis adnotatum est.

f. sed qui angustam.] Cf. Evang. Math.
 VII, 13. Luc. XIII, 24.

492 QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI DE FUGA IN PERSECUTIONE.

clerus necessarius, deductor omnium veritatum^g, exhortator omnium tolerantiarum. Quos qui receperunt, neque fugere persecutionem neque redimere noverunt, habentes ipsum qui pro nobis erit, sicut locutus¹² in interrogatione, "ita iuvaturus in passione.

12. locutus bede. locutus *ABa*. 13. in om. *AB*. 14. ita vivamus in passione *AB*. Quinti Septimi Florentis Tertulliani de fuga in persecutione liber fuit. Eiusdem ad Scapulam liber incipit *B*. Explicit liber Tertulliani de persecutione. Incipit liber Tertulliani ad scapulam. *Ap*.

g. deductor omnium veritatum] Cf. supra cap. 1.

S C O R P I A C E .

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A significat codicem Agobardinum (*A* ex collatione Hildebrandi, *A* ex collatione Steph. Baluzii).
- B - editionem principem Io. Gagneii anni MDXLV: Signum *Aug. danti* scripturam in margine eius editionis adnotatam.
- C - - Sigism. Gelenii a. MDLXII., quae editio innititur codice hitannico, Masburensi.
- a - - Iac. Pamelii a. MDLXXIX.
- b - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
-

'S C O R P I A C E'.

agnum de modico malum ³scorpio terra suppurat. Tot ^{Cap. I.} quot genera, tot pernicies quot et species, tot dolores quot es. Nicander ^b scribit et pingit. Et tamen unus omnium

CIPIT SCORPIACE. LEGE FELICITER. *Ab.* Q. SEPTIMI FLORENTIS ANI CARTHAGINENSIS contra Gnosticos Scorpiacum. *Bc.* Q. SEPTIMI IS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI ADVERSVS GNOSTICORUM DE BONO MARTYRII. *a.* Q. SEPTIMI FLOR. TERTVLLIANI *E. b.*

1. 2. Macnum de modico *Ap.* 3. scorpio *Ab.* scorpium *Ca.* scorpi. *Ursinus et Ios. Mercerus.* 4. quot genera *Abb.* quot ingenia *BmgCa.* nera *Ciacconius.* 5. et scribit *ego.* et scripsit *A.* scribit *reliqui.*

[SCORPIACE.] In codice Agobardi Praescriptione Haeticorum equitur Scorpiace qui liber in titonibus inscribitur: Adversus Scorpiacum De Bono Martyrii. *Martyrii* adiecit Iac. Pamelius Nos veteres membranas secuti us Scorpiacen sive De Scorpiacum et ita inscribitur, ut De Scorpiace Haeticorum, et Exhortationis. Tertullianus huic operi elegantiam titulum fecit Scorpiacorum more, qui et *σχορπιδοξορ* dicunt. Apud Hieronymo Adv. Vigilantium [tom. IV, Benedict.]: „Scribit adversum Scorpiacum, quae olim erupit adversam (ne et in hoc quasi reperi sceleris gloriaris) Tertullianus raditissimus, in eigne volumen, *scorpiacum* vocat rectissimo nomine arcuato vulnere in ecclesiae mensa diffundit, quae olim apud Calna haeresis, et multo temerarius vel sepulta nunc a Doruscitata est. Miror quod non itaquam perpetranda martyria; m, qui sanguinem hircorum ne non quaerat, multo magis

hominum non requirere.“ (Rigalt.) Iac. Pamelius Scorpiacen Tertulliani cum in ceteros Gnosticos, tum proprie contra Scorpiacum haeticum scriptum putat idque libri sui inscriptione auctorem significasse. Opinio Pamelii nititur loco Optati Milevit. De Schism. Donat. IV, p. 91 (ed. Prior.) „Talis sermo est et Corpiaci haetici, qui negabat debere esse martyria, sed venena sua sibi serpent, ne eorum relatio auditum intellectus simplices vel leviter vexet. Huius igitur sermo est, qui vitandus est, ne serpat sicut cancer.“ Sed ut vera sit *Scorpiaci* scriptura nominis ab Optato memorati (libri scripti variant partim habentes *Corpiaci*, partim *Scaepiani*, partim *Scorpiaci*), hoc certe mirificum esset, Tertullianum, in quem hominem proprie refutandum hoc opusculo invecus sit, eius nominis per totum librum praeter quam titulus significet, mentionem ullam non fecisse, neque Hieronymum loco citato de hoc Scorpiaco commemorasse.

b. Nicander] V. Nicandri Theriac. v. 769 sqq., qui octo species scorpii enumerat et colore et veneno diversas.

violentiae gestus de cauda nocere, quae cauda erit *quodcumque de postumo corporis propagatur et verberat. ⁷Proinde scorpium series illa nodorum venenata intrinsecus ⁸venula ⁹subtilis arcuato impetu ¹⁰insurgens hamatile spiculum in summo tormenti ratione ¹¹stringit. Unde et bellicam machinam ¹²retractu tela vegetantem de scorpium nominant. Id spiculum et fistula est patula tenuitate ¹³in vulnus ¹⁴et virus, qua figit, effundit. Familiare periculi tempus ¹⁵aestas; Austro et Africo saevitia velificat. In remediis naturalia ¹⁶plurimum; aliquid et magia circumligat; medicina cum ferro ¹⁷et poculo occurrit. ¹⁸Nam et praebibunt ¹⁹quidam festinando tutelam; sed concubitus exhaurit, et denuo sitiunt. Nobis fides praesidium, si non et ipsa percutitur diffidentia, ²⁰signandi statim et adiurandi et ²¹unguendi ²²bestia calcem. Hoc denique modo etiam ethnicis saepe subvenimus, donati a deo ea potestate quam apostolus dedicavit ¹cum morsum viperæ sprevit. Quid ergo promittit stilis

6. quodcumque *AB*. 7. perinde ut scorpium *C*. Proinde scorpium *Franc. Iunius*. 8. venulas *B*. 9. subtilis *AB*. 10. stringit *AB*. restringit *Bug.* restringens *Bz*. 11. et retractu *B*. 12. id vulnus *C*. 13. et virus *om. A*. 14. aestas *a*. 15. plurimum *BCa*. plur... *Aq*. plurima *b. Fulvius Ursinus*. 16. et poculo *Ap*. 17. Nam praebibunt *AB*. iam et praebibunt *Franc. Iunius*. 18. quaedam festinando *Fulv. Ursinus*. 19. signando statim et adiurando *Fulv. Ursinus*. 20. unguendi (ungendi *B*) *ABCa*. unguendo *Fulv. Ursinus*. unguendi *c. Latinus*. 21. bestiae calcem *ABCab*. bestia calcem *Franc. Iunius*.

c. arcuato impetu] Hieronym. In Ioël. proemio „Insurgat licet scorpium et arcuato vulnere ferire conetur.“

d. tormenti ratione] Id tormentum describunt Vitruv. De Archit. X, 15. Veget. De Re Milit. IV, 22. Lips. Poliorc. III, 4. p. 578. ed. Vesal.

e. qua figit, effundit.] Isidor. Orig. XVIII, 8 „Scorpium est sagitta venenata arcu vel tormentis excussa, quae, dum ad hominem venerit, virus, qua figit, infundit, unde et scorpium nomen accepit.“

f. saevitia velificat.] Austro et Africo saevitia secundis sibi ventis utitur iisque adiutoribus crescit.

g. naturalia plurimum] Enumerat Nicander Ther. inde a versu 837., Plin. XI, 25.

h. concubitus exhaurit] Quod scilicet praebiberunt remedia, Veneris ardore exhauritur.

i. diffidentia] Si quis a scorpium petitus se non diffidat his tribus, signando scilicet, adiurando et unguendo sibi mederi posse.

k. et unguendi bestia calcem.] Vultus calci infictum Christianus fide sua tutus cruce signat, per nomen Christi

adiurat, bestiae denique illius succo et sanie medical. Rigaltius scripsit *ergo bestias calcem* ex emendatione Fulvii Ursini et interpretatus est ita: Urgere bestiae calcem idem est atque urgere bestiam calca. Ipse mox dicit: At tu fides si vigilat, ibidem scorpium pro solo anathema invalido. Invidere scorpium soleam est urgere bestiae calcem. Ad autem Christus Lucae X, 19 „Ecce dedi vobis potestatem calcandi supra serpentes et scorpiones.“

l. apostolus dedicavit] Act. Apost. XXVIII, 3 sqq. Verbum *dedicare* pro initiare, inchoare, primum iustitiae, iustitiae est Tertulliano. Sic Apolog. cap. 12 „in patibulo primum corpus dei vestri *dedicatur*.“ Ad Nat. I, 18 „Crux vero novitatem numerosae, abstruse Regulus vester libenter *dedicavit*.“ De Paenit. cap. 2 „iam inde in *sanctis* poenitentiam *dedicavit*.“ De Anima cap. 19 „Mentior si non statim infans et vitam vagitu salutavit, hoc ipsum se tenetur sensitisse atque intellexisse, quod natus est, omnes simul ibidem *dedicavit* sensus.“ Apolog. cap. 5 „Sed tali *dedicatore* damnationis nostrae etiam gloriamur.“ De Carne cap. 17 „novae ar-

si fides de suo ²²tuta est? ²³Ut et alias ²⁴de suo tuta sit, ²⁵suos scorpios ²⁶patitur. Acerba mediocritas ²⁷et istis et varium, et uno modo armantur, et certo tempore subornantur nec alio quam ardoris. Hoc apud Christianos persecutio est. igitur fides aestuat et ecclesia exurit de figura rubi^m, tunc ici erumpunt, tunc Valentiniani proserpunt, tunc omnes riorum refragatores ebulliunt ²⁸calentes et ipsi offendere^r, occidere. Nam ²⁹quod sciant multos simplices ac rorum infirmos, plerosque vero ³⁰in ventum^o et si placueritianos, ³¹numquam magis adeundos sapiunt, quam cum aditus e formido laxavit, ³²praesertim cum aliqua iam atrocitas fidem rum coronavit. Itaque primo trahentes adhuc caudam de tibus applicant^r aut quasi in vacuum flagellant: Haecine pati^r res innocentes? ³³Ut putes fratrem aut de melioribus ethnicis Siccine tractari sectam nemini molestam? Dehinc adigunt: homines ³⁴sine causa. Perire enim, et sine causa^r, prima. Exinde iam ³⁵caedunt. Sed nesciunt simplices animae, quid

a est Ab. tuta sit reliqui. 23. ut et alias (Aq)BCb. et alias Aβa. Franc. 24. ut de suo Iunius. 25. suo scorpios B. suo scorpio Ursinus. 26. acerba B. patitur acerbam Ursinus. 27. et isti BCa. Ursinus. 28. calentes. 29. quod sciam ABmg. 30. in ventum et si ACb. invento et si B. m et si Bmg. in ventum si a. 31. numquam Aβ. 32. praesertim cum iam ego. praesertim cum aliqua Ab. praesertim si aliqua iam reliqui. tibus applicant Aβ. 34. ut puta a., probante Iunio. 35. et sine causa sine causa A. 36. cedant B.

dedicator. Hieronym. Epist. „qui primus ab apostolis baptismum gentium dedicavit.“ Cy-Epist. XXXIII. de lectore „Hoc typicatus est, dum *dedicat* lectio-Commodian. Instr. LIII (II, 11, se edit.) „Ille parat quoniam, ille pro laetus suscipit, et proprium *dedicat* esse.“ Plura exempla es si desideras, adeas Alex. Marn Comment. in Mutil. Camp. Am-Titalam inserto Poloni Suppl. Thea. Antiq. Rom. tom. V, p.

q. [de figura rubi] Exod. III, 2. calentes et ipsi offendere] Veriscriptura. Etenim scorpius incubus venenum inardescit. Hinc haerent „familiaris periculi tempus Austro et Africo saevitia velifit deinde „et certo tempore subit nec alio quam ardoris.“ Cf. Hist. Nat. XI, 25 „Venenum omnidie cum incandescere solis ar-

ventum] Quos dicit in ventum

Christianos quosnam intellegat, verba et si placuerit,“ quae subsequuntur, explicant, scilicet quorum fides cuius aurum obnoxia est quique non constantia gubernatrices velificant sed vela dant ventis.

p. de affectibus applicant] Affectus movendo blande ac molliter accedunt et caudam applicant quos mox laesuri sunt.

q. Haecine pati] Haec dicuntur sub persona Gnostici accedentis ad Christianos simplices et formidantes. Tam blande autem agit haereticus is scorpius, ut putes fratrem aut de melioribus ethnicum aliquem ad te accessisse. Nota gradationem: primo applicat caudam aut quasi in vacuum flagellant, deinde adigunt, exinde caedunt.

r. Perire enim, et sine causa] Haec verba, quae *primam furam* appellat, sunt Tertulliani Gnosticorum dicta cum indignatione examinantis. Etenim dicebant perire qui martyria subirent et perire sine causa. Quasi perirent, qui deo impendebantur! Aut quasi sine causa, qui pro Christi nomine! (Rigalt.)

quomodo^s scriptum sit, ubi et quando et coram quibus confitendum, nisi quod nec simplicitas ista, sed vanitas, immo dementia pro deo mori, ³⁷ut qui me salvum faciat. Si is ³⁸occidit, ³⁹qui salvum facere debet? Semel^t Christus pro nobis obiit, semel occisus est, ne occideremur. Si vicem repetit, num et ille salutem de mea nece expectat? An deus hominum sanguinem flagitat, maxime si taurorum et hircorum recusat^r? Certe peccatoris paenitentiam mavult quam mortem. Et quomodo non ⁴⁰peccatorum desiderat mortem? ⁴¹Haec et si qua alia ⁴²adinventa^v haeticorum venenorum quem non vel in scrupulum figant, si non in ⁴³exitium vel in bilem, si non in mortem? At tu, si fides vigilat, ibidem^v scorpio pro solea anathema inlidito et relinquit ⁴⁴in suo sopore^x morientem. Ceterum, si plagam satiaverit^r, intimat virus, et properat in viscera; statim omnes pristini sensus retorpescunt, sanguis animi ⁴⁵gelascit, ⁴⁶caro spiritus exolescit, nausea nominis^s ⁴⁷inacrescit^t. Iam et ipsa mens sibi, quo vomat, quaerit, ⁴⁸atque ita semel^s infirmitas, qua percussa est, sauciatam fidem vel in ⁴⁹haeresim vel in ⁵¹saeculum ⁵²expirat. ⁵³Et nunc praesentia rerum est medius ⁵⁴ardor, ipsa canicula persecutionis, ⁵⁵ab ipso scilicet cynocephalo^b.

Psalm.
XLIX, 13.
Ezech.
XXXIII, 11.

37, ut qui BCa. Et quis b. Fulv. Ursinus. In A. quid fuerit hodie crui aequat. 38: occidet Ab. 39. quis salvum Ca. 40. peccatorum non a. 41. Haec est et si A. 42. adinventa BCa. admenta Ab. 43. exitum a. actu B. 44. in suo pure morientem Junius. 45. gelescit A. 46. carne ab. In A. verbe caro spiritus exolescit sunt ommissa. 47. inagrescit ACa. magrescit B. inaccrescit alii. 48. atque Ab. ut quae BCa. 49. infirmitas qua percussa est ep. infirmitas quae percussa est Ab. infirmitas quaeque percussa B. infirmitas quaeque percussa Ca. 50. heresim A. haeresim B. 51. saeculum AB. 52. expirat ABab. expust C. 53. Et nunc praesentia rerum ABb. Et in praesentiarum Ca. 54. ador A. 55. ab ipso Ab. ab isto reliqui.

s. quid quomodo] V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 8. Quomodo autem hic est pro Quo sensu.

t. Semel] V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

u. si taurorum et hircorum recusat?] Cf. verba Hieronymi ab Rigaltio in annotatione ad huius libri inscriptionem citata.

v. adinventa] Rigaltius edidit ex Agobardino admenta, citans Gloss. Vett. [Cf. Vulcan. 15, 20.] „Ammentum, ἄμμα λόγγης, λάρων ἐστὶν ὄθεν κατέχεται ἡ λόγγη.“ Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 10. Sed haec Agobardini scriptura quin falsa sit, non est quod dubites. Quid enim ammentis cum venenis? aut qua ratione figere dicuntur ipsa ammenta, quod tantum missilium est? Reposui adinventa ex editione princeps, per quae significantur ingeniose excogitata et ceteris addita. Vocabulum est ICTorum. Coll. LL. M.

XV, 3 „Exquisita et adinventa commenta.“ Fr. 28. pr. de poen. 48, 19 „Quod postea id genus poense adinvenitum est“ w. ibidem] h. e. illico. Cf. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

x. in suo sopore] Bene Franc. Junius „in suo pure morientem.“ Scripturam tamen mutare nolui, cum et vulgata habeat quo defendatur. Soporem dicit cuius causa erat illisio.

y. plagam satiaverit] Si isculum penetravit adactum in vulnus venenorum circum omnia replevit.

z. nausea nominis] Puta Christiani. a. inacrescit.] De verbo inacrescere vel inaccrescere v. Gronov. Observat. II, 21. p. 196. ed. Frotisch., Heinsium ad Ovidii Remed. Am. v. 307., Init. ad Quintil. Declam. VIII, 1. et ad Apul. Metam. V, 16. p. 341.

b. cynocephalo.] Diabolo, canis invidia genus humanum vexante. (Rigalt.)

ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt, fustibus interim et unguis insuper ⁵⁷degustata martyria in carisuriunt. Nos ⁵⁸ipsi ut lepores, destinata venatio, de longinbsidemur, et haeretici ex more grassantur. Itaque tempus mit adversus nostrates bestiolas ⁵⁹nostram mederi ⁶⁰theriacam temperare. Qui legeris, biberis. ⁶²Nec ⁶³amarum potio^d. Si ^{Psalm. XI, 7.} a domini dulcia super mella et favos, inde pigmenta sunt. te et melle promissio dei manat, hoc sapiunt quae illuc fa- ^{Exod. III, 17.}

Vae autem qui dulce in amarum et lumen in tenebras con- ^{Ies. V, 20.} t! Perinde enim et qui martyriis ⁶⁴refragantur salutem ⁶⁵perem interpretantes tam dulce in amarum quam lucem ⁶⁶in as reformant, atque ita miserrimam hanc vitam illi beatispraevertendo tam amarum ⁶⁷pro dulce quam tenebras pro upponunt.

ed nondum de bono ¹martyri, ²nisi de debito primum, ³nec ante ^{Cap. II.} litate eius, quam de necessitate ⁴discendum. Auctoritas divina dit, an ⁵tale quid voluerit atque mandaverit deus, ut qui negant ⁶non ⁷suadeantur ⁸accommodum, nisi cum subacti fuerint^a.

a fustibus A. 57. degustato martyrio Ca. 58. ipsi ut Ab. Fulo. Ursinus. ^{Ca.} 59. nostram mederi A. nostrati mederi B. nostrate Ca. promptum b. 60. theriacam (theriacam A.) ^{Abmgb.} scorpiacam B. scorpiacum Ca. o A. 62. Nec (Aq)BCa. Non (Aβ)b. 63. amara enim ^{Latinius.} 64. mtar Aβ. 65. perditione B. 66. in tenebris A. 67. pro dulce A. ci reliqui.

p. II. 1. martyri A. 2. nisi de debito ^{Ciacconius.} nisi debito ABCab. ante de Cab. negant et de A. negant de B. 4. dicendum ^{Latinius, prob.} 5. tale qui B. 6. suadentur Aq. 7. accommodum Ab. ad commo-
a.

melius et Franc. Junius cum aliis ^{cephalum} intellegi putant Severperatorem aut Plantianum praede quo v. Reimar. ad Dion. Cass. 4.

deri theriacam] ^{Mederi} est infl- Graeco more positus pendens ab ^{eriacam} aut a verbo ^{temperare.} log. cap. 22 „utriusque nominis se vel magi adsunt.“ Ibid. cap. 39 quam manualet et lumina, ut de scripturis sanctis vel de pro-
penio potest, provocatur in me-
no canere.“ Minuc. Felic. Octav. „Post haec laeti hilaresque dis-
s, Caecilius, quod crediderit, ^{gaudere,} quod vicerit.

re amarum potio.] Graecismus, ^{pud Tertullianum} frequens est ^{templa} alio loco addam.

o dulce] Servatam volui Agobar-
i scripturam ^{dulce} pro aliorum

^{dulci.} Cf. de hoc ablativo interpr. ad Ovid. Metam. XV, 743. et ad Heroid. VIII, 64. XVI, 277. Sanct. Minerv. II, 7. Ruhnken ad Cic. De Nat. Deor. I, 21. p. 93. Cr.

Cap. II. a. nisi cum subacti fuerint.] Ait Tertullianus eos, qui negant bonum esse martyrium, non prius suaderi debere bonum esse et commodum, quam divinarum scripturarum auctoritate subacti fuerint credere necessarium esse ad salutem martyrium. Nam hoc evicto facile obtineri, ut credant non modo bonum esse, sed et commodum atque utile. (Rigalt.) Duo sunt, inquit auctor, hominum genera, quibus scribo, imperiti atque haeretici. Imperitis suadeo praemium, doceo officium, quo assequantur praemium. Atque hi prius docendi quam movendi. Haereticis nec suadeo praemium, sed revinco obduratum illorum animum auctoritate allata dei. Turpiter

Ad officium haereticos compelli^b non ^{illici} dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda^c. Et atique satis optimum praedudicabitur quod probabitur a deo constitutum atque praecipuum. Sustineant^d evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo ^{legem}, dum inde elicio dei voluntatem unde et ipsum recognosco:

Exod. XX, 2 sq.

Ego sum, ^{inquit}, "deus deus tuus qui te eduxi de terra Aegypti. Non erunt tibi ^{dii alii} praeter me. Non facies tibi simulacrum ^{eorum} quae in caelo et quae in terra deorsum et quae in mari infra terram. Non ^{adorabis} ea, neque ^{famulaberis} eis. ^{Ego}

Exod. XX, 22.

enim dominus deus tuus. Item in ^{eadem Exodo}: Ipsi vidistis, quod de caelo locutus ad vos sim. Non facietis ^{vobis deos} argenteos, et deos ^{aureos} non facietis vobis. Secundum haec et in

Deut. VI, 4 sqq.

Deuteronomio: Audi Israël, ^{dominus deus tuus} unus est, et diliges dominum deum tuum ex toto corde tuo et totis viribus tuis ^{et} ex tota anima tua. Et rursus: ^{Nec obliviscaris} domini dei tui, qui te eduxit de terra ^{Aegypti} ^{ex domo} servitutis. Dominum deum tuum timebis, et illi famulaberis soli, ^{et illi adglutinaberis},

8. illic dignum A. illici dignum B. 9. legem Cab. legimus Aq. legamus AB. 10. inquit AB. 11. deus deus ABC. dominus deus a. deus b. 12. dii alii A. dei alii a. alii dii B. alii C. 13. eorum om. A. 14. adorabitis A. 15. famulaberis Ab. servies BCa. 16. Ego enim dominus deus tuus BC. Ego enim dominus deus tuus ab. Ego enim deus tuus A. 17. eodem exodo A. 18. vobis deos Aab. inibi deos BC. 19. aureos et argenteos non facietis a. 20. deus deus tuus A. 21. et ex tota anima tua et ex totis viribus tuis ab. 22. Nec B. Ne Cab. Verba ex toto corde — — obliviscaris domini dei tui om. A. 23. aegypti A. 24. ex domo A. e domo Fr. Junius. et domo BCab. 25. et illi glit ..... et in nomine A.

sane auctore abutuntur qui ad firmandam suam tyrannidem in causa fidei hunc locum detorserunt. Non docentur fidem haereticis, sed revincuntur infidelitatis nomine ex auctoritate verbi. (Franc. Junius.)

b. Ad officium haereticos compelli] Gnostici martyria nec bona nec utilia apud deum esse dicebant adeoque non adpetenda Christianis. Septimius adversus id genus haereticos sic agendum sibi non esse ait, ut blandis aut subtilibus rationum illecebris suadeantur utilia esse martyria, sed in ipso iam limine disputationis vim adhibendam, qua compulsus coactique sentiant necessaria esse. Etenim ea fortiter obiri deum velle, deum iubere. Itaque verbi divini auctoritatem, vires et copias divinas, arma caelestia intemptat. Aciem scripturarum instruit. His gladiis compellit haereticos ad officium, his cracibus atque tormen-

tis duritiam eorum frangit atque subigit. Et consentanea loquitur iis, quae ad Scapulam dixit: „Religionis non est cogere religionem.“ quae sponte suadendi debeat, non vi. Nimirum eo servitium vim abdicandum esse contendit, quae corpus hominis vexat aut necat, contra vim in huiusmodi negotiis abendam atque inutilem ideo damnat, quod hypocritas quidem faciat, minime autem religiosos, nedum Christianos. (Rigob.)

c. non suadenda.] De structure verbi suadere cum accusativo cf. Tertull. de Hab. Muliebri cap. 1 „Tu es, quae cum suasisti, quem diabolus aggredi non voluit.“ V. interpret. ad Apol. Rom. IX, 25. p. 642. Burm. ad Phaedr. I, 15, 6 ad Ovid. Heroid. XVII, 185. et ad Petron. cap. 46. Raddlmanni Inst. Gramm. Lat. II, 148 sq.

d. Sustineant] V. adnotata ad De Fap cap. 11.

et in nomine eius deierabis. Non ibitis post deos ²⁶alienos et deos nationum, quæ circum vos, ²⁷quia et deus æmulator dominus deus tuus in te, et ne iratus indignetur et exterminet te a facie terræ. Sed et proponens ²⁸benedictiones et maledictiones: Benedictiones, ²⁹inquit, si audieritis præcepta domini dei vestri, quaecumque ego præcipio vobis ³⁰hodie, et non erraveritis de via quam mandavi vobis, ut abeuntes serviatis ³¹deis aliis, quos non scitis. De quibus omnifariam extirpandis: Perditione perdetis omnia loca, in quibus servierunt nationes ³²deis suis, quas vos possidebitis hereditate, ³³super montes et colles ³⁴et sub ³⁵arbores densas, quasque affodietis ³⁶aras eorum, evertetis et comminuetis ³⁷stacula eorum, ut excidatis ³⁸lucos eorum, ³⁹et sculptilia ⁴⁰ipsorum deorum concremabitis igni, et disperdetis ⁴¹nomen eorum de loco illo. Adhuc ingarit, cum introissent terram promissionis et exterminassent nationes eius: Cave tibi, ne sequaris ⁴²eas, posteaquam exterminatae fuerint a facie tua, ne requisieris deos illarum dicens, Quemadmodum faciunt nationes ⁴³deis suis, ⁴⁴ut et ego ita faciam. ⁴⁵Sed et, Si ipse propheta, inquit, exsurrexerit in te ⁴⁶aut somnium somnians, et dederit tibi signum vel ostentum, et ⁴⁷venerit, et dixerit, Eamus et serviamus ⁴⁸diis aliis, quos non scitis, ne audiat sermonem prophetae aut somniatoris illius, quia ⁴⁹temptat vos dominus deus vester, ⁵⁰an ex toto corde vestro et ex tota anima ⁵¹vestra timeatis deum. ⁵²Post dominum deum vestrum abibitis, ⁵³et hunc timebitis, et præcepta eius custodietis, et vocem eius

Deut.
XI, 27 sqq.Deut.
XII, 2 sq.

Deut. XII, 30.

Deut.
XIII, 1 sqq.

26. alienos et deos nationum ego. alienos ex deos nationum A. alienos ex deis nationum b. aliorum ex deis nationum Fr. Iunius. aliorum et deos nationum reliqui. 27. quia et deus æmulator dominus deus tuus in te, et ne BC. quia deus æmulator dominus deus tuus in te, et ne (ut ne Iunius.) a. quia æmulator deus tuus in te, ne Ab. 28. benedictionem et maledictionem. Benedictionem a. 29. inquit Aβ. 30. hodie et non Ab. hodie, ne erraveritis BC. hodie, maledictionem, si a. hodie, et maledictionem, si non audieritis præcepta domini dei vestri, quaecumque ego præcipio vobis hodie et erraveritis Fr. Iunius. 31. deis A. 32. deis A. Voc. suis om. a. 33. subter montes b. Quid in A. fuerit scriptum hodie nequit dignosci. 34. et sub arbores ABb. et arbores Ca. 35. et sub arbores densas quaque Fr. Iunius. 36. aras eorum BC. aras .... A. aras earum ab. 37. stacula eorum ABC. stacula earum ab. 38. lucos eorum BC. lucos .... A. lucos earum ab. 39. et sculptilia BCa. et sculptilia b. et captilia A. 40. ipsorum deorum BCb. ipsorum de eorum Aφ. deorum ipsarum a. 41. nomen illorum de loco illo Aβ. 42. es posteaquam exterminata A. 43. deis A. 44. ut et ego ABC. et ego ab. 45. Sed et si ipse BCa. Sed et id si b. sed et ipsi A. 46. aut om. A. 47. venerit ABC. erenerit (Aφ)ab. 48. diis Aβ. 49. temptat vos deus deus vester A. 50. an ex toto Ab. ex toto BC. ut sciat si ex toto a. 51. vestra amatis deum Fr. Iunius. 52. Post deum vestrum BCa. 53. ut hunc A. Verba et præcepta eius custodietis om. A.

a. aras eorum] Restitui tribus locis eorum pro earum ex librorum vetustorum auctoritate. Synecosis species admodum vulgaris.

f. ut et ego ita faciam.] Reposui ut particulam, quæ adhortantis aut optantis hic est.

audietis, et illi servietis, et illi adiciemini. Prophetes autem ⁵⁴vel somniator ille morietur; locutus est ⁵⁵enim ad seducendum te a domino deo tuo. Sed et ⁵⁶alio capitulo: Si autem rogaverit te frater tuus ex patre vel matre, aut ⁵⁷filia tua, aut mulier quae in gremio tuo est, aut amicus qui animae tuae par est, clam dicens, Eamus et serviamus ⁵⁸diis aliis, quos non scia, nec patres tui, ⁵⁹ex deis nationum, quae circum te ⁶⁰proxime aut longe, ne velis ire cum illo, et ne audieris ⁶¹eum. ⁶²Non parcat oculus tuus super eum, nec ⁶³desiderabis^b nec salvabis eum; ⁶⁴annuntians annuntiabis de eo. ⁶⁵Manus tuae erunt in eum in primis ad occidendum, et manus populi tui in novissimis, et lapidabis illum, et morietur, quoniam quaesivit ⁶⁶avertere te a domino deo tuo. Subicit etiam de civitatibus, si quam ex his constitisset susu iniquorum hominum transisse ad deos alios, ut interficerentur omnes incolentes eam, et ⁶⁷devotamenta fierent ^{67b}universa eius, et colligerentur omnia spolia eius in omnes ⁶⁸exitus eius, et igni cremarentur ⁶⁹in omnibus viis suis, et cum omni populo in conspectu domini dei, et non erit habitabilis, inquit, in aeternum, non reedificabitur amplius, nec adhaerebit ⁷⁰quicquam manibus tuis ex ⁷¹devotamento eius, ⁷²uti avertatur dominus ab indignatione irae suae. Maledictionum quoque ordinem ab idolorum execratione commisit: Maledictus homo qui fecerit ⁷³sculptile aut fusile ⁷⁴aspersamentum, opus manuum artificis, et collocaverit illud in abscondito. In Lev. XIX, 4. vitico vero: ⁷⁵Ne sequimini, inquit, idola, et deos fusiles non fa-

Deut.
XIII, 6 sqq.

Deut.
III, 16 sqq.

Deut.
XXVII, 15.

Lev. XIX, 4.

54. vel A. et reliqui. 55. enim est A. 56. alio titulo A. 57. filia aut L. 58. diis A. 59. ex deis A. 60. proxime (proximae B.) aut AB. proxime aut aut reliqui. 61. eum om. A. 62. ne Aβ. 63. desiderabis nec salvabis C. desiderabis nec salvabis B. desideras ..... vabis A. misereberis nec celabis d. 64. annuntians annuntiabis Aβ. annuntians annuntiabis B. 65. manus populi in ABC. manus omnis populi ab. 66. averteret Aφ. 67. devotamenta fierent (ab. devota ..... fierent A. devota mente fieret B. 67b. universa et colligerentur L. 68. exitus et igni A. 69. in omnibus viis suis A. cum omnibus viis suis sup. cum omnibus vasibus suis BCab. 70. quicquam Aβ. 71. devota mente B, ut emendatum in marg. 72. uti Aφ. 73. sculptile b. 74. asperamentum opus ABC. asperamentum domino ab. 75. Ne sequimini A. Non sequimini Bcb. Non sequemini alii.

g. Sed et alio capitulo] Quod semel annotasse sufficiat, vel hinc patet longe aliam fuisse capitum distinctionem in bibliorum editionibus aetate Tertulliani atque nunc, cum istud eodem capite hodie reperitur. Neque id novum videbitur qui commentarios veterum Patrum et maxime Rhabani Mauri in scripturas paene universas, qui apud me manuscripti extant, inspexerit. Nata est vero haud dubie varia distinctio eo, quod in

capita initio distinctae scripturae non fuerint, sed in libros duntaxat. (P. melius.)

h. desiderabis] Trades eum et tractum neque misericordia neque desiderio prosequeris.

i. asperamentum] Adv. Marc. IV, 14 „qui asperamento habetur a nationibus.“ De Pudic. cap. 18 „odio habens tradentem in portis et asperamento summum sanctum.“

etis vobis. Ego dominus deus vester. Et alibi: Filii Israël famuli
 veri mei. Hi sunt¹ quos eduxi de terra Aegypti. Ego dominus
 deus vester. Non facietis vobis manu facta nec ⁷⁶sculptile ⁷⁷stati-
 dum statuētis vobis. Nec lapidem scopum ponētis in terra vestra.
 Ego dominus deus vester. ⁷⁸Et haec quidem prima per Moysen
 dicta sunt a domino, utique pertinentia quoscumque dominus deus
 Israël perinde de Aegypto superstitiosissimi saeculi et de domo
 humanae servitutis eduxerit. Sed et deinceps omne os prophetarum
 eisdem dei vocibus sonat, eandem legem suam eorundem prae-
 ptorum instauratione cumulantis, nec ⁸¹aliud primum tam princi-
 paliter¹ ⁸²denuntiantis, quam ab omni factura atque cultura idolo-
 rum cavere; ut per David: Dii nationum argentum et aurum, oculos
 habent ⁸³nec vident, aures habent nec audiunt, nares habent nec
 olorantur, os, nec ⁸⁴loquuntur, manus, nec contrectant, pedes,
 nec ingrediuntur. Similes erunt illis ⁸⁵qui ea faciunt et qui fidunt
 illis.

Lev.
XXV, 55.
XXVI, 1.

Psalm.
CXXXV,
15^{sqq.}
CXV, 4^{sqq.}

Nec putem disceptandum, an digne deus prohibeat nomen et
 morem suum ¹mendacio addici, an digne quos ab errore super-
 itionis avulserit rursus in Aegyptum regredi nolit, an digne a se
 non ²patiatur absistere ³quos sibi adlegit. Ita nec illud ⁴expectabit
 tractari a nobis, ⁵an observari voluerit disciplinam quam voluit
 instituire, ⁶et an merito ulciscatur desertam quam voluit observa-
 ram, quando frustra instituisset, si observari eam noluisset, et
 frustra observari voluisset, si vindicare noluisset. Sequitur enim,
 ut has ⁷definitiones dei adversus superstitiones tam ⁸evictas quam
 etiam vindicatas ⁹probem, quoniam ex his tota martyriorum ratio
 constabit. Aberat apud deum ¹⁰in monte Moyses, cum populus
 iam ¹¹necessariam absentiam eius impatiens^a deos sibi producere
 pariter ¹²quos potius ipse perdiderit. Urgetur Aaron, ¹³et iubet

Cap. III.

Exod. XXII.

⁷⁶sculptile b. ⁷⁷nec staticum a. ⁷⁸Et haec quidem prima BCa. Et
 eisdem prima haec ab. ⁷⁹dicta sunt a domino ABb. dei scita sunt ad omnes
 hqCa. ⁸⁰Israelis A. Israelis b. Israel reliqui. ⁸¹aliut AB. ⁸²de-
 nuntiantis AB. ⁸³nec vident Ab. et non vident reliqui. ⁸⁴locuntur AB.
 B. qui ea faciunt AB. qui faciunt ea a. qui faciunt reliqui.

Cap. III. 1. mendatio AB. 2. patitur Ab. 3. quod sibi B. 4. expecta-
 tur Fulv. Ursinus. 5. an servari A. 6. Verba et an merito — — — voluit
 observatam om. A. 7. definitiones A. 8. edictas quam Fulv. Ursinus. 9. probem
 ab. probent AB. 10. in montem B. 11. necessariam absentiam ABb. neces-
 sario absentiae reliqui. 12. quo se potius Fr. Iunius. 13. et iubet Ab. iubet reliqui.

1. Hi sunt] Franc. Ianius distinguen-
 tum potavit „famuli, pueri mei hi sunt,
 eos“ sqq.

1. principaliter] Apolog. cap. 6 „in quo
 principaliter reos transgressionis Chri-
 stianae destinasti.“

Cap. III. a. necessariam absentiam
 eius impatiens] Similiter Gell. N. A. IX, 10
 „Homo pleraque alia non inductus“ De
 adiectivo patiens cum accusativo structo
 cf. Hildebr. ad Apul. Metam. VII, 23.
 p. 609.

inaures feminarum suarum in ignem conferri. Amissuri enim erunt
 11 in iudicium sibi vera ornamenta aurium, dei voces. Sapiens ignis
 effigiem vituli 12 defundit illis, 13 suggillans illic cor habentes ubi et
 thesaurum, apud Aegyptum scilicet, inter cetera animalia bovis
 etiam cuiusdam consecraticem. 14 Itaque tria milia hominum a pa-
 rentibus 15 proximis caesa, quia tam proximum parentem deum
 offenderant, transgressionis et primordia et merita dedicaverunt.
 16 In Arithmis 17 cum divertisset Israël 18 apud Sethim, abeunt libidi-
 natum ad filias Moab, invitantur ad idola, 19 ut et spiritu fornicar-
 entur, edunt denique de pollutis eorum, 20 dehinc et adorant deos
 gentis et 21 Beelphegor initiantur. Ob hanc quoque 22 idololatriam
 moechiae 23 sororem viginti tria milia 24 domesticis obtruncata gladiis
 divinae irae litaverunt. Defuncto 25 Iesu Nave 26 derelinquunt deum
 patrum suorum et serviunt idolis 27 Baalim et Astartis, et iratus
 dominus tradidit eos 28 in manibus diripientium, et diripiebantur ab

Num.
XXV, 1 sqq.

Judic.
II, 8. 13.

14. in iudicio A. 15. diffundit, illos Fulv. Ursinus. 16. suggillans A. 17. Itaque tria Cab. Ita ..... A. ita quod tria B. 18. et proximis BCa. 19. in arithmis cum devenisset A. 20. apud satim A. 21. ut et spiritu Ab. ut spiritus reliqui. 22. dehinc adorant A. 23. deffegor A. 24. idololatriam Aβ. 25. sorore XXXIII domesticis A. 26. domestici B. 27. ihū nave Aα. 28. dardicant Aβ. 29. bahalim A. 30. in manus Aα.

b. Sapiens ignis] *Πῦρ σωφρονιστῆρ*
 dicit etiam Clem. Alex. Protr. p. 35.,
 etsi aliam ob causam. Item Minuc. Fel.
 Octav. cap. 35 „Illic (sc. in gehenna)
 sapiens ignis membra urit et reficit, car-
 pit et nutrit.“ Hieronym. in Daniel.
 cap. 3 ad verba „Qui respondentes regi
 dixerunt: Vere rex, et ait: Ecce ego
 video viros quattuor solutos et ambu-
 lantes in medio ignis, et nihil corruptio-
 nis in eis est, et species quarti simili-
 tudo filii dei.“ „O quam sapiens, in-
 quit, ignis, quam inenarrabilis dei po-
 tentia! vinculis stricta sunt corpora,
 urantur vincula, corpora non urantur!“
 Cf. Paulin. Epist. ad Sever. IX. et Ter-
 tull. Apolog. cap. 48.

c. parentibus] De quibuslibet con-
 sanguineis affinibusque reperitur hoc
 vocabulum saepius et apud Curtium. V.
 Suakenb. Ind. s. v. Cf. Capitolin. M.
 Aurel. cap. 5. Lamprid. Alex. Sever.
 cap. 67. ubi v. Casauboni adnot., Ter-
 tull. Ad Martyr. cap. 2 „Cetera aequae
 animi impedimenta usque ad limen car-
 ceris deduxerint vos, quousque et pa-
 rentes vestri.“ Hieronym. in Rufin. II, 2
 „Nisi forte parentes militari vulgarique
 sermone cognatos et affines nominat.“
 Firm. Matern. III, 13, 4 „Cum parentibus
 vel affinibus assiduas inimicitias exer-

cere.“ Cf. interpret. ad Apul. Metam.
 VI, 30. et imprimis Dirksen Manuale s. v.
 p. 678., qui multa eius usus exempla
 ex Ictorum scriptis suppeditat.

d. In Arithmis] Utitur Graeco vocu-
 culo pro vulgato Numerorum. Ita et
 infra Critas dicit quos vulgo Iudices.

e. tradidit eos in manibus diripien-
 tium] De structura in praepositionis cum
 ablativo pro accusativo cf. Apolog. cap. 13
 „in insulis relegamur.“ Ibid. cap. 19. in
 segmento codicis Fuldani legitur „Se-
 perior invenitur annis circiter trecentis,
 quam ille antiquissimus pones rex De-
 naeus in Argo transcezerisset.“ Ibid. cap. 31
 „plumatum amatorem aut in eum con-
 versum.“ Ad Natl. I, 11 „Sed quid ego
 defendam, professus interim confes-
 sionem temporalem omnium in vobis et
 pari transferendorum?“ Apul. Metam.
 VI, 14 „Sic impossibilitate ipae molae
 in lapide Psyche, quamvis praesenti cor-
 pore, sensibus tamen aberat.“ ad quam
 locum Hildebr. citat Gronov. ad Macrob.
 Somn. Scip. I, 4. Scheffer. ad Jul. Ob-
 sequ. cap. 71., Curt. ad Sallust. Catil.
 cap. 42, 3. Hand. Tursell. III, p. 287.
 Adde Goerenz ad Cic. De Legg. II, 14
 p. 157. Mourp. ad Plaut. Amphitr. II,
 1, 14. Duker ad Flor. III, 20, 8. Ca-
 saub. ad Lampridii Commod. cap. 6.

illis et ²¹venumdabantur inimicis, nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum. Quocumque processerant, manus ²²erat super illos in mala, et ²³compressati sunt valde. ²⁴Post quae instituit super illos deus Critas, quos Censores ²⁵intelligimus. Sed ²⁶nec istis obaudire perseveraverunt. Ut quis Critarum obierat, illi ad delinquendum^f supra quam patres eorum, abeundo ²⁷post deos diorum et serviendo et ²⁸adorando eos. ²⁹Itaque dominus iratus. Quoniam quidem, ait, ³⁰transgressi sunt gens ista pactum meum, sed disposui patribus eorum, et non ³¹audierunt vocem meam, et ego non ³²advertam ad auferendum virum a facie eorum^g ex nationibus, quas ³³reliquit decedens Iesus. Atque ³⁴ita per omnes aene annales Critarum et deinceps Regum reservatis gentium circumcolarum viribus bello et captivitate et iugo ³⁵Allophylorum rem dispensavit Israël, quotienscumque ab illo maxime in ³⁶idololatriam exorbitaverunt^h.

Iudic.
II, 20 sq.

Hanc igitur si a primordio constat et prohibitam, de tot tantisque praeceptis, et ¹numquam inpune commissam, de tot tantisque documentis, nec ullum tam superbum crimen ²deputari apud deum, quam huiusmodi transgressionem, ulro intellegere debemus livinarum et denuntiationum et executionum intentionem iam tunc martyrii patrocinatam non modo non dubitandis, verum etiam sustinendis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo ³idololatriam. Aliter enim martyria non evenirent. Et utique auctoritatem suam praestruerat, ⁴volens ea evenire quibus locum fecerat. Nunc enim de dei ⁵voluntate ⁶compungimur, et ingeminat scorpius plagam, hanc

Cap. IV.

11. venumdabantur *AB*. 32. erant *Ab*. 33. compressati isti sunt *Aq*. 34. Post quae *Aeb*. postquam *BC*. 35. intelligimus *Aβ*. 36. nec isti *Aq*. 37. post istos *A*, sed ab eadem manu correctum. 38. adorando *Aab*. orando *BC*. 39. Itaque deus iratus *A*. 40. transgressi sunt *A*, prob. *Rigallio*. transgressa est *BCab*. 41. audierunt vocem meam *Ab*. obaudierunt voci meae *BCa*. 42. advertam *B*. 43. reliquit *Aβ*. 44. ita omnes *b*. 45. allophylorum dispensavit *Aβ*. 46. idololatriam *Aβ*. idololatriam *b*. *los. Scaliger*. idololatria (*Aq*)*BCa*.

Cap. IV. 1. numquam inpune *Aβ*. 2. deputari apud deum *A*. apud deum legitari reliqui. 3. idololatriam *A*. 4. volens evenire *A*. 5. voluntate et *Ca*. 6. compungimur *Aβ*.

p. 496. Oudend. et Schneider ad Caesar. Bell. Gall. IV, 12. Oudend. ad Sueton. Caes. cap. 35. Burm. ad Phaedr. V, 1. Dederich in Glossar. ad Dict. Cret. p. 362. et p. 324.

f. obierat, illi ad delinquendum] Erat enim scribere mallam „obierat, ierant (vel ibant) illi ad delinquendum.“ Sed nihil impedit, quin minus aut deficiendi vel eandem verbum facile ex sequente abeundo repetamus, aut saltem verbum esse, ut ad delinquendum esse sit pro

delinquere vel in delinquendo occupatum esse.

g. a facie eorum] h. e. in conspectu eorum. Ita paulo supra legimus „nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum.“

h. in idololatriam exorbitaverunt.] Possis retinere etiam vulgatam scripturam „in idololatria exorbitaverunt.“ V. quae adnotavi supra ad verba „trādidi eos in manibus diripientium.“

negans, hanc accusans voluntatem, ut aut alium deum insinuet, cuius haec non sit voluntas, aut nostrum nihilominus destruat, cuius talis sit voluntas, ⁷aut omnino neget voluntatem dei, si ipsam negare non ⁸poterit. Nos autem de deo alibi dimicantes^a et de reliquo corpore haereticae cuiusque doctrinae nunc in unam specie congressionis certas praeducimus lineas^b, non alterius dei quam ⁹Israëlis eam defendentes voluntatem quae martyrii locum fecerit, tam ex praeceptis prohibitaе semper, quam ex iudiciis punitae idololatriae. Si enim praeceptum ¹⁰observatum vim patitur, hoc erit quodammodo observandi ¹¹praecepti praeceptum, ¹²ut id patiar per quod potero observare praeceptum, vim scilicet, ¹³quaecumque mihi imminet ¹⁴caventi ab idololatria. Et utique qui ¹⁵inponit praeceptum, extorquet obsequium. Non potuit ergo noluisse ea evenire per quae constabit obsequium. Praescribitur mihi, ne quem ¹⁶alium deum dicam, ne vel dicendo, non minus lingua quam manu, deum fingam neque alium adorem ¹⁷aut quo modo venerer, praeter unicum illum, qui ita mandat, quem et iubeor timere, ne ab eo deserar, et de omni substantia diligere, ut pro eo moriar. Huius sacramento militans ab hostibus provocor. Par sum illis, ¹⁸si illis manus dedero. Hoc defendendo depugno in acie, vulneror, ¹⁹occidor, occidit. Quis hunc militi suo exitum voluit, nisi qui tamen ²⁰eum sacramento consignavit?

7. aut omnino neget *Cab.* aut domino neget *B.* aut neget *A.* 8. poterit *A.* potuerit *reliqui.* 9. israhelis *A.* 10. observatum vim patitur *ABmyb.* observando vim patior *BCa.* 11. praecepti praeceptum *BCa.* praecepti *A.* praeceptum *k.* 12. ut ita patiar *AB.* 13. quaecumque *Aβ.* 14. caventi *Cab.* cavendam *A.* 15. inponit *Aβ.* 16. alium deum vel dicendum *A.* 17. aut quo modo *Fr. Iun.* aut quomodo *ABCa.* aut quoquo modo *b. Fule. Ursinus, Ios. Mercerus, Latin.* 18. nisi illis *Latinus.* 19. concii ..... hunc *A.* unde apparet omissum fuisse *re.* occidit. 20. sacramento eum *A.*

Cap. IV. a. sibi dimicantes] Hoc pertinet ad primum librum adversus Marcionem et quae sequuntur verba „de reliquo corpore haereticae cuiusque doctrinae“ ad alteram partem libri De Praescriptione Haeticorum.

b. certas praeducimus lineas] Metaphora locutionis sumpta de circo, ubi sulco impresso aut colore aliquo inpersperso praescribentur certae lineae inter quas depugnandum esset. De qua re copiose tractantur Salmas. ad Solin. p. 642 sqq. et Lips. Saturn. Serm. II, 20. tom. III, p. 971. ed. Vesal. Cf. Tertull. Adv. Marcion. III, 5 „Sed et hinc iam ad certum et comminus dimicaturus video aliquas etiamnunc lineas praeducendas, ad quas erit dimicandum.“ De Pudic.

cap. 6 „ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.“ De Carne Christi cap. 17 „cum psalmis Valentini, quos magna impudentia quasi idonei alicuius auctoris interserit, ad unam iam lineam congressionem dirigamus.“ Adv. Marcion. IV, 17 „Puto me non temere huic usque adhuc lineae insistere, qua definit“ sqq. Ibid. I, 9 „Age igitur, ad lineas rursus et in gradum.“ De Anima cap. 26 „h nostras iam lineas gradum colligam.“ De Corona cap. 3 „Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus?“ Adv. Marcion. I, 7 „Quamquam tota materia de duobus deis dimicetur, hic interius lineis eam clusimus, intra quas de singularibus iam proprietatibus congressimur.“ Cf. infra ad cap. 7.

igitur dei mei voluntatem. Occursum est huic plagae. Cap. V.
 hictum consideremus de voluntatis qualitate. Longum est,
 neum bonum ostendam, quod iam a nobis didicerunt
 . Deum interim sufficit dici, ut necesse sit bonum
 lum enim deum ³quis praesumpserit^a, constare in utro-
 oterit: aut deum negare debet quem malum existimarit,
 a quem deum ⁵pronuntiarit. Bona igitur erit et voluntas
 nisi bonus non erit deus. Probabit hoc etiam ipsius
 quam deus voluit, martyrii dico, ⁷quia bonum non nisi
 ut. Bonum contendo martyrium ⁸apud eundem deum
 ohibetur et punitur idololatria. Obnititur enim et adver-
 latriae martyrium. Malo autem obniti et adversari nisi
 potest. Non quasi ¹⁰negem esse aemulationem ¹¹tam
 ter se quam et bonorum, sed alia condicio est huius
 yrium enim non de communi aliqua ¹¹malitia certat^b cum
 , sed ¹²de sua gratia; liberat enim ab idololatria. Quod
 rat ¹⁴quis non bonum pronuntiabit? Quid aliud est ad-
 lolatriae atque martyrii quam mortis et vitae? In tan-
 martyrio deputabitur, quantum ¹⁶morti idololatria. Vitam
 dixerit, habet mortem, quam bonum dicat. Est et haec
 hominum salutaria excutere, exitiosa suscipere, pericu-
 que ¹⁸medicamina devitare, aut mori denique citius quam
 lerare. Nam et medicinae ¹⁹praesidium ²⁰plures qui re-
 plures stulti, plures timidi et male verecundi. Et est

1. nec alium *Latinius*. 2. hictum *A*. 3. quis praesumpserit *BCa*.
 serit *b*. .... aescrisperit *A*. 4. aut bonum quem *AB*. aut bonum
 reliqui. 5. pronuntiarit *Aβ*. 6. eius *om. A*. 7. quia bonum
 is voluit *Ab*. quia non nisi bonus voluit bonum reliqui. 8. apud
 9. a quo prohibetur *AC*. a quo et prohibetur *Bab*. 10. ne-
 mus reliqui. 11. malitia *A. Latinius, prob. Iunio et Rigaltio*. militia
 lolatria *Aβ*. 13. cum sua gratia *A*. 14. qui non *a*. 15. vita *ACab*.
 morti idololatriae *ABCab*. mors idololatriae *Fulv. Ursinus*. 17. quae-
 aerere *b*. *Quid in A. fuerit hodie nequit dignosci*. 18. medicamina
 nori *ego*. medica male vitare aut mori *AB*. medicamina vitare,
 dica male vitare, mori *b*. 19. in praesidium *B*. 20. plures re-
 . *haec verba omnino non comparent*. 21. Plures enim stulti (*Aβ*)*b*.

quis praesumpserit] Elli-
 e condicionalis alio loco
 limus.

communi aliqua malitia
 rtullianus martyrium esse
 malo, quod est idololatria,
 ec adversari malo possit
 Non quasi neget adversa-
 pugnam aemulationemque
 seu malorum inter se;
 im experimur rapacitatem

certare cum crudelitate, gulam cum libi-
 dine, nam tunc utrimque sunt mala et
 vitia. Sed aliam esse ait condicionem
 sermonis, quem instituit de certamine
 martyrii cum idololatria. Etenim mar-
 tyrium non certare cum idololatria de
 communi aliqua malitia, quasi esset cer-
 tamen inter duo mala, utrum sit poten-
 tius, immo certare de sua gratia, de suo
 bono, quod ab idololatria liberat. (*Ri-
 galt*.)

plane quasi saevitia ²²medicinae de scalpello ²³deque cauterio, de sinapis incendio; non tamen secari ²⁴et iuri ²⁵et extendi ²⁶morderique idcirco malum, quia dolores utiles ²⁷affert, nec quia tantummodo contristat, recusabitur, sed quis necessario contristat, adhibebitur. Horrorem operis fructus excusat. Ululans denique ille et gemens et maugiens inter manus medici postmodum eandem mercede cumulabit et artifices optimas praedicabit et saevas iam negabit. ²⁸Sic et martyria desaeviant, ²⁹sed in salutem. Licet et deo ³⁰in vitam aeternam per ignes et gladios et acerba quoque curare. Sed medicum ³¹quidem miraberis etiam in illo, quod ³²feras pares adhibet qualitates ³³medellarum adversus qualitates ³⁴querellarum, cum quasi de perverso auxiliatur per ea subveniens per quae laboratur. Nam et calores caloribus amplius ³⁵onerando com-pescit, et ardores siti potius macerando ³⁶restringit, et fellis ³⁷ex-census amaris quibusque ³⁸potiunculis ³⁹colligit, et sanguinis fluxu defusa insuper venula revocat. Deum vero et quidem ⁴⁰zelotem culpandum existimabis, si voluit certasse cum causa et iniuria aemulando prodesse, mortem morte dissolvere, occisionem occisioni dispargere, tormentis tormenta discutere, supplicia supplicio evaporare, vitam auferendo conferre, carnem ⁴¹laedendo iuvare, animam eripiendo servare. Perversitas, quam putas, ratio est; quod saevitiam existimas, gratia est. Ita deo de momentaneis ⁴²aeterna ⁴³medicante ⁴⁴magnifica bono tuo ⁴⁵deum tuum; incidisti in manus

22. medicinae Ab. medicina reliqui. 23. denique cauterio B. 24. et iuri Ab. inuri reliqui. 25. et extendi Fr. Junius. 26. morderique om. Ab. 27. affert A. 28. Sic et Ab. Et si reliqui. 29. sed inducit Jos. Scaliger. 30. in inducit h. Scaliger. 31. quidem Ab. quoque reliqui. 32. per me pares A. 33. medellarum A. 34. querellarum A. 35. onerando A. 36. restringit b. Latinus, Jos. Scaliger. restringit A. restringit reliqui. 37. excensus A. 38. potiunculis Ab. potionibus reliqui. 39. corrigit Latinius. 40. zelotem b. 41. eludendo (?) A. 42. aeternam B. 43. medicante Ab. meditante reliqui. 44. deum tetrum (tetrum A.) Ab.

c. si voluit certasse] Amat Septimius infinitivos perfecti temporis ponere pro praesentis. Ita paulo infra secundum ed. princ. legitur „dignissimus bona fide in totum perisse qui voluit.“ De Fuga in Persecut. cap. 6 „Potuerant et priorem domini voluntatem proposituisse, qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant.“ Ibid. cap. 12 „Ipsa salus iudicabit hominem excidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse.“ Apolog. cap. 2 „Ideo et credant de nobis quae non probantur, et nolant inquiri, ne probentur non esse quae maluit credidisse.“

d. de momentaneis aeterna medicante] Ait Tertullianus deum nostrae bonae crudelitatem atque tetrum, qui homines etiam per martyriorum cruciatus ad felicitatis aeternae gloriam evadere velit, nobis esse colendam amandumque multo magis quam medicum, qui corporis nostri valetudinem non nisi urendo secundoque restituit, dein explicat et emolliit, quod alias durum ac totum videbatur. Hinc locum imitari voluit Lucifer Calanctus libro De Contemenda Morte pro Christo: „Quod enim licet medicus caeteri cauterio urat, sinapis incendio segrum ad omnem dolorem deducat, tamen non

1 feliciter incidisti. Incidit et ille in nequitadines tuas. Imper prior negotium medico facit, demique sibi ipse mortis attrahit. Acceperat a domino suo ut a medico disciplinam secundam legem vivendi, ut omnia quidem ab una solummodo arbuscula temperaret, quam ipse inportunam interim noverat. Audiit ille quem maluit, entiam rupit. Edit illicitum et transgressione saturatus in cruditavit, dignissimus bona fide in totum parere quibet dominus sustentata fervura delicti, donec tempore temperaretur, paulatim remedia composuit, omnes fidei s et ipsas aemulas vitio, verbum mortis verbo vitas rescindit auditum transgressionis auditu devotionis limantes. Ita, mori praecipit medicus ille, veternum mortis excludit. Quid nunc pati homo ex remedio quod non est tunc grava ex vitio? Displicet occidi in salutem cui non displicuit perditionem? Nauseabit ad antidotum qui hiavit ad

si certaminis nomine deus nobis martyria proposuisset, cum adversario experiremur, ut, a quo libenter homo est, eum iam constanter elidat, hic quoque liberalitas macerbitas dei praeest. Evulsum enim hominem de diab per fidem iam et inculcatorem eius voluit efficere per

negotium medico *Ab.* medico prior negotium reliqui. 48. suo om. A. ina B. 48. et quam B. 49. inportunam *Ab.* 50. noverat *Ab.* noverat A. cruditavit b. *Fals. Ursinus.* ... dicitavit A. eruditavit B. eruditavit Ca. *Ab.* perisse reliqui. 53. .... ta fervura A. sustentata fervura b. savore reliqui. 54. devotioni B. 55. nunc pati A. pati nunc reliqui. *Ab.* A. Nausei abibit B.
1. 1. Sed si *Ab.* Sed et reliqui. 2. proposuisset *Ab.* proponit rehelisus *Ab.*

1, exedi morderique esse ini-
q. Sed longa est inter arti-
matia. (Rigall.)

ipso ipse medicus inportunam]
, quin reponendum sit „quam
us inportunam interim no-

fide] h. e. certo, profecto,
Nati. I, 1 „Quot desertores
? Quot transfugae in per-
alti bona fide, immo iam pla-
remittatibus temporum.“ Ibid.
t enim familiae, tot nationes
s fide quaerunt, ut dispici et
escribique non possint.“ V.
d Quinctil. X, 3, 28. Burmann.
. Declam. XII, 1.
nata fervura delicti] Ita edi

volui cum Rigallio secutes fidem libri
Agobardini. Tuentur vocabulum *fervuram*
Glossae S. Benedicti cap. De Medicina
col. 262. Vulcan. „Fervura, *φλεγμονή*.“
et Vet. Moschionis Interpres: „*Ζέως*,
Fervura.“ Agobardus in Epist. ad Bar-
tholom. „Quamvis exostiones istae, super
quibus movemini, non multum distent a
vesicis turgentibus, vel sicut alia editio
dicit *fervuris* Aegyptiis illatis“ sqq. Exod.
IX, 9. 10., ubi Graecus Interpres *φλαξ-
τίδες ἀνακθουσαι*.

Cap. VI. a. praesent.] Certamini, tam-
quam agonotheta.

b. de diaboli gula] De Pudic. cap. 8
„cui conditio gratior quaeque de gula
erepta est.“

c. et inculcatorem] h. e. contempto-

virtutem, ne solummodo evasisset, verum etiam ⁴evicisset inimicum. ⁵Amavit, qui vocaverat in salutem, invitare ⁶et ad gloriam, ⁷ut, qui gaudebamus liberati, exultemus etiam coronati. Agonas istos, contentiosa sollemnia et superstitiosa certamina ⁸Graecorum et religionum et ⁹voluptatum, quanta gratia saeculum celebret ¹⁰iam et Africae liquit⁴. ¹¹Adhuc Carthaginem singulae civitates ¹²gratulando inquietant donatam Pythico agone post stadii senectutem⁶. Ita ab aevo dignissimum creditum est studiorum experimentum committere artes, corporum et vocum ¹³praesentia exprimere^f, praemio iudice, spectaculo iudice, sententia ¹¹voluptate. Qua ¹³nuda sunt proelia^g, ¹⁶non nulla sunt vulnera; pugni ¹⁷quassant, ¹⁷^bcalces arietant, caestus dilaniant, flagella dilacerant. Nemo tamen agonis ¹⁸praesidem ¹⁹suggillans erit, quod homines ²⁰violentiae ²¹obiectat. Iniuriarum actiones extra stadium. Sed, quantum livores illi et cruores et ²²vibices

4. evicisset *Ab*. devicisset *reliqui*. 5. Amavit qui (*Aβ*)*b*. *Fulc. Ursinus*. Amavit quae *BCa*. Amavit quos *Latinus*. 6. et ad *Ab*. ad *reliqui*. 7. ut qui gaudebamus *ego*. ut qui gaudeamus *BCa*. ut gaudeamus *Frac. Junius*. 8. Graecorum *B*. gregorum *A*. Graecorum *reliqui*. 9. voluntatem *Ab*. 10. iam et Africae licuit *A*. etiam et Africae licuit *B*. etiam Africae liquit *reliqui*. 11. Adhuc certamine singulae *A*. 12. gratulando....tan donatam *A*. 13. praesentia (praesentia *Aβ*.) exprimere *ABmg*. de praesentia expendere *B*. praesentiam expendere *reliqui*. 14. voluntate *A*. volutante *Ios. Scaliger*. 15. nuda *AB*. nulla *reliqui*, ex emendatione *Latinii*. 16. nonnulla sunt vulnera *BCa*. nonnulla vulnera *Ab*. nulla sunt vulnera *Latinus*. 17. cassant *B*. 17b. calvae arietant *Fabr Agonist. II*. 9. 18. praeside *A*. 19. suggillans erit *AB*. suggillaverit *reliqui*. 20. violentae *Aβ*. 21. obiectat *b*. oblectat *Aq*. obiectet *reliqui*. 22. vibices negotiantur *BCab*. vib.....tientur *A*.

rem. *Inculcare* saepius apud Tertullianum reperitur de eo qui indigne vel cum contemptu et indignatione quid tractat. Ad Nat. I, 10 „Privatos enim deos, quos Lares vel Penates domestica consecratione perhibetis, domestica et licentia *inculcatis*.“ De Paenit. cap. 7 „Plerique naufragio liberati exinde repudium et navi et mari dicunt, et dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam; nolunt iterum divinae misericordiae oneri esse; formidant videri *inculcare*, quod consecuti sunt.“ De Patient. cap. 15 „linguam frenat, manum continet, temptationes *inculcat*, scandala pellit.“ De Praescript. Haeret. cap. 8 „Venio itaque ad illum articulum, quem et nostri praetendunt ad ineundam curiositatem, et haeretici *inculcant* ad importandam scrupulositatem.“ Ad Uxor. II, 5 „sed ut *inculcent*, ut illudant huiusmodi feminae.“ Minuc. Felic. Octav. cap. 37 „horrorem carnificis iridens *inculcat*.“

d. iam et Africae liquit.] Cf. Salmas. ad Tertull. De Pall. p. 109.

e. post stadii senectutem.] Postquam stadium, id est locus ad agones deputatus, iam senectutem quandam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus. (Iac. Pamelius.) Postquam iam olim consenuisset in Africa stadium usus a Graecis apportatus. (Frac. Junius.)

f. praesentia exprimere] Verissima est scriptura libri Agobardini. Exprimuntur artes corporum et vocum praesentia, cum respraesentantur in stadio et per certamina quasi spectandae proponuntur.

g. Qua nuda sunt proelia] Qua nuda sunt proelia hi agones, nonnulla in eis et vulnera. Rigaltius genuino Septimi stilo ingenium Latinii cum ceteris auferens edidit qua nulla sunt proelia, non nulla vulnera, quae interpretatur: Nulla sunt proelia, quia nullas hostias, sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac fortiter decertant et vulnerantur.

negotiantur, ²²intendet, coronas scilicet et gloriam et dotem^h, privilegia publica, ²¹stipendia civica, imagines, ²⁵statuas et, qualem potest praestare saeculum, ²⁶de fama aeternitatem, de memoria surrectionem. Pyctes ipse non queritur dolere ²⁷se, nam vult; corona premit ²⁷b vulnere, palma sanguinem obscurat; ²⁸plus victoria met quam iniuria. Hunc tu laesum existimabis, quem vides victum? Sed nec victus ipse de ²⁹agonotheta casum suum exprobat. Deum ³⁰dedecebit artes et disciplinas suas educere ³¹in medium, in hoc saeculi spatium, in spectaculum hominibus et anulis et universis potestatibus? ³²carnem atque animam probare de constantia atque tolerantia? dare huic palmam, huic honorem, illi civitatem, illi ³³stipendia? etiam quosdam reprobare, et castigatos in ignominia ³⁴submovere? Nimirum ³⁵praescribis deo, quibus temporibus aut modis aut locis de familia sua iudicet, ³⁶quasi non praeiudicare iudici congruat. ³⁷Quid nunc, si non certaminis nomine in martyria fidem exposuisset, ³⁸sed proprii profectus, sane oportebat illam habere aliquem spei cumulum, cui studium suum cogeret votumque suspenderet, quo eniteretur ascendere, cum creta quoque officia ³⁹in gradus aestuent? Aut quomodo multae mansiones apud patrem, si non pro varietate meritorum? quomodo ⁴⁰stella ab stella distabit in gloria, nisi pro diversitate radiorum? ¹ Cor. XV, 41. ⁴¹erro et si fidei propterea congruebat ⁴²sublimitati et claritatis aliam prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumenti, quod magno ⁴³constaret labore, cruciatu, tormento, morte. Sed respice compensationem, cum caro et anima dependitur — quibus in homine nihil carius est, alterum manus dei, alterum ⁴⁴flatus, — ipsa

. intendet (Aβ) b. intende Aφ. intendit B. intendis reliqui. 24. stipendia, statuem, imagines Latinus, prob. Iunio. 25. statuas Aβ. 26. de fama om. A. . se, nam vult Ab. se non vult reliqui. 27 b. vulnere om. A. 28. plus victoria met quam iniuria b. plus victoriatum et quam iniuria A. plus victoria tuum quam iniuriatum BC. plus victoriatum est quam iniuriatum a. Plus victoria est quam iniuriarum Latinus, Ios. Scaliger et Iunius. Plus victoria tamen est quam iniuria Harrisius. Plus victoria tum est quam iniuria alii. 29. agonitheta A. . decebit ABmg. 31. remedium B, sed in marg. extat in medium. 32. carmen p. m. pr. carmen Aφ. m. sec. 33. stipendia Ab. stipendium reliqui. 34. submovere Aβ. 35. praescribis A. praescribes reliqui. 36. quasi non praeiudicare A. . Quid nunc, si non Aab. Quid nunc sine B. Qui si non C. 38. sed et proli Ab. 39. in gradus Ab. in gradu reliqui. 40. stella ab stella A. stella a stella reliqui. 41. sublimitati et claritatis AB. sublimitati et claritati Ca. sublimitatis et claritatis b. Fulv. Ursinus. 42. constaret ..... labore Aφ. Cum sex litterarum vocabuli silis obesi vestigia in Agobardino libro comparere Hildebrandus dicitur, si quid scripturae evanuit, reposuerim pretio. 43. flatus Ab. adflatus reliqui.

h. et dotem] Franc. Ianus dotem interpretatur donativum, honorandam. Et in Glossae Philoxeni ap. Vulcan. col. b, dum aliis locis dotem explicant per

„ἡπόλεια“, alio interpretantur: „Dox, δόσις.“

i. in gradus aestuent?] Hoc est contendunt pro dignitate gradus, ut primum obtineant locum. (Rigalt.)

41 dependi in profectu quorum est profectus, ipsa erogari^h quae luci fiant, eadem pretia quae et merces. Prospexerat et alias deus 45 inbecillitates conditionis humanae, adversarii insidias, rerum 46 fallacias, saeculi retia, etiam post lavacrum periclitaturam fidem, perituros plerosque rursum post salutem, qui vestitum obsolescent 47 nuptialem, qui faculis oleum non praeparassent, qui requirendi per montes et saltus et 48 humeris essent reportandi. Posuit igitur secunda 48^b solatia 49 et extrema praesidia, dimicationem martyrii et lavacrum sanguinis exinde 50 securum. De cuius felicitate David: Beati quorum 51 dimissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata. 52 Beatus vir cui non 53 imputaverit deus delictum. Proprie enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro ipsa vita deponitur^l. Sic dilectio operit multitudinem 54 peccatorum, quae deum scilicet diligens ex totis viribus suis, quibus in martyrio decertat, ex tota anima sua, quam pro deo ponit, hominem martyrem excudit. Haec tu remedia, consilia, iudicia, spectacula etiam dei atrocitatem 55 vocabis? Sanguinem hominis deus concupiscit? Et tamen ausim dicere, si et homo regnum dei, 56 si homo certam salutem, si et homo secundam regenerationem. 57 Nulla compensatio invidiosa est in qua aut gratiae aut iniuriae commensurata est ratio.

Psalm.
XXXI, 1 sq.

I Petr. IV, 8.
Matth.
XXII, 37.

Cap. VII. Incutiat adhuc scorpius homicidam deum ventilans, horrore plane spurcum blasphemiae flatum de haeretico ore foetentem,

44. dependi in praefectum *Franc. Junius*. 45. inbecillitates conditionis A. 46. fallacias saeculi *Ab.* 47. nuptialem, qui faculis oleum non praeparassent *om. A.* 48. humeris *Ab.* 48^b. solatia *Ab.* 49. et extrema *BCs.* extrema *Ab.* 50. securum *ABmgCab.* securum *B.* 51. dimissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata A. dimissa sunt delicta et quorum operatae sunt iniquitates reliqui. 52. beatus ... non *Ap.* *Hildebrandus* vocem vir in A. extitisse negat. 53. imputaverit *Ab.* reputaverit reliqui. 54. peccatorum A. delictorum reliqui. 55. vocabis A. iudicabis reliqui. 56. si homo certam salutem *om. A.* si et homo certam salutem *Ciacconius*. 57. Nulla *Fulv. Ursinus*.

Cap. VII. 1. flatum *Ab.* adflatum reliqui. 2. foetentem *Ab.*

k. erogari] h. e. impendi, consumi. Tertullianei stili vocabulum. Apolog. cap. 48 „non enim absumit (sc. ignis divinae poenae) quod exurit, sed dum erogat, reparat.“ Ad Nat. 1, 10 „super inquinamenta poenarum proinde saltant dei vestri argumenta et historias nocentibus erogandis.“ Apolog. cap. 41 „cum tot innocentes erogamur.“ Adv. Iud. cap. 2 „erogat hominem febris.“ De Anima cap. 51 „corruptelae materies erogat.“ Cf. Hildebr. ad Apul. Metam. V, 13. p. 341. et inprimis Dirksen Manuale s. v. p. 327 sq.

l. quibus in lavacro ipsa vita deponi-

tur.] In lavacro sanguinis. V. Desid. Herald. ad Apolog. cap. 49. p. 166 sq. Dodwell De secundo Martyrii Bapl. inter Dissertat. Cyprian. XIII. Cf. De Baptismo cap. 16.

m. Nulli] Fulvius Ursinus corruentem *Nulla compensatio* sqq., praeter istam causam. Infra cap. 8 „Danielem nullius praeter dei supplicem.“ Apolog. cap. 8 „Veni, demerge ferrum in infanem nullius inimicum, nullius roem.“ V. adnotata ad De Corona cap. 10.

Cap. VII. a. venditans] Nimirum condem. Cf. supra cap. 1. De ellipti conditionalis non est quod verbo nocentem.

'sed et talem deum de fiducia rationis amplectar, qua ratione etiam
 p̄se se plus quam homicidam pronuntiavit ex ⁴sophiae suae per-
 sona, voce ⁵Solomonis. ⁶Sophia, inquit, iugulavit filios suos^b. Prov. IX, 2.
 Sophia sapientia est. Sapienter utique iugulavit, dum ⁷in vitam, et
 rationaliter, dum ⁸in gloriam. O ⁹parricidii ingenium! o sceleris
 artificium! o argumentum crudelitatis^c, quae idcirco occidit, ne
 noriatur quem occiderit! Et ideo quid sequitur? Sophia ¹⁰in exiti-
 bus cantatur hymnis^d; cantatur enim et exitus martyrum. Sophia
¹¹in plateis de constantia agit; bene enim filios suos iugulat. Super
 muros autem confisa dicit, ¹²cum quidem secundum
¹³Esaiam hic exclamat: Ego dei sum; et hic vociferatur: In nomine^e XLIV, 5.
 Iacob; et alius ¹⁴scribit: In nomine Israël. O bonam matrem!
 Opto et ipse in filios eius redigi, ut ab ea occidam; opto occidi,
¹⁵ut filius sim. Solum autem iugulat filios suos, an et torquet?
 Audio enim et alibi dicentem deum: Uram illos ¹⁶sicut uritur ¹⁷au-
 rum^f, et probabo illos sicuti probatur ¹⁸argentum. Utique per tor-
 menta ignium et suppliciorum, per martyria fidei examinatoria. Scit
 et apostolus qualem deum adscripserit, cum scribit: Si deus filio^g Rom. VIII, 32.
 suo non pepercit, sed pro nobis tradidit ¹⁹illum, quomodo ²⁰non
 et cum illo omnia condonavit nobis? Vides, quomodo etiam
 proprium suum filium primogenitum et unigenitum sophia divina
²¹iugulaverit, utique victurum, immo et ceteros in vitam redacturum.
²²Possum dicere cum ²³sophia dei: Christus est qui se tradidit^h Rom. IV, 25.
 pro delictis nostris. Iam et semetipsam ²⁴sophia trucidavit. Verba
 non sono solo sapiunt, sed et sensu, nec auribus tantummodo
 audienda sunt, sed et mentibus. Crudelem deum, qui non intel-
 ligit, credit. ²⁵Quamquam ²⁶et non intellegenti posita sententia est,
 quae temeritatem cohibeat aliter intellegendi. Quis enim, inquit, Rom. XI, 33.

k. sed talem Aφ. 4. sophiae Aβ. 5. Solomonis AB. 6. Sofia Aβ, utroque loco.
 l. invitam B. 8. ingloriam B. 9. parricidii b. 10. in exitibus cantatur b. in
 exitibus cantatur Aβ. in exitu cantatur Aφ. in exitibus canitur reliqui. 11. in
 plateis constantiam a. 12. cum quidem Ab. cum quis reliqui. 13. Esaiam Aφ.
 14. scribit Ab. inscribit reliqui. 15. ut filius filiam Aφ. 16. sicut A. sicuti
 reliqui. 17. aurum ABC. argentum ab. 18. argentum ABC. aurum ab. 19.
 illum om. Aφ. 20. non et ABab. et non C. 21. iugulaverat Aβ. 22. Pos-
 sum Aφ. 23. sofia Aβ., ut etiam in sequentibus. 24. sophiam trucidavit B.
 25. quamquam Aβ. 26. et non intellegendi Ca.

b. iugulavit filios suos.] Cf. Augustin.
 De Civ. Dei XVII, 20.

c. argumentum crudelitatis] V. quae
 notata sunt ad De Spectat. cap. 4.

d. Sophia in exitibus cantatur hymnis]
 XX Interpretes habent: „Σοφία ἐν
 ἔξοδῳ ὑμνεῖται, ἐν δὲ πλατείαις

παρρησίαν ἄγει. Ἐπ' ἄκρων δὲ τει-
 χέων κηρύσσεται“ κτλ. Hieronymus:
 „Sapientia foris praedicat, in plateis dat
 vocem suam. In capite barbarum cla-
 mitat, in foribus portarum urbis profert
 verba sua dicens.“ sqq.

e. Uram illos sicut uritur aurum]
 Cf. De Fuga in Persecut. cap. 3.

cognovit sensum ²⁷domini? aut quis illi consiliarius fuit, qui eum instruat, aut viam intelligentiae quis demonstravit illi? Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum victima placari apud saeculum ²⁸licuit, et ²⁹Latio ³⁰ad hodiernam Iovi media in urbe humanus sanguis ingustatur^f, nec ququam retractat, aut non ³¹ratione praesumit aliqua^e aut ³²inaestimabile dei sui ³³voluntate. Si noster quoque deus propriae hostiae nomine martyria sibi depostulasset, ³⁴quis illi exprobrasset inae-stans religionem et ³⁵lugubres ritus et aram rogum et pollincto-rem sacerdotem^h, et non ³⁶beatum amplius reputasset quem deus comedisset?

Cap. VIII. Unum igitur gradum insistimus^a et in hoc solum provocamus, an praecepta sint a deo martyria, ut credas ratione praecepta, si praecepta cogoveris, quia nihil deus non ratione praeceperit. Si-
Ps. CXV, b. quidem honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit David, non, opinor, ista communis et omnium debitum (atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damna-tionis)^b, 'sed illa quae in ipso aditur ex testimonio religionis et

27. domini (dñi) A. dei reliqui. 28. liquit a. 29. Latari Ciacconius. 30. ad hodiernum *Abb.* in hodiernum reliqui. 31. ratione praesumit aliqua *AB.* ratio-nem praesumit aliquam reliqui. 32. inaeestimabile *Aφ.* inaeestimabilem reliqui. 33. voluntate ego. voluntatem libri omnes. 34. quis ille A. 35. lugubres *A.* 36. beatum om. A.

Cap. VIII. 1. sed ista A.

f. humanus sanguis ingustatur] De his sacrificiis humano sanguine cruentatis v. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 9.

g. aut non ratione praesumit aliqua] sc. fieri, vel ingustari, quae est facillima et frequentissima ellipsis.

h. et pollinctorem sacerdotem] Cf. Apolog. cap. 13 „Quo differt ab epulo Iovis silicernium? a simpulo obba? ab haruspice pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet.“

Cap. VIII. a. Unum igitur gradum insistimus] Locutio cum aliis multis de arena repetita. Cf. quae adnotata sunt supra ad cap. 4., et imprimis Lips. Saturn. Serm. II, 20. (tom. III, p. 971 sqq. ed. Vessl.) „Gradum alium inire“ Tertullianus dixit Adv. Marc. IV, 6., „gradum eodem occurrere“ Ibid. IV, 20., „ad gradum praesentem occurrere“ Adv. Marcion. I, 19., „gradum conferre“ Adv. Iud. cap. 2. et 7. Adv. Marcion. III, 2., „gradum dirigere“ Adv. Marcion. IV, 37., „gradum figere“ De Veland. Virgin. cap. 11. Adv. Marcion. IV, 2. et V, 10. Adv.

Prax. cap. 8. et 22. De Ieiun. cap. 11. De Fuga in Persecut. cap. 11., „de gradu cedere“ De Praescript. Haeret. cap. 9. Adv. Marcion. V, 16. De Pudic. cap. 7. „gradu excindere“, „gradu expellere“, „de gradu pellere“ De Anima cap. 6. Adv. Marcion. I, 13. et IV, 9., „de gradu deiici aut moveri“ De Resurr. Carnis cap. 2., „gradum movere“ De Ieiun. cap. 13., „gradum obstruere“ Apolog. cap. 27. De Veland. Virgin. cap. 15. De Praescript. Haeret. cap. 15. De Resurr. Carnis cap. 48., „gradum sustinere“ Adv. Marcion. I, 1., „de gradu primo praeludere“ Adv. Marcion. III, 5., „in gradum decurrere“ De Pudic. cap. 21., „in gradu ipso provocare“ Adv. Marcion. V, 1., „in gradu esse“ De Pudic. cap. 10., „in gradum rursus“ Adv. Marcion. I, 9., „gradus hic atabit“ De Anima cap. 6., „gradum conferre“ Adv. Nat. II, 1., „gradum comparare ad gradum“ Ibid. II, 13.

b. ex elogio transgressionis et merito damnationis] Hoc dicit ex sententia existimantium ideo mori homines, qui

o confessionis pro iustitia et sacramento. Sicut ²Esaias, ³Vj-
⁴inquit, quomodo perit iustus, et nemo excipit corde, et viri
 auferuntur, et nemo animadvertit; a facis enim iniustitiae perit
 et erit honor sepulturae eius. Habes hic quoque et praes-
 onem et remunerationem martyriorum, A primordio enim
 a vim patitur. Statim ut coli deus ⁵coepit, invidiam religio
 a est. Qui deo placuerat, occiditur, et quidem a fratre. Quo
 liyius impietas alienum sanguinem ⁷sectaretur, a suo ⁸auspicata
 ata est, denique non modo iustorum, verum etiam et pro-
 rum. David exagitur, Helias fugatur, Hieremias lapidatur,
 is secatur, Zacharias inter altare et aedem trucidatur, poren-
 ruoris sui maculas silicibus ¹⁰assignans. Ipse clausula legis
 ophetarum, nec prophetes, sed angelus dictus, contumeliosa
 truncatur in puellae ¹¹psalticae lucar. Et utique qui spiritu
 rebantur, ab ipso in martyria dirigebantur, ¹²ut et iam patiendo
 et praedicassent. Proinde et trina fraternitas, cum dedicatio
 nis ¹³regiae urbem urgeret officio, non ¹⁴ignoraverunt quid
 quae sola in illis captiva non fuerat, exigeret, moriendum
 & adversus ¹⁵idololatrian. Meminerant enim et Hieremiae
 ptis ad eos, ¹⁶quibus illa captivitas imminabat: Et nunc vide-

Ios. LVII, 1.

Matth.
XIV, 3 sqq.Baruch.
VI, 3 sq

as Aφ. 3. Videte (Aβ)ab. Vide (Aφ)C. Videt B. 4. inquit Aβ. 5.
 6. ...clius impietas A. 7. sectaretur Ab. insectaretur reliqui. 8. ave-
 nt. Denique Aβ. auspica... sectata est. Denique Aφ. auspicata insectata
 nique BC. auspicata est. Denique ab. 9. Esaias A. 10. assignans Aβ.
 iticae AB. salticae reliqui. 12. ut et iam Ab. ut etiam B. etiam reliqui.
 ias turbam Franc. Iunius. 14. ignoverunt Aβ. 15. idololatrian A. 16.
 la Aφ.

s vetitum de arbore gustaverant,
 in medio paradisi positam deus
 at. (Rigalt.) Verba atquin — —
 nationis omnino in parenthesi
 a erant. De vocabulo elogium v.
 a ad De Corona cap. 6.

puellae psalticae lucar.] Pro sal-
 quod vulgo extat in editionibus,
 galtio reposui psalticae ex aucto-
 libri Agobardini. Et ita haud du-
 endandus erit etiam locus Ald-
 De Virgin. cap. 8., quem laudat
 Barth. ad Statii Theb. VI, 322.
 l, p. 470. Vocabulum lucar ex-
 Glossae Labb. „Lucar, θεατρι-
 γγύριον, μισθός από πίσκου,
 θεατρικός θεωροχόν τὸ λυ-
 .“ Fest. s. v. Pecunia p. 253.
 „Pecunia, quae erogatur in ludos
 ctacula, appellatur lucar, dicta
 x lucis capietur.“ Gloss. Erfurt.
 editae et insertae in Iahn et Klotz

Archiv 1848. p. 345.) „Lucar, negotia-
 tio.“, nisi forte ibi, reponendum „Lucar,
 erogatio,“ cum p. 348. eadem glossae
 praebent „Lucar, erogatio, quae sole-
 bant in lucis fieri“ (h. e. erogatio, quae
 solebat ex l. f.). Cf. Fest. p. 119.
 Muell. s. v. Lucar. Interpret. ad Tacit.
 Ann. I, 77. Boettich. Lex. Tacit. p. 297.
 Inscr. ap. Gruter. 436. 5. Orell. Inscr.
 n. 3882. tom. II, p. 191 sqq. Salmas.
 ad Solin. p. 165. et p. 797.

d. ut et iam patiendo quae] Cum iam
 et patienda essent quae patienda praed-
 dicassent.

e. et Hieremiae] Hieremiae olim ad-
 scriptam a patribus quidquid hodie libro
 Baruch continetur annotavimus ad Cy-
 prian. Testimon. II, 6., atque adeo etiam
 de eius scripturae auctoritate canonica,
 quibus consentit hic auctor citans Hie-
 remiae nomine quod inventor Baruch
 capite sexto. (Pamelius.)

bitis deos Babyloniorum aureos et argenteos et ligneos portari super humeros ostentantes nationibus timorem. Cavete igitur, ne et vos consimiles sitis ¹⁷allophylis et timore capiamini, dum aspiciatis turbas adorantes retro eos et ante, sed dicite in animo vestro: Te domine adorare debemus. Itaque dixerunt ¹⁸a deo concepta fiducia, ¹⁹quando vigore animi ²⁰condicionales minas regis excutiant: n. III, 16. Non habemus necessitatem ²¹respondendi huic tuo imperio. Est enim deus noster, quem colimus, potens eruere nos de fornace ignis et ex manibus tuis, et tunc manifestum fiet tibi, quod neque idolo tuo ²²famulabimur nec imaginem tuam auream, quam statuisti, adorabimus. O martyrium et sine passione perfectum! Satis passi, satis exusti sunt, quos propterea deus texit, ne potestatem eius mentiti viderentur. Nam et ²³Danielem^f, nullius praeter dei ²⁴supplicem et ²⁵idcirco a Chaldaeis delatum ac depostulatum, statim utique conclusa et usitata feritas leonum devorasset, si Darii digna praesumptio de deo falli debuisset. Ceterum pati oportebat omnem dei praedicatorum atque cultorem ²⁶qui ad idololatriam provocatus negasset obsequium, secundum illius quoque rationis statum, ²⁷qui et praesentibus tunc et posteris deinceps commendari veritatem oportebat, pro qua fidem diceret passio ipsorum ²⁸defensorum eius, quia nemo ²⁹voluisset occidi, nisi^e compos veritatis. Talia a primordio et praecepta et exempla debitorum martyrii fidem ostendunt.

Cap. IX. Superest, ne antiquitas ¹suum forte habuerit^o sacramentum, ²novitatem Christianam recensere, quasi et de deo aliam ac proinde disciplina quoque aemulam^b, cuius sophia filios suos ³iugulare non norit. Plane^o, alia in Christo et divinitas et voluntas et ⁴schola. Martyria aut nulla in totum^d aut aliter intellegenda

17. allophylis A. 18. a deo coepta A. 19. quanto AB. 20. condicionales illas minas AB. 21. respondentis A. 22. famulabitur ABB. 23. danielem AA. danibelum Aφ. 24. supplicem AB. 25. idcirco a callatum ac postolatum (petulatum Aφ.) A. 26. qui idololatriam A. qui ad idololatriam reliqui. 27. qui et BCa. 28. defensorem A. 29. voluisset frustra occidi A.

Cap. IX. 1. suum forte BCa. suum quoque Ab. 2. novitale Christianam A. 3. iugulanda etiam norit Aφ. 4. schola, qui martyria Fulv. Ursinus.

f. Danielem] Cf. De Idololatr. cap. 5. inimicam. Cf. adnotata ad De Fuga cap. 2.
g. nemo voluisset occidi nisi] An corrigendum „nemo voluisset frustra occidi, nec nisi compos veritatis“? Certe illud frustra tenet liber Agobardi.

Cap. IX. a. suum forte habuerit] Ne quis putet Veteri solum Testamento martyria ordinata eique peculiaris et quasi propria fuisse. Sacramentum dicit martyrium, lavacrum sanguinis, novitatem vero Novum Testamentum.

b. aemulam] Hoc est contrariam et

c. Plane] Plane saepenumero ironice inseruit apud Septimum. Sic De Corona cap. 1 „Plane superest, ut etiam martyria recusare meditentur qui prophetas eiusdem spiritus sancti respiciunt.“ Apolog. cap. 15 „Plane religiosiores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dei vestri.“

d. in totum] V. adnot. ad De Corona cap. 1.

mandarit qui neminem ad huiusmodi discrimen hortetur, qui pro eo passis nihil repromittat, quia pati eos nolit, et ideo praeceptorum principia deducens, Beati, ⁶inquit, qui persecutionem patiuntur ob iustitiam, quoniam ⁷ipsorum est regnum caelorum? Hoc quidem absolute ad omnes; dehinc proprie ad apostolos ipsos: Beati eritis cum vos dedecoraverint et persecuti fuerint et dixerint adversus vos omnia mala propter me: Gaudete et exultate, quoniam merces vestra plurima in caelo: sic enim faciebant et prophetis patres ⁸illorum: ut etiam prophetaret^f, quod et ipsi occidi haberent^g ad exemplum prophetarum. ⁹Quamquam et si omnem hanc persecutionem ¹⁰condicionabilem^h in solos tunc apostolos destinasset, ¹¹utique per illos cum toto sacramento, cum propagine nominis, cum traduce spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeundae disciplina, ut in haereditarios discipulos et apostolici seminis frutices. Nam ¹²et sic rursus ad apostolos dirigit: Ecce ego ¹³mitto vos tamquam oves in medioⁱ luporum, et: Cavete ab hominibus; ¹⁴tradent enim vos in consessus et in synagogis suis flagellabunt vos, et ad praesides ¹⁵et ad reges perducemini mei causa, in testimonium illis et nationibus et cetera. Cum autem subicit: Tradet autem frater fratrem et pater filium in mortem, et insurgent filii in parentes et mortificabunt eos, manifeste iniquitatem istam in ceteros pronuntiavit, quam in apostolis non invenimus. Nemo enim eorum aut fratrem aut patrem passus est ¹⁶traditorem, quod plerique iam nostri. Dehinc ad apostolos revocat: Et eritis odio omnibus propter nomen meum. Quanto magis nos, quos a parentibus quoque tradi oportet? Ita ¹⁷ipsam hanc traditionem nunc ad apostolos, nunc ad omnes disponendo eundem in universos nominis^k exitum ¹⁸effundit in quibus ¹⁹conserdit nomen

Math.
v, 10 sqq.
Luc. vi, 23.

Math.
x, 16 sqq.

5. mandarit qui in huiusmodi A. 6. inquit *Ab*. 7. ipsorum A. illorum reliqui. 8. illorum A. eorum reliqui. 9. quamquam *Ab*. 10. condicionabilem (*Aφ*)*BCa*. condicionalem (*Ab*)*b*. 11. utique illos A. 12. et sic ego. et si *AB*. et reliqui. 13. mittā vos tamquam *Ab*. 14. tradent enim vos *om. A*. 15. et ad reges *Ab*. et reges reliqui. 16. traditorem *om. A*. 17. ipsam hanc traditionem *ABmg*. ipsa hac permissione *BCab*. 18. effudit *Ab*. 19. considerit A.

e. praeceptorum principia deducens] *Praeceptorum principia* dicit capita praeceptorum gravissimasque fidei Christianae regulas, quas Christus praedicator apud *Math. V, 10 sqq.* deducit atque instruit. De verbo *deducere* cf. *Quintil. Instit. Orat. III, 6, 59* „Sunt enim velut regestae in hos commentarios, quos adolescens *deduxerat*, scholae.“, ad quem locum v. *Spalding*.

f. etiam prophetaret] Haec sic docuit, ut etiam prophetaret, quod et ipsi oc-

cidi haberent ad exemplum prophetarum. Verbis *Matthaei* addit *Lucae VI, 23. g. occidi haberent]* Vide adnotata ad *De Fuga cap. 12*.

h. persecutionem condicionabilem] *Retinui* vulgatam *condicionabilem* pro *condicionalem*, quod in *Rigaltii* editione extat. Nec aliter dicitur *penetrabilis* et *penetralis, genitabilis* et *genitalis*.

i. in medio] Vide supra adnotata ad *cap. 3*.

k. universos nominis] *Universos nomi-*

tum odii sui lege. Qui autem sustinuerit usque in finem, iste salvus fiet. Quid sustinendo, nisi persecutionem, nisi traditionem, nisi occisionem? Nec enim aliud est sustinere in finem quam pati finem. Et ideo: Non est discipulus super magistrum, statim sequitur, nec servus super dominum suum, quia cum magister et dominus ipse perpessus sit persecutionem et traditionem et occisionem, multo magis servi et discipuli ²⁰eandem expendere debent, ne quasi superiores exempti de iniquitate videantur, quando hoc ipsum sufficere eis ad gloriam debeat, aequari passionibus domini et magistri; ad quarum tolerantiam aedificans monet non eos timendos, qui solum corpus occidunt, animam autem interficere non valeant, sed illi potius metum consecrandum, qui ²¹et corpus et animam occidere et perdere possit in ²²gehennam. Quisnam hi solius corporis ²³interemptores, nisi praesides et reges supra dicti, homines opinor? Quis etiam animae dominator, nisi deus solus? Quis ²⁴iste, nisi ignium ²⁵comminator, ²⁶nisi is, sine cuius voluntate nec passerum alter in terram cadit, id est nec altera ex duabus substantiis hominis, caro aut anima? quia et capillorum apud eum ²⁷regestus est numerus. Nolite ergo metuere. ²⁸Cum super dicit: Multis passeribus antistatis, non frustra, id est non sine emolumento casuros in terram repromittit, si magis ab hominibus quam a deo occidi ²⁹eligamus. Omnis igitur, qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor in illo coram patre meo, qui in caelis est. Et ³⁰omnis, qui negaverit me coram hominibus, et ego negabo illum coram patre meo, qui in caelis est. Manifesta, ³¹ut opinor, definitio et ³²ratio est tam confessionis quam negationis, etsi dispositio diversa est. Qui se Christianum confitetur, Christi ³³se esse testatur, qui Christi est, in Christo sit necesse est. ³⁴Si in Christo est, in Christo utique confitetur, ³⁵cum se Chi-

20. eadem Fuld. Ursinus. 21. et corpus animas A. 22. gehenna Ab. 23. interemptores B. 24. iste nisi ignium ABCa. iste ignium b. 25. comitor A. 26. nisi is om. A. 27. regestus numerum A. 28. cum super dicit BCab. cum dicit A. cum insuper dicit Franc. Iunius. 29. deligamus A. 30. omni qui me nega ..... me A. 31. ut opinor est et definitio BCa. 32. ratio est tam Ab. ratio tam reliquit. 33. se esse A. esse reliquit. 34. Si om. A. 35. cum se Christianum confitetur om. A.

nis dicit universos Christi nomini adiectos. *Exitus* autem pro *exitio* vel *interitu* peculiare est stili Tertulliani. Ita supra hinc cap. 4 „Quis hunc militi suo *exitum* voluit?“ Apolog. cap. 19 in segmento codicis Fuld. „*exitus* gentium.“ Ibid. cap. 21 „etsi ipsi (sc. ludaei) non constiterentur, probaret *exitus* holiernus eorum.“ Ibid. cap. 50 „Ana-

xarchus cum in *exitum* tisanse pib contunderetur.“, et paulo post „qui de tali suo *exitu* etiam iocabatur.“ Ad Nat. I, 16 „referunt invicem *exitus* sua.“ V. Curt. ad Sallust. Catil. 55. 6. Burmann. ad Quinctil. Declam. XI, 9. p. 235. ad Petron. Satyr. cap. 103. Dederich. Glossar. ad Dict. Cret. II, 24. et IV, 15. Dirksen Manuale s. v. p. 317.

stianum confitetur. Hoc enim non potest esse, nisi sit in Christo. Porro in Christo confitendo Christum ³⁶quoque confitetur, qui sit in Christo, dum et ipse in illo est, utpote Christianus. ³⁷Nam et si diem dixeris, lucis rem ³⁸ostendisti, quae diem praestat, licet non dixeris lucem. Ita etsi non directo pronuntiavit, Qui me confessus fuerit, non est diversus actus ³⁹quotidianae confessionis a sensu dominicae pronuntiationis. Quod enim est ⁴⁰qui se confitetur, id est Christianum, etiam id, per quod est, confitetur, id est Christum. Proinde qui se negavit Christianum, in Christo negavit, negando ⁴¹se esse in Christo, dum ⁴²negat se Christianum; et Christum autem¹ in se negando, dum se in Christo negat, Christum quoque negabit. Ita et qui in Christo negaverit, ⁴³Christum negabit, et qui in Christo confessus fuerit, Christum confitebitur. Suf-
fecisset igitur etsi de confitendo tantummodo dominus pronuntiasset. Ex forma enim confessionis contrario quoque eius praedudicaretur, id est negationi, ⁴⁴perinde ⁴⁵negatione negationem rependi a do-
mino, quemadmodum ⁴⁶confessione confessionem. Et ideo cum in forma confessionis etiam negationis condicio intellegatur, apparet ⁴⁷ad alium modum ⁴⁸negationis pertinere, quod de ea aliter ⁴⁹do-
minus pronuntiavit, quam de confessione dicendo, Qui me negaverit, non, Qui in me. Prospexerat enim et hanc vim plerumque in expugnatione nominis subsecuturam, ut qui se Christianum negasset, ⁵⁰ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare. Sicut non olim ⁵¹pro! auspice^m ⁵²cum tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus. Itaque frustra erit dicere: Etsi ⁵³me negavero Christianum, non negabor a Christo, non enim ipsum negavi. Ex illa enim negatione tantundem tenebitur, qua se Christianum negando Christum in se negans etiam ipsum negavit. Plus est autem quod et confusioni confusionem comminatur: ⁵⁴Qui

36. quoque om. A. 37. Nam ut si Fulv. Ursinus. 38. ostendis Ab. 39. quotidianae (Aβ.) 40. qui se Aβb. qui se se Aφ. cum se reliqui. 41. se esse in Christo A. se in Christo esse reliqui. 42. negat Christianum A. 43. Christum negavit B. 44. proinde B. 45. negatione negationem BCa. negationem negatione A. negationi negationem b. 46. confessioni confessionem Ab. 47. ad alium Ab. non ad alium reliqui. 48. negotiationis pertinere Aβ. 49. deus pronuntiavit B. 50. ipse quoque B. 51. pro auspice BCa. pro .... spice b. pro ..... auspice Aφ. 52. cum tota Ab. cum in tota reliqui. 53. me negabo Christianum A. 54. qui me confessus A.

1. et Christum autem] Apolog. cap. 21 „Et nos autem sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam substantiam spiritus inscribimus.“ Cf. Interpret. ad Sueton. Aug. cap. 73. Hand Tursell. I, p. 583 seq.

36. pro! auspice] Valde hic locus tor-

sit interpretum ingenia, qui dum voculam pro pro praepositione habent longe a vero aberraverunt. Auspicem fidem dicit quae laeti auspicii erat antequam temptata est. Cf. Claudian. IV. Consul. Honor. 610 „auspex victoria.“ Id. Epist. ad Seren. 51 „auspex purpura.“

cum odii sui lege. Qui autem stus^o confundar eum coram
 salvus fiet. Quid sustinendo, nisi^o at enim a confusione vel
 nisi occisionem? Nec enim a^o statum in fronte consistere;
 pati finem. Et ideo: Non es^o plagam.
 sequitur, nec servus super^o on intra hunc ambitum terrae nec
 dominus ipse perpassus^o ec apud homines huius communis
 sionem, multo magis^o constitutam^b, quanta praesumptio est
 bunt, ne quasi sur^o rerum in terris istis et in vita ista et
 hoc ipsa^o suff^o tatibus experiendarum? Nimirum cum animae
 mini et magi^o excesserint et per singula tabulata caelorum^c de
 timendos.
 non va^o coeperint et interrogari arcana illa haereticorum
 et a^o Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini^o. No-

*ss. qui est in caelis Aß. qui in caelis est reliqui. 56. negotiationem A.
 Cap. X. 1. communis naturae A. naturae communis reliqui. 2. istis in
 rita A. 3. et subi humanis Ap. 4. excesserunt A. 5. de recepto B'ab. de
 respecto A. de recepto Latinius, Croi Specim. p. 22. de praecepto Rigaltii. 6.
 archans Aß. 7. homines Teletos B'Ca. homines Theletos b. homines.... letos Ag.
 S. aginetos et absinetos Ap. Abascantos et Aginetos B'Ca. Abascantos et Acine-
 tos b. Abascantos et Ageratos Fulv. Ursinus. Abascantos et Agennetos Fr. Junius.*

a. qui me confusus] Cf. De Carne
 Christi cap. 5., Adv. Marcion. IV, 21.,
 De Idololat. cap. 13.

Cap. X. a. per hunc comemeatum
 vitae] De voce *comemeatus* deque eius usu
 cf. adnotata ad De Fuga cap. 2.

b. confessionem putant constitutam]
 iam respondet ad illud Gnosticorum argu-
 mentum, de quo supra cap. 1 „Sed
 nesciant,“ inquit, „simplices animae,
 quid quomodo scriptum sit, ubi et quan-
 do et coram quibus confitendum.“ Cf.
 Advers. Valentin. cap. 30.

c. per singula tabulata caelorum] Cf.
 Adv. Valentin. cap. 7., cap. 23. et cap.
 30 sqq.

d. de recepto] Scribendum *de praecepto*.
 De praecepto dispici est, inquiri et exa-
 minari, an praecepto Christi parnerimus,
 an fuerimus constantes in confessione
 nominis Christi coram potestatibus. (Rig-
 alt.) Iudicium Rigaltii, qui *de praecepto*
 corrigi vult, firmare videtur similis locus
 huius ipsius capituli, ubi codex Agobar-
 di et margo editionis principis habent
 „Quae porro fides rerum, ut post exces-
 sum ad superna sublevatus illic prober,
 quo non nisi iam probatus imponeret?
 illic *de praecepto examinaver*, quo nisi
 admittendus pervenire non possem?“
 Alii correxerunt *de receptu*, utroque loco.
 Mihi quidem retinenda videtur vulgata
 scriptura et *receptum* interpretandum

sponsum vel promissum. Examinantur scilicet animae mortuorum et dispiciuntur, an fidei suae atque promissis, quibus sese Christo addixerant, steterint.

e. Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini.] Haec vocabula reperiuntur inter ungas Valentinianorum, quibus significabant homines veros perfectos, infascinabiles, constantes, *τελειοὺς, ἀβασκάντους, ἀκινέτους*. (Rigalt.) Franc. Junius, qui rescribi vult „Teletos scilicet et Abascantos et Agennetos Valentini“ haec sibi commentus est: „Sensus est animas in salutem venturas per Aeonas proximos et ultimos et nobis coniunctissimos probatum iri apud ordines Gnosticorum. Tres autem eorum ordines sive classes in hoc argumento statuit. Unus eorum est qui Aeonas omnes coniugatos tradiderunt, secundus eorum qui coniugatos negarunt, tertius denique eorum qui coniugatos ex parte voluerunt et ex parte abiugos, prout faciebant qui Oadodem suam Bytho prae-straxerunt. Primus ordo proprie simpliciterque Valentini fuit, qui Theletum sive Philetum in Aeonis ultimi coniugatione collocavit. Cf. Adv. Valentin. cap. 8. et cap. 32. Secundus ordo a Valentino fluxit, eorum nempe, qui, ut coniugii dedecus a Bytho avellerent, nullum ei sexum deputaverunt. Cf. Adv. Valentin. cap. 34. Atque hi pro-

in, inquit, nec ipse Demiurgus constanter homines
 11 stillicidium situlae et pulverem 12 areae et sputa-
 13 deputavit, etiam irrationalibus iumentis adaequavit.
 14 Num. Non tamen idcirco aliud hominis genus in-
 15 nos, quod, quia constat esse, comparatione
 et proprietate generis et 14 singularitate. Neque
 est, ut 15 despectui iudicata despectis compara-
 tura sublata est, ut alia in nomine eius deputaretur.

servata natura, etsi suffunditur vita^h, nec alios novit
 us homines quam de quibus dicit: Quem me aiunt esse ho-
 ? Et: Quomodo vultis ut faciant vobis homines, 17 ita et vos
 illis. Vide, an servaverit genus a quibus et testimonium sui
 et et in quos iustitiae vicem mandat. Illos autem caelestes
 es si expostulem mihi ostendi, 18 facilius Aratus Persea et
 a et Erigonam et Ariadnam inter sidera 19 delineabit. Quis
 prohibuit 20 dominum illic etiam confessionem hominum fa-
 m 21 manifeste determinare, ubi suam futuram aperte 22 pro-
 vit, 23 ut ita esset positum: Qui in me confessus fuerit coram

Ies. XL, 15.

Math.
XIV, 13.Math. VII, 12.
Luc. VI, 31.

demiurgus *Ab. Fulc. Ursinus.* ipsi, sed demiurgus *Latinius.* ipsi eodem
 1. ipsi Eadem iurgiis *Ca.* 10. homines probabat (*Aφ.*) homines pro-
 11 homines probabat veros esse (*Aβ*) *b.* probabat homines veros non esse a.
 cidium *Aβ.* 12. aereae *Aβ.* 13. quod *ABCa.* quos *b. Latinius, Fulv.*
 14. singlatare *A.* 15. dispectis *A.* 16. novit dominus homines *A.*
 et vos *A.* et vos ita *BCa.* et ita vos *b.* 18. facilius perseacen et aeri-
 et ariadnam *A.* facilius Aratus Persea et Cephea et Erigonem et Ariad-
 19. deliniabit *ACab.* deliniabat *B.* 20. dominus *A.* 21. manifeste
 . 22. inpronuntiat *Ap.* 23. at ita *Franc. Junius.*

oce Graeca ἀβασκάντοι fuerunt
 rium appellati homonymos, quia
 tur Graecis tum innocentes et
 τῶ βλάβης, unde et Abascanto-
 nes apud Romanos iis attribu-
 i sine offensa dominorum suo-
 sissent in Cornelia, Satria et Tin-
 te; tum vero οἱ ἀνευ βασκάνου,
 rati, quibus deest virilitas. Ter-
 o ibidem ponitur cap. 35., in
 nus Ogdoadis, qui proxime prae-
 lito, dictus Agennetos. Per hoc
 obari tradebant animas et ad
 am traduci, prout sequentibus
 r commode, si bene repur-

crucibus et bestiis." Liv. VI, 14 „Cen-
 turionem iudicatum pecuniae cum duci
 vidisset." Gell. N. A. XX, 1 f. „Quantae
 pecuniae iudicatae essent."

h. suffunditur vita] *Suffundere* pro ru-
 bore *suffundere* familiare est usurpare
 Tertulliano. Sic Adv. Marcion. II, 3
 „*suffundens* iam hinc bonitatem dei Mar-
 cionis." Apolog. cap. 37 „Si enim tanta
 vis hominum in aliquem orbis remoti
 sinum abruptissemus a vobis, *suffudisset*
 utique dominationem vestram tot qual-
 iumcumque civium amissio, immo etiam
 et ipsa destitutione punisset." Ibid.
 cap. 4 „*suffundere* maluit hominis san-
 guinem quam effundere." De Virg. Ve-
 land. cap. 2 „sancti viri est *suffundi*, si
 virginem viderit." De Resurr. Carnis
 cap. 61 „Officia membrorum ludibrose
 de industria *suffundendae* resurrectionis
 oblatrant." De Anima cap. 38 „*suffu-
 sior* sexus." Hieronym. Adv. Iovin. I, 48
 „Haec Theophrastus disserens quem non
suffundat Christianorum?"

trates] Distinguit *nostrates* ho-
 veris Valentinianorum.

pectu indicata] Hoc est dam-
 notata ad De Corona cap. 15.
 tura cf. Apolog. cap. 49 „sed
 odi enim, si utique, *inrisui* iu-
 est, non gladiis et ignibus et

me confusus^a fuerit coram hominibus, et ego confundar eum coram patre meo, ⁵⁵qui est in caelis. Sciebat enim a confusione vel maxime formari ⁵⁶negationem; mentis statum in fronte consistere; priorem esse pudoris quam corporis plagam.

Cap. X. Qui vero non hic, id est, non intra hunc ambitum terrae nec per hunc commeatum vitae^a nec apud homines huius ¹communis naturae confessionem putant constitutam^b, quanta praesumptio est adversus omnem ordinem rerum in terris ²istis et in vita ista ³et sub humanis potestatibus experiendarum? Nimirum cum animae de corporibus ⁴excesserint et per singula tabulata caelorum^c ⁵de recepto^d dispici coeperint et interrogari ⁶arcana illa haeticorum sacramenta, tunc confitendum apud veras potestates et veros ⁷homines, Teletos scilicet et ⁸Abascantos et Acinetos Valentini^e. No-

55. qui est in caelis *Ab.* qui in caelis est *reliqui.* 56. negotiationem *A.*

Cap. X. 1. communis naturae *A.* naturae communis *reliqui.* 2. istis in vita *A.* 3. et sub humanis *Ap.* 4. excesserunt *A.* 5. de recepto *BCab.* de respecto *A.* de recepto *Latinius, Croi Specim. p. 22.* de praeepto *Rigaltius.* 6. archana *Ab.* 7. homines Teletos *BCa.* homines Theletos *b.* homines ... letos *Ap.* 8. aginetos et abscantos *Ap.* Abascantos et Aginetos *BCa.* Abascantos et Acinetos *b.* Abascantos et Ageratos *Fulv. Ursinus.* Abascantos et Agennetos *Fr. Junii.*

n. qui me confusus] Cf. De Carne Christi cap. 5., Adv. Marcion. IV, 21., De Idololatr. cap. 13.

Cap. X. a. per hunc commeatum vitae] De voce *commeatus* deque eius usu cf. adnotata ad De Fuga cap. 2.

b. confessionem putant constitutam] Iam respondet ad illud Gnosticorum argumentum, de quo supra cap. 1 „Sed nesciunt,“ inquit, „simplices animae, quid quomodo scriptum sit, ubi et quando et coram quibus confitendum.“ Cf. Advers. Valentin. cap. 30.

c. per singula tabulata caelorum] Cf. Adv. Valentin. cap. 7., cap. 23. et cap. 30 sqq.

d. de recepto] Scribendum *de praeepto.* De praeepto dispici est, inquiri et examinari, an praeepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus. (Rigalt.) Iudicium Rigaltii, qui *de praeepto* corrigi vult, firmare videtur similis locus huius ipsius capituli, ubi codex Agobardi et margo editionis principis habent „Quae porro fides rerum, ut post excessum ad superna sublevatus illic prober, quo non nisi iam probatus imponeret? illic *de praeepto* examinarer, quo nisi admittendus pervenire non possem?“ Alii correxerunt *de receptu*, utroque loco. Mihi quidem retinenda videtur vulgata scriptura et *receptum* interpretandum

sponsum vel *promissum.* Examinantur scilicet animae mortuorum et dispiciuntur, an fidei suae atque promissis, quibus sese Christo addixerant, steterint.

e. Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini.] Haec vocabula reperiuntur inter nugae Valentinianorum, quibus significabant homines veros perfectos, infascinabiles, constantes, *ταλειος, ἀβασκάντος, ακινέτος.* (Rigalt.) Franc. Junius, qui rescribi vult „Theletos scilicet et Abascantos et Agennetos Valentini“ haec sibi commentus est: „Sensus est animas in salutem venturas per Aeonas proximos et ultimos et nobis coniunctissimos probatum iri apud ordines Gnosticorum. Tres autem eorum ordines sive classes in hoc argumento statuit. Unus eorum est qui Aeonas omnes coniugatos tradiderunt, secundus eorum qui coniugatos negarunt, tertius denique eorum qui coniugatos ex parte volnerunt et ex parte abiugos, prout faciebant qui Ogdoadem suam Bytho praestruxerunt. Primus ordo proprie simpliciterque Valentini fuit, qui Theletum sive Philetum in Aeonis ultimi coniugatione collocavit. Cf. Adv. Valentin. cap. 8. et cap. 32. Secundus ordo a Valentino fluxit, eorum nempe, qui, ut coniugii dedecus a Bytho avellerent, nullum ei sexum deputaverunt. Cf. Adv. Valentin. cap. 34. Atque hi pro-

et enim, inquit, nec ipse Demiurgus constanter homines bat, quos stillicidium situlae et pulverem areae et sputa-^{ies. XL, 15.} et locustas deputavit, etiam irrationalibus iumentis adaequavit, ita scriptum. Non tamen idcirco aliud hominis genus indudum praeter nos, quod, quia constat esse, comparatione induere salva et proprietate generis et singularitate. Neque si vita vitata est, ut despectui iudicata despectis comparatim natura sublata est, ut alia in nomine eius deputaretur. servatur natura, etsi suffunditur vita, nec alios novit us homines quam de quibus dicit: Quem me aiunt esse ho-^{Math. XIV, 13.} ? Et: Quomodo vultis ut faciant vobis homines, ita et vos^{Math. VII, 12. Luc. VI, 31.} illis. Vide, an servaverit genus a quibus et testimonium sui et et in quos iustitiae vicem mandat. Illos autem caelestes es si expostulem mihi ostendi, facilius Aratus Persea et et Erigonam et Ariadnam inter sidera delineabit. Quis prohibuit dominum illic etiam confessionem hominum fam²¹ manifeste determinare, ubi suam futuram aperte²² provit, ut ita esset positum: Qui in me confessus fuerit coram

demiurgus Ab. Fulv. Ursinus. ipsi, sed demiurgus Latinius. ipsi eodem l. ipsi Eadem iurgis Ca. 10. homines probabat (Aφ.) homines probat probabat veros esse (Aβ) b. probabat homines veros non esse a. cidium Aβ. 12. aereae Aβ. 13. quod ABCa. quos b. Latinius, Fulv. 14. singulatae A. 15. despectis A. 16. novit dominus homines A. et vos A. et vos ita BCa. et ita vos b. 18. facilius perseae et aeri- et ariadnam A. facilius Aratus Persea et Cephea et Erigonem et Ariad- 19. deliniabit ACab. deliniabat B. 20. dominus A. 21. manifeste . 22. inpronuntiauit Ap. 23. at ita Franc. Junius.

oce Graeca ἀβάσκαυτοι fuerunt rium appellati homonymos, quia ar Graecis tum innocentes et w βλάβης, unde et Abascantonen apud Romanos iis attributi sine offensa dominorum suoscent in Cornelia, Satria et Tinte; tum vero οἱ ἀνευ βασκάου, rati, quibus deest virilitas. Tero ibidem ponitur cap. 35., in aus Ogdoadis, qui proxime praetho, dictus Agennetos. Per hoc obari tradebant animas et ad m traduci, prout sequentibus r commode, si bene repur-

trates] Distinguit nostrates ho-
veris Valentinianorum.

pecti indicata] Hoc est dam-
adnotata ad De Corona cap. 15.
tura cf. Apolog. cap. 49 „sed
odi enim, si utique, inrisui iu-
est, non gladiis et ignibus et

crucibus et bestiis.“ Liv. VI, 14 „Cen-
turiationem iudicatum pecuniae cum duci
vidisset.“ Gell. N. A. XX, 1 f. „Quantae
pecuniae iudicatae essent.“

h. suffunditur vita] Suffundere pro ru-
bore suffundere familiare est usurpare
Tertulliano. Sic Adv. Marcion. II, 3
„suffundens iam hinc bonitatem dei Mar-
cionis.“ Apolog. cap. 37 „Si enim tanta
vis hominum in aliquem orbis remoti
sinum abruptissemus a vobis, suffudisset
utique dominationem vestram tot qua-
liumcumque civium amissio, immo etiam
et ipsa destitutione punisset.“ Ibid.
cap. 4 „suffundere maluit hominis san-
guinem quam effundere.“ De Virg. Ve-
land. cap. 2 „sancti viri est suffundi, si
virginem viderit.“ De Resurr. Carnis
cap. 61 „Officia membrorum ludibrose
de industria suffundendae resurrectionis
oblant.“ De Anima cap. 38 „suffu-
sior sexus.“ Hieronym. Adv. Iovin. I, 48
„Haec Theophrastus disserens quem non
suffundat Christianorum?“

hominibus ²¹in caelis, et ego ²²in illo confitebor coram patre meo, qui in caelis est? Eripere me debuit ex isto terrenae confessionis errore, quam suscipi noluisset, ²³si caelestem praecepisset, qui nullos alios homines noveram praeter incolas terrae, ne ipso quidem ²⁴adhuc tunc in caelis homine conspecto. Quae porro *filas* rerum, ut post excessum ad superna ²⁵sublevatas illic ²⁶prober, quo non nisi iam probatus ²⁷inponerem, illic ²⁸de praecepto examinerem, quo nisi iam admittendus pervenire non possem? Christiano caelum ante patet quam via; quia nulla via in caelum, nisi cui patet caelum; quod qui attigerit, intrabit. Quas mihi potestates ianitricas adfirmas iuxta Romanam superstitionem, ²⁹Carnum¹ quendam et Forculum et Limentinum? quas a cancellis ordinas potestates²? § Ps. XXIV, 7. umquam ³⁰legisti apud David, Auferte portas, principes, ³¹vestrae, et sublevantur portae aeternae, et intrabit rex gloriae, si item ³²Amos. IX, 6. disti apud Amos, Qui ascensum suum aedificat in caelos, ³³et profusionem suam fundat in terras, ³⁴scito et ascensum illum exiit complanatum vestigiis domini et introitum exiit ³⁵resecratum viibus Christi, nec ullam moram aut ³⁶quaestionem in limine Christianis occurruram, qui non ³⁷dinosci habeant³ illic, sed agnoscant, nec interrogari, sed admitti. Nam etsi adhuc clausum putas ca-

24. in caelis om. *Ab.* 25. in illo *Ab.* in illum *reliqui.* 26. si *Cab.* etsi *Ab.* 27. tunc. nō in caelis *Ap.* 28. sublevatus *Ab.* sublatus *reliqui.* 29. probat *ABCab.* probarer *Fulv. Ursinus.* 30. inponerem *Ab.* 31. de praecepto *Hildebrandus de receptu BCa.* de recepto *Fulv. Ursinus.* 32. Carnum quendam *Hildebrandus ad Arnobium IV, 9. p. 342.* Cardeam quendam *a.* barnum quendam *Ab.* Carnum quendam *C., prob. Fr. Junio.* Ianum quendam *b.* 33. legisi *A.* 34. vestri *Ab.* 35. et promissionem suam *Bmg. Latinius, Junius.* 36. cito *A.* 37. resecratum *k.* 38. quaestionem *Ab.* 39. dinosci *AB.*

i. Carnum] Ita corrigi voluit Hildebrandus, et recte meo quidem iudicio, licet Carni huius dei nusquam extet memoria aut certum testimonium, quin ipse Septimius De Corona cap. 13. et De Idololatria cap. 15., ubi deorum ianitorum item mentionem facit, coniunctim cum Iano et Limentino non Carnum hunc, sed Carnam sive Cardeam deam enumeret. Hinc aliis probabile visum est hoc loco reponere *Ianum*, aliis *Carnam* vel *Cardeam*. Sed cum a liminibus essent etiam duo numina, teste Arnobio Adv. Nat. IV, 10., Limentinus et Lima, cum a ianna essent Ianus et Iana (v. Tertull. Ad Nat. II, 15), cum item a stando essent Statanus et Statina (Varro ap. Non. p. 532. Merc. Tertull. De Anima cap. 39.), a voluntate Volumnus et Voleta (Tertull. Ad Nat. II, 11. August. De Civ. Dei VII, 3.), cum etiam Ago-

bardi liber et editio princeps hoc loco consentiant in scriptura „barnum quendam,“ facile nobis persuaderi possimus, ut *Carnum* reponeremus. Nam de forma *Cardus*, quam tuetur editio secunda, Sigismundi Gelenii, nescio an auctoritate codicis Mssburensis, valde dubito. Cum enim constet de vocabulo *Carna* (quod est pro *Cardina*) et *Cardis*, si quod masculinum revocabimus nomen, appellandum erit aut *Carnus*, id quod hic Tertulliani locus probabile facit, ut *Cardeus*.

k. quae a cancellis ordinas potestates? Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 199.

l. dinosci habeant] Sic cap. 11 *Ab.* „si aliter praedicantur, quam crevere habent.“ Plura eius structurae exempla attuli ad De Fuga in Persecut. cap. 12

n, memento ⁴⁰claves eius hic dominum Petro et per eum ecclesiae iquisse, quas hic unusquisque interrogatus atque confessus feret. ⁴¹ Sed ⁴²asseverat diabolus illic confitendum, ut suadeat hic negandum. ⁴³Pulchra videlicet documenta praemittam, bonas meam claves feram, timorem eorum, qui solum corpus occidunt, laeae autem nihil faciunt: commendatus ero huius praecepti de-
 fensione, honeste in caelestibus stabo, qui in terrenis stare non
 tui, sustinebo maiores potestates, qui minoribus cessi, ⁴⁴merebor
 nique admitti, iam exclusus. Suppetit adhuc dicere: Si in cae-
 stibus confitendum, ⁴⁵et hic negandum est. ⁴⁶Nam ubi alterum,
 bi utrumque. Aemula enim quaeque concurrunt. Etiam perse-
 cutionem in caelis agitari oportebit, quae confessionis negationisve
 materia est. Quid itaque cessas, audacissime haeretice, totum or-
 nem Christianae concussionis in superna transferre, et inprimis
 tum nominis odium illic collocare, ubi ad patris ⁴⁷dexteram prae-
 det Christus? ⁴⁸Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes
 persecutionum, apud quas apostoli flagella perpassi sunt, et popu-
 lus nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant: Usque
 quo ⁴⁹genus tertium? ⁵⁰Sed et fratres nostros et patres et filios
 et socrus et nurus et domesticos nostros ibidem exhibere ⁵¹debe-
 bis, per quos traditio disposita est; item reges et praesides et ar-
 bitras potestates, ⁵²apud quas causa ⁵³pugnanda est. Erit certe
 tuum carcer in caelo, carens sole aut ingratis luminosus, et vin-
 dicta fortasse de zonis, et ⁵⁴eculeus axis ipse ⁵⁵qui torquet. Tum
 lapidandus Christianus, grandines aderunt, si urendus, fulmina
 tuae manu sunt, si trucidandus, Orionis ⁵⁶armati munus operabi-
 tur, si bestiis finiendus, ursas ⁵⁷septentrio emittet, zodiacus tauros

claves hic dominus A. 41. asseverat *Ab.* 42. Pulchra *Ab.* 43. merebor
 quo admitti *Ab.* 44. et hic *Ab.* vel *reliqui.* 45. Nam *Ab. Latinus.* ne *B.*
Ca. 46. ibi *Ab.* ibidem *reliqui.* 47. dextera A. 48. illi constitues *B.*
 genus tetrum *Fule. Ursinus.* 50. Sed et patrem et fratres nostros socrus *Ab.*
 et patrem et fratres et filios et socrus *Aq.* 51. debebis *Fulv. Ursinus.* 52.
 hi quas (*Aq*)*B**Ca.* apud quos (*Ab*)*b.* 53. pugnanda est (*Aq*)*BC. Franc. Iunius.*
 pugnanda est (*Ab*)*Bmgab.* 54. eculeus *AB.* 55. qui torquet *Franc. Iunius.* 56.
 illi manus *ab.* 57. septenario mittet A.

a. Pulchra videlicet documenta prae-
 lam] Quasi causae nostrae instru-
 sta. Sic Lib. 29. C. de Donationibus
 mmenta idonea. (Rigalt.) V. Dirksen
 uale s. v. p. 300.

l. confitendum, et hic negandum est.]
 rruptionem a Rigaltio constitutam
 epi. Neque tamen displicet scribere
 a Franc. Iunio „si in caelestibus con-
 udum vel negandum est (nam ubi
 erum ibidem utrumque; aemula enim

quaeque concurrunt), etiam persecutio-
 nem in caelis agitari oportebit.“

o. Usque quo genus tertium?] Haec
 theatra in Christianos invectum for-
 mula, quae percubuit maxime Septimii
 Severi tempore. Primum genus, proba-
 tum Severo, ethnicorum fuit, duo dam-
 nata, secundum Iudaeorum et tertium
 Christianorum. (Franc. Iunius.) V. Ad
 Nat. 1, 8, 20.

p. si bestiis finiendus] Cui scilicet

et leones. Haec qui sustinuerit in finem, iste erit *salvus* et finis in caelis et passio, et occisio et prima confessio¹ caro omnibus istis necessaria? ubi corpus, quod solum nibus habet occidi? Haec nobis etiam ludicrum in moratio mandavit, nec ullus obicem praescriptionis istius ex non omnem ordinem persecutionis, omnem eius causa paraturam illuc transferre cogatur, ubi ²confessione forur Siquidem confessio a persecutione deducitur et persecuti fessione finitur, nec possunt non una sequi quae et aditum, id est initium finemque disponunt. Porro³ et odiur hic erit, et persecutio hic erumpit, et traditio hic pre interrogatio hic compellit, et carnificina hic desaevit, et te ordinem in terris⁴ confessio vel negatio ⁵expungit⁶. Igitur hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cetera hic vero non alibi cetera, itaque nec confessio in caelo. ⁷At volunt esse rationem ⁸interrogationis et confessionis ⁹utique et ordinem suum illi struere debebunt alium lon ista dispositione ¹⁰diversum, quae scripturis notatur. Et ¹¹

58. confessionis *Aφ.* 59. expugit *Aφ.* 60. aut si iam volunt *Aφ.* rogationis et om. *A.* 62. caelestibus *A.* 63. diversumque scriptoris *B* simus *Ab.* possumus *reliqui.*

ad bestias damnato mors obeunda, vita finienda. *Dies finitionis* inscriptione quadam inter collectanea Gruteri [810, 10.] ex Apiano: SI PERMANSERIT. VSQVE IN DIEM FINITIONIS. SVAE., quod de vidua dicitur. Finiendus, consumendus, Fabius Declam. XIX „Filius verberibus ignibusque consumpsi.“ Ulpian. Libro VI. §. sed et si quis: „Non tunc cum consumptus est, sed cum sententiam passus est.“, et Libro III, de poenis: „Praegnantis mulieris consumendae poena differtur“; quod vulgo adicitur *damnatae* interpretamentum est. (Rigalt.) Inscriptio apud Gruter. 827, 3 (n. 4776. p. 336. Orell.): DIS MANIBVS SERGIAE NICE VIXIT ANNIS XVIII MENSIBVS VI HERMES SERGI FRVCTI CONIVGI CARISS HOS AB ANIMO POTVIT DISIVNGERE NEMO NISI FINITIO FATI. Sic *fnitus* est mortuus vel vita functus ap. Bernard. Ord. Cluniac. I, 74, 28 „Duo maiora signa non pulsantur, nisi in festivitibus quae fiunt in cappis et ad officium fratris, qui intra monasterium est *fnitus*.“ Miracula S. Paulini, Iulii tom. III, p. 272 „Cum ego fui in curia B. Alexandri, ego vidi eum *fnitum*, spiratum et mortuum.“ *Finire* pio

interficere habes apud Apul. M „An custodiam anus semimidabis, quam licet claudi calce unica *fnire* poteris?“ De Provid. cap. 6 „Mors v aut transfert.“, ap. Plin. E „Illis qui morbo *fniantur*.“ peditabant Rubnen ad Vel Duker ad Flor. II, 15. Int Valer. Max. II, 6, 6. Ext. C Lex. Tacit. p. 199.

q. Porro] h. e. At, Immo. „Quod enim scriptum est, oportebit. Porro tunc evenit scriptum, si non aliud eveniet sunt adnotata ad De Corona r. expungit.] h. e. perfici *expungere* hoc sensu perquis est Tertulliano. Apolog. cap. 17 „Terum si adiciam — sub i et apicibus et purpuris thure libidinem *expungi*, nescio, ne“ cap. 21 „Duobus enim *adus* significatis, primo, qui iam *es* in humilitate conditionis *hmas* cap. 35 „Cur enim vota et *gs* sarum casti et sobrii et *probi* mus?“ Ad Natl. I, 7 „Haec *ex* xeris, vives in aeternam.“

erint*, dum hic ordo terrenae interrogationis et confes-
 materia decurrens persecutionis et discordiae publicae
 salvus sit suae fidei, **ita credendum sit, sicut et scri-
 ptellegeridum ⁶⁷ sit, sicuti auditur. Hic omnem ordinem
 ipso domino non aliam regionem mundi ⁶⁹ destinante.
 post confessionis et negationis terminum subiungit? Ne ^{Math.}
 venisse me, uti pacem mittam in terram, ^{X, 34 sqq.} ⁷⁰ sed machae-
 in terram. Veni enim dividere hominem adversus patrem
 iam adversus ⁷¹ matrem suam et socrum adversus nurum
 inimici ⁷² hominis domestici sui. Sic enim efficitur, ut ^{Math.}
 r fratrem in mortem et pater filium, et insurgant filii in ^{X, 21 sq.}
 et mori eos faciant. Et qui sustinuerit in finem, ⁷³ iste
 Adeo ⁷⁴ totus ⁷⁵ hic ordo dominicae ⁷⁶ machaerae non in
 sae, sed ⁷⁷ in terram, illic constituit etiam confessionem,
 em sustinendo passura est mortem.

igitur forma cetera quoque ad martyrii statum pertinere ^{Cap. XI.}

Qui pluris, ¹ inquit, fecerit etiam animam suam quam ^{Luc. XIV. 26.}
 et me dignus, id est qui maluerit vivere ^{Math. X, 39.} ² me negando
 confitendo, ³ et, Qui animam suam invenerit, ⁴ perdet
 vero ⁵ perdiderit mei causa, inveniet illam. Proinde enim
 um qui negat lucri faciendo vitam, ⁶ sed perdet in ge-
 ui se putat negando lucri facere eam. Perdet autem
 esens qui confessus occiditur, ⁷ sed et inventurus eam
 ternam. Ipsi denique praesides cum ⁸ hortantur nega-
 animam tuam*! dicunt, ⁹ et, Noli animam tuam per-

A. 66. ut ita b. Fulv. Ursinus. 67. sit uti auditur A. 68.
 sustinens AB. 69. destinantem AB. 70. sed machaeram A. non
 machaeram reliqui. 71. matrem et socrum A. 72. hominis *AqB*.
 73. iste sit salvus *AB*. iste salvus erit (*Aq*) hic salvus erit
 totus *ABmgCab*. tutus B. 75. hic om. A. 76. macherae A., uti
 aceriae B. 77. in terram *Ab*. in terras reliqui.
 1. inquit *AB*. 2. me om. A. 3. et qui A. qui reliqui. 4. per-
 diderit mei causa *Ab*. perdiderit illam mei causa reliqui. 6. in-
 veniet (*Aq*) 7. eam qui negat A. eam qui negarit b. ille
 reliqui. 8. ut perdet *Franc. Junius*. 9. sed et A. sed reliqui. 10.
 b. cum hortantur *AB*. cum cohortantur reliqui. 11. ei Noli B.

Viderint, inquit, illi, qui
 in caelum transferunt, vi-
 bi invenerint; dummodo
 renae confessionis ordo
 suae, dummodo ita cre-
 umodo scribitur de ea in
 is, dummodo harum verba
 a sint, quomodo audiun-
 persuasum habemus. De
 ist, quae admodum fami-

liaris est Tertulliano vide quae adnotata
 sunt ad De Corona cap. 13.

Cap. XI. a. Serva animam tuam!] Con-
 similes Paterni Proconsulis ad Cypria-
 num voces occurrunt in historia passio-
 nis fortissimi martyris, quas et Augusti-
 nus exagitat Serm. de eodem Cypriano.
 (Rigalt.) V. Desider. Herald. ad Apolog.
 cap. 27. p. 113.

dere! Quomodo loqueretur Christus, nisi quomodo Christianus? Sed cum prohibet meditari responsionem a sapulos suos instruit, spiritum sanctum responsionem et cum in "carcerem" fratrem vult visitari, "confessorum" et cum deum vindictam facturum electorum suorum, passiones consolatur illorum, etiam in parabola post cespitem^d arefacti "in persecutionum figurat ardorem si non ita accipiuntur quemadmodum pronuntiantur, praeter quam sonant sapiunt, et aliud in verbis erit, sensibus, ut allegoriae, "ut parabola, ut "enigmata. cunque igitur conceperint ventum^e argumentationis corpori cunque se acutissime^f inpegerint, una iam linea est, ad provocabuntur, an secundum scripturas transigantur. Siqu aliud^g significabitur in scripturis, si non id ipsum rebus. Quod enim scriptum est, "hoc evenire oportebit, eveniet^h quod est scriptum, si non "aliud eveniet. Et et odio habemur ab omnibus hominibus nominis causa, "scriptum est, et tradimur etiam a proximis, quomodo est, et perducimur ad potestates, et interrogamur, et et confitemur, et trucidamur, quomodo "scriptum est.

12. carcerem A. carcere reliqui. 12 b. confessoris AB. confessoris affirmat Aβ. 14. sermonis A. seminis reliqui. 15. in persecutione actionum reliqui. 16. aliud in sensibus om. A. 17. ut parabola parabola Aβ. parabola Aα. 18. enigmata Aβ. 19. Quodcumque cepit venenum Franc. Lunsius. 20. inpegerint Aβ. 21. significabat hoc venire Aβ. 22. quod est scriptum Ab. Fule. Ursinus. quod et scrip 23. aliud Ab. aliter reliqui. 24. et scriptum est BCab. 25. et i BCab. 26. et scriptum est BCab. 27. sicut dominus Aα.

b. in carcerem] V. adnotata ad De Fuga in Persecut. cap. 7.

c. imperat curam] Confessoris curam habendam imperat.

d. post cespitem] Hoc est: postquam cespitem egerat. Familiaris haec est Tertulliano in usu post et ante praepositionum brachylogia. Apolog. cap. 2 „vel ne compulsus negare non ex fide negarit et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat emulatione iterum Christianus?“ Ibid. cap. 10 „in qua Saturnus post multas expeditiones postque Attica hospitia consedit,“ et paulo post eodem capite „tota demique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur.“ Ibid. cap. 25 „Sed quam vanum est fastigium Romaei nominis religiositatis queritis depulsa, cum post imperium sive adhuc regnum religio profecerit?“ Ibid. cap. 39 „Post aquam manualet et lumina, ut

quisque de scriptaris san proprio ingenio potest, per medium deo canere.“ Ad „Nam post plurimas terras (spitia Italiae, vel ut tunc Oenotriae consedit.“ Ibid. II non post summum imperium rebus superstitione quaesita et cap. 12 „Cervices pontinae: dum et glutinum et gomphos sunt dii vestri.“ Ad Nat. I. retro ante hoc nomen vagos probos norant, emanatas rantur.“

e. Quemcumque igitur ventum] Cap. 1 „Familiare prius aestas, Austro et Africo significat.“

f. una iam linea est] Vid notari supra ad cap. 4.

edixit. Si aliter edixit haec, cur non aliter eveniunt ²⁹quam
³⁰id est quemadmodum edixit? Atquin non aliter eveniunt
 edixit; ergo sicut eveniunt, ita edixit, et sicut edixit,
 veniunt. Nam nec liquisset ³⁰aliter evenire quam edixit,
 ipse aliter edixisset quam evenire voluisset. Ita non aliud
 icabunt scripturae ³¹istae quam in rebus ³²recognoscimus,
 si nondum aguntur illa quae praedicantur, ³⁴quomodo
 ur quae praedicata non sunt? Non sunt enim haec praedi-
 quae aguntur, si alia sunt quae praedicantur, et non haec
 aguntur. At ³⁵nunc quia ipsa sunt in rebus ³⁶quae in vocibus
 dicta creduntur, quid fieret, si aliter ³⁷facta invenirentur?
 haec erit perversitas fidei, probata non credere, non probata
 umere. Cui perversitati illud quoque opponam, ut, si haec
 sic aguntur quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa quae
 icantur, ³⁸illa quoque non debeant sic agi quemadmodum
 a sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur excludi, siqui-
 aliud in vocibus, ⁴⁰aliud in rebus est, et relinquitur nec praedi-
 videri, ⁴¹cum evenierint, si aliter praedicantur, quam evenire
 nt. Et quomodo credentur quae ⁴²non erunt ⁴³praedicata quo-
 eveniunt? Ita haeretici quae praedicantur non ut probata
 credendo ea quae ⁴⁴nec praedicata sunt credunt.

¹Quis nunc ²medullam scripturarum magis nosset, quam ipsa Cap. XII.
³ti schola? quos^a et sibi discipulos dominus adoptavit omnia
 e edocendos, et nobis magistros ordinavit omnia utique do-
 s. Cui potius figuram vocis suae declarasset^b, quam cui effi-
 gloriae suae revelavit, ³Petro, Iohanni, Iacobo et postea
 ), quem paradisi quoque ⁴computem fecit ante martyrium? An
 i aliter, quam sentiunt, scribunt, fallaciae magistri, non veri-

me edixit *Franc. Junius*. 29. Verba id est — — — nec ipse om. A. 30.
 ur evenire B. 31. istae om. Ab. 32. recognoscimus *Abb.* recognoscitur
 l. 33. aut si *Abb. Fulv. Ursinus*. At si reliqui. 34. quomodo aguntur
 A. quomodo aguntur haec quae B. quomodo haec aguntur quae ab. quo-
 haec quae C. 35. cum ipsa *Ciacconius*. 36. quae et in vocibus *BCa*,
 eta Ab. acta reliqui. 38. sed ..... perversitas A. sed haec est perversitas b.
 la quoque ego. illa quae libri omnes. 40. aliat in rebus est relinquitur A.
 in rebus est. Ita relinquitur *Franc. Junius*. 41. cum evenierit A. 42. non
 A. 43. praedicata quomodo (quodo *Aß.*) eveniunt *ABCa.* praedicata, quia
 la erunt praedicata, quomodo eveniunt b. 44. ne praedicata A.

¹ap. XII. 1. Qui A. 2. medullam A. medullas reliqui. 3. Petro Iohan .....
 postea *Aß.* Petro Iohan ..... bo et postea *Aß.* 4. computem *Aß.*

lla quoque] Ita emendavi pro illa
 quae corruptela omnem loci sen-
 xeludebat.

XII. a. schola? quos] Adverte
 n.

b. Cui potius figuram vocis suae de-
 clarasset] Sermois sui mysteria, sacra-
 menta, cum scilicet recedant a litteris
 suis sensus, ut ipse loquitur cap. 13.
 (Rigalt.)

tatis? Petrus quidem ad Ponticos, Quanta enim, ⁵inquit, gloria, si non ut delinquentes puniamini sustinetis? Haec enim gratia est, in hoc et vocati estis, quoniam et Christus passus est pro nobis, relinquens vobis exemplum semetipsum, uti ⁶adsequamini vestigia ipsius. Et rursus: ⁷Dilecti, ne epavescat⁸ ustionem, quae agitur in vobis in ⁹temptationem, quasi novum accidat vobis. Etenim secundum quod communicatis passionibus Christi, gaudete, uti et in revelatione gloriae eius gaudeatis exultantes. Si dedecoramini in nomine Christi, beati estis, ⁹quod ¹⁰gloria et ¹¹dei spiritus requiescit in vobis, dum ne quis vestrum patiat^{ur} ut homicida aut fur aut maleficus aut alieni speculator, si ¹²autem ut Christianus, ne erubescat, glorificet ¹³autem dominum in nomine isto. ¹⁴Iohannes ¹⁵vero, ut etiam pro fratribus nostris animas ponamus, hortatur, negans timorem esse in dilectione. Perfecta enim dilectio ferre abicit timorem, quoniam timor poenam habet, et qui timet, non est perfectus in dilectione. Quem timorem ¹⁶intellegi praestet, nisi negationis auctorem? Quam dilectionem perfectam ¹⁷adfirmat, nisi fugatricem timoris et animatricem confessionis? ¹⁸Qua poena timorem puniat, nisi quam negator relaturus est cum corpore et animo occidendus ¹⁹in gehennam? Quodsi pro fratribus, quanto magis pro domino moriendum docet, satis de ²⁰Apocalypsi quoque san instructus haec suadere? Mandaverat etenim spiritus ad angelum ecclesiae ²¹Smyrnaeorum: Ecce diabolus ex numero tuo ²²coniciet in carcerem, ut temptemini diebus decem. Esto fidelis ad mortem usque, et dabo tibi vitae coronam. Item ad Pergamenorum de Asiatipa, fidelissimo martyre, interfecto in habitatione satanae. Item ad

5. inquit om. A. 6. adsequamini (Aβ)B. 7. dilectione expavescat⁸ B. 8. temptationem Aβ. 9. quod AφB. quoniam reliqui. 10. gloriae Franc. Iunius. 11. dei ..... it Aφ. dei spiritus requiescit (Aβ)ab. dei spiritus requiescet BC. 12. autem Christianus A. 13. autem deum Aβ. 14. Iohannes Aβ. 15. ut ..... Aφ., unde Hildebrandus voculam ut inducendam putat. 16. intellegi praestat A. intellegi praestat reliqui. 17. adfirmat (Aβ.) 18. Qua poena timorem Aug. Koster. Quam poenam timore ABCab. 19. in gehenna Ab. 20. apocalypsi A. 21. Smyrnaeorum Aβ. 22. coniciet in carcerem, ut ab. coniciet in carcerem, ut BC. conici ..... rem ut Aφ.

c. Quanta enim, inquit, gloria] [Petr. II, 20 „Ποῖον γὰρ κλέος, εἰ ἀμαρτάνοντες καὶ κολαφίζόμενοι ὑπομενεῖτε; ἀλλ' εἰ ἀγαθοποιούσιντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, τοῦτο χάρις παρὰ Θεοῦ.“ Hieronymus: „Quae enim est gloria si peccantes et colaphizati sufferitis? Sed si bene facientes patienter sustinetis, haec est gratia apud deum.“ d. ne expavescat] I Petr. IV, 12 „Ἀγαπητοί, μὴ ξενίζεσθε τῇ ἐν

ὑμῖν πυράσει πρὸς πειρασμῶν ἰσχυρομένῃ, ὡς ξένου ὑμῖν συμβουλιότος.“ Hieronymus „Carissimi, nolite peregrinari in fervore, qui ad tentationem vobis sit, quasi novi aliquid vobis contingat.“ Cyprianus: „Carissimi, mirabile mirari ardorem accidentem vobis, qui ad tentationem vestram sit, ne accidatis, tanquam novum aliquid vobis contingat.“

henorum, quod a temptatione ultima liberaretur, qui men non negarat. Exinde ²⁴victori cuique promittit nunc itae et mortis veniam secundae, nunc latens manna cum dido et nomine ignoto, nunc ferreae virgae potestatem matutinae claritatem, nunc albam vestiri nec deleri de et columnam fieri in dei templo in nomine dei et do-
 erusalem caelestis ²⁵inscriptam, nunc residere ²⁶cum do-
 rono eius, quod aliquando ²⁷Zebedaei filiis negabatur. ^{Math. XX, 20-23.}
 ti tam beati victores, nisi proprie martyres? Illorum
 toriae, quorum et pugnae, eorum vero pugnae, quorum
 Sed et interim sub altari^o martyrum animae placidum
²⁸et fiducia ultionis patientiam pascunt et indutae stolis
 claritatis^f ²⁹usurpant, donec et alii consortium ³⁰illorum
 npleant. Nam et rursus innumera multitudo ³¹albat et
 toriae insignes revelantur, scilicet de Antichristo ³²trium-
 icut unus ex presbyteris, Hi sunt, ait, ³³qui veniunt ex
 ra magna et laverunt ³⁴vestimentum suum et candidave-
 in sanguine agni. Vestitus enim animae caro. Sordes
 baptismate abluuntur, ³⁵maculae vero martyrio candidantur.
 Esaias^g ⁴⁰ex russeo et coccino niveum et laneum repro- ^{Es. I, 18.}
 agna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum
 ne dubio ebrietas eius martyriorum poculis ministratur,
 rmido quid relatura sit aequae ostenditur. Inter omnes
 bos, immo ⁴¹ante omnes, *timidi*. Timidis^h autem, ⁴²inquit,

enorum quod a temptatione *Ab.* 24. victoribus quib ..... nunc (*h. e.*
 ibusque promittit nunc) *A.* 25. inscripta *Ab.* 26. cum deo in
 27. Zebedei *A.* 28. et fiducia ultionis patientiam (*pascientiam Ap.*)
 dutae (*induta est Ap.*) stolis candidam (*candidae Bmg.*) *ABmg.* et
 is candidam *reliqui.* 29. usurpant, donec et alii *BCab.* susarant
 30. illorum *A.* illarum *reliqui.* 31. impleantur *Ap.* 32. alba-
 victoria *B.* 34. triumphantes *Ab.* triumphales *BCa.* triumphantes *b.*
 unt *Ap.* 36. vestimenta sua *a.* 37. et quidem *A.* 38. macule
 eias *A.* 40. ex russeo et coccino (*coctino Ap.*) *Ab.* ex rufo et
 si. 41. ante omnes, timidi. Timidis *ego.* ante omnes, timidis *AB.*
 Timidis *Cab.* 42. inquit *Ab.*

interim sub altari] Altaris
 ificari videtur terra, quae
 aris martyrum immolationi.
 fica haec est Rigaltii inter-
 i simpliciter constet mar-
 as sub aris componi soli-
 atea etiam ipsae ecclesiae
 orum cinerum conservatri-
 ractae martyria appellaban-
 ymus ad Vigilantium „Ais
 iinu Abrahae, vel in loco
 i *subter aram dei animas*
 i *martyrum consedisse.*“ *Ce-*
 I OPP. ED. ORHLER. TOM. I.

terum et Hieronymus et Tertullianus suis
 verbis respiciant illa Apocal. VI, 9 „*Και*
ὅτε ἤνοιξε τὴν πέμπτην σφραγίδα,
εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστη-
ρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμέ-
νων διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ διὰ
τὴν μαρτυρίαν, ἣν εἶχον.“ Cf. etiam
 Joseph. Scalig. ad Hieronym. Chron. a.
 MMCCCCLXXXVI., p. 258.

f. candidam claritatis] Cf. De Corona
 cap. 1.

g. Esaias] Cf. Adv. Marcion. IV, 10.

h. immo ante omnes, timidi. Timidis]

dehinc ceteris particula in stagno ignis et ⁴³sulphuris. Sic ⁴⁴timor, in epistola eius quem dilectio foras abicit, habet poenam.

- Cap. XIII. Paulus vero apostolus de persecutore, qui primus ecclesiae sanguinem fudit, postea gladium ¹stilo mutans et convertens machaeram in aratrum, lupus rapax Benianim, dehinc ²ipse adferens escam secundum Iacob, qualiter martyria iam et sibi optabilia commendat! ³cum de Thessalonicensibus gaudens, Uti, ⁴inquit, gloriamur in vobis in ecclesiis dei pro tolerantia vestra et fide, in omnibus persecutionibus et ⁵pressuris, quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei, ut digni habeamini regno eius, pro quo et patimini. Sicut et ad Romanos: Non solum autem, verum etiam exultantes in pressuris, ⁶certi, quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia vero probationem, probatio autem spem, spes vero non confundit. Et rursus: Quodsi filii et haeredes, ⁷haeredes quidem dei, cohaeredes vero Christi; siquidem ⁸compatiamur^a, uti et cum illo glorificemur. Reputo enim ⁹passiones huius temporis non esse dignas ad gloriam, quae ¹⁰in nobis revelabitur. Et ideo postmodum, Quis, ¹¹inquit, separabit nos a dilectione Christi? pressura, an angustia, an ¹²famis, an nuditas, an periculum, ¹³an machaera? secundum ¹⁴quod scriptum est: ¹⁵Tua causa mortificamur tota die; deputati sumus ut pecora iugulationis, sed in omnibus istis supervincimus pro eo qui nos dilexit. Persuasum enim habemus, quod neque mors neque vita neque virtus neque sublimitas ¹⁶neque profundum neque alia condicio poterit nos a dilectione dei separare, quae est in Christo Iesu domino nostro. ¹⁷Sed et Corinthiis passionem suas enumerans ¹⁸patiendum utique praefinivit: In laboribus
- II Thess. I, 3, 4.
Rom. V, 3 sqq. 11.
Rom. VIII, 17 sqq. 36.
II Cor. XI, 23 sqq.

43. sulfuris A. 44. timor in epistola eius quem B. timor eius in epistola quem Ca. timor eius in epistola eius quem b. timor ..... quem Aq.

Cap. XIII. 1. stilo A. 2. ipse adferens escam Ab. ipse adferens etiam escam B. adferens ipse etiam escam Ca. 3. cum de Thessalonicensibus (Aq)BCa. cum Thessalonicensibus (Aβ)b. 4. inquit Aβ. 5. praessuris Aβ, et sic in sequentibus ubique. 6. certi quod pressura tolerantiam b. Franc. Iunius. certe quod pressura tolerantiam BCa. certi quod praestolerantiam A. 7. et heredes dei A. 8. compatiamur AB. compatimur reliqui. 9. passionis A. 10. in nobis revelabitur Ab. in nos habeat revelari reliqui. 11. inquit Aβ. 12. famis A. famis reliqui. 13. an machaera BCab. an g ..... Aβ. an gladius Aq. 14. quod est scriptum B. 15. Tua A. Tui reliqui. 16. neque profundum neque Ab. neque profunditas neque reliqui. 17. Sed Corinthiis B. 18. paciendum Aβ.

Exciderat vocabulum *timidis*, ad sententiae clausulam omnino necessarium, quod repeti ex sequente *Timidis*. Rigaltius distinxit „immo ante omnes. Timidis“ sqq. cum Gelenio et Pamelio. Gangneius contra et Franc. Iunius iungunt sententias. Ad verba Tertulliani cf. Apocalyps. XVII, 6. et XXI, 8.

Cap. XIII. a. siquidem compatiamur? Ita edidi ex auctoritate libri Agobardii et editionis principis. Hieronymus debet *compatimur*, sed Cyprianus De Ebert. Mart. cap. 8. cum illis consentit, illud *συνδοξασθήμεν* vortens per *compatimur*. Cf. De Resurr. Carnis cap. 44.

abundantius, ¹⁹in carceribus plurimum, in mortibus saepius, a Iudaeis ²⁰quinques quadragenas citra unam accepi, ter virgis caesus, semel lapidatus, et reliqua. Quae si magis incommoda quam martyria ²¹videbuntur, tamen rursus, Propter quod, ²²inquit, boni ^{II Cor. XII, 10.}duco in infirmitatibus, in iniuriis, in necessitatibus, in persecutionibus, in angustiis pro Christo. Etiam in superioribus^b: Qui in ^{II Cor. IV, 8 sqq. 16 sq.}omnibus tribulemur, sed non ²³coangustemur, et indigeamus, sed non perindigeamus, ²⁴quoniam persecutionibus agitemur, sed non derelinquamur, qui deiciamur, sed non pereamus, semper mortificationem ²⁵Christi in corpore nostro circumferentes. Sed etsi, inquit, exterior homo noster vitiatur, caro scilicet vi persecutionum, sed interior renovatur die et die, anima scilicet spe promissionum. Nam quod ad praesens temporale et leve pressurae nostrae, ²⁶per supergressum in supergressum aeternum^c pondus gloriae perficit, nobis non intuentibus quae videntur, sed quae non videntur. Quae enim videntur temporalia, de incommodis dicens, quae vero non videntur aeterna, ²⁷de praemiis spondens. ²⁸Thessalonicensibus^d vero de vinculis scribens utique beatos ²⁹affirmavit quibus ^{Phil. I, 20 sq.}donatum esset non tantum ³⁰credere in Christum, sed etiam ³¹pro ipso pati. Eundem, inquit, agonem habentes quem in me ³²et ^{Phil. II, 17 sq.}vidistis ³³et nunc auditis. Nam etsi labor super sacrificium, gau-

19. in carceribus plurimum *om. A.* 20. quinques.. L citra A. 21. videbantur A. 22. inquit *Ab.* 23. in omnibus conguitemur A. 24. qui etiam persecutionibus *Fr. Iunius.* 25. Christi Iesu in corpore *ab.* 26. per supergressum in supergressum *Ab. Latinus.* per supergressum insuper per *reliqui.* 27. de promissis spondens A. 28. Philippensibus vero *a.* 29. affirmavit *Ab.* 30. credere in Iesum, sed A. 31. pro ipso pati *Ab.* pati pro ipso *reliqui.* 32. et vidistis A. vidistis *reliqui.* 33. et nunc audistis (*Ab*)*b.*

b. in superioribus] Malim quidem legere *tribulamur*, et omnia reliqua similiter quae sequuntur, in praesenti tempore, iuxta quod habet apostolus. Sed quod nimia esset immutatio, retinui veterem lectionem, cum nulli suppetant manuscripti codices. Proprie autem red- dit *coangustemur*, quod Graece est *στενωρούμενοι*, sicuti etiam B. Ambrosius, et „indigemus, sed non perindigemus“ pro *ἀπορούμενοι*, ἀλλ' οὐκ ἐξ- απορούμενοι. Omitit etiam cum Graecis Patribus, B. Ambrosio et Syro interprete „humiliamur, sed non confundimur,“ quod etiam non habent antiqui aliquot Latini codices. Secundum autem omnes et ipsam auctorem supra De Resurr. Carnis cap. 44. supplemus „Christi Iesu.“ (*lac. Pamelius.*)

c. per supergressum in supergressum

aeternum] „καθ' ἐπερβολὴν εἰς ἐπερ-βολὴν αἰώνιον.“

d. Thessalonicensibus] Prorsus castigandus hic locus et pro *Thessalonicensibus* legendum *Philippensibus*, tum quia additur *de vinculis*, e quibus scripta est haec altera, neutra vero ad Thessalonicenses, tum quod inveniantur Philipp. capp. 1. et 2. quae sequuntur scripturae testimonia. In quorum priori ex Graeco retinuit vocem *agonem*. In posterioribus confirmat lectionem Latinorum emendatiorum codicum, qui legunt *immolor supra sacrificium* pro eo quod alii *aemulor*. Transferens „Et si labor super sacrificium“, Graece *σπένδομαι*, retinuit etiam Latinam vocem adlusionem *gaudeo et congaudeo*, sicuti Graece est „χαίρω και συγχαίρω“ etiam secundo. (*lac. Pamelius.*)

deo et congaudeo omnibus vobis, perinde et vos gaudete et congaudete mihi. Vides, quam martyrii definiat felicitatem, ³⁴cui de gaudio mutuo acquirit sollemnitatem. ³⁵Ut proximus denique voti sui factus est, qualiter de prospectu eius ³⁶exultans scribit Timotheo:

II Tim. IV, 6 sqq. Ego enim ³⁷iam labor, et tempus ³⁸diiunctionis instat; agonem bonum decertavi, cursum consummavi, fidem custodivi; superest corona, quam mihi dominus illa die reddet, scilicet passionis. Satis et ipse supra allocutus: Fidelis sermo. Si enim commortui sumus Christo, et convivemus, si sufferimus, et conregnabimus, si negaverimus, et ille nos ³⁹negabit: si non credimus, ille fidelis est,

Tim. I, 8. negare se non potest. Ne ergo confundaris ⁴⁰martyrium domini

Tim. I, 7. ⁴¹nostri, neque ⁴²me vinctum eius; quia praedixerat: Non enim dedit nobis deus spiritum ⁴³timoris, sed virtutis et dilectionis et sanae mentis. Virtute enim patimur ex dilectione in deum, et sana mente, cum ob innocentiam patimur. Sed et sicubi tolerantiam praecipit, quibus magis eam quam passionibus prospicit? sicubi ab idololatria divellit, quid ei magis quam martyria praevellit?

Cap. XIV. Plane monet Romanos omnibus potestatibus subici, quia non sit potestas nisi a deo, ¹et quia non sine causa gladium ²gestat, et quia ³ministerium sit dei, ⁴sed et ultrix, inquit, in iram ⁵ei qui malum fecerit. Nam et praemiserat: Principes enim non sunt ⁶timores boni operis, sed mali. Vis autem non timere potestatem, ⁷fac bonum, et ⁸laudem ab ea referes. Dei ergo ⁹ministerium est tibi in bonum. Si vero malum facias, time. Ita non in occasione

34. cui gaudio mutuo acquirit sollemnitatem A. 35. ut proximis B. 36. exultans scribit Timotheo A. exultans Timotheo scribit B. exultat scribens Timotheo C. exultat dicens Timotheo Ca. 37. labor iam Aq. 38. diiunctionis (diiunctionis Bmg.) instat ABmg. diversionis insistit BCa. 39. negabit nos A. 40. martyrium (Aq)Ca. martyrio (Ab)Bb. 41. nostri om. A. 42. me om. A. 43. timoris Ab. timiditatis reliqui.

Cap. XIV. 1. et quia A. quia reliqui. 2. gestat A. 3. ministerium A. ministra reliqui. 4. sed et ultrix Cab. sed ultrix B. et illud utrum A. haberi necne dinosci hodie non potest. 5. ei om. A. 6. timores boni operis, sed mali ego. timoris boni operis sed mali A. timori bono operi sed malo reliqui. 7. bonum fac B. 8. laudem habea referes Ab. 9. ministerium Aq. minister A. ministra reliqui.

e. quam martyria praevellit?] Ait Tertullianus: Sicubi homines deus ab idololatria divellit, quid magis idololatriae praevellit, quod prae vulsum statim ipsi opponat, quam martyria fortium Christianorum? (Rigalt.)

Cap. XIV. a. timores boni operis, sed mali.] Ita restitui ope libri Agobardini pro eo quod vulgo in editis reperitur timori bono operi, sed malo. In Graeco est οἱ μὲν ἀρχόντες οὐκ εἰσὶ φόβος

τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν (al.: τῶ ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶ κακῶ). Hieronymus: „Nam principes non sunt timori boni operis, sed mali.“ Timores autem sunt qui timorem incutiant. Propert. III, 5, 40 „et audaci tu timor esse potes.“ Ovid. Fast. I, 551 „Caecus Aeneolinae timor atque infamia silvae.“ Plin. H. N. VIII, 32, 50 „Febrium morbos non sentit hoc animal, quin et modetatur hinc timori.“

martyrii iubet te subici potestatibus, sed in provocacione
 ndi, etiam sub illarum respectu, quasi ¹⁰adiutricum tribu-
 titiae, ¹¹quasi ministrarum divini iudicii hic etiam de no-
 raeiudicantis. Dehinc et exequitur, quomodo velit ¹²te Rom. XIII, 7.
 estatibus, reddere iubens cui tributum, tributum, cui ve-
 Matth. XXII, 21.
 stigal, id est quae sunt Caesaris Caesari, et quae dei deo;
 ntem dei homo. Condixerat scilicet Petrus ^b regem qui-
 1 Petr. II, 13.
 randum, ut tamen tunc rex honoretur, cum suis rebus
 um a divinis honoribus longe est; quia et pater et mater
 r cum deo, non comparabuntur. Ceterum super deum
 nec animam licebit.

c ergo et apostolorum litterae ²nobiles. Et nos usque-
 Cap. XV.
 mplices animae, et solummodo columbae, libenter erran-
 do vivendi cupiditate. Ita vero sit, ut recedant a litteris
 sus. Quae tamen passos apostolos scimus, manifesta
 st. Hanc intellego solam Acta decurrens, nihil quaero.
 llic et vincula et flagella et saxa et gladii et impetus lu-

um tributaram iustitiae ego. adiutricam tributum iustitiae A. adiutri-
 B Cab. 11. quasi ministram A. 12. te om. A. 13. solius (Aq) b.
 : solus ABCa. 14. diligenter a. deligentur A. 15. diligi nec Ab.
 V. 1. Nunc Ab. Nam (Aq.) reliqui. 2. mobiles b. Fulv. Ursinus.
 Iusius. 3. sui sensus Fulv. Ursinus.

erat scilicet Petrus] Franc.
 guendum ita et emendandum
 olus autem dei homo con-
 icet. Petrus regem inquit
 " sqq. Iac. Pamelinus voluit
 im homo dei condixerat."
 ptimus passim usurpat pro
 ut De Anima cap. 8 „Et
 phi ex contrariis universa
 dicunt.“ Adv. Prax. cap. 17
 sum patrem, Nomen tuum
 hominibus; *condicente* etiam
 Adv. Marcion. II, 2 „Cui et
 adicit,“ h. e. consentiet. De
 11 „quod aequae fides pa-
 ti.“ De Pudic. cap. 7 „Con-
 sum iam peccatorem in pa-
 ne portendi.“

a. et apostolorum litterae
 Agobardi libro Septimius
 ergo et apostolorum litterae
 Quae lectio retinenda est.
 saquam probavit auctoritate
 et Evangelii martyria for-
 esse Christianis, atque hoc
 Nam sive mandatum a do-
 mino probat citatis apostolo-
 et subiungit „Num ergo et
 litterae nobiles?“ Hoc est:

Nonne sant omnibus notae, clarae, ma-
 nifestae? Et sane sunt. Mox ingerit:
 Ita vero sit, ut recedant a litteris suis
 sensus nec tam clarae illae sint et ma-
 nifestae, „quin admittant interpretationis
 alicuius benignitatem. Veniamus ad res
 ipsas. Videamus quid ipsimet apostoli
 suarum litterarum interpretes fecerint.
 Vitam certe ipsi suam martyrio impen-
 dere non dubitaverunt, de dominico scilicet
 praeepto nihil ambigentes. (Rigalt.)
 Nobiles sit iam esse et apostolorum lit-
 teras postquam proposita ex iis martyrii
 testimonia reliquis scripturis consentan-
 tes et congrua esse demonstravit. Iam,
 pergit, cum constet non solum antiqua
 lege, sed et evangelii, sed et ipsis apo-
 stolorum litteris comprobati martyrii
 necessitatem, iam nos, qui his disertis
 et manifestis testimoniis universae scrip-
 pturas nobis persuaderi non patiebamur,
 eramusne solummodo simplices animae
 dicendae, solummodo columbae ex sim-
 plicitate, nec potius serpentes prudentia?
 De adiectivo *nobiles* Festus s. v.
 p. 175. Neell. Nonius p. 351. Merc.

b. libenter errantes?] Incanta simplici-
 tate aberrantes et avolantes a dominicis
 sedibus. (Rigalt.)

daeorum et coetus nationum et tribunorum ⁴elogia et regum auditoria et proconsulum tribunalia et Caesaris nomen interpretem non habent⁴. Quod Petrus ⁵caeditur⁴, quod Stephanus opprimitur⁶, quod Iacobus immolatur^f, quod Paulus distrahitur^e, ipsorum sanguine scripta sunt. Et si fidem ⁶commentarii^h voluerit haereticus, instrumentaⁱ imperii loquentur, ut lapides Hierusalem. Vitas Caesarum legimus: orientem fidem Romae primus Nero cruentavit^k. Tunc Petrus ab altero cingitur^l, cum cruci adstringitur. Tunc Paulus civitatis Romanae consequitur nativitatem, cum illic martyrii renascitur generositate. Haec ubicumque iam legero, pati disco; nec

4. ellogia *Franc. Iunius*. 5. editur *Rigaltius*. 6. commentarii voluerit b. commenta ... vo .... *Aq.* commentari voluerit *reliqui*.

c. interpretem non habent.] Interprete non egent.

d. Petrus caeditur] Sic habet vetus exemplar Agobardi. Verumtamen cum hoc loco mortes apostolorum per suppliciorum genera designentur, Petri passionem significantiore verbo descriptam fuisse arbitramur, et mendosum esse quod hic legimus *caeditur*. Itaque legendum *editur*, quod est sustollitur et suspenditur, edita et erecta cruce *ὑψούται*, quod vulgata versio dixit *exaltatur*. Iohann. XII, 32 „*ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς*“ verba sunt Christi significantis qua morte esset moriturus: Si exaltatus fuero a terra. Sulpic. Severus „Petrus in crucem sublatus est.“ (Rigalt.) Retinui *caeditur*, quod libri omnes tulerunt, eoque magis retinendum duxi, quoniam mos ille, quo cruci adfixorum crura frangere solebant, quo mortem accelerarent, significatus videatur. De quo more v. Lips. De Cruce II, 14. Cf. Apolog. cap. 21.

e. Stephanus opprimitur] Impetu saxorum, lapidatione. (Rigalt.)

f. Iacobus immolatur] Frater domini, an frater Iohannis? Fratrem Iohannis Herodes interemit gladio. Lucas Act. XII, 2 „*ἀπέκτενε δὲ Ἰακώβον, τὸν ἀδελφὸν κυρίου [immo Ἰωάννου], μαχαίρῃ*“, quod in martyrologiis accipitur pro decollatione et minime convenit immolationi. Itaque dicendum hic designari Iacobum, fratrem domini, quem Eusebius, Epiphanius, Hieronymus fuste fulonis in cerebro percussum interiisse tradant, sed ex Hegesippi narratione, satis inepta et futili; quae tamen, quantum ad genus mortis, firmari videatur hisce Septimii nostri verbis, at Iacobum, domini fratrem, immolatum fuisse dixerit

fuste fulonis, tamquam popae malleo seu clava maclatam. (Rigalt.)

g. Paulus distrahitur] Capite separate et ab cervice reciso. Separationem esse esse machaerae ait Septimius Adv. Marcion. IV, 29., et Lucas *διαμεριζόμεν* dixit quod Matthaus *μάχαιραν*. Itaque distrahitur Paulus decollatione principalem corporis partem auferente. Nam hoc accidit iis, qui tali supplicio placentur, ut non cadant integri, nec iceant cadavere toto. Etenim decollatorum capita pilo fere aut hastae praefixa. (Rigalt.) Euseb. Hist. Eccles. II, 24. Paulum ait *τὴν κεφαλὴν ἀπομυθεῖναι*. Erat enim Romanus civis Paulus, quem cruci adfigi nefas erat.

h. commentarii] Hoc est, si fidem et publicorum etiam archivorum fide docui voluerit. (Rigalt.) Qui commentari. ediderunt, partim interpretati sunt *commentariis probari*, cuius verbi usus exempli non suppetunt, partim pro *commentis* velut *commentariis* circumscribere aut pro mendacii arguere sumpserunt, quae significatio aequae praeter usum esset.

i. instrumenta] Cf. adnotata ad De Corona cap. 7.

k. orientem fidem Romae primus Nero cruentavit.] Apolog. cap. 5 „*Consilio commentarios vestros, illic reperit primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse*“.

l. ab altero cingitur] Iohann. XXI, 18 „*ὅταν δὲ γηράσῃς, ἐκτενέῃς τὰς ἄρθρά σου καὶ ἄλλος σε ζώσει*“ v. eius Lips. De Cruce II, 8. adnot. p. 1224. et Vesal., qui hunc locum explicat. *Ab* pronomen explicat pro *quovis alio*, et quo eius usu adeas Schoffer ad Phaed. Fab. 19. Ruhnken ad Ovid. Heroid. II, 163. Eckstein ad Voss. Aristarch. III, p. 918.

terest, quos sequar martyrii magistros, sensusne an exitus
orum, nisi quod et sensus in exitibus recognosco. Nihil
assi fuissent quod non prius patiendum esse scissent. Cum
Paulo Agabus gestu quoque prophetasset, discipuli flentes
tes, ne se Hierosolyma committeret, frustra oraverunt. Ille
uod semper docuerat animatus, Quid fletis, inquit, et con-
cor meum? At ego non modo vincula Hierosolymis pati
rim, verum etiam mori pro nomine domini ¹⁰mei Iesu Christi.
ita cesserunt dicendo: Fiat voluntas domini; fidentes scilicet
tes ¹¹ad voluntatem dei pertinere. Non enim dehortationis
), sed dilectionis retinere temptaverant, ut apostolum desi-
s, non ut martyrium dissuadentes. Quodsi iam tunc ¹²Pro-
ut Valentinus ¹³adsisteret suggerens non in terris esse ¹⁴con-
n apud homines, ¹⁵minus vero, ¹⁶ne deus humanum san-
sitiat nec Christus vicem passionis, quasi et ipse de ea
consecuturus exposcat, statim audisset a servo dei quod
t ¹⁷diabolus a domino: Recede ¹⁸satana, scandalum mihi es.
m est Dominum deum tuum adorabis, et illi soli servies.
nunc audire debbit, quatenus multo post venena ista suf-
nulli infirmorum ¹⁹facile nec sic nocitura, ²⁰si qui ²¹hanc
a ex fide praeberit vel etiam superbiberit potionem.²¹

Act. XXI,
11 sqq.Math.
XVI, 23.
IV, 10.

scissent A. esse sensissent reliqui. 8. orant AB. oraverant Aφ. 9.
n Aφ. 10. mei om. A. 11. ad dei voluntatem Aφ. ad voluntatem
l. Prodigus AB. 13. constendum Aab. conandum BC. 14. minus vero
od Ca. 15. ne Ab. nec BCa. 16. a domino diabolus A. 17. satana
ians reliqui. 18. facile nec sic nocitura ego. facile nisi nocitura Bb.
inocitura A. facile nocitura Ca. Ios. Mercerus. 19. si qui Ab. nisi si
Mercerus. si quis reliqui. 20. hanc (Aφ)BCa. non hanc (AB)b. 21.
CORPIACE: EXPLICIT. Aβ.

dicus aut Valentinus] Cf. Adv.
p. 3.
ius vero ne] Eo vero minus,
sanguinem humanum sitire vi-

d audierat diabolus a domino]
se Petrus Matth. XVI, 23. Sed
rga Petrum affectu Matthaei nar-
sic accipi voluit, quasi ea ver-
ter quae Petrum Christus in-
on tam ipse Petrus protulisset,
r os Petri diabolus. Enimvero
imus „ὄχι εἶπεν, ὁ Σατανᾶς
το διὰ σοῦ, ἀλλ' ἔπαυε ὀπίσω
ταῦτά, καὶ γὰρ ἐπιθυμία ἦν
ἔσθαι, τὸ μὴ παθεῖν τὸν Χρι-
stian.)

p. Dominum deum tuum adorabis] Haec
ita se habent in exemplari, quae tamen
haud faciunt quicquam ad Tertulliani
propositum, et opinamar insita, fuisse
eadem manu, qua praecedens increpatio
detorta in diabolum ablato nomine Petri.
(Rigalt.) Aug. Neander Tertullianum h. l.
duos potius scripturae sacrae locos con-
fundisse indicat, cui equidem assentior.

q. nulli infirmorum facile nec sic noci-
tura] Ita omnino emendandum erat. Ait
venena scorpii neque ipsis, qui ictu eius
iam infirmi facti sint, facile nocitura,
neque vel iis, qui metu eorum vel ante
ictum vel etiam statim post ictum hac
sua theriaca pro prophylacterio usi fue-
rint.)

AD

S C A P U L A M.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A	significat codicem Vindobonensem (A ^o ex collatione Hildebrandi).
B	- - - - - Leidensem.
C	- - - - - editionem principem Beati Rhenani anni MDXXI.
a	- - - - - Ioh. Gangneii anni MDXLV., sive alteram Beati Rhenani
b	- - - - - Sigism. Gelenii anni MDLXII.
c	- - - - - Iac. Pamellii anni MDLXXXIX.
d	- - - - - Nic. Rigaltii anni MDCXXXIV.

AD
'S C A P U L A M.'

Nos quidem neque expavescimus neque pertimescimus ea Cap. I.
ab ignorantibus patimur, cum ad hanc sectam utique suscepta
licione eius ²pacti venerimus, ut etiam animas nostras aucto-
in has pugnas ²accedamus, ea quae deus repromittit consequi
ntes et ea quae diversae vitae comminatur pati timentes.
que ⁴cum omni saevitia vestra concertamus etiam ultro erum-
es^o, magisque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc
lum ⁴non nobis timentes misimus, sed vobis et omnibus ini-
s ⁶nostris, nedum amicis. Ita enim disciplina iubemur diligere
icos quoque et orare pro iis qui nos persequuntur, ut haec
perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim

1. Explicit liber de Persecutione. Incipit liber Tertulliani ad scapulam A.
i Septimi Florentis Tertulliani de fuga in persecutione liber finit. Eiusdem
capulam Liber incipit. B. Q. Septimii Florentis Tertulliani ad Scapulam
C.

Cap. I. 2. pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati *abcd*. *Gorsien-*
ides. pacti ante cum anima nostra et auctorati (auctoritati *AB*.) *ABC*. *Floren-*
codex Biblioth. Laurent. Plut. XXVI. c. XII. 3. *accedamus abcd*. *accedimus ABC*.
ntinus. 4. cum omni sententia concertamus *AB*. 5. non vobis timentes *AB*.
stris necdum *A* (*m. pr.*) *B*. nostris necdum *A* (*m. sec.*) *C*. *Florentinus*.

AD SCAPULAM.] In L. Divus Marcus
Msc. Praes. extat rescriptum Marci
ommodi Scapulae Tertullo, et in
marmorea palatii Farnesiani Romae
r: DEDICATA III. ID. APRIL. SCA-
I TERTVILLO ET TINEIO CLE-
TE COS. (Rigalt.) Scapula Africam
consule rexit s. CCKI. Cf. Muenther
ordja Eccl. Afr. p. 194. et p. 203 sq.
Mercoli Afr. Christ. II, p. 69 sq.,
tam Qu. Flaviam Scapulam Tertul-
appellat.

p. I. b. animas nostras auctorati]
tura Graeca, cum Tertullianus non
tentiali verbi forma uti soleat, sed
- Ad Martyr. cap. 5 „Iam et ad

ignes quidam se auctoraverunt.“ Ad Nat.
I, 18 „ex quo se quidam proxime vestien-
dum incendiari tunica ad certum usque-
quaque locum auctoravit.“ Deponentiali
eodem sensu utitur Apuleius Metamorph.
IX, 19 „Nec a genuina levitate discivit
mulier, sed execrando metallo pudici-
tiam suam protinus auctorata est.“ Ille
autem Graecismus passivum struendi cum
accusativo non rarus est in Tertulliani
scriptis. Ad Nat. I, 16 „trucidatus ocn-
los.“ Scorp. cap. 15 „quod semper do-
cuerat animatus.“

c. ultro erumpentes] Scilicet ad sub-
eundam saevitiam vestram, et verbo et
facto. (Iunius.)

diligere omnium est, inimicos autem solorum Christianorum ergo dolemus ⁷de ignorantia vestra, et miseremur erroris et futura ⁸prospicimus, ⁹et signa eorum ¹⁰cotidie ¹¹intemus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda quae palam non vultis audire.

Cap. II. Nos unum deum colimus, quem omnes naturaliter n cuius fulgura et tonitrua ¹contremiscitis, ad cuius beneficia Ceteros et ipsi putatis deos esse quos ²nos ³daemones Tamen humani iuris et naturalis potestatis est unicuique putaverit colere, nec alii obest aut prodest alterius religio, nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipitur non vi, cum et hostiae ab animo libenti ⁴expostulentur ⁵. nos compuleritis ad sacrificandum, nihil praestabitis dii. Ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, ⁶nisi si contenti contentiosus ⁷autem deus non est. Denique qui est verus sua ⁸ex aequo ⁹et profanis et suis praestat, ideoque et constituit aeternum de gratis et ingratis. Tamen nos, qui leges existimatis, nec ¹⁰in furto umquam deprehendistis, sacrilegio. ¹¹Omnes autem, qui templa ¹²dispoliant et iurant et eosdem colunt, et Christiani ¹³non sunt et sacrilegi

7. de ignorantia nostra AB. 8. prospiciemus AB. Florentinus. 9. et si signa d. 10. cottidie ABC. 11. ostentari videmus Franc. Iulius.

Cap. II. 1. contremiscimus ABC. Florentinus. contremiscimus habet Rhenani a. MDXXVIII. 2. daemones AB. Florentinus. 3. prosequuntur Florentinus. 4. nisi si ABC. Florentinus. nisi d. 5. aut deus B. et propheta B. 7. iudicium B. 8. in futuro umquam deprehendistis AB. Florentinus. 9. Omnis autem B. Florentinus. 10. dispoliant AB. can. codices. despoliant reliqui. 11. non sunt sacrilegi A. m. pr.

Cap. II. a. quos] Eiusmodi deos, quales nos daemones scimus.

b. ab animo libenti expostulentur.] Apolog. cap. 9 „quos quidem ipsi parentes sui offerebant et libentes respondebant et infantibus blandiebantur, ne lacrimantes immolarentur.“ Nefas enim erat hoc fieri, ut vulgo notum est.

c. contentiosus autem deus non est.] Alioquin enim ab invitis sacrificia sibi praestanda contenderet, et quasi per contentionem et rixam, ut fere homines, extorquere sibi honores studeret.

d. ex aequo] Apolog. cap. 37 „Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo vetatur.“ De Baptismo cap. 17 „Quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest.“ Ad Nat. I, 11 „professus interim confessionem temporalem omnium in vobis ex pari transferendorum.“ Adv.

Hermog. cap. 7 „Nentrum alioquem sive superiorem, sed ex pari magna, ex pari sublimi solidae et perfectae soliditati ἐξ ἴσου vel ἐξ ἴσης. Similia tullianum sunt Adv. Prax. ex ex diverso volet aliquis etiam visibilem contendere.“ Ibid. „Quis ex diverso non arguere recte utrumque dictum.“ Apol. „Haec ex abundantia.“ De Can. „velut ex abundantia.“ Ad Uxor. apostolum quidem ex abundantia.“ Adv. Marcion. III, 7 „I haereticus ex abundantia cum iudaeo“ sqq. Ibid. IV, 19 „ex abundantia causas temptandi stulo.“ Ibid. V, 9 „Cetera ista danti.“ Adv. Prax. cap. 15 „ex abundantia Deum nemo vidit.“ Cf. Herald. ad Apolog. cap. II

nr. ¹³Longum est, si retexamus, quibus aliis modis
 nr et contemnantur omnes dii ab ipsis cultoribus suis.
 t maiestatem imperatoris ¹⁴infamamur, tamen numquam
 : Nigriani vel Cassiani^o inveniri potuerunt Christiani,
 psi qui per genios eorum ¹⁷in pridie^f usque iurave-
 ro salute eorum hostias ¹⁸et fecerant et ¹⁹voverant, qui
 saepe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Chri-
 ius^h est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a deo
 necesse est ut et ipsum diligit et revereatur et ho-
 um velit cum toto Romano imperio, quousque saecu-
²¹tamdiu enim stabitⁱ. ²²Colimus ergo et imperatorem
 et nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a deo
 t quicquid est ²³a deo consecutum ²⁴et solo deo mi-

AB. 13. deridantur et contemnantur B. 14. et sic B.
 Florentinus. 16. idem ipsi (ipse B. Florentinus) ABCc. Floren-
 asi. iidem ipsi reliqui. 17. in presidiis usque A. m. sec. 18. et
 effecerant BC. Florentinus. effecerunt A. m. pr. offerunt A. m. sec.
 voverent A. m. sec. 20. nullus B. 21. tamdiu enim stabit om. B.
 23. a deo saeculum et B. 24. et solo A (m. sec.) ed. Vaticani.
 solo A (m. pr.) B.

Albiniani nec Nigriani vel
 olog. cap. 35.
 Qui pro suis imperato-
 , iam hodie reperti sunt

eorum in pridie usque
 olog. cap. 32 „Sed et in-
 on per genios Caesarum,
 eorum, quae est augu-
 genia.“ Ibid. cap. 35
 anes illi sub ipsa usque
 ione et sacra faciebant
 ratoris et genium eius
 foris, alii intus, et uti-
 hostium nomen Chri-

Cf. quae adnotavi ad De
 m stabit.] Colligit hoc ex
 bis II. Thessal. II, 6 „Nam
 operatur iniquitatis: tan-
 et nunc, teneat donec de
 Fertall. Apolog. cap. 32
 nr nobis necessitas orandi
 us, etiam pro omni statu
 e Romanis, qui vim ma-
 orbi imminentem ipsam-
 saeculi acerbitates hor-
 rantem Romani imperii
 us retardari. Itaque no-
 et dum precamur dif-
 a diuturnitati favemus.“

Ibid. cap. 39 „Oramus etiam pro impe-
 ratoribus, pro ministris eorum, pro po-
 testatibus, pro statu saeculi, pro rerum
 quiete, pro mora finis.“ Ambros. ad
 Epist. I. Ad Thessal. „Non prius venit
 Christus, quam regni Romani defectio fiat
 et appareat Antichristus, qui sanctos in-
 terficiat, reddita Romanis libertate, sed
 sub suo tamen nomine.“ Cf. Augustin.
 De Civ. Dei XX, 19. Laclant. Instit. Div.
 VII, 25 „Etiam res ipsa declarat lapsum
 ruinamque rerum brevi fore, nisi quod
 incolum urbe Roma nihil istiusmodi
 videtur esse metuendum. At vero cum
 caput illud orbis occiderit et *ὄμν* esse
 coeperit, quod Sibyllae fore aiunt, quis
 dubitet venisse iam finem rebus humanis
 orbique terrarum? Illa, illa est civitas,
 quae adhuc sustentat omnia, precan-
 dusque nobis et adorandus est deus
 caeli“ sqq.

k. hominem a deo secundum] Apolog.
 cap. 30 „Nos enim pro salute impera-
 torum deum invocamus aeternum, deum
 verum, deum vivum, quem et ipsi im-
 peratores propitiis sibi praeter ceteros
 malunt. Sciunt quis illis dederit impe-
 rium, sciunt, qua homines, quis et ani-
 mam, sentiunt eam esse deum solum,
 in cuius potestate solius sunt, a quo
 sunt secundi, post quem primi, ante
 omnes et super omnes deos.“

norem. Hoc et ipse volet. Sic enim omnibus maior e solo vero deo ²⁵minor est. Sic et ipsis diis maior est, de in potestate sunt eius. Itaque et sacrificamus pro salute toris, sed deo nostro et ²⁶ipsius, sed quomodo praece pura prece¹. Non enim eget deus, conditor ²⁷universitatis aut sanguinis alicuius. ²⁸Haec enim ²⁹daemoniorum pat Daemones autem non tantum respuimus, verum et revinc ³⁰cottidie traducimus^a et de hominibus expellimus, sicut notum est. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris ³¹eam postulantes qui praestare potest. Et utique ex ³²patientiae divinae agere nos satis manifestum esse vob cum tanta hominum multitudo, pars ³³paene maior civitatis que, in silentio et modestia ³⁴agimus, singuli forte magis quam omnes, nec aliunde noscibiles^o quam de emendationum pristinorum. Absit enim, ut indigne feramus ea ³⁵quae optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemus a deo ³⁶expectamus.

Cap. III. Tamen, sicut supra diximus, 'doleamus necesse est

25. minor est et ipsis B. 26. ipsius scilicet quomodo B. Florentinus. versitatis A (m. sec.) Cabcd. immensitatis AB., tres Vaticani et Florentinus haec enim AB. 29. daemones B. 30. cottidie C. quotidie B. 31. lantes B. 32. patientiae B. 33. paene maior civitatis abcd. Gorziensis civitatis ABC. Florentinus. 34. agimus singuli abcd. Rhenanus. agimus : augurum singulis B. Florentinus. augurum singuli A. Manus secunda, gine pro augurum proponit arguuntur aut anguntur vel aguntur reponend quae optamus abcd. Gorziensis liber, Rhenanus. quam optamus C. quam AB. Florentinus. 36. expectamus Florentinus.

Cap. III. 1. dolemus AB. Florentinus.

l. pura prece.] Absque thure, absque victima. De Paenit. [cap. 9.] „pastum et potum pura nosse.“, h. e. mero pane et aqua. Sic Iuvenalis [Sat. VI, 158.] „Observant ubi festa mero pede sabbatha reges.“, i. e. nudo pede. Itaque pura prece est sola et nuda oratione de mente sancta et innocenti. Offerebant gentes diis vanis inanima aut bruta, thura aut boves. Christiani vero deo offerunt animam rationalem, laudes et gratias dicentem deo. Hoc diserte explicat Athenagoras legatione illa pro Christianis ad Antoninum et Commodum, citatis etiam Pauli verbis, quibus hostiam describit [p. 13. ed. Colon.] „θυσίαν ζώσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ θεῷ τὴν λογικὴν λειτουργίαν ἡμῶν. Ipse Tertullianus [cap. 30.] „Offero opimam et maiorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam.“,

et Adv. Marcion. IV, 1 ad illud „Offeritur nomini meo oblatio scilicet simplex oratio de pura, et IV, 9. hominem aut bere munus deo apud eodem Christum Iesum catholicum potorem. Minucius Felix [Octavius] posteaquam dixit „delubra et habemus“, addidit „litibus latus animus et pura mens et sententia. — Haec nostra haec dei sacra sunt.“ Denique ristica nostra confici pura et oratione sola Iustinus adversus Iudaeum testatur. (Rigalt. m. revincimus] Cf. adnotat. Testim. An. cap. 1. n. traducimus] Cf. adnotat. Fuga in Persec. cap. 2. o. noscibiles] Scorpiac. cap. 1. ergo et apostolorum litterae h. e. notae, manifestae.

impune latura sit^a sanguinis nostri effusionem; sicut
 uriano praeside^b, cum de^c areis sepulturarum nostrarum
 nt: Areae non^d sint!^e areae ipsorum non fuerunt! Mes-
 sas non egerunt^f. Ceterum^g et imbres anni praeteriti
 memoraverint^h genus humanum apparuit, cataclysmum
 etro fuisse propterⁱ incredulitates et^j iniquitates homi-
 nes, qui super moenia Carthagini proxime pependerunt
 ,^k quid mirati sint, sciunt^l qui viderunt, et pristina
 uid sonaverint, sciunt qui obduruerunt^m. Omnia haec
 imminentis irae dei, quam necesse est, ⁿquoquo modo
 ut et^o nuntiemus et praedicemus et deprecemur^p interim
 . Universalem enim et supremam suo tempore sentient
 eius aliter interpretantur. Nam et sol ille^q in con-

praeside *abcd. Gorziensis. Hilariano ABC. Florentinus. 3. arei A.*
. 4. adclamescent ABC. 5. sint, areo ipsorum B. sicut areae
atinus. 6. messes cum suas B. 7. et imbres BC. et imbre abcd.
8. commemoraverint ABC. commemoraverim Rhenanus. commemo-
henani a. MCXXVIII. et reliqui. commeruerunt (m. sec. commeruerint)
. incredulitatem d. incredulitatis B. Florentinus. 10. iniquitatis B.
ti sint abcd. qui mirati sunt reliqui. 12. qui viderunt abcd. quid
quod viderant B. 13. quod sonaverint B. quid sonaverint d. 14.
15. nuntiemus ABC. Florentinus. annuntiemus reliqui. 16. in con-
tr.

. quod nulla civitas im-
 t] Cyprian. Ad Demetrian.
 on. „Nec umquam impio-
 n nostrum nomen exsur-
 statim divinitus vindicta

praeside] A quo SS. Per-
 licitatem bestiis exposita
 tis Sancti. (Bolland.) tom.
 19., et ap. Ruinart. Act.
 5 sqq. Cf. Morcelli Afr.
 74. Muenther Prim. Eccl.

n sint!] Coemeteria intel-
 ligit in voce. Nam cum illi
 Areae non sint, intellexit
 cum rursus dicit: Areae
 fuerunt, intellegit de areis
 sa autem pro coemeterio
 ius Diaconus in Actis Cy-
 litus est in area Candidi
 Etenim coemeteria voca-
 renarias et areas, ut testi-
 ferus De Templis III, 42.
 ddo Act. Procons. in causa
 ap. Baronium a. 314. n. 24
 stris aliquis in area, ubi
 itia.“ Gesta purgationis
 ves in areae martyrum fue-
 Samson Abbas St. Zoili

praefat. libri VI. Apologetici „Corpora
 ut fuerant sub areis dei posita, e suis
 localis vespillo traxit.“ Inscript. ap.
 Guasconem (Musei Capitol. Ant. Inscript.
 Romae 1775.) tom. III. p. 111, 1117:
 AREA. L. MVNATI. PLANCI L. SOSTRATI.
 Cf. Guasconem l. l. tom. II, p. 75., qui
 copiose de area sepulchrali tractat, et
 Iac. Pamel. ad Cypriani Epist. LXVIII,
 n. 25.

d. messes enim suas non egerunt.]
 Haec verba non sunt adclamentum gen-
 tilium, sed ipsius Tertulliani, quibus
 probat illos de hoc Christianorum odio
 divina vindicta afflictos. Qui areas se-
 pulturarum Christianis inviderant, in suis
 ipsorum areis iam videbant ab ira dei
 se plecti, cum messes non facerent.

e. commemoraverint] Ita omnino re-
 stituendum erat ex librorum veterum
 auctoritate. Commemorare pro commemo-
 facere usurpat etiam Augustin. De Uni-
 tate Eccl. cap. 11., Libro post Collat.
 cap. 20., Contra Crescent. I, 38.

f. qui obduruerunt.] Qui ad illa ob-
 duruerunt.

g. deprecemur] Deprecari h. l. est
 pro valde precari, de quo usu v. quae
 congesit Hildebrand. ad Apul. Metam.
 IX, 39. p. 861.

ventu "Uticensi" extincto paene lumine adeo portentum non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati positus in suo mate¹ et domicilio. "Habetis astrologos. Possumus" exitus quorundam praesidium tibi proponere, qui in fine v recordati sunt deliquisse, quod vexassent Christianos. " Saturninus², qui primus hic gladium in nos egit, cum³ Claudius Lucius "Herminianus¹ in "Cappadocia, cum, ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, Christiane liter tractasset, "solusque in praetorio "suo vastatus pes vivis "vermibus ebullisset", Nemo sciat, aiebat, "ne Christiani "aut sperent Christianae". Postea "cognito eri

17. incensi AB. 18. hippomate B. hyppomote A. 19. et habetis AB. et eritis AB. aequae et erit Florentinus. 21. Vigellius Saturninus ACel lius saturninus B. Valgus Saturninus Jac. Pamelius. Vitellius Saturni Junius. M. Gellius Saturninus alii. 22. Claudius Lucius C. gladius Claudius abcd. 23. Herminianus abcd. Hieronimianus A. Hieronim hieronimianus B. Hieronimianus C. Gerominianus tres Vaticani. Hic alii. 24. capadociam AB. 25. solusque in abcd. solo ABC. 26. 27. convivis los. Scaliger. cum vivis C. cum vivis abcd. cum maris innumeris A. m. sec. cutem vivis Franc. Junius. 28. vermibus obtulisse ne spe gaudeant cd., ex Vaticano uno. 30. aut sperent Christianae Rhe- ne Christianae ABC. Omittunt ea verba abcd. cum Gorziensi. 31. ex rore B.

h. in conventu Uticensi] Beatus Rhenanus accipit pro tractu, qui iurisdictioni Uticensium subiectus erat, dum los. Scaliger ad Chron. Hieronymi p. 61. conventum ipsam interpretatur metropolin. Sic Hieronymus De Scriptt. Ecclesiast. in Polycarpo „Scriptis ad Philippenses valde utilem epistolam, quae usque hodie in Asiae conventu legitur“ h. e. in urbe Smyrna, cuius episcopus Polycarpus fuit ipse. Cf. Plin. Hist. Nat. III, 1, 3. et Interpret. ad Cic. Verr. II, 8, 66. Res fere eodem redit.

i. hypsomate] Utitur vocabulis astrologorum loquens de eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat, altitudinem et domum. (Rhenan.)

k. Vigellius Saturninus] Fuit Africae proconsul, qui a. CC. vel sicut aliis placet a. CCV. Carthagine Sperstum aliosque Scillitanos martyres capite damnavit. V. Baron. Ann. ad a. CCII. §. 2 sqq. Ruinart. Act. Martyr. p. 77 sqq. Morcellus Afr. Christ. II, p. 48. Saturnini persecutionem refert ad annum CXCVIII. Cf. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 180.

l. Claudius Lucius Herminianus] De nomine huius praefecti res incerta est. Libri variant inter Herminianus, Hieronimianus, Hieronimianus, Gerominianus.

In marmoribus inscriptis oc Germiniani et Hermoniani et aliaque similia.

m. convivis vermibus ebullis clara haec est Iosephi Scalig datio, quam in textum recipi bitavi. Ebullire autem h. e. et vere, neque inepte ebullire qui phthiriasi aut simili morbo qui morbus bestiolarum saevus tiam per bullas quasi et p cote emittat. Aliis in locis ebulliano est „cum abundantia e ut Scorpiac. cap. 1 „tunc on tyriorum refragatores ebullis Idol. cap. 3 „Priusquam hinc artifices ebullissent, sola temple aedes.“ Aliorum scriptorum praeterea exempla suppeditabius Gloss. Med. et Inf. Latina. a. p. 2. ed. nova. Est etiam p vel ardere, ut Adv. Marc. I, itaque qui deum non times num, quid non in omnem libid lis?“ Activo sensu posuit Ti Adv. Valentin. cap. 8 „Hinc ne stientes et ipsi tali quid pot offerre, alios ebulliant fetus.“

n. aut sperent Christianae.] bis, quae ab Rigaltio aliaque emendatione Beati Rhenani r

mentis quosdam a proposito suo excidare fecisset, poena
 us decessit. "Caecilius Capella" in illo exitu Byzantino,
 i gaudete! exclamavit. "Sed qui videntur sibi impune
 venient in diem divini iudicii. Tibi quoque optamus
 tionem solam fuisse, "quod cum "Adrumeticum "Mavi-
 bestias "damnasses, "et statim haec vexatio subsequuta est
 ex eadem causa interpellatio sanguinis". "Sed memento
 r".

a Capilla ABC. 33. Sed et qui bed. 34. tulissent Ap. 35. moni-
 36. quod cum abed. quod B. quod et AC. quod ut Rhenanus.
 oticum abed. Adrumeticum A. m. pr. Adrumeticum A. m. sec. Adry-
 . adrumeticum B. Adrumeticum tres Vaticani. 38. Mavilam ACobak.
 . Mavillium tres Vaticani. 39. damnasses A (m. sec.) abed. Rhenanus.
 ABC. damnas. Sed editio Rhenani a. MDXXVII. 40. et statim haec
 d. statim et vexatio C. statim et veratio A. m. pr. statim et veneratio
 statim et ne ratio B. 41. Sed memento abed. et memento ABC.

Heges scilicet, respici uxorem
 . Corruptelam spe, quae in
 ptis obtinet, ortam puto ex
 scripturae spe (h. e. spero),
 in fine per errorem aut igno-
 ransis.

lius Capella] Nimirum quod
 tii (ait Baronius) persecutus
 , dum partium Nigri fautor
 dem ageret, civitate a Severo
 meliora iam illis tempora af-
 eret, sicque invitus ac dolens
 stam, quod in libertatem vin-
 exclamavit, cum ipse ad dan-
 : in manus Severi devenisset,
 tissimi. Omnes, qui in ea
 stratum gerebant, a Severo
 r affirmat. (La Cerda.) Indi-
 cationis formula fuit Gaudete.
 a discimus ex aureo nummo
 Caesaris, in quo duo Victo-
 n sustinent, cum inscriptione:
 ROMANI. Prudentius Cathe-
 201.] „Gaudete quicquid gen-
 Martial. Epigr. XI, 62. (Ri-

o exitu Byzantino] Fest. p. 81.
 titium antiqui ponebant pro
 ic exitum pessimum exitum
 Exempla ex Tertulliano pro-
 Scorp. cap. 4. Cf. Apolog.
 s segm. cod. Fuld.) „Secun-
 historiam Thalli, qua relatam
 Assyriorum et Saturnum Ti-
 regem cum love dimicasse,
 bellam CCCXX. et duobus
 ms exitum antecessisse.“ De
 sidio sub Severo facto adeas
 . LXXIV, 13 seq.

IANI OPP. ED. OENLER. Tom. I.

q. Sed qui] Sed si qui forte contra
 atque quorum exempla commemorata
 sunt, impune tulisse sibi videantur, etiam
 hos suo tempore manet poena divini
 iudicii.

r. Adrumeticum Mavilum] Passus est
 CCVI. Cf. Morcelli Afr. Christ. II, p. 69.

s. interpellatio sanguinis.] Scapulae sta-
 tum post damnatum Mavilum acutissimas
 cuiusdam aegritudinis cruciata vexari
 coepert, quo etiam tum, cum haec scri-
 beret Septimius, ob iteram in Chri-
 stianos saevitiam denuo vexabatur. Cla-
 maverat ad deum sanguis Christianorum
 atque divinae patientiae moras interpel-
 laverat. (Rigalt.) Divinare est vexatio-
 nem et interpellationem sanguinis referre
 ad Scapulam eumque ipsum morbo, tam-
 quam divinae irae poena, correptum di-
 cere; illi contra aperte errant, qui his
 verbis persecutionem Christianorum si-
 gnificari opinantur, cui quidem interpre-
 tationi loci ratio oppugnat. Simplicius
 interpretaberis per vexationem respici ad
 imbres, quorum supra mentio facta erat,
 quos quidem calamitas indeque annonae
 caritas iam fuerit subsequuta, per inter-
 pellationem autem sanguinis significari
 aliud malum, scilicet pestilentiam, quae
 ipsos mortales pernicie affecerit. Inter-
 pellatione Ictus est in ius vocatio. Sanguis
 igitur a deo in ius vocatur ubi sanguine
 i. e. morte poense luendae sunt homi-
 nibus.

t. de cetero.] Hoc est de futuro; ma-
 nere scilicet ultionem aeternam longe
 formidabiliorum. (Rigalt.) Cf. Apolog.
 esp. 2 „perturbatus, quid de cetero ag-

Cap. IV. Non te terremus, qui nec timemus, sed ¹velim, ut omnes
101. Ap. V. 30.
XXIII, 8.salvos facere possimus monendo ²μη θεομαχεῖν. ³Potes et ⁴officio
iurisdictionis tuae fungi et humanitatis meminisse, vel quia et vos
sub gladio estis. Quid enim ⁵amplius tibi mandatur quam nocen-
tes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare?
⁶Videtis ergo, quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, ut con-
fessos negare cogatis. Adeo confitemini innocentes esse nos, quos
damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad
elidendos^a nos, iam ergo innocentiam expugnatis. — Quanti autem
praesides et constantiores ⁷et crudeliores dissimulaverunt^b ab huius-
modi causis? ut Cincius Severus^c, ⁸qui ⁹Thysdri ipse dedit reme-
dium, quomodo responderent Christiani, ut dimitti possent: ut
¹⁰Vespronius Candidus^d, qui Christianum quasi ¹¹tumultuosum^e civi-
bus suis satisfacere dimisit: ut Asper^f, qui modice vexatum homi-
nem et statim deiectum^g nec sacrificium compulsi facere, ante pro-
fessum inter advocatos et adessores ¹²dolere se incidisse in haec

Cap. IV. 1. velim ut *abcd.*, ex emend. Rhenani, quae iam recepta est in ed.
a. MDXXVIII. et Gorziensi libro. velim et *ABC.* 2. μη θεομαχεῖν om. *AB.* spatii
vacuo relicto. 3. Potest *AB.* 4. officio iuris et dictionis (*ditionis A. m. sec.*) *AB.*
5. amplius ter mandatur *A (m. pr.) B.* 6. Videritis *Ap. m. sec.* 7. et cum deli-
tiores *AB.* et cum delinores *Ap.* 8. qui *Cabcd.* quod *AB.* 9. Thysdri d.
Thystri *AB.* Thistri *Cabc.* Thristi *Vaticanus unus.* Tysdri *A. m. sec. Jos. Scaligr.*
10. vesperinus candidis *B.* 11. tumultuosus civibus suis satisfaceret *A. m. sec.*
12. dolore se *abcd.* se *AC.* sed *B.*

ret.“ Paul. Dig. XLVIII, 3, 10. Cod. Iu-
stin. VIII, 54, 37. Senec. Epist. 78. med.

Cap. IV. a. elidendos] h. e. occi-
dendo. Apolog. cap. 23 „si pueros in
eloquium oraculi elidunt.“ Scorpiac.
cap. 6 „Sed si certaminis nomine deus
nobis martyria proposuisset, per quae
cum adversario experiremur, ut, a quo
libenter homo elisus est, eum iam con-
stanter elidat“ sqq. Minuc. Fel. Octav.
cap. 30 „Vos enim video procreatos filios
nunc feris et avibus exponere, nunc ad-
strangulatos misero mortis genere eli-
dere.“ Cf. Buemann. ad Lactant. VI, 20.
p. 816. Barth. Advers. X, 8. p. 474. et
XXXV, 14. p. 1612. Burm. ad Antholog.
Lat. I, p. 22. Interpret. ad Apul. Me-
tam. VIII, 15.

b. dissimulaverunt] Dissimulando de-
stiterunt ab huiusmodi causis.

c. Cincius Severus] Casaubonus ad
Scriptt. Aug. p. 112. putat eundem cum
Cingio Severo, qui ab Aelio Lampridio
memoratus Vit. Commodi p. 53., quique
idem esse videtur cum Cincio Severo,
quem Spartianus p. 69. a Severo impe-
ratore interfectum esse narrat, quod

factum esse inter annos CCII. et CCVII.
Dodwellus censet De Paucitate Mart.
p. 70. Cf. Tillemontii Mem. III, p. 54.

d. Vespronius Candidus] Cogno-
mento ille fortasse Verus, qui cum im-
peratore Commodo Consul fuit anno d.
U. C. 931. Meminerunt Spartianus in
Iuliano, Lampridius in Commodo, et
Cassius, Cassiodorus, Fasti Graeci, et
Onuphrius annotavit. Cf. Casaub. ad
Spartian. p. 112. V. Muenteri Primordia
Eccl. Afr. p. 201.

e. qui Christianum quasi tumultuo-
sum] Vespronius ille Candidus civis cum
Christianum quendam ad mortem de-
poscentes admonuit se quidem libere
eorum votis satisfactorum, sed rem civi-
tati tumultuosam providere. (Rigalt.)

f. ut Asper] Duorum alter, qui postea
anno U. C. 964. primo post obitum im-
peratoris Severi fuerunt consules, Fasti
Graecis et Latinis, Cassiodoro et Om-
phrio testibus. (Franc. Junius.) V. Muent-
leri Prim. Eccl. Afr. p. 202.

g. deiectum] Fide interpretatur Rigal-
tius, de animo Rhenanus, de equo
vel de praetorio La Cerda.

¹Pudens¹ etiam missum ad se Christianum in elogio ¹⁴con-
suetudine intellecta dimisit, scisso eodem elogio, sine ¹⁵accu-
satione se auditurum ¹⁶hominem secundum mandatum¹. ¹⁷Haec
et ¹⁸de officio suggeri possunt et ab ¹⁹eisdem advocatis,
i beneficia habent Christianorum, licet acclament¹ quae
am et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitare-
atus est, et quorundam propinquus et puerulus, et quanti
i (de vulgaribus enim non dicimus) aut a daemoniis aut
bus remediati sunt? Ipse etiam Severus, pater Antonini,
umq; memor fuit. ²¹Nam et Proculum ²²Christianum, qui
i cognominabatur, ²³Euhodiae procuratorem², ²⁴qui eum

14. confessione A. m. sec. 15. accusatione AB. 16. hominem
ziensi. Omittunt reliqui libri. 17. et haec omnia ter et AB. 18.
m. sec. 19. eiusdem AB., tres Vaticani. Probat Franc. Iunius. 20.
bus AB. 21. Nam et abcd. Gorziensis. Nam cum ABC. 22. Chri-
., ex Gorziensi. Reliqui omittunt. 23. Torpacion abcd. Gorziensis.
Tot pacion AB. 24. Euhodiae d. Ios. Scaliger. euhodiae Iac. Pa-
mnius. Euhodiae Cabc. euhodae A. enhodae B. Euhode Gorziensis.
ianus. Euhodi Petr. Pithoeus, alii. 25. qui eam Otto Sperlingius.

Hic Servilius Pudens con-
comannico, Caesaribus An-
o anno U. C. 917. et 918.,
assiodoro et Fastis Graecis
ranc. Iunius.) V. Muenteri
fr. p. 202 sq.

one] Dixi de hoc vocabulo
i Persec. cap. 12., de voca-
De Corona cap. 5.

m mandatum] Hadriani sci-
icium Fundanum Procons.
Eusebium meminit in Chro-
[MCLII. p. 211. ed. Scal.]
ς ὁ ἱερός τῶν ἀποστόλων
Ἰάκωβος Ἀδριανῶ τῷ αὐτο-
νως ἀπολογίας ἐπὶ Χρι-
ῖ Ἀριστείδης Ἀθηναῖος ὁ
ἐπέδωκεν, ἀπὲρ δεξάμε-
ρ σὺν τοῖς παρὰ Σεβαστι-
ῶν λαμπροτάτου ἡγουμένου
ἐν γραμματικῶν Χριστιαν-
ς ἐπὶ μηδενὶ τῶν ἐγκλη-
σεων, γράφει Μινουκίῳ
Ἐδουάτῳ τῆς Ἀσίας μη-
ν ἄνευ ἐγκλημάτων καὶ

Cuius epistolae usque
memoriam datur exemplum.
stola extat apud Iustinum
i. 99 sq. ed. Colon.] et la-
editam a Iustino fuisse ar-
Scaliger [ad Euseb. Chron.
i. traductam in Graecum ab
iue hoc etiam testatur Eua-
rius latine expressit nulla
ta versionis Graecae. (Ri-

galt.) V. Oros. VII, 13. Euseb. Hist.
Eccles. IV, 9.

i. acclament] Suffragentur in iudicio.
m. cum a daemone praecipitaretur]
Glossae Vet.: „Caducus, ἐπιληπτικός.“
Augustinus De Besta Vita [ad med.]
„Isti homines,“ inquit, „caducarii sunt,
quo nomine valgo apud nos vocantur
quos comitialis morbus subvertit.“ Plin.
Hist. Nat. XXVIII, 6. „Corruens morbo
comitiali.“ Arnobius Adv. Nat. IV, 25
„morborum comitialium ruinae.“ (Rigalt.)

n. Euhodiae procuratorem] Videtur
hic esse, cuius faciunt mentionem Capi-
tolinus in M. Antonino Philosopho et
Trebellius Pollio in Aemiliano, qui Euty-
chius dictus est, grammaticus celebra-
rimus, quem coluit Antoninus Philoso-
phus. Et Eutychius idem qui et Torpa-
cion lingua Punica, sive Tobracon aut
Topacron aut (ut inquit Baronius) Top-
parcion. Est enim Eutychius Graece et
Topacron Punice „in quem inclinant
bona.“ Hic praepositus est τῇ εὐδοσίᾳ,
itineribus (sic enim legendum est cum
Pamelio, non Euhodiae), ut scriptum ab
Pollione his verbis: „Quod apud Pro-
culum grammaticum, doctissimum sui
temporis virum, cum de peregrinis re-
gionibus loquitur, invenitur“ sqq. Quam-
obrem Capitolinus proconsulem factum
existimat, honorarium videlicet itineris
causa curandi. Haec desumpsi ex Pa-
melio et Iunio, qui mihi sunt visi rem
attigisse. Nisi quis decurrat ad Steph-

per oleum aliquando curaverat, requisivit et in palatio usque ad mortem eius; quem et Antoninus optime ^{novi} Christiano educatus. ²⁷ Sed et clarissimas feminas et et viros Severus, sciens huius sectae esse, non modo non verum et testimonio exornavit et populo parenti ²⁸ in ²⁹ restitit. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione stianorum militum orationibus ad deum factis imbres in

26. noverat Christianis educatum *Divionensis liber*. 27. Sed et *abcd.*, e Non enim et *ABC*. 28. Iesit *B*. Iesit *A*. neglexit *A*. *m. sec.* 29. i *Coriensis et tres Vaticani*. in os reliqui. in eos *Baronius Ann. II, p. resistit AB*.

num Durantum De Rit. Eccles. I, 20, qui conicit fuisse presbyterum. Nam in Martyrologio Calendis Decembris sit mentio S. Proculi Presbyteri. Longe est ab hoc Proculus alter, cuius sit mentio a Victore Episc. Uticensi Historiarum primo. (La Cerda.) In veteri codice *Euhodae* legitur. Placet emendatio P. Pitthoei quam et Baronius adserit *Euhodi*. Is fuit educator Antonini Caracallae, filii Severi, atque in ipsius Severi gratia floruit, ut ex Dione colligitur. Quare et locupletem fuisse et ad curandas ac dispensandas facultates suis procuratorem et hunc quidem Proculum habuisse facile crediderim. Atque ex ea occasione et Proculum istum Severo per oleum Christiano ritu medicinam fecisse. Evodum vero Christianum fuisse neque ait Tertullianus neque sit verisimile ex iis, quae per ipsum ad Plautiani caedem curasse Antoninum Dio [LXXVI, 3 sqq.] scribit. Iosephus Scaliger Animadversionibus in Eusebium [Scalig. ad Euseb. Chron. p. 229.] vulgatam lectionem tueri videtur *Euodiae*. Nam longe alium fuisse hunc Proculum ab erudito illo, qui adversus haereses scripsit, cuius etiam meminit Tertullianus Adv. Valentin. [cap. 5.] ex eo maxime probat, quod iste non theologus, sed talium studiorum aut artium fuerit, ut feminae fieret procurator et villicus aut dispensator. (Rigalt.) In P. Pitthoei coniecturam *Euhodi* vel *Euodi* incidisse video etiam Sperlingium in epistola ad Gisb. Cuperum in Poleni Supplement. Thes. Antiqu. Graec. et Rom. tom. IV, p. 39., ubi ait „*Euhodiae* (hanc Euhodi filiam sive uxorem Antonini nutricem fuisse coniectat et Tertulliani verba „quem et Antoninus optime noverat lacte Christiano educatus“ de ea intellegit) procuratorem qui eam“ aut „*Euhodi* procuratorem qui eum“ rescribendum esse arbitrat. Euhodia nomen

occurrit in inscriptione apud pag. DCCLXXXIX, 5: D. M. EVHODIAE. CONVGI. SVARENTI., unde non dubitavi reponere pro *Euhodae*, quod praebent. Iunii et La Cerdae editiones de Proculo grammaticum tullianum hoc uno eodemque iam Is. Casaubonus ad Scrip. p. 57. V. etiam Korthold in *Eccl. Primitivae* p. 255.

o. per oleum] Ioh. Cassii VII, 26 de Paulo abbate „oleo, quod cadavera suo pro corpore contigisset, ungeret confestim cunctis valetudinibus.“ Cf. Hieronym. Vit. S. Baron. Annal. I, p. 596., An Hydrapolog. Sect. III, cap. 5. De Extr. Uctione cap. 2.

p. lacte Christiano educatus. codex Divionensis „quem e optime noverat Christianis ut educatio ista ad Proculum Antoninum referatur. Sed iam pridem lectione facina Antonino Spartianus tradidit, licet adhuc puerum septem collasorem suum puerum e religionem gravius verberatum neque patrem pueri vel auctorem diu respexisse. (Rigalt. Spartiani pro eadem causa Iunius Iudicam interpretatum nam, quemodo haud debet etiam Rigaltius.

q. in Germanica expeditione cap. 5 „At nos e contrario eductorem, si litterae M. Aurelii imperatoris, requirant illam Germanicam situm Christi forte militum precationibus imbrum discussam contestatur.“ locum adeas quae a me addit

it. Quando non genicalationibus et ieiunationibus nostris
 citates sunt depulsae? Tunc et populus adclamans deo
²¹qui solus potens, in Iovis nomine deo nostro testimo-
 didit. ²²Praeter haec depositum non abnegamus, matrimo-
 niis ²³adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus
 nus, nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui se-
 atiantur, quos et ipsi recusamus. Quis denique de nobis
 in ²⁴queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus,
 sectae, quam incestam, quam crudelem^a tanto tempore
 obavit? Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro
 pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro deo vivo crema-
 ned nec sacrilegi nec ²⁶hostes publici ²⁷veri nec tot maie-
 pati solent. Nam et nunc a praeside Legionis^v et a praes-
 ritaniae vexatur hoc nomen, sed gladio tenus^w, sicut et a
 i mandatum est animadverti in huiusmodi^x. Sed maiora
 , maiora ²⁸praemia.

litas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, Cap. V.
 a sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc
 abemus, nos haec non timere, sed ultro vocare. Arrius
 : in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civi-

d., ex Gorziensi. et qui ABC. 32. Praeter abcd., ex Gorziensi. Pro-
 33. adulteramur C. adulteratorum B. 34. quaeritur Latinius, Iunius.
 ec AB. 36. hospes A(m. pr.) B. 37. veri ABCabc. verum d. Rhenanus,
 38. praemia ABC. sequuntur praemia abcd. Gorziensis.

atibus refrigeramus] Refri-
 us indigentes. Graeco τοῖς
 ἀποψυχομένοις. Tertull. De Ani-
 „corpus etiam illud non
 cessasset, verum et alias
 tus *sibimet ipsi refrigerasset.*“
 Cf. adnot. ad De Corona

tam mentiuntur] Qui Chri-
 um nomine tantum, non factis

incestam, quam crudelem]
 opter promiscuum de men-
 ium cum matribus et sorori-
 tum, crudelem propter in-

nia] De regno Legionis in
 Hacinati sunt Iac. Paemidius
 la, citantes Irenaeum Adv.
 „Pamel. ad Cyprum. Epist.
 sed recte contendit Franc.
 Scari Numidiam, in qua Legio
 a castra habebat ad oppidum
 Cf. Dio Cass. LV, 23. Cyprisi
 Hia. Anton. p. 52 sqq. Tab.

Peuting., Ptolem. IV, 3. Shaw Voyages
 dans plus. provinc. de la Barb. I, p. 53.
 Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 193.

w. gladio tenus] Non usque ad cro-
 mationem ustulationemque inhumanam,
 quam iubebat Scapula. (Fr. Iunius.) Apo-
 log. cap. 40 „Olet adhuc incendio terra
 et, si qua illic arborum poma, consistit
oculis tenus, ceteram contacta cinero-
scunt.“ De Paenit. cap. 1 „Paenitentiam
 hoc genus hominum, quod et ipsi retro
 fuimus, caeci sine domini lumine natura
 tenus nerant.“

x. in huiusmodi.] V. quae adnotavero
 ad De Baptismo cap. 12. De mandato
 isto citat Rhenanus Vitam Cypriani: „Sen-
 tentia recitata est ex tabella, Thascianus
 Cyprianus gladio feriatur.“ Cf. Cypriani
 Vita in Cypr. Opp. ed. Oxon. p. 13.

Cap. V. a. Arrius Antoninus] Arus Anto-
 nini Pii Imper., qui proconsulatum Asiae
 summa aequitate gessisse dicitur, ut
 Lampridius, Spartianus, Capitolinus me-
 minerunt. (Franc. Iunius.) Cf. la. Ca-
 seub. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 49.

tatis Christiani 'ante 'tribunalia eius se manu facta^b obtulerunt. 'Tum ille paucis duci^c 'iussis reliquis ait, 'Ω δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνούς ἢ βρόχους ἔχετε^d. 'Hoc 'si placuerit et hic fieri, quid facies 'de tantis milibus^e hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis aetatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? 'Quid ipsa Carthago passura est, 'decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum 'viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas et principales quasque personas et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo tibi, si non nobis. Parce Carthagini, si non tibi. Parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus^f et mētum et inimicorum 'suorum cuiusque. Magistrum neminem habemus, 'nisi deum solum. Hic ante te est nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis^g. Ceterum quos putas tibi magistratos, homines sunt, et ipsi morituri quandoque. Nec tamen deficiet haec secta, quam tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur. 'Quisque enim tantam tolerantiam 'spectans, 'ut aliquo scrupulo^h percussus, et inquirere accenditur, 'quid sit in causaⁱ, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur.

Cap. V. 1. ante *abcd. Gorziensis. ad A. m. sec. Omittunt ABC.* 2. Christiani tribunali eius *Rhenanus.* 3. tum ille C. cum ille reliquis. 4. iussit BC. Ε Ξ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνούς ἢ βρόχους ἔχετε *abcd.* Ω ΔΙ ΗΡΩΗ Ω ΗΑΗΘΗΑ Π Θ ΩΝΗΣΚΗΙΝ ΚΡΗΜΝΟΥΣ Η ΒΡΟΧΟΥΣ ΗΧΘΗ Λ 'Ω λοιποὶ εἰ θέλ. κτλ. tres Vaticani, prob. Franc. Iunio. 'Ωδε ποῖον πλῆθος ἐκθνήσκει κρημνοὶ ἢ βρόχοις ἔχθῃ *Rhenanus in annot. ad edit. a. MDLXX.* Graeca desiderantur omnino in AB. 6. et hoc AB. 7. ni placuerit A. m. sec. h. de tantis milibus *abcd., ex Gorziensi.* decem milibus ABC. 9. quod ipsa B. 10. decimanda *abcd., ex auctoritate. opinor. Gorziensis.* decimata ABC. 11. videtur A. m. sec. 12. suorum cuiusque *abcd.* cuius quorum cuiusque (A. m. sec.) B. quorumcumque cuiusque A. et cariorum cuiusque *Rhenanus.* 13. nisi A (m. m.) Cabed. vero AB. 14. Quisque *abcd.* Quis ABC. 15. spectans *abcd.* expectans reliquis. 16. at *abcd.* in ABC. non *Rhenanus.* 17. percussus A. m. sec. h. quod sit AB.

b. manu facta] Apolog. cap. 39 „Coimus in coetum et congregationem, ut ad deum quasi manu facta precationibus ambimus orantes. Haec vis deo grata est.“

c. duci] sc. ad supplicium. Plin. Epist. X, 97 „perseverantes duci iussit.“ Lactant. De Mort. Persec. cap. 40 „Innocentes duci iubentur.“ Aldhelm. De Laude Virg. cap. 19 „Sanctos ferreis collaribus nexos — duci iussit.“

d. ἔχετε.] Iuvenal. Sat. VI, 30 „Ferre potes dominam salvis tot testibus ullam? Cum pateant altae caligantesque fenestrae. Cum tibi vicium se praebet Aemilius pons.“ (Rigalt.)

e. de tantis milibus] V. Necelesti Prim. Eccl. Afr. p. 19 sq.

f. concussionibus] Cf. adnotata ad De Fuga in Persecul. cap. 12.

g. sed cui nihil facere possis.] Hic scilicet. Cf. Scorp. cap. 10 „Quomodo vultis ut faciant vobis homines, et in vos facite illis.“

h. quid sit in causa] Apolog. cap. 50 „Illa ipsa obstinatio, quam exprobrat, magistra est. Quis enim non conculcatione eius concutitur ad requirendum quid intus in re sit? quis non, ubi requisivit, accedit?“

DE
ORATIONE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat codicem Agobardinum (*A α* ex collatione Hildebrandi, *A β* ex coll.
Steph. Baluzii).
- B** - - Ambrosianum, olim Bobbiensem.
- C** - - editionem principalem Ioh. Gagnoni (anni MDXLV.).
- D** - - Sigism. Gelenii, qui codice scripto Anglico, Masbutensi,
erat, anni MDL.
- a** - - Iac. Pamelii (anni MDLXXXIX.).
- b** - - Nic. Rigaltii (anni MDCXXXIV.).
- c** - - Lud. Ant. Muratorii (anni MDCXXIII.).
-

DE
ORATIONE.

---

spiritus^a et dei sermo et dei ratio^b, sermo rationis et Cap. I.
onus et 'spiritus', utrumque Iesus Christus dominus no-

1. spiritus utriusque malebat vir doctus in *Miscell. Observ. vol. III, 9.*

Dei spiritus] Non hic tantum Iesus Christus a Tertulliano appellatur, ut videre est in 21., et adv. Marcion. I, 10. 7, 21. et adv. Prax. cap. 26. rite nostris nunc auribus at veteribus quibusdam, et deinde obortae sunt, ante ibas, incaute usurpata. In n sententia fuit Lactantius esse S. Hieronymo in Epitaphium et Oceanum de Igenia. „Lactantius, inquit auis, et maxime in Epitaphium, Spiritus Sancti substantiam, et errore cum vel ad Patrem referri, et sanctificationem utriusque sub eius nomine de-Idem ab Hieronymo reperiunt. ad cap. 4. Epistolae ad re quin et hic Tertullianus idem non videretur. Cum in libris a Patre ac Filio dum apertissime distinguat, non divinitatis et tertiam alius“ appellans, ideo Christianum ab illo vocatum arbitraliter generali nomine Deum diceret, Iohanne Apostolo scripsit spiritus est. (Muratorius.)

ratio] Hiace attributis Filium amat Tertullianus. Apolog. venturus cum totius mundi rebus haerens, cum plancie non Christianorum, ut dei

virtus et dei spiritus et sermo ut sapientie et ratio et dei filius.“ (Rigalt.) Adde Apolog. cap. 17 „Quod colimus, deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo quo insat, ratione qua disposuit, virtute qua potest, de nibilo expressit.“ Ibid. cap. 21 „Et nos autem sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitam deum ediximus, propriam substantiam spiritus inscribimus, cui et sermo insit presentianti, et ratio adit disponenti, et virtus praesit perficienti.“ Cf. De Carne Chr. cap. 19.

c. sermo rationis et ratio sermonis et spiritus] Cur Deum Patrem Sermonis quoque et Rationis appellatione hic Tertullianus donet, mirabitur quisquis veterum loquelam e recentiorum sermone meliori velit. At cum τοῦ λόγου vox anceps rationem, cogitationem, mentem ac intellectionem significet, eo sensu Patri quoque facta est communis et τοῦ λόγου et rationis et sermonis appellatio. Quamobrem λόγος ἐκ λόγου, Verbum ex Verbo a nonnullis Patrum dictus est Filius, et S. Irenaeus lib. II, cap. 48 Patrem λόγον seu Verbum et mentem appellat ita scribens: „Deus autem totus existens mens, et totus existens Logos, quod cogitat, hoc et loquitur, et quod loquitur, hoc et cogitat. Cogitatio enim eius Logos, et Logos mens, et omnia concludens mens ipse est Pater.“ Verum quocumque modo appellentur Pater

ster ²nobis discipulis Novi Testamenti novam ³orationem determinavit. Oportebat enim in hac quoque specie novis utribus recondi et novam plagulam novo ⁴adsui v. Ceterum quicquid retro ^dfuerat, aut demutatum est, ut ^eca aut suppletum, ut reliqua lex, aut impletum, ut propt perfectum, ut fides ipsa. Omnia de carnalibus in ⁶spiritu vavit nova dei gratia, superducto evangelio ^g, expunctore t^o vetustatis ^f, in quo et dei spiritus et dei sermo et dei r^o batus est dominus noster Iesus Christus, spiritus quo valu quo docuit, ratio ⁷qua venit ^h. ⁸Sic oratio a Christo ⁹ ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enuntiatur, ^e quo tantum ¹⁰potest, docuerat ^h et ¹¹Iohannes discipulos su rare; sed omnia ¹²Iohannis Christo praestruebantur, do aucto (sicut idem Iohannes praenuntiabat illum augeri op^o vero deminui) totum praeministri opus cum ipso spiritu

Math.
IX, 16. 17.

Ioh. III, 30.

2. novis a. 3. orationem *Aq.* orationum *Aβ.* 4. adsui *AC.* 5. *Aβ.* circumsio *C.* 6. spālia *Aq.* spiritalia *Aβ.* spiritalia *CD.* nit *ACDa.* qua venit *bc. Fr. Iunius.* qua promovit *Latinus.* 8. Sic ora *Dabe.* Sic igitur a Christo *AC.* Sic igitur oratio a Christo *bc.* 9. in *bat vir doctus in Misc. Obs. l. l.* 10. potest, docuerat *ACD.* potest, qua docetur. Docuerat *a.* potest, ex ratione qua suscipitur. Docuerit *Fulvio Ursino.* 11. Iohannes *A.* Iohannes *C.* 12. orare *Fulv. Ursino.* Iohannis *A.* Iohannis *C., et sic ubicumque nihil adnotavero.* 14. ipso or

et Filius, inepta ac dubia divinitatis vocabula inenarrabilis rei magnitudine et maiestate excusantur, modo in id consentiatur, ut Filium a Patre distinguamus, unamque in iis ac in Sancto Spiritu essentiali et naturam praedicemus. Ita praeclarissime sensit S. Ambrosius in libro De Filii Divinitate cap. 5., cuius verba producere volumus, ut pateat non a Tertulliano solum, sed ab aliis quoque scriptoribus ecclesiasticis tum Patrem, tum Filium nominibus Verbi seu rationis, et Sermonis ac spiritus fuisse designatos. „Haec est, inquit, nominis ratio, ut in Patre et Filio unitatem substantiae credas, licet rem ipsam, quae est inenarrabilis, definire non possis: ut sive lumen de lumine dicas, sive Verbum de Verbo, sive Spiritum de Spiritu, sive Dominum de Domino, quodcumque de eo dixeris, unius tamen essentiali Patrem et Filium credas.“ (Murator.)

d. retro] Antes. Cf. adnot. ad De Spect. cap. 9.

e. superducto evangelio] *Superducere* Tertulliano est superaddere. Cf. quae adnotavi ad lib. I. Ad Natl. cap. 11.

f. retro vetustatis] Sic saepius in scri-

ptis Tertulliani substantivis a guntur loco adiectivorum. E tuli ad Apolog. cap. 9.

g. ratio qua venit.] Libri qua habent quo; quod si re interpretaberis in quam. Se dubito an genuinum sit istu brarii oculi ad praecedentirint, ubi bis obviam quo. Se dirimit, Christus, qui ipse rat modo in rationem venisse di Immo ratione venit.

h. Ex sermone, quo enuntiatu spiritu, quo tantum potest, Haec interpunctione sanavi v manca esse putaverunt. Val stinguentes *constituta est, quo enuntiatur, ex spiritu potest. Docuerat cett. deside tium membrum, rationem ori hoc dicit Tertullianus, ex se dem et spiritu docuisse et orare, non item ex ratione quae dominicae propria es Huc pertinent illa quae sequi nec extat in quae verba docer nes adorare.* Ut Christus apparuit, ita ratio in dominis corpore.

ninum. Ideo nec ¹⁶ extat, in quae verba docuerit Iohannes
 e, quod terrena caelestibus cesserint. Qui de terra est, in- Ioh. III, 31.
 errena fatur, et qui de caelis adest, quae vidit, ea loquitur.
 d non caeleste quod domini Christi est, ut haec quoque
 disciplina? Consideremus itaque, benedicti, caelestem eius
 am, inprimis de praecepto secrete adorandi, quo et fidem
 s exigebatⁱ, ut dei omnipotentis et conspectum et auditum
 xis et in ¹⁷ abditum^k etiam adesse confideret, et ¹⁸ modestiam
 esiderabat, ut, quem ubique audire et videre fideret, ei soli
 rem suam offerret. ¹⁹ Sequentem sophia ²⁰ in sequenti ²¹ prae-
 proinde ²² pertineat ad fidem et modestiam fidei, si non
 verborum^m adeundum putemus ad dominum, quem ultro suis
 xere certi ²³ sumus. ²⁴ Et tamen brevitatis ista, quod ad tertium Mauh. VI, 8.
 gradum faciat, magnae ac beatae interpretationis substantia
 st, quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sen-
 Neque enim propria tantum orationis officia complexa est,
 enerationem dei aut hominis petitionem, sed omnem paene
 rem domini, omnem commemorationem disciplinae, ut revera
 ione breviariumⁿ totius evangelii comprehendatur.

1 AC. 16. soflam *Ab.*, ubicumque nihil adnotavero. 17. abditum *AC.*
labc. 18. modestiam *Abc. Fulc. Ursinus.* modestum *CDa.* Verba et mo-
 fidei in *C.* sunt uncinis inclusa. 19. Sequens *Franc. Junius.* 20. inse-
 21. praecepto; quod etsi proinde *bc.*, cum *Fulv. Ursino.* 22. pertinet
 nius. *Vir doctus in Misc. Obs. l. l.* volebat scribi quod etsi proinde per-
 fidem hominis et modestiam fidei. 23. sumus (*Acp*)*CDac.* simus (*Ab*)*b.*
 imen *ACDa.* attamen *bc.*, cum *Fulv. Ursino.* 25. vel venerationem *AC.*
 nem *Dabc.*

et fidem hominis exigebat] V.
 l, 5 sq. Cyprian. De Orat. Do-
 „Dominus secrete orare nos
 in abditis et sanctis locis, in
 ipsis, quod magis convenit fidei,
 us cum ubique praesentem esse,
 mnes, et maiestatis suae pleni-
 abditae quaeque et occulta pe-

abditum] Servavi veterem scri-
 Non semel struxit Tertullianus
 ositionem cum accusativo, ubi
 ocus fuisset. Cf. quae exempla
 ad De Fuga in Persecut. cap. 11.
 aente sophia in sequenti prae-
 eandam alterius praecepti so-
 Novo enim praecepto et nova
 his. Prima sophia est in prae-
 xrete adorandi, altera in prae-
 odestate ac paucis verbis ado-
 ertis sophia representat ipsam
 m orationem.
 nine verborum] *Παρολογοῖα καὶ*

παρολογοῖα. Cf. Barth. ad Stat. Theob.
 vol. III, p. 38.

n. breviarium] Sueton. Aug. cap. ult.
 „breviarium totius imperii.“ Plin. H. N.
 XVIII, 26 „Omnis culturae breviarium,
 et VII, 26 „hoc est breviarium eius ab
 oriente.“ Cassian. IV, 43 „breviarium
 colligam.“ Quod voce hac Tertullianus,
 et Cyprianus per *compendium*, cum scri-
 pserit in hac oratione magna latere *sa-*
cramenta et multa breviter esse *collecta*,
 adeo „ut nihil omnino praetermissum
 sit quod non in precibus atque oratio-
 nibus nostris caelestis doctrinae *compen-*
dio comprehendatur.“ Iterum de eadem
 oratione: „Praeceptorum suorum fecit
 grande *compendium*.“ Sed et ad *brevia-*
rium Tertulliani allusit scribens: „Ma-
 gisterio suo omnem pacem nostram sa-
 lutari sermone *breviavit*.“ Ambros. de
 Instit. Virg. cap. 2 „Dominica oratio
 omnia comprehendit.“ Quod isti *brevia-*
rium et *compendium*, Cassianus Collat.

Cap. II. Incipit a testimonio dei et merito fidei, cum dicimus, 'PATER QUI IN CAELIS ES'. Nam et deum oramus et fidem commendamus, Ioh. I, 12. cuius meritum est haec appellatio. Scriptum est, Qui in eum crederint, dedit eis potestatem, ut filii dei vocentur. Quamquam frequentissime dominus patrem nobis pronuntiavit deum, immo et Math. XXIII, 9. praecepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in caelis. Itaque sic adorantes etiam praeceptum obimus. Felices, qui patrem agnoscunt. Hoc est quod 'Israëli exprobratur, quod Ios. I, 2. caelum ac terram spiritus contestatur, Filios, dicens, genui, et illi me non agnoverunt. Dicendo autem patrem deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est. Item in Ioh. X, 30. pater filius invocatur. Ego enim, inquit, et pater unum sumus. Ne mater quidem ecclesia praeteritur. Siquidem in filio et pater

Cap. II. 1. Pater noster *Fals. Ursinus*. 2. crediderint *CDobc. crediderunt AB*. credidit *Aφ*. 3. Quamquam *ABC*. 4. Israëli exprobratur *Aφ*.

IX, 23. dixit *formam* et *modulum*, loquens de hac ipsa oratione dominica. Et cap. 24. dixit hanc orationem „perfectionis plenitudinem continere.“ Et cap. 1. in virtute orationis reliquas omnes virtutes esse „*cothigatas* atque *compactas*.“ Notes obiter, quod Plinio, Suetonio, aliis dicitur *breuiarium*, eidem Suetonio August. cap. 26. dici *rationarium*, et Vopisco in Aureliano non *breuiarium*, sed *breve*.“ (La Cerda.)

Cap. II. a. PATER QUI IN CAELIS ES.] Notam etiam Luciano fuisse huius orationis formulam declarant ista Tricphonis ad Critiam sub finem dialogi qui inscribitur Philopatris [tom. II. p. 779. ed. Graev.]: „*ἔλασον τοῦτους, τὴν εὐχὴν ἀπὸ πατρὸς ἀρξάμενος καὶ τὴν πολωνυμιον ᾗδὴν ἐς τέλος ἐπιθεῖς*.“ (Rigalt.) His verbis sive hac appellatione duo ait praestari, deum scilicet adorari et fidem nostram significari, qua id sumus consecuti, ut filii dei appellemur. Addit nos etiam, cum ita adprecamur, praeceptum obire et adimplere, quo praecipitur, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in caelis. (Herald. Digress. II, 2.)

b. Appellatio ista et pietatis et potestatis est.] Apolog. cap. 34 „Qui pater patriae est, quomodo dominus est? Sed et gratius nomen est pietatis quem potestatis.“

c. Item in pater filius invocatur.] Marcellinus Papa Epist. I: „Sacrificium, quod a Christianis sacris altaribus admovetur, non solum Patri Deo, sed etiam Filio communi devotione offertur, quoniam nec Patri sine Filio potest offerri

neque Filio sine Patre sacrari.“ (La Cerda.)

d. Ne mater quidem ecclesia praeteritur.] Ecclesiam eam intellegit, quam in Patre, Filio et Spiritu Sancto pluribus locis constitutam esse affirmat, ut De Bapt. cap. 6. et De Pudic. cap. 21. Quibus locis existimat Tertullianus ecclesiam esse in Patre, Filio et Spiritu Sancto; unde concludit h. l. mentionem *Sacri Spiritus* et Ecclesiae in Oratione Dominica, quando dicimus Pater Noster. Qui enim invocatur patrem, Filii quoque et Notis Ecclesiae sive Spiritus Sancti nomini implorare videtur, atque ita uno nomine, Patris videlicet, tres personae representantur. (Albaspinus.) Ad haec Muratorius haec respondet: Nolim e libro de Pudicitia huius loci explicationem potest, siquidem certum mihi videtur non aliam ibi Spiritum Sanctum intelligi quam heresiarcham Montanum, cuius deliramentis ut Tertullianus assentaretur, Ecclesiam in eo proprie et principaliter constitutam somniavit, immo ipsum esse Ecclesiam lepidissima opinione est arbitratus. Contra cum hanc quoque S. Hilario teste creditum fuerit, librum de Oratione a Tertulliano catholico scriptam fuisse, nescio quam bene huic libro locum afferre possimus productis altariis libro nugis ac somniis. Si vero Ecclesiam in Patre, Filio et Spiritu Sancto constitutam dicamus, quod recte dici potest non inficitur, ne ita quidem ab hinc ambagibus nos expediamus, ut serio cogitanti patebit. Haec Muratorius. Adde etiam Heraldii explicationem, quam proposuit in Digress. II, 2. p. 265: „Signi-

agnoscitur, de qua constat et patris et filii nomen. Uno ere aut vocabulo et deum cum suis honoramus* et praecinimus et obfites patris demotamus.

en dei patris nemini proditum fuerat. Etiam qui de ipso Cap. III. erat 'Moyses', aliud quidem nomen audierat. Nobis rest in filio. Iam enim filius nevum patris nomen est.

, inquit, in nomine patris; et rursus: Pater, glorifica Ioh. V, 43. XII, 28. um; et apertius: Nomen tuum manifestavi hominibus. Id Ioh. XVII, 8.

ANCTIFICETUR postulamus. Non quod deceat homines bene e, quasi sit et aliud de quo ei possit optari aut laboret, nus. Plane benedici deum omni loco ac tempore condecet m semper memoriam beneficiorum eius ab omni homine. c benedictionis vice fungitur. Ceterum quando non sanctificatum est* per semetipsum nomen dei, cum ceteris ex semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non dicere: Sanctus, Sanctus, Sanctus. Proinde igitur et nos

Ies. VI, 3. Apoc. IV, 8.

L. 1. Moses A. 2. aliud quidam A. aliud quid, non Franc. Junius. obc. non AC. 4. Ego veni, inquit, in nomine patris: et rursus: P nomen tuum om. CBa. 5. alius ACb. aliud Dac. 6. cessant Aβbc. Cda.

idem Matrem Ecclesiam ind esset perquam absurdum sed iisdem verbis tacitam nem quasi iniici, siquidem ppellamus Patrem, filios eius mur, et idcirco matris Ecminimus, sine qua neque Deus est, neque nos filii Dei sullianus igitur filium hic dicit em mater Ecclesia Deo pelomina mater ecclesia" apTertulliano Ad Mart. cap. 1. de Unitate Eccles. p. 467. „Habere iam non potest Deum ecclesiam non habet matrem.“ nis honoramus] Id est cum rita Sancto, uno verbo Deum num. Addit „et oblitus panus.“ Nempe quia dixerat ces qui patrem agnoscunt. od Israëli exprobratur. Filios li me non agnoverunt.“ CyOrat. Dom.: „Sed coniungimus Pater Noster, id est eordunt et eorum qui per eum et gratiae spiritalis nativitate i Dei esse coeperunt. Quae Iudaeos perstringit et perChristum sibi per prophetas u et ad se prius missum non sverunt infideliter, sed cruerunt.“ (Herald. Digress. I. I.)

Cap. III. a. Moyses] Exod. III, 14 „Si dixerint mihi, Quod est nomen eius? quid dicam eis? Dixit dominus ad Moyssem, Ego sum qui sum.“

b. alius de quo ei possit optari] Quasi ulla sit alia maiestas nominis ullius de qua ei possit optari ut sanctificetur. Etenim nulla est, cum unus sit Deus et praeter eum nullus. (Rigalt.)

c. et sanctificatum est] Hieronym. Epist. CXXIV. „Non quod nobis orantibus sanctificetur quod per se sanctum est, sed quod petamus ut quod per naturam sui sanctum est sanctificetur in nobis.“ (Rigalt.) Cyprianus de Orat. „Non quod optemus deo, ut sanctificetur orationibus nostris, sed quod petamus ab eo, ut nomen eius sanctificetur in nobis.“ Augustin. Epist. CXXI. „Cum dicimus, Sanctificetur nomen tuum, nos ipsos admonemus desiderare, ut nomen eius, quod semper sanctum est, etiam apud homines sanctum habeatur, hoc est non contemnatur.“ Venant. Fortunat. de Orat. „Numquid invenitur superior, a quo pater sanctificari valet? Quasi nos videamur aliquid illi orando praestare, cum magis ipse cuncta sanctificet. Sed Sanctificetur, id est benedicatur nomen tuum incessanter omnibus linguis, universis in locis.“

d. angelorum circumstantia non ces-

angelorum, si ⁷meruerimus^o, candidati, iam hinc caelestem illam in deum vocem et officium futurae claritatis ^oediscimus. Hoc quantum ad gloriam dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus: SANCTIFICETUR NOMEN TUUM, id petimus, ut sanctificetur in nobis, qui in illo sumus, simul et in ceteris^t, quos adhuc gratia dei expectat, ut et ^ohuic praecepto pareamus, ^oorando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris. Ideoque suspensa enuntiatione non dicentes, Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

Cap. IV. Secundum hanc formam subiungimus: FIAT VOLUNTAS TUA^a IN CAELIS ET IN TERRA, non quod aliquis obsistat^b, quo minus voluntas dei fiat, et ei successum voluntatis suae oremus, sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. Ex interpretatione enim figurata^c

7. meruerimus *Ac.* meminimus *D.* Probat hoc etiam *Fr. Iunius*. 8. ediscimus *c.* 9. huius *Fr. Iunius*. 10. orandi praetulit *V. D.* in *Misc. Obs.* l. l.

sant] Sic habet liber Agobardi. Circumstantiam dicit apparitionem, satellitium, stipatum, et congruenter nomini colectivo pluralis numeri verbum apposuit. (Rigalt.) Circumstantia, *περίστασις* vel potius *παράστασις* Graeco more de angelis enunciatur. Gell. N. A. VII, 4. *circumstationem* vocat. (*Fr. Iunius.*)

a. si meruerimus] *Fr. Iunius* et *Nic. Rigaltius* praeferunt *si meminimus*, puta caelestis illius vocis atque officii quod iam ediscamus. *Rigaltius*: „Sed candidati dicuntur, inquit, qui dignitates ambiunt, digni vel indigni, nec refert, ut id vocentur, bene an male sint meriti; est enim commune vocabulum.“ Verum hae argutiae nihil efficiunt. Genuina est scriptura libri Agobardi et principis editionis *si meruerimus*. „Candidatos angelorum“ hic dicit ut „candidati diaboli“ *De Corona* cap. 7. et „candidatus dei“ *Ad Uxor.* II, 7. Sic et *De Anima* cap. 39 „genimina sua daemoniorum candidata profitentur.“

f. simul et in ceteris] *Venantius Fortunatus* de Orat. „Videmur non tantummodo pro nobis optare ut sanctificetur nomen eius, sed et pro illis qui necdum ad baptismi meruere gratiam pervenire. Nam in Christi plenissima caritate docemur etiam pro inimicis orare, quia et ipse non amicos et fideles, sed adversarios suos et culpabiles de mortis carcere liberavit.“ Et iterum: „Homo ante baptismum carnalis esse describitur, post baptismum spiritualis efficitur, ideoque pro illis, qui adhuc sine lavacro sunt, a nobis oratur.“ Tu reliqua. (*La Cerda.*)

Cap. IV. a. FIAT VOLUNTAS TUA] Hoc iterum Christus ad Deum patrem sub tempore passionis dixit. *Matth.* XVII, 42 „*εἰ οὐ δύναται τοῦτο τὸ πνεῦμα παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ, ἔγωγε μὴ αὐτὸ πῶ, γενήθητω τὸ θέλημα σου.*“ *Socrates* cicuta sorbendae praesens „*Εἰ ταύτη τοῖς θεοῖς φίλον, ταύτη γενέσθω.*“ (*Rigalt.*)

b. non quod aliquis obsistat] *Venantius Fortun.* „Quid est quod sic petitur, ut fiat voluntas Dei? Numquid aliquid potuit eius resistere voluntati, ut non faceret aliquando quod voluit omnipotens?“ Tu reliqua. Transcribit certe *Tertullianum*; ut etiam *Cyprianus*, qui ait: „Nam Deo quis obsistit, quoniam quod velit faciat?“ (*La Cerda.*)

c. Ex interpretatione enim figurata] Per terram typice figurari carnem nostram, per caelum spiritum etiam dixit *Venantius*, cum ait debere fieri voluntatem dei „sicut in caelo, id est spiritu, ita in terra, id est in carne.“ Ad quam rem notantes *Drogon*, *Episcopus Hostiensis*, *Serm.* de Passione Christi „Egredere de terra carnis tuae.“ Et *Cyprianus* [*de Orat.* „Nam cum corpus e terra et spiritum possideamus e caelo“], terra et caelum sumus, et in utroque, id est in corpore et in spiritu, ut dei voluntas fiat oramus.“ Et cum *Nazianzenus Orat.* I. dixit „*δοῦναι τὸν χοῦν τῶ κρέματι*“, per terram intelligit corpus et carnem hominis. Et *Florus*, qui vixit sub *Carolo Calvo*, in *Exegesi Missae*: „Possumus etiam per caelum et terram intelligere spiritum et carnem, quoniam spiritus e caelo, caro e terra esse co-

spiritus nos sumus caelum et terra. ¹Quamquam, etsi
 ar ²intellegendum est, idem tamen est sensus petitionis, ut
 fiat voluntas dei in terris, ut possit scilicet fieri et in
 Quid autem deus vult quam incedere nos secundum suam
 am? Petimus ergo substantiam et facultatem voluntatis
 ministret nobis, ut salvi simus et in caelis et in terris,
 ama est voluntatis eius salus eorum quos adoptavit³. Est
 ei voluntas, quam dominus administravit praedicando, ope-
 sustinendo⁴. ⁵Si enim ipse pronuntiavit non suam, sed ⁶loh. VI, 38.
 cere se voluntatem, sine dubio, quae faciebat, ea ⁷erant
 patris, ad quae nunc nos velut ad exemplaria provocamur,
 aedicemus et operemur et sustineamus ad mortem usque.
 implere possimus, opus est dei voluntate⁸. Item dicentes,
 antas tua, vel eo nobis bene optamus, quod nihil ⁹mali sit
 oluntate, etiam si quid pro meritis cuiusque ¹⁰secus inroga-
 n hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos praemonemus.
 quoque cum ¹¹substantia passionis¹² infirmitatem carnis de-
 re iam in sua carne voluisset, Pater, inquit, ¹³transfer pocu-
 d; et recordatus, Nisi quod mea non, sed tua fiat voluntas.
 t voluntas et potestas patris¹⁴, et tamen ad demonstrationem
 iae debitae voluntati se patris tradidit.

IV. 1. Quamquam A., pro more. 2. intellegendum A., constanter. 3.
 Sic Dabc. 4. erat Aφ. 5. mali sit (Aβ)Cbc. sit mali (Aφ)Da. 6.
 s. Scaliger. 7. substantia ACDA. sub instantiam bc., Fulvio Ursino.
 et C.

Sed spiritus caelestis quaerit,
 na concupiscit, et ideo peti-
 mantatem dei his duobus con-
 us faciamus.“ (La Cerda.)

eorum quos adoptavit.] Gre-
 Serm. IV. de Orat. Domini.
 τω τὸ θέλημα σου· θέλημα
 σωτηρία τῶν ἀνθρώπων
 Cassian. Collat. IX, 19 „Vel
 er accipiendum: voluntas Dei
 tium est, secundum illam Beati
 tentiam, qui omnes homines
 s fieri et ad agnitionem veri-
 e. Dicentes ergo ei, Fiat vo-
 a sicut in caelo et in terra,
 aliis verbis oramus, ut, sicut
 caelo sunt, ita omnes qui in
 assistunt, tua pariter agnitione

dicando, operando, sustinendo.]
 fortunat. „Ergo orandum est,
 niliter mereamur docere, agere,
 “
 est dei voluntate.] Cyprianus:

„Oramus et petimus, ut fiat in nobis
 voluntas Dei, quae ut fiat in nobis est
 Dei voluntate, id est spe eius et pro-
 tectione, quia nemo suis viribus fortis
 est, sed Dei indulgentia et misericordia
 tutus est.“

g. substantia passionis] Natura, qua-
 litate et modo passionis suae. Nihil est
 quod rescribunt sub instantiam.

h. Ipse erat voluntas et potestas pa-
 tris] Recte, et cum theologis melioribus
 tum Graecis tum Latinis, qui Filium
 voluntatem ac potentiam Patris appel-
 larunt. Magnus Athanasius Orat. III:
 „ἔστι γὰρ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ θημι-
 ουργὸς καὶ ποιητικὸς, καὶ αὐτὸς ἐστὶν
 ἡ τοῦ πατρὸς βουλή.“ Cui consentit
 S. Augustinus de Trinit. XV, 20 „Qui-
 dam ne Filium consilii vel voluntatis
 Dei dicerent unigenitum Verbum, ipsum
 consilium seu voluntatem Patris idem
 Verbum esse dixerunt. Sed melius,
 quantum existimo, dicitur consilium de
 consilio et voluntas de voluntate.“ Fau-

Luc.
XXII, 42.

Cap. V. VENIAT quoque REGNUM TUUM ad id pertinet, quo et Fiat voluntas tua, in nobis scilicet. Nam deus quando non rogat, in Prov. XXI. 6. cuius manu est omnium regum? Sed quicquid nobis optamus, in istum saguramur, et illi deputamus quod ab illo expectamus. Raque si ad dei voluntatem et ad nostram suspensionem pertinet regni dominici repraesentatio, quemodo quidam protractum quendam in saeculo postulant^b, cum regnum dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem saeculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiam si praefinitum in oratione non esset de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissimus, festinantes ad spei nostrae complexum. Clamant ad dominum Apoc. VI. 10. invidia animae martyrum sub altari: Quoniam usque non ulcisceris, domine, sanguinem nostrum de incolis terrae? Nam utique illorum a saeculi fine dirigitur. Immo quam celeriter veniat, domine, regnum tuum votum Christianorum, confusio nationum, exultatio angelorum, propter quod conflictamur, immo potius propter quod oramus.

Cap. VI. Sed quam eleganter divina sapientia ordinem orationis in-

Cap. V. 1. quo et Leopoldus. quod et ACDab. quod est Semlerus. 2. protractum Abc. Fulv. Ursinus. pertractum CDA. per tractum los. Scaliger. 3. vocem protulissimus bc. vocem postulissimus A. vocem postulissimus CDA. vob postulissimus Latinius. vocem post tulissimus los. Scaliger. 4. invidia AC. in visu Doc. 5. caeleriter Aβ.

stinus contra Arianos cap. 1 „Pie ergo dictum est, quod Filius voluntas est Patris.“ Idem senserunt Origenes, Clemens et Cyrillus Alexandrini, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Ambrosius, Marius Victorinus et alii. Cum praeterea Deus omnia per Filium fecerit, hinc est quod Filius potentia seu potestas, et vis et virtus et manus et brachium Patris appellatur. Cuius rei testimonium producere superfluum reor. (Murator.)

Cap. V. a. et ad nostram suspensionem] Hoc est ad spei sive expectationis nostrae solatium in resurrectionis nostrae et regni dominici mora expectamus sollicitate quod in suspensio esse novimus. (Rigalt.)

b. protractum quendam in saeculo postulant] Orantes pro mora finis. (Rigalt.) Venant. Fortunatus: „Agnoscitur his verbis eas increpare personas, quae saeculi istam vitam diutius volunt protractere.“ Cf. Cyprian. de Mortal. cap. 12. et 13.

c. Clamant ad dominum invidia animae martyrum] Usurpata saepius huic auctori locutio. In Apolog. [cap. 40.]:

„In sacco et cinere volutantes invidia caelum tundimus.“ De Fuga in Persiam. [cap. 10.]: „— malo invidiam ei facit per voluntatem ipsius pereundo quam bilem per meam evadendo.“ De Ioh. [cap. 16.]: „Anno ritu succis velati d cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt.“ Tacit. Ann. XI. [cap. 34.]: „Vibidiam depellere nequivit, qui multa cum invidia flagitaret, ne indefens conienx exitio daretur.“ Et Iuv. Sat. XV. [v. 122 sq.]: „— anne aliam turri Memphitide sicca invidiam faceret volenti surgere Nilo?“ Clamant igitur ad Dominum invidia animae martyrum sub altari, hoc est multa cum invidia tundunt, sanguine per tot cruciatum suo invidiam Deo obiciunt. Tam sunt obnixae et efficaces martyrum voces, ut ab Deo vel invito sanguinis ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant, adeoque ipsam, nisi petentibus sumat, invidia crudelitatis et immiserationis onerare videantur. (Rigalt.) Cf. adnot. ad Apolog. cap. 40.

Cap. VI. a. Sed quam eleganter Venant. Fortunatus hoc initium etiam in-

, ut post caelestia, id est post dei nomen, dei voluntatem regnum terrenis quoque necessitatibus petitioni locum facerent. Nam ¹et edixerat dominus: Quaerite prius ²regnum, et tunc etiam haec adicientur. Quamquam PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM A NOBIS HODIE ³spiritualiter potius intellegamus. Christus enim noster est, quia vita Christus et ⁴vita panis. -Ego sum, in-
 panis vitae. Et paulo supra: Panis est sermo dei vivi, qui dicit de caelis. ⁵Tum quod et corpus eius in pane censetur: est corpus meum. Itaque petendo panem quotidianum perpetuum postulamus in Christo et individuitatem a corpore eius ⁶quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest ⁷spiritualis disciplinae. Panem enim peti mandat, quod solummodo necessarium est; cetera enim nationes requirunt. Ita ⁸implis inculcat et parabolis retractat, cum dicit: Numquid ⁹filiis pater aufert et canibus tradit? Item: Numquid ¹⁰poscenti lapidem tradit? Ostendit enim, quid a patre filii petent. Sed et nocturnus ille pulsator panem ¹¹pulsabat. Merito ¹²adiecit: Da nobis hodie, ut qui praemiserat: Nolite de cruce cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accommodavit hominis, qui ¹³provenientibus fructibus ampliationem suam et longae securitatis spatia ¹⁴cogitavit, is ipsa nocte ¹⁵consequens erat, ut observata ¹⁶dei liberalitate etiam clemens.

p. VI. 1. et edixerat *Dabc.* et ei dixerat *AC.* 2. regnum dei et *V. D.* in *ss. l. l.* 3. spiritualiter *AC.* 4. vitae *Scmlerus* et *V. D.* in *Misc. Obs. l. l.* (*Ap*)*Dabc.* Tunc *ABC.* 6. spiritualis *AC.* 7. pulsabat *ACDa.* poscebat *Fulvio Ursino.* 8. pro venientibus *Fr. Junius.* 9. cogitans ipsa *V. D.* in *ss. vol. III, tom. 1. p. 221.*

p. VII. 1. dei *Dabc.* diei *AC.*

considerandum est quam mirabilis huius ornatus sit textus, immetis aeternis temporalia petent.

individuitatem a corpore eius.] Mentalliani explicat Cyprianus his „Hunc panem dari nobis postulamus, ne qui in Christo suae eucharistiam quotidie ad cibum recipimus, intercedente aliquo delicto, dum abstenti et non iucantes a caelesti pane prohibita Christi corpore separemur.“
 tus vero sic: „Quod vero quotidianum petimus, hoc insinuare ut communionem eius corporis, possibile, omnibus diebus revivamus.“ (La Cerda.)

c. panem pulsabat.] Nihil muto. Panem pulsare est panem pulsando poscere. Sic Petr. Chrysol. Serm. XLIII. orationem pulsare dicit.

d. is ipsa nocte moritur.] Abundat pronomen demonstrativum. Sic Arnob. Adv. Nat. V, 1 „Numam illum regem — celasse eum vinculis. Id. VI, 8 „ostendimus templa diis immortalibus aut insuiter iis esse constructa ant“ cett. V. Gronov. ad Gell. N. A. XI, 1. et ad Sueton. Aug. cap. 67. Arntz. ad Aurel. Vict. de Vir. Ill. III, 27. Drakenb. ad Liv. XXV, 27. et ad Sil. Ital. XII, 441. Orell. et Hildebr. ad Arnob. l. l., Davis ad Cic. de Nat. Deor. I, 18. et ad Tuscul. III, 8. Hildebr. ad Apul. de Mundo cap. 7. tom. II, p. 357.

tiam eius precaremur. Quid enim alimenta proderunt, ²si illis reputamur^a revera quasi taurus ad victimam? Sciebat dominus se solum sine delicto esse. Docet itaque Petamus ²^b DIMITTI NOMIS DEBITA NOSTRA. Exomologesis est petitio veniae, quia qui petit veniam delictum confitetur^b. Sic et ³paenitentia demonstratur acceptabilis deo, ⁴qui mavult eam quam mortem peccatoris. Debitum autem in scripturis delicti figura est^c, quod perinde iudicio debetur et ab eo exigatur, nec evadat iustitiam exactionis, nisi donetur exactio; sicut illi servo dominus debitum remisit. Huc enim spectat exemplum parabolae totius. Nam et quod idem servus ^aa domino liberatus non perinde parcat debitori suo ac propterea delatus ^{Math.} ^{V, 25. 26.} penes dominum tortori delegatur ad solvendum novissimum quadrantem, id est modicum usque delictum, eo competit, quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Iam et alibi ^{Luc. VI, 37.} hac ⁷specie orationis: Remittite, inquit, et remittetur vobis. Et ^{Math.} ^{VIII, 21. 22.} cum interrogasset Petrus, si septies remittendum esset fratri, Immo, inquit, septuagies septies; ut legem in melius reformaret, quod in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies ultio reputata est^d.

^{Cap. VIII.} Adiecit ad plenitudinem tam expeditae^a orationis, ut non de remittendis tantum, sed etiam de avertendis in totum delictis supplicaremus: NE NOS INDUCAS IN ¹TEMPTATIONEM, id est, ne nos patiari induci, ab eo utique qui ²temptat. Ceterum absit ut dominus temptare videatur^b, quasi aut ignoret ³fidem cuiusque aut deicere ⁴sit

2. si illis ACDA. si illi bc. si in eis Fr. Iunius. 2b. POSSIS DIMITTE. 3. patientia C. 4. qui mavult (Aφ.) Leopoldus. quia vult (Aβ)CDabc. 5. a dmi A. 6. hac om. c. 7. spetie Aβ.

Cap. VIII. 1. temptationem Aβ, ubicunque nihil adnotavero. 2. temptat Aφ, ubicunque nihil adnotavero. 3. et fidem C. 4. sit gestiens (Aβ)bc. sit consentiens (Aφ)CDA.

Cap. VII. a. si illis reputamur] Si illis alimentis deputamur vel destinamur quasi saginandi. Reputare pro deputare, quo fere utitur, habes ita cum dativo positum Scorpiac. cap. 6 „Beatus vir cui deus non imputaverit delictam. Proprie enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro ipsa vita deponitur. De Testim. An. cap. 6 „Vanus es, si huic linguae soli aut Graecae, quae propinquae inter se habentur, reputabis eiusmodi, ut neges naturae universitatem.“

b. delictum confitetur.] Venant. Fortunatus: „Bene post escam quaesitam postulat venia peccatorum, ut qui dei cibo pascitur deo vivat, si ei dimittantur peccata: et congrue, ne se humana ex-

tollat superbia petendo veniam, videtur confiteri delicta.“

c. delicti figura est] Cyprianus: „Si peccata donentur, quae debita Dominus appellat, sicut in evangelio suo dicit, Dimisi tibi omne debitum, quia me rogasti.“ Fortunatus: „Convenienter debita peccata dicuntur, quae et debentur et requirenda sunt. Nam sicut debitor a creditore requiritur, ita peccator a deo in die iudicii necesse est exigatur.“

d. ultio reputata est] Ultio septuagies septies exigenda reputata vel visa est.

Cap. VIII. a. expeditae] Compeditosae.

b. absit ut dominus temptare videatur] Fortunatus: „Numquid deus aliquem in laqueum tentationis inducit? aut ab

gestiens^d. Diaboli est et infirmitas et malitia. Nam et ^aAbraham non temptandae fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probandae, ut per eum faceret exemplum praecepto suo, quo mox praecepturus erat, ^ene quae pignora^d deo ^fcariora haberet. Ipse a diabolo temptatus praesidem et artificem temptationis demonstravit. Hunc locum posterioribus confirmat, Orate, dicens, ne temptemini. Luc. XXII, 46
^aAdeo temptati sunt dominum deserendo, ^gquia somno potius indulserant quam orationi. Ergo respondet ^hclausula, interpretans quid sit, Ne nos deducas in temptationem. Hoc est enim: SED ⁱDEVEHE^e NOS A ^jMALO.

Compendiis^a ^kpauculorum verborum ^lquot attinguntur edicta Cap. IX. prophetarum, evangeliorum, apostolorum, sermones domini, parabola, exempla, praecepta! ^mquot simul expunguntur ⁿofficia! Dei honor in patre, ^ofidei testimonium in nomine, oblatio obsequii in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitae in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo ^ptemptationum in postulatione tutelae. Quid mirum? Deus solus docere potuit, ^qquomodo se vellet orari. Ab ipso igitur ordinata religio orationis, et ^rde spiritu ipsius iam tunc, cum ex ore divino ferretur,

5. Abraham ACDA. Abrahamum bc. 6. ne quae ego. ne quis Ios. Mercerus. neque ACDabc. 7. cariora haberet C. carior haberet A. cariora habenda Dabc. 8. A Deo C. 9. quia ABC. qui (Aφ)Dabc. 10. causula Aφ. 11. devehe ACbc. evehe Da. 12. malos C.

Cap. IX. Hic incipit codex B. cum hac inscriptione: INC. TERTVLLIANI DIVERSARVM RERVVM NECESSARIARVM. I. Posse nos superadecere. II. Ne orans patrem fratri irascaris. III. Etiam omni animi contusionē vacuum esse debere. IV. De lavatione manuum. V. Apostrophe. VI. De expositis penulis. VII. De assidendo post orationem. VIII. De manibus elatis. IX. De vultu. X. De osculo. XI. De stationibus. XII. De habitu seminarum. XIII. De virginibus. XIV. Responsio. XV. De genu ponendo. XVI. De loco. XVII. De tempore. XVIII. De fratrum digressu. XIX. De subiugendo psalmo. XX. De hostia spiritali. XXI. De vi et affectu orationis. ANACEPHALESIS. Compendiis celt. In A. extat: malo. ANAKEΦΑΛΑΙΩΣΙC. Compendiis (Compendium Aφ.) celt. Inscriptionem *Ανακεφαλαίωσις* habent etiam CDc. Abest tantum in ab. 1. pauculorum Bc. paucorum ACDabc. 2. quot bc. quod ABCDa. 3. quod ABC. 4. officia dei, honor distinguunt (A)BCDa. 5. fidei (Aβ)Bbc. Fulv. Ursinus, Franc. Iunius. fides AφCDa. 6. temptationum AB., ubicumque. 7. quomodo B. ut ACDabc. 8. de spiritu ABCDabc. spiritu alii.

inimico cupit supplantari, qui monet ne incidat?^q

c. deicere sit gestiens.] Testatur Rigaltius ita in libro Agobardi legi. Pristinam scripturam *sit consentiens* rescribendam puto in *sit nos gestiens*.

d. pignora] Cf. quae adnotata sunt ad De Idolol. cap. 12.

e. DEVEHE] Cf. De Cultu Fem. I, 2
 „— ne eis profuisset felicitas sua, sed

ut delectae de simplicitate et sinceritate una cum ipsis in offensam dei pervenirent.“

Cap. IX. a. Compendiis] Recte Anacephalaeosis inscribitur hoc caput, cum compendiose tota dominicae orationis expositio ante legentium oculos exhibeatur. (Marator.)

b. expunguntur officia!] De verbo *expungere*, apud Tertullianum usitatissimo, cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

animata, suo privilegio ascendit in caelum, commendans patri quae filius docuit^a.

Cap. X. Quoniam tamen dominus prospector humanarum necessitatum
 Iath. VII, 7. seorsum post ¹traditam orandi disciplinam, Petite, inquit, et acci-
 Luc. XI, 9. pietis, et sunt, quae petantur pro ²circumstantia cuiusque^a, prae-
 missa legitima et ordinaria oratione quasi fundamento, ³accidentium
 desideriorum ius est ⁴superstruendi extrinsecus petitiones, cum
 memoria tamen praeceptorum^b.

Cap. XI. Ne ¹quantum a praeceptis, tantum ab auribus dei longe simus,
 memoria praeceptorum viam orationibus sternit ad caelum; quorum
 praecipuum ²est, ne prius ascendamus ad ³altare dei, quam, si
 Math. V, 23^{sq.} quid discordiae vel offensae cum fratribus contraxerimus, resolu-
 mus. ⁴Quale est^a enim ad pacem dei ⁵accedere sine pace? ad re-
 missionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem
 iratus in fratrem, cum omnis ira ab initio interdicta sit nobis?
 Nam et ⁶Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem, Et
 Gen. XLV, 21. ne, inquit, irascamini in via. Nos scilicet ⁷monuit (alias enim via
 cognominatur disciplina nostra^b), tum ne in via orationis constitui

Cap. X. *Inscriptio POSSE NOS (HOS Aφ.) SVPERADICERE (super adicare CD. superadiicere c.) exlat in ABC., abest in ab.* 1. tradita morandi Aφ. 2. circumstantia Cb., pro more. 3. accidentium desideriorum B. accidentium iuste desideriorum L. Lalinus et Fr. Iunius. accidentium iuste desideriorum Ios. Scasiger. accidentium iustorum desideriorum Fulv. Ursinus. accidentium ius est desideriorum ACDabc. 4. superfluendi c.

Cap. XI. 1. quantum CDabc. quam A. quā B. 2. est, NE ORANS PATREM FRATRIS IRASCARIS. Ne prius ABCD. In c. caput XI. incipit post voc. simus, cum eadem inscriptione. In ab., quorum haec caput X. incipit item post simus, illa cum verbis Cum memoria tamen, abest inscriptio. 3. altare dei B. dei altare ACDabc. 4. Quale est enim Aβ. Quale est enim si quid B. Quid est enim (Aφ)CDabc. 5. accedere (Aφ)BCDa. recedere (Aβ)bc. 6. Iosef Aβ., pro more. 7. monuit Helias enim B.

c. commendans patri quae filius docuit.] Praeclare Augustinus in Psalm. LVI. „Preces tibi composuit caelestis iuris peritus. Qui noverat quid ibi ageretur, ait tibi, Aliter non impetrabis.“ Et paulo post: „Vide quod voluit esse ipse advocatus tuus, ipse adessor patris.“ (Rigalt.)

Cap. X. a. pro circumstantia cuiusque] Pro necessitate cuiusque. Deleian. cap. 9 „Sed constitui oportebat exemplum docens in tempore pressurae et persecutionis et cuiuscumque circumstantiae, xerophagiis esse vivendum.“

b. cum memoria tamen praeceptorum.] Praeter generales orationis dominicae petitiones, quae cuilibet Christianorum sunt communes, alia saepe a deo, singulorum propria hominum, petenda se

offerunt. Communi itaque orationi quaedam addere licet pro cuiusque necessitate et voto, dummodo petitionibus nostris divina praecepta non adverteatur. (Murator.)

Cap. XI. a. Quale est] Ita editi et libro Ambrosiano. Formula enim est Tertulliano satis usitata. V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

b. alias enim via cognominatur disciplina nostra] Plenus psalmus Davidicus, in quo via mandatorum cell., ubi via est doctrina divina. (La Cerda.) Unde „homines viae“ primo dicti sunt Christiani, ut est in Actis cap. 9., ubi Paulus acceperat litteras, ut homines viae comprehenderet, id est Christianos.“ (Pascirolus.)

ad patrem cum ira incedamus. Exinde aperte dominus ampliāns egeram iram in fratrem homicidio superponit^c. Ne verbo quidem malo permittit expungi; etiam si irascendum est, non ultra solis receptum, ut Apostolus^a admonet. Quam^a autem temerarium est Eph. IV, 26. aut diem sine oratione transigere, ¹⁰dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseverante iracundia perdere?

Nec ab ira solummodo, sed omni omnino ¹confusione animi Cap. XII. libera ²esse debet orationis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem ³mittitur. Neque enim agnosci poterit ⁴spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis a laeto, aut impeditus libero. Nemo adversarium recipit, nemo nisi comparem suum dimittit.

Ceterum quae ratio est, manibus quidem ablutis, spiritu vero Cap. XIII. ordente orationem obire, quanto et ipsis manibus ¹spiritalis munitionis sint necessariae, ut a falso, a caede, a saevitia, a ²beneficiis, b ²idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae alleventur? Hae sunt verae munditiae, non quas plerique superstitiose curant; ad ³omnem orationem, tiam ⁶cum a lavacro totius corporis veniunt, aquam sumentes. Id ⁷um ⁷scrupulosius percontarer et rationem requirerem, comperi ommemorationem ⁸esse in domini deditionem. Nos dominum adomamus, non ⁹dedimus, immo et adversari debemus deditoris exemplo, nec propterea manus abluere. Nisi ¹⁰quod conversationis humanae inquinamentum conscientiae ¹¹causa, ceterum^a satis mundaevunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel lavimus.

^a ammonet *Ab.* 9. aut temerarium *B.* 10. an (*eadem manus corr. aut*) dū *B.*
Cap. XII. ETIAM OMNI ANIMI CONFUSIONE (CONTUSIONE *B.*) VACVVM ESSE DEBERE (DEBERE *om. B.*) Nec (*Ne A.*) *ABCDc.* Inscriptionem non habent *ab.* contusione *B.* 2. esse debet *B.* debet esse *ACDabc.* 3. emittitur *B.* 4. spiritum *ABC.* a spiritu *Dabc.*

Cap. XIII. DE LAVATIONE MANVVM. Ceterum *ABCDc.* *Inscriptio non commoret in ab., in quibus hic incipit caput XI.* 1. spirituales *AC.* spirituales *B.* 2. beneficiis *B.* 3. idololatria *B.* 4. opere *B.* 5. ommemorationem *Ap.* 6. cum a lavacro totius corporis veniunt, aquam *ego.* cum a lavacro totius corporis veniunt ad aquam *B.* cum lavacro totius corporis veniunt aquam *AC.* cum lavacro totius corporis aquam *Dabc.* 7. scrupulosius *B.* scrupulose *ACDabc.* 8. esse in domini deditionem *Dabc.* esse in domini dedicationem *AC.* esse pilati. manus bluisse in domini deditione *B.* Verba pilati manus abluisse quin glossatoris sint *ia, ambigendum puto.* 9. dicimus *B.* 10. quod conversationis *ACDabc.* quod liquet conversationis *B.* quoad conversationis *Ios. Mercerus.* 11. causa, ceterum *AB.* esse lavemus. Ceterum *CDabc.* Perperam *Muratorius cum voce* Ceterum incipit *apud XIV.*

^c superponit.] Expresse in veteri lege prohibita non videtur ira, sed quidem homicidium. At Christus ampliāns leonem, hoc est perficiens et novis disciplinae praecipis amplificans, homicidio

damnato irae quoque damnationem ac prohibitionem addidit sive superposuit. (*Murator.*)

Cap. XIII. a. ceterum] Valgo male scribunt et distinguunt abluere, nisi quod

cap. XIV. Omnibus licet membris lavet quotidie ¹Israël, nunquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immundae, sanguine prophetarum et ipsius domini ²cruentatae in aeternum; et ideo conscientia patrum haereditarii rei nec attollere eas ad dominam audent, ne exclamet aliquis ³Esaias², ne exhorreat Christus. Nos vero non attollimus tantum, sed ⁴etiam expandimus^b, ⁵et de dominica passione ⁶modulati^a et orantes confitemur Christo.

Cap. XV. Sed quoniam unum ¹aliquod attigimus vacuae^a observationis, non ²pigebit cetera quoque denotare, quibus merito vanitas ³exprobranda est, ⁴siquidem ⁵sine ullius aut dominici aut apostolici praeccepti auctoritate ⁶fiunt. Huiusmodi^b enim non ⁷religioni, sed superstitioni deputantur, affectata et coacta et curiosi potius quam rationalis officii, certe vel eo ⁸coercenda, quod gentilibus ⁹adaequent. Ut est quorundam ¹⁰expositis paenulis^a orationem facere;

Cap. XIV. APOSTROPHE (APOSTROFE A.). Omnibus ABC. *Inscriptio desideratur in Dab.* 1. Israel numquam A. Pro quotidie in B. est cottidie. 2. crustatae B. 3. Esaias A. 4. etiam in B. est postea additum, sed ab eadem manu. 5. et de dominica ego. et dominica ABCDa. e dominica bc. 6. modulati ego. modulamur Desid. Heraldus ad Tertull. Apolog. cap. 29. p. 118. modulatum ABbc. modulantes CDa. Leopoldus rescribendum censuit et dominicam passionem modulantes.

Cap. XV. In ab. incipit copul. XII. 1. aliquod attingimus B. 2. pigebit B. 3. exprobranda Ap. 4. si quidem (Ap)BDabc. Et siquidem AβC. 5. si ullius B. 6. definiant B. 7. religionis A. 8. coercenda B. 9. adaequent. DE EXPOSITIS (POSITIS D.) PENVLIS. Ut est ABCD. In ab. inscriptio non comparat, in c. legitur initio huius capituli. 10. expositis ABCbc. positus Da.

— — conscientiae causa lavemus. Ceterum celt. Pro Nisi quod in libro Ambrosiano extat Nisi quod aliquot h. e. Nisi quod aliquod. Glossator adscripserat voculam aliquod, qua illud quod explicaret. Haec per errorem postea in textum irrepsit. Sic supra cap. 13. idem liber habet comperi commemorationem esse pilati. manus abluisse in domini deditioe. Sed verba pilati manus abluisse neque editio princeps, nec Gelenii, nec liber Agobardi agnoscunt. Quod superest, in sequentibus vocem causa cave ne pro ablativo sumas.

Cap. XIV. a. aliquis Esaias] De nomine aliquis per emphasin addito nominibus propriis v. quae adnotavi ad Apolog. cap. 11.

b. sed etiam expandimus] Cf. Apolog. cap. 30.

c. et de dominica passione modulati] Praepositionem de absorpserat sequens vocabulum. Modulati est formare. Cf. Ad Nat. I, 3 „Christianum vero nomen — sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est.“ Ibid. II, 4 „disceditur vocabuli interpretatione, pariter et

divinitatis opinione, quae de cursa et motu modulata rescinditur.“ Ceterum pro de dominica passione modulati possis etiam dominicam passionem modulamur. Quod ad rem cf. Ad Nat. I, 12 „si statueris hominem manibus expositis, imaginem crucis feceris.“ Maxim. Taurin. Homil. II, de Cruce Domini: „Ipsius etiam incessus hominis, cum manus levaverit, crucem pingit.“

Cap. XV. a. vacuae] h. e. supervacuae, vanae atque inanis. De Carne Chr. cap. 5 „Diximus retro aequae illum et nativitatis et infantiae imaginariae vacuae ludibria subire potuisse.“ Ita haud raro etiam vacare apud Tertullianum est pro supervacuum esse. Apolog. cap. 2 „(tormenta) si confessione praevenerint, vacabunt.“ De Corona cap. 10 „sed vacat totum, et est ipsum quoque opus mortuum.“ De Pall. cap. 5 „Si quis interlucet subter est, vacat zonae tormentum.“

b. Huiusmodi] V. adnotata ad De Baptismo cap. 12.

c. expositis paenulis] Exponere Afri potissimum usurpant pro deponere. Cf.

nim adeunt ad idola nationes^d. Quod utique "si fieri oportet,¹² apostoli, qui de habitu orandi docent, comprehendissent; si qui putant Paulum paenulam suam in oratione penes Car-^{II} Tim. IV, 13. reliquisse. Deus scilicet non audiat paenulatos, qui tres san- Dan. III, 19 sqq. in fornace "Babylonii regis orantes cum "sarabaris et "tiaris^e exaudivit.

Item quod "assignata oratione^a assidendi mos est quibusdam, Cap. XVI. "perspicio rationem, "nisi quam pueri volunt^b. Quid enim, si is ille^c, cuius scriptura fere PASTOR inscribitur, transacta oratione non super lectum assedisset, verum aliud quid fecisset, id ne ad observationem vindicaremus? Utique non. Simpliciter et nunc positum est, Cum adorassem et "assedissem super n^d, ad ordinem narrationis, "non ad instar disciplinae. Alio-

fieri oporteret ACDabc. fieri oportere B. 12. apostoli, qui BDabc. apomae C. apostolice A. 13. Babylonis B. 14. sarabaris Dabc. sabaris 15. tyaris ACDbc.

ap. XVI. DE ASSIDENDO POST ORATIONEM. Item ABCDc. Abest titulus 1. assignata B. adsignata AC. 2. perspicere orationem BC. 3. nisi quam volunt. Quid enim si B. nisi si ACDabc. 4. sedissem B. 5. nos B.

lio cap. 5 „Nullius profecto attendenti *expositio* quam togae utitur.“ Ibid. paulo post: „etiam *exponitur*, nulli cruci in crastinum datur.“, ad quae verba v. Salmasii ta. Cyprian. Ep. ad Antonian. . ed. Oxon. „Mortificate itaque a vestra, quae in terra sunt, *exponitur* fornicationem, immunditiam et viscentiam malam“ cett., Arnob. latt. II, 41 „omnique alio cultu n virilitatis et *exponere* et in ha- seminarum deliciasque molliri.“ 26 „nomen virginitatis *exponere*.“ Idebr. ad Arnob. IV, 21. p. 368. nem. ad Lactant. Inst. Div. I, 7. III, 26. p. 403. et ad VII, 5. p. 886. ic enim adeunt ad idola nationes.] a vestium genus fuit, quas pluvioso que caelo veteres induebant. Has, am precibus operam darent, qui Christianis deponendas arbitrio. Quod vero Tertullianus ait, id visse fieri ab Nationibus idola ibus, Aeschylis interpres Graecus care videtur. Nescio quid etiam nationibus vestium in Gentilium ipse Tertullianus habet De Pallio (Murat.) Schol. Aesch. Septem b. v. 101: „Πότε στέφην ῥίψον- πέπλους ἐπὶ γῆς, ἢ νῦν, κρα- ἐπὶ λατανειαν τὴν περὶ ἡμῶν καὶ τῆς πόλεως; παρέτίθειαν

γὰρ καὶ πέπλους, καὶ ἐπέθων τοὺς πέπλους τὰ ἀγάλματα.“

e. cum sarabaris et tiaris] Cf. De Pall. cap. 4. De Resurr. Carnis cap. 58.

Cap. XVI. a. assignata oratione] Interpretantur vulgo peracta, vel finita oratione, quod sensus postulare videatur, sed est oratione *dicata*. Cf. Scorp. cap. 8. „perennes cruoris sui maculas silicibus *adsignans*.“ De Patient. cap. 13 „virginem (patientia) *adsignat*“ (sc. deo). Cf. De Pall. cap. 4. et De Pudicitia cap. 20.

b. nisi quam pueri volunt.] Ita edidi ex codice Ambrosiano. Puerilis autem est aetatis sibi quaeque, cum in aliis viderint, imitanda censere.

c. si Hermas ille] Memoratur Hermae Pastor, apocryphus liber, et De Pudic. cap. 10 et 20. Ceterum ex eo, quod hoc loco Tertullianus non diserte illum apocryphum appellet et damnet, id quod fecit in libro De Pudicitia, argumenti aliquid peti non posse quo libellum De Oratione catholicus scripsisse firmetur, nemo non videt. Posse tamen persuaserat Muratorius, sibi que post eum alii. Immo, vel pronomen *ille* Hermae nomini additum demonstrat Tertulliani indicium. Est enim contemptus.

d. super lectum] Herm. Past. lib. II, prooemio: „Cum orassem domi et *consedissem* supra lectum, intravit vir quidam“ cett. Pro et nunc positum est G.

quin nusquam erit adorandum, nisi ubi fuerit lectus. ⁶Inamo contra scripturam fecerit, si quis in cathedra aut subsellio sederit. Porro ⁷cum ⁷perinde faciant nationes, ⁸vel adoratis sigillaribus suis residendo⁸, vel propterea in nobis ⁹reprehendi meretur quod apud idola celebratur⁸. Eo apponitur et ¹⁰inreverentiae crimen, etiam ipsis nationibus, si quid ¹¹saperent, intellegendum. Si quidem ¹²inreverens est assidere sub conspectu contraque conspectum eius quem ¹³cum maxime reverearis ac venereris, quanto magis sub conspectu dei vivi, angelo adhuc orationis ¹⁴adstante⁸, factum istud ¹⁵inreligiosissimum est? Nisi exprobramus deo, quod nos oratio fatigaverit.

Cap. XVII. Atqui cum modestia et humilitate adorantes magis ¹commendamus deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimius ²elatis⁸, sed temperate ac probe ³elatis, ne vultu quidem in audaciam ⁴erecto⁸. ⁵Nam ille publicanus, qui non tantum prece, sed et vultu

6. immo, non imo, scriptum est in ABC., ubicumque nihil adnotavero. 7. proinde B. 8. vel adoratis AβBC. adoratis (Aq)Dabc. 9. deprehendi B. 10. irreverentia AβB. 11. saperet B. 12. irreverens AβBC. 13. cum maxime ACDebe. maxime B. 14. adstante AC. astante B. Pro orationis Fr. Iunius vult orationi. 15. inreligiosissimum ABC.

Cap. XVII. DE MANIBVS ELATIS. Atqui ABCD. DE MANIBVS ELATIS ET DE VVLTV. Atqui c. In ab., qui inscriptionem non habent, incipit caput XIII. 1. commendamus (Aq)Dabc. commendavimus AβC. Possis inde commendabimus. 2. elatis deleri vult Fr. Iunius. 3. elatis. DE VVLTV. Ne vultu ABCD. 4. recto A. 5. Nam et ille B.

Pancirolos reponendum putabat est hoc possum. Sed hoc vult Tertullianus, non magis hodie illa verba Hermæ debere posita videri ad instar disciplinae, quam tum, cum scriperit auctor; pertinere enim solummodo ad ordinem narrationis. e. Porro] Atenim, atquin, immo. Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

f. vel adoratis sigillaribus suis residendo] Sigillaria appellat signa deorum gentilium, per contemptum. Sunt enim sigillaria νευρόπανατα, quae poppacci hodie appellant Romani, Galli marionettes. Cf. Adv. Valentin. cap. 12 et 18. De Anima cap. 7. Macrob. Sat. I, 11.

g. quod apud idola celebratur.] Non e Tertulliano tantum, sed et e Pindaro ac Plutarcho discimus gentiles consuevisse assidere, postquam stantes orassent. Pindarus enim Isthm. VI, 81. descriptis precibus, quae Hercules ad Deos miserat, haec subdit: „Ἰς ἀγα εἰπὼν αὐτίκα Ἐζέτο —“. Plutarchus vero legem hanc a Numa promulgatam narrat, ut sedeat postquam adoratum fuerit. Haec ille in ipsius Numae vita; quorum etiam triplicem explicationem

profert. In Quaestionibus vero Romanis tradit suo quoque tempore usitatum, ut qui peccati essent ac adorassent, in templis perstarent ac sederent. (Murator.) Cf. interpr. ad Vergil. Aen. IX, 4. Tibull. Eleg. IV, 13, 23. et ad Terent. Heautontim. V, 2, 22.

h. angelo adhuc orationis adstante] Augustinus Ep. CXXI. ad Probam: „Orationes nostras innotescere ait angelis, qui sunt apud deum, ut quodammodo eas offerant deo et de his consulant, et quod eo iubente implendum esse cognoverint, hoc nobis vel evidenter vel ~~menter~~ apponent. Dixit enim, inquit, angelus homini, Et nunc quando orabatur et Sara, ego obtuli orationem vestram in conspectu caritatis dei. (Rigalt.) Cf. Tob. XII, 12 sq. Luc. I, 11. Apocalyp. VIII, 3. 4.

Cap. XVII. a. elatis] Erant qui hoc prius elatis delendum censent. Abit. Cf. supra cap. 1 „Sic oratio a Christo constituta ex tribus constituta est.“ Apolog. cap. 4 „crudeliter postea eras est, in pudoris notam poena conversa est.“

b. ne vultu quidem in audaciam ore-

atus atque deiectus orabat, iustificatio pharisaeo procacis-
 liaccessit. ¹Sonos etiam vocis subiectos ²esse oportet, aut
 arteriis opus est, si pro sono ³audiamur? Deus autem non
 sed cordis auditor est⁴, sicut conspexor. Daemonium ora-
 ythii, Et mutum, inquit, intellego et non loquentem exau-
 Dei aures sonum ¹²expectant? Quomodo ergo oratio Ionae
 ventre ¹⁴ceti per tantae bestiae viscera ab ipsis ¹⁵abyssis
 tam aequoris molem ad caelum potuit evadere? Quid am-
 referent isti qui clarius adorant, nisi quod proximis obstre-
 Immo prodendo petitiones suas quid minus faciunt, quam
 ublico ¹⁷orent?

Luc.
XVIII, 9 sqq.

iam iam consuetudo invaluit. Ieiunantes habita oratione cum
 is subtrahunt osculum pacis, quod est signaculum orationis.
 lo autem magis conferenda cum fratribus pax est, ²nisi cum
 onis *tempore* oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de
 operatione ³participent, qua maduerint de sua pace fratri
 gendo? Quae oratio cum divortio sancti osculi integra?

Cap. XVIII.

is B. 7. DE SONO VOCIS. Sonus (Sono B.) ABCD. 8. esse non ha-
 9. audimur B. 10. phytii AB. 11. dai aures B. 12. expectant
 amque nihil adnotavero. 13. de imo ventre B. de ventre ACDAbc. 14.
 15. abys A. 16. refer (i. e. referunt) B. 17. Manus diversa, sed
 in margine B. addit veraciter namque orare est. amarus in cōpunctione ge-
 incomposita verba resonare.

XVIII. DE OSCULO. Alia ABCDe. Abest inscriptio in ab. 1. Quanto B.
 am operationis tempore oratio ego. nisi cum operationis. cum oratio B.
 oratio bc. nisi cum oratione ACDA. 3. participent qua maduerint B.
 ut quam audeant ACDA. participes iam audeant bc., cum Fulvio Ursino.
 gendo ego. transigend B. transigendus A. transigere CDabc.

riannus: „Non allevatis in cae-
 videnter oculis, nec manibus
 r.“

ios etiam vocis subiectos esse
 Hoc est submissos et compres-
 proximum quemque turbent;
 a voce est opus, ut a deo au-

In hac sententia fuerunt et
 es, quippe clamorem quem ad
 S. Prophetas emittebant, non
 d mentis clamorem seu animae
 im ac studium, τῆς ψυχῆς προ-
 ut cum Theodoro loquar, in-
 nt. Videndi Basilius M. in Psalm.
 Clem. Alex. Strom. VII. Chry-
 mil. XII. tom. V. S. Augusti-

lii, ac in primis Cyprianus, qui
 is, hic etiam Tertullianum de-
 videtur cap. 2. de Oratione.
) Cyprian. l. i. „non passim
 preces nostras inconditis voci-
 petitionem commendandam mo-
 so tumultuosa loquacitate in-

ctara. Cf. Macor. Homil. VI. Valafridus
 cap. 12. de Rebus Eccles.: „Brevis et
 pura debet esse oratio, et non in mul-
 tiloquio, sed in puritate cordis et com-
 punctione lacrimarum nos exaudiri scia-
 mus, et non clamosa voce, sed in lacri-
 mis et intentione cordis.“

d. sed cordis auditor est] Cyprian.
 „Quia deus non vocis, sed cordis audi-
 tor est; nec admonendus est clamoribus
 qui cogitationes hominum videt.“ Hier-
 ron. in Epist. ad Ephes. „Audiant haec
 adolescentuli, audiant hi quibus psal-
 lendi in ecclesia officium est: deo non
 voce, sed corde cantandum, nec in tra-
 goedorum modum“ cett.

e. et non loquentem exaudio.] V. He-
 rodot. I, 47 „Καὶ κρησθὲ συνίημι,
 καὶ οὐ φωνεῖντος ἀκούω.“

Cap. XVIII. a. qua maduerint de sua
 pace fratri transigendo?] Ita restitui
 hanc sententiam, partim ope libri Am-
 brosiani. Dicit operationis ieiunii tem-

Quem domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est a quo sine pace receditur? Quaecumque oratio sit, non erit potior praecepti observatione, quo iubemur ieiunia nostra celare. Iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunantes. Sed et si qua ratio est, ne tamen huic praecepto reus sis, potes

5. disceditur B. 6. oratio sit AφC. ratio sit BDa. operatio sit (AB)b. operatio est c. 7. praecepto reus ABbc. Emendaverat ita iam Fulv. Ursinus. praeceptor tu CDa. 8. potes domi si forte ABbc. potes domi forte CDa.

pore si quo alio vel maxime esse osculi pacem cum fratribus conferendam, ut ipsi de nostra operatione eiusque fructu participant, qua quidem participatione fieri, ut divina gratia inundati et emolliti illorum animi ultro ad transigendum cum nobis de sua lubentius ipsorum pace permoveantur. Pro transigendo ed. princeps praebet transigere, qui infinitivus posset reponi. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 39. Quod in praegressis reposui nisi cum operationis tempore oratio, ibi vocabulum tempore revocavi ex falsa, quae irrepsit, scriptura cum et initio sequentis vocabuli oratio. Heraldus Digress. II, 3. p. 273. et Rigaltius repouunt: Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cum oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione participes iam audeant de sua pace fratri transigere? Sed librorum scriptorum auctoritate haec emendatio non innititur, sed Fulvii Ursini ingenio, cuius fetus Wouwerius olim pro codicum vetustorum scripturis vendidit, quibusque et magnus Rigaltius imponi sibi passus est. Heraldus ita interpretatur: „Pacem cum fratribus nusquam magis esse conferendam, quam si quando ieiuniis nostris orationem commendabiliozem effcimus et acceptiozem deo, unde sit ut fratres nostri, cum quibus communicamus pacem, operationis nostrae quasi participes fiant, et sic de sua pace lubentius nobiscum transigere ac convenire velint.“ Neque aliter Rigaltius. Vides in explicatione sententiae interpretes non discordare. Quod ad rem cf. Cyprian. de Orat.: „Orantes autem non infructuosus nec nudis precibus ad deum veniamus. Ineffcax petitio est, cum precatior deum sterilis oratio. Nam cum omnis arbor non faciens fructum excidatur et in ignem mittatur, utique et sermo non habens fructum promereri deum non potest, qui nulla operatione fecundus est. Et ita scriptura divina instruit dicens, Bona est oratio cum ieiunio et elemosyna.“ Quare addit: „Nam

qui in die iudicii praemium pro operibus et elemosynis redditurus est, hodie quoque ad orationem cum operatione venienti benignus auditor est.“ Cf. De Ieiun. cap. 9 „Inspiciamus igitur et terrophagiorum novitatem aut vanitatem, si non et in his tam antiquissimas quam efficacissimas religionis operatio est.“

b. Quaecumque oratio sit] Haec verba continent adversarii oscula subtrahentis obiectionem. Dixerat Tertullianus: „Quae oratio cum divortio sancti osculi inegra?“ Ad hoc ille respondet: „Quaecumque oratio esse debeat, non tamen contendes eam potiozem esse praecepti observatione, quo ieiunia nostra celare iubemur? Nonne autem de osculo agnoscimur ieiunantes? (Cf. Martial. Epigr. IV, 4.) Ad haec Tertullianus: „Immo, iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunantes. De vocabuli ratio peculiari significatione cf. Desid. Herald. l. l., ubi illustrat locum insignem de Corona cap. 4. Rigaltius pro „Quaecumque oratio sit“ reposuit „Quaecumque operatio sit, et sacrificium intellexit orationem cum participatione corporis Christi, cuius clausula et signaculum fuerit osculum pacis, osculum sanctum. Cetera sic interpretatur: Quamlibet vera ac perfecta sit ieiunii vel cuiuscumque operationis, quam ipsi nobis imperavimus, auctoritas, non erit commendabilior observatione praecepti dominici, quo iubemur ieiunia nostra celare. Nempe qui ob ieiunia privata osculo pacis post celebratam cum fratribus orationem abstinebant, ipsa osculi abdicatione praedicabant se ieiunare.“

c. ne tamen huic praecepto reus sis] Age, ita inoleverit atque invaluerit consuetudo sitque ratio aliqua quae eam induxerit, quia tamen etiam praecepto quo ieiunia tua privata iuberis occultare, satisfaciendum tibi est, haec tibi inunda est ratio, ut domi quidem inter tuos, qui te ieiunare sciunt, assignati et habita oratione pacem differas, in ecclesia vero, ubi cavere debes, ne in-

forte, inter quos latere ieiunium ⁹ in totum non datur, nem. ¹⁰ Ubi cumque autem alibi operationem tuam abscondis, ¹¹ debes meminisse praecepti; ita et disciplinae ¹² foris tudini domi ¹³ satisfacies. Sic et die Paschae, quo con- quasi publica ¹⁴ ieiunii religio est, merito deponimus oscu- hil curantes de ¹⁵ occultando quod cum omnibus faciamus. iter ¹ et de stationum diebus ² non putant plerique sacri- Cap. XIX.

ACDab. totum B. 10. Ubi cumque A. Ubi cumque BC. 11. debet B. ab. iuris ABC. 13. satisfaciet B. Post voc. satisfacies in c. incipit 14. ieiunii B. 15. occultando (AB)Bbc. oscultando Aφ. oscu-

IX. Inscriptio DE STATIONIBVS extat in BCDe. In A. est vitiose DE IBVS. Carent inscripto ab. 1. et de B. det Aφ. de ABDA. et iv. Ursino. 2. nos B.

na contra Christi praeceptum nisi sit publicum et cum ce- uone, pacem cum fratribus (Heraldus Digr. II, 3.)

deponimus osculum] Alba- serv. de Vet. Eccl. Rit. I, 17. alliani verbis colligit oscu- ntiquitas a Christianis omis- liebus, quibus indictum et a esset plenum atque inte- um. Cuius opinionem im- atorius ad h. l. ex ipsius ulliani verbis De Ieiun. cap. V. etiam Rigaltium ex hoc tione loco probantem aevo in Africa integrum sive soli- um, commune ac publicum nisi dominicae passionis die, ic ieiunio omissas fuisse sa- orationes, omissa pacis oscu- atissima certis per reliquum us spontanea seu privata et que pro sua religione ieiun- quidem et in vesperam pro- us tamen ad sacrificiorum t pacis oscula convenirent; atos fuisse dies, quibus ad sepulchra conventus indice- e ibi statim ab exortu solis vacantes et ieiuni, sed non a perstarent, hora nona post a et oscula conventus et ieiun- at.

a. stationum diebus] Chri- ieiunia quaedam stata ac so- at, alia indictiva necessitate de his Tertull. de Ieiun. cap. 13 m quod et episcopi universae are ieiunia assolent, interdum licitudinis ecclesiasticae cau- id Uxor. II, 4 „Ut si statio

facienda est, maritus de die condat ad balneum, si ieiunia observanda sunt, ma- ritus eodem die convivium exerceat.“ Quare furente persecutione ieiunia cre- brius frequentata et religiosius obser- vata ostendit idem De Fuga in Persecut. cap. 1 „In tempore persecutionis eccle- sia in attonito est. Tunc et fidelis in expeditione sollicitior et disciplinatio- in ieiuniis et stationibus et orationibus“ cett. Sed praeter ieiunia erant etiam alia stata et sollemnia, quemadmodum quae ante Pascha et die Paschae, id est die passionis, ut recte interpretatur Pa- melius, ac praeterea stationum dies, ut docet Tertull. de Oratione. — Habes igitur hic solemne et publicum paschae ieiunium ac stationum dies, id est fe- riam quartam et sextam. His enim die- bus celebrabantur in ecclesia stationes, in quibus Christi milites veluti in excu- biis stabant, quemadmodum ostendit Tertullianus l. l. Lactant. Div. Institut. VII, 27 „Et dum spiritus hos regit artus, infatigabilem militiam deo militemus, stationes vigiliisque celebremus“ cett. Stationum autem istarum partem maxi- mam ieiunium efficiebat, quo religio et, ut loquuntur, devotio accendebatur. qua- propter simul cum statione solvebatur ieiunium, id est hora nona apud catho- licos. Nam ad vesperam usque stationes suas Montanistae extendebant, qua de re Tertull. de Ieiuniis locis compluribus. Sed haec cap. 10 „Namque stationes nostras, ut indignas, quasdam vero et in serum constitutas novitatis nomine incusant, hoc quoque munus et ex ar- bitrio esse dicentes, et non ultra nonam detinendum, de suo scilicet more.“ Quem in locum Pamelius Tertullianum

ficiorum orationibus^b interveniendum, quod statio solvenda sit^c accepto corpore domini. Ergo devotum deo obsequium eucharistia resolvit, an magis deo obligat? Nonne^d sollemnior erit statio tua, si^e et ad aram dei^f steteris? Accepto corpore domini et reservato^g utrumque salvum est, et participatio sacrificii et^h executio officii. Si statio de militari exemplo nomenⁱ accepit (nam et militia dei sumus), utique nulla laetitia^j sive tristitia obveniens castris statio-

3. sollemnior A. sollempnior B. solleinnior C. 4. Vocula et in B. *compunct. antiqua manu.* 5. utranque BC. 6. executio BC. 7. accepit B. accipit ACDet. 8. sine C.

calumniae accusat immerito, cum id, quod ille ibi ait, idem et alii uno ore affirmant, stationem hora nona fuisse dissolutam, *τετράδι καὶ ἐν προσεββάτω, ἐν νηστείᾳ ἕως ὥρας ἐννάτης*, inquit Epiphanius. Elegans locus est in agone Fructuosi, Tarraconensis Episcopi, cuius acta extant apud Surium: „Cumque multi ex fraterna caritate aromaticis conditum poculum illi porrigerent ut sumeret, respondit Fructuosus: Non est, inquit, hora solvendi ieiunium stationis. Agebatur enim hora diei quarta. Siquidem et in carcere quarta feria stationem solemniter celebraverat. Sexta igitur feria laetus atque securus festinabat cum martyribus in paradiso dei stationem solvere.“ Quenam autem solvendae stationis fuerit hora, quam nondum advenisse dicebat Fructuosus, docet Prudentius in eodem agone [Peristeph. VI, 52 sqq.]: „Quosdam de populo vidit sacerdos Libandum sibi poculum offerentes: ieiunamus, sit; recuso potum; Nondum nona diem resignat hora.“ Quin ergo hora nona stationem solverint dubium nullum esse potest. Nam quae firmandae suae suspicioni proponit Pamelius, ea ne refutari quidem egent. Debuerat observare stationes differre a strictioribus illis ieiuniis quae ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae causa indicebantur, et ab iis ipsis quae die paschae celebrabantur, quae adusque galli cantum quandoque extensa scribit Epiphanius. (Desid. Heraldus ad Min. Felicis Octav. p. 69 sq.) Cf. Muenteri Primordia Eccl. Afr. p. 109 sqq.

b. sacrificiorum orationibus] Non simpliciter orationes dicit, neque orationum sacrificia, sed sacrificiorum orationes, quae hic agit de ieiuniis et eucharistia, quae sacrificia maxime celebrantur orationibus. Ipse autem orationes sacrificia sunt, ut iam notavimus ad ea quae

habentur libello ad Scapulam: „Sacrificamus, quomodo praecepit deus, pari prece.“ Idem etiam Adv. Marcion. III, 22. ad illud in Malachia „Et in omni loco sacrificium nomini meo offeratur, et sacrificium mundum. Gloriam scilicet relatis, inquit, et benedictio et laus et hymni.“ et ibid. IV, 1 „Sacrificium mundum, scilicet simplex oratio de conscientia peccatorum.“ et eiusdem libri cap. 9 „significabant hominem quondam peccatorem, verbo mox dei emscalatum, offerre debere munus deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud ecclesiam per Christam Iesum catholicum patris sacerdotem.“ Plerisque solum locis afflictationem carnis et ieiuniorum sacrificia commendat, et libro quidem de Patientia cap. 13. hostias esse sit domino placatorias. Illud etiam notandum libro de Ieiun. cap. 16. ieiunium vocari sacrificium carnale. (Rigault)

c. quod statio solvenda sit] Namquam a statione Christianus populus recedebat, nisi accepto corpore domini, cuius communicatione peracta absolvebantur preces et piis conventibus finis imponebatur. At a sacra synaxi abstinere delicatuli quidam, quod sibi viderentur accepto corpore domini ieiunium frangere. (Murator.)

d. aram dei] Id est mensam Christi, unde corpus Christi sumebatur, panis, vino, sanctis orationibus in passionis domini memoriam consecrato. Nam ars non habuisse veteres Christianos notum est.

e. et reservato] Et hoc eruditissimum est, veteres Christianae religionis cultores interdum conservare corpus Christi a sacerdote acceptum deferre secum, ut domi ac in privatis precibus manducarent; quae consuetudo a Conciliis postea sublata est. (Murator.)

nes militum rescindit. Nam laetitia libentius, tristitia sollicitius.
 * administrabit ¹⁰ disciplinam^f.

De habitu vero ¹ dumtaxat feminarum varietas observationis Cap. XX.
² efficit post sanctissimum apostolum nos vel maxime nullius loci^a
 homines impudenter retractare, nisi quod non impudenter, si se-
 cundum apostolum retractemus. De modestia quidam cultus et or-
 natus aperta praescriptio est etiam Petri^b, cohibentis eodem ³ ore,
 quia eodem et spiritu, ⁴ quo Paulus^c, et vestium gloriam et auri
 superbiam et ⁵ crinium ⁶ lenonem ⁷ operositatem^d.

Sed ¹ quod ² promisce ³ observatur per ecclesias ⁴ quasi^a incer Cap. XXI.
 tum, id retractandum est, velarine debeant virgines, an non. Qui
 enim virginibus indulgent capitis immunitatem, hoc niti videntur,
 quod apostolus non virgines nominatim, sed mulieres designaverit
 velandas esse, nec sexum, ut diceret feminas, sed gradum sexus,
 dicendo mulieres. Nam si sexum nominasset, feminas dicendo, ab-
 1 Cor. IX, 5.

9. administravit B. 10. Post voc. disciplinam quae sequuntur, non habent CDa.
 In C. subscriptum legitur LIBRI TERTULLIANI DE ORATIONE FINIS.

Cap. XX. DE HABITU FEMINARVM. De habitu ABC. Abest inscriptio in b.
 1. dumtaxat Aβ. duntaxat B. 2. efficit Ab. effecti Bc. Probat V. D. in Misc.
 Obs. Vol. III, tom. I, p. 223. 3. ore (Aβ)bc. more AφB. 4. quo Paulus om. Ab.
 5. crinium B. 6. lenonem ABbc. lenoniam Leopoldus. 7. operositatem Abc.
 morositatem B.

Cap. XXI. DE VIRGINIBVS. Sed Abc. Sed b. 1. qd (h. e. quod) B. quid e.
 2. promisce B. promiscue c. praemisce A. 3. observatur B. observetur c. Cf.
 Misc. Obs. Vol. III, tom. I, p. 210. 4. quas A., post quod vocabulum sequuntur in
 eo absque ulla distinctione disposita utensilitas cett., quae leguntur De Cultu Fem. I, 5.
 Reliquae solus habet B., et inde extant in c.

[c. administrabit disciplinam.] Laetitia refer ad stata et solemnia ieiunia, tristitiam et sollicitudinem ad indictiva, quae imponebantur aliqua necessitate exigente. V. quae Heraldus adnotavit supra ad initium capitis.

Cap. XX. a. nullius loci] „Nulli locorum consuetudini favens“ interpretatus erat Muratorius. Quem recte refutavit V. D. in Misc. Observat. vol. III, tom. I. p. 209. „Homo nullius loci opponitur sanctissimo apostolo, sensu tam claro et usitato, ut nullis videatur egere exemplis ad id illustrandum.“

b. Petri] Epist. I, 3, 3.

c. Paulus] I. ad Timoth. 2, 9.

d. crinium lenonem operositatem.] Facile erat reponere lenoniam aut lenam pro lenonem, quod libri veteres retinent, nisi complura similia in Tertulliani scriptis occurrerent, quibus vetari videbatur. Sic Apolog. cap. 25. optimi item ac vetustissimi libri habent „quos sciebat Graeciam Phrygiae debellatorem subacturos.“, cui scripturae postliminium

fortasse non debet denegari. Ad Nat. II, 1. liber Agobardi habet „omnem illam expugnatorem multitudinem prosternit.“ Quod ad scripturam libri Ambrosiani morositatem pro operositatem, et ea defendi potest. Morositas enim Tertulliano est et alibi scrupulositas atque exacta et sollicita cura qua quid efficitur aut administratur. Ad Nat. II, 4 „Quid probet tanta praesumptione assertionis otium affectatae morositatis eloquii artificio adornatum?“ De Praeser. Haeret. cap. 40 „Nonne manifeste diabolus morositatem illam Iudaicae legis imitatus est?“ Crinis operositatem dixit etiam De Cultu Fem. II, 13.

Cap. XXI. a. quasi] Causam vitii codicis Agobardi, in quo post vocabulum quas (pro quasi) absque ulla distinctione iam sequuntur verba De Cultu Fem. I, 5. disposita utensilitas sqq., in eo quaerendam existimo, quod librarii oculi ab inscriptione capitis 20. libri de Oratione DE HABITU FEMINARVM aberraverint ad inscriptionem illius libri.

solute definisset de omni muliere, ¹at cum unum gradum sexus nominat, alium tacendo secernit. Potuit enim, inquirunt, aut et virgines nominare specialiter, aut compendio generaliter feminas.

Cap. XXII.

Qui ita ¹concedunt^a, recogitare debent de statu vocabuli ipsius, quid est ^b mulier a primis quidem literis sanctorum commentario- rum. ²Nam inveniunt sexus esse nomen, non gradum sexus; si- quidem ³Evam nondum virum ⁴expertam deus mulierem et feminam

Gen. II, 23.

cognominavit, feminam, ⁵qua sexus generaliter, mulierem, qua gra- dus sexus specialiter. ⁶Ita quoniam tunc ⁷innupta adhuc Eva mu- lieris vocabulo fuit, commune id vocabulum et virgini factum est. Nec mirum, si apostolus eodem utique spiritu actus, quo cum omnis scriptura ⁸divina, tum et illa Genesis digesta est, eadem voce usus est mulierem ponendo, quae exemplo Evae innuptae et virgini com- petat. Cetera denique ⁹consonant. Nam et hoc ipso, quod virgi-

I Cor. VII, 34.

nes non nominavit, sicut alio in loco, ubi de nubendo docet, satis praedicat de omni muliere et de toto sexu dictum, nec distinctam esse ¹⁰inter virginem, ¹¹cum omnino non nominat^c. Qui enim alibi distinguere meminit, ubi scilicet differentia postulat (distinguit au- tem ¹²utramque speciem suis vocabulis designans), ubi non distin- guit, dum utramque non nominat, nullam vult differentiam ¹³intel- legi. Quid? quod Graeco sermone, quo litteras apostolus fecit, usui est mulieres vocare ¹⁴quam feminas, id est ¹⁵γυναῖκας, quam ¹⁶θηλειας^d. Igitur si pro sexus nomine vocabulum istud frequen- tatur, quod est interpretatione pro eo quod est femina, sexum nominavit, dicens ¹⁷γυναῖκα. In sexu autem et virgo ¹⁸contingitur.

I Cor. IX, 4.5.

Sed et manifesta pronuntiatio est: Omnis, inquit, mulier adorans,

5. at V. D. in Misc. Obs. l. l. aut Bb.

Cap. XXII. RESPONSIO. Qui ita B. Qui ita c. 1. contendunt V. D. in Misc. Observat. Vol. III, tom. I. p. 47. 2. iam (aut eam) V. D. in Misc. Obs. l. l. 3. Eva B. 4. experta B. 5. quā B. 6. Ita quoniam ego. Itaque iam Bc. 7. cum innupta V. D. in Misc. Obs. l. l. 8. divina, tum V. D. in Misc. Obs. l. l. divinitatum Bc. 9. consonant V. D. in Misc. Obs. p. 48. 10. inter mulierem et virginem V. D. in Misc. Obs. l. l. 11. cum omnino ego. quam omnino V. D. in Misc. Obs. l. l. 12. utranque B. pro more. 13. intelligi B. pro more. 14. quā B. tam c. 15. γυναῖκας B. 16. Θηλειας B. 17. γυναῖκα B. 18. continetur V. D. Misc. Obs. l. l.

Cap. XXII. a. Qui ita concedunt] Qui ita esse concedunt eis qui adversantur velandis virginibus. Non opus est igitur corrigere contendunt.

b. quid est] Male in aliquot libris distinctum reperi ipsius. Quid cett. Ignorabant nempe editores usum Tertullianei stili. Cf. quae adnotata sunt ad lib. Ad Martyras cap. 2.

c. inter virginem, cum omnino non

nominat.] Nihil excidit ante aut post voc. virginem. Tacite quae desiderari videntur ex superioribus sunt repetenda. Ante omnino reposui cum, quod ob- ruptum puto prima vocabuli omnino syllaba, quodque sententia hic necessario postulat.

d. quam feminas — quam θηλειας.] De hoc quam — quam v. adnot. ad Be Idolol. cap. 4.

rophetans intecto capite dedecorat caput suum. Quid est omnis er, nisi omnis aetatis, omnis ordinis, omnis condicionis? Nihil eris excipit dicendo Omnis, sicut ¹⁹ nec viri nec velandi*; proinde a Omnis vir inquit. Sicut ergo in masculino sexu sub viri no- e etiam investis^f ²⁰ velari velatur, ita et in feminino sub nomine eris etiam virgo velari iubetur. Aequaliter in utroque sexu or aetas maioris sequatur disciplinam, aut velentur et virgines culi, si non velantur et virgines feminae, quia nec isti nomi- n tenentur; aliud sit vir ²¹ et investis, si aliud est mulier et o. Nempe propter angelos^g ait velari oportere, quod angeli ter filias hominum desciverunt a deo. Quis ergo contendat s mulieres, id est nuptas iam et ²² virginitate defunctas, ²³ con- sscientiae^h, nisi si non licet et virgines specie praestare et ama- s invenire? ²⁴ Immo videamus, ne virgines solas concupierintⁱ, dicat scriptura filias hominum, quia potuit uxores hominum inasse vel feminas indifferenter. Etiam quod ait, Et accepe- Gen. VI, 2. sibi in uxores, eo facit, quod accipiuntur in uxores quae vas- silicet. De non vacantibus autem aliter ²⁵ enuntiasset. Itaque nt tam viduitate quam et virginitate. Adeo sexum nominando raliter ²⁶ filias et species in genere commiscuit. Item ²⁷ cum naturam ipsam docere ²⁷ velandum feminis esse, quae capillum I Cor. XI, 14. tegumento et ornamento mulieribus assignarit, nonne idem mentum et idem honor capitis virginibus quoque ²⁸ ascriptus Si mulieri turpe est radi, et virgini ²⁹ proinde. In quibus una ³⁰ condicio capitis deputatur, una et disciplina capitis ex-

nec viri *Muratorius*. nec vir *Bc.* 20. velare vertatur *B.* 21. et investis *c.* is *B.* 22. virginitate *ego.* virginitatē *B.* virginitati *c.* 23. concupisci in *Misc. Obs. l. l.* 24. Immo videamus ne *ego.* Immo videmus ne *B.* Imo us quod non *c.* 25. enuntiasset *B.* Pro Itaque *V. D. in Misc. Obs. p. 50.* t Utiq. 25 b. filias vult deleri *V. D. in Misc. Obs. l. l.* 26. cum *B., mter.* 27. velandum feminis *B.* feminas velandas *c.* 28. ascriptus *B.* roinde *B.* perinde *c.* 30. condicio *B.*

sicut nec viri nec velandi] Sicut viri quicumque excipit, quem non dum docet. Cf. De Veland. Virgin. l., ubi eandem materiam pertractat. investis] Festus s. v. *Vesticeps*: „In- puer qui necdum pubertate vesit.“ Macrob. Sat. III, 8 „Romani s et puellas nobiles et *investes* cas et camillos appellant, flaminica- et flaminum praeministros.“ Pal- kl, 14 „Ut quoties vñum movetur, is puer hoc aut *sex*s purus effli- Cf. Nonius Marc. p. 45. Merc., dl. De Virg. Veland. cap. 8 „Igitur quod dictum sit Omnis vir, com-

mune est nomen viri etiam nondum viri, masculi *investis*, commune autem cum sit nomen secundum naturam, commu- nis est et lex non velandi eius qui inter viros virgo est.“ Cf. ibid. cap. 11. g. propter angelos] V. adnot. ad De Idolol. cap. 9.

h. concupiscentiae] Verba non puto corrupta. Quis ergo contendat, inquit, solas mulieres concupiscentiae esse, h. e. concupiscentiam posse movere?

i. videamus ne virgines solas concu- pierint] Ita restitui, partim ope libri Ambrosiani. De illo *ne* cf. adnot. ad Apolog. cap. 2.

igitur, etiam ad eas virgines, quas pueritia defendit^k; a primo enim femina nominata est. Sic denique et Israël observat^l. Sed si non observaret, nostra lex ampliata atque suppleta defenderet sibi adiectionem. Virginibus quoque iniciens velamentum excusetur. Nunc^m aetas, quae sexum suum ignorat, simplicitatis privilegium tenet. Nam et Eva et Adam, ubi eis contigit sapere, ³¹texerunt statim quod agnoverant. Certe ³²in quibus iam pueritia mutavit, sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munificaⁿ. Nam et membris et officiis mulieribus resignantur^o. Nulla virgo est ex quo potest nubere, quoniam aetas iam in ea nupsit suo viro, id est tempori. Sed aliqua se deo vovit. Iam et crinem exinde transfiguratur, et omnem habitum ad ³³mulieris convertit. Totum ergo asseveret^q, et totum virginis praestet: quod propter deum abscondit, plane obumbret. Interest nostra quod dei gratia ³⁴exerceat^r solius dei conscientiae commendare, ne, quod a deo speramus, ab homine

31. texerunt B. texerunt c. 32. in quibus iam B. in quibus c. 33. mulieris B., manu secunda, sed eadem antiqua. mulieres B(m.pr.)c. 34. exerceamus V.A. in Misc. Obs. l. l. p. 51.

k. etiam ad eas virgines, quas pueritia defendit] Etiam quoad eas virgines, quae per aetatem de lege ea eximendae videntur.

l. et Israël observat.] Iudaeis etiam feminis in usu fuisse, ut velato capite incederent, idem Tertullianus alibi testatur, nempe lib. De Corona Mil. cap. 4 „Apud Iudaeos tam solemne est feminis eorum velamen capitis, ut inde noscatur.“ Tum addit exemplum Rebeckae adhuc virginis, quae velata ad sponsum profecta est, et Susannae, quae cum iudicio sisteretur, aperta erat velamine pro more ceterarum mulierum Hebraearum. Similia repetit de Veland. Virg. cap. 11. Rabbi etiam Nathan in Aruch veli cuiusdam tennis mentionem facit, quo seminarum capita obtegi solebant. (Murator.)

m. Nunc] Esto antea licuisse puellae non velato capite incedere, at nunc, id quod Christiana iam regula poscit, tantum ea aetas hoc simplicitatis privilegium tenet, quae sexum suum ignorat.

n. sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munifica.] Aetas virginis munifica naturae est, dum pubertatis munia et officia obit. Pariter virgini et disciplinae ab aetate sibi impositae munia et officia obeunda esse Tertullianus statuit. Cf. De Veland. Virg. cap. 11. De adiectivo *munificus* cf. De Corona cap. 12 „Est et alia militia regiarum familiarum.

Nam et castrenses appellantur, *munificus* et ipsae solemnium Caesarianorum, ad quae verba cf. quae adnotavi. In primis vero ad hunc libelli de Oratorum locum faciunt verba auctoris Carminis Sodoma v. 125 sq.: „Dicitur et vivis alio iam corpore sexus *Munificus* solio dispungere sanguine menses.“

o. resignantur.] h. e. recluduntur, communicare cum mulieribus incipiunt, vel in statum mulierum transeunt. Pro mulieribus facile esset corrigere *mulieribus*; sed correcto non opus est.

p. crinem exinde transfiguratur] Crinis habitum transfiguratur.

q. Totum ergo asseveret] De virginibus sacris hic agi magis per se persuadeor. Sensus enim est: Si ea quo virginitatem deo dicavit, crinis licentiam comprimere et gravitatem in vestibus prae se ferre virgo debet, cur postea intecto capite in sacris hominum conventibus conspiciendam se praestet? Omnino igitur ostendat se Christo septam et totam sacrae virginis modestiam servet, plene obumbrando virginem septam, quod propter deum abscondit. (Murator.) *Plane obumbret* h. e. tam ante homines quam ante deum. *Sacrae* igitur virgines non secus ac matronae velato capite non cedebant in publico, sed nudato erant in ecclesia.

r. quod dei gratia *exerceat*] Quod dei gratia in te operetur.

nus. Quid denudas ante deum quod ante homines tegis? or eris in publico quam in ecclesia? Si dei gratia est, ti, quid gloriaris, inquit, quasi non acceperis? Quid alias ³⁶ne tui iudicas? An alias gloria tua ad bonum invites? ³⁷psa periclitaris amittere, si gloriaris, et alias ad eadem ogis. Facile ³⁸eliditur quod affectione gloriae assumitur. go, si virgo es; debes enim erubescere. Si virgo es, ilos pati noli. Nemo miretur in tuam faciem; nemo mentem sentiat. Bene mentiris nuptam, si caput veles. Immo non videris; nupsisti enim Christo. Illi carnem tuam trage pro mariti tui disciplina. Si nuptas alienas velari aq utique multo magis. Sed non putet ³⁹institutionem ue antecessoris commovendam. Multi alienae consuetudini non suam et constantiam eius addicunt. Ne compellantur

36 B. ostentatione e. 36. admittere B. 37. eidem periculis B. 38. Josephus Routh Scriptt. Eccles. Opusc. tom. I. p. 184. ed. alt. eligitur Be. nem unusquisque Aug. Neander. institutione unusquisque Be. insti- sciusque Muratorius.

ine compensemus.] Ne ho- rationi temporali postpona- dei aeternam, quam spe- ro periclitari videri poterant votae in publico velatae in- ecclesia caput nudabant. ias ostensione tui iudicas?] uerit in plurimis ecclesiis, sententia Tertulliani vitio- relarentur virgines, quaevis velando, sed cetera similiter aae, id quod hic, innuitur, sem se esse deo devotam aliasque haud tale quid de iudicare videbatur. (Routh.)] Sic reponendum erat. Est nea. Cf. adnot. ad Apolog.

ium tuum sentiat.] Explo- nctas mulieres nuptas, ut emperarent, tum in publicis sacris aedibus velo capita Proinde hoc nuptarum in- Cum virgines sacrae pro to haberi vellent, iisdem atibus et velamentis in pu- tur, quibus matronae ac do, in ecclesia vero velum florentiam deponerent. In- ertullianus: Nemo miretar em, nemo mendacium tuum ilicet mendacium appellat, se fingere nuptas, cum ad- essent. Si et in ecclesia

velo usae fuissent virgines, nemo eas a nuptis distinxisset, et bene solum se nuptas mentiri poterant virgines, si ca- put ubique velassent. (Murator.) Cf. De Virg. Veland. cap. 16.

w. et constantiam eius addicunt.] Haec verba duplicem admittunt interpretatio- nem. Aut enim omnia illa verba *Sed non putet* — — *addicunt* ex mente ad- versarii sunt prolata, haec obicientis: Sed non liceat sic temere unicuique, qui volet, institutiones antecessorum, h. e. veterum ecclesiae doctorum, abro- gare; multi enim prudentes viri illam, quam tu ut Christianae legi alienam at- taminas, receperunt et in recepta con- stanter perseverandum esse existimant, — aut tantum haec *Sed non putet* — *com- movendam*, et hoc vult Tertullianus: At inquiet aliquis, si tu hanc veterem vir- ginum non velandarum institutionem ab- rogas, nonne fieri facile possit, ut unus- quisque, qui volet, tum exemplum se- cutus et alias antecessoris cuiusvis in- stituta tollenda censeat? His respondeo hoc non quidem temere cuiquam licere, sed tamen si *plerumque* non liceat, non inde etiam sequi quod *nuquam*. Fit enim haud raro ut quamvis prudentes viri ad instituta aberrent ecclesiae aliena et constanter in iis etiam perseverent. Muratorius annotavit: „Latere mendam in his verbis sentio, sed reparare non audeo. Fortasse legendum *unusquisque*.”

velari*, certe voluntarias prohiberi non oportet; quae se etiam virgines negare non possunt, "contentae" abuti fama sua conscientiae apud deum securitate. De illis tamen, quae sponsis dicantur, constanter super meum modulum* pronuntiare contestarique pos-

40. contenti B. 41. abuti fama sua ego. abuti in fama sua B. abuti in fama sua c.

Sensus autem est: non esse virginum quae antecesserunt, consuetudinem pro ratione adducendam. Et verba *Multi alienae consuetudini* corrupta existimo. Legere mallet *Mullae*. Inquit autem complures virgines, ne in templo velari compellerentur, praecedentium virginum consuetudine sese tueri, satis se prudentes arbitrae, si quod illae constanter fecerunt, et ipsae facerent. Ad haec Routh V. Rev. haec: „Magis existimem voce *antecessoris* episcopum antecessorem significari et corrigendum esse *institutionem*. Ad Tertull. de Virg. Veland. capp. 2. et 3. Deinde quae sequuntur corrigenda ita mihi videntur, ut voce *Multi* significantur praesules qui virgines velari non cogebant. Nam superius atque ex ipsius auctoris disputatione de Virginibus Velandis satis constat ex parte non velantium stetit consuetudinem plerarumque ecclesiarum. Itaque locum sic refingo: *Multi alienae consuetudini prudentiam suam addicunt, et constantiam eius adducunt, ne compellantur virgines velari.*“ Audaciter hoc, et praeter necessitatem, ut mea quam supra dedi explicatio satis demonstrat. Nec multum interest ad sensum, utrum verba *Sed non putet* — commorendam per interrogationem posita statuas, ut haec tantum e mente adversarii sint, an et sequentia trahantur ad eius obiectionem. Quod denique ad vocabulum *antecessor*, id apud Tertullianum bis occurrit De Virg. Veland. cap. 1. et cap. 3., utroque loco eo sensu quo supra explicavimus.

x. Ne compellantur velari] Perperam vulgo haec cum praecedentibus coniunguntur. Hoc dicit: Sed ne diutius de hac re certemus, dabo tibi ne per legis severitatem virgines cogantur atque compellantur velari, at hoc certe postulare mihi videor ne, quae velari sponte volunt, hoc facere prohibeantur.

y. conscientiae apud deum securitate.] Quae sponte velatae, tametsi velatae, nihilominus tamen virgines esse ubique agnoscentur, videlicet per morum suorum et vitae castitatem, et dum securae apud deum conscientia virginum gaudent, nihil laborant fama sua eo abuti,

ut quae corde virgines sint in publico mulieres videantur. Hanc veram arbitror esse verborum Tertulliani interpretationem. Antea scribebatur *abuti in fama*. Sed illud in, quod accrevit ex finis littera praecedentis vocabuli, omnino est exterminandum. Muratorius adhaec haec: „Velari feminas nuptiis saeculi aut Christi addictas, omnino necessarium est. At quae virginitatem voluntariam colunt, donec maritum sibi comparent, his prorsus interdicens non est capitis nuditas, sed monendae tantum, ut meliora disciplinae consilia amplectantur, quamvis se virgines interdum mentiantur. Mendosum codicem explicare per solas coniecturas cogimus.“ Ad quae Routh: „Voluntarias interpretor ego virgines volentes velari, quae et etiam virgines esse negare possunt, in enim scribendum puto, inter nuptias elatae; hoc modo ingloriae et obscenitatis, conscientia vero virginum apud deum contentae. Ait auctor supra: *Bene mentiris nuptiam, si caput velat.* Interea pro vocabis in fama reponam *in infamia vel infamatae*, quod quidem verbum habet auctor in libro suo de Corona Mil. cap. 6. Et convenit cum illis suae conscientiae apud deum securitate apostoli illud Rom. XIV, 22.“ Muratorius inprimis eo erravit, quod haec omnia de virginibus deo devotivis intellegeret. Sed de his iam absolvi stutens eas non solum in publico, sed etiam in ecclesia velari debere.

z. super meum modulum] Non solum ex mei iudicii regula qua omnes perinde virgines in ecclesia velandas esse statui. Modulus Tertulliano est regula. Sic Adv. Marcion. IV, 18 „ex forma prophetici moduli.“ Quod ad rem, Muratorius verba Tertulliani non intellexit cum interpretaretur: „Nihilominus, quae virgines voluntariae dicantur, adhaec velandas esse Tertullianus arbitratur et eo die, quo viris desponsae fuerunt coepit ad futuras nuptias parare coeperunt. Haec a vere nuptiis nihil differre contradit. Similia habet de Virg. Veland. cap. 11. Sponsalia vero a Christianis dato osculo et dextera coniuncta poragi solita di-

elandas ex ea die esse qua ad primum viri corpus osculo era expaverint^a. Omnia enim in his praenupserunt, et aetas avaritatem, et caro per aetatem, et spiritus per conscientiam, or per osculi experimentum, et spes per expectationem, et ver voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est, quae ^{Gen. XXXIV, 65.} "demonstrato tantum notitia eius nubendo velata est^b.

genu quoque ponendo varietatem observationis patitur oratio ^{Cap. XXIII.} iculos quosdam qui sabbato abstinent 'genibus'. Quae dis- cum maxime apud ecclesias causam ³dicit, dominus dabit suam, ut aut cedant, aut sine aliorum scandalo sententia mutur. Nos vero, sicut accepimus, solo die ⁴dominicae re- onis^b non ab isto tantum, sed omni anxietatis habitu et

onstratū B.

. XXIII. DE GENU PONENDO. De genu Bc. 1. gentibus B. m. pr. 2. 3. diē (h. e. dicit) B. dicat c. 4. dominicę B. dominico c.

Tertullianus cum antea censuit et omnes esse virgines velan- de eius usus adversariis paulu- ms hoc postulat ut certe quae roverint aut sponsae sint deo

primum viri corpus osculo et expaverint.] Cf. adnot. ad lib. r. cap. 3.

ponendo velata est.] Sensum loci t verba Tertulliani in libro de Virg. cap. 11 „Ostendit enim ptias de aspectu et animo fieri, iudum stupra, nisi quod etiam a quidam adhuc velant.“ Ubi in editione Halensi adnotatur im, virginem desponsatam; sed n velant.“ Nubendo hoc loco t significat. (Routh.) Cf. etiam na cap. 4.

[XIII. a. sabbato abstinent ge- Antiquissimus est ritus genua in oratione. Exempla habemus egum VIII, 54. Luc. XXII, 41. Act. I, 60. et XX, 36. et XXI, 5. Quin Caesarensis hunc morem Chri- a proprium appellat Hist. Eccles. i Christianos milites orasse sit *θένας ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ ρολὸς Χριστιανοὺς τῶν εὐχῶν*

Quidam vero a genu flectendo abstinebant, cum ecclesiae re- ontrarium usum tuerentur. In um sententia erat Tertullianus, eo eiusmodi ritus differentiam it. Et certe sublatam arbitror, antiquis neminem offendam, qui genua flectere prohibeat. Grae-

cis tamen recentioribus eandem placuisse opinionem auctor est Iohannes Mona- chus in Canonario subiecto libris Morini de Poenit. Ibi haec habentur: „τὰς πάσας σαββατοκυριακὰς καὶ ἑορτὰς δεσποτικὰς καὶ δωδεκάημερον, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἡμέρας ἕως τῶν ἁγίων Πάντων μὴ γονυκλι- τεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς.“ In Iuris etiam Graeco-Romani lib. III, n. 9., ubi de Luca patriarcha, legitur: „οἱ ἀποστο- λικοὶ κανόνες κολάζουσι τὸν ἐν τῷ τυχόντι σαββάτῳ ἢ τῇ κυριακῇ γο- νυκλιτοῦντα ἢ νηστεύοντα.“ Quam- quam Graeculus hic fallitur (non enim in Apostolorum Canonibus quid tale reperitur), nihilominus palam sit in Ori- ente multis post Tertullianum seculis huiusmodi consuetudinem iterum valuisse. (Murator.)

b. solo die dominicae resurrectionis] In libro quoque de Corona Mil. eadem affirmantur veluti e traditionis penn atque auctoritate recepta. Die, inquit [cap. 3.], Die dominico ieiunium nefas ducimus, vel de geniculis adorare. Ead- em immunitate a die Paschae in Pen- tecosten usque gaudemus.“ Communis autem inter Christianos erat hic ritus; quare cum nonnulli ab eo descivissent, placuit patribus concilii Nicaeni primi rem statuere in canone ultimo, ne ec- clesiae in eo dissentirent. De intermit- tenda genuflexione tum singulis diebus dominicis, tum diebus a Paschate ad Pentecosten, mentionem faciunt S. Hila- rius prologo in Psalt., S. Hieronymus cap. 4. c. Luciferianos, Auctor Quaest.

° officio cavere debemus, differentes etiam negotia, ne quem diabolo locum demus. ° Tantundem et spatio Pentecostes, ° quod eadem exultationis ° sollemnitate dispungimus°. Ceterum omni die quis dubitet prosternere se deo vel prima ° saltem oratione qua lucem ingredimur^d? Ieiuniis autem et stationibus nulla oratio sine genu et reliquo humilitatis more celebranda est. Non enim oramus tantum, sed et deprecamur, et satisfacimus deo domino nostro. De temporibus orationis nihil omnino praescriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare°.

ap. XXIV. Sed quomodo omni loco, cum prohibeamur in publico? Omni Tim. II, 8. inquit, loco, quem ° oportunitas aut etiam necessitas ° importarit. Neque enim contra praeceptum reputatur ab apostolis factum, qui in carcere audientibus custodiis orabant et canebant deo, ° apud Act. Apost. XXVII, 35. Paulum°, qui in navi coram omnibus eucharistiam fecit.

Cap. XXV. De tempore vero non ° erit otiosa extrinsecus° observatio etiam horarum quarundam, istarum dico communium quae diei interspatia signant, tertia, sexta, nona^b, quas ° sollemniores in scripturis

5. officio V. D. in Misc. Obs. p. 212. officia Bc. 6. tantundem B. 7. quod ego. quae Bc. quo V. D. in Misc. Obs. l. l. 8. sollemnitate dispungimus ego. sollemnitate dispungitur Routh. sollemnitate dispungimur V. D. in Misc. Obs. l. l. sollemnitate dispungimur Bc. sollemnitas est, dispungimus Muratorius. 9. salutem B. m. pr. Verba Ceterum — — ingredimur? prave ommissa sunt in edd. Semleri et Leopoldi. Cap. XXIV. DE LOCO. Sed Bc. 1. oportunitas B. 2. importarit. Neque E. importaret. Non c. 3. aut a Paulo Muratorius, prob. V. D. in Misc. Obs. p. 213.

Cap. XXV. DE TEMPORE. De Bc. 1. Inter voc. erit et otiosa in libro E. conspicitur rasura quinque litterarum. 2. sollemniores B., pro more.

ad Orthodox. inter opera S. Iustini qu. 115., S. Basilii cap. 17. De Sp. Sancto, S. Augustinus epist. 119., Cassianus, Germanus Constantinopol., Balsamon, Zonaras, alique non pauci. (Murator.)

c. quod eadem exultationis sollemnitate dispungimus.] h. e. discriminamus. Sic De Corona cap. 18. „De illis spectibus spectaculorum quae saeculari litteratura lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt.“ Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 37.

d. qua lucem ingredimur.] Celebres sunt apud antiquos *ἑσθῆραι* seu matutinae preces. De iis consule Constit. Apostol. VIII, 34. Chrysost. Homil. in Psalm. 119. et alibi, ac Basilium, in Regalis fusius disputatis, Interrog. 37., ut alios omittam. (Murator.)

e. omni in tempore et loco orare.] Alludit ad cap. 2. Epist. ad Timoth., ubi inquit Paulus: „Volo ego viros orare in omni loco.“ At de tempore nullam habet mentionem. (Murator.)

Cap. XXIV. a. apud Paulum] Genuina

est haec scriptura. Neque enim ipi Paulo (cf. Act. Apost. XXVII, 35.) contra praeceptum reputatum esse quod ab apostolis factum est, qui in carcere audientibus custodiis orabant et canebant deo, inde colligi potest, quod ipse in navi coram omnibus eucharistiam fecit. Cap. XXV. a. extrinsecus] Ex vita communi.

b. tertia, sexta, nona] Tempora, quibus orationi vacandum esset alia alii constituerunt. Constitutionum Apostolicarum Actor lib. VIII, cap. 34. sexies quotidie orandum ait, nempe circiter auroram, hora tertia, sexta, nona, vespera et circiter gallicinium. Chrysostomus Homil. in Psalm. 119. sexies itidem orandum esse docet, sed non eadem horarum divisione utitur. S. Basilii septies in die preces ad deum fundendas esse statuit. Clemens vero Alexandrinus Strom. VII. huiusmodi horarum divisionem laudat quidem, sed alia subdit non contentum: „Nonnulli, inquit, certas et definitas horas constituunt precationi, ut verbi causa

est. Primus spiritus sanctus congregatis discipulis hora fusus est. Petrus, qua die visionem communitatis omnis inculo expertus est, sexta hora orandi gratia ascenderat in a. Idem cum Iohanne ad nonam in templum adibat, ubi cum sanitati reformavit suae. Etsi simpliciter se habent ^{Act. Apost. II, 15. X, 9. III, 1.} ubi observationis praecepto, bonum tamen sit aliquam conpraesumptionem, quae et orandi admonitionem constringat lege ad tale munus extorqueat a negotiis interdum; ut, anieli quoque legimus observatum utique ex Israël discipulo minus ter die saltem adoremus, debitores trium Patris et Spiritus Sancti; exceptis utique legitimis orationibus, ne ulla admonitione debentur ingressu lucis et noctis. Sed non prius sumere, et lavacrum non prius adire quam ista oratione fideles decet. Priora enim habenda sunt spiriferia et pabula quam carnis, et priora caelestia quam

patrem domum tuam introgressum ne sine oratione dimiseris ^{Cap. XXVI.} inquit, fratrem, vidisti dominum tuum), maxime advenam,

gratia ascenderat B. ascenderat orandi gratia c. 4. Iohanne B., ut paralyticum B. 6. Quae etsi V. D. in Misc. Obs. p. 214. 7. habent beant sine c. 8. sit c. si B. 9. quae Routh. qua Bc. 10. debitores tris B. debitores patris c.

XXVI. DE FRATRUM DIGRESSV. Fratrem Bc.

tertiam, nonam. At is, qui est praeditus, per totam orationem per preces suas cum deo verum. Tertullianus autem alibi, nempe de ieiun. cap. 10. tertiam et nonam orationi destinavit suamque sententiam iisdem exemplis. In synagoga quoque volubet precibus dari operam et Maimonides in lib. de Prec. et Sacerdot. cap. 1. Idemque et in dei ter solitum fieri testatur in lib. de Oratione, et S. in Epist. ad Laetam et Den. (Murator.)

Optis utique legitimis orationibus matutinas ac vespertinas a scriptis ait. De iis loquitur in Homil. 22. in Epist. ad Cyprianus cap. ult. de Orat. et recedente sole necessario ait. (Murat.) Respicere h. l. sum ad usitatas hymnorum forane et vesperi a veteribus in recitatas demonstrant, optulliani verba, modo sint cum is collata, sicut iam olim diximus Vespertinum in Vol. III.

Reliqu. Sacr. De matutino illo ita loquitur auctor supra cap. 23 „vel prima saltem oratione, qua lucem ingredimur.“ Chrysostomi verba sunt: „ὁπῶς εὐχόμενος μετὰ προθύμιας ὄπῳς ἡμᾶς εἶναι βούλομαι αἰεὶ, εἰ δὲ μὴ αἰεὶ, κἄν πλεονάκεις, εἰ δὲ μὴ πλεονάκεις, κἄν ὀλιγάκεις, κἄν ἐν ταῖς ἐσθρῶναις, κἄν ἐν ταῖς ἐσπερῖναις.“ (Routh.)

d. cibum non prius sumere] Cf. Apolog. cap. 39.

e. quam terrena.] De ellipsi comparativi magis v. adnot. ad De Test. Animae cap. 2.

Cap. XXVI. a. Vidisti, inquit] Haec e sacris scripturis citari videntur, locum vero innuere nescio. Quod patet, respicit ad cap. 13. v. 2. Epist. ad Hebr., ubi apostolus hospitalitatem commendans ait: „Et hospitalitatem nolite oblivisci, per hanc enim latuerunt placuerunt habent alii) quidam, angelis hospitio receptis.“ Alludit autem ad angelos, qui se hospites Abrahamo et Lot obtulerant. Hinc S. Ambrosius in lib. de Abrahamo cap. 5 „Qui scis, inquit, an deum suscipias, quem hospitem putas? Abraham cum peregrinantibus defert ho-

ne angelus forte sit. Sed nec ipse a fratribus ¹exceptus. priora fecerit refrigeria terrena caelestibus. Statim enim iudicabitur, ² fides tua. Aut quomodo secundum praeceptum pax huic domui dicas, nisi et eis qui in ³domo sunt pacem mutuam reddas?

cap. XXVII. Diligentiores in orando subiungere in orationibus Alleluia^a solent et hoc genus psalmos quorum clausulis respondeant^b qui simul sunt. Et est optimum utique institutum omne. quod ¹praeposponendo et honorando deo ²competit saturatam orationem velut ³opimam hostiam^c admoveere.

cap. XXVIII. Haec est enim hostia spiritalis quae pristina sacrificia delavit. Ies. I, 11. Quo mihi, inquit, multitudinem sacrificiorum vestrorum? Pleonas sum holocaustorum arietum, et ¹adipem agnorum et ²sanguinem taurorum et hircorum nolo. Quis enim requisivit ista de manibus Ioh. IV, 23. vestris? Quae ergo quaesierit deus evangelium docet. Veniet hora, inquit, ³cum veri adoratores adorabunt patrem in spiritu et I Cor. III, 17. veritate. Deus enim spiritus est, et adoratores itaque tales requirit. Nos sumus veri adoratores et veri sacerdotes, qui spiritu orantes spiritu sacrificamus ⁴orationem hostiam dei propriam et acceptabilem, quam scilicet requisivit, quam sibi prospexit. Hanc de toto corde devotam, fide pastam, veritate curatam, innocentia integram,

1. exceptus V. D. in Misc. Obs. p. 214. exepit B. exemit c. 2. domo B. Cap. XXVII. DE SVBIVGENDO PSALMO. Diligentiores Bc. 1. praeposponendo B. proponendo c. 2. competit B. 3. opimam V. D. in Misc. Obs. p. 214. optimam Bc.

Cap. XXVIII. DE HOSTIA SPIRITUALI QVIA (repono QVAE) ORATIO SIT. Haec est B. Haec est c. 1. adipe^a B(m. pr.) c. adipe B. m. sec. 2. sanguis B. 3. cum B., constanter. 4. orationem hostiam dei B. orationem dei c.

spiritum, deum atque angelos eius suscipit hospitio. Quamvis et cum hospitem suscipis, deum suscipis" cett. Idem ab eo repetitur lib. II, cap. 21. de Officiis. At in verbis Tertulliani aliquid fortasse desideratur. (Murator.) Cf. etiam Matth. X, 40.

Cap. XXVII. a. Alleluia] De huius vocis antiquitate ac repetito usu in orationibus sacris iam alii satis egere, deque illa mentionem faciunt. S. Augustin. in Psalm. 106. et 110., S. Ambrosius in Apologia pro Davide, Sozomenus lib. VII, capp. 15. et 19., S. Paulinus, S. Hieronymus, Isidorus, Sidonius et alii. A Iudaeis ad Christianos transit; est enim in Davidicis psalmis frequens, eamque olim potissimum in ecclesia Hierosolymitana nsurpatam discimus a Gregorio lib. II. Epist. 63. (Murator.)

b. quorum clausulis respondeant] Legentium eruditioni facerem iniuriam, si

post doctissimum summeque piam Cardinalem Bonum de antiquissimo psallendi ac Davidicos psalmos aut recitandi aut canendi usu loqui vellem. Eius librum de psalmodia consulat quisquis saturari cupit. Hic transiens animadverto, quam vetusius etiam ille sit ritus, quo psalmi alternis in choro aliisque ecclesiasticis supplicationibus recitantur. (Murator.) Orationibus sabinagi hic dicuntur id genus psalmi, quorum clausulae aptae sunt ad respondendum. (Roth.) c. velut opimam hostiam] Ita respondendum videbatur. Cf. Apolog. cap. 30 „qui ei offero opimam et maiorem hostiam quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam.“ De leina. cap. 10 „pinguiorem orationem deo immolat.“ Hanc pinguiorem h. l. appellat saturatam. Cf. etiam infra cap. sequ. et adnot. ad De Spectac. cap. 10.

mundam, agape coronatam^a cum pompa operum honorum salmos et hymnos deducere ad dei altare^b debemus, omnia deo impetraturam.

aid enim orationi de spiritu et veritate venienti¹ negavit² Cap. XXIX. qui eam exigit? Legimus et audimus et³ credimus quanta tanta efficaciae eius. Vetus quidem oratio et ab ignibus et a et ab⁴ inedia liberabat, et tamen non a Christo acceperat⁵. Ceterum quanto amplius⁶ operatur oratio⁷ Christiana! roris⁸ angelum⁹ in mediis ignibus sistit, nec ora leonibus ob- nec esurientibus rusticorum prandium transfert, ¹⁰ nullum passionis¹¹ delegata gratia avertit, sed patientes et sentien- dolentes sufferentia instruit, virtute ampliat¹² gratiam, ut sciat uid a domino consequatur, ¹³ intelligens quid pro dei nomine. Sed et retro oratio plagas irrogabat, fundebat hostium is, imbrium utilia prohibebat. Nunc vero oratio iustitiae iram dei avertit, pro inimicis excubat, pro persequentibus at. ¹⁴ Mirum si aquas caelestes^b extorquere novit, quae po- ignes impetrare? Sola est oratio quae deum vincit; ¹⁵ sed is eam nihil mali voluit operari. Omnem illi virtutem de ontulit. Itaque nihil novit, nisi ¹⁶ defunctorum animas de ipso itinere¹⁷ revocare, debiles reformare, aegros remediare,

Dan.
III, 25 sqq.
VI, 16 sqq.
II Reg.
IV, 38 sqq.

mus, omnia Muratorius. debemus. DE VI ET AFFECTV (repono EFFECTV) NIS. Omnia Bc.

1. XXIX. 1. negabit V. D. in Misc. Obs. p. 218. (cf. p. 223.) 2. cernimus V. D. in Misc. Obs. p. 223. 3. operatur V. D. in Misc. Obs. p. 223. 4. oratio V. D. in Misc. Obs. p. 218. 5. Christiana B. Christiano- 6. angelum duntaxat in mediis Muratorius. 7. nec ullam maluit V. D. Obs. p. 218. 8. deligata B. 9. gratiam delet V. D. in Misc. Obs. p. 218. 10. et mirum maluit V. D. in Misc. Obs. l. i. 11. istus eam nihil mali voluit V. D. in Misc. Obs. p. 218. sed Christus eam illi novit Bc. Possis etiam sed Christus ea nihil mali novit. Aliis placuit stianne ea nihil mali novit. 12. defunctorum Bc. perfunctorum ed. Sem- 13. revocare V. D. in Misc. Obs. p. 217. vocare Bc.

XXVIII. a. agape coronatam] parum nomine convivia illa fere significari solent, quae a primis in sacro conventu celebrari in pauperum solatium, in munctionis communionem, interdum psam eucharistiam atque incruentificium ea voce significarunt Neque vero ab agapis olim distulur dominici corporis et sanguinatio. Priore sensu intellexisse Tertullianus in Apologia cap. 39. etiam ad Martyr. cap. 2. „agap- trum“ vocat. Hinc autem constat orationem celebrari solitam apen, cum haec orationis co-

rona dicatur. De agapis sublati disquisitionem subdidi Carminibus Anecdotis S. Gregorii Nazianzeni. (Murator.)

Cap. XXIX. a. roris angelum] Eum angelum, qui tres pueros veluti roscido imbre perfusus in fornace servavit, roris angelum appellat. Eodem scilicet modo aliis angelis ab aliqua re gesta aut aliquo munere nomen imposuit, angelum orationis supra nominavit, angelos matrimonio praepositos memorat lib. II. ad Uxor. cap. ult., angelum, cui hominis in utero formandi est cura, nominat lib. de Anima cap. 37. (Murator.)

b. aquas caelestes] Cf. Apolog. cap. 5.

daemoniacos expiare, claustra carceris aperire, vincula ¹⁴innocentium solvere. Eadem diluit delicta, ¹⁵temptationes repellit, persecutiones extinguit, pusillimos consolatur, magnanimos oblectat, peregrinantes deducit, fluctus mitigat, latrones obstupescit, alit pauperes, regit divites, lapsos erigit, cadentes suspendit, stantes continet. Oratio murus est fidei, arma et tela nostra adversus ¹⁶hostem, qui nos undique observat. Itaque ¹⁷nunquam inermes incedamus. Die stationis, nocte vigiliae meminerimus. Sub armis orationis signum nostri imperatoris custodiamus, tubam angeli exspectemus orantes. Orant etiam angeli omnes, orat omnis creatura, orant pecudes et ferae et genua declinant, et egredientes de stabulis ac speluncis ad caelum non ¹⁸otioso ore ¹⁹suspiciunt, vibrantes ¹⁹spiritum suo more. ²⁰Sed et aves nido exurgentes eriguntur ad caelum, et alarum crucem pro manibus ²¹expandunt, et dicunt aliquid quod oratio videatur. Quid ergo amplius de officio orationis? Etiam ipse dominus oravit, cui sit honor et virtus in ²²secula seculorum.

14. innocentium *B. m. pr.* 15. temptationes repellit persecutiones *B.* 16. hostem *V. D. in Misc. Obs. p. 223.* hominem *Bc.* 17. nunquam *B.* 18. otioso *Muratorius.* otiosi *Bc.* 19. spiritum suo more *V. D. in Misc. Obs. p. 222.* spiritu suo movere *Bc.* 20. Sed et aves nido exurgentes *V. D. in Misc. Obs. p. 219.* Sed et aves cum exurgentes — — extendunt, dicunt *V. D. in Misc. Obs. l. l.* Sed et aves hinc exurgentes *V. D. in Misc. Obs. p. 223.* Sed et aves nunc exurgentes *Bc.* 21. expandunt *B.* extendunt *c.* 22. seculo *ed. Semleri, vitiose.*

c. vigiliae meminerimus.] Actum agerem, si de vigiliarum in ecclesia dei antiquitate mandare litteris aliquid vellem. Ad eam tamen luculentius probandam non parum conferet hic Tertulliani locus. Eorum autem confidentiam praeterire non possum, qui vigiliarum institutionem ex necessitate factam ac servatam tribus primis ecclesiae saeculis scribunt; cum enim, aiunt illi, convenire interdum Christiani non possent prae paganorum timore, hinc factum est, ut noctu conventum celebrarent, vigilantes in oratione et in laudibus divinis. At quid evidentius quam et

diurno tempore ad ecclesiam conisse Christianos vel ipsis tribus a Christo nato saeculis? Id satis probant quae de stationibus breviter ego, fusius alii adnotarunt. (Murator.)

d. otioso ore] Sic rescribendum erat. Librarius coniunxerat in comparativum otiosiore. Hinc ortum vitium.

e. cui sit honor] Similem doxologiam Christo domino offert sine Epistolae saec posterioris Petrus apostolus. Cf. S. Pauli Ep. poster. ad Timoth. cap. ult., et S. Iohannem plus semel in Apocalypsi. (Routh.)

DE
P A T I E N T I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta siglum

- A** significat codicem scriptum Vindobonensem ($\Delta\varphi$ ex collatione Hildebrandi).
B - - - - - Leidensem.
C - - - - - editionem principem, Besti Rhemani, a. MDXXI. Editor unus erat. ~~Ab~~
codicibus, uno Paterniacensi, qui hodie Saletstadii ~~us~~
vatur, altero Hirsaugiensi.
a - - - - - Ioh. Gangneii, quae prodijt Parisiis anno MDXLV.
b - - - - - Sigism. Gelenii a. MDL.
c - - - - - Iac. Pamelii a. MDLXXIX. Pamelius usus est excerptis
tribus codicibus scriptis Vaticanis.
d - - - - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV. Rigaltius passim respexit
riantes scripturas codicis scripti Pithoeani.

Litterae wg. siglis C et a additae denotant scripturam in margine huius
librorum additam.

DE

P A T I E N T I A*.

Confiteor ad dominum deum satis temere me, si non etiam Cap. I.
impudenter, de patientia componere ausum, cui praestandae idoneus
omnino non sum, ut homo nullius boni; quando oporteat de-
monstrationem et commendationem alicuius rei adertos ipsos prius
in administratione eius rei deprehendi et constantiam ²commonendi
propriae conversationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficien-
tibus erubescant. Atque utinam erubescere ³istud remedium ⁴ferat,
⁵ut pudor non exhibendi quod aliis ⁶suggestum imus exhibendi fiat
magisterium, nisi quod honorum quorundam sicuti et malorum in-
tolerabilis magnitudo est, ut ⁷ad capienda et praestanda ea sola
gratia divinae inspirationis operetur. Nam quod maxime bonum,
id maxime penes deum, nec alius id quam qui possidet dispensat,
ut cuique dignatur. Itaque velut solatium erit disputare super eo
quod frui non datur, ⁸vice languentium, ⁹qui, cum vacent a sani-
tate, de bonis eius tacere non norunt. Ita miserrimus ego, sem-

* DE PATIENTIA. *Cabcd.*, et *codex scriptus bibliothecae Magliabechianae n. DXXVII.* DE PATIENTIA DEI. *AB.*, *codex scriptus bibliothecae Laurentianae XII. Mut. XXVI.* et *Magliabechiani n. DXXVIII. et CCLIX.*

Cap. I. 1. *sim Bcd.*, *tres Vaticani, liber biblioth. Laurentianae n. XII. plut. XXVI.* et *liber biblioth. Magliabechianae n. DXXVII.* sum *ACab.* 2. *conferendi AB.* com-
mendandi *A. m. sec.*, *Latinius, prob. Fr. Junio.* 3. *illud AqB. Laurentianus.* 4. *feret*
Laurentianus. 5. *ut AqB.* 6. *suggestum (subgestum A.) unus AB.* *subgestum*
manus A. m. sec. *suggestum minus Magliabechianus.* 7. *a capienda AqB.* 8.
more languentium A. m. sec. *meae languentium A. m. pr. meae languentium Lau-*
rentianus. 9. *cum eum vacent Laurent.*

Cap. I. a. homo nullius boni] Ubi-
que *abiectione* abiectione de se loquitur.
Sic lib. de *nit.* [cap. 4.]: „Eam tu
peccator nec *situ*, immo me minor
(ego enim praestantis in delictis meam
agnosco), ita invade“ *celi.* et de Cultu
Fem. lib. II. [cap. 1.]: „Quod *ng* per-
mittat“, et *ibid.* [cap. 7.]: „utina *ng* *ng*-
serrimus ego“ *celi.* (Rigalt.) Adde *L*

Baptismo cap. ult.: „Tantum oro, ut,
cum petitis, etiam Tertulliani peccatoris
memineritis.“ De Orat. cap. 20 „De
habitu vero duntaxat feminarum variatas
observationis efficit post sanctissimum
apostolum nos vel maxime nullius loci
homines impudenter retractare, nisi quod
non impudenter, si secundum apostolum
retractemus.“

per aeger caloribus impatientiae, quam non obtineo patientiae sanitatem et ¹⁰suspirem et invocem et perorem^b necesse est, cum recordor et in meae imbecillitatis contemplatione digero bonam fidei ¹¹valitudinem et dominicae disciplinae sanitatem non facile cuiquam, nisi patientia ¹²adsideat^c, provenire. Ita ¹³praeposita dei rebus est, ut nullum praeceptum ¹⁴obire quis, nullum opus ¹⁵domino complacitum perpetrare ¹⁶extraneus a patientia possit. Bonum ¹⁷eius etiam ¹⁸qui extra eam^d vivunt summae virtutis appellatione ¹⁹honorant. Philosophi quidem, qui alicuius sapientiae ²⁰animalia^e deputantur, tantum illi subsignant^f, ut ²¹cum inter sese variis ²²sectarum libidinibus et sententiarum aemulationibus^g discordent, solius tamen patientiae in commune memores ²³huic uni studiorum suorum ²⁴commiserint pacem. ²⁵In eam conspirant, ²⁶in eam fecerantur, ²⁷illam in adfectione ²⁸virtutis unanimiter student^h, omnem sapientiae ostentationem de patientia praeferunt. Grande testimonium eius est, cum ²⁹etiam vanas saeculi disciplinas ad laudem et gloriam ³⁰promovet. Aut numquid potius iniuria, ³¹cum divim

10. susparem B. suspirarom A. 11. valitudinem AB. Laurent. Magliab. 12. ad sit Beatus Rhenanus. 13. praeposita AqB. Laurent. proposita reliqui. 14. obire ABCabcd. Laurentianus et liber Hirsaugiensis. obicere liber Paterniacensis et Magliabechianus. 15. dominicum placitu (placitū Magliab.) AB. Laurent. Magliab. 16. extraneus a patientia Cabcd. extraneus sapientia AB. Laurent. Magliab. 17. omni eius Laurent. 18. qui extra eam vivunt Laurent. que ex ea vivunt (veniant A. m. sec.) AB. qui caeca iuvat Magliab. qui caecantur Rhenanus. qui caeca vivunt Cabc. qui caeci vivunt d., cum Fulvio Ursino. 19. honorant d., es emend. Fulvi Ursini. honorant Cabc. Magliab. honorant AB. Laurent. honorare Aq. m. sec. 20. animalia Fule. Ursinus. 21. eum AB. 22. sextarum AB. 23. huic mi Cabcd. Magliab. hinc A. huic AqB. Laurent. 24. comiserint. A. comiserint Aq. 25. meam B. Laurent. 26. meam B. Laurent. 27. illam in adfectione q. illam in adfectione AB. Magliab. Laurent. illam adfectione d. illi in adfectione Cabc. 28. virtutum Laurent. Verba unanimiter student, omnem sapientiae om. AB. Laurent. 29. et AB. 30. promerem B. promorem A. promovet A. m. sec. 31. eam AB.

b. perorem] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 7.

c. nisi patientia adsideat] Id est assistat et praesens sit et per otium etiam sedeat, ut solent medici aut ministri alii qui aegrum curant. — Senec. Epist. Cf. „Cum per totum diem amico gravior affecto et sine spe iscenti usque in noctem assedisset.“

d. extra eam] Restitui genuinam scripturam. Vulgatam *caeca vivunt* excusant et interpretantur Iuvenalis illo „Bacchannalia vivunt.“ Sic etiam Cyprianus De Bono Patientiae: „Qui non loquimur magna, inquit, sed vivimus.“

e. sapientiae animalia] Sic libro De Anima cap. 1. philosopham appellat *gloriae animal*. De loco cf. Cyprian. de

Bono Patient. „Hanc sectari philosophi profitentur, sed tam illis patientia falsa est quam et falsa sapientia. Unde enim vel sapiens esse vel patiens possit qui nec sapientiam nec patientiam dei novit?“

f. subsignant] h. e. subscribant, foveant, probant. Cf. Adv. Marcion. I, 7 „In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare.“ Ad Uxor. I, 5 „Nihil videtur apud deum subsignatae necessarium est quam perseverare.“

g. aemulationibus] Cf. adnot. ad De Fuga in Persec. cap. 2.

h. illam in adfectione virtutis unanimiter student.] Facile est rescribere: „illam — — student.“

in saecularibus artibus ³³volutatur? Sed ³⁴viderint illi quos sapientiae suae cum saeculo destructae ac ³⁵dedecoratae pudebit. Nobis exercendae patientiae auctoritatem non ¹adfectatio hu-
²caninae ³aequanimittatis stupore formata, sed ⁴vivae ac cae-
disciplinae divina dispositio ⁵delegat, ⁶deum ipsum ostendens
tiae exemplum ^b iam primum, ⁷qui florem ⁸lucis ⁹huius super
et iniustos aequaliter spargit, ⁹qui temporum officia, elemen-
¹⁰ta servitia, totius geniturae tributa ⁴ dignis simul et indignis
tur occurrere, sustinens ingratissimas nationes, ludibria artium
era manuum ¹¹suarum adorantes, ¹²nomen cum familia ipsius
quentes, luxuriam, avaritiam, iniquitatem, malignitatem ¹³quo-
¹⁴insolescentem, ut sua ¹⁵sibi patientia detrahat. Plures
dominum idcirco non credunt, quia saeculo ¹⁶iratum tamdiu
unt.

Cap. II.

s sit in A. m. sec. 33. volvitur Laurent. volunti AφB. 34. viderit AφB.
coratae AφB.

ap. II. 1. affectio b. affectatam Laurent. 2. caninae Cabcd. Magliabech.
Laurent. et animae AB. 3. equanimitati A. equanimitas A. m. sec. 4. vivae
Laurent. Vaticani tres, Latinus. viva ac Cab. Magliab. nunc a te B. 5.
t abcd. diligit ABC. Magliab. Laurent. dirigit Cmg. 6. deum ipsum deum
rent. 7. qui florem Cab. Magliab. Laurent. quae florem AB. qui rorem
n Fulvio Ursino. 8. luci b' Aφ. 9. quae A. Laurent. 10. patitur oec-
s AB. Laurent. patiatu occurrere Ca. Magliab. patiatu simul occurrere b.
simul occurrere cd. (Vaticani tres). 11. suorum AB. 12. nomen cum
ABcd. Laurent. Vaticani tres, et Hirsaugiensis liber m. sec. nomen, familiam
Magliab. Hirsaug. Paterniac., et liber quem Salmasius inspezit, ut testatur in
ad Tertull. De Pallio p. 131. (ed. LB. 1656.). omnem familiam aut nomen
niliam Rhenanus. 13. cottidie Ca., constanter. 14. insolescentem d., cum
Ursino. 15. sibi Cabcd. Magliab. eis AB. Laurent. ei A. m. sec. 16. ira-
mdu nesciunt Cabcd. Magliab. reatum tamdiu nescivit AB. Laurent.

. II. a. caninae] h. e. Cynicae.
pr. de Bono Patientiae: „Nam si
s ille est qui est humilis et mitis,
ophos autem nec humiles esse
s nec mites, sed sibi multum
tes, et hoc ipso quod sibi pla-
deo displicentes, apparet illic non
esse patientiam, ubi sit insolens
tae libertatis audacia et exerti ac
idi pectoris inverecunda iactan-

deum ipsum ostendens patientiae
tum] Cyprian. l. l. „Quasi servi et
us dei patientiam, quam magisteriis
ibus discimus, obsequiis spiritali-
raebemus. Est enim nobis cum
rtas ista communis. Inde patientia
, inde claritas eius et dignitas ca-
mit. Origo et magnitudo patien-
to auctore procedit.“

lorem lucis] V. quae adnotavi ad
p. cap. 11. Cf. Cyprian. l. l. „Su-
mos et malos aequaliter facit diem

nosci et lumen solis oboriri, et cum
imbribus terram rigat, nemo a beneficiis
eius excluditur, quominus iustis simi-
liter et iniustis indiscretas pluvias lar-
giatur“ cett.

d. totius geniturae tributa] Id est con-
ceptum nutritionemque fetus in utero,
et partum ipsum animalium omnium, ac
non solius hominis. (Rhenanus.) Rhe-
nano adstipulatur Fr. Junius. Aliter Lu-
dov. de La Cerda, qui verba Cypriani:
deum iussisse „grandescere copias mes-
siam, fructus mitescere vinearum, exube-
rare pomis arbusta, nemora frondescere,
prata florere“ Tertulliani interpretamen-
tum esse iudicavit. Recte; nam genitura
hic est pro natura, vel creatura, non pro
nativitate, qua quidem significatione et aliis
locis hac voce Tertullianus utitur. Adv.
Valent. cap. 14 „Certe nec ferma nec fa-
cies ulla, defectiva scilicet et abortiva
genitura.“ Adv. Marcion. IV, 23 „O ge-
nitura incredula, quousque ero apud

Cap. III. Et haec ¹quidem divinae patientiae species, quasi de longinquo, ²fors ut de supernis ³aestimetur. Quid illa autem, quae inter homines palam in terris quodammodo manu apprehensa est? Nasci ⁴se deus in utero patitur matris ⁵et expectat⁶, et natus ⁷adolescere sustinet, et adultus non ⁸gestit agnosci, sed contumeliosus insuper sibi est⁹ et a servo suo ¹⁰tingitur; ¹¹et temptatoris congressus

Cap. III. 1. quidem om. c. 2. sors A (m. pr.) B. Laurent. 3. aestimatur Laurent. estimatur AB. 4. deus se Magliab. 5. et expectat, et natus Bd. Magliab. expectat, et natus A. Laurent. et expectat, natus Cabcd. 6. adolescere Laurent. 7. gestit AB. Laurent. Magliab. 8. cingitur AB. ringitur A. m. sec. 9. et temptatoris congressus Cabcd. Magliab. temptatoris egressus Laurent. temptatore egressus AB. a temptatore agressus A. m. sec.

vos¹², quae sunt verba evangelii Lucae IX, 22., Arnob. Adv. Nat. I, 11 „Morsu animam serpens tollit, maledicam scilicet primordiis rerum, quod tam saeva prodigia genituris spirantibus addiderunt.“

Cap. III. a. fors ut de supernis aestimetur.] Possit enim quispiam obicere: Haec quidem species divinae patientiae, o Tertulliane, quasi de longinquo est, nihil ad nos pertinet, quis dei patientiam possit imitari; et hoc obiciant: fors ut haec patientia de supernis aestimetur ac perinde nihil ad mortales pertineat. Nam homines qui possint superna aemulari? (La Cerda.)

b. et expectat] Christus se patitur concipi et expectat naturae lege in utero matris dum noscatur et veniat in lucem. Cf. Hieronym. ad Eustochium: „Dei filius pro nostra salute hominis factus est filius, novem mensibus in utero ut nascatur expectat, fastidia sustinet, cruentis egreditur, pannis involvitur, blanditiis delenitur, et illo pugillo mundum includens praesepii continetur angustiis.“ Id. adv. Helvidium: „lange, si libet, et alia naturae contumelias, novem mensibus uterum insolescentem, fastidia, partum, sanguinem, pannos“ cett. Salvian. de Governat. lib. VI. p. 110. ed. Rittersh.: „Propter hoc humanae nativitatis verecandiam subit et contumeliosa terreni ortus principia suscepit. Propter hoc in praesepio iacuit“ cett. Idem adv. Avaritiam p. 210. ed. Rittersh.: „terram ac lutum, immo exiguum terrae ac lati partem suscepit rerum universarum dominus, terras adiit, ex carne pariter et in carne processit, humiliatus usque ad humani exordii pudorem et pannorum involvitur et praesepii vilitatem“ cett. Volusianus in Epist. ad Augustinum: „Intra corpusculum vagientis

infantiae latet, cui parva potatur universitas, patitur puerilitatis aetate, adolescit, iuventute solidatur.“ Etiam Cyprianus haec copiose explicat.

c. contumeliosus insuper sibi est] Facie per deformitatem obnoxia probis et convitiis. Sic lib. de Pallio [cap. 4.] oris contumeliam dixit pro deformitate vultus, et lib. adv. Iudaeos [cap. 14.]: „ne aspectu quidem honestus“, et lib. III. adv. Marcion. [cap. 17.]: „Quodcumque illud corpusculum sit, quoniam habitum et quoniam conspectum fuit, si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, mens erit Christus: talis enim habitus et ad aspectu adnuntiabatur.“ Nonne haec apud Esaiam verba „Vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem“ Tertulliano persuasere Christum laetiora facie natum, ita ut prae deformitate factus ad contumelias videretur, ideoque ait ipsum sibi fuisse contumeliosum. Et lib. de Carne Christi [cap. 9.]: „Adeo nec humanae honestatis corpus fuit. Tacentibus apud nos quoque prophetis de ignobili aspectu eius, ipse passiones, ipsaeque contumelias loquuntur: passiones quidem humanam carnem, contumelias vero inbonestam. An sensus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum? sputaminibus contuminare faciem, nisi merentem?“ Qui servili supplicio cruciandus pro nobis venisset, formam quoque servi suscepisset *εἶδος ἄξιον τυραννίδος*. Origenes lib. VI. contra Celsum: „*ἀπολογούμενος τὸν γέγραπται τὰ περὶ τοῦ θεοῦ: γενέσθαι τοῦ Ἰησοῦ σῶμα*“ cett. Augustinus in Psalm. XLIII: „Ut homo, non habebat speciem neque decorem, sed speciosus forma ei eo quod est pro filiis hominum.“ Et Psalm. CXVIII: „Et ipse sponsus non carne, sed virtute formosus.“ Psalm. CXXVII: „Sponsus est

erbis repellit, ¹⁰cum de domino fit magister docens ¹¹homi-
¹²evadere mortem, absolutam scilicet ¹³veniam offensae pa-
 e eruditus. Non contendit⁴, non reclamavit, nec quisquam in
 vocem eius audivit; arundinem quassatam non fregit, ¹⁴linum
 ns non ¹⁵restinxit. Nec enim mentitus fuerat propheta, immo
 dei contestatio, spiritum suum ¹⁶in filio cum tota patientia
 cantis. Nullum volentem sibi adhaerere non ¹⁸suscepit, nul-
 ensam tectumve despexit, ¹⁹atquin ipse lavandis discipulorum
 s ministravit; non peccatores, non publicanos aspernatus

n Latinus. eum Laurent. 11. homines A. Laurent. 12. evadere mor-
 solutam scilicet *Divionensis liber*. evadere mortem absolutam scilicet *Ma-*
 evadere mortem, absolute scilicet *Cab*. evadere mortem, ob salutem scilicet
Vaticani tres, liber Pithoci. evadere ob salutem scilicet *Laurent*. evadere ad
 scilicet *d*. evadere mortem, ad solitae scilicet *Fulv. Ursinus* 13. ve-
 lensae patientiae *Cab. Divionensis liber et liber Pithoci et Magliab*. venire
 patientia *ABC. Laurent. Vaticani tres*. 14. lumen *B. Laurent*. 15. re-
 d. 16. in filium cum patientia tota *Magliab*. 17. collocantur *B. col-*
 n *Laurent*. 18. suscipit *AB*. 19. atquin *ABCabe. (Vaticani tres) Pithoci*
urent. et Magliab. aquam *d.*, ex coniectura *Fulvii Ursini*.

nihil est pulchrius; qui quasi
 apparuit inter manus persequen-
 : quo paulo ante Essias dicebat:
 us eum, et non habebat speciem
 leorem. Ergo sponsus noster
 st? Absit. Quomodo enim illum
 amarent? quae in terra mari-
 quaesiverunt. Ergo persequen-
 edus apparuit: et nisi eum foe-
 lerent, non insillirent, non fla-
 ederent, non spinis coronarent,
 itis inonestarent. Sed quia foe-
 s apparebat, fecerunt illi ista.
 m habebant oculos unde Chri-
 lcher videretur“ cett. Denique
 is noster lib. III. adv. Marcionem
 m illud „Speciosa forma prae-
 minum“ explicans ait: „Nam
 pestivus decore apud David supra
 ominum, sed in allegorico illo
 :tiae spiritualis, cum accingitur
 sermonis, qui vere species et de-
 floris ipsius est. Ceterum ha-
 corporali apud eundem prophe-
 rmis etiam et non homo; igno-
 eminis et nullificamen populi.“
 nimiae pietatis et doctrinae Ia-
 Sirmondum audi narrantem se
 numisma vetus aereum, casum,
 arbitrabatur, sub Constantino.
 ra faciem exhibebat deformem et
 n, et in altera parte templum
 criptione ANACTACIC, quae vix
 adicere videtur quam Christam,
 plum, hoc est corpus suum, morte

destructum ac dissolutum tertia die re-
 stituit vita resumpta. Itaque haud me-
 diocriter aberrant qui vultum Christi
 esse aiunt quem Fulvius Ursinus T.
 Quincio Flaminio tribuit Imag. Illust. 126.
 Qua de re est cap. 1. lib. I. Variar. Lectt.
 Iani Rutgersii. Ad dominici vultus tri-
 stitiam pertinere videtur quod apud Io-
 hannem Iudaei aetatem Christi quasi ad
 quinquagesimum annum vergentem de-
 notant. In facie nimirum indecora con-
 fusis ipsa deformitate lineamenti multo
 plures quam haberet annos computabant.
 (Rigaltius.) Haec docte Rigaltius, ut so-
 let. Franc. Iunius contumeliam Christi
 quaesiverat in fabrilis, ut est apud Mar-
 cum, ministerio, iure explosus a Lado-
 vico de La Cerda qui interpretamentam
 suum repellit ex verbis Hieronymi ad
 Eustoch. „Taceo, quod usque ad triginta
 annos ignobilis, parentum paupertate
 contentus est.“ Mibi quidem, qualem
 contumeliam significet Tertullianus, in-
 dicare videntur quae sequuntur verba
 „et a servo suo tingitur.“

d. Non contendit] Vulgata distinctio
 est repellit. Cum de domino sit magister
 — — eruditus, non contendit cett. Cf.
 etiam Cyprian. l. l. „Cum diabolo tem-
 pte congrederi et inimicum tantum vi-
 cisse contentus nihil ultra verba con-
 tur.“ Idem „Dominus baptizatur a servo
 et remissam peccatorum daturus ipse
 non dedignatur lavacro regenerationis
 corpus abluere.“

est, non illi ²⁰ saltim civitati, quae eum recipere ²¹ noluerat, iratus est, cum etiam discipuli tam contumelioso oppido caelestes ignes ²² repraesentari voluissent; ingratos curavit, insidiatoribus ²³ cessit. Parum hoc, si non etiam proditorem suum secum habuit, nec constanter denotavit. Cum vero traditur, cum ²⁴ adducitur, ut pecus ad victimam (sic enim non magis aperit os quam agnus sub ²⁵ ton- dentis potestate), ille, cui legiones angelorum, si ²⁶ voluisset, uno dicto de caelis affuissent, ne unius quidem ²⁷ discentis ²⁸ gladium ultorem probavit. Patientia domini in Malcho ²⁹ vulnerata est. Ita- que ³⁰ et gladii opera maledixit in ³¹ posterum, et sanitatis resti- tutione ei, quem non ipse vexaverat, satisfecit, ³² per patientiam, misericordiae matrem. Taceo quod figitur; in hoc enim ³³ venerat. ³⁴ Numquid tamen ³⁵ subeundae morti etiam contumeliis opus fuerat? Sed saginari voluptate ³⁶ patientiae discessurus volebat. Despuitur, ³⁷ verberatur, deridetur, foedis vestitur, foedioribus coronatur. ³⁸ Mira aequanimitatis fides. Qui in hominis figura ³⁹ proposuerat latere, nihil de impatientia hominis imitatus est. ⁴⁰ Hinc vel maxime Pharisei dominum agnoscere debuissent; patientiam huiusmodi nemo hominum perpetraret. Talia tantaque documenta, quorum magni- tudo penes nationes quidem ⁴¹ detrectatio fidei est, penes nos vero ratio ⁴² et structio, satis ⁴³ aperte non sermonibus modo in praeci-

20. saltim ABC. Magliab. Laurent. 21. noluerit AB. 22. repraesentare AB. Lau- rent. 23. gessit Aq. 24. adduci B. 25. tondeute AB. 26. voluissent Mag- gliab. 27. distentu AB. educentis C., ex libro Paterniacensi. discentis est in abcd. Hirsang. Laurent. Magliab. aliisque. 28. gladium in ultorem bc. 29. vul- nerato AB. 30. et om. AB. 31. postosterum Aq. 32. Pro patientiam C. 33. venerit AB. 34. Umquam tamen AB. Nam quod tamen Laurent. 35. subeundae Babcd. Magliab. Laurent. subiendae A. Vaticani tres. subigendae amg. 36. pa- trem discessurus Laurent. patientiae discessum AB. 37. flagellatur Magliab. Pro deridetur in B. est deriditur. 38. Mira (mirra A.) aequanimitas AB. Laurent. Magliab. 39. hunc (hinc A.) maxime AB. 40. detrectatio (detractatio B.) fidei est ABCabcd. Magliab. detractatio est fidel Laurent. retractatio fidei est Semlerus edidit. 41. et structio Cabcd. Magliab. et instructio AB. Laurent. 42. apertu AB. Laurent.

e. nec constanter denotavit.] Cyprianus l. l. „Nec mirandum quod circa obe- dientes talis extiterit qui ludam potuit usque ad extremum longa patientia sus- tinere, cibum cum inimico sumere, ho- stem domesticum scire, nec palam osten- dere.“

f. discentis] h. e. discipuli. De Prae- script. Haeret. cap. 3 „Nonne ab ipso domino quidam *discentium* scandalizati deverterunt?“ Ibid. cap. 20 „ipse pro- nuntiabat, sive populo palam, sive *discentibus* seorsum.“ Ibid. cap. 22 „nec dum spiritum possint agnoscere *discenti-*

tibus missum.“ De Spectac. cap. 30 „quem clam *discentes* surripuerunt.“ De Baptismo cap. 12 „qui tunc utique *discentibus* dari non poterat.“ Cyprian. Epist. 68 „Surrexit Petrus in medio *discentium*.“ Cf. Tertull. De Paenit. cap. 6 „Itaque, *audientes*, optare intinctionem, non praesumere oportet.“

g. foedis vestitur] De Spectac. cap. 22 „qui *muliebribus vestitur*.“ Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 17.

h. figura] Facile esset corrigere „Qui in hominis sibi figura proposuerat late- re“ sqq.

do, sed etiam passionibus ³domini in sustinendo probant ⁴his
is credere datum est, patientiam dei esse ⁵naturam, effectum
raestantiam ⁶ingenitae cuiusdam proprietatis¹.

Igitur si probos quosque servos et bonae mentis pro ingenio Cap. IV.
nico conversari videmus (siquidem artificium ¹promerendi ob-
ium est, ²obsequii vero disciplina morigera subiectio est),
to magis nos ³secundum dominum moratos² inveniri oportet,
is scilicet dei vivi, cuius iudicium in suos non in compede
pileo vertitur, sed in aeternitate aut poenae aut salutis? Cui
ritati declinandae vel liberalitati invitandae tanta obsequii dili-
ia opus est quanta sunt ipsa quae aut severitas comminatur aut
alitas pollicetur. Et tamen nos non de ⁴hominibus modo ser-
e ⁵subnixis^b vel quolibet alio iure debitoribus obsequii, verum
a de pecudibus, etiam de bestiis obedientiam exprimimus, in-
gentes usibus nostris ⁶cas a domino provisus ⁷traditasque. Me-
ergo nobis erunt ⁷b in obsequii disciplina quae nobis deus
dit? Agnoscunt denique⁸, quae obediunt. Nos, cui soli sub-
sumus, domino scilicet, auscultare dubitamus? ⁹At quam in-
um est, quam etiam ingratum, quod per alterius indulgentiam
liis ¹⁰consequaris, idem illi per ¹¹quem consequeris de temet-

omni in sustinendo *Fr. Iunius.* domini (domino *Laurent.*) sustinendo (sub-
do *Magliab.*) *ABCabc.* in sustinendo *d.* 44. hii *A.* hi *B. Laurent.* 45. na-
effectum *d.* naturam effectam *ABCabc. Laurent. Magliab.* Possis etiam re-
patientiam dei dei esse natura effectam *cell.* 46. ingente *Magliab.*
cap. IV. 1. promerendae *Laurent.* 2. obsequi *B.* 3. secundum dominum
os *abcd.* secundum moratos *C. Magliab.* secundum morigeratos *AB.* quam
im morigeratos *A. m. sec.* secundum morigeros *Vaticani tres.* 4. hominis
sec. 5. sub viris *A. Laurent.* subnixis *Ios. Scaliger.* 6. eas *om. c.* 7.
sque *AB. Laurent.* 7b. in *om. Magliab.* 8. subdidit *A. m. sec.* 9. Ac *Ma-*
ut *A.* uti *B.* 10. consequatur *Laurent.* 11. quem consequaris *Magliab.*
consequetur *Laurent.*

ingenitae cuiusdam proprietatis.]
ut sit Augustinus, etiam infirmitas
ut ex potestate, lib. XXIV, cap. 9.
Dei. (Rigalt.) De patientia Chri-
etiam Cyprian. l. I. „Et quia ad
escendisse se dixerat, ut volunta-
tratis faceret, inter cetera admira-
virtutum suarum, quibus indicia
e maiestatis expressit, paternam
e patientiam tolerantiae tenore
it.“

b. IV. a. secundum dominum mo-
Vocabulum dominum non agno-
libri veteres. Absorperat ante-
s vocabulum, cum per brevistaram
scriptam *dm̄.*

servitute subnixis] Interpretantur
„servituti subiectis,“ et sane huic

STUBLIANI OPP. ED. OHLER. Tom. I.

explicationi favere quodammodo videtur
Onomasticon Vet. ap. Vulcan. col. 146:
„Subnixor, ὑπόκειμαι.“ Sed *subnixus*
est instructus, praeditus, et sic usurpa-
tur saepius apud Ictos, ut fr. 1. §. 1.
de vac. et excus. 50, 5: „Quem scit
perpetua vacatione *subnixum.*“ et fr. 1.
§. 5. de lib. exhib. 43, 30: „Concordans
matrimonium, forte et *liberis subnixum.*“
Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 919. Cy-
prian. de Zelo et Livore p. 222. ed.
Oxon. „Ille (Lucifer) dudum angelica
maiestate subnixus, ille deo acceptus et
carus — in zelum malevolo livore
prorupit.“ Gloss. Vet. in Ang. Maii
Auct. Class. tom. VI, p. 546: „*Subnixus,*
circumdatus, vel humilis.“

c. denique] h. e. adeo, igitur, proinde.
Cf. Apolog. cap. 42.

ipso non rependere! ¹²Nec pluribus de obsequii exhibitione debita a nobis domino deo. Satis enim agnitio dei quid sibi incumbat intellegit. ¹³Ne tamen ut ¹⁴extraneum de obsequio videamur ¹⁵interiericisse, ipsum quoque obsequium de patientia trahitur. Numquam impatiens obsequitur ¹⁶aut patiens ¹⁷quis non oblectatur^d. Quam ergo dominus omnium bonorum et demonstrator et ¹⁸acceptor deus in semetipso circumtulit, quis de bono eius ¹⁹late retractet[?]? Cui item dubium ²⁰sit omne bonum, quia ad deum pertineat, pertinentibus ad deum ²¹tota mente sectandum? Per quae in expedito^f et quasi in praescriptionis compendio ²²et commendatio et exhortatio de patientia ²³constituta est.

Cap. V.

Veruntamen ¹procedere disputationem de necessariis fidei non est otiosum, quia nec ²infructuosum. Loquacitas in aedificatione nulla ³turpis, si quando turpis. Itaque ⁴si de aliquo bono sermo est, res postulat ⁵contrarium quoque boni recensere^a. Quid enim sectandum sit, magis ⁶illuminabis, si quod vitandum sit proinde ⁷digresseris. Consideremus igitur de impatientia, an sicut patientia ⁸in deo^b, ita adversaria eius in adversario nostro nata atque com-

12. Nec obsequii exhibitione non debite a vobis (debita nobis A. m. sec. debita a vobis B) domino deo gratias non agere. Satis AB. Nec dum plurima obsequii exhibitione debita a nobis domino deo gratias non agere. Satis Laurentianus, cum libri scripturae variantes in sequentibus non amplius adnotabatur. 13. nec AB. 14. extraneo A. m. sec. 15. interiisse AB. discernisse A. m. sec. 16. at patientia A. m. sec. 17. quis non oblectatur ABC. Magliab. quis oblectatur abed. 18. acceptor d. 19. late retractet Cd. Magliab. latere tractet AB. Vaticani tralate retractet abc. 20. si AB. 21. sit tota A. m. sec. 22. et commendatio et exhortatio om. d. 23. constituta est A (m. sec.) abc. constitutum est ABCd. Magliab.

Cap. V. 1. procedere Ios. Scaliger. 2. infructuosa A. m. sec. 3. turpe Ap. 4. si om. AB. Magliab. 5. in contrarium AB. 6. illuminabit Magliab. 7. digresseris. Consideramus A. digressere. consideramus B. Pro proinde Cmg. habet provide. 8. video in deo A (m. pr.) B.

d. oblectatur.] sc. obsequio. Editorum scriptura satis commoda *oblectatur* non firmatur scriptis libris.

e. de bono eius late retractet?] Quis de bono eius satis unquam dixerit? Retractare apud Tertullianum est tractare, disputare, disserere. (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 5 „Ut de originae aliquid retractemus eiusmodi legum“ cett. Ibid. cap. 25 „ut nihil iam ad hanc causam sit retractandum.“ Ad Nat. l. 8 „Sed unum hoc erit de vanitatibusstrarum fabularum non otiose nobis retractandum“ cett. Ibid. II, l „Triplici enim genere deorum censum distinxit: unum esse physicum, quod philosophi retractant“ cett., et paulo post: „Porro divinitas, si veram retractes, ea definitione est“ cett.

Cf. Apolog. cap. 11 „Sed ut omnium huius indignitatis retractatum“ cett.

f. in expedito] Phrasis [Clorum in expedito esse. Hinc illud Ulpiani l. si dubitet ff. de fideiusa. [fr. 10. pr. de fideiusor. 46, 1.] „cum numeratio tutius debiti non sit in expedito.“ [Cf. fr. 67. §. 5. de legat. II (31)] Similiter et illud „in praescriptionis compendio.“ (Rigalt.)

Cap. V. a. contrarium quoque boni recensere.] Cyprian. de Bono Patient. „Atque ut magis, fratres dilectionis, patientiae bonum luceat, quid mali a contrario impatientia importet consideremus“

b. sicut patientia in deo] Cyprian. l. l. „Nam ut patientia bonum Christi est sic contra impatientia diaboli malum.“

rita sit, ut ex isto appareat ⁹quam principaliter fidei adversetur. un quod ab aemulo dei conceptum est, utique non est amicum i rebus. ¹⁰Eadem discordia est rerum quae et auctorum. Porro m deus optimus, diabolus e contrario pessimus, ipsa sui diver-ate testantur neutrum alteri ¹¹facere, ut nobis non magis a malo quid boni quam a bono aliquid mali ¹²editum videri possit. Igi- r natales impatientiae in ipso diabolo deprehendo, iam tunc ¹³cum minum deum universa opera, quae fecisset, imagini suae, id est mini, subiecisse impatienter tulit. Nec enim doluisset, si susti-isset, ¹⁴nec invidisset homini, ¹⁵si non doluisset. Adeo ¹⁶decepit m, quia inviderat; inviderat autem, quia doluerat; doluerat, quia tienter ¹⁷utique non tulerat. Quid primum fuerit ille angelus rditionis, malus an ¹⁸impatiens, contemno quaerere, palam cum ¹⁹aut impatientiam cum malitia aut malitiam ab impatientia au-icatam deinde inter se conspirasse et individuas in uno patris ma adolevisse. At enim quam primus ²⁰senserat, ²¹per quam pri-ns delinquere intraverat, ²²de suo experimento quid ad peccan-um ²³adiutaret ²⁴instructus eandem impingendo ²⁵in crimen homini vocavit. Conventa statim ²⁶illi mulier, non temere dixerim^d, per loquium ²⁷ipsum eius afflata est spiritu impatientia infecto. Usque eo ²⁸numquam omnino pecasset, si ²⁹divino interdicto patientiam perservasset^e. ³⁰Quid? quod non sustinuit sola ³¹conventa, sed

quoniam AB. 10. Earum AB. Magliab. 11. favere Fulv. Ursinus. 12. edi- m emged. dictum ABCa. Magliab. ductum A. m. sec. 13. eum A (m. pr.) B. im A. m. sec. 14. nec enim invidisset AB. Magliab. 15. si doluisset A (m. pr.) B. si doluisset A. m. sec. 16. cepit Rhenanus. 17. utique om. Magliab. 18. pa- nis AB. 19. aut impatientiam cum A. m. sec. et Magliab. aut impatientiam a uimus. an inpatientiam cum A. m. pr. impatientiam cum BCabd. 20. scri- mnt AB. sorpserat A. m. sec. 21. per quam primus (primum B. m. pr.) delin- ure intraverat (intraverit AB. Magliab. Gorziens. Paterniac.) AB. Pithoei liber, Ma- lab. Gorziens. Paterniac. per quam delinquere intraverit ab., sed Rhenanus voluit r quam primus delinquere intraverit edi. per quam delinquere intraverat cd., m. Ursinus. per quam primus deliquerat C., ex Hirsaugiensi, ni fallor. 22. de perimento suo quod B. 23. adiutaret Cabcd. Magliab. adiuveret (adiuvare B.) AB. mami tres. 24. instructus d. Magliab., Fulv. Ursinus. structus ABCabc. 25. inermem mmi AB. inermi homini A. m. sec. 26. ille illi AB. 27. ipsa AB. 28. ut nun- tum liber Pithoei, Fulv. Ursinus. 29. in divino C. (sed abest in in ed. repetita anni MXXVIII.), prob. Fr. Junio. In Magliab. absunt verba si divino — — perseverasset. in divino interdicto in AB. est domino intellecto. 30. perservasset Bcd. Vaticani m. praeservasset ACab. perseverasset Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 291. ed. 1656. 31. Quin quod Rhenanus. Quod quod A. Quod B. 32. est venta AB.

c. delinquere intraverat] h. e. delin- ure adgressus erat, vel delicti tam- tum possessionem intraverat, delictum f mancipaverat. Manceps enim erroris tum diabolus appellatur, ut Ad Nat. l. Ceterum malim scribere „et per tum pr. del. intraverat.“ l. non temere dixerim] Nihil dixero

temerarium, immo certissimum et indu- bitatum, mulierem, ut conventa est r diabolo, per colloquium ipsum fuisse afflatam spiritu eius affecto impatientia. (La Cerda.)

e. perservasset.] Facile est cum Sal- masio rescribere perseverasset, sed scri- ptura genuina est. Sic Ad Uxor. I, 1

apud ³³Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem^f, impatientem etiam tacendi est, ³⁴ac traducem^g illum eius, quod a malo hauserat, ³⁵facit. Perit igitur et alius homo per impatientiam alterius; perit mox et ipse per impatientiam suam utrobique commissam et circa dei praemonitionem et circa diaboli ³⁶circumscriptionem^h, illam servare, hanc refutare non sustinens. Hinc prima iudicii, unde delicti origo; hinc ³⁷deus irasci exorsus, unde offendere homo inductus. Inde in deo prima patientia, unde indignatio prima, ³⁷qui tunc maledictione sola contentus ab animadversionis impetu in diabolo temperavit. Aut quod crimen ante istud impatientiae admissum homini imputatur? Innocens erat et deo ³⁸de proximo amicus et paradisi colonus. ³⁹At ubi semel ⁴⁰succidit impatientiaeⁱ, ⁴¹desivit deo sapere, desivit caelestia sustinere posse. Exinde homo terrae datus et ab oculis dei eiectus facile usurpari ab impatientia coepit^k in omne quod deum ⁴²offenderet. Nam statim illa ⁴³semine diaboli concepta malitiae fecunditate ⁴⁴iram filium

33. adamandum maritum AB. 34. ac traducem illum d., Latinus. adtraducem illum Rigallius. ad traducem illum Cab. Magliab. ad traducere ad illum (ad verum correxit m. sec.) A. ad traducem ad illum B. 35. facit delet Fule. Ursum. 36. circumspectionem A. circumventionem A. m. sec. circumspectionem Apl. 36 b. deus om. AB. 37. qua AB. 38. de om. Magliab. 39. Aut ubi semel a. At ubi C. 40. succubuit AB. Valicani apud Pamelium. 41. desivit deo sapere, desinit ABC. Sed ed. Rhenani a. MDXXVIII. iam correctum habet desivit — desinit. 42. effundet A (m. pr.) B. 43. semina AB. 44. irae AB. mira Fr. Iunius. Pro fecunditate A. m. pr. habet fermitate, B. fermeditate.

„Nec me putes propter carnis tuae integritatem perservandam de contumeliae dolore suspectum insinuare“ cett. Ita enim, non reserandam, praebet liber Agobardi, et inde editio Rigallii. Perseverare Tertullianus transitivo utitur De Pall. cap. 4. Apolog. cap. 9., alibi.

f. nondum aures sibi debentem] Quia scilicet παρθένο; Ἔβα ἐν παραδείσῳ, ait Gregorius Thaumaturgus Orat. I. de de Annuntiata. (La Cerda.) Alludit ad coniugum inter ipsos debita, quae bona fide exsolvi etiam apostolus voluit, ita ut aures debeat coniugum coniungi appellanti poscentique. (Rigalt.)

g. ac traducem] In antiquis exemplaribus legitur ad traducem illum. Quod etsi vitio non caret, tamen ostendit quid sincerum haberi debeat: adtraducem illum eius quod a Malo hauserat facit. Evam, inquit, solam convenerat Satanas, solam adflaverat spiritu impatientia infecto. At illa impatiens etiam tacendi pravam Sstanae suggestionem transfudit in suum Adam. Itaque ipsa fuit peccati tradux in Adam, exindeque fecit

illum eiusdem peccati adtraducem, hoc est administrum et collegam traducendo in communem prosapiam peccata. (Rigalt.) Rigallii scripturae adtraducem habebam et ipse olim; cf. adnot. ad De Idol. cap. 16. Nunc malo ac traducem. Eva fecit Adam impatientiae traducem in totum posterum genus hominum. De voce tradux cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

h. circumscriptionem] Adv. Marcian. II, 7 „dam ipsam circumscriptionem colubrum a congressu feminae arce.“ Apolog. cap. 7 „licet institutionibus pravi circumscriptione.“ Ibid. cap. 22 „at circumscriptionibus hominum mentibus commendat.“ Adde Glossa. Vet. in Ang. Mā Auct. Class. tom. VI, p. 515 „Circumscriptione, callidae, subtiles.“

i. succidit impatientiae] Cf. adnot. ad De Corona cap. 6.

k. facile usurpari ab impatientia coepit] Usurpant proprie ad quos ius possessionis spectat. Sic impatientia volunt iam possidens hominem facile ad quavis trahit quod deum offenderet. (Rigalt.)

procreavit, editum suis artibus ⁴³erudivit. ⁴⁴Quod enim ipsum Adam et Evam morti ⁴⁷immerserat, docuit et filium ab homicidio incipere. Frustra ⁴⁸istud impatientiae adscripserim, ⁴⁹si Cain¹ ille primus homicida et primus fratricida oblationes suas ⁵⁰a domino recusatas aequanimiter nec impatienter tulit, ⁵¹si iratus fratri suo non est, si neminem denique interemit. Cum ergo nec occidere potuerit nisi iratus, nec irasci nisi impatiens, demonstrat quod per iram ⁵²gessit ad eam referendum a qua ira suggesta est ⁵³per haec impatientiae tunc infantis quodammodo incunabula. Ceterum quanta mox incrementa? Nec mirum. ⁵⁴Si prima deliquit, consequens est, ut, quia prima, idcirco et sola sit matrix^m in omne delictum, ⁵⁵defundens de suo fonte varias ⁵⁶criminum venas. De homicidio quidem dictum est. Sed ira editum a primordio etiam quascunque ⁵⁷postmodum causas sibi invenit ⁵⁸ad impatientiam ut ad originem sui ⁵⁹confert. Sive enim quis inimicitis sive praedae gratia id scelus conficit, prius est ut aut odii aut avaritiae fiat impatiens. Quicquid compellit, sine impatientia sui non est ut perfici possit. ⁶⁰Quis adulterium sine libidinis impatientia subiit? Quod et si pretio in feminis cogitur venditio illa pudicitiae, utique ⁶¹impatientia contemnendi lucri ⁶²ordinatur. Haec ut principalia penes dominum delicta. Nam ut compendio dictum sit, omne peccatum impatientiae adscribendum. Malum impatientia est ⁶³boni. Nemo impudicus non impatiens pudicitiae, et improbus ⁶⁴probitatis, et impius ⁶⁵pie-

45. erudivit A. Magliab. erudiit reliqui. 46. Quid enim Latinus. 47. immisserat AB. 48. illud Ap. 49. si eam (iam A. m. sec.) ille AB. 50. ad dominum ABC. 51. si om. ab. 52. gessit Babcd. Magliab. cessit AC. 53. per haec (haec Magliab.) impatientiae (impatientia est B. Hirsaug. impatientiae est A.) tunc ABCbc. Magliab. Gorziens. Hirsaug. Et haec impatientiae tunc A. m. sec. Rhenavus. Et haec quidem impatientiae d., Fulv. Ursinus. 54. Si AC. Magliab. Nam si Babcd. 55. diffundens A. 56. terminum A (m. pr.) B. 57. postmodum ABCa. Magliab. postea bcd. 58. ab impatientia Magliab. 59. conferret AB. 61. Culus AB. 62. patientia AB. 63. ordinatur (orditur Ap. m. sec.). Nec AB. 64. bonum AB. 65. probitate AB. 66. pietate AB.

L. si Cain] Cyprian. l. l. „Et ut fratrem Cain perimeret, sacrificii eius et numeris impatiens fuit.“

m. matrix] Apolog. cap. 21 „Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi partes inde traduces qualitates maternae.“ Adv. Iud. cap. 2 „Primordialis lex est enim data Aadae et Evae in paradiso, quasi matrix omnium praeceptorum dei.“ Adv. Hermog. cap. 16 „materia etiam boni matrix.“ De Resurr. cap. 6 „ex quo aarum, longe alia materia, splendor atque nobilior de obsoletiore matrice.“ Adv. Marcion. II, 16 „ipsamque matricem eorum bonitatem.“ Ibid. IV, 35

„ut scirent Hierosolymis esse — — et matricem religionis.“ De Praescript. Haeret. cap. 21 „quae cum illis ecclesiis apostolicis matricibus et originalibus fidei conspiret.“

n. varias criminum venas.] Eadem Cyprianus, sed de patientia contraria virtute: „Late patet patientiae virtus, et ubertas eius et largitas de unius quidem nominis fonte proficiscitur, sed exundantibus venis per multa gloriarum itinera defunditur.“

o. ordinatur.] h. e. disponitur, administratur, gubernatur.

tatis, et inquietus ⁶⁷quietis. Ut malus unusquisque fiat, bonus perseverare non poterit. Talis igitur ⁶⁸excetra delictorum cur non dominum offendat improbatorem malorum? ⁶⁹An non ipsum quoque Israël per impatientiam semper in deum deliquisse manifestum est? Exinde cum oblitus brachii caelestis, quo ⁷⁰Aegyptiis afflictationibus fuerat extractus, de Aaron ⁷¹deos sibi duces postulat, ⁷²cum in idolum auri sui ⁷³collationes defundit; tam necessarias enim Moysis cum domino ⁷⁴congregientis ⁷⁵impatienter exceperat moras. Post ⁷⁶mannae escatilem pluviam, post petrae aquatilen ⁷⁷sequelam desperant de domino, ⁷⁸tridui sitim non sustinendo. Nam ⁷⁹haec quoque illis impatientia a domino exprobratur. Ac ⁸⁰ae singula pervagemur, nunquam non per impatientiam delinquendo perierunt. Quomodo autem ⁸¹manus prophetis intulerunt, ⁸²ini per impatientiam audiendi? domino autem ⁸³ipsi, per impatientiam ⁸⁴etiam videndi. Quodsi patientiam inissent, liberarentur.

Cap. VI.

Ipsa adeo est quae fidem ¹et subsequitur et antecedit. Denique Abraham deo credit et iustitiae deputatus ab ²illo est; sed fidem

67. quietato AB. 68. excetra *amgbc*. exhedra a. exedra C. *Magliabechiensis*. etiam AB. 69. Unde non ipsum quoque A. An non quoque *Magliab.* 70. ab *egyptiis* A. m. sec. 71. deos sibi AB. *Magliab.* sibi deos *reliqui*. 72. cum in idolum A (m. pr.) B. 73. collocationes A. m. pr. *Manus secunda correxit collocatione et superscripsit collatione.* 74. egredientes (*egressiones* A. m. sec.) AB. 75. impatienter exceperat. Post AB. *liber Pithoei.* patienter exceperat. Post *Magliab.* in quo quae sequuntur verba mannae escatilem — — impatientiam audiendi non comparant. 76. manna B. *Vaticani tres.* 77. sequelam A. 78. sedui A. m. pr. fedui B. sed diu A. m. sec. 79. hoc B. 80. nec AB. 81. manus prophetis ABd. prophetis manus *Cub.* 82. non per B. 83. ipso B. *Magliab.* 84. et B.

Cap. VI. 1. et om. *Magliab.* 2. isto c. *Pro deputatus Fr. Iunius* *magis* deputatum.

p. exceperat moras.] Postremum istud vocabulum non legitur in codice Pithoei, ut in hoc commate repetendum de praecedenti videatur *collationes*. Mosis videlicet cum domino. (Rigalt.) Edili retinent *moras*; scriptorum auctoritati si cedis, rescribe *congressiones* pro *congregientes*, id quod voluit manus sec. libri *Vindob.* De loco cf. Cyprian. l. l. „Iudaicus populus, circa divina beneficia perfidus et ingratus, nonne quod a deo primum recessit, impatientiae crimen fuit? Dum Moysi cum deo conloquentis moras non potest ferre, profanos deos ausus est postulare“ cett.

q. manus prophetis intulerunt] Pergit discipulus Tertulliani: „Nec unquam ab eadem impatientia desitit (sc. Iudaicus populus), quominus semper docilitatis et divinae admonitionis impatiens prophetas suos et iustos quosque perimendo

ad crucem quoque et sanguinem domini prosiliret.“

r. per impatientiam etiam videndi.] Per invidiam; nec enim patienter aut libenter videtur cui invidet et esse odio solet invidentibus. Sic Christus Iudaeis invisus et sciebat Pilatum traditum sibi a Iudaeis per invidiam. (Rigalt.) s. liberarentur.] h. e. liberati fuisse, per enallagen.

Cap. VI. 2. et iustitiae deputatus ab illo est] Cf. De Baptismo cap. 13 „Abraham deo credit, et deputatus est iustitiae (sc. Abrahae).“ Iren. c. *Valentin.* cap. 13 „Deputatus est illi ad iustitiam a domino.“ Cyprian. *Epist. LXIII*: „Nam si Abraham deo credit, et deputatus est ei ad iustitiam, utique quisquis deo credit et fide vivit, iustus invenitur, et iampridem in Abraham fideli benedictus et iustificatus invenitur.“

patientia probavit, cum filium immolare iussus est ad fidei, temptationem dixerim, sed typicam contestationem^b. Ceterum deus quem iustitiae deputasset sciebat. Tam grave praetium, quod nec domino perfici placebat, patienter et audit et, deus voluisset, impleret. Merito ergo benedictus, quia et fide merito fidelis, quia et patiens. Ita fides patientia illuminata, in nationes seminaretur per semen Abrahae, quod est Christus, et gratiam legi superduceret, ampliandae adimplendaeque legi adutricem suam patientiam praefecit^d, quod ea sola ad iustitiae trinam retro defuisset. Nam olim et oculus pro oculo et tem pro dente repetebant^e, et malum malo fenerabant. Nondum patientia in terris, quia nec fides. Scilicet interim impatientia occasionibus legis fruebatur^f. Facile erat absente domino patientiae magistro. Qui postquam supervenit et gratiam fidei patientia composuit^g, iam nec verbo quidem lacessere nec fatuae quidem dicit sine iudicii periculo licet. Prohibita ira^h, restricti animi, oppressa petulantia manus, exemplum linguae venenum. Plus quam amisit invenit, dicente Christo, Diligite inimicos vestros, *Math. V, 44.* maledicentibus benedicite, et orate pro persecutoribus vestris,

ut om. Magliab. 4. diximus AB. 5. triplicem AB. 6. quae AB. 7. deponit B. 8. sanctum AB. 9. adutricem suam patientiam *Cobcd. Hirsaug. Magliab.* adutricem suam sapientiam *Paterniac.* adutricem suam patientiam AB. adutrice patientia A. m. sec. 10. solo B. 11. Nam et olim oculus AB. 12. legi . sec. 13. et delevit m. sec. in A. 14. patientiam AB. 15. licere AB. restincti *Latinus. Probavit Fr. Iunius.* 17. exempto linguae veneno AB.

sed typicam contestationem.] Hoc exemplum, figuram, sacramentum, primum. (Rigalt.) Quia quae ibi gesta et contestantur cum his quae gestae in versione verissimi Isaac Christi. (La 2.)

superduceret] b. e. adderet, adice-
re usu Tertulliani.

praefecit] Cyprianus: „Ipsa est
fidei nostrae fundamenta firmiter
L.“

et dentem pro dente repetebant] Ianus Episc. Homil. XIII: „Non
esse aliquos, dilectissimi, qui sub
sententia perfectam putent stare
iam quae dicit oculus pro oculo,
m pro dente. Dominabatur qui-
ista dudum apud saeculi homines,
ideo quia necdum auctor venerat
ntis. Qualem autem putatis fuisse
iam quae solam mortis operabatur
am? Et nullus profecto adhuc finis
poenae, nisi Christus noster cru-
legibus oleum misericordiae mi-

scuisset, hoc est vere sine dolo imple-
set iustitiam, bonitatis exhibuisset do-
ctrinam. His ergo, dilectissimi, erudi-
tionibus instituti antiquae legis amaritu-
dinem dilectionis studio temperemus, ne
videatur ille perfectae modum excessisse
iustitiae qui inflatae vicem reportat in-
iuriae.“

f. occasionibus legis fruebatur.] Ad
eum modum quo nunc vir occidens moe-
chum impune fruitur occasione impuni-
tatis iudicum ad satorandam iram. (La
Cerde.)

g. gratiam fidei patientia composuit]
συνήρμοσεν, συνέθηκεν interpretantur
Fr. Iunius et Ludov. de la Cerda. Non
probo.

h. Prohibita ira] Cyprianus l. l. „Ipsa
est quae iram temperat, quae linguam
frenat, quae mentem gubernat, pacem
custodit, disciplinam regit, libidinis im-
petum frangit, tumoris violentiam com-
primil, incendium simultatis extinguit“
cett.

ut filii sitis patris vestriⁱ caelestis. Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali¹⁹ praecepto universa patientiae disciplina succincta est, quando¹⁹ ne digne quidem^k malefacere concessum²⁰ est.

Cap. VII. Iam vero percurrentibus nobis causas impatientiae cetera quoque praecepta suis locis respondebunt. Si detrimento rei familiaris animus concitatur, omni paene in loco contemnendo saeculo scripturis dominicis commonetur; nec maior ad pecuniae contemptum exhortatio subiacet^a, quam quod ipse dominus in nullis divitiis invenitur. Semper pauperes iustificat, divites praedamnat. Ita¹ detrimentum patientiae, fastidium opulentiae praeministravit^b, demonstrans per² abiectionem divitiarum laesuras quoque earum computandas^c non esse. Quod ergo nobis appetere minime opus est, quia nec dominus appetivit, ⁴ detruncatum vel etiam ademptum non³ aegre sustinere debemus. Cupiditatem omnium malorum radicem spiritus domini per apostolum pronuntiavit. Eam⁴ non in concupiscentia⁵ alieni tantum constitutam interpretemur: nam et quod

18. praeceptore Magliab. 19. ne digne Cabd. Magliab., alii. ne (nec A.) linguae ABc. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 20. est om. AB.

Cap. VII. 1. detrimentorum Fulv. Ursinus; probat Rigaltius. 2. adiectionem A. 3. detrimentum AB. In A. m. sec. delet verba detrimentum vel etiam. 4. non om. A. 5. alicui A. alicuius B.

i. ut filii sitis patris vestri] Cyprianus l. l. „Ipsa efficit ut perseveremus filii dei, dum patientiam patris imitamur.“

k. ne digne quidem] Sic habent antiquissima exemplaria, nec dubitandum quin ita scripserit Tertullianus, uti etiam edidit et rectissime explicavit Rhenanus. Evangelica lege non est concessum malum male reddere nec male meritis malefacere, quamvis alias dignis talione, quibus adeo digne, hoc est iare et merito maleferet. (Rigalt.)

Cap. VII. a. subiacet] Ad Nat. I, 10 „palam subiacet, quanta a maioribus mutaveritis.“ Apolog. cap. 15 „intellegi subiacet veritatis esse cultores qui mendacii non sint.“ Subiacet est igitur ἐπιπέτρας.

b. fastidium opulentiae praeministravit] Dominus praeministravit patientiae detrimentum, subaudi rei familiaris, fastidium opulentiae, contemptum divitiarum. Appositive, ut sit sensus: Dominus primus ostendit patientia tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum dicit divitias esse contemnendas. (Rhenanus.) Dominus, qui semper pauperes iustificat, detrimentum atque ex eo pauperem praeministravit patientiae, id

est ut patientia existeret, et idem dominus, qui semper divites praedamnat, praeministravit opulentiae fastidium, et fastidiri opes docuit oportere. (Fr. Junius.) Sententia est praeministrari proderique patientiae ipsi ut ferat aequanimiter detrimentum opum, cum opulentiae, id est opulentis divitiis iabatur ut fastidiant abiectionem opum. — Verba ita cohaerebant: Ita praeministravit patientiae ipsi detrimentum per fastidium opulentiae. (La Cerda.) Tertullianum manum servavit codex Ursini, in quo sic legitur: Ita detrimentorum patientiae fastidium opulentiae praeministravit. Verissima sententia est: Qui divitias fastidire didicit, paratissimus est ad patientiam detrimentorum. Fastidium praeministravit patientiae. (Rigalt.) Probat Fr. Junii interpretationem.

c. computandas] h. e. reputandas, estimandas, magni pendendas. Sic computare usurpatum legitur etiam De Carne Chr. cap. 7 „non computantes scilicet quid intus ageretur.“ De Pudic. cap. 8 „Iudaei enim apostatae filii praesentantur, generati quidem et in altam est, sed qui non computaverint dominum et qui dereliquerint dominum“ est.

nostrum videtur, alienum ⁶est; nihil enim nostrum, quoniam dei ⁷omnia, cuius ipsi quoque nos. Itaque si damno affecti ⁸impatien-
ter senserimus, ⁹non de nostro amissum dolentes, ad fines cupidi-
tatisprehendemur. Alienum quaerimus cum alienum amissum
¹⁰aegre sustinemus. Qui damni impatientia concitatur terrena cae-
lestibus anteposendo, de proximo ⁴in deum peccat. Spiritum enim,
quem a ¹¹domino sumpsit, saecularis rei gratia concutit. ¹²Liben-
ter igitur terrena amittamus, caelestia tueamur. Totum licet sae-
culum pereat, dum patientiam lucrifaciam. Iam qui minutum sibi
aliquid aut furto ¹³aut vi ¹⁴aut etiam ignavia non constanter susti-
nere constituit, nescio an facile vel ex animo ipse rei suae manum
inferre posset in causa eleemosynae. ¹⁵Quis enim ab alio secari
omnino non sustinens ipse ferrum ¹⁶in corpore suo ducit? Patientia
in ¹⁷detrimentis exercitatio est largiendi et communicandi. Non
piget donare eum qui non timet perdere. ¹⁸Alioquin quomodo duas
habens tunicas alteram earum nudo dabit, nisi idem sit qui aufe-
renti tunicam etiam pallium offerre possit? Quomodo amicos de
mammona ¹⁹fabricabimus nobis, si eum in tantum amaverimus, ²⁰ut
amissum non sufferamus? Peribimus cum perditio. ²¹Quid hic
invenimus ubi habemus amittere? Gentilium est omnibus detri-
mentis impatientiam adhibere, qui rem ²²pecuniariam fortasse ani-
mae anteposant. ²³Nam et faciunt cum lucri cupiditatibus ²⁴quae-
stuosa pericula mercimoniorum in mari exercent, ²⁵cum pecuniae
causa etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi ²⁶dubitant,
cum denique ludo et castris sese locant, cum ²⁷per viam ²⁸in mo-
rem bestiarum latrocinantur. Nos vero secundum diversitatem,
qua cum illis sumus, non animam pro pecunia, sed pecuniam pro
anima deponere ²⁹convenit, seu sponte in largiendo seu patienter
in amittendo.

6. est om. AB. 7. omīda A. oīmda B. 8. impatienter senserimus ABCd. Ma-
gliab. Vaticani tres. impatientes erimus ab., ex coniectura Rhenani. impatienter
ferimus aut sufferimus Rhenanus in marg. ed. MDXXVIII. 9. de non nostro d.
10. dolentes aegre c. 11. deo Magliab. 12. Libenter BCab. Magliab. Libentes
ACmgcd. 13. aut vi om. ABC. Magliab. 14. an etiam A. an et B. 15. Cuius
enim AB. 16. corpori suo d. 17. detrimentum AB. 18. Alioqui A. m. sec. 19.
fabricamus AB. 20. et AB. 21. Quod B. 22. pecuniariam A. m. sec. Pro qui
in B. est quae. 23. Nam quid faciunt Latinius. 24. qua aestuosa A. m. pr. quia
estnosa A. m. sec. 25. ad pecuniae AB., sed m. sec. delevit voc. ad in A. 26.
dubitent B. 27. pervia A. 28. in morem ego. in mores cd. Paterniac. m. pr.
in memores Paterniac. m. sec. et liber Pithoei. immemores ABC. Magliab. more ab.
29. cum venit AB.

d. de proximo] Cf. supra cap. 5 „de
de proximo amicus.“ De Corona cap. 7
„deum naturae de proximo colentes.“
Adde Apolog. cap. 27 „et quos de lon-

gino oppugnant, de proximo obse-
crant.“

c. ubi habemus amittere?] Alludit ad
verba Christi apud Matth. X, 39 „Qui

Cap. VIII. Ipsam animam ¹ipsum qui corpus in saeculo isto expositum omnium ad iniuriam gerimus eiusque iniuriae patientiam ^{1b}subimus minorum ²delibatione ^a laedemur? Absit a servo Christi tale iniquamentum, ut ³patientia maioribus temptationibus praeparata in frivolis excidat. Si manu quis temptaverit ⁴provocare, praesto est

Math. V, 39. dominica monela: Verberanti te, inquit, in faciem etiam alteram genam obverte. Fatigetur improbitas patientia tua. ⁵Quivis ictus ille sit dolore et contumelia ⁶constrictus, gravius a domino ^{6b}vapulab. Plus improbum illum caedis sustinendo. ⁷Ab eo enim ^avapulabit cuius gratia sustines. Si linguae amaritudo maledicto

Math. V, 12. sive convitio eruperit, ⁹respice dictum: Cum vos maledixerint, gaudete. Dominus ipse maledictus in lege est, et tamen solus ¹⁰est benedictus. Igitur dominum servi consequamur et maledicamur patienter, ut benedicti esse possimus. Si parum aequanimiter audiam dictum aliquod in me protervum aut ¹¹nequam, reddam et ipse amaritudinis vicem necesse est, ¹²aut cruciabor impatientia muta. ¹³Cum ergo percussero ¹⁴maledictus, quomodo secutus inveniar doctrinam domini, qua traditum est non ¹⁵vasculorum iniquamentis, sed eorum quae ex ¹⁶ore promuntur hominem ¹⁷communicari? Item: Manere nos ¹⁸omnis vani et supervacui dicti reatum. Sequitur ergo ut a quo nos dominus ¹⁹arcet, idem ab alio aequanimiter pati ^{19b}admoneat. ²⁰Adiciam de patientiae ²¹voluptate. Nam

Marc. VII, 15, 18.
Deut. XXI, 23.
Gal. III, 13.

Marc. VII, 15, 18.
Math. XII, 36.

Cap. VIII. 1. ipsum qui ego. ipsumque d. Rhenanus. 1b. sub unius AB. Pro minorum A. m. sec. habet nummi. 2. delibatione laedemur a. Latinius. delibatione laedemur Cbcd. Magliab. deliberatione laederunt (laedimus A. m. sec.) AB. de liberatione laedemur Pithoeus. devibratone aut delibatione Ios. Scaliger. 3. in patientia Magliab. 4. provocari ABC. Magliab. 5. Cuius C. quamvis (quivis Aq. m. sec.) A. m. sec. 6. conscriptus A. 6b. vapulabit Latinius, ex Vaticano quodam. 7. inibeo enim AB. in te (a te Aq.) enim A. m. sec. ab eo Paterniac. 8. vapulavit AB. Paterniac. Magliabech., cuius variantes scripturas hic desino amplius adnotare. 9. inspicere B. 10. benedictus est AB. 11. nequāquā B. 12. ut cruciabor A. ne crucier A. m. sec. 13. Cur AB. Pro percussero A. m. sec. habet percussero. 14. maledictus ABCa. Fulv. Ursinus. maledicto emgbc. maledictus A. m. sec. 15. esculentorum A. m. sec. 16. orbe A. 17. communicari d. Rhenanus. communicare Cab. coninquinari (conquinari A.) ABCmg. Vaticani tres. 18. omnes AB. 19. arcet om. AB. 19b. admonuerat Cmg. 20. Adiciam ego. Nec (Ne AqB.) iam AB. haec iam A. m. sec. etiam Fr. Junius. Hic iam reliqui. 21. voluptate d. Rhenanus. voluntate ABabc. voluntatem C.

invenit animam suam, perdet eam, et qui perdidit animam suam propter me, inveniet eam. (Rigalt.)

Cap. VIII. a. delibatione] Ita reponeendum erat. Saepissime confunduntur ab librariis *delibrare, delibere, delibare*. Cf. adnot. crit. ad Apolog. cap. 9.

b. gravius a domino vapulat.] Ictu contrario seu repercussione divinae ultionis. (Rigalt.) Pro *Quivis*, quod recte

interpretantur *Quantuscunquē*, sententiae magis consentaneum esset *Quovis*, ablativus, cum dolore coniungendus. *Vapulare ictum* dicit ipsum, cum proprio dicendum esset eum vapulare qui ictum inflixerit. *Constrictus est implicatus, adstrictus, coniunctus*. Cf. Dirksen *Nansen* s. v. p. 205.

c. communicari?] h. e. *conversetur* coinquinari. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 17.

²²omnis iniuria, seu lingua seu manu ²³incussa, cum ²⁴patientiam offenderit, eodem exitu ²⁵dispungetur^d, quo telum aliquod ²⁶in petra constantissimae duritiae ²⁷libratum et obtusum. ²⁸Concidet enim ibidem^e inrita opera et infructuosa, et nonnunquam repercussum in eum qui ²⁹emisit reciproco impetu saeviet. Nempe idcirco quis te laedit, ut doleas, quia fructus ³⁰laedentis in dolore laesi est. Ergo cum fructum eius everteris non dolendo, ipse doleat necesse est amissione fructus sui. Tunc tu non modo illaesus ³¹abis, quod etiam solum tibi sufficit, sed insuper adversarii tui et frustratione oblectatus et dolore defensus. ³²Haec est patientiae utilitas et ³³voluptas.

Ne illa quidem impatientiae species ¹excusatur in amissione Cap. IX. nostrorum, ubi aliqua ²doloris patrocinator ³assertio^a. ⁴Praepo-
nendus est enim respectus denuntiationis ⁵apostoli, qui ait: Ne IThes. IV, 13.
⁶contristemini dormitione ⁷cuiusquam, sicut nationes, quae spe
carent. Et merito. Credentes enim resurrectionem Christi ⁸in
nostram quoque credimus^b, propter quos ille et obiit et resurrexit.
Ergo cum constet de resurrectione mortuorum, vacat dolor mortis,
⁹vacat et impatientia doloris^c. Cur ¹⁰enim doleas, si ¹¹perisse non
credis? Cur impatienter feras subductum interim quem credis re-
versurum? Profectio est quam putas mortem^d. Non est lugendus

22. omnes iniuriae AB. 23. incussae A. 24. patientia offenderit B. patientia
offendent A. patientiam offenderint A. m. sec. 25. dispungentur A. m. sec. 26.
impetra AB. 27. liberatum B. 28. concedet B. 29. remisit recepto AB. 30.
laedetur AB. 31. abiq d. Fulv. Ursinus et Fr. Iunius. ibis ABCabc. 32. lex est AB.
33. voluptas d. Rhenanus, Fulv. Ursinus, Fr. Iunius. voluntas ABCabc.

Cap. IX. 1. excusator AB. 2. dolori A. m. sec. 3. assertio ABCabc. af-
fectio d., Fulv. Ursinus. 4. Praepo-
nendus est BCabc. Proponendus est (Ad).
Proponemus Fulv. Ursinus. 5. ampliusque sit A (m. pr.) B. 6. contristemini A.
contristemur B. 7. cuiusque AB. 8. in om. Fr. Iunius. 9. vacat et impatientia
doloris om. A. 10. enim Bcd. Vaticanus tres. ergo ACab. 11. perisse ABC.

d. dispangetur] h. e. indicabitur. Cf.
adnot. ad Apolog. cap. 37.

e. ibidem] h. e. statim, illico. Cf. ad-
not. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

Cap. IX. a. ubi aliqua doloris pa-
trocinator assertio.] Haec genuina est
scriptura. Assertit quodammodo dolo-
rem et impatientiam eius amissio no-
strorum.

b. in nostram quoque credimus] Re-
vocanda erat in praepositio. Infra cap. 16
„qui in resurrectionem carnis et spiri-
tus credimus.“ Cf. supra cap. 1 „Con-
fiteor ad dominum deum“ cett.

c. vacat et impatientia doloris.] De
verbo vacare dixi ad De Orat. cap. 15.

d. Profectio est quam putas mortem.]
Ita loquuntur patres. Hieronym. ad
Salvinam: „Sic extulit maritum, ut eum
profectum crederes, non amissum.“ Et
in epitaphio Fabiolae mortem vocat pe-
grinationem, et in Consolatione ad Pau-
lum migrationem. Cassianus lib. V. cap.
28. transmigrantem dixit, id est morien-
tem. Sic et Graeci. Namque Iohannes
Chrysost. Homil. II, ad Pop. de morien-
tibus ἀποδημόντες, et Homil. V
„τί ποτέ ἐστι θάνατος; ἀποδημία
πρόςκαίρος, ἔπνος μακρότερος τοῦ
συνήθους.“ Athanasius lib. de Virgi-
nitate loquens de morte iustorum: „οὐ
θάνατος, ἀλλὰ μετ'ἀφ'εσς.“ Quo
verbo usus Theodoretus Hist. II, 3., ubi

qui antecedit, sed plane desiderandus. Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderate feras ¹²abisse quem mox ¹³subsequeris? Ceterum^e impatientia in huiusmodi^f et spei nostrae male ominatur et fidem praevaricatur. Et Christum laedimus cum evocatos quosque ab illo quasi miserandos non aequanimiter accipimus. Cupio, inquit apostolus, recipi ¹⁴iam et esse ¹⁵cum Christo. Quanto ¹⁶melius ostendit votum? Christianorum ¹⁷ergo^g votum si alios consecutos impatienter dolemus, ipsi consequi nolumus.

Phl. I, 23.
 Cap. X. Est et alius summus impatientiae stimulus, ultionis libido, negotium curans aut gloriae aut malitiae. Sed et gloria ¹ubique vana et malitia nunquam non domino odiosa, hoc quidem loco ²maxime^a, cum ³alterius malitia provocata superiorem se in exsequenda ultione constituit et remunerans nequam duplicat quod semel factum est. ⁴Ultio penes errorem solatium videtur doloris, penes veritatem ⁵contra^b redarguitur ⁶malignitatis. Quid enim refert inter provocantem et provocatum, nisi quod ille prior in maleficio deprehenditur, at ille posterior? Tamen uterque ⁷laesi hominis domino reus est, ⁸qui ⁹omne nequam et prohibet et ¹⁰damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio est, ¹¹nec locus secernit quod similitudo Rom. XII, 17. coniungit. Absolute itaque praecipitur malum ¹²malo non repen-

12. abisse ABCa. 13. subsequetur AB. 14. iam om. A. 15. cum Christo Bcd. Vaticanis tres. cum domino reliqui. 16. magis AB. 17. ergo votum om. C.

Cap. X. 1. ubique vana et malitia Latinus. ubique unaque malitia AB. ubique una et malitia Cab. utique vana et malitia d., Fulv. Ursinus. 2. maxime abcd. enim maxime ABC. Vaticanus codex apud Latinum. 3. ab alterius abc. 4. Ultro AB. 5. contra ego. certam ABCabc. certamen d. certe Fulv. Ursinus. 6. malignitatem B. 7. laesores (lesor est A. m. sec.) hominis AB. 8. quod AB. 9. omne ABCd. Ios. Scaliger, Fulv. Ursinus. omnem abc. 10. damnatur AB. 11. nonne (anne A. m. sec.) locus AB. 12. mala B.

loquens de Constantino Magno: „εις την απώλειαν μεδιστάμενος βασιλείαν.“ Quod verbum sumpsit ab Eusebio de Vita Constant. M. I, 4., qui de eodem principe: „ἐπ' ἀτελεύτητον ζωὴν μετεστήσατο.“ (La Cerda.)

e. Ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

f. in huiusmodi] V. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12.

g. Christianorum ergo] Vulgata interpunctio est: votum Christianorum? Ergo cett., quam etiam Rigaltius secutus est, qui verba *Quanto melius ostendit votum Christianorum?* repetenda putat ex superioribus: *quam nationum quae spe carent.* Malo subintelligere: quam ostend-

dere videntur qui suos amissos nimis doloris impatientia prosequuntur.

Cap. X. a. hoc quidem loco maxime] Libri scripti praebent *cum maxime pro maxime.* Sed vocula cum accretura et syllaba *ce* praecedentis vocabuli.

b. contra] Rhenanus edidit penes veritatem *certam redarguitur malignitatis.* Placet emendatio *certamen redarguitur malignitatis.* Hanc emendationem confirmat Augustinus et Septimii verba videtur habuisse prae oculis, cum ita scripsit in Psalm. XXXVI: „contente cum malo, sed de bonitate; ipsa est enim vera contentio, vel potius certamen salubre, ut sit bonus contra meliorem non ut sint duo mali.“ (Rigalt.) Repetere visum est contra.

dendum. Par factum par ^{12b} habet meritum. Quomodo id ¹³ observabimus, si ¹⁴ fastidientes in fastidio ultionis ^{11b} non erimus? Quem autem honorem ¹⁵ litabimus domino deo, si nobis arbitrium defensionis arrogaverimus? Nos ¹⁶ putres, vasa fictilia. Servulis nostris ⁴ adsumentibus sibi de conservis ultionem graviter offendimur, eosque qui nobis patientiam obtulerint suam, ut memores humilitatis, servitutis, ¹⁷ ius dominici honoris diligentes, non probamus modo, sed amplio^rem ¹⁸ quam ipsi sibi praesumpsissent satisfactionem ¹⁹ facimus. Id nobis in domino tam iusto ad ²⁰ aestimandum, tam potenti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus iudicem illum, si non et ultorem? Hoc ²¹ se nobis ²² repromittit dicens; Vindictam mihi, et ego vindicabo, ²² id est, Patientiam mihi, et ego patientiam remunerabo. Cum enim dicit, Nolite iudicare, ne iudicemini, nonne ²¹ patientiam flagitat? Quis enim non iudicabit alium, nisi qui patiens erit ²³ non defendendi? ²⁰ Quis idcirco iudicat, ut ignoscat? ²⁷ Ac si ignoscet, tamen ²⁸ iudicantis impatientiam cavet, et honorem unici iudicis, id est dei, abstulit. Quantos vero

Deut.
XXXII, 35.
Math. VII, 1.

12b. habet et Fulv. Ursinus. 13. servabimus A. 14. fastidientes in ABCabc. fastidit ante in d., Fulv. Ursinus. 14b. nocuerimus? Rigaltius. 15. licitabimus AB. 16. putres ABCabc. Pithoei codex. utres d., Fulv. Ursinus. 17. ut dominici A. m. sec. 18. quoniam B. 19. facinus A. 20. destinandum AB. 21. ipsi nobis A. m. sec. 22. promittit B. 23. idem B. 24. patientia B. 25. non defendendi bcd. non defendi Ca. Probat Fr. Junius. non (et non A. m. sec.) defenditur AB. 26. qui AB. 27. at (et A. m. sec.) si AB. 28. indicantis patientiam cavet Latinius. iudicatus impatientiam cavet AB. iudicans in impatientiam cavet A. m. sec.

c. si fastidientes in fastidio ultionis non erimus? In codice Ursini legitur si fastidit ante in fastidio ultionis non erimus? Alii: si fastidientes in fastidio ultionis non erimus? Frigidissimo sensu. Itaque legimus: Si fastidientem fastidio ultionis nocuerimus? Fastidimur ab adversario qui nos odio habet; quem si vicissim odio habemus et fastidio, iam fastidientem refastidimus, et malum malo rependimus, et praecipuum domini non observamus. Nocere fastidientem dixit hoc loco Septimius, ut „nocere nascentem“ libro de Exort. Castitatis. (Rigalt.) Retinui vulgatam. Christianus vetatur ulcisci. Est igitur in fastidio ultionis, hoc est fastidii ultionis legi adstrictus. Christianae autem religionis legem migrat qui, dum est ab ea in fastidio ultionis collocatus, fastidientem tamen revera sese non exerit.

d. servulis nostris] Idem paene est argumentum Salviani de Gubern. Dei lib. III, p. 44. ed. Rittersh.: „Si ergo nos, qui homunculi imbecilli sumus,

contemni tamen a servis nostris omnino volumus, quos etsi nobis servitutis conditione inferiores, humana tamen sors reddit aequales, quam inique nique caelestem dominum contemnimus, qui, cum homines ipsi simus, contemnendos tamen nos a nostrae conditionis hominibus non putamus.“ Cf. Idem ibid. lib. IV, p. 57. ed. Rittersh. inde a verbis: „Sed quid miramur, si peccantes nos deus verberat, cum ipsi peccantes servulos verberemus?“

e. tamen indicantis impatientiam cavet] Hoc est adhibuit impatientiam iudicantis seu persequentis iniuriam iudicio. Cavet impatientiam iniuriae actionem eius aggressus iudicio, etsi non peregit. Cavet, tamquam periclitaretur reposita apud deum ultio, eaque cautione honorem unici iudicis, id est dei, abstulit. Cavere impatientiam dixit Tertullianus eadem forma qua Ulpianus et Scaevola cavere chirographum l. 5. D. Commodati, et lib. 89. De Solut. et Liber., quod est cavere per chirographum. Sic cavere im-

casus huiusmodi impatientia ²⁹incursare consueverat? ³⁰Quotiens paenituit defensionem? Quotiens instantia eius deterior ³¹inventur est causis suis? Quoniam nihil impatientia susceptum sine impetu transigi novit, nihil impetu actum ³²non aut offendit aut corrumpit aut praeceps ³³abijt. Iam si levius defendaris, insanies, si ³⁴uberius, oneraberis. Quid mihi cum ultione, cuius modum regere non ³⁵possum per impatientiam doloris? Quodsi patientiae incubabo, ³⁶non dolebo, si non dolebo, ulcisci non desiderabo.

Cap. XI.

Post has principales impatientiae materias ut ¹potuimus registatas quid inter ²ceteras evagemur, quae domi, quae foris? Lata atque diffusa ³est operatio Mali, multiplicia ⁴spiritus incitamenta iaculantis, et modo parvula, modo maxima. Sed parvula de sua mediocritate contempnas, maximis ⁵pro sua exuperantia cedas. Ubi minor iniuria, ibi nulla necessitas impatientiae. At ubi maior iniuria, ibi ⁶necessarior^b iniuriae medela, ⁷patientia. Certemus igitur quae a Malo infliguntur sustinere, ut hostis studium accumulatio nostrae aequanimitatis eludat. Si vero quaedam ⁸ipsi in nos aut ⁹imprudencia aut sponte etiam superducimus, aequae patienter obeamus quae nobis imputamus. Quodsi a domino nonnulla credimus ¹⁰incuti, cui magis patientiam quam domino praebemus?

29. *incursare consueverat ABC. incurfare consuevit d., Fulv. Ursinus. incurfare consuevit Ap. m. sec. incurfare consueverat Cab.* 30. Quotiens paenituit defensionem? *om. AB.* 31. inventa (invecta A.) est ACab. facta est (B)cd. 32. non aut ABCa. aut non bcd. 33. abijt A. 34. ulterius AB. 35. possum AB. 36. nonne AB.

Cap. XI. 1. potuis A. m. pr. potui A. m. sec. 2. cetera AB. 3. est (ex m. sec.) operatio A. 4. aspidum amg. 5. pro sua exuperantia BCad. pro sua exuberantia bc. persuasionibus exsuperantia A. propter suam exuberantiam A. m. sec. 6. necessaria A. m. sec. 7. patientia ABCd. Latinius, Fulv. Ursinus. patientiae abc. 8. ipsius in nos A. ipsius unos B. 9. imprudentiae AB. 10. mitti A. m. m. meritis (meritus A.) AB.

patientiam, hoc est cavere per impatientiam, prospicere sibi ultionem per impatientiam iniuriae. (Rigalt.) Cf. Dirksen *Manuale s. v. Cavere* p. 123.

f. *deterior inventa est causis suis?*] Institit acrius et asperius aequo. Non suberat causa tam saevae tamque atrocis aut pertinacis instantiae. Exegit plus quam lex ulla dolori concessit. (Rigalt.)

g. *oneraberis.*] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26. Pro *uberius* Leidensis et Vindobonensis habent *ulterius*. Non improbo.

h. *incubabo*] h. e. *incumbam*, indormiscam. Sic Hilarius *Con. XVI.* in Matth. „operibus saeculi incubare.“

Cap. XI. a. *tota atque diffusa est operatio Mali*] Similiter De Idolol. cap. 2 „Sufficit sibi iam in inimicum deo no-

men tam locuples substantia criminis, quae tot ramos percipit, tot venas defundit, ut de hoc cum maxime materis suscepta sit, quot modis nobis praevenda sit idololatriae latitudo.“

b. *necessarior*] Comparativus Tertulliano usitatus. De Cultu Feminae l. 5 „necessariores opera.“ De Resurr. Carnis cap. 31 „necessariores restitutionis.“ De Testim. Animae cap. 4 „necessariores sententiam.“ De Carne Chr. cap. 7 „quasi *necessarius* aliquid afferret.“

c. *superducimus*] Hoc est adducimus, addimus. Cf. supra cap. 6 „et gratiam legi *superduceret*.“

d. *quae nobis imputamus*] Quasi haec sit ratio tolerandi. Cur non obeamus patienter quae tu tibi facis? Tibi imputa, non alteri. (L. Gerda.)

¹¹Quin insuper gratulari et gaudere nos ¹²docet dignatione divinae castigationis. ¹³Ego, inquit, quos diligo, castigo. O servum illum ^{Prov. III, 12. Hebr. XII, 6. Apoc. III, 19.} beatum, cuius ¹⁴emendationi dominus instat, cui dignatur irasci, quem admonendi dissimulatione non ¹⁵decipit! Undique igitur adstricti sumus officio patientiae administrandae, ¹⁶quaqua ex parte aut erroribus nostris aut Mali insidiis ¹⁷admonitionibus domini ¹⁸intervenimus. Eius officii magna merces, felicitas scilicet. Quos enim felices dominus nisi patientes nuncupavit, dicendo: Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum caelorum? Nullus profecto spiritu pauper nisi humilis. Quis enim humilis ¹⁹nisi patiens? quia nemo subicere sese potest sine prima patientia subiectionis ipsius. Beati, inquit, flentes atque lugentes. Quis talia sine patientia tolerat? Itaque talibus et ²⁰advocatio^f et risus promittitur. Beati mites. Hoc quidem vocabulo impatientes non licet omnino ^{Math. V, 3} censi. Item cum pacificos eodem titulo felicitatis notat et filios dei nuncupat, numquid impatientes pacis adfines? ²¹Stultus hoc senserit. Cum vero, Gaudete et exultate, dicit, quotiens ²²vos ^{Math. V, 4} maledicent et persequentur, merces enim vestra plurima in caelo, id utique non exultationis impatientiae pollicetur, quia nemo in adversis ²³exultabit, ²⁴nisi ante ea contempserit. Nemo contemnet, nisi patientiam gesserit^g.

¹Quod pacis gratissimae ²deo attinet disciplinam, quis omnino ^{Cap. XII.} impatientiae natus vel semel ³ignoscet fratri suo, non dicam septies, ⁴sed septuagies septies? Quis ⁵iudicium adversario suo

11. qui *Fr. Junius*. 12. decet *A. m. sec. Latinus, Jos. Mercerus*. 13. Quos ego, inquit, diligo *AB*. 14. emendationem *A*. 15. deripit *AB*. 16. Quaqua ex parte *d., Fulv. Ursinus*. Quia qua ex parte *ABCabc*. 17. admonitionibus *Jos. Scaliger*. admonitionibus an *B*. an admonitionibus *A*. aut admonitionibus *A (m. sec.) Cubed*. 18. intervenimus, eius *ABCabc*. intervenit eius *A. m. sec.* intervenit usus eius *d., Fulv. Ursinus*. 19. non patiens *AB*. 20. avocatio *Hildebrandus ad Apul. Metam. I, 20. p. 60 sq.* 21. Stultus hoc *Cod.* Stultus haec *bc.* hos stultus *AB*. 22. vos *Ap.* 23. exultabit *abcd.* exultavit *ABC*. 24. non ante *AB*.

Cap. XII. 1. Quod pacis *BCabc*. Quod primam pacis *Ap. m. pr.* Quae ad pacis *A. m. sec.* Quod ad pacis *d., Latinus, Fulv. Ursinus*. 2. domino attinet *AB*. 3. ignoscit *ABC*. 4. sed et *d.* vel *Latinus*. 5. iudicium adversario *ego.* iudicem cum adversario *ABC.* ad iudicem cum adversario *abc.* iudicium cum adversario *d., Fulv. Ursinus*.

e. admonitionibus domini intervenimus.] Sic correxi haec verba. Similiter infra dicit *intervenire mandatis*, ut hic *intervenire admonitionibus*. Cap. 15 „Omnia enim placita eius tuetur (sc. dei), omnibus mandatis eius intervenit.“ Vulgata verborum interpunctio est *administrandae. Quaqua ex parte — — — usus eius officii magna merces, felicitas scilicet.*

f. advocatio] Advocatio, *παράκλησις*, consolatio. Sic „voces *advocationis*“ id est consolationis: „*advocare* languentes,“ id est consolari segrotantes: „*advocator* pauperum,“ id est consolator. (*Bigalt.*) Verissime *Bigaltius*. Praecox enim *Hildebrandi* correctio *evocatio*, quam proposuit ad *Apul. Metam. p. 61.*

g. nisi patientiam gesserit.] Sic supra cap. 2. dixit *patientiam percipitare*.

dirigens^a negotium convenientia^b solvet, ^cnisi prius iam dolorem, duritiam, amaritudinem, venena scilicet impatientiae ⁷amputarit? Quomodo remittes et remittetur tibi, si tenax iniuriae per ⁸absentiam patientiae fueris? Nemo convulsus animum in fratrem suum ⁹munus apud altare perficiet, nisi prius reconciliando fratri reversus ad patientiam fuerit. Sol super iram nostram si occiderit, periclitamur. Non licet nobis una die sine patientia manere. At enim cum omnem speciem salutaris disciplinae gubernet, quid mirum, quod etiam paenitentiae ¹⁰ministrat, solitae lapsis subvenire, cum disiuncto matrimonio (ex ea tamen causa qua licet seu viro seu feminae ad ¹¹viduitatis perseverantiam sustineri) haec exspectat, haec exoptat, ¹²haec exorat paenitentiam^c quandoque ¹³initaris salutem? Quantum boni utrique confert! Alterum ¹⁴adulterum non facit, alterum emendat. Sic et illis dominicarum similitudinum^d exemplis ¹⁵de patientia sanctis adest. Erroneam ovem ¹⁶patientia pastoris requirit et invenit. Nam impatientia unam facile contem-

6. nisi prius iam dolorem *Petr. Ciacconius.* nisi prius iam doleret (doloret *Ap. m. pr. doloris Ap. m. sec.) ABCabc.* nisi prius animi dolorem *d., Fulv. Ursinus.*
 7. amputarit *d., Fulv. Ursinus.* amputaret reliqui. 8. abstinentiam (absentiam) impatientiae *AB.* 9. manus apud altare perferet (vel porriciat) *A. m. sec.* 10. immisceat *AB.* se immisceat *A. m. sec. Pro paenitentiae amg. habet patientiam.*
 11. viduitatem *AB.* 12. haec exorat *cd., Fulv. Ursinus.* haec et orat *Vaticani tm apud Pamelium.* haec extortat *Gorziensis.* haec exortat *Paterniacensis.* haec et extortatur *AB.* haec exhortatur *ab.* Omittit *C.* haec extortat *Rhenanus.* 13. victurum (victuro *A. m. sec.) AB.* 14. ad alterum *A (m. pr.) C., alii.* non adulterum *scilicet pro adulterum non facit habet sola d.* 15. dei patientia *Rhenanus.* Pro sanctis *A. m. sec. habet sanctio.* 16. pastor patientia requirit *AB.*

Cap. XII. a. iudicium adversario suo dirigens] h. e. intendens. V. Dirksen Manuale s. v. p. 289. Vocula cum quae vulgo in libris comparet ante voc. *adversario* accrevit ex terminatione voc. *iudicium.*

b. convenientia] Hoc est conventione, pacto amicabile. (Rigalt.) Sical. Flacc. de Condit. Agror. „Omnes ex *convenientia* terminos ponebant.“ Idem „Terminos autem *convenientia* possessorum confirmabat.“

c. haec exorat paenitentiam] Patientia non solum exspectat atque exoptat, verum etiam extorquet paenitentiam, hoc est cogit eos quos sic aequanimiter tolerat ad paenitentiam faciendam, ut aliquando salutem inire possint. Et quia addit „solitae lapsis subvenire,“ loqui videtur de Christianis seu viris seu feminis qui se ethnicis in matrimonio coniungunt. Hic aliquando contingebat, ut uxor Christiana marito ethnico tandem continentiam persuaderet, quam

plexus ille servabat, mulier vero paenitentiam agebat atque prius factam optabat apud ecclesiam, iuxta ritum cuius temporis, atque hoc est quod sequitur: „Quantum boni utrique confert? Alterum adulterum non facit, alterum emendat.“ Consentit quod infra dicit: „paenitentiam exoptat, exomologesin assignat.“ (Rhenanus.) Loquitur, credo, de disianctione matrimonii propter adulterium. Ergo ait, patientia ideo est paenitentiae ministra, quia facit, ut alter coniugum, qui adulterium commisit, corrigatur, alter vero qui adulterum a se repulit, facit patientia, ut non adulteretur, sed caste vivat: sic videlicet aminebant ad perseverantiam castitatis, id est perseveranter ad similitudinem viduarum. En bonum illud quod utrique confert. Clarius verbo unico. Repudium emendat, repudiantem conservat in castitate. (La Cerda.)

d. dominicarum similitudinum] Cf. adnot. ad De Paent. cap. 6.

Sed laborem inquisitionis patientia suscipit, et ¹⁷humeris
 et advehit baiulus patiens peccatricem derelictam. Illum quo-
 rodigum filium patientia patris et recipit et vestit et pascit et
 impatientiam irati fratris excusat. Salvus est igitur qui per-

quia paenitentiam iniit. Paenitentia non ¹⁸perit, quia pa-
 um invenit. Nam dilectio summum fidei sacramentum, Chri-
 nominis thesaurus, ¹⁹quam apostolus totis viribus sancti
 is commendat, cuius ²⁰nisi patientiae disciplinis eruditur?
 io, inquit, magnanimis est^f: ita patientiam sumit. ²¹Benefica

¹Cor. XIII,
2-7. 13.

malum patientia non facit. Non aemulatur: id quidem patien-
 proprium est. Nec protervum sapit^h: modestiam de patientia

Non inflatur, non ²²proteritⁱ: non enim ad patientiam per-
 . Nec sua requirit, ²³si offert sua^l, dum alteri prosit. Nec
 ur: ²⁴ceterum^m quid impatientiae reliquisset? Ideo, inquit,
 o omnia sustinet, omnia ²⁵tolerat, utique quia patiens. Merito
 umquam excidet; nam cetera evacuabunturⁿ, consummabuntur.
 riuntur linguae, scientiae, prophetiae: ²⁶permanent, fides,

merus super B. 18. perit Fr. Iunius. 19. quoniam AB. 20. nec AB.
 licet benefica est B. 22. protervit abc. Fr. Iunius. 23. si offert d. sed
 stinius. suffert Cubc. si aufert B. aufert A. non aufert A. m. sec. 24.
 min impatientiae Latinius. 25. tollit A(m.pr.)B. 26. permanent aut (au-
 sec.) A.

ius nisi patientiae disciplinis eru-
 Cyprianus de Bono Patientiae
 magistro: Tolle, inquit, caritati
 am, et desolata non durat; tolle
 idi tolerandique substantiam, et
 adicibus ac viribus perseverat.
 itatem erudiri a patientia, ad
 odum quo cap. 3. dixit de Christo
 tia eruditus.
 Itaque ne putes
 si patientiam caritati, etiam si
 ator magistra huius. Nam cari-
 dita patientia est ipsamet caritas
 ut dixit Paulus: sicut Christus
 patientia est Christus ipse pa-
 mus, sese habens magistrum tan-
 ntis, non alium. Inde in eodem
 dixit „patientiam dei esse natu-
 rfectam.“ (La Cerda.) De voce
 usum cf. Gronovii Observ. IV, 17.
 ignanimis est] *Μακροθυμεί*. Cy-
 l. l. „caritas magnanima est.“
 in Matth. „longam dei patien-
 ppellat. Fulbert. Carnot. Episc.
 O „Vere vivit hic et fulgurat illa
 t speciosa caritas, quae secun-
 ostolam patiens est, benignus est,
 s vigor nunquam excidit.“
 benefica est] *Χρηστεύεται*.

h. Nec protervum sapit] *Ἡ ἀγάπη
 οὐ περπερεύεται*, quod alii vertent
 οὐ κολακεύει, alii οὐ προπητεί. Clem.
 Alex. Paedag. III, 1 „οὐκ ἐστὶ κεκα-
 λωπισμένη videtur interpretari, cum ait:
 „περπερία γὰρ ὁ καλωπισμός; πε-
 ριτότης καὶ ἀχρειότητος ἔχων ἔμ-
 φασιν.“ Alii vertunt „non garrit“,
 alii „non est levis et inconstans.“ Eras-
 mus „non est procax.“ Gloss. Philox.
 „Procax, προπητής, ἀνδάτης, ἰταμός.“
 „Protervitas, προπέτεια.“ Cf. Bonov.
 Vulcan. in Gloss. Latino-Graecum col.
 54 sq.

i. non proterit] *Οὐκ ἀσχημονεῖ*. Su-
 perborum est proterere alios. Ergo quae
 non inflatur superbia, alios non proterit.

k. non enim ad patientiam pertinet.]
 Scilicet inflari et proterere.

l. si offert sua] Siquidem offert sua.
 m. ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad
 De Fuga in Persecut. cap. 11.

n. evacuabuntur] h. e. infirmabuntur.
 Verbum est ICTorum. V. Dirksen Ma-
 nuale s. v. p. 331. Tertull. De Carne
 Christ. cap. 21 „Sola autem haec vox
 prophetae *evacuabitur?*“ Cf. De Mono-
 gamia capp. 7. et 13.

spes, dilectio: fides, ²⁷quam Christi patientia induxit, spes, quam ²⁸hominis patientia expectat°, dilectio, quam deo magistro patientia comitatur.

Cap. XIII.

Usque huc de patientia ¹tandem simplici et uniformi et tantum in animo constituta, cum ²eandem etiam in corpore demerendo domino ³multipliciter ⁴adlaborem, utpote quae ab ipso domino in ⁵corporis quoque virtute edita est, siquidem rector animus facile communicat spiritus ⁶insecta cum habitaculo suo. Quae igitur negotiatio patientiae in corpore? Inprimis ⁷adfectatio carnis, hostia domino placatoria per humiliationis sacrificium^b, ⁸cum sordes cum ⁹angustia victus domino libat, ¹⁰contenta simplici pabulo ¹¹puroque aquae potu, cum ieiunia coniungit°, cum cineri et sacco inolescit. Haec patientia corporis preces commendat, deprecationes affirmat; haec aures ¹²Christi dei aperit, severitatem dispergit, clementiam ¹³elicit. Sic ille rex Babylonius offenso domino cum squalore et paedore septenni ab humana forma exulasset, immolata patientia corporis^a sui et regnum recuperavit et, quod optabilius homini est, satis deo fecit. Iam si altiores et feliciores gradus corporalis patientiae ¹⁴digeramus, eadem sanctitati quoque procurat ¹⁵continentiam carnis. Haec et viduam tenet, et virginem adsignat°, et voluntarium spadonem ad regna caeli levat. Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in persecutionibus denique proeliatur. Si fuga urgeat, ¹⁶ad incommoda^f fugae caro militat. Si et carcer ¹⁷praeveniat, caro in vinculis, caro in ligno^g,

Dan. IV, 25 sqq.

Math. XIX, 12.

27. quoniam A (m. pr.) B. 28. homini patienti induxit (indulsiit A. m. sec.) ABC. Cap. XIII. 1. tantum Fr. Iunius. 2. eandem BCD. eadem Aabc. 3. adlaborem ABCd. adlaboret abc. 4. Verba corporis quoque — — — propheta quae non exstant in ABC. Habent primi ab., quorum in margine legitur: Haec sunt inserta ex vetusto codice. 5. invicta Fulv. Ursinus. 6. adfectatio a. 7. cur a 7b. angustiam Fulv. Ursinus. 8. contacta a. 9. puro quoque pota a. 10. Christi et dei Fr. Iunius. 11. eligit a. 12. degeramus a. 13. continentia Per. Ciacconius, Jos. Scaliger. Pro procurat in a. est praecurat. 14. ad incommoda ego. incommoda abc. adversus incommoda d., Fulv. Ursinus. 15. praeveniat ab premat d., Fulv. Ursinus.

o. spes quam hominis patientia expectat.] Mallem „qua hominis patientia expectat.“ Sed potest illud eadem sententia accipi.

Cap. XIII. a. demerendo domino] Hi dativi quos dicunt fines usitatissimi sunt in scriptis Tertulliani. V. quae exempla protuli ad De Spectac. cap. 3.

b. humiliationis sacrificium] Indicat etomologesin. V. Desid. Heraldi Digress. II, 4. Cf. Tertull. De Paenit. cap. 9. De Ieiun. cap. 10.

c. coniungit] h. e. adiungit.

d. immolata patientia corporis] Cf.

De Ieiun. cap. 10 „pinguiorem orationem deo immolat.“ De Pudic. cap. 10 „recuperaturus si paenitentiam deo immolarit.“ Cf. Apolog. cap. 6.

e. et virginem adsignat.] V. adnot. ad De Orat. cap. 16.

f. ad incommoda] Praeposito hinc absorpta in praegresso vocabulo urget.

g. caro in ligno] In lignea compass. Sic in Actis Apostol. cap. 16 „ποδες αυτων ησφαλισατο εις το ελκον,“ quod vulgata versio sic reddidit latine: „pedes eorum strinxit ligno.“ (Rigalt)

caro in solo^h, et in illa paupertate lucis, et in illa ¹⁶patientia mundiⁱ. Cum vero producitur ad experimentum felicitatis, ad occasionem secundae intinctionis^k, ad ipsum divinae sedis ascensum, nulla plus illic quam patientia corporis. Si spiritus promptus, sed ^{Math. XXVI, 24.} caro sine patientia infirma, ubi salus spiritus et carnis ipsius? At cum hoc dominus de carne dicit, infirmam pronuntians, quid ei firmandae opus sit, ostendit, patientia scilicet adversus omnem subvertendae fidei vel puniendae ¹⁷paraturam^l, ut verbera, ut ignem, ut crucem, bestias, gladium constantissime toleret, quae prophetae, quae ¹⁸apostoli sustinendo vicerunt.

His patientiae viribus ¹⁹secatur Esaias^a et de domino non tacet, ^{Cap. XIV.} lapidatur Stephanus et veniam hostibus suis postulat. O felicissimum illum ²⁰quoque, qui omnem patientiae speciem adversus omnem diaboli vim expunxit^{b!} quem non abacti greges, non ²¹illae in pecore divitiae, non filii uno ruinae impetu adempti, non ipsius denique corporis in ²²vulnere^c cruciatus a ²³patientia et fide domino ²⁴dedita exclusit, quem diabolus totis viribus frustra cecidit. Neque ²⁵enim a respectu dei tot doloribus avocatus ille ²⁶est, sed constitit nobis in exemplum et testimonium tam spiritu quam carne, tam animo quam corpore, patientiae ²⁷perpetrandae^d, ut neque damnis

16. patientia *abc.* penuria *d.*, Fulv. Ursinus. 17. paraturam ut *cd.* paratur aut *a.* paratum ut *b.* 18. apostoli sustinendo vicerunt *abcd.* apostolis sustinendo (substinendo *A.*) vicerit *ABC.* Vaticanis tres.

Cap. XIV. 1. setatur *A.* setatis *B.* 2. Iob *A. m. sec.* 3. ille in pectore *AB.* 4. ulcere *d.*, Fulv. Ursinus. 5. patientia fide *A. m. pr.* patientiae fide *A. m. sec.* 6. debita *d.*, Fulv. Ursinus. 7. omnia (omnino *A. m. sec.*) respectu *AB.* 8. est *om. B.* 9. perpetuandae *Fr. Iunius.*

h. caro in solo] In solitudine, in tristitia desolationis, vel in nuda humo, silice in nuda. (Rigalt.)

i. patientia mundi.] Est in patientia mundi qui patitur ab eo. Igitur non erat ut cum Fulvio Ursino rescriberetur *penuria pro patientia.*

k. secundae intinctionis] Secundi baptismi, hoc est martyrii. (Rigalt.)

l. vel puniendae paraturam] Patientiae, hoc est poenis ac tormentis exercendae probandaeque. (Rigalt.) De voce *paratura* v. adnot. ad De Spectac. cap. 4. De loco cf. etiam Cyprianus l. I. „Subcandus carcer, portandae catenae, animae impendendae, gladius, bestiae, ignes, cruces, omnia denique tormentorum ac poenarum genera fide et virtute patientiae perferenda.“

Cap. XIV. **a.** secatur Esaias] Zeno Veron. de Esaias Proph.: „Essias cum Christum praediceret, vel cum futurae

damnationis elogium Israëlitico populo nuntiasset, atroci feritate blasphemantium commota barbaries sectum a capite duabus cum violento supplicio quasi assulis bifidavit, iussitque a capite per aures usque ad scapulam secari cervicem.“ De hoc supplicio Esaias testatur Epiphanius, Dorotheus, Isidorus, Gregorius Nyssenus, Cyrillus, alii.

b. expunxit!] Dixi de huius verbi significatione ad Apolog. cap. 35.

c. vulnere] Sic habent libri veteres, non *ulcere.* *Vulnera* dicit etiam Cyprianus, non *ulcera*: „lactura rei familiaris infligitur, numerosae subolis orbitas irrogatur, accedit *vulnere* vastitas“ cell. Et altero loco coniungit „iacturas facultatum, cruciatus *vulnerum*, amissionem carorum.“

d. patientiae perpetrandae] Supra cap. 3 „*patientiam* huiusmodi nemo hominum *perpetraret.*“

¹⁰saecularium, nec amissionibus carissimorum, nec corporis quidem conflictationibus succidamus^e. Quale in illo viro feretrum^f ¹¹deus diabolo ¹²extruxit? Quale vexillum de inimico gloriae suae extulit, cum ille homo ad omnem ¹³acerbum nuntium nihil ex ore promeret nisi Deo gratias^g, cum uxorem iam malis ¹⁴delassatam et ad prava remedia ¹⁵suadentem execraretur? ¹⁶Quid^h ridebat deus, quid ¹⁷dissecabatur Malus, cum Iob immundam ulceris sui redundantiam magna aequanimitate ¹⁸destringeret, cum erumpentes bestiolas inde in eosdem specus et pastus ¹⁹refossae carnisⁱ ²⁰ludendo revocaret? Itaque operarius ille victoriae dei retusis omnibus iaculis ²¹temptationum lorica clypeoque patientiae et integritatem mox corporis a deo ²²recuperavit, et quae amiserat ²³conduplicata^k possedit. Et si filios quoque restitui voluisset^l, pater iterum vocaretur. Sed

10. perpetrans saecularium A. m. pr. 11. deus diabolo Cd. deus de diabolo abc. dictus (victo A. m. sec.) diabolo AB. 12. struxit A. m. sec. extensit traxit (traxit Ap.) A. m. pr. traxit B. 13. acerbum nuntium A(m. sec.)abc. acervum nuntiorum A(m. pr.) Bcd. 14. delassatam AB. 15. subdentem A. subridentem A(m. sec.)B. 16. Qui deridebat Fr. Iunius. 17. dissecabatur B. differabatur A. 18. distringeret c. 19. refossae Rhenanus. reformasse ABC. reformata A. m. sec. foraminosae abc. reformosae d. formicosae Fr. Iunius. reformatae alii. 20. ludendorum vacaret A(m. pr.) B. ludendo vocaret A. m. sec. 21. temptationis A. temptationibus B. 22. recuperatam C. 23. conduplicata Bad. centuplicata AC. reduplicata bc.

e. succidamus.] Cf. supra cap. 5 „ubi semel succidit impatientiae.“ De voc. conflictatio cf. adnot. ad De Resurr. Carnis cap. 8.

f. feretrum] Inter instrumenta triumphi feretrum est, in quo pompa fertur. Intellige in quo diabolus triumpharetur, deo trophaeum statuente. Nam Iob per divinam gratiam diabolus vicit impatientiae neququam succumbens, quasi dicit: Quale trophaeum de diabolo deus erexit! Olim circumferebantur arma devictarum gentium in pompa, mox suspendebantur; apte ergo loquitur: Quale vexillum celi. (Rhenanus.) Est feretrum *νεροπορεϊον*, quo mortuus effertur. Itaque dicitur lobus feretrum fuisse diabolo, quia in lobi patientissimi corpus omnes Satanae impetus ictusque contusi sunt et commortui. (Rigalt.)

g. Deo gratias] Locus notandus. Certe saluti quae nunc in ore religiosorum, sumpta ab usu antiquorum patrum. V. Auctor Vitae S. Godehardi de episcopatu eius cap. 10., ubi eadem forma. Et Paulinus ad Alethium initio epistolae ubi usurpat: Deo gratias. Et Ambros. Serm. 28., ubi: Domino deo gratias. (La Cerda.)

h. Quid] Quantum, quantopere.

i. specus et pastus refossae carnis]

Scriptura depravata *reformasse*, quam libri veteres obtinent, nata est, si fallor, inde quod plena genuini vocabuli scriptura per errorem acciperetur pro breviatura. *Reformosus* adiectivum monstruosum sinit Rigaltius, interpretatus „ulceribus deformis et vermiculante perulentia scatens.“

k. conduplicata] Pars librorum *centuplicata*. Obloquitur sacra scriptura.

l. Et si filios quoque restitui voluisset] Numquam enim Iob redditi aut restituti filii quos amiserat. Nam de novo nati dantur, non redduntur, sicut de novo, non restituntur. Itaque nulla est ratio, cur Tertullianum faciamus aut labentem memoria aut caecum oculis. Ista sic dissertat Iunius contra Pamelium, cui consentimus in hoc. Signatissime Zeno Veronensis Serm. de Iob ait: „Iob viros filios generat,“ qui scilicet habent vicem amissionum. (La Cerda.) Aperte Scriptura tradidit: „Fuerunt illi septem filii et tres filiae.“ Fuerunt quidem, verum post lobi restitutionem genti. At illos totidem uno ruinae impetu ademptos non recepit, nec ab iis pater iterum vocatus est. Horum igitur orbitem sustinuit voluntariam, ne sine aliqua patientia viveret. Sed istis no

in illo die reddi sibi. Tantum gaudii, ²⁴securus sic de do-
distulit. Sustinuit ²⁵iam voluntariam orbitatem, ne sine
patientia viveret.

Adeo satis idoneus patientiae sequester deus. Si iniuriam Cap. XV.
ueris penes eum, ultor est: si damnum, restitutor est: si
m, medicus est: si mortem, resuscitator est. Quantum pa-
e licet, ut deum habeat debitorem? ²Nec immerito. Omnia
placita eius tuetur, omnibus mandatis eius intervenit^a. Fidem
^b, pacem gubernat, dilectionem adiuuat, humilitatem instruit,
entiam expectat^c, exomologesin adsignat^d, carnem regit, spi-
servat, linguam frenat^e, manum continet, temptationes incul-
candala pellit, martyria ³consummat, pauperem consolatur,
n temperat, infirmum non extendit^f, valentem non consumit,
a delectat, gentilem invitat, servum domino, dominum deo
endat, feminam exornat, virum approbat; amatur in puero,
ur in iuvene, ⁴suspicitur in sene; in omni sexu, in omni
formosa est. Age iam ⁵si^g et effigiem habitumque eius com-
damus. Vultus illi tranquillus et placidus, frons pura, nulla
oris aut irae rugositate contracta; remissa aequae in laetum
a supercilia, oculis humilitate, non infelicitate deiectis; os
nitatis honore signatum; color, qualis ⁷securis et innoxiiis;
frequens capitis in diabolum ⁸et minax risus; ceterum ami-

urus sic de *Cabc.* securus de *ABd.* 25. iam voluntariam *Fulv. Ursinus.*
untariam *Fr. Iunius.* tam voluptariam *AB.* tam voluntariam *Cabcd.*
p. XV. 1. Ideo *A.* 2. hec enim omnia *A. m. sec.* nec (hec *A.*) immerito
nia *AB.* Nec immerito enim. Omnia *Ca.* 3. consumat *Ca.* 4. susci-
5. sis *Fr. Iunius. Voculam et non habet A.* 6. moerore *A.* 7. secu-
8. et om. *A.*

quo pacto constabit eiusdem
ae fides affirmantis deum omnia
bi fuerant auxisse in duplum?
quiescimus eorum sententiae qui
am tam scrupulosa trutina exa-
villatoriae curiositatis vitio tri-
Tametsi commodissime dicatur
illos priores non fuisse redhi-
eterorum adnumeratos, quia non
lera perierant, sed penes deum
stant per gloriam lobo ipsi visi-
allegebantur. (Rigalt.)
XV. a. mandatis eius intervenit.]
^a cap. 11 „admonitionibus do-
eruenimus.“
lem munit] Cyprianus: „Patien-
quae fidei nostrae fundamenta
munit.“
onitentiam expectat] Ut mater
ereditam.

d. exomologesin adsignat] Scil. pae-
nitentiae. De verbo *adsignare* cf. adnot.
ad *De Orat.* cap. 16.

e. linguam frenat] Cyprianus: „Pa-
tientia est quae iram temperat, quae
linguam frenat, libidinis impetum fran-
git, tumoris violentiam comprimit, in-
cendium similitatis extinguit, coequet po-
tentiam divitum, inopiam pauperum re-
fovet“ *cett.*

f. non extendit] Non imminuit, vel
non cruciat. Cf. *Ad Natl.* I, 2 „Sane
ceteros ad hoc *tenditis* et carnificatis,
ut negent quod esse dicuntur.“

g. si] Qui *sis* correxerunt, non ani-
madvertarunt si pro an esse positam,
ut saepe apud Tertullianum. Aliquot
exempla adscripsi ad lib. *Ad Martyr.*
cap. 2.

ctus ⁹circum pectora candidus, et corpori impressus, ¹⁰ut qui nec inflatur nec ¹¹inquietatur. Sedet enim in throno ¹²spiritus eius mitissimi et mansuetissimi, ¹³qui non turbine glomeratur, non nubilo livet, sed est tenerae serenitatis, ¹⁴apertus et simplex, quem tertio vidit Helias^b. Nam ubi deus, ibidem et ¹⁵alumna eius, patientia scilicet. Cum ergo spiritus ¹⁶dei descendit, individua patientia comitatur ¹⁷eum. Si non cum spiritu ¹⁸admiserimus, in nobis morabitur semper? Immo nescio an ¹⁹diutius perseveret. Sine sua comite ac ministra omni loco ac tempore ²⁰angatur necesse est. Quodcumque inimicus eius infixit, solus sustinere non poterit, carens instrumento sustinendi.

1 Reg. XIX.
Matth.
XII, 3 sqq.

Cap. XVI. Haec patientiae ratio, haec ¹disciplina, haec opera caelestis ²et verae, ³scilicet Christianae, non ut illa patientia gentium terreae, falsa, ⁴probrosa. Nam ut in isto quoque domino diabolus aemularetur, quasi plane ex pari (nisi quod ipsa diversitas mali et boni aequaliter ⁵magnitudine^b par est) docuit et ⁶suos patientiam propriam, illam dico, quae maritos dote venales aut lenociniis re-

9. circumspector ac candidus B. circumspectus (circumspector m. sec.) ac candidus A. 10. te qui AB. 11. inquietatur d., Fulv. Ursinus. 12. apem eius AB. 13. quae AB. 14. aptus AB. 15. alimenta (alimenti Aq.) AB. 16. dei om. A. 17. eum. Si non cum ABC. eum. Si nos cum abc. eum. Si non eam cum d. eam. Si nos eam cum Fulv. Ursinus. Eam si nos cum Fr. Junius. Eam si nos cum Rigaltius. 18. amiserimus A. 19. diu quis perseveret sine sua comite Fr. Junius. 20. angatur d., Rhenanus. tangatur ABCabc.

Cap. XVI. 1. disciplinae ABC. 2. et verae Bad. ut vere (vera m. pr.) A. et vere C. et vera bc. 3. scilicet Christianae d. scilicet Christiana Babc. scilicet quam (quae m. sec.) Christiana A. 4. probrosa A. Voc. falsa in A. desiderari videtur. 5. magnitudine AB. Fr. Junius, Ludov. de la Cerda. magnitudinis reliqui. 6. filios AB.

h. quem tertio vidit Helias.] Ipse optimus sui interpret Adv. Marcion. IV, 23., ubi de clementia dei: „Talis, inquit, utique multo magis homines non erat crematurus. Nam et tum ad Eliam, Non in igne, inquit, dominus, sed in spiritu miti.“ Utrobique autem adspicit ad historiam Eliae I Regum cap. 19., et patientiam dicit sedere in throno spiritus mitissimi et mansuetissimi, quem tertio vidit Helias. Etenim tres illic visiones Eliae se offerunt. Prima et secunda angelus domini mandata affert ad Eliam, tertia ipse dominus non in vento confringente petras, non in terrae motu, non in igne, sed post auram tranquillam et mitem alloquitur prophetam suum. In illo igitur spiritu leni, tenerae serenitatis, aperto et simplici sedere ait patientiam Septimius. (Rigalt.)

i. Cum ergo spiritus dei descendit] Spiritu dei in Christianum quempiam descendente una etiam descendit patientia, comes individua. Admittendus igitur cum sua comite. Quam si non admiserimus cum spiritu, credimusne fore ut Spiritui semper in nobis morari libeat? Immo nescio, an resideat aliquantisper. Etenim sine sua comite ac ministra abique semper anxius ac perplexus laborabit, quodcumque diabolus infixit, solus sustinere non potest, carens stellite suo, patientia scilicet, fortissimo sustinendi instrumento. (Rigalt.)

Cap. XVI. a. scilicet Christianae] Liber Vindobonensis habet scilicet quam Christianae. Rescribe scilicet quae Christianae.

b. aequaliter magnitudine] Ios. Scalliger maluit aequalitate magnitudinis.

ates^a uxorum potestatibus subicit, quae aucupandis orbitatibus^d m coacti obsequii laborem⁷ mentitis adfectionibus tolerat, quae is operarios⁸ contumeliosis patrociniis subiectione libertatis⁹ guldicit^e. Talia nationes patientiae studia¹⁰ noverunt, et tanti boni n. foedis operationibus occupant; ¹¹patientes rivalium et divitet invitorum^f, impatientes solius dei vivunt. Sed ¹²viderint sui praesidis patientia^g, quam subter ignis^h expectat. Cetenos amemus patientiam dei, patientiam Christi: rependamus uam pro nobis ipse ¹³dependit. Offeramus patientiam spiripatientiam carnis, qui ¹⁴in resurrectionem carnis et spiritus mus.

titur A. mentitus B. 8. contumeliosis patronis d. contumeliosos patronis Ursinus. 9. gula Fulv. Ursinus. Omittit d. Pro addicit in A. est adicit. overunt AB. 11. rivalium — — impatientes om. ABC. 12. viderint sua praesidis patientia quam ego. viderint sua et sui (sua sui A. m. sec. suam Latinus) praesides quam (quoniam AB.) patientia subter ABCabc. viderit sua praesidis patientia, quam subter d., Fulv. Ursinus. Jos. Scaliger inducit verba ia quam. 13. dependit cd. defendit reliqui. 14. in deleri vult Fr. Junius.

ut lenociniis negotiantes] Cf. Apop. 39 „In isto loco consortium us in quo solo ceteri homines tium exercent, qui non amicorum matrimonia usurpant, sed et sua patientissime subministrant“ cett. n. de Discipl. et Habitu Virg. int quid sibi nuptae per placendi n de coniugum solatio blandian- quos dum in excusationem suam ant, ad societatem criminosa con- nis addiscunt.“
 aucupandis orbitatibus] Notat testam captatores, quos satira duo- arguit Iuvenalis. (Rhenan.)
 subiectione libertatis gulae addicit.] parasitos. Cf. Apolog. cap. 36 qua penes vos parasiti adfectant oriam famulandae libertatis sub

auctoramento ventris inter contumelias saginandi.“ Cf. Herald. Digress. I, 21. p. 237., qui multas est de parasitis et plagipatidis istis.

f. rivalium et divitum et invitorum] Patientes rivalium dicit maritos dote venales, patientes divitum hereditetas, insidiantes divitum orbitatibus, patientes invitorum parasitos, qui apud invitatores contumeliosissime pascabant. (Rigalt.)

g. viderint sua et sui praesidis patientia] Viderit patientia nationum, quae rivales et divites et invitatores contumeliosissime patitur. (Rigalt.) Praesidem dicit Satanam.

h. subter ignis] Apolog. cap. 47 „gehennam — quae est ignis arcani subterraneum ad poenam thesaurus.“

DE
BAPTISMO.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis anno MDXLV.
Signum *mg.* additum significat scripturam ex margine
huius libri prolatam.
- B** - - Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae anno MDL. Gelenius
testatur se usum fuisse in hoc libro emendando codice
scripto Britannico, in coenobio Masburensi reperto, quem
sibi communicaverit Io. Lelandus.
- a** - - Iac. Pamellii, quae prodit Antverpiae anno MDLXXIX.
- b** - - Nic. Rigaltii, quae prodit Lutetiae anno MDCXXXIV.
-

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50

DE

BAPTISMO.

elix sacramentum aquae nostrae^a, ¹quia ablutis delictis pri- Cap. L.
caecitatis in vitam aeternam liberamur! Non erit otiosum
m^b istud, instruens tam eos qui cum maxime formantur^c,
et illos qui simpliciter credidisse contenti non exploratis ra-
s traditionum intentatam probabilem fidem per imperitiam
^d. Atque adeo nuper conversata istic quaedam de ²Gaiana
vipera^e venenatissima doctrina sua plerosque rapuit, inpri-
tismum destruens. Plane secundum naturam. Nam ³fere
et aspides ipsique reguli serpentes arida et inaquosa se-
^f. Sed nos pisciculi^g secundum IXΘYN nostrum Iesum
m^b in aqua ⁴nascimur, nec aliter quam in aqua permanendo

E BAPTISMO ADVERSVS QVINTILLAM LIBER a.

. I. 1. qua abluti b., Fulv. Ursinus. 2. Caiana ab. 3. fere ab., ex
me Latini. fere AB. 4. nascamur AB.

. a. nostrae] Id est Christianae.
stum] Cf. adnot. ad Nat. II, 1.
ad Tertoll. de Pallio p. 257. et
LB. 1656.

cum maxime formantur] Qui
mysteriorum notitia imbuuntur.
imperitiam portant.] Frustra
mens quaeritur nisi verba red-
quod facere videtur hac emen-
„in tentatum probabilem fidem
tiam portant.“ Tentatum dicit
sm. Qui simpliciter credidisse
sunt, non exploratis rationibus
sm, per imperitiam portant in
es fidem non sine periculo pro-
hoc est dubio eventa proban-
galt.) Appono Corbiniani Thomae
tionem: Loquitur de iis qui in
ic rudes sunt, neque rationes
ant dare possunt, ac fontes ex
des ipsa profluit et vias tradi-
ber quas ad nos veritates cre-
lefluxere ignorant, itaque fidei

intentatae (i. e. nondum satis examina-
tae), stamen probabili (h. e. ab aliis
nimirum magistris suis approbatae et
re ipsa etiam a cunctis approbandae) a
prima pueritia eidem innutriti per impe-
ritiam seu ex defectu plenioris notitiae
simpliciter inhaerent.

e. de Gaiana haeresi vipera] Hiero-
nym. ad Oceanum Epist. 43: „Et con-
surgit mihi Caiana haeresis, atque olim
emortua vipera contritum caput levat“
cett. (Rigalt.)

f. arida et inaquosa sectantur.] Isid.
Orig. XII, 4 „Reguli, sicut scorpiones,
arentis quaeque sectantur.“ Hieronym.
Epist. 83.

g. Sed nos pisciculi] De Resurr. Car-
nis cap. 52 „Alia caro volucrum, id est
martyrum, qui ad superiora conantur,
alia autem piscium, id est quibus aqua
baptismi sufficit.“

h. secundum IXΘYN nostrum Iesum
Christum] Augustin. De Civ. Dei XVIII, 23

salvi sumus. ⁵Itaque illa monstrosissima¹, cui nec ⁶integre quidem docendi ius erat^k, optime norat pisciculos necare de aqua auferens.

Cap. II. Sed enim quanta vis est perversitatis ad fidem labefactandam vel in totum non recipiendam, ut ex his eam impugnet ex quibus constat! Nihil adeo est ¹quod obduret mentes hominum quam simplicitas divinatorum operum quae in actu ²videntur et magnificentia^b quae in effectu repromittitur: ut ³hinc quoque, quoniam tanta simplicitate, sine pompâ, sine apparatu novo aliquo, denique sine sumptu homo in ⁴aqua demissus et inter pauca verba tinctus non multo vel nihilo mundior resurgit, eo incredibilis existimetur consecutio aeternitatis. Mentior, si non e contrario idolorum sol-

5. itaque illa A. Ita Quintilla reliqui. 6. integrae Fr. Junius.

Cap. II. 1. quod tam obduret b., Fulv. Ursinus. quo obduret Fr. Junius. 2 videntur ABA. videtur b., Fulv. Ursinus. 3. hinc A. hic Bab. 4. aquam Fr. Junius.

„Horum autem Graecorum quinque verborum, quae sunt Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ, quod est Latine Iesus Christus Dei Filius Salvator, si primas literas iungas, erit ΙΧΘΥΣ, id est Piscis, in quo nomine mystica intelligitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abyso velut in aquarum profunditate vivus, hoc est sine peccato, esse potuerit.“ Optat. Milevit. lib. III. adv. Parm. pag. 351 (ed. Lugd.): „Hic (Christus) est piscis qui in baptisate per invocationem fontalibus undis inseritur, ut quae aqua fuerat a pisce etiam piscina vocitetur, cuius piscis nomen secundum appellationem graecam in uno nomine per singulas literas turham sanctorum nominum continet. ΙΧΘΥΣ enim Latine est Iesus Christus Dei Filius Salvator.“ Prosper de Promiss. II, 39 „Satiens ex se ipso in litore discipulos et toti se afferens mundo ἰχθύς. Namque Latine piscem sacris litteris maiores nostri hoc interpretati sunt ex Sibyllinis versibus (n. Augustin. l. l.) colligentes, quod est Iesus Christus Dei Filius Salvator, piscis in sua passione decoctus, cuius ex interioribus remediis quotidie illuminamur et pascimur.“ Cf. Augustin. in Psalm. 64. Serm. 249. 270. tom. V. n. 205. Hieronym. Epist. VII. ad Chromat. in Matth. XIV., in Ezech. XXI. et XXXVII., in Osee IV., in Sophon. I., in Habac. I. Gregor Nazianz. Serm. 37. (al. 31.) initio; Io. Chrysost. Serm. in Andream. Adde Clem. Alex. Strom. III, p. 787. ed. Pott., Athanas. Quaest. in Scrip. 44., Boldetti Osservaz. sopra i

Cimiteri p. 516. 163. 208. 198. Astodoni Diss. sopra pesci XXII. Raccol. Calogera tom. XLI, p. 281. Bottari in. XIX. XX. XXIII. XXXI. XXXVI. XXXVII. XL. XLIX. LI. LIX. LXVII. LXXXIII. cat., Ciampini Vet. Monum. tom. II, p. 28. Fort. Liceto Hieroglyph. (Pata. 1683) n. 54. p. 390., Montfaucon Antiqu. Expl. III, 71. Muentzer Epist. ad Archiepisc. Upsal. de duobus Monum. Priscae Ecclesiae, in Comment. Antiquar. p. 66.

i. Itaque illa monstrosissima] Ita habet editio princeps. Monstrosissimam dicit illam viperam de Gaiana haeresi. De Quintilla cuius hic nomen latere vulerunt cf. Epiphani. Haeres. 49.

k. cui nec integre quidem docendi ius erat] Hoc est cui nec sanam quidem et veram doctrinam docendi ius erat, sed dum perversam, adulteram, haeticam. Sic initio lib. II. Ad Uxor. „Quod a integre sapis,“ hoc est si vere. Ait igitur Quintillae nec integre quidem docendi ius esse, quia scilicet docendi munus virile est, et quidem sacerdotale sicut et tingere et offerre. Praecare hoc explicavit libro de Velandis Virginius. (Rigalt.)

Cap. II. a. quod obduret mentes hominum quam] Ellipsis comparativi magis, quam qui non animadvertent, quod tam obduret rescripserunt. Eiusmodi ellipsin habes paulo infra in verbis incredibilis existimetur consecutio aeternitatis. Cf. adnot. ad De Testim. Annae cap. 2.

b. et magnificentia] Si comparatur cum magnificentia.

nia vel arcana de suggestu^a et apparatu^b deque sumptu fidem auctoritatem sibi extruunt. Pro misera incredulitas, quae de gas deo proprietates suas, simplicitatem et potestatem! Quid go? nonne mirandum et lavacro dilui mortem? Atquin eo magis edendum, si, quia mirandum est, idcirco non creditur. ^cQualia im decet esse opera divina, nisi super omnem admirationem? is quoque ipsi miramur, sed quia credimus. Ceterum increduli; miratur, non credit. Miratur enim simplicia quasi vana, ma-ifica quasi impossibilia. Et sit plane ut putas, satis ad utrumque rina pronuntiatio praecurrit. Stulta mundi elegit deus, ut con-
 adat sapientiam eius, et praedifficilia penes homines facilia penes um. Nam si deus et sapiens et potens, quod etiam praetereun-
 eum non negant, merito in adversariis sapientiae potentiaeque, est in stultitia et ^dimpossibilitate, materias operationis suae stituit; quoniam virtus omnis ex his causam accipit, a quibus ^evocatur.

1 Cor. I, 27.
 Matth.
 XIX, 26.

Huius memores ^fpronuntiationis tamquam ^gpraescriptionis^e, Cap. III. nilominus quam stultum et impossibile sit ^haqua reformari ⁱtra-
 mus. Quid utique ista materia ^jtantae dignationis meruerit of-
 um? Ut opinor, auctoritas liquidi ^kelementi exigenda est. At-
 in plurima suppetit, et quidem a primordio. Nam unum ex his
 : quae ante omnem mundi suggestum^b impolita adhuc specie
 nes deum ^lquiescebant. In primordio, inquit, fecit deus caelum Gen. I, 1. 2.
 terram. Terra autem erat ^minvisibilis et incomposita, et tene-
 ae erant super abyssum, et spiritus ⁿdomini super aquas fere-
 tur. Habes homo inprimis aetatem venerari aquarum, quod an-
 na substantia; dehinc dignationem, quod divini spiritus sedes,
 atior scilicet ceteris tunc elementis. Nam et tenebrae totae adhuc
 re cultu siderum informes, et tristis abyssus, et terra imparata,
 caelum rude; solus liquor, semper materia perfecta, laeta, sim-
 x, de suo pura, dignum ^ovectaculum deo subiiciebat. Quid

de quo sumptu A. 6. Atquin eo magis credendum est, qualia AB. 7. in pos-
 ilitate A.

Cap. III. 1. praenuntiationis Amg. 2. praescriptionis AmgBab. scriptionis A.
 a qua A. 4. tractemus b. 5. tantae Bab. et ante A. ante Amg. 6. ali-
 anti A. 7. quiescebat A. 8. visibilis Semlerus. 9. domini AB. dei ab. 10.
 tabulum alii, sed nescio qui. Verba subiiciebat — — aquis deo uncinis inclusa
 parent in A.

c. de suggestu] De hoc vocabulo cf.
 not. ad De Corona cap. 13.

Cap. III. a. praescriptionis] Cf. ad-
 t. ad Apolog. cap. 7.

b. ante omnem mundi suggestum]

Vocabulum *suggestus* apud Tertullianum
 significat cultum atque ornatum. Ita
 cap. 2. huius libri „Mentior si non e
 contrario idolorum sollemnia vel arcana
 de *suggestu* et apparatu deque sumptu
 fidem et auctoritatem sibi extruunt.“

quod exinde dispositio mundi modulatricibus quodammodo aquis deo constituit. Nam ut firmamentum caeleste suspenderet in medietate, distinctis aquis fecit; ¹¹ ut terram aridam suspenderet, ¹² segregatis aquis expedit. Ordinato dehinc per elementa mundo cum incolae darentur, primis aquis praeceptum est animas proferre. Primus liquor quod viveret edidit, ne mirum sit in baptismo, si aquae animare noverunt. ¹³ Non enim ipsius quoque hominis figurandi opus sociantibus aquis absolutum est? De terra materia ¹⁴ convenit, non tamen ¹⁵ habilis nisi humecta et succida, quam scilicet ante quartum diem segregatae aquae in stationem suam superstitite humore limo ¹⁶ temperant. Si exinde universa vel plura prosequar, quae de elementi istius auctoritate commemorem, quanta vis eius aut gratia, quot ingenia^d, quot officia, quantum instrumentum^e mundo ferat, vereor, ne laudes aquae potius quam baptismi rationes videar congregasse: licet eo plenius docerem non esse dabitandum, si materiam, quam in omnibus rebus et operibus suis deus disposuit, etiam in sacramentis propriis parere fecit, si quae vitam ¹⁷ terrenam gubernat, et in caelesti procurat.

Cap. IV.

Sed ea satis erit praecerpisse in quibus et ratio baptismi recognoscitur prima illa, ¹ quae iam tunc etiam ipso habitu praetabatur ad baptismi figuram^a, dei spiritum, qui ab initio supervectabatur, super aquas ² intinctorum moraturum. Sanctum autem utique super sanctum ferebatur, ³ aut ab eo quod superferebatur id quod ferebat sanctitatem mutuabatur, quoniam subiecta quaeque materia eius quae desuper imminet qualitatem rapiat necesse est, maxime corporalis spiritalem, et penetrare et insidere facilem per substantiae suae subtilitatem. Ita de sancto sanctificata natura aquarum et ipsa sanctificare concepit. Nemo dicat: ⁴ Numquid ipsis enim aquis ⁵ tingimur, quae ⁶ tunc in primordio fuerunt? Non utique

11. ut A. et ut Bab. Pro suspenderet Fr. Junius volebat dispesceret. 12. et segregatis A. 13. Non enim A. Nam Bab. 14. convenit om. AmgBa. 15. habili A. 16. temperant ab., Latinius. 17. terrenam b., Fulv. Ursinus. aeternam Ab.

Cap. IV. 1. qua Fulv. Ursinus. 2. intinctorum moraturum b. intinctores moraturum Amg. Fulv. Ursinus. intinctorem oraturum A. intinctos reformaturum B. 3. et ab eo Fr. Junius. 4. Num quid uncinis inclusum habet A. 5. tingimur L. 6. nunc Ba.

c. si aquae animare noverant.] Animare, hoc est aeternam homini vitam reddere, qua peccando exciderat. (Rigalt.)

d. quot ingenia] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

e. quantum instrumentum] Quantum apparatus mundo, ferat ad infinitos prope usus et effectus. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

Cap. IV. a. ad baptismi figuram] Hieronym.

Epist. 73. sententiam Tertulliani ex capite praecedente complectens „Aedis mundus, inquit, necdum sole rutilante nec pallente luna nec astris micantibus incompositam et invisibilem materiam abyssi magnitudinis et deformis tenebris opprimebat. Solas spiritalis in aurigae modum super aquas ferebatur et nascentem mundum in figura baptismi parturiebat.“

7ipsis, nisi ex ea parte qua genus quidem unum, species vero complures. Quod autem generi adtributum est, etiam in specie redundat. Ideoque nulla distinctio est, mari quis an stagno, flumine an fonte, lacu an alveo diluatur, nec quicquam refert inter eos quos Ioannes 8in Iordane et quos Petrus in Tiberi tinxit. Nisi et ille spado, quem Philippus inter vias fortuita aqua tinxit, plus salutis aut minus retulit. Igitur omnes aquae de pristina originis praerogativa sacramentum sanctificationis consequuntur invocato 9deo. Supervenit enim statim spiritus de caelis et aquis superest sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatae vim sanctificandi 10combibunt. Quamquam ad simplicem actum competat similitudo, ut, quoniam vice sordium delictis inquinamur, aquis abluamur. Sed delicta sicut non in carne comparent, quia nemo super cutem portat maculam idololatriae aut stupri aut fraudis, ita eiusmodi 4in spiritu sordent, qui est auctor delicti. Spiritus enim dominatur, caro famulatur. Tamen utrumque inter se communicant reatum, spiritus ob imperium, caro ob ministerium. Igitur medicatis quodammodo aquis per angeli interventum, et spiritus in aquis corporaliter diluitur et caro in eisdem spiritaliter mundatur.

Sed enim nationes extraneae ab omni intellectu spiritalium 5Cap. V. potestatum eadem efficacia idolis suis 2subministrant. Sed viduis aquis 6sibi mentiuntur. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicuius aut Mithrae; ipsos etiam deos suos lavationibus efferunt 4. Ceterum villas, domos, templa totasque urbes

7. ipsis Bab. ipsi B. 8. inter Iordanem A. 9. deo uncinis inclusum habet A. 10. combibunt, vice sordium aquis abluantur. Quamquam A. Hanc scripturam sibi adnotaverat etiam Fulv. Ursinus. 10. Wouwerius inde effinxit combibunt, ut et delicta vice sordium aquis abluantur. Quamquam cell. Videntur ea verba per errorem ex sequentibus repetita, aut irrepserunt ex margine.

Cap. V. 1. potestatem Ba. 2. subministravit A.

b. invocato deo.] Cf. Muenther Primord. Eccles. Afr. p. 100.

c. idololatriae aut stupri aut fraudis] Cf. init. libri De Idololatria.

d. eiusmodi] Cf. infra adnot. ad cap. 12.

Cap. V. a. eadem efficacia idolis suis subministrant.] Hoc est aquas eadem efficacia imbutas idolis suis adscribunt, adscribitur idolis suis potestatem aquarum eadem efficacia imbuendarum. Exciit, ni fallor, vox aquas post efficacia, absorpta per huius vocabuli syllabas proximas. Interim, cum ea ex praegressis vel cogitatione possit repeti, textui nihil obtrudo.

b. viduis aquis] Id est praesentia Spiritus Sancti et virtute carentibus. Cf.,

si tanti est, Barth. ad Stat. Theb. II, 543. tom. II, p. 545.

c. Isidis alicuius aut Mithrae] De his lavacris v. interpr. ad Apul. Metam. XI, 23. Porphy. D. Abstin. IV, p. 367. Iuvenal. Sat. VI, 522 sqq. cum interpr., Chrysost. Homil. II. in cap. 2. Matth. de Magis. Schmidt De Sacerdot. Aegypt. p. 59 sq. Cf. Tertull. De Corona cap. ult., et De Praescript. Haeret. cap. 40. De pronomine aliquis nominibus propriis addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11.

d. deos suos lavationibus efferunt.] Res nota. Cf. Macrobi. Sat. I, 23. Tacit. Ann. XV, 44. et Hist. VII, 20. Tertull. De Spectac. cap. 7. Augustin. De Civ. Dei II, 4.

aspergine circumlatae aquae expiant passim^e. Certe ludis Apollinaribus et ³Eleusiniis tinguuntur^f, idque se in regenerationem et impunitatem periuriorum suorum agere praesumunt. Item penes veteres ⁴quisquis se homicidio infecerat, ⁵purgatrices aquas explorabat^g. Igitur si de sola natura ⁶aquae, quod propria materia sit ⁷abluendi, in auspiciis emundationis blandiuntur, quanto id verius aquae praestabunt per dei auctoritatem, a quo omnis natura earum constituta est? Si religione aquam medicari putant, quae potior religio quam dei vivi? Quo agnito hic quoque studium diaboli recognoscimus res dei aemulantis, cum et ipse baptismum in suis exercet. Quid simile? Immundus emundat, perditior liberat, damnatus absolvit. Suam videlicet operam destruet ⁸diluens delicta, quae inspirat ipse. Haec quidem in testimonium posita sunt repellentibus fidem, si minime credant rebus dei, quarum adfectionibus ^h apud aemulum dei credunt. Annon et alias sine ullo sacramento immundi spiritus ⁹aquis incubant, adfectantes illam in primordio divini spiritus gestationem? Sciunt ⁱ opaci quique fontes, et avii quique rivi, et in balneis piscinae et euripi in domibus, vel cisternae et putei, qui rapere dicuntur, scilicet per vim spiritus nocentis ^k. ¹⁰Nympholeptos^l et ¹¹lymphaticos et ¹²hydrophobos vocant quos aquae necaverunt aut amentia vel formidine ¹³exercuerunt.

3. Eleusiniis b., Fulv. Ursinus. Pelusii ABa. 4. quisque A. 5. purgatricem aquas explorabat A. purgatrice aqua expiatur Amg. purgatrice aqua se expiabat Bab. 6. aquae A. aqua Ba. aquis b., Fulv. Ursinus. 7. abluendi, in auspiciis emundationis b., Fulv. Ursinus. adloquendi inauspicii emundationis A. adlegendi auspicii emundationis AmgBa. 8. deluens Fr. Junius, quemadmodum iam supra. 9. aquis uncinis inclusum habet A. 10. Nympholeptos ego. Nam et enictos L. Nam et enictos Ba. Nam et apocnictos b., Fulv. Ursinus. 11. lymphaticos L. lymphatos Bab. 12. hydrophobas A. 13. exercuerunt AmgBab. execuerunt A.

e. aspergine circumlatae aquae expiant passim.] Cf. interpr. ad Ovid. Fast. IV, 735 et 725. Theocrit. Idyll. XXIV, 96. Tacit. Ann. IV, 53. Lucan. I, 593.

f. Certe ludis Apollinaribus et Eleusiniis tinguuntur] Qui Pelusii retinent scripturam intellegunt de sacris Solis, seu Mithrae et Serapidis. De Eleusiniis ludorum lavacro satis testatur vel unus Hesychius: „ἐν τῇ Ἀττικῇ δύο εἰσὶν οἱ πρὸς τῇ Ἐλευσίνι ῥεῖοι ῥωγμοί, καὶ ὁ μὲν πρὸς τῇ θαλάττῃ τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς νομίζεται, ὁ δὲ πρὸς τῷ ἄστυ τῆς νεωτέρας· ὁ δὲ τῶν λουτροῦ ἀγνίζεσθαι τοὺς θιάσους.“

g. purgatrices aquas explorabat.] Haec est genuina Tertulliani scriptura quae omnino revocanda erat. Sensus apertus est, res nota.

h. quarum adfectionibus] Hoc est pravis et falsis imaginibus. Cf. Herod. Digress. I, 33. p. 260 sq., qui inter alios et hunc locum illustrat.

i. Sciunt] Cf. Apolog. cap. 5 init. „Sci M. Aemilius de deo suo Albarae.“

k. per vim spiritus nocentis.] Exemplum citat ex Eunapii Vita Porphyri Ludov. de la Cerde „θαμνάνειν πρὸς φῶσιν ἀπὸ λουτροῦ τινος διαίτης καὶ ἐκβαλεῖν, Κανσάνθα τοῦτ᾽ ἔλεγον οἱ ἐπιχώριοι.“ Cf. Plin. Hist. Nat. II, 103. XXXI, 2.

l. Nympholeptos] Ita restitendum erat. Neque apocnictorum hic loci, neque enictorum. Ultraque scriptura falsa, altera et inepta. Cf. Festus s. v. Lymphae p. 120. Maell., Varro de Lingua Lat. VII, 87. Isidor. Orig. XII, 3.

in ista retulimus? Ne quis durius credat angelum dei san-
guinis in salutem hominis temperandis adesse, cum ¹⁴angelus
profanum commercium eiusdem elementi in perniciem ho-
frequentat. Angelum aquis intervenire si novum videtur,
in futuri praecurrit. Piscinam Bethsaidam angelus inter-
commovebat. Observabant qui valetudinem querebantur.
quis praevenerat descendere^m illuc, queri post lavacrum
t. Figura ista medicinae corporalis spiritalem medicinam
ea forma qua semper carnalia in figura spiritualium ante-
Proficiente ¹⁷itaque in hominibus gratia dei plus aquis et
cessit. Qui vitia corporis remediabant, nunc ¹⁸spiritum
r; qui temporalem operabantur salutem, nunc aeternam re-
qui unum semel anno liberabant^a, nunc quotidie populos
nt, deleta morte per ablutionem delictorum. Exempto sci-
tu eximitur et poena. Ita ¹⁹restituatur homo deo ad simi-
a eius, qui retro ad imaginem dei fuerat. Imago in ²⁰ef-
finitudo in aeternitate censetur. Recipit enim illum dei
, quem tunc de adflatu eius acceperat, sed post amiserat
tum.

1 quod in aquis spiritum sanctum consequamur, sed in Cap. VI.
undati sub angelo ¹spiritui sancto praeparatur^a. Hic quo-
ra praecessit; sic enim Ioannes ²ante praecursor^b domini
eparans vias eius. Ita et angelus baptismi arbiter^c super-
spiritui sancto vias dirigit ablutione delictorum, quam fides

s malis A. 15. profanum b., Fulv. Ursinus. profanus ABA. 16. fre-
la. frequentet b., Fulv. Ursinus, Fr. Junius. 17. ita qui nominibus A.
m Aab. spiritui B. spiritu Fulv. Ursinus. 19. restituatur ABA. resti-
Fulv. Ursinus. 20. effigiem A.
VI. 1. spiritui AmgBab. spirita A. 2. ante praecursor ab. anteprae-

venerat descendere] De stru-
blacet, adeas adnot. ad Apo-
9.

num semel anno liberabant]
itur annis nonnisi semel an-
ut censet Tertullianus, de-
itaque voces illas Ioann. V, 3.
pro anno temporis revo-
cipit. (Corbin. Thom.)

a. Spiritui Sancto praepa-
lustrat Rabanus de Instit. Cler.
rater baptizatus cum chrismate
mem in capitis summitate, per
vero in fronte, ut priori un-
nificetur Spiritus Sancti de-
habitationem deo consecran-
secunda quoque, ut eisdem

Spiritus Sancti septiformis gratia cum
omni plenitudine sanctitatis et scientiae
et virtutis venire in hominem declare-
tar⁴ cell.

b. ante praecursor] Sic habent libri.
Puto rescribendum aut *antecursor* aut *prae-
cursor*, et librarium inter has scripturas
incipiem, dum utramque adnotaret, er-
rori olim ansam fecisse. Eadem scri-
ptura occurrit et infra cap. 11.

c. angelus baptismi arbiter] „Angelum
baptismi“ dicit ut libro de Oratione „an-
gelum orationis.“ Arbiter baptismi an-
gelus quasi conscius et testis. Ipse De
Anima [cap. 37]: „Nos officia divina
angelos credimus.“ (Rigalt.) Angelum
baptismi dictum arbiter respectu illius
angeli piscinae Bethsaidae.

Math. XVIII, 16. impetrat obsignata in Patre et Filio et Spiritu Sancto. Nam tribus testibus stabit omne ³verbum, quanto magis, ⁴dum hoc per benedictionem eosdem arbitros fidei quos et sponsores sufficit ad fiduciam spei nostrae etiam numerus nominum? Cum autem sub tribus et testatio fidei et sponsio pignerentur, necessario adicitur ecclesiae mentio, quoniam tres, id est Pater et Filius et Spiritus Sanctus, ibi ecclesia trium corpus est.

Cap. VII. Exinde egressi de lavacro perungimur ^a benedicta uncti pristina disciplina ^b, qua ungi oleo de cornu in ¹sacerdotio habent; ex quo Aaron a Moyse unctus est, unde Christus dicitur chrismate ^c, quod est unctio, quae domino nomen accommodata spiritualis, quia ²spiritu unctus est a deo patre, sicut in **Act. Apost. IV, 27.** Collecti sunt ²enim vere in ista civitate adversus sanctum tuum, quem unxisti. Sic et in nobis carnaliter corrigitur unctio spiritualiter proficit; quomodo ⁴et ipsius baptismi carnalis actus in aqua mergimur, spiritualis effectus, quod delictis liberamur.

Cap. VIII. Dehinc manus imponitur, per benedictionem advocans spiritum sanctum. Sane humano ingenio licebit spiritum aquam arcessere ^a et concorporationem ¹eorum accommodata super manibus ^b alio spiritu tantae claritatis animare, deo autem

3. verbum dei, quanto A. 4. donum habemus benedictionem A.

Cap. VII. 1. sacerdotio AB. sacerdotium ab. 2. spiritus A. 3. enim et spiritus ipsius A.

Cap. VIII. 1. aerum *los. Scaliger.*

Cap. VII. a. perungimur] In fronte, ut discimus ex Prudentii Psychomachia [v. 360 sq.]: „Post inscripta oleo fronti signacula, per quae Unguentum regale datum est et chrisma perenne.“ (Rigalt.) De hac unctione cf. Tertull. de Resurr. Carnis cap. 8. Dionys. Areopag. Eccl. Hierarch. capp. 2 et 3. Cyrill. Hierosolym. Catech. Myst. 3. Basilium de Spir. Sancto cap. 27. Iustin. Mart. Quaest. 137. Ioann. Damasc. Orthod. Fid. IV, 10. Cyprian. Serm. de Unct. Chrism. Ambros. de Sacram. II, 5 et 6. Augustin. de Trinit. XV, 26. et de Symb. IV, 1.

b. de pristina disciplina] Hoc est de Iudaica.

c. chrismate] De hoc chrismate v. Pamel. ad Cyprian. Epist. 70. Adde Cyrill. Alex. in Levit. lib. IX. Cyrill. Hierosolym. Catech. Myst. 3. Pacian. de Bapt. et Epist. I. ad Sympron., Amphilocho. Vita Basil., Optat. Milevit. c. Parmen.

lib. III. Isidor. de Eccl. Offic. Raban. de Institut. Cler. I, 27.

Cap. VIII. a. humano ingenio spiritum in aquam arcessere] hydraulica significat, qualia desunt a Vitruvio libro X. Architect. et in Pneumaticis. (Rigalt.) Cf. Cassiodorus Ael. Lamprid. p. 157. (ed. Par. fol.) De organo hydraulico v. IX, 9. X, 13. Plin. H. N. VII, 3. dian. de Theod. Cons. v. 316. Mas. in Solin. p. 637. Hero. Mathem. Opp. p. 227 (ed. Parisi Fink in Ersch und Gruber Encyc. Hydraulos, p. 364 sqq. et in Zeit. a. 1836. n. 5. p. 49 sqq.

b. accommodatis desuper manibus] I. I. „Cum pinnae manibus propellunt et reducunt continuae guttas, alternis obturando foraminibus aperiendo, ex micis artibus typicibus modulorum varietatibus excitant voces.“

'gano' non licebit per manus sanctas sublimitatem modulari
lem? Sed est hoc quoque de veteri sacramento, quo nepo-
os ex Ioseph, ²Ephrem et Manassem, Iacob capitibus impo-
t intermutatis manibus benedixerit, et quidem ita transversim
tis in se, ut Christum ³deformantes⁴ iam tunc portenderent
tionem in Christum futuram. Tunc ille sanctissimus spiritus
emundata et benedicta corpora ⁵'libens a patre descendit',
baptismi aquas tanquam pristinam sedem recognoscens con-
t, columbae figura delapsus in dominum, ut natura spiritus
deklararetur per animal simplicitatis et innocentiae, quod
corporaliter ipso felle careat columba⁶. Ideoque, Estote, in-
simplices sicut columbae; ne hoc quidem sine argumento
lentis figurae. Quemadmodum enim post aquas diluvii, qui-
iquitas antiqua purgata est, post baptismum, ut ita dixerim,
pacem caelestis irae praeco columba terris adnuntiavit di-
ex arca et cum olea reversa, quod signum ⁷etiam apud na-
paci praetenditur, eadem dispositione spiritalis effectus ter-
l est carni nostrae, ⁸emergenti de lavacro post vetera delicta
a sancti spiritus advolat, pacem dei adferens, emissa de
ubi ecclesia est arca figurata⁹. Sed mundus rursus ¹⁰'deliquit';
ale ⁹comparetur baptismus ¹⁰diluvio. Itaque igni destinatur,
t homo qui post baptismum delicta restaurat, ut hoc quoque
um admonitionis nostrae debeat accipi.

Quot igitur patrocina naturae, ²quot privilegia gratiae, ³quot Cap. IX.

1. *ABa.* Ephraim *b.*, *Fulv. Ursinus.* 3. deformantis *A.* Pro Christum *Ios.*
mauvlt Chreston. 4. libens *Ios. Scaliger.* 5. et super *Fr. Junius.* 6.
im *A.* 7. emergendi *A.* 8. delinquit *b.*, *Fulv. Ursinus.* Pro Sed *Fr.*
aluit Si et. 9. comparatur *Fr. Junius.* 10. Diluvio itaque ignis *Fr. Junius.*
. IX. 1. Quod *A.* 2. quod *A.* 3. quod *A.*

suo organo] Dei organon appel-
nem.

nsversim obliquatis in se, ut
deformantes] Manus transver-
quatae chiasmum faciunt, hoc
am litterae X., quae apud Grae-
em Christi nomen significaverit.

nationes cunctas, non Graecos
a Christo vocari ad benedictio-
stet, certe manus transversim
e nihil Christiani mysterii por-
ceteris quibus in usu non est
rae figura. Quare sic accipienda
nlliani verba, ut manibus trans-
bliquatis crucem sive cruci fixum
deformari intelligamus, non
er Christum, hoc est nomen
Etenim crucis figura potuit
versas nationes Christum por-

tendere, quibus erat futura salus per
eius crucem. (Rigalt.) Cum Rigaltio facit
etiam Lipsius de Cruce cap. 7. p. 1162.
Opp. ed. Vessal. Iosephus Scaliger reponi
voluit *Chreston* pro *Christum*. Interpre-
tem sui invenies in notis ad Hieronymi
Chron. p. 120.

e. libens a patre descendit] Haec
transcripsit Rabanus l. l. „Tunc ipso
Spiritus Sanctus post mundata et bene-
dicta corpora atque animas libens a
patre descendit.“

f. felle careat columba.] *Plin. Hist. Nat.*
XI, 27.

g. ecclesia est arca figurata.] Ut alios
taceam, cf. *Cyprian. de Eccl. Unitate*
p. 307. et *Augustin. de Bapt. lib. V.*
cap. extr.

sollemnia disciplinae^a, figurae, praestructiones, precesiones^b religionem aquae ordinaverunt? Primo quidem cum populus de Aegypto^c libere expeditus vim regis Aegypti per aquam transgressus evadit, ipsum regem cum totis copiis aqua extinxit. Quae figura manifestior in baptismi sacramento? Liberantur de saeculo nationes per aquam scilicet, et diabolus dominatorem pristinum in aqua oppressum^d derelinquunt. Item aqua de amaritudinis vitio in^e summo commodum suavitatis Mosei ligno remediatur. Lignum illud erat Christus, venenatae et amarae retro naturae venas^f in saluberrimas aquas baptismi scilicet ex sese remedians. Haec est aqua quae de comite petra populo defluebat. Si enim petra Christus, sine dubio^g aqua in Christo baptismum videmus benedici. Quanta aquae gratia penes deum et Christum eius est ad baptismi confirmationem! Numquam sine aqua Christus: siquidem et ipse aqua tingitur, primum rudimenta potestatis suae vocatus ad nuptias aqua auspicatur, cum sermonem facit, sitientes ad aquam suam invitat sempiternam, cum de agape docet, aquae calicem^h pauperiⁱ oblatum inter opera dilectionis probat, apud puteum vires resumat, super aquam incedit, libenter transfretat, aquam discentibus^k ministrat. Perseverat testimonium baptismi usque ad passionem: cum deditur in crucem, aqua intervenit; sciunt Pilati manus: cum vulneratur, aqua de latere prae-rumpit; scit lancea militis.

Cap. X. Diximus, quantum mediocritati nostrae licuit de universis quae baptismi religionem struunt; nunc ad reliquum statum eius sequi ut potero progrediar de quaestiunculis quibusdam. Baptismus a Ioanne denuntiatus iam tunc habuit quaestionem, ab ipso quidem domino propositam Pharisaeis, caelestisne is baptismus esset, an vero terrenus? De quo illi non valuerunt constanter^l respondere, utpote non intelligentes, quia nec credentes. Nos porro^m quanta

4. liber Fulv. Ursinus, delens voc. expeditus. Omittit libere unus b. 5. dereliquit A. 6. sum ABA. usum b., Latinius, Fr. Iunius. 7. insaluberrimas AB. Fr. Iunius, Semlerus, alii. 8. aqua ABA. aquae b., Fulv. Ursinus. 9. pauperi b., Fulv. Ursinus. patri AB. fratri a.

Cap. IX. a. privilegia gratiae, quot sollemnia disciplinae] Cf. supra cap. 3. 4. 5.

b. praestructiones, precesiones] Praestructiones dicit ea quae religionem baptismi firmant et quasi praestruunt. Adv. Hermog. cap. 16 „Igitur in praestructione huius articuli“ cett. De Resurr. Carnis cap. 4 „Deinde haeretici inde statim incipiunt et inde praestruunt“ cett. Apolog. cap. 47 „antiquitas praestructa (quasi in monumentum) divinae litteraturae.“ Praecationes quid sint sequentia docent

exempla. Sunt advocaciones et benedictiones aquae. Cf. etiam ad istum hunc locum quae habet Hieron. Epist. 28. c. pauperi] Parvulo. Nihil est scripturae patri et fratri.

d. discentibus] Hoc est disciplina. Cf. adnot. ad De Patient. cap. 2.

Cap. X. a. constanter] Intrepidus et libere, indubitanter. Sic fere usurpat Tertullianus hoc vocabulum. Cf. De Patient. cap. 3. De Spectac. cap. 28. g.

b. porro] Cf. adnot. ad De Corin. cap. 7.

le sumus, tantulo et intellectu pōssumus aestimare divinum qui-
 am eam baptismum fuisse, 'mandatu tamen, non et potestate,
 tod et Ioannem a dōnino missum legimus in hoc munus, cete-
 ram humanum condicione. Nihil enim caeleste praestabat, sed
 electibus praeministrabat^c, paenitentiae scilicet praepositus, quae
 t in hominis potestate. Denique legis doctores et Pharisei, qui
 edere noluerunt, nec paenitentiam ²egere. Quod si paenitentia
 immanum est, et baptismus ipsius eiusdem condicionis fuerit ne-
 esse est, aut daret et spiritum sanctum et remissionem delictor-
 um, si caelestis fuisset. Sed neque peccatum dimittit neque spi-
 ritum indulget nisi deus solus. Etiam ipse dominus, nisi ipse prius
 cenderet ad patrem, aliter negavit spiritum descensurum. Id quod
 minus nondum conferebat, servus utique ³praestare non posset.
 deo postea in Actis Apostolorum invenimus, quoniam^d qui Ioannis
 baptismum habebant non accepissent spiritum sanctum, quem ne
 editu quidem noverant. Ergo non erat caeleste, quod caelestia
 ma exhibebat, cum ipsum, quod caeleste in Ioanne fuerat, spiri-
 tus ⁴prophetiae, post totius spiritus in dominum translationem
 itaque adeo defecerit, ut quem praedicaverat, quem advenientem
 magnaverat, postmodum an ipse esset miserit sciscitatum. Ageba-
 tur itaque baptismus paenitentiae quasi candidatus remissionis^e et
 sanctificationis in Christo subsequaturae. Nam quod praedicabat ba-
 ptismum paenitentiae in remissionem delictorum, in futuram remis-
 sionem enuntiatum est: siquidem paenitentia antecedit, remissio
 subsequitur, et hoc est viam praeparare; qui autem praeparat, non
 tem ipse ⁵perficit, sed alii perficiendum procurat. Ipse profitetur
 ma non esse caelestia, sed Christi, dicendo, Qui de terra est, de loh. III, 31.

Cap. X. 1. mandatum A. 2. egere *ab.*, Latinius, Harrisius. egere AB. 3.
 praestare posset? b. 4. et prophetiae A. 5. perficit A.

c. Nihil enim caeleste praestabat, sed
 electibus praeministrabat] Sic tamen,
 licet aqua Ioannis tincti Spiritum
 sanctum non acciperent, tamen praepa-
 rantur in viam salutis in nomine ven-
 tis Domini nostri. Ait enim Paulus
 ad Lucam Act. XIX, 4: „*Ἰωάννης μὲν
 βάπτισμα μετανοίας, τῷ
 ἔργῳ λέγων εἰς τὸν ἐρχόμενον με-
 τάν, ἵνα πιστεύσωσι, τούτῳ δὲ
 εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν· ἀκούσαντες δὲ
 ἐβαπτίσθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυ-
 ρίου Ἰησοῦ.*“ Sic igitur baptizatos per-
 tulo Paulus. Imposuit iis manus, et
 continuo supervenit Spiritus Sanctus.
 ma hunc senam insinuare videtur
 scus. At Latinius interpret sic tradidit,

nt denuo tincti fuisse intelligantur qui
 iam baptismum Ioannis acceperant. Unde
 et hos quidem denuo baptizatos fuisse
 consentiant Cyprianus et Augustinus.
 Nobis adhuc suspicari non contigit, cur
 hoc argumento abstinerit Septimius,
 propositae quaestioni omnium utrimque
 fortissimo. Eo vero utitur Hieronymus
 adv. Luciferianos, et favet interpreti.
 (Rigalt.)

d. quoniam] Hoc est quod non acce-
 pissent Spiritum Sanctum. Cf. adnot. ad
 lib. Ad Martyr. cap. 4.

e. candidatus remissionis] Sic Ad Uxor.
 II, 7 „candidatus timoris.“ De Corona
 cap. 7 „candidatus diaboli.“ Cf. De Orat.
 cap. 3.

Luc. III, 16.
Math. III, 11.

terra loquitur; qui de supernis⁶ venit, super omnes est: item ⁶sola⁷ se paenitentia tingueret, venturum mox qui tingueret in spiritu et igni. Scilicet quia vera et ⁷stabilis fides aqua tinguitur in salutem, simulata autem et infirma igni tinguitur in iudicium.

Cap. XI.

Sed ecce, inquit, venit dominus et non tinxit. Legimus enim: Et tamen is non tinguebat, verum discipuli eius. ¹Quasi revera ipsum suis manibus tincturum Ioannes praedicasset. Non utique sic intelligendum est, sed simpliciter dictum more communi. Sicut est verbi gratia: Imperator proposuit edictum, aut Praefectus fustibus cecidit: numquid ipse proponit, aut numquid ²ipse caedit? Semper is dicitur facere ³cui praeministratur. Ita erit accipiendum, Ipse vos tinguet, pro eo quod est, Per ipsum tinguemini, vel in ipsum. Sed ne moveat quosdam quod non ipse tinguebat. In quem enim tingueret? In paenitentiam? quo ergo illi praecurso-rem? In peccatorum remissionem, quam verbo dabat? in semet- ipsum, quem humilitate celabat? in ⁴spiritum sanctum, qui non- dum ⁵a patre descenderat? in ecclesiam, quam nondum apostoli struxerant? Itaque tinguebant discipuli eius ut ministri, ut Ioannes ⁶ante praecursor, eodem baptismo Ioannis, ne qui alio putet, qui nec exstat alius nisi postea Christi, qui tunc utique a discentibus⁷ dari non poterat, utpote nondum adimpleta gloria domini, nec in- structa efficacia lavacri per passionem et resurrectionem, quia nec mors nostra dissolvi posset nisi domini passione, nec vita restitui ⁷sine resurrectione ipsius.

Cap. XII.

Cum vero praescribitur nemini sine baptismo competere sal-
tem, ex illa maxime pronuntiatione domini qui ait, Nisi natus e-
rit, ex illa aqua quis erit, non habet vitam, suboriuntur scrupulosi, immo tu-
merarii retractatus quorundam, quomodo ex ista ¹praescriptio-
apostolis salus competat, quos tinctos non invenimus in domo,
praeter Paulum. Immo cum Paulus solus ex illis baptismum Chri-
sti induerit, aut praepudicatum esse de ceterorum periculo qui
careant aqua Christi, ut praescriptio² salva sit, aut rescindi pra-

6. in sola se b. Fulv. Ursinus. 7. stabilis fides aqua Nic. Rigaltius. ⁶stabilis
aquae fides qua ABab.

Cap. XI. 1. Quasi A. Fr. Iunius. quia Bab. 2. ipse caecidit A. 3. et
lit. Ita Amg. 4. spiritus sancto A. 5. a patre descenderat AmgBab. ad pater-
descenderat A. 6. ante praecursor ABab. 7. sine resurrectione b, Fr. Iunius.
sine resurrectione ABa.

Cap. XII. 1. praescriptione AmgBab. praescriptione, praestructio A

f. sola] Correxerunt in sola se paeni-
tentia tingueret. Sed sola paenitentia sunt
ablativi quos dicunt causales.

Cap. XI. a. discentibus] Cf. supra
ad cap. 9.

Cap. XII. a. praescriptio] Cf. supra
ad Apolog. cap. 7.

am, si etiam non ²tinctis salus statuta est. Audivi, do-
 e, ³eiusmodi^b, ne quis me tam perditum existimet, ⁴ut
 ogitem libidine stili^a quae aliis scrupulum ⁵incutiat. Et
 , ut potero, respondebo qui negant apostolos tinctos.
 humanum Ioannis baptismum inierant et dominicum deside-
 quatenus unum baptismum ⁶definierat ipse dominus dicens
 'fundi ⁷nolenti, Qui semel lavit, non habet necesse rur-
 od utique non tincto non omnino dixisset, et haec est
 exerta adversus illos qui adimunt apostolis etiam Ioannis
 n, ut destruant aquae sacramentum. An credibile videri
 his personis viam tunc domini non praeparatam, id est
 n Ioannis, quae ad viam domini per totum orbem aperien-
 tinabantur? Ipse dominus nullius paenitentiae debitor
 st: peccatoribus non fuit necesse? ⁹Quod ergo alii tincti
 , non tamen comites Christi, sed aemuli ¹⁰fidei^d, legis
 et Pharisei. Unde et suggeritur, ¹¹cum adversantes do-
 ui noluerint, eos qui dominum sequebantur tinctos fuisse
 a aemulis suis sapuisse, maxime quando dominus, ¹²si
 erebant, testimonio Ioannem extulisset, Nemo, dicens, ¹³si
 er natos feminarum Ioanne baptizatore. Alii plane satis
 iciunt tunc apostolos baptismi vicem implesse, cum in
 fluctibus adpersi operti sunt; ipsum quoque Petrum per
 ridentem satis mersum. Ut opinor autem, aliud adpergi

1. 3. in eiusmodi A. 4. ut ultro excogitem libidine ego. et ultro
 vidinem A. ut ultro exagitem libidinem a., *Latinus*. ut ultro exagitem
Fulv. Ursinus. et ultro exagitem libidinem B. *Fr. Iunius*. ut ultro exa-
 e Io. *Wouercius*. 5. incutiat Ba. 6. desinebat *Fulv. Ursinus*. 7.
Iunius. 8. destinabatur ipse dominus A. 9. Quod ergo alii tincti
 B., *Fr. Iunius*. Quid ergo? alii tincti non sunt (sint *Fulv. Ursinus*) ab.,
 s. 10. fide AB. 11. et cum A. 12. ne A. 13. si cui A. cui *Bab.*

[odij] Vocabulis *eiusmodi* et
 Tertullianus fere utitur more
 um, et struit cum praepo-
 Dabo exempla. Ad Scapul.
 undatum est animadverti in
 De Spectac. cap. 16 „aliave
eiusmodi fungar.“ Ibid. cap. 21
 em in *eiusmodi* videre debet.“
 cap. 20 „Qua vero die visus
eiusmodi color vivus“ cett. De
 . 9 „Ceterum impatientia in
 et spei nostrae male omi-
 cett. De Exhort. Castit. cap. 1
 n in *huiusmodi* cum fide sua
 bet unusquisque.“ De Orat.
eiusmodi enim non religioni,
 titioni deputantur.“ De Ieiun.
 elum *pro eiusmodi* militat.“

De Testim. Animae cap. 6 „Vanus es, si
 huic linguae soli aut Graecae — re-
 putabis *eiusmodi*.“ De Idolol. cap. 14
 „ius est communionis in *eiusmodi* cum
 extraneis. De Spectac. cap. 28 „Sagi-
 nentur *eiusmodi* dulcibus convivae sui.“
 Adv. Marcion. V, 15 „si quando corpus
 in *huiusmodi* praenominatur.“ De Prae-
 script. Haeret. cap. 5 „cum maxime di-
 verti ab *eiusmodi* obiurget.“ Cf. Adv.
 Hermog. cap. 8.

c. libidine stili] Cf. quae adnotavi ad
 Apolog. cap. 48.

d. aemuli fidei] De vocabulorum *aemu-
 lus*, *aemulatio*, *aemulari* apud Tertullia-
 num significatu cf. adnot. ad De Fuga
 in Persecut. cap. 2.

vel intercipi violentia maris, aliud tingui disciplina religionis. Ceterum navicula illa figuram ecclesiae praeferebat, quod in mari, id est saeculo, fluctibus, id est persecutionibus et tentationibus inquietatur, domino per patientiam velut dormiente, donec orationibus sanctorum* in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat. Nunc sive tincti quoquo modo fuerant, sive illoti perseveraverunt, ut et illud dictum domini de uno lavacro sub Petri persona ad nos tantummodo spectet, de salute tamen apostolorum satis temerarium est aestimare, ¹⁴quia illis vel primae adlectionis et exinde individuae ¹⁵familiaritatis^f praerogativa compendium baptismi conferre posset, ¹⁶cum illi, opinor, sequebantur illum qui credenti cuique salutem pollicebatur. Fides tua te, aiebat, ^{Marc. X, 52.} salvum fecit, et, ¹⁷Remittentur tibi peccata, credenti utique, nec tamen tincto. Id si apostolis defuit, nescio ¹⁸quorum fide^f uno verbo domini ¹⁹suscitatus teloneum dereliquit, patrem et navem et artem qua vitam sustentabat deseruit, ²⁰qui patris exsequias ^{Matth. X, 37.} spexit, summum ²¹illud domini praeceptum, Qui patrem aut matrem mihi praetulerit, non est me dignus, ante perfecit quam audivit.

Cap. XIII. Hic ergo scelestissimi illi provocant quaestiones. Adeo dicant: Baptismus non est necessarius quibus fides satis est; nam et Abraham nullius aquae nisi fidei sacramento deo placuit. Sed in omnibus posteriora concludunt, et sequentia antecedentibus praevalent. Fuerit salus retro^a per fidem nudam ante domini passionem et resurrectionem. At ubi fides aucta est credendi in nativitatem, passionem resurrectionemque eius, addita est ampliatio sacramenti, obsignatio baptismi, vestimentum quodammodo fidei, quae retro erat nuda, nec ¹potest iam sine sua lege. Lex enim tinguenti ^{Matth. XXVIII, 19.} imposita est et forma praescripta. Ite, inquit, docete nationes, tinguentes eas in nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti^b. Hic

14. quae A. 15. cum illo familiaritatis *Fr. Junius*. 16. cum illi *b., Fulv. Ursinus*. Cum illo *ABa.* cumulo *Ios. Scaliger*. 17. Remittentur *A.* remittantur *Deb.* 18. quorum fide *ego.* quorum fides *ABab., Fulv. Ursinus.* quorsum fidens *Ios. Scaliger*. 19. suscitatus *ABa.* suscitata *b., Fulv. Ursinus.* 20. qui patris *ABa.* patris *b.* 21. illud *b., Fulv. Ursinus.* illius *ABa.*

Cap. XIII. 1. potest iam sine *Ab., Fulv. Ursinus.* potentiam habuit sine *Angb.*

e. orationibus sanctorum] Petitione scilicet ista: Adveniat regnum tuum! (Rigalt.) In ultimis est Graecorum ἐν τῷ ἁγίῳ.

f. individuae familiaritatis] De Praescript. Haeretic. cap. 12 „Individuos habitos in comitatu, in discipulatu, in convictu.“

g. quorum fide] Hoc est quibus rebus fidens.

Cap. XIII. a. retro] Hoc est ante, prius, ex usu Tertulliani. Exempla aliquot dedi ad De Spectac. cap. 9.

b. in nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti.] Cf. De Praescript. Haeretic. cap. 10.

legi collata definitio illa, Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, Ioh. III, 5. non intrabit in regnum caelorum, obstrinxit fidem ad baptismi necessitatem. Itaque omnes exinde credentes tinguebantur. Tunc et Paulus, ubi credidit, tinctus est. Et hoc est quod ²ei dominus in illa plaga orbationis* praeceperat, Exsurge, dicens, et introi Da- Act. IX, 6. mascum, illic tibi demonstrabitur, quid debeas agere, scilicet tingui, quod solum ei deerat. Alioquin satis didicerat atque crediderat Nazarenum esse dominum dei filium.

Sed de ipso apostolo revolvunt, quod dixerit, Non enim me Cap. XIV. ad tinguendum Christus misit. Quasi hoc argumento baptismus 1 Cor. I, 17. adimatur. Cur enim tinxit Gaium et Crispum et Stephanæ domum? Quamquam etsi non eum miserat Christus ad tinguendum, tamen aliis apostolis praeceperat tinguere. Verum haec pro condicione tunc temporis ad Corinthios scripta sunt, quoniam schismata et dissensiones inter illos movebantur, dum alius Paulo deputat*, alius Apollo. Propter quod pacificus apostolus, ne sibi omnia defendere videretur, non ad tinguendum ait se missum, sed ad praedicandum. Nam et prius est praedicare, posterius tinguere. ¹Sic prius praedicatum. Puto autem, licuit et tinguere cui licuit praedicare.

Nescio si quid amplius ad controversiam baptismi ventilatur. Cap. XV. Sane retexam* quod supra omisi, ne imminentes sensus videar interciderere. Unus omnino baptismus est^b nobis, ¹tam ex domini evangelio* quam ex apostoli litteris, quoniam ²unus deus et unum ³baptismum^d et una ecclesia in caelis. Sed circa haereticos sane ⁴quae custodiendum sit*, digne quis retractet. Ad nos enim edi-

² ei dominus *Fulv. Ursinus.* et dominus *A. dominus Bab.*

Cap. XIV. 1. Sic ego. Sed A. Si *AmyBa.* Sed sit *b.*, *Fulv. Ursinus.*

Cap. XV. 1. tamen A. 2. unus deus et *b.*, *Fulv. Ursinus.* unus dominus et *a.*, *Latinus, Harrisius.* unus et *AB.* 3. baptismum *ABa.* baptisma *b.*, *Fulv. Ursinus, Gasp. Scioppius.* 4. quae *AB.* quid *ab.*

c. in plaga orbationis] Orbatus fuit luce et oculis.

Cap. XIV. a. deputat] Scilicet omnia. Quod vel ex iis patet quae sequuntur: „ne sibi omnia defendere videretur.“ De verbo deputare, satis frequente in scriptis Tertulliani, si placet, adens adnot. ad De Idolol. cap. 4.

Cap. XV. a. retexam] Commemorem. Ad Natl. II, 7 „cur non credatis talia respondentibus de deis vestris?“

b. Unus omnino baptismus est] Late probat Cyprian. Epist. 70. 71. 73. et 74. nota errorem libri de Unitate Ecclesiae. (La Cerda.)

c. ex domini evangelio] Cap. 12. dixerat „Unum baptismum definierat ipse dominus dicens Petro perfundi nolenti, Qui semel lavit“ cett.

d. unum baptismum] Hoc aentro probando afferunt Augustin. Serm. de Tempor. 36 „Quale est hoc baptismum, ubi purior est fonte ille qui mergitur?“ *Ruffin.* in Symbol. num. 94 „Utrumque enim baptismum nominatur.“

e. quae custodiendum sit] An iterum sint baptizandi qui ab haereticis baptizati. Revocavi veterem scripturam. Graeci τὴν φυλακίον. De re cf. Praescript. Haeret. cap. 14. et De Pudic. cap. 40.

tum est^f. Haeretici autem nullum habent consortium nostrae disciplinae, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. Non deheo in illis cognoscere quod mihi est praeceptum, quia non idem deus est nobis et illis, nec unus Christus, id est idem, ideoque nec baptismus unus, quia non idem; quem cum rite non habeant, sine dubio non habent, nec capit numerari^g quod non habetur; ita nec possunt accipere, quia non habent^h. Sed de isto plenius iam nobis in Graeco digestum estⁱ. Semel ergo lavacrum inimus, semel delicta diluuntur, quia ea iterari non oportet. Ceterum Israël Iudaeus quotidie lavat^k, quia quotidie inquinatur. Quod ne in nobis quoque factitaretur, propterea de uno lavacro definitum est. Felix aqua quae semel abluit, quae ludibrio peccatoribus non est, quae non assiduitate sordium infecta rursus quos diluit inquinat.

Cap. XVI. Est quidem nobis etiam secundum lavacrum^a, unum et ipsum, Luc. XII, 50. sanguinis scilicet, de quo dominus, Habeo, inquit, baptismo tingi, Ioh. V, 8. cum iam tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem, sicut Ioannes scripsit, ut aqua tingeretur, sanguine glorificaretur, proinde nos facere^b aqua vocatos, sanguine electos. Hos duas

5. agnoscere Semlerus.

Cap. XVI. 1. proinde nos facere AB. proinde ut nos faceret a., Latinus, Fulv. Ursinus. proinde, nos faceret b.

f. Ad nos enim editum est.] Ad nos enim editum est, ad nos catholicos directum est quod in sacris litteris praescribitur, quid custodiendum sit in disciplina baptismi, scilicet unum esse baptismum. Cf. Muenther Primordia Eccles. Afr. cap. 23. p. 150 sqq.

g. nec capit numerari] Unum est apud Ecclesiam baptismum. Unitas autem non est numerus, sed principium numeri. Cum igitur extra Ecclesiam sint haeretici, nullum est apud eos baptismum, quare nec unum, quia quod non est nequit numerari neque principium dare numero. Haec fuit Tertulliani sententia, quam discipulus eius Cyprianus adversus Stephanum pertinacius adseruit compluribus epistolis. Nisi tamen excusari vel propterea maxime debuisset, quod ea tunc temporis haeticorum erant crimina, ut capite aliquo tenerentur laesae Sanctissimae Trinitatis, qua penes eos non integra adeoque nulla, nihil etiam habere aut dare poterant, quod baptismum Christi sapere videretur. (Rigalt.) De Graecismo illo capit numerari v. adnot. ad Apolog. cap. 17. et De Fuga in Persecut. cap. 1.

h. nec possunt accipere, quia non habent.] Apertiora sunt apud Cyprianum: „Nos autem dicimus eos qui inde veniunt non rebaptizari apud nos, sed baptizari. Neque enim accipiunt aliquid ubi nihil est. (Rigalt.)

i. digestum est.] Cf. adnot. ad Matt. II, 1.

k. Israël Iudaeus quotidie lavat] De Oratione [cap. 11.]: „Omnibus licet membris quotidie lavet Israël, nunquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immundae sanguine propter rum“ cett. Israël Iudaeum dicit, iam est Israël Catholicus, quem dicitur et Catholica Hierusalem. (Rigalt.) La Cerda his Tertulliani verbis denotari putat Iudaeos hemerobaptizatos de quibus Epiphanius Haeres. 17.

Cap. XVI. a. secundum lavacrum De hoc sanguinis lavacro v. adnot. Scorpiac. cap. 6. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 50. Unum et ipsum autem baptismum appellat bene memorati, unum baptismum ex Paulo commendatum.

b. proinde nos facere] Huiusmodi Anitivi, quos dicunt finales, frequenter occurrunt in scriptis Tertulliani. Af-

ios de vulnere perfossi lateris ²emisit^o, quatenus qui in san-
 cius crederent, aqua lavarentur, qui aqua lavissent, etiam
 iam ³potarent. Hic est baptismus qui lavacrum et non ac-
 repraesentat et perditum reddit.

iperest ad concludendam materiolam de observatione quoque Cap. XVII.

et accipiendi ¹baptismi commonefacere. Dandi quidem habet
 nmus sacerdos, qui est episcopus; dehinc presbyteri et dia-
 on tamen sine episcopi auctoritate, propter ecclesiae hono-
 uo salvo salva pax est^o. Alioquin etiam laicis ius est. Quod
 x aequo accipitur, ex aequo dari potest. Nisi episcopi iam
 sbyteri aut diaconi, ²vocantur discentes^b. Domini sermo non
 , quis qui *Latinius*. 3. potarent *Bab.* portarent *A.*

. XVII. 1. baptismi *A.* baptismum *Bab.* 2. vocantur discentes *b.* vo-
 discentes *Latinius.* vocantur dicentes *ABa.*

opla adscripti ad Apolog. cap. 39.
 rtulliani non satis perceperunt
 ibunt atque distinguunt *glorifi-*
Proinde ut nos faceret — —
 cell.

s baptismos de vulnere perfossi
 nisit] Eodem modo interpreta-
 us in Symbolum num. 94: „Po-
 n intelligi quod duplicem gra-
 ismi figuraverit? unam quae da-
 que baptismum, aliam quae per
 n profusione sanguinis quaeri-
 umque enim baptismum nomi-
 Euthymius in Ioann. cap. 19
 em autem et aquam scaturire
 designans baptismata: unum
 per sanguinis martyrium, alle-
 per aquae regenerationem, at-
 m fluxu peccati fluxum demer-
 Cerda.)

[VII. a. quo salvo salva pax
 ismilis est locus libro de Ex-
 e Castitatis. Ex utroque autem
 Hieronymus, quod ait adversus
 nos, baptismum esse sacerdo-
 tenim scriptum est, Regnum
 ios et sacerdotes Deo et Patri
 ; et iterum, Gentem sanctam,
 erdotium. Eoque etiam spe-
 l opusculi huius initio Septimius
 gressos de lavacro ungi bene-
 ditione, de prisca disciplina, qua
 de cornu in sacerdotium so-
 dem Hieronymus adversus eos-
 reticos Septimii quoque verba
 de episcopi honore ac pote-
 reri, quem et nuncpat sum-
 xerdotem, quod ante Hierony-
 erat Auctor Quaestionum Vet. et
 tamenti Quaest. 101 „Presby-

terum, inquit, intelligi episcopum pro-
 bat Paulus apostolus, quando Timo-
 theum, quem ordinavit presbyterum, in-
 struit qualem debeat creare episcopum.“
 Deinde adiicit: „Quid est enim episco-
 pus nisi primus presbyter, hoc est sum-
 mus sacerdos?“ Et sane sequitur eum
 esse summum sacerdotem, qui sit prae-
 positus non tantum populo sacerdotum,
 hoc est laicis baptismi sacerdotio sive
 sacramento praeditis, verum etiam pres-
 byteris et diaconis. Quin et summus
 sacerdos ideo dicatur, quod praeter dia-
 conatum baptismi habeat sacerdotium
 ordinis sive honoris, qui sive ordo sive
 honos est in Ecclesia maximus. Augu-
 stin. De Civ. Dei XX, 10. episcopus ait
 et presbyteros proprie iam vocari in Ec-
 clesia sacerdotes: „Sed sicut omnes
 Christianos dicimus propter mysticum
 chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam
 membra sunt unius sacerdotis.“ Deni-
 que cum omnis Christianus, etiam lai-
 cus, passim apud Tertullianum et alios
 dicatur *ara dei et templum dei et immo-
 lare et sacrificare* deo laudes, gratias,
 ieinnia, eleemosynas, cum etiam episcopo
 et presbytero sacrificiorum orationes con-
 cipienti rem faciat adstipulantis respon-
 dendo *Amen*, quod est *Fiat*, eo sensu
 Christiani etiam laici dicantur sacer-
 dotes. (Rigalt.)

b. nisi episcopi iam aut presbyteri
 aut diaconi, vocantur discentes.] Ita haec
 verba distinguenda erant; vulgo enim ante
discentes incidunt. *Vocantur* sc. ad bapti-
 zandum. Pro *vocantur* possis facili opera
vocentur, sed non opus est; sententia
 eadem evadit. *Discentes* (h. e. discipu-
 los, cf. adnot. ad De Patient. cap. 2.)
 appellat quos modo laicos. ?

Cor. VI, 12.
I, 23.

debet abscondi ab ullo. Proinde et baptismus, aequae dei census^c, ab omnibus exerceri potest. Sed quanto magis laicis disciplina verecundiae et modestiae incumbit, cum ea maioribus^d competant^e, ne sibi adsumant dicatum^f episcopi^g officium! Episcopatus aemulatio schismatum mater est. Omnia licere dixit sanctissimus apostolus, sed non omnia expedire. Sufficiat scilicet in necessitatibus^h ut utarisⁱ, sicubi aut loci aut temporis aut personae condicio compellit. Tunc enim constantia succurrentis^j excipitur, cum urget circumstantia periclitantis, quoniam reus erit perditii hominis^k, si supersederit praestare quod libere potuit. Petulantiae autem mulier^l, quae usurpavit docere, utique non etiam linguendi ius sibi pariet, nisi si quae nova bestia evenerit similis pristinae, ut, quemadmodum illa baptismum auferebat, ita aliqua per se eum conferat. Quodsi quae Pauli perperam scripta^m sunt exemplum Theclae ad

3. competant b. competat ABa. 4. episcopis b., Fulv. Ursinus, Jos. Scaliger. 5. officium? Episcopatus aemulatio Fr. Junius. officium episcopatus. Aemulatio ubi libri. 6. ut utaris ABa. utaris b. 7. Petulantiae autem mulier ego. Petulantia autem mulier A. Petulantia autem mulierum Ba. Petulantia autem mulieris b, Fulv. Ursinus. 8. nova bestiae venerit Fr. Junius. 9. Quodsi quae Pauli perperam scripta sunt exemplum Theclae ad licentiam ego. Quodsi quae Pauli perperam scripta legunt, exemplum Theclae ad licentiam Ba. Quod si quae Pauli perperam scripta sunt, scriptum (pro scriptum mg. habet exemplum) Theclae ad licentiam A. Quod si quae Paulo perperam adscripta sunt, ad licentiam b. Quod si quae Paulo perperam adscripta sunt, scriptum Theclae ad licentiam Fulv. Ursinus.

c. aequae dei census] Aequae ad dei honorem et cultum spectat, ideoque quasi propria res dei et census. Ceterum consimilis est de episcoporum et praesidentium honore locus in libro De Corona.

d. cum ea maioribus competant] Episcopis, diaconis et presbyteris.

e. in necessitatibus ut utaris] Scilicet illo episcopi officio.

f. constantia succurrentis] Fiduciam significat succurrentis, qui iuris sui conscius sine addubitatione aut haesitatione succurrit periclitanti, hoc est admittitur, accipitur, laudatur. Constantiam dicit audaciam. Dixisset *constanter succurrere* eadem forma qua mox dicit *constanter discere*, et libro de Patientia *constanter denotare*. (Rigalt.) Cf. supra cap. 10. Adv. Marcion. V, 1 „Tanta est constantia alium deum edicere.“

g. reus erit perditii hominis] Quomodo perditii hominis? cum in sequentibus dicat iis qui pondus intelligant baptismi magis timendam esse consecutionem quam dilationem? fidem integram securam esse de salute? Non pugnat secum. Nam reus est perditii hominis quisquis

baptismum in subita pericali violentia desideranti dare supersederit. Etenim quantum in se fuit perdidit quem vel inhumana desidia vel intempestiva verecundia salutari lavacro procurare non festinavit. At qui in toto animo totaque mente Christianus fieri desideravit, si per fidem factus est Christo quod fidei Christus indulsit, et qui perit homini pravo cunctatori, salvus est deo salvatori liberalissimo. (Rigalt.)

h. Petulantiae autem mulier] Ita corrigendum videbatur proximius ad vestigia scripturae editionis principis. „Petulantiae mulier“ dictum est ut „homines gloriae“, philosophi, in Apologetico. De re cf. Praescript. Haeret. cap. 41. De Virgin. Veland. cap. 9.

i. Pauli perperam scripta] Notat scriptam illud cui titulus erat Acta Pauli, iam pridem inter apocrypha relictum. Eius meminit Eusebius Hist. Eccles. III, 16. — — Irenaeus I, 17 „Inenarrabilem multitudinem apocryphorum et perperam scripturarum, quas illi fluxerunt, adferunt ad stuporem insensatorum.“ (Rigalt.) Nomen Theclae in sequentibus Rigaltius putabat ex marginae irruptione

am mulierum docendi ¹⁰tinguendique defendunt, sciant in Asia
 iterum qui eam scripturam construxit, quasi titulo Pauli de
 umulans^k, convictum ¹¹atque confessum id se amore Pauli
 loco decessisse^l. Quam enim fidei proximum videretur, ut
 docendi et tinguendi daret feminae potestatem qui ne ¹²discere
 non constanter^m mulieri permisit? Taceant, inquit, et domi
 suos consulant.

Alterum baptismum non temere credendum^a esse sciunt quo-
 officium est. Omni petenti te dato, suum habet titulum ¹per-
 id eleemosynam pertinentem^b. Immo illud potius perspicien-

Nolite dare sanctum canibus et porcis proicere ²margarita
 , et, Manus ne facile imposueris, ne participes aliena delicta.
 lippus tam facile tinxit eunuchum, recogitemus manifestam et
 m dignationem domini intercessisse. Spiritus Philippo prae-
 t in eam viam ³pertendere; spado et ipse inventus est non
 s, nec qui subito tinguui concupisceret, sed ad templum orandi
 profectus scripturae divinae impressus^c sic oportebat ⁴de-

pendi quae A. 11. apud Iohannem atque Fr. Iunius. 12. docere A.
 p. XVIII. 1. perinde ABA. proinde b., Fulv. Ursinus. 2. margarita vestra
 Ursinus. margaritam vestram AB. margaritas vestras a. 3. pertendere
 Ursinus. praetendere ABA. 4. deprendi ABA. deprehendi b.

um. Rationem ipse non indicavit,
 go video. Theclae historiam con-
 nit Sixtus Senensis et Gnil. No-
 prolegomenis in Cyprianum. Cf.
 . Epist. 7 et 81. Chrysost. Homil.
 icta., Gregor. Nazianz. Orat. 12.
 10. Epiphani. Haeres. 78. Augu-
 Faust. XXX, 4. Severus Vita S.
 II, 16. Ex Basilii Selenciensis
 Theclae (quam vindicat Baronius
 tom. I. ad ann. 47.) Ludov. de
 a apte haec adscripsit: „*Ἀφ’*
γὰρ, ὡς εἰπεῖν, ἀρξάμενη τῆς
σεως ἢ μάρτυς αὐτὴν τε Τρυ-
καὶ τῶν ἐπὶ Τρουραίνης τε-
ων παιδῶν καὶ παιδικῶν τῶ
πτεως οὐκ ὀλίγους φηκείωσε λό-
διὰ τῆς σφραγίδος (h. e. ba-
signaculo) ἐστρατολόγησε τῶ
ῖ.“

asi titulo Pauli de suo cumu-
 loc est, quasi aliquid titulis et
 Pauli de suo adderet quod en-
 set instar. (Rigalt.) Cf. Ad Nat.
 itaque deos credi solem, qui *dici*
cumulat“ cett.

so decessisse.] Hieronym. Catalog.
 Eccles. VII. cap. 7. in historia Lu-
 gitur *περίσδοις* Pauli et Theclae
 n baptizati Leonis fabulam iater

apocryphas scripturas computamus. Quale
 enim est, ut individuus comes apostoli
 inter ceteras eius res hoc solum igno-
 raverit? Sed et Tertullianus vicinus
 eorum temporum refert presbyterum
 quendam in Asia *σπουδαστήν* apostoli
 Pauli convictum apud Iohannem, quod
 auctor esset libri, et confessum se hoc
 Pauli amore fecisse, loco excidisse.¹¹

m. ne discere quidem constanter] Ut
 etiam cum verecundis discere appetant.
 Non constanter discere, hoc est non
 absolute scitari aut prae fracte interro-
 gare. (Rigalt.) De voc. *constanter* modo
 supra adnotatum est.

Cap. XVIII. a. credendum] Hoc est
 administrandum et committendum pe-
 tenti.

b. perinde ad eleemosynam pertinen-
 tem.] Titulus dandi est petitio indigen-
 tis, titulus accipiendi indigentia petentis.
 Itaque et baptismus non nisi petentibus,
 nec simpliciter petentibus, sed ad acci-
 piendam debite praeparatis, tum per
 instructionem doctrinae, tum per ser-
 vorem voluntatis ardentem illum deside-
 rantibus conferri debet.

c. impressus] Impressus dans ope-
 ram, explicat Fr. Iunius. Rectius hanc
 posse dici scripturae divinae impressum

prendi, cui ultro deus apostolum miserat, quem rursus spiritus ut se curriculo eunuchi adiungeret iussit: scriptura ipsius fidei occurrit in tempore^d, exhortatus adsumitur^e, dominus ostenditur, fides non moratur, aqua non expectatur, apostolus perfecto negotio eripitur. Sed et Paulus revera cito^f tinctus est. Cito enim cognoverat^g Simon hospes vas eum esse electionis constitutum. Dei dignatio suas praemittit praerogativas^h; omnis petitio et decipere et decipi potestⁱ. Itaque pro cuiusque personae condicione^j ac dispositione, etiam aetate, cunctatio baptismi utilior est, praecipue tamen circa parvulos. ⁹Quid enim necesse, si non tam necesse est^k, sponsores^l etiam periculo^m ingeri, qui et ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt etⁿ proventu malae indolis falli? Ait quidem dominus, Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo, dum adolescent; veniant, dum discunt, dum quo veniant docentur; fiant Christiani, cum Christum nosse potuerint. ¹¹Quid festinat innocens aetas^o ad remissionem peccatorum? Cautius agatur in saecularibus^p, ut cui substantia terrena non creditur, divina credatur. Norint petere salutem, ut^q petenti dedisse videaris. Non minore de causa innupti quoque procrastinandi, in quibus tentatio praeparata est tam virginibus per mat-

Math.
XIX, 14.

5. tinctus est *ab.* unctus est *AB.* 6. Simon *ABb.* Iudas *a.* Ananias *Latinus.* 7. a dispositione *A.* 8. Quid enim necesse, si non tam necesse est, sponsores *A.* Quid enim necesse est, si non tam necesse est, sponsores *a., Fulcr. Ursinus.* Quid enim necesse est sponsores *Bb.* 9. ingeri, qui *Ba.* ingeri? quia *b., Fulcr. Ursinus.* integri, quid *A.* 10. proventum *A.* 11. quod *A.* 12. petendi *A.*

arbitror, qui plene eis imbutus sit eorumque doctrina quasi inundatus atque repletus.

d. occurrit in tempore] Legebat ista verba: Tamquam ovis ad occisionem ductus est. Acta Apost. VIII, 29.

e. exhortatus adsumitur] „Rogavit Philippum ut ascenderet et sederet secum.“ Act. Apost. VIII, 31. *Exhortatus* est igitur passivo sensu positum. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 537. ibique Eckstein.

f. suas praemittit praerogativas] Gregor. Nazianz. Orat. 18 „*οἷδε γὰρ πρόφωθεν καταβάλλεσθαι τῶν μεγάλων πραγμάτων ἢ σοφία τὰς ὑποδείσεις.*“

g. et decipere et decipi potest.] Potest enim inordinate petens baptismum eius ministrum decipere, sine legitima videlicet dispositione, neque vero sed simulato duntaxat animo accedens. Potest et ipse decipi, dum ex immaturo zelo accedit et ab ipso se deo impulsus credit, nondum tamen necessaria rerum credendarum cognitione instructus, ut

illum fructuose suscipiat. (Corbinian. Thomae.)

h. si non tam necesse est] Si utilior est cunctatio baptismi.

i. sponsores] *Ἀναδόχους* vocat Dionys. de Eccles. Hier. cap. 2. et *ἀγαθοὺς τὰ θεῖα παιδαγωγούς*; passim et aliter.

k. Quid festinat innocens aetas] Sic putabat Tertullianus ad nomen Christianum admitti non debere qui nondum haberet ullam intellectam fidei Christianae, nec indigere delictorum remissione qui nondum esset ullius doli sive delicti capax. Visum tamen Ecclesiae Catholicae, secundum Cypriani sententiam, a baptismo et gratia neminem prohibere, ac ne infantes quidem, qui recens nati nihil peccaverat, nisi quod secundum Adam carnaliter nati contagium mortis antiquae prima natiuitate contraxerat, itaque ad remissam peccatorum accipiendam hoc ipso facilius accedere, quod illis remittuntur non propria, sed aliena peccata. (Rigalt.)

l. Cautius agatur in saecularibus] De-

n quam vidais per ¹³vacationem, donec aut nubant aut con-
iae corroborentur. Si qui pondus intelligant baptismi, magis
unt consecutionem quam dilationem; fides integra secunda est
lute^m.

Diem baptismi sollemniorem Pascha praestat, cum et passio Cap. XIX.

ii in ¹qua tinguimur^a adimpleta est. Nec ²incongruenter ad
m interpretabitur^b, quod cum ultimum Pascha dominus esset
is, missis discipulis ad praeparandum, ³Convenietis, inquit, Marc.
XIV, 13.

rem aquam baiulantem, Paschae celebrandae locum de signo
ostendit. Exinde Pentecoste ordinandis lavacris ⁴laetissimum

um est, ⁵quo et domini resurrectio inter discipulos frequentata
et gratia spiritus sancti dedicata, et spes adventus domini sub-

sa, quod tunc in caelos recuperato eo angeli ad apostolos
unt sic venturum, quemadmodum et in caelos conscendit, uti-

n Pentecoste. Sed enim Hieremias cum dicit: Et congregabo Jerem.
XXXI, 8.

ab extremis terrae in die festo, Paschae diem significat et
costes, qui est proprie dies festus. Ceterum omnis dies do-

est, omnis hora, omne tempus habile baptismi: si de sol-
tate interest, de gratia nihil refert.

Ingressuros baptismum orationibus crebris, ieiuniis et genu- Cap. XX.

ibus et pervigiliis orare oportet et cum confessione omnium
delictorum, ut exponant etiam baptismum Ioannis^a. Tinguere Math. III, 6.

r, inquit, confitentes delicta sua. Nobis gratulandum est, ¹si
publice confitemur iniquitates aut turpitudines nostras. Simul

et de pristinis satisfacimus conflictatione carnis et spiritus,
hsecuturis tentationibus ²munimenta praestruimus. Vigilare et Math.
XXVI, 41.

cationem *b.*, *Fulv. Ursinus.* vagationem *ABa*.

ap. XIX. 1. quam *b.*, *Fulv. Ursinus.* 2. incongruenter quis ad *b.*, *Fulv. Ur-*
incongruenter aut *A*. 3. Convenietis *AB*. Invenietis *ab*. 4. laetissimum *A*.
num *AmgBab*. 5. quod *A*.

ap. XX. 1. si nunc publice *Fr. Iunius.* si publice *Desid. Heraldus ad Arnobii*
litt. II, p. 86. (ed. LB.). si non publice *ABab*. 2. munimenta *A*.

im cuiquam rerum substantia cum
git quod accipit. (La Cerda.)

fides integra secunda est de salute.]

supra de iis quibus aliena culpa

im negavit, nunc de iis quibus,

eniant ad Christum, dum adole-

in Christo, dum addiscunt caele-

is aliqua maior et vitam abstulit

erum. Atque hos etiam securos

ubet Septimius. Fidem integram

uae talis fieri statigit, ac proinde

m esse de salute. (Rigalt)

XIX. a. in qua tinguimur] In

posito saepius habet instrumenta-

guificationem. Sic De Idolol. cap. 7

„Quae magis amputandae (manus) quam
in quibus domini corpus amputatur?“

Ibid. cap. 22 „et daemonia non hono-

rentur in eo quod propter deum feci?“

Cf. Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 39.

p. 61 sqq.

b. interpretabitur] Passive. Sic Ad Nat.

I, 3 „Christianum vero nomen, quantum

significatio est, de unctione interpretatur.“

Cap. XX. a. ut exponant etiam bap-

tismum Ioannis.] Id est palam statuunt

in se ipsis exemplam baptismi Ioannis:

hoc enim est exponere sumpta a pro-

polis merces suas exponentibus meta-

phora. (Fr. Iunius.)

orate, inquit, ne incidatis in tentationem. Et ideo, credo, tentati sunt, quoniam obdormierunt, ut ³adprehensum dominum destituerint, et qui cum eo ⁴perstiterit et gladio sit usus, ter etiam negavit; nam et praecesserat dictum, neminem intentatum regna caelestia consecuturum. Ipsum dominum post lavacrum statim tentationes circumsteterunt quadraginta diebus ieiuniis functum. Ergo et nos, dicet aliquis, a lavacro ⁵potius ieiunare oportet. ⁶Et quis enim prohibet, nisi necessitas gaudii et gratulatio salutis? Sed dominus, ⁷quantulum aestimo, de figura Israëlitis exprobrationem in ipsum retorsit. Namque populus mare transgressus ⁸et in solitudine translatus^b per quadraginta annos, illic cum divinis copiis aleretur, nihilominus ventris et gulae meminerat quam dei^c. ⁹Deinde dominus post aquam^d segregatus in ¹⁰deserta quadraginta dierum ieiunia emensus ostendit non pane vivere hominem dei, sed dei verbo, tentationesque plenitudini et immoderantiae ventris appositae abstinentia elidi^e. Igitur benedicti, quos gratia dei expectat, cum de illo sanctissimo lavacro novi natalis ascenditis et primas manus apud matrem cum fratribus aperitis^f, petite de patre, petite de domino ¹¹peculia gratiae, distributiones charismatum ¹²subiacere^g.

Matth. VII, 7. Petite, et accipietis, inquit. Quaesistis enim, et invenistis; pulsastis, et apertum est vobis. Tantum oro, ut, cum petitis, etiam Tertulliani peccatoris memineritis.

3. adprehensum A. 4. praestitit A. 5. protinus *Ios. Scaliger*. 6. Et quis melius Ecquis. 7. quantulum aestimo *ABa.* quantum existimo *b.*, *Fulo. Ursinus*. 8. et in *Ba.* est in A. in *b.* Pro solitudine *Fr. Iunius marull* solitudinem. 9. Proinde *Latinus*. 10. deserta *ABa.* deserto *b.*, *Fulo. Ursinus*. 11. peculia gratiae ego. peculia gratia A. peculia, gratias *Ba.* 12. subiacere A. subiicere & subiicente *ab.*

b. in solitudine translatus] Non opus est cum *Fr. Iunio* rescribere in solitudinem pro in solitudine. Cf. adnot. ad *Scorpiac.* cap. 3.

c. ventris et gulae meminerat quam dei.] Nihil frequentius hac ellipsi in *Tertulliano*. V. adnot. ad *De Testim. Animae* cap. 2.

d. post aquam] Hoc est post aquam baptismi impetratam. Cuius brevis loquentiae exempla collegi ad *Scorpiac.* cap. 11.

e. elidi.] Amat hoc verbum *Tertullianus*. V. adnot. ad *Apolog.* cap. 23.

f. et primas manus apud matrem cum fratribus aperitis.] Orabant manus expansas. Itaque primas manus dicitur primum a fide ad orationem spectantes sive expansas. Matrem dicit *Ecclesiam*. (*Rigalt.*)

g. subiacere.] Haec est genuina scriptura, editionis principis auctoritate firmata. Petite, inquit, et orate, ut peculia gratiae et charismatum distributiones de patre et domino vobis cedant et subiiciant.

DE
P A E N I T E N T I A .

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A	significat librum scriptum Vindobonensem.
B	- - - Leidensem.
C	- editionem principem, Beati Rhenani, quae prodit Basileae a. ~~MDL~~
a	- - Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis a. MDXLV.
b	- - Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae a. MDL.
c	- - Isc. Pamelii, quae prodit Antverpiae a. MDLXXIX.
d	- - Nic. Rigaltii, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV.

DE

PAENITENTIA*.

Paenitentiam* hoc genus hominum, quod et ipsi retro fuimus, Cap. I.
sine domini lumine, natura tenus norunt passionem animi

I. 1. Poenitentium B. Florentinus liber, bibl. Laurentianae.

PAENITENTIA.] Hunc librum non esse Tertulliani tandem Rheususit, nullo magis argumento li, ut ipsis videtur, accuratioris. gumenti vim sane frivolum esse sensuros omnes confido qui Selegendo attentius incubuerint. hic genium plane Tertullianicum t et in aliis libris qui nunquam ui controversiam sunt passi, usdem operis longe aliis accuret elegantiores animadvertent.

a. Paenitentiam] Paenitentiam lixere propositi aut consilii sive ra sive in deteriori mutationem. Inris Auctores agere paenitentur haeres quem paenitet aditae tis, et donator quem conditae s. Apud Christianos paenitentes s vitae cum ethnicis anteactae ut, ut iam derelicto idolorum pudata saeculi pompa in Christi recipi postularent. Haec paeragebatur aversione abdicatis t omnibus omnino vitae prioris entis, eademque aversione tam nffensio quam vera paenitentia tr. Itaque allocutione interdum n plurimi lavacro mandati, atque nmero fidelium et fratrum. Poaugescente in dies multitudine quosdam irreperere falsos Chriunde periculum ceteris ac deaeretur, examine ac probatione scrupuliosiore. Gradus igitur in quibus aliquantisper conqui vitae ethicae deserendae deudoris sapere coepissent, ut illic

et deum cognoscere et cognitum timere ac mente pura colere perdiscerent, tandemque vitae ac sententiae conversione probata paenitentiam includerent seu consignarent baptismo. Hoc fuit datae deo vero sub Christi nomine fidei susceptaeque omnium retro delictorum gratiae per lavacri similitudinem sacramentum, quo scilicet ablatis anteactae vitae maculis obstringerentur ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne depositum appellati abnegarent, vitam denique viverent innocentem. Quod si fidem fallerent, si quid rursus idololatris, homicidio, adulterio stuprove ad fine operati arguerentur, tam a communionem orationis et conventus et omnis sancti commercii relegabantur, sic tamen, ut secundae paenitentiae veniam fore non desperarent, Ecclesia tandem per exomologesin, id est delictorum publicam in luctu et squalore detestationem, exorata. Haec igitur exomologesis delictorum fuisse videtur manifestorum, quae aut sceleris infamia nomini Christiano iniuriam facerent, aut fidei parum constantis exemplo ceteris fratribus nocerent. Occultorum vero paenitentia sicut et castigatio divinae misericordiae reservata. Quid si autem manifestarii negotores ad exomologesin non venirent? li tanquam ad gentiles suos postliminio reversi nunquam in Ecclesia Dei fuisse existimabantur. Quid si hanc et manifestarii homicidae aut moechi spernerent? li vero, nisi gentili potestate coercerentur, impune apud ipsos gentiles ab Ecclesia exulabant, pudoris magis memores quam salutis.

quandam esse quae veniat de offensa sententiae ²peioris^b. Ceterum a ratione eius tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore. Quippe res dei ratio; quia deus omnium conditor, nihil non ratione providit, disposuit, ordinavit, ³nihil non ratione tractari intellegique voluit. Igitur ignorantes quique deum rem quoque eius ignorent necesse est, quia nullus omnino thesaurus extraneis patet. Itaque universam ⁴vitae conversationem sine gubernaculo rationis transfretantes imminentem saeculo procellam^a vitare non norunt. Quam autem in paenitentiae actu ⁵irrationabiliter ⁶diversentur, vel uno isto satis erit expedire, cum illam etiam ⁷in bonis factis suis adhibent. Paenitet fidei, amoris, ⁸simplicitatis, patientiae, misericordiae, prout quid ⁹in ingratiam^d cecidit. ¹⁰Semetipsos execrantur, quia ¹¹benefecerint, eamque maxime ¹²paenitentiae speciem^c quae optimis operibus irrogatur in corde figunt, meminisse curantes, ne quid boni rursus praestent; contra ¹³paenitentiae malorum levius ¹⁴incubant^e. Denique facilius per eandem delinquant quam per ¹⁵eandem recte faciunt.

Cap. II. Quod si dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita^a primo paenitentiae expenderent, nec unquam eam ¹ad

2. peioris ABC. Florentinus. prioris abcd., ex corr. Beati Rhenani. 3. nihilque A. nihil quod B. nihilque Florentinus et duo Vaticani. 4. vitem (vicem B.) conversionem AB. 5. irrationaliter d. 6. diversentur ABCab., Florentinus. devarentur cd. 7. in nobis factis AB. Florent. 8. simplicitas AB. Florent. 9. in gratiam ABC. Florent. 10. servire (seviret Florent.) ipsos execuntur AB. Florent. 11. bene fecerunt AB. 12. paenitentiae abcd. Gorziensis liber. patientiae ABC. Florent. Vaticani tres. 13. paenitentiae malorum d., ex emendatione Petri Ciacconii. paenitentiam malorum abc. Gorziensis liber. patientiae malam ABC. Florent. 14. incumbant AB. 15. eam d., Fulv. Ursinus.

Cap. II. 1. ad argumentum Ad., Fulv. Ursinus. ad augmentum B. Florent. ad augmentum Cab.

Post impetratam secunda paenitentia veniam, si qui rursus in ea delicta laborarent, ob quae denuo ipsos amoveri ac separari ab Ecclesia contingeret, tum vero, nisi abdicata prorsus Christi religione ad saeculum rediretur, in luctu ac moerore perpetua paenitentia perstabant, divinam misericordiam implorantes, pacem vero Ecclesiae, nisi forte in extremo vitae articulo, non habituri. Huiusce autem ritus inclementiam ubique ab omnibus Ecclesiis fuisse custoditam non sine ratione quis ambigat. (Rigalt.)

b. sententiae peioris.] Revocavi veterem scripturam quam genuinam esse puto. Nec multum diversa sententia evadit sive prioris sive peioris legimus. Paenitentis enim omnis sententia prior ea-

dem et peior dici potest praee ea quam recens est amplexus.

c. imminentem saeculo procellam] Quam in Apologetico [cap. 32.] dicit „vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam saeculi acerbissimam horrendas comminantem“ cell. (Rigalt.)

d. in ingratiam] Cf. Adv. Marcion. II, 24 „Non enim si hominem ex recordatione plurimum delicti, interdem et ex alicuius boni operis ingratia paenitet, ideo et deum proinde.“

e. paenitentiae malorum levius incubant.] Cf. De Patient. cap. 12 „Quod si patientiae incubabo, non dolebo“ cell.

Cap. II. a. merita] Merita hic et dignitas, vel momenta, eo sensu quo Icti hoc vocabulo utantur. Paul. Sent. V, 35 „Meritum appellationis causae et-

entum perversae emendationis^b adhiberent; modum deni-
aenitendi temperarent, quia et delinquendi tenerent^c, timen-
ominum scilicet. Sed ubi metus nullus, emendatio proinde
ubi emendatio nulla, paenitentia necessario vana; quia caret
suo cui eam deus sevit, id est hominis saluti. Nam deus
ot ac tanta delicta humanae temeritatis a principe generis
auspicata, post condemnatum hominem cum saeculi dote^d,
iectum paradiso mortique subiectum, cum rursus ad suam
cordiam maturavisset^e, iam inde in semetipso paenitentiam
vit^f. rescissa sententia irarum pristinarum, ignoscere pactus
et imagini suae. Itaque et populum sibi congregavit, et mul-
titudinis suae largitionibus fovit, et ingratisimum totiens ex-
ad paenitentiam semper hortatus est, et prophetando^g uni-
um prophetarum emisit ora: mox gratiam pollicitus, quam in
itibus temporum per spiritum suum universo orbi illumi-
sset, praere^h intinctionem paenitentiae iussit^h, si quos
atiam vocaret ad promissionem semini Abraham destinata
ententiae subsignationemⁱ ante componeretⁱ. Non tacet Ioan-

na AB. rescissa Florent. 3. intinctionem AB. Florent. 4. si quos ABC.
ut quos abcd. 5. habrahae Florentinus. 6. ante componeret abcd.,
is liber. anteponeret ABC. Florent.

omni per nosmetipsos prosequi
s. Id. Digest. XLIX, 1, 27
additas rationes neque tutor
nestor appellacionis merita probare
Cf. Dirksen Manuale s. v.

argumentum perversae emen-
Ut perversam emendationem
oargui possent.

a et delinquendi tenerent] Non
sibi materiam toties et tamdiu
di.

n saeculi dote] Dotem saeculi
icta, per quae homo excidit a
ratia. (Rigalt.) Misericordias
nae post peccatum mortalibus
assignatae sunt. (Alhaspin.)

o rursus ad suam misericordiam
asset] Hoc est mature se rece-
in tempore. Sic Cyprianus ad
gratiam maturantem dixit. (Rhe-
pprian. ad Donat. p. 2. ed. Oxon.
quod sentitur antequam dici-
per temporum moras longa
colligitur, sed compendio gra-
rantia hauritur.

licavit] Punio Adami peccato
rtales novis beneficiis comple-
sit prius acta paenitentia emen-

dari posse. (Alhaspin.) De verbo *dedi-
care* v. quae adnotavi ad Scorpiac. cap. 1.

g. prophetando] Hoc est ad prophe-
tandum. Huius dativi, qui frequentissi-
mus est apud Tertullianum, aliquot exem-
pla collegi ad De Spectac. cap. 3.

h. praere intinctionem paenitentiae
iussit] Significat baptismum Iohannis,
qui fuit paenitentiae baptismus, praecur-
sor baptismi Christiani, qui fuit etiam
Spiritus Sancti. (Rigalt.)

i. per paenitentiae subsignationem ante
componeret.] Verba sunt e Iure petita.
Etenim Iuris Auctoribus subsignatae
facultates ideo dicuntur, quia conducto-
rum subscriptionibus obligatae sunt fisco,
et subsignatae apud aerarum et praeto-
rem praedia quae sunt in censum de-
lata. Eo sensu Tertullianus dicit *paeni-
tentiam subsignatam* qua se apud deum
quis proposito vitae sanctioris obligavit,
adhbito intinctionis sive baptismi sacra-
mento tamquam signaculo. Sic enim
lib. I. ad Uxor. [cap. 4.] „viduitatem apud
deum subsignatam.“ *Componere* dicitur
praeter quos iurisdictione sua compe-
dit. Componit sacramentis suis deus
homines pessime meritos, et in suorum

Math. III, 2 nes, Paenitentiam innotuit, dicens, iam enim salus nationibus appropinquabit, dominus scilicet, afferens ^{6b}secundum dei promissum. ⁷Cui praeministrans paenitentiam destinabat. purgandis mentibus ⁸praepositam, uti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id paenitentia ⁹verrens et radens et ¹⁰foras abiciens mundam pectoris domum superventuro spiritui sancto paret, quo se ille cum caelestibus bonis libens inferat ^k. Horum bonorum unus est titulus ^l, salus hominis, criminum pristinorum abolitione praemissa. Haec paenitentiae causa, haec opera negotium divinae misericordiae curans. Quod homini ^mproficit, deo servit. Ceterum ratio eius, quam cognito domino discimus, certam formam ⁿtenet, ne ^obonis unquam factis cogitatisve quasi ^pviolenta aliqua manus iniciatur. Deus enim reprobationem bonorum ratam non ^qhabens, utpote suorum, quorum ^rcum auctor, et defensor sit necesse est, proinde et acceptator, si acceptator, etiam remunerator. Viderit ergo ^singratia hominum, si etiam bonis factis paenitentiam cogit. Viderit et gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est, terrena, mortalis utraque. Quantum enim compendii, si grato benefeceris? vel dispendii, si ingrato? Bonum factum deum habet debitorem, sicuti et malum, quia iudex omnis remunerator est causae. At cum iudex deus iustitiae ^tcarissimae sibi exigendae tuendaeque praesideat, et ^uin

6b. Quid, si secum domini promissum? 7. cui praeministrant AB. Florent. & praepositam ABCabc. propositam d. 9. verrens et radens abcd. avertens et tradens ABC. Florent. Vaticani. 10. foris (foris pro foras extat etiam in Vaticanis & Florentino) abiciens nudam AB. 11. profecit d. 12. bonis cd. Vaticani, et ita emendaverat iam ante Latinius. nobis Cab. Florent. vobis AB. 13. violenta d., Fulv. Ursinus. violentia ABCabc. Florent. 14. habet d. 15. cum auctor est, defensor sit necesse est Fulv. Ursinus. 16. ignorantia A. m. sec. 17. carissime C. 18. in ea Florent.

amicorum numero esse iubet. (Rigalt.) Componere est pro disponere, vel praeparare.

k. quo se ille cum caelestibus bonis libens inferat.] Cf. De Patient. cap. 13 „si quidem rector animus facile communicat spiritus invecta (sc. patientia) cum habitaculo suo.“

l. unus est titulus] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 18.

m. formam] V. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

n. violenta aliqua manus iniciatur.] Quae bene facta aut bene cogitata interficiat et strangulet convertens in deteriora. (Rigalt.)

o. proinde et acceptator] Facile est corrigere proinde est acceptator. Sed non magis opus est quam cum Rigaltio respondere habet pro habens, aut cum Fulvio

Ursino cum auctor est, defensor sit necesse est. Structura enim quamvis impeditior, tamen aperta, nec absens Tertulliani stilo.

p. Viderit ergo] Haec loquendi formula admodum frequens est in Tertulliani scriptis. Cf. adnot. ad De Ceruus cap. 13.

q. cogit.] Adigit, detorquet. Nam est contra rationem paenitentiae quae solum de malis concipi debeat.

r. mortalis utraque.] Absat quoque valeat gratitudo hominum, nam tantum eius scopus est incitare ad benefaciendum. Sed cur utraque absat? Quis utraque terrena et mortalis est. Et quidem exiguum est compendium, id est lucrum, benefacere grato, et ~~dispendium~~ dispendium, ingrato. (La Cerda.)

eam omnem summam disciplinae ¹⁹suae sanciat, dubitandum ²⁰est, sicut in universis actibus nostris, ita in paenitentiae quoque causa iustitiam deo praestandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodo adhibeatur. Porro peccatum nisi malum factum dici non meretur, nec quisquam benefaciendo delinquit. Quodsi non delinquit, cur paenitentiam invadit, delinquentium ²¹privatum? Cur malitiae officium bonitati suae ²²imponit? Ita ²³evenit, ut, cum aliquid ubi non oportet adhibetur, illic ubi oportet neglegatur.

Quorum ergo paenitentia iusta et debita videatur, id est quae Cap. III. delicto deputanda sint, locus quidem expostulat denotare^a, sed otiosum videri potest. Domino enim cognito ultro spiritus a suo auctore ¹respectus emergit ad notitiam veritatis, et admissus ad dominica praecepta ex ipsis statim eruditur id ²peccato deputandum a quo deus arceat. Quoniam, cum ³deum grande quid ⁴boni constet esse, utique bono nisi malum non displiceret, quod inter contraria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pigebit delictorum quaedam esse carnalia, id est corporalia, quaedam vero ⁵spiritualia. Nam cum ex hac duplicis substantiae congregatione confectus homo sit, non aliunde delinquit quam unde constat. Sed non eo ⁶inter se differunt, quod corpus et spiritus duo sunt (⁷alioquin^b eo magis paria sunt, quia duo unum efficiunt), ne quis pro diversitate materiarum peccata eorum discernat, ut alterum altero levius aut gravius existimet. Siquidem et caro et spiritus dei res, ~~ita~~ manu eius expressa, alia afflatu eius consummata. Cum ergo ex pari^c ad dominum pertineant, quodcumque eorum deliquerit, ex pari dominum offendit. An tu discernas actus carnis et spiritus, quorum et in vita et in morte et in resurrectione tantum communionis atque consortii est, ut pariter tunc aut in vitam aut in iudicium suscitentur, quia scilicet pariter aut deliquerint aut ⁸innocenter egerint? Hoc eo praemiserimus, ut non minorem alteri

19. suae. sanciat *abcd.*, *Gorsiensis.* sanciat (*sanciat Florent. sanciat B.*) *ABC. Florent.*
 20. non est A. 21. Privatum cur *Cabc.* *Latinius delet* privatum, *Fr. Iunius pro eo reponit* peccatum. 22. imponitur *B. Florent.* 23. invenit *AB. Florent.*
 a. Cap. III. 1. respersus *A. m. sec.* 2. peccati *B.* peccatum *A.* 3. domini *AB.*
 4. bonum censet *AB.* 5. spiritualia *B.* 6. intra *B.* 7. alioquin *Ca.* alioqui *bcd.*
 Atque *AB.* atque *A. m. sec.* 8. innocentes *d.*

a. delinquentium privatum?] Paenitentiam dicit esse delinquentium privatum, hoc est rem et curam delinquentium propriam et privatam. Insuper autem facit qui privatis utitur tamquam communibus et publicis. (Rigalt.) Recte Ribetius. Vulgata interpunctio erat „delinquentium? Privatum cur malitiae officium? cett. Cf. de Spectac., cap. 10

„quae privata et propria sunt scenae“ cett.

Cap. III. a. locus quidem expostulat denotare.] Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 7.

b. alioquin] Pars librorum praebet aliquid pro alioquin. Posset defendi. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 6. c. ex pari] Cf. adnot. ad lib. Ad Scapulam cap. 2.

quam utrique parti, si quid deliquerit, paenitentiae necessitatem intellegamus impendere. Communis reatus amborum est, communis et iudex, deus scilicet, communis igitur et paenitentiae modus. Exinde ⁹spiritalia et corporalia nominantur, quod delictam omnes aut agitur aut cogitatur, ut corporale sit quod in facto est, quia factum, ut corpus, et videri et contingi habet^d, spiritale vero quod in animo est, quia spiritus neque videtur neque tenetur. Per quod ostenditur, non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda et paenitentia purganda esse. Neque enim, si mediocritas humana ¹⁰facti^e solum iudicat, quia voluntatis latebris par non est, idcirco crimina eius etiam sub deo neglegamus. Deus in omnia sufficit. Nihil a conspectu eius remotum unde^f omnino delinquitur, quia non ignorat nec omittit, quominus in iudicium decernat. Dissimulatio et praevaricator perspicaciae suae non est. Quid, quod voluntas facti origo est? Viderint enim, si qua casui aut necessitati aut ignorantiae imputantur, quibus exceptis iam non nisi voluntas delinquitur. Cum ergo facti origo est^g, non tanto potior ad poenam est, quanto ¹¹principalis ad culpam, quae ne tunc quidem liberatur, cum aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit? Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per illam perficiendi infelicitatem^h, operata quod suum fuerat. Deniqueⁱ dominus quemadmodum se adiectionem ¹²legi superstruere demonstrat, nisi et voluntatis ¹³interdicendo delicta, cum ¹⁴adulterum non eum solum definit qui cominus in alienum matrimonium ¹⁵cecidisset, verum etiam illum qui aspectus concupiscentia contaminasset? Adeo quod prohibetur administrare, satis periculose animus sibi repraesentat^k, et temere per voluntatem expungit effectum^l. Cuius voluntatis cum vis tanta sit, ¹⁶ut non solatium sui saturans pro facto cedat^m, pro

9. spiritualia AB., pro more. 10. facti d., ex emendatione Latini. factis BCde. de factis A. 11. principalioris A. 12. legi d., Latinius. legis ABCde. 13. interdicendo B. 14. ad ultimum non C. 15. incidisset B. 16. ut ABC, alii velt. libri. cur abed., ex coniectura Rhenani.

d. et videri et contingi habet] De hac structura verbi habere, si placet, adeas adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

e. facti] Scilicet delicta. Etenim praecessit non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda.

f. unde] Malim undeunde.

g. facti origo est] Subsaudi voluntas. h. perficiendi infelicitatem] Frustrationem, ἀτυχίαν. (Rigalt.)

i. Denique] H. e. itaque, igitur, adeo. Particula eo sensu Tertulliano usitatissima.

k. animus sibi repraesentat] De Magnam. cap. 10 „Habet secum animi similitudinem, qui omnia homini quae non habet imaginario fructu repraesentat.“

l. expungit effectum.] De verbo expungere v. adnot. ad Apolog. cap. 35.

m. ut non solatium sui saturans pro facto cedat] Hoc est: ut quemquam solatium sui non saturaret, tamen pro se cedat. Solatium voluntatis est affectus. Itaque solatium sui non saturantem volentem dicit voluntatem quae in corpore nondum moechina adfertur. Titius: „Qui feminam non suam appetit“

ergo plectetur. Vanissimum est dicere: Volui, nec tamen
 "Atquin perficere" debes, quia vis, "aut nec velle, quia
 perficis. Sed ipse conscientiae tuae confessione pronuntias.
 si bonum concupisceres, perficere gestisses: porro sicut ma-
 non perficis, nec concupiscere debueras. "Quaqua te" con-
 nis, crimine adstringeris, quia aut malum volueris, aut bonum
 adimpleveris.

Omnibus ergo delictis seu carne seu spiritu seu facto seu vo-
 te commissis qui poenam per iudicium destinavit, idem et
 m per paenitentiam spondit, dicens ad populum, "Paenitere",
 lvum faciam te. Et iterum, Vivo, inquit, "dominus, et pae-
 tiam malo quam mortem. Ergo paenitentia vita est", cum
 onitur morti. Eam tu peccator, mei similis (immo me minor,
 nim praestantiam in delictis meam agnosco), ita invade, ita
 exare, ut naufragus alicuius tabulae fidem. Haec te peccato-

Cap. IV.

Ezech.
XVIII. 21. 23.
XXXIII.
11 sqq.

qui A. m. sec. 18. debet AB. 19. sut om. AB. 20. Quasqua d. Qua-
 A. Quaque BCabc. 21. converteris Latinus, prob. Fr. Iunio.
 sp. IV. 1. paeniteat te et salvum Fulv. Ursinus. 2. deus AB.

descendit contaminat, imaginaria
 utis praesentia frustraneae volun-
 tate infelicitatem solatur, quod ex
 domini, Qui viderit mulierem,
 cito cedit. Eius itaque voluntatis
 tanta sit, ut licet non sit so-
 tale quod sui saturaret, pro facto
 cedat, pro facto ergo plectetur.
 tus Tertulliani verba non recte
 pens pro ut reposuit cur, quod
 manibus libris inolevit.
 pronuntias.] Verbum forense. Sic
 cap. 2 „quando — — contenti
 d pronuntiansum.“ Ibid. paulo
 „In nobis solis pudet aut piget
 omnibus scelerum pronuntiare.“
 orro] H. e. atenim. V. adnot. ad
 rona cap. 7.

IV. a. Paenitere] Hoc est pae-
 nitentiam ago. Deponentis paeniteor sic
 uti duo exempla praebet Vulgata:
 I, 15 „Paenitemini, et credite Evan-
 gelio. Act. Apost. III, 19 „Paenitemini
 et convertimini, ut deleantur peccata
 vestra.“

[Ergo paenitentia vita est] Ait do-
 minus. Paenitentiam malo quam mor-
 tem opponens paenitentiam morti. Quod
 verum opponitur morti quam vita?
 Quae opponitur morti paenitentia. (Rigalt.)
 [Naufragus alicuius tabulae fidem.]
 Ait dominus. Hieronymus ad
 Tit. 2. „Quod si nec paenitentia

vult agere et fracto navigio tabulam, per
 quam salvari poterat, non retentat.“
 Ambros. ad Virg. Lapa. cap. 8 „Inhae-
 rere tamquam naufragus tabulae,“ i. e.
 paenitentiae. Et notes dici secundam
 tabulam. Ita locutus Hieronymus ad De-
 metriadem: „secunda post naufragium
 miseris tabula,“ quia scilicet prima pae-
 nitentia, qua accedebant ad accipiendum
 baptisma, dicebatur navis. Ideo subicit
 idem Hieronymus: „in virgine integra
 servetur navis.“ Et ad Valentinum: „Ne
 statim nobis paenitentiae subsidia blan-
 dianur, quae sunt infelicitum remedia.
 Cavendum est vulnus, quod dolor cu-
 ratur. Aliud est integra navi et salvis
 mercibus portum salutis intrare, aliud
 nudum haerere tabulae et crebris flu-
 ctuum recursibus ad asperrima saxa
 collidi.“ Eusebius Gallicanus ad Paeni-
 tentes: „Inter naufragia peccatorum cor-
 ripuistis vos ad tabulam fidei, quae per-
 duxit vos ad paenitentiae navem.“ Pe-
 trus Blea. de Peregrinat. Hierosolym.
 „Inaestimabile paenitentiae donum, haec
 est secunda tabula post naufragium.“
 Dicitur ad similitudinem navigantium in
 mari qui tempestate deiecti adhaerent
 tabulae. Sic dicit Simocatta VIII, 12.
 miseris imperatorum corpora, Mauricii
 et filiorum, iussa Phocae mari abiecta
 fuisse πλωμας διασχυμάτων. Et
 Chrysostomus Epist. ad Olympiadem, lo-
 quens de naufragio Ecclesiae, forma alia

rum fluctibus mersum ³prolevabit et in portum divinae clementiae protelabit⁴. Rape occasionem inopinatae felicitatis, ut ille ⁵tu nihil quondam penes deum ⁶nisi stilla situlae et areae pulvis et vasculum figuli arbor exinde fias illa quae penes aquas seritur et in foliis perennat et tempore suo fructus agit, quae non ignem, non ⁷securem⁸ videbit. Paeniteat errorum reperta veritate, paenitentiam amasse quae deus non amat, quando ne nos quidem ipsi servulis nostris⁹ ea quibus offendimur ¹⁰non odisse permittimus. Obsequii enim ratio in similitudine animorum constituta est. De bono paenitentiae ¹¹enumerando diffusa et ¹²pro hoc¹³ magno eloquio committenda materia est. Nos vero pro nostris angustiis unum incalcamus, bonum atque optimum esse quod deus ¹⁴praecipit. Audaciam existimo de bono divini praecepti disputare. Neque enim quia bonum est, idcirco auscultare debemus, sed quia deus praecepit. Ad exhibitionem ¹⁵obsequii¹⁶ prior est maiestas divinae potestatis, prior est auctoritas imperantis quam utilitas servientis. ¹⁷Bonum est paenitere, an ¹⁸non? Quid revolvis¹⁹? deus praecepit. At enim ille non praecipit tantum, sed etiam hortatur. Invitat praemio, ²⁰salute; iurans etiam, Vivo, dicens, cupit credi sibi. O beatos ²¹nos, quorum causa deus iurat! O miserrimos, si nec iuranti domino

Ezech.
XXXIII, 11.

3. prolevabit *Cabd.* prolavabit *Vaticanorum unus.* perlavabit *ABC., Vaticanorum duo.*
4. lo *ABC.* 5. nihil *C.* 6. securem *ABC.* *Vaticani tres.* securim *abcd.* 7. non odisse *abcd.* nosse *ABC.* 8. enim merendo *AB.* 9. pro *AB.* *Vaticani tres.* *H. Iunius.* per *Cabcd.* 10. praecepit *C.* 11. obsequii *Cabcd.* praecepti *AB.* 12. et bonum *AB.* 13. num *AB.* 14. salute *d.* salutem *ABCabc.* salutis *Petr. Geronius.* 15. nos *om. C.*

„τὰς σαρίδας τῶν πλοίων διαλυομένας.“ (La Cerda.)

d. protelabit.] Verbum hoc Afris praesertim inter usitatores. Tertull. De Spectac. cap. 1 „ut ignorantiam protelet in occasionem.“ Adv. Marcion. IV, 21 „sed sexcenta milia hominum protelarit.“ Cf. Apul. Metam. VIII, 18. cum interpr. Muncker. ad Fulgent. p. 765. ed. Stav., Fronto Epist. ad Caes. III, 3 „Sive sit iste Herodes vir frugi et pudicus, protelarei conviciis talem a me viram.“ Hieronym. adv. Iovin. p. 513 „quindecim annorum spatia protelata.“ Petr. Chrysolog. Serm. 5 „Patientissimum creditorem longa et artificiosa cavillatione protelare,“ h. e. protrahere, producere et perducere. Aldhelm. de Virgii. cap. 28 „Disputatione ulterius protelata.“ In Cassiano creberrima est haec vox; cf. II, 2. III, 4. V, 5. Adde etiam interpr. ad Plant. Mercat. argum. 12. et ad Festum p. 595. ed. Lindem. Nonius p. 362. s. v., qui varias adfert explanationes.

e. securem] De hoc accusativo vocabuli *securis* v. Prisc. VII, 758. (cf. Col. XIII, 20.) et interpr. ad Vergil. Aen. XI, 656. et ad Cic. Verrin. V, 47.

f. servulis nostris] Cf. De Patient. cap. 3 „Igitur si probos quosque servos et bonae mentis pro ingenio domino conversari videmus“ cett. *Ibid.* cap. 10 „Nos utres, vasa fictilia, servulis nostris assummentibus sibi de conservis actionem graviter offendimur, eosque qui nobis patientiam obtulerint suam — — — probamus modo, sed“ cett.

g. pro hoc] H. e. pro argumenti huius amplitudine, ut explicat Fr. Iuanes. *Ibid.* vulgaris extat per hoc.

h. Ad exhibitionem obsequii] Pro obsequii libri Vindob. et Leidens. habent praecepti. Scriptura haec non tam spernenda. Sed praetali alterum.

i. Quid revolvis?] Quid ultra circumspersas in animo tuo, sit bonum, an sit bonum paenitere?

credimus! Quod igitur deus tantopere commendat, quod etiam humano more sub deieratione testatur, summa utique ¹⁶gravitate et aggredi et custodire debemus, ut in asseveratione divinae gratiae permanentes in fructu quoque eius et emolumento proinde perseverare possimus.

Hoc enim dico, paenitentiam, quae per dei gratiam ostensa ^{Cap. V.} et indicta nobis in gratiam nos domino revocat, semel cognitam atque susceptam nunquam posthac iteratione delicti resignari^a oportere. Iam quidem nullum ignorantiae praetextum^b tibi patrocinator, quod domino agnito^c praeceptisque eius admissis denique paenitentia delictorum functus rursus te in delicta ¹restituis. ²Ita in quantum ignorantia segregaris, ³in tantum contumaciae adglutinaris. Nam si idcirco te deliquisse paenituerat, quia dominum coeperas timere, cur, quod metus gratia gessisti, rescindere maluisti, nisi quia metuere ⁴desisti? Neque enim timorem alia res quam contumacia subvertit. Cum etiam ignorantes dominum nulla exceptio taeatur ⁵ad poenam, quia deum in aperto constitutum et vel ex ipsis caelestibus bonis comprehensibilem ignorari non licet, quanto cognitum despici periculosum est? Despicit porro qui bonorum ac malorum intellectum ab illo consecutus quod intellegit, fugiendum quodque iam fugit resumens intellectui suo, id est dei dono, contumeliam facit: respuit datorem, cum datum deserit, negat ⁶beneficium, cum ⁷beneficium non honorat. Quemadmodum ei potest placere cuius munus sibi displicet? Ita in dominum non modo contumax, sed etiam ingratus apparet. Ceterum non leviter in dominum peccat qui, cum aemulo eius diabolo paenitentia renuntiasset et hoc nomine illum domino subiecisset, rursus eundem regressu suo erigit et exultationem eius seipsum facit, ut denuo malus recuperata praeda sua adversus dominum gaudeat. Nonne, quod dicere quoque periculosum est, sed ad aedificationem ⁸pro-

16. gnavitare *Fr. Iunius. Probat Ludov. de la Cerda.*

Cap. V. 1. restituis *abcd.* restitues *ABC.* 2. Iam ita *AB.* 3. in tantum contumaciae adglutinaris *om. AB.* 4. desisti *C.* desisti *abcd.* desistis *AB.* 5. ad poenam *ABC.* a poena *abcd.* 6. beneficium *d., Fr. Iunius.* beneficium *ABCabc.* 7. beneficium *ABCbcd.* beneficium *a.* 8. proferendum *abcd.* praefereendum *ABC.*

Cap. V. a. resignari] Hoc est laedi, violari. Cf. adnot. ad De Orat. cap. 22. et Ad Natl. I, 5.

b. praetextum] Sic De Cultu Femin. 6 „praetexto necessitatis.“ Adv. Valentin. cap. 9 „sub praetexto dilectionis in patrem.“

c. domino agnito] Scilicet in baptismo. ¹Aquae baptismi nos domino adiungunt.

Irenaeus lib. III, cap. 19 „Nos aridi non poteramus compingi deo, nisi ros Spiritus Sancti sursum defluens mortalitatem nostram proluisset.“ Tertull. de Baptismo cap. 3 „Primis aquis praecipuum est animas proferre, primus liquor quod viveret edidit, ne mirum sit in baptismo si aquae animare noverunt.“ (La Cerda.)

ferendum est, diabolum domino praeponit? *Comparisonem enim videtur egisse qui utrumque cognoverit, et indicato pronuntiasse eum meliorem cuius se rursus esse maluerit. Ita qui per delictorum paenitentiam instituerat domino satisfacere, diabolo per aliam paenitentiae paenitentiam ¹⁰satisfaciet⁴, eritque tanto magis perosus deo, quanto aemulo eius acceptus. Sed aiunt quidam satis deum habere, si corde et animo suspiciatur, licet actu minus fiat; itaque se salvo metu et fide peccare, hoc est salva castitate matrimonii violare, salva pietate parenti venenum temperare. Sic ergo et ipsi salva venia in gehennam detrudentur, dum salvo metu peccant. Primum* exemplum perversitatis: quia timent, delinquant. Opinor, non delinquent, si non timerent. Igitur qui deum nolit offensum, nec revereatur omnino, si timor offendendi patrocinium est. Sed ista ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt, ¹¹quorum individua cum diabolo amicitia est, quorum paenitentia nunquam fidelis.

Cap. VI. Quicquid ergo mediocritas nostra ad paenitentiam semel* cape-
pendam et perpetuo continendam suggerere conata est, omnes
quidem deditos domino spectat, ut ¹omnes salutis in promerendo
deo petitores, sed praecipue novitiolis istis imminet, qui cum ma-
xime incipiunt divinis sermonibus aures rigare, quique catuli in-
fantiae adhuc recentis nec perfectis luminibus incerta reptant^b, et
dicunt quidem pristinis renuntiare et paenitentiam assumunt, sed
includere eam neglegunt^c. Interpellat enim illos ad ²desiderandum

9. Comparisonem AB. 10. satisfaciet ABC. 11. quorum paenitentia nunquam fidelis, quorum individua cum diabolo amicitia est. AB. In sola c. pro individuo legitur invidia.

Cap. VI. 1. omnes ab. Fr. Iunius. omnis ABCcd., Vaticani tres. 2. desiderandum AB.

d. diabolo per aliam paenitentiae paenitentiam satisfaciet.] Plin. Epist. X, 7 „Superest ne rursus provinciae quod damnassee dicitur placeat agatque paenitentiam paenitentiae suae.“ (Rigalt.) Adde Salvian. De Gubernat. Dei lib. V, p. 99. Rittershus. „Unde illi se minore invidia criminosos putant qui cum paenitentiam quasi egisse dicantur, sicut mores pristinos, ita etiam habitum non relinquunt. Nam taliter ferme omnia agunt, ut eos non tam putes ante paenitentiam criminum egisse quam postea ipsius paenitentiae paenitere, nec tam prius paenituisse quod male vixerint, quam postea quod se promiserint bene esse victuros.“

e. Primum] Fr. Iunius distingui voluit: detrudentur. Dum salvo metu pec-

cant, primum exemplum cett. Nec opus est nec placet.

Cap. VI. a. semel] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

b. incerta reptant] Vertit Fr. Iunius ἀθλα ἔρπονται. Qui graecismos quomquam ferri possit pro stilo Tertulliani, tamen haereo annon potius rescribendum sit in incerta vel in incerto, aut incerti reptant. Pro exemplo addunt valgo verba De Patient. 1 „caere vivunt;“ sed ibi rescribendum erat qui extra eam vivunt.

c. sed includere eam neglegunt.] Baptismo scilicet, qui et obsignatio dicitur. Et ipse mox dicit *intinctionis serum obstruendum*. Paenitentia igitur et fides tunc includitur cum in baptismum deducitur;

ex pristinis aliquid ipse finis desiderandi, velut poma, cum iam in acorem vel amaritudinem senescere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipsi gratiae suae adulantur^d. Omne praeterea cunctationis et tergiversationis erga paenitentiam vitium praesumptio^e intinctionis imortat. Certi enim indubitatae veniae delictorum medium tempus interim furantur et commeatum sibi faciunt delinquendi^f quam eruditionem non delinquendi. Quam porro ineptum, 'quam paenitentiam non adimplere, ei veniam delictorum sustinere^g? Hoc est pretium non exhibere, ad mercedem manum emittere. Hoc enim pretio dominus veniam^h addicere instituit; hac paenitentiae compensatione redimendam proponit impunitatem. Si ergo qui venditant prius numum quo paciscunturⁱ examinant, ne scalptus^h neve rasmusⁱ, ne adulterⁱ, etiam dominum^h credimus paenitentiae probationem

3. intentionis *AB.*, pro more. 4. quam paenitentiam non adimplere, ei veniam ego. quam, paenitentiam non adimplere et veniam *ABCabc.* quam iniquum paenitentiam non adimplere, et veniam *d.*, cum *Fulv. Ursino.* Fr. Iunius delendum censebat alterum quam. 5. adducere *ABC.* 6. examinare *AB.* 7. ne peresus *A.* neme rasmus *B.* 8. credamus paenitentiae probatione ante prius inita tantam nobis mercedem *los. Scaliger.*

sicut actiones iudicio inclusas dixit Gaius quae sunt in iudicium deductae, l. 139. de reg. iu. Porro paenitentiam includere neglegunt qui pristinis aegre renuntiant, quasi maleficiorum summa, quam includi baptismo volunt, nondum confecta. (Rigalt.) Rhenanus et eum secuti? Pamelius atque Barreus referunt ad res quas si non inclusas statim amittes. Fr. Iunius ad catulos quos canis includit in cubili. Ludov. de la Corda putat respici homines aegros, qui ore quidem cibos adsumunt, sed prae fastidio morbi tantum illos versant palato et lingua caritabundi et nauseabundi nec potes sint in stomachum includere. Sed recte Desid. Heraldus, los. Mercernus, Nicol. Rigaltius *includere* interpretantur *τελειώσαι*, perficere. Heraldus verba appono: „*Includere* hic est implere, perficere, *πληρώσαι, τελειώσαι*. Praecodebat paenitentia; de qua etiam intellegendus Clemens Alexandr. Strom. II „*πῶς δὲ ἔστι τῷ ποτε ἐπίστου μετάνοια, δι' ἣν ἀφεσις τῶν ἁμαρτιῶν*“; Hic enim *ἐπίστου μετάνοια* est hominis infidelis in Ecclesiam se conferentis paenitentia qua ante baptismum prioris vitae veniam consequi conabatur. Et haec quoque paenitentia *ἐξομολογήσει* et confessione clauderetur. Cf. Tertull. De Baptismo cap. ult. Leguntur haec in Herald. Animadv. ad Arnob. lib. II. p. 86. ed. LB. Cf. etiam eiusdem Digress. I, 4. *Inclu-*

dere pro simplici *claudere* posuit Horat. Od. IV, 13, 14., et Seneca de Ira III, 10. d. adulantur.] In ea sibi complacendo.

e. praesumptio] Fiducia veniae per baptismum impetrandae. (Rigalt.)

f. commeatum sibi faciunt delinquendi] De voce *commeatu* cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

g. quam paenitentiam non adimplere, ei veniam delictorum sustinere?] Ita correxi haec verba, sensu aperto. Formae pluralis perfecti *adimplere* pro *adimplere* exempla altera profero Arnobii Adv. Natl. V, 33 „in consilium scriptores *advocare* vos? aut tum in pectoribus eorum latitabatis, cum pro aliis res alias inter veritate capta subdebant?“ Id. VI, 23 „Nisi forte, ut vos fertis, libidinis et voluptatum deae contumelias istas habuere gratissimas, nec ultione facinus *existimare* condignum quod suos quoque mulceret mentes et quod ab se subdi humanis cupiditatibus scirent.“ Cf. Donat. ad Terent. Adelpb. III, 3, 10. Desid. Herald. Advers. I, 3. De verbo *sustinere* eiusque significato cf. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

h. neve rasmus] Possit ferri scriptura Vindobonensis *ne peresus*, cui adadipulari videtur corruptela Leidensis *neme rasmus*. Sed vulgata melior.

i. adulter] Cf. adnot. ad Ad Natl. I, 16.

prius inire, tantam nobis ⁹mercedem perennis scilicet vitae concessurum. Sed differamus ¹⁰tantisper paenitentiae veritatem. Tunc, opinor, emendatos ¹¹liquebit, cum absolvimur. Nullo pacto. Sed cum pendente venia poena ¹²prospicitur, cum adhuc liberari non ¹³meretur, ut possimus mereri^k, cum deus comminatur, non cum ignoscit. Quis enim servus, posteaquam libertate mutatus est^l, furta sua et fugas sibi imputat? Quis miles, postquam castris suis emissus, pro notis suis satagit^m? Peccator ante veniam desistere debet, quia tempus paenitentiae ¹⁴idem quod periculi et timoris. Neque ego renuo divinum beneficium, id est abolitionem delictorum, inituris aquam omnimodo salvum esse: sed ut eo pervenire contingat elaborandum est. Quis enim tibi tam infidae paenitentiae viro asperginem unam cuiuslibet aquae commodabitⁿ? Furto quidem aggredi et ^{14b}praepositum huius rei^o asseverationibus tuis circumduci facile est: sed deus thesauro suo providet, nec sinit obre-

Luc. VIII, 17. pere indignos. Quid denique ait? Nihil occultum, quod non revelabitur. Quantascunq̄ue tenebras factis tuis superstruxeris, deus

9. mercedem *Latinus*. *Probat Fr. Iunius et Ludov. de la Cerda*. 10. per *AB*. 11. licebit *ABCa*. 12. perspicitur *AB*. 13. meretur *ABC*. meremur *abcd*. 14. idem quod *cd*. *Vaticani*. id est quod *ABCab*. 14b. praepositum *d*, ex emendatione *Fulvii Ursini*. propositum *reliqui libri*.

k. ut possimus mereri.] Disputat Tertullianus de paenitentium processu. Et quando nos, inquit, paenitentiam qui adsumpsimus, pro emendatis habebimus? An cum absolvimur, lavacro impetrato, aqua concessa? Minime, inquit. Sed cum pendente venia prospicimus poenas anteactae vitae piaculis constitutas, cum adhuc liberari non dicam non meremur: nam quis merita sua coram deo reputare ausit unquam? sed cum adhuc non meremur ut possimus, divina misericordia sic largiente de suo, mereri. (Rigalt.)

l. libertate mutatus est] Apolog. cap. 20 „sublimes humilitate mutantur.“ De Resurr. Carnis cap. 47 „si famulum tuum libertate mutaveris.“

m. pro notis suis satagit?] Notas militares dicit quibus miles denotatur ob delicta militaria, puta si fuerit emansor, desertor, seditiosus cett. Eadem metaphora de se ipso dicit peccatorem omnium notarum, sub finem huius operis.

n. asperginem unam cuiuslibet aquae commodabit?] Qualis illa fuit Isiacorum, quam apertius describit De Baptismo cap. 5 „Villas, domos, templa totasque urbes aspergine circumlatæ aquae ex-

piant.“ Tam infidae, inquit, paenitentium virum nemo aquae communis, non dicam cyatho, sed ne gutta quidem dignabitur, tantum abest ut velit ad baptismum deducere. Splendide negantur qui haec verba de baptismo per aspersionem accipiunt. Nam ubicunq̄ue de baptismo sermonem facit, *lavacrum* dicit, et *tingere* et *intinguere*, et *ablui*, et *mergitari*, et *immersionem*, quae sane adspersionem minime significant. Non est propterea tamen culpanda ecclesiae benignitas, quae postmodum invaluisse videtur, ut cogente necessitate saltem aquae aspergine Christiani perficerentur. Etenim Cyprianus Epist. ad Magnum secunda ex sacris literis probat aquam aspersionis purificationem esse, nec moveri quemquam debere, quod aspergi vel perfundi videntur aegri, non baptizari. (Rigalt.)

o. praepositum huius rei] Presbyterum significat lavacro ministrando praepositum, quem libro de Baptismo [cap. 6.] angelum vocat baptismi. (Rigalt.) De interpretatione vocabuli *angelus* in loco citato libri de Baptismo errat Rigaltius. Quemadmodum ibi *angelus baptismi* aliquis statuit, sic De Orat. cap. 12. *angelus orationis*, et De Pudic. cap. 14. *angelus ecclesiae* commemoratur.

est. Quidam autem sic opinantur, quasi deus necesse haerere etiam indignis quod spondit, et liberalitatem eius servitutum. Quodsi necessitate nobis symbolum mortis in, ergo invitus facit. Quis ¹⁵autem ¹⁶permittit permansurum ad tribuerit invitus? Non enim multi postea excidunt? non illis donum illud aufertur? ¹⁷Hi sunt scilicet, qui obrepunt, penitentiae fidem aggressi super arenas domum ruituram col-

Nemo ergo sibi aduletur quia inter auditorum tirocinia tur, quasi eo etiam nunc sibi ¹⁸delinquere liceat. Dominium cognoveris, timeas, simul inspexeris, reverearis. Ceterum e cognovisse interest, cum iisdem incubas quibus retro igna- Quid autem te a perfecto ¹⁹servo dei separat? An alius est is Christus, alius audientibus? Num spes alia vel merces, timido iudicii, alia necessitas paenitentiae? Lavacrum illud ratio est fidei, quae fides a paenitentiae fide incipitur et com- tur. Non ideo abluimur, ut delinquere desinamus, sed ²⁰quia sumus, quoniam iam corde loti sumus. Haec enim prima au- intinctio est, metus integer. Exinde, quoad dominum

em ego. enim libri omnes. 16. promittit Fr. Iunius, Jos. Scaliger. 17. et 18. derelinquere AB. 19. servo dei ABCab. dei servo cd. dei verbo tres apud Pameliu. 20. quia delet Jos. Scaliger. 21. desumus AB. is A. m. sec. In edd. Semleri et Leopoldi verba sed quia desimus prave sunt.

mbolum mortis indulget.] Syn- a mortis donat, id est peccatum. obligationes etiam ex delictis et is nascantur. Paulus ad Coloss. ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χεῖρον τοῖς δόγμασιν. Ipse Tertul- s lib. De Pudic. [cap. 19.] „Nam t, liberans hominem per lava- donato *chirographo mortis*.“ (Ri-

is autem permittit] Reposui au-) vulgata enim, quod sententia ut. Non raro reperiuntur hae ae confusae. Cf. adnot. ad Ad 7.

ententiae fidem aggressi] Id est piam credere paenitendum esse, n eos non vere paenitet. Nihil rius catechumeni sive tirones dor quam ut prioris vitae paeni- agerent. (Albaspin.)

ter auditorum tirocinia deputa- techumenos non intelligit, ut opi- am proprie catechumeni illi vor qui probe edocti et eruditi de uristi orarent et ius haberent ad um (quamvis non ignorem tiro- dientes et catechumenos uno eo-

demque nonnunquam appellari nomine); sed tirones et novitiosos qui Christianae legis prima elementa docebantur. (Albaspin.) Per auditorum tirocinia signifi- cantur catechumeni. Cf. Augustin. De Fide ad Catech. II, 1 „Nomina profitem- tium in libro excipiuntur vitae, non a quolibet homine, sed a superiore coe- litus potestate, optimi iam *tirones dei*.“ Quos Tertullianus hic *auditores*, paulo infra appellat *audientes*, opponens bap- tizatis.

t. cum iisdem incubas] Cf. supra cap. 1 „*paenitentiae* malorum levius incubat.“

u. perfecto servo dei] Initiabantur adsumpta paenitentia, perficiebantur bap- tismo, unctione, eucharistia. (Rigault.)

v. audientibus?] Supra appellabat *au- ditores*, infra iterum *audientes*. Sic pas- sim *discentes* pro discipulis. Cf. adnot. ad De Patient. cap. 2. De audientibus La Cerda citat Concil. Constantinop. I. C. 7: „κατηχούμενοι αὐτοὺς καὶ ποι- οῦμεν αὐτοὺς χρονίζω εἰς τὴν ἐκ- κλησίαν καὶ ἀφοσθᾶσαι τῶν γρα- φῶν, καὶ τότε αὐτοὺς βαπτί- ζομεν.“

w. prima audientis intinctio est] Quo

senseris, fides sana, conscientia semel paenitentiam amplexata. Ceterum si ab aquis peccare desistimus, necessitate^x, non sponte, innocentiam induimus. Quis ergo in bonitate praecellens? cui non licet, ²² aut cui displicet malo esse? qui iubetur, an qui delectatur ²³ a crimine vacare? Ergo nec a furto manus avertamus, nisi claustrorum duritia repugnet, nec oculos a stupri ²⁴ concupiscentiis refrenemus, nisi a custodibus corporum ²⁵ abstracti, si nemo domino deditus delinquere desinet nisi intinctione alligatus. Quod si qui ita senserit, nescio an intinctus magis ²⁶ contristetur, quod peccare desierit, quam laetetur, quod evaserit. Itaque audientes optare intinctionem, non praesumere oportet. Qui enim optat, honorat: qui praesumit, superbit. In illo verecundia, in isto petulantia apparet. Ille satagit, hic negligit. Ille mereri cupit, at hic ut debitum sibi repromittit. Ille sumit, hic invadit. Quem censens digniorem nisi emendatiorem? ²⁷ quem emendatiorem, nisi timidiorem, et idcirco vera paenitentia functum? Timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. At ille praesumptor, cum sibi repromitteret, securus scilicet, timere non potuit: sic nec paenitentiam implevit, quia instrumento paenitentiae, id est meta, caruit. Praesumptio inverecundiae portio est: inflat ²⁸ petiorem, despicit datorem. Itaque decipit nonnunquam. Ante enim quam debeatur repromittit, quo semper is qui est praestaturus offenditur.

Cap. VII.

Hucusque, Christe domine, de ¹paenitentiae disciplina servis tuis ²discere vel audire contingat, quousque etiam delinquere non oportet audientibus^a, vel nihil iam de paenitentia noverint, nihil eius requirant. Piget secundae, immo iam ultimae spei subtexere

22. aut ABCab. an (A. m. sec.) cd. 23. a crimine vacare abcd. a crimine vacare C. crimine vocare AB. 24. concupiscentes AB. 25. abstracti duo Vatican. abstracti AB. abstracti unus Vaticanus. obstructi Cabcd. abstracti A. m. sec. 26. constristetur A. 27. quem emendatiorem, nisi timidiorem om. A. 28. potiorem AB.

Cap. VII. 1. paenitentia AB. 2. discere d., Fulv. Ursinus. dicere ABCab.

tenetur tota vita sua Christianus qui integre sapit ad deum, mente ad idololatriciam, ad stuprum, ad homicidium irretoria. (Rigalt.)

x. necessitate] Iurabant in baptismo solennibus verbis se nunquam peccaturos, deinde renuntiabant diabolo et pompis eius, denique censura, si peccarent post baptismum, coëreabantur: quapropter ait *necessitate*. (Albaspin.)

Cap. VII. a. non oportet audientibus] Transitum parat ad eam paenitentiae speciem, quae relapsis post baptismum amplectenda superest, velut iam secunda post naufragium tabula. Desinant, inquit, delinquere cum semel

paenitentiam egerint, baptismum accursuri, nec de altero plane velim poenitentiae genere doceri necesse habent. Audientes sunt catechumeni. De structura verbi oportet cum dativo cf. Reddim. Instit. Gram. II, p. 208. Ceterum imitatus est hunc locum Pacianus Epist. I ad Sympronianum (tom. IV. Bibl. Patr. Lugd.) p. 306: „De paenitentia vero Deus praestet, ut nullis fidelibus necessaria sit, nemo post sacri fontis ostium solamina ingerere sacerdotes aut decore cogantur, ne peccandi iter aperiant, dum peccandi remediis blandiantur.“

mentionem, ne retractantes de residuo auxilio paenitendi spatium adhuc delinquendi demonstrare videamur. Absit, ut ³aliquis ita interpretetur, quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia patet ad paenitendum, et redundantia clementiae caelestis libidinem faciat humanae temeritatis. Nemo idcirco deterior sit quia deus melior est, totiens delinquendo quotiens ignoscitur. Ceterum finem utique evadendi habebit, cum offendendi non habebit. Evasimus semel; hactenus^b periculosus nosmetipsos inferamus, etsi iterum evasuri videmur. Plerique ⁴naufragio liberati exinde repudium et navi et mari dicunt, et dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam: nolunt iterum divinae misericordiae oneri esse; formidant videri inculcare^c quod consecuti sunt, ⁵bona certe sollicitudine iterum experiri vitant quod semel ⁶didicerunt timere. Ita modus temeritatis testatio est timoris. Timor autem hominis dei honor est. Sed enim pervicacissimus hostis ille nunquam malitiae suae otium facit. Atquin tunc maxime saevit, cum hominem plene sentit liberatum; tunc plurimum accenditur, dum extinguitur. Doleat et ingemiscat necesse est venia peccatorum ⁷permissa tot in ⁸homine mortis opera diruta, tot titulos^d damnationis retro suae erasos. Doleat, quod ipsum et angelos eius Christi servus ille peccator iudicatus est. Itaque observat, oppugnat, obsidet, si qua possit aut oculos ⁹concupiscentia carnali ferire, aut animum illecebris saecularibus irretire, aut fidem terrenae potestatis formidine evertere, aut a via certa perversis ¹⁰traditionibus detorquere; non scandalis, non tentationibus deficit. Haec igitur venena eius providens deus, clausa licet ignoscentiae ianua et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocavit in vestibulo paenitentiam secundam, quae pulsantibus patefaciat; sed iam semel, quia iam secundo; sed amplius nunquam, quia proxime frustra. Non enim et hoc semel satis est? Habes quod iam ¹¹non merebaris; amisisti enim quod acceperas. Si tibi indulgentia domini accommodat unde restituas

3. alius AB. 4. naufragiis A. naufragis B. 5. et bona AB. 6. dedicerunt AB. 7. promissa AB. 8. hominem AB. 9. concupiscentie AB. 10. traditionibus Cabed. conditionibus AB. Vaticani tres. traductionibus Fr. Iunius. 11. non om. d.

b. hactenus] Hactenus, id est nunquam posthac. (Rigalt.) Cf. adn. ad De Exhort. Cast. cap. 1. Alii hactenus iungunt cum periculosus et interrogationis signo sententiam claudunt. Non improbo. Periculosus dixit pro periculis, adiectivum plurali loco substantivi. Exempla eius usus aliquot adduxi ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

c. inculcare] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 6.

d. titulos] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. Pacianus l. l. „quae posteris eius tot titulos damnationis impressit;“ et paulo post: „tot caelestis clementiae titulos obiectu rigoris eradere.“

quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato. Maius est enim restituere quam dare, quoniam miserius est perdidisse quam omnino non accepisse. Verum non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione, si secundae quis paenitentiae debitor fuerit. Pigeat sane peccare^a rursus, sed rursus paenitere non pigeat; pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari. Neminem pudeat. Iteratae valetudinis iteranda medicina est. Gratus in ¹²dominum exstiteris, si quod tibi dominus offert non recusaveris. Offendisti, sed reconciliari adhuc potes. Habes cui satisfacias, et quidem volentem.

Cap. VIII.

Id si dubitas, evolve quae spiritus ecclesiis dicat. Desertam dilectionem Ephesiis imputat^a, stuprum et idolothytorum esum Thyatirenis exprobrat, ¹Sardos non plenorum operum incusat, Perga-

Apoc. II. III.

menos docentes perversa reprehendit, Laodiceos fidentes divitiis obiurgat, et tamen omnes ad paenitentiam commonet, sub comminationibus quidem. Non comminaretur autem non paenitenti, si non ignosceret paenitenti^b. Dubium, ²si non et alibi hanc clemen-

ter. VIII, 4. tiae suae ³perfusionem demonstrasset. Non ait, Qui ceciderit, ⁴resurget, et qui aversatus fuerit, convertetur^c? Ille est scilicet, ⁵Matth. IX, 13. ille est qui misericordiam mavult quam ⁶sacrificia. ⁷Laetantur caeli,

Luc. XV, 10.

et qui ⁸illic angeli, paenitentia hominis. Heus tu, peccator, bone animo sis! vides, ubi ⁹de tuo reditu gaudeatur^d. Quid illa similitudinum^e dominicarum argumenta nobis volunt? Quod mulier

12. Domino ABC.

Cap. VIII. 1. Sardios a. 2. immo et alibi A. 3. perfusionem AB. 4. sacrificium c., *Vaticani tres*. 5. et laetantur AB. 6. illi AB. 7. de tuo reditu gaudeatur cd., *ex Paciano*. de tuo gaudeatur ABCab.

e. Pigeat sane peccare] Pacianus l. l. „Habetne tam diuturnum serpens venenum et Christus non habet medicinam? Diabolus in mundo interficit, Christus hic non potest subvenire? Pigeat sane peccare, sed paenitere non pigeat. Pudeat periclitari, sed non pudeat liberari. Quis naufrago tabulam, ne evadat, eripiet? Quis sanandis vulneribus invidebit?“

Cap. VIII. a. Desertam dilectionem Ephesiis imputat] Hunc locum exscripsit Pacianus Epist. I. ad Sympronianum l. l. „Revolve quae spiritus dicat ecclesiis. Ephesios desertae dilectionis accusat, stuprum Thyatirenis imputat, Sardos in opere cessantes, Pergameno docentes diversa reprehendit, Laodiceorum divitias inurit, et tamen omnes ad paenitentiam satisfactionis invitat.“

b. si non ignosceret paenitenti.] Pa-

cian. l. l. „Nunquam deus non paenitentem comminaretur nisi ignosceret paenitenti.“ Idem Paraenes. ad Paenit. fin. p. 317 „Nec utique non paenitentibus comminaretur, nisi ignosceret paenitentibus.“

c. convertetur?] Haec Ieremiae verba eadem citat etiam Pacianus l. l.

d. ubi de tuo reditu gaudeatur.] Verbum *reditu*, quod libri veteres non habent, videtur latero in verbis de *tu*. Servavit Pacianus Paraenes. ad Paenitentiam fin. „Super unum peccatorem paenitentiam agentem in caelis angeli gaudent et chorus caelestis exultat. Heus tu, peccator, rogare ne desinas! Vides ubi de tuo reditu gaudeatur.“

e. similitudinum] Similitudines Tertulliano ceterisque patribus Latinis figuratae sunt vel parabolae. Tertull. De Idol. cap. 5 „bene quod idem deus, qui legem vetuit similitudinem fieri, extraordinarie“

drachmam perdidit⁸ et requirit et reperit et amicas ad gaudium invitat, nonne restituti peccatoris exemplum est? Errat et una⁹ pastoris ovicula, sed grex una carior non erat: una illa conquiritur, una pro omnibus desideratur, et⁹ tandem invenitur et humeris pastoris ipsius refertur; multum enim errando laboraverat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo, ¹⁰qui prodigum filium revocat, et post inopiam ¹¹paenitentem libens suscipit, immolat vitulum ¹²praeopimum, convivio gaudium suum exornat. Quidni? ¹³filium enim invenerat quem amiserat, cariorem senserat quem lucri fecerat. Quis ille nobis intellegendus pater? Deus scilicet. Tam pater nemo, tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti, magisque de regressu tuo quam de alterius sobrietate laetabitur; sed si paeniteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum paternorum compares, si porcos immundum relinquant pecus, si patrem repetas vel offensum, Deliqui, dicens, pater, nec dignus Luc. XV, 21. ¹⁴ego iam vocari tuus. Tantum relevat confessio ¹⁵delictorum, quantum dissimulatio ¹⁶exaggerat. Confessio enim satisfactionis⁸ consilium est, dissimulatio contumaciae.

Huius igitur paenitentiae secundae et unius quanto in arto Cap. IX. negotium est, tanto operosior ¹probatio⁸, ut non sola conscientia ²praeferatur, sed aliquo etiam actu administretur. Is actus, qui

8. pastori AB. 9. tamen BC. 10. quod AB. 11. paenitentiae ABC. 12. praeopimum AB. *Vaticani tres.* 13. et filium enim A. 14. ego sum iam AB. 15. delictorum ABCcd., *Vaticani tres.* delictum ab., et d. in *Erratis. Gorziensis liber.* 16. exaggerat — — dissimulatio om. B.

Cap. IX. 1. probatio est, ut bcd. 2. praeferatur Babcd. proferatur AC. perferatur Petr. Ciacconius.

praeepto serpentis similitudinem indixit." Ibid. cap. 12 „ex similitudine providentissimi aedificii illius qui prius sumptus operis cum viribus suis supputat, ne, ubi coeperit, defectus postea erubescat." De Patient. cap. 12 „Sic et in illis dominicarum similitudinum exemplis de patientia sanctis adest."

f. Quod mulier drachmam perdidit] Pacianus Paraen. ad Paenit. p. 317 „Neminem nostrum perire vult dominus; etiam modici et minimi requiruntur. Si non creditus, intuemini. Ecce in evangelio drachma requiritur, et vicinis inventa monstratur; ovicula suppositis reportanda cervicibus non est onerosa pastori." Id. Epist. I. ad Sympronian. p. 306 „Quid illa tot similitudinum dominicarum argumenta respondent? Quod

drachmam invenit mulier et gratulatur inventam, quod pastor ovem reportat erraticam, quod filio revertenti post producta omnia bona et cum meretricibus et fornicariis epotata pater blandus occurrit, et invidum fratrem ostensa ratione castigat?"

g. satisfactionis] De paenitentiae vocabulis *satisfactio* et *satisfacere* disputat Desid. Heraldus Digress. II, 4. p. 279 sq.

Cap. IX. a. tanto operosior probatio] Quanto difficilius negotium est, tanto operosius est ut probetur et opere expleatur. Notandum est etiam quod De Pudicit. cap. 20. statuit: „Hoc qui ab apostolis didicit et cum apostolis docuit, nunquam moeche et fornicatori secundam paenitentiam promissam ab apostolis norat."

magis^b Graeco vocabulo exprimitur et frequentatur, ³exomologesis est, qua delictum domino ⁴nostrum confitemur, non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione paenitentia nascitur, paenitentia deus mitigatur. Itaque exomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est, ⁵conversionem ⁶iniungens misericordiae illicem^c. De ipso quoque habitu atque victu ⁷mandat sacco et cineri incubare^d, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus deiicere, illa quae peccavit tristi tractatione mutare^e, ceterum pastum et potum pura nosse^f, non ventris scilicet, sed animae causa, plerumque vero ieiuniis preces alere, ingemiscere, lacrimari et mugire ⁸dies noctesque ad dominum deum tuum, presbyteris advolvi, et ⁹caris dei adgeniculari^g, omnibus fratribus legationes deprecationis suae iniungere. Haec omnia exomologesis, ut paenitentiam commendet, ut de periculi timore dominum honoret, ut in peccatorem ipsa pronuntians pro dei indignatione fungatur et temporali ¹⁰afflictatione aeterna supplicia, non dicam frustretur, sed ¹¹expungat^h. Cum igitur provolvit hominem, magis relevat; cum squalidum facit, magis mundatum reddit; cum accusat,

3. exomologesis C., constanter. 4. nostro B. 5. conversionem A. m. sec. 6. iniungens abcd. inungens codex Divionensis. inungens AC. inguens E. 7. mandat om. C. Et los. Scaliger mandat pro glossemate habuit. 8. noctes dis- que AB. 9. caris ABCd., Vaticani tres. aris Cab. 10. afflictione ABd. 11. expungat ABC.

b. magis] Hoc est frequentius. Sic De Pndic. cap. 1 „Sed ut mala magis vincunt, quod ultimorum temporum ratio est, bona iam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina“ cett. De exomologesi v. quae disputat Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 275 sqq.

c. misericordiae illicem.] Cf. Apolog. cap. 41 „vos rei, publicorum incommodorum illices semper.“

d. sacco et cineri incubare] De hoc paenitentiae habitu adeas Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 281 sq. Cf. Pacian. Paraen. p. 317 „presbyteris advolvi, exoratricem ecclesiam deprecari, omnia prius tentare quam pears. Scio quosdam ex fratribus et sororibus vestris cilicio pectus involvere, cineri incubare, ieiunia sera meditari.“ Cf. Hieronym. ad Marcellam: „Sedere aptum est otiosis, in sacco iacere paenitentibus.“ Idem ad Paullam: „In cinere voluntati sacco incubant.“

e. tractatione mutare] Hoc est tractare et iterum tractare, retractare.

f. pastum et potum pura nosse] Alibi

dixit „mero pane et aqua,“ id est pure sive solo, absque ullis aliis esculentis, absque condimentis. Sic ad Scapulum [cap. 2.]: „sacrificamus pura prece,“ hoc est absque odoribus, absque sanguine, absque ture, absque victima, hoc est pane et aqua. (Rigalt.) Cf. De Patient. cap. 13 „Contenta simplici pabulo puroque aquae potu.“ Cf. De leim cap. 1 et 9.

g. et caris dei adgeniculari] Caris dei appellat martyras et confessores. Cf. Ad Martyr. cap. 1 „Quam pacem quidem in ecclesia non habentes a martyribus in carcere exorare consueverant.“ Scripturam aris pro caris defendit Duranti de Rit. Eccles. I, 15. Cf. Ambros. Epist. 33. ad sororem Marcellinam: „Miles irruentes in altaria oculis signifer pacis insignia.“ De adgeniculatione cf. infra cap. 10 „Ergo cum te ad fratrum genua protendis.“ Cassian. Collat. IV, 30 „cunctorum fratrum genibus provolutus.“ Adde Euseb. Hist. Eccl. V, 27. Desid. Herald. l. I. p. 278.

h. expungat.] Hoc est perficit. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

excusat; cum condemnat, absolvit. In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi deus, crede, parcat.

¹Plerosque tamen hoc opus, ut publicationem sui, aut suffu- Cap. X.
gere aut de die in diem differre. ²Praesumo, pudoris magis me-
mores quam salutis; velut illi qui in partibus verecundioribus cor-
poris contracta vexatione conscientiam medentium vitant^a et ita cum
erubescencia sua pereunt. Intolerandum scilicet ³pudori domino
offenso satisfacere, saluti productae reformari. ⁴Nae tu verecundia
bonus, ad delinquendum expandens frontem, ad deprecandum vero
subducens. Ego rubori locum non facio, cum plus ⁵de detrimento
eius acquirō, ⁶cum ipse hominem quodammodo exhortatur, Ne me
respexeris, dicens, per te ⁷mibi melius est perire. Certe pericu-
lum eius tunc, si forte^b, onerosum est, cum penes insultaturos in
risiloquio^c consistit, ubi de alterius ruina alter attollitur, ubi pro-
strato ⁸superscenditur: ceterum inter fratres atque conservos, ubi
communis spes, metus, gaudium, dolor, passio, quia communis
spiritus de communi domino et patre, ⁹quid tu hos aliud quam te
opinaris? Quid consortes casuum tuorum ¹⁰ut plausores fugis?
Non potest corpus^d de unius membri vexatione laetum agere; ¹¹con-
doleat universum et ad remedium conlaboret necesse est. In uno
et altero ecclesia est, ecclesia vero Christus. Ergo cum te ad fra-
trum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Aequē
illi cum super te lacrimas agunt, Christus patitur, Christus patrem
deprecatur. ¹²Facile impetratur semper quod filius postulat. Grande
plane emolumentum verecundiae occultatio delicti pollicetur. Vide-
licet at quid humanae notitiae subduxerimus, proinde et deum ce-
labimus? Adeone existimatio hominum et dei conscientia com-

Cap. X. 1. Plerumque AB. 2. praesumimus A. 3. puderi Ios. Scaliger.
4. Nec B. 5. de om. AB. 6. quin ipse Latinius et Fr. Junius. 7. vī A. Omittit B.
8. superscendetur AB. 9. quid tu hos d., ex codice Divionensi. quid tuos ABCabc.
10. et Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 35. Inepte. 11. cum doleat AB.
12. et facile AB.

Cap. X. a. conscientiam medentium vitant] Pacianus Paraenes. ad Paenit. p. 316: „Prudentes aegri medicos non verentur, ne in occultis quidem corporum partibus etiam secuturos, etiam perasturos. Meminimus quosdam remota etiam et verecunda membrorum non erubescerent in ferro et cauterio et gravissima illa pulveris mordacitate durasse. — An sic illi melius est perire, ne tu pudore moriaris non faciens pudori locum, plus de detrimento eius acquiras cui pro te melius est perire?“

b. si forte] V. quae adnotavi ad De Corona cap. 5.

c. risiloquio] Amat eiusmodi composita. Sic habet *maliloquium* De Spectac. cap. 2., *turpiloquium* De Pudic. cap. 17., *spureiloquium* De Resurr. Carnis cap. 4., *minutiloquium* De Anima cap. 6., *subtililoquentia* Adv. Marcion. V, 19.

d. Non potest corpus] Pacian. l. I. „Quod si fratrum oculos erubescitis, consortes casuum vestrorum timere nolite. Nullum corpus membrorum suorum vexatione laetatur; pariter dolet et ad remedium collaborat.“

parantur? An melius ¹³est damnatum latere quam palam absolvi? ¹⁴Miserum est sic ad exomologesin pervenire! Malo enim ¹⁵ad miseriam pervenitur; sed ubi paenitendum est, ¹⁶desinit miserum, quia factum est salutare. Miserum est secari et cauterio exuri et pulveris alicuius mordacitate ¹⁷anxiari^o; tamen quae per insuavitatem medentur, et emolumento curationis offensam sui excusant et praesentem iniuriam superventurae utilitatis gratia commendant.

Cap. XI.

Quid si praeter pudorem, quem potiozem putant, etiam incommoda corporis reformident, quod inlotos, quod sordulentos, quod extra laetitiam oportet ¹deversari in asperitudine sacci et horrore cineris et oris de ieiunio ²vanitate^o? Num ergo in cocino et Tyrio pro delictis supplicare nos condecet? Cedo acum crinibus distinguendis^b et pulverem dentibus elimandis^c et bisulcum aliquid ferri vel ³aeris unguibus ⁴repastinandis, si quid ficti nitoris, si quid coacti ruboris in labia aut genas ⁵urgeat^d. Praeterea exquisito balneas laetiores^e hortulani maritimive secessus, adiucito ad sumptum, conquirito altitium enormem saginam, defaecato senectutem ⁶vini^f, cumque quis interrogarit, ⁷cuinam ea largiaris, Deliqui, dicit, in ⁸deum, et periclitor in aeternum perire; itaque nunc ⁹pendeo et maceror et exrucior, ut deum reconciliem mihi, quem delinquendo laesi. Sed enim illos, qui ¹⁰ambitu obeunt capessendi magistratus, neque pudet neque piget incommodis animae et cor-

13. est om. AB. 14. Miserum — — salutare om. A. 15. ad miseriam abel amans si BC. et aniasi Beatus Rhenanus in ora libri C. 16. deserit BC. 17. anxiari Cab. cruciari reliqui et tres Vaticani.

Cap. XI. 1. deversari A. 2. inanitate A. m. sec. 3. ereis A. sereis B. 4. repasciendis AB. 5. vigeat A. m. sec. 6. vini, cumque quis abcd. quanquam vini quis ABC. quumque vicinus quis Rhenanus. 7. cuinam ea d. car animae ABCob. 8. dominum AB. 9. pandes A. prandens B. 10. ambitus d.

e. anxiari.] Sic reposui pro vulgata scriptura *cruciari*. Cf. de eo verbo Du Cangi Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. et Hildebr. ad Apul. Metam. IV, 27.

Cap. XI. a. et oris de ieiunio vanitate?] Etenim ieiunio natus oris et formae vigor evanescit. Allusit ad illud Matthaei VI, 16 „ἀφανίζουσι τὰ πρόσωπα αὐτῶν.“ (Rigalt.)

b. acum crinibus distinguendis] V. Becker Gall. II, 3.

c. pulverem dentibus elimandis] V. Boettigeri Sabinam. tom. I. p. 29 et 59., interpr. ad Martial. XIV, 56., ad Catull. XXXIX, 19., ad Apul. De Magia cap. 6.

d. in labia aut genas urgeat.] Pacianus l. I. „Si quid ferruginei pulveris in

supercilio fulgeret, aut ficti nitoris in genas rutilet, aut coacti ruboris in labia desudet.“ Coactum ruborem dicit non naturalem, fictum atque mentitum.

e. balneas laetiores] Pacianus „Nos desunt tamen vobis hortulani maritimive secessus, et exquisitius vinum, et laetiora convivia, et defaecato senectutis,“ quae verba corrupta sunt. Pergit paulo postea: „si quis ad balneum vocet, recusare delicias; si quis ad convivium roget, dicere, ista felicibus, ego deliqui in dominum, et periclitor in aeternum perire: quo mihi epulas qui dominum laesi?“

f. defaecato senectutem vini] Hoc est annosa vina percolato et defaecato. Cf. Adv. Turnebi Advers. XI, 26. p. 374.

poris, nec incommodis tantum, verum ¹¹et contumeliis omnibus eniti in causa votorum suorum. Quas non ignobilitates vestium affectant? quae non atria nocturnis et crudis salutationibus occupant? ad omnem occursum maioris cuiusque personae decrescentes^g, nullis conviviis celebres^h, nullis comessationibus congreges, sed exules a libertatis et laetitiae felicitate, ¹²idque totum propter unius anni volaticum gaudium. Nos, quod ¹³securium virgarumve petitio sustinet, in periculo aeternitatis tolerare dubitamus? et castigationem victus atque cultus offenso domino praestare cessabimus, quae gentiles nemine omnino laeso sibi irrogant? ¹⁴Hi sunt de quibus scriptura commemorat: Vae illis qui delicta sua velut procero fune nectunt.

Si de exomologesi retractas, gehennam in corde ¹considera, Cap. XII. quam tibi exomologesis ²extinguet, et poenae prius magnitudinem imaginare, ³ut de remedii ⁴adoptione non dubites. Quid illum thesaurum ignis aeterni^a ⁵aestimamus, cum fumariola quaedam eius tales flammaram ⁶ictus suscitent, ut proximae urbes aut iam nullae extent aut idem sibi ⁷de die^b sperent? Dissiliunt superbissimi montes ignis intrinsecus ⁸fetu, et quod nobis iudicii perpetuitatem probat, cum dissiliant, cum devorentur, nunquam tamen finiuntur. Quis haec supplicia interim montium non iudicii minantis exemplaria deputabit? quis scintillas tales non magni alicuius et inaesti-

11. etiam B. 12. idque abcd., ex emendatione Beati Rhenani. itaque ABC. 13. securum AB. 14. et hii AB.

Cap. XII. 1. considera abcd., ex emendatione Beati Rhenani. desidera ABC. 2. extinguet ABCd. Vaticani tres. extinguit Cab. 3. et AB. 4. adoptione ABCab. adoptione cd., loh. Harrisius. 5. estimamus AB. 6. ictu suscitentur AB. 7. de die in diem A. m. sec. 8. fetu ABd. Latinius. Fulcr. Ursinus. foeta Cab.

g. decrescentes] Hoc est inclinantes se et flexu corporis venerantes, ut interpretatus est I. Fr. Gronovius Observat. III, 1. Cf. Lips. Epist. Quaest. III, 24. p. 544. tom. I. ed. Vessal., Herald. ad Arnob. Adv. Nat. I, p. 12., p. 20. ed. LB.

h. nullis conviviis celebres] Hoc est nulla convivia frequentans.

Cap. XII. a. illum thesaurum ignis aeterni] Cf. Apolog. cap. 47 „Et gehennam si comminemur, quae est ignis arcani subterraneam ad poenam thesaurus, proinde decachinnamur.“ Pacianus l. I. „Post animarum tempestiva supplicia redivivis quoque perpetua corporibus poena servatur. Nemo Titii iecur credit et vulturem poetarum. Ipse sibi materiam recrescentium corporum reparat ignis aeternus. Attendite, si non creditis; aquarum impetus, qui ignibus

furit, supplicio nutriente reparabitur. Si de cruciatu exomologesi retracti (leg. retractas), gehennam recordemini, quam vobis exomologesi extinguet. Vim eius et de praesentibus aestimate; cuius fumariola quaedam maximos montes subterraneis ignibus decoquant. Aestuunt indefessis flammaram globis Aetna et Lisaniculus (leg. apud Siculos) et Vesuvius Campanus, et quo nobis iudicii perpetuitatem probent, dissiliunt, devorantur, nec ullis tamen saeculis finiuntur.“

b. de die] De die in diem. Apolog. cap. 6 „Laudatis semper antiquitatem, et nove de die vivitis. Ad Nat. I, 7 „de die redundamus.“ Ibid. I, 10 „De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas novis de die consultis constitutisque obruistis.“ Quod ad rem cf. Apolog. cap. 40. De Pall. cap. 6.

mabilis foci missilia quaedam et exercitoria iacula^a consentiet? Igitur cum scias adversus gehennam post prima illa intinctionis dominicae⁹ munimenta esse adhuc in exomologesi secunda subsidia, cur salutem tuam deseris? cur cessas aggredi quod scias mederi tibi? Mutae quidem¹⁰ animae et irrationales medicinas sibi divinitus attributas in tempore agnoscunt. Cervus sagitta transfixus^d, ut ferum et irrevocabiles moras^e eius de vulnere expellat, scit sibi¹¹ dictamno medendum. Hirundo, ¹²si excaecaverit pullos^f, novit illos oculare rursus de sua chelidonia^g. Peccator restituendo sibi institutam a domino exomologesin sciens praeteribit illam, quae Babylonium regem^h in regna restituit? Diu enim paenitentiam domino immolarat, septenni squalore exomologesin operatus, ¹³anguium aquilinum in modum efferatione et capilli incuria horrorem ¹⁴leoninum praeferebat. Proh malae tractationis! Quem homines perhorrebant, deus recipiebat. Contra autem Aegyptius imperator, qui populum dei aliquando afflictum, diu domino suo denegatum, persecutus in ¹⁵proelium irruit, post tot documenta plagarum ¹⁶discidio marisⁱ, quod soli populo pervium ¹⁷licebat, revolutis fluctibus

9. monimenta *BCabc*. 10. animantes *A*. 11. dictamno medendum *Cabcd*. dictaminum medendum *AB*. dictamnum edendum *A. m. sec.* 12. si quis *Ios. Scaliger*. 13. unguium aquilinum in modum *ego*. unquium aquilinum in morem *cd*, *es Paciano*. unguium leoninum in modum *ABCab*. 14. leoninum *cd*. aquilinum *ABCab*. 15. proelio *ABC*. 16. discidio *ABcd*. dissidio *Cab*. 17. liquebat *Ios. Scaliger*.

c. exercitoria iacula] Hoc est lusoria. Cf. Lips. Saturn. Serm. II, 19. p. 968. ed. Vesal.

d. Cervus sagitta transfixus] Pacianus l. l. „Caprae ferae, ut dicunt, remedia sua noverunt; confixas quippe audio venenatis sagittis saltus peragrare Dictaeos, quoad dictamni canle detonso salutarium virulento latice succorum pulsa decutiant tela corporibus. Nos ignita diaboli spicula nullo paenitentiae succo, nullo exomologesin gramine repellimus.“ De re v. Aristot. Hist. Anim. IX, 6. Plin. Hist. Nat. VIII, 27., interpr. ad Vergil. Aen. XII, 412.

e. irrevocabiles moras] Hamatile spiculum significat, quod ubi penetravit in vulnus, revocari aut avelli nequit, nisi vulnus ipsum novo vulnere diducatur. (Rigalt.)

f. si excaecaverit pullos] Limo, ni fallor, quo nidos effluunt. Erant qui si quis excaecaverit, aut si excaecaveris rescribendam putarent. Ceterum Aristot. Hist. Anim. IV, 6. tradit hirundines cae-

cos parere pullos, sed de chelidonia nihil.

g. novit illos oculare rursus de sua chelidonia.] De chelidoniae hac vi et usu adeas Plin. Hist. VIII, 27. De verbo oculare cf. Apolog. cap. 21. Cf. Pacianus l. l. „Excaecatos hirundo pullos novit oculare de sua chelidonia, nos lmina mentis amissa nulla malae tractationis radice curabimus?“

h. Babylonium regem] Pacianus l. l. „Rex ille Babylonius exomologesin desertus operatur, et septenni squalore decoquitur. Leonum in illo iuba, impetu caesaries et barbarus horror exuperat, et longe incurius unguibus manus berentes aquilas mentiantur, cum focuum in morem bovis ederet pallentium raminator herbarum. Haec tamen illum deo poena commendat et in sua quaedam regna restituit. Quem horrebant homines, deus recipiebat, ipsa illa malae tractationis calamitate felicem.“

i. discidio maris] Discidium maris dixit etiam De Pall. cap. 2.

riit. Paenitentiam enim et ministerium eius exomologesin^k ab-
 rat. Quid ¹⁹ego ultra de istis ²⁰duabus humanae salutis quasi
 uncis^l, stili potius negotium quam officium conscientiae meae
 ns? Peccator enim omnium notarum cum sim, nec ulli rei nisi
 nitentiae natus, non facile possum super illa tacere, quam ipse
 que et stirpis humanae et offensae in dominum princeps Adam,
 omologesi restitutus^m in paradisum ²²suum, non tacet.

perit AB. perit Cabcd. 19. ergo C. 20. duobus c., ex duobus Vaticanis.
 blancis, stili Bd. plane sibi A. plane stili C., et A. m. sec. pharis, stili abc.
 xomologesin ABC. 23. suum delet Fr. Iunius.

et ministerium eius exomologesin] stori ad paenitentiam admissio mi-
 abatur exomologesis, qua rite per-
 si satis episcopo et presbyteris et
 factum fuisse videretur, ecclesiae
 abatur. (Rigalt.) Ludov. de la Cerda
 terium hic interpretatur ministrum.
 improbo. Exomologesis enim mi-
 it quasi et ordinat paenitentiam.
 terium vero pro ministrum posuit
 Ad Nat. I, 18 „linguam suam

pastam expuit, totum eradicatae confes-
 sionis ministerium.“

l. duabus humanae salutis quasi plæn-
 cis] Cf. supra cap. 4 „ita amplectere,
 ut naufragus alicuius tabulae fidem,“ et
 quae ibi adnotata sunt.

m. Adam exomologesi restitutus] Cf.
 supra cap. 2. Sapient. Salom. X, 1 et 2.
 Tatiani haeresis Adam salutem consequi
 non potuisse statuit.

AD
U X O R E M

LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia Tertulliani verbis subiecta

- A** significat librum Parisinum, S. Agobardi (*A* ex collatione Hildebrandi, *A* collatione Steph. Baluzii).
- B** - - - Vindobonensem.
- C** - - - Leidensem.
- D** - editionem principem Beati Rhenani, anni MDXXI.
- a** - - - Ioh. Gangneii, anni MDXLV.
- b** - - - Sigism. Gelenii, anni MDL.
- c** - - - Iac. Pamelii, anni MDLXXIX.
- d** - - - Nicol. Rigaltii, anni MDCXXXIV.
-

A D
U X O R E M

LIBER PRIMVS*.

¹ Dignum duxi, dilectissima mihi in domino conserva, quid Cap. I.
ibi sectandum sit post discessum de saeculo meum, si prior te-
nero vocatus, iam hinc providere, ut provisum observes, mandare
dei tuae. Nam saecularibus satis agentes sumus, et utriusque no-
trum consultum ² volumus. Si talibus tabulas ordinamus^a, cur non
magis de divinis ^{2b} atque caelestibus posteritati nostrae prospicere
lebeamus, ³ et legatum quodammodo praelegare, admonitionem et
demonstrationem eorum quae ex bonis immortalibus ⁴ et de haere-
litate caelorum deputantur? Tu modo ut solidum capere possis^b

* INCIPIT AD VXOREM LIB. I. Aβ.

Cap. I. 1. Dignum duxi dilectissimā mihi in domino conserva *Aabcd. Gor-*
ensis liber. In domino conservam *BC.* Diu domino conservam *liber Florentinus,*
biioth. Laurentianae n. 22. plut. 26. Dilectissima in domino conserva *D.* 2. vo-
lumus. Si talibus tabulas ordinamus *Leopoldus.* volumus. Talibus tabulas ordina-
mus *d.* volumus si talibus talibus ordinamus *Aq.* volumus talibus talibus ordi-
namus *Aβ., et sic legit etiam Rigaltius in libro Agobardino.* volumus. Si talibus
ordinamus *abc.* volumus. Si de talibus ordinamus *Fale. Ursinus.* volumus, talibus
ordinamus. *D.* nolibus talibus ordinamus *BC. Florentinus.* 2b. adque *Aβ.* 3.
d BCD. Florentinus. 4. et de *BCDabc. Florentinus.* et *Ad.*

Cap. I. a. Si talibus tabulas ordina-
mus] Tertullianus Ecclesiae Carthag.
esbyter aetate iam ingravescente ad-
venit libros ad uxorem adhuc vivi-
m duos quasi testamenti tabulas con-
lit: quorum altero quidem dilectissi-
le coniugis fidei committit, ut si prior
e ad dominum migraverit, nuptiis
mundis abstineat: altero praecipit, ut
minus abstinendum sibi ducat, tantum
ristiani nuptias sequatur. Itaque priore
ro praefatur hanc curam homine
e Christiano dignissimam. Etenim
nes ferme homines rebus suis hu-
nis et mortalibus sollicite atque an-
providere ac super iis tabulas ordi-
e, quas diligentissime observari cu-

piant. Quod si momentaneis ac perituris
tantopere cavent, cur non magis de divi-
nis atque immortalibus bonis posteritati
suae consultum velint? (Rigalt.) Rigaltii
emendatio Si *talibus tabulas ordinamus*
verissima est. Codex Agobardi quemad-
modum hic habet *talibus pro tabulas,*
sic pari errore De Spectac. cap. 6. *ta-*
libus pro tabulis.

b. ut solidum capere possis] Alludit
ad solidi capacitatem inter virum et uxore-
rem, quae non nisi certis casibus per-
mittebatur ex lege Iulia et Papia. Qua
de re extat inter fragmenta Ulpiani tit.
XVI. Ad easdem quoque leges alludit
libro de Monogamia [cap. 16.]: „Aliud
est si et apud Christum legibus Iulii.

hoc meae admonitionis ⁵fideicommissum deus faciat, cui sit honor, gloria, claritas, dignitas ⁶et potestas nunc et in saecula saeculorum. ⁷Praecipio igitur tibi, quanta continentia potes, post excessum nostrum renunties nuptiis, nihil mihi isto nomine collatura nisi quod tibi proderis. Ceterum Christianis saeculo ⁸digressis nulla restitutio nuptiarum in ⁹die resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam ¹⁰qualitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quae de carnis zelo ¹¹venit etiam in illa, quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quaestio Sadducaeorum cessit sententiae domini. ¹²Ne me putes propter carnis tuae integritatem mihi ¹³perservandam^d de contumeliae dolore suspectum insinuare iam hinc tibi consilium viduitatis. Nihil tunc inter nos dedecoris voluptuosi^e resumetur. ¹⁴Non enim tam ¹⁵frivola, tam ¹⁶spurca deus suis pollicetur. Sed an tibi vel cuicumque ¹⁷alii feminae ad deum ¹⁸pertinenti^f ¹⁹proficiet quod suademus licet ²⁰pertractare.

5. ac fidei commissum Ad. 6. et potestas et nunc Ad. et potestas nunc Bc. potestas nunc Dabc. Florent. 7. Praecipio Ad. amen. Praecipio BCDabc. Florent. 8. digressis BC. 9. die Ad. diem reliqui. 10. quantitatem A. 11. venit etiam in illa, quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet ego. venit etiam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis die offendet A. venit etiam illam septem maritorum resurrectionis die offendet d. vel in sententiam illam quam septem fratribus per successionem nuptiis evolvere (evoluerunt C. Florent.) neminem tot maritorum resurrectionis die offendet BCD. Florent. Vel domini sententia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet abc. 12. Nec d. 13. perservandam Ad. reservandam reliqui. 14. Non Ad. Nec reliqui. 15. frivola Ap. 16. spurga 44. 17. aliae C. Florent. 18. pertinentis C. Florent. 19. proficiet Ad. proficiet reliqui. 20. pertractare Ad. retractare reliqui.

agi credunt, et existimant caelibes et orbos ex testamento dei *solidum capere non posse.* (Rigalt.)

c. nec quisquam illam confusus expectat.] Ait Tertullianus suum illud ad uxorem de nuptiis ⁹non repetendis praeceptum minime esse viri zelotypiae livore succensi, qui doleat quod se mortuo uxor alteram sibi fortean quoesitura sit maritum. Nullam hinc ad defunctum contumeliam pervenire: nempe resurrectis Christianis nullam repromitti nuptiarum restitutionem, otioso et inutili tunc immortalibus sex uoim officio, quod hic mortalibus tantisper in solatium mortalitatis et substituendae subolis gratia fuerat concessum. Cui sententiae firmandae Christi ipsius testimonium profert, qui cum a Sadducaeis argumento in fraudem composito rogaretur, quid olim in corporum resurrectione

futurum esset mulieri cuidam quae septem maritorum uxor fuerat, hoc et elatis iam sex maritis septimo nupsisset, sexies vidua septimas nuptias constans habebat, malitiam quaestionis simplicissimo responso confutavit: Nullam tunc fore nuptiarum mentionem hominibus sanctitate angelica donatis, proindeque non esse cur illa septem maritorum metuet, ne quis de tot maritorum resurrectionis die tanquam rivalibus ulceratus uxori quondam saae ait molestus ac repetitas nuptias velut probrum obiciat. (Rigalt.)

d. perservandam] De Patient. cap. 5 „si divino interdicto patientiam *perservasset.*“

e. dedecoris voluptuosi] Cf. Desil. Heraldici Digress. I, 9. p. 209.

f. ad deum pertinenti] Hoc est Christianae.

Non quidem abnuimus coniunctionem viri ¹et feminae bene-
dictam ²a deo ut seminarium generis humani, et ³replendo orbi et
instruendo saeculo excogitatum atque exinde permissam, unam ta-
men. Nam et Adam unus Evae maritus, et Eva una uxor illius,
una mulier, una costa. Sane apud veteres nostros ipsosque pa-
triarchas non modo nubere, sed etiam plurifariam matrimonii uti
fas fuit. Erant et concubinae. Sed licet ⁴figuraliter in synagoga
ecclesia intercesserit^a, ut tamen simpliciter interpretemur, neces-
sarium fuit instituere quae postea ⁵aut amputari aut temperari
⁶mererentur. Superventura enim lex erat. ⁷Oportebat ⁸enim legis
adimplendae causas praecucurrisse. ⁹Item mox legi ¹⁰succedere ha-
bebat dei sermo circumcisionem inducens spiritalem. Igitur per
licentiam tunc passivam^b ¹¹materiae subsequendum emendationum
praeministrabantur, quas dominus evangelio suo, dehinc apostolus
in extremitatibus saeculi^c aut ¹²excidit^d redundantes aut composuit
inconditas^e.

Sed non ideo praemiserim de libertate vetustatis et posteritatis
castigatione, ut praestruam Christum separandis matrimoniis, ¹abo-
lendis coniunctionibus advenisse, quasi iam hinc finem nubendi
²praescribam^f. Viderint qui inter cetera perversitatum suarum^g
disiungere docent carnem ³in duobus unam, negantes eum qui fe-
minam de masculino mutuatus duo corpora ⁴ex eiusdem materiae
consortio sumpta rursus in se matrimonii ⁵computatione^h compegit.

Cap. II. 1. et Ad. ac reliqui. 2. a deo ut seminarium generis humani Ad.
a domino, ut sciremus generi humano BCDabc. Florent. 3. replendo orbi ADabed.
(Florent.) reprehendo BC. 4. figuraliter in synagoga ecclesia intercesserit Ad.
figuratam in synagoga et ecclesiam cesserit reliqui. 5. aut om. B. Florent., et A.
m. sec. 6. merentur BC. 7. Oportebat om. BC. 8. enim legis A. legis reliqui.
9. Item Ad. Idem BCD. Eidem abc., et A. m. sec. 10. succedere Ad. succur-
rare reliqui. 11. materiam BC. Florent. 12. excidet A.

Cap. III. 1. abolendis Ad. et delendis reliqui. 2. praescribam. Viderint
qui Ad. praescriptam viderint qui (que BC.) BCDabc. 3. in Ad. de reliqui. 4.
et eius materiae A. et eiusdem materiae BC. 5. computatione Ad. compactione
reliqui. coniugatione vult Hildebrandus.

Cap. II. a. figuraliter in synagoga
ecclesia intercesserit] Hoc est ecclesia
fuit in synagoga velut in figura et ima-
gine, synagoga fuit imago et figura ec-
clesiae. (Rigalt.)

b. licentiam tunc passivam] Nuptias
multiplices, passim concessas. (Rigalt.)
De voc. passivus v. adnot. ad De Corona
cap. 8.

c. extremitatibus saeculi] Cf. Ad Natl.
I, 1. cum adnot.

d. composuit inconditas.] Ad legis
divinae modulum revocavit.

Cap. III. a. praescribam.] Cf. adnot.
ad Apolog. cap. 7.

b. perversitatum suarum] Marcionitas
notat. Apud Marcionem enim, ut scri-
bit lib. I. [cap. 29.]: „Non tingitur apud
illum caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi
caelebs, nisi divortio baptisma mercata.“
(Rhenan.)

c. computatione] Eleganter ait deum
instituto viri ac feminae coniugio duo
corpora matrimonii computatione com-
pegisse. Etenim computare dicitur qui
plures summas in unam colligit, ut ex
pluribus una fiat summa; et amicitia

Denique prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut bonum scilicet. Quid tamen bono isto melius sit accipimus ab apostolo, permittente quidem nubere, sed abstinentiam praeferente, illud propter insidias temptationum, hoc propter angustias temporum. Quae ratione utriusque pronuntiationis inspecta facile dinoscitur necessitate nobis concessam esse nubendi potestatem; quod autem neces-

I Cor. VII, 9. sitas praestat, depretiat^d ipsa. Quod denique scriptum est, Melius est nubere quam uri, quale hoc bonum est, oro te, quod mali comparatio commendat^e, ut ideo melius sit nubere, quia deterius est uri? At enim quanto melius est neque nubere neque uri? ⁶Sed etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere^f de oppido in oppidum quam ⁷comprehensum et distortum ⁸negare. ⁹Atque isto beatiore qui valent beatae testimonii ¹⁰confessione excidere. Possum dicere: Quod permittitur, bonum non est. Quid enim? necesse est mori mihi. ¹¹Si ploro, bonum est. ¹²Quod si timeo quod permittitur, suspectam ¹³habet permissionis suae cau-

6. Sed om. Ad. 7. comprehensum Ad. comprehensum B. m. sec. compressum BCDabc. 8. necare C. 9. Atque isto beatiore qui valent beata Ad. atque in beata est. Idemve qui negent beati BCD. at quae ista beatitas est, ideo ne qui neget, beati abc. atque si isto modo beata est, id est ne qui negent beati A. m. ac. 10. confessione excidere Leopoldus. confessionem excidere A. confessione excidere BCDabc. confessione non excidere d. 11. Si ploro, bonum est. Quod si timeo delet Ios. Scaliger. 12. Quod si Ad. si reliqui. 13. habet om. A.

coningalis hoc praestat, ut ex duobus unum fiat, quam demum amicitiam perfectam esse Tullius ait. (Rigalt.) Pari loquendi figura utitur Ad Nat. II, 17 „Quaerite quis temporum vices ordinavit. Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam tamquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit.“

d. depretiat] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 45.

e. quod mali comparatio commendat] Similiter Hieronym. Epist. ad Salvinam „Vide, inquit, qualia sint secunda matrimonia, quae lupanaribus praefertuntur, quia declinaverunt quaedam post Satanam. Ideo adulescentula vidua, quae se non potest continere, vel non vult, maritum potius accipiat quam diabolus. Pulchra nimirum et appetenda res, quae Satanae comparatione suscipitur.“

f. Sed etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere] Ait Tertullianus: Christianis ab tyranno ad defectionem requisitis licere quidem fuga salutem suam consulere, ac melius esse uti permissu et fugere quam compre-

hensos cruciatibus ad perfidiam compelli. Deinde apponit, longe melius esse fixo pede tyrannum et uncas et crucem expectare ac perpeti nec datae Christo fidei sacramentum violare. Pergit gravissimus censor et fugam illam quam permissam esse dixerat obstruit. Possum dicere, inquit, Quod permittitur, bonum non est. Quid enim? imminet cervici gladius, aestuat fornax, tormenta crepant, necesse est mori mihi. Si scilicet et euulatu pavidus tormenta, mortem deprecor, bonum est quod permittitur, nempe fugere. Quod si illud ipsum quod permittitur timeo, dictante conscientia tam beatæ mortis fugam indecoram esse Christiano, id ipsum quod meus non fugam permissam suggerit quidem, non tamen sine metu probri. satis argui suspectam esse permissionis illius causam, animam scilicet parum fortem, parum tenacem fidei, vitium imbecillitatis; cui malo fuga pro remedio sit indulta. Adeo si cui bonum fuerit fugere, ne in vitium imbecillitatis incidere, melius profecto fuisset non fugisse comprehensumque tormenta fortiter perlicae neque negasse. (Rigalt.)

Quod autem melius est, nemo permisit, ¹⁴ut indubitatum et ceritate manifestum. Non propterea appetenda sunt quævia non vetantur: etsi quodammodo vetantur, cum alia illis aruntur. Praelatio enim ¹⁶superiorum dissuasio est ¹⁷infirma. Non ideo quid bonum est, ¹⁸quia malum non est, nec alium non est, quia non obest. Porro ¹⁹plene bonum hoc credit, quod non modo non obest, sed insuper prodest. ²¹Nam ille debes quod prodest quam quod non obest. Ad primum cum certamen omne contendit; secundus solatium habet, non non habet. Quod si apostolo auscultamus, oblitus ²²et extendamur^a in priora et meliorum ²³donativorum ²⁴secundus. ²⁵Sic nobis etsi laqueum non imponit, quid utiliter ostendit dicens, Innupta de dominicis cogitat, ²⁶uti et cor-^{I Cor. VII, 34.} spiritu sancta sit: nupta vero sollicita est quomodo coniugietur. Ceterum nusquam ita nuptias permittit, ut non possuum exemplum nos eniti malit. Felicem illum, qui Pauli extiterit.

Ad carnem legimus infirmam, et hinc nobis adulamur ¹in ^{Cap. IV.} lam*. Legimus tamen et spiritum firmum. Nam in uno

C. 15. proferuntur A. 16. superiorum *Ios. Scaliger, Semler.* superior I. 17. infirmorum *Acđ., Vaticanorum unus.* infirmorum *BDab.* inferiorum *m. sec.* 18. quia malum non est, nec (B.) *Leopoldus.* quia malum non *CDabc.* nec Ad. 19. plane *c., Vaticanorum duo.* 20. antecedit Ad. *angeliqui.* 21. Namque malle (male A.) Ad. itemque malle B. item quod Item qui malle D. Itaque malle *abc.* 22. et extendamur Ad. *extendamur* ostendamus C. ostendamus A. *m. pr.* contendamus A. *m. sec.* 23. cum Ad. *donationum Dabc.* dampnationum *BC.* conditionum *B. m. sec.* itores sumus *BC.* 25. Sic nobis etsi laqueum Ad. Si nobis laqueum 26. uti et A. uti *BCDabcd.* IV. 1. in quibusdam Ad. *impensius reliqui.*

relatio enim superiorum dissuasio infirmorum.] Cf. Apolog. cap. 13. o alterius sine alterius contentum potest procedere, quia nec sine reprobatione." Ad Nat. 9.

extendamur] Desideremus, cupiamus. Ita extendere pro avivere, accendere utitur Apolog. praeterea candelabra et lucernae aliqui et offusae, quae illos ad lumina extendant."

modo coniugi suo placeat.] Sicut licitudinem nuptiae feminae de Eronymus Adv. Helvidium p. 142. ed. Benedict. „Quae vero nupta quae sunt mundi, quomodo tiro. Idem tu putas esse diebus tuis vacare orationibus, vacare ut ad adventum mariti expolire

faciem, gressum frangere, simulare blanditias? Illa hoc agit, ut turpior appareat, et naturae bonum infuscet iniuria. Haec ad speculum pingitur, et in contumeliam artificis conatur pulchrior esse quam nata est. Inde infantes garrunt, familia obstrepit, liberi ab osculis et ab ore dependent, computantur sumtus, impendia praeparantur. Hinc cocorum accincta manus, carnes terit, hinc textricum turba commarmurat; nuntiat inter vir venisse cum sociis. Illa ad hirundinis modum lustrat universa penetrantia, si torus rigeat, si pavimenta verrerint, si ornata sint pocula, si prandium praeparatum. Responde, quae, inter ista ubi sit dei cogitatio: Et hae felices domus?" cett.

Cap. IV. a. in quibusdam.] Secutus sum libri Agobardini auctoritatem, in

²sensu utrumque positum est. Caro terrena materia est, spiritus vero caelestis. Cur ergo ad excusationem proniores quae in nobis ³infirmas sunt opponimus, quae vero fortiora non tuemur? Cur caelestibus terrena non cedant? Si spiritus carne fortior, quia et generosior, nostra culpa ⁴infirmiorem sectamur. Nam disiunctis ⁵a matrimonio duae species humanae imbecillitatis necessariae nuptias faciunt. ⁶Prima quidem potentissima quae venit de concupiscentia carnis, sequens de concupiscentia saeculi. Sed utraque ⁷repudianda est a servis dei, ⁸qui et luxuriae et ambitioni renuntiamus. Carnis concupiscentia aetatis officia defendit⁸, decoris messem requirit⁸, gaudet de contumelia sua: dicit virum necessarium sexui, ut auctoritatis et solatii ⁹causa, ⁹vel ut a malis rumoribus tuta sit⁸. Et tu adversus ¹⁰consilia haec eius adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes dominum⁸, ¹⁰quae nullam formae vel aetatis occasionem praemissis maritis sanctitati anteponunt⁸. Malunt enim deo nubere. Deo speciosae, deo sunt puellae. Cum illo vivunt, cum illo sermocinantur, illum diebus et noctibus tractant, orationes suas velut dotes domino ¹¹assignant, ab eodem dignationem velut munera ¹²dotalia, ¹³quotienscunque desiderant, ¹⁴consequuntur. Sic

2. censu *los. Scaliger.* 3. infirmata *BCD.* 4. infirmiore *Ad.* infirmiores *A.* insaniores *C.* infirmiores *B.* infirmiora *B(m. sec.) abc.* 5. a matrimonio *Ad.* matrimonio *reliqui.* 6. prima quidem potentissima quae venit de concupiscentia carnis, sequens de concupiscentia saeculi *BCDabcd.* prima quidem concupiscentia et potentissima quae venit ex concupiscentia saeculi *A.* 7. quia luxuriae *C. & causam Ad.* 9. velit ut a malis *A.* 10. quae nullam formae (formam *ABC.*) vel aetatis occasionem praemissis (permissis *B.*) maritis sanctitati (sanctitatem *BCD.*) anteponunt *Ad.* quae nulla formae vel aetatis occasione pressae maritis sanctitatem anteponunt *abc.* 11. assignant *Ab.* 12. dotalia *Ad.* maritalia *reliqui.* 13. quotienscunque *ABDa.* 14. consequuntur *Ab.*

vulgatis est *impensius*, scriptura alioquin non inepta.

b. Sed utraque] Similiter Hieronym. Epist. ad Furiam tom. IV. p. 560. ed. Benedict.

c. aetatis officia defendit] Sic *sexus officia* Ad Uxor. II, 3 „non ut penes sanctos *officia sexus* cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis dei modeste et moderate transigantur.“ Cf. De Orat. cap. 22.

d. decoris messem requirit] De Cultu. Femin. lib. II. [cap. 3.] messem decori corporis luxuriam esse ait. (Rigalt.)

e. vel ut a malis rumoribus tuta sit.] Graphice Hieronym. l. l. „Solent adulescentulae viduae, quarum nonnullae retro abierunt post Satanam, quum luxuriatae fuerint in Christo, subantes dicere: Patrimonium meum quotidie perit: maiorum haereditas dissipatur:

servus contumeliose locutus est: imperium ancilla neglexit. Quis procedet ad publicum? quis respondebit pro agrorum tributis? Parvulos meos quis erudit, et vernulas quis educabit?“

f. quarum nomina penes dominum] Saepe occurrit in antiquis martyrologiis „et alii sancti, quorum nomina deus scit.“ (Rigalt.)

g. praemissis maritis sanctitati anteponunt] Utitur exemplis earum quae maritis suis iam caelo receptis — his enim praemissos dicit qui uxoribus suis ad deum praeverere ac diem suum praeres obivere — quae, inquam, maritis suis iam caelo receptis, quamvis formosae, quamvis aetate florentes, nullam tamen pulchritudinis aut inventae occasionem obtundunt nec blandiri sibi patiuntur, sed carnis suae integritatem unicarum nuptiarum honori ac memoriae perservant. (Rigalt.)

um sibi ¹⁵donum^k domini occupaverunt, ¹⁶ac iam in terris nubendo de familia angelica deputantur. Talium exemplis ferum ad aemulationem te continentiae exercens ¹⁷spirituali affectu carnalem illam concupiscentiam ¹⁸humabis, temporalia et ca desideriaⁱ formae vel aetatis ¹⁹immortalium bonorum commotione delendo. Ceterum ²⁰haec saecularis concupiscentia causas gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficientiam^k, per quas vitatem nubendi subornat, videlicet caelestia repromittens, domini in aliena familia, ²¹alienis opibus ²²incubare, cultum de extorquere, ²³sumptum quem non sentias ²⁴caedere^l. Haec a fidelibus, quibus nulla cura tolerandae vitae, nisi si ²⁵diffidens de promissis dei ²⁶et cura et providentia, qui lilia ²⁷agri gratia vestit, qui volatilia caeli nullo ipsorum labore pascit, prohibet de crastino ²⁸victu vestituque curari, spondens scire id cuique servorum suorum opus sit, non quidem monilium praerara, non vestium ²⁹taedia^m, non ³⁰Gallicos mulosⁿ, nec Germanos baiulos^o, quae nuptiarum gloriam ³¹accendant, sed ³²sufficiens, quae modestiae et pudicitiae apta est. ³³Praesume, oro nihil tibi opus esse, si domino appareas, immo omnia habere, eas dominum, cuius omnia. Caelestia recogita, et terrena contemne. Nihil viduitati apud deum subsignatae necessarium est perseverare.

um domini *Aφ.* bonum donum domini *Aβd.* bonum domini *reliqui.* 16. 17. spiritalia affectionem *A.* 18. humanis *A.* 19. immortalium bonorum compensationem delendo *Ad.* inimicantium bonorum compensas (compensanda *BCDabc.* 20. haec *om. BCDabc.* 21. alienis *A.* in alienis *BCDabcd.* 22. incubare *Ad.* incumbere *reliqui.* 23. sumptum quem *Ad.* sumptum quem *re-* 24. caedere *A.* edere *d.* cedere in te *reliqui.* 25. diffidimus *Aβ.* 26. et providentia *om. Ad.* 27. agri tanta gratia *Ad.* agrestia *reliqui.* 28. vestituque *Ad.* victuque *reliqui.* 29. taedia *A.* cedia *BC.* 30. Gallicos mulos *c.) D (in marg.) d. los. Mercerus.* Gallicos vultus *BCDabc. Vaticani tres.* cultus *A.* 31. accedunt *A.* 32. sufficientia *A.* 33. praesume te *A.* 34. s *Aφ.*

num] Vocabulum *bonum*, quod *po* est additum, ex vocabulo *do-* *revisse* persuasum habeo. *caelestia desideria*] Sic libri *De Paedag.* 11. dixerat *volaticum gaudium.* *sufficientiam*] Illustratur hoc voce verbis Hieronymi in *Epist.* ad *Paulinam* quae supra adscripsi. *sumptum quem non sentias caelestia*] In codice Agobardi legitur *caelestia* esse mendosum puto. *luculentum*, *Prodiga* non sentit pereuntem censum. (Rigalt.) Retinendum *edere.* Similiter nostrates: *geld* *agen*, et similia. *sumptum taedia*] *Apolog.* cap. 6. (ex

cod. Fuld.) „Lacedaemonii *odium penulae* ludis excogitaverunt.“

n. non Gallicos mulos] *Ad Uxor.* II, 8 „et *mulabus* et cinerariis peregrinae proceritatis.“ Rigaltius retinet *Gallicos mulos*, imprimis cum etiam apud Clem. Alexandr. *Paedag.* III, 4. legatur „*καὶ φορῶσθαι βασιλεύοντες Κέλται πολλοί.*“

o. aut Germanicos baiulos] Erant Germanici baiuli qui aut sedentes *Barmaxis* aut quiescentes *lecticis* gestabant, virorum principum *molliorumve* *feminarum* *satellites*, *proceritatis* causa *delecti* *maxime.* Cuius rei de Germanis et Anglis apud *Curopolatem* habentur *exempla.* (Fr. Ianus.)

Cap. V. Adiciunt ¹quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis et liberorum amarissima voluptate. ²Nobis otiosum est. Nam quid gestiamus liberos ³gerere, quos cum ⁴habeamus, ⁵praemittere optamus, respectu ⁶scilicet imminentium angustiarum, cupidi et ipsi iniquissimo isto saeculo ⁷eximi et recipi ⁸apud dominum, quod etiam apostolo votum fuit? Nimirum necessaria ⁹suboles servo dei. Satis enim ¹⁰de salute nostra secari sumus, ut liberis vacemus: quaerenda nobis onera sunt quae etiam a gentiliis ¹¹plerisque vitantur, quae legibus ¹²coguntur, quae parricidiis expugnantur, nobis ¹³demum plurimum importuna, ¹⁴quantum Math. XXI, 19. Luc. XXI, 23. fidei periculosa. Cur enim dominus Vae ¹⁵praegnantibus et ¹⁶nutricantibus cecinit, nisi quia filiorum impedimenta testatur in illa die ¹⁷expeditionis incommodum futura? ¹⁸Ea utique nuptiis imputantur. ¹⁹Istud autem ad viduas non pertinebit. Ad primam angeli tubam expeditae prosilient, quamcunque pressuram persecutionemque libere ²⁰perferent, nulla in utero, nulla in uberibus aestuante sarcina nuptiarum. Igitur sive carnis, sive saeculi, sive posteritatis ²¹grain nubitur, nihil ex istis necessitatibus ²²competit dei servis, ut non

Cap. V. 1. quidem om. BC. 2. Nobis otiosum est Ad. Sed id quoque penes nos odiosum est reliqui. 3. gerere Ad. serere Dabc. scire BC. suscipere B. m. sec. 4. praemittere BC. 5. scilicet et A. scilicet reliqui. 6. cum ABDabcd. excuti C. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 7. apud Ap. ad recipi. 8. suboles A. ubique. 9. de salute nostra Ad. desunt nostra Dabc. desunt nostra BC. de fine nostra B. m. sec. de sumptu nostro Ios. Scaliger. 10. plerisque Ad. prophans reliqui. 11. coguntur Ios. Mercerus. coluntur Ad. locantur BCD. locantur abc. 12. demum Ad. quidem reliqui. 13. quanto Ios. Scaliger. 14. et praegnantibus B. 15. nutrientibus BC. 15b. expeditionis in eo modum futurae B. expectationis in eo modum futurae C. 16. Ea utique nuptiis (nuptiis A.) imputantur Ad. utique nuptias imputantur reliqui. 17. Istud Ad. Tum Dab. Cum BC. 18. perferent nullam in utero nullam in uberibus extuante sarcinam N. 19. nubitur Ad. nubebit C. Vaticani tres. nubet reliqui. 20. competit om. BCDab. Ios. Mercerus et Ios. Scaliger volunt scribi necessitatis dei servis, ut non satis habeant cell.

Cap. V. a. praemittere] Sic supra esp. 4 „praemissis maritis.“ Augustin. Epist. 6. ad Italicam: „Nostros migrantes non amissimus, sed praemisimus.“ Cyprian. de Mortalit. p. 69: „cum sciamus non eos amitti, sed praemitti, recedentes praecedere, ut proficiscentes et navigantes solent.“ Seneca Epist. 99 „Quem putas perisse, praemissus est.“

b. imminetium angustiarum] Sic supra: „Propter angustias temporum.“ (Rigalt.)

c. quae legibus coguntur] Sic emendavit Iosias Mercerus. Cf. De Exhortat. Castit. cap. 12 „importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines.“ Sed coluntur, quod ex

libro Agobardi recepit Rigaltius, etiam potest defendi, si referas ad ius trium liberorum.

d. quae parricidiis expugnantur] Abactivis, dissoluto medicaminibus concepti. Sic lib. de Veland. Virg. [cap. 14.] dicit „infantes aliquandiu debellatos a matribus.“ (Rigalt.) Cf. De Exhort. Cast. cap. 12 et adnot. ad Apolog. cap. 9.

e. sarcina] Sic Apul. Metam. I, 9. et X, 23. sarcinam praegnationis dixit. Arnob. Adv. Nat. III, 10 „intestini pudoris morositate.“ Ambros. de Exhort. ad Virgines: „Et vere graves nubes, quae sustinent sarcinam matrimonii; nam etiam gravari alvo feruntur, cum semine conceptionis acceperunt.“

satis ²¹habeam semel alicui earum succubuisse et uno matrimonio omnem ²²concupiscentiam huiusmodi expiasset. Nubamus quotidie, et nubentes a die illo ²³timoris deprehendamus ut ²⁴Sodoma et Gomorrha. Nam illic non utique nuptias et ²⁵mercimonia solummodo agebant, sed cum dicit, Nubebant et emebant^f, insigniora ipsa carnis et saeculi vitia ²⁶denotat, quae a divinis disciplinis plurimum avocent, alterum per lasciviendi voluptatem, alterum per adquirendi ²⁷cupiditatem. ²⁸Et tamen illa tunc caecitas longe a finibus saeculi habebatur^g. Quid ergo fiet, si quae olim detestabilia sunt penes ²⁹deum, ab iis ³⁰nos nunc arceat? Tempus, inquit, in collecto est. Superest ut qui matrimonia habent tamquam non habentes ³¹agant.

Luc. XVII,
27—29.

1 Cor. VII, 29.

¹Quod si ²hi qui habent obliterare debent quod habent, quanto magis non habentes prohibentur repetere quod non habent, ut cuius maritus de ³rebus ⁴abiit^a, exinde ⁵requiem sexui suo nubendi abstinentia iniungat, ⁶quam pleraeque gentilium feminarum memoriae carissimorum ⁷maritorum ⁸parentant. ^{8b}Cum quid difficile videtur, difficiliora alios obeuntes recenseamus. ⁹Quot enim sunt^b, qui statim a lavacro carnem suam ¹⁰obsignant? ¹¹quot item qui consensu pari inter se matrimonii debitum tollunt, ¹²voluntarii spadones^c pro cupiditate ¹³regni caelestis? Quodsi salvo matrimonio abstinentia toleratur, ¹⁴quanto magis adempto? Credo enim difficilius salvum

Cap. VI.

21. habemus *Latinius*. habeant *d.*, in *Erratis*. *Ios. Mercerus* et *Ios. Scaliger*. 22. concupiscentiae *A.* 23. timoris *om.* *BCDabc*. 24. sodomae et gomorrhae *Aβ*. 25. matrimonia *BC*. 26. denotat *Ad.* definit *abc.* detinentes *BCD*. 27. cupiditatem *Ad.* voluptatem *C.* voluntatem *reliqui*. 28. Et tamen *Ad.* Etenim *reliqui*. 29. deum, ab iis *A.* dominum ab iis *d.* dominum ab his *reliqui*. 30. nos nunc arceat *AβDabc*. nunc nos arceat (*Aβd.* nos nunc arceat *BC.* nos nunc arceat *tempus?* Tempus *cell.* vult scribi *Ios. Mercerus*. 31. agant *om.* *BC*.

Cap. VI. 1. Verba Quod si habentes obliterare debent quod habent, quanto magis non habentes *om.* *BC*. 2. hi qui habent *A.* habent *D.* habentes *abcd*. 3. re *A.* 4. abiit *Aβ*. habuit *BCD*. 5. requiem *Ad.* quietem *reliqui*. 6. quam (*vel* quoniam) *A. m. sec.*, et *Latinius*. 7. maritorum *om.* *BC*. 8. parentant *Ad.* parentant *reliqui*. 8b. Quod quia difficile *Latinius*. 9. quod *A.* qui *C.* 10. as-signant *C.* 11. quod *AC*. 12. Voluntarii spadonibus *BCDabc*. 13. regni caelestis? Quodsi salvo *Ad.* caelesti salvo *reliqui*. 14. quam magis adempto *BC*.

f. Nubebant et emebant] Erravit Iac. Pamelius in his verbis memoriae lapsum auctoris sibi deprehendere visus, tanquam respicientis locum Math. cap. 24: Immo allegandus erat Luc. XVII, 27 sqq. Cf. etiam De Monogem. cap. 16: „Nubebant igitur, inquit, huiusmodi in finem usque, ut in ista confusione carnis, sicut Sodoma et Gomorrha et diluvii dies, ab illo ultimo exitu saeculi deprehendantur“ cett.

g. longe a finibus saeculi habebatur.]

Hinc firmatur quod alibi observabamus, Christianos aervo Tertulliani credidisse finem saeculi in proximo esse. (Rigalt.)

Cap. VI. a. de rebus abiit] Sic De Testim. An. cap. 4 „Abiit iam, et reverti debet.“

b. Quot enim sunt] In ed. Rigaltiana his verbis incipit caput sextum.

c. voluntarii spadones] De Cultu Fem. II, 9 „Non enim et multi ita faciunt, et se spadonatum obsignant?“

derelinqui quam amissum non desiderari. Durum plane¹⁵ et arduum satis continentia sanctae¹⁶ feminae post viri excessum dei causa, cum gentiles satanae suo et virginitatis et viduitatis¹⁷ sacerdotia perferant? Romae¹⁸ quidem quae ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, ¹⁹auspicia poenae suae cum ipso ²⁰dracone curantes¹ de virginitate censentur². ²¹Achaeae ²²Iunoni³ apud ²³Aegium oppidum virgo sortitur, et quae Delphis insaniunt, nubere nesciunt⁴. Ceterum viduas Africanas ²⁴Cereri adsistere scimus⁵, durissima quidem oblivione ²⁵a matrimonio allectas. Nam ²⁶manentibus⁶ in vita viris non modo ²⁷decidunt, sed et alias eis utique ²⁸ridentibus

15. et arduum *As.* e tardum *Ap.* 16. femina *BCD.* 17. sacerdotia *d.* 18. equidem *BC.* 19. auspici pense *A.* 20. dracone curantes *om. A.* 21. achae *A.* Aceae *D.* ecce *BC.* 22. murem *BC.* 22b. aegrum *BC.* egeum *A.* 23. Caestri *Petr. Pitheous.* 24. a matrimonio *Ad.* matrimonio *BCD.* matrimonii *reliqui.* 24b. annentibus *Latinus.* 25. in vita *Ad.* interim *Latinus.* in aeternum *BCDob.* 26. decidunt *Ad.* toro decidunt *reliqui.* 27. viventibus volebat *rescribi lac. Pamelius.*

d. auspicia poenae suae cum ipso dracone curantes] Cf. De Cultu Fem. II, 6 „Male ac pessime sibi auspiciantur flammeo capite, et decorum putant quod inquinant.“ De Idol. cap. 15 „Accendant igitur quotidie lucernas quibus lex nulla est, adfugant postibus laurus postmodum arsuras quibus ignes imminet; illis competunt et testimonia tenebrarum et auspicia poenarum.“ Hieronym. ad Laetam: „Nec capillum irruces; et ei aliquid de gehennae ignibus aspiceris.“ Fabulam aliquam de dracone a Vestalibus olim nutrirī solito commemorat Paulinus Nolanus Poem. adv. Paganos v. 142 „Additur his stitūd: Vestae quas virgines alunt Quinquennis epulas audis portare draconi, Qui tamen aut non est, aut si est, diabolus ipse est, Humani generis contrarius antea suator.“ Alterum locum indicavit Lipsius De Vesta et Vestalibus cap. 10. (tom. III, p. 1097. ed. Vesal.), scilicet legi in Actis Silvestri Pontificis „eum draconis ora clausisse et perpetuo ergastulo mancipasse, cui Kalendis singulis a virginibus Vestae suppeditari solita sint alimenta.“ Sed in Tertulliani verbis sub dracone esse diabolum intellegendum ex verbis Apocal. XX, 2. recte iudicaverunt Desid. Heraldus Digress. I, 23. p. 248. et Ios. Scalliger in Epist. ad Lipsium, inserta Sylloge Epp. tom. I. p. 246.

e. de virginitate censentur.] Hoc est virgines sunt, vel etiam de virginitate nominantur. Certe non uno loco apud Afros legitur *censeri* pro nominari. Arnob. Adv. Nat. I, 13 „ex quo coepimus esse Christiani et terrarum in orbe cen-

seri.“ Id. III, 5 „nominibus quibus esse *censeri* vulgaritas ducit.“ Id. V, 45 „qui *censentur* his nominibus,“ et cap. 45 „ut cum suis *censeri* appellationibus res possint.“ Apul. Metam. V, 26 „et nomen quo tu *censeri*.“ Cf. etiam quae de usu vocabulorum *censere* et *census* notavi ad De Corona cap. 13.

f. Achaeae Iunoni] Hanc commemorat etiam De Monogam. cap. ult. et De Exhort. Cast. cap. ult. Cf. Hieronym. Epist. ad Gerontium p. 744. ed. Bened. „Ut omittam virgines Vestae et Apollinis Iunonisque Achivae et Dianae ac Minervae, quae perpetua sacerdotii virginitate marcescunt.“ Id. Adv. Iovin. I, p. 154 ed. Bened. „et hac lege virgines quae Vestae et Iunonis univirae in sanctarum queant ordine numerari.“ Cf. Pausan. VII, 23, 6.

g. et quae Delphis insaniunt, nubere nesciunt.] *Insanire* dici de eo qui divini numine afflatus est, notum. V. Hildebrand. ad Arnob. Adv. Nat. I, 1. p. 2. qui multus in hac re est. De re d. De Monogam. cap. 17 „Sunt et quae de tota continentia iudicent nos, virgines Vestae et Iunonis Achaeae et Dianae Scythicae et Apollinis Pythiae.“ Adde Hieron. l. l.

h. viduas Africanas Cereri adsistere scimus] De Monogam. cap. 17 „Cerens sacerdotes viventibus etiam viris et consentientibus amica separatione viduantur.“ De Exhort. Cast. cap. 13 „Feminas vero Cereri Africanas, cui etiam sponte abdicato matrimonio adsciscunt, aversantes exinde contactum masculinorum usque ad oscula filiorum.“

loco suo insinuant, adempto omni contactu usque ad osculum filiorum, et tamen durante usu perseverant in tali viduitatis disciplina, quae pietatis etiam ²⁹sanctae solatia excludit. ³⁰Haec diabolus ³⁰suis praecepit, et auditur. ³¹Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi ³²ex aequo. Continent etiam gehennaeⁱ ³³sacerdotes. Nam invenit quomodo homines etiam ³⁴in bonis ³⁵sectationibus^k ³⁶perderet, et nihil apud eum refert alios luxuria, alios continentia ³⁷occidere.

Nobis continentia ad ¹instrumentum aeternitatis demonstrata Cap. VII. est a domino salutis, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius ²exhibendae superventuro indumento incorruptibilitatis, ad sustinendam novissime voluntatem dei. Super haec enim recogites, moneo, ³neminem non ex dei voluntate de saeculo ⁴educi, ⁵si ne folium quidem ex arbore sine dei voluntate ⁶delabitur. Idem ⁷qui nos mundo infert, idem et ⁷educat necesse est. Igitur defuncto ⁸per dei voluntatem viro etiam matrimonium dei voluntate defungitur. Quid tu restaures cui finem deus posuit? Quid libertatem ⁹oblatam tibi iterata matrimonii servitute ⁹fastidis? Obligatus es, I Cor. VII.
10 sqq. 28. ¹⁰inquit, matrimonio, ¹¹ne quaesieris ¹²solutionem: solutus es matrimonio, ne quaesieris obligationem. Nam etsi non delinquas ¹³renubendo, carnis tamen pressuram subsequi dicit. Quare facultatem continentiae, quantum possumus, ¹⁴diligamus, ¹⁵quam primum ¹⁶obvenerit, inbibamus, ut quod in matrimonio non valuimus, in

28. sancta BC. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 29. et haec BC. 30. suis praecepit (praecepit d.) Ad. praecepit reliqui. 31. provocant A. 32. ex aequo. Continent etiam Ad. ex equo continentiam BC. ex aevo continentiam D. ex aequo. o continentiam reliqui. ex aequo contineat iam Fr. Junius. 33. sacerdotes Ad. sacerdotem reliqui. 34. in bonis AD. bonis D. boni abc. in hominis BC. 35. affectationibus Desid. Herald. Digress. p. 261. 36. proderet BC. 37. hoccidere Aß. Cap. VII. 1. instrumentum Ad., Fulv. Ursinus. strumentum reliqui. 2. exhibendae A. 3. neminem non Ad. neminem nisi abc. neminem BCD. 4. educi Ad., Fulv. Ursinus. duci reliqui. 5. sed nec BC. 6. dilabitur. Idem BCDabc. delabitur. Adeo Fulv. Ursinus. 7. educet B (m. sec.) C. 8. oblatam Ad. collatam reliqui. 9. fatidis Aß. 10. inquit Aß. 11. ne quaesieris solutionem; solutus es matrimonio om. BCD. 12. solutionem: solutus Ad. absolutionem: absolutus abc. 13. renubendo ADabcd. denubendo BC. denu nubendo B. m. sec. 14. diligamus Ad., Latinus. non diligamus? reliqui. 15. quam Latinus. 16. obvenerit om. BC.

i. gehennae] Hoc est templa Satanae, vel idololatria.

k. in bonis sectationibus] Hoc est dum bona sectantur, dum bona affectant. Vocabulo *sectatione* utitur etiam Arnob. Adv. Nat. V, 32 „Sed erras, inquit, et habetis, satisque te esse imperitum, indoctum et rusticam ipsa rerum in *sectatione* demonstras.“, ubi *sectatio* est modus sectandi interpretandique. Quare

non opus erat, ut Desid. Heraldus Digress. I, 33, p. 261. in verbis Tertulliani reponendum suaderet *boni affectationibus*. Commendaverat Tertullianus univiratus virginitatisque disciplinam quam vel gentilium sacerdotes sectentur. Quamquam, addit, earum continentia est ad instar Christianae affectata a diabolo, quo suos perderet.

viduitate sectemur. Amplectenda occasio est quae ¹⁷adimit quod necessitas imperabat. ¹⁸Quantum detrahant fidei, quantum ¹⁹obstreperant sanctitati nuptiæ ²⁰secundae, ²¹disciplina ecclesiae et praescriptio apostoli declarat^a, cum digamos non ²²sinit praesidere, cum viduam ²³adlegi in ordinem nisi univiram non ²⁴concedat. Aram enim dei mundam proponi oportet^b. Tota illa ²⁵ecclesiae candida de sanctitate ²⁶describitur. Sacerdotium viduitatis et ²⁷caelibatū est apud nationes. Pro diaboli scilicet aemulatione^d. Regem ²⁸saeculi, Pontificem Maximum, rursus nubere nefas est^e. Quantum deo sanctitas placet, cum ²⁹illam etiam inimicus affectat? non utique ³⁰ut alicuius boni affinis, sed ut dei domini placita cum contumelia affectans.

¹Tim.
III, 2. 12.
Tit. 1, 6.

17. adimit *Ad.* ademit *reliqui.* 18. Quantum detrahant fidei *Ad.* Quantum fidei detrahant *abc.* Quantum detrahant (dethavit *B.*) *BCD.* 19. obstrepant *Ab.* 20. secundum *BC.* 21. disciplinae *BCD.* 22. sunt *BC.* 23. adlegi in ordinem *d.* adlegi in ordinem *Ab.* ade in ordinem *Ap.* allegi in ordinationem *reliqui.* 24. concedat *A.* concedit *reliqui.* 25. ecclesiae *Ad.* ecclesia *reliqui.* 26. describitur *Ad.* describitur *reliqui.* 27. caelibatū *AB.* caelibatium *d.* celebratum *reliqui.* 28. sacrificulum *B. m. sec.* 29. illam etiam inimicum *BCD.* 30. ad *A.*

Cap. VII. a. et praescriptio apostoli declarat] Paulus duabus epistolis ad Timotheum et ad Titum inter episcopi characteres hunc praescribit: ut sit unius uxoris vir. Sed ea iam aevo Tertulliani disciplina inoleverat, ut virum unius uxoris non esse nec dici debere arbitrarentur eum qui defuncta uxore aliam duxerat. Itaque digamus dicebatur qui secundam uxorem in matrimonio habebat, etsi unica gauderet, neque binas nuptias eodem tempore constitutas haberet. Hoc esse ab apostolo institutum ait Septimius. Neque alia fuit ab tanto nuptiarum dehortatore speranda praecipii apostolici interpretatio. Verum huic interpretationi suffragari noluisse viros in ecclesia praestantes ac Tertulliani quidem aevo proximos discimus ex commentariis Chrysostomi, Theodoretī, atque etiam Hieronymi. Etenim hoc tantum voluisse apostolum, ut episcopus eligatur qui una cum uxore fidem matrimonii sancte colat. (Rigalt.)

b. aram enim dei mundam proponi oportet.] Observavimus supra hominem Christianum dici aram dei, cuius e corde preces ad deum feruntur. Hic vero eximio quodam sensu aram dei vocat ordinis ecclesiastici praesides, qui ecclesiae vota ad deum perferunt, per quos ecclesia Christiana sacrificiorum orationes ad deum allegare solet. Quid ergo?

Coniuge defuncta superstes aliam si dixerit quacum unice dilecta concordat et caste vivat, ara dei munda non erit? Iure igitur Hieronymus dixit Tertulliani sententiam contrariē apostolo neminem qui apostolum legerit negaturum. (Rigalt.) c. ecclesiae candida] Rigaltius hic candidam sumit pro dignitate, et cum libro Agobardi scribendum iudicat *conscribitur* pro vulgato *describitur*. At quae ego de vocabali *candida* significati commentatus sum ad De Corona cap. I. d. Pro diaboli scilicet aemulatione.] Cf. supra cap. 6 „Haec diabolus sem praecipit, et auditur. Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi et aequo. Continent etiam gehennae sacerdotes.“

e. Pontificem Maximum rursus nubere nefas est.] De verbo *nubere* de viro usurpato cf. Barthii *Advers.* p. 277 sq. Tertull. *Ad Uxor.* II, 11 „Nec filii sine consensu patrum rite et iure nubent.“ Hieronym. *Epist.* XXII, 19 „Nubet et nubetur ille qui in sudore faciei comedit panem suum.“ De re cf. De Praescr. Haeret. cap. 40 „quod et Pontificem summum unius nuptiis statuit.“ De Monogam. cap. 17 „Pontifex Maximus et Flaminica nubunt semel.“ De Exort. Cast. cap. ult. „Nam cum ipsi Pontifex Maximo iterare matrimonium non licet, utique monogamiae gloria est.“

Nam de ¹viduitatis honoribus apud ²deum uno ³dicto eius per ⁴prophetam expeditum ⁵est: Iuste ⁶facito viduae et pupillo, et ve- ⁷nite ⁸disputemus, dicit dominus. Duo ista nomina, in quantum ⁹destituta auxilio humano, in tantum divinae misericordiae exposita, ¹⁰suscipit tueri pater omnium. Vide, quam ex aequo ¹¹habetur qui viduae ¹²benefecerit, quanti est vidua ipsa, cuius assertor ¹³cum domino ¹⁴disputabit! Non tantum ¹⁵virginibus datum, opinor. Licet in illis integritas solida et tota sanctitas de proximo ¹⁶visura sit faciem dei, tamen vidua habet aliquid operosius, quia facile est non appetere quod nescias et aversari quod ¹⁷desideres nunquam. Gloriosior continentia quae ius suum sentit, quae quid viderit novit. Poterit virgo felicior haberi, at vidua laboriosior^b: illa, quod bonum semper habuit, ista, quod bonum sibi invenit; in illa gratia, in ista virtus ¹⁸coronatur. Quaedam enim sunt divinae liberalitatis, quaedam nostrae operationis. Quae a domino indulgentur, sua gratia gubernantur; ¹⁹quae ab homine captantur, studio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem ²⁰continentiae, quae pudori ²¹procurat, sedulitati, quae ²²vagas non facit, frugalitati, quae saeculum spernit. ²³Convictus atque colloquia deo digna sectare, memor illius versiculi sanctificati per apostolum: Bonos corrumpunt mores ²⁴congressus mali^c. Loquaces, otiosae, vinosae, curiosae contubernales^d ²⁵vel maxime proposito viduitatis officiant. ²⁶Per loquaci-

Cap. VIII. 1. viduitatem *BCDabc*. 2. *dñm* (*h. e. deum*) *Aφ*. dominum *reliqui*. 3. dictu *B*. 4. profetam *Aβ*. 5. est *om. BCDabc*. 6. facito *AφBCD*. facite *reliqui*. 7. disputamus *BC*. 8. destituta auxilio *Ad*. despectui *abc*. de spe qui *BCD*. 9. suscipit *Ad*. suscepit *reliqui*. 10. habetur *BC*. 11. benefecerit *ABCed.*, *Vaticani tres*. benefecit *reliqui*. 12. cum domino *Ad*. dominus *reliqui*. 13. disputabit *Aabcd*. disputavit *BCD*. 14. virginis *A*. 15. uxura *BC*. 16. desideres. Numquam *A*. desideraveris nunquam. *reliqui*. 17. eo coronatur *BC*. 18. quae ab homine captantur *om. A*. 19. continentiae quae *Ad*. continentiae, modestiae quae *reliqui*. 20. procurat. sedbutilitati *A*. procurat sed utilitati *BC*. 21. vagas *Ios. Mercerus*. vacas *A*. nugas *reliqui*. 22. Convictus atque colloquia *Ad*. Convictum atque commercia *reliqui*. 23. vel maxime proposito viduitatis officiant *Dabcd*. vel maximi propositi viduitatis officium *A*. vel maximi propositi viduitatis officiant *BC*. vel maximi propositi viduitati (*malim* viduitatibus) officiant *Hildebrandus*. 24. Verba Per loquacitatem irrepunt verba pudoris inimica *om. A*.

Cap. VIII. a. quam ex aequo habetur] Ex aequo haberi a deo dicitur quo deus tamquam pro aequali sibi et familiariter uti et colloqui velle pollicetur. b. at vidua laboriosior.] Cf. Hieronymus ad Gerontiam l. l. „Virginitas in eo facilius est quod carnis incentiva non movit, et viduitas in eo sollicitior quod praeteritas animo recollit voluptates.“ Similiter Cyprianus de Bono Pat. dixit „in virginibus beatam integritatem, in viduis laboriosam castitatem.“

c. congressus mali.] Menandri versiculus: „Φθείρουσιν ἡδὴ χάρις δὲ μιλιὰι κακὰι.“ Cf. Clem. Alex. Paedag. II, 6. Tertull. Ad Uxor. II, 3. Hieronymus in Epist. ad Magnum Oratorem Urbis Romae p. 655. ed. Bened. et ad Eustoch. p. 41. ita reddit: „Corrumpunt mores bonos confabulationes pessimae.“

d. curiosae contubernales] Cf. Hieron. ad Eustoch. l. l. „Eas autem virgines et viduas quae otiosae et curiosae

tatem irrepunt verba pudoris inimica, per otium ²⁵a severitate deducunt, per ²⁶vinulentiam quidvis mali insinuant, per ²⁷curiositatem aemulationem ²⁸libidinis convehunt. Nulla huiusmodi feminarum de Phil. III, 19. bono univiratus loqui novit. Deus enim illis, ut ait apostolus, venter est, ita et quae ventri propinqua. ²⁹Haec tibi iam hinc commendo; conserva carissima, post apostolum quidem ex ³⁰abundanti pertractata, sed tibi etiam solatio futura, quod meam memoriam, si ita evenerit; in illis ³¹frequentabis.

25. a severitate deducunt *Ad.* se veritate deducunt *c.*, *Vaticani tres.* severitate deducunt *BCD.* severitatem deducunt *B. m. sec.* securitatem inducunt *ab.*, *Gorziensis.* 26. vinulentiam *A.* 27. curiositatis *CDabc.* 28. libidines *BCDabc.* 29. et haec *R.* et hoc *C.* 30. abundantanti pertractata *A.* abundantanti retractata *reliqui.* 31. frequentatibus *BC.* — *Subscriptio libri in Aβ. est AD UXOREM LIB. I. EXPLICIT.*

domos circumveunt matronarum, quae Corruptant mores bonos confabulationes pessimae. Nulla illis nisi ventris rubore frontis abstrito parasitos vincunt mimorum, quasi quasdam pestes abiice. cura est, et quae ventri sunt proxima"

A D

U X O R E M

LIBER SECVNDVS.

---

roxime tibi, dilectissima in domino conserva, quid feminae ^{Cap. I.} matrimonio quacumque sorte adempto sectandum sit, ut prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia convertamur, ¹ humanae infirmitatis, ² quarundam exemplis admonentibus, vortio vel mariti excessu oblata continentiae occasione non abiecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo ³ rursus disciplinae meminisse voluerunt, ut in domino ^{ICor. VII, 39.} nubent. Itaque mihi confusus est animus, ne, qui te ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus ⁷ sim, mentione nuptiarum ⁹ proclivium tibi ¹⁰ labendi oblationem Quod si integre ¹¹ sapis, ¹² certe scis id servandum ¹³ tibi

I. 1. persecutus BC. 2. humana eius firmitatis Aφ. 3. quorundam abiecerint oportunitatem Aβ. 5. rursus om. Ad. 6. te nuper BCDabc. sum reliqui. 8. non mentionem Aβ. 9. proclivium Ad., et B. m. sec. reliqui. 10. labendi oblationem ego. cavendi ablationem Ad. labendi us reliqui. 11. satis A. 12. certe scis id abc. certe istud Ad. certes. 13. ibi Ad.

3. ut in domino potissimum
] De Monogam. cap. 7 „Et illa
u domino habet nubere, id est
ico, sed fratri, quia et vetus
igium adimit allophylorum.“
ad Pammach. „Tantum in
] est Christiano, qui secundas
rtiasque concedit in domino,
m ethnico prohibet.“
: mentione nuptiarum procli-
labendi oblationem faciam.]
xi haec verba. Opponuntur
et viduitatis perseverantia et
oclives. Proclivis absolute po-
ut Apuleio Metam. I, 7 „ad-
roclivis.“, Phaedr. IV, 25 „pro-
o cum sit misericordia.“; nu-

ptiss proclives dicit proclivitatem ad
nuptias. Oblatio autem est quasi insin-
natio. Oblationem labendi faciens insin-
nuat peccandi vias, itaque offert quasi
occasionem. Cf. de vocabulo *oblatio*
Dederich. ad Dict. Cret. introd. p. 4.
Tertulliani verba aliter interpretatus est
Rigaltius, cuius verba adscribo: Qui
superiore libro uxori consilium dederat
ut secundis nuptiis abstineret, dictarum
iam de iisdem nuptiis, si in eorum ne-
cessitatem incidat, non nisi cum Chri-
stiano faciendis, vereri se ait, ne istius
secundariae adhortationis indulgentia pri-
oris auctoritatem deseruisse aut de ea
plurimum remisisse videatur, quam ni-
hilominus observari vehementer cupiat.

esse quod sit utilius. ¹⁴Quod vero ¹⁵difficile est, et non sine necessitatibus, ¹⁶et hoc maximum propositum vitae, ¹⁷subresedi; nec mihi de isto quoque referendi ad te causae ¹⁸fuissent, nisi graviores ¹⁹iam sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est ²⁰continentia carnis, quae ²⁰viduitati ministrat, tanto, si non sustineatur, ²¹ignoscibile videri potest. Difficilium enim facilis ²²est tunc venia. Quanto ²³autem nubere in domino perpetrabile est, uti nostrae potestatis, tanto culpabilius est non observare quod possis. Eo ²⁴accedit quod apostolus de viduis quidem et ²⁵innuptis, ICor. II, 7. ut ita permaneant, suadet, cum dicit, Cupio autem omnes ²⁶meo exemplo perseverare: de nubendo vero in domino, cum ²⁷adicit, Tantum in domino, iam non suadet, sed exerte iubet. Igitur in ista maxime specie, ²⁸nisi obsequimur, periclitamur; quia ²⁹suasum ³⁰impune quis neglegat quam iussum, quod illud de consilio veniat et voluntati proponatur, hoc autem de potestate descendat ³¹et ³²necessitati obligetur, illic libertas, hic contumacia ³³delinquere videatur.

Cap. II. Igitur cum quaedam istis diebus nuptias suas de ecclesia toleret ¹ac gentili coniungeretur, ²idque ab aliis ³retro factum ⁴re-

14. Quoniam vero *Latinius*. 15. differt et non *Aq.* 16. et *om. d.* 17. subresedi *Ad.* supremi praesidii *reliqui*. 18. fuisset *Ios. Scaliger*. 19. iam *op.* in ea *Ad.* meam *reliqui*. In *B. m. sec.* extat nisi gravior me sollicitudo comprehendisset. 20. viduitati *Ad.* viduitatem *reliqui*. 21. ignoscibile *Ad.* ignoscibilis *reliqui*. 22. est tunc venia *A.* est venia *reliqui*. 23. enim *BC.* 24. accedit *A.* 25. innupti *A.* nuptis *C.* nuptis *B (m. pr.) Dab.* 26. in meo *Hildebrandus*. ex eo *BCD.* 27. adicit *A.* dicit *reliqui*. 28. nisi obsequimur, periclitamur *yn.* nisi obsequium, periclitatur *A.* hoc sequimur, periclitamur *BCDab.* 29. tam suasum *Fule, Ursinus*. 30. impune (imponere *A.*) quis neglegat *Ad.* impune quis (quidem *B.*) negligas *BCDab.* 31. ut *BC.* 32. necessitati *Ad.* necessitate *reliqui*. 33. derelinquere *A.*

Cap. II. 1. ac *Ad.* id est *reliqui*. 2. utque *BC.* 3. petro *A.* 4. recorderet *BC.* recorderet *om. A.*

Itaque mihi confusus est animus, inquit, ne qui te nuper ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum proclivium tibi labendi ab altioribus faciam. Sic editiones Rhenoni et Pamelii. At liber Agobardi extremam clausulam exhibet verbis ad Tertulliani sensum aptioribus: *ne proclivium tibi cavendi ablationem faciam*, hoc est ne ablatio cavendi sit tibi velut proclivium. Vereor, inquit, ne mentio ista secundarum nuptiarum sit ablatio prohibitionis, atque inde ad secundas nuptias iter in proclivi. Proclivium dicit labendi periculum, quod sane promptius est in proclivi. Proclive autem seu proclivum fieri videtur ablatione cavendi, quoties auferuntur obices aut praeci-

duntur ansae, quibus apprehensis cavere potuisset.

c. Quod vero difficile est] Quia vero arduum ac difficile hoc vitae propositum [scilicet nuptiis abstinere] esse scio, subresidere ac subsistere placuit et passam aliquam scribendi facere, dum me ad subsequens istud consilium colligo. Neque de isto quidem ad te retulimus, nisi difficultatem comperirem maiorem ea quam superiore sermone prospexeram. (Rigalt.)

d. Nam quanto grandis est] De *aliquo* comparativi hac in Tertulliani scriptis nitatissima v. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2. Sic paulo post: „Quanto autem perpetrabile“ *cell. et sub finem*

cordarer, miratus aut ipsarum petulantiam aut ⁵consiliorum praevaricationem, quod nulla scriptura eius ⁶facti licentiam ⁷profert, Numquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur ⁸primae ad Corinthios, ubi scriptum est: Si quis ⁹fratrum infidelem habet uxorem, et illa matrimonio consentit, ne dimittat eam: similiter mulier fidelis infideli nupta, si ¹⁰consentaneum maritum experitur, ne dimiserit eum; sanctificatur enim infidelis vir a fidei uxore et infidelis uxor a fidei marito; ceterum immundi essent filii vestri? Hanc ¹¹monitionem fors ¹²de fidelibus iunctis simpliciter ¹³intellegendo putent etiam infidelibus nubere licere. Qui ita ¹⁴interpretatur, absit ut sciens se circumscribat. ¹⁵Ceterum manifestum est scripturam istam eos fideles designare qui in matrimonio gentili inventi a dei gratia ¹⁶fuerint, secundum verba ipsa. ¹⁷Si quis, inquit, fidelis uxorem, habet infidelem. Non dicit, Uxorem ¹⁸ducit infidelem. Ostendit iam in matrimonio agentem mulieris infidelis mox gratia dei conversum perseverare cum uxore ¹⁹debere, scilicet propterea, ne ²⁰qui fidem consecutus putaret sibi ²¹divertendum esse ab aliena iam et extranea quodammodo femina. Adeo et rationem subicit, in pace nos vocari ²²ad dominum deum et posse infidelem a fidei per usum matrimonii lucriferi. Ipsa etiam clausula hoc ita intellegendum esse confirmat, Ut quisque, ait, vocatur a domino, ita ²³perseveret. Vocantur autem gentiles, opinor, non fideles. ²⁴Quod si de fidelium tantum matrimonio pronuntiasset absolute, permiserat sanctis ²⁵vulgo nubere. Si ²⁶vero permiserat, ²⁷nunquam tam diversam atque contrariam permissui suo pronuntiationem ²⁸subdidisset, dicens: Mulier defuncto viro libera est; cui vult nubat, tantum in domino. Hic certe nihil ²⁹retractandum est; ³⁰nam de quo retractari potuisset, ³¹spiritus cecinit: Ne quod ait, Cui ³²velit nubat, male uteremur, adiecit, Tantum in domino, id est in nomine do-

¹Cor. VII.
12-14.

¹Cor. VII.
15-17.

5. consiliorum A. 6. facti AB(m. sec.)abcd. factam BCD. 7. profert Ad. proferent BC. proferrent reliqui. 8. primo BC. 9. fratrum d. fratrem A. frater reliqui. 10. consentanea B(m. pr.)CD. 11. motionem D. mentionem A. 12. de fidelibus iunctis Ad. fidelibus iniunctis BCabc., Vaticani tres. fidelibus invinctis D. 13. intellegendo Ad., Fulv. Ursinus. intelligendam bc. intelligendum BCda. 14. interpretantur. Absit BCDabc. 15. Caeterum Aβ., pro more. 16. fuerint Ad. fuerunt reliqui. 17. Sed BC. 18. duci BCD. 19. deberet A. 20. quis Fulv. Ursinus. 21. divertendum Ad. evertendum BC. devertendum reliqui. 21 b. ad dominum deum Ad. a domino reliqui. 22. perseveretur B. 23. Quod si de fidelium tantum matrimonio (Aβ)d. Quod si de lium tantum matrimonio Aq. Quod si de fidei ante matrimonium reliqui. 24. volgo Aq. 25. vero AD. Fulv. Ursinus. vere reliqui. 26. unquam B. umque C. 27. subdidisset Aβ. 28. tractandum A. 29. nam de quo retractari Ad. nam de eo quod tractari reliqui. 30. spiritus Ad. apostolus reliqui. 31. vellit A.

espitis „quia suam impune quis neglegat quam iussum.“

Cap. II. a. fors] Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 8.

mini, quod est indubitate ³²Christiano. Ille igitur ³³spiritus sanctus, qui viduas ³⁴et inuuptas integritati perseverare mavult, qui nos ad exemplum sui hortatur, nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in domino praescribit, huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit^b: Tantum, ³⁴inquit, in domino. ³⁵Adiecit pondus legi suae, Tantum. Quo sono et modo enuntiaveris dictum istud, ³⁶onerosum est: et iubet et suadet, et praecipit ³⁷et hortatur, ³⁸et rogat et comminatur. ³⁹Districta, expedita sententia est, et ipsa sui brevitate ⁴⁰facunda. Sic solet divina ⁴¹vox, ut statim intellegas, statim observes. Quis enim ⁴²non intellegere possit multa pericula et vulnera fidei in huiusmodi nuptiis, quas prohibet, ⁴³apostolum providisse, et primo quidem carnis sanctae in carne gentili inquinamentum praecavisse? Hoc loco ⁴⁴dicit aliquis, Quid ergo refert inter ⁴⁵eum qui in matrimonio ⁴⁶gentili a domino allegitur et olim ⁴⁷id est ante ⁴⁸nuptias fidelem, ut non ⁴⁹proinde carni suae caveant, ⁵⁰cum alter ⁵¹a nuptiis infidelis arceatur, alter in ⁵²eis perseverare ⁵³iubeatur? cur, si a gentili inquinamur, ⁵⁴non ille ⁵⁵diiungitur, quemadmodum iste non obligatur? Respondebo, si spiritus dedérit, ante omnia allegans dominum ⁵⁶magis gratum habere^c matrimonium non contrahi quam omnino disiungi: denique divortium prohibet, nisi stupri causa, continentiam vero commendat. ⁵⁷Habeat igitur ille perseverandi necessitatem, hic ⁵⁸porro etiam non nubendi potestatem. Tunc si secundum scripturam qui in matrimonio ⁵⁹gentili ⁶⁰a fide ⁶¹deprehenduntur, ⁶²propterea non inquinantur, ⁶³quia cum ipsis alii quoque sancti-

32. Cristiano *Ab.* 33. spiritus *Ad.* xstus *BC.* Christus *D.* apostolus *reliqui.* 33 b. et om. *BCDabc.* 34. inquit *Ab.,* pro more. 35. Abiecit *BCD.* 36. a onerosum *BCD.* 37. et om. *A.* 38. ergo et rogat *A.* 39. districta, expedita & districte expeditae *A.* detractata et exerta (experta *C.*) *reliqui.* 40. facunda *Ad.* foecunda *reliqui.* 41. vox, ut statim intellegas, ut statim observes *Ad.* uxor statim observes *BCDabc.* vox statim observes *B. m. sec.* vox: statim observes *Ful. Ursinus.* 42. non intellegere possit multa pericula *Ad.* alius possit pericula multa *abc.* intellegere possit pericula multa *BCD.* 43. apostolum *Ad.* apostolus *reliqui.* 44. dicit *ABCDd.* dicit *reliqui.* 45. eam *BC.* 46. gentili *A.* gentili *BCDabcd.* 47. id est om. *BC.* 48. nuptia *A.* 49. preinde *A.* 50. cum alter *Ad.* alter *reliqui.* 51. a nuptiis infidelis arceatur *Ad.* arceatur a nuptiis infidelis *reliqui.* 52. eis *Ad.* his *reliqui.* 53. iubeatur *Ad.* *Latinus, Ful. Ursinus.* videatur *reliqui.* 54. non ille *Ad.* non et ille *reliqui.* 55. diiungitur *Ad.* diiungitur *reliqui.* 56. magis gratum *Ios. Mercerus.* magistratum *ABC.* magis ratum *reliqui.* 57. Habet *Ad.* Habet *reliqui.* 58. vero *Fr. Junius.* 59. gentili *Ad.* gentili *reliqui.* 60. affide *A.* 61. deprehenduntur *A.* deprehendantur *reliqui.* 62. propterea *Ad.* erunt, ac propterea *D.* ac propterea *reliqui.* 63. quia cum ipsis *Ad.* cum ipsis *reliqui.*

b. huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit] Incontinentiam, et ut nubere possit, concedit.

c. magis gratum habere] Cum libri scripti praebeant magistratum, placet

cum Ios. Mercero rescribere magistratum quem cum editis dare magis ratum. Quamquam hoc occurrit infra cap. 7 „Si ergo ratum est apud deum matrimonium huiusmodi“ cett.

tur, sine dubio isti qui ante nuptias sanctificati sunt, si extra-
¹ carni commisceantur, sanctificare eam ² non possunt in qua
sunt deprehensi. Dei autem gratia illud sanctificat quod in-
. Ita quod sanctificari non potuit, immundum est: ³ quod
undum est, cum sancto non habet partem, nisi ut de suo in-
t et occidat.

¹ Haec si ita sunt, fideles gentilium matrimonia subeuntes stupri Cap. III.

² constat esse et arcendos ab omni ³ communicatione fraterni-
, ex litteris apostoli dicentis cum eiusmodi ⁴ ne cibum quidem I Cor. V, 11.
ndum. ⁵ Aut numquid tabulas nuptiales ⁶ de illo apud tribunal
ni ⁷ proferemus^b, et ⁸ matrimonium rite contractum allegabim⁹s
⁹ vetuit ipse? Non adulterium est quod ¹⁰ prohibitum est, non
prum est. Extranei hominis admissio minus templum dei vio-
minus membra Christi cum membris adulterae commiscet.
l ¹² sciam, non sumus ¹³ nostri, sed pretio empti, et quali
o? sanguine dei. Laedentes igitur carnem istam eum laedimus
roximo^c. Quid sibi ¹⁴ voluit ille qui dixit delictum quidem esse

on possunt, in qua non sunt deprehensi Ad. non possint, cum (quia *Ios.*
r) non sint deprehensi *Latinus, Ios. Scaliger.* non sunt (sint *Dabc.*) depre-
BCDabc. 65. quod immundum est *om. A.*

ap. III. 1. Haec si ita sunt ego. Haec (et haec *BC.*, pro more) tria sunt
Haec cum ita sint *abcd.* 2. constat se *A.* esse constat *reliqui.* 3. com-
ne *B. m. sec.* commutatione *BC.* 4. ne cibum quidem *Ad.* nec cibum re-
5. Aut *Ad.* At *reliqui.* 6. dillo *A.* 7. proferamus *BC.* 8. matrimo-
rite contractum *om. Ad.* 9. renuat *B. m. sec.* veniat *BC.* 10. prohibitum
l. prohibetur *reliqui.* 11. stripum *A.* 12. sciat *A.* 13. nostris et pretio
empti et *A.* 14. volunt *Ap.*

extraneae] Cf. adnot. ad Apolog.

III. a. cum eiusmodi] Cf. ad-
d De Baptismo cap. 12.

abulas nuptiales de illo apud tri-
domini proferemus] Erant scilicet
maritis non Christianis nuberent,
ilominus in domino nubere cre-
nuptiis videlicet iustis ac legiti-
et liberorum quaerendorum, non
is causa. Verum hosce colores
Tertullianus conversusque ad uxore-
Non satis est, inquit, rite ac legi-
nupsisse et coniugii fidem sancte
te, nec tibi causam ante domini
al dicenti quicquam proderit ta-
nuptiales proferre. Nam tabulas
ndo coniugium allegabis cum in-
et allegatione tua te ipsam dam-
peccati, quod evitari dominus per
dam iussit. Quid enim his verbis,
m in domino, vetitum putas? Stu-

prum? Adulterium? Haec alio quidem
legis capite vetantur, non isto. Christia-
nus, seu vir, seu femina, templum dei
est. Femina Christiana, quae viro nubit
non Christiano, templo dei contaminari
et inquinari patitur, imo turpius quam
adultera. Nempe alieni viri admissio
templum illud minus violat, minus mem-
bra Christi cum membris adulterae com-
miscet. Quod ut scias ac diligenter per-
pendas etiam atque etiam volo. Non
sumus nostri, sed pretio empti, et qui-
dem sanguine dei. Laedentes igitur car-
nem istam deum laedimus de proximo,
qui carnem eius laedimus, carnem san-
guine ipsius redemptam. Haec omnino
fuit mens Tertulliani. (Rigalt.)

c. laedimus de proximo.] Ad Uxor.
I, 8 „Licet in illis integritas solita, et
tota sanctitas de proximo visura sit fa-
ciem dei“ cett. Cf. adnot. ad De Patient.
cap. 7.

extraneo nubere, sed minimum, cum alias ¹⁵seposita carnis iniuria⁴ ad dominum pertinentis omne delictum voluntarium ¹⁶in dominum grande ¹⁷est? Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciae ¹⁸crimine oneratur⁵. Recenseamus nunc cetera pericula ¹⁹aut vulnera, ut ²⁰dixi, fidei ab apostolo ²⁰provisa, non ²¹carni tantum, verum ²²etiam et ipsi spiritui molestissima. Quis enim dubitat ²³obliterari quotidie fidem commercio infideli? Bonos corrumpunt mores confabulationes malae⁶: quanto magis ²⁴et convictus et individuus usus? Quaevis mulier fidelis ²⁵deum observet necesse est. Et quomodo potest duobus dominis ²⁶servire, domino et marito, ²⁷adde gentili? Gentilem enim observando ²⁸gentilia exhibebit, formam, exstructionem⁷, munditias saeculares, blanditias turpiores, ipsa etiam ²⁹matrimonii secreta maculosa, non ut penes sanctes officia sexus cum honore ipsius necessitatis⁸, tanquam sub oculis dei modeste ³⁰et moderate ³¹transigantur.

Cap. IV. Sed viderit⁹, qualiter viro ¹officia ²pendat. Domino certe non potest pro disciplina satisfacere, habens in latere diaboli servum, procuratorem domini sui ad impedienda fidelium studia et officia, ut, si statio facienda est, maritus ³de die condicat ad balneas¹⁰, si ieiunia observanda ⁴sunt¹¹, maritus eadem ⁵die convivium exer-

15. seposita Ad. deposita reliqui. 16. in dominum (domi A.) AB. m. sec. Fr. Inven. in domino BCDabcd. 17. est ABCD. sit reliqui. 18. crimine Ad. crimen reliqui. 19. aut Ad. ac B. m. sec. et BCDabc. 20. dixit B(m. pr.) CD. 20h. praevisa Vaticani tres. 21. carni Ad. carnis reliqui. 22. etiam et (et om. d) spiritui Ad. etiam ipsius spiritus reliqui. 23. obliterari quotidie Af. 24. d. om. BCDabc. Pro convictus in Dc. et duobus Vaticani extat coniunctus. 25. deum (dm A.) Ad. dominum reliqui. 26. servire A. deservire reliqui. 27. at de B. 28. gentili Aq. 29. matrimonia A. 30. est et Aq. 31. transigantur M. transignantur reliqui.

Cap. IV. 1. officium Jos. Scaliger. Pro viro in B(m. pr.) CD. extat vir. 2. pendet BC. 3. de die conceadat A. 4. sint Aq. 5. die Af.

d. cum alias seposita carnis iniuria] Haec sunt iam verba Tertulliani praevaricatori illi respondentis.

e. tanto contumaciae crimine oneratur.] De ellipsi comparativi magis cf. quae adnotavi supra ad cap. 1. De verbo *onerare* cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26.

f. confabulationes malae] Cf. Ad Uxor. I, 8., et quae ibi adnotavi.

g. exstructionem] Exstructionem intellige capilli struem, suggestum. Quo Inven. Sat. [VI, 502.] „altum Aedificat caput.“ (Rigalt.)

h. cum honore ipsius necessitatis] Cf. ad haec verba Desid. Herald. ad Arnob. Adv. Nat. p. 219. ed. LB. Rigaltius an apte citat verba Hieronymi in Epist. ad Titum. cap. 2 „Ut cum pudore et

verecundia et quasi necessitate semper reddat potius debitum viro quam ipse exigat ab eo, et opera liberorum ante oculos dei et angelorum perpetrare se credat.“ Cf. etiam supra Ad Uxor. I, 4.

Cap. IV. a. Sed viderit] Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

b. de die condicat ad balneas] Primo iam luce denuntiet sese cum uxore haturum. De locutione *de die*, quae alia fere significatione usurpata apud Tertullianum reperitur (cf. adnot. ad De Paenit. cap. 12), si placet, adeas Drakenb. ad Lit. XIV, 28. §. 16. Hand Tursell. II, p. 206.

c. si ieiunia observanda sunt] De ieiuniis et stationibus alibi adnotatum est. Interim ad hunc locum cf. Desid. Herald. ad Minuc. Fel. Octav. p. 68. ed. LB.

si procedendum erit^d, numquam magis familiae occupatio
 niat. Quis ⁷enim sinat coniugem suam visitandorum fratrum
⁸vicatum aliena et quidem pauperiora quaeque tuguria cir-
 ? Quis nocturnis convocationibus⁹, si ita oportuerit, a latere
 adimi libenter feret? Quis denique sollemnibus Paschae ¹⁰ab-
 item^f securus sustinebit? Quis ad convivium dominicum illud,
 infamant^g, sine ¹¹sua suspicione ¹²dimittet? Quis in carcerem
 culanda vincula martyris reptare patietur? Iam vero alicui
 m ad osculum convenire? aquam sanctorum pedibus offerre?
 o, de poculo invadere, desiderare, in mente ¹³habere? ¹⁴Si
 er frater adveniat, quod in aliena domo hospitium? si cui
 adum erit, horreum, ¹⁵proma praeclusa sunt.

Sed aliquis sustinet nostra nec obstrepat. Hoc est igitur de- Cap. V.
 i, quod gentiles nostra noverunt, quod sub conscientia ²in-
 unum sumus, quod ³beneficium eorum est, si quid operamur.
 potest nescire qui sustinet, aut si celatur quia non sustinet,
 ur. Cum autem scriptura utrumque mandet, et sine alterius
 ientia et sine nostra pressura operari domino, nihil interest,
 a parte delinquas, aut ⁵in conscientiam ⁶mariti, si sit patiens,
 n conflictationem tui, dum vitatur impatiens. Nolite, inquit, Math. VII, 6.
 aritas vestras porcis iactare, ⁹ne conculcent ¹⁰eas et conversi
 uoque evertant. ¹¹Margaritae vestrae ¹²sunt etiam quotidianae
 rsationis insignia. Quanto curaveris ea occultare, tanto su-

niat Ad. adveniat reliqui. 7. autem Ad. 8. visticum A. Probat Hildebran
 9. adimi Ad. eximi reliqui. 10. adnoctantem BC. 11. scaeva Is. Sca-
 12. dimittit B (m. pr.) CD. 13. haberi A. 14. Si pereger (Aβ)d. Si
 Ap. Si et peregre reliqui. 15. poma BCD.
 p. V. 1. Sed aliquis sustinet nostra nec obstrepat Ad. Sed aliqui susti-
 nstra nec obstrepunt reliqui. 2. iniustorum AB (m. sec.) d. iustorum c, ex
 enani. iustorum reliqui. 3. beneficiorum BCD. 4. Non potest nescire Ad.
 test se dicere nescire Dabc. Non potest ediscere (edicere C.) scire BC.
 test dici nescire B. m. sec. 5. in conscientiam Ad. in conscientia reliqui.
 ti, si sit (Aβ)d. mariti, ist Ap. mariti, si sit ut reliqui. 7. aut in
 ationem Ad. in conflictationem BCD. aut conflictatione B. m. sec. aut in
 atione reliqui. 8. margaritas vestras Ad. margarita vestra reliqui. 9. nec
 nullis A. 10. eas d. ea reliqui. 11. Margaritae vestrae Ad. Margarita
 reliqui. 12. sunt etiam Ad. sunt reliqui.

procedendum erit] Ludovicus de
 la aliique trahunt ad solemnes
 te processiones. Multum a vero
 it. Illustrant quae statim sequun-
 ba: „Quis enim sinat coniugem
 isitandorum fratrum gratia vica-
 ana et quidem pauperiora quaeque
 circuire?“ cett.
 eturnis convocationibus] Has me-
 etiam Minuc. Felix Octav. cap. 7.,
 quae adnotavere interpretes.

f. sollemnibus Paschae abnoctantem]
 Memorant haec pervigilia Euseb. Hist.
 Eccl. VI, 25 et 34. Lactant. Institut. Div.
 VII, 13. Cf. Isidor. Orig. VI, 16.

g. convivium dominicum illud, quod
 infamant] Infamabant ethnici sacram en-
 charistiam, quod dicerent Christianos
 vesci panem intinctum sanguine recens
 caesi infantis. Cf. de hac re Apolog.
 capp. 6 et 7.

spectiora feceris et magis ¹³captanda gentili curiositati. Latebisne tu, ¹⁴cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum aliquid immundum ¹⁵flatu explodis, cum etiam per noctem exurgis oratum, et non magiae aliquid ¹⁶videberis operari? Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes^b? et si sciverit panem, ¹⁷non illum credit esse qui dicitur? Et haec ignorans ¹⁸quisque rationem simpliciter sustinebit? sine gemitu? sine suspitione panis an veneni? Sustinent ¹⁹quidam, sed ut ²⁰in-

13. captanda d. castanda A. cavenda reliqui. scrutanda Hildebrandus. 14. cum lectulum om. A. 15. flatu explodis ego. flantis explodis d. flatis explodis A. flatu expuis reliqui. 16. videris BCD. 17. num Fulv. Ursinus. 18. quis quae ratione Fr. Junius. 19. quidam Ad., Fulv. Ursinus. quidem reliqui. 20. insultent Ios. Scaliger.

Cap. V. a. cum aliquid immundum flatu explodis] Rigaltius edidit *flantis explodis* et interpretatus est ita: „Aliquid flantis immundum dicit nidoris aliquid, quae de ara fumante Christianae transeuntis nares adfari atque offendi contingebat.“ V. quae ego adnotavi ad De Idolol. cap. 11.

b. quid secreto ante omnem cibum gustes?] Eucharistiam a sacerdote domum ferebant et reservabant, ut pro opportunitate sumerent. De Orat. cap. 14 „Accepto corpore domini et reservato utrumque salvum est.“ (La Cerda.)

c. Sustinent quidam] Ostendit quae pericula immineant, quae vulnera fidei infligantur ob dispaes nuptias Christianae cum gentili, cum ipsa quidem conversatione et familiari convictu Ecclesiae sacramenta, quae melius inter Christianos coniuges celarentur, in profanorum oculos veniant, unde captatoribus occasiones vexandi calumniandique praebentur. Nam qui fieri potest ut non aliquando deprehendatur a marito mulier, quum ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia frontem crucis signaculo teret? quum arae fumantis odorem nidoremve detestata exsufflabit ac despuet? quum denique per noctem ad conventus antelucanos hymnos Christo deo dictura surget? Haec ille non interpretabitur quasi diras et delixiones, et magica quaedam incantamenta? Non sciet quum servatam domi eucharistiam sumes? non sciscitabitur curiosius quid secreto ante omnem cibum gustes? Et si sciverit panem esse, non continuo secum reputabit panem illum esse qui dicitur infantidii cruore tingi, quae calumnia

tum maxime Christianos vexabat? Demus vero aliquem reperiri qui nihil de magicis artibus, nihil de infantum caede, nihil de crudae carnis pabulo, nihil de pane cruentato suspicetur, sed eorum, quae supra diximus, signaculi scilicet, exsufflationis, coetuum antelucanorum, panis diligentius assertati rationes simpliciter ignoret, an potas esse qui haec ignorata sustineat sine gemitu? Certe si nihil de pane illo furiali et barbaro suspicetur, at de pane venenato aliquid suspicabitur, sed non metuere incipiet, ne pro matrefamilis veneficam duxerit. At haec omnia sustinent quidam, sine gemitu, sine suspitione veneni. Sed sustinent, ut uxores suas proterant ac ludibrio habeant, quorum arcana in hunc usum reservent, ut habeant unde iis periculum creare possint, si forte in adulterii, falso plerumque crediti, suspitionem veniant. Sustinent, et cum explorare, ipsimet et produnt, ut fidem Christianam excutiant uxoribus suis parum constantibus ad constantioribus dotem. Erant enim quae pecunias concussoribus ac delatoribus darent non modicas, ne deferrentur. Nec deerant mariti qui captarent ac delatores subornarent, quibuscumque pecuniae quota subiectis nominibus paciscerentur, eaque subiectione nominis, id est creditoris, plerumque uxorem Christianarum dotes turpissima de pacione pro mercede silentii praedabantur. Nam si fraudatae dotis ageret uxor, sciam, quia Christiana, ab delatoribus, quos maritus subiecerat atque subornaverat, in discrimen capitis adducebatur. Sic ipse maritus, speculator, qui per optiarum occasionem arcana Christianae subdole speculatus erat, litis arbitrabatur; erat enim necesse uxori, nisi non

ut illudant huiusmodi feminis, quarum arcana in periculum credunt ²¹reservent, si forte laedantur*, ²²sustinent, in dotes ²³obiectione nominis mercedem silentii faciant, sciapud arbitrum speculatorem litigaturi. Quod ²⁴pleraque non lentes ²⁵aut re excruciatat aut fide ²⁶perdita recognoscere everunt.

Moratur dei ancilla cum 'laboribus alienis', et inter illos om- Cap. VI.

servent *Ad.* servent *reliqui.* 22. Sustinent *Ad.* ipsi. Sustinent *reliqui.* obiectione (obiectionem *BCD.*) nominis *BCDabc.* subiectione nominis *d.* ob-
m domini *A.* 24. pleraeque *abcd.* plerique *ABCD.* 25. aere excru-
26. perdita recognoscere consueverunt *d.* perdit recognoscere (recogno-
f.) consueverunt *A.* recesserunt *Fulv. Ursinus.* recensuerunt *BCDabc.*
p. VI. 1. laboribus *Ad.* laboribus *reliqui.*

si-
ma esset, fidem Christo dictam
vel dotem. Hoc omnino voluit
ianus. Iis autem verbis: *Et si
panem, non illum credit esse qui
notam interrogandi minime ap-
am qui existimant, falluntur; et-
ommata quae antecedunt quaeque
tur apertissimo sensu interrogant.
illic etiam interrogat Tertullianus:
o simile videatur Christianam,
entili nupsit, mysteria Christiana
sic posse, ut, cum eucharistiam
erubuit, ille non inquirat quid ab
gioso servetur? Et si sciverit
inquit, nonne credit eum esse
itur? id est quem vulgus infatigalt.)*

culcent] De hoc verbo v. quae
a sunt ad Scorpiac. cap. 6.
arum arcana in periculum quod
reservent, si forte laedantur]
i arcana dicit quod uxores suas
inis sacris operantes non pro-
Earum igitur arcana mariti eth-
periculum quod credunt reser-
oc est in periculum quod nomini
mo imminere credunt, persecu-
ut sperant, exarsura, ita ut tunc
is eas prodant, si qua forte animi
inde concepta perniciem eis ex-
(Rigalt.) Parum sibi constans
galtius periculum illud in quod
nt mariti arcana uxorum nunc
lterii quod sibi metuunt suspi-
nunc de persecutione nomini Chri-
imminente interpretans. Nec mihi
i persuaserim uxorum arcana hic
od uxores suas Christianis sacris
tes mariti non prodant. Dixerat
ianus uxorem lectulum suum et
ulum signaculo crucis signantem
noctem ad orandum exsurgent
t quid aetri panis ante coenam

gustantem latere maritum non posse,
nec suspicionem devitare magiae aut sa-
rorum infanticidii. Sed putas fortasse,
pergit, istiusmodi ritus et caerimonias
tuas simpliciter sustineri et tolerari ab
uno alterove qui de ratione earum vel
prorsus ignoret, tolerari sine gemitu,
sine suspitione veneficii? Sane, respon-
det, sustinent quidam, sed non sine
gemitu, non sine suspitione, sed ut in-
ludant uxoribus suis, cum haec earum
arcana in periculum quod sibi ab eis
semper imminere credunt dolose reser-
vent, cum, si quam forte vel leviores
laesuras acceperint, statim pro ingeniis
magicis, pro veneficiis teneant, nomen
Christianum criminantur, dotes uxorum
silentii mercedem extorqueant. Has enim
nisi cedant, sese negotium facessere toti
Christiano nomini comminantur, litiga-
turo scilicet apud iudicem eiusmodi
causae et occasionis qua illi noceatur
iam diu speculatorem.

f. re excruciatat] Re familiari per con-
cussionem extorta.

Cap. VI. a. cum laboribus alienis] Emen-
davimus *cum laboribus alienis* pro eo
quod ante repertum Agobardi codicem
legebatur *cum laboribus alienis*, mendosissi-
sime. Nam si Lares pro domicilio dixe-
rit, non est cur domus mariti aliena
coniugi censi debeat. Si Lares, deos
Penates intellegat, inepte Christiano quis
obiciat quod Lares alienos colat, non
suos, qui nec suos agnoscit ullos. At
iure exprobrat Christianae, quae, cum
ancilla dei sit, moratur cum laboribus
alienis, quam conveniret occupari suis.
Sunt labores Christianorum proprii, sunt
gentilium. Horum labores Auctor inuit
conversari et occupari circa daemones
cultus et pro variis eorum nominibus
varia sacrificia procurare, instruere, con-

nibus ²nominiibus ³daemonum, omnibus sollempnibus regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore ⁴turis agitabitur. Et ⁵procedet de ianua laureata et ⁶lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum^b, ⁷discumbet cum marito ⁸saepe in ⁹sodalitiis, saepe in ¹⁰popinis, et ministrabit nonnumquam iniquis, solita quondam sanctis ministrare, et non hinc praeiudicium damnationis suae ¹¹agnoscet, eos ¹²observans quos erat iudicatura? Cuius manus desiderabit? de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, vel marito quid ¹³ipsa cantabit? ¹⁴Audiet sane ¹⁵aliquid ¹⁶dei coenans^c de taberna. ¹⁷De gehenna quae dei mentio? quae Christi invocatio? Ubi fomenta fidei de scripturarum ¹⁸interiectione^d? ¹⁹Ubi spiritus? ²⁰Ubi refrigerium? Ubi divina benedictio^e? Omnia ²¹extranea, omnia inimica, omnia damnata, ²²atterendae ²³saluti a malo immissa.

Cap. VII.

Haec si ¹illis quoque evenire ²possunt ³quae in matrimonio ⁴gentili fidem ⁵adeptae morantur, tamen excusantur, ut in ipsis ⁶deprehensae a deo, et iubentur perseverare et sanctificantur et

2. nominiibus d. hominiibus A. honoribus BCDabc. 3. daemonium BCD. 4. turis Ap. 5. procedet Ad. procedit reliqui. 6. lugernata A. 7. discumbet Ad. discumbit reliqui. 8. saepe om. BCDabc. 9. sodalitiis A. 10. opinionis BCD. cauponis Rhenanus. 11. agnoscet Ad., et B.m. sec. adgnoscescet abc. adgnoscescent BC. adconnoscescet D. cognoscescet Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 4. p. 571. 12. observans Ad. observabit Dabc. observat BC. 13. ipsa A. illa reliqui. 14. Audiet A. Andiat reliqui. 15. aliquid A. audiat aliquid reliqui. 16. di coenans A. de scena d., Fulv. Ursinus. dei coena BCDabc. 17. De gehenna ABCDabc. de ganea d., Fulv. Ursinus. 18. interiectione Ad. interiectione BCD. interiectione reliqui. 19. Ubi om. BC. 20. Ubi om. BCDabc. 21. extra A. extra Hildebrandus. 22. atterendae B(m. sec.)cd., Vaticani tres. atterenda A. abterrendae ad. ad terrendae BCD. attenuandae alii. 23. salutis BCD.

Cap. VII. 1. illis Ad. ei reliqui. 2. possunt A. possint reliqui. 3. quae abcd. qui ABCD. 4. gentili Ad. gentilis reliqui. 5. adeptae morantur et adeptae moratur ab. adempti morantur AB(m. sec.). adempti moratur D. adempti moratur BC. 6. deprehensi ABCD.

ficere, alia Iovi, alia Marti, alia Cereri sodalitiis et sollempnibus Caesarum interesse incipiente anno, incipiente mense, ad ianuam laurum depangere, lucernas accendere. Hi labores omnino alieni sunt Christianis. At sunt alii proprie Christianorum, quos et ipse Tertullianus describit: stationes obire, ieiunia observare, procedere, pernoctare sollempnibus Paschae, in carcerem ad osculanda martyrum vincula reptare, alicui fratrum ad osculum convenire, aquam sanctorum pedibus offerre. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Et verba dei ancilla probant genuinam esse scripturam libri Agobardi. Dei ancilla habet procurare dei res, dei labores, non alienos, non daemonum, quorum ancilla non est. Tamen rescribere malim „in laboribus“ pro „cum labo-

ribus“. De sollempnibus vero quae hic commemorantur cf. Apolog. capp. 13 et 35. et De Idolol. cap. 15.

b. ut de novo consistorio libidinum publicarum De lupanari. Sic De Spectac. cap. 17 „privatam consistorium impudicitiae.“

c. dei coenans] Id est quam dominus dignatur suo corpore vesci per eucharistiam.

d. de scripturarum interiectione?] Apolog. cap. 39 „Coimus ad scripturarum divinarum commemorationem.“ Quod ad fomenta fidei ibidem dicit „Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus“ celt.

e. divina benedictio?] De eucharistiae refrigerio.

spem lucracionis accipiunt. Si ergo ratum est apud deum matrimonium huiusmodi, cur non et prospere cedat, ut pressuris et angustiis et impedimentis et inquinamentis non ita lacessatur, habens iam ex parte divinae gratiae patrocinium? Nam et ad aliquam virtutem caelestem documentis dignationis alicuius vocatus ille de gentibus terrori est gentili, quo minus sibi obstrepat, minus insidiet, minus speculetur. Sensit magnalia, vidit experimenta, scit meliorem factum; sic et ipse dei candidatus est timore. Ita facilius huiusmodi lucro fiunt in quos dei gratia consuetudinem fecit. Ceterum aliud est ultro et sponte in prohibita descendere. Quae domino non placent, utique dominum offendunt, utique a malo inferuntur. Hoc signi erit, quod solis petitoribus placet nomen Christianum. Ideo inveniuntur qui tales non

7. non et *Ad.* non *reliqui.* 8. *pressuris Ad.* et a *pressuris reliqui.* 9. et inquinamentis *om. A.* 10. habens iam *Ad.* iam habens *reliqui.* 11. ad aliquam virtutem caelestem (*Ap*)*abc.* *Gorziensis.* aliquam virtutem caelestem (*Aβ*)*d.* aliqua virtute caelesti *B. m. sec.* ad aliquam quae virtutem caelestem *BCD.* 12. et dignationis *BC.* 13. vocatus ille de gentibus *Ad.* vocata illa de gentibus *Aug. Neander, prob. Leopoldo.* vocatus (vocatur *B. m. sec. et C.) BCD.* vocata *abc.* 14. insidiet *ego. sit et BCD.* sciat *abcd.* *In A. extat* quo minus speculetur *ceteris omissis.* 15. experimenta *Aabcd., Rhenanus.* expedita *reliqui.* 16. meliorem factum *BCD.* meliorum factum *Ap.* meliorum factam *Aβ.* meliorem factam *abcd.* 17. si et ipse *Aβ.* 18. dei *om. BCDabc.* 19. timore *Ad.* timoris *reliqui.* 20. lucro fiunt *ABCD.* lucrifant *B(m. sec.) abcd.* 21. non placent utique dominum *om. A.* 22. utique a malo inferuntur *Ad.* utique malo se inferunt *reliqui.* 23. quod solis *Ad., Latinius.* ut solis, quod solis *reliqui.* 24. petitoribus *ABCDabc.* peioribus *d.* peritioribus *Ius. Mercerus.* 25. deo *D.* de *BC.* nae *B. m. sec.*

Cap. VII. a. aliquam virtutem caelestem] Id est donum aliquod extraordinarium et singulare edendarum virtutum, prout fuit in Christianae Ecclesiae primordiis. (Fr. Junius.)

b. vocatus ille de gentibus] Non opus erat cum Ludovico de la Cerda et Augusto Neandro corrigere *vocata illa.* Generaliter loquitur scriptor, utens masculino genere pro feminino, quod hic proprie expectabatur. Ita etiam paulo infra reponendum erat *meliozem factum.* Cf. Rigaltii adnot. ad cap. 8. verba *cum servis alienis.*

c. magnalia] Cf. de hoc vocabulo Casp. Barthii *Adverss. V, 2. p. 211.* Per magnalia hic significantur miracula.

d. dei candidatus] Sic saepius *diaboli candidatus.* Cf. De Baptismo cap. 10. De Orat. cap. 3. cum adnot. De substantivo *huiusmodi v.* adnot. ad De Baptismo cap. 12.

e. Ita facilius huiusmodi lucro fiunt in quos dei gratia consuetudinem fecit.] Cum quibus dei gratia in matrimonio

perseverare permisit, si quidem alterum eorum ad Christi nomen addaxit.

f. quod solis petitoribus placet nomen Christianum.] Quod gentilis matrimonium a diabolo inferitur, sit, hoc signi erit, quod solis petitoribus placet nomen Christianum. Nam ubi mariti sunt facti virginum quas propter dotes solummodo petierant, permulti id statim agunt ut uxores suas a nomine Christiano exterminent et abripiant, ut a fide excludant. Rigaltius pro *petitoribus* reponit *peioribus*, quod ita interpretatus est: Ait igitur Tertullianus quae deum offendunt a malo inferri, idque ex eo manifestum fieri, quod ex gentilibus Christianarum nuptias ambient ii praesertim qui vitae sunt peioris et turpioris quique inter peiores habentur. Hos instigat malus, sive Satanas, ut per eiusmodi nuptias Christianae puellae fidem evertat. Ideo ethnici inveniuntur, inquit Tertullianus, qui tales, id est Christianas, non exhorrescent, ut exterminent, ut abripiant, ut a fide excludant.

²⁶exhorreant ²⁷ut exterminent, ut ²⁸abrapiant, ut a fide excludant. Habes causam, qua non dubites nullum huiusmodi matrimonium prospere decurri, ²⁹dum a malo conciliatur, a domino vero damnatur.

Cap. VIII. ¹Ad hoc ²quaeramus, ³an iure, quasi revera ⁴dispectores divinarum sententiarum⁴. ⁵Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini et disciplinae tenacissimi servis suis foras nubere interdicut? scilicet ne in ⁶lasciviam excedant, officia deserant, ⁷dominica extraneis promant. Nonne insuper censuerunt ⁸servituti vindicandos⁸ qui cum ⁹alienis servis⁹ post dominorum denuntiationem in ¹⁰consuetudine perseveraverunt? ¹¹Severiores habebuntur terrenae disciplinae caelestibus praescriptis? ut gentiles quidem extraneis ¹²iunctae libertatem suam amittant, nostrae vero diaboli servos sibi coniungant et in statu suo perseverent? Scilicet negabunt sibi a domino per apostolum ¹³eiusdem denuntiatum. *Quam*

26. exhorreant A. exhortant BC. exoptant B. m. sec. 27. ut exerta eminent BC. 28. abrapiant A. abripiant d. arripiant reliqui. 29. dum a malo Ad. a malo reliqui.

Cap. VIII. 1. Adhuc *Rhenanus*. 2. quaeramus A. 3. an in iure *Aq.* aetnae BC. 4. dispectores Ad. dispectatores BC. disceptatores B. m. sec. dispectatores reliqui. 5. Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini Ad. Nonne quique domini reliqui. 6. lascivia, A. *Probat Rigaltius*. 7. dominica extraneis promant om. A. 8. servituti vindicandos qui *BCDabd.* servituti vindicandos quae c. uti vindicandos qui *Aq.* vindicandos qui *As.* 9. alienis servis Ad. alieno servo B (m. sec.) abc. alienos servos BCD. 10. consuetudinem BCD. 11. severiores B. seniores C. saniores B. m. sec. 12. iunctae (BC)cd. iuncti *Abd.* 13. eius *Latinus*.

Cap. VIII. a. quasi revera dispectores divinarum sententiarum.] Ad hoc quaeramus, an iure damnentur a domino eiusmodi matrimonia, quasi revera simus sententiarum eius dispectores et iudices. De voc. *dispector* cf. adnot. ad Apolog. cap. 45.

b. censuerunt servituti vindicandos] Intelligit SC. Claudianum de mulieribus quae se alienis servis iunxerant. Ad quod senatusconsultum Iulius Paulus sententias composuit quas e codice Vesontino Cuiacius Observationum suarum libro XXI. inseruit. Prima sententia satis illustrat Tertulliani locum: „Si mulier ingenua civisque Romana vel Latina alieno se servo coniunxerit, si quidem invito et denuntiante domino in eodem contubernio perseveraverit, efficitur ancilla.“ (*Rigalt.*) Cf. interpr. ad Tacit. *Annal.* XII, 53.

c. cum alienis servis] Sic habet exemplar Agobardi, sic alii veteres libri. Clau-

diano tamen Senatusconsulto castum fuisse non legitur, ut liber homo alienae ancillae contubernium secutus servus domini mulieris fieret, neque in *Pamphili* sententiis liberi hominis ulla mentio. Sed etsi aliquando etiam ad liberos homines Senatusconsultum pertinisset, ut ut corrigi fuisset Diocletiani et Alexandri legibus, quae sub titulo De liberali *Causa* et *Communia* de Successionibus leguntur, his tamen aliqua foret opus emendatione, ac servituti vindicandos dicemus qui cum alienis ancillis in consuetudine perseverassent, non qui cum alienis servis, cum et alibi et hoc maxime libro Septimii ancillarum sit usus vocabulo. Itaque libens accederem legentibus *servituti vindicandas quae cum alienis servis in consuetudine perseverassent*, nisi scirem Septimum nostrum haec aliquando sexuum discrimina stilo properante minus obaervasse. (*Rigalt.*) Cf. supra adnot. ad verba *vocatus ille de gentibus*, capitis septimi.

huius amentiae causam ¹⁴detineam^d, nisi fidei imbecillitatem ¹⁵promam semper in ¹⁶concupiscentias saecularium gaudiorum? Quod quidem plurimum in lautioribus deprehensum est. Nam quanto dives aliqua ¹⁷est et matronae nomine inflata, tanto ¹⁸capaciorum domum ¹⁹oneribus suis requirit, ut campum in quo ambitio decurrat. ²⁰Sordent talibus ecclesiae. Difficile in domo dei dives, ac si quis est, difficile caelebs. Quid ergo faciant? ²¹Unde nisi a diabolo maritum ²²petant idoneum exhibendae sellae et mulabus et ²³cinerariis peregrinae proceritatis*? ^{23b}Christianus ista etiam dives fortasse non praestet. Quaeso te, gentilium exempla proponas tibi. Ple-raeque et genere nobiles et re beatae ²⁴passim ignobilibus et mediocribus ²⁵sibi^f coniunguntur ²⁶ad luxuriam ²⁷inventis, aut ad licentiam ²⁸sectis^g. ²⁹Nonnullae se libertis et servis suis ³⁰conferunt, omnium hominum ³¹existimatione ³²despecta, dummodo ³³habeant a quibus nullum impedimentum ³⁴libertatis suae timeant. Christianam fidelem fideli ³⁵re minori nubere piget, ³⁶locupletatiorem ³⁷futuram

14. definiam *Latinius*. destinem *Ios. Scaliger*. 15. promam *BC*. 16. concupiscentias *A*. concupiscentiam *reliqui*. 17. est et matronae *A*. est et matrona *B (m. sec.) ab., Gorsiensis*. Reperitur haec scriptura etiam in *margin. D. adnotata*. commatronae *Ios. Scaliger*. commatrona *BCDc., Vaticani tres*. matronae *d*. 18. capaciorum *Ad*. capaxem *reliqui*. Vocabulum domum delet *Ios. Scaliger*. 19. honoribus *BC*. 20. Sordent talibus ecclesiae *om. A*. In *BC*. est sordent talibus ecclesiae, sed in *B. m. sec. correxit* sordet talibus ecclesia. 21. idoneum nisi *A*. 22. petant idoneum *A*. petent donum *BC*. petant bonum *reliqui*. 23. cinerariis *A*. emerariis *BC*. lecticariis *B. m. sec.* onerariis *Rhenanus*. 23b. Christiano *A*. 24. passim ignobilibus *Ad*. pessimis (pessimus *B.*) de ignobilibus *reliqui*. 25. sibi *A*. ibi *d*. simul *reliqui*. 26. aut ad *BCDabc*. 27. inventos *D*. 28. sectis *Ad*. electis *Ios. Mercerus*. expectatis *B*. expectatos *CD*. expetitis *B (m. sec.) abc*. 29. nonnulla esse libere et servis *Acp.* non in ulla esse libere et servis *Aß*. Verba Nonnullae — — — timeant *om. d*. 30. conferunt *ADabc*. conserunt *B. m. sec., et Fulv. Ursinus*. confertur *BC*. 31. existimatione *Fulv. Ursinus*. 32. despecta dummodo *Abc*. dispectandum modo *BC*. despectandum modo *Da*. despectandas, modo *Fulv. Ursinus*. dispectandis modo *B. m. sec.* 33. habeant *Aabc*. habeatur *BCD*. 34. libertati *B. m. sec. Ios. Scaliger*. 35. reminor inubere *Acp. Pro re in BCD. extat rerum*. 36. locupletatiorem *Ad*. locupletatiorem *reliqui*. 37. fugam *BCD*.

d. detineam] De huius verbi significato adnotatum invenies ad Apolog. cap. 3.

e. exhibendae sellae et mulabus et cinerariis peregrinae proceritatis?] De his omnibus adess Lipsii Electa I, 19. p. 708. ed. Vesal. Cf. Tertull. Ad Uxor. I, 4. Böttiger Sabina I, p. 140. et II, p. 202 sqq.

f. sibi] Ita reposui ex libro Agobardi; coniungas hoc sibi cum participiis quae post sequuntur. Rigaltius correxit ibi, h. e. apud gentiles.

g. aut ad licentiam sectis.] Maior licentia seminarum cum abortivo non

est opus. Securam libidinem dicit Hieronymus libro primo ad Iovinianum: „et in longam securamque libidinem exsectus, spado.“ Iuvenal. Sat. VI [366 sqq.]: „Sunt quas eunuchi imbelles et molles semper oscula delectent, et desperato barbae, Et quod abortivo non est opus.“ Martial. Epigr. VI, 67. (Rigalt.) V. quae congresserunt interrr. ad Apul. Metam. X, 20. p. 927. ed. Hildebr. Quos autem Tertullianus modo dixerat ad luxuriam inventos intellege ad luxuriam delectos propter corpora robustiora et succulentiora.

Matth. V, 3. in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna caelorum, ³⁸ divitium non sunt, plus dives in paupere inveniet. ³⁹ Maiore dote dotabitur de bonis eius qui in deo dives est. Sit illa ⁴⁰ ex aequo^k in terris, quae in caelis forsitan non erit. Dubitandum et inquirendum et ⁴¹ identidem deliberandum est, an ⁴² idoneus sit ⁴³ investis dotibus cui deus censum suum credidit? Unde ⁴⁴ sufficimus ad enarrandam felicitatem eius matrimonii quod ecclesia conciliatⁱ et confirmat oblatio^k et ⁴⁵ obsignat benedictio, angeli renuntiant^l, pater ⁴⁶ rato habet? Nam nec in terris filii sine consensu patrum ⁴⁷ recte et iure ⁴⁸ nubunt^m. Quale iugum fidelium ⁴⁹ duorum unius spei, unius voti, unius disciplinae, eiusdem servitutis? Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus carnisve discretio. ⁵⁰ Atquin vere duo in carne una. Ubi caro una, unus ⁵¹ et spiritus. Simul orant, simul volutanturⁿ, ⁵² simul ieiunia transigunt, alterutro ⁵³ docentes, alterutro ⁵⁴ exhortantes, ⁵⁵ alterutro sustinentes. In ⁵⁶ ecclesia dei pariter ⁵⁷ utrique, pariter in ⁵⁸ convivio dei, pariter in angustiis, ⁵⁹ in per-

38. divitium *Ab.* divitum (*Ap.*) quia divitum *Dabcd.* quid divitum *BC.* et divitiam *B. m. sec.* 39. Maiore dote dotabitur de bonis eius qui in deo dives est. Sit *Ad.* maiore dote. Sit *BCDabc.* Maiore dote sit *distinxit Ios. Scaliger.* 40. ex quo *BC.* 41. idem *A.* item *Hildebrandus.* 42. idoneus *Ad.* ideo *reliqui.* *ideo Fulv. Ursinus.* 43. investis *ADD.* innectis *BC.* investis *reliqui.* 44. sufficimus *Ad.* sufficiam *reliqui.* 45. obsignat *d.* obsignata *A.* obsignatam *BCDabc.* 46. raro *BC.* ratum *B. m. sec.* 47. recte *Ad.* rite *reliqui.* 48. nubant *Ad.* nubent *reliqui.* 49. tuorum *BCD.* 50. adquin *Ab., pro more.* 51. est *A.* 52. simul *A.* et simul *reliqui.* 53. docentes *Ad. Latinus.* ducentes *reliqui.* 54. exhortantes *Ap.* hortantes (*Ab.*) *reliqui.* 55. alterutro sustinentes *om. BCDabc.* 56. convivio *Fulv. Ursinus.* 57. utrique, pariter *om. BCDabc.* 58. convivio *Ab. (m. sec.) d.* connubio *reliqui.* 59. in persecutionibus *om. BCDabc.*

b. Sit illa ex aequo] Sic *Ad Uxor. I, 6* „Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi ex aequo.“

i. quod ecclesia conciliat] Cum scilicet nuptias suas Christiani de ecclesia non tollunt, cum utrimque Christiani convenient, cum sibi Christiana coniugem quaerit Christianum atque in ecclesia Christianae conversationis honestate spectatum, suadentibus vel addicentibus ecclesiae praepositis. (Rigalt.)

k. et confirmat oblatio] Cum ab ecclesiae praepositis coniugium, uti Septimius dixit, conciliatum solemniter die ecclesiae sistitur, communibus fidelium votis inter sacrificiorum orationes benedicendum. Sic novitios Christianos aquis salutaribus impetratis ecclesiae fidelium oblatos fuisse tradit Iustinus *Apol. I* „μετὰ τὸ οὕτως λούσαι τὸν πεπευσμένον καὶ συγκαταθεμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν· ἔνθα

συνηγμένοι εἰσὶ κοινῶς εὐχὰς ποιούμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος.“ (Rigalt.)

l. angeli renuntiant] Angelos conjugalis sacramenti testes innuit, quos ad stare sit orationibus Christianorum libro de Oratione [cap. 12.] et esse arbitros baptismi libro de Baptismo [cap. 6.] (Rigalt.)

m. nubunt.] Cf. quae adnotavi supra lib. I, cap. 7.

n. volutantur] Sic lib. III. adv. Marcion. [cap. 18.]: „Manibus caedentibus pectus et facie lumi volutante orationem commendare.“ De *Padic.* [cap. 10.]: „Illum lugere, illam volutari, qui scit et quid amiserit et quid sit recaperaturus, si paenitentiam deo immolarit.“ *Apolog.* [cap. 40.]: „in sacco et cinere volutantes invidia caelum tandimus.“ (Rigalt.)

nibus, in refrigeriis. ⁶⁰Neuter alterum celat, neuter alterum neuter alteri gravis est. Libere aeger visitatur, ⁶¹indigens latur. ⁶²Eleemosynae sine tormento, ⁶³sacrificia sine scrupulo, ana diligentia sine impedimento; non ⁶⁴furtiva signatio, non gratulatio, non muta benedictio. Sonant inter duos psalmi et ii, et mutuo provocant quis melius ⁶⁵domino suo cantet. ⁶⁶Christus videns et audiens gaudet. His pacem suam mittit. to, ibi et ipse: ⁶⁷ubi et ipse, ibi et malus non est. Haec quae apostoli vox illa ⁶⁸sub brevitate intellegenda nobis ⁶⁹re- . Haec tibi ⁷⁰suggere, si opus fuerit. ⁷¹His, te ab exemplis adam reflecte. Non licet aliter fidelibus ⁷²nubere, non expedit.

ter alterum celat *om. A.* 61. indigens sustentatur *om. Aβ.* 62. elemo- 63. himni *Aβ.* 64. domino (dño *Aβ.*) *A.* deo *reliqui.* 65. sp̄s iritus) *A.* 66. ubi et ipse ibi *om. A.* 67. brevitate *Ad.* benignitate *re-* 68. relinquit *A.* reliquit *reliqui.* 69. subgere *Aβ.* 70. Iste *Aβ.* 71. non expedit *Ad.* nubere, et si liceret, non expediret *reliqui.* *Subscriptio est AD UXOREM LIBER. II. EXPLICIT.*

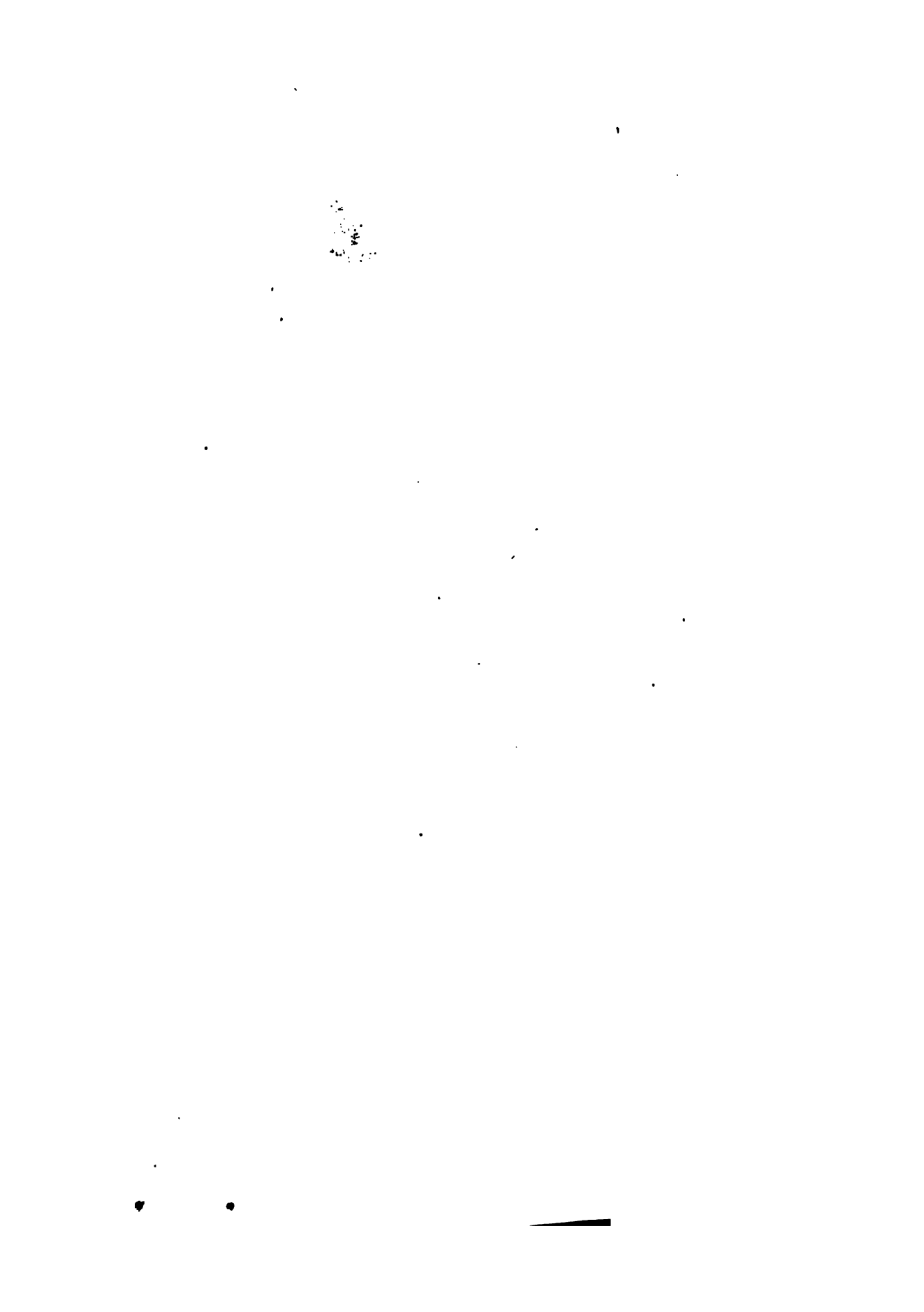
elemosynae sine tormento] Chri- maritus ethnicus ubi de suis re- quid abesse sibi notaverat, ab orlean in Christi pauperes deli- plerumque adeo saeviebat, ut uxoris torqueri iuberet. At cum hristiani, tunc eleemosynae sine o. (Rigalt.) Intellego *tormentum* iti morositatem quae de uxoris yna gravatur. Ceterum de toto o cf. quae disseruit supra cap. 4. nim sinat coniugem suam visitan-

dorum fratrum gratia vicatim aliena et quidem pauperiora quaeque tuguria circuire? ⁷⁴ cett. Respondent quodammodo quae hic sequuntur.

p. furtiva signatio] Cf. supra cap. 5 „Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas? ⁷⁴ cett. Quotidianam diligentiam dixerat sedulam et sollicitam disciplinae seu religionis observantiam.

q. apostoli vox illa sub brevitate] Vox illa *Tantum in domino.* V. supra cap. 2.

DE
CULTU FEMINARUM

LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A significat codicem scriptum Agobardi (*A φ* ex Hildebrandi, *A β* ex Steph. B. collatione).

B	-	-	-	Vindobonensem.
C	-	-	-	Leidensem.
D	-	editionem	principem Beati Rhenani,	a. MDXXI.
a	-	-	Ioh. Gangneii,	a. MDXLV.
b	-	-	Sigism. Gelenii,	a. MDL.
c	-	-	Iac. Pamelii,	a. MDLXXIX.
d	-	-	Nic. Rigaltii,	a. MDCXXXIV.

---

* D E

DE CULTU FEMINARUM**.

LIBER PRIMVS.

Quanta in terris moraretur fides, quanta merces eius expectaretur a caelis, nulla omnino vestrum, sorores dilectissimae, ex vivum cognovisset, et de sua, id est de feminae concilicisset, laetio rem habitum, ne dicam gloriosiore m appennon magis in sordibus ageret, et squalorem potius affe-

Cap. I.

DE CULTU FEMINARVM LIBER I. d., ex indice libro Agobardi praefixo. Ab n abest prior pars primi libri usque ad medium fere caput quintum. Et scriptum habet in A. DE CULTU FEMINARVM LIBER. II. EXPLICIT. mei tam scripti (inter hos etiam Laurentianus et tres Magliabechiani) mnes inscriptionem huius libri praeferunt DE HABITU MULIEBRI.

1. nostrum BC. 2. de om. d.

[DE CULTU FEMINARVM.] Hactenus Tertulliani librum nobis HABITU MULIEBRI, alterum EMINARVM exhibebant. Nos E CULTU FEMINARVM in vetustissimi exemplaris Agobarditatem secuti, in quo serilibri parte tantum dimidia ger sic absolvitur DE CULTU LIB. II. EXPLICIT. Unde fit sub eodem titulo praenunum. Atque in librorum ro Agobardino praefixo] sic r: DE CULTU FEMINARVM. ionis haec fuisse videtur, tempora Christianis tunc lecto, et consummatio vitae lies horis instaret, ob saerum adversus Christi disci-

Summus autem fuit maritor et exactor Tertullian in persecutione haud elegebat quam negationem. antum delicias quidem aut rum et adfectus et caritates, nique omnia vitae retina-

cula abscindebat, quo vita ipsa promptius et expeditius pro Christi nomine poneretur. Unde et caelibatum et viduitatem tantopere commendabat, ne liberos Christiani sererent amarissima voluptate, quos cum habuerant, ad Dominum praemittere optarent, aut secum ipsis de iniquissimo saeculo eximie quotidie postularent. Ex eo igitur dogmate prodeunt isti de Cultu Feminarum libri, quibus id agit, ut intelligant Christiani, frustra se curare et colere corpus, quod omnibus momentis pro Christo perditum velint aut velle debeant. Denique tam acerbum muliebri mundo repudium scribit, ut res suas sibi habere feminam propemodum nolit, interea sexum, alias nugis occupatissimum, infirmum pavidumque ad serias de vita in Christo sempiterna cogitationes convertat, fortem et intrepidum etiam ad perpetiendam martyria praestet. Libri sunt in primis utiles, altioris sapientiae, sententiis graves, dictionis artificio grati, sed lectoris attentissimi iudicium quaerunt, sicut et cetera huiusce Auctoris scripta. (Rigalt.)

ctaret, ipsam se circumferens Evam lugentem et paenitentem, quo plenius id quod de Eva trahit (ignominiam dico primi delicti et invidiam perditionis humanae) ³omni satisfactionis ⁴habitu expiaret. Gen. III, 16. In doloribus et anxietatibus ⁴paris, mulier, ⁵et ad virum tuum conversio tua, et ille ⁶dominatur tui. Et Evam te esse nescis? Vivit sententia dei super sexum istum in hoc saeculo; vivat et reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, tu es arboris illius resignatrix tu es divinae legis prima desertrix, tu es ⁷quae eum suasisti ⁸quem diabolus aggredi non valuit. Tu imaginem dei, hominem, tam facile elisisti ⁹. Propter tuum meritum, id est mortem, etiam filius dei mori habuit ¹⁰: et adornari tibi in mente est super ¹¹pelliceas tuas tunicas? Age nunc, si ab initio rerum et Milesii oves tonderent ¹², et Seres arbores nerent ¹³, et Tyrii tingerent, et Phryges insuerent, et Babylonii intexerent ¹⁴, et ¹⁵margaritae canderent ¹⁶, et ceraunia coruscarent ¹⁷, si ipsum quoque aurum iam de terra cum cupiditate prodisset, si iam ¹⁸et speculo tantum mentiri liceret, ¹⁹et haec Eva ²⁰concupiit de paradiso expulsa, iam mortua, opiner? Ergo nec nunc appetere debet aut nosse, si cupit reviviscere, quam

3. omnis d. 4. paris BCDab., Laurentianus. paries cd. 5. et om. BC. 6. dominatur ab., Corziensis. dominabitur reliqui, et tres Vaticani teste Pamelio. 7. quae eum suasisti BCDabc. quae eum persuasisti d., Fulv. Ursinus. 8. pellicias BC. Laurentianus. 9. margarita Da., Vaticanorum unus. 10. ex Fr. Junius. 11. et om. abcd. 12. concupiit BCD. Laurentianus. concupisset reliqui.

Cap. I. a. satisfactionis] Cf. Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 281.

b. quae eum suasisti] Cf. adnot. ad Scorpiaec. cap. 2. Voss. Arist. VII, 21. p. 81. Barth. Adverss. XXIX, 1. p. 1347. I. Meursii Auct. Philol. tom. V. p. 750. Opp.

c. elisisti.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23.

d. mori habuit] De hac structura cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

e. Milesii oves tonderent] Cf. Strabo XII, p. 578. Plin. VIII, 48. XXIX, 2. Colum. VII, 2, 3., et interpr. ad Vergil. Georg. III, 306. IV, 334.

f. Seres arbores nerent] Cf. Vergil. Georg. III, 121. cum interpr.

g. Tyrii tingerent, et Phryges insuerent, et Babylonii intexerent] Cf. Plin. H. N. V, 19. et Vergil. Georg. III, 307. cum interpr., Plin. H. N. VIII, 48. et 74. Vergil. Aen. IX, 614. cum interpr. Buhle in Ersch und Gruber Encyclop. VII, p. 24 sqq. De toto loco cf. Salmas. Plin. Exercit. p. 196. Idem ad Tertull. De

Pallio p. 216. et ad Scriptt. Hist. Aug. p. 511.

h. margaritae canderent] Ait canderent; nam Plinius H. N. IX, 35. de illis „dos omnis in candore,“ et ibidem ad in margaritis „si purus ros influant, candorem conspici.“ Hieronym. ad Demetriadem: „ut taceam de insurium pretiis, candore margaritarum esse“ coll. Id. ad Rusticum: „ubi nascitur carbonculus et margarita candentia.“ Aldhelm. de Virgin. cap. 8 „candidis meritorum margaritis decocti virgo desiderat.“ Mecaenas ap. Isid. XIX, 32: „per candida margarita quaero.“

i. ceraunia coruscarent] Ceraunia gemmae vel ceraunia nomen habent, quia rutulant ut fulmen. Sic Plin. H. N. XXXVII, 9 „Est inter candidas et quae ceraunia vocantur, fulgorem siderum rapiens“ cett. Tertull. De Anima cap. 9 „Cerauniis gemmis non ideo scabuntur ignita est, quod coruscant rutilae rubore.“ Hieronym. ad Demetriadem: „cerauniorum flammis.“ Claudian. Laus Serenae Reg. 78 „Pyraeaeque sub ar-

habuerat nec noverat quando vivebat. Ideo omnia ista damnata mortuae mulieris impedimenta sunt, quasi ad pompam fune-
onstituta.

Nam et illi qui ea constituerunt damnati in poenam mortis Cap. II.
tantur, illi scilicet angeli qui ad filias hominum de caelo ruerunt, ut haec quoque ignominia feminae accedat. Nam cum et
rias quasdam bene occultas et artes plerasque non bene reve-
saeculo multo magis imperito prodidissent, siquidem et me-
um opera nudaverant et herbarum ingenia traduxerant^b et
itationum vires¹ provulgaverant et omnem curiositatem usque
tellarum interpretationem² designaverant, proprie et quasi pe-
riter feminis instrumentum istud muliebris gloriae contulerunt,
na lapillorum quibus monilia variantur, et circulos ex auro
is brachia³ artantur, et medicamenta ex fuco quibus⁴ lanae
antur⁵, et illum ipsum nigrum pulverem quo oculorum⁵ exordia
ucuntur⁶. Haec qualia⁶ sunt, interim iam ex doctorum suo-
qualitate et conditione pronuntiari potest, quod nihil ad inte-
tem⁷ peccatores, nihil ad castitatem admatores, nihil ad timo-

Cap. II. 1. promulgaverant *Laurentianus. Fr. Junius.* 2. designaverunt *BC. nrianus.* 3. artantur *C.* 4. genae *Fr. Junius et Jos. Scaliger.* 5. exordia *nianus.* 6. sunt *BC. Laurentianus. sicut reliqui.* 7. pectoris *BCD. Laurentianus, aticani.*

igneae flumineae legere ceraunia
hae." Cf. Solin. capp. 33 et 36.

b. II. a. illi scilicet angeli qui ad
hominum de caelo ruerunt] V. quae
ata sunt ad De Idolol. cap. 9.

herbarum ingenia traduxerant] De
plo ingenium cf. adnot. ad De Co-
cap. 8., et de verbo traducere ad-
ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

tificiis ab Egregoris nudatis Rigal-
itat verba Enoch ex Georgio Syn-
[p. 10.]: „Αζαήλ, ὁ δέκατος τῶν
ντων, ἐδίδαξεν ποιεῖν μαχαίρας

κόρακας καὶ πᾶν σχεῦος πολεμι-
καὶ τὰ μέταλλα τῆς γῆς [καὶ τὸ
ἰον πῶς ἐργάζονται, καὶ ποιή-
ν αὐτὰ κόσμια ταῖς γυναῖξιν, καὶ
ἔργον· ἔδειξε δὲ αὐτοῖς καὶ
εἰλεῖν καὶ τὸ κάλλωπιζεῖν καὶ
ἐκλεκτοὺς λίθους καὶ τὰ βαφικὰ·
ποίησαν ἑαυτοῖς οἱ υἱοὶ τῶν ἄν-
των καὶ ταῖς θυγατέραςιν αὐτῶν
πλάνησαν τοὺς ἁγίους, καὶ ἐγέ-
ασέβεια πολλὴ ἐπὶ τῆς γῆς· καὶ
σαν τὰς ὁδοὺς αὐτῶν· ἔτι δὲ
ὁ πρῶταρχος αὐτῶν Σεμιαζᾶς
ξεν εἶναι ἄργας κατὰ τοῦ νοῦς,
εἰζᾶς βοτανῶν τῆς γῆς· ὁ δὲ

ἐνδέκατος Φάρμαρος ἐδίδαξε φαρμα-
κείας, ἐπαοιδίας, σοφίας καὶ ἐπαοι-
δῶν λυτήρια· ὁ ἑνατος ἐδίδαξεν ἀστρο-
σκοπίαν· ὁ δὲ τέταρτος ἐδίδαξεν
ἀστρολογίαν, ὁ δὲ ὄγδοος ἐδίδαξεν
ἀεροσκοπίαν· ὁ δὲ τρίτος ἐδίδαξε τὰ
σημεῖα τῆς γῆς· ὁ δὲ ἕβδομος ἐδί-
δαξε τὰ σημεῖα τοῦ ἡλίου· ὁ δὲ εἰ-
κοστὸς ἐδίδαξε τὰ σημεῖα τῆς σελή-
νης. πάντες οὗτοι ἤρξαντο ἀνακα-
λύπτειν τὰ μυστήρια ταῖς γυναῖξιν
αὐτῶν καὶ τοῖς τέκνοις αὐτῶν“ κτλ.]
Cf. Tertull. De Cultu Femin. cap. 8.

c. quibus lanae colorantur] Non dis-
plicebat Fr. Junii et Jos. Scaligeri emen-
datio genae pro lanae reponentium, sed
cum veteres libri lanae exhiberent con-
stanter, mutare nolui. Ceterum de hoc
genarum fuco cf. Beckmann Gesch. der
Erfindungen I, p. 338 sqq. Plura vide
in Panly Encycl. s. v. Fucus, tom. III,
p. 523 sqq.

d. nigrum pulverem, quo oculorum
exordia producuntur.] Stibium callible-
pharum. Cf. Böttigeri Sabina I, p. 27 sqq.
et p. 55 sqq. Panly Encycl. s. v. I. Res
est hodie notissima. De verbis Tertul-
liani cf. etiam Cyprian. De Habitu Virg.

rem dei desertores spiritus aut monstrare potuerunt aut praestare. Si doctrinae dicendae sunt, mali magistri male docuerint necesse est; si mercedes pro libidine, nullius rei turpis merces decora est. Quid autem tanti fuit ista monstrare sicut conferre? utrumne mulieres sine materiis splendoris et sine ingeniis decoris placere non possent hominibus, quae adhuc incultae et incompositae et, ut ita dixerim, crudae ac rudes angelos moverant? ane sordidi et per gratuitum usum contumeliosi amatores viderentur, si nihil feminis in connubium allectis contulissent? Sed haec non capit aestimare^f. Nihil plus desiderare poterant quae angelos possidebant, magno scilicet nupserant. Enimvero qui utique interdum cogitabant unde cecidissent et post libidinum vaporata momenta caelum suspirabant, illud ipsum bonum feminarum naturalis decoris, ut causam mali, sic remuneraverunt, ne eis profuisset felicitas sua, sed ut devectae de simplicitate et sinceritate una cum ipsis in offensam dei pervenirent. Certi erant omnem et gloriam et ambitionem et affectionem per carnem placendi deo displicere. Hi sunt nempe angeli quos iudicaturi sumus, hi sunt angeli quibus in lavacro renuntiamus, haec sunt utique per quae ab homine iudicari meruerunt. Quid ergo faciunt apud iudices suos res eorum? quod est commercium damnaturis cum damnandis? opinor, quod Christo et Beliae. Qua constantia tribunal illud ascendimus decreturi adversus eos quorum munera appetimus? Nam et vobis eadem tunc substantia angelica repromissa, idem sexus qui et viris, eandem

8. sicut BCDab., Laurentianus, tres Vaticani. sive cd., Rhenanus. 9. possunt Laurentianus. 10. capita aestimare D. capita extimare C. Laurentianus. 11. deiecit Fulv. Ursinus. deiectae La Cerda. devectum BCD. 12. affectionem Senlerus. 13. quosquos DC. quos nos B. m. sec. 14. faciunt BCcd, Laurentianus, Vaticanus tres. facient reliqui. 15. belial B. m. sec. belied C. 16. ascendemus Fr. lunus. 17. eadem C. Laurentianus.

p. 98 sqq. ed. Oxon. et ipsum Tertullianum infra II, 5.

e. crudae] H. e. immaturae, informes. Sic Statius Theb. IV, 280 „cruda puerperia“ dixit. Ipse Tertullianus infra II, 5 „Haec utique non in crudam in totum et ferinam insinuanda habitudinem nobis suggeruntur.“ Cf. etiam, si placet, ad hunc Tertulliani locum Desid. Herald. Digress. I, 9. p. 208.

f. non capit aestimare.] V. adnot. ad Apolog. cap. 17. et ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

g. devectae de simplicitate] De Orat. cap. 8 „devehe nos a malo.

h. idem sexus] Id est nullus. Sic Ovi-

dus in convivio Iovis apud Philemonem postquam dixit edulia omnia fictilibus illata, „Posthac, inquit, caelatus eodem sistitur argento crater,“ h. e. nullo. Nam erat quoque fictilis crater. Itaque hic ait Tertullianus feminis caelo receptis eundem fore sexum qui viris, hoc est nullum. Nam et viris non aderit sum. Uterque despoliabantur sexu suo. Erunt sicut angeli, non angelus, non angelis. Sic ipse adversus Valentinianos [cap. 32]. Utrobique autem vocabulo sexus officium sexuum significat, non formas sexuum naturales. Etenim redituras ad sua corpora demonstrat libro de Resurr. Carnis. (Rigalt.)

andi dignationem¹ pollicetur². Nisi ergo hic iam praeiudicave-
ris res eorum praedammando quas in illis damnaturi sumus, illi
is nos iudicabunt atque damnabunt.

Scio scripturam Enoch, quae hunc ordinem angelis dedit, non Cap. III.
si a quibusdam, quia nec in armarium Iudaicum^a admittitur.
tor, non putaverunt illam ante cataclysmum editam post eum
in orbis omnium rerum abolitorem salvam esse potuisse. Si ista
est, recordentur pronepotem ipsius Enoch fuisse superstitem
clysmi Noë, qui utique domestico nomine et haereditaria tra-
ne audierat et meminerat de proavi sui penes deum gratia et
omnibus praedicatis eius, cum Enoch filio suo Matusalae nihil
mandaverit, quam¹ ut notitiam² eorum posteris suis traderet.
ur sine dubio potuit Noë in praedicationis delegatione succes-
sive, vel quia et alias non tacuisset tam de dei conservatoris sui
positione quam de ipsa domus suae gloria. Hoc si non tam
expedite haberet^b, illud quoque³ assertionem scripturae illius tuere-
⁴Proinde potuit abolefactam^c eam violentia cataclysmi in spiritu
us reformare, quemadmodum et Hierosolymis Babylonia expu-
sione deletis omne instrumentum Iudaicae litteraturae per Esdram
restauratum. Sed cum Enoch eadem scriptura etiam de

Cap. III. 1. et BC. 2. earum BCD. 3. assertionem BCD. 4. Proinde
bc. perinde d.

dignationem] Haec vox familiaris
Cypriano Epist. 16 „Divinae di-
gnis hortamenta,“ et Epist. 25 „Lae-
quod vos confessione sui nominis
erit ac coronam domini nostri prae-
dignatio.“ (La Cerda.) Tertull. De
na cap. ult. „quem et bonus miles
ndo in caelesti ordinatione digna-
profecit.“ Id. De Cultu Fem. I,
3.

eandem iudicandi dignationem pol-
tr] Iure civili iudicandi munus inter
a censetur, a quibus arceri feminas
uit. Apud deum vero, cum nulla
hominibus iam caelestibus officia
um, communi sanctorum gloriae,
quondam viro, sive quondam femi-
pro sanctitatis ac beatitudinis prae-
tiva communis iudicandi dignatio
editur. (Rigalt.)

ip. III. a. armarium Iudaicum] In
cilicet canone scripturarum qui ser-
tur in templo Hebraei populi suc-
ntium diligentia sacerdotum Sic
pretat Augustinus de Civ. Dei XV, 23.
1 lib. XII. c. Faustum, ubi de Iu-
rum gente: „Quid est aliud hodie
ipsa, nisi quaedam scriniaria Chri-
ERTULLIANI OPP. ED. OEHLER. Tom. I.

stionorum, baiulans Legem et Prophetas,
ad testimonium adsertionis Ecclesiae, ut
nos honoremus per sacramentum quod
nuntiat ille per litteram?“ Et in Psalm.
LVI: „Codicem portat Iudaeus, unde
credat Christianus. Librarii nostri facti
sunt, quomodo solent servi post domi-
nos codices ferre, ut illi portando deficiant,
illi legendo proficiant.“ Et in
Psalm. LVIII: „Ipsi habent codices,
unde prophetatus est Christus et nos te-
nemus Christum.“ Quod ait Augustinus
de servis qui post dominos codices fe-
runt, hoc de servis capsariis accipien-
dum est, quorum sit mentio lege III. de
Manum. Vind.: „Si collectaneus, si edu-
cator — — vel capsarius qui portat
libros“ cett. Iuvenalis [Sat. X, 117]:
„Quem sequitur custos augustae vernula
capsae.“ (Rigalt.) De capsariis v. Pignor.
De Servis p. 238. Becker Gallus I, p. 115.
et II, p. 59.

b. Hoc si non tam expedite haberet]
Si Noë censes non tam expedite ha-
buisse in praedicationis delegatione suc-
cedere.

c. abolefactam] Apolog. cap. 35 „civi-
tatem tabernae habita abolefacte.“

domino praedicarit, a nobis quidem nihil omnino reiciendum est quod pertineat ad nos. Et legimus omnem scripturam aedificationi habilem divinitus inspirari. A Iudaeis potest iam videri propterea reiecta, sicut et cetera fere quae Christum sonant. Nec utique mirum hoc, si scripturas aliquas non receperunt de eo locutus quem et ipsum coram loquentem non erant recepturi. Eo accedit, quod Enoch apud Iudam apostolum testimonium possidet^d.

II Tim. III, 16.
Iud. 14.
Cap. IV.

Nulla nunc muliebri pompae nota iniusta sit praedamnationis de exitu auctorum. Nihil angelis illis imputetur praeter repudium caeli et matrimonium carnis: rerum ipsarum qualitates examinemus, ut consilia quoque concupiscentiae earum deprehendamus. Habitus feminae duplicem speciem circumfert, cultum et ornatum^a. Cultum dicimus quem mundum muliebrem vocant, ornatum, quem immundum muliebrem^b convenit dici. Ille in auro et argento et gemmis et vestibus deputatur, iste in cura capilli et cutis et earum partium corporis quae oculos trahunt. Alteri ambitionis crimen intendimus, alteri prostitutionis: ut iam hinc prospicias, dei ancilla, quid ex his disciplinae tuae conveniat, quae de diversis institutis censearis, scilicet humilitatis et castitatis.

Cap. V.

Aurum et argentum principes materiae cultus saecularis id sint necesse est unde sunt, terra scilicet, plane gloriosior, quoniam in maledictorum metallorum feralibus officinis poenali opera deplorata nomen terrae in igni reliquit, atque exinde de tormen-

5. potest iam d., Fulv. Ursinus. potest et B. m. sec. postea iam reliqui. 6. reiecta d., Fulv. Ursinus. reiectam. reliqui. 7. deo Da. 8. accepit BC. accidit D.
Cap. IV. 1. muliebris BCD. 2. iniusta BC. 3. imputatur BC. 4. propter d., Fulv. Ursinus. 5. mulieres BC.

Cap. V. 1. id sint Latinius. Fr. Iunius. assint reliqui. 2. ferialibus BCD. 3. deparata Fr. Iunius.

d. quod Enoch apud Iudam apostolum testimonium possidet.] Paulum quoque ex apocryphis quaedam citasse observat Hieronymus in Epist. ad Ephes. cap. 5. Ipse autem et ex libro Enoch historiam profert angelorum descendendum in montem Hermon ad filios hominum Comment. in Psalm. CXXXIV., non in auctoritatem, inquit, sed in commemorationem Et in Epist. ad Laetam de institutione filiae apocrypha legi posse sit, non ad dogmatum veritatem, sed ad signorum reverentiam. Idem in Epist. ad Titum cap. 1: „Qui putant totum librum debere sequi eum qui libri parte usus sit, videntur mihi et apocryphum Enoch, de quo apostolus Iudas in epistola sua testimonium posuit, inter Ecclesiae scripturas recipere, et multa alia

quae apostolus Paulus de reconditis est locutus.“ (Rigalt.)

Cap. IV. a cultum et ornatum] Reiusce distinctionis ratione duobus istis libellis duo tituli convenirent, haec De Cultu Feminarum, nempe auro, gemmis et vestibus, sequenti De Ornata Feminarum, cura videlicet capilli et cutis cult. (Rigalt.)

b. immundum muliebrem] Clem. Alexandr. Paedag. III, 11: „πορνον αμαρτον, και ανελευθερον και εταρακτον.“ Senec. Controvers. I: „Immundissimis et excolere munditiis nostrorum adolescentium specimen est.“

Cap. V. a. poenali opera deplorata] Damastorum lacrimis et plorata rigata. (Rigalt.) Cf. Cyprian. Epist. XXV, ubi describuntur metallorum miseriae.

tis in ornamenta, de suppliciis in delicias, de ignominiiis in honores metalli refuga^b mutatur. Sed et ferri et aeris et aliarum vilissimarum materiarum par conditio est, et terreni generis et metallici operis, quo nihilo generosior iudicari possit auri et argenti substantia penes naturam. ⁴Quod si de qualitate usus gloria est auro et argento, atquin magis ferro et aeri, quorum ita ⁵disposita est utensilitas, ut et proprias operas plures ⁶et necessariores exhibeant rebus humanis et nihilominus auri et argenti ⁷de suo vicem accommodent iustioribus causis. Nam et annuli^c ferro fiunt, quaedam esui et potui vascula ex aere adhuc servat memoria antiquitatis. Viderit, si etiam ad ⁸spurca ⁹instrumentis auri et argenti demens copia^d deservit. Certe nec ager auri opere paratur, nec navis argenti ¹⁰vigore contexitur. ¹¹Nullum ¹²videns aurum demergit in terram, nullus clavus argentum ¹³intimat tabulis. Taceo totius vitae necessitates ferro et ¹⁴aere iunxas, cum ¹⁵ipsae illae divites materiae, et de metallis ¹⁶refodiendae et in quocumque usu ¹⁷procudendae, sine ferri et aeris ¹⁸operario ¹⁹vigore non possint^e. Iam igitur ²⁰aestimandum est, unde obveniat tanta dignitas auro et argento, cum et consanguineis^f, ²¹quantum ad genus, et potioribus, quantum ad utensilitatem, materiis praeferantur.

Sed et lapillos istos, qui cum auro superbiam iungunt^a, ¹quid Cap. VI. aliud ²interprete, nisi lapillos et calculos ³et eiusdem terrae minutalia^b, nec tamen aut fundamentis demandandis ⁴aut parietibus mo-

A. Quid Latinius. 5. Verbis disposita utensilitas incipit liber Agobardi, qui desiderat in verba per ecclesias quas cap. 14. libri De Oratore. 6. et om. Ap. 7. de suo vicem d., Fr. Junius. de se vicem Ios. Scaliger. de sua vice reliqui. 8. surca BC. 9. instrumentis Ad. instrumenta reliqui. 10. rigore B. m. sec. 11. Nullum Ad. Nullus reliqui. 12. videns BCD. 13. intumat BC. 14. aere A. aeri reliqui. 15. ipsae illae A. illae ipsae reliqui. 16. refodi d. 17. procudendae A. procudi d. producendae reliqui. 18. operari vigore Ios. Mercerus. 19. vigere non possint Latinius et Fr. Junius. 20. existimandum BC. 21. quantum ad genus et potioribus om. A.

Cap. VI. 1. quod Salmasius. 2. interpretetur BC. interpretem B. m. sec. 3. nisi eiusdem Salmasius. 4. aut parietibus moliendis om. A. Salmasius.

b. metalli refuga] Quasi damnata ad metallum inde fugerit Hic vero observare est praeclarum ingenii certamen Septimii nostri cum illis Plinianis principio libri XXXIII. (Rigalt.)

c. Nam et annuli] Nam, ut ait Macrobius Saturnal. III, 13: „Veteres non ornatos, sed signandi causa annulum secum circumferebant.“ Cf. Apul. Metam. I, 9., et interpr. ad Ovid. Metam. IX, 566. et ad Iuvenal. Sat. I, 68. Kirchmann. De Annulis p. 57.

d. auri et argenti demens copia] Dementem dicit propter talem sui abusum.

e. non possint.] οὐκ ἰσχύουσιν.

f. consanguineis] Consanguineas materias dicit quae sunt eiusdem generis, eiusdem originis, nimirum de terrae visceribus. (Rigalt.)

Cap. VI. a. superbiam iungunt] Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 148.

b. eiusdem terrae minutalia] Similiter Clem. Alex. Paedag. II, 12. vocat ἀπεξωμένης θαλάσσης ἐμβράσματα καὶ τῆς γῆς ἐκψήγματα. Minutalia adiectivum posuit Tertullianus ut magnalia Ad Uxor. II, 7. Sic Adv. Marcion. I, 4 „minutalia regna.“ De Anima cap. 32 „for-

liendis aut ⁵fastigiis sustinendis aut tectis densandis necessaria?
⁶Solum hunc mulierum ⁷stuporem aedificare ⁸noverunt, quia tarde
 teruntur ut niteant, et ⁹subdole substruuntur ut floreat ¹⁰, et anxie
 forantur ut pendeant, et auro lenocinium mutuuum praestant. ¹¹Sed
 si quid de mari Britannico ¹² aut Indico ambitio piscatur, conchae
 genus est, non dico conchylio aut ostreo, sed nec ¹³peloride gra-
 tuis de sapore. Ad hoc enim conchas noverim maris poma. Quod
 si concha illa aliquid intrinsecus ¹⁴pustulat, vitium ¹⁵magis eius
 debet esse quam gloria. Et licet ¹⁶margaritum vocetur, ¹⁷tamen
 aliud intellegendum quam conchae illius aliqua dura et rotunda ver-
 ruca. Aiunt et de frontibus draconum gemmas erui^f, sicut et in
 piscium cerebris ¹⁸lapidositas quaedam est^g. Hoc quoque ¹⁹deerat
 Christianae, ut de serpente cultior fiat. Sic calcabit diaboli caput^h,
 dum de capite eius cervicibus suis aut ipsi capiti ²⁰ornamenta struit?

5. suffragiis BC. 6. Olim Ad., Salmasius. 7. splendorem A. 8. noverant A.
 9. sedulo substernuntur Ios. Scaliger. 10. Sed et d. 11. pelonde C. poride A.
 12. pustulat abcd. postulat ABCD. 13. magis eius A. eius magis reliqui. 14.
 margaritum BC. 15. tamen aliud A. aliud tamen reliqui. 16. capidositas A.
 17. deerat Ad., Ios. Scaliger et Fr. Junius. deerit reliqui. 18. ornamenta (Aβ)BCDe.
 ornamentum (Aβ)d.

micas, tineas, et hoc genus *minutalia*.“
 Hieronym. Prooem. ad Epist. ad Ephes.
 „Taceo de ceteris *minutalibus* (sc. scri-
 ptoribus) qui mecum in libris suis gar-
 riunt.“ Ceterum haec Tertulliani verba
 pertractavit Salmasius Exercitt. Plin.
 p. 784. B.

c. Solum hunc mulierum stuporem
 aedificare noverunt] Liber Agobardi *splen-
 dorem*. Nihilominus arbitramur retinen-
 dam lectionem quam in codicibus suis
 reperit Rhenanus: *Solum hunc mulierum
 stuporem aedificare noverunt*. Ait Septi-
 mius lapillos et calculos, quos feminae
 auro contra aestimare solent, aedificio-
 rum commoditatibus inutiles, solum [liber
 Agobardi habet *olim*, h. e. vulgo, fere;
 cf. adnot. ad Apolog. cap. 14.] hunc
 mulierum stuporem aedificare. Hoc est
 nihil ex iis aedificari posse nisi mulie-
 rum superbiam, unde scilicet elatae su-
 perbia mulieres stupere ac rigere videan-
 tur, velut statuae spectaculo et admi-
 rationi positae ac defixae. *Stupenda*
 Latini dicunt miranda, et *stupere* mirari.
 Iuvenalis [Sat. IV, 119.] „Nemo magis
 rhombum *stupuit*.“ Septimius noster
 huius verbi significatum ad fatuam su-
 perbiam transtulit. Sic *gloriam* dicit
vanam et *stuporalem* [De Cultu Femin.
 II, 3]. Sic lib. I. adv. Marcion. [cap. 8]:
 „supercilio *stuporem* suum aedificant
 Marcionitae.“ Sic lib. ad Nationes [II, 9]:

„*stupores* Atticos.“ Sic Cyprianus Epist.
 40: „Si quis aliter docet et non acquie-
 scit sanis verbis domini nostri Iesu Chri-
 sti et doctrinae eius, *stupore* elatus est.“
 (Rigalt.)

d. et subdole substruuntur et se-
 reant] Ea enim arte substruuntur et
 ordinantur lapillo, ut varias species, va-
 rios colores visusque reddant. Sic *poeta*
 quidam „Aeterno rubuit fulgens *smelby-*
stus ab igne.“ Plin. Hist. Nat. IX, 15
 „Smaragdis margaritisque aeterno *tem-*
per fulgentibus.“ Ammian. Marcell. XVI, 10
 „Insidebat auro solus ipse carpento ful-
 genti claritudine lapillorum variorum,
 quo micante lux quaedam misceri vide-
 batur.“ De verbo *florere* cf. adnot. ad
 Apolog. cap. 11.

e. de mari Britannico] Margaritorum
 de mari Britannico meminit Plin. Hist.
 Nat. IX, 35., et Sueton. Iul. Caes. cap. 47.
 Pompon. Mela III. 35.

f. de frontibus draconum gemmas
 erui] Plin. Hist. Nat. XXXVII, 10. Phi-
 lostrat. V. Apollon. III, 2. Cf. Salmas.
 Exercitt. Plin. p. 784.

g. sicut et in piscium cerebris lapi-
 dositas quaedam est.] Cf. Plin. I. I.

h. Sic calcabit diaboli caput] Hinc
 manifestum est Tertullianum sic *legisse*
 Genes. III, 15 „Et ipsa conteret caput
 tuum.“ (Rigalt.)

Haec omnia de ¹raritate et peregrinitate sola ²gratiam possident. Denique ³intra terminos ⁴suos ⁵patrios non tanti habentur. Semper abundantia contumeliosa in ⁶semetipsam est. Apud barbaros quosdam ⁷, quia vernaculum est aurum et copiosum, auro victos in ergastulis habent, et divitiis malos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores. Aliquando revera inventum ⁸est, quomodo ⁹et aurum non ametur. Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romae de fastidio Parthorum ¹⁰et Medorum ¹¹ceterorumque gentilium suorum coram matronis ¹²erubescens, nisi quod nec ad ¹³ostentationem fere habentur. Latent in ¹⁴cingulis smaragdi ¹⁵, et cylindros ¹⁶vaginae suae solus gladius sub sinu novit, et ¹⁷in peronibus uniones ¹⁸emergere de luto cupiunt. ¹⁹Nihil denique tam

Cap. VII. 1. raritate *Ab.* 2. gratiam (*h. e.* gloriam) *A.* 3. suos *om. Ad.* 4. patrios *om. C.* 5. semetipsum *Ad.* semetipsa *reliqui.* 6. est *om. Ad.* 7. et *om. Ad.* 8. et Medorum ceterorumque *om. A.* 9. erubescens *A., Salmasius.* 10. ostentationem *Ad.* ostensionem *reliqui.* 11. circulis *Ad., Salmasius.* 12. in peronibus *BC.* perunionibus *D.* 13. Nihil denique tam *Ad.* Denique tam (*etiam B. m. sec.*) *BCD. Vaticanorum unus.* Denique tantum *ab.* Denique iam *c., ex duobus Vaticanis.*

Cap. VII. a. Denique] Particula *denique* pro *proinde*, vel *adeo* posita saepissime reperitur in scriptis Tertulliani. De Patient. cap. 4. Ad Scap. cap. 1. De Fuga in Persecut. capp. 2 et 6. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 42.

b. Apud barbaros quosdam] Clem. Alex. Paedag. II, 12: „*παρὰ τοῖς βαρβάρους φασὶ δεδέσθαι τοὺς κακουργοὺς χρυσίῳ.*“ De Aethiopibus hoc testantur Herodotus, Plutarchus (v. Th. Canteri V. L. I, 5.), Dio Chrysostomus, Eusebius in Dionysium, Heliodorus, alii. Item de Persis Iustinus et Ammianus.

c. de fastidio Parthorum et Medorum] Nam Parthi, quos fortassis legatione saugentes ad Severum Imperat. Romae vidit Tertullianus, gemmas habebant in cingulis et gladiatorum vaginis atque calceamentis insertas: matronae vero Romanae in capite, collo, pectore, brachiis digitisque margaritas gestabant. (Rhenanus.) Vidimus Romae] Neupetrinum Imp. Caes. L. Septimius M. filius, Pius, Pertinax, Aug., Arabicus, Adiabenicus, Parthicus, Maximus, Pont. Max., Trib. Pot. VIII. Cos. II. P. P. Procos. Imp. XI. et Imp. Caes. M. Aurelius Sev. Aug. F. Antoninus, Pius, Felix, Aug. Trib. Pot. III. Cos. Design. Imp. una de Arabibus, Parthis Adiabenisque et rege Artabano triumpharunt, ut est in Fastis Consularibus apud Onuphrium. Narrant Spartianus et Herodianus. Atque hoc factum est L. Anno Fabiano et M. Nonio

M. F. Mutiano Coss. De fastidio autem, id est ex eo quod gentes illae apud quas gemmae eas fastidiebant palam. (Fr. Iunius.)

d. Latent in cingulis smaragdi] Plin. H. N. XXXIII, 12 „*balthi lamini crepitant.*“ Hieronym. ad Marcellam: „*Cingulum non auro gemmisque distinctum.*“ Claudian. De Laud. Stilic. II, 88 „*Quin et Sidonias chlamydes et cingula bacis Aspera gemmatisque togas*“ cett. Simocatta Histor. V, 3 „*λεδοκόλλητον ζωύνην.*“ Cf. Salmas. Exercit. Plin. p. 533. et p. 780. Lips. Anal. ad Milit. Rom. p. 440 sq. Opp. tom. III. ed. Vesal. Circuli, quam scripturam pro *cingulis* tuentur cum libro Agobardi Rigaltius et Salmasius, sunt monilia. Cf. supra cap. 2 „*circulos ex auro, quibus brachia arantur.*“

e. cylindros] Sunt teretes gemmae et oblongae instar cylindri rustici quo aequantur areae. Plin. H. N. XXXVII, 5 „*Cylindros facere malunt quam gemmas quia est summa commendatio in longitudine.*“ Cf. interpr. ad Iuven. Sat. II, 61.

f. in peronibus uniones] Plin. H. N. IX, 35 „*Neque enim gestare iam margaritas, nisi calcent, ac per uniones etiam ambulent, satis est.*“ Senec. De Benefic. „*Aut socculum auratum, immo aureum margaritis distinctum ostendere eum voluisse.*“ Clem. Alex. Paedag. II, 11 „*τοὺς ἤλους ἐλκοειδῶς τοῖς καττύμασι ἐγκατακρούειν ἄξιοῦσι.*“

gemmatum habent, ¹⁴quam quod gemmatum esse non debet, si non comparet, ¹⁵aut ideo comparet, ut neglectum quoque ostendatur.

Cap. VIII.

¹Perinde et ²vestium ³de coloribus honorem servi etiam eorum ⁴terunt. Sed et parietes Tyriis et ⁵hyacinthinis et illis ⁶regiis velis, quae vos operose resoluta transfiguratis, pro pictura abutuntur. Vilior est apud illos purpura quam rubrica. Quis enim est vestium honor iustus de adulterio ⁷colorum iniustorum? Non placet deo quod non ipse produxit. Nisi si non potuit purpureas et ⁸aërinas oves nasci iubere. Si potuit, ergo iam noluit; ⁹quod deus noluit, utique non licet fingi. Non ergo natura ¹⁰optima sunt ista quae a deo non sunt, auctore naturae. Sic a diabolo esse intelleguntur, ab interpolatore naturae^d. Alterius enim esse non possunt, si dei non sunt, ¹¹quia aemuli sint necesse est, quae dei non sunt. Alius autem praeter diabolum et angelos ¹²eius aemulus dei non est. Ceterum ¹³si materiae ex deo sunt, non statim et huiusmodi fructus

14. quam quod Ad. quod reliqui. 15. aut ideo comparet om. A.

Cap. VIII. 1. Perinde A. Proinde reliqui. 2. vestiunt Aβ. 3. de coronibus A. decoribus C. 4. gerunt A. 5. yacinchinis Aβ. 6. regis Aα. 7. lecorum BCD. 8. aerinas Ad. arinas Gorziensis. carinas (carinas BC?) BCDabc. 9. quod deus noluit om. A. 10. optima Aβ. 11. quia aemuli sint necesse est quae dei non sunt om. BC. 12. eius emuae ex deo sunt Aα. eius aemulus dei non est emuae ex deo sunt Aα. 13. si om. BCDabc.

Cap. VIII. a. Sed et parietes Tyriis et hyacinthinis et illis regiis velis] Theophylactus Simocatta I, 10 „ἡ δὲ παστὰς βασιλείως μεγαλοφυῶς ἐκκεκόςμετο. ἐν τῷ περιβόλῳ τῶν πρώτων μεγάλων τῶν βασιλείων σκηρῶν χρύσῳ καὶ λίθοις ἀγεράχοις κατὰκοσμος ναὶ μὴν καὶ ἀλούργοις ἱματίοις βαφῆς δευσοποιοῦ Τυρίας μεγατιμίον περιπόρφυρος ἦν.“ Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 247.

b. de adulterio colorum iniustorum?] Accusat luxum mulierum, quae in vestimenta colores inducerent non nativos vellere aut lanae, videlicet purpureos, hyacinthinis, coccineos et hos esse sit colores iniustos et adulteria. [Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 16. ad verba *adulterinam noctem*.] Non placet deo, inquit, quod non produxit. Deinde subridens: Nisi si non potuit purpureas et aërinas oves nasci iubere. Tum serio perguit: Si potuit, ergo iam noluit. Quod deus noluit, non licet fingi. Argumentum etiam ad graviora notabile ac fortissimum. Itaque colligit iniustos esse colores quos habent lanæ non suos, ac proinde adulteros. Mox argumentum explicat, et anas huiusmodi, imbutas coloribus non

suis, vestium honorem præbere sit non iustam. Vestis autem alieno et ambitioso colore fucatae honorem seu splendorem fulgoremve iniustum ad honestatem modestiamque Christianam non pertinere (Rigalt.)

c. aërinas] Ita omnino legitur in vetustissimo codice, non ut hactenus editum fuit *aerinas*. Aërinas dicit oves colore aëriño, quem ut femineis vestibus gratissimum laudat Ovidius [A. A. III, 173.], ubi facta mentione Tyrii maris statim adiicit: „Cum tot prodierint pretio leviores colores, Quis furor est census corpore ferre suo? Aëris ecce color, tunc quam sine nubibus aër, Nec tepidus pluvias concitat Auster aquas.“ (Rigalt.) V. Salmas. Exercit. Plin. p. 398. Cf. Cyprian. De Habitu Virg. p. 98. (ed. Oxon.): „Neque enim deus coccineas aut purpureas oves fecit, aut herbarum succis et conchyliis tingere et lanæ colorare docuit“ cett.

d. interpolatore naturae.] De Spectac. cap. 12 „Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia nullam interest inter institutorem et interpolatorem.“

¹⁴illarum in hominibus. Quaeritur et unde sint conchae, et qua dispositione decorent, et ubi speciem suam collocent^o. Nam et omnes istae profanae spectaculorum saecularium voluptates, sicut de ¹⁵illis suum volumen edidimus, ipsa etiam ¹⁶idololatria ex rebus dei constat. Non tamen ideo circi furoribus aut arenae atrocitatibus aut scenae turpitudinibus Christianum affici oportet, ¹⁷et quod et equum et pantheram et vocem homini ¹⁸deus dedit, ¹⁹sicut nec ideo idololatriam^f impune ²⁰faciat Christianus, quia dei ²¹conditio^o est et tus et merum et ²²ignis qui vescitur, et animalia quae victimae fiunt, cum et ipsa ²³materia quae adoratur dei sit. Sic ²⁴ergo et circa actum materiarum census a deo descendens ²⁵propterea ²⁶excusat, ut deo extraneum, ut reum scilicet gloriae ²⁷saecularis^h?

14. illarum in hominibus. Quaeritur et unde sint conchae et qua dispositione decorent et ubi speciem suam collocent. Nam *ego*. illarum quae in omnibus quaeritur. et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi spem suam collocent. Nam *A*. latere in omnibus quaeritur et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi collocentur. Nam *BCDabc*. illarum. Nam *d*. reliquis *deletis*. latet in omnibus, quaeritur: et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi collocentur. Nam *Latinius et Ludov. de la Cerda*. 15. illis *Ad*. ipsis *reliqui*. 16. idolatria *CD*. pro *more*. 17. et quod sequum *A*. quia deus et equum *reliqui*. 18. deus dedit *A*. dedit *reliqui*. 19. sicut nec *A*. nec *reliqui*. 20. faciat *ABC*. faciet *reliqui*. 21. conditos et tus *A*. 22. ignem *A*. 23. materij *A*. 24. ergo *AB(m. sec.) Cabcd*. *ego BD*. 25. propterea *om. d*. 26. excusat ut *ego*. accusat *d*. excusatus *reliqui*. 27. saecularis *Ad*. saeculum *reliqui*.

e. Quaeritur — collocent] Rigaltius haec ex loco Plinii H. N. IX, 33. invecia arbitratus delevit. Sed vindico. Ceterum, inquit, si materiae ex deo sunt, non statim et huiusmodi fructus illarum in hominibus. Sic conchae maris sunt ex dispositione dei, igitur et maris profunda decorent suo colore et in illo speciem suam collocent atque ostendant, non in artificijs et luxurijs hominum.

f. sicut nec ideo idololatriam] Cyprian. De Habitu Virg. p. 97. (ed. Oxon.) „Nam delinquis et hoc ipso in deum, si ad hoc tibi ab illo divitias datas credis, ut illis non salubriter perfruaris. Nam et vocem deus homini dedit, et tamen non sunt idcirco amatoria cantanda nec turpia: et ferrum esse ad culturam terrae deus voluit, nec homicidia sunt idcirco facienda: aut quis thura et merum et ignem deus instituit, sacrificandum est inde idolis, vel quia abundant pecudum greges in agris tuis“ cett.

g. conditio] V. adnot. ad De Corona cap. 6.

h. Sic ergo — propterea excusat, ut deo extraneum, ut reum scilicet gloriae saecularis?] Ita corrigendum erat, et interrogationis signo claudendum. Rigal-

tius satis audaciter deleta voce *propterea* pro *excusat* repositus *accusat*, ita interpretatus: „Hic etiam aliquid indulisimus conjecturae, sic tamen ut ratio constare debeat apud indices haud iniquos. Actum vocat Tertullianus rerum a deo creaturum usum, cum ex iis aliquid agimus, cum iis utimur ad actum sive actionem cuiusmodicunque sit. Materiarum vero seu rerum creaturarum duplex est census, hoc est duplici consideratione censentur aestimanturque. Nam aliter equum Christianus censebit, aliter gentilis. Equo Christianus utetur, ut naturae vel aetatis imbecillitatem sublevet, ut maturius ad sacrificiorum oblationes celebrandas vel ad dei sermonem administrandum audiendumve occurrat, ut fratri laboranti adsit velocius, ut vulneratum a laetronebus in hospitium portari caret commodius: at gentilis equum carius emet quam paedagogum, ac diligentius erudiri curabit quam filium, ut notis flexibus ad metas in circo decurrat, opposita effundat, palmam occupet, unde sequatur aliud nihil, nisi ut insanientis populi clamoribus efferatur. Clara fuga ante alios et primus in aequore palvis. At igitur Tertullianus, unius eiusdemque

Cap. IX. Nam ut ¹quaedam rerum per singulas quasque terras et unamquamque regionem ²maris a deo distributa sunt invicem sibi peregrina, ³apud exteros mutuo ⁴rara, apud ⁵suos iure, ⁶si utique, ⁷vel negleguntur vel appetuntur^b, quia non tantus est in illis ⁸gloriae fervor, inter domesticos frigidae. Sed enim ex possessionum distributione, quam deus ut voluit ordinavit, raritas et peregrinitas apud extraneos semper gratiam inveniens de simplici causa non habendi quae deus alibi collocavit concupiscentiam ⁹concitata habendi. Ex hac vitium aliud extenditur, immoderate habendi. Quod ¹⁰etsi forte habendum sit, modus tamen debetur. Haec ¹¹erit ambitio, unde et nomen eius interpretandum ¹²est, quod concupiscentia apud animum ¹³ambiente nascatur ad gloriae votum, grande scilicet votum, ¹⁴quod, ut diximus, non natura, nec veritas, sed vitiosa animi passio ¹⁵concupiscentia ¹⁶commendavit. Et alia vitia ambitionis et gloriae. Sic et pretia rebus inflammavit^c, ut se quoque accenderet. ¹⁷Nam tanto maior ¹⁸fit concupiscentia, quanto ¹⁹magno fecit^d quod ²⁰concupivit. ²¹De brevissimis loculis patrimonium grande profertur. ²²Uno lino decies sestertium inseritur^e. ²³Saltus et in-

Cap. IX. 1. quaedam Ad. quaeque reliqui. 2. maris Ad. materis reliqui. 3. et apud Ad. apud reliqui. 4. rata BC. data B. m. sec. 5. suos Ad. vos reliqui. 6. sic Fr. Iunius. 7. vel negleguntur vel appetuntur Ad. vel appetuntur vel negliguntur reliqui. 8. gloriae fervor A. fervor gloriae reliqui. 9. excitata BC. excitat Vaticanorum duo. excutat Vaticanorum unus. 10. etsi forte BCDabcd. si A. 11. erat BCD. 12. est om. d. 13. ambigente BCD. 14. quae A. 15. concupiscentia om. A. 16. commendavit. Et ego. commendavit, ut Latinius. commendavit, et reliqui. 17. Nam (Aβ) d. Rhenanus, Latinius. Non (Aφ) BCDabc. 18. fiat C. 19. magno fecit A. maiori stetit B. m. sec. magni fecit reliqui. 20. concupivit Aβ. Salmasius. cupivit Aφ. concupiit reliqui. 21. De brevissimis Ad., Salmasius. et brevissimis BC. Brevissimis reliqui. 22. unioi decies B. m. sec. 23. altus A.

materiae, unius eiusdemque animalis duos esse census diversissimos. Illum, quem de homine Christiano demonstravimus, censum esse vere laudabilem, sanctum, a deo descendentem: at hunc, quem de gentili, extraneum, alienum, adulterum. Et census, inquit, a deo descendens propterea accusat et damnat deo extraneum, ut reum scilicet gloriae saecularis et minime Christianae. Sed Rigaltius erravit etiam in interpretanda voce census, quae h. l. significat originem, uti saepius. Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

Cap. IX. a. si utique] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 5. Cf. Apolog. cap. 49 „eiusmodi enim, si utique, inrisui iudicandum est.“

b. apud exteros mutuo rara, apud suos iure, si utique, vel negleguntur vel appetuntur] Haec coniungenda omnino sunt. Quia apud exteros mutuo rara

sunt, propterea appetuntur quae iure apud suos, ubi vulgaris, negleguntur.

c. pretia rebus inflammavit] Sic apud alios vulgo accendere, vel incendere. Cf. Plin. H. N. XVIII, 25 „pretia vestium accendant.“

d. magno fecit] Reposui scripturam libri Agobardini, quamquam Tertullianus magni facere alias dicere solet. Cf. Ruddim. Instit. Grammat. II, p. 186. III, ed. Stallb.

e. uno lino decies sestertium inseritur.] Uniones intelligit quibus pertasi in linea utuntur feminae. Lineam margaritorum dixit Scaevola l. 26. ad L. Falcid. De unionibus in linea lex est Ulpiani 27. ad L. Aquil. (Rigalt.) Cf. Hieronym. Vita Pauli eremitae ad fin.: „uno filo villarum insunt pretia.“ Cassaub. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 157. (ed. Paris. 1620.) et Salmas. Exercit. Plin. p. 825.

tenera cervix ²⁴circumfert. Graciles aurium cutes kalendarium
ndunt^f, et ²⁵sinistra per singulos digitos de saccis singulis
*. Hae sunt vires ambitionis, tantarum ²⁶substantiarum usu-
uno et muliebri corpusculo baiulare.

ircumfert Ad. fert reliqui. 25. in sinistra BCDab. 26. substantiarum usu-
A. Salmasius. usurarum substantiam reliqui. — *Subscriptio in BC. est*
PTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI EXPLICIT LIBER DE HABITU MULIEBRI.
IT LIBER EIVSDEM DE CVLTU FEMINARVM.

kalendarium expendant] Kalenda-
est liber pecuniae quae datur in
Senec. de Benef. I, 2 „Nemo
icia in *kalendario* scribit, nec sva-
ractor ad horam et diem debito-
ppellat.“ Id. ibid. VII, 10: „Quid
et *kalendarium* et usura, nisi ha-
e cupiditatis extra naturam quae-
omina?“ Id. Epist. 87: „Divitem
putas, quia aurea suppellex etiam
eum sequitur, quia in omnibus
icibus arat, quia magnus *kalendaris*
evolvitur?“ Auctor libri De Bono
inter scripta Cypriani p. 8. ed.
.: „Quid inter filii staminum deli-
gida faciunt metalla, nisi ut fluen-
meros premant et luxuriam infe-

liciter animi iactantis ostendant? quid
cum cervices peregrinis lapidibus argen-
tur et absconduntur, quorum pretia etiam
sine artibus *kalendarium* cuiusvis exce-
dunt?“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 107.
g. et sinistra per singulos digitos de
saccis singulis ludit.] *Ludit*, h. e. irridet
et contemnit. Saccos intellege nummo-
rum. Plin. H. N. XXXIII, 2: „*Manus* et
prorsus *sinistrae* maximam auctoritatem
conciliavere auro.“ Cf. Id. XXXIII, 1
et 3. et IX, 35. Auct. libri De Bono
Pudic., qui inter Cypriani vulgo fertur,
p. 9: „Quid cum digiti tali auro onerati
usus exposcitur, an patrimoniorum inanis
pompa monstratur?“

DE
CULTU FEMINARUM

LIBER SECVNDVS.

Cap. I. Ancillae dei vivi, conservae et sorores meae, quo iure depu-
tor vobiscum, postremissimus^a ¹equidem eo iure conservitii et fra-
ternitatis, audeo ad vos ²facere sermonem, non utique ³affectionis,
sed affectioni procurans in causa vestrae salutis. Ea salus, nec
feminarum modo, sed etiam virorum, in exhibitione praecipue pu-
dicitiae ⁴est. Nam cum omnes templum ⁵dei simus, inlato in nos
et consecrato spiritu sancto eius templi ⁶aeditua et antistita^b pu-
dicitia est, quae nihil inmundum nec profanum inferri sinat, ne deus
ille qui inhabitat inquinatam sedem offensus derelinquat^c. Sed modo
⁷nos non de pudicitia, cui indicendae et exigendae sufficiunt in-
stantia ubique divina praecepta, verum ⁸de pertinentibus ad ⁹eam.
id est qualiter vos incedere oporteat. Pleraque enim (¹⁰quod
ipsum mihi utique reprehendendo in omnibus reprehendere deus

Cap. I. 1. equidem eo ego. equidem meo Ad. omnium quidem eo Fr. Junius
et Jos. Scaliger. omnium qui de meo reliqui. 2. facere sermonem Ad. verbo
ista facere reliqui. 3. affectionis Ad. affectioni BC. affectationi reliqui. 4. est Ad.
statuta est reliqui. 5. simus dei c. 6. aeditua et antistita Ad. editua et an-
tistes B. aedituus et antistes reliqui. 7. nos non Ad. non reliqui. 8. de om. A.
9. eam Ad. eandem reliqui. 10. quod mihi A.

Cap. I. a. postremissimus] Cf. quae
adnotata sunt ad Apolog. cap. 19.

b. aeditua et antistita] Pars librorum
aedituus et antistes habet. Cf. Salmas.
ad Tertull. de Pallio p. 348. Hildebr.
ad Apul. II, p. 503.

c. offensus derelinquat.] Imitatus est
Cyprian. De Habitu Virg. p. 93. ed. Oxon.:
„considerantes pariter ac scientes, quod
templa dei sint membra nostra, ab omni
saecce contagionis antiquae lavacri vitalis
sanctificatione purgata; nec violari ea
aut pollui fas sit, quando qui violat et
ipse violetur? Eorum nos templorum
cultores et antistites sumus: serviamus

illi cnius esse iam coepimus. Paulus in
Epistolis suis dicit, quibus nos ad cur-
ricula vivendi per divina magisteria for-
mavit: Non estis vestri; empti enim
estis pretio magno. Glorificate et por-
tate deum in corpore vestro. Glorifica-
mus et portemus deum puro et mundo
corpore et observatione meliore, et qui
per sanguinem Christi domini nostri re-
dempti sumus, per omnia servitatis ob-
sequia redemptoris imperio pareamus,
demusque operam, ne quid inmundum
et profanum templo dei inferatur, ne
offensus sedem quam inhabitat derel-
linquet.“

ritat) aut ignorantēs simpliciter aut dissimulantes ¹¹audaciter ita ediuntur, quasi pudicitia in sola carnis integritate⁴ et stupri aversione consistat, ¹²nec quicquam et extrinsecus opus sit, de his dico et ornatus ¹⁴dispositione, studiis ¹⁵formae et nitoris, item ¹⁶superficiem incesso circumferentes ¹⁷quam feminae nationis, a quibus abest ¹⁸conscientia verae pudicitiae, quia nihil verum est illis qui deum nesciunt praesidem et ¹⁹magistrum veritatis. Nam ²⁰qua in gentilibus pudicitia credi potest, usque ²¹adeo imbecillam et inconditam constat, ²²ut, licet ²³in animo aliquatenus recte sui agat, in ²⁴habitu tamen ²⁵licentias sese dissolvat, ²⁶pro permissitate gentilium appetendo cuius rei devitat effectum. ²⁷Quota est quae ²⁸ne placere quidem extraneis concupiscat? quae ²⁹vel idcirco se expingi caret, et neget appetitam? Quamquam de gentili pudicitiae familiare sit, non delinquere, ³⁰attamen nolle, vel etiam nolle, attamen non denegare. ³²Quid mirum?

audaciter *Ad.* audacter *reliqui.* 12. aversione *Ad.* aversione *reliqui.* 13. quicquam et *Ad.* nec quicquam *reliqui.* 14. dispositione, studiis *Ad.* dispositione. Sed enim perseverant (perseverent a.) in pristinis studiis *reliqui.* 15. fornicatoris sui eandem (eandem sui *Fr. Junius*) *Latinius et Fr. Junius.* 16. superficiem incesso circumferentes *ego.* superficiem desu circumferentes *A.* superficiem referentes *d.* sui speciem circumferentes *Fulv. Ursinus.* sui circumferentes circumferentes *BC.* 17. quae *B.* quem *C.* 18. constantia *Aβ.* 19. tram *BC.* 20. quae gentilibus *Salmasius.* 21. adeo *Ad.* adeo eam *reliqui.* licet *abcd.* licet *ABCD.* 23. in animo *Ad.* animo *reliqui.* 24. ambitus *A.* licentias sese *ego.* licentias se *d.* licentias esse *A.* licentia sese *reliqui.* 26. permissitate gentilium *Ad.* propter vanitatem gentilium solatium *Salmasius.* veritatem gentilium, solatium *reliqui.* 27. Tota *BCDab.* Pro effectum in se offitium. 28. ne *Ad.* nec *reliqui.* 29. vel idcirco expingi se caret? et appetitam? *Ad.* 30. ac tamen *BC.* *Inducunt Fr. Junius et Jos. Scaliger.* ille vel etiam nolle, attamen *om. A.* 32. Quid mirum *Ad.* Mirum *reliqui.*

in sola carnis integritate] Cyprian. .94. ed. Oxon. „Continentia vero licitiam non in sola carnis integritate consistit, sed etiam in cultu et in honore pariter ac pudore, ut iam apostolum quae innopta est in cultu et corpore et spiritu.“

in habitu tamen licentias sese dissolvat] In antiquissimo exemplari legitur *bitus licentias sese dissolvat.* Quod sibi non incommode videatur, si sic *ambitum* dici velit quod supra *lianus superficiem* dixit, corpus videlicet atque ipsius corporis ornamenta, animum ambiunt et vestiunt. De gentili Christiana disserit eamque generatorem esse oportere ostendit. gentilem pudicitiam adeo permissivam sit, ut licet animus tenax in castitate nunquam violandae proposito periret, ipsa tamen pudicitia in concubitu exornandique licentias sese dissolvat et frangat, ut rem

appetat cuius devitat effectum, hoc est placere appetat et adolescentiam post se trahere suspiria gaudeat, cum tamen alienae libidini, quam ipsa excitavit, succumbere nolit. (Rigalt.) Etiam *Salmasius* ad *Tertull.* De *Pallio* p. 349. hunc locum interpretatus est.

f. et neget appetitam?] Quota est, inquit, pudicarum hodie Christianarum, quae tam austera sit et serio pudica, ut ne placere quidem extraneis concupiscat? quae non caret se expingi et exornari, vel idcirco, ut iis placeat? Quota denique est, quae negare velit, aut quam non pudeat negare se nunquam fuisse appetitam? quomodo ea sit et gentiliam pudicitia, ut non quidem delinquant, attamen eo se habitu exhibeant, ut velle videantur quod nolit, sic incedant, ut incesso ipso cultuque non denegent quod promittant impudicae. Tum ingerit: Quid mirum? perversa sunt omnia quae dei non sunt. (Rigalt.)

perversa sunt omnia quae ³³dei non sunt. ³⁴Viderint igitur quae non totum bonum obtinendo facile et quod ³⁵obtinent malo ³⁶commiscent. Vos ³⁷ab eis, ut in ceteris, ³⁸incessu quoque ³⁹divertere necessarium est, quoniam ⁴⁰perfectae esse debetis, sicut pater vester qui est in caelis,

Cap. II. Perfectae, ¹id est Christianae ²pu-
 dicitiae, appetitionem sui non
 tantum non ³appetendam, sed etiam exsecrandam ^{3b}vobis sciatis.
 Primo, quod non de integra conscientia venit studium placendi per
 decorem, quem naturaliter invitorem libidinis scimus. Quid igitur
⁴excitas in te malum istud? ⁵quid invitas cuius te profiteris extra-
 neam? Tum, quod temptationibus viam aperire non debemus, quae
 nonnunquam quod deus a suis abigat instando ⁶perficiunt, certe
 vel ⁷spiritum scandalo permovent. Debemus quidem ita sancte ⁸d
 tota fidei substantia incedere, ut ⁹confissae et securae simus de
 conscientia nostra, optantes perseverare id in nobis, non tamen
¹⁰praesumentes. ¹¹Nam qui praesumit, ¹²minus veretur, ¹³qui minus
 veretur, minus praecavet, ¹⁴qui minus praecavet, plus periclitatur.
 Timor fundamentum salutis est, praesumptio impedimentum timoris.
 Utilius ergo, si speremus nos posse delinquere, ¹⁵quam si praesumamus
 non posse. Sperando enim timebimus, ¹⁶timendo cavēbimus,
 cavendo salvi erimus: contra si praesumamus, neque timendo
 neque ¹⁷praecavendo salvi erimus. Qui securus agit, non ¹⁸et sol-
 licitus, non possidet tutam et firmam securitatem. At qui sollicitus
 est, is vere poterit esse securus. Et de suis quidem servis ¹⁹do-
 minus misericordia sua curet, ²⁰ut etiam praesumere ²¹illis de bono
 suo feliciter liceat. Quid autem alteri periculo sumus? ²²quid alteri
 concupiscentiam importamus? ²³quam si deus non ampliando legem

33. dei Ad. a deo reliqui. 34. Viderint Ad. Videant reliqui. 35. optinent Ad.
 36. permiscent BCDabc. 37. eis A. illis reliqui. 38. incessus A. 39. diver-
 tere Ad. devertere reliqui. 40. perfectae esse debetis, sicut pater vester in
 caelis om. Ad.

Cap. II. 1. autem id est BCDabc. 2. pudicitiae Ad. pudicae reliqui. 3.
 approbandam Ios. Scaliger. 3b. a nobis C. 4. excitas in te Ad. in te excitas
 reliqui. 5. quod Aβ. 6. perficiuntur A. 7. spiritum scandalo Ad. spirita
 scandalum reliqui. 8. ex Fr. Junius. 9. confissae AB (m. sec.) d., Fr. Junius et Ios.
 Scaliger. confessae B (m. pr.) CDabc. 10. praesumentes Ad. praesumere reliqui.
 11. Namque praesumit A. 12. minus iam Ad. minus reliqui. 13. qui minus
 veretur om. BCDabc. 14. qui minus praecavet om. BCDabc. 15. quam si praesumamus
 non posse bis extat in Aφ. 16. timendo cavēbimus bis extat in Aφ.
 17. praecavendo (precando A.) salvi Ad. cavendo, difficile salvi reliqui. 18. et Ad.
 est reliqui. qui non est sollicitus voluit Ios. Mercerus. 19. deus misericordia Aβ.
 dominus misericordia Aφ. dominus pro misericordia reliqui. 20. ut om. BCDabc.
 21. illi BDab. 22. quid illis alteri abc. Quid illius alteri Fulv. Ursinus. 23.
 Quasi deus non A. quam si dominus (deus d.) reliqui.

g. Vos] Hic in ed. Rigaltii incipit caput secundum.

²⁴facto ²⁵stupri concupiscentiam non discernat in ²⁶poena, nescio an ²⁷impune ²⁸habeat ²⁹qui alicui ³⁰causa fuerit perditionis. Perit enim ille, simul ³¹in ³²tuam formam concupierit, ³³et admisit iam in animo quod concupivit, et facta ³⁴es tu gladius illi ³⁵b, ³⁶ut, etsi a culpa vaces, ab invidia non ³⁷libereris. Ut, cum in alicuius agro latrocinium gestum est, ³⁸crimen quidem dominum non ³⁹continget, dum ⁴⁰rus tamen ⁴¹ignominia notatur, ipse quoque ⁴²infamia aspergitur. Expingamus nos, ut alteri pereant? Ubi ⁴³ergo est, Diliges proximum tuum ⁴⁴sicuti te ipsum? Nolite vestra ⁴⁵tantum curare, sed alterius? Nulla enuntiatio spiritus sancti ad praesentem tantum materiam, et non ad omnem utilitatis occasionem dirigi et suscipi ⁴⁶debet. Cum igitur et nostra et aliorum causa versetur in studio periculosissimi decoris, iam non tantum confictae, et elaboratae ⁴⁷pulchritudinis suggestum^o recusandum a vobis sciatis, sed etiam naturalis speciositatis obliterandum dissimulatione et incuria, ut ⁴⁸perinde oculorum incuribus molestum. Nam etsi accusandus decor non est, ut felicitas corporis, ⁴⁹ut divinae plasticae accessio ⁵⁰d, ut animae aliqua ⁵¹vestis bona, ⁵²timendus est tamen vel propter iniuriam et violentiam ⁵³sectatorum, ⁵⁴quam etiam pater fidei ⁵⁵Abra-

Maub.
XIX, 19.
XXII, 30.

24. a facto BCDabc. 25. stupri (stupri om. Aφ.) concupiscentiam non discernat A. stupri non discernat d. stupri non discernit reliqui. 26. poena, nescio BCDabcd. 26 b. abeat abc. 27. quae d. 28. causa fuerit A. fuerit causa reliqui. 29. in AφBCDabc. ut (Aβ)d. 30. tuam formam concupierit Ad. tua forma, si concupierit reliqui. 31. et admisit iam in animo quod concupivit om. Ad. 32. est Aβ. 33. ut etsi AB(m. sec.)Dd. ut quod si BC. ut reliqui. 34. libereris Ad. libereris reliqui. 35. crimine Vaticanorum unus. Probat Fr. Junius. 36. continget Ad. constringit reliqui. 36 b. res BCDabc. 37. eius ignominia BCDabc. 38. in familia Ad. non infamia C. modo infamia B. infamia reliqui. ipse quodammodo infamia B. m. sec. 39. ergo est Aφ. est ergo (Aβ)BCDabcd. 40. sicuti Aφ. sicut (Aβ)BCDabcd. 41. tantum om. BCDabc. 42. debet Ad. potest reliqui. 43. pulchritudinis Ad. cupidinis BC. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. libidinis reliqui. 44. perinde Ad. proinde reliqui. 45. et BC. 46. vestitus bona D. vestis urbana abc. 47. timendus est tamen Ad. timendum tamen est reliqui. 48. sectatorum AB(m. sec.)d. septatorum BC. spectatorum reliqui. 49. quam d. quem A. quae reliqui. 50. habraam BC.

Cap. II. a. nescio au] Exemplar Agobardi sic habet: Quasi deus non ampliando legem facto stupri concupiscentiam non discernat in poena. Negatione detracta posteriore sensus erit praeclarus: Quasi deus non ampliando Legem facto stupri concupiscentiam discernat in poena. Nescio an impune habeat qui alicui causa fuerit perditionis. Ampliavit Legem Christus cum ait: „Andistis quia dictum est antiquis, Non moechaberis. Ego vero dico vobis, Quicumque aspicit mulierem, ut concupiscat“ cett. (Rigalt.)

b. et facta es tu gladius illi] Cyprianus. De Habitu Virg. p. 96. ed. Oxon.: „Ceterum si tu te sumptuosius comas,

et per publicum notabiliter incedas, oculos in te iuventutis inlicias, suspiria adolescentium post te trahas, concupiscendi libidinem nutrias, suspirandi fomenta succendas, ut, etsi ipsa non peareas, alios tamen perdas et velut gladium te et venenum videntibus praebas, excusari non potes, quasi mente casta sis et pudica.“

c. suggestum] Dixi de huius vocabuli significato ad De Corona cap. 13.

d. ut divinae plasticae accessio] Cyprianus l. l. p. 99. ed. Oxon.: „quod opus dei et factura eius et plastica adalterari nullo modo debeat“ cett.

ham in uxoris suae specie pertimuit, ⁵¹et Isaac sororem ementitus Rebeccam salutem contumelia redemit^o.

Cap. III. Nunc ¹non sit timenda ²dignitas formae, ut nec possidentibus ³gravis, nec appetentibus exitiosa, nec coniunctis periculosa, ⁴non exposita temptationibus, ⁵non circumdata scandalis existimetur: sufficit, quod angelis dei^a non est necessaria. Nam ubi pudicitia, ibi vacua pulchritudo, ⁶quia proprie usus et fructus ⁷pulchritudinis luxuria, nisi si quis ⁸aliam messem decori corporis arbitratur. Illi sibi formositatem et datam extendant et non datam ⁹requirant, qui quod ab illa flagitatur sibi quoque praestare se putant, cum alteri praestant^b? ¹⁰Dicet aliquis, Quid ergo non ¹¹et exclusa luxuria ¹²et admissa castitate ¹³laude formae sola frui et de bono corporis gloriari licet? Viderit, quem ¹⁴iuvat de carne gloriari. Nobis autem ¹⁵primo quidem nullum gloriae studium ^{15b}est, quia gloria exaltationis ¹⁶ingenium est. Porro ¹⁷exaltatio non congruit ¹⁸professoribus humilitatis ex ¹⁹praescriptis dei. ²⁰Dehinc si omnis gloria vana ²¹et stuporata^d, quanto magis quae in carne, ²²nobis duntaxat^e? Nam etsi gloriandum est, ²³in spiritus bonis, non in carne ²⁴placere velle debemus, quia ²⁵spiritualium sectatores sumus. ²⁶Quibus ⁵¹et Isaac sororem ementitus Rebeccam A. et sororem mentitus Saram (suum C) reliqui.

Cap. III. 1. ut non B. m. sec. 2. dignitas me ut *Aq.* 3. gravis, nec appetentibus om. A. 4. non Ad. nec reliqui. 5. nec Fr. Iunius. 6. quid BC 7. et pulchritudinis luxuria A. est pulchritudinis luxuria *Hildebrandus*. pulchritudinis luxuria *BCDabc*. 8. aliam messem decori corporis Ad. aliam esse decorem reliqui. 9. requirant Ad. conquirant reliqui. 10. Dicet et BC. 11. et Ad. est reliqui. 12. et om. *BCDabc*. 13. laudes corporis gloriam licet Ad. 14. iuvat de *BCDabc*. iucunde A. 15. primo quidem om. *BCDabc*. 15 b. est om. *BCDabc*. 16. inactivum B. 17. exaltatio A. 18. professoribus Ad., *Rhenanus*. professionibus *BCDabc*. *Vaticani tres*. 19. praescriptis Ad. praecipis (praescepti C.) *BCDabc*. 20. Dehinc Ad. Dein reliqui. Deinde Fr. Iunius. 21. est A. est et *Hildebrandus*. 22. vobis BC. 23. in spiritus bonis d. in spiritu (spiritum *Aq.*) bonis A. in spiritu bono *Dabc*. in spiritu bono BC. 24. placitione velle BC. 25. spiritualium ABC. 26. Quibus Ad. In quibus reliqui.

e. salutem contumelia redemit] V. Genes. capp. 12 et 26.

Cap. III. a. angelis dei] Fidelibus, sanctis. (Rigalt.) Ludov. de la Cerda rescribi voluit ancillis dei pro angelis dei.

b. cum alteri praestant?] Quae sic interrogantis accentu legenda sunt, ut si diceret: Nonne pudeat Christianas nativum sibi formae decus augere, vel si desit, arte mendacioque supplere, quae quod ab ea pulchritudine flagitatur, nempe vehementioris libidinis incendium, ac per hoc animae perniciem sibi quoque praestare se putant, quia alteri praestant? Sane, si vere sint Christianae, haud aliter secum putabunt. (Rigalt.)

c. Porro] Atenim. V. quae adnotavi ad De Corona cap. 7.

d. et stuporata] Stuporata dicit pro stolidi et hebeti. Quo sensu dixit Caelius: „Talis iste meus stupor nil videt, nihil audit.“ Ipse Tertullianus libro superiore [cap. 6.], ubi de lapillis et calculis: „solam hanc mulierem stuporem edificare noverunt.“ (Rigalt.)

e. duntaxat?] Praesertim. Sic de Virg. Veland. cap. 6. „Tamen inter quodammodo et verum satis interest duntaxat in loco.“ Adv. Marcion. V, 8. „ne quid discendi duntaxat gratia loquantur.“ Ibid. „aliquam orationem, duntaxat spiritalem“ cett.

mur, ²⁷illis gaudeamus. De his gloriam ²⁸carpamus, de qui-
salutem speramus. Plane gloriabitur Christianus ²⁹etiam in
, sed cum propter ³⁰Christum lacerata ³¹duraverit, ³¹b ut spi-
in ea coronetur, non ut oculos et suspiria ³²adulescentium
se trahat^f. Ita quod ex omni parte in ³³vobis vacat^g, merito
n habentes fastidiatis ³⁴et habentes neglegatis. ³⁵Sanctae femi-
si naturaliter speciosae, non adeo sit ³⁶occasio^h. Certe ³⁷ai et
, non ³⁸adiuvare, sed ³⁹etiam ⁴⁰impedire debet.

Quasi gentilibus dicam, ¹gentili^a et communi omnium praecepto Cap. IV.
tens vos, solis maritis vestris placere debetis. In tantum
placebitis eis, in quantum ²aliis placere non curaveritis.
ae estote, benedictae: uxor nulla deformis est marito suo.
placuit, cum electa est, ³seu forma, seu moribus commen-
⁴Ne qua ⁵vestrum putet, si temperaverit a compositione sui,
et ⁶aversionem maritorum ⁷prosecuturam. Omnis maritus
tis exactor est, formam vero fidelis ⁸quidem non ⁹expostulat,
non ¹⁰isdem bonis quae gentiles ¹¹bona putant capimur: infi-
contra etiam suspectam habet, ¹²vel ex illa scelerata in nos
ne gentili^b. Cui ergo pulchritudinem tuam ¹³nutris? si

s gaudeamus *Ad.* in illis et gaudemus *reliqui.* 28. capimus *BCDabc.* 29.
m. *BCDabc.* 30. Christum *om. A.* 31. duraverat *BC.* 31 b. ut et *BCDabc.*
alescentium *A.* 33. nobis *A.* 34. et habentes neglegatis *om. BC.* 35.
feminae, si naturaliter speciosae *Ad.* Sancta femina sit naturaliter spe-
eliqui. 36. occasione *BCDabc.* *Ios. Scaliger emendavit* Sancta femina sit
iter speciosa, non ardori occasione. 37. si et *Ad.* si *reliqui.* 38. adiu-
i. iuvare *B. m. sec.* ignare *BC.* ignorare *reliqui.* inornare *Heraldus.* 39.
m. *Ap.* 40. impedire debet *Ad.* impedire se debet *reliqui.*

ip. IV. 1. gentili et communi omnium (*Aβ*)d. gentili et communi prae-
fcp. gentiles communionum (coniugum *B m. sec.*) praeceptis *reliqui.* gen-
ommunionem praecepti *Ios. Scaliger.* 2. aliis *Ad.* alteris *reliqui.* 3. seu
seu moribus *A.* seu moribus seu forma *reliqui.* 4. Ne qua *Ad.* Ne quae
eque *BCD.* 5. nostrum *BC.* 6. aversionem (aversione *B.*) maritorum *BC.*
ecaturam *BC.* persecuturas *bc.* 8. quidem *om. BCDabcd.* 9. expostu-
expectat *reliqui.* spectat *Latinius.* expetit *B. m. sec.* 10. isdem *Aβ.*
ae *om. BCDabcd.* 12. vel ex illa scelerata in nos opinione *Ad.* vel propter
celeratam in nos opinionem *reliqui.* 13. nutris *Ad.* nutrias *reliqui.*

n ut oculos et suspiria adule-
n post se trahat.] Cf. verba Cy-
quae supra adscripsi.

scat] Cf. adnot. ad De Orat.

l occasio] Non est adeo praeceptum
linem occasio sanctae feminae
formae decus exquisitiore cultu
invantis. (Rigalt.) Amplexus sum
obardini cum Rigaltio scripturam.

De altera, si placet, adeas *Desid. Herald.*
Digr. ss. I, 15, p. 221. et *I. F. Gronov.*
Observat II, 11.

Cap. IV. a. gentili] Hoc est gentium
omnium consensu comprobato. (Rigalt.)

b. etiam suspectam habet, vel ex illa
scelerata in nos opinione gentili^m.]
Quod videlicet Christiani cum matribus
et sororibus incestum exercebant libidi-
nem in conventiculis suis. (Rhenanus.)
Cf. *Apolog. capp. 7, 8 et 9.*

¹⁴fideli, non exigit, si ¹⁵infideli, nisi simplicem non credit. Quid ¹⁶gestis aut ¹⁷suspecto aut non desideranti placere?

Cap. V. Haec utique non ¹in crudam in totum et ferinam habitudine ²insinuanda vobis suggeruntur nec de bono ³squaloris et paedori suademus, sed de modo et cardine et iustitia corporis excolendi. ⁴Non supergrediendum ultra ⁵quam simplices et sufficientes medietate concupiscunt, ultra quam ⁶deo ⁷placet. In illum enim ⁸linquunt quae cutem medicaminibus ⁹urgent^a, genas rubore maculant, oculos fuligine ⁹porrigunt^o. Displicet ¹⁰nimirum illis plastica dei in ipsis ¹¹se nimirum arguunt, reprehendunt artificem omnium. ¹²Reprehendunt enim, cum emendant, cum adiciunt, utique ab adversario artifice sumentes additamenta ista. ¹³Is est diabolus. ¹⁴Quis corpus ¹³mutare monstraret, nisi qui et ¹⁴spiritum hominis malitia transfiguravit? Ille indubitate ¹⁵eiusmodi ingenia ¹⁶comparavit, ¹⁷ut in vobis pareat^b manus vos quodammodo deo afferat^c.

14. fideli *Ad. fidelis reliqui.* 15. infideli, nisi simplicem *A. infideli, simplicem gentili reliqui.* 16. gestis *Ad. gestias reliqui.* 17. suspecto *Aabcd. Corrupta suspecta BCD.*

Cap. V. 1. in *Ad. ad reliqui.* 2. insinuanda *Ad. insinuandam reliqui.* 3. squaloris et paedori *Ad. corporis squalorem, sed de pudoris reliqui.* 4. Non supergrediendum *om. A.* 5. quam quod simplices *BCDabc.* 6. deo *Ad. deo reliqui.* 7. placet *AB (m. sec.) d. placere reliqui.* 8. urgent *Ad. unguunt d. unguunt reliqui.* 9. porrigunt *Ad. colligunt BCD. collinant B (m. sec.) abc. porrigunt Jos. Mercerus.* 10. illis nimirum *BCDabc.* 11. se nimirum arguunt *Ad. redarguunt reliqui.* 12. Is est diabolus *Ad. id est diabolo reliqui.* 13. mutare monstraret *Ad. monstraret mutare reliqui.* 14. spiritum hominis (hominis *sq. A.*) malitia transfiguravit. 15. eiusmodi *A. huiusmodi reliqui.* 16. comparavit *BC.* 17. ut in vobis pareat manus vos quodammodo deo afferat (inferre *d. A.*) ut in nobis quodammodo manus deo inferret *reliqui.*

c. suspecto] Hoc est suspicanti, vel suspicaci. Sic Apolog. cap. 21 „ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos.“

Cap. V. a. crudam] Cf. supra ad De Cultu Femin. I, 2.

b. insinuanda] De hoc verbo cf. adnot. ad Ad Nat. I, 1.

c. iustitia corporis excolendi.] Sic libro De Pallio [cap. 1.] „iustitiam pallii“ dixit pro pallio bene convenienti, bene sedenti, et supra [De Cultu Femin. I, 8.] „colorem iniustum.“ (Rigalt.) Cf. Salm. ad Tertull. De Pallio p. 103 sq.

d. urgent] Cf. De Paenitentia cap. 11 „si quid ficti nitoris, si quid coacti ruboris in labia aut genas urgeat?“

e. oculos fuligine porrigunt.] Stibio, *πλαττοφθάλμω.* Sic supra [De Cultu Femin. I, 2.]: „et illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia producuntur.“ (Rigalt.)

f. plastica dei] Cyprianus I. L. „Opus dei et factura eius et plastica nullo modo adulterari debet.“ Tertull. De Spectac. cap. 18 „ut plasticam Dei supergressa“ De Cultu Femin. II, 2 „ut divinae plasticae accessio.“ Cf. Ad Nat. I, 12 „plasticae manus praecedant necesse est.“ De Idolol. cap. 3 „an plastes fingat.“ Apolog. cap. 16 „diximus originem deorum vestrorum a plastica deo cruce induci.“ De Spectac. cap. 2 „deum cum plasmaretur.“

g. ingenia] Cf. adnot. ad De Carum cap. 8.

h. pareat] Apparet. Cf. Diction. Manuale s. v. p. 679. De sententia Cyprian. De Heb. Virg. p. 99. ed. Gual. „Manus deo inferunt, quando id quod ille formavit, reformare et transfigurare contendunt, nescientes quia opus dei est omne quod nascitur, diaboli quoque mutatur.“

nascitur, opus dei est. Ergo quod ¹⁹ingiturⁱ, diaboli ne-
est. Divino operi satanae ingenia superducere^k quam sce-
est! Servi nostri ab inimicis nostris nihil mutuantur^l, mi-
¹⁹hostibus imperatoris sui nihil concupiscant. De adversario
eius in cuius manu ²⁰sis aliquid usui ²¹postulare ²²trans-
est. Christianus a malo illo adiuvabitur ²³in aliquo? Nescio
oc nomen ei perseveret. Erit enim eius ²⁴de cuius doctrinis
concupiscit. ²⁵Quam autem a ²⁷vestris disciplinis et pro-
ibus aliena sunt, quam indigna ²⁸nomini Christiano^m faciem
gestare, quibus simplicitas omnis indiciturⁿ? ²⁹effigie men-
uibus ³⁰in lingua^o non licet? appetere quod ³¹tuum non sit,
³²alieni abstinentia traditur? adulterium in specie^p exercere,
studium pudicitiae ³³sit! ³⁴Credite, benedictae, quomodo
pta dei custodietis, ³⁵lineamenta ³⁶eius in vobis non custo-
?

ideo quasdam ¹capillum croco vertere^a. Pudet eas etiam na- Cap. VI.
²suae, quod non ³Germaniae atque Galliae^b sint procreatae,

igitur Ad. ¹⁹ingitur reliqui. 19. hostibus A. horte reliqui. 20. sis d.
sit reliqui. 21. postulavit A. 22. congressio BC. 23. in aliquo om.

24. in hoc nomen et perseveret A. 25. de cuius instrui A. de cuius
vel dolis) instrui Hildebrandus. 26. Quam Aq. Quantum (Aβ)BCDabc.
wie c., ex emendatione Harrisii. 28. nomini ABC. nomine reliqui. 29.
mentiri d., Petr. Ciacconius. effigiem mentiri BCDabc. effigiem ementiri A.
om. BCDabcd. 31. tuum Jos. Mercerus. ad tuum A. datum reliqui. 32.
bstinentia traditur? adulterium in specie Ad. alienum abstinentiam (alieni
tia B. m. sec.) in specie BCD. alienum abstinentum: speciem abc. 33. est

34. Edite c., ex emendatione Harrisii. Cedite Fr. Junius. 35. elinia-
BC. 36. eius in vobis om. BCDabc.

p. VI. 1. capillum Ad. et capillum reliqui. 2. suae om. Ad. 3. Ger-
atque Galliae d. Germaniae aquae Galliae Aβ. Germania ea quae gallie
ermanae aut Gallae reliqui.

ingitur] Τὸ ἐμπλαττόμενον. (Ri-
perducere] Cf. adnot. ad Ad Nat.

ri nostri ab inimicis nostris ni-
uantur] Cf. De Praescript. Hae-
pp. 12 „Quis servus cibaria ab
), ne dicam ab inimico domini
nat? Quis miles ab infoederatis,
m ab hostibus regibus, donati-
stipendium captat?“

idigna nomini Christiano] Repo-
nam. V. Ruddim. Instit. Gram-
p. 108. n. 6. ed. Stallb., Hil-
d Arnob. adv. Nat. I, 27.

ibus simplicitas omnis indicitur?]
log. cap. 28 „nam et alias divi-
faciundae libens animus indi-

o. in lingua] Hoc est per linguam. Cf.
adnot. ad De Baptismo cap. 19.

p. in specie] In vultu, in forma. (Ri-
galt.)

Cap. VI. a. croco vertere.] *Vertere*
est pro mutare. Sic De Pallio cap. 2
„Dies et nox invicem *vertunt*.“ De Virg.
Veland. cap. 12 „*vertunt* capillum.“ De
Pudic. cap. 6 „*statum vertit*.“ De cura
flavorum crinium deque medicaminibus
quibus inficiebant capillum mulieres fla-
vumque efficiebant cf. Beckmann Gesch.
der Erfind. tom. IV, p. 5 sqq. Wessel.
ad Diad. Sic. tom. I, p. 351. Plin. H. N.
XXVIII, 12. Martial. Epigr. XIV, 26. cum
interpr. Petron. Sat. cap. 110. cum in-
terpr. Burm. ad Propert. II, 2, 57.
Stat. Achill. I, 162. Böttiger Sabina tom. I,
p. 119 sqq. et p. 139 sqq. p. 160.

b. Germaniae atque Galliae] Sic Apolog.

ita 'iam capillos transferunt'. Male ac pessime sibi aspiciantur
 'flammeo capite', et decorum putant quod inquinant. 'Atquin
 detrimentum crinibus medicaminum vis inurit, et cerebro perniciosum
 etiam cuiuslibet sinceri 'humoris assiduitas 'reservat', 'tum
 animando^f simul et siccando capillo 'exoptabilis ardor 'nocet.
 decor cum iniuria? quae cum immunditiis pulchritudo? Crinis
 capiti suo mulier Christiana 'ingeret 'ut in aram? Quodcumque
 'enim immundo spiritui excremari^g solet, id nisi probis et necesse
 sariis et 'salutaribus usibus 'adhibetur, ad quod 'dei creatura
 Math. V, 36. prospecta est, sacrificium videri potest. Sed enim 'deus ait, Quod
 vestrum potest capillum 'album atrum facere, aut album ex atrum
 'Itaque revincunt^h 'dominum. Ecce, inquit, pro albo vel
 flavum facimus, 'gratia faciliorem. Quamvis et atrum ex
 'conanturⁱ, quas 'paeniteat ad senectam usque vixisse. Pro 'temeritate
 ritas! Erubescit aetas exoptata votis, 'furtum 'conficitur, et
 lescentia, in qua 'deliquimus, suspiratur, occasio 'gravitatis.

4. iam capillos Ad. patriam capillo reliqui. 5. flammeo capite et decorum
 tant om. A. 6. Atquin Ad. Atque reliqui. 7. umoris Ad. 8. inferat B. m. sec.
 reserat Fr. Iunius. 9. tunc Ad. cum C. 10. et optabilis Ad. exitibilis B. m. sec.
 Goldastus ap. Meursium Auct. Philol. tom. V. Opp. p. 750. 11. nocet om. BCDabc.
 12. ingeret Ad. ingerit reliqui. 13. ut inurat B. m. sec. ut aram Ad. 14. ut
 om. A. 15. salutaribus Ad., Petr. Ciucconius. salubribus reliqui. 16. adhibetur
 adhibeatur reliqui. 17. dei creatura prospecta est Ad. creatura est dei principis
 (perfecta B. m. sec.) BC. creatura dei est prospecta reliqui. 18. deus A. deus
 nus reliqui. 19. album atrum A. atrum ex albo reliqui. 20. Itaque Ad. Haec
 (haec D. et haec BC.) quas reliqui. 21. dominum A. deum reliqui. 22. gratia
 BCDabc. 23. conantur Ad. conantur facere (Ad)BCDabcd. 24. paeniteat ad
 senectam ego. paeniteat senectam Ad. poenitit ad senectam reliqui. 25. temeritate
 AB (m. sec.) d. temeritate BCD. temeritatem reliqui. 26. et furtum BC. 27. et
 ficitur Ad. constitetur reliqui. 28. deliquimus AB (m. sec.). delinquimus
 29. gravitatis Ad. pravitatis BDabc. paternitatis C.

cap. 21 „Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boco-
 tiaae initiationibus homines obligaverunt.“
 Cf. Ruddim. Instit. Gramm. tom. II, p. 284.
 ed. Stallb. De re Hieronym. Vit. Hilarionis cap. 3 „rutilus coma et candore
 corporis indicans provinciam.“ Tacit.
 Hist. IV, 61. Ammian. Marcell. XV, 12.
 Manil. IV, 713. Herodian. IV, 7. Ovid.
 A. A. III, 163. Martial. XIV, 27. Tacit.
 Germ. cap. 4. Ammian. Marcell. XXVII, 2.
 Seneca de Ira cap. 26. Lucan. II, 51.
 Inven. Sat. XIII, 163. Sil. Ital. III, 608.
 Martial. XIV, 176. VI, 60.

c. transferunt.] Tanquam in alias ter-
 ras transferant, dum peregrinum colorem
 affectant.

d. Male ac pessime sibi aspiciantur
 flammeo capite] Cyprian. I. I. „Nato
 praesagio futurorum capillos iam tibi

flammeos auspicaris.“ V. adnot. ad
 Uxor. I, 6.

e. reservat] In senectutem.

f. animando] Animando, colorando
 ut „animatae fruges“ Lucretio et „animata
 mata exta“ Arnobio [II, 68. VII, 24].
 Haec Rigaltius. At vide interpretem
 Arnobii locum indicatum, qui rursus
 animare interpretati sunt per accensum
 et ignibus mollire. Apud Tertullianum
 interpretor vegetare.

g. excremari] Ad Nat. I, 10 „excreman-
 que odores excrematis.“

h. revincunt] Cf. adnot. ad De Testam.
 Animae cap. 1. Hildebr.: ad Apul. in
 Magia cap. I. p. 435.

i. atrum ex albo conantur] Cf.
 Alex. Paedag. III, 11 „ὄλεος ἐκ
 βαυτίων τὰς τρίχας, ἐξὸς μὲν τῶν
 πολλῶν μεταχρωστίων.“

Abiit ²⁹a sapientiae filiabus stultitia ³¹tanta. Senectus cum ³⁰occultari studuerit, plus ³²detegetur^k. Haec est aeternitas a de ³³capilli iuventute. ³⁴Hanc ³⁷incompactibilitatem habemus erinduere ³⁵ad novam domum domini, ⁴⁰quam monarchia pol-
r¹. Bene ⁴¹properatis ad dominum, bene festinatis excedere
isto iniquissimo saeculo, quibus ⁴³ad finem propinquare de-
est.

Quid ¹item tanta ²ordinandi crinis ³operositas^a ad salutem sub-
trat? Quid crinibus vestris quiescere non licet, ⁴modo sub-
tr^{is}, modo relaxatis, modo suscitatis, modo elisis^b? Aliae ge-

Cap. VII.

scientiae Ad. a sapientiae (sapientia C.) reliqui. 31. tantum BC. 32. oc-
studuerit plus om. A. 33. detinetur Ad. 34. vera Ad. nostra reliqui.
ternitas in Ad. est aeternitas. 35. capilli Ad. capitis reliqui. 36. et hanc
37. incompactibilitatem Ad. incompactibilem reliqui. 38. superinduere d.
r. induere reliqui. 39. ad novam domini domum ego. ad novam domum d.
nam dominam A. ad domum domini reliqui, liber Pithoei et Divionensis.
nam (qua A.) monarchia Ad. quam *ἀξασία* (acacia BCD.) reliqui, liber Pithoei
ionensis. 41. festinatis A. 42. de iniquissimo Ad. 43. ad finem pro-
p^o Ad. in fine appropinquare reliqui.
ap. VII. 1. item Ad. enim reliqui. 2. ordinandi crinis Ad. ordinandi ca-
CD. ornandi capitis abc. Gorziensis. 3. onerositas salutem BCDabc. 4.
substrictis Dabcd. modo substructis BC. Vaticani tres. Omittit A.

[¹ge detegetur.] Rigaltius ex libro
de recepit *delinetur*, h. e. accusa-
tione (furti et mendacii) tenetur.
de *delinere* hoc usu v. quae ad-
sunt ad Apolog. cap. 3.
nam monarchia pollicetur.] Suc-
ceminis Christianis quae circa
ta ornatum nimis occupatae parum
erant apostoli, ad multo prae-
rem corporum nostrorum apud
gloriam provocantis. Alludit au-
t illa Pauli ad Corinth. I, 15. et
lubentis Christianos bene de re-
ione sperare, quae mortalia cor-
pperinduet immortalitate. Tunc
bitarum, ut beatorum animae red-
ad corpora sua tanquam ad do-
nova, quippe iam aeterna, quippe
adata immortalitate, tanquam vesti-
novo, nullis unquam posthac aeta-
leterenda. Ait igitur frustra oc-
senectutem, quae, quo magis
ur, eo magis erumpit, quo plus
star, plus accusatur. Deim cum
tione simul et risu: „Haec est,
aeternitas vera, de capilli iuven-
Hanc incompactibilitatem habemus
aduere ad novam domum, quam
chia pollicetur.“ *Monarchiam* dicit
optimum maximum, sanctissimae
is unitatem; quo sensu vocabu-
tud frequentissime usurpavit ad-

versus Praean disputatione. Haec cer-
tissima est loci depravatiissimi scriptura.
Nec iam moveor illa codicis Divionensis
aut Pithoeani cunctis hactenus editioni-
bus receptissima *ad domum domini quam*
acacia pollicetur. Quamvis acaciam Pli-
nius et Medici describant spinas genus
in Aegypto, Cappadocia, Ponto, unde
succus sive gummi tanta ad spissandum
vi, ut gallae vicem praebeat coriario-
rum officinis, adscitam et mulierum fu-
cis, adstringendae cutis laxitati et rugis
induceandis, atque etiam capillo tingendo:
„*δύναμιν ἔχει στυπτικὴν, μελαίνει δὲ*
καὶ τρίχας“, inquit Dioscorides; - et
Marcellus inter medicamenta quae ca-
pillo nigrando et incrispando dictari
aetate sua solebant, acaciae meminit.
Vernum haec neque apostoli neque Ter-
tulliani sententiae conveniant satis. Mi-
nime autem quae de innocentia quam
Graeci *ἀξασία* dicunt, Rhenanus, Pa-
melius et alii tentaverunt, codicis subve-
tusti depravatione decepti. (Rigalt.)

Cap. VII. a. operositas] Cf. De Ora-
tione cap. 18 „quo Paulus et vestium
gloriam et auri superbiam et crinium
lenoniam *operositatem*.“

b. modo substrictis, modo relaxatis,
modo suscitatis, modo elisis?] Cf. Laur.
Pignor. De Servis in Poleni Suppl. Thea.
Antiqu. Rom. tom. III, p. 1259. *Elisis* cri-

stiunt in ⁶cincinnos coërcere, aliae ut vagi et volucres ⁷delabantur non bona simplicitate. ⁷Affigitis praeterea nescio quas enormitates ⁸subtilium atque textilium capillamentorum, nunc in galteri ⁹modum quasi vaginam capitis et operculum verticis, nunc in ¹⁰cervicum retro suggestum. Mirum, quod ¹¹non contra ¹²dominica praescripta contenditur. Ad mensuram neminem sibi ¹³adicere posse praescriptum ¹³est. Vos ¹⁴vero adicitis ad pondus ¹⁵colluras quasdam ¹⁶vel scuti umbilicos cervicibus ¹⁷adstruendos. Si non pudet enormitatis, pudeat inquinamenti, ne exuvias alieni capitis ¹⁸forsan mundi, ¹⁹forsan nocentis et gehennae ²⁰destinati, sancto et christiano capiti ²¹supparetis. Immo ²²omnem hanc ornatus servium a libero capite ²³depellite. Frustra laboratis ornatae videri, ²⁴peritissimos ²⁵quosque structores ²⁶capillaturae adhibetis.

- * 5. cincinnos Ad. cincinnis reliqui. 6. delabantur Hildebrandus. 7. ABCD (in marg.) abcd. custoditis D. 8. subtilium ABCD. Valicani tres. B. m. sec., et reliqui. Verba subtilium atque textilium om. d. 9. nodum B. m. 10. cervicum Ad. 11. non om. BCDabc. 12. dominica praescripta A. deo praescripta d. domini praescripta reliqui. 12 b. addicare BC. additare B. d. 13. est om. A. 14. vero Ad. plane reliqui. 15. colluras (AB)d., Salmasius cit. Plin. p. 779. collurias Aφ. collyrias Leopoldus. collyridas (colliridas B. lirydas BC.) BCDabc., los. Scaliger. colorulas B. m. sec. 16. vel scuti A., Salmasius vel scutorum B (m. sec.) d. Valicani. vel sputorum BCD. sputorum ad., Salmasius. scutorum c. 17. adstruendos A. Salmasius. adstruendo reliqui. 18. forsau Ad. forsitan reliqui. 19. forsani A. forsitan reliqui. 20. destinati A. supparetis Ad., Fr. Iuvius, los. Scaliger. suppres reliqui. 22. omnem om. B. 23. depellite Ad. propellite reliqui. 24. pernitiosissimos BC. 25. quoque 26. capillaturae AB.

nes vulgo hic volunt esse *depressos*, et quorum fracta forma, ut ait Ludov. de la Cerda. At *elidere* apud Tertullianum ubique significat delere, extinguere, trucidare, ut probant vel ea exempla quae adscripti ad Apolog. cap. 23. Hinc *elidos* crines rectius interpretabere de rasura vel depilatione (de qua v. interpr. ad Horat. Epist. I, 20, 2. ad Arnob. adv. Nat. II, 41. ad Apul. Metam. IX, 28.), et *suscitatos* de medicaminum opera crinium radices vegetantium et laetius pululare efficiunt.

c. nescio quas enormitates subtilium atque textilium capillamentorum] De galteris et capillamentis fictitiis v. Müller De Genio Aevi Theodos. I, p. 108. Nicolai über den Gebrauch der falschen Haare und Perücken (Berol. 1801.) p. 57. Böttiger Sabina I, p. 141 sq. interpr. ad Juvenal. Sat. VI, 120. Martial. XIV, 50. Cf. Horat. Sat. I, 8, 48. Juvenal. Sat. VI, 501. cum interpr., Manil. VI, 146. Casaub. ad Sueton. p. 621. Salmas. ad Tertull. De Pall. p. 352 et 354. Hieronym. ad Demetriadem: „Quando eras

in saeculo ea quae erant saeculi has, polire faciem purpurasse et ora depingere, ornare crinem, et capillis turritum verticem struere.“ dent. Psychomach. v. 163 sqq. „Tortoris caput accumulabat in altis turribus, extractos auget ut additis Congeries celsumque spicem frons arin ferret.“ Clem. Alex. Paedag. III, 11. „λοτριών δὲ αἰ προσέσσω τερπὸν ἐλεον ἔβλητοι, ὀδυρίας τε ἐπισκοπεῖσθαι τῇ κεφαλῇ τὰς κόμας ἀποστῶτον, νεκροῖς ἐνδιδασκούσας κληρομοῖς τὸ κραινον.“

d. colluras quasdam vel scutorum umbilicos cervicibus adstruendos.] Haec verba copiosius illustrat Salmas. Excit. Plin. p. 779. Collurae sunt scutulae vel scutorum umbones.

e. Si non pudet enormitatis, pudeat inquinamenti] Ad inquinamentum videlicet sola capillamenta illa sutilia et textilia ad enormitatem contra tam haec quam istos scutorum umbilicos ad mensuram et pondus superadditos.

f. structores capillaturae] Cf. Salmas.

velari iubet. Credo, ne quarundam capita videantur. Atque
 nm miserrimus ego in ²⁷illa die Christianae exultationis vel
 ra calcanea vestra caput elevem! ²⁸videbo, an cum cerussa et
 urisso et croco⁶ et in illo ³⁰ambitu capitis resurgatis, an tali-
 "expictas angeli in ³²nubila sublevent obviam ³³Christo in aëre.
 tunc bona et dei sunt, tunc quoque occurrent resurgentibus
 oribus et sua loca agnoscent. Sed non potest resurgere, nisi
 et spiritus solus ac purus. ³⁴Damnatum est igitur quod in
 itu et carne non resurgit, quia dei non ³⁵est. ³⁶Damnatis hodie
 inete. Hodie vos ³⁷tales deus videat, quales tunc videbit.

Videlicet ¹nunc vir ²ut sexu aemulus^a feminas a suis depello. Cap. VIII.
 1 et nobis quaedam respectu ³obeundae gravitatis^b propter me-
 debitum ⁴deo ⁵detrahuntur? Siquidem et viris propter feminas,
 aminis propter viros, vitio naturae ingenita est placendi vo-
 nis, propriasque praestigias formae et hic sexus sibi agnoscit,
 am acrius caedere, intervellere, ⁶circumradere, capillum dispo-
 ; ⁷et decolorare canitiem, primam quamque subducere totius
 oris ⁸lanuginem^c, pigmento quoque muliebri ⁹distringere, cetera
 aris cuiusdam ¹⁰aspritudine laevigare, tum speculum omni oc-
 one consulere, ¹¹anxie inspicere, cum tamen cogito deo adem-
 placendi voluntate per luxuriae ¹²occasionem omnia illa ¹³ut
 sa, ¹⁴ut hostilia ¹⁵pudicitiae recusantur. Nam ubi deus, ¹⁶ibi

lla Ad. illo reliqui. 28. infra Ad. inter reliqui. 29. videbo Ad. videre
 praeter C., qui habet videte. 30. habitu Melch. Goldastus. 31. expictas Ad.
 Meursius. expictam reliqui. 32. nebula D. 33. Christo in aere Ad.
 reliqui. 34. Damnatum est igitur quod in spiritu et carne non resurgit A.
 nata sunt igitur quae in carne et spiritu non resurgunt reliqui. 35. est A.
 reliqui. 36. Damnatis hodie abstinete om. A. 37. tales deus Ad. deus
 reliqui.

Cap. VIII. 1. nunc vir Ad. nunc (non C.) et vir reliqui. 2. ut sexu Ad.
 xu reliqui. et sexus Leopoldus. 2b. Nam C. 3. obeundae (obaeundae A.)
 atis (Ad.) Latinus. obeundae gratuitatis Ad. obediendae gravitatis reliqui.
 endae gravitatis B. m. sec. 4. deo A. domino reliqui. 5. detrahunt c., ex
 Vaticanis. 6. circumradere Ad. circumdare reliqui. 7. et decolorare Ad.
 colorare reliqui. 8. lanuginem C. 9. distringere Ad. distinguere reliqui.
 spritudine Ad. aspritudine reliqui. 11. anxie inspicere om. A. 12. occa-
 m Ad. vacationem reliqui. 13. aut A. 14. aut hostilia d. ut ostilia A.
 udicitiae om. Ad. 16. abi BC.

ertull. de Pallio p. 287. Lips. Sa-
 Serm. II, 2. p. 926. Opp. ed. Ve-
 Böttiger Sabina I, p. 151.

cerussa et purpurisso et croco] Cf.
 nymi verba ex Epist. ad Demetr.
 adscripta. Böttiger Sabina I, p. 25.

p. VIII. a. aemulus] Inimicus. Cf.
 l. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.
 obeundae gratuitatis] Sic habet ve-

tus exemplar hoc sensu: Nos viri, si
 feminas volumus morigeras nobis sua-
 dentibus, ut a corporis cultu ornatique
 abstineant, simus invicem grati, et nobis
 quaedam ipsi etiam detrahi patiamur.
 Si tamen quis malit respectu obeundae
 gravitatis, non carebit ratione. (Rigolt.)
 c. primam quamque subducere totius
 corporis lanuginem cet.] De depilatione
 supra dictum est.

pu-
 pudicitia, ibi gravitas adiutrix et socia ¹⁷eius. Quo ergo pacto
 pudicitiam sine instrumento ¹⁸suo^a, id est sine gravitate tractabi-
 mus? Quomodo autem gravitatem ¹⁹administrandae pudicitiae ²⁰ad-
 hibebimus, nisi et in facie et in cultu et in totius hominis con-
 templatatione severitas circumferatur?

Cap. IX. Quamobrem erga vestitum quoque et reliqua compositionis
¹vestrae impedimenta^a ²perinde vobis curanda est amputatio et de-
 cussio ³redundantioris nitoris. Nam quid prodest faciem quidem
⁴frugi et expeditam et ⁵simplicitatem condignam divinae disciplinae^a
 exhibere, cetera vero corporis ⁶lacinosos pomparum et deliciarum
 ineptiis occupare? Hae pompae quam de proximo^a ⁷curent luxuriae,
 negotium et obstrepant pudicitiae disciplinis dinoscere in ⁸facile^a
 est, quod gratiam decoris cultus societate prostituunt: adeo, a
⁹desinant, inritam et ingratham reddunt, velut ¹⁰exarmatam et un-
 fragam. Contra si forma ¹¹deficit, adminiculum nitoris quasi de
 suo gratiam ¹²supplet. Aetates denique ¹³requietas iam et in per-
 tum modestiae subductas splendor et dignitas cultus avocant et
 severitatem appetitionibus inquietant, compensantibus scilicet ¹⁴habi-
 tus inritamenta pro frigore aetatis^o. Ergo, benedictae^f, primo
 dem ¹⁵ut lenones et prostitutores vestitus et cultus ne in vos
 miseritis, tum, si quas ¹⁶divitiarum ¹⁷vel natalium vel retro digni-
 tatum^g ratio compellit ita pompaticas progredi, ut ¹⁸sapientiam non

17. est eius C. 18. suo Ad. eius reliqui. 19. administrandae om. BC. 20. ad-
 hibemus editiones Semleri et Leopoldi, nescio unde.

Cap. IX. 1. nostrae BC. 2. perinde Ad. proinde reliqui. 3. redundanti-
 ris AB. 4. frugi BC. 5. simplicitate BCDabc. 6. lacinosus ADabcd. lacino-
 sis BC. lasciviosis Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 7. current A. 8. facile BC,
 facili reliqui. 9. desinant A. desint reliqui. 10. exarmatam Ad. exornatam re-
 liqui. 11. deficit ABC. defecit reliqui. 12. supplet Fr. Junius. 13. inquietas
 eam BC. 14. habitus irritamenta pro frigore B. m. sec. habitus irritamentum pro
 frigore d. habitus inritam est tam per frigora A. habitus irritamento pro frigore
 reliqui. 15. et BC. 16. vel divitiarum BCDabc. 17. suarum vel BCDabc. 18.
 sapientiam non videantur consecutae Ad. sapientiam consecutae reliqui.

d. sine instrumento suo] Instructor
 est pudicitiae quae gravitatem habet com-
 mitem. (Rigalt.)

Cap. IX. a. impedimenta] Per impe-
 dimenta hic intelligit totam illam cultus
 muliebris suppellectilem, quae sarcinae
 cuiusdam instar est. Sic libro De Ha-
 bitu Mul. [De Cultu Fem. I, 1.]: „Ideo
 omnia ista damnata et mortuae mulieris
 impedimenta sunt“ (Rhenan.)

b. condignam divinae disciplinae] Sic
 Apul. Metam. X, 12 „providentiae divinae
 condignum excipit exitum.“ De hac stru-
 ctura genitivi v. interpr. ad Apul. Me-
 tam. IV, 13. Eckst. ad Vossii Aristarch.

tom. III, p. 1069. Adiectionibus condignam
 in deliciis est archaizantibus Africa, praesertim
 Arnobio.

c. de proximo] Cf. adnot. ad De Fr-
 timent. cap. 7. Ad Uxor. I, 8. et II, 3.

d. in facile] Sic reposui ex scriptis
 V. adnot. ad Scorpiac. cap. I.

e. pro frigore aetatis.] Ait feminis
 aetate iam defervescente corpora sua
 tanto studio curare et colere, ut app-
 etitionem sui excitent, et si quid frigus
 aetatis extinxit, habitus delicati lasciviam
 irritet atque redaccendat. (Rigalt.)

f. benedictae] Cf. adnot. ad Ad Mart. c. I.
 g. retro dignitatum] Sic „retro vel-

videantur consecutae, temperare ¹⁰ malum huiusmodi curate, ne totis habenis licentiam usurpetis praetextu necessitatis. Quomodo ²⁰ etenim humilitatem, quam ²¹ nostri profitentur, implere ²² poteritis, non ²³ repastinantes^k divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum, ²⁴ quae tantum ad gloriam faciunt? Gloria ²⁵ autem exaltare, non humiliare consuevit. ²⁶ Non enim quaesitis utemur nostris^l? Quis autem prohibet uti? Secundum apostolum tamen, qui nos uti mo-
1 Cor. VII.
29-31.

 net mundo isto, quasi non abutamur^k. Praeterit enim ²⁷ habitus mundi huius^l. Et qui emunt, ²⁸ sic agant, quasi non possidentes. Cur ita? Quoniam praemiserat, dicens, Tempus in collecto est. Si ergo uxores quoque ipsas sic habendas demonstrat, tanquam non ²⁹ habeantur, propter angustias temporum, quid ³⁰ sentiat de vanis ³¹ his instrumentis earum? Non enim ³² et multi ita faciunt, et se spadonati ³³ obsignant^m ³⁴ propter regnum dei, tam fortem et utique permissam ³⁵ voluptatem sponte ponentes? ³⁶ Numquid non aliqui ipsam dei creaturam sibi interdicut, abstinentes vino et animalibus ³⁷ esculentis, quorum fructus nulli periculo ³⁸ aut sollicitudini adiacent, sed humilitatem animae suae in victus quoque castigatione deo immolant. Satis igitur et vos usae estis divitiis atque

Matth.
XIX, 12.

19. melum *Ad.* saltem ab *reliqui.* 20. etenim *A.* enim *reliqui.* 21. nostri (*nri Ap.*) profitentur *Ad.* Christiani proitemur *reliqui.* 22. poteritis *Ad.* poterimus *reliqui.* 23. repastinantes *Ad.* 24. quae tantum *ego.* quetum *A.* quae *reliqui.* 25. autem exaltare non humiliare consuevit *Ad.* autem reconsevit *reliqui.* autem regere consuevit *Rhenanus in marg. ed. pr.* 26. Non enim quaesitis utemur *ego.* Non inquisitis utemur *A.* Non conquisitis utemur *Hildebrandus.* Non enim utemur *reliqui.* 27. habitus mundi huius *Ad.* inquit, habitus huius mundi *reliqui.* 28. inquit, sic agant *BCDabc.* 29. habeant *BC.* 30. sentiat *om.* *BCDabc.* 31. his *om.* *Ad.* 32. et multi ita *Ad.* et ita multi *reliqui.* 33. obsignant *Ad.* adsignant *reliqui.* 34. et propter *BCDab.* 35. voluntatem *AßBCD.* virilitatem *reliqui.* 36. Numquid non aliqui *Ad.* Quidam *reliqui.* 27. esculentis *Ad.* exultantes *reliqui.* exolentes *Vaticani tres.* 38. aut sollicitudini *om.* *A.*

statem^l dixit De Orat. cap. 1. De Pallio cap. 1. V. adnot. ad Apolog. cap. 9. De vocabuli *retro* apud Tertullianum usu adnotavi ad De Spectac. cap. 9.

h. repastinantes] De Puenit. cap. 11 „et bisulcum aliquid ferri vel aeris uugibus repastinandis.“ Ad Marcion. II, 18 „interim commissio iniuriae metu vicis statim occurraturae repastinaretur.“ De Anima cap. 50 „Nec magiae tantum dabit quiaquam, ut eximat mortem, aut repastinet vitis modo vitam, aetate removata.“

i. utemur nostris?] Haec sub feminarum persona quaerentium quod a suis depellantur. (Rigalt.) Ego emendavi *Non enim quaesitis utemur nostris?* Possis eodem iure *Non enim, inquit, utemur nostris?*

k. quasi non abutamur.] Expressit illud, inquit Pamelius, „ως μη καταχράμενοι.“ Ut enim *χράσμαι* est utor, ita *καταχράσμαι* est abutor. Tertull. De Corona cap. 10 „Nobis autem abuti apud apostolum non licet, facilius non uti docentem.“ (La Cerda.)

l. habitus mundi huius.] Habitum dicit quod Paulus *σχῆμα.* (Rigalt.)

m. se spadonati obsignant] Pars librorum *adsignant*, quod unde tuearis invenies in adnot. ad De Orat. cap. 16. De re cf. Apolog. cap. 9 „Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continentia depellant senes pueri.“ Ad Uxor. I, 5 „Quot enim sunt qui statim a lavacro carnem suam obsignant?“

deliciis, satis dotum vestrarum ³⁹fructus decidistis⁴⁰ ante notitiam salutarium disciplinarum. ⁴¹Nos sumus, in quos ⁴²decucurrerunt fines saeculorum. Nos destinati a deo ante mundum ⁴³in extimatione temporali^o. Itaque castigando et castrando, ut ita dixerim, saeculo erudimur a ⁴⁴deo. Nos sumus circumcisio omnium ⁴⁵spiritalis et carnalis. ⁴⁶Nam et in spiritu et carne saecularia circumcidimus.

Cap. X. Nimirum enim deus ¹demonstravit ²sucis herbarum et concharum ³salivis^a incoquere lanas. Exciderat ⁴illi, cum universa nasci iuberet, purpureas et coccineas oves mandare. Deus et ipsarum vestium officinas commentus, ⁵quae leves et exiles solo pretio graves essent, deus et auri tanta opera produxit, ⁶contemplandis et distinguendis lapillis, ⁷scrupulosa^b deus et auribus vulnera intulit, ⁸et tanti habuit vexationem operis sui et cruciatus infantium ⁹innocentis tunc primum dolentis, ut ex illis ¹⁰ad ferrum nati^c cor-

39. fructus decidistis ante notitiam *Ad.* fructum caecidistis. Unde notitia *BCDabc.* fructu. An excidistis de notitia *Latinus.* fructum caecidistis, utique notitia *Mercurius.* 40. Nos sumus *B. m. sec.* 41. decucurrerunt *BCDabc.* 42. in extimatione temporali. Itaque *d.* in extimatione temporali. Itaque *A.* in extimationem (aestimationem *Dabc.*) temporum, tanquam *BCDabc.* 43. deo *A.* domino reliqui. 44. et spiritalis (spiritualis *BC.*) *BCDabc.* 45. Nam et in spiritu et in carne saecula circumcidimus *Ad.* Nam spiritu et carne saecularia circumcidimus reliqui.

Cap. X. 1. monstravit *C. Valicani tres.* 2. sucis *A.* 3. salivis *Ad.* alius reliqui. 4. ille *A.* 5. quae *ABCd.* quo *abc.* quod *D.* 6. contemplandis *BCDabc.* 7. scrupulosa deus et auribus *Aφ.* et scrupulosa deus auribus *Aβ.* scrupulosa deus auribus reliqui. 8. et in tanti habitu *A.* 9. innocentis *om.* *BCDabc.* 10. adferrum nati *Ios. Mercurus.* iam ferrum nati *Latinus.*

n. fructus decidistis] Ait quasi ad universum genus feminarum: Vos feminae satis, antequam inter homines Christus nominaretur, usae estis divitiis atque deliciis, satis dotium vestrarum usuras, quae maritorum commodis cedere debebant, ipsae decidistis ac praecipistis in omne luxuriae genus, in sumptus insanos, satis permisistis decerpi voluptuarios fructus pulchritudinis, qua dotatae fueratis. Lusistis; satis est. Nunc inciderunt alia tempora, et maioris momenti negotia vos tenent. Salutarium disciplinarum notitia nos alio vocat, ante ipsius mundi exordia destinavit nos deus victuros in extimis temporibus, in extimatione temporali, hoc est in fine temporum, quo tempore cogitandum nobis non de terrenis ac momento perituris, verum de caelestibus ac perpetuo duraturis. (Rigalt.)

o. in extimatione temporali.] Cf. adnot. ad Nat. 1, 1.

Cap. X. a. salivis] Non raro Plinius *salivae* vocabulum usurpat pro humore et succo. Ac de purpuris et muricibus

dixit: „Lentorem cuiusdam cera salivant.“ (Rigalt.) Cf. Salmos. ad Solm. p. 807 sq.

b. scrupulosa] Unde gemmarum scrupuli penderent. (Rigalt.) Scrupulosa vulnera interpretor subtilia.

c. ad ferrum nati] Natum ad ferrum corpus dicit quod, simul ut natum est, ferro vulneraretur, ima auricilla infantium pertusa. (Rigalt.) Cf. Cyprian. De Hab. Virg. pag. 98 sq. (ed. Ozon): „Nunc quanta ignorantia veri est, mihi quanta dementia, id velle quod et nocuerit semper et noceat, et putare quod inde ipsa non pereas, unde alios peririisse cognoscas? Neque enim deus coccineas aut purpureas oves fecit aut herbarum sucis et conchyliis tingere et colorare lanas docuit. Nec distinctis auro lapillis et margaritis contexta serie et numerosa compage digestis monila instituit, quibus cervicem quam fecit absconderes, ut operiatur illud quod deus in homine formavit et conspiciatur id desuper quod diabolus adinvenit. An vulnera inferri auribus deus voluit, qui-

cicatricibus grana nescio quae penderent, quae plane Parthi
nibus quoque suis bullarum vice inserunt^d. Quamquam et
ipsum, cuius vos gloria occupat, cuidam genti ad ¹²vincula
: ¹³referunt gentilium litterae^e. Adeo non veritate bona sunt,
ritate; ¹⁴artibus autem per angelos peccatores, qui et ipsas
as prodiderunt, inductis^f operositas^f cum ¹⁵raritate commissa
ositate et ex ea libidinem ¹⁷possidendae pretiositatis ¹⁶femi-
excitavit. ¹⁹Quod si iidem angeli qui et materias ²⁰eius-
et inlecebras detexerunt, ²²auri dico et ²³lapidum inlustrium,
peras eorum tradiderunt, ²⁵et iam ipsum ²⁴calliblepharum
rumque tincturas inter cetera docuerunt, damnati a deo sunt,
och refert, quomodo placebimus deo, gaudentes rebus illo-
ui iram et animadversionem ²⁸dei propterea provocaverunt?
: ut ista prospexerit deus, deus permiserit, nullam ³⁰de con-
vestem Esaias ³¹inrepet, ³²nullum botronatum^h retundat, ^{100. III.}
¹⁹sqq.

onibus quoque suis bullarum (bulbarum A.) Ad. per omnia quaeque sua
o reliqui. 12. vincla Dabc. 13. ferunt Ad. 14. artibus autem per
peccatores, qui et ipsas materias prodiderunt, inductis operositas Ad. Per
autem peccatores demonstrata sunt communi et ipsas materias prodiderunt
sitas BC. Per angelos autem peccatores demonstrata sunt qui (qui om. D.)
materias prodiderunt et (ut B. m. sec.) operositas B(m. sec.) Dabc. 15. ra-
tlo. Ursinus. 16. pretiositate (pretiositatem C.) ex ea libidine BCDabc.
id libidinem B. m. sec. pretiositate ex ea libido Latinus. 17. possidendae
nda Aq.) de pretiositate A. 18. feminas B. m. sec. 19. Quod iidem (idem
ngeli BCDabc. Fute. Ursinus correxit Quod si iidem angeli — — ad ille-
detexerunt. 20. huiusmodi bc. et eiusmodi BC. 21. et om. BCDabc.
Ad. aarum reliqui. 23. lapidum inlustrium Ad. argentum illustrium
24. operas Ad. opera reliqui. 25. et iam ipsum Ad. etiam reliqui.
iblepharum A. 27. vellerumque Aabcd. vel plerumque BCD. palpeharum-
n. sec. 28. dei propterea om. BCDabc. 29. Nunc ut ista prospexerit
rmiserit A. Nunc deus ista prospexerit, deus permiserit (promiserit BC.)
30. de est conchylio BC. detextam conchylio B. m. sec. Pro conchylio
et concilio, et Esaias pro Esaias. 31. increpat BC. 32. nullum botro-
edundat, nullas lunulas reprobet A. nullas lunulas reprobet, nullum bo-
n retundat reliqui.

ocens adhuc infantia et mali sae-
ignara crucietur, ut postea de
cicatricibus et cavernis pretiosa
ependeant, gravia, etsi non suo
mercium quantitate? Quae om-
atores et apostatae angeli¹⁴ cett.
ae plane Parthi peronibus quo-
s bullarum vice inserunt.] V. su-
Cultu Fem. I, 7. Cf. Salmas.
all. De Pallio p. 395.
idem genti ad vincula servire re-
entilium litterae.] Eadem refere-
ra lib. I. cap. 7.
ibus autem per angelos pecca-
ui et ipsas materias prodiderunt,
] Cf. De Cultu Fem. I, 2. cum
erositas] Opus, manupretium.

Utitur hoc vocabulo Irenaeus pro labore
et aerumna lib. II, cap. 19. (Rigalt.) *Operositas* apud Tertullianum eodem sensu
semper positum est quo usurpat Quin-
ctil. Inst. Orat. VIII, 3: „Est etiam quae
περσεργυία dicitur, supervacua, ut sic
dixerim, *operositas*, ut a diligenti curio-
sus et a religione superstitio distat.“
Sic etiam ap. Flav. Vopisc. Vit. Taciti
cap. 11: „Vitreorum diversitate atque
operositate vehementer est delectatus.“
Tertull. De Anima cap. 2 „Quanta dif-
ficultas probandi, tanta *operositas* sua-
dendi.“ De Oratione cap. 14 „auri su-
perbiam et crinium lenoniam *operosita-
tem*.“ De Cultu Fem. II, 6 „ordinandi
crinis *operositas*.“ Cf. etiam Ad Nat. I, 4.
h. botronatum] Botronatum dicit co-

nullas lunulasⁱ reprobet, tamen non ut gentiles, ita nos quoque nobis³³ adolemur^k, institutorem³⁴ solummodo deum existimantes, non etiam³⁵ despectorem institutorum suorum. Quanto enim³⁶ utilius et cautius egerimus, si^{36b} praesumamus omnia quidem a deo provisata tunc et³⁷ in saeculo posita, ^{37b} uti nunc³⁸ essent in quibus disciplina servorum eius probaretur, ut³⁹ per licentiam utendi continentiae⁴⁰ experimenta procederent? Nonne sapientes patresfamiliae de industria quaedam servis suis offerunt⁴¹ atque permittunt, ut experiantur, an⁴² et qualiter permissis utantur, si probe, si⁴³ moderate? Quanto autem laudabilior qui abstinerit in totum, ⁴⁴ timuerit etiam indulgentiam domini? Sic igitur⁴⁵ et apostolus, I Cor. X, 22. Omnia, inquit, licent, sed non omnia⁴⁶ expediunt¹. Quanto facilis illicita timebit qui licita verebitur?

Cap. XI. Quae autem vobis¹ causae² extractius prodeundi, cum³ remotis sitis ab his quae⁴ talium indigent. Nam nec templa⁵ circummittis, nec spectacula postulatis, nec festos dies⁶ gentium nostis. Propter⁷ istos enim⁸ conventus et⁹ multum videre ac videri omnes pompas in publicum proferuntur, ^{9b} aut ut¹⁰ luxuria negotietur^{10b} aut gloria

33. adolemur A. adolemur reliqui. 34. solummodo deum Ad. deum solummodo reliqui. 35. despectorem Semlerus perperam. 36. utilius Ad. melius reliqui. 36 b. praesumamus Ab. 37. in om. BCDabc. 37 b. uti ABCcd. Vaticani tres ut Dab. 38. essent d., Fr. Iunius. esset reliqui. 39. perlicentia A. 40. experimenta procederent Ad. experientia procederet reliqui. 41. adque Ab. 42. et qualiter AB(m. sec.)d. aequaliter Dabc. aequalem BC. 43. moderate Ad. modeste reliqui. 44. et om. A. 45. expediunt Ad. aedificant reliqui.

Cap. XI. 1. causae Ad. causa est reliqui. 2. extractius Ad. structius reliqui. 3. remoti A. 4. ad aliud indigent BCDabc. 5. circummittis Ad. circummittis reliqui. 6. gentium A. gentilium reliqui. 7. istos Ad. ipsos B. m. sec. ipsos reliqui. 8. conventum BCDabc. 9. multum videre hac A. multum videre ac reliqui. 9 b. ut aut Leopoldus. 10. luxuriae A. 10 b. aut ut Fr. Iunius.

mae stranicem corymbiatam. Hesychius: „Βοτρυδόν, ἑτέρα τῆς ἐτέρας ἑχομένη, ὡς οἱ βότρυες τὰς ἄγλας ἔχουσι πικρὰς.“ (Rigalt.) Plura invenies apud Salmas. Exercitt. Plin. p. 536 sq. Cf. Cyprian. l. l. p. 98 „et auferet dominus gloriam vestis illarum et ornamenta earum, et crines et cincinnos et lunulas et discriminialia et armillas et botronatum et dextralia et anulos et insures et serica contexta cum auro et hyacinthino.“

i. lunulas] Isidor. Orig. XIX, 31 (ad Hieronym. vers. Essi. III, 16.): „Lunulae sunt ornamenta mulierum, in similitudinem lunae bullae dependentes.“ Cf. Plaut. Epist. V, 1, 33. Aldhelm. de Virg. cap. 26 „Ornamentorum gloria tam discriminialia capitum et periscelides crurum, quam olfactoriola nardi et crepundia

collo gemmiferis lunulis pendente ad stipem mancis, et matricularis prodiga liberalitate contulerunt.“ Id. ibi cap. 8 „collum lunulis et lacertos dextrilibus ornari, ac gemmiferis digitorum anulis comi concupiscit.“ Sicut istae quas Esaias μινίσκους vocat. Hesychius: interpretatur περιτραχίλια, μανίαι, περιδέρατα.

k. adolemur] De hac scriptura v. nott. ad Apolog. capp. 25 et 34.

l. sed non omnia expediunt.] Cf. Cyprian. l. l. p. 96 „Locupletem te dicit et divitem, sed non omne quod potest debet et fieri, nec desideria proluxa et de saeculi ambitione noscentia illa honorem ac pudorem virginitatis extendit cum scriptam sit: „Omnia licent, sed non omnia expediunt. Omnia licent, sed non omnia aedificant.“

solescat. Vobis autem nulla procedendi causa non tetrica^a. Aut imbecillus^{11b} aliqui ex fratribus¹² visitatur, aut sacrificium offertur, tunc dei¹³ sermo administratur. ¹¹Quidvis horum gravitatis¹⁵ et sanctitatis¹⁶ negotium est, cui opus non sit habitu extraordinario, ¹⁷et composito et soluto. ¹⁸Ac si necessitas amicitiarum officiorumque gentium vos vocat, cur non vestris armis indutae¹⁹ procedatis, tanto magis, quanto ad extraneas fidei? ut sit ²⁰inter dei ancillas diaboli discrimen, ut exemplo sitis illis, ut ²¹aedificentur in vobis, ut, quomodo ait apostolus, magnificentur deus in corpore vestro. ²²Magnificatur autem ²³in corpore per pudicitiam, utique et rursus habitum pudicitiae competentem. Sed enim ²⁴a quibusdam dicitur, ne ²⁵blasphemetur nomen ²⁶in nobis, si quid de pristino habitu et cultu detrahamus. Non auferamus ergo ²⁷vitia pristina: nomen et moribus iisdem, ²⁸si et superficie eadem, et tunc vere non ²⁹blasphemabunt nationes. Grandis blasphemia est ³⁰ex qua dicitur: Ex quo facta est Christiana, pauperius ³¹incedit. ³²Timeas pauperior videri, ex quo locupletior facta ³³eres, et sordidior, ex quo mundior? Secundum gentium, an secundum dei placitum cedere Christianos oportet?

Optemus tantummodo ne iustae blasphemationis causa simus. Cap. XII. Tanto autem ¹magis blasphemabile est, si, quae sacerdotes pudicitiae dicimini, impudicarum ritu procedatis cultae ²et expictae? ut ³quid minus ⁴habeant infelicissimae illae ⁶publicarum libidinum victimae? ⁷quas etsi quae leges a ⁸maritalibus et matronalibus

. imbecillus *Ad. imbecillis reliqui.* 11 b. aliqui *Ad. aliquis reliqui.* 12. visitatur *Ad. visitandus reliqui.* 13. sermo *Ad. verbum reliqui.* 14. Quidvis *Ad. odvis B (m. sec.) abc. quamvis BCD.* 15. et sanctitatis *om. A.* 16. negotium cui *AB (m. sec.) d. negotium et cui abc. negotium et si cui BCD.* 17. et uto, sed composito *Aug. Ncander.* 18. hac *A.* 19. procedatis *A. procedite BC. acceditis reliqui.* 20. inter dei ancillas et diaboli *A. inter ancillas diaboli et i reliqui.* 21. aedificentur in vobis, ut quomodo ait apostolus *om. A.* 22. magnificentur *A.* 23. in corpore per *Ad. si per reliqui.* 24. a quibusdam dicitur . dicitur a quibusdam *reliqui.* 25. blasphemetur *Ab.* 26. eius in nobis *ab. rziensis. Voculam eius praeter nostros libros omittunt etiam tres Vaticani.* 27. bis et vitia *BCDabc.* 28. sit et superficies *B. m. sec.* 29. blasphemabunt *A., more.* 30. ex qua *Ad. si qua reliqui.* 31. incedit *ABCDad. incedere bc.* 32. Timebit *BCDabc.* 33. est *BCDabc.*

Cap. XII. 1. magis *om. BCDabc.* 2. aut *BCDabc.* 3. qui *AB. Hildebrandus. habeant A. habent reliqui.* 6. impudicae *B. impudicarum CD. Vaticani tres. quas etsi quas A. quas si quae reliqui.* 8. maritalibus *Ad. matronis reliqui.*

Cap. XI. a. causa non tetrica.] Hoc : : Nulla procedendi causa non gravis, non seria, non sancta. (Rigalt.)

Cap. XII. a. expictae?] Sic supra p. 7 „an taliter expictas angeli in nubibus obviam Christo in aere.“ cap. 2 „expingamus nos, ut alteri reant.“ Infra: „Tibam illa quae se

expinxerat.“ Martial. Epigr. VII, 8 „Expingitque genas.“

b. publicarum libidinum victimae?] Ita De Pallio cap. 4 „Aspice lupas popularium libidinum nudatas.“ Tertull. De Spectac. cap. 17 „prostibula publicae libidinis hostiae.“ Hieronym. in Ionam cap. 3 „Differentia erit inter matrem do-

decoramentis coërcebant, iam certe saeculi ⁹improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque feminis usque ad errorem ¹⁰dinoscendi coaequavit⁶. Quamquam lenocinia formae ¹¹nunquam non prostituto corpori coniuncta ¹²et debita etiam scripturae suggerunt. Illa civitas valida, quae super ¹³montes septem et plurimas aquas ¹⁴praesidet, ¹⁵prostitutae ¹⁶appellationem a domino ¹⁷meruit. Sed quali habitu ¹⁸appellationi suae comparata est? Sedet certe in purpura ¹⁹et coccino et auro et lapide pretioso⁴. ²⁰Quam maledicta sunt sine quibus non potuit maledicta et prostituta ²¹describi! ²²Thamar illa, quia se ²³expinxerat et ornaverat, idcirco Iudae ²⁴suspicione visa est ²⁵sedere, ²⁶adeoque sub velamento latebat, habitu-qualitate quaestuariam mentiente, ²⁷ut quaestuariam et ²⁸volnerit et compellarit et pactus sit. Unde addiscimus adversus congressu-²⁹et suspensiones impudicas providendum omni modo esse. Quid enim castae mentis integritas ³⁰alterius suspicione maculatur? quod ³¹speratur in me quod aversor? ³²quid non meos mores habitu-³³praenuntiat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur? ³⁴Liceat videri pudicam, certe impudicam ³⁵non licet.

Gen.
XXXIII,
14sq.

Cap. XIII.
1 Sam. XVI, 7.

Phil. IV, 5.

¹Aliqua ²fors^a dicit, Non est mihi necessarium hominibus probari: nec enim ³testimonium hominum requiro; deus conspectus ⁴est cordis. Scimus omnes, ⁵dum tamen quid idem per apostolum dixerit recordemur: Probum vestrum coram hominibus appareat. Ad quid, nisi ⁶ut malitia ⁷accessum ad vos omnino non habeat.

9. improbitatis BC. 10. dinoscendi quaequavit A. 11. quam A. 12. est A. 13. montes septem ABCDad. septem montes bc. 14. possidet BC. 15. co- prostitutae BCDabc. 16. a domino appellationem bc. 17. meruit. Sed qual. A. meruisset, quali reliqui. 18. appellationis BCD. 19. cum coccino BCDabc. 20. Quam Ad. quae reliqui. 21. describi om. A. prob. Hildebrandus. 22. expinxerat Ag. 23. suspicioni BCDabc. 24. sedere A. quaestui sedere reliqui. 25. adeoque ABCd. adeo quia reliqui. 26. ut Ad. et fecit, ut reliqui. 27. volnerit et compellarit (compellaverit d.) et pactus sit Ad. voluit et compellavit et pactus est reliqui. Pro quaestuariam et Fr. Junius maluit quaestuarium, nam et. 28. et et ACDabc. 29. in alterius BCDabc. 30. spectatur B. m. sec. 31. quid non meos mores (mores meus d. meos mores meus Hildebrandus, meos meos A. 32. cur non mores meos reliqui. 32. praenuntiat Ag. pronuntiat reliqui. 33. ut Fr. Junius, raeat B. 34. scilicet Ad. si licet Hildebrandus.

Cap. XIII. 1. Aliqua Aabcd. licet aliqua B. Licet aliqua BC. Hoc cap. B. m. sec. 2. fors dicit Ad. forsam dicit B (m. sec.) abc. forsam dicit E. f. 3. testimonium hominum Ad. humanum testimonium reliqui. 4. cordis est Bcd. 5. dum Ad. cum reliqui. 6. ut om. BCDabc. 7. accessum ad vos Ad. accessum reliqui.

mini et victimas libidinum publicanarum." Id. ad Gerontium de Monogamia: "Si publicanum libidinum victimas superet." Id. ad Heliodorum: "Membra Christi et hostia viva placentem deo cum publicanum libidinum victimas nefaria collusione violavit."

c. coaequavit.] V. Apolog. cap. 1. Pallio l. l. d. et lapide pretioso.] Hoc deo- tate meretricis habet etiam Cyprianus p. 97 sq. Cap. XIII. a. fors] c. dicitur Not. l. S.

t malis ⁹ exemplo et testimonio sitis? Aut quid est, Luceant
 ae vestrae? ¹¹ Quid autem nos dominus ¹² lucem mundi vocat? ¹³ Matth. V,
11-16. ¹⁴ 11-16. ¹⁵ super montem constitutae comparavit, si non reluce-
 rit in tenebris et extamus inter ¹⁶ demersos? Si lucernam tuam
 modio abstruseris, in tenebris ¹⁷ derelicta a multis ¹⁸ incurseris
 e est. ¹⁹ Haec sunt quae nos luminaria mundi faciunt, bona
 tua nostra. Bonum ²⁰ autem, dumtaxat verum et plenum, non
 est in tenebris; ²¹ gaudet videri ²² et in ipsas denotationes exultat.
 Pudicitiae Christianae satis non est esse, verum et videri. Tanta
 debet esse plenitudo eius, ut emanet ab animo ²³ ad habitum
 eruptet a conscientia in superficiem, ut et ²⁴ a foris ^b inspiciat
²⁵ supellectilem ^c suam, ²⁶ quae conveniat fidei continendae in
 vultu. Discutiendae ²⁷ sunt enim deliciae quarum mollitia et
²⁸ a fidei virtus effeminari potest. Ceterum nescio an manus
 alio ^e circumdari solita ²⁹ in duritiam catenae stupescere susti-
 neat. Nescio an crus ³⁰ periscelio ^f laetatum in nervum se ³¹ patiat
 i. Timeo cervicem, ne margaritarum et smaragdorū laqueis
 data locum ³² spathae non det. Quare, benedictae, meditemur

ut (velud A.) Ad. et ut reliqui. 9. et exemplo BC Dabc. 10. operae ve-
 opera vestra reliqui. 11. Quid autem Ad. Aut quid reliqui. 12. ludi-
 cium vocat Ad. lumen terrae vocavit reliqui. 13. super Ad. supra Dabc.
 14. in tenebris Ad. inter tenebrosos BC Da. inter tenebras bc. 15.
 s Dabc. diversos BC. Vaticani tres. 16. modio Ad. modium reliqui. Pro
 ris in BC. extat obstruxeris. 17. derelicta d. delicta A. relicta BC. re-
 liqui. 18. incurseris d. incluseris A. incuseris reliqui. Pro necesse Ap.
 cessis. 19. et haec BC. pro more. Sic iidem paulo infra et bonum pro
 20. autem, dumtaxat verum et plenum om. A. 21. amat de (de om.
 nebras A. 22. sed gaudet BC Dabc. 23. et in ipsas denotationes Ad. et
 notatione sui reliqui. 24. Pudicitia ABC. 25. ad Ad. in reliqui. 25 b.
 BC. 26. a foris Ad. foris reliqui. 27. superlectilem B. 28. quae Ad.
 xi. 29. sunt enim Ad. enim sunt reliqui. 30. luxu Meursius. 31. spa-
 ta. 32. in duritiam Ad. in duritia reliqui. 33. periscelio (periscaelio A.)
 i Ad. de periscelio Dabc. de peristello BC. 34. patitur BC. 35. ar-
 36. spathae ABC d. spatae d.

foris] A foris ut des foris, abintus
 us. (Rigalt.) Cf. Plin. Hist. Nat.
 4, 37. Auct. incert. de Limit.
 Ioh. de Laua: „A foris, adver-
 ci, penultima correpta, significat
 vel in loco.“ Utitur etiam Pos-
 non Vita S. Augustini cap. 26. Alios
 dicit Du Cangus s. v.
 plectilem] Liber Vindobonensis
 plectilem, quemadmodum hoc
 in constanter scriptum extat in
 pervetusto illo codice Parisino.
 xu] De hoc vocabulo cf. adnot.
 Spectac. cap. 10.
 atalo] Est armilla vel brachiste
 m. Cf. Salmas. in Solin. p. 537.

f. periscelio] Periscelium dicit quod
 Iuvenalis Sat. VI. periscelidem. (Rigalt.)
 Cf. Horat. Epist. I, 17, 56. cum interpr.,
 Petron. Satyr. cap. 67. Isidor. Orig.
 XIX, 31 „crurum ornamentum mulierum
 quo gressus earum ornatur.“ Cf. Plin.
 H. N. XXXII, 12. Ovid. A. A. III, 272.
 Senec. Hippol. 320. Clemens Alexan-
 drinus Paedag. II, 12. appellat πένθας πε-
 ρισκελίους. Aldhelm. De Virgin. cap. 26
 „et periscelides crurum.“ Cyprian. de
 Habit. Virg. l. I. „sint a compedibus
 aureis pedes liberi.“ Glossae Vett.:
 „Periscelites, ornamenta vel circuli au-
 rei crurum mulierum.“ Cf. Visconti
 Mon. Borgh. p. 181.

duriora, et non sentiemus: relinquamus laetiora, et non desiderabimus. Stemus ³⁷expeditae ad omnem vim, nihil habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostrae. Proiciamus ornamenta terrena, si caelestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo ³⁸omnia delicta populi ³⁹Israël denotantur. Odisse debetis quod ⁴⁰patres perdidit^g, ⁴¹quod a relinquentibus deum adoratum est. ⁴²Etiā tunc aurum ignis^h est ⁴³esca. Ceterum tempora ⁴⁴Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro, sed ferro transiguntur: stolae ⁴⁵martyriorum praeparantur, ⁴⁶angeli baiuli sustententurⁱ. Prodiite vos ⁴⁷iam medicamentis et ornamentis exstructae ⁴⁸prophetarum et apostolorum, sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictae oculos verecundia et ⁴⁹os taciturnitate, inserentes in aures ⁵⁰sermōnes dei, adnectentes cervicibus iugum Christi. Caput maritis subicite, et satis ornatae eritis. Manus lanis occupate, pedes domi figite, et plus quam in auro ⁵¹placebitis. ⁵²Vestite vos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiae. Taliter pigmentatae deum habebitis amatorem.

37. expeditae *abc*. 38. omnia *Ad*. prima *reliqui*. 39. Israel (*Isrl Aφ*. *isrl' E' ABCd*. *Israēlis reliqui*. 40. patres *Ad*. *Iudaeos reliqui*. 41. quod a relinquentibus deum adoratum est *Ad*. quod derelinquentes deum adoraverunt *reliqui*. 42. Etiam *Ad*. iam *reliqui*. 43. esca *om. Ad*. 44. Christianis *Ad*. *Christianorum reliqui*. 45. martyrorum *BC*. 46. angeli (anguli *Aφ*) baiuli *Ad*. *angeli baiulis reliqui*. 47. iam *om. Ad*. 48. prophetarum et *om. BCDabc*. 49. es *Ad*. *spiritus reliqui*. 50. sermones *Ad*. *sermonem reliqui*. 51. placebitis *Ad*. *placebunt reliqui*. 52. Vestite vos serico probitatis *om. A*. — *In Aφ. libri subscritpta est DE CULTU FEMINARV LIB. II. EXPLICIT.*

g. quod patres perdidit.] Antea legabatur quod *Iudaeos perdidit*. Glossema est et interpretamentum eius quod Tertullianus scripserat *patres*. (Rigalt.)

h. ignis] Aeterni illius qui apud inferos ardet, paratus ad supplicium peccatorum.

i. angeli baiuli sustententur.] Hoc est angeli expectantur qui in caelum suble-

vent obviam Christo. Sic ipse Tertullianus supra [cap. 7.]: „Videbo angelum cerussa et purpurisso et croco et de ambitu capitis resurgatis, in taliter aspectus angeli in nubila sublevent obviam Christo in aëre.“ (Rigalt.) De verbo *sustentere* cf. adnot. ad De Fuga in Egiptum secut. cap. 11.

DE
EXHORTATIONE CASTITATIS.

In scripturae discrepantia Tertulliani verbis subiecta

- A** significat codicem scriptum Parisinum, St. Agobardi (*A ϕ* ex collatione Hildebr.
A β ex collatione Steph. Baluzii).
- B** - - - Vindobonensem.
- C** - - - Leidensem.
- D** - editionem principem, quae prodit Basileae a. MDXXI.
- e** - - Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis a. MDXLV.
- b** - - Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae a. MDL.
- c** - - Iac. Pamellii, quae prodit Antverpiae a. MDLXXXIX.
- d** - - Nicol. Rigaltii, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

EXHORTATIONE CASTITATIS**.

non dubito, frater, te post uxorem ¹in pace praemissam ad Cap. 1.
 tionem animi conversum de exitu singularitatis cogitare^a et
²consilii indigere. Quamquam ³in huiusmodi^b cum fide sua
 u ⁴debet unusquisque eiusque vires consulere, tamen quoniam
 specie^c carnis ⁵necessitas cogitatum^d movet, ⁷quae fere apud
 conscientiam ⁶fidei resistit, opus est fidei extrinsecus^e con-
 mquam advocatione adversus carnis ¹⁰necessitates. Quae qui-
 cessitas ¹¹facillime circumscribi potest, si voluntas potius
 m indulgentia consideretur. Nemo ¹²indulgentia utendo pro-
 , sed voluntati obsequendo. Voluntas dei est sanctificatio Thess. IV, 3.

INCIPIT DE EXHORTATIONE CASTITATIS *Aβ*. DE EXHORTATIONE
 TIS *BCDed.*, libri scripti bibliothecae Magliabechianae n. 527., n. 528.,
 et bibliothecae Laurentianae plut. XXV., n. XII., Vaticani tres, et Politiani
 EXHORTATIO AD CASTITATEM *ab*.

. I. 1. in pacem remissam (praemissam *d*.) *Ad*. 2. consilium digere
 nsilium digerere *B. m. sec. et Laurentianus*. consilium dirigere *abc. Gor-*
ber. 3. et *BCDabc. Laurentianus. de Latinus*. 4. debeat *BCDabc. Lau-*
 5. necessitatis *Aβ*. 6. monev *BC*. 7. quaerere apud *BCDabc. Lau-*
 8. fidei *d.*, *Ios. Mercerus*. fidem *A.* in fidem *Hildebrandus*. quae fidei
 9. consilium tanquam advocatum *BCDabc. Laurentianus*. 10. necessitatem
Laurentianus. 11. facillime *om. BCDabc. Laurentianus*. 12. indulgentia
d. indulgentiam audendo *reliqui*.

titulum fecit huic operi Tertul-
 E EXHORTATIONE CASTITA-
 em forma qua legimus in cata-
 um quae vetustissimo codice
 continentur, DE SCORPIACE,
 SCRIPTIOE HAERETICORVM,
 yprianum DE EXHORTATIONE
 II. Quae sunt intellegenda, uti
 ta essent EXHORTATIO AD CA-
 M, SCORPIACE, PRAESCRI-
 OVERSVS HAERETICOS, EX-
 IO AD MARTYRIVM. Sic libro
 itia [cap. 15.] dicit „de *exhor-*
inclinoniarum,” pro „*exhorta-*
sanctimonias.” (Rigalt.) Quod

ad titulum cf. etiam De Fuga in Per-
 secut. cap. 14 „*deductor omnium verita-*
rum, exhortator omnium tolerantiarum.”
 Adde *Ibid.* cap. 1. et *Adv. Prax.* cap. 2.
 „*paracletum, deductorem omnis veri-*
tatis.” De *Ieiun.* cap. 10 „*paraclete,*
duce universae veritatis.”

Cap. I. a. de exitu singularitatis co-
 gitare] Hoc est de tuo eventu, qui iam
 singularis et superstes coniungi tuae de-
 gis. (Rigalt.)

b. in huiusmodi] Cf. adnot. ad De
 Baptismo cap. 12.

c. in ista specie] De voc. *species* cf.
 Desider. Heraldus ad Apologet. cap. I.

Lev. XI, 44 sq.
XIX, 2.
XX, 7.
I Petr. I, 16.

nostra. Vult enim imaginem suam nos etiam ¹³similitudinem fieri, ut simus sancti, ¹⁴sicut ipse sanctus ¹⁵est. Id bonum, sanctificationem dico, in species ¹⁶distribuo complures, ut in aliqua ¹⁷earum deprehendatur. Prima species est virginitas a nativitate: secunda, virginitas ¹⁸a secunda nativitate, id est a lavacro, quae aut in matrimonio purificat ex compacto, aut in viduitate perseverat ex arbitrio: tertius gradus superest ¹⁹monogamia, ²⁰cum post matrimonium unum interceptum exinde sexui renuntiatur. ²¹Prima virginitas felicitatis est ²²non nosse in totum a quo postea optabis liberari: ²³secunda virtutis est contemnere ²⁴cuius vim ²⁵optime noris: ²⁶reliqua species ²⁷hactenus nubendi ²⁸post matrimonium morte diiunctum praeter ²⁹virtutis etiam modestiae laus est. ³⁰Modestia est enim ablatum non desiderare, et ablatum a ³¹domino deo, sine Math. X, 29. cuius voluntate nec folium de arbore ³¹delabitur nec passer assis unius ad terram cadit.

Cap. II.
Iob. I, 21.

Quam denique modesta illa vox est: ¹Dominus dedit, dominus abstulit, ut domino visum est, ita factum est. ²Et ideo si nuptias ³sublatas restauremus, sine dubio contra voluntatem dei nitimur. volentes habere ⁴rursus quod ⁵habere nos noluit. ⁶Si enim voluisset, non abstulisset. ⁷Nisi si et hoc voluntatem dei interpretamur.

13. similitudine Fulv. Ursinus et Fr. Iunius. 14. sicut ipse *Ap.* sicuti ipse (*AP.*) sicut et ipse *c. Laurentianae.* sicuti et ipse reliqui. 15. est, inquit. *BCDabc. Laurentianus.* 16. distribuo complures (*Aβ*) *d.* distribui complures *Ap.* distribui complures reliqui. distribui complures oportet Fulv. Ursinus. 17. earumdem *l.* 18. a secunda nativitate id est a lavacro, quae *Ad.* ut ex arbitrio suo vidua maneat, cum alibi dicitur damnandam si nupserit, id est a lavacro aquae *BCDabc. Laurentianus.* a lavacro aquae ceteris omissis *c.* a lavacro aquae, id est, ut ex arbitrio suo vidua maneat Fulv. Ursinus. 19. monogamiae *BCDabc. Laurentianus.* 20. cum post — — renuntiatur *om. BC.* 21. Prima felicitas prima virginitas est *BCDabc. Laurentianus.* Prima felicitas primae virginitatis est Fulv. Ursinus. 22. non nosse a quo postea optabis liberari in totum *Dabc. Laurentianus.* In *BC.* haec verba cum iis quae sequuntur usque ad *voc.* contemnere desunt. 23. secundae virginitatis est *Dabc.* secunda felicitas secundae virginitatis est Fulv. Ursinus. 24. cuius *om. BCDabc. Laurentianus.* 25. quam optime *BCDabc. Laurentianus.* Pro novis *BC. Laurentianus* habent moris. 26. reliquas *BC. Laurentianus.* 27. hactenus *BCDabc. Laurentianus.* sanctae (*scē Aβ*) *A.* 28. virtutes *BCDabc. Laurentianus.* 29. Modestus est enim *Ad.* Modestiae enim laus est *Dabc.* Omittunt *BC. Laurentianus.* 30. domino deo *Ad.* deo domino reliqui. 31. delabitur *Ad.* labitur reliqui.

Cap. II. 1. deus *D.* Verba dominus dedit absunt in *A.*, et verba dominus dedit — — factum est desiderantur in *BC.* 2. Et *om. BCDabc.* 3. ablatas *BCDabc.* 4. rursus *om. A.* 5. haberetur *A.* Quo in vocabulo latere puto iterum, vel rursus illud. 6. minime abstulisset. Si enim voluisset *A.* 7. nisi si et hoc *Ad.* nisi et hoc reliqui.

d. hactenus nubendi] Apud Tertullianum hactenus non semel est pro non ultro, numquam posthac. De Testim. Animae cap. 1 „hactenus sapiens et prudens habebitur qui prope Christianum pronuntiaverit.“ De Praescript. Haeret. cap. 11 „Vidua a iudice petebat audiri,

quia non admittebatur, sed ubi audita est, hactenus institit.“ De Pallio cap. 2 „Hactenus Sudoma, et nulla Gomorra.“ Ad. Hermog. cap. 34 „etiam mare hactenus.“ De Resurr. Carnis cap. 58 „Deus enim delebit omnem lacrymam ab oculis eorum, et mors hactenus.“ Adde De Ieiun. cap. 10.

quasi ⁹et rursus voluerit habere quod iam ⁹noluit. Non est bonae et solidae fidei sic omnia ¹⁰ad voluntatem dei referre, et ita ¹¹adulari sibi unumquemque dicendo nihil fieri sine ¹²nutu eius, ut non intellegamus ¹³esse aliquid in nobis ipsis. Ceterum excusabitur omne delictum, si ¹⁴contenderimus nihil fieri a nobis sine dei voluntate, ¹⁵et ibi definitio ista in ¹⁶destructionem totius disciplinae, etiam ipsius dei, si ¹⁷aut quae non vult de sua voluntate ¹⁸producat, aut nihil est quod deus non vult. Sed ¹⁹quomodo vetat quaedam quibus etiam supplicium aeternum comminatur (utique ²⁰enim quae vetat non vult, a quibus et offenditur), ²¹sic et e contrario quae vult praecipit et ²²accepto facit et aeternitatis mercede disponit. ²³Itaque cum utrumque ex praeceptis eius didicerimus, quid ²⁴nolit et quid velit, ²⁵tamen nobis est voluntas ²⁶et arbitrium eligendi alterum, sicut scriptum est: Ecce posui ante te bonum et ²⁷malum: gustasti ²⁸enim de ²⁹agnitionis arbore. Et ideo non debemus quod ³⁰nostro expositum est arbitrio ³¹in domini referre voluntatem, ³²quod non ipse vult aut non vult quod bonum est qui malum non vult. Ita nostra est voluntas, cum malum volumus adversus dei voluntatem, qui bonum vult. Porro ³³si quae- ris, unde ³⁴venit ista voluntas, qua quid volumus adversus dei voluntatem, ³⁵dicam, Ex nobis ipsis. Nec temere. Semini ³⁶enim tuo respondeas necesse ³⁷est; siquidem ille princeps ³⁸et generis et delicti Adam voluit quod deliquit. Neque enim diabolus voluntatem ³⁹ei imposuit delinquendi, sed materiam ⁴⁰voluntati submi-

S. et rursus nos voluerit habere *Ad.* rursus vellet in nos relinqui. rursus vellet in nobis *Fulv. Ursinus.* 9. noluit deus *BCDabc.* 10. et voluntatem *Aq.* et in voluntatem *Hildebrandus.* 11. adulari sibi unumquemque *d., ex emendatione Fulvii Ursini.* adulari (adhulari *Aβ.*) unumquemque *Da.* adulari ad unumquemque *bc.* adulari utrumque *BC.* adulari utrinque *B. m. sec.* 12. iussione *BCDabc.* 13. esse aliquid *Ad.* aliquid esse relinqui. 14. continuerimus *BCDabc.* 15. et ibi (hibi *Aβ.*) definitio ista in *Ad.* et ibi definito (diffinito *BC.*) istam relinqui. At tibi definitio istam *Fulv. Ursinus.* 16. destructionem *BC.* 17. et me *BC.* et quae *Dabc.* 18. producit *BCDabc.* 19. quomodo *AqBCDabc.* quando (*Aβd.*) *Fulv. Ursinus.* 20. enim *Ad.* etiam relinqui. 21. sic et e contrario quae vult ego. sicut e contrario quae vult *Ad.* sicut et quae vult relinqui. 22. accepto facit *Ad.* accipit relinqui. 23. Itaque (igitur *Aβ.*) cum vult utrumque *A.* 24. nolit et quid velit *A.* velit et quid nolit relinqui. 25. tamen *Ad.* iam relinqui. 26. et arbitrium *om. BCDabc.* 27. enim *om. A.* 28. agnitionis (agnitatis *Aβ.*) arbore *A.* arbore agnitionis relinqui. 29. nostri *BCDabc.* 30. in dominum referre et in voluntatem *Hildebrandus.* in domino (*dño Aβ.*) referre in voluntatem *A.* in dei referre voluntatem relinqui. 31. quod non ipse vult aut non vult quod bonum est *A.* quos vult ipse et velle relinqui. 32. veniat *BCDabc.* 33. ut dicam *BCDabc.* 34. enim *om. BCDabc.* 35. esse *Aq.* 36. et *om. BCDabc.* 37. eis *ab. Gorsiensis.* eius *R(m. pr.) CD.* 37 b. voluntatis *BCDabc.* voluntati *Ad. Latinus.*

Cap. II. a. aeternitatis mercede dis- b. Porro] De hac particula cf. adnot.
pongit] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 37. ad De Corona cap. 7.

nistravit. Ceterum voluntas dei ³⁸in obaudientiam venerat. Praeinde et tu si non ³⁹oboedieris deo, qui te proposito praeccepto liberae potestatis instituit, per voluntatis libertatem volens ⁴⁰deverges in id quod deus ⁴¹non vult, ⁴²et ita te putas a diabolo subversam, qui ⁴³etsi quid vult te velle quod deus non vult, ⁴⁴non tamen facit ut et velis, quia nec tunc ⁴⁵istos protoplastos ad voluntatem ⁴⁶dilecti subegit, immo neque invitos neque ignorantes quid deus ⁴⁷nollet. Utique enim nolebat fieri, ⁴⁸cum admissio mortem destinabat. Ita diaboli opus unum est, ⁴⁹temptare, ⁵⁰an velis, quod in te est, ut velis. ⁵¹At ubi voluisti, sequitur ut ⁵²te sibi subigat, non operatus in te voluntatem, sed nactus ⁵³occasionem voluntatis. Igitur cum solum ⁵⁴sit in nobis velle, ⁵⁵et in hoc probetur nostra ⁵⁶erga deum mens, an ea ⁵⁷velimus quae cum ⁵⁸voluntate ipsius faciant, ⁵⁹alte et impresse* recogitandam esse dico dei voluntatem, quod etiam in occulto velit.

Cap. III. Quae enim ¹in manifesto, scimus ²omnes, eaque ipsa qualiter ³in manifesto sint perspiciendum est. Nam ⁴etsi quaedam videntur voluntatem dei sapere, dum ⁵ab eo remittuntur, non statim omne quod permittitur ex mera et tota voluntate praeceditur. Quae etsi sine voluntate non est, quia tamen aliquam habet causam in ⁷illo cui indulgetur, quasi de invita venit voluntatem, passam causam sui⁶ quae cogit voluntatem. Vide, qualis sit voluntas ⁸cuius

ICor. VII, 8. dit eius qui permittit.

38. ob inaudientiam BC. ei in obedientiam Fulv. Ursinus. 39. oboedieris A. oboedieris reliqui. Pro deo Aq. habet domino. Negatio ante oboedieris non comparat in a. 40. divergis in id abc. divergi sinit BCD. 41. noluit BCDabc. 42. ita te putas a diabolo BCD. ita deputat diabolo abc. Ita te puta a diabolo Fulv. Ursinus. 43. etsi quid vult velle Aq. etsi quid vult velle Aβ. etsi vult te velle BCDabc. 44. non tamen facit, ut et om. A. 45. istos Ad. invitos reliqui. 46. dilecti Aq. 47. nollet ADbcd. nolet a. nolit BC. 48. cum Ad. cui reliqui. 49. temperare B(m. pr.) CD. 50. an velis, quod in te est, ut velis ego. an velis qui ante (quante Aq.) est ut velis A. quod in te est, ut velis reliqui. 51. adhibi A. 52. te sibi subigat BCDabc. et sibi subiungat Ad. 53. occasionem voluntatis (voluptatis A.) Ad. possessionem voluntatis reliqui. 54. erit BCDabc. 55. et in hoc probetur Ad. in hoc probatur reliqui. 56. in BCDabc. 57. volumus BC. 58. voluntate ipsius faciant Ad. voluntate (voluntatem BC.) eius aspiciant reliqui. Post haec verba in Dabc. incipit caput tertium. 59. alte et impresse Ad. Alte impresse BCDab. A te impresse Fulv. Ursinus.

Cap. III. 1. in manifesto Ad. Latinius. manifesto reliqui libri. 2. omnes om. A. 3. in manifestis intus inspiciendum est A. 4. si BCDabc. 5. ab eo remittuntur Hildebrandus. habeo remittuntur A. a deo permittuntur reliqui. 6. Ex (Aβ)BCDabcd. ut ex Aq. At ex Hildebrandus. 7. illo Ad., Fulv. Ursinus. loco reliqui. 8. eius cuius BCDabc. ea cuius Fulv. Ursinus.

c. impresse.] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 5. Adde De Ieiun. cap. 10. — In exemplaribus ante Rigaltium vulgaris perperam distinctum est ipsius faciant. Alte et impresse celt., ita ut post faciant incipiat caput tertium.

Cap. III. a. passa causam sui] De verbo pati cf. adnot. ad Apolog. cap. 21. Sic infra cap. 4 „quasi iam recogitationem excessus sui passa.“

alter est causa. Secunda ¹⁰item species consideranda est ¹¹purae voluntatis. Vult nos deus ¹²agere quaedam placita sibi, in quibus non ¹³indulgentia patrocinator, sed disciplina dominatur. Si tamen ¹⁴alia istis praeposuit, utique quae magis vult, ¹⁵dubiumne est ea nobis ¹⁶sectanda esse quae mavult, ¹⁷cum quae minus vult, ¹⁸quia alia magis vult, ¹⁹perinde habenda sunt atque si nolit? Nam ²⁰ostendens quid magis velit, minorem voluntatem ²¹maiore delevit. Quantoque notitiae tuae utramque proposuit, tanto ²²definiit id te sectari debere quod ²³declaravit se magis velle. Ergo si ideo declaravit, ²⁴ut id secteris quod magis vult, sine dubio, nisi ita facis, contra voluntatem ²⁵eius sapis, sapiendo contra potioem eius voluntatem, ²⁶magisque offendis quam promereri, quod vult quidem faciendo ²⁷et quod mavult respuendo. Ex ²⁸parte delinquis; ex parte, si non delinquis, non tamen promereri. ²⁹Non porro et promereri molle delinquere est? Secundum ³⁰igitur matrimonium, ³¹si est ex illa dei voluntate quae indulgentia ³²vocatur, ³³negabimus meram ³⁴voluntatem cui ³⁵indulgentia est causa, si ³⁶ex ea cui potior alia praeposuit continentiae magis appetendae didicerimus non potioem a potiore ³⁷rescindi. Haec ³⁸praestrinxerim, ut iam apostoli ³⁹voce decurram. Inprimis autem non videbor inreligiosus, ⁴⁰si quod ipse profitetur animadvertam, omnem illum indulgentiam nuptiarum de suo, id est de humano sensu, non de divino ⁴¹praescripto induxisse.

9. altera sit BCDabc. 10. iterum BCDabc. 11. non purae d., Fulv. Ursinus. 12. agere quaedam placita sibi Ad. sibi placita BCDabc. facere sibi placita B. m. sec. sibi placita facere Fulv. Ursinus. 13. indulgentia patrocinator d. indulgentiam patrocinator A. indulgentia operator patrocinator BCD. indulgentia operatori patrocinator reliqui. 14. alia istis praeposuit Ad. alia (alia B.) ista praeposuit (praeposuit BCD.) reliqui. et alia ista praeposuit Fulv. Ursinus. 15. Nec dubium est Fulv. Ursinus. 16. sectanda Ad. taxanda B. exequenda B. m. sec. taxanda CDabc. 17. cum quae minus vult, quia Ad. quam ea quae minus vult. Qui (Qui om. B.) reliqui. cum ea quae minus vult qui Fulv. Ursinus. 18. quia alia magis vult om. B. 19. perinde (preinde Ap.) habenda sunt (sint d.) atque (adque Ap.) Ad. proinde habenda sunt reliqui. proinde habenda sint quasi nolit Fulv. Ursinus. 20. ostendens Ad. ostendendo (ostendenda B.) reliqui. 21. maiorem A. 22. definiit Ad. definiit (diffiniit B.) reliqui. 23. declaravit se Ad. et B. m. sec. paruit om. abc. paravit te reliqui. 24. ut id Ad. uti reliqui. 25. dei sapiendo A. 26. magis A. 27. et quod mavult Ad. quod mavult B (m. sec.) abc. mavult B (m. pr.) CDabc. 28. parte delinqui A. parte non delinquis Latinius. 29. Non porro A. Porro reliqui, sine interrogationis signo in clausula sententiae. 29. igitur Ad. itaque reliqui. 30. si est ex d., Fulv. Ursinus. si ex libri omnes scripti et editorum reliqui. 31. vocatur Ad. cogitur reliqui. 32. negabimus BCD. 33. voluntatem om. BCDabc. 34. indulgentia BCD. 35. ex ea Ad., Fulv. Ursinus. 36. rescindit A. scindi CDabc. rescindi B. 37. praestrinxerim Ad. praestruxerim reliqui. 37 b. voce BCDabc. 38. si quod ipse profitetur animadvertam Ad. si quid ipse proferat (proferetur B.) continentiam magis appetendam didicerimus. Iam animadvertam reliqui. Scripturae libri Leidensis (C.) discrepantias annotare hic desino. Concinit tantum non in omnibus cum Vindobonensi. si qui quod ipse profitetur, continentiam magis appetendam didicerimus, iam animadvertam Fulv. Ursinus. 39. praescriptum BDabc.

Nam et cum ⁴⁰de viduis et inuuptis definiit, uti nubant, si continere non possunt, quia melius ⁴¹sit nubere quam uri, conversus ad ⁴²alteram speciem, Nuptis autem denuntio, inquit, non ⁴³quidem ego, sed dominus. ⁴⁴Ita ostendit ⁴⁵ex translatione personae suae ⁴⁶in dominum id quod supra dixerat ⁴⁷non ex ⁴⁸domini persona, sed ex sua pronuntiasse, Melius ⁴⁹est nubere quam uri. Quae ⁵⁰vox licet ad eos pertineat ⁵¹qui inuupti vel vidui a fide deprehendantur, quia tamen ⁵²omnes eam ad nubendi licentiam amplectuntur, velim ⁵³pertractare quale bonum ostendat quod melius est poena, quod non potest videri bonum nisi pessimo comparatum, ut ideo bonum sit nubere, quia deterius ⁵⁴sit ardere. Bonum ita est, si perseveret nomen obtinens sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius, ut, etsi bono alii ⁵⁵comparatur et alio adumbratur, ⁵⁶nihilominus remaneat ⁵⁷in boni nomine. Ceterum si per mali ⁵⁸conditionem cogitur ⁵⁹bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod a superiore malo ⁶⁰obscuratum ad nomen boni impellitur. ⁶¹Aufer denique conditionem comparationis, ut non ⁶²dicat, Melius est nubere quam uri, et quaero an dicere audeat, Melius est nubere, non adiciens ⁶³quid sit id quod melius est. Ergo quod non melius, utique nec bonum, ⁶⁴quia abstulisti et removisti ⁶⁵conditionem comparationis, quae dum melius illud ⁶⁶facit, ⁶⁷ita bonum haberi cogit. Melius ⁶⁸est nubere quam uri sic accipiendum est, ⁶⁹quomodo melius est uno oculo quam duobus carere:

40. de viduis et inuuptis definiit (definiuit *abc.*) *Aabcd.* debuisset inuuptis definiuit *BD.* 41. sit nubere *Ad.* est nubi *BDab.* est nubere *c.* 42. aliam *BDabc.* 43. quidem *om. BDabc.* 44. Ista *Aβ.* 45. ex translatione *A.* ex translatione & extra rationem *reliqui.* 46. in dominum id *d.* in deum et *BD.* dominum et *etc.* in dño id *A.* Pro dixerat in *A.* est dixerant. 47. id non *BDabc.* 48. domini persona *Ad.* persona domini *reliqui.* 49. esse nubi *BDab.* 50. voluntas licet *A.* 51. qui inuupti (nupti *A.*) vel vidui a fide deprehendantur, quia *Ad.* qui sunt inuupti vel vidui *c.* qui sunt nupti vel viduae (vidui *b.*) qui *BDab.* qui sunt nupti vel viduae, cum *Fulv. Ursinus.* 52. omnes eam ad nubendi licentiam amplectuntur *Ad.* tamen nubendi licentiam amplectantur *reliqui,* et *Fulv. Ursinus,* qui mavult amplectantur. 53. retractare *BDabc.* 54. est ardere. Bonum ita est si perseveret nomen obtinens *d.* sit si perseveret nomen optinens *A.* est ardere. Bonum ita est (et *BD.*) si per se nomen hoc obtinet *reliqui.* 55. comparatur et alio (ab alio *BDabc.*) adumbratur *ABDabc.* comparatum et alio adumbratum *Ios. Mercerus.* comparetur et ab illo adumbretur *Fulv. Ursinus.* 56. nihil omnino *B.* 57. in boni nomine *Aabcd.* id boni nominis *BD.* 58. collationem *BDabc.* 59. bonum *om. BDabc.* 60. obscuratum *B.* 61. Aufer denique conditionem *Ad.* Aufer denique dictionem *abc.* auferendique dictionem (conditionem *B. m. sec.*) *BD.* 62. discas *Aβ.* 63. quid sit id quod (quo *abc.*) melius est. Ergo quod non melius, utique *abcd.* quid sit fieri, melius est ergo fieri. Quod non melius utique *BD.* quid sit melius utique *A.* quid sit melius. Itaque nec bonum *Hildebrandus.* 64. qui *A.* 65. indictionem *B.* conditionem *B. m. sec.* indictionem *D.* dictionem *abc.* 66. facit alio, ita *abc.* 67. ita (id *B. m. sec.*) haberi *BD.* 68. esse nubi *BDabc.* 69. ac si melius *BDabc.*

b. Quae vox] Pro vox in libro Agobardi legitur voluntas. Ad sensum nil differt.

si tamen a comparatione discedas, non erit melius unum oculum⁷⁰ habere, quia nec bonum. Nemo igitur⁷¹ captet ex hoc capitulo defensionem, quod proprie ad⁷² inuuptos et viduos spectat, quibus nulla adhuc coniunctio numeratur. Quamquam ostenderit etiam⁷³ illis intellegendam esse permissi condicionem.

Ceterum de secundo matrimonio scimus¹ plane apostolum pro-
nuntiasset, Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, ²sed si ¹Cor. VII, 25-40.
duxeris, non ³delinques. ⁴Perinde tamen et huius sermonis ordi-
nem de consilio suo, non de divino praecepto introduxit. Multum
autem interest inter dei praeceptum et consilium hominis. Prae-
ceptum ⁵domini, inquit, non habeo, sed consilium do, quasi mise-
ricordiam ⁶consecutus a domino fidelis esse. ⁷Ceterum neque in
evangelio neque ^{7b} in ipsius Pauli epistolis ex praecepto dei ⁸invenias
permissam matrimonii ⁹iterationem^a. Unde unum habendum confir-
matur, quia quod a domino permissum non invenitur, id ¹⁰agnosci-
tur ¹¹interdictum. Adde quod et haec ipsa ¹²humani consilii ¹³inter-
iectio, quasi iam recogitationem excessus^b sui passa, statim se
¹⁴refrenat et revocat, cum subiungit, Verumtamen huiusmodi pres-
suram carnis habebunt, cum parcere se eis dicit, cum tempus in
¹⁵collectum esse adicit, quo oporteat etiam habentes matrimonia pro
non habentibus agere, cum sollicitudinem ¹⁶nuptorum et inuuptorum
committit. Per haec enim docens, cur non expediat nubere, ¹⁷dissuadet
ab eo quod supra indulserat. Et hoc ¹⁸de primo matrimo-
nio, quanto magis ¹⁹de secundo? Cum ²⁰vero nos ad exemplum
suum hortatur, utique ostendens quid nos velit esse, id est continentes,
pariter declarat quid nos esse ²¹nolit, id est incontinentes. Ita et ipse,
cum aliud vult, id quod non vult nec sponte nec

70. non (non delet m. sec. in B.) habere quam et bonum (quam duos B. m. sec.)
BDabc. 71. capiet B. 72. inuuptos et viduos Acd. nuptos et viduos (viduos b.)
BDab. 73. illis intellegendam Ad. illis (illius B.) numerandam reliqui.

Cap. IV. 1. tamen BDabc. 2. sed et si BDabc. 3. delinquis Ad. 4. Pro-
inde BDabc. 5. dei BDabc. Pro inquit A. habet inquit, pro more. 6. consecutus
(secutus A.) a domino (ad ño Aq.) fidelis (fideles A.) esse Ad. consecutus
fidelis esse reliqui. 7. Ceterum Ad. quoniam Dabc. quam B. 7b. in om.
BDabc. 8. pervenias A. pervincas Hildebrandus. 9. iterationem Ios. Mercerus.
rationem A. separationem reliqui. 10. agnoscitur BDabc. ignoscitur Ad. 11.
interdictum om. Ad. 12. huius BDabc. 13. interiectio, quasi iam recogitationem
excessus d., Fulv. Ursinus. interiectio, quasi inrecogitationem excessus (excussus
BD.) reliqui. 14. frenant Aq. refrenant Ab. 15. collectum Ad. collecto reli-
qui, praeter B. qui offert corrupte intellecto. 16. nuptorum et inuuptorum com-
mittit Ad. nuptorum committit reliqui. 17. dissuadis BD. dissuadens B. m. sec.
18. ne BDabc. 19. de om. BDabc. 20. nos vero BDabc. 21. nolit. Ita et ipse,
cum aliud vult, id quod non vult Ad. nolit. Id quod non vult reliqui.

Cap. IV. a. matrimonii iterationem.] datio quam recepi. Quod alii ediderunt
Palmaria haec est Iosiae Merceri emen-
sani quicquam non sapit.
b. excessus] Cf. adn. ad Apolog. cap. 9.

veritate permittit. Si enim vellet, non permisisset, immo imperrasset. Sed ecce rursus mulierem marito ²² defuncto dicit nubere posse, si cui vellet, tantum in domino. At enim felicior erit, inquit, si sic ²³ permanserit secundum meum consilium. Puto autem, et ²⁴ ego dei spiritum habeo. Videmus duo consilia, quo supra nubendi veniam facit, et quo postmodum continentiam nubendi ²⁵ docet. Cui ergo, inquis, ²⁶ assentabimur? ²⁷ Inspice et lege. Cum veniam facit, hominis prudentis consilium allegat, cum continentiam ²⁸ indicit, spiritus sancti consilium affirmat. Sequere admonitionem cui divinitas patrocinatur. Spiritum quidem dei etiam fideles ²⁹ habent, sed non omnes fideles ³⁰ apostoli. Cum ergo qui se fidelem dixerit ³¹ adiecit postea ³² spiritum dei se habere, quod nemo ³³ dubitaret etiam de fideli, idcirco ³⁴ id dixit, ut sibi apostoli fastigium redderet. Proprie enim apostoli spiritum sanctum habent ³⁵ qui plene habent in operibus ³⁶ prophetiae et efficacia virtutum ³⁷ documentisque linguarum, ³⁸ non ex parte, quod ceteri. Ita ³⁹ spiritus sancti auctoritatem ad eam speciem adire fecit, ⁴⁰ cui magis nos obsequi vellet, et factum est iam non ⁴¹ consilium divini spiritus, sed pro eius maiestate praeceptum.

Cap. V. Ad legem semel nubendi ¹ dirigendam ipsa origo humani generis patrocinatur, contestans quid deus ² in primordio constituit in formam ³ posteritati recensendam. Nam cum hominem ⁴ figurasset et eique ⁵ patrem necessariam prospexisset, unam de costis eius mutatus unam illi ⁶ feminam finxit, cum utique nec artifex nec materia defecisset. Plures costae in Adam ⁷ et infatigabiles manus

22. marito defuncto Ad. defuncto marito reliqui. Pro ecce in A. scriptum est hec. 23. perseveraverit BDabc. 24. ego dei spiritum Ad. ego spiritum dei reliqui. 25. docet ego. docit A. indicit BDabcd. 26. consilio assentabimur BDabc. 27. Inspici AB. 28. incidit A. 29. habent set AB. habentes et Acp. Verba ad non omnes fideles non comparent in B. 30. Apostoli. Cur ergo cum fidelem dixerit abc. Apostolicum (apostoli. cum B.) ergo quod fidelem dixerit BD. 31. adiecit BDabc. 32. se spiritum dei B. spiritum se dei Dabc. 33. dubitat BDabc. 34. hoc BDabc. 35. qui plene habent om. Ad. 36. prophetiae AB. 37. documentisque Ad. atque documentis reliqui. 38. non quasi ex parte BDabc. 39. spiritum sanctum auctoritatem ad eandem speciem BDabc. 40. cui nos magis BDabcd. cum magis nos A. 41. consilii BD.

Cap. V. 1. dirigam. Ipsa BDabc. dirigens B. m. sec. 2. ab initio BDabc. 3. posteritati recensendam. Nam (Nam om. A.) cum Ad. posteritatis recensendam (recensendum c.). Nam cum reliqui. 4. figurasset BDabc. 5. patrem necessario A. 6. femina AB. 7. et infatigabiles manus in deo (deum B.) BD. Pro infatigabiles AB. habet infatigabilis.

c. qui plene habent] Haec verba non extant in libro Agobardi, ideoque omisit Ripollus. Sed multis ille liber lacunis refertus est. Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 6. Quamquam hic malim rescribere

facillima mutatione „ut qui plene habent.“

Cap. V. a. in formam] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18. Sic iterum paulo infra „formam hominibus de originis

sed non plures uxores apud deum. Et ideo homo dei et mulier dei Eva unis inter se nuptiis functi formam hominis de originis auctoritate et prima dei voluntate sanxerunt. Denique erunt, inquit, duo in carne una, non tres, neque qua-

Ephes. V, 31.

Alioquin iam non una caro nec duo in unam carnem. Erunt, si coniunctio et concretio in unitate semel fiat. Erunt rursus aut saepius, iam una esse desit, et erunt non in unam carnem, sed una plane costa in plures. At cum totus in ecclesiam et Christum interpretatur, Erunt duo in unam carnem, secundum spirituales nuptias ecclesiae et Christi (enim Christus et una eius ecclesia) agnoscere debemus dulcem et exaggeratam esse nobis unius matrimonii legem tamquam generis fundamentum quam secundum Christi sacramen-

De uno matrimonio censemur utrobique, et carnaliter in carne et spiritaliter in Christo. Duarum nativitatum unum est conjugium praescriptum. In utraque degenerat is qui de monogamia exorbitat. Numerus matrimonii a maledicto viro coepit. Lamech duabus maritatus tres in unam carnem effecit.

Gen. IV, 19.

Sed et benedicti, inquit, patriarchae non modo pluribus uxore, verum etiam concubinis coniugia miscuerunt. Ergo propterea quoque licebit innumerum nubere? Sane licebit, si adhuc

Cap. VI.

futuri alicuius sacramenta, supersunt quos nuptiae tuae

Ado A. 8. mulier dei om. A. Pro Eva A. habet Euba. 9. functi formam hominis de originis Ad. defuncti sunt. Formam hominis dei de originis reliqui. 10. prima dei voluntate Ad., Fulv. Ursinus. primam dei voluntatem reliqui. 11. ne erunt inquit duo in carne una A. Denique, Erunt duo, inquit, in carne una. Erunt duo inquit in una carne (unam carnem c.) reliqui. 12. alioquin iam una Aq. 13. Nam duo in una carne tunc erunt Latinius. ac duo in unam carnem tunc Hildebrandus. 14. in una carne BDab. 15. nisi B. m. sec. (Aβ) d. dum in (Aq) abc. dum in reliqui. 17. iam non BDabc. 18. carne BD. 19. costa Ad. caro reliqui. 20. una carne BDab. 21. spiritaliter B. 22. matrimonii legem tam Ad., Fulv. Ursinus. matrimonii tam reliqui. 23. sacramentum BDabc. 24. utrobique Aq. utrum ubique B. 25. carnaliter B. 26. spiritaliter B., pro more. 27. degenerat is (u Aq.) que demorexorbitat A. degenerat qui de monogamia exorbitat reliqui. 28. Ismen A.

Cap. VI. 1. in numerum nubere (munere B. m. pr. matrimonium B. m. sec.) 2. si qui (quia B.) adhuc BDabc. 2b. futuri alicuius sacramenta d. alicuius sacramenti A. alicuius futuri sacramenti reliqui.

ritate et prima dei voluntate san-
L.
semel] Cf. adnot. ad De Fuga in,
cut. cap. 2.
censemur] V. adnot. ad De Corona
3.
de monogamia exorbitat.] Cf. adnot.
olog. cap. 20.

Cap. VI. a. innumerum nubere? Ipse
alibi [Ad Uxor. I, 2.] dixit „plurifariam
matrimonii uti.“ (Rigalt.) De verbo
nubere quod utriusque sexus commune
est cf. adnot. ad Ad Uxor. I, 7. Adiectivo
pro adverbio Tertullianus passim utitur.
Sic Scorpiace cap. 12 „placidum quies-
cunt animae martyrum.“

Gen. I, 28. ³figurent^b, ⁴vel si etiam nunc locus est vocis illius: Crescite et multiplicamini, id est, si nondum alia vox supervenit, Tempus iam in collecto esse, restare, ut et qui uxores ⁵habeant tamquam non habentes agant. Utique enim continentiam indicens et compescens concubitum, seminarium generis, ⁶abolefecit. Crescite illud et multiplicamini. Ut opinor autem, unius et eiusdem dei utraque pronuntiatio ⁷et dispositio est, qui ⁸tum quidem in primordio sementem generis emisit indultis coniugiorum habenis, donec mundus repleretur, donec novae disciplinae materia proficeret. Nunc vero ⁹sub extremitatibus temporum ¹⁰compressit quod ¹¹emiserat et ¹²revocavit quod indulserat, non sine ratione ¹³prorogationis in primordio et ¹⁴repastinationis^d in ultimo. Semper initia ¹⁵laxantur. Propterea ¹⁶silvam quis instituit et crescere sinit, ut tempore suo ¹⁷caedat. Silva erat vetus dispositio, quae ¹⁸ab evangelio novo deputatur^e, in quo et securis ¹⁹ad radices posita. Sic et Oculum pro Maub. III, 10. Rom. XII, 17. ²⁰oculo et dentem pro dente iam senuit ex quo iuvenit Malum pro ²¹malo nemo reddat. Puto autem ²²etiam in humanas constitutiones atque decreta posteriora pristinis praevalere.

3. figurant B. 4. quod si BD. aut si abc. 5. habeant A. habent reliqui. 6. abolefcit BDabc. 7. et dispositio om. A. 8. tunc BDabc. 9. cum BDabc. 10. compensit B. m. pr. compescit B. m. sec. 11. demiserat Acp. remiserat Bbb. brandus. 12. revocabit B. 13. propagationis BDabc. 14. pastinationis Ad. 15. laxantur, fines contrahuntur. Propterea BDabc. Pro laxantur in A. est laxatur. 16. silvas quis instituit B. 17. caedat. Silverit A. caedat silvam. erat BDabc. caedat. Erat Ios. Scaliger. 18. in BDabc. 19. ad radices posita. Sic A. ad radices (radices d.) arboris posita est. Sic reliqui. 20. oculo dente A. 21. malum A. 22. etiam humanam constitutionem atque decretum postea (postera Ful. Ursinus.) BDabc. Fulv. Ursinus.

b. si adhuc typi, futuri alicuius sacramenta, supersunt quos nuptiae tuae figurent] Sic legitur in exemplari, neque aliter legit Hieronymus Epistola ad Gerontiam de Monogamia. Typos sive figuras nuncupat sacramenta futurorum, signa sacra, signa a deo praemissa futuri alicuius. (Rigalt.) Quod Rigaltius affirmat in exemplari Agobardi, quo usus erat, legi quod edidit, huic officiant testimonia Stephani Baluzii et Hildebrandi, qui idem illud sedulo contulerunt. Sed salva est emendatio. Verba Hieronymi, quae significat Rigaltius, extant Epist. ad Ageruchiam pag. 745. ed. Benedict. tom. IV. „sed et in arcam, quam Petrus apostolus interpretatur *sub typo* ecclesiae, Noë cum tribus filiis singulas, non binas, uxores introduxit.“ Verba „quos nuptiae tuae figurent“ interpretare: quibus nuptiae tuae respondeant, ita ut typi esse revera possint censer.

c. Nunc vero, sub extremitatibus temporum] Cf. adnot. ad Nat. I, 1.

d. repastinationis] Liber Agobardi d Rigaltius *pastinationis*. Adv. Marcian. II, 18 „interim commissio iniuriae meae vicis statim occurraturae *repastinationis*.“ De Cultu Fem. II, 9 „non *repastinationis* (liber Agobardi et ed. Rigalt. habent *repastinantes*) divitiarum vestrarum et elegantiarum usum.“ De Paenit. cap. II „et bisulcum aliquid aeris vel ferri sanguibus *repastinandis*.“

e. quae ab evangelio novo deputatur] Franc. Iunius *deputare* interpretatur. hic per circumcidi, purgari, caedi. Soderat. Ait enim Mosaicorum librorum dispositionem, postquam advenerit nova lex, inde deputari statim incipisse veterum. *Deputare* autem familiare est Tertulliano verbum; cf. adnot. ad De Idolol. cap. 9.

ir autem de pristinis exemplis non ea potius agnoscamus Cap. VII.
 cum posterioribus communicant de disciplina et formam vetu-
 rd novitatem transmittunt? Ecce enim in ²vetere lege ani-
 to castratam licentiam saepius nubendi. ³Cautum in Levitico:
 otes mei non plus ⁴nubent. Possum dicere etiam illud plus Lev. XXI, 14.
 iud semel non est. Quod non unum est, numerus est.
 e post unum incipit numerus. Unum autem est omne quod
 est. ⁵Sed Christo servabatur, sicut in ceteris, ita in isto
 legis plenitudo. Inde igitur apud nos plenius atque ⁶in-
 is praescribitur unius matrimonii esse oportere ⁷qui allegun- Tit. I, 6.
 ordinem sacerdotalem. Usque ⁸adeo quosdam memini ⁹diga-
 co ¹⁰deiectos. Sed dices: Ergo ceteris licet, ¹¹quos excipit.
 rimus, si putaverimus quod sacerdotibus non liceat laicis
 Nonne et laici sacerdotes sumus? ¹²Scriptum est: Regnum Apoc. I, 6.
 nos et sacerdotes deo et patri suo fecit. Differentiam inter
 n et plebem ^aconstituit ecclesiae auctoritas, et honor per
¹³consessum ¹⁴sanctificatus. Adeo ubi ecclesiastici ordinis
 est consessus ^b, ¹⁶et offers et tinguis et sacerdos es tibi solus.

. VII. 1. cum posterioribus communicant de disciplina et forma *Ad.* cum
 communicant disciplinae, formam *reliqui.* cum posteras communicant di-
 , formam *Fulv. Ursinus.* 2. veteri *Aβabc.* veteri (*Aφ*)*BD.* *Pro lege in A.*
 n. 3. Cautum est in *BDabc.* 4. nubunt *Ad.* nubant *Hildebrandus.* 5.
 isto *Ad.* Sed in Christo *BD.* Sed uni Christo *reliqui.* 6. structus *BDabc.*
B. m. sec., et Latinus. 7. qui alleguntur in ordinem sacerdotalem *d.* qui
 in ordinem sacerdotalem *A.* quos (quod *B.*) allegi (allegit *BD.*) in ordi-
 rdotalem *BDab.* quos allegi liceat in ordinem sacerdotalem *c.* quos ad-
 ordinem sacerdotalem *los. Scaliger.* quos allegi in ordinem sacerdotalem
Fulv. Ursinus. 8. ad quosdam *BDab.* 9. dicamus *BD.* 10. deictos.
 lices *A.* 11. cum quibus non liceat excipit (non liceat non excipit *c.*)
 12. Scriptum est laici sacerdotes sumus regnum *BD.* 13. consensum *B.*
 tificatus adō ubi *Aβ.* sanctificatus adeo. ibi *BD.* sanctificatus a deo.
 sanctificatus. Ideo ubi *Fulv. Ursinus.* 15. non *om. c.* 16. et offert
 t *BDabc.*

VII. a. Differentiam inter ordi-
 plebem] Consentanea dixit Hie-
 in Epist. ad Titum cap. 1. Epi-
 novoverint consuetudine magis
 ispositionis dominicae veritate
 ris esse maiores, et in commune
 ecclesiam regere. Ipse autem in
 sentario dixerat [p. 414. tom. IV.
 1.]: „Idem est ergo presbyter
 piscopus, et antequam diaboli
 studia in religione fierent, com-
 esbyterorum consilio ecclesiae
 antur.“ (Rigalt.) Cf. etiam De-
 aldus ad Arnob. p. 191. Muenther
 ia Eccl. Afr. p. 38 sqq.
 i ecclesiastici ordinis non est
 s] Hunc ordinem constare epi-
 presbyteris et diaconis dixit libro

de Baptismo. Itaque diaconi in tertio
 sacerdotio constituti, presbyteri in se-
 cundo, episcopi et principes omnium epi-
 scopi. Unde et summi sacerdotes, et
 simpliciter sacerdotes. Presbyteri autem,
 secundi sacerdotes, sive ut est apud Si-
 donium, antistites ordine in secundo.
 Denique laici sive plebei, sive plebs,
 ceteri omnes in ecclesia nondum ulla
 dignitate suffulti, ut loquiter Optatus
 Milevitanus lib. I. qui et lib. II. ministros
 subiicit diaconis. „Certa membra sua,
 inquit, habet ecclesia episcopos, presby-
 teros, diaconos, ministros, et turbam
 fidelium.“ Qui turbae et consessui praer-
 erat, communi vocabulo dicebatur praes-
 ses sive praesidens, et praepositus, ὁ
 προεστώς. (Rigalt.)

Rom. II, 11. 13. ¹⁷Sed ubi tres, ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim ¹⁸sua fide vivit, nec est personarum ¹⁹exceptio apud deum; quoniam non auditores legis iustificantur a ²⁰domino, ²¹sed factores, secundum quod et apostolus dicit. Igitur si habes ius sacerdotis in temetipso ubi necesse est, habeas oportet etiam ²²disciplinam ²³sacerdotis, ubi necesse sit habere ius sacerdotis. Digamus ²⁴tinguis? digamus offers? Quanto magis laico ²⁵digamo capitale est agere pro sacerdote, cum ipsi ²⁶sacerdoti digamo facto auferatur agere sacerdotem? Sed necessitati, inquis, ²⁷indulgetur. Nulla necessitas excusatur quae potest ²⁸non esse. Noli denique digamus deprehendi, et non committis in necessitatem administrandi quod non licet ²⁹digamus. Omnes nos deus ita ³⁰vult dispositos esse, ³¹ut ubique ³²sacramentis eius obeundis apti simus. Unus deus, una fides, una et disciplina. Usque adeo nisi et laici ea observent per quae presbyteri ³³allegantur, quomodo erunt presbyteri qui de laicis allegantur? Ergo ³⁴pugnare debemus ³⁵ante laicam iussum a secundo matrimonio ³⁶abstinere, dum presbyter esse non alius potest quam laicum ³⁷semel fuerit ³⁸maritus.

Cap. VIII. Liceat nunc denuo nubere, ¹si omne quod licet bonum ²est. I Cor. VI, 12. Idem apostolus ³exclamat, Omnia licent, sed non omnia ⁴prosumt. Quod non prodest, oro te, ⁵bonum potest dici? Si licita sunt ⁶et quae non pro salute, ergo et quae non bona sunt licita sunt. Qui autem magis velle debebis, quod ⁷ideo bonum est quia licet, et quod ⁸ideo quia prodest? Multum existimo esse inter licentiam et salutem. De bono ⁹non dicitur LICET, quia bonum ¹⁰permitted non

17. Sed et ubi *Dabc.* Sed est ibi *B.* 18. de sua *BDabc.* 19. exceptio *Ap.* acceptio *reliqui.* 20. domino *A.* deo *reliqui.* Pro iustificantur in *Dabc.* etiam iustificabantur, in *B.* vitiose vivificabantur. 21. sed factores legis iustificabantur, secundum *Aq.* 22. disciplina *BD.* 23. sacerdotis nec ubi necesse sit *Ap.* sacerdotis ubi necesse est (*Aq.*) *Latinius.* sacerdotis necesse sit *reliqui.* 24. tinguis? digamus *om. A.* *Fulv. Ursinus* maluit *lingues?* digamus offers? 25. *dat* quo apud salutem (quod ad salutem *bc.*) erit agere *BDabc.* dicat quod *saltem* erit agere *Fulv. Ursinus.* 26. sacerdoti digamo facto (facto *om. Ap.*) auferatur *quae* sacerdotem? *Ad.* sacerdoti dicitur quo ne (quove *D.* qui eo *abc. Gorziensis.*) *facto* comunicatur (communicatur *c. Gorziensis.* excommunicatur *ab. Vaticani tres, et Latinus*) actione sacerdotis *BDabc. Gorziensis.* 27. indulserit *BDabc.* 28. non *om.* necessitas. Denique digamos (dicamus *BD.*) deprehendi (reprehendi *abc.*) et necessitate administrandi (administrantes *abc.*) *BDabc.* 29. Dicam omnes *Dabc.* dicam omnes *B.* 30. voluit *BDabc.* 31. et *BD.* 32. sanctiones (sanctionis *D.* sanctionibus *B.*) eius obeundi (obeundis *BD.*) sit (si *BD.*) disciplina. Usque adeo nisi laici ea observent *BDabc.* 33. allegantur *BDabc.* 34. perferre *BD. Vaticani tres.* proferre *abc.* proferre *Fulv. Ursinus.* 35. aut *Vaticanorum unus.* 36. retinere *BDabc.* continere *Fulv. Ursinus.* 37. qui semel *abc.* 38. maritatus *BDabc.*

Cap. VIII. 1. si et omne *BDabc.* 2. et idem *A.* 3. exclamabat *BDabc.* 4. prosumt *Ad.* pro salute *reliqui.* 5. potest bonum *BDabc.* 6. et quae — licita sunt *om. A.* 7. ergo *BDabc.* 8. ergo *BDabc.* 9. non dicitur licet *Ad.* non vincis licet *BD.* non vincis, scilicet *abc.* dici solet licere *Fulv. Ursinus.* 10. permittit *ABD.* *Fulv. Ursinus* rescribit non permitti exspectat.

expectat^a, ¹¹sed assumi. Permittitur ¹²autem quod an bonum sit ¹³in dubio est, quod potest etiam non ¹⁴permitti, si non habeat aliquam sui causam ¹⁵primam, quia propter incontinentiae periculum permittitur nubere ¹⁶secundo, quia nisi ¹⁷licentia alicuius non bonae rei subiaceret, non esset in quo probaretur ¹⁸qui divinae voluntati ¹⁹et qui potestati suae^b ²⁰obsequeretur, quis nostram ²¹utilitatis praesentiam^c sectetur et quis occasionem licentiae ²²amplexetur. Licentia plerumque ²³temptatio est disciplinae, quoniam disciplina per temptationem probatur, ²⁴temptatio per licentiam operatur. Ita fit, ut omnia liceant, sed non omnia expediant, dum temptatur cui permittitur, et ²⁵iudicatur dum in permissione temptatur. Licebat et apostolis nubere et uxores circumducere. Licebat et de ²⁶evangelio ²⁷ali. ²⁸Sed qui iure hoc non usus est ²⁹in occasionem, ad exemplum nos ³⁰suum provocat, docens in eo esse probationem in quo ³¹licentia experimentum abstinentiae ³¹praestruxit.

[Cor. IX.
5. 14sq.

¹Si penitus sensus eius interpretemur, non ²aliud dicendum Cap. IX. erit secundum matrimonium ³quam species stupri. Cum enim dicat maritos hoc in ⁴sollicitudine habere, ⁵quemadmodum sibi placeant, non utique de moribus (⁶nam bonam sollicitudinem non suggillaret), ⁷et^a de cultu et ornatu et omni studio formae ad inlecebras ⁸movendas sollicitos ¹⁰intelligi velit, de forma ¹¹autem et cultu placere carnalis concupiscentiae ingenium sit, quae etiam stupri causa est, ¹²ecquid videtur tibi stupri ¹³affine esse ¹⁴secundum matrimonium,

11. sed adsumi permittitur *Dabc.* 12. aut *BD.* ut *abc.* 13. indubium *BD.* 14. permisit *A.* 15. primam, quia propter *ABabc.* primam. Propter *d.* *Fulv. Ursinus.* 16. secundum *BDabc.* 17. licentiae *abc.* 18. quid *A.* quis *Fulv. Ursinus.* 19. et quis potestati suae *A.* et qui suae potestate *reliqui.* 20. obsequeretur *Ad.* obsequatur *reliqui.* 21. utilitati *A.* 22. amplexetur, quis divinae voluntati et quis suae voluptati obsequatur. Licentia *BDabc.* 23. temptatio est *Abcd. Gorziensis.* tentatione *reliqui.* 24. tentatur *D.* 25. vincatur *BDabc. Fulv. Ursinus* rescribit cui permittitur et vinci, dum in permissione tentatur. 26. euangelio *A.* pro more. evangelii *BDabc.* 27. ali *Ad.* 28. Sed quibus reus non est *BD.* Sed qui his usus non est *abc.* 29. in *om. A.* 30. scilicet et provocat *A.* 31. licentiae experimentum. Abstinentiae praestruxerit superiorem ne sensus *cett. BDabc.* 32. praestruxit *Ab.*

Cap. IX. 1. superiorem ne sensus *BDabc.* 2. illud *BDabc.* 3. quasi speciem *BDabc.* 4. sollicitudinem *BDabc.* 5. quonam modo *BDabc.* 6. nam ut bonam *BDabc. Vaticani tres.* 7. sublevaret *BDabc. Vaticani tres.* 8. et *Ad.* sed *reliqui.* 9. movendas *BDabc.* 10. intelligit, velut *Fulv. Ursinus.* iungi velit (*velut abc.*) *BDabc.* 11. autem *om. BDabc.* 12. eo quod videtur (*videatur B.*) *BD.* Verbs causa est, ecquid videtur tibi stupri non estant in *A.* 13. affinem *AB.* 14. secundum *om. A.*

Cap. VIII. a. quia bonum non permitti expectat] De hoc dicendi modo cf. adn. ad Ad Nat. I, 7., ubi alia exempla adscripsi.

b. et qui potestati suae] Potestas h. l. est pro licentia.

c. praesentiam] Forte praestantiam, quod vocabulum alibi usurpat, cum id significat quod est conducibilis. (Rigalt.)

Cap. IX. a. et] Revocavi hoc et cum Rigaltio et libro Agobardi, pro vulgato sed.

quoniam ea in illo ¹⁵deprehenduntur quae stupro competunt? ¹⁶Ipsce
 Math. V, 28. dominus, Qui viderit, inquit, mulierem ¹⁷ad concupiscendum, iam
 stupravit eam in corde suo. Qui autem eam ad ducendum viderit,
 minus ¹⁸an plus fecit? Quid si etiam duxerit? quod non faceret,
 nisi ¹⁹et ad ducendum concupisset ²⁰et ad concupiscendum vidisset.
 Nisi ²¹si potest duci uxor quam ²²non videris nec concupieris.
 Multum sane ²³interest, ²⁴maritus an caelebs aliam concupiscat.
 Omnis mulier ²⁵etiam caelibis alia est, quamdiu aliena, nec per
²⁶aliud tamen fit marita, nisi per ²⁷quod et ²⁸adultera. Leges viden-
 tur matrimonii et stupri ²⁹differentiam facere, per diversitatem il-
 liciti, non per condicionem rei ipsius. Alioquin quae res est viri
 et feminis ³⁰omnibus adest ad matrimonium et stuprum? communitio
 carnis ³¹scilicet, cuius concupiscentiam dominus stupro adaequavit.
 Ergo, ³²inquit, iam et primas, id est unam nuptias destruis? Ne
 immerito, ³³quia et ipsae ex eo constant ³⁴quod est stuprum. ³⁵Ideo
 optimum ³⁶est homini mulierem ³⁷non attingere, ³⁸et ideo virginis
 principalis est sanctitas, ³⁹quia caret stupri affinitate. ⁴⁰Et cum haec
 etiam de primis et unis nuptiis praetendi ad causam continentiae
 possint, quanto magis secundo matrimonio recusando ⁴¹praevidean-
 tur? Gratus esto, ⁴²si semel tibi ⁴³indulsit deus nubere. Gratus
 autem eris, ⁴⁴si iterum indulsisse illum tibi nescias. Ceterum
⁴⁵abuteris indulgentia, cum ⁴⁶sine modestia uteris. Modestia:

15. deprehenduntur A. reprehendo Da. deprehendo reliqui. 16. interim dom-
 nus ipse dicit qui BDabc. 17. ad concupiscendum eam BDabc. 18. an plus
 fecit d., los. Mercerus. amplius fecit A. par fecit BD. perfecit abc. 19. et an
 BDabc. 20. et ad concupiscendum vidisset om. BDabc. 21. si om. BDabc. 22.
 et si non videris at (et B.) concupieris saltem cum ipsam ducere coeperis. Not-
 tum BDabc. 23. abest BDabc. 24. maritos apud coelum non concupiscit.
 Sed omnis (concupiscentes. Omnis D.) BD. maritus ab zelo, non concupiscit.
 Omnis abc. 25. etiam caelibis alia Ad. caeli via BD. zelivira abc. 26. abest
 BDabc. Idem libri non habent particulam tamen. 27. quem Dabc. quae B. quod
 Fulv. Ursinus. 28. adultera. Leges videntur Ad., los. Mercerus. adultera legit.
 Videtur BDabc. 29. differentia. Alioquin res BDabc., reliquis omissis. 30. omni-
 bus adest ad Ad. eandem bonitatem ad BD. eadem imponit: est enim et ab.
 31. scilicet certandum cuius concupiscentiam (concupiscentia abc.) non (nos abc.)
 stupro BDabc. 32. inquit A. inquis reliqui. 33. quia A. quoniam reliqui.
 34. pro quo et stuprum A. 35. Et ideo BDabc. 36. et homini A. 37. non
 tangere abc. iungere BD. non contingere Rhenanus in marg. D. 38. et ideo vir-
 ginis principalis est (et A. Omissit d.) sanctitas om. BDabc. 39. quia caro et
 stupri affinitate BDabc. quia caro est stupri affinitate Fulv. Ursinus. 40. Sed
 BDabc. 41. praevidebantur Dabc. praevidebantur B. 42. si mel A. 43. indul-
 sit deus Ad. deus indulsit reliqui. 44. si et iterum BDabc. 45. uteris indul-
 gentiam BDabc. 46. nec modestiam BDabc. 47. ammodo iungitur D. sine
 iungitur (m. sec. corr. vincitur) B. a modo dicitur abc.

b. inquit] Liber Agobardi habet in-
 quid. V. quae adnotavi ad De Fuga in
 Persecut. cap. 5.

c. Ceterum] Cf. adnot. ad De Fuga in
 Persecut. cap. 11.

modo intellegitur. Non tibi sufficit de summo illo ⁴⁸immaculatae virginitatis ⁴⁹gradu in secundum ⁵⁰recidisse nubendo, ⁵¹sed in tertium adhuc devolveris, et in quartum, et ⁵²fortassis in plures, postquam in secunda statione continens non fuisti, quia nec ⁵³prohibere plures nuptias voluit qui de secundis ⁵⁴provocandis retractavit. Nubamus igitur ⁵⁵quotidie, et nubentes ab ultimo die deprehendamus, tamquam Sodoma et Gomorra, quo die ⁵⁶illud super praegnantem ⁵⁷et lactantes adimplebitur, id est ⁵⁸super ⁵⁹maritos et incontinentes; de nuptiis enim uteri et ⁶⁰ubera et infantes. Et quando finis nubendi? Credo post finem ⁶¹vivendi^d.

¹Renuntiemus carnalibus, ut aliquando spiritalia ²fructificemus. *Cap. X.*

Rape occasionem, etsi non ³exoptatissimam, ⁴attamen opportunam, non habere cui debitum ⁵solveres et a quo exsolvereris. ⁶Desisti esse debitor. O te felicem! ⁷Dimisisti debitorem: ⁸sustine damnum. Quid si, quod ⁹diximus damnum, lucrum ¹⁰senties? Per continentiam enim ¹¹negotiaberis magnam substantiam ¹²sanctitatis, ¹³parsimonia carnis spiritum acquires. Recogitemus enim ipsam conscientiam nostram, quam ¹⁴alium se homo sentiat, cum ¹⁵forte a sua femina cessat. ^{15b}Spiritualiter sapit. Si orationem ¹⁶facit ad dominum, ^{16b}prope est caelo. ¹⁷Si scripturis incumbit, totus illic est. Si psalmum canit, placet sibi. ¹⁸Si daemonem adiurat, con-

48. immaculatae *Ad.* innoxae etiam *abc.* iunxere etiam *D.* iunxere animo etiam *B.*
49. secundum gradum in secundum *B.* 50. recidisse *Aq.* deliquisse *BDabc.*
51. sed in tertium sed adhuc *A.* 52. futuris impellis post qui (post enim quam *B.* potes, qui *abc.*) in *BDabc.* 53. prohibere *Aβ.* praebere *Aq.* 54. revocandis *A.* 55. cottidie *Da.,* pro more. quotidianae *A.* 56. et lactantes *om.*
Vocabulum adimplebitur in BDabc. comparet post verba quo die. 57. super *d.* supra *A.* Omitunt reliqui. 58. maritos incontinentiae *BDabc.* 59. ubera infantis *BDabc.* 60. nubendi *BD.* Vaticani tres. subandi *abc.*

Cap. X. 1. Renuntient tandem carnalibus fructibus ut (et *B.*) *BDabc.* Renuntiamus emendaverat iam *Fulv. Ursinus.* 2. retractemus *Dabc.* retractamus *B.* 3. exhortatissimam *D.* 4. attamen desisti habere cui debitum solveres. O te felicem *BDabc.* 5. solvere sed a quo *A.* 6. desisti *A.* 7. amisisti *BD.* Omitunt *abc.* 8. sustinendam numquid si quod *Aq.* simile damnum quod si *BD.* simile damnum, quid *abc.* 9. non diximus *BD.* 10. senties *A.* senties *d.* sentientem *BDabc.* 11. negotiaverimus *BD.* 12. necessitatis *BDabc.* 13. parcimonii carnis saevientis acquires *D.* patrimonii carni sementis acquires *B.* parsimoniae carnis servientis acquires *abc.* *Fulv. Ursinus* rescribit simile damnum (quid diximus damnum?) lacro sarcientem. Per continentiam enim negotiaberis magnam substantiam necessitate carnis parsimoniae *cell.* 14. alius alium *BDabc.* 15. forte a *om.* *BDabc.* 15 b. Spiritualiter sapit *om.* *BDabc.* 16. faciat (facit *Aβ.*) adnō prope *A.* 16 b. imprope *BD.* in prope *abc.* *Fulv. Ursinus* emendat prope est in caelo. 17. Si *om.* *Ad.* 18. Si daemonem adiurat, confidit sibi *om.* *BDabc.*

d. Credo post finem vivendi.] Sic legent Hieronymus Epist. ad Gerontium [Hieron. ad Ageruchiam p. 746. tom. IV. ed. Bened.], non ut in vulgatis editionibus post finem subandi. „Adhuc vivamus, inquit, ad omnes feminas, et in exem-

plam Sodomae et Gomorrae ab ultimo die deprehendamus vendentes et ementes, et nubentes et nuptias tradentes, ut tunc sit finis coniugii, quando terminus vitae.“ (Rigalt.) Cf. Ad Uxor. I, 5.

fidit sibi. Ideo apostolus ¹⁹temporalem purificationem^a orationum
²⁰commendandarum causa adiecit, ut sciremus, quod ad tempus
prodest semper nobis exercendum esse, ut semper prosit. ²¹Quo-
tidie, omni momento oratio hominibus ²²necessaria est, utique et
continentia, ²³postquam oratio ²⁴necessaria est. Oratio de con-
scientia procedit. Si conscientia ²⁵erubescat, ²⁶erubescit oratio.
Spiritus ²⁷deducit orationem ad deum. Si spiritus reus apud se sit
²⁸conscientiae erubescens, quomodo audebit orationem ²⁹deducere
³⁰ad altare, qua erubescens et ipse suffunditur^b sanctus minister?
³¹Etenim ³²est prophetica vox veteris testamenti: Sancti ³³eritis,
³⁴quia deus sanctus, et rursus: Cum sancto ³⁵sanctificaberis, et cum
viro ³⁶innocenti ³⁷innocens eris et cum electo ³⁸electus. Debemus
enim ita ingredi in disciplina domini, ut dignum est, non secun-
dum carnis ³⁹squalentes concupiscentias. Ita enim et apostolus
dicit, quod sapere secundum carnem mors ⁴⁰sit, secundum spiri-
tum vero sapere vita aeterna sit in Christo Iesu domino nostra.
⁴¹Item per sanctam ⁴²prophetidem Priscam ita evangelizatur, quod
sanctus minister sanctimoniam noverit ministrare. Purificantia enim
concordat, ait, et visiones vident, et ponentes ⁴³faciem deorum
etiam voces audiunt manifestas, tam salutare quam et occultas.
Si haec ⁴⁴obtusio, etiam cum in ⁴⁵unibus nuptiis ⁴⁶res carnis exer-
cet, spiritum sanctum avertit, ⁴⁷quanto magis, cum in secundo
matrimonio agitur?

Lev. XI, 44sq.
XIX, 2.
IPetr. I, 16.

19. purificationi orationem commendavit, causantes id quod ad tempus permittit
semper nobis exercere (exercendum abc.) esse quod semper prosit BDabc. 20.
commendarum A. 21. Si cottidie omni momento BDabc. Quotidie, immo si omni
momento Fulv. Ursinus. 22. necesse est Aq. 23. postquam oratio Ad. qui
orationi reliqui. 24. necesse est Aq. necessaria sit BDabc. 25. erubescit BDabc.
26. erubescat BDabc. 27. ducit BDabc. 28. conscientia erubescit BDabc. si con-
scientia erubescit Fulv. Ursinus. 29. ducere BDabc. 30. ad altare, qua
ab alia re qua A. ad altare, de qua d. In BDabc. verba qua erubescens et ipse
suffunditur sanctus minister non extant. 31. sic etenim BDabc. 32. et proph-
etica A. 32b. erimus BDabc. 33. sanctificaris BDabc. 34. innocenti Aq. in-
nocente (Aq)BDabc. 35. innocuus Aq. 36. electus eris BDabc. 37. squalentes
concupiscentias A. calentes concupiscentia d. exsqualentiae (esqualentiae bc.) con-
cupiscentiam abc. ex squalentiae concupiscentia D. exsqualentiae concupiscentia
erit B. et squalentiae concupiscentiam Ios. Scaliger. 38. est BDabc. 39. Verba
Item per sanctam — — — quam et occultas solus habet A. 40. profetidem A.
pro more. 41. fatiem A. 42. obtusio habent libri scripti mei et editi. Unde
Semlerus induzerit obtusio nescio. 43. unius B. Vaticani tres. 44. in nos carnis
BDabc. in nos caro c. opus carnis Fulv. Ursinus. 45. quanto magis in secundam Aq.

Cap. X. a. temporalem purificationem] Religiosas nuptiarum inducias si-
gnificat. Et aliquid eiusmodi etiam apud
gentiles fuisse testatur illud Iuvenalis
[Sat. VI, 595 sq.]: „Ille petis veniam
quotiens non abstinet uxor Concubitu
sacris observandisque diebus.“ (Rigalt.)

b. suffunditur] Cf. adnot. ad Scorpiac.
cap. 10.

c. quam et occultas.] Haec relictis
fuisse videntur, ob nimias laudes Priscae
illius Montanae, cuius et verba citantur.
Reddimus hic tamen, quo magis
miremur hominem tantum etiam talibus
potuisse decipi, (Rigalt.)

Duplex enim ¹rubor est, quia in secundo matrimonio duae Cap. XI.
 uxores eundem circumstant maritum, una spiritu, alia ²in carne.
³Neque enim pristinam poteris odisse, cui etiam ⁴religiosiore
 reserves affectionem, ⁵ut iam receptae apud ⁶dominum, pro cuius
 spiritu ⁷postulas, pro qua oblationes annuas ⁸reddis. Stabis ergo
 ad ⁹dominum cum tot ¹⁰uxoribus, ¹¹quot in oratione commemoras,
 et offeres pro duabus, et commendabis illas duas per sacerdotem de
 monogamia ordinatum aut etiam de virginitate sancitum, circum-
 datum ¹²viduis univiris? et ascendet sacrificium tuum libera fronte,
 et inter ¹³cetera bonae mentis ¹⁴postulabis tibi et uxori castitatem?

Scio, quibus ¹causationibus ²coloremus insatiabilem carnis Cap. XII.
 cupiditatem. ³Praetendimus necessitates ⁴adminiculorum, domum
 administrandam, familiam ⁵regendam, loculos, claves custodiendas,
⁶lanificium dispensandum, victum procurandum, curas ⁷comminuen-
 das. Scilicet solis maritorum domibus bene est. Perierunt ⁸cae-
 libum familiae, res spadonum, fortunae militum aut peregrinantium
 sine uxoribus. Non enim ⁹nos et milites sumus? eo quidem ma-
 ioris disciplinae, quanto tanti imperatoris? ¹⁰Non et nos peregrin-
 antes in isto saeculo sumus? Cur autem ita dispositus ¹¹es, o
 Christiane, ut sine uxore non ¹²possis? ¹³Nunc et ¹⁴consors one-

Cap. XI. 1. iste rubor *BDabc.* 2. in *om. BDabc.* 3. Nec (et haec *B.*) enim
 pristinam (pristina *B.*) *BDabc.* 4. clariorem reserves (reservans *D.*) *BDabc.* 5.
 etiam (et iam *abc.*) repete apud *BDabc.* etiam repertae *los. Scaliger.* 6. domi-
 num *Ad. deum reliqui.* 7. postules *BDabc.* 8. reddas *Dabc. redesset B.* 9.
 deum *BDabc. dnō A.* 10. uxores *D.* 11. quod in oratione commemores *A.*
 quod illas orationem (oratione *abc.* orationi *D.*) commemoras *BDabc.* quot illa
 oratione commemoras *Fulv. Ursinus.* 12. viduis univiris *A. virginibus ac univiris*
abcd. Gorziensis. virginibus (virginis *D.*) univiris *BD.* 13. cetera bonae *ego.* ce-
 tera frontene *A.* cetera voluntas bonae *BD.* ceteras voluntates bonae *abc.* 14.
 postulabit (populabit *B.*) tibi et uxoris *BD.*

Cap. XII. 1. excusationibus *BDabc.* 2. coloremus insatiabili carnis cupidi-
 tate *B.* 3. ex quibus necessitates adminiculorum descendunt: administrandam
BDabc. 4. adminiculorum *A.* 5. regendos loculos *abc. Gorziensis.* 6. lanificium
 dispensandum *om. A.* 7. comminendas *ego.* communiendas *Ad. domesticas*
BDabc. 8. caelestibus familiares spadonum familiae (famulae *D.*) *BD.* caelibum
 familiae, spadonum *abc.* 9. et nos *BDabc.* 10. Nonne *Aq.* 11. est Christia-
 nus *BDabc.* 12. possit *abc.* possis esse *B. m. sec.* 13. Num *ab.* 14. con-
 sortium *BDabc.*

Cap. XI. a. pro qua oblationes an-
 nuas reddis.] De his oblationibus pro
 defunctis inprimis legendus est Desid.
 Heraldus ad Arnob. Adv. Nat. lib. IV.
 p. 193 sq. ed. LB., qui haec quoque Ter-
 tulliani verba citat.

Cap. XII. a. curas comminendas.]
 Ita emendandum esse videbatur. Haud
 deteriori sensu possis etiam communi-
 cendas. Quod enim liber Agobardi habet
 curas communiendas, quod recepit Rigal-

tius, vereor ut sanam sui interpretatio-
 nem admittat. Ita in verbis Arnobii Adv.
 Nat. I, 3 „In litteris enim priscis com-
 prehensum et compositum non videmus,
 etiam imbres saepe totas saepe com-
 minuisse regiones,“ prima manus in libro
 Parisino, ex quo uno illud opus in edi-
 tiones defluxit, scripserat *communisse.*

b. non possis?] Peregrinans esse in
 isto saeculo.

rum domesticorum ¹⁵necessaria est. Habe aliquam uxorem spiritali. Assume de viduis ¹⁶fide pulchram, paupertate ¹⁷dotatam, aetate signatam. Bonas nuptias ¹⁸feceris. Huiusmodi uxores etiam plures haberi deo gratum est. Sed ¹⁹posteritatem recogitant ²⁰Christiani, quibus crastinum non est. Haeredes dei servus desiderabit, qui semetipsum de saeculo ²¹exhaereditavit? ²²Et ideo quis repetit matrimonium, ²³si de pristino non ²⁴habeat liberos? ²⁵Habebit itaque hoc ²⁶primum bonum, ²⁷ut diutius velit vivere, ipso apostole festinante ad dominum? ²⁸Certe expeditissimus in persecutionibus, ²⁹constantissimus in martyriis, ³⁰promptissimus in communicationibus ³¹rerum, ³²temperantissimus in acquisitionibus, postremo ³³securus morietur, relictis filiis, ³⁴forsitan qui illi parentent. Numquid ergo huiusmodi et rei publicae prospectu aguntur? ne civitates deficiant, si suboles non exerceantur, ³⁵ne legis iura, ne commercia delabantur, ne templa derelinquantur, ³⁶ne non sint qui ³⁷aeclament, ³⁸Christianis leonem! Haec enim audire desiderant qui filios querunt. ³⁹Sufficiant ad consilium ^{39b}divinitatis vel ista, ⁴⁰praecipua apud nos, importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines; quia sapiens ⁴¹quisque nunquam ⁴²liberos filios desiderasset. Quid ergo facies, si ⁴³novam uxorem de tua conscientia impleveris? ⁴⁴dissolvas medicaminibus conceptum? Potes nobis ⁴⁵non magis licere nascentem ⁴⁶nocere quam et natum. ⁴⁷Sed

15. necessarium *BDabc.* 16. fide *om. B.* 17. dotatam aetate *om. A.* 18. fecerit huiusmodi uxor. *abc.* feceris huiusmodi uxor (uxori *H.*) *BD.* 19. de posterit tempore cogitant *BDabc.* 20. xpi *A.* 21. exhaereditavit *ABab.* exhaereditavit (*Aq*)*Dcd.* 22. ut ergo quis repetis (quid repetit *ab.* quis repetit *c.*) *BDabc.* 23. cum de pristino *abc.* de pristino *BD.* Negationem non habet *B.* 24. habebat *L.* 25. Habebit *om. BDabc.* 26. primum bonum *A.* primum reliqui. 27. diutius uti volunt ipso *BD.* 28. Certe expeditissimus *om. BDabc.* In *A.* non extant verba persecutionibus — — promptissimus in. 29. constantissimum in (in *om. B.*) *BDabc.* 30. promptissimum in communicationibus (commutationibus *B.*) *BDabc.* 31. recum *A.* Omittit *d.* 32. temperatissimum *BDabc.* *Fulv. Ursinus* rescribit constantissimi martyriis, promptissimi in communicationibus rerum, temperatissimi *cett.* *Alii alio.* 33. usuris, morte relinquendis, filiis *BDabc.* 34. Forsan reipublicae prospectu aguntur ne divites deficiant, si soboles non habent, ne *BDabc.* 35. ne legis iura *L.* ne leges ne iura reliqui. 36. ne modo non *c.* ne non modo sint *BD.* 37. aeclament *BDabc.* 38. Christiani ad bestias *abc.* Christiani illius nescio *BD.* 39. Sufficiat consilium (ad consilium *abc.*) *BDabc.* 39b. divinitatis *Aq.* 40. praecipua aut nos importunitas (importunitatis *B.*) *BD.* praecipua causa importunitas *abc.* 41. quique *cd.* qui *B.* 42. habens *B.* 43. nobis *B.* nobis *D.* nobis, si *abc.* nolens *Petr. Ciacconius.* 44. dissoluturus es (es *om. B.*) medicaminibus *BDabc.* 45. non magis (*AB*)*d.*, *Fulv. Ursinus.* magis non *Aq.* non *BDabc.* tum *Latinus.* 46. nocere quam et natum *AB.* nocere quam natum (*Aq*)*d.* nocere quam et natum reliqui. 47. Sed fortasse in (in *om. d.*) illo *Ad.* seu forte illo reliqui.

c. huiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

d. Christianis leonem] Cf. Apolog. cap. 40.

e. ad quos suscipiendos legibus com-

pelluntur homines] Cf. Ad Uxor. l. 5. Apolog. cap. 4.

f. dissolvas medicaminibus conceptum?] Cf. Apolog. cap. 9. cum adnot.

illo tempore praegnantis uxoris remedium ⁴²tantae sollicitudo petere audebis, ⁴³quod in te positum ⁴⁴recusasti? ⁴⁵Ah-nor, sterilis prospicietur, ⁴⁶iam vel frigidioris aetatis. Satis et inprimis fideliter. Nullam enim credidimus deo volente aut anum enixam. Quod adeo magis evenire potest, si quis optione huius providentiae suae dei aemulationem provocamus denique quendam ex ⁴⁷fratribus, cum propter ⁴⁸filiam cumdo matrimonio sterilem ⁴⁹captasset uxorem, ⁵⁰tam iterum factum quam et iterum maritum.

hanc meam ⁵¹cohortationem, frater dilectissime, ⁵²accedunt Cap. XIII. secularia exempla, quae saepe nobis etiam in testimonio sunt, cum ⁵³quid bonum et deo ⁵⁴placitum ab extraneis quoscitur et testimonio ⁵⁵honoratur. ⁵⁶Denique ⁵⁷monogamia unicos ita in summo honore est, ut ⁵⁸et virginibus legitime us univira pronuba adhibeatur^b; ⁵⁹et si auspicii causa, uti auspicii est. Item, ⁶⁰ut in quibusdam solemnibus et ⁶¹of-tior sit univirae locus. Certe ⁶²Flaminica non nisi univirae et Flaminis lex est^a. ⁶³Nam quod ipsi Pontifici Maximo ⁶⁴matrimonium non licet ⁶⁵utique monogamiae gloria est. ⁶⁶em ⁶⁷dei ⁶⁸sacramenta satanas affectat, provocatio est no-

a (tantum B. tanta abc.) sollicitudinem (sollicitudine abc.) BDabc. 49. l D.) interpositum BD. 50. recusanti A. 51. Opinor aliqua BDabc. et frigidioris aetatis. Satis consulte et inprimis fideliter. Nullam enim deo volente sterilem aut anum enixam. Quod adeo Ad. vel etiam ius (quis BD.) enixa. Quod (Quid ab.) a domino BDabc. 53. praesom- ius pro dei aemulatione provocaret BDabc. 54. patribus BDabc. 55. familiam relinqui. 56. temptasset B. 57. tam iterum A. XIII. 1. An ab. 2. contentionem (contemptionem B.) BDabc. 3. vide- re saeculi exempla BDabc. 4. quod BDabc. 5. placitum videtur, testi- abc. 6. honoratur ego. oneratur ABDabc. ornatur alii. 7. Denique 8. et om. A. 9. et si auspicii initium est. Item BDabc. et ei sum- mum est. Item Jos. Scaliger. 10. ut om. BDabc. 11. auspicii, ut prior 12. Flaminia Dabc. 13. quae flaminis (flaminina B.) lex est BDab. 14. ipsi pontifici d. Nam ipsi pontifice A. Nam duo ipsi pontifici abc. nonia BDabc. 15b. quod monogamiae BDabc. 16. deus summas tan- tas (statuat B.) ad perficiendum provocatio est nostra, immo (provocatio- am in uno B.) subfusio (subfuso BD.) si (si om. abc.) pigrissimum (pi- m abc.) ad continentiam BDabc. 17. sacramento A.

[I. a. Denique] Adeo, proinde. ad Apolog. cap. 42. ra pronuba adhibeatur] Festus l. Muell. „Pronubae adhibentur se semel nupsent, ut matri- pulcritudinem auspicantes.“ Ser- gergilii Aen. IV, 166: „Varro dicit quae ante nupsent, ne- et quae) uni tantum nupta est, auspices deliguntur ad nu-

mus ad Ageruchiam p. 743 sq. ed. Bened. tom. IV: „Hierophanta apud Athenas eviratur et aeterna debilitate fit castus. Flamen unius uxoris ad sacerdotium ad- mittitur; Flaminea quoque unius mariti eligitur uxor. Ad tauri Aegyptii sacra semel maritas assumitur. Ut omittam Virgines Vestae et Apollinis Iunonisque Achivae, et Dianae ac Minervae, quae perpetua sacerdotii virginitate marcescant.“ Cf. Tertull. Ad Uxor. 1, 6. cum adnot. et De Monogamia cap. 17.

stra, immo suffusio, si pigri ¹⁸simus ad continentiam deo exhibendam, ¹⁹quam diabolo quidam praestant, nunc virginitate, nunc viduitate ²⁰perpetua. ²¹Novimus virgines Vestae, ²²et Iunonis ²³apud Aethiopiae oppidum, ²⁴et Apollinis apud Delphos, et ²⁵Minervae et Dianae quibusdam locis. ²⁶Novimus et continentes viros, ²⁶^bet quidem tauri illius Aegyptii antistites^d: feminas vero ²⁷Cereri ²⁸Africanae, cui etiam ²⁹sponte abdicato matrimonio ³⁰assenescent, ³¹aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum. Invenit ³²scilicet diabolus post luxuriam ³³etiam ³⁴castitatem perditicem, quo ³⁵magis reus sit Christianus qui castitatem recusaverit conservatricem. Erunt nobis in testimonium et feminae quaedam saeculares ob univiratus obstinationem famam ³⁶consecutae, ³⁷aliqua Dido^f, quae profuga in alieno solo, ubi nuptias ³⁸regis ultro ³⁸^boptasse debuerat, ne tamen secundas experiretur, ³⁹maluit e contrario ⁴⁰uri quam nubere; vel illa Lucretia, quae ⁴¹etsi semel per vim et invita alium virum passa est, sanguine suo ⁴²maculata carnem abluit, ne ⁴³viveret iam non sibi univira. Plura exempla

18. simus A. sumus d. 19. qua diabolo quidam (quaedam B.) stant BD. qua diabolo qui antistant abc. Fulv. Ursinus rescribit Cum autem dei sit simius tantum Satanas ad perficiendum provocatio est nostri — quia diabolo qui antistant cell. 20. periurant BD. evirant abc. 21. Noveram BDabc. Noverimus Fulv. Ursinus. 22. et Iunonis om. BDab. 23. apud Aethiopiae BDabc. apud Aethiopiae Fulv. Ursinus. apud Aethiopiae Aegium Ios. Scaliger. et Apollinis apud Delphos Ios. Scaliger. et Apollinis apud Ephesos Ad. et atrocis apud delphos reliqui. 25. Minervae quibusdam locis Ad. Minervae et Dianae quibus locis BDab. Minervae et Dianae omnibus locis Fulv. Ursinus. 26. Noveram continentes (continentiae BD.) BDabc. Noverimus continentes Fulv. Ursinus. 26 b. Verba et quidem — — — aversantes in B. non extant. 27. Cereri A. Cereris BDabc. 28. Africanae Aβ. Africanae Dab. 29. et sponte D. 30. assenescent Aβ. 31. aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum Ad. Exinde quo pacto masculorum usque ad oscula filiorum BD. Exinde adempto contactu masculorum usque ad oscula filiorum abc. 32. scilicet om. BDabc. 33. etiam om. BDabc. 34. castitatis abc. Gorziensis. 35. modo reus BDabc. 36. famam consecutae Aβ. famam consequutae d. consequetur BD. 37. aliqua Dido Ad. et Dido abc. aut divino B (m. pr.) D. 38. regis solo ultro D. 38 b. obtasse Aβ. 39. maluit contrario BD. 40. uni quam om. BD. 41. ut semel abc. et semel BD. 42. maculata BD. 43. vivere Aβ.

d. tauri illius Aegyptii antistites.] Cf. Hieronymus l. l. Tertull. De Monogamia cap. 17.

e. feminas vero Cereri Africanae] Cf. Ad Uxor. I, 6.

f. aliqua Dido] De pronomine aliqui nominibus propriis addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11. De re cf. Hieronymus ad Ageruchiam p. 744: „Stringam breviter reginam Carthagini, quae ardere magis voluit quam Hiarbae regi nubere,

et Hasdrubalis uxorem, quae apprehensis utraque manu liberis in subiectum se praecipitavit incendium, ne pudicitiae damna sentiret; et Lucretiam, quae amissa gloria castitatis noluit pollute conscientiae supervivere“ cell. Eisdem exemplis usus est Tertullianus Ad Martianas cap. 4. et Apolog. cap. 50.

g. e contrario] Apostolus dixit: Melius est nubere quam uri.

44 curiosius de nostris 45 invenias, et quidem 46 alteris potiora, 47 quia^h maius est vivere in castitate quam pro 48 ea mori. 49 Facilius animam ponas quia bonum amiseris, quam vivendo serves ob quod emori malis. 50 Quanti igitur et quantae 51 in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui deo nubere maluerunt, 52 qui carnis suae honorem 53 restituere, 54 quique se iam illius 55 aevi filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis, et totum illud quod 56 intra paradisum non potuit 57 admitti! Unde praesumendum est hos qui intra paradisum recipi 58 volunt, tandem debere cessare ab ea re a qua paradisus 59 intactus est.

44. curiosius *Ad.* certa *reliqui.* 45. inveniam *BDabc.* 46. alteris potiora *ego* aliter potiora *Ad.* tanto *(B)abcd.* 47. quia maius *ego.* quia difficilius *Hildebrandus.* quis facilius *A.* quanto facilius *d.* quanto maius *abc.* quam in anima *BD.* 48. amori *A.* ea mereri *BD.* 49. Facilius animam ponas quia bonum amiseris quam vivendo serves ob (id *A.*) quod emori (amori *A.*) malis *A.* hoc est animae id bonum misceri quam vivendo (non vivendo *d., Fulv. Ursinus*) separari animam *abcd., Fulv. Ursinus.* in cuius animam id bonum admiseris (amiseris *D.*) quam vivendo separati omne (omnia *D.*) malo *BD.* 50. Quanti (Quantae *abc.*) igitur et quae *BDabc.* 51. in ecclesiis ordinari in ecclesia solent qui (quae *abc.*) deo *BDabc.* 52. quae *abc.* 53. restituere *A.* restituerunt *d.* instituerunt *reliqui.* 54. quaeque *abc.* 55. aevi filios *Ad.* pudoris filias (filios *B.?*) *reliqui.* 56. inter *D.* 57. amitti *A.* 58. volunt *BDabc.* 59. intactus est. DE EXHORTATIONE CASTITATIS EXPLICIT. *A.* instructus (abstractus *B. m. pr.* obstructus *B. m. sec., et abc.*) est. Gratia ergo cum (omni *Fulv. Ursinus*) indulgenti (intelligenti *abc.*) haec. Memento in (in *om. BCD.*) orationibus tuis Tertulliani (Tertullianum *BCD.*) ad haec exhortantis (exercentes *BCD.*) *BCDabc.*

h. quia maius] Liber Agobardi habet verant scilicet librarii oculi ad sequentem versum. *facilius.* Quam vitiosum. Aberra-

DE
M O N O G A M I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A* significat librum scriptum Vindobonensem.
B - - - - - Leidensem.
C - editionem principem Beati Rhenani, quae prodijt Basileae a. MDXX.
a - - - Ioh. Gagneii, quae concinit cum editione altera Beati Rhenani, in qua adornanda usus erat excerptis codicis scripti Gorziensis. Prodiit Parisiis a. MDXLV.
b - - - Sigism. Gelenii, qui se usum profitetur codice scripto Britannico, ex coenobio Masburensi advecto. Prodiit Basileae a. MDL.
c - - - Iacobi Pamelii, quae prodijt Antverpiae a. MDLXXIX. Pamelius usus erat exemplaribus tribus scriptis Vaticanis et uno Ioh. Clementis.
d - - - Nicol. Rigaltii, qui usus erat codice scripto Divionensi. Prodiit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

DE
M O N O G A M I A.

Haeretici^a nuptias auferunt, ¹psychici ingerunt. Illi nec semel, Cap. I.
ou ²semel nubunt. ³Quid agis, lex creatoris? Inter alienos
nes^b et ⁴aurigas^c tuos tantundem quereris de domestico ob-

op. I. 1. psythici AB. Florentinus liber bibliothecae Laurentianae n. XII.
XVI. phycis C., et A. m. sec. 2. solum AB. Florent. 3. Quod B. 4.
as Heraldus ad Arnob. p. 225. perorigas Rigaltius. urigas Priorius.

EMONOGAMIA.] Aperte hoc libro,
tem sequentibus, Montani dogma

Credebat autem instare diem
et fideles volebat esse ad mar-

aratissimos. Itaque detrahenda
Christianis omnia vitae humanae

ula, quae solebant animos ad
reddere segniores, cuiusmodi

cores et liberi, et curae ex istis
ices. Quod consilium, alias for-

cusabile, cum etiam detortis et
apostoli verbis, unde sibi plerique

blandiebantur, aggredi non du-
it, iure est ab ecclesia reprehen-

amnatamque. (Rigalt.) Cf. Hiero-
Comment. in Ep. ad Titum cap. I.

tom. IV. ed. Benedict.: „Monta-
qui Novati schisma sectantur,

sibi munditiae praesumpere,
que secunda matrimonia ab eccle-

mmunione prohibenda, cum apo-
de episcopis et presbyteris hoc

niens utique in ceteris relaxavit;
uod hortetur ad secunda matri-

sed quod necessitati carnis in-
Scripsit et Tertullianus de Mo-
ia librum haeticum, quem apo-

contraire nemo, qui apostolum
ignorabit.“

I. a. Haeretici] Marcionitae.
si vero, quicumque a revelationibus
si aut particularibus (quas auctor
nabat) abstinebant, atque hi or-
i. Cf. Adv. Marcion. IV, 22. et

Adv. Prax. cap. 1. Quapropter illos per
ludibrium spadones, hos autem aurigas
dicit, velut agentes uxorum vehicula. Ac
illi quidem alieni a lege dicuntur qui
evertabant legem, hi vero etiam aurigas
legis, quia testamenti aequae veteris ac
novi veritatem asserbant et in religione
habebant, quod piorum vere orthodoxo-
rum est. (Fr. Junius.)

b. Inter alienos spadones] Hoc est
inter haeticos qui nuptias auferunt.
Haeretici alieni et extranei sunt catho-
licis. Spadones vocat osoros nuptiarum.
(Rigalt.) Cf. infra cap. 3.

c. et aurigas] Legendum et perorigas.
Varroni lib. II. de Re Rust. [cap. 7.],
ubi de admissura equarum: peroriga

dicitur quisquis admittit. Itaque acutis-
sime perorigas sive praurigas sive pru-
rigas vocat psychicos, qui, ut ipse ait,

nuptias ingerebant, et quasi pruriginem
conciabant. Tuos dicit legem compel-
lens; nam alieni ab ea non censebantur

etiam Septimio psychici, qui et catholici.
(Rigalt.) De vocibus auriga, peroriga,
proriga, prauriga, pruriga, prauriga cf.

interim Forcellinium et Furlanettum s. v.
Peroriga. Item Desid. Heraldum ad Ar-
nob. p. 225. Beatus Rhenanus in edit.

anni MDXXVIII. ita interpretatus est:
„physicos nuptiarum aurigas appellat
nullum nuptiis terminum statuentes.“

Aliter in edit. MDXXXIX: „Eis anriga-
rum nomen accomodat ob tumultum ma-

sequio quantum de fastidio extraneo. Proinde ⁵te laedunt qui abutuntur quemadmodum qui non utuntur. Verum neque continentia eiusmodi laudanda, quia haeretica est, neque licentia defendenda, quia ⁶psychica est. Illa blasphematur, ista luxuriat; illa destruit nuptiarum deum, ista confundit. Penes nos autem, quos spirituales merito ⁷dici ⁸facit agnitio spiritualium charismatum, continentia ⁹tam religiosa est quam licentia ¹⁰verecunda, quandoquidem ambae cum creatore sunt. Continentia legem nuptiarum honorat, licentia temperat; illa non cogitur, ista regitur; illa arbitrium habet, haec modum. Unum matrimonium novimus, sicut unum deum. Magis honorem refert lex nuptiarum, ubi habet et pudorem. Sed ¹¹psychicis non recipientibus spiritum ea quae sunt spiritus non placent. ¹²Ita, dum quae sunt spiritus non placent, ea quae sunt carnis placent. Gal. V, 17. hunt, ¹³ut contraria spiritus. Caro, inquit, adversus spiritum concupiscit, et spiritus adversus carnem. ¹⁴Quid autem concupiscit caro quam quae magis carnis sunt? Propter quod et in primordio Gen. VI, 3. extranea spiritus facta est. Non, ¹⁵inquit, permanebit spiritus meus in istis hominibus in aevum, eo quod caro sint.

Cap. II. Itaque monogamiae disciplinam in haeresim ¹exprobrant, nec ulla magis ex causa ²paracletum negare coguntur, quam dum existimant novae disciplinae institutorem, et quidem ³durissimae illa, ut iam de hoc primum consistendum ⁴sit ⁵in generali retractata, an capiat ⁶paracletum aliquid tale docuisse quod aut novum depositum possit adversus catholicam traditionem aut onerosum adversus levem ⁷sarcinam domini. De utroque autem ipse dominus pronuntiat. Ioh. XVI, 12sq. Dicens enim, Adhuc multa habeo quae loquar ad vos, sed nondum potestis portare ea, cum venerit spiritus sanctus, ille vos ducet in

5. et te *cd. Clementis liber.* 6. *physica ABC. Florent.* 7. *dici om. B.* 8. *hui agnitio spiritualium charismatum bcd. faciunt spiritualia charismata a. facit spirituum charismatum ABC.* 9. *tam religiosa est quam cd. liber Clementis. religio est cum reliqui et Florent.* 10. *verecunda, quandoquidem ambae abcd. verecundi continentiae. Ambae AB. verecundia continentia. Ambae Florent. verecunda, verecunda continentia, ambae C.* 11. *psychicis AB. Florent. physicis C.* 12. *Ita dum quae sunt bcd. (Florent.?) Ita quibus quae sunt a. ita quae sunt reliqui.* 13. *et contraria spiritui cd. liber Clementis. contraria spiritus Ca. Florent. contraria spiritu AB.* 14. *Quod AB. Florent.* 15. *permanebit inquit AB.*

Cap. II. 1. *exprobrant ABCa.* 2. *paracletum A.* 3. *durissimae C.* 4. *in ABC.* 5. *sarcinam domini. De cd. liber Clementis. sarcinam. De reliqui.*

trimonii quasi coniugatus necessitatibus cotidianis impellentibus transversus interdum agatur, quemadmodum equi nonnunquam aurigam alio pertrahunt quam constituerat ipse. Ceterum Desid. Heraldus l. l. verba Tertulliani ita distinguit: „Quid agis lex creatoris inter alie-

nos apud nos et praerigae tuas? Tundem“ cett.

Cap. II. a. *consistendum*] De hoc verbo adeo adnot. ad De Ideol. cap. 13. b. *an capiat*] V. de hoc verbo qui adnotavi ad Apolog. cap. 17. et ad De Fugz in Persecut. cap. 1.

omnem veritatem, satis utique praetendit ⁶ea acturum illum quae et nova existimari possint, ut nunquam retro ⁹edita, et aliquando onerosa, ut idcirco non edita. Ergo, ⁷inquis, hac argumentatione quidvis novum et onerosum ⁸paraceto adscribi poterit, etsi ab adversario spiritu fuerit. Non utique. Adversarius enim spiritus ex diversitate praedicationis ⁹appareret, primo regulam adulterans fidei, et ita ordinem adulterans disciplinae, quia ¹⁰cuius gradus prior est, eius corruptela antecedit, id est fidei, quae prior est disciplina. Ante quis de deo haereticus sit necesse ¹¹est, et tunc de instituto. Paracletus autem multa habens edocere quae in illum distulit dominus, secundum praefinitionem, ipsum primo Christum contestabitur qualem credimus, cum toto ordine dei creatoris, et ipsum glorificabit, et de ipso commemorabit, et sic de principali ¹²regula agnitus illa multa quae sunt disciplinarum revelabit, fidem ¹³dicente pro eis integritate praedicationis, ¹⁴licet novis, quia nunc revelantur, licet onerosis, quia nec nunc sustinentur, non alterius tamen Christi quam qui habere se dixit et alia multa quae a paraceto edocerentur, non minus istis onerosa quam illis a quibus nondum tunc sustinebantur.

¹Sed an onerosa monogamia, viderit adhuc impudens infirmus carnis, an autem nova, de hoc interim constet. Illud enim amplius dicimus, etiamsi totam et solidam virginitatem sive continentiam paracletus hodie determinasset, ut ne unis quidem nuptiis ²ferverem carnis ³despumare permitteret, sic quoque nihil novi ⁴inducere videretur, ipso domino spadonibus aperiente regna caelorum, ut et ipso spadone, ⁵ad quem ⁶spectans et apostolus propterea et ipse castratus continentiam mavult. Sed salvo, ⁷inquis, iure nubendi. Plane salvo, et videbimus quousque, nihilominus ⁸iam ex ea parte destructo qua continentiam praefert. Bonum, inquit, ⁹ho-
mini mulierem non contingere. ⁷Ergo malum est contingere. Nihil enim bono contrarium nisi malum. Ideoque superesse, ut et qui habeant uxores sic sint quasi non ⁸habeant, quo magis qui non

Math.
XIX, 12.

1 Cor. VII, 1.

6. et doctorum liber Clementis. 7. inquit B. 8. paracletum AB. 9. appareret *Abbed. Vaticanis tres. apparet reliqui.* 10. enim AB. 11. stet tunc ABC. est tunc. ab. 12. regula agnitus illa bcd. regula illa reliqui. 13. eliciente (cf. *Adv. Marc. III, 2.) Latinus. ducente Fr. Junius.* 14. licet om. (AB?)Ca.

Cap. III. 1. Sed onerosam monogamiam BCa. Sed onerosa monogamia A. 2. despumare abed. de spū manare A. de spiritu manare reliqui. 3. ad om. ABCab. 4. spectasset apostolus ABC. 5. inquit AB. 6. tamen ABCa. 7. Ergo malum est contingere om. ABCa. 8. habentes ABCa.

c. retro] Hoc est antea. Cf. adnot. virgine et experte feminae. Cf. supra ad De Spontac. esp. 9. esp. 1., et infra cap. 8. Sic paulo post castratus pro abstinente.

Cap. III. a. ipso spadone] Hoc est

- habent habere non debeant. Reddit etiam causas, cur ita suadent, ¹quod inupti de deo cogitent, nupti vero, quomodo ⁹in matrimonio quis suo placeat. Et possunt contendere, non ¹⁰mere bonum esse quod permittitur. Quod enim mere bonum est, non permittitur, sed ultro licet. Permissio habet causam aliquando et ¹¹necessitatis. Denique in hac specie non est voluntas permittentis nubere. Aliud ¹Cor. VII, 32 sq. enim vult: Volo vos, inquit, omnes sic esse quomodo et ego. Et cum ostendit melius esse, ¹²quid utique se velle confirmat quam quod melius esse praemisit? Et ita si aliud quam quod voluit permittit, non voluntate, sed necessitate permittens, non mere ¹Cor. VII, 9. bonum ostendit quod inivitus indulsit. Denique cum dicit, Melius est nubere quam uri, ¹³quale id bonum intellegendum; quod melius est poena? quod non potest videri melius nisi pessimo comparatum? Bonum illud est quod per se hoc nomen tenet, sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius, ¹⁴ut et si alio^b bono comparatum adumbretur, remaneat nihilominus in boni nomine. Ceterum si per mali ¹⁵collationem cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris quod ab alio malo obscuratum ad nomen boni impellitur. Aufer denique conditionem, ut ¹⁶non dicas, Melius est nubere quam uri, et quare a dicere audeas, Melius nubere, non adiciens quo melius ¹⁷sit? Fit ergo iam non melius, et dum non melius, nec bonum, suble conditione, quae dum melius illud facit alio, ita bonum haberi cogit. Melius est unum oculum amittere quam duos. Si tamen discedas a ¹⁸comparatione mali utriusque, non erit melius unum oculum habere, quia nec bonum. ¹⁹Quid nunc, si omnem intelligentiam nubendi de suo, id est de humano sensu accommodat, a necessitate qua diximus, quia melius sit nubere quam uri? Denique ¹Cor. VII, 10. conversus ad alteram speciem dicendo, Nuptis autem denuntio, non ego, sed dominus, ostendit illa quae supra dixerat non dominicae auctoritatis fuisse, sed humanae ²⁰aestimationis. At ubi ad continentiam reflectit animos, Volo autem vos sic esse omnes, Puto
- ¹Cor. VII, 7 et 40.

9. in om. b. 10. mereri AB. 11. necessitas AC. 12. quod ABC. 13. quae AC. In B. desiderantur verba est nubere quam uri quale id bonum intellegendum quod melius est. 14. ut et si alio ABCa. ut si et alio bc. ut si et alii d. Ful. Ursinus. 15. cogitationem ABC. comparisonem liber Clementis. 16. non in ABC. 17. sit? Fit ergo cd. liber Clementis. sit? Ergo reliqui. 18. comparatione mali utriusque cd. liber Clementis. comparatione utriusque ABCab. Verba mali utriusque inducunt Latinius et Fr. Junius. 19. Quod AB. 20. estimationis AB. pro more.

b. alio] Rigaltius cum Fulvio Ursino correxit alia. Sed non opus erat. Nam bene pro ablativo potest explicari hoc

alio. Quinetiam si dativo iestas, cum casus inusitatoris formae alterum exemplum invenies De Idolol. cap. 11.

ntem, inquit, et ego spiritum dei habeo, ut si quid indulserat ex necessitate, id spiritus sancti auctoritate revocaret. Sed ²¹ et Ioannes monens sic nos incedere debere quemadmodum et dominus, itaque etiam secundum sanctitatem carnis admonuit incedere. Adeo ²² manifestius, Et omnis, inquit, ²³ qui spem istam in illo habet, ¹¹ Ioh. III, 8. iustificat se, sicut et ipse castus est. Nam et alibi: Estote sancti, ¹¹ Ioh. II, 3. sicut et ille sanctus fuit, scilicet carne. De spiritu enim non dixisset, quia spiritus ultro sanctus agnoscitur nec ²⁴ expectat sanctitatis admonitionem, quae propria natura est eius. Caro autem ²⁵ docet sanctitatem, quae et in Christo fuit sancta. Igitur si omnia ista obliterant ²⁶ licentiam nubendi, et condicione licentiae inspecta ^c et iraelatione continentiae imposita, cur non potuerit post apostolos dem spiritus superveniens ad deducendam disciplinam in omnem ¹⁰ Ioh. XVI, 13. veritatem per gradus temporum (secundum quod Ecclesiastes, Tem- ¹⁷ Eccl. III, 17. pus omni rei, ²⁷ inquit) supremam iam carni fibulam imponere, nam non oblique a nuptiis avocans, sed exerte, cum magis nunc ¹ Cor. VII, 29. tempus in collecto factum sit, annis circiter CLX exinde productis? Nonne ipse apud te ²⁸ retractares: Vetus haec disciplina ²⁹ est, praemonstrata iam tunc in carne domini et ³⁰ voluntate, dehinc in apostolorum eius tam consiliis quam exemplis? Olim sanctitati huic festinabamur. Nihil novi paracletus inducit. Quod praemonuit, lesinit: quod sustinuit ^d, exposcit. Et nunc recogitans ista facile tibi persuadebis multo magis ³¹ unicas nuptias competisse paracleto praedicare, qui potuit et nullas, magisque credendum temperasse Num quod et abstulisse ³² decuisset, si quae velit Christus intellegas. In hoc quoque paracletum agnoscere debes advocatum ^e, quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat ^f.

Secedat nunc mentio paracleti, ut nostri alicuius auctoris. ^{Cap. IV.} Evolvamus communia instrumenta scripturarum ^a pristinorum. Hoc ipsum demonstratur a nobis, neque novam neque extraneam esse

11. et om. ABCa. 22. manifestius et (ut AB.) ABCa. manifeste. Et reliqui. 23. quae spem istam in nullo AB. 24. spectat ABCa. 25. docetur abcd. Gorziensis liber. docet ABC. 26. licentia C. 27. inquit super terram, iam ABCa. 28. retractare suetus ABC. retractans vetus Fulv. Ursinus. 29. sit ABCa. 30. in voluntate ABC. 31. unicas nuptias competisse cd. liber Clementis. unicas competisse reliqui. 32. docuisset ABC. decuisset reliqui, et Gorziensis.

c. inspecta] Inspecta et perponderata.
d. quod sustinuit] Id est quod distulit. Sic saepissime hoc verbo utitur Terullianus. Cf. Ad Natl. I, 7 „Haec, orationes, denuntiata ab aliis sustinent proli?” Cf. etiam adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

e. advocatum] Cf. Rigaltii adnot. ad De Patientia cap. 11.

f. quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat.] Quod infirmitatis tuae respectu non in totum te vult continentem esse.

Cap. IV. a. instrumenta scripturarum] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

monogamiae disciplinam, immo et antiquam et propriam Christianorum, ut paracletum restitutorem potius sentias eius quam institutorem. Quod pertineat ad antiquitatem, quae potest antiquior forma proferri quam ipse census^b generis humani? Unam feminam masculo deus finxit, una costa eius decerpta, et utique ex pluribus.

Gen. II, 18. Sed et in praefatione ipsius operis, Non est, inquit, bonum homini solum eum esse, faciamus adiutorium illi. Adiutores enim dixisset, si pluribus eum uxoribus destinasset. Adiecit et legem de futuro,

Gen. II, 24. siquidem ¹propheticè dictum est, Et erunt duo in unam carnem; non tres, neque plures: ceterum^c iam non duo, si plures. Stetit lex. Denique perseveravit unio coniugii in auctoribus generis ad finem usque, non quia non erant feminae aliae, sed quia ideo non erant, ne primitivae generis duplici matrimonio contaminarentur. Alioquin si deus voluisset, ²et esse potuissent; certe de filiarum suarum numerositate sumpsisset, non minus ex ossibus et ex carne sua ³habens Evam, ⁴si hoc pie fieret. At ubi primum scelus, homicidium, in fratricidio dedicatum^d, tam dignum secundo loco scelus non fuit quam duae nuptiae. Neque enim refert^e, duas quis uxores singulas habuerit, an pariter singulae ⁵duas fecerint. ⁶Idem numerus coniunctorum et separatorum. Semel tamen vim post institutio dei per Lamech constituit postea in finem usque generis illius. Secundus Lamech nullus existit, quomodo duabus ⁷maritatus. Negat scriptura quod non notat. ⁸Aliae diluvium iniquitatis provocaverunt, semel defensae^f, ⁹quales fuerunt, non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt^g. Sed et reformationis secundi generis humani monogamia matre censetur^h. Iterum duo in unam carnem crescere et redundare suscipiunt, Noë et unum filiique eorum in unicus nuptiis. Etiam in ipsis animalibus mono-

Cap. IV. 1. propheticè *abcd. Gorziensis.* prophetae *C.* profacie *AB.* 2. et esse potuissent *B.* et esse potuisset *ACa.* esse potuissent *bd.* esse et potuissent *c.* 3. habens Evam *bcd.* Ita emendavit Beatus Rhenanus ad oram libri *C.* haue sevam *C.* hanc sevam *AB.* quam Evam *a.* 4. sibi hoc *ABC.* si bis hoc *Fr. Iunius.* 5. duos *Ca.* 6. numerus est iunctorum *AB.* 7. maritatus *cd. liber Clementis.* maritus reliqui. 8. alia diluvium et iniquitates *AB.* 9. qualescumque fuerunt *d., Fult. Ursinus.*

b. census] De hoc vocabulo adeas quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

c. ceterum] Hoc est *alioquin.* Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11. d. in fratricidio dedicatum] De verbo *dedicare* adnotavi ad Scorpiac. cap. 1.

e. Neque enim refert] Immo, quia plurimum refert, edicto praetoris infamia notatur qui bina sponsalia binasve nuptias eodem tempore constitutas ha-

buerit. (Rigalt.) Neque refert, arguitur, utrum binas quis una uxores, an post priorem alteram ducat.

f. defensae] Vindicatae, punitae.

g. non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt.] Genes. IV, 24.

h. monogamia matre censetur.] De verbi *censere* significato adeas quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

gamia recognoscitur, ne vel bestiae de moechia nascerentur. Ex omnibus, inquit, bestiis ex omni carne duo induces in arcam, ut vivant tecum masculus et femina: erunt de animalibus volatilibus secundum genus, et de omnibus serpentibus terrae secundum genus ipsorum: duo ex omnibus introibunt ad te, masculus et femina. Eadem forma et septena ex binis adlegi mandat ex masculo et femina, uno et una. Quid amplius dicam? Immundis quoque alitibus cum binis feminis introire non licuit.

Haec quantum ad primordiorum testimonium et originis nostrae patrocini-
um et divinae institutionis praedictum. Quae utique lex est, non monumentum; quoniam si ita factum est a primordio, invenimus nos ad initium dirigi a Christo; sicut in quaestione repudii dicens illud propter duritiam ipsorum a Moyse esse permissam, ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii individualitatem. Ideoque quos deus ab initio con-
iunxit in unam carnem duos, hodie homo non separabit. Dicit et apostolus scribens ad Ephesios deum proposuisse in semetipso ad dispensationem adimpletionis temporum ad caput, id est ad initium reciprocare universa in Christo, quae sunt super caelos et super terras in ipso. Sic et duas Graeciae litteras, summam et ultimam, sibi induit dominus, initii et finis concurrentium in se figuras, uti, quemadmodum A ad Ω usque volvitur et rursus Ω ad A repli-
catur, ita ostenderet in se esse et initii decursum ad finem et finis recursum ad initium, ut omnis dispositio in eum desinens per quem coepta est, per sermonem scilicet dei qui caro factus est, proinde desinat quemadmodum et coepit. Et adeo in Christo omnia revocantur ad initium, ut et fides reversa sit a circum-
cisione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit, et libertas ciborum et sanguinis solius abstinentia, sicut ab initio fuit, et matrimonii individualitas, sicut ab initio fuit, et repudii cohibitio, quod ab initio non fuit, et postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit. Cur ergo vel monogamum illo

Gen. VI, 19 sqq.

Math. XIX, 6 sqq.

Eph. I, 9.

Apo. I, 8, XII, 13.

Cap. V. 1. nomine tunc ABC. 2. ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii individualitatem. Ideoque quos deus om. ABCa. 3. quod b. 4. et ABCa. 5. usque volvitur et rursus Ω ad A om. ABCa. 6. ita ut ostenderet c. 7. initium AB. 8. in ω desinens C. in eo desinens AB. 9. quia ABC. 10. a deo Ca. 11. revocarentur ABCa. 12. carnis om. ABCa. 13. libertas ciborum et om. ABCa. 14. quae ABC. 15. revocaretur, a. 16. illo non d., Fulv. Ursinus. illum Ca. illo reliqui.

Cap. V. a. propter duritiam ipsorum] „et ex diebus ipsorum praelegitis,“ ad Locus est Matth. XIX, 8. Pro ipsorum reposuerim Iudaeorum, quae menda latet fortasse etiam Ad Natt. I, 13. in verbis b. illo] In paradysum.

non debeat Adam referre, qui non potest tam integrum ¹⁷praestare quam inde ¹⁸dimissus est? Quantum pertinet itaque ad initii restitutionem, id a te exigit et dispositionis et spei tuae ratio, quod ab initio fuit secundum initium, quod tibi et in Adam censetur ¹⁹et in Noë recensetur. Elige in quo eorum initium tuum ^{19b}deputas. In ambobus te sibi monogamiae censura defendit^c. Sed et si initium transmittit ad finem, ut A ²⁰ad Ω , quomodo finis remittit ad initium, ²¹ut Ω ad A , atque ita census noster transfertur in Christum, animalis in spiritalem, quia non primo quod spiritale est sed quod animale, dehinc quod spiritale: proinde videamus, an id ipsum debeas huic quoque censui secundo, ²²an in eadem te forma conveniat ²³novissimus quoque Adam in ²⁴qua et ²⁵primus, quando novissimus Adam, id est Christus, innuptus in totum, quod etiam primus Adam ante exilium. Sed donato infirmitati tuae carnis ²⁶exemplo perfectior Adam, id est Christus, eo quoque nomine perfectior ²⁷qua integrior, volenti quidem tibi spado occurrit in carne. Si vero non sufficis, monogamus ²⁷occurrit in spiritu, unam habens ecclesiam sponsam, secundum ²⁸Adam et Evae figuram, ²⁹quam apostolus ³⁰in illud magnum sacramentum interpretatur, in Christum et ecclesiam, ³¹competisse carnali monogamiae ³²per spiritalem. Vides igitur quemadmodum etiam in Christo ³³novans censum^d non possis eum sine monogamiae professione ³⁴deferre, nisi ³⁵carne sis quod spiritu ille est, licet et quod fuit ³⁶in carne acque esse ³⁷debueris.

Cap. VI. Sed adhuc nobis quaeramus aliquos originis principes. Non placent enim quibusdam monogami parentes Adam et Noë, fortasse nec Christus. Ad Abraham denique provocant, prohibiti^e patrum

17. praestare om. ABCa. 18. dimissus ABc. Vaticani tres. demissus Ca. missus d., Fulv. Ursinus. 19. et in Noë recensetur om. ABCab. Addidit Pamelius ex tribus scriptis Vaticanis. 19b. deputas AB. 20. et ABCa. 21. ut Ω ad A om. ABCa. 22. an in eadem te forma esse conveniat (conveniet Fulv. Ursinus.) d., Fulv. Ursinus. an in eadem te formam conveniat bc. an in eadem te forma conveniat ABCa. 23. in qua novissimus d., Fulv. Ursinus. 24. qua ad., Fulv. Ursinus. quam reliqui. 25. primus, quando novissimus Adam id est om. ABCa. 26. qua A quaque B. quam d. 27. occurrit cd. tres Vaticani. occurrit (B.?) incurrit reliqui. 28. Adam et Evae om. ABCa. 29. in qua Fulv. Ursinus. 30. in om. ABCa. 31. competentes ABCa. 32. perspicitatem AB. 33. novas ABC. 34. deferret ABC. referre Latinius. 35. in carnis is A. carnis is BC. 36. in om. l. 37. debuerit ABC.

c. te sibi monogamiae censura defendit.] In ambobus te sibi monogamiae iudicium vindicat et asserit. De voce censura cf. adnot. ad Apolog. cap. 2. *Defendere* autem pro *adserere* innumeris locis Tertullianus usurpavit.

d. censum] Cf. adnot. ad De Corin cap. 13.

Cap. VI. a. prohibiti] Cum unus prohibiti sint patrem alium praeter deum agnoscere.

na praeter deum agnoscere. ¹Sit nunc pater noster Abraham, et Paulus. In evangelio, inquit, ego vos generavi. Etiam ¹Cor. IV, 15. ²te filium exhibe. Non enim ⁴passivus ^btibi census est in Certum tempus est, quo tuus pater est. Si enim ex fide filii utamur Abrahae, ut apostolus docet, dicens ad Galatas, Cognos nempe, quia qui ex fide, isti sunt filii Abrahae, quando cre- Gal. III, 7. ³Abraham deo, et deputatum ⁶est ei in iustitiam? Opinor, sic in monogamia, quia in circumcissione nondum. Quodsi postea utrumque mutatus est, et in digamiam per ancillae concubinae, et in circumcissionem per testamenti signaculum, non potes a patrem agnoscere nisi tunc cum deo credidit, siquidem se- lum fidem filius eius es, non secundum carnem. Aut si poste- um Abraham patrem ⁷sequeris, id est digamum, recipe et cir- cisum. Si reicis circumcisum, ergo recusabis et digamum. ⁸dispositiones eius binis inter se modis diversas miscere non ris. ⁹Digamus cum circumcissione esse orsus est, ⁹monogamus praeputatione. Recipis digamiam, admitte et circumcissionem. ¹⁰ris praeputationem, teneris ⁶et monogamiae. Adeo autem ¹⁰mo- um Abrahae filius ¹¹es, sicut et praeputiati, ut si circumcidaris, non sis filius, quia non eris ex fide, sed ex signaculo fidei praeputatione iustificatae. ¹²Habes apostolum, disce cum Galatis. ¹³nde etsi digamiam ¹³tibi intuleris, non es illius ¹⁴Abrahae filius s fides in monogamia praecessit. Nam etsi postea pater mul- m nationum nuncupatur, sed earum quae ex fide ¹⁵digamiam cedente filii habebant deputari ¹⁴Abrahae. Exinde res viderint. ¹⁶d sunt figurae, aliud formae. Aliud imagines, aliud definitiones. ¹⁷gines transeunt adimpleteae, definitiones permanent adimplendae. ¹⁸gines prophetant, definitiones gubernant. Quid digamia illa ¹⁹hae portendat idem apostolus ¹⁶edocet interpretator utriusque ¹⁷menti, sicut idem semen nostrum in Isaac vocatum determinat. ¹⁸x libera es ^f, ad Isaac ¹⁷pertinens, hic certe unum matrimonium

Cap. VI. 1. Sic *Ab.* 2. sic *ABC.* 3. *te om. b.* 4. *passus AB.* 5. *depu- ABCa.* 6. *est om. ABCa.* 7. *sequere sat est AB. se quari sat est C. ris ut et a.* 8. *Digamus cum (a ab.) circumcissione esse orsus est abed. Clementis. digami a (digamia C.) circumcissione seorsus est ABC.* 9. *mono- AB. et monogamia C.* 10. *monogamiae AB.* 11. *est AB.* 12. *Habens* 13. *iam tibi ABCabc.* 14. *Abrahae filius om. ABCa.* 15. *digamia ABC. ocel AB.* 17. *pertinens, hic certe cd. Vaticanus unus. pertines et hic certe pertines, hic certe reliqui.*

passivus] V. de hoc vocabulo quae svi ad De Corona cap. 8.

teneris] V. quae adnotavi ad Apo- cap. 3.

habebant deputari] *Deputare Ter- 10 in usu est pro simplici putare.*

De structura verbi *habere* cum infinito cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

e. formae.] *Leges. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.*

f. Si ex libera es] Si ex libera Abra- hae uxore natus es.

pertulit. Isti itaque sunt, ut opinor, in quibus censeor. Ceteros nescio. Quorum si exempla ¹⁸circumspicio, alicuius ¹⁹David etiam per sanguinem ²⁰nuptias sibi ingerentis, alicuius Salomonis etiam uxoribus divitis, meliora sectari iussus, habes et Ioseph ²¹uniugum, et hoc nomine audeo dicere patre meliorem, habes Moysen dei de proximo ^aarbitrum, habes Aaronem principalem sacerdotem. Secundus quoque Moyses ^bpopuli secundi, qui imaginem nostram ¹in promissionem dei induxit, in quo primo nomen domini dedicatum est ^k, non fuit digamus.

Cap. VII. Post vetera exempla originalium personarum ^aaeque ad ¹vetera transeamus instrumenta ^b²legalium scripturarum, ut per ordinem ³de omni nostra paratura ^aretractemus. Et quoniam quidam inter-
 Maub. V, 17. dum nihil sibi dicunt esse cum lege, quam Christus non disserui, sed adimplevit, interdum quae volunt legis arripiunt, plane et nos
 Act. XV, 10. sic dicimus decessisse legem, ut onera quidem eius, ⁴secundum sententiam apostolorum, quae nec patres sustinere valuerunt, ⁵concesserint, quae vero ad iustitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata, ut scilicet redundare possit iustitia nostra super scribarum et pharisaeorum ⁶iustitiam. ⁷Si iustitia,
 Deut. XXV, 5. utique et pudicitia. Si ergo, quoniam in lege praecipitur, ut qui fratris sui uxorem sine liberis defuncti in matrimonium adsumat ad suscitandum fratri suo semen, idque saepius evenire in unam personam potest secundum callidam illam quaestionem Sadducaeorum, ideo et alias putant permissam frequentiam nuptiarum, intellegere debebunt primo rationem ipsius praeepti, et ita scient illam ratio-

18. circumspicis d., Fulv. Ursinus. 19. dabit ABC. 20. nescias ABCa. 21. monogamum ABCa. 22. in promissionem dei induxit, in quo primo nomen domini dedicatum bcd. in promissionem in imaginem domini dedicatus reliqui.

Cap. VII. 1. vera ABC. 2. legalium ABC. 3. de omni bcd. per omnia reliqui. 4. quae secundum sententiam apostolorum nec d., Fulv. Ursinus. 5. concesserint Abd. concesserint reliqui. 6. iustitia AB. 7. Si iustitia abcd. nisi reliqui.

g. de proximo] Cf. adnot. ad De Patient. cap. 7.

h. Secundus quoque Moyses] Iesum Nave significat, de cuius nuptiis nihil scriptura tradidit. Itaque ex eo neque pro nuptiis neque adversus nuptias, sive primas sive secundas, quicquam colligitur. Et tamen Septimium sequitur [?] Hieronymus lib. I. adv. Iovinianum [p. 164. tom. IV. ed. Bened.]: „Ostende mihi, inquit, Iesum Nave vel uxorem habuisse vel filios, et si potueris monstrare, victum me fatebor.“ (Rigalt.)

i. imaginem nostram] Iudaeos. Pro-

missionem dicit terram Iudaeis a deo promissam.

k. dedicatum est] Sic supra cap. 4. dixit scelus „in fraticidio dedicatum.“

Cap. VII. a. originalium personarum] Apolog. cap. 21 „Iudaeis erat apud deum gratia ubi et insignis iustitia et fides originalium auctorum“ h. e. patriarcharum.

b. instrumenta] Sic supra cap. 4. dicit „instrumenta scripturarum.“

c. paratura] Significat utriusque instrumenti seu testamenti Scripturas. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 4.

nem iam ⁸cessantem ex eis esse quae evacuata ⁹sunt legis ^d. ³Necessario succedendum erat in ¹⁰matrimonium fratris sine liberis defuncti. Primum quia adhuc vetus illa benedictio decurrere habebat⁸, Crescite et redundate, dehinc quoniam patrum delicta etiam Gen. I, 29. de filiis exigebantur, ¹¹tertio quoniam spadones et steriles ignominiosi habebantur. Ita que ne proinde maledicti iudicarentur qui non Exod. XX, 5. Gen. XXX, 1 sqq. Deut. XXIII, 1. naturae reatu^f, at mortis praeventu orbi decessissent, ideo illis ex suo genere vicaria et quasi posthuma suboles supparabatur. At ubi et, Crescite et redundate, evacuavit extremitas temporum, inducente apostolo, Superest ut et qui habent uxores sic sint ac si non ha- I Cor. VII, 29. beant, quia tempus in ¹²collecto est, et ¹³desiit uva acerba a patribus manducata filiorum dentes obstupefacere, unusquisque enim Ier. XXXI, 29 sq. in suo delicto morietur, et spadones non tantum ignominia caruerunt, verum et gratiam meruerunt invitati in regna caelorum, sepulta lege succedendi in matrimonium fratris contrarium eius obtinuit, non succedendi in matrimonium fratris. Et ita, ut praediximus, quod cessavit valere, cessante ratione, non potest alii argumentationem accommodare. Ergo non nubet defuncto viro uxor, fratri utique nuptura, si nupserit. Omnes enim nos fratres sumus. Et illa nuptura in domino habet nubere, id est non ethnico, sed fratri, quia et vetus lex ¹⁴adimit coniugium allophylo- Lev. XX, 21. rum, immunditia est, turpitude, sine liberis ¹⁵morietur, sine dubio, dum ille prohibetur denuo nubere, et illa prohibetur, non habens nubere nisi fratri. Quomodo ergo apostolo ¹⁶conveniet et legi, ¹⁷quam non in totum impugnat, cum ad epistolam ipsius ¹⁸venerimus, ostendetur. Interim quod pertineat ad legem, magis nobis competunt argumentationes eius. Denique prohibet eadem sacer- Lev. XXI, 14. dotes denuo nubere^g. Filiam quoque sacerdotis iubet viduam vel eiectam, si semen non fuerit illi, in domum patris sui regredi et Lev. XXII, 13. de pane eius ali. Ideo si semen non fuerit illi, non ut si fuerit,

8. cessantem (cessante A) ex eius AB. 9. sunt legis. Necessario *cd. liber Clementis*. sint. Necessario *Cab. sit. Necessario AB.* 10. matrimonio *AB.* 11. tertio — — habebantur *om. B.* 12. collectum *AB.* 13. desiit (desinit *AB.*) uva acerba a patribus manducata *ABCd. liber Clementis et tres Vaticani.* desierunt *avae acerbae a patribus manducatae ab. Gorziensis liber.* 14. admittit *AB.* 15. morientur *cd.* 16. conveniat *B.* 17. quam quomodo in totam *a.* 18. veneris *ABCa.*

d. evacuata sunt legis.] Evacuata h. e. infirmata. Sic paulo infra: „evacuavit extremitas temporum.“ V. adnot. ad De Patient. cap. 12.

e. decurrere habebat] Sic infra: „ha-

bet nubere“ et deinde: „habens nubere,“ et supra cap. 6 „habebant deputari.“

[f. reatu] De hoc vocabulo adnotatum est ad Apolog. cap. 3.

g. nubere.] Cf. adnot. ad librum Ad Uxor. I, 7. Adde De Exhort. Castit. cap. 6.

denuo nubat (quanto magis enim non nubet, si filios habeat?), sed¹⁹ ut si habuerit, a filio potius alatur quam a patre, quo et filius praeceptum dei exsequatur, Honora patrem et matrem. ²⁰Nos autem Iesus summus sacerdos et ²¹magnus patris de suo vestiens
 Gal. III, 27. (quia qui in Christo tinguntur; Christum induerunt), sacerdotes
 Apoc. I, 6. deo patri suo fecit^h, secundum Ioannem. Nam et illum adulescentem festinantem ad exsequias patris ideo revocat, ut ostendat sacerdotes nos vocari ab eo, ²²quos lex vetabat parentum sepulturae adesse: Super omnem, inquit, animam defunctam sacerdos non introibit et super patrem suum et super matrem suam non contaminabitur. Ergo et nos hoc interdictum observare debemus? Non utique. Vivit enim ²³unicus pater noster deus et mater ecclesia, et ²⁴neque mortui sumus, qui ²⁵deo vivimus, neque mortuos sepelimus, quia et illi vivunt in Christo. Certe sacerdotes sumus a Christo vocati, monogamiae debitores, ex pristina dei lege, quae nos tunc in suis sacerdotibus prophetavit.

Cap. VIII. Nunc ad legem proprie nostram, id est 'ad evangelium, conversi qualibus excipimur exemplis, dum ad sententias pervenimus? Ecce statim quasi in ¹limine ²duae nobis antistites Christianae sanctitatis occurrunt, monogamia et continentia, alia pudica, in Zacharia sacerdote, alia integra, in Ioanne antecursore, alia ⁴placans deum, alia praedicans Christum, alia totum praedicans sacerdotem, alia plus praeferebat quam ⁵propheten, scilicet eum qui non tantam praedicaverit aut demonstraverit coram, verum etiam baptizaverit Christum. Quis enim corpus domini dignius initiaret quam eiusmodi caro qualis et concepit illud et peperit? Et Christum quidem virgo enixa est^a, semel nuptura ⁶post partum, ut uterque titulus^b sanctitatis in Christi censu dispungeretur^c, per matrem et virginem et univiram. At ubi infans templo exhibetur, quis illum in manus suscipit? quis in spiritu primus agnoscit? Vir iustus et

19. et si ABC. 20. Non autem is summus ABC. 21. agnus Ios. Scaliger. 22. quod B. 23. unicus AB. 24. neque ipsi mortui cd. 25. de deo c.

Cap. VIII. 1. ad evangelium cd. liber Clementis et tres Vaticani. evangelium ABCab. 2. lumine AB. 3. duae bcd. duo reliqui. 4. praecans A. 5. propheten (A?)bcd. prophetans reliqui. 6. post ABCcd. Vaticani tres. ob ab.

h. sacerdotes deo patri suo fecit] De hoc loco cf. De Exhortat. Castit. cap. 7.

Cap. VIII. a. Et Christum quidem virgo enixa est] Hanc Tertulliani sententiam adserenti Helvidio contradixit Hieronymus [Adv. Helvidium p. 141. tom. IV. ed. Benedict.] „Et de Tertulliano

quidem, inquit, nihil amplius dico quam ecclesiae hominem non fuisse.“ Quibus verbis significat Septimium nonnullis scripsisse catholicis minime consecratum.“ (Rigalt.)

b. titulus] Cf. adnot. ad Apolog. cap. I.
 c. dispungeretur] Hoc est probetur. Cf. de eo verbo adnot. ad Apolog. cap. 37.

⁷cautus, et ⁸tūque non digamus, vel ne ⁹dignius mox Christus a femina praedicaretur vetere vidua et univira, quae et templo dedita satis in semetipsa portendebat, quales ¹⁰spiritali templo, ¹¹id est ecclesiae, debeant adhaerere. Tales arbitros infans dominus experius non alios habuit et adultus. Petrum solum invenio maritum, per socrum: monogamum praesumo per ecclesiam, ¹²quae super illum aedificata omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura. Ceteros cum maritos non invenio, aut spadones intellegam necesse est aut continentes. Nec enim, si penes Graecos communi vocabulo censentur mulieres et uxores^d pro consuetudinis facilitate (ceterum est proprium vocabulum uxorum), ideo Paulum sic ¹³interpretabimur, quasi ¹⁴demonstret uxores apostolos habuisse. Si enim de matrimoniis ¹⁵disputaret; quod in sequentibus facit, ubi magis apostolus aliquod exemplum nominare potuisset, recte videretur dicere, Non enim habemus potestatem uxores circumducendi, sicut ceteri apostoli et Cephas? At ubi ea ¹⁶subiungit quae de victuaria exhibitione^e abstinentiam eius ostendunt, dicentis, Non enim potestatem habemus manducandi et bibendi? non uxores demonstrat ab apostolis ¹⁷circumductas, quas et qui non habent, potestatem tamen manducandi et bibendi habent, sed simpliciter mulieres quae illis eodem instituto, quo et dominum comitantes, ministrabant. Iam vero si Christus reprobat scribas et pharisaeos, sedentes in cathedra Moysi nec facientes quae docerent, quale est, ut^f et ipse super cathedram suam collocaret qui sanctitatem carnis praecipere magis, non etiam obire meminissent, quam illis omnibus modis ¹⁸insinuarat et docendam et agendam? in primis ¹⁹de suo exemplo, ²⁰tunc de ceteris argumentis, cum puerorum dicit esse regnum caelorum, cum consortes illis facit alios post nuptias pueros, cum ad simplicitatem columbae provocat, avis non tantum^{Math. X, 16.} innocuae, verum et pudicae, quam unam unus masculus novit^g, cum Samaritanae maritum negat, ut adulterum ostendat numerosum^{Ioh. IV, 17 sq.}

¹ Cor. IX,
4 sqq.

^{Math.}
XVIII, 2.
XIX, 14.

7. castos b. 8. uterque d. 9. indignius Ac. *Vaticani tres.* 10. in spiritali AB. 11. ut ecclesiae A. vel ecclesia B. 12. quae super illum aedificata omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura bcd. qua (quae B. quam A. m. pr. quoniam A. m. sec.) super illum omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocaturus (collaturus a.) ABCa. 13. interpretabimur AB. 14. demonstrasset ABCa. 15. disputasset ABCa. 16. quae subiungit de AB. 17. circumductas bed. deductas reliqui. 18. insinuarat A. 19. de om. ABCa. 20. tum Latinus.

d. communi vocabulo censentur mulieres et uxores] V. Tertull. De Orat. cap. 21.

e. de victuaria exhibitione] V. adnot. ad De Corona cap. 7.

f. quale est, ut] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

g. quam unam unus masculus novit] Plin. Hist. Nat. X, 34.

maritum, cum in ²¹revelatione gloriae suae de tot sanctis et prophetis Moysen et Heliam secum mavult, alterum monogamum, alterum spadonem. Non enim aliud fuit Helias quam Ioannes qui in ^{Math. VII, 3 sqq.} virtute et spiritu venit Heliae, cum ille vorator et potator homo, ^{Math. XI, 13. 19. uc. XV, 2.} prandiorum et coenarum cum publicanis et peccatoribus frequentator, ^{h. II, 2 sqq.} semel apud unās nuptias coenat multis utique nubentibus. Totiens enim voluit celebrare eas quotiens et esse.

Cap. IX. Sed hae argumentationes potius existimentur de coniecturis coactae, si non et sententiae adstiterint, quas dominus emisit in repudii retractatu, quod permissum aliquando iam prohibet, imprimis quia ab initio ¹non fuit sic, sicut matrimonii numerus², ³tum quia quos deus coniunxit, homo non separabit, ³scilicet ne contra dominum faciat. Solus enim ille separabit qui et coniunxit. Separabit ⁴autem non per duritiam repudii, ⁵quam exprobrat et ^{Math. XIX, 6. 8.} ^{auth. X, 29.} pescit, sed per debitum mortis. Siquidem unus ex passeribus duobus non cadit in terram sine patris voluntate. Igitur si quos deus coniunxit, homo non separabit repudio, ⁶aeque consentaneum est, ut quos deus separavit morte, homo non coniungat matrimonio, proinde contra dei voluntatem iuncturus ⁷separationem atque si separasset coniunctionem. Hoc quantum ad dei voluntatem non destruendam et ⁸initii formam^b restituendam. Ceterum et alia ratio conspirat, immo non alia, sed quae initii formam imposuit et ⁹voluntatem dei movit ⁹ad prohibitionem repudii, ¹⁰quoniam qui dimiserit uxorem suam ¹¹praeterquam ex causa adulterii, facit eam adulterari, ¹²et qui dimissam a viro duxerit, ¹³adulteratur utique. ¹⁴Non et nubere legitime potest repudiata, et si ¹⁵quid tale commiserit sine matrimonii nomine, non capit elogium adulterii, quia adulterium in matrimonio crimen est? Deus ¹⁵^btaliter censuit ¹⁰contra

21. revelationem AB.

Cap. IX. 1. non fait sic *cd. liber Clementis*. haec non fuit *b.* non fait reliqui. 2. tunc (A)BCa. 3. scilicet ne contra dominum faciat. Solus enim ille separabit qui et coniunxit. Separabit *om. ABCa.* 4. non autem ABCa. 5. quam et exprobat BC. 6. et quid AC. In B. verba repudio — — separavit *omissa sunt.* 7. separationem coniunctionem. Hoc C. separationem coniunctionem. et hoc AB. 8. univiratus A. m. sec. 9. et ABC. 10. quomodo AB. 11. praeter AB. 12. et qui dimissam a viro duxerit adulteratur *om. AB.* 13. adulterat bc. 14. non et nubere legitime non (non *om. b.*) potest *Cab.* 15. quod AB. 15 b. taliter *opulenter libri omnes.*

Cap. IX. a. sicut matrimonii numerus] Nec repudium ob initio fuit, nec polygamia.

b. formam] Legem. Idem vocabulum eadem significatione habuimus supra cap. 6.

c. qua adulterium in matrimonio crimen est?] Verba Non et nubere legitime

potest repudiata non sunt simul per interrogationem accipienda. Hoc enim ad repudiatam nec nubere legitime potest, nec, si virum admiserit, ab adulterii crimine posse liberari. De vocabulo *elogium*, si placet, adess. adnot. ad De Corona cap. 5.

quam homines, ut in totum, sive per nuptias sive vulgo, alterius viri admissio adulterium ¹⁶pronuntietur ab eo. Videamus enim quid sit matrimonium apud deum, ¹⁷et ita cognoscemus quid sit aequae adulterium. Matrimonium est, cum deus iungit duos in unam carnem, aut iunctos deprehendens ¹⁸in eadem carne ¹⁹coniunctionem signavit. Adulterium est, cum quoquo modo disiunctis duobus alia caro, immo aliena miscetur, de qua dici non possit, Haec est caro Gen. II, 23. ex carne mea, et hoc os ex ossibus meis. Semel ⁴enim hoc factum et pronuntiatum sicut ab initio, ita et nunc in aliam carnem non potest convenire. Itaque sine causa dices deum vivo marito nolle repudiatam alii viro iungi, quasi mortuo velit, quando si mortuo non tenetur, proinde ²⁰nec vivo. Tam ²¹repudio matrimonium dirimente quam morte non tenebitur ei cui ²²per quod tenebatur ²³abruptum est. ²¹Cui ergo tenebitur? Nihil deo interest, vivo an mortuo viro nubat. Neque enim ²³in illum ²⁴delinquit, sed in semetipsam. Omne delictum quod admiserit homo, extra corpus I Cor. VI, 18. est: qui autem adulteratur, in corpus suum delinquit. Adulteratur autem, sicut ²⁷supra praestruximus, ²⁸qui aliam carnem sibi immiscet super ²⁹illam pristinam quam deus aut coniunxit in duos aut coniunctam deprehendit. Ideoque abstulit repudium, quod ab initio non fuit, ³⁰ut quod ab initio fuit muniat, duorum in unam carnem perseverantiam, ³¹ne necessitas vel occasio tertiae concarnationis irrumpat, ³²soli causae permittens repudium, si forte ³³praevenerit cui praecavetur*. Adeo autem repudium a primordio ³⁴non fuit, ut apud Romanos^f post annum sexcentimum urbis conditae id genus duritiae commissum denotetur. Sed illi etiam non repudiantes adulteria commissent: nobis, ³⁵etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit^g.

16. pronuntietur ab eo. Videamus ego. pronuntietur a deo. Videamus abc. pronuntietur. Videamus d. pronuntietur. Imo ideo videamus ABC. 17. aequae et ita AB. 18. eandem carnem AB. 19. coniunctione ABC. 20. nec om. AB. 21. in repudio ABC. 22. per quod bcd. quo Fulv. Ursinus. quod reliqui. 23. abruptum ABC. 24. Cui ergo tenebitur? Nihil deo interest c., ex libro Clementis. Adeo non interest abd. de eo interest ABC. 25. in illum abcd. illo reliqui. 26. delinquit ABCa. 27. supra om. A. 28. quia vivam carnem (A)BCa. 29. vivam ABCa. 30. ut om. ABC. 31. ne om. ABC. 32. et soli ABC. 33. praevenerit a. 34. tunc fuit AB. 35. et ni AC. et ut A. m. sec.

d. semel] Cf. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

e. soli causae permittens repudium, si forte praevenerit cui praecavetur.] Deus, quo scilicet adulterio praecaveret, omne repudium sustulit, nisi cuius causa adulterium fuerit.

f. apud Romanos] Cf. Savigny Ab-

handl. d. Berlin. Akad. 1814 et 1815. p. 61 sq., et quae adnotavi ad Apolog. cap. 6.

g. ne nubere quidem licebit.] Nobis, id est paracleticis. Nam apud psychicos alias nuptias post divortium fuisse permissas innuit principio libri II. ad Uxoriam. (Rigalt.)

Cap. X.

Video iam hinc ¹nos ad apostolum ²provocari. Ad cuius sensum facilius perspicendum tanto instantius praecalcandum est mulierem magis defuncto marito teneri, quo minus alium virum admittat. Recogitemus enim repudium aut ³discordia fieri aut discordiam facere, ⁴mortem vero ex lege dei non ex hominis offensa evadere, idque omnium esse debitum, etiam non maritorum. Igitur si repudiata quae per discordiam et iram et odium et causas eorum, iniuriam vel contumeliam vel quamlibet querelam, et anima et corpore separata est tenetur inimico, ne dicam marito, quanto magis illa quae neque suo neque mariti vitio, sed dominicae legis eventu, ⁵a matrimonio non separata, sed relicta, eius erit etiam defuncti, cui etiam defuncto concordiam debet? A quo repudium non audit, non divertit; cui repudium non scripsit, cum ipso est; quem amisisse noluit, retinet. Habet secum animi licentiam, qui omni homini quae non habet imaginario fructu repraesentat. Ipsam denique interrogo feminam: Dic mihi, soror, in pace praemisisti virum tuum? Quid respondebit? An in discordia? Ergo hoc magis ⁶ei vincata est cum quo habet apud deum causam. Nos discessit quae tenetur. Sed in pace ⁷? Ergo perseveret in ea cum illo necesse est quem iam repudiare non poterit, ⁸ne sic quidem nuptura, si repudiare potuisset. ⁹Enimvero et pro anima eius ¹⁰orat, et refrigerium ¹¹interim adpostulat ei, et in prima resurrectione consortium, et ¹²offert annuis diebus dormitionis eius. Nam haec nisi fecerit, vere repudiavit, quantum in ipsa est, et quidem hoc ¹³iniquius, ¹⁴quanto quomodo potuit, quia non potuit, et hoc indignius, quanto iam indignius, si quia non meruit. Ant

Cap. X. 1. nos ad apostolum (populum AB.) ABCa. ad apostolum nos ad ad apostolum b. In Gorziensi erat nos apostolum provocantem, quomodo edi vult Rhenanus. 2. provocantem ABCa. 3. discordia fieri aut om. AB. 4. mortem vero ex lege dei, non ex hominis cd. Valicani tres. mortem vero ex lege, non ex hominis Cab. mortem non ex hominis AB. 5. a matrimonio bcd. matrimonio reliqui. 6. ei vincata cd. Valicani, et liber Clementis. ei iuncta ab. evincta ABC. 7. nec ABC. 8. Enimvero et pro cd. Valicani, et liber Clementis. Enimvero ABC et pro ab. 9. oret ab. 10. interimat postulat ABC. interim adpostulet ab. Pro ei in ABC. extat enim. 11. offerat ab. 11 b. inquires AB. 12. quanto iam iniquius, quia non potuit, et hoc indignius, quanto iam indignius, quia non meruit Fr. Iunius.

Cap. X. a. imaginatio fructu repraesentat.] Quam praelicenter hoc Septimius! etsi officia intelligentur qualia describit libro II. ad Uxorem. (Rigalt.)

b. Sed in pace?] Hoc respondet illi quod praecessit: „An in discordia?“ (Rigalt.)

c. Enimvero et pro anima eius orat.] V. de his deprecationibus pro defunctis Desid. Heraldum ad Arnob. Adv. Nat.

p. 189. Cf. Tertull. De Corona cap. 3. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 108. et

d. quanto quomodo potuit, quia non potuit] Nec licuit ei nec potuit repudiare maritum, ut, si nihilominus eum repudiaret, quoad hoc posse videretur, id hoc iniquius fecisse censenda foret.

e. et hoc indignius, quanto iam indignius, si quia non meruit.] Et tanto indignius fecisse censenda foret, si meruit.

id nihil erimus post mortem, secundum aliquem Epicurum, nec secundum Christum? Quod si ¹³credimus mortuorum resurrectionem, utique ¹⁴tenebimur cum quibus resurrecturi sumus eum de alterutro reddituri. Si autem in illo aevo neque neque nubentur, sed erunt aequales angelis, non ideo non mur coniugibus defunctis, quia non erit restitutio coniugii? ¹⁵eo magis tenebimur, quia in meliorem statum destinamur, ¹⁶recturi in ¹⁷spiritali consortium, agniture tam nosmetipsos et nostros. Ceterum quomodo gratias deo in aeternum ¹⁸canesimus si non manebit in ¹⁹nobis sensus et memoria debiti huius, ²⁰stantia, non conscientia reformabimur? Ergo qui cum deo ²¹s, simul erimus, dum omnes apud deum unum (licet merces ²²licet multae mansiones penes patrem eundem), uno denario ²³im mercedis operati, id est vitae aeternae, in qua magis non ²⁴abit quos coniunxit deus, ²⁵quam in ista ²⁶minore vita sepatat. Cum haec ita sint, quomodo alii viro vacabit quae suo ²⁷in ²⁸futurum occupata est? Utrique autem sexui loquimur, ²⁹id ³⁰alterum sermo est, quia una disciplina praestet. ³¹Alium ³²it in spiritu, ³³aliud in carne. Hoc erit adulterium, unius ³⁴re in duos viros conscientia. Si alter a carne disiunctus est, ³⁵in corde remanet, illic, ubi etiam ³⁶cogitatus sine carnis ³⁷con- ³⁸tra et adulterium ante ³⁹perficit ex concupiscentia et matrimo- ⁴⁰ex voluntate, usque adhuc maritus est, ipsum illud possidens ⁴¹mod et factus est, id est animum: in quo si et alius ⁴²habi- ⁴³hoc erit crimen. Ceterum non est exclusus, si a viore ⁴⁴ercio carnis ⁴⁵discessit. Honoratior maritus est, quanto mun- ⁴⁶actus est.

Matth.
XXII, 30.

Matth.
XX, 10.

It igitur in ¹domino nubas ²secundum legem et apostolum (si ³Cap. XI. ⁴vel hoc curas), qualis ⁵es id matrimonium postulans quod ⁶quibus postulas non licet habere, ab episcopo monogamo, a ⁷teris et diaconis eiusdem sacramenti^a, a viduis^b, quarum se-

didimus ABC. 14. tenebitur ABC. 15. spirituale AB, pro more. 16. ca-
s B. 17. nos AB. 18. si om. c. cum libro Clementis. 19. qui in ABCab.
tori AB. 21. futuro AB. 21 b. alterutrum tres Vaticani. 22. Aliud ABCa.
id et ABCa. 24. carne remaneret AB. 25. congregatus ABC. 26. per-
ABC. 27. habitavit ABC. 28. decessit bed. discessit reliqui.
p. XI. 1. domino cd. liber Clementis. deo reliqui. 2. secundum legem
liber Clementis. secundum et reliqui. 3. est AB.

pudium scriberet non alia de
[quam quia mortuus esset, quanto
is est nihil merentem tali igno-
fficere.
sum illud possidens per quod
is est, id est animum] Etenim,

ut sicut Icti, nuptias consensus facit,
non concubitus. (Rigalt.)

Cap. XI. a. eiusdem sacramenti] Hoc
est monogamis. (Rigalt.)

b. a viduis] Diaconissis. Cf. Ad Uxor.
I, 17. De Voland. Virg. cap. 9. Muenster
Prim. Eccl. Mr. p. 58 sq.

ctam in te recusasti? Et illi plane sic dabunt viros et uxores, quomodo ⁴buccellas. Hoc enim est apud illos, Omni petenti te dabis. Et coniungent vos in ecclesia virgine, unius Christi ⁵unica sponsa. Et orabis pro maritis tuis, novo et vetere. Elige cui te adulteram praestes. Puto, ambobus. Quodsi sapias, taceas defuncto. Repudium sit illi silentium tuum, alienis iam ⁶dotilibus scriptum. Hoc modo novum promereberis maritum, si veteris obliviscaris. Debes magis illi placere propter quem ⁷deo placere non maluisti. Haec ⁸psychici volunt apostolum probasse aut in totum ⁹non recogitasse, cum scriberet: Mulier ¹⁰vincta est, in quantum temporis vivit vir eius; si autem mortuus fuerit, libera est: cui vult, nubat, tantum in domino. Ex hoc enim capitulo defendunt licentiam secundi matrimonii, immo et plurimi, si secundi; quod enim semel ¹¹esse desiit, ¹²omni obnoxium est numero. Quo autem sensu ¹³apostolus scripserit, ita relucebit, si prius constet ¹⁴non hoc illum sensu scripsisse quo ¹⁵psychici utuntur. Constat autem, si quis ea recordetur quae huic capitulo diversa sunt et apud doctrinam et apud voluntatem et apud propriam ipsius Pauli disciplinam. Si enim secundas nuptias ¹⁶permittit, quae ab initio ¹⁷non fuerunt, quomodo affirmat omnia ad initium recolligi in Christo? Si vult nos iterare coniugia, quomodo semen nostrum in Isaac semel marito auctore defendit? Quomodo totum ordinem ecclesiae de monogamis disponit, si non haec disciplina praecedat in laicis, ex quibus ecclesiae ordo proficit? Quomodo in matrimonio ¹⁸ad hoc positos a fructu matrimonii avocatur, dicens in ¹⁹collecto esse tempus, si per mortem matrimonio elapsos iterum in matrimonium revocat? Haec si diversa sunt ei capitulo de quo agitur, constabit, ut diximus, non hoc illum sensu scripsisse, quo ²⁰psychici utuntur; quia facilius est, ut aliquam rationem habeat unum illud capitulum ²¹quae cum ceteris ²²sapiat, quam ut apostolus diversa inter se docuisse videatur. Eam rationem in ipsa materia poterimus reco-

4. buccellos AB. 5. deo placere non maluisti *abcd. liber Gorziensis. deo non maluisti reliqui.* 6. psychici ABC. 7. vincta (*B*)*ed. liber Clementis. iuncta reliqui.* 8. desit esse AB. 9. omni *d., Fulv. Ursinus. omniae reliqui, praeter c., in quo non extat.* 10. apostolus — — sensu *om. A.* 11. psychici *ABC.* 12. permittit *ed. liber Clementis. remittit reliqui. admittit adnotatum est in margine C.* 13. collectum *AB., pro more.* 14. psychici ABC. 15. quam *a.* 16. habeat ABC.

c. quomodo buccellas.] Omnibus scilicet potentibus. Quasi etiam de coniugio dictum sit illud, Omni petenti te dato; quod suum habere titulum ad eleemosynam pertinentem ait libro de Baptismo cap. 18. Itaque his verbis honesti nequiores significatum involvit,

quemadmodum in Salomonis proverbiis legimus: „Sic est via mulieris ad alterae: comedit et tergit os suum.“ (*Rugalt.*)

d. dotilibus] Dotales vel dotalia h. l. pro ipso matrimonio. Utitur eo vocabulo etiam Ad Uxor. II, 8.

gnoscere. ¹⁶b Quae ista materia apostolo fuit ¹⁷ scribendi talia? Tirocinium novae et ¹⁸ cum maxime orientis ecclesiae, quam lacte ¹ Cor. III, 2. scilicet educabat, nondum solido cibo validioris doctrinae, adeo ut prae illa infantia fidei ignorarent adhuc quid sibi agendum esset circa carnis et sexus necessitatem. Cuius etiam ipsas species ex rescriptis intellegimus, cum dicit, De his autem quae scribitis: ¹ Cor. VII, 1sq. Bonum est homini mulierem non attingere; propter fornicationes autem unusquisque uxorem suam habeat. Ostendit fuisse qui in matrimonio a fide deprehensi verebantur, ne non liceret eis matrimonio suo exinde uti, quia in carnem sanctam Christi credidissent. Et tamen secundum veniam concedit, non secundum imperium, id est indulgens, non praecipiens ita fieri. Ceterum malebat omnes ¹ Cor. VII, 7. id esse quod et ipse. Proinde et de repudio rescribens demonstrat quosdam de isto quoque cogitasse, vel maxime quia et in ethnicis matrimoniis non putabant post fidem ¹⁹ sibi perseverandum. Quae- rebant et de virginibus consilium (praeceptum enim domini non erat), bonum esse homini si sic permaneat, utique quomodo a fide fuerit inventus. Vincetus ²⁰ es uxori, ne quaesieris solutionem. Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem. Si autem acceperis uxorem, non deliquisti, quia ante fidem soluto ab uxore non numerabitur post fidem secunda uxor, quae post fidem prima est. A fide enim etiam ipsa vita nostra censetur. Sed hic parcere se dicit illis; alioquin pressuram carnis subsecuturam prae angustiis temporum impedimenta matrimonii recusantibus; ²¹ quin potius de domino sollicitudinem habendam ²² promerendo quam de ²³ marito. Et ita revocat quod permisit. Sic ergo in eodem ipso capitulo, quo definit unumquemque in qua vocatione vocabitur, in ea per- ¹ Cor. VII, 24. manere debere, adiciens, Mulier vincta est quamdiu vivit vir eius, si autem dormierit, libera est, ²⁴ b cui volet nubat, tantum in domino: ²¹ hinc quoque eam demonstrat intellegendam quae et ipsa sic fuerit inventa soluta a viro, quomodo et vir solutus ab uxore, per mortem utique, non per repudium facta solutione, quia repudiatis non permetteret nubere adversus pristinum praeceptum. Itaque mulier, si nupserit, non delinquet, quia nec hic secundus maritus deputabitur ²⁵ qui est a fide primus^f, et adeo sic est, ut propterea

16 b. Quae ABCa. 17. scribenda, ut alia a. scribenda. Italia ABC. 18. quam maxime ABCa. 19. sibi perseverandum cd. liber Clementis. perseverandum reliqui. 20. es enim uxori ABCa. 21. quoniam AB. 22. promendo c. 23. marito, ita revocat c. 23 b. cuilibet AB. 24. hinc d., ex emendatione Fulvii Ursini. hanc ABCabc. 25. quia d.

e. post fidem] De hac brachylogia adnotavi ad Scorpiac. cap. 11. Sic iterum paulo infra „ne scilicet etiam post

fidem ethnico se nubere posse praesumeret.“
f. qui est a fide primus] Rigaltius

adiecerit, Tantum in domino: quia de ea agebatur quae ethnicum habuerat et amisso eo crediderat, ²⁶ ne scilicet etiam post fidem ethnico se nubere posse praesumeret; licet nec hoc ²⁷ psychici crederent. Sciamus plane non sic esse in Graeco authentico^h, quomodo in usum ²⁸ exiit per duarum syllabarum aut ²⁹ callidam aut simplicem eversionem: ³⁰ Si autem dormierit vir eius; quasi de futuro sonat ac per hoc videatur ad eam pertinere quae iam in fide virum amiserit. Hoc quidem si ita ³¹ esset, in infinitum emissa licentia totiens virum dedisset, quotiens amissus esset, sine ullo pudore nubendi

26. ne om. ABC. 27. physici ABC., pro mare. 28. exigit ABC. 29. callidem A (m. pr.) B. 30. Si dormierit cd. 31. est et in ABC.

correxit: quia ne hic secundus maritus deputabitur, quia est a fide primus. Retineri poterat vulgata scriptura, sensu non diverso.

g. Sciamus plane] Cum omne et Veteris et Novae Scripturae instrumentum in Latinum sermonem exinde translatum sit, multo purior manere credenda est fontis unda quam rivi, ut ait adversus Helvidium Hieronymus. Itaque et libro De Praescripti. Haeret. cap. 36. ad ecclesias apostolicas provocat „apud quas authenticae, inquit, litterae apostolorum recitantur, sonantes vocem, repraesentantes faciem.“ Sed Graeci illius authentici editiones haud fuisse omnes accuratissimas iam olim observavit Gregorius Nyssenus Orat. II. de Resurr. Domini. Etenim ait „ἐν τοῖς ἀρχιεπιστέροις ἀντιγράφοις“ evangelium Marci non pergere ultra haec verba: „ἐφοβοῦντο γάρ.“ Cuiusmodi ulla hodie extare nondum est compertum. Nisi quod in Bibliotheca Regia servatur exemplar litteris descriptum mainsculis, ubi post illa: „ἐφοβοῦντο γάρ“ nota finis adpingitur. Mox ab eiusdem librarii manu legitur in quibusdam libris reperiri: „Πάντα δὲ παραγγεμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξήγγειλαν. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς οἷς ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἄχρι δύσεως ἐξεπέστειλεν δὲ αὐτῶν τὸ ἱερόν καὶ ἄφθαρτον κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας.“ Tum altera librarii nota. In nonnullis etiam codicibus post illa „ἐφοβοῦντο γάρ“ sequi „Ἀναστὰς δὲ πρῶτῃ“ et cetera quae in vulgatis editionibus. (Rigalt.)

h. in Graeco authentico] In Graeca veritate, in Graeca origine. Hieronymus Praefat. in Evangelium, Augustinus de Doctr. Christiana II, 15 „Libros autem

Novi Testamenti, si quid in Latinis uarietatibus titubet, Graecis cedere oportere non dubium est, et maxime quae apud ecclesias doctiores et diligentius reperiuntur.“ Et libro contra Faustum Manichaeum II, 6., ubi de Paoli Epistolis citat codicem Latinum emendatum, et codicem Graecum etiam emendatum. Nec piguit Augustinum plures inspicere codices, ut ipse testatur in Psalm. LXXV: „Plures autem codices Latini, inquit, et maxime Graeci, ita distinctos versos habent.“, et paulo post: „qua distinctio multorum codicum et auctoritate dignorum consonanti, sine dubio praeferebatur.“ Idem ad Psalm. eundem: „Iam repetitionem non omnes codices habent, et eam diligentiores stella apposita praenotant.“ (Rigalt.)

i. per duarum syllabarum aut callidam aut simplicem eversionem] In authentico suo illo legisse videtur „ἐν κοιμᾶται“, si dormiat, si mortuus sit, maritus scilicet, antequam uxor ad fidem vocaretur. Ut ex illo „ἐάν κοιμηθῆται“ per eversionem duarum syllabarum lectum sit „ἐάν κοιμηθῆ“, si dormierit, si mortuus fuerit. Quod etiam de futuro sonat, inquit Septimius. Quasi apostoli sensus extendatur etiam ad eum casum, quo virum post fidem ab errore susceptum mori contigerit, quo etiam casu liceat uxori nubere alii viro. Et tamen in membranis illis vetustissimis quos viri docti iam pridem ex amplius Cl. Puteani bibliotheca laudavere, distinctissime scriptum legitur: „ἐάν δὲ κοιμηθῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς“, quod ibidem Latine quoque redditor: „si vero dormitionem vir eius acceperit.“ Quae sunt loquendi forma Christianum maritum significare magis videtur quam ethnicum. (Rigalt.)

etiam ethnicis ³²congruente. Sed ³³etsi ita esset, quasi de futuro, Si cuius maritus mortuus fuerit^k, tantundem et futurum ad eam pertineret cuius ante fidem morietur maritus. ³⁴Quavis accipe, dum cetera non evertas. Nam cum et illa sententiae cedant: Servus vocatus es, ne curaveris: Impraeputiatus ³⁵vocatus es, ne circumcidaris: Circumcisis vocatus es, ne adduxeris^l, — quibus concurrat: Vincit es uxori, ne quaesieris solutionem: solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, satis manifestum est ad eos haec pertinere qui in nova et recenti vocatione constituti de his consulebant in quibus a fide fuerant deprehensi. Haec erit interpretatio capituli istius de hoc examinanda, an et tempori et causae, et tam exemplis et ³⁶argumentis praecedentibus quam et sententiis et sensibus subsequentibus, et in primis an ipsius apostoli et consilio proprio congruat et instituto; nihil enim custodiendum est ³⁷quam ne diversus sibi ³⁸quis deprehendatur.

Audi et subtilissimam e contrario argumentationem. Adeo, Cap. XII. inquit, permisit apostolus iterare connubium, ut solos qui ¹sunt in clero monogamiae iugo ²astrinxerit. Quod enim quibusdam praescribit, ³id non omnibus praescribit. Numquid ergo et quod omnibus praecipit, ^{3b}solis episcopis non praescribit, si quod episcopis praescribit, non et omnibus praecipit? An ideo omnibus, quia et episcopis? et ideo episcopis, quia et omnibus? Unde enim episcopi et clerus? Nonne de omnibus? Si non omnes monogamiae tenentur, unde monogami in clerum? An ordo ⁴aliqui seorsum debeat institui monogamorum, de quo allectio fiat in clerum? Sed cum extollimur et ⁵inflammamur adversus clerum, tunc ⁶omnes sumus, tunc omnes sacerdotes, ⁷quia sacerdotes nos deo Apoc. I, 6.
V, 10. et patri fecit. Cum ad peraequationem disciplinae sacerdotalis provocamur, deponimus infulas, et ⁸pares sumus^b, De ecclesiasticis

32. congruentes ABC. 33. etsi cd. si reliqui. 34. Quavis ego. Quam vis c. liber Clementis. Quavis bd. In ABCa. verba Quavis accipe, dum cetera non commoveant. 35. vocatus om. ABCa. 36. argumentibus AB. 37. quam ne bcd. qua ne A. m. sec. qua ABCa. 38. quis om. ABCa.

Cap. XII. 1. sint B. 2. adstruxerit B. 3. id non omnibus praescribit om. AB. 3b. solis episcopis — non et omnibus praecipit om. AB. 4. aliqui ed. liber Clementis. aliquis reliqui. 5. inflammamur liber Clementis. 6. omnes omnes AB. 7. quia sacerdotes om. AB. 8. pares ABCac. partes b. impares d., Morrisius. impartes Fulv. Ursinus.

k. Si cuius maritus mortuus fuerit] Est interpretatio verborum illorum „ἐάν τις ἀποθάνῃ.“

l. ne adduxeris] Praeputium scilicet. „Praeputia ducere“ dixit Iuvenal. Sat. VI, [237.]. (Rigalt.)

Cap. XII. a. quia sacerdotes nos deo et patri fecit.] Haec sunt ex mente eo-

rum prolata qui inflantur et extolluntur adversus clerum suaeque praerogativa eum privare audent.

b. deponimus infulas, et pares sumus.] Ironia. Ita non opus erat cum Ifarrisio et Rigaltio rescribere *impares sumus*. Quod ad infulas recte Nüenterus Prim. Eccl. Afr. p. 62 „Infulas, inquit,

°ordinibus agebatur, quales ordinari oporteret. Oportebat igitur omnem communis disciplinae formam sua fronte proponi°, edictum quodammodo futurum universis ¹⁰impressioni°, quo magis sciret plebs eum ordinem° sibi observandum qui faceret praepositos, ¹¹et ne vel ipse honor aliquid sibi ad licentiam quasi de privilegio loci ¹²blandiatur. Prospiciebat spiritus sanctus dicturos quosdam, *Omnis licent* episcopis, sicut ille vester *Utinensis* nec *Scantiniam* *timuit!* Quot enim ¹³et digami praesident apud vos, insultantes utique apostolo, certe non erubescences, cum haec sub illis leguntur? *Apud iam*, qui putas ¹⁴exceptionem monogamiae de episcopis factam, recede ¹⁵et a reliquis tuis titulis disciplinae, qui cum monogamia episcopis ascribuntur. Noli esse irreprehensibilis, sobrius, *hinc* moratus, ornatus, hospitalis, ¹⁶docibilis, quin vero et vino *deditus* et manu promptus ad caedendum et ¹⁷pugnax et pecuniae *amans* et domum non regens nec filiorum curans disciplinam, sed nec ab extraneis bonam famam sectans. Si enim suam habent episcopi legem circa monogamiam, etiam cetera quae monogamiae *accesserunt* oportebit episcopis erunt scripta. Laicis vero, ¹⁸quae ¹⁹monogamiam non convenit, cetera quoque aliena sunt. *Evasisti*, ²⁰psychice, si velis, vincula disciplinae totius. Praescribe constanter ²¹non omnibus praecipere quae quibusdam sint praecipere, aut si cetera quidem communia sunt, monogamia vero solis episcopis imposita est, nunquid illi soli Christiani pronuntiandi in quos tota disciplina collata est?

1 Tim. III.
2899.

9. ordinibus *om liber Dirionensis. In A. extat* pares sumus ecclesiasticis ordinibus *cell.* 10. impressioni *ego. impressione ABCabc. in praesensione d. in praesensione liber Dirionensis.* 11. ut ne *AB.* 12. blandiretur *d., Fulv. Ursinus. B. et (et om. AB.) ex digamia ABCa.* 14. acceptionem *ABC.* 15. et *om. ABCab. M. docilis B.* 17. pugnax *ABC.* 18. quae (quis *abc.) Babed. quos reliqui. B. monogamiae AB.* 20. physice *ABC.* 21. aut omnibus praecipere *A.*

his verbis unice usurpatur ad significandam personam sacerdotalem, imagine a vestitu sacerdotum ethnicorum petita; quippe infulae episcoporum aliorumque praelatorum sunt longe senioris aetatis." Cf. I. Kaye Episc. Lincoln. *Eccles. Hist. Saec. II. et III. p. 246.*

c. sua fronte proponi] Eleganter frontem ecclesiae vocat episcopos, presbyteros, diaconos. Oportebat, inquit, in fronte ecclesiae Christianae proponi ac perdere formam, hoc est tabulas totius disciplinae ecclesiasticae, ut sic praecederet edictum quod universi sequerentur. Sic enim legitur in *Dirionensi* codice vetusto: *... etiam cetera quae monogamiae accesserunt* Regali.] d. impressioni] Sic corrigendum erat. Cf. de ea vocabulo quae adducit ad *Apolog. cap. 3.*

e. eum ordinem] Ordinem monogomum significat, unde sumuntur praepositi. Itaque omnem plebem voluit esse monogamos. (Regali.)

f. sicut ille vester *Utinensis* nec *Scantiniam* *timuit.*] Episcopus *Utinensis. La Scantina*, quae damnabat adulteria virum tantum, sicut *Iulia* mulierum tantum, ut ait *Vet. Interpr. Iuvenalis p. 394. Gram., hoc est stuprum cum masculis.* Cf. *Quinctil. Inst. Orat. IV. 2. 68. VI. 4. 42. Cic. ad Div. VIII. 12. 14. Phil. III. 6. Sueton. Domit. cap. 8. Inm. Sat. II. 29 sqq. 43 sq. Auson. Epigr. 59. Prudent. Perist. IX. 204. I. F. Christian Hist. Leg. Scat. (Hal. 1727., et in *Ottobrichs Coll. Dissert. Brem. 1755.)* Cf. etiam ad Tertulliani verba *Mucater* *Prim. Eccles. Afr. p. 72 sq.**

Sed et Timotheo scribens vult iuenculas nubere, filios suscipere, matres familiae agere. Ad eas dirigit quales supra denotat, iuenculas viduas, quae in viduitate deprehensae et aliquamdiu ¹adsectatae, postquam in deliciis habuerunt Christum^b, nubere volunt, habentes iudicium quod primam fidem resciderunt, illam videlicet a qua in viduitate inventae et professae eam non perseverant. Propter quod vult eas nubere, ne primam fidem susceptae viduitatis postea rescindant, non ut totiens nubant, quotiens in viduitate ²tamptata, immo et in deliciis habita, noluerint perseverare. Legimus eum et ad Romanos scribentem: Quae autem sub viro est ³mulier, viventi viro vineta est; si autem obierit, evacuata^c est a lege viri. Nempe ergo vivente viro adulterare putabitur, si ⁴iuncta fuerit alteri viro. Si vero obierit vir, liberata est a lege, quod non sit adultera facta ⁵alii viro. Sed et sequentia recognosce, quod ⁶sensus iste, qui tibi blanditur, evadat. Itaque, inquit, ⁷fratres mei, mortificamini et vos legi per corpus Christi, ut efficiamini ⁸alteri, ei scilicet qui a mortuis resurrexit, uti fructum feramus deo. Cum enim eramus in carne, passiones delictorum, quae per legem efficiebantur, in membris nostris ad fructum ferendum morti: nunc autem evacuati sumus ⁹a lege, mortui in quo tenebamur, ad servendum deo in novitate spiritus, et non in vetustate litterae. Igitur si mortificari nos iubet legi per corpus Christi, quod est ecclesia, quae spiritu novitatis constat, non per literam vetustatis, id est legis, auferens te a lege, quae ¹⁰non tenet uxorem marito defuncto, quominus alii viro fiat, ad contrariam te redigit conditionem, ne amisso viro nubas, quantumque non deputereris adultera facta alteri viro post mortem mariti, si adhuc in lege agere deberes, tanto ex diversitate conditionis adulterii te praeiudicat post mortem mariti alii nubentem; quia iam ¹¹mortificata es legi, non potest tibi licere, cum recessisti ab ea apud quam tibi licebat.

Nunc ¹si et absolute apostolus permisisset in fide amisso ma-

Cap. XIV.

Cap. XIII. 1. adsectatae *cd.*, ex emendatione Harrisii. affectatae reliqui. 2. tamptanda *ABCa.* 3. mulierum *AB.* 4. vineta *A.* 5. alteri *AB.* 6. sensu *ABC.* 7. fratres mei *ABed.* liber Clementis. fratres reliqui. 8. aliter *A(B)C.* 9. a lege mortis in quo *c.*, ex libro Clementis. Rhenanus in marg. *C.* 10. non *om.* *ABC.* 11. mortificata es *abcd.* mortificatae reliqui.

Cap. XIV. 1. si *om.* *ABC.*

Cap. XIII. a. adsectatae] Scilicet a precis et amatoribus.

b. postquam in deliciis habuerunt Christum] Interpretor: Postquam desierunt solum Christum in deliciis habere. Vide omnino de varia horum apostoli verborum interpretatione Sabaterium Bi-

bliorum Sac. Lat. Vers. Ant. tom. III. p. 875.

c. evacuata] Hoc est soluta, liberata. Cf. adnot. ad De Patientia cap. 12. Iterum paulo infra in verbis apostoli: „nunc autem evacuati sumus a lege.“

Cap. XIII.
II Tim. V,
11-15.

Rom. VII,
2-6.

trimonio nubere, proinde fecisset quemadmodum et cetera quae adversus formam regulae suae pro condicione temporum gessit, circumcidens Timotheum propter ²superinducticios falsos fratres, et ^{Act. XVI, 3. XXI, 24.} rasos quosdam inducens in templum propter observationem Iudaeorum, ille qui Galatas in lege volentes agere castigat. Sed ita res ^{I Cor. IX, 22.} exigebant, ut omnibus omnia fieret, quo omnes lucrifaceret, par- ^{Gal. IV, 19.} turiens illos, donec formaretur Christus in ipsis, et calefaciens tanquam nutrix parvulos fidei, docendo quaedam per veniam, non per imperium (aliud est enim indulgere, aliud iubere), proinde temporalem licentiam permittens denuo nubendi propter infirmitatem ^{Denu XXIV, 1.} carnis, quemadmodum Moyses repudiandi propter duritiam ⁴cordis. Et hic itaque reddemus supplementum sensus istius. Si enim Christus abstulit quod Moyses praecepit, quia ab initio non fuit sic, nec sic ideo ab alia venisse virtute reputabitur Christus, cur non et paracletus abstulerit quod Paulus indulsit, quia et secundum matrimonium ab initio non fuit, nec ideo suspectus habendus est, quasi spiritus alienus, tantum ut deo et Christo dignum sit quod ⁵superducitur? ⁶Si deo et Christo dignum fuit ⁷duritiam cordis tempore expleto compescere, cur non dignius sit et deo et Christo infirmitatem carnis tempore iam collectiore discutere? Si iustum est matrimonium non separari, utique et non iterari honestum est. Denique apud saeculum utrumque in bona disciplina deputatur, aliud concordiae nomine, aliud pudicitiae. Regnavit duritia cordis usque ad Christum, regnaverit et infirmitas carnis usque ad paracletum. Nova lex abstulit repudium (habuit quod auferret), nova prophetia secundum matrimonium, non minus repudium prioris. Sed facilius duritia cordis Christo cessit quam infirmitas carnis. Plus haec sibi Paulum defendit quam ⁸illa Moysen; si tamen defendit cum indulgentem eum captat, praescribentem recusat, quae potiores sententias et perpetuas voluntates eius ⁹eludit, quae non sinit nos ¹⁰hoc apostolo praestare quod mavult. Et quousque infirmitas ista impudentissima in expugnando meliora perseverabit? Tempus eius, donec paracletus ¹¹operaretur, fuit, in quem ¹²data sunt a domino quae tunc ¹³sustineri non poterant, quae iam nemini competit portare ¹⁴non ¹⁵posse, quia per quem datur portare posse

2. superductitios ACa. superdictios B. 3. exigebat liber Clementis. 4. cordis abcd. liber Gorziensis. carnis reliqui. 5. superducitur A(B). Vaticani tres. 6. Si cd. Vaticani tres. Sed reliqui. 7. duritiam AB. 8. illa non sensi tamen ABC. 9. velut idque ABC. 10. et hoc AB. 11. operator C. operatus AB. 12. data C. 13. sustinere ABC. Vaticani tres. 14. non om. a. 15. posse, quia per quem datur portare posse non deest. Quamdiu bcd. posse. Quamdiu a. posse non deest. Quamdiu reliqui.

non deest. Quamdiu causabimur carnem, quia dixit dominus, Caro infirma? Sed praemisit et, Spiritus promptus, ut vincat spiritus carnem, ut cedat quod infirmum est fortiori. Nam et, Qui potest capere capiat, inquit, id est qui non potest, discedat. Discessit et ille dives, qui non ceperat substantiae dividendae egenis praeceptum, et dimissus est sententiae suae a domino. Nec ideo duritia imputabitur Christo de ¹⁶arbitrii cuiuscunque liberi ¹⁷vitio. Ecce, inquit, posui ante te bonum et malum. Elige quod bonum est; si non potes, quia non vis (posse enim te, si velis, ostendit, quia tuo arbitrio utrumque proposuit), discedas oportet ab eo cuius non facis voluntatem.

Math.
XXVI, 41.

Math.
XIX, 12.

Math.
XIX, 16—22.

Deut.
XXX, 15.
Simeon. XV, 19.

Quae igitur hic duritia nostra, si non facientibus voluntatem dei renuntiamus? Quae haeresis, si secundas nuptias, ut illicitas, iuxta adulterium iudicamus? Quid ¹est enim adulterium quam matrimonium illicitum? Notat apostolus eos qui in totum nubere prohibebant, qui et de cibis interdicebant quos deus condidit. Nos vero non magis nuptias auferimus, si secundas recusamus, quam cibos reprobamus, si saepius ieiuamus. Aliud est ²auferre, aliud temperare; aliud est legem non nubendi ponere, aliud ³est modum nubendi statuere. Plane qui exprobrant nobis duritiam vel haeresim ⁴in hac causa aestimant, si in tantum fovent ⁵carnis infirmitatem, ut in nubendo frequenter ⁶sustinendam putent, cur illam in alia causa neque sustinent neque venia fovent, cum tormentis expugnata est in negationem? Utique enim illam magis excusari capit ⁷quae in proelio cecidit quam quae in cubiculo, quae in equuleo succubuit quam quae ⁸in lectulo, quae crudelitati cessit quam quae libidini, quae gemens devicta est quam quae subans. Sed illam quidem a communicatione depellunt, quia non sustinuit in finem; hanc vero suscipiunt, quasi et haec sustinuerit in ⁹finem. Propone, quid utraque non sustinuerit in finem, et invenies eius causam honestiorem quae saevitiam quam quae pudicitiam sustinere non potuit. Et tamen nec cruentam defectionem infirmitas carnis excusat, nedum impudicam.

Cap. XV.

Tim. IV, 3.

Cap. XVI.

Rideo autem, cum infirmitas carnis opponitur, quae summa fortitudo ¹dicenda est. Iterum nubere est res virium; resurgere

16. arbitrio AB. 17. servitio ABC.

Cap. XV. 1. enim est AB. 2. referre (A)BC. 3. est om. d. 4. in hac causa aestimant, si liber Clementis. in hac causa, si ABCabcd. 5. carnis meae infirmitatem AB. 6. sustinendam ABCacd. liber Clementis, Latinus. sustinendum b. 7. in lectulo AB. in lecto A. m. sec. 8. sine A(B)C.

Cap. XVI. 1. dicenda om. AB.

Cap. XV. a. excusari capit] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1. et ad Apolog. cap. 17.

in opera carnis de continentiae otio ²substantia est laterum. Talis infirmitas et tertio et quarto et usque septimo forsitan matrimonio sufficit, ut quae totiens fortior quotiens fuerit infirmior, habitura iam non apostolum auctorem, sed ³Hermogenem aliquem^a, plures solitum mulieres ducere quam pingere. Materia enim in illo abundat, unde et animam esse praesumens multo magis spiritum a deo non habet, iam nec ⁴psychicus, quia non de afflatu dei psychicus. Quid, si inopiam quis causetur, ut carnem suam aperte prostitutam pro-
 Math. VI, 25. fiteatur, exhibitionis ^b causa nubentem, oblitus de victu et vestitu non esse cogitandum? Habet deum etiam ⁵corvorum educatorem, etiam florum excultorem. Quid, si solitudinem domus ⁶obtendat? quasi una mulier frequentiam praestet homini ad fugam proxime. Habet viduam utique, quam assumat licebit. Non unam generis huius uxorem, sed ⁷etiam plures habere concessum est. Quid, si de posteritate quis ⁸cogitet iisdem animis quibus oculis uxor Loth, ⁹ut ideo quis repetat matrimonium, quia de priore liberos non habuit? Haeredes scilicet Christianus quaeret saeculi totius exhaeres. Habet fratres, habet ecclesiam matrem. Aliud est, si et apud Christum legibus ¹⁰Iulii agi credunt, et ¹¹existimant caelibes et orbos ex testamento dei solidum non posse capere^c. Nabant igitur huiusmodi^d in finem usque, ut in ista confusione carnis, sicut Sodoma et Gomorrha et diluvii dies, ab illo ultimo exitu
 I Cor. XV, 32. saeculi deprehendantur. Adiciant tertium dictum, Manducemus et
 Math. XXIV, 19. bibamus et nubamus, cras enim moriemur, non recogitantes vas illud praegnantibus et ¹²lactantibus multo gravius et amarius even-
 turum in concussione totius mundi, quam evenit in vastatione unius particulae ¹³Iudaeae. Satis opportunos novissimis temporibus fructus iteratis matrimoniis colligant, ubera ¹⁴fluitantia et uteros nau-
 seantes et infantes ¹⁵pipiantes. Parent antichristo, in ¹⁶quae libidinosis saeviat. Adducet illis carnifices obstetrices.

2. substantiam AB. 3. hermogeneralis quem AB. 4. psychicus, quia non de afflatu dei psychicus. Quid bcd. psychicus (physicus C. physicum AB.). Quid ABC. 5. corvorum cd. liber Clementis. corporum reliqui. 6. obtendat cd. liber Clementis ostendat aliqui. 7. etiam cd. liber Clementis. iam reliqui. 8. cogitetis de minimis ABC. 9. ut ideo bcd. utique ideo a. utique deo (adeo B.) reliqui. 10. nilus AB. 11. aestimant C. extimant AB. 12. lactentibus A. 13. viribus AB. 14. fluctantia A. fluctuantia B., et A. m. sec. 15. pipiantes ABC. 16. quo ABC.

Cap. XVI. a. Hermogenem aliquem] V. Adv. Hermog. cap. 1. Cf. De Anima capp. 1 et 11. De pronomine aliquis nomini proprio addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11. Sic iterum infra cap. 17 „Iohannes aliqui Christi spado.“

b. exhibitionis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

c. solidum non posse capere.] V. adnot. ad lib. Ad Uxor. I, 1.

d. huiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

Habebunt plane Christo quod ¹allegent speciosum privilegium, carnis usquequaque imbecillitatem. Sed hanc iudicabunt ²iam non Isaac monogamus pater noster, nec Ioannes aliqui Christi ³spado, nec Iudith filia Merari, nec tot alia exempla sanctorum. Solent ethnici iudices destinari⁴. Exsurget regina Carthagini et decernet in Christianas, quae profuga et in alieno solo et tantae civitatis cum maxime formatrix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere. Assidebit et illi matrona Romana, quae etsi per vim nocturnam nihilominus experta alium virum maculam carnis suo sanguine abluit, ut monogamiam in semetipsam vindicaret. Fuerunt et quae ⁴pro viris mori mallent quam post viros ⁵nubere. Idolis certe ⁶et monogamia et viduitas ⁷apparent. Fortunae Muliebri coronam non imponit nisi univira, sicut ⁸nec Matri Matutae. Pontifex Maximus et Flaminica nubunt semel. ⁹Cereris sacerdotes viventibus etiam viris et consentientibus amica separatione viduantur. Sunt et ¹⁰quae de tota continentia iudicent nos, virgines Vestae et Iunonis Achaicae et Dianae Scythicae et Apollinis Pythii. Etiam bovis illius Aegyptii ¹¹antistites de continentia infirmitatem Christianorum iudicabunt. Erubescere, caro, quae Christum induisti! Sufficiat tibi semel nubere, in quod a primordio facta es, ¹²in quod a fine revocaris. Redi in Adam vel priorem, si in novissimum non potes. Semel gustavit ille de arbore, semel concupiit, semel pudenda protexit, semel deo erubuit, semel ruborem suum abscondit, semel de paradiso sanctitatis exulavit, semel exinde nupsit. Si in illo fuisti, habes tuam formam; si in Christum transisti, melior esse debebis. Exhibe ¹³tertium Adam et hunc digamum, et tunc poteris esse, quod inter duos non potes.

Cap. XVII. 1. legent (A)BCa. 2. tam A(B)C. 3. spadonis nec vidui nec filia mereri AB. spadone (spado a.) nec Iudith nec filia Merari Ca. 4. pro viris mori mallent quam om. ABCa. 5. nuberent idolis. his (his om. C.) certe Ca. 6. et in monogamia (A)BC. 7. apparet Ca. 8. nec om. ABCa. 9. Ceteris sacerdos AB. 10. qui ABC. 11. antistes AB. 12. in quo definiri vocaris ABC. in quod e fini revocaris a. 13. te tertium ABCa.

Cap. XVII. a. Solent ethnici iudices destinari.] Alludit ad iudicia quae de Christianis apud ethnicorum tribunalia peragebantur. Non erit novum, inquit, Christianos sisti pro tribunalibus ethnicorum. Itaque et monogamiam suam evincere conatur etiam ethnicorum iudi-

cio, hoc est exemplis illis toties inculcatis, credo quod aevi sui partem fidelium maiorem talibus capi sentiebat. (Rigalt.) De his quae sequuntur ethnicorum exemplis v. quae adnotavi ad libri I. Ad Uxor. cap. 6. De Exhortat. Cast. cap. 13.

DE
P U D I C I T I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem, Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis a. MDXLV.
B - - alteram, Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae a. MDL. Gelenius usus est libro scripto Britannico, ex coenobio Euburensi advecto, quod ei communicaverat Io. Lelandus.
C - - Iac. Pamelii, quae prodit Antverpiae a. MDLXXIX. Usus est Pamelius libro scripto Ioh. Clementis.
D - - Nic. Rigaltii, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

D E

P U D I C I T I A .

Pudicitia, flos morum, honor corporum, decor sexuum, in- Cap. I.
 gritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, praeiu-
 zium 'omnis bonae mentis, quamquam rara nec facile perfecta
 :que perpetua, tamen aliquatenus in saeculo morabitur^a, si natura
 aestruerit, si disciplina persuaserit, si censura compresserit,
 quidem omne animi bonum aut nascitur aut eruditur aut cogitur.
 d ut mala magis vincunt, quod ultimorum temporum ratio est,
 na iam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina, nec erudiri,
 deserta sunt studia, nec cogi, ita exarmata sunt iura. Denique
 qua incipimus, eo usque iam exolevit, ut non ²eiuratio, sed
 nderatio libidinum pudicitia credatur, isque satis castus habeatur,
 i ³non nimis castus fuerit^b. Sed viderit saeculi pudicitia cum
 eculo ipso, cum suo ingenio si nascebatur, cum suo studio si
 adiebatur, cum suo servitio si cogebatur; nisi quod infelicio-
 am, si stetisset ut infructuosa quae non apud deum egisset.
 alim nullum bonum quam vanum. ⁵Quid prodest esse ⁶quod
 se non prodest? Nostrorum bonorum status iam ⁷mergitur,
 ristiana pudicitiae ratio concutitur, quae omnia de caelo trahit,
 naturam per lavacrum regenerationis, et disciplinam per instru-
 ntum praedicationis, et censuram per iudicia ex utroque testa-
 nto, ⁸et coacta constantius ex metu et voto aeterni ignis et

Cap. I. 1. omnibus A. 2. eiuratio D., P. Ciacconius, Fulv. Ursinus. ei ratio A.
 s ratio BC. 3. non nimis castus C., Harrisius. non minus castus AB. non
 is incestus Fulv. Ursinus. minus castus D. a nonariis castus Fr. Iunius. 4.
 im nullum D., Fulv. Ursinus. Malo nullum BC. malum nullamque A. 5.
 od A. 6. quod esse om. A. 7. exigitur D., Fulv. Ursinus. 8. et delet Latinus.

Cap. I. a. aliquatenus in saeculo mo-
 itur] Habebat in mente principium
 irae [VI.] Iuvenalis: Credo pudicitiam
 urno rege moratam In terris, visam-
 diu celt. (Rigalt.)

b. qui non nimis castus fuerit.] Fulvio
 Ursino legendum videbatur qui non nimis
 incestus. Certe expeditior lectio fuerat
 qui nimis incestus. (Rigalt.) Suspicio
 reponendum qui nomine castus fuerit.

regni. Adversus hanc ⁹nonne dissimulare potuissem? Audio etiam edictum esse propositum⁴, et quidem ¹⁰peremptorium. Pontifex scilicet Maximus, ¹¹quod est episcopus episcoporum⁴, edicit: Ego et moechiae et ¹²fornicationis delicta paenitentia functis dimitto. O edictum cui adscribi non poterit BONUM FACTUM⁴! Et ubi proponetur liberalitas ista? Ibidem, opinor, in ipsis libidinum ianuis, sub ipsis libidinum titulis. Illic eiusmodi paenitentia promulganda est ubi delinquentia ipsa versabitur. Illic legenda est venia quo ¹³cum spe eius intrabitur. Sed hoc in ecclesia legitur, et in ecclesia pronuntiatur, et virgo est. Absit, absit⁴ a sponsa Christi tale praeconium! Illa, quae vera est, quae pudica, quae sancta, carebit etiam aurium macula. Non ¹⁴habet quibus hoc repromittat, et si habuerit, non repromittit, ¹⁵quoniam et terrenum dei templum citius spelunca latronum appellari potuit a domino quam moechorum et fornicatorum. ¹⁶Erit igitur et hic adversus psychicos titulus⁴, adversus meae quoque sententiae retro penes illos societatem, quo magis hoc mihi in notam levitatis ¹⁷obiectent. Nunquam societatis repudium delicti praeiudicium ¹⁸est. Quasi ¹⁹non facilius sit errare

Math.
XXI, 13.

9. nuncne B. Fr. Junius distinguit nunc, ne dissimulare potuissem, audio cell. 10. peremptorem A. 11. quod est episcopus D., Fulv. Ursinus. quod episcopus A. episcopus reliqui. 12. fornicationis funes dimitto A. 13. conspectus instruitur A. 14. habebit quibus hoc repromittet Fulv. Ursinus. 15. quod et A. 16. Erigitur A. 17. obiicient A. 19. est om. A. 19. nos A.

c. Audio etiam edictum esse propositum] Repono pristinam lectionem et mutatis distinctionibus: Adversus hanc nunc, ne dissimulare potuissem, audio etiam edictum esse propositum cell. Cagor, inquit, nunc hoc scriptum edere, quia episcopos psychicorum audio veniam impudicis palam proponere. Sunt autem illa ironica: Pontifex scilicet Maximus, episcopus episcoporum. Christus puta, edictum istud promulgaverit. Nam quod de episcopo Rom. accipiunt, alienum puto, neque ex verbis auctoris erui usquam potest. (Fr. Junius.) Si qua fuit edicti formula, eam fuisse his tantum verbis conceptam crediderim: „Episcopus Episcoporum edicit: Ego et moechiae et fornicationis delicta paenitentia functis dimitto.“ Illa autem, Pontifex scilicet Maximus, addita esse videntur a Septimio, ut interpretationibus istis ambitionem et superbiam obliiceret catholicorum episcopo, cuius cleri invidia et contumeliosis offensas ad Montani dogma descendit, ut Hieronymus auctor est. Sic enim supra [Adv. Valent. cap. 37.] magistrum quandam apud Valentinianos insignem videns ait: „Ex pontificali sua

auctoritate in hunc modum censuit“ (Rigalt.)

d. episcopus episcoporum] Sic Rufinus Iacobum Iustum constitutum fuisse apostolorum episcopum dicit, quem apud Euseb. II, 1. Clemens ἐπίσκοπον ἱεροσόλυμων dixerat. De episcopo episcoporum pervulgatus est Cypriani locus in praefat. Concilii Carthag. (Rigalt.) Cf. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 45 sq.

e. BONUM FACTUM!] Adv. Turnebus Adv. vers. III, 12. p. 103: „Veteres boni omnis causa bonum factum praefari solent in edictis, ex illo Plauti in Poenula. Bonum factum est, edicta ut servus mea.“ Cf. interpr. ad Plaut. Poen. prol. 16. Aulul. III, 6, 46.

f. Absit, absit] Amat ita loqui Tertullianus. Sic infra cap. 17 „Quid ergo dicemus? perseverabimus in delinquuntia, ut superet gratia? Absit.“ cap. 19 „hic vero districte negantem filios de quacunque deliquerint. Sed absit.“ De Patient. cap. 8 „Absit a servo Christi tale inquinamentum.“ De Patient. cap. 7 „Absit ut aliquis ita interpretetur.“

g. titulus] Cf. adv. ad Apolog. cap. 1.

luribus, quando veritas cum paucis ametur. At enim me non¹⁹ dedecorabit²⁰ utilis levitas^h quam ornarit nocens. Non lorⁱ errore quo²¹ carui, quia caruisse delector, quia melio-
re et pudiciorem recognosco. Nemo proficiens erubescit. et in Christo scientia aetates suas, per quas devolutus est stolus. Cum parvulus, inquit, essem, tanquam parvulus lo-
,²² tanquam parvulus sapiebam; at ubi vir sum factus, ea^{1 Cor. XIII, 11.} arvuli fuerant evacuavi^k. Adeo²³ devertit a sententiis pristi-
x idcirco deliquit quod aemulator factus est non paternarum num, sed²⁴ Christianarum, optans etiam ut praeciderentur Gal. V, 12.
cumcisionem detinendam suadebant. Atque utinam et isti^l,
ram et veram integritatem carnis²⁵ obruncant, amputantes
mmam superficiem, sed intimam effigiem pudoris ipsius, cum
s et fornicatoribus veniam pollicentur adversus principalem
ani dominis disciplinam, quam ipsum quoque saeculum usque
estatur, ut, si quando^m, eam in feminis nostrisⁿ inquinamen-
ius carnis quam tormentis punire contendat, id volens eri-
uod vitae²⁶ anteponunt. Sed iam haec gloria extinguitur, et
per eos quos tanto constantius oportuerat eiusmodi maculis
subscribere^o veniam, ²⁷ quanto propterea, quotiens volunt,
nt, ne moechiae et fornicationi succidere^p cogantur, ²⁹ quo-
nelius est nubere quam uri. Nimirum propter continentiam^{1 Cor. VII, 9.}
nentia necessaria est, incendium ignibus extinguetur. Cur
et crimina postmodum indulgent paenitentiae nomine, quo-
media praestituunt multinubentiae iure? Nam et remedia
nt^q, cum crimina indulgentur, et crimina manebunt, si re-

corabit D. 20. utilis Petr. Ciacconius, Fr. Iunius. inutilis ABCD. 21. ca-
delet Fulv. Ursinus. 22. tanquam parvulus sapiebam CD. liber Clementis.
ion habent. 23. devertit AC. liber Clementis. divertit BD. 24. Christia-
D. liber Clementis. Christianorum reliqui. 25. obruncatam putantes A.
ponent A. anteponant D., Fulv. Ursinus. 27. quanto D., Fulv. Ursinus.
ABC. 28. nubunt D., Fulv. Ursinus. nubant ABC. 29. quod melius A.
rimina CD. liber Clementis. crimine reliqui.

lis levitas] Ut nemini gloriosa
is quae secum adfert calamita-
amna, sic etiam nemini probrosa
is ex qua sequitur utilitas in-
honestas. (Rigalt.)

undor] Cf. adnot. ad Scorpiac.

vacavi.] Cf. adnot. ad De Patient.

ue utinam et isti] Scil. praeci-

quando] Ad Natl. II, 14 „Non
unt Asclepiaden Cynicum unica
cuius et dorso vehebatur et, si

quando, ubere alebatur, orbem totum
oculis subegisse?“ De Anima cap. 18
„putabis quidem abesse animum ab ani-
ma, si quando.“ Cf. quae adnotavi ad
De Corona cap. 5.

n. in feminis nostris] Hoc est Chri-
stianis. V. Apolog. cap. ult.

o. subscribere] Hoc est concedere.
V. adnot. ad De Idolol. cap. 23.

p. succidere] Cf. quae adnotavi ad
De Corona cap. 6. Adde De Patient.
cap. 5 et 14.

q. vacabunt] Cf. adnot. ad De Orat.
cap. 15.

media vacabunt. Itaque utrobique de sollicitudine et neglegentia ludunt, praecavendo vanissime quibus parcunt et parcendo ineptissime quibus praecavent, cum aut praecavendum non sit ubi paritur, aut parcendum non sit ubi praecavetur. Praecavent enim, quasi nolint admitti ³¹aliquid, indulgent autem, quasi velint admitti; quando si admitti nolint, non debeant indulgere, si indulgere velint, non debeant praecavere. Nec enim moechia et fornicatio de modicis et de ³²maximis delictis deputabuntur, ³³ut utrumque competat, et sollicitudo quae praecavet et securitas quae indulget. Sed cum ea sint quae culmen criminum teneant, non ³⁴capit et indulgeri quasi modica, et praecaveri quasi maxima. Nobis autem maxima aut summa sic quoque praecaventur, dum ³⁵nec secundis quidem post fidem nuptias permittitur nosse, nuptialibus et dotilibus, si forte, tabulis a moechiae et fornicationis opere diversas, ³⁶et ideo durissime nos infamantes paracletum disciplinae enormitate digamos foris sistimus. Eundem limitem liminis moechis quoque et fornicatoribus figimus, ieiunas pacis lacrimas profusuris, nec amplius ab ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.

Cap. II.

Ceterum deus, inquiunt, bonus et optimus, et misericors et miserator et misericordiae plurimus, quam omni sacrificio anteponebat, non tanti ducens peccatoris mortem quam paenitentiam. ¹salutificator omnium hominum et maxime fidelium. Itaque et filios dei misericordes et pacificos esse oportebit, donantes invicem sicut et Christus donavit nobis, non iudicantes, ne iudicemur. Dominus enim suo stat quis vel cadit: tu quis es, ut servum iudices alienum? Dimitte, et dimittetur tibi. Talia et tanta ²futilia eorum.

Joel. II, 13.
Hos. VI, 6.
Ezech.
XXXIII, 11.
I Tim. IV, 10.
Luc. VI, 36.
Eph. IV, 32.
Matth.
VII, 1 sq.
Rom. XIV, 4.

31. tale quid CD. liber Clementis. 32. maximis D., Fulv. Ursinus. mediis ABC. 33. ut om. A. 34. capit D., Fulv. Ursinus. capiunt ABC. 35. ne Latinis. 36. Et D., Fulv. Ursinus. Sed ABC.

Cap. II. 1. salutificator ABC. salvificator D., Fulv. Ursinus. 2. futilia BAB, Gasp. Scioppius. sparsilia C. liber Clementis, et codex scriptus Remensis, quem teste Rigaltio, inspezerat Pitheous.

r. non capit et indulgeri] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1. et ad Apolog. cap. 17.

s. post fidem] Post fidem Christianam amplectatam. Cf. de hac brevitudo quae adnot. ad Scorpiae. cap. 11.

t. si forte] Cf. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 5.

u. durissime nos infamantes paracletum] Mutila periodus, quae sic suppleri posset: Sed ideo durissime tractant, infamantes paracletum disciplinae enormitate, dum digamos foris sistimus. (Iac. Pamelius.) Tertulliani mentem non ce-

pit Pamelius; infamantes coniungit non cum nos, sed cum digamos. Paracletum dicit infamare a disciplina exorbitantes dum digami sunt.

v. ieiunas pacis lacrimas] Absque pacis spe. Sic [De Anima cap. 6.] „ieiunantes philosophia,“ [Adv. Marc. III, 7.] „ieiunantibus ceteris a salute.“ (Rigalt.) Adde infra huius libri cap. 16 „adoptionem illum a iusta fruge naturae, a matrimonii dico poma animas ieiunare capientem.“

Cap. II. a. futilia] Sic odidit Rhenanus [immo Gangneius]. Sed quo ergo Septimius futilia diceret quae sunt et

is et deo adulantur et sibi lenocinantur, effeminantia magis
 i vigorantia disciplinam, quantis et nos et contrariis possumus
 cutere, quae et dei severitatem intemptent et nostram con-
 iam provocent? Quia etsi bonus natura deus, tamen et iustus.
 ausa enim, sicut sanare novit, ita et caedere, faciens pacem,
 et condens mala, paenitentiam malens, sed et Hieremiae man-
 , ne pro populo peccatore deprecaretur. ³ Quoniam si ieiuna-
 t, inquit, non exaudiam obsecrationem eorum. Et rursus: Et
 e adoraveris pro populo, et ne postulaveris pro his in prece-
 ratione, quoniam non exaudiam in tempore quo ⁴ invocaverint
 in tempore afflictionis suae. Et adhuc supra, ⁵ idem miseri-
 ae praelator quam sacrificii: Et tu ne adoraveris pro populo
 et ne postulaveris misericordiam consequi eos, et ne acces-
 pro his ad me, quoniam non exaudiam utique misericordiam
 dantes, utique ex paenitentia flentes et ieiunantes, et afflictam
 suam offerentes deo. Deus enim zelotes, et qui naso non
 etur^b, adulantium scilicet ⁶ bonitati eius^a, et qui licet patiens,
 a per Esaiam ⁷ comminatur patientiae finem: Tacui, numquid
 mper tacebo et sustinebo? Quievi velut parturiens, exurgam,
 rescere faciam. Ignis enim procedet ante faciem ipsius, et
 et inimicos eius, non solum corpus, verum et animas occidens
 hennam. Ceterum iudicantibus quomodo dominus comminetur
 demonstrat. Quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabitur de
 . Ita non prohibuit iudicare, sed docuit. Unde et apostolus
 at, et quidem in causa fornicationis, dedendum eiusmodi ho-
 m satanae in interitum carnis, increpans etiam quod fratres
 apud sanctos iudicarentur. Adiciens enim ⁹ inquit, ⁹ Ad quid
 eos^d qui foris sunt iudicare? ¹⁰ Dimittis autem, ut dimittatur

Ps. VII, 12.
 Deut.
 XXXII, 39.
 Ies. XLV, 7.

Ier.
 XIV, 11 sq.
 XI, 14.
 VII, 15 sq.

Exod. XX, 5.
 Gal. VI, 7.

Ies.
 XI, 14 sq.

Ps. XCVII, 3.
 Math. X, 28.

Math. VII, 2.

I Cor. V,
 3 sq. 12.
 VI, 1 sqq.

oniam CD. liber Clementis. Quod et si AB. 4. invocaverint me in tempore
 ber Clementis. invocaverit me, et in tempore AB. 5. hisdem A. 6. boni-
 D. liber Clementis. bonitatem reliqui. 7. comminatur ego. comminatur ABCD.
 nit om. A. 9. Ad quid ego. Ut quid libri omnes. 10. Dimitti autem, ut
 untur tibi a deo, delicta mandantur Petr. Giaccionius, Fr. Iunius, Ios. Scaliger.

is sacris petita? etsi, ut ipse sen-
 itaque malim quod ex Anglicano
 protulerat Pamelius *sparsilia*. Nam
 Remensi *sparsilia* legi Pitheoeus
 rat. (Rigalt.) Immo, recte *futilia*.
 enim ad quod probandum propo-
 non probant, prorsus futilia sunt,
 efflicae nullius nulliusque ad
 strandum momenti.
 esso non deridetur] Sic reddidit
 verbum ad Galat. VI, 7. οὐ μωρη-
 s. Hesychius: „Μωρηρίζεις, χλευ-

άζεις, καταγελᾷ· ἀπὸ τοῦ μύζω τοῖς
 μωρηρίζεις.“ (Rigalt.)

c. adulantium scilicet bonitati eius]
 Gangneius et Gelenius ediderunt *bonita-
 tem*. Cum tamen inusitatoris huius verbi
adulari structurae alterum exemplum in
 scriptis Tertulliani reperiri nondum con-
 tingerit, repono cum Pamelio et Rigaltio
bonitati ex libro Clementis. De stru-
 ctura verbi *adulari* cum accusativo cf.
 Raddim. Instit. Gramm. II, p. 136.

d. inquit, Ad quid mihi eos] Sic res-
 posui, cum vulgata scriptura *Ut quid*

tibi a deo. Delicta mundantur quae quis in fratrem, non deum admiserit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione "profitemur, sed non decet ultra de auctoritate scripturarum eiusmodi funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere", ut haec restringere frenos disciplinae, illa laxare "videatur, "quasi "incertae, et paenitentiae subsidium illa prosternere per lenitatem, haec negare per austeritatem. Porro^f et auctoritas scripturae in suis terminis stabit sine alterutra oppositione. "Et paenitentiae subsidium suis condicionibus "determinatur^g sine passiva^h concessione, et ipsae prius causae "eius distinguuntur sine confusa propositione. Causas paenitentiae delicta condicimusⁱ. Haec dividimus in duos exitus. Alia erunt remissibilia, alia inremissibilia. Secundum quod nemini dubium est alia castigationem mereri, alia damnationem. Omne delictum aut venia "dispungit^k aut poena, venia ex castigatione; poena ex damnatione. De ista differentia iam et quasdam praemisimus altercationes scripturarum hinc retinentium I Ioh. V. 16. hinc dimittentium delicta. Sed et Ioannes docebit: Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabitur vita "ei; quia non ad mortem delinquit, hoc erit remissibile. Est delictum ad mortem; non pro illo dico, ut quis postulet, hoc erit inremissibile. Ita "ubi est postulationis vis^l, illic etiam remissionis; ubi nec postulationis, ibi aequae nec remissionis. Secundum hanc differentiam delictorum paenitentiae quoque condicio discriminatur. Alia erit quae veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili, alia quae consequi nullo modo possit, in de-

11. profitemur ACD. liber Clementis. profitetur B. 12. videantur BD. 13. qui si A. 14. incertae, et paenitentiae AD. incertae poenitentiae BC. in certae poenitentiae Fr. Junius. 15. si et D., Fulv. Ursinus. 16. determinetur A. 17. enim distinguuntur A. 18. dispungit A. liber Clementis. expungit BCD. 19. ei qui non Latinius. 20. ubi est postulationis vis, illic ego. ubi est postulationis, illic ABC. ubi est conditio vel ratio postulationis, illic D., Fulv. Ursinus.

nihili sit. Sed etiam de hoc Ad diffido. Desideratur enim in editione principe vocula inquit, quae mihi latere videtur in altera syllaba particulae enim et in illo ut. Antiquae versiones apud Sabaterium neque ut neque ad agnoscunt.

e. funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere] Sic Adv. Marcion. IV, 4 „Funis ergo ducendus est contentiosis, pari hinc inde nisu fluctuante.“ Adv. Iud. cap. 1 „Alternis vicibus contentioso fune diem in vespere traxerunt.“ De Resurr. Carnis cap. 34 „Nolo nunc contentioso fune deducere“ cett. Cf. De Corona cap. 3 „Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus?“

f. Porro] De huius particulae apud Tertullianum usu cf. adnot. ad De Corona cap. 5. Sic infra cap. 3 „Porro frustra agetur paenitentia“ cett.

g. determinatur] Quid, si ope libri Gangneiani reponas: oppositione, et poenitentiae subsidium suis condicionibus determinetur — — distinguuntur cett.?

h. passiva] V. adnot. ad De Corona cap. 8.

i. condicimus.] V. adnot. ad Scorpiac. cap. 14.

k. dispungit] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 37.

l. postulationis vis] Vocula vis latet in terminatione praecedentis vocabuli.

to scilicet inremissibili. ²¹Et superest specialiter de moechiae fornicationis statu examinare, in quam delictorum partem deant redigi.

Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad Cap. III.
 m paenitentiae speciem ¹quam cum maxime definimus venia care. Si enim, inquirunt, aliqua paenitentia caret venia, iam nec totum agenda tibi est. Nihil enim agendum est frustra. Porro rstra agetur paenitentia, si caret venia. ^{1b}Omnis autem paenitentia agenda est. Ergo omnis ²veniam ³consequatur, ne frustra atur, quia non erit ⁴agenda, si frustra agatur. Porro frustra gitur, si venia carebit. Merito ⁶itaque opponunt, ⁷quoniam huius oque paenitentiae fructum, id est veniam, in sua potestate usurverunt. Quantum enim ad illos, a quibus pacem humanam ⁸conquiritur. Quantum autem ad nos, qui solum dominum meminimus licita concedere, et utique mortalia, non frustra agetur. Ad dominum enim remissa et illi exinde prostrata, hoc ipso magis operbitur veniam, quod eam a solo deo exorat, quod delicto suo manam pacem sufficere non credit, quod ecclesiae mavult erubere quam communicare. Adstitit enim pro foribus eius, et de tae suae exemplo ceteros admonet et lacrimas fratrum sibi quoque vocat, et redit ⁹plus usque negotiata, compassionem scilicet quam municationem. Et si pacem hic non metit^a, apud dominum minat. Nec amittit, sed praeparat fructum. Non vacabit ab emomento, si non vacaverit ab officio. Ita nec paenitentia huiusmodi na, nec disciplina eiusmodi dura est. Deum ambae honorant. a nihil sibi blandiendo facilius impetrabit, ista nihil sibi aduendo plenius adiuvabit.

Possumus igitur demandata paenitentiae distinctione ad ipso- Cap. IV.
 m iam delictorum regredi censum, an ¹ea sint, quae veniam ab omnibus consequi possint. Inprimis quod moechiam et fornica-

Et delet Latinius.

Cap. III. 1. quam maxime defini venia caret. Si enim A. 1 b. Omni Nicol. altius. 2. venia A. 3. consequitur Latinius. 4. agenda om. A. 5. agetur Fulv. Ursinus. 6. itaque ABC. utique ita D., Fulv. Ursinus. 7. quod A. 8. sequitur, frustra agitur; quantum Petr. Ciacconius. 9. plus usque ego. plus quae D., Fulv. Ursinus. plusque ABC. precibusque Latinius. plus quid Fr. Iunius. s plusque Ios. Scaliger.

Cap. IV. 1. ea CD. liber Clementis. haec Fulv. Ursinus. hae AB. 2. homines Latinius, Ios. Scaliger. omnibus ABCD.

Cap. III. a. Et si pacem hic non metere, ut sciant se poenitentiam perdituros. Nimirum poenitentiam quidem apud homines perdant, non apud deum, et fundant lacrimas ieiunas pacis humanae, non autem divinae. (Rigalt.)

tere, ut sciant se poenitentiam perdituros. Nimirum poenitentiam quidem apud homines perdant, non apud deum, et fundant lacrimas ieiunas pacis humanae, non autem divinae. (Rigalt.)

¹⁰ procuremus. Ego quoque homicidium nonnunquam ¹¹ moechiae elaboro. Ut tragoedias omittam, sciunt hodie ¹² venenarii^f, sciunt magi. ¹³ quot pellicatus uliscar, ¹⁴ quot rivalitates defendam^g, ¹⁵ quot custodes, ¹⁶ quot delatores, ¹⁷ quot conscios auferam. Sciunt etiam obstetrices, quot adulteri conceptus trucidantur^h. Etiam apud Christianos non est moechia sine nobis. Ibidem sunt idololatriae, ubi immundi spiritus res est; ibidem est et homicidium, ubi homo cum inquinatur, occiditur. Igitur aut nec illis aut etiam nobis paenitentiae subsidia convenient. Aut detinemus eam, aut sequimur. Haec ¹⁸ ipsae res loquuntur. Si res voce deficient, adstunt idololatres, adstunt homicida, in medio eorum adstunt et moechum. Pariter de paenitentiae officio ¹⁹ sedent in sacco et cinere inhorrescuntⁱ, eodem ²⁰ fletu ²¹ gemiscunt, eisdem precibus ambiunt, eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem. Quid agis mollissimam et humanissimam disciplinam? Aut omnibus eis hoc esse debet: ²² idololatram quidem et homicidam semel^k damnas, moechum vero de medio excipis? idololatrae successorem, homicidae antecessorem, utriusque collegam? Personae acceptatio est: miserabiliores paenitentias reliquisti^l.

Cap. VI. Plane, si ostendas, de quibus patrociniis exemplorum ¹ praeceptorumque caelestium soli moechiae et in ea fornicationi quoque ianuam paenitentiae ² expandas, ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio^m. Praescribam tamen tibi formam^b necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias. Vetera enim transierunt secundum Esaïam, et novata est iam novatio secundum

Math. V, 6.

Cap. VI.

ios, XLIII, 18 sq.

Ier. IV, 4.

10 b. procurem Petr. Ciacconius. 11. moechiae elaboro D. moechiae laboro Iro. Ciacconius, Ios. Mercerus. moechiae laboro reliqui. 12. venerarii A. 13. quod ABC. 14. quod ABC. 15. quod ABC. 16. quod ABC. 17. quod ABC. 18. ipsae res D, Fulv. Ursinus. ipsi rei ABC. 19. sedero A. sedentes Fulv. Ursinus. 20. fletu A., Ios. Scapiger. fletu BCD. 21. ingemiscunt liber Clementis. 22. Idololatram ABC. Idololatram D. Cap. VI. 1. praeceptorumque CD. liber Clementis. praeceptorum AB. 2. p. das Latinus.

f. venenarii] Cf. Apolog. cap. 43.

g. quot rivalitates defendam] Etenim plerique amatores amatas suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extinctis. (Rigalt.) *Defendere* h. l. est pro vindicare, ut saepius apud Septimium.

h. quot adulteri conceptus trucidantur.] Cf. Apolog. cap. 9. Ad Nat. I, 15., cum adnot.

i. sedent in sacco et cinere inhorrescunt] Cf. De Paenitent. cap. 9.

k. semel] Ein für allemal. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2. Infra:

„Neque idololatriae neque sanguini sui ab ecclesia redditur.“

l. miserabiliores paenitentias reliquisti.] Latinus haec verba principium capitis sequentis iubet. Non opus videtur. Ait: Inique agis plane, moechiae veniam indulgens, et quorum prius te miserum debebat, idololatriae et homicidio demergens veniam.

Cap. VI. a. ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.] Cf. Salmasius in Solin. p. 647., et quae adnotati si Scorpiac. cap. 4. Adde Adv. Marcion. II, 4. b. formam] Legem, modum. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

Ieremiam, et obliti posteriorum in priora porrigimur secundum ^{Phil. III, 13.} postolum, et lex et prophetae usque ad Ioannem secundum ^{Math. IX, 13.} dominum. Nam et si cum maxime a lege coepimus demonstrando moechiam, merito ab eo statu legis quem Christus non dissolvit, sed implevit. Onera enim legis usque ad Ioannem, non remedia. Opum iuga reiecta sunt, non disciplinarum. Libertas in Christo non fecit innocentiae iniuriam. Manet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, iustitiae, misericordiae, benevolentiae, pudicitiae. In qua lege Beatus vir qui meditabitur die ac nocte. De qua idem David rursus: Lex Domini invituperabilis, convertens ^{Ps. XIX, 8 sq.} animas; iura domini directa, oblectantia ^{Ps. I, 2.} corda; praeceptum domini longe lucens, inluminans oculos. Sic et apostolus: ^{Rom. VII, 12 et 7.} tunc lex quidem sancta est, et praeceptum sanctum et optimum; tunc: Non moechaberis. Sed et supra: Legem ergo evacuamus ^{Math. V, 27 sq. 22.} propter fidem? Absit, sed legem sistimus, scilicet in his quae et nunc in novo testamento interdicta etiam cumlatiore praecepto ^{Math. V, 27 sq. 22.} prohibentur. ^{Math. V, 27 sq. 22.} pro, Non moechaberis, Qui viderit ad concupiscentiam, iam moechatus est in corde suo, et pro, Non occides, Qui dixerit fratri suo Racha, reus erit gehennae. Quaere, an salva sit lex non moechandi, cui accessit nec concupiscendi. Ceterum si qua vobis exempla in ^b sinu plaudent, non opponentur huic quam defendimus disciplinae. Frustra enim lex suprastructa est, origines quoque elictorum, id est ^c concupiscentias et voluntates, non minus quam ^a acta condemnans, si ideo hodie ^e concedetur ^f moechiae venia quia ^g aliquando concessa est. ^h Cui emolumento hodie ^b plenior disciplina coercetur, nisi ut ^c a maiore ^d forsitan lenocinio tuo indulgeatur? Dabis ergo et ⁱ idololatrae et omni apostatae ^l veniam, quia et populum ipsum ^m totiens reum istorum totiens invenimus retro restitutum. Communicabis et homicidae, quia et Nabothae sanguinem Achab ⁿ deprecatione delevit, et David Uriae caedem ^o cum causa eius moechia confessione purgavit. ^p Iam et incesta

. animas CD. liber Clementis. animam AB. 4. corde A. 5. prohibemur A. b. sinu ego. sinum libri omnes. 5c. concupiscentia A. 6. concedetur — emolumento hodie om. A. 7. moechia B. 8. aliquando D., Fulv. Ursinus. alium BC. 9. Cui BC. Cur D., Fulv. Ursinus. 9b. plenior los. Scaliger. pleniore libri omnes. 9c. a maiore ego. maiore libri omnes. 10. idololatrae et omnia postata A. idololatrae habet etiam D. 11. veniam om. A. 11b. quotiens Lactantius. 12. in deprecatione A. 13. tum causam eius moechiam D., Fulv. Ursinus. tum causa eius moechiae A.

c. evacuamus] Cf. supra ad cap. 1.
d. Cui emolumento hodie plenior disciplina coercetur, nisi ut a maiore] Ita corrigendum videbatur. Cui alii emolumento, inquit, plenior hodie, id est Christiana, disciplina coercetur, nisi ut a

maiore, id est a vetere, disciplina lenocinio tuo indulgeatur? Ironia adversarium confutans. Plenior dicit disciplinam Christianam, quam in Apolog. cap. 21 auctiorem.

Gen.
XIX. 33.
XXVIII. 9.
XXXVIII.
16 sqq.
Hos. 1, 2.

donabis propter Loth, et fornicationes cum incesto propter Iudam, et turpes de prostitutione nuptias propter Osee, et non tantum

11 frequentatas, verum et semel plures, propter patres nostros. Utique enim dignum est peraequari nunc quoque gratiam circa omnia retro indulta, si de pristino aliquo exemplo venia moechiae vindicatur. Habemus quidem et nos eiusdem vetustatis exempli pro sententia nostra, non modo non indulti, verum etiam representati iudicii fornicationis. Et utique sufficit tantum numerum *xxx*

Num.
XXV, 1 sqq.

milium populi fornicantis in filias 14 Madian una plaga ruisse. Sed malo in gloriam Christi a Christo deducere disciplinam. 15 Habuerunt pristina tempora omnis impudicitiae, si volunt psychici, etiam peccatorem. Luserit 17 ante Christum caro, immo perierit antequam a domino suo requisita est: nondum erat digna 18 dono salutis, nondum apta officio sanctitatis. Adhuc in Adam deputabatur cum suo vitio, facile quod speciosum viderat concupiscens, et ad inferiorem respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem retinens. 19 Inhaerebat usquequaque libidinis virus (20 ex lacte sordes hoc habent), idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant. At ubi sermo dei descendit

Ioa. I. 1. 14.

in 21 carnem, ne nuptiis quidem resignatam, et sermo caro factus est, ne nuptiis quidem resignanda, quae ad lignum non incontinentiae, sed tolerantiae accederet, quae non dulce aliquid, sed amarum 22 aliquid inde gustaret, quae non ad inferos, sed ad caelum pertineret, quae non lasciviae frondibus, sed sanctimoniae floribus praecingeretur, quae munditias suas aquis traderet, exinde caro quaecunque in Christo reliquas sordes pristinas solvit, ab

14. frequentas A. 15. Madian una AB. Moab reliqui. 16. Habuerunt A. 17. antichristum A. 18. domino salutis A. 19. Inhaerebat BCD. In herba A. 20. ex lacte sordes hoc habent, idoneae ego. et lactae sordes non habentes idoneae AB. et lactae sordes non ablui idoneae D., Fulv. Ursinus. et lactae sordes non habentes idoneae Ios. Scaliger. ut lacteae fores non habentes idoneae Fr. Iunius. et caeterae sordes, non ablui idoneae I. Fr. Gronovius Obs. in Eccles. Scriptt. cap. 12. p. 117. (p. 617. ed. Frotsch.). 21. carcerem A. 22. aliquid delet Latinus.

e. filias Madian] Pamelius correxerat filias Moab, ex Scorpiace cap. 3. Non opus erat.

f. idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant.] De fractis ficulneis foliis existit quasi venerea pruriginis virus. Hac vero pruriginis primos homines Adamum et Evam exarsisse innuit Septimius, statim atque impermissae arboris fructu degustato intellectae nuditati contegendae ficulnea folia carpere; haesisse autem pudendis ipsorum atque inde posterorum lacteas sordes, libidinis maculas nec ablui potuisse, priusquam advenisset Christus, quia scilicet nec ipsae aquae

adhuc laverant, nondum baptismo Christi medicatae fuerant. Itaque nondum erant idoneae sordibus id genus eluendis (Bisgalt.) Mentem Tertulliani bene explicavit Rigaltius, sed verborum corruptela supererat tollenda. Rescripsi ex lacte sordes hoc habent, idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant. Ficulnea folia licet alere quo quae sint infecta certe simplice aqua haud facile queant mundari nemo est quin nesciat. Ceterum pertractat hunc Tertulliani locum I. Fr. Gronovius in Observatt. in Eccles. Scriptt. cap. 12. p. 617. ed. Frotsch.

es est, nova emergit, iam non ex seminis limo, non ex contentiae ²fimo², sed ex aqua pura et spiritu mundo. Quid illam de pristino excusas? Non corpus Christi, non membra ^{I Cor. XII, 27. VI, 15, 19. II Cor. VI, 16.} illi, non templum dei vocabatur, cum veniam moechiae consecratur. Itaque si exinde quo statum vertit et in Christum tincta ^{Gal. III, 27. I Cor. VI, 20.} Christum et magno redempta est, sanguine scilicet domini gni, tenes aliquod exemplum sive praeceptum sive formam sententiam indultae sive indulgentiae fornicationis atque moechiae, habes etiam temporis a nobis definitionem ex quo deputetur quaestionis.

A parabolis licebit incipias, ubi est ovis perdita a domino re- ^{Cap. VII. Luc. XV, 4 sqq.} a et humeris eius reventa. Procedant ipsae picturae calicum ¹rum¹, si vel in illis perlucebit interpretatio pecudis illius, ne Christiano an ethnico peccatori de restitutione ¹conlineet. scribimus^b enim ex naturae disciplina, ex lege auris et linguae, mentis sanitate ea semper responderi quae provocantur, ²id est quae provocant. ³Provocabat, ut opinor, quod pharisaei ⁴anos et peccatores ethnicos admittentem dominum et cum illis ⁵stu communicantem indignati mussitabant. Ad hoc dominus ⁶is perditae restitutionem ⁷cum figurasset, cui alii configurasse ⁸idum est quam ethnico perditio, de quo agebatur, non de Christo, ⁹qui adhuc nemo? aut quale est, ut dominus quasi cavillator ¹⁰nsionis, ommissa specie praesenti¹⁰ quam repercutere¹⁰ deberet,

10 D., Fulv. Ursinus. fimo ABC., I. Fr. Gronovius l. l. 24. magnum A. sp. VII. 1. conlineet ABCD. 2. id est ad ea quae provocant uncinis inclusa. 3. Provocabat D. Provocabit ABC. Provocavit Fr. Junius. 4. cum set, cui alii configurasse credendum est Nicol. Rigaltius. cum figurasset, cui credendum est B. cui alii configurasse credendum (credendus emendat Leo- est CD. liber Clementis. cum alii configurasset, reddendum est A. cum set, cui alii credendum est Fr. Junius. 5. quid A.

concupiscentiae fimo] Veterem scri- fimo vindicare studet I. Fr. Gro- l. l. „Voverius, inquit, ex con- fimo; quo dum sono verborum antitheton, familiarissimum Ter- genus, corrumpit. Ut enim se- imo, hoc est liquori terrae sor- nixto, aqua pura, ita concupiscen- mo, spiritui turbido crassoque mundus obducitur“ cett.

VII. a. ipsae picturae calicum um] Cf. infra cap. 10 „A qua et nitariis, cui ille, si forte, patro- r pastor quem in calice depin- tit. Münster Primord. Eccl. Afr.

raescribimus] Cf. de hoc verbo ad Apolog. cap. 7. raescribimus] De vocabulo spe-

cies cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. Sic Ad Nat. I, 18 „Respondete igitur ad singulas species,“ h. e. causas, ὑποθέ- σεις. De Idolol. cap. 15 „De ista quo- que specie quid videtur?“

d. repercutere] Hoc est refutare. Amat hoc verbo uti Tertullianus. Apolog. cap. 15 „repercussis ante tamen opinio- nibus falsis.“ Ibid. cap. 16 „ne quid rumoris inrepercussum quasi de con- scientia praeteriramus.“ Ibid. cap. 41 „Hoc, inquit, in deum vestrum reper- culere est, si quod et ipse patiat, pro- pter profanos etiam cultores suos laedi.“ De Idolol. cap. 5 „tam illa obici solita vox, Non habeo aliud quo vivam, districtius reperculi potest“ cett. De Pudic. cap. 2 „quantis et nos et contrariis pos- sumus reperculere“ cett.

de futura ⁶laboret? Sed ovis proprie Christianus, et grex domini ecclesiae populus, et pastor bonus Christus, et ideo Christianus ⁷in ove intellegendus, qui ab ecclesiae grege erraverit. Ergo nihil ad pharisaeorum mussitationem respondisse vis dominum, sed ad tuam praesumptionem. Et tamen ita eam vindicare debebis, ut neges in ethnicum competere quae in Christianum existimas convenire. Dic mihi, ⁸nonne omne hominum genus unus dei grex est? nonne universarum gentium idem deus et dominus et pastor est? Quis magis perit a deo quam ethnicus, quamdiu ⁹errat? Quis magis requiritur a deo quam ethnicus, quando revocatur a Christo? Denique antecedit hic ordo in ethnicis; siquidem non aliter Christiani ex ethnicis fiunt nisi prius perditum et a deo requisiti et a Christo reportati. Ita etiam hunc ordinem servari oportet, ut in eos tale aliquid interpretemur in quibus prius ¹⁰est. At tu, opinor, hoc ¹¹velis, ut ovem non de grege perditam faceret, sed de arca vel armario. Sic etsi ethnicorum reliquum numerum ¹²iustum ait, non ideo Christianos esse ostendit, cum Iudaeis ¹³agens et illos cum maxime obtundens, quod indignarentur spei ethnicorum: sed ut exprimeret adversus livorem pharisaeorum suam gratiam et benevolentiam etiam circa unum ethnicum, praeposuit unius peccatoris salutem ex poenitentia quam illorum ex iustitia. Aut numquid non iusti Iudaei, et quibus poenitentia opus non esset, ^{13b}habentes gubernacula disciplinae et timoris instrumenta legem et prophetas? Posuit igitur illos in parabola, et si non quales erant, sed quales esse debebant, quo magis suffunderentur¹⁴, aliis et non sibi poenitentiam audientes necessariam. Proinde ¹⁴drachmae parabolam, ut ex eadem materia provocatam, ¹⁵aeque in ethnicum interpretatur, etsi in domo amissam, quasi in ecclesia, etsi ad lucernae lumen repertam, quasi ad dei verbum. Atquin totus hic mundus una omnium domus est, in quo magis ¹⁶ethnico gratia dei inlucet, qui in tenebris invenitur, quam ¹⁷Christiano, qui iam in dei luce est. Denique et ovi et drachmae unus error adscribitur. Nam si iam in Christianum peccatorem defingerentur, post fidem perditam et iterata ¹⁸amissio

6. laboretur A. 7. in ove CD. liber Clementis. non AB. homo Fulv. Ursinus. 8. nonne omne hominum CD. liber Clementis. nonne hominum reliqui. 9. erratur A. 10. est om. A. 11. velles D., Fulv. Ursinus. 12. iustum D., Fulv. Ursinus. istum reliqui. 13. habens A. 13b. habentibus liber Clementis. 14. in drachmae parabola, ut ex eadem materia provocata, aeque ethnicum drachmam interpretatur D., Fulv. Ursinus. 15. aeque in ethnicum C. liber Clementis. aeque ethnicum reliqui. 16. in ethnico D., Fulv. Ursinus. 17. in Christiano ABD. 18. amissione eorum et restitutione tractaretur A.

e. suffunderentur] Cf. adnot. ad Scorpiae. cap. 10.

t restitutio notaretur. Decedam nunc paulisper de gradu
 o magis eum etiam decedendo commendem, cum sic quo-
 uxero^a diversae partis praesumptionem. ¹⁹Condico^b Chri-
 iam peccatorem in parabola utraque portendi, non tamen
 n adfirmandum qui de facinore moechiae et fornicationis
 per paenitentiam possit. Licet enim perisse dicatur, ²⁰erit
 erditionis genere retractare, quia et ovis non moriendo,
 ndo, et drachma non ²¹interiendoi, sed latitando perierunt.
 dici perisse quod salvum est. Perit igitur et fidelis elapsus
 aculum^k quadrigarii furoris et gladiatorii cruoris et scenicae
 et xysticae ^{21b}vanitatis, *aut si*^l in lusus, in convivia saecu-
 lemmitatis, in officium, in ministerium alienae idololatriae
 artes adhibuit ^{22b}curiositatis, *si* in verbum ancipitis ²³negat-
 ut blasphemiae impegit^m. Ob tale quid extra gregem datus est,
 se forte ²⁵ira, tumore, aemulatione, quod denique saepe fit,
 tione castigationis abruptitⁿ. Debet requiri atque revocari.
 test ²⁷recuperari, non perit nisi ²⁸foris perseveraverit. Bene
 aberis parabolam viventem adhuc revocans peccatorem.
 i vero et fornicatorem quis non mortuum statim admissio
 avit? Quo ore mortuum restitues in gregem ex parabola
 stortitate quae non mortuum pecus revocat? Denique si

lico A. 20. erit et de CD. liber Clementis. erit de reliqui. 21. in-
 B. intereundo CD. Latinus. 21b. vanitatis aut si in lusus ego. vani-
 usus libri omnes. 22. maleficas los. Scaliger. magicas Hildebrand ad
 s. VI, 16. p. 448. 22b. curiositatis, si in ego. curiositatis, in libri omnes.
 onis D., Latinus et Fulv. Ursinus. negotiationis reliqui. 24. aut blasphe-
 2. 25. iratum ore aemulatione A. 26. de dignatione A. 27. recu-
 poterit si foris D. 28. forte habet A. in margine.

lam nunc paulisper de gradu
 adnot. ad Scorpiac. cap. 8.

tero] V. quae adnotavi ad Apo-
 6.

ico] De hoc verbo dixi ad
 cap. 14.

endo] Sic restitui ex libris ve-
 o intereundo, quod invexerant
 lque Pamelius.

ectaculum cett.] De quattuor
 bus spectaculorum v. librum
 culis. De ortibus curiositatis
 rium alienae idololatriae inde
 usque ad cap. 9. libri de Idole
 le ancipiti negotiatione ibid.
 de verbo blasphemiae, quando
 per idola cap. 20. et cap. 21.
 em esset quod auctor vehe-
 mi blasphemiam inter remis-
 cata poneret, quum infra cap. 9.
 cap. 13. inter irremissibilia
 quare hic necessario illud aut

blasphemiae praetermisimus. (Iac. Pa-
 melius.)

l. aut si] Hae particulae latebant in
 ultimis syllabis vocabuli praecedentis.
 Sic et in sequentibus post curiositatis
 reponenda erat particula condicionalis.

m. in verbum ancipitis negationis aut
 blasphemiae impegit.] Optime Latinus
 negationis pro negotiationis, id est an-
 cipite et dubio sermone enunciatæ, ut
 solebant infirmi amphilogiis interdum
 martyrium declinare. Hoc autem ipsum
 Tertullianus blasphemiam adfirmat esse
 cum addit *aut blasphemiae*, quam rem
 inscite Pamelius expunxit ex auctoris
 verbis. (Fr. Iunius.)

n. abruptit.] Apolog. cap. 37 „Si enim
 tanta vis hominum in aliquem orbis re-
 moti sinum *abrupissemus* a vobis“ cett.
 Adv. Valentin. cap. 4 „de ecclesiae au-
 thenticae regula *abruptit*.“

Ezech.
XXXIV, 2 sq.

meministi prophetarum, cum pastores increpantur, puto Ezechielis est vox: Pastores, ecce lac devoratis et lanis vestimini; quod forte est occidistis, quod infirmum est non curastis, quod ²⁹comminutum est non ligastis, quod expulsum est non convertistis, quod ³⁰perit non requisistis. Numquid et de mortuo exprobrat, quod non et illud in gregem reficere curaverint? Plane ingerit, quod perire oves fecerint et a bestiis agri comedi. Neque possunt nec perire in mortem nec comedi, si relinquantur. ³¹Non, ut perditae in mortem et comestae resumantur, iuxta drachmae quoque exemplum etiam intra domum dei ecclesiam licet esse aliqua delicta pro ipsius drachmae modulo ac pondere mediocria, quae ibidem delitescant, mox ibidem et reperta, statim ibidem cum gaudio emendationis transigantur? Moechiae vero et fornicationis non drachma, sed talentum, quibus exquirendis non lucernae ³²spiculo lumine, sed totius ³³solis lancea opus est. Simul apparuit, statim homo de ecclesia expellitur, nec illic manet, nec gaudium confert ³⁴reperit ecclesiae, sed luctum, nec congratulationem ³⁵advocat vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. Commissa itaque etiam hac nostra cum illorum interpretatione eo magis in ethnicum ³⁶spectabunt et ovis et drachmae argumenta, quanto nec in eius delicti Christianum competere possunt propter quod in Christianum de diversa parte coguntur.

Cap. VIII.

Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit 'quem in vestibus purpura oculandis' saepissime evenire

29. comminutum A. 30. perit A. 31. ut non D. 32. spiculo lumine AB. spiculi lumine D., Fulv. Ursinus. spiculo luminis Fr. Junius. spiculo delecto oculo lumine Latinius et Jos. Scaliger. 33. solis non habet A. 34. reperiri ecclesiae A. 35. advocat D., Fulv. Ursinus. advocat ABC. 36. expectabant A. Cap. VIII. 1. quam A.

o. Non, ut perditae] Ita distinguendum videbatur, et interrogationis signo sententia claudenda. Vulgata interpunctio erat *relinquantur, non ut — resumantur. Iuxta drachmae — — transigantur. Moechiae ceteri.*

p. lucernae spiculo lumine] Hic haerent viri docti; delent alii *τὸ lumine*, alii legunt *luminis*, alii *spiculi*. Quinetiam iunxere duas voces in unum et glossam fecerunt *lumen lucernae spiculi*. Sed recto sese habet vulgata. Nam *κατ' ἐπιθήρησιν* (vulgo appositionem vocant) lucernae appellatur *lumen lucernae spiculum*, solis lumen *lancea*. Quibus exquirendis non lucernae lumen, quod instar spiculi est, sufficit, sed opus est totius solis lumine, quod instar lanceae: seu tanto

amplius lumine lucernae, quanto lancea spiculo. Alludit ad genus loquendi quod poetae fecerunt, *radius solis et sideris ictus, tela, iacula radiantis, spiculo appellando*, uti notavit ad Lucretium Ginnius. Quod autem Savaro ad Sidenium lanceam observat poni pro *lancea*, idem adfirmat glossario ms. in quo: *Flamma, lancea*, videtur deceptus errore librarii, qui scribere debuerat: *Flamma, lancea*. (I. Fr. Gronovius Observat. III, 21.)

Cap. VIII. a. vestibus purpura oculandis] Illuminandis. Sic de sole Plinius [Hist. Nat. II, 6.] „Hic reliqua sidera *oculat*.“ Proprio autem purpurae splendor seu fulgor lumen dicitur. Fabius Instit. VIII, 9 „Adferent lumen clove et purpurae loco insertae.“ Horatius [A.

²Cum putaveris recte conciliasse temperamenta ³colorum⁴ et cres comparationes eorum inter se ⁴animasse⁵ ⁵erudite, mox utro-
corpore et luminibus expressis errorem omnem ⁶tractata diver-
evomet⁶. Eadem itaque caligine circa filiorum quoque duorum
olam quibusdam ad praesens concolorantibus figuris⁷ a vero ⁷lu-
exorbitant eius comparationis quam parabolae materia prae-

Luc. XV,
11 sqq.

Duos enim populos in duobus filiis collocant, Iudaicum
em, Christianum minorem. Nec enim possunt exinde Chri-
m peccatorem in filio minore disponere veniam consecuturum,
n ⁸maiore Iudaicum expresserint. Porro⁸ si Iudaicum osten-
deficere a comparatione filii maioris, consequenter utique nec
hianus admittetur de configuratione filii minoris. Licet enim
audiat et Iudaeus et maior, quia prior in adoptione, licet et
hiano reconciliationem dei patris invidet, quod vel maxime
a pars ⁹carpit, sed non erit Iudaei dictum ad patrem: Ecce
t annis tibi servio, et praeceptum tuum nunquam praeterivi.
lo enim non transgressor legis Iudaeus, aure audiens et non

Rom. IX, 4.

Luc. XV, 29.

putaverit A. 3. seculorum A. 4. animasse D., Fulv. Ursinus. hamasse Fr.
amasse ABC. 5. erudite ego. erudito libri omnes. Hildebrandus ad Apul.
VII, 13. p. 571. rescribit: erudite, mox in utroque corpore hominibus cett. 6.
um A. 7. liminis A. 8. maiorem A. 9. carpitur A. 10. quotannis A.

[sq.] „Purpureus late qui splen-
nus et alter Adscitur pannus.“
s Epist. I, 2 „Εγώ δὲ πορφύρα
λούλομαι, τὸ ἄλιγον ἐκείνο, καὶ
ὄν, καὶ τοῖς ἄλλοις αἰτίων τοῦ
ἢ φαίνεσθαι καὶ καλῶ.“ (Rigalt.)
ius in Scriptt. Hist. Aug. p. 507.
clavare vestem et pupura oculare
m fuisse ait.

venire est] Sic paulo supra cap. 7
t de perditionis genere retracta-
Xf. adnot. ad Ad Nat. II, 3.
recte conciliasse temperamenta co-
Sic lib. De Pallio [cap. 1] tuni-
fama fuisse ait „de luminis con-
(Rigalt.) Sciendum est has Car-
nsium tunicas non totum pur-
fuisse, ut quidam sibi falso per-
unt, sed tantum purpura clavatas.
ec erat in purpureis vesti intexen-
clavus a clavo non dissentiret,
paris esset luminis, sed omnes
concolores examussim poneren-
lures enim purpurarum gradus
ies. Aliae nigrae sunt, aliae ru-
liae violaceae, aliae saturiores,
lntiores, quaedam excitati, quaedam
i coloris. Summopere itaque hoc
at, ut clavi qui vestibus insuebantur

nullam coloris differentiam praeferrant,
sed ut exacte lumina inter se conciliaren-
tur. Hoc vocat Tertullianus *concilium lu-
minis*, id est conciliamentum coloris in
purpura. (Salmasius in Tertull. De Pallio
cap. 1. p. 97.) Adde Salmas. in Scriptt.
Hist. Aug. p. 340 sqq. et p. 507 sqq.

d. comparationes eorum inter se ani-
masse] Animantur colores, tam apte
comparati, ut alter alterius vigore exci-
tetur. (Rigalt.) *Erudito mox utroque cor-
pore* cett. vulgata erat scriptura, quam
corroxi. Nihili enim est interpretatio
Rigaltii *erudito utroque corpore esse pro*
„exposito utroque panno.“

e. errorem omnem tractata diversitas
evomet.] Ostendit male conciliata fuisse
colorum temperaments. Lanus dicit evo-
mere colores quales imbibere. (Rigalt.)

f. concolorantibus figuris] Concolo-
rantes figuras appellat Tertullianus pa-
ribus gratiis colorem generosum expri-
mentes. (C. Barthius Advers. IX, 10.
p. 432.) *Eadem itaque caligine* sc. ut
vestes illae purpura clavatae dum non-
dum luminibus expressis conspiciebantur.

g. Porro] Cf. quae adnotavi ad De
Corona cap. 7.

audiens, odio habens ¹¹ traducem in portis ^h et ¹² aspernamento sermonem sanctum? ¹³ Sic nec patris ad Iudaeum erit vox: Tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt. Iudaei enim apostatae filii pronuntiantur, generati quidem et in altum elati, sed qui non computaverint ¹⁴ dominum, et qui dereliquerint dominum, et in iram provocaverint sanctum Israël. Omnia plane Iudaeo concessa dicemus, cui etiam conditio ⁱ gratior quaeque de gula erepta est, nedum ipsa terra paternae promissionis. Atque adeo non minus hodie Iudaeus quam minor filius producta substantia dei in aliena regione mendicat, serviens usque adhuc principibus eius, id est saeculi huius. ¹⁵ Quaerunt igitur alium Christiani suum fratrem; Iudaeum enim parabola non recipit. Multo aptius Christianum maiori et Iudaeum minori filio adaequassent secundum fidei comparisonem, si ordo utriusque populi ab utero Rebeckae designatus permitteret demutationem. Nisi quod et clausula refragaretur ^k. Christianam enim de restitutione Iudaei gaudere et non dolere ¹⁶ conveniet, si quidem tota spes nostra cum ¹⁷ reliqua Israël expectatione coniuncta est ^l. Ita et si quaedam ^{17b} favent ^m, ¹⁸ sed aliis contra sapientibus interimitur exemplorum peraequatio. Quamquam, etsi omnia ad speculum respondere possint, unum ¹⁹ sit praecipuum periculum interpretationum, ne aliorum temperetur ²⁰ felicitas comparisonum quam quo parabolae cuiusque materia mandavit. Meminimus enim et histriones ⁿ, cum allegoricos gestus ^o adcommodant canticis, alia longe a praesenti et fabula et scena et persona et tamen congruentissime ²¹ exprimentes. Sed viderit ingenium extraordinarium. Nihil

Isa. VI, 10.
I, 2 sq.

Luc. XV, 13.

Gen. XXV.
22 sq.

11. traducem in hortis *Is. Scaliger.* 12. aspernans *Fulv. Ursinus.* 13. Sicut A. 14. deum liber *Clementis.* 15. Quaerant *CD., ex coniectura Harrisii.* 16. non venit A. 17. aliqua *edd. Semleri et Leopoldi, mendose.* 17b. favent ego. *ficient libri omnes.* 18. et A. 19. si A. 20. facilitas *Fr. Iunius.* 21. exprimentur A.

h. odio habens traducem in portis] Haec interpretaberis cum Pamelio ex verbis Esaiæ XXIX, 21 „qui peccare faciebant homines in verbo, et arguentem in portis supplantabant, et declinaverunt frustra a iusto.“ De verbi *traducere* significatu adeas adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

i. conditio] Conditionem dicit edulia quaeque a deo creata et condita. (Rigalt.) V. adnot. ad De Corona cap. 6.

k. Nisi quod et clausula refragaretur.] Benedictio patris maiori filio a minore per dolum praerepta.

l. cum reliqua Israël expectatione coniuncta est.] Haec verba sunt ex cap. XI, 15 sqq. Epist. ad Romanos.

m. Ita et si quaedam favent] Sicut huic adaequationi. *Felicitatem comparisonum* in sequentibus interpretetur ingenia comparisonum.

n. bistriones] Ut iam non sit opus praecone, qui priscis temporibus saltante pantomimo pronuntiabat populo Carthaginiis quid saltator vellet intelligi. Augustinus De Doctrina Christ. II, 26. (Rigalt.)

o. allegoricos gestus] Et parabolae quae in sacris scripturis occurrunt allegoriae sunt et allegorica argumenta. Augustinus in Psalm. CIII: „Videte autem, ne patetis nominata allegoria pantomimi aliquid me dixisse“ cett. (Rigalt.)

ad ²²Andromacham^p. Sic et haeretici^r easdem parabolas quo
t ²³tribuunt, non quo debent aptissime excludunt^r. Quare
sime? ²⁴Quoniam a primordio secundum occasiones parabola-
ipsas materias confinxerunt doctrinarum. ²⁵Vacuit scilicet
solutis a regula veritatis ea conquirere atque componere quo-
parabola videntur.

Nos autem quia non ex parabolis materias commentamur, sed Cap. IX.
ateriis parabolas interpretamur, nec valde laboramus omnia in

sitione torquere, dum contraria quaeque caveamus. Quare Luc. XV.
4sq. 5sq.
m oves? et quid utique decem drachmae? et quae illae sco-

Necesse ¹erat, ut qui unius peccatoris salutem gratissimam
volebat exprimere, aliquam numeri quantitatem nominaret de
inum quidem perisse ³describeret, necesse erat, ut habitus
rentis drachmam in domo tam scoparum quam lucernae ad-
ulo adcommodaretur. Huiusmodi enim curiositates et suspecta
ut quaedam et coactarum expositionum^a subtilitate plerumque
unt a veritate. Sunt autem quae et simpliciter posita sunt ad
adam et disponendam et texendam parabolam, ut illuc perdu-
r cui exemplum procuratur. Et duo utique filii illuc ⁴specta-
quo et drachma et ovis. Quibus enim cohaerent, eandem
ut causam, eandemque utique mussitationem pharisaeorum erga

dromachiam A. 23. trahunt *Latinus*. tradunt *Ios. Scaliger*. 24. quonam A.
cavit *D., Fulv. Ursinus*.

sp. IX. 1. erat, ut *ego*. erat *BCD*. erant A. 2. a deo A. 3. descri-
p. 4. expectabant quod A.

ed viderit ingenium extraordina-
Nihil enim ad Andromacham.]
im dicere amat pro machina. [V.
adnotavi ad De Corona cap. 8.]
ro extraordinarium histrionis in-
dicit quod minime convenit Chri-
quod est extra ordinem Chri-
disciplinae. Ideoque adiicit,
enim ad Andromacham, hoc est,
ad Christum, Nihil ad ecclesiam
anam. (Rigalt.) Adludere videtur
eris alicuius tragici fabulam no-
Andromachae inscriptam. Et ex
iano colligere est nihil aliud ist-
roverbio significari quam hisce:
ad versum, Nihil ad Bacchum,
πρὸς ἔπος, Ἀπρὸς δῶννα, hoc
iena a re. [Diogenian. VII, 18.
ad Zenob. V, 40.] Nam haere-
tum histrionibus comparat. Hi
icos gestus accomodantes canticis
nge a praesenti et fabula et scena
unt (ut videatur ad Graeca pro-
respexisse: *ἐπὶ τὸς χοροῦ δεχέι-*

σθαι, ἔφορξίσθαι, vel ad τὸ ἀπο-
χεῖσθαι, illi, haeretici scilicet, easdem
parabolas quo volunt tribuunt, non quo
debent aptissime excludunt. (Andr. Hoyus.)

q. Sic et haeretici] Non solum psy-
chici. (Rigalt.)

r. non quo debent aptissime exclu-
dunt.] Parabolas excludunt quo aptis-
simum in quaque causa visum est, non
quo debent.

Cap. IX. a. coactarum expositionum]
Sic De Orat. cap. 15 „affectata et coacta,
et curiosi potius quam rationalis officii.“
De Patient. cap. 16 „coacti obsequii.“
De Baptismo cap. 12 „Alii plane satis
coacte iniciunt“ cett. De Paenit. cap. 11
„si quid coacti ruboris in labia aut ge-
nus urget.“ De Anima cap. 42 „multo
coactius Seneca“ cett. De Monog. cap. 9
„Sed hae argumentationes potius existi-
mentur de coniecturis coactae, si non et
sententiae adatiterint.“ Adv. Valentin.
cap. 1 „patrocinio coactae figurae.“

commercium domini ^{4b} et ethnicorum. Aut si quis dubitat ethnices fuisse publicanos apud Iudaeam usurpatam iam pridem Pompeii manu atque Luculli^b, legat Deuteronomium: Non erit vectigal peadens ex filiis Israël. Nec tam execrabile esset nomen publicanorum apud dominum, nisi extraneum, vendentium ipsius caeli^c et terrae et maris transitus. Peccatores autem cum adiungit publicanis, non statim Iudaeos ostendit, etsi aliqui fuisse potuerunt. Sed unum genus ethnicorum alios ex officio peccatores, id est publicanos, alios ex natura, id est non publicanos, pariter ponendo distinguit. Ceterum^d nec denotaretur cum Iudaeis communicans victum, sed cum ethnicis, quorum ^e mensa Iudaica disciplina depellit. Nunc de filio prodigo id prius considerandum est quod utilius. Non enim admittetur exemplorum adaequatio, licet ^f in agina congruentissima, si fuerit saluti nocentissima. Totum autem statum salutis in tenere disciplinae constitutum subverti videmus ea interpretatione quae et diverso^g adfectatur. Nam si Christianus est qui acceptam a deo patre substantiam utique baptismatis, utique spiritus sancti et exinde spei aeternae longe evagatus a patre prodigit ethnice vivens, si exutus bonis mentis etiam principi saeculi (cui ^h alii quam diabolo?) servitium suum tradidit, et ab eo porcis alendis immundis, scilicet spiritibus curandis, praepositus ⁱ resipuit ad patrem reverti, iam ^j non moechi et fornicarii, sed idololatrae et blasphemi et negatores et omne apostatarum genus ^k hac parabola patri satisfacient, et elisa est verissime hoc magis modo tota substantia sacramenti. Quis enim timebit prodigere quod habebit postea recuperare? Quis curabit perpetuo conservare quod non perpetuo poterit amittere? Securitas delicti etiam libido est eius. Recuperabit igitur et apo-

4b. et ethnicorum ego. ethnicorum libri omnes. 5. mensam A. 6. in agina ABC. imagini D., Fulv. Ursinus. 7. aliquamdiu diabolo A. 8. resipuit (D. hie Clementis. 9. nunc moechis et fornicatoriis et A. 10. hanc parabolam A.

b. Pompeii manu atque Luculli] Cf. Ioseph. Antiqu. Iud. XIV, 8. Id. De Bello Iud. 5. Hegeſipp. De Excidio Hierosol. I, 14 sqq., et Ioseph. Antiqu. Iud. lib. XIII, cap. ult., Hegeſipp. I, 13.

c. ipsius caeli] Ael. Spartianus Vit. Pescennii Nigri p. 77. ed. Salmas. „Idem Palaestinis rogantibus, ut eorum censitio levaretur idcirco quod esset gravata, respondit: Vos terras vestras levare censitione vultis, ego vero etiam aërem vestrum censere vellem.“ Cf. etiam Is. Caſaubonus Exercitt. in Baronii Annales p. 269.

d. Ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

e. licet in agina congruentissima] Cf. Adv. Hermogen. cap. 41 „Igitur subiacens materia aequalis momenti habet motum, neque ad bonum neque ad malum plurimum vergit. Si aequalis momenti — — scilicet qui inter bonum et malum suo arbitrio agitates in eandem tamen partem pronus et praecipit mediae, quod aiunt, aginae aequalitatem impetu ferebatur.“

f. ex diverso] Ab adversaria parte. Ad Nat. II, 3 „Ac ne ex diverso proponitur multa alia moveri“ cett. Ita superius.

g. sacramenti.] Hoc est fidei Christianae. (Rigalt.)

stata vestem priorem, indumentum spiritus sancti, et ¹¹anulum Luc. XV, 22 sq. denuo signaculum lavacri, et rursus illi mactabitur Christus, et recumbet eo in toro de quo indigne vestiti ¹²a tortoribus solent tolli et abici in tenebras, nedum spoliati. Plus est igitur, si nec expedit in Christianum ¹³convenire ordinem filii prodigi^b. Quod si nec in Iudaeum integre filii imago concurrit, ad propositum domini simpliciter interpretatio gubernabitur. Venerat dominus utique ut quod perierat salvum faceret, medicus languentibus magis quam ^{Math. XVIII, 11. Luc. XIX, 10. Math. IX, 12 sq. Luc. V, 31 sq.}sanis necessarius. Hoc et in parabolis figurabat, et in sententiis praedicabat. Quis perit hominum, quis ¹⁴labat de valetudine, nisi qui ¹⁵dominum nescit? Quis salvus ac sanus, nisi qui ¹⁶dominum novit? Has duas species de genere fraternas haec quoque signabit parabola. Vide an habeat ethnicus substantiam in deo patre census et sapientiae et naturalis agnitionis in deum, per quam et apostolus notat in sapientia dei non cognovisse mundum per sapientiam deum, ^{1 Cor. I, 21.}quam utique a deo acceperat. Hanc itaque prodegit longe a domino moribus ¹⁷iactus inter errores et inlecebras et libidines saeculi, ubi ¹⁸fame veritatis compulsus tradidit se principi huius aevi. Ille eum praefecit porcis (¹⁹ut familiare id daemonum pecus ¹⁹pasceret), ubi nec ²⁰ille compos esset vitalis ²¹escae simulque alios ²²videret in opere divino abundantes pane caelesti. Recordatur patris dei, satisfacto reedit, vestem pristinam recipit, statum scilicet eum quem Adam transgressus amiserat. ²³Anulum quoque ²⁴accepit tunc ²⁵primum, quo fidei pactionem interrogatus obsignat, atque ita exinde opimitate dominici corporis vescitur, eucharistia scilicet. Hic erit prodigus filius, qui nunquam retro frugi, qui statim prodigus, quod non statim Christianus. Hunc et Pharisei de sacco ad patris complexus revertentem in publicanis et peccatoribus ²⁶maerebant. Et ideo ad hoc solum maioris fratris adcommodatus est livor, non quia innocentes et deo obsequentes Iudaei, sed quia invidentes nationibus salutem, plane quos semper apud patrem esse oportuerat. Et utique Iudaeus ad primam statim vocationem Christiani

11. anulum A. 12. a tortoribus CD. liber Clementis. auribus reliqui. moribus Fulv. Ursinus. 13. et invenire A. 14. levat A. 15. deum CD. liber Clementis. 16. deum CD. liber Clementis. 16b. iactus ego. factus libri omnes. 17. fama A. 18. in familiare A. 19. pascere A. 20. ille D., Petr. Ciacconius. illi ABC. 21. escae D., Petr. Ciacconius. esca ABC. 22. videt A. 23. Anulum A. 24. accipit D., Fulv. Ursinus. 25. pristinum A. 26. merebant A.

b. ordinem filii prodigi.] Ordo apud Tertullianum non semel positum est de re ordine enarrata et exposita. Ordo filii prodigi igitur h. l. est fabula filii prodigi. Sic Apolog. cap. 22 „Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte

conruptis corruptior gens daemonum evaserit, damnata a deo cum generis auctoribus et cum eo quem diximus principe, apud litteras sanctis ordo cognoscitur.“

gemit, non ad secundam restitutionem. Illa enim etiam ethnicis relucet, haec vero quae in ecclesiis agitur ne Iudaeis quidem nota est. Puto me et materiae parabolarum et congruentiae rerum et tutelae disciplinarum adcommodatiores interpretationes reddidisse. Ceterum si in hoc gestit diversa pars ovem et drachmam et filii luxuriam Christiano peccatori configurare, ut moechiam et fornicationem paenitentia donent, aut et cetera delicta pariter capitalia concedi oportebit, aut paria quoque eorum moechiam et fornicationem inconcessibilia servari. Sed plus est quod nihil aliud argumentari licet citra id de quo agebatur. Deniqueⁱ si aliorum parabolis transducere liceret, ad martyrium potius dirigeremus spes illarum, quod solum omni substantia producta restituere filium poterit, et drachmam inter omnia licet in stercore repertam cum gaudio praedicabit, et ovem per aspera quaeque et abrupta fugivam humeris ipsius domini in gregem²⁷ referet. Sed malumus in scripturis²⁸ minus, si forte^k, sapere quam contra. Proinde sensum domini custodire debemus atque praeceptum. Non est levior transgressio in interpretatione quam in conversatione.

Cap. X. Excusso igitur iugo¹ in ethnicum disserendi parabolis istas, et semel dispecta vel recepta necessitate non aliter interpretandi quam materia propositi est, contendunt iam nec competere ethnicis paenitentiae denuntiationem, quorum delicta obnoxia ei non sint, ignorantiae scilicet imputanda, quam sola natura² ream deo faciat. Porro nec remedia sapere quibus pericula ipsa non sapiant, illis autem paenitentiae constare rationem ubi conscientia et voluntate delinquitur, ubi et culpa sapiat et gratia, illum lugere, illum voltari,³ qui sciat et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si paenitentiam deo immolarit⁴, utique eam magis filiis offerenti quam
Ion. III, 4. extraneis. ⁴Num ergo et Ionas idcirco ethnicis Ninivitis non pertabat paenitentiam necessariam, cum cavillaretur in praedicationis officio, an potius misericordiam dei providens etiam in extraneos profusam quasi destructuram praeconium verebatur? atque adeo propter civitatem profanam, nondum dei compotem, adhuc ignorantia delinquentem, paene periit propheta? Nisi quod exemplum passus est dominicae passionis ethnicos⁵ quoque paenitentes re-

27. refert A. 28. minus forte A.

Cap. X. 1. ethnicorum A. 2. rem a deo A. 3. quae A. 4. Num ff. Nunc A. Non C. 5. quoque paenitentes redempturae CD. liber Clementis. quae redempturae AB.

i. Denique] Adeo, proinde. Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 42.
k. si forte] V. ndnot. ad De Corona c. 5.

Cap. X. s. si paenitentiam deo immolarit] Cf. adn. ad De Spectac. cap. 10.

urae. Bene quod et Ioannes domini vias sternens non minus Luc. III, 13^{sq.} publicanis quam filiis Abraham paenitentiae erat
). Ipse dominus Sidoniis et ⁶Tyriis praesumpsit paeniten- Math. XI, 21.
 si virtutum documenta vidissent. Atquin ego illam naturalibus
 peccatoribus competere contendam quam voluntariis. Magis
 merebitur fructum eius qui nondum eo usus est quam qui
 t abusus est, magisque sapient remedia prima quam exoleta.
 um dominus ⁷ingratis benignus magis quam ignaris, et citius
 atis misericors quam nondum probatis, ut non magis irasca-
 ntumeliis clementiae suae quam blandiatur, et non libentius
 eis eam impertiat quam in filiis perdidit, cum gentes sic
 i verit, dum Iudaei de patientia ludunt^b. Sed hoc volunt psy-
 ut deus ⁸iusti iudex eius peccatoris paenitentiam malit quam
 m qui mortem paenitentia maluit. Quod si ita est, peccando
 remur. Age tu funambule pudicitiae et castitatis et omnis
 sexum sanctitatis, qui tenuissimum ⁹filium disciplina eiusmodi
 avia pendente vestigio ingrederis, carnem spiritu librans, ani-
 fide moderans, oculum metu temperans. Quid itaque in gradu
 es? ¹¹Perge sane, si potueris, si volueris, dum ¹²tam se-
 et quasi in solido es. Nam si qua te carnis vacillatio, animi
 io, oculi evagatio de tenore decusserit, deus bonus est. Suis,
 thnicis, sinum subicit; secunda te paenitentia ¹³excipiet; eris
 a de moecheo Christianus^c. Haec tu mihi benignissime dei
 res. Sed cederem tibi, ¹⁴si scriptura Pastoris^d, quae sola
 os amat, divino instrumento^e meruisset incidi, si non ab
 concilio ecclesiarum etiam vestrarum inter apocrypha et falsa
 retur, adultera et ipsa et inde patrona sociorum, a qua et
 initiaris^f, cui ille, si forte^g, patrociniabitur pastor quem in ca-

a A. 7. gnaris *Latinus*. 8. iustus *CD*. 9. filium *A*. 10. veri a vere
 dentem *A*. 11. pergesne si potueris *A*. 12. tamen *A*. 13. excepi cae-
 rum *A*. 14. si. *om. A*.

um Iudaei de patientia ludunt.]
 laesa, offensis tot repetitis. Sic
 o Canone Concil. Elib., ubi de
 us post paenitentiam moechis:
 t ulterius eis non dandam esse
 tionem, ne *luisse de dominica*
 one videantur¹⁴ cett. et Canone
 esimo septimo: „Si resuscitatus
 fuerit moechatus, placuit ulterius
 tere cum de communione pacis.“

moecheo Christianus.] Quasi post
 um in moechiam lapsus desierit
 ristianus. (Rigalt.)

d. scriptura Pastoris] Hanc memorat
 etiam iterum cap. 20. Cf. De Orat.
 cap. 12.

e. divino instrumento] Divinis tabulis,
 divinis litteris. Cf. adnot. ad Apolog.
 cap. 18.

f. a qua et alias initiaris] Ab illa ni-
 mirum apocrypha et falsa Pastoris scri-
 ptura potius quam ab indubitatis et
 receptissimis. (Rigalt.)

g. si forte] V. adnot. ad De Corona
 cap. 5. De figura pastoris in calice Chri-
 stiano depicta memorat etiam infra
 cap. 13.

lice depingis, prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti^k, merito et ebrietatis idolum et moechiae¹⁵ asylumⁱ post calicem subsequaturae, de quo nihil libentius¹⁶ libas quam ovem paenitentiae secundae^k. At ego eius pastoris¹⁷ scripturas haurio¹⁸ qui non potest frangi¹.¹⁹ Hunc mihi statim Ioannes offert cum paenitentiae lavare et officio dicentem, Facite dignos paenitentiae fructus, et ne dixeritis, Patrem habemus Abraham (ne scilicet rursus blandimenta delinquentiae de patrum resumerent gratia): Potest enim deus de lapidibus istis filios suscitare Abrahae. Sic et²⁰ nos sequitur^m, ut eos qui hactenusⁿ delinquant, facientes dignum paenitentiae fructum. Quid enim ex paenitentia maturescit quam emendationis effectus? Sed etsi venia potius est paenitentiae fructus, hanc quoque consistere non licet sine cessatione delicti. Ita cessatio delicti radix est veniae, ut venia sit paenitentiae fructus.

Math.
III, 8 sqq.

Cap. XI.

Exinde quod ad evangelium pertinet, parabolarum quidem¹ discussa iam quaestio est. Si vero et factis aliquid tale pro peccatoribus edidit dominus, ut cum peccatrici feminae etiam corporis sui contactum² permittit lavanti lacrimis pedes eius et crinibus detergenti et³ unguento sepulturam ipsius inauguranti, ut cum Samaritanæ sexto iam matrimonio non moechae, sed prostitutæ, etiam

Luc.
VII, 37 sqq.
Math.
XXVI, 1 sqq.
Ioh. IV, 7 sqq.

15. asilum Nicol. Rigaltius. 16. libas Fulv. Ursinus. bibas libri omnes. 17. scripturas AD. scripturam reliqui. 18. quæ A., Latinus. 19. Hunc D., Fuh. Ursinus. Hanc ABC. 20. mox Nicol. Rigaltius.

Cap. XI. 1. discussio A. 2. permittat A. 3. ungenti A.

h. Christiani sacramenti] Eucharistiae.
i. moechiae asylum] Scribendum est *asilum*. Nam significat *οἰστρον*, „cui nomen asilo Romanum est, oestrum Graeci vertere vocantes.“ Plin. H. N. XI, 16: „Nascuntur aliquando in extremis favis apes grandiores, quæ ceteras fugant, Oestrum vocatur hoc malum.“ Idem: „Asilo, sive tabanum dici placet, aculeus in ore.“ Hoc percussæ pecudes velut in rabiem aguntur. Atque inde est vocabulum ad Venereos furores translatum. Hesychius: „*Οἰστρος, ἐρεθισμός, ὁ λεγόμενος μύια· μανία ἀφροδισίων, πύρωσις, ἔκκαυσις.*“ Septimius igitur catholicos qui xerophagias damnant et moechis paenitentibus ecclesiam reddant, psychicos vocat, et Pastorem in eorum calice depictum, ebrietatis idolum et libidinis oestrum, unde scilicet corpore bene curato velut furore perciti et omne lasciviarum genus ruant, blanda impetrandæ paenitentiae fiducia invitati. Quam sunt amarulenta hæc in catholicos convicia! (Rigalt.)

k. ovem paenitentiae secundae.] Hoc

est ovem libidinosam, ovem adulteram: spem impetrandæ adulterio etiam post baptismum admissio veniæ. (Rigalt.) Ovem paenitentiae secundæ dici arbitror Christianum adulterum admissi veniæ apud catholicos consecutum. Oris item dicitur respectu tum Pastoris illius in calice depicti tum parabolæ eius quæ a grege aberraverat et inventa domino in humeris reportata est. De hac parabola cf. supra cap. 7.

l. qui non potest frangi.] Nimirum Christi ipsius, qui deus est æternus, non illius Pastoris qui simulacrum est fragile. (Rigalt.)

m. Sic et nos sequitur] Hæc opt exemplarium indigent. Interea vero legendum videtur sic et mox sequitur. Nempt apud apostolum post hæc verba *Patrem habemus Abraham* sequitur *Potest enim deus de lapidibus istis suscitare filios Abrahae*. Septimius adicit explicando et *eos qui hactenus delinquant, facientes dignum paenitentiae fructum*. (Rigalt.)

n. hactenus] Hoc est non amplius. l. adnot. ad De Exhort. Casut. cap. 1.

nemini facile, quis esset ostendit^a, nihil ex hoc adversariis retur, 'etsi iam Christianis veniam delictorum praestitisset. enim dicimus, Soli domino hoc licet, hodie potestas indulgentiae eius operetur. ^aAd illa tamen tempora, quibus in terris hoc definimus nihil adversum nos praeiudicare, si peccatoriam Iudaeis venia conferebatur. Christiana enim disciplina a iure testamenti et, ut praemisimus, a redemptione carnis, id homini passione censetur^b. Nemo perfectus ante repertum em fide, nemo Christianus ante Christum caelo resumptum, sanctus ante spiritum sanctum de caelo repraesentatum ipsius disciplinae determinatorem.

Itaque isti qui alium paraclitum in apostolis et per apostolos Cap. XII. perunt, quem ²nec in prophetis ³propriis agnitum iam nec in scripturis possident^a, age nunc vel de apostolico instrumento^b domaculas carnis post baptismum ⁴respersae^c poenitentia diluuntur. Non in apostolis quoque veteris legis formam ⁵salutamus moechiae quanta sit demonstrationem, ne forte lenior existimetur in novitate disciplinarum quam in vetustate. Cum primum venit evangelium et vetera concussit, ut de legis retinendae lege statu^d disceptaretur, primam hanc regulam de auctoritate Iesu sancti apostoli emittunt ad eos qui iam ex nationibus ⁷allegiantur. Visum est, inquiunt, spiritui sancto et nobis nullum Act. XV,
28sq. addere vobis pondus quam eorum a quibus necesse est abstinere, a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine^e. A quibus

suam Christianis A. 5. At BC. ap. XII. 1. reciperent A. 2. nunc A. 3. propriis B. proprius ACD. ut Fr. Junius. 4. respersa poenitentiae A. 5. solutam A. 6. necne statu D. iure statu Ios. Mercerus. nec statu ABC. 7. allegiantur BCD. a lege A.

. XI. a. quis esset ostendit] Hoc amaritanae Christus, etiam quod i concesserat, quis esset ostendit. L)

ensetur.] V. adnot. ad De Corona 3.

. XII. a. quem nec in prophetis is agnitum iam nec in apostolis ent] Prophetis propriis, hoc est no. Pamelius confert De Prae-Haeret. cap. 52 „Sunt enim qui troclum dicuntur, sunt qui secun-leschinem pronuntiantur. Hi ha-aliam communem blasphemiam, blasphemiam non communem, sed arem suam: et communem quidem qua in apostolis quidem dicunt im sanctum fuisse, paraclitum non , et qua dicant paraclitum plura

in Montano dixisse quam Christum in evangelio protulisse, nec tantum plura, sed etiam meliora atque maiora.“ Fr. Junius alique interpretes per prophetas intellegunt Veteris Testamenti propbetas.

b. apostolico instrumento] De apostolicorum librorum apparatu. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

c. respersae] *Respersae* hic posuit pro rursus sparsae et maculae, novis scilicet post lavacrum sordibus. (Rigalt.)

d. retinendae necne statu] Libri veteres habent *retinendae nec statu*. Rigaltii emendationi *retinendae necne statu* haud cedit Ios. Merceri *retinendae necessitate*.

e. a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine.] Irenaeus [Adv. Haer. III, 12.] eundem ordinem servat: „Praeciendum

observando recte ⁸agitis vectante vos spiritu sancto^f. Sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum honoris sui inter idololatriam et homicidium^g. Interdictum enim sanguinis multo magis humani intellegemus. Porro qualia videri volunt apostoli crimina, quae sola in observatione de lege pristina excerpunt, quae sola necessario abstinenda praescribunt? Non quod alia permittant, sed quod haec sola ⁹praeponant utique non remissibilia qui ethnicorum causa cetera legis onera remissibilia fecerunt. Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant, nisi ut illis compendia ista disciplinae semper imponant? Cur ¹⁰tot vincula indulgent, nisi ut perpetuo ad ¹¹necessariora constringant? Solverunt a pluribus, ut nocentioribus observandis obligaremur. Compensatione res acta est. Lucrati sumus multa, ut aliqua praestemus. Compensatio autem revocabilis non est, ¹²siquidem revocabitur iteratione, moechiae utique et sanguinis et idololatriae. Tota enim iam lex sumetur, si veniae condicio solvetur. Sed non leviter ¹³nobiscum pactus est spiritus sanctus, etiam ultro pactus, quo magis honorandus. Sponsionem eius nemo dissolvit nisi ingratus. Iam nec recipiet quae dimisit, nec ¹⁴dimittet quae retinuit. Novissimi testamenti semper indemutabilis ¹⁵status est, et utique ¹⁶recitatio decreti consiliumque illud cum saeculo desinet. Satis degavit veniam eorum quorum custodiam elegit, ¹⁷vindicavit quae non proinde concessit. Hinc est, quod neque idololatriae neque sanguini pax ab ecclesiis redditur. De qua finitione sua apostolos

8. agitis vetante vos spiritu sancto. Sufficit Fulv. Ursinus. agitis. Vectante vs. Spiritui sancto sufficit Salmasius ad Scriptl. Hist. Aug. p. 286. et los. Scaliger ad Manil. p. 450 sq. 9. proponant D., Fulv. Ursinus. 10. totum gala indulgent A. 11. necessaria CD. liber Clementis. necessaria AB. 12. siquidem ego. mi denique Nicol. Rigallius. iisdemque libri omnes. 13. nobiscum pactus est A. Fulv. Ursinus. nobis compactus ABC. 14. dimisit A. 15. factus est A. 16. Verbo recitatio decreti non comparent in A., spatium duorum vocabulorum vacuo relicto. 17. vindicavitque non A.

eis uti abstineant a vanitatibus idolorum et a fornicatione et a sanguine, et quaecunque nolunt sibi fieri, aliis ne faciant." Idem paulo post pro vanitatibus idolorum dixit idololatriam. Haec duo vocabula εἰδωλόθυτον καὶ αἷμα varias interpretationes sortita etiam vetustos Actorum codices ambiguitate lectionum turbaverunt. Apertissima autem sunt quae hic et apud Irenaeum leguntur adversus tria haec ἀλισθήματα praecipua, εἰδωλῶν, πορνείας, αἷματος. (Rigall.)

f. vectante vos spiritu sancto] Irenaeus l. l. „ambulantes in spiritu sancto;“ et vetusta Act. Apostoli exemplaria: „γερόμενοι ἐν πνεύματι ἁγίῳ.“ (Rigall.)

g. locum honoris sui inter idololatriam et homicidium.] Quem in Decalogo assignatum fuisse moechiae observat supra [cap. 5.]. At Lucas ipse non servavit. Etenim Act. XV. cum primo dixeret „τῶν εἰδωλῶν καὶ τῆς πορνείας καὶ τοῦ αἵματος,“ postea edixit „ἰδωλόθυτων καὶ αἵματος καὶ πορνείας.“ Itaque satis est frivolum Septimii argumentum de verborum ordine seu loco, et vana coniectura opinantium haec ita debere necti: „Spiritus sanctus sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum. Reclamat Irenaeus, neque hoc venit unquam in mentem Septimii nostri. (Rigall.)

excidisse, puto, non licet credere; aut si credere quidam possunt, debebunt probare.

Novimus plane et hic suspiciones eorum. Revera enim ¹suspi- Cap. XIII.
cantur apostolum Paulum in secunda ad Corinthios eidem fornica-
tori veniam dedisse quem in prima dedendum satanae in interitum
carnis pronuntiarit, impium patris de matrimonio haerodem, ²quasi
vel ipsum postea stilum verterit scribens: Si quis autem constricta- II Cor. II,
5-11.
vit, non me constrictavit, sed ex parte, ne vos onerem omnes.
Satis est talis increpatio quae a multis fit; uti e contrario ³malitis
vos donare et advocare^a, ne forte abundantiore tristitia devoretur
eiusmodi^b. Propter quod oro vos, constituatis in eum dilectionem.
In hoc enim et scripsi, uti cognoscam probationem vestram, quod
in omnibus obauditis mihi. Si cui autem donaveritis, et ego. Nam
et ego si ⁴quid donavi, donavi ⁵in persona Christi, ne fraudemur
a satana, ⁶quoniam non ignoramus iniectioes eius^c. Quid hic de
fornicatore, quid de paterni tori contaminatore, quid de Christiano
⁷ethnicorum impudentiam supergresso intellegitur, cum proinde
utique speciali venia absolvisset quem speciali ira damnasset? Ob-
scarius miseretur quam indignatur. Apertior est in austeritate quam
in lenitate^d. Atquin facilius ira quam indulgentia obliqua est. Magis
tristiora ⁸cunctantur quam laetiora. De modica scilicet indulgentia
agebatur; quae, si forte, nunc aestimaretur, quando maxima quae-
que non soleant etiam sine praedicatione donari, tanto abest^e ⁹sine
significatione. Et tu quidem ¹⁰paenitentiam moechi ad exorandam
fraternitatem in ecclesiam inducens ¹¹conciliatum et concineratum^f
cum dedecore et horrore compositum ¹²prosternis in medium ante
viduas, ante presbyteros, omnium ¹³lacrimas invadentem^g, omnium

Cap. XIII. 1. suspicatur A. 2. quasi vel Fr. Junius. quasique D., Fulv. Ursinus. quassive ABC. 3. malitis ego. magis libri omnes. 4. quod A. 5. in persona Christi CD. liber Clementis. in Christo AB. 6. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 7. ethnicorum impudentiam CD. ethnicorum impudentia A. ethnicum impudentia B. 8. conctantur A. 9. sive A. 10. paenitentiae moechi ad exorandum A. 11. conciliatum CD., Latinius. conciliatum AB. 12. prosternis D., Fulv. Ursinus. prosternens reliqui. 13. lacrimas invadentem ego. lacrimas sudentem ABC. lacinias invadentem D., Fulv. Ursinus.

Cap. XIII. a. et advocare] και παρα-
καλέσαι. (Rigalt.) Cf. adnot. ad De Pa-
tient. cap. 11. Adv. Marcion. IV, 14 „Beati
qui esuriunt, quoniam ipsi saturabuntur,
advocare languentes,“ h. e. consolari lan-
guentes, uti iam interpretatus est Beatus
Rhenanus.

b. devoretur eiusmodi.] καταποθή ὁ
τοσούτος. (Rigalt.) De substantivo eius-
modi cf. quae adnotata sunt ad De Bap-
t. cap. 12.

c. iniectioes eius.] τὰ νοήματα αὐ-
τοῦ. (Rigalt.)

d. Obscarius miseretur — quam
in lenitate.] Obiectio adversarii.

e. tanto abest] V. quae adnotavi ad
De Testim. Animae cap. 1.

f. conciliatum et concineratum] In
cilicio et cinere, paenitentium squalore.
(Rigalt.) Cf. Casp. Barthii Adverss. XLII,
7. p. 1880.

g. omnium lacrimas invadentem] Om-

vestigia lambentem, omnium genua detinentem, ¹⁴ inque eum hominis exitum^b quantis potes misericordiae inlecebris bonus pastor et benedictus papaⁱ contionaris, et in parabola ovis capras tuas quaeris^k? ¹⁵ tua ovis ne rursus de grege ^{15b} exiliat (quasi non exinde iam liceat quod nec semel licuit), ceteras etiam metu complex cum maxime indulgens^l? Apostolus vero sceleratam libidinem fornicationis ¹⁶ incesto onustam tam proiecte^m ignovisset, ut nec hunc saltem habitum ¹⁷ legalemⁿ paenitentiae, quem ab ipso didicisse debere, ab eo ¹⁸ exegerit? nihil de postero sit comminatus, nihil de cetero allocutus? Quinimmo et ¹⁹ ultra obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens^p. Et tamen dilectionem audio, non communicationem. Quod et ad Thessalonicenses: Si quis autem non obaudit sermoni nostro per epistolam, hunc notate, nec commisceamini illi, ut revereatur, non quasi inimicum deputantes, sed quasi fratrem obiurgantes. Adeo potuisset dicere et fornicatori dilectionem solummodo concessam, non et communicationem, incesto vero nec dilectionem, quem scilicet auferri iussisset de medio ipsorum, multo magis utique de anima. Sed verebatur, ne fraudarentur a satana circa eius personae amissionem quem satanae ipse proiecerat, aut ne abundantia maeroris

II Thess.
III, 14.

14. in quae cum hominis A. 15. tua domus ne rursus A. Verba tua ovis *deleat* iudicavit Latinius. 15b. exiliant Latinius. 16. incesto onus tantum proiecte A. 17. legalem ego. legatam ABC. legitimum D., Fulv. Ursinus. 18. exigere. Nihil A. 19. ultro D., Fulv. Ursinus.

nium lacrimas in sui misericordiam excitantem.

h. inque enim hominis exitum] In hunc finem, ut exorata fraternitate pax ecclesiae paenitentis moeche reddatur.

i. benedictus papa] Id est pater, quae appellatio iam tum piis dei servis administris dei ecclesiae fuit honorifice attributa. (Fr. Iunius.) Cyrum Agrippini successorem, veteri ritu eos in ecclesiam recipientem qui ob admissa scelera abiecti vitam in maerore luctuque paenitentis traduxerant, his verbis notari arbitratus est Marcellus, teste Muentero Primord. Eccl. Afr. p. 114.

k. et in parabola ovis capras tuas quaeris?] Per capras intellegit qui inremissibilia peccaverint, eoque se ovium grege semel excluderint.

l. ceteras etiam metu complex cum maxime indulgens?] Cum maxime indulgens, id est tantam indulgentiam accommodando, ceteras oves metu complex, ne tua, quam restituis ovis, rursus de grege aberret? Nonne haec tua

indulgentia ad denuo peccandum invitavit?

m. tam proiecte] Tam incuriae, tam flocci pendens. Proici enim dicuntur vilissimae, quas alteri propter fastidium vilissimo pretio donamus. I. Fr. Gronov. Observat. III, 21. Duker. ad Flor. II, 16. Bentl. ad Horat. Epod. X, 22.

n. legalem] Ita emendandum esse visum est. Vulgatam *legatum* Riphim interpretatur his: Legatum, hoc est gentium consensu delegatum dicaturque et convenientissimum paenitentium seu reorum maestitiae. Vel, habitum paenitentis datum legatumque quasi per damnationem, in haec verba: Qui moechus, qui fornicator ecclesiae pacem sibi retinere postulaverit, in luctu et squalore, in sacco et cinere fratrum genua pressuratus damnus esto.

o. de cetero] Cf. adnot. ad Ad Romul. cap. 3.

p. Quinimmo et ultra obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens] Verba sunt adversarii.

devoraretur quem in interitum carnis addixerat. Hic iam carnis²⁰ interitum in officium paenitentiae interpretantur, quod videatur ieiuniis et sordibus et incuria omni et dedita opera malae tractationis carnem exterminando satis deo²¹ facere, ut ex hoc argumententur fornicatorem, immo incestum illum non in perditionem satanae ab apostolo traditum, sed in emendationem, quasi postea veniam ob interitum, id est conflictationem carnis, consecuturum, igitur et²² consecutum. Plane idem apostolus²³ Hymenaeum et Alexandrum satanae tradidit, ²⁴ut emendarentur non blasphemare⁷, sicut Timotheo suo scribit. Sed et ipse datum sibi ait sudem^r, II Cor. XII, 7. angelum satanae, a quo colaphizaretur, ne se²⁵ extolleret. Si et hoc tangunt, ut traditis satanae ab illo in emendationem, non in perditionem intellegamus, ²⁶quid simile blasphemia et incestum et²⁷ anima ab his integra, immo non aliunde quam ex summa sanctitate et ex omni innocentia²⁸ elata, quae in apostolo colaphis, si forte, cohibebatur, per dolorem, ut aiunt, auriculae vel capitis? Incestum vero atque blasphemia totos homines in possessionem ipsi satanae, non angelo eius tradidisse meruerunt. Et de hoc enim interest, immo et ad hoc plurimum²⁹ refert, quod illos traditos ab apostolo legimus satanae, apostolo vero angelum datum satanae. Postremo cum deprecatur dominum Paulus, quid audit? Satis habet^{II Cor. XII, 9.} gratiam meam, virtus enim in infirmitate perficitur. Hoc qui satanae deduntur audire non possunt. ³⁰Hymenaei autem et Alexandri crimen si et in isto et in futuro aevo inremissibile est, blasphemia scilicet, utique apostolus non adversus terminum domini^s sub spe veniae dedisset satanae iam a fide in blasphemiam³¹ mersos. Unde et naufragos eos iuxta fidem pronuntiavit, non habentes iam sola-

20. interitu quem in officium A. 21. faceret A. 22. consecuta A. 23. Hymenaeum A. 24. ut enim darentur A. 25. extolleretur A. 26. quod A. 27. animi ab his integri immo aliunde A. 28. elatoque in apostolo A. 29. referet A. 30. Hymenaei A. 31. mersus A.

q. ut emendarentur non blasphemare] *Et emendarentur, ἵνα παιδευθῶσι.* Sed alibi et ipse Septimius admodum licenter utitur infinito. Sic Ad Nat. II, 3 „quae deos et deorum parentes adversus negatam generationem dei et natiuitatem frustra *credi vobis proposuit* Varro.“ Scorpiac. cap. 1 „*promptam mederi theriacam.*“ Ad Scapul. cap. 5 „*et inquirere accenditur.*“ De Bapt. cap. 5 „*si quis praevenerat descendere illuc.*“ De Exhort. Cast. cap. 10 „*Rape occasionem, etsi non exoptatissimam, attamen opportunam, non habere cui debitum sol-*

veres“ cett. De Pudic. cap. 21 „*Quantus es indulgere*“ cett.

r. datum sibi ait sudem] Aliquis haud sine causa mirabitur Tertullianum, postquam Paulinum illum *σκόλοπα*, angelum Satanae, Latine reddidit *sudem*, mox opinioni accedere existimantium iis vocabulis significari dolorem auriculae vel capitis. (Rigalt.) Cf. De Fuga in Persecut. cap. 2.

s. adversus terminum domini] Hoc est adversus sententiam et determinationem domini. Etenim Septimio *determinare* est iudicare, pronuntiare, definire iudicio. (Rigalt.)

tium navis ecclesiae. Illis enim venia negatur qui de fide in ³²blasphemiam impegunt. Ceterum ethnici et haeretici cotidie ex blasphemiam emergunt. Sed etsi dixit, Tradidi eos satanae ut disciplinam acciperent non blasphemandi, de ceteris dixit qui illis traditis satanae, id est extra ecclesiam proiectis, erudiri haberent blasphemandum non esse. Sic igitur et incestum fornicatorem non in emendationem, sed in perditionem tradidit satanae, ad quem iam super ³³ethnicum delinquendo transierat, ut disceret fornicandum non esse. Denique ³⁴in interitum, inquit, carnis, non in cruciatum, ipsam substantiam damnans, per quam exciderat, ³⁵quae exinde iam perierat baptisate amisso, ut spiritus, inquit, salvus sit in die domini. Et de hoc enim quaeratur, si spiritus hominis ipsius salvus erit. Ergo salvus erit spiritus tanto scelerare pollutus, propter hoc perdita carne, ³⁴ut salvus sit in poena. Ergo poenam sine carne censebit contraria interpretatio, ³⁵si resurrectionem carnis amittimus. Superest igitur ut ³⁶eum spiritum dixerit qui in ecclesia censetur salvum, id est integrum praestandum in die domini ab immunditiarum contagione, eiectione incesti fornicatore. Siquidem subiungit, Non scitis, quod modicum fermentum totam ³⁷desipiat conspersionem? Et tamen fornicatio incesta non erat modicum, sed grande fermentum.

Cap. XIV. Et his itaque discussis, quae intercesserant, regredior ad secundam Corinthiorum, ut probem illud quoque apostoli dictum,

II Cor. II, 6. Sufficiat eiusmodi homini increpatio ista quae a multis non in fornicatoris ¹personam convenire. Si enim dedendum satanae pronuntiaverat in interitum carnis, utique damnaverat eum magis quam increpaverat. Alius ergo erat cui voluit sufficere increpationem;

32. blasphemia A. 33. ethnicos CD. 34. ut om. A. 35. Sic Fulv. Crisost. 36. cum A. 37. desipiat conspersionem CD. decipiat conspersionem AB.

Cap. XIV. 1. persona A.

t. erudiri haberent] De hac structura cf. adn. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

u. Denique] Adeo. V. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 42. Alia exempla reperies De Patient. cap. 4. De Baptismo cap. 10. De Fuga in Persecut. cap. 2. et cap. 6. Ad Scapul. cap. 1. De Exh. Castit. cap. 13.

v. baptisate amisso] Amisisse baptismum dicitur qui post lavacrum in idolatriae et moechiae vel homicidii crimen incidit, ut contra Can. XXXVIII. Concilii Eliber. lavacrum suum integrum habere dicitur qui post adeptum baptismum nullis fuerit horum criminum reus. (Rigalt.)

w. si resurrectionem carnis amitti-

mus.] Erant qui Pauli verba „tradere satanae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die domini,“ sic accipiendi esse dicerent nempe, carnem facinorosi illius quem Paulus tradidit satanae variis cruciatibus extortam perisse, ut ita multatus carne spiritus salvus esset in die domini. Haec autem interpretatio contraria fuit Septimianae, quae ne sic quoque spiritum salvum fore concederet. Ait igitur opinionem contrariam suae poenam facinoroso illi adscribere, ut sine carne esset, hoc est ut eius caro non resurgeret; ex eo vero rem absurdissimam sequi, ut carnis illius resurrectio non sit. Sic resurrectionem carnis, inquit, amittimus. (Rigalt.)

siquidem fornicator non increpationem de sententia eius retulerat, sed damnationem. Nam et hoc ipsum ²despiciendum tibi offero, an fuerint in epistola prima ³et alii qui apostolum contristaverint incondite agentes, et contristati ⁴sint ab illo increpationem referentes iuxta sensum epistolae secundae, ex quibus in ea veniam aliquis potuerit adipisci. ⁵Animadvertamus autem totam epistolam primam, ut ita dixerim, non atramento, sed ⁶felle conscriptam, tumentem, indignantem, dedignantem, comminantem, invidiosam, et per singulas causas ^a in quosdam quasi mancipes earum ^b figuratam. Sic enim exegerant schismata et aemulationes et dissensiones et praesumptiones et elationes et contentiones, ut et invidia onerarentur et correptione retunderentur et superbia elimarentur et austeritate deterrerentur. Et qualis invidia humilitatis aculeus ^c? Deo ¹gratias ago, quod neminem vestrum tinxerim, nisi Crispum et Gaium, ne ⁷qui dicat, quod in nomine meo tinxerim. Nec enim iudicavi scire aliquid in vobis quam Iesum Christum, et hunc crucifixum. Et puto, nos deus apostolos novissimos elegit velut bestiariorum, ⁸quoniam spectaculum facti sumus huic mundo et angelis et hominibus, et purgamenta huius mundi facti sumus, omnium ⁹peripsema: et, Non sum liber, non sum apostolus, non Christum ¹Cor. IX, 1. Iesum dominum nostrum vidi? ¹⁰De quali contra supercilio pronuntiare compulsus est, Mihi autem in modico est, ut a vobis ¹Cor. IV, 3 sq. interrogar, ¹¹aut ab humano die; neque enim conscius mihi sum: et, Gloriam meam nemo inaniet. Non scitis quod angelos sumus ¹Cor. IX, 15. VI, 3. iudicaturi? Ceterum libertas quam apertae obiurgationis, quam exerta acies machaerae spiritalis: Iam ditati estis, iam saturati ¹Cor. IV, 8. estis, iam regnatis, et, Si quis se putat scire, nondum scit quem- ¹Cor. VIII, 2. admodum oporteat eum scire! Nonne et tunc in faciem alicuius impingens, Quis enim, inquit, te discernit? Quid autem habes ¹Cor. IV, 7. quod non accepisti? ¹²Quid gloriaris, quasi non acceperis? Nonne et illos in os caedit? Quidam autem in conscientia usque nunc ¹Cor. VIII, 10. 12. quasi idolothytum edunt. Sic autem delinquentes percutiendo con-

2. despiciendum A. 3. et om. A. 4. sunt A. 5. Animadvertam A. 6. folle A. 7. qui CD. liber Clementis. quis reliqui. 8. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 9. per ipsum A. 10. De quali ABCD. Vide quasi Latinus. Quali Fr. Iunius. 11. ut A. 12. Si autem accepisti, quid gloriaris D., Fulv. Ursinus.

Cap. XIV. a. per singulas causas] Hoc est per certa crimina. (Rigalt.)

b. quasi mancipes earum] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 1. Mancipes dicit flagitiosorum insignes, qui peccanda impudentissime crimina redemisse videan-

tur, addicente satana, magnario illo totius improbitatis negotiatore. (Rigalt.)

c. Et qualis invidia humilitatis aculeus?] Qualis aculeus humilitatis ad invidiam submissae? Hoc est adeo submissae abiectaeque, ut invidiam adversariis faciat, (Rigalt.)

scientias fratrum infirmas in Christum delinquent. Iam vero et nominatim: Aut non habemus potestatem manducandi et bibendi et mulieres circumducendi, sicut et ceteri apostoli, et fratres domini et Cephas? ¹³et, Si alii de potestate vestra consequuntur, non magis ¹⁴nos? Aequae et illos singulari stilo figit: Propterea qui se putat ¹⁵stare, videat ne cadat: et, Si quis contentiosus videtur, nos talem consuetudinem non habemus, neque ecclesia domini. Tali clausula ¹⁶maledicto detexta, Si quis non amat dominum Iesum, sit ¹⁷anathema maranatha, aliquem utique percussit. Sed illic magis stabe, ubi apostolus magis ¹⁸fervet, ubi ipse fornicator aliis quoque ¹⁹gotium fecit. Quasi non sim venturus ad vos, inflati sunt quidam. Veniam autem citius, si permiserit dominus, et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem. Non enim in sermone est regnum dei, sed ²⁰in virtute. Et quid vultis? veniam ad ²¹vos in virga, an in spiritu lenitatis? Quid enim suberat? Audiat in vobis in totum fornicatio, et talis fornicatio, qualis nec in gentibus, ut uxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis, et non luxistis potius, ut auferatur de medio vestrum qui tale facinus admisit? Pro quo lugerent? Utique pro mortuo. Ad quem lugerent? Utique ad dominum, ²²ut quo modo^d auferatur de medio eorum, non utique ut extra ecclesiam detur. Hoc enim non ²³deo postularetur quod erat in praesidentis officio^e, sed ut per mortem hanc quoque communem et propriam carnis ipsius, quae iam cadaver, ²⁴quae capulum esset immunditia inrecuperabili tabiosum^f, plenius de ecclesia deberet auferri. Et ideo, quomodo interim potuit auferri, iudicavit dedendum eiusmodi satanae in interitum carnis. Maledici enim eam sequebatur quae diabolo proiciebatur, ut sacramento benedictionis exauctoraretur, nunquam in castra ecclesiae reversura. Videmus itaque hoc in loco divisam apostoli severitatem in quendam inflatum et in quendam incestum, in alto-

13. Etsi ABC. 14. anathema maranatha, aliquem CD. liber Clementis. anathema, aliquem AB. 15. servet A. 16. in om. A. 17. ut quo modo AB. Quomodo ut D., Fulv. Ursinus. Quomodo C. ut quoquo modo Latinus. 18. adeo A. 19. quae capulum esset D., Fulv. Ursinus. quo captivum esset A. quod captivum esset BC. quod corruptivum esset et Latinus.

d. ut quo modo] Hoc est, ut aliquo modo.

e. in praesidentis officio] Cf. Desid. Heraldus in Apolog. cap. 39.

f. immunditia inrecuperabili tabiosum] Inrecuperabilem immunditiam dicit, unde recuperari nihil possit, immunditiam scilicet arte nulla curabilem. Sic infra

[cap. 20.] ubi de leprae immunditia sanabili recuperationem et reformationem dixit. (Rigalt.) Glossar. Philoreni: „Recuperavit, *Ἀνεκτίσαστο, Ἀνεπίστω.*“ Recuperari pro convalescere apud antiquioris aevi scriptores non raro occurrit. Locos vide apud Du Cangium s. l. p. 637 sq. tom. V. ed. nov.

n virga, in alterum sententia armatum^s. Virga, ²⁰quam minabatur, sententia, quam exsequebatur; illam adhuc coruscantem, hanc fulminantem, qua increpabat, quaque damnabat. Certumque exinde increpitum quidem sub intentione virgae tremuisse, innatum vero sub repraesentatione poenae perisse. Statim illiens ²¹plagam abiit, ille luens poenam. Cum ad Corinthios eiusdem apostoli litterae ²²iterantur, venia fit plane^h, sed incertum cui, a nec persona nec causa proscribitur. Res cum sensibus conam. Si incestus opponitur, ibidem erit et inflatus. Sane ²³rei ratio satis habetur, cum inflatus increpitus est, incestus vero damnus est. Inflato ignoscitur, sed increpito; ²⁴incesto non videtur otum, ut damnato. Si ei ignoscebatur cui devoratio ex maerore no timebatur, devorari adhuc increpitus periclitabatur, deficiens comminationem et ²⁵maerens ob increpationem; damnatus vero culpa et sententia iam devoratus deputabatur, qui non maerere veret, sed pati quod ante passionem maerere potuisset. Si idcirco noscebatur, ne fraudaremur a satana, in eo utique detrimentum recavebatur quod nondum perisset. Nihil de ²⁶transacto praecaur, sed de adhuc salvo. Damnatus autem, et quidem in possessionem satanae, iam tunc perierat ecclesiae cum tale facinus miserat, nedum cum et ab ipsa eierabatur. Quomodo vereretur udem pati eius quem iam et ereptum amiserat et damnatum habere non potuerat? Postremo, quid iudicem indulgere conveniet, ad pronuntiationem deciderit, an quod interlocutione suspenderit? utique ²⁷eum iudicem qui non solet ea quae destruxit reaedificare, ne transgressor habeatur. Age iam, si non tot personas una epistola contristasset, si neminem increpuisset, neminem terresset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causam eius in rorem misisset, inflatum consternasset, nonne melius ²⁸suspiciaris et fidelius argumentareris aliquem potius longe alium apud

quam D., Fulv. Ursinus. qua reliqui. 21. plagam, abiit ille *distinxit Nicol. altius, suasore Fulvio Ursino.* 22. iterantur, venia fit plane *ego.* iterant, venia plane C. liber Clementis. iterant, venia sit plane AB. iterant veniam, sic (sit plane D., Fulv. Ursinus. 23. rei ratio C. reatio AB. relatio D., Fulv. Ursus. 24. incesto CD. liber Clementis. incestus AB. 25. moeroris A. 26. transacta A. 27. cum iudice A. 28. suspirareris A.

[armatum.] Apostolum. Facile erat rigere *armalam.* De vocabulo *repraesentatio* cf. adnot. ad De Corona cap. 15. 1. litterae iterantur, venia fit plane] omnino emendandum erat. . an quod interlocutione suspenderit?] ad ICtos *interlocutio* est pronuntiatio icis initio mediove litis, quae totam usam non perimit finitque, sed ex

parte solum definit et iudicat, quae sententia interlocutoria hodie in scholis appellatur. Paul. Dig. I, 15, 3 „Aut fustibus castigat eos qui negligentius ignes habuerunt, aut severa *interlocutions* comminatus fustium comminationem remittit.“ Cf. Forcellinium, et Dirksen *Manuale* s. v. *Interlocutio* et *Interloqui* p. 493.

Corinthios tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus et territus et maerore ²⁹iam saucius propterea permittente modulo delicti veniam postea ³⁰ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris? Hoc enim legisse debueras, etsi non ³¹in epistola, sed in ipsa apostoli secta^k a pudore clarius quam stilo eius impressum, ne scilicet ³²Paulum apostolum Christi, doctorem ³³nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem, censorem disciplinarum, tantae levitatis inficeres^l, ut aut damnaverit temere quem mox esset absoluturus, aut temere absolverit quem non temere damnasset, ob solam licet fornicationem simplicis impudicitiae, sedum ob incestas nuptias et impiam luxuriam et libidinem parricidalem, quam nec ³⁴nationibus ³⁵comparaverat, ne ³⁶consuetudini deputaretur, quam absens iudicaret, ne spatium reus lucraretur, quam advocata etiam domini virtute damnaverat, ne humana sententia videretur. Lusit igitur et de suo spiritu et de ecclesiae angelo^m et de virtute domini, si quod de consilio eorum promissaverat resciditⁿ.

¹Cor. V.
1.3.4.

Cap. XV. Si etiam sequentia illius epistolae ad ¹intentionem apostoli extendas, nec ipsa comparabuntur ad obliterationem incesti, ne d hic suffundatur^a apostolus posteriorum ²incongruentia sensuum.

29. iam om. A. 30. coeperit A. 31. in epistola D., Fulr. Ursinus. epistola reliqui. 32. et Paulum A. 33. nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem om. A. 34. rationibus A. 35. comparat D. 36. in consuetudinem A.

Cap. XV. 1. intentionem Jos. Scaliger. 2. in congruentia A.

k. in ipsa apostoli secta] Sectam pro moribus posuit. Atque ita Iustinianus sub finem tituli De Legatis [cap. 30. de pact. 2, 3.], ubi de legatis probrosis: „Huiusmodi, inquit, testamentorum dispositiones valere secta meorum temporum non patitur.“ Sectam igitur apostoli dicit quod paulo post naturam et propositum apostoli, formam et regulam doctrinarum eius. (Rigalt.) Secta pro instituto, ratione, indole legitur etiam fr. 8. §. 4. De Vac. et Excus. 50, 5 „per eandem studiorum sectam contententes.“ Item cap. 2 ad L. lul. Mai 9, 8 „aliena sectae meae sollicitudo.“ Et apud alios scriptores. Apul. Metam. IX, 12 „subita sectae commutatione risum toto coetu commoveram.“ Adde Cic. Verr. II, 5, 70. extr. Id. Cael. cap. 17. Plin. Paneg. cap. 45.

l. tantae levitatis inficeres] Erat cum inficiareris vel inficieris rescribendum putarem. Nam inficieri pro accusare posuit Lucifer Calarit. pro S. Athanasio

lib. I, p. 52 „Testis falsus non impunitus erit, et qui accusat inique, non corrigiet, et tamen fuisti ausus inficieris Athanasium“ cell. Cf. Gloss. Vell. in III Auct. Class. tom. VI, p. 528: „inficere, crimen inferre aut negare.“ Plerumque consideranti suppeditabit Du Cangius s. v. p. 824. tom. III. ed. nov. At retinescendum erat inficeres, quod verbum etiam Apuleius Metam. V, 30. p. 398. ed. Hildebr. struit cum genitivo: „pinnae, quas meo gremio neclarei fontis infeci, praetulerit.“

m. ecclesiae angelo] Cf. adnot. ad De Bapt. cap. 6.

n. rescidit.] Apolog. cap. 14 „rescissa damnatio Socrati testimonium reddidit“ De Paenit. cap. 2 „rescissa sententia irarum pristinarum.“ De Carne Chr. cap. 2 „rescindendo quod prius credidisti.“ De Carnis Resurr. cap. 57 „ad rescissionem mortis.“

Cap. XV. a. suffundatur] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 10.

Quale est enim, ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitus ecclesiasticae pacis statim ingesserit de ³aversatione immunditiarum, de amputatione macularum, de exhortatione sanctimoniarum ^b, quasi nihil contrarium paulo ante decreverit? Compara denique, an eius sit dicere, Propterea habentes ministracionem istam, secundum quod misericordiam consecuti sumus, non deficiamus, sed abdicamus occulta dedecoris, qui non dedecoris tantum, sed et sceleris ⁴manifestum dedamnaverit^c: an eiusdem ⁵sit excusare aliquam impudicitiam qui inter titulos laborum suorum post angustias atque pressuras, post ieiunia et vigiliis castimoniam quoque praedicavit: an eiusdem sit recipere in communicationem reprobos quosque qui scribat. Quae enim societas iustitiae et iniquitati? quae autem communicatio luci et tenebris? quae consonantia Christo et Belial? aut quae pars fideli cum infideli? aut quis consensus templo ⁶dei et idolis? Nonne constanter audire debet, Et quomodo discernis quae supra incesti restitutione iunxisti? Illo enim concorporato rursus ecclesiae et iustitia cum iniquitate sociatur et tenebrae cum luce communicant et Belial consonat Christo et ⁷infidelis cum fideli sacramenta participat. Et viderint idola, ipse templi dei ⁸vitiator in templum dei convenit. Nam et hic, Vos enim, inquit, estis templum dei vivi. Dicit enim, Quia inhabitabo in vobis, et inambulabo, et ⁹ero deus illorum, et illi erunt mihi populus. Propter quod discedite de medio eorum, separamini et immundum ne attigeritis. Hoc quoque evolvis, o apostole, ut cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti ¹⁰manum tradis, immo et adhuc ¹¹superdicis, Habentes igitur promissionem istam, ¹²dilecti, emundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus, ¹³perficientes castimoniam in ¹⁴dei timore. Oro te, qui talia infigit mentibus nostris, revocaverat aliquem fornicatorem in ecclesiam? an ideo scribit, ne tibi nunc revocasse videatur? Haec ¹⁵sicuti et praeteritis ¹⁶praescribere ^d, ita et sequentibus praeiudicare ^e debebunt.

3. aversatione D., Fulv. Ursinus, Ios. Scaliger. aversatione reliqui. **4.** manifestando damnaverit A. manifestum praedamnaverit Latinus. **5.** sit om. AB. Habent CD., ex libro Clementis. **6.** dei et CD. liber Clementis. et AB. **7.** infidelis CD. liber Clementis. infidelitas AB. **8.** vitiatur A. **9.** ego D. **10.** malum Latinus. **11.** supra dicit Fulv. Ursinus. **12.** dilecti CD., ex commendatione Harrisii. delicti AB. **13.** perficientis AB. **14.** fidei AB. **15.** sicuti A. **16.** praescriberet A.

b. de exhortatione sanctimoniarum] Sic De Fuga in Persecut. cap. 14. dixit „exhortator omniam tolerantiarum“ pro „exhortator ad omnes tolerantias.“ Cf. quae adnotata sunt ad init. libri De Exhort. Castit.

c. dedamnaverit] Sententiam damna-

tionis resciderit. Infra dicit „redintegravit concorporatum rursus ecclesiae.“ (Rigalt.)

d. praescribere] De hoc verbo v. adnot. ad Apolog. cap. 7.

e. praeiudicare] Praeiudicare cum dativo structum vulgo est pro nocere vel

II Cor.
IV, 1 sq.

II Cor.
VI, 5 sq.

II Cor.
VI, 14 sqq.

II Cor.
VI, 16 sqq.

II Cor. VII,

non licet. Agnosce et in sequentibus Paulum columnam immobilem disciplinarum: Cibi ventri, et venter cibis, deus et hunc et illos I Cor. VI, 13. ^{5b} conficit; corpus autem non fornicationi, sed ^{5c} deo. Faciamus Gen. I, 27. enim hominem, ait deus, ad imaginem et similitudinem nostram, et fecit hominem deus, ad imaginem et similitudinem dei fecit illum. ^{5d} Dominus corpori; et sermo enim caro factus est. Deus Ioh. I, 14. autem et dominum suscitavit, et nos ⁶ suscitabit per virtutem suam, I Cor. VI, 14. propter corporis scilicet nexum cum illo. ⁷ Et ideo: Non scitis I Cor. VI, 15. corpora vestra membra Christi? quia et Christus dei templum. Everte templum hoc, et ego illud in triduo resuscitabo. Auferens Ioh. II, 19. membra Christi, faciam membra fornicariae? Non scitis, quod qui ¹⁵⁻²⁰ ¹ Cor. VI, adglutinatur fornicariae, unum corpus efficitur? Erunt enim duo in unam carnem. Qui autem adglutinatur domino, unus est spiritus. Fugite fornicationem. Si revocabilem ⁹ venia, quomodo fugiam, ⁹ moechus denuo futurus? Nihil ¹⁰ profecero, si eam fugero; unum ero corpus, cui communicando adglutinabor. Omne delictum quod admisit homo extra corpus est; ¹¹ qui autem fornicatur, in corpus suum peccat. Ac ne hoc dictum in licentiam fornicationis invaderes, ut in rem tuam, non domini delicturus, ¹² aufert te tibi, et Christo, sicut disposuerat, ¹³ addicit, Et non estis vestri, statim ¹⁴ opponens, Empti enim estis pretio, sanguine scilicet domini; glorificate et tollite ^{14b} dominum in corpore vestro. Hoc qui praecipit, vide an ¹⁵ ignoverit ei qui ¹⁶ dedecoraverit dominum et qui deiecerit eum de corpore suo, et quidem per incestum. Si vis omnem notitiam apostoli ebibere*, ut intellegas, quanta ¹⁷ secure^d censurae omnem silvam libidinum caedat* et eradicet et ¹⁸ excaudicet, ne quidquam de recidivo ¹⁹ fructificare permittat, ²⁰ aspice illum a iusta fruge naturae, a matrimonii dico pomo, animas ieiunare cupientem^f. De quibus autem ²¹ scripsistis, bonum est homini mulierem ¹ Cor. VII, 1 sqq.

5 b. conficiet *Latinius*. 5 c. domino *Latinius*. 5 d. Et dominus *Latinius*. 6. suscitavit *A*. 7. Et non ideo non scitis *A*. Et ideo, Scitis *D*. 8. veniam *A*. 9. moecham *A*. 10. profecero si eam *CD. liber Clementis*. proficere. Si ergo eam *A*. fecero, si eam *B*. 11. quae *A*. 12. aufert te tibi *D.*, ex emendatione *Petri Ciacconii*. aufert tibi *BC*. auferat tibi *A*. 13. addicit *Petr. Ciacconius, Fr. Iunius*. adii-cit *ABCD*. 14. opponens *D*. 14 b. deum *Petr. Ciacconius*. 15. ignoraverit *A*. 16. decoraverit *A*. Pro dominum in libro *Clementis* exlabat deum. 17. secure *A*. securi reliqui. 18. audi *A*. 19. fructificare *AR*. 20. ut aspicias *A*. 21. scripsistis *D.*, *Fulv. Ursinus*. scriptis *A*. scribitis *BC*.

c. omnem notitiam apostoli ebibere] Sic in Apolog. cap. 39 dixit „bibere spiritum sanctitatis.“

d. secure] Sic restitui ex editione principe pro vulgata securi. Cf. De Paenit. cap. 5., ubi item rescripsi securem ex veteribus libris.

e. quanta secure censurae omnem silvam libidinum caedat] De hac locutione adeas adnot. ad Apolog. cap. 4. et ad De Corona cap. 10.

f. a iusta fruge naturae — animas ieiunare cupientem] Cf. quae adnotata sunt supra ad cap. 1.

non contingere; sed propter fornicationem unusquisque uxorem suam habeat; vir uxori et uxor viro debitum reddat. Huius boni fibulam quis illum nesciat invitum relaxasse^g, ut fornicationi obviam^h esset? Quam si cui indulset vel indulget, utique consilium remedii suiⁱ infregit, et tenebitur^k iam frenandis continentiae coniugiis, si fornicatio, ob quam permittuntur, non timebitur. Nam enim timebitur quae ignoscetur. Et tamen ignovisse se profiteri matrimonii usum, non imperasse. Vult enim omnes sibi^l esse aequales. Quando¹ autem licita ignoscuntur, illicita qui sperant? Innuptis quoque et viduis bonum esse dicit exemplo eius perseverare, si vero deficerent, nubere; quia²² praestat nubere quam nihil. Quibus, oro, ignibus deterius est uri, concupiscentiae, an poenae? Atquin si fornicatio habet veniam, non²³ erit concupiscentia eius²⁴. Apostoli autem magis est²⁵ poenae ignibus providere. Quod si poena est quae urit, ergo veniam non habet fornicatio, quam²⁶ manet poena. Interea et divortium prohibens pro eo aut viduitatis perseverantiam aut reconciliationem pacis dominico praecipit²⁷ adversus moechiam procurat, quia Qui dimiserit uxorem praeter causam moechiae, facit eam moechari, et qui dimissam a viro duxit, moechatur. Quanta remedia spiritus sanctus instaurat, ne id scilicet denuo admittatur quod ignosci denuo non vult? Iam si usque²⁸ quaque optimum dicit homini sic esse, Iunctus es uxori, ne quaesieris solutionem, ut moechiae locum non des: Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, ut opportunitatem tibi serves: Quod et si duxeris uxorem, et si nupserit virgo, non peccat, pressuram tamen carnis habebunt huiusmodi, — et hic parcendo permittit. Ceterum tempus in collecto constituit, ut et qui habent uxores sic sint tanquam non habentes. Praeterit enim habitus huius mundi, iam²⁹ scilicet non³⁰ desiderantis, Crescite et multiplicamini. Sic vult³¹ nos praeter sollicitudinem degere, quia innupti de domino curent quomodo placeant deo, nupti vero de mundo recogitent quomodo

Gen. I, 28.
1 Cor. VII,
32 sq.

22. isset C. iret Ios. Scaliger. 23. infregit ACD. liber Clementis. infringit k.
24. esse aequales. Quando ego. esse aequales. Adae A. adhaerere. Si reliqui.
25. praestat Latinus. 26. urit D., Fr. Iunius. uret Latinus. 27. Apostolum A.
28. manet BCD. inuret A. 29. desiderantes A. 30. nos praeter AD. nos post
praeter CD. nos Paulus praeter Iac. Pamelius.

g. fibulam quis illum nesciat relaxasse]
De hac locutione cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

h. et tenebitur] Verbum forense, significans obligari, obnoxium effici. V. adnot. ad Scorpiac. cap. 9.

i. sibi esse aequales. Quando] Ita restitui ope editionis principis.

k. non erit concupiscentia eius.] Igitur nec erit, quando nulla est omnino fornicationis concupiscentia. Falsam Ursini coniectura, quamvis facillima, ita non opus est.

l. magis est] Cf. Dirksen Manuale s. v. Magis, p. 558.

unt ³¹coniugio. Sic melius facere pronuntiat ³²virginis conser-¹Cor.VII,
 um quam erogatorem^m. Sic et illam beatiorem ³³discernit quae ^{38—40.}
 o viro fidem ingressa amaverit occasionem viduitatis. ³⁴Sic
 omnia continentiae consilia ut divina commendat; Puto, inquit,
 o spiritum dei habeo. Quis iste est adsertor audacissimus
 impudicitiae, moechorum et fornicatorum et incestorum plane
 simus advocatus, quibus ³⁵honorandis suscepit hanc causam
 us spiritum sanctum, ut falsum testimonium recitet de apo-
 eius? Nihil tale Paulus indulsit, qui totam carnis necessita-
 le probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget sane, non
 aria, sed nuptias. Parcit sane, matrimoniis, non stupris.
 t ne naturae quidem ignoscere, ³⁶ne culpae blandiatur. Studet
 scere benedictionis concubitum, ne maledictionis excusetur.
 si supererat, carnem vel a sordibus purgare; a maculis enim
 potest. Sed est hoc sollemne perversis et idiotis^m haereticis,
 et psychicis universis, alicuius capituli ancipitis ³⁷occasione
 us exercitum sententiarum instrumenti^o totius armari.

Provoca ad apostolicam aciem, aspice epistolas eius, omnes ^{Cap. XVII.}
 pudicitia, pro castitate, pro sanctitate praetendunt^a, omnes in
 ae et lasciviae et libidinis negotia iaculantur. Quid denique
 essalonicensibus scribit? Advocatio^b enim nostra non ex se-¹Theo.II,3.
 me, nec ex immunditia: et, Haec est voluntas dei, sancti-^{IV, 3seqq.}
 vestra, abstinere vos a fornicatione, scire unumquemque vas

viugi *Latinius*. 32. virginem *A*. 33. discernit *ABC*. decernit *D*. *Fulo*.
 . 34. Sic *D*. *Fulo*. *Ursinus*. Si *ABC*. 35. honorari *A*. 36. quique cul-
 37. etiam et *A*. 38. occasionem *A*.
 ip. XVII. 1. Provocat *A*.

rogatorem.] Cf. adnot. ad Scorpiac.

[idiotis] Id est duris, stultis. Cf. ad lib. Ad Mart. cap. 1.

[instrumenti] Paraturae, apparatus, s. Cf. adnot. ad Apol. cap. 18.

XVII. a. pro sanctitate praeten-
 praetendere castrense verbum est,
 ins praesidio esse. Cod. Theo-
 l, 12, 1. De Commeatu „Cuiquam
 tibus a castris, vel his etiam in
 quibus praetendant, discedendi
 atum dare.“ Cf. Inst. Cod. cap. 1.
 l, 13. Ambros. Epist. 16 „Postre-
 isi bonum bellatorem sumere ar-
 ac praetendere semper non so-
 versus carnem“ cett. Id. Epist.
 Gratianum Aug. „Nocte ac die
 castris cura et sensu locatus ora-
 excubias praetendebam.“ Id. Epist.
 v. Valentinianum Iun. „Dum tu

militem Romanum occupas, dum is ad-
 versum se utrinque praetendit in medio
 Romani imperii sinu Iuchungi populaban-
 tur Rhaetias.“ Id. Epist. 82 „Stat autem
 speculator providus, pervigil custos, qui
 praetendit, in castris.“ Fusius de hoc
 verbo disputant, praeter Gothofredum
 ad Cod. Theod. l. l., Valesius ad Amm.
 Marcell. lib. XIV, p. 7. Adr. Turnebus
 Adversar. IV, 7. Casp. Barthius Adver-
 sar. XLVII, 1.

b. advocatio] παράκλησις, consolatio.
 Sic supra cap. 13. posuit advocare. Cf.
 adnot. ad De Patient. cap. 11. Adde
 Irenaeum Adv. Haeres. III, 10 „Advoca-
 bat autem omnes homines plangentes.“
 Id. V, 19 „uti virginis Evae virgo Maria
 fieret advocata,“ ad quae verba v. Grabii
 adnot. Id. III, 20 „advocationem praer-
 bentes peccato.“ Id. IV, 67 „aliquis
 Iudaeis advocationem praestans per erec-
 tionem templi.“

suum possidere in sanctimonia et honore, non in libidine concupiscentiae, sicut nationes, quae deum ignorant. Quid Galat. V. 19. legunt? Manifesta sunt opera carnis. Quenam ista? In primis posuit fornicationem, immunditiam, lasciviam, quae praedico vobis, sicut praedixi, quod qui talia agunt, regnum dei non sunt consecuturi haereditate. Romani vero quid magis discunt quam non derelinquere dominum post fidem? Quid ergo dicimus? perseveramus in delinquentia, ut superet gratia? Absit. Qui mortui sumus delinquentiae, quomodo vivemus in ea adhuc? An ignorantis, quod qui tincti sumus in Christo, in mortem eius sumus tincti? Consepulti illi ergo sumus per baptismum in mortem, ut sicut Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitae incedamus. Si enim consepulti sumus simulacro mortis eius, sed et resurrectionis erimus, hoc scientes quod vetus homo noster confixus est illi. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quod et convivemus cum illo, scientes quod Christus suscitatus mortuis iam non moriatur, mors non iam dominetur eius. Qui enim mortuus est delinquentiae, mortuus est semel. Quod autem vivit, deo vivit. Ita et vos reputate vosmetipsos mortuos quidem delinquentiae, viventes autem deo per Christum Iesum. Igitur cum Christo mortuo nemo potest, qui post Christum mortuus, delinquentiae, et maxime tantae, reviviscere. Aut si possit fornicatio et moechia denuo admitti, poterit et Christus denuo mori. Iustus autem apostolus prohibens regnare delinquentiam in corpore nostro mortali, cuius infirmitatem carnis noverat. Sicut enim exhibetis membra vestra famulari immunditiae et iniquitati, ita et Rom. VII. 19. exhibete ea famula iustitiae in sanctimoniam. Nam etsi habitare bonum in carne sua negavit, sed secundum legem litterae, in quo fuit, secundum autem legem spiritus, cui nos annectit, liberat ab Rom. VIII. 2. infirmitate carnis. Lex enim, inquit, spiritus vitae manumissit te a lege delinquentiae et mortis. Licet enim ex parte ex Iudaismo disputare videatur, sed in nos dirigit integritatem et plenitudinem

2. dñm (h. e. dominum) A. 3. In primo A. 4. haereditati liber Clementis. 5. dicimus? perseveremus AB. dicimus? perseverabimus CD. 6. quō A. 7. sicut I. 7 b. Christo Iesu CD. 8. Consepulti illi ergo ego. Consepulti ergo illi CD. Consepulti ergo AB. 9. consati C. 10. vos om. CD. 11. qui om. CD. 12. noverat BCD. voverat edd. Semleri et Leopoldi, vitiose. *vestrae A. 13. famulari A. famula reliqui. 14. iniquitati ad iniquitatem CD. 15. manum missit te lege A. 16. Iudaeis modo disputare A.

c. Consepulti illi ergo] Vox illi desideratur in veteribus libris. Reposui eam post voc. Consepulti, quo facile poterat absorberi. At De Resurr. Carnis cap. 47. reperitur post ergo.

d. sed] Sed pro tamen habuimus etiam supra cap. 8 „Licet enim filius socius et Iudaeus, et maior, quia prior in adoptione — sed non erit Iudaei dictum ad patrem“ cett. De Monogamia cap. 6

disciplinarum, propter quos laborantes in lege ¹⁷ miserit deus per ^{Rom. VIII.} ^{3-8. 13.} carnem filium suum in ¹⁸ similitudine carnis delinquentiae, et propter delinquentiam damnaverit delinquentiam in carne, uti ius legis, inquit, impleretur in nobis, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum incedimus. Qui enim secundum carnem incedunt, ea quae carnis sunt sapiunt, et qui secundum spiritum, ea quae sunt spiritus. Sensum autem carnis mortem adfirmavit esse; dehinc et inimicitiam, et in ¹⁹ deum, et eos qui sunt in carne, id est in sensu carnis, deo placere non posse: et, Si secundum carnem vivitis, inquit, futurum est ut moriamini. Quid autem intellegimus carnis sensum et carnis vitam, nisi quodcumque pudet pronuntiare? Cetera enim carnis et apostolus nominasset. Proinde et Ephesiis pristina reputans de futuro monet: In quibus et nos conversati ^{Eph. II, 3.} sumus, facientes concupiscentias et ^{19b} voluptates carnis. Notans denique illos qui se negassent, scilicet Christianos, ²⁰ eo* quod se tradidissent in operationem immunditiae omnis, Vos autem, inquit, ^{Eph. IV.} ^{20. 28.} non sic didicistis Christum. Et iterum ²¹ sic dicit: Qui furabatur, iam non furetur. Sed et qui ²² moechabatur hactenus, non moechetur, et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur. Adiecisset enim et haec, si talibus veniam porrigere consuisset vel porrigi omnino voluisset, qui nec verbo pollui volens, Omnis, inquit, ^{Eph. V, 4. 3.} ^{5sq.} sermo turpis non procedat ex ore vestro. Item: Fornicatio autem et immunditia omnis ne nominetur quidem inter vos, sicut decet sanctos, tanto abest^f ut excusetur, hoc scientes, quod omnis fornicator aut immundus non habeat dei regnum. Nemo vos seducat inanibus verbis. Propter hoc venit ira dei super filios incredulitatis. Quis seducit inanibus verbis, nisi qui contionatur remissibilem esse moechiam? non intuens etiam fundamenta eius ab apostolo ²³ effossa, cum ebrietates et comessationes compescit, sicut et hic: Et ²⁴ nolite inebriari vino, in quo est luxuria. Demonstrat ^{Eph. V, 18.} et Colossensibus quae membra mortificent super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam et turpilo-

17. per carnem miserit deus *CD.* 18. similitudinem *CD.* 19. deum *CD. liber Clementis. dominum AB.* 19b. voluntates *Fr. Junius.* 20. eo quod *CD. liber Clementis. gratia quod A. gratia, eo quod B.* 21. si *A.* 22. moechabatur *A.* 23. effusa *A.* 24. noli te *B.*

„Nam etsi postea pater multarum nationum nuncupatur, sed earum quae ex fide digamiam praecedente filii habebant deputari Abrahae.“

e. eo] Vocabulum *gratia* quod legitur in veteribus libris pro eo, cum *Pomelio*

accrevisse arbitror ex vocabulo praegresso.

f. tanto abest] *V. adnot. ad De Test. Animae cap. 1. Sic supra cap. 13 „quando maxima quaeque non soleant etiam sine praedicatione donari, tanto abest sine significatione.“*

- quium. Concede iam tot ac talibus sententiis unum illud quod tenes. Pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbratur.
- II Cor. II. Etiam si pro certo apostolus Corinthio illi fornicationem donasset, ²⁵ esset aliud, quod semel contra institutum suum pro ratione temporis faceret. Circumcidit Timotheum solum, et tamen abstulit circumcisionem.
- Act. XVI, 3. ²⁵ poris faceret. Circumcidit Timotheum solum, et tamen abstulit circumcisionem.
- Cap. XVIII. Sed haec, inquit, ad interdictionem pertinebunt omnis impudicitiae et ¹addictionem omnis pudicitiae, ^{1b} salvo tamen loco veniae, quae non statim denegatur, si delicta damnantur, quando ²veniae tempus cum damnatione concurrat, quam excludit. Sequitur et hoc psychicos sapere, et ideo reservavimus huic loco quae aperte ad communicationem ecclesiasticam causis eiusmodi negandam etiam antiquitus cauta ³sunt. Nam et in proverbiiis Salomon, quae *ΠΑΡΟΙΜΙΑΣ* dicimus, specialiter de moechno nusquam exprimitur.
- Prov. VI, 32 sq. Moechnus autem, inquit, per indigentiam sensuum perditionem animae suae acquirit, dolores et dehonorationes sustinet. Ignominia autem eius non abolebitur in ⁴aevum. Plena enim zeli indignatio viro non ⁵parcet in die iudicii. Hoc si de ethnico putaveris dictum, certe de fidelibus iam audisti per ⁶Esaiam ^b: Excedite de medio eorum et separamini, et immundum ne ⁷tetigeritis. Habes statim in Psalmis, Beatum virum, qui non abierit in consilio impiorum, nec in via peccatorum steterit, et in cathedra pestilentiae non sederit. Cuius et postea vox: Non sedi cum ⁸consensu vanitatis, ^{8d} cum inique agentibus non introibo (⁹hoc de ecclesia male agentium ^c), et cum impiis non sedebo, et, Lavabo cum innocentibus manus meas, et altare tuum circumdabo, domine, ut ^{9b} solus plures ¹⁰quoniam quidem, Cum sancto sanctus eris: et cum viro
25. esset CD., ex emendatione Harrisii. esse AB.
- Cap. XVIII. 1. ad indictionem *Latinius*. 1b. salva A. 2. veniet A. 3. sunt ACD. liber *Clementis*. sint B. 4. aevum CD. liber *Clementis*. cum AB. 5. parcet CD. liber *Clementis*. paret AB. 6. Esaiam *Latinius*. cassum ABCD. 7. attigeritis. Habet *Latinius*. egeritis. Habet AB. 8. consensu AB. 8b. sed A. 9. Odivi ecclesiam malignantium *Latinius*. Probat *Fr. Junius*. 9b. solius *Latinius*. 10. quod quid est cum A.
- Cap. XVIII. a. addictionem omnis pudicitiae] Addicit praetor cum quid proprium alicui esse iubet. (Rigalt.)
- b. per Esaiam] *Latinius per Esaiam*, valde probabili coniectura, nisi illud per *cassum* veterum exemplarium auctoritate confirmetur, ut sit in *cassum*, frustra. (Rigalt.)
- c. ecclesia male agentium] Citata Psalmi verba torquet in psychicos suos. Atque hoc colore suam ab ecclesia secessionem praetexit. (Rigalt.)
- d. ut solus plures] Iterum perstringit catholicos et schisma suum consolatur, quasi ipse solus innocentia sua cinctus iustor plurium sit apud deum. Quo sensu dixit alias non semel ecclesiam esse in uno et altero. Sic itaque et licet cum paucis, et licet solum, nihilominus aequae ac si plures, altare domini circumdaturam. Et sic apud Theodoretum Liberius episcopus Romanus altercatione adversus Constantium Caesarem, οὐ διὰ τὸ εἶναι με μόνον ὁ τῆς πίστεως ἐλαττοῦται λόγος. (Rigalt.)

innocente innocens eris, et cum electo electus eris, et cum perverso perversus eris. Et alibi: Peccatori autem dicit dominus, **Ut quid* tu** ¹¹exponis iustificationes meas, et adsumis testamentum meum per os tuum? Si videbas furem, currebas cum eo, et cum adulteris portionem tuam ponebas. Hiuc igitur informatus et apertolus, Scripsi, inquit, vobis in epistola, non commisceri fornicatoribus, non utique fornicatoribus ¹²huius mundi, et reliqua. Ceterum oportebat vos exire de mundo. Nunc autem scribo vobis, si quis frater nominatur in vobis fornicator aut idololatrias (¹³quid enim tam coniunctum?) aut fraudator (quid enim tam propinquum?) et cetera, cum talibus ne cibum quidem sumere, nedum eucharistiam; ¹⁴quoniam scilicet et fermentum modicum totam ¹⁵desipit conspersionem. Item ad Timotheum: Manus nemini cito imponas, neque communices delictis alienis. Item ad Ephesios: Nolite ergo participes esse eorum; fuistis enim aliquando tenebrae. Et adhuc pressius: Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, immo et revincite ea. Quae enim in occulto ab eis fiunt, turpe est ¹⁶edicere. Quid turpius impudicitii? Si autem et ab otiose incedente fratre denuntiat subduci Thessalonicensibus, quanto magis et a fornicatore? Haec enim ¹⁷consultata sunt Christi ecclesiam diligentis, qui se pro ea tradidit, uti eam sanctificet, emundans lavacro aquae in verbo, ¹⁸ut sistat sibi ecclesiam gloriosam non habentem maculam aut rugam, utique post lavacrum, sed sit sancta et sine opprobrio, exinde scilicet sine ruga ¹⁹vetustatis^f ut virgo, sine macula fornicationis ut sponsa, sine probro vilitatis ut emundata. ²⁰Quid, si et hic respondere concipias, adimi quidem peccatoribus vel maxime carne pollutis communicationem, sed ad praesens, restituendam scilicet ex paenitentiae ambitu, secundum illam

Ps. L, 16^{seqq.}I Cor. V, 9^{seqq.}

I Cor. V, 6. I Tim. V, 22.

Ephes. V, 7^{seq.} 11^{seq.}

II Thess. III, 6.

Ephes. V, 25^{seqq.}

11. expones A. 12. huiusmodi et reliqua A. 13. quid tam in propinquum A. 14. quoniam scilicet et fermentum modicum totam ego. modicam scilicet, et fermentum modicum totam AB. medicam. Scilicet et fermentum modicum totam C. Modicum scilicet fermentum totam D., Fulv. Ursinus. 15. despicit A. 16. dicere B. 17. consultata sunt om. A. vacuo spatio relicto. consulta sunt edd. Semleri et Leopoldi, vitiose. 18. et A. 19. vetustatis D., Fulv. Ursinus. veritatis ABC. vanitatis Latinius. 20. Quod si Latinius.

e. Ut quid] Sic habet etiam Augustinus in Psalm. L. et iterum in Psalm. C. Supra cap. 2 correxi „Quid mihi eos qui foris sunt“ cett. pro vulgata „Ut quid mihi eos qui foris sunt“ cett., quae retineri debebat. Quamquam facile erat corrigere Ad quid pro Ut quid, et ita est scriptum sane apud Cyprianum De Hab. Virg. p. 173. et Epist. LXIII, p. 110. et lib. III. Testim. p. 324. Nec aliter Au-

gustinus lib. II. cont. epist. Parmen. tom. IX. col. 35 f. et Optatus Milevitanus c. Donat. lib. IV. p. 70. c. 71. a.

f. sine ruga vetustatis] Hoc etiam adversus catholicos, qui de sua vetustate adversus Montani novitatem pugnabant, ut observavimus supra. Eos igitur Septimius agnoscit priores et vetustiores, sed arguit rugas vetustatis. (Rigalt.)

Ezech.
XXXIII, 11.

phes. V, 11.
I Cor. V, 11.
III, 17.

clementiam dei ²¹ quae mavult peccatoris paenitentiam quam mortem? Hoc enim fundamentum opinionis vestrae usquequaque pulsandum est. Dicimus itaque, clementiae divinae si ²² cavisse competisset ²³ demonstrationem sui etiam post fidem lapsis, ita apostolus diceret, Nolite communicare operibus tenebrarum, nisi paenitentiam egerint, et, Cum talibus ne cibum quidem sumere, nisi posteaquam caligas fratrum volutando deteriserint, et, Qui templum dei vitiaverit, vitiabit illum ²⁴ deus, nisi omnium focorum cineres in ecclesia de capite suo excusserit. Debuerat enim quae damnaverit proinde determinasse, quonam usque ²⁵ et sub condicione ²⁶ damnasset, ²⁷ si temporali et condicionali et non perpetua severitate damnasset. Porro ⁱ cum in omnibus epistolis et post fidem ^k talem prohibeat admitti, et admissum ²⁸ a communicatione detrudat, sine spe condicionis ullius aut temporis, nostrae magis sententiae ²⁹ assistit, eam paenitentiam ostendens dominum malle quae ante fidem, quae ante baptisma morte peccatoris potior habeatur, semel ³⁰ diluendi per Christi gratiam, semel pro peccatis nostris morte suam. Nam hoc etiam in sua persona apostolus statuit. Adfirmans enim Christum ad hoc venisse, ut peccatores salvos faceret, quorum

I Tim. I, 16.

primus ipse fuisset, quid adicit? Et misericordiam sum consecutus, ³⁰ quoniam ignorans feci in incredulitate. Ita clementia illa dei malentis paenitentiam peccatoris quam mortem ad ignorantes adhaec et adhuc incredulos spectat, quorum causa liberandorum venerit Christus, non qui iam deum norint et sacramentum didicerint fidei. Quod si clementia dei ignorantibus adhuc et infidelibus competit, utique et paenitentia ad se clementiam invitat, salva illa paenitentiae specie post fidem, quae aut ³¹ levioribus delictis veniam ab episcopo consequi poterit, aut maioribus et inremissibilibus a deo solo.

Cap. XIX.

Sed quonam usque de Paulo, quando etiam Ioannes nescio quid diversae parti subplaudere videatur? quasi in Apocalypsi ma-

21. qua D., Fulv. Ursinus. qua ei vult A. 22. cavisse ego. ita esse libri omnes. 23. dari restitutionem suis Latinius. 24. deus om. A. 25. et sub qua condicione Fulv. Ursinus. aut sub condicione Latinius. 26. Verba si temporali et condicionali et non perpetua severitate damnasset non exant in AB. Primum addita sunt et Pamelio ex libro Clementis. 27. ad communicationem A. 28. adsciscite A. 29. diluendae A. 30. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 31. lenioribus A.

g. si cavisse competisset] Sic omnino restitui debebat. Vulgata si ita esse competisset nullius neque sensus est neque structurae.

h. et sub condicione] Idque sub condicione.

i. Porro] At enim. Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

k. post fidem] De hac brevitatis cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 11. Adde De Baptismo cap. 20 „post aquam.“ De Idolo. cap. 9 „ad evangelium.“ Sic etiam paulo infra dicit „ante fidem.“

nifeste fornicationi posuerit paenitentiae auxilium, ubi ad angelum Thyatirenorum spiritus mandat habere se. adversus eum, ¹quod teneret mulierem Iezabel, quae se ²propheten dicit et docet, atque seducit servos meos ad fornicandum et edendum de idolothytis. Et largitus sum illi temporis spatium, ut paenitentiam iniret, nec vult eam inire nomine fornicationis. Ecce dabo eam in lectum et moechos eius cum ipsa in maximam pressuram, nisi paenitentiam egerint operum eius. Bene autem quod^a apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit. Sive enim ego, inquit, sive illi, sic prae-¹Cor.XV, 11. dicamus. Totius itaque sacramenti interest nihil credere ab Ioanne concessum quod a Paulo sit denegatum. Hanc aequalitatem spiritus sancti qui observaverit, ab ipso deducetur in sensus eius. Haereticam enim feminam, quae quod didicerat a Nicolaitis docere susceperat, in ecclesiam latenter introducebat et merito ad paenitentiam urgebat. Cui enim dubium est haereticum institutione deceptum cognito postmodum casu et paenitentia expiato et veniam consequi et in ecclesiam redigi? Unde et apud nos, ut ethnico par, immo et super ethnicum, haereticus etiam per baptismum veritatis utroque ³homine purgatus^b admittitur. Aut si certus ⁴es mulierem illam post fidem vivam in ⁵haeresin postea exspirasse, ut non quasi ⁶haereticae, sed quasi fideli peccatrici ⁷veniam ex paenitentia ⁸vindices, sane agat paenitentiam, ⁹sed in finem moechiae^c, non tamen et restitutionem consecutura. Haec enim erit paenitentia quam et nos debere quidem agnoscimus multo magis, sed de venia deo reservamus. Denique^d ea Apocalypsis in posterioribus propudiosos et fornicatores, sicut timidos et incredulos et homicidas et veneficos et idololatrias, qui tale quid in fide ¹⁰fuerint^e, in stagnum ignis sine

Cap. XIX. 1. quod teneret mulierem *CD. liber Clementis. quod mulier reliqui.* 2. prophetin *D., Ios. Scaliger.* 3. nomine *Latinus. Probat Fr. Iunius.* 4. es *D., Fulv. Ursinus.* est *ABC.* 5. haeresin *D., Fulv. Ursinus.* haeresi *ABC.* 6. haeretico *A.* 7. cui veniam *A.* 8. vindices *AD., Fulv. Ursinus.* vindicet *BC.* 9. sed in finem *D.* sed in fidem *BC.* sed fidem *A.* 10. fuerint *D., Fulv. Ursinus.* fuerit *ABC.*

Cap. XIX. a. Bene autem quod] Quam frequenter hac formula utitur Tertullianus. Exempla adscripti ad De Idolol. cap. 5. Adde De Pudic. cap. 10. Apolog. cap. 7. cap. 24. cap. 40. Ad Nat. I, 7. De Idolol. cap. 15. et cap. 23.

b. utroque homine purgatus] Nam ethnici ab haereticis baptizati pro ethnicis habebantur, hoc est super ethnicum haereticis. Itaque in orthodoxorum ecclesiam recipi si postulerent, denovo baptizabantur, ita ut homine utroque purgarentur, ethnico illo veteri et superducto haeretico. (Rigalt.) Cf. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 151 sqq.

c. sed in finem moechiae] Sic agat paenitentiam, ut a moechia cesset. Et enim, ut supra dixit, cessatio delicti radix est veniae. Huius autem delicti veniam a deo sperandam esse ait Septimius, non ab ecclesia, uti nec idololatriae nec homicidii. Hoc tam rigide, ut moecho illo extra ecclesiam proiecto fideles ceteri disciplinam habeant non moechandi. Sic enim apostoli verba interpretatur. (Rigalt.)

d. Denique] Adeo. V. adnot. ad Apolog. cap. 42., et supra ad cap. 13.

e. qui tale quid in fide fuerint] Qui tale quid post baptismum peccaverint.

ulla condicionali damnatione decrevit. Non enim de ethnicis videbitur sapere, cum de fidelibus pronuntiarit, Qui vicerint, ¹⁰haereditatem habebunt istam, et ero illis deus, et illi mihi in filios, et ita subiunxerit: Timidis autem et incredulis et propudiosis et fornicatoribus et homicidis et veneficis et idololatriis ¹¹particula in stagno ignis et sulphuris, quod est mors secunda. Sic et rursum: Beati qui ex praeceptis agunt, ut in lignum vitae habeant potestatem, et in portas ad introeundum in sanctam civitatem. ¹²Canes venefici, fornicator, ¹³homicida, foras; utique qui non ¹⁴ex praeceptis agant. Illorum est enim foras dari qui intus fuerunt. Ceterum quid mihi eos, qui foris sunt, iudicare? praecesserat. De ¹⁵epistola quoque Ioannis carpunt statim. Dictum est, Sanguis ¹⁶ei emundat nos ab omni delicto. Semper ergo et omnifariam ¹⁷delinquemus, si semper et ab omni delicto ¹⁸emundat nos ille; aut si non semper, non etiam post fidem, et si non ab delicto, non etiam a fornicatione. Unde autem ¹⁹exorsus est? Lumen praedixerat deum, et tenebras non esse in illo, et mentiri nos, si dicamus nos communionem habere cum eo et in tenebris ²⁰incedamus. Si vero, inquit, in lumine incedamus, communionem cum eo habebimus, et sanguis Iesu Christi domini nostri emundat nos ab omni delicto. Ergo in lumine incedentes delinquimus, et in lumine delinquentes emundabimur? Nullo pacto. Qui enim defaquit, non in lumine est, sed in tenebris. Unde et ostendit, quomodo emundabimur a delicto, in lumine incedentes, in quo delictum agi ²¹non potest. ²²Adeo sic emundari nos ait, non ²³qua defaquamus, sed ²⁴qua non delinquamus. Incedentes enim in lumine, tenebris vero non communicantes, emundati agemus, non deposito, sed non admissio delicto. Haec est enim vis dominici sanguinis, ut quos iam ²⁵delicto mundarit et exinde in lumine constituerit, mundos exinde ²⁶praestet, si in lumine incedere perseveraverint. Sed subicit, inquis, Si dicamus nos delictum non habere, seducimus nosmetipsos, et veritas non est in nobis. Si confitemur delicta nostra, fidelis et iustus est, ut dimittat ea nobis et emundet nos ab omni iniustitia. Numquid ab immunditia? Aut si ita est, ergo et ab idololatria. Sed aliud in sensu est. Ecce enim et rursum, Si dicamus, ait, nos non deliquisse, mendacem facimus illum, et sermo eius non est in nobis. Eo amplius, Filioli, haec scripsi

10 b. haereditatem habebunt istam AB. haereditate habebunt ista CD. liber Clementis. 11. particulam stagno A. 12. canes venefici A. liber Clementis. Canis veneficus reliqui. 13. homicidae A. 14. ex om. A. 15. delinquimus A. 16. emundandus ille A. 17. exorsum est lumen A. 18. non om. A. 19. a deo A. 20. quasi AB. 21. quia AB. 22. a delicto Latinus. 23. perstare A.

vobis, ne delinquatis, et si deliqueritis, advocatum habemus apud ²⁴deum patrem, Iesum Christum iustum, et ipse placatio est pro delictis nostris. Secundum haec, inquis, et delinquere nos et veniam habere constabit. Quid ergo fiet, cum procedens aliud invenio? Negat enim ²⁵nos omnino delinquere, et in ²⁶hoc plurimum tractat, ut nihil tale concedat, proponens semel a Christo delicta deleta, non habitura postea veniam, in ²⁷quo nos sensus ad admonitionem castimoniae demandat. Omnis, inquit, qui habet ²⁸spem ^{Ioh. III. 3-8.} istam, castificat semetipsum, quia et ille castus est. Omnis qui facit delictum, et iniquitatem facit, et delictum est iniquitas. Et scitis quod ille manifestatus sit, ut auferat delicta, utique hactenus admittenda^f. Siquidem subiungit, Omnis qui manet in illo, non ²⁹delinquit. Omnis qui delinquit, neque vidit neque cognovit eum. Filioli, nemo vos seducat. Omnis qui facit iustitiam, iustus est, sicut et ille iustus est. Qui facit delictum, ex diabolo est, ³⁰quoniam diabolus a primordio delinquit. In hoc enim manifestatus est filius Dei, ut solvat opera diaboli. Nam et solvit liberans hominem per lavacrum, donato ³¹ei chirographo mortis^g. Et ideo omnis ^{Col. II. 14. Ioh. III. 9sq.} ³²qui ex deo nascitur, non facit delictum, quia semen dei manet in illo, et non potest delinquere, quia ex deo natus est. In hoc manifesti sunt filii dei et filii diaboli. In quo, nisi illi non delinquendo, ex quo de deo nati sunt, isti delinquendo, quia de diabolo sunt, ³³proinde atque si nunquam sint ex deo nati? Quod si dicit, Qui non est iustus, ex deo non est, qui non pudicus, quomodo ^{Ioh. I. 8.} rursus ex deo fiet, qui iam esse desiit? Iuxta est igitur ut excidisse sibi dicamus Ioannem in ³⁴primore quidem epistola ³⁵negantem nos sine delicto esse, nunc vero praescribentem non delinquere omnino, et illic quidem aliquid de venia blandientem, hic vero districte negantem filios dei quicumque deliquerint. Sed absit. Nam nec ipsi excidimus a qua digressi sumus distinctione delictorum. Et hic enim illam Ioannes commendavit, quod sint quaedam delicta cotidiana^he incursionisⁱ, quibus omnes simus obiecti. Cui enim non

24. dominum A. 25. hos A. 26. hos A. 27. quo D., Latinus et Fulv. Ursinus. quae ABC. 28. et spem A. 29. delinquet B. delinquat A. delinquit CD. 30. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 31. ei om. D. 32. quae a deo A. 33. perinde D., Fulv. Ursinus. 34. priore A. 35. negante A.

f. hactenus admittenda.] Hoc est non amplius admittenda. V. quae adnotavi ad De Exhort. Castit. cap. 1.

g. donato ei chirographo mortis.] Cf. De Paenit. cap. 6.

h. cotidiana^e incursionis] Salmasius ad Ael. Lampridii Vit. Alex. Severi p. 117 (adnot. p. 201.) ad verba „qui forte in-

currerunt aliquid quod videretur iniustum“ interpretatur: „*incurrere* aliquid est committere. Unde *crimina quotidianae incursionis* Tertulliano quae quotidie committantur, et levioris abollae crimina.“ Ulpian. Digest. XXIV, 1, 13 „Nihil vitii mulier *incurrit*.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 455.

h. v. 28. ³⁶ accidet aut irasci inique, et ultra solis occasum, aut et marem immittere, aut facile maledicere, aut temere iurare, aut fidem pacti destruere, aut verecundia aut necessitate mentiri? In negotiis, in officiis¹, in quaestu, in victu, in visu, in auditu quanta tentantur? ut si nulla sit venia istorum, nemini salus competat. Horum ergo erit venia per exoratore[m] patris Christum^k. Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quae veniam non capiant, homicidium, idololatria, fraus, negatio, blasphemia, utique et moechia et fornicatio, et si qua alia violatio templi dei. Horum ultra exorator non erit Christus^l; haec non admittet omnino qui natus ex deo fuerit, non futurus dei filius, si admiserit. Ita ³⁷Ioannis ratio constat ³⁸diversitatis, distinctionem delictorum ³⁹disponentis, cum delinquere filios dei nunc adnuit, nunc abnuit. Prospiciebat enim clausulam litterarum suarum, et illi ⁴⁰praestruerat hos sensus dicturus in fine manifestius. Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabit ei vitam dominus qui non ad mortem delinquit. Est enim delictum ad mortem; non de eo dico, ut quis postulet. Meminerat et ipse Hieremiam prohibitum a deo deprecari pro populo mortalia delinquente. Omnis iniustitia delictum est, et est delictum ad mortem. Scimus autem, quod omnis qui ex deo natus sit non delinquit, scilicet delictum quod ad mortem est. Ita nihil iam superest quam aut neget moechiam et fornicationem mortalia esse delicta, aut inremissibilia fatearis, pro quibus nec ⁴¹exorare permittitur.

Cap. XX. Disciplina igitur apostolorum proprie quidem ¹instruit ac determinat principaliter sanctitatis omnis ²erga templum dei ³antistitem

36. accidit D., Fulv. Ursinus. accedet ABC. 37. Ioannis A., Fulv. Ursinus. Ioann. BCD. 38. diversitates A. 39. disponentis A., Fulv. Ursinus. disponenti BCD. 40. praestruerat A. 41. orari D., Fulv. Ursinus.

Cap. XX. 1. instrumenta determinant A. 2. circa coniecit V. D. ad oram exempli alicuius quod ego possideo. 3. sanctitatem et A.

i. In negotiis, in officiis] Hinc igitur manifestum est, etiam priscos illos Christianos homines fuisse, nempe humanioribus istis peccatis obnoxios. (Rigalt.)

k. per exoratore[m] patris Christum.] Cf. Io. Croi Specim. Coniectur. p. 21.

l. Horum ultra exorator non erit Christus] Humanior fuit Augustini sententia lib. De Fide et Operibus. Nam et his poenitentiam non negat. „Qui autem opinantur, inquit, et cetera eleemosynis facile compensari, tria tamen mortifera esse non dubitent excommunicatione, donec poenitentia humilior sanentur, impudicitiam, idololatriam, homicidium.“ (Rigalt.)

Cap. XX. a. erga] Erant qui circa rescribendum putarent. At iam apud antiquiores aevi scriptores erga non semel positum reperitur pro circa. Sic iam Tacit. Ann. IV, 74 „Anxii erga Seianum.“ Gloss. Isidori: „Erga, circa.“, quod corrigendum est „Erga, circa.“ Irenaeus Adv. Haeres. I, 2 „fuerat in iis quae sunt erga (περι) Non et Alethiam.“ Id. I, 15 „Dodecadem autem, erga quam et mysterium passionis Labis fuisse — dicunt.“ Id. II, 20 „sermonem qui est erga consonantiam.“ Id. II, 30 „informes hi sunt angeli qui sunt erga salvatorem ipsorum.“ Id. II, 56 „quae est erga operationes impia ipsorum sententia.“

‘ad ubique de ecclesia ‘eradicandum omne sacrilegium ‘pudicitiae, sine ulla restitutionis mentione. Volo tamen ex ‘redundantia^b alicuius etiam comitis apostolorum testimonium superducere^c, idoneum confirmandi de proximo iure disciplinam magistrorum. Extat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos, ‘a deo satis auctorati viri^d, ut quem Paulus iuxta se constituerit in abstinentiae tenore: Aut ego I Cor. IX, 6. solus et Barnabas non habemus ‘operandi potestatem? Et utique receptior apud ecclesias epistola Barnabae^e illo apocrypho Pastore moechorum^f. Monens itaque discipulos omissis omnibus initiis ad perfectionem magis tendere nec rursus fundamenta paenitentiae iacere ab operibus mortuorum, Impossibile est enim, inquit, eos, qui semel inluminati sunt et donum caeleste gustaverunt¹⁰ et participaverunt spiritum sanctum et verbum dei dulce gustaverunt, oc-

Hebr. VI, 1.
4-8.

4. ad ego. ut Fr. Junius. et libri omnes. 5. eradicandum ego. eradicantem libri omnes. 6. impudicitiae Latinus. 7. redundanti Latinus. Probat Nicol. Rigaltius. 8. a deo satis auctorati viri Jos. Scaliger. adeo satis auctoritati viri ABC. adeo satis auctoritatis viro D., Fulv. Ursinus. 9. hoc operandi CD. 10. et participaverunt spiritum sanctum et verbum dei dulce gustaverunt om. AB. Primum addidit Jo. Pomelius ex libro Clementis.

tia.“ Id. II, 25 „Enthymesis enim esse intelligitur erga aliquem, ipsa autem seorsum nunquam fiet.“ Id. II, 26 „Affectio enim erga aliquem fit, ipsa autem seorsum non potest esse, nec constare.“ Cf. Billius Observatt. Sacr. I, 33. Hand Tursell. tom. II, p. 437. Dirksen Manuale s. v. p. 326.

b. ex redundantia] Alibi dicit ex abundantia. Itaque placet emendatio Latini ex redundantia. (Rigalt.) Cf. adnot. ad lib. Ad Scapul. cap. 2.

c. superducere] Hoc est insuper addere. Cf. adnot. ad Ad Natt. I, 11. Adde De Corona cap. 11 „Credimusne humanum sacramentum divino superduci licere?“ De Patient. cap. 6 „et gratiam legi superduceret.“ De Cultu Fem. II, 5 „Divino operi satanae ingenia superducere quam scelestum est!“ De Orat. cap. 1 „superducto evangelio.“ De Monog. cap. 14 „tantum ut Christo et deo dignum sit quod superducitur.“ — Quod ad verba Tertulliani, Rigaltius haec adnotavit: Quasi Petrus et Paulus adeo prae ceteris fuerint apostoli, ut ceteri ipsorum comites ac discipuli censeantur. Sic autem et Barnabas ipse apostolus a Clemente Alexandrino lib. II. Stromatum apostolicus nuncupatur καὶ συνεργὸς τοῦ Παύλου, et lib. V. συζητήσεως τῷ ἀπιστοῦ. Sed et Hieronymus in Epist. ad Galatas haec verba „Paulus apostolus non ab hominibus

neque per hominem“ oblique in Petrum et in ceteros dicta videri posse ait, quod non ab apostolis Paulo sit traditum evangelium, sed ab ipso Iesu Christo, qui et illos apostolos elegerat.

d. auctorati viri] Sic omnino reponendum erat. De Corona cap. 2 „Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum quod committitur in observationem suo iam vindicandam nomine et satis auctoratam consensus patrocino.“ ad quae verba v. quae adnotavi.

e. receptior apud ecclesias epistola Barnabae] Haec Tertulliani de Epistola ad Hebraeos sententia refertur ab Hieronymo Catalogo Scriptt. Eccles. in Paulo. Ipse autem Hieronymus in Barnaba scriptam fuisse ait a Barnaba epistolam quae ad aedificationem ecclesiae pertineret, verum inter scripturas apocryphas relata. Haec ab Eusebio quoque recensetur ἐν τοῖς νόθοις. Et tamen pro legitima Barnabae citatur a Clemente Alexandrino. Et ab Origine lib. I. c. Celsum catholica dicitur. Vidimus eam Graece, fere integram, penes doctissimum Iac. Sirmundum, cum Latina quoque interpretatione antiqua. Tota autem constat argumentis iisdem quibus utitur Septimius noster libro adv. Iudaeos et libro adv. Marcionem tertio. (Rigalt.)

f. illo apocrypho Pastore moechorum.] Moechos appellat psychicos, qui Pastoris librum receperant, de quo supra. (Rigalt.)

enim, cum pervenitur ad summum sacerdotem patris Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quae remanet domus, caro et anima, ²²et ubi introierit eam sermo dei et invenerit maculas ruboris et viroris, extrahi statim et abici foras sensus mortiferos et cruentos (nam et Apocalypsis viridi equo mortem, ²⁴russeo autem proelia-Apoc.VI,4,8. torem imposuit), proque illis politos et in compaginem aptos et firmos ²⁵substrui lapides, quales in Abrahae fiunt^k, ut ita homo ^{Math.III,9.}habilis deo sit. Quod si post recuperationem et reformationem^l rursus sacerdos animadverterit in eadem domo de pristinis ²⁶causis^m aliquid et maculis, immundam eam pronuntiavit, et iussit deponi materias et lapides et omnem structuram eius et abici in locum immundum. Hic erit homo caro atque anima, qui post baptisma et introitum sacerdotum reformatus denuo ²⁷resumit ²⁸scabra et maculas carnis, et abicitur extra civitatem in locum immundum, deditus scilicet satanae in carnis interitum, nec amplius reaedificatur in ecclesia post ruinam. Sic et de famulae concubitu, quae homini esset reservata, necdum redempta, necdum liberata. Pro-Lev.XIX,20. ²⁹spicietur, inquit illi, et non morietur, quia nondum est manumissa cui servabatur. Nondum enim caro a Christo manumissa, cui servabatur, impune contaminabatur, ita iam manumissa non habet veniam.

Haec si apostoli magis norant, magis utique curabant. Sed ^{Cap. XXI.}et in hunc iam gradum decurram^a, excernens inter doctrinam apostolorum et potestatem. Disciplina hominem gubernat, potestas ad-

23. ut A. 24. roseo A. 25. substruit D., Fulv. Ursinus. 26. cavis Latinus. 27. respuit A. 28. scabram los. Scaliger.

k. quales in Abrahae fiunt] Aut mente concipiendum aut supplendum ex scriptura vocabulum *filios*. Alludit enim ad illud, posse deum de lapidibus istis suscitare filios Abrahae. (Rigalt.)

l. post recuperationem et reformationem] Itaque *recuperationem* hic dicit pro curatione et sanatione, ut supra dixit „immanditum inrecuperabilem.“ (Rigalt.) V. quae adnotavi supra ad cap. 14.

m. de pristinis causis] Latinus scribendum monuit *cavis*. Non temere. Nam supra legitur *maculas et cavositates*. Visum tamen retinere *causis*, quia hoc vocabulo Septimius frequenter et labes et vitia significat. Sic supra quas diximus causas, explicat schismata, aemula-

tiones, dissensiones, praesumptiones cett. (Rigalt.) Perperam supposuerunt docti viri *cavis*. Seneca etiam vitium arboris appellat *causam* lib. II. De Clementia „Agricolae bonos imitabitur, qui non tantum rectas procerasque arbores colunt, sed illis quoque, quas aliqua depravavit causa, adminicula quibus regantur applicant.“ (I. Fr. Gronovius Observat. III, 14.) *Causa* pro morbo frequenter apud medicos. Ita Gariopontas Passion. III, 4 „Omnes *causae* vesicae ex renum indignatione fiunt.“ Cf. Id. IV, 6. 7. 17. et V, 1. 2. 5., quos locos citat Du Cangius. Cf. etiam Salmasius ad Ael. Spartianum p. 20.

Cap. XXI. a. gradum decurram] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 4.

1 Cor. V.
499.

sed non faciam, ne et alia delinquant. Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Atqui magis eversoris fuisset et semetipsum de clementia commendare et ceteros ad delinquentiam ¹¹temperare. Aut si et hoc secundum spiritum veritatis adfectare gestivit, ergo spiritus veritatis potest quidem indulgere fornicatoribus veniam, sed cum plurium malo non vult. De tua nunc sententia quaero, unde hoc ¹²ius ecclesiae usurpes. Si quia dixerit Petro dominus, Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, tibi dedi claves ^{Math. XVI, 18 sq.} regni caelestis, vel, Quaecumque alligaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta in caelis, idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam? ¹³Qualis es, evertens atque commutans ¹⁴manifestam domini intentionem personaliter hoc Petro conferentem? Super te, inquit, aedificabo ecclesiam meam, et, Dabo tibi claves, non ecclesiae, et, Quaecumque solveris vel alligaveris, non quae solverint vel alligaverint. Sic enim et exitus docet. In ipso ecclesia extracta est, id est per ipsum, ipse clavem imbuit, ¹⁵vides quam: Viri Israelitae, auribus mandate quae dico: Iesum Nazarenum virum ^{Act. II, 22.} a deo vobis destinatum, et reliqua. Ipse denique primus in Christi baptismo reseravit aditum caelestis regni, quo solvuntur alligata retro delicta et alligantur quae non fuerint soluta, ¹⁶secundum veram salutem, et Ananiam ¹⁷vinxit vinculo mortis et debilem pedibus absolvit vitio valetudinis. Sed et in illa disceptatione custodiendae ¹⁸necne legis primus omnium Petrus spiritu instinctus et de nationum vocatione praefatus. Et nunc, inquit, cur tentastis dominum ^{Act. XV, 10.} de imponendo iugo fratribus, quod neque nos neque patres nostri sufferre valuerunt? Sed enim per gratiam Iesu credimus nos salutem consecuturos sicut et illi. Haec sententia et solvit quae ommissa sunt legis, et alligavit quae reservata sunt. Adeo nihil ad delicta

11. temptare *Ios. Scaliger.* 12. iussisse ecclesiae *A.* 13. Qualis sese vertens *A.* 14. manifestum *A.* 15. vides quam *BC.* fidei quam *A.* vide quam *D., Fulv. Ursinus.* 16. secundam *A.* 17. innxit *A.* 18. necne *om. AB. Iac. Pamelius primum addidit, nescio an ex libro Clementis.*

g. Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Verba sunt catholici, quem psychicum vocat. (Rigalt.)

h. ecclesiam Petri propinquam? Hoc est quae originem suam ad Petrum referre possit. Sed et aliae quae licet nullum ex apostolis vel apostolicis auctorem suum proferant, tamen in eadem fide conspirantes non minus apostolicae deputantur pro consanguinitate doctrinae. Sic ipse de Praescriptione Haereticorum. (Rigalt.)

i. personaliter hoc Petro conferentem? Non recte citantur a Septimio verba Christi, quae sunt apud Matthaeum XVI, 18. Ad ea vero sapientissimae sunt observationes Chrysostomi. (Rigalt.)

k. clavem imbuit] Primus serae clavem inseruit. Clave a deo concessa uti coepit. Sic libro De Ieiuniis [cap. 5] „Ubi iam restitutio hominis imbui potuit.“ (Rigalt.)

perdiderunt^b. Violantur viri ac feminae^c in tenebris plane ex ibidinum notis, et pacem ab his quaerunt qui de sua periclitantur^d. Alii ad metalla confugiunt^e et inde communicatores^f reantur, ubi iam aliud martyrium necessarium est delictis post rium novis. Quis enim in terris et in carne sine culpa? martyr^g saeculi incola, denariis supplex, medico obnoxius meratori^h? Puta nunc sub gladioⁱ iam^j capite librato, puta tibus iam corpore expanso, puta in stipite iam^k leone con-^l, puta^m in axeⁿ iam incendio^o adstructo, in ipsa, dico, se- te et possessione martyrii, quis permittit homini donare quae eservanda sunt, a quo ea sine excusatione damnata sunt, nec apostoli, quod sciam, martyres et ipsi donabilia^p iudica-

culi A. 5. donariis Latinus. damnatis Nicol. Rigaltius. 6. medio Ios. 7. moechno Nicol. Rigaltius. 7. fornicatori Nicol. Rigaltius. 7h. capiti La- 8. leoni Latinus. 9. in axe iam om. A. 10. adstructo D., Fult. Ur- adstructo ABC. 11. a quo eas in excusatione? damnatas quae A. 12. erant A.

nam qui ecclesiam perdiderunt.] Latinus ecclesiae, ut de ecclesiae intelligatur. Perdidisse ecclesiam solent aditum dicuntur qui eccle- siam eiecti. Ut contra reddi ecclesia quibus reddunt iura pacis sive monis ecclesiasticae. (Rigalt.) Cf. cap. 15 „cui humaniori reo ec- clia reddidisse praesumant.“ Iterum ad fin. huius capituli.

iolantur viri ac feminae] Quae ab olim adversus Christianos iacta, atrociora non erant istis quae ius psychicus suis infligit. (Rigalt.) t pacem ab his quaerunt qui de riclitantur.] Cf. adnot. ad lib. Ad as cap. 1.

alii ad metalla confugiunt] Alii, ob moechiam aut fornicationem ethnicis procuratoribus metallo- corruptis ad metalla confugiunt, Christi nomine raptos ad ea se simulant, unde mox, tanquam de- martyrio, ad ecclesiasticae com- munitatis pacem revertuntur. Inde au- vertuntur ubi iam aliud marty- rium necessarium est, ob ea nimirum , quae, dum apud metalla per- nuntiationem illicitae factionis agerent, forma- tionem non levisima contraxere. Quis ! in saeculo agens inter ethnicos, is supplex, nempe hostibus dei isti, moechno obnoxius et fornicato- riosus est idolorum cultoribus, vel quoque re ipsa moechis et for-

nicatoribus, a quibus tamen suam ipse cum ecclesia pacem redemit! (Rigalt.)

f. communicatores] Hoc est cum iure pacis et communionis. (Rigalt.)

g. medico obnoxius et feneratori?] Verba „Quis enim in terris et in carne sine culpa?“ ex mente psychici profe- rebantur, illos pacis ecclesiasticae im- probos communicatores ex communi vitio humanae naturae excusantis. Quibus Septimius statim reponit: Tu psychice, qui denariis, id est vilissimo pretio, ecclesiae pacem supplex ab istiusmodi martyribus redimis qui medicinam suam, id est veniam, feneratorum ac vendunt, quo tibi, quaeso, iure, quo nomine quis martyr censi poterit dum saeculi huius incola erit? Alia sententia Septimii ver- bis non inest. De denario, minutissimo nummo, cf. Cassianus Instit. Coenob. IV, 14 „praeter duo paxamacia, quae tribus vix denariis ibidem distrahantur.“ Apud Macrobius Saturn. I, 7. denarii in lusu puerorum ponuntur, et quae apud Marcum cap. 12 λεπτά δύο dicuntur, duo denarii, δύο δηνάρια Lucae cap. 10.

h. Puta nunc sub gladio] Quasi dice- ret: Demus autem istos, de quibus su- pra dictum est, veros esse et indubita- tos martyras. (Rigalt.)

i. iam leone concessio] Circo videlicet conclamante CHRISTIANIS LEONEM. Sic libro De Spectaculis [cap. 27] „illic in nos quotidiani leones expostulantur.“ (Rigalt.)

k. in axe] Cf. Apolog. cap. ult.

lo quam qui dimicando ceciderunt. ²⁷Urget nos dicere indigni-
 Contaminata potius corpora revocabis quam cruentata. Quae
 nitentia miserabilior, titillatam prosternens carnem, an vero lam-
 am? Quae iustior venia in omnibus causis, quam voluntarius,
 quam invitus peccator implorat? Nemo volens negare compel-
 , nemo nolens ²⁸fornicatur. Nulla ad libidinem vis est, nisi
 ; nescit ²⁹quodlibet cogi. Negationem porro^o quanta compen-
 ingenia ³¹carnificis et genera poenarum? Quis magis negavit,
 Christum vexatus, an qui delectatus amisit? qui cum ³²amitte-
 t doluit, an qui cum amitteret lusit? Et tamen illae cicatrices
 istiano proelio insculptae, et utique invidiosae apud Christum^r,
 vicisse cupierunt, et sic quoque gloriosae, quia non vincendo
 erunt, in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infe-
 ate, sed casta, cum paenitentia maerente, sed non erubescente
 lominum de venia, denuo ³³dimittentur ³⁴eis, quia piaculariter
 verunt^r. Solis illis caro infirma est^r. ³⁵Atquin nulla tam for-
 caro quam quae spiritum elidit^r.

Jrgemur dicere A. 28. an om. A. 29. fornicator A. 30. quo libet A.
 bet B. 31. carnificii *Ios. Scaliger*. 32. averteret D. 33. dimittentur A.
 tetur BC. dimittitur D. 34. eis quia piaculariter *ego*. eis qui piaculariter
 resculpulariter A. eis qui peculiariter *Nicol. Rigaltius*. 35. Alqui D.
 ius.

porro] Atenim, contra. Cf. adnott.
 e Corona cap. 7.

invidiosae apud Christum] Invidiam
 tes Christo. Cf. quae adnotata
 ad Apolog. cap. 40. et ad De Orat.
 5.

denuo dimittentur eis, quia piacu-
 r negaverunt.] Pridem putabam illud
) per calami errorem aut oculi ac-
 sse ex praecedentibus *de venia* (et
 tius asteriscum apposuit), sed hodie
 co. Denuo dimittitur eiusmodi ne-
 ibus, cum illae eis cicatrices Chri-
 o proelio insculptae dimittantur.

lavacro primo, hoc est aquae, pri-
 oecatorum veniam acceperant, se-
 o cum lavacro altero, hoc est san-
 s; eis autem dicit pro *eiusmodi* vel
 is. *Piaculariter*, h. e. ita ut expiari
 t. — Rigaltius ita interpretatus est
 ultima huius libri verba: Cedat
 iti pudor et mutare sententiam no-
 iceat, si negare non licet in authen-
 scriptam fuisse: *Denuo dimittitur*
ui peculiariter negaverunt. Nam id
 ula sequens evincit. Ludit Afer
 guo vocabuli et iaculum torquet in
 icos quale supra, cum exteriores

botulos iisdem obiecit qui luxuria ten-
 derentur et nuptias repetitas probarent.
 Denuo, inquit, dimittitur eis qui pecu-
 liariter negaverunt. Quasi diceret: Ho-
 minibus bene vasatis et bene peculiatibus
 favent psychici, qui poenitentiam indul-
 gent moechis, vasso ac peculio suo ab-
 utentibus adeoque Christum negantibus,
 quoties membra sua, quae Christi fuere,
 faciunt membra meretricis. Peculiariter
 Christum negant qui de peculio suo lu-
 dunt, adversus datam Christo fidem.

r. Solis illis caro infirma est.] Libi-
 dinosis, moechis, fornicatoribus. Psychi-
 corum disciplinam vituperat, qui de tri-
 bus delictis mortiferis, idololatria sive
 negatione, homicidio et moechia, solis
 moechis ecclesiam redderent, quae ma-
 gis reddenda videretur idololatriis, sive
 negantibus, post expressam violentiam tor-
 mentorum idololatriam sive negationem
 paenitentibus, cum isti non nisi asperi-
 tate tormentorum coacti, at moechi et
 fornicatores per libidinem et volupta-
 tem sponte ipsi suapte peccaverint. (Ri-
 galt.)

s. elidit.] Cf. adnott. ad Apolog. cap. 23.
 et Hildebrand. ad Apul. Metam. VIII, 14.

DE
IEIUNIO ADVERSUS
PSYCHICOS.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem Ioh. Gangeii, quae prodit Parisiis a. MDLII. Siglum *mg.* additum denotat scripturam ex marginibus libri prolatam.
- B** - - Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae a. MDL. In hac annotatione Sig. Gelenius se codice quodam Masburoni, a Britannia adlato, usum esse notavit.
- C** - - Iacobi Pamelii, quae prodit Antverpiae a. MDLXXIX, quae passim inscribitur codice scripto Ioh. Clementis.
- D** - - Nicol. Rigaltii, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

* D E

IEIUNIO ADVERSUS PSYCHICOS.

Mirarer ¹psychicos, si sola luxuria ²tenerentur, qua saepius ³nubant, ⁴si non etiam ingluvie ⁵lacerarentur, qua ieiunia oderunt. **Monstrum** scilicet haberetur libido sine gula, cum duo haec tam unita atque concreta sint, ut si disiungi omnino potuissent, ipsi prius ventri pudenda non adhaerent. Specta corpus, et una regio est. Denique ⁶pro dispositione membrorum ordo vitiorum ⁷. Prior venter, et statim cetera saginae substructa lascivia est; per edacitatem salacitas transit. Agnosco igitur animale ⁸fidem studio carnis, ⁹qua tota constat, tam multivorantiae quam multinubentiae pronam, ut merito spiritalem disciplinam pro substantia aemulam ¹⁰in hac quoque specie continentiae accuset, proinde gulae frenos ¹¹induentem per nullas interdum vel seras vel aridas escas, quemadmodum et libidini per unicas nuptias. Piget iam cum talibus congedi, pudet ¹²iam de eis altercari quorum nec defensio verecunda

* DE IEIUNIIS inscripserunt Iac. Pamelius et Nicol. Rigaltius, non ex scripti auctoris libri auctoritate, sed Hieronymi, Nicephori et Trithemii fidem secuti. Sed horum scriptorum in eiusmodi titulis servandis quam parum fida sit fides vel ex his apparebit quae ad inscriptionem libri Apologetici supra sunt adnotata. Rigaltius delevit insuper alteram partem inscriptionis, verba ADVERSUS PSYCHICOS, quae antiquiores libri omnes vindicant.

Cap. I. 1. psychicos istos si C. liber Clementis. 2. tenderentur D. 3. si om. A. 4. lacerarentur AD. ducerentur BC. laxarentur Fulv. Ursinus. 5. quam totam A. 6. induentem CD., ex emendatione Harrisii. imbuentem AB. 7. et iam CD. liber Clementis.

Cap. I. a. nubunt] Cf. adnot. ad lib. Ad Uxor. I, 7. Cf. De Monog. cap. 7. De Exhortat. Castit. cap. 6.

b. lacerarentur] Rumpere recte explicat Rigaltius.

c. Denique] Adeo. Sexcenties particula denique ita usus est Tertullianus. Exempla alibi adnotavi.

d. ordo vitiorum.] Hinc illud Hieronymi ad Amandum Epist. CXLVII „Pro

membrorum ordine ordo vitiorum est.“ (Rigalt.) Hieronym. in cap. I. Epist. ad Titum tom. IV. p. 416. ed. Bened. „Et ubicunque saturitas atque ebrietas fuerint, ibi libido dominetur. Specta ventrem et genitalia, pro qualitate vitiorum ordo membrorum.“

e. animale] Psychicam.

f. aemulam] Adversantem. V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

est. Quomodo enim protegam castitatem et sobrietatem sine taxatione adversariorum? Quinam isti sint semel nominabo: exteriores et interiores botuli psychicorum^g. Hi paraceto controversiam faciunt; propter hoc novae prophetiae recusantur^h; non quod alium deum praedicent Montanus et Priscilla et Maximillaⁱ, nec quod Iesum Christum solvant^k, nec quod aliquam fidei aut spei regulam evitent, sed quod plane doceant saepius ieiunare quam nubere. Be modo quidem nubendi iam edidimus monogamiae defensionem. Nam de castigatione victus^{7b} secundae vel magis primae continentiae pugna est. Arguunt nos, quod ieiunia propria^l custodiamus, quod stationes^m plerumque in vesperam producimus, quod etiam ierophagias observemus, siccantes cibum ab omni carne et omni ierulentia et uvidioribus quibusque pomis, nec quid vinositatis vel edamus vel potemus; lavacri quoque abstinentiam, congruentem arido victui. Novitatem igitur obiectant, de cuius illicito praescribent aut⁹ haeresin iudicandam si humana praesumptio est, aut pseudopphetiam pronuntiandam si spiritualis indictio est, dum¹⁰ quaque ex parte anathema audiamus qui aliter adnuntiamus.

Cap. II. Nam quod ad ieiunia pertineat, certos dies a deo constitutos
 Lev. XVI, opponunt, ut cum in Levitico praecipit dominus¹ Moysi decimum
 29 sqq. mensis septimi diem placationis, Sancta, inquit, erit vobis dies,
 XXIII, 27. et vexabitis animas vestras, et omnis anima, quae vexata non fuerit

7b. secundae vel magis primae continentiae ABC. secunda vel magis prima continentia (continentiae D.) D., Fulv. Ursinus. 8. ne CD., ex coniectura Latini. 9. haeresim ABD. 10. quaque CD. liber Clementis.

Cap. II. 1. Mosi BC.

g. exteriores et interiores botuli psychicorum.] Honorem auribus merito praefatus est. Etenim botulus, interior quidem, farcinibus ingluvie stipatur, ut ganeonis alicuius abdomen, exterior vero in veretri modum inverecunde distenditur, ut Horatianus ille de ficulneo trunco deus „Obscenoque ruber porrectus ab inguine palus.“ (Rigalt.) *Ψύσκη* proprie est botulus, *παχὺ ἐντερον* quod farciabatur. Suidas: „*Ψύσκη, τὸ παχὺ ἐντερον, εἰς ὃ ἐμβάλλεται ἄλευρα καὶ κρέα, καὶ μάτουςιν ἐξ οὗ γίνεται ὁ ἄλλος.*“ Ab eius similitudine pars etiam illa qua viri sunt ita vocata. Hinc botuli exteriores Tertulliano Adversus Psychicos pro inguinibus. — Interior botuli sunt ventris qui ingluvie implentur et sobrietati bellum indicunt. Exteriores botuli qui extra ventrem prominent, et operantur castitati contraria. Ut igitur psychicos taxet parum sobrios

et parum castos, interiores et exteriores botulos psychicorum eleganter vocat (Salmasius in Solinum p. 877.) De botulis cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 8.

h. propter hoc novae prophetiae recusantur] Sic Praxeus queritur exilisse prophetiam Roma, initio libri adversus ipsum. Et Montanistas catholicos vocabant *προφητοσφόντες*, ut dicitur est ex Apollonii Hierapolitae fragmentis quae apud Nicephorum lib. IV. cap. 8 (Rigalt.)

i. Montanus et Priscilla et Maximilla] Cf. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 52. Hieronym. Epist. LIV. ad Marcell.

k. Christum solvant] A deo solvant. l. propria] Propria, id est Montanistis seu paracleticis, ex imperio veteris disciplinae. (Rigalt.)

m. stationes] Cf. adnot. ad De Ora. cap. 19.

die, exterminabitur de populo suo. Certe in evangelio^a illos ieiuniis determinatos putant in quibus ablati sunt sponsum, et esse iam solos legitimos ieiuniorum Christianorum, abolitum usque et prophetis veteribus. Ubi volunt enim, agnoscunt sciant, Lex et prophetae usque ad Ioannem. Itaque de cetero^b Luc. XVI. 16. Matth. XI, 13. differenter ieiunandum ex arbitrio, non ex imperio, novae disciplinae pro temporibus et causis uniuscuiusque; sic et apostolos Act. XV, 10.

referenter D.

II. a. in evangelio] In evangelio, hodie, apud Christianos. Putant, catholici, quos psychicos vocat. vero sententiam libro de Orat. p. 14. dixit die Paschae communi et quasi publicam ieiunii regem. Quasi apud catholicos extra Paschae, sive extra illos dies in ablati sunt sponsum, non essent ieiuniorum dies nec communis disciplinae ieiunii religio, sed ut ipse dicit, passive currens ex arbitrio est. Et tamen auctoritatis debet maximae, quod Hieronymus Epistolam testatur ecclesiam catholicam apostolorum traditione unam in Quadragesima tempore continuare. Nam quis audiat dicens illos in quibus ablati sunt, Parasceam et Sabbatum, temerarium quadraginta octo, unam Quadragesimam fuisse? An verius ieiunios Christianos, divinis et apostolicis institutis, ieiunia sua Quadragesimali Christi ieiunio quam nuncupasse, ut significarent non esse, verum Christiana? et ut Christianae libertatis beneficio legis morositates, coenas puras magnos et sabbatica ieiunia? nemo adeptus dominica libertatis, quae in parasceam diem est, parasceam quidem ieiunio est, ut esset eo die quod ait Scapuli de Orat. communis et publica ieiunii religio. Cuiusmodi ieiunio mox declarandi luctus et de passione concepti studio in sabrodoxere. Sic tamen ut et ieiunium alia commendandis orationibus utilia servarent, sed ex arbitrio et diversa, maxime autem ritus abbatici iugo libera. Adeo, ne datur viderentur parasceam, seu Paschae, *συναρπάζειν*, uti sequentis ieiunium, non parum, neque sabbatum appellaverit,

sed Quadragesimam, ut iam esset Christianum ieiunium, non parasceam neque sabbati, sed Quadragesimae illius ieiunii Christi plane divino transactae sacramentum. Hoc sane sensu quod ab catholicis aetate Tertulliani dicebatur „eos dies, in quibus ablati sunt sponsum, esse dies ieiuniorum determinatos, ac de cetero differenter ieiunandum, ex arbitrio, non ex imperio, pro temporibus et causis uniuscuiusque; sic et apostolos servasse, nullum alium imponentes iugum certorum et in commune omnibus obeundorum ieiuniorum,“ Hieronymi sententia confirmabitur ad Marcellam scribentis ecclesiam catholicam ex apostolorum traditione unam toto anno Quadragesimam tempore congruo ieiunare. Etenim quicquid Christiani ieiunabant, quod Irenaeus apud Eusebium Hist. V. tam varie ac differenter observatum fuisse tradidit, ut essent qui unum sibi diem ieiunandum esse crederent, alii duos, alii plures, alii vero diem suum esurientem per quadraginta diurnas nocturnasque horas ducerent, quicquid, inquam, et quomodocumque ieiunabant, Quadragesimam sese ieiunare profitebantur. Id vero Socrates quinto etiam Historiarum libro mirum sibi videri ait. Minus certe quod miraretur habiturus, si meminisset hoc fuisse apostolis consilium, ut oblitteratis Iudaeorum sabbatis ieiunia sua Christiani, quae domino suo tantula pro tantis offerrent, de ieiunii dominici spatio vocitarent; ut qui minus ea quirent assequi respice, saltem memoria venerentur. Sic illi unus diei, alii duorum, alii plurium ieiunio Quadragesimam Christiani pacemque secum nihilominus colebant. Hoc enim ait Irenaeus: „ἡ διαφορά τῆς νηστείας τὴν ἑμὴν τῆς πίστewος συνίστησι.“ (Rigalt.) Cf. etiam Muenther Primord. Eccles. Afr. p. 110 sq.

b. de cetero] Cf. adnot. ad lib. Ad Scapuli. cap. 3.

observasse*, nullum aliud imponentes iugum certorum et in commune omnibus obeundorum ieiuniorum, proinde nec stationum, quae et ipsae suos quidem dies habeant [quartae feriae et sextae, ²passive⁴ tamen ³currant, neque sub lege praecepti neque uln ⁴supremam diei, quando et orationes fere hora nona concludat, de Petri exemplo, quod Actis refertur. Xerophagias vero novum ¹defectati officii nomen et proximum ethnicae superstitioni, quales castimoniae* Apim, Isidem et Magnam Matrem certorum eduliorum exceptione purificant, cum fides libera in Christo ne Iudaicae quidem legi abstinentiam quorundam ciborum debeat, semel in totum¹

1 Cor. X, 25. macellum ab apostolo admissa, ⁶detestatore eorum qui sicut habere prohibeant, ita iubeant cibis abstinere a deo conditis. Et ideo

1 Tim. IV, 1 sq. nos esse iam tunc praenotatos in novissimis temporibus abscedentes a fide, intendentes* spiritibus mundi seductoribus, doctrinis mendaciloquorum inustam habentes conscientiam. Quibus, oro te, ignibus? ⁷Credo, quibus nuptias saepe deducimus et coenas quotidie coquimus? Sic et cum Galatis nos quoque percuti sunt, observatores dierum et mensium et annorum. Iaculantur interea et Esaiam pronuntiasse, Non tale ieiunium dominus elegit, id est non abstinentiam cibi, sed opera iustitiae quae subtextit; et ipsam

Gal. IV, 10. et Isai. LVIII, 4 sq.

2. passim A., Fulv. Ursinus. 3. currant A. 4. suprema iudici A. 5. adfecti L. 6. de testatore A. 7. trado A.

c. sic et apostolos observasse] Nimirum quos supra dixit dies in quibus ablati sunt sponsus. Hanc enim rationem inculcat hoc ipso opere, ubi de Parasceue dicata ieiuniis, quae ab catholicis continuata fuisse ait in sabbatam, „nunquam nisi in Pascha ieiunandum, secundum rationem alibi traditam.“ Notandum in hanc rem Augustini locus Epist. ad Casulanum, in evangelicis et apostolicis litteris videre se praeceptum esse ieiunium, quibus autem diebus non oporteat ieiunare et quibus oporteat praecepto domini vel apostolorum non inveniri definitum. (Rigalt.)

d. passive] Hoc est *passim* (ut habet liber Gangnei) et pro arbitrio cuiusque. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

e. quales castimoniae] Cf. infra cap. 16., ubi tamen Apis mentio est nulla. De his castis etiam Hieronymus adv. Iovin. II. p. 209. „de ciborum sibi placuit abstinentia, quasi non superstitione gentium castum Matris deum observet et Isidis.“, et paulo post p. 211 „quomodo autem virginitati verae non praedictet imitatio virginum diaboli: ita nec veris ieiuniis castorum Isidis et Cybeles

et quorundam ciborum in aeternum abstinentia, maxime cum apud illos ieiunium pacis sagina carnis componitur.“ Id. Epist. LVII. ad Laetam „hinc hoc cultores Isidis et Cybeles, qui gulosa abstinentia Phasidis aves et immites turtures vorant, ne scilicet Cerealia dona contaminent.“ Arnob. lib. Nat. V, 16 „Quid temperatus ab alimentis panis, cui rei dedistis nomen crustus?“ ad quem locum v. quae congeserunt interpretes, ut etiam ad Apul. Metam. XI, 19. et 23. Cf. Petrus in Iulian. Orat. V, p. 88., interpr. ad Isaiam V. H. II, 33. Boisson. ad Marini Vit. Proci p. 105. Lobeck Aglaoph. I, p. 189 sq.

f. semel in totum] Semel est nostrum ein für allemal. Cf. adnot. ad De Fug. in Persecut. cap. 2. De in totum, quod non minus familiare Septimio est, si placet, cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

g. intendentes] Operam dantes, sectantes. Sic De Spectac. cap. 20. „Nunquid ergo et extra limites circi (sive) studemus, et extra cardines theatri impudicitiae intendimus, et insolentiam extra stadium“ cett.

num in evangelio ad omnem circa ⁷b victum scrupulositatem endio respondisse, non his ⁹communicari^h hominem quae in os Marc. VII, 15. untur, sed quae ex ore proferantur, cum et ipse manducaret beret usque in notationem: Ecce homo vorator et potator! Matth. XI, 19. t apostolum docere, quod esca nos deo non commendet, ne- I Cor. VIII, 8. abundantes, si edamus, neque deficientes, si non edamus. t huiusmodi sensibus eo iam subtiliter tendunt, ut unusquis- pronior ventri possit ⁹supervacua nec adeo ¹⁰necessaria existi- ¹¹sublati vel ¹²deminuti vel demoratiⁱ cibi ¹³officia, praepo- scilicet deo iustitiae et innocentiae opera. Et scimus quales carnalium commodorum suasoriae^k, quam facile dicatur, Opus e totis praecordiis credam, diligam deum et proximum ¹⁴tan- me. In his enim duobus praeceptis tota lex pendet et pro- e, non in pulmonum et intestinorum meorum inanitate.

Itaque nos hoc prius ¹affirmare debemus quod occulte subruⁱ Cap. III.

litatur, quantum valeat apud deum inanitas ista, et ante omnia, ratio ipsa processerit hoc modo promerendi deum. Tunc agnosceretur observationis necessitas, cum eluxerit rationis ritas^a a primordio recensendae. Acceperat Adam a deo legem gustandi de arbore agnitionis boni et mali, moriturus si gu- st. Verum et ipse tunc in psychicum reversus post ²ecstasin alem, in qua magnum illud sacramentum in Christum et eccle- prophetaverat, nec iam capiens quae erant spiritus, facilius i quam deo cessit, pabulo potius quam praecepto annuit, sa- gula vendidit. Manducavit denique et ³periit, salvus alioquin

ctum D., Fulv. Ursinus. victus reliqui libri. 8. communicari CD. liber Clg. 9. supervacuam A. 10. necessariam A. 11. sublati CD. dilati AB. minati BC. 13. officinam, praepoentes A. officia, praepotente los. Scaliger. praepoentes Fr. Junius. 14. tanquam me AB. mihi CD. liber Clementis. ap. III. 1. firmare los. Scaliger. 2. ecstasim A. 3. perit A.

communicari] Vulgata scriptura erat inari, quod interpretamentum puto Pamelinus et Rigaltius ex libro Cle- receperunt communicari. De com- re v. adnot. ad De Spectac. cap. 17.

Patient. cap. 8. in eodem evan- geo legitur communicari. Vet. Gloss. ii Auctt. Class. tom. VII, p. 556: nunciat, coinquinat."

emorati] Demorati, hoc est dilati. infra hocce opusculo cap. 16 „et auctoritatem demorantis suspi- (Rigalt.) Cf. etiam infra cap. 11. cit „recusati vel recisi vel retrabuli officia."

suasoriae] Scimus, inquit, quales a psychicis nostris declamationes ri commodis carnalibus suadendis.

Apud rhetores duo genera materiarum tractantur, suasoriae et controversiae. Suasoriae, tanquam leviores, et minus prudentiae exigentes, pueris delegantur quasi rudimenta dicendi. Controversiae, seu iudiciales, robustioribus assignantur. (Rigalt.)

Cap. III. a. cum eluxerit rationis auctoritas] Ipse libro de Corona consuetudinis sive observationis probandae regulam praescipit. Tunc videlicet colendam esse consuetudinem, cum rationi consentanea deprehenditur et maiorem efficit rationem Christianarum observatio- num, cum illas etiam natura defendit, quae prima omnium disciplina est. Hic vero tantum rationis auctoritatem advo- cat. (Rigalt.)

si uni arbusculae ieiunare maluisset; ut iam hinc animalis fides semen suum recognoscat, exinde deducens carnalium adpetitionem et spiritalium recusationem. Teneo igitur a primordio homicidam gulam tormentis atque suppliciis inediae puniendam, etiamsi deus nulla ieiunia praecepisset. Ostendens tamen, unde sit occisus Adam, mihi reliquerat 'intellegenda remedia offensae, qui offensam demonstrarat. ⁶Ultero cibum, quibus modis quibusque temporibus potuissem, pro veneno deputarem et antidotum famem samerem, per quam purgarem mortis a primordio causam in ⁴me quoque cum ipso genere transductam, certus hoc deum velle cuius contrarium noluit, satisque confidens placituram illi continentiae curam

Ps. I., 18. quo damnatam comperissem incontinentiae culpam. Porro, cum et ipse ieiunium mandet et animam ⁷conquassatam proprie utique ⁸chi angustiis sacrificium appellet, quis iam dubitabit omnium erga ⁹victimam macerationum hanc fuisse rationem, qua rursus interdicto cibo et observato praecepto primordiale iam delictum expiaretur, ut homo per eandem materiam causae satis deo faciat per quam offenderat, id est per cibi interdictionem, atque ita salutem semel modo redaccenderet inedia, sicut extinxerat sagina, pro ¹⁰unico illicito plura licita contemnens?

Cap. IV. Haec ratio servabatur apud providentiam dei, pro temporibus omnia ¹modulantis, ne quis ex diverso ad deiciendam propositionem nostram, Cur ergo, dicat, non statim deus aliquam vicis constituit castigationem, quinimmo et auxit permissionem? Nam in primordio quidem herbidum solummodo et ^{1b}arborum homini

Gen. I., 29. pabulum addixerat: Ecce dedi vobis omne foenum ²sementium seminans semen quod est super terram, et omne lignum quod habet in semetipso fructum seminis ³sementivi vobis erit in escam. Postea vero ad Noë enumerata subiectione omnium bestiarum terrae et volatilium caeli et ⁴moventium in terra et piscium maris et omni

Gen. IX., 2. ⁴serpentis, Erunt, inquit, vobis in escam: velut holera foeni dei

4. intelligendae A. 5. ultio A. 6. me om. A. 7. concassatam A. 8. sibi A. 9. victimam D., Fulv. Ursinus. victus reliqui libri. 10. uno A.

Cap. IV. 1. modulantis CD. liber Clementis. moderantis reliqui. 1b. arborum A. 2. sementium A. 3. sementini A. 4. serpentis AB., Fr. Junius, h. Scaliger. viventis CD. liber Clementis.

Cap. IV. a. et moventium in terra] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 40. et Ad Nat. I., 9. ad verba „si terra movit.“ b. serpentis] Pamelius ediderat *viventis*. Duo Pamelium fefellerunt. Unum est Graeci exemplaris falsitas. Nam pro eo quod habetur „καὶ πᾶν πετεινὸν ὃ ἐστὶ ζῶον“ emendatiora exemplaria

habent convenientius Hebraeo „καὶ τὸ ἔρπετόν“; sic etiam in exemplari Romano legitur. Alterum est quod ut *serpentis* sive reptantis apud Hebraeos et Graecos latius accipitur quam apud Latinos videatur. Hoc vero non vidit Pamelius. (Fr. Junius.)

universa, verum carnem in sanguine animae suae non edetis. et hoc ipso, quod eam solam carnem ⁶esui eximit cuius anima per sanguinem effunditur, omnis reliquae carnis usum con-
 sse manifestum est. Ad haec respondemus non competisse ari hominem aliqua adhuc abstinentiae lege, qui cum maxime⁶ levem interdictionem unius scilicet pomi tolerare non potuit; ssum itaque illum libertate ipsa corroborandum. ⁶Aequae post ium in reformatione generis humani suffecisse unam interim n a sanguine abstinendi, permissio usu ceterorum. Iam enim ium dominus ostenderit per diluvium, adhuc etiam commina- fuerat per exquisitionem sanguinis de manu fratris et de manu
 aequae omnis. Itaque⁴ iustitiam iudicii praeministrans materiam tatis emisit per veniam supparans disciplinam, permittens omnia, emeret quaedam, plus exacturus, si plus commisisset, absti-
 iam imperaturus, cum indulgentiam praemisisset, quo magis, ixinus, primordiale delictum expiaretur maioris abstinentiae atione in maioris licentiae occasione.

Gen. IX, 5.

Denique ubi iam et familiaris populus allegi deo coepit et re- Cap. V.

ii eximit CD. liber Clementis. eximit AB. 6. Aequae CD. Atque AB.

sum maxime] In deliciis est haec la Tertulliano et significat ple- re praesertim, praecipue, maxime. pectac. cap. 1 „Atquin hoc cum te paramus demonstrare, quemad- m ista non competant verae re- i.“ De Oratione cap. 16 „inre- i est adsidere sub conspectu eius que conspectum eius quem cum te (Cod. Ambros. habet solum ma- revereris.“ De Resurr. Carnis 4 „veniamus et ad ipsa edicta at- creta eius, quo cum maxime divi- nam istam materiae ordinamus.“ De . cap. 2 „tam locuples substantia nis, quae tot ramos porrigit, tot diffundit, ut de hoc cum maxime ia suscepta sit.“ Apolog. cap. 5 rietis primum Neronem in hanc a cum maxime (Cod. Fold. habet maxime) Romae orientem Caesa- gladio ferocisse.“ De Fuga in cot. cap. 9 „quis nec potuissent quid constituere tam contrarium nis suis, ut fugam mandarent, qui maxime de vinculis vel insulis — desias scribebant.“ De Pudic. cap. 3 prius decidam intercedentem ex o responsionem ad eam paeniten- peciem, quam cum maxime defini- renia carere.“ Ibid. cap. 13 „co-

tera etiam metu complex cum maxime indulgens.“ Ibid. cap. 15 „Quale est enim, ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitur ecclesiasticae pacis statim ingesserit de aversatione immun- ditiarum — — quasi nihil contrarium paulo ante decreverit.“ De Baptismo cap. 1 „instruens tam eos qui cum ma- xime formantur quam et illos qui simpli- citer credidisse contenti“ cett. De Paen- nit. cap. 6 „sed praecipue novitiolis istis qui cum maxime incipiunt divinis ser- monibus aures irrigare.“ De tempore praesenti (aut modo peracto, ut hoc libri De Ieiuniis loco) pro modo vel hoc ipso tempore positum videtur De Spectac. cap. 1 „dei servi cognoscite, qui cum maxime ad deum acceditis.“ Ibid. cap. 10 „Nam saepe censores noscentia cum ma- xime theatra destruebant.“ De Monog. cap. 10 „Quae ista materia apostolo fuit scribendi talia? tirocinium novae et cum maxime orientis ecclesiae.“ Vide de usu formulae cum maxime Ernest. Clav. Cic. s. v. et ad Tac. Hist. I, 29., ubi cf. etiam Bach. Spald. ad Quintil. VI, 1, 23. Zinslerling Promuls. c. 22. Lindem. ad Auct. ad Herenn. IV, 6. p. 261. Hensing. ad Cic. de Offic. I, 13.

d. Itaque] Vulgata interpunctio est bestiae. Omnis itaque cett.

stitutio hominis imbuti potuit, tunc leges disciplinæque omnes impositæ etiam quæ decerperent victum, adeptis quibusdam veluti immundis, quo facilius aliquando ieiunia toleraret homo perpetui in quibusdam abstinentia usus. Nam et primus populus primi hominis ¹resculpserat^a crimen, prior ventri quam deo deprehensus, cum de duritia Aegyptiæ servitutis valida manu dei et sublimi brachio ²ereptus dominus eius visus est^b, terræ lacte et melle ³mananti destinatus, statim autem solitudinis ⁴incopiosæ circumspedi scandalizatus, saturitatis Aegyptiæ ⁵detrimenta suspirans in Moyse et Aaron mussitavit: Utinam obisset percussus a domino in terra Aegypti, quando super ollas carniū sedebamus et panes in multitudinem comedebamus. ⁶Quomodo eduxisti nos in hæc deserta ad ⁷interficiendam synagogam istam fame? Eadem ventris prædium deploraturus erat eosdem duces suos et dei arbitros, quos desiderio carnis et recordatu Aegyptiarum copiarum exacerbabat. Quis nos ⁸vescet carne? venerunt in ⁹mentem nobis pisces, quos in Aegypto edebamus gratis, et cucumeres et pepones et porri et cepæ et allia. At nunc anima nostra arida, nihil nisi manna videtur cœli nostri. Ita et illis xerophagiæ ¹⁰panes angelici^d displicebant, aliam potius et cepe quam caelum ¹¹fragrare malebant. Et ideo tam ingratis gratiora et esculentiora quæque detracta sunt, puniendæ simul gulæ et exercendæ continentiae causa, ut illa damaretur, ista erudiretur.

Erod.
XVI, 2 sq.

Num.
XI, 4 sqq.

Cap. VI.

Nunc si temere rationes ¹castigati a deo victus et castigandi propter deum a nobis ad primordiorum experimenta revocavimus, conscientiam communem consulamus. Ipsa natura ²enuntiabit quæ-

Cap. V. 1. sculpsit A. 2. ereptus dominus eius visus est terræ *AB*. ereptus dominus eius visus, et terræ *Fulv. Ursinus*. ereptus dominus eius visus est terræ *Fr. Junius*. Verba dominus eius visus est *delet Ios. Scaliger*. 3. manantis A. 4. in copiose A. 5. detrimenta *CD. liber Clementis*. detrimento *AB*. 6. quoniam *C. liber Clementis*. 7. interficiendum A. 8. vescetur A. pascet *Fr. Junius*. 9. mente A. 10. panis *D., Fulv. Ursinus*. 11. fragrare *AmgBCD*. Ingrave A.

Cap. VI. 1. castiganda deo A. 2. nuntiabit A.

Cap. V. a. resculpserat] Augustin. in Psalm. VI „dum enim nos convertimur, id est mutatione veteris vitæ, *resculpimus* spiritum.“ Ruffinus in eund. Psalmum „Dum convertimur, id est dum commutatione veteris vitæ *resculpimur*.“ (Rigalt.) Est *resculpere* fere sculpendo revocare atque repetere. Sic etiam legitur apud Prudent. Psychomach. Praefat. v. 51 „Quam (sc. lineam) nostra recto vita *Resculpatur* pede.“

b. dominus eius visus est] Sana sunt

haec verba. Sublimi brachio dei populus Iudaicus ereptus est duritiae Aegypti et dominus eius visus est.

c. Quis nos vescet carne?] Ita legitur etiam apud August. Locut. 26. 353. l. et apud Hieronym. lib. II. c. Ioria. tom. IV. p. 2. col. 208. a. ed. Bened. *Fr. Junius* reponendum putabat *pascet* (*ψασει*) pro *vescet*. Cave quid motes.

d. panes angelici] Longe dissimiles athleticis illis aridae hominum altitudinis saginationi provis. (Rigalt.)

les nos ante pabulum et potum in virgine adhuc saliva^a exhibere consuerit rebus duntaxat³ sensu agendis, quo divina tractantur, si multo pollentioris mentis, si multo vivacioris cordis, quam cum totum illud domicilium interioris hominis escis stipatum, vinis inundatum, ⁴decoquendis iam stercoribus ⁵aestuans praemeditatorium efficitur latrinarum^b, in quo plane nihil tam in proximo supersit quam ad lasciviam sapere. Manducavit populus et bibit, et ^{Exod. XXXII, 6.} surrexerunt ludere. Intellege sanctae scripturae verecundiam lusum nisi impudicum non denotasset. Ceterum quotusquisque meminerit religionis, occupatis memoriae locis, impeditis sapientiae membris? Nemo ita ut decet, ita ut par est, ita ut utile est, recordabitur dei ⁶in eo tempore quo ipsum sibi hominem excidere sollemne est. Omnem disciplinam victus aut occidit aut vulnerat. Mentior, si non dominus ipse oblivionem sui exprobrans Israëlī causam plenitudini ⁷reputat^c. Incrassatus est dilectus et pinguefactus et dilatatus est, ^{Deut. XXXII, 15.} et dereliquit deum, qui fecit eum, et abscessit a domino salutificatore suo. Denique in eodem Deuteronomio eandem causam praecaveri iubens, Ne, inquit, cum manducaveris et biberis et domos ^{Deut. VIII, 12 sqq.} optimas aedificaveris, ovibus et bubus tuis multiplicatis et argento et auro extollatur cor tuum et obliviscaris domini dei tui. Praeposuit corruptelae divitiarum edacitatis enormitatem, cui ipsae divitiarum procurant. Per ⁸illas scilicet incrassatum erat cor populi, ne oculis videret et auribus audiret et corde coniceret adipibus obstructo, quas nominatim esui abstulit, dedocens hominem saginae ^{Deut. VIII, 3. Luc. IV, 2. 4. Math. IV, 2. 4.} studere. Ceterum cui cor ⁹erectum potius inveniebatur quam im-
pinguatum, ¹⁰qui quadraginta diebus totidemque noctibus supra humananae naturae facultatem ieiunium perennavit spiritali fide virtutem subministrante, et vidit oculis dei gloriam et audivit auribus dei vocem et corde coniecit dei legem iam tunc doctis non in solo pane vivere hominem, sed in omni verbo dei, cum quidem nec ipsum Moysen deo pastum ¹¹inediamque eius ¹²nomine saginatam constanter contemplari valeret pinguior populus. Merito igitur etiam

3. sensu AB. sensus CD. 4. de coquendis A. 5. exaestuans liber Clementis. 6. eo in tempore A. 7. reputat ABC. deputat D., Fulv. Ursinus. 8. illa A. 9. erectam C. liber Clementis. 10. qui om. CD. 11. mediamque A. 12. numine Fulv. Ursinus.

Cap. VI. a. in virgine adhuc saliva] Id est cum saliva nostra adhuc a potu et cibo intacta ieiuni sumus. (Fr. Iunius.) Cf. etiam adnot. ad Apolog. cap. 9.

b. praemeditatorium efficitur latrinarum] Imitatur Hieronymus Adv. Iovinianum II, p. 205. tom. IV. ed. Bened.

„Quale illud ieiunium est, aut qualis illa refectio post ieiunium, cum pridianis epulis distendimur, et guttur nostrum meditatorium efficitur latrinarum?“

c. reputat.] Revocavi genuinam scripturam. V. adnot. ad De Orat. cap. 7.

in carne se dominus ei ostendit collegae ieiuniorum suorum, non
 minus et Heliae. Nam et Helias hoc primum, quod famem fuerat
 imprecatus, satis iam se ieiuniis voverat. Vivit, inquit, dominus,
 cui adsisto in conspectu eius, si erit ros istis annis et imber. De
 hinc minantem Iezabel fugiens post unicum pabulum et potum,
 quem ab angelo expergefactus invenerat, et ipse quadraginta diebus
 et noctibus vacuo ventre arido ore pervenit in montem Choreb,
 ubi cum in spelunca devertisset, quam familiari congressu dei
 exceptus est! Quid tu Helia hic? multo amiciores ista vox quam,
 Adam ubi es? Illa enim pasto homini minabatur, ista ieiuno bla-
 diebatur. Tanta est circumscripti victus praerogativa, ut deum
 praestet homini contubernalem, parem revera pari. Si enim deus
 aeternus non esuriat, ut testatur per Esaiam, hoc erit tempus quo
 homo deo adaequetur, cum sine pabulo vivit.

Processimus itaque iam ad exempla, uti revolvamus utilitatis
 efficacia potestates istius officii quod etiam iratum deum homini
 reconciliat. Deliquerat Israël in aquatione apud Maspha congregatus
 a Samuele, sed ita statim delictum ieiunio diluit, ut periculum
 proelii simul fuderit. Cum maxime Samuel offerebat holocaustum
 (in nullo magis procuratam audimus dei clementiam quam
 abstinentia populi), et allophyli proelio admovebant, ibidem
 dominus intonuit voce magna super allophylos, et confusi sunt et
 corruerunt in conspectu Israël, et processerunt viri Israël a
 Maspha et persecuti sunt allophylos et usque Bethor ceciderunt,
 pastos impasti, armatos inermes. Haec erunt vires ieiunantium
 deo. Caelum pro eiusmodi militat. Habes formam praesidii etiam
 spiritualibus bellis necessariam. Proinde cum rex Assyriorum Sa-

13. speluncam *Fr. Junius.*

Cap. VII. 1. Masphat *AB.* 2. sed *om. C.* 3. fuderit *AB.* fugerit *CB. Berrigius.* 4. proelium *Latinius.* 5. ibidem *AD. liber Clementis, et liber Felicissimi quidam nescio quis h. l. a Pamelio citatus.* Ibi demum *B.* 6. Masphat *AB.* 7. Bethchar *A.* Bethor *B.* 7b. *Matim* erant.

Cap. VII. a. Deliquerat Israël] Non dicit deliquisse in aquatione, ut Pamelius intellexit male, sed hoc dicit, Israëllem ibi congregatum antea deliquisse; nam propterea dicit *deliquerat.* Post item reponendum censeo ut *periculum proelii simul fuderit.* Nimirum simul cum aqua illa quam effuderunt coram Iehova. Nam etiam postea deus Philistaeos ad proelium venientes fudisse dicitur ibidem I Samuel. cap. 7. (*Fr. Junius.*)

b. in nullo magis — quam abstinentia populi] Verbis, quae parenthesi inclusi, praefatur miraculum statim sub-

secutorum. Vulgata distinctio est: *holocaustum, in nullo magis — populi. Et allophyli* cett.

c. proelio admovebant] Signa admovebant, vel exercitum. Sic *admove* absolute positum est etiam apud Curtium IX, 4 „iam admovebat rex.“

d. ibidem] *Ibidem* de tempore. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. I.

e. pro eiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

f. formam] Id est condicionem. legem. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 15.

nacherib^c compluribus iam civitatibus captis Israël per Rapsacen blasphemias et minas intentaret, nihil aliud illum a proposito in Aethiopias avertit. Dehinc^o quid aliud¹⁰ centum octoginta quatuor milia^b de exercitu eius per angelum¹¹ absumpsit quam Ezechiae regis humiliatio? Siquidem duritia hostis adnunciata vestem scidit, saccum induit, eodemque habitu seniores sacerdotum ad deum per Esaiam adire iussit, utique ieiunio preces prosequente. Neque enim cibi tempus in periculo, nec saturitatis cultus in saccoⁱ.¹² Semper inedia¹³ maeroris sequela est, sicut laetitia accessio saginae.^{II Reg. XVIII. XIX. Ies. XX.}

Per hanc maeroris sequelam et inediam etiam civitas illa peccatrix Ninive de exitio praedicato liberatur. Satis enim paenitentia scelerum^{13b} commendaverat ieiunium triduo functa, etiam pecudibus^{Ion. III.} enectis, quibus iratus deus non erat. Sodoma quoque et Gomorra^{Gen. XIX.} evasisent, si ieiunassent. Hoc remedium agnoscit et Achab. Cum^{I Reg. XXI.} illi post transgressionem et idololatriam et necem Nabuthae propter vineam interempti a Iezabel exprobrasset Helias, Qualiter occidisti et haereditatem possedisti: ¹⁵in loco quo sanguinem Nabuthae canes delinxerant, tuum quoque¹⁶ delingent, — destituit semetipsum et¹⁷ saccum carni suae imposuit et ieiunavit et dormivit in sacco. Et tunc sermo domini ad Heliam, Vidisti, ut reveritus sit Achab a facie mea: pro eo, quod reveritus est, non superducam laesuram in diebus ipsius, sed in diebus filii eius superducam eam, qui non erat ieiunaturus. Ita ieiunium in deum reverentiae opus est, per quod Anna quoque ambiens uxor Helcanae retro^{I Sam. I.} sterilis impetravit facile a deo inanem cibo ventrem filio implere, et quidem propheta. Sed non modo naturae mutationem aut periculorum aversionem aut delictorum obliterationem, verum etiam sacramentorum agnitionem¹ ieiunia de deo merebuntur. Aspice

8. cum pluribus A. 9. quid aliud om. BC. 10. centum octoginta quatuor A. centum et octoginta reliqui. 11. assumpsit A. 12. Semper om. A. 13. sequela maeroris A. 13b. commendaverat D., Fulv. Ursinus. commendaverit reliqui. 14. illo A. 15. in loco quo ACD. liber Clementis. in quo loco B. 16. diligenter A. 17. saccum om. A.

g. Proinde cum rex Assyriorum Senacherib] Et hoc cum ceteris (tantum non omnibus) exemplum adfert Hieronymus in pari causa Adv. Iovin. libro II.

h. centum octoginta quatuor milia] De hoc numero variat scriptura. In vulgatis Tertulliani editionibus memorantur octoginta milia. Sed II Reg. cap. 19, 35. Esai. cap. 37, 36. II Maccab. cap. 8, 19. leguntur quinque et octoginta milia ab angelo dei interiisse. Qui numerus et hic fortasse est restituendus, siquidem facile

erat numerorum sigla IV vel IIII et V commutari.

i. nec saturitatis cultus in sacco.] Saturitatis cultum dicit, quia ex saturitate laetitia, ex laetitia autem cultus delicatioris cura, cui non convenit cum horrore cineris et asperitudine sacci. (Rigalt.) k. retro] Antea. V. adn. ad De Spectac. c. 9.

l. sacramentorum agnitionem] Sic vocat peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus obiectas in somnis. Sacramenta igitur somnia a deo immissa. (Rigalt.) Cf. infra cap. 9.

Dan. II. VI. X. Danielis exemplum. Circa somnium regis Babylonis omnes turbantur sophistae^m, negant^{17b} vultro de praestantia humana posse cognosci^a. Solus Daniel deo fidens, et sciens¹⁹ quid ad demerendam dei gratiam faceret, spatium tridui postulat, cum sua fraternitas ieiunat, atque ita orationibus commendatis et ordinem et significationem somnii per omnia instruitur, tyranni sophistis parcitur, deo glorificatur, Daniel honoratur, non minorem dei gratiam et postea quoque relaturus anno primo regis Darii, cum ex recogitatu praedicatorum temporum ab Hieremia dedit faciem suam deo^o in ieiuniis et sacco et cinere. Nam et angelus missus ad eum hanc statim professus est causam divinae dignationis: Veni, inquit, demonstrabo tibi, quatenus miserabilis es^p, ieiunando scilicet. Si deo miserabilis, leonibus in lacu fuerat horribilis, ubi quidem²⁰ illi sex diebus ieiunanti prandium angelus procuravit.

Cap. VIII. ¹Reddimus et cetera. Ad nova enim nunc documenta properamus. In limine evangelii Anna ²prophetis, filia Phanuelis, quae infantem dominum et agnovit et multa super eo praedicavit expectantibus redemptionem Israelis, post egregium titulum^a veteris et univirae viduitatis ieiuniorum quoque testimonio augetur, ostendens in quibus officiis adsideri ecclesiae debeat, et a nullis magis intel-

Math. IV, 2. legi Christum quam semel nuptis et saepe ieiunis. Ipse mox dominus baptismum suum, et in suo omnium, ieiuniis dedicavit^b, habens efficere panes ex lapidibus, etiam Iordanem vino fortasse manare, si ita vorator et potator fuisset. Immo novum hominem in veteris sugillationem virtute fastidendi cibi initiabat, ut eum diabolo rursus per escam tentare quaerenti fortio-rem fame tot ostentaret. Praestituit exinde ieiuniis legem sine tristitia transigendis. Cur enim triste quod salutare? Docuit etiam adversus diversa daemona ieiuniis proliandum. Quid enim mirum, si eadem operatione spiritus iniquus educitur qua sanctus inducitur? Denique, ut Act. X, 4. in centurionem Cornelium necdum tinctum dignatio spiritus sancti cum charismate insuper prophetiae festinasset, ieiunia eius legitur

II Cor. XI, 27. exaudita. Puto autem et apostolus in secunda Corinthiorum inter

17b. ultra Fr. Junius. 18. quod D. 19. in om. A. 20. illis A.
Cap. VIII. 1. Reddidimus vetera Latinius. 2. prophetae A.

m. sophistae] Sophistas dicit qui alias sapientes, somniorum interpretes, coniectores. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Idolol. cap. 9.

n. posse cognosci.] Humano ingenio praestari posse, somniorum igitur regionum interpretationem. (Rigalt.)

o. dedit faciem suam deo] Convertere ad deum. (Rigalt.)

p. quatenus miserabilis es] Quatenus miserationis gratiam adeptus es. (Rigalt.)
Cap. VIII. a. titulum] Elogium. V. adnot. ad Apolog. cap. 1.

b. dedicavit] V. quae adnotavi ad Scripiac. cap. 1.

suos et pericula et incommoda post famem ac sitim ieiunia plurima enumerat.

rincipalis haec species in castigatione victus potest iam de
ribus quoque abstinentiae operationibus praeiudicare, ut et
ro modo utilibus aut necessariis. Nam exceptio eduliorum
dam portionale ieiunium est. Inspiciamus igitur et xerophagi-
novitatem aut vanitatem, si non et in his tam antiquissimae
efficacissimae religionis operatio est. Redeo ad Danielelem et

eius leguminum pabulum et aquae potum ferculis et oeno-
regiis praeferebant atque exinde formosiores, ne quis de
quoque corpusculi metuat^a, ceterum spiritu insuper cultos.
enim deus adolescentulis scientiam et intelligentiam in omni
ura et Danieli in omni verbo et in somniis et in omni so-
qua hoc ipsum quoque saperet, quibus modis de deo impe-
r agnitio sacramentorum^b. Anno denique tertio Cyri regis

um cum in recogitatum incidisset visionis, aliam formam
tionis prospexit. In illis, inquit, diebus ego Daniel eram
s per tres hebdomadas, panem suavem non edi, caro et

non introierunt in os meum, oleo unctus non sum, donec
narentur tres hebdomades, quibus transactis angelus emis-
t taliter alloquens: Daniel, homo es miserabilis, ne timueris,
m ex die prima qua dedisti animam tuam recogitatum et hu-
oni coram deo exauditum est verbum tuum, et ego introivi
tuo. Ita xerophagiarum miseratio et humiliatio metum ex-
t et aures dei advertunt et occultorum compotes faciunt. Re-
etiam ad Heliam. Cum corvi illum pane et carne saturare
essent, cur postmodum apud Bersabe Iudaeae excitato ei de
quidam ille angelus sine dubio panem solum et aquam ob-
Defecerant corvi, qui eum liberalius pascere, an difficile
fuerat aliquem alicunde de convivio regis ministrum cum
tissimo ferculo raptum ad Heliam transferre, sicut Danieli
cum leonum esurienti prandium metentium exhibitum est?

p. IX. 1. qui CD. liber Clementis. 2. somnis A. 3. cum regi cogitatum
et visionis A. 4. legens A. 5. Bersabae Iuda A. 6. illi Fulv. Ursinus.
eli D., Latinius. Daniel ABC. 8. lacu Latinius.

IX. a. de specie quoque cor-
metuat] Sic lib. II. Ad Uxor.
Latebisne tu, cum lectulum, cum
um tuum signas? Hoc enim
loco notabimus Septimum Stoica
sic passim loqui, ut corpusculum
t lectulum, et arbusculam, et mu-
n, et canticulam, et motiunculas,

et portunculas, et cetera huiusmodi,
quemadmodum illi σωμάτιον, οὐδίδιον,
ἀξιωματίον, ἀγρίδιον, πραγμάτιον,
λεξίδιον, σουλαρίον, ὀνάριον, ἀγνυ-
ρωματίδια, ὀπλάρια, et cetera id genus
Epictetica. (Rigalt.)

b. agnitio sacramentorum.] Cf. supra
cap. 7., et ibi Rigalt.

Sed constitui oportebat exemplum docens in tempore pressuræ et persecutionis et cuiuscunque circumstantiæ^a xerophagiis esse vivendum. Tali victu David exomologesin suam expressit, cinerem quidem edens velut panem, id est panem velut cinerem aridum et sordidum, potum vero fletu miscens, utique pro vino. Habet enim et abstinentia vini suos titulos, quæ et Samuelem deo voverat et Aaronem consecravit. Nam de Samuele mater, Et vinum, inquit, et ebriamen non bibet^d; talis enim et ipsa deum orabat. Et de Lev. X, 9. minus ad Aaron: Vinum et siceram non bibetis, tu et filius tuus post te, si quando ingrediemini tabernaculum, vel ascendetis ad altare, et non moriemini. Adeo morientur qui non sobrii in ecclesia ministraverint. Sic et Israëlî proximo reprobat: Et potum dabatis sanctificatis meis vinum. Et hæc autem strictura¹¹ potus¹² xerophagiæ portio est. Quanquam ubi abstinentia¹³ vini aut a deo exigitur¹⁴ aut ab homine vovetur, illic intellegatur etiam potus pressura formam præstruens potui. Qualis enim esus, talis et potus. Verisimile non est, ut quis dimidiam gulam deo immolat, aquis sobrius et cibus ebrius. An autem et apostolus xerophagiis norit, qui maiora celebraverat, sitim et famem et multa ieiunia, II Cor. XI, 27. qui ebrietates et comessiones recusaverat, vel de discipulo Timotheo argumenti satis est, quem propter stomachum et adidiam Rom. XIII, 3. qui ebrietates et comessiones recusaverat, vel de discipulo Timotheo argumenti satis est, quem propter stomachum et adidiam I Tim. V, 23. imbecillitates modico vino¹⁴ monens uti, quo ille non¹⁵ ex institutione, sed ex devotione abstinebat (ceterum stomacho magis consuetudo prodesset), hoc ipso abstinentiam vini dignam deo summi¹⁶ quam ex necessitate dissuasit.

Cap. X. Aequæ stationes nostras ut¹ indictas^a, ¹b quidam vero et in

9. bibi A. 10. filii tui CD. 11. potius A. 12. est vini A. 13. aut ex. 14. monet A. 15. ex intimatione abstinebat quod stomacho magis prodesset & 16. quam nec dissuasit A. quum ex necessitate dissuasit *Latinus*.

Cap. X. 1. indictas *Nicol. Rigaltius*. indignas libri omnes. 1 b. quidam ex quasdam libri omnes.

c. circumstantiæ] Id est vexationis. Sic etiam De Oratione cap. 9 „et sunt quæ petantur pro circumstantia cuiusque, præmissa legitima et ordinaria oratione.“

d. et ebriamen non bibet] Hæc quidem verba in Hebræo non extant, sed ex analogia a LXX adiecta sunt in verbis feminae, prout in editione quoque Romana legitur: „καὶ οἶνον καὶ μέθυσμα οὐ πίνειται, καὶ σίδηρος οὐκ ἀναθήσεται ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ.“ I Sam. I, 11. (Fr. Ianius.) Hieronymus Adv. Iovinianum lib. II. tom. IV. p. 209. ed. Bened.: „Samson et Samuel vinum

et siceram non bibunt. Erant enim illi reprobationis et per abstinentiam ieiuniumque concepti. Aaron et ceteri sacerdotes ingreassuri templum omnes qui inebriare potest non potant, ne moriantur.“

e. strictura potus] Ait Septimius hæc forma potus perstricta etiam aridum pabulum significari. (Rigalt.)

Cap. X. a. stationes nostras et indictas] Sensus auctoris evincit legendum indictas, ut et paulo post, Sed quod pertineat ad indictionis quaestionem. Rigaltius, inquit, stationes nostras accusat ut indictas et in serum constitutas, et

constitutas, novitatis nomine incusant, hoc quoque munus arbitrio obeundum esse dicentes et non ultra nonam detinende suo scilicet more. Sed quod pertineat ad ¹indictionis munus, semel pro omnibus causis respondebo. Nunc ad munus huius speciei articulum, de modo temporis dico, de ipsis postulandum, unde hanc formam ^{1a}nona dirimendis stationibus praescribant. Si, ²quia Petrus et qui cum eo ad horam orationis templum introgressi ³leguntur, quis mihi ⁴probabit Act. III, 1. die statione functos, ut horam nonam ad clausulam et ~~en-~~ nem ^bstationis interpretetur? Atqui facilius ^ainvenias Petrum iuxta capiendi cibi causa prius in superiora ad orandum ascen- Act. X, 9. quo magis sexta diei finiri ^dofficio huic possit, ^{4b}quae illud ^cura post orationem videbatur. Porro ^ecum in eodem ~~com-~~ munitio: Lucae et tertia hora orationis ⁵demonstretur, sub qua Act. II, 15 sancto initiati pro ebriis habebantur, et sexta, qua Petrus ^f in superiora, et nona, qua templum sunt introgressi, cur ^grellegamus salva plane indifferentia semper et ubique et omnino ^horandum, tamen tres istas horas ut insigniores in rebus ⁱis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae resonant ^f, ita et sollemniores fuisse in orationibus divinis? ^jetiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis, per ^kaliquarum horarum exceptionem, non aliarum autem insigniorum, exinde apostolicarum, tertiae, sextae, nonae. ^laque et Petrum dicam ex vetere potius usu nonam obser- ^mvertio orantem supremae orationis munere. Haec autem pro- ⁿos qui se putant ex forma Petri agere, quam ignorant; non ^oespuamus nonam, ^pcui et quarta sabbati et sexta plurimum

tionis Nicol. Rigaltius. interdictionis libri omnes. 1 d. non a dirimen-
novam dirimendis Amg. 2. qua A. 3. aguntur A. 4. probabit CD.
mentis. probat AB. probet Fr. Iunius. 4 b. Malim qua. 5. demon-
6. orandi D., Fulv. Ursinus. 7. aliquarum ACD. liber Clementis. alia-
Probat Fr. Iunius. 8. insigniorem A. 9. qua Fulv. Ursinus.

munus quidem esse non indi-
sed ex arbitrio obeundum, et
serum constitui, sed ad nonam
ationes debere contendunt. (Ri-
de stationibus v. adnott. ad De
p. 19. V. etiam Desid. Heraldus
c. Felicis Octav. p. 69., ubi et
rtulliani locum pertractat. Mox
dam rescripsi quidam, quod loci
stulabat.
punctionem] Consummationem.
1. ad Apolog. cap. 35.
tilius] Potius. Cf. adnott. ad De
cap. 10.

d. finiri] Hoc est praefiniri, deter-
minari. (Rigalt.)

e. Porro] V. adnott. ad De Corona
cap. 7.

f. quae publice resonant] Ergo Sep-
timum saeculo tres tantum istae insignio-
res publice resonabant, signo dato tuba
vel tintinabulo. Ceterum priscis quo-
que Romanis eadem diei spatia signifi-
cari solita, accenso, ubi praetori vide-
batur, ad populum pronuntiant horam
esse tertiam, itemque meridiem, et ho-
ram nonam, discimus ex Varronis quinto
de Lingua Latina. (Rigalt.)

fungimur^g, sed quia eorum quae ex traditione observantur tanto magis dignam rationem adferre debemus, quanto carent scripturae auctoritate, donec aliquo caelesti charismate aut confirmentur at
 hii. III, 15. corrigantur. Et si qua, inquit, ignoratis, dominus vobis revelabit.

Itaque ¹⁰seposito confirmatore omnium istorum paracleto, duce universae veritatis^h, ¹¹an dignior apud ¹²nos ¹³ratio adferatur in nos observandi ¹⁴require, ut etiam Petro ea ratio deputanda sit, a statione tunc functus est. Venit enim de exituⁱ domini, quem tunc semper commemorari oportet sine differentia horarum, impressius^k tamen ¹⁶tum ei secundum ipsum stationis vocabulum ¹⁵addicimur. Nam et milites nunquam immemores sacramenti magis stationibus parent. Itaque in eam usque horam celebranda praesura est in qua a sexta contenebratus^l orbis defuncto domino lugubre fecit officium, ut tunc et nos revertamur ad iocunditatem cum et mundus recepit claritatem. Hoc si magis ad religionem sapit Christianam, dum magis Christi gloriam celebrat, possum aequae serae stationis ex eodem rei ordine statum figere^m, ut ieiunemus ad serum, expectantes tempus dominicae sepulturae, cum Ioseph postulatam detulit corpus et condidit. Inde et irreligionem est ante famulorum carnem ¹⁷refrigerareⁿ quam domini. ¹⁸Sed hactenus^o haec ex argumentationum provocatione commiserim, coniecturas coniecturis, ¹⁹et tamen, puto, fidelioribus repercutiens^p. Videamus, an aliquid tale nobis de vetustatibus quoque patrocinetur.

Exod.
 XVII, 8 sqq.

In Exodo habitus ille Moysis adversus Amalech orationibus proliantis usque in occasum perseverans nonne statio fuit sera? Iesus Nave debellantem Amorrhaeos prandisse illa die existimamus quae

10. si posito A. 11. an om. A. 12. vos D., Fulv. Ursinus. 13. ratione fertur A. 14. require ABC. requiro D., Latinus. Probat et Fr. Junius. 15. tum ei D., Fr. Junius. cum eis ABC. 16. addicimur D., Fulv. Ursinus. addicimur ABC. 17. refrigerari Fulv. Ursinus. 18. Sed hactenus haec A. ut haec B. Sed hoc CD. 19. sed Latinus.

g. cui et quarta sabbati et sexta plurimum fungimur] Fungi cum dativo est satisfacere. Sic passim apud Ictos. Ut fr. 22. De Paenit. 48, 19 „poenae suae fungi.“

h. duce universae veritatis] Hoc pari loquendi genere dictum est quo Adv. Prax. cap. 2. eundem paracletum appellat „deductorem omnis veritatis.“ Cf. adnott. ad inscript. libri De Exhortat. Castitatis.

i. exitu] De hoc vocabulo dictum est ad Scorp. cap. 4.

k. impressius] Cf. adnott. ad Apolog. cap. 5.

l. contenebratus] Usus est hoc vocabulo etiam Apolog. cap. 2 „quot in eam contenebrasset.“, et De Praescr. Haer. cap. 12.

m. statum figere] Cf. adnott. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

n. refrigerare] Quiescere. (Raph.) Proprie, refrigerio suo iuvare.

o. hactenus] De huius vocabuli quod prave omiserunt omnes post Gangraenenses editores, adeas adnott. ad De Exhortat. Cast. cap. 1.

p. repercutiens.] Verbum Tertullianus usitatissimum. Cf. De Pudic. cap. 7.

ipsis elementis stationem ²⁰imperavit? Stetit sol in Gabaon et luna ^{18sq.} in Aialon, stetit sol et luna in statione, donec ultus est populus ^{XIV, 24sq.} de inimicis suis, et stetit sol medio caelo. ¹⁹Ut autem accedebat in occasum et finem diei unius, non fuit dies talis retro et in novissimo, utique tam prolixus, ut, inquit, exaudiret deus hominem, parem scilicet solis⁷, ²¹b instantem tam diu in officio, stationem etiam sera longiorem. Certe Saul et ipse in proelio constitutus manifeste munus istud indixit: Maledictus homo, qui ederit panem ad vesperam usque, dum ulciscar de inimico meo, et non gustavit totus populus eius, et tota terra ²²prandebat^r. Tantam autem deus praestitit auctoritatem edicto stationis illius, ut Jonathan, filius Saulis, quamquam ignarus ieiunationis in serum definitae gustum mellis admiserat, et ²³sorte mox de delicto sit traductus^s, et vix per precem populi periculo exemptus. Gulae enim, licet simplicis, reus fuerat. Sed et Daniel anno primo regis Darii, cum ²⁴ieiunus in sacco et cinere exomologesin deo ageret, Et adhuc, inquit, lo- ^{Dan. IX, 21.} quente me in oratione, ecce vir, quem videram in somnis initio, ²⁵velociter volans appropinquavit mihi quasi hora vespertini sacrificii. Haec ²⁶erit statio sera quae ad vesperam ieiunans pinguorem ²⁷orationem deo immolat^t.

Omnia autem ista credo ignota eis qui ad nostra turbantur^a, ^{Cap. XI.} aut sola forsitan lectione non etiam intentione comperta, secundum maiorem vim imperitorum apud gloriosissimam scilicet multitudinem psychicorum. Propterea per singulas direximus species ieiunationum, xerophagiarum, stationum, ut, dum recensemus secundum utriusque testamenti paraturam^b quantum proficiant recusati vel recisi vel retardati pabuli officia^c, eos retundamus qui haec velut

20. imperavit. Stetit ABCD. liber Clementis. impetravit? Stet Fulv. Ursinus. 21. Ut autem AB. et non reliqui. 21 b. instantis Fr. Iunius. In seqq. maluerim statione etiam sera longiore. 22. non prandebat CD. 23. forte A. 24. ieiuniis A. 25. erat Fulv. Ursinus. 26. rationem A.

q. parem scilicet solis] Similiter supra cap. 6. dixit circumscripti victus praerogativa deum homini praestari contubernalem, parem revera pari. „Si enim deus, inquit, aeternus non esuriet, ut testatur per Esaiam, hoc erit tempus quo homo deo adaequetur, cum sine pabulo vivit.“

r. et tota terra prandebat.] Omnes, inquit, prandebant in terra, cum tamen copiae militares aduratione Saulis coactae ieiunarent. (Fr. Iunius.) Invenerat Pamellius negationem ante prandebat, quae abest a Graeco. Et Hieronymus Adv. Iovin. lib. II. p. 208. tom. IV. ed. Bened. habet: „Et tota terra prandebat.“

s. de delicto sit traductus] Convictus. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. orationem deo immolat.] De hac locutione cf. adnot. ad De Patient. cap. 13.

Cap. XI. a. qui ad nostra turbantur] Paracletica scilicet Montanistarum instituta. (Rigalt.)

b. utriusque testamenti paraturam] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

c. recusati vel recisi vel retardati pabuli officia] Supra cap. 2. dixit „sublati vel diminuti vel demorati pabuli officia.“

et haeresis et ⁷pseudoprophetaia divinitatis diversitate iudicabuntur
⁸apud nos omnes unci dei creatoris et Christi eius antistites,
adeoque indifferenter hanc partem defendo, illis offerens in quo
velint gradum figere^k. Spiritus diaboli est, dicis, o psychice. Et
quomodo dei nostri officia indicit nec alii offerenda quam deo no-
stro? Aut contende diabolium cum deo facere nostro, aut satanas
paracletus habeatur. Sed hominem antichristum adfirmas; hoc enim ^{I Ioh.}
vocantur haeretici nomine penes Ioannem. Et quomodo quisquis ^{II, 18. 22.}
ille est in Christo nostro haec erga dominum nostrum officia dispo- ^{IV, 3.}
suit, cum et antichristi ^{II Ioh. 7.} erga deum, adversum nostrum processe-
rint Christum? Quo ¹⁰itaque putas laterum^l confirmatum apud nos
spiritum, cum imperat an cum probat quae deus noster et impera-
vit semper et probavit? Sed rursus palos terminales figitis^m deo,
sicut de gratia, ita de disciplina, sicut de charismatibus, ita ¹¹et
de sollemnibus, ut proinde officia cessaverint, quemadmodum et
beneficia eius, atque ita negetis usque adhuc eum munia imponere,
quia et hic Lex et prophetae usque ad Ioannem. Superest ut to-
tum auferatis quantum in vobis tam otiosum. ^{Math. XI, 13.}

Iam enim et in ista specie ¹ditati saturatique regnatis, non ^{Cap. XII.}
delicta ²incurstantes, quae ieiuniis elimentur, nec revelationum ^{Cor. IV, 8.}
scientia indigentes, quae xerophagiis extorqueantur, nec bella pro-
pria metuentes, quae stationibus discutiantur. Ut ab Ioanne para-
cletus obmutuisset, ³ipsi nobis prophetae in hanc maxime causam
extitissimus, iam non dico ad exorandam dei iram, nec ad impe-
trandam tutelam eius aut gratiam, sed ad praemuniendam per nos-
met ipsos novissimorum temporum condicionem, indicentes omnem
^{ταπεινοφρόνησιν}, cum carcer ediscendus, et fames ac sitis exer-
cendae, et tam inediae quam anxii victus tolerantia usurpanda sit,
ut in carcerem talis introeat Christianus qualis inde prodisset,
non poenam illic passurus, sed disciplinam, nec saeculi tormenta,
sed sua officia, eoque fidentior processurus ad certamen ⁴e custodia
abususⁿ nihil habens carnis, sic ut nec habeant tormenta materiam,

7. pseudoprophetae A. 8. apud nos apud omnes A. 9. erga deum delet La-
tinus. 10. utique A. 11. et om. B.

Cap. XII. 1. ditati A. 2. incurstantes Ios. Scaliger. incusantes libri omnes.
3. et ipsi A. 4. e custodia obesus Latinus. e custodia ab usu Ios. Scaliger.

k. gradum figere.] Cf. adnot. ad Scor-
piac. cap. 4.

l. Quo itaque — laterum] Ex quo ita-
que latere. Cf. De Pallio cap. 1 „ab
utroque laterum.“

m. palos terminales figitis] Auctores
finium regundorum palos pro terminis
in quibusdam regionibus poni docent,

iliceos, oleagineos, iun-
de ilico picatos. (Rigalt.)

Cap. XII. a. abusus] Abusus, longo
usu propemodum assumptus confectus-
que. Si quid iuarent exemplaria, mal-
lem obesus, quemadmodum vetus poeta
apud Gellium obesum dixit pro exili et
gracilento. (Rigalt.) Accipio abusus

cum sola et arida sit cute loricated, et contra ⁴ungulas ^b corneas, praemisso iam sanguinis succo^c tanquam animae impedimentis^d, properante iam et ipsa, quae ⁴iam saepe ieiunans mortem de proximo^e norit. Plane vestrum est in carceribus popinas exhibere^f martyribus ⁵incertis^g, ne consuetudinem quaerant^h, ne taedeat vitae, ne nova abstinentiae disciplina scandalizentur, quam nec ille ⁶Pristinus vesterⁱ non Christianus martyr^k adtigerat, ⁷quem ex facultate custodiae ⁸liberae^l aliquamdiu ⁹farsum, omnibus balneis quasi ba-

4b. virgulas D. 4c. tam Petr. Ciacconius. 5. incertis AmgBCD. incestis A. & pristinus A. pristinum Nicol. Rigaltius. 7. quam (?) ex Fulv. Ursinus. quem & libri omnes. 8. libere A. 9. farsum AB., Fr. Iunius. fartum CD. liber Clementi.

pro genitivo substantivi, struendo cum voce *carnis*, non pro participii nominativo, quamquam sententia eadem evadit. *Abusus pro ubusione* vox satis frequens apud ICIos. Cf. Dirksen Manuale s. v.

b. unguilas] De his cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 12.

c. praemisso iam sanguinis succo] Praemisso, scilicet ad deum, quo iam et ipse totus properat. Sic alibi dixit *praemissam* uxorem, *praemissos* liberos iam saeculo digressos. (Rigalt.)

d. tanquam animae impedimentis] Impedimenta dicit militari significato. Christianus iam plurimis emaciatius ieiuniis praemisit ad dominum hanc sui partem, sanguinem suum scilicet, tanquam impedimenta sua, tanquam vasa, tanquam suppellectilem. Quam gravis hic paracleticus doctor cum istis ieiuniis austeris! Sane miror in fibris exsanguibus et corneis tantum ingenii, tantum amoenitatis, tantum elegantiarum. (Rigalt.)

e. de proximo] Cf. adnot. ad De Patientia cap. 7.

f. in carceribus popinas exhibere] Principio libri adversus Valentinianos facile esse ait fratrum caritatem, et libro adv. Praxean [cap. 3.] maiorem semper credentium partem simplices et idiotas. Hic ergo hominibus id genus exprobrare videtur beneficentissimae caritatis officia in Peregrinum illum impostorem collata, qui tandem agnitus et Christiana communione depulsus a Luciano describitur, cuius etiam inter ethnicorum exempla meminit Septimius lib. ad Martyras [cap. 4.]. *Popinas exhibere* Lucianus „*συνεκάθειδον μετ' αὐτοῦ, διαφθείροντες τοὺς δεσμοφύλακας, εἰτὰ δαίτῃα ποικίλα εἰσεκομίζετο.*“ (Rigalt.)

g. martyribus incertis] Quorum fides minus spectata neque satis explorata. (Rigalt.)

h. ne consuetudinem quaerant] Ne consueta, ne sua desiderent. Ut laetius in carceribus vivant quam domi. (Rigalt.)

i. Pristinus vester] Legendum arbitror *pristinum vester*, hoc est quondam vester, quemadmodum initio libri adv. Praxean dixit „*pristinum doctor.*“ In hanc vero historiam quam narrat Septimius plurima quadrant eorum quae Luciano de Peregrino tradidit. Nam et istum apud Christianos in fama et pretio aliquamdiu fuisse refert, ac propter tabitos ab eo per oppida Syriae de Christo sermones, comprehensum missumque in carcerem, atque ibidem Christianorum caritate et studio diligentissime curatum, coenis omne genus illatis, nec per humanitatem praesidis emissam carcere. Postea vero ob delicta quaedam ab Christiano consortio eiectionis variis urbes obiisse non sine gloria philosophantem, ac demum Olympiae iussu quaerendi nominis cupidine percitus convocata multitudine, postquam verba multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem rogam insiliisse, nec visum amplius. (Rigalt.)

k. non Christianus martyr] Martyrem istum, qualiscunque fuerit, psychicum, id est catholicum fuisse ait Septimius, non Christianum, quia tormentis ademptus Christum negaverat. Peregrinum suum Lucianus scribit in carcerem caiectum, propterea quod Christum coleret, „*τὸν μέγαν ἐκεῖνον ἄνθρωπον ἐν Παλαιστίνῃ ἀνασκοπισθέντα.*“ confestim accurrisse Christianos, aut fratres, atque omnimoda solatia contulisse, quin etiam cum eo in carcere permanuisse, ac pernoctasse corruptis custodiis. (Rigalt.)

l. facultate custodiae liberae] Lucianus: „*διαφθείροντες τοὺς δεσμοφύλακας.*“ (Rigalt.)

te melioribus, et omnibus luxuriae secessibus quasi "ec-
secretioribus, et omnibus vitae "istius inlecebris quasi
nae dignioribus hoc, puto, "obligatum, ne mori vellet, po-
ipso tribunalis die luce summa condito mero tanquam anti-
raemedicatum" ita "enervastis, ut paucis unguulis titillatus"
nim ebrietas sentiebat) quem dominum confiteretur interro-
raesidi respondere non potuerit amplius, atque ita "de hoc
extortus", cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa
one "discessit". Ideo sobrietatis disciplinam qui praedicant
prophetae, ideo haeretici qui observant. Quid ergo cessatis
atum, quem in Montano negatis, in "Apicio" credere?
raescribitis constituta esse sollemnia huic fidei scripturis vel
one maiorum, nihilque observationis amplius adiciendum "ob
n innovationis". State in isto gradu, si potestis. Ecce
convenio^b vos et praeter pascha ieiunantes citra illos dies
ablatus est sponsus et stationum semiieiunia interponentes,
s* interdum pane et aqua vicitantes, ut cuique visum est.

Cap. XIII

esia D. in Addendis. 11. istius om. D. in Addendis. 12. aeterna digni-
D. in Addendis. 13. obligatum D., Fulv. Ursinus. oblegatum ABC. oble-
Leopoldus. 14. enerva sitis A. 15. de om. Latinius. 16. extortus ACD.
mentis. extortus B. 17. discessit Fr. Junius. Probat etiam Muenterus Prim.
r. p. 184. digessit libri omnes. 18. Apitio ABC.
). XIII. 1. ab illicito A. 2. statu A. 3. vero D., Fulv. Ursinus.

condito mero tanquam antidoto
licatum] Vino myrrhato consopi-
rrhae consumptione obfirmatum.
ria passionis Fructuosi, Augustii
gii legimus oblatum iis a fra-
tritate condimentum, admonitos-
permixtum poculum sumerent,
nondum esse horam solvendi
Nempe agebatur hora diei quarta,
ro quarta; qua feria illi, etiam
re, stationem de more celebra-
ed cur fraterna illa caritas feria
ondimentum offerebat? cum sexta
feris ducti sint martyres. Nisi quia
ipsa feria quarta ducendos. Cete-
osturam martyrio fecisse videntur
so martyrii procinctu corpora sic
t sna, ut cruciatus et tormenta
sentirent. Nam quae constantia,
gloria medicatae potionis cran-
sopito, sensibus interceptis?

De medicato aromatibus nar-
vino quod tormenta et mortem
s subministrare solebant veteres
ni et Iudaei v. Muenterus Primord.
fr. p. 184. adn.

paucis unguulis titillatus] Ita con-
fuerat, ut unguas admotas quasi
s manuum pateretur. (Rigalt.)

o. de hoc iam extortus] Quod inter-
roganti praesidi non responderet. Pere-
grinum suum Lucianus extortum fuisse
non tradit, immo dimissum. (Rigalt.)

p. in ipsa negatione discessit.] Rigal-
tius servata pristina scriptura digressit
ita interpretatus est: Honesto vocabulo
foedum negotium significat. Nam hic
Pristinus nimio vini ac ciborum fartus
admotis tormentis Christum negavit, at-
que in ipsa negatione inter singultus et
ructus alvo perfide laxata fecit quod in
Milesia fabula Lucius cum ab asino suo
carnifices abegit, seu quod moriens Clau-
dus Caesar, qua parte facilis, ut ait
Seneca, loquebatur. Sed quomodo ne-
gavit qui prae temulentia solos singultus
et ructus haberet? Negasse Christum
videtur qui per ebrietatem eripuerat sibi
martyrii sensum et praeclarae confes-
sionis gloriam.

q. Apicio] Cf. De Pallio cap. 5.

Cap. XIII. a. ob illicitum innovationis.]

Cf. Desid. Herald. Digress. II, 5. p. 284 sq.

b. convenio] Quasi contraria actione.
De hoc verbo cf. quae adnotavi ad Apo-
log. cap. 10.

c. vos] Rigaltius vero, quod interpre-
tatur mero, puro.

cum compluribus coenas. Conventus autem illi stationibus prius et ieiunationibus ¹⁰ operati dolere cum dolentibus, et ita demum congaudere gaudentibus norunt. Si et ista ^k sollemnia, quibus tunc ¹ praesens patrociniatus est sermo, nos quoque in diversis provinciis fungimur in spiritu invicem ¹¹ repraesentati, lex est sacramenti.

Horum igitur tempora observantes et dies et menses et annos galaticamur. Plane, si Iudaicarum caeremoniarum, si legalium sollemnitatum observantes sumus; illas enim apostolus dedocet compescens veteris testamenti in Christo sepulti perseverantiam et novam sistens. Quod si nova conditio ¹ in Christo, nova et sollemnia esse ¹¹ debebunt: aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erasit apostolus, cur pascha celebramus ² annuo circulo in mense primo? cur quinquaginta exinde diebus in omni exultatione decurrimus? cur stationibus quartam et sextam sabbati dicamus et ieiuniis parasceuen? Quamquam vos

Cap. XIV.
Gal.
VI, 10 seqq.

II Cor. V, 17.

10. operari A. 11. repraesentari lex est sacramenti *Ios. Scaliger.*

Cap. XIV. 1. in Christo, nova D., *Fulo. Ursinus, Fr. Iunius.* in Christo sepulti per perseverantiam nova A. in Christo sepulti perseverant, iam nova BC. in Christo sepelitur perseverantiam, nova *Ios. Scaliger.* *Quam emendationem recepissim, nisi illa sepulti per perseverantiam per errorem librarii ex praecedentibus repetita esse evidenter apparerent. Alioquin possis et rescribere nova conditione in Christo sepulta perseverantia, nova celt.* 2. animo A.

k. ista] Ictusmodi.

l. tunc] Cum agebantur.

m. in spiritu invicem repraesentati]

In spiritu sancto in unum congregati.]

n. lex est sacramenti.] Communio Christianae lex est, ut nostrum sit quodcunque nostrorum est; ceterum dividit corpus. Sic enim ait lib. De Veland. Virginibus cap. 2., ubi et alia praeclara de Christiani corporis partium consensu. (Rigalt.)

Cap. XIV. a. galaticamur.] Insanimus ut Galatae. Sic ab ingenio Cilicium fraudulento verbum *ἐγκλικίζεω* formavit Pherecrates comicus, ad fraudes et imposturas deorum gentilium significandas: „*ἀεὶ ποθ' ἡμῶν ἐγκλικίζουσ', οἱ θεοί,*“ imponunt et illudunt nobis cilitatem. Galaticamur, desipimus galaticam; iudaizamus ut Galatae. (Rigalt.)

b. nova et sollemnia esse debebunt] Totum hunc locum sic lego: *Quod si nova conditio in Christo, nova et sollemnia esse debebunt.* Aut celt. Nam illa verba *sepulti perseverant*, iam ex praecedente verum repetita sunt falso, cum librarius bis *in Christo* scripturus esset. Est autem *nova conditio παρωή πείσις* II Corinth. cap. 4., nova creatura, ex Tertulliani usu, cuius sollemnia et

nova esse arguit oportere. (Fr. Iunius.) De vocabulo *conditio*, si placet, adeas adnot. ad De Corona cap. 6.

c. et ieiuniis parasceuen?] Ait Tertullianus sepultis testamenti veteris sollemnibus Christianos condidisse novas in Christo leges et nova sollemnia abrogatis ieiuniis Mosaicis instituisse stationes et ieiunia Christiana. Et stationibus quidem dicatas fuisse ferias cuiusque septimane quartam et sextam, excepta feria sexta, quae esset *παρασκευὴ τοῦ πάσχα*, septimane scilicet authenticae in quam incideret Pascha, sive dies Paschae, sabbatum Paschale, quo die Christus Ecclesiae sponsus ablatas est. Et enim eo die indicta fuisse ieiunia, quae non solum a Paracliticis, verum etiam a Psychicis in sabbatum continuabantur. Hic vero Tertullianus observat sabbatum in Pascha ieiunandum, hoc est sabbatum septimane in quam incidisset dies Paschae sive passionis dominicae, quae est *νήστιμος ἡμέρα*, cetera sabbata nunquam ieiunanda; ne iudaizare aut galaticari videamur. Addit Nobis certe omnia dies etiam *vulgata consecratione celebratur*. Quibus verbis consentanea sunt haec Hieronymi Epist. 151 „Nobis qui in Christum credimus resurgentem,

opus dei. Quod opus? De quo ait, Bonum est carnem non edere et vinum non potare. Nam qui in istis servit, placabilis et propitiabilis deo nostro est. Quidam credit omnia manducanda esse, ^{1Rom. XIV. 2sqq.} quidam autem infirmus ⁴b olera vescitur; qui manducat, ne ⁵nullificet non manducantem. Tu quis es, qui alienum servum iudicas? Et qui manducat, et qui non manducat, deo agit gratias. Cum autem humano arbitrio ⁶vetet controversiam fieri, quanto magis divino? Ita sciebat quosdam castigatores et interdictores victus incusare, qui ex fastidio, non qui ex officio abstinerent, probare vero qui in honorem, non qui in convicium creatoris. Et si claves macelli ^ftibi tradidit permittens esui omnia ad constituendam idolothytorum ^{1Cor. X. 25sqq.} exceptionem, non tamen in macello regnum dei inclusit, Nec enim, ^{1Rom. XIV. 17.} inquit, esus aut potus est dei regnum, et, Esca nos deo non com- ^{1Cor. VIII. 8.} mendat, non ut de arida dictum putes, sed potius de uncta et accurata, siquidem subiciens, Nec si manducaverimus, ⁷abundabimus, nec si non manducaverimus, deficiemus, tibi magis insonat qui abundare te existimas si edas, et deficere si non edas, et ideo ista detractas. Dominum quoque quam indigne ad tuam libidinem ^{Math. XI. 19. IV. 2. V. 6.} interpretaris passim manducantem et bibentem, sed puto, quod etiam ⁸ieiunarit qui beatos non saturatos, sed esurientes et sitiennes pronuntiarit, qui escam profitebatur, non quam discipuli existimant, sed paterni operis perfectionem, docens operari escam quae ¹⁰permanet in vitam aeternam, ⁹in ordinaria etiam oratione panem mandans postulandum, non et ¹⁰Attalicas divitias. Sic et Esaias non negavit deum eiegisse ieiunium, sed quale non elegerit enumeravit. In diebus enim, inquit, ieiuniorum vestrorum inveniuntur ¹¹voluntates vestrae, et omnes subiectos vobis succutitis, aut ad convicia et lites ieiunatis et caeditis pugnibus. Non tale ieiunium

4 b. olera CD. liber Clementis. olere AB. 5. nullificet CD. liber Clementis, Fulv. Ursinus. vificet AB. 6. vetet CD., Harrisius, Fulv. Ursinus. vitet AB. 7. abundabimus CD., Harrisius. abundavimus AB. 8. ieiunarit CD. liber Clementis. ieiunavit AB. 9. inordinaria A. 10. Attalicas divitias. Sic AD. Attalicas. Sic BC. 11. voluntates C. voluptates reliqui.

teres. Sequioris enim sevi scriptores retractare usurpant passim pro detractare vel detractare. Vel. Gloss. in Mai Anctt. Class. tom. VI. p. 520 „Detraclat, retractat, recusat.“ Gloss. Philoxeni „Retraclat, διαλογίζη, αναβάλλη, δεισιδαιμονείς, ἀναλογίζη.“ Sic fr. 13. pr. de Accus. 48, 2 „Qui reipublicae causa abfuerit, dum non retractandae (al. detractandae) legis causa abest.“ Tertull. Apolog. cap. 21 „fortassean hoc nomine de statu eius retractetur“ cett. Ibid. cap. 39 „de solo triclinio Christiano-

rum retractatur“ cett. Cf. ibid. capp. 4 et 11. Videndus est de hoc vocabulorum retractare et retractator usu et Salmasius ad Scriptt. Hist. Aug. p. 31. et p. 168.

[f. macelli] Et hic imitatus est Hieronymus l. l. „Nec mirum, si omne quod in macello venditur apostolus emi iubeat et comedi, cum idololatri et adhuc in templo idolorum quasi idolothyta vescentibus, pro summa abstinentia fuerit cibus tantum abstinere gentilium.“

ego elegi, sed quale subiecit, et subiciendo non abstulit, sed confirmavit.

- Cap. XVI. Nam et si mavult opera iustitiae, non tamen sine sacrificio, quod est anima conflictata ieiuniis. Ille certe deus, cui nec populus incontinens gulae placuit, nec sacerdos, nec propheta. **Num. XI. 4. 13. 32 sqq.** Nam adhuc ¹monumenta concupiscentiae, ubi sepultus est populus carnis avidissimus usque ad choleram ²ortygomeras ³cruditando. **1 Sam. IV. 17 sqq.** Eliditur pro templi foribus senior Heli, filii eius in acie ruunt, nurus expirat in ⁴partu. Hanc enim meruerat a deo plagam domus impediens, sacrificiorum carnalium defraudatrix. Sameas ⁵, homo dei, cum exitum prophetasset idololatriae introductae a rege Hierobeam, post manum eius regis arefactam et statim restitutam, post altare ⁶diffusum, ob haec signa ⁷de satisfactione invitatus a rege ⁸placatus excusavit (prohibitus enim a deo fuerat) illic ⁹cibum in totum attingere; sed ab alio mox sene mentito ¹⁰prophetam temere pastum, secundum verbum dei ibidem factum super mensam, non est in **I Reg. XIII.** paternis sepultus. Leonis enim in via occursu prostratus et apud exteros conditus poenam deserti ieiunii luit. Haec erunt exempla et populo et episcopis, etiam spiritalibus, si quam incontinentiam gulae admiserint. Sed nec apud inferos admonitio cessavit, ¹¹ubi in divite epulone quidem convivio ¹²cruciantur, in paupere vero ieiunium recreantur, habentia praeceptores Moysen et prophetas. Nam et **Ioel I. 14.** exclamavit, ¹³Sanctificate ieiunium ¹⁴et curationem, prospiciens iam ¹⁵tunc et alios apostolos et prophetas sancituros ieiunium et prae-

Cap. XVI. 1. monumenta A. 2. ortygomeras D. ortygomeram *los. Scaliger.* ortygomera ABC. 3. conditendo A. eructando *lac. Pamelius, Hieronymum lib. Iovin. II, p. 211. tom. IV. ed. Bened. seculus.* 4. pastu A. 5. diffusum *Herricus.* 6. de satisfactione ego. ad satisfactionem *Latinus.* et satisfactione ABCD. 7. recusavit malebat *V. D. ad marg. exempli alicuius quod ego possideo.* 8. prophetam AB. *liber Clementis.* prophetiam CD. 9. ubi in divite epulone quidem ego. de divite epulone quidem A. ubi in divite quidem BCD. 10. conciliantur A. 11. Sanctificate AB. Sancite CD. *liber Clementis.* 12. et orationem AB. et praedicam curationem CD. 13. et tunc BCD.

Cap. XVI. a. ortygomeras cruditando.] Verbo *cruditare* utitur Tertullianus et *Scorp. cap. 5* „in mortem *cruditavit.*“ Apolog. cap. 9 „Ipsorum arsorum sivei appetuntur *cruditantes* adhuc de visceribus humanis.“ Ceteram cf. ad haec verba Hieronymum l. l. p. 211 „Quae sepulchra concupiscentiae, ubi carnibus deditus populus ruit, usque hodie in solitudine perseverant? Et crassus populus ortygomeras scribitur ad choleram usque ructasse?“

b. Sameas] Libro tertio Regum nomen huius prophetae non traditur; Io-

sepho dicitur *Iadon*, Epiphania *Ios.* (Rigalt.)

c. post altare diffusum] Etenim *drum* altaris cineres diffusi ac dispersi: „*ἄφ' ἡνῶρα καὶ ἐκχυθῆσεται ἡ νύμφη ἐν αὐτῷ.*“ (Rigalt.)

d. illic] Vulgata interpunctio est *placatus excusavit. Prohibitus enim a deo fuerat illic cibum in totum attingere; sed cetera.*

e. exclamavit] Hieronymus l. l. „Sed et Ioel clamitat, Sanctificate ieiunium, praedicate curationem, ut monstraretur ieiunium sanctificari ceteris operibus, et sanctificatum ieiunium curationi prodesse peccatorum.“

dicaturos officia curantia deum. Unde et qui in ¹⁴idolis comedis et ¹⁵in sacro ¹⁶ornandis et ad singulas horas salutandis ¹⁷adulantur, curationem facere dicuntur. Sed et omnem *ταπεινοφρόνησιν* ethnici agnoscunt. Cum stupet caelum^f et aeternus annus, nudipedalia denuntiantur^g, ¹⁸magistratus purpuras ponunt, fasces retro avertunt, precem indigitant, hostiam instaurant. Apud quasdam vero colonias praeterea ¹⁹annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam ²⁰supplicem obiciunt^h, balnea et ^{20b}tabernaculaⁱ in nonam usque cluduntur. ²¹Unus in publico ignis apud aras, aquae nec in lancibus. ²²Niniviticum ²³credo ²⁴iustitium. Iudaicum certe ieiunium ubique celebratur, cum omissis templis per omne litus^k quocumque in aperto aliquando iam precem ad caelum mittunt. Et licet cultu et ornatu maeroris munus infament, tamen fidem abstinentiae adfectant et stellae auctoritatem demorantis^l suspirant. Sed bene quod ²⁵tu nostris xerophagiis blasphemias ingerens ²⁶casto Isidis et Cybeles^m eas adaequas. Admitto testimonialiam comparationem. ²⁷Hinc ²⁸divina constabit, quam diabolus divinorum aemulator imitatur. Ex veritate mendacium struitur, ex religione superstitio compingitur. Hinc tu eo inreligiosior quanto ethnicus paratior. Ille demique ²⁹deo idolo gulam suam mactat, tu deo non vis. Deus enim tibi venter est, et pulmo templum, et aqualiculus altare, et sacerdos cocus, et sanctus spiritus nidor, et condimenta charismata, et ructus propheta.

Rom.
XVI, 18.

14. idolis comedis BCD. 'idoliis comedissent A. 15. in sacro ego. in hac re ABC. in aris D., Fulv. Ursinus. 16. ordinandis A. 17. diis adulantur Fulv. Ursinus. 18. magis purpuras A. 19. suimo A. 20. supplices Bartheus ad Stalii Opp. tom. III. p. 1068. 20 b. tabernae Petr. Ciacconius. 21. unus om. A. 22. in Niniviticum A. Niniviticum liber Clementis. 23. crede A. 24. iustitiam liber Clementis. institutum A. 25. tu nostris Fulv. Ursinus. in nostris libri omnes. 26. sacco Isidis A. 27. Huic A. 28. divinam D., Fulv. Ursinus. 29. deo om. D., cum Fulvio Ursino.

f. Cum stupet caelum] Apolog. cap. 40 „si caelum stetit.“

g. nudipedalia denuntiantur] V. adnot. ad Apolog. cap. 40.

h. invidiam supplicem obiciunt] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 40. fin.

i. tabernacula] Tabernae. (Rigalt.) De hora ad quam patuerint balnea et tabernae consulas Salmasium ad Scriptu. Hist. Aug. p. 55., qui et hunc Tertulliani locum excitat. Vocabulum *tabernaculum* pro taberna usurpat etiam lex 10. Cod. Theodos. de Episc. 16, 2 „Quaestus, quos ex *tabernaculis* et ergasteriis colligunt.“

k. per omne litus] De litoralibus Iudaeorum his precibus cf. etiam Ad Natl. I, 13.

l. demorantis] Morantis, tardantis. Sic Plautinus Sosia Solem queritur obdormisse ebrium. Stellam significat quam Plautus Vesperuginem, Ennius Vesperum, Virgilius Hesperon appellant. Auctoritatem vero praesentiam dicit. Etenim, quamvis famelici, nullum adtingere audebant cibum ante vespereum exortum. (Rigalt.)

m. casto Isidis et Cybeles] *Casto*, τῆ ἀγνείᾳ. *Castimoniam* dixit supra [cap. 2.]. Quod autem Latini dicunt „in casto Cereris esse,“ Graecus aliquis scriptor apud Suidam dixit „τὰς Μητρωακὰς καστείας ἀγνέειν.“ „Graeco castu“ dixit Varro pro Graeco ritu. (Rigalt.) Cf. supra adnot. ad cap. 2.

per angustam salutis ianuam introibit caro exilior; citius resuscitabitur caro levior; diutius in sepultura durabit caro aridior. Saginentur pugiles et pyctae Olympici*. Illis ambitio corporis competit quibus et vires necessariae, et tamen illi quoque xerophagiis in-
 -valescunt. Sed nostra alia robora aliaeque vires, sicut et alia cer- Eph. VI. 12.
 tamina, quibus non est luctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus mundi potestates, adversus spiritalia malitiae. Adversus haec non carne et sanguine, sed fide et spiritu robusto oportet adsistere. Ceterum saginator Christianus ursis et leonibus forte quam deo erit necessarius, nisi quod et adversus bestias maciem exercere¹⁰ debet.

7. alii A. 8. potentes *Latinius*. 9. saginator *B*. 10. debet. EXPLICIT DE IEIUNIO ADVERSUS PSYCHICOS. A.

g. Saginentur pugiles et pyctae Olympici.] De xerophagia athletarum v. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 261 sqq. Krause in Pauly Encyclop. s. v. *Athletae* tom. I. p. 912 sqq.

DE
VIRGINIBUS VELANDIS.

DE

VIRGINIBUS VELANDIS.

Proprium iam negotium passus meae opinionis^a Latine quo- Cap. I.
 que ostendam virgines¹ nostras velari oportere ex quo transitum
 matris suae fecerint: hoc exigere veritatem, cui nemo praescribere^b
 potest, non spatium temporum, non² patrocina personarum, non
 privilegium regionum. Ex his enim fere consuetudo initium ab
 aliqua ignorantia vel simplicitate sortita in usum per successionem
 corroboratur et ita adversus veritatem³ vindicatur. Sed dominus Ioh. XIV, 6.
 pater. Christus veritatem se, non consuetudinem, cognominavit.
 semper Christus, et prior omnibus, aequae veritas sempiterna
 antiqua res. Viderint ergo quibus novum est quod sibi vetus
 est. ⁴Haereses non tam novitas quam veritas revincit. Quodeun-
 que adversus veritatem sapit, hoc erit haeresis, etiam vetus con-
 suetudo. Ceterum super vitio quis quid ignorat. Quod autem igno-
 tur fuit tam requirendum quam recipiendum quod agnoscitur.
 Regula quidem fidei una omnino est, sola⁵ immobilis et irrefor-
 mabilis, credendi scilicet in unicum deum omnipotentem, mundi
 conditorem, et filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria,

Cap. I. 1. vestras liber scriptus biblioth. Laurentianae n. XII, plul. XXVI. 2.
 trocinii A (m. pr.) B. liber Laurentianus. patrocinium A. m. sec. 3. vindicatur AB.
 haeresis abed. haeresibus A. haeresis B. Laurentianus. 5. inviolabilis et in-
 formidabilis Laurentianus.

Cap. I. a. Proprium iam negotium
 passus meae opinionis] Scripserat Ter-
 tianus tractatum de Velandis Virgini-
 nis Graeco sermone, ac perinde ait hoc
 negotium iam esse suum proprium, ut
 i semel opinionem illam defendendam
 ceperit. Ergo ait, passus iam semel
 negotium defendendae meae opinionis,
 lo Graeco, id ipsum ostendam que-
 re Latino. (La Cerda.) Disputatione

quodam adversus Graecos, cum et vir-
 gines velari oportere acrius forte ad-
 servisset, Graecorum conviciis exceptus
 ac pro haeretico exagitatus esse videtur.
 (Rigalt.)

b. praescribere] V. de hoc verbo quae
 adnotavi ad Apolog. cap. 7.

c. revincit.] Cf. adnot. ad De Test.
 An. cap. 1. et ad De Cultu Fem. II, 6.
 et interpr. ad Apul. De Magia I, 1.

ceperunt, veritatem consuetudini anteponunt. Hunc qui audie-
²usque, non olim, prophetantem^f, virgines contegunt.
 sed nolo interim hunc ¹morem ²veritati deputare. Consuetudo Cap. II.
 ut spero, ut consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per
 iam et quasdam barbarias eius^a plures ecclesiae virgines suas
 adunt. Est et sub hoc caelo institutum istud alicubi, ne qui
 tati Graecanicæ aut barbaricæ consuetudinem illam adscribat.
 as ego ecclesias proposui quas et ipsi apostoli ³vel apostolici
 ondiderunt, et puto ante quosdam^b. Habent igitur et illae
 m consuetudinis auctoritatem, tempora et antecessores^c oppo-
 magis quam posterae istae. Quid observabimus, quid ⁴deli-
 ;? Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare
 possumus, utpote non extraneam, quia non extraneorum, cum
 s scilicet ⁵communicamus ius pacis et nomen fraternitatis.
 vobis et illis fides, unus deus, idem Christus, eadem spes,
 i lavacri sacramenta, semel^d ⁶dixerim, una ecclesia sumus.
 nostrum est quodcunque nostrorum est. Ceterum^e dividis cor-
⁷Tamen hic, sicut in omnibus varie institutis et dubiis et
 is fieri solet, adhibenda fuit examinatio, quae magis ex duabus
 diversis consuetudinibus disciplinae dei conveniret. Et utique
 ligenda quae virgines includit^f, soli deo notas, quibus, ⁸prae-
 iud a deo non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum

que non olim *ABCabc. Laurentianus, et liber Divionensis, teste Rigaltio.* usque
 non olim *d., Fulv. Ursinus.* usque nunc *deletis reliquis rescribendum putavit*
is. usque nunc olim *Fr. Junius.*

ap. II. 1. mortem *B. Laurentianus.* 2. veritatis *ABC. Laurentianus.* 3. vel
 licit om. *B. Laurentianus.* 4. diligemus *AB. diligimus Laurentianus. deli-*
cat iam in ed. Rhenani quae prodit Basileae a. MDXXVIII. deligimus ha-
 5. communicavimus *Laurentianus.* 6. dilexerim *AB. Laurentianus.* 7. ta-
 ., *Fulv. Ursinus. tam reliqui, et Laurentianus.* 8. praeterea a deo *ABC.*
tianus.

sque, non olim, prophetantem] Tertullianum scripsisse tantum us-
 que, ut paulo post dicit adusque
 e, aliquem postea interpretandi
 adscripsisse non olim, quod sperat
 at impune. (Rigalt.)

. II. a. et quasdam barbarias
 barbarias Graeciae dicit extra Grae-
 egiones quasdam, seu oppositas
 ae, quibuscum fuere Graecorum
 a seu bella. (Rigalt.)

it puto ante quosdam.] Parcitur no-
 is eorum, qui etsi apostolis et
 licis viris posteriores virginum
 e velandarum consuetudini aucto-
 na dedisse dicebantur. (Rigalt.)
 antecessores] Doctores. Proprie

enim ita dicuntur qui et disciplina et
 auctoritate sua veluti praecedunt. *Ante-*
cessoribus opponuntur sectatores, ut recte
iudicavit iam olim Raevardus Coniect.
II, 10. Cf. etiam Ludovicus de la Cerda
ad hunc Tertulliani locum, et Adr. Tur-
nebi Adverss. VIII, 19. p. 261 sq. Adde
De Orat. cap. 22. et Adv. Marcion. V, 3.
De Virg. Veland. cap. 1. et cap. 3.
 d. semel] V. adnot. ad De Fuga in
 Persecut. cap. 2.

e. Ceterum] Alioquin. Cf. quae ad-
 notavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

f. includit] Velamine. In seqq. puto
 rescribendum ut soli deo notas. Syllaba
 ultima vocis includit absorpsit vocu-
 lam ut.

incedunt, et malunt scandalizari quam provocari^a. Scandalum, nisi fallor, non bonae rei, sed malae exemplum est, aedificans ad delictum^f. Bonae res neminem scandalizant, nisi malam mentem. Si bonum est modestia, verecundia, fastidium gloriae, soli deo captans placere, agnoscant malum suum quae de tali bono scandalizantur. Quid enim, si et incontinentes dicant se a continentibus scandalizari, continentia revocanda est? Et ne^{3b} multinubi scandalizentur, monogamia recusanda est? Cur non magis haec quaerantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiam ostentaticiae virginitatis? Propter eiusmodi igitur capita nundinaticia trahantur virgines sanctae in ecclesiam, erubescens quod cognoscantur in medio, paventes quod detegantur⁴ accersitae quasi ad stuprum. Non minus enim et hoc pati⁵ nolunt. Omnis publicatio virginis bonae stupri passio est, et tamen vim carnis pati minus est, quia de officio naturae venit. Sed cum spiritus ipse violatur in virgine sublato velamine, didicit amittere quod tuebatur. O sacrilegae manus, quae dicatum deo habitum⁶ detrahare potuerunt! Quid⁷ peius aliquis persecutor fecisset, si hoc a virgine electum cognovisset? Denudasti puellam a capite, et tota iam virgo sibi non est, alia est facta. Exsurge igitur veritas, exsurge et quasi de patientia erumpe! Nullam volo consuetudinem defendas; nam iam et illa, sub qua te fruebaris, expugnatur. Te esse demonstra quae virgines¹⁰ legit. Ipsa scripturas tuas interpretare, quas consuetudo non novit. Si enim nosset, nunquam esset.

Quatenus autem et de scripturis adversus veritatem argumen-
tari consuetudo est, statim opponitur¹ nobis nullam mentionem
virginum ab apostolo factam ubi de velamine praefinit, sed tantum
mulieres nominatas, cum, si voluisset et virgines tegi, de virgini-
bus quoque cum mulieribus² nominatis pronuntiasset: quomodo

Cap. IV.
1 Cor.
XI, 5 sqq.

3. continentiae B. 3 b. multinubi Rigaltius. multi nobis libri omnes. 4. accersitae tres Vaticani. 5. volunt tres Vaticani. 6. peius abc. Gorziensis liber. prius ABCd. 7. exsurge om. Cab. Habent ABd. 8. illa sub qua d., Fulv. Ursinus. illa consuetudo sub qua A. m. sec. illa consuetudine sub qua A. m. sec., reliqui. 9. expugnatur ABCab. expungitur cd. Vaticani tres. 10. legis d., Fulv. Ursinus.

Cap. IV. 1. vobis AB. 2. nominatim Fr. Junius.

a. provocari.] Ad virtutem.
f. aedificans ad delictum.] Id est invitans, confirmans ad delictum. Cf. adnot. ad libr. Ad Martyr. cap. 3.
g. dicatum deo habitum] Virginum aliae quidem capiti suo velamen induerant, aliae libro capite intectoque permanserant. Haec Tertullianus hominum, illas dei virgines appellat. Sed virgines intecti capitis, offensae discrimine illo

velatae virginitatis, agebant querele scandali postulabantque uti virginibus velamento interdiceretur, ne quid velatae gustarent quod invidiam faceret non velatae. Et forte annuerat episcopus postulationi. Succensit Tertullianus tanquam sacrilego. Quid peius, inquit, aliquis persecutor fecisset? Denudasti puellam a capite, et tota iam virgo sibi non est. (Rigalt.)

is singillatim distinguendae universitatis? Naturaliter compen-
sermonis et gratum et necessarium est, quoniam sermo ¹¹laci-
o et onerosus et vanus est. Sic et generalibus vocabulis
uti sumus, comprehendentibus in se specialium intellectum.
iam de vocabulo ipso. Naturale vocabulum est femina. Natu-
vocabuli generale mulier. Generalis etiam speciale virgo ¹²vel
vel vidua vel ¹³quot etiam aetatis nomina accedunt. Subie-
igitur est generali speciale, quia generale prius est, ¹⁴et ¹⁵sub-
um antecessivo et portionale universali; ¹⁶in ipso ¹⁷intellegitur
ibicitur, et in ipso significatur, quia in ipso continetur. Sic
anus nec pes nec ullum membrorum desiderat significari cor-
nominato. Et si mundum dixeris, illic erit et caelum et quae
, sol et luna et sidera et astra et terra et freta et omnia
elementorum. ¹⁸Omnia dixeris, ¹⁹cum id dixeris quod ex
us constat. Sic et mulierem nominando quicquid est mulieris
avit.

sed quoniam ita mulieris nomen usurpant, ut non putent com- Cap. V.

illud nisi ei soli quae virum passa sit, probari a nobis
et proprietatem eius vocabuli ad sexum ipsum, non ad gra-
sexus pertinere, quo communiter etiam virgines censeantur.
hoc genus secundi hominis a deo factum est in adiutorium Gen. II, 18.
is, femina illa, statim mulier est cognominata, adhuc felix,
digna paradiso, adhuc virgo. Vocabitur, inquit, mulier. Gen. II, 23.
itaque nomen, non dico iam virgini commune, sed proprium,
a principio virgo sortita est. Sed ingeniose quidam de futuro
dictum, Vocabitur mulier, quasi quae hoc futura esset, cum
tatem resignasset, quoniam et ¹adiicit, Propterea relinquet Gen. II, 24.

rimosus AB. 12. et AB. 13. quod AB. 14. ut Fulv. Ursinus. 15. sub-
n d., Fulv. Ursinus. subiectivum reliqui. 16. et in d. 17. intelligetur
18. omnē AB. 19. cum id dixeris verba sunt grave omissa a Semlero et
o.

p. V. 1. adiicit libri scripti Pamelii.

sermo laciniosus] Cf. Adv. Mar-
V, 1 „Compendiatum est enim
testamentum et legis laciniosis
s expeditum.“ Ibid. cap. 29 „ex-
esse ab impedimentis laciniosae
implicatae.“

V. a. resignasset] Contaminas-
lasset. Cf. adnott. ad lib. I. Ad
p. 5. Quod ad rem, appono Am-
verba ex eius libro de Instit.
p. 5 „De mulieris nomine quid
ir? ad sexum retulit. Non enim
elae, sed sexus vocabulum est.
sus non praecipit veritati.“ Et

ibidem „Denique virginitas primum hoc
nomen (sc. mulieris) accepit. Nam cum
sumpsisset deus unam de costis Adae
et supplevisset carnem in locum ipsius,
aedificavit, inquit, eam in mulierem. Uti-
que adhuc virum non cognoverat, et iam
mulier vocabatur.“ Augustin. de Con-
sensu Evangel. cap. 28 (et in Matth.
cap. 19): „Nam et aliis scripturarum
locis hoc invenitur, non eas tantum quae
viros passae fuerant, sed etiam feminas
intactas et integras mulieres appellari.“
Cf. etiam Desid. Heraldum et Arnobium
adv. Natl. p. 211.

feminini ¹²nominarit. Alioquin non Adam relicturus erat patrem et matrem, quos non habebat, propter Evam. Ergo non ad Evam pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum est. De maritorum enim condicione ¹³praedictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi, quod in Evam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter ¹⁴futurem mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eo accedit, quod ipse rationem eius nominis edidit. Cum enim dixisset, Vocabitur ¹⁵mulier, Quoniam ex viro suo sumpta est, ¹⁶ait, et ipso adhuc virgine. Sed dicemus et de viri nomine suo loco. Nemo itaque nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia significatione deductum est, praesertim cum appareat, ubi de futuro nomen accepit, illic scilicet, ubi Eva cognominatur, personali iam vocabulo, quia naturale praecesserat. Si enim Eva mater ¹⁷viventium est, ecce ex futuro cognominatur, ecce uxor et non virgo praenuntiatur. Hoc erit vocabulum nupturae; ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostenditur non de futuro mulierem tunc nominatam, quae postmodum acceptura erat futurae condicionis suae nomen. Respondum satis est ad hanc partem.

Videamus nunc, si et apostolus formam vocabuli istius secundum Cap. VI. Genesim ¹observat, sexui deputans illud, sic mulierem vocans virginem Mariam quemadmodum et Genesis Evam. Scribens enim ad Galatas, Misit, inquit, deus filium suum factum ex muliere, Gal. IV, 4. quam utique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat. Agnoscō et angelum Gabrielem ad virginem missum. Sed cum benedicit illam, inter mulieres, non inter virgines deputat: Luc. I, 28. Benedicta tu inter mulieres. Sciebat et angelus mulierem etiam virginem dici. Sed et ad haec duo ingeniose quidam respondisse sibi visus est, quoniam quidem desponsata est Maria, idcirco et ab angelo et ab apostolo mulierem pronuntiatam. Desponsata enim quodammodo nupta. Tamen inter quodammodo et verum satis interest, duntaxat hoc in loco. Nam alibi ita sane habendum est. Nunc vero, non quasi iam nuptam mulierem Mariam pronuntiauerunt, sed quasi nihilominus feminam, etiamsi non sponsam, quasi hoc a primordio dictam. Illud enim praedudicet necesse est a quo forma descendit. Ceterum quod ²pertineat ad hoc capitulum, si hic desponsatae adaequatur,

12. nominaverit AB. 13. praedictum est AB. 14. futuram AB. 15. mulier quoniam ABCabc. mulier, addidit, Quoniam d., Fulv. Ursinus. 16. ait et Fr. Junius. et libri omnes. 17. inventum AB.

Cap. VI. 1. observat ABC. observet reliqui. 2. pertinet Fr. Junius.

Cap. VI. a. duntaxat] Praesertim, maximo. V. adnot. ad De Cultu Fem. II, 3.

admodum et puero ⁸permisum*. Ergo cui aequae non convenit radi sive tonderi, aequae convenit operiri. Si gloria viri est mulier, quanto magis virgo, quae et gloria sibi est? Si mulier ex viro et ¹Cor. XI, 8, 10. propter virum, ⁹costa illa Adae virgo primum fuit. Si mulier potestatem habere super caput debet, vel eo iustius virgo, ad quam pertinet quod in causa est. ¹⁰Si enim propter angelos⁴, scilicet quos legimus a deo et caelo excidisse ob concupiscentiam feminarum, quis praesumere potest ¹¹tales* angelos maculata iam corpora et humanae libidinis reliquias desiderasse, ut non ad virgines potius exarserint, ¹¹b quorum flos etiam humanam libidinem ¹²excusat? Nam et scriptura sic suggerit: Et factum est, inquit, cum coepis-Gen. VI, 1 sq. sent homines plures fieri super terram, et filiae natae sunt eis; conspicati autem filii dei filias hominum, quod pulchrae essent, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Hic enim nomen mulierum Graecum ¹³uxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quae adhuc apud parentes deputarentur (nam nuptiae maritorum nuncupantur), cum potuerit dixisse uxores hominum, aequae non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt filias hominum, quas natas supra dixit, sic quoque virgines ¹⁴significans. Supra natas, at hic angelis nuptas. ¹⁵Aliud eas nescio quam natas et dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari facies tam periculosa,

8. promissum *Latinus*. 9. constituta (constitutam *A. m. pr.*) illa a deo virgo *AB*. 10. Sed enim *A*. 11. tales *cd.* quales *ABCab*. 11 b. quorum *C*. 12. excusat *c*. 13. uxoris *A*. 14. significavit supra natas, at *Fr. Iunius*. 15. alius *AB*.

dehonestamento. Alium sensum quae-sivit *Latinus*, littera detracta: si ita *virgini caesum capillum decori metitur*, ut sit sensus: Viderit saeculum, si talem tribuat mensuram decori, caesum virgini capillum, ut puero promissum. Quae coniectura non displicet. (*Rigalt.*) Recte explicuit *Rigaltius*.

c. permisum.] *Latinus* scribit *promissum*. Sed nihil est necesse, cum sit eodem utriusque significatio. (*Rigalt.*) Cf. *Hildebrand.* ad *Apul. Metam. VII*, 26. p. 581 sq.

d. propter angelos] V. quae adnotavi ad *De Idolor.* cap. 9.

e. tales] *Libri veteres* habent *quales*, quam scripturam *Fr. Iunius* vindicat schemati illi quo duae interrogationes uno membro iunguntur, de quo cf. *adnot.* ad *De Fuga in Persecut.* cap. 8.

f. excusat?] Hoc est *recusat*, quemadmodum sibi dicit *exponere vestem*, quod est deponere. *Excusat libidinem virgo*

quae virginitatis suae flore gaudet, ita ut nolit decerpi, — —. Credibile est, inquit *Tertullianus*, talibus puellis angelos potius quam maculatis iam corporibus exarsisse. (*Rigalt.*) Et *Ludov. de la Cerda excusare* explicat per fugere, vitare, respuere, afferens *Pauli* illud ad *Hebr.* cap. 12 „*Excusaverunt*, ne eis fieret verbum“, ubi in *Graeco* est *παρηγορησαντο*. Sed quomvis negari non possit quin aliquot *Septimii* locis verbum *excusare* hac significatione accipi queat, ut *De Ieiun.* cap. 16 „ob haec signa de satisfactione invitatus a rege plane excusavit — — illic cibum in totum attingere“, — nec tamen illo, nedum hoc loco, ea interpretatio admittenda videtur. Ut non ad virgines potius exarserint, inquit, quarum flos eiusmodi est, ut etiam humanam libidinem provocare consueverit, eamque ita quodammodo excusare videatur, ut quae angelicam provocaverit.

cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi eius qui inter viros virgo est, secundum disciplinam, cur non praedicatum sit proinde et mulierem virginem omnem muliere nominata contineri consortio nominis, ut contineatur et communiōe legis? Si virgo mulier non est, nec vir investis est. Si non operitur virgo, quia mulier non sit, operiatur investis, quia vir non sit. Eiusdem virginitatis aequa sit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non iubeantur revelari. Cur ex parte definitionem apostoli agnoscimus absolutam circa omnem virum, nec retractamus quare non et puerum nominari, ex parte autem praevicamur, aequae absoluta ea circa omnem mulierem? Si quia, I Cor. XI, 16. inquit, contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque ecclesia dei. Ostendit contentionem aliquam de ista specie fuisse ad quam extinguendam toto compendio usus est, neque virginem nominans, ut ostenderet dubitandum de velanda non esse, et omnem nominans mulierem, cum nominasset virginem. Sic et ipsi Corinthii intellexerunt. Hodie denique virgines suas Corinthii velant. Quid docuerint apostoli qui didicerunt approbant.

Videamus nunc, an sicut naturae et causae argumenta virgini quoque competere monstravimus, ita etiam disciplinae ecclesiasticae praescripta de muliere in virginem spectant. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui, sed nec docere, nec tinguere, nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum sacerdotalis officii sortem

6. mulierem delet V. D. in *Miscell. Observ. Vol. III. tom. I. p. 48.* 7. diffinitionem ABCa. 8. retractamus d., ex emend. Rhenani. detractamus ABCabc. 9. quod Bigallius in *Addendis suae editionis.* 10. quid didicerint AB. 11. approbant d. Cap. IX. 1. in delet B., et Jos. Scaliger. 2. spectent cd. tres Vaticani. 3. ne duo ABC., et libri Rhenani omnes.

c. retractamus] Libri veteres habent *detractamus*, quod vindicare studet Ludov. de la Cerda positum pro *retractamus*, offerens locum Ad Uxor. II, 2 ubi pars librorum, sed non meliorum, habet „*detractata* et exerta sententia est.“ Cui explanationi fortasse favet Vet. Gloss. in Ang. Maii Auct. Class. tom. VI. p. 520 „*Detractat, retractat, recusat.*“

Cap. IX. a. spectant.] Reposui indicativum. Cf. adnot. ad lib. Ad Martyr. cap. 2.

b. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui] Moribus Romanis receptum est, ut feminae civilibus officiis non fungantur, non quia non habent iudicium, sed ne contra pudorem sexus congruentem virilibus officiis se immisceant. Propterea vero ecclesia quoque ab virilibus muneribus removendas censuit. Etenim

apostoli edicto continetur: „Mulieres in ecclesia loqui nolo.“ Quod verbum cum sit generale, comprehendit omnia virilia, in quibus sunt et sacerdotalia. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui, puta nec sciscitari, nec disputare; nam haec virilium sunt munerum et viris tantum conceduntur. Sed nec docere, nec tinguere, nec offerre, quae sane sunt officia sacerdotis seu praesidis, aut praepositi ecclesiae. Auctor Quaest. ex Vet. Test. Quaest. XLV. tom. IV. Opp. Augustini absurdum esse ait dicere mulieri datum esse, ut quemadmodum vir sic et ipsa imago dei sit dominandi iure. „Quomodo enim potest de muliere dici, quia imago dei est, quam constat dominio viri subiectam et nullam auctoritatem habere? Nec enim docere potest, nec testis esse, neque fidem dicere, ne-

I Cor.
XIV, 34.
I Tim. II, 12.

omnium affectuum ⁹structae ¹⁰et facile norint ceteras et o et solatio iuvare, et ut nihilominus ea ¹¹decurrerint per emina probari potest. Adeo nihil virgini ad honorem de ermissum est.

ic nec de aliquibus insignibus. Ceterum satis inhumanum, Cap. X. xinae quidem per omnia ²viris subditae honorigeram notam tatis suae praeferant, ³qua suspiciantur et circumspiciantur^a gnificentur a fratribus, viri autem tot virgines, tot spadones irii^b, caeco bono^c suo incedant, nihil gestantes quod et ipsos illustres. Debebunt ⁴enim^d et ipsi aliqua ⁵sibi insignia de-^e ⁶aut ⁷pennas Garamantum^f, aut ⁸stropulos barbarorum^g, adas Atheniensium^h, aut cirros Germanorumⁱ, aut stigmata um^k: aut ex ¹⁰diverso fiat, capite velati in ecclesia lateant.

osuerim instructae. 10. et facile ABCa. facile reliqui. 11. decurrerint AB. X. 1. si om. A(m.pr.)B. ut A.m.sec. 2. viri A(m.pr.)B. 3. quasi d. ego. etiam libri omnes. 5. sui A. sua B. 6. ut Fr. Iunius. 7. pin-lunius. 8. stropulos d. Salmasius in Solin. p. 535. strobolos A. (sed in legitur feroboli) fecobolos B. strobulos ab. scrobulos C. crobylos c., et Adr. Iunius de Coma II, 1. 9. brittonum ABC. 10. adverso A.

X. a. circumspiciantur] Cf. De-aldus Digress. I, 6. p. 204.

adones voluntarii] Ludov. de la itat verba Clementis Paedag. III, 4. *ος οὐχ ὁ μὴ δυνάμενος, ἀλλ' οὐλόμενος γὰρ ἀληθεῖν.* Cf. etiam a Fem. II, 9.

caeco bono] Id est latente. Cf. ad Vergil. Aen. I, 536. 356. dvers. XXXVI, 13. p. 1654.

m] Ita reposui pro vulgata scri-iam. Non semel apud Tertullia-² particulae confusae. V. adnot. lat. I, 7. De Paenit. cap. 6.

endere] Id est adserere, vindibri. Supra cap. 6 fin. „secun-³abuli huius proprietatem secun-⁴imordii formam virgini et ita mulierum generi *defensam*.“ cap. 14 „ne sibi omnia *defen-*eretur.“

pnas Garamantum] Plinius H. N. rrat struthiocameli pennis conos et galeas adornari solitos. Theo-Hist. IV, 5.

stropulos barbarorum] Sic legen-veteri scriptura quae habet *strop-*atine *stropus* qui Graece *στρο-*enia nempe vel vitta tortilia rbarorum vittis ac taeniis capita at, quos inde *μτροσφόρους* ocant, ut Armenios, Saracenos pterosque — —. Has vittas ; hoc est parvos stropos, vocat

Tertullianus — — —. *Crobylos*, ut vulgo editur, ferre non possit eruditus lector. Hi Atheniensium proprii com cicadis. (Salm. Plin. Exercit. p. 535.) In antiquis exemplaribus et Rhenani editionibus *scrobulos* seu *strobulos*. Legendum, ut monuit Salmasius, *stropulos*. Prisci Latini stropos dixere taenias et fascias. Est autem Graecum *σρόφος* et *σρόφιον*. Inde stropi et stropiola, seu strophiola et stropali. (Rigalt.) Cf. Festus s. v. *Stroppus*.

b. cicadas Atheniensium] Athenienses *τετρυγοφοί* crines implexos fibula in cicadam conformata nectebant. (Rigalt.) V. interpr. ad Thucyd. I, 6. Clem. Alex. Paedag. II, 10.

i. cirros Germanorum] Crinibus in nodum tortis. Tacitus de Moribus Ger-manorum [cap. 38] „Insigne gentis obli-quare crinem nodoque substringere.“ (Rigalt.) Cf. Diodor. Sic. V, 26. Isidor. Orig. XIX, 23. Martial. Epigr. V, 39. Iuven. Sat. XIII, 164 sq. Senec. Epist. 124. et de Ira cap. 26. Cf. Salm. I, 1.

k. stigmata Britonum] Britannorum corpora variis figuris compuncta fuisse tradit Herodianus lib. III. [cap. 14.], at-que inde est quod apud Claudianum [De Bello Get. v. 418] „ferroque notatas Perlegit exangues Picto moriente figu-ras.“ (Rigalt.) Adde Claudian. De Laud. Stilich. v. 247 sq. Sidon. Apollin. Panegy. Aviti VII, 243 sqq. p. 88. ed. Sav.,

Certi sumus spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere¹ potuisse, si feminis subscripsisset, cum praeter sexus auctoritatem etiam ¹¹ipsius continentiae nomine ¹²masculos potius honorari oportuisset. ¹³Quorum quanto sexus avidior et ¹⁴calidior in feminas^m, tanto continentia maioris ardoris laboratior ideoque dignior omni ostentatione, si ostentatio virginitatis est dignitas. ¹⁵Nam enim et continentia ¹⁶virginitati antistat, sive ¹⁷viduorum, sive qui ex consensu contumeliam communem iam recusaverunt? Nam virginitas gratia constat, continentia vero virtute. Non concupiscens cui concupiscendo inoleveris grande certamen est. Cuius autem concupiscendi ignoraveris fructum, facile non concupisces, adversarium non habens, ¹⁸concupiscentiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid tale deus in honorem subscripsisset, vel qui ¹⁹familiariori ²⁰scilicet imagini suae, vel quia plus laboranti? Si autem nihil masculo, multo magis feminaeⁿ.

Cap. XI. Sed quod supra^a intermisimus ex parte subsecutae disputationis^b, ne cohaerentiam eius dispergeremus, nunc responso ¹expungemus^c. Ubi enim gradum fiximus^d de apostoli absoluta ²definitione, omnem mulierem etiam omnis aetatis intellegendam, responderi ex diverso habebat^e ergo a nativitate et a primo nomine aetatis virginem operiri oportere. Non ita est autem, sed ex quo se intellegere coeperit et ³sensum naturae suae intrare et de ⁴virginis exire^f et pati novum illud quod alterius aetatis est. Nam d

11. ipsius om. c. 12. masculis A: m. pr. magis masculis B. 13. Quorum utrum excusum est in edd. Semleri et Leopoldi. 14. callidior A(m. pr.)BC. 15. Nam enim A(m. sec.)B. Num etiam A. 16. virginitatis A(m. pr.)BC. 17. viduarum abcd. Gorziensis. viduarum ABC. 18. concupiscentiae fructum A. 19. familiariores A. familiariore B. 20. simus vel sint corrigi vult m. sec. in A.

Cap. XI. 1. et expungemus AB. 2. definitione ABC. 3. censum d & virgineis Fr. Iunius.

Anson. Mosella v. 68. Cf. etiam interprt. ad Caes. De Bello Gall. V, 14.

l. subscribere] Concedere. Cf. adnot. ad de Idolol. cap. 23. Adde De Fuga in Persecut. cap. 6. De Pudic. cap. 1.

m. et calidior in feminas] Cf. Macrob. Saturn. VII, 7. Plut. Sympos. lib. III, quaest. 4. Clemens Alex. Paedag. III, 3. n. multo magis feminae.] Si nullum insigne datur a deo masculo ad indicandam ostentandamque virginitatem, multo magis dari nullum debet feminae. (La Cerda.)

Cap. XI. a. supra] Respicit caput quartum huius operis, aut potius octavum, ubi dixit sub hoc nomine mulier contineri omnem aetatem. (La Cerda.)

b. ex parte subsecutae disputationis]

Recte Ludov. de la Cerda ex parte interpretatur in gratiam. Similiter nos sumur adverbium seitens et rickachius Cf. Apolog. cap. 21 „Pilato, Syriam inter ex parte Romana procuranti.“

c. expungemus.] Absolvemus. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

d. gradum fiximus] Cf. quae adnotum ad Scorpiac. cap. 8.

e. responderi ex diverso habebat] Praeterat ex contrario responderi nobis. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12 f. et de virginis exire]

Cave ne qui mutes. Subiectum non virgo est, sed mulier. De virginis autem naturae vel sensu naturae exit mulier cum novum illud, scilicet viri congressus, patitur. Opponentur igitur sibi duo aetatis str-

cipes generis Adam et Eva, quamdiu intellectu carebant, nudæ erant. At ubi de arbore agnitionis gustaverunt, nihil primum fecerunt quam erubescendum. Ita sui quique sexus intellectum minime notaverunt. Sed etsi propter angelos velanda est, sine quo ab ea ætate lex velaminis operabitur a qua potuerunt filiarum concupiscentiam sui adducere et nuptias pati. Ex illo tempore virgo desinit ex quo potest non esse. Et ideo penes Israëlitum est ad virum tradere nisi post contestatam sanguine matrem; ita ante hunc indicem acerba res est. Igitur si tam diu quamdiu acerba est, desinit virginem cum matura cognoscitur, et ut non virgo iam legi applicatur, sicut et nuptiis. Et sponsatae quidem habent exemplum Rebeccae, quae cum ad sponsum ignotum adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognovit quem de longinquo prospexerat, non sustinuit dexteræ collisionem nec osculi congressionem nec salutationis commotionem, sed confessa quod senserat, id est spiritu nuptam, vidit virginem velata ibidem. O mulierem iam de Christi discipulo! Ostendit enim etiam nuptias de aspectu et animo fieri, nammodum stuprum; nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc vident. De ceteris vero, id est quae desponsatae non sunt, vir-

Gen. XXIV.
64sq.

ABCab. Itaque cd. 6. quique ABCed. Vaticani tres. quisque ab. 7. operatur AB. 8. abducere AB. 9. virgo desunt A. virgines desunt A. 10. virgo AB. esse virgo A. m. sec. 11. similiter illum AB. 12. prospexerat d. perierat reliqui. 13. communionem AB. tres Vaticani. 14. viderit parentum abcd. int aut parentum ABC.

virginem sese intellegere sensum naturae suae intrare, et de virginitate et nuptias pati. nihil primum] Ellipsis illa usitata comparativi magis. V. quae adhaerent ad De Test. Animæ cap. 2. quique] Quique pro quisque, ut aliqui pro aliquis. Ceterum cf. De Test. cap. 22 „Nunc aetas quae sensum ignorat simplicitatis privilegiate tenet. Nam et Eva et Adam, ubi contigit sapere, texerunt statim quod viderant. Certe in quibus pueritia mutavit, sicut naturae, ita et discipulus debet aetas esse munifica. Nam ambrosio et officiis muliebribus reuertitur. Nulla virgo est ex quo potest esse, quoniam aetas iam in ea nupsit tempore, id est tempori — — — De matrem quae sponsis dicantur, contra super meum modulum pronuntiationis contestarique possum velandas esse quae ad primum viri corpus et dextera expaverint. Omnia in his praenupsent, et aetas per

maturitatem, et caro per aetatem, et spiritus per conscientiam, et pudor per osculi experimentum, et spes per expectationem, et mens per voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est, quae sponso demonstrato tantum notitia eius nubendo velata est.“

i. acerba] Immatura. V. Non. p. 247. Merc. s. v. Barthii Adversa. XIX, 15. p. 994., et quae adnotavi ad Varronis Satur. Menipp. Reliqu. Agathone p. 91.

k. desinit virginem] De structura cf. quae congressit Hildebr. ad Apul. Metam. V, 6. p. 322.

l. sustinuit] Expectavit. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

m. dexteræ collisionem] Velati pudorem iam virginalem invadentis.

n. nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc velant.] Hoc est virgines quidem desponsatas nonnulli adhuc velant, minime autem ceteras. At Tertullianus et ceteras quoque velandas esse contendit. (Rigalt.)

us aut nuptiis decernentes. Mater familiae vocatur, licet virgo, mater familiae, licet investis^v. A nobis nec naturalia^x observantur quasi alius sit deus naturae quam noster.

¹Agnosce et mulierem, agnosce et nuptam de testimoniis et oris et spiritus, quae patitur et in conscientia et in carne. sunt tabellae priores naturalium sponsalium et nuptiarum. Imvelamen extrinsecus ²habenti tegumen intrinsecus. Tegantur ¹ superiora cuius inferiora nuda non sunt. Vis scire quae sit is auctoritas? Proponere utramque, immutare compressam in ² mulieris, et quae maturitate progressa in virginitate duret suo habitu: facilius illa mulier negabitur, quam ista virgo crederetur. Tanta est adeo fides aetatis, ut nec habitu ³obstrui possit. ⁴ quod ⁴etiam hae nostrae^a etiam habitu mutationem aetatis tentur, simulque se mulieres intellexerunt, de virginibus ⁵educantur^b, a capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: vertunt lum^c et ⁶acu⁷ lasciviorum comam sibi ⁶inserunt^d, crinibus a fronte is apertam professae mulieritatem. Iam et consilium formae aulo petunt, et faciem morosiorum^e lavacro macerant, forsitan iquo eam medicamine interpolant, pallium extrinsecus iactant^f, um stipant^g multiformem^h, plus instrumenti ad balneas defe-

Cap. XII. 1. Agnosce mulierem agnosce nuptam A (m. pr.) BC. 2. habenti in intrinsecus om. AB. 3. obstrui — — etiam habitu om. A. 4. et iam nius. 5. educantur Jos. Scaliger. 6. in acu bc. 7. lasciviorum Fr. Junius. erunt A (m. pr.) BCabc.

investis.] Cf. quae adnotavi ad De cap. 22.

naturalia] Cf. adnot. ad De Fuga rsecut. cap. 1. De Spect. cap. 9.

XII. a. hae nostrae] Id est vir-

de virginibus educantur] Educantur de virginum censu. (Rigall.) Educantur, id est eximuntur, educantur. De cap. 2 „Chaldaicum semen in Aegyptum educatur.“ Gloss. Sengerm. sp. angium: „Educare, eligere, proliberare.“

vertunt capillum] V. adnot. ad De Femin. II, 6.

et acu lasciviorum comam sibi inserunt] *Ἐνείρουσι τὴν κόμην τῆ βελόνη* Salmasius Plin. Exercit. p. 534., omnino vide de hoc loco. Mar-Epigr. XI, 45 „Punctaque lasciva terebrantur acu.“

faciem morosiorum] Ita appellatur scrupulosiorum sibi curam exstantem. Ad Nat. II, 4 „Quid pro-

bat tanta praesumptione asseverationis otium affectatae morositatis eloquii artificio adornatum?“ De Orat. cap. 20 „suri superbiam et crinium lenoniam morositatem (al. operositatem).“ De Pallio cap. 4 „pallium morosius ordinatum.“ De Praescript. Haeret. cap. 40 „morositatem illam Iudaicae legis.“

f. pallium extrinsecus iactant] Hieronymus ad Gaudentium tom. IV. Opp. ed. Bened. p. 797 „Solent quaedam cum futuram virginem sponderint, nulla tunica eam inducere et fulvo operire pallio, auferre lintesmenta“ cett. Iactant autem, ni fallor, pallium, quo gracilius spectetur suum corpusculum.

g. stipant] Ut pressus sit et aptus pedi.

h. multiformem] Refer ad *ματαιότητας* illas, ut ait Clemens Alex. Paedag. II, 11., quibus strai calcei solebant. Cf. Balduin. de Calceo cap. 19. Becker Gallus tom. I, p. 36 sq. et tom. II, p. 102 sqq. et in Pauly Encyclop. s. v. *Calceus*.

suum abstrudunt, in ecclesia vero ^{3b}provulgant? Exposco rationem. Utrumne ut fratribus suis placeant, an ut ipsi deo? Si ut ipsi deo, tam idoneus est ad conspicienda ⁴quaequae in occulto fiunt quam iustus ad remuneranda quae soli sibi fiunt. Denique praecipit, nihil ⁵debucinemus eorum quae apud illum mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. Quod si unius victoriat⁶ vel quamcunque eleemosynae operationem sinistra ⁶conscia facere prohibemur, quantum tenebrarum circumfundere debemus cum tantam oblationem deo offerimus ipsius corporis et ipsius spiritus nostri, cum ⁷illi ipsam naturam consecramus? Ergo quod non potest videri propter deum fieri, quia sic fieri deus non vult, sequitur ut hominum gratia fiat, utique primo illicitum⁸; ⁹ut gloriae libidinosum. Gloria enim illicitum est eis quorum probatio in omni ¹⁰humiliatione constat. Et si a deo confertur continentiae virtus, quid gloriaris quasi non acceperis? Si vero non accepisti, quid habes quod datum tibi non est? ¹⁰Hoc ipso autem constat a deo ¹¹datam tibi non esse, quod ¹²illam non soli deo praestas. Videamus ergo quod humanum est, an firmum ¹³sit et verum.

Manh.
VI, 2sqq.

Cor. IV, 7.

Cap. XIV.

Referunt aliquando dictum a ¹quodam, cum primum quaestio ista temptata est, Et ²quomodo ceteras sollicitabimus ad huiusmodi opus³? Scilicet felices nos facient, si plures erunt, et non dei gratia vel merita ³cuiusque. Virgines ecclesiam, an ecclesia virgines ornat ^{3b}de^o sive commendat? ⁴Confessus est igitur gloriam esse in causa. Porro^b ubi gloria, illic sollicitatio⁶, ubi sollicitatio,

3 b. pervulgant duo. *Vaticani*. 4. quaequae ego. quaeque *ABCabc*. quae d., *Fulv. Ursinus*. 5. debucinemus *AB*. debuccinemus *reliqui*. 6. conscientia *ABC*. 7. illi ipsam *ABCa*. illi ipsi *liber Divionensis*. illam ipsam *bed*. 8. et *AB*. 9. humilitate *marginis C*. 10. Hoc ipso — — non esse *om. B*. 11. datum *ABC* (*sed iam in ed. Rhenan. a. MDXXVIII. extat datam*). 12. illi *B*. illum *AC* (*sed iam in ed. Rhenan. a. MDXXVIII. extat illam*). 13. sit et *ABabcd. Gorziensis liber. et C*.

Cap. XIV. 1. quadam d., *Fulv. Ursinus*. 2. quomodo modo *A. m. sec. quoniam B*. 3. eiusque *ex ed. Semleri prave repetitum est in ed. Leopoldi*. 3b. deove *A. m. sec.* 4. Confessa d., *Fulv. Ursinus*.

e. victoriat] De hoc numo cf. *Plin. H. N. XXXIII, 3*.

f. utique primo illicitum] Cum probaverit detectionem fieri non posse propter deum, sequitur ut fiat propter homines. Probat autem duplici ratione non debere hoc fieri propter homines. Primo, quia illicitum est, ut gloriae libidinosum. Deinde, quia, cum virginitas sit donum dei et mera gratia, cur illam venditemus hominibus? (*Ludov. de la Cerda*.)

Cap. XIV. a. ad huiusmodi opus?] Intellige operationem sanctificandae car-

nis et consecrandae virginitatis. Sic operationem eleemosynae et operationem ieiunii. (*Rigalt*.) Ea, humanum illud quod dixit se agiturum in hoc capite. Nam scilicet dixit quidam oportere virgines esse intactas, ut ita aliae feminae sollicitarentur ad similem gloriam captandam. (*Ludov. de la Cerda*.)

b. Porro] V. de hac particula quae adnotavi ad *De Corona cap. 7*.

c. ubi gloria, illic sollicitatio] Haec indicio sunt, virgines illo aere etiam deo fuisse consecratas, nec tamen velatas neque reclusas. (*Rigalt*.)

adire. Sed aemulator deus et dominus, qui dixit, Nihil oc-
1 quod non revelabitur, plerasque etiam in conspectum de-

Non enim confitebuntur nisi ipsorum infantium suorum
ous proditae. Quantum autem plures, non etiam de pluri-
sceleribus suspectas habebis? Dicam, licet nolim, difficile
semel fit quae ²⁰timet fieri, quaeque iam facta potest vir-
mentiri sub deo. Quanta item circa uterum suum audebit,
am mater detegatur? Scit deus ²¹quot iam infantes et perfici
rudi ad partum integros ²²iuverit debellatos aliquamdiu a

1 timet d. 21. quod A(m. sec.)BC. 22. iuverit ego. duxerit libri omnes.

quem sibi vindicat virginitas; per-
nihilominus in habitu vel tunc sal-
mo, ne scilicet mutatione prodatur
eieci. Recte enim Rigallius „Haec
ait, quamvis reperiantur in anti-
emplaribus, videntur importuna,
x aliqua forte ad libri marginem
statione invecta.“ Ita iudicaverat
gallium iam Ludovicus de la Cer-
sequentibus pro *Consciae* libri
praebent *Conscientiae*. Idem vi-
nimadverti poterat iam supra cap.
i defensorem invenerat Nicol. Ri-
qui, quamquam sua editione
l „sinistra conscia,“ in adnota-
amen reducendum esse statuit
a conscientia,“ quod dictum esset
De Pallio cap. 4 fin. „sacerdos
us“ pro sacerdotali suggestu. Sed,
bene sciam Septimium saepius
tivis substantiva adiectivorum loco
quemadmodum sacerdos sugge-
irgo continentia (Apolog. cap. 9.),
irgo (De Ieiun. cap. 6.), magno-
nen dabo, an sinistra conscientia
lici pro sinistra conscia. Denique,
d praesentia Tertulliani verba,
nulleritatis, pro qua libri vete-
liebricitatis, habuimus iam supra

infantium suorum vagitibus pro-
Hieronymus ad Eustochium tom.
1. ed. Bened. p. 32 „Pudet dicere
otidie virgines ruant, quantas de
mio mater perdat ecclesia, su-
e sidera inimicis superbus po-
num suum, quot petras excavet
tet coluber in foraminibus ea-
ideas plerasque viduas antequam
infelicem conscientiam mentita
veste protegere. Quas nisi tu-
ri et infantum prodiderit vagi-
cta cervice et ludentibus pedibus
t. Aliae vero sterilitatem prae-

bent, et necdum nati hominis homici-
dium faciunt. Nonnullae cum se sen-
serint concepisse de scelere, abortivi ve-
nena meditantur et frequenter etiam
ipsae commortuae triam criminum reae
ad inferos perducuntur, homicidae sui,
Christi adulterae, necdum nati filii par-
ricidae.“

n. difficile mulier semel fit quae timet
feri] Alienam sententiam Septimio ob-
trudunt rescribentes quae non timet fieri.
Tertullianus ait: Quanto autem plures
eiusmodi reperiantur adulterae virgines,
tanto de pluribus eas etiam sceleribus
suspectas habere debemus. Quae enim
mulier ita timet fieri atque videri, facile
est etiam suspicari non semel admississe
castitatis suae expugnatores. Cautio
crebrioris impudicitiae proditrix. In eam
sententiam interpretatus erat etiam Lu-
dovicus de la Cerda, cuius verba adscribo:
„Attingit horrendissima monstra libidi-
num. Nam sunt virgines quae admittunt
omnem impudicitiam, et tantum timent
caventque ne corrumpantur, atque hoc
ne fiat obluantur conatu omni, et dif-
ficile quidem, nisi ipse velint, corrumpantur.
Nam frustrabuntur libidinem
masculi, et caducam facient extra vas.“
Quamquam idem interpres in adnotatione
ad partem mutavit sententiam, cum di-
stinguendum suaderet „Dicam, licet no-
lim, difficile mulier semel fit. Quae
timet fieri quaeque iam facta potest vir-
ginem mentiri sub deo, quanta item
circa uterum“ cett. Nec displicet ea
verborum distinctio.

o. quaeque iam facta potest virginem
mentiri sub deo.] Impudicitiae impu-
dentiae soror.

p. iuverit] Ita omnino erat reponen-
dem pro vulgata scriptura duxerit, quae
nec strui potest neque intellegi. De in-
fanticidio cf. Apolog. cap. 9. cam adnot.

non sentientem, faciem, ut dixerim, tristem? Quicumque malus cogitatus ipsa severitate frangetur. Iam se etiam mulierem negat quae virginem celat^d.

In his consistit defensio nostrae opinionis secundum scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam. Scriptura ¹legem condit, natura contestatur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opinionis prodest, vel qui diversae sententiae color est^a? Dei est scriptura, dei est natura, dei est disciplina. Quicquid contrarium est istis, dei non est. Si scriptura incerta est, natura manifesta est, et de eius testimonio scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis deo ratum sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia, nihil ²operosius^b ³gloria et studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi et scriptura et natura et disciplina quod ratum deo inveneris, sicut iuberis omnia examinare et meliora quaeque sectari. Superest etiam^c Thess. V, 21 ut ad ipsas convertamur, quo libentius ista suscipiant. Oro te, sive mater, sive soror, sive filia virgo, secundum annorum nomina dixerim, vela caput: si mater, propter filios, si soror, propter fratres, si filia, propter patres. Omnes in te aetates periclitantur. ⁴Indue armaturam pudoris, circumduc vallum verecundiae, murum sexui tuo strue, qui nec tuos emittat oculos, nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris, ⁵ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex ⁶his quae intus sunt^e, ⁷ut soli deo exhibeas veritatem. Quamquam non mentiris nuptam. ⁸Nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti^d maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est qui et alienas sponsas et ⁹maritatas velari iubet, utique multo magis suas.

Cap. XVI. 1. lege A. m. sec. longe AB. 2. operosius ABC. tres Vaticani. Hirsaugiensis liber et Corsiensis. Probat Fr. Iunius. perosius abcd., ex coniectura Beati Rhenani. odiosus A. m. sec. 3. gratis B. 4. Induc AC. 5. et AB. 6. hiis A., pro more. 7. sed AB. 8. Nupsisti in Christo AB. 9. maritatas ABcd. maritas reliqui.

d. mulierem negat quae virginem celat.] Hellenismus. Sic supra cap. 12 „facilius illa mulier negabitur quam ista virgo credetur.“, cap. 14 „potest virginem mentiri.“, cap. 16 „mentiris nuptam.“ Clemens Alex. Paedag. III, 3 „τὸν ἀνδρα ἀνοούμενος.“ Id. ibidem „ἀνδρα δευόμενος.“

Cap. XVI. a. vel qui diversae sententiae color est?] Consuetudo opinionis, id est consuetudo quae solum opinione innititur, non prodesse nec melius quid afferre potest quam scriptura, quam natura, quam disciplina, quibus trinis

defensoribus Tertullianus suam opinionem de velandis virginibus adseruit. Nec ullus sententiae alicuius illis diversae color nec gravitas potest esse.

b. operosius] Id est gravius, molestius. Alii perosius. Sed salva est scriptura. Cf. Ad Nat. I, 4. De Cultu Feminae. II, 10. cum adnot.

c. Mentire aliquid ex his quae intus sunt] Virgo caput suum velans mentitur nuptam, dum foris simulat esse quod non esse intus scit. Itaque quae intus sunt interpretaberis secreta animi.

d. sponsasti] Cf. supra ad cap. 11.

et quidem frequentioris immunitate felices, quia facilius adamari quam adamare feminae possint. Et ethnicae quidem disciplinae meracior et, ut ita dixerim, barbarior modestia^h. Nobis dominus etiam revelationibus velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostrae angelus in somnis cervices, quasi applauderet, verberans, Elegantes, inquit, cervices et merito nudaе! bonum est usque ad lumbos a capite ⁹revelerisⁱ, ne et tibi ista cervicum libertas non prosit. Et utique ¹⁰quod uni dixeris, omnibus dixeris. ¹¹Quantam autem castigationem merebuntur etiam ¹²illae quae inter psalmos vel in quacunq̄ue dei mentione relectae perseverant, ¹³moraturae etiam ¹⁴in oratione^k ipsa facillime^l fimbriam aut villum aut quodlibet filum cerebro superponunt et tectas se opinantur? Tanti caput suum ¹⁵mentiuntur^m. Aliae, quibus plane maior est ¹⁶palmaⁿ

9. reveleris Fr. Iunius. veleris libri omnes. 10. quod om. AB. 11. Quanta autem castigatione ABC. 12. illos AB. 13. moraturae ego. meritone ABCabcd. meriturae Nic. Rigaltius. 14. quae in d., Fulv. Ursinus. 15. metiuntur abcd. 16. palla Beat. Rhenanus.

mare nec adamari quam adamari nec adamare.

h. meracior et, ut ita dixerim, barbarior modestia.] Ab laxiore ethnicarum seminarum velandi modo et consuetudine transit ad Christianae disciplinae severitatem, vel divinis revelationibus praescriptam. Meraciorem vero et barbariorem ethnicam dicit modestiam naturalem et primitivam et nondum disciplinatam, quae non totum feminis caput velet, sed dimidiam frui lucem sinat. Chronicon Alexandr. (cit. Ludov. de la Cerda) „Βαρβαρισμός δὲ κέλῃται ἀπὸ τοῦ τοῦ ἀνδρώπους μὴ ἔχει τινὰ ἀρχηγόν ἢ μίαν συμφωνίαν, ἀλλ' ὅτι πᾶς τι ἑαυτῷ ἐστοίχει καὶ νόμος ἑαυτῷ κατὰ τὴν προτίμησιν τοῦ ἰδίου βουλήματος ἐγγύετο.“ Rigaltii interpretatio, quam probare non possum, haec est: „Sed ethnicae istius modestiae disciplina prorsus agrestis, inurbana, incivilis, mera barbaries. Quae sunt per derisum dicta, quasi virgines Christianae obiectas sibi Arabicarum disciplinam indignatae respondissent: Barbarae enim sunt. Ut Populia miranti quid esset quapropter aliae animantes gravae mare non paterentur, Bestiae enim sunt, inquit.“

i. bonum est neque ad lumbos a capite reveleris] Egregia haec est Fr. Iunii emendatio, qua nunc sana sunt scriptoris verba, sanus et intellectus. Sunt enim haec per ironiam prolata: „Siquidem, inquit (sunt ipsa Fr. Iunii verba),

tibi liberae cervices a velamento placeant, age etiam ad lumbos retege, quo peplus cervicem tegens pertinet: alioquin forte ne ista quidem libertas cervicum tibi profutura est.“ Rigaltii explicatio nihil ad rem facit. Tamen adscribo, quo melius ipse possis iudicare. „Grave, inquit, monitum, neque indignum angelo, si animum satis advertimus. Alloquitur Christianam. Elegantes, inquit, cervices, quas pretio tanto redemptas voluit Christus. Et merito nudaе; quibus scilicet dirissimae servitutis iugum ademit idem Christus. Sed bonum est usque ad lumbos a capite veleris, ne nuda pateas peccato, quo semel occupato Satanae mancipium fias, ac deinceps ista tibi tanto manumissore parta cervicum libertas non prosit, vitio tuo in aeternum sub asperrima tyrannide servitium recasura.“

k. moraturae etiam in oratione] Ita haec verba emendavi. Sensus apertus.

l. facillime] Ludov. de la Cerda interpretatur εὐτελῶς, respiciens Clementem Alex. Paedag. III, 11 ubi dicit ἀναδεῖσθαι τὴν κόμην εὐτελῶς περὶ τὴν τῶν λιτῆ. Rigaltius contra explicat saepissime. Malim accipere pro expeditae, et sine ulla haesitatione.

m. Tanti caput suum mentiuntur] Tanti spatii esse caput suum fingunt. Ceterum sive metiuntur tueris, sive mentiuntur, sensus eodem redit.

n. quibus plane maior est palma] Longe ab recta ratione errare qui per-

DE
P A L L I O.

D E
P A L L I O*.

Principes semper Africae*, viri ¹Carthaginienses, vetustate no- Cap. I.
novitate felices, gaudeo vos tam prosperos temporum, cum

Cap. I. 1. Carthaginienses (AB)Cab., et liber scriptus bibliothecae Laurentianae
plut. XXVI.

[DE PALLIO.] Tertulliani de Pallio
ulum apologiam pro pallio esse,
o subinde sale conspersam ac stilo
conditam, ad Carthaginienses suos,
bus reprehensus et increpatos fue-
rod togam pallio commutasset, cer-
est. Illud aequè pro certo, aatem
quam verisimile est, statim post
habitus mutationem, cum primom
tus prodiisset Tertullianus, taxa-
b id ac denotatum fuisse ab civi-
uis, eodemque tempore hoc apo-
co simul et satirico scripto illis
risse. Nec enim credi par est,
diutissime iam hanc habitum ge-
t et civium oculis familiarem longo
ecisset, tanto post tempore repre-
m hoc nomine ab illis fuisse, aut
reteri iam ac deflatae pridem ren-
nsioni post tantum intervallum se-
ac proinde iam non necessariam
sionem paravisse. Atqui constat
o eum multo ante nomen dedisse
alia opera de religione Christiana
se quam hunc libellum emitteret.
li necesse sit viros eruditissimos
ertullianum cum primom Christiani-
actus est habitum mutasse aut om-
qui ex paganis fierent Christiani
ditos habitum mutare tradiderunt.
ique enim falsissimum est. Haec te-
pinio plerosque iam pervasit, quam
hic refellam. Pallium edidit Ter-
tus cum iam Severus Augustus cum
is filii, Augustis et ipsis appella-
lacidè imperaret, partibus devictis
ce ubique per orbem terrarum com-
. Nam de tribus illis Augustis

accipienda esse Ma cap. 2. huius operis
yris doctis plane assentior „Sed vanum
m antiquitas quando curricula nostra
coram: quantum reformavit orbis sae-
culum istud? quantum urbium aut pro-
duxit aut auxit aut reddidit praesentis
imperii triplex virtus! Deo tot Augustis
in unum favente quot census transcri-
pti? quot populi repurgati? quot ordi-
nes illustrati? quot barbari exclusi?“
Haec apparet scripsisse Tertullianum
sub finem imperii Severi, aut cum iam
diu imperasset. Nec enim brevi tem-
poris spatio potuit tantum urbium aut
producere aut augere aut reddere: multo
minus id praestare sui principatus initio
gravissimis et longis adversus Pescen-
nium ac Albinum bellis occupatus. At
Apologeticum Tertullianus idem pro
Christianis adversus gentes scripsit quo
tempore Severus Pescenniani belli reli-
quias persequebatur, et expeditionem in
Parthos parabat, qui Pescennii partibus
faverant, cum nondum Albinum debel-
lasset, immo bellum adversus eum nec-
dum suscepisset. Quod ex Apologetici
ipsius lectione clare colligi potest, et
nos ad Apologeticum pluribus adstrue-
mus. Christianum iam tum fuisse Ter-
tullianum cum Apologeticum conscripsit,
non sit sani dubitare. Si omnes igitur
qui de gentilitate ad fidem Christi trans-
ibant pallium sumere consueverant,
sicut nobis persuadere conantur homines
docti, certe palliatum iam tum fuisse
Tertullianum oportet, qui tum fuerit
Christianus. Nec hoc tantum, sed etiam
tunc hanc vestis peregrinitatem in eo

Ab imperio et a caelo bene est. Tamen et vobis habitus aliter olim ³tunicae fuere³, et quidem in ⁴fama de ⁵subteminis studio⁴ et luminis ⁶concilio⁶ et ⁷mensurae temperamento⁷, quod neque trans crura ⁸prodigae nec intra genua ⁹inverecundae nec brachiis ¹⁰parcae⁸ nec manibus artae, sed nec cingulo ¹²sinus ¹³dividere expedito umbratae⁸ ¹⁴quadrata ¹⁵iustitia ¹⁶in viris stabant⁸. ¹⁷Pallii ex-

3. tunicae pro glossemate habet Adr. Behotius Apophoret. I, 1. 4. in femina Ludov. Carrio. 5. subtegmis Cab. Laurentianus. 6. consilio (A)BCabc. Laurentianus. 7. mensura et temperamento ABC. Laurentianus. 8. prodige Cab. 9. verecunde Cab. 10. parcae ce. parcae A(m. sec.)B. pare A(m. pr.)Cab. liber Salmasii. parcae d. pares Vaticanorum duo apud Pamelium, et Laurentianus. 12. tenuis Rhonanus. 13. dividere expedito umbratae ego. dividere expeditum brace (beate A. m. pr. Ca. Laurentianus.) ABCa. Laurentianus. dividente expedita (expeditae c.) atque bc. dividere expeditum e. dividere expeditum d. 14. quadrata Cabde. duo Vaticani, et Laurentianus. quadratae ABC. Vaticanus unus. 15. iustitia A(m. pr.) Cade. Laurentianus. iustitia A(m. sec.)Bbc. 16. in viris stabant (autem abc.) BCabc. Laurentianus. beatæ in viris stabant (A?)de. 17. Pallium de. liber Salmasii.

tate frui Carthaginenses, ut vacet illis habitus denotare ac censors agere vestium. (Salm.) De verbo denotare cf. adnot. ad Apolog. cap. 3.

c. tunicae fuere] Fuit cum distinguerem „Tamen et vobis habitus aliter olim: tunicae fuere, et quidem in fama.“ Nunc aliter censeo. An temporibus Tertulliani tunicae Carthaginensibus non fuere? Immo fuere. Nemo enim togatus nisi et tunicatus idem. Sed aliter tunicas habuere olim cum palliati erant, aliter postea cum togati fuere. Tunicae, quas sub pallio gerebant, manicatae erant, discinctae, contra quas sub toga, sine manicis et cinctae. (Salm.)

d. de subteminis studio] Commendat eas tunicas de subteminis studio, quod studioso nimirum diligenterque textae essent. Per subtemen fortasse totam texturam intelligit. Nihil aliud enim ars texturae quam subteminis ad stamen connexio. (Salm.) Cf. Cassaub. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 105.

e. et luminis concilio] Sciendum est has Carthaginensium tunicas non totas purpureas fuisse, ut quidam sibi falso persuaserunt, sed tantum purpura clavatas. Ars haec erat in clavis purpureis vesti intexendis, ut clavis a clavo non dissentiret nec disparis esset luminis, sed omnes invicem concolores examussum ponerentur. Plures enim purpurarum gradus et species. Aliae nigrae sunt, aliae rubrae, aliae violaceae, aliae saturatiores, aliae dilutiores, quaedam excitati, quaedam adstricti coloris. Summopere itaque hoc crabant, ut clavi qui vestibus inaebantur nullam coloris

differentiam praeferrent, sed ut exacte lumina inter se conciliarentur. Hoc vocat Tertullianus *concilium luminis*. (Salmas.) V. quae adnotata sunt ad De Pudic. cap. 8. Adde Barth. ad Statii Theb. lib. IV. p. 994.

f. et mensurae temperamento] Temperamentum hoc ita verbis aliis Ambrosius lib. III. de Virg. „lucincta sinu, quo pudorem tegeant, nec gressum impedirent.“ (La Cerda.)

g. parcae] Salmasius parcae, a ficto quodam adiectivo parus. Adstipulatur Rigaltius.

h. cingulo sinus dividere expedito umbratae] Ita emendavi, veterum librorum fidem pressius secutus, et quia sensus postulare videbatur. Cingulum umbratum et tegit et rugas tunicae colligit. De infinitivo *dividere* Graecorum more structo vix est quod verbo moneam. Cf. adnot. ad De Pudic. cap. 13. Apolog. cap. 39. Veterum Poenorum tunicas sine cinctu fuisse plus quam exploratum est. Hinc *discincti Afri* Vergilio Aen. VIII, 724. Cf. Sil. Ital. III, 236. Plautus in Poenulo de Hannone Carthaginensi „tu qui zonam non habes.“

i. quadrata iustitia in viris stabant.] Iustitiam vocat *στυμμετρίαν*. *Mensurae temperamentum* supra dixit, *moderationem* inferius. *Quadratam* iustitiam vocat tunicarum Africanarum quod et quadratae ipsae essent haud minus quam pallia. Stare autem, ut verborum commentatus est Salmasius, proprie de tunicis quae non cinguntur, quales erant Punicae. Hinc Graecis *στράδιος* καὶ *ὀρθοστράδιος*, *στάραι* *χιτώνες* huiusmodi tunicae. lu-

bitrio mutare properavit, ut adpulsum Scipionem ante iam de habitu ²⁸salutasset, ²⁹Romanum praecoca^r. Vobis vero post iniuriae beneficium, ut senium non ³⁰fastigium exemptis^r, post Gracchi obscena omina^r et Lepidi violenta ludibria^r, post trinas ³¹Pompei ³²aras^r et longas Caesaris moras^r, ubi moenia ³³Statilius Taurus imposuit^r, sollemnia Sentius Saturninus enarravit^r, cum concordia ³⁴iuvat^r, toga ³⁵oblata est. Pro, quantum circummeavit, a Pelasgis ³⁶ad

28. salutasset *ABed. liber Salmasii, et Laurentianus. salutaret reliqui.* 29. Romanum *ABCde. liber Salmasii, et Laurentianus. Romana reliqui.* 30. fastidium *b. liber Salmasii.* 31. Pompei *ABCa. Pompeii reliqui.* 32. aras *om. AB.* 32 b. faustilius *A. fastilius A (m. sec.) B.* 33. Iubae *ab.* 34. ablata *AB.* 35. a lydo salides *AB. Laurentianus.*

suae,“ quemadmodum libri tam scripti quam editi exhibent, id quod iam notavi ad lib. II. Ad Nat. cap. 17. Cato ap. Gell. N. A. VII, 3 „Quod cum et utiles essent et vellent regi esse factum.“ Symmach. Epist. I, 60 „Gelasius, cui factum volo.“ Apul. De Magia cap. 71 „Sicinium Pontianum privignum meum, qui mihi factum volebat.“

r. ante iam de habitu salutasset, Romanum praecoca.] *Ante iam*, id est ante ius coloniae Romanae, aut ante appulsum Scipionem. *De habitu*, id est per habitum sive habitu (cf. de praepositione de vi instrumentali posita adnot. ad De Spectac. cap. 22.), praecoci ac praefestinata Romani habitus, i. e. togae, susceptione. *Romanum praecoca*, hoc est *ἄωρος τὸ Ῥωμαϊκόν*. Nisi malueris Romanum accipere pro nominativo neutri. Sic infra cap. 2 „Nostra certe mutatio — totum versiforme est.“ De Virg. Veland. cap. 13 „gloria illicitum est.“ Graecam structuram non agnoscentes quidam olim mutavere *Romana praecoca*. Uticenses, priusquam ullae copiae contra Carthaginem in naves ponerentur, legatos Romam miserant se suaque omnia dedentes. V. Epit. lib. XLIX. Livii.

s. post iniuriae beneficium, ut senium non fastigium exemptis] Vobis iniuria haec summum beneficium fuit; ademit quidem senium, non fastigium. Structura iterum Graeca: exemptis *senio*, non *fastigium* est pro exemptis *senio*, non *fastigio*.

t. post Gracchi obscena omina] V. Appian. VIII, 136. Plut. C. Graccho cap. 11. Solin. cap. 27. Oros. V, 12.

u. Lepidi violenta ludibria] Haec non de civili illo bello sunt explicanda, quod M. Aemilius Lepidus, homo temerarius atque violentus, excitavit, quodque, ut Florus III, 23 ait, „paene citius oppressum est quam inciperet,“ sed speciale

quiddam et propius ad res Carthaginiensium spectans significatur. Aliquid lucis commodat Dio LII, 43 „Τούτο τε οὐτως ἐποίησε, καὶ Καρχηδὼνα ἐπαρτίσασεν, ὅτι ὁ Λέπιδος μέρος τι αὐτῆς ἠρημῶναι, καὶ διὰ τούτο τὰ δίκαια τῆς ἀποικίας σφῶν λελεγκέναι ἴδεται.“ Factum hoc a Lepido, cum triumphvir Africam obtinuisset. V. Dio Cass. XLVIII, 20. 23.

v. Post trinas Pompei aras] Triumphales scilicet, ubi triumphantes sacrificabant diis. Id est post tres triumphos, *συνεχδοχικῶς*. Zonaras testis, et Capitolini Fasti apud Onuphrium; nam de Africa, Europa et Asia triumphavit. (Fr. Iunius.) Testes addo Plutarchum Vit. Pompeii et Manilium IV, 53 sq.

w. longas Caesaris moras] Hae morae annorum sedecim fuerunt. Carthaginem instaurare Caesar destinaverat a. U. C. 710. una cum Corintho, teste Dione XLIII, 50., sed morte praeventus est. Eius voluntatem cum in scriptis reperisset Octavianus coloniam Carthaginem ducendam curavit, teste eodem Dione XLVIII, 23. Adde Appian. VIII, 136. Plut. Caes. cap. 57. Strabo XVII, 2. Diod. Sic. XLIII, 50. Pausan. II, 1. Solin. cap. 27. 30.

x. ubi moenia Statilius Taurus imposuit] Is, opinor, Statilius Taurus qui Caesari Octaviano Africam recepit. Dio Cass. XLIX, 14.

y. sollemnia Sentius Saturninus enarravit] Id est sollemnia effatus est inaugurandae coloniae verba, ut Rigaltius interpretatus est. De homine non constat. Videtur idem quem Tertollianus commemorat Adv. Marc. IV, 19., quique a. U. C. 735. consulatum gessit cum Q. Lucretio Vespillone.

z. cum concordia iuvat] Postquam convenit inter Romanos et Carthaginienses.

⁴⁰caput ⁴⁰vindicantis. Cum tamen ⁵¹ultimant tempora patriae^o et aries iam Romanus in muros quondam suos ⁵²audet, stupuere illico ⁵³Carthaginienses ut novum extraneum ingenium^p:

Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas¹!

Sic denique ⁵⁴nec pallium agnoscitur.

¹Sit nunc aliunde res^a, ne Poenicum inter Romanos aut eru- Cap. II.
bescat aut doleat. Certe habitum ²vertere^b naturae totius ³sol-
lemne munus est. ^{3b}Fungitur et ⁴ipse^c mundus interim^d iste quem
incumbimus^e. Viderit Anaximander^f, si plures putat, viderit, si
quis uspiam alius, ad Meropas^g, ut Silenus penes aures Midiae
⁵blatit^h, aptas sane grandioribus fabulis. Sed ^{5b}et si quem Plato
aestimatⁱ, cuius imago hic sit, etiam ille habeat necesse est ⁶proinde
mutareⁱ. Quippe si mundus ex diversis substantiis officiisque con-
stabit, ad formam eius quod mundus ⁷hic est; neque enim mun-

49. capite abc. 50. vindicantes ABC. Laurentianus. 51. ultimant Cde. liber Salmasii, et Laurentianus. ultimarent abc. ultimavit AB. 52. audet ABCde. liber Salmasii, et Laurentianus. 53. Carthaginenses ABCab. Laurentianus. 54. nec om. c. Cap. II. 1. Sic ABC. 2. vetera ABC. 3. solemnem unus ABC. 3b. stringitur Vaticanorum unus. 4. ipso de. 5. blatit cde. 5b. ipse Plato Jos. Mercurus, Salmasius. 6. Proinde mature C. 7. stic est liber Salmasii. scit esse (est A.) AB.

iam universitatis.⁴ Cf. Turnebi Advv. VII, 20. et XX, 14. Mercurialis Gymn. III, 10. Leopardi Emendatt. VI, 14.

o. patriae] Excidio iam proximae. *Ultimare* est ad ultima, ad extrema vertere.

p. ingenium] Machinam, artificium. V. quae adnotavi ad De Corona cap. 8.

q. Tantum — — vetustas] Vergil. Aen. III, 415.

Cap. II. a. Sit nunc aliunde res] Nunc aliunde quam ab historia Romanorum et Poenorum exempla et argumenta sumantur rerum subinde vertentium, ne Poeni inter Romanos, victi inter victores aut erubescant aut doleant. (Salmas.)

b. habitum vertere] Cf. adnot. ad De Cultu Fem. II, 6.

c. Fungitur et ipse] Salmasius maluit *Fungitur et ipso*, ego malim *Fungitur eo ipse*, sc. munere vertendi. Sed servari potuit vulgata scriptura.

d. interim] Interea, dum vivimus et natura usque suum habitum vertit.

e. quem incumbimus.] Verbum *incumbere* cum accusativo structum perquam raro occurrit. Habet Livius XXII, 2, 3., si codici Harl. fides est, cuius scriptu-

ram „cumulatas in aquis sarcinas incumbant“ probat etiam Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 7. p. 539. Cf. de verborum *incumbere* et *incubare* hac structura Hildebr. l. l. et interpr. ad Petron. Satyr. cap. 33.

f. Viderit Anaximander] Viderit Anaximander, si plures putat, ne mutare cunctis conveniat. Et hoc quidem docuerat Anaximander, innumerabiles esse mundos eosque longis intervallis orientes occidentesque, teste Cicero De Nat. Deor. I, 10., igitur mutabiles, solum *τὸ πᾶν ἀμετάβλητον εἶναι* statuens, ut ait Diog. Laert. II, 1. Cf. de hoc eius dogmate quae adtulerunt interpretes ad Cic. l. l. Ceterum verba Tertulliani ita malim rescribere atque distinguere „Viderint, Anaximander si plures putat, viderit, si quis uspiam alius ad Meropas“ cett.

g. ad Meropas] V. Tertull. Adv. Heremog. cap. 25. De Anima cap. 2. Aeffiani H. V. III, 18.

h. aestimat] Id est putat, opinatur. V. adnot. ad Apolog. cap. 16.

i. habeat — mutare.] Huius structurae in Tertulliani scriptis usitatissimae exempla indicavi ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

dus, si non ut mundus^k proinde. Diversa in unum^l ex demutatione
 diversa sunt. Denique^m diversitatis discordiam vices foederant. Ita
 mutando erit mundus omnis qui^{7b} ex diversitatibus corporatus et
 vicibus temperatus. ⁸Nostra certe metatioⁿ, quod clausis, vel in
 totum Homericis oculis^o liquet, totum versiforme est. Dies et nox
 invicem vertunt. ⁹Sol stationibus^p annuis, luna modulationibus^q
 mensuris variat. Siderum distincta confusio interdum^r deicit quid,
 interdum^s resuscitat^t. Caeli ambitus nunc^u subdivo^v splendidus,
 nunc nubilo sordidus; aut imbres ruunt, et si qua missilia^w cum
 imbris; dehinc substillum^x, et denuo sudum. Sic et mari fides
 infamis, dum et flabris aequae mutantibus de tranquillo probum^y,
 de flustris^z temperatum, et extemplo de^{aa} decumanis inquietat^{ab}.

7 b. et *ABcde. tres Vaticani.* 8. Nam certe metatio (mutatio m. sec.) A. 9. sol-
 stitionibus A (m. pr.) *BCabe.* 10. reicit *ABC.* 11. res vitiat *ABC.* 12. sudo splen-
 didum A. m. pr. 13. decimanis *AB.*

k. si non ut mundus] Si mundus est
 ille Platonis idealis mundus, utique de-
 bet ex diversis substantiis constare, ad
 formam eius quod hic est mundus, id
 est ut dici possit et esse exemplar huius
 mundi: neque enim mundus, si non ut
 mundus proinde, hoc est si non proinde
 ut mundus ex diversis substantiis offi-
 ciiisque constabit. Diversa autem in
 unum ex demutatione sunt diversa, hanc
 postremo diversorum discordiam vicissi-
 tudo conciliat ac temperat. Sic omnis
 mundus, et ille idealis Platonis et hic
 realis quem incumbimus, mutatione mun-
 dus erit et semper mutabilis, ex diversis
 substantiis compositus utpote et diver-
 sitatis vicibus temperatus. (Salm.)

l. in unum] In concordiam quandam.
 m. Denique] Id est adeo. V. quae
 adnotavi ad Apolog. cap. 42.

n. nostra certe mutatio] Illic mundus
 quem incumbimus, in quo metamur.
 (Salm.) *Metatio* est hospitium. V. Li-
 psium de Militia Rom. V, 12. p. 333.
 Opp. ed. Vesal. Du Cange Gloss. Med.
 et Inf. Latin. tom. IV. p. 388 sq. s. v.
Metare, Metatio, Metator. Graecismi
 „Nostra certe metatio — — totum ver-
 siforme est“ exemplum habuimus iam
 supra cap. 1 „Romanum praecoca.“ Sic
 et infra „Sed vanum iam antiquitas.“

o. vel in totum Homericis oculis] Vel
 in totum caecis.

p. stationibus] Stationes solis sunt
 solstitia, quod sol ibi cum sit stare vi-
 deatur et stationem facere. (Salm.)

q. modulationibus] *Σχηματισμοῖς.*

r. interdum deicit quid, interdum re-
 suscitatur.] Interdum occidere facit aliquod

sidus, interdum resuscitat. Cf. De Be-
 sarr. Carnis cap. 12 „Reducuntur
 enim et stellarum radii, quos metatio
 succensio extinxerat. Reducuntur et si-
 derum absentiae, quas temporalis di-
 stinctio exemerat.“ Cf. Apolog. cap. 4.

s. subdivo] Subdivum, *επαιθερον*, te-
 rennum, ut recte explicat Salmassius.

t. missilia] Grandinis.

u. substillum] Paulus a. v. p. 307. ed.
 Müller: „Substillum tempus ante ple-
 viam iam paene viduum, et post ple-
 viam non persiccum, quod iam stillaret,
 aut nondum desisset.“ Gloss. Vet. ap.
 Vulcan. p. 649: „Υποστάζω, substillō.“
 Aliud: „Substillum, *επιροέν*.“ Proprie
 de stranguria, ut ap. Catonem de Re
 Rust. cap. 156 „Nunc de illis quibus
 aegre lotium it quibusque substillum
 est.“ Glossae Servii ap. Salmassium:
 „Substillum, *σπαραγγουρία*.“ Aliae glo-
 sae: „Substillat, *σπαραγγουρία*.“ Cf.
 Turnebi Advers. X, 19.

v. de tranquillo probum] Nam tra-
 quillitas facit probum. V. de hac prae-
 positionis de vi instrumentali adnot. ad
 De Spectac. cap. 25.

w. flustris] Paulus p. 89. ed. Müller:
 „Flustra dicuntur, quum in mari fluctus
 non moventur, quam Graeci *μαλακία*
 vocant.“ A Suetonio p. 75. tom. III. ed.
 Wolf (Festus ed. Mull. p. 382.) explicatur:
 „Flustra motus maris sine tempe-
 state fluctuantis.“ Cf. etiam Barthii Ad-
 vers. XVIII, 20. p. 933.

x. inquietat.] Hoc est decumanis in-
 quietatur. Sic infra „de paradiso exter-
 minat“ pro exterminatur, et „positus etu-
 viis novus explicat“ pro explicatur.

Sic et terram si recenseas temporatim ^{13b} vestiri amantem^r, ¹⁴prope sis eandem negare, memor viridem cum conspicias flavam, mox visurus et canam. Ceteri quoque eius ¹⁵ornatus quid non aliud ex alio mutant, et montium ¹⁶scapulae^r decurrendo, et fontium venae ¹⁷cavillando^r, et fluminum viae ¹⁸obhumando^b? Mutavit et totus orbis aliquando, aquis ¹⁹omnibus obsitus. Adhuc maris conchae et ²⁰buccinae peregrinantur in montibus, cupientes Platoni probare etiam ardua ²¹fluitasse^r. Sed et enatando rursus ²²in forma^d mutavit rursus orbis, alius idem. Mutat et nunc localiter habitus, cum situs laeditur, cum inter insulas nulla iam Delos, ^{23b}harenae Samos^r, et ²⁴Sibylla non mendax^f, ²⁴cum in Atlantico Libyam aut

13 b. verti variantem *Adr. Turnebus l. l.* 14. prope sis (propessis *BC.*) eadem *ABC.* prope possis *Adr. Turnebus l. l.* 15. ornatus quid *Cabc.* ornata si quid *AB.* ornatus si quid *de. liber Salmasii.* 16. scapulae *Cab.* 17. ebullando *abc.* 18. obhumando *de.* obumando *liber Salmasii.* obumando alii libri apud eundem. obumbrando *reliqui.* obambulando *Latinius.* 19. omnis *los. Scaliger.* 20. buccinae *BC.* 21. fluctuasse *AB.* 22. informa *de. Vaticanus unus.* infirma *ABCab. liber Salmasii.* infirma *c.* 22 b. Rhene *Adr. Turnebus l. l.* 23. et si ille *c.* et illa, si *Adr. Turnebus l. l.* ut Sibylla *los. Scaliger.* 24. cum *de. liber Salmasii.* autem *AB.* aeon *reliqui.* Plato *Adr. Turnebus l. l.*

y. temporatim vestiri amantem] Id est pro temporibus anni varie vestitur: cum segetes in herba sunt, viridem vestem habet: cum messem expectant et favescent, flavam: cum tota vero nivibus cooperta est, candidam. (Salmas.) De Spectac. cap. 9. Tertullianus quatuor anni colores enumerat, candidum, russeum, prasinum, venetum.

z. montium scapulae] Montium partibus veteres iuxta Graeci Latiniq; vocabula imposuerunt ex membris corporis humani. Inde montium vertices, dorsa, iuga, latera, costae, surae, pedes, et Graecis ὄρεων κορυφαί, νῶτα, λαγόνες, κνήμοι, πόδες, πρόποδες, et similia. Sic scapulae montium h. l. non sunt quidem ἀκρωρείαι, sed inferiores vertice partes, quae humeris humani corporis respondent. Nihil prohibet etiam de summitatibus montium accipi, ut ἀκρωμίαι montium sint et ἀκρωρείαι. (Salm.)

a. fontium venae cavillando] Elegantissime fontium venae cavillari dicit quae resistent et quasi subterfugiunt ac tergiversantur, quae non amplius apparent, sed latent et fallunt in officio suo fluendi ebullientique cavillantes. (Salm.)

b. fluminum viae obhumando.] Obhumare ad verbum est προσχούω et προσγειούω. Quod de fluminibus Graeci dicunt quorum alvei limo opplentur, ita

ut cursum mutare inde cogantur. Obhumationes sunt προσχούσεις vel προσγειώσεις fluminum... Latini hoc etiam vocant alluvionem. Glossae Nomicae: „Ἀλλουβίων, πρόσχωσης.“ (Salm.) Cf. Gronovii Observat. II. 16. p. 264. Barthii Adverss. XXXVI, 13. p. 1654. Salmas. in Solin. p. 118.

c. etiam ardua fluitasse.] Cuius in Timaeo sententia est diluviorum tempore in montibus multa conservari, ut per incendia in vallibus, cum ex eo quod buccinae in montibus reperiantur, conicere potuerit diluvium universale fuisse. (Ios. Mercerus.) Cf. Apolog. cap. 40.

d. enatando rursus in forma] Postquam natere et fluitare desiit, cum in forma priore esset et pristinam faciem recepisset. Sic recte primum interpretatus est Salmasius.

e. nulla iam Delos, harenae Samos] Nam Delos et Samos motu terrae maxima sui parte conciderant et penitus habitatoribus desertae ac desolatae fuerant, ut et Rhodos et Cos et Hierapolis, idque acciderat imperante Augusto. (Salmas.) V. Apolog. cap. 40. cum adnot.

f. et Sibylla non mendax] Sibyllae vaticinium extat libro tertio: „— καὶ Σάμος ἄμμος ἔσθ, καὶ Δῆλος ἄδηλος“ cell., et libro quarto: „Δῆλος οὐκ ἔτι δῆλος, ἀδῆλα δὲ πάντα τοῦ Δῆλου.“

²⁵Asiam adaequans²⁶ quaeritur, ²⁷cum Italiae quondam latus ²⁸Hadria Tyrrhenoque quassantibus mediotenus interceptum²⁹ reliquias Siciliam facit, cum tota illa plaga discidii ³⁰contentiosos aequorum coitus ³⁰angustis^{30b} retorquens ³¹novum vitii ³²mari induit³¹, non exspuentis naufragia, sed devorantis. ³³Patitur et continens de caelo aut de suo. Aspice ad Palaestinam. Qua ³⁴Jordanis amnis finium arbiter³¹, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ³⁵ager. Et urbes retro, et populi ³⁶frequentes, et ^{36b}solus audiebat³¹. Dehinc, ut deus censor ³⁷est³¹, impietas ³⁸ignium meruit imbres: hactenus³¹ Sodoma, et nulla Gomorrha, et ³⁹cinis omnia, et propinquitas maris iuxta cum solo ⁴⁰mortem vivit³¹. Ex huiusmodi nubilo et Tuscia ⁴¹Vulsinius pristinos deusta³¹, quo magis de montibus suis Campanis speret³¹, erepta Pompeios. Sed absit. Utinam et Asia secura iam sit de soli ingluvie! Utinam et Africa semel voraginem pavent, ⁴²unicis castris fraudatis³¹ expiata! Multa et alia huiusmodi detri-

25. eam BC. 26. Nam quaeritur ABC. 27. nunc abc. 28. hadriano AB. 29. contempliosos B. 30. angustis abc. 30b. torquens liber Salmasii. 31. nomen abc. 32. mari (maris A.) imbuit ABCde. Vaticani. 33. pariter AB. 34. Iordanes g. 35. ager est et c. ager: at de. Jos. Scaliger. 36. frequentis in Scaliger. 36b. sol sua videbat Ludov. Carrio. solum exaudiebat Latinus. 37. est et ABC. esset abc. 38. ignem AB. 39. cum sona et AB. 40. mortem vivit e. mortuum ivit d. mortuum ibit liber Salmasii. mortuum bibit AB. mortuum bibit Cabc. in mortem ivit Salmasius in Solinum p. 432. 41. vulsinos AB. 42. Tunicis C.

g. in Atlantico Libyam aut Asiam adaequans] Scil. insula. V. Apolog. cap. 40. cum adnot.

h. cum Italiae quondam latus — — interceptum] Pomponius Mela II, 7. et quos praeterea laudavi ad Apolog. cap. 40.

i. angustis] Ab nominativo *angusta*, id est *στένω*, non ab *angustiae* deducit Salmasius.

k. novum vitii mari induit] *Norum vitii* dixit pro *novum vitium*, per bellemnium. Sic *cetera delictorum* pro *cetera delicta* De Idolol. cap. 11., sic *cetera perversitatum* pro *ceterae perversitates* Ad Uxor I, 3., sic *ab utroque laterum* pro *ab utroque latere* De Pallio cap. 1., et similia passim. Ceterum ab illo discidio dictum est Rhegium, auctore Plinio Hist. Nat. III, 8.

l. finium arbiter] Supra cap. 1 „cinctu arbitrate.“

m. et solus audiebat.] Ager ille, qui nunc frustra est, cum nihil ferat, olim in ore omnium erat ob fertilitatem et vix de alio sermones erant. (Rigalt.) Haec interpretatio mihi non satis facit. Nec coniecturae illae *et sol sua videbat* vel

et solum exaudiebat. Rescribo et *nam sua dabat*.

n. ut deus censor est] Censor hoc est index. Hoc vero dicit: dehinc, ut deus index est, cum impietas illorum poras mernisset, mittit ignium imbres, et statim non amplius extant Sodoma etc. Breviloquentia Septimiana.

o. hactenus] V. adnot. ad De Exort. Castit. cap. 1.

p. mortem vivit.] Possit retineri vulgata *mortem bibit*, nec displiceant fortasse Salmasii *mortuum ivit*, et *is mortem ivit*, sed praefero cum Rigaltio *mortem vivit*. Sic Carm. Sodoma v. 139 „Nec mare vivit ibi, mors est maris illa quieti.“, et Carm. de Iona et Ninive v. 1 „Post Sodomum et Gomorum erepta funera in aevum.“ *Propinquitus maris* est propinquum mare.

q. Vulsinius pristinos deusta] Graecismus. Sic statim „erepta Pompeios.“ et supra cap. 1 „fastigium exemptis.“ De re v. Apolog. cap. 40. cum adnot.

r. speret] Timeat.

s. unicus castris fraudatis] Non potest ambigi quin ista sint capienda de Cambysae exercita in Libycis Syrtes

raenta habitum orbis ⁴³novavere situsque movere. Bellis quoque plurimum ⁴⁴licuit. Sed piget ⁴⁵tristia non minus ⁴⁶quam regnorum vices recensere, quotiens et ista ⁴⁷mutaverint iam inde a Nino ^{47b}Beli progenie; si tamen Ninus ⁴⁸regnare primus, ut ⁴⁹autumat superiorum profanitas. Ferme apud vos ultra stilus non solet. Ab Assyriis, si forte, ⁵⁰aevi historiae patescunt. Qui vero divinas ⁵¹lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus. Sed laeta iam malo, quippe et laeta mutant. Denique ⁵²si quid mare diluit, caelum ⁵³deussit, terra subduxit, gladius detotondit, alias versura ⁵⁴compensati ⁵⁵redit. ⁵⁶Nam et ⁵⁷primitus ⁵⁸maiorem ambitum terra cassa et vacans hominum, et sicubi ⁵⁹aliqua gens ⁶⁰occuparat, sibi met soli erat. Itaque ⁶¹colere omnia ⁶²se demum ⁶³intellegens alibi stipantem copiam, alibi deserentem ⁶⁴, runcare atque ⁶⁵ruspare ⁶⁶con-

43. novavere ABCabc. mutavere de. 44. licuit. Sed piget abc. licuisse et piget (perget liber Salmasii) ABC. liber Salmasii. licuisse et d. 45. tristia abc. tristitia ABC. liber Salmasii. tristitia perget de. 46. quam et liber Salmasii. 47. mutaverit ABC. liber Salmasii. mutaverunt de. 47 b. Bili liber Salmasii. 48. regnavit abc. 49. autumat ABC. 50. cui AB. tres Vaticani. 51. lectitant ABC. 52. deussit de. adussit Petr. Ciacconius. dixit AB. liber Salmasii. textit Cab. 53. compensati de. liber Salmasii. compensato ABC. compensato reliqui. consequenter Adr. Turnebus. 54. iam ABCab. 55. primitus Cab. liber Salmasii. 56. maiore ambita c., ex tribus Vaticanis. 57. alia A. 58. occuparet AB. 59. colere de. liber Salmasii. colares ABC. cogitans reliqui. 60. se demum ego. si domini A. si domi B. si domum C. liber Salmasii. sibi domum abc. si demum de. 61. intelligens abc. intelligis Cde. liber Salmasii. Intellegi AH. 62. ruspare ABCabc. liber Salmasii. rustare de. 63. consuluit ABCabc. liber Salmasii. instituit de.

immensis arenarum cumulis cooperto atque obruto. (Salm.) Rem narrat Herodot. III, 26. et Plutarchus Alexandro. Fraudari est veluti fraude pessumdari. Sic hoc verbo usus est Septimius etiam in Apologetico cap. 20 „quod insulas maria fraudant.“ Salmasius hoc verbum reposuit apud Quintil. Inst. Orat. XI, 13., ubi vulgo extabat „sui aliqua parte fundantur.“

t. regnare primus] *Εἰ Νῖνος βασιλεύειν πρῶτος.*

n. si forte] V. quae adnotata sunt ad De Coronis cap. 5.

v. Denique] Adeo. Cf. adnott. ad Apolog. cap. 42. Adde De Patient. cap. 4. De Fuga in Persecut. cap. 2. et cap. 6. Ad Scap. cap. 1. De Ieiun. cap. 1. De Padic. cap. 13. De Pallio cap. 1.

w. versura compensati] Hoc est versura vel vicissitudine compensationis. Versura proprie est pecunia mutuo sumpta qua alii creditori satisfiat. Satis coacte Salmasius explicat, ut sit ἡ ἀντιστροφή vel τὸ ἀντιστρέφον, quod Graeci calculones vocant, hoc est id quod alicui summae deest et quod sup-

pleri debet ad eam integrandam. V. Salmas. ad h. l. Paulus s. v. p. 379. ed. Muller. Donat. ad Terent. Phorm. V, 2, 15. Forcellinius s. v.

x. alibi deserentem] Itaque se demum intellegens alibi stipantem copiam alibi deserentem quominus omnia coleret. Infinitivi liberior structura, ad instar Graeci, cuiusmodi multae in scriptis Tertulliani.

y. ruspare] Glossar. Isidori: „Ruspantur, perquirant anxie.“ Festus p. 265. ed. Müller: „Ruspantur est quaerere crebro.“ Cf. Paulus p. 62. s. v. Conruspanti. Nonius p. 166. Merc. Gell. N. A. XVII, 19. Apul. De Magia cap. 41. cum interpr. Glossar. Provinc. Lat. ex cod. regio 7657. ap. Du Cangium s. v. p. 830. ed. nova: „Ruspantur proprie gallinarum, quae pedibus escam quaerunt, a rus et pes.“ Bulla Honorii III. PP. anni 1217. ap. Ughellum tom. I, part. I. p. 298. in Alban. Episcop. „Tam in comitatu castellaniam et moneta, quam fidelitatibus hominum futuris, bannis, placitis, plateatico, guerra, pace, hoste, cavalcada, glandatico, herbatuco, ruspatuco, pratis, vineis, nemoribus“ cett. Ceterum ruspare

suluit, ut inde velut ex surculis et propagibus populi de populis, urbes de urbibus per ubique "orbis" pangerentur. Transvolaverunt redundantium gentium examina. "Scythae exuberant" Persas, Phoenices in Africam "eructant", Romanos Phryges pariunt, Chaldaeam semen in Aegyptum "educatur", dehinc cum inde transducitur, Iudaea gens est. Sic et Herculeae posteritas "Temeno pariter Peloponnesum occupando producant". Sic et Iones "Nelei" comites Asiam novis urbibus instruunt; sic et Corinthii cum Archia

64. urbes ABC. 65. peragerentur A. 66. inaschites AB. in aschite C. tres Felicitani. Macetae Ludov. Carrio. Parthi a Scythia A. m. sec. 66 b. in Persas Ad. Turnebus. 67. eruptant AB. 68. educatur Ios. Scaliger. Pro in Aegyptum non sec. in A. correxit in Aegyptio. 69. Temeno (B)de. liber Salmasii. quae Temeno AC. qui Temeno abc. cum Temeno Ludov. de la Cerda. a Temeno — — producantur correxit Leopoldus, praeter consilium. prodierunt Ios. Scaliger pro producant. 70. Nili ABC. Nilei abc.

reperitur etiam in codice scripto Fuldensi Tertull. Apolog. cap. 4 „*ruspatis* et caeditis," ubi Ios. Scaliger emendavit *truncatis*, cum reliqui libri scripti habeant *truncatis*, et ita sententia postulet. Glossar. Philoxeni: „*Ruspatis*, χειροτριβή."

z. per ubique orbis *διὰ πανταγού γῆς*. Similiter Tertullianus struit eiusmodi et huiusmodi vocabula cum praepositione. V. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

a. Scythae exuberant Persas] Ut flumina rivis crescant quos in se recipiant, sic populi aliorum populorum examibus acceptis numerosiores evadunt. Exuberare igitur hic positum ab auctore pro exuberantius reddere, non pro exuberantius fieri. Ita sumitur apud Columellam [lib. IX. cap. 4.] his verbis „quae herbae favorum exuberant ceras," id est exuberantiores reddunt. At Persas hic pro Parthis accipiendo exuberare esset quasi ex ubere quodam emittere. Sed illud omnino verum. (Salm.) De Anima cap. 30 „Invenimus autem apud commentarios etiam humanarum antiquitatum paulatim humanum genus exuberasse, dum Aborigines vel vagi vel extorres vel gloriosi quique occupant terras, ut Scythae Parthicas, ut Temenidae Peloponnesum, ut Athenienses Asiam, ut Phryges Italiam, dum solemnes etiam migrationes, quas ἀποικίας appellant, consilio exonerandae popularitatis, in alios fines examina gentis eructant." Quo loco cum hoc libri De Pallio comparato rem non diversam tangi vel primo obtutu apparebit. Parthi et Persae passim apud auctores vel antiquioris

aevi eandem nationem significant, ut hodie vel in vulgus notum est. Quindecim millia Scytharum ab Sesostride finis in Persida transducta scribitur Euseb. Chron. p. 7. 15. Scal., Chron. Pasch. p. 6. Suid. s. v. Πάρθος et Σέρρες, H. lala Chron. p. 28. Et apud alios de his μετακλή existant testimonia. Sed a Tertulliani verba interpretari malis de expeditione illa Scytharum in Medos suscepta Cyaxare rege, nihil obstat. Cf. Pauly Encyclop. s. v. Scythia p. 906.

b. educatur] Id est educitur, ut de Virg. Veland. cap. 12 „simulque se mulieres intellexerunt, de virginibus educantur." Ammian. Marcell. XVIII. 1 „Educatu enim in medio" sqq. Sic Salmasius in veteri Glossario invenit et inducere pro inducere. Cf. cum ad h. l. et ad cap. 3. p. 207.

c. Temeno — — producant.] Temeno est dativus. Temenus autem solus memoratur ut trium fratrum maximus. Occupando Peloponnesum dicit pro ad occupandum Peloponnesum. Producant, intransitive ut eructare paulum supra. de De Cultu Fem. II, 13 „eructet a conscientia in superficiem," ut supra inquietare et obhumare. De Graecismo Herculeae posteritas — — producant non est quod notem. Cf. etiam Scaliger ad Euseb. Chron. p. 58.

d. Nelei.] Cf. Plut. Vit. Homeri cap. 3. Strabo lib. XIV. p. 941. Pausan. VII. 2. Plin. V, 39. et quos citat Hermann Lehrbuch der Griechischen Staatsalterthümer §. 77. 2.

e. Archia] Plut. Amat. Narr. cap. 2. Diod. Sic. fr. 8. Thucyd. VI, 3. Strabo lib. VIII. cap. 6.

71 muniunt Syracusas. Sed vanum iam antiquitas^f, quando curricula nostra coram. Quantum reformavit orbis saeculum istud! quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis^g in unum favente, 72 quot census transcripti^h? quot populi 73 repugnatiⁱ? quot ordines illustrati^k? quot barbari exclusi? Revera orbis cultissimum huius imperii rus est^l, eradicato 74 omni aconito hostilitatis et 75 cacto^m et rubo subdolae familiaritatisⁿ 76 convulso, 77 et amoenus super Alcinoi pometum et 78 Midae rosetum^o. Laudans igitur orbem mutantem, quid denotas hominem?

Mutant et bestiae pro veste^a formam; quamquam et pavo pluma^{Cap. III.} vestis, et quidem de cataclistis^b, immo omni conchylio pres-

71. moeniunt de. 72. quod AB. Sic et in sequentibus. 73. repugnati e. liber Salmasii. repurgati d. repugnantes ABC. propaginati abc. regnati Rhenanus in ed. MDXXVIII. 74. omnis condito ABC. 75. cacto ABC. 76. convulso ego. concultus e., et sic Salmasius voluit edi in sua, quae consultus habet. consultus C. liber Salmasii. consultos AB. consilium abc. 77. et amoenus super Alcinoi de. et amoenus per alcinoi liber Salmasii. et amoenus super Alcinoi abc. et amo emisti paradisum (paracitum A. m. pr.) AB. et amoenusci paracitum C. 78. morderosetum et laudans AB.

Cap. III. 1. cataclistis de., ex emendatione Marcilii. cataclitit reliqui. 2. conchylio pressior de. liber Salmasii. conchylio (concilio AB.) depressior (depressor AB.) ABCabc.

f. vanum iam [antiquitas] Hellenismus, de quo iam supra ad verba „metatio nostra — totum versiforme est.“

g. tot Augustis] Severo patri, Antonino et Getae filiis.

h. quot census transcripti? Census transcriptos intelligo vel remissos vel mutatos et in alium translatos. — Censuum vero a Severo scriptorum exempla cum ex ipso iure nostro tum ex historia Romana. Ad hanc partem spectat quod Ulpianus lib. I. ff. de censibus tradit, coloniam Tyriorum, Laodicensium, Heliopolitanorum, et quod Paulus l. fin. ff. cod. Cartheginem, Uticam, Leptim iure Italico donatas esse: spectat et quod Herodianus refert Byzantium destructum et in formam vici reductum fuisse Perinthiis adiudicatum, Laodicenis Antiochiam adtributam. (Ios. Mercerus.) De vocabulo *transcribere* v. Forcell. Lex. et Dirksen Manuale a. v., et Gronov. Observatt. in Eccl. Scriptt. cap. 16. p. 640. ed. Frotsch.

i. repugnati? Sic Adv. Marc. III, 16 „et a vobis diversitas defendenda est, sicuti et a nobis *repugnanda*.“ Cod. Theod. XI, 30, 56. de Adp. et Poen. „repugnantes priscorum sententias.“ Ex

Floro Rigaltius refert „Poenos mari repugnavit.“

k. quot ordines illustrati? Restituti antiquo splendori, delecta habito. (Ludov. de la Cerda.)

l. huius imperii rus est] Revera orbis terrarum ab hoc imperio cultissimum rus factum est.

m. cacto] Philet. 16. Theocrit. X, 4. Plin. Hist. Nat. XXI, 16. Hesych. s. v. Cf. Bonav. Vulcan. Gloss. not. col. 7.

n. subdolae familiaritatis] Intellegunt de Clodio Albino.

o. super Alcinoi pometum et Midae rosetum.] De Alcinoi pometo cf. Odys. VII, 112 sqq. Plin. H. N. XIX, 4. et interpr. ad Vergillii Georg. II, 87 sqq., de Midae roseto adnotatum est ad De Corona cap. 14.

Cap. III. a. pro veste] *Iuxta vestem* interpretatus est Ludov. de la Cerda. In verbis sequentibus voc. *pavo* accipie pro dativo.

b. de cataclistis] De pretiosis et diligentius adservatis. Sic Apuleio [Mortam. lib. XI, cap. 9] „Chorus — veste nivea et *cataclista* praenitens.“ et Sexto Empirico „*τιμειον και κατακλειστον*.“ Hesychius: „*Κατάκλειστοι, οί εν Κορίνθω έταίραι τωίς*.“ quae scilicet

quippe nec sucus est corpori, ¹⁷quod minutoribus multo ¹⁸liquet.
 Chamaeleon ¹⁹pellicula vivit^r. Capitulum statim a dorso; nam de-
 ficit cervix. Itaque durum reflecti, sed circumspectu ²⁰emissicii
 ocelli^r, immo luminis puncta vertiginant. Hebes, fessus, ²¹vix a
 terra suspendit^r, molitur incessum stupens ²¹et promovet, gradum
 magis demonstrat quam explicat, ieiunns scilicet semper et ²²inde-
 fectus^r; oscitans vescitur, follicans^r ruminat, de vento cibus. Ta-
 men et chamaeleon mutare totus, nec ²³aliud, valet^r. Nam cum
 illi coloris proprietates una sit, ut quid accessit, inde suffunditur.
 Hoc soli ²⁴chamaeleonti datum, quod vulgo dictum est, de corio
 suo ludere^r. Multa dicendum fuit^r, ut ad hominem ²⁵praestructum

17. Quod ego. quo BCe. et quo d. liber Salmasii. qui reliqui. 18. liquet e.
 licet reliqui. 19. si pellicula d. liber Salmasii. 20. hyemis sicco caeli AB.
 hiemis sic ocelli C. 21. vix se a terra c. 21 b. nec Petr. Giacconius. 22. inde
 fessus ab. 23. aliud ABCabc. alius de. 24. chamaeleon AB. 25. perstrictum
 AB. praestructum C.

ciam nominis, quam Rigaltius quidem
 mire explicat „impudentiam nominis.“
 Salmasius volebat e Graecia nominis, h. e.
 nominis e Graecia, nominis Graecanici.

o. quod minutoribus multo liquet.]
 Minutoribus ait bestiolis corpus liquere.
 Vulgata scriptura licet vix habet unde
 explicetur.

p. Chamaeleon pellicula vivit.] Etai
 nihil sit aliud quam pellicula, tamen
 vivit. (Rigalt.) De chamaeleonte v. quae
 habet Plin. Hist. Nat. VIII, 33. Aristot.
 H. A. II, 11. Salmas. in Solin. p. 613.

q. emissicii ocelli] Imitatur Plautum
 Anul. I, I, 2 „Circumspectatis cum oculis
 emissicis“ Plin. I, I, „Figura et
 magnitudine lacertae erat, nisi crura es-
 sent recta et excelsiora, modus tardior
 ut testudini, corpus asperum ut croco-
 dilo, oculi in recessu cavi, tenui discrimi-
 mine praegraves, corpori concolores;
 nunquam eos aperit nec pupillam mo-
 vet, sed totius oculi versatione semper
 aspicit. Solus animalium nec cibo nec
 potu neque alio quam aëris alimento
 nutritur.“

r. vix a terra suspendit] Hoc est se
 suspendit, ut supra stipat pro se stipat,
 producunt pro producuntur, explicat pro
 se explicat, infra exterminat pro exter-
 minatur, similia. Possit tamen et struere
 ad sequentem voc. incessum.

s. et indefectus] Et tamen indefectus.
 De Virg. Veland. cap. 8 „nulla sui parte
 defectum.“

l. follicans] In modum follis inflatus.
 (Rigalt.) Utilitur hoc vocabulo etiam Hiero-
 nymus Epist. 22. n. 34. ad Eustochi-
 um: „Laxae manicae, caligae folli-

cantes.“, et Apul. Metam. IX, 13 „folli-
 cantes nares“ dixit.

u. mutare totus, nec aliud, valet] Cum
 talis sit, inquit, chamaeleon qualem de-
 scripsi, hebes, fessus, ieiunns, vix vivus
 et pellicula tantum, et omnium animal-
 culorum imbecillimus et inerti-simus,
 mutare tamen totus valet. (Salm.) Nec aliud
 quippiam tantopere valet quam mutare.

v. de corio suo ludere.] Hoc nimirum
 datum chamaeleonti quod specie pro-
 verbii „de corio suo ludere“, et facere
 quicquid collibuit. (Ludov. de la Cerda.)
 Proverbium erat „De alieno corio lu-
 dere“ in eos qui de alieno liberales.
 Hinc *θημῶδες* illud apud nos „De alieno
 corio. latum lorum.“ At chamaeleon non
 de alieno, sed de suo plane corio ludit,
 quod ita pro libito versipelle habet ae-
 versatile. Martialis [lib. VII, epigr. 9.]
 ad illud proverbium allusit: „— —
 Olle, quid ad te De cute quid faciant ille
 vel ille sua.“ (Salm.) Tertullianus ludit
 in proverbio hoc ad chamaeleontem de-
 torquendo. „Ludere enim de alieno
 corio“ significat secure agere alieno pe-
 riculo. Sic „Ludere de suo corio“ esset
 secure agere suo periculo, quod nihil
 ad rem. Infracta igitur proverbii vi lu-
 dit solummodo ipsis vocabulis eius lu-
 dere et corio. Chamaeleon ludit de corio
 suo dum mutat variosque semper colo-
 res indiens de vero corii sui colore
 spectantium oculos illudit. Cf. de illo
 proverbio, si placet, etiam interpretes
 ad Martial. III, 16 et Apul. Metam. VII, 11.
 w. Multa dicendum fuit] *Πολλὰ εἰ-
 ρήσθων*. Sic infra cap. 4 „Physiconem
 et Sardanapalum tacendum est.“

perveniretur²⁷. Hunc²⁸ quoque primordio accipitis, nudus certe et investis²⁹ figulo suo constitit; post demum sapientiam haud dum³⁰ licitum praereptam³¹ potitur. Ibidem³² quod in novo corpore indubitum adhuc pudori erat protegere festinans³³ ficulneis foliis³⁴ interim circumdat: dehinc cum de originis loco exterminat³⁵,³⁶ quippe deliquerat, pellitus orbi ut metallo datur³⁷. Sed arcana ista, nec omnium nosse. Cedo iam de vestro³⁸ quod Aegyptii narrant et Alexander digerit et³⁹ mater legit⁴⁰ de tempestate Osiridis qua ad illum ex Libya Ammon⁴¹ facit⁴² ovium dives⁴³. Denique⁴⁴ cum ipsis Mercurium autumant forte palpati arietis mollitie delectatum

26. quoque A. m. sec. B. Pro Hunc A. m. sec. habet hic. 27. licitum de. liber Salmasii. licitam reliqui. 28. in ficulneis de. 29. quippe deliquerat om. de. 30. mater ABCde. Vaticani duo et liber Salmasii. Afer abc. 30 b. de Marcilio. in libri omnes. 31. vasis abc. 32. omnium A.

x. ut ad hominem praestructum perveniretur.] Praestructura fuere multa, ut ad hominem perveniretur. (Rigalt.)

y. investis] *Ἀχίρων, ἀνεμάτος*. Glossar. Sangerm. ap. Du Cangium s. v. p. 882. tom. III. ed. Hensch.: „Investis, ἀνεμάτος.“

z. praereptam] Cum nondum liceret sapientiam potiri, praeripuisse eam homo dicitur.

a. Ibidem] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

b. ficulneis foliis] Pars editionum in *ficulneis foliis*, nescio qua auctoritate. De hoc in instrumentali cf. adnot. ad De Bapt. cap. 19. et Salmas. supra ad cap. 1. huius libri, p. 116. ed. I.B.

c. exterminat] Exterminatur. Cf. supra ad verba viz a terra suspendit.

d. ut metallo datur.] Temerarium quem sibi confecerat Adamus ex ficulneis foliis vestitum mox mutavit et pelliceum adsumpsit, cum de paradiso pulsus in orbem tanquam in metallum relegatus esset. Cf. Adv. Marc. II, 2 „Adamus — in ergastulum terrae laborandae relegatus.“ De Patient. cap. 5 „Exinde homo terrae datus et ab oculis dei reiectus.“

e. Cedo iam de vestro] Id est, age videamus vestras fabellas.

f. Alexander digerit et mater legit] Haec de Alexandro Polyhistore, quem Suidas Milesium fuisse refert et bello captum in Cornelii Lentuli familia paedagogum egisse posteaque manumissum Cornelii nomine vocatum, scripsisse autem quamplurima, unde illi cognomen tum Polyhistori. Is frequens apparet

inter auctores a Plinio citatos libri Historiae Naturalis. Atque ipsius quidem videntur fuisse libri de rebus Phoenicium et Aegyptiorum ad matrem suam, unde haec sumpta quae de Mercurio Septimius hoc loco notat, unde etiam sumpta quae Athenagoras in Apologia, quae Cyprianus de Idolorum Vanitate, quae Minucius in Octavio, quae et Augustinus libris de Civ. Dei VIII, 5 et VII, XII, 10. Alexandro Macedoni, Magni, Philippi filio tribuunt, decepti fortasse titulo „Alexandri de Rebus Aegyptiorum ad Matrem,“ quam statim interpreti sunt Olympidem. Itaque iis assueti sunt Tertullianus. (Rigalt.) Sobria agnoscis Rigaltii iudicium? Nihil profecto cum Tertulliani mente est Osiris matri, Isidi, de qua interpretes somnabant. Marcilii emendatio de tempestate pro ea tempestate necessaria erat. De verbo digerere cf. adnot. ad Ad Nat. II, 1.

g. qua ad illum ex Libya Ammon fecit ovium dives.] Hyginus in Ariete [Poet. Astron. I, 20.] ex Leone, qui res Aegyptias conscripsit, Hammonem refert et Africa venisse ad Liberam [eique magnam vim pecoris adduxisse]. Liberatem apud Aegyptios Osiris. V. lib. de Corona cap. 7. (Rigalt.) fablonsky Poet. Aegypt. II, 2. p. 179. Facere h. l. est pro se facere, id est facessere, videre, proficisci. V. Donat. ad Terent. Phorm. IV, 3, 30., interpr. ad Apul. Metam. V, 2. p. 310. ed. Hildebr., Casanb. ad Sueton. Aug. cap. 16. Cf. etiam supra ad verba viz a terra suspendit.

h. Denique] Ut breviter dicam; cum ipsis sc. cum Aegyptiis et Alexandro.

³³deglubasseⁱ ³⁴oviculam^k, dumque pertemptat ³⁵et, quod facilitas materiae^l suadebat, tractu prosequente ³⁶filum eliquat^m, ³⁷in retis pristini modum, ³⁸quem ³⁹philyrae taeniis ⁴⁰iunxerat, ⁴¹texuisseⁿ. ⁴²Sed vos omnem lanicii dispensationem structuramque telarum Minervae maluistis^o, cum penes Arachneon diligentior officina. Exinde materia^p: nec de ovibus dico Milesiis et Selgicis et Altinis^q, aut ⁴³quils Tarentum vel Baetica ⁴⁴cluet ⁴⁵natura colorante^r, sed ⁴⁶quoniam et arbusta vestiunt^s, ⁴⁷et lini herbida post ⁴⁸virorem

33. diglubasse *abcde*. dilabasse *AC. tres Vaticani*. dilibasse *A (m. sec.) B. Coniectarunt deglubasse, dilabasse, dilabasse, similia*. 34. oveculam dumque *abc. verculandumque ABC*. 35. et non habet *ABCabc*. 36. filum eliquat *Cde. liber Salmasii. filium eliquit AB. filum eliquasse abc*. 37. in retis pristini modum *ego. in restis pristini modum de. et in retis (telis C.) pristini (pristimi C) modum C. liber Salmasii. et naticis (niticis B.) pristino dum AB. et in vestis pristinae modum abc. et vitias pristini nodum A. m. sec.* 38. quem *de. liber Salmasii, et A. m. sec. quam reliquit*. 39. philyrae taeniis *ego. phyliraetus ABC. phylira tenui abc. philyrae tenuis de.* 40. iunxerat *abc.* 41. texuisse *abc. texisse A. m. sec. exisse ABCde. liber Salmasii.* 42. suos omnem *ABC*. 43. quista renitum *C. quis tarentum AB.* 44. eluet *AB. cluit de.* 45. victura *AB. tinctura A. m. sec.* 46. quod iam *Latinius, Salmasius. quomodo B.* 47. de lini *C. ita lini A. m. sec. delim AB.* 48. nitorem *A (m. pr.) B.*

i. deglubasse] Gloss. Philox. „*Deglubat, ἐξδέσσει*.“ Vet. Gloss. a me editum in Jahn et Klotz Archiv 1849. p. 296 „*Deglobata, recoriata*.“

k. oviculam] Libri veteres *oveculam*. Habuimus *nuberculam* pro *nubiculam* Ad Nat. 1, 5.

l. facilitas materiae] Materiae scilicet sequacis in fila lentitiae. (Rig.)

m. filum eliquat] Emittit, quasi profluere facit. Apul. Metam. X, 30 „*aquas eliquans*.“ Ibid. 1, 2 „*incommodum alvi eliquaret*.“ Tertull. Adv. Marcion. 1, 4 „*in unum necesse est summitas magnitudinis eliquetur*.“ Neque aliter utitur *liquare* Septimius paulo infra.

n. in retis pristini modum, quem philyrae taeniis iunxerat texuisse.] Sic emendavi, sententia postulante. Salmasius et Rigaltius receperunt *restis pro retis et tenuis* (h. e. τὸ τένος) pro *taeniis*. Male. Quid enim restis ubi iam de panni, nec amplius de fili, fabricatione loquitur?

o. Minervae maluistis] Cf. supra cap. 1 ad verba „*et Romaniis deus maluit*.“ De Minerva et Arachne lanicii inventricibus v. Ovid. Metam. V, init., cum interpr.

p. Exinde materia] Exinde materia, inquit, id est ex eo tempore materia texendis vestibus prodita, nec lana tantum et de ovibus, sed mox etiam de aliis rebus, quae postmodum ad exemplum lanæ repertae sunt quaeque idoneam vestificinae materiam haud sequas

ac lana praebuerant, ut linum, sericum, bombycinum et alia eiusdem generis. (Salmas.)

q. Milesiis et Selgicis et Altinis] De Milesiis ovibus testes sunt Plin. H. N. VIII, 48. Colum. 1, 2, et interpr. ad Vergil. Georg. III, 306. et IV, 334.; de Altinis Colum. VII, 2. Martial. Epigr. XIV, 145.; de Selgicis (Marcilius rescribi iubebat *Galliciis*) aliunde quidem non constat, nisi quod Strabo lib. XII, p. 570. in descriptione urbis Selges tradit „*νομῆμας eius ἀρθρόνους ἀνείσθαι παντοδαποὺς βοσκήμασι*.“

r. aut quils Tarentum vel Baetica, cluet natura colorante] Plin. H. N. VIII, 48 „*Hispania nigri velleris praecipuas habet, Pollentia iuxta Alpes cani, Asia rutili, quas Erythraeos vocant, item Baetica, Cannusium fulvi, Tarentum et suae pulliginis*.“

s. arbusta vestiunt] De his arbustis lanigeris cf. Vergil. Georg. II, 120 sq. „*Quid memora Aethiopum molli contentia lana? Velleraque ut foliis depellant tenuia Seres?*“, ad quae verba v. quae congressere interpretes. Amm. Marcell. XXIII, 6 „*Apud Seres subluccidae silvae, in quibus arborum fetus aquarum asperginibus crebris velut quaedam vellera mollientes ex lœngine et liquore mixtam subtilitatem tenerrimam peccant, nentesque subtemem conficiunt sericem*.“ Adde Plin. H. N. VI, 17. XII, 10. XVI, 24. Cf. Tertull. De Cultu Fem. 1, 1.

⁵⁰voves. Tantam igitur ⁶⁰paraturam^a materiarum ingenia quoque ⁶¹vestificinae^b prosecuta, primum tegendo homini, qua necessitas praecessit, dehinc et ornando, immo et inflando, qua ambitio successit, varias indumentorum formas ⁶²promulgare^c. Quarum pars gentilitus inhabitantur^d, ceteris incommunes, pars vero passivitus^e, omnibus utiles, ut hoc pallium, etsi Graecum magis, sed lingua iam penes Latium est. Cum voce vestis intravit. Atque adeo ipse qui Graecos ⁶³praeter urbem censebat^f, ⁶⁴litteras eorum vocemque senex iam eruditus, idem Cato iuridicinae^g suae ⁶⁵in tempore humerum exertus^h, ⁶⁶haud minus palliato habitu Graecis favit.

59. voves ABCde. liber Salmasii, tres Vaticani. alvo ab. 60. paraturam abcde. liber Gorziensis. materiam reliqui. 61. testificinae A. m. pr. textificinae A. m. sec. festificinae B. 62. promulgare AB. promulgavere reliqui. 63. praeter urbem ABCde. liber Salmasii. pellendos urbe reliqui. 64. litteras abcde. intrans A. intians B. in terras C. 65. intempoream verum ABC. 66. aut minus AC.

iectaverat *nematam*, a verbo aliquo *nemare*, deducto a *nema* vel *νήμα*, ut *sagmare* a *σάγμα*, *plasmare* a *πλάσμα*, *stigmare* a *στίγμα*, *chrismare* a *chrisma*, *anathemare* ab *anathema*, et quae sint generis eiusdem. Sed temerarium est tale vocabulum confingere. Facilius reposerim a *nemate*, ut per *nema* significetur bombyx nemate indutus et circumvestitus quem nos *cocon* dicimus, aut etiam *annata*.

a. paratram] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

b. vestificinae] Cf. Barthii Adversa. II, 12. p. 133.

c. promulgare.] Ita conatus sum reponere ex libris vetustis pro vulgata *promulgavere*. Memineram enim me iam aliquot eius contractionis exempla offendere in Arnobii et in Tertulliani scriptis. De ipso verbo *promulgare* cf. etiam adnot. ad Apolog. cap. 11.

d. gentilitus inhabitantur] *Gentilitus* est κατά ἔθνη. *Inhabitantur*, quasi domus. Salmasius putat *inhabitare* ut *habitare* hic esse pro simplice *habere*. Alii perperam voluerunt *inhabituantur*.

e. passivitus] Passim. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

f. praeter urbem censebat] Ex urbe pellebat. *Praeter urbem* est extra urbem; sic *praeter terminos* extra terminos. Nonius p. 27. ed. Merc. „Exterminatum est *praeter terminos* missum.“ Cf. Apolog. cap. 38 „Aequae spectaculis vestris renuntiamus — cum et ipsis rebus de quibus transiguntur *praeter sumus*.“

g. iuridicinae] Hoc est praeturae, cum ius diceret. *Iuridicina* vocabali ad instar

supra legimus *vestificina*, et est *causidicina* ap. Amm. Marcell. XXX, 4. et ap. Symmach. Epist. V, 73. et sibi. V. Iurel. ad h. l. p. 140 sq.

h. humerum exertus] Cinctu Gabino, quo utebantur et praetores. V. Isidor. Orig. XIX, 24. — Cato igitur praeturae suae tempore cum humerum exertus togam ritu Gabino cinctam haberet, quasi palliato habitu videbatur esse, et Graecis, dum sic eorum habitum imitaretur, favere. Sic enim toga exertum humerum habebat ut illi pallio. (Salmas.) Cf. Casaub. Exercit. in Beroonii (qui Catonem palliatum ius dixisse contendit) Ann. p. 195 sqq., et praesertim Octav. Ferrarius De Re Vestiar. I, 15. (in Graevii Thes. tom. VI, p. 647 sqq.) qui multus est in Salmasii opinione refellenda, docens Catonem non ex cinctu Gabino, sed quia sine tunica fuerit, humero exerto palliatoque sic habitu Graecis fuisse. Tradit enim hoc Valer. Maxim. III, 6 „M. autem Cato praetor M. Scauri ceterorumque iudicia nulla indutus tunica, sed tantummodo praetexta amictus egit.“, et praesertim Asconius ad Cic. Pro Scauro: „Cato praetor iudicium, quia aestate agebatur, sine tunica exercebat, campestri sub toga cinctus. In forum quoque sic descenderat iusque dicebat, idque repererat ex veteri consuetudine, secundum quam et Romuli statuae in Capitolio et in rostris Camilli fuerunt togatae sine tunicis.“ Interprete igitur Oct. Ferrario tam Cato in praetura, sed solus, quam Graeci philosophi exerto nudoque humero fuerunt, et ideo Catonem in praetura humero exerto non

Cap. IV.

Quid nunc, si ¹est ²Romanitas ³omni salus, nec ⁴honestis tamen ⁵admodum Graeci estis? ⁶Aut, ni ita est, unde gentium in provinciis melius ⁷exercitis, quas natura agro potius eluctando commodavit, studia palaestrae, male senescentia et ⁸cassum laborantia, et ⁹lutea unctio et ¹⁰pulverea volutatio ¹¹et arida saginatio? unde apud ¹²aliquos Numidas ¹³etiam equis ¹⁴caesariatos iuxta cutem tonsor et ¹⁵cultri vertex solus immunis? unde apud hirtos et hirsutos tam rapax ¹⁶ab ala resinat, tam furax a mento ¹⁷volsel-

Cap. IV. 1. et BC. liber Salmasii. 2. Romanns B. 3. omni salus ABCd. omnis alius liber Salmasii. omnis alia reliqui. 4. vestis tamen? abc. 5. admodum Graeci abc. admodum gratis AB. admodis gratis C. modis ad Gracos d. modis ad gratos liber Salmasii. 6. Aut ni de. At non ab. Anne c. sut se ABC. Valticani, et liber Salmasii. 7. exercitus ABC. 8. incassum A (m. sec.) c. Valticani. 9. licta unctio A. 9b. et om. ABC. 10. aliquo de. 11. caesariatos AC. 12. cultrix AB. cultris A. m. sec. 13. ab ala resina, tam abc. a culo resina, tam d. atalores si natam BC. a talore sinatam A. a talo resina tam liber Salmasii. 14. vel sella ABC. volsilla A. m. sec.

minus quam palliati solerent, Graecis Tertullianus favisse dixit.

Cap. IV. a. nec honestis tamen admodum Graeci estis? Si Romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studis prorsus inhonesta atque inutilis ad Graecos abitis? Male senescentia palaestrae studia apud Carthaginienses ideo fortasse dixerit, quia cum iam inciperent senescere, Severus ea renovavit et quasi in inventum revocavit, concessa Carthaginiensibus Pythici agonis facultate. V. Scorpiae. cap. 6. (Salmas.) Rigaltius male senescentia palaestrae studia dici putat quia soleat palaestrae effoetum corpus tradere senectuti. Sic et alii. Sed ut verborum et sententiae ratio ostendit, male senescentia palaestrae studia hic alia dici non possunt nisi valde senescentia. Quae palaestrae studia ut hic „incassum laborantia“ Tertullianus, ita Dio- genes Cynicus ἀνωφελῶς μοχθεῖν athletas et ἀχρηστον eorum πόνον dicit apud Diog. Laert. VI, 2, 70., et Martialis alicubi „Haec rapit Antaei velox in pulvere draucus, Grandia qui vano colla labore facit.“ Melius denique exercitas provincias dicit quae palaestrae studiis non egeant, melioribus studiis et plane utiliori agriculturae labori incumbentes.

b. et lutea unctio et pulverea volutatio] Postquam legitimo oleo uncti erant palaestrici, horum alii luto sese totos opplere solebant, alii pulvere sese aspergebant. Utrumque modum hic complexus est Tertullianus: luteam unctio- nem tñν πήλωσω vocat, pulveream vo-

lutationem tñν κόνησω. (Salmas.) Cf. Lucian. Περὶ Γυμνασίων. Athen. Deipnos. IX, 388. Alii ceroma intellegunt Plutarchus in Symposiacis palaestram tribus his constare scribit: pulvere, luto et ceromate: „πάλαιστρα οὐχ ἔνι κρισβύτατόν ἐστι τῶν ἄλλων, ἀλλ' ὅτι μόνον τῶν τῆς ἀγωνίας εἰδῶν πῆλον καὶ κορίστρας καὶ κρομίαις τογγάνει δέμενον.“

c. arida saginatio?] Xerophagia. d. aliquos Numidas] Salmasius voluit „aliquo Numidas“ i. e. aliquatenus Numidas, et Tertullianum sic appellare Carthaginienses, propter vicinitatem scilicet Numidarum.

e. etiam equis caesariatos] Equis insuper caudas quasi alteram caesuram in capite gestantes.

f. iuxta cutem tonsor et cultri vertex solus immunis?] Barba iuxta cutem rarsa, acriore tonsura, solo capite intonsus. Verticem pro capite posuit. (Rigalt.) Vertex intonsus et cultri immunis, sub vertice omnia circumtonsas strictim etiam cutem. (Salm.) Ἐν χροῦ κεφαλῆς. Cf. Salvian. De Gubern. Dei lib. VIII. (p. 278.) p. 167. Rittersh.: „Non sine causa utique istud fuit quod inter Africae civitates et maxime intra Carthaginiensium palliatum et pallidum et recisissimum fluentium iubis usque ad cutem tonsum videre tam infelix ille populus quam infidelis sine convicio atque execratione vix poterat.“

g. tam rapax ab ala resinat] Hinc alipilarius qui resina et dropace alipilabat. Glossae: „Alipilarius, θρωπακίστης.“ Et alipila resina qua pil-

la^h? Prodigium est ¹³haec sine pallio fieri. Illius ¹⁶est haec tota res Asiaeⁱ. Quid tibi, Libya et Europa, cum ¹⁷xysticis munditiis, quas vestire non nosti^k? Revera enim quale est Graecatim ¹⁸depilari magis quam amiciri? Habitum transferre ita ¹⁹demum culpae prope est, si non consuetudo, sed natura mutetur^l. ²⁰Sat refert inter honorem temporis et ²¹religionem^m. Det consuetudo fidem temporis, natura deo. Naturam itaque concussit Larissaeus heros in virginem mutando, ille ferarum medullis educatus (unde et nominis ²²conciliumⁿ, quandoquidem labiis ²³vacuerat ab uberum gustu), ille

15. et hoc AB. 16. est haec Cade. haec bc. est et hoc B. est et haec A. 17. xusticis Abd. liber Salmasii. exoticis abc. rusticis C. 18. depilari de. depellari liber Salmasii. depalari ABCab. Jos. Scaliger. depallari c. depellari Fr. Junius. 19. demum culpae prope est de. demum cultus probrum est abc. domunculae (domucule A. domuncale B.) prope est ABC. 20. sed AB. 21. religionem. Det de. religionem dei reliqui. 22. concilium de., Jos. Scaliger. 23. vacuerit AB. vacaverit A. m. sec. vacaverat Vaticanorum unus, et Latinus.

bantur aloe. Glossae Servii: „Alipila, δρώπαξ.“ Ita legendum, non alipina. Veteres tamen libri scripti editique hic scribunt „tam rapax a talo (vel calo) resina.“ Vix dubito quin auctor scripserit „tam rapax a culo resina.“ Partem illam psilothro accurrasse veteres notum est. Clem. Alex. Paedag. II, 3 „τόδε και πιπετούσαι, ὀκνῶ και λέγειν τήν περί τούργον ἀσχημοσύνην, ἀπεστραμμένους και κεκροφῆτας και τῆς φύσεως τὰ ἀπόρρητα εἰς τὸ συμφέρες ἀπογομνοῦντας ἐξορχουμένους και λορδομένους ἀπερνθρῶσαι σχημασι.“ De xysticis et palaesticis ibi loquitur, ut hic Tertullianus, qui partes ponit ἐκ διαμέτρου sibi oppositas, τὸ γένειον και τὸν προκτόν. Culpilarius etiam in Glossis legitur. Cf. interpr. ad Persii Sat. IV, 35 sqq. ad Arnob. Adv. Nat. II, 41. ad Horat. Epist. I, 20, 2. ad Apul. Metam. IX, 28.

h. tam furax a mento volsella?] Barbam sibi forcipibus vellebant, quae inde volsellae dictae. Res nota. Glossae Servii: „Volsella, τριχολάβιον.“ aliae Glossae: „Volsella, μαδιστήριον.“ Ψιλίζεσθαι τὸ γένειον Graeci dicunt.

i. illius est haec tota res Asiae.] Ad illud pallium pertinet tota haec res Asiae, quam vos tamen sine pallio in toga usurpatis. (Salmas.)

k. quas vestire non nosti?] Unde, inquit, o Carthaginienses, tam hirtos tamque hirsutos nates depilandi barbamque vellendi mos? Nimirum a Graecis palliatis qui in gymnasiis suis ista faciunt. [Cf. Clemens Alex. Paedag. II, 3. quem supra exscripsi.] At prodigium est vos

haec sine pallio facere quae palliatorum propria sunt. Quid tibi Libya cum palaesticis palliatorum munditiis quas vestire non nosti? Cur eorum more pilos tibi vellis, cum eorum more non vestiaris? Revera enim quale est Graecatim magis depilari quam amiciri? ολον ἐστίν ἑλληνικῶς ψιλίζεσθαι μάλλον ἢ ἀμφιαζεσθαι; (Salmas.)

l. sed natura mutetur.] Seneca Epist. 123 „Non videntur tibi contra naturam vivere qui commutant cum feminis vestem?“

m. temporis et religionem.] Eleganter Tertullianus dicit consuetudinem debere fidem dare et servare temporis, hic enim temporis est honos; naturam vero fidem deo esse dehere, quae religio est. Videtur autem tempus exigere a consuetudine, ut nihil mutetur nec moveatur in iis quae consuetudinis sunt; ut pallium, exempli gratia, non sumatur, cum toga gestari solet. At deus a natura fidem hanc et hunc honorem exigit, ut ipsa non mutetur, nihilque eorum innovetur quae ab auctore naturae deo constituta sunt. Constituit enim, ut qui masculus natus est, rem feminarum non tractet nec induat. Qui igitur viri cum fuerint nati, in feminas desciscunt, naturam concutiunt. Natura tunc fidem quam deo dedit non servat; nam fidelis ipsi non permanet, mutando in aliud quod ipse naturae conditor noluit. (Salm.)

n. unde et nominis concilium] Concilium nominis h. l. est compositum nominis, ex duabus scilicet vocibus nomen unum compositum Ἀχιλλεύς ἀπό τοῦ α, privativa particula, et χεῖλος. (Salmas.)

apud rupicem et ²⁴silvicolam ²⁵et monstrum eruditorem* ²⁶scrupea schola^r eruditus. Feras ²⁷si^r in puero ²⁸matris sollicitudinem patiens, certe ²⁹iam histriculus^r, certe iam ³⁰virum ³¹alicui ³²clanculo functus^r adhuc sustinet stolam fundere^r, comam struere^r, cutem fingere^r, speculum consulere, collum ³³demulgere^w, aurem quoque fe-

24. silvicolem AB, 25. monstrum d. et monstrorum Cabc. 26. strupea AB. 27. si om. abc. 28. matri ABC. 29. iam histriculus e. iam et atriculus l. ianinus triculum AB. iam ustriculum C. Vaticanorum unus, et liber Salmasii. iam vistriculum Vaticanorum alter. iam striculum Adr. Turnebus. iam ustriculum abc. 30. viros AB. uxores A. m. sec. 31. alicui de. liber Salmasii. alicuius ABCabc. 32. clanculo abc. clanculos ABC. clanculus de. clanculis liber Salmasii. 33. demulgere C. demulgare AB.

De voce concilium v. Salmas. ad h. l., et supra ad cap. 1. ad verba de luminis concilio. Cf. interpr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 16. Concilium, non consilium, h. l. scribit etiam Ios. Scaliger, Ludov. de la Cerda probat consilium, ut sit mens, significatio. Veriloquium hoc nominis Achillis profert etiam auctor Etymol. M.: „Αχιλλεύς παρά τὸ ἄχος λέειν· ἢ διὰ τὸ ἄχος, ὃ ἐστὶ λύπην ἐπενεγκεῖν τῇ μητρὶ καὶ τοῖς Ἰλιεύσιν· ἢ διὰ τὸ μὴ θίγειν χεῖλεσι θήλης· ὅπως γὰρ οὐ μετέσχε γάλακτος, ἀλλὰ μυελοῖς ἐλάφω·ν ἐτέράφη ὑπὸ Χείρωνος.“ Velius Longus apud Cassiodor. de Orthogr. p. 2287. Putsch.: „Chilones vero cum aspiratione scripti, ab improbius labii homines vocitantur, quod est a Graeco vocabulo derivatum παρά τὰ χεῖλη, unde Achillem quoque ferunt esse nominatum.“

o. monstrum eruditorem] Hoc est monstruosum doctorem. Chironem significat Centaurum.

p. scrupea schola] Malim in scrupea schola.

q. Feras si] Pars librorum omittit si. Sane, facile accrevit inter vocabula Feras et in.

r. iam histriculus] Glossae Philoxeni: „Histriculus, δασύπρωκτος.“ V. interpr. ad Petron. cap. 7. Hildebr. ad Apul. Florid. II, 15. p. 56. et ad Arnob. Adv. Nat. II, 25. Salm. ad h. l. et ad Scriptt. H. A. p. 219 et 288. Adr. Turnebi Adverss. VII, 20. Meursii Exercit. Crit. I, 2. Verba Tertulliani sic interpretatus est Salmasius: Cum puer adhuc erat et pusio, matris in eo sollicitudo ferri patienter poterat, quae eum virginis habitu celabat, ne agnosceretur et ad bellum in quo periturus erat traheretur; nam suae spontis tunc non erat, sed de matris sollicitate voluntate pendeat; ideo ex-

casari poterat hic eius habitus: et iam vir factus et viri etiam officio functus sustinet tamen adhuc muliebri vestis uti; quod neutiquam in eo ferendum iam, nec excusandum.

s. certe iam virum alicui clanculo functus] Virum alicui fungi, hoc est virum alicui se exhibere, alicui se virum approbare. Sic musius alicui fungi pro in alicuius gratiam, idem Tertullianus in Apologetico [cap. 9] „teste matris patriae nostrae, quae id ipsum mus proconsuli juncta est.“ (Salmas.) Virum dixit pro virilitatem, ut supra tonsura pro tonsura. Similiter alibi mentis virginem pro mentiri virginitatem. Per aliquam significatur Deianira, quae Pythum suscepit ex Achille. Apollod. III, 12.

t. stolam fundere] Id est stola fundere uti. (Salm.) Statius Silv. III, 4, 55 „Sic ornat crines, Tyrios sic fundit amictus.“

u. comam struere] Structores capillaturae memorat De Cultu Fem. II, 7.

v. cutem fingere] Hoc est quod Graeci dicunt καταπλάσσειν, faciem scilicet medicaminibus inducere et interpolare fucis. Medicamina illa Graeci vocant καταπλάσματα. Clem. Alex. Paedag. III, 2. et III, 1. Sic facta facies Tertulliano De Cultu Fem. II, 5. Cutem medicaminibus urgere dixit ibidem. Cf. etiam Heins. et Burm. ad Ovid. Am. I, 14, 2. interpr. ad Apul. Metam. VIII, 27. ad Ovid. Metam. IV, 319. et ad Val. Flacc. II, 241.

w. collum demulgere] Monilibus et torquibus quasi affectum locum consulari et demulgere. Sic infra locutus est „cum latinarum antistes sericum vertit et immundiorum loco cervicem monilibus consolatur.“ Metaphora a locis affectis et causariis qui emplastris quibusdam et medicaminibus paregoricis mitigantur. (Salmas.) Vindoboenensis et Leidensis liber habent demulgare, id est

ratu effeminatus, quod illi ³⁴ apud Sigeum ³⁵ strongyla ³⁶ servat. Plane postea miles est; necessitas enim reddidit sexum. De praelio sonuerat, nec arma longe. Ipsum, inquit, ferrum virum attrahit. Ceterum si post incentivum ³⁷ quoque ³⁸ puellam perseverasset, potuit et nubere^a. Ecce itaque mutatio. Monstrum equidem geminum, de viro femina, mox de femina vir, quando neque veritas negari debuisset neque fallacia confiteri. Uterque habitus mutandi malus, alter adversus naturam, alter contra salutem. Turpius adhuc libido virum cultu transfiguravit quam aliqua materna formido, ³⁷ tametsi adoratur a vobis qui ³⁸ erubescendus est, scytalosagittipelliger ³⁹ ille qui totam epitheti sui sortem^b cum muliebri cultu compensavit. Tantum Lydiae clanculariae^c licuit, ut Hercules in Omphale, et Omphale in Hercule prostitueretur. Ubi Diomedes et cruenta praesepia? ubi Busiris et bustuaria altaria? ubi Geryon ⁴⁰ ter unus? Cerebris adhuc eorum clava foetere malebat, cum unguentis ⁴¹ offenderetur. Vetus iam Hydrae ⁴² Centaurorumque sanguis in sagittis pumice ⁴³ spiculi excludebatur^d, insultante luxuria, ut post ⁴⁴ monstra

34. ad praesiga cum B. ad presiga cum A. 35. strongyla liber Salmasii. stagila ABC. statua abc. 36. serviet B. 36 b. puellam ABde. liber Salmasii. puella reliqui. 37. quam et si ABC. 38. potius erubescendus de. 39. levi totam epitheti C. leniconta ephitecis B. lenicota ephytecis A. 40. ter unus abcd. liber Gorziensis. tum unus AB. unus C. 41. offenderetur ABCabc. offunderetur de. 42. centaurorum quaeve sanguis B. Centaurorum aequae sanguis C. 43. spiculi Salmasius. speculi ABCabcd. et peniculo A. m. sec. 44. monstratas fixa (monstra transfixa A.) coronant ABC.

demulcare, quod non corruptum videtur. Nam dicebatur et *mulcare* pro *mulcere*, ut diserte testatur auctor Glossarii Vel. quod edidit Ang. Meius in Auct. Class. tom. VIII. p. 345. Et testem sistit Du Cangius ex Althelmi lib. VII. de Vitiis Capitalibus hunc versum: „Denique si potuit caeli *mulcare* catervas.“

x. apud Sigeum strongyla] Strongyla est *στρογγύλη*. Ita vocavit absolute *τὴν ἀσπίδα* sive *προτομήν* in qua solus vultus erat expressus. *Κύκλους* et *δίσκους* etiam appellatos esse et *θαύρακας* Graecis nos alibi docuimus. Latini *clypea* vel *clypeos* appellarunt, qui rotundi sunt. Inde et strongyla. Imaginem porro Achillis ore tantum expressam in Sigeo fuisse, non statuam integram, testatur Lucius Ampelius auctor vetus, quem ex bibliotheca optimi Iureti τοῦ μακαρίτου habuimus capite de marium ambitu: „Iuxta autem mare qui locus Rhoetaeon dicitur, ibi est Achillis et Patrocli vultus.“ Vultus est imago ore vel pectore tenuis expressa in clypeo. (Salmas. in Solin. p. 610.) Cf. Plin. H.

N. XXXV, 3 „Scutis enim quolibet apud Troiam pugnatum est, continebantur imagines, unde et nomen habuere clypeorum, non, ut perversa grammaticorum subtilitas voluit, a cluendo.“ Cf. Salm. ad Tertull. De Pall. p. 290. ed. L.B., et quae adnotavi ad Apolog. cap. 16. ad verba „Iacet solem non in linteo depictum adoremus, habentes ipsum ubique in suo clypeo.“

y. inquit] Homerus Odys. XVI, 294. z. incentivum] Cf. de hoc vocabulo interpr. ad Arnob. Adv. Nat. IV, 34. Rittershus. ad Salvianum De Gubern. Dei I, p. 8. Barth. Adversus. p. 1574.

a. nubere.] Cf. adnot. ad lib. Ad Uxor. I, 7.

b. sortem] Quidquid illi epitheton suum attribuit, scytalam nempe, sagittas et pellem leonis, unde dictus est scytalosagittipelliger. Quidquid ipse sortitus erat, cum Omphales muliebri cultu compensavit. (Salm.)

c. Lydiae clanculariae] Cum qua clam consuescebat. (Ioh. Mercerus.)

d. pumice spiculi excludebatur] Non

transfixa coronam forsitan suerent. Ne sobriae mulieris quidem aut viraginis alicuius scapulae sub exuvias bestiae ⁴⁵tantae introire potuissent nisi diu mollitas et evigoratas et ⁴⁶exodoratas* (quod apud Omphalen balsamo aut ⁴⁷telino spero factum^f; credo et iubas pectinem passas*), ne cervicem enervem inureret ⁴⁸sciria^b ⁴⁹leonina. Hiatus crinibus ⁵⁰infarsusⁱ, ⁵¹genuini inter antias ⁵²adumbrati^k, ⁵³tota

45. et antea C. et ante AB. 46. exodoratas de. 47. pelino ABC. Vaticani libri. 48. sciria de. Vaticani, et liber Salmasii. stiria ABabc. et stiria C. 49. leonina A. m. sec. 50. infarsus de. liber Salmasii. infersus AC. infensus A (in. sec.) B. infersos reliqui. 51. genuini de. liber Salmasii. genaina C. genitia A. genecia B. genuinos reliqui. 52. adumbratos abc. adumbrari A. m. sec. 53. ne tota c.

video quid similitudinis sit inter speculum, quae vulgata scriptura est, et sagittas, ut bene comparari possint. Dicit auctor sagittas illas Herculis, figendis monstris olim aduetas, apud Omphalen suendis corollis adhibitas fuisse, detero prius sanguine quo erant infectae. Sic Herculeae illae sagittae apud Omphalen in acus vicem et usum versae sunt qua corollae suuntur. Per spiculum intelligit acum crinale, cuius usus etiam fortasse ad suendas coronas. Nam maiores acus, ut erant crinales, ad eam rem adhibebantur. Eae acus cum obtusiores erant, acuebantur pumice vel cote non secus ac graphia. Marcianus Capella: „Crinale spiculum pharetris deprome cupido, Libens capillum solvere.“ (Salm.) Cf. Salm. ad Scriptt. H. A. p. 79. Recte Salmasius. Nisi quod in seqq. placet rescribere forsitan adsuerent, ut significetur sagitta spiculo sive acu matronali corona ad sui ipsis crinibus.

e. evigoratas et exodoratas] Dempto vigore et odore. Marcilius corrigi volebat *erigoratas* pro *evigoratas*; praeter rationem. Pellis vigor, idem est qui rigor h. l. Cf. etiam Salmas. ad h. l. *Erigoratus* occurrit iterum Apolog. cap. 17 „licet libidinibus et concupiscentiis *evigorata* (sc. anima).“

f. aut telino spero factum.] De telino cf. Plin. H. N. XIII, 1. Isidor. Orig. IV, 12.

g. pectinem passas] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 21.

h. inureret sciria] Plurima pars librorum habet *stiria*, quod interpretati sunt ad illud Claudiani De Bello Get. 327 „*suventes adstringit stiria setas*.“ Contra monuit Salmasius Omphalen pellem ita induisse, ut pili et iubae leonis exteriores essent, ideoque potissimum ex suo codice restituit *sciria*, a Graecorum *σκιρία*, *σκιρία* vel *σκιρία*, et distinxit

exodoratas, quod apud Omphalen balsamo aut telino spero factum. Credo et iubas pectinem passas. Ne cervicem inureret sciria leonina, hiatus crinibus infersus, genuini inter antias adumbrati. Tota cell. Vulgata distinctio erat *exodoratas*, quod apud Omph. b. aut tel. sp. factum. Cris et iubas pectinem passas, ne cervicem inur. s. l., hiatus cr. i. g. i. a. a. Sed quominus Salmasium sequamur prohibet et quod de pellis cruditate iam antea dixit, et quod „genuini inter antias adumbrati“ sciriam omnem excludunt neque cum verbis „ne cervicem inureret“ cell. construi ullo modo possunt. Hinc verbe quod apud Omphalen — — iubas pectinem passas parenthesis signo notandi sunt, ut verba ne cervicem e. i. s. leonina cum praegressis struantur; post leonina denique punctum ponendam, unquam continuandum *Hiatus cr. infarsus*, gen. i. a. *adumbrati*, tota — — si possit. De scriptura *sciria* ambigo. Placuit inurerent scabra (cf. De Pudic. cap. 20 „resumit scabra et maculas carnis“). aut inureret scortea.

i. Hiatus crinibus infarsus] Globus crinium muliebrium.

k. genuini inter antias adumbrati] Genuinos leoninae dentis inter capillos et cincinnos suos ab utraque aere descendentes textit. De genuinis cf. Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 15. p. 445. De antiis Glossae S. Benigni Divionensis: „*Antiae*, capilli quos proximos auribus in capite mulieres componunt.“ Gloss. Vet. quod edidit Ang. Maius Auct. Clau. tom. VI, p. 508: „*Antiae*, capilli admissi.“ „*Antiae*, capilli quos mulieres promissos in capite componunt.“ Osmast. Latino-Gr. ap. Vulcan.: „*Antiae*, *προκόμιον*.“ Gloss. Placidi: „*Antis*, capillis muliebribus ante id est a fronte pendentibus.“ Isid. Orig. XII, 31: „*Antiae*, cincinni prope auriculas, Graeco

oris contumelia mugiret, si posset. Nemea certe, si quis ⁵⁴loci genius, ingemebat; tunc enim se circumspexit¹ leonem perdidisse. Qualis ille Hercules in ⁵⁵serico Omphales fuerit, iam ⁵⁶Omphale in Herculis scorto^m designata descripsit. Sed et qui ⁵⁷ante Tyrinthium accesserat², ⁵⁸pugil Cleomachus^o, post ⁵⁹Olympiae cum ⁶⁰incredibile mutatu de masculo fluxisset³, ⁶¹intra cutem caesus et ultra⁴, inter Fullones iam ⁶²Novianos coronandus⁵, ⁶³meritoque mimographo Lentulo⁶ in ⁶⁴Catinensibus commemoratus, utique sicut ⁶⁵vestigia cestuum ⁶⁶virii occupavit⁷, ita et endromidis solocem aliqua multicia

54. legis C. legis B. 55. Sericho C. theristro c., ex con. Rhenani. 56. Omphales C. 57. ante ABde. Vaticani, et liber Salmasii. arte reliqui. 58. pulige leomachus BC. pugile leomachus A. 59. olympia abc. 60. incredibile ABC. incredibili reliqui. 61. intra de. infra liber Salmasii. inter reliqui. 62. nomanos AB. 63. merito quem imagrafolentulo C. merito quem in agrato lentulo B. meritoque in agrato lentulo A. 64. Chatiniensibus BCabc. 64b. vestigia c. 65. viriis Bde. virus A. liber Salmasii. birrus Salmasius. viria ab. viriosa c. viriola Jos. Scaliger.

vocabulo ab auribus dictae.“ Paulus p. 17. M. „Antiae muliebres capilli demissi in frontem appellati ex Graeco videntur; quod enim nos contra, illi *άντιον* dicunt.“ Cf. Charis p. 20. P. Gloss. Labbei ap. Stephanum: „*Antide* (Scaliger corrigi *Antiae*), *κόμαι διά τών προτάφων κρεμαμέναι γυναίκεται*.“ et p. 197: „*Ανταία, κόμαι τών προτάφων*.“ Cf. Salm. ad h. l. et interpr. ad Apul. Florid. 1, 3. Graecis sunt antiae *παρωτίδες*, et Lucianus alicubi vocat „*τούς παρ' ὠτα βοστρύχους*.“

l. se circumspexit] Circumspiciens advertit atque agnovit.

m. scorto] Scartea.

n. Sed et qui ante Tyrinthium accesserat] Sunt qui arte pro ante legunt, et artem palaesticam intelligunt. Auctor sane Hercules gymnicorum certaminum, sed ille vi, non arte pugillabat et luctabatur. Scribendum est ante. Duo enim notat tempora in Cleomacho, unum quidem quo proxime accesserit robor athleticum et πρώτος illud Herculeum, alterum quo postea incredibili mutatione repente de fortissimo pugile in feminam emollitus est; quod Olympiae illi accidisse hic innuit Tertullianus. (Salm.)

o. pugil Cleomachus] Strabo XIV, p. 648: „*και Κλεόμαχος ὁ πύκτης, ὃς εἰς ἔρωτα ἐμπεσὼν κιναιίδου και παιδίσκης ὑπὸ κιναιίδῳ τρεφόμενης ἀπειμμήσατο τὴν ἀγωγήν τῶν περὶ τοὺς κιναιίδους διαλέκτων και τῆς ἡθοποιίας*.“ De hoc Cleomacho et Libanius *Περὶ ὀρχηστῶν*: „*ἐντεῦθεν ἤδη τις ἀθλητῆς μακρὰ βαιῶν και διάβροχος*

ἐλαίῳ ἐσχάτης θυρωδίας, ἀναβεβλημένος ἰμάτιον, ἐν αὐτοῖς τουτοῖς τοῖς ἀνδρῶσις ἐσθήμασι τὰ γυναικεῖα ἔδοξε ποιεῖν.“

p. de masculo fluxisset] *Fluere de mollibus ac delicatis dictum, hinc de masculo fluxisse hic dicitur qui de viro femina factus est et masculum robor in femineum fluxum dissolvit ac fregit.* (Salm.) Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 10.

q. intra cutem caesus et ultra] Cleomachus igitur cinaedus et mollis intra cutem caesus, ut pugil et athleta profundis et ultra cutem pateñtibus vulneribus concisus, quae in pugillatu olim acceperat cum cestibus contunderetur. At postquam muliebrem patientiam induit, intra cutem caedi coepit, ut illi solent qui muliebria patiuntur. Festi abbreviator [p. 110. ed. Müller]: „*Intra cutem sagittatos* dicebant antiqui mares qui stuprum passi essent.“ (Salm.) Cf. Paulus p. 113. ed. Müller: „*Intercutitus*, vehementer cutitus, id est valde stupratus.“ *Intercutibus stupris obstinatus* positum est a Catone ap. Prisc. lib. VI. p. 279. Kr.

r. inter Fullones iam Novianos coronandus] Cf. Ed. Munk De Fabulis Atellanis (Lips. 1840.) p. 45 sq. Adr. Turnebi Advers. VII, 20.

s. mimographo Lentulo] Cf. Apolog. cap. 12. Ad Nat. I, 10.

t. vestigia cestuum virii occupavit] Loco cestuum armillas induit brachii. (Rigalt.) Gloss. Isidori: „*Viria*, viriola, brachiale.“ Ambros. De Abrahamo cap. 9 „*Has inares habebat quae non trava-*

synthesi ⁶⁶extrusit. ⁶⁷Physconem et ⁶⁸Sardanapalum tacendum est, qui nisi insignes libidinum, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Caesaribus quibusdam vestris obmussitent pariter ⁶⁹propudiosis, ne caninae forte constantiae mandatum sit impuriorem Physcone et molliorem Sardanapalo Caesarem designare, et quidem ⁷⁰Subneronem. Nec tepidior ⁷¹vis vanae quoque gloriae mutandis ⁷²induviis, etiam ⁷³viro salvo. Calor est omnis affectus; verum cum in ^{73b}affectationem flabellatur, iam de incendio gloriae ⁷⁴ardor est. Habes igitur ex isto fomite ⁷⁵aestuantem magnum re-

66. extruxit Cc. 67. Phiconem C. physsonem B. 68. sardanapallom B. Sic et infra. 69. propudiosis, ne caninae de. propudiosis ne caninae liber Salmasius. propudiosis necant et AB. propudiosisse ne cane et C. propudiosis: nec magnae reliqui. 70. sub Neronem ABC. sub Nerone abc. 71. visuat quoque I. 72. induviis ABCab. in dubiis c. 73. vero abc. 73b. affectionem Barth. Adverss. XVIII, 17. p. 926. 74. ardorem habes AB. 75. extuante (aestuantem C.) ABC.

rent aures, has virias quae manum non materiali auro ornarent, sed⁶⁶ cett. Gloss. Philoxeni: „Viriola, κλάνιον, ψέλιον.“ Viriolae, περιχέριον, ψέλιον.“ Gloss. Cyrilli: „Ψέλιον, viriola, armilla.“ Pro viriis Salmasius ad h. l. et ad Scriptt. Hist. Aug. p. 391. maluit birrus, cestuum vestigia in capite ponens. Birrum autem explicat βηρόν; Glossaria „amphiballum villosum.“ Cf. Du Cangius s. v.

u. ita et endromidis solocem aliqua multicia synthesi extrusit.] Cave hic arbitraris solocem substantive poni; adiectivum est. Sed solocem endromidis dixit Graeca figura, cum debuisset endromidem solocem dicere; sic supra novum vitium pro novum vitium. „Solox endromis“ pinguis et crassa endromis, τὸ παχὺ ἔσθημα. (Salm.) Gloss. Vet. „Solox, ἱερὸν καὶ παχὺς.“, quod Valcanius col. 64. emendat ἱερὸν καὶ παχὺ. Recte. Nam ita habent et Glossae Labbeanae. Symmachus Epist. I, 1 „elaboratam soloci filo cantilenam.“ Fronto De Eloqu. p. 228. Mai. „pallium philosophicum soloci lana.“ Cf. Fest. s. v. p. 300 et 301. Müll. De endromide v. interpr. ad Martial. Epigr. IV, 19. et XIV, 126. Iuven. Sat. III, 102. VI, 145. Cf. Turnebi Adverss. III, 17. Salmasius ad h. l. Multiciam synthesin Salmasius in Scriptt. Hist. Aug. p. 356 sq. interpretatur „sericam synthesin, et nimia subteminum tenuitate, ut loquitur Ammianus, perflabilis.“ V. Salmas. I, 1. Turnebi Adverss. XXIII, 19. et interpr. ad Iuvenal. Sat. II, 66. et Martial. Epigr. V, 80. XIV, 1. Böttiger Aldobr. Hochzeit p. 60 sq. Visconti ad Mus. Pio-Clement. IV, p. 30. 52. Becker Gallus III,

124 sqq. Extrudere vero h. l. est idem quod excludere vel expellere.

v. Physconem et Sardanapalum tacendum est] Hellenismus, ut supra cap. 3 „multa dicendum est.“

w. insignes libidinum] Ἀσελγῶν ἐπίσημοι. Cf. de hac structura Hudek. ad Apul. Flor. IV, 18. p. 88.

x. ne caninae forte constantiae mandatum sit] Caninam constantiam intellegit Cynicam. Sic caninam aequanimitatem dixit De Patientia cap. 2. Notum est Cynicorum in reprehendis et increpandis etiam principibus et regibus magna cum libertate et constantia studium.

y. et quidem Subneronem.] Noster Domitianus, quem Apolog. cap. 5. dicit „portionem de Neronis crudelitate.“ Assonius de Domitiano: „— quem calum dixit sua Roma Neronem.“ Subnero positum est ut Submarinus Ciceroni Ad Ad. Epist. X, 1.

z. etiam viro salvo.] Cleomachus cum in cinaedum mutavit, virum non totum dissimulavit, sed perdidit. At Alexander. quod iam narrare incipit, mutatis induviis, in veste Medica virum nihilominus retinuit. (Salm.) Induviae ab induendo, ut exuviae ab exuendo. Ubi Plautus Men. I, 3, 9. Prudent. Psychom. 578. Onomast. Latino-Graecum ap. Valcanium col. 69: „Induviae, ἐνδύματα.“ Gloss. Isidori: „Induviae, indumentum.“ Gloss. Lat. in Ang. Mai Auctl. Class. tom. VIII, p. 293: „Induviae et redurae. indumenta.“

a. in affectationem flabellatur] Affectationem vocat quicquid πρὸς δόξαν fit et quod in opinione sola consistit. (Salm.)

gem, sola gloria minorem^b. Vicerat Medicam gentem, et victus est Medica veste. Triumphalem⁷⁶ cataphractem^c amolitus in captiva sarabara⁷⁷ decessit^d; ⁷⁸pectus squamarum signaculis⁷⁹ disculptum^e textu⁸⁰ pellucido tegendo nudavit, ⁸¹anhelum adhuc⁸² ab opere belli, ⁸³et ut mollius, ⁸⁴ventilante serico extinxit. ⁸⁵Non erat satis animi tumens Macedo, ni illum etiam⁸⁶ vestis inflator⁸⁷ delectasset; nisi quod et philosophi, puto, ipsi aliquid eiusmodi affectant. Audio enim et ⁸⁸in purpura philosophatum^f. Si philosophus in purpura, cur non et in⁸⁹ baxa^g? ⁹⁰Tyrium⁹¹ calciari nisi auro⁹² minime⁹³ Graecatur^h. Dicitⁱ, Atquin alius et sericatus et ⁹⁴crepidam⁹⁵ aeratus⁹⁶ incessit^k.

76. cataphractē amolitus C. cataphractem amolitus abc. cataphractena munitus AB. 77. discessit AB. 78. pectus AB. 79. disculptum AB. disculptum Lipsius De Militia Rom. III, 6. 80. per ludicum AC. per ludicrum A. m. sec. perlucidum B. 81. et anhelum de. 82. ad opere velli C. ad opera velli AB. 83. et ut ABCabc. ut de. 84. ventilantes ABC. 85. Noverat satis AB. 86. vectis inflator AB. 87. delectasset de. delaxasset Oudinus in Dorvill. Obs. tom. IV, p. 404. 88. inter purpuras AB. 89. baxea c. 90. Tyrum AB. tyria abc. 91. calcari liber Salmasii. calciare abc. 92. numine B. non liber Salmasii. 93. Graecatos decet abc. Graecatur decet ABC. liber Salmasii. 94. crepidem A (m. pr.) B. liber Salmasii. 95. eratus liber Salmasii. mercatus ABC.

b. sola gloria minorem.] Sic De Spectac. cap. 10 dicit „Pompeium suo theatro minorem.“

c. cataphractem] Cataphractam pro lorica ferrea hic posuisse satis profiteatur auctor verbis illis quae sequuntur „pectus squamarum signaculis disculptum.“ (Salm.) Cf. Veget. I, 10, et Salmas. ad h. l. et in Solin. p. 315.

d. in captiva sarabara decessit] Alexander a cataphracte triumphantis in habitum triumphatae gentis decedendo multum defraudatum ac deminutum ivit pristinae gloriae suae. Salmasius recte est interpretatus „ἀπὸ τοῦ θριαμβικοῦ καταφράκτου εἰς τὰ τῶν ἀιχμαλωτῶν σαράβαρα ἀπεχώρησεν.“ Gloss. MSS. ap. Du Cangium s. v. pag. 65: „Σαράβαρον, ἐσθῆς Περσικῆ· ἐνίοι δὲ τὸ βραχιόνιον λέγουσιν.“ Cf. Suidas s. v. Glossae MSS. ap. Du Cangium: „Sarabara, fluxa ac sinuosa vestimenta, sive capitum tegmina, ut Magi habuerunt.“ Uguccio: „Saraballum, lingua Chaldaeorum vocantur crura et tibiae. Unde brachiales, quibus haec teguntur, dicuntur saraballa, quasi crurales et tibiales. Unde in Daniele cap. 3: „Saraballa eorum non sunt immutata.“ Saraballa enim dixerunt Aquila et Theodotion non corrupte, ut legitur apud quosdam, in sarabara. Et sunt sarabara fluxa et sinuosa vestimenta vel capitum tegmina [cf. Augustin. de

Magistro cap. 10. Hieronym. Epist. 49.], qualia videmus in capite Magorum picta, et sunt proprie puerorum.“ Cf. De Orat. cap. 12. et De Resurr. Carnis cap. 58. Novatianus De Trinit. cap. 8.

e. disculptum] Squamarum ferreae loricae notis impressis signatum. (Salm.) f. Audio enim et in purpura philosophatum.] Alii de Aristippo, alii de Hippia Eleo aut Gorgia Leontino, quos Aelianus V. H. XII, 32. tradit ἐν πορφύραις ἐσθῆσι περιέναι.

g. in baxa] Est baxa genus calceamenti desurati et muliebris. Cf. De Idolol. cap. 8.

h. Tyrium calciari nisi auro minime Graecatur.] Hoc est Tyriae et purpureae vesti haud alios calceos dari decet nisi aureos. Graecorum elegantiae minime convenit, ut qui Tyrio induti sunt aliter nisi auro calciarent. (Salm.)

i. Dicit] Dicit aliquis. De hac ellipsi omnium longe usitatissima cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

k. sericatus et crepidam aeratus incessit] Dixerat auctor moris non esse apud Graecos, ut quis purpuream ac de Tyrio vestem gerat, nisi et calceos ex auro idem gestitet. Nunc dicit, inquit, aliquis extitisse philosophum, qui tamen sericatus purpuratusque esset, minime tamen crepidam auream gestaret, sed aereas. Respondet Tertullianus id convenienter ab illo philosopho tactita-

Digne quidem, ⁹⁶ut bacchantibus indumentis¹ aliquid ⁹⁷subtiniret, cymbalo incessit. Quod si iam tunc locorum⁹⁸ Diogenes de dolio latraret, non coenulentis pedibus, ut tori Platonici sciunt⁹⁹, sed omnino totum Empedoclem in adyta Cloacinarum detulisset⁹⁹, ut qui se caelitem delirarat sorores prius suas, dehinc homines ⁹⁹deus salutaret. Tales igitur habitus qui de natura et modestia transferunt⁹⁹ et acie figere et digito destinare et nutu tradere⁹⁹ merito sit. Prorsus si quis 'Menandrico fluxu' delicatam

96. ut om. ABC. 97. substinnerit AB. 98. deas ABCabc. 99. et acie — destinare om. AB. 1. Menandrico (Menadrico ab.) fluxu abde. Vaticani libri, a Salmasianus. Maeandrico c. Menandri confluxu ABC.

tum. Nam qui bacchantia indumenta haberet, idem etiam cum cymbalis incedere debuit, ut bacchantibus indumentis aliquid subtinniret. Eleganter aereas crepidas, quales gestavit Empedocles [Diog. Laert. VIII, 69. Aelian. V. H. XII, 32. Lucian. Dial. Mort. XX. Suidas s. v. Ἀμύκλας.] cymbalis assimilat. (Salmas.) Pro crepidam Salmasius cum scriptis praetulit crepidem, „quod sic magis Graecaretur“; ut supra erat cataphractem pro cataphractam.

l. bacchantibus indumentis] Cf. Plutarch. Sympos. cap. 4. Clemens. Alex. Paedag. II, 10.

m. iam tunc locorum] Id est tunc temporis. Sic ad hoc locorum. Veteres Glossae D. Benigni: „Ad hoc locorum, ad hoc tempus.“ Ita Symmachus utitur. Sic ap. Plautum in Truculento [III, 1, 16.] et in Poenulo [I, 1, 6.]. Et apud Sallustium ad id locorum. Sic interea loci. (Salm.) Cf. Plaut. Cas. I, 1, 32. Men. III, 1, 1. Pseud. I, 3, 31. Trucul. I, 1, 11., et Stich. V, 5, 17., Lucret. V, 438. Sallust. lug. cap. 67. Terent. Heaut. II, 1, 6. Solin. cap. 2 „Atys mutus ad id locorum.“ et „Iolaum, qui ad id locorum agros ibi insedit.“

n. ut tori Platonici sciunt] Cf. Apolog. cap. 46. De illo sciunt, adeas adnot. ad Apolog. cap. 5.

o. in adyta Cloacinarum detulisset.] In cloacas, quibus praesunt Cloacinae deae. Cloacina dicitur pro Cloacina. Nam una tantum eius nominis colebatur apud Romanos. Plin. H. N. XV, 29, 36. Min. Fel. Octav. cap. 25. Cyprian. De Idol. Van. Lactant. I, 20. Prudent. Apoth. v. 197. Ceterum rescripserim: „non coenulentis pedibus, ut tori Platonici sciunt, insultasset, sed omnino“ cett. Facile enim absorberi poterat vocabu-

lum insultasset (aut si movis inculcasset, vel simile quid) vocabulis sciunt et nutu tradere] A natura et modestia alienis. r. et acie figere et digito destinare et nutu tradere] Acie figere oculorum et impudicos, digito intento destinare et infames, nutu tradere irridendos. Haec tria coniunxit etiam Apul. Metam. III, 12: „Sic omnium oculis, nutibus ac denique manibus denotatus impos animi superbam.“ Idem ibid. II, 30 „Ac dum directis digitis et detortis nutibus praesentium denotor“ cett. Ceterum pro tradere non nego quin malim tradere, mutatione facillima. Et ita voluit iam olim Andr. Hoyus.

q. qui de natura et modestia transferunt] A natura et modestia alienis.

r. et acie figere et digito destinare et nutu tradere] Acie figere oculorum et impudicos, digito intento destinare et infames, nutu tradere irridendos. Haec tria coniunxit etiam Apul. Metam. III, 12: „Sic omnium oculis, nutibus ac denique manibus denotatus impos animi superbam.“ Idem ibid. II, 30 „Ac dum directis digitis et detortis nutibus praesentium denotor“ cett. Ceterum pro tradere non nego quin malim tradere, mutatione facillima. Et ita voluit iam olim Andr. Hoyus.

s. Menandrico fluxu] De vocabulo fluxu cf. adnot. ad De Spectac. cap. 10.; et supra dixit „de viro fluere.“ Menander fluxum et delicias describit Phaedrus his versibus, quos in mente habuisse Septimium putat Salmasius: „Quinetiam resides et sequentes otium Ne defuisse noceat, repetant ultimi. In quis Menander nobilis comoediis, Quos ipsam ignorans legerat Demetrius Et admiratus fuerat ingenium viri, Unguento delibatus, vestitu adfluens, Veniebat gressu delicato et languido. Hunc ubi tyrannus vidit extremo agmine, Quinam cinectus ille in conspectu meo Audet venire?“

vestem humi protrahat, audiat ²penes se quod dicit comicus, Qualem demens iste chlamydem disperdit? Enimvero iam ^{2b}dudum censoriae intentionis ²episcynio disperso, quantum denotatui, passivitas ^a offert libertinos in equestribus, subverbustos in liberalibus, dediticios in ingenuis, rupices in urbanis, scurras in forensibus, paganos ^x in militaribus: ⁴vespillo, leno, lanista tecum vestuntur. Convertite ⁵et ad feminas. Habes spectare, quod ⁶Caecina Severus graviter senatui impressit, ^{6b}matronas ⁷sine stola in publico. Denique Lentuli ⁸auguris ⁸consultis, quae ita sese exauctorasset, pro stupro erat poena ^b; quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii ⁹factitandi ¹⁰impedimenta, sedulo quaedam desuefecerant. ^{10b}At nunc in semetipsas lenocinando, ¹¹quo

2. penes se quod dicit comicus ego. pone se quod et comicus *Cabc.* plene sed quod et comicus *AB.* pone se et comicus *de.* 2b. dubium *c.* 3. episcynio *Ca.* 4. vespulo *B.* vispillo *c.* 5. te *A. m. sec.* 6. Cecinas evertis *ABC.* Caecinae severitas *A. m. sec.* 6b. matrona *ABCabc.* 7. in escola *AB.* 8. auguris (auguris *C.*) consultiis *ABC.* 9. iactitandi *ABC.* Istitandi *A. m. sec.* 10. impedimento *ABC.* 10b. et *B.* 11. quod planitas *ABC.* quo planitus *abc.*

Responderunt proximi: Hic est Menander scriptor. Quod in seqq. emendavi „penes se quod dicit comicus“ apud omnes probatum iri pro certo habeo. ^as. Qualem — — disperdit? Hunc versiculum non invenio in Menandro Meinekii. Salmasinus convertit: „Ὅτιαν ἀνόητος ὄδε χλαμύδα διαλλύει;“

t. censoriae intentionis episcynio disperso] Ex quo, inquit, censors iam nulli sunt nisi nomine, et censorium manus, quod in notandis indignis et probrosis positum erat, prorsus cessavit, passivitas videre est in equestribus libertinos, in liberalibus mastigias et verberones, et omnia rerum et gradum ordinumque discrimina confusa. (Salm.) *Ἐπιτάσεως* vel *ἐπιστάσεως* *τιμητικῆς.* Qui intente et attente aliquid agunt, frontem et supercilia contrahunt, qui remissius, frontem porrigunt et rugas dispergunt. *Episcynium dispergere*, cui contrarium est *ἐπισκύνιον συνάγειν.* Aristophanes [Ran. v. 823.], „ἐπισκύνιον συνάγειν.“ (Salm.) Supercilio minus adstricto contractoque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem. (Rigalt.) Censores sub imperatoribus nomen tantum habuisse, non ius notandi, inter omnes constat.

a. passivitas] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

v. subverbustos in liberalibus] Mastigias adhuc verberum quibus usti sunt vibicibus notatos in liberalibus vestimen-

tis videas, hoc est hominum liberorum vestibus indutos. (Rigalt.) Festus p. 309. Müller: „Subverbustam, veribus (leg. verberibus) ustam significat Plantus cum ait: „vicerosam (leg. ulcerosam), comeditam, subverbustam, sordidam.“ *Liberales* Lipsius De Amphitt. cap. 15. p. 1032. intellegit sedes.

w. scurras in forensibus] Scurrilitatem (quae dicax est in reprehendendo libertas) ab oratore alienam esse Fabius libro VI. [cap. 3.] Institutionum et M. Tullius libro II. [cap. 59.] de Oratore scribunt. (Io. Mercerus.)

x. paganos] Cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

y. quod Caecina Severus graviter senatui impressit] Graviter inculcavit, impresse dixit apud senatum. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 5. De Caecina Severo cf. Tacit. Ann. III, 33.

z. Lentuli auguris] Commemorant hunc Dio Cass. LIV, 24. Seneca De Benef. II, 27. Sueton. Tib. cap. 49., sed eius consulti, quod de matronarum habitu sub eo factum sit, nemo praeter Tertullianum meminit.

a. quae ita sese exauctorasset] Quae ita sui oblita esset, ut sine stola in publicum prodiret. Sic exauctorare pro insignia militaria detrahere legitur apud Ictos, fr. 2. §. 2. de h. q. not. inf. 32.

b. pro stupro erat poena] Tam foedae exauctorationi eadem poena quae stupro. (Rigalt.)

planius adeantur, et stolam et supparum et crepidulum et ¹²calicardrum^e, ipsas quoque iam lecticas ¹³et sellas, quibus in publico quoque domestice ¹⁴ac secrete habebantur, ¹⁵eieravere. Sed alius extinguit sua lumina, alius non sua accendit^d. Aspice lupas, popularium libidinum nundinas, ipsas quoque ¹⁶frictrices^e, et si praestat oculos abducere ab eiusmodi propudiis occisae in publico castitatis, aspice tamen vel sublimis^f, iam matronas videbis. ¹⁷Et cum latrinarum antistes sericum ventilat^e, et immundiorem loco cervicem monilibus consolatur^h, et ¹⁷armillis, quas ¹⁸ex virorum fortium donisⁱ ipsae quoque matronae temere ¹⁹usurpassent, omnium pendendorum conscias manus ²⁰inserit, impuro ²¹cruri purum aut ²²mulleolum inducit calceum^k, cur ²³istos non spectas, vel illes

12. calliendrum ABCab. 13. ad stellas quis ABC. 14. adsecrete ABC. 15. a ieravere C. et irravere AB. 16. fctrices Ade. frictrices reliquis. Probat Is. Sciliger. 17. Et om. c. 17 b. armillis ce., Turnebus. armillas reliquis. 18. et C. 19. usurpant et A. m. sec. 20. inserunt A. m. sec. 21. crure AC. 22. malleolum includit AC. malleolum inducit B. 23. istos de. istas reliquis.

c. stolam et supparum et crepidulum et caliendrum] De supparo Festus p. 310. M. „Supparus dicebatur puellare vestimentum lineum quod et subucula appellabatur.“ Cf. Varro De Lingua Lat. V, 131. Nonius p. 540. Merc. Plaut. Epid. II, 2, 48. Lucan. Phars. II, 368. Gisb. Cuperi Observatt. IV, 18. De crepidulo Paulus p. 52. M. „Crepidulum ornamentum capitis; id enim in capitis motu crepitum facit.“ Alii crepiculum, alii capidulum, Adr. Turnebus vult crepidulam, in Adversar. p. 229. De caliendro v. interpr. ad Horat. Sermon. I, 8, 48. et ad Arnob. Adv. Nat. VI, 26. Isidor. Orig. XIX, 25.

d. alius non sua accendit.] Hoc est, alius iis indumentis abstinet quae illum decent, ut matronae, de quibus proxime, aliis usui sunt quae ab instituto abhorrent, ut meretricibus de quibus postea. (Io. Mercerus.)

e. frictrices] Interpretantur de feminis quae secum libidinem exercent, quae aliis dicuntur tribades. Cf. Mart. I, 91. VII, 67, 70. Phaedr. IV, 14. Iuven. Sat. VI, 322. Salmasius et Rigaltius dederunt fctrices et interpretati sunt sagas, simulatrices, quae conciliando amori extiove cerea simulacra fingunt, veneficas, lenas. Cf. etiam adnot. ad De Resurr. Carnis cap. 16.

f. aspice tamen vel sublimis] Et si praestat abducere et avertere oculos ab huiusmodi probriis et propudiis passivarumque libidinum victimis, dignare sal-

tem eas aspicere vel limis oculis a quasi per transennam, iam matronas eas videbis, hoc est matronarum habu ornatas. (Salm.)

g. latrinarum antistes sericum ventilat] Latrinarum antistitem molierem esse, non virum, ut antea interpretati erant, Salmasius primus adseruit. Latrus appellat lupanaria, veluti omnium libidinum colluviem. Antistes pro antista. Cf. Hildebr. ad Apul. De Magia cap. 26 p. 503. Sericum ventilare dicitur quae laxa fluxaque veste serica ventum accipit atque undante serico incedit, ut ait Salmasius.

h. cervicem monilibus consolatur] Ideo dixit quod in eiusmodi ornamentis et nugis maximum solatium sibi constituunt φιλοκόσμος mulieres. Collum demulcere supra eodem sensu habuimus. (Salm.)

i. armillis, quas ex virorum fortium donis] Cf. Lipsius De Mil. Rom. V, 17. p. 367. Opp. ed. Vesal. Plin. H. N. XXXIII. 1 et 2. Pro vulgata armillas bene rescripsit armillis Adr. Turnebus Adversar. p. 229.

k. purum aut mulleolum inducit calceum] Purum dicit album. Talia enim matronarum calceamenta. Apul. Metam. VII, 8 „calceis femininis albis illis et tenuibus indutus.“ Martial. Epigr. I, 14 „Sordidior coeno cum sit toga, calceus autem Candidior prima sit tibi, Canna, nive.“ De mulleolis calceis Festus p. 142. M. „Mulleos genus calceorum aiunt esse,

item habitus ²⁴ qui ²⁵ novitati suae stare religionem mentiuntur¹? cum ²⁶ ob cultum omnia candidatum² et ob notam ²⁷ vittae³ et privilegium galeri⁴ ²⁸ Cereri initiantur, cum ob diversam affectionem⁵ tenebricae vestis et ²⁹ tetrici ³⁰ super caput velleris⁶ in Bellonae ³¹ mentes ³² fugantur⁷, cum ³³ latioris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat⁸? Cum ipsum hoc pallium

24. qui om. A. 25. novitati suae stare religionem de. novitatis (novitate abc.) vestitur (vestitus Cabc. vestitu A. m. sec.) religione (religionem A. m. sec., et abc.) ABCabc. novitati suae stitare religionem liber Salmasii. 26. occultum ABC. 27. vitae (victae B.) in privilegium AB. 28. ceteri AB. 29. tetrici AB. trici C. atri A. m. sec. 30. supra de. 31. mentes e. mentis d. montis liber Salmasii. montes Cabc. monte AB. 32. vagantur Fr. Junius. 33. lacinoris AB.

quibus reges Albanorum primi, deinde patricii sunt usi — quos putant a mullando dictos i. e. suendo.“ Placidus Gloss. p. 485: „Mulleo, calceamenti genus, a colore albo.“ Cf. Plin. H. N. IX, 17. Flav. Vopisc. Aureliano p. 225. Salm. „Calceos mulleos et cereos et albos et hederaceos viris omnibus abstulit, mulieribus reliquit.“ Otrfr. Müller Rer. Etrusc. I, 3, 11.

l. qui novitati suae stare religionem mentiuntur] Qui novitati suae religionem obtendunt, qui pro sua novitate stare religionem mentiuntur et auctorem deum faciunt. (Salm.)

m. ob cultum omnia candidatum] Graeca figura, quae in Tertulliano frequens: *omnia candidatus, πάντα λευκός*. Sic *omnia sanctus* libri De Pudic. cap. 22. (Salm.) De re cf. Ovid. Fast. IV, 619 „Alba decent Cererem: vestes Cerealibus albas Sumite; nunc nulli velleris usus abest.“

n. ob notam vittae] De vittis sacerdotum Cereris notum illud Iuvenalis „Paucae adeo Cereris vittas contingere dignae.“ Tertull. De Test. Animae cap. 2 „vitta Cereris redimita.“

o. et privilegium galeri] Atqui soli flammini Diali galerum album gestare concessum adserunt [Varro ap. Gell. N. A. X, 15. Serr. in Aen. II, 683.], et hic de iis qui sacris Cereris initiantur. Vide ergo ne *galericuli* legendum sit, quae species muliebris capillitii caliendo non multo dissimilis. (Ioh. Mercerus.) Galerum matronarum Cereris sacerdotum nihil aliud erat quam crinium adextorum compositio in modum galeri facta, quibus feminae et matronae praecipue caput velabant. Tertull. De Cultu Femin. [lib. II. cap. 7.]: „Affligitis praeterea nescio quas enormitates suttilium atque textilium capillamentorum, nunc in ga-

leri modum quasi vaginam capiti et operculum verticis, nunc in verticem retro suggestum.“ (Salm.) Galerum autem intellige candidum. (Rigalt.) Cf. Salmas. ad h. l. et interpr. ad Iuven. Sat. VI, 120.

p. ob diversam affectionem] Cereris enim omnia laeta, maesta contra et saeva sacra Bellonae.

q. tenebricae vestis et tetrici super caput velleris] Per *tetricum super caput vellus* intelligit pileum lanatum nigri velleris, qualem Bellonarii gerebant. (Salm.) Bellona seu Minerva „calceata furvis galeam formis“ ipse Tertullianus De Test. Animae cap. 2. (Rigalt.)

r. in Bellonae mentes fugantur] Mentem fugatur fanaticus qui in aede Bellonae furore corripitur. Glossae: Bellonarii, *οἱ θεοφοροῦμενοι*.“ (Rigalt.) Salmasius pro *mentes* maluit *mentis*, ut sit Graeca locutio *φρενὸς ἐξίστασθαι*. Sic De Spectac. cap. 17 „sexum pudoris exterminans.“ In Bellonae, alter Helenismus. Sic Arnob. Adv. Nat. VI, 6 „in Cereris Eleusinae.“ sc. templo, Salust. Catil. 49 „circum Concordiae.“ Cf. Vechneri Hellenol. I, 3, 4.

s. cum latioris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat.] Saturnum ambit et vestit latior purpura. (Rigalt.) *Ambitio latioris purpurae* est lati clavi tunica qua corpus ambitur, ut *Galatici ruboris superiectio pallium coccineum* quod humeris superiicitur. (Salm. in Solin. p. 174.) *Ambitio* pro *ambitus* positum est etiam De Idolo. cap. 1., ubi alios locos indicavi. *Galaticus rubor* est coccineus. Plin. Hist. Nat. XVI, 8 „Coccum Galatae rubens granum.“ Tertull. De Test. An. cap. 2 „pallio Saturni coccinata.“ V. inprimis Salmas. in Solin. p. 192 sq. et p. 213. *Commendare* Tertulliano et Ictis est pro-

morosius¹ ordinatum et ²crepidae Graecatim Aesculapio adulantur², quanto tunc magis arguas illud³ et ⁴urgeas oculis, ⁵etsi iam simplicis et inaffectatae, tamen superstitionis reum? Enimvero cum hanc primum sapientiam vestit quae vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias et peplos⁶ angusta vestis, superque omnes apices et ⁷tutulos ⁸sacerdos suggestus⁸. ⁹Deduc oculos, suadeo, reverere habitum, unius interim erroris tui renuntiatorem⁷.

34. crepidae Graecatim *Leopoldus*. crepidae Graecatae Graecatim *ab*. crepidae cretatae Graecatim *c*. crepidae Graecatim *de*. crepidae greccatae graecatim *ABC*. crepidae Graecata Graecatim *liber Salmasii*. 35. urgeas *de. liber Salmasii*. arges *reliqui*. 36. etsi iam *de. etiam reliqui*. 37. tutulos *ABCabc*. 38. sacerdos suggestus *ABCde. liber Salmasii*. sacerdotumque suggestus *A. m. sec. sacer suggestus abc*. 39. deduc (*B*)*de. liber Salmasii*. deducit *reliqui*.

bare. Sic Apolog. cap. 2 „ad innocentiae suae commendationem.“ Adv. Iud. cap. 10 „Quando in rebus tam attonitis magis utique genibus positis et manibus caedentibus pectus et facio humi volutata orationem commendare debuisset.“ De Orat. cap. 2 „Cum dicimus Pater qui in caelis es, et deum oramus et fidem commendamus.“ De Anima cap. 37 „Societatem carni atque animae iamdiu commendavimus“ cett. Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 164.

t. morosius] Cf. adnot. ad De Virg. Veland. cap. 12.

u. et crepidae Graecatim Aesculapio adulantur] Nam crepidae Graecorum calceamenta fuere. Persius Sat. 1, 127 „Non hic qui in crepidis Graecorum ludere gessit.“ Ita Suetonius de Tiberio cap. 13 „Deposito patrio habitu rededit se ad pallium et crepidas.“ Aesculapii autem sacerdotum palliatum commemoraverat iam supra cap. 1.

v. adulantur, quanto tunc magis arguas illud] Vulgata distinctio erat „cum ipsum hoc pallium — adulantur. Quanto“ cett. Redegit verba in ordinem Salmasius, qui ita interpretatus est: „Cum, inquit, hoc ipsum pallium, quod tantopere in Christiano deprehendis et oculis digitisque denotas, cum hoc ipsum, inquam, pallium morose ordinatum Aesculapii sacerdotes vestit, quanto tunc magis arguere illud debes et rem urgere superstitionis, quae quantumlibet simplex sit et inaffectata, tamen superstitio est? At Christianorum sacerdotum pallium, quod et simplicissimum est et nulla taediosa ordinatione constat, ut illud Aesculapii, et vanissimis superstitionibus in totum renuntiavit, tantum abest ut argui et vitio verti debeat sa-

cerdotibus Christianis, ut etiam sapientius censendum sit omnibus deorum deorumque vestibus et exuviis et omnibus gentilium sacerdotum ornamentis et insignibus *ἱερατικώτερον ἔνδυμα*.“

w. exuvias et peplos] Deorum et deorum ornamenta. Cf. Festus s. v. *Ieus*, cum interpr. Scheffer De Re Vetic. II, 24. (in Pohlen Suppl. Thes. Antiq. Rom. tom. V. p. 1457.).

x. superque omnes apices et tutulos sacerdos suggestus] *Sacerdos suggestus. ἱερατικὸν κόσμημα*. Apices et tutuli flammorum flammicarumque insignia [Prelus- s. v. *Apex* p. 18. Müll. Serv. in Aen. II, 683. X, 270. Festus s. v. *Tutulum* p. 355. Müll. Varro De Lingua Lat. VII, 44. Fulgentius p. 561. Merc.] *Sacerdotem* autem dixit pro sacerdotibus, Graecorum more, et praecipue poetarum, quibus sollemniter est τοῖς προτέροις ἀντὶ τῶν κτητικῶν χειρῶν. Sic γυναῖκα μαζὸν dicunt, δῆλον σῆλον, θῆλην ἱέρσην, Ἑλλήνα στρατῶν, ἀνδρωπον ἦθος, Ἑλλάδα δούλιον, δούλον γένος, Σκύθην οἶμον, et similia sexcenta. Ita et Latini Sertium acumen, Sulpitia horrea, Lucinae horae. Ex hoc loco constat aetate Tertullianum non omnes passim Christianos, ut falso docti sibi persuaserunt, sed solos vere Christianorum presbyteros pallium gestare solitos, ac Tertullianum eo demum tempore a toga ad pallium transisse cum presbyter factus est, non quando Christianus. (Salm.) Cf. adnot. ad De Virg. Vel. cap. 13. De vocabulo *suggestus* et adnot. ad De Corona cap. 13., et Salmas. ad h. l.

y. unius interim erroris tui renuntiatorem.] Ut alia, inquit, nunc omnino propter quae reverentiam meretur hic

Tamen, inquis, ita ¹a toga ad pallium? Quid enim, si a diademate et a sceptro? An ²aliter ³mutavit Anacharsis, cum regno ⁴Scythiae philosophiam praevertit? Nulla in melius ⁵transgressi sint ⁶signa, est habitus iste quod ⁷faciat. Prius etiam ad simplicem ⁸captatellam eius: nullo taedio constat. Adeo nec ⁹artificem necesse est qui pridie rugas ab exordio formet et inde deducat ¹⁰nitidius, totumque ¹¹contracti umbonis figmentum custodibus for-

Cap. V.

Cap. V. 1. cogato ad AB. toga ad liber Salmasii. 2. mutabit ABC. 3. Scythice AB. Sythice C. 4. transgressi ABCde. liber Salmasii. transgressis a. transgressus bc. 5. digna ABC. 5b. faciant AB. 6. captatellam ABde. liber Salmasii. captat telam C. specta telam abc. 7. artifices abc. 8. nitidius ego. in talias de. in tillis C. intillis AB. in tilias abc. C. A. Büttiger. in tabulas alii. 9. contractum bonis AC.

pallii habitus, vel propter hoc unum interim revereri illud debes et oculos ad eius fastigium deicere, quod erroribus tuis renuntiavit. (Salm.)

Cap. V. a. Tamen inquis] Vulgo incidunt ante inquis. Possit illud tamen iungi etiam cum inquis, salva sententia. Sic inquit praepositum habes etiam De Pudic. cap. 2., adeoque De Idolol. cap. 23. et Ad Nat. I, 1. strui poterat cum accusativo et infinitivo.

b. An] Salmasius distingui iubet: „quid enim? si a diademate, et a sceptro, an aliter mutavit Anacharsis?“ et vertit „τί γάρ; εἰ ἀπὸ τοῦ διαδήματος καὶ σκηπτροῦ, μὴν ἄλλως ἢ μεταβολῇ τοῦ Αναχάρσεως ἐγένετο;“

c. cum regno Scythiae philosophiam praevertit?] Cf. Herodot. IV, 76. Diog. Laert. I, 101.

d. quod faciat] Nulla signa pallium exhibeat hominis ad meliora transgressi, habet tamen hic habitus in quo utilitatem suam et commoditatem possit ostendere. (Salm.)

e. ad simplicem captatellam eius] Dicit captatellam pallii nullo taedio constare, hoc est nullum taedium, nullam moram aut morositatem in captando pallio intervenire; nihil enim facilius aut expeditius factu esse quam pallium sumere, siquidem artifice non opus est qui rugas diligenter ordinet et in tabulas deducat et forcipibus custodiendas assignet et alia huiusmodi faciat plenas morae et taedii, quae in toga sumenda fieri solent. Sic nihil simplicius est pallii captatella. Ad simplicem captatellam eius breviter dictum pro quantum adtinet ad simplicem captatellam eius. (Salm.) Ad simplicem captatellam resti-

tuit Salmasius ex veteris scripturae vestigiis, hoc est simplicem capiendi vestiendique commoditatem. Noluit Tertullianus dicere *capturam*; nam hoc ad praedas pertinet. Noluit *captionem*; nam hoc ad fraudes. Noluit *captum*; nam hoc ad ingenium. Quae forma igitur a tibi dicit *peccatellam* et *monellam* et *fovetellam*, quae forma item vulgus *latellam* et *cautelam* et *loquelam*, maluit dicere *captatellam*. (Rigalt.) Veram arbitror Salmasii emendationem *captatellam*. Est ἀπαξ λεγόμενον, ut non pauca in hoc scriptore. Nam *captionula*, quod in aliquot Vett. Glossariis et apud Marcianum Capellam occurrit, diversum est; Glossae Isidori explicant „*Captionula*, captio.“

f. artificem necesse est] Supple *habere*, ellipsi Graeca. (Fr. lunius.)

g. rugas formet] Rugae in vestibus aliae casu fiunt, quae ex ipsa vestis redundantia variis modis complicata nascuntur, inconditae et inordinatae; aliae arte constant, quae ex industria struuntur ad aliquem vesti ornatum conciliandum. Σκολίδας has Graeci vocant, quas in sine tunicarum certo modo atque ordine invicem nexas vinculum retinebat. (Salm.)

h. et inde deducat nitidius] Sic emendavi veterem scripturam pressius secutus quam qui ad in *tabulas*, in *talias*, in *tilias* atque similia vocabulorum signata descendere. *Tilias* interpretati erant tabulas tiliaceas, talias plicaturas, proprie scissuras, σκίδας. Si placet, cf. Salm. ad h. l. et Alb. Rubenius De Re Vest. II, 10. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. p. 1023 sq.

i. totumque contracti umbonis figmen-

cipibus ¹⁰ assignet^k, dehinc diluculo tunica prius cingulo correpta, quam praestabat ¹¹ moderatiorem texuisse^l, recognito rursus ¹² umbone et si quid exorbitavit reformato, ¹³ partem quidem de laevo promittat^m, ¹⁴ ambitum vero eius ex quo sinus nasciturⁿ iam deficientibus tabulis retrahat a scapulis et exclusa dextera in ¹⁵ laevam

10. assignent AC. 11. moderationem ABC. 12. umbonem ut ABC. 13. quidem partem ABC. 14. vero ambitu vero eius ABC. 15. laevum AB.

tum] Contracti umbonis figmentum hic vocatur quae supra [cap. 1.] *tabulata congregatio* et *tabulatum* paulo post. Apuleio [Metam. XI, 3.] de palla Isidis *multiplex contabulatio*. Structura omnis rugarum togae in tabulis deductarum ante et retro nodo quodam retinebatur, qui in medio tanquam umbilicus aliquis tabulas omnes colligebat et constringebat. Persius [Sat. V, 33] „— totaque impune Suburra Permisit sparsisse oculos iam candidus umbo.“ Glossae: „*Umbilicus, ὀμφαλὸς ἀσπίδος, τηβέννης*.“ Sic *umbo* et *umbilicus* in clypeo idem. Graeci *ὀμφαλόν* et *κόγχον* vocant. — Hunc umbilicum *nodum artificem* vocat Macrobius III, 23 ubi de toga Hortensii: „Togam corpori sic applicabat, ut rugas non forte sed industria localis artifex nodus astringeret et sinus ex composito defluens nodum latius ambi- ret.“ (Salm.) Cf. Salm. ad h. l., Ferrar. De Re Vest. I, 6. Lipsius Elect. I, 13. et De Mil. Rom. III, 2. p. 127. ed. Vassal., Alb. Rubenius De Re Vest. II, 11. (in Graevii Theat. Antiqu. Rom. I. I.) Casaubonus, teste Rubenio, *umbonem* interpretatus est centrum plicarum, Lipsius contra et Rubenius existimaverunt ita dictam fuisse „illam partem togae quae circa humerum sinistrum in varias rugas contracta descendebat in pectus et imponebatur baltheo illi qui sub humero dextro ad sinistram ducebatur atque ita umbonem cingebat.“ V. Rubenius I. l.

k. custodibus forcipibus assignet] Forcipes vocat ferreum aut ligneum potius instrumentum ad modum forcipum quas vulgo *tenalias* vocamus, Graeci *καρχήριος* appellant. His forcipibus umbo togae committebatur, ut structuram rugarum constringerent et in loco suo servarent; *crucem* appellat infra „etiam cum reponitur, nulli cruci in posterum demandatur.“ Forcipes enim illae, quibus figmentum umbonis constringendum mandabatur, ad instar vulgarium forci-

pum, cum aperiebatur, crucis figuram referebat. (Salm.)

l. quam praestabat moderatiorem texuisse] Quam oportuerat breviorum esse ^{textam}, ne opus esset ea cinctione.

m. partem quidem de laevo promittat] Etsi umbo in medio vestis erat, ad laevum tamen magis latus accedebat, ne in actu scilicet a dextra turbaretur, quae magis actiosa est quam sinistra, ideoque libera relinquebatur et extera, cum sinistram toga operiret. (Salm.)

n. ambitum vero eius ex quo sinus nascitur] Id est ambitum umbonis est quem nullae amplius erant tabulae, atque inde sinus incipiebat. *Umbo* proprie erat *tabulata congregatio*. Haec differentia tabularum et rugarum. *Tabulae* in solo inerant umbone, quem et propterea *tabulatam* vocavit *congregationem*. Extra illum ambitum rugae dicebantur, quas in ordine suo et structura consistebat contracti umbonis figmentum. Sic rugae vestis cum ad umbonem vestis erat, in multis tabulas et plicas de industria formatas conrotundabantur, quae formam umbonis efficiebant futuramque praestabant vesti nimis sinuosae et inundanti. Hoc est quod supra dicebat „adeo nec artificem necesse est quae pridie rugas ab exordio formet et inde deducat in talias.“ Rugae formabantur in humero, quae inde in talias sine tabulis deducebantur qua parte fingebatur umbo, qui nodus erat omnium rugarum et quasi centrum. Ex illo igitur umbonis ambitu iam deficientibus tabulis sinus nasci ait Afer noster: ex causis verbis illud non potest colligi, utrum sinus inferior umbo, an supra sinus positus fuerit. Sed iam ante docimus, si laxior esset sinus, umbonem ambu suo comprehendisse, si strictior, umbonem sub se habuisse. Hinc certe liquet umbonem a sinu diversum fuisse. (Salm.)

adhuc congerat^o cum ¹⁶alio pari tabulato ¹⁷in terga ¹⁸devoto^r, atque ita hominem ¹⁹sarcina vestiat. Conscientiam denique tuam ²⁰perrogabo quid te prius in toga sentias, ²¹indutum, ane onustum? habere vestem; an baiulare? Si negabis, domum consequar, videbo quid statim a limine properes. Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togae gratulatur^r. Calceos nihil dicimus, proprium togae tormentum^r, immundissimam pedum tutelam, verum et falsam. ²²Quem enim non expediat in algore et ardore rigere nudipedem quam in calceo ²³vincipedem^o? Magnum ²⁴incessui munimentum sutrinae ²⁵Venetiae prospexere^r perones effeminatos. At enim pallio

16. alia AB. 17. in terga (B) de. liber Salmatii. in tergo reliqui. 18. devoto AB. demoto Jos. Scaliger. dimoto Lud. de la Cerda. 19. sarcina BC. sarciam A. m. pr. 20. prorogabo AB. 21. indutumne an onustum c. Vaticani. Ita et Latinus. indutum me non ustum B. indutum inea nonustum A. 22. quam enim c. 23. vincipedem de. uncipedem c. unguipedem ab. hunc pedem ABC. liber Salmatii. 24. incesso ABC. 25. veneriae abc.

o. retrahat a scapulis et exclusa dextera in laevam adhuc congerat] Dextera scapulam non penitus nec totam excluderat toga, sed partem tantum, ut in antiquis statuis togatis videre est. At in cinctu Gabino totus humerus dexter exclusus et exertus habebatur. Nam toga sub brachium dextrum missa et in sinistrum coniecta hominem quasi inungebat. (Salm.)

p. in terga devoto] Dedicato ac reservato in eum usum, ut etiam terga ornentur. (Rigalt.)

q. indumenti expositio quam togae gratulatur.] Nullius indumenti depositio magis gratulatur aut grata est quam togae. (Salm.) Verbum *gratulatur* hic vulgarem usum non excedit: reddit autem orationem insolentiorum quod rei vel actioni ascribitur quod est hominis sive personae. Sensus enim: Nemo vestimentum aliud molestum exuens sive deponens magis gratulatur sibi quam qui togam. *Expositio gratulatur*, id est deponens gratulatur sibi. (I. Fr. Gronovius Obs. II, 19.) De vocabulo *expositio* v. quae adnotavi ad De Orat. cap. 15. Sic iterum paulo infra „etiam cum (toga) exponitur, nulli cruci in crastinum demandatur.“ De ellipsi comparativi *magis*, qua nihil frequentius in his libris, digito significasse sat est.

r. Calceos nihil dicimus, proprium togae tormentum] Calcei togae proprii. Nam apud Romanos toga sine calceis non sumabatur, nec calcei sine toga. In urbe ut togae usus, ita calceorum.

Extra urbem cum in secessu agebant, sine toga et sine calceis erant. Cf. Plin. lib. VII. epist. 3. (Salm.)

s. quam in calceo vincipedem?] Sine dubio respexit Afer noster ad Musonii philosophi dictum quod apud Stobaeum legitur, qui ut *ἀνυποδησίαν* commendaret, inter calceari et vinciri parum discriminis esse statuebat. Verba huius haec sunt: „καὶ τοῦ γε ὑποδεῖσθαι τὸ ἀνυποδετεῖν τῷ δυναμένῳ κρείττον· κινδυνεύει γὰρ τὸ μὲν ὑποδεῖσθαι τοῦ δεδεῖσθαι ἕγγυς εἶναι· ἢ δὲ ἀνυποδησία πολλὴν ἀλυσίαν τινα καὶ εὐκολίαν τοῖς ποσὶν παρέχει, ὅταν ἡσκημένοι ᾖσι.“ Quod dictum a Musonio mutatum est Clemens Alexandrinus in Paedagogo lib. II. cap. 11: „ἀνδρὶ δὲ εὖ μάλα ἀρμόδιον ἀνυποδησία, πλὴν εἰ μὴ στρατεύοιτο· καὶ γὰρ πῶς ἕγγυς τὸ ὑποδεῖσθαι τῷ δεδεῖσθαι.“ Hinc Tertullianus nudipedem esse praestare dixit quam vincipedem, hoc est nudos quam vinclos pedes habere. (Salm.)

t. Magnum incessui munimentum sutrinae Venetiae prospexere] Quod in toga vituperavit, vituperat etiam in calceo eius comite et tanquam appendice. Quippe est non tam munimentum incessui quam impedimentum, et praestat viriliter non calceari quam effeminate peronibus illis molestissimis uti, quos Venetiae sutrinae prospexere. *Venetiae* enim, non *Veneriae* est veterum librorum scriptura. Et constat certe magna pecudum copia Venetiam abundasse; ergo et pellium abun-

nihil expeditius, etiam si duplex, ²⁵ quod ²⁶ Cratetis. Mora nusquam vestiende ²⁷ imponitur; quippe tota molitio eius operire est ²⁸ solutum. Id ex uno circumiectu ²⁹ licet, equidem nusquam inhumano; ita omnia hominis simul contegit. Humerum ³⁰ velans

25 b. quoque *Latinus*. 26. *Cratetis more abc. crateris moram AB. cratetis moram C. liber Salmasii*. 27. *imponitur ego. componitur ABCabc. liber Salmasii. cum ponitur de*. 28. *solutum. Id ex uno de. solutum, id est uno abc. solum id uno C. soluti. audino B. soliti. audano A.* 28 b. *licente quidem nusquam inurbano Latinus, Ios. Scaliger, Fr. Iunius*. 29. *velans C. volens AB. vel Salmasius*.

dasse putanda est, ex quibus calcei fiebant. Ovia Altinarum et Euganeorum frequens et celebris mentio apud veteres. Fortasse et calcei sive perones optimi in Veneta regione concinnabantur. *Venerias satrinas Ludov. de la Cerda interpretatur „Romanas, quia calcei virorum erant instar feminarum. Pedes enim magis nudos vocat infra viriles. Ergo pedes effeminati sunt feminarum qui erant ut nostrates: pedes viriles, qui tantum solea tegebantur et desuper nudi erant. Increpat itaque viros quibus totus pes erat tectus.“* Haec de la Cerda. De perone cf. interpr. ad Vergil. Aen. VII, 690. Inven. Sat. XIV, 196. Pers. Sat. V, 102. Isidor. Orig. XIX, 34. Tertull. De Cultu Fem. II, 10. Sidon. Apoll. Ep. IV, 20. Apul. Metam. VII, 18. Balduin. de Calc. cap. 17. Salm. ad h. l., Alb. Rubenius De Re Vest. II, 2. (in Graevii Thes. Ant. Rom. Vol. VI. p. 1907.), Octav. Ferrarius Anal. De Re Vest. cap. 38. (in Graevii Thes. Ant. Rom. Vol. VI. p. 1118 sq.), qui perones *effeminatos* a Tertulliano h. l. ideo dictos esse nobis persuadere conatur quia ex lana fuerint. Cf. Du Cangius Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. *Perones*.

u. etiam si duplex, quod Cratetis.] Pallium Graecorum simplex erat, duplex Cratetis et Cynicorum. Duplex vestimentum longe impeditius simplice. Duplex tamen illud ipsum Cratetis pallium longe simplicius et expeditius toga. Cratetis autem pallium duplex, ut Antisthenis et Diogenis et omnium exinde Cynicorum. Quis primas ex illis tribus pallium duplicavit, variae sunt veterum sententiae. Crateti haec pallii *διπλωσις* videtur h. l. tribuere auctor, quam alii Antistheni [cf. Diog. Laert. VI, 15 et 22. Horat. Epist. I, 17, 25. cum interpr.], quidam Diogeni defendunt, quem *διπλωματίων* propterea vocavit Cercidas in *Mimiambris*. —

Graecanicum pallium commune utraque humerum operiebat et utrimque regestum retrorsum in humeris fibula strictum continebatur. Cynicum vero pallium humero dextro subiectum et in sinistram coniectum ante et retro duplicabatur. Humerum siquidem laevum duplici textu tegebat et dextrum nudabat, cum commune in utroque humero simplex sederet. Quare Cynici, qui duplici pallio utebantur, alterum humerum exertum habebant, alterum duplici pallii textu cooperitum. Atque haec erat duplicatio pallii, quam Crateti quidem, alii Antistheni, nonnulli Diogeni adscribere, quamque omnes exinde Cynici usurpaverunt qui pallio solo absque tunica involuebantur. (Salm.) Cf. Octav. Ferrarius De Re Vest. II, 4, 19 et 20. (p. 901 sqq. in Graevii Thes. I. I.) et Alb. Rubenius De Re Vest. I, 7. (p. 954 sq. in Graevii Thes. I. I.).

v. molitio eius] Nulla alia molitio aut artificium in pallio philosophico vestiende adhibetur quam ut uno circumiecto, eoque vago et soluto, totum hominem operiret et ambiat: nullam quippe morosam habet rugarum constructionem et ordinationem ut toga, nullo fibulae morsa stringitur ut pallium vulgare, nihil cervicibus circumstrictum praefert, sed solutum totum corpus involvit et omnia hominis simul contegit. (Salm.)

vv. ex uno circumiectu] *Τὸ τοῦ ἑμῆς περιβολῆς ἔξῆστι ποιεῖν*, veru Salmasiana.

w. simul contegit.] Hoc de pallio Cynico sive philosophico quod totum hominem contegebat nullamque corporis partem praeter humerum dextrum exertum ostendebat. Pallium vulgare enim utrimque retrorsum reiciebatur et anteriorem corporis partem aperiebat totam. At Cynici involuebant se pallio, dextro tantum brachio exerto. (Salm.)

exponit vel includit^x, ³⁰ceteroquin ³¹humerum adhaeret^y, nihil circumfulcit, nihil circumstringit^z, nihil de tabularum^a fide laborat, facile sese regit, facile reficit; etiam cum ³²exponitur^b, nulli ³³cruci^c in crastinum ³⁴demandatur. Si quid interulae ³⁵subter est^d, vacat zonae tormentum; si quid calceatus inducitur^e, mundissimum opus est^f, aut pedes nudi magis^g, ³⁶certe viriles magis quam in calceis.

30. ceteroquin Bde. cetero qui A. ceterosquin liber Salmassii. cetero qui in C. cetero qua in abc. 31. aberum ABC. 32. exponitur ABCade. liber Salmassii. reponitur bc. 33. cruci in posterum de. cruo in posterum liber Salmassii. cruor in crastinum B. crud^o in crastinum A. ceuo in crastinum C. cippo in crastinum abc. 34. dimandatur Ca. 35. subter est de. superest ABCabc. 36. certe viriles magis om. AB.

x. Humerum velans exponit vel includit.] Ludovicus de la Cerda et Salmassius pro *velans* volebant *vel*. Retineo vulgatam scripturam. Nam hoc velle videtur *σπορευός* noster: Pallium, inquit, velamento quidem est humero, sed tanta est eius facilitas, ut non minus expedite eo utaris ut velet quam ut non velet.

y. humerum adhaeret.] Sic Cic. Arat. v. 292 „cratera et corvus adhaeret.“

z. nihil circumfulcit, nihil circumstringit.] Nihil circumfulcit ut toga, cuius redundantis contracti umbonis figmento fulcitur aute et retro, nihil circumstringit ut pallium vulgare quod cervicibus circumstrictum est et circa cervices morose ordinatum. De circumfultura togae supra [cap. 1.] dixit „et pallii teretis redundantiam tabulata congregatione fulcit,“ et de pallio cervicibus circumstricto ibidem his verbis „pallium extrinsecus habitus et ipse quadrangulus, ab utroque latere regestas et cervicibus circumstrictus.“ (Salm.)

a. tabularum.] Tabulae in toga sunt umbonis *ἐπιπρυαί*, quae fidem servant, cum in statione sua manent nec locum mutant. (Salm.)

b. exponitur.] Cf. supra ad verba: „alterius indumenti *expositio*.“

c. cruci.] Liber vetus *cruo*. Scriptum erat *nulli cruci posterum demandatur*. Nam i more solito et sequenti et praecedenti vocabulo serviebat. De illo *cruc* librarii deinde imperiti fecerunt *cruo*. Crucem vocat satirice Afer noster forcipes illas quibus assignari solitum fuisse togae umbonem paulo ante scribit. Forcipes illae quibus custodiendus umbo togae tradebatur, ne tabulae eius exorbitarent et fidem fallerent, haud male cruci assimilantur. Immo nihil similis. Nam forcipes, cum aperiuntur ad aliquid capiendum, formam plane crucis referunt. (Salm.)

cc. Si quid interulae subter est.] Dicit

interulam quae sub pallio geratur idcirco non cingi nec zona opus habere, quod mensurae iustum temperamentum habeat, nec ita longa sit ut tunica, quam propterea cingulo corripere necesse est.

— — Tam Graeci quam Romani tunicas sub pallio et sub toga habuerunt, easque cinctas, praecipue viri. Nam mulieres et molles et plerique barbari indiscinctis tunicis ibant. Sub tunicis autem tam apud togatos quam palliatos interulae sive subaculae lineae habebantur, quas cingi non fuit moris. Nam et breviores erant et strictiores atque ita ad corpus aptae, ut cinctura opus non haberent. Tunicae verò quia longiores et fasiores, ideo cingebantur. At Cynici, qui nullam sub pallio tunicam, sed interulam dentatam induebant, nec cingebantur. Inde est quod Tertullianus h. l. dixit apud pallium Cratetis, id est Cynicum, vacare zonae tormentum; nam interula non cingebatur. (Salm.)

d. si quid calceatus inducitur.] Ut calcei togae, sic pallii soleae. (Salm.)

e. mundissimum opus est.] Facilius mandantur soleati pedes quam calceati aut peronati.

f. aut pedes nudi magis.] Si quid calceatus, inquit, inducitur a palliatis, sandaliae sunt, non calcei, quae res mundissima est, frequentius tamen nihil omnino calceates inducunt, sed nudipedes agunt, quod virile magis est. (Salm.) Si quid inducitur calceamentorum, quale sandalium, mundissimum est opus: aut si nihil omnino in pedibus gestat, ita ut nudi sint, hoc magis mandum est opus: si autem neges hanc munditiam, certe non poteris negare virilitatem; virilius est enim nudo omnino pede ambulare quam calceatum. (Ludov. de la Cerda.) Malim rescribere „aut pedes nudi magis certe viriles quam in calceis.“, altero *magis* deleto.

³⁷Haec pro pallio interim, quantum nomine ³⁸comitiasti^c. Iam vero et de negotio ³⁹provocat. Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil ^{39b}curiae debeo, nihil officio advigilo^h, nulla rostra praecucupo, nulla praetoria observo, ⁴⁰canales non odoroi, cancellos non adoro^k, subsellia non contundo, iura non conturbo, causas non elatro, non iudico, non milito, non regno, secessi de populo. ⁴¹In me unicum negotium ⁴²mihī est; ⁴³nisi aliud non curo quam ne curem^l. ⁴⁴Vita meliore magis in secessu fruire quam in prompta. Sed ⁴⁵ignavam infamabis^m. Scilicet patriae et imperio ⁴⁶reique vive-

37. et haec AB., pro more. 38. comitiasti de. comitasti ABC. liber Salmasii. comitasti abc. 39. provocas ABC. 39b. cura liber Salmasii. 40. canales (carnales liber Salmasii) non odoroi, cancellos non adoro de. liber Salmasii. cancellos non odoroi (adoro C.), canales non odoroi ABC. cancellos non odoroi abc. 41. in me ABC. in me liber Salmasii. imo reliqui. 42. mihī est Cabede. nihil est AB. 43. nisi aliud non curo Cde. liber Salmasii. nisi et aliud non curo AB. nec aliud non curo C (in marg.) abc. 44. vitae mulierem (muliere C.) ABC. 45. ignava (ignava A. m. sec.) infama (infamat A. m. sec.) via (huc C.) ABC. ignava infamavis liber Salmasii. ignava infamisque abc. ignavia infamat Jos. Scaliger. 46. reique Ade. liber Salmasii. rei quae BC. reique publicae abc.

g. Haec pro pallio interim, quantum nomine comitiasti.] Haec pro pallio, inquit, dicta sint, quantum ad nomen adtinet, quod publice infamasti et probro mihī duxisti: iam vero et de negotio provocat. Sequitur deinde pallii προσηγορία, qua auctor declamatorio more pallium pro se loquens inducit usque ad illa verba sub finem „Sed ista pallium loquitur.“ Quibus ostenditur pallium non prorsus otiosum esse in republica, sed aliquid etiam habere quod agat, immo plus prodesse reipublicae quam togam, etiamsi nihil curiae, nihil foro, nihil campo debeat. (Salm.) Pro comitiasti reposerim incomitiasti. Facile poterat praepositio in absorberi praegresso vocabulo nomine. Paulus p. 107. ed. Müller: „Incomitari significat tale convicium facere, pro quo necesse sit in comitium, hoc est in conventum, venire. Plautus [Curcul. III, 1, 30.]: „Quaeso, ne me incomities.“ Eadem fere legis in Gloss. Lat. ab Ang. Maio edito in Auctt. Class. tom. VIII. p. 110. Aliter explicant verbum incomitari Ioannes Ianuensis ap. Du Cangium s. v., Glossarium Isidori, vel potius Excerpta Pithoei, et Gloss. Lat. ap. Barth. Advv. XXVIII, 19. Cf. etiam Du Cangius s. v. Comitari, tom. II, p. 467. ed. Hensch., et Gloss. Isidori ceteraque s. v. Inforare.

h. nihil officio advigilo] Non surgo media nocte ad salutationes antelucanas. (Ludov. de la Cerda.) Iuvenal. Sat. V, 20 „— Surgendum est mane priusquam

Turba salutatrix iam tota peregerit orbem.“

i. canales non odoroi] Canales erant in foro, unde „Canaliculae forenses homines pauperes dicti, quod circa canales fori consisterent.“ V. Festam [Paulus p. 45. Müll.] Causidici ac tabales sic dicebantur et qui assidui in foro. Canalis in foro medio mentio apud Plautum [Curcul. IV, 1, 15.] „In medio propter canalem sunt ostentatores mer.“ Quod autem in illis canalibus aqua, ut sit, haerens interdum male oleret, ideo canales odorare dixit. Nam mephitum illam pati cogebantur qui foro debeat assiduam operam, ut causidici et tabales forenses. (Salm.) Cf. et Gell. N. A. IV, 20.

k. cancellos non adoro] Ante tribunalia iudicum cancelli erant, ad turbas prohibendas. Ad eos cancellos stabant advocati, quos adorabant qui iudicem cum reverentia adire aut coram eo dicere volebant. Isidorus: „Caulae, cancelli tribuales, ubi stant advocati.“ Aliae Glossae: „Caula, cancellum ante iudicem, vel ingressus. (Salm.) Cf. Salm. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 484.

l. quam ne curem.] Mecum tantum mihi res est, inquit. Aliis negotiis me non immisceo quam quae ad me spectant: in alios mihī negotium non est, sed in meipsum tantummodo: πλὴν ἐστὶν ἄλλο τι φροντίζω, εἰ μὴ ὅπως μὲν φροντίζω. (Salm.)

m. ignavam infamabis.] Infamabis,

dum est. ⁴⁷ Erat olim ista sententia^a. Nemo alii nascitur moriturus sibi. Certe^c cum ad ⁴⁸ Epicuros et Zenonas ventum est, sapientes vocas totum ⁴⁸ quietis magisterium^p, qui eam summae atque unicae voluptatis nomine ⁴⁹ consecravere. Tamen ⁵⁰ propemodum mihi quoque licebit in publicum ⁵¹ prodesse^r. Soleo de qualibet ⁵¹ margine vel ara^r medicinas moribus dicere, quae ⁵¹ felicius publicis rebus

47. Errat ABCabc. 48. episcopos AB. 48 b. pnycis Jos. Scaliger. 49. conservare ABCabc. 50. vel propemodum ABC. 51. prodisse BC. 51 b. imagine Vaticanani, Adr. Turnebus. 51 c. facilius publicis et civitatibus liber Salmassii.

quod illa vita sit ignava quae in secessu colitur, licet mihi dederis meliorem esse: nam ex tua sententia patriae ac reipublicae vivendum est. (Salm.)

n. Erat olim ista sententia.] Pro *Erat* antea habebatur *Errat*. Quod cui placebit, is voculam *olim* interpretabitur *passim*. Cf. adn. ad Apolog. cap. 14.

o. Certe] Certe cum ad Epicuros et Zenonas, h. e. Epicuream et Stoicam sectam, ventum est, sapientes vocantur, otii et quietis magistri, qui vitam illam otiosam et ignavam summae voluptatis nomine consecravere. Car igitur Cynicis meis quasi probrum obicitur quod in aliis philosophis sapientia indicatur et vocatur? Cynici vulgo male audiebant, ut impostores, et scurrae, et mendici verius quam philosophi. Solo habitu a Stoicis differebant, dogmata fere eadem habebant, praesertim quantum ad *ἀπραγμοσύνην*. Stoicam enim decretum erat *ἀπραγμονας εἶναι τοὺς σοφούς*. Hinc Stoica dogmata a Cynicis tunica tantum distare dicit Satirographus. Nam pallium aliter Cynici circumiciebant, qui sine tunica illud gestabant, aliter Stoici et reliqui philosophi qui sub pallio tunicam sumebant. Sextus Empiricus: „καὶ ὁ μὲν Στογινης ἐξώμιδος περιεῖ, ἡμεῖς δὲ ὡς εἰώθαμεν.“ Presbyteri porro Christiani pallium eo modo amiciebant quo Cynici. Ideo Tertullianus pallium Cynicum hic loqui facit, quia habitus erat Christianorum ascetarum. Sic dum pro se loquitur pallium Cynicum, pro pallio quoque Christiano perorat. De pallio tamen philosophico et Cynico hic generatim agitur, non de Christiano. Nam de Christianis ascetis genus istud pallii infamebatur maxime propter Cynicos, quorum proprius hic habitus erat. Propterea amictum illum Cynicum hoc loco semet defendentem et causam suam perorantem inducit Tertullianus, et postquam peroravit, commendationem illi

etiam maiorem conciliat ex divinae et Christianae philosophiae commercio, quam vestiebat illo tempore, haud secus ac Cynicam. „Sed ista, inquit, pallium loquitur. At ego iam illi etiam divinae sectae ac disciplinae commercium confero. Gaude pallium et exulta! Melior iam te philosophia dignata est.“ Qui locus satis ostendit ac probat nihil toto hoc sermone tractari aut tangi quod ad Christianum pallium spectat. (Salm.) De Epicurei et Stoici dogmatis discrimine Ludov. de la Cerda apte citat Senecam De Vita Beata [cap. 30.]: „Duae maxime in hac re dissident sectae Epicureorum et Stoicorum, sed utraque ad otium diversa via mittit. Epicurus ait: Non accedet ad rempublicam sapiens, nisi si quid intervenerit. Zenon ait: Accedet ad rempublicam sapiens, nisi si quid impediit. Alter otium ex proposito petit, alter ex causa.“

p. quietis magisterium.] Ex Plinio [Hist. Nat. XIX, 4.] habet, qui *otii magistrum* vocat Epicurum. (Salm.)

q. mihi quoque licebit in publicum prodesse.] Quamvis, inquit pallium Cynicum, otii magistros et ignavae vitae sectatores vestiam, quamvis illi quos amicio omnia publica munera refugiant ac recusent, nihilominus tamen iis licet in publicum prodesse. Nam de quolibet editiore loco in vitia invehi solent et medicinas pravis moribus facere, quae medicinae civitatibus et rebus publicis plus bonae valetudinis conferunt quam togatorum operae. Proprium autem ac sollemne Cynicorum, non Christianorum, de quolibet suggestu vel eminente loco in probrosos ac vitii plenos declamare atque hominum flagitia canina sua lingua exagitare. (Salm.) Conferre cum his expedit quae de Christiana *ἀπραγμοσύνη* disserit atque excusat Tertullianus Apolog. cap. 42 sqq.

r. de qualibet margine vel ara] Id est de qualibet editiore loco, ut sunt

et civitatibus et imperiis ⁵²bonas valetudines conferent quam tuae operae. Quippe si pergam ad acuta tecum, plus ⁵³togae laesere rempublicam quam loricae. Atquin nullis vitiiis adolor, nullis veternis parco, ⁵⁴nulli impetigini. ⁵⁵Adigo ⁵⁶cauterem ambitioni. ⁵⁷qua M. Tullius quingentis ⁵⁸millibus numum orbem citri emit, qua bis tantum Asinius Gallus ⁵⁹pro mensa eiusdem Mauritaniae numerat. Hem, quantis facultatibus ⁶⁰aestimavere ligneas maculas! item qua lances centenarii ponderis ⁶¹Sulla molitur! Vereor sane, ne parva sit ista trutina, cum ⁶²Drusillanus, ⁶³equidem servus Claudii, ⁶⁴quingenariam promulsidem aedificat, ⁶⁵suprascriptis ⁶⁶fortassean mensis

52. lanas AB. 53. coge AB. 54. Ad quem AB. 54b. nullum petigini *Am. pr.* BC. 54c. Adigo de. adolor. Adigo ABCabc. 55. cancerem AB. 56. quamquam Tullius C. quam Tullius AB. 57. millibus numum orbem *cde. Emendatio: sita primus Hadr. Iunius Animadv. V. 10., postque cum Adr. Turnebus Advers. p. 230.* millibus (minibus A.) non unum orbem ABCab. 58. pro mensa eiusdem AB. 59. estimavere B., pro more. 60. Silla AB. Sylla Cab. 61. Drusillanus I. rusillanus B. Rusilianus C. 62. et quidem Cab., *los. Scaliger.* 63. quingent. promulsidem (promulsidem B. paropsidem A. m. sec.) ABC. 63b. fortassean mensis Cab. fortassean mensisset AB. fortasse mensis de.

arae et margines sive crepidines viarum.

— — *Margo* proprie est suggestus lapideus vel terreus ad fines constitutus, unde et margo terminus quilibet dicitur. Apud Agrimensores titulus habetur „*De marginibus terrae.*“ In publicis et regalibus viis lapides margines erant, utrimque positi, quos itinerarios terminos vocabant. (Salm.) Gloss. Philox.: „*Margo et Margos, κρηνίς.*“ In Hist. MS. Gemmet. Monast. p. 74. teste Du Cangio *margo* est pro scalae gradu. *Aram* interpretor suggestum sepulchri. Cf. Serv. in Aen. VI, 174. Barthii Advers. XXII, 8. p. 1087. Fr. Ianius alique *ara* h. l. pro area dictum esse affirmarunt, testimonio citantes Varronem De Re Rust. I, 54.

s. si pergam ad acuta tecum] Si pergam acutis et decretoriis armis tecum pugnare, non prolusoriis et hebetibus. (Salm.)

t. veternis]. *Veternus* apud veteres de hydrope vel aqua intercute proprie. Hydropis porro nomine vanum gloriosorum tumorem et superbiam inflatam suggillabant. Hinc *ὀδερνός ὄγκος* Graecis pro typho et superbia. Lucilius [ap. Nonium pag. 37. Merc.] de superbo: „Aquam te in animo credo habere intercutem.“ Hydropem etiam pro superbia nescio quis Latinorum dixit. (Salmas.) Mihi *veternis* h. l. est vitium inveteratum, qualis et ipsa impetigo. Cf. Columella IV, 24 „*Mucius* qui more com-

pedis crura vitium devincta compressitaque et *veternis* macerat“ sqq. Apud Metam. IX, 13 „totumque corium *veternis* etque scabiosa macie exasperat“ *Ibid.* ibid. X, 9 „qui morbi inextricabili *veternis* vehementer implicatus vae cruciatui subtrahere gestiret.“

u. orbem citri emit] Plin. Hist. Nat. XIII, 15. cum interpr. Tertall. De Anima cap. 30. De hac pretiosissima persarum materia cf. Burm. ad Petrus cap. 119. et interpr. ad Martial. Epigr. XIV, 89. et II, 43, X. Plin. H. N. XVI, 2. Liv. XXXIX, 6. Becker Gallus I, p. 1384 v. maculas] Seneca De Tranquillitate cap. 1 „Placet mensa non *veternis* macularum conspicua.“ Id. De Benef. I, 9 „Video istae mensae et aestimationem hanc censu senatoris, eo pretiosius que illi in plures nodos arboris infelicitas torsit.“ Plin. Hist. Nat. I. I. I. Fr. Gronovii Observ. III, 11.

w. Sulla molitur] Plin. Hist. Nat. XXXIII, 11. Tertall. De Anima I. I.

x. Drusillanus — — quingenariam promulsidem aedificat] Lancem quinquentarum librarum argenti. Lancem vocat Plinius quam hic Tertullianus promulsidem. (Salm.) Plin. H. N. XXXIII, 11 „Claudii principatus servus eius Drusillanus, nomine Rotundus, dispensator Hispaniae Citerioris, quinquagenariam lancem habuit, cui fabricandae praefata officina exaedificata fuerat.“

⁶³ necessariam, cui, si officina exstructa est, debuit et triclinium. Inmergo aequae scalpellum ⁶⁴ acerbitati ei qua Vedius Pollio servos muraenis ^{64b} invadendos obiectabat. Nova scilicet saevitia ⁶⁵ delectato ⁶⁶ terrenaest bestiae ⁶⁷ et edentulae et ⁶⁸ exungues et ⁶⁹ excornes; de piscibus placuit feras cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum aliquid de servorum suorum corporibus et ipse gustaret. Praecidam gulam, qua Hortensius orator primus pavum ^a cibi causa potuit occidere, qua Aufidius ⁷⁰ Lurco primus sagina corpora ⁷¹ vitiavit ^b et coactis alimentis in ⁷² adulterinum provexit saporem, qua Asinius ⁷³ Celer ^a mulli unius obsonium ⁷⁴ sex sestertiis detulit ^d, qua Aesopus histrio ex avibus eiusdem pretiositatis, ut canoris et loquacibus quibusque, ⁷⁵ centum milium patinam ⁷⁶ confiscavit ^e,

63 c. necessaria ABC. 64. acerbitat ei ABC. 64b. mandendos Petr. Ciacconius. 65. delectato Bade. Vaticanus, Turnebus. a delectato C. delectatio bc. delectatos A. m. pr. delectatus A. m. sec., Jos. Scaliger. a delectatos liber Salmasii. 66. tenebrae Latinius. 67. exdentulae ABCabc. liber Salmasii. 68. exungues (exangues A.) ABC. I. F. Gronovius Obs. in Eccl. Scriptt. cap. 12. exunguis abcde. liber Salmasii. 69. excornes ABC. I. F. Gronovius. excornis abcde. liber Salmasii. 70. Lurcho ABC. 71. vitiavit AB. 72. adulterinum ce., Joh. Harrisius. adulterium ABCabd. 73. cetus mulli C. ce? mulli A. cetnialli B. 74. sex sestertiis de. sexis ABC. VI. HS. abc. 75. sexcentorum millium c., Adr. Iunius Animadv. X, 51. 76. confiscavit c., Adr. Iunius I. l.

y. qua Vedius Pollio servos muraenis invadendos obiectabat.] Plin. H. N. IX, 23. Seneca De Ira III, 40. et De Clem. I, 18. Dio Cass. LIV, 23.

z. terrenaest bestiae] Plinio H. N. IX, 57. *terreni pisces* sunt „qui prope rigus Babylonis decedentibus fluvii in cavernis aquas habentibus remanent.“ — Idem IX, 16. *terram* vocat vadum maris excavatum quo per hiemem quidam piscium conduntur. Quos pisces etiam terrenos liceat nominare. Sed et *pisces terreni* non inepte dicantur qui in terra haberi nutritique solent, in piscinis scilicet longe a mari factis, ad differentiam marinorum et qui in alto mari degunt. Igitur *terrena*, non marina, h. e. lacu et piscina inclusa et paene mansuetacta. Ut autem *terrenae muraenae* dictae quae piscinis terra conceptis habentur inclusae ad differentiam pelagiarum, sic turdi *terrarii* vocati qui in ornithonibus alebantur, ad distinctionem aëriorum, qui libro scilicet aëre fruuntur. Cf. vetus schol. ad Persii Sat. VI, 24. (Salmas.) Rectissime. I. F. Gronovius Observ. in Eccl. Scriptt. cap. 12. (p. 616. ed. Frotischer) restituit: „Nova scilicet saevitia delectato terrenaest bestiae et edentulae et exungues et excornes; de piscibus placuit feras cogere.“ Probavit etiam Rigaltius. Nihil enim Salmasii illae *ter-*

renae muraenae. *Cogere feras* est cogendo ferarum instar dilaniare corpus humanum pisces efficere feras. Cf. I. F. Gronovius I. l. Similiter dixit Septimius *cogere lutum* Apolog. cap. 35.

a. qua Hortensius orator primus pavum] Plin. H. N. X, 20. Varro De Re Rust. III, 6, 6. Cf. Cic. ad Fam. IX, 18 et 20. Iuven. Sat. I, 143.

b. qua Aufidius Lurco primus sagina corpora vitiavit] Plinius I. l. et Varro I. l.

c. qua Asinius Celer] Macrobius. Sat. II, 12., ex Sammonico. Plin. H. N. IX, 17. Iuven. Sat. IV, 15. Cf. Hadr. Iunius Animadv. V, 10. I. Meursius De Luxu Rom. cap. 13. Cf. Salm. ad h. l.

d. detulit] *Deferre* Salmasio hic est *emere*; ut apud Senecam Epist. 42 „Quotiens ad institorem alicuius mercis accessimus, videmus hoc quod concupiscimus quanti *deferatur*.“ ubi *deferre* cum ipso Salmasio vulgo interpretantur *vendere*. Cf. Gronov. ad Liv. XXXIV, 9. et Salmas. ad h. l. Ludov. de la Cerda in Tertulliani verbis *detulit* explicat *domum tulit*. Quod verum videtur in utroque loco.

e. centum milium patinam confiscavit] Id est patinam centum milium, tanti enim constabat, confiscatam repositamque habuit in cellarario suo, ut aves in ea convivis suis exhiberet. *Confiscare*

⁷⁷qua filius eius^f post tale pulpamentum potuit aliquid ⁷⁸sumptuosius esurire^e. Margarita namque vel ipso nomine pretiosa dehausit, credo ne mendicius ⁷⁹patre coenasset. Taceo Nerones et Apicios ⁸⁰et Rufos^b. Dabo catharticum impuritati Scauriⁱ et aleae Curii^k et vinolentiae Antonii^l. Et memento istos interim ex multis^m togates fuisse; ⁸¹quales apud pallium^a haud facile. ⁸²Has purulentias civitatis quis eliciet et ⁸³exsuppurabit, ni sermo palliatus?

Cap. VI. Sermonē, inquit, me¹ suasisti^a medicaminae sapientissimo. Verum etsi eloquium quiescat; aut infantia subductum aut verecundia retentum (nam et ¹elingua^b philosophia vita contenta est), ipse habitus sonat. Sic denique auditur philosophus, dum videtur. De occurso meo vitia^a suffundo^e. Quis non, aemulum suum cum videt,

77. qua filius eius *ABCabc*. Filius eius *de*. 78. sumptuosius *liber Salmam*. 79. patrocinasset *liber Salmasii*. 80. et *om. ABC*. 81. Qualis *Nic. Rigaltius*. 82. et has *AB*. 83. exsuppurabit *de*. exvapourabit *reliqui*.

Cap. VI. 1. sanavisti *los. Mercerus*. 1 b. elingua *ABCabc. liber Salmam*. elinguis *de*. elingui *A. m. sec*. 2. sui fundo *BC*.

b. l. est ἀποταμιεύειν, recondere vel reponere. Glossae: „Confiscare, Ταμιεύειν, ἀποθησαυρίζειν.“ Sic apud eundem Tertullianum libro de Anima [immo De Fuga in Persecut. cap. 12.]: „in confiscato animam habent.“ (Salm.) De hac Aesopi histrionis gula v. Plin. H. N. X, 51.

f. qua filius eius] V. Plin. H. N. IX, 35. Horat. Sermon. II, 3, 239 sqq. Eidem filio illud ipsum quod vulgo patri tribuit Valer. Max. IX, 1, 2.

g. sumptuosius esurire.] Sic Martial. Epigr. VII, 26, 10 „vilis esurio.“, et similiter Hieronymus Epist. ad Marcel- lam: „vilis non algebo.“ et ad Eustochium: „lucrosius perire.“

h. Nerones et Apicios et Rufos.] Rufus „ciconiarum iste conditor“ ap. Horat. Schol. ad Sermon. II, 2, 49. De Nerone et Apicio omnia in promptu sunt.

i. Dabo catharticum impuritati Scauri] V. Lips. ad Taciti Ann. VI, 29. p. 155.

k. et aleae Curii] V. Cic. Phil. V, 5, VIII, 9., et ibi Asconium.

l. vinolentiae Antonii.] V. Cic. Phil. II, 39. Epist. ad Fam. XII, 55. Ad Att. XIV, 4. Plin. H. N. XIV, 22. Flor. IV, 11. Sidon. Apoll. Carm. VII, 94 „pro- fugisque bibax Antonius armis.“

m. ex multis] Quia non omnes quos nominavit togati. Nam inter eos Aesopus pater et filius palliati. (Salm.)

n.uales apud pallium] Sic distinguendum iudicavi „et memento istos interim ex multis togates fuisse, quales

apud pallium! haud facile has purulentias civ. exs. nisi sermo palliatus.“ Memento, inquit, et vinolentos, quos memoravi, et impios et aleones et lecones magnam partem togates fuiss, quales apud pallium! id est quales habendos, in quali exstimatione pueros apud pallium? quam vituperandos et omni reprehensione dignos apud illos qui pallium gestant? Hos togatorum purulentias et carcinomata haud facile quis ad san- tem perduxerit nisi sermo palliatus, qui medicinam moribus soli facere solet. (Salm.) Adstipulor Rigaltio haec Salmasii distinctionem reprobant.

Cap. VI. a. me suasisti] V. quae notavi ad Scorp. cap. 2. Fr. Iunius pro medicamine mavult medicamento, et versus senarius sibi constat, ex Euripide versus, „Λόγῳ μ' ἔπεισα; γαργύζω σοφωτάτῳ.“ Quem versus in Euripide reperire mihi non contigit.

b. elingua] Sic libri veteres habent Elinguus dixit pro elinguis, ut exanimus et inanimus alius, informus, crotinus, proclivus, adclinus et similia. (Salm.)

c. De occurso meo vitia suffundo] Cynicorum occursum declinabant omnes ac vitabant, propter amarum et acerbum qua in vitii palam carpendis utebantur libertatem. Huiusque igitur quaecumque de philosophis dixit pallium, de Cynico dicta intelligi debent. (Salm.) De verbo suffundo cf. adnot. ad Scorp. cap. 16.

patitur? quis oculis in eum potest in quem mentibus non potest? Grande pallii beneficium est, sub cuius recogitatu improbi mores vel erubescunt. Viderit^o nunc philosophia, quid prosit; nec enim sola mecum est. Habeo et alias artes in publico utiles. De meo vestiuntur et primus informator litterarum et primus^a enodator vocis et primus numerorum⁴ harenarius^f et grammaticus et rhetor et sophista et medicus et poëta et qui musicam pulsat^s et qui⁵ stellarem coniectat^h et qui volaticam spectatⁱ. Omnis liberalitas stu-

3. enodator de. liber Salmasii. edonator ABC. edomator A(m. sec.)abc. 4. harenarius ABCabc. arenarius de. 5. stellarium A. stellarum BC.

d. non potest] Quis enim non perturbatur vel solum ad aspectus contrarii notitiam? Quis potest occurrere ac vultum eius ferre quem cogitatione ipsa perhorrescit? (Ludov. de la Cerda.)

e. Viderit] Viderit nunc, inquit, philosophia, quam vestio, quid prosit. Hoc nomine tantum commendari non debeo, nec enim sola mecum est. Habitus hic meus non tantum propter eam est utilis, sed etiam propter alias artes aequae in publicum proficuas, quae de meo paviter vestiuntur. (Salm.)

f. et primus numerorum harenarius] Tres primos hic praeceptores et ludimagistros nominavit auctor qui rudes pueri annos primis et elementariis litteris erudiendos suscipiebant, quos et a grammatico distinxit qui solidiore doctrina eum imbuebat: *primum litterarum informatorem*, qui litterarum formas et potestatem cognoscere et scribendo exprimere, *primum vocis enodatorem*, qui recte pronantia, *primum numerorum harenarium*, qui calculare monstrabat. Atque haec tria munera unius eiusdemque doctoris ferme fuerunt, quem *ἡραματιστήν* Graece appellatum diximus. (Salm.)

g. et qui musicam pulsat] Citharistam aut citharoedum intelligi volunt; nec ego sane nollem, nisi quaedam repugnare viderentur. Citharoedicus habitus palla fuit, non pallium, ut ex multis auctorum locis mihi compertum certo posse videor affirmare. Hinc Apollo, ut citharoedus, semper cum palla fingebatur et pingebatur, Aesculapius vero cum pallio. Non dicam musicam magis proprie dictam de vocis cantu, unde musicarius qui voce caneret, nam et musicos etiam scio dictos et tibicinesque. Sed illud profecto non tacendum est, qui voce in choro canebant, palliatos vulgo fuisse. Nam septem palliati eorum faciebant

apud veteres. Hyginus [Fab. 273.] „Pythaeus, qui Pythia cantaverat, septem habuit palliatos qui voce cantaverunt, unde postea appellatus est choraulus. Tibicen ipse qui tibiis ad chorum canebat et choraulus inde dicebatur palliatus non erat, cum palliis amictus esset chorus cantantium. Et de illis symphonicis palliatis omnino hic intellexerit Tertullianus necesse est, non de citharistis aut citharoedis qui palliis amicti. At inter pallam et pallium longa erat differentia. Sed quomodo qui voce canant musicam pulsare dici queant? Symphoniaci in choro pulsu pedis vocem suam moderabantur, quod hodie musici nostri mano faciunt, et percutere mensuram se dicunt. Praeterea in veterum choris semper unus fuit qui ceteris *ἑνδόσιμον* daret pedis suppressione aut etiam manuum percussione, quod mesochori sive coryphaei officium erat. Vide quae super hac re ante biennium notabamus ad Historiam Augustam. Eleganter igitur hic Noster *musicam* pulsare dixit de eo qui musicam pulsa temperat ac moderatur. Si quis contendet de citharista accipiendum potius esse, ostendat mihi pallium citharistarum propriam fuisse. Fuerint illi licet palliati, non soli hoc habitu inter musicos fuere. Nam ostendimus, qui voce cantabant hunc etiam amictum habuisse, quem cur solis attribueret citharoedis h. l. Tertullianus, causae non erat. Atqui contrariam iam docuimus citharoedorum amictum pallam, voce cantantium pallium fuisse; de his igitur, non de illis, auctor exponendus. (Salm.)

h. qui stellarem coniectat] Stellaris, *ἡ δὲ ἀστρον μαντική*. Stellarum interpretationem dixit De Cultu Fem. I, 2., stellarum interpretes De Idolol. cap. 9.

i. qui volaticam spectat.] Volatica, *ἡ οἰωνιστική ὀρνεοσκοπική*, quae volatum scilicet avium spectat. (Salm.)

diorum quatuor meis angulis^k tegitur. Plane^o post Romanos equites^l. Verum et⁷ accendones^m et omnis gladiatorum ignominia togata producitur. Haec nimirum indignitas erit A toga ad palliumⁿ. Sed ista pallium loquitur^o. At ego⁹ iam illi etiam divinae sectae^{ac} disciplinae commercium confero. Gaude pallium et exsulta! Melior iam te philosophia dignata est^p ex quo Christianum vestire coepisti.

6. postrema, non equites *Ios. Scaliger.*
donis ABC. cerdones abc.

7. accendones *de. liber Salmatii.* acce-
9. iam me illi c. 10. ad ABC.

k. quatuor meis angulis] Cf. supra ad cap. 1.

l. Plane post Romanos equites.] Verba sunt togae contra pallium. Sic plane est; sed post Romanos equites. Vestis quidem omnes, dummodo non sint equites, sed contemptiores. (Ludov. de la Cerda.)

m. accendones] Lanistae, qui gladiatores accenderent et excitarent ad pugnam. Cf. Ad Martyr. cap. 1., cum annotatis. Lipsius Saturn. Serm. II, 17. p. 963. ed. Vesal. Togatos autem fuisse lanistas iam supra dixit [cap. 4.] „vespillo, leno, lanista tecum vestiuntur.“ Togati etiam gladiatores producebantur, ut ex hoc loco constat, et togam inter gladiatoria Commodi instrumenta et ornamenta recenset in Pertinace Iulius Capitolinus. De togis gladiatorum ad Suetonium plura, ubi docebimus togatos quidem productos fuisse gladiatores, spectaculi scilicet gratia et per pompam, non tamen in togis depugnasse. (Salm.)

n. a toga ad pallium.] Hanc tantam indignitatem tecum habes ut desinas mihi oblatrare „A toga ad pallium?“ (Lud. de la Cerda.)

o. Sed ista pallium loquitur.] Hactenus, inquit, pallii habitus pro se loquutus est, qui eo nomine maxime sese in

publicum utilem haberi debere contestat, quod liberalium artium professors et philosophos vestiat, quae artes plurimum quantum utilitatis in rempublicam conferunt, et aliquando plus etiam quam operae togatorum, ita ut nulla indignitas sit, si quis a toga ad pallium transeat, habitum utpote digniorem et utiliorem. Ita quidem pallium pro se declamat, sed ego iam illi, quo magis gloriari et exultare habeat, divinae etiam sectae ac sacrae disciplinae commercium contribuo, ut qui philosophum tantum paganum antea amiciebat, nunc vero a Christianum amiciat, cuius longe optima ac praestantissima philosophia est. (Salm.)

p. Melior iam te philosophia dignata est] Meliorem philosophiam hic vocat τὴν ἀκριβή του Χριστιανισμοῦ πολιτείαν. Nec enim omnes Christiani, ut antea observavimus, pallium philosophicum sumebant, sed soli ascetae. et quoniam inter Christianos exactioris disciplinae norma et strictioris propositi regere censi volebant; quod olim presbyter. fere omnes, postea soli monachi affectarunt. Hinc μοναστικὴν πολιτείαν et μοναστικὴν φιλοσοφίαν pro eodem auctores dixerunt. Sozomenus: „πολιτείαν ἀμεμπτον φιλοσοφίαν.“ (Salm.)

CORRIGENDA.

- Pag. 7 lin. 11. pro illi reponere illic.*
- 12 - *ult. pro commestam reponere comestam.*
- 17 - *3. adnot. crit. pro Adhuc reponere Adhuc.*
- 18 - *9. pro supervacuum reponere supervacuum.*
- 25 - *2. adnot. crit. dele verba ad speciem et reponere eiterationem pertinebit.*
- 98 - *4. pro uniuscuiusque reponere uniuscuiusque.*
- 99 - *penult. pro nullam reponere nullam.*
- 114 - *10. pro nun reponere non.*
-

Lipsiae, impressit J. B. Hirschfeld.

